This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

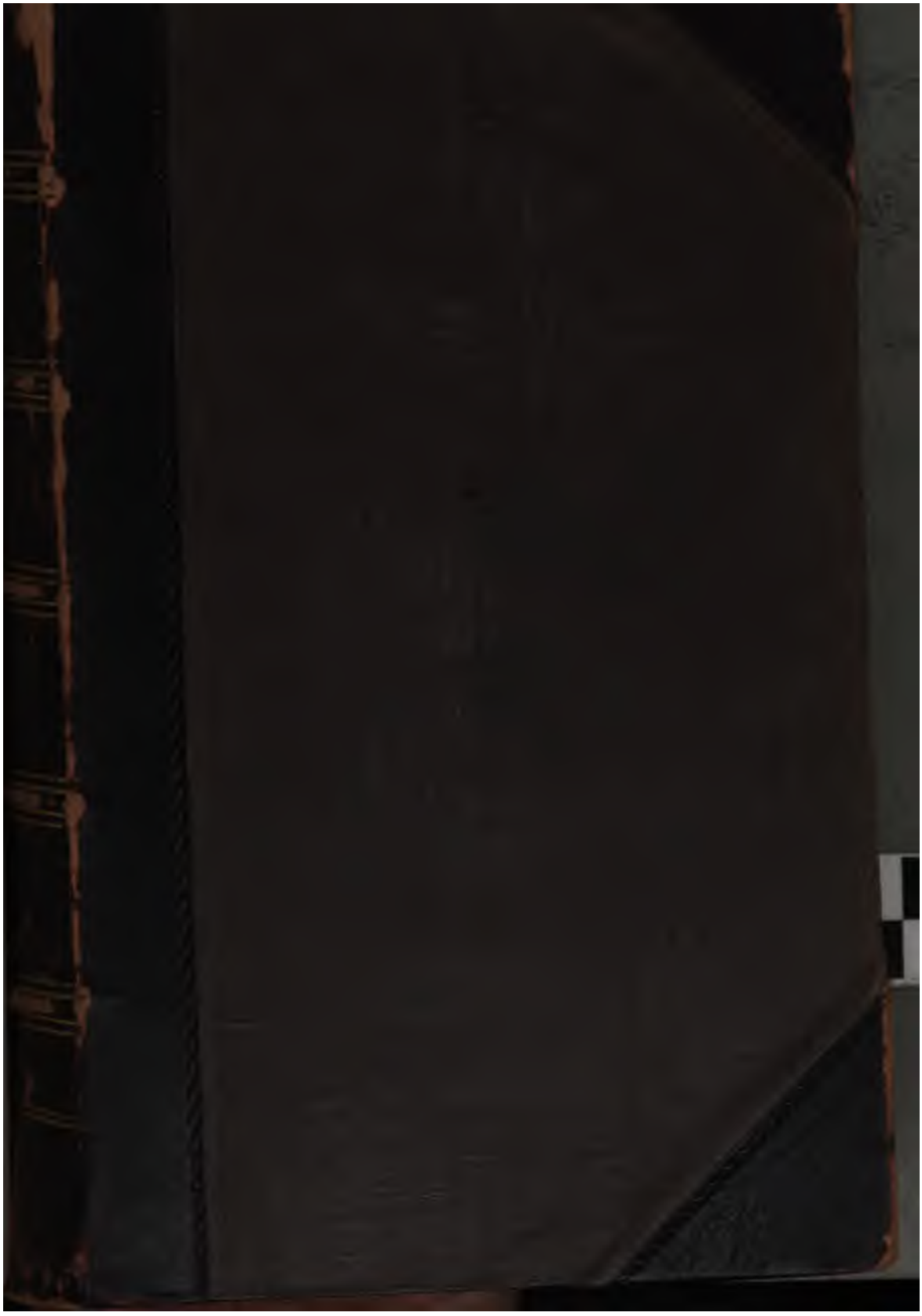

D. MARTINI LUTHERI
COLLOQUIA

MEDITATIONES, CONSOLATIONES, IUDICIA, SENTENTIAE, NARRATIONES, RESPONSA, FACETIAE

E

CODICE MS. BIBLIOTHECAE ORPHANOTROPHEI HALENSIS CUM PERPETUA COLLATIONE EDITIONIS REBENSTOCKIANAE

EDITA

ET PROLEGOMENIS INDICIBUSQUE INSTRUCTA

AB

HENRICO ERNESTO BINDSEIL

PHILOS. DOCTORE, PROFESSORE,

BIBLIOTHECAE REGIAE ACADEMIAE FRIDERICIANAE HALENSIS CUM VITEBERGENSI CONSOCIATAE PRAEFECTO SECUNDARIO, SOCIETATIS GERMANICAE ORIENTALIS, HISTORICO – THEOLOGICAE LIPSIENSIS, ET INSTITUTI AFRICANI PARISIENSIS SODALI.

TOMUS I.

LEMGOVIAE & DETMOLDIAE

TYPIS SUMTIBUSQUE MEYERIANI BIBLIOPOLEI AULICI.

1863.

BIBLIOTHECA BODLEIANA

141. i. 48.

GUILIELMO I.

BORUSSORUM REGI

SERENISSIMO POTENTISSIMOQUE PRINCIPI AC
DOMINO EVANGELICAE ECCLESIAE TUTORI
AUGUSTISSIMO

HAEC

MARTINI LUTHERI

COLLOQUIA LATINA

D. D. D.

VENERABUNDUS

HENRICUS ERNESTUS BINDSEIL.

Praefatio.

Postquam Editionem germanicorum colloquiorum Lutheri anno 1848. absolveram, consilium cepi latina quoque eiusdem colloquia edendi, ut hoc opus utroque sermone in omnium usum converteretur. Sed cum eodem anno, post Viri summe venerandi Bretschneideri mortem, mihi commissum sit officium continuandae Editionis Operum Melanthonis ab illo in Corpore Reformatorum inceptae, qua usque ad mensem Aprilem anni 1860. occupatus fui, eo tandem anno contigit mihi, ut illud prius consilium exsequendi initium facerem. At quamquam huius operis incepti studio flagrabam, tamen non solum variae eius difficultates, sed etiam alia impedimenta, quae alieni erant arbitrii, effecerunt, ut hoc demum anno prior duorum Tomorum, quos hoc opus continebit, publici iuris factus sit. Alter Tomus a me ipso quidem dudum confectus serius edetur, quod eius exscriptio per typos lente procedit.

Quanti momenti sit haec latinorum colloquiorum Editio ad germanica Lutheri colloquia perfecte intelligenda, iam ex iis elucet, quae a Foerstemanno et me in germanicorum colloquiorum Editione e Codice latino adnotata sunt. Sed multo clarius hic fructus nunc cognoscetur ab eo, qui, Prolegomenis meis perlectis,

ipse utraque colloquia inter se confert, meis annotationibus certior factus, ubi locos in utrisque sibi respondentes inveniat, inprimis adiutus eiusmodi indice, qui in huius operis calce addetur.

Quod in illa Editione germanica Codex latinus non saepius ad germanica colloquia illustranda adhibitus sit, nemo mirabitur, qui ex hac Editione latina intellexit, quantopere utrorumque colloquiorum ordo differat et quam difficile sit locos in utrisque consentientes reperire.

Ut magnum usum ex utriusque Editionis meae et latinae et germanicae collatione hauriendum accuratius demonstrem, Codicis latini locis in Editione germanica iam laudatis nunc addo haecce exempla secundum Tomos paginasque Editionis meae germanicae disposita.

Tom. I. p. 10. cap. 1. §. 9. Jacob S. und M. E. (i. e. Magister Eisleben), Cod. lat. fol. 325ª *) *D. Iacob Schenck vnd Agricola* — p. 28. c. 1. §. 25. Darnach ſagte einer, Cod. fol. 326ª et Rebenstockii Ed. Tom. II. fol. 197ᵇ Magister Forstemius — p. 65. c. 1. §. 67. Cardus Bovillus, Reb. II. fol. 88ᵇ Carolus Bouillus (conf. illic not. 3.) — p. 67. c. 1. §. 74. Als D. Luther von einem gefraget ward, Cod. fol. 325ᵇ a D. Cordato, Reb. II. fol. 197ª a D. Cruc[igero] — p. 107. c. 2. §. 39. Da er in des Campani, des Schwärmers, Buch las. Huius libri locos exhibet Cod. fol. 230ᵇ — 232ª — p. 249. c. 4. §. 76. Die Stadt L., Cod. fol. 88ᵇ Lipsia — p. 292. c. 5. §. 17. In der Bibel, Cod. fol. 90ᵇ In Genesi — p. 300. c. 6. §. 3. Auf den Abend, da D. M. L. frühe von der heil. Dreifaltigkeit geprediget hatte, Cod. fol. 4ᵇ Anno 38. 29. Decembris.

Tom. II. p. 114. c. 12. §. 35. H. G., Cod. fol. 28ᵇ Dux Georgius — p. 238. c. 15. §. 14ª sect. 2. den M. und H. G., Cod. fol. 39ᵇ Marchionem et D.

*) Sic foliorum Codicis latini numeris locos latinos designavi, quod plurimi eorum nunc nondum typis exscripti sunt. Cum mea Ed. lat. Codicis ordinem sequitur et numeri foliorum eius ubique textui Editionis meae interpositi sunt, lector locos laudatos in hac Ed. facile inveniet.

Georgium — ibid. §. 15. sect. 1. auffm Colloquio, Cod. fol. 40ª ex Francofordensi conuentu — p. 239. c. 15. §. 15. sect. 3. H. M., Cod. fol. 40ª ille Mezentius *Brunsuicensis* — p. 258. c. 16. §. 5. sect. 2. D. J. Sch., Reb. II. fol. 76ª D. H. Schurff. Cod. fol. 224ᵇ D. *Hieronymi* Schrauff (pro: Schurff) — p. 286. c. 18. §. 1. sect. 1. einen Doctor der Rechten, Cod. fol. 36ᵇ D. Hieronymus Schurffius — p. 300. c. 19. §. 9. H. G., Cod. fol. 476ª, Reb. II. fol. 135ª Dux Georgius — p. 329. c. 20. §. 1. H. G., Cod. fol. 8ᵇ Dux Georgius — p. 349. c. 21. §. 1. sect. 8. Darum hab ich N. in Bann gethan, um ſeiner Hurerei willen, Cod. fol. 15ª, Reb. I. fol. 15ª Ideo H. Metzsch praefectus propter scortationem excommunicatus est. — p. 386. c. 22. §. 42. redet von den zu N., Cod. fol. 546ᵇ de Budissensibus — p. 389. c. 22. §. 66. ward bracht ein Comment, ſo einer über den 93. Pſ. geſchrieben hatte, Cod. fol. 551ᵇ Antonii Otto diaconi in Henchen.

Tom. III. p. 7. c. 24. §. 2. sect. 2. Es ſprach einer, Cod. fol. 112ª Henningius — p. 21. c. 24. §. 15. sect. 5. wie N. N. zu H., Cod. fol. 107ᵇ D. Kraus Halae — p. 27. c. 24. §. 21. sect. 1. der Edelmann, Cod. fol. 99ᵇ Erasmus Spiegel — p. 43. c. 24. §. 59. sect. 3. N. N., Cod. fol. 106ᵇ Dux Georgius *tzu Dresten* — p. 48. c. 24. §. 67. sect. 1. eine Hiſtorien, die ſich hatte zu Bern zugetragen mit einem Bürger daſelbſt, einem gelehrten Mann, Cod. fol. 108ᵇ de Conscenio Bernensi doctissimo — p. 52. c. 24. §. 74. Peter Balbierers, Cod. fol. 110ª Petri Barbi tonsoris — p. 66. c. 24. §. 92. wie daß N. N.... daß der N. N., Cod. fol. 100ᵇ patrem Marchionis Ioachimi... *der Marggraff* — p. 85. c. 24. §. 121. sect. 2. zu ſeiner Tiſchgänger einem, Cod. fol. 384ᵇ, Reb. II. fol. 222ᵇ Hieron. Weller — p. 105. c. 26. §. 5. sect. 1. Einen, Cod. fol. 386ª, Reb. II. fol. 223ª Hieron. Weller — p. 126. c. 26. §. 43. sect. 1. D. J. W., Cod. fol. 397ª Hieron. Weller — p. 128. c. 26. §. 44. D. J. W., Cod. fol. 398ᵇ Hieron. Weller — p. 185. c. 27. §. 21. sect. 5.

Der Biſchof zu N. N., Cod. fol. 608ª Moguntinus — p. 211. c. 27. §. 73. Einer, Cod. fol. 616ª Melchior Kittel — p 213. c. 27. §. 77. Der Biſchof zu M., Cod. fol. 616ᵇ Moguntinus — p. 214. c. 27. §. 79. Die Mönche in Engeland, Cod. fol. 617ª in Candelburgk ciuitate Angliae — p. 238. c. 27. §. 118. Einer, Cod. fol. 220ª Dominus a Buna, Reb. II. fol. 72ª Dominus a Bunau — p. 244. c. 27. §. 126. sect. 3. Der Biſchof von M., Cod. fol. 223ᵇ, Reb. II. fol. 75ᵇ Moguntinus — p. 246. c. 27. §. 130. sect. 2. Ich weiß eine Stadt, Cod. fol. 67ᵇ Erphordiae — p. 247. c. 27. §. 130. sect. 2. dem Biſchofe zu M., Cod. fol. 67ᵇ Episcopo Moguntino — ibid. §. 130ª Ein Domherr zu W., Cod. fol. 68ª Canonicus Wirtzburgensis — p. 253. c. 27. §. 137. sect. 1. Der Biſchof zu M., Cod. fol. 70ᵇ Episcopus Moguntinus — p. 259. c. 27. §. 150. sect. 1. Briefe von einem ehrlichen Bürger, in welchen ward angezeiget, wie N. N., Cod. fol. 68ᵇ ab honorifico eiue Gengelbach — Ducem Georgium — p. 260. c. 27. §. 150. sect. 2. derſelbe Bürger, Cod. fol. 68ᵇ Gengelbach — ibid. §. 150. sect. 3. vom Biſchof von Meißen, Cod. fol. 69ª Episcopi Misnensis Schleinitz — p. 262. c. 27. §. 152. sect. 2. Da fragte D. S., ob D. Mart. meinete, daß N. N., Cod. fol. 69ᵇ D. Sebaldus Noribergensis... Dux Georgius — p. 266. c. 27. §. 158. Auch litte es N. N., Cod. fol. 71ᵇ Dux Georgius — p. 267. c. 27. §. 159. Anno ꝛc. 39. den 21. Februarii kam D. C. Z., Cod. fol. 71ª die 21. Ianuarij D. Caspar Zinerus uocatus in pastorem Fribergensem — p. 268. c. 27. §. 161. Von D. Petern G., Pfarrherrn zu D., Cod. fol. 71ᵇ D. Petrus Eisenbergk Dresdensis pastor — p. 271. c. 28. §. 1. Viel ward bei D. Mart. geredt, Cod. fol. 72ᵇ M. Lutherus multa loquebatur cum D. Ge. Pontano — ibid. §. 1. ſiehet man N. N. Klugheit, Cod. fol. 73 Ducis Georgij — ibid. §. 1. trug N. N., Cod. fol. 73ª Dux Georgius — p. 272. c. 28. §. 3. H. G., Cod. fol. 74ª *Hertzog Georgen* — ibid. §. 5. Ein Edelmann in Meißen... Wie denn N. von N.,

Cod. fol. 75ᵃ Caesar Pflug homo non insipiens... Rudolff a Buna praefectus Lipsiensis — p. 276. c. 28. §. 13. sect. 3. gen N., Cod. fol. 77ᵇ Halam — p. 278. c. 28. §. 17. des Witzels, Cod. fol. 75ᵇ addit: quem in tumultu Thuringicae seditionis mortis reum Martinus Lutherus liberauit, et pastorem Ecclesiae Nimecensis confirmauit etc. — p. 279. c. 28. §. 18ᵃ zu L., Cod. fol. 76ᵃ Lipsiam — p. 281. c. 28. §. 19. die von N. wollen vielleicht N. N., Cod. fol. 76ᵇ Lipsienses... Duci Georgio — p. 282. c. 29. §. 1. sect. 1. der B. zu Triet, Cod. fol. 78ᵃ Episcopus — p. 291. c. 30. §. 13. die H., Cod. fol. 66ᵇ vidua consulis Hondorffii — p. 304. c. 31. §. 2. sect. 1. in ſeiner Städte eine, Cod. fol. 638ᵃ in Hall. — p 306. c. 31. §. 2. sect. 7. Dieſer Biſchof fing mit einem Unterthan und Diener einen böſen Handel an, ein gar erſchreckliche That, Cod. fol. 640ᵇ Hans Schantzen; de re ipsa, quae acta sit, conf. Cod. fol. 640ᵃ et 643ᵃ — p. 307. c. 31. §. 2. sect. 9. Eine Fürſtin, Cod. fol. 643ᵇ Marchionissa in Lichtenberg — p. 308. c. 31. §. 2. sect. 11. bis auf N. N. Sache, Cod. fol. 644ᵃ usque ad causam Schantzianam — p. 309. c. 31. §. 3. sect. 4. an den Prediger zu N., Cod. fol. 636ᵇ Concionatori Budissino M. Ioanni Cellario — p. 326. c. 33. §. 9. M. Antonius, Cod. fol. 469ᵃ a Mag. Antonio Lauterbachio — p. 334. c. 35. §. 5. sect. 2. D. B., Cod. fol. 60ᵃ Basilius — p. 345. c. 37. §. 7. sect. 4. durch ihren welſchen G. von K., Cod. fol. 232ᵇ suum Ducem Georgium — p. 346. c. 37. §. 7. sect. 5. D. H. W., Cod. fol. 232ᵇ Hieronymo Wellero — ibid. 7. sect. 7. Alſo hat N. N.... die Stadt N. N., Cod. fol. 232ᵇ, Reb. II. fol. 33ᵇ Bucerus... Augusta — p. 362. c. 37. §. 34. Den M. Eisleben, Cod. fol. 247ᵃ, Reb. II. fol. 47ᵃ M. Ioannem Agricolam — p. 374. c. 37. §. 52. Es gedachte, Cod. fol. 250ᵇ praefixit: Anno 38. 18. Septembris — p. 380. c. 37. §. 60. C. A., Pfarrherr zu S., Cod. fol. 254ᵃ Casparem Aquilam pastorem in Salfeld (conf. ibid. not. 3.) — p. 405. c. 37. §. 99. M. Georg K., Cod. fol. 266ᵃ G. K., Reb. II. fol. 58ᵇ Georg Karck (conf. ibid. not. 3.).

Tom. IV. p. 24. c. 41. §. 1. sect. 2. N. v. M., Cod. fol. 89b — 90a Comes de Mansfelt Albertus — p. 39. c. 43. §. 9. sect. 1. N. N., Cod. fol. 423b Aurogalli (vide ibid. not. 6.), Reb. II. fol. 161a M. Ant. — p. 56. c. 43. §. 35. M. Ambroſius B., Cod. fol. 417b Mag. Ambrosius Berndt — p. 177. c. 45. §. 4. Ein Fürſt, Cod. fol. 146a Ioachimus [Marchio Brandenburg.] — p. 218. c. 45. §. 61. N. N., e Cod. fol. 412a intelligitur, haec spectare regem Ferdinandum — ibid. §. 61. von einem großen Herrn, Cod. fol. 412a Ferdinand. — ibid. §. 62. eines Königes, Cod. fol. 412b Ferdinandi — p. 244. c. 47. §. 2. im Euangelio, Cod. fol. 46b Lucae 14. — p. 286. c. 49. §. 5. Da D. Mart. und Andere, Cod. fol. 55b alij praeceptores Ionas, Philippus, Pomeranus — p. 297 sq. c. 51. §. 2. sect. 2. 3. M. S., Cod. fol. 45b magister Stieffel — p. 455. c. 63. §. 15. ſprach D. M. L., Cod. fol. 323a Anno 36. inquit — p. 600. c. 73. §. 11. sect. 1. N. N., Cod. fol. 126b Iustus Menius — p. 653. c. 75. §. 2. sect. 1. vom F., Cod. fol. 317a, Reb. II. fol. 190b a Ferdinando — p. 686. c. 77. §. 1. sect. 9. Ein alter Pfarrherr, Cod. fol. 80b addit: cum Spalatino Wittebergam venit — p. 687. c. 77. §. 1. sect. 11. Da ichs erſt ſahe, Cod. fol. 80b praefixit: Anno 10.

Haec exempla satis demonstrant, colloquia latina multum conferre ad colloquia germanica accuratius intelligenda.

Praeterea haec latina multas continent partes, quae in germanicis omnino desiderantur. Nam non solum in capitibus, quorum inscriptiones in utrisque colloquiis consentiunt, multae sunt sectiones in latinis, quae in germanicis non leguntur, sed etiam integra capita in illis inveniuntur, quae in his desunt. Ergo etiam ad haec supplenda adiuvant.

Ut haec Editio illum usum plenius praebeat, in sequentibus Prolegomenis omnia, quae ad colloquia Lutheri latina pertinent, explicabuntur.

Restat, ut Summe Venerando Directorio Orpha-

Bindseil.

Tom. IV. p. 24. c. 41. §. 1. sect. 2. N. v. M., Cod. fol. 89b — 90a Comes de Mansfelt Albertus — p. 39. c. 43. §. 9. sect. 1. N. N., Cod. fol. 423b Aurogalli (vide ibid. not. 6.), Reb. II. fol. 161a M. Ant. — p. 56. c. 43. §. 35. M. Ambroſius B., Cod. fol. 417b Mag. Ambrosius Berndt — p. 177. c. 45. §. 4. Ein Fürſt, Cod. fol. 116a Ioachimus [Marchio Brandenburg.] — p. 218. c. 45. §. 61. N. N., e Cod. fol. 412a intelligitur, haec spectare regem Ferdinandum — ibid. §. 61. von einem großen Herrn, Cod. fol. 412a Ferdinand. — ibid. §. 62. eines Königes, Cod. fol. 412b Ferdinandi — p. 214. c. 47. §. 2. im Euangelio, Cod. fol 46b Lucae 11. — p. 286. c. 19. §. 5. Da D. Mart und Andere, Cod. fol. 55b alij praeceptores Ionas, Philippus, Pomeranus — p. 297 sq. c. 51. §. 2. sect. 2. 3 — M. S., Cod. fol. 45b magister Stieffel — p. 455. c. 63. §. 15. ſprach D. M. L., Cod. fol. 323a Anno 36. inquit — p. 600. c. 73. §. 11. sect. 1. N. N., Cod. fol. 126b Iustus Menius — p. 653. c. 75. §. 2. sect. 1. vom F., Cod. fol. 317a, Reb. II. fol. 190b a Ferdinando — p. 686. c. 77. §. 1. sect. 9. Ein alter Pfarrherr, Cod. fol. 80b addit: cum Spalatino Wittebergam venit — p. 687. c. 77. §. 1. sect. 11. Da ichs erſt ſahe, Cod. fol. 80b praefixit: Anno 10.

Haec exempla satis demonstrant, colloquia latina multum conferre ad colloquia germanica accuratius intelligenda.

Praeterea haec latina multas continent partes, quae in germanicis omnino desiderantur. Nam non solum in capitibus, quorum inscriptiones in utrisque colloquiis consentiunt, multae sunt sectiones in latinis, quae in germanicis non leguntur, sed etiam integra capita in illis inveniuntur, quae in his desunt. Ergo etiam ad haec supplenda adiuvant.

Ut haec Editio illum usum plenius praebeat, in sequentibus Prolegomenis omnia, quae ad colloquia Lutheri latina pertinent, explicabuntur.

Restat, ut Summe Venerando Directorio Orpha-

Mancher Manches aus diesen Reden wegwünschen, was dem Geschmacke unserer Zeit nicht entspricht, mögen immerhin Luther's Gegner gerade aus diesen Tischreden Anlaß gesucht haben, den großen Mann zu verunglimpfen: es wird kaum nöthig sein, das Herbe oder Derbe, ja selbst das Profane manches Ausdrucks mit der ungenauen Aufzeichnung oder beschränkten Auffassung der Berichterstatter zu entschuldigen; mögen solche Ausdrücke immerhin uns unerbaulich klingen, wir werden doch auch für ihre Mittheilung dankbar sein müssen, da sie auch in ihrer Weise zur vollständigen Charakterisirung des großen Mannes, — und wahrlich nicht immer zu seinem Nachtheil — mit beitragen. Aus dem Antlitz des Helden werden wir auch die tiefen Furchen und Falten nicht wegwünschen wollen, welche der Wurm der Zeiten ihm eingegraben; sie gehören eben so sehr zu dem Bilde, wie die darüber ausgegossenen Lichter, die das im Innern waltende Leben aus Gott zurückstrahlen. Die Tischreden zeigen uns den ganzen Mann, wie er lebte und lebte; Menschliches und Göttliches in seiner Natur: beides kommt zu seinem Ausdrucke; wir hören den Mann aus allen viel verzweigten Beziehungen und Thätigkeiten des Lebens heraus, in denen er wirkte; wir vernehmen bald den ernsten Propheten in der Wüste, der seinem himmlischen Meister Bahn zurichtet; bald den akademischen Lehrer, der den Jüngern aus seiner Wissenschaft spendet; bald den Prediger, der die fremd gewordene Botschaft von der Rechtfertigung aus dem Glauben der lauschenden Gemeinde kündigt; bald den liebevollen Freund, den zärtlichen Gatten, den sorgsamen Hausvater, der aus seinem Schatz Altes und Neues hervorträgt, und an seinen Kindern wieder zum Kinde wird. Die Vielseitigkeit seiner Natur, die Tiefe und Innerlichkeit seines Gemüthslebens, wird uns aus keiner seiner Schriften so klar, als aus den Tischreden, die uns in ihm die edelste Blüthe seiner Nation erkennen lassen, den Mann, der aus dem Grunde eines innerlich reformirten Herzens die Kirche wieder zu bauen, und Allen Alles zu werden verstand, daß er sie Alle gewinne."

DE COLLECTIONIBUS COLLOQUIORUM LUTHERI.

A quibus inprimis haec colloquia conscripta sint, in Prolegomenis Editionis meae germanicorum colloquiorum p. XIII sqq. retuli. Quantus autem numerus eiusmodi collectionum fuerit, ex eo intelligitur, quod Aurifaber in praefatione novae Editionis, quae a. 1568. Francofurti ad M. Fol. prodiit, affirmat, se praeter collectiones colloquiorum Lutheri in illo Tomo ab ipso evulgatas nonnullas alias secum habere, ex quibus aut paene alter Tomus colligi, aut ille prior valde augeri possit (vide illa Prolegg. p. XXVI.). Item Stangwaldus in praefatione Editionis suae novae colloquiorum Lutheri a 1591. fol. a 5ª promisit, se alterum quoque eorum Tomum editurum, qui vero nunquam prodiit (vide eadem Prolegg. p. XXIX sq. not. 2.).

PROLEGOMENA

in hanc Editionem Colloquiorum latinorum Lutheri.

DE LUTHERI COLLOQUIIS MENSALIBUS IN UNIVERSUM.

De origine ac ratione horum colloquiorum non ab ipso Luthero, sed a commensalibus aliisque auditoribus conscriptorum dixi in Prolegomenis, quae Tomo IV. Editionis germanicorum colloquiorum Lutheri, quam Foerstemannus et ego a. 1844—1848. curavimus, praefixa sunt, quapropter illa hic repetere nolo. Iuvat autem hoc loco afferre de iis iudicium, quod Vir summe venerandus I. Müllensiefen, praedicator Berolinensis Ecclesiae S. Mariae, in involucro primae particulae novae Editionis, quam bibliopola I. Petsch ex illa Foerstemanni et mea a. 1857. Berolini recudendam curavit, hisce verbis exhibuit:

„———Dem Evangelischen Geistlichen wird die neue, so übersichtlich geordnete Sammlung der Tischreden gewiß eine willkommene Gabe sein. Sie enthält eine reiche Fundgrube der kräftigsten, körnigsten und tiefsinnigsten Gedanken des theuren Mannes, nicht nur über das gesammte Gebiet der christlichen Lehre, sondern auch treffende Urtheile über die verschiedensten Zustände und Verhältnisse des menschlichen Lebens. Auf einzelne biblische Bücher und die wichtigsten biblischen Personen des Alten und Neuen Testaments wird oft durch einen kurzen sinnigen Ausspruch das Licht eines besondern Verständnisses ausgebreitet. Kirche und Staat finden ebenso ihre Berücksichtigung, wie das Haus und die Familie. Was er über Ehe und Kinderzucht mittheilt, wird für alle Zeiten seinen Werth behalten. Die verschiedenen Stände finden vielfach ihre gerechte Würdigung; auch sein Urtheil über einzelne Seelen-Zustände zeugt von der Fülle der reichen Erfahrung eines innern Lebens, das in der Schule der Anfechtung gereift war. Mag immerhin

Mancher Manches aus diesen Reden wegwünschen, was dem Geschmacke unserer Zeit nicht entspricht, mögen immerhin Luther's Gegner gerade aus diesen Tischreden Anlaß genommen haben, den großen Mann zu verunglimpfen: es wird kaum nöthig sein, daß Herbe oder Derbe, ja selbst das Profane manches Ausdrucks mit der ungenauen Aufzeichnung oder beschränkten Auffassung der Berichterstatter zu entschuldigen; mögen solche Ausdrücke immerhin uns unerbaulich klingen, wir werden doch auch für ihre Mittheilung dankbar sein müssen, da sie auch in ihrer Weise zur vollständigen Charakterisirung des großen Mannes, — und wahrlich nicht immer zu seinem Nachtheil — mit beitragen. Aus dem Antlitz des Helden werden wir auch die tiefen Furchen und Falten nicht wegwünschen wollen, welche der Wurm der Zeiten ihm eingegraben; sie gehören eben so sehr zu dem Bilde, wie die darüber ausgegossenen Lichter, die das im Innern waltende Leben aus Gott zurückstrahlen. Die Tischreden zeigen uns den ganzen Mann, wie er leidte und lebte; Menschliches und Göttliches in seiner Natur: beides kommt zu seinem Ausdrucke; wir hören den Mann aus allen viel verzweigten Beziehungen und Thätigkeiten des Lebens heraus, in denen er wirkte: wir vernehmen bald den ernsten Propheten in der Wüste, der seinem himmlischen Meister Bahn zurichtet; bald den akademischen Lehrer, der den Jüngern aus seiner Wissenschaft spendet; bald den Prediger, der die fremd gewordene Botschaft von der Rechtfertigung aus dem Glauben der lauschenden Gemeinde kündigt; bald den liebevollen Freund, den zärtlichen Gatten, den sorgsamen Hausvater, der aus seinem Schatz Altes und Neues hervorträgt, und an seinen Kindern wieder zum Kinde wird. Die Vielseitigkeit seiner Natur, die Tiefe und Innerlichkeit seines Gemüthslebens, wird uns aus keiner seiner Schriften so klar, als aus den Tischreden, die uns in ihm die edelste Blüthe seiner Nation erkennen lassen, den Mann, der aus dem Grunde eines innerlich reformirten Herzens die Kirche wieder zu bauen, und Allen Alles zu werden verstand, daß er sie Alle gewinne."

DE COLLECTIONIBUS COLLOQUIORUM LUTHERI.

A quibus inprimis haec colloquia conscripta sint, in Prolegomenis Editionis meae germanicorum colloquiorum p. XIII sqq. retuli. Quantus autem numerus eiusmodi collectionum fuerit, ex eo intelligitur, quod Aurifaber in praefatione novae Editionis, quae a. 1568. Francofurti ad M. Fol. prodiit, affirmat, se praeter collectiones colloquiorum Lutheri in illo Tomo ab ipso evulgatas nonnullas alias secum habere, ex quibus aut paene alter Tomus colligi, aut ille prior valde augeri possit (vide illa Prolegg. p. XXVI.). Item Stangwaldus in praefatione Editionis suae novae colloquiorum Lutheri a 1591. fol. a 5ª promisit, se alterum quoque eorum Tomum editurum, qui vero nunquam prodiit (vide eadem Prolegg. p. XXIX sq. not. 2.).

postea accessit novissima Editio, quam Dr. Ioh. Conr. Irmischer curavit et in sex Tomos divisit, sic inscripta: Dr. Martin Luther's sämmtliche Werke Bd. 57—62. Vierte Abtheilung. Vermischte deutsche Schriften. Bd. 5—10. II. Tischreden Bd. 1—6. Frankfurt a. M. und Erlangen, Verlag von Heyder & Zimmer. 1854. 8°.

Haec simili critico apparatu instructa est ac ea, quam Foerstemannus et ego a. 1844—1848. curavimus. — Denique mentionem faciamus trium librorum, qui epitomas illius maioris operis colloquiorum Lutheri continent:

1) M. Luthers geistreiche Tischreden, nach Ordnung der vornehmsten Glaubensartikel, nebst einigen Prophezeyungen und Belehrungen des seel. Mannes, mit Benj. Lindners Vorrede. Salfeld 1745. 8°

2) Karl Fr. Bahrdts Auszüge aus Luthers Tischreden, mit Anmerkungen. Halle 1791. 8°

3) D. Martin Luther's auserlesene Tischreden. Nürnberg 1816. 8° Praeterea de Lutheri colloquiis conf. Ioh. Alb. Fabricii Centifolium Lutheranum P. I. (Hamburgi 1728. 8°) p. 301 sqq. et G. H. A. Ukert: Dr. Martin Luther's Leben. Theil II. (Gotha 1817. 8°) p. 314 sqq.

Praeter hanc colloquiorum Lutheri collectionem ab Aurifabro primum a. 1566 editam, quae maxima ex parte ***germanice*** conscripta est, aliae duae conservantur, quarum una maiori ex parte ***latine*** exarata est multis ***germanicis*** verbis vel integris capitum partibus admixtis, altera (perpaucis verbis germanicis exceptis) integra ***latine*** scripta atque edita est, quapropter harum collectionum colloquia eodem iure ***latina*** vocantur, quo illa ***germanica*** sunt appellata.

DE LATINIS LUTHERI COLLOQUIIS.

Haec colloquia in duabus collectionibus adhuc exstare modo diximus. Una earum est ***Codex manuscriptus*** formae maximae, a Foerstemanno et me in nostra germanicorum colloquiorum Lutheri Editione primum multis locis collatus et in annotationibus siglo: „***lat.*** MS." signatus, in meis Prolegomenis eiusdem Ed. Tom. IV. p. XLIX—LIV. et deinde in Viri Clar. Naumanni Serapeo Tom. X. (Lipsiae 1849. 8°) № 11. p. 161—169. primum breviter a me descriptus, usque eo fere ignotus, quem in hac Editione latina primum genuina eius forma publici iuris facio. Altera harum collectionum est ***Editio*** Rebenstockii a. 1571. duobus Tomis octavae formae evulgata, in illis Prolegg. p. LV sq. breviter recensita, quam rarissimam illo tempore nondum ipse videram, nunc vero

aliquot ante annis emtione comparatam ubique cum Codice MS. accurate contuli.

Hanc Editionem magni laboris plenam suscepi, ut universum colloquiorum Lutheri et germanicorum et latinorum opus lectoribus traderem, ex quo magnum fructum eos capturos esse spero. Ut hoc consilium certius assequar, in sequentibus proponam

1. descriptionem ***Codicis manuscripti*** in Fol.;
2. descriptionem ***Editionis*** Rebenstockii in 8°;
3. rationem, quae inter has collectiones colloquiorum ***latinorum*** intercedit;
4. rationem, quae inter has collectiones atque ***germanicorum*** colloquiorum collectiones intercedit;
5. explicationem consilii, quod ***in hac latinorum colloquiorum Editione*** secutus sum;
6. descriptionem ***quarundam minorum collectionum*** colloquiorum latinorum.

I.

DESCRIPTIO CODICIS MANUSCRIPTI COLLOQUIORUM LATINORUM LUTHERI.

Hic Codex MS. formae maximae involucro membranaceo compactus est. Ut lectores quam accuratissime cognoscant, qualis sit, *externam* et *internam* eius formam in describendo distinguimus.

A.

DE EXTERNA EIUS FORMA.

1.

De titulo Codicis.

Tribus foliis albis praefixis, in antica quarti folii parte exhibetur hic titulus:

COLLOQVIA, MEDITACIONES
CONSOLACIONES, IVDICIA
SENTENCIÆ, NARATION=
ES, RESPONSA, FACETI=
Æ DOMINI DOCTO=
RIS MARTINI LVTHERI, PIÆ
ET SANCTÆ MEMORIÆ, IN
MENSA PRANDII ET
CÆNÆ ET PEREGRINA=
TIONIBVS OBSERVA=
TA, ET FIDELI=
T. R TRANSSCRIPTA
ANNO 1 5 6 0.

Librum hunccce antiquum Bibliothecae Orphanotrophei Halensis offerre simulque transmittere voluit

Gottlieb Griesbach

Sac. Caes. Majestatis Notar. Publ. juratus, Dresdae d. 1. Oct. 1721.

Paulus Rötting

Hunc Codicem ex collectione quadam esse transscriptum, non solum eius forma illico describenda, sed etiam huius tituli vox „transscripta" docet. „Paulus Rötting" nomen prioris possessoris esse videtur, non vero scribae, cuius ductus in scribendo a litteris huius nominis differt, quamquam atramenti color ab atramento, quo scriba in ipso Codice usus est, parum est diversus. Valde autem ab illis differunt et atramenti colore, et litterarum ductu verba donationis, quae Griesbachius, posterior huius Codicis possessor, in inferiore tituli parte a sinistra d. 1. Oct. 1721. adscripsit. Inde ab illo tempore hic thesaurus asservatur in Orphanotrophei Halensis Bibliotheca publica, ex qua eum in manibus habeo, ut haec colloquia latina iisdem verbis edam, quibus in hoc Codice leguntur.

2.

De foliorum huius Codicis numero, divisione ac signatione.

Post illa quatuor folia priora, quorum quartum in antica parte titulum cum adscriptis continet, in postica autem vacat, colloquia ipsa exhibentur in 654 foliis, quae numeris 1 – 654 signata sunt, quorum numerus 79 duobus foliis subsequentibus inscriptus*) et numerus 611 praetermissus est ita ut fol. 612 proxime post fol. 610. sequatur nullo folio omisso. Tria subsequentia folia numeris 655 — 657 inscripta alba sunt. Sequentia 16 folia numeris carentia Indici addendo designata sunt. Ultimum folium album est. Ergo hic Codex 678 folia continet. Utramque singulorum foliorum paginam usitato more

*) Haec duo folia eodem numero inscripta in Ed. meae Tom. I. p. 162 sq. eo distinxi, quod alterum folium: [*fol. alter.* 79ª] et [*fol. alt.* 79ᵇ] signavi.

litteris minoribus a et a cuique folii numero adscriptis distinguemus.

Horum foliorum ea, quae textum colloquiorum exhibent, et tria subsequentia in quaque pagina tres habent rubras lineas, quarum duae perpendiculares, tertia in superiore paginae parte illam utramque lineam secans aequilibris est. Illarum una perpendiculari efficitur margo interior, qui pollicis latitudinem habet; altera autem margo exterior, qui pollicis latitudinem paulo excedit; tertia aequilibri linea efficitur margo superior, qui pollicis altitudinem habet

Textus ab his tribus lineis superne, a dextra et sinistra inclusus in variis paginis varium numerum habet versuum, id quod ex hac tabula conspiciatur:

37	versus inveniuntur	e. c. fol. 160b, 161a
36	- - - -	159b, 160a, 162a
35	- - - -	134a, 159a, 161b
34	- - - -	125b, 167a
33	- - - -	121b, 126a, 165a, 170a
32	- - - -	158b, 169a, 186b, 206b
31	- - - -	100a, 179b, 196b, 203b
30	- - - -	55a, 101b, 121a, 172a
29	- - - -	32a, 59a, 81a, 234b
28	- - - -	33a, 89a, 224a, 262b
27	- - - -	1a, 226a, 234a
26	- - - -	2a, 51b, 96a, 228a
25	- - - -	133b, 162b, 204b, 223b
24	- - - -	1b, 2b, 3a, 57b, 218b
23	- - - -	254b, 320b, 332b
22	- - - -	40b, 374a, 404b, 570a
21	- - - -	304b
20	- - - -	180b, 522b
18	- - - -	27b, 29a, 645b
16	- - - -	42b, 221b
10	- - - -	654b (qua pagina textus finitur)
9	- - - -	12a

Reliqua paginae pars inferior vacat. Fol. 14a inde a tertio versu et fol. 19a inde a quarto versu usque ad paginae medium est spatium vacuum, item fol. 311a inter versum 14. et subsequentem inscriptionem est spatium vacuum, quod paene quinque versuum altitudinem habet.

Foliorum numeri in antica cuiusque folii pagina adscripti sunt in margine exteriore supra lineam aequilibrem.

Columnarum tituli, qui dicuntur, nusquam inveniuntur,

initiales a) *nominum* e. c. fol. 61, lin. 26. *E*lizabeth, fol. 67ᵇ lin. 16. et fol. 102ᵇ lin. 14. *P*aulus, fol. 119ᵇ lin. 11. *I*ohannes, fol. 129ᵃ lin. 25. *M*artinus, fol. 179ᵃ lin. 8. *H*assia, lin. 17. *T*uringia; b) *aliarum vocum* e. c. fol. 36ᵃ lin. 15. *R*eiecta, fol. 38ᵃ lin. 21. *E*xcellentissima, fol. 38ᵇ lin. 16. *N*omen, fol. 39ᵃ lin. 9. *P*ax, fol. 44ᵃ lin. 9. *I*udicium, fol. 46ᵇ lin. 6. *T*entaciones, fol. 48ᵇ lin. 26. *V*ita, fol. 52ᵇ lin. 16. *T*error, fol. 125ᵇ lin. 8. *A*uno.

7. saepius indicium temporis, quo quid factum dictumve sit: a) aut vox: *Anno* cum *eius numero* et *nomen mensis* cum *numero diei* e. c. fol. 411ᵇ lin. 22. Anno 39 16 Maij, fol. 412ᵃ lin. 15. Anno 39 4 Iulij, fol. 412ᵇ lin. 22. Anno 45 11 Iunij, fol. 417ᵇ lin. 10. Anno 38. 22. Nouembris; b) aut sola vox: *Anno* cum *eius numero* e. c. fol. 377ᵇ lin. 7. Anno 39 (22 Augusti atramento script.), fol. 573ᵇ lin. 1. Anno 32, fol. 589ᵃ lin. 15. Anno 1483, fol. 589ᵇ lin. 10. Anno 32, fol. 617ᵇ lin. 6. Anno 39. (2 Ianuarij. atramento script.); c) aut tantum vox: *Anno*, ut fol. 581ᵇ lin. 20. Anno (1505 atramento script.), fol. 598ᵃ lin. 23. Anno (36 4 Augusti atramento script.); d) aut sola vox: *Die* cum *eius numero*, ut fol. 392ᵇ lin. 10. Die 23 (Nouembris atramento script.)

8. aliquot locis *numeri romani* qui dicuntur, e. c. fol. 35ᵇ lin. 12. 15. 16.: I II III, fol. 58ᵃ lin. 4. I, fol. 58ᵇ lin. 15. 19. II III, fol. 59ᵃ lin. 6. 10. IIII V, fol. 141ᵇ lin. 1. 10. 21. II III IIII, fol. 142ᵃ lin. 1. V, fol. 264ᵇ lin. 10. 18. I II, fol. 266ᵃ lin. 1. 4. 7. 10. 13. I II III IIII V; raro etiam *numeri arabici* seu *germanici*, ut fol. 332ᵇ lin. 5 — 12. numeri initiales versuum: 1 — 8, fol. 345ᵇ lin. 1 — 27. numeri: 1 — 10.

9. haud raro *uncini* ({ }), ubi quaedam velut in tabula proposita sunt, e. c. fol. 86ᵃ med., fol. 86ᵇ princip., fol. 110ᵇ extr., fol. 111ᵃ med., fol. 137ᵃ exeunte, fol. 142ᵈ med., fol. 258ᵇ princip., fol. 324ᵇ med.

Quibusdam locis verba atramento scripta *linea rubra* subnotata sunt, e. c. fol. 7ᵇ lin. 20. 21. verba: Ideo dicitur — et haereses (vide meae Ed. T. I. p. 13. lin. 25 sq.), fol. 7ᵇ lin. penult. — fol. 8ᵃ lin. 2 med. verba: Impossibile igitur est — et persequitur (v. meae Ed. T. I. p. 14. lin. 4 med. — 7.), fol. 8ᵃ lin. 11 extr. — 12. verba: Ideo Ecclesia est — non apparentibus (v. meae Ed. T. I. p. 14. lin. 16 med. — 17 med.), fol. 8ᵇ lin. 13 — 15 med. verba: Aduersarij adhuc — sit approbata (v. meae Ed. T. I. p. 15. lin. 15 med. — 17 med.), fol. 8ᵇ lin. 2 med. — 3. med. verba:

se verdreust — tragen sol (v. meae Ed. T. I. p. 14. lin. 8.) *viridi linea* subnotata sunt. Fol. 36ª lin. 12. verba: Quando oratio est opus et lectio nihil (v. meae Ed. T. I. p. 67. lin. 26.) infra et supra *rubris lineis* sunt signata.

Nonnunquam scriba voces, quas magis conspicuas reddere voluit, *paulo maioribus litteris* atramento exaravit, uti fol. 622ᵇ lin. 13. dictio: *Reformare*, fol. 623ª lin. 13. *Omnia*, fol. 630ª lin. 21. *Philippus Melanthon*, fol. 632ª lin. 23. *Ecclesia Romana*, fol. 648ª lin. 14. *Summa*.

Ex hac formae externae descriptione appareat. hunc Codicem prelo esse paratum.

B.

De interna huius Codicis ratione.

1.

De scriptionis compendiis, quibus scriptus est.

Scriba permultis usus est scriptionis compendiis, quae quamquam a me collecta et alphabetico ordine disposita, tamen omnia hic enumerari non possunt; aliquot igitur eorum exempla afferre sufficiat, in quibus eundem alphabeti ordinem sequimur. Plura h. l. paululum mutavimus, ut facilius usitatis typis describerentur.

aia anima; aij, aī animi; aliqn, alqn aliquando; Aplus, Apls Apostolus; argtm, argm, agtm argumentum; Artes Aristoteles; aut, aut, aut autem, — bē, bn bene; — ca, ca, ca causa; Chris, Chrs Christus; coio communio; cois communis; con con con contra; — dbt, dt debet; dnt, dnt debent; defio definitio; degnant degenerant; dr dicitur; Doia, Dna Domina; Doius, Dons, Dns Dominus; — e est; ee esse; Ecca Ecclesia; Eglm Euangelium; em, .n. enim; Epus Episcopus; Epta Epistola; exm, exm, exm exemplum; — fr, fr frater; — gnis generis; gne, gne genere; gnalis generalis; gnamur generamur; gnatio, gnatio generatio; gnatis generatis; gnosus, gnosus generosus; gti genitivi; gia gloria; griam gloriam; gra, gra, gra gratia; — hbt, ht, ht, ht habet; habt, hnt, hnt habent; hns, hns, hns habens; ho homo; hois hominis; hoies, hons homines; — impgnauit impraegnavit; impssum impressum; interptem interpretem; — liqfieri liquefieri; loqbar loquebar; — Mgr Magister; Mgis Magistris; mr, mr mater; mia, mia misericordia; mo, mo, mo modo; — .n. enim; na, na, na natura; nalis naturalis; nois nominis; nome, noie, noe nomine;

nr noster, nrm, nrm, nrm nostrum; nra nostra; — oms, onis, ois omnis; oms, ons, oes, oes omnes; oio, oio omnino; opem operum; oppssi oppressi; oro, oro, oro, otio oratio; ondere ostendere; — pr, pr, pr, pater; pria patria; pctum peccatum; phia philosophia; pot, pt potest; ptas potestas; propo, propo. prop propositio; ps psalmus; — quo, quo, quo, qno, qno qno, qno quomodo; qno, qn, qn, qn quando; — ro, ro ratio; ronabile rationabile; regnatio regeneratio; rndere respondere; rnsio, rnsio responsio; rnsum rnsm responsum; — sacrnta sacramenta; sctm sanctum; scdus secundus; scdm, 2dum, 2dm secundum; spes, spes species; speali speciali; spus, sps spiritus; sptm, spm, spm spiritum; spuali spirituali; substa, substa substantia; — tam, tam, tam, tam, tan, tm, tme tamen; — vtis universalis.

2.

De textus qualitate.

Si quaeritur, utrum scriba accurate hoc opus transscripserit, an non, laudem mediocrem ei tribuamus; permulta enim menda in hoc Codice invenimus, quorum magna quidem pars ab eodem scriba vel alio quodam emendata, alia vero non emendata est, plura menda ex parte quadam emendata, ex alia non emendata sunt; nonnulli loci denique falso mutati sunt.

a.

De mendis in ipso Codice emendatis.

Aeque ac menda varii generis sunt, emendatio quoque vario modo facta est

a) sola litura;
b) mendo litura deleto vera lectio superscripta est;
c) interiore additione;
d) superiore additione;
e) inferiore additione;
f) verbis omissis in margine adscriptis;
g) mutatione falsarum litterarum;
h) superscriptis numeris, quibus ordo, quo voces vel litterae transponendae sint, indicatur.

Hae emendationes aut eodem atramento, quo textus exaratus est, aut atriore, aut pallidiore, aut denique rubro liquore factae sunt. Quarum primum genus sine dubio eidem scribae, qui Codicem transscripsit, tribuendum est, cetera vero ab alia manu facta esse coniicere licet.

Ubi menda litura sunt emendata, saepe indagari non

potest, quid prius ibi scriptum sit; multo etiam difficilior est haec indagatio, ubi litterae prius scriptae in alias mutatae sunt.

Menda ipsa diversi generis sunt:

aa) falsae litterae aut syllabae aut integrae voces, aut numeri;
bb) omissae litterae vel syllabae vel voces;
cc) dupliciter scriptae litterae aut syllabae aut voces;
dd) falso disiunctae vel coniunctae voces;
ee) falsus ordo verborum vel litterarum.

aa.

Falsae litterae aut syllabae aut integrae voces aut numeri.

1) Falsae litterae, e. c.
fol. 114[b] lin. 22. frebres, litt. priore r rubro liquore deleta, emendatum in: febres.
— 129[b] lin. 18. seudens, litt. priore n rubro liq. deleta emend. in: sedens.
— 151[b] lin. 8. confersatum, litt. f atramento deleta et litt. u rubro liq. superscripta, emend. in: conuersatum.
— 166[a] lin. 6. ẽllectum, litt. altera c atramento deleta, emend. in: calletum.
— 166[b] lin. 8. uultd, litt. d atramento deleta, emend. in: uult.
— 172[a] lin. 13. propria, litt. a atramento in e mutata, emend. in: proprie
— 176[b] lin. 27. reprobrum, litt. tertia r atram. deleta, emend. in: reprobum
— 177[a] lin. 12. arbritror, litt. altera r atram. deleta, emend. in: arbitror.
— 188[b] lin. 11. reliogiosissimum, litt. priore o atram. deleta, emend. in: religiosissimum.

2) Falsae syllabae, e. c.
fol. 170[b] lin. 30. discopulis, syllaba pu atram. deleta, emend. in: discolis.
— 306[a] lin. ult. stygelus, syll. ge atram. deleta, emend. in: stylus.
— 485[a] lin. 11. Mynisterium, syll. ni atram. deleta, emend. in: Mysterium.
— 578[b] lin. 11. 12. [illegible], syll. [illegible] atram. deleta, et [illegible] atram. superscripta, emend. in: [illegible].

fol. 600ᵇ lin. 19. uifuerit, syll. ui atram. deleta, emend. in: fuerit.
— 650ᵇ lin. 3. laetifeturae, syll. tu atram. deleta, emend. in: laetiferae (pro: letiferae).

3) Falsae formae aut nominum aut pronominum aut verborum:

α) falsum genus
fol. 206ᵇ lin. 29. paruum, litt. m in s atram. mutata, emend. in: paruus

β) falsi casus
fol. 83ᵇ lin. 22. prophetas, litt. a in i atram. mutata, emend. in: prophetis.
— 161ᵃ lin. 6. gratiam, litt. m atram. deleta, emend. in: gratia.
— 213ᵃ lin. 4. contemptum, litt. m atram. deleta, emend. in: contemptu.
— 379ᵃ lin. 5. ei, litt. i in o atram. mutata, emend. in: eo
— 653ᵇ lin. 1. subiectas, litt. a in i atram. mutata, emend. in: subiectis

γ) falsus casus falsi numeri
fol. 395ᵇ lin. 15. hominum, litt. u in e atram. mutata, emend. in: hominem.
— 439ᵇ lin. 13. pollutionis, litt. i atram. in e mutata, emend. in: pollutiones.
— 593ᵃ lin. 15. riuulus, litt. u in o atram. mutata, emend. in: riuulos.

δ) falsi modi
fol. 22ᵇ lin. 7. remittat, litt. a in i atram. mutata, emend. in: remittit.
— 61ᵃ lin. 22. concesserunt, litt. u in i atram. mutata, emend. in: concesserint.
— 143ᵇ lin. ult. debent, litt. a atram. interposita, emend. in: debeant.
— 227ᵇ lin. 10. traditis, litt. i in a atram. mutata, emend. in: tradatis.
— 302ᵃ lin. 21. tueatur, litt. a atram. deleta, emend. in: tuetur.
— 324ᵃ lin. 7. sunt, litt. u in i atram. mutata, emend. in: sint.

fol. 327ᵇ lin. ult. legit, litt. i in a atram. mutata, emend in: legat.

— 645ᵃ lin. 6. oriuntur, litt. u in a atram. mutata, emend. in: oriantur.

ε) falsa tempora

fol. 64ᵇ lin. ult. est, litt. s in r mutata et a rubro liq. inserto, emend. in: erat

— 314ᵇ lin. 22. effecit, litt. e in i mutata, emend. in: efficit.

— 383ᵇ lin. antepenult. succedunt, litt. u in e mutata, emend. in: succedent.

ζ) falsi numeri

fol. 114ᵃ lin. 25. possent, litt. n rubro liq. deleta, emend. in: posset.

— 154ᵇ lin. 9. Dicebantur, litt. n atram. deleta, emend. in: Dicebatur.

— 233ᵇ lin. 18. appellabant, litt. n rubro liq. deleta. emend. in: appellabat.

— 238ᵇ lin. 17. ostenderent, litt. n rubro liq. deleta, emend. in: ostenderet.

— 337ᵇ lin. 9. 10. superbiant, litt. n atram. deleta, emend. in: superbiat.

— 465ᵇ lin. 4. offendit, litt. i in u atram. mutata, emend in: offendunt.

η) falsus numerus falsi temporis

fol. 627ᵇ lin. 10. audiunt, litt. n atriore liq. in i mutata, emend. in: audiuit.

ϑ) falsa persona

fol. 207ᵃ lin. 24. debuisset, litt. t atram. in s mutata, emend. in: debuisses.

ι) falsa persona falsi temporis

fol. 21ᵃ lin. 23. audieritis atram. mutatum in: audiemus

ϰ) Falsae voces integrae, e. c.

fol. 41ᵇ lin. 25. iustificationem, syll. sti et ca rubro liq. deletis et syll. cia rubro liq. superscriptis, emend. in: inficiationem

— 95ᵇ lin. 5. Turciſche deletum et rubro liq. superscriptum: Torgiſch

— 105ᵇ lin. 4 exeunte vox ingratitudo rubro liq. deleta et lin. 5 ineunte atram. script.: gradatio

fol. 110ᵃ lin. 12. vox dreſten rubro liq. deleta et deinceps atram. script.: Sessen
— 113ᵃ lin. 3. verbum Respondit rubro liq. deletum et eod. liq. superscript.: ostendit
— 119ᵇ lin. 8 Deficit mihi ratio, vox mihi atro et rubro liq. deleta est.
— 119ᵇ lin. 20. heilige geiſt, vox geiſt rubro liq. deleta, ac deinceps scripta est vox Chriſt
— 121ᵃ lin. 22. dedit atram. deletum et deinceps scriptum est: debet
— 121ᵃ lin. ult. speque atram. delet. et supra script.: illeque.

5) Falsi numeri
fol. 256ᵃ lin. 23. Anno 39, numero 9 atram in 8 mutato, emend. in: Anno 38.
— 294ᵇ lin. 21. 20000, ult. numero 0 atram. deleto, emend. in: 2000.

bb.

Omissae litterae aut syllabae aut voces.

1) Omissae litterae, e. c.
fol. 30 lin. 21. incepabit, litt. cr paulo atriore liq. superscriptis, emend. in: increpabit
— 30ᵇ lin. 25. incedulitatem, litt. r atram. superscripta, emend. in: incredulitatem
— 33ᵃ lin. 18. post, litt. te atram. superscriptis, emend. in: potest
— 34ᵇ lin. 24. promissines, litt. o rubro liq. superscripta, emend. in: promissiones
— 35ᵃ lin. 25. 26. penitendum, litt. o atram. superscripta, emend. in: poenitendum
— 39ᵃ lin. 23. Turam, litt. c atriore liq. inserta, emend. in: Turcam
— 52ᵇ lin. 18. gutat, litt. s rubro liq. interposita, emend. in: gustat
— 60ᵇ lin. 21. consacinatus, litt. r rubro liq. inserta, emend. in: consarcinatus
— 64ᵃ lin. 26. quo libeto, litt. t atram. interposita, emend. in: quotlibeto (pro: quodlibeto)

fol. 68ᵃ lin. 9. Accepunt, litt. er rubro liq. superscriptis, emend. in: Acceperunt.

2) Omissae syllabae, e. c.

fol. 35ᵃ lin. 21. papis, syll. tis rubro liq. superscripta, emend. in: papistis

— 50ᵇ lin. 1. stultia, syll. ci atram. superscripta, emend. in: stulticia

— 94ᵇ lin. 1. aliquam, syll. ter rubro liq. superscripta, emend. in: aliter quam

— 113ᵇ lin. 15. cum ptus, syll. ca atram. inserta, emend. in: cum captus

— 117ᵃ lin. 28. uiuicata, syll. fi atram. superscripta, emend. in: uiuificata

— 128ᵇ lin. 24. et ult. contiones, syll. di rubro liq. superscripta, emend. in: conditiones

— 145ᵃ lin. 4. Hulitatem, syll. mi atram. superscripta, emend. in: Humilitatem

— 146ᵃ lin. 17. pietate, syll. im atram. superscripta, emend. in: impietate

3) Omissae voces

α) singulae, e. c.

fol. 7ᵇ lin. ult. confessorum et consistit, voce irrigatur infra atram. addita, emend. in: confessorum irrigatur et consistit

— 69ᵇ lin. 4. tres a, voce Christianos rubro liq. superscripta, emend. in: tres Christianos a

— 74ᵃ lin. 4. conueniremus ſo, voce concorditer rubro liq. in margine adscripta, emend. in: conueniremus concorditer ſo

— 80ᵇ lin. 25. S. peters kirchen, voce münſter atram. superscripta, emend. in: S. peters münſterkirchen

— 103ᵃ lin. ult. hac ueniet, voce uespera atram. superscripta, emend. in: hac uespera ueniet

— 139ᵇ lin. 25. ſtůl weichen, voce nit atram. superscripta, emend. in: ſtůl nit weichen

β) plures, e. c.

fol. 8ᵃ lin. 13. Impij uero in Scandala, 7 vocibus in margine rubro liq. adscriptis, emend. in: Impij uero

verba: arroganter superbirem, plus peccaui, rubro liq. deleta sunt, quoniam non ad hunc locum, sed ad seq. lin. 14. pertinent, ubi recte iterum scripta sunt.

fol. 465ᵇ lin. 17. uerum esset concitatus, quod principes, vox concitatus rubro liq. oblitterata est, quippe quod ex lin. 16., ubi recte legitur, falso repetita est

— 391ᵃ lin. 21. corporis huius corporis, haec altera vox corporis atram. deleta est.

— 409ᵇ lin. 18. post voces: vnnd loſtlich geſchutz, verba ing ſelbt tzu furen atram. oblitterata sunt, quod non ad hunc locum, sed ad lin. 20. pertinent, ubi recte exhibentur.

— 507ᵃ lin. 4. post „Item" voces: hindern daß gutte, quippe quae e lin. 1. 2. falso repetitae sunt, utrinque et infra rubra linea inclusae sunt.

dd.

Falso disiunctae vel coniunctae voces.

fol. 540ᵇ lin. 13. per idunt, litt. i partim erasa et litt. r et d lineola inter se coniunctae sunt, ut legatur: perdunt.

— 50ᵇ lin. 21. „ame" rubra lineola interposita recte disiunctum est in duas voces: a me.

ee.

Falsus ordo litterarum aut verborum.

Eiusmodi errores plerumque emendati sunt superscriptis numeris, raro lineis, quibus verba falso disposita ad suum locum remittuntur.

1) Litterae falso dispositae

fol. 35ᵇ lin. 19. Spitaci numeris superscriptis emendatum est in: psitaci

2) Verba falso disposita

fol. 24ᵃ lin. 12. ſchöpffer hören ſollte hiemel vnnd der Erden numeris emend. in: ſchöpffer hiemel vnnd der Erden hören ſollte

— 137ᵇ lin. 14. nullas secundum leges, emend. in: secundum nullas leges

— 137ᵇ lin. 19. agerem ego de re, emend. in: ego de re agerem

— 179ᵇ lin. 6. ſich ſi emend. in: ſi ſich

— 239ᵇ lin. 24. Docui contra quidem papam, emend. in: Docui quidem contra papam

fol 240ᵇ lin. 27. 28. ſondern alß sacrament gegeben wirdt vnd das Jenige ſo ſampt dem sacrament, emend. in: ſondern alß sacrament vnd das Jenige ſo ſampt dem sacrament gegeben wirdt

— 245ᵃ lin. 4. 5. et fieri eos membra Christi qui agunt poenitentiam et ablui sanguine Christi et erigunt..., verba: et ablui sanguine Christi duabus lineis ea includentibus ablegantur proxime post verba: membra Christi, ut hic locus sic legatur: et fieri eos membra Christi et ablui sanguine Christi qui agunt poenitentiam et erigunt...

— 319ᵃ lin. 11 — 14. locus: „et conditiones, proposuerunt, ut uiderentur ridere nostros. pacis esse in dubio. quia aduersarij dolosi atroces condiciones," partim linea rubra, partim numeris rubro liq. superscriptis redigitur in hunc verborum ordinem: et conditiones pacis esse in dubio. quia aduersarij dolosi atroces condiciones proposuerunt, ut uiderentur ridere nostros.

Ex his, quae modo diximus de locis emendatis, elucet, as emendationes factas esse 1. variis modis, 2. variis locis, 3. variis coloribus.

1. Varii modi emendationis sunt: a) oblitteratio (vel subnotatio) falsarum litterarum, syllabarum vocumve; b) immutatio earum; c) additio omissarum litterarum, syllabarum aut vocum; d) mutatio ordinis litterarum vocumve numeris superscriptis aut lineis indicata. Priores tres modi aut singuli aut coniuncti (e. c. oblitteratio coniuncta cum immutatione aut additione aut utraque) in locis emendatis inveniuntur. — Oblitteratione et immutatione prior lectio saepe ita deleta est, ut certo erui nequeat.
2. Quod ad varios locos attinet, ubi emendatio scripta est, haec legitur a) aut in eodem versu proxime post falsam vocem oblitteratam, b) aut supra eam; c) aut in margine; d) litterae, syllabae vocesve omissae aut in eodem versu interpositae, aut supra (rarissime infra) lacunam adscriptae, aut in margine additae sunt.
3. Hae emendationes aut eodem atramento, quo scriba Codicis usus est, aut atriore, aut pallidiore, aut persaepe rubro liquore factae sunt.

b.

De mendis in Codice non emendatis.

Praeter illa menda in ipso Codice emendata permulta alia in eo inveniuntur non emendata. Eiusmodi sunt

1. falsae litterae, e. c.
   fol. 330ª lin. 13. Holifernem pro Holofernem
   — 331ª lin. 19. agerunt pro egerunt
   — 334ᵇ lin. 20. ham pro hanc
   — 343ª lin. 12. contemnare pro condemnare
   — 366ᵇ lin. 2. Chrorus pro Chorus
   — 381ᵇ lin. 7. 8. puplici aerrarij pro publici aerarij.
2. falsae syllabae
   fol. 424ᵇ lin. 20. 21. be- | he halt pro be- | halt
   — 431ᵇ lin. 22. 23. ten- | tantant pro ten- | tant
3. falsae formae aut nominum aut verborum
   α) nominum, e. c.
   fol. 442ᵇ lin. 1. 2. a uoluntatum pro: ad uoluntatem
   — 472ª lin. 10. speties pro speciei
   — 475ª lin. 9. electo pro electa
   β) verborum, e. c.
   fol. 343ª lin 18. arroga pro arrogo
   — 456ª lin. 5. soluentur pro soluantur
   — 466ª lin. 12. Gloriatos pro Glorians.
4. falsae voces integrae, e. c.
   fol. 4ᵇ lin. 14. questus pro gestus
   — 5ᵇ lin. 3. Nec pro Nos
   — 442ᵇ lin. 1. a pro ad
   — 463ª lin. 6. (ut pro Cur
5. omissae litterae, e. c.
   fol. 334ᵇ lin. 18. obseuetur pro obseruetur
   — 334ᵇ lin. 20. popositionem pro propositionem
   — 348ᵇ lin. 13. arbitij pro arbitrij
   — 384ᵇ lin. 19. stapitius pro Staupitius
6. omissae syllabae, e. c.
   fol. 13ª lin. 2. 3. ex- | ertijs pro ex- | ercitijs
   — 16ᵇ lin. 2. crederit pro crediderit
   — 433ᵇ lin. 11. prohitae pro prohibitae
7. omissae voces, e. c.
   fol. 10ª lin. 28. ira Dei, pro: ira Dei est

fol. 12ᵇ lin. 14. ex auditu, pro: an ex auditu
— 16ᵇ lin. 2. et baptisatus, pro: et baptizatus fuerit.
— 32ᵇ lin. 16. post „prudentia in Theologia" propter homoeoteleuton omissae sunt voces: et pertinet ad doctrinam. Spes uero est fortitudo in Theologia (vide meae Ed. T. I. p. 60. lin. 22. 23. et not. 61.).

8. dupliciter scriptae litterae, e. c.
fol. 538ᵃ lin. 5. Vuultis pro Vultis
— 546ᵇ lin. 4. dissimmilimi pro dissimillimi

9. dupliciter scriptae syllabae, e. c.
fol. 24ᵃ lin. 22. dubidubitantes pro dubitantes
— 294ᵃ lin. 13. 14. loquere-|retur pro loqueretur
— 317ᵃ lin. 12. diuisisione pro divisione
— 383ᵇ lin. 18. angelege leget pro angeleget
— 393ᵇ lin. 24. litereras pro literas.

10. dupliciter scriptae voces, e. c.
fol. 271ᵃ lin. 11. Is enim neque neque Deum curabit
— 276ᵃ lin. ult. Deus est est iniustus
— 293ᵃ lin. 13. 14. bas pr. parebt abgeleget ab-|geleget
— 367ᵃ lin. 1. 2. pu-|tabit putabit humanitus
384ᵇ lin. penult. ad ad
— 388ᵃ lin. 14. 15. pro |nobis, pro nobis

11. falso disiunctae vocum partes, e. c.
fol. 7ᵃ lin. 7. ex actione pro: exactione
— 386ᵃ lin. 3. Ad ueniad pro: Aduenial
— 464ᵃ lin. 9. se pusuerant pro: seposuerant

12. falso dispositae litterae, e. c.
fol. 3ᵃ lin. 6. aequiuotacio pro aequiuocatio
— 334ᵇ lin. antepenult. Araonis pro Aaronis
— 337ᵇ lin. 6. Spalmus pro Psalmus
— 412ᵇ lin. 17. et fol. 559ᵇ lin. 17. speudoprophetae pro pseudopr.
— 475ᵃ lin. 13. speudoprophetas pro pseudoprophetas

c.

Menda ex parte quadam emendata, ex alia non emendata.

Eiusmodi emendationes mancae sunt
fol. 2ᵃ lin. 2. duae ancillae aduolabant, ubi vox ancillae partim emendata est in: auicullae pro: auiculae

fol. 63b lin. 12. quaequis partim emendatum in quamquis pro quamuis

— 73b lin. 18. perditis oblitterata litt. r partim emend. in peditis pro petitis

— 123a lin. antepenult. humanitate, litt. a in i mutata, partim emend. in: huminitate pro humiditate

— 123b lin. 16. huius uarum, ubi huius non oblitteratum, uarum autem litteris ling supra praefixis emendatum est in: linguarum.

— 259a lin. 3. crescit partim emend. in: cesscit pro cessat

— 305a lin. 3, 4. Ob ich nicht... auß gerichtet habe, partim emend. Ob ich nicht... auß gerichtet iſt pro: Ob nicht... auß ger. iſt

— 342a lin. 18. dominibus partim emend. in domonibus pro daemonibus

— 480b lin. 2. prius ad Caipham, partim emend. in: prius ad Hannam Caipham, pro: prius ad Hannam deinde ad Caipham

— 546b lin. 2. manibus partim emend. in monibus pro moribus

— 550a lin. 16. papistae partim emend. in paptistae pro baptistae

— 582b lin. penult. psalterium partim emend. in psalteri pro psalterij

— 635a lin. 1. huius partim emend. in huiuc pro huic

d.

Loci falso mutati.

Falso mutati sunt hi loci:

fol. 60a lin. 9. Cerbero, litt. e inter r et b rubro liq. inserta, mutat. in Cerebero

— 168a lin. 29. die protestirenden fürſten mutat. in: die protestirende f.

— 259b lin. 23. miserentur mutat. in: miseretur oblitterata litt. n

— 379a lin. 7. dissensionibus principum
lin. 8. principes respitium } falso mutat. in: d. principunt / pr. respitium } pro: d. principum / pr. respiciunt

Praeter haec menda, quae voces latinas et germanicas spectant, multa etiam in graecis inveniuntur, quae nusquam in ipso Codice emendata sunt, e. c. fol. 9ª lin 1. *σχησματικοί* pro *σχισματικοί*, fol. 10ᵇ lin. 4. *γενέσεας* pro *γενέσεως*, fol. 12ª lin. 5. *ἀςοργίαν* pro *ἀστοργίαν*, fol. 70ª lin. 20. *ἀπυλγηκότες* pro *ἀπηλγηκότες*, fol. 70ª lin. 24 sq. *ἀυτοκατάκρητοι* pro *αὐτοκατάκριτοι*, fol. 76ª lin. 4. *ἀυτοκατάκρητος* pro *αὐτοκατάκριτος*, fol. 76ᵇ lin. 6. 7. *σχήσμαμ*, *σχησμα* pro Schismam, Schisma, fol. 80ᵇ lin. 11. Alta *κινία* pro *ἄλητα ἐκεῖνα* (?), fol. 83ª lin. 5. *κακοειτής* pro *κακοήθης*, fol. 83ª lin. 14. *κακοοιτὴς* pro *κακοήθης*, fol. 89ª lin. 9. *μεταλογικὼς* pro *μεταλογικῶς*, fol. 92ª lin. 10. *επειείκιαν* pro *ἐπιείκειαν*, fol. 96ª lin. 25. *συνέργος* pro *συνέργους*, fol. 101ᵇ lin. 12 sq. *ἀμφύβολα* pro *ἀμφίβολα*, fol. 101ᵇ lin. 18. *ἀμφύλοβον* pro *ἀμφίβολον*, fol. 109ª lin. 2. *πονιρῶ* pro *πονηρῷ*, fol. 109ª lin. 11. *ἐπηχειρικακία* pro *ἐπιχαιρεκακία*, fol. 119ᵇ lin. 5. *ςτόρχγαι* pro *στοργαὶ*, fol. 121ᵇ lin. 1. *Soργαι* pro *Στοργαὶ*, fol. 126ᵇ lin. 23. *προαίρεσει θεολογος* pro *προαιρέσει θεόλογοι*.

3.

De annotationibus marginalibus.

Postquam in praecedentibus de scriptionis compendiis, quibus scriba usus est, ac de variis mendis, quae in ipso textu inveniuntur, diximus, disserendum quoque est de annotationibus, quae in margine exteriore (excepta una, quae fol. 2ᵇ in interiore legitur) sunt adscriptae.

Eiusmodi enim annotationes inde a fol. 1ª usque ad fol. 116ª, ubi ultima exhibetur, 237 leguntur, quorum duo genera sunt:

a) explicationes,
b) argumenti indices.

a.

De explicationibus in margine adscriptis.

Hae explicationes duplicis generis sunt:

1. Loci Scripturae sacrae aliorumque librorum nominantur, ad quos textus spectat, e. c. fol. 1ᵇ verba „uaria nomina sortitur" referuntur ad locum Ies. 9, 6. quapropter in margine adnotatum est: Esai. 9. (vide meae Ed. T. I. p. 2. notam *a.*); item fol. 2ª verba: „ut ipsum quaeramus et inuocemus" ad locum Ies. 26, 9., quamobrem in marg. adscriptum est: Esai. 26. (vide l. l. p. 3. not. *c.*); item

fol. 2ᵇ nota marg.: 2 Reg. 24. (v. l. l. p. 4. not. *e.*) Conf. fol. 24ᵃ nota marg.: „Prope est uerbum in ore tuo. Rom. 10." (v. l. l. p. 44. not. *e.*). Exemplum alius libri auctorisque invenitur fol. 9ᵃ, ubi verbis: „Ideo Plato inquit: Sicut boues non reguntur a bobus, et caprae a capris" in marg. haec adnotata sunt: Plato 4. de legibus. Quemadmodum boues non a bobus nec caprae a capris reguntur, sed a natura praestantiore, uidelicet ab hominibus, sic natura humana infirmior est, quam ut seipsam regere possit. (v. l. l. p. 46. not. *u*).

2. Enarrationes variae ad quosdam textus locos illustrandos, e. c. fol. 2ᵇ verbis: „proximae dominicae" in marg. adscriptum est huius dominicae nomen: Inuocauit (vide l. l. p. 5. not. *g.*); fol. 3ᵇ ad verba: Philosophi olim definierunt Deum sic: Deus est circulus etc. in marg. adnotatum est: Fertur definitio Apulei Aphricani (v. l. l. p. 6 not. *l*); fol. 9ᵇ ad verba: „Et Episcopus Moguntinus" in marg. legitur annot.: Qui tres Episcopatus habuit (v. l. l. p. 16. not. *w.*); fol. 16ᵃ ad verba: „et uera excommunicatione, non ficta aut frigida Papae" exhibetur nota marg.: ***Wan einer 3 groschen schuldig war, so wardt er*** sub papatu ***in Bann gethann*** (v. l. l. p. 28. not. *b.*).

b.

De argumenti indicibus in margine adscriptis.

Hi quoque argumenti indices varii sunt:

1. aut singulae voces textus, e. c. fol. 1ᵃ in margine repetuntur textus voces: Infinitus, Incomprehensibilis, item fol. 4ᵇ Sol, Flumina, Artes, Astronomia, Musica, Geometria, Literae Hebr., Arithmetica, Grammatica, Dialectica, Rhetorica.
2. aut singula nomina virorum, quorum dicta in textu afferuntur vel de quibus in eo aliquid narratur, e. c. fol. 4ᵃ iuxta verba: „Augustinus pie consulit, dicens: Vbi mentis etc." in marg. legitur: August., fol, 5ᵃ iuxta verba: „Basilius quidem optimam imaginem ponit: scilicet quod etc." margo exhibet nomen: Basilius.
3. aut duo vel plura verba textus continua e. c. fol. 8ᵃ verba textus: „Hypocritarum uero Figura" in margine sic repetita sunt: Figura Hypocritarum; fol. 8ᵇ verba: „Status papisticae controuersiae" etiam in margine exhibentur. Item fol. 9ᵃ iuxta verba: „tria sunt uitae genera" legun-

tur in marg.: **Vitae genera tria.** Fol. 12^b verba: „Vocatio duplex“ etiam **in marg.** iterum leguntur.

4. aut sententia **in textu** proposita in aliam linguam translata in **margine repetitur**, e. c. fol. 14^b verba: „***Ihe grosser schalck ihe besser gluck***“ in marg. sic redduntur: Vbi minor **scientia**, ibi maior fortuna (vide meae Ed. T. I. p. 26. not. **z**.); **fol.** 63^a verbis: „Ideo papa non est imago, sed simia **Dei**“ **in marg.** adscripta est interpretatio: Papa ***unser herrgotts affe*** (v. l. l. p. 126. not. *o*.).

5. aut eorum, **quae in** textu continentur, summa (argumentum proprie **sic dictum**) in margine indicatur, e. c. fol. 1^a verbis: „**Nam assiduis** nostris speculationibus — Sed per Euangelium **etc.**“ (v. l. l. p. 1. lin. 10 sqq.) in marg. adscriptum **est argumentum**: Speculationibus nostris non apprehenditur, **sed** Euangelio. Fol. 4^b iuxta locum: „Trinitatis **agnitio uera** — In fluminibus etc.“ (v. l. l. p. 8. lin. 1 sqq.) **in marg.** legitur argum.: Vestigia Trinitatis in Creaturis. **Fol.** 5^b verbis: „Sed hoc interest inter imaginem — **Deus autem** communicat.“ (v. l. l. p. 9. lin. 21—24) **appositum** est argum.: Inter imaginem Dei et **nostram discrimen**.

Hae 237 **annotationes** marginales, quinque exceptis, ab eadem manu **scriptae** sunt, quae textum ipsum exaravit. Maxima eorum **pars** (nempe 212) legitur fol. 1^a — 95^b, ceterae 25 inveniuntur **fol.** 105^b, 128^b, 136^b, 137^b, 162^b, 164^b, 169^a, 172^b, 173^a, 181^a, 188^b, 193^a, 202^b, 203^a, 215^a, 236^a, 251^b, 256^a, 257^b, 268^a, 308^b, 357^a, 367^b, 368^a, 416^a. Harum quinque, quae fol. 164^b, 256^a, 357^a, 367^b, 368^a exstant, ab alia (seriore) manu atriore atramento scriptae sunt. Post fol. 416^a nulla invenitur.

Si quaeritur, a quonam factae sint illae 232 annotationes marginales, ab eadem manu, quae textum exaravit, scriptae, respondeo, non eum, qui hunc Codicem ex alio quodam transscripsit, eorum esse auctorem, sed eum, ex cuius Codice hic transscriptus est. Nam fol. 416^a legitur nota marginalis: „August.“, quae spectat ad verba a scriba praetermissa, ex qua igitur apparet, scribam eiusmodi annotationes aeque ac textum e Codice, quem ob oculos habebat, transscripsisse. De hac annotatione marginali eam ob causam notatu dignissima infra accuratius disseram.

Praeter has annotationes inde a fol. 134^a usque ad fol. 323^a 57 loci a seriore manu in margine notati sunt variis signis, scilicet aut manu, cuius digitus index in versum quendam

intensus est, aut NB, aut singula vel duplici lineola, aut uncino, aut duobus pluribusve horum signorum.

4.

De capitum ordine.

Codex interpositis inscriptionibus in multa capita (numeris non signata) divisus est, quorum aliquot denuo in plures partes dispertita sunt. Ut horum capitum partiumque ordo facilius conspiciatur, hoc loco varias inscriptiones, quae in Codice leguntur, deinceps proponam, addita folii pagina, in qua quaeque inscriptio invenitur.

Deus fol. 1ª, Trinitas fol. 4ª, Discrimen inter generationem et processionem fol. 5ª, Christus fol. 6ª, Christi regnum fol. 7ª, Ecclesia quae regnum Christi dicitur fol. 7ᵇ, Ministerium Ecclesiae et vocatio ministrorum fol. 12ᵇ, Utrum vocatus sit ille qui ambit praedicationem ministerii fol. 12ᵇ, De Excommunicatione fol. 14ª, Admonitio scripta D. M. Lutheri ad Ioh. Metzsch fol. 15ª, De excommunicatione exhortatio publica D. M. Lutheri a. 1539. Dominica Invocavit post concionem fol. 16ᵇ, Verbum Dei. Evangelium. De lege fol. 19ª, De contemptu verbi prophetia fol. 25ª, Iustificatio fol. 28ª, Fides fol. 29ᵇ, Sanctificatio per fidem fol. 31ª, Fides et spes differunt fol. 32ª, Invocatio et oratio fol. 33ᵇ, Papa triplex orandi genus praecepit fol. 35ᵇ, Confessio auricularis fol. 36ª, Patientia fol. 38ª, Liberum arbitrium fol. 38ᵇ, Pax et concordia fol. 39ª, De Praedestinatione. Cur in Adam plures damnentur quam in Christo salventur fol. 41ª, Legendae sanctorum fol. 43ª, De extremo iudicio fol. 44ª, Morbi fol. 46ᵇ, Medicamenta et medicina fol. 48ᵇ, Mors fol. 50ª, De obitu suae filiae. Moerores, gestus, dicta D. M. Lutheri in morte et funere dilectae filiae Magdalenae 1542 aetatis suae 14. anno. Epitaphium in agonismo a patre conscriptum fol. 52ª, De morte fol. 52ᵇ, Resuscitatio mortuorum fol. 54ᵇ, Vita aeterna fol. 55ᵇ, Damnatio et infernus fol. 58ª, Missa privata fol. 59ᵇ, Canon fol. 60ᵇ, An liceat christiano homini missae papisticae interesse fol. 61ᵇ, Monasteria. Monachi. Vita et deliciae monachorum fol. 62ª, Duae causae sunt quae faciunt monachum fol. 62ᵇ, Electoratus Saxoniae fol. 62ᵇ. Facultates Papae fol. 67ª. Papistarum vitia et libidines fol. 67ᵇ, Papistarum furor et pertinacia fol. 68ᵇ, Defensores et ministri Papae fol. 72ᵇ, Mortes papistarum fol. 78ª, Roma fol. 78ᵇ, Mundus illiusque ingratitudo et malitia fol. 84ᵇ. Quaestio fol. 82ᵇ, Epicurismus in mundo fol. 87ª, Ingratitudo civilis fol. 89ᵇ, Scandala fol. 89ᵇ, Idolatria fol. 90ª, Ira fol. 92ᵇ, Arrogantia. Definitio arro-

gnum fol. 93ª , Tristitia. Laetitia fol. 93ᵇ , Ebrietas fol. 95ª , Quaestio, an peccanti in ebrietate sit parcendum fol. 95ᵇ , Otium. Labor fol. 96ª , Consuetudo quam difficile deponatur fol. 96ᵇ , Prodigia. Portenta miraculosa fol. 97ª , Spectra fol. 100ᵇ , Oracula fol. 101ª , Somnia fol. 102ª , Tempestates fol. 102ᵇ , Complexiones fol. 104ª , Tempora et annus climactericus id est gradualis septimus fol. 104ᵇ , Diabolus, illius natura, conatus, insidiae, figura, expulsio fol. 105ᵇ , Terriculamentis sathanae quomodo resistendum? fol. 108ª , De odio diaboli adversus homines fol. 111ᵇ , Iudicium de his qui sic pereunt fol. 113ª , Phrenetici a diabolo obsessi quomodo tractandi fol. 114ᵇ , Homo eiusque lapsus et miseria fol. 115ᵇ , Quaestio de lapsu hominis fol. 117ª , Infantes fol. 119ᵇ , Mulieres, uxores fol. 120ª , Parentes fol. 120ᵇ , Σοφγαι (pro: Στοργαι) parentum fol. 121ᵇ , Liberorum ingratitudo fol. 124ᵇ , Familia fol. 123ª , Sermo fol. 123ª , Linguae fol. 123ᵇ , Eruditio et literae fol. 125ᵇ , Eruditi in genere fol. 125ᵇ , Iudicia de eruditis nostro seculo fol. 126ª , De Erasmo Roterodamo fol. 129ª , De Concilio Constanciensi excerpta ex libro quodam fol. 133ª , Haeresiarcha fol. 133ᵇ , Catalogus et numerus papistarum in Concilio Constanciensi fol. 134ª , Ius fol. 136ᵇ , Iurisperiti fol. 137ª , Exhortatio ad iuristas fol. 140ª , Utrum hosti fides sit servanda fol. 141ª , Politia fol. 142ª , Magistratus fol. 143ª , Principes fol. 144ª , De Duce Georgio fol. 150ª , Electores Saxoniae fol. 159ª , De morte Iohannis Electoris fol. 161ᵇ , Prognosticon Martini Lutheri in libello illius inventum per Iustum Ionam germanice translatum fol. 163ª , Regna fol. 164ª , Reges et reginae fol. 164ᵇ , Foedera Protestantium fol. 167ᵇ , An liceat christiano uti defensione fol. 168ᵇ , Philippi Melanthonis de eadem quaestione [scil.: iudicium] fol. 171ª , Consilium Martini Lutheri, quid agi debeat in tuendo Evangelio fol. 171ᵇ , Iudicia, an in iudicio liceat contendere fol. 172ᵇ , Regiones, terrae situs, mores populi fol. 174ª , Hispani fol. 176ᵇ , Anglia fol. 177ª , Ungaria fol. 177ᵇ , Saxonia fol. 178ª , Hassia fol. 179ª , Thuringia fol. 179ª , Schotti fol. 179ᵇ , Germania fol. 181ª , Turcae fol. 185ª , De lingua turcica fol. 191ª , Praesumptio et temeritas fol. 192ª , Divitiae et thesauri fol. 192ᵇ , Quaestus et usura fol. 193ᵇ , Furtum fol. 194ᵇ , Waldenses fol. 197ª , Wicklefethus fol. 197ᵇ , Veritas fol. 198ª , Mendacium fol. 198ª , Dicta, proverbia et sententiae fol. 199ª , Pro lege et pro grege fol. 200ª , Iocosa, festiva, fabulae fol. 200ᵇ , Casus forensis de asino fol. 201ª , Lege lata fraus legis nascitur fol. 201ᵇ , Themata papistica fol. 203ª , Contra sciolos fabula von Hans Pfriemen fol. 203ᵇ , Dissenteria Lutheri in merdi poetam Lemmichen fol. 205ª ,

Quilibet est rex in sua domo caeteris paribus fol. 206ª, Profectio D. Martini Lutheri Wormatiam 1521. 18 May fol. 207ᵇ, Moriones stolidi fol. 210ª, An etiam moriones salventur fol. 210ᵇ, Iudaei fol. 210ᵇ, Argumenta contra Iudaeos fol. 214ª, Aliud argumentum fol. 214ª, Absolutio privata fol 218ᵇ, Abominationes papisticae fol. 219ª, Scortatio canonicorum fol. 220ª, Discrimen inter haereticum, schismaticum et male catholicum fol. 220ª, Ecclesiae titulus fol. 224ª, Abnegatio verbi fol. 224ᵇ, Universitates fol. 224ᵇ, Deposition's ritus fol. 226ª, Academia Vitebergensis fol. 226ᵇ, De gradibus in scholis fol. 227ª, Adolescentes fol. 227ᵇ, Puellae virgines fol. 228ª, Adversarii haeretici contra D. Lutherum fol. 228ᵇ, Campanus fol. 230ª, Errores Campani fol. 230ᵇ, De arrogantia Doctorum fol. 232ᵇ, Thomas Muntzerus fol. 233ᵇ, Sacramentarii Augustanenses fol. 234ᵇ Quomodo cum fanaticis agendum instructio D. Martini Lutheri Domino Ioanni Mantel in Mulhausen fol. 237ª, De sacramentariorum negotio fucato et fallaci fol. 239ᵇ, Negotium Buceri cum D. Martino Luthero 1535. 15 Ianuarii fol. 240ᵇ, Consilium D. Martini Lutheri eiusque sententiae fol. 241ª, Martini Buceri sententia anno Domini 1535. 15 Ianuarii fol. 242ª, Additio D. Martini Lutheri post reditum Domini Philippi Melanthonis ex Hassia fol. 243ᵇ, Anno Domini 1536. 29 Maii fuit conventus Doctorum in Witemberga fol. 244ᵇ, Antinomi fol. 245ᵇ, Adulteri, scortatores fol. 255ª, Historia de deprehenso adultero et fame necato fol. 257ᵇ, Agnitio peccati, peccatum fol. 258ª, Peccata in Spiritum sanctum fol. 259ª, Alchimia fol. 260ª, Allegoriae quomodo tractandae fol. 260ᵇ, Sensus scripturae fol. 261ᵇ, Typi fol. 262ᵇ, Anabaptistae haeretici fol. 262ᵇ, Contra anabaptistas qui ideo pueros baptizandos negant, quia fidem non habeant, D. M. Lutherus sic fol. 263ª, De baptismo parvulorum fol. 263ᵇ, Contra haec argumenta anabaptistae sic disputant fol. 263ᵇ, Argumenta Philippi Melanthonis parvulos baptizandos esse fol. 264ᵇ, Confutatio obiectionum anabaptisticarum fol. 265ª, Quid prosit baptismus parvulorum fol. 265ᵇ, Andwort auff des Landgraven Anregen D. M. Luther wider die Anabaptisten zu schreiben fol. 265ᵇ, Angeli fol. 267ª, Angelorum custodia fol. 267ª, Animalia fol. 268ª, Annus iubileus fol. 270ª, Apologiae efficacia fol. 270ᵇ, De antichristo fol. 270ᵇ, Apostoli fol. 274ª, Apparatus et luxus epularum et vestitus fol. 277ª, Vestitus fol. 277ᵇ, Aquae fol. 278ᵇ, Aquae non ultra littus fol. 279ᵇ, Apes fol. 280ª, Arbores fol. 280ᵇ, Arcanorum vel mysteriorum inquisitio extra verbum Dei fol. 281ᵇ, Artes et inventiones mirabiles fol. 283ª, Artes a Deo conservantur fol. 283ª, Artes monarcharum opera conservantur fol. 283ᵇ, Artes nostro

tecule fol. 283ᵇ, Disputationum utilitas fol. 288ᵃ, Musica fol. 289ᵃ, Astronomia fol. 290ᵃ, Astronomia quantum probanda fol. 292ᵇ, Astrologia fol. 294ᵃ, Quaestio fol. 293ᵇ, Aula fons iniquae fol. 294ᵃ, Avaritia mundi detestabilis fol. 295ᵇ, Pecunie non est fidendum et avaritia est signum et praeludium mortis fol. 296ᵃ, Avaritia parochorum fol. 296ᵇ, Aus Schimpf wird Ernst fol. 299ᵇ, Aves, volatilia fol. 300ᵇ, Augustana comitia laudanda fol. 302ᵇ, Adversarii Evangelii qui Augustae fuerunt fol. 303ᵃ, D. Georgii Spalatini scriptum fol. 304ᵃ, Protestatio legatorum regis Mathiae fol. 305ᵃ, Acta D. Martini cum Caietano Cardinali Augustae fol. 306ᵇ, Authores fol. 307ᵇ, Αὐτόχειρες fol. 309ᵃ, Exemplum muliebris pudicitiae fol. 309ᵇ, Iudicium quorundam theologorum de iis qui sibi mortem conciverunt vel alias repentina morte obierunt fol. 309ᵇ, De morte Ioannis Krausde (pro: Krause) Hallensis iudicium D. M. Lutheri fol. 310ᵇ, Baptismus fol. 311ᵃ, Gevattern bitten fol. 313ᵃ, Argumentum fol. 313ᵃ, Quaestio fol. 313ᵃ, Baptismus triplex est fol. 313ᵇ, Regula D. M. Lutheri in articulis de trinitate fol. 313ᵇ, Baptismus infantum fol. 314ᵃ, De infantibus in utero matris baptisandis. Baptismus in partu, de abortu et monstris fol. 314ᵃ, Bellum, bellica fol. 314ᵇ, Bellum expectandum et maximae poenae fol. 317ᵇ, Colloquium Lutheri et aliorum de bello paschali inter Electorem et D. Mauritium fol. 319ᵇ. D. Martinus Lutherus Doctori Hieronymo Wellero fol. 321ᵃ, Duces protestantes et heroici fol. 321ᵃ, Seditio fol. 323ᵃ, Biblia et scripturae autoritas fol. 323ᵇ, Libri sacrae scripturae fol. 326ᵃ, De translatione librorum fol. 326ᵇ, Libri Veteris Testamenti fol. 329ᵃ, Libri Novi Testamenti fol. 332ᵃ, Psalmi diversi generis fol. 333ᵃ, Explicatio dialectica Philippi Melanthonis Psalmi quinquagesimi primi fol. 334ᵃ, Psalmus 133. Ecce quam bonum et quam iucundum fol. 334ᵇ, Catechismus seu doctrina christiana fol. 338ᵃ, Decalogus fol. 338ᵃ, Symbolum fol. 338ᵇ, Oratio Dominica fol. 339ᵃ, Baptismus fol. 339ᵇ, Coena Domini fol. 339ᵇ, Decalogus est summa omnium virtutum erga Deum et erga homines, nequaquam usque est perfectior liber de virtutibus fol. 345ᵃ, Sententiae Veteris Testamenti fol. 349ᵇ, Allegoria decem plagarum, quibus Pharao est affectus propter contumaciam Exod. XI. fol. 359ᵃ, Imago Christi proposita in capite 12. Exod. fol. 360ᵇ, Adiacentia manducationis fol. 362ᵇ, Loci et sententiae Novi Testamenti fol. 363ᵃ, Christus fol. 366ᵃ, Vocabulum iustitiae fol. 370ᵃ, Quaestio fol. 373ᵃ, Bona opera et eorum praemia fol. 374ᵇ, Eleemosynae fol. 376ᵇ, Facultates et bona ecclesiastica fol. 378ᵃ, Calamitatum crucis et tentationum utilitas fol. 382ᵃ, Scriptum M. Lutheri ad Magistrum

Antonium Lauterbachium fol. 391ª, Visitatio infirmorum fol. 393ª, Afflictiones piorum fol. 397ª, Cardinales fol. 403ᵇ, De Carolo V. et Ferdinando fol. 405ª, Ferdinandus fol. 407ᵇ, Nobiles fol. 414ª, De coniugio fol. 415ᵇ, Uxor morosa fol. 423ª, De imparibus fol. 424ª, Alia quaestio fol. 428ª, Alia quaestio fol. 428ᵇ, Opera coniugii et conceptio fol. 429ª, De coniugio sacerdotum fol. 434ª, Digamia fol. 435ᵇ, Polygamia fol. 436ᵇ, Coelibatus fol. 437ª, Casus matrimoniales fol. 440ª, Causa divortii fol. 442ᵇ, De votis clandestinis fol. 445ª, De causis divortii fol. 450ª, Formula citandi desertores aut in adulterio viventes D. M. Lutheri fol. 453ᵇ, Casus politici et dubii quidam iurisconsultorum fol. 455ᵇ, Casus tragici et horrendi. Caedes, atrocia facinora et homicidia fol. 456ª, Venena data fol. 461ᵇ, Fascinationes et incantationes fol. 462ª, Invocatio sanctorum, traditiones. Superstitio. Ceremoniae. Ieiunium fol. 465ᵇ, Ostern fol. 469ª, Coena Domini fol. 470ᵇ, Una spes sacramenti fol. 471ª, Christus fol. 479ᵇ, Christiani, christiana vita fol. 487ª, Sanctitas christianorum fol. 487ᵇ, Armatura christiani hominis fol. 489ª, Creatio fol. 490ᵇ, Paradisus fol. 491ᵇ, Creaturae fol. 493ᵇ, De Thracio lapide fol. 500ᵇ, Formatio foetus et partus fol. 503ª, Coelum, stellae fol. 504ᵇ, De Concilio fol. 506ª, Schmalcaldensis conventus. Principes fol. 522ª, Legationes fol. 522ᵇ, Civitates fol. 522ᵇ, Concionatores et doctores fol. 523ª, Francofordiensis conventus Anno 1539. fol. 523ᵇ, Civitates fol. 525ª, Veneti fol. 533ª, Concionatores fol. 535ᵇ, Consolatio M. Lutheri ad Magistrum Antonium Lauterbachium de sua vocatione fol. 536ᵇ, Conceptus. concionum fol. 538ª, Afficere auditores fol. 539ᵇ, Conditiones boni praedicatoris fol. 541ᵇ, Theologorum doctrina fol. 544ª, Theologiae studium et ratio fol. 557ª, Patres post Apostolos fol. 559ᵇ, Iudicium de doctoribus ecclesiae fol. 560ª, Quatuor ecclesiae columnae fol. 564ᵇ, Iudicium de sanctis patribus fol. 565ᵇ, Scholastici fol. 568ª, Sancti martyres fol. 569ᵇ, De Doctore Martino Luthero fol. 570ᵇ, Initium cum Tetzelio fol. 580ᵇ, Lutheri curriculum fol. 581ᵇ, Libri Lutheri fol. 589ᵇ, Oeconomia Lutheri fol. 594ᵇ, Philippus Melanthon fol. 594ᵇ, Consolatio post mortem alicuius chari fol. 596ª, Consolatio ad Magistrum Ambrosium Berndt amissa uxore, liberis et matre una hebdomada fol. 597ᵇ, Papae fol. 603ᵇ, Imposturae papatus fol. 615ª, De reliquiis sanctorum fol. 616ᵇ, Quaestus et araritia papae fol. 619ª, Controversia cum papistis fol. 621ª, Doctrina papistarum et coecitas fol 623ᵇ, Inscitia papistarum fol. 630ᵇ, Decretale et decretum fol. 631ª, Episcopi fol. 633ª, Episcopi papistici fol. 637ᵇ, Sophistica fol. 644ᵇ, Hypocrisis. Falsi fratres fol. 644ᵇ, Haeretici fol.

quomodo tractandi" (Cod. fol. 114^b lin. 9 sqq., meae Ed. I. p. 239. lin. 14.) tantum pertinet ad ea, quae terminantur verbis: „et Christum uehat, quorsum libet." (Cod. fol. 115^a lin. 5., meae Ed. I. p. 240. lin. 15.).

Haec exempla sufficiant ad demonstrandum, ex inscriptionibus minime omnes res, de quibus in his colloquiis agitur, posse cognosci, multasque eorum partes suis inscriptionibus carere.

6.

De linguis, quibus colloquia in Codice perscripta sunt.

Lingua horum colloquiorum maiore quidem ex parte latina est, sed permixta multis germanicis vocibus dictisque, immo integris capitibus germanice scriptis. E. c. Cod. fol. 1^a — 2^a, huius Ed. T. I. p. 2. lin. 3 sq. „Hic nobis quiescendum ***bei der krieppen vnnd Creutz Christi, das wir vnns nicht versteigen.***" ibid. lin. 9 — 12. „***Denn wen man ihn*** Creatorem ***gleubtte,*** sciremus eum tam potentem, ut uno uerbo totum mundum confringere posset, sicut figulus ollam, ***vnnd noch viel leichtter.***" ibid. lin. 16 sq. „***Er ist klein gnug, aber wer kans gleuben?***" ibid. lin. 19 sq. „***Es mag es keiner ausinnen.***" ibid. lin. 21 sq. „si solummodo expenderis, ***wortzu das strohe gut ist.***" p. 3. lin. 4 — 10. „dixit Lutherus: ***Ach du liebests voglein fleug nicht, ich gan dirs von hertzen wol, wann du mirs gleuben mochtest.*** Sic nos — bene uult, ***Er wil vns Ja nicht tzu tode schlagenn, der seinen son vor vnns gegebenn hatt.*** Sed mundus —— crucifigitur ***vnd schlecht den todt.***" ibid. lin. 12 — 14. „si irascitur, ***so sint wir verloren,*** nunquam percutit, nisi permissiue ***durch gottes verhengnus.***" ibid. lin. 16 — 18. „Sathanae permittit, ***mus sein hencker sein,*** ut peste, fame, gladio, ***allerley*** calamitatibus non flagellet.

Capitum integrorum eorumve partium germanice scriptarum exemplum est capitis de Excommunicatione pars inscripta „De excommunicatione exhortatio publica D. Martini Lutheri anno 1539. Dominica Invocavit post concionem" in Cod. fol. 16^b lin. 7. — fol. 19^a lin. 4., huius Ed. I. p. 30 — 32.

Germanica verba, praeter pauca, quae inter inscriptiones leguntur (vide supra p. XXXXII sqq.), ***germanicis*** litteris exarata sunt. In mea Ed. pro germanicis utor litteris ***latinis cursivis***, quae dicuntur, ne textus utriusque linguae litteris permisceatur.

7.

De auctore huius collectionis colloquiorum latinorum Lutheri.

Huius collectionis colloquiorum auctorem iudico ***Antonium***

Lauterbachium, [a]) qui anno 1517. philosophiae Baccalaureus Lipsiae dictus eodem anno Wittembergam venit et mox a Luthero in domum suam mensamque receptus est. A. 1535. Pastor in oppido Leisnig creatus, sed ab Episcopo Misnensi Ioh. a Schleinitz non confirmatus, a. 1538. Wittembergam rediit ibique Diaconus secundarius factus est. Sequenti anno Pirnam Pastor et Superintendens vocatus est ibique d. 17. Iulii a. 1569. diem extremum obiit. Hic Luthери colloquia collegit et in ordinem quendam locosque redegit, id quod Aurifaber ac Stangwaldus in praefationibus Editionum suarum testantur, quorum illi praesertim hoc fonte in Opere suo germanico componendo usus est. [b])

Argumenta, quae me commovent, ut ***Lauterbachium*** habeam huius collectionis auctorem, invenio in hisce locis:

1. Cod. fol. 45[b] lin 25 sq. ***Ego*** [Rebenstock.: T. I. ***Ego Ant. Lauterbach*** ***dixi*** magnam contumeliam uerbi oriri post illud tempus. Respondit Mart. Lutherus etc. (vide meae Ed. T. I. p. 88. lin. 22 sq.).
2. Cod. fol. 68[a] med. nota marginalis: M. Anthonius Lauterbach ***ich war schon*** Baccalaureus, noch hat ***ich mein*** leben lang keinen spruch aus der Biblia gehort. Es war ***mir*** ein seltzam dingk. (vide huius Ed. I. p. 136. notam s.).
3. Cod. fol. 86[a] lin. 4 sq. Deinde [Lutherus] conuersus ad ***me*** dixit: ***Antoni*** halt fest, last euch solches nicht schrecken. (vide huius Ed. I. p. 177. lin. 4 sq.).
4. Cod. fol. 213[b] lin. 22 sq. Anno 42. 18 Maij Wittebergam ***veni*** et Martino Luthero ***significavi*** (Rebenst. I. fol. 217[b] lin. 10 sq. Anno 42. 18. Maij Vitebergam venit ***Ant. Laut.*** et M. L. significauit).
5. Cod. fol. 536[b] lin. 3. — fol. 537[b] lin. ult. integrum caput inscriptum: „Consolatio M. Lutheri ad Magistrum Anthonium Lauterbachium de sua vocatione," e. c. in principio: interrogauit [scil. Lutherus] ***me*** [scil. Lauterbachium] de concione ***mea,*** et plurimum ***conquerebar meas*** molestias, etc.
6. Cod. fol. 637[a] lin. 25 (ult.) et fol. 637[b] lin. 1. Deinde Cellarium et ***me Anthonium Lauterbach*** salutauit [Lutherius] Episcopos et uere Episcopos qui in gubernatione maiores ***essemus*** Augustino Hipponensi. (Rebenst. II. fol. 243[b] lin.

a) Eundem etiam a T. A. *Ukerto* colloquiorum latinorum Lutheri collectorem iudicari, infra memorabo, conferatur etiam *Moelleri* iudicium ibidem offerendum.

b) Conf. Prolegomena mea Editionis Colloq. germ. Tom. IV. p. XIII.

21—23. **Deinde** Cellarium et Anthonium Lauterbach salutauit — **maiores** essent Augustino Hipp.).

In his locis **aut in Codice**, aut in Rebenstockii Editione, aut in utroque **Lauterbachii nomen** additum est, unde colligi possit, etiam in **hisce tribus** locis primam personam ad eundem spectare:

1. Cod. fol. **327**^{b} **lin. 17 — 24.** (Reb. II. fol. 499^{a}) Quidam petebat D. **Lutheri** psalterium uetustum et laceratum daturus ei **nouum.** Doctor nolebat, quia huic esset assuetus. Nam **localis** memoria multum ualet. et ***ego meam*** memoriam **translatione** Bibliae ***corrupi,*** ita ut memoriam localem **filiorum** (pro: foliorum) ***turbarim.***
2. Cod. fol. **490**^{b} **lin. 10** sq. Cum Doctor Martinus in lecto decumberet et a muscis uexaretur, ***quaerebam*** etc. (Reb. II fol. **149**^{b} **lin. 3.** pro „quaerebam" habet: Quaestio fiebat).
3. Cod. fol. **576**^{b} **lin. 8—10.** Baptizatus est autem infans [Lutheri **Paulus**] in arce ex pelui. Deinde compatres suos habuit **conuiuas**, et ***ego*** mensae ***seruiui.***

Ad quos locos **accedit**

4. Rebenst. II. fol. **234**^{b} lin. 14. Haec et alia plura, et ***mihi*** [scil. **referenti hoc colloquium**] non manifestata, locuti sunt inter se [**scil.** Lutherus et Legatus Papae, Witebergae]. (In Cod. **hoc** „Colloquium M. Lutheri cum Legato Pontificio de **Concilio**" desideratur).

Haec, **quae attuli**, me ad illam de auctore coniecturam **adduxerunt. Non** autem celo, quae quis opponere possit:

1. Occurrunt **etiam** loci, in quibus de **Lauterbachio** tanquam ***tertia*** **persona** dicitur, ut Cod. fol. **121**^{a} **lin. 25** sq. (huius Ed. I. **p. 254. lin. 26** sq.): Ita consuluit **Antonio Lauterbach, quem** seorsim interrogauit de soceri sui molestia **et difficultate**, monens illum serio, etc.
2. **Item loci inveniuntur**, in quibus **alii** quoque de se ***prima*** **persona loquuntur**, uti Cod. fol. **461**^{b} lin. 13. **Ego Philippus Melanthon** et alij Ecclesias **uisitauimus et fuimus Isenaci** (Reb. II. fol. **182**^{a} lin. 15 sq. **ego M. L. Phil. Mel. et alij Ecclesiarum visitatores Isenaci fuimus**). — In **capite inscripto**: „Afficere auditores." (Cod. fol. **539**^{b} lin. 1. — **fol. 540**^{a} **lin. 6.**), quod incipit a verbis: **M. Försterus quaesiuit** a D. Doctore, etc. leguntur fol. **539**^{b} **lin. 10—21.** haecce: **Ego Försterus addebam**: Vltra tres **non audiui**, qui **me** ita affecerunt etc. **Respondit** in causa esse etc. Ad haec **respondebam**: hanc artem libenter **addiscerem**, ***das ich den leuthen ins hertz vnnd Conscientz hinein reden könte***, **sed** tam frigidae **sunt**

meae conciones, ut plerumque de suggestu descendens erubescam, semper postea cogito: sic oportuit te haec tractasse. Respondit D. [Lutherus]: Mi Forstemi etc. His vero locis sub nr. 2. allatis non refutatur illa coniectura, Lauterbachium huius collectionis esse auctorem, sed tantum declaratur, quaedam capita ab huius collectionis auctore iisdem verbis in eam esse recepta, quibus ab ipsis auditoribus ac collocutoribus memoriae servandae causa litteris erant mandata.

8.

De tempore, quo haec colloquiorum collectio finita sit.

In multis sectionibus horum colloquiorum memoratur annus, quo quid factum dictumve sit, e. c. Cod. fol. 4^{b} lin. 20. (huius Ed. T. I. p. 8. lin. 20.) legitur: Anno 38. 29. Decembris, fol. 9^{a} lin. 16. (h. Ed. I. p. 16. lin. 9.) Anno 38. 4. Decembris, fol. 10 lin. 16. (h. Ed. I. p. 19. lin. 9.) Anno 39. 18. Ianuarij.

Ex his temporis indiciis non solum cognoscitur, quando res narrata acciderit, sed etiam quo anno haec colloquiorum collectio finita sit. Nam praeter annos 1516 et sequentes usque ad diem Lutheri extremum 13. Febr. 1546. inveniuntur quoque serioris temporis indicia. „Fragmentum ex Epistola Philippi ad Egidium pastorem Lignicensem de sacramento quid docendum", quod in Cod. fol. 476^{b} lin. 7. — fol. 477^{a} lin. 5. exhibetur, pertinet ad annum 1548., quo haec epistola data est (vide Corporis Reform. Vol. VII. p. 187 sq.). — Sectio Cod. fol. 258^{a} lin. 3 — 15. incidit in annum 1550., id quod intelligitur ex eius principio: „Ante annos 45, cum numerabatur 1505." — Paulo serior est sectio Cod. fol. 158^{b} lin. 23. — fol. 159^{a} lin. 12., sic enim orditur: „Anno Domini 1551. 4 Idus Februarij." — Locus Cod. fol. 295^{b} lin. 12 — 21., qui incipit a verbis: „Cum esset mortuus Cancellarius Ducis Saxoniae Pater [h. l. i. q. socer] D. Christiani *Beiers*", pertinet ad annum 1557., quo d. 20. Febr. Georgius Pontanus Cancellarius ille obiit. — Denique Cod. fol. 564^{a} lin. 1 — 4. de Augustino haec referuntur:

„Baptizatus anno 391.
Presbyter 393.
Moritur 436.
Aetatis suae 75.
Hoc anno 1560 a mortuo Augustino sunt anni 1124."

Ex hoc loco intelligitur, hanc collectionem demum anno 1560.

esse finitam, quo, teste titulo supra p. XVIII allato, etiam transscripta est.

II

DESCRIPTIO EDITIONIS REBENSTOCKIANAE COLLOQUIORUM LATINORUM LUTHERI.

Postquam Codicem accurate descripsimus, progredimur ad Rebenstockii Editionem diligenter describendam, atque denuo aeque ac supra distinguimus *externam* et *internam* eius formam.

A.

De externa eius forma.

Haec Editio formae octavae minoris in duos Tomos divisa est, quorum prior habet hunc titulum:

COLLOQVIA,

MEDITATIONES, CONSOLATIONES, CONSILIA, IVDICIA, SENTENtiae, Narrationes, Responsa, Facetiae, D. Mart. Luth. piae & sanctae memoriae, in mensa prandij & coenae, & in peregrinationibus, obseruata & fideliter transscripta.

TOMVS PRIMVS.

Ne erres Lector, scias haec, non ex D. Aurifabri, sed ex alterius collectione, ante annos 10. ad aeditionem parata, sed hactenus propter certas causas suppressa, ad nos peruenisse.

(Infra haec inserta est Lutheri imago duobus circulis inclusa, intra quos leguntur haecce: „D. MARTINVS. LVTHER. 1558.“ varieque figuris cincta.)

FRANCOFVRTI AD MOENVM.

Jn fine Tomi I. invenitur haec Clausula:

FRANCOFORTI AD MOENVM PERNIcolaum Bassum & Hieronymum Feyerabent.

(Infra haec est ornamentum typographicum.)
Alter Tomus instructus est hoc titulo:

COLLOQVIA
MEDITATIONES, CONSO-
LATIONES, RESPONSA, IV-
dicia, Consilia, Sententiae,
Narrationes, Fa-
cetiae.
D. MARTINI LVTHERI,
piae & sanctae Memoriae, in Men-
sa, prandij, & coenae, & in pe-
regrinationibus.
Obseruata et fideliter trans-
scripta.
TOMVS SECVNDVS.
(Infra haec est ornamentum typographicum.)
FRANCOFVRTI AD MOENVM.
M. D. LXXI.

In fine Tomi II. legitur haec Clausula:

FRANCOFORTi AD MOE-
num per Nicolaum Bassum,
& Hieronymum
Feyerabent.

Hanc Editionem curavit Henricus Petrus Rebenstock Eschersheymensis Ecclesiae minister, id quod intelligitur ex praefatione Tomi I. data „ex Cinericea domo, in die S. Laurentij, Anno 1571." cui nomen suum subscripsit (vide infra). Praeterea ex his modo allatis elucet, non tantum Tomum II., in cuius fronte annus, quo prodiit, indicatur, sed etiam Tomum I. anno 1571. editum esse. Annus enim 1558., qui intra circulos imaginem Lutheri includentes legitur in huius Tomi I. titulo, minime spectat ad ipsius Tomi I. Editionem, sed indicat annum, quo facta est illa imago, qua typographus ad ornandum titulum usus est.

Ioh. Gottl. Möllerus in dissertatione de Lutheri colloquiis mensalibus[a]) p. 18. refert: „priori Tomo adscriptus cerni-

a) Haec dissertatio, quam ex Bibliotheca Ponickaviana Hallensi in manibus habeo, sic inscripta est: „In Gloriam Mediatoris! Beni-

tur annus 1558. posteriori Anno [pro: Annus] 1571."; item Ioh. Georg. Walch in Ed. Operum Lutheri Tomo XXII. praefat. p. 20: „Auf dem erſten Theil befindet ſich das Jahr 1558. auf dem andern aber 1571." His seductus ego quoque in Prolegomenis in Prolegomenis meis Colloq. gerin. T. IV. p. LV. in recensione Editionis Rebenstock. sic scripsi: „Der I. Theil hat die Jahrzahl 1558 (?), der II. Theil 1571." quippe quod illo tempore, quo haec scribebam, hanc Ed. nondum ipse videram. Ioh. Alb. Fabricius in Centifolio Lutherano [b]) P. I. p. 303. in huius Ed. recensione haec exhibet: „Francof. 1571. 1588. 8°", G. H. A. Ukert Dr. Mart. Luther's Leben mit einer kurzen Reformationsgeſchichte Deutſchlands und der Litteratur (nach ſeinem Tode herausg. von F. A. Ukert. 2 Theile. Gotha, b. Juſt. Perthes, 1817. 8°) P. II. p. 315. hanc Ed. sic affert: „Colloquia, meditationes cet. D. M. Lutheri cum praef. Henr. Petr. Rebenstochii. Frcf. 1558. 1571. 8. T. II. 1583. 8." Ex his apparet, neutrum horum auctorum hanc Ed. ante oculos habuisse; nam in ipso titulo Tomi II. anni numerus 1571. adscriptus est, neque in ullo huius Tomi loco annus 1583. vel 1588. legitur. Duobus autem annorum numeris, quos Ukertus ad Tom. I. affert, facile aliquis in errorem duci possit, hunc Tomum anno 1558. inceptum et anno 1571. demum finitum esse aut bis editum. Recte vero Elias Frick in V. L. Seckendorffii historia Lutheranismi ab ipso in vernaculam linguam translata [c]) p. 2734. refert, utrumque Tomum anno 1571. prodiisse.

Tomus I. continet 33½ plagulas, quarum duae priores signis)(,)(), reliquae litteris A—Z, a—i (i ½ plag.) signatae sunt. Fol.)(2ª —)() 4ᵇ exhibent Rebenstockii praefationem infra afferendam; fol.)() 5ª — 6ᵇ Conr. Weisii, Patricii Fran-

---

gnissimo Amplissimae Facultatis Philosophicae indultu, auctoritatem scripti, sub titulo: D. Lutheri Colloquiorum Mensalium, In Germanico, Anglico, et Latino idiomate editi, considerabunt, amico sententiarum colloquio, in auditorio majori A. M DC XCIII. d. 28. Octobr. instituendo, M. Iohannes Gottlieb Möllerus, Gedanensis, et Ioh. Wilh. Stricker, Gustrow.-Megapol. Rostochii, Typis Ioh. Wepplingii Univ. Typogr." 32 pagg. 4°.

b) Hoc opus continet duas Partes sic inscriptas: Centifolium Lutheranum sive Notitia litteraria scriptorum omnis generis de B. D. Luthero — — digesta sub titulis C. C. — — consignata a Iohanne Alberto Fabricio D. et Prof. Publ. Hamburgi, apud Conr. Koenig et G. Richter. M DCC. XXVIII. Pars altera. Ibid. M DCC XXX. 8° min.

c) Haec sic inscripta est: Herrn Veit Ludewigs von Seckendorff, Ausführliche Hiſtorie des Lutherthums, Und der heilſamen Reformation, — — Aus dem Latein. ins Deutſche mit allem Fleiß überſetzt, etc. Leipzig, Bey Joh. Friedr. Gleditſch u. S. 1714. 4° mai. Nomen interpretis in praefationis calce legitur.

cofordiani ad Moenum, carmen in effigiem D. M. Lutheri, et Ioan. Stolsii disticha quaedam de eiusdem vita et praecipuis rebus gestis, annorum numeros, quaedam etiam diem continentia; fol.)(7. 8. alba sunt. Haec 15 folia numeris carent. Sequentia 237½ folia A 1ª — g 6ª, numeris 1 — 238 instructa continent priorem Colloquiorum partem, quae incipit a capite voce „Deus" inscripto et finitur epistola inscripta: „Domino Anthonio N. M. L." vide infra indicem capitum huius Ed.). Folia g 6ᵇ — i 3ᵇ non numerata continent Indicem memorabilium huius Tomi; fol. i 4ª Clausulam; fol. i 4ᵇ vacat. — Tomus II. complectitur 33½ plagulas litteris Aa — Zz, Aaa — Lll (Lll ½ plag.) signatas, 268 folia, quorum primum continet titulum, sequentia folia Aa 2 — lii 5ᵇ numeris 2 — 253 signata exhibent alteram Colloquiorum partem, quae orditur a capite inscripto: „Consolationes M. Lutheri, ad parentes, de obitu liberorum et amicorum." atque finitur hocce: „Iudicium D. M. L. de casu Sacramentali ad Nicol. Amsdorffium." (vide Indicem capitum infra proponendum). Folia lii 6ª — Lll 3ª non numerata continent huius Tomi Indicem memorabilium, cuius fini subiuncta est Clausula. Ultimum folium Lll 4 album est. Praefatione hic alter Tomus caret.

Tomi I., Praefatio cuius singulae paginae 23 — 25 versus complectuntur, typis excusa est, qui „Cicero Antiqua" in officinis appellantur, adspersis nonnullis annotationibus marginalibus, quae typis „cursivis" eiusdem magnitudinis impressae sunt. Carmina huic praefationi subiuncta typis utriusque generis sunt exscripta Colloquia ipsa utriusque Tomi, exceptis capitum eorumque partium atque paginarum inscriptionibus, excusa sunt typis, qui „Corpus cursivi" in officinis nominantur. Paginae plerumque 26 — 30 versus continent. In margine permultae annotationes, quae plerumque textus argumenta indicant, iisdem typis additae sunt. Indices quoque memorabilium his typis sunt exscripti. Paginae, quae a sinistra positae sunt, in utroque Tomo habent inscriptionem: COLLOQVIVM D. M. L., paginae a dextra positae exhibent singulorum capitum inscriptiones e. c. Tom. I. fol. 2ª. 3ª: DE DEO.

B.

De interna huius Editionis ratione.

1.

De scriptionis compendiis s. siglis.

In hac Editione nomina propria saepissime solis litteris initialibus vel prioribus eorum syllabis indicantur, e. c. Mar-

tinus Lutherus siglis: M. L., Philippus Melanthon: Phi. s. Ph. s. P. M., Hans Weller: H. W. (vide infra); in aliis vocibus rarius scriptionis compendia inveniuntur, e. c. aūt autem; ē est; oēs omnes; oīm omnium; p̄ prae; p̄ceptum praeceptum; q̄ quae; Res., R. Respondit; saepissime q_3 que.

2.

De textus qualitate.

Persaepe in hac Editione inveniuntur errores typographici aliaque menda, e. c. Tom. I. fol. 1ᵇ lin. 28. summodo pro: solummodo (vide meae Ed. T. I. p. 2. notam 20.), fol. 2ᵃ lin. 23. promiscue pro: permissiue (m. Ed. I. p. 3. n. 35.), fol. 2ᵇ lin. 2. Totus pro: Toties (m. Ed. I. p. 3. n. 43.), ibid. lin. 26. salutaretur pro: saluaretur (m. Ed. I. p. 4. n. 51.), fol. 3ᵃ lin. 2. doctor pro: dator (m. Ed. I. p. 4. n. 55.), fol. 4ᵇ lin. 11. Trinitas pro: Trinitatis (m. Ed. I. p. 8. n. 100.), fol. 5ᵃ lin. 14. est pro: et (m. Ed. I. p. 8. n. 14.), ibid. lin. 29. ex pro: et (m. Ed. I. p. 9. n. 24.), fol. 5ᵇ lin. 1. vbi pro: cibi (m. Ed. I. p. 9. n. 25.), fol. 7ᵃ lin. 12. liberate pro: libertate (m. Ed. I. p. 12. n. 60.), ibid. lin. 18. puneo pro: punio (m. Ed. I. p. 12. n. 66.), fol. 8ᵇ lin. 6. expiremur pro: experimur (m. Ed. I. p. 14. n. 95.), fol. 9ᵇ lin. 15. tantam pro: tantum (m. Ed. I. p. 17. n. 30.), fol. 11ᵃ lin. 14. et pro: est (m. Ed. I. p. 20. n. 75.), fol. 11ᵇ lin. 22. securssissime pro: securissime (m. Ed. I. p. 21. n. 89.), fol. 12ᵇ lin. 2. audierit pro: audient (m. Ed. I. p. 22. n. 5.), fol. 13ᵃ lin. 14. vocauerit pro: vacauerit (m. Ed. I. p. 23. n. 18.), ibid. lin. 24. misserus pro: missurus (m. Ed. I. p. 23. n. 24.), fol. 13ᵇ lin. 8. verbum pro: verum (m. Ed. I. p. 24. n. 30.), ibid. lin. 21. sentrit pro: sentit (m. Ed. I. p. 24. n. 37.), fol. 14ᵇ lin. 9. Spiritum pro: Spiritu (m. Ed. I. p. 25. n. 56.), fol. 15ᵇ lin. 2. Academia pro: Academiam (m. Ed. I. p. 27. n. 75.), fol. 16ᵇ lin. ult. cemione pro: concione (m. Ed. I. p. 32. n. 7.).

Etiam in graecis vocibus errores haud pauci occurrunt, e. c. Tom. I. fol. 77ᵃ lin. 23 sq. *ἀντοκατικρήται* pro *αὐτοκατάκριτοι* (m. Ed. I. p. 141. n. 36.), fol. 83ᵃ lin. 27. *ἀυτοκατικρήτος* pro *αὐτοκατάκριτος* (m. Ed. I. p. 153. n. 86.), fol. 89ᵃ lin. 11. *ἀλτακηνεία* fortasse pro *ἄτλητα ἐκεῖνα* (m. Ed. I. p. 165. n. 55.), fol. 91ᵇ lin. 8. *κακοοιτής* pro *κακοήθης* (m. Ed. I. p. 170. n. 26.), ibid. lin. 20. *κακοόιτης* pro *κακοήθης* (m. Ed. I. p. 171. n. 31.), fol. 98ᵇ lin. 6. *μεταλογηκῶς* pro *μεταλογικῶς* (m. Ed. I. p. 183. n. 87.), fol. 102ᵇ lin. 21. *φυλαστοργία* pro *φιλοστοργία* (m. Ed. I. p. 190. n. 98.), fol. 110ᵇ lin. 13

ἀμφὺβολον pro *ἀμφίβολον*, ibid. lin. 18 sq. *ἀμφύβολα* pro *ἀμφίβολα* (m. Ed. I. p. 209. n. 39. 44.), fol. 120[b] lin. 11. *ἐπιχερεκαχία* pro *ἐπιχαιρεκαχία* (m. Ed. I. p. 226. n. 63.), fol. 186[a] lin. 3. *φρασις* pro *φράσεις* (m. Ed. I. p. 261. n. 59.), fol. 189[b] lin. 3 sq. *φύσιαθεόλογος* pro *φυσιοθεόλογος*, ibid. lin. 5 sq. *προαιρεσοιθεόλογα* pro *προαιρέσει θεόλογοι* (m. Ed. I. p. 267. n. 61. 62.).

Haec sufficiant, ut lector intelligat, huius Ed. textum multis scatere mendis.

3.

De annotationibus marginalibus.

In margine exteriore huius Editionis permultae annotationes additae sunt varii generis:

a. ***explicativae*** perpaucae, quibus lector ad alios eiusdem Ed. locos delegatur, ubi eadem res uberius narratur, ut Tom. I. fol. 38[b] iuxta lin. 20 sq. ad verba: se quoque dimisisse, et maxime desperatione (meae Ed. I. p. 67. lin. 9 sq.) addita est nota marginalis: Vide tomum secundum colloquium in vita Lutheri (vide meae Ed. I. l. notam ***a.***). — fol. 39[b] iuxta lin. 1. ad verba: Vbi vniuersitas decreuit etc. (m. Ed. I. p. 68. lin. 24.) in marg. leguntur: Vide in secundo tomo de casibus matrimonialibus (vide ibid. not. ***b.***).

b. plurimae ***argumentum varie indicant:***

aa. aut singulas voces textus repetunt,

e. c. Tom. I. fol. 5[b] iuxta lin. 8. (m. Ed. I. p. 9. lin. 16.) vox ***Generatio*** in margine repetitur; ibid. iuxta lin. 19. (m. Ed. I. l. lin. 25.) v. ***Processio;*** fol. 11[b] iuxta lin. 19. (m. Ed. I. p. 21. lin. 8.) v. ***Antinomi***; fol. 54[a] iuxta lin. 3. (m. Ed. I. p. 95. lin. 4.) v. ***Spasmus***; fol. 55[a] iuxta lin. 22. (m. Ed. I. p. 97. lin. 19.) v. ***Somnus.***

bb. aut singula nomina textus, nonnunquam cum additamento quodam:

e. c. Tom. I. fol. 22[a] lin. 27. (m. Ed. I. p. 39. lin. 12.) nomen ***Schwenckfeldius;*** fol. 32[b] iuxta lin. 9 sq. (m. Ed. I. p. 56. lin. 18.) ad verba: meus Ioannes et filia mea Magdalena, legitur nota marg.: ***Iohannes et Magdalena Lutheri;*** fol. 55[b] iuxta lin. 9 sq. (m. Ed. I. p. 98. lin. 4.) in marg. repetitur; ***Petrus Lupinus;*** fol. 69[a] iuxta lin. 12 sq. (m. Ed. I. p. 125. lin. 17.) ad nomen Franciscus, est nota marg.: ***Franciscus Monachus;*** fol. 72[a] iuxta lin. 20 sq. (m. Ed. I. p. 131. lin. 20.) ad nomen Muntzerus, nota marg.: ***Thomas Monetarius.***

cc. aut duo vel plura verba textus continua repetunt,
e. c. Tom. I. fol. 1[b] iuxta lin. 13. (m. Ed. I. p. 2. lin. 8 sq.) verba textus: credere Deum creatorem, in marg. sic repetita sunt: ***Deum credere creatorem;*** fol. 3[a] iuxta lin. 3. m. Ed. I. p. 4. lin. 23.) ad verba: verissima Dei est cognitio, nota. marg.: ***Cognitio Dei vera;*** ibid. iuxta lin. 5 sq. (m. Ed. I. I. lin. 25.) ad verba: Deus enim est aequinocum, nota marg.: ***Deus aequinocum;*** fol. 8[b] iuxta lin. 4. (m. Ed. I. p. 14. lin. 24.) ad verba: Figura Ecclesiae, nota marg.: ***Ecclesia*** (pro: Ecclesiae) ***figura.***

dd. aut eorum, quae in textu continentur, summa in margine indicatur,
e. c. Tom. I. fol. 4[a] iuxta lin. 7 sqq. (m. Ed. I. p. 4. lin. 5.) ad Christi dictum: Caro et sanguis tibi non reuelauit, legitur nota marg.: Cognitio Dei coeleste donum; ibid. iuxta lin. 19 sq. (m. Ed. I. I. lin. 13 sq.) ad verba: Deum aeternum patrem etc., nota marg.: Definitio Dei; ibid. iuxta lin. 26. (m. Ed. I. I. lin. 19.) ad verba: Hanc cognitionem suam Deus etc., nota marg.: Deum nosce; fol. 2[a] iuxta lin. 15 sq. (m. Ed. I. p. 4. lin. 9.) ad verba: me et domum meam percute etc., nota marg.: Contritorum demissio.

ee. aut eorum, quae in textu tractantur, partitio in margine notatur vel solis numeris, vel numeris ac verbis,
e. c. Tom. I. fol. 34[b] iuxta lin. 19. (m. Ed. I. p. 60. lin. 8.) ad verb.: Primo, subiecto, in margine adnotatus est numerus: *I.*, ibid. iuxta lin. 22. 24. 27. (m. Ed. I. I. lin. 11. 13. 16.) ad verba: Officio, Obiecto, Ordine, in marg. leguntur numeri: ***II. III. IIII.;*** fol. 35[a] iuxta lin. 1. (m. Ed. I. I. lin. 19.) ad verba: A contrarijs, in marg.: *V.*; fol. 64[a] iuxta lin. 3. (m. Ed. I. p. 115. lin. 9.) ad verba: I. Damnationem et infernum, apposita est nota marg.: ***I. Infernus.;*** fol. 64[b] iuxta lin. 23. (m. Ed. I. p. 116. lin. 23.) ad verba: Alterum receptaculum et coelum apertum, nota marg.: ***II. Coelum apertum***; ibid. iuxta lin. 28. (m. Ed. I. I. lin. 27.) ad verba: 3. Limbus patrum, nota: ***III. Lymbus patrum.***; fol. 65[a] iuxta lin. 20. (m. Ed. I. p. 117. lin. 16.) ad verba: Quintum purgatorium, nota: ***V. Purgatorium.***

4.

De capitum ordine.

Uterque huius Editionis Tomus multa continet capita, quorum plura divisa sunt in partes peculiaribus titulis instructas.

Omnes horum capitum eorumque partium inscriptiones h. l. afferam, adscriptis paginis, ubi leguntur.

Tomus I.

Deus fol. 1ª, Trinitas fol. 4ª, Discrimen inter generationem et processionem Filii et Spiritus S. fol. 5ᵇ, Christus fol. 6ª, Christi regnum fol. 7ª, Ecclesia. Certamen de titulo Ecclesiae fol. 7ᵇ, Ministerium verbi, et vocatio ministrorum fol. 12ª, Utrum vocatus sit ille, qui ambit praedicaturam ministerii fol. 12ᵇ, Excommunicatio fol. 14ª, Admonitio scripta a M. L. ad H. Metzsch fol. 15ª, De excommunicatione, Exhortatio publica M. L. Anno 39. Dominica Invocavit post concionem fol. 16ᵇ, De Lege et Evangelio, ac verbo vocali fol. 19ᵇ, De contemptu verbi, et poenis eius Prophetia M. L. fol. 26ᵇ, Iustificatio fol. 29ᵇ, Fides fol. 31ª, Sanctificatio per fidem fol. 33ª, Fides et Spes differunt fol. 34ᵇ, Invocatio et oratio fol. 35ᵇ, Confessio auricularis fol. 39ª, Obiectio fol. 41ᵇ, Patientia fol. 41ᵇ, Liberum arbitrium fol. 42ª, Pax et Concordia fol. 42ᵇ, Cur in Adam plures damnentur quam in Christo salventur fol. 44ᵇ, Argumentum fol. 46ᵇ, Legendae Sanctorum fol. 47ª, De extremo iudicio fol. 48ª, Morbi fol. 51ª, Medicamenta et medicinae fol. 54ª, Mors fol. 55ᵇ, De obitu filiae suae fol. 58ª, Resuscitatio mortuorum fol. 60ª, Vita aeterna fol. 61ª, Damnatio, Infernus fol. 64ª, Missa privata fol. 65ᵇ, Canon Missae fol. 67ª, Monasteria, Monachi vita et deliciae Monachorum fol. 68ª, Papistarum vitia et libidines fol. 74ª, Papistarum furor et pertinacia fol. 75ª, Defensores et ministri Papae fol. 80ª, Mortes et interitus aliquot Papistarum fol. 85ᵇ, Roma fol. 87ª, Mundus. Illius ingratitudo et malitia fol. 90ª, Epicurismus in mundo fol. 96ᵇ, Ingratitudo civilis fol. 99ª, Scandala fol. 99ª, Idolatria fol. 99ᵇ, Ira fol. 102ᵇ, Arrogantia fol. 103ª, Tristitia, laetitia fol. 104ª, Ebrietas fol. 105ª, Quaestio fol. 106ª, Otium, labor fol. 106ª, Consuetudo difficile deponitur fol. 106ᵇ, Prodigia, portenta miraculosa fol. 107ª, Tempestates, fulgura fol. 109ª, Oracula fol. 110ᵇ, Somnia fol. 111ª, Complexiones fol. 111ᵇ, Spectra fol. 112ᵇ, Diabolus, illius natura, potentia, conatus, insidiae, figura, expulsio fol. 115ᵇ, Epulsio Satanae fol. 118ᵇ, Terriculamentis Satanae quomodo resistendum fol. 119ª, Quaestio. Quomodo Diabolus possit videre in cordibus hominum, quae ipse suggerit fol. 121ª, De suppositiis fol. 123ª, Odium Diaboli adversus homines fol. 123ᵇ, Iudicium de his qui sic pereunt fol. 125ᵇ, Phrenetici et a Sathana obsessi fol. 127ᵇ, Homo eiusque lapsus et miseria fol. 129ª, Quaestio de lapsu hominis fol. 130ᵇ, Infantes fol. 133ª, Mulieres, uxores fol. 134ª, Parentes fol. 135ª, Liberorum ingratitudo fol. 136ª, Familia fol. 137ᵇ, Ius fol. 138ª,

eriti fol. 139ᵃ, Exhortatio ad Iuristas vehemens fol. 142ᵇ, a hosti sit fides servanda fol. 144ᵃ, Politia fol. 145ᵇ, tratus fol. 146ᵇ, Principes fol. 148ᵃ, Dux Albertus fol. 149ᵃ, ndgraviis fol. 151ᵃ, De Philippo Landgravio fol. 151ᵇ, ice Georgio fol. 155ᵃ, Electores Saxoniae fol. 166ᵃ, De Ioannis Electoris fol. 169ᵇ, Prognosticon M. L. in libello ventum Germanice translatum per D. I. Ionam fol. 171ᵇ, fol. 173ᵃ, Reges, reginae fol. 174ᵃ, Foedera Protestan- l 177ᵃ, An liceat Christiano uti defensione fol. 178ᵇ, m M. L. Quid agi debeat in tuendo Evangelio? fol. Quaestio movebatur de causa et vindicta nobilis ab Haug- ntra D. G. rectene D. Fachsium captivum abduxisset 2ᵇ, Iudicia. An in iudicio liceat contendere fol. 183ᵃ, fol. 184ᵇ, Linguae fol. 185ᵃ, Eruditio et literae fol. 187ᵇ, in genere fol. 188ᵃ, Iudicia de eruditis nostri saeculi M. 189ᵃ, De Erasmo Roterodamo fol. 192ᵃ, Regiones, ter- us, mores, populi fol. 196ᵇ, Hispani fol. 199ᵃ, Quatuor arum vel populorum, Germanorum, Gallorum, Hispa- et Italorum collatio fol. 202ᵇ, Germania fol. 203ᵃ, Turca 8ᵇ, De lingua Turcica fol. 213ᵇ, Iudaei fol. 214ᵇ, Argu- contra Iudaeos fol. 218ᵃ, Aliud argumentum fol. 218ᵃ, aestu et usura fol. 222ᵃ, Furtum fol. 223ᵇ, Veritas fol. Mendacium fol. 226ᵃ, Iocosa, festiva, fabulae fol. 227ᵃ, ia coniugalia fol. 229ᵇ, Heremita murmurans contra Dei fol. 229ᵇ, Dyssenteria M. L. in merdi poëtam Laemmi- fol. 231ᵃ, Quilibet est rex in sua domo caeteris paribus 32ᵃ, Ingenia poëtica fol. 232ᵇ, Recordatio Mart. Luth. privilegia et prohibendi gradus. D. Doctori Iohanni o, Pastori Vratislaviensi fol. 234ᵃ, Domino Anthonio N. fol. 235ᵇ.

Tomus II.

Consolationes M. Lutheri, ad parentes, de obitu liberorum icorum fol 2ᵃ, Consolatio M. L. ad Lucam Kranach Con- , propter obitum filii fol. 3ᵇ, Consolatio M. L. ad M. Bernt de amissa uxore, liberis, matre, una hebdomada , Consolatio M. L. ad infirmam mulierem fol. 6ᵃ, Conso- contra dubitationem de praedestinatione fol. 7ᵇ, Praede- onis tentatio fol. 8ᵃ, Ad sententiam Non est volentis currentis. Rom. 9. M. Lutheri responsio, ex M. Georgii ii Libris scriptis fol. 9ᵃ, Item alio tempore dixit M. L. , De D. M. Luth., eius doctrina, vita, morbis et pericu- 11ᵇ, D. M. L. curriculum fol. 12ᵇ, D. M. L. occasio udi contra Papam fol. 14ᵇ, De periculis et morbis Lu- ol. 17ᵃ, Oeconomia Lutheri fol, 18ᵃ, Candor et liberalitas

M. L. fol. 20ª, Perturbationes et patientiae Mart. Luth. fol 20ᵇ, Morbi et imbecillitas Mart. Luth. fol. 21ª, Libri et scripta Lutheri fol. 24ª, Iudicium D. M. L. pium et modestiss. de suis libris fol. 25ᵇ, De Phil. Melanthone fol. 27ᵇ, Absolutio privata fol. 28ᵇ, Adversarii haeretici contra Lutherum fol. 29ª, Campanus fol. 31ª, Errores Campani fol. 31ᵇ, De arrogantia Doctorum fol. 33ᵇ, Thomas Muntzerus fol. 34ª, Sacramentarii Augustanenses fol. 35ª, Quomodo cum fanaticis agendum, Instructio D. Mart. Luth. de Iohanne Mantel in Mulhausen fol. 39ª, De Sacramentariorum negotio fucato et fallaci fol. 42ª, Consilium D. M. Luth. eiusque sententia fol. 43ª, Additio D. M. L. post reditum Phil. Melan. ex Hassia fol. 44ᵇ, Antinomi fol. 45ᵇ, Anabaptistae fol. 55ª, De Baptismo parvulorum sententia fol. 56ª, Contra haec argumenta Anabaptistae sic disputant fol. 56ᵇ, Confutatio aliquot obiectionum Anabaptistarum fol. 57ª, Quid prodest Baptismus parvulis fol. 57ᵇ, Responsio ad Landgravii adhortationem scriptam ad D. M. L. in qua illum adhortatur contra Anabaptistas calamum acuendum illorumque doctrinam refutandam fol. 58ª, Antichristus fol. 59ª, Papae fol. 61ª, Imposturae Papatus fol. 69ᵇ, Abominationes Papisticae fol. 71 , Scortatio Canonicorum fol. 72ª, Discrimen inter haereticum Schismaticum et male Catholicum fol. 73ᵇ, Abnegatio verbi fol. 76ª, De reliquiis Sanctorum fol. 76ᵇ, Quaestus et avaritia Papae fol. 79ª, Controversiae cum Papistis quae nulla concordia sarciuntur fol. 81ª, Doctrina Papistarum, errores, coecitas fol. 82ᵇ, Inscitia Papistarum fol. 88ª, Decretum et Decretale Papae fol. 89ª, Universitates fol. 91ª, Depositionis ritus fol. 92ᵇ, Academia Vitebergensis fol. 93ª, De gradibus in scholis fol. 94ª, Parvulorum integritas fol. 94ᵇ, Virgo fol. 95ª, Adulteri, scortatores fol. 95ª, Historia de deprehenso adultero fame necato fol. 97ᵇ, Agnitio peccati fol. 98ª, Alchimia fol. 100ᵇ, Allegoriae quomodo tractandae fol. 101ª, Sensus Scripturae fol. 102ª, Angeli boni et mali fol. 103ª, Angelorum custodia fol. 103ᵇ, Apostoli fol. 103ᵇ, Luxus epularum, vestitus fol. 106ᵇ, Aquae fol. 107ᵇ, Consideratio pluviae fol. 108ª, Aquae non ultra littus fol. 108ᵇ, Apes fol. 109ª, Arbores fol. 109ᵇ, Arcanorum vel mysteriorum extra verbum Dei inquisitio perniciosa fol. 110ᵇ, Artes et inventiones mirabiles fol. 111ᵇ, Artes discendi nostro seculo fol. 112ª, Disputationum utilitas fol. 115ª, Astronomia fol. 116ᵇ, Astronomia ubi probanda vel improbanda fol. 116ᵇ, Astrologia fol. 117ª, Aula fons invidiae fol. 119ᵇ, Avaritia mundi detestabilis fol. 120ᵇ, Avaritia Parochorum fol. 121ª, Ex ioco res seriae proveniunt fol. 123ᵇ, Aves et volatilia fol. 124ª, Authores fol 126ª, *Αὐτόχειρες* se ipsos trucidantes fol. 127ª, Exemplum muliebris pudicitiae

ini fol. 132b, Aliud fol. 134a, Fragmentum ex Epi-
ad Aegidium Past. Lignicensem, quid docendum
nto fol. 135b, De abrogatione elevationis fol. 137b,
ntibus et contemptoribus Coenae Dominicae fol.
us fol. 138a, Horae passionis Christi a Coena fol.
a Christi Hierosolymam fol. 142a, Epitaphium Sal-
ri Iesu Christi, quod fixum est Hierosolymis ad
Christi fol. 143a, Aliud fol. 143b, Christiani et vita
fol. 143b, Armatura Christiani hominis fol. 145a,
consideratio fol. 146a, De Paradiso fol. 147a, Lapi-
i fol. 152b, Generationis et formationis foetus consi-
153a, De coniugio fol. 155a, Nuptiae non sunt dif-
ol. 157b, Morosa uxor fol. 160b, Reconciliatio
ae fol. 161b, Quaestio. An minister verbi propter
oniugium intermittere possit fol. 163b, Alia quaestio
Quaestio fol. 164b, Opera coniugii et conceptio fol.
ugium Sacerdotum fol. 166b, Digamia fol. 167a, Po-
l. 167b, Coelibatus fol. 168a, Casus matrimoniales
Quaestio fol. 172b, Causa divortii a visitatoribus
iaconis praesentibus fol. 173a, Alius casus fol. 173b,
landestinis fol. 174b, De gradibus prohibitis fol. 176a,
divortii fol. 177a, Formula citandi desertores fol.
us politici fol. 179b, Casus tragici et horribiles fol.
ena data fol. 182b, Fascinationes et incantationes magi-
3a, Ceremoniae et traditionum superstitiones fol. 185b,
tymologia fol. 186b, Bellum et bellica fol. 189a, Arma
191b, Colloquium D. M. L. cum P. M. de bello Paschali

212ª, Imago Christi, proposita in cap. 12. Exodi fol. 2
Effectus conspersionis et applicationis fol. 213ᵇ, Connexa n
ducationis agni fol. 214ª, Adiacentia manducationis fol. 2
Novj Testamenti aliquot loci et sententiae fol. 215ª, Dic
Ioannis 14. Ego sum via, veritas et vita, manu M. L. in Te
mentum cuiusdam inscriptum fol. 216ª, Lucae 1.
ritus sanctus obumbravit etc. fol. 216ª, Ecce duo gladii
etc. fol. 217ᵇ, Evangelium de divite et Lazaro, Luc. 16.
217, Marci 8. de 7 panibus fol. 218ª, Iustitiae Dei Voca
lum fol. 219ª, Consilium M. L. supra locum 1. Petri 4.
fol. 219ᵇ, Tradidi corpus Sathanae fol. 220ª, De tentationil
Calamitatum crucis, tentationum utilitas fol. 220ᵇ, Davidis
tationes fol. 220ᵇ, Adhortatio ad ferendas afflictiones fol. 2
Consolatio in summa tentatione fol. 221ᵇ, Consolatio M. L.
moestum Hieron. Wellerum fol. 223ª, Scriptum M. L. ad
trem quendam Aut. Laut. fol. 227ª, Aegroti quomodo visit
fol. 228ª, De tentatione Christi Matth. 4. fol. 228ᵇ, Consol
tentati cuiusdam fol. 229ª, Sathan quomodo illudendus a
fol. 229ª, Absolutio cuiusdam adolescentis qui se Diabolo
voverat fol. 229ᵇ, Afflictiones piorum fol. 230ª, Tentati
debent esse soli fol. 230ᵇ, Colloquium M. L. cum legato I
tificio de concilio fol. 233ª, Patres post Apostolos et iudic
de illis fol. 234ᵇ, Quibus temporibus patres vixerunt A
Christi fol. 238ª, Episcopi fol. 240ª, Literae Caspari Zy
Pastoris Friberg. vocati ad Episcopum Misnensem, quas M
suo nomine et titulo conscripsit fol. 241ᵇ, Eiusdem ter
literae ad Episcop. Misnen. scriptae a Mart. Luth. sub nor
Nicolai Hausmanni vocati pastoris Fribergensis. Anno 1
fol. 242ᵇ, Episcopi Papistici Larvati, et Nicolaus Episcopus
244ª, Hypocrisis Sophistica et falsi fratres fol. 247ᵇ, Haere
vaticinium M. L. de novis haereticis fol. 248ᵇ, An Haeret
possit administrare Sacramenta fol. 252ᵇ, Iudicium D. M
de casu Sacramentali ad Nicol. Amsdorffium fol. 253ª.

5.

De inscriptionibus capitum eorumque partium.

Hae inscriptiones, quae maiori ex parte litteris maius
s. uncialibus, multae autem litteris minusculis impressae sunt,
dem modo, ac supra p. XXXXVI sq. de Codicis inscriptionibus
atque exemplis demonstravi, non ubique ad omnia, quae (us
ad proximam inscriptionem) sequuntur, pertinent, sed h
raro tantum ad eam partem, quae inscriptionem proxime
sequitur, e. c. inscriptio: Hispani, quae Tom. I. fol. 199ª

gitur, spectat tantummodo ad proxime sequentia, minime ad ea, quae paulo inferius, sine titulis praefixis, leguntur, in quibus de Anglia, Ungaria, Saxonia, Hassia, Thuringia et de Scotis disseritur.

6.

De lingua, qua colloquia Lutheri in Editione Rebenstockii exhibentur.

In hac Editione omnia colloquia latine exhibentur, praeter perpaucas voces germanicas, quae hisce locis inveniuntur: Tom. I. fol. 3ª lin. 5. (meae Ed. T. I. p. 4. lin. 25.): sed simpliciter Deus, Gut, — fol. 5ª lin. 8. (m. Ed. I. p. 8. nota 11.): principe de Anhalt — fol. 15ª lin. 22. et 28. (m. Ed. I. p. 26. lin. 27. et p. 27. nota 74.): H. Metzsch — fol. 32ª lin. 24. (m. Ed. I. p. 56. lin. 7 sq.): dormierunt cum patribus suis, seth alle in Himmel gefahrn. — fol. 39ᵇ lin. 4. (m. Ed. I. p. 68. lin. 26 sq.): Alſo muß man ſich in casibus wol fürſehn. — fol. 72ª ad textus verba lin. 24. (m. Ed. I. p. 131. not. 6.): Reges cappacij et simacij. in margine adnotata sunt: Bettel Könige Monachi. — fol. 137ª lin. 6 — 9. (m. Ed. I. p. 257. lin. 17 sq.) duo versus: Welcher Vater das ſeine gibt auß der gewalt, den ſol man todt ſchlagen mit dieſer keulen bald. — Tom. II. fol. 87ª lin. 23 sq. (conf. Cod. fol. 629ᵍ): in *Grimmethal*, lin. 28 sq. der Grimmethal, — fol. 198ᵇ lin. 23 sq. (Cod. fol. 327ᵇ lin. 4.): Verecundus germanice *Ehrsam* — fol. 240ª lin. 20. (Cod. fol. 633ᵇ lin. 4.): *Bischoff* Germanice, lin. 22. (Cod. l. l. lin. 5.): Germanicum vocabulum *Haussmann* — fol. 249ᵇ lin. 18 sq. (Cod. fol. 647ª lin. 12.): germanice *Wie*, latine quomodo, mutatum est in ve germanice *wehe*.

Miror igitur, cur Rebenstockius Tom. II. fol. 248ᵇ lin. 3., ubi Lutherus interrogat, quomodo hypocrita proprie debeat verti, vocem germanicam heuchler, quae h. l. in Cod. fol. 645ᵇ lin 7. recte memoratur, non retinuerit, sed pro germanica voce h. l. afferenda iterum latinam „hypocrita" scripserit.

7.

De consilio, quod Rebenstockius in hac Editione secutus est.

Hoc consilium in praefatione Tomi I. editor proposuit; quapropter hanc integram primum afferam.

Praefatio Rebenstockii.

Generoso, Nobili, atque Illustri Domino, Domino Phi-

lippo Ludouico, Comiti de Hanoia et Rineck, Domino in Mintzenberg, etc. Clementiss. suo Domino, futurae et huius vitae foelicitatem perpetuam.

Deus Opt. Max. comes generose, verbi sui multiplicem, temporalem, et spiritualem promisit benedictionem, sicuti scriptum est:[a]) Si vocem Domini Dei tui audieris, vt facias, atque custodias omnia mandata eius, quae ego praecipio tibi hodie, faciet te Dominus Deus tuus excelsiorem cunctis gentibus, quae versantur in terra venientque super te vniuersae benedictiones istae, et apprehendent te, si tantum praecepta eius audieris. Benedictus tu in ciuitate et benedictus in agro. Et Christus ipse, mortales, regnum tuum, ante omnia quaerere, hortatur, et simul corporalia, et spiritualia, credentibus pollicetur bona.

Quaerite mortales (inquiens) primum coelestia regna
Hinc reliquae vobis adijcientur opes.

Sunt profecto admonitiones vtiles, et necessariae, non propter solam bonorum corporalium promissionem, quia haec à morte liberare neminem possunt, sed potius hanc ob causam, quia per verbum diuinum ex illuminatione Spiritus sancti, homines Deum patrem Domini nostri Iesu Christi, et Iesum Christum saluatorem nostrum, agnoscere discunt, sine cuius agnitione, nemo, vel remissionem peccatorum, vel vitam aeternam consequi potest. Euangelium enim, testante Paulo,[b]) potentia Dei est, ad salutem omni credenti, quod praeclara admodum parabola assimulatur thesauro precioso, in agro absconso, quem homo reperit, et abscondidit, et prae gaudio, quod habet super eo, abit, omnia vendit, ac mercatur agrum illum. Nonne similitudine hac, verbum Dei, thesaurum preciosissimum, prae omnibus quaerere per Christum admonemur? Sed quis sermoni nostro credit, dicit Propheta.[c]) Homines hisce temporibus periculosissimis, non verbum Dei, non Christum, sed mundi diuitias quaerunt, bonisque tantum temporalibus, et caducis inhiant, Dei verbum omnino negligunt, et aspernantur, auribus quidem illud percipiunt, corde autem suo longe absunt. At Deus Opt. Maxi. verbum suum non tantum audire, sed et custodire illud praecepit. Sitis affectatores sermonis, et non auditores tantum, fallentes vosmetipsos, dicit Apostolus.

Quaeso quid diuitiae, quid opes, quid totius mundi splendor, hominibus prosunt, si sacrosancto careant verbo? Omnia haec, nec mortem horrendam, nec Diabolum, hosten,

a) Nota marginalis: Deut. 28.
b) N. marg.: Rom. 1. Matt. 13.
c) N. marg.: Esa. 53.

humani generis atrocissimum, fugare nec a peccato et ira Dei liberare possunt. Nec vllam in mortis agone, opes, vel diuitiae splendidissimae aut honores amplissimi, consolationem afferunt. Quin omnia huius mundi bona relinquenda sunt, ipsumque corpus putrescet, et vermibus esca erit, vt recte dictum est:

Quid valet hic mundus, quid gloria, quidue triumphus?
Post miserum funus, pulvis et vmbra sumus.

Quaerendus ergo thesaurus, quem nec fures furari, nec tinea, aut aerugo corrumpere possit, et qui nobis, omnibus aduersitatibus, non solum corporalibus, verum etiam spiritualibus, et in ipsius mortis agone, vbi a conscientia nostra, a peccato, atque Diabolo grauiter accusamur, qui et ad desperationem impellere, Deumque cordi nostro detrahere conatur, opitulari, ac vsui esse queat, cum ab ipsis parentibus, omnibusque amicis, et opibus deserimur. In solo autem Dei verbo, thesauro preciosissimo, salutem habebimus, solus Deus verbo suo diuino nobis adest, corda nostra gubernat, erigit, et per Spiritum sanctum cordibus nostris consolationem praebet, relicto autem verbo, de animarum nostrarum salute prorsus actum est. Vnde non temere dicitur:

Omnia si perdas, verbum seruare memento,
Amisso verbo, postea nullus eris.

Patriarchae sancti, qualem in tentationibus, et periculis consolationem habuerunt? Nonne solo verbo Dei confisi sunt? promissione venturi seminis benedicti, fidem confirmarunt, Diabolum cum suis insidijs oppugnarunt. Homines pij in populo Iudaico, qui magnis et ingentibus saepius obruebantur procellis, tentationibusque varijs, tantum propter veram religionem, vnde animi recreationem, ac liberationem acquisiuerunt? Si impiorum hominum mores imitati fuissent, in opibus, honoribus, atque in multitudine amicorum confisi essent, ac salutem animarum in bonis caducis quaesuissent, verum ipsi omnibus ijs neglectis, solum Dei verbum amplexi sunt, solis Dei promissionibus, de venturo Messia, et liberatore, fidem habuerunt, Deumque protectorem inuocarunt. Dauid Heros diuinus, suis in tentationibus, ac tribulationibus, non in opibus, seu hominibus, sed in solo Dei verbo confidendum esse, didicit. Magnis propterea suspirijs exclamat, et miseriam suam his verbis,[d]) pater et mater dereliquerunt me, Dominus autem suscepit me, etc. deplorat.

Dei, hic, bonitatem, misericordiam, et verbi diuini efficaciam, infidelitati, et hominum inconstantiae longe praeferri

d) N. marg.: Psal. 26.

debere, indicat. Homines quidem multa polliceri, diuitijs suis, et opibus in aduersis, interdum afflictis subuenire possunt, at in periculis summis, in praestandis amicitiae officijs, parum sunt constantes, testante Ouidio, qui ait:

Donec eris foelix, multos numerabis amicos,
Tempora si fuerint nubila, solus eris.

Deus autem, qui est summum bonum, non solum multa pollicetur, verum etiam suis satisfacit promissionibus, et adest nobis tam in rebus prosperis, quam in aduersis, verbo suo animos consolatur perturbatos, dat Spiritum sanctum, peccata remittit, et viam aeternae vitae monstrat. Hanc verbi diuini virtutem Regius ille Propheta Dauid non ignorauit, alias nunquam haec protulisset verba:[e]) Lucerna pedibus meis, verbum tuum. Putasne Regem Dauidem, Christum venturum, viamque, veritatem, et vitam esse, ignorasse? Veram profecto cognitionem Christi, quam tamen ex Dei verbo didicit, illum habuisse, scriptura testatur, nunquam alias dicere potuisset:[f]) Verbum tuum, id est Christus, est Lucerna pedibus meis, sic solo verbo diuino, regius ille Propheta, Diabolo, tentationibus, et quibusuis periculis insultauit.

Ecclesia Christi, post Apostolorum tempora, non solum a Romanis Imperatoribus, verum etiam a suis domesticis persecutionem passa, et deuastata, et sanguis Christianorum ab initio mundi, a Tyrannis propter Dei verbum effusus est, sicuti inquit Tertullianus:

Sanguine fundata est Ecclesia, sanguine cepit,
Sanguine succreuit, sanguine finis erit.

Nunquam tamen a Deo derelicta, sed mirabiliter a mundo condito, ad haec vsque tempora, contra furores Diaboli, Tyrannorumque saeuitiam, defensa, et conseruata est. Diabolus quidem Ecclesiam et Dei verbum saluificum perturbare, et in nihilum redigere, penitusque opprimere nunquam non conatus est, in Paradiso primos nostros parentes, Adamum, et Euam, verbi deprauatione, ac suis mendacijs misere seduxit. Cain impius, Abelem iustum, ac membrum Ecclesiae verum, crudeliter interfecit, putans verbum Dei sic prorsus extingui posse. Et haec crudelitas sane, atque Diaboli, Tyrannorumque saeuitia in Paradiso (vt dixi) incepit, et ad hoc nostrum seculum peruenit. Post Christum, atque Apostolos, multi, iuxta Christi vaticinium, falsi exsurrexerunt Prophetae, sicuti et ante Christum factum est. Postea Augustini, aliorumque doctorum virorum temporibus, haeretici, Lupi rapacissimi, et deuastatores verae Ecclesiae, qui veram Prophetarum, Christi,

e) N. marg.: Psal. 118. Psal. 14.
f) N. marg.: Ioan. 1.

Apostolorum, aliorumque piorum doctorum, doctrinam, ac verbum Dei purum, humanis traditionibus, ac mendacijs, omnino delere, et pedibus conculcare in animum induxerant, accurrebant: verum quid obscurissimi, impijssimique illi homines, haeretici, atque Tyranni tandem effecerunt? Quam assecuti sunt gloriam? quid praemij inde acceperunt? Ecclesiam quidem admodum perturbarunt, membra Christi crudeliter gladio, et impia doctrina interfecerunt, et trucidarunt, sed verbum Dei, quod est potentia Dei ad salutem omni credenti, vt ait Apostolus,g) nunqum opprimere, delere, vel in nihilum redigere potuerunt, verbum enim Domini, vt dicit Propheta,h) manebit in aeternum, et in Psalmo i) canitur: Deus noster, refugium, et virtus, Et haeretici, persecutores Ecclesiae, et verbi Dei, quid aliud effecerunt, quam quod inuiti gloriam Dei illustriorem reddiderint, quo enim magis Ecclesia premitur, eo magis crescit, et,

Fortius vt surgit, sub duro pondere, palma,
Sic magis accrescit duris Ecclesia rebus.

Tandem et ipsi haeretici, omnesque persecutores Ecclesiae verae, misere perierunt, et gladio oris Dei interfecti sunt, sicuti Historia Arrij, Cerinthi, Sabellij, etc. clare testatur: Quid Deum, cum nostris, hodie, Papistis, Sacrificulis, Monachis, Anabaptistis, Sacramentarijs, Adiaphoristis, qui omnes sacrum Dei verbum, contra conscientiam, suis corruptelis deprauare non solum, sed potius opprimere, noua, impiaque dogmata spargere, hominesque traditionibus, et laruis humanis seducere conantur, facturum putas? Visitabit et eos, vt dicit Propheta,k) virga ferrea, conniuet quidem ad tempus, sed tandem veniens veniet et non tardabit.

Quantis tenebris, quanta caligine humanarum traditionum oppressi fuerimus, in quanta mortis vmbra, ante annos quadraginta sederemus, nemo non nouit, miseri, et simplices homines, regnum Dei in externis ceremonijs, in cibo, nempe et potu consistere, persuadebantur, bona necessaria ad sustentandum corpus, a Papa Christi vicario, scilicet, magna pecunia emere cogebantur.

Sed quid de corporalibus dico bonis, cum etiam aeterna bona, remissionem scilicet peccatorum, iustitiam, et vitam aeternam, nemo, nisi summum pontificem, sanctissimumque illum patrem Romae, pecunia corrumpebat, consequi poterat. O caecitas infanda. Sed laus et gratia Deo optimo Max. qui nos miseros homines ex his Labyrinthis, nugis, ac tenebris densissimis,

g) N. marg.: Rom. 1.
h) N. marg.: Esa. 40.
i) N. marg.: Psal. 45.
k) N. marg.: Psal. 88. Esa. 1.

Papae, Diaboli, ac sacrificulorum, sua misericordia liberauit ac populum suum visitauit.

Antequam suam Christus Euangelij praedicationem auspicabatur, Ioannem Baptistam, iuxta Prophetae vaticinium, ante faciem suam, ad praeparandam viam, praemisit. Tum temporis, in Dei populo magna caligo, et densae erant tenebrae, vera enim legis doctrina, immo et Prophetarum de venturo Messia vaticinia, per Scribas Pharisaeos, et falsos doctores valde erat obscurata, homines simplices, per externa legis opera, per externam disciplinam, et obedientiam Deo placere ac remissionem peccatorum consequi, docebantur, verum autem legis intellectum, Deum, nempe, internam, cordis, et integram, perfectamque legis impletionem, ab hominibus requirere, ac neminem proprijs suis operibus, seu meritis remissionem peccatorum consequi posse, ignorabant.

Hoc Pharisaeorum fermentum, hos errores grauissimos, in populo Dei, Ioannem expurgare, ac verum intellectum legis ac Prophetarum, monstrare oportebat.

Leo 10. summus Pontifex Romae, cum Tetzelium, Anno a nato Christo, 1517. in Germaniam ad indulgentias seu nugas vendendas ablegauerat, Martinus Lutherus,[l]) piae memoriae, vt Tetzelio resisteret, et verbum Dei instauraret, excitabatur hic impiam, et Diabolicam Papae et Tetzelij doctrinam, tanto spiritu, tanta authoritate, et virtute verbi Dei refutabat, vt etiam Tetzelius, indulgentiarum venditor ac impostor ille, summo cum pudore, ac dedecore fugam dare, Germaniamque relinquere coactus sit.

Lutherus vero, magno zelo,[m]) verbum Dei pure declarauit et praedicauit, multos in Dei gloriam, multorumque hominum salutem, libros scripsit, Ecclesiam a deliramentis, et nugis Papistarum purgauit, et praedicauit, conscientijs perturbatis, remedia salutaria proposuit, et viam ad salutem aeternam, recte monstrauit. Sed quis gratias agit illi, pro tantis laboribus?

Viri fidelissimi, doctrina, et pietate praestantissimi, immo Ecclesiae Lumina, M. L. P. M. etc. qui bonum in Ecclesia iecerunt fundamentum, in coelestem migrarunt patriam, vbi animae illorum placide in Abrahae sinu quiescunt, confessio vero, ac Doctrina illorum salutifera, inter quosdam homines pios floret, frigere autem, et contemni, iuxta Lutheri Prophetiam, qui falsos doctores, et deprauatores sacrae scripturae post mortem Sathanae venturos esse praedixerat, incipit. M. L. non solum publice in templo, verum etiam in aedibus suis, in itinere, et peregrina-

l) N. marg.: Lutherus alter Elias seu Ioannes.
m) zelo,] *sic scripsi*; Reb.: telo,

tionibus, in exilio, et in mensa, verbum Dei, thesaurum pretiosissimum, fideliter docuit, suisque distribuit. Sic Deus despectum hominem, M. L. in Saxonia, et vicinis regionibus, solem suum oriri, Christum vere agnosci curauit, antea speluncis latronum erant inclusi, Lutherus vero, Dauid inermis, armato Goliath, id est Diabolo, ac omnibus eius organis, verbo Dei, et fide, fortiter restitit, fucum Papistarum aperuit, ac auditores suos, Dei auxilio a furibus, ac latronibus liberauit, Christum vere agnoscere, remissionem peccatorum, per solum Christum, sine nostris meritis, consequi, ac vitam aeternam credentibus in Christum, Dei misericordia, propter Christum attribui, animo fideli ac constanti docuit.

O sancta Ecclesia, in qua Christus, Dei filius redemptor, ac mundi saluator, agnus Dei, tollens peccata mundi, vere praedicatur, et agnoscitur, longe certe, Romanam antecellis Ecclesiam, quae modo est cloaca Papae proditoris, ille enim nomen habet tantum sine re, tu vero nomen cum re, licet videaris despectissima.

O Saxonia, quanta foelicitate, tum temporis, cum viri Dei, doctissi. ac pij Marti. Luthe. Phil. M. Ioan. Bugenh. Pomeranus, etc. qui verbum Dei pure docuerunt, tibi associabantur, praedita fuisti, age gratias Deo, qui solem veritatis super te oriri fecit, teque ad veram Christi agnitionem, sola misericordia vocauit, et nisi Deo optimo Maximo gratias egeris, funditus, sicuti Sodoma et Gomorrha, propter tuam ingratitudinem cum tota Germania peribis. Deum ergo flexis poplitis, et animi humilitate, vt te, et nos totamque Germaniam, in vera Christi agnitione, ad finem vsque conseruare velit, inuocare debes.

Et faxit Deus, ne surdo videar dixisse fabulam.

Mentionem hic facere cogor aliquorum principum, qui Euangelij dotrinam, animo syncero et constanti amplexi, et confessi sunt, etiam in summis aduersitatibus, et tanquam heroes, Diabolo, ac organis eius fortiter restiterunt. Ioannes Fridericus Elector, Dux Saxoniae, Euangelij doctrinam, non solum animo promptissimo suscepit, illamque professus est, verum etiam impiam Papistarum doctrinam amouit, et sacrosanctum Dei verbum, cuius vtilitatem, et efficaciam perspectissimam habuit, quo in summis periculis sese consolabatur, annunciari, et in sua regione, magna cum foelicitate, et diligentia praedicari, subditisque suis viam veritatis recte monstrari curauit, corpus, et omnia sua bona, propter solum Dei verbum, periculis exposuit.

Anno millesimo quingentesimo quadragesimo octauo, cum Sathan, piorum aduersarius, Carolum 5. Romanorum Impera-

torem aduersus principem hunc electorem incitaret, Elector in proelio, accepto vulnere in facie captus est. Nec tamen vllis minis, ab agnita veritate deterreri poterat, sed in vera fide, Spiritu sancto auxiliante, et confessione Christi, et verbi eius, firmiter, vt murus aheneus perstitit, Diabolo renunciauit, et corpus morti obijcere, totamque suam regionem, quam purum Dei verbum negare maluit, sic cogitans:

Quicquid erit tandem, mea spes est vnica Christus,
Huic viuo, huic morior, caetera curo nihil.

Talis heros, et confessor Euangelij, Philippus Hassiae Landgrauius fuit, qui cum subditis suis, propter Euangelij confessionem, quia illam negare nolebat, multa sustinere cogebatur pericula, attamen in vera fide et Christi agnitione, ad vltimum vsque suspirium perseuerauit. Verum haec constantia, perseuerantia, confessio et fides, non ex humanis traditionibus, sed ex solo Dei verbo, et promissionibus disci, et percipi potest, et hi principes nobilissimi, Deo fidere, verbumque eius (in quo animarum salus, et vitae aeternae possessio nobis proponitur) retinere ac seruare, ex pij Lutheri scriptis, qui nihil temere, sed multa Ecclesiae necessaria scripsit, in primis didicerunt.

Et quidem varie, (vt dixi) Mar. Lut. verbum Dei tractauit, non solum in concione, verum etiam in domo sua, in mensa, in peregrinationibus suis, egregie verbum Dei annunciauit, ac celebrauit. Eius colloquia, ac consilia, Germanice descripta, per Typographos in lucem edita sunt. Vt autem colloquia Martini Lutheri, pia, ac salutaria, omnibus, non solum Germanis, sed etiam Italis, Gallis, alijs nationibus, peregrinisque hominibus, linguam Germanicam nescientibus, innotescerent, pius quidam vir, Euangelicae veritatis amator, in Dei laudem, vtilitatemque Ecclesiae, colloquia Martini Lutheri latine conscripsit, multa tamen dicta Germanica interposuit. At quia Typographi, doctorum, piorumque virorum consilio, Martini Lutheri colloquia latine in lucem edere proposuerunt, viri pij, fidelissimique petierunt a me, vt Germanica illa dicta, et verba in latinum sermonem verterem. Et quanquam hoc munere me indignum iudicabam, tamen propter Ecclesiae vtilitatem, et vt verbum Dei omnibus notum fieret, Deusque in omnibus linguis celebraretur, grauissimum hoc suscepi onus, et pro ingenij mei tenuitate, solius Dei auxilio, magna diligentia, dicta Germanica in latinam linguam, propter eos, qui Germanicam linguam ignorant, transtuli. Nunquam tamen hos labores, hanc ob causam, suscipere, vt Domini Martini Lutheri colloquia pia, alijs colloquijs impijs, et inutilibus conspurcarem, noua immiscerem, aut gloriam atque vtilitatem

m (sicuti hodie Sacramentarij, et homines Fanatici facere consuerunt) quaererem, proposui, sed vt Domino nostro, quas tribuerem laudes, ideoque doctorum virorum consilio adiutus, opus hoc aggressus sum. Omnes ergo Euangelij amantes, si quid erroris, quantum ad meos labores attinet, inuenerint, ingenij mei imbecillitati, non petulantiae, aut temeritati id eum ascribant, obnixe rogatos volo.

Tibi vero comes generose, qui Dei gratia, non solum virtute, verum etiam pietate, ac mansuetudine, patris tui piae memoriae, vestigia ingrederis, hos meos labores exiguos dedicare volui, primum, quia tua Clementia et Gen. ex his D. Martini Lutheri colloquijs, tanquam ex sacro fonte, fundamentum verae pietatis, quae comites generosos, et viros nobilitate praeditos, in primis decet, haurire, quin Dei veri agnitionem, et quomodo telis ignitis Diaboli resistendum, aeternaque foelicitas impetranda sit, et tandem quid sit officium boni principis, ac gubernatoris, discere poterit. Oro autem Deum optimum maximum, patrem Domini nostri Iesu Christi, et Dominum nostrum Iesum Christum, mundi saluatorem, vt tuam Clement. et Gener. virtute Spiritus sancti, in vera agnitione verbi diuini, et Domini nostri Iesu Christi, omni tempore conseruare velit.

Hunc igitur libellum beneuolo accipias animo, et me miserum verbi Dei ministrum, cygneis tuis alis defendere, ac tueri velis, iterum atque iterum T. Cl. et Gen. rogatam volo. Ex Cinericea domo, in die S. Laurentij, Anno 1571.

Generositati ac Cl. T. addictiss.
Henricus Petrus Rebenstock Eschersheymensis Ecclesiae minister.

Hac praefatione perlecta lector cognoscet, tantum in ea parte, quae inde a p. LXX lin. 22 usque ad p. LXXI lin. 5 legitur, consilium editoris esse propositum, cuius summa haec est:

> Pius quidam vir, Evangelicae veritatis amator, colloquia Martini Lutheri latine conscripsit, multa tamen dicta germanica interposuit. Haec germanica dicta et verba Rebenstockius editor propter eos, qui germanicam linguam ignorant, in latinum sermonem vertit, neque vero M. Lutheri colloquia pia aliis colloquiis impiis et inutilibus conspurcavit, neque nova immiscuit.

Praeter pauca, quae h. l. de suo fonte refert, in ipso titulo Tomi I. haec memorat: „Ne erres Lector, scias haec, non ex D. Aurifabri, sed ex alterius collectione, ante annos 10. ad aeditionem parata, sed hactenus propter certas causas suppressa,

ad nos peruenisse." (vide supra p. LI sq., ubi utriusque Tomi titulos attuli.)

Plura de hac re infra in Epilogo comparationi Codicis et Rebenstockianae Editionis annexo disserentur.

8.

Iudicia quorundam de hac Rebenstockii Editione.

Eiusmodi iudicia annorum ordine disposita refero haec sex:

a) *Ioh. Gottl. Moelleri* a. 1693., qui in dissertatione supra p. LII sq. nota *a.* recensita, descriptioni huius Editionis p. 18 sq. §. XIX. XX. propositae haec addit p. 19 sq. §. XXI.: „Prolixum foret nimis, quaedam inde decerpta communicare, nec tamen possumus, quin ex iis, quae circa lectionem observavimus, pauca saltem adducamus. Certum est (I.) elegantia quaedam, et quia in Germanicis, quantum sciam, editionibus non leguntur, dignissima, quae lucem videant publicam, hic sese offerre. Observari etiam meretur (II.) quae hic videntur collecta, non modo super mensam, sed etiam occasione variarum circumstantiarum prolata a Luthero esse, imo ex variis quoque Eiusdem et Epistolis et Concionibus saepe esse deprompta, uti ex T. I. p. 85ª *) fit manifestum. De collectore nihil certi (III.) invenire licuit. Ex iis autem, quae T. I. sub titulo: ***Mundi ingratitudo et malitia*** p. 95ª **) habentur hunc in modum: ***deinde conversus ad me dixit, Antoni, firmiter persiste, et ne sinas te deterrere hoc. Mundus non percipit fidem, charitatem, crucem: imo abhorret crucem s. malum, ignarus quod sub ipsa virtus Dei et fides exercetur et ostenditur, charitatem fugit, quae propter Deum benefacit gratis. At mundus gloriam, praemium et retributionem, fidem ignorat, esse fiduciam necessariam in gratiam Dei, sed arbitratur esse opinionem de Deo iustitiam exigentem, sic obiecta harum virtutum non videt;*** ut et notâ marginali hisce adscriptâ sequenti: ***Antonius Lauterbach Superattendens Pyrnensis;******) colligi posse videtur, in hac quoque editione perinde ac in Aurifabri plurima ex collectionibus Lauterbachianis esse depromta. Unde (IV.) mirum non est, multa eodem prorsus sensu exhiberi hic, quo leguntur apud Aurifabrum. Tandem (V.) quod in collectione Aurifabri

*) Ea, quae in hac pag. continentur, in meae Ed. Tom. I. p. 157. leguntur.

**) Vide meae Ed. T. I. p. 177.

***) Haec enim nota a Rebenstockio Tom. I. fol. 95ª verbis (lin. 8 sqq.): „Deinde conversus ad me dixit: Anthoni firmiter persiste etc." in margine apposita est.

circa selectum minus probe observatum, a Celeberrimis quoquè desiderari Theologis videbimus infra, idem, si non per omnia, in aliquibus tamen, etiam in hac collectione desiderare Lectorem accuratum quandoque posse non negamus, etsi meliora tamen in hac, quam Aurifabri editione reperiri selectum forsan nec esse inficiaturum eundem speremus."

b) **Ioh. Ern. Eberhardi** a. 1698., qui in schediasmate de Lutheri colloquiis mensalibus*) fol. B 2ᵃ §. VIII. extrema parte haec refert: „Latinam versionem quod attinet, prodiit in Fl. ad Moenum in 8vo, duobus tomis, quae et varie aucta, et a Germanica plane diversa comparet."

c) **Eliae Frickii** a. 1714., qui in translatione sua germanica Operis Seckendorfiani supra p. LIII. nota *c.* iam memorati Tomum de Aurifabri Ed. colloquiorum german. p. 2733—2734. §. IV. hoc proponit iudicium: „Es ist in diesem Werck oben 1. B. §. 107. von Herrn Seckendorff erinnert worden, daß man mit Herausgeben der Epistein Lutheri in ein und andern Stück behutsamer hätte verfahren sollen, noch mehr aber ist solches von denen Tisch-Reden Lutheri zu beobachten, wovon auch noch etwas zu melden ist. Man hat nemlich dem lieben sel. Mann, was er über Tische und sonst geredt, gar zu genau auffgefangen, und mögen die, so um ihn gewesen seyn, und mit ihm über Tische und sonsten geredet haben, aus guter Meynung zu ihrem Nutzen, was sie von ihm gehöret, zu Hause aufgezeichnet haben, da weiß aber ein jeder wohl, daß es nicht wohl möglich, alle Worte so im Gedächtniß zu behalten, wie sie geredt worden, daß man sie hernach auch also könte auffschreiben, und seyn zumahl die, welche solche Dinge auffgefangen, gar ungleich gewesen, ingleichen geschiehet öffters, daß einer den Sinn und Meynung eines andern im Reden nicht allezeit recht fasset, mithin auch nicht recht zu Papier bringen kan, über dieses seyn dergleichen Collectanea von andern wieder abgeschrieben worden, wodurch, wie es durchgehends bey dergleichen Abschrifften gehet, noch mehr Unrichtiges mit eingeflossen, indessen hat doch Johann Aurifaber dergleichen von mancherley Männern zusammen getragene und abgeschriebene Collectanea, unter gewisse Titul gebracht, und unter dem Nahmen der Tisch-Reden Lutheri Anno 1569. in Druck gegeben.**) Nun stehen zwar viel gute Dinge darinnen,

*) Hoc schediasma, quod in Bibliotheca Ponickaviana Hallensi asservatur, hunc habet titulum: „Schediasma historicum de B. D. Lutheri Colloquiis Mensalibus, Quod Ex Amplissimae Facult. Philosoph. Consensu, In Academia Lipsiensi, sub praesidio Domini L. Adami Rechenbergii, Prof. Publici, — Placidae Eruditorum Censurae d 29. Decembr. A. O. R. MDCXCIIX. Subjiciet Auctor Responsurus Iohannes Ernestus Eberhard, Islebiâ Sax. SS. Theol. Cultor, Magister. Candidat. Lipsiae. Literis Fleischerianis. 3 plagg. litt. A — C sign. 4°.

**) Ex his intelligitur, primam Aurifabri Editionem colloquiorum

weil aber keine gemugſame Diſcretion dabey beobachtet, ſondern ohne Unterſchied alles zuſammen gerafft worden, ſo iſt ſolche Arbeit nicht allerdings zu rühmen, dann es iſt handgreiflich, daß in ſolchen auffgefangenen Reden grobe Fehler mit unterlauffen," etc.*) Deinde p. 2734. de Rebenstockii Editione sic iudicat: „Ein gleiches Urtheil iſt von denen Tiſch-Reden zu fällen, welche auch unter Lutheri Nahmen Heinrich Peter Rebſtock Pfarrer zu Eſchersheim Anno 1571. zu Frankfurth in 8. in zwey Theilen Lateiniſch heraus gegeben, der Titul giebt zwar für, dieſe Geſpräche ſeyn nicht aus Aurifabri, ſondern eines andern Mannes Collection genommen, allein ich glaube, wann man eine accurate Collation zwiſchen Aurifabri und dieſer Lateiniſchen Editiou ſolte anſtellen, ſo würde man in jener alles finden was in dieſer iſt,**) ich habe wenigſtens bey vorgenommener gar kurtzer Collation, die Loca, ſo ich in der Rebſtockiſchen Edition auffgeſchlagen, auch in der Deutſchen gefunden, wiewohl ſich noch ein anderer Nahme, der in der Deutſchen ausgelaſſen, in der Lateiniſchen findet."

d) Ioh. Alb. Fabricii a. 1728., qui in Centifolii Lutherani***) P. I. p. 303. huius Ed. Rebenstockianae titulo addit hoc perbreve iudicium, quod etiam ad Henr. Bellii anglicam colloquiorum Luth. translationem, atque Nicol. Ericei Sylvulam sententiarum ibid. p. 302. recensitas spectat: „Hae collectiones breviores Germanica, tamen nonnulla habent haud contemnenda, quae in illa incassum quaesiveris, alia etiam paullo aliter narrata."

e) Ioh. Georg. Walchii a. 1743., qui in suae Ed. Operum Lutheri Tomo XXII. in Praefat. p. 20. §. XV. titulo Editionis Rebenstockii haec adscripsit: „— auf dem Titul [scil. Tomi I.] hat man die Erinnerung gethan, es wären dieſe Geſpräche nicht aus Joh. Aurifabers; ſondern aus eines andern Sammlung genommen worden. Nun iſt zwar nicht zu läugnen, daß in dieſer lateiniſchen Edition ein und das andere vorkommt, ſo ſich in dem Aurifabriſchen Werke nicht befindet; es zeigt ſich aber auch, wenn man beyde Bücher gegen einander hält, eine ſolche Gleichheit, daß man wohl ſiehet, es ſey, wenn gleich nicht alles; doch das meiſte und wenigſtens ſehr vieles in der Aurifabriſchen Sammlung anzutreffen, was die Rebenſtockiſche Edition in ſich faſſet."

f) G. H. A. Ukerti a. 1817., qui in libri sui p. LIII. laudati: Dr. Martin Luther's Leben P. II. p. 345. titulo Rebenstockianae

---

german., quae a 1566. prodiit (conf. supra p. XVI.), Frickii fuisse ignotam.

*) Multo melius Mellensiefen de his colloquiis iudicat (vide supra p. XVI sq.).

**) Frickium in hac re errare, apparebit ex comparatione colloquiorum latinorum et germanicorum, quam infra proponemus.

***) Hoc iam supra p. LIII. nota b. recensitum est.

Ed. [illegible] adnotavit: „Ant. Lauterbach hat sie gesammelt und verfaßt. Rebenstock ist nur Editor. Sonst schließt sie sich an Kurtzfaber.“ Quatenus his variis iudiciis ipse assentiar vel ab iis dissentiam, infra proponam, conf. quoque supra p. XXXXVII sqq.

III.

COMPARATIO CODICIS ET REBENSTOCKIANAE EDITIONIS.

In praecedentibus Codicem et Rebenstockii Editionem singulatim descripsi, nunc indicanda est ratio, quae inter utrumque intercedit, quod attinet

1. ad *numerum* capitum eorumque partium,
2. ad *ordinem* eorum,
3. ad *linguam*, qua exhibentur,
4. ad reliquam *internam formam* capitum partiumque.

A.

De consensu vel discrimine utriusque in *numero* capitum eorumque partium.

1.

De numero capitum.

Plurima quidem capita in utroque libro inveniuntur, sed haud pauca Codex exhibet, quae apud Rebenstockium non reperiuntur; econtra Rebenstockius aliquot habet, quae in Codice desiderantur.

a.

Capita Codicis propria, quae a Rebenstockii Editione absunt.

1. In Tomo I. Rebenstockianae Editionis desiderantur haec 12 capita Codicis:
   Facultates Papae. (Cod. fol. 67ᵃ lin. 13. — fol. 67ᵇ lin. 13.)
   Tempora et annus climactericus, id est gradualis septimus. (Cod. fol. 104ᵇ lin. 24. — fol. 105ᵇ lin. 10.)
   De Concilio Constanciensi excerpta ex libro quodam. (Cod. fol. 133ᵃ lin. 10. — fol. 133ᵇ lin. 9.)
   Haeresiarcha (Cod. fol. 133ᵇ lin. 10 — 25.)
   Catalogus et numerus Papistarum in Concilio Constanciensi (Cod. fol. 134ᵃ lin. 1. — fol. 136ᵇ lin. 16.)
   Praesumptio et temeritas (Cod. fol. 192ᵃ lin. 24. — fol. 192ᵇ lin. 15.)

Divitiae et thesauri (Cod. fol. 192b lin. 16. — fol. 193b lin. 5.)
Waldenses (Cod. fol. 197a lin. 1. — fol. 197b lin. 25.)
Wicklef et Hus (Cod. fol. 197b lin. 26. — fol. 198a lin. 2.)
Dicta, proverbia et sententiae (Cod. fol. 199a lin. 22. — fol. 200a lin. 20.)
Pro lege et pro grege (Cod. fol. 200a lin. 21. — fol. 200b lin. 20.)
Themata papistica (Cod. fol. 203a lin. 4 — 12.)
Contra sciolos fabula von Hans Pfriemen (Cod. fol. 203b lin. 10. — 31.)
Profectio D. Martini Lutheri Wormatiam 1521. 18 May. (Cod. fol. 207b lin. 15. — fol. 210a lin. 7.)
Moriones stolidi (Cod. fol. 210a lin. 8. — fol. 210b lin. 5.)
An etiam moriones salventur (Cod. fol. 210b lin. 6 — 18.)

2. In Tomo II. Rebenstockianae Editionis desiderantur haec 24 capita Codicis:
Animalia (Cod. fol. 268a lin. 1. — fol. 269b lin. ult.)
Annus iubileus (Cod. fol. 270a lin. 1 — 9.)
Apologia apud Caesarem (Cod. fol. 270a lin. 10. — fol. 270b lin. 5.)
Apologiae efficacia (Cod. fol. 270b lin. 6 — 25.)
Augustana Comitia laudanda (Cod. fol. 302b lin. 19. — fol. 303a lin. 9.)
Adversarii Evangelii, qui Augustae fuerunt (Cod. fol. 303a lin. 10. — fol. 304a lin. 4.)
D. Georgii Spalatini scriptum (Cod. fol. 304a lin. 5. — fol. 304b lin. 21.)
Protestatio legatorum Regis Mathiae (Cod. fol. 305a lin. 1. — fol. 306b lin. 11.)
Acta D. Martini cum Caietano Cardinali Augustae (Cod. fol. 306b lin. 12. — fol. 307b lin. 6.)
D. Martinus Lutherus Doctori Hieronymo Wellero (Cod. fol. 321a lin. 1 — 19.)
Bona opera et eorum praemia (Cod. fol. 374b lin. 1. — fol. 376b lin. 7.)
Eleemosynae (Cod. fol. 376b lin. 8. — fol. 378a lin. 21.)
Facultates et bona ecclesiastica (Cod. fol. 378a lin. 22. — fol. 382a lin. 19.)
Cardinales (Cod. fol. 403b lin. 9. — fol. 404b lin. 22.)
De Carolo V. et Ferdinando (Cod. fol. 405a lin. 1. — fol. 414a lin. 3.)
Nobiles (Cod. fol. 414a lin. 4. — fol. 415b lin. 9.)
De Concilio (Cod. fol. 506a lin. 2. — fol. 506b lin. 7.
Consilium Magistri Philippi Melanthonis de mandato

Concilio congregando per Legatos Romanos indicto Principi Electori (Cod. fol. 506b lin. 8. — fol. 508a lin. 6.)
Responsum Ducis Saxoniae Electoris ad Legatos *et subsequentia* (Cod. fol. 508a lin. 7. — fol. 513b lin. 21. et seqq. fol. 513b lin. 22. — fol. 522a lin. 14.)
Schmalcaldensis conventus
Principes (Cod. fol. 522a lin. 15. — fol. 522b lin. 5.)
Legationes (Cod. fol. 522b lin. 6 — 20.)
Civitates (Cod. fol. 522b lin. 21. — fol 523a lin. 7.)
Concionatores et doctores (Cod. fol. 523a lin. 8. — fol 523b lin. 16.)
Francofordiensis conventus a. 1539. (Cod. fol. 523b lin. 17. — fol. 525a lin. 9.)
Civitates (Cod. fol. 525a lin. 10. — fol. 533a lin. 10.)
Veneti (Cod. fol. 533a lin. 11. — fol. 535b lin. 4.)
Concionatores (Cod. fol. 535b lin 5. — fol. 536b lin. 2.)
Consolatio M. Lutheri ad Magistrum Antonium Lauterbachium de sua vocatione (Cod. fol. 536b lin. 3. — fol. 537b lin. ult.)
Conceptus concionum (Cod. fol. 538a lin. 1. — fol. 539a lin. ult.)
Afficere auditores (Cod. fol. 539b lin. 1. — fol. 541b lin 6.)
Conditiones boni praedicatoris (Cod. fol. 541b lin. 7. — fol. 544a lin. 4.)
Theologorum doctrina (Cod. fol. 544a lin. 5. — fol. 557a lin. 8.)
Theologiae studium et ratio (Cod. fol. 557a lin. 9. — fol. 558a lin. 17.)
Prophetae (Cod. fol. 558a lin. 18. — fol. 559b lin 21.)
Scholastici (Cod. fol. 568a lin. 1. — fol. 569b lin. 9.)
Sancti martyres (Cod. fol. 569b lin 10. — fol. 570a lin. 22.)
Sophistica (Cod. fol. 644b lin. 11 — 25.)
Cerevisia. Bierbreuen (Cod. fol. 650a lin. 5. — fol. 650b lin. 22.)
An anima rationalis sit ex traduce (Cod. fol. 650b lin. 23. — fol. 651b lin. 22.)
Dilutio argumentorum adversariorum (Cod. fol. 651b lin. 23. — fol. 652b lin. 18.)
D. M. Lutherus (Cod. fol. 652b lin. 19 — 21.)
Utrum anima sit ex traduce Victorinus Strigelius (Cod. fol. 652b lin. 22. — fol. 653b lin. 25.)
Romae descriptio (Cod. fol. 654a lin. 1. — fol. 654b lin. 2.)
In D. Georgium Maiorem ut ferebatur I. Stigelii (Cod. fol. 654b lin. 3 — 10.).

b.

Capita Editionis Rebenstockianae propria, quae a Codice absunt.

1. In Tomo I. Reb. Ed. fol. 234ª lin. 14. — fol. 238ª lin. 28 leguntur haec:
   Recordatio Mart. Luth. contra privilegia et prohibend gradus.
   D. Doct. Ioh. Hesso Pastori Vratislaviensi
   Dom. Antonio N. M. L.
   Haec, quae in Codice non reperiuntur, meae Editioni Tomo I. post verba Codicis fol. 210ᵇ lin. 18. inserui.
2. In Tomo II. Reb. Ed. inveniuntur haec 3 capita peculiaria
   Ad sententiam: non est volentis neque currentis. Rom. 9 M. Lutheri responsio, ex M. Georgii Rorarii libris scriptis (fol. 9ª lin. 6. — fol. 9ᵇ lin. 12.)
   Item alio tempore dixit M. L. (fol. 9 lin. 13 — 25.)
   Item alio tempore dixit (fol. 9ᵇ lin. 26. — fol. 11ᵇ lin. 18. Haec meae Ed. T. II. post verba Cod. fol. 603ᵇ lin. 16 inserui.
   Colloquium Mart. Lutheri cum legato Pontificio de concilio (fol. 233ª lin. 24. — fol. 234ᵇ lin. 21.)
   Haec meae Ed. T. II. post verba Cod. fol. 415ᵇ lin. 9 inserta sunt.
   Iudicium D. M. Lutheri de casu Sacramentali ad Nicol Amsdorffium (fol. 253ª lin. 1. — fol. 253ᵇ lin. 13.)
   Haec meae Ed. T. II. post verba Cod. fol. 650ª lin. 4 addita sunt.

Cur haec capita locis indicatis inseruerim, ex mea Ed. ipsa cognoscetur.

2.

De numero partium, quae in quibusdam capitibus continentur.

Illa capita, quae modo memoravi, in altero libro integra desunt; inveniuntur autem capita, quorum nonnisi singulae partes in altero libro desiderantur.

a.

Capitum quorundam partes, quae Codici peculiares sunt.

1. In Tomo I. Reb. Ed. desiderantur
   in capite de Missa (post Reb. I. fol. 68ª lin. 25.)

pars: An liceat christiano homini Missae papisticae interesse (quae legitur in Cod. fol. 61ᵇ lin. 22. — fol. 62ᵃ lin. 10.)

in capite de Foederibus Protestantium (post Reb. I. fol. 182ᵃ lin. 23.)

pars: Philippi Melanthonis iudicium de eadem quaestione [scil. An liceat Christiano uti defensione] (quae exstat in Cod. fol. 171ᵃ lin. 25. — fol. 171ᵇ lin. 12.).

2. In Tomo II. Reb. Ed. desiderantur

in capite de Adversariis haereticis contra D. Lutherum (post Reb. II. fol. 44ᵇ lin. 19.)

pars: Mart. Buceri sententia a. D. 1535. (quae legitur in Cod. fol. 242ᵃ lin. 16. — fol. 243ᵇ lin. 19.)

item (post Reb. II. fol. 45ᵃ lin. 13.)

pars: Anno Domini 1536. 29 Maii fuit Conventus Doctorum in Witemberga (Cod. fol. 244ᵇ lin. 9. — fol. 245ᵇ lin. 26.), cuius autem loco apud Reb. II. fol. 45ᵃ lin. 13. — fol. 45ᵇ lin. 21. exhibetur diversa: De Sacramentariis (quae in Cod. deest.).

in capite de Anabaptistis haereticis (post Reb. II. fol. 57ᵃ lin. 10.)

pars: Argumenta Phil. Melanthonis parvulos baptizandos esse (Cod. fol. 264ᵇ lin. 5 — 29.)

in capite de Baptismo (post Reb. II. fol. 132ᵇ lin. 8.)

pars: Baptismus infantum (quae legitur in Cod. fol. 314ᵃ lin. 12 — 21.)

in capite de Bello, bellicis (post Reb II. fol. 195ᵃ lin. 12.)

pars: Bellum expectandum et maximae poenae (quae invenitur in Cod. fol. 317ᵇ lin. 19. — fol. 318ᵇ lin. 10.)

in capite de Catechismo (post Reb. II. fol. 208ᵇ lin. ult.)

partes: Symbolum (Cod. fol. 338ᵇ lin. 20. — fol. 339ᵃ lin. 5.)

Oratio Dominica (Cod. fol. 339ᵃ lin. 6. — fol. 339ᵇ lin. 6.)

Baptismus (Cod. fol. 339ᵇ lin. 7 — 18.)

Coena Domini (Cod. fol. 339ᵇ lin. 19. — fol. 342ᵃ lin 24.)

Catechismus (Cod. fol. 342ᵇ lin. 1. — fol. 345ᵃ lin. 20.)

in capite de Calamitatum crucis et tentationum utilitate (post Reb. II. fol. 231ᵃ lin. 25 med.)

pars: Phil. Melanthonis sententia de afflictione (Cod. fol. 401ᵇ lin. 6. — fol. 403ᵇ lin. 8.)

in capite de Creatione (post Reb. II. fol. 155ª lin. 9.)
pars: Coelum, stellae (Cod. fol. 504ᵇ lin. 5. — fol 506ª lin. 1.)
in capite de Patribus post Apostolos (post Reb. II. fol. 237ᵇ lin. 11.)
pars: Iudicium de doctoribus Ecclesiae (Cod. fol. 560ª lin. 17. — fol. 564ª lin. 4.)
et in eodem capite (post Reb. II. fol. 240ª lin. 7.)
pars: Iudicium de sanctis patribus (Cod. fol. 565ᵇ lin. 19. — fol. 567ᵇ lin. 24.)

b.

Capitum partes, quae Rebenstockianae Editioni peculiares sunt.

In Tomo II. (Reb. Ed. exhibentur
in capite de Doctore Martino Luthero
pars: De periculis et morbis Lutheri (Reb. II. fol. 17ª lin. 23. — fol. 20ª lin. 9.)
Hanc meae Ed. T. II. post verba Cod. fol. 584ᵇ lin. 23. inserui.
partes: Perturbationes et patientiae M. Luth. (Reb. II. fol. 20ᵇ lin. 10. — fol. 21ᵇ lin. 12.)
Morbi et imbecillitas M. Luth. (Reb. II. fol. 21ᵇ lin. 13. — fol. 24ª lin. 6.)
Has meae Ed. T. II. post verba Cod. fol. 589ᵇ lin. 14. addidi.
in capite: *Αὐτόχειρες* se ipsos trucidantes
pars: Iudicium D. M. Lutheri de muliere sepulta, quae sibi ipsi mortem consciverat, ad Fridericum Myconium (Reb. II. fol. 128ᵇ lin. 24. — fol. 129ᵇ lin. 4.)
Hanc meae Ed. T. II. post verba Cod. fol. 340ᵇ lin. 14. adiunxi.
in capite de Coena Domini
pars: Aliud (Reb. II. fol. 134ª lin. 7 — 24.)
Haec meae Ed. T. II. post verba Cod. fol. 476ᵇ lin. 6. inserta est.

Praeter illa capita et has quorundam capitum partes inscriptionibus instructas multae quoque minores sectiones inveniuntur alteri libro peculiares, id quod singulis locis annotavi.

B.

De consensu vel discrimine utriusque in ordine capitum eorumque partium.

1.

De ordine capitum.

Quo ordine capita in Codice disposita sint, supra p. XXXX—XXXVI. indicavi, item eorum ordinem, quo in Rebenstockiana ditione leguntur, supra p. LVIII—LXII. ostendi. Quapropter in ac collatione ordinis capitum utriusque libri brevius eorum dicium sufficiat.

a.

De ordine capitum, quae in Codice fol. 1ª lin. 1.— fol. 218ᵇ lin. 9. et in Tomo I. Reb. Ed. continentur.

1. In hoc Tomo ordo capitum priorum „Deus" — „Prodia, portenta miraculosa", quorum illud fol. 1ª lin. 1., hoc fol. 97ª lin. 23. orditur, idem est ac in Codice, ubi illud fol. 1ª in. 1., hoc fol. 97ª lin. 3. incipit.

2. Quinque capita subsequentia apud Reb. fol. 109ª lin. — fol. 115ª lin. ult. hoc ordine sequuntur: Tempestates, lgura. Oracula. Somnia. Complexiones. Spectra; in Cod. ero fol. 100ᵇ lin. 1. — fol. 104ᵇ lin. 23. sic: Spectra. Oracula. mnia. Tempestates. Complexiones. Huic in Cod. fol. 104ᵇ lin. . — fol. 105ᵇ lin. 10. caput ei peculiare: „Tempora et anis climactericus" adiunctum est.

3. Capita sequentia: „Diabolus, illius natura etc." — „Fabilia" apud Reb. fol. 115ᵇ lin. 1. — fol. 138ª lin. 7. et in Cod. l. 105ᵇ lin. 11. — fol. 123ª lin. 23. eodem ordine disposita nt.

4. Sequentia capita: „Ius" — „Iudicia. An in iudicio liceat ntendere", quae apud Reb. fol. 138ª lin. 8. — fol. 184ᵇ lin. 7. exstant, et capita subsequentia: „Sermo" — „De Erasmo oterodamo", quae a Reb. fol. 184ᵇ lin. 28. — fol. 196ᵇ lin. 22. chibentur, in Cod. ordine inverso leguntur; haec enim: „Sero" — „De Erasmo Roterodamo" in Cod. fol. 123ª lin. 24. - fol. 133ª lin. 9. inveniuntur, quibus fol. 133ᵇ lin. 10. — fol. 36ᵇ lin. 16. caput peculiare: „De Concilio Constanciensi" adnctum est; illa autem capita: „Ius" — „Iudicia. An in iudicio ceat contendere." in Cod. subsequuntur fol. 136ᵇ lin. 17. — l 174ª lin. 11.

5. Caput proximum: „Regiones, terrae situs, mores,"

cuius extremae partes „Turca“ et „De lingua Turcica“ inscript
sunt, apud Reb. fol. 196ᵇ lin. 23. — fol. 214ᵇ lin. 8., in Cod. aute
fol. 175ᵃ lin. 12. — fol. 192ᵃ lin. 20. legitur, cui in hoc Co
fol. 192ᵃ lin. 21. — fol. 193ᵇ lin. 5. annexa sunt capita pec
liaria: „Praesumptio et temeritas“ atque „Divitiae et thesauri

6. Ordo reliquorum capitum, quae apud Reb. fol. 21
lin. 9. — fol. 238ᵃ lin. 28. et in Cod. fol. 193ᵇ lin. 6. — fol. 21
lin. 9. leguntur, in utroque libro eo inprimis differt, quod cap
de Iudaeis apud Reb. primo eorum loco, scil. fol. 214ᵇ li
9. — fol. 221ᵇ lin. ult., in Cod. vero eorum extremo lo
fol. 210ᵇ lin. 19. — fol. 218ᵇ lin. 9. exhibetur — Apud Reb. extrem
loco Tomi I. fol. 234ᵃ lin. 14. — fol. 238ᵃ lin. 28. legitur caput
peculiare: „Recordatio Mart. Lutheri contra privilegia etc.“,
Codice vero capitibus utrique libro communibus interposi
sunt haec peculiaria: „Waldenses. Wicklef et Hus“ fol. 19
lin. 1. — fol. 198ᵃ lin. 2., „Dicta, proverbia et sententiae. Pro le
et pro grege“ fol. 199ᵃ lin. 22. — fol. 200ᵇ lin. 20., „Thema
papistica“ fol. 203ᵃ lin. 4 — 12., „Contra sciolos fabula v
Hans Pfriemen“ fol. 203ᵇ lin. 10 — 31., „Profectio D. Ma
Lutheri Wormatiam 1521. 18 May. Moriones stolidi. An etia
moriones salventur.“ fol. 207ᵇ lin. 15. — fol. 210ᵇ lin. 18.

b.

De ordine capitum, quae in Codice fol. 218ᵇ lin. 1 — fol. 654ᵇ lin. 10. et in Tomo II. Reb. Ed. continentur.

Horum capitum ordo in utroque libro maximopere diffe
Ut hanc diversitatem facilius demonstrem, Tomum II. Re
Ed. h. l. in hasce 18 partes divido:

I. Caput: „Consolationes M. Lutheri“ Reb. II. fol. 2ᵃ lin. 1. —
fol. 9ᵃ lin. 5. adiuncto capite ei peculiari: „A
sententiam: non est volentis neque currentis. Ro
9. M. Lutheri responsio etc.“ fol. 9ᵃ lin. 6. — f
11ᵇ lin. 18.

II. Capita: „De D. M. Luthero, eius doctrina, vita, morbis
periculis.“ — „De Phil. Melanthone,“ fol. 11ᵇ li
19. — fol. 28ᵇ lin. penult.

III. Caput: „Absolutio privata“ fol. 28ᵇ lin. ult. — fol. 29ᵃ lin. 1

IV. Capita: „Adversarii haeretici contra Lutherum.“ — „An
nomi“ fol. 29ᵃ lin. 16. — fol. 55ᵃ lin. 7.

V. Caput: „Anabaptistae“ fol. 55ᵃ lin. 8. — fol. 59ᵃ lin. 6.

VI. Caput: „Antichristus“ fol. 59ᵃ lin. 7. — fol. 61ᵃ lin. 4.

VII. Capita: „Papae“ — „Impostarae Papatus“ fol. 61ᵃ lin. 5. —
fol. 71ᵃ lin. 2.

IV. Capita: „Adversarii haeretici contra Lutherum.“ — „Antinomi“ fol. 228ᵇ lin. 1. — fol. 254ᵇ lin 23. (ult.)
XI. Capita: „Adulteri, scortatores.“ — „Allegoriae quomodo tractandae. Sensus Scripturae. Typi.“ fol. 255ᵃ lin. 1. — fol. 262ᵇ lin. 8.
V. Caput: „Anabaptistae“ fol. 262ᵇ lin. 9. — fol. 266ᵇ lin. 26. (ult.)
XII. Caput: „Angeli boni et mali“ fol. 267ᵃ lin. 1. — fol. 267ᵇ lin. 30. (ult.) adiunctis capitibus peculiaribus:
Animalia fol. 268ᵃ lin. 1. — fol. 269ᵇ lin. 30. (ult.)
Annus iubileus fol. 270ᵃ lin. 1. — 9.
Apologia apud Caesarem fol. 270ᵃ lin. 10. — fol. 270ᵇ lin. 5.
Apologiae efficacia fol. 270ᵇ lin. 6 — 25.
VI. Caput: „Antichristus“ fol. 270ᵇ lin. 26. — fol. 274ᵃ lin. 22.
XIII. Capita: „Apostoli“ — „Baptismus“ fol. 274ᵃ lin. 23. — fol. 314ᵇ lin. 13.
XVI. Capita: „Bellum et bellica.“ — „De tentationibus“ fol. 314ᵇ lin. 14. — fol. 401ᵇ lin. 5.
adiuncta peculiari huius extremi capitis parte:
Phil. Melanthonis sententia de afflictione fol. 401ᵇ lin. 6. — fol. 403ᵇ lin. 8.
additisque capitibus peculiaribus:
Cardinales fol. 403ᵇ lin. 9. — fol. 404ᵇ lin. 22. (ult.)
De Carolo V. et Ferdinando fol. 405ᵃ lin. 1. — fol. 414ᵃ lin. 3.
Nobiles fol. 414ᵃ lin. 4. — fol. 415ᵇ lin. 9.
XV. Capita: „De Coniugio.“ — „Paschae Etymologia“ fol. 415ᵇ lin. 10 — fol. 470ᵇ lin. 6.
XIV. Capita: „De Coena Domini.“ — „Creationis consideratio“ fol. 470ᵇ lin. 7. — fol. 504ᵇ lin. 4.
adiuncta peculiari huius extremi capitis parte:
Coelum, stellae fol. 504ᵇ lin. 5. — fol. 506ᵃ lin. 1.
annexisque hisce peculiaribus capitibus:
De Concilio fol. 506ᵃ lin. 2. — fol. 506ᵇ lin. 7.
Consilium Mag. Melanthonis etc. fol. 506ᵇ lin. 8. — fol. 508ᵃ lin. 6.
Responsum Ducis Saxoniae etc. fol. 508ᵃ lin. 7. — fol. 513ᵇ lin. 21. et subseqq. fol. 513ᵇ lin. 22. — fol. 522ᵃ lin. 14.
Schmalcaldensis conventus
Principes fol. 522ᵃ lin. 15. — fol. 522ᵇ lin. 5.
Legationes fol. 522ᵇ lin. 6 — 20.
Civitates fol. 522ᵇ lin. 21. — fol. 523ᵃ lin. 7.

Concionatores et doctores fol. 523ª lin. 8. — fol. 523ᵇ lin. 16.
Francofordiensis conventus a. 1539. fol. 523ᵇ lin. 17. — fol. 525ª lin. 9.
Civitates fol. 525ª lin. 10. — fol. 533ª lin. 10.
Veneti fol. 533ª lin. 11. — fol. 535ᵇ lin. 4.
Concionatores etc. fol. 535ᵇ lin. 5. — fol. 544ª lin. 4.
Theologorum doctrina fol. 544ª lin. 5. — fol. 557ª lin. 8.
Theologiae studium et ratio fol. 557ª lin. 9. — fol. 558ª lin. 17.
Prophetae fol. 558ª lin. 18. — fol. 559ᵇ lin. 21.
XVII. Caput: „Patres post Apostolos" fol. 559ᵇ lin. 22. — fol. 560ª lin. 16.
„Quibus temporibus patres vixerunt. Quatuor Ecclesiae columnae" fol. 564ª lin. 5. — fol. 565ᵇ lin. 18. interposita peculiari parte: Iudicium de doctoribus Ecclesiae fol. 560ª lin. 17. — fol. 564ª lin. 4. et adiuncta alia peculiari: Iudicium de sanctis patribus fol. 565ᵇ lin. 19. — fol. 567ᵇ lin. 24. (ult.) item annexis his capitibus peculiaribus:
Scholastici fol. 568ª lin. 1. — fol. 569ᵇ lin. 9.
Sancti martyres fol. 569ᵇ lin. 10. — fol. 570ª lin. 22. (ult.)
II. Capita: „De D. M. Luthero, eius doctrina, vita, morbis et periculis." — „De Phil. Melanthone" fol. 570ᵇ lin. 1. — fol. 596ª lin. 8.
I. Caput: „Consolationes M. Lutheri" fol. 596ª lin. 9. — fol. 603ᵇ lin. 16.
VII. Capita: „Papae" — „Imposturae Papatus" fol. 603ᵇ lin. 17. — fol. 616ᵇ lin. 9.
IX. Capita: „De reliquiis Sanctorum." — „Decretum et Decretale Papae" fol. 616ᵇ lin. 10. — fol. 633ª lin. 23.
XVIII. Capita: „Episcopi." — „Haeretici. An Haereticus administrare possit Sacramenta" fol. 633ª lin. 24. — fol. 650ª lin. 4.
additis his peculiaribus capitibus:
Cerevisia. Bierbreuen fol. 650ª lin. 5. — fol. 650ᵇ lin. 22.
An anima rationalis sit ex traduce fol. 650ᵇ lin. 23. — fol. 651ᵇ lin. 22.
Dilutio argumentorum adversariorum fol. 651ᵇ lin. 23. — fol. 652ᵇ lin. 18.

D. M. Lutherus fol. 652b lin. 19—21.
Utrum anima sit ex traduce Victorinus Strigelius fol. 652b lin. 22. — fol. 653b lin. 25. (ult.)
Romae descriptio fol. 654a lin. 1. — fol. 654b lin. 2.
In D. Georgium Maiorem ut ferebatur I. Stigelii fol. 654b lin. 3 — 10. (ult.)

2.

De ordine partium, in quas multa capita divisa sunt.

Praeter illum capitum ordinem etiam partium ordo in quibusdam capitibus Tomi II. Reb. Ed. differt a Codice, nempe in hisce:

1. in capite: „Consolationes M. Lutheri" quinque consolationes, quae in eo continentur, apud Reb. sic dispositae sunt:
   a. Cons. post mortem alicuius chari Reb. II. fol. 2a lin. 1. — fol. 3b lin. 6.
   b. Cons. ad Lucam Kranach propter obitum filii fol. 3b lin. 7. — fol. 5a lin. 7.
   c. Cons. ad M. Ambros. Berndt amissa uxore etc. fol. 5a lin. 8. — fol. 6a lin. 14.
   d. Cons. infirmae mulieris fol. 6a lin. 15. — fol. 7b lin. 12.
   e. Cons. contra dubitationem de praedestinatione fol. 7b lin. 13. — fol. 8a lin. 27.

   quae in Cod. hoc diverso ordine leguntur:
   a. fol. 596a lin. 9. — fol. 597b lin. 1.
   c. fol. 597b lin. 2. — fol. 598b lin. 4.
   d. fol. 598b lin. 5. — fol. 599a lin. 4.
   b. fol. 599a lin. 5. — fol. 601a lin. 7.
   e. fol. 601a lin. 8. — fol. 601b lin. 20.
2. in capite: „De D. Mart. Luthero" post principium sic inscriptum, quod apud Reb. II. fol. 11b lin. 19. — fol. 12a lin. ult. legitur, reliquae eius partes hoc ordine apud Reb. exhibentur:
   a. D. M. Lutheri curriculum fol. 12b lin. 1. — fol. 14b lin. 27.
   b. D. M. Lutheri occasio scribendi contra Papam (pro qua inscriptione Codex habet hancce: Initium cum Tetzelio) fol. 14b lin. 28. — fol. 17a lin. 22.
   c. De periculis et morbis Lutheri fol. 17a lin. 23. — fol. 18a lin. 27.
   d. Oeconomia Lutheri fol. 18a lin. 28. — fol. 20a lin. 9.
   e. Candor et liberalitas M. Luth. fol. 20a lin. 10. — fol. 20a lin. 9.

f. Perturbationes et patientiae M. Luth. fol. 20^b lin. 10. — fol. 21^b lin. 12.

g. Morbi et imbecillitas M. Luth. fol. 21^b lin. 13. — fol. 24^a lin. 6.

h. Libri et scripta Lutheri fol. 24^a lin. 7. — fol. 25^b lin. 26.

i. Iudicium D. M. L. pium et modestiss. de suis libris fol. 25^b lin. 27. — fol. 27^b lin. 21.

a Codice huius capitis principium fol. 570^b lin. 1. — fol. 580^b n. 9. legitur, cui reliquae eius partes hoc diverso ordine nexae sunt:

b. fol. 580^b lin. 10. — fol. 581^b lin. 17.

a. fol. 581^b lin 18. — fol. 584^b lin. 23.

e. fol. 584^b lin. 24. — fol. 589^b lin. 14.

h. fol. 589^b lin. 15. — fol. 591^b lin. 12.

adiuncta peculiari parte: Iudicium Lutheri de primis libris fol. 591^b lin. 13. — fol. 592^a lin. 16.

i fol. 592^a lin. 17. — fol. 594^b lin. 5.

d. fol. 594^b lin. 6 — 17.

omissis partibus c. f. g.

b. in capite: „Novi Testamenti aliquot loci et sententiae", quod apud Reb. II. fol. 215^a lin. 13. — fol. 220^b lin. 3. exstat, partium eius duae hoc ordine ibi afferuntur:

a. Lucae 1. Spiritus sanctus obumbrabit te fol. 216^a lin. 27. — fol. 217^a lin. 4.

b. Ecce duo gladii hic, etc. fol. 217^a lin. 5. — fol. 217^b lin. 2. in Codice autem, ubi hoc caput fol. 363^a lin. 12. — fol. 374^a lin. 22. reperitur, eaedem partes inverso ordine leguntur.

b. fol. 366^a lin. 17. — fol. 366^b lin. 20.

a fol. 366^b lin. 21. — fol. 367^b lin. 8.

b. in capite: „Patres post Apostolos", quod apud Reb. II. fol. 234^b lin. 22. — fol. 240^a lin. 7. invenitur, duae partes:

a. Quatuor Ecclesiae columnae fol. 237^b lin. 12. — ult

b. Quibus temporibus patres vixerunt fol. 238^a lin. 1 — 19. hoc ordine exhibentur, in Codice vero, ubi hoc caput fol. 559^b lin. 22. — fol. 567^b lin. 24. legitur, eaedem partes inverso ordine propositae sunt:

b. fol. 561^a lin. 5. — fol. 564^b lin. 8.

a. fol. 564^b lin. 9. — fol. 565^a lin. 18.

3.

De ordine minorum sectionum, in quas multa capita eorumque partes divisae sunt.

Harum sectionum permultae in Rebenstockii Editione alio

ordine dispositae sunt quam in Codice. Has diversitates utriusque libri h. l. enumerare eam ob causam supersedeo, quod fere ubique in mea Ed. ipsa varios conspectus earum in notis proposui, praesertim in Tomo II., in quo eiusmodi diversitates multo frequentiores sunt quam in Tomo I. in quo e. c. p. 322. nota 41., p. 323. nota 43., p. 325. nota 72., p. 326. nota 80. tales loci afferuntur.

C.

De consensu vel discrimine utriusque, quod attinet ad *sermonem*, quo colloquia exhibentur.

In Codicis descriptione supra p. XXXXVII. dixi exemplisque demonstravi, colloquia latina in eo multis germanicis verbis, dictis, immo quibusdam integris capitibus eorumve partibus esse permixta. Ex Editionis Rebenstockianae descriptione p. LXIII. apparet, colloquia eius, perpaucis vocibus exceptis, mere latina esse, quippe quod Editor fere omnia germanica, quae in colloquiis Lutheri invenit, propter huius linguae ignaros in latinum sermonem transtulit (vide supra p. LXXI.). Quapropter quod attinet ad ***sermonem***, uterque liber in universum consentit in iis, quae non solum in Ed. Reb., sed etiam in Cod. ***latine*** exhibentur (quamquam in his quoque multa invenitur verborum diversitas, de qua in sequentibus dicetur), differt vero in iis, quae in Cod. ***germanice***, in Ed. Reb. ***latine*** afferuntur.

E. c. integra capitis de Excommunicatione pars inscripta: „De excommunicatione exhortatio publica D. M. Lutheri a. 1539. Dominica Invocavit post concionem" in Cod. fol. 16^b lin. 7. — fol. 19^a lin. 4. lingua vernacula, apud Reb. autem I. fol. 16^b lin. ult. — fol. 19^b lin. 11. latine legitur (vide meam Ed. T. I. p. 30 – 34.)

Alia eiusmodi exempla singulorum dictorum ac verborum sunt:

Cod. fol. 1^a lin. 26 sq.: ***bei der krieppen vnnd Creutz Christi, das wir vnns nicht versteigen.*** Reb. I. fol. 1^b lin 5 — 7.: in presepe et cruce Christi, etiam qui scrutatur maiestatem, obruetur a gloria. (vide m. Ed. I. p. 2. notam 12.).

— fol. 1^b lin 5.: ***Denn wen man ihn*** Creatorem ***gleubtte,*** Reb. I. fol. 1^b lin. 14.: Si enim Deum creatorem esse crederemus (v. m. Ed. I. p. 2. not. 14.).

— fol. 2^a lin. 17.: ***allerley,*** Reb. I. fol. 2^a lin. 28.: et varijs (v. m. Ed. I. p. 3. not. 42.).

Conf. etiam e. c. meae Ed. I. p. 2. not. 16. 18. 19. 22., p. 3. not. 29. 31. 32. 34. 36. 41., p. 4. not. 46 – 48. 50. 54., p. 5. not. 60. 62 – 64. 69., p. 6. not. 77. 81 – 83., p. 7. not.

91. 92. 97. 99., p. 8. not. 4. 5. 15., p. 9. not. 18. 26., p. 10. not. 41., p. 11. not. 46—48. 56., p. 12. not. 58. 63. 65. 69—70., p. 13. not. 71. 72., p. 14. not. 84. 88. 92., p. 16. not. 10—13. 15., p. 17. not. 20. 24. 25., p. 18. not. 35. 38. 43., p. 19. not. 56. 67. 68. 70., p. 20. not. 72., p. 21. not. 86. 87. 90., p. 22. not. 12., p. 23. not. 15. 17. 19. 22. 25. 27., p. 24. not. 32. 35. 39—42., p. 26. not. 64. 67—69. 71., p. 27. not. 77., p. 28. not. 83. 84. 90. 92., p. 29. not. 95. 97. 99. 100. 2.

His locis germanica in latinum sermonem sunt translata; quibusdam vero locis germanica in Ed. Reb. prorsus praetermissa sunt, e. c. Cod. fol. 6ª *Ein kleines spruslein* in Ed. Reb. I. fol. 6ª neque germanice, neque latine leguntur, vide supra Tom. I. p. 10. not. 39. Alia eiusmodi exempla infra p. LXXXVI. sub 2) b) afferentur.

D.

De reliqua *interna* capitum eorumque partium *forma*.

In comparando utroque libro praeter *numerum, ordinem* ac *seriem* capitum eorumque partium etiam reliqua *interna eorum conditio* respicienda est, quae varias praebet diversitates

1. in *personarum locorumque nominibus*,
2. in *aliis verbis formisve*,
3. in *numeris*,
4. in *temporis indiciis*,
5. in *locis Scripturae sacrae*,
6. in *inscriptionibus*.

1.

Diversitates in personarum locorumque nominibus.

In his nominibus propriis inter Codicem et Rebenstockii Editionem persaepe invenitur diversitas varii generis.

a.

Alter liber habet *integrum nomen*, alter autem *siglum*.

Integra nomina plerumque in Codice leguntur, ubi Rebenstockius habet sigla; quibusdam vero locis contrarium occurrit.

aa.

Codex habet integra nomina, Rebenstockius sigla.

Praeter Martinum Lutherum, qui fere ubique in Cod. integro nomine, apud Reb. autem siglis M. L. indicatur, et Philippum Melanthonem, qui saepissime siglis Ph. (vel Phi., P.) M. apud hunc significatur (conf. e. c. Cod. fol. 149ᵇ lin. 5. — Reb. I. fol. 154ᵇ lin. 1.; Cod. fol. 161ᵇ lin. 21. — Reb. I. fol. 170ᵃ med.; Cod. fol. 252ᵃ lin. 1. — Reb. II. fol. 52ᵇ lin. 9.; Cod. fol. 642ᵇ lin. 17 sq. — Reb. II. fol. 245ᵃ lin. 17.) affero haecce nomina:

Cod. fol. 69ᵇ lin. 15.	Dux Georgius,	Reb. I. fol. 76ᵇ lin. 24.	Dux G.
— — 111ᵇ lin. 28.	Dux Georgius,	fol. 124ᵃ lin. 3.	D.G.
— — 148ᵇ lin. 16.		— 152ᵇ lin. ult.	
— — 151ᵃ lin. 31.	Ducis Georgij	— — 157ᵃ lin. 9 sq.	D.G.
— — 151ᵇ lin. 23.	Duce Georgio	— — 157ᵇ lin. 11.	D.G.
— — 36ᵇ lin. 17 sq.	Hieronymus Schurffius	— — 39ᵇ lin 16.	Hiero.Sch.
— — 382ᵇ lin. 2.	D. Hieronymus schurff	— II. fol. 14ᵃ lin. penult.	D. H.s.
— — 93ᵇ lin. 6.	I. Riuij	— I. — 103ᵇ lin. 12.	I. R.
— — 120ᵇ lin. 25 sq.	D. Crucigero	— — 135ᵃ lin. 17.	D. Cru.
— — 121ᵃ lin. 16.	Hans Weller	— — 135ᵇ lin. 13.	H. W.
— — 384ᵇ lin. 12.	Hieronymum Wellerum	—II.— 222ᵃ lin. 19.	H. W.
— — 385ᵃ lin. 9 sq.		— 222ᵇ lin. 19.	
— — 397ᵃ lin. 20 sq.		— 230ᵇ lin. 3.	
— — 397ᵇ lin. 14.		— — 230ᵇ lin. 21.	
— — 145ᵃ lin. 29 sq.	Anthonius Lauterbach	—I.— 149ᵃ lin. 26.	Ant. L.
— — 173ᵃ lin. 20.		— — 184ᵃ lin. 21.	
— — 121ᵃ lin. 25 sq.	Anthonio Lauterbach	— — 135ᵇ lin. 23.	A. L.
— — 129ᵃ lin. 12.	Magister Wolffius	— — 192ᵃ lin. 10.	M. V. F.
— — 129ᵇ lin. 22.	Carolostadius	— — 192ᵇ lin. 24.	Caro.
— — 138ᵇ lin. 19.	D. Henrick	— — 140ᵇ lin. 24.	D. H.
— — 158ᵃ lin. 1.	Dux Henricus	— — 165ᵇ lin. 3.	D. H.
— — 158ᵇ lin. 4. 6. 19.		— — 166ᵃ lin. 3. 5. 21.	
— — 176ᵇ lin. 18 sq.	Henricus Schneideweyn	— — 199ᵃ lin. 13 sq.	D. H. Schneid.
— — 202ᵃ lin. 1.	de Rudolff Buna	— — 228ᵃ fin.	D. R. B.
— — 440ᵇ lin. 14.	Gunther de Bunau	— II. fol. 171ᵇ lin. ult.	Gunterus de B.
— — 248ᵇ lin. 5 sq.	Iacobus Schenck	— — 49ᵃ lin. 1.	Ia. (S.
— — 250ᵇ lin. 2.		— 51ᵃ lin. 6.	Iac.) S.

Cod. fol. 252ᵃ lin. 12.	Ioannes Agricola	Reb. II. fol. 52ᵇ lin. 21. Io. A.	
— — 253ᵇ lin. 5.		— — 54ᵃ lin. 43 sq. I. A.	
— — 254ᵇ lin. 2 sq.	Ioannes Agricola et Iacobus Schenck	— — 52ᵃ lin. 42. I. A. et I. S.	
— — 647ᵇ lin. 19.	Iacobi schenckij et Ioannis Agricolae	— — 250ᵃ lin. penult.	I. S. et I. Agric.
— — 649ᵃ lin. 46 sq.	D. Hieronymo schurff *vnnd* Ioanne Agricola	— — 252ᵃ lin. 3.	H. S. et D. H. A.
— — 248ᵇ lin. 27.	D. Gabriel	— — 49ᵃ lin. 24.	D. G.
— — 296ᵇ lin. 26.	L. Kranach	— — 122ᵇ lin. 23 sq.	L. K.
— — 299ᵇ lin. 14.	Magistri Fröschelij	— — 123ᵇ lin. 4.	M. F.
— — 320ᵃ lin. 23.	Carliwiz (pro: Carlowiz) *vnnd* pistoriam	— — 192ᵇ lin. 10.	K. et P.
— — 383ᵇ lin. 24.	Ioannem Schlamhauffn (pro: Schlaginhauffen)	— — 221ᵇ lin. 20.	I.
— — 384ᵃ lin. 12.	*schlam hauffn*	— — 222ᵃ lin. 6.	S.
— — 384ᵇ lin. 26.	*schlain hauffen*	— — 222ᵇ lin. 9.	
— — 578ᵇ lin. 9 sq.	Hans Mesch (pro: Metzsch)	— — 22ᵇ lin. 24.	H. M.
— — 640ᵇ lin. 4.	Melchior Kittel	— — lin. 70ᵃ 48.	M. K.
— — 637ᵃ lin. 25.	Cellarium	— — 243ᵇ lin. 21.	I. C.
— — 641ᵃ lin. 5 sq.	*mit dem* (pro: *den*) *bischoffen tzu Merseburg vnd stolpen*	— — 245ᵇ lin. 1.	cum M. et St.

Nota. In Aurifabri Ed. colloquiorum german. similes siglae nominum ac in Rebenstockii Ed. lat. inveniuntur, cuiusmodi exempla supra p. VI sqq. in praefatione memoravi.

bb.

Rebenstockius habet integra nomina, Codex sigla.

Reb. I. fol. 79ᵇ lin 8. Dux Bruns. Henricus, Cod. fol. 72ᵃ lin. 13. D. H.
— II. fol. 58ᵇ lin. 1. Georg Karck — — 266ᵃ lin. 23. G. K.
— — 58ᵇ lin. 17. Iac. Schenck — — 266ᵇ lin. 10. D. I. S.
— — 119ᵇ lin. 19. H. Metzsch — — 294ᵇ lin. 13. H. M.
— — 179ᵇ lin. 22. Philip. Melanth. — — 455ᵇ lin. 21. P. W.

Nota. Talia sigla etiam aliis quibusdam locis in Cod. reperiuntur:
fol. 431ᵇ lin. 19. P M, L K, H L
fol. 432ᵃ lin. ult. H. S
fol. 432ᵇ lin. 4. M. V.
fol. 547ᵃ lin. 11. H. M.
fol. 645ᵃ lin. 15. D I S et H M (item Reb. II. fol. 247ᵇ lin. 25. I. S. et H. M.)

Eiusmodi sigla in Cod. videntur esse adhibita, ne isti viri integris nominibus ignominia afficerentur, sed quasi celarentur, similiter ac multi a Melanthone allegoricis nominibus in epistolis significantur (conf. Corporis Reform. Vol. X. p. 317 sqq).

b.

Alter liber habet *nomen et praenomen* vel *utriusque* sigla, alter *solum nomen* aut *praenomen*.

Reb. I. fol. 58ᵇ lin. 11. M. Georg. Rorarium,	Cod. fol. 53ᵃ lin. 18. Magistrum Rorarium
— — 104ᵃ lin. 19. D. L. Loch	— — 94ᵃ lin. 9. D. Loch
— — 56ᵇ lin. 6. Ph. M.	— — 50ᵇ lin. 24. Magister Philippus
— — 111ᵃ lin. 17. Phil. Melan.	— — 102ᵃ lin. 15. Philippo meo
— II. fol. 14ᵇ lin. 2 sq. Syluester Prierias	— — 582ᵇ lin. 5. Syluester
— — 21ᵃ lin. 13. H. Krap	— — 588ᵇ lin. 18. Crappio
— — 153ᵇ lin. 2 sq. D. Caspa. Lindeman	— — 503ᵃ lin. 11. D. Caspar
— — 249ᵃ lin. 7. Marcus Storch	— — 646ᵇ lin. 5. Marcus

Cod. fol. 24ᵇ lin. 15. Philippus Melanthon, Reb. I. fol. 26ᵃ lin. 19. Phil.

c.

Alter liber habet *nomen* vel eius siglum, alter solum viri *titulum* s. *dignitatem* vel *munus* indicat.

Cod. fol. 55ᵇ lin. 19 sq. alij praeceptores Ionas, Philippus, Pomeranus	Reb. I. fol. 61ᵇ lin. 14. alij praeceptores (omissis nominibus)
— — 69ᵃ lin. 4. Episcopi Misnensis Schleinitz	— — 75ᵇ lin. 17. Episcopi Misnensis
— — 90ᵃ lin. 1. Comes de Mansfelt Albertus	— — 99ᵇ lin. 11. Comes de Mansfelt
— — 642ᵃ lin. 9. quidam nobilis, lin. 10. Nobilis uocatur Rauchheupt	— — II. fol. 247ᵃ lin. 25. quidam nobilis
— — 643ᵃ lin. 18. D. Hieronymus Schurff	— — 246ᵇ lin. 5. Iurista aliquis (sed apud Reb. l. l. lin. 2. legitur: super H. Schurff, ubi Cod. hoc nomen non exhibet.)

Reb. II. fol. 197ᵇ lin. antepen. M. Luth., Cod. fol. 326ᵃ lin. 18. D. Doctor

Reb. II. fol. 200ᵇ lin. 15. Mart. Luth. Cod. fol. 329ᵇ lin. 10. D.
— — 203ᵇ lin. 22. M. L. — — 333ᵃ lin. 21. Doctor

d.

Alter liber *eiusdem viri* vel *feminae nomen paulo aliter* exhibet.

E. c. Cod. fol. 54ᵇ lin. 4.	Blickardi	Reb. I. fol. 60ᵃ lin. 7.	Bleikardi
— — 62ᵇ lin. 21.	D. Robertus Anglus	— — 69ᵃ lin. 7.	D. Rupertus Anglus
— — 65ᵇ lin. 1.	Monetarius	— — 72ᵃ lin. 20.	Muntzerus
— — 66ᵇ lin. 2.	Hondorffij	— — 73ᵃ lin. 24.	Horndorffij
— — 70ᵇ lin. 24.	Corfentium	— — 78ᵃ lin. 2.	Corfontium
— — 72ᵃ lin. 13.	Eua a Drotz	— — 79ᵇ lin. 8.	Eua a Droth
— — alter. 79ᵇ lin. 15.	Duce de barban	— — 88ᵃ lin. 7.	Duce de Borbon
— — 81ᵃ lin. 19	Henricus Schneidewein	— — 89ᵇ lin. 24.	Henricus Schneidewind
— — 84ᵃ lin. 18. — — 122ᵃ lin. 28.	Claus bildenhauer	— — 93ᵃ lin. 3. — — 136ᵇ lin. 25.	Nicolaus Statuarius
— — 89ᵇ lin. 15.	Valentinus Mellerstadt	— — 99ᵃ lin. 21.	Valentinus Mallerstat
— — 92ᵃ lin. 27.	Guilhelmi posthelij	— — 102ᵃ lin. 25.	Guilhelmi Postelli
— — 97ᵃ lin. 21.	Franciscus de Sittingen	— — 107ᵇ lin. 14.	Franciscus de Sickingen
— — 101ᵃ lin. 27.	Enoh	— — 116ᵃ lin. 4.	Enodi
— — 101ᵇ lin. 25.	Achis	— — 110ᵇ lin. 27.	Assis
— — 112ᵃ lin. 2.	Hennius	— — 124ᵃ lin. 7.	Hinneck
— — 124ᵃ lin. 6.	Forstemio	— — 185ᵇ lin. 27.	Forstero

e.

Alter liber *diversa nomina* exhibet.

Cod. fol. 39ᵃ lin. 25.	Dauid,	Reb. I. fol. 43ᵃ lin. 3.	Daniel
— — 82ᵇ lin. 6.	Philippus Melanthon	— — 91ᵃ lin. 5.	M. L. (i. e. Mart. Luth.)
— — 95ᵃ lin. 10.		— — 105ᵃ lin. 27.	
— — 183ᵇ lin. 13.		— — 206ᵇ lin. 3.	
— — 93ᵇ lin. 6 sq.	Agricolam	— — 103ᵇ lin. 13.	R. (i. e. Rivium)
— — 119ᵃ lin. 13.	Magister Leonhardus	— — 133ᵃ lin. 20.	M. Eberhardus
— — 182ᵃ lin. 4.	Milichius	— — 204ᵇ lin. 24.	Willichius

Cod. fol. 325ᵇ lin. 6. D. Cordato Reb. II. fol. 197ᵃ lin. 20. D. Cruc. (i. e. Crucigero)
— — 423ᵇ lin. 8. Aurogalli — — 161ᵃ lin. 1. M. Ant.
— — 644ᵃ lin. 5. D. Basilius — — 246ᵇ lin. 26. D. Bruck

Eadem diversitas, quae in personarum nominibus aliquot locis invenitur, etiam in quibusdam locorum nominibus occurrit:

Cod. fol. alter. 79ᵇ lin. 30. Polters- Reb. I. fol. 88ᵃ lin. 27. Baltersdorff
berg,
— — 109ᵃ lin. 25 sq. Pubelsbergk — — 120ᵇ lin. 22. Prockesberg
— — 643ᵃ lin. 3. Abbatem Cymen- — II. fol. 246ᵃ lin. 13. cum Abbate Bennensi
sem

f.

Alter liber habet *nomen*, alter vocem *quidam* vel *aliquis* aut litteram *N*.

Cod. fol. 277ᵇ lin. ult. sponsae Ma- Reb. II. fol. 107ᵃ lin. 5 sq. sponsae cuiusdam
gistri Ambrosij Bernt,
— — 288ᵃ lin. 14 sq. Philippi Melan- — — 115ᵃ lin. 11. quorundam exacta ratio
thonis exacta ratio
— — 294ᵃ lin. 9. ***Greger tischer*** — — 119ᵃ lin. 18 sq. Tornarius aliquis
— — 630ᵇ lin. 19 sq. ***tzwischen k. hennrich vnnd kunigunde*** — — 88ᵇ lih. 24. inter Henricum Caesarem et N.

Similiter

Cod. fol 108ᵃ lin. 23. Pastor Ecclesiae Sopdicensis Reb. I. fol. 119ᵃ lin. 26. Pastor quidam

g.

Alter liber habet *nomen*, alter *ne ultum quidem indicium eius* continet.

E. c. Cod. fol. 94ᵃ lin. 1. Philippus Me- Reb. I. fol. 104ᵃ lin. 10. valde tristis erat
lanthon ualde tristis erat,
— — 94ᵃ lin. 3 sq. Halam obuiam — — 104ᵃ lin. 13. obuiam profecti
profecti
— — 120ᵇ lin. 24 sq. D. Crucigero — — 135ᵃ lin. 17. D. Cru. et Philippo
— — 284ᵃ lin. 19 sq. a. D. Domino — II. fol. 112ᵇ lin. 18. Interrogatus
Henningo interrogatus

2.

Diversitates in aliis verbis, praeter nomina propria.

Hae diversitates, quae inter Codicem et Rehenstockii Editionem frequentissime inveniuntur, habent varios gradus.

a.

Uterque liber habet eadem verba, quorum quaedam in altero uncinis inclusa sunt.

E. c. Cod. fol. 1ª speculationibus, Reb. I. fol. 1ª specul. (ut Simonidi ut Simonidi accidit, accidit) vide meam Ed. I. p. 1. not. 4.
— — 11ª titulum (quem impij — — 11ª titulum, quem — sibi uendicarunt) vendicarunt, v. m. Ed. I. p. 20. n. 73.
— — 33ᵇ Nam extra tentationem — 36ª (nam extra — non potest uere orari vere orari) v. m. Ed. I. p. 62. n. 80.

b.

Uterque liber habet eadem verba, sed in altero per notas aliter distincta.

E. c. Cod. fol. 1ª miraculis coelestibus, Reb. I. fol. 1ª miraculis, coe-reuelationibus pat. lestibus reuelationibus pat. v. m. Ed. I. p. 1. n. 9.
— — 9ᵇ papisticis Cardinalibus, — — 9ᵇ Papisticis, Cardinalibus, v. m. Ed. I. p. 17. n. 23.

c.

Uterque liber habet eadem verba, sed ordine diverso.

E. c. Cod. fol. 1ª Hanc reuelationem in Christo declaratam, Reb. I. fol. 1ª Hanc declaratam in Christo reuelationem v. m. Ed. I. p. 1. n. 3.
— — 1ª imaginem suam, — I. fol. 1ª suam imaginem v. m. Ed. I. p. 1. n. 8.
— — 1ᵇ expendi certe — — 1ᵇ certe expendi v. m. Ed. I. p. 2. n. 21.
— — 3ª hac hora morieris — — 3ª hac morieris hora v. m. Ed. I. p. 5. n. 67.
— — 3ᵇ adorabimus iterum — — 3ᵇ iterum adorabimus v. m. Ed. I. p. 6. n. 76.

d.

Alter liber habet verba vel dicta, quae ab altero absunt.

1) ***Singula verba,*** e. c.
Cod. fol. 2ª filium meum Reb. I. fol. 2ª filium v. m. Ed. I. p. 3. n. 38.
— — 2ª inobedientes nos — — 2ª inobedientes — — p. 3. n. 40.
uerbo esse uidet nos videt

Cod. fol. 2ª argue tu nos Reb. I fol. 2ᵇ argue nos v. m. Ed. I. p. 4. n. 45.
— — 2ᵇ quis confitebitur tibi — — 2ᵇ quis confitebitur — — p. 4. n. 53.
Reb. I. fol. 2ª quae saepius Cod. fol. 2ª saepius — — p. 3. n. 27.
— — 2ª quia misericors est — — 2ª quia misericors — — p. 3. n. 33.
— — 3ª Ducem Georgium, Papam, — — 3ª Ducem Georgium — — p. 5. n. 65.

2) ***Plura verba*** vel ***integra dicta***

a) ***latina***, e. c.

Cod. fol. 3ᵇ Opera omnia Ouidij septem grossis, Vergilij quinque grossis, Terentius, Liuius, Plinius, Homerus litera Frobeniana dimidio uenduntur pretio. apud Reb. I. fol. 3ᵇ non leguntur, v. m. Ed. I. p. 6. n. 75.
— — 13ᵇ Ita non aliter nominant Theologi speculatiue. desunt ap. Reb. I. fol. 13ᵇ, v. m. Ed. I. p. 24. n. 36.
— — 14ª qui non crediderit, est damnatus, a Reb. I. fol. 14ª absunt, v. m. Ed. I. p. 25. n. 50.
— — 16ª Et si deinde emptori alicui uendere uoluerit, excommunicabo eum. ap. Reb. I. fol. 16ᵇ non leguntur. v. m. Ed. I. p. 29. n. 1.
Reb. I. fol. 2ᵇ Ibi respondet populus, in Cod. fol. 2ª desunt, v. m. Ed. I. p. 3. n. 44.
— — 4ª totus Deus esset exclusus, et quaelibet persona esset exclusa, a Cod. fol. 4ª absunt, v. m. Ed. I. p. 7. n. 90.
— — 30ª Credenti autem in eum, qui iustificat impium, reputatur fides ad iustitiam. Rom. 8., in Cod. fol. 28ª omissa sunt, v. m. Ed. I. p. 52. n. 56.

b) ***germanica***, e. c.

Cod. fol. 3ᵇ ***giebts gar auff einmal, drumb acht mans nicht,*** ap. Reb. I. fol. 3ᵇ desunt, v. m. Ed. I. p. 6. n. 73.
— — 4ª ***kan nicht einiger sein,*** a Reb. I. fol. 4ª absunt, v. m. Ed. I. p. 7. n. 87.
— — 6ª ***Einfeltige, aber gewisse wordtt haben hende vnnd füsse,*** ap. Reb. I. fol. 6ᵇ non reperiuntur, v. m. Ed. I. p. 11. n. 53.
— — 152ᵇ ***welck wie ein beutelchen***, et: ***in eilff wochen hernach,*** a Reb. I. fol. 159ª absunt, v. m. Ed. I p. 324. n. 57. 58.
— — 153ª ***nicht 3 tage vor seinem tode***, ap. Reb. I. fol. 159ᵇ non leguntur, v. m. Ed. I. p. 325. n. 69.

e.

Alter liber eorundem verborum diversas formas habet.

E. c. Cod. fol. 1ª	Domini nostri Iesu Christi,	Reb. I. fol. 1ª	Dominum nostrum Iesum Christum	v. m. Ed. I.	p. 1. n. 6.
— — 1ᵇ	posset	— — 1ᵇ	possit	— —	p. 2. n. 15.
— — 3ᵇ	haec	— — 3ᵇ	hoc	— —	p. 6. n. 79.
— — 4ª	quam	— — 4ª	quem	— —	p. 7. n. 88.
— — 4ª	esset	— — 4ª	est	— —	p. 7. n. 89.
— — 5ª	sit	— — 5ª	fuit	— —	p. 9. n. 21.

f.

Alter liber habet diversa verba.

E. c. Cod. fol. 1ª	scilicet,	Reb. I. fol. 1ª	vim,	v. m. Ed. I.	p. 1. n. 5.
— — 1ᵇ	benignitatis	— — 2ª	dignitatis	— —	p. 2. n. 23.
— — 1ᵇ	eius	— — 2ª	etiam	— —	p. 2. n. 24.
— — 2ª	gratis	— — 2ª	et	— —	p. 3. n. 25.
— — 2ᵇ	Eius	— — 2ᵇ	quae	— —	p. 4. n. 49.
— — 2ᵇ	aut	— — 2ᵇ	et	— —	p. 4. n. 52.

g.

Alter liber habet duas harum diversitatum coniunctas.

1) Uncinos et ordinem verborum diversum, e. c.
Cod. fol. 1ª Ideo Christus... non tibi reuelauit etc. Reb. I. fol. 1ª (ideo Christus... tibi non reuelauit) v. m. Ed. I. p. 1. n. 2.

2) Uncinos et verba diversa, e. c.
Cod. fol. 8ª facit iuxta opinionem impiorum, Reb. I. fol. 8ª facit (iuxta humanam rationem) v. m. Ed. I. p. 14. n. 89.

3) Diversum verborum ordinem et verba diversa, e. c.

Cod. fol. 1ª	humana sapientia comprehendere	Reb. I. fol. 1ª	sapientia humana apprehendere	v. m. Ed. I.	p. 1. n. 1.
— — 1ᵇ	demisit se,	— — 1ᵇ	se dimisit	— —	p. 2. n. 17.
— — 2ª	tamen solet facere	— — 2ª	tantum facere solet	— —	p. 3. n. 39.

4) Diversum verborum ordinem et verba quaedam omissa e. c.
Cod. fol. 2ª Sic nos non confidimus, credimus Deo, Reb. I. fol. 2ª Sic nos Deo non confidimus v. m. Ed. I. p. 3. n. 30.

5) Diversas eorundem verborum formas et quaedam verba addita vel omissa, e. c.
Cod. fol. 4ª quae praecepit, Reb. I. fol. 4ª quae praecipit tibi, v. m. Ed. I. p. 7. n. 95.
— — 4ᵇ dat enim — — 4ᵇ dans, v. m. Ed. I. p. 8. n. 2.
6) Diversas eorundem verborum formas et diversa verba, e. c.
Cod. fol. 13ª aliqua uacat, Reb. I. fol. 13ª aliquo vocat, v. m. Ed. I. p. 23. n. 14.
7) Diversa verba, aliaque addita vel omissa, e. c.
Cod. fol. 10ª humiliatum et, Reb. I. fol. 10ª et humiliatum, ac v. m. Ed. I. p. 18. n. 36.
— — 10ª plus credi etc. — — 9ᵇ quidquam credi v. m. Ed. I. p. 17. n. 33.

3.

Diversitates in numeris.

Hae diversitates duplicis generis sunt; pertinent enim aut ad *eorum significationem*, aut ad *numeros ipsos*.

a.

In altero libro numeri vocibus numeralibus, in altero signis indicantur.

E. c. Cod. fol. 12ª Primo.. Secundo.. Tertio, Reb. I. fol. 12ª 1.. 2.. 3, v. m. Ed. I. p. 22. n. 1.
— — 13ª Primo.. Secundo.. Tertio, — — 13ª I... II... III., v. m. Ed. I. p. 23. n. 22.
Reb. I. fol. 4ª Syrach capite secundo, Cod. fol. 4ª Syrach 2. dicit, v. m. Ed. I. p. 7. n. 94.
— — 14ª Matthaei Capite decimo-tertio, — — 14ª Matthaei 13., v. m. Ed. I. p. 24. n. 44.

b.

In altero libro diversi numeri leguntur.

E. c. Cod. fol. 3ª decem mille (florenos), Reb. I. fol. 3ª 1000 fl., v. m. Ed. I. p. 5. n. 68.
— — 9ᵇ tantum 4 equos alere (scil. deberet) — — 9ª tantum 14 equites aleret, v. m. Ed. I. p. 16. n. 14.
— — 16ª 30 florenis, — — 16ᵇ 300 florenis, v. m. Ed. I. p. 29. n. 98.

4.

Diversitates in temporis indiciis.

Hae quoque diversitates duplicis generis sunt; nam aut eiusmodi indicia in altero libro *differunt* aut in eo *desunt*.

a.

Alter liber diversa temporis indicia habet.

E. c. Cod. fol. 98ª Anno 39. Reb. I. fol. 108ª Anno 36., v. m. Ed. I. p. 201. n. 46.
— — 118ᵇ Anno 38. — — 132ᵇ Anno 30. — — p. 248. n. 71.
— — 152ᵇ Anno 37. — — 159ª Anno 39. — — p. 324. n. 54.
— — 48ª 6. Decembris — — 53ª 6. Septemb. — — p. 93. n. 97.
— — 49ᵇ 25. Iunij — — 54ᵇ 25. Iulij — — p. 97. n. 43.
— — 47ᵇ 21. Nouembris — — 53ª 2. Nouemb. — — p. 93. n. 87.
— — 57ª 7. Augusti — — 63ᵇ 6. Augusti — — p. 114. n. 68.
— — 88ᵇ 16. Iunij — — 98ª 1. Iunij — — p. 182. n. 84.

b.

Alter liber temporis indiciis caret.

E. c. Cod. fol. 68ᵇ Tertia Aprilis, apud Reb. I. fol. 75ª desunt, v. m. Ed. I. p. 137. n 74.
— — 53ᵇ post horam nonam die Mercurij post 15. Trinitatis Dominicam 42. anni. ap. Reb. I. fol. 58ᵇ desunt, v. m. Ed. I. p. 105. n. 59.
Reb. II. fol. 65ᵇ lin. 13. Anno 39. Ex Anglia scribebantur noua, Cod. fol. 610ᵇ lin. 18. Ex Anglia scribebantur noua.

5.

Diversitates in locis Scripturae sacrae.

a.

Alter liber alios locos S. S. habet.

E. c. Cod. fol. 22ª Ioan. 12. Reb. I. fol. 23ᵇ Ioan. 17. v. m. Ed. I. p. 41. n. 8.
— — 32ᵇ Ebrae. 11... Rom. 5. — — 34ᵇ Ebrae. 2... Rom. 6. v. m. Ed. I. p. 60. n. 58. 59.
— — 34ª Ideo Sirach dicit 38. — — 36ᵇ Ideo Iesus Syrach 39. dicit, v. m. Ed. I. p. 63. n. 94.

E. c. Cod. fol. 38ª Rom. 1. Reb. I. fol. 41ᵇ Rom. 2. v. m. Ed. I. p. 72. n. 10.
— — 50ᵇ Act. 21. — — 56ª Act. 2. — — p. 99. n. 81.
— — 63ª Hierem. 29. — — 69ᵇ Ierem. 9. — — p. 126. n. 35.
— — 106ª Matth. 3. — — 116ᵇ Mat. 17. — — p. 219. n. 69.

b.

Alter liber eiusmodi locis caret.

E. c. Cod. fol. 23ᵇ Roma. 1. Potentia Dei etc. apud Reb. I. fol. 25ª desunt, v. m. Ed. I. p. 43. n. 41.
Reb. I. fol. 116ᵇ Hunc audite Luc. 9., Cod. fol. 106ª Hunc audite etc., v. m. Ed. I. p. 219. n. 70.

6.

Diversitates in inscriptionibus.

a.

Verba, quae in altero libro tanquam titulus subsequentibus inscripta sunt, in altero continua verborum serie leguntur.

E. c. Cod. fol. 35ᵇ inscriptio: Papa triplex orandi genus praecepit, apud Reb. I. fol. 38ᵇ continua serie cum seq. textu legitur, v. m. Ed. I. p. 66. n. 31.
— — 62ᵇ inscr.: Duae causae sunt, quae faciunt Monachum, ap. Reb. I. fol. 68ᵇ cont. serie exhibetur, v. m. Ed. I. p. 124. n. 4.

Alia eiusmodi exempla inveniuntur in mea Ed. I. p. 125. n. 10., p. 169. n. 12., p. 196. n. 89., p. 227. n. 72.

b.

Eandem inscriptionem alter liber alio loco habet.

E. c. Inscriptio: Spectra, quae in Cod. fol. 100ᵇ invenitur, apud Reb. I. non eodem loco (fol. 114ª), sed superiore (fol. 112ᵇ exhibetur, v. m. Ed. I. p. 206. n. 5. et p. 203. n. 64.
Inscr.: Infantes apud Reb. I. fol. 133ª (= Cod. fol. 119ª), in Cod. autem paulo inferiore loco fol. 119ᵇ (= Reb. I. fol. 133ᵇ) legitur, v. m. Ed. I. p. 249. n. 95. et p. 251. n. 15.
Inscr.: Definitio arrogantium, quae in Cod. fol. 93ª in textu exhibetur, apud Reb. I. fol. 103ª in margine reperitur, v. m. Ed. I. p. 191. n. 13.

c.

Inscriptio alterius libri ab alterius verbis differt.

E. c. Cod. fol. 19ª legitur duplex inscriptio: Verbum Dei, Evangelium.

De Lege. Reb. I. fol. 19^b simplex haecce: De Lege, et Evangelio, ac verbo vocali, v. m. Ed. I. p. 34 n. 11.
Cod. fol. 60^b inscr.: Canon, Reb. I. fol. 67^a Canon Missae, v. m. Ed. I. p. 121. n. 64.
— — 102^b inscr.: Tempestates, Reb. I. fol. 109^a Tempestates, fulgura, v. m. Ed. I. p. 211. n. 76.
— — 114^b inscr.: Phrenetici a Diabolo obsessi quomodo tractandi, Reb. I. fol. 127^b Phrenetici et a Sathana obsessi, v. m. Ed. I. p. 239. n. 48.

d.

Alterius libri inscriptiones quaedam in altero desunt.

E. c. Cod. fol. 41^a inscriptio: De Praedestinatione, apud Reb. I. fol. 44^b non reperitur, v. m. Ed. I. p. 78. n. 81.
— — 52^b inscr.: De Morte, apud Reb. I. fol. 58^a deest, v. m. Ed. I. p. 103. n. 28.
— — 112^b inscr.: Diabolus quomodo contemnendus, a Reb. I. fol. 125^a abest, v. m. Ed. I. p. 234. n. 69.
— — 121^b inscr.: Στοργαὶ Parentum, apud Reb. I fol. 135^b non reperitur, v. m. Ed. I. p. 255. n. 69.
Reb. I. fol. 118^b legitur inscriptio: Epulsio Satanae, quae in Cod. fol. 107^b non invenitur, v. m. Ed. I. p. 223. n. 13.
— — 123^a habet inscriptionem: De Suppositiis, quae in Cod. fol. 111^a h. l. deest, v. m. Ed. I. p. 231. n. 20.

EPILOGUS.

Postquam in praecedentibus variae diversitates utriusque libri memoratae sunt, quaeritur denique, ***unde utriusque libri in ceteris consensus ortus et quonam Codice Rebenstockius usus sit.***

I. Utrum nostro Codice usus sit?

Ex huius Codicis descriptione supra p. XVIII sqq. proposita (vide praesertim p. XXIV. et p. L.) lector cognovit,
hunc Codicem anno 1560. finitum esse, et ad editionem esse paratum
Rebenstockius in titulo Tomi I. suae Editionis, quae anno 1571. prodiit, annotavit (vide supra p. LI.):
Ne erres Lector, scias haec, non ex D Aurifabri, sed ex alterius collectione, ante annos 10. ad aeditionem parata, sed hactenus propter certas causas suppressa, ad nos pervenisse.

Haec ad huius Codicis *annum* in titulo adscriptum, eiusque *externam formam* omnino quadrant. Ergo facile aliquis iudicet, ad hunc Codicem illa verba spectare.

At huic iudicio obstat *interna* utriusque libri *forma*, praesertim *loci* in Codice scribae errore *praetermissi*, qui a Rebenstockio suis locis exhibentur.

2. An alio Codice usus sit?

Ex iis, quae modo diximus, elucet, Rebenstockium eo Codice, quem ipse in manibus habeo, non esse usum. Quaeritur ergo, quonam alio usus sit. Cum maiori ex parte Rebenstockii Editio cum nostro Codice consentiat, *Codicem huic cognatum* ante oculos habuisse necesse est.

Ponamus, hunc editorem usum esse *eo Codice, ex quo scriba nostrum transscripsit*, hac coniectura facile explicantur

a. *consensus* Rebenstockianae Ed. cum nostro Codice non solum in plurimis latinis verbis, sed etiam in plurimis germanicis, quae Rebenstockius in latinum sermonem convertit;

b. *instauratio* lacunarum scribae errore in nostro Codice ortarum; multa enim verba ac dicta in hoc Codice transscripto omissa suis locis a Rebenstockio afferuntur.

a.

De consensu Rebenstockianae Ed. cum nostro Codice.

In hac re considerandi quoque sunt loci, in quibus Codex vel mutatus est, vel emendatione indiget. Ubi enim mutatus est (vide supra p. XXV sqq. nr. *a.*), iuvat investigare, utrum Rebenst. Ed. cum lectione Codicis nondum mutata, an cum emendata congruat; iis vero locis, quibus Codex emendatione eget (vide supra p. XXXIV sq. nr. *b.*), inquirendum est, utrum Rebenst. Ed. eandem falsam lectionem, an veram aliamve habeat.

aa.

De locis in Codice mutatis.

His locis Rebenstockiana Ed. nonnunquam quidem Codicis lectionem priorem nondum mutatam exhibet, plerumque autem cum lectione eius emendata consentit.

Prioris generis exempla sunt:

In Cod. fol. 64ᵃ lin. 26. primum erat scriptum: „quo libeto", quod deinde mutatum est in: „quotlibeto" (pro:

quodlibeto); Reb. I. fol. 70ᵇ lin. antepenult. habet: „quo libeto."

In Cod. fol. 127ᵃ lin. 8. prior lectio erat: „enim", quam etiam Reb. I. fol. 189ᵇ lin. 22. habet, haec deinde in Cod. mutata est in: „eum".

— — — 165ᵇ lin. 9. primo scriptum esse videtur: „Dominum" (= Reb. I.), quod deinde mutatum est in: „Dominium".

— — — 252ᵇ lin. 19. prior lectio erat: „similitudinem" (= Reb II.), quae tum emendata est in: „simulationem".

— — — 259ᵃ lin. 3. scriba primum scripserat: „crescit" (= Reb. II.), deinde hoc emendavit in: „cessat".

— — — 259ᵇ lin. 23. prius recte scriptum erat: „miserentur" (= Reb. II.), quod deinde mutatum est in: „miseretur".

— — — 385ᵃ lin. 20. scriba primum scripserat: „filium" (= Reb. II.), quod deinde emendatum est in: „filum".

— — — 419ᵇ lin. 13. prius scriptum erat: „Oeconomia" (= Reb. II.), hoc postea mutatum est in: „Oeconomica".

Alterius generis loci permulti ex utroque libro afferri possent, sufficiant haecce:

In Cod. fol. 58ᵃ lin. 15. primum falso scriptum erat: „crederit", quod deinde emendatum est in: „crediderit", hoc etiam Reb. I. fol. 64ᵃ lin. 18. exhibet.

— — — 61ᵃ lin. 22. prius: „concesserunt", deinde emendatum in: „concesserint" (= Reb. I.).

— — — 64ᵇ lin. ult. primum: „est", emend.: „erat" (= Reb. I.).

— — — 65ᵇ lin. 8. primum, ut videtur, „araret", emend.: „oraret" (= Reb. I.)

— — — 69ᵇ lin. 4. primum: „tres a", emend.: „tres Christianos a" (= Reb. I.)

— — — 73ᵇ lin. 18. primum: „perditis", partim emend.: „peditis", Reb. I. fol. 81ᵃ lin. 15. recte: „petitis".

— — — 74ᵃ lin. 4. primum: „conueniremus", emend.: „conueniremus concorditer" (= Reb. I.).

— — — 78ᵇ lin. 29. primum: „tatus", emend.: „tactus" (= Reb. I.)

— — — 79ᵇ alter. lin. 29. primum: „quadatura", emend.: „quadratura" (= Reb. I.)

— — — 83ᵇ lin. 22. primum: „prophetas", emend.: „prophetis" (= Reb. I.)

In Cod. fol. 99ᵇ lin. 22. primum: „E doles cens“, emend.: „Et adolescens“ (= Reb. I.)
— — — 104ᵇ lin. 10 sq. primum: „uoto arroganter superbirem, plus peccaui, perseueras“, emend.: „uoto perseueras“ (= Reb. I.)
— — — 113ᵃ lin. antepenult. primum: „Respondit“, emend.: „ostendit“ (= Reb. I.)
— — — 113ᵇ lin. 15. primum: „cum ptus“, emend.: „cum captus“ (= Reb. I.)
— — — 117ᵃ lin. 28. primum: „uiuicata“, emend.: „uiuificata“ (= Reb. I.)
— — — 119ᵇ lin. 8. primum: „Deficit mihi ratio“, emend.: „Deficit ratio“ (= Reb. I.)

Ponamus, Codicem, ex quo scriba nostrum transscripsit, locis prioris generis eas lectiones habuisse, quae in nostro Codice priores erant (deinde vero mutatae sunt), locis autem alterius generis eas, quae primum scribae errore depravatae, deinde emendatione restitutae sunt, eo hunc Rebenstockianae Editionis consensum cum priore aut cum emendata lectione nostri Codicis facile explicamus.

bb.

De locis in Codice non emendatis, sed emendatione indigentibus.

His Codicis locis Rebenstockiana Editio plerumque veram lectionem exhibet, aut quod etiam in eo Codice, ex quo noster transscriptus est, haec lectio inveniebatur, aut quod ab ipso Rebenstockio restituebatur. Exempla huius generis sunt: Cod. fol. 343ᵃ lin. 12. falso: „contemnare“, Reb. II. recte: „condemnare

—	— 343ᵃ lin. 18. arroga,	Reb. II.	arrogo
—	— 366ᵇ lin. 2. Chrorus	—	Chorus
—	— 442ᵇ lin. 1 sq. a uolunta- tum parentum parentum	—	ad voluntatem parentum
—	— 442ᵇ lin. 10. reliquens	—	relinquens
—	— 455ᵇ lin. 14. Cuidam	—	Quidam
—	— 456ᵃ lin. 5. soluentur	—	soluantur
—	— 460ᵃ lin. penult. suspentaret	—	sustentaret
—	— 463ᵃ lin. 6. (ut	—	Cur
—	— 463ᵇ lin. 8. ueneuicis	—	veneficis
—	— 463ᵇ lin. 9. putirum	—	butyrum
—	— 464ᵃ lin. 9. se pusuerant	—	seposuerant
—	— 472ᵃ lin. 3. utrusque	—	utrisque

b.

De *instauratione lacunarum*, quae scribae errore in nostro Codice ortae sunt.

Hae lacunae sine dubio aberant ab eo Codice, ex quo *scriba nostrum* Codicem transscripsit, quapropter *Rebenstockius*, si illo Codice diligentius quam iste scriba utebatur, *eiusmodi* lacunas evitare poterat. Tales lacunae auxilio *Rebenstockianae* Editionis expletae plures in meae Ed. annotationibus criticis afferuntur. Hoc loco sufficiat hocce unum insigne exemplum:

Cod. fol. 416ª lin. 7 sq.: „4. Quinto et postremo" etc. voces: „Quinto et postremo" rubro liquore scriptae sunt et „Quinto" deinde (litteris rubris *in* atramento mutatis *in er* mutatum est in: „Quarto") His in margine adscripta est nota: „August." quamquam in his verbis nulla Augustini mentio fit.

Difficultas. quae h. l. paratur 1. priore lectione: „4. Quinto" atque 2. nota marginali „August." (quae ultima nota marg. in Codice est), illico removetur Rebenstockiana Editione, ubi Tom. II. fol. 155ᵇ lin. 17 — 21 med. haec leguntur:

„Quarto Praecipuum decus, quo Deus ornare potest ordinem a se institutum, est procreatio sobolis, sicut venustissime dixit Augustinus, vt mundus sine sole, ita matrimonium sine prole. Quinto et postremo" etc.

Ex his locis inter se collatis intelligitur

1. Rebenstockium exhibere integrum locum, et notam marginalem: „August." spectare ad Augustini dictum in eo laudatum.
2. Scribam in Codice, ex quo nostrum transscripsit, non solum illa verba, quae male omisit, sed etiam notam marginalem „August." invenisse, quippe quod, verbis ipsis, ad quae ea spectat, omissis, nulla erat causa eam sua sponta adscribendi.
3. Rebenstockium usum esse eo Codice, ex quo scriba nostrum transscripsit, eamque ob causam illa verba, quae scribae negligentia in nostro omissa sunt, suo loco afferre.
4. Eum, qui nostrum Codicem examinavit, istam lacunam non cognovisse, ideoque vocem „Quinto" in „Quarto" mutasse, quoniam, quartâ causâ praetermissâ, ex quinta facta est quarta.

Sic coniecturâ supra p. CII. propositâ, Rebenstockium in sua Editione adhibuisse eum Codicem, ex quo noster transscriptus est, non solum maioris partis utriusque libri consensus,

sed etiam emendatio verborum a scriba nostri Codicis corruptorum ac instauratio lacunarum istius negligentia ortarum facile expediuntur.

At nihilominus variae restant diversitates, quae illa coniectura non enucleantur, praesertim *ordo* multorum capitum partiumque eorum ***diversus***, et plura capita partesve, quae in altero libro ***desunt***. Ergo quaeritur, quomodo hae diversitates ortae sint.

Duabus rationibus hae enodari possunt:

1. aut ita, ut ponamus, Rebenstockium usum esse Codice, qui cum eo, ex quo scriba nostrum transscripsit, ceteroquin consentiebat, sed omnes illas diversitates habebat;
2. aut ita, ut ipsum Rebenstockium harum diversitatum auctorem iudicemus, quippe qui, similiter ac Stangwaldius in germanicis Lutheri colloquiis ab Aurifabro primum editis fecit, illo quidem Codice usus sit, ex quo noster transscriptus est, at capita eorumve partes in novum ordinem redegerit, atque sua sponte quasdam partes sectionesve omiserit, aliasque ex aliis collectionibus, quas forte in manibus habebat, susceperit.

In Praefatione supra p. LXIII sqq. recusa Rebenstockius de consilio, quod in sua Editione secutus sit, tantum refert, se germanica dicta et verba, quae latinis in ea colloquiorum collectione, qua usus esset, interposita invenisset, in latinum sermonem vertisse, sed Lutheri colloquia pia neque aliis colloquiis impiis et inutilibus conspurcasse, neque nova immiscuisse. Ex his non intelligitur, utra ratione illae diversitates ortae sint, altera tamen ratio mihi videtur verisimilior.

IV.

COMPARATIO CODICIS ET REBENSTOCKIANAE EDITIONIS COLLOQUIORUM LUTHERI CUM EORUM COLLECTIONE AB AURIFABRO ALIISQUE EDITA.

Haec collectio colloquiorum latinorum a germanicis colloquiis ab Aurifabro, Stangwaldio, Selneccero, Walchio aliisque editis differt

1. lingua, in Codice enim latina lingua praevalet, in Rebenstockii Editione, paucis vocibus exceptis (vide supra p. LXIII sq.) omnia latine referuntur; in Aurifabri, Stangwaldii aliorumque Editionibus germanica lingua praevalet.
2. capitibus, quae in latinis colloquiis differunt a germanicis

a. numero,
b. ordine,
c. argumento.

a.

De diverso numero capitum sectionumque latinorum et germanicorum colloquiorum Lutheri.

In Aurifabri Ed. germanica colloquia in 80 capita (quae cum Appendice 3043 paragraphos complectuntur) divisa sunt, quamquam extremum caput numero 82. signatum est. Hic error eo ortus est, quod in capitum numeratione duo numeri: 23. et 32. praetermissi, eamque ob causam capita 23—30. numeris 24—31., et capita 31—80. numeris 33—82. falso sunt signata.

In Stangwaldii Ed., ex qua Selnecceri Ed. recusa est[a]) haec colloquia in 9 partes primarias (non numeratas) et 43 capita (numerata) sunt divisa. Partes primariae enim aut plura aut singula capita complectuntur.[b]) Pars I. „Scriptura, verbum Dei" continet cap. 1—3., P. II. „Deus" cap. 4—6., P. III. „Creatura" cap. 7—9., P. IV. „Homo et Hominis cum Deo *κοινωνία*" cap. 10—20., P. V. „Ecclesia" cap. 21—35., P. VI. „Oeconomia" cap. 36., P. VII. „Schola" cap. 37., P. VIII. „Politia" cap. 38—40., P. IX. „Consummatio, seu novissima mundi dies" cap. 41—43.

Diversus capitum numerus Editionum Stangwaldii et Aurifabri eo exstitit, quod a Stangwaldio haud raro plura Aurifabri capita[c]) (vel integra vel maiori ex parte) in unum coniuncta sunt. Nam Stangwaldii caput 1. complectitur Aurifabri capita 1. et 59., St. cap. 7. continet A. capp. 2. 3., St. c. 9. cont. A capp. 24. 25., St. c. 10. cont. A. cc. 9. 10., St. c. 16. cont. A. cc. 38. 78. 14., St. c. 20. cont. A. cc. 4. 41. et c. 79 (§. 2.)., St. c. 24. cont. A. cc. 34. 33., St. c. 28. cont. A. cc. 54. 55., St. c. 32. cont. A. cc. 40. 37. 39., St. c. 33. cont. A. cc. 27. 31. 30. 28. 35. 36. 32. 5. 29., St. c. 37. cont. A. cc. 67. 72. 68. 70. 69. 73., St. c. 38. cont. A. cc. 44.

a) Hoc argumentis demonstravit Ioh. Conr. Irmischer in Prolegomenis Tomi I. suae Ed. colloquiorum germ. Luth. (Dr. Mart. Luther's sämmtl. [deutsche] Werke Bd. 57. Frankf. a. M. u. Erlangen, Verlag v. Heyder & Zimmer 1854. 8°) p. XVIII sqq.
b) Conf. Stangwaldii Ed. a. 1591. Fol. Prolegg. fol. c 7., mea Ed. germ. T. IV. p. XXXII sqq. et Irmischeri Ed. Tom. I. p. XX sqq.
c) Horum autem capitum numeros non sic refero, quales in ipsa Aurifabri Ed. leguntur (conf. quae supra de his numeris dixi), sed emendatos, quales e. o. in mea Ed. german. inveniuntur.

45. 46. 79 (§. 1.)., St. c. 39. cont. A. cc. 80. 65. 66., St. c. 40. cont. A. cc. 62. 46. 64. 63., St. c. 42. cont. A. cc. 47. 48., St. c. 43. cont. A. cc. 51. 49. 50.

Latina colloquia in Codice et Rebenstockii Editione titulis interpositis[d]) in multa capita minoresque particulas divisa sunt. Harum autem maiorum minorumque partium numerus haud certo constitui et cum germanicorum colloquiorum capitibus comparari potest has ob causas:

1. omnes partes in Cod. et Ed. Reb. numeris carent;
2. earum inscriptiones tales sunt, ut saepius ambigatur, utrum quaedam inscriptio sit capitis an particulae capitis;
3. plures inscriptiones in sola Ed. Reb. exhibentur, quamquam verba ipsa sic inscripta etiam in Cod. exstant, uti: „Epulsio Satanae", „De suppositiis";[e])
4. plures inscriptiones una cum verbis, quibus praefixae sunt, in solo Cod. aut in sola Ed. Reb. inveniuntur, e. c. sectiones inscriptae: „Facultates Papae", „Tempora et annus climactericus id est gradualis septimus" in solo Cod. leguntur,[f]) sectiones autem inscriptae: „Recordatio Mart. Lutheri contra privilegia et prohibendi gradus" etc. nonnisi in Ed. Reb. I. fol. 234[a] sqq., item „Iudicium D. M. Lutheri de muliere sepulta, quae sibi ipsi mortem consciverat, ad Frid. Myconium" tantum ibid. II. fol. 128[b] sq. leguntur.

Ad has difficultates addenda est

5. varia ratio, quae inter has latinorum colloquiorum inscriptiones et illas germanicas Aurifabri intercedit; nam 1) aut omnino inter se congruunt, e. c. Aurif. c. 3. ***Von der Schöpfung***, lat.: „Creatio", Aurif. c. 5. ***Von Abgötterei***, lat.: „Idolatria", Aurif. c. 6. ***Von der heil. Dreifaltigkeit***, lat.: „Trinitas"; — 2) aut plus minusve ab iis differunt, e. c. Aurif. c. 26. ***Von Anfechtungen***, lat.: „Calamitatum crucis et tentationum utilitas", c. 27. ***Vom Antichrist oder Papste***, lat.: „De Antichristo", c. 28. ***Von den Widersachern, so wider ihn geschrieben haben***, lat.: „Defensores et ministri Papae", c. 29. ***Vom Untergang der Feinde des göttlichen Worts***, lat.: „Mortes Papistarum Reb.: Mortes et interitus aliquot Papistarum)", c. 45. ***Von Königen, Fürsten und Herren***, lat.: „Dux Albertus" etc., „Electores Saxoniae", „Reges et reginae" etc. c. 47. ***Von Krankheiten und derselbigen Ursachen***, lat.: „Morbi", c. 57. ***Von den Büchern der Väter in der Kirche,***

d) Hi tituli supra p. XXXX sqq. et p. LVIII sqq. allati sunt.
e) Vide meae Ed. Tom. I. p. 223. not. 18., p. 231. not. 20.
f) Vide m. Ed. I. p. 185. not. 51. et p. 217. not. 47.

lat.: „Patres post Apostolos", c. 60. ***Von Patriarchen und Propheten***, lat.: „Prophetae", c. 64. ***Von der Gegen- und Nothwehre***, lat.: „An liceat Christiano uti defensione", c. 67. ***Von Schulen und Universitäten***, lat.: „Universitates", c. 80. ***Vom Hofleben***, lat.: „Aula fons invidiae"; — 3) aut duorum capitum Aurifabri inscriptiones in unam contractae sunt, ut c. 1. ***Von Gottes Wort oder der heil. Schrift*** et c. 12. ***Vom Gesetz und Evangelio***, lat.: „Verbum Dei. Euangelium. De Lege", c. 33. ***Von menschlichen Traditionen*** et c. 34. ***Von Ceremonien***, lat.: „Invocatio Sanctorum, traditiones, superstitio, ceremoniae, ieiunium"; — 4) aut capitis Aurifabri inscriptio in duas disiuncta est, ut: c. 31. ***Von Cardinälen und Bischofen***, lat.: „Cardinales", „Episcopi", c. 44. ***Von der Oberkeit und Fürsten***, lat.: „Magistratus", „Principes", c. 49. ***Von der Todten Auferstehung und dem ewigen Leben***, lat: „Resuscitatio mortuorum", „Vita aeterna", c. 71. ***Von Zeichen und Wettern***, lat.: „Prodigia, portenta miraculosa", „Oracula", „Tempestates", c. 76. ***Von Landen und Städten***, lat.: „Regiones, terrae situs, mores, populi". „Civitates"; — 5) aut capitum Aurifabri inscriptiones omnino in latinis desunt, uti hae: c. 2. ***Von Gottes Werken***, c. 8. ***Vom heiligen Geist***, c. 16. ***Vom Bekenntniss der Lehre und Beständigkeit***, c. 36. ***Vom Fegfeuer***, c. 42. ***Von dem rechten Gottesdienst***, c. 46. ***Von Uneinigkeit***, c. 78. ***Vom Beruf;*** — 6) aut capitum sectionumve inscriptiones, quae in latinis colloquiis leguntur, in Aurifabri Ed. germanicorum non reperiuntur. Ex magno huiusmodi inscriptionum numero sufficiat haec afferre exempla: „Discrimen inter generationem et processionem", „Papa triplex orandi genus praecepit", „De Praedestinatione. Cur in Adam plures damnentur quam in Christo salventur", „Duae causae sunt quae faciunt Monachum", „Otium, labor", „Consuetudo quam difficile deponatur", „Epulsio Satanae".[g] Ceteras eiusmodi inscriptiones in Indice afferemus.

Ex his, quae modo diximus, satis elucet, capitum sectionumque numerum latinorum colloquiorum a numero eorum, quae in germanicis leguntur, esse diversum.

b.

De diverso ordine capitum sectionumque latinorum et germanicorum colloquiorum Lutheri.

Maior etiam, quam numeri capitum sectionumque, est

g) Vide meae Ed. Tom. I. p. 9 sq. 66 sq. 78 sqq. 124 sq. 197 sqq. 228 sq.

diversitas ordinis eorum, quo in lat. et germ. colloquiorum collectionibus exhibentur. Cum Codex quoque et Ed. Reb. ordine inter se differant (vide supra p. LXXXI sqq.) atque capita sectionesque latinorum colloquiorum numeris careant, brevis diversi ordinis utrorumque colloquiorum conspectus solis numeris capitum proponi nequit. Quam ob causam lectores delegamus ad longiorem conspectum, quem in Indice proponemus. Hoc igitur loco sufficiant pauca exempla ad hanc rem demonstrandum. Caput: Trinitas, quod apud Aurifabrum est sextum, in latinis paulo post initium (meae Ed. T. I. p. 7 sqq.) exhibetur; cap. De Excommunicatione in lat. Ed. mea I. p. 25 sqq. legitur, quod est ap. Aurif. c. 21.; cap. Confessio auricularis est ap. Aurif. c. 18., in lat. Ed. mea vero I. p. 68 sqq. exstat. Praeterea plurium capitum Aurifabri particulae in latinis colloquiis interpositae sunt particulis aliorum capitum, de qua re illico dicemus.

c.

De diverso argumento capitum sectionumque latinorum et germanicorum colloquiorum Lutheri.

Haec quoque diversitas magna est; nam latinorum colloquiorum capita minime eadem continent ac germanicorum capita, quae fere iisdem verbis inscripta sunt, sed ab his differunt, praeter ordinem diversum, praesertim eo quod

1. tantum quibusdam partibus german. capitum fere aequaliter inscriptorum respondent,
2. alia admiscent, quae aut in aliis german. capitibus leguntur, aut in his german. colloquiis omnino deesse videntur.

Ut haec exemplis illustrem, tria capita accuratius recensebo.

Trinitas.

Hoc caput, quod in mea lat. Ed. T. I. p. 7. lin. 1. — p. 10. lin. 10. legitur, inscriptione sua respondet capiti 6. germanicorum: *Von der heil. Dreifaltigkeit*, quod in mea germ. Ed. T. I. p. 299 — 303. exhibetur 7 §§. continens. Capitis lat. principium p. 7. lin. 2 — 23. in germanico deest; p. 8. lin. 1 — 4 med. = germ. cap. 6. §. 2. princip.; p. 8. lin. 4 med. — 8 med. = c. 6. §. 1.; p. 8. lin. 8 med. — 19. = c. 6. §. 2. (principio excepto); p. 8. lin. 20. — p. 9. lin. 6. = c. 6. §. 3.; p. 9. lin. 7 — 14. in germ. desunt, item subsequens huius cap. pars (p. 9. lin. 15. — p. 10. lin. 10.) inscripta: „Discrimen inter generationem et processionem", in germ. non invenitur; germ. cap. 6.

§. 6. in hoc quidem capite lat. desideratur, sed in cap. lat. praecedente „Deus" inscripto p. 6. lin. 12 med. — 24. sic reperitur, ut lin. 17 — 24. cum priori parte illius §. 6. *„Die Philosophi — — Sinn abmale,"* lin. 12 med. — 16. cum altera eius parte: *„Ach gütiger Gott — — seiner Majestat,"* consentiant. Eiusdem germ. cap. 6. §. 4. 5. 7. in latinis colloquiis hucusque non inveni.

Ecclesia, quae regnum Christi dicitur.

Hoc caput, quod in mea lat. Ed. T. I. p. 13. lin. 5. — p. 25. lin. 2. exstat, inscriptione sua respondet germ. capiti 20. *Von der christlichen Kirche,* quod in mea germ. Ed. T. II. p. 328 — 347. invenitur, 31 §§. continens. Capitis lat. principium p. 13. lin. 7. — p. 14. lin. 10. in germ. desideratur; p. 14. lin. 11 — 16 med. = germ. c. 20. §. 3.; p. 14. lin. 16 med. — 19 med. = c. 20. §. 2.; p. 14. lin. 19 med. — 24 med. = c. 20. §. 4.; p. 14. lin. 24 med. — p. 15. lin. 4 med. = c. 20. §. 5.; p. 15. lin. 4 med. — 29. = c. 20. §. 1.; p. 15. lin. 30. — p. 16. lin. 8. = c. 20. §. 7.; p. 16. lin. 9. — p. 17. lin. 10. = c. 20. §. 10.; p 17. lin. 11 — 23 med. = germ. c. 32. §. 14.; p. 17. lin. 23 med. — 29. = c. 20. §. 26. sect. 1.; p. 18. lin. 1 — 8 med. = c. 20. §. 26. sect. 4. 5.; p. 18. lin. 8 med. — 19. = c. 20. §. 25.; p. 18. lin. 20. — p. 19. lin. 8. = c. 20. §. 6.; p. 19. lin. 9. — p. 20. lin. 4 med. = c. 20. §. 11. sect. 2. 3.; p. 20. lin. 4 med. — 16. = c. 32. §. 15.; p. 20. lin. 17 — 26 med. = c. 20. §. 8.; p. 20. lin. 26 med. — p. 21. lin. 12. in german. desiderantur; p. 21. lin. 13 — 17 med. = c. 20. §. 9. sect. 1.; p. 21. lin. 17 med. — 26. in germ. desunt; p. 21. lin. 27. — p. 22. lin. 2. = c. 20. §. 9. sect. 2.; p. 22. lin. 3 — 20 med. a germ. absunt; p. 22. lin. 20 med. — 26. = germ. c. 22. §. 5.; p. 22. lin. 27. — p. 23. lin. 13. = c. 22. §. 6.; p. 23. lin. 14 — 23 med. — c. 22. §. 4.; p. 23. lin. 23 med. — p. 25. lin. 2. in germ. non leguntur.

Ex his elucet, in hoc lat. capite tantum 11 §§. capitis 20. germanici integre, nempe 1 — 10. 25., et 2 §§. partim, nempe §. 11. sect. 2. 3., §. 26. sect. 1. 4. 5. reperiri, quibus 2 §§. (14. 15.) capitis germ. 32. (*Vom päpstlichen oder geistlichen Rechte*) et 3 §§. (4 — 6.) capitis germ. 22. (*Von dem Predigtamt oder Kirchendienern*) interpositae sunt, additaeque 5 sectiones, quae in germanicis colloquiis desiderantur. Desunt igitur in hoc lat. capite ea, quae in cap. germ. 20. §. 11. sect 1. §. 12 — 24. §. 26. sect. 2. 3. §. 27. 29 — 31. leguntur; §. 28 in hoc quidem cap. omissa reperitur in capite proxime praecedente: „Christi regnum" T. I. p. 12. lin. 7 — 20. meae Ed. lat.

De Excommunicatione.

Hoc caput, quod in mea Ed. lat. T. I. p. 25. lin. 3. — p. 32. lin. 33. exhibetur, inscriptione sua respondet germ. capiti 21. ***Von der Excommunication und Bann, oder der Kirchen Iurisdiction,*** quod in mea Ed. germ. T. II. p. 347 — 365. exstat, 19 §§. continens. Capitis lat. principium p. 25. lin. 4 — 21. in germanico deest; p. 25. lin. 22. — p. 26. lin. 12 med. = germ. c. 21. §. 1. sect. 3. 5 (pars extr.). 6. 7.; p. 26. lin. 12 med. — 15 in germ. non reperiuntur; p. 26. lin. 16 — 26. = c. 21. §. 1. sect. 1.; p. 26. lin. 27. — p. 27. lin. 2. = c. 21. §. 1. sect. 8.; p. 27. lin. 3. — p. 28. lin. 12. = c. 21. §. 4.; p. 28. lin. 13. — p. 29. lin. 6. = c. 21. §. 3.; p. 29. lin. 7 — 17 med. = c. 21. §. 1. sect. 9.; p. 29. lin. 17 med. — 25. = c. 21. §. 2.; p. 30. lin. 1. — p. 32. lin. 33. = c. 21. §. 5.

Hoc igitur caput lat. reddit german. capitis 21. §. 1. maiori ex parte (scil. sect. 1. 3. 6 — 9. et extrema verba sect. 5.) et §. 2 — 5., additis duobus locis, quae a colloquiis germ. absunt; omisit vero illius cap. germ. §. 1. sect. 2. 4. maximamque partem sectionis 5. et §. 6 — 19.

Ex his exemplis intelligitur

1. diversitas argumenti capitis cuiusdam lat., quod fere eandem habet inscriptionem, ac caput german.;
2. diversitas ordinis, quo particulae cum german. congruentes in latinis leguntur;
3. magna difficultas accuratius conferendi latina colloquia cum germanicis.

Index utrorumque colloquiorum collationem quam fieri potest integram exhibebit.

V.

EXPLICATIO CONSILII, QUOD IN HAC EDITIONE LATINORUM COLLOQUIORUM LUTHERI SECUTUS SUM.

In hoc capite disserendum est

1. de ***textu*** huius Editionis;
2. de ***annotationibus*** ei adiunctis;
3. de ***indicibus*** in operis calce addendis.

A.

De *textu* huius Editionis.

In textu Codex accurate editur 1) secundum ***ordinem***

capitum eorumque partium ac singulorum verborum, 2) secundum *linguam lat. cum germanicis verbis mixtam*, 3) secundum easdem *verborum formas*, quae in Codice exhibentur, emendatis tamen emendandis.

Codicis enim textus in mea Editione emendatus est

1) ubicunque Codex *falsas voces formasve* habet, e. c. meae Ed. Tom. I. p. 1. lin. 22. Cod. exhibet „periculo siue" pro „periculosius", p. 3. lin. 2. Cod.: auicullae pro: auiculae, p. 5. lin. 1. Cod.: proxime pro: proximae, lin. 9. Cod.: aequiuotacio pro: aequiuocatio, p. 6. lin. 17. Cod.: definuerunt pro: definierunt, p. 7. lin. 2. Cod.: Misterium pro: Mysterium, p. 8. lin. 14. Cod.: questus pro: gestus. p. 9. lin. 22. Cod.: Nec pro: Nos, p. 10. lin. 7. Cod.: stae pro: iste, lin. 13. Cod.: Chatolica pro: Catholica, lin. 17. Cod.: spetiae pro: specie, p. 11. lin. 15. Cod.: satham pro: Satan, p. 12. lin. 10. Cod.: consulor pro: consolor, lin. 12. Cod.: ex actione pro: exactione, p. 14. lin. 27. Cod.: amarulentissima pro: amarulentissimo, p. 15. lin. 18. Cod.: insenssissimus pro: infensissimus, lin. 29. Cod.: σχησματικοί pro: σχισματικοί, lin. 30. Cod.: infinatas pro: infinitas.

2) ubi Codex *unam pluresve voces omisit*, e. c. meae Ed. T. I. p. 18. lin. 18. Cod. Extrema ira Dei, pro: Extrema ira Dei est; p. 22. lin. 17. Cod.: legi ex auditu, pro: legis. an ex auditu; p. 27. lin. 1. Cod.: participet, pro: Sacramentis participet; p. 28. lin. 13. Cod.: Colloquebatur, pro: M. L. colloquebatur; p. 29. lin. 21. Cod.: baptizatus, pro: baptizatus fuerit; p. 37. lin. 18. Cod.: uerbum, pro: uerbum Dei; p. 58. lin. 21. Cod.: ego, pro: ego fui; p. 60. lin. 22 sq. Cod.: „et pertinet ad exhortationem", pro „et pertinet ad doctrinam. Spes uero est fortitudo in Theologia, et pertinet ad exhortationem" (cuius omissionis ansam dedit homoeoteleuton: et pertinet).

3) ubi Codex *falsum verborum ordinem* habet, e. c. meae Ed. T. I. p. 60. lin. 3. Cod.: illa in, pro: in illa.

B.

De *annotationibus* huius Editionis.

Annotationes, quas illi textui adscripsi, triplicis generis sunt

a) criticae,
b) comparativae,
c) explicativae seu marginales.

a.

De annotationibus criticis.

Hae annotationes maxima ex parte textui subiunctae, multae autem textui interpositae sunt.

1. De annotationibus criticis *textui subiunctis.*

Hae annotationes indicant

1) Codicis errata in textu a me emendata, de quibus supra dixi.

2) Rebenstockianae Editionis varias lectiones ***breviores***, quae diversi generis sunt (conf. supra p. LXXXIX sqq.); haec enim Ed. a Codice saepissime differt

a) ***scriptione*** integra aut siglis nominum propriorum, e. c. meae Ed. T. I. p. 3. nota 28. Cod.: Lutherus, Reb.; M. L., p. 69. n. 66. Cod.: Hieronymus Schurffius, Reb.: Hiero. Sch., p. 78. n. 79. Cod.: Georgio, Reb.: G., p. 138. n. 75. Cod: Ducem Georgium, Reb.: D. G.

b) ***uncinis*** additis vel omissis, e. c. T. I. p. 1. n. 4. Cod.: ut Simonidi accidit, Reb.: (vt Simonidi accidit), p. 8. n. 8. Cod.: (nam inuentio et memoria non sunt artis, sed naturae), Reb.: nam inuentio — sed naturae, p. 20. n. 73. Cod.: (quem impij sibi uendicarunt), Reb.: quem — vendicarunt, p. 61. n. 69. Cod.: ille, fortasse Angelus, Reb.: ille (fortassis Angelus)

c) ***diverse distinctis*** verbis, e. c. T. I. p. 1. n. 9. Cod.: miraculis coelestibus, reuelationibus, Reb.: miraculis, coelestibus reuelationibus, p. 9. n. 28. Cod.: quae est filius. Deus uoluit, Reb.: qui est Filius Deus, voluit, p. 17. n. 23. Cod.: papisticis Cardinalibus, Reb.: Papisticis, Cardinalibus,

d) ***usu signorum numeralium*** pro nominibus eorum aut vice versa, e. c. T. I. p. 22. n. 1. Cod.: Primo.. Secundo.. Tertio, Reb.: 1.. 2.. 3, p. 24. n. 44. Cod.: 13, Reb.: Capite decimotertio, p. 60. n. 57. Cod.: Secundo.. Tertio.. Quarto.. Quinto, Reb.: II.. III.. IIII.. V, p. 85. n. 79. Cod.: sex mille annos, Reb.: annos 6000,

e) ***ordine*** verborum, e. c. T. I. p. 1. n. 3. Cod.: Hanc reuelationem in Christo declaratam, Reb.: Hanc declaratam in Christo reuelationem p. 1. n. 8. Cod.: imaginem suam, Reb.: suam imaginem, p. 2. n. 17. Cod.: demisit se, Reb.: se demisit, p. 2. n. 21. Cod.: expendi certe, Reb.: certe expendi,

f) ***formis*** nominum verborumve, e. c. T. I. p. 1. n. 6. Cod.: Domini nostri Hiesu Christi, Reb.: Dominum no-

strum Iesum Christum, p. 2. n. 15. Cod.: posset, Reb.: possit, p. 6. n. 79. Cod.: haec, Reb.: hoc, p. 7. n. 88. Cod.: quam, Reb.: quem, p. 7. n. 89. Cod.: esset, Reb.: est, p. 9. n. 21. Cod.: sit, Reb.: fuit, p. 9. n. 40. Cod.: est, Reb.: sit, p. 18. n. 52. Cod.: cecinit, Reb.: canunt,

g) ***vocibus*** diversis, e. c. T. I. p. 1. n. 3. Cod.: scilicet, Reb.: vim, p. 2. n. 11. Cod.: fructuosius, Reb.: infructuosius, p. 2. n. 23. Cod.: benignitatis, Reb.: dignitatis, p. 2. n. 24. Cod.: eius, Reb.: etiam, p. 4. n. 49. Cod.: eius, Reb.: quae, p. 4. n. 52. Cod.: aut, Reb.: et, p. 17. n. 17. Cod.: imitatores, Reb.: mutatores,

h) ***numeris*** diversis, e. c. T. I. p. 5. n. 68. Cod.: decem mille, Reb.: 1000 fl., p. 29. n. 98. Cod.: 30, Reb.: 300, p. 41. n. 8. Cod.: Ioan. 12., Reb.: Ioan. 17., p. 60. n. 58. Cod.: Ebrae. 11., Reb.: Ebrae. 2., p. 60. n. 59. Cod.: Rom., 5., Reb.: Rom. 6., p. 72. n. 10. Cod.: Rom. 1., Reb.: Rom. 2, p. 93. n. 87. Cod.: 21. Nouembris, Reb.: 2. Nouemb.

i) ***additis*** vel ***omissis*** verbis, e. c. T. I. p. 3. n. 27. Cod.: saepius, Reb.: quae saepius, p. 3. n. 33. Cod.: misericors, Reb.: misericors est, p. 3. n. 38. Cod.: filium meum, Reb.: filium, p. 3. n. 40. Cod.: nos uerbo esse uidet, Reb.: nos videt, p. 3. n. 44. Cod.: tantum redime nos, Reb.: Ibi respondet populus: tantum redime nos, p. 4. n. 53. Cod.: confitebitur tibi, Reb.: confitebitur,

k) ***diversis*** vel ***additis*** vel ***omissis*** inscriptionibus, e. c. T. I. p. 13. n. 73. Cod.: Ecclesia quae regnum Christi dicitur, Reb. pro hac una inscriptione habet hasce duas: Ecclesia. — Certamen de titulo Ecclesiae, p. 25. n. 46. Cod.: De excommunicatione, Reb.: Excommunicatio, p. 34. n. 11. Cod.: Verbum Dei, Evangelium. — De Lege, Reb. pro hac duplici inscr. habet hancce: De Lege et Evangelio, ac verbo vocali, p. 78. n. 84. Cod.: De Praedestinatione, haec inscr. apud Reb. deest, p. 223. n. 13. Reb. habet inscr.: Epulsio Satanae, quae in Cod. non invenitur.

l) ***translatione latina*** eorum, quae in Cod. vernacula lingua exhibentur, e. c. T. I. p. 2. n. 14. Cod.: ***Denn wen man ihn*** Creatorem ***gleubtte,*** Reb.: Si enim Deum creatorem esse crederemus, p. 2. n. 19. Cod.: ***Es mag es keiner aussinnen,*** Reb : et nemo perscrutari potest, p. 2. n. 22. Cod.: ***wortzu das strohe gut ist,*** Reb.: straminis vtilitatem, p. 3. n. 42. Cod.: ***allerley,*** Reb.: et varijs, p. 4. n. 50. Cod.: ***er ist kein Tyran,*** Reb.: non

est Tyrannus, p. 7. n. 92. Cod.: *Es heist*, Reb.: dicitur.

Has varias lectiones omnes textui adscripsimus, ut lectori Editionis Rebenstockianae pernecessariae integra imago ob oculos ponatur; nam hac Ed. carere non potest, qui Codicem edere suscepit. Quamquam enim haec Ed. multis scatet mendis, attamen multis aliis locis veram exhibet lectionem atque editorem optime adiuvat ad Codicis textum emendandum, ibi quoque, ubi neque Codicis, neque Rebenstockianae Ed. lectionem in textum recepi. Quae ut magis illustrentur, haec affero exempla

a) locorum, quibus Reb. *falsam* lectionem, Cod. veram habet, e. c. T. I. p. 2. nota 20. Cod.: solummodo, Reb.: summodo, p. 9. n. 24. Cod.: ex, Reb.: et, p. 9. n. 25. Cod.: cibi, Reb.: vbi, p. 12. n. 60. Cod.: libertate, Reb.: liberate, p. 13. n. 95. Cod.: experimur, Reb.: expiremur, p. 17. n. 30. Cod.: tantum, Reb.: tantam, p. 20. n. 75. Cod.: est, Reb.: et

b) locorum, ubi Reb. *veram* lectionem, Cod. falsam exhibet, e. c. T. I. p. 1. n. 10. Reb.: periculosius, Cod.: periculo: siue, p. 3. n. 37. Reb.: conniuerem, Cod.: conuiuerem, p. 8. n. 7. Reb.: gestus, Cod.: questus, p. 9. n. 27. Reb.: perspicere, Cod.: pespicere, p. 9. n. 30. Reb.: Nos, Cod.: Nec, p. 10. n. 33. Reb.: iste, Cod.: istae, p. 14. n. 90. Reb.: amarulentissimo, Cod.: amarulentissima,

c) locorum, ubi neque Codicis, neque Rebenstockianae Ed. lectio in textum recepta est, sed alia quaedam illarum ope inventa, e. c. T. I. p. 7. n. 86. scripsi: Mysterium, Cod.: Misterium, Reb.: Mynisterium; p. 10. n. 36. scripsi: specie, Cod.: spetiae, Reb.: speciem; p. 12. n. 63 scripsi: exactione, Cod. et Reb.: ex actione; p. 17. n 21. scripsi: freti etc., Cod.: fretur etc., Reb.: freti; p. 51. n. 44. scripsi: istis, Cod.: isti, Reb.: illis; p. 92. n. 77. scripsi: poplitibus, Cod. et Reb.: poplicibus; p. 105. n. 51. scripsi: non, Cod. et Reb.: et.

Praeter alias Editionis Rebenst. varietates etiam ubique eas memoravi, quae germanicas Codicis voces locosve aut latine reddunt, aut omittunt. Haec enim diversitas non solum pertinet ad huius Ed. rationem integre describendam, sed etiam alium praebet fructum. Nam plures Codicis loci germanici per se minus facile recteque intelligi possent, si lector latina interpretatione Rebenstockii non adiuvaretur; praeterea multi eiusmodi loci latini a germanicis aut omnino, aut partim ita differunt, ut ex eo colligere liceat, interpreti aliam eorum lectionem ob oculos esse versatam. Germanicorum autem verborum omissio pluribus locis Rebenstockianae Ed. obvia

dupliciter explicari potest, vel eo, quod fortasse in Cod., quo Rebenstockius usus est, non legebantur, vel eo, quod hic interpres consilio quodam ea praetermisit. Haec quoque exemplis demonstranda sunt.

a) *Loci germanici* Codicis, qui Rebenstockii interpretatione latina illustrantur, sunt e. c. meae Ed. T. I. p. 3. n. 32. ***vnd schlecht den todt,*** Reb.: et occidit illum (ergo ***schlecht*** i. q. ***schlägt***); p. 7. n. 97. Cod.: ***wir werden sonst gemmen steigen*** etc., Reb.: alias insequemur damas etc. (ergo ***gemmen steigen*** i. q. ***nach den Gemmen steigen, Jagd auf sie machen)***; p. 11. n. 56. Cod.: ***das sie niergent auss wuschen,*** Reb.: vt rationem euadendi nesciant (ergo ***auss wuschen*** i. q. ***entwischen)***; p. 12. n. 58. Cod.: ***Hat ihr den keiser so weit lassen einreissen,*** Reb.: Si Caesar apud vos tantae est authoritatis (ergo ***Hat — einreissen*** i. q. ***Habt ihr des Kaisers Macht so weit lassen rachsen)***; p. 13. n. 71. Cod.: ***Es wil vnns aber nicht eingehen,*** Reb.: verum noluimus haec intelligere (ergo ***eingehen*** i. q. ***einleuchten)***; p. 13. n. 73. Cod.: ***der Ewig seligen kan,*** Reb.: qui nos saluare potest, et vult (ergo ***seligen*** i. q. ***beseligen, selig machen)***; p. 17. n. 28. Cod.: ***wollen ihrem kopffe allein haben,*** Reb.: illorum tantum iudicium est (ergo ***wollen — haben*** i. q. ***wollen ihrem Kopfe Urtheile allein folgen)***; p. 19. n. 68. Cod.: ***mocht ihm das blut auch schier fallen,*** Reb.: facile vt ab inceptis desisteret, fieri posset (ergo ***blut*** i. q. ***Muth etwas zu unternehmen)***; p. 289. n. 30. Cod.: ***wedelich,*** Reb.: maxime (ergo ***wedelich*** i. q. ***weidlich)***; ibid. Cod.: ***ich ridts euch,*** Reb.: suaderem (ergo ***ridts*** i. q. ***riethe es)***; ibid. Cod.: ***vnntterlist,*** Reb.: intermitteretis (ergo ***vnntterlist*** i q. ***unterliesset)***; p. 334. n. 15. Cod.: ***ich gen,*** Reb.: optabam (ergo ***gen*** i. q. ***gönne)***.

b) *Loci germanici* Codicis a Rebenstockio in lat. linguam vel omnino vel partim ita translati, ut aut certo aut verosimiliter non Codicis lectioni, sed diversae respondeant (quippe quod Rebenstockius germanica plerumque ad verbum latine reddere solet), e. c. T. I. p. 2. n. 12. Cod.: ***bei der krieppen vnnd Creutz Christi, das wir vnns nicht versteigen,*** Reb.: in presepe et cruce Christi, „etiam qui scrutatur maiestatem, obruetur a gloria" (verba: etiam qui — a gloria, a german.: ***das wir v. n. v.*** differunt, id quod signis „—" additis h. l. et in seqq. indico); p. 2. n. 16. Cod.: ***vnnd noch viel leichtter,*** Reb.: „sine vllo impedimento," imo multo facilius; p. 2. n. 18. Cod.: ***Er ist klein genug, aber wer kans gleuben?*** Reb.: Minimus

sane est „inter fratres Christus," sed quis credere potest. p. 3. n. 31. Cod.: *Er wil vns Ja nicht tzu tode schlagen*, Reb.: non vult nos interficere, „nec quaerit mortem peccatoris"; p. 4. n. 54. Cod.: *Morden kan der teuffel wol*, Reb.: Diabolus „homicida est," interficere optime potest; p. 6. n. 81. Cod.: *Vnser herrgott ist „allenthalben"*, Reb.: „Mirabilis" est Deus; p. 12. n. 67. Cod.: *so ist es „mein" fromen*, Reb.: eo melius habebis (= *so ist es dein fromen*); p. 198. n. 2. Cod.: *„es heist: setze dich" auf den gaulen, vnnd nim die peitzsch tzur handt*, Reb.: „Dicit enim ascendit" equum et in manus sume flagellum (= *er sagt, er setzt sich* etc.); p. 290. n. 36. Cod.: *Wan er „tzen" söne hette*, Reb.: si „centum" haberet filios.

c) *Loci germanici* Codicis, qui in Ed. Rebenstockiana neque germanice, neque latine reperiuntur, e. c. T. I. p. 6. n. 73. Cod.: *giebts gar auff einmal, drumb acht mans nicht*, p. 7. n. 87. Cod.: *kan nicht einiger sein*, p. 10. n. 39. Cod.: *Ein kleines spruslein*, p. 11. n. 53. Cod.: *Einfeltige, aber gewisse wordtt, haben hende vnnd füsse*, p. 14. n. 94. Cod.: *Die lassens wol bleibenn bei gleichen*, p. 53. n. 72. Cod.: *wie die schüler vor den breetwürsten lieffen*, p. 324. n. 57. Cod.: *welck wie ein beutelchen* ibid. n. 58. Cod.: *in eilff wochen hernach*, p. 325. n. 69 Cod.: *nicht 3 tage vor seinem tode.* — Utrum hi loci in Codice, quem Rebenstockius ante oculos habuit, defuerint an aliam ob causam ab eo omissi sint, diiudicare nequeo Quibusdam aliis vero locis, ubi eaedem sententiae dupliciter, et latine et germanice exprimuntur, causa omissionis germanicorum verborum minime latet; nam manifestum est, talibus locis germanica tanquam supervacanea esse omissa. Eiusmodi sunt e. c. T. I. p. 102. Epitaphium in agonismo filiae Magdalenae a patre conscriptum in Cod primum latine, et deinceps p. 103. germanice affertur quod alterum Rebenstockius omisit (vide ibid. not. 23.) p. 299. Cod.: bonis uerbis et atrocibus poenis, *mit gutten worttten vnnd mit hartter straffe*, Rebenstockius haec germanica, quibus latina redduntur, praetermisit (v. ibid not. 33.). His locis Rebenstockius similiter egit ac Selneccerus, editor germanicorum colloquiorum, qui e contrario eiusmodi locis bilinguibus latina omisit (conf. Ed mea germ. T. IV. p. LXXXVIII.).

2. De annotationibus criticis *textui interpositis.*

Annotationes criticae, quae textui interpositae sunt

exhibent *longiores* lectiones varias Rebenstockianae Editionis, quae duplicis generis sunt:

a) capita integra aliorumque capitum quorundam singulae partes, quae in Codice omnino desunt et tantum a Rebenstockio afferuntur. Conf. supra p. LXXVIII sqq., ubi utraque memoravi.

b) longiores translationes latinae quarundam partium, quae in Cod. vernacula lingua leguntur, e. c. T. I. p. 32. lin. 34. — p. 34 lin. 30. latina versio exhortationis publicae de excommunicatione, quae p. 30. lin. 1. — p. 32. lin. 22. germanice proposita est.

b.

De annotationibus comparativis.

Annotationes *comparativas* nomino eas, quae indicant, si singula capita eorumve partes, quae in textu secundum illius ordinem exhibentur, in Ed. Rebenstockiana et in colloquiis Lutheri germanicis a Foerstemanno et me editis reperiuntur; hae igitur spectant ad comparationem ordinis, qui in illis invenitur, cum ordine Editionis Rebenst. et Editionis meae colloquiorum germanicorum.

1. De annotationibus comparativis, quae ad *Ed. Rebenstock.* spectant.

Hae annotationes duobus modis adduntur:

breviores, quae locum, quo caput vel singula pars eius in Ed. Reb. reperitur, indicant, textui proxime subiunctae sunt supra annotationes criticas, a quibus etiam eo distinguuntur, quod non, ut illae, *numeris*, sed *asteriscis* significantur. Vide e. c. T. I. p. 7. not.*), p. 10. not.*), p. 12. not.*), p. 13. not.*).

longiores, quae varios locos singularum partium vel sectionum capitis cuiusdam in Ed. Reb. monstrant, ubicunque earum ordo a Cod. valde differt, in *notis*, quae in fine talis capitis textui interpositae sunt, afferuntur. Eiusmodi notae multae in Tomo II. huius Ed. invenientur.

2. De annotationibus comparativis, quae ad *colloquia germanica* spectant.

Hae annotationes cum illis brevioribus, quae ad Ed. Reb. tinent, coniunctae et asteriscis signatae textui proxime subiectae sunt, conf. T. I. p. 1. not.*), p. 7. not.*), p. 10. not.*),

p. 12. not.*), p. 13. not.*); paucae annotationibus criticis annexae sunt, uti T. I. p. 308. not. 34.

c.

De annotationibus explicativis seu marginalibus.

In descriptione Codicis supra p. XXXVII sqq. atque Editionis Rebenstockianae supra p. LVI sq. mentio quoque facta est annotationum marginalium, quae in utraque colloquiorum collectione inveniuntur et duplicis generis sunt: aut explicationes, aut argumenti indices. Harum priores, nempe explicativas in meam Editionem suscepi, et, ut facile a comparativis criticisque discernantur, *litteris* signavi, easque *infra* criticas addidi, conf. c. c. T. I. p. 2. not. *a.*, p. 3. not. *b. c.*, p. 4. not. *d—f.*, p. 5. not. *g—k.*, p. 6. not. *l.*, p. 7. not. *m. n.*

C.

De *indicibus* in huius Editionis calce addendis.

Hi indices duplicis erunt generis:

1. comparativi,
2. reales.

a.

De indicibus comparativis.

Indices comparativos nomino eos, qui spectant comparationem

1. meae Editionis latinorum colloquiorum, Codicisque qui ea exhibet, atque Rebenstockianae Editionis eorum;
2. latinorum colloquiorum atque germanicorum a Foerstemanno et me editorum.

Ut hoc, quod volo, consequar, in libri fine proponam hasce tabulas in longitudinem varie divisas:

1. tabulam in quatuor partes divisam, quarum prima continet inscriptiones capitum eorumque partium latinorum colloquiorum secundum Codicis ordinem, interpositis capitibus eorumve partibus, quae tantum in Rebenst. Ed. leguntur; altera paginas meae Editionis indicat, in quibus haec capita partesve ordiuntur; tertia ostendit folia Codicis, ubi incipiunt; quarta significat folia Rebenstockianae Editionis, si in hac reperiuntur. — Ex hac tabula simul cognoscitur, utrum caput quoddam eiusve pars meae Editionis et in Codice et in Rebenst. Ed., an tantum in Cod. aut in sola Rebenst. Ed. inveniatur.

2. tabulam in quatuor partes divisam, quarum prima continet latinorum colloquiorum capita eorumque partes secundum ordinem Rebenstockianae Editionis; altera indicat folia eiusdem Ed., in quibus singula capita eorumque partes incipiunt; tertia paginas meae Ed., in quibus ordiuntur; quarta Codicis folia, si in hoc reperiuntur. — Haec tabula diversum Rebenstockianae Ed. Codicisque ordinem declarat, atque eum, qui forte illam Ed. rarissimam acquisiverit, docet, ubinam singula eius capita partesve in meam Ed. lat. exhibeantur.
3. tabulam in quatuor partes divisam, quarum prima exhibet inscriptiones capitum eorumque partium secundum meam Ed. latinorum colloquiorum; altera indicat paginas huius Ed., ubi singula capita partesve incipiunt; tertia exhibet inscriptiones capitum germanicorum colloquiorum, quae illis latinis vel omnino vel quadam ex parte respondent; quarta indicat locum, ubi in mea Ed. germanica idem aut simile quid legitur ac in illo loco latino. — Ex hac tabula lector intelliget, quaenam partes latinorum colloquiorum in germanicis reperiantur.
4. tabulam in quatuor partes divisam, quarum prima continet inscriptiones capitum germanicorum colloquiorum; altera indicat locum, ubi in mea Ed. germanica ordiuntur: tertia exhibet inscriptiones capitum eorumve partium latinorum colloquiorum cum illis germanicis aut omnino, aut quadam ex parte congruentes; quarta ostendit locum, ubi in mea Ed. latina idem vel simile quid legitur ac illo loco germanico. — Haec tabula demonstrat, quaenam partes germanicorum colloquiorum etiam in latinis inveniantur.

b.

De indicibus realibus.

Hoc nomine ab illis comparativis distinguo eos indices, qui spectant latinorum colloquiorum res memorabiles, personas, locos Scripturae sacrae et annos, quibus quaedam dicta vel facta sunt. Quapropter quatuor huiusmodi indices proponam:

1. indicem *rerum memorabilium*;
2. indicem *virorum feminarumque*
   a) ad quos Lutherus quaedam locutus est,
   b) de quibus idem quaedam dixit,
   c) qui ipsi ad Lutherum quaedam aut ore aut per litteras retulerunt.

3. indicem *locorum Scripturae sacrae*, qui in colloquiis latinis aut explicantur, aut breviter afferuntur;
4. indicem *annorum* quibusdam locis adscriptorum, quibus indicatur, quo tempore aliquid dictum aut factum sit:
   a) indicem annorum, qui in colloquiis latinis adscripti sunt,
   b) indicem annorum, qui in colloquiis germanicis additi sunt.

Ex hoc quarto indice partim cognoscitur, ex quibus annis praesertim colloquia Lutheri sint litteris mandata.

Postquam in praecedentibus omnes huius Editionis latinae partes: 1) textum, 2) annotationes et 3) indices descripsi, additur denique

VI.

DESCRIPTIO QUARUNDAM ALIARUM COLLECTIONUM COLLOQUIORUM LUTHERI.

Eiusmodi collectiones fere hae sunt:

1. Codex MS. formae quaternariae, quem ipse possideo.

Hic Codex involucro e charta densata instructus non ab una tantum manu scriptus continet 436 folia maiori ex parte non numerata. Fol. 2[a] exhibet hunc titulum:

Colloquia Lutherj conscripta a quibusdam
et alia quaedam addita sunt.

THESAVRVS THE
OLOGIAE 1543

Christophorus Obenander
Studio: Wittem a[0] 44

Fol. 3[a] — 58[b] Epistolae Lutheri aliorumque; fol. 59[a] — 63[a] vacant; fol. 63[b] — 121[b] Varia eiusdem vel similis argumenti, ac in colloquiis leguntur; fol. 122[a] — 338[b] „Dicta quaedam ex ore Doctoris Martini in familiaribus colloquijs annotata" Haec varia maxima ex parte perbrevia excerpta sic inscripta partim latine, partim germanice, partim utroque sermone coniunctim exhibentur; fol. 339 — 343 vacant; fol. 344[a] — 367[b] „Confessio et articuli fidei domini Doctoris Martini facta cum lussu principis Electoris Anno domini 1537 Ad conuentum Schmalkaldiensem"; fol. 368[a] — 394[b] Epistolae Lutheri aliorumque et varia; fol. 394[b] extr. — 404[a] „De Contingentia Disputationis Quatuor partes 1536 per Nicolaum Amsdorffium Magdeburgensis Ecclesiae

pastorem"; fol. 404b — 405b „*Eine weissagung D. Martini Lutheri von der auffruhr des Adels In Teutschlandt montag nach Cantate Im 1544 Jahr;* fol. 406 — 434 vacant; fol. 435 Varia; fol. 436 extremum album est.

2. Decem Codices Bibliothecae Ducalis Gothanae.

Hos Codices, quos ipse nondum vidi, laudat G. H. A. Ukert in libro suo: Dr. Martin Luther's Leben, P. II. p. 316. hisce verbis: „Sollten Luthers Tischreden jemals wieder gedruckt werden, so könnten Cod. chart. bibl. duc. Goth. N. 262. 263. 402. Fol. N. 19. 28. 79. 148. 153. 168. 169. 4to. manche Beyträge voll Sinn und Einsicht liefern."

Ab eodem l. l. p. 315. inter libros colloquia Lutheri mensalia continentes memoratur

N. Ericei Sylvula Sententiarum etc.

Hic liber, quem ipse possideo, sic inscriptus est:

Sylvvla | Sententi- | arvm, Exemplorvm, | Historiarvm, Allegoriarvm, Si- | militudinum, Facetiarum, Partim ex Reuerendi Viri, | D. Martini Lvtheri, ac Philippi Melanchthonis | cum priuatis tum publicis relationibus: Partim ex alio- | rum ueterum atque recentium Doctorum monu- | mentis obseruata, et in Locos Communes | ordine Alphabetico disposita. | Cum rerum et uerborum Indice. | Per N. Ericevm. | (Lutheri et Melanthonis imagines, quarum quaeque circulis inclusa est, iuxta sese positae) | Cum Gratia et Priuilegio, Caes. Maiest. ad decennium. | Francofurti ad Moenum, per Petrum Fabricium, et | Sigismundum Feyrabend. | 1566. 35 plagg. litt. A — Z, Aa — Mm sign. 8° min.

De eo, atque alio Phil. Saltzmanni, quem inscripsit: „Singularia Lutheri etc." iam in Prolegomenis Editionis meae germanicae Tom. IV. p. LVIII. dixi.

DEVS *).

Dei notitia sapientiam humanam longe excellit. Est enim eus infinitus et incomprehensibilis, quem humana sapientia mprehendere [1] non potest. Ideo Christus ad Petrum dixit: iro et sanguis non tibi reuelauit etc. [2] qui filium suum aeternum, coëssentialem, humani generis mediatorem, uerum minem et Doctorem constituit, per quem essentiam et luntatem Dei patris agnoscimus et consideramus. Vt Ioan. Deum nemo uidit unquam. Hanc reuelationem in Christo eclaratam [3] arripiamus et custodiamus. Nam assiduis nostris eculationibus, ut Simonidi accidit, [4] maiestatem Dei, scili- t [5] essentiam et uoluntatem illius non apprehendemus. d per Euangelium filij sui Coelestem reuelationem, Deum ternum patrem Domini nostri Hiesu Christi [6] agnoscimus, od sit essentia spiritualis, aeterna, uerax, bona, iusta, mi- ricors, liberrima, [7] immensae potentiae et sapientiae, aeter- s pater, qui filium imaginem suam [8] ab aeterno genuit, ut sit eterna imago patris, et Spiritus sanctus ab utroque proce- us. Hanc cognitionem suam Deus uerbo suo, miraculis lestibus, reuelationibus [9] patefecit, ut eam fide apprehen- ntes osculemur, et a disputationibus et prauis inquisitionibus tineamus. Quia nec periculosius [10] alicubi erratur, nec

*) Conf. liber germanice scriptus: Dr. Martin Luther's Tischreden oder Colloquia — herausgegeben von Karl Eduard Förstemann (Abtheilung I—III. Leipzig 1844—1846.) und Heinrich Ernst Bindseil (Abtheilung IV. Berlin 1848.) 8°. (quam editionem infra ubique signabo: „Luth. Colloq. german.") T. I. pag. 83 sqq. cap. 2. — In Rebenstockii editione hoc cap. legitur Tom. I. fol. 1a—4a lin. 3.

1) humana sapientia comprehendere] *sic* Cod.; Reb.: sapientia humana apprehendere
2) Ideo Christus ... non tibi reuelauit etc.] *sic* Cod.; Reb.: (ideo Christus ... tibi non reuelauit)
3) Hanc reuelationem in Christo declaratam] Reb.: Hanc declaratam in Christo reuelationem
4) ut Sim. accidit] *haec a* Reb. *uncinis inclusa sunt.*
5) scilicet] *sic* Cod.: Reb.: vim,
6) Domini nostri Hiesu Christi] *sic* Cod.; Reb.: Dominum nostrum Iesum Christum
7) liberrima,] *apud* Reb. *deest.*
8) imaginem suam] Reb.: suam imaginem.
9) miraculis coelestibus, reuelationibus] *sic* Cod.; Reb.: miraculis, coelestibus reuelationibus
10) periculosius] *sic recte* Reb.; Cod.: periculo: sine

laboriosius aliquid percipitur, nec fructuosius [11]) quidquam innotescit. Haec enim notitia una et uera uita est aeterna. Ioan. 17. Hic nobis quiescendum *bei der krieppen vnnd Creutz Christi, das wir vns nicht versteigen.* [12] Cum igitur Deus essentia sua sit [*fol.* 1[b]] ineffabilis, ideo illius nomen τετραγράμματον Iehoua, Adonai legitur. Attamen ab actionibus Deus uaria nomina sortitur [a], Creator, Omnipotens, pater, misericors, longanimus [13], pastor, Sponsus. Nam credere Deum creatorem est impossibile. *Denn wen man ihn* Creatorem *gleubte*, [14]) sciremus eum tam potentem, ut uno uerbo totum mundum confringere posset, [15] sicut figulus ollam, *vnnd noch viel leichtter.* [16] At nos Deo opponimus nostram sapientiam, potentiam. Ideo non credimus eum Creatorem. SVMMA. In maiestate Deum nemo cognoscere potest. Ideo demisit se [17] in uilissimam formam, factus est homo, peccatum ipsum, ipsa mors, ipsa infirmitas. *Er ist klein gnug, aber wer kans gleuben?* [18]) Nos putamus Caesarem potentiorem eo esse, Erasmum doctiorem, Monachum aliquem illo iustiorem. Ideo opera Dei sunt ineffabilia. *Es mag es keiner aussinnen* [19]. Credi solummodo [20] possunt, rationibus expendi certe [21] non possunt, quod aliquando intelliges, si solummodo expenderis, *wortzu das strohe gut ist.* [22] Ita benignitatis [23] diuinae consideratio est supra nostrum captum, dat enim Solem, Lunam, Stellas, Elementa, omnes creaturas, Corpus, Vitam, omniumque rerum usum, uictum et amictum, insuper etiam seipsum. Quid per hoc meretur? ut blasphemetur et occidatur eius [24] filius et ministri. Gratis creauit, gratis iusti-

---

11) fructuosius] Reb.: infructuosius
12) *Haec germanica, quae h. l in* Cod. *leguntur,* Rebenstockius *sic latine vertit:* in presepe et cruce Christi, etiam qui scrutatur maiestatem, obruetur a gloria.
13) Longanimus] Reb.: longanimis
14) *Denn wen — gleubte*] *haec sic vertit* Reb.: Si enim Deum creatorem esse, crederemus,
15) posset] Reb.: possit
16) *Pro his german. exhibet* Reb. *haec lat.:* sine vllo impedimento, imo multo facilius.
17) demisit se] *sic* Cod.; Reb.: se dimisit
18) *Haec germ. sic vertit* Reb.: Minimus sane est inter fratres Christus, sed quis credere potest?
19) *Haec germ. sic vertit* Reb.: et nemo perscrutari potest,
20) solummodo] Reb. *male:* summodo
21) expendi certe] Reb.: certe expendi
22) *Pro his germ. habet* Reb.: straminis vtilitatem.
23) benignitatis] Reb.: dignitatis
24) eius] Reb.: etiam

a) Cod. *habet h. l. notam marginalem:* Esai. 9. [vs. 6.]

ficauit. [*fol. 2ª*] gratis nutrit, gratis seruat. [25] Recitans exemplum Martinus Lutherus: Nocte praeterita duae auiculae [26] aduolabant in horto illius nidificantes, saepius [27] territae a praetereuntibus, dixit Lutherus: [28] *Ach du liebests voglein fleug nicht, ich gan dirs von hertzen wol, wann du mirs gleuben mochtest.* [29] Sic nos non confidimus, credimus Deo, [30] qui omnino nobis bene uult, *Er wil vns Ja nicht tzu tode schlagen, der seinen son vor vnns gegebenn hatt.* [31] Sed mundus non uult habere Deum corporeum, qui nascitur, praedicat, arguit mundum, crucifigitur *vnd schlecht den todt.* [32] Econtra incorporeum quaerit, honorat magno labore et impensis. Deus nunquam irascitur, quia misericors, [33] si irascitur, *so sint wir verloren,* [34] nunquam percutit, nisi permissiue [35] *durch gottes verhengnus.* [36] Vt si ego conniuerem, [37] ut quis Ioannem filium meum [38] percuteret. Hoc tamen solet facere [39] Deus [b], ubi ingratos et inobedientes nos uerbo esse [40] videt, Sathanae *permittit, mus sein hencker sein,* [41] ut peste, fame, gladio, *allerley* [42] calamitatibus nos flagellet. Ideo ut uel his malis nos ad se inuitet, ut ipsum quaeramus et inuocemus [c]. In libris Iudicum est pulcherrimus textus, ubi angelus in persona Dei sic loquitur: Toties [43] percussi uos, sed inde nihil reddimini meliores (opinor sub Gedeone esse factum [Ibi respondet populus:] [44] tantum

---

25) gratis nutrit, gratis seruat.] Reb.: gratis nutrit et seruat.
26) auiculae] *in* Cod. *primum erat scriptum:* ancillae, *quod deinde mutatum est in:* auicullae, Reb. *recte:* auiculae,
27) saepius] Reb.: quae saepius
28) Lutherus] Reb.: M. L.
29) *Haec germ. sic vertit* Reb.: mi auicula noli fugere, ex animo enim faueo tibi, si mihi et credere posses.
30) Sic nos non confidimus, credimus Deo,] Reb.: Sic nos Deo non confidimus,
31) *Haec germ. sic vertit* Reb.: non vult nos interficere, nec quaerit mortem peccatoris, qui filium suum dedit pro nobis,
32) *Pro his germ.* Reb. *exhibet haec lat.:* et occidit illum.
33) misericors] Reb. *addit:* est.
34) *Haec germ. sic vertit* Reb.: actum erit de nostra salute.
35) permissiue] Reb. *male:* promiscue
36) *Haec germ.* Reb. *vertit:* Deo permittente,
37) conniuerem,] *sic recte* Reb.: Cod. *calami errore:* conuiuerem,
38) meum] Reb. *hoc pron. male omisit.*
39) tamen solet facere] Reb.: tantum facere solet
40) verbo esse] *haec* Reb. *non habet.*
41) *Haec germ. sic vertit* Reb.: cogitur Sathan, vt sit carnifex illius,
42) *allerley*] Reb.: et varijs
43) Toties] Reb. *male:* Totus
44) (Ibi respondet populus,)] *haec, quibus hic locus clarior fiat, a* Reb. *addita, in* Cod. *non leguntur, eamque ob causam a me uncinis inclusa sunt.*

b) Nota marg. in Cod.: Deus operatur bona effectiue et percutit permissiue. Diabolus Dei carnifex.
c) N. M. in Cod.: Esai. 26. [vs. 9.]

redime nos, nunquam peccabimus, argue tu [45] nos Domine et fac nobis, quicquid uolueris, tantum redimas nos. ***Wan man sich dem man ergeben kan vnnd tzu fuss fallen, das er vns helffe. So hilfft er gewiss als ein getrewer gott, es felet nahr darann,*** [*fol. 2 b*] ***das wir vnns ihme nicht ergeben konnen,*** [46] facias (inquit populus) quodcunque nobis uoles, tantum libera nos. ***Steupe, Schlahe*** *d*: ***wir habens wol verdienet.*** [47] Sic Dauid cum peccasset numerando populum dicebat *e*) si peccaui et merui, me et domum meam percute, parce populo, ***was sollens die arme leuthe entgeltten. Da kontt vnser herrgott vor der demut Dauidis nicht tzornen. Derhalbenn wer sich mit ernst vor gott in Christo demuttigen kan, der hat schon gewonnen sache, sonst verlöhre vnser herrgott*** suam dignitatem, ***wan er nicht soltte seine machtt behaltten.*** [48] Eius [49] est misereri afflictorum, et parcere humilibus, ***er ist kein Tyran,*** [50] quod tota scriptura de eo celebrat. Si hoc non faceret, nemo ad eum ueniret, nemo inuocaret, nemo exaudiretur, nemo saluaretur, [51] nemo laudaret aut [52] gratias ageret Deo. In inferno autem quis confitebitur tibi. [53] ***Morden kan der teuffel wol.*** [54] Deus autem est autor uitae et consolationis. *f*) Hoc est suum officium. Itaque haec est uerissima ignorantia Dei, nescire quod ipse sit Deus consolator afflictorum, uitae et laeticiae dator [55] et largitor. Econtra uerissima Dei est cognitio, scire quod Deus non sit diabolus, Tyrannus, malefactor, sed simpliciter Deus, *GVTT*. Deus enim est aequiuocum, ut Euan-

45) tu] *apud* Reb. *deest.*
46) *Haec germ. sic vertit* Reb.: Si humili et animo contrito ad Deum accedere, illumque pro auxilio inuocare possemus, certe tanquam fidelis Deus opitularetur nobis, verum nos illi confidere eique subijcere nolumus,
47) *Pro his german.* Reb. *habet haecce lat.*: corripe nos, quia meriti sumus.
48) *was sollens — behaltten.*] *haec* Reb. *sic lat. vertit*: quid peccata mea ad subditos? ibi Deus prae humilitate Dauidis, irasci non poterat. Quare qui se potenti manu Dei per Christum subijcere potest, is certe causam habet optatam, et Deus etiam suam amitteret Diuinitatem, si non esset defensor suae maiestatis,
49) Eius] Reb.: quae
50) *Pro his germ. habet* Reb.: non est Tyrannus,
51) saluaretur,] Reb. *male*: salutaretur,
52) aut] Reb.: et
53) tibi] *ap.* Reb. *deest.*
54) *Pro his germ. habet* Reb. *haec lat.*: Diabolus homicida est, interficere optime potest,
55) dator] Reb. *male*: doctor

d) *N. M. in* Cod.: Augustinus: Macta, percute, occide.
e) Cod. *in marg.*: 2. Reg. 24. — *Item*: Humiliamini sub potenti manu Dei. — Reb. *in marg.*: Contritorum demissio.
f) Cod. *in marg.*: Ἀντίθεσις.

gelium proximae dominicae [56]) *g*) declarat, Matth. *h*. Aequinoca uero [57]) sunt, quorum idem nomen est. Ratio uero secundum substantiam est diuersa [*fol.* 3ª]. Vno itaque modo Deus dicitur diabolus. *h*) Videlicet Deus mortis, qua percutit, argnit, peculiariter damnationis. Lex Dei desperationis. [58]) Hic bene distingue hunc deum a uero, qui est uitae, iustitiae, salutis, consolationis et omnis boni quod dici potest Deus. Si non bene distinguis, maxime erras. Erroris enim mater est aequinocatio [59]) semper. Deus igitur optimus est Dominus, quem mundus bene tolerare posset, si uellet. *Woltten lieber selber gott sein.* [60]) Ipse tantum [61]) uult pro Deo haberi, iuxta primum praeceptum. *Begeret keiner steuer, geltt noch satzung.* [62]) Omnia spiritualia et corporalia largitur. *Das er allein vnser gott möcht sein, aber wir wollens nicht haben.* [63]) Sed Deus non uult esse dines, *kan seine gütter nicht schatzen, er könde es wol besser haben,* [64]) si uellet. Si ueniret ad Ferdinandum, Ducem Georgium, Papam, [65]) Doctorem Ionam [66]) et diceret: Tu Ferdinande, Georgi, Papa, Iona, hac hora morieris, [67]) nisi mihi dederis centum mille florenos, decem mille, [68]) quadringentos florenos. Tunc quilibet diceret: O libenter, modo uiuam. *i*) Sed nunc ingrati pro beneficijs illius infinitis, nunquam gratias agunt. Si deus parcior esset *k*) in donis suis conferendis (*er machets tzu geneis*) [69]) gratiores essemus. Si quemlibet hominem uno pede nasci sineret, et septimo anno alterum daret, decimo quarto

---

56) proximae (Cod.: proxime) dominicae] *ap.* Reb. *desunt.*
57) uero] Reb.: autem
58) Videlicet Deus — desperationis.] *horum loco* Reb. *exhibet haecce:* vim mortis, peccati, damnationis, desperationis.
59) aequinocatio] *sic recte* Reb.; Cod. *calami errore:* aequinotacio
60) *Haec germ. sic vertit* Reb.: ipsi pro Deo haberi vellent.
61) tantum] Reb.: tamen
62) *Haec germ. sic vertit* Reb.: nullam exigit pecuniam, nullos census,
63) *Das er* etc.] Reb.: vt solus pro vero nostro haberetur Deo, sed nolumus habere talem Deum.
64) *kan seine* etc.] Reb.: bona sua censere non potest, melius haberet
65) Papam,] *hanc vocem, quae in* Cod. *h. l. deest,* Reb. *addidit ob proxime sequentem v.:* Papa.
66) Ionam] Reb.: Ionam etc.
67) hac hora morieris,] Reb.: hac morieris hora,
68) decem mille,] Reb.: 1000 fl.
69) *Haec germ. sic vertit* Reb.: (nimis liberalis)

g) *N. M. in* Cod.: Inuocauit [*quippe quod* Matth. 4, 1—11. *pertinet ad diem dominicam, quae* Invocavit *appellatur*].
h) Cod. *in marg.:* Nomen per se semper est idem.
i) *Idem ibid.:* Vt uitam redimas, *Tuch, schuch, bruch,* omnia uendas.
k) *N. M. in* Cod.: Deus omnia abunde largitur.

anno [70]) manum unam, uigesimo [71]) alteram, tunc aq possemus Dei beneficia ex priuatione. At Deus omnia semel [72]) effundit, *giebts gar auff einmal, drumb ac nicht,* [73]) quotidiana [74]) uilescunt. Iam totum pelagi sui nobis donauit, omnes linguae et liberales artes gr tur, emuntur libri uilissimo precio. Opera omnia O ptem grossis, Vergilij quinque grossis, Terentius, Liuius Homerus litera Frobeniana dimidio uenduntur pretio. nostrae ignauiae, Deus suam misericordiam iterum cla satis parce nobis conferet. Deinde mendacia et irris adorabimus iterum, [76]) qui iam uerbum et ministr negligimus. O bone Deus, quam mirabilis es, qui c sapientiam sapientum. *Es hat noch mühe gnug, das u richtten, wan wir betten vnnd gott vmb hülff anschr* At impij temere Deo inuito [78]) uolunt concludere. Tu disponit, et nisi haec [79]) faceret, maiestatis suae gloria teret. Philosophi olim definierunt Deum [80]) sic: *l*) l circulus, cuius centrum est ubique, et circumferentia n *es ist wunderlich.* [81]) Voluerunt significare Deum om et nihil. *Vnser herrgott ist allenthalben,* [82]) et tan comprehenditur. *Ich finde ihn allein tzu Hierusalem,* imagine, quam ipse mihi proposuit. Est ubique, scilic Baptismo, praesepio, Sacramento, et in maiestate r est, neque in meis speculationibus etc. [85])

---

70) anno] *ap.* Reb. *deest.*
71) vigesimo] Reb.: et vicesimo
72) semel] Reb.: simul
73) *giebts — nicht,*] *haec ap.* Reb. *neque germanice, neq leguntur.*
74) quotidiana] Reb.: et quotidiana
75) Opera omnia — pretio.] *haec ap.* Reb. *desunt.*
76) adorabimus iterum,] Reb.: iterum adorabimus,
77) *Haec germ. sic vertit* Reb.: vix summo labore aliquid effice petrare possumus, etiamsi Deus pro liberatione et auxilio inuocetu
78) Deo inuito] Reb. *male:* inuicto Deo
79) haec] Reb.: hoc
80) definierunt Deum] *sic scripsi;* Cod.: definuerunt Deum; Reb.: finierunt
81) *Pro his germ. habet* Reb.: Mirabilis est Deus.
82) *Haec germ. sic vertit* Reb.: Deus noster vbique,
83) *Ich finde* etc.] Reb.: solum illum Hierosolymis inuenio,
84) scilicet] Reb.: videlicet
85) speculationibus etc.] Reb. *pro* etc. *addit:* aut cogitationibus.

l) *N. M. in* Cod.: Fertur definitio Apulei Aphricani.

[*fol. 4a*] TRINITAS. *)

Mysterium [86]) admirabile et ineffabile unum Deum simplicissime unum, *kan nicht einiger sein*, [87]) tres distinctas habere personas, quarum quaelibet est totus Deus, extra quam [88]) nullus est alius Deus. Nec tamen dicendum, m) quamlibet personam solam esse Deum, quod summus esset [89]) error, quasi diceremus, Deum nullum esse, cum qualibet persona exclusa. [90]) Hanc coelestem noticiam, ratio peccato corrupta originali apprehendere non potest. *Sie kan drey vnnd eins, eins vnnd drey tzu gleich tzusammen nicht reimen.* [91]) Ideo ratio captiuanda est in obsequium fidei. n) 2. Corinth. 10. *Es heist* [92]) credere non speculari, disputare. Quapropter Augustinus pie consulit, dicens: Vbi mentis est excessio [93]) ibi idonea fidei fit successio. Infoelicissimi igitur sunt arcanorum Dei scrutatores. Vt Syrach 2. dicit: [94]) Altiora te ne quaesieris, et fortiora te ne scrutatus fueris: Sed quae praecepit [95]) Deus, illa cogita semper, et in pluribus operibus eius ne fueris curiosus. Non est enim tibi necessarium, ea quae abscondita sunt oculis [96]) tuis uidere, *wir werden sonst gensen steigen, vnnd steigen vnns tzu tode wie* Maximiliano *geschach, den man kaum errettet.* [97]) Catechismus obseruandus. Lex Dei et uoluntas illius audienda, [98]) Christus homo factus osculandus, *darbei sollen wir beharren* [99]) et simpliciter credere, et haerere in non apparentibus. Hebre. 11.

---

*) Reb. I, fol. 4a lin. 4. — fol. 6a lin. 7. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 299 sqq. cap. 6.

86) Mysterium] *sic scripsi;* Cod.: Misterium; Reb. *corrupte*: Mynisterium
87) *kan nicht* etc.] *haec neque germ., neque lat. a* Reb. *exhibentur.*
88) quam] Reb.: quem
89) esset] Reb.: est
90) cum q. p. exclusa.] Reb.: cum qualibet persona exclusa, totus Deus esset exclusus, et quaelibet persona esset exclusa.
91) *Sie kan* etc.] *haec germ. sic vertit* Reb.: tria et vnum, vnum et tria, hoc est, trinitatem et vnitatem coniungere ratio non potest.
92) *Es heist*] Reb.: dicitur,
93) excessio,] Reb.: egressio,
94) Syrach 2. dicit:] Reb.: Syrach capite secundo.
95) quae praecepit] Reb.: quae praecipit tibi
96) oculis] Reb.: ab oculis
97) *Haec germ. sic vertit* Reb.: alias insequemur Damas, et inde in summum incidamus periculum, sicuti Maximilianus Imperat. qui difficillime ex ingenti periculo liberari potuit.
98) audienda,] Reb.: obseruanda,
99) *darbei* etc.] Reb.: ibi perseuerare debemus

m) *N. M. in* Cod.: Correctio.
n) *N. M. ap.* Reb.: Credere in rebus diuinis necessarium.

[*fol.* 4ᵇ] Trinitatis [100]) agnitio uera, coelesti reuelatione per uerbum apprehenditur, [1]) et illius uestigia in creaturis demonstrantur. In sole substantia, splendor et calor. In fluminibus substantia, fluxus, potentia. Sic in artibus Pater est Grammatica, dat enim [2]) uoces, estque ipse fons. [3]) Filius est Dialectica, dans dispositionem rerum, est λόγος disponens omnia. *So sol es sein.* [4]) Spiritus sanctus est Rhetorica, *bleset vnnd treibet* [5]) uiuificando. Sic in Astronomia, Motus, Lumen et Influentia. In Musica tres notae, Re, Mi, Fa. In Geometria tres dimensiones, Linea, Superficies, et Corpus. In dictione apud Hebraeos tres literae substantiales. In Arithmetica tres numeri. In Grammatica tres partes orationis principales. In Dialectica, definitio, diuisio et [6]) argumentacio. In Rhetorica, dispositio, elocutio, actio seu gestus [7]), (nam inuentio et memoria non sunt artis, sed naturae) [8]). Sic etiam quaelibet res habet pondus, numerum et figuram: Ita in omnibus creaturis licet inuenire et cernere Trinitatem istam diuinam esse impressam. Haec optima signa neglexerunt Scholastici, Sophistae et inepta excogitarunt.

Anno 38. 29. Decembris D. Martinus Lutherus [9]) habuit egregiam concionem in templo de Trinitate, super locum Ioan. 1. [10]) In principio erat Verbum, praesente de Anhalt principe [11]) Georgio. Vesperi domi multa dicebat de hoc insigni articulo fidei, qui omnem rationem et intellectum superaret. Vnum esse Trinum, [12]) Econtra Trinum [*fol.* 5ᵃ] esse unum, nullus Arithmeticus, Geometer, [13]) Iudaeus, Iurista, Turca apprehendere potuit. Neque patris et filij carnalis similitudo et [14]) imago satisfacit. *Es ist ein schwach Bielti,* [15]) in qua tantum discrimen personarum apprehendimus, sed quomodo illae duae personae sint una inseparabilis essentia, nulla crea-

---

100) Trinitatis] Reb. *male:* Trinitas
1) apprehenditur,] Reb.: amplectitur,
2) dat enim] Reb.: dans
3) estque ipse fons.] Reb.: estque ipsa φόνος vel fons.
4) *So — sein.*] Reb.: Sic requiritur
5) *Pro his germ. exhibet* Reb.: et operatur
6) et] *a* Reb. *omissum est.*
7) gestus.] *sic recte* Reb.; *in* Cod. *legitur*: questus.
8) (nam — naturae)] Reb. *haec sine uncinis exhibet.*
9) D. Martinus Lutherus] Reb.: M. L.
10) super locum Ioan. 1.] Reb.: supra Iohan. 1.
11) de Anhalt principe] Reb.: principe de Anhalt
12) Vnum esse Trinum,] *horum loco habet* Reb.: Et
13) Arithmeticus, Geometer,] Reb.: Arithmeticus, Mathematicus, Geometer,
14) et] Reb. *male:* est
15) *Es ist* etc.] Reb.: infirma imago,

tura potest demonstrare. Basilius quidem optimam [16]) imaginem ponit, scilicet [17]) quod omnes homines dicuntur homines rationales, propter rationem communem. *Das was vernunft hat, das ist ein mensch.* [18]) Sed illi homines sunt distincti, quamuis in genere nomen [19]) habent, in specie [20]) tamen sunt diuersissimi, quia alter alterum longe excellit. Ideo prohibitum sit [21]) Christianis arcana illa extra scripturam inquirere, quae erant contra rationem. [22]) Naturalia enim, non possumus perspicere, [23]) ut uirtutem uisiuam, aquam pupillae ex ocalis. Item articulatas uoces ex [24]) linguae uibratione. Item repentinam concoctionem, et cibi [25]) mutacionem in stomacho. *In tzweien stunden hat ers verdewet. Können wir das nicht erfaren,* [26]) multo minus arcana diuinae maiestatis consilia.

DISCRIMEN INTER GENERATIONEM ET PROCESSIONEM. [27])

Generatio est a mente, quia mens format imagines, ut quando cogitas de tuo patre, in mente formas imaginem illius, ut eum quasi astantem iudices. Sic Deus pater cogitans se ipsum, generat imaginem [*fol. 5*[b]] sui, quae est filius. Deus uoluit [28]) hoc in homine esse, ut de ipsius Dei natura [29]) etiam aliquid possemus cogitare. Sed hoc interest inter imaginem Dei et nostram. Nos [30]) non transfundimus in illam imaginem a mente formatam nostram essentiam, Deus autem communicat.

Processio est a uoluntate. Sicut enim in corde sunt habitus, qui in uero amore effunduntur, sicut in suauissimo

---

16) optimam] *ap.* Reb. *deest.*
17) scilicet] Reb.: videlicet,
18) *Haec germ. sic vertit* Reb.: homo enim est animal rationale.
19) nomen] Reb. *aptius*: idem nomen
20) in specie] *sic* Reb.; Cod.: spm̄ (*i. e.* speciem)
21) sit] Reb.: fuit
22) quae erant contra rationem.] Reb.: quae contra rationem erant.
23) perspicere,] Cod. *calami errore:* pespicere,
24) ex] Reb. *male:* et
25) cibi] Reb. *corrupte:* vbi
26) *In tzweien* etc.] Reb.: in duabus horulis concoxit cibum in stomacho, si haec percipere non possumus,
27) Discr. inter g. et pr.] *sic* Cod.; Reb. *post* processionem *addit:* Filij et Spiritus sancti.
28) quae est filius. Deus uoluit] Reb.: qui est Filius Deus, voluit
29) natura] *sic recte* Reb.; Cod. *calami errore:* nam (*i. e.* naturam)
30) Nos] *sic recte* Reb.; Cod.: Nec

basio [31]) apparet, quod pater dat dulcissimis liberis Ibi cum [32]) suo amore transfundit quendam habitum seu ritum. Ita a uoluntate patris et filij propter ingentem se amorem procedit halitus, quo filius patrem complect et pater filium. Cum quo halitu etiam nos complectu Estque magnum beneficium. Quid enim sumus, nisi c minatum stercus, et tamen iste [33]) halitus seu spiritus a luntate patris et filij procedens in nos effunditur. Imo stus iubet petere, et obiurgat nos ignauos, quod non timus etc. [33a])

[*fol.* 6a] CHRISTVS. *)

Quod Hiesus Christus aeterni Dei patris filius, unicus, substantialis sit, [34]) Catholica [35]) Ecclesia credit et confit Est enim certificatum promissionibus Patriarchis exhibitis, firmatum prophetarum uaticinijs, demonstratum uoce et d praecursoris, manifestatum doctrina et miraculis Christi berrimis. Esto illius forma in specie [36]) serui humilima, tibus stulticia, Iudaeis scandalum sit. [37]) Attamen Esaias [38]) Christi personam seruilem longe ante depingit, ubi eum u uirgultum. ***Ein kleines spruslein,*** [39]) radicem de terra siti in quo neque species, neque decor est, [40]) despectum rum nouissimum, uirum dolorum et scientem infirmita ***Der vnglücks gewontt ist.*** [41]) Sicut per totum caput persona et passio clarissime depingitur. Ideo Paulus [42]) lip. 2. Christi exinanitionem demonstrat: Qui cum in f Dei esset, non rapinam arbitratus est, esse Deo aequa sed semetipsum exinaniuit, formam serui accipiens obe

*) Reb. I, fol. 6a lin. 8. — fol. 7a lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. ge p. 304 sqq. cap. 7.

31) basio] *sic* Reb.; *in* Cod. *primum erat scriptum:* basilio, *quod mutatum est in:* basidio *vel* basiolio (? *pro* basiolo)
32) cum] *sic* Cod.; Reb.: enim
33) iste] Cod. *male:* istae
33a) etc.] *a* Reb. *abest.*
34) Chr. aet. D. patris filius unicus, consubstantialis sit,] Reb.: Chr., a Patris, vnicus consubstantialis Filius sit,
35) Catholica] Cod. *calami errore:* Chatolica
36) specie] *sic scripsi;* Cod. *male:* spetiae, Reb.: speciem
37) sit.] *ap.* Reb. *deest.*
38) Esaias] Reb.: Esaie
39) *Haec germ. a* Reb. *absunt.*
40) est,] Reb.: sit,
41) *Der* etc.] *haec germ. sic vertit* Reb.: qui periculum pati potest.
42) Paulus] Reb.: et Paulus

usque ad mortem etc. Haec Christi forma gentibus stultitia, Iudaeis scandalum, [43]) credentibus autem uocatis, uirtus et sapientia [44]). 1. Corinth. 1. Sicut in Christi [45]) conuersatione cum suis discipulis demonstratur, quae constat fuisse omnium iucundissima et familiarissima. *Dan er hat sich sehr hoch gedemuttiget,* [46]) o) quod fieret homo similis nobis. *Er hat den Jungern tzu tisch gedienet, eingeschenckt, die fusse gewaschen, ire schwacheit getragen. dz sein die Jünger als gutte einfeltige leutte tzu letzt gewenet, habens lassen geschehen,* [47]) et ita Christus compleuit suum officium, qui uenit ministrare, non ministrari, [*fol. 6b*] *Er wollte knecht sein der gutte herr. Es ist ein hoch exempel, vnns eben hoch gestecht, das sich der so hoch demüttiget vnd duldet, der die gantze welt mit einem finger het konnen vmbkeren.* [48]) Christus enim [49]) et Satan [50]) diuersissimi sunt operis et officij. Ille enim autor est uitae, et conseruator iustitiae, creator coeli et terrae, etc. Hic uero est mortis et peccati auctor, [51]) perditor et uastator coeli et terrae, et omnium operum Christi. Summa omnia mala, omnes [52]) morbi, afflictiones, sunt opera Satanae. Verba Christi sunt efficacissima. *Einfeltige, aber gewisse wordt, haben hende vnnd fusse,* [53]) excedunt omnem sapientiam, consilia, astutiam callidorum, [54]) sicuti in Euangelio hoc [55]) uidemus, quam simplicissimis uerbis Christus sapientiam Pharisaeorum confutat, *das sie niergent auss wuschen.* [56]) Syllogismus est satis acutus. Matth. 22. [57]) Reddite Caesari

---

43) scandalum,] Reb.: scandalum fuit,
44) sapientia.] Reb.: sapientia salutifera.
45) Christi] *ap.* Reb. *deest.*
46) *Haec germ. sic lat. reddit* Reb. Tantam enim humilitatem praebuit,
47) *Er hat* etc.] *haec* Reb. *sic transtulit:* fuit enim minister in coena suorum discipulorum, lauit illis pedes, infirmitatem illorum portauit, et harum rerum Discipuli Christi, tanquam homines simplices assuefacti, haec fieri tandem permiserunt.
48) *Haec germ. sic vertit* Reb.: Dominus ipse libere formam serui accepit. Magnae humilitatis exemplum est, quod ipsa Diuinitas se ita exinaniuit, quae tamen hanc mundi machinam vno digito destruere potuisset.
49) enim] *a* Reb. *abest.*
50) Satan] Cod. *male:* satham
51) est mortis et peccati auctor,] Reb.: author mortis et peccati, *(omisso verbo:* est)
52) omnes] *a* Reb. *abest.*
53) *Einfeltige* etc.] *haec neque germ., neque latine ap.* Reb. *leguntur.*
54) astutiam callidorum,] Reb.: astutiam, calliditatem callidorum,
55) hoc] Reb. *omisit.*
56) *Haec germ.* Reb. *sic latine reddit:* vt rationem euadendi nesciant.
57) Matth. 22.] *ap.* Reb. *deest.*

o) *N. M. in* Cod.: *Christus ist seiner Jünger* Calefactor.

quae sunt Caesaris, ubi neque praecipit, neque prohibet dari censum, sed illorum uerbis et argumentis eos conuincit, quasi dicat: *Hat ihr den keiser so weit lassen einreissen, das ihr seine müntz habet: Jhe so gebet ihm auch, dz ihr ihm schuldig seit.* [58])

[*fol.* 7ᵃ] CHRISTI REGNVM. *)

Deus sibi et Ecclesiae suae [59]) optimum regnum praeseruauit, quod non exactione [59a]) legali, sed libertate [60]) geritur spontanea. Christus *p*) enim dicit: Baptizo [61]) te, catechizo te, absoluo te, praedico tibi, consolor [62]) te, si credis, habes thesaurum aeternum. Si non credis, *so ist der schade dein, mir gehet nichts daran abe.* [63]) Sed politica regna exactione [63a]) gubernantur, fac hoc, omitte illud, nisi obtemperaueris mihi, [64]) *so geschicht mir schaden,* [65]) tunc punio [66]) te, si autem obtemperaueris mihi, *so ist es mein fromen.* [67]) Ita politicum regnum quaerit suum commodum cum exactione dura. Christi autem regnum nostram utilitatem proponit, *mit freundtlicher heimstellung tzu vnns selber, das gehet auch in* electis *fein fordtt.* [68]) Sed politiae quo sunt rigidiores legibus, dicentes: *so vnnd so muss es gescheen,* [69]) eo minus procedit, *gehet wieder den strom.* [70]) Sed Christus contemnitur ab ingrato mundo. *q*) Haustus aquae et cereuisiae sitim restinguit, frustum panis famem tollit. Christus est remedium contra

---

*) Reb. I, fol. 7ᵃ lin. 9. — fol. 7ᵇ lin. 6. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 345. cap. 20. §. 28.

58) *Hat* [*i.q.* Habt] *ihr* etc.] Reb. *lat.:* Si Caesar apud vos tantae est authoritatis, vt eudet nummos: Ergo date Caesari quae sunt Caesaris.
59) Ecclesiae suae] Reb.: suae Ecclesiae
59*a*) exactione] *sic recte* Reb.; Cod. *secunctim:* ex actione
60) libertate] Reb. *typograph. errore:* liberate
61) Baptizo] Reb.: Ego baptizo
62) consolor] *sic recte* Reb.; Cod.: consulor
63) *so ist* etc.] Reb. *lat.:* tibi, non mihi nocebit,
63*a*) exactione] *sic scripsi*; Cod. *et* Reb. *seiunctim:* ex actione
64) mihi] Reb. *omisit.*
65) *Haec germ. sic vertit* Reb.: damnum inferatur mihi,
66) punio] Reb.: puneo
67) *so ist* etc.] Reb.: eo melius habebis.
68) *mit* etc.] *horum loco habet* Reb.: nobis ipsis rem fideliter, commendans, et sane foelicem habet processum apud pios, et amantes Euangelij.
69) *Haec germ.* Reb. *sic vertit:* sic volo, sic iubeo.
70) *gehet* etc.] Reb.: et contrarium agitur.

p) *N. M. in* Cod.: Ἀντίθεσις Regni Christi et mundi.
q) *Ibid.:* Mundus Christum spernit, nec desiderio eius ut aliarum rerum tangitur.

mortem. *Es will vnns aber nicht eingehen,* [71]) sicut Simeon dixit: Quia uiderunt oculi mei, etc. *O wie gierich ist ein dürstiger nach trincken, vnnd des Christi will niemandt gierig sein, der Ewig seligen kan.* [72])

[*fol.* 7b] ECCLESIA [*]) QVAE REGNVM CHRISTI DICITVR. [73])

Perpetuum certamen omnibus seculis a condito mundo flagrauit zelo ardentissimo de Ecclesiae titulo. Nam impij et hypocritae, Dei hostes Ecclesiae titulum sibi uendicarunt [*]), et hoc praetextu ministros uerae Ecclesiae, Patriarchas, Prophetas, [74]) Christum, Apostolos, [75]) Doctores, Confessores persecuti sunt, quod dissidium ad finem usque seculi permanebit, praecipue in hac ultima mundi [76]) senecta. Contra hoc scandalum pij consolationem apprehendant, certo scientes Deum sibi semper coetum [*]) colligere, etiamsi sit grex pusillus, qui sit Ecclesia uera catholica, quae suo spiritu et [77]) uerbo supra Christum petram aedificata contra portas Inferorum praeualebit. Matth. 16. et ultimo. Ego [78]) uobiscum sum omnibus diebus usque consummationem seculi. [79]) Item. Non relinquam uos orphanos. Gaudete ego uici mundum, et princeps mundi iam iudicatus est. Sciamus ergo certo Ecclesiam [80]) esse coetum uisibilem a Spiritu sancto collectum, in quo incorrupta Euangelij uox, et legitimus Sacramentorum usus pia confessione retinetur, contra errores et infinitas idolatrias. Ideo dicitur Vna sancta catholica Ecclesia, contra sectas et haereses, quae Christi personam, naturas, officium et merita

*) Reb. I, fol. 7b lin. 7. — sqq. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 328 sqq. cap. 20.

71) *Pro his germ. habet* Reb.: verum noluimus haec intelligere,
72) *O wie* etc.] Reb. *haec sic lat. reddit:* O quam desiderat aquam vel potum aliquem sitiens, et Christum dominum nostrum, qui nos saluare potest, et vult, nemo desiderat.
73) ECCLESIA — DICITVR.] *pro hac inscriptione, quae in* Cod. *legitur,* Reb. *habet hasce duas:* ECCLESIA. — Certamen de titulo Ecclesiae.
74) Prophetas,] Reb.: et Prophetas,
75) Apostolos,] Reb.: et Apostolos,
76) ultima mundi] Reb.: mundi vltima
77) et] Reb.: ac
78) Ego] Reb.: Ecce ego
79) omnibus diebus usque consummationem seculi.] Reb.: vsque ad consummationem seculi, omnibus diebus.
80) Ecclesiam] *haec vox a* Reb. *abest.*

*) *N. M. in* Cod.: Hypocritae et hostes Dei nolunt esse et uideri Ecclesia.
*) *Ibid.*: Ecclesia coetus exiguus et sperans in nomine Domini.

negant, magistri mendaces, alios cultus superstitiosos, Idolatrias, propriae iustitiae *ἐθελοτρησκείαν* [81]) effingentes, sectas perniciosas superinducentes, Christum negantes, [82]) qui eas redimit. [83]) 2. Petr. 2. Impossibile igitur est Ecclesiam absque sanguine conseruari, imo sanguine confessorum irrigatur et consistit, quia Sathan aduersarius [*fol.* 8ª] mendax et homicida, Christum et illius doctrinam odit et persequitur, ***vnnd es verdreust mich, dz ich mein blut ins grab tragen sol.*** [84]) Nam praedicatores monachi multum sanguinis fuderunt. [85]) Ideo Deus solus [86]) hunc coetum colligit, regit [87]) et conseruat. ***Drum sagen wir tzu vnnsern herrgott, wil er seine kirche habenn, so mag er sie erhalltten, denn wir konnens nicht halttenn, So wirs auch vermöchten, soltten wir die stoltzesten Esel werdenn, so vnter dem hiemel werenn. Das heist: ich sages vnnd thues.*** [88]) Deus autem tantum dicit, nihil facit iuxta opinionem impiorum. [89]) Ideo Ecclesia est congregatio populi pendens in rebus non apparentibus. Impij uero in ea nihil conspiciunt, quam infirmitates seu imbecillitates [90]) scandala, peccata. Ideo sapientes mundi in forma illius offenduntur, quae [91]) scandalis et sectis sit subiecta, quia somniant Ecclesiam puram, sanctam, immaculatam, columbam Dei. Verum est, coram Deo Ecclesia habet illam faciem, sed coram mundo est similis suo sponso Christo. Esaiae 53. ***tzurhackt, tzurkratzt, vorspeit, gecreutziget, verlacht.*** [92]) Figura Ecclesiae et [93]) Christi est ouis, ***Die lassens wol bleibenn bei gleichen.*** [94]) Hypocritarum uero figura, serpens, Vipera, Aspis, quod experimur [95]) in odio amarulentissimo [96]) erga religionem, quod

81) *ἐθελοτρησκείαν*] Reb.: *ἐθελοτριακείαν*
82) negantes,] Reb.: negando,
83) eas redimit] Reb.: eos redemit.
84) ***Haec germ. sic vertit*** Reb.: et male me habet, sanguinem meum mecum sepeliri.
85) fuderunt] Reb.: effuderunt.
86) Deus solus] Reb.: solus Deus
87) regit] *ap.* Reb. ***deest.***
88) ***Drum sagen*** etc.] ***haec*** Reb. ***sic latine reddit:*** Ideo ad Deum nostrum dicere solemus, si velit sibi conseruare Ecclesiam, bene, in nostra enim potestate illam tueri ac defendere non esse, et si possemus, asini sub coelo superbissimi essemus, verum vox Dei ita sonat. Ego dico, Ego facio:
89) facit iuxta opinionem impiorum.] Reb.: facit (iuxta humanam rationem)
90) ea nihil conspiciunt — imbecillitates,] ***haec, quae etiam*** Reb. ***exhibet, in*** Cod., ***ubi in contextu omissa erant, in margine adscripta sunt.***
91) quae] Reb.: quod
92) ***Haec germ. sic vertit*** Reb.: Vulnerata, consputa, crucifixa, contempta.
93) et] *ap.* Reb. ***deest.***
94) ***Die lassens*** etc.] ***haec ap.*** Reb. ***neque germ., neque lat inueniuntur.***
95) experimur] Reb. ***male:*** expiremur
96) amarulentissimo] ***sic*** Reb.; Cod.: amarulentissima

odium excellit longe [97]) omnia humana et fratrum odia. Sicuti [98]) experti sumus in Oecolampadio, Zuinglio, Bucero et alijs, qui primo placidissime scripserunt, nos adhortantes ad Euangelium, postea [99]) [*fol.* 9ᵇ] uiperae facti sunt. [100]) Status papisticae controuersiae est, quod papa gloriatur se esse caput Ecclesiae, et omnes damnat, qui non uiuunt sub illius potestate dicens: Esto, Christus sit caput Ecclesiae. *So muß man dennoch auch ein leiplich heupt auff Erden haben* (quod libenter concessissem papae, modo Euangelium docuisset). Insuper arrogabat sibi autoritatem supra Ecclesiam et scripturam. *Es dorffte niemandt die schrifft auslegenn*, quam solus papa ex suo cerebro, qui se dominum supra Ecclesiam glorabatur, quae esset Domina supra scripturam, ut omnes illi cedere deberent. Hoc mihi intollerabile fuit, et me prouocauit, ut contra papatum scriberem. Aduersarij adhuc hodie fatentur nostram Doctrinam esse ueram, Sed ita sese defendunt, quia a papa nondum sit approbata. Dux Georgius infensissimus [1]) hostis idem fatetur, *Ich wiel aber am Jüngsten tage gar redtlich mit ihm reden:* Audi Dux Georgi, credis te Baptizatum, credis utramque speciem coenae a Christo institutam, credis nostram doctrinam esse ueram? tunc respondebit: Credo. Sed quia papa non approbauit etc. *fahre hin tzu deinem gott*, quia uoluisti Deo honorem dare. Et illi qui autoritatem Ecclesiae ita iactitant contra manifestum uerbum, sunt ineptissimi, Sicut quidam dixit: *Ich woltt den son gerne lieb haben, ich mus die mutter tzu vor todt schlagen.* Plus tribuunt Ecclesiae genitae quam uerbo gignenti, sed Dei gratia hoc testimonium habemus, quod non simus [*fol.* 9ᵃ] haeretici, sed σχισματικοί, [2]) Cum ipsi sint culpa separationis nostrae. [100]) Deus Ecclesiam suam in medio mundo inter infinitas [3]) externas actiones et uocationes posuit uel [4]) collocauit, [t]) ne Christiani Monachi essent: sed in communi societate inter homines uiuerent, ut opera nostra et exercitia fidei omnibus innotescerent. Nam societas (ut [5]) inquit Aristoteles) non est sibi

---

97) quod odium excellit longe] Reb.: quod longe excellit
98) Sicuti] Reb.: sicut
99) postea] Reb.: deinde
100) Status papisticae controuersiae — — — culpa separationis nostrae.] *haec ap.* Reb. *h. l. non reperiuntur.*
1) infensissimus] Cod. *calami errore*: iusenssissimus
2) σχισματικοί,] *sic scripsi*; Cod. *habet*: σχησματικοί.
3) infinitas] *sic* Reb.; Cod. *calami errore*: infinatas
4) uel] Reb.: et
5) ut] Reb.: vti

t) *N. M. in* Cod.: Deus Ecclesiam non uult esse otiosam.

finis, sed est mediatus. Vltimus autem finis est, docere inuicem de Deo, Vbi Aristoteles asserit, quod non medicus et medicus, neque arator et arator, sed medicus et arator faciunt societatem. Nam tria sunt uitae genera, Docendum est, Gubernandum est, Laborandum est, ex ijs etiam constat [6]) ciuitas. Ideo Plato inquit: Sicut boues non reguntur a bobus, et caprae a capris, [u]) ita homines non reguntur ab hominibus, nisi Heroicis.

Anno 38. 4. Decembris D. [7]) Philip. Melanchthon obtulit Martino Luthero reformationem scriptam Papistarum, sub Duce Georgio satis duram, [8]) qua cursorie perlecta respondit: Ipsi nolunt [9]) Ecclesiam reformare suis cogitationibus et humana sapientia. At res illa omnibus humanis consilijs sublimior est. *Wann vnser herrgott hat seine kirchen reformiren wollen,* [10]) [v]) id diuina non humana authoritate est factum, sicut tempore Iosuae, Iudicum, Samuelis, Regum, Apostolorum, Augustini, et nostro seculo. *Ich sehe wol, die papisten fürchten sich,* [11]) plus timent Ducem Georgium quam Lutherum, *Sie haben* Ducem Georgium *tzu gevatter gebetten, woltten sein gerne wider los werden.* [12]) [*fol. 9*[b]] Nam si ipsius reformatio procedere deberet, *so müste der bapst seine pracht lassen,* [13]) Et Episcopus Moguntinus [w]) tantum equos alere, [14]) et sic de alijs, *müsten tzu fus lernenn gehen die Junckern. Ich wiel gerne sehen, was die papisten vnnd der* Dux Georgius *fur eine kirche wollen anstellen,* [15]) an exemplum [16]) Ecclesiae primitiuae, Apostolorum tempore, an martyrum, an haereticorum. Ibi

---

6) etiam constat] Reb.: constat etiam
7) D.] *a* Reb. *abest.*
8) sub Duce Georgio satis duram,] Reb.: sub Du. G. (*ceteris omissis*)
9) nolunt] Reb.: volunt
10) *Haec germ. sic vertit* Reb.: Quando Deus Opt. Max. Ecclesiam suam reformare voluit,
11) *Ich sehe* etc.] Reb.: Video Papistas in maximo versari periculo et timore,
12) *Sie haben* etc.] Reb.: D. Georgium ad conuiuium inuitarunt, verum vt discedat, efficere non possunt.
13) *so müste* etc.] Reb.: tum demum Papae diminueretur potestas.
14) tantum equos alere (*scil.* deberet)] Reb.: tantum 14. equites aleret,
15) *müsten tzu fus* etc.] Reb.: necesse haberent illi Magnates incedere pedibus. Libentissime viderem, qualem Ecclesiam D. Georgius et Papistae instituerent,
16) an exemplum] Reb.: an ad exemplum

u) *N. M. in* Cod.: Plato 4. de legibus. Quemadmodum boues non a bobus nec caprae a capris reguntur, sed a natura praestantiore, nidelicet ab hominibus, sic natura humana infirmior est, quam ut seipsam regere possit.
v) *N. M. in* Cod.: Reformatio Ecclesiae solius Dei opus. — *ap.* Reb.: Reformationes Ecclesiae coelitus.
w) Cod. *in marg. de hoc Episcopo adnot.*: Qui tres Episcopatus habuit.

illis lectione omnium Patrum, et erunt infoelicissimi [17])

a Ecclesia Dei gratia, proxima est Apostolis. Ha-
im sanam doctrinam, Catechismum, Sacramenta,
itiae et oeconomiae. Manente et florente uerbo Dei,
m Ecclesiam constituit, omnia salua sunt. Papistae
i [18]) ex canonibus et decretalibus Ecclesiam consti-
mt, illi facient concordantiam [19]) discordantiarum,
i lauabunt, *werdenn nichtes ausrichten mit ihrer mühe
it.* [20]) Vtcunque rationis sapientia freti etc. [21]) Mo-
s traditionibus conscientias rexerunt, [22]) et fuerunt
picureis, papisticis Cardinalibus, [23]) qui corporaliter
Sint also eittel Juristen wordenn, [24]) sed maxima
onscientiarum. *Ach lieber herr gott,* [25]) nomen Ec-
iit praetextus pessimorum errorum. Papistae sibi
n uel hunc [26]) titulum arrogant *x*), cum sint ipsissimi
clesiae, partim [27]) Epicurei, partim [27]) idolatrae. Ideo
estimatio absque uerbo Dei non est curanda. Econ-
antia fanaticorum etiam non est ferenda, [*fol. 10ª*]
esiae autoritatem plane reijciunt, *wollen ihrem kopffe
en.* [28]) Sententias probatissimas optimorum [29]) oderunt.
tum [30]) opiniones ex Scripturae locis admirantur.
eccant. Ideo Ecclesiae ratio diligenter habenda est.
m locus Augustini non a partibus Papistarum, ubi
angelio non crederem, nisi Ecclesiae authoritas [31])
et, Vbi Augustinus non ea opinione scripsit, quam
confinxerunt, quia Augustinus [32]) uoluit scribere
a non credenda, sicut alius locus eiusdem scriptoris
Nolo meis scriptis plus credi etc. [33])

---

itores.] Reb.: mutatores.
Reb.: quia
ordantiam] *sic recte* Reb.; Cod.: concordantia
ae germ. Reb. *sic vertit*: nihil omnino efficient, frustra laborabunt,
etc.] *sic scripsi*; Cod. *male*: fretur etc., Reb.: freti (*omisso*: etc.)
runt] Reb.: vexarunt
isticis Cardinalibus,] Reb.: Papisticis, Cardinalibus.
t also etc.] Reb.: omnes iura sunt professi,
i etc.] Reb.: O bone Deus,
e) *ap.* Reb. *deest.*
im] *sic* Reb.; Cod. *utroque loco*: partem
llen etc.] Reb.: illorum tantum iudicium verum est.
morum] *ap.* Reb. *deest.*
tum] Reb. *male*: tantam
lesiae authoritas] Reb.: authoritas Ecclesiae
ustinus] Cod. *calami errore*: Austinus
i credi etc.] Reb.: quidquam credi (*omisso*: etc.)
M. in Cod.: Ecclesiae titulo multi abutuntur. — *ap.* Reb.: Ecclesiae
a gloriatio apud impios.

Sophistae Sanctum Paulum cauillati sunt, quasi confuse et obscure [34]) scripsisset. *Ach lieber herr gott, dieser schatz* [35]) sacrae scripturae tantum pertinet ad cor contritum, humiliatum et [36]) trementem spiritum. Impij uero debent argui, et illorum gloriatio confundi, sicut Stephanus [37]) fecit. Actor. 7. qui loquebatur contra Hierusalem, legem regnantem, populum florentem, Deum praecipientem, *Ist warlich ein trefflicher scharffe predigt gewest.* [38]) Titulus Romanae Ecclesiae nihil est ad gloriam Hierusalem et populi Iudaici. Et miror, quod Papa Romanam Ecclesiam principalem gloriatur, cum Hierosolymitana [39]) sit mater, ubi Iacobus praedicauit. Deinde Antiochena, [40]) unde Christiani acceperunt appellationem. Tertio Alexandrina. Quarto Romana, quamuis illam praecesserunt [41]) Galatae, Corinthij, Ephesij. [42]) *Ist es den so gros dingk, das* S. Petrus *ist tzu Rom gewest,* [43]) cum Hierosolymis Christus fuerit [44]) saluator, et omnes articuli nostrae fidei ibi facti [45]) sint. Iacobus ibi [46]) ordinatus, et columna Ecclesiae ibi resedit. Extrema ira Dei est, [47]) ita in uanitate gloriari, et multorum figmentis conscientias onerare. [48])

[*fol.* 10[b]] D. Martinus Lutherus interrogatus, respondebat, [49]) Ecclesiam gentium non aequalem esse [50]) Iudaeorum. Quid enim (excepto Christo) in toto Nouo Testamento simile est tantum prioribus tribus capitibus γενέσεως [51]) de creatione. Magna profecto maiestas et creationis, ideo cecinit [52]): Conditor alme siderum, Aeterna lux credentium, [53]) etc. Considerate liberationem ex Aegypto, mare rubrum, nubem,

---

34) confuse et obscure] Reb.: obscure et confuse
35) *Ach* etc.] Reb.: O bone Deus, nobilissimus ille thesaurus
36) humiliatum et] Reb.: et humiliatum, ac
37) Stephanus] Reb. *huic nomini praefixit:* S.
38) *Ist* etc.] Reb.: vere praedicatio poenitentiae fuit insignis.
39) Hierosolymitana] Reb.; Ierosolyma
40) mater, ubi Iacobus praedicauit. Deinde Antiochena,] Reb.: mater. Deinde Antiochena, vbi Iacobus praedicauit,
41) praecesserunt] Reb.: praecesserint
42) Ephesij.] *sic* Reb.; Cod.: Ephesini.
43) *Ist es* etc.] Reb.: Est ne res adeo praeclara D. Petrum fuisse Romae,
44) Christus fuerit] Reb.: fuerit Christus
45) facti] Cod. *calami errore:* facte
46) ibi] *a* Reb. *h. l. abest.*
47) est] *sic* Reb.; *in* Cod. *non legitur.*
48) multorum figmentis conscientias onerari.] Reb.: multorum conscientias figmentis onerare.
49) respondebat,] Reb.: respondit,
50) non aequalem esse] Reb.: non esse aequalem
51) γενέσεως] *sic recte* Reb.; Cod.: γενέσεας
52) cecinit] Reb.: canunt
53) Aeterna lux credentium,] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*

columnam, manna, [54]) sed ea [55]) omnia apud Iudaeos assiduitate vilescebant. Vide quaeso Baptismi authoritatem, quae in principio excellens fuit. *Sint wir nicht der Tauffe also gewonet*, vt negligamus, *vnnd darfür einem tants oder stechens nachlauffen?* [56]) Considerate, an quisquam Psalterij [57]) lectionem ita admiretur, vt [58]) Terentij aut Ciceronis. Quidam Papistae initio Euangelij clamabant, nos praedicare decem praecepta, cum id esset inauditum. [59])

Anno 39. 18. Ianuarij Abbas Neoburgensis [60]) coenabat [61]) cum D. [62]) Martino Luthero. Vir laetissimus et cantor optimus, [63]) multa dicens de unico Papistarum argumento, videlicet de [64]) Ecclesia. Respondit D. [65]) Martinus Lutherus: Ne miremur dissensionem apud gentes, cum semper etiam fuerit [66]) in populo Dei ordinato. [67]) *Dann also gehett es, wan man das* Verbum Dei *lest, vnnd auff die personen vnnd eussere ding siehet.* [67]) Maior est vera, Ecclesia non potest errare, sed de minore est disputatio, vtra sit Ecclesia. Dux Georgius hactenus sperauit ruinam nostrae Ecclesiae, sed cum videt eam indies crescere et suas parochias vacare, *mocht ihm das blut auch schier fallen.* [68]) Episcopi autem excoecati nihil curant, potius malunt omnes parochias vacare, quam verbum syncerum doceri. Interim Principes alij [*fol.* 11ᵃ] sunt intenti, non adeo contemnunt Deum, vt Episcopi. Respondit Philippus Melanchthon: plurimi praesumunt sibi [69]) magnam Euangelij notitiam, *werdens meister ehr dan schuller, das heist* [70]) ambitio, praesumptio. Ideo Paulus ad Corinth.

---

54) **manna,**] Reb.: manna, etc.
55) **ea**] Reb.: illa
56) ***Sint wir*** etc.] Reb.: Baptismus adeo nobis familiaris, vt maiori laetitia, ad choreas vel lusos impios, quam ad Baptismum accelceremus.
57) **Psalterij**] Cod. *calami errore:* Spalterij
58) **ita admiretur ut**] Reb.: admiretur, ita vt
59) **inauditum.**] Reb. *addit:* etc.
60) **Abbas Neoburgensis**] Reb.: Neoburgensis Abbas
61) **coenabat**] Cod. *calami errore:* coenebat
62) **D.**] *a* Reb. *abest utroque loco.*
63) **optimus**] *sic* Reb.; Cod.: optissim:
64) **de**] *ap.* Reb. *deest.*
65) **etiam fuerit**] Reb.: fuerit etiam
66) **ordinato.**] *a* Reb. *abest.*
67) ***Dann also*** etc.] Reb.: Sic enim fieri solet, si verbum Dei negligitur, et res externa seu persona pluris aestimetur.
68) ***mocht*** etc.] Reb.: facile vt ab inceptis desisteret, fieri posset.
69) **vt Episcopi. — praesumunt sibi**] Reb.: vt Episcopi plurimi sibi praesumunt (*ceteris omissis*)
70) ***werdens*** etc.] *haec sic vertit* Reb.: prius magistri, quam discipuli esse volunt, hoc est,

1. Cor. 4. [71]) summa commiseratione deplorat his uerbis: Iam saturati estis, iam ditati, utinam regnaretis. *O wie gern woltt ichs euch gönnenn.* [72]) Estque acerba ironia contra contemptores. Hoc autem sciendum est, quod uera Ecclesia in mundo nunquam habuit nomen et titulum (quem impij sibi uendicarunt) [73]) sed semper fuit sine nomine. Ideo creditur et non uidetur, et plerumque oppressa latet, sub infirmitate, cruce et scandalis. [74]) Considerate Ecclesiam sub Papae Tyrannide, cuius Decretale est [75]) impijssimum, Duae distinctiones: Cuncta. Item si papa immemor. Item significasti, *welche kein keyser noch* Theologus *gemergkt, das ich mich der grossen blindtheit vorwunder,* [76]) quod tanta Papae mendacia adorauerunt, [77]) qui impudentissime gloriatus est, [78]) Scripturam pendere ex autoritate Romanae Ecclesiae, cuius ipse sit caput, [79]) allegans hunc locum scripturae Matth. 18. [80]) Tu es Petrus etc. [81]) pro fundamento Ecclesiae. [82])

D. Martinus Lutherus definitionem essentialem uerae Ecclesiae contra Papistarum gloriationem declarauit, quae est in Symbolo Apostolorum. Credo Ecclesiam sanctam Catholicam, Sanctorum communionem, quae uerba sunt authentica, ubi nulla fit [83]) mentio Romanae Ecclesiae. Ideo ille est eruditus et bonus Dialecticus, qui ex antecedente consequens potest deducere, ita ut Dialectica non consistat in praeceptis, [*fol.* 11[b]] sed in exemplis et re ipsa, [84]) qualis est Philippi Dialectica, qui uocabula et rem tractat, non ut Aristoteles, Omne a est b et omne b est c. etc. Dominus [85]) Martinus Lutherus dicebat de usu et necessitate Consistorij, quod lapsam et pendentem Ecclesiam iterum fulciret. *Dann es lege*

---

71) 1. Cor. 4.] *ap.* Reb. *deest.*
72) *Haec germ. sic vertit* Reb.: Ego, vobis contingere multa foeliciora, optarem.
73) (quem — uendicarunt)] *haec ap.* Reb. *non uncinis inclusa sunt.*
74) et scandalis.] Reb.: scandalis, etc.
75) est] Reb. *male*: et
76) Duae distinctiones — *vorwunder,*] *horum loco habet* Reb.: quod nullus Caesar, nullus Rex, imo nullus Theologus intellexerit, et valde mirer de illorum coecitate,
77) adorauerunt,] Reb.: adorauerint,
78) gloriatus est,] Reb.: gloriatur,
79) Scripturam pendere ex... sit caput,] Reb.: scripturam ex... sit caput, pendere,
80) Matth. 18.] *ap.* Reb. *deest.*
81) etc.] *a* Reb. *abest.*
82) Ecclesiae.] Reb.: Romanae ecclesiae.
83) nulla fit] Reb.: fit nulla
84) et re ipsa,] Reb.: et in re ipsa
85) Dominus] Reb.: Doct.

alles darnieder, wer hohe tzeit, das man in die sache sehe. [86]) Spero multos alios Principes et ciuitates a nobis exemplum sumpturos, ut Ecclesiae restituantur. Videmus enim in Ecclesiastica Historia, quomodo Apostoli uisitarunt, et populo furenti restiterunt. Hodie uulgus abutitur Euangelio, tanquam haereditario thesauro, *kriegett der teuffel die weltt wider in seine klawen, so wirts vbel gehenn. Ach wie fein reimen sich die* Antinomi *tzu vnsern tzeitten dartzu*, [87]) qui proprie [88]) pertinent ad aulicos et Epicureos, securissime docentes: [89]) *Erschreckt nicht vor der sunde,* [90]) siue sis adulter, siue homicida, etc. peccata tua sunt remissa et condonata, cum Paulus longe aliter dicat, illos [91]) omnes a regno Dei excludit.

Vera Ecclesia [92]) discernitur a falsa. Vera docet remissionem peccatorum gratis, Secundo iubet firmiter credere, Tertio [93]) Patientia crucem ferre. Falsa uero remissionem peccatorum proprijs meritis [94]) asscribit, iubet dubitare, non *tolerat* crucem, sed alios persequitur. Ideo Deus suam Ecclesiam conseruat in ipsa persecutione. Nam imago Ecclesiae est, Halcyon marina auis, quae suum nidum ponit in ipsis scopulis, cum mare est feruentissimum, et tamen cum pullos excludit, est [95]) placidissimum. Ita Ecclesia Dei alit et excludit suos [96]) [*fol.* 12ª] in medijs periculis, seruante Deo pullos. Deinde ipsa Halcyon maritum suum fert [97]) aquatum, et iterum refert, quo significatur Ecclesiam esse beneficam debere [98]) erga suos patronos et pastores. Ita Deus gratitudinem in creaturis depinxit, sicuti in coruis *ἀστοργίαν*. [99])

Oremus igitur in Ecclesia, cum Ecclesia, pro Ecclesia. Tria enim Ecclesiam Dei conseruant, et proprie [100]) ad eam per-

---

86) ***Dann es etc.***] Reb.: Omnia enim ferme in Ecclesia interijsse, ideo maxime necessarium, vt bene consuletur rebus ecclesiasticis,
87) ***kriegett — dartzu,***] Reb.: si Diabolus mundum in pristinam suam potestatem redegerit, et astutijs suis occupauerit, nil boni certe efficiet. Antinomi hoc nostro seculo insidias Ecclesiae Dei, instruere sunt parati,
88) **proprie**] Cod. *male:* propriae
89) **securissime docentes:**] Reb.: securssime dicentes:
90) ***Haec germ. sic vertit*** Reb.: ne timeas te propter peccata tua,
91) **Illos**] Reb.: qui illos
92) V. Ecclesia] Reb.: V. Dei Ecclesia
93) **remissionem — Tertio**] Reb.: 1. Remitti peccata gratis. 2. Iubet firmiter credere. 3.
94) **meritis**] *sic recte* Reb.; Cod. *calami errore*: mentis
95) **est**] Reb.: mare est
96) **suos**] *a* Reb. *omissum est.*
97) **maritum suum fert**] Reb.: humeris suis maritum fert
98) **esse beneficam debere**] Reb.: debere esse beneficam
99) *ἀστοργίαν.*] Cod. *calami err.: ἀχορίαν.*
100) **proprie**] Cod. *male:* propriae

tinent, Primo [1]) fideliter docere, Secundo [1]) sedulo orar Tertio [1]) serio pati.

[*fol.* 12[b]] MINISTERIVM ECCLESIAE [2]) ET VOCATIO MINISTRORVM. *)

Sicut magistratus politicus suum habet ordinem et gube nationem, ubi personae legibus et aequitate regnant: Ita De suam Ecclesiam ordinarijs ministerijs colligit et conseru uidelicet, uerbo et sacramentis. Rom. 10. Quomodo [3]) inu cabunt, in quem non crediderunt? Quomodo [3]) credent quem non audiuerunt, [4]) quomodo [3]) audient, [5]) sine pra dicante, quomodo [3]) praedicabunt, nisi mittantur? sicut scriptu est: Quam speciosi pedes Euangelizantium. Ideo Ecclesiam fidelis uerbi ministerio consistit. 1. Pet. 1. Ministerium uer et scientiam Dei appellat sanctificationem Spiritus in obedie tia et aspersione [7]) sanguinis Christi. Galat. 3. Cum pseud apostolis expostulans, interrogat: Stulti Galatae, utrum spi tum Dei operibus legis, an ex [8]) auditu fidei accepistis? Qu propter Deus a condito mundo Ecclesiam suam [9]) collegit illuminauit per uocationem Patriarcharum, Prophetarum, Ap stolorum, Doctorum. Est autem uocatio duplex, Immedia quae per solum Deum miraculis confirmatur, Mediata, qu etiam est duplex, quae fit a superiore, et ea est uocat fidei, [10]) uel est uocatio charitatis, ubi ab Ecclesia et aequ libus ad concionatorem aliquis [11]) eligitur. Vtraque uocat necessaria est ad confirmationem conscientiarum. Nemo igit eam tentet, nisi fuerit uocatus.

VTRVM VOCATVS SIT ILLE, QVI AMBIT PRAEDICATVRAM MINISTERII. **)

[*fol.* 13[a]] Primum hoc certum est, ***Mann mus die Jun leutte auffziehenn,*** [12]) qui discant sacram scripturam, et e

*) Reb. I, fol. 12[a] lin. 19. — fol. 12[b] lin 24. — *Conf.* Luth. colle germ. II. p. 366 sqq. cap. 22.

**) Reb. I, fol. 12[b] lin. 25 — fol. 14[a] lin. 12. — *Conf.* Luth. colle germ. II. p. 367 sq. cap. 22. §. 6.

1) Primo.. Secundo.. Tertio] Reb.: 1...2...3.

2) Ecclesiae] Reb.: verbi

3) Quomodo] *sic* Reb. (= Vulg. Rom. 10, 14 sq.); Cod. *bis* 4 *locis*: Quan

4) audiuerunt,] Reb.: audierunt,

5) audient,] Reb. *male*: audierit,

6) Ecclesia] *sic scripsi*; Cod.: Ecclesiae, Reb.: Ecclesiam

7) in obedientia et aspersione] *sic* Reb.; Cod.: in obedientiam et aspersionem

8) legis, an ex] *sic* Reb.; Cod.: legi ex (*omisso*: an)

9) suam] *a* Reb. *abest.*

10) ea est uocatio fidei,] *sic, ut mihi videtur, recte* Reb.; Cod.: ea equalibus ad Contionatorem uotacio (*sic*) fidei

11) ad concionatorem aliquis] Reb.: aliquis in concionatorem

12) *Haec germ. sic vertit* Reb.: quod iuuenes sint educandi,

ligitur, est uera uocatio, Sic Esaias 6. Mitte me, *ch, kömpt selbest, do er hort, das man Einen predi-ſſt,* [19]) Sed [20]) his conditionibus debet fieri, ut ob- [21]) Primo *Ob man sein bedarff.* Secundo *Ob man wiel.* Tertio *Ob er tuchtig dartzu sei.* [22]) Nam praedicare est res ardua et periculosissima. Si ego issem [23]) huius ministerij difficultatem, nunquam prae- . Sed cum Mose dixissem: Domine mitte quem [24]) es. *Es sol mich niemandt hinan bringen.* [25]) scopus Brandenburgensis uere dixit ad me mihi con- [6]) *Herr Doctor ich habe es euch gesaget, das ihr stil hr werdet euch tzu schaffen machenn. Es triefft die hristliche kirche ahn. Ich meine, ich habe mir tzu gemacht.* [27]) Totius mundi odio me oneraui, qui m tutissimus. Ministerium Ecclesiae omnibus pericu- tum est, Diaboli insultationibus, mundi ingratitudini, [28]) [*fol.* 13b] blasphemijs. Nam sacramentarij [29]) et

---

itijs] Cod. *calami errore*: exertijs
uacat,] Reb.: aliquo vocat,
heist — sol.] Reb.: Hoc non dicitur a seipso Venire vel accurrere, est paratus suo fungi officio si vocetur.
.] *sic* Cod.; Reb.: fauet.
ringen — nöttigen.] Reb.: Mercenarij tum demum a seipso accur- ad ministerium, ac veram pietatem simulant, quando veros verbi mini- excellunt, et postmodum illorum officio dolo malo se ingerunt.
uerit] Reb.: vocauerit
— bedürfft,] Reb.: en adsum. Vltro venit, dum audit opus esse esiae ministro.
Reb.: Igitur
hseruetur.] *ap.* Reb. *desunt.*

Enthusiastae, uerbum et sacramenta calumniantur. Concedunt quidem uerum esse quod Deus loquatur, sed non statim esse uerum, [30]) si homo dicit. Ita detrahunt authoritatem ministerij uerbi [31]) et suis speculationibus et raptibus. tribuunt. Omnes enim Theologi speculatiue iudicantes in causis diuinis, *sindt des teuffels.* [32]) Zuinglius, Oecolampadius fuerunt in tali tentatione, ut iustitiarij et Papistae, dicentes: Malefeci, ergo [33]) sum damnatus. Mox cum audiunt Theologiam, speculantur. Ego sum peccator, peccaui, [34]) ergo [35]) sum damnatus.— Theologia est practica, non speculatiua. Zuinglius *hat sein Lebetag nichts annders gegleubett,* [35]) quam Christum in coena esse spiritualiter, id est, speculatiue. Ita non aliter nominant Theologi speculatiue. [36]) Gerson uero aliter sentit. [37]) Summa: Omnis ars, Oeconomia, politia [38]) speculatiua est perdita, *wann man im handel tzu vor rechnung macht, so ist er* [39]) speculatiuus. Ita Christianus *golttschmidtt* [40]) in uersione Latinae Bibliae ita speculabatur in uenditione Exemplariorum, *Er wolde also viel darann gewinnen, vnnd wolte es nit ballweise verkeuffenn* [41]) alijs Bibliopolis, cum illi consulerent, ut certum pro incerto sumeret, *Dann ich wil lieber eine metze haben, die do rein ist vnd gewis dan vier vngewisse metzen in sande verschüttet.* [42])

Quicunque igitur uolunt esse ueri Theologi y) et ministri Euangelij ad aedificationem Ecclesiae, non sint speculatiui, sed practici exercitati, qui uerbum Dei recte doceant, conscientias consolentur, [43]) erigant, arguant, terreant, [*fol.* 14ª] ut Matthaei 13. [44]) Omnis scriba doctus in regno [45]) coelo-

30) uerum] Reb. *male:* verbum
31) uerbi] Reb.: verbo
32) *sindt d. t.*] Reb.: Diaboli sunt tabellarij.
33) ergo] Reb. *utroque loco:* igitur
34) Ego sum peccator, peccaui,] Reb.: Ego peccaui,
35) *hat — gegleubett,*] Reb.: per dies vitae suae aliter non credidit,
36) speculatiue.] Cod.: speculatiuae. — *Verba:* Ita non aliter — speculatiue *ap.* Reb. *non leguntur.*
37) sentit.] Reb. *typ. err.:* sentrit.
38) Omnis — politia] Reb.: omnis ars Oeconomica, politica
39) *wann — ist er*] Reb.: Si quis in negociatione sua rationem deputat, tunc est
40) *golttschmidtt*] Reb.: Aurifex
41) *Er wolde — verkeuffenn*] Reb.: magnum sperabat se accepturum lucrum, si libros suos non venderet magnis sarcinis, sicuti alij Bibliopolae
42) *Dann ich* etc.] Reb.: malo enim habere modicum iustum et purum, quam quatuor iniusta et incerta.
43) recte doceant, consc. cons.] *sic* Reb.; Cod.: recte secando conscientias consolentur,
44) 13.] Reb.: Capite decimotertio
45) in regno] *sic* Reb. (= Vulg. Matth. 13, 52.); Cod.: in regnum

y) *N. M. in* Cod.: Regula ὀρθοτομεῖν 2. Tim. 2. (vs. 15.)

rum, similis est, patrifamilias, qui noua et uetera de suo thesauro profert.

DE EXCOMMVNICATIONE. *) 46)

Sicut ministerium uerbi omnes pios credentes, poenitentes ad Coenam uocat, eosque obedientes et assentientes, fide 47) et noua uita 48) lucrifactos, Ecclesiae Christi incorporat, erigit et confirmat, quia est illis odor uitae ad uitam: Ita impios, impoenitentes, securos et scandalosos (quibus est odor mortis ad mortem) reijcit, excommunicat, et damnatos iudicio Dei 49) relinquit, iuxta Christi sententiam: Qui crediderit, saluus erit, qui non crediderit, est damnatus. 50) Item: Quorum remiseritis peccata, etc. Et quorum retinueritis etc. 51) Quam ob rem 52) Christus regulam constituit, quomodo admonendi et corripiendi sint publice 53) peccantes et Christi coetum scandalizantes. Matth. 18. trina admonitione, qui tandem ut ethnicus et publicanus 54) explodendus est, cuius exemplum habemus 1. Corinth. 5. Vbi Paulus [*fol.* 44^b] incestuosum in nomine Domini nostri 55) Hiesu Christi, in congregatione Ecclesiae, uirtute et spiritu 56) Dei, Satanae tradidit in 57) interitum carnis, quo spiritus saluus fiat, eumque humiliatum 2. Corinth. 2. iterum absoluit et recipit.

Similiter in Ecclesiastica Historia insigne exemplum ponitur, Diui Ambrosij, Episcopi Mediolanensis, Imperatorem Theodosium excommunicantis, illumque ex choro expellentis 58) eo quod crudelius saeuijsset in bello in innocentes expugnata urbe. 59) Quodsi nolunt 60) esse Christiani et nomine Christi gloriari, tunc parati erimus illorum Tyrannidem patienti animo

*) Reb. I, fol. 14^a lin. 13. — fol. 15^a lin. 26. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 347 sqq. cap. 21.

46) De excommunicatione.] Reb.: EXCOMMVNICATIO.
47) fide] Cod. *male*: fidae
48) noua uita] Reb.: vita noua
49) iudicio Dei] Reb.: Dei inditio
50) qui non cred., est damn.] *ap.* Reb. *desunt.*
51) Et quorum ret. etc.] Reb.: Retinueritis, retenta erunt.
52) Quam ob rem] Reb.: Qua propter
53) corripiendi sint publice] *sic recte* Reb.; Cod.: corripuendi sint publicae
54) ethnicus et publicanus] Reb.: publicanus et ethnicus
55) nostri] *a* Reb. *abest.*
56) spiritu] Reb. *male*: Spiritum
57) in] *ap.* Reb. *deest.*
58) illumque ex ch. exp.] Reb.: qui illum ex choro expelleret.
59) saeuijsset — urbe.] Reb.: saeuisset in innocentes.
60) nolunt] Reb.: volumus

ferre, ut Ambrosius, cum ab hostibus a [61]) templo uocaretu obijciebat collum suum, stans [62]) ut columna dicebat: Ecc hic sto, hic morior. [63]) *Es ist. ein bestendiger mann gewes vnnd hat einen frechen herrlichenn mudt vnnd geist gehabett.* [6 Summa Summarum. Mundus habet opinionem, quae e rerum praesentium, et quidquid deinde euenit, dicit: non pu taram. Fides uero est rerum futurarum et absentium. Ideo [6 Christianus non utitur illa uoce: non putassem. Sed cert persuasus sciens sibi crucem imminere, ideo non terretu afflictione. Mundus uero, et eius filij in potentia et deliti uiuunt, sicut diues epulo, qui misero Lazaro ne micas pan porrigit, sed contemnit. At talis censura et disciplina excom municationis salutifera est Ecclesiae, mundo uero odiosissim multum [66]) laboris et periculi ministris fidelibus cumulabi quia uitia in mores mutantur. *Es ist keine sünde nicht mehr,* [6 et potentia, opulentia, authoritas, stat apud impios. *Ih grosser schalck ihe besser gluck.* [68]) *s*) Nos unum habemus m serum [*fol.* 15[a]] Christum, terrena bona, opes et dignitate *haben sie tzuuor* [69]) contemnentes Christum et eius uerbum Ideo nos cogimur dicere: Tu es praefectus in terra, [70]) n sumus praefecti in coelis. *Sie habenn die gewaltt auff Erde vnnd gutter, wir habenn vnnsers Herrn gotts ampt, predigt Tauff vnnd Sacrament,* officium coeleste. *Wan sie wollen gewaltt, frevel vnnd muttwiellen treiben* sub nomine Christian *so sagenn wir tzu Ihnenn: Sthee nicht tzu gevattern, Enthal dich des Sacraments, habe keine gemeinschafft mit den Chr sten.* [71]) Ideo H. Metzsch [72]) praefectus propter scortatione excommunicatus est, nec uolo ut in nostris Ecclesiis Sacra

---

61) a] Reb.: e
62) stans] Reb.: et stans
63) morior.] Reb. *aptius:* moriar.
64) *Es ist — gehabett.*] Reb.: Fuit vir constans habuitque animum ac Sp ritum praeclarum.
65) Ideo] Reb.: Itaque
66) multum] Reb.: ideo multum
67) *Es ist — mehr,*] Reb.: Et non est peccatum,
68) *Ihe grosser — gluck.*] Reb.: et impij in hac terra sunt in flore, q quis est impudentior eo fortunatior.
69) *haben sie tz.*] Reb.: habent prae caeteris,
70) terra,] Reb.: terris,
71) *Sie habenn — Christen.*] Reb.: Illi potestatem in terris habent, no vero officium Domini Dei nostri, praedicate Euangelium, administrate Sacr menta etc. Officium coeleste commendatum est, si aliqui in peccatis cont conscientiam perseuerauerint, excommunicantur verbo Dei, non admittant ad Baptismum et Coenam Domini.
72) Metzsch] *sic recte* Reb.; Cod.: *mesch*

s) *N. M. in* Cod.: Vbi minor scientia, ibi maior fortuna.

mentis participet, [73]) qui repudiatus est, nec recipiendus nisi poeniteat.

ADMONITIO SCRIPTA D. MART. LVTHERI AD IOHANNEM METZSCH. *) [74])

Cum sua superbia Deum, ministros uerbi, Academiam, [75]) Magistratum politicum contempsisset, multaque contra illos tentasset, et saepius a Martino Luthero fraterne correptus fuisset, iterum Anno 38. 15. Nouembris duos Diaconos ad illum misit cum hac [76]) schedula his uerbis manu propria scripta: *Dem Landtvogtt tzu sagenn, Erstlich dz magister Fröschel* Diaconi absolutio *am negsten Sontag gegeben, sol nichtes sein,* [a]) *weil er sich nicht recht erkennet hat. Zum andern dz er das sacrament empfangen hat in seinen sundenn engebüsset, das sol er tragenn, nicht ich.* Dura sunt uerba. *Er erschragk auch. Zum dritten wo er wiel ein* [fol. 15b] *Christ sein, das er sich tzu vor erst versune mit vns predicanten, pfarhernn, Vniuersitet vnnd Stadt,* quia illos omnes offenderat sua Tyrannide, *wie Christus spricht: Wann du deine gaben tzum altar opfferst. Matth. 5. Aber wo er das nicht thunn wiel demuttiglich, so bin Ich tzufriedenn ahn das pfarrhers stadt, das er anders wo selig werde, dann ich wiel seine bosheit nicht tragenn, noch vmb seiner sünden willenn verdampt sein.* [77]) Haec sit secunda admonitio, iuxta Matth. 18. Si frater tuus peccauerit. [78]) Ad haec ille [79]) excusans se [80])

*) Reb. I, fol. 15a lin. 27. — fol. 16b lin. 21. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 350 sq. cap. 21. §. 4.

73) Sacramentis participet, *sic* Reb.; Cod.: participet, *(omissa voce:* Sacramentis)

74) Admonitio etc.] Reb.: Admonitio scripta a M. L. ad *H. Metzsch.*

75) Academiam,] Reb. *male:* Academia,

76) hac] *a* Reb. *abest.*

77) *Dem Landvogtt tzu sagenn,* etc.] Reb.: Annunciate Praefecto, absolutionem M. Fröschels proximo die Dominica factam, nullam habere efficatiam, propter quod se peccatorem non agnouerit. II. Quod Sacramentum in suis peccatis sine vera poenitentia, sumpserit. Ideo ipse, non ego poenam luet (dura sunt verba et ipse abhorrebat ea dicente) III. Si se verum Christianum esse profitebitur, necesse habebit, vt inprimis reconcilietur Ecclesiae ministris. Deinde Academiae et Ciuitati (qua per ipsum fuerant offensi sua immanitate) quemadmodum Christus ait, si munus tuum offers ad altare, etc. Matth. 5. Si vero ista facere negauerit, ego, loco parrochi sum contentus, vt alio in loco salutem quaerat, ego enim malitiam suam in me non suscipiam, nec propter sua atrocia delicta condemnationi me tradam.

78) peccauerit.] Reb.: peccauit.

79) ille] *sic recte* Reb.; Cod.: illa

80) excusans se] Reb.: se excusans

a) *N. M. in* Cod.: *Er war den sontag tzu vor tzum Sacrament gegangenn.*

respondit, se esse innocentem nec quidquam odij habere cum aliquo. Sed D. Martinus Lutherus antea illi quoque [81]) mandauit, ne accederet Sacramentum, nec Baptismo astaret. Eadem hebdomada Martinus Lutherus nobilem quendam Henricum Ruder, insignem usurarium in faciem arguebat, suoque pastori prohibuit, ne ad sacramentum admitteretur, [82]) qui triginta florenos a centum annuatim acciperet. Nam tanta est impietas nobilium, ut sine conscientia ausint gloriari in malitia, *Einer habe in einem Jare drei vnnd viertzig kinder getzimmert.* [83]) Alius dicebat, *Solt er nicht viertzig güldenn Jerlich von 100 billich nemen, warum weren ihme die Augen nutz, wan er nicht damit sehen soltte.* [84])

M. L. [85]) Colloquebatur cum Philippo Melanthone et Iusto [86]) Iona de restaurandis [87]) consistorijs ad arcendam [88]) malitiam vulgi excommunicatione [89]). Ibi D. Georgius Bruck dixit: Nobiles sibi timent, *wan ihr an den pauren werdet anheben, so werde ihr darnach an sie komen.* Respondit Martinus [*fol.* 16ᵃ Lutherus: *Haltt ihr Juristen nur vber Ewern* moralibus, *straffet do nur redtlich, so wollen wir vnnser* Ceremonialia *auch handthaben,* [90]) et uera excommunicatione, non ficta aut frigida Papae, *b*) aliquos carne Satanae tradere, quicunque illi sint, [91]) *Es sein Edelleut oder Pawrenn.* [92]) Deinde fiebat mentio [93]) cuiusdam ciuis ἀθέου, qui coram senatu publice confessus esset, se quindecim annis coena non communicasse. Respondit Martinus Lutherus: Satis illi condonauimus, ego illum post unam et alteram admonitionem publice [94]) pro

81) illi quoque] Reb.: quoque illi
82) admitteretur,] Reb.: admitteret,
83) *Einer — getzimmert.*] Reb.: quod vnus in vnius anni spatio, 43. libros (*typ. err. pro:* liberos) generarit.
84) *Solt er nicht — soltte.*] Reb.: quare non sumerem 40. flo. in vsuras de 100. flo. annuatim, ad quid oculi prodessent mihi, si visum inde haberi non deberem.
85) M. L.] *sic* Reb.; *in* Cod. *hic nomen* Lutheri *deest.*
86) Iusto] Reb.: D.
87) restaurandis] *sic* Reb.; Cod.: restauranda
88) arcendam] Cod. *calami errore:* acendam
89) excommunicatione.] Reb.: per excommunicationem.
90) *wan ihr* etc.] Reb.: si concione tua rusticos corrigere incipies, postea tu castigatione, et excommunicatione ad illos peruenies. Vos iurisperiti, in vestris perseuerate moralibus, castigate, et punite seueriter, tunc et nos ceremonialia nostra defendere volumus
91) sunt,] Reb. *aptius:* sint,
92) *Es sein* etc.] Reb.: tam rusticos quam nobiles.
93) mentio] *ap.* Reb. *deest.*
94) admonitionem publice] *sic recte* Reb.; Cod.: admonitione publicae

b) *N. M. in* Cod.: *W'an Einer 8 groschen schuldig war, so wardt er* sub papatu *in Bann gethann.*

clamabo excommunicatum, *Das man ihn vor Einen hundt sol achten oder halltten, wiel iemandes darvber mit ihm vmbgehenn, der thue es auff seine gewissen, Stirbt er also, so sol er auff den schindeblan gegrabenn werden wie Ein hundt.* [95]). Et inuentem excommunicatum legibus Magistratus condemnabimus. [96])

Cuis quidam Witebergensis, *Ein altter gesel* [97]) domum emit 30 [98]) florenis, quam cum diu possedisset, nec quicquam in ea aedificasset, 400 florenis eam vendere uoluit, aestimans se quatuor uaporaria elocare et quotannis 20 florenos accipere. Respondit Martinus Lutherus: *Wiel der tropff faule balckenn gelegenen güttern gleich achtenn?* [99]) Si ita perseuerauerit contumaciter, excommunicetur a Christianismo, *vnnd gedencke nur nicht, das er im hiemel gehore,* [100]) plus satis esset, si 150 florenis uenderet. Et si deinde emptori alicui uendere uoluerit, excommunicabo eum. [1]) *Man mus* excommunicationem *widervmb auffrichtenn.* [2]) Negotium nostrum cum Papa nihil aliud est, quam excommunicatio. Est autem excommunicatio uera nihil aliud, [*fol.* 16ᵇ] quam declarare, hunc hominem esse, qui non obediat uerbo Christi. Qui crediderit [3]) et baptizatus fuerit, [4]) etc. Nos autem fatemur totum ordinem papisticum non credere, affirmamus itaque papistas non fore saluos, sed damnatos esse. Quid hoc aliud est [5]) quam excommunicare? executio enim uerbi est excommunicatio.

---

95) *Das man ihn — — Ein hundt*] Reb.: non aliter sit aestimandus quam canis, si aliquis insuper familiaritatem cum illo habuerit, suo faciat periculo. Si vero in peccatis sine poenitentia vera moritur, tanquam animal brutum in locum cadauerorum sepeliri debet.

96) condemnabimus.] *sic scripsi;* Cod. *calami err.:* contemnabimus; Reb.: commendabimus.

97) *Ein a. g.*] Reb.: admodum senex

98) 30] *sic* Cod.; Reb.: 300

99) *Wiel — achtenn?*] Reb.: Vult iam veterator ille trabes vermibus perfossas conferre cum bonis optime sitis.

100) *vnnd — gehore,*] Reb.: nec ad electos Dei pertinere, animo inducat suo

1) Et si deinde — eum.] *haec a* Reb. *absunt.*

2) *Man mus* etc.] Reb.: Necesse est excommunicationem rursus instituere.

3) crediderit] Cod. *calami errore:* crederit

4) fuerit] *sic* Reb.; *in* Cod. *non legitur.*

5) est] *a* Reb. *abest.*

DE EXCOMMVNICATIONE EXHORTATIO PVBLICA D. MARTINI LVTHERI ANNO 1539. DOMINICA INVOCAVIT POST CONCIONEM. *)

Es ist vnnter Euch kommen, darober sich vnnutze gemacht habenn, das man den Bann widervmb ahnrichtenn woltt. Es ist war, Ich habe von Bann gesagett, nicht das man soltt ein Tyranney anrichten wie die officialenn, Sonder von dem ban, darvon Christus lehret Matthei 18. Das man Erst einen in sonderheit vermanet, dornach durch tzwo personen, Deinde toti Ecclesiae dicas. *Solchenn ban wolttenn wir gern anrichten, nicht das ein Capellan oder prediger allein thun soltte oder kontte. ihr alle müst selbess mit helffen, wie S. Paulus sagt. Mit Ewer versamlung vnnd meinem geiste, das ist mit dem gantzen hauffen, ihr müst mit vnns, vnd wir mit Euch, das dz vater vnser gesprochenn werde von der gantzen Christenheit. Widervmb so er sich bekerett, das man offentlich vber ihm in der kirchen bette vnnd wider ahnneme, welches nicht allein eine person eines pfarhers oder Caplans* [*fol. 17a*] *thun sol. Wie sol ich als ein pfarher auch tzusehenn, wie die becker* 6) *backen, fleischer schlachten, schneider stelenn* etc. *das gehoret tzu den Regentten. Dan das Sacrament ist gesetzt tzu der sunder trost. so aber iemandt ein offenbarlicher sunder ist, den wider der fürst noch der radt strafft, als so scheteliche personen offentlich auff der gassen scheltten, Secken, huren vnnd in offenttlicher tzwitracht leben, gott lestern, in hurerey, saufferey, geitz lebenn, Solchen sol das sacrament nicht gereicht werden, sie haben sich denn mit seinen negsten versonet vnnd solch vbel abgestellet, wo nicht so gebe dir der leidige teuffel dz Sacrament, was darff ich mich fremder sunden teilhafftig machenn, so ich ahn meinen eygnen gnug habe, meine Jugent vbel gelebet vnnd funfftzehen Jar mit meiner Möncherey vnnd Meshaltten gott ertzurnet, mit meinen heiligenn wercken meinen herrnn Christum verspottet, gekrönt vnd gecreutziget hab. Nun wan ich dich wissentlich also lasse tzum Sacrament gehenn, so neme ich deine sunde auff mich. wie keme ich dortzu, das ich vmb deinet willen solt verdampt werden, so were ich viel besser ein Sewhiertte. Das sage ich darumb nicht, das sage ich nicht darumb, das ich vber Euch herschen wolt vben, ich kans vnnd wiels nicht thun. Aber frage du dein eigen gewissen, ob du recht tzum Sacrament gehest oder gehen mugest, weil du offentlich in sunden vnd tzwitracht*

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 352—355. cap. 21. §. 5.

6) *becker] sic scripsi;* Cod.: *beckenn*

lebest, frage dich selbest, ob du nicht vrsach gebest, dich tzu vorbannen, so wirstu es mussen bekennen, dan wie kan ich meine sehlen vmb deinet willen verdamen lassen? [fol. 17b] Leib vnnd leben wagen wir bei euch, gut, ehr, weib vnnd kindt, Haus, hoff mügen hinfaren, wie ihr sehet, das wir im sterben trewlich bei Euch bleiben, vnnd ist auch recht vnnd billich. Aber das ich meine sehel soltte hin ansetzen vmb deiner sunde willen vnnd mit dir in die helle farenn, was giebestu mir wider darfur, das konnen wir nicht thun. Darum heist es also, wan wir wissen, das du ein offenbarlicher sunder bist, hurest, geitzest, lebest in vneinigkeitt, wie auch hie der Landtvot mit dem radtt vnnd gemeine nicht wol stundt, vnd ging gleichwol tzum Sacrament, vnnd bleib darvber in tzwitracht, het ichs gewust, er hette mir müssenn darvon bleiben, so er sich nicht hette versönet. Also ein ider der vnversönet ist, sol davon bleiben. dan wie keme ich dartzu, das ich vmb deinet willen meine sehele verdammen solt. Ja es gehet nicht allein mich, sondern Euch alle ahn, das wir vns nicht frembder sundenn teilhafftig machen. Es soltte wol ein gantze stadtt vmb eines solchenn willen gestrafft werdenn. 1. Cor. 11. Ich weis Ja nichts anders, man straffe alhier Ehbruch, Mordt, wucher etc. wo das nicht were, so woltten wir mit der gantzen kirchen ein rater vnnser wider solche beten, do müsten alle die do ehre lieb hettenn, mit helffen bannen. Dan der Ban ist der gantzen kirchen, nicht allein des pfarhers, Caplanen oder predigers.

Also woltte ich den Ban habenn angefangen, wollens auch, ob gott wiel, tzur tzeit. Wan ich inen tzum Erst ermanet hette, darnach schicke ich tzwo personen an [fol. 18a] ihn, wie ich tzwene Caplan an ihn schicket, darnach nehm ich ihn vor mich in sacristia in beisein der Caplan, tzween vom Radt vnnd Kastenherrenn, vnd tzwen Erliche menner von der gemeine. wil er sich als dan nicht besseren, sondern nach seinem halsstarrigen kopff in offenttlichen sunden leben vnnd fortfaren, so sol ichs offenttlich der kirchen ansagen also: Lieben freunde, ich verkundig Euch, wie das der M. vermanet ist, Erstlich durch mich, darnach durch die Capellanen, zum dritten durch den Radt vnd Kastenherrn vnnd der gemeine, vnnd wiel nicht ablussen. Derhalben ist mein freundtlich bitten an Euch, helffet tzu radtten, kniet nider vnnd helfft wider ihn bitten, vnnd ihn dem teuffel vbergeben. Do sollestu wol sehenn, was geschehen solt, man würde nicht so offentlich in schanden leben. Dan dis würde ein härtter Ban sein, wie des Bapst gelt ban. Solches würde der kirchen nutzlich sein, vnnd soltte also tzugehen, wo sich die leutt nicht bekeren woltten, vnnd der Radt nicht fleissig sein wiel. Wan er sich aber wider bessert, so

kan man ihn wider absoluiren, das sint die schlüssel der kirchen, das man die sunde wider binde vnd aufflöse. Das sag ich nicht, das man Tyranney da mit treiben solt. Dartzu wist ihr, das alhier eines bürgers Son des altten Schubarts in einen offentlichen mordt gefallen ist, darumb den alle wisset, vnd ist gleichwol tzum Sacrament gegangen, vnd hat [*fol. 18*^{b}] *eine brauet tzur kirchen gefüret, das habe ich keinen gefallen. Nun spricht man, die sache sey bey den freunden vnnd Obrigkeit vertragen, das weis ich nicht, da mus der radt vnnd freundtschafft, die es angehet, brieff vnnd Sygel drüber geben. So lang das nicht geschichtt, sol er tzur tauff Ehr vnnd Sacrament nicht gehen noch stehenn, bis das er des raditts Brieffe vnnd Sygel tzeiget, das die sache vertragen sey. So wollen wir dartzu thun, weil es ein offentliche that ist, so mus die versönung auch offentlich sein, sonst taug es nicht. So er kundtschafft vom radt bringet vnd darvber vergebung der sunden bittet, so sol er offentlich vor dem altar nider knien vnnd sol der pfar sagenn, Er sei absoluirt, dan es ist die gantze kirche beleidiget. Das ist der Ban, den nicht wir, sondern die gantze kirche hat. Dan man mus nicht also schertzen, vnnd also has vnnd neidt tragen vnnd sonderlich mordt, das taug keinerlei weise nicht. Moises hat gebotten, wo ein todtter Cörper zwischen tzweien stedtten wardt funden, muste die stadt, welcher die leich am negsten lag, annemen, sich waschen, hiemel vnnd Erden protestiren, das sie vnnschuldig daran weren. Es sol alhie nicht schimpff sein. Darumb wolt ihr mich nicht vordencken in solchen, dem der kirchen Regiment befohlen ist. Wan die schuldt offenbar ist, so sol die versonung offenbar auch sein, das woltte ich gerne anrichtten, aber es ist noch nicht tzeit. Es kontte aber ein radt noch seine vorkomen, das* [*fol. 19*^{a}] *wirs nicht dorfften. Es were dan, das ein offentlicher has vnnd neidt sei wider einander, so wollten wir den ban fodern, aber ihr solt vnns helffen.* Haec pro concione.

[*Hanc* de excommunicatione exhortationem publicam, *quae integra lingua vernacula in* Codice *exhibetur*, Rebenstockius *in sua* Ed. I, fol. 16^{b} extr. —19^{b} med. *sic latine reddidit*:

Fama inter vos sparsa, excommunicationem a nouo (quod multos male habet) instaurandam, Verum est, ego enim in concione [7]) mea multa, de excommunicatione, de qua Christus Matth. 18. docet, non de tyrannide, quae est inter officiales, sum locutus. Sic autem docui: vt peccator in primis ad resipiscentiam priuatim admoneatur. 2. per duas personas. 3. per totum coetum Ecclesiae. Talem excommunicationem optarem, non solum hac de causa, vt solus Pastor vel Diaconus Ecclesiae haec deberet efficere, verum vt et nos essetis nobis coadiutorij, dicente D. Paulo, Vestra conuersatione et meo spiritu, hoc est, tota congregatione fidelium. Vestrum et nostrum erit vnanimiter orationem Dominicam dicere, Deumque vere et ex fideli

7) concione] *sic emendavi errorem typ. ap.* Reb.: cemione

animo publice in Ecclesia inuocare, vt is, qui excommunicatus fuerat, propter sua peccata et errata, si veram poenitentiam egerit, in membrum Ecclesiae rursus assumatur, attamen haec, vt dixi, per solum Pastorem vel Diaconum Ecclesiae non sunt efficienda, me tanquam pastorem et ministrum verbi Dei, furta et infidelitatem puerum, sartorum, laniorum obseruare non decet, verum Magistratus officij est. Sacramentum autem in consolationem peccatorum, est institutum, si vero aliquis peccatis publicis se contaminauerit, proximum suum maledictis laeserit, nomen Dei blasphemauerit, in scortatione et auaritia vixerit, hunc, inquam, Sacramentum vsque adeo detrahi deberet, donec veram poenitentiam egerit, et se cum proximo suo reconciliauerit, sin minus, ab alio Sacramentum sumat, non a me, peccata aliena mihi non imponam, quia egomet ipse per annos 15. sub papatu male vixerim, et Deum meum idololatria ad iram prouocauerim. Christum enim, Dominum meum, inutilibus meis operibus illusi, coronani, crucifixi, et si scienter Sacramentum sumere tibi permitterem, tuis certe peccatis me subijcerem, et si propter te condemnari debeam, talem esset subulcum agere. Sed ideo non dico, vt super vos dominari aut tyrannidem exercere vellem, non possum sane, nec volo talia perficere. Interroga tepsum, an bona conscientia coenam dominicam sumere poteris, dum ipse peccata publica perpetras, nec emendationem vitae instituas, quaere a teipso, an non ansam, vt misereatur tui, praebeas, certe non negabis me ipsum ergo tui causa damnatum non subigniam, vxores, liberos, bona corporalia, denique vitam propter vos amitteremus. Quemadmodum vidistis, quod tempore pestis non discessimus a vobis, animam autem propter te damnari permittere minime faciam. Nos si experti sumus, te peruatorem esse publicum, te in scortatione et auaritia viuere, non admittimus te (sicuti praedictus noster, qui totum Senatum, et Rempublicam perturbauerat, et Sacramentum nuper sumpserat) ego si sciuissem ad coenam Domini nequaquam illum admisissem, nisi poenitentiam egisset, cur ego tantis me subijcerem periculis, vt animam meam propter alium damnari permitterem. Haec non solum mea causa loquor, sed etiam propter alios Ministros Ecclesiae, ne peccatorum peregrinorum participes simus. Tota ciuitas, sane propter vnius delictum et peccatum a Deo puniri deberet, 1. Cor. 11. Hoc scio pro certo, quod publici peccatores, adulteri, homicidae, vsurarij, in nostra ditione crudeliter poenam luant, sin minus, nos contra tantos peccatores et facinerosos homines, vna cum tota Ecclesia, orationem Dominicam fecerem et omnes, honoris *) amantes, nos in excommunicando, adiuuare oporteret, excommunicatio enim non ad Pastores Ecclesiae tantum, verum ad totam, vniuersam congregationem Ecclesiae pertinet, hac forma ego excommunicationem incepissem (et inceptum nostrum, Deo iuuante, adhuc perficiemus) id est, si Reum seu peccatis obnoxium ad resipiscentiam admouuerim, mitterem postea ad eandem personam admonitionis gratia, duos Diaconos, tertio mandarem, vt persona ad me in templum vocaretur, ibi in sacristia, in praesentia duorum Diaconorum et quatuor honestorum virorum ex senatu, et populo, ad agendum poenitentiam fideliter admonerem, si resipiscentiam agere noluerit, et in pristinis peccatis contumaciter perseueranerit, tum mei fuerit officij, perditum istum hominem in Templo publice proclamare. Hoc modo Carissimi amici, annuntio vobis N. et N. per nos ad resipiscentiam admonitum, in primis per me, et per duos Diaconos, 3. Per Senatum, et populum, verum poenitentiam agere recusauit, quare amicissime vnanimiter contra peccatorem istum publicum oremus, et Sathanae illum tradamus ibi, quid boni inde proueniret videres, nemo enim flagitijs publicis tam facile se immisceret. Haec esset vera excommunicatio, (Papae dissimilis, quae tantum propter nummos est instituta Ecclesiae vtilis) et ita institui deberet, si homines non agerent poenitentiam, et Senatus officio suo non satisfaceret. Post conuersionem vero verbo Dei a peccatis sunt absoluendi, claues enim Ecclesiae tantam tribuunt potestatem, ligare et absoluere peccatores ait Iaquor. Hic de tyrannide: Scitis filium Schubarti senis in hac ciuitate, publico homicidio se contaminasse, attamen non solum accessit Sacramentum altaris, verum etiam sponsam suam in templo sibi desponsare fecit, quae res valde mihi displicuit.

8) honoris] Reb. *typ. errore:* honori

Dicunt vero, quod reconciliauerint se cum Senatu et cognatis, quod me latet, * verum si res sese ita habuerit, necessitate, vt literas habeat sigillis confirmatas a Senatu et sanguine innetis controuersiam in totum depositam, indicantes requiritur, hoc si non fit, reus nequaquam ad sacramentum Baptismi, et coenae dominicae admitti debet, si vero controuersiam inter reum et cognatos per senatum esse depositam certificamur, curabimus et nos, quia est facinus publicum, vt publica quoque fiat reconciliatio, modo literas testimoniales a Senatu adferat, remissionem peccatorum petet, tunc prostratus coram altare publice a pastore in templo absolnetur, quia tota Ecclesia fuerat perturbata. Haec est forma excludendi publice et obstinatos peccatores, quae excommunicatio non ad personas Ecclesiasticas tantum, sed ad totam Ecclesiam pertinet. Non est iocandum, non est admittendum, vt homines in odio, in homicidio, [10]) et in publicis flagitijs persenerent. Observa hic Moysi mandatum, scriptum Deuteron. Cap. 21. huiusce verbis: Quando inuentum fuerit in terra, quam Dominus Deus tuus daturus est tibi, hominis cadauer occisi, et ignorabitur caedis reus, egredientur maiores natu, et iudices tui, et metientur a loco cadaueris singularum per circuitum spatia ciuitatum, et quam viciniorem caeteris esse perspexerint, seniores ciuitatis illius tollent vitulam de armento, quae non traxit iugum nec terram scidit vomere, et ducent eam ad vallem asperam atque saxosam, quae nunquam arata est, nec sementem recipit, et caedent in ea ceruices vitulae, accedentque sacerdotes filij Leui, quos elegerit Dominus Deus tuus, vt ministrent ei, et benedicant in nomine eius, et ad verbum eorum omne negotium pendet, et quicquid mundum vel immundum est, iudicetur. Et venient maiores natu Ciuitatis illius ad interfectum, lauabuntque manus suas super vitulam quae in valle percussa est, et dicent: manus nostrae non effuderunt sanguinem hunc, nec oculi non viderunt, propitius esto populo tuo Israel, etc. Quare vestram erga me, qui sum minister Ecclesiae, suspitionem deponite, si facinus fuerit publicum, et reconciliatio publice fieri debet, haec ita fieri, quare libentissime instituerem, sed tempus nondum instat. Senatus quidem, ne opus haberemus excommunicatione, efficere posset, nisi publica esset controuersia, ibi non officio satisfaceremus excommunicando modo, vos essetis nostri coadiutores, haec pro concione prima.]

VERBVM DEI, EVANGELIVM. *)

DE LEGE. [11])

Legis Euangelijque [12]) uerum discrimen Ecclesiae [13]) recte proponere summa et salutaris est cognitio, quam notitiam pauci [14]) norunt pseudoprophetae tempore Prophetarum, Pharisaei Christi tempore, neque quid lex, quid promissiones, sciuerunt. Sicut et in Papatu clarissimum est, eos neque Decalogum, neque Symbola intellexisse. In hoc errore ueram poenitentiam docere non potuerunt. Nam difficile est discer-

*) Reb. I, fol. 19b lin. 12. — fol. 26b lin. 26. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 90 sqq. cap. 12.

9) latet,] *sic scripsi;* Reb. *typ. err.:* latit,
10) homicidio,] Reb. *typ. err.:* homicido,
11) *Pro hac duplici inscriptione, quae in* Cod. *legitur,* Reb. *habet hanece:* De Lege et Evangelio, ac verbo vocali.
12) Euangelijque] Reb.: et Euangelij
13) Ecclesiae] Reb.: Ecclesiam
14) pauci] Reb.: paucissimi

nere inter legem et Euangelium, ut ego, qui plus annis 20. in hoc studio sum versatus, [15] publice docui, et eam [16] tamen non possum explicare, imo nullus est homo, qui possit discernere. Nec [17]) id mirum est, cum et Christus id nescierit in horto, ab angelo Euangelium edoctus [*fol.* 19[b] in cuius tamen vertice columba, id est, Spiritus sanctus recubuerat. [18]) Itaque uane [19] gloriantur Schwermerij, qui putant se omnia deuorasse ex unius libelli pagella. [20] Tempore Apostolorum [21]) et nostro seculo Euangelium efficatius praedicatum est, et fusius sparsum, quam Christi tempore. Non enim tantam authoritatem tantumque numerum [22] habuit Christus. Ideo Christus ipse dicit Apostolis: Maiora me facietis, Ego sum granum sinapis, uos eritis palmites, et rami, in quibus aues nidificabunt. Ego in angulo Iudeae praedicaui, uos in tectis [23] per totum orbem terrarum propagabitis. B molle in musica est Euangelium, moderatur in tota musica, caeterae claues sunt Lex, et ut Lex obtemperat Euangelio, ita B molle regit caeteras claues. Et ut Euangelium est doctrina suauissima, ita mi fa est omnium uocum suauissima. Ideo infirmus peccator est secundus tonus, qui in h fa b mi tam mi quam fa canere permittit. [24]) Summa, legis et Euangelij discrimen [25]) est depictum. [26])

	Dorsum		Facies
	Ira		Gratia
Lex	Peccatum	Euangelium	Donum [27])
	Infirmitas		Perfectio

Magna est uerbi Dei efficacia, ideo non immerito Epistola ad Hebraeos uocat [28]) gladium ancipitem, quia habet duplicem uim, terrendi et consolandi. Hoc uerbum syncerissimum, quia negleximus, ideo a fonte ad lacunas defecimus, legentes incertos scriptores maximo labore et exiguo fructu. Chryso-

---

15) sum versatus.] Reb.: diligenter sum versatus.
16) eam] *a* Reb. *abest.*
17) Nec] Reb.: neque
18) recubuerat.] Cod. *calami errore:* recubebuerat.
19) uane] Cod. *male:* uanae
20) pagella.] Cod. *male:* pagellae.
21) Apostolorum] Cod.: *calami err.:* Apostolum
22) tantumque numerum] Reb.: tantum numerorum
23) in tectis] Reb.: autem
24) B molle in musica — permittit.] *haec ap.* Reb. *non reperiuntur.*
25) legis et Euangelij discrimen] Reb.: discrimen legis et Euangelij
26) est depictum:] Reb.: est depictum in hoc dicto. Posteriora mea videbitis, faciem meam non videbitis.
27) Donum] Cod. *calami errore:* Domum
28) uocat] Reb.: appellat

stomus nihil fere syncere scribit, quam de Baptismo inf
Hieronymus [*fol.* 20ª] nihil praeter suas deuotiones t
Neuter horum magistratum aut politiam laudat, sed
sunt in suis deuotionibus, quemadmodum monachi.

Chrysostomus fuit quidem in aula, sed aulicos more
non potuit, *Es hat alles münchisch sollenn einher geh*
Summa, qui uolunt in Ecclesia docere, illos oportet
expertos [30]) in mundo. *Dan es thuts nicht, das ein*
mit Closter gedancken etwas regieren sol. [31]) Tanta est
Dei efficacia, Deus neque per seipsum neque per Sp
sanctum quicquam [32]) operatur nisi in uerbo. *Dan wa*
es dem teuffel, das gott sein Herr ist, so er doch nicht g
das er sein gnediger gott sei. Das hat er gesaget vbe
schwermer wordt. Caro non prodest quicquam. *Ic*
vmbsonst predigen vnnd schreiben in despectum mundi
die welt mus sehen, dz einer etwas thun kan ohne h
sed qui Christianus est, hoc tantum facere potest. [33])

Augustinus dicit: Tunc lex impletur, [34]) cum quo
perficimus ignoscitur, quia finis legis est [35]) Christus Rom
Lex extra fidem est uere [36]) Labyrinthus, et iustitia
Minotaurus, id est, figmentum non deducens ad saluten
trahens ad inferos, Historia est Dei. Omnes homines
Mosis [37]) et Iesum Syrach diligunt et laudant, eo quod
praecepta habeant. [38]) Diligitur autem, *so lang, bis*
an vnns kompt, wan wirs thun sollen, so werden wi
feint, [39]) quia lex iram operatur.

Lex *ist ein klotz, weltzes wo hin du wilt, so bleibe*
klotz, [40]) c) neminem iustificat, *was martern wir vns de*
der Tentation so ser, das wir die leutte wollen [*fol.* 20ᵇ]
machen, wir wollen alles [41]) secundum Mathematicam

29) *Es hat — gehen*] Reb.: vitam omnino elegerat monasticam.
30) esse expertos] Reb.: expertos esse
31) *Dan es — sol.*] Reb.: cogitationes enim et speculationes Mon
in rebus politicis nil efficiunt.
32) quicquam] Reb.: quoque
33) *Dan was hilfft es* — potest.] *haec a* Reb. *absunt.*
34) Augustinus — impletur,] Reb.: Tunc Lex impletur (inquit Augustinu
35) est] *ap.* Reb. *deest.*
36) uere] Reb.: verus
37) legem Mosis] *sic* Reb.; Cod.: legem Moisem
38) habeant.] *sic* Reb.: Cod.: habeat.
39) *so lang — feint,*] Reb.: donec ad nos peruenerint, si eiusmodi p
implere debemus, odio prosequimur illa,
40) *ist ein — klotz,*] Reb.: truncus est, etiamsi a loco in locum
tum manet truncus,
41) *was martern — alles*] Reb.: cur ergo nosmetipsos ista t
maceramus, quasi nostris uiribus homines saluos facere, omni
c) *N. M. in* Cod.: *Es kan nicht altzeit fadenrecht gehen.*

am [42]) et punctum *haben wirs kaum* ad physicam lineam *konnen bringen.* [43]) Nam mundus est mundus, et manet mundus.

Postquam lex suum principale officium conscientias terrendo praestiterit, tunc opus est consolationis uerbo de gratia gratuita, quod uocalis uerbi ministerio offertur. Nolite quaeso immergere uos [44]) speculationibus summis, sed ecclesiae uos associate. [45]) Nam ubi duo aut tres in nomine Christi conuenerunt, [46]) in medio eorum [47]) erit, consolando et erigendo. Ideo certissime credendum est, quidquid pius Doctor loquitur, quod Deus ipse dicat, cuius mandato et autoritate talia dicit et facit. *Ach wie ein fein ding ists vmb die beicht vnnd absolution.* [48]) Verbi firmitas et certitudo manet, etiamsi non credatur, [49]) quod aliquis uerum sacramentum altaris habet, Item uerum Baptismum, Item quod ego uerum uerbum Dei praedico, *darfur setze ich meine sele, wiel auch darfur sterben.* [50]) Si credis sine dubio, saluaberis, sin minus, damnaberis. [51]) *Ich verlasse mich auff keinen andern glauben,* [52]) sed super uerbum Dei [53]). Exemplum, si tibi darem centum florenos et sub mensa tibi [54]) absconderem, tu uero diceres et crederes esse plumbum uel [55]) stannum, quid ad me, qui aurum tibi obtuli, *es felet an dir,* [56]) quod non credis, *es ist dennoch golt, ob du es nicht darfur heltst.* [57]) Sic Deus non mentitur, cum vitam aeternam promittit, [58]) curemus modo, ut fide nobis applicemus. Nam incredulitas nostra promissionem Dei non euacuat, sed paupertas ueritatis comes, ubi [59]) ueritas Euangelij est, ibi paupertas, iuxta illud: Pauperibus misit me Dominus euangelizare. Olim *hat man gantze* [*fol. 21a*]

---

42) **lineam**] Reb.: literam
43) ***haben wirs*** etc.] Reb.: nobis succedere putemus, cum vix ad Physicam literam perducere possumus.
44) **immergere uos**] Reb.: vos immergere
45) **associate.**] Cod. ***calami errore***: associetate.
46) **conuenerunt,**] Reb.: conuenerint,
47) **eorum**] Reb.: illorum
48) ***Ach wie*** etc.] Reb.: confessio et absolutio sunt certe res praeclarae,
49) **credatur,**] Reb.: creditur,
50) ***darfur — sterben.***] Reb.: hoc pro certo scio, et vitam verbi Dei gratia relinquere volo.
51) **damnaberis.**] Reb.: condemnaberis.
52) ***Ich verlasse*** etc.] Reb.: Super fidem alienam et peregrinam non aedifico,
53) **uerbum Dei.**] ***sic*** Reb.; Cod.: uerbum (***omisso nomine*** Dei).
54) **tibi**] *a* Reb. ***abest.***
55) **uel**] Reb.: et
56) ***es felet*** etc.] Reb.: error tibi ascribitur,
57) ***es ist — heltst.***] Reb.: attamen aurum est, etiamsi tu non credis.
58) **cum vitam aet. promittit,**] Reb.: vitam aeternam promittens,
59) **ubi**] Reb.: Nam vbi

kloster vol konnen geben, [60] nunc uero religioni et scholis ne [61] obulus offertur. Superstitio et hypocrisis *giebt gelt gnug*. [62] Religio et ueritas *gehet noch partecken*. [63] Quapropter perseueremus iuxta uocale Dei uerbum, quo medio diabolus non quiescit. Deus factus est nobis corporalis, *den konnen sie nicht leiden, wollen nur einen* spiritualem Deum *haben*, [64] multa gloriantes de usu, cum usus sine re sit figmentum, *wenn ein armer mit gedancken wuchert*. [65] Missio Dei in carnem est res, Baptismus et Coena est res. Ipsi vero non discernunt inter rem et usum. Res est res, caro nihil prodest, si est caro, panis est panis, praedicator est homo, aqua est aqua. Ita reijcientes rem et [66] substantiam non considerantes esse rem Dei. Econtra multi habent rem, sed non usum et fructum. Sicut Papa habet rem, uidelicet uerbum, Baptismum et Coenam, sed usum non habet, [67] cum totus Christus natus, passus, sit res, id est, substantia. Ideo bene discernantur res et usus. *Ich woltte gerne einen schwermer fragen, wie er gewis in seinem hertzen sein solt* [68] ex suis cogitationibus et visibilibus argumentis extra uerbum. Nos habemus scripturam, miracula, Sacramenta, testimonia. Deus misit filium suum in carnem, quem uidimus, audiuimus, attrectauimus, *Darbei wollenn wir bleiben*. [69] Si hunc non audiemus [70] in nomine Dei, [71] alium audiemus in nomine suo. Ioan. 5. Noluit credere ueritati, audiet mendacia. *Also sol es der welt gehen*. [72] Non me Doctorem, sed te deriseris ipsum etc. [73]

Obseruemus igitur Dei uerbum contra Tyrannorum uiolentiam, sectarum blasphemiam, Epicureorum contemptum. Nam scriptura clarissime et breuissime proponit, rectam

---

60) *hat man — geben*,] Reb.: omnia monasteria implebantur bonis corporalibus,
61) ne] Reb.: nec
62) *giebt g. gnug*.] Reb.: emungunt pecuniam.
63) *gehet* etc.] Reb.: necesse habent mendicatum ire.
64) *den konnen — haben*.] Reb.: talem Deum agnoscere nolunt, sed tantum spiritualem Deum cupiunt,
65) *wenn — wuchert*.] Reb.: vt si pauper est vsurarius tantum cogitatione.
66) et] Reb.: in
67) usum non habet,] Reb.: non vsum habet,
68) *Ich woltte — solt*] Reb.: Quam libentissime interrogarem fanaticum, qualem sibi pararet conscientiam
69) *Darbei — bleiben*.] Reb.: his erimus contenti.
70) Si hunc non audiemus] *sic* Cod., *in quo autem pro* audiemus *primum erat scriptum:* audieritis, *quod deinde mutatum est in:* audiemus; Reb.: Si nos non audiuimus
71) Dei,] Reb.: Domini
72) *Also — gehen*.] Reb.: mundo aliter euenire non debet.
73) etc.] a Reb. *abest*.

uiuendi rationem, religionem. Non habebis Deos alienos. Credo in Deum. Diliges proximum sicut te ipsum. [*fol. 21b*] Politiam. Obedite magistratibus, nam omnis potestas a Deo est. Oeconomiam. Viri diligite uxores uestras, educate liberos. Sed illa opera a Papa ut communia et secularia contemnuntur. Ita omnes sectarij et haeretici uerbum uocale contemnunt, cum Christus etiam personaliter Apostolis [74] apparens sine uerbo, uisus est eis [75] spectrum, sed locutus consolationem attulit illis. [76] *Es ist dem teuffel nu darumb zu thun, das er vns das schwerdt abgurtte.* [77] Sed scriptura dicit, accingere gladio tuo [78] super femur tuum potentissime, *tzeuch aus, schlag vmb dich.* [79] Ita Schwenckfelt, postquam diu mecum disputasset, dixit: *Herr dockter ir must die wordt* Hoc est corpus meum, *aus den augen thun,* [80] deinde conueniemus. Ita et [81] Papa fecit, qui sibi soli authoritatem, expositionem et sententiam uendicauit, nemini germanam sententiam scripturae permittens. Ideo obseruemus uerbum et Sathanae occurramus, [82] *hat der bapst mit seinen* Doctoribus Decretorum, id est, errorum *Christum gecreutziget, so wollen sie widerumb ihn creutzigen.* [83]

De Bullingero fiebat mentio, qui contra Anabaptistas uerbi uocalis contemptores saeuiret. [84] Deinde contra eos, qui uerbo Dei nimium tribuerent, et peccarent contra Deum, et ipsius diuinam potentiam. Sicuti [85] Iudaei 1. Samuel. 6. arcam Domini [86] Deum appellassent. Ita ipse Bullingerus quasi medium seruare studens, ueram rationem doceret, quis esset [87] usus uerbi et Sacramentorum. Respondit Martinus Lutherus: *Er ist irr, weis selber nicht,* [88] quid sentiat, falla-

74) Apostolis] *sic recte* Reb.; Cod.: cum apostolis
75) eis] *sic* Reb.: Cod.: eius
76) illis.] *a* Reb. *abest.*
77) *Es ist — abgurtte.*] Reb.: Diabolus hoc solum quaerit, qua ratione gladium spiritus et arma iustitiae nobis detrudere possit.
78) tuo] *a* Reb. *abest.*
79) *tzeuch — dich.*] Reb.: accipe gladium spiritus et fortiter Diabolo et tentationibus eius in fide resiste.
80) *Herr — thun,*] Reb.: Domine D. haec verba: Hoc est corpus meum, omnino sunt deponenda,
81) et] *a* Reb. *abest.*
82) occurramus,] Reb.: occurremus,
83) *hat der bapst — creutzigen.*] Reb.: si Papa cum suis Doctoribus decretorum, id est, errorum Christum crucifixerunt, et ipse Papa a nobis quoque crucifigetur.
84) contemptores saeuiret.] *sic recte* Reb.; Cod.: contemptoris saeuerit.
85) Sicuti] Reb.: Sicut
86) Domini] Reb.: Dominum
87) doceret, quis esset] *sic* Cod.; Reb.: docere se putat, quis sit
88) *Er ist — nicht,*] Reb.: Ipse errat et nescit

cias illorum [89], bene uideo. Nolunt errasse uideri, et nos et illi in duobus extremis stetimus, ipsi plane reiecerunt uocale uerbum et sacramentorum efficaciam. Nos uero synceriter urgebamus illud, ipsi nunc quaerunt medium, uerbum et Sacramenta commendantes, ut et nos relicta nostra extremitate, cum illis [*fol. 22ᵃ*] conueniamus. Prius docebant uerbum uocale et Sacramenta esse signa et tesseras [90] charitatis. *Also hat sich* Zuinglius *vnd* Oecolampadius *tzu weit verstiegen*, [91] quibus cum Brentius resisteret, mitigabant suas opiniones, se non reiecisse [92] uerbum uocale [93] et alia media, sed tantum aliquot [94] crassos abusus damnasse, et separabant uerbum a spiritu, hominem praedicantem a Deo operante, ministrum baptizantem a Deo mandante, et sentiunt Spiritum sanctum dari et operari sine uerbo, uerbum [d] tantum [95] esse externam testam, quae prius spiritum [96] existentem in corde inueniat. Si illud uerbum non inueniat spiritus, [97] sed hominem impium, tunc non est uerbum Dei. Ita mentiuntur ac definiunt uerbum non secundum dicentem Deum, sed hominem recipientem, et tantum hoc uolunt, uerbum Dei hoc esse, quod sit fructificans, [98] afferens pacem et vitam, sed quia non operatur in impijs, non sit uerbum Dei. Ita ipsi [99] iam externum uerbum tanquam obiectum [100], et imaginem aliquam declarantem docent, et tantum usum eius materialem definiunt. Non uolunt illud esse instrumentum et efficientem causam, uehiculum Spiritus sancti et initium iustificationis. In illo errore sunt submersi, seipsos non intelligunt. *Ach lieber herr gott soltt sich doch einer tzu tode tzürnen wider den teuffel*, [1] qui adeo uerbo Dei aduersatur in Papistis, et fanaticis spiritibus, experitur enim se ministerio [2]

---

89) illorum] Reb.: eorum
90) tesseras] Reb. *male:* Thessaras
91) *Also hat — verstiegen,*] Reb.: Sic Zuinglius et Oecolampadius nimium errauerant,
92) reiecisse] Reb.: reijcere
93) uocale] *sic* Reb.; Cod.: uocalia
94) aliquot] Reb.: aliquos
95) tantum] Cod. *calami error.*: tantem
96) prius spiritum] Reb.: spiritum prius
97) spiritus,] Reb.: spiritum,
98) fructificans,] Reb. *typ. errore:* fructificens
99) ipsi] *sic* Reb.; Cod.: ipsa
100) obiectum] Cod. *calami err.:* obietum
1) *Ach lieber etc.*] Reb.: O bone Deus, nonne iure Diabolus odio prosequendus est,
2) ministerio] Reb.: in ministerio

d) N. M. in Cod.: Vide Oecolampadium super 3. cap. Ezech.

Ecclesiae expugnari. Ideo uarios errores contra illud effingit. 3) *Ich hoffe aber, gott werde kürtzlich drein schlagen.* 4) Christianus autem certo asserere debet. 5) Verbum Dei est idem uerbum pijs et impijs praedicatum, sicut et 6) ecclesia est inter peccatores, et illud uerbum siue fructificet, siue non, est potentia Dei ad salutem omni credenti, impios iudicabit 7) Ioan. 17. 8) Alioqui impij optimam haberent excusationem, *Ich habe es nicht gegleubet*, 9) coram Deo se non esse damnandos, quia nullum habuerint 10) uerbum [*fol.* 22ᵇ] quod recepissent. Et dicimus, quod concionatoris uerbum, Absolutio, Sacramentum, non est opus hominis, sed uox Dei et ipsius operatio, nos uero tantum sumus instrumentum et cooperarij 11) Dei, per quos Deus agit et operatur. Nolumus illis concedere illam distinctionem metaphysicam, Homo praedicat, Spiritus operatur, Minister baptizat et absoluit, Deus autem mundat et remittit, etc. Absit, sed 12) concludimus, Deus baptizat, praedicat, 13) absoluit, etc. Non uos estis, qui loquimini. Qui uos audit, me audit. Quodcunque solueritis super terram 14) etc. Ita ego certus sum, conscendens suggestum praedicaturus et lecturus, non esse meum uerbum, sed ut Dauid inquit: Lingua mea calamus scribae uelociter scribentis. Deus enim loquitur in sanctis Prophetis et viris Dei. Ibi homo et Deus non sunt metaphysice separandi, sed simpliciter dicendum est. Hic homo, Propheta, Apostolus, praedicator, uera loquens, est 15) uox Dei, ubi auditores concludere debent. Iam non audio Paulum, Petrum, 16) aut aliquem alium hominem, sed Deum loquentem, baptizantem, absoluentem. Optime Deus, quam consolationem potest a praedicatore accipere infirma conscientia? nisi credat haec ipsa uerba et consolationem esse Dei uerbum et sententiam. Ergo simpliciter concludimus: Deus operatur per uerbum, quod est uehiculum et instrumentum in corde. Ipsa uerba

3) effingit,] Cod. *male*: effigit,
4) *Ich hoffe* etc.] Reb.: sed Deum victorem fore spero.
5) asserere debet.] Reb.: statuere debet, et asserere.
6) et] *ap.* Reb. *non legitur.*
7) iudicabit.] *sic* Reb.; Cod. *corrupte:* uicicabit *(pro:* vindicabit*)*
8) Ioan. 17.] *sic* Reb.; Cod.: Ioan. 12.
9) *Ich habe* etc.] Reb.: ego non credidi,
10) habuerint] *sic* Reb.; Cod.: habuerunt
11) instrumentum et cooperarij] Reb.: ipsius instrumentum et operarij
12) etc. Absit, sed] Reb.: etiamsi absit. Sed
13) baptizat, praedicat,] Reb.: praedicat, baptizat,
14) super terram] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
15) praedicator, uera loquens, est,] *sic* Reb.; Cod.: praedicator uerus, loquens est
16) Paulum, Petrum,] Reb.: Petrum vel Paulum,

asinae Balaam sunt uerba [17]) non asinae, sed Dei, et illud uerbum labijs oris [18]) prolatum: Confide fili, remittuntur tibi peccata tua. Haec ipsa uox penetrat in cor hominis et consolatur. Quod autem hoc uerbum diuerse fructificat et operatur, hoc est Dei iudicium. Spiritus ubi vult spirat, non est nostrum perscrutari, *kan ich doch nicht sagen, warumb ich itzt frolich, balt nicht* [*fol.* 23ª] *frolich sein kan, warumb ich ein mal besser tzum wordt habe Lust denn ein andermal.* [19]) cum tamen semper idem uerbum habeam, ego non semper condelector uerbo. Si semper essem affectus erga uerbum Dei, sicut interdum, essem foelicissimus, *aber es hat den lieben S. Paulum gefelet,* [20]) qui deplorat aliam legem in membris suis, militantem contra legem Dei, etc. *Soltte darumb das wordt falsch sein, obs gleich nicht altzeit antreffe?* [21]) Summa, illa determinatio uerbi a condito mundo in summis fuit periculis, [22]) *vnnd hat vil gestanden,* [23]) quod homines certi essent Prophetam, Apostolum loquentem esse uocem Dei. At Schwermerij adhuc sunt Papistae, non intelligunt uirtutem uerbi Dei. Miror, [24]) cur ipsi doceant, legant et scribant: *Ach lieber herrgott behalt vnns bei deinem wordt, das vns dieser schatz nicht genomen wirdt, sonder ihn mit danck annemen vnnd behaltten.* [25]) Papistae et Schwermerij nolunt errasse uideri, *gehen mit flickwerck vmb,* [26]) sicut ille facit, qui male torquet locum 1. Reg. 6. quod arcam Domini ipsum Deum appellarunt. [27])

Verbum Dei [28]) igitur diligenter obseruandum, et recte secandum, quia duplices sunt homines, praefracti [29]) ad quos

---

17) in corde. — sunt uerba] Reb.: in ore ipso asinae Balaam, sunt enim verba
18) oris] *ap.* Reb. *deest.*
19) *kan ich — andermal.*] Reb.: nec ego dicere possum, cur modo nullam hilaritatem praebere, et hoc tempore, maiorem, quam alio cupiditatem ad verbum Dei habere possim,
20) *aber — gefelet,*] Reb.: et D. Paulus assequi non potuit,
21) *Soltte darumb* etc.] Reb.: Attamen verbi Dei nihil detrahitur, etiamsi multorum hominum corda non attingit, et in multis non est efficax.
22) uerbi a cond. m. in summ. fuit per.] Reb.: verbi fuit a cond. m. in summ. per.
23) *vnnd — gestanden,*] Reb.: et summo labore eo peruenit,
24) Miror] Cod. *calami err.:* Miro
25) *Ach lieber — behaltten.*] Reb.: O mi Deus, serua nos in verbo tuo, et effice, ne nobilissimus ille, verbi tui, thesaurus, a nobis auferetur: sed cum gratiarum actione inter nos conseruetur.
26) *gehen — vmb,*] Reb.: sunt deprauatores scripturae.
27) sicut ille — appellarunt.] *ap.* Reb. *non leguntur.*
28) Dei] *ap.* Reb. *deest.*
29) praefracti,] Reb.: securi,

exempla irae, aqua diluuij, ignis Eliae, et Hierorditio pertinet, [30]) *die sol man flugs angreiffen* n. [31]) Contriti uero, ad quos promissiones et ertinent, [32]) illis exempla misericordiae Dei pro. Nam sicut sermo [33]) magnum et diuinum hominibus, nam sapientia uerbalis regit homilit, aedificat, consolatur, mitigat in [*fol.* 23[b]] conditionibus, maxime in conscientiae negotijs, rmonem audibilem, et sacramenta uisibilia suae posuit. Huic sancto ministerio Satan omnibus , planeque extinctum cuperet, quia eo solo Saur. Mirabilis profecto potentia uerbi uocalis, mo uerbo oris humani, Satan hostis superbissiet confunditur. Ideo [35]) acriter illud impugnat rijs, qui illud plane contempserunt.

dius [36]) sibilum humani oris appellat, ut interim abaptistis cauillatoribus [37]) uerbi uocalis. Pauis sic gloriatur: Sic me accepistis, non ut meum, uerbum loquentem. Item Rom. 10. Quomodo um, de quo non audierunt. Ita ad Thessal. 2. hristo, [38]) qui se extollit supra [39]) Deum dictum *sonst würde ein ieder* phanaticus extra hoc *sonderlichen gott vnd gottesdienst ertichtten.* [40]) tentia Dei est ad salutem omni credenti. Item. , qui loquimini etc. [41]) Attamen Sacramentar ausi fuerunt [42]) reijcere uerbum uocale, [43]) antes:

s externa est salutaris.
Dei et Sacramenta sunt res externae.
non sunt salutaria.

---

io Reb.: Cod.: etc.
· *schrecken.*] Reb.: illi velociter sunt deterrendi.
, ad quos promissiones et E. p.,] Reb.: Contr. vero ad commissionem et Euangelium pertinent,
b.: verbum
leb.: hominem,
.: igitur
m] Reb.: Carlstadius
cauillatoribus] Reb.: Anabaptisticis cauillationibus
] Cod. *male:* ante Christo,
.: super
de — ertichtten.] Reb.: alias quilibet homo fanaticus suum abit Deum, et rem diuinam extra verbum Dei.
— *etc.*] *op.* Reb. *non reperiuntur.*
ausi fuerunt] Reb.: ausi sunt impudenter
d. *male:* uocales,
: igitur

Respons. Longe differunt, res externa [45]) Dei et hominum. Res Dei externa [45]) est salutaris et efficacissima. [46]) Miseri homines putabant, ministerium Dei externum idem esse quod Papistarum frigidae traditiones. ***Also ging der teuffel mit schertzen.*** [47]) Caro nihil [48]) prodest. Si hoc argumento conclusissent, [49]) tunc ineffabilis consequentia secuta esset, ita ut omnia [*fol.* 24ª externa media reiecissent, tandem et ipsam humanitatem Christi repudiassent. [50]) Eo respexit Satanas, ***dan er pfleget an geringen dingen antzuheben, bis er in die höhe steiget.*** [51])

Noui Testamenti cultus et [52]) fidei religio certissima est, quae uerbo uocali fundatur. Nam Euangelij uocalis praedicatio firmissima est explanatio totius Veteris Testamenti adhuc obscuri, ut Apocal. 5. indicatur librum signatum per agnum apertum et reuelatum. Ideo infinita et ineffabilis est uerbi Dei maiestas, pro quo nunquam gratias dignas agere poterimus. Nam ratio sic cogitaret. ***Ei wan ich den herrn schöpffer hiemels vnnd der Erden hören solte, ich wolte an der welt Ende lauffen.*** [53]) Audi frater: Deus creator coeli et terrae, tecum loquitur per concionatores, *e*) baptizat, catechizat, absoluit te per Sacramentorum suorum mysteria. [54]) Illa Dei uerba non sunt Platonis, Aristotelis, [55]) sed Deus ipse loquitur, *f*) et illi sunt aptissimi [56]) praedicatores, qui simplicissime et crassissime docent vulgus et iuuentutem, sine omni arrogantia et subtilitate, sicut et Christus crassissimis parabolis populum docuit, et illi sunt aptissimi auditores, qui uerbo Dei assentiuntur, nihil dubitantes. [57]) Esto ipsi infirmi sint [58]) in fide, modo de doctrina non dubitent, ***so ist ihnen tzu rathen***

---

45) externa] Reb. *utroque loco:* externae
46) est salutaris et efficacissima.] Reb.: sunt salutares et efficacissimae
47) ***Also — schertzen.***] Reb.: Sic Diabolus Dei verbum irridere potest.
48) nihil] Reb.: non
49) conclusissent,] Reb.: conclusissem,
50) repudiassent.] Reb.: reiecissent et repudiassent.
51) ***dan er — steiget.***] Reb.: Solet enim a vilioribus incipere, donec ad altiora peruenerit.
52) et] Reb. *male:* est
53) ***Ei wan — lauffen.***] Reb.: si ipsum Dominum et creatorem coeli et terrae audire deberem, ego ad fines terrae vltimos currerem.
54) mysteria.] Reb.: ministeria.
55) Pl., Aristotelis,] Reb.: Pl. aut Aristotelis,
56) aptissimi] Reb.: apertissimi
57) dubitantes] Cod. *calami err.:* dubidubitantes
58) infirmi sint] Reb.: sint infirmi

e) *N. M. in* Cod.: Prope est uerbum in ore tuo. Rom. 10.
f) *Ibid.:* Ἀμαθέστερον εἶπε καὶ σαφέστερον.

rnd tzu helffen. [59]) Deus potest ferre contraria, sed non contradictoria. Ideo Dauid inquit: Ignitum eloquium tuum uehementer, ubi uult nos uirtutem uerbi Dei [60]) diligenter obseruare, ne illud medium uerbi uocalis contemnamus, sicut mundus et inprimis Enthusiastae faciunt. Oremus igitur assiduae [61]) pro uerbo: Sanctificetur nomen tuum. [62]) [fol. 24b] Nam doctrina non reformata, frustra fit reformatio morum. *Ich schisse in alle Ceremonien* [63]) sine uerbo, quamuis Papistae nihil unquam de ueris caeremonijs docuerunt. *Wer* Ecclesiam *viel haben, der haltte sich an das wordt,* [64]) illo omnia [65]) seruantur. Olim multa [66]) legebantur, scribebantur, sine intellectu, nunc magna profecto nobis lux [67]) orta est, ubi et rem et uerba [68]) intelligimus, secundum testimonia ueterum. Nemo sophistarum hunc locum interpretari potuit. Iustus ex [69]) fide sua uiuet, nam iustum et iustitiam uarie interpretati sunt, excepto uno Augustino (magna est [70]) coecitas in Patribus) qui Augustinus [71]) praecipue post scripturam sanctam [72]) est legendus, in quo est iudicium alacre. Qui autem se a [73]) Biblia ad commentaria Patrum contulerit, [74]) illius studium erit infinitum.

Doctor Pomeranus et Philippus Melanthon [75]) coenabant [76]) cum Martino Luthero et mentionem faciebant [77]) promulgationis Euangelij, quod etiam ad alienas prouincias cucurrerit. Nam in Transyluania, Vngaria, ubi etiam Turca regit, praedicari Euangelium, qui peterent ordinationem ministrorum Ecclesiae a Wittenbergensibus, [78]) ut Ecclesiae Coroniensis refor-

---

59) *so ist — helffen.*] Reb.: Tum demum illis prodesse possemus:
60) uirtutem uerbi Dei] Reb.: verbi Dei virtutem
61) assidue] Cod. *male*: assiduae
62) tuum.] Reb.: tuum, etc.
63) *Ich schisse* etc.] Reb.: nihil omnino omnes curo caeremonias
64) *W'er — wordt,*] Reb.: Ecclesia quaerenda est in solo verbo DEI,
65) omnia] Reb.: animae
66) multa] Reb.: multae
67) nobis lux] Reb.: lux nobis
68) et rem et uerba] Reb.: et verba et rem
69) ex] *a* Reb. *abest.*
70) est] Reb.: est enim
71) Augustinus] *hoc nomen ap.* Reb. *h. l. non legitur.*
72) scripturam sanctam] Reb.: sacram scripturam
73) a] Reb.: ad
74) contulerit,] *sic recte* Reb.; Cod.: contulerunt,
75) Phil. Mel.] Reb.: Phil.
76) coenabant] Cod. *male:* coenabat
77) faciebant] Reb.: fecerunt
78) ord. min. Eccl. a Witt.,] *sic* Reb.; Cod. *minus apte*: ordinationem a Wittenbergensibus ministrorum Ecclesiae,

ortae sunt haereses falsorum fratrum. Deinde surrexit Arrius. Postea Ambrosij, Hilarij, Augustini temporibus uerbum iterum illustratum est. Deinde iterum extinctum est per Vandalos et Longobardos. *Also hat mans darnach in* Graecia et aliis regionibus *gehabt, ist immer vortgewandert wie tzunder* in Daniam et Angliam, [7]) et spero etiam [8]) adhuc in Italiam, sed non sine persecutione. Ecclesia [9]) uero [10]) sanguine martyrum crescit et purgatur, quia preciosa in conspectu Domini est [11]) mors sanctorum eius. Et [*fol.* 26ª] honorabilis coram Deo sanguis piorum *wan man das vergeust, so schreihet Abels blut im hiemel,* [12]) quod Deus non potest audire. At illa insignis malitia, ingratitudo et profanatio in mundo [13]) oritur reuelato Euangelio, occiso Antichristo patefit, quia [14]) prius peccata ante lucem Euangelij non ita vidimus, [15]) sed nunc orto Lucifero totus mundus, quasi ebrius expergiscitur, [16]) et videt aliquo modo illa [17]) peccata, quae prius non agnoscebantur in somno et opaca nocte. Spes autem mea est, diem extremum non longe abesse, nam uerbum Dei iterum deficiet, orientur tenebrae ex defectu ministrorum uerbi, tunc totus mundus putrescet, et securissime incedet. [18]) Tunc fiet uox: Ecce sponsus uenit, *Dan gott wirts nicht lenger können leiden.* [19])

Anno 36. 2. Decembris Martinus Lutherus [20]) ingemiscens dicebat *) de futura fame uerbi Dei, et summa tribulatione, qualis non fuerit ab initio mundi, iuxta dictum Christi Matth. 24. *vnnd das diese Tribulation itzunder vorhanden were*, scilicet oppressio uerbi Dei, *das dz wider partt gottes wordt stoppet,*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 17 sq. cap. I. §. 13.

7) *Also hat* — Angliam,] Reb.: Sic postea in Graecia et aliis Nationibus verbum Dei praedicatum, et quotidie a loco in locum progressum est, donec et hisce temporibus ad Daniam et Angliam peruenit,
8) etiam] *ap.* Reb. *deest.*
9) Ecclesia] Cod. *male*: Ecclesiam
10) uero] Reb.: enim
11) est] *ap.* Reb. *deest.*
12) Et honorab. — *hiemel,*] Reb.: Si Christianorum sanguis effundetur, clamabat in coelum,
13) in mundo] Reb.: quae in mundo
14) patefit, quia] Reb.: inde fit, quod
15) peccata ante lucem Euangelij non ita vid.,] Reb.: ante lucem Euangelij peccata ita non vid.
16) expergiscitur,] Cod. *male*: expergiscit
17) illa] *ap.* Reb. *deest.*
18) putrescet, et securissime incedet.] *sic* Reb.; Cod.: putrescet brutatus et securis si me incedit,
19) *Dan — leiden.*] Reb.: Deus enim diutius non conniuebit.
20) Mart. Luth.] Reb.: D. M. L.

vnnd die elenden vnnd armen gewissen so engstigte. Denn kein grosser schade kan vnns widerfaren, dan wan vns gottes wort entzogen wirdt, das achtet gott so gros, wie es dennoch auch das groste kleinodt ist denen, der es hat, Sicut Amos 8. dicit, *das der groste schade dem, der es nicht hat. gott behut vns, das wirs vnnd die vnsern nicht erleben. Las vnns lieber durch den Türcken sterben. Derhalben halttet fest am wordt, es bleibe der leib oder dz gut, wo es wolle.* [21])

[*fol.* 26ᵇ] Homines in ueritate semper sunt securi, in erroribus uero uehementer sudant, [22]) sicut uiator in uia recta [23]) securus incedit, in deuijs est solicitus, [24]) ita etiam nobis accidit propter Rottenses, contemptores uerbi diuini. *Ach das ich ein gutter poet were*, sicut Moyses Deutero. 33. fecit, *so wolt ich gerne ein kostlich liedt vnnd* poema *darvon machen.* [25]) Nam sine uerbo nihil est. Ideo Deus nos alligat suo uerbo [26]) uocali, dicens: Qui uos audit, me audit etc. Ibi loquitur de uerbo uocali [27]) resonante ex ore hominis. Non loquitur de spirituali et [28]) coelesti uerbo, sed quod per homines sonat. Hoc Satan a condito mundo impugnauit et tollere uoluit, *Darumb last vnns bei diesem* medio *bleiben*, [29]) Deoque gratias agere [30]) pro reuelatione legis et Euangelij, *dan es hat sich S. Paulus mit dem argument* iusticiae legis contra populum Dei *wol betzalet.* [31]) Sicut Rom. 9. 10. et 11. grauissimis argumentis luctatur de abrogatione legis, *welches ihm viel be-*

---

21) *vnnd das diese Tribul. — wo es wolle.*] Reb.: Et dicebat, horribilem istam tribulationem, nempe oppressionem verbi Dei, iam fores pulsare, quia aduersarij nostri Dei verbum corrumpere et deprauare, et conscientias hominum misere vexare conarentur, summis certe et versamur, inquit D. L. in extremo periculo, et patimur damnum irrecuperabile, si verbo Dei priuamur. Verbum enim Dei preciosum est in conspectu Dei, hoc bonum preciosissimum omnes nobilissimos mundi thesauros superat, sicut Amos 8. dicitur: Qui vero verbo Dei caret, is veram et spiritualem famem patitur. Vtinam ne et nos tanta calamitate obruamur, optandum potius, vt per Turcam interficeremur, quare apud Dei verbum perseuerate, licet corpus bonaque corporalia omnia intereant.

22) sudant,] Reb.: fundant,

23) recta] Cod. *male:* recte

24) solicitus,] Cod. *calami err.:* solucitus,

25) *Ach das — machen.*] Reb.: Vtinam insignis essem Poeta, quamprimum de verbo Dei praeclaram et dulcisonam canerem melodiam, sicuti Moses fecit. Deut. 33.

26) suo uerbo] Reb.: verbo suo

27) dicens: Qui — uocali] *haec ap.* Reb. *desunt.*

28) et] Reb.: aut

29) *Darumb — bleiben,*] Reb.: ideoque in isto medio perseueremus,

30) agere] Reb.: agamus

31) *dan es — betzalet.*] Reb.: Diuus enim Paulus hoc argumento, iustitia legis contra populum Dei multum oneris sibi imposuit.

trübnüs gemacht hat. [32]) Nam legis abrogatio Iudaei mum scandalum intulit, pro gloria Dei zelantibus, illor compunxit. Nam illa religio, cultus, templum, sacrifici tia sub populo Israel erant perfectissima. Haec ita r haud dubie [33]) multos grauissime [34]) offendit. ***Ich warlich, das dem lieben*** Paulo ante conuersionem ***dur hertz gedrungen hat.*** [35]) Sicut deinde de populo Israe mus. Rom. 9. ***Das S. Paulus*** etiam post conuersion ***grosse beschwerung werde davon gehabet haben.*** [36]) I sentia Doctoris Conradi Cordati Martinus Lutherus dicebat de abrogatione legis per [*fol.* 27ª] Christum tans locum Rom. 8. Cum lex *g*) imbecillis erat per c misit Deus proprium filium suum, sub specie carnis, peccato [37]) condemnaret peccatum in carne. Ab illa nide et obligatione legis Deus nos liberauit. Sicut Pa cit Rom. 10. Finis legis Christus, id est, [38]) Chris summa et ipsa intentio legis, qui illum habet, uere i legem. Impossibile autem est et impijssimum legem tollere, cum sit in natura et iure naturali in animis ho Et quamuis ipsa lex naturae est obscurior et tantun genere loquitur de operibus. Ideo Moyses [40]) et sanctus clarius explicant, et in specie opera deter lta et Christus Matth. 5. Non ueni soluere legem, s plere, ***Man sol ihnen einen gulden rock keuffen vnnd in der welt haltten, der es da hin bringen mocht, das auch durch Christum gantz auffgehaben were. O wie wir wol stehen.*** [41]) Sed absit haec confusio erroris morum, ***gott las es vnns nicht erleben.*** [42]) Ego id

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 123 sq. cap. 12. §. 55.

32) ***welches — hat.***] Reb.: qua de causa multas perturbationes susti
33) dubie] Reb.: dubio
34) grauissime] *a* Reb. ***abest.***
35) ***Ich haltte — hat.***] Reb.: Existimo sane D. Paulum multos inde tiae dolores sensisse ante conuersionem.
36) ***Das S. P. — haben.***] Reb.: Sanctum Paulum inde maximam an stiam pertulisse post conuersionem.
37) peccato] Reb. *typ. err.:* peccata
38) F. l. Christus, id est,] Reb.: F. l. est Christus.
39) in] Reb.: de
40) Moyses] Reb.: Moses
41) ***Man sol — stehen.***] Reb.: is certe honorifice ac splendide, aur mentis vestiri indui, imo in toto mundo praeclarissime tractari deb posset efficere, vt Moses per Christum omnino abrogaretur, tum de titia afficeremur.
42) ***gott — erleben.***] Reb.: faxit Deus ne nostro seculo haec mala

g) ***N. M. in*** Cod.: **Quod mihi prius fuit salus, id mihi nunc est ste**

acerbe contra legem locutus sum, quia Ecclesia sub papatu variis superstitionibus ita erat obruta, [43]) ut Christus omnino obscuraretur, ab istis [44]) carnificinis conscientiarum, ego per uerbum Euangelij pias [45]) conscientias liberare uolui, ipsam legem Dei nunquam reijciens.

Anno 38. 13. Octobris Martinus Lutherus Euangelium Lucae 14. domi praedicauit, *) cum in templo non posset, maxime mirabatur Antinomorum impudentiam, [*fol.* 27b] qui legis doctrinam necessariam reijcerent, illius effectum non considerantes. Ideo Augustinus pulchra similitudine uirtutem et officium legis depinxit, uidelicet peccata in nobis fieri manifesta, et iram augeri, non culpa legis, sed nostrae naturae. Sicut calx frigescit, [46]) sed aqua infusa calescit, non aquae culpa sed sua natura. Si autem oleum in calcem infuderis, tunc quiescit et non feruet. Est egregia similitudo. Item argumentum. [47]) Paulus seruauit legem Moysi [48]) Hierosolymis, *ergo* [49]) lex nobis quoque est seruanda. [50]) Respondit: Verum est. Paulus seruauit legem pro tempore ad lucrifaciendos infirmos, sed non est simile nostro tempore. [51]) Ideo bene dixerunt ueteres: Distingue tempora et conciliabis, concordabis scripturas. [52])

Doctor Staupitius dixit: **) *Es ist ein grosser Berg*, dicit Lex. *Ich wil hinüber, saget* Caro et Hypocrisis. *Du kanst nicht*, dicit agnitio peccati. *So wil ichs lassen*, dicit desperatio. Tunc habet Christus locum iustificationis. [53])

[*fol.* 28a] IVSTIFICATIO. ***)

Vocabulum iustificationis in doctrina salutari Euangelij aptissimum est miseris et territis [54]) conscientijs. Nam φράσι

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 134. cap. 12. §. 70. 71.
**) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 48. cap. 10. §. 2. sect. 2.
***) Reb. I, fol. 29b lin. 20. — fol. 31a lin. 18. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 143 sq. cap. 12. §. 85. et p. 170 sq. cap. 13. §. 23. 24., denique p. 114. cap. 12. §. 35.

43) var. superst. ita erat obruta,] Reb.: ita erat obruta var. superst.
44) istis] *sic scripsi;* Cod. *calami err.*: isti; Reb.: illis
45) pias] Reb.: prius
46) frigescit,] Reb.: quiescit,
47) Item argumentum.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
48) Moysi] *ap.* Reb. *deest.*
49) ergo] Reb.: igitur
50) seruanda.] Reb.: obseruanda.
51) simile nostro tempore.] *sic* Reb.; Cod.: simile nostro tempori.
52) et conciliabis, concordabis scripturas.] Reb.: et concordabit scriptura.
53) Doctor Staupit. — iustificationis.] *haec ap.* Reb. *non inueniuntur.*
54) et territis] *om* Reb. *ebount.*

Hebraica, Iustificare proprie significat reum aliquem absoluere, [55]) et iustum pronunciare, id est, peccata remittere, et in gratiam recipere. Esa. 5. Iustificantes eum propter munera. Rom. 4. Credenti autem in eum, qui iustificat impium, reputatur fides ad iustitiam. Rom. 8. Quis accusabit electos? Deus est qui iustificat. [56]) Hanc coelestem iustitiam et gratuitam in Christo, Sathan uarijs modis obscurauit, iustitia proprie, [57]) meritis ex opere operato, fide formata, qualificata, iustitia inhaerente. Nam haec uerba, iustus et iustitia Dei erant mihi fulmen in conscientia, quibus auditis expauescebam. Si Deus est iustus, ergo [58]) puniet. Sed Dei gratia cum semel in hac turri et [59]) hypocausto specularer de istis uocabulis: Iustus ex fide [60]) uiuit, et iustitia Dei, mox cogitabam: Si uiuere debemus iusti ex fide, et iustitia Dei debet esse ad salutem omni credenti, non erit meritum nostrum, sed misericordia Dei. Ita erigebatur animus meus. Nam iustitia Dei est, qua nos iustificamur et saluamur [61]) per Christum, et illa uerba facta sunt mihi [62]) iucundiora. *Die schriefft hat mir der heilige geist in diesem thuen offenbaret.* [63]) Est autem iustitia triplex et diligenter praedicanda in recentibus Ecclesijs: [64])

Paedagogica	Caeremoniae
Ciuilis	Decalogus

Iustitia Dei et fidei quae coram Deo iustificat. [65])

Gott hat vns gegeben tzu spielen mit apffeln, birnen, nüssen vnnd allerley Creaturen tzu schertzen, aber fol. 28[b]] *mit seiner maiestadt sollenn wir solches nicht thun.* [66]) Vnica nostra con-

---

55) Iustificare proprie sign. reum aliquem abs.] *sic recte* Reb.: Cod.: Iustificari proprae significat aliquem absoluere rerum,

56) Rom. 4. Credenti — ad iustitiam. Rom. 8. Quis accusabit — qui iustificat.] *sic recte* Reb.; *verba enim*: Credenti *etc., leguntur* Rom. 4, 5, *verba autem*: Quis accusabit *etc.*, Rom. 8, 33. *inveniuntur; male* Cod.: Rom. 4. Quis accusabit electos, Deus est qui iustificat. *(verbis, quae illic interposita sunt, omissis)*

57) proprie,] *sic* Cod.: Reb.: propria.

58) ergo] Reb.: igitur

59) et] Reb.: vel

60) ex fide] Reb.: ex fide sua

61) et saluamur] *a* Reb. *absunt.*

62) facta sunt mihi] Reb.: mihi facta sunt

63) *Die schrifft — offenbaret.*] Reb.: Haec verba per Spiritum sanctum mihi reuelata sunt.

64) Ecclesijs.] *sic* Reb.: Cod.: Ecclesiae.

65) Paedagogica etc.] *hacc triplex iustitia a* Reb. *sic affertur:*

1. Paedagogica } Caeremonia } illae sunt necessariae,
2. Ciuilis } Decalogus } sed non iustificant.
3. Iustitia Dei et fidei, coram Deo iustificat,

66) *Gott hat — thun.*] Reb.: Deus nobis concessit, ludere pomis, piris, nucibus et omnibus creaturis, sed maiestate sua non se (pro: esse) ludendum.

solatio est: [67]) Credo in Iesum Christum, *wir sein nun offt dar vber erstorben. Last vns den allein behalten. Ich wil bei dem manne allein bleiben vnnd mich dar vber begraben, lassen. ich bin auff ihn getaufft*, [68]) ut in illius doctrina quiescam. [69]) Miror, quod homo tam longe a Deo deficere potest, sicut Erasmus Roterodamus Epicureus, *der ist so gewis tam* certo certius est, *das gewis ist*, nulla uita aeterna, quam certo scio, quod sim oculatus. [70]) Lucianus non est adeo securus.

Magna est praesumptio iustitiae, [71]) quod homo audet dicere: Ego sum filius Dei, et quod terreatur gratia et magnitudine patris coelestis, *wie die schüler vor den bretwürsten* lieffen. [72]) Nemo igitur sine practica potest operum iustitiam uere reijcere, [73]) et fidem syncere praedicare. Hanc artem Paulus nouit, qui scabiosius locutus est de lege, [74]) quam ullus Schwermerus de sacramento Baptismi. [75]) Iudaeis loquitur, appellans legem ministerium mortis et peccati, damnationis. [76]) Moyses uiuens talia uerba in Paulo tolerare non potuisset. *Der teuffel dürff mir nicht sagen, das ich nicht from bin, ich wollte auch nicht gerne, das ich from were, sonst wer der gantze schatz Christi an mir verloren, dann der teuffel wiel schlecht nicht Christum lassen regieren, den er doch regieren mus lassen*, [77]) ut Ioan. [78]) dicit: Maior qui in uobis, quam qui in mundo est. Si Dux Georgius tantum contra Euangelium insaniret, esset illi peccatum remissibile, [79]) sed quod contra seipsum peccat, id est, [*fol.* 29ª] contra manife-

---

67) est:] *a* Reb. *abest.*

68) *wir sein nun — getaufft,*] Reb.: saepius propter illum intermortui sumus, verum seruemus illum solum, ego apud Christum perseuerabo ad mortem vsque, quia in nomine eius sum baptizatus,

69) quiescam.] Reb.: acquiescam.

70) *der ist — oculatus.*] Reb.: putat se non posse errare, firmissimus enim in doctrina esse voluit,

71) iustitiae,] Reb.: propriae iustitiae,

72) *wie die schüler* etc.] *haec neque germ., neque lat. ap.* Reb. *inueniuntur.*

73) potest operum iustitiam uere reijcere] Reb.: potest viuere, iustitiam operum reijcere,

74) locutus est de lege] Reb.: de lege locutus est

75) Baptismi.] Reb.: Coenae vel Baptismi.

76) damnationis.] Reb.: et damnationis.

77) *Der teuffel — lassen,*] Reb.: Non opus habeo institutione Sathanae, nec in mea pietate confido, alias totum Christi meritum me non iuuaret. Diabolus enim Christum, de solio regni sui (quod illi minime conceditur) deijcere conatur,

78) Ioan.] Reb.: Iohanni

79) remissibile,] *sic recte* Reb.; Cod. *falso*: irremissibile,

stam ueritatem [80]) fugans homines sine causa, hoc est pe
tum irremissibile. Ipse non [81]) intelligit articulum iustific
nis, sed tantum iustitiam legis. Nostra doctrina est [82]) s
omnem legem, ideo pauci eam intelligunt, Carnem nost
id est, iustitiam legis percipiunt, [83]) sed spiritum, id
doctrinam iustificationis non uident. Homo enim secun
carnem est iustitia legis, secundum spiritum, est iustitia
Aldo wissen wir wider vom rechten noch vom vnrec
Lieben herrn, last vns den articulum iustificationis *lieb habe*
Hoc amisso in uictoria stare non possumus. Et hoc u
omnibus Haereticis et fanaticis defuit. Cum enim hic artic
ignoratur, non possumus pugnare contra Sathanam et p
tum, multo minus uincere. Solus Christus seruat nos in
tate. *Er ist der einige gürtel,* [85]) sicut Paulus pulchre m
ut recapitulentur omnia sub ipsum, [86]) id est, ut [87]) Chr
sit caput et summa in omnibus rebus, ad quem omnia re
debent.

[*fol.* 29[b]] FIDES. *)

Fundamentum iustificationis uere [88]) sunt promissi
diuinae, quae fide applicantur conscientijs. Est autem
non tantum qualitas, sed et notitia, et uerus assensus in
missiones diuinas, uoluntatem Dei apprehendens, illi confi
Spiritu sancto opera carnis mortificans. Haec est fides, [8
est, fiducia, quam Daemones non habent, qui non cre
omnes fidei articulos. Articuli uero fidei rationi sunt st
simi, et quasi persuasione constare uidentur. Ideo nece
rium est uerbo Dei adhaerere.

Ante triennium hic erat nobiscum Monachus Aeth
cum quo disputabamus per interpretem, et iste omnibus
ticulis conclusis, dicebat: Ista est bona creda, id est, f

---

*) Reb. I, fol. 31[a] lin. 19. — fol. 33[a] lin. 12. — *Conf.* Luth.
germ. II. p. 145 sqq. cap. 13.

80) c. se ipsum peccat, id est, c. m. ueritatem] Reb.: c. seipsum, id e
m. veritatem furit,
81) Ipse non] Reb.: Non ipse
82) est] Reb. *male:* et
83) percipiunt] Reb.: praecipiunt,
84) *Aldo wissen — lieb haben.*] Reb.: Ibi bonum et malum discerne
possumus, quare mi Domini amemus articulum iustificationis.
85) *Er ist d. e. g.*,] Reb.: Christus vinculum veritatis et fidei est,
86) omnia sub ipsum,] Reb.: sub ipsum omnia,
87) ut] *a* Reb. *abest.*
88) uere] Reb.: verae
89) Haec est fid.] Reb.: Haec vera est fides,

Ach lieber gott, das wir dir doch kontten trauen vnnd dancken, [90]) qui pro nobis ita es solicitus, imo qui nobis omnia dedisti in Christo. Nam hoc magnum et ineffabile est mysterium, absconditum omni sapientiae carnis, quod Deus pater coelestis et omnipotens erga nos plane est [91]) mortuus in sua maiestate, omnia tradidit filio suo, qui est caro nostra. *tzu dem weiset er vnns, wan wir den hören vnnd annemen, so sollen wir alles haben, vnnd der solt also Jemerlich gecreutziget werden, von den allerheiligsten, die die aller grosten namen hatten.* [92]) Iudaei, Pharisaei, Pontifices, Scribae. Nam Hannas idem quod Ioannes Caiphas, idem quod Petrus, Iudas, *Ein Juden konig, die musten* [*fol.* 30ª] *sich an dem herrn Christo vergreiffen.* Summa, *welch den grosten namen hatten in der welt gehabt, die sindt die Ergesten schelcke gewest. Sein wir nicht arme leutte,* qui post acceptam gratiam et datum Spiritum sanctum, *solten vnns aller erst fürchten vor der schendlichen geistlichen hoffardtt, vnnd vnser herrgott mus vnns einen solchen knüttel auffiegen,* [93]) ut lege nos coherceat, quo semen mulieris osculemur. *Wer* Christum *haben wiel tzu einem herren vnd konige,* [94]) qui natus est ex uirgine, et nostram carnem et sanguinem assumpsit, is habebit Diabolum inimicum. Magna est gloria nostra, quod habemus Dominum ex carne nostra [95]) et sanguine, in coelo gubernantem super omnes creaturas. Ideo Epistola [96]) ad Hebraeos Christi sacerdotium bene describit. Consolatur enim conscientias, quod ipse sit summus pontifex, non tantum rex, quia animi semper cogitarent iudicem. Ideo credo Deo maxime placere, cum de Christo praedicatur, contra quem totus mundus blasphemat, *Der schefflimini*, id est, sedens ad dextram Dei, *hat seine feinde, das müssen wir erfarenn. Er wirdt sie aber setzen*

---

90) *Ach lieber* etc.] Reb.: o bone Deus si modo tibi confidere et gratias agere possemus,

91) plane est] Reb.: est plane

92) *tzu dem — katten,*] Reb.: Ad hunc virum nos ducit, si illum amplectimur et audimus, omnia possidere debemus, et tamen adeo miserabiliter a populo sanctissimo, qui nomina habebant praeclarissima, crucifigi debeat,

93) Iudas, *Ein Juden k. — auffiegen,*] Reb.: Iudam regem Iudaeorum, Christum prodere oportebat. Summa qui nomen et titulum summum in mundo habuerunt, illi nequissimi nebulones fuerunt, nonne sumus homines miseri, quod post acceptam gratiam et Spiritum sanctum datum, nunc demum nos propter foedam illam superbiam spiritualem timeamus, et Deus noster nobis tantam fustem imponere cogitur,

94) *Wer — konige,*] Reb.: Qui Christum Dominum et regem suum habere cupit,

95) carne nostra] Reb.: nostra carne

96) Epistola] Reb. *male:* exempla

ad scabellum pedum suorum. *darumb wil ich lieber durch den teuffel denn durch den keiser sterben, so sterbe ich durch einen grossen herren, aber er sol ein bislein an mir gefressen haben, welches ihm nicht wol bekomen sol, sols wider ausspeien vnnd wil ihnen wider fressen* ueniente extremo die. [97])

Articulus remissionis peccatorum his [98]) uerbis continetur, cum dicitur: Dormierunt cum patribus suis, *sein alle* [*fol.* 30ᵇ] *zu hiemel gefaren.* Est enim uerbum in scripturis bonae significationis, bene sonat. Sed de quibus scribitur, quod sunt [99] ab inimicis interfecti, et a bestijs et uolucribus consumpti, de ijs sentio, [100]) quod perierunt et damnati sunt. Ardua igitur res est, per tot tentationes, et tam uarias experientias Christum dicere Deum et Dominum, qui educit ex morte, ut Psal. 68. ait. Ideo de fiducia ipsius nunquam patior me auelli. *Wiewol ich weis, das mein glaube gantz schwach stehet wie ein pelz auff einem Ermel,* [1]) Attamen Ecclesia [2]) et fides nobiscum est. *Das vater onser vnnd glaube ist ein gros ding wider den teuffel. Mein Henssgen, Lenichen beten auch vor mich vnnd viel Christen.* [3]) Nam si ego tantum [4]) haberem fidei, quantum deberem, sufficeret mihi. *Ich wolt langest den türcken erschlagen haben vnnd die tyrannen kürre gemacht, ich habe mich wol also mit ihnen tzubalget,* [5]) sed fides mihi deficit. [6]) Ideo Deus dicit ad Paulum: Sufficit tibi, uirtus mea in infirmitate perficitur.

Abraham tantam habuit fidem, ut quando [7]) resurrecturus est in extremo die, nostram incredulitatem increpabit, dicens: *habe ich doch nicht den hundertsten teil so viel* promissiones *gehabt als ihr, habe dennoch geglaubet, soltte den onser*

---

97) *Der schefftimini* — die.] Reb.: Schellimini, id est, qui sedet ad dexteram Dei, suos habet hostes quod et nos experiemur, verum deponet illos ad scabellum pedum suorum, ideo magis cupio, per Diabolum, quam per Caesarem mori, morior enim per magnanimum atque potentem Dominum, verum tantum bolum deglutitauerit de me, qui illi bene conuenire non debet, rursus enim euomabit me, et ego illum deuorabo, veniente extremo die.

98) his] Reb.: ijs

99) sunt] *sic* Reb.: Cod.: sint

100) de ijs sentio,] Reb.: de ijs sentio iuxta rationem et iudicium humanum,

1) *W'iewol — Ermel,*] Reb.: quanquam fidem meam esse infirmam, eamque sicut pellem in manicis stare scio.

2) Ecclesia] Reb.: Ecclesiae oratio

3) *Das vater v. — Christen.*] Reb.: Oratio Dominica cum Symbolo Apostolico Diabolo certe egregie resistit, filius meus Ioannes et filia mea Magdalena orant quoque pro me, et alios Christianos.

4) tantum] *a* Reb. *abest.*

5) *Ich wolt — tzubalget,*] Reb.: Ego iamdudum Turcam vicissem et Tyrannos humiliassem, magnum enim certamen cum illis habui,

6) deficit.] Reb.: defuit

7) quando] Reb.: cum

hurgett nicht türcken ober vnsern hals schicken propter incredulitatem? [8]) Hoc exemplo Abrahae uincentis supra omnem captum humanae naturae paternos affectus in unigenitum filium suum Isaac, super quem promissionem propagandae in infinitum [9]) sobolis habebat etc. [10]) [*fol.* 31a] Dicto tamen Dei plus audiens filium contra legem naturae [11]) immolare statuit. Quantos [12]) impetus cordis per triduum [13]) sustinuerit, inexplicabile est. Gen. 22. Praeterea exemplo Iacob, qui dilectissimum filium [14]) Ioseph amiserat in senectute sua, Descendam, [15]) inquit, [16]) lugens ad filium meum in infernum. Quae uox indicat, quanto moerore affectus sit. Deus tamen per calamitatem filiorum illos ita [17]) exercuit, fidem illorum explorans et probans. Hoc exemplo D. Martinus Lutherus Doctorem Benedictum Pauli, moestum de interitu unici filij sui, lapsu [18]) de tecto consolatus est. [19])

SANCTIFICATIO PER FIDEM. *)

Magna coecitas est humani cordis, thesaurum gratiae sibi donatum, non posse arripere. Tales enim sumus, qui sumus baptizati, habemus fidem; Christum, Sacramenta, nos ipsos autem sanctos dicere nolumus. [20]) Non enim distinguimus fidem a Spiritu sancto, qui est ipsa certitudo in uerbo, et non sine uerbo, sed per uerbum contingit, et non extra uerbum. Galat. 3.

Dixit Dominus Hinneck D. [21]): Si Spiritum sanctum iam certitudinem dicitis erga Deum, tunc omnes sectae certam

---

*) Reb. I, fol. 33a lin. 13. — fol. 35b lin. 20. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 145 sqq. cap. 13.

8) *habe ich* — incredulitatem?] Reb.: Vix ego centesimam partem tantarum promissionum habui quemadmodum vos, attamen in fide perseueraui, nonne ergo Deus noster Turcas super nostram ceruicem iure deberet mittere.

9) propagandae in infinitum] Reb.: in infinitum propagandae

10) etc.] *a* Reb. *abest.*

11) filium contra legem naturae] Reb.: contra legem naturae, Filium

12) Quantos] *sic recte* Reb.; Cod.: Quantus

13) per triduum] Reb.: triduo

14) filium] Reb.: filium suum

15) Descendam,] *sic* Reb. (= Vulg. Gen. 37, 35.): Cod.: Descendens

16) inquit,] *ap.* Reb. *deest.*

17) illos ita] Reb.: ita illos

18) lapsu] Reb.: lapsi

19) consolatus est.] *a* Reb. *h. l. in textu addita sunt verba:* vide secundum Tomum colloquiorum in principio. [*scil.* T. II. fol. 2a] *In* Cod. *autem in margine haecce adnotata sunt: „wolt die sperling ausnemen vnd fiel tzu tode.* De quo infra fol. 473.“ [*haec in* Cod. *potius leguntur* fol. 596a]

20) nolumus.] *sic* Reb.; Cod.: uolumus.

21) D.] *utroque loco a* Reb. *abest.*

persuasionem habentes de sua religione, habent Spiritum sanctum. Respondit D. [21]) Martinus Lutherus: Nullam habent certitudinem Mahomet, Papistae, Sacramentarij, et [22]) non haerent in uerbo Dei, sed in iustitia sua conditionali. Et si [23]) multa faciant et operentur, tamen semper sunt in dubitatione, cogitantes, *wer weis, obs gott gefelt, ob ich genug gethan habe. Ich bin vnwirdig, meine sünde sint so gros.* [24]) Pius autem inter [*fol.* 34[b]] haec duo certus est, dicens: Neque sanctitatem meam moror, neque indignitatem: sed credo in Hiesum Christum. Ideo solus Spiritus sanctus potest dicere: Dominus Hiesus. 1. Corinth. 12. Caeteri omnes dicunt: Anathema Hiesus. Est igitur Spiritus sanctus illa certitudo in uerbo Dei et iustitia Christi, non consistens in dubitatione, sicut aliae sectae, quia aliae sectae dicunt: *Wer weis, ich hoffe* etc. [25]) et sic [26]) semper manet opinio. Pius autem dicit: *Ich thu so viel als ich kan, was ich nicht kan,* [27]) tunc scio Hiesum Christum esse mortuum, *den trost* [28]) *sol mir niemandt nemen, das* Hiesus Christus *vnser heilandt sei, damit lest sich vnser herrgott vnnd vnser gewissen stillen.* [29]) Propriae iustitiae tantum in dubitationibus uersantur, *ich hoffe, ich hoffe* etc. [30]) Ita ego fui [31]) praesumptuosissimus monachus [32]) iustitiarius, postquam missificassem [33]) et orassem, satis praesumptuosus [34]) videbar, *aber den schalck sahe ich nicht darhinder,* [35]) quod non Deo, sed propriae iustitiae [36]) fidebam. Non egi gratias Deo pro sacramento, *sonnder er muste mir danckenn vnd froe werden, das ich ihm seinen son opffertte*, et diximus in proverbio: *Ich wil gehen vnnd der Iungfrawen ein kindt heben.* [37])

---

22) et] *ap.* Reb. *deest.*
23) Esti] *sic* Reb.; Cod.: Esto
24) *wer weis — gros.*] Reb.: quis scit an placeat Deo, an bonum aliquid feci, indignus sum, peccator sum maximus,
25) *Wer* — etc.] Reb.: Quis scit? Ego spero,
26) sic] *ap.* Reb. *deest.*
27) *Ich thu — kan,*] Reb.: efficio tantum, quantum in me est. Quicquid vero efficere non possum,
28) *trost*] *sic scripsi;* Cod. *calami err.: trotz*
29) *den trost — stillen.*] Reb.: Hoc solatium, quod scio, Iesum Christum nostrum esse Saluatorem, nemo auferet a me, hoc modo Deo satisfit, et conscientia nostra placatur.
30) *ich* — etc.] Reb.: spero, spero.
31) ego fui] *sic* Reb.; Cod.: ego (*omisso verbo:* fui)
32) monachus] *ap.* Reb. *deest.*
33) missificassem] *sic* Reb.; Cod.: missassem
34) praesumptuosus] *sic* Reb.; Cod.: praesumptuose
35) *aber den — dark.*] Reb.: verum nequam occultum non videbam,
36) propria iustitia] Reb.: propriae iustitiae
37) *sonnder er — heben.*] Reb.: sed illum oportebat mihi, etiam summa cum

Doctor Iustus Ionas in coena dixit ad Martinum Lutherum, se eo die tractasse locum Pauli 2. Timoth. 4. Reposita est mihi corona iustitiae, dixitque se hoc non posse credere. Respondit Martinus Lutherus, neque Paulum firmiter credidisse, *dan er wer tzu hoch. Ich kan nicht so gleuben als ich predige, vnnd ander leutte denchen von mir, das ich also feste gleube. Es wer auch nicht gut, das wir alles also gleubten vnnd theten, wie gott vns gebeut, dan er keme vmb seine gottheit, vnnd das vater vnser vnd den glauben* [*fol.* 32ᵃ] et articulus remissionis peccatorum, *Er würde tzum lugner,* [38]) ut non solus [39]) esset mendax, et omnis homo mendax. Respondit Iustus [40]) Ionas: *wen Paulus das nicht gegleubet hat,* [41]) multo minus murmuratores in templis, cum sanctissimi etiam saepius murmurarunt [42]) contra Deum. *So wird gott warlich einen geringen dienst auff Erden haben.* [43]) Respondit Martinus Lutherus: *das ist gott wol gewont.* [44]) Cogitate, quantam fidem habuerit Moyses, [45]) cum populus contra eum murmuraret, et ipse nesciret uiam liberationis, tremebat in omnibus membris suis, fere desperans. Et tamen Deus ad eum dicit: Quid clamas? *O wie ein stamen soltte do Moyses gehabt haben, der die tzunge nicht hat konnen erhebenn, noch hat er gott seine grosse ohren erfüllet. O wie solt er so hart geschlagen haben ins mehr,* [46]) qui haec non credidit? et tamen verbo Dei obediuit. Si prius modum euadendi sciuisset, non credidisset. Nos uero [47]) talia exempla tam frigide obseruamus, quae sunt inscrutabilia rationi. *Es ist dennoch ein weg durchs totte mehr gewest als von hinne ken Coburg, dadurch hat er 600000 man ohne weib vnnd kinder vnnd viehe gefuret, da hat er wol 14 tage müssen dartzu haben, hat also*

---

laetitia gratias agere, quod Filium suum immolabam, et diximus in prouerbio, vadam et virgini suscipiam filium.

38) *dan er wer — lugner,*] Reb.: quia esset res valde grauis, ego ita credere non possum, sicuti doceo, attamen homines alij fidem me habere firmissimam indicant. Et nihil esse, quicquid nobis Deus praeceperit illud, in totum perficere, amitteret enim Deus suam diuinitatem, orationem Dominicam, et Symbolum Apostolicum et articulum remissionis peccatorum, fieret mendax,

39) **solus**] Reb.: solum

40) **Iustus**] Reb.: D.

41) **wen — hat,**] Reb.: si D. Paulus hoc non credidit,

42) **murmurarunt**] Reb.: murmurauerunt

43) *So wird — haben.*] Reb.: Et Deus sane parcum in terris habebit seruitium.

44) *das ist* etc.] Reb.: Deus optime harum rerum assuetus,

45) habuerit Moyses,] Reb.: Moses habuerit,

46) *O wie — ins mehr,*] Reb.: O quam miserabilem clamorem Moses habuerit, qui linguam suam eleuare non potuit, attamen Deo magnas suas impleuit aures, quomodo percusserit Mare,

47) uero] *sic* Reb.; Cod.: uere

gefüttert vnd geruget. [48]) Sed [49]) angelus interposuit se, n Pharao eos persequeretur, [50]) *bis sie hindurch kamen, da e seufft sie gott.* [51]) Et tamen in illa [52]) propemodum despe ratione Moyses dicitur clamasse, *das er gott beide ohren e füllet habe. Es ist bei Moise gewis gering gewesen, aber b gott gros.* [53]) Ita fides in infirmitate et miraculis procedit.

FIDES ET SPES DIFFERUNT. *)

[*fol.* 32[b]] Primo, subiecto, quia fides est in [54]) inte lectu, spes uero in uoluntate, sed haec duo separari non po sunt: sicut duo Cherubin in propiciatorio.

Secundo, [57]) officio, quia fides dictat, [55]) docet, estqu notitia. Spes hortatur, excitat, audet, expectat, fert.

Tertio, obiecto. Fides uerbum rei, seu promissione rerum, [56]) id est, veritas, spes rem uerbi, seu rem promi sam spectat, id est, bonitas.

Quarto, ordine. Fides prior est ante omnem tribulatio nem, initium uitae. Ebrae. 11. [58]) Spes posterior ex tribu lationibus parta. Rom. 5. [59])

Quinto, a contrarijs. Fides pugnat contra errores haereses, iudicat spiritus et doctrinas. [60]) Spes uero pugn contra tribulationem, crucem, et expectat bona sub mali Ergo fides est prudentia in Theologia, et pertinet ad doctr nam. Spes uero est fortitudo in Theologia, [61]) et pertin

---

*) Reb. I, fol. 34[b] lin. 18. — fol. 35[b] lin. 20. — *Conf.* Luth. colle germ. II. p. 176 sqq. cap. 13. §. 36.

48) *Es ist — geruget.*] Reb.: tamen viam habuerunt per Mare rubru sicuti ab hinc versus Coburgam, per hanc duxit viros 600000. mulieribu cum filijs et armentis non numeratis, quare inter quatuordecim dies hoc i perficere non potuit, et sic illum in Mare pabulari et quiescere oportuit.

49) Sed] Reb.: Verum

50) eos persequeretur,] Reb.: persequeretur eos,

51) *bis sie — gott.*] Reb.: donec transiuerint omnes, Deus submergi p misit,

52) Et tamen in illa] *sic scripsi;* Cod.: Et tamen illa in, Reb.: in i tamen

53) *das er — gros.*] Reb.: quod etiam Deo aures ambas impleuerit. Clam quidem Mosis fuit exiguus, verum coram Deo maximus reputabatur,

54) in] *a* Reb. *abest.*

55) dictat,] Reb.: dicat,

56) rerum] Reb.: veram

57) Secundo,] *pro hac et subseqq. vocibus:* Tertio, Quarto, Quinto, *a* R *in margine apposita sunt numerorum signa:* II, III, IIII, V.

58) Ebrae. 11.] Reb. *male:* Ebrae. 2.

59) Rom. 5.] Reb. *falso:* Rom. 6.

60) doctrinas.] Reb.: doctrinam.

61) et pertinet ad doctrinam — in Theologia,] *haec, quae ap.* Reb. *legunt in* Cod. *desunt.*

ad exhortationem. Fides est Dialectica, nihil enim aliud est, nisi sapientia et prudentia. Spes uero Rhetorica, nihil aliud est, nisi animus erectus. [62]) Sicut igitur prudentia sine fortitudine uana est, Ita fides sine spe nihil est, quia spes uincit et fert mala; sicut fortitudo sine prudentia est temeritas. Ita spes sine fide est praesumptio in spiritu. Fides igitur est dicis scripturae sacrae, et uera cabala, quae traditione per manus accipitur, quemadmodum Prophetae discipulis doctrinam tradiderunt.

Aiunt sanctum Petrum fleuisse, quoties ei [63]) in mentem uenerit, quam suauiter Christus docuerit. Ita nostri aliter [64]) loquuntur de fide alijsque locis scripturae, quam [*fol.* 33ᵃ] exteri, ut uere dicatur δίδαχα traditio, doctrina quae est per manus tradita, *die immer in einer schulen bleibet.* [65]) Spes uero omnia in toto mundo perficit. Nullus enim agricola unum granum seminaret, nisi spem segetis haberet, nullus adolescens uxorem duceret sine spe prolis, nullus mercator aut mercenarius laboraret, nisi lucrum et [66]) mercedem expectaret: multo magis spes ad aeternam uitam nos promouet.

Anno 39. 3. Iunij dicebatur prope Sittam contigisse, tempore famis, ubi matrona pia et Euangelica cum duobus liberis propter uictum extrema passa sit, cumque nihil amplius haberet unde uiueret, ornata cum suis liberis ad fontem ire constituit, cum oratione, ut ipse Deus, eam cum liberis [67]) refocillaret. In uia uenit ei obuiam uir, interrogans et disputans cum illa, utrum ex aqua fontis etiam edere uellet. Ipsa asseruit Deo omnia esse facilia, quia qui [68]) quadraginta annos populum Israel Manna aluit, idem me quoque potest aquis sustentare. Dumque ita constanter assereret, uir ille, fortasse Angelus, [69]) dixit ad eam: Ecce quia constanter credis, uade domum, ibi inuenies tres modios farinae, et ipsa secundum eius uerba ita reperiisse dicitur. Respondet Martinus Lutherus: Si uerum est, insigne est miraculum fidei. [70]) Si uero excogitatum, pie et docte inuentum est ad alliciendos homines ad fidem.

---

62) animus erectus.] Reb.: erectus animus.
63) ei] *ap.* Reb. *deest.*
64) aliter] *a* Reb. *abest.*
65) quam exteri — *bleibet*] *sic* Cod.; Reb. *pro his exhibet haecce:* quae per manus traditur, quae semper in vna manet schola.
66) et] Reb.: aut
67) eam cum liberis] Reb.: cum liberis eam
68) omnia esse — qui] Reb.: omnia possibilia, qui
69) ille fortasse Ang.] Reb.: ille (fortassis Angelus)
70) est miraculum fidei.] Reb.: miraculum fidei est.

Diabolus non potest hoc argumentum soluere: Iustus ex fide uiuet. *Aber es leit daran, wer es ergreiffen kann.* [71])

[*fol.* 33ᵇ] INVOCATIO ET ORATIO. *)

Quantus murus et uallum Ecclesiae sit oratio, quanta arma piorum precatio, nemo nisi pius et credens experitur, qui habet spiritum gratiae et precum. *Ach wie ein trefflicher meister hat diese wordt* Orationis Dominicae *gestellet,* [72]) in quibus est infinita Rhetorica, omnes res et negotia comprehendens. Priores petitiones tres [73]) tam grandia et coelestia petunt, *das sie kein hertz niemermer kan ausgrunden.* [74]) Quarta petitio totam politiam, oeconomiam, omniaque [75]) corporalia et temporalia, quasi uno fasciculo proponit. Quinta petitio [76]) *streittet wider den Einigen teuffel* [77]) malae conscientiae de peccatis conscijs etc. [78]) *Es hat warlich ein weiser man gemacht, dem es niemandt kan nach thun, dan der herr hat vns das vater vnser so kurtz gestellet, vnnd dorinne begrieffen* omnem necessitatem in omnibus tentationibus. [79]) Nam extra tentationem non potest uere orari. [80]) Ideo Dauid dicit: Inuoca me in die tribulationis etc. [78]) Alioqui ista *βαττολογία* friget. [81]) Esto Papistae dicant, Deum omnia uerba orantium intelligere. Tamen Bernhardus diuersum sentit, ubi dicit; Deum orationis uerba non audire, nisi illa prius [82]) ab orantibus audiantur. Papa infinitis fluminibus obruit conscientias, ideo congregatio suorum religiosorum erat sicut ranarum coaxa-

---

*) Reb. I, fol. 35ᵇ lin. 21. — fol. 39ᵃ lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II p. 228 sqq. cap. 15.

71) Diabolus — *kann.*] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
72) *Ach wie — gestellet,*] Reb.: O quam praeclarus artifex verba orationi Dominicae composuit,
73) petit. tres] Reb.: tres petitiones
74) *das sie — ausgrunden.*] Reb.: quod etiam cor humanum illa nunquam perscrutari potest.
75) omniaque] Reb.: omnia
76) petitio] Reb. *typ. err.*: petio
77) *streittet — teuffel*] Reb.: habet certamen cum vnico Diabolo,
78) etc.] *utroque loco a* Reb. *abest.*
79) *Es hat — tentationibus.*] Reb.: Vere vir magnae sapientiae compositi quem nemo hac in re imitari potest, Dominus enim orationem Dominicam breuissima forma composuit, et in illa oratione omnem et corporis et animae necessitatem comprehendit.
80) Nam — orari.] *haec a* Reb. *uncinis inclusa sunt.*
81) friget.] *sic* Reb.; Cod.: fuget.
82) illa prius] Reb.: prius illa

tio[83]) sine aedificatione, et cum multa uiderentur tradidisse, fuerunt tantum formulae sophisticae sine usu. At oratio piorum est uelut murus. Ezech. 22. Quaesiui uirum qui se interponeret sepem, et staret oppositus contra me pro terra, ne dissiparem[84]) eam et non inueni. *Darumb last vnns doch bitten,*[85]) cateris blasphemantibus,[86]) exemplo Abrahae et Eliae admonuit. *Wolan niemandt*[87]) credit tantam esse uim et efficaciam precationis nostrae, nisi quem[88]) experientia [*fol.* 34ª] ipsa docet. *Aber es ist ein gros dingk,*[89]) quando[90]) aliquis sentit causas necessarias, et ipsam necessitatem urgentem, *vnd kan den das gebet ergreiffen. So weis ich, so offt ich mit Ernst gebeten habe, das mirs recht Ernst gewest ist, so bin ich ihe reichlich erhoret worden, vnnd habe mer erlanget dan ich gebeten hatt. Wol hat gott tzuweilen vertzogen, aber ist dennoch komen.*[91]) Quod differtur, non auffertur.

CAVSA ORATIONIS EFFICIENS est fides per se, per accidens uidelicet causa[92]) est necessitas. Forma apprehendit gratuitam misericordiam, Materia circa quam, praeceptum et promissio. Finis, exauditio et liberatio. *Ich gebe Euch das vater vnnser, das ihr vmb den glauben bittet, die tzehen gebott werden euch sonst tzu hoch sein.*[93]) Ideo Sirach dicit 38,[94]) orationem piorum plus ualere ad sanitatem, quam medicorum curationes. Excellentissima igitur res est oratio piorum,[95]) *wie gar krefftig ists bei gott, das ein armer mensch mit der hohen maiestat im himel so reden sol, vnd fur ihm nicht erschrecken, sonder wissen, das ihn gott* per Hiesum Christum *freundtlich anlachet, do mus nicht die* Conscientia *tzu rück lauffen* propter indignitatem in dubitatione *stehen, aber sich lassen abschrecken.*[96]) Sicut cuidam Bauaro acci-

---

83) coaxatio] Reb.: coactio,
84) dissiparem] *sic* Cod. (= Vulg. Ezech. 22, 30.); Reb. *male:* dissiparent
85) *Darumb — bitten*] Reb.: Ideo nostrum erit orare
86) caet. blasph.] *haec ap.* Reb. *intra uncinos leguntur.*
87) *Wolan niem.*] Reb.: bene nemo
88) quem] Reb.: quae
89) *Aber — dingk,*] Reb.: verum est res laude digna,
90) quando] Reb.: cum
91) *vnnd kan — komen.*] Reb.: et tamen orare potest. Hoc et ego scio, quoties ex intimo cordis affectu orauerim, me vltra spem exauditum esse, et multa maiora accepisse bona, quam vnquam a Deo postulaueram, etsi enim Deus exauditionem interdum distulit, tamen suo tempore redijt.
92) per accid. uid. causa] *horum loco exhibet* Reb.: per accedens
93) *Ich gebe — sein.*] Reb.: Do vobis orationem Dominicam, vt Deum pro vera fide inuocetis, alias Decalogum seu Decem praecepta Decalogi non intelligitis.
94) Ideo Sirach dicit 38,] Reb.: Ideo Iesus Syrach 39. dicit,
95) oratio piorum,] Reb.: piorum oratio,
96) *wie gar krefftig — abschrecken.*] Reb.: quam praeclara et virtuosa res

dit Sanctum Leonhardum deuotissime inuocanti. [97]) cum quidam iuxta simulachrum staret, respondisset: [98]) *pfü dich Baier,* [99]) et saepius eum reijcit, ille abiens, dixit: *pfü dich ledla. tzu dem pfü dich müssen wirs nicht lassen komen,* [100]) sed certo statuere, quod iam simus exauditi, quidquid in fide Christi precati fuerimus. Ideo ueteres optime definierunt: Orätio est ascensus [1]) mentis ad Deum. *Es ist ser wol geredt.* [2]) [*fol.* 34ᵇ] Ego et omnes alij hanc definitionem non intelleximus, gloriabamur quidem de ascensu [3]) mentis, *aber da felet es an dem* Syntaxi, *das wir das* ad Deum *nicht konnen dartzubringen,* [4]) imo fugiebamus Deum, non potuimus libere et certo orare ad Deum per Christum, in quo uis et orationis certitudo [5]) consistit, sed semper conditionaliter orauimus. Ergo optimi fratres, orate corde, interdum etiam ore, *dan bei dem lieben gott, das gebet erhelt die welt, sonst solts viel anders stehen.* [6]) Domi non sum tam alacris, quia semper oportet me protestari, [7]) sed in Ecclesia *ists hertzlich vnnd dringet auch herdurch.* [8])

Anno 36. 18. Augusti, cum nihil esset [9]) spei in ualetudine matris Marchionis, orabat Lutherus: *Lieber herrgot erhor doch vnnser gebet nach deiner tzusage, las vns doch dir die schlüssel nicht vor die füsse werffen, dan so wir tzuletzt tzornig vber dich werden, vnnd dir deine ehre vnnd tzinsgutter nicht geben, wo wilttu den bleiben, ach lieber herr wir sein dein, machs wie du wilt, allein gieb vns geduldt.* [10])

---

est coram Deo hominem miserum, summam Maiestatem in coelis alloqui, et scire se propter Iesum Christum placere, ibi conscientia retrogradi, propter indignitatem, nec in dubitatione persistere vel deterreri debet.

97) inuocanti,] *sic* Reb.: Cod.: inuocantem,
98) respondisset:] Reb.: et responderet,
99) *pfü dich B.*] Reb.: phui Bauare,
100) *pfü dich — komen,*] Reb.: phui ledula, verum nostra innocatio per verba inutilia impediri, admittere non debemus,
1) ascensus] Reb.: assensus
2) *Es ist — geredt.*] Reb.: bona est definitio.
3) de ascensu] Reb.: esse assensum
4) *aber da — dartzubringen,*] Reb.: verum error fuit in Syntaxi, quod verbum, ad Deum, non potuimus apponere,
5) orationis certitudo] Reb.: certitudo orationis
6) *dan bei — stehen.*] Reb.: per Deum enim dico vobis, mundum conseruari pia oratione, alias longe aliter staret.
7) quia semper oportet me protestari,] Reb.: quia oportet me semper prius protestari.
8) *ists — herdurch.*] Reb.: fit oratio ex vero cordis affectu et nubes penetrat.
9) esset] Reb.: est
10) *Lieber — geduldt.*] Reb.: o Domine Deus, exaudi nostras orationes, secundum tuas promissiones, noli permittere, vt claues proijciantur pedibus tuis, nam si denique tibi irascimur, nec honorem ac bona tributaria porrigemus,

Item 20. Augusti iterum cum summo affectu commisera-
is, [11]) de principe infirma recitabat haec uerba: *Lieber du hast einen tittel,* [12] quod sis exauditor precum, sicut
id dicit: Voluntatem timentium se faciet, et deprecationem
um exaudiet. *Ach herr bitten wir doch kein boses, las dir die schlüssel nicht vor die thür werffen.* [13])
Cum magna esset siccitas, adeo ut frumenta arescerent,
Martinus Lutherus semper orabat, ingemiscens [14]) dicebat:
Domine respice orationes nostras propter tuas promissio-
, preces et suspiria nostra fundimus erga te, sed ingrati-
o mundi, et rusticorum auaritia impedit, postquam ex
ngelio adeo effrenes [15]) facti sunt, ut quidquid illis libeat,
at [*fol.* 35ª]. Non terrentur inferno neque purgatorio di-
ates: [16] Credo, ergo saluabor, impudentissime [17]) peccan-
s, ut Mammonistae, illos nunc fame uult punire. At Deus
ibet media alendi suos, etsi impijs deneget pluuiam. Et ite-
m sublatis oculis in coelum sic orauit: Domine Deus pater,
dixisti per os Dauid pueri tui: Prope est Dominus omnibus
ocantibus eum in [18]) ueritate, uoluntatem timentium se fa-
t, ita ut in tempore famis saturentur etc. [19]) *wie das du
n nicht wilt regen geben, weil wir so lange schreien vnd
ten. Nun giebestu keinen regen, so wirstu ihe etwas bessers
en*, tranquillam uitam et pacem *wollen wir bitten so sehr,
d haben nun offt gebeten, thustu es nicht lieber vater,* [20])
e impij dicent Christum mentiri, cum dicit: Amen dico
is, si quid petieritis patrem meum [21] etc. Ita te et
um tuum mendacij arguent. *Ich weis, das wir von hertzen
dir schreien vnd sehnlich seufftzen.* [22]) Cur ideo [23]) non

---

[illegible] tu maneres? Ach mi Deus, creatura tua sumus, age nobiscum secundum beneplacitum tuum, largire modo nobis patientiam.
[illegible] affectu commiserationis] Reb.: affectu et commiseratione,
[illegible] *Lieber — tittel,*] Reb.: Clarissime Deus, titulum habes,
[illegible] *Ach herr — werffen.*] Reb.: Ach Domine nulla tamen aduersa petimus, [illegible] concedere claues tibi ante pedes prosternere.
[illegible] semper orabat, ingemiscens] Reb.: orabat, ac ingemiscens
[illegible] effrenes] Reb. *male:* effrenos
[illegible] neque purg. dic.] *a* Reb. *absunt.*
[illegible] impudentissime] *sic* Reb.: Cod.: confidentissime
[illegible] in] Reb.: et in
[illegible] etc.] *ap.* Reb. *deest.*
[illegible] *wie das du — vater,*] Reb.: Qui fit quod pluuiam nobis denegas, et nos interim dies noctesque petimus atque ploramus. Licet pluuiam non des, tamen meliora, nempe vitam tranquillam et pacem dabis, sedulo ante petimus, et adhuc orando non defatigamur si non, mi Pater, exaudies nos,
[illegible] patrem meum] *ap.* Reb. *desunt.*
[illegible] *Ich weis — seufftzen.*] Reb.: Scio quod ex intimo cordis affectu ad te clamamus et gemimus.
[illegible] ideo] Reb.: igitur

exaudis? Eadem nocte optima et fertilissima pluuia ue quod factum est anno 32. 9. Iunij etc. [24])

Anno 39. die [25]) 6. Ianuarij die Epiphanias Doctor M tinus Lutherus populum ad precationem hortabatur, co furorem Satanae in Papistis excaecatis, qui Caesarem et a reges contra Euangelium irritarent, furentes in [26]) suis b phemijs, quas contra ueritatem agnitam [27]) defendere uol Econtra nos nostra insigni [28]) malitia et ingratitudine [29]) i Dei prouocamus. Ergo poenitendum et orandum est, ut D cor Caesaris in manu sua ad Euangelij propagationem diri ne ipse contra Euangelium reuelatum, pro abominationil erroribus et obscoenis sceleribus Papistarum, arma contra sumat, qui syncerum Christi uerbum, Sacramenta, ueram tionem [*fol.* 35[b]] uiuendi in pijs statibus habemus. Ergo gilemus, oremus et agamus poenitentiam tempore hoc grat ne cum impio mundo damnemur, addens haec uerba: berna nos Deus, ut spiritualibus oculis uideamus infirmita nostram, et ad filij tui agnitionem perducamur, et Spi sancto regamur, purificati et sanctificati te confiteamur. An Precatio in papatu erat [30]) mera carnificina conscientiar et tantum *βαττολογία*, strepitus uerborum, non oratio, opus obedientiae.

PAPA TRIPLEX ORANDI GENVS PRÆCEPIT. [31])

I [32]) Materialem orationem, si quis uerba non intell recitaret, *wie die nonne den psalter.* [33]) Haec oratio tantum mandata, quo Papae satisfieret.

II [34]) Formalem, [35]) si quis uerba intelligebat. [36])

III [34]) Affectualem, ipsam deuotionem et intentionem ritualem. [37]) Haec tertia pars est propria substantia et c

---

24) etc.] *a* Reb. *abest.*
25) die] *ap.* Reb. *h. l. non legitur.*
26) in] *a* Reb. *abest.*
27) ueritatem agnitam] Reb.: agnitam ueritatem
28) nostra insigni] Reb.: insigni nostra
29) et ingrat.] *sic* Reb.; Cod. *male*: et ingratitudine, et malicia
30) in papatu erat] Reb.: erat in papatu
31) praecepit.] Reb.: praecipit. — *Apud* Reb. *verba:* Papa triplex *etc., in* Cod. *tanquam titulus subsequentibus inscripta sunt, cont verborum serie leguntur.*
32) I] Reb. *pro hoc signo numerali habet:* Videlicet
33) *wie — psalter.*] Reb.: Sicuti Moniales Psalterium.
34) II] *hic numerus et subseq.* III. *ap.* Reb. *non inueniuntur.*
35) Formalem,] *sic* Reb.; Cod.: Formalis,
36) intelligebat.] Reb.: intelligat.
37) Affectualem — spiritualem.] *sic* Reb.; Cod.: Affectualis ipsa deuo intentio spiritualis.

litas orationis, quam non urgebant, sed tantum materialem pronuntiationem et lectionem sicut psitaci. Hinc ortum est horarum canonicarum pelagus, quae sine omni spiritu legebantur, ita ut neque uerba neque sententias obseruarent.

Deinde recitauit Martinus Lutherus, quomodo initio Euangelij illis horis [38]) canonicis se macerasset, cum negotijs occupatus intermisisset, Sabbato inclusus septies orauit, [39]) tandem negotijs et ualetudine impeditus, non potuit implere, cumque alij ut Amsdorffius [40]) irriderent ipsius precationes se quoque dimisisse, et maxime ex desperatione. [42]) a) Ingens erat carnificina, unde per Euangelium liberati sumus. Et si solum hoc beneficium conscientijs contigisset ex libertate Christiana, gratiarum actione [43]) dignum esset. Nemo enim credit, quantae molestiae in papatu fuerint, nec potest aliter fieri, quin sine spiritu infinitae [*fol.* 36ª] leges et opera tradantur. [44]) Sicut liber rationale diuinorum infinita monstra tradit. [45]) Deinde dicebat D. Martinus Lutherus de precatione [46]) Dominica, quae nisi fide diceretur, non esset oratio, nec eam orare possumus [47]) sine mediatore Christo. Turci, [48]) Iudaei, possunt eam recitare, sed [49]) non orare, imo Apostoli post acceptam illam precationem, saepius orantes tamen non orabant. Nam Christus dicit Ioan. 16. Hactenus non petijstis quidquam in nomine meo. *So sie doch ohne tzweiffel viel werden diese wordt gebetet haben.* [50]) Sed ueniente spiritu sancto, tunc uere orarunt in nomine Christi. Summa. Iustitia [51]) legis neminem iustificat, quando [52]) oratio est opus, et lectio nihil est.

---

38) illis horis] Reb.: horis illis
39) orauit,] Reb.: orabat,
40) ut Amsdorffius] *ap.* Reb. *desunt.*
41) precationes,] Reb.: praecatione
42) ex desperatione.] Reb.: desperatione.
43) actione] *haec vox a* Reb. *omissa est.*
44) tradantur.] Reb. *male:* traduntur.
45) Sicut liber — tradit.] *haec a* Reb. *absunt.*
46) Deinde — precatione] Reb.: Deinde dixit, de oratione
47) possumus] Reb.: posset
48) Turci,] Reb.: Turcae,
49) sed] *a* Reb. *abest.*
50) *So sie — haben.*] Reb.: Cum tamen dubio procul haec verba orauerint.
51) Summa. Iustitia] Reb.: Summa iustitia
52) quando] *sic* Cod.; Reb.: cum

a) Reb. I, fol. 38b *huic loco in margine haec adnotavit:* Vide tomum secundum colloquium in vita Lutheri. [*scil. colloquium, quod orditur ap.* Reb. Tom. II. fol. 12b lin. 1. *inscript:* D. M. L. curriculum, *quod in* Cod. fol. 581b lin. 18. *incipit.*]

CONFESSIO AVRICVLARIS. *)

Reiecta impia et impossibili confessione, quàm pij singulis annis praecepto Papae, cum enumeratione omnium delictorum seu peccatorum et circumstantiarum obseruauerunt, [53]) cui operi tribuebant remissionem peccatorum. Hac carnificina [54]) liberati, retenta est confessio priuata, ut homines rationem redderent [55]) suae fidei, et suarum conscientiarum scrupulos et tentationes reuelarent, consilium petentes, absolucionem et coenam Domini sponte petentes, [56]) *dartzu man sie nicht tzwinget.* [57]) Ibi non homo, sed Deus absoluit. Quare sic docendi sunt homines, Christo fieri confessionem, et absolutionem per eum applicari. [58]) Os enim et auris ministri est os et auris Christi. [59]) Ideo ualde necessarium est, ut circumspecte et pie cum conscientijs agamus in confessione priuata, ut occulti et scandalosi tegantur, et personae ad ueram poenitentiam admoneantur, récitans casum, qui Erphordiae acciderat, ubi adolescens quidam ancillam matris suae stuprare tentauerat, mater uero hoc impedire uolens in ancillae lectum se collocauit, aduenies filius matrem esse [*fol. 36b*] ignorans exarsit, similiter et mater incensa concepit et peperit filiam, quae clam apud alios educata, tandem a matre ut alienigena recepta egregiae formae placuit filio, qui etiam ex ignorantia ducit in uxorem, *ist seine dochter, schwester, vnnd weib gewest.* Vniuersitas decreuit, [60]) quia esset secretum, et alias bonum coniugium, ut retinerent illud, ne maius scandalum sequeretur. *Also muss man sich in* casibus *wol fürsehn.* Nam casus matrimonij *b*) multum negotij faci-

---

*) Reb. I, fol. 39a lin. 9. — fol. 41b lin. 9. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 285 sqq. cap. 18.

53) obseruauerunt,] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

54) Hac carnificina] Reb.: Carnificina hac

55) rationem redderent] Reb.: redderent rationem

56) absolucionem — petentes,] *haec a* Reb. *absunt.*

57) *dartzu — tzwinget.*] Reb.: et tamen non cogitabuntur (*pro:* et tam. non cogebantur)

58) applicari.] Reb.: approbari.

59) est os et a. Christi.] Reb.: os et auris Christi est.

60) acciderat, ubi adolescens quidam — decreuit,] *pro his, quae h. l. in* Cod. *leguntur,* Reb. *exhibet tantum haecce:* acciderat, etc. Vbi vniuersitas decreuit, (*in margine* Reb. *huic loco adnotavit:* Vide in secundo Tomo de casibus matrimonialibus. [*scil.* T. II. fol. 171b, *ubi eadem historia narratur, item in* Cod. fol. 440a *in cap. inscripto:* Casus matrimoniales].)

b) Reb. I, fol. 39b *huic loco hanc notam in marg. addidit:* Vide in secundo Tomo de casibus matrimonialibus. [*scil. ap.* Reb. Tom. II. fol. 170a lin. 19. — fol. 173a lin. 4. *In* Cod. *hoc cap.* de casibus matrimon. *legitur* fol. 440a lin. 8. — fol. 442b lin. 3.]

unt pastoribus, Theologis, et consistorianis. [61]) Credo Apostolos illas molestias infinitorum casuum non esse expertos, quia ipsi uenerunt in regnum Romanum, ubi illa [62]) omnia egregie fuerunt constituta.

In confessione auriculari apud Papistas, opus tantum externum respiciebatur, *da war ein solch lauffen, das man sich niemer kont sat beichten.* [63]) Si quid inciderat [64]) peccati, iterum recurrebant, [65]) ita ut sacerdos ad me diceret: Deus iussit sperare in misericordia sua. Vade in pace. Et D. Hieronymus Schurffius [66]) ita cruciabatur, ut ter, quater recurreret ad sacerdotem [67]) ante Sacramentum. Imo ipsi porrigenti [68]) ad altare in aurem dixit scrupulum: *Wir machten die beichtveter müde, so machten sie vnns bange* suis conditionalibus absolutionibus. [69]) Ego absoluo te per meritum Domini nostri Hiesu [70]) Christi, propter contritionem cordis, confessionem oris, satisfactionem operum tuorum, et intercessionem sanctorum etc. [71]) *Die* Conditio *richtet alles vnglück an.* [72]) Nam haec omnia fecimus timore Dei, [73]) vt iustificaremur obruti infinitis traditionibus humanis. Quapropter Gerson coactus est laxare frena conscientijs. Is primus [74]) repit emergere ex illa captiuitate, scribens, Transgressionem traditionum et mandatorum Ecclesiae non esse peccatum mortale. [*fol. 37ª*] nisi fieret contumaciter. Haec uox etsi infirma, tamen multas conscientias erexit. Illas tenebras et errores Papa risit, [75]) gaudens se dominari conscientijs. Contra illam captiuitatem, Euangelij reuelatione, libertatem Christianam docui, contra legis rigorem et traditiones humanas. At nunc inepti et securi, qui illam captiuitatem [76]) non senserunt, legem [77]) plane repudiare praesumunt. Summa, tanta fuit

61) consistorianis.] Reb.: consistorijs.
62) illa] Reb. *male*: illi
63) *da war — beichten.*] Reb.: tum temporis tantus hominum accursus, quod nunquam satis confiteri poterant.
64) inciderat] *sic* Reb.: Cod.: incideret
65) recurrebant,] *sic* Reb.: Cod.: recurrebat,
66) Hieronymus Schurffius] Reb.: Hiero. Sch.
67) sacerdotem] *sic* Reb.; Cod.: confessorem
68) porrigenti] Reb. *male*: perrigenti
69) *Wir — absolutionibus.*] Reb.: Nos Ecclesiae ministros confessione defatigabamus, illi vere suis absolutionibus conditionalibus corda nostra angebant.
70) Domini nostri Hiesu] *a* Reb. *absunt.*
71) etc.] *ap.* Reb. *deest.*
72) *Die* Conditio — *an.*] Reb.: Conditio illa omnis mali radix fuit.
73) timore Dei] *ap.* Reb. *non leguntur.*
74) primus] Reb.: primum
75) risit,] Reb.: vrsit,
76) captiuitatem] *sic* Reb.; Cod.: securitatem
77) legem] Reb. *typ. err.*: legum

traditionum humanarum [78]) carnificina, ut nemo crederet, nisi nos adhuc uiuos homines testes in illorum libros [79]) haberemus, non posset persuaderi tantam fuisse caecitatem. [80]) Si Papa nihil peccasset, *den in der marter wochen* dignus esset, *das man ihn mit glüenden tzangen tzerrisse.* [81]) Nostrum seculum nunc ignorat hanc captiuitatem, uiuit sub magna licentia, neque legem neque Euangelium curans, sed securissime sacram scripturam contemnens.

Dicebatur de auriculari confessione, qua homines proderentur, *do man ausfragtte,* [82]) utrum de aliquo aliquid audiuisset. Respondit Martinus Lutherus: *In beicht weise sol der kirchvater solches nicht bekennen,* c) *ists auch nicht schuldig einem andern tzu verratten,* quia [83]) hoc pertinet ad ius fori. *do gehoren tzeugen tzu.* [84]) Illud pertinet ad ius coeli, uidelicet ad conscientiam. Ideo dicendum: *Lieber herr richter ich weis nichts darumb, wie ihr wissen sollet.* [85])

Interrogauit quidam Martinum Lutherum: Si parochus absoluit mulierem, quae necauit infantem, et res postea inuulgata per illos, utrum parochus a Iudice interrogatus, id testari debet? Respondit Martinus Lutherus: Minime, nam forum politicum et Ecclesiasticum distinguendum est. Illa enim mihi nihil confessa est, [86]) sed Christo, quod si Christus [*fol.* 37^{b}] celat, ego etiam celare debeo, et simpliciter dicere me nihil audiuisse. Si Christus quid audiuerit, dicat. *Ich wolt derweil heimlich tzu ihr sagen:* [87]) Poenitentiam age meretrix, [88]) caue ne amplius facias. Quid si illa [89]) mulier diceret, esse se [90]) absolutam a nobis, eam quoque a legibus politicis liberatam, quia Christus dimiserit, Ideo iudices nihil

---

78) traditionum humanarum] Reb.: humanarum traditionum
79) in illorum libros] *ap.* Reb. *desunt.*
80) fuisse caecitatem.] Reb.: caecitatem fuisse.
81) *den — tzerrisse.*] Reb.: tamen propter peccata, quae perpetrabat in die louis et Veneris post Dominica Palmarum dignus fuisset, iguitis forcipibus dilacerari.
82) *do man a.*] Reb.: Vbi minister explorabatur,
83) quia] *sic scripsi;* Cod.: qui
84) *In beicht weise — tzu,*] Reb.: Quantum ad confessionem, minister Ecclesiae, facta confessionis reuelare non debet nec alium prodere cogi potest.
85) *lieber — sollet.*] Reb.: Domine Iudex, facta confessoris, de qua tu quaeris, modo me latent.
86) confessa est] Reb.: est confessa,
87) *Ich — sagen:*] Reb.: ego priuatim ad illam dicerem,
88) meretrix,] Reb.: meretrix, etc.
89) Quid si illa] Reb.: Quod si ista
90) esse se] Reb.: se esse

c) *N. M. in* Cod.: *Man sol nicht aus der beicht waschen.*

possint iudicare. Si ego citarer [91]) ea de re, ad tale negotium [92]) iterum negarem *den ich bin nicht der man*, [93]) qui in foro politico loqui debet, sed in foro conscientiae. *Darumb solt ich sagenn: sie ist absoluirt, do weis ich beichtvater nichts vmb, sondern Christus weis es, mit welchem sie geredt hat, das ich hore sie nicht beichte, absoluire sie auch nicht, sondern Christus. Sie sollen vns nicht tziehen* ad forum ciuile, *darumb sollen wir ob dem* iure Ecclesiae *halten vnnd wollen dem* foro ciuili *nicht mer gut lassen sein, den was sein recht ist.* [94])

Quid si confessor daret *einen beicht tzedel?* [95]) ut Venetijs accidit, ubi monachus matronam absoluit, quae adolescentem amatorem coitu interfecit, et in canalem praecipitauit. At monachus pecunia illectus, prodidit matronam. Ipsa se absolutione et syngrapha monachi tuetur, tandem senatus sic iudicauit, [96]) monachum comburendum, matronam in exilium expellendam. [97]) Respondit Martinus Lutherus: Sapiens est sententia Venetorum, et monachus proditor merito combustus est. Si ego pauidae conscientiae dedissem syngraphum, quam iudex haberet, ut eam uinceret, ibi ego iure possem meam syngraphum repetere, sicut ego poposci meas literas [98]) a Duce Georgio. Nam qui tenet aliorum literas non bono titulo, fur est. At hae literae sunt scriptae foro Ecclesiastico, et conscientiae. Ideo iudex politicus bono iure [99]) eas tenere non potest.

Confessio priuata non requirit necessario enumerationem omnium peccatorum, *Sie sagen, was sie wollen, wir tzwingen sie doch nicht,* [100]) cum scrupulum suae conscientiae [1]) proponunt, emendationem [*fol.* 38ª] promittunt, et desiderium sacramenti fatentur, suaeque [2]) fidei rationem reddere pos-

91) citarer] ***sic*** Reb.; Cod.: citatus
92) ad tale negotium] ***a*** Reb. ***absunt.***
93) ***den ich — man***] Reb.: Ego enim non sum ille,
94) ***Darumb solt — recht ist.***] Reb.: ideo dicere deberem, persona est absoluta, aliter ergo, tanquam minister Ecclesiae dicere non possum, Christus solus nouit, cum quo persona locuta est, nec mihi, sed Christo confessa est, qui illam absoluit, non debent nos trahere ad forum ciuile, ideo de iure Ecclesiae minquam discedere, aut iure ciuili, vltra suum debitum aliquid permittere volumus.
95) ***einen b. tz.?***] Reb.: literas confessionis et absolutionis,
96) senatus sic iud.] Reb.: sic iudicauit Senatus,
97) expellendam.] Reb.: depellendam.
98) meas literas] Reb.: literas meas
99) iure] Reb.: titulo
100) ***Sie sagen — nicht,***] Reb.: dicunt libere quicquid illis in buccam venerit, non coguntur,
1) suae conscientiae] Reb.: conscientiae suae
2) suaeque] Reb.: suae

sunt. Haec est potissima causa, cur confessionem retineamus, ut Catechismus priuatim repetatur, *wie wol ich sie meine tage nicht vnterlassen wil.* [3]) Non homo, sed Deus absoluit. Sed hoc etiam [4]) maxime docendi sunt homines, non homini, sed Christo fieri confessionem, Item non hominem, sed Christum absoluere. Sed pauci hoc hodie intelligunt. Ego hisce diebus Bohemis respondi, qui urgent solum Deum remittere peccata, et meo libello de clauibus offenduntur. Quare sic docendi sunt homines, Christo fieri confessionem, Christum absoluere per os ministri, os enim et auris ministri, est os et auris Christi, *auffs* Verbum *vnnd* mandatum Dei *sol man sich verlassen, nicht auff die personen. Christus sitzt do. Christus horets, es ist Christi wordt, nicht eines menschen.* [5]) .

OBIECTIO.

Ergo uerbum Christi, [6]) quod ipse locutus est in terris, [7]) et uerbum ministri, idem est uerbum ore et effectu. Respondit Martinus Lutherus: [8]) Ita, quia dicit: [9]) Qui vos audit, me audit. Rom. 1. [10]) Euangelium est potentia Dei ad salutem [11]) etc.

PATIENTIA. *)

Excellentissima uirtutum est patientia, quae in scripturis a Spiritu sancto maxime commendatur, et exercitio crucis probatur. Etsi philosophi eam magni faciunt, tamen illius fundamentum nesciunt, neque possunt eam uoluntate et auxilio diuino proponere. Epictetus [12]) egregie dixit: *ἀνέχου κ' ἀπέχου*, [13]) *leidt vnnd meidt* [14]) et Hebraei his uerbis optime exprimunt:

---

*) Reb. I, fol. 41b lin. 10. — fol. 42a lin. 6. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 216 sq. cap. 14. §. 24, 26.

3) *wie wol — wil.*] Reb.: quanquam ego per dies vitae meae illam non intermittam.
4) hoc etiam] Reb.: etiam hoc
5) *auffs* Verbum — *menschen.*] Reb.: in verbo et mandato Dei confidendum, non in persona, Christus enim ipse assidet, solus Christus auscultat, sunt ipsius Christi verba non hominis.
6) Christi] Reb.: Dei et Christi
7) in terris] *a* Reb. *absunt.*
8) Respondit Mart. Luth.] Reb.: Respon. (*nomine omisso*)
9) quia dicit:] *ap.* Reb. *desunt.*
10) Rom. 1.] *sic recte* Cod. (*vide* Rom. 1, 16.); Reb.: Rom. 2.
11) ad salutem] *ap.* Reb. *non leguntur.*
12) Epictetus] Reb.: Epictetes
13) *ἀν. κ' ἀπ.*] Reb.: *ἀν. καὶ ἀπ.*
14) *leidt. v. m.*] Reb.: Sustne et abstine,

Auditio *glaub nicht alles was du horest*
Silentium *sage nicht alles was du weist*
Patientia *thu nicht alles was du mugest.* [15])

Quidam conquerebatur se in pace cum omnibus uiuere, et [*fol.* 38b] tamen multorum odijs onerari. Respondit Martinus Lutherus: Habe patientiam, nec quaeras causam [16]) odij contra te, *Lieber was thun wir Christen dem teuffel, was felet ihm, das er vns so feindt ist, on das er das nicht hat, das vnser herrgott hat.* [17]) Ideo perpetuo odio flagrat contra nos. Ergo

Si Dominus dederit cibum, ede.
Si ieiunium, patere.
Si honores, accipe.
Si damnum, ferto.
Si coniecerit in carcerem, sustine. [18])
Si noluerit te esse regem, uocantem sequere.
Si deiecerit te, noli curare.

LIBERVM ARBITRIVM. *)

Nomen liberi arbitrij odiosissimum fuit omnibus patribus, quamuis ipsi et nos concedimus Deum homini dedisse liberam uoluntatem. Sed hic quaestio est, utrum illa libertas sit in nostris uiribus, *man solt es billig heissen* [19]) uoluntatem uertibilem, mutabilem, quod Deus in nobis efficit, et nos passiue facimus, [20]) sicut ex massa eadem figulus [21]) facere potest uas gloriae aut ignominiae. Ita nostrum liberum arbitrium, est passiuum, non actiuum, quia non consistit in nostris uiribus. Ideo Doctor Staupitius, homo insignis, haec de libero arbitrio dixit: Ego indies proposui mihi me probum futurum, ideo toties confessus semper uolebam me emendare, sed haec fuit iustitia nimis remota. *Ich mag gott niemer ligen. ich kans doch nicht thun, ich wil eines gutten stündtleins wartten, das*

---

*) Reb. I, fol. 42a lin. 7. — fol. 42b lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 47 sqq. cap. 10.

15) Auditio — *mugest.*] Reb.: Auditio, silentium, pacientia.
16) causam] Reb.: vindictam nec causam
17) *Lieber — hat.*] Reb.: quid tamen mali facimus Diabolo, quid deest illi quod tanto odio nos prosequitur, sed haec est causa, quod hoc non habet quod Deus noster habet,
18) sustine.] Reb.: sustineto.
19) *man — heissen*] Reb.: appellare deberent
20) facimus,] Reb.: faciamus,
21) ex massa eadem figulus] Reb.: Figulus ex Massa eadem

mir gott mit seiner gnaden begegne, sonst ists verlorenn. [22]) Nam humanum uelle aut praesumptionem, aut desperationem [23]) gignit. [*fol.* 39ª] Non enim potest homo legem Dei facere, [24]) et saepius his [25]) utebatur uerbis: *Es ist ein grosser berg,* Lex, *du solt hinüber.* Caro respondit: *Ich wil hinober.* Conscientia: *du kanst nit hinober. So wil ichs lassen,* Desperatio. [26]) Ita lex aut praesumptionem aut desperationem parit in hominibus, et tamen est praedicanda. Si legem praedicamus, facimus homines desperabundos. Si illam non docemus, efficiuntur segnes.

PAX ET CONCORDIA. *)

Pax coeleste donum est, etiam mundo gratum. [27]) Ideo Aristophanes dixit: O Veneranda pax, largitor [28]) omnium rerum, quo te nomine appellabo. Et Cicero dicit: [29]) Dulce nomen pacis, res uero ipsa periucunda et salutaris. Ideo Paulus praecipit, ut pro magistratu et pace precemur. Oremus igitur et pugnemus. [30]) Nam uerbum fidei et oratio iusti sunt arma fortissima. Et ipse Deus Angelos suos in circuitu timentium eum mittit. [31]) Ideo nobis pugnandum est, quia sub Domino exercituum sumus, et alacriter aedificemus, altera manu gladium gestantes. *Es mus ser ernstlich gestanden sein, do die Iüden die kellen in der einen handt gefüret vnnd gemauret vnnd balt das schwerdt mit der andern handt getzuckt, darum mogen wir wol beten wider die altte schlange,* [32]) mordentem calcaneum Christi, et nunc opus est, ut uigilemus,

---

*) Reb. I, fol. 42ᵇ lin. 9. — fol. 44ᵇ lin. 16.

22) *Ich mag — verlorenn.*] Reb.: Mentiri nequeo, hoc optatum expectabo, donec mihi Deus gratia sua occurrat, alias actum fuerit de mea salute.
23) aut praes., aut desper.] Reb.: aut desper., aut praesumpt.
24) potest homo l. D. facere,] Reb.: homo l. D. facere potest,
25) his] Reb.: ijs
26) *Es ist* — Desperatio.] Reb.: mous est altissimus, dicit lex. Transcendere debes, caro respondit. Transcendam praesumptio. Conscientia, non potes transcendere, ergo intermittam, desperatio.
27) gratum.] Reb.: grata.
28) largitor] *sic* Cod.: Reb.: largitrix
29) dicit:] Reb.: dixit:
30) igitur et pugnemus.] Reb.: et pugnemus igitur.
31) mittit.] Reb.: mittet.
32) *Es mus — schlange*] Reb.: Fuerit res grauissima et minime contemnenda, quod Iudaei dum aedificabant et erigebant muros in Hierusalem, una manu opus suum perficiebant, altera tenebant gladium, ideo sine intermissione aduersus veterem Serpentem, nobis est orandum,

den es gielt vnns, [33]) quia Turcam foedere prouocabunt contra nos. *man meinet vnns, wir mügens wagen*, [34]) quia etiam contra sanctos Dei praeualebit, ut Dauid [35]) dicit: Externe summo periculo laboramus de proditione. Papistae enim tentabunt pecunia corrumpere omnes nostros capitaneos, asellus *ille* [36]) auro onustus omnino [37]) ualet. Sicut Cornelius Tacitus de Germanis dicit uel scribit: Nos docuimus eos pecuniam accipere, nulla fides est in terris, Galli et Hispani inter se inimicissimi, tantum [38]) commodi causa [39]) contra nos conspirant. [40]) Deinde *fol. 39b*] dicebat de Iuristis contenciosis et Theologiae contemptoribus. Concordia paruae res crescunt. sed discordia praecipue in professionibus est periculosissimum. Nam illi se mutuo osculari debent, sed si mutuo nos mordemus, inuicem consumemur. [41])

Anno 39. Dominica Reminiscere in publica concione. Martinus Lutherus hortatus est pro pace, illis periculosissimis *temporibus*, ubi per 20 annos miraculosam pacem coelitus habuimus. Nam nulla tempora cursus Euangelij tam diu fuere [42]) pacifica. Optime Deus amoue bellum uastans [43]) terram et omnes confusiones, [44]) *gieb vnns ein starcke pestilentz darfur. dan doch die leutte from sein*, [45]) et non fiat uastatio religionis, politiae et oeconomiae.

Anno 39. 15. Martij, dicebant [46]) de furore Papistarum, qui in Bohemia milites conscripsissent contra Euangelicos, et Brunschwigae populum et exercitum esse congregatum alieno nomine *ohne herren*, [47]) Respondit [48]) Martinus Lutherus: Da pacem Domine, *schone vnd las vns vnser sünde nicht entgelten, wir sint Ja tzu bose vnnd vndanckbar*, [49]) securi, interim

---

33) *den es g. v.*] Reb.: nostra res agitur,
34) *man — wagen,*] Reb.: nos perdere quaerunt, ideo nostrum erit fortiter pugnare,
35) Dauid] Reb.: Daniel
36) ille] Reb.: iste
37) omnino] Reb.: omnia
38) tantum] Reb.: tamen
39) causa] *sic recte* Reb.; Cod.: eam
40) conspirant.] Reb.: spirant.
41) Deinde dicebat — consumemur.] *haec ap.* Reb. *non inveniuntur.*
42) fuere] Reb.: fuerunt
43) bellum uastans] Reb.: bella, vastantia
44) confusiones,] Reb.: conditiones,
45) *gieb — sein,*] Reb.: admitte prius pestem grauem, in qua homines tamen ad poenitentiam vocantur,
46) dicebant] Reb.: dicebatur
47) *ohne h.*] Reb.: sine duce,
48) Respondit] Reb. *h. l. et plurimis aliis locis:* Respondet
49) *schone — vndanckbar,*] Reb.: parce nobis, et noli corripere nos propter nostra peccata, sumus certe satis malitiosi, ingrati,

Satan non dormit, *sie kunden alhie in das lendtlein bald ein einfal thun, vnnd alles tzerstoren,* [50]) quia nulla [51]) est firma aut [52]) structa ciuitas, aut armis. [53]) *Ich frewe mich aber, das wir nicht den ersten angrieff thun, vnnd wan wir gleich in diesem lendtlein bleiben vnnd erwürget würden, so würde dennoch der lermen ausgehen vber den Reinstrom vnnd Beiern, wir Sachsen sindt schwach alhier, sitzen vnter den dornen, haben boss schutzherrn,* [54]) Marchionem et D. Georgium, *aber gott ist der oberste schutz herr,* [55]) ille dicit, voluntas mea fiet, *ohn das wir auch soltten fromer sein, so hat er doch gedult mit vns,* [56]) modo illius gratiam non contemnamus. [*fol. 40*] *greiffen sie vnns an, so verleihe vns gott gedultt, wan wir einen hellen tzusetzen, so müssen sie einen fl. daran wagen, dan sie haben hare, wir sint blos.* [57]) Mittet Dominus terrorem in Amorritas et defendet Iacob, ut Moyse [58]) dicit. Nisi Deus pro nobis esset, *so weren wir lange auffgeflogen, vnnd wan sie gleich vns erwürgen, so werden sie nicht viel aussrichten.* [59])

Philippus Melanchthon ex Francfordiensi conuentu scripserat ad Martinum Lutherum de rerum statu. Dixit Martinus Lutherus: In Philippo magna est authoritas et grauitas, qui multa paucis uerbis comprehendit, [60]) seque intelligere ex eius scriptis, [61]) futurum esse bellum, quia Papistae nollent, nostri autem non possent cedere. [62]) *das es also bestünde Nun wolan so last hergehen* [63]) in nomine Domini, *ich wil*

---

50) *sie kunden — tzerstoren,*] Reb.: Facillime nostram regionem occupare et deuastare possent,
51) nulla] Reb.: non
52) aut] Reb.: et
53) aut armis.] *a* Reb. *absunt.*
54) *Ich frewe — schutzherrn,*] Reb.: interim tamen laetus sum, quo aduersarij nostri ad bellum in primis non prouocentur per nostros, licet quo in hac regione omnes interficiemur, attamen Rhenani atque Bauari maximu patientur damnum, nos hic in Saxonia debiles, et spinis impliciti sumus, in deles habemus defensores
55) *aber — schutzherr,*] Reb.: Verum Deus est refugium et virtus,
56) *ohn das — vns,*] Reb.: et vt fiamus probiores, patiens est erga nos,
57) *greiffen — blos.*] Reb.: Verum si adoriantur nos, Deus nobis potentia concedat, nam si nos obulum vnum apponimus, illos florenum habere spo tet, illi enim sunt pilosi, nos vero et nudi sumus.
58) Moyse] Reb.: Moses
59) *so weren — aussrichten.*] Reb.: in nihilum redacti fuissemus, et si inte ficiant nos, nil magni tamen efficient.
60) In Philippo — comprehendit,] *ap.* Reb. *desunt.*
61) Seque — scriptis,] Reb.: Se ex eius Scriptis intelligere,
62) cedere.] *sic* Reb.: Cod.: credere
63) *das es — hergehen*] Reb.: Vtinam res ita sese haberet, bene, accede modo

ssen waltten, [64]) et ero Crito in Comoedia. Orabimus,
us nostros aduersarios mutet, *wir haben Ja ein gutte sache*, [65]) Quis non uellet pro sacris pugnare? Vltra
ccedit etiam politica iustitia, quia nostri prouocati petie-
acem, ipsi autem concedere nolunt. *Aber die Memme ents* [d]) *richtet alles vnglück an.* [66]) Et ille Mezentius
icensis conatur mala facere, quapropter nostri praecise
ur respondere. *Es ist nicht gut lange harren*, [67]) Me-
t praeuenire quam praeueniri. Si loco Landgrauij es-
aut perirem aut ipsos perderem, quia nolunt pacem
dere in iustissima causa. Sed non licet mihi praedica-
lia consulere. - Si ipsi candide uellent pacem, nostris [68])
concessissent, non duodecim diebus suspendissent.
m dixit, *diese brieffe sein vor 10 tagen gegeben, es wirdt chon beschlossen sein, wie es werden sol, der Ewige gott seine gnade dartzu.* [69]) Oremus et uigilemus, quia Sa-
on dormit.

fol. 40[b]] Cum diceretur de inducijs [70]) Francofordiae
respondit: Non possum persuaderi, quomodo [71]) inter
t Papistas induciae fieri possint, quia neutra pars cedit,
rpetuum est bellum inter semen mulieris et serpentem,
iegen sich nicht müde, [72]) sicut Reges inter se fatigati [73])
inducias faciunt per aliquot annos. Istae conditiones
e causa locum habere non possunt, quia nos non possu-
cedere a Christianae religionis confessione, [74]) quod ipsi
t, neque ipsi uolunt desistere a suis idolatrijs et abomi-
nibus, *der teuffel wil ihm die füsse nicht lassen abhauen*, [75])
e Christus uult cursum uerbi sui [76]) impediri. Ideo
inducias cogitare et sperare possum [77]) inter Christum

---

ich — waltten] Reb.: ego Deo nostro nostram causam commendabo,
wir — sache,] Reb.: causam habemus iustam.
Aber — an.] Reb.: Verum Episc. ille Mogunt. est author nostri infortunij.
Es ist — harren,] Reb.: Dilatio longa non est necessaria,
uellent pacem, nostris] Reb.: vellent, pacem nostri
diese brieffe — dartzu.] Reb.: hae literae decimo die sunt datae, nunc forsan decreuerint quid fieri debet, aeternus Deus adsit nobis sua gratia et clementia.
inducijs] *sic recte* Reb.; Cod.: iuditijs
quomodo] Reb.: quod
die kriegen etc.] Reb.: illi bellando non defatigantur.
fatigati] Reb.: defatigati
confessione,] Reb. *typ. err.*: confessionem,
der teuffel etc.] Reb.: Diabolus pedes sibi abtruncare concedere non vult,
cursum uerbi sui] Reb.: verbi sui cursum
cogitare et sperare possum] Reb.: cogitare possunt
N. M. in Cod.: Episcopus.

et Belial. Tandem undecima Maij, Vocem iucunditatis, Martinus Lutherus populum in concionibus adhortabatur ad gratiarum actionem pro pace huius anni, quia Deus uigilaret contra sanguinolentos Papistas, qui sathanico odio contra nos furiunt, et singulis annis bellum spirant, sitientes nostrum sanguinem, quos Deus saepe [78]) confudit et confundet. Sicut iam miraculose ipsemet Deus pacem fecit, occiso impio Duce Georgio. [79]) Ergo gratias agamus, oremus et poeniteamus, nam nulla pax speranda erit Papa regnante, Et Euangelio lucente perpetuum erit odium. Deus custodiat nos a sanguine, ideo orandum etc. [80])

[*fol.* 44ª] DE PRAEDESTINATIONE. [81])

CVR IN ADAM PLVRES DAMNENTVR QVAM IN CHRISTO SALVENTVR. *)

Cum omnes homines per lapsum Adae damnati sint, cur etiam non omnes [82]) per Christum saluentur et plerique maneant impij? Respondit Martinus Lutherus [83]) quaestionem hanc esse inexplicabilem, [84]) quae per instantiam solui debet, scilicet, *das vnnser herrgott so tzornig soltte sein*, [85]) sicut hoc argumentum sonat, soluo per instantiam, uidelicet, quod Deus non sit iratus, [86]) qui filium suum proprium pro nobis dederit. Si [87]) quaeritur, *Warumb gott hat lassen den menschen fallen?* [88]) Tu interroga, *warumb gott seinen son hat lassen sterben, darinne wir sehen, das gott mer gewendet hat auff die liebe denn auff den has.* [89]) Satan quidem decepit

---

*) Reb. I, fol. 44ᵇ lin. 17. — fol. 46ª lin. 28.

78) saepe] Reb.: saepius
79) Georgio] Reb. *habet siglam*: G.
80) etc.] *a* Reb. *abest.*
81) De Praedestinatione] *haec inscriptio alteri subsequenti in* Cod. *superscripta, ap.* Reb. *non reperitur.*
82) cur etiam non omnes] Reb.: cur non etiam
83) Respondit Mart. Luth.] Reb.: Respondet D. M. L.
84) esse inexpl.,] Reb.: inexpl. esse,
85) *das — sein,*] Reb.: Deum nostrum adeo esse iratum,
86) iratus,] Reb. *male:* oratus,
87) Si] Reb.: Sic
88) *Warumb — fallen?*] Reb.: quare Deus hominem labi permiserit?
89) *warumb — has.*] Reb.: quare Deus Filium suum in mortem tradiderit, in qua re obseruandum, Deum maiorem sumptum in dilectionem quam in odium impendisse.

Adam, at Deus misit filium suum in mundum, *hat mer hieher gethan dan dort hin*, [90]) uidelicet, impijssimum mundum filio suo redemit, *auff solches müssen wir mercken*, [91]) quantum bonitatis diuinae sit mittere proprium filium [92]) et non uidere, quantum peccati habeamus, *vnnd wie viel ihr tzur helle faren, gott hette es alles können vorhomen, das er auch die welt nicht hat dorffen schaffen*, [93]) Sic volo sic iubeo, sit pro ratione voluntas. [94]) *aber der Satan kompt mit seinem* Quare *dorein*, [95]) et vult omnia secreta Dei perscrutari. [96]) Talem inuestigationem nullus hominum ab alio ferret, multo [97]) minus Deus a nobis uidelicet ferret. [98]) *Er wil allein herre sein*, [99]) non est [100]) meum iudicare Turcas, Tartaros, impios, tantum communi sententia scripturae: Qui crediderit et baptizatus [1]) etc. Illos damnare possum. *Wiel aber vnser herrgott etwas anders durauss machen*, [2]) non est meum iudicare [*fol. 41b*] *wir sollen gleuben das regiement das gefurt ist.* [3]) Deus autem habet exceptionem. Nam credendum est, *das vnser herrgott sie alle fromer man sei dann wir sint*, [4]) ipse solus facit et dat, quae nullus hominum faceret, *ob er sich auch wunderlich stellet*, [5]) ut illum damnet, hunc iustificet, *das sollen wir nicht wissen. Er thuts nicht ohn vrsache. Es were der elendeste gott, so er einem iglichen andtwortten solte auff seine fragen.* [6]) sufficiat [7]) nobis scire uerbum illius [8]) reuelatum. Hoc autem

---

90) *hat — dort hin,*] Reb.: maiora bona huc quam illuc apposuit,
91) *auff — mercken,*] Reb.: hoc bene obseruare deberemus,
92) quantum bonitatis diuinae sit mittere pr. fil.] Reb.: quantum sit bonitatis proprium Filium mittere
93) *vnnd wie — schaffen,*] Reb.: et quot homines ad inferos descendunt, Deus his omnibus in tantum praeuenire potuisset, quod etiam mundum creare non ei fuisset opus.
94) sit pro r. u.] *a* Reb. *absunt.*
95) *aber — dorein,*] Reb.: verum Sathan cum suo Quare se ingerit,
96) perscrutari.] Reb.: scrutari.
97) multo] Cod. *calami err.*: multa
98) uidelicet f.] *a* Reb. *absunt.*
99) *Er — sein,*] Reb.: solus enim dominari vult,
100) est] *ap.* Reb. *deest.*
1) baptizatus] Reb.: baptizatus fuerit
2) illos damnare — *machen,*] Reb.: Illi damnari non possunt, si autem Deus aliquid noui condere vult,
3) *wir — ist.*] Reb.: sed credere in regimen quod ordinatum est,
4) *das — sint,*] Reb.: Deum maiorem habere pietatem quam nos,
5) *ob er — stellet,*] Reb.: licet esset mirabilis,
6) *das sollen — fragen*] Reb.: nostrum non interest scire hoc, nihil enim facit sine causa, miserrimus esset Deus, si cuilibet ad interrogata deberet respondere,
7) sufficiat] Reb.: sufficit
8) illius] Reb. *male*: illum

relinquimus, et uolumus uoluntatem absconditam inuestigare, *messen also den windt mit scheffeln vnd wegen das fewer mit wogen*, [9]) tales sunt omnes scrutatores diuinae maiestatis.

Disputationem de praedestinatione omnino fugiendam et [10]) D. Staupitius dixit: Si uis disputare de praedestinatione, incipe a uulneribus Christi. Tunc disputatio illa [11]) cessabit. Econtra Christus, uerbum, et Sacramenta huic disputationi cedunt, *ich vergesse alles was Christus vnnd gott sei, wan ich in diese gedancken kome, bin ich in denen anschlegen, das gott ein boswicht sei.* [12]) Ideo continete in reuelato uerbo, quo Deus se manifestauit, ibi [13]) viam salutis tuae habes, modo illi credas, sed in praedestinatione Dei obliuiscimur, *do horet das* Laudate *auff vnnd gehet an das* Blasphemate. [14]) Nam in Christo omnes thesauri sunt absconditi, et extra Christum sunt omnes [15]) clausi. Ideo hoc argumentum de praedestinatione negandum est per inficiationem. [16])

Sententiae de praedestinatione, quae uidentur nos [17]) deterrere, hoc tantum efficere uolunt, ut nobis ostendant infirmitatem nostrarum [18]) uirium, hortantes nos ad poenitentiam, fidem et orationem. Haec agentes sumus praedestinati. *Darumb sol man* [19]) in disputationibus praedestinationis, in Christo [*fol. 42*^{a}] incarnato et passo *vnden anfahen, da findet man vnnd horet den vater, denn alle die oben angefangen haben, die haben den hals gestürtzt.* [20]) Ita a Carolostadio audiui de praedestinatione disputante: *Wan das solt sein, so wer es eben so mer in die helle gerent als hinnein getrabet.* [21]) Et Eislebius prorupit in haec uerba: *Ich habe sorge, es werde tregk regnen.* [22]) Et Muntzerus cum nos illi oppo-

9) *messen — wogen,*] Reb.: et sic aërem modio demetiri, et iguem libra trutinari conantur,
10) Disputationem de pr. o. fugiendam et] Reb.: Disputatio de pr. o. fugienda. Et
11) disputatio illa] Reb.: illa disputatio
12) *ich vergesse — sei.*] Reb.: obliuioni trado quid sit Deus, quis Christus, si hisce inutilibus cogitationibus obruor, et iudico Deum non esse iustum.
13) ibi] Reb.: vbi
14) *do horet* etc.] Reb.: et non amplius canimus laudate, sed blasphemate.
15) sunt omnes] Reb.: omnes sunt
16) inficiationem] *in* Cod. *primum erat scriptum:* iustificationem, *deinde autem mutatum est in:* inficiationem, *id quod etiam ap.* Reb. *legitur.*
17) nos] Reb.: me
18) nostrarum] Reb.: nostram
19) *Darumb s. m.*] Reb.: Ideo
20) *vnden anfahen — gestürtzt.*] Reb.: in gradu inferiori incipiendum, ibi auditur et inuenitur Pater, omnes enim qui in loco superiori inceperunt, ceruicem fregerunt.
21) *Wan — getrabet.*] Reb.: Si hoc verum esse deberet, melius esset ad inferos cursitare, quam gradatim incedere.
22) *Ich — regnen.*] Reb.: vereor stercora pluere.

ueremus Pauli sententiam. Rom. 8. Quos iustificauit, hos sanctificauit, Ibi ille dixit: *Ich weis Ia Euer sprüche wol.* Darumb *stossen sie ihr hart* in disputacione, *denn er wolt nicht an Christo anfahen,* [23]) de quo scriptura dicit: Hunc audite. Item nemo uenit ad patrem, nisi per filium. Sed ipsi [24]) Christum et illius [25]) uerbum repudiant, sicut Muntzerus dicebat (*das ihm gott verzeihe*) *wan Christus nicht mit mir reden wolt, so wolt ich ihn' nicht ansehen, drumb ging er balt tzu boden, der die Erste secte vnd auffrur anrichtete mit seinem geist, vnnd verachtet* Verbum uocale. [26])

Carolostadius uero Sacramentarius institutionem Coenae negauit. [27]) Anabaptistae omnes Dei ordinationes repudiabant. [28]) Illae tres sectae cursum Euangelij impedierunt, et multae aliae sectae adhuc orientur, nisi Deus auertat. Ego grauiter uexatus sum his cogitationibus, de praedestinatione, quid Deus mecum facturus esset. Sed tandem Dei gratia eas [29]) repudiaui, et me in uoluntatem Dei reuelatam reieci, *wir konnens auch nicht hoher bringen.* [30]) Nam occulta Dei uoluntas homini [31]) est imperscrutabilis, et Deus illam celat propter sapientissimum spiritum Diabolum, ut hic [32]) fallatur. Nam reuelatam didicit ex nobis, occultam uero sibi retinet Deus. Sufficit nobis in humanitate Christi quiescere, in qua Deus Pater se reuelauit. Sed inepti sumus, [*fol.* 42[b]] quod uerbo et uoluntate Patris in Christo neglecta, mysteria scrutamur, quae sunt abscondita. *darumb stürtzen auch ihr viel den hals, die mit solchen gedancken vmbgeen.* [33])

ARGVMENTVM.

Praedestinatus Deo semper placet.
Dauid est praedestinatus. Ergo [34]) nunquam peccauit.

---

23) *Ich weis — anfahen,*] Reb.: dicta vestra bene noui, ideo grauiter illum in disputatione oppugnabant, nolebat enim in Christo incipere,
24) ipsi] Reb.: illi
25) illius] Reb.: ipsius
26) (*das ihm — uocale.*] Reb.: (Deus illi condonare velit) si Christus mecum loqui non vellet, ego eum non inspicerem, ideo paulo post funditus interijt, qui primam reditionem cum spiritu suo fanatico incipiebat, et verbum vocale contemnebat.
27) Coenae negauit.] Reb.: negauit Coenae.
28) ordinationes repudiabant.] Reb.: ordinationem repudiarunt.
29) eas] Reb.: illas
30) *wir — bringen.*] Reb.: nos altius ascendere non possumus.
31) homini] *ap.* Reb. *deest.*
32) hic] Reb.: is
33) *darumb — vmbgeen.*] Reb.: Quare multi, qui in istis inutilibus quaestionibus versantur, colla frangunt.
34) Ergo] Reb.: Igitur

Respondeo: Non licet nobis iudicare secundum pra stinationem, sed iuxta uerbum Dei reuelatum, quod bona o mandat, mala uero prohibet. Nam pius non est ociosus, opera bona sunt testimonia et effectus fidei, imo debitu regenerato [35]) homine. Ideo causa, cur Deus hunc el alterum non eligat, non consistit in uoluntate Dei, sed in mine ponenda est. [36]) Nam promissiones Dei sunt uniu les. Deus uult omnes homines saluos fieri, *darum ist schult nicht vnnsers herrgottes*, [37]) qui promittit, sed n qui nolumus credere. [38])

[*fol.* 43ᵃ] LEGENDAE SANCTORVM. *)

Esto sanctorum impia et superstitiosa inuocatio u Dei sit explosa, et legendae mendaces confutatae, de sanctis et illorum meritis et intercessionibus. Perpulch tamen est in Dei Ecclesia [39]) habere certa exempla piorum co sorum fidei, qui uita et passionibus testati sunt, quo fidem illo imitando, infirmi gratiam Dei osculari possunt. At legendae nos sunt Italica figmenta, quibus Antichristus miseras conscientias fraudauit a uero cultu Dei. Sed sanctorum Patriarcharum h riae a condito mundo [40]) essent iucundae et necessariae, *wer wol vmb der patriarchen Legenden ein welt tzu ge* qui ante diluuium fuerunt, *do würde man sehen, wie sie bet, geprediget vnnd was sie erlitten haben. Vnser herr wirdt gedacht habenn: ich wils mit der sündflut beschar denn die* posteri *werdens doch nicht verstehen, wils behal bis wir werden tzusamen komen, die propheten, Aposteln andre heilige leute werden ihnen weit den vortzug geben,*

*) Reb. I, fol. 47ᵃ lin. 1. — fol. 48ᵃ lin. 18. — *Conf.* Luth. colloq. IV. p. 311 sqq. cap. 53.

35) regenerato] *sic recte* Reb.; Cod.: regnante
36) est.] *a* Reb. *abest.*
37) *darum — herrgottes,*] Reb.: quare Deus non est causa nostrae reiec
38) credere.] *hoc verbo in* Cod. *hoc caput finitur;* Reb. *autem haec didit:* Plura de praedestinatione quaere in secundo Tomo colloqui [*haec spectant ad duo capita inscripta:* „Consolatio contra dubitat de praedestinatione" *et* „Praedestinationis tentatio," *quae in* Cod. fol. med. — 602ᵃ med., *ap.* Reb. Tom. II. fol. 7ᵇ med. — 8ᵇ med. *la tur.*]
39) Dei Ecclesia] Reb.: Ecclesia Dei
40) historiae a cond. mundo] Reb.: a cond. mundo historiae
41) *vnnd wer — geben,*] Reb.: Et est optandum, vt nostris seculis ha mus legendas Patriarcharum, qui fuerunt ante diluuium, ibi poterimus v quomodo vixerint, quid docuerint, et quid passi fuerint. Verum Deus

dicentes: Ego docui et passus sum, tantum 15, 20, 30 annos, illi uero septingentos, octingentos, uel etiam [42] ultra uixexerunt. *Es mus gelitten sein.* [43]) *e*) Nam sicut hordeum et linum multa patitur, antequam ad usum et causam finalem [44] perueniat: Ita Christiani coguntur multa ferre, *müssen geseet, gejeten, geroeffelt, geröst, geschwungen, gehechelt, gespunnen, gewirckt, gebleicht* etc. *werden,* [45]) quia mortificatio praecedit glorificationem. Rom. 8.

Martinus Lutherus multa legebat in legendis cum suspirio dicens. Ach quam dormierunt Episcopi, admittentes illos errores in Ecclesiam. Fuit tempus irae diuinae, ubi amissa Biblia *fol. 43b*] mendacia docerentur. Nos iam Dei gratia habemus uerbum. Deus nostri misereatur. Nam ubi est uerbum syncerum, ibi non potest non esse Spiritus Dei. [46])

Postea interrogatus, quae legendae essent canonicae aut apocryphae, respondit, paucissimas [47]) esse ueras aut [48] synceras. Martyrum legendas minus esse suspectas, qui sanguine testati sunt fidem. Anachoritarum et Monachorum esse monstrosas, quia plerumque prodigiosa miracula et opera in illis sunt, de abstinentia, modestia, ieiunio, insolita, miraculosa. [49] *Es hat das hertzlein.* Caro *kan niergent rectificirt werden.* [50]) Si reijcitur Anachoritarum haeresis, tunc homines fiunt Sodomitae. Si laudatur modestia, efficiuntur hypocritae et superbi, utrinque peccatur, sed tamen tolerabilius est, ut Gerson ait, [51]) peccare prodigalitate, quam tenacitate Nam si peccatur, [52]) crapula, *So kan mans mit krankheit, tun,* [53]) *fasten ausbüssen,* [54]) quod autem tenuitate [55]) ex-

---

cogitauerit, posteri non intelligent, ideo dilumo operiam, reseruabo mihi, donec conueniemus vna, Prophetae, Apostoli, alijque homines sancti longe praecellent eos

42) septingentos — etiam] Reb.: 800. et

43) *Es mus* etc.] Reb.: oportet pati.

44) et causam fin.] *ap.* Reb. *desunt.*

45) *müssen — werden,*] Reb.: sunt prius semmandi, euellendi, ventilandi, carmandi, nendi, texendi et dealbandi,

46) Dei.] Reb.: sanctus.

47) paucissimas] Cod. *calami err.*: pacissimas

48) ueras aut] *ap.* Reb. *desunt.*

49) insolita, miraculosa.] Reb.: insolito, miraculosa, etc.

50) *Es hat — werden.*] Reb.: Nil esset nisi dolor cordis caro non potest rectificare.

51) ut G. ait,] Reb.: (vt inquit Gerson)

52) peccatur] Reb.: peccatum

53) tam] *quid hoc scriptionis compendium significet, nescio; etiam* Reb. *hanc vocem praetermisit.*

54) So *kan — ausbüssen,*] Reb.: aegrotando, ieiunando, sanabitur.

55) tenuitate] Reb.: tenaciter

e) N. M. *in* Cod.: Christiani multa patiuntur.

hauritur, *der kan sich nirgent erholen.* [56]) Ego multum tribuo illis sanctis, qui obscure et communi more uixerunt, sine ostentatione hypocritica.

Sancta Elisabeth nata est [57]) anno 1207. disceptantibus de imperio, Ottone et Philippo, nec uixit [58]) ultra 24 annos aetatis, postea [59]) quinque annos post mortem a Gregorio nono canonizata est, ubi [60]) inuocata est a multis, qui illam uiuentem nouerant. Sanctam Annam, auiam Christi [61]) dixerunt tres habuisse [62]) maritos, iuxta hos uersiculos:

Anna solet dici tres concepisse Marias,
Quas genuit uiro [63]) Ioachim, Cleophae [64]) Salomeque.

Cum tamen Salome sit nomen mulieris. Ita praedicabatur de Ioannis Euangelistae nuptijs, quod [65]) sponsus fuerit Magdalenae, [*fol.* 44ª] sicut in prosa canitur. Tu lene pectus coniugis liquisti, secutus Messiam. Deinde legitur in Missali [66]) species et numerus [67]) missarum infinitus, qui cultus tantum [68]) propter lucrum a Papa institutus [69]) est. Multa dixit Martinus Lutherus *von der gemeine woche,* [70]) ubi singulis diebus uigiliae et missae pro defunctis canebantur, et cranarium, *das bein haus* [71]) fumigabatur.

DE EXTREMO IVDICIO. *)

Iudicium Dei iam fit per [72]) Euangelium, in ultimo die reuelabitur, ubi Christus fulgure [73]) in ictu oculi ueniet, o-

*) Reb. I, fol. 48ª lin. 19. — fol. 51ª lin. 17. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 296 sqq. cap. 51.

56) *der kan* etc.] Reb.: hoc nusquam vires recuperare potest.
57) nata est] Reb.: nota est.
58) uixit] Reb.: vix
59) postea] Reb.: postquam
60) ubi] Reb.: ibi
61) auiam Chr.] *a* Reb. *absunt.*
62) tres hab.] Reb.: habuisse tres
63) uiro] *ap.* Reb. *non legitur.*
64) Cleophae] *sic scripsi;* Cod.: Cleophe; Reb.: Cleopha
65) quod] Reb.: qui
66) Missali] *sic* Reb.; Cod.: missalia
67) et numerus] Reb.: numerusque
68) tantum] Reb.: tamen
69) institutus] Reb.: constitutus
70) *von der g. w.*] Reb.: de generali septimana,
71) *das b. h.*] *haec a* Reb. *absunt.*
72) per] *ap.* Reb. *deest.*
73) fulgure] *sic* Cod.: Reb.: cum fulgure

mnes rapiens sibi in occursum, *das heist* [74]) iudicare uiuos et mortuos. *Es ist* in Apocalypsi *kommen bis auff das weisse pferdt*, [75]) non diu restabit mundus, *ob gott wil, nicht vber hundert Jar,* [76]) ubi Deus suos ab omni malo liberabit. Amen. Dixit Philippus Melanthon. Iudicium suum esse de extremo die. octoginta Iubileos a condito mundo usque ad Christum fuisse. quod facit 4000 annos. His elapsis in proximo iubileo natum fuisse Christum, a cuius natiuitate nunc sunt 1532. ha mundus durauit fere annos 5640. [77]) mundumque [78]) duraturum sex mille annos [79]) multorum opinio est, restant adhuc quadringenti et aliquot anni. Sed Deus decurtabit dies. [80]) Nam sicut lex Moysi citius data elapsa [81]) erat ante tempus, ita aduentus Christi extremus [82]) decurtabitur. *das wan gott beginnet tzu rumoren, so eilet er darvon.* [83]) sicut cum Babylon ferit. [84])

Ita hoc decennium fere nouum est seculum singulis, [85]) ruit Papa et omnia mutantur. *Es kan nicht lange bestehen,* [86]) nisi fiat nouus papatus. Ideo vigilandum spiritualiter fide fol. 41b et corporaliter uita noua, ut parati inueniamur. 2 Pet. 3. Tunc erit futura uita, in qua iustitia erit. *Es wirdt aber noch so bose tzeit werden auff erden, das man in allen winckeln wirdt schreien: O lieber herrgott kom nur mit dem Jungsten tage bald.* [87]) In manu tenens orarium, *das pater noster von weissen agsteinen*, et dicebat: [88]) O utinam cras veniret haec dies, *ich wolt dis pater noster ist essen.* [89]) Finis igitur mundi instat, *sie ist auff die hefen komen, wer etwas wil anfangen, der mag es betzeitte thun. die freuden die-*

---

[74]) *das heist*] Reb.: hoc dicitur
[75]) *Es ist — pferdt,*] Reb.: In Apocalypsi vsque ad equum album peruenit.
[76]) *ob gott — Jar,*] Reb.: non vltra 100. annos, DEO volente.
[77]) Beati Phil. Mel. — 5640.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
[78]) mundumque] Reb.: Mundum
[79]) sex mille a.] Reb.: annos 6000.
[80]) restant adhuc — dies.] Reb.: quinque milia quingentos, et aliquot annos mundus stetit, dies autem decurtabuntur.
[81]) elapsa] *ap.* Reb. *deest.*
[82]) extremus] *a* Reb. *abest.*
[83]) *das wan — darvon.*] Reb.: Nam si Deus mundum destruere incipit, diu non morabitur.
[84]) cum Babylon ferit.] Reb.: cum Babylone fecit.
[85]) singulis] *a* Reb. *abest.*
[86]) *Es kan — bestehen,*] Reb.: diu consistere non potest.
[87]) *Es wirdt — bald.*] Reb.: Verum tam periculosissimum tempus mundum superueniet, quod homines omnibus in locis et speluncis clamabunt, o Deus noster, succurre nobis iudicio tuo extremo, et libera nos
[88]) orarium, — dicebat] Reb.: horanum de electro albo compositum, dicebat.
[89]) *ich — essen.*] Reb.: ego hoc pater noster quamprimum comederem.

Martinus Lutherus: *was wil dortte vor dem Jüngsten gerichte werden*, [39] ubi impij homines palam rationem reddent et damnabuntur, critque magna maiestas illius iudicij, quod tamen impij coguntur formidare, qui iam uiuunt in summa praesumptione et contemptu inflati sua [40]) prosperitate, *Noch dennoch müssen sie gleichwol dieses gerichtes gewertig* [*fol. 46*b] *sein*, [41]) ibi omnis eorum gloria euanescit, [42]) et omnium hominum consilia et cogitationes, etiam ipsius Satanae publicabuntur. Ideo Paulus et alij Apostoli non immerito in hunc diem iudicij summa fiducia appellant, contra impios.

MORBI. *)

Tentationes et morbi capitis et cordis, omnium molestiarum et dolorum praecipui sunt, sicut quidam dixit, *hie hore auff aber ich gehe sein dohin.* [43] Verba [44]) impatientiae, *hertz leidt, tzan wehe*, [45]) sunt grauissima, [46]) quibus pestis et morbus gallicus praeferendus. Coburgae *f*) tinnitu aurium ita uexabar, *Es ging mir gleich ein windt aus dem kopffe, rund blis und sauste* [47]) sicut fluxus capitis, *do hielff der teuffel wol zu*, [48]) *wan Junge kinder wol schreihen, wachsen sie sehre*, quia clamore extenduntur uiscera et uenae, non enim habent aliud exercitium motuum. [49]) Tanta est uis et potentia Satanae, ut omnes morbi et defectus ab ipso ueniant. Sicut mulier Lucae 14. [50]) annis 18. [51]) incuruata [52]) a Satana, ligata dicitur. Et Petrus in Actis asserit, omnes infirmos a Satana ligatos, et nisi ministerium angelorum [53]) nos defende-

*) Reb. I, fol. 51a lin. 18. — fol. 54a lin. 12. — *Conf*, Luth. colloq. germ. IV. p. 244 sqq. cap. 47.

39) *was wil — werden,*] Reb.: quid in altero saeculo in extremo iudicio fiet,
40) sua] Reb.: in sua
41) *Noch — sein,*] Reb.: attamen iudicium hoc illos expectare oportet,
42) euanescit,] Reb. *aptius*: euanescet,
43) *hie — dohin.*] Reb.: cessa aut abeam,
44) Verba] Reb.: verba sunt
45) *hertz leidt,* etc.] Reb.: cordis et dentium dolores
46) grauissima (*scil.* mala)] Reb.: grauissimi (*scil.* dolores)
47) *Es ging — sauste*] Reb.: quasi flatus exibat ex capite meo, et susurrabat atque sufflabat,
48) *do — zu,*] Reb.: hac in re Satan potens est.
49) *wan Junge* — motuum.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
50) Lucae 14.] *ap.* Reb. *desunt.*
51) annis 18.] Reb.: 18. annis.
52) incuruata] Reb.: incarnata
53) nisi ministerium angelorum] Reb.: nisi Deus ministerio Angelorum

f) *N. M. in* Cod.: In pathmo exilio.

securius morebitur, *das man Christum nicht mer nennen wirdt,* [100] et implebitur dictum Christi: Filius hominis cum venturus sit, an putas inuenturum fidem in terris? Ideo non puto diem extremum uenturum in tanta luce.

Anno 33. 28. Septembris M. Stieffel pastor in Locha [1] Wittenbergam uenit colloquij causa [2] cum Martino Luthero opinionem suam [3] explicans 22 articulis de extremo die, [4] sed silentium ei mandabatur ab electore et Martino Luthero, quod aegre tulit, dicens: *Lieber Err doctor, es wundert mich, das ihr mir das predigen verbittet, vnd mir solches nicht gleuben wollet, so es doch gewis also ist, das ichs mus sagen, der ichs nicht gerne thue.* Respondit Martinus Lutherus: *Lieber magister, habt ihr 20 Iar vatter dem bapstum das* silentium *konnen halten vnd ertragen, haltet doch die 4 wochen stille. O wie gerne het er mich in diese opinion gehabt,* [5] dicens: *Quam doleo,* quod haec non creditis. Qui econtra respondit [6] de rustico molitore, qui certo eam diem praedixisset 27. Septembris hesterna praeterita [7] uenturam. Respondit M. Stieffel: [8] Et ego cum in itinere essem, mane [9] in ortu solis, pulcherrima Iris apparuit, qua conspecta [10] de aduentu Christi cogitabam. Respondit Martinus Lutherus: *Nein, es wirdt nicht allein mit regen bogen tzugehen, sondern in einem schlage wirdt feuer, donner,* [*fol.* 45ᵇ] *blitz die gantze Creatur vortzeren 2. Petr. 3. Es ist nur vmb einen schlag tzu thun,* in momento, [11] tunc omnes erimus mortui, et iterum mutati, tubae sonus acerrimus, *wirdt vns also verneuen vnnd er-*

---

100) *das man — wirdt,*] Reb.: quod Christus non nominabitur, quod Christi nomen obscurabitur

1) pastor in Locha] Reb.: Locha

2) causa] *sic recte* Reb.: Cod.: eam

3) opinionem suam] Reb.: suam opinionem

4) de extremo die] Cod. *addit*: Lucae hora 8.

5) *Lieber Err — gehabt,*] Reb.: mi Domine Doctor, miror quare non vultis admittere, me coram populo concionari, vultis mihi habere fidem, cum tamen certum est, quod haec dicere cogar, etiam contra meam voluntatem. Respondet M. L. Domine Magister, potuisti sub Papatu pati, expecta et nunc, donec quatuor hebdomadae praeterierint. O quam libentissime ista opinione me seduxisset,

6) Qui econtra respondit] Reb.: cui econtra respondi

7) 27. Sept. hest. praet.] *haec ap.* Reb. *uncinis inclusa sunt.*

8) Respondit M. Stifel:] *sic* Reb.: *in* Cod. *haec desunt.*

9) mane] Reb. *male:* maneo

10) conspecta] Reb.: aspecta

11) *Nein es — in momento*] Reb.: Non solum Iris, sed arcus foederis apparebit, igne et fulgere tota creatura consumetur. 2. Pet. 3. Vnus tantum pullus fiet, momento

est affectus, nam ubi [65]) animus est aeger, ibi sequitur corpus languidum. Morbi animi sunt uere [66]) morbi, ut sunt tristitia, [67]) tentationes, moerores. *Ich bin ein rechter* Lazarus *in der krangkheit wol versucht.* [68]) Cum Martinus Lutherus dysenteria laboraret, et egestionis difficultatem sentiret maximam etiam calculi dolores, dixit: *Ach lieber gott, welch ein kleinod ist ein gesunder leib, der essen, trincken, schlaffen, harnen kan* etc. *wie wenig danckt man dir darfur.* [69]) Ideo Deus uarios morbos et plagas imposuit in carnem peccatricem, *noch wil sichs nirgent erkennen, wir solten Ja alle tage sehen vnd spuren, wer wir weren.* [70]) Et ita dysenteria [71]) decumbens, dixit: *man solte nicht* [fol. 47b] *bei dem arsse fluchen vnnd schweren, er wil kurtzumb sein regiment auch haben, mus auch in* sacra scriptura *stehen.* [72]) Matth. 15. et [73]) 1. Cor. 12. Indecora nostri corporis copiosiorem decorem habere. Ideo quidam nobilis [74]) uxori suae interroganti, quantum eam amaret, respondit: *als ein scheissen.* [75]) Ipsa hanc uocem aegre tulit. Deinde eam integrum diem secum duxit in equo, ne posset leuare uentrem, ibi dixit: *O lieber Juncker, ihr habet mich lieb genug, habet mich nur nicht lieber.* [76])

Martinus Lutherus aegrotans ex calculo et arthetica in poplitibus, [77]) dicebat: Vndiquaque me Satan uexat, non simpliciter, sed composite [78]) multis morbis, [79]) *er ist mir sonderlich holt,* [80]) sed laus Deo, qui nos eripuit e potestate

---

65) est affectus, nam ubi] Reb.: est effectus natura, vbi
66) sunt uere] Reb.: vere sunt
67) tristitia,] Reb.: tristitiae,
68) *Ich bin — versucht.*] Reb.: Ego verus sum Lazarus, et in aduersa valetudine exercitatus.
69) *Ach — darfur.*] Reb.: Ach bone Deus, quantum clinodium est, corpus habere sanum, quod potest edere, bibere, dormire, et vrinam reddere, quam ingrati sumus erga te pro his donis.
70) *noch wil — weren.*] Reb.: attamen nusquam se vult agnoscere, debemus certe quotidie in frequenti memoria habere, quis et quales essemus.
71) dysenteria] Reb.: a dysenteria
72) *man solte — stehen.*] Reb.: non debemus peierare per anum, seu sedem ipse enim suum regimen omnino habere et seruare vult, habet praeterea locum in sacra scriptura.
73) et] *a* Reb. *abest.*
74) Ideo quid nob.] Reb.: et recitauit historiam. Nobilis quidam
75) *als ein sch.*] Reb.: amo te, tanquam bonam alui exonerationem,
76) *O lieber* etc.] Reb.: o Domine, nunc scio, quod vere me amas, noli in amore maiori prosequi.
77) poplitibus,] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb.: poplicibus.
78) composite] Cod. *male:* compositae
79) morbis,] Reb.: modis,
80) *er ist — holt*] Reb.: mihi prae caeteris fauet.

ecipiens nos in haereditatem filiorum suorum. Olim
potestate Diaboli eramus, nunc liberati per Iesum
Esto corpore et rebus, morbis et Tyrannide pij
ubiecti sint, tamen sine periculo et incommodo in
ilitatem discentes Deo fidere in infirmitate, stultitia
, ubi Deus ostendere uult in nobis suam potentiam,
et iustitiam. Sumus [81]) quidem sub ira Dei, et
ris tentationibus conniuet, [82]) tamen misericordia
eruit, *also macht ers mit mir nach seinem willen.* [83])
ndinarij suos morbos amplificant, illis respondendum
erum est, nostrae passiones aliquo modo arduae
quid sunt ad filium Dei [85]) crucifixum, *do mogen
le stille schweigen.* [86])
38. 21. Nouembris [87]) cum esset coniunctio Lunae
[88]) fieret purior, qui praeterito mense aquosus
erat, sicut in cellarijs est, inde tot intoxicationes
sunt. Magdeburgae ultra 350 homines una he-
mortui sunt peste, et in plerisque locis [*fol.* 48ª]
[89]) nos, sed Deo gratia, qui nos adhuc seruauit
Deinde mentio fiebat de uehementia pestis, quae
paroxismis homines occideret, et [92]) illis diebus
ne duas domos intoxicasset, ubi tres personae illico
Respondit Martinus Lutherus: Peccata sequuntur
1. Corinth. 11. Propter quod multi infirmi, multi
nt, *Es wirdt gewislich bei ihnen ein gutte stauppe
nen.* Ita [93]) 2. Corinth. 13. An experimentum
uaeritis, quae [95]) in me loquitur Christus. Ita etiam
eccata impietatis et ingratitudinis, iam Dei extre-
prouocabunt.
38. 6. Decembris [97]) cum pestis duas domos plane

---

s] *sic* Reb.: Cod.: Simus
net,] Reb.: interdum conniuet,
— *willen.*] Reb.: ita mecum, secundum suum beneplacitum agit.
ndendum est:] Reb.: dicendum.
Dei] Reb.: Christum, filium Dei
ogen etc.] Reb.: hic omnia nostra labia sunt comprimenda.
Nouembris] Reb.: 2. Nouemb.
Reb.: ac aër
ae] Reb. *typ. err.*: secuti
sic Reb.: Cod.: contra
a Reb. *abest.*
eb.: in
wirdt — Ita] Reb.: bona certe illis fuerit correctio.
xperimentum eius] Reb.: In experimentum
Reb.: qui
Dei extremum] Reb.: iram Dei
embris] Reb.: 6. Septemb.

inuasisset: interrogatus Martinus Lutherus, an ordo seruandi inter diaconos, quia noluerunt quartum pestilentialem [98] uis tantem infirmos in publico ferre, respondit Martinus Lutherus *Ach wolt gott, das das alle meine sorge weren, so hette es m mir keine nodt, man sol herr Petern nichtes vorbitten nachmal dan wir werden, so es von noten ist, alle gehen vnnd gott wa ten lassen. Es wirdt ein solch tzagen werden,* [99]) ut quilibe minimam infirmitatem sentiens, imaginaturus sit pestem. Deu ministros suos [100] uerbi plerumque custodit, *wan man nicl in die herbrigen vnnd betten leufft, hats keine nodt,* [1]) qu nos afferimus [2]) uerbum uitae. Deinde mirabatur pauore illum [3]) populi tempore Euangelij, cum olim in Papatu no ita pauissent, et haec est causa, in Papatu fidebamus Mon chorum et aliorum meritis, *itzunder mus ein ieder auff sic selbest trauen vnnd fahren.* [4]) Infantes cum laborarent *a den bocken blattern,* [5]) et filia Antonii Lauterbach etiam de cumberet, dixit Martinus [*fol.* 48ᵇ] Lutherus: Quanta sanie et immundicies est in corpore humano, *Ach wie hübsch wir es in Jenem leben zugehen,* [6]) ubi corpora nostra non erun illis infirmitatibus [7]) oppressa. Tandem dixit: *Wan man de kindern die blattern seuberlich aussticht, so krigen sie nicl gruben.* [8]) Landgrauius formosissimus, *ist mit den bockgrube verstellet.* [9]) Ideo liberi bene curandi. Nam est morbus co mitialis, [10]) parentum culpa illis accidit, cum parentes no obseruent tempus et ualetudinem, cum conueniunt. *der vate vnnd mutter sollen beide frisch vnnd gesunt sein.* [11]) Mart nus Lutherus cum calculo uexaretur, dixit: Iam iterum pa

98) pestilentialem] *sic* Reb.: Cod.: pestilentionem
99) *Ach wolt — werden,*] Reb.: Vtinam mihi alia cura non esset imposit meliora tum sperarem, nihil Domino Petro abnegare debemus, omnes cu accedente necessitate, Dei auxilio, accedere volumus, tunc tanta timidit fuerit,
100) ministros suos] Reb.: suos ministros
1) *wan — nodt,*] Reb.: si modo vitemus lora immunda, confessores poen tentes audire non nocet,
2) afferimus] Reb.: offerimus
3) pauorem illum] Reb.: illum panorem
4) *itzunder — fahren.*] Reb.: iam quemlibet in se ipso confidere oportet.
5) *an den b. b ,*] Reb.: morbo variolorum,
6) *Ach — zugehen.*] Reb.: ach quam pulchre omnia in vita aeterna app rebunt,
7) illis infirm.] Reb.: infirm. illis
8) *Wan — gruben.*] Reb.: si liberis varij subtiliter aperiantur, vestigia ill rum in posterum non apparent.
9) *ist — verstellet.*] Reb.: vestigia variolorum maxime illum deformarunt.
10) morbus comitialis,] Reb.: morbis comitalis,
11) *der vater — sein.*] Reb.: Nam pater et mater debent habere corpu integrae sanitatis.

ret, omnia in momento perirent, *Er solte vnns mit religion* und politia *auch* Oeconomia *wie die beume vmbhauen, so es ihm vergonnet würde etliche tzweiglein abtzuhauen* [54]) propter peccata nostra. Ideo Christus Matth. 9. paralitico dicit: Confide fili, remittuntur peccata tibi, [55]) ubi Christus significat uel innuit, paralisis et omnium morborum [56]) causam esse peccatum, adeoque omnium morborum. Quid autem de caeco nato Ioan. 9. dicit, quod neque hic, neque parentes eius peccarunt. Respondit Martinus Lutherus: His uerbis testatur [57]) Christus caecum non peccasse, itaque peccatum non est caecitatis causa, quia solummodo peccata actualia esse causam morborum, et non originis peccatum. Peccata igitur causa erant paralisis, [*fol. 47ª*] quae ipse paraliticus commiserat. Sed peccatum originis non fuit causa [58]) caecitatis caeco, in qua natus erat, alioquin oporteret omnes homines nasci caecos seu paraliticos. Caeterum originalis peccati poena propria est, ignorantia Dei, quae est blasphemia, et ignorantia proximi, quae est occidere et perdere proximum, ignorantia sui ipsius, quae est seipsum perdere et se non ignorare. [59]) Cur Christus annunciat remissionem peccatorum corporaliter languentibus, ut Matth. 9. Ioan. 9. Respondit Martinus Luthems: Peccata actualia esse causas morborum, et non originis peccatum. [60]) Sed Deus nullam infirmitatem mittit in mundum, [61]) nisi per Satanam. Omnis enim tristitia, tentationes a Diabolo sunt, non a [62]) Deo, permittente Deo, ut nos impugnet, cum a nobis contemnitur. [63]) Act. 11. Luc. 13. Quidquid pertinet ad mortem, Diaboli artificium est. Econtra quidquid ad uitam, Dei beneficium est. *der teuffel mus sonst vnsers herrgotts hencker sein*, in peste *blest er in ein haus, was er ergreifft, das niempt er hinweg.* [64]) Morbis cuiusdam excellentissimi uiri Luthero significabatur. Respondit: Tristitiae

---

54) *Er solte — abtzuhauen.*] Reb.: tota nostra religione, politia oeconomia tanquam arbores (etsi non tantam haberet potestatem aliquos circumlocare surculos) dissecaret nos

55) peccata tibi,] Reb.: tibi peccata tua,

56) et omnium morborum] *op.* Reb. *non leguntur.*

57) testatur] Reb. *typ. err.*: tentatur

58) non fuit causa] *sic* Reb.; Cod.: non fuisse causam

59) seipsum perdere et se non ignorare.] Reb.: seipsum non curare.

60) et non originis peccatum.] *sic* Reb.; Cod.: non originis.

61) mittit in mundum,] Reb.: in mundum mittit,

62) a] Reb.: ex

63) contemnitur.] Reb.: Deus contemnitur.

64) *der teuffel — hinweg.*] Reb.: Tempore pestis, Satan in domum aliquam sufflat (quia alias est carnifex Dei) et tollit quicquid arripuerit.

uertiginem. Ita cornu ceruinum mixtum [23]) calido uino, res [24]) dolores capitis sedat. Respondit D. Caspar Li Cornu [25]) Ceruinum fere est aequandum unicornu, nam bitatur, utrum sit adhuc in natura, estque efficacissi contra uenenum. [26]) Bufo, *krötte* [27]) transfixus a Ma Luthero, dixit [28]) certa experientia compertum, *wer dorre krötten hette an der sonnen gespisset,* [29]) et impon apostemati pestilenti, [30]) *so sols die giefft tzu sich tzi vnnd den menschen libriren,* [31]) quia prius uenenum a Materia autem est apta ad apprehendendum uenenum, sun duo genera ranarum, [32]) Bufones, [33]) *schwartze erdt krö* Rana lutea, *gielbliche, die bunt sein.* [34])

Medici multas potiones mihi Schmalcaldiae decumben porrigebant, si ingens taurus fuissem, [35]) multa media q rentes, pudenda sugentes, [36]) parebam illis, ne viderer s tem meam [37]) negligere. Miser est homo, qui a medico auxilio et consilio [38]) pendet. Non ego medicinam Dei num [39]) esse, et facultatem medicorum, scientiam non cio, sed ubi sunt perfecti medici? Bona diaeta [40]) pluri ualet. Ita me exhaustum sentio, si uero in mea diaet perseuero, et [41]) hora nona cubitum eo, et nocturnam quie habeo, tunc bene ualeo, *kome ich aus der ruge, so w ichs nicht lange treiben, wie es denn auch nun tzeit mit wer* etc. [42])

---

23) cornu ceru. mixtum] Reb.: cornum ceruinum immixtum
24) plures] Reb.: plurimos
25) Cornu] *sic* Reb.: Cod.: nam Cornu
26) uenenum.] Reb.: venena.
27) Bufo, *krötte*] *sic scripsi;* Cod.: Bubo, *krötte;* Reb.: Buffo
28) dixit] *a* Reb. *abest.*
29) *wer — gespisset,*] Reb.: Si quis transfigeret tres buffones in sole faceret,
30) pestilenti,] Reb.: pestilentiali,
31) *so sols — libriren*] Reb.: omne venenum ad se traheret et lib hominem ab isto morbo
32) ranarum,] Reb. *male:* granarum.
33) Bufones] *sic scripsi;* Cod.: Bubones
34) Bufones — *sein.*] *haec ap.* Reb. *desunt.*
35) fuissem,] *sic* Reb.: Cod.: fuisset,
36) sugentes,] *sic* Reb.: Cod.: surgentes,
37) salutem meam] Reb.: corpus meum
38) et consilio] *a* Reb. *absunt.*
39) bonum] Reb.: donum
40) diaeta] Cod. *utroque loco male*: dicta
41) et] *ap.* Reb. *deest.*
42) *kome* — etc.] Reb.: si quietem amisero, tunc vitae meae imminet a uiatio et optarem horam in foribus esse.

g) *N. M. in* Cod.: *Er kuntte in 9 tagen kein wasser lassen.*

ecipiens nos in haereditatem filiorum suorum. Olim potestate Diaboli eramus, nunc liberati per Iesum
Esto corpore et rebus, morbis et Tyrannide pij ubiecti sint, tamen sine periculo et incommodo in tilitatem discentes Deo fidere in infirmitate, stultitia o, ubi Deus ostendere uult in nobis suam potentiam, et iustitiam. Sumus [81]) quidem sub ira Dei, et tris tentationibus conuinet, [82]) tamen misericordia eruit, *also macht ers mit mir nach seinem willen.* [83]) tudinarij suos morbos amplificant, illis respondendum Verum est, nostrae passiones aliquo modo arduae quid sunt ad filium Dei [85]) crucifixum, *do mogen alle stille schweigen.* [86])

o 38. 21. Nouembris [87]) cum esset coniunctio Lunae aër [88]) fieret purior, qui praeterito mense aquosus us fuerat, sicut in cellarijs est, inde tot intoxicationes [89]) sunt. Magdeburgae ultra 350 homines una he- mortui sunt peste, et in plerisque locis [*fol. 48ª*] rca [90]) nos, sed Deo gratia, qui nos adhuc seruauit Deinde mentio fiebat de uehementia pestis, quae is paroxismis homines occideret, et [92]) illis diebus gae duas domos intoxicasset, ubi tres personae illico

Respondit Martinus Lutherus: Peccata sequuntur 1. Corinth. 11. Propter quod multi infirmi, multi unt, *Es wirdt gewislich bei ihnen ein gutte stauppe cesen.* Ita [93]) 2. Corinth. 13. An experimentum quaeritis, quae [95]) in me loquitur Christus. Ita etiam peccata impietatis et ingratitudinis, iam Dei extre- prouocabunt.

o 38. 6. Decembris [97]) cum pestis duas domos plane

---

us] *sic* Reb.; Cod.: Simus
inuet,] Reb.: interdum conuinet,
o — *willen.*] Reb.: ita mecum, secundum suum beneplacitum agit.
pondendum est:] Reb.: dicendum.
m Dei] Reb.: Christum, filium Dei
mogen etc.] Reb.: hic omnia nostra labia sunt comprimenda.
Nouembris] Reb.: 2. Nouemb.
] Reb.: ac aër
ntae] Reb. *typ. err.*: secuti
a] *sic* Reb.: Cod.: contra
.] *a* Reb. *abest.*
Reb.: in
wirdt — Ita] Reb.: bona certe illis fuerit correctio.
experimentum eius] Reb.: In experimentum
ae] Reb.: qui
Dei extremum] Reb.: iram Dei
Decembris] Reb.: 6. Septemb.

sumus. *Das flicken hielfft so lang es kan.* [56]) Medicam enim sunt periculosa, ipsi medici non utuntur, et diffi alijs persuadent. *Es solt niemandt etwas in leib nemen,* nisi praesente medico. Petrus Lupinus ita occisus est, oleum externe utendum ebibit. *Also gehets mit dem A vnd* Opio *auch tzu, darumb man itzt peinlich geklaget vnnd ist doch nicht willig geschien,* Coriander *vnnd* Ca der. [58])

MORS. *)

Mortis causa est peccatum originale et actuale, quia Adam omnes sumus infecti, [59]) per quem mors in omnes mines uenit. Peccatum enim stipendium et aculeus mo est, [60]) in omnibus hominibus feruens, iram Dei et mor prouocans, ut Mose Psal. 90. Dauid 39. conqueritur: D nos, ut sciamus numerum dierum nostrorum, et ambule corde sapienti: *den das sterbestündlein ist ein himlische g darumb man gott altzeit bitten sol vnnd sich teglich da bereitten,* [61]) ut cum Simeone et Paulo pio desiderio di sionem [62]) et lucrum expectemus. Nam media uita in m sumus, quia uarij morbi et casus exitiales quotidie nos nent uel [63]) expectant, *do sticht sich diser, do felt der, wirt der also verwundet, das er sich tzu tode bluttet.* Ideo singulis horis Deo conseruatore indigemus, Christ uero facile possent ferre mortem, nisi hoc [65]) scirent, q esset ira Dei, *der tittel macht vns den todt sauer.* [66]) Ge autem secure moriuntur, non uident iram Dei, sed arbitr tur finem hominis esse [67]) dicentes: *Es ist vmb ein l*

---

*) Reb. I, fol. 55b lin. 15. — fol. 57b lin. 30. — *Conf.* Luth. o germ. IV. p. 256 sqq. cap. 48.

56) *Das — kan.*] Reb.: Curatio enim medicorum durat per tempus.
57) *Es solt* etc.] Reb.: Nemo deberet innumere res medicinales,
58) *Also* — Calender.] Reb.: Sic fieri solet cum appio et opio de qua re m controuersia et accusatio in iudicio exorta est, et tamen libere non fa est. Sic coriander et calender.
59) infecti,] Reb.: interfecti,
60) mortis est,] Reb.: est mortis,
61) *den das — bereitten,*] Reb.: Hora enim mortis est donatio coel et Deum pro hac inuocare, nosque ad hanc praeparare deberemus.
62) dimissionem] Reb.: diuisionem
63) manent uel] *a* Reb. *absunt.*
64) *do sticht — bluttet.*] Reb.: hic se perfodit, alter cadit, tertius vul tur, vt animam agat.
65) hoc] *ap.* Reb. *deest.*
66) *der tittel — sauer.*] Reb.: titulus ille facit vt abhorreamus mortem.
67) hominis esse] Reb.: esse hominis

stundt tzu thun. [68]) Ideo Cicero egregie dixit: Aut postea nihil erimus aut omnino beati, quasi diceret: [69]) *Es kan vns darnach nichtes arges gescheen* etc. [70]) *fol. 50b.* Miserabilis [71]) est stultitia hominum mortem timentium, quam [72]) effugere non possunt. Est enim communis omnibus hominibus. Cicero *hat sich fein konnen trosten* [73]) ut Gentilis, in primo libro [74] Tusculanarum quaestionum, multo magis id Christiani [75]) facere debent, [76] qui mortis destructionem [77] habent uitam et resurrectionem Iesum Christum. *vnnd wan wir gleich gerne lenger leben woltten, so ist es doch eine kleine frist, gleich als wolten ihr viel gen Torga wandern, etliche vmb 4 vhr 7. 8. einkomen, müssen doch alle vber nacht alda beherbrigen.* [78] Ita Adam paucis horis [79]) nos praeuenit, *er wirt doch nicht mer dan eine nacht geruget haben wie wir.* [80]) Puer septennis laetissime moritur, sine timore. Sed quam primum adulti efficimur, sensus mortis et inferni incipit, et mortem timemus, Act. 21. [81]) Mors praedicitur Paulo ab Agabo, qui tamen non sibi cauet, quia fuit reuelatio Spiritus sancti, per Agabum, quia Paulus ad mortem confirmabatur. Cum artheticus morbus Martinum Lutherum eneruaret [82]) adeo, ut innixus baculo difficulter incederet, dixit: [83]) *Ach lieber herrgott, habe ich nicht genug gelebet was tzeigstu mich?* [84]) permitte me [85]) orare cum Propheta Iona capite 4. Et nunc

---

[68]) *Es ist — thun.*] Reb.: post vnicam horulam meliora sequentur, post nubila phoebus.
[69]) diceret:] Reb.: dicat,
[70]) *Es kan — etc.*] Reb.: nihil mali inposterum accidere potest.
[71]) Miserabilis] Reb.: Mirabilis
[72]) quam] Reb. *male:* quem
[73]) *hat — trosten*] Reb.: bene consolari se potuit.
[74]) in primo libro] Reb.: in 1.
[75]) id Christiani] Reb.: Christiani id
[76]) debent] *sic* Reb.; Cod.: deberent
[77]) destructionem] Reb.: destructorem
[78]) *vnnd wan — beherbrigen.*] Reb.: si diutius in hac vita manere cuperemus, tamen dilatio est breuissima, vt, si multi vellent iter facere versus Thorgaw, et alij ingrediuntur post 4. 7. et 8. horam, tunc omnes in isto loco pernoctare necesse haberent.
[79]) horis] *ap.* Reb. *deest.*
[80]) *er wirt — wir.*] Reb.: tamen vnam tantum noctem sicuti et nos quieuerit.
[81]) Act. 21.] *sic in* Cod. *recte emendatus est numerus* 12, *qui prius ibi scriptus erat* (*vide* Act. 21, 10 sq.); Reb. *male:* Act. 2.
[82]) eneruaret] Reb. *male:* eneruaret
[83]) dixit] Reb.: dixi
[84]) *Ach lieber — mich?*] Reb.: O tu Domine Deus nonne satis vixi, quid mecum agis,
[85]) me] *ap.* Reb. *deest.*

Domine quaeso tolle animam meam a me, [86]) quia r
est mihi mors quam uita. Similiter Iudas Machabaeus
capite 13. Non enim melior sum fratribus meis.

Magister Philippus [87]) interrogabat, an grauiori
morbo aliquo [88]) aegrotaret. Respondit: Corpus quide
exanime, *dartzu darff ich nicht hülffe, aber an der selen
ich einen starcken glauben, dan der teuffel ist vnns
dorffen wol trosts.* [89]) Ideo morientes [90]) cum nullum si
sensuum exhibent, *da ist alles* [91]) *schon dahin*, [92]) nil
telligunt neque [93]) audiunt, frustra igitur clamatur apud

[*fol. 51*[a]] Ioannis Remcken Islebiae obitus Luther
celabatur, tandem imprudenter a muliere quadam re
qui magna animi constantia, patientia, oratione Danielis,
pturae locis consolatione suauissime obijt dicens: Chris
Dei, miserere mei. Item qui credit in Christum, non mor
His et similibus Scripturae locis confirmatus, uxorem et
ros ualedicit, uitam clausit, quasi potestatem habuisset
nendi animam. [94])

Anno 38. 6. Nouembris literae ex Friberga uen
M. Nicolaum Hausman, in prima concione apoplexia nec
cuius obitum triduo Martinum Lutherum celauimus. I
eum [95]) grauiter decumbere, tandem suauiter mor
Doctor Ionas significauit, ubi sedens inter intimos an
lachrymans dicebat: *Also niempt gott die fromen weg,
dornach die sprew vorbrennen.* [96]) Iuxta scripturae dictu
Iustus perit et filij misericordiae colliguntur. [98]) Pericu
sima enim [99]) erunt tempora, *i*) cum Deus horreum

86) a me] *a* Reb. *absunt.*
87) Mag. Phil.] Reb.: Ph. M.
88) grauiori adhuc morbo aliquo] Reb.: graniori aliquo morbo
89) *dartzu — trosts*] Reb.: opus remedio non est mihi, quantum
pus, anima vero fide firma opus habet, Sathan enim summus noster
sarius est, ibi consolari deberemus.
90) morientes] *sic* Reb.; Cod.: morientibus
91) *alles*] *sic scripsi; in* Cod. *prius scriptum erat:* eines, *quod
litura deletum, et supra scriptum est:* ains, *quid hoc scri
compendium significet, nescio.*
92) *da ist — dahin,*] Reb.: actum est cum illis.
93) neque] Reb.: nec
94) Ioannis Remcken — animam.] *haec ap.* Reb. *non inveniuntur.*
95) Primo eum] Reb.: primum
96) *Also — vorbrennen.*] Reb.: sic Deus pios de hoc seculo rapit,
postea comburet.
97) scripturae dictum:] Reb.: dictum scripturae,
98) colliguntur.] Reb. *male:* corriguntur.
99) enim] *a* Reb. *abest.*
i) Reb. I, fol. 56[b] *huic loco in marg. haec adnotavit:* Obitus
praeludium calamitatum.

Anno 40. 25. Iunij. [43]) Medici Martino Luthero aegro-
nti, balnea [44]) dissuadebant, quibus dixit: Ego contentus
m, et placet mihi, medicos esse addictos suae methodo,
ed non debent homines captiuare suis [45]) regulis. Auicenna,
alenus in alia terra, alio seculo, alijs hominibus suas regulas
roposuerunt, quibus ego non iurabo. Summa, medici uo-
nt [46] me facere stellam fixam, cum sim planeta et irregu
ris. *Ich wiel hertzogs Georgen liedtlein singen, was mich
uch erfreuet vnnd niemandt schadt, das mag man mir wol
ünnen.* [47]) Econtra medici temerarij sunt perniciosissimi,
ui [48]) omnia secundum uoluntatem aegroti conniuent, *solche
esellen müssen viel kirchhöffe haben.* [49]) Ideo ingens donum
ei est medicus doctus et prudens, qui non facile hinc inde
nouetur. Nam medici sunt ministri naturae, quibus humana
ita committitur, quae multos spiritus, membra et interna
aria ac subita pericula habet, *das mans in einer stunden
erwarlosen kan.* [50]) Ideo optimum medicum esse iudico hu-
ilem et timentem Deum, absque timore Dei agentes fiunt
omicidae. *h*) Somnus naturae opus, sanitati utilis et neces-
arius, et arbitror [51] summas esse molestias, si somnolentus
quiete turbetur. Ideo Hippolytus ex Italia scripsit, quod
umma tormenta sint, quando latrones examinantur, *das man
e nicht lest schlaffen,* [52] quae inquietudo est omnium tor
entorum extrema.

Magna est audacia et priuilegium medicorum, qui accepta
ercede homines occidunt suis pharmacis minus aptis. Dice-
t Martinus Lutherus, post Deum diaetam esse optimam
d. 50a] medicinam. Deinde [53]) si morbus aliquis oriri uel-
motum et mutationem aeris prodesse, plus quam phlebo-
mias et [54]) purgationes, *doch es heist:* [55]) Media uita in morte

---

43) 25. Iunij] Reb.: 25. Iulij
44) balnea] Reb.: balneum
45) suis] *sic* Reb.: Cod.: illorum
46) uolunt] *ap.* Reb. *deest.*
47) *Ich wiel — günnen.*] Reb.: Ego D. Georg. Cantilenam canam. Quae
me delectant et nemini nocent, mihi haud dubie permittenda sunt.
48) ui] Reb.: quia
49) *solche — haben.*] Reb.: his medicis imperitis multa Cymiteria habere
oportet.
50) *das — kan.*] Reb.: quae omnia vna in hora negligi possunt.
51) utilis et necessarius, et arbitror] Reb.: vtile et necessarium est. Arbitror
52) *das — schlaffen.*] Reb.: si illis somnus denegabitur.
53) post Deum — Deinde] *haec a* Reb. *absunt.*
54) et] Reb.: aut
55) *doch etc.*] Reb.: tamen manet firma haec sententia.

h) N. M. *in* Cod.: Quid pro quo, merdrum e balsamo.

kaufft. [13]) Quod autem pro pace [14]) petimus, non propt nos, quibus haec mors esset lucrum, sed propter posteros Ecclesiam illorum facimus.

Anno 38. 21 Octobris Martinus Lutherus habita concio grauiter obiurgauit meticulosos et pauidos ad rumorem pes audendum esse in Domino propter uocationem et auxilii proximi, ne mortem ita timeamus, qui uitae uerbum et auti rem apprehendimus. [15]) Et fuit uctus caeremonia cadau sepelire uersus orientem, sed sine legibus, et tamen s superstitione, *dan also solten alle gesetz sein* [16]) in Eccles uidelicet libera, quae neque iustificarent, neque damnare sed propter decorem obseruarentur etc. [17])

[*fol. 52ª*] DE OBITV SVAE FILIAE. *) [18])

MOERORES, GESTVS, DICTA
D. MARTINI LVTHERI
IN MORTE ET FVNERE DILECTAE [19])
FILIAE MAGDALENAE
1542
AETATIS SVAE 14. ANNO. [20])

EPITAPHIVM IN AGONISMO A PATRE CONSCRIPTVM.

Dormio cum sanctis hic Magdalena, Luthéri
Filia, et hoc strato tecta [21]) quiesco meo.
Filia mortis eram peccati [22]) semine nata,
Sanguine sed uiuo Christe redempta tuo

*) Reb. I, fol. 58ª lin. 1. — fol. 60ª lin. 18. — *Conf.* Luth. colloq. g IV. p. 260 sqq. cap. 48. §. 9.

13) *werden — verkaufft.*] Reb.: omnes sanctificamur, satis enim pr Christum passi essemus,

14) pro pace] Reb.: pacem

15) apprehendimus.] Reb. *apte:* fide apprehendimus.

16) *dan — sein*] Reb.: Sic enim omnes leges esse deberent

17) etc.] *a* Reb. *abest, qui eius loco* (fol. 57ᵇ lin. 9—30.) *exhibet pe culam:* „Terror mortis est ipsa mors — — nihil horum experti su *quae in* Cod. *paulo inferius fol.* 52ᵇ med. — 53ª init. *legitur* (p. 103. lin. 29. — p. 104. lin. 15.).

18) suae filiae.] Reb.: filiae suae.

19) dilectae] Reb.: suae dilectae

20) aetatis — anno.] Reb.: 14. aetatis anno.

21) tecta] Reb.: tuta

22) peccati] Reb. a peccato

stundt tzue thun. [68]) Ideo Cicero egregie dixit: Aut postea nihil erimus aut omnino beati, quasi diceret: [69]) *Es kan vns darnach nichtes arges geschehen* etc. [70]) [*fol. 50ᵇ*] Miserabilis [71]) est stultitia hominum mortem timentium, quam [72]) effugere non possunt. Est enim communis omnibus hominibus. Cicero *hat sich fein kunnen trosten* [73]) ut Gentilis, in primo libro [74]) Tusculanarum quaestionum, multo magis id Christiani [75]) facere debent, [76]) qui mortis destructionem [77]) habent uitam et resurrectionem Iesum Christum, *vnnd wan wir gleich gerne lenger leben wolten, so ist es doch eine kleine frist, gleich als wolten ihr viel gen Torga wandern, etliche mil 4 thr. 7. 8. einkomen, müssen doch alle vber nacht alda beherbrigen.* [78]) Ita Adam paucis horis [79]) nos praecenit, *er wirt doch nicht mer dan eine nacht geruget haben wie wir.* [80]) Puer septennis laetissime moritur, sine timore. Sed quam primum adulti efficimur, sensus mortis et inferni incipit; et mortem timemus, Act. 21. [81]) Mors praedicitur Paulo ab Agabo, qui tamen non sibi cauet, quia fuit reuelatio Spiritus sancti, per Agabum, quia Paulus ad mortem confirmabatur. Cum artheticus morbus Martinum Lutherum eneruaret [82]) ideo, ut innixus baculo difficulter incederet, dixit: [83]) *Ach lieber herrgott, habe ich nicht genug gelebet was tzeigstu mich?* [84]) permitte me [85]) orare cum Propheta Iona capite 4. Et nunc

---

68) *Es ist — thun.*] Reb.: post vnicam horulam meliora sequentur, post nubila phoebus.
69) diceret:] Reb.: dicat,
70) *Es kan* — etc.] Reb.: nihil mali inposterum accidere potest.
71) Miserabilis] Reb.: Mirabilis
72) quam] Reb. *male:* quem
73) *hat — trosten*] Reb.: bene consolari se potuit.
74) in primo libro] Reb.: in 1.
75) id Christiani] Reb.: Christiani id
76) debent] *sic* Reb.; Cod.: deberent
77) destructionem] Reb.: destructorem
78) *vnnd wan — beherbrigen.*] Reb.: si diutius in hac vita manere cuperemus, tamen dilatio est breuissima, vt, si multi vellent iter facere versus Thorgaw, et alij ingrediuntur post 4. 7. et 8. horam, tunc omnes in isto loco pernoctare necesse haberent.
79) horis] *ap.* Reb. *deest.*
80) *er wirt — wir.*] Reb.: tamen vnam tantum noctem sicuti et nos quieuerit.
81) Act. 21.] *sic in* Cod. *recte emendatus est numerus* 12, *qui prius ibi scriptus erat* (*vide* Act. 21, 10 sq.); Reb. *male:* Act. 2.
82) eneruaret] Reb. *male:* neruaret
83) dixit] Reb.: dixi
84) *Ach lieber — mich?*] Reb.: O mi Domine Deus nonne satis vixi, quid mecum agis,
85) me] *ap.* Reb. *deest.*

tem. non gustat mortem. Quidam interrogauit de doloribus mortis. Respondit Martinus Lutherus: *do fraget mein weib vmb, ob sie etwas gefület hat,* [32]) quae uere [33]) fuit mortua. Ipsa respondit: *gar nichts herr Doctor.* [34]) Dixit Doctor Martinus Lutherus: *Derhalben sage ich, das groste ist* in morte terror mortis. Ad Hebrae: Vt gustaret mortem pro eis. Nos sumus beati, quia non gustamus mortem, *welche ser bitter ist vnnd herbe.* [35]) Quantus autem sit dolor gustus mortis, [36]) in Christo cernitur dicente: Tristis est anima mea usque ad mortem, *Ich hallte sie vor die grosten wordt* in tota Scriptura, [37]) quamuis etiam magnum est et inexplicabile, in cruce clamare: Eli, Eli etc. [38]) Nullus angelus intelligit, quanta res sit, quod per poros sanguis effluit, *das* [*fol. 53*ª] *heist* gustus *vnnd* [39]) terror mortis, creatura creatorem consolatur, et Apostoli nihil horum experti sunt etc. [40])

Filia grauius aegrotante dixit: *lieb hab ich sie sehre, aber so es dein wille ist, du lieber gott, das du sie nemen wilt, ich wil sie gerne bei dir wissen.* [41]) Deinde ad filiam decumbentem dixit: *Magdalenichen mein döchterlein, du bliebest gerne hie bei mir, bei deinem vater, vnnd du gehest auch gerne tzu Jenem vater.* [42]) Respondit aegrota: *Ja hertzer vater, wie gott wil.* [43]) Pater dixit: *du liebes döchterlein,* [44]) spiritus est firmus, sed caro infirma, *Ich habe sie Jo ser lieb.* [45]) Si haec caro tam firma est, *was wirt* Spiritus *sein.* [46]) Inter alia dixit: In mille annis Deus nulli Episcopo tanta dona de-

---

32) *do fraget — hat,*] Reb.: hac de re interroga vxorem meam, an aliquid senserit,
33) uere] Reb.: fere
34) *gar nichts h. D.*] Reb.: nihil omnino Domine Doctor.
35) *Derhalben sage ich — herbe.*] Reb.: ideo dico terrorem mortis maximum esse dolorem in morte, qui dolor valde acerbus est.
36) gustus mortis,] Reb.: mortis gustus,
37) *Ich hallte* — Scriptura,] Reb.: etc. quia in horto est mortuus, gustus enim mortis est mors, qualem effectum haec verba (tristis est anima mea) in se habere putatis, ego sane puto, vehementiora et maiora verba in tota scriptura sacra non inueniri,
38) etc.] *ap.* Reb. *deest.*
39) *das h. g. vnnd*] Reb.: hoc vero nominatur gustus et
40) etc.] *a* Reb. *abest.*
41) *lieb hab ich — wissen.*] Reb.: filiam meam valde amo, verum si tibi placuerit illam assumere in regnum tuum, vtrisque manibus tibi tradam.
42) *Magdalenichen — vater.*] Reb.: Magdalena filia mi, tu libenter maneres hic apud patrem tuum, et cupis quoque migrare ad Patrem coelestem?
43) aegrota — *wil.*] Reb.: ipsa, ita mi chare pater, vtut DEO placuerit.
44) *du l. d.*] Reb.: bene, mi filia,
45) *Ich habe — lieb.*] Reb.: summo amore illam prosequor.
46) Si haec — *sein.*] *haec a* Reb. *absunt.*

mundabit. Ideo oro, ne uxor, liberi [100]) mei, me mortuo, diu viuant, periculosa enim sequentur [1]) tempora. *Ich hat mich solcher bosheit tzu der welt nicht versehen, gott hielff vnns, das wir bei seinem wort bleiben, vnnd vns besseren, das sint mir gar liebe freunde gewesen.* [2]) Totum igitur diem tristissime sedebat, coram D. Iona, Philippo Melanchthone, Ioachimo Camerario, [3]) Casparo a Koekritz, inter quos tristis sedebat [4]) plenus lachrymarum dicens: *wan ich höre, das ein fromer man gestorben ist, so erschreck ich von hertzen vnnd fürcht, das gott der welt gram sei, der die fromen weg nimpt, die bosen auff tzureumen.* [5]) Poenitentiam age Germania gratiae tempore. *Es ist tzeit, ob ich gleich sterbe, ist an mir nicht viel gelegen, den ich [fol. 51b] liege in des Babstes ban, bin sein teuffel,* [6]) ideo me odit et persequitur. Deinde deplorabat humanae uitae miseriam, quam omnes homines amarent, cum nemo eam libenter relinqueret, et semper aliud post aliud infortunium accideret [7]) usque ad mortem. Ideo Plinius 28. cap. 1. dicit, tempestiuam mortem optimum remedium hominis. Ideo [8]) Iulius Caesar contempsit suae mortis prodigia et pericula inquiens: Satius est subire semel, [9]) quam cauere semper. A gentili satis dictum est, et tamen Deus non est tentandus.

Mors pro [10]) nomine Christi est praestantissima, *k*) alias enim sumus mortales propter peccata nostra [11]), sed [12]) pro uerbo Christi morientes, pretiosissimam mortem oppetimus, *verden eitel heiligen, hetten die haut teuer gnugsam ver-*

---

100) liberi] Reb.: et liberi
1) sequentur] Reb.: sequuntur
2) *Ich het — gewesen,*] Reb.: nunquam ego credidissem mundum esse adeo impium, Deus adiuuat nos vt in verbo suo constanter perseueremus et vitam nostram emendemus. Illi mihi optimi fuerimus amici.
3) Ioachimo Camerario] *hoc nomen a* Reb. *abest.*
4) inter — sedebat] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
5) *wan ich — auff tzurcumen.*] Reb.: quoties ego pium virum mortuum esse audio, ex animo exhorreo, et timeo, Deum mundum odio prosequi, quia pios in hoc mundo auffert, ad perdendum impios.
6) *Es ist — teuffel,*] Reb.: tempus est, etiamsi ego moriar, non magni interest, quia per Papam excommunicatus, sum eius aduersarius.
7) accideret] Reb.: accederet
8) Ideo] Reb.: Et
9) subire semel,] Reb.: semel subire,
10) pro] *a* Reb. *abest.*
11) nostra] *ap.* Reb. *deest.*
12) sed] *sic* Reb.; Cod.: Si

k) *N. M. in* Cod.: Moriens pro nomine et gloria Christi *hat die haut teuer gnug verkaufft.* — Reb. *h. l. in marg. adnotavit*: Praeciosissima mors Sanctorum.

Lennichen, wie wol [*fol. 54b*] *ist dir gescheen.* Tunc in fletus erupit et singultus uiscera quassabant abeunti celeriter a filia. [83]

Anno 1539. 15. Iulij honestissima matrona, coniunx [84]) D. Blickardi [85]) obijt, quae mane hora 5. e lecto sui mariti sana surrexit, hora 7. [86]) erat mortua. Ibi D. Martinus Lutherus cum [87]) consolabatur. Postea domum rediens, aiebat, summam esse tristitiam, corporalem separationem dilectorum coniugum. *vnnser herr gott ist der grosse ehbrecher* et ille [88] coniungit et separat, *heut morgen hat sie bei ihrem man geschlaffen, heint schlefft sie bei vnserm herrgott.* [89] Ach quam lubrica est uita humana, *Es mus wche tiun* [90] ita separari [91] dilectos coniuges.

RESVSCITATIO MORTVORVM. *)

Christus in extremo die canet tuba, tunc omnes resuscitabuntur, quae resurrectio in omnibus creaturis figuratur, [92] aestate et hieme, die, nocte, agris, arboribus. Nam et muscae per hiemem mortuae, uerno sole uitam recipiunt et reuiuiscunt. [93] Ideo anno 44. in consolationem [94] Ecclesiae,

---

*) Reb. I, fol. 60a lin. 19. — fol. 61a lin. 21. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 281 sqq. cap. 49.

83) *man mus die kinder* — a filia.] Reb.: filij attamen sunt nutriendi et curandi, praesertim foemellae, exiguam enim ab alijs habebunt defensionem, tantam misericordiam cum pueris non habeo, illi seipsos alere ac defendere possunt omnibus in locis, si modo laborare volunt, verum foemellae coguntur habere baculum in manibus, puer in Schola potest mendicare panem, et inde in virum doctum euadere, si vult, quod tamen foemella efficere non potest, facillime enim illarum virginitas confundi potest. Ego filiam meam libentissime dedi Deo nostro, sed secundum carnem libentius retinuissem, quia vero illam amouit, ago illi gratias.

84) coniunx] Reb. *male*: coniunxit

85) Blickardi] Reb.: Bleikardi

86) hora 7.] Reb.: septima

87) Ibi D. M. L. cum] Reb.: hunc D. Mart. Luth.

88) *vnnser* — et ille] Reb: Deus noster maximus est separator coniugum, ille

89) *heut morgen* — *herrgott.*] Reb.: hodie dormiuit cum viro suo, iam dormit apud Deum Dominum nostrum.

90) *Es* — *thun*] Reb.: magnam tristitiam adferre puto,

91) separari] Reb.: separare

92) creaturis figuratur,] Reb.: figuratur creaturis,

93) recipiunt et reuiuiscunt.] Reb.: recipiunt, et aues per hyemem in nidis hybernant exanimes, verno tempore reuiuiscunt.

94) in consolationem] Reb.: in consolatione

Hic schlaff ich Magdalena Doctor Luthers dochter
Vnd ruge in meinem bettlein mit den heiligen.
Ich war in sunden geboren vnnd must sterben,
Aber nun lebe ich durch dein blut Iliesu Christe erlöset. [23])

Cum uxor valde eiularet, Martinus Lutherus illam consolabatur: ***bedenck, wo sie hin kompt, sie kompt iha tzu wol.*** [24]) caro carnat, spiritus spirat, pueri non argumentantur, ***Wie mus ihnen saget, so gleuben sie.*** [25]) Omnia sunt simplicia apud pueros, moriuntur sine angustia, disputatione, sine mortis tentatione, exiguo corporis dolore, ***wie sie entschlieffen.*** [26]) Et conuersus ad Magistrum Holstein dixit: ***lieber magister, wo seit ihr vor 60 Jaren gewest, wo bin ich gewesen, wo bin ich herkomen, wo seit ihr herkomen, wir werden vns Ja nicht selber gemacht*** [*fol. 52b*] ***haben, do wir nichts gewesen sein. Es mus Jo iemandts sein, der vns gemacht hat, vnnd wir wollen nu tzufaren vnnd mit vnserm herrgott einen kauff anschlagen, ihn vnser wergk verkeuffen, darumb er vnns den hiemel geben sol. Ists nicht ein schendtlich ding, das sich eine Creatur so hoch erheben sol vnnd sich mit seinem schopffer also tzuhandeln vnterstehen dorffen. Es ist also, das wir nicht gleuben,*** quod Deus sit creator. Si illum creatorem crederemus, ***wir würden wol ein anders anheben.*** Sed cum nemo creatorem credit (etiam si quis dicat) et conscientia quamquam conuincit esse Deum creatorem omnium nostrorum. Si nos ab alio Deo essemus creati, ***so het es noch wol ein ansehen, vnnd komen also vor gott. herrgott sieh mich an vmb meiner wergk willen. Ich komme her tzu dir, du hast mich nicht gemacht.*** [27])

DE MORTE. [28])

[29]) Terror mortis est ipsa mors, ***vnnd nichts anders,*** [30]) qui abiecit [31] penitus ex animo mortem, ille non habet mor-

---

23) ***Hic schlaff ich — erlöset.*** ***haec ap.*** Reb. ***non reperiuntur.***
24) ***bedenck, — wol.***] Reb.: memento tamen quorsum migret, certo venet in locum gloriosissimum,
25) ***wie — sie.***] Reb.: idem habent tantum verbis nostris,
26) ***wie*** etc.] Reb.: quasi soporem inducerent.
27) Et conuersus — ***nicht gemacht.***] ***haec hoc loco ap.*** Reb. ***non inveniuntur.***
28) De Morte.] ***haec quoque inscriptio ap.*** Reb. ***deest.***
29) Terror mortis — experti sunt.] ***haec, quae in*** Cod. ***hoc loco leguntur, a*** Reb. ***paulo superiore loco exhibentur (conf. p. 102 nota 17.).***
30) ***vnnd n. a.***] Reb.: et nihil aliud,
31) abiecit] Reb.: abijcit

tem. non gustat mortem. Quidam interrogauit de doloribus mortis. Respondit Martinus Lutherus: *do fraget mein weib vmb, ob sie etwas gefület hat,* [32]) quae uere [33]) fuit mortua. Ipsa respondit: *gar nichts herr Doctor.* [34]) Dixit Doctor Martinus Lutherus: *Derhalben sage ich, das groste ist* in morte terror mortis. Ad Hebrae: Vt gustaret mortem pro eis. Nos sumus beati, quia non gustamus mortem, *welche ser bitter ist vnnd herbe.* [35]) Quantus autem sit dolor gustus mortis, [36]) in Christo cernitur dicente: Tristis est anima mea usque ad mortem, *Ich hallte sie vor die grosten wordt* in tota Scriptura, [37]) quamuis etiam magnum est et inexplicabile, in cruce clamare: Eli, Eli etc. [38]) Nullus angelus intelligit, quanta res sit, quod per poros sanguis effluit, *das* [*fol. 53*[a]] *heist* gustus *vnnd* [39]) terror mortis, creatura creatorem consolatur, et Apostoli nihil horum experti sunt etc. [40])

Filia grauius aegrotante dixit: *lieb hab ich sie sehre, aber so es dein wille ist, du lieber gott, das du sie nemen wilt, ich wil sie gerne bei dir wissen.* [41]) Deinde ad filiam decumbentem dixit: *Magdalenichen mein döchterlein, du bliebest gerne hie bei mir, bei deinem vater, vnnd du gehest auch gerne tzu Jenem vater.* [42]) Respondit aegrota: *Ja hertzer vater, wie gott wil.* [43]) Pater dixit: *du liebes döchterlein,* [44]) spiritus est firmus, sed caro infirma, *Ich habe sie Jo ser lieb.* [45]) Si haec caro tam firma est, *was wirt* Spiritus *sein.* [46]) Inter alia dixit: In mille annis Deus nulli Episcopo tanta dona de-

---

32) *do fraget — hat,*] Reb.: hac de re interroga vxorem meam, an aliquid senserit,
33) uere] Reb.: fere
34) *gar nichts h. D.*] Reb.: nihil omnino Domine Doctor.
35) *Derhalben sage ich — herbe.*] Reb.: ideo dico terrorem mortis maximum esse dolorem in morte, qui dolor valde acerbus est.
36) gustus mortis,] Reb.: mortis gustus,
37) *Ich hallte* — Scriptura,] Reb.: etc. quia in horto est mortuus, *gustus* enim mortis est mors, qualem effectum haec verba (tristis est anima mea) in se habere putatis, ego sane puto, vehementiora et maiora verba in tota scriptura sacra non inueniri,
38) etc.] *ap.* Reb. *deest.*
39) *das h. g. vnnd*] Reb.: hoc vero nominatur gustus et
40) etc.] *a* Reb. *abest.*
41) *lieb hab ich — wissen.*] Reb.: filiam meam valde amo, verum si tibi placuerit illam assumere in regnum tuum, vtrisque manibus tibi tradam.
42) *Magdalenichen — vater.*] Reb.: Magdalena filia mi, tu libenter maneres hic apud patrem tuum, et cupis quoque migrare ad Patrem coelestem?
43) aegrota — *wil.*] Reb.: ipsa, ita mi chare pater, vt DEO placuerit.
44) *du l. d.*] Reb.: bene, mi filia,
45) *Ich habe — lieb.*] Reb.: summo amore illam prosequor.
46) Si haec — *sein.*] *haec a* Reb. *absunt.*

dit, ut mihi gloriandum enim est in donis Dei) ego ipse mihi irascor, quod non possim [47]) ex animo laetari, et gratias agere Deo, *wiewol ich entter weilen ein wenig ein liedt singe vnd danck gott.* [48]) Siue uiuimus, siue morimur, [49]) Domini sumus, scilicet [50]) in genitiuo singulari, non [51]) in nominatiuo plurali.

Conuersus ad Magistrum [52]) Rorarium dixit: *Seit gutter dinge herr Magister,* [53]) Qui respondit: *Ich habe irgent ein wordt von Ewer Erwirden gehöret, das mich ser offte trostet.* Videlicet *Ich habe vnsern herr gott gebeten, das er mir ein seliges stündtlein geben wolt, das ich dahin farenn müge, vnnd er wirts thun, das weis ich gewis. Ich werde noch an meinem letzten Ende mit Christo meinem herren reden, vnnd wans noch so kurtz soltte werden.* Idem dixit: *Ich habe sorge, ich werde einmal plötzlich dahin gehen, still schweigent, das ich kein wordt reden werde.* [54]) Respondit Philippus Melanthon: siue uiuimus, siue morimur, Domini sumus, *vnd wan ihr schon* [fol. 53ᵇ] *die treppen hinuntter fielet*, aut scribens subito extinguereris, *noch schadt es nicht.* [55]) Esto Diabolus odit nos, Deus tamen protegit et seruat.

Cum iam agonizaret filia, in genua ante lectum procidit, [56]) et orauit amare lachrymans, quo [57]) Deus eam liberare uellet. Ibi animam exhalabat in manibus parentis. Mater uero in eodem cubiculo remotior propter dolorem erat a lecto post horam nonam die Mercurij post. 15. [58]) Trinitatis Dominicam 42. anni. [59])

---

47) possim] Reb.: possum
48) *wiewol — gott,*] Reb.: etiamsi interdum cantilenam cano, et Deo gratias ago.
49) morimur,] Cod. *calami err.*: morimo
50) scilicet] *ap.* Reb. *deest.*
51) non] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb.: et
52) Magistrum] Reb.: M. Georg.
53) *Seit — Mag.*] Reb.: esto bono animo domine Magister.
54) *Ich habe irgent — reden werde.*] Reb.: ego aliquando a reuerentia tua audiui verbum vnicum, quod me valde consolatur, videlicet, orani Dominum Deum nostrum, vt saluberrimam mihi concederet horam, vt semel hinc migrarem, et vere scio ipsum facturum hoc, ante abitum meum, in fine loquar ego cum Christo Domino meo, etsi fuerit tempus breuissimum. Item dixit, me tacite et repente mori.
55) *vnd wan ihr — nicht.*] Reb.: ego etiamsi deciderem de scala, aut subito scribente extinguerer, nihil refert.
56) ante lectum procidit,] Reb.: procidit ante lectum,
57) quo] Reb.: quod
58) [15.] *sic scripsi, Magdalena enim Lutheri filia mortua est d.* 20. *Sept.* 1542.; *in* Cod. *scriptum esse videtur* 12 *aut* 13.
59) post horam nonam — anni.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*

dio plenum omnia uidet laeta, triste [37]) autem cor, omnia tristia uidet. immutatio cordis est magna mutatio, *ich gedencke ihm offte nach.* [38] sed non possum assequi illius [39]) obiectum, *womit wir doch die tzeit werden tzubringen,* [40] quia ibi nulla mutatio, nihil laboris, cibi, potus, et negotiorum erit. *Ich halt aber, wir werden* obiecta *gnug in* deo *haben.* [41]) Ideo Philippus optime dixit: [42]) Domine ostende nobis patrem et sufficit nobis, *das wirdt vnser* obiectum dulcissimum *sein.* [43]) Magna igitur fides est credere, corpus nostrum fragile et ponderosum futurum uolubile. Ego infirmiter [*fol. 56b*] credo, papa et totus mundus nihil credit. Nos pij uidebimus lumen, creatorem coeli et terrae, *das wirdt solche freude sein, das vnns essen, trincken, schlaffen, tantzen gar vergessen wirdt, es wirdt gar ein ander leben sein, da werden wir die taler vnnd gülden anspeien.* [44] Nam si tantam laetitiam et delitias habemus in creaturis, uidelicet Sole, stellis, auro, etc. [45]) quid fiet, si Deum uiderimus.

Deinde multa egregia dixit de futura aeterna uita, eiusque inenarrabili gaudio, cuius speculationem humana ratio non possit apprehendere, *dan wir konnen mit vnsern gedancken vber die sichtige vnd leibliche nicht kommen.* Nam aeternitas *gehet in keines menschen hertze, soltte man doch des Ewigen wol müde werden.* [46]) Iuxta illud: Labor ipsa uoluptas. Qualis illa sit [47]) laetitia et uoluptas, iam non possumus capere. Esa. 41. Exultabitis usque in sempiternum laetitia glorificata.

De restitutione omnium rerum interrogatus Martinus Lutherus, an in regno illo aeterno futuri essent canes et alia animalia, respondit: Certe erunt. Nam terra non erit ita

---

37) triste] Cod. *male:* Trestae
38) *ich — nach,*] Reb.: de his varias cogitationes saepe habeo,
39) illius] Reb.: eius
40) *womit — tzubringen,*] Reb.: quibus rebus in altera vita tempus consumemus,
41) *Ich — haben*] Reb.: Verum ego existimo Deum nobis multa obiecta superflua proponere.
42) dixit:] Reb.: dicit,
43) *das wirdt — sein.*] Reb.: hoc erit nostrum obiectum dulcissimum.
44) *das wirdt — anspeien.*] Reb.: ibi tanta erit laetitia, quod etiam potu, cibo, somno, etc. non amplius delectaremur, prorsus fuerit alia vita, ibi taleri et coronati omnino nobis erunt contemptui.
45) etc.] *a* Reb. *abest.*
46) *dan wir — werden.*] Reb.: nostris enim cogitationibus vltra visibilia et corporalia non possumus ascendere, nam aeternitas in nullius hominis cor intrat, tamen et hoc quod aeternum est defatigare nos deberet.
47) illa sit] Reb.: sit illa

[fol. 54a] Responderunt: [72]) *Ja es ist wol war, doch behielt ider gerne das seine.* [73]) Respondit Martinus Lutherus: *fleisch ist fleisch, vnnd blut ist blut, ich bin fro, das sie vber hin ist.* [74]) Nulla est tristitia, nisi carnis. Iterum ad alios uenientes dixit: *last euch nicht leidt sein, ich habe einen heiligen gegen hiemel geschickt, Ja ich habe ihr nun 2 hingeschickt.* [75]) Inter alia ad eos, qui uenerunt deductum funus, cum canebatur in cantico: Domine, ne memineris iniquitatum nostrarum antiquarum, [76]) dixit: o Domine *herr, herr, nicht* antiquarum *allein,* [77]) sed etiam praesentium, *wir sindt wucherer, schinder* etc. et missarum abominationes, *hab 15 Jar messe gehaltten.* [78])

Cum sepeliretur, inquit: Est resurrectio carnis. [79]) Cum a funere redijsset, dixit: *Meine dochter ist nun geschickt* corpore et anima, *wir Christen haben nun nichtes tzu klagen, wir wissen, das es also sein sol vnnd mus.* [80]) Certissimi enim sumus de aeterna uita. [81]) Deinde se consolabatur dicens: [82]) *man mus die kinder doch versorgen vnnd sonderlich die armen megdlein, wir dorffen nicht sorgen, das sich ein ander ihrer annemen wirt. Ich habe mit den knaben keine barmhertzigkeit, dan ein knabe erneret sich selbest, in welches landt er kompt, wan er nur arbeitten wiel. aber das arme volck mus einen stab in der handt haben. Ein knabe in der schule kan nach partecken lauffen, das er darnach ein feiner man werden kan, wan ers thun wil, das kan ein megdlein nicht thuen, welches balt tzu schanden kan werden. Ich gebe die dochter vnserm herrgott ser gerne.* Secundum carnem *hette ich sie gerne. Weil er sie aber weggenomen hat, so dancke ichs ihm.* Cum e lecto in phoretrum poneretur, Martinus Lutherus uelut gestiens mortuae loquebatur: *Liebes*

---

72) Responderunt:] *sic recte* Reb.: Cod.: Respondit

73) *Ja es — seine.*] Reb.: verum quidem est, attamen quae chara sunt aegre amittimus.

74) *fleisch — ist.*] Reb.: caro caro est, sanguis manet sanguis, laetus sum ego, quod tandem superauerit.

75) *last euch — hingeschickt.*] Reb.: deponite vestram tristitiam, ego enim verum sanctum, imo duos ad coelum misi.

76) antiquarum.] Reb.: antiquarum, etc.

77) *herr — allein,*] Reb.: Deus, non antiquarum solum,

78) *wir sindt — gehaltten.*] Reb.: sumus foenatores (*typ. err. pro:* foeneratores), missarum abominationes etc. 15. annos missam celebrauerat.

79) carnis.] Reb.: mortuorum.

80) *Meine dochter — mus.*] Reb.: filia mea nunc corpore et anima est transmissa, nos Christiani temere conquerimur, notum enim est nobis, hanc rem aliter se non habere, sic debet et oportet fieri,

81) aeterna uita.] Reb.: vita aeterna.

82) dicens] *a* Reb. *abest.*

linae,* quam milui et corui etc. [64]) Et si quis ita diligenter conferat, tum [65]) multo plura et maiora beneficia et commoda in omnibus creaturis, quam damna et incommoda. Nemo animo aut cogitatione potest comprehendere, [66]) quanta beneficia nobis praebeant quatuor elementa, solis et lunae lumen terra producendo arbores, ligna, animalia, fruges, metalla, fluuios, olera, lanam, et quis potest omnia numerare, [67]) similiter ignis calefaciendo, coquendo, fouendo etc. [68])

Anno 38. 7. Augusti [68]) Martinus Lutherus ualetudinarius dixit: Grauiter quidem decubui hoc morbo, ut uitam [*fol. 57b*] meam Deo commendarim, multa tamen hoc infirmitatis tempore inciderunt in mentem: *Wie habe ich gedacht, was doch das ewige leben sei, was es vor freude habe.* [69]) quamuis de ea certus sum per Christum nobis donata, quod nostra sit, quia credimus, [70]) sed olim reuelabitur, *hie sollen wirs nicht wissen,* [71]) qualis illa noui mundi creatio sit futura, cum hanc primam mundi et creaturarum conditionem perspicere non possimus. [72]) Si apud Deum fuissem ante conditum mundum, *het ich ihm den radt nicht konnen geben,* [73]) quod ex nihilo tantam machinam sphaericam conficere deberet, *vnnd hat darein eine spange, die schöne sonne gehefftet,* [74]) illuminantem totum terrarum [75]) orbem cursu uelocissimo. Item, quod masculum et foemellam [76]) ita condere deberet. [77]) Haec omnia nobis condidit, absque nostro consilio et cogitatione. [78]) *derhalben mügen wir ihm die ehre wol geben vnnd gennen* de futura uita et noua creatione *vnnd ihn allein lassen* Deum creatorem *bleiben.* [79]) ipse uiderit, ubi anima mea mansura sit, qui pro ea sic [80]) fuit sollicitus, ut uitam posuerit pro ea, quo eam redimeret, Pastor sollicitus et Episcopus

64) etc.] *utroque loco a* Reb. *abest.*
65) tum] Reb.: tamen
66) potest comprehendere,] Reb.: comprehendere potest.
67) numerare,] Reb.: enumerare,
68) 7. Augusti] Reb.: 6. Augusti,
69) *Wie habe — habe,*] Reb.: quales habui cogitationes de vita aeterna, et de gaudio et laetitia eius,
70) quod n. sit, quia cr.,] Reb.: quae nostra sit, si credimus.
71) *hie — wissen,*] Reb.: hic nostrum non est scrutari,
72) possimus.] Reb.: possumus.
73) *het ich — geben,*] Reb.: hoc consilium ego non ei potuissem dare,
74) *vnnd hat — gehefftet,*] Reb.: et illi lucidissimum solem affigere,
75) terrarum] *ap.* Reb. *deest.*
76) foemellam] Reb.: foeminam
77) deberet.] Reb.: deberet, etc.
78) cogitatione.] Reb.: cognitione.
79) *derhalben — bleiben.*] Reb.: Ideo soli Deo de futura vita et noua creatione honor est attribuendus et pro solo Deo creatore habendus,
80) sic] Reb.: hic

nam concionem [95]) habuit in templo de resur-
mortuorum. Epistolae Dominicalis 1. Corinth. 15.
quod seminas, [96]) etc. Ibi primum de Christi re-
e dicebat, quae in dies perfectior fieret, *wan wir*
iemen.[97]) Nam Christi et nostra resurrectio neces-
nt conglutinanda. Ideo Paulos hic reprehendit *die*
[8]) iuxta rationis captum, nescientes fidem. Credo
omnipotentem, [99]) etc. Abraham immolans filium,
das gott aus der asche ein kinder vater werden
[9]) Rom. 4. quasi diceret: [1]) Ego et Sara fuimus
st. steriles. [2]) Fides Adae creati ex terra, et Euae
ex costa, confidentes Deo omnipotenti, qui eos ex
nauit. Ita Anabaptistae disputant, quomodo pos-
nines ex aqua saluari. Respondeo: Omnia possibilia
credenti in Deum omnipotentem. Si pincerna et pi-
rem: Hic panis est corpus, et uinum est [4]) sanguis,
lerem, sed riderem. [5]) At cum Christus Deus omni-
dicit: Hoc est corpus, hic est [7]) sanguis meus,
panem et uinum dixit. [8]) Ibi obserua, quis sit qui
Dixit et facta sunt, mandauit et creata sunt. *Die-*
cher müssen wir nicht aus den augen thun. [9]) Talis
absoluentis virtus impositione manuum. *aber daran*
en engleubigen, das sie den kinder glauben: Credo in
atrem omnipotentem *nicht begreiffen* [10]) statuentes
Deum aut non posse, aut non uelle. Quapropter fir-
edendum in Deum omnipotentem, [11]) qui potest et
ndum promissionem suam. Sarae mortuam uuluam

---

ionem] *sic* Reb.: Cod.: consolationem
inas] Cod. *calami err.:* siminas
s — *kemen.*] Reb.: si sequeremur nos.
kl.] Reb.: arguatores
ipotentem] Reb.: Patrem omnipotentem,
— *würde.*] Reb.: Deum ex cinere filiorum fieri patrem.
ret:] Reb.: dicat,
iben.] *sic recte* Reb.: Cod.: sterilis.
sibilia sunt] Reb.: sunt possibilia
| *ap.* Reb. *deest.*
rem.] Reb. *typ. err.*: redirem.
s omnipotens] Reb.: omnipotens Deus
| *a* Reb. *abest.*
t.] *sic* Reb.: Cod.: et dixit.
sen — *thun,*] Reb.: hunc vero oculis nostris non excludamus, qui
ndo omnia fecit.
r *daran — begreiffen*] Reb.: Verum hoc incredulis deest, quod non
sunt fidem puerorum, Credo in Deum omnipotentem, etc. apprehendere,
dendum in Deum omnipotentem,] Reb.: in Deum omnip. credendum,

tum, ideoque deplorat eum non tam propter ipsius corpora lem mortem quam aeternam. Nouerat enim eum mortuum in seditione, inuasione regni paterni et incestu. Ideo miseriae et calamitates huius uitae considerandae sunt, quod ho mortale corpus infinitis morbis obnoxium esset, dicens: S dolores futurae uitae maiores erunt, et aeterni, tum hae nostra corpora non poterunt sufferre, uix enim momentaneas [94] huius uitae passiones sustinere possunt, et uidentur mihi ali futura corpora. [95] *fol. 58b* Et mox addidit correctionem dicens: Desinamus de hac re cogitare: *Es sindt nur mein gedancken, gott behüt enns, das wirs nicht erfaren.* [96] Stu deamus in illorum numero esse, de quibus dicitur: Beati qu lugent etc. [97]) Nam in hac uita diuersae et inaequales sun tentationes, pro diuersitate personarum. Si quis alius ha tentationes sustinere debuisset, quas ego, diu mortuus fuisset lta ego angelum Satanae colaphisantem Paulum, ferre no potuissem, neque Paulus grauissimas tentationes Christi tole rare potuisset. Summa, tristitia est praesentissima mors i momento. Sed de hac re non est nobis [98] disputandum sed Dei iudicio relinquendum, et illa quae reuelata sunt, con sideranda. Certa enim sententia, est: Qui non crediderit condemnabitur. Item, Ite in ignem aeternum uos maledicti

II. Alterum receptaculum, alter locus [99]) est coelum apertum, ubi credentes in Christum, mansiones suas [100]) habent Ioan. 3. Qui credit in me, habet uitam aeternam. Item Venite benedicti in regnum patris mei etc. [1]

III. [2]) De alijs tribus receptaculis scriptura nihil reuelat LIMBVS patrum, *die fürbrugk der hellen* [3]) ad quem Christus descendens effregit fores, [4]) patres expectantes liberans, proprie Abrahae sinus dicendus esset, ubi promissione Chri seruati sunt [5]) patres. Male igitur canebatur in cantico: Cu rex gloriae etc. [6] te nostra uocabant suspiria, te larga m

94) momentaneas] Reb.: has momentaneas
95) corpora.] Reb.: tempora,
96) *Es sindt — erfaren.*] Reb.: sunt meae cogitationes, auertat Deus ne nos experiemur.
97) etc.] *ap.* Reb. *deest.*
98) non est nobis] Reb.: nobis non est
99) alter locus] *ap.* Reb. *desunt.*
100) mansiones suas] Reb.: suas mansiones
1) etc.] *a* Reb. *abest.*
2) III.] *hic numerus ap.* Reb. *non h. l. legitur, sed demum sequenti voci* Limbus *praefixus est.*
3) *die fürbr. d. h.*] *haec ap.* Reb. *non inueniuntur.*
4) fores] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
5) esset, ubi — seruati sunt] *haec a* Reb. *omissa sunt.*
6) etc.] *ap.* Reb. *deest.*

stupescemus, [22] quomodo Deus talia tolerare [23] potuerit, neque ego credo Papam in diebus uitae suae unam concionem audiuisse.

Cum iocati essent Martinus Lutherus et alij praeceptores [24] Philippus, Pomeranus, [24] uenerunt ad seria, uidelicet de futura uita, de nouo coelo et terra, quomodo Adam et Eua exciderint paradiso, id est, gratia et fauore Dei. Sed in Christo habemus omnem [25] futuram uitam. Ibi erit nouum coelum [26] et terra nouua, ubi gramen et flores tam amoeni erunt, ut Smaragdus, et omnes creaturae erunt pulcherrimae. *Das wan wir gottes gnade haben, so lachen vns alle Creaturen gottes an.* [27] Si dixero ad laterem, ut fiat Smaragdus, tunc fit, et in illo nouo [*fol. 56ᵇ*] coelo erit lux et maxima [28] suauitas. *Was wir itzundt gerne sein wolten, das werden wir dortte sein, wo die gedanchen werden sein, do wirdt der leib auch sein.* [29] In hac uita corpus uoluntati obedit, quidquid uoluntas decernit et [30] statuit, *da mus der leib folgen,* [31] siue ad bonum, siue ad malum, multo magis in futuro seculo, *da der leib wirdt wie ein pflaum feder leicht,* [32] uoluntati facile obediet, ubi oculi et palpebrae corruscabunt sicut aurum, haec membra et digiti, quos iam habemus, erunt, sed alia figura, et omnia, quae iam sunt formosa, *das wirdt dorthin itzu rechen gar nichtes sein,* [33] saltem contenti gratia Dei, tunc erimus, quidquid nobis placuerit. Ideo Esaias et Petrus de nouo coelo et noua terra loquuntur, in quibus iustitia habitat, *do wirdt alles sein, das wir itzundt gerne habenn woltten,* [34] scilicet [35] iustitia, pax, gaudium, salus. Erimus alieni ab omni malo, morbis et morte etc. [36] Nam cor gau-

---

22) ita obstupescemus] *sic recte* Reb.: Cod.: ita ut obstupescemus
23) Deus talia tolerare] Reb.: talia Deus ferre
24) Ionas, Phil., Pom.,] *haec nomina ap.* Reb. *desunt.*
25) habemus omnem] Reb.: omnes habemus
26) nouum coelum] Reb.: coelum nouum
27) *Das wan — an.*] Reb.: Nam si beneuolum habemus Deum, omnes Dei creaturae arridebunt nos.
28) maxima] Reb.: magna
29) *Was wir — sein.*] Reb.: quales nos iam esse optamus, tales in altera vita erimus.
30) et] Reb.: ac
31) *da — folgen,*] Reb.: ibi corpus sequi oportet,
32) *da — leicht,*] Reb.: vbi corpus ceu pluma erit,
33) *das wirdt — sein,*] Reb.: hoc cum altera vita minime conferendum,
34) *do wirdt — woltten,*] Reb.: in vita aeterna omnia illa quae hic desideramus, dabuntur nobis,
35) scilicet] Reb.: videlicet
36) etc.] a Reb. *absunt.*

tatem. Nulla fit mentio purgatorij, quod est fundament papatus, suis indulgentijs et missis redemptionem finge neque admittendum est purgatorium, quia gratiam et be ficia Christi obscurat. Coram mundo admitti potest purg rium in suo circulo, *Als wan einer ein alt bose krangk w hat, hat er* purgatorium *genug.* [23])

[*fol.* 59ᵇ] MISSA PRIVATA. *)

Christus ante suam passionem [24]) testamentum ordina sacramentum coenae in corpore et sanguine suo, quo cred tes ad commemorationem suae mortis incitaret. At Sa papa [25]) ex hoc sacramento sacrificium ex opere oper et infinitas missarum classes effinxit. Ideo dubitandum utrum sit sacramentum in priuata missa, in quo ualde dub quia sacramentum extra usum non est sacramentum, [26]) ne gitur enim ibi mandatum Dei [27]. de sacramento, et muta in sacrificium. Deinde non celebratur ibi [28]) σύναξις, id es communio, sed priuatum habetur silentium, *stielmessen.* Sacrificulus solus celebrat, quod est contra uocabulum co munionis, *darumb sollen solches die papisten vertetigen w verandtwortten,* [31]) nolumus esse in illorum periculo. missam papisticam pertinet altare portatile, *alttarstein,* caracteres et infinitae ceremoniae. *Wan einer nur ein p war, vnnd kuntte* missam pro defunctis *lesen, das kunt erneren,* [33]) quia erat opulentissimus quaestus. Deinde habebat missam de beata Virgine, ille erat in statu de b esse. Itali et Galli ineptissimos et indoctissimos habent crificulos, plano barbaros, latine non intelligentes, attamen

---

*) Reb. I. fol. 65ᵇ lin. 17. — fol. 67ᵃ lin. 19. — *Conf.* Luth. co germ. III. p. 333 sqq. cap. 35.

23) *Als wan — genug.*] Reb.: vt si quis habet senem rixosam, et se aegrotantem mulierem, is verum habet purgatorium.
24) suam passionem] Reb.: passionem suam
25) papa] *a* Reb. *abest.*
26) in priuata missa — sacramentum,] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
27) mandatum Dei] Reb.: Dei mandatum
28) Deinde non celebratur ibi] Reb.: Secundo, ibi non celebratur
29) id est] *sic* Reb.: Cod.: idem
30) *stielmessen.*] Reb.: missa priuata.
31) *darumb — verandtwortten,*] Reb.: ideo Papistae hoc defendere de
32) *alttarstein,*] *ap.* Reb. *non legitur.*
33) *Wan einer — erneren,*] Reb.: si sacrificulus quidam tantum poterat lebrare missam pro defunctis, suum inde habebat victum et amictum,

manis et uacua. Nam restitutionem omnium, buntur. Sicut [48] alibi coelos creabit, creabit cuis erit aurea, et uilli omnia in omnibus, *da* Sicut Bufones, Serpentes, quae iam [52] propter sunt. Tunc uero non [fol. 37a] nobis grata et usque ad hunc articulum Peccatum originis est in eo erunt sub terra, et rum. Sed eo magis hoc regnum corruptibile, quae in eis sunt, *so schone geschaffen, ei wie viel schoner wirdt er* regnum incorruptibile *schaffen*. [58] peccatum meruit, ut multa animalia homini nociua sint, Lupi, Vrsi, Leones, serpentes, lacertae etc. tamen misericordissimus Deus ita mitigauit culpam nostram, [59] ut plura sint quae prosunt [60] et commodant, quam quae nocent. [61] Plures enim sunt oues quam lupi, plures canes quam scorpiones, plures pisces quam serpentes, plura frumenta et segetes, quam lolium, urticae, [62] plures boues quam leones, plures uaccae quam ursae, lepores quam uulpes, anseres, [63] anates, gal-

Petrus uocat illum diem extremum, quandoquidem coelum et terra mutabilis dicitur: Nouam terram et nouos etiam nouos canes, etc. [49] quorum ex margaritis, ibi tum [50] erit Deus *wirdt keines das ander fressen.* [51] Dracones et id genus [52] animalium, peccata originis uenenata et nocentia solum erunt [54] innocua, sed etiam iucunda, ut cum illis ludamus. [55] *Ach wie kompts doch, das wir* uerbo Dei *nicht glauben konnen, so doch alle ding, wie die schrifft saget, geschecn sein* [56] resurrectionis mortuorum? Respon. [57] causa. Impij damnati extremo iudialiquo modo uidebunt gloriam beatorum discruciabuntur. *Hat vnser herr gott* uidelicet coelum et terram et omnia *so schone geschaffen, ei wie viel schoner* ruptibile *schaffen*. [58] Etsi originale

---

48) Sicut] Reb.: Sicuti
49) etc.] *sic* Reb.: Cod.: et Telpelios (?),
50) tum] Reb.: tamen
51) *da — fressen.*] Reb.: ibi nulla erit deuoratio animalium,
52) Bufones, Serpentes, Dracones et id genus] *sic* Reb.: Cod.: Bubo, serpentes et id genera
53) iam] Reb.: nunc
54) solum erunt] Reb.: erunt solum
55) ludamus.] Cod. *calami err.*: laudamus.
56) *Ach wie — sein*] Reb.: Sed quae est causa, quod uerbi Dei non credere possumus, cum tamen omnia, testante scriptura completa sint,
57) Respon.] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
58) *Hat vnser — schaffen.*] Reb.: Christus noster hoc regnum corruptibile videlicet coelum et terram, et omnia quae in eis sunt, tam pulchre creauerit multo formosius praeparabit regnum incorruptibile,
59) culpam nostram] Reb.: illam culpam nostram,
60) sint, quae prosunt] *sic recte* Reb.: Cod.: sunt, quae prosint
61) nocent.] *sic* Reb.; Cod.: noceant.
62) urticae,] Reb.: et vrticae,
63) anseres,] Cod. *calami err.*: ansere,

lunae,[64] quam milui et corui etc. [64]) Et si quis ita diligenter conferat, tum [65]) multo plura et maiora beneficia et commoda in omnibus creaturis, quam damna et incommoda. Nemo animo aut cogitatione potest comprehendere, [66]) quanta beneficia nobis praebeant quatuor elementa, solis et lunae lumen terra producendo arbores, ligna, animalia, fruges, metalla, fluuios, olera, lanam, et quis potest omnia numerare, [67]) similiter ignis calefaciendo, coquendo, fouendo etc. [68])

Anno 38. 7. Augusti [69]) Martinus Lutherus ualetudinarius dixit: Grauiter quidem decubui hoc morbo, ut uitam [*fol. 57b*] meam Deo commendarim, multa tamen hoc infirmitatis tempore inciderunt in mentem: *Wie habe ich gedacht, was doch das ewige leben sei, was es vor freude habe,* [69] quamuis de ea certus sum per Christum nobis donata, quod nostra sit, quia credimus, [70]) sed olim reuelabitur, *hie sollen wirs nicht wissen,* [71]) qualis illa noui mundi creatio sit futura, cum hanc primam mundi et creaturarum conditionem perspicere non possimus. [72]) Si apud Deum fuissem ante conditum mundum, *het ich ihm den rodt nicht konnen geben,* [73]) quod ex nihilo tantam machinam sphaericam conficere deberet, *vnnd hat darein eine spange, die schöne sonne gehefftet,* [74]) illuminantem totum terrarum [75] orbem cursu uelocissimo. Item, quod masculum et foemellam [76]) ita condere deberet. [77]) Haec omnia nobis condidit, absque nostro consilio et cogitatione. [78]) *derhalben mügen wir ihm die ehre wol geben vnnd gennen* de futura uita et noua creatione *vnnd ihn allein lassen* Deum creatorem *bleiben.* [79]) ipse uiderit, ubi anima mea mansura sit, qui pro ea sic [80]) fuit sollicitus, ut uitam posuerit pro ea, quo eam redimeret, Pastor sollicitus et Episcopus

64) etc.] *utroque loco a* Reb. *abest.*
65) tum] Reb.: tamen
66) potest comprehendere,] Reb.: comprehendere potest,
67) numerare,] Reb.: enumerare,
68) 7. Augusti] Reb.: 6. Augusti,
69) *Wie habe — habe,*] Reb.: quales habui cogitationes de vita aeterna, et de gaudio et laetitia eius,
70) quod n. sit, quia cr.,] Reb.: quae nostra sit, si credimus,
71) *hie — wissen,*] Reb.: hic nostrum non est scrutari,
72) possimus.] Reb.: possumus.
73) *het ich — geben,*] Reb.: hoc consilium ego non ei potuissem dare,
74) *vnnd hat — gehefftet,*] Reb.: et illi lucidissimum solem affigere,
75) terrarum] *ap.* Reb. *deest.*
76) foemellam] Reb.: foeminam
77) deberet.] Reb.: deberet, etc.
78) cogitatione] Reb.: cognitione.
79) *derhalben — bleiben.*] Reb.: Ideo soli Deo de futura vita et noua creatione honor est attribuendus et pro solo Deo creatore habendus,
80) sic] Reb.: hic

optimus animarum in se credentium. Neque primo in me discet animas sibi credentes curare, neque ipse uellem eam in manu mea aut cura positam, alioqui [81]) in momento oculi a diabolo deuorarer, sed ipse in manu habet, [82]) cui nemo rapere potest. Sufficit mihi, [83]) in domo patris mei multas esse mansiones.

[fol. 38a] DAMNATIO ET [84]) INFERNVS. *)

Veteres quinque receptacula animarum post mortem describunt: I. Damnationem et infernum, ubi damnati igne [85]) inextinguibili, et uerme non cessante condemnati sunt. Magister Vitus interrogabat de stridore dentium. Respondit Martinus Lutherus, Esse aliquam externam poenam, quae malam conscientiam secutura sit, id est, desperationem, uidelicet scire, *das man von gott gescheiden sei.* [86]) Tales conscientiae [87]) omnes creaturas timent, folium neminem unquam occidit, attamen fugat pauidum cor, *Wans hertz versaget ist, so erschrickt es vor einer ieden Creatur auch die gut ist.* [88]) Optarem Zuinglium saluatum esse, sed uereor diuersum accidisse. Nam Christus mandauit, ut iudicemus negantes eum esse damnatos. Qui me coram hominibus negauerit, etc. Qui non crediderit, condemnabitur. Hoc iudicium Dei certum est, quo de omnibus impijs pronuntiare, [89]) eosque damnare possumus (nisi Deus priuilegium sibi praeseruarit, *das gehe seinen weg*) [90]). Sic et Dauid libenter uidisset Absolonem filium suum saluatum, et quaesiuit ἐπιείκειαν, cum dixit: [91]) Absolon fili mi, [92]) Et tamen interim certo credidit ipsum [93]) damna-

*) Reb. I, fol. 64a lin. 1. — fol. 65b lin. 16. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 293 sqq. cap. 50.

81) alioqui] Reb.: alioquin
82) habet,] Reb.: habeat,
83) Sufficit mihi,] Reb.: Sufficit mihi nosse.
84) et] *ap.* Reb. *deest.*
85) igne] *sic* Reb.; Cod.: igni
86) uidelicet — *sei*] Reb.: vnde homines se a Deo derelictos esse putant.
87) Tales conscientiae] *sic recte* Reb.: Cod.: Talis conscientia
88) *Wans hertz — ist.*] Reb.: si desperatio cor hominis apprehenderit, tunc omnem creaturam et quidem bonam et optimam timet et fugit.
89) pronuntiare,] Reb.: iudicare,
90) (nisi — *weg*)] Reb.: nisi Deus Priuilegium sibi praeseruauerit. Hoc stat pro se.
91) dixit:] Reb.: dicit
92) Absolon fili mi,] Reb.: Absolon fili mi, fili mi Absolon.
93) ipsum] *a* Reb. *absest.*

tum, ideoque deplorat eum non tam propter ipsius corporalem mortem quam aeternam. Nouerat enim eum mortuum in seditione, inuasione regni paterni et incestu. Ideo miseriae et calamitates huius uitae considerandae sunt, quod hoc mortale corpus infinitis morbis obnoxium esset, dicens: Si dolores futurae uitae maiores erunt, et aeterni, tum haec nostra corpora non poterunt sufferre, uix enim momentaneas [94] huius uitae passiones sustinere possunt, et uidentur mihi alia futura corpora. [95] *fol. 58b* Et mox addidit correctionem dicens: Desinamus de hac re cogitare: *Es sindt nur meine gedancken, gott behüt enns, das wirs nicht erfaren.* [96] Studeamus in illorum numero esse, de quibus dicitur: Beati qui lugent etc. [97]) Nam in hac uita diuersae et inaequales sunt tentationes, pro diuersitate personarum. Si quis alius has tentationes sustinere debuisset, quas ego, diu mortuus fuisset. Ita ego angelum Satanae colaphisantem Paulum, ferre non potuissem, neque Paulus grauissimas tentationes Christi tolerare potuisset. Summa, tristitia est praesentissima mors in momento. Sed de hac re non est nobis [98] disputandum, sed Dei iudicio relinquendum, et illa quae reuelata sunt, considerandа. Certa enim sententia, est: Qui non crediderit, condemnabitur. Item, Ite in ignem aeternum uos maledicti.

II. Alterum receptaculum, alter locus [99]) est coelum apertum, ubi credentes in Christum, mansiones suas [100]) habent. Ioan. 3. Qui credit in me, habet uitam aeternam. Item, Venite benedicti in regnum patris mei etc. [1]

III. [2]) De alijs tribus receptaculis scriptura nihil reuelat. LIMBVS patrum, *die fürbrugk der hellen* [3]) ad quem Christus descendens effregit fores, [4]) patres expectantes liberans, Is proprie Abrahae sinus dicendus esset, ubi promissione Christi seruati sunt [5]) patres. Male igitur canebatur in cantico: Cum rex gloriae etc. [6] te nostra uocabant suspiria, te larga re-

94) momentaneas] Reb.: has momentaneas
95) corpora.] Reb.: tempora,
96) *Es sindt — erfaren.*] Reb.: sunt meae cogitationes, auertat Deus ne et nos experiemur.
97) etc.] *ap.* Reb. *deest.*
98) non est nobis] Reb.: nobis non est
99) alter locus] *ap.* Reb. *desunt.*
100) mansiones suas] Reb.: suas mansiones
1) etc.] *a* Reb. *abest.*
2) III.] *hic numerus ap.* Reb. *non h. l. legitur, sed demum sequenti voci* Limbus *praefixus est.*
3) *die fürbr. d. h.*] *haec ap.* Reb. *non inueniuntur.*
4) fores] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
5) esset, ubi — seruati sunt] *haec a* Reb. *omissa sunt.*
6) etc.] *ap.* Reb. *deest.*

quirebant lamenta. Hoc non est uerum neque [7]) Christianum. Nam Euangelium dicit eos esse in sinu Abrahae. Et Esaias: Vadent in cubilia sua. Ecclesiastes: Iustus quacunque morte occupatus [8]) fuerit, in manu Domini est. Ideo non sunt ibi [9]) suspiria neque lamenta, sed suspiria prophetarum fuerunt in hac uita propter expectationem, quae ad mortuos *fol. 59a* transtulerunt, *Was aber das sei, wissen wir nicht,* [10]) nisi quod certus locus sit Lucae 16. Inter nos et uos magnum chaos est. Si autem sciretur [11]) et scriptura de hoc loco quid [12]) prodidisset, tunc nullus finis disputationum esset. [13]) Maneamus igitur in simplici [14]) symbolo.

IIII Quartum receptaculum infantum non baptizatorum. et non damnatorum, sed uisione Dei carentium, *ihnen ist weder wohl noch wehe.* [15]) De qua re scriptura nihil tradit, sed iudicio Dei commendandi [16]) sunt.

V. Quintum purgatorium, ubi credentes, qui nondum satisfecerunt pro peccatis, adhuc redimendos collocarunt, de quo sacra scriptura nihil nouit, neque Ambrosius, Augustinus, Hieronymus quidquam de eo sentiunt. Gregorius uisionibus nocturnis deceptus est, et de purgatorio docuit, cum tamen Deus prohibuerit, a spiritibus et mortuis quidquam [17]) esse explorandum. sed a Moyse et prophetis. Ideo nihil tribuendum hoc loco Gregorio. Eccius locum 1. Corinth. 3. Dies Domini declarabit quasi in igne etc [18]) applicauit ad purgatorium, sed hic locus non de purgatorio, sed de doctrina et uita bona seu mala piorum et haereticorum intelligendus est. Arrius suum diem et iudicium habuit, [19]) ignis autem fidei illa declarauit, sicut dies extremus [20]) omnia declarabit. Summa summarum. Deus in uerbo suo [21]) duas nobis proposuit [22]) uias, salutem per fidem, damnationem per incredduli-

---

7) neque] Reb.: nec
8) occupatus] Reb.: praeoccupatus
9) Ideo non sunt ibi] Reb.: ibi enim non sunt
10) *Was — nicht,*] Reb.: quid vero hoc sit, nescimus,
11) sciretur] Reb.: sciremus
12) quid] *a* Reb. *abest.*
13) disputationum esset.] Reb.: esset disputationum,
14) simplici] *ap.* Reb. *deest.*
15) *ihnen — wehe*] Reb.: nec bene nec male est illis.
16) commendandi] Reb.: commendanda
17) et mortuis quidquam] Reb.: nihil (*omissis vocibus:* et mortuis)
18) etc.] *ap.* Reb. *deest.*
19) suum diem et iudicium habuit,] Reb.: diem suum habuit, et iudicium,
20) dies extremus] Reb.: extremus dies
21) uerbo suo] Reb.: suo verbo
22) proposuit] Reb.: proposuit

tatem. Nulla fit mentio purgatorij, quod est fundamentum papatus, suis indulgentijs et missis redemptionem fingentis, neque admittendum est purgatorium, quia gratiam et beneficia Christi obscurat. Coram mundo admitti potest purgatorium in suo circulo, ***Als wan einer ein alt bose krangk weib hat, hat er*** purgatorium ***genug.*** [23])

[*fol. 59b*] MISSA PRIVATA. *)

Christus ante suam passionem [24]) testamentum ordinauit, sacramentum coenae in corpore et sanguine suo, quo credentes ad commemorationem suae mortis incitaret. At Satan papa [25]) ex hoc sacramento sacrificium ex opere operato, et infinitas missarum classes effinxit. Ideo dubitandum est, utrum sit sacramentum in priuata missa, in quo ualde dubito, quia sacramentum extra usum non est sacramentum, [26]) negligitur enim ibi mandatum Dei [27]) de sacramento, et mutatur in sacrificium. Deinde non celebratur ibi [28]) *σύναξις*, id est [29]) communio, sed priuatum habetur silentium, ***stielmessen.*** [30]) Sacrificulus solus celebrat, quod est contra uocabulum communionis, ***darumb sollen solches die papisten vertetigen vnnd verandtwortten,*** [31]) nolumus esse in illorum periculo. Ad missam papisticam pertinet altare portatile, ***altarstein,*** [32]) caracteres et infinitae ceremoniae. ***Wan einer nur ein pfaff war, vnnd kuntte*** missam pro defunctis ***lesen, das kunt ihn erneren,*** [33]) quia erat opulentissimus quaestus. Deinde qui habebat missam de beata Virgine, ille erat in statu de bene esse. Itali et Galli ineptissimos et indoctissimos habent sacrificulos, plano barbaros, latine non intelligentes, attamen ex

---

*) Reb. I, fol. 65b lin. 17. — fol. 67a lin. 19. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 333 sqq. cap. 35.

23) ***Als wan — genug.***] Reb.: vt si quis habet senem rixosam, et semper aegrotantem mulierem, is verum habet purgatorium.
24) suam passionem] Reb.: passionem suam
25) papa] *a* Reb. *abest.*
26) in priuata missa — sacramentum,] ***haec ap.*** Reb. ***non legunt.***
27) mandatum Dei] Reb.: Dei mandatum
28) Deinde non celebratur ibi] Reb.: Secundo, ibi non celebratur
29) id est] ***sic*** Reb.; Cod.: idem
30) ***stielmessen.***] Reb.: missa priuata.
31) ***darumb — verandtwortten,***] Reb.: ideo Papistae hoc defendere debent.
32) ***altartstein,***] ***ap.*** Reb. ***non legitur.***
33) ***Wan einer — erneren,***] Reb.: si sacrificulus quidam tantum poterat celebrare missam pro defunctis, suum inde habebat victum et amictum,

missarum quaestu uiuentes, et uictitantes [34]) multo indoctiores Germanicis [35]) sacrificulis, sicut quidam respondit, interrogatus. [36] Quot sunt [37]) Sacramenta? Tres. Quas? Aspergillum, Thuribulum et sancta Crux. *Die erste mess* erat in summo quaestu. *Es war ein recht gelt netz, mit opffer vnd geschenck, da leget man die* horas canonicas *mit fackeln tzu, da musste der Junge herr mit seiner mutter, so sie lebete, einen tantz haben* cum summo fletu spectatorum, *wie Christus* [*fol. 60ᵃ*] *mit seiner mutter tantzett.* [38]) Cum Erphordiae meas canerem primitias, fere mortuus essem, [39]) *l*) quia nulla aderat fides, sed tantum respiciebam in dignitatem [40]) meae personae, ne essem peccator et ne quid omitterem.

Anno 38. quinta Decembris multa dicebantur de pestilentissimo errore propriae iustitiae operis operati, quae optimos quoque homines a ueritate [41]) abstraxit. Iudaei sua [42] sacrificia ex opere operato confecerunt, ut esset expiatio et *satisfactio*, quasi offam irato Cerbero [43]) obijcientes, quae offa solus Christus est. Cum tamen omnia illorum sacrificia debebant esse *εὐχαριστικα*, gratificantia Deo. Talis est Papistarum error de sacrificio missae ex opere operato, ubi sacerdos idiota, nihil latine intelligens, peccata expiare conatur pro alijs. Ibi Martinus Lutherus coepit multa dicere de prophanatione missae, quae omnes homines tam missantes quam astantes captiuos tenebat. [44]) *Wan einem pfaffen das messampt erlegt wardt, das war seine hochste straffe,* [45]) quia missam celebrare erat Factotum. Non igitur mirum est in Anglia missam tam cito abrogari non posse, quia habet magnam speciem pietatis.

---

34) et uictitantes] *a* Reb. *absunt.*
35) Germanicis] *sic* Reb.: Cod.: Germanis
36) interrogatus:] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
37) sunt] Reb.: esseut
38) *Die erste mess — tantzett.*] Reb.: Prima Missa erat in summo quaestu. Sacrificuli inde, quia illis magna dabantur dona, diuites efficiebantur, ibi horas canonicas faculis micare curabant, et dominum qui primam Missam celebrabat cum matre sua, si erat in uiis, saltare oportebat, cum summo fletu spectatorum, quasi Christus saltaret cum matre sua.
39) essem,] Reb.: fuissem,
40) in dignitatem] *sic* Cod.; Reb. *coniunctim*: indignitatem
41) ueritate] Reb.: veritate diuina
42) sua] *sic* Reb.: Cod.: sacra
43) irato Cerbero] *sic scripsi;* Cod.: orato Cerbero *(quae vox ab alia manu male mutata est in:* Cerebero): Reb.: irato cerebro
44) tenebat,] Reb. *male:* tenebant,
45) *Wan — straffe,*] Reb.: si sacrificulo Missam celebrare prohibebatur, hoc erat illi pro summa poena,

l) *N. M. in* Cod.: *Weineten die leutte vnnd sagten: O der Jung herr muss die welt verlassen.*

Deinde dicebat de priuata missa [46]) et eius superstitione, quod in tanta fuerit aestimatione, ut primo putasset Martinus Lutherus, nihil decessurum. [47]) Nam missa fuit summus quaestus et βάσις papae, *da war ein solch mess horen*, [48]) ut si qui Domini et [49]) potestates mane non uidissent missam, *so must man ihnen eine truckne messe*, missam siccam *haltten*, [50]) omnes orationes Epistolam, Euangelium, canonem, et consecratam hostiam ex ciborio cum calice eleuare. Respondit Dominus Basilius, in Gallia non tantam esse autoritatem [51]) [*fol. 60*^{b}] papae sicut in Germania fuit, tantum [52]) missam adhuc ibi florere, sed hac conditione, ut singuli quotidie deuote unam missam [53]) audirent, deinde omnes alias missas, sine reuerentia praetercuntes contemnerent. Et quod Rex Galliae celebranti semper daret coronatum. Respondit Martinus Lutherus: *Es ist dennoch ser gefallen.* [54]) Mihi primo uidebatur impossibile missam ruituram, quae erat fundata in tot locis et cordibus hominum. *Wan die sacrament* utriusque speciei *gehet, so wirdt die messe nicht lange stehen.* [55])

Priuata missa multos sanctos decepit a tempore Gregorij, *vber 800 Jar.* [56]) Et Ioannes Huss adhuc in illius superstitione fuit captus. Miror, inquit Martinus Lutherus, [57]) quomodo Deus me ab hac una idolatria eripuerit. [58]) Respondit Philippus Melanthon, Aethiopem quendam ante triennium Witebergae fuisse, [59]) qui affirmasset in Asia nullum exemplum priuatae missae esse. [60]) sed tantum [61]) unam publicam missam, et credo in Armenia, Aethiopia, Iudaea et in orien-

---

46) priuata missa] Reb.: missa priuata
47) putasset Mart. Lutherus, nihil decessurum.] Reb.: putassent, M. L. eius authoritati nihil derogaturum.
48) *da war — horen,*] Reb.: tum temporis erat tantus auditus Missarum.
49) et] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
50) *so must — haltten,*] Reb.: tunc sacrificuli Missam siccam legere cogebantur,
51) esse autoritatem] Reb.: autoritatem esse
52) tantum] *sic* Reb.: Cod.: tantam
53) deuote unam missam] Reb.: vnam Missam deuote
54) *Es ist — gefallen.*] Reb.: attamen magna pars Missae interijt.
55) *Wan die — stehen.*] Reb.: Si sacramentum sub vtraque specie porrigatur, tunc Missa persistere non potest.
56) *vber 800 Jar.*] Reb.: vltra 800 annos.
57) inquit Mart. Luth.] Reb.: (inquit M. L.)
58) eripuerit.] Reb. *male:* eripuit.
59) Witebergae fuisse,] Reb.: fuisse Vitebergae.
60) in Asia — esse.] Reb.: nulla exempla missae priuatae esse in Asia, Aetiopia, India,
61) tantum] Reb. *male:* tamen

talibus regionibus multos adhuc [62]) esse Christianos, sed in minori Asia omnes sunt sub Turca etc. [63])

CANON. [64]) *)

Canon ex multis mendacijs consarcinatus est, [65] quem Graeci non habent. D. Martinus Lutherus uidit Mediolanenses non habere talem canonem, cumque uoluisset ibi [66]) celebrare missam, dixerunt: Nos sumus Ambrosiani. Quod ita factum est. Mediolanenses [67]) dicuntur certasse, utrum Ambrosij an [68]) Gregorij librum reciperent in Ecclesiam, Deumque orasse, ut ipsis miraculo indicaretur. [69]) Nocte cum utrumque librum in templo reliquissent, mane liber Ambrosij in altari [70]) inuentus est, Gregorij uero in frusta [71]) discerptus [72] et sparsus. Hoc ita interpretati sunt: Ambrosius *sol auff dem altar tzu Meilandt bleiben*, Gregorius [*fol. 61*[a]] *aber durch die gantze welt tzerstreudt werden.* [73] Ita Mediolanenses aliter sentiunt quam Romana Ecclesia. Ornatus autem et uestitus Ecclesiasticus cum ritibus partim a Moyse, partim a gentibus est sumptus. Cum enim uiderent publica spectacula [74]) in foro trahere populum, et templa euacuari, [75] moti sunt in Ecclesia talia spectacula [76]) instituere, quibus pueri et ineruditi afficerentur. Videte quaeso illa spectacula, *am oster abent*, omnibus hominibus arridebant, *vnnd weren auch feine.* [77]) nisi superstitio accessisset, legique [78]) canticum, ex-

*) Reb. I. fol. 67[a] lin. 20. — fol. 68[a] lin. 25. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 333 sqq. cap. 35. §. 6. 7. 12. 15. 1.

62) in Armenia — adhuc] Reb.: in ijs locis, scilicet in orientalibus regionibus adhuc multos
63) etc.] *ap.* Reb. *deest.*
64) Canon.] Reb.: Canon Missae.
65) est] *ap.* Reb. *deest.*
66) voluisset ibi] Reb.: ibi voluisset
67) Mediolanenses] Reb.: Nam mediolanenses
68) an] *sic* Reb.: Cod.: aut
69) vt ipsis miraculo indicaretur.] Reb.: vt ipse miraculo indicaret.
70) altari] Cod. *male:* altare
71) frusta] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb. *falso:* frustra
72) discerptus] *sic recte* Reb.: Cod.: decerptus
73) Ambrosius *sol — werden.*] Reb.: Ambrosius debet in Ecclesia Mediolanensi manere. Gregorius per totum orbem terrarum vagetur.
74) publica spect.] *sic* Reb.: Cod.: in publica spectacula
75) euacuari.] Cod. *calami err.:* euacuarij.
76) in Ecclesia talia spectacula] Reb.: talia spect. in Ecclesia
77) *am oster abent — feine,*] Reb.: fiebant in die saturni ante festum Paschae omnes homines arridebant, et pulchre fuissent.
78) legique] *sic* Cod.: Reb.: legitque

ultat [79]) angelica turba coelorum. [80]) Cum ego Erphordiae iuuenis monachus in pagum terminatum exijssem, meque ad missam parassem, ibi custos cepit ludere in testudine [81]) Kyrieleison, Patrem et offertorium. Ego aegre [82]) me [83]) a risu abstinui, *dan ich war solcher orgel nicht gewonet, must mein* gloria in excelsis *nach seinem* Kyrie *richten.* [84])

Papistae terroribus et minis nobiscum egere in comitijs, urgebant [85]) nos consentire, missam esse sacrificium laudis, *das sie sich nur mit dem wordt* sacrificio *mochten behelffen tzum schandtteckel.* [86]) Ego uero facile concedo missam esse sacrificium laudis, si ipsi econtra [87]) concesserint, quod sacerdos in altari non solum in altari [88]) sacrificet, sed alios iuxta Christi institutionem communicet. Dixit D. Ionas: Iam nihil honoris uidemus exhiberi [89]) ministris uerbi coniugatis. Olim cum missassent praesertim in festis maioribus, cum sacramentum circumgestassent, quanta reuerentia sunt excepti pagani sacerdotes a nobilibus, minoritae a principibus. Item quanta diligentia uulgus hoc unice egit, ut in nocte natiuitatis Christi audiret missam. Respondit Martinus [*fol. 61*^{b}] Lutherus: *Man kan* abominationem missae *mit keiner tzungen ausreden noch hertzen begreiffen.* [90]) Non mirum, si Deus propter eam mundum [91]) perdidisset, ut procul dubio perdet incendio ignis. Papatus dupliciter fundatur in missa spiritualiter, quia cultus Dei praedicatur. Corporaliter, quia opes mundi papatum protegentes colliguntur. Missa est papistarum petra in spiritu et carne. Iam cecidit in spiritu, destruet etiam Dominus petram carnis. Et deinde dixit: *Lest mich vnnser herrgott eines nathurlichen todes sterben, so thut er den papisten eine grosse schalckheit, das sie den nicht verbrandt*

---

79) exultat] Reb.: Exultet
80) coelorum.] Reb.: coelorum, etc.
81) testudine] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb. *male*: testitudine
82) aegre] Cod. *male:* egrae
83) me] *a* Reb. *abest.*
84) *dan ich — richten.*] Reb.: ego enim huiusmodi Organi non assuetus eram, igitur meam gloriam in excelsis, ad suum Kyrie dirigere me oportebat.
85) egere in Comitijs, urgebant] Reb.: egerunt, in comitijs urgebant
86) *das sie — schandtteckel.*] Reb.: vt vocabulo hoc (sacrificium) suam impietatem tegere possent.
87) econtra] Reb.: aeque
88) sac. in altari non solum in altari] *sic* Cod.; Reb.: sac. non solum in altari
89) exhiberi] *sic* Reb.; Cod.: exhibere
90) *Man kan — begreiffen.*] Reb.: Nulla lingua humana nec humano corde abominationem missae comprehendere vel eloqui potest.
91) propter eam mundum] Reb.: mundum propter eam

haben, der die also tzu nichte gemacht hat. [92]) Deinde recitauit horrendam missae prophanationem in Italia [93]) et Romae, ubi duo sacerdotes simul in altari missas celebrant, hic ad orientem, alter ad occidentem uersus, *der list das Euangelium auff dieser, der ander auff der ander seitten, sint aus der massen fertig auff ihrem handt wergk.* Tantum quaerunt quaestum, missam neque pro sacrificio neque pro sacramento celebrantes, impudentissime lucrum quaerentes, quae monstra omnia papa non curauit, qui fuit aut asinus, aut Diabolus, asinus quod tales errores non agnouit. [93])

AN LICEAT CHRISTIANO HOMINI MISSAE PAPISTICAE INTERESSE. [94])

Elizabeth uxor D. Crucigeri interrogabat Martinum Lutherum, quid homini pio et Christiano esset faciendum, si templum papisticum ingressus uideret missas celebrari aut sacramentum corporis et sanguinis eleuari a sacrificulo. Respondit Martinus Lutherus: *liebe* [*fol. 62*^{a}] *Else nim den pfaffen nur nicht von dem altar, lesche ihm die kertzen nicht aus.* Ego si in illorum Ecclesia essem, propter exemplum aliorum infirmorum honorarem, *dan die hohe messe* apud papistas *ist recht.* Aliter est, si missa priuata, quam sacrificulus consecrat, ubi non est Ecclesiae consensus et publica confessio.

Naaman Syrus Eliae permissu egrediebatur cum rege suo templum, ubi erat cultus idolorum. Et sanctus Sebastianus nolebat propagare fidem suam nisi interrogatus. Modo non consentiamus [95] ex animo illorum impio cultui.

---

92) *Lest mich — hat.*] Reb.: Si Deus mortem naturalem mihi fuerit largitus, papistae admodum aegre ferent, quod illum non in cinerem reddiderunt, qui illorum nequitiam aperuit illosque in nihilum redegit.

93) *et Romae, ubi duo sacerdotes — — non agnouit.*] *sic* Cod.: Reb.: *et Roma, etc. Quaere de his in secundo Tomo.* [*scil.* T. II. fol. 70^{b} med., *in capitis inscripti:* Imposturae Papatus. *parte paene extrema; conf.* Cod. fol. 616^{a} lin. 19 sqq., *ubi fere eadem de profanatione missae in eodem capite leguntur.*]

94) *An liceat — interesse.*] *hoc caput his verbis inscriptum ap.* Reb. *h. l. non invenitur.*

95) *non consentiamus*] *sic scripsi;* Cod. *male:* nos consentia

MONASTERIA, MONACHI VITA ET DELITIAE MONACHORVM. *)

Sub papatu omnia erant suauissima sine molestijs, *fasten wardt ihnen leichter dan vnnser essen,* [m]) *tzu ei fastage gehortten drey fresstage, tzur Collation gab man il tzwo kannen guttes biers, ein kenlein wein, pfeffer ku oder gesaltzen brodt,* [n]) *das man wol trincken kuntte, do gen die armen brüder wie die feurigen Engel, so waren verblichen.* [96]) Deus primo hominem solum condidit, *das ein weiser radt.* [97]) Deinde etiam uxorem creauit, *das der schade.* [98]) Ideo monachi primo Dei [99]) consilio quiescentes, solitarij uixerunt, *borgten nur, darumb h gott wol mugen dabei bleiben lassen,* [100]) ut homo solitari uiueret. Si Caesar bonum et se dignum opus facere ue tunc Franciscanum ordinem funditus extirparet, et li eorum ad perpetuam abominationis [*fol.* 62[b]] memoriam tineret, quia pestilentissima erat [2]) secta, Augustiniani et nedictini *sindt nichts kegen diese leuthe gewesen* etc. [3])

DVAE CAVSAE SVNT QVAE FACIVNT MONACHVM.

Impatientia et desperatio, quia uident errorem in mu adhuc tolerandum, sed extremam mundi perniciem ferre possunt, ideo fugiunt [5]) mundum, *Es ist die welt so gr*

---

*) Reb. I, fol. 68[a] lin. 26. — fol. 74[a] lin. 18. — *Conf.* Luth. c germ. III. p. 285 sqq. cap. 30.

96) *Ihr fasten — verblichen.*] Reb.: melius ieiunare quam nos edere rant, ad vnum ieiunij diem, tres dies commessationis pertinent, ad co nem dabatur duas cantharas cum bona cereuisia, et cantharam cum panemque de sale et condimentis, quo eo melius bibere possent, tu serrimi fratres, ceu ignei angeli incedebant, adeo colorem amiserant.

97) *das — radt.*] Reb.: hoc erat consilium prudens.

98) *das — schade.*] Reb.: inde accedebat damnum.

99) primo Dei] Reb.: Dei primo

100) *borgten — lassen,*] Reb.: Ideo Deus merito hunc ordinem retinuiss

1) solitarie] *sic scripsi;* Cod.: solitariae: Reb.: solicitarie

2) erat] Reb.: est

3) *sindt* — etc.] Reb.: contemptissimi fuerunt prae illis.

4) Duae — monachum.] *pro hac* Codicis *inscriptione* Rebenstocl *continua verborum serie exhibet haecce:* Duae sunt causae qua ciunt Monachos, *post quae eddem serie subsequuntur:* impatientia

5) perniciem ferre non possunt, ideo fugiunt] Reb.: malitiam ferre no tuerunt, ideo fugerunt

m) *N. M. in* Cod.: ieiunia papistarum maxime gulosa.

n) *N. M in* Cod.: *Priester saltz nandt mans.*

bose. [6] Recitauit [7] historiam inobedientis serui Lucae *Mollers. der tzu Leiptzig dacon war gefaren vnd den herrn mit Christiano golt schmidt hat lassen bis Jenseit Dieben* ad alteram diem *hernach folgen tzu fus, das er mir Ja nicht ein solch ducklein het gethan. ich wolt ihn auch gebet haben.* [8] Ideo Augustinus dicit: Dum nimium seruatur humilitas, regum frangitur autoritas. *Ein knecht sol knecht sein* etc. [9]

ELECTORATVS SAXONIAE. *) [10]

Duodecim monasteria Minoritarum, quinque Dominicanorum et Carmelitarum, quatuor Augustinianorum habuit, *das sint nur bettel kloster, die nu von Inen selbes tzerstieben.* [11] Dixit D. Robertus [12]) Anglus, in Anglia unam prouinciam tantum seu milliariorum Germanicorum longam et latam habere 32 *coenobia* mendicantium.

Summa illa bona Ecclesiastica [13]) sunt maledicta, de mercede meretricis orta, id est, idolatria, ideo redeunt ad meretrices. Franciscus fuit Italus ex ciuitate Assis, haud dubie [14]) bonus uir, non cogitans tantam superstitionem ex uita ipsius orituram. At tantus numerus Minoritarum fuit, ut quadraginta millia promitterent contra Turcam saluis monasterijs.

Franciscanorum ordo ortus est [15] sub Friderico 2. Imperatore, [16]) sub cuius imperio S. Elizabeth canonizata est anno Domini [17]) 1207. *vnd hat sein spiel* [*fol.* 63ᵃ] *getrieben 18 Jar*, [18] duos annos sub Philippo Imperatore, quatuor

---

*) Reb. I, fol. 69ᵃ lin. 3 — 10. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 287. cap. 30. §. 5.

6) *Es ist — bose.*] Reb.: mundus est malitiosissimus.
7) Recitauit] Reb.: Recitans
8) *Mollers — haben.*] Reb.: malers, qui Lipsiae curru discesserat, et reliquerat post se herum suum, quem ad alteram diem cum Christiano aurifabro versus Dieben per pedes illum sequi oportuit, si mihi fecisset, ego illo gratias egissem.
9) *Ein knecht* etc.] Reb.: seruus debet manere in suo seruitio.
10) Elect. Sax.] *ap.* Reb. *haec verba cum subsequentibus in eadem linea leguntur, non vero tanquam inscriptio iis superposita sunt.*
11) *das — tzerstieben.*] Reb.: haec sunt monasteria vilissima, quae a se ipso intereunt.
12) Robertus] Reb.: Rupertus
13) bona Ecclesiastica] Reb.: Ecclesiastica bona
14) dubie] Reb.: dubio
15) est] *a* Reb. *abest.*
16) Fr. 2. Imperatore,] *sic* Reb.: Cod.: Fr. imperatore secundo
17) Domini] *a* Reb. *abest.*
18) *vnd — 18 Jar,*] Reb.: et vixit Franciscus in suo ordine 18. annos.

sub Ottone, duodecim sub Friderico. Deinde mortuus est. In somno apparuit papae, manu calicem tenens, sanguine e latere suo implens. [19] *Ists nicht ein fein regiment, das mit treumen vnnd lugen anfehet?* [20] Ideo papa non est imago, [21] sed simia Dei. Summa, ipse uult esse Deus et Caesar, sicut Innocentij Tertij [22] uox sonat: Aut ego adimam Philippo diadema, aut Philippus mihi. o) Ach tales historiae essent conscribendae. Ego si essem iunior, [23] χρονικὸν conscriberem.

Regnum papae superstitione, non legibus constitutum [24] consistit. Inter monachos praedicatores et Minoritae summi auxiliatores fuerunt ipsi papae. Dominicastri [25] et praedicatores fuerunt Atlantes gloriosi, [26] qui suam gloriam ex aliorum ignominia inclarescere uolebant, [27] neque poterant ferre homines doctos. *Ich mein, sie haben sich an* Reuchlino Capnione *redtlich verbrandt.* [28] Multa contra me machinati sunt, sed non sine ipsorum malo. In futuro concilio multa praesument [29] suis clamoribus cum caeteris Papistis. Summus [30] ipsorum clamor erat: Quid est Biblia et scriptura? [31] Ecclesiae et concilijs est obediendum, *damit werden sie vns wollen vberschreien*, [32] quia ipsi arrogant sibi [33] ius et superattendentiam in omnes homines, et iudicium sibi arrogabunt supra [34] pios, sicut etiam prophetis accidit. qui coacti sunt succumbere. Hierem. 29. [35] ubi loquitur contra Zephaniam sacerdotem: Dominus te constituit in spectatorem in sua domo supra [34] omnes prophetantes et arreptitios, cur

---

19) sanguine e latere suo implens.] Reb.: et sanguine, implens e latere suo.
20) *Ists — anfehet?*] Reb.: Nonne praeclarum est imperium, quod sumit initium suum a somnijs et mendacijs.
21) imago,] Reb.: imago Dei,
22) Tertij] *ap.* Reb. *deest.*
23) essem iunior,] Reb.: iunior essem,
24) constitutum] *a* Reb. *abest.*
25) Dominicastri] *sic scripsi;* Cod.: Domini Casni
26) praedicatores et Minoritae — gloriosi,] Reb.: Praedicatores et Minoritae summi auxiliatores fuerunt, Atlantes gloriosi,
27) uolebant,] Reb. *typ. err.*: volebat,
28) *Ich mein — verbrandt.*] Reb.: existimo illos egregie illusos esse per Reuchlinum Capnionem.
29) praesument] *sic scripsi;* Cod.: praesummebunt, Reb.: praesumebant
30) Summus] *sic* Reb.: Cod.: Summis
31) Quid est — scriptura?] *ap.* Reb. *desunt.*
32) *damit — vberschreien,*] Reb.: hoc clamore putant se nos vincere,
33) arrogant sibi] Reb.: sibi arrogant
34) supra] Reb. *utroque loco*: super
35) Hierem. 29.] *sic recte* Cod. (*conf.* 29, 25—29.); Reb.: Ierem. 9.

o) *N. M. in* Cod.: Papa *vnnsere herrgotts affe.* Innocentij III, uox indigna pontifice.

non etiam arguis, dicunt, [36] Hieremiam de Anathoth. [37] Ex illo loco clarum est, sacerdotes in summo officio collocatos, sua authoritate abusos contra pios prophetas, ergo [38] ita fiet, quod impij pijs insultabunt, *fol. 63b*] sub specie pietatis et ordinariae potestatis. [39]) Beatus, qui non fuerit scandalizatus. Summa, monachi habuerunt summum priuilegium a papa supra Episcopos, *sie ketten einen Bischoff nicht angesehen*, [40]) erant immediate sub Papa. Episcopus Meresburgensis contentionem habuit [41]) cum Benedictinis. Papa uolens [42] causam componere, scribebat [42] Romanam sedem non posse hos clamores ferre. Ideo Episcopum humiliabat etc. [43])

In Italia est ordo fratrum ignorantiae, qui iurant in sanctam ignorantiam, omnes quaestiones ignorantia [44]) defendentes, legebant Mum: simus pro sumpsimus. Ille certus ordo fratrum ignorantiae fuit in Italia, [45]) quamuis [46]) omnia monasteria merito hunc titulum gloriari possent, ubi tantum ad lectionem, non ad intellectum respexerunt, dicentes: Esto non intelligas uerba scripturae et orationis, attamen Spiritus sanctus intelligit, et Diabolus intelligens fugit. Haec fuit summa propositio omnium monachorum, odisse bonas artes et studiosos, ita concludentes: Si ille frater studuerit, tunc dominabitur nobis. Ordinis Praedicatorum Dominicastri optimi fuerunt et docti, sed superbi et inflati. Minoritae uero superstitiosi et indocti *Solltten vnnd woltten nicht gelerdt sein*, [47]) contemnentes doctos, sicut turba mei conuentus me odio habebat, propter studia dicentes: Sic tibi, sic mihi, saccum per uaccum, tantum Arithmeticam, non Geometricam proportionem obseruabant, alieni a distributiua iustitia, non habentes rationem ingeniorum et corporum. Hinc orti sunt Domini Teutonici, *die teutzsche herren*, [48]) et fratres ignorantiae portentosum genus hominum. Nam secundum Aristotelem omnes homines naturaliter [49]) de-

---

36) dicunt,] Reb.: (dicunt)
37) Anathoth.] Reb.: Anath.
38) ergo] Reb.: Igitur
39) potestatis.] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest*.
40) *sie ketten — angesehen*,] Reb.: Episcopum non inspexissent.
41) habuit] Reb.: habebat
42) uolens ... scribebat] Reb.: voluit ... scribens
43) humiliabat etc.] Reb. *male*: humiliebat (*omisso* etc.)
44) ignorantia] Reb.: ignorantiae
45) legebant — Italia,] *haec ap.* Reb. *desunt*.
46) quamuis] *sic recte* Reb.: Cod.: quamquis
47) *Solltten — sein*,] Reb.: (nolunt enim, nec debent habere eruditionem aliquam)
48) *die teutzsche herren*,] *haec a* Reb. *absunt*.
49) naturaliter] *ap.* Reb. *deest*.

siderant scire, amor sensuum cupit exerceri, soli monachi sunt monstrosi contra naturam, plane nihil nouerunt de tribus istis hierarchijs, Ecclesiastica quae docet, Politica quae defendit, Oeconomica [50] quae alit et [fol. 64a] fouet. At monachi otiosum uitae genus egerunt, sicut Petrus eos definit, uoluptates pro delitijs habentes, *do regiren die sieben todt sunden mit gewalt.* [51] Nulla est pestilentior superbia, quam in monasterijs, contra primam tabulam, auaritia insaturabilis, luxuria, et [52] pollutiones infinitae, odia insanabilia, quibus se mutuo mordebant, ita crapula et accidia [53] eorum est manifestissima etc. [54].

Anno 38. 9. Nouembris Martinus Lutherus dicebat de disciplina monastica, apud iuuentutem necessaria, ut afficerentur conscientia, *Wann eines einen pfennig stele, so muste es in die helle faren.* [55] iam proh dolor, mundus ita [56] insanit, *wan man 100000 fl. stele, nemen sie ihnen kein gewissen drüber, die kloster haben ein feinen ankunfft gehabt,* [57] quia fuerunt scholae, sed superstitio et fiducia operum *hat alles onngluck angerichtet. Es ist des teuffels ardt.* [58] Franciscani *p*) initio hunc titulum iactarunt secundum Euangelium Christi, tamen nihil de fide, de spe, charitate et ueris bonis operibus docuerunt, sed tantum de fictis operibus frigidissimis, de obedientia, paupertate, castitate uouerunt, quae omnia fere in baptismo iurauimus. Vixerunt autem in summis delitijs per hypocrisin, *greiffen kein gelt an.* Interim ditissimi et nummosi fuerunt in summa quiete. [59] *Die schendtliche muncherey hat tzeitlich angefangen,* [60] quando [61] homines nego-

50) Oeconomica] *sic recte* Reb.: Cod.: Oeconomia
51) *do regiren — gewalt.*] Reb.: ibi septem peccata mortalia summum locum possident.
52) et] *a* Reb. *abest.*
53) accidia *i. q.* acedia *significat* tristitiam, anxietatem, taedium. *Vide* Car. Dufresne Dom. Du Cange Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis *s. v.* acedia.
54) etc.] *ap.* Reb. *deest.*
55) *Wan — faren.*] Reb.: si aliquis abstulerat nummum, ad inferos descendere cogebatur,
56) ita] *ap.* Reb. *deest.*
57) *wan man — gehabt,*] Reb.: si modo aliquis 100000. florenos, tamen illi bonam conscientiam habere putant, monasteria bonam habuerunt originem,
58) *hat alles — ardt.*] Reb.: est index omnium malorum, est Diaboli mos,
59) Franciscani — quiete.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
60) *Die schendtliche — angefangen,*] Reb.: impijssima vita, et turpissimus status monachorum mature incepit,
61) quando] Reb.: quia

p) *N. M. in* Cod.: Gall. 6. portantes stigmata Domini nostri Hiesu Christi etc. *des rümeten sie sich.*

tia publica, quae erant molesta et odiosa, fugiebant sub specie *pietatis*. At illae [62]) tres hierarchiae a Deo ordinatae sunt *pijssime*. [63]) Heidelbergae in quodlibeto, [64]) disputatum et responsum est, Diabolum autorem monachorum esse, qui Deum autorem sacerdotum imitari uolens, ***hat er die platte tzu gros gemacht, da war ein münch daraus worden.*** [65]) Verum est figmentum, nam monachus neque ad Ecclesiam neque politiam, neque oeconomiam [66]) utilis est, ***drumb mus der teuffel münche machen,*** [67]) [*fol. 64b*] qui obscurant opera Dei. In Ecclesia nihil docebant pie. Politiam blasphemabant, [68]) de coniugio frigidissime sentiebant et docebant, nam stante coniugij ordinatione, monachatus nihil fuisset. Ideo Satan pulcherrima specie coelibatus, diuinam Dei ordinationem, coniugium obscurauit. Si in Ecclesia pie et synceriter de coniugio docuissent, [69]) ***solten der monche vnnd nonnen viel weniger sein gewest.*** [70])

Praeterea impijssimam habuerunt persuasionem, si quis cucullum indueret etiam mortuo, a peccatis liberaretur. [71]) Ita cucullum aequarunt, imo praetulerunt meritis [72]) Christi, ***das heist*** abominatio [73]) in loco sancto, ut Paulus inquit: Rursus crucifigentes sibimet ipsis filium Dei, sanguinem filij Dei polluentes. Et Petrus: [74]) Negantes Dominum, qui eos mercatus est. ***das sint die rechten*** [75]) fructus originalis peccati, in prima tabula, qui [76]) homines induratos, impoenitentes in malitia sine conscientia retinent. Stoici sine affectibus esse uoluerunt, fingentes indolentiam. Quidam Stoicus infirmus et

---

62) At illae] *sic scripsi*; Cod. *male*: ad illae; Reb.: At ille
63) pijssime] Reb.: pijssimae.
64) quodlibeto] *sic scripsi*; Reb.: quo libeto: *etiam in* Cod. *primum erat scriptum*: quo libeto, *quod deinde interposita littera* t *mutatum est in*: quotlibeto
65) *hat er — worden.*] Reb.: modum in tonsura non obseruauerat, Monachum postea fecerat.
66) neque politiam, neque oeconomiam] *sic* Reb.: Cod.: politiam aut oeconomiam
67) *drumb — machen;*] Reb.: ideo Diabolum monachos gignere oportet.
68) blasphemabant,] *sic scripsi*; Cod.: blasphemabunt, Reb.: blasphemant,
69) de coniugio docuissent,] Reb.: docuissent de coniugio,
70) *solten — gewest.*] Reb.: non fuisset tantus numerus, tantaque multitudo monachorum et monialium.
71) c. indueret etiam mortuo, a peccatis liberaretur.] *sic scripsi*; Cod.: c. indneeret etiam mortuis a peccatis liberaretur; Reb.: c. indueret, ita mortuus a peccatis liberaretur.
72) meritis] Reb.: merito
73) *das heist* abominatio] Reb.: haec est vera abominatio
74) Et Petrus:] Reb.: et vt Petrus,
75) *das — rechten*] Reb.: Hi sunt verissimi
76) qui] *sic recte* Reb.; Cod.: quae

impatiens sua indolentia satis est irrisus. [77]) Hos monachi imitati sunt, [78]) qui peiores illis fuerunt, suis regulis summum bonum et salutem quaesiuerunt, dicentes: Si uixeris secundum [79]) hanc regulam, promitto tibi uitam aeternam. Ideo docuerunt: Si uis cognoscere Christum, *vnnd dein hertz behalten reine, so bleib alleine*, [80]) noli te sociare hominibus, [81]) *wie ein Nicklas bruder*. [82]) Est autem plane diabolica persuasio, pugnans cum prima et secunda tabula. *q*) Prima requirit fidem et timorem Dei, [83]) secundum praeceptum, uult praedicari et laudari Deum coram hominibus, inter [84]) homines non in angulum fugiendum. Nam nos non debemus ab hominibus separari, sed illis associari. [85]) Item pugnat contra coniugium et politiam, et uitam Christi, qui non libenter solus erat, [86]) cuius conuersatio erat seditioni [*fol.* 65ᵃ similima. *Dan es lieff immer volck vmb ihn, war nimmer alleine*. [87]) nisi quando orabat. Qui dicunt: *Bleib gerne alleine, so bleibet dein hertz reine*, [88]) peccant. Nam Deus suam Ecclesiam praedicatione et communione coniunxit.

Martinus Lutherus miserabilem Papistarum abominationem [89]) recitauit, quod monachi in prima professione mutatis suis nominibus, recepti sunt in ordinem, quo manifeste [90]) testabantur, professionem monasticam [91]) aequari Baptismo Christi, *pfu dich, sollen wir menschen tandt gottes Sacramenten gleichen vnnd vortziehen*, [92]) et sanguinem Christi ita pedibus conculcare. Augustinus Himmel proprio nomine Hen-

---

77) Quidam — irrisus.] *a* Reb. *absunt.*
78) sunt] *ap.* Reb. *deest.*
79) secundum] Reb. *typ. err.:* secundam
80) *vnnd — alleine,*] Reb.: et cor seruare purum et immaculatum, tunc vitam solitariam elige,
81) hominibus,] Reb.: humilibus,
82) *wie — bruder.*] Reb.: ceu frater Nicolaita.
83) Dei] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
84) inter] Reb.: et inter
85) nos non debemus ab hominibus separari, sed illis associari.] Reb.: non debemus nos separare ab hominibus, sed illis nos associare.
86) erat,] *sic* Reb.: *in* Cod. *primum erat scriptum:* est, *quod deinde mutatum est in:* erat,
87) *Dan es — alleine,*] Reb.: semper habebat magnam multitudinem circum se, nunquam erat solus,
88) *Bleib — reine,*] Reb.: Semper solus eris, et purum cor retine his,
89) Papistarum abom.] Reb.: abominationem Papistarum
90) manifeste] Reb.: manifestissime
91) monasticam] Reb.: monachorum
92) *pfu dich — vortziehen,*] Reb.: phui, nonne summum est dedecus nugas hominum verbo et Dei Sacramentis antepouere et aequiparare,

q) *N. M. in* Cod.: Contra solitarios: *ap.* Reb.: Solitaria vita impia.

ricus dicitur ex Baptismo. Henricus [93] Dietmarsch Ditmariae combustus dicitur [94]) Ioannes. Ioachim Schnabel. Ioannes dicitur. [95]) Ideo monachatus est impia conditio, quae contra Deum doctrina et uita [96]) peccat. Nam monachatus non est studium sacrae scripturae, sed obscuratio.

Nullus enim ibi studet, sed tantum certis horis murmurat, nisi quis singulare donum legendi scripturas habuerit, ut ego habui. [97] Arbitror, quod luxus aulae, et malitia mundi, bonos aliquot [98]) homines in monasteria compulit, et tamen interim nihil nisi hypocrisin praestabant, quemadmodum Chrysostomus dicit: Rex corona fulget, monachus uero [99]) externis uirtutibus. Debuisset dicere: hypocrisi, non uirtutibus, quasi Deus respector personarum illius cucullum [100] eligeret, et regis catenam reijceret. Rex et magistratus cogitur in summis heroicis uirtutibus quotidie procedere, optimi autem monachi [1]) priuatas uirtutes pro tempore et arbitrio praestant. Summa. Baptismus et Christianismus debet esse supra [2]) omnes monachos, *sie sein wie from vnnd heilig sie wollen.* [3]) Econtra Schwermerij nostri plane reijciunt scripturam, ut [*fol.* 65ᵇ] Monetarius [4]) omnia ad suum spiritum applicabat, et Wittebergenses fures scripturae appellabat. [5] Sicut nunc noster Iacobus Schenck Antinomus: *Ich habe auch einen köpff. Die bettel konige*, reges cappacei et simacei [6]) ita sunt inflati, ut etiam ab imperatoribus et regibus adorati sint, ut scribitur de Constantino Imperatore, qui ad sanctum Antonium Anachoretam [7]) scripsisse fertur, ut pro se suisque tribus filijs oraret etc. *das volt noch wol einen munch auffblasen.* [8])

In Gallia tanta fuit superstitio, ut omnes fere serui monachatum eligerent. Ideo Rex coactus fuit [9] prohibere mo-

93) Henricus] Cod.: Hennericus, Reb.: sic Henricus
94) Ditmariae combustus dicitur] Reb.: proprio nomine (Ditmariae combustus) dicebatur
95) dicitur.] Reb.: dicitur, etc.
96) doctrina et uita] Reb.: doctrinam et vitam
97) ut ego habui.] Reb.: sicut ego, Dei gratia, habui.
98) aliquot] Reb.: aliquos
99) uero] Reb.: autem
100) cucullum] Reb.: cucullam
1) monachi,] Reb.: monachi, pro tempore,
2) supra] Reb.: super
3) *sie sein — wollen.*] Reb.: etiamsi sint pijssimi omnium.
4) Monetarius] Reb.: Muntzerus
5) appellabat.] Reb.: appellauit.
6) *Ich habe* — simacei] Reb.: et ego caput habeo. Reges cappacij et simacij
7) Anachoretam] *sic scripsi*; Cod.: Anachoritum, Reb.: Anachoritam
8) oraret — *auffblasen.*] Reb.: oraret, certe hoc monachum adhuc intumescere faceret.
9) Ideo Rex coactus fuit] Reb.: Vt Rex coactus fuerit

nachatum, Gallia alioqui est superstitionibus [10]) sepulta, sicut et [11]) Itali aut sunt superstitiosissimi, [12]) aut Epicurei. Nam minima pars Italorum credit resurrectionem mortuorum. [13]) estque vulgata vox in Italia euntium ad templum: Eamus ad communem errorem, et non est mirum, quod Ecclesiae sunt [14]) desertae pastoribus, quia ibi populus est ingeniosus, obseruans Papae insolentiam et scandala, et monachorum turbam ineruditam, qui omnem religionem pro fabula irrident. Monachi passi sunt ruinam per doctrinam Euangelij, unde non sunt iterum resurrecturi, nam manente articulo iustificationis, *wirdt niemandt leichtlich ein munch werden.* [15]) Postquam [16]) enim haec scandalosa doctrina operum semel est patefacta, *so liget die muncherey, do müssen die bettel konige verseigen,* [17]) qui olim regibus et imperatoribus insultabant. Ideo nunc fremunt monachi, quod non defenduntur, quorum olim fuit magna autoritas. Papa plus [18]) metuebat eos, quam reges et Episcopos. Nam monachi habebant applausum vulgi, quod facile potuerunt papae conciliare [19]) aut auertere. Ideo monasteria optima aucupia fuerunt. Rex Angliae monachos defendens, nihil aliud agit, quam quod corpus papae [*fol. 66*ᵃ] uexat, animam uero eius confirmat. Si Papa noluerit expellere conuentuales, *wirdt er ein fein spiel tzurichten.* [20]) Nam ipse eos roborauit, *Er hat sie fest gemacht.* [21]) in sinum suum eos suscepit, deditque illis summos protectores Cardinales, *Wan er sie nun wollte austreiben, sollte ein fein spiel werden.* [22]) omnes contra ipsum conspirarent, et principes contra papam concitarent. Nam principes, reges, etiam ipse Caesar *haben munche tzu beicht vattern*, a quibus persuadentur. Iulius Papa, homo satis contumax et diabolus incarnatus, extrema sententia secum decreuit reformationem Franciscanorum, ut illas sectas in regulam uniformem redigeret,

---

10) est superst.] Reb: superst. est
11) et] *a* Reb. *abest.*
12) superstitiosissimi,] Reb.: superstitiosi,
13) resurr. mort.,] Reb.: mort. resurr.,
14) sunt] *sic* Reb.: Cod.: sint
15) *wirdt — werden.*] Reb.: nemo tam facile fieret monachus.
16) Postquam] Reb.: Posteaquam
17) *so liget — verseigen,*] Reb.: interibunt monachi, et reges eorum, qui mendicitate acquisierunt bona mundi, siccabunt,
18) plus] *sic recte* Reb.: Cod.: solus
19) papae conciliare] Reb.: conciliare Papae
20) *wirdt — tzurichten.*] Reb.: egregium factum instituet.
21) *Er — gemacht,*] Reb.: et stabiliuit
22) *Wan er — werden.*] Reb.: si nunc expelleret eos, quid boni inde prouenire putas?

At monachi reges et principes incitabant, qui pontifici literis resistebant, Iulius uero neglectis literis in sententia procedere *noluit*. tandem Cardinalis quidam ingenti Franciscanorum supplicatione motus, 80000 coronatos obtulit, respondit papa persuasus: Quis potest pugnare contra tot armatos? Quid nunc fieret in tot destruendis fratribus conuentualibus? ***Ob man auch die*** Conuentuales ***embstosse***, tamen regalia et principalia monasteria, ***fürsten klöster*** [23] mox simul euanescerent, per motus populi. ***dan wan man den hundt an lappen lernet kauen, frist er balt das fleisch auch.*** [24]) Summa, monachi iusto odio persequuntur, etiam ab ipsis [25]) pastoribus Ecclesiarum, quia omnia commoda sibi uendicant, tantum Baptismum reliquerunt parochis, caetera omnia commoda sine laboribus sibi arrogarunt, suisque superstitionibus Ecclesiae ministeria oppresserunt. Ideo ante nostra tempora ironice dictum est [26] de *monachis*, et ipsi inter se irreconciliabili odio flagrabant. *Dominic*astri et Franciscani ***emb der ersten erbteilung willen,*** [27] ubi alter corium, alter carnes uituli *fol. 66b*] seruauit, illi oua, hi gallinas comederunt. [28] Matrona pia, vidua consulis Hondorffij. [29]) dicebat de fallacijs monachorum minoritarum [30]) qui patrem et matrem illius agonizantes de testamento solicitassent, cumque [31]) ipsa patris nomine 400 florenos Gardiano commendasset, [32]) iurare coacta est se nemini dicturam, et ita patre mortuo [32a]) pecuniam retinuerunt, contra ius haeredum. Tandem magistratus persuasione ipsa monachorum furtum reuelauit. Respondit Martinus Lutherus, Talia exempla infinita fuisse, et tamen neminem fuisse illos accusare ausum. [33]) Recitauit [34]) historiam cuiusdam monachi, qui nobilem morientem acclamasset: ***Juncker wolt ihr das vnd das vnserm Conuent geben?*** [35]) sed cum ille loqui non posset, nutu signi-

23) Nam principes, reges — ***fürsten klöster***] Reb.: Quid etiam fieret in destruendis tot fratribus conuentualibus, si illa destruerentur, tunc regalia et principalia Monasteria.
24) ***dan wan — auch.***] Reb.: Nam si canes corium dentibus comminuere incipiunt, mox et carnes comedere discunt:
25) etiam ab ipsis] Reb.: ab ipsis etiam
26) ironice dictum est] Reb.: dictum est ironice
27) ***emb — willen,***] Reb.: propter primam diuisionem haereditatis.
28) comederunt] Reb.: ederunt.
29) Hondorffij,] Reb.: Horndorffij.
30) minoritarum] *a* Reb. *abest.*
31) cumque] Reb. *male:* eumque
32) commendasset,] Reb.: commendasset.
32a) patre mortuo] Reb.: mortuo patre
33) Illos accus. ausum.] Reb.: ausum illos accusare.
34) Recitauit] Reb.: Recitabat
35) ***Juncker — geben?***] Reb.: Domine nobilis, visne nostro conuentui dare hoc et hoc,

ficauit, monachus ad filium conuersus dixit: Ecce pater consentit. Econtra filius ad patrem morientem [36]) dixit: Pater estne uoluntas uestra, ut hunc monachum per gradus deijciam? [37]) Cum pater idem signum dedisset, *gab er dem mönche sein lohn die treppen hienunter.* [38]) Illae [39]) rapinae immensae fuerunt. In Lombardia apud Padum est monasterium S. Benedicti locupletissimum, *das alle Jar 36000 ducaten hat,* [40]) in quo tantae sunt delitiae, *das sie Jerlich 12000 Ducatenn auff die gastung wenden, 12000 ducaten auff gebeu,* [41]) tertiam partem ad conuentum, in quo ego Martinus Lutherus fui honorifice tractatus. Ah cultus Dei non consistit in diuitijs secundum tritum prouerbium. Religio mater peperit diuitias, postea filia deuorauit matrem, uidelicet religionem. [42]) *Was soltten die σκυθρωποὶ* [42a]) id est, attoniti monachi angelici *sein?* [43]) Cum Hiesus Christus [44]) Dei filius syncerissime et simplicissime in forma humana conuersatus est, inuentus ut homo nos miseri homines peccatores econtra efficimur angeli portentosi et diabolici. Nam monachi sub specie pietatis uersutissimi sunt, praecipue in Italia, ubi sunt uaferrimi, si uero a Germanis agnoscuntur, [*fol. 67a*] optime irridentur. Ita quidam Carthusianus scelestissimus, qui semper clam secum [45]) scortum aluit in cella, tandem egressus monasterio est factus [46]) apostata, rediens postea ad papam, in culinam prius uenit, cumque omnes eum fugerent, et a papa occidendum putarent, dixit: *gebet mir ein gutte suppen vnnd trincklein weins, darnach woltte er seine sache wol ausrichten.* [47]) Deinde bene potus ante papam procidit in terram, clamans: [48]) misericordia, misericordia, misericordia. Quem cum papa pedibus trusisset: Quid uis? Cupio emen-

---

36) morientem] *ap.* Reb. *deest.*
37) deijciam] Cod. *calami err.*: dijciam
38) *gab er — hienunter.*] Reb.: monacho dabat praemium suum, et deijciebat illum per gradus,
39) Illae] Cod. *male:* Ille
40) *das — hat,*] Reb.: quod per singulos annos 36000. ducatos haberet,
41) *das sie — gebeu,*] Reb.: quorum 12000. collocantur ad conuiuia, 12000. ad aedificia irrogantur.
42) uidelicet religionem.] *a* Reb. *absunt.*
42 a) *σκυθρωποὶ* (*i. e.* morosi, iracundi)] *sic scripsi;* Cod. *male: σχκήτροποι*
43) *Was soltten — sein?*] Reb.: quomodo deberent *σκήτροποι*, id est, attoniti monachi fore Angelicos.
44) Christus] *ap.* Reb. *deest.*
45) secum] Reb.: securus
46) est factus] Reb.: factus est
47) *gebet — ausrichten.*] Reb.: vos mihi bonam offulam et haustum vini porrigite, postea ego causam meam efficiam.
48) clamans:] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*

dari sanctissime papa, et sic absolutus exiuit, *Schlugk ihm ein klippichen.* [49] dicens in culina: *sagte ich nicht, ich woltte meine sache wol ausrichten, ihr solt euch nichtes bekommern?* etc. [50])

FACVLTATES PAPAE. [51]) *)

Quidam interrogauit Martinum Lutherum, An uerum esset papam a Constantino Imperatore ita dotatum esse, ut ipsi gloriantur. Respondit Martinus Lutherus, figmenta esse. Hoc legitur, Constantinum multa pauperibus distribuisse, multis eleemosynis illos honorasse, quibus Episcopos praeposuit, et ita facti sunt Domini, *landt rund stette hat er ihnen nicht gegeben.* Totus mundus miratur, unde papa Dominium adeptus sit. Nam papae non fuerunt olim Domini Caesarum, sed a *Caesaribus* substituebantur. Lotharius, Saxoniae Dux et *imperator*, papae electionis ius ademit, *dan es war ein ewiger kriegk in der weltt*, sed fraude iterum ad se retrahebant papae, ut tandem Caesares confirmarent, quod primum factum est in electione Caroli magni, quem successione haereditatis *in imperatorem* elegerunt. *Da bleib* Imperium *ein tzeit lang* in posteris, quibus deficientibus papa iterum arrogauit sibi ius eligendi. Deinde successit Otto Caesar, qui septem electores [*fol. 67*^{b}] constituit, *macht des krieges ein Ende*, aliquod [52]) perpetuum dissidium fuit inter papas. Magnum igitur mendacium est donatio Constantini, qua papa dimidium de Imperio Romano sibi arrogat. Etiamsi factum esset, tamen non fuisset in potestate imperatoris, neque conuenit papae iuxta dictum Christi: Vos autem non sic. Papatus *ist eitel gestolen ding rund gut, mus wider gestolen werden*, neque prodest ad aliquem Ecclesiae aut politiae usum. Aristoteles inquit, Cursum naturae initio esse tardissimum, sed in fine uelocissimum et ad ruinam tendere. Ita his [53]) quindecim annis papatus superbissime creuit. Ante annos triginta nullus sacerdotum duo beneficia audebat habere, quae fuerunt intollerabilia, nunc infinita habent et tres Episcopatus (Moguntinus).

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 195 sq. cap. 27. §. 35—38.

49) *Schlugk* etc.] Reb.: in contemptum Papae.
50) *sagte ich* — etc.] Reb.: nonne dicebam me bene efficere causam meam, sine vestra cura.
51) Facultates Papae.] *integrum hoc caput sic inscriptum ap.* Reb. *h. l. deest.*
52) aliquod] *sic scripsi*; Cod. *habet scriptionis compendium vocis*: aliqu
53) his] *sic scripsi*; Cod.: hic

PAPISTARVM VITIA ET LIBIDINES. *)

Paulus papa Tertius, sororem suam formosissimam papae prostituit, et ita meruit Cardinalatum. Illico coniugem suam reliquit, quia prius erat coniunx, filium habens, qui nunc est Cardinalis. Tanta est papae turpitudo, quae superat omnem humanam cogitationem, non abstinuit a sacerdotum concubinis, tanquam leno accipiebat stipendia a pueris natis *einen fl.. die kochinne ein schock, das nennet man die milchpfennige*, a matre sexagenam. [54] *r*) Eo tandem peruenit, ut omnes sacerdotes concubinas sine pudore secum alerent, qui olim maxime uitabant scorta. Erphordiae concubinae clericorum in nuptijs et balneis summo honore afficiebantur. Domina Decanissa, [55] Praepositissa. Ideo Doctor Staupitius Episcopo Moguntino ioco obiecit, eum maximum esse lenonem in Germania, quia nullus leno in ditissimo lupanari quinquaginta *fol. 68ª*] florenos annuatim haberet, ipse uero quingentos et ultra. Episcopus ridens dixit: illa sunt pretia [56] scribarum in cancellaria.

Canonicus Wirtzburgensis sponso cuidam subdito suo nouam nuptam rapiens inquit: [57] Si placet tibi permitte, et habes gratiam apud me tuum Dominum, [58] sin minus, *so must du es dennoch leiden.* [59] Respondit Martinus Lutherus: *Das sein* [60] Sodomitica clamantia in coelum peccata, et sicut Genes. 6. dicitur: Acceperunt in uxores quascunque uolebant. etiam sanguinis reuerentia neglecta. Quid est, quod Papistae Ecclesiam gloriantur, cum sint hostes Ecclesiae, inexperti sacrae scripturae. *s*) Biblia a papa, Cardinalibus [61] et Episcopis nunquam fuit lecta, imo alienissima. Imo sedent ociosi, opulenti, sua potentia freti, nihil minus quam Dei uoluntatem considerant, *Wie denn* Erasmi Dialogus de Iulio *wol anzei-*

---

*) Reb. I, fol. 74ª lin. 19. — fol. 75ª lin. 9. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 246 sqq. cap. 27. §. 130. 131.

54) *einen fl.* etc.] Reb.: florenum, a concubina solidum.
55) Domina Decanissa,] Reb.: Domina, Decanissa,
56) pretia] Reb.: praemia
57) rapiens inquit:] Reb.: rapuit, inquiens:
58) tuum Dominum,] Reb.: Dominum tuum,
59) *so — leiden.*] Reb.: tamen hoc pati te oportebit.
60) *Das sein*] Reb.: haec sunt
61) papa, Cardinalibus] Reb.: Cardinalibus, Papa

r) *N. M. in* Cod.: Sicut pastor Welensis, Bartholomeus Franciscus.
s) *N. M. in* Cod.: M. Anthonius Lauterbach *ich war schon* Baccalaureus, *noch hat ich mein leben lang keinen spruch aus der* Biblia *gehort. Es war mir ein seltzam dingk.*

get, [62] qui odibiles Papistas perfecto odio oderat, uitia, [63] *non* doctrinam. Saducaei longe meliores fuerunt [64] Papistis, *qui* tamen aliquam habuerunt iustitiam. At Papistae plane *sunt impij*, blasphemi, Sodomitae. ***ruser lieber herrgott behüt uns vor ihrer heiligkeit.*** [65]) Vigilemus et oremus contra securitatem, [66]) ex qua oritur ingratitudo, deinde contemptus, deinde blasphemia, postea persecutio, ***schmeist man mit freuden drein, so füret uns der teuffel hinan*** ad extrema. [67] In Concilio Lateranensi, [68]) quod fuit Anno Domini 1515 sub Iulio et desiit sub Leone, ibi decretum est, ut crederent resurrectionem mortuorum, et cuilibet Cardinali tantum quinque pusiones [69] et Ganymedes concedebantur. Sed postea [70]) Leo X. correxit hoc decretum [*fol. 68*^{b}. ***Es mus uns dahinder sein.*** Ergo sequitur confusio. Oremus igitur, ipsi corruent, qui talia defendere uolunt etc.

CVM IMPERATOR VENIRET AVGVSTAM.
PAPISTAE CLAMARVNT: SALVATOR VENIT. [68]

PAPISTARVM FVROR ET PERTINACIA. *)

Aduersariorum uerbi natura non est humana, sed plane **diabolica**. Homo facit, quantum homo potest, sed quando [71]) **Diabolus** eum obsedit, tunc oriuntur inimicitiae inter eum et **semen mulieris**. Genes. 3. Summa, prima tabula habet contra se [72]) diabolos, [73]) secunda habet contra se [72] homines.

Tertia Aprilis [74]) Literae ex Lipsia ab honorifico ciue Gengelbach Martino Luthero mittebantur, quibus significabat

---

*) Reb. l. fol. 75^{a} lin. 10. — fol. 80^{a} lin. 3. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 259 sqq. cap. 27. §. 150–163.

62) *Wie — antzeiget,*] Reb.: sicuti Erasmi Dialogus de Iulio satis indicat,
63) uitia,] Reb.: vitam,
64) fuerunt] Reb.: sunt
65) *ruser — heiligkeit.*] Reb.: Deus noster auertat, ne illorum sanctitate participes fiamus.
66) contra securitatem,] Reb.: contra sanctitatem illam, et contra mundi securitatem,
67) *schmeist — ad extrema.*] Reb.: tum sequuntur bella, et sic Sathan nos seduxit ad extrema.
68) In Conc. Lat.] *haec et quae sequuntur usque ad verba:* „Salvator venit." *ap.* Reb. *non leguntur.*
69) pusiones] *sic scripsi;* Cod.: puserones
70) postea] Cod. *male:* posteo a
71) quando] Reb.: cum
72) habet contra se] Reb. *utroque loco:* contra se habet
73) diabolos,] Reb.: Diabolum,
74) Tertia Aprilis] *ap.* Reb. *desunt.*

Ducem Georgium [75] per senatum Tyrannide [76]) omnes eijcere, qui non uellent traditionibus papisticis esse subiecti, maximeque ad usum unius speciei [77] cogere uellet, si quis hoc recusans moreretur, is mane in caruca [78]) sine comitatu populi sepeliebatur, *auffs vnngewcihete* [79]) sicut contigit nuper Doctori Specht [80]) pie defuncto. Deinde plus 80 personis a senatu examinatis, [81]) ut a Lutherana secta deficerent, [82]) sed Dei gratia omnes fere constantes [83] confessi sunt, et Gengelbach respondit: *Ich habe gebeicht, vnnd beichte gerne, ist mein groster trost,* [84]) sed sacramentum utriusque speciei nondum accepi, *Wiels aber noch thun, wiels gott.* [85]) Deinde scripsit Martino Luthero: *Mein datum ist tzum dohre hinaus, gott stercke mich.* [86]) Deinde legit schedulam, in qua erat horrendum exemplum cuiusdam aurifabri, [87] ciuis [88]) in Mersburgk, qui ab Episcopo eo redactus esset, ut Euangelium recantaret, et sacramentum utriusque speciei sumptum pro summa haeresi damnaret, cum tota Lutherana doctrina, Deoque gratias [*fol. 69*ᵇ ageret pro sua poenitentia, et si iterum deficeret, se omnibus modis cruciandum offerre. *da schicur er bei gott vnd allen seinen heiligen.* [89]) Tertio legit schedulam impressam Episcopi [90]) Misnensis Schleinitz, [91]) qui promulgat se pueros confirmaturum ad Pascha in Meissen, [92]) ut eo confluerent, miris modis confirmationem extollens, sed satis pueriliter, ne dicam impie. Ad haec [93]) respondit Martinus Lutherus: *das wirdt nicht gut Ende nemen, sie werden damit*

---

75) Ducem Georgium] Reb. *habet siglas:* D. G.
76) Tyrannide] Reb.: Tyrannidem
77) maximeque ad usum unius speciei] Reb.: maxime autem ad vnius speciei vsum
78) caruca] (*i. e.* rheda, vehiculum opertum)] *sic* Cod.: Reb.: curruca
79) *auffs vnng.*] Reb.: in locum obscoenum,
80) nuper Doctori S.] Reb.: D. Specht nuper
81) personis a. s. examinatis,] Reb.: personas a. s. examinatas,
82) ut a L. s. deficerent,] *sic* Reb.: Cod.: a L. s. ut deficerent.
83) constantes] Reb.: constanter
84) *Ich habe — trost,*] Reb.: ego confessus sum, et libenter confiteor, estque maximum meum solatium,
85) *Wiels — gott.*] Reb.: verum Deo volente accipiam.
86) *Mein — mich.*] Reb.: haec verba, decreui me abire hinc, Deus me corroborare velit.
87) cuiusdam aurifabri] Reb.: aurifabri cuiusdam
88) ciuis] Reb. *typ. err.:* cuius
89) *da — heiligen.*] Reb.: iureiurando affirmabat.
90) Episcopi] Reb. *typ. err.:* Episcopis
91) Schleinitz] *ap.* Reb. *deest.*
92) *Meissen,*] Reb.: Misnia.
93) Ad haec] Reb.: At hoc

tzu trumern gehen. [94]) pugnant enim contra conscientiam. prius confessi sunt nos non esse haereticos, dicunt Dei uerbum esse, [95] sed tamen uolunt repugnare [96]) paci Caesaris, nihil proficientes. Mirabilis Dei potentia, quo plus furiunt et insaniunt, eo magis Christus regnat, ut Psal. 110. Dominare in medio inimicorum tuorum, quasi dicat: *Ihr must mich haben, ihr wollet, aber wollet nicht.* [97]) Et experiemur intra decennium stante mundo, quomodo Euangelium se ulciscetur contra impietatem Papae, Episcoporum et Cathedralium Ecclesiarum, *Tumbkirchen.* [98]) qui cognitam, confessam [99] ueritatem fatentur, dicentes: *Es ist war,* [100]) sed quia non est approbatum, neque nobis placet, ideo nolumus [1] recipere, neque alijs permittere uolunt ad conseruandas suas opes. Missa enim et coelibatus sunt duae columnae papatus, quas Samson Christus mouet, ruent cum magna iactura mundi. Sathan *het mir viel tzu schaffen geben,* [2]) nisi Doctor fuissem Theologiae. Non enim leuis res est, [3]) mutare illam totam religionem papatus. Ad haec D. Ionas: ualde mirum, quod Sathan nos impugnet, cum tamen testimonia sacrae scripturae iudicium Dei [4] supra illos reueletis. Respondit Martinus Lutherus: Nos libenter papae [5]) et Episcopis obediremus, sed detrectant istam nostram obedientiam. Sed hoc agunt, ut Christum negemus. Deum mendacem testemur, et Euangelium haeresin *fol. 69b*] dicamus. Voui in primo praecepto et in Baptismo, *das ich an ihm fest hallten vnnd glauben wiel,* [6] Et in omnibus tentationibus renouatur Baptismus, et uotum. *sie hetten mich sonst getodttet.* [7])

Literae a Torga uenerunt indicantes uiginti tres Christianos [8]) a Turca Constantinopolim abductos, primum priuatim

---

[94]) *das wirdt — gehen,*] Reb.: Haec illorum impietas finem foelicem non habebit, illi cum sua impietate omnino peribunt.

[95]) uerbum esse,] Reb.: esse verbum.

[96]) uolunt repugnare] Reb.: nolunt, repugnant

[97]) *Ihr must — nicht.*] Reb.: vos citra voluntatem vestram me habere nequisse habebitis.

[98]) *Tumbkirchen.* *haec vox in solo* Cod. *h. l. legitur.*

[99]) confessam] Reb.: et confessam

[100]) *Es ist war.*] Reb.: verum est.

[1]) nolumus] *sic* Reb.: Cod.: nolumus

[2]) *het — geben.*] Reb.: multa mihi negotia imposuisset.

[3]) est] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*

[4]) testimonia sacrae scripturae iudicium Dei] Reb.: sacrae scripturae iudicium

[5]) papae] Reb.: Papis

[6]) *das ich — wiel,*] Reb.: me in Deum credere, et constanter apud eum perseverare.

[7]) uotum, — *getodttet.*] Reb.: votum sumptum, interfecissent me omnino

[8]) Christianos] *hoc nomen in* Cod. *prius omissum deinde supra lineam rubro colore adscriptum est.*

docuisse, deinde publice in templo ipsorum [9] fidem in Christum confessos esse. [10] et iussu Machometi [11] dissectos. Respondit Martinus Lutherus: Si hoc uerum est, *so wirdt das Christen blut vber den Turcken schreien,* [12] sicut Ioannis Hus sanguis supra [13] Papistas. Nam Christi regnum sanguine madet, neque Tyrannide delebitur, uno occiso Christiano multi oriuntur [14] intereuntibus Tyrannis.

D. Sebaldus Noribergensis Martinum Lutherum interrogauit, an Dux Georgius serio [15] Euangelium persequeretur. Respondit, eum ita excaecatum esse, ut agnitam ueritatem ferre non possit. Primum odio quodam [16] repugnauit mera ex malitia, [17] coecitate et amentia a Deo percussus est, ut palpet nunc in meridie, ut ueritatem amplius uidere [18] non possit, et mendacium pro ueritate osculari cogitur, tenebras pro luce adorare. Est autem duplex lapsus, primus ex infirmitate, ut est Petri, Pauli, etc. Hunc boni consulit Deus. condonando dicens: Quia agnoscis me Dominum, uerbo credis meo, [19] mihi [20] debitum honorem tribuis. *fare hin, es sey dir vergeben.* [21] Secundus ex pertinacia, ut si quis fatetur et dicit: *Ja das ist gottes wordt, ficht vnd strebet gleichwol darwider,* [22] ut Dux Georgius facit.

Obiecit quidam, eum politice ordinarie regere. Respondit Martinus Lutherus: Esto, *was liget vnserm herrngott* [*fol. 70*ᵃ] *daran.* [23] Nam hac specie solet dementare mundum. Saul, Achab, et multi alij impij [24] reges floruerunt fortuna, eorumque consilia prospere successerunt, regna fuerunt florentissima. Econtra regnante Dauide pijssimo rege, qui satis erat fortunatus foris, cum subegerat Moab, [25] Phi-

---

9) ipsorum] Reb.: suam
10) esse] *a* Reb. *abest.*
11) Machometi] *sic* Cod. (*pro:* Muhammedis), Reb.: Mahometis
12) *so — schreien,*] Reb.: sanguis Christianorum Turcam accusabit.
13) I. H. sanguis supra] Reb.: Iohannes Huss super
14) oriuntur] Reb.: creantur
15) serio] *a* Reb. *abest.*
16) quodam] Reb.: quidem
17) mera ex mal.] Reb.: apertae veritati, quam veram approbauit, cum vere scienter repugnauit ex mera malitia.
18) uidere] Cod. *calami err.:* uideri
19) credis meo,] Reb.: meo credis.
20) mihi] Reb.: mihique
21) *fare — vergeben.*] Reb.: abi sint tibi peccata remissa.
22) *Ja — darwider,*] Reb.: hoc est verbum Dei verum, et tamen contra illud clamat et pugnat,
23) *was — daran.*] Reb.: quid ad Dominum nostrum haec.
24) impij] *ap.* Reb. *deest.*
25) Moab,] Reb.: Moab, Ammon.

listeos, Edom, Syrios. Attamen domi erat infoelicissimus, [26]) omnia plena erant [27] scandalis propter adulterium, caedem, seditionem motam ab Absolone, quanquam igitur [28] non adeo prospere regnauit, ut alij impij reges, quoad externam [29]) speciem, *hat er doch gottes wordt, vnnd brach vnserm herrngott damit das hertze* poenitendo, *das die andern nicht theten.*

Die papisten rennen mit Ernst tzur hellen. [30]) uidentes enim nostram iustam causam et innocentiam, *bekennen auch, das sie vnnrecht habenn,* [31]) attamen deliberato contra nos concludunt. *Wollen vnns* simpliciter *todt habenn vnnd sich doch gar nichtes bessern.* [32] Sed ipsi desperantes uolunt nos secum trahere in perniciem. *Es wirdt aber ein vngleich gang sein.* [33]) ipsi ad inferos, nos ad coelum. Ideo Paulus Ephes. 4. Iusto nomine eos appellat ἀπηλγηκότες, [34]) qui dedoluerunt, qui agnitum errorem uolunt defendere et ueritatem extirpare. Tale exemplum nunquam legi. Caiphas et Pharisaei tamen retinuerunt [35] cogitationem iustitiae legis, omnes haereses habuerunt persuasionem ueritatis. At Papistae αὐτοκατάκριτοι, [36]) id est, suo [37]) ipsorum iudicio damnati, amiserunt iustitiae et persuasionis cogitationem, scienter et prudenter in Spiritum sanctum peccant. *Sie wollen die offentliche hure eine reine Jungfraw verteitigen, kompt nun der Jüngste tag nicht, so kompt er niemer mehr.* [38]) Saepius mecum noctu delibero, maximis sudoribus et angustijs, quomodo illis possit succurri, ut [*fol. 70*[b] poenitentibus relinquerentur bona et honores, *aber es wiel nicht sein.* [39]) poenitere nolunt, sitientes nostrum sanguinem, sicut Episcopus Moguntinus dixisse fertur: Quid disputatis. *Wir wissen wol, das wir*

---

26) infoelicissimus,] *sic recte* Reb.: Cod.: foelicissimus.
27) omnia plena erant] Reb.: omniaque erant plena
28) seditionem — igitur] Reb.: seditionem Absolonis, igitur
29) externam] Reb. *male:* extremam
30) *hat er doch — hellen,*] Reb.: attamen verbum Dei habebat, et Deum ad misericordiam mouebat, poenitendo, quod caeteri non faciebant, papistae cum vi quadam ad inferos cursitant.
31) *bekennen — habenn,*] *haec ap.* Reb. *neque germanice, neque latine leguntur.*
32) *Wollen — bessern.*] Reb.: quaerunt nostrum interitum, nec se emendare volunt.
33) *Es — sein,*] Reb.: verum impar erit iter.
34) ἀπηλγηκότες (Ephes. 4, 19.)] Cod. *male:* ἀπυλγηκότες.
35) tamen retinuerunt] Reb.: retinuerunt, tamen
36) αὐτοκατάκριτοι] *sic scripsi;* Cod.: αὐτοκατάκρηται. Reb.: ἀντοκατάκρηται
37) suo] Reb. *typ. err.:* sub
38) *Sie — mehr.*] Reb.: publicam meretricem tanquam virginem castam defendere volunt. Si nunc dies extremus non venerit, nunquam certe veniet.
39) *aber — sein,*] Reb.: verum hoc fieri non vult,

enrecht haben. [39a]) Et Episcopus Saltzburgensis cum Phil. Melanthone contulit, triplicem uiam et rationem concordiae praescribens. Prima, *Wan ihr Lutherischen thet, was wir woltten, das kont ihr nicht thun.* Secunda, *Wan wir Euer lehre folgeten, das wollen wir nicht.* Tertia [40] transactio inter utrosque est impossibilis, quianeutra pars alteri cedit. Ergo alter alterum perdet. Vos infirmi Lutherani pauci, nos copiosi et securi, etc.

Nunquam credidissem, *das ich solche greuliche wordt erleben solt, gott helff vns* [41]) a scandalis et omnibus malis. Esto, papistae glorientur [42]) nostram doctrinam olim perituram, sicut Arrij, qui uero regnauerunt quadringentos [43]) annos. Respondit Martinus Lutherus: Arrij Secta durauit trecentos fere [44]) annos. Sed quia erat haeresis, cecidit. Aduersarij autem coguntur etiam nostra conuicti [45]) approbare, et res ipsa et [46]) ueritas adest, illorum autem mendacia etiam in lucem prodierunt.

Martinus Bucerus scripserat Martino Luthero concilium Vincentijs esse finitum, Cardinales discessisse, et in [47]) multis magnis ciuitatibus Euangelium magna constantia diuulgari, ut Placentiae, Bononiae. [48]) Papam ideo mirum in modum furere, qui Germanum quendam Corfentium [49]) nomine, bona fide Romam uocauit, quo cum uenisset, accessurus Papam in itinere de ponte in Tiberim praecipitatus est. [50]) Respondit Martinus Lutherus: Haec est fides Italica papistarum [51]) bene ei, qui illis [52]) non confidit. Si uero in Italia praedicando Euangelium firmi durauerint, *so wirts viel blut kosten.* [53]) Considerate *fol. 71a* quaeso quid in dies in Germania contra [54]) nos consultent, *das wir keine stunde fur ihnen sicher*

---

39 a) *Wir — haben.*] Reb.: errorem nostrum bene nouimus.
40) *Wan ihr — Tertia*] Reb.: si vos Lutherani quae vobis placent effeceritis, verum hoc facere non potestis. Secundo si nos susciperemus vestram doctrinam, hoc facere volumus (*typ. err. pro:* nolumus). Tertio
41) *das — vnns*] Reb.: tanta horrenda verba in lucem prouenisse, me vivente, liberet nos Deus
42) glorientur] Reb.: gloriantur
43) qui uero regnauerunt quadr.] Reb.: qui fere regnauerat 400.
44) trecentos fere] Reb.: fere 300.
45) nostra conuicti] Reb.: inuiti nostra
46) et] Reb.: ac
47) in] *a* Reb. *abest.*
48) Bononiae.] Cod. *calami err.*: Banoniae.
49) Corfentium] Reb.: Corfontium
50) praecipitatus est.] *sic scripsi;* Cod.: praecipitatum fuisse, Reb.: praecipitauit.
51) fides Italica pap.] Reb.: Italica papistarum fides,
52) ei, qui illis] Reb.: illi, qui eis
53) *so — kosten.*] Reb.: plurimorum sanguis effundetur.
54) contra] Reb.: econtra

sein, [55]) tantum hac aetate infinita stratagemata in multis locis contra nos [56]) concluserunt. Nisi Dominus pro nobis uigilaret, *so hetten wirs lange verschlaffen*. [57]) Sicut hisce diebus Landgrauius Munster ut Dominus occupauit, Episcopo consentiente, quam ciuitatem Caesariani [58]) miris modis occupare conati sunt. Impossibile enim [59]) est papam quiescere, etiamsi damnum illatum tulerit, tamen ignominiam uindicare conabitur fraude et dolis. Est [60]) enim leo et draco, ui et dolo pugnans. Facilius est Leònem uincere quam Draconem. Ita Augustinus dicit de diabolo, illum Leonem tempore Martyrum, Draconem tempore Haereticorum fuisse. Ergo uigilemus, *ob wir gleich am Leibe* papatum *gemarttert haben*, [61]) attamen anima eius uiuit. Oremus igitur assidue et fortiter, non enim habemus bellum cum carne et sanguine. Rex Angliae contemnit papae corpus, quia [62]) excommunicationem et canonizationem eius reiecit, [63]) et iugum eius excussit, sed doctrinam adhuc osculatur. *Der bapst wirdts ihm nicht schencken*, [64]) insidijs et dolis cum adorietur, quia defectio illius regis in regno [65]) papae summum esset scandalum. *Solden dornach die andern konige wol auch also thun*. [66])

Anno 39. die [67]) 21. Ianuarij. D. [68]) Caspar Zinerus uocatus in pastorem Fribergensem, aduenit, quem Martinus Lutherus ad illam uocationem uerbo Dei animauit, ut Deum inuocaret (quia illius esset opus ut [69]) coeptum promoueret, nosque omnes idoneos ministros conseruaret, promittens ex mandato electoris quam primum uisitatores eo uenturos, ad executionem registrationis, [70]) ut Harpyijs bona Ecclesiastica rapientibus resisteretur. *Es leget sich der teuffel rberal in*

---

55) *das — sein*,] Reb.: quod ne horulam vnam ab insidijs aduersariorum nostrorum tuti simus.
56) in multis locis contra nos] Reb.: contra nos in multis locis
57) *so — verschlaffen*.] Reb.: nos diu perijssemus.
58) Caesariani] Reb. *male*: Caesaria in
59) enim] *a* Reb. *abest*.
60) Est] Reb. *male*: et
61) *ob wir — haben*,] Reb.: etiamsi nos papatum in corpore cruciauimus,
62) quia] Reb.: qui
63) reiecit,] Reb.: reijcit,
64) *Der — schencken*,] Reb.: Papa non condonabit illi,
65) regno] Reb.: Regnum
66) *Solden — thun*.] Reb.: forsan alij reges, postea simili ratione facerent.
67) die] *ap.* Reb. *deest*.
68) D.] *a* Reb. *abest*.
69) ut] Reb.: et
70) registrationis,] Reb. *typ. err.*: irgistrationis

wegk, [71]) ut impediat uerbi cursum. [72]) Ideo nobis uigilandum [*fol. 71b*] et orandum nobiscum, ingratitudine, [73]) securitate, falsis fratribus, homines alienando. Ecclesiam perturbant [74]) apud exteros Tyrannide, *dan man hat in* Gallia *so viel Christen ertzurget, das der konig den Sorbonisten vnnd parlamentsherrn hat endtlich verbitten müssen. Also auch die ketzermeister in* Hispanijs, *wan sie einen ergrieffen haben, so hat ihn der keiser nicht konnen los bitten, tzu Paris haben sie einen burger vmb eines einigen worts willen* Verbo Dei consentientem *fur seinem haus an einen schnel galgen gehenckt vnd darnach verbrandt, Einen buchbinder, das er das newe testament gebunden, verdampt vnnd ertzürgen lassen, sie haben bluts gnug vergossen,* [75]) tempus esset poenitentiae. Etsi multos sectarios et seditiosos simul occiderunt, attamen multis innocentibus non pepercerunt. Nam inter Christianos semper sunt haeretici et econtra, *das einer mit dem andern entgelten muss.* [76]) Insignis est malitia et impietas papistarum, qui (ut Dux Georgius) fateri coguntur, nostram doctrinam esse uerum [77]) uerbum Dei, attamen impugnant dicentes: *Wan sie es lehreten, so wer es recht, nun wir es sagen, so mus es falsch sein.* [78]) Hoc est regnum mundi *vnnd des teuffels Cantzley,* [79]) ubi concesso antecedente, negatur consequens. Est enim peccatum non erroris, sed obstinatae malitiae. Nam ipsa ratio concludit: *hats gott gebotten, so sol mans billich halten,* [80]) neque Dux Georgius ferret, *das ein amptman sein gebot verachten sol,* [81]) qui tamen multos abstrahit ab obedientia uerbi Dei. Et D. Petrus Eisenbergk Dresdensis pastor,

---

71) *Es — wegk,*] Reb.: diabolus vndique dat operam.
72) uerbi cursum.] Reb.: cursum verbo Dei.
73) orandum nobiscum, ingratitudine] Reb. *male:* orandum. Nobiscum in gratitudine
74) perturbant] *sic* Cod.: Reb.: perturbat (*scil.* Diabolus)
75) *dan man hat — — vergossen,*] Reb.: in Gallia enim tanta multitudo Christianorum interfecta est, quod regem, haec crudelia facta Sarbonistarum, prohibere oportebat, sic persecutores in Hispania, si hominem Christianum arripuerint, tunc Caesar illum liberare non potuit. Parisijs ciuem propter vnicum verbum, verbo Dei consentiente, in patibulum pro suis foribus suspenderunt, et postea combusserunt. Ciuem qui ligabat liberos, propterea quod nouum Testamentum ligauerat, interfecerunt et sic multum sanguinis effuderunt,
76) *das — muss.*] Reb.: sic pij cum impijs poenam luere oportet,
77) esse uerum] Reb.: verum esse
78) *Wan — sein.*] Reb.: aduersarij enim et Papistae, putant illorum doctrinam veram esse, et nostram doctrinam reijciunt et contemnunt.
79) *vnnd — Cantzley,*] Reb.: et Diaboli grammatophylacium,
80) *hats — halten,*] Reb.: si Deus praeceperit, merito est seruandum
81) *das — sol,*] Reb.: quod praefectus aliquis suum contemneret mandatum,

summus Euangelij persecutor, dicitur post mortem Ducis [82] Georgij resipiscere noluisse, se [83] excusans coactum multa fecisse, [84] sed nunc obtemperaturum Euangelio, ut in officio [fol. 72a] maneret. Tales sunt uentriculi papistici, sua non Dei quaerentes, *auff die ist nicht tzu bawen.* [85]

Libellus publice excusus Martino Luthero a comitijs [86] mittebatur, in quo truculenta historia, et uariae literae sanguinis plenae descriptae fuerunt, quo libro lecto Martinus Lutherus admirabundus dixit: Miraculum Dei est, qui hasce literas ita seruauit, ut in publicum ederentur, quibus papistarum sanguinolentae et truculentae deuotiones manifestantur, et tanta mendacia contra sanam Christi [87] doctrinam, conficta euulgantur. Deo sit laus, qui pro suis dormientibus uigilat, [88] illorum autem cursum et impetum [89] remoratur et impedit. Erat enim depicta uirgo Eua a Drotz, [90] cum qua Dux Bruns. Henricus [91] genuit tres liberos in uirginitate, et quinque post *mortem.* Haec est uirtus et pietas patronorum Ecclesiae Catholicae. [92] Duo oppida Galliae, quibus praefuit Sadoletus Cardinalis, propter Euangelium concremata sunt, ita ut nulli infanti sit parcitum. Ideo Caluinus migrauit per [93] Heluetiam, hortans Heluetios ne huic consentirent tyrannidi, et potius fidem renuntiarent. Respondit Martinus Lutherus: Haec sunt horrenda. Caluinus est uir doctus, sed ualde suspectus de errore Sacramentariorum. *Ach lieber gott, erhalt uns bei deinem wordt.* [94] Melius est nos patientia uincere, quam tumultum concitare in Germania. *Dan* Germania *ist ein gros* corpus. *wan das recht rege wirdt, kans nicht ohne grossen schaden abgehen.* [95] Experti sumus in tumultu rusticorum in exigua causa, quanta seditio breui tempore crescebat. *Sueige dan, wan nun* principes *vnnd* status *tzusamen theten* nobis tacentibus. *Ach die papisten habens nicht damit angericht,*

---

82) mortem Ducis] Reb. *male:* mortem. Dic.
83) se] *in* Cod. *deest.*
84) coactum multa fecisse,] Reb.: quod coactus multa fecisset.
85) *auff — bawen.*] Reb.: in illos non est confidendum.
86) Mart. Luth. a comitijs] Reb.: a comitijs M. L.
87) Christi] *ap.* Reb. *deest.*
88) dorm. uigilat,] Reb.: vigilat dorm.,
89) et impetum] *a* Reb. *absunt.*
90) virgo Eua a Drotz,] Reb.: Eua a Droth.
91) Dux Bruns. Henricus] *sic* Reb.: Cod. *h. l. habet siglas:* D. H.
92) Catholicae.] Reb.: Romanae.
93) per] Reb.: in
94) *Ach — wordt,*] Reb.: ah bone Deus serua tu nos in verbo tuo.
95) *Dan — abgehen.*] Reb.: Germania est corpus magnum, si bellum incepent, absque periculo et damno non fiet.

ob sie vns Wittenbergischen oder Sachsen gar ausstilgeten, [96] Tunc ex scintilla [*fol.* 72^{b}] incendium paraturi essent. Oremus pro pace et illorum conuersione. Ipsi enim malunt nobiscum perire [97]) et funditus deleri, tale est odium illorum.

DEFENSORES ET MINISTRI PAPAE. *)

Nos habemus maximos confutatores nostrae Apologiae. Fabrum, Eccium, Cochlaeum. Faber scribit contra articulum iustificationis, Eccius de potestate papae, et humanis traditionibus, Cochlaeus contra coniugium sacerdotum et de inuocatione sanctorum. Ipsi iam appellant Missam sacrificium mysteriale, [98]) *aber last sie hergehen, ich wil ihnen die stelzen bestreichen.* [99]) Peruersi nebulones dolose iam reuocant. Missam sacrificium mysteriale uocantes, quod nunquam nobis concessissent, qui hactenus Missam appellarunt [100]) sacrificium ex opere operato, iustificatorium, satisfactorium, placatorium, uendibile, *damit haben sie den leutten das gelt abuexiret.* [1]) Sed cum iam Mysteriale esse appellant, id est, significatiuum, *es bedeuts nur.* [2]) tunc non est uerum sacrificium, *so wirdt das volck nicht daran glauben,* [3]) *wirdt das angewantte gelt wider wollen haben.* [4]) quia non sit uerum sacrificium, *Ich wiel ihnen recht schreiben, was* sacrificium mysteriale *heist.* [5])

Martinus Lutherus multa [6]) loquebatur cum D. Ge. [7]) Pontano, de summa impudentia Cochlaei, qui saepe magna

*) Reb. I, fol. 80^{a} lin. 4. — fol. 85^{b} lin. 13. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 271 sqq. cap. 28.

96) *Sweige dan — ausstilgeten,*] Reb.: quid fieret, si principes et status inter se conuenirent, et vnanimes essent vobis tacentibus. Papistae certe nullam inde gloriam recuperabunt, etiamsi nos Vitebergenses et Saxones penitus delerent ac interimerent.

97) perire] Cod. *calami err.*: periri

98) Ipsi — mysteriale] *a* Reb. *h. l. absunt.*

99) *aber last — bestreichen.*] Reb.: accedant modo papistae, aperietur per me illorum nequitia, ego bene illos excipiam.

100) appellarunt] Reb.: vocarunt

1) *damit — abuexiret.*] Reb.: hisce fabulis et mendaciis apertis extorquerunt pecuniam ab hominibus.

2) *es bed. nur.*] *haec tantum in* Cod. *voci* significatiuum *addita sunt.*

3) *glauben*] *hoc verbum in* Cod. *omissum ipse addidi.*

4) *so wirdt — haben.*] Reb.: tunc homines illis inposturam non credent, et pecuniam prius expositam recuperare conabuntur.

5) *Ich — heist.*] Reb.: ex literis meis illis declarabo, quid sit sacrificium mysteriale.

6) multa] *ap.* Reb. *deest.*

7) D. Ge.] Cod. *omittit*: Ge.; Reb. *habet*: Du. Ge.

iactaret de sua disputatione, quem Eccius loquentem Augustae [8]) deridebat, *wie* [9]) *macht er sich also grob erfur vnnd vnerschembt*, [10]) ut suis nugis papistas confundat. [11]) *Aber das buchlein macht mich reisig, sol mich viel dinges erinneren, die in ausschoss sollen erfur komen* [*fol. 73ª*] *weil ers nicht vergessen wiel, so wollen wirs wol gedencken.* Respondit Martinus Lutherus: *Er heist mich einen wechsel balck vnnd bademagt son*, [12]) quae duo non possunt [13]) esse in eodem homine. Ille enim *ein wechsel balck ist* transmutatus, pro uero homine alius. Hic naturalis filius. *Es heist* sus *ein sawe*, Grobianus *ein schwein, es wundert mich, das du so grob magest sein.* [14]) Sed hic uidetis prudentiam Ducis Georgij. *Er wirdt so viel gewinnen, als vor Frieslandt, von dannen er seinem narren pastor eröbriget.* Ideo ei Lipsiae saepius obiecit in disputatione: ego non sum pastor *ein hierlte*, Sed sum [15]) Caesar *der grosse schatz aus Frieslandt, was hastu sonst raus bracht?* Dux Georgius *trugk einen narren in seinem wammest hienein.* [16])

Ich wiel dem Cochlaeo *auff sein buch wider mich geschrieben* [17]) *nicht andtwortten, dan er viel tzorniger werden*

---

8) **loquentem** Augustae] Reb.: Augustae loquentem
9) **wie**] *sic scripsi;* Cod.: *wt*
10) *wie — vnverschembt,*] Reb.: Iam tam impudenter procedit,
11) confundat.] *sic* Reb.; Cod.: confunderet.
12) *Aber das — son,*] Reb.: Verum iste libellus non facit equestrem, multarum rerum me memorem reddit, quae in lucem adhuc procedat, si ille obliuisci non vult, et nos oblivioni tradere volumus. Vocat me puerum subposititicm, et filium balneatricis,
13) possunt] *sic* Reb.: Cod.: possum
14) Ille enim — *magest sein.*] Reb.: Ille enim transmutatus est, hic naturalis est filius, video quod sus et grobianus sis, miror quomodo tam impudens esse poteris.
15) sum] *sic scripsi;* Cod.: cum
16) Sed hic uidetis — *hienein.*] *haec ap.* Reb. *non inveniuntur.*
17) *auff sein buch wider mich geschrieben*] *haec spectant ad huncce librum:* Sieben kopffe Martin Luthers, von acht he- | hen sachen des Christlichen glaubens, durch Doct. Jo. Eccleum. 1529. *Infra haec est figura* Lutheri septicipitis. *In fine epistolae nuncupatoriae auctoris leguntur:* Geben zu Dreßden am ersten tag Aprilis. 1529. 5 plagg. litt. A—E sign., 20 foll. non num., quorum ult. pagina vacat. 4°. *Aut ad huncce ab illo diversum:* Sieben kopffe Martin Luthers, von sieben sach | en des Christlichen glaubens, durch Doct. Jo. Eccleum. 1529. *Sub hoc titulo, qui rubro colore impressus est, eadem est figura* Lutheri septicipitis. *In fine epistolae nuncupatoriae auctoris leguntur:* Geben zu | Dreßden am .xxi. tag May im. 1529 jare. *In fine libelli est* hagnae typographi *subiuncta hac* Clausula: Gedruckt zu Dreßden durch Wolff- | gang Stöckel. 1529. 5 plagg. litt. a—e sign., 20 foll. non num., quorum ultimum vacat, 4°. (*Uterque libellus in* Bibliothecae Guelferbytanae volumine, *quod signatum est:* 236. 22. Th., *invenitur.*)

wirdt, dan so ich ihm andtworten würde, wils alleine darumb thun, das er nicht die Ehre erlange, welche er durch mein schreiben sucht. vnnd gefelt mir sonderlich wol, das er mir sieben köpff malet, aber das ist schande, das sieben köpffe nicht einen hals konnen tzu wege bringen, oder eines halses werdt sein. [18] Aiunt iuniorem Marchionem uiso hoc libro dixisse: Oho si Lutherus nunc septem [19]) capita habet, inuictus erit, quem hactenus uno capite non potuerunt uincere etc. [20]

Hactenus nullum habui Antagonistam, qui in ipso statu mecum digladiaretur. *Allzeit sein sie* [*fol. 73*[b]] *beseit ausgeloffen vnnd nicht auff dem platz bliben. Gott hat mir die gnade verliehen, das ich stedts* in statu *perharre* dicens: *davon ist der handel, hie gielts treffens, hie stehe ich, ich lauffe ihnen nicht nach, denn welcher den ander Jagt, wurdt auch müde.* [21] Ita conclusi Eccium primatum Petri probantem:

Petrus ambulauit supra [22] mare.
Mare est mundus.
Ergo Petrus est princeps Apostolorum. [23])

Ibi eum ex Bernhardo deridebam, [24]) quod Apostolos mundum appellasset, conclusus exclamabat: O uos sancti patres, uidete importunitatem, qui patris uestri Bernhardi sententiam reijcit, qui Spiritum sanctum habuit, *Do bleib ich aber stehen, lies* Bernhardum Bernhardum *sein.* [25]) et exposui. Petrus ambulauit supra [26]) mare, id est, conculcat mundum. Ita tribus horis disputaui cum Eccio claro uerbo et patrum dictis [27]) sua dicta ex patribus collecta refutans. At homo ille uanus

---

18) *Ich wiel dem C. — werdt sein.*] Reb.: Ego Cochleo in librum contra me scriptum nequaquam respondeam et eo vehementius, ad iram promouebitur, quam si illi respondeam ob hanc causam non faciam, ne ad tantos honores, quos in scriptis meis sibi acquirere putat, perueniat, et valde mihi placet hoc, quod me septem capitibus pingit, verum dedecus summum est septem capita vnum non habere collum.

19) nunc septem] Reb.: 7. nunc

20) non pot. uincere etc.] Reb.: vincere non potuerunt.

21) *Allzeit sein sie — müde.*] Reb.: Omnes proripiebant se et non persequebant, ego Deo iuuante, solus perstiti in statu dicens, de qua re agitur, hic non est ludendum, huc ego progredior, illis non insequor, ille enim qui insequitur alterum, postremo quoque defatigetur.

22) supra] Reb.: super

23) Apostolorum.] *sic* Reb.: Cod.: angelorum.

24) deridebam] Reb.: deridebant,

25) *Do — sein,*] Reb.: verum ego immotus in mea sententia persistebam, et Bernhardum, manere Bernhardum permisi,

26) supra] Reb.: super

27) dctis] Reb. *typ. err.*: pietis

exclamauit: Domine Doctor, uos semper petitis [28] principium. Aderat quidam Licentiatus iuris homo senex mihi applaudens, qui cum suam causam proponeret, Eccius uero aliena diuerat. extra causam, ibi Licentiatus respondit: *Herr gockter, ich gön euch der mühe wol, das ihr vber berge vnd thal loffet, aber hie ist der platzt, da wir treffen sollenn.* [29]) Ideo in statu persistendum est, [30]) sed ipsi habent conscientiam. *wan er harret der streiche nicht.* [31]) Errores suos confiteri nolunt. Sicut ego ingenue fateor, me in multis errasse, quae extra fidem sunt, sed in rebus fidei (Dei gratia) semper constanter docui. Econtra errores confitendi [*fol. 74ª*] sunt, quid enim tam est [32]) humanum, quam errare? *das wollen die bosse wichter nicht thun.* [33]) Arrogant sibi nomen nostrum, et diuersum docent. Quilibet conijcere potest, si conuenieremus concorditer, [34]) *so würden wir wider einander nicht schreiben.* [35]) Ergo tu Cellari scribe contra eos. et illorum technas reuela.. [36])

Ich hatte niemer mehr gemeinet, das der Emser so giefftig vnnd bose gewest were, als ich itzt sehe, er hats besser gewust, dan er geschrieben hat, als ich sehe in seinem Newen Testament, do er von nodt wegen meine translation mus gebrauchen vnnd gebraucht hat. Aber das er Hertzog Georgen gunst behielde, hat er bis weilen wieder sein gewissen ein wordt geendert, vnnd sein vnnutz geschwetz dabei in margine *geschlagen, aber wem er gedienet hat, der wirdt ihn auch itzunde lohnen.* [37]) Caesar Carolus dixit: Frater meus Ferdi-

---

28) petitis] *sic recte* Reb.: *in* Cod. *primum erat scriptum:* perditis, *cuius verbi littera* r *deinde rubro colore deleta, sed littera* d *non emendata est.*

29) *Herr — sollenn.*] Reb.: Domine Doctor, concedo tibi vt huc illucque in scriptura cursites, verum nihil facit ad propositum, hic enim est locus aggrediendi,

30) est] *a* Reb. *abest.*

31) conscientiam. — *nicht.*] Reb.: conscientiam ream, in certamine non persistunt,

32) tam est] Reb.: est tam

33) *das — thun.*] Reb.: Verum malignissimi nebulones nolunt hoc concedere.

34) concorditer] *in* Cod. *haec vox in contextu verborum omissa in margine rubro colore adscripta est h. l. interponenda.*

35) *so — schreiben.*] Reb.: tunc nos inuicem scriptis non ita pugnaremus.

36) reuela.] Cod. *calami err.:* reuola.

37) *Ich hatte niemer — lohnen.*] Reb.: Embserum adeo perfidum et maligosum fore nunquam credidissem, sicuti nunc experior, melius sciuit quam scripsit, quemadmodum in suo nouo testamento video, vbi necessitate coactus, mea translatione vsus est, verum ne gratiam D. Gregorij amitteret, ipse interdum contra conscientiam verbum mutauit, et in margine, impiam et quidem animi sui sententiam apposuit, verum illi cui seruierit, solatium illi dabit.

nandus Fabrum et Eccium magni aestimat, ***sollen sie den Christlichen glauben verteitigen?*** [38]) Nam unus indies est [39] ebrius, alter est scortator [40] et stolidus. t)

Martinus Lutherus dicebat Latomum Hispanum [41]) omnium Antagonistarum suorum fuisse constantissimum, cuius status principalis erat: Quidquid est [42]) ab Ecclesia receptum, hoc non est reijciendum. Hoc erat argumentum plausibile, quemadmodum [43] Iudaei clamabant: populus Dei, [44]) filij Abrahae, Templum Domini. Ita papistae nunc clamant: Ecclesia. Ecclesia non potest errare. ***das ist das hochste argument, damit sich die propheten vnd Aposteln geschlagen haben,*** [45]) ut Moses Deut. 32. Prouocauerunt me in eo, qui non est Deus, prouocabo eos [*fol. 74b*] in gente stulta. Item Paulus: Qui in abscondito Iudaeus est, est populus Dei. Item Esaias: Gentes sperabunt [46]) in nomine eius. Ideo [47]) Papistae sic argumentantur: Impossibile est Deum relinquere suam Ecclesiam, quia dicit: Ero uobiscum usque ad consummationem seculi. Ergo [48]) Ecclesia non potest errare. Respondeo: *das* uobiscum ***mus man wol distinguiren,*** [49]) quae scilicet sit uera [50] Ecclesia, an sint afflicta corda, an pusiones [51] illi Romani. Sadoletus homo ingeniosus et eruditus, quem papistae [52]) in numerum Cardinalium receperunt, [52]) ut contra nos scriberet. Sed nullus in eo est [53] intellectus, ut clare conspicitur in Commentario supra [54]) 54. Psalmum [u] : ***Ach lieber herrgott, hielff du,*** [55] spiritus tuus bonus [56]) deducat

38) ***sollen — verteitigen?***] Reb.: illine fidem catholicam defendere debuerunt.
39) indies est] Reb.: est indies
40) est scortator] Reb.: scortator est
41) Hispanum] *ap.* Reb. *deest.*
42) est] *a* Reb. *abest.*
43) quemadmodum] Reb.: sicut
44) populus Dei,] Cod.: populus Dei, populus Dei,
45) ***das ist — haben,***] Reb.: Hoc summum illorum est argumentum, quo se, Prophetas et Apostolos vicerunt, vt putant
46) sperabunt] Reb.: superabunt
47) Ideo] Reb.: Igitur
48) Ergo] Reb.: igitur
49) ***das — distinguiren,***] Reb.: vobiscum illud bene distinguendum est,
50) scilicet sit uera] Reb.: videlicet vera sit
51) an pusiones] *sic scripsi*; Cod.: an puserones, Reb.: an vero puserones
52) papistae ... receperunt,] Reb.: papa ... recepit,
53) in eo est] Reb.: est in eo
54) supra] Reb.: super
55) ***Ach — du.***] Reb.: Quam aliena et absurda inferat in psalmum, ach bone deus tu nobis auxiliare,
56) bonus] *a* Reb. *abest.*

t) *N. M. in* Cod.: Iudicium Caroli Quinti de Fabro et Eccio.

u) *N. M. in* Cod.: Hanc enarrationem psalmi Erasmus in Epistola quadam magnifice extollit.

nos in uiam rectam. [57]) Papistae uero superbi et indocti Ecclesiam Dei regere non sufficient, nihil enim scribunt, nihil legunt, sed sumno fastu in possessione sedentes uociferantur, Decreta patrum non esse in dubium reuocanda, non esse disputandum de decidiuis, ***sonst müsten sie allein einem iedern*** fraterculo ***auffspringen.*** [58]) Ideo [59] papa plenus daemonibus suam Tyrannidem defendit canone: Si papa etc. [59a]) Vbi clare ponitur: Si papa totum mundum, et cateruatim innumerabiles animas in mancipium gehennae duceret, attamen non esse illi contradicendum. Hoc est horribile, quod propter illius autoritatem animas nostras [60]) perdere debeamus, [61]) quas Christus suo pretioso sanguine [62]) redemit. Qui dicit: Oues, [63]) quae ueniunt ad me, non ejiciam foras. Econtra papa: sic uolo, sic impero, pereatis potius [64]) quam mihi resistatis. Ideo plenus est diabolorum papa, quem nostri principes adorant, quapropter uerbo et oratione extinguendus est.

[*fol. 75ª*] Caesar Pflug homo non insipiens praefectus Lipsiensis magnum thesaurum sibi collegit, superbe dixisse fertur Euangelio reuelato: ***Es müssen müssige Leutte sein, die sich umb solche sachen bekümmern.*** Ita Rudolff a Buna: ***Ich weis nicht, ob 5 bücher oder 6 bücher Mosi sein, darumb ich mich nicht bekümmere, wans fünff Schlosser, dörffer, Hengste tzu heuffen antreffe, wüste ich bescheidt,*** [65] sed de scriptura nemo me interroget. [66])

D. Martinus Lutherus Eccium [e]) a donis naturalibus excellentibus commendauit, eumque [67]) non serio pro papatu

57) uiam rectam.] Reb.: rectam viam.
58) ***sonst — auffspringen.***] Reb.: alias cuilibet fraterculo inseruire cogerentur.
59) Ideo] Cod. ***calami err.***: Ide
59a) canone: Si papa etc.] ***Hic canon, qui incipit a verbis***: Si papa suae et fraternae salutis negligens, ***legitur in*** Decreti Parte I. Dist. XL. c. 6. (***vide*** Corp. iur. canon. ed. Richter. P. I. p. 126 sq.). ***Quapropter in marg.*** Cod. ***adnotatum est:*** Dis: 40.
60) animas nostras] Reb.: nostras animas
61) debeamus,] Reb.: debemus,
62) pretioso sanguine] Reb.: sanguine pretioso
63) Oues] Reb.: oues meas
64) sic impero, pereatis potius,] Reb.: sic iubeo, potius peccatis
65) ***Es müssen müssige — bescheidt,***] Reb.: homines forsan erunt otiosi, qui de hac re solliciti sunt, Ita resp. a B. Nescio, an sint 5. aut 6. libri Mosi, ideo de hisce rebus non sollicitor, si de rebus ageretur ciuilibus de 5. villis, et de 5. arcibus, tunc et ego respondere et indicare possem.
66) nemo me interroget.] ***sic scripsi;*** Cod.: nemo me interrogat, Reb.: me nemo interroget.
67) eumque] Reb.: eum

e) *N. M. in* Cod.: Eccius neutralis.

pugnare, sed pro utraque parte, propter uentrem papae magis assentitur. Est enim plane porcus. *Er neme gelt vnd hielte es mit den Turcken vnnd Tattern.* [68]) nam in comitijs Augustanis dixisse fertur, cum repulsam esset passus canonicatus, qui alteri quadringentis florenis uenditus erat, iracunde erupit: *Ich kenne das babstumb wol. So ihm der Luther nicht tzu viel gethan hette*, [69]) facile assentirer. Neutralis [70]) est perniciosissimus. Nam Athenienses neutrales capite plectebant, [w]) qui utrinque [71]) gloriam quaerebant. Eccius ille in disputatione et collationibus est facundissimus et persuasibilis. in praedicando et scribendo plane friget.

Carolus a Miltiz. *des babst mutter*, [72]) superbissimus suum patrimonium sex mille florenis [73] uendidit, in Italiam [74]) pergens, apud papam altiora quaerens. *war sein* Cubicularius *gewest.* [75]) Redijt ex Italia praesumens sese me abducturum hinc in Italiam. secum afferens rosam auream Electori a papa donatam, qui habuit secum septuaginta breuia, *gleits brieffe*, [76]) tandem in legatione Episcopi Moguntini in Rheno miserrime [77]) submersus est. Emserus inuitauit Martinum Lutherum Dresdae in suam domum *x*) *fol.* 75[b]] duosque subornauit, *Ein grauen münch vnd Magister Weissestadt*, qui eum uexarent, disputantes de indulgentijs, conferendo cum eo de papistarum erroribus dicens: *Diese sache ist aus keiner gutten meinunge entsprungen.* Haec uerba postea obiecit Luthero de sua causa dixisse, ubi eum uocauit Bohemum et Hussitam. At Lutherus respondit: Errores Bohemorum non defendo, sed ideo Bohemos non contemno, *Weren die Böhmen so gar böse, so müste man keine böhmischen kese, groschen, freiczelein bei sich wissen.* At Emserus secum apud se habuit Bohemicum scortum. Ideo motus fulminauit postea in Lutherum. [78])

68) *Er neme — Tattern.*] Reb.: ipsi [*pro:* ipse] acciperet nummos et assentiretur Turcis et Tartaris,
69) *Ich kenne — hette,*] Reb.: Papatus mihi optime notus est, si modo Lutherus nimium non fecisset,
70) Neutralis] Reb.: id est, neutralis
71) utrinque] Reb.: vtriusque
72) *des b. mutter,*] Reb.: Mater papae
73) florenis] Reb.: florenorum
74) in Italiam] Reb.: in Italia
75) *war — gewest.*] Reb.: suus fuerat cubicularius,
76) *gleits br.*] Reb.: literas tuti itineris,
77) in Rheno miserrime] Reb.: miserrime in Rheno
78) Emserus inuitauit M. L. — — in Lutherum.] *haec h. l. ap.* Reb. *non inveniuntur.*
w) *N. M. in* Cod.: Atheniensium mos aduersus neutrales.
x) *N. M. in* Cod.: Emserus inuitat Lutherum ad coenam. *tzu alden dresen war sein orden* Luthe:

Mentio fiebat Georgij Wicelij amarulentissimi apostatae. quem in tumultu [79]) Thuringicae seditionis mortis reum Martinus Lutherus liberauit, et pastorem Ecclesiae Nmecensis confirmauit, qui iterum deficiens, omnes articulos confessionis Augustanae [80]) impugnaret, mirisque calumnijs blasphemaret. Respondit Martinus Lutherus: Ideo eorum libros non lego, qui tanta amarulentia et blasphemia contra uerbum et propriam conscientiam scribunt, neminem aedificantes, sicut et Cochlaeus argumentatur: Articulus de trinitate in scriptura nusquam [81]) est expressus, et tamen creditur. Ergo et humanis traditionibus extra uerbum est credendum. Wicelius plenus est errorum et blasphemiarum sine fine, et tamen in honore uersatur, iam laudans [82]) aduersarios nostros, Iacobum Schenck et Ioannem Agricolam nobis in opprobrium, quasi recte docuissent hominem semel conuersum non posse amplius peccare, sed quidquid faceret, bonum esse. [83]) *Aber es ist S. Paulo nicht anders ergangen.* [84]) Faciamus mala, ut eueniant bona. Oremus contra illorum blasphemias. *fol. 76a*] cumque audiret Wicelium a Lipsiensibus uocatum, propterea quod ex [85]) insaturabili odio, Euangelium cauillaretur. Respondit Martinus Lutherus: Habete patientiam, pessimus ille nebulo, et *αὐτοκατάκριτος*, [86]) seipsum iudicans, non est dignus, ut illi respondeatur. Nouit enim se defendere causam iustissimam contra suam conscientiam. [87]) Ingratissimus nebulo, reus mortis, [88]) nostro beneficio seruatus et honorifice prouisus, non [89]) soluit praemium, habebit suum iudicem certissime, *wolt nicht gros gelt nemen eines einigen büchleins wider ihn tzu schreiben*, [90]) talis nebulo non est timendus, sed contemnendus. *Er wirdt sampt allenn papisten mit seinem schelten vnnd lestern nicht viel gewinnen noch ausrichten.* [91]) Nos hoc agere debemus, illis blasphemantibus, debemus ta-

---

[79]) tumultu] *sic* Reb.: Cod.: seditione
[80]) conf. Aug.] Reb.: Aug. conf.
[81]) nusquam] *sic* Reb.: Cod.: nunquam
[82]) laudans] Reb. *typ. err.*: ludans
[83]) esse.] *sic scripsi*; Cod. *et* Reb.: esset.
[84]) *Aber — ergangen.*] Reb.: verum sancto Paulo non aliter euenit,
[85]) ex] *a* Reb. *abest.*
[86]) αὐτοκατάκριτος,] *sic scripsi*; Cod.: αὐτοκατάκριτος, Reb.: ἀυτοκατακριτος
[87]) contra suam conscientiam.] Reb.: qui contra suam conscientiam agit.
[88]) reus mortis,] Reb.: mortis reus,
[89]) non] *sic* Cod.: Reb.: nunc
[90]) *wolt nicht — schreiben,*] Reb.: ego magnam summam pecuniae non sumerem, vt vnicum librum contra illum in lucem aedere permitterem,
[91]) *Er wirdt — ausrichten.*] Reb.: ipse et omnes papistae, cum eorum cremationibus non multum lucrentur, nec rem aliquam praeclaram efficerent.

cere, orare et benedicere, *vnnd nicht holtz tzum fewer tragen.* [92]) Meum igitur consilium est, eiusmodi impijssimis hominibus nihil respondere. Cum iterum diceretur, Wicelium esse Lipsiam [93]) receptum, respondit Martinus Lutherus: Gaudeo eum ibi esse quasi in muscipula captum, [94]) quia ipse est plenus pessimarum opinionum, quas traxit ex Campano *nider lender*, [95]) qui omnes Euangelistas carpsit, *sie hetten nichts recht geschrieben.* [96]) si erumpet, suum praemium habebit. Nam Campanus *y*) scripsit librum hoc titulo: Contra omnem post Apostolos mundum. *Es ist viel auff einem biessen gefast*, qui nunc diminutus est capite. [97])

Wicelius *aber helt hinder dem berge, drumb sindt seine predigten so kalt*, [98]) frigide docet, quia non audet proferre, *gehet wie ein gespantter hase*, [99]) *z*) timet auditorum iudicium, eius oratio non est libera, sed carcere ligata. Oratorum [100]) autem uerba, qui alios mouere debent, [1]) debent esse optima et liberrima, syncere docentes. At [2]) isti semigraeculi [*fol. 76b*] et arrogantes ingenio faciunt, [3] sicut Carolostadius cum suo τοῦτο fecit [4]) per αὐτός. Summa, Spiritus docet, non lingua, sed lingua adiuuat spiritum, sine quo uerba sunt uana, quae fiunt rebus, non res uerbis. Sicut Imperatori Sigismundo accidit in Concilio Constantiensi, ubi dixit: Nolumus habere Schismam. [5]) Orator uero dixit: Non Schismam, [5]) sed Schima. [5]) Ille econtra: Si sumus Dominus iurium, id est, rerum, multo magis Grammatices, id est, uerborum. Sed papistae eum captiuarunt. *Er must einen diakon rock antziehen, vnnd das Euangelium lesen in der Christmesse.* Et ita omnis

92) *vnnd — tragen.*] Reb.: nec lignum ligni opponere [*pro:* igni apponere].
93) esse Lipsiam] Reb.: Lipsiam esse
94) captum,] Reb. *typ. err.:* captam,
95) *nider lender,*] Reb.: germano inferiori,
96) *sie — geschrieben.*] Reb.: quasi nihil certe scripsissent,
97) *Es ist* — capite.] Reb.: nimium certe una voce assumptum est, qui nunc diuinitus est capite plectendus.
98) Wicelius — *kalt,*] Reb.: Wicelius aperte non loquitur veritatem, ideo conciones suae adeo frigidae sunt,
99) *gehet — hase,*] Reb.: tanquam lepus ligatus incedit,
100) Oratorum] Reb.: Oratoris
1) debent,] Reb.: vult,
2) At] Reb. *male:* ad
3) faciunt] Reb.: vocant
4) fecit] Reb.: facit
5) Schismam . . Schismam . . Schisma.] *sic scripsi;* Cod.: σχημαμ.. σχησμαμ . . σχησμα.

y) *N. M. in* Cod.: Campanus infra fol. 222. (*cuius loco scribendum erat:* Campanus infra fol. 230a med. — 232a extr., *quae* Rebenstockius *mutato capitum ordine exhibet* T. II. fol. 31a—33a).

z) *N. M. in* Cod.: Prouerbium Luthero usitatum.

imperator factus est Ecclesiae Romanae diaconus, Rex uero Romanorum subdiaconus. Mox miser imperator factus est infoelicissimus contra Turcam et Germanos, regnum Bohemiae corruit plane uastatum, quod olim erat celeberrimum, ita ut Ladislaum optimum regem interficerent, et pellionem, militem strennuum, auum Ducis Girsing eligerent in regem. Tandem Mathiesco rege defuncto Bohemiae regnum cessauit. [6]

Georgij [7]: Wicelij Tesserathecae [8]) afferebantur Martino Luthero, quibus papam et Lutherum conciliare uoluit mera [9]) arrogantia. Dixit Martinus Lutherus: *Wenn das* Wicelius *bei dem babst kan tzu wege bringen,* [10]) tunc a parte nostra plus illi concedam quam exigunt, istae propositiones 28 non adeo ex deuotione quam ex pauore sunt conflatae. Nam Lipsienses fortassis [11]) nolunt gratificari Duci Georgio, qui alioqui Euangelium odio habent, *dan diese lehre ist nicht angenehme fur die Leipsischen wucherer.* [12] Studiosus quidam, nomine Lemnius, [13]) poëta impudentissimus, poëma edidit, quod Martino *fol. 77a*] Luthero offerebatur, in quo scripto non pepercit sexui uirginum et matronarum, conductus a papistis, Euangelij doctrinam blasphemauit. Dicebat Martinus Lutherus: Mendacijs et clamore contra nos agunt papistae. Ideo Christus consolatur: Beati, cum maledixerint uobis homines, gaudete et exultate etc. *solche bucher, die Vincel, Löffel, Tölpel, Lemnius schreiben, sollen mich nicht blode machen.* [14] Sed contra Lemnij epigrammata obscoenissima, iam fugitiui, Ecclesiam

---

6) Sicut Imperatori Sigismundo — — cessauit.] *haec h. l. ap.* Reb. *non leguntur.*

7) Georgij] Reb. *male:* Gergorij

8) Tesserathecae] *sic scripsi*; Cod.: Tessaradecae; Reb.: Thessaratheca — (*In* Ge. Th. Strobelii *dissert.:* »Etwas von Georg Wicels Leben, und Schriften.« *quae exhibetur in eius libro:* Beyträge zur Litteratur beſonders des XVI. Jahrh. Bd. II. St. 1. Nr. VI. p. 209—271. *nullum inveni librum illo titulo inscriptum.*) — *Conf.* libr. Luther's Tiſchreden herausg. v. Förſtemann u. Bindſeil. T. III. p. 278—281. T. IV. p. 23 sq.

9) mera] *sic* Reb.: Cod.: mero

10) *Wenn — bringen,*] Reb.: Si Wicelius apud Papam hoc efficere potest.

11) fortassis] *a* Reb. *abest.*

12) *dan — wucherer.*] Reb.: haec enim doctrina Lypsensibus foeneratoribus non est grata.

13) nomine Lemnius.] Reb.: Lemnius nomine — (Vide Strobelii dissert.: »Leben und Schriften Simonis Lemnii,« *quae legitur in eius libro:* Neue Beyträge zur Litt. beſ. des XVI. Jahrh. Bd. III. St. 1. Nr. I. p. 3—156.) — *Conf.* Lutheri colloquia german. a Foerstemanno meque edita T. III. p. 275—277.

14) *solche — machen.*] Reb.: Hi libri a Wicelio, Cochlaeo, Tolpellino et Lemnio scripti nihil omnino me debilitare debent.

publicis [15] concionibus hortatus est. Videtis fratres, quam [15a] nos petat Diabolus, [16] qui omnibus aduersarijs sumus scopus, quibus contradicitur, ad [17] hoc assuefieri debemus. Nebulones istos papistae clam [18] alunt apud nos non discendi, sed exploraudi gratia, quo nos impugnent, sed cum nos praedicamus hunc Dominum [19] Christum, ipsi nos insectantur, ut leo rugiens, quapropter non turbemini in istis, praecipue cum Christus nos admonet: si essetis de mundo, mundus quod suum est diligeret. Sed mementote uos [20] non meliorem fortunam habituros, quam Christus paterfamilias habuit. Videtis, quod iste nebulo, *der lecker* [21] nobis detraxit, aduersarios nostros laudando, sanctos Episcopos uocat, sed nolumus, ut posthac in hac schola suum stylum [22] exerceat. Papistae nostrum sanguinem cupiunt, iurati contra nos proditores alunt. Sicut latro ille Hallensis multum Germaniae prodesse posset, sed quia papae iurauit, doctrinam nostram, quam confitetur ipse ueram, damnat. Nam [23] ferre non possunt, ne consilia ipsorum intereant, et cum pessimi sint, meliora monentem [24] sequi nolunt, [25] non alia de causa moti, quam quod nos miseri sumus, [26] ipsi uero potentes et magni. Scitis *fol. 77b*] Salomonem dicere: Qui iustificat impium, et condemnat [27] iustum, abominabilis est uterque [28] coram Deo et hominibus. Nos ideo hic sumus, praedicamus et loquimur, [29] ut aduersemur papistis, neque in perpetuum tacebimus, iustificando papam. [30] Si hoc audire nolueris, discedas hinc Halam, pereas cum impijs. Principes seculares non tam [31] sunt decepti, ut ipsi Episcopi, qui papae iuramento sunt obligati, ideo illos pronuntiamus aduersarios et hostes religionis, ut res ipsa loquitur. Qui uero suis uer-

---

15) publicis] Reb.: in Publicis
15a) quam] Reb.: quomodo
16) petat Diab.] Reb.: Diabolus petat,
17) ad] *sic* Reb.; Cod.: At
18) papistae clam] Reb.: clam Papistae
19) Dominum] *sic* Reb.: Cod.: hominem
20) uos] Reb.: nos
21) *der lecker*] *a* Reb. *absunt.*
22) in hac schola suum stylum] Reb.: suum stylum in hac schola
23) Nam] Reb.: nostra
24) meliora monentem] Reb.: monentem meliora
25) nolunt] Reb.: volunt
26) sumus,] Reb.: simus,
27) condemnat] *sic* Reb.: Cod.: contemnat
28) uterque] *ap.* Reb. *deest.*
29) praedicamus et loquimur,] Reb.: loquimur et praedicamur,
30) papam.] Reb.: Papa.
31) tam] Reb.: tantum

sibus et scriptis eos [32]) extollunt, nihil faciunt, quam quod Euangelium laudent, [33]) et rursus uituperent, [33]) irridentes nos et Ecclesiam nostram. Facile credo hic multos [34]) esse speculatores, quos nihil curamus, audiant nos et obseruent, publice enim profitemur, disputent econtra. Sed quod ita nos decipere uolunt, et laudare hostes nostros, [35]) non patiemur, sufficit eos hic inter nos uiuere, ut speculatores nequissimos. Sed illa encomia Episcoporum gladio uitam nostram petentium, et animas mendacijs occidentium, ab illis scribi [36]) non patiemur. Nam Salomon inquit: Pereat impius et peruersus laudator. Haec ideo dico, ut sciatis, quod nos ad hoc uocati simus [37]) in lucem, ut Petrus inquit, [38]) in qua Christum confiteamur. Cum igitur habeamus [39]) tantos hostes, diabolum et illius asseclas nos persequentes intus et foris, tolerandum est. Perfer et obdura, proderit dolor hic tibi [40]) olim. Christus est scopus, qui petitur, sed non omnes tangunt scopum hunc, [41]) maneamus [42]) nos constantes illis pereuntibus. *vnnd last das röchlein verrichen*, [43]) et cauete illorum praua colloquia. Hanc exhortationem habuit Martinus Lutherus in templo, in die Trinitatis, euulgato publice suo mandato typis excuso [44]) contra calumnias Simonis Lemnij. *fol.* 78ª] Dicebatur de quodam insigni papista, qui lucrifactus Euangelio, religioni nostrae accessisset. [45]) Respondit Martinus Lutherus: Tales optimi sunt, qui docere et pugnare possunt contra errores expertos, non temere currunt, sed utrimque exercitati fiunt pugnaces. Talis fuit S. Paulus, qui acerrimus fuit Pharisaeus. Tandem Christum optime et syncerissime docuit contra omnem Iudaismum et legis iustitiam. Neutrales uero, qui uentris [46]) causa loquuntur, ineptissimi sunt, sicut fuit Faber Constantiensis, qui Spirae in Comitijs publica concione haec uerba effudit: *Ehe ich den Lutherischen glauben wolt annemen, so wolt ich lieber den turckschen gott annemen, dan*

---

32) eos] Reb.: illis
33) laudent, .. uituperent,] Reb.: laudant, .. vituperant.
34) hic multos] Reb.: multos hic
35) nostros] *ap.* Reb. *deest.*
36) scribi] *sic recte* Reb.; Cod.: scribere
37) simus] Reb.: sumus
38) ut P. inquit] Reb.: (vt P. inquit)
39) habeamus] Reb.: habemus
40) proderit dolor hic tibi] Reb.: labor hic tibi proderit
41) scopum hunc,] Reb.: hunc scopum,
42) maneamus] *sic* Reb.: Cod.: moneamus
43) *vnnd — verrichen,*] Reb.: et contemnamus hunc fumum.
44) euulgato publice — excuso] Reb.: euulgata et publice excussa
45) accessaset.] Cod. *male:* accedisset.
46) uentris] Cod. *calami err.*: ventri

die turcken halten noch Ceremonien mit fasten, beten vnnd andern gutten wercken. [47] Respondit Martinus Lutherus: Vereor, ne cum Caipha prophetauerit, ut uelis nolis, cogaris fidem Turcarum suscipere, antequam ad cognitionem ueritatis [48]) peruenias. [49])

MORTES PAPISTARVM. *) [50])

Pauci praesentia Dei miracula obseruant. Videte, quomodo Papistae intereant. Episcopus Treuirensis post coronationem Ferdinandi, summo pauore ex uno haustu mortuus est. Ernestus Comes Mansfeldensis, qui summo zelo Caesare aduenient[e] [51]) acclamauit: Saluator uenit, importune dicens, [52]) cum audiret canere psalmum: [53]) *Ein feste burck ist vnser gott* etc. *Ich wiel die burck helffen verschiessen, vnnd wil wider den Luther in dem kriege ersterben.* [54]) Hic in triduo mortuus repertus est.

Comes de Werttenbergk [55]) insignis aduersarius Augustae in comitijs subitanea morte perijt.

Doctor Matthias, filius Henningij, qui primitias suas Erphordiae ante comitia celebrauit, ad exemplum papisticae [*fol.* 78[b]] ueritatis, misere est mortuus. [56]) Nam Erphordienses tria eius scorta cum ipso in lupanar [57] ducentes, in eius [58]) conspectu conspurcarunt, *fureten ihn in einem langen mantel mit hienein*, [59]) et eodem anno moerore confectus est et consumptus. [60])

---

*) Reb. I, fol. 85[b] lin. 14. — fol. 87[a] lin. 7. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 282 sqq. cap. 29.

47) *Ehe ich — wercken.*] Reb.: Priusquam ego fidem Lutheranorum profiterer, crederem prius in Deum Turcarum, Turcae enim ieiunant, orant, et multa bona opera praestant.
48) cognitionem ueritatis] Reb.: veritatis cognitionem
49) peruenias.] *sic* Reb.: Cod.: peruenies.
50) Mortes Papistarum.] Reb. *habet hanc inscriptionem:* Mortes et interitus aliquot Papistarum.
51) Caesare aduenient[e]] *sic* Cod.: Reb.: Caesari aduenienti
52) S. uenit, importune dicens,] Reb.: S. venit oportune, dicens:
53) canere psalmum:] Reb.: Psalmum canere,
54) *Ein feste — ersterben.*] Reb.: Deus nostrum refugium, ego hoc firmum aedificium Bombardis frangere, et in bello contra Lutherum primus esse volo.
55) de Werttenbergk] Reb.: de Werdenburg
56) est mortuus.] Reb.: mortuus est.
57) lupanar] *sic scripsi*; Cod.: Lupinar, Reb.: lupaner
58) eius] Reb.: omnium
59) *fureten — hienein,*] Reb.: et illum induto pallio introducebant.
60) confectus est et consumptus.] Reb.: consumptus est.

Item cancellarius Treuirensis, Caesar Pflug, etc. [61] omnes mortui sunt sine crux et sine lux. Ita alijs accidet. [62]) Dux Georgius non ita peccat, cui res est seria, non iocosa.

Nobilis quidam papista Asman Ziegler paucis diebus mortuus desperasse dicitur, et in agone ferociter haec uerba dixisse: *teuffel do hastu meine seele.* Respondit Martinus Lutherus: Horrenda sunt exempla irae diuinae prius etiam experta. Nam praefectus quidam Venetorum cum obsideret urbem quandam et ante expugnationem moriturus, horrendas blasphemias effudit in Deiparam Virginem putanam, *schalt sie mit der grossen* etc. *vnd S. Petern mit den grossen* etc.

Item alius Italus moriens: mundo opes, uermibus corpus, sathanae animam commendo. Maxime enim sunt blasphemiae in Italis, quorum mores Erasmus optime nouit, quem Itali non excitant, ne crabronem illum prouocent. *Er würde ihnen solche stück fein wissen furtzuhaltenn.* [63])

Nihil iniustius est [64]) arrogantia hominis ignaui, [65] *Wan einer ein dinck nicht kan noch weiss, vnnd wils dennoch konnen.* [66]) Ita Papistae meis utuntur uerbis ad suum propositum contra me. Sicut Lipsiensis ille concionator meam Postillam praedicauit contra me, qui a Deo ita punitus est, ut in ambone, [67] Dominica post Nat. [68] Christi apoplexia tactus sit, cum assereret operum iustitiam ex historia Hannae, locus, tempus, persona, et uerba iram Dei in illo declarant, [69] *das der man auff diese tzeit auffm predigtstul vber dieser materia geschlagen sei.* [70]) [*fol. 79*[a] Ita Magister Adamus Budissina scripsit Witebergam urbanum quendam ab Euangelio defecisse, et factum esse pastorem in Kunewalde, qui impudenter contra Dei uerbum [71]) blasphematus sit, execrans sese, si illam Lutheranam doctrinam [72] approbaret, fulmine prosternendum esse. Eo ipso die tempestas ualida uenit. Is consternatus

---

61) etc.] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
62) accidet.] Reb.: accidit.
63) Dux Georgius non — — — *furtzuhaltenn.*] *haec h. l. ap.* Reb. *non inueniuntur.*
64) est] *ap.* Reb. *deest.*
65) hominis ignaui] Reb.: in homine ignauo,
66) *Wan — konnen.*] Reb.: si quis rei alicuius ignarus est, et tamen doctissimus omnium videri vult.
67) ambone] ambo, *vox mediae et infimae latinitatis, significat* pulpitum, tribunal Ecclesiae, ad quod gradibus ascenditur.
68) Nat.] *sic* Reb.; Cod.: natalis
69) in illo declarant,] Reb.: significabant, et in illo declarabant,
70) *das der — sei.*] Reb.: hominem illum apoplexia in suggestu tactum esse.
71) Dei uerbum] Reb.: verbum Dei
72) Luth. doctr.] Reb.: doctr. Luth.

suorum uerborum [73] memor, accurrit [74]) in templum, ***hat lassen tzum wetter leutten,*** [75]) orans ante summum altare, fulmine tactus est usque ad syncopen, [76] recreatum [77]) aliquo modo, domum ducere uoluerunt, ibi inter ductores in coemeterio [78]) secundo fulmine ictus est, ***oben tzum haupte hinein vnnd vnden tzum geschefftе wider aus, vnnd gar versenget.*** [79]) Haec sunt irae Dei signa, [80] sed mundus neque iram, neque misericordiam Dei respicit [81]) ***Es seint tzeichen tzum Jüngsten tagē.*** [82])

Philippus Melanthon historiam recitauit, quae Brettae in patria sua facta fuerat, ubi puella de turri delapsa incolumis permansit et illico in altum respexit metuens ne pater uidisset. Respondit Martinus Lutherus: ***da ist kein teuffel gewesen, sondern ein Engel Gabriel.*** [83]) Ita parochus quidam in Frideburg [84]) in Marchia prope Franckfordiam, Euangelium ante nouem annos publice calumniatus est, ***do die schweis krankheit regirtte,*** [85] dixit Deum nouissimis [86]) plagis mundum punire, ***dan sie hetten neuen glauben vnnd falsche lehre.*** [87]) Ideo deberent in obedientia matris [88]) Ecclesiae permanere, et constituit [89]) proximum diem, quo supplicationibus et litanijs processiones [90]) habere uellet, contra hunc morbum, eodem die pastor mane mortuus est, et processio [*fol. 79*] facta est funebris. Respondit Martinus Lutherus: Talia exempla essent digna obseruatione, ubi uidemus potentiam Dei praestantissimam.

Anno 26. [91]) Monachus quidam in concionibus Apostolum

---

73) suorum uerborum] Reb.: verb. suorum
74) accurrit] Reb.: currit
75) ***hat — leutten,*** ***haec ap.*** Reb. ***non leguntur.***
76) tactus est usque ad syncopen (Cod. ***male:*** sincopin),] Reb.: tactus in συγκοπήν incidit,
77) recreatum] Reb.: recreatum deinde
78) coemeterio] ***sic scripsi;*** Cod.: Cemiterio, Reb.: caemiterio
79) ***oben — versenget.***] Reb.: per verticem capitis inferius exiit per pudenda, et tandem funditus interijt.
80) sunt irae Dei signa,] Reb.: irae Dei signa sunt,
81) mundus neque iram — Dei respicit,] Reb.: neque iram — Dei respicit mundus,
82) ***Es seint — tage.***] Reb.: sunt signa quae diem nouissimum indicant.
83) Philippus Mel. — ***Gabriel.***] ***haec h. l. ap.*** Reb. ***non leguntur.***
84) Ita parochus quidam in Frideburg] Reb.: Item Parochus in Fridenberg
85) ***do — regirtte.***] Reb.: cum regnabat morbus Anglicus,
86) nouissimis] Reb.: nouis
87) ***dan sie — lehre.***] Reb.: haberent enim nouam fidem et nouam doctrinam.
88) matris] Reb.: veteris
89) constituit] Reb.: conspicuit
90) processiones] Reb.: processionem
91) Anno 26.] Reb.: Item Anno 26.

Paulum spermologum et mendacem appellauit, illi non esse credendum, quia dixisset: Gaudete cum gaudentibus. Ille mox extinctus est. Doctor quidam Silesius [92]) acerrimus Papista in Academia Regiomontana in disputatione hoc argumentum protulit: Testamentum humanum non licet mutare, multo minus diuinum. Coena Domini sub utraque specie est testamentum [93]) Dei, ergo [94]) non mutandum. Cumque iam finis esset disputationis, exiens ciuitatem cum quodam ciue optimate, dixit: Placetne tibi mea disputatio? [95]) Optime, inquit ille, [96]) et leniter tangens scapulas illius dixit: Seruus sciens uoluntatem domini duplo uapulabit. [97]) Postridie Doctor ille subitanea morte perijt

ROMA. *)

Praesentibus Licentiato Liborio Magdeburgensi [97a]) et Magistro Georgio Spalatino Martinus Lutherus dicebat: *Weil mich euser herrgott in das scheutzlich vnnd hesslich geschefft wider den bapst tzu schreiben bracht hat, wolt ich nicht viel gelt dafür nemen, das ich* Romam *nicht gesehen vnd gehort het, ich müste mich sonst immer besorgen, ich thete ihnen gewalt.* [98]). Sed quae uidimus, loquimur et testamur.

Bembus, uir doctissimus, cum Romam bene considerasset, dixit, Romam esse sentinam pessimorum hominum et totius orbis. Et alius scripsit:

Viuere qui sancte uultis, discedite Roma,
Omnia hic licent, non licet [99]) esse probum.

Fuerunt ante tempora Euangelij euulgati saepius, qui [100]) illius malitiam perstrinxerunt, sententijs et carminibus taxan-

*) Reb. I, fol. 87a lin. 8. — fol. 90a lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 684 sqq. cap. 77.

92) Silesius] *sic* Reb.; Cod.: Schlesiacus
93) testamentum] *sic* Reb.: Cod.: sacramentum
94) ergo] Reb.: igitur
95) mea disp.?] Reb.: disp. mea?
96) ille] *a* Reb. *absest.*
97) uapulabit.] Cod. *male:* uapilabit,
97a) Magdeburgensi] Reb.: Magd.: Cod.: Medeburg. — *Conf.* Lutheri colloq. germ. a Foerst. et me edita IV. p. 684.
98) *Weil mich — gewalt.*] Reb.: Quia a Deo opti. max. ad hoc negotium horrendum contra Papam calamum dirigere, et errores suos verbo Dei refutare, sum vocatus, non sumerem certe magnam summam pecuniae, quin Romam vidissem, alias semper starem in periculo et timore, me illos iniuria afficere, et vi quadam cum illis agere.
99) licent, non licet] *sic scripsi;* Cod.: licent, non libet, Reb.: licet, non licet
100) qui] Cod. *male:* quae

tes. Versus: amor [1] mundi caput est et bestia terrae. Et ipsa Roma [*fol. alter.* 79a] [2] ut Ludouicus Minorita, et Egidius Augustinianus [3] et alij pij praedicatores experientia testati [4] sunt. Fundamentum inferni appellata est, sed nomen Papae est: Noli me tangere. *Man hat balde die strapkorde* [4a] *mit ihnen gehandelt,* [5] Et duo praedicatores inuenti sunt mane excisis [6] linguis insertis in culum ipsorum. [7]

Deinde recitauit historiam de Iudaeo quodam, qui Christianam religionem recipere [8] uoluit, sacerdoti confessus petens se prius Romam uisurum, et caput Christianismi inspecturum, antequam baptizaretur. Cuius propositum cum sacerdos obnixe conaretur impedire, timens, ne scandalis Romae conspectis absterretur. Iudaeus uero Romam profectus, cum satis horrenda et scandalosa ibi [9] uidisset, ad sacerdotem redijt, et baptizari petijt, dicens: *Nun wiel ich gerne der Christen gott anbeten,* [10] quia satis propitius est. *Kan er solche büberey tzu Rom erleiden,* [11] facile potest omnia scelera mundi [12] ferre. Nam noster Deus satis iratus est, qui nos populum suum uarie cruciauit.

Martinus Lutherus narrauit de situ Romae, quam quatuor hebdomadibus cum summo periculo perlustrasset, et illum locum esse *das altte Roma.* Nam celeberrima aedificia a Gottis plane esse diruta. In monte Capitolino esse monasterium Minoritarum. Montem Tarpeium dixit altiorem Auentino, Capitolino, Quirino. Deinde dixit de structura theatri, cuius muri et fundamenta adhuc adessent, esse rotundam figuram et structuram fere quindecim gradibus gradatim in circuitu

---

1) amor] *haec vox in* Cod. *rubrâ lineâ subnotata est, et supra eam rubro colore adscripta explicatio:* id est Roma
2) *Is qui foliorum numeros adscripsit, numerum* 79 *duobus foliis seu sequentibus inscripsit; quapropter* folium alterum eodem numero 79 instructum *a praecedenti folio* 79. *sic distinguo.*
3) Augustinianus] Reb. *male:* Augustianus
4) testati] Reb. *male:* testata
4a) *strapkorde*] *haec vox derivata a v.* strappare (*i. e.* sursum deorsum agitare) *et* chorda, *significat* tormentorum speciem (pendulas, trochleas tormentorum). *Conf.* Luth. colloq. germ. a Foerst. ed ma edita IV. p. 695. nota 6.
5) *Man hat — gehandelt,*] Reb.: Nam qui mala loquuntur, Papa illos suspendio perire oportet.
6) excisis] Reb.: praecisis
7) insertis in culum ipsorum.] Reb.: et in culum insertis.
8) recipere] Reb.: suscipere
9) ibi] *ap.* Reb. *deest.*
10) *Nun — anbeten,*] Reb.: Nunc demum Christianorum Deum adorabo,
11) *Kan er — erleiden,*] Reb.: Si tanta scelera quae Romae ferre potest,
12) scelera mundi] Reb.: mundi scelera

deuatis, capacem esse ducentorum millium hominum. Postea fuit de coemeterio Calixti, in quo multa millia martyrum essent sepulta. [13]) Roma ter est [14]) expugnata a Germanis, *fol. alt. 79b*] Longobardis, Gottis et Vandalis. Ita et [15]) Papa hodie impugnatur. Nam ciuitas, quae hodie cernitur, plane est [16] cadauer priorum monumentorum. *do itzundt heuser stehen, sint tzuuor die techer gewest, so tieff liget der schut,* [17]) quod facile apparet uersus Tiberim, *do sie tzuen Landes knecht spisse hoch schut hat.* [18]) Habet nunc suam pompam, papa ornatissimis equis praecedentibus triumphat, et sacramentum in equo [19]) ornato uehit, nihil ibi laudandum, quam consistorium et Curia Rotae, ibi in causis optime [20]) proceditur. *Es hat aldo ein trefflliches hart regiment,* [21]) ubi iudex qui Patasell dicitur, trecentis ministris circumit. *noch ist ein stuotes leben, wesen vnnd morden do.* [22]) Nam ubi uerbum Dei floret, ibi etiam est concordia sine legibus.

Anno 1527. Roma capta est per exiguum exercitum a Duce de Borbon, [23]) in loco munitissimo. Cum Romani et ipse Papa securi essent, ac in templo, quo uix effugit [24]) Papa, tam densa fuit [25]) nebula, ut hostes facile [26]) murum transcenderent. Cardinales spoliarunt, papam captum 300000 ducatis sese liberantem dimiserunt, egregiae Bibliothecae perierunt, *die Copisterey worden pferde streuen.* [27]) Multi Romani miserrime tunc perierunt, exceptis qui erant Caesariani, et Columneser, Vrsiner, [28]) prior Caesariana, altera inimica [29]) exteris adhaeret. Paulus Papa fuit Vrsinus, *der*

---

13) Mart. Lutherus narrauit — sepulta.] *haec h. l. ap.* Reb. *non inveniuntur.*
14) est] *a* Reb. *abest.*
15) et] Reb.: a
16) plane est] Reb.: est plane
17) *do itzundt — schut,*] Reb.: In quo loco iam sunt instructa aedificia, ibi antea tegmenta fuerunt, tantam profunditatem vallum habet,
18) *do sie — hat.*] Reb.: quo in loco vallum vrbis longitudine duarum lancearum in altum erectum est.
19) sacramentum in equo] Reb. *male:* sactamentum, in quo equo
20) optime] Reb. *typ. err.:* optima
21) *Es hat — regiment,*] Reb.: valde seuera et dura habetur ibi gubernatio,
22) *noch ist — do.*] Reb.: Attamen Roma est vera spelunca latronum.
23) Borbon,] *sic* Reb.; Cod.: barbon
24) effugit] Reb.: effugeret
25) fuit] Reb.: erat
26) facile] *sic* Reb.; Cod.: faciles
27) *die C. — streuen,*] *Idem ap.* Reb. *non leguntur.*
28) Caes., et Columneser, Vrsiner,] Reb.: Caesariani et Columneser, quod fatale malum est huic ciuitati. Sunt autem Romae quae nationes et progenies celeberrimae, inter se inimicissimae, Columneser, Vrsiner,
29) inimica] *sic* Reb.; Cod.: minima

itzige auch. [30]) Dixitque [31]) de thermis Diocletianis, quarum aquaeductus fuit per 25 miliaria germanica ex Neapoli, [32]) in domum egregie constructam, ibi fuerunt diuitiae mundi, ubi fecerunt quidquid libuit.

Magnitudo Romae in spatio, sicut ego uidi, est fere totum miliare in quadratura, *so weit als von Wittenberg kegen Poltersberg,* [33]) quilibet considerare poterit, quanta fuerit circumferentia in circuitu. Legit deinde ex historijs numerum ciuium Romanorum 20 annis ante Christum natum [*fol.* 80ᵃ] *ein vnnd viertzig mal hundert tausent bürger.* [34]) Postea non longo tempore iterum numeratos, *neuntzig mal hundert tausent. das solt Ja ein volck sein,* [35]) si uerum est. Deinde dixit Licentiatus Magdeburgensis, [36]) *das* Roma *nochmals* 500000 *vermocht,* Venetiae 300000 *schorstete,* [37]) Erphordia *achtzehn tausent schorstete,* [38]) Norimberga est uix dimidia Erphordia.

Miror, quomodo Romanum [39]) imperium ita crescere potuerit sine Dei [40]) agnitione, et in extremis necessitatibus bellorum. Nam in bello Punico contra Carthaginenses, *da stunden die ochsen am berge.* [41]) Carthago enim erat celeberrima urbs [42]) in Aphrica, maritima, *am mehr gelegen,* [43]) potentior Roma et Venetijs, sub cuius ditione erant omnes insulae mediterraneae, Corsica, Sardinia, Sicilia, et Hispania tota, eratque uictorijs celeberrima, ideo lingua Punica et Chaldaica dicitur Carthago, id est, domus Dei. Si Hannibal tunc uicisset Romanos, Chaldaica et Punica lingua nobis [44]) nunc esset sicut [45]) latina. Sed Carthaginensibus uictis regnum

30) *der itz. auch.*] Reb.: sicuti et ille qui iam regnat.
31) Dixitque] Reb.: Dixit quoque
32) Neapoli] Cod.: Neapolis
33) *so weit — Poltersberg,*] Reb.: tantam habet longitudinem, quantam Witeberga distat a Baltersdorff,
34) *ein — bürger.*] Reb.: 4100000 ciues,
35) *neuntzig — sein,*] Reb.: ciui inuenti sunt 900000 ciuium, est certe magna multitudo populi
36) Magdeburgensis] *sic scripsi;* Cod.: Magdeburg
37) *schorstete*] *proprie* fumaria, *h. l. i. q.* aedificia (*conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 686.)
38) Licent. Magd. — *schorstete,*] Reb.: Licen. Liborius, Romani et hiace temporibus in te habere 500000. viros. Venetiae 300000. foros. Erphordia 18000.
39) Romanum] Reb.: Romanorum
40) Dei] *a* Reb. *abest.*
41) *da — berge.*] Reb.: tum temporis tauri in monte stabant.
42) urbs] *ap.* Reb. *deest.*
43) *am m. gel.*] Reb.: iuxta mare sita.
44) nobis] *ap.* Reb. *deest.*
45) sicut] *sic recte* Reb.; Cod.: sic

Romanum crescere coepit in infinitum, sicut Virgilius scribit: Imperium sine fine dedit. [46]

Iulius Caesar nunquam cogitasset Romam tale futuram cadauer, [47]) sed Scipio optime praeuidit. Dicitur enim flens aspexisse ruinas Carthaginis et dixisse: *so wirts* Roma *auch ergehen*. [48]) et certe factum est, saepe horribiliter deuastata est a Gottis et Vandalis. *Ich hoffe, es sol dem Türcken itzt auch wiederfaren,* qui [49]) nequaquam Romanis par est, habet enim tantum orientalem partem imperij Romani, Illyriam et Vngariam. Nondum habet occidentalem partem. [50]) *derhalben last vns bitten, das vns gott vor krieg behütte,* [51]) quamuis bellum est legitima Magistratus [*fol. 80*[b]] actio, non tantum defensio et depulsio, sed etiam uindicta. Romana impoenitentia summas calamitates meruit, *vnnd wolt nicht viel darfür nemen, das ich Rom nicht gesehen hette,* [52]) etsi nondum illius abominationem noueram. Anno 10. cum primum ciuitatem inspicerem, in terram prostratus dicebam: Salue sancta Roma. Ia uere sancta a sanctis martyribus, quorum sanguine madet, sed iam lacerata est, *vnnd der teuffel hat dem bapst seinen danck darauf geschissenn.* [53]) Tunc Licentiatus Magdeburgensis [54]) dixit, Vetus uaticinium Romae fuisse: *ἄτλητα ἐκεῖνα*, [55]) id est, *Es mus brechen.* [55a]) Similiter Staupitius audiuit somnium Minoritae: Surget eremita sub Leone decimo, qui Papatum adorietur. *Solches haben wir tzu Rom nicht konnen erkennen, wir sahen dem bapst ins angesicht,* [56]) nunc uero extra maiestatem uidemus ei in culum.

Pastor quidam ex Thuringia grauis et senex, cum Spalatino [57]) Wittebergam uenit, coenauit cum Martino Luthero multa exponens de Roma, ubi multis annis inseruijt, quater

---

46) dedit.] Reb.: dedit, etc.
47) futuram cadauer,] *sic scripsi*; Cod.: futurum cadauer, Reb.: cadauer futuram,
48) *so — ergehen,*] Reb.: Sic quoque cum Roma fiet,
49) *Ich hoffe* — qui] Reb.: Spero regnum Turcicum tali modo quoque interire, quod
50) habet enim — partem,] *a* Reb. *absunt.*
51) *derhalben — behütte,*] Reb.: Oremus ergo Deum, vt bella horrenda auertat a nobis.
52) *vnnd wolt — hette,*] Reb.: et tantam non sumerem, nisi Romam vidissem,
53) *vnnd — geschissenn.*] Reb.: Et Diabolus Papae suum adposuit sterquilinium?
54) Magdeburgensis] Cod.: Magdeburg, Reb.: Magd.
55) *ἄτλητα ἐκεῖνα*] *sic ex coniectura scripsi;* Cod.: Alta *κινία*, Reb.: *ἀλτακηνεία*
55a) *Es mus brechen.*] Reb.: diu persistere non potest.
56) *Solches — angesicht,*] Reb.: haec vero Romae agnoscere non potuimus, videbamus Papae in faciem,
57) Spalatino] Cod. *calami err.*: palatino

eo iter faciens, interrogatus [58]) a Martino Luthero: Cur toties iter [59]) ingressus, respondit: *Erstlich sucht ich einen schalck, tzum andern fandt ich ihn, tzum dritten bracht ich ihn heraus, tzum vierten trug ich ihn wieder hinein vnnd satzt ihn hinder den grossen altar* [60]) *S. Peter*, dicens *von S. Peters münster* [61]) *kirchen, vber welche man hat 30 Jar gebauet* [62]) ingenti pecuniae summa ad structuram collata, ubi papa angelis mandauit de curandis Romam petentibus, [63]) *die kegen Rom wallen* [64]) *giengen*. [65]) Respondit Martinus Lutherus: propterea Iohannes Huss contra [*fol. 81*[a]] papam scripsit, eum non habere potestatem supra angelos. Summa: Romana scelera sunt incredibilia, nemo potest persuaderi, [66]) tantam esse malitiam, nisi adhibeat testes, oculos, aures et experientiam. Hinc [67]) natum est prouerbium: *So ein helle ist, mus* Roma *darauff gebauet sein, den do gehen alle sunden in schwang, nicht der bettlerische geitz, sondern der blinde geitz*, [68]) contemptus Dei, periuria, peccata Sodomitica, [69]) etc.

Tiberius Caesar utcunque crudelis (sicut Suetonius testatur) *ist noch ein Engel* [70]) sua spurcitia, qui [71]) ad coenam habuit duodecim puellas nudas, ad mensam stantes, quamuis corpus muliebre nudum non est in tanta forma, ut uiri corpus.

Roma olim sanctissima ciuitas [72]) nunc pessima facta. *Es gehet vnns mit ihr, wie den propheten mit Hierusalem*, [73])

---

58) interrogatus] *sic* Reb.; Cod.: interrogatur
59) iter] *sic* Reb.: Cod.: iterum
60) *altar*] *hanc vocem in* Cod. *omissam ipse addidi, secundum* Reb. *et* Luth. colloq. germ. IV. p. 687. lin. 4.
61) *münster*] *haec vox in* Cod. *supra lineam adscripta est.*
62) *Erstlich sucht — gebauet*] Reb.: primo nequam quaerebam, secundo illum inueniebam, tertio illum mecum portabam, quarto illum versus Romam rursus portabam et ponebam illum iuxta altare magnum in monasterio S. Petri, quod tum in annis centum et triginta vix erat aedificatum et erectum,
63) Romam petentibus] *sic scripsi;* Cod. *male:* Romi pedibus
64) *wallen*] *sic scripsi;* Cod.: *wollen*
65) Romam — *giengen*,] Reb.: animis Romam petentium qui Romae quaerebant remissionem peccatorum.
66) potest persuaderi,] Reb.: persuaderi potest,
67) Hinc] Cod. *calami err.:* Hunc
68) *So ein helle — geitz*,] Reb.: si infernum esse, credendum est, tunc Roma vere super illum aedificata est, ibi enim omnia scelera et flagitia, et peccata atrocia summum habet imperium, praesertim auaritia coeca
69) peccata Sodomitica] Reb.: Sodomitica peccata
70) *ist — Engel*] Reb.: Angelus iudicandus est
71) qui] *ante hoc pron. ex* Lutheri colloquiis germ. IV. p. 690. lin. 9. *supplenda sunt verba:* si comparatur cum praesenti papa; *ad istum enim papam, non vero ad Tiberium pertinet* qui *cum seqq.*
72) ciuitas] *a* Reb. *abest.*
73) *Es gehet — Hierusalem*,] Reb.: accidit nobis cum Roma sicuti prophetis cum Hierusalem

qui deplorabant: ciuitas fidelis facta est meretrix, nam ex optimis semper pessima ueniunt. Mundus est semper sui similis, scilicet [74]) perfidus, regnum Sathanae, et hostis Christi. Doctor Henricus Schneidewind, [75]) qui multis annis Lutheri commensalis fuerat, ex Italia rediens, testabatur, se multa nefanda scelera uidisse, quae prius Luthero utcunque ueraci [76]) non credidisset, neque persuaderi potuisset. Romanum imperium tempore Apostolorum ditescere coepit. Nam ante 750 annos, sub Carolo magno ad Germanos est translatum, qui Carolus tres habuit filios, quibus distribuit Imperium, [77]) uni Germaniam, alteri Galliam, tertio Italiam, sed Germanus permansit imperator. Si nunc imperator Germaniam, Galliam, [78]) Italiam [79]) gubernaret, *der het gelt vnnd leutte, könnte den turcken wol entsetzen.* [80])

[*fol. 87*[a]] MVNDVS ILLIVSQVE [81]) INGRATITVDO ET MALITIA. *)

Tota sacra scriptura exemplis referta, et gentium historiae testantur mundi extremam malitiam in maligno positam, Sathanae regnum esse. Ideo Christus dicit suos quidem in mundo esse, sed non de mundo. Ioan. 15. 17. Mundus enim est Diaboli, in genitiuo [82]) singulari, et nominatiuo plurali, qui neque regulis neque legibus [83]) regi potest, sed anomale, sicut uerba anomala: Sum, est, [84]) eram, fui. Fero, tuli, latum. *da ist keine* [85]) regularum consequentia, *do sint* [86]) defectiua, hoc caret praeterito, illud supinis etc. [87]) sicut in bello grammaticali significatur, ubi nomen et uerbum sunt duo imperatores. Nomen habet pronomen, uerbum habet aduer-

*) Reb. I, fol. 90[a] lin. 9. — fol. 96[a] extr. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 216 sqq. cap. 4.

74) scilicet] Reb.: videlicet
75) Schneidewind] *sic* Reb.: Cod.: Schneidewein
76) ueraci] Cod. *male:* uerati
77) Imperium,] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
78) Germaniam, Galliam,] Reb.: Galliam, Germaniam,
79) Italiam] Reb.: et Italiam
80) *der het — entsetzen.*] Reb.: Is sua potestate et multitudine virorum armatorum Turcam facile vincere posset et illius potestati resistere.
81) Mundus illiusque] Reb.: Mundus. Illius
82) genitino] Reb.: genitiuo casu
83) neque reg. neque leg.] Reb.: neque leg. neque reg.
84) est,] Reb.: es est,
85) *da ist k.*] Reb.: ibi non est
86) *do s.*] Reb.: sunt ibi
87) etc.] a Reb. *absest.*

bium, participium *gehet beiden tzu lehn.* [88]) Interiectio, coniunctio etc. [89]) utrisque seruiunt [90]) *Also gehets auch in der welt,* [91]) qui regi legibus non potest, *dan man mus* Sum es est *lassen bleiben, vnnd nicht* sum sus sut etc. *dan es ist ein egen willig* uerbum *in der* grammatica. [92]) Videte ingratitudinem populi Israel erga Moysen et Deum, quos eduxit ex Aegypto. Sic hodie nobis [93]) accidit ab ingratis, qui educti ex captiuitate et seruitute Romana. Moses orabat tamen pro ijs. [94]) *Ich bitte, das die buben mügen gestrafft werden.* [95]) Aristoteles enumerat [96]) aliquot causas iustae irae, inter quas est praecipua ingratitudo, quae Deum et homines impatientes reddit. Scipio potest ferre ingratitudinem, sed tamen alios facit furiosos. [97]) Diuina patientia [98]) est magna, sicut et ira diuina magna est. [99]) Attamen Deus Mosi familiariter locutus est, [100]) et nobiscum per Euangelium gratiose loquitur, sed mundus hoc contemnit etc. [1]) [*fol.* 82ᵃ] Philippus Melanthon recitauit [2]) exemplum ingratitudinis. Rusticus quidam obambulans et fessus quieuit iuxta antrum, ubi serpens occlusus delituit inuocans et petens liberari. Si liberaretur, *so wolde sie ihm den grosten lon vnnd danck auff Erden geben.* Serpens auoluto lapide liberatus [3]) rusticum occidere uoluit, dicens, hunc esse morem mundi erga benefactores, sed cum rusticus maius praemium expectaret, prouocauit ad iudicium, quodcumque animal prius illis occurreret, deberet iudicare causam. Adducebatur equus senex et exhaustus occidendus, respondit: *mir gehets also, nu ich mein hertz gar abgetzogen, wiel man mich tzu tode schlagen, vnnd abetziehen.*

88) *gehet — lehn.*] Reb.: pertinet tam ad verbum quam ad aduerbium.
89) coniunctio etc.] Reb.: praepositio, coniunctio
90) utrisque seruiunt.] *sic scripsi;* Cod.: utrisque seruit. Reb.: utriusque seruiunt.
91) *Also — welt,*] Reb.: Ita quoque fieri solet in mundo
92) *dan man* — grammatica.] Reb.: ibi firmiter manebit sum es est, et non sum, sus, sut, est enim verbum anomalon.
93) hodie nobis] Reb.: nobis hodie
94) tamen pro ijs.] Reb.: tantum pro eis.
95) *Ich — werden.*] Reb.: Ego semper oro, vt illi maligniſsimi homines puniantur.
96) enumerat] *sic* Reb.: Cod.: enumerans
97) Scipio — furiosos.] *haec ap.* Reb. *desunt.*
98) patientia] Reb.: potentia
99) est.] *ap.* Reb. *deest.*
100) locutus est,] Reb.: loquitur.
1) etc.] *a* Reb. *abest.*
2) recitauit] Reb.: recitabat
3) Rusticus quidam — liberatus] Reb.: fabulam de rustico viatore, et serpente, in antro incluso, qui liberari petijt, promittens, si liberaretur, se rustico praemium optimum in terris daturum. Sed auoluto lapide liberatus est,

Deinde canis uetulus expulsus de suo domino, idem conquerebatur. Tertium iudicium cum petijsset, occurrit ijs uulpecula, quae abstute dixit: Oportet me uidere casum liberationis. cui promissa est tota gallinarum multitudo, si liberaretur rusticus. Vulpes cum serpente antrum ingressus statim resilijt. Ibi rusticus illico lapidem iterum obiecit. Vulpecula mercedem sperans noctu uenit gallinas arreptura ab uxore et seruis occisa [4]) est. [5]) Respondit [6]) Martinus Lutherus: Est typus mundi. *wen man vom galgen bringt, der hielfft einem kienan.* [7]) Si nullum exemplum haberemus, in Christo habemus perspicuum, [8]) qui de coelo descendit, totum mundum ab inferno liberaturus, a populo suo crucifixus est. Vulgus murmurabat contra contra Deum, quod pluuiae orirentur in messe, cum prius siccitas fuisset. Respondit Martinus Lutherus: *Also mus gotte gedanckt werden*, [9]) nisi Deus propter paucos aliquot credentes mundo parceret. [10]) diu perijsset. *Es wird dem fromen konige Salomoni auch weh gethan haben,* [11]) qui cum in senectute quiescere uellet, et [*fol. 82b*] filijs suis regnum resignasset illi contempto fideli officio, munera et aurum dilexerunt. Ita mundus est ingratus erga bene meritos.

QVAESTIO. [12])

Wie kompts, das der einen am sehrsten betreuget, dem man auffs hochste vertrawet? [13]) Respondit Philippus Melanthon: [14]) Xenophon optime scribit: Facis id quod est facilimum, amico iniuriam. *den ein freundt versichts sich nicht, drumb ist er bald beruckt,* [15]) quod iam Magdeburgi accidit, ubi duo nobiles amicissimi [16]) ioco conuenerunt, tandem alter

---

4) occisa] Cod. *male*: occisus
5) sed cum rusticus maius — — occisa est.] *horum loco* Reb. *habet*: etc.
6) Respondit] Reb.: Respondebat
7) *wen man — kienan.*] Reb.: Ille qui a patibulo liberatus fuerit, benefactorem suum, postmodum suspendi procurat,
8) hab. persp.,] Reb.: perspicuum habemus,
9) *Also — werden,*] Reb.: Sic Deo gratias agi oportet,
10) credentes mundo parceret,] *sic* Reb.; Cod.: mundo parceret credentes.
11) *Es wird — haben,*] Reb.: Et pio regi Salomoni dolorem animi attulit,
12) Quaestio.] *haec vox cum seqq. ap.* Reb. *praecedentibus continua verborum serie adiuncta est.*
13) *Wie kompts, — vertrawet?*] Reb.: Quae est causa, quod is est infidelissimus, qui tum pro fidelissimo habitus est.
14) Phil. Mel.] Reb.: M. L.
15) *den ein — beruckt,*] Reb.: amici enim nullum obseruant dolum, ideo facilime falluntur,
16) amicissimi] *a* Reb. *abest.*

commotus alterum uulnerauit, qui se defendendo, alteri iugulum [17] dissecuit.

Anno 38. 27. Augusti. Martinus Lutherus deplorabat futuras Germaniae calamitates propter contemptum religionis, et sequentem malitiam. Nam cum primum incipiunt homines [18] apostare a Deo, quod est initium omnis superbiae, sicut Syrach capite 10. deplorat. *So gehen alle sunden mit gewalt*, [19] ut [20] hodie, proh dolor, uidemus, quam breui tempore mundus tam insolens factus sit [21] iram Dei prouocans. Ita Sodomitis accidit, qui uiuente adhuc Abraham, Heroico uiro, [22] a quo a quatuor regibus liberati erant, Dei beneficiorum obliti, ipsum Abraham docentem contempserunt. *do ist auch* Religio, politia, mores, *alles vntergangen*, et plaga illico secuta, *wie man anspant, so feret man.* [23] Quamuis Iudaei extenuant peccatum Sodomitarum, uidelicet quod puellam misericordissimam eleemosynas distribuentem, insolita morte occiderunt. Sed sancti Patres suae posteritati, hac pictura [24] inculcarunt, Prophetica quasi uoce, supra [25] omnes contemptores. Euangelium enim est illa puella, quae omnibus [*fol.* 83ª] hominibus promittit auxilium gratiae. Sed proh dolor extreme persequuntur eam, ideo plagae comitantur.

Anno 38. 21. Septembris multa dicebat de malitia hominum et speciebus illius malitiae, *κόλαξ*, *συκοφάντα*, *κακοήθης*, [26] quae uitia fere idem sunt, sed gradatim ascendunt, *κόλαξ* uidetur mihi ille, qui a Terentio dicitur Gnatho, *orenkrauker*, *Schmeichler*, *Tellerlecker*, [27] qui tantum uentris sui causa loquitur alijs placentia, estque adhuc peccatum humanum, cuius finis non est proprie alijs nocere. Sed *συκοφάντα* est ille adulator, proditor, detrectator, *der den grauen rock vil verdienen.* [28] et illud peccatum est diabolicum, plus quam

---

17) iugulum] Reb.: iugum
18) incipiunt homines] Reb.: homines incipiunt
19) *So — gewalt,*] Reb.: Tum omnia peccata florere incipiunt,
20) ut] Reb.: et
21) factus sit] Reb.: factus, et
22) Heroico uiro,] Reb.: viro Heroico,
23) *do ist auch — man.*] Reb.: Ibi protinus religio, politia, et mores intepuerunt, et plaga illico secuta, nam si initium malum est, exitus non erit bonus.
24) hac pictura] Reb.: ac picturae
25) supra] *sic scripsi*; Cod. *calami err.*: supro, Reb.: super
26) *κακοήθης*,] *sic scripsi*; Cod.: *κακοειτης*, Reb.: *κακοειτὴς*
27) *orenkr., Schm., T.*] Reb.: adulator, parasitus,
28) *der — verdienen.*] Reb.: qui sufflat bonum et malum ex vno ore, et qui se omnibus placere studet,

humanum. *Gnatho gehoret in die Comedien,* [29]) Sycophanta in Trogoediam, utrisque uitijs autem [30]) studet κακοήθης, [31]) qui studiose malefacit.

Mundus nullis poenis emendatur, Deo percutienti insultat, ut Hieremias dicit: [32]) Percussus non est reuersus ad Deum, sicut iam rustici dicunt, post Albis inundationem: *hastu mir das getreda ersöfft, so hastu mir die taler nicht ersöfft, aber gott hats eine gutte tzeche wol bürgen,* tandem rationem exigit, *das wir weder getrede, noch taler, weder haut noch har behalten.* [33]) Nam praesumptio tam superba [34]) nunquam manet impunita, sed ruinam praecedit, [35]) ut Salomon inquit. Nam dona [36]) et miracula Dei, quo sunt maiora, eo minus aestimantur. Quod maius donum est [37]) sensibus, uisu, auditu, ratione etc. [38]) et tamen nemo pro his Deo [39]) gratias agit, non agnoscit, nec [40]) magnifacit haec dona. Mundus interim admiratur diuitias, gloriam, potentiam, luxum, etc. [38]) longe uiliora, quae omnia daret quidem coecus, [41]) ut uisum saltem [42]) reciperet, causa autem haec est, quod haec dona assiduitate [*fol.* 83ᵇ] uilescunt, quia Deus omnibus non meritis distribuit. Christus pro tantis donis, quod decem leprosos mundauit, multosque curauit infirmos, crucifixus est. Adeo mundus beneficia Dei [43]) non agnoscit. Si Deus uno tantum anno agrorum benedictionem subtraheret, quanta querela esset futura. Iam cum omnibus bonis nos obruat, nullas agimus Deo gratias, ingrati nullis inseruimus, similes ei, *der einen Esel vermittet,* [44]) incedens iuxta asinum, sessor autem pressus calore, orauit, ut dominus ascenderet, et copiam fa-

---

29) *Gnatho — Com.*] Reb.: Gnato pertinet ad comoediam.
30) utrisque uitijs autem] Reb.: vtriusque vero vitijs
31) κακοήθης,] *sic scripsi;* Cod.: κακοαιτης, Reb.: κακοήτης.
32) ut Hieremias dicit:] Reb.: In Ierem. dicitur.
33) *hastu mir das — behalten.*] Reb.: etiamsi me frumento per vndationem aquae spoliasti, tamen meos thaleros adhuc possideo. Verum Deus ad tempus consiuet, tandem rationem exigit, quod neque thaleros, neque frumenta, imo nihil omnino seruabimus.
34) superba] Reb. *typ. err.:* superbia
35) praecedit] Reb.: praetendit
36) dona] Reb.: bona
37) donum est] Reb.: est donum
38) etc.] *utroque loco a* Reb. *abest.*
39) pro his Deo] Reb.: prorsus
40) nec] Reb.: neque
41) quidem caecus,] Reb.: caecus saltem
42) saltem] *h. l. a* Reb. *abest.*
43) beneficia Dei] Reb.: Dei beneficia
44) *der — vermittet,*] Reb.: qui asinum elocat,

ceret ei eundi in umbra. At is detrectauit, dicens: ***Er hette ihm den Esel tzu reitten vermittet vnnd nicht den schatten, den solt er ihm sonderlich betzalen.***[45] *a*) Est pictura seu typus mundi, qui nihil omnino gratis, ne umbram quidem impertit. Summa, MVNDVS est collectio hominum, quae recipit in se omnia paterna beneficia, et pro illis blasphemias, et omnem ingratitudinem rependit, qui non tentauit mundum, intret *in* monasterium etc.[46]) Nihil intollerabilius mundo, quam res secundae, nescit illis uti, habet uti, ***hat tzu schwache beine tzu gutten tagen***,[47]) aut in prosperis effertur, aut in aduersis desperat. Solus Christus potest ferre utrumque. Nam omne remedium erga mundum est inane, ***Es ist tauff vnd krosem an ihr verloren***.[48] Ita Deus in Prophetis conqueritur, se dolasse ***hubeln***[49] eos. Oseae 6. ***sie stellet sich itzt wie für 2000 Jaren***.[50] Nam uerbum Dei ad similia tempora cadit, sicut Christus[51]) Matth. 5. inquit: Ita fecerunt patribus. Idem argumentum[52] hodie experimur. Ioan. 7. ubi dixerunt Pharisaei: Num quid ex principibus, quis credit in eum?[53]) Ita hodie sentiunt Episcopi et principes de doctrina Lutherana, eadem uidemus consilia, quae psalmo secundo describuntur.

Mira res est plena offendiculo, quod florente Euangelio mundus [*fol.* 84ª] semper degenerauit, omnes tamen[54]) libertatem hanc spiritualem in carnis licentiam trahunt. Ideo Satanae regnum et papae, quantum ad externa,[55]) mundo conuenit, ***domit wil die welt regieret sein***,[56]) legibus, iure, superstitionibus, exactionibus. ***Wan man einen pawer in dreien Jaren nicht beheuet wie ein weide, so thut er kein gut.***[57]) Doctrina uero gratiae mundus degenerat, quia cum audit mundus aliam uitam post hanc, sicut plerumque Cardinales sunt contenti[58]) hac uita, sicut Cardinalis Testamentum sonat.

---

45) ***Er hette — betzalen.***] Reb.: Se asinum ad equitandum illi elocasse, non vmbram, debet et sibi vmbram persoluere.
46) etc.] *ap.* Reb. *deest.*
47) ***hat — tagen,***] Reb.: habet crura infirma nimis ad ferendum dies bonos,
48) ***Es ist — verloren.***] Reb.: oleum et opera cum mundo perijt.
49) dolasse (***hubeln***)] Reb.: dedolasse
50) ***sie — Jaren.***] Reb.: Mundus hoc tempore agit, tanquam ante annos 2000.
51) Christus] *ap.* Reb. *deest.*
52) Idem arg.] *sic* Reb.: Cod.: Item Arg.
53) quis credit in eum?] *pro his* Reb. ***habet***: etc.
54) tamen] Reb.: tantum
55) ad externa,] Reb.: ad extrema est,
56) ***domit — sein,***] Reb.: hisce rebus mundus regi vult,
57) ***Wan man — gut.***] *haec a* Reb. *absunt.*
58) sunt contenti] Reb.: contenti sunt

a) *N. M. in* Cod.: Mundus nihil facit gratis.

qui moriens chartam pergamenae testamentum [59] suum iactabat, in qua [60] tantum haec uerba inscripta erant:

Dum potui, rapui, rapiatis [61] quando potestis.

Mundus *ist ein trunckner pauer, hebt man ihn auff einer seitten in den sattel, so felt er auff der andern seitten wider herab, man kan ihr nicht helffen, man stelle sich, wie man wolle, sie wil des teuffels sein*, quia est princeps mundi. [62]

Claus bildenhauer [63] conquerebatur Luthero se senem nunc uere repuerascere. [64] Respondit Martinus Lutherus: *Es ist der tzeit schult, ich vnnd ihr haben tzu viel ostereyer gessen, es ist aus mit vns, wan ich erhinder gedencke auff meine gesellen, die mit mir aufferwachsen sein, sein sie so dine vnnd schir reine wegk.* [65] Nam nunc in singulis uiginti annis nouum fit seculum, et recitabat se quatuor Electorum meminisse [66] imperium, *wie eine feine tzeit gewesen wer, da hertzog Albrecht vnnd Ernst mit einander regieret haben, vnnd sint beide mit tzweien frauentzimmern tzu Torga blieben beysamen.* Respondit Martinus Lutherus: *diese tzeit sein fromme leutte gewesen, itzundt ists der teuffel, das niemandt dem andern trauen darff.* [67] [*fol.* 84[b]] Principes iam sunt crudelissimi, sicut ille Mezentius Brunsuicensis natura et progenie ferox, et truculentus est. Frater illius, *der bischoff tzu Minden* [68] cum hic esset, plane fuit bestia indomita.

Martinus Lutherus deplorauit mirum torporem, et ingratitudinem hominum, [69] dona et beneficia Dei ingentia [70]

---

59) sonst, qui — testamentum] *haec a* Reb. *omissa sunt.*
60) in qua (*scil.* charta)] Reb.: in quo (*scil.* testamento)
61) rapiatis] Reb.: rapietis
62) Mundus *ist ein* — mundi.] Reb.: Mundus est rusticus ebrius, ille, si in uno latere in stratum sistatur, in altero rursus decidit, mundum iuuare consilio non possumus, etiamsi magnam adhibeamus operam, tamen mundus libere Diabolum, qui est princeps mundi, sequitur.
63) *Claus bild.*] Reb.: Nicolaus Statuarius
64) uere repuerascere.] *sic* Reb.: Cod. *male:* fere puer assere.
65) *Es ist der tzeit — wegk.*] Reb.: Tempus est in causa, ego enim et tu multa in diebus Paschatis ova comedimus, actum est de nobis. Si memor sum temporis praeteriti, et sodalium meorum, qui mecum fuere in flore, sunt paucissimi ipsorum, omnes enim ferme mortui sunt.
66) quatuor Electorum meminisse] Reb.: meminisse 4. Electorum
67) *wie eine feine — darff.*] Reb.: et quam floridum, et aureum saeculum fuerat, cum Albertus, et D. Ernestus habuissent imperium, simul et vnanimiter, et ambo, cum duobus Gynaeceis Torgae mansissent, tum temporis pij fuerunt homines, iam Princeps huius mundi adeo regnat, vt alter alteri confidere non ausus sit.
68) *der bischoff tzu M.*] Reb.: Episcopus Mindensis
69) hominum] *ap.* Reb. *deest.*
70) ingenita] *a* Reb. *abest.*

floccipendentium. Ante nouum Testamentum translatum [71] quilibet habere et legere uoluit, illo translato *weres nur vier wochen*, [72] deinde desiderabant Moysen. translato illo, quatuor hebdomadibus legebant. Psalterium [73] efflagitabant, [74] quo translato alia expetunt. *Also wirts auch dem* Ecclesiastico *Syrach gehen*, [75] in cuius translatione [76] multum insumimus laboris, *es wehret alles nur vier wochen, darnach wider etwas neues gesucht*. [77] qui appetitus rerum [78] nouarum in uulgo errorum est mater. [79] Liber Ecclesiasticus Syrach est plane oeconomicus, sicut Ecclesiastes est politicus. *Es ist hausrecht vnnd stadtrecht*. [80] Mundus nulla beneficia agnoscit, nec Dei, nec Christianorum, sed est ingratissimus. Nonne erat magnum, quod Israel erat per mare rubrum traductus, quod adeo miraculose Dauid summum hostem Goliath Gigantem percusserat? Attamen tantorum miraculorum et beneficiorum Iudaei illico sunt obliti. Itaque qui non uult perdere beneficium, is nunquam benefaciat, sed hoc curandum est, [81] ut remunerationem et praemium non expectemus a mundo, *sonst behielten wir weder pfarher, weder prediger noch kirchen*. [82] Rursum [83] haec est magna consolatio. Esto mundo gratis seruiamus, quia [84] non propter opes aut honorem nostrum benefacimus, praedicamus aut patimur, sed Dei causa et propter nominis sui gloriam, qui nos hilari uultu respiciet, et corona immarcescibili [85] [*fol.* 85ª] ornabit, dicens: Quia [86] confessi estis me Dominum, [87] et nomen meum praedicastis, *ihr habt recht gethan, ob ihr schon sünder seit gewest, das sehe ich nicht an, sondern das ihr an mich gegleubet habt vnd*

---

71) Ante — translatum] Reb.: Primo, Nouum Testamentum
72) *weres — wochen,*] Reb.: cum durasset quatuor hebdomadas,
73) Psalterium] Cod. *calami err.*: Spalterium
74) efflagitabant] Reb.: flagitantes,
75) *Also — gehen,*] Reb.: Sic quoque eueniet Ecclesiastico Syraci,
76) translatione] Reb.: translationem
77) *es wehret — gesucht,*] Reb.: tamen diutius non durabit, nisi per quattuor hebdomadas. Postea quaeruntur noua,
78) rerum] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
79) in uulgo e. est mater.] Reb.: vulgo e. mater est.
80) *Es ist — stadtrecht*] *a* Reb. *absunt.*
81) est] *ap.* Reb. *deest.*
82) *sonst — kirchen.*] Reb.: alias destitueremur tam concionatoribus quam Ecclesijs.
83) Rursum] Reb.: Rursus
84) quia] Reb.: certo tamen scimus, quod Deo non frustra seruimus, qui
85) corona immarcescibili] Reb.: immarcessibili corona
86) Quia] Reb.: Quod
87) Dominum] *ap.* Reb. *deest.*

mir die ehre geben. [88]) Confitebor uos coram Patre meo coelesti, papistis uero, Fabro, Eccio, Cochlaeo dicet: quia tu blasphemasti nomen meum, [89]) recede a me, non noui te, *drol dich du boswicht.* Insignis est mundi stultitia, qui gemmas, lapides pretiosos non dignitate, sed pretio aestimat, *dürffen einen türckis umb 500 fl. achten*, qui nullas habet probatas uires, quia uulgo uix grosso aestimaretur. Ideo Claus *narre apte fertur* respondisse principi lapides pretiosos ementi, et interroganti, quanti aestimaret gemmam. Respondit: *so teuer vnd wirdig ist sie, so hoch sie ein reicher narre achten vnd bezalen darff.* [90])

Doctor Ionas conquerebatur de ingratitudine rusticorum, quibus ex animo irasceretur. *Er war bropst vber Itzsch.* Respondit Martinus Lutherus: [91]) Noli illis irasci, habent Deum comitã se, hostem satis robustum, qui eos puniet. *Ists nit schande* [92]) in tota parochia Witenbergensi [a]) tantum unum habere rusticum, qui ex tot pagis sincere suam familiam ad uerbum Dei et Catechismum hortetur, *die andern gehen alle tzum teuffel.* [93]) Diaconi conqueruntur tantum de senioribus rusticis, *welche der babst gar verterbet hat, so man mit der Jugent noch wol kont verkomen.* [94]) Doctor Iustus Ionas recitauit historiam de rustico insigni contemptore in pago Itzsch, [95]) qui longo tempore non communicauerat ebrius et bene potus pastorem in Brata conuitijs lacesserat, hic in campo iuxta oues suas mortuus, postero die exanimis inuentus, *gar schwartz* [fol. 85[b]] *vnnd braun, also hat ihm der teuffel das lon gegeben.* [96]) Deinde recitauit [97]) casum *von pfaltzgrauen* [98]) cuius rustici parocho decimas [99]) denega-

---

[88]) *ihr habt recht — geben.*] Reb.: benefecistis etiamsi peccatores fuistis. Ideo non iniusta video, verum hoc placet mihi, quod in me credideritis, et honorem mihi attribuistis.

[89]) meum] *ap.* Reb. *deest.*

[90]) *drol dich — darff.*] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*

[91]) Doctor Ionas — Lutherus:] Reb.: D. Mart. Luth. Doctori Ionae, conquerenti de ingratitudine rusticorum, quibus ideo irasceretur. Respondet,

[92]) *Ists nit sch.*] Reb.: Nonne dedecus est magnum,

[93]) *die andern — teuffel.*] Reb.: Caeteri omnes recte ad Diabolum ue pergunt.

[94]) *welche — verkomen.*] Reb.: quos Papa penitus seduxerit, cum tamen inuentus facile ab erroribus deduci posset.

[95]) Itzsch,] Reb.: Irtzsch,

[96]) postero die — *gegeben.*] Reb.: inuentus est niger penitus. Sic enim Diabolus praemium illi dederat.

[97]) recitauit] Reb.: recitabat

[98]) *von pfaltzgr.*] Reb.: de Comite Palatino,

[99]) parocho decimas] Reb.: decimas Parrocho

[a]) N. M. in Cod.: 18 *dorffer gehoren gen Wittenberg.*

runt. cum autem a Duce essent uocati, et Dux [100] illorum expurgationem audijsset, respondit ad illos: *Es ist recht, lieben freunde. ihr solt dem pfarhern den tzehenden nicht geben, ihr solt frei sein, ich wil ihn den pfarrern selbest geben, ihr aber sollet ihn mir tzwiefach in meine kammer geben, also mus man die gesellen lehren.* [1] Nam ingratitudo huius seculi erga Euangelium est ineffabilis et satanica. Ministri enim impugnantur hinc [2] exilio, persecutione, illinc ingratitudine et fame, et nisi Principem defensorem pium haberemus, *so solten vns vnser volck mer plagen* quam aduersarij. *Ich wüst weder hie noch tzu Nurnbergk oder einiger stadt das tzu wege bringen, das ein prediger durch ihre hülffe erhalten würde. Die gantze stadt Wittenberg giebt ein gantz Jar für das liebe Euangelium nicht mer dan eine person 1 opffer pfennige, die dorfer müssen pfarher vnnd Caplan erneren.* [3] Ita [4] ubique accidit, ubi olim infinitos monachos saginarunt, iam unum praedicatorem alere non possunt. quos census papistici aluntur. Sed praedicatorum raritas facit autoritatem, *weil man sie ist vmbsonst hat, acht man ihr nicht, wan sie nun auff wagen geholt werden vnnd gelt darumb nemen werden, so wird man sie lieb vnd werdt achten. Ich hette nicht gemeinet, das der teuffel in der welt so gewaltig were,* [5] nisi expertus essem. Ideo fucata religio et superstitio ad uulgus pertinet, non Euangelium, *das sie die heiligen anbeten, lichte auffstecken, procession halten wollen,* [6] et debent habere coelibes scortatores. Nam ministri Euangelij [7] propter coniugium autoritatem apud eos amiserunt. quia ipsi uolunt laruis uexari. Si iunior

---

100) Dux] *h. l. a* Reb. *abest.*

1) respondit ad illos: — *lehren.*] Dux respondit, Benefecistis, Parocho cuius vestro decimam denegare debetis, ipsemet ego Parocho dabo decimas, vos vero decimas mihi duplo in cenaculo meum porrigere debetis. aliter certe, illis nebulonibus euenire non debet.

2) hinc] *a* Reb. *abest.*

3) *so soltten vnns — erneren.*] Reb.: magis contumelia afficerent nostri auditores quam aduersarij. Ego neque hic nec Norimbergae, aut in vlla alia ciuitate promouere possem, vt vnicus tantum concionator illorum auxilio sustentari possit in tota Witenberga, quaelibet persona per totum annum pro Euangelio offert quatuor nummos Parocho, rustici in Pagis Parochos ac Diaconos alere coguntur.

4) Ita] Reb.: Itaque

5) *weil man sie — were,*] Reb.: quia ministri verbi Dei gratis nobis admittantur. Ideo in minori habentur honore, cum autem magno equitatu, et multa pecunia acquirendi fuerint, tum demum magno honore afficientur. Ego nunquam putassem Diabolum in mundo tam potentem fore,

6) *das sie — wollen,*] Reb.: quod sanctos mortuos invocare, candelas incendere, processiones peragere volunt,

7) Euangelij] Reb.: Ecclesiae

[*fol. 86ᵃ*] essem, nollem praedicare, *wolt ehe einen handel anfahen rnnd sie lassen predigen*, [8]) sed Deus hanc ingratitudinem non corporali calamitate, sed extremo die et gehenna puniet. Deinde conuersus ad me dixit: Antoni *halt fest, last euch solches nicht schrecken.* [9]) Mundus non percipit [10]) fidem, charitatem, crucem, immo abhorret crucem seu malum, ignarus [11]) quod sub ipsa fides et uirtus Dei [12] exercetur et ostenditur. Charitatem fugit, quae propter Deum benefacit gratis. At [13]) mundus propter praemium, gloriam [14]) et retributionem benefacit, [15]) fidem ignorat, esse fiduciam necessariam in gratiam Dei, sed arbitratur esse opinionem Deo exigentem iusticiam [16]) sic obiecta harum uirtutum:

Non uidet { Deum / Proximum / Aduersarium } Quia putat { Hunc hostem / Nullum esse nisi se ipsum / Hunc amicum.

Corollario sequitur a mundo non intelligi hoc praeceptum: **Diliges proximum** tuum [17]) sicut teipsum. Necessario enim odit **Deum,** [18]) uerbum et sanctos pauperes, econtra quaerit **Diabolum,** pacem et gloriam carnis. Ideo Paulus inquit: Animalis [19]) homo non percipit [20]) ea, quae sunt spiritus Dei. [21]) *derhalben kan man der welt niemermehr recht thun noch predigen.* [22]) Si Papatus praedicatur, offenditur spiritus, contristatur conscientia. Si Christus praedicatur, offenditur caro, et Papatus *wiels nicht leiden*, [23]) quia praedicare Christum, est offendere carnem. Econtra praedicare carnem [24]) est offendere Christum. *Ach welt bleibet welt, hat ihr euser herr*

---

8) *wolt ehe — predigen.*] Reb.: Ego aliud negotium inciperem ac munus praedicandi illis commendarem,
9) *halt fest — schrecken.*] Reb.: firmiter persiste, et ne sinas te deterrere hoc.
10) percipit] *sic* Reb.: Cod.: pepercit
11) ignarus] Reb. *male:* ignara
12) fides et uirtus Dei] Reb.: virtus Dei et fides
13) At] Cod. *male:* ad
14) praemium, gloriam] Reb.: gloriam praemium
15) benefacit] *a* Reb. *abest.*
16) Deo ex. iust.] Reb.: de Deo iustitiam exigentem,
17) tuum] *ap.* Reb. *deest.*
18) odit Deum,] Reb.: Deum odit
19) Animalis] Cod. *male:* Animales
20) percipit] *sic* Reb.: Cod.: percepit
21) Dei] *ap.* Reb. *deest.*
22) *derhalben — predigen.*] Reb.: Ideo nunquam talia promissus praestare opera in ministerio quae mundo placeant.
23) *wiels n. l.*] Reb.: non vult ferre,
24) carnem] *sic recte* Reb.; Cod.: Christum

Christus nicht konnen helffen, so werden wirs auch wol lassen bleiben. [25])

Imitatio est res { Diabolica / Humana. } et ideo simpliciter est { Noxi / Vani

Sic { Verbum Dei / Opera fidei / Ceremonias / Bellum / Regnum / Artificia / Artes } Imitantur { Haeretici, / Hypocritae, / Idolatrae, / Temerarij, / Stulti, / Stupidi, [26]) / Asini.

Et sequitur multitudo simias, solus Deus seruat [27]) reliq Si igitur Deus suscitat uerbum, opus, [28]) artes, nihil quam prouocat simias.

Deinde cum singultu dixit, indicans magnas calami mundo inminere, quia esset irreformabilis, qui nullam plinam et censuram ferre uelit, et iam maximam commotic in mundo esse propter reuelatum uerbum, *sie knacket ich hoffe, sie werde brechen* [29]) extremo die, quem exp mus. Nam omnia uitia in mores nunc [30]) abierunt, nolunt, [31]) ideo oremus: Adueniat regnum tuum. Li nos a malo, *wiewol es nun besser vnnd hofflicher stehet vor 20 Jaren. es hat nun viel feiner leutt, so hats auch schulen*, [32]) ubi adolescentes informantur. Vigilemus contra Sathanam, qui non dormitat, *er wirds gar manch vnnd wunderlich versuchen* [33]) contra uerbum Dei, quo gratitudine nostra promouebimus, Christum expellentes.

Philosophi infinitas speculationes habuerunt de Deo, ma, uita futura, sed omnia fuerunt dubia sine uerbo Nunc habentes uerbum contemnimus iuxta prouerbium: lum malum dicit omnis possessor, [*fol.* 87ª] praesentia

---

25) *Ach welt — bleiben.*] Reb.: Ach mundus manet mundus, si Deus Christus mundo satisfacere non potuit, multo minus nos in nostro aliquid in mundo erimus effecturi.
26) Stupidi] *sic* Reb.; Cod.: Stupidi, *die kumpler*
27) seruat] Reb.: conseruat
28) opus,] Reb.: opes,
29) *sie knacket — brechen*] Reb.: mundus crepare incipit, spero illum ruiturum
30) in mores nunc] Reb.: nunc in mores
31) nolunt,] Reb. *male*: volunt,
32) *wiewol es — schulen,*] Reb.: quanquam meliora iam sunt tempora, ante annos 20. multos habet viros doctos, et eruditos, praeterea si praeclarae erectae sunt,
33) *er wirds — versuchen*] Reb.: varijs enim modis insurget,

dimus, deinde uerbo sublato, iterum deuotionibus et superstitionibus Deum quaeremus. *werden mit schaden vnnd müssen klug werden*, [34]) quia mundus est mundus, neque legibus, neque poenis regi uult, quia neque amat [35]) neque patitur institiam. sed miraculose per Deum regitur per paucos aliquos heroïcos, sicut puer duodecim annorum pascit 100 boues, [36]) ita mundus etiam [37]) supernaturaliter regitur.

Martinus Lutherus orauit pro cursu uerbi, et sacra doctrina contra haereses, et papatum. Nam si Papa iterum regnare deberet, Tyrannidem suam duplicaturus esset, [38]) sicut fecit post Constantinense concilium, *da hat er sich 100 Jar redtlich gerochen, das man ihn hat abgesetzt.* [39]) Ideo impijssimas prophanationes inuexit in Ecclesiam. At non metuo Papam, aut Tyrannos adeo, ut nostram ingratitudinem, et contemptum uerbi, *die mochten den babst widerumb einhelffen.* [40]) Si hoc fit, tum spero nouissimum diem mox secuturum. [41])

EPICVRISMVS IN MVNDO. *)

Mundus malignus ueritatem contemnens, regitur opinionibus, ideo abundat erroribus et sectis. Epicurismus autem omnibus seculis secta uulgatissima fuit, praecipue his ultimis temporibus, ubi nobiles, ciues, rustici, extrema securitate praesumptuosi, Deum et aeterna contemnunt, neque miremur his nostris temporibus accidere. Obseruate Christi tempora in populo Dei sanctissimo, ubi inter [*fol.* 87[b]] Pharisaeos erant Sadducaei, boni socij in publica administratione, qui nihil crediderunt. *Ach lieber herrgott,* [42]) quam horrenda tempora futura sunt. Lyrae prophetia me multum mouet, ubi inquit: Detecta Antichristi malitia, mundus in tantam degenerabit licentiam, ut non sentiat [43]) esse Deum, *do heben die* An-

*) Reb. I, fol. 96[b] lin. 1. — fol. 99[a] lin. 3. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 248 sqq. cap. 4. §. 77 sqq.

34) *werden — werden,*] Reb.: Cum periculo, et damno prudentiores euadere, nobis licebit,
35) neque amat] *a* Reb. *omissa sunt.*
36) boues,] Reb.: oues,
37) etiam] *a* Reb. *abest.*
38) esset] Reb.: est
39) *da hat — abgesetzt.*] Reb.: ita egregius vltor apparuit.
40) *die mochten — einhelffen.*] Reb.: quia Papa vires recuperare inde posset,
41) secuturum.] Reb.: adfuturum.
42) *Ach l. h.*] Reb.: Ah bone Deus,
43) sentiat] Reb.: credat

[illegible] *fere tot* [illegible] [44] multa [illegible] auferunt, ne *peccata* [illegible] *peccata* [illegible] rejectis. Christus [illegible] Ecclesia [illegible] *impias leges* [illegible] Bene [45] Deus, quanto [illegible] est malitia Canonistarum. Principale [46] [illegible] est contra nostram [illegible] Hic [illegible] *Respondeo* [47] [illegible] sed condemnati, *Reddite* [illegible] Respondeo [48] [illegible] Caesari. Regibus, et [illegible]

Ecclesia [illegible] et recens memoriae, sed *impudentissimus* [illegible] fuit enim Romae aliquando, [49]) ubi Epicureum exemplo optime didicerat, ut neque papatum, neque Euangelium curaret. Nunquam putassem [49] ante 20 annos [50] Epicureos nostro tempore esse in Ecclesia, cum fere omnes Romani Epicurismo [51] immersi nihil sint [52], de Deo, an bona conscientia [illegible] Crudelia tempora. Nam ego arbitrabar Epicureorum sectam longe esse extinctam, at nunc floret. Nam Epicurismus habet finem huius uitae, asserens uoluptatem esse summum bonum, ducit [53] homines ab aeternitate ad temporalia. Sicut fuit Pomponius Atticus, Scipio et alij sapientissimi, in quibus monstratur humanae rationis stultitia. Etsi Cicero in Epistola ad Octauianum suam sententiam de aeternitate exponit, *es ist dennoch* [fol. 99a] *ein hoch* ingenium *in* Cicerone *gewest*. [54] qui ratione dictante conclusit, tutius esse se tradere opinioni aeternitatis quam temporali, *vnnd ist auch gewisslich war, auch nach der vernunfft, das man sich billicher* ad Christianismum quam ad Epicurismum *begebe*. [55]) Nam si quis Epicurismo fallitur, aeterna amisit pro temporalibus. Si Christianus [56]) fefellerit, quod absit,

---

44) *do heben* — qui, Reb.: Sicut Antinomi incipiunt facere.
45) Bene] Cod.: Bene
46) malitia Canonistarum. Principale] Reb.: malitia. Canonistarum principale
47) Respondeo:] Reb.: Respondet.
48) aliquando,] Reb.: aliquamdiu.
49) putassem] Reb.: credidissem
50) 20 annos] Reb.: annos 20.
51) Epicurismo] Reb. *typ. err.*: Epicurissimo
52) sint] *hoc verb. a* Cod. *abest.*
53) ducit] Reb.: ducet
54) *es ist — gewest,*] Reb.: Excellens tamen in Cicerone fuit ingenium,
55) opinioni — *begebe.*] Reb.: opinionem aeternitatis, quam temporalitatis. Et certissimum est, et secundum rationem, vt potius Christianismum, quam Epicurismum homines profiteantur.
56) Christianus] Reb.: Christianismus

tunc temporalia amisit pro aeternis, *got behüt vns allen vor dieser opinion,* [57] qua totus [58]) mundus iam incedit.

Canonici Wirtzburgenses, Moguntini, et Colonienses lautissimam uitam ducunt, in otio et luxu sine cura, omnia in promptu habentes *vnnd faren auch darnach frolig gegen himel, das es tzschuscht,* [59]) Episcopi non sunt illis pares, qui [60]) aliquomodo negotijs sunt impliciti.

Martinus Lutherus eleuatis oculis suspirans dixit: Domine Deus, quanta est impietas et ingratitudo mundi, qui tuam ineffabilem gratiam ita negligit et persequitur. Nos ipsi qui gloriamur Euangelici, [61]) scimus Dei uerbum [62]) esse syncerum, sicut testimonia coelitus demissa significant: Hic est filius meus dilectus etc. [63]) Attamen hoc sanctissimum Euangelium Christi ita flocci facimus, quasi esset dictum aliquod Terentianum etc. [63]) Aulicus quidam Episcopi Moguntini ab Euangelio ad papatum defecerat dicens: *Ich wil Christum eine tzeit lang hinder die thür setzen, bis ich reich werde, darnach wil ich ihn wol erfur nemen.* [64])

Alius [65], quidam foenerator ἄθεος decem de centum [66]) rapiens, dixit: *Wiltu schichter sein, so wirstu niemer mehr reich, ich wolt ihr lieber 15 von 100 nemen.* [67]) Tales uoces impiissimae summam poenam merentur. *Wan einer das kunde fol. 88b] enden, das er gott beseit konde setzen, vnd ihn widerumb erfur tziehen, wan er wolt, so hetten die menschen gut handeln,* [68]) tunc Deus esset illorum captiuus. Verba sunt Epicureorum perniciosorum temporum, magnam Dei plagam et extremum iudicium prouocantia.

Martinus Lutherus reuersus [69]) ex arce de examine Magistri Georgij Karck, suspirans dixit: Quanta est mundi prae-

---

57) *got behüt — opinion,*] Reb.: Vt liberet nos Deus ab ista opinione.
58) totus] Reb. *male:* totius
59) *vnnd faren — tzschucht,*] Reb.: et postea coelum summa hilaritate occupant, scilicet.
60) qui] Reb.: quia
61) gloriamur Euangelici,] Reb.: Euangelium gloriamur.
62) Dei uerbum] Reb.: verbum Dei
63) etc.] *utroque loco a* Reb. *abest.*
64) Aulicus quidam — *nemen.*] *haec h. l. ap.* Reb. *non leguntur.*
65) Alius] Reb.: Ita
66) centum] Reb.: decem
67) *Wiltu — nemen.*] Reb.: Si tu pietatem exercere vis, nunquam in virum diuitem euades, ego libentius sumerem 15. ilo.
68) *Wan einer — handeln,*] Reb.: Si quis hanc didicisset artem, vt secundum beneplacitum, Deum seponere, et protrahere posset, tunc homines causam haberent optatam.
69) reuersus] Reb.: domum reuersus

sumptio [70]) et securitas, quidquid aliquid est, hoc audet Christo insultare, et plantam contra eum attollere. *Es wirdt noch besser werden. Der* Epicurismus *wirt mit gewalt auffkomen.* [71]) Nam hic mundus uerbum Dei contemnens, nihil est aliud, quam praeparatio ad Epicurismum ante nouissimum diem, ubi neque Deus neque alia uita creditur. [72]) Nonne hoc horrendum fuit in populo Dei, tales esse Epicureos, in publico ministerio uersantes? Quales fuerunt Saducaei, tales sunt hodie nostri papistae, qui [73]) scripturam scientes, tanquam [74]) somnium iudicantes. Episcopus Moguntinus dicit et facit, quaecunque uult. Lipsia in tantam est immersa auaritiam, ut 45 florenos de 100 annuatim [75]) accipiat sub specie [76]) pietatis et titulo charitatis. Mutuo dare alicui 100 fl. iusticiae est, 45 accipere impium est, nam in decennio 100 fl. soluunt mille. [77])

Ist das nicht [78]) Epicurismus? Lipsia in mari auaritiae mersa est, profundius quam montes in diluuio tantum 15 cubitis, illa 15 miliaribus, [79]) sub fluctibus auaritiae iacet, tales sunt omnes reliqui. *Ach es werden noch böse tzeitten kommen.* [80]) Nostri Epicurei peiores sunt Italicis Cardinalibus, qui dixerunt: Sinamus alios pios esse, si ipsimet nolumus.

Anno 39. 16. Iunij, [81]) patres et praeceptores Witebergae Hieronymum Igel [82]) Gorlicensem studiosum corripuerunt, qui [*fol. 89*[a]] multa de doctrina Christiana in dubium uocauerat, [83]) et quaestiones impijssimas in librum conscripserat. Hunc examinarunt, et iusserunt suam opinionem in lucem proferre [84]) aut resipiscere, grauiter reprehendentes eum, minantes ei periculum uitae. Deplorabant horrenda tempora

---

70) mundi praesumptio] Reb.: praesumptio mundi
71) *Es wirdt — auffkomen*] Reb.: Melius adhuc fiet, nam Epicurismus magna cum vi aduenit.
72) creditur.] Reb.: credetur.
73) qui] *a* Reb. *abest.*
74) tanquam] Reb.: et tanquam
75) in tantam est immersa auaritiam, ut 45 florenos (*calami err.:* florenis) de 100 annuatim] Reb.: tanta immersa est auaritia, vt 345 flo. annuatim
76) specie (*quae vox h. l. in* Cod. *significatur sigla:* spe)] Reb.: spe
77) iusticiae est, — mille.] Reb.: soluunt, 1000. fl. (*praecedentibus mal*: *omissis*)
78) *Ist das nicht*] Reb.: nonne hic est
79) illa 15 mil.,] Reb.: illa autem miliariaribus (*sic*) 15.
80) *Ach — kommen.*] Reb.: Ah quam mala adhuc futura sunt tempora.
81) 16. Iunij,] Reb.: 1. Iunij
82) Igel] *ap.* Reb. *deest.*
83) uocauerat] *sic scripsi;* Cod.: uocaret, Reb.: uocauit,
84) et iusserunt suam opinionem in lucem proferre] Reb.: et suas opiniones lucem proferre iusserunt,

futura. quibus quilibet [85]) fanaticus sciolus audebit suas cogitationes impias spargere, et Ecclesiam Christi perturbare, et recitata sunt illi horum temporum exempla, quomodo contemptores Dei sint confusi. Omnia loca scripturae [86]) *μεταλογικῶς* [87]) interpretari uoluit, et fere nouum Epicurismum facere. Angelos uocans bonos et malos, illos bonum genium, hos malum genium appellans, Spiritum sanctum quendam inclinationem bonam asserebat, resurrectionem mortuorum quandam [88]) exhalationem. Respondit Martinus Lutherus suspirans: *was will doch daraus werden*, [89]) quale seculum futurum est, officium magistratus esset, tales Epicureos tam rigide [90]) punire, sicut alios facinorosos.

Anno 39. 2. Februarij. Martinus Lutherus deplorabat perniciosissimam securitatem mundi, ita ut etiam pij praesumptuosi efficerentur, non obseruantes sua peccata, et calamitates. Eleganter in historia Ecclesiastica scribitur, adolescentem quendam pium, in summa pace tranquillum, de sua tranquillitate triumphasse, cui cum senex anachoreta [91]) applausisset, esse quidem Dei donum, sed tamen oportere illum interdum suis peccatis nexari, *oder wer ein bose tzeichen.* [92]) Nemo enim utcunque pius, adeo uitam tranquillam [93]) habet, qui non suae carnis tentationes sentiat. Sicut Paulus exclamat: Infoelix ego homo, etc. Ideo tentationes sunt optima pharmaca contra carnis securitatem, unde Epicurismus nascitur.

[*fol. 89b*] INGRATITVDO CIVILIS. *)

Martinus Lutherus dicebat [94]) de mundi malitia, qui omnibus Dei donis abuteretur. Multi enim pij uerbo Dei [95]) illuminati pauperibus hilariter succurrerent, mutuo dando, hi

---

*) Reb. I, fol. 99a lin. 4—25. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 239. cap. 4. §. 58.

85) quilibet] *a* Reb. *abest.*
86) scripturae] Reb.: sacrae scripturae
87) *μεταλογικῶς*] *sic scripsi;* Cod.: μεταλογικώς, Reb.: *μεταλογηκῶς*
88) inclinationem bonam — quandam] *haec verba primum in contextu* Codicis *omissa deinde in margine adscripta sunt h. l. inserenda; etiam a* Reb. *exhibentur excepta voce:* inortuorum.
89) *was — werden,*] Reb.: Quid tandem ex his Epicureis fieri vult,
90) tam rigide] *ap.* Reb. *desunt.*
91) anachoreta] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb.: anachorita
92) *oder — tzeichen.*] Reb.: alias signum esset malum.
93) uitam tranquillam] Reb.: tranquillam vitam
94) dicebat] Reb.: dixit
95) Dei] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

econtra non redderent, sed malum pro bono referrent. ***Es ist ihnen das leihen gleich als das gegebene vnd gefunden.*** [96]) Plurimum deceptus sum ab importunis mendicis, [97]) dicens de quodam, cui uestes et sumptus curasset, ***machelohn vnd scherlohn***. [98]) et tamen impijssimus fuisset nebulo, in causa conscientiae simulanter eum accesserat, consolationem petens. Post aliquot hebdomadas rediens ad nuptias mendicauerat, me insigniter [99]) decepit, paulo post patibulo [100]) suspensus est. [1] Saepius a talibus deceptus sum, ***meinet, alle leutte weren so einfeltig als ich.*** [2] Ita D. Valentinus Mellerstadt [3] multis sua pecunia inseruijt, sed non sine summo suo detrimento. ***Es heist, wan ich einem leihen wiel, so sol er wider geben. Leihen vnnd geben ist tzweyerley.*** [4]

SCANDALA. *)

In Ecclesia Dei offensiones [5] multo sunt atrociores et [6]) periculosiores, quam apud gentes. Nam Christiani cum degenerant, magis impij sunt quam gentes. Ideo Hieremias Threnorum 4. lamentatur, iniquitatem filiae populi sui maiorem factam, quam Sodomorum, sicut et Christus deplorat. Et Ezech. dicit, uos iustificastis [7] peccatis uestris Sodomam. [8]) ***Es mus also sein,*** [9]) in propria uenit, et sui eum non receperunt, ***das macht warlich die fromen gantz vngeschickt,*** [10] ut mallent se mortuos. Sicut hodie experimur, multos ex nostris alios [11]) offendere. Vt Comes de Mansfelt. [*fol. 90* [1] Alber-

*) Reb. I, fol. 99ᵃ lin. 26. — fol. 99ᵇ lin. 26. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 24 sqq. cap. 41.

96) ***Es ist — gefunden.***] Reb.: Nullum facerent discrimen inter datum, [illegible] inuentum.

97) mendicis] Cod. ***calami err.***: mendacis

98) ***machel. v. scherlohn,***] Reb. ***pro his habet***: etc.

99) me insiguiter] Reb.: insigniter me

100) patibulo] Cod. ***calami err.***: patibula

1) suspensus est.] Reb.: est suspensus

2) ***meinet — ich.***] Reb.: omnes enim homines simplicitate praeditos esse ego, putabam.

3) Mellerstadt] Reb.: Mallerstat

4) ***Es heist — tzweyerley.***] Reb.: Aliud enim est dare, aliud mutuo dare. Ego si mutuo do alicui, mutuatum reddere debet.

5) offensiones] Reb.: scandala et offensiones

6) atrociores et] *a* Reb. ***absunt.***

7) uos iustificastis] Reb. ***male***: nos iustificatis

8) Sodomam.] Reb.: Sodomam, etc.

9) ***Es — sein,***] Reb.: Ita fieri oportet,

10) ***das — vngeschickt,***] Reb.: Hoc pios valde perturbat,

11) alios] Cod. ***male***: alio

[12] multos adeo offendit, ut fratrem illius acerbum papi-
m ei praeferant. [13] Ideo orandum contra scandala [14]
genter: Sanctificetur nomen tuum. Nam ex optimis crea-
is Dei pessima oriuntur, ex Ecclesia haeretici, ex angelis
han, ex Apostolis proditor, ex Hierusalem, quae erat focus
habitatio Dei, [15] propheticidae. Ideo Paulus inquit: Ex
bis surgent uiri peruersi. Ideo Ecclesia nullam habet spe-
m [16] et successionem, quia ex Roma summa prophana-
, ex pulcherrimis uirginibus meretrices, ex maritis adulteri,
eselbigen interna scandala *thun altzeit den grosten schaden
nd stossen die fromen vorn kopff.* [17] Ideo Christus dicit:
e mundo a scandalis.

IDOLATRIA. *)

Cum uerus et salutaris cultus sit unum solum Deum, ti-
ore, dilectione, fiducia colere, iuxta illud: Non habebis
eos [18] alienos. Item, Diliges Dominum Deum tuum ex to-
) corde etc. [19] Hic cultus cordis internus, cum externa
ia λατρεία dicitur. At Diabolus cor hominis peruersum a
ero Deo, ad creaturarum confidentiam [20] propellit, ut Hie-
mias conqueritur cap. 2. Dereliquerunt me fontem aquae
uae. [21] cisternas sibi fodientes. Item Secundum numerum
uitatum suarum [22] habuerunt Deos, quae defectio dicitur
olatria, non tantum illa crassa adoratio multorum idolorum,
atuarum, imaginum, etc. sed omnis cultus superstitiosus sine
andato Dei excogitatus. Sicut uana fiducia operum, merito-
m, diuitiarum, gloriae, potentiae, foederum. *Wir wollen
klechts abgottisch sein*, [23] ut tempore Ezechielis accidit, *da*

---

*) Reb. I. fol. 99b lin. antepen. — fol. 102b lin. 22. — *Conf.* Luth. colloq
germ. I. p. 281 sqq. cap. 5.

12) Albertus] *ap.* Reb. *deest.*
13) praeferant.] Reb.: praeferam,
14) scandala] Reb.: scandalum
15) quae erat f. et h. Dei,] Reb.: (quae fuit f. et h. Dei)
16) spem *(quae vox in* Cod. *sigla:* spem̄ *indicatur)*] Reb.: spem
17) *dieselbigen — kopff.*] Reb.: interna illa scandala semper maximum infe-
runt damnum, et corda piorum maxime perturbant.
18) Deos] Cod. *male:* Deo
19) etc.] *a* Reb. *abest.*
20) confidentiam] Reb.: fiduciam
21) uitae,] Reb.: vitae,
22) suarum] Reb. *male:* tuarum
23) *Wir — sein,*] Reb.: Nos omnino idolatria sectari volumus,

got durch den propheten must sagen: wiltu Ja abgotter anbeten, so bete sie in aller teuffel namen ahn. [*fol. 90b*] sunt [24]) minae ex coelo Dei, *aber es stehet darbei geschrieben:* [25]) Non inuanum sumet nomen Dei, imo punietur. Idolatrae [26]) habent ingenium musicum. *Wan sie gott haben wil in seinem* cultu, *so kan man sie nicht dartzu bringenn.* [27]) Deus praescribit nobis modum, tempus, locum sui cultus. *das wollen wir nicht.* [28]) Quando Deus non uult, tunc spontaneis cultibus eum quaerimus. *so sol er dan vnser wartten, das verdreust vnsern herrn gott.* [29]) Nam idolatria est exasperatrix, irritatrix, prouocatrix irae Dei. Ideo Deus dicit: Elegerunt sibi uias suas, ego autem prouocabo eos in inuentionibus suis. [30]) Omnes uictoriae sunt imagines Christi uictoris, facillime incidimus in idolatriam, quia natura omnes idolatrae sumus, [31]) et quia idolatria nobis agnata est, ideo nobis arridet et maxime placet. In Genesi legitur de Iacob, quod [32]) abstulit Deos [33]) alienos. Non est cogitandum, quod tantum unum atque alterum idolum confregerit, sed quod in uniuersum falsum cultum mutarit. *da wirdt sein ein wesen gewest.* [34]) Dixit D. Ionas, quod illa abrogatio idolorum *sey ein gantzer* Lutheranismus *gewest. es sey offte gefallen.* [35]) Sicut scribitur de Enos Genes. 4. quod primum inceperit [36]) inuocare nomen Domini. Nam cultus Dei per Cain uiolatus erat, *der ein bosewicht war, vnd wolts nicht sein,* [37]) imo inflatus incedebat uerbis patris, qui dixit: [38]) Quicunque occiderit Cain, septuplum punietur. Illa promissio *hat ihn nur hartneckiger gemacht, vnd wird also ein feiner schemender werckheiliger ge-*

---

24) *da got — ahn*, sunt] Reb.: cum Deus per Prophetam dicere cogebatur, si tu alienos Deos et idola adorare vis, adora in nomine omnium Diabolorum. Sicut

25) *aber — geschrieben:*] *haec ap.* Reb. *neque germ. neque lat. leguntur.*

26) Idolatrae] Reb.: Idolatriae

27) *Wan sie — bringenn.*] Reb.: quomodo Deus illas in suo cultu requirit. tamen eo deduci non possunt.

28) *das — nicht.*] Reb.: verum nobis hic modus non placet.

29) *so sol — gott.*] Reb.: tunc nos expectare debet, hoc Deum nostrum male habet.

30) suis.] *a* Reb. *abest.*

31) omnes idolatrae sumus,] Reb.: idolatrae sumus omnes,

32) quod] Reb.: qui

33) Deos] Cod. *male:* Deo

34) *da — gewest.*] Reb.: haec certe fuerit res periculosa.

35) *sey ein — gefallen.*] Reb.: totus fuerit Lutheranismus, et saepius cecidit.

36) inceperit] Reb.: coepit

37) *der — sein,*] Reb.: qui fuerat vir impius, et tamen pietatem simulabat,

38) qui dixit:] *a* Reb. *absunt.*

vest sein, [39]) ut noluerit esse impius. Magnum fuit in Veteri Testamento, quod Deus certo se alligauit [40]) loco, ubi coli uellet, primo in Sichem, Silo, deinde in Gibeon, ultimo Hierosolymis in templo. Hoc postea imitati Graeci et aliae gentes, etiam aedificarunt [*fol. 91*[a]] fana in certis locis, suis idolis, ut Ephesi Dianae, in Delphis Ioui. *dan wann vnser herrgott ein kirchen bauet, so bauet der teuffel ein Capellen henach.* [41]) Sic et illud habent a Iudaeis ad imitationem Sancti Sanctorum, ut etiam sua [42]) loca, ubi oracula dabantur, tenebricosa et obscura facerent. Fuit autem Sanctum Sanctorum tenebricosum ad significandum regnum fidei, quod nulla ratione humana et inquisitione, sed sola fide comprehenderetur. [43]) Ita et gentes Iudaeos imitatae [44]) suos filios immolabant, *den es ist ein trefflich* cultus *gewesen*, [45]) coram prudentia carnis, mactare filios, quasi dicerent: *ketten wir was liebers, wir woltens auch daran wagen.* [46]) Postea fiebat sermo de humanis hostijs, quae adhuc hodie extarent. Carolus [47]) Imperator hoc seculo abrogauit, et in eorum locum [48]) monasteria Minoritarum instituit.

Dicebant etiam in aula Ferdinandi esse sacerdotalem uestitum istius impietatis, qui ex uersicoloribus pennis [49]) auium sit contextus, manicis paruis, auro et gemmis ornatus, eo uestitu sacerdos ornatus, reuelationem expectat. Deinde eligit puerum aut alium hominem mactandum, et [50]) sacrificandum, magna populi reuerentia. Respondit Martinus Lutherus: Non est mirum tales cultus iam [51]) florere, cum in populo Dei, uiuentibus sanctissimis prophetis Esaia et Hieremia, etc. illa idolatria floruerit, cum qua prophetae ad mortem usque [52]) luctati sunt. Nam idolatria semper habet summam speciem, ita ut seditionis accusentur, qui illam impugnant.

---

39) *hat ihn — sein,*] Reb.: illum confortauit et indurauit, et ita verus fuerit statuarum cultor,
40) alligauit] Reb.: alligauerit
41) *dan wann — henach.*] Reb.: Vbi enim verbum Dei prure praedicatur, ibi Sathan zizania admiscit (*pro:* admiscet).
42) sua] Reb.: sana
43) comprehenderetur.] Reb.: comprehenduntur.
44) imitatae] Reb.: imitati
45) *den es — gewesen,*] Reb.: praeclarus enim fuit cultus,
46) *ketten — wagen.*] Reb.: si chariora his haberemus, illa quoque ad mactandum traderemus.
47) Carolus] Reb.: Carolus quintus
48) locum] Reb.: loco
49) pennis] *sic* Reb.: Cod.: uarijs
50) et] Reb.: aut
51) iam] Reb.: nunc
52) ad mortem usque] Reb.: usque ad mortem

Exod. 32. de uitulo erecto Iudaei non uoluerunt alium Deum edere aut plures Deos, sed tantum uoluerunt Deum [*fol. 91*^{b}] et cultum eius uariare, aliter quam Moyses praescripserat illis. Non omnes, sed praecipui et pars populi consenserunt. significarunt Deum uelle coli et placari [53] hostijs uitulorum, quae immolationes ante legem Moysi fuerunt, ut hic cernitur, ortae a patribus, cultus uituli Iudaici ab Aegyptijs deductus, qui coluerunt Apim, [54]) et Israelitae simul ut Stephanus Acto. 7. ostendit. Cultus autem ille Aegypti a Ioseph sumptus est, qui immolauit boues et uitulos. [55]) Cultus Baal Peor *wirdt gleich gewest sein vnsern walfartten vnnd kirmessen.* [56]) Primum sacrificarunt, deinde epulati sunt, postea *hinder die pusche gegangen vnd scortirt. Also seint die walfartten auch gewesen in den puschen*, [57]) duobus aut tribus miliaribus ab oppidis, et cum duo non possent conuenire, occasionem ibi inuenerunt, inde quaerunt [58]) sub specie religionis. Baal Peor non fuit cultus, quemadmodum Iudaei ad inuidiam Ethnicorum scribunt, [59]) *das man habe vor ihm das arssloch auffgesperret vnnd geschissen* etc. [60]) quia omnis idolatria habet speciem sanctitatis et religionis. [61]) Sed puto talem fuisse, ut apud nos, Valentini, Ciriaci, Antonij, Rochi, et similium, *das sie gott nicht mit pestilentz, kaldem brant, Valtens sichtumb verterben wolte.* [62])

Bernhardus [63]) a Milo D. Martino Luthero misit oblongam schedulam, in qua mira et superstitiosa pictura erat contra omnia uulnera. Respondit Martinus Luthierus: Haec superstitio frequens est, apud Tartaros, Turcas, [64]) gentes et tandem ad Christianos peruenit. Maximilianus [65]) in re militari maxime fuit superstitiosus, in periculis uouebat Deo, et

53) coli et placari] *sic scripsi;* Cod. *male:* Coeli et placati
54) Apim,] *sic scripsi;* Cod. *male:* Apini,
55) Exod. 32. de uitulo erecto — — et uitulos.] *haec h. l. ap.* Reb. [illegible] *inveniuntur.*
56) *wirdt — kirmessen.*] Reb.: similis fuit nostris peregrinationibus et [illegible] crificationibus.
57) *hinder die — puschen,*] Reb.: inter frutices scortati sunt. Sic fue[illegible] peregrinationes inter frutices
58) inde quaerunt] *a* Reb. *absunt.*
59) cultus, quemadmodum ... scribunt,] Reb.: cultus (quemadmodum ... [illegible] bunt)
60) *das man* — etc.] Reb.: vt ventrem coram illo exonerauerit,
61) speciem sanct. et rel.] Reb.: sanctitatem et religionis speciem.
62) *das sie gott — wolte.*] Reb.: ne Deus illos peste et alijs calamitat[illegible] seu morbis punire vellet.
63) Bernhardus] Cod. *male:* Bernhardum
64) Tartaros, Turcas,] Reb.: Turcas, Tartaros,
65) Maxim.] Reb.: Maximilianus Imperator

mactabat, quicquid primum occurreret, [66]) et retulit historiam de quodam Tartaro, qui egregiam puellam [*fol. 92ᵃ*] captam in praeda et dilectissimam coactus fuit occidere et mactare. Nos Christiani habemus magnum [67]) priuilegium pugnando contra hostes, uidelicet fide per orationem, cum impij de fide et oratione [68]) nihil nouerunt. Ideo ortae sunt multae superstitiones et mactationes apud gentes. Iephtha, [69]) super quem Spiritus Dei irruit, Iudicum 11. superstitiosum et stultum fecit uotum post uictoriam, ita ut filiam occideret. [70]) Si hic pius aliquis adfuisset, admonere eum potuisset suae stultitiae: Iephtha, [71]) non debes filiam occidere secundum tuum uotum, [72]) quia lex habet ἐπιείκειαν [73]) *du hasts nicht also gemeinet.* [74]) Ita Ionathan [75]) est liberatus a uoto [76]) Saulis. *Also lest gott seine heiligen nerren,* [77]) et ibi uictoria [78]) miserabilem peperit casum, quod ille praeclarus et sanctus *ait* heroica uirtute praeditus ita errare debuit. Ibi recitauit historiam Iephthae, [79]) quomodo fuerit reiectus a suis, et deinde in periculo reuocatus, et quomodo illos obseruauerit Schibole, [80]) *es ist doselbst der welt laufft.* [81]) Historiae ueteris Testamenti praeclarissimae sunt, sed [82]) nobis legentibus plane mortuae.

Magister Vitus interrogauit, quis mos fuerit deflendi uirginitatem, cur filia Iephthae duos menses uirginitatem suam deplorauerit? [83]) Respondit Martinus Lutherus: Ideo quod debuit mori sine prole, *welches der groste iamer bei den Ju-*

---

66) occurreret,] *sic recte* Reb.: Cod.: occuret,
67) habemus magnum] Reb.: magnum habemus
68) de fide et oratione] Reb.: de oratione et fide
69) Iephtha,] *sic scripsi;* Cod.: Iephte, Reb.: Nam Ieptae
70) stultum fecit — occideret.] Reb.: stultum votum fecit, ita vt post victoriam filiam occideret.
71) potuisset — Iephtha,] *sic scripsi;* Cod.: potuisset suae stulticiae Iehpte, Reb.: potuisset Ieptae,
72) filiam occidere secundum tuum uotum,] Reb.: occidere propriam filiam tuam secundum votum tuum,
73) ἐπιείκειαν] Cod. *male:* επειείκιαν
74) *du hasts — gemeinet.*] Reb.: tu non ita sensisti.
75) Ionathan] Cod.: Ionathas
76) a uoto] *sic* Reb.: Cod.: uoto
77) *Also — nerren,*] Reb.: Sic Deus sanctos suos grauiter labi permittit,
78) victoria] Reb. *typ. err.:* viforia
79) Iephthae,] *sic scripsi;* Cod.: Iepte,
80) Schibole] *sic* Cod.; i. e. *voce* Schibboleth *ab hostibus pronuntianda, conf.* Iud. 12, 6.
81) Ibi recitauit — *laufft.*] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
82) sed] Reb.: et
83) virginitatem suam deplorauerit?] *sic scripsi;* Cod.: uirg. suam deplorauit, Reb.: deplorauerit suam virginitatem?

den war, [84]) sicut in Anna matre Samuelis. [85]) Nam stei odiosa res est, [86]) praecipue sapientibus coniugatis, concu facile sedatur etiam in scortatione, sed proles est suauissi pignus coniugij. *Es ist die beste wolle vom schaffe.* [87])

Magnus liber Guilhelmi Postelli [88]) Galli offerebatur tino Luthero, quem scripsit de concordia orbis. Ibi lal bat, [89]) ut articulos [90]) fidei ex ratione et natura [91]) prob ut Turcas et [92]) [*fol. 92*[b]] Iudaeos et omnes homines cor teret, utcunque diuerso cultu in unam fidem congreg Respondit Martinus Lutherus: *Es ist tzu viel auff einen b gefast.* [93]) Alij ante nostra tempora etiam libros scripsi Theologicos, quibus conabantur [94]) fidem Christianam bare ex ratione naturali. Sed huic Gallo accidit iuxta uerbium: Galli carent cerebro. [95]) *Es werden noch sch mer komen,* [96]) qui omnium generum idolatrias applicare debunt ad praetextum fidei.

Philippus Melanthon recitauit se audiuisse ex merc quodam, qui in India uidisset serpentes adorari, et quo gentem Draconem summo cultu uenerati fuissent. Mu per sectas deuotissimus est, fulgentibus caeremonijs ga *Siehet wie ein weinen vnnd heulen bei den ein segen der nen war, wan man* regnum mundi *sang*, et omnem orn saeculi contempsi. [97]) Ah quantae lachrimae fuerunt, parentes suos liberos cremarunt Moloch. horrendum pro sacrificium, ubi parentum *φιλοστοργία* [98]) haud dubio [99] gens fuit, *dan sie sindt Ja nicht stock vnnd klotzer gewes*

---

84) *welches — war,*] Reb.: quod inter Iudaeos extrema fuit calamitas
85) in Anna m. S.] Reb.: in Hanna m. S. videmus.
86) est] *sic* Reb.; *a* Cod. *abest.*
87) *Es ist — schaffe.*] Reb.: optima enim de oue lana.
88) Postelli] *sic* Reb.; Cod.: posthelij
89) laborabat,] Reb.: laborat,
90) articulos] Cod. *male:* articulus
91) ex ratione et natura] Reb.: ex natura ex ratione
92) et] *a* Reb. *abest.*
93) *Es ist — gefast.*] Reb.: Nimium in hisce suis scriptis fecit.
94) conabantur] *sic scripsi;* Cod.: conabuntur, Reb.: conabatur
95) prouerbium: Galli c. cerebro.] Reb.: prouerbium (Galli c. cerebro)
96) *Es werden — komen,*] Reb.: Schwermeros futuros esse certissim
97) *Siehet wie* — contempsi.] Reb.: videte tamen quantae lachrimae debantur sub consecratione virginum monialium, praesertim si ea cantio mundi.
98) *φιλοστοργία*] Reb. *falso:* *φυλαστοργία*
99) dubio] Cod. *male:* dubiae
100) *dan sie — gewest.*] Reb.: non enim bruta animalia, sed homines f

IRA. *)

Deus uillis cordis affectus indidit, respondentes sensuum obiecto. Hi motus per se non sunt mali, nisi accidentaliter per peccati concupiscentiam. Nam ira est aliquando zelus ut [1] Psalm. 4. Irascimini et nolite peccare. Item Paulus: Sol non occumbat etc. Triplex igitur ira [2]) est. Oeconomica *ist nur vnnsers herrngotts büchsen spiel, das giebet nur ein rutten oder schlag,* [3]) sed politica ira *nimpt weib vnnd kindt hinweg* [4] per caedes et bella. Deinde [*fol. 93a*] est Ecclesiastica ira, *do gielt es die sele vnnd helle.* [5] Ira optimo loco est donum Dei, *vnnd wer tzu rechter tzeit schelden kan mit rechten wortten, ist grosse kunst, wan ich tzornig bin, so las man mich nur tzufrieden vnnd verschnauben.* [6]) Quia multa mihi occurrunt saepius, quae me irritant, ita quoque [7]) alijs contingere puto. *darumb sol man einem tzornigen raum geben.* [8] ego nullum magis [9]) remedium habeo, quam iram. Si bene scribere, orare et praedicare uolo, oportet me esse iratum. *do erfrischt sich mein gantz geblutte,* [10]) acuitur ingenium et tentationes omnes [11]) cedunt. *tzornet gott mitt euch, so ist der sachen balt radt.* [12]) quia Deus est misericors, sed si tu cum Deo, non est remedium.

ARROGANTIA. **)

DEFINITIO ARROGANTIVM. [13])

Est quoddam genus hominum sapientissimorum, qui sibi

---

*) Reb. I, fol. 102b lin. 23. — fol. 103a lin. 19.

**) Reb. I, fol. 103a lin. 20. — fol. 103b extr. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 416. cap. 21. §. 108. 107. 106.

1) ut] *a* Reb. *abest.*

2) ira] *ap.* Reb. *deest.*

3) *ist nur — schlag,*] Reb.: est tantum leuis aliqua castigatio, quae interdum fit virgis,

4) *nimpt — hinweg*] Reb.: auffert liberos et vxores

5) *do gielt — helle.*] Reb.: per hanc anima aut liberabitur ab inferno, aut inferno deputetur.

6) *vnnd wer — verschnauben.*] Reb.: et magna est ars, irasci verbis praemeditatis et tempore oportuno. Ego si iratus fuero, mecum multa agere pati non possum.

7) quoque] Reb.: et

8) *darumb — geben.*] Reb.: Quare irascenti cedendum est,

9) *magis*] *sic* Cod.: Reb.: melius

10) *do — geblutte,*] Reb.: tunc sanguis meus refrigeratur,

11) omnes] *ap.* Reb. *decet.*

12) *tzornet — radt,*] Reb.: Si Deus vobiscum irascitur, tunc huic rei facile medendum est,

13) Definitio arrog.] *haec verba, quae in* Cod. *tanquam specialis inscriptio priori generali subiuncta sunt, ap.* Reb. *in margine leguntur.*

soli uidentur sapere. caeteris omnibus reiectis. omnia impugnant et irrident, *lassen nichtes recht sein den das iknen gefelt.* [14] Multa contulit cum Licentiato Amsdorffio de arrogantia, summa peste Ecclesiae. si in praedicatorem cadat. Zuinglius illa seductus est. qui quidquid uolebat. faciebat, sicut translatio [15]) illius in prophetas superbissima indicat. Omnia audebat contemnere, principes et potestates, ideo scripsit: *Ihr fromen fürsten. ihr wolt mir vortzeihen, das ich euch ewer tittel nicht gebe, dan die fenster sein auch durchleuchtig.* [16]) Ita Monasterienses arrogantia arserunt *fol. 93b*] et multi alij. Item Ioannes Agricola *Ein stoltzer boser kopff.* [17]) Ambitio est ignis consumens. Scriptura sancta tradita est ad ignominiam carnis, ideo [18]) non in ea nostra gloria quaerenda est.

Martinus Lutherus legit Terentium [19]) cum scholijs I. Riuij [20]) doctissimi, in fronte. Respondit: Non mirum est, Agricolam [21]) esse arrogantem, *Es ist kein wunder, ob Junge gesellen etwas von sich hallten, wan aber wir allten viel von vns hallten woltten,* [22] satis est ridiculum. Terentius non potest Germanice transferri, lingua enim nostra non patitur, est nimis dura, sed Gallice [23] fieri posset, quia lingua illa [24]) est blandior. Humiliatio hypocritarum, arrogantissima est superbia, sicut Pharisaeus sese humiliabat [25]) Deo gratias agens. Sed mox iterum conspurcauit, eum diceret: Non sum sicut caeteri. Arrogantes scioli similes sunt Icaro uolanti in coelum, sicut dicitur:

Si uis bene ambulare, non debes nimis alte uolare.
Si nimis alte uolas, tunc debes comburere pennas.

---

14) *lassen — gefelt.*] Reb.: et nihil rectum esse dicunt, nisi quod placeat illis.
15) translatio] Cod. *calami err.:* translantio
16) *Ihr fromen — durchleuchtig.*] Reb.: pij vos principes, veniam mihi dare velitis, quod titulum conuenientem vobis non tribuo, quia et fenestrae suam habent perspicuitatem.
17) *Ein — kopff.*] Reb.: superbissimum et pessimum caput.
18) ideo] Cod. *calami err.:* Ide
19) Terentium] Reb.: Terentij Comediam
20) I. Riuij] Reb.: I. R.
21) Agricolam] Reb.: R.
22) *Es ist — woltten,*] Reb.: non est mirum adolescentes quandam habere arrogantiam et superbiam, verum si nos senes iuuenes in sua arrogantia imitari volumus,
23) Gallice] Cod.: Gallicae
24) lingua illa] Reb.: illa lingua
25) humiliabat] Reb.: humiliauit,

TRISTITIA, LAETITIA. *)

Quo quis magis in tristitia et affectibus uersatur, eo plus trumenti habet in eo [26]) Sathan. Nam affectus nostri sunt trumenta, quibus Sathan ad nos peruenit. *da, da es nast, mag man leichtlich gissen, wo der zaun bose ist, da kan n balt hinüber.* [27]) Ita ubi tristicia est, Sathan habet suum [28]) itum. Ergo orandum ut [29]) cum pijs conuersandum. Phipus [*fol. 94a*] Melanthon [30]) ualde tristis erat propter generi Georgij Sabini inobedientiam, qui [31]) filiam suam uoluisset ittenbergam proficisci, cum tamen mater et liberi Halam [32]) uiam profecti, eam adducere debuissent ad consolandum trem. Ista proterua Sabini inobedientia socerum ita perturauit, ut non admitteret aliquam [33]) consolationem, solitarius mnium hominum consortia uitaret. Ideo Martinus Lutherus isertus colloquebatur cum D. Crucifigero, D. Loch, [34]) et Ilichio, de illius miseria et tristitia, quod solus [35]) ita affligetur, cum hominum conuersationem quaerere deberet, *frist n sein hertz abe.* [36]) Ego etiam (inquit) [37]) summus saeius patior tentationes et tristitias, illico quaero hominum colloquia, et infima ancilla saepius me consolata est. *So gar t ein mensch nicht sein mechtig,* [38]) cum tristis est et sos, [39]) etiamsi sit bene munitus [40]) scriptura. Christus non ustra suam Ecclesiam [41]) congregat uerbo, Sacramentis, rationibus, cantilenis, *Wiel sie nicht in die winckel stecken.* [42]) aleant monachi et [43]) anachoretae [44]) Sathana inuenta, [45])

*) Reb. I, fol. 104a lin. I. — fol. 105a lin. 19. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 165 sqq. cap. 26. §. 81—83.

26) habet in eo] Reb.: in eo habet

27) *da, da es — hinüber.*] Reb.: Vbi enim terra est humida, ibi facile suffundere et sepem facile in loco corrupto transcendere possumus.

28) habet suum] Reb.: suum habet

29) ut] Reb.: et

30) Phil. Mel.] *ap.* Reb. *desunt.*

31) qui] Reb.: quia

32) Halam] *ap.* Reb. *deest.*

33) aliquam] *a* Reb. *abest.*

34) D. Loch,] Reb.: D. L. Loch,

35) solus] Reb.: plus

36) *frist — abe.*] Reb.: et cor sibi corradit.

37) Ego etiam (inquit)] Reb.: Ego, inquit, etiam

38) *So gar — mechtig,*] Reb.: adeo homo non est sui iuris,

39) et solus,] Reb. *male:* soluus,

40) sit bene munitus] Reb.: bene munitus sit

41) suam Ecclesiam] Reb.: Ecclesiam suam

42) *Wiel — stecken.*] Reb.: illas in angulos abdere non vult,

43) et] *a* Reb. *abest.*

44) anachoretae] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb.: Anachoritae

45) inuenta,] Reb.: inuenti,

qui extra omnes pias conditiones et ordinationes Dei sunt. Nam oportet quenquam hominem iuxta creationem, [46]) aut oeconomicum aut politicum aut Ecclesiasticum esse. Extra has conditiones non est homo, nisi ipse sit exemptus mirabiliter. [47]) Omnibus modis uita solitaria in tristitia fugienda est. Omnis tristitia a diabolo est, qui ipse [48]) est Dominus mortis. Ac tristitia erga Deum est certissimum opus diaboli. Proinde si tibi mala cogitatio [*fol. 94b*] incidit de Deo, quasi nolit tui misereri, aut uelit te perdere et [49]) occidere, cum tales cogitationes tibi inciderint, iam esse moriendum, conclude illico: illa tentatio est Diaboli, non est ex Deo, quia [50]) Deus non contristat, neque [51]) terret, neque occidit, sed est Deus uiuorum, quapropter misit filium suum unigenitum, non ad terrendum, sed ad consolandum. Ideo Christus mortuus est, ut esset uictor mortis, et homines iustificaret, destruendo mortem. Vbique igitur scriptura sic loquitur: Gaudete, confidite, laetamini, ego uici mundum et [52]) mortem, aculeus mortis in me est fractus et hebetatus. Itaque cogitandum in talibus tentationibus, te non esse amplius filium hominis, sed Dei per fidem in Christum, [53]) cuius nomine baptizatus es, mors non potest [54]) te damnare, sed Sathan tantas consolationes nobis incidere non permittit de Deo, [55]) et in tentationibus tales cogitationes de Deo obscurantur, et non indunt. Nam cor humanum ita captum lege, morte, peccato, inferno est, ut articulum iustificationis ac fidei: Credo in Hiesum Christum, admittere non possit. Contra [56]) omnis laetitia et pax a Deo est, [57]) ipse Spiritus sanctus enim [58]) animosus est. *er ist der mut vnnd trost* [59]) in periculis et tentationibus mortis, *Spricht mutig heraus*: *Weg sünde, tod, teuffel vnnd helle, las mich tzufrieden, du hast kein wil an mir, wilttu mich nit lebendig lassen, so sterbe ich, mein tod aber wirdt dir nicht gelingen, schlegestu mir den kopff abe,* et

---

46) creationem,] Reb.: creationis conditionem,
47) mirabiliter.] Reb.: miserabiliter,
48) ipse] *a* Reb. *abest.*
49) et] Reb.: aut
50) quia] Reb.: quod
51) neque] Reb.: nec
52) et] Reb.: ac
53) in Christum,] *sic* Reb.; Cod.: in Christo,
54) potest] *sic* Reb.; Cod.: potes
55) nobis inc. non perm. de Deo,] Reb.: de Deo nobis incidere non perm.
56) Contra] Reb.: Econtra
57) est] *a* Reb. *abest.*
58) ipse Spir. s. enim] Reb.: ipse enim Spir. s.
59) *er ist — trost*] Reb.: Est animus et consolatio nostra

nicht, ich habe einen, der wirdt mir ihn wol wider steig tzu ihm in hiemel vnnd würge mir den, der ist, das soltu wol lassen. [60])

[65a]] Optimum igitur donum est et creatura animus et laetus. [62]) Ideo in lege Moysi tristes non admittebantur ad altare et sacrificia. [63])

EBRIETAS. *)

ani sese ingurgitant potando, et sibi uitam abrumi uero sunt sobrij. Legitur Augustum Caesarem eticum libenter bibisse, *feltliner*, [64]) quod in Alpibus icum stomacho, *do hat er alle maltzeit anderthalb getruncken.* [65]) Respondit Philippus Melanthon: [66]) *chen sauffen vns arm, kranck, todt vnnd in die* Alexander magnus [68]) robusti fuit corporis et intor, [69]) tres integros dies et noctes somno [70]) dicitur, et haec regula de eo iactatur: *Bistu vol, so nider. Stehe auff vnnd sauff herwider, so vertreibet die ander, das ist die Regel* Alexandri. [71])

39. die [72]) 18. Maij, Dominica Exaudi, Martinus Lerrimam habuit concionem ex Epistola Pauli, contra rmanorum consuetudinem ebrietatis, qua [73]) omnibus fabula fierent, [73]) seipsos priuarent rebus, cor-

I, fol. 105a lin. 20. — fol. 106a lin. 3. — *Conf.* Luth. colloq. IV. p. 699 sq. cap. 79.

ht mutig — — lassen.] Reb.: animose enim dicit, abi peccatum, Diabole et inferne, si vitam mihi denegare cupis, poteris me interimors mea non erit vtilis tibi, et si me decollaueris, nullum mihi m resarcire potes, ascende ergo in coelum, et interfice illum, qui est ea, verum hoc facere non poteris.

creat. animus hilaris] Reb.: et creatura est hilaris animus

tus.] *sic scripsi*; Cod.: et laetis, *ap.* Reb. *desunt.*

et sacrificia.] Reb.: sacrificia et altare.

ter,] *a* Reb. *abest.*

st — *ausgetruncken.*] Reb.: in prandio et coena bibit ferme dim mensuram vini.

us Melanthon:] Reb.: M. L.

— *helle.*] Reb.: Nos Germani ingurgitamus nos, potando ad paum mortem et infernum vsque.

s] *ap.* Reb. *deest.*

;] Cod. *calami err.:* potatur,

] Reb. *male:* summo

: — Alexandri.] Reb.: Si vino te impleueris, dormire statim poteris, t somnum ventriculum vino implere iterum. Nam Alexandri regula, ibit haec remedia.

Reb. *abest.*

.. fierent,] Reb.: quae ... fieret,

peribus, [74]) honore et salute, *Schlissen ihnen selber den h mel tzu*, [75]) digni excommunicatione, [76]) ideo omnibus mo huic pestilentissimo malo resistendum, *sonst werdens weib vnnd Junge kinder in der wigen sich auch lernen vol sauff das also der Jungste tag die gantze welt eittel seie, folle vn trunckene boltzen findt.* [77]) Econtra dicebat de Turcae s brietate et continentia [78]) qui abstemius [79]) [*fol. 95b*] uiuer et potum coctum haberet ex herbis, et melle, sicut nostru mulsum, quod appellant Maslach, [80]) *das ist dreyerley, d sterckesten*, [81]) quando ad bellum uolunt procedere, alteru ad quotidianum usum, tertium ad coïtum, *das Torgisch* [82]) *bier.*

Anno 34. die 24. [84]) Iunij, die Ioannis Baptistae post co cionem, acerrimam habuit concionem et [85]) admonitione contra potatores, qui sub horis concionum in publicis tab nis [86]) vociferarentur, contra mandatum Dei et electo edictum [87]) peccantes, peregrinosque [88]) offendentes. Id magistratum secundo admonuit sui officij, ut puniret, ne i ab electore aut Deo punirentur. Nam illa scandala huic ci tati propter Euangelium non sunt ferenda. [88a])

QVAESTIO. *)

AN PECCANTI IN EBRIETATE SIT PARCENDVM. [89])

Respondit Martinus Lutherus: Minime, imo ebrietas aug peccatum. Nam in ebrio occulta peccata erumpunt, iu

*) Reb. I, fol. 106a lin. 4—21.

74) rebus, corporibus,] Reb.: rebus corporalibus,
75) *Schlissen — tzu,*] Reb.: et coelum sibi ipsis occludunt,
76) excommunicatione] *sic recte* Reb.; Cod.: excominacione,
77) *sonst werdenn — findt.*] Reb.: alias mulieres et infantuli in cunab se inebriabunt, vt ita in die nouissimo mundus ebriosorum plenus inuenia
78) de Turcae sobr. et cont.] Reb.: de sobr. et cont. Turcae
79) abstemius] Reb.: abstinentius
80) Maslach,] *sic* Cod.; Reb.: Maslack.
81) *das ist — sterckesten,*] Reb.: Et triplicem habebant potum. Primum
82) *Torgisch*] *haec vox in* Cod. *rubro colore scripta est supra vo „Turckische" atramento prius scriptam et deinde litura deletam.*
83) *das T. bier.*] Reb.: sicuti cereuisium Torgae.
84) die 24.] *haec ap.* Reb. *desunt.*
85) concionem et] *a* Reb. *absunt.*
86) qui sub horis concionum in publicis tabernis] Reb.: qui in publicis c cionibus in tabernis
87) edictum] *ap.* Reb. *deest.*
88) peregrinosque] Reb.: peregrinos
88a) Anno 34. — — sunt ferenda.] *haec sectio ap.* Reb. *priori sect „Anno 39. — — das Torgisch bier." praecedit* (I, fol. 105b lin. 7—1
89) An — parcendum.] *haec verba, quae in* Cod. *tanquam inscriptio i articulo praefixa sunt, ap.* Reb. *in ipsius articuli principio co nua verborum serie leguntur.*

dictum: Quod in corde est sobrij, illud est in ore ebrij. Ideo bene [90]) obseruandus est ebrius, sicut etiam faciunt homines astuti. Spalatinus dixit, Italos maxime abhorrere nouentes, ebrios, et retulit historiam de nobili Germano, qui [91]) cum in Italia hospitasset, et Itali omnes lectos occupassent, finxit se uomere, statim omnes e lectis fugiunt, [92]) quia putant esse uenenum.

Conquerentibus de raritate [93]) boni uini, respondit Martinus Lutherus: Quia abundantia abutimur in nostram licentiam, [94]) inde sequuntur morbi, calculus, podagra. Vino semper [*fol. 96ᵃ*] utentes, plerumque sunt podagrici, cereuisia autem hydropisin parit.

OTIVM, LABOR. *)

D. Pomeranus dicebat se laboribus non exhaustum, sed confortatum. Respondit Martinus Lutherus: Labores alunt et confortant, sicut uidemus [95]) in rusticis, qui longaeui fiunt, sed solicitudo, cura, *kopffarbeit vnnd die vnnhust, die vnnter der lincken tzitzen ligen, die haben das hellische feuer.* [96]) In otio maximum est negotium, ut ille dixit: Nunquam minus solus sum, quam cum solus. Ideo quilibet [97]) strenue laboret in suo officio bona conscientia, hoc exercitium tolerabilius, facilius, et iucundius erit, quam otium, quod est mater multorum malorum.

Anno 39. 25. Ianuarij Martinus Lutherus loquebatur contra homines stupidos, qui contemptis medijs, Deum tentarent, quod [98]) non est faciendum, sed media seruanda iuxta commune dictum:

Dat Deus omne bonum, sed non per cornua taurum.

Creauit quidem Deus omnia ex nihilo, sed non uult nihilo omnia [99]) conseruare. *Er wiel bei vnns sein,* [100]) sed uult

*) Reb. I, fol. 106ᵃ lin. 22. — fol. 106ᵇ lin. 17.

90) bene] a Reb. *abest.*
91) qui] *ap.* Reb. *deest.*
92) omnes e lectis fugiunt,] Reb.: omnis e lecto fugauit,
93) raritate] Reb.: varietate
94) licentiam,] Reb.: perniciem,
95) sicut uidemus] Reb.: Sicuti vidimus
96) *kopffarbeit — feuer.*] Reb.: labor capitis, et cordis, hominem multum vexat.
97) solus. Ideo quilibet] Reb.: solus sum. Quilibet
98) quod] Reb.: hoc
99) nihilo omnia] Reb.: omnia nihilo
100) *Er — sein.*] Reb.: ipse apud nos esse vult.

suam maiestatem uideri [1]) in medijs. ***es heist: setze dich an den gaulen, vnnd niem die peitzsch tzur handt.*** [2]) Deus operabitur. Deus non uult prolem dare, sine coniugio, conuertere impios sine praedicatione, fruges dare sine agricultura uult nos habere *συνέργους* [3]) et cooperarios.

CONSVETVDO QVAM DIFFICILE DEPONATVR. [4]) *)

Martinus Lutherus literas scripsit [5]) duobus monachis senibus septuagenarijs in Dessau, qui papisticis regulis assuefacti libertate Euangelij adhuc uti non potuerant, neglectis ceremonijs. Et haec addidit: Non est mirum, ***das es sie so sauer ankompt***, qui ita assueti sunt a iuuentute. ***Ich weis wol, wie sauer michs ankommen ist***, nisi Deus me ui abstraxisset uerbo quod tum praedicabam, nunquam id potuissem. [6]) Conscientia enim ita erat caeremonijs alligata, ut ne minimam orationem relinquerem. Saepius totos dies legendo, praedicando quater [7]) consumpsi, posthabitis horis canonicis, sabbato claustrocella, per totum diem ieiunus assiduis orationibus me fatigaui, [8]) ***das treib ich so lange, bis ich demisch in kopf wardt,*** [9]) et per quinque hebdomadas non possem lucem diurnam [10]) intueri. ***in den 5 wochen samlet ich einen guten vorradt von*** horis. [11]) Reualescens statui illa omnia implere sed ita molestatus [12]) eram, ***das ich das buch nicht kunt ansehen, mustes vntter wegen lassen, bis ich ein halb Jar sas***

---

*) Reb. I, fol. 106b lin. 18. — fol. 107a lin. 22.

1) uideri] Reb.: videre
2) ***es heist — handt.***] Reb.: Dicit enim ascendit equum et in manus su flagellum,
3) *συνέργους*] Cod. ***male***: *συνέργος*
4) quam diff. deponatur.] Reb.: difficile deponitur.
5) literas scripsit] Reb.: scripsit literas
6) assueti libertate Euang. — potuissem.] Reb.: assueti sunt a iuuenta Optime enim scio quam deficile (***sic***) fuit. Non mirum est igitur quod illi Eu gelij libertate, ita adhuc vti non possunt, neglectis caeremonijs. Nam i me quoque vi Deus abstraxisset verbo quod tum praedicabam, a caeremon id nunquam potuissem.
7) quater] Reb.: quatuor
8) fatigaui,] Reb.: flagitaui,
9) ***das treib — wardt,***] Reb.: et in isto labore diu perseuerabam, et ca meum molestabam,
10) non possem lucem diurnam] Reb.: lucem diurnam non possem
11) ***in den*** — horis.] Reb.: In his quinque hebdomadibus, multas horas a accumulabam.
12) molestatus] Reb.: molestus

let vnnd in die gewonheit kam, da lies ichs geschehen vnnd verschlang es auff einen hauffen. [13])

Difficillimum [14]) igitur est assuetis desistere. Et nos Papistae decies plus laboris habuimus in dediscendo errore, quam in discendo Christo. [15]) Et bene dicitur de quodam Cytharoedo Timotheo, qui duplicem mercedem a discipulo antea docto accepit. *Von den greueln wisset ihr Jungen* [*fol. 97ᵃ*] Theologi *nicht, kommet spielende tzu dem Christo.* [16]) Videte, ut ei gratias agatis, et uerbum illius obseruetis.

PRODIGIA, PORTENTA MIRACVLOSA.*)

Deus uarijs medijs [17]) mundum ad poenitentiam uocat: esto quasi uerbi ministerio [18]) necessario utatur. Attamen uarijs prodigijs, portentis, miraculis uisibilibus corda contumacia expergefacit.

Anno 36. 16. Septembris die Saturni, uesperi [19]) intra 6 et 7 [20]) horam ingens tonitru, coruscatione [21]) praecedente, auditum est, cum per octiduum magnum frigus fuisset. [22]) Mathematici id uocant χάσμα et praetendere summam siccitatem aëris. [23]) Martinus Lutherus et Pomeranus domi audientes dixerant, [24]) miraculosum esse id prope circulum arcticum, sufficeret enim [25]) in Africa, Asia, et Zona torrida, sub

*) Reb. I, fol. 107ᵃ lin. 23. — fol. 109ᵃ lin. 6. atque ibid. fol. 112ᵇ lin. 25. — fol. 114ᵃ lin. 25. (*quae ap.* Reb. *ad caput* Spectra *inscriptum pertinent*). — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 585 sqq. cap. 71. atque III. p. 81 sqq. cap. 24. §. 125. 126., p. 27. cap. 24. §. 21., p. 3. cap. 23. §. 5. (*quos locos infra singulis sectionibus iterum adscripsi, ut facilius inueniantur ac conferantur*).

13) *das ich — hauffen.*] Reb.: vt librum inspicere non possem, sed tam diu desistere ab inceptis cogebar, donec per dimidium annum congregabam, et in consuetudinem veniebam, tunc sic fieri permittebam, et omnia simul deuorabam.

14) Difficillimum] Reb.: Difficile

15) habuimus in dediscendo errore, quam in discendo Christo.] Reb.: in dediscendo errore habuimus, quam Christo discendo.

16) *Von den — Christo.*] Reb.: Hae abominationes vobis iuuenibus ignotae sunt, Christus vobis fit notus sine periculo.

17) medijs] *a* Reb. *abest.*

18) quasi uerbi ministerio] Reb.: verbo ministerio quasi

19) uesperi] *a* Reb: *abest.*

20) 6 et 7] Reb.: sex et septem

21) coruscatione] Reb.: coruscationem

22) fuisset.] Reb.: fuerat.

23) aëris.] Reb.: in aëre.

24) dixerant,] Reb.: dixerunt.

25) enim] *ap.* Reb. *deest.*

tropico [26]) cancri. Est plane satanicum. *ich halt, das teuffel haben wollen ein disputation anrichten*, [27]) et ange aliquis hoc χάσμα impediuit, *hat ihnen ein loch durch die p* positiones *gerissen*. [28]) Sed talia infinita signa mundus nihil rat. Cum Franciscus de Sickingen [29]) *ein feiner kriegesman* esset moriturus, simile uisum est a Philippo Melanthone.

Et Adolph pictor [31]) Lucae Möllers [32]) noctu Torgam i faciens cum rustico, uidit in coelo magnam stellam, circa e tympana sonantem, et exercitum [33]) armatum conflictante Ioannes elector. 1516. [34]) Wimariae uidit primum [*fol. 9* magnam rubeam stellam, [35]) quae uersa est in candelam, t tio in crucem, quarto *in eynen gelen stern*, [36]) quinto iter in stellam uulgarem. Hoc praecedente [37]) anno ante pa factum Euangelium, uisum est. Ego uero applicaui ad pa factionem Euangelij, quod primum rubicunda oriebatur, dein ardebat, afferens crucem, obfuscata seditionibus et sectis, i net tamen stella fixa. Sed ego his signis nihil certi trib plerumque enim sunt signa sathanica deceptoria. Talia si multa ijs annis uisa, sed ab Epicureis secure [38]) contemnun

Anno 36. 19. Decembris uesperi circa horam 3. sole f occidente apparuerunt paralleli, id est, tres soles. Nam pri a sole usque ad summum coelum longa linea quasi ig emicuit, tunc duo soles ex utroque latere apparuerunt, u ad medium meridiei, alter ad medium aquilonis eiusdem tudinis cum sole, *eine vber das spittal auff Remberg tzu*, *ander bei der tziegel scheune hinaus*, satis horrendo co Eo die Martinus Lutherus magno paroxysmo angustia pectus decubuit. Philippus Melanthon dixit, horre aspectum fuisse, oculis aduersum, et tale uisum Halae paucos annos, esse fatale ipsi papae. [39])

---

26) tropico] *sic* Reb.: Cod.: tropicis
27) *ich halt, — anrichten,*] Reb.: Diabolos disputationem aliquam voluisse credo,
28) *hat ihnen — gerissen.*] Reb.: et lacerauit illorum propositione
29) Sickingen] Cod. *male*: Sittingen
30) *ein feiner kr.*] *a* Reb. *absunt.*
31) pictor] *ap.* Reb. *deest.*
32) Möllers] *sic* Cod.; Reb.: Melers; *utrumque pro*: *Malers* (Cranach pictoris)
33) exercitum] Cod. *male*: exercitium
34) 1516.] Reb.: Anno 16.
35) rubeam stellam] Reb.: stellam rubeam,
36) quarto — *stern,*] Reb.: 4. in stellam crocei coloris,
37) praecedente] *sic* Reb.; Cod.: praecedi
38) secure] *a* Reb. *abest.*
39) Anno 36. 19. Dec. — papae.] *haec h. l. ap.* Reb. *non ins*

Anno [40] 1533. die Octobris 24. quae fuit sexta feria [41] apparuit monstrum Draconum in aëre noctu uolantium, [42] a decimo [43] usque ad primam, ex omni parte coeli. Omnes tractum fecere [44] a Viteberga ad Halam, fuerunt autem innumerabiles, semper alijs subito nascentibus et alijs disparentibus, altitudine super terram modica, altiora tectis domorum et arborum quasi tangere uidebantur. [45]

fol. 98ᵃ] Anno 39. [46] 26. Iunij, nocte uisus est circulus stellatus, ex quo circulo cum media stella saltasset, circumuolutus est, [47] cum redijsset, circulus stetit, *welches der hausman auff dem schloss gesehen antzeigte.* [48] Respondit Martinus Lutherus: Fortasse hoc spectrum satanicum est, in quo homines ludit. Dicebant solem cum circulo conspectum, et aurea cruce. Item Ferdinandum ex Bohemia proficiscentem in Austriam, sanguinolenta pluuia conspersum. Respondit Martinus Lutherus: *vnser herrgott vberschuttet vns mit wundertzeichen, das man* [49] *sie nicht mer achtet,* [50] securiores inde efficimur. Ideo magnae plagae sequentur. [51] Deinde dicebant solem, et alia coelestia corpora, [52] non esse calida materialiter, sed uirtualiter.

Anno 38. 12. Iunij circiter horam 11 meridie χάσμα apparuit in coelo Vuitebergae, et hinc inde uisus est ignis de coelo cadere sicut pluuia. [53]

Anno 1521. die 21. Martij, qui est natalis Electoris Mauritij, tres soles claro coelo mane circa horam octauam Vuitebergae conspecti sunt, uerus sol medium locum tenuit, reliqui duo utrumque primum rubeum, deinde iridis colorem habuerunt, durauit per duas fere horas, ex aduerso iris fuit in summo coelo in forma arcus Turcici. Multi docti uiderunt attoniti. [53]

---

40) Anno] Reb.: Anno Domini
41) quae fuit sexta feria,] *haec a* Reb. *absunt.*
42) uolantium] Reb.: volitantium
43) decima] Reb.: decimo
44) fecere] Reb.: fecerunt
45) altiora — uidebantur.] *sic* Cod.: Reb.: ita vt tecta domum et arborem tangere viderentur.
46) Anno 39.] Reb.: Anno 36.
47) est,] *ap.* Reb. *deest.*
48) *welches — antzeigte.*] Reb.: quod rector domus in turre arcis viderat et indicabat.
49) man] Cod. *calami err.*: *wan*
50) *vnser — achtet,*] Reb.: Multa a Deo mittuntur prodigia, ideo ab hominibus spernuntur,
51) sequentur.] Reb.: sequuntur.
52) coelestia corpora] Reb.: corpora coelestia
53) Anno 38. 12. Iunij — pluuia. — Anno 1521. die 21. Martij — attoniti.] *haec duae narratiunculae ap.* Reb. *a. l. non inveniuntur.*

Anno 39. Cometa per decem dies conspectus est in signo Leonis. Respondit Martinus Lutherus: Obruimur copia signorum, quibus iram Dei imminentem agnoscimus. Scriptura [54]) sacra, signa coelestia et terrestria nos uocant ad poenitentiam, sed proh dolor nulla uidetur emendatio. *Es mus gottes tzornige visitacion komen, ist es anders nit der Jungste tag, der alles auffreumen wirdt.* [55]) Illius cometae [*fol. 98b*] cauda non adeo longa ad meridiem tendebat.

Anno 39. 18. Aprilis, hora 4. uesperi Eclipsis solis erat, quam Martinus Lutherus diligenter obseruauit [56]) ab initio usque ad finem, cum oratione et suspirijs, quo Deus meliorem effectum daret, quam nos meruimus, sed ut omnes [57]) homines ijs et alijs signis ad poenitentiam et orationem erga Deum prouocarentur. Postea hora sexta, tonitru uenit cum fertilissima pluuia, excitans terram, et arbores, ibi dixit Martinus Lutherus cum gratiarum actione: *das ist ein schön fruchtbar wetter, das man sol nennen* aperiatur terra. *das giebstu vns lieber gott, die wir so vndanckbar, bose vnn geitzig sein. Nu wolan, du bist Ja ein fromer gott, das thet der teuffel nicht, das bin ich gewiss, das ist ein früer donner,* [58]) ubi terra concutitur et aperitur, dat suum odorem sicut oratio [59]) coram Deo dat [59]) bonum odorem.

Martinus Lutherus in itinere Lipsiam uersus, cum conspiceret segetem luxuriantem, orabat et agebat gratias: *Ach lieber herrgott, du wilt vnns ein gut Jar geben warlich nicht vmb vnser frommigkeit willen,* [60]) sed propter nomen tuum. Fac ut poeniteamus, et in uerbo tuo crescamus. Nam haec nihil sunt nisi creaturarum miracula, quod tantos culmos et aristas ex terra, imo ex arena silice contusa [61]) producis. O pater da panem quotidianum nobis tuis filijs. [62])

---

54) Scriptura] Reb.: In scriptura
55) *Es mus — wirdt.*] Reb.: Horrendam Dei visitationem mundum superuenire necesse est, nisi enim fuerit dies extremus, qui omnia simul consumet.
56) obseruauit] Cod. *male*: obseruabit
57) omnes] *a* Reb. *abest.*
58) *das ist ein — donner,*] Reb.: Frugifera haec est terra, quam merito nominare debemus, aperiatur terra, nam pluuia fertilissima est. Haec omnia nobis, o bone Deus, ex mera benignitate tribuis, qui tamen sumus ingratissimi, attamen tu Deus es pijssimus, Diabolus hoc non faceret, hoc pro certo scio, hoc optimum est tonitru,
59) oratio .. dat] Reb.: omnia .. dant
60) *Ach lieber — willen,*] Reb.: Ah bone Deus, tu fertilem nobis daturus es annum, certe non propter nostram dignitatem,
61) silice contusa] Reb.: salice concussa
62) tuis filijs.] Reb.: filijs tuis.

Anno 1517. quo Euangelium primo propagatum est, conspecta est in luna imago crucifixi clarissima specie, a Friderico Electore et fratre Ioanne Wimariae uisa. [62a])

[63]) Dicebat Martinus Lutherus [63a]) de potentia Sathanae, qui homines sibi deditos corpore per aëra auferret, sicut cuidam accidit, qui pactum habuit cum sathana, tandem sensit [*fol. 99a*] summum periculum poenitens et confitens, [63b]) hora imminente saepius dixit: *der leib ist des teuffels, aber der seele* [63c]) *wirdt geraten werden.* [63d]) Tandem ille in frequentia multorum custodum per fenestram raptus est. Respondit Martinus Lutherus: *man darff den teuffel nicht locken, er kompt ohne das, wolt vnns gerne bey, als vnser abgesagter feindt.* [63e]) Sicut scriptura eum horrendo titulo [63f]) depingit, principem mundi et Deum huius seculi uocans. *Er ist ein grosser starcker feindt.* [63g]) Ideo credo, nisi esset baptismus paruulorum, nullam fore Ecclesiam, nam adulti, qui uident potentiam sathanae, [63h]) nunquam baptismum et uotum contra sathanam susciperent. [63])

Adolescens faber ferrarius, *) *ein schlosser gesel*, [64]) a spectro circumductus est [65]) per omnes plateas, ab hora sexta pomeridiana usque ad octauam. Examinatus a Martino Luthero, an teneret Catechismum, [66]) is respondit, se a Sathana increpatum, quod impie fecisset, quod sacramentum sub utraque specie accepisset, [67]) prohibens illi dicens: [68]

*) Reb. I, fol. 112b lin. 25. — fol. 113a lin. 14. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 87. cap. 24. §. 125.

62a) Anno 1517. — uisa.] *haec h. l. ap.* Reb. *desunt.*

63) Dicebat *et quae sequuntur usque ad verb.*: susciperent.] *haec hoc quidem loco ap.* Reb. *non inueniuntur, sed infra in principio capitis, quod inscriptum est:* Diabolus, illius natura *etc., ab eo* (T. I. fol. 115b lin. 4—21.) *exhibentur.*

63a) Dicebat M. l.] Reb.: Mart. l.. dicebat

63b) confitens] Reb.: confidens

63c) *der seele*] *sic scripsi;* Cod.: *der sehlen*

63d) *der leib — werden.*] Reb.: corpus quidem est Sathanae deditum, animae vero bene consuleretur.

63e) *man darff — feindt.*] Reb.: Diabolus non est imitandus, semper enim, et non vocatus adest nobis, tanquam noster aduersarius.

63f) eum horr. tit.] Reb.: horr. tit. eum

63g) *Er ist — feindt.*] Reb.: Est hostis magnanimus et potens.

63h) sathanae,] Reb.: Diaboli,

64) faber ferrarius, *ein schl. ges.*] Reb.: faber serarius — *Haec narratio et quae proxime sequuntur ap.* Reb. *inferiore loco* (Tom. I. fol. 112b lin. 25. — fol. 114a lin. 25.) *exhibentur cum inscriptione:* Spectra.

65) est] *a* Cod. *abest.*

66) teneret Catechismum,] Reb. *corrupte:* temret Catechismuno

67) accepisset,] Reb.: sumpsisset,

68) dicens] *ap.* Reb. *deest.*

Wirstu in deines meisters haus gehen, so wiel ich dir den hals brechen, [69]) ideo se per aliquot dies non ingressum esse. Martinus Lutherus conuersus ad Diaconos dixit: Non facile cuiuis credendum, quia multi fingunt talia. Esto spectrum uiderit, attamen suam uocationem relinquere non debuit. Tunc illum examinauit, quid collocutus fuisset cum sathana, dicens: Vide, ne mentiaris, sed time Deum, audi illius uerbum, ingredere domum Domini tui, labora secundum uocationem tuam, et si Sathan [70]) redierit, responde illi: Deo meo obediam uocanti me ad hoc officium, non tibi Diabolo. [71]) imo si Angelus de coelo ueniret, non parebo illi.

Im niederlande *) *ist ein monstrum rumb gelauffenn* [72]) [*fol. 99*^{b}] altitudine hominis, figura canis, *das hat die leutte angerochen, die da haben sollen sterben.* [73]) et hoc ab alijs uisum, non ab ijs tantum, [74]) quos odorauit, et fuit dictum *leichenmal.* [75]) Homines illi [76]) moribundi ad superstitiosas missas confugerunt. [77]) Respondit Martinus Lutherus: Optime Deus, conserua uerbum tuum, nam amisso illo omnia credimus et adoramus, illo amoto, nihil est tam absurdum, quin colatur, sicut Priapus apud Romanos. Ita amisso uerbo, orta sunt anniuersaria, tricesimae, dies septimus et tertius pro defunctis, ita ut sancti homines Bernhardus et Gregorius [78]) defecerint. Sicut Christus Matth. 24. dicit, si possibile esset electi seducerentur. Nam Christo amisso, et doctrina iustificationis per uerbum Dei, [79]) facile in tales errores labimur. Articulo iustificationis stante, illae [80]) imposturae ruunt, sicut uidemus experientia.

In uenatione **) conspectus est ab omnibus [81]) lepus et

---

*) Reb. I, fol. 113^{a} lin. 15. — fol. 113^{b} lin. 3. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 87 sq. cap. 24. §. 126.

**) Reb. I, fol. 113^{b} lin. 4—15. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 27. cap. 24. §. 21.

69) *Wirstu — brechen,*] Reb.: si in posterum magistri tui domum visitaueris, ego tibi collum frangam,
70) Sathan] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
71) uocanti me — Diabolo,] *haec sp.* Reb. *non leguntur.*
72) *Im niederlande — gelauffenn*] Reb.: In Germania inferieri monstrum circumiit,
73) *das hat — sterben.*] Reb.: hoc homines odorati quos mori oportebat,
74) ab ijs tantum,] Reb.: tantum ab illis,
75) *et fuit d. leich.*] *haec a* Reb. *absunt.*
76) illi] *a* Reb. *abest.*
77) missas confugerunt.] *sic* Reb.; Cod.: missa confugerent.
78) et Gregorius] Reb.: Gregorius, etc.
79) Dei,] *sic* Reb.; Cod.: fidei,
80) illae] Cod. *male:* ille
81) omnibus] Reb.: hominibus

vulpes, quem cum Erasmus Spiegel in planicie, clamore et incitato equo insectatus esset, equo [82]) illico prolapsus mortuus est. Lepus iste spectrum fuit [83]) satanicum. Deinde dicebant [84]) de nobilibus simul festinanter equitantibus; dicentes: *der letzte des teuffels*, [85]) et adolescens duos habens equos, festinauit altero equo relicto, qui in aëra raptus est a Sathana. Respondit Martinus Lutherus: *man sol den teuffel nicht tzu gaste laden.* [87]) nos oratione et uigilijs satis negotij contra eum habemus. [88])

In Prussia factum est, *) cum puer quidam nasceretur, illico eum accessit uel genius, uel quidquid illud fuerit [89]) (nam iudicandum relinquo) qui curam infantis ita habuit fidelem, [90]) ut non opus fuerit uel matre uel famula aliqua, cumque adolesceret, illius simili ratione curam habuit, uisitauit scholas cum eo, ita tamen [*fol. 100*ᵃ] quod non in tota uita, neque ab eo neque ab alijs conspici potuerit. Deinde eo proficiscente in Italiam, comitatus est, et quandocunque uel in uia, uel in diuersorio malum aliquod immineret, uisum est aliquo tactu uel strepitu praedicere, exuit etiam ocreas ut famulus, cum iter uerteret, manſit apud eum, non minus sui curam [91]) habens praedicando mala. [92]) Tandem factus est canonicus, et cum aliquando inter optimos suos sederet, cum [93]) illis conuiuaretur hilari animo, tunc ictus uehemens subitaneo [94]) factus est [95]) in mensa, ita ut omnes terrerentur. Statim Canonicus ad suos dixit: Nolite timere, mihi aliquod magnum imminet malum. Altera enim die incidit in febrem, paroxismo per totum triduum laborans, donec misere obiret.

Philippus Melanthon recitauit historiam, **) puellam in Bretta sua patria ex altissima turri lapsam, illaesam perman-

---

*) Reb. I, fol. 113ᵇ lin. 16. — fol. 114ᵃ lin. 9.
**) Reb. I, fol. 114ᵃ lin. 10—17. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 3. cap. 23. §. 5.

82) equo] *sic* Reb.; Cod. *male:* equis
83) spectrum fuit] Reb.: fuit spectrum
84) dicebant] Reb.: dicebat
85) *der letzte d. t.*] Reb.: Vltimus Diaboli,
86) habens] Reb. *male:* habere
87) *man sol — laden.*] Reb.: Diabolus non est inuitandus,
88) contra eum habemus.] Reb.: habemus contra ipsum.
89) illud fuerit] Reb.: id fuit
90) fidelem,] *sic* Reb.; Cod.: fidem,
91) sui curam] Reb.: curam sui
92) praedicando mala.] *sic* Cod.; Reb.: praedicendo malo.
93) cum] Reb.: et cum
94) subitaneo] Reb.: subitaneus
95) est] a Cod. *abest.*

sisse timentem tamen patris metum. [96]) Deinde dixe Martinum Lutherum puellulam [97]) in agrum exiuisse, qu uaccas, in nemus peruenisse, et niue copiosa obrutam eaque per triduum perdita, tandem sub arbusculo [99]) est, fuitque circulus magnus, ubi nulla nix fuerat. respondit: *Hie bin ich, ich wartte auff die kühe,* [100]) unam [1]) horam expectasset. Ibi Deus fuit seruator.

Philippus Melanthon recitauit historiam *) de organista aulico, qui accepto dono a suo Episcopo, suam illo ornauit, et Episcopum inuitauit, *er woltte diesen tag vnd stunde ein wunderlich spectaculum ma* Adueniente Episcopo, et adornata domo organista sen res, [3]) et coepit agonizare, commendans suam uxore beros Episcopo, et expirauit, etc. [4])

[*fol. 100b*] SPECTRA. [5]) **)

Relatum [5a]) est Martino Luthero, patrem Marchi achimi uidere [6]) Diabolum se transformantem. Respon tinus Lutherus: *Wer den teuffel tzu gaste ladet, der s nit also los. Dan docter* [7]) Lucas Gauricus, [8]) quem uocauit, magum scilicet [9]) *hat mir offentlich bekandt, Marggraff mit dem teuffel sey vmbgangen,* [10]) uolens se

*) Reb. I, fol. 114a lin. 18—25.

**) *Hoc caput in* Cod. *complectitur fere ea, quae ap.* Reb. I lin. 26. — fol. 115a extr. *leguntur.* — *Conf.* Luth. colloq. p. 67. 69. 72. cap. 24. §. 93. 94. 98., *ubi historia de I dorffio pastore Magdeburg. atque iudicia de nixis et de resuscitatione reperiuntur.*

96) Phil. Melanthon — metum.] *haec ap.* Reb. *desunt.*
97) puellulam] Reb.: puellam
98) esse,] *sic* Reb.; Cod.: errasse,
99) arbusculo] Reb.: arbustulo
100) *Hie bin — kühe,*] Reb.: hic sedeo et vaccas semper expecto,
1) unam] Reb.: vnicam
2) *er woltte — machen.*] Reb.: hoc die mirabile spectaculum volebat.
3) dolores,] Reb.: dolores capitis,
4) etc.] *a* Reb. *abest.*
5) Spectra.] *haec inscriptio, quae in* Cod. *hoc loco exhibetur, non hic, sed iam supra narrationi, quae orditur a verb* scens faber ferrarius *etc., praefixa est (vide supra p.* 203. *n*
5a) Relatum] Reb.: Reuelatum
6) uidere] *ap.* Reb. *deest.*
7) *Wer den — docter*] Reb.: Diabolus semel ab aliquo inuitat expellitur. Nam D.
8) Gauricus] Reb.: Gauricius
9) scilicet] Reb.: videlicet,
10) *hat mir — vmbgangen,*] Reb.: aperte mihi dixit, Marchione buisse cum Diabolo,

ra iustificare: Semen mulieris conteret caput serpentis, id est, *das der mensch die gewalt vber den teuffel ket, das er ihm muste komen, wan er wolt, das wiel ich auff meine mutter nicht wagen, die ist auch ein weib gewest.* [11]) Deinde recitauit historiam de Nicolao Ambsdorffio pastore Magdeburgensi, qui ei ingenue confessus sit, quod quadam nocte in hospitio dormiisset, et duo nobiles cum duobus pueris candelas ferentibus essent ingressi [12]) qui tamen fuerunt mortui excitauerunt eum, ut surgeret, [13]) *ihm soltte kein leidt widerfaren,* [14]) quo facto iussus est scribere literas ex illorum ore conceptas, mandantes illi, ut seniori Marchioni eas offerret, [15]) et ita euanuerunt. quas ipse Principi obtulit. Ita uidetis in multis historijs [16]) et scriptis ludibria Sathanae. *Es ist warlich der teuffel nicht ein schlechter herr,* [17]) si potest animas per speciem hominis fallere, multo magis corpus.

Postea recitauit factum Martinus Lutherus, [18]) quod elector Marchiae ei retulisset. Nobilis cuiusdam uxorem mortuam ac sepultam uesperi redijsse, et domum pulsasse asserens se uiuam, a marito iterum recepta, ea conditione, *das er sich eines fluches enthalten solt.* [19]) Maritus illa potitus est in lecto, domo, foro, pro coniuge, ex qua tres genuit liberos. Post longum tempus, cum [*fol. 101*^{a}] maritus blasphemasset contra suum uotum, ipsa euanuit, relictis uestimentis, *die do fur dem kasten stunden, der teuffel aber war heraus.* [20]) Horrendum satis exemplum, ita homines posse deludere, [21]) ut etiam liberos gignat, *dan die sone sein nichtes anders gewest denn teuffel,* [22]) idem corpus habentes, quod mater habuit. *Also ist es noch mit dem nixen in dem wasser, der die menschen tzu ihm hinein tzeucht,* [23]) scortatur cum uirginibus. *Last vns den teuffel nit also verachten, dan er ist ein tausent*

---

11) *das der — gewest.*] Reb.: hominem tantam habere in Sathanam potestatem, vt venire cogeretur, si vellet homo, verum ego cum matre mea, quae etiam mulier fuit, periculum non faciam.
12) essent ingressi] Reb.: cubilum essent ingressi
13) surgeret,] Cod. *calami err.:* sugeret,
14) *ihm — widerfaren,*] Reb.: nihil mali enim illi contingere deberet,
15) offerret,] Reb.: afferret,
16) historijs] *sie* Reb.: *in* Cod. *deest.*
17) *Es ist — herr,*] Reb.: Diabolus certe non est Dominus adeo impotens,
18) factum Martinus Lutherus,] Reb.: Mart. Luth. factum,
19) *das er — solt.*] Reb.: vt a iuramentis desisteret.
20) *die do — heraus.*] Reb.: quae stabant ante cistam, verum Diabolus euanuerat.
21) deludere,] Reb.: ludere,
22) *dan die — teuffel,*] Reb.: et filij nihil aliud fuerunt quam Diaboli.
23) *Also ist — tzeucht,*] Reb.: sic nixa homines attrahens in aquas,

künster, sehet, wie er den armen knaben vbereilet hat [24]) Anno 36. 5. Decembris, [25]) *das er tzu tode ist gefallen im Ambrosij reutters hauss,* [26]) decidens de sublimi tecto [27]) domus subito mortuus, studiosus bonae indolis. *also niempt gott die fromen weg.* [28])

Philippus Melanthon Martino Luthero exposuit in uenatione uirunculum uenisse ad satellitem, et duxisse [29]) eum ad retia, ubi ceruos excoriarent, in alio loco epularentur, inter quos fuerat Ioannes Elector mortuus. [30]) Respondet Martinus Lutherus: Haec sunt ludibria Sathanae. [31])

Anno 39. 15. Ianuarij [32]) dicebatur de insigni securitate hominum his ultimis temporibus. Respondit Martinus Lutherus: [33]) *Ach man dürfft nicht so sicher sein.* [33a]) Satis strenuos habemus aduersarios contra nos, diabolos, quorum infinitus est numerus et potentia, *vnnd sint nicht alle geringe partecken teuffel, sondern landtteuffel, fürstenteuffel, kirchenteuffel,* [33b]) qui longissimo exercitio ultra 5000 annos usitati facti sunt callidissimi, *denn denckt man, wenn* [33c]) *der teuffel* initio mundi *gleich eine schlechte Creatur gewesen were,* [33d]) tamen longo usu et oppugnatione Adae, Mathusalem, Enoch, [33e]) Noha, Abraham, Dauid, Salomon, prophetarum, Christi et omnium fidentium et [33f]) credentium factus est callidissimus, *ist vnns viel tzu listig.* [33g]) his ultimis temporibus. [32])

---

24) *Last vnns — hat.*] Reb.: Nolite Diabolum, qui est mille artifex, contemnere, videte enim quomodo miserum iuuenem arripuerit.
25) Decembris,] Reb.: Octobris,
26) *das er — hauss,*] Reb.: in domo Ambrosij equitis cecidit, et vitam finiuit,
27) tecto] Reb. *typ. err.:* lecto
28) *also niempt — weg.*] Reb.: Sic Deus pios rapit vel aufert.
29) duxisse] Reb. *male:* dixisse
30) mortuus.] *a* Reb. *abest.*
31) Respondet Mart. Luth. — Sathanae.] *sic* Reb.; *in* Cod. *haec non leguntur.*
32) Anno 39. 15. Ian. *et quae sequuntur usque ad vocem* temporibus, *haec quidem loco ap.* Reb. *non inveniuntur, sed infra in capite, quod inscriptum est:* Diabolus, illius natura *etc., ab eo* (T. I. fol. 115b lin. 22. — fol. 116a lin. 8.) *exhibentur.*
33) Respondit M. L.] *a* Reb. *absunt.*
33a) *Ach — sein.*] Reb.: ah securitas vehementer est fugienda.
33b) *vnnd sint — kirchenteuffel,*] Reb.: non omnes sunt Diaboli mendica mentes, sunt Diaboli regionum, principum et Ecclesiarum,
33c) *wenn*] *hanc vocem, quae in* Cod. *deest, ipse addidi.*
33d) *denn denckt — were,*] Reb.: Mementote enim, etsi Diabolus ab initio mundi despectissima fuisset creatura.
33e) Enoch,] Reb. *male:* Enodi,
33f) fidentium et] *a* Reb. *absunt.*
33g) *ist — listig*] Reb.: longe nos sua calliditate superat,

[fol. 101b] Doctor [34]) Martinus Lutherus interrogatus, utrum
uuel resuscitatus uerus fuerit? respondit, [35]) non, sed
ectrum fuisse. Hoc ita probatur: Deus in Mosi prohibuit,
ueritas a mortuis quaeratur, sed fuit praestigium Sathanae,
ns uiri Dei productum, [36]) sicut quidam magus Maximiliano
esari produxit omnes Caesares et Monarchas mortuos, etiam
um Alexandrum Magnum in spectaculum.

ORACVLA. *)

Magister Vitus interrogauit [37]) Martinum Lutherum de
aculis Sathanae, eum legisse in praefatione Ioannis Lichten-
rgers, iudicium de oraculis [38]) impiorum, quae semper
sent ἀμφίβολα [39]) et flexiloqua, generalia, nunquam [40])
rta, et specifica, *treffen niemer recht tzu*, [41]) ut illud Apol-
is:

Aio te Aeacida Romanos uincere posse. [42])

exemplum illius resuscitati Samuelis, [43]) qui prophetam
aul: Cras morieris, quod uere illi accidit. Respondit Mar-
us Lutherus: In dictione cras, esse *ἀμφίβολον*, [44]) *es kabe ge-
let oder getroffen, oder es sei diesen oder einen andern tag*, [45])
tan non certe nouit euentum, et ita respondet per *ἀμφίβολα*,
heist schrauben gedrehet. [46]) Quando enim homines urgent
iquem et ipse non potest affirmare [47]) neque negare, et ta-
n non tacere, *so mus man eine schrauben drehen*. [48]) Ita

*) Reb. I, fol. 110b lin. 9—30. *(In hac enim Ed. hoc caput capiti Spectra inscripto antecedit.)* — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 589 sq. cap. 71. §. 2.

34) Doctor] *a* Reb. *abest.*
35) respondit,] *sic* Reb.; Cod.: Respondit Martinus Lutherus,
36) productum,] *sic* Reb.; Cod.: producta,
37) interrogauit] Reb.: interrogabat
38) oraculis] *sic scripsi, quod genus neutrum sequentium Adiectivorum ad hanc vocem sine dubio spectat;* Cod. *habet:* prophetis, Reb.: prophetis
39) *ἀμφίβολα*] *sic scripsi;* Cod. *male:* ἀμφύβολα, Reb.: ἀμφὺβολον
40) nunquam] Reb.: nuuquam autem
41) *treffen — tzu,*] *haec a* Reb. *absunt.*
42) Aio — posse.] Reb.: Aio te Aeacida. etc.
43) Samuelis,] *sic* Reb.; Cod.: a Samuele,
44) *ἀμφίβολον,*] *sic scripsi;* Cod. *falso:* ἀμφύλοβον, Reb.: ἀμφύβολα
45) *es kabe — tag,*] Reb.: Siue certum, siue incertum, vel hic dies vel alter fuerit.
46) *Es heist s. g.*] Reb.: sunt vaticinia incerta,
47) homines — affirmare] Reb.: aliquem vrgemus, et ipse affirmare non potest,
48) so mus — drehen.] Reb.: tum sermo illius circumscribendus est.

Christus respondet Matth. 22. de censu Caesaris interrogatus. [49] Ita Abraham tradit uxorem suam regi. Ita Dauid pugnauit contra Amalech, cum impio rege Achis, [50]) cum dixit: Ego pugnabo cum Domino meo contra hostes, cum tamen textus dicat, eum simulasse uultum suum. *das heist auff höfisch schrauben gedrehet*, Germanice *ausdrehen*. *wie sich die buben mit den schoppen ausdrehen* etc. [51])

[*fol. 102a*] SOMNIA. *)

Deus per Mosen Deuter. 13. prohibet credere somnijs et Syrach capite 34. [52]) ridet somnia deludentia. Et ego habeo aliquando [53]) somnia, quae me mouent, sed illa contemno. Nam constitui Deo uolente me contentum fore cum [54] Mose et prophetis, non curaturum somnia, quae reddunt homines [55]) dubios et mutabundos. Diabolus enim potens est qui homines uigilantes et dormientes fallere potest. Sed interpretationes humanae sunt incertae, pauci sunt Ioseph et Daniel. Augustinus recenset matris suae Monicae somnium, deplorantis filij exitum, nocte [56]) iuuenis apparuit illam consolaturus: noli flere, [57]) ubi tu, ibi [58]) ille. Ita Cypriano somnium contigit [59]) de Christo sedente, et inimico retia tendente illi et eius sanctis. [60])

Ita Philippo meo [61]) somnium contigit. Erat locus quasi angustus, et antiquum quoddam templum, in eo uidebam sedentem Martinum Lutherum non longe a fenestra, huic appositum [62]) erat in mensa poculum uini plenum. Ionas Pomeranus, et quidam alij Doctores Martino Luthero assidebant

*) Reb. I, fol. 111a lin. 1. — fol. 111b lin. 21. — *Hoc quoque caput in hac Ed. capiti* de Spectris *antecedit.*

49) Ita — interrogatus.] *haec a* Reb. *absunt.*
50) Achis,] Reb.: Assis,
51) *das heist* — etc.] Reb.: Hoc est aliter sentire quam dicere.
52) 34.] Reb. *typ. err.*: 4.3
53) habeo aliquando] Reb.: aliquando habui
54) cum] *ap.* Reb. *deest.*
55) reddunt homines] Reb.: homines reddunt
56) exitum, nocte] Reb.: exitium, nocte
57) noli flere,] *a* Reb. *absunt.*
58) ibi] Reb. *male*: vbi
59) Cypriano somnium contigit] Reb.: Cyprianus somnium habuit
60) tendente illi et eius sanctis.] Reb.: illi, et sanctis eius tendente.
61) Philippo meo] Reb.: Phil. Melan.
62) appositum] Reb.: oppositum

Videbar mihi uidere [63]) ingredientem papam Paulum tertium. Ibi ego Philippus prehendens papam, dixi: Sanctissime pater, rogo, [64]) facias pacem in Ecclesia. [65]) Respondit Papa tumultuose et iracunde: Reclamate, reuocate, et statim erit pax. Iustabam ego: [66]) Domine neque tempora postulant neque res, [67]) ut reuocemus. Respondit papa: libenter tollerem omnes abusus. Deinde uidebar mihi uidere totum ordinem Cardinalium lugubri uestitu et atro incedentium. Postea aderat ingens numerus Lutheranorum uili uestitu, sicut in Thuringia uidi incedere quosdam sacerdotes ruri. [68]) Tandem aderat Cardinalis Campegius, qui [69]) ducebat papam, quasi sustentans. [*fol. 102*[b]] Tunc Cardinalis canticum funebre incepit, quod in uigilijs canitur: Libera me Domine, etc. Illico Lutherani incipiunt laetissimum et triumphale illud [70]) canticum: Christus resurgens ex [71]) mortuis iam non moritur, mors illi ultra non dominabitur etc. [72]) Hoc Philippi somnium Martinus Lutherus laudabat dicens, eum habere donum somniorum, sed ego uere [73]) illis nihil tribuo, nolo habere somnia et apparitiones. Certiora habeo, uerbum Dei. [74]) Habent autem somnia suas classes, prophetica, quae pertinent ad salutarem gubernationem, physica, quae suas habent impressiones, ut is, qui somniat, non possit obliuisci, aut mox [75]) iterum succurrit. Diabolica, quae sunt perniciosa.

TEMPESTATES. [76]) *)

Paulus bene dicit, homines arare, [77]) plantare, irrigare, Deum autem incrementum dare. Nam Deus pater miseri-

*) Reb. I, fol. 109[a] lin. 7. — fol. 110[b] lin. 8. (*In hac enim Ed. hoc caput capitibus* de Spectris, de Oraculis, de Somniis *antecedit.*) — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 585 sqq. cap. 71.

63) uidere] *ap.* Reb. *deest.*
64) rogo,] *a* Reb. *abest.*
65) in Ecclesia.] *sic* Reb.; Cod.: in Ecclesiam.
66) Iustabam ego:] *sic* Reb.; Cod.: Iustabat Philippus.
67) postulant neque res,] Reb.: neque res postulant
68) ruri.] Reb.: ruris.
69) qui] Reb.: is
70) illud] *a* Reb. *abest.*
71) ex] Reb.: a
72) etc.] *a* Reb. *abest.*
73) sed ego uere] Reb.: ego vero
74) Deu.] Reb.: Dei, etc.
75) mox] *a* Reb. *abest.*
76) Tempestates.] Reb. *habet inscriptionem:* Tempestates, fulgura. — *Hoc caput ap.* Reb. *proxime post caput* „Prodigia, portenta miraculosa" *inscriptum sequitur.*
77) arare,] Reb.: orare,

cors [78]) solem suum oriri sinit, et pluuiam opportuno tempore [79]) producit, ad conseruandas fruges, ut Psalmo 65. narratur: Visitasti terram, et inebriasti eam, parasti cibum illorum, sulcos [80]) eius inebrias, glebas humectas, coronas annum tua benignitate, uestigia tua stillant pinguedinem, campi induti sunt ouibus, et ualles cooperti sunt frumento. Ideo pro tempestatibus orandum, et Deo gratias agendum, [81]) ut det pluuiam tempore opportuno, non procellas, cataractas imbrium, et procellarum [82]) calamitatem. Ideo omnia in manu Dei consistunt, [83]) siue sint in agro, horreo, torculari, clibano, nisi Deus pauerit, et manus suas aperuerit, actum est. Vtitur autem Deus medijs naturalibus, pluuia, sole, aëre, quibus terram foecundat.

Anno 39. die [84]) 21. Aprilis uenit tonitru, et fertilissima pluuia. Ibi Martinus Lutherus orauit, Deo gratias agens *Ach wie ein edles wetter, welches vnns vnser herrgott* [*fol. 103*] *giebet nicht vmb vnnser fromigkeit willen*, [85]) sed propter nomen suum, [86]) ne blasphemetur, quasi [87]) dicat: *Ich wil den buben noch ein mal ein gut Jar geben.* [88]) Ergo oremus panem quotidianum nostrum etc. [89]) Cum tempestas illa instaret fertilissima, cum suspirijs dicit: *Ach gott lob, das ist ein schon weter.* [90]) Deus est misericors, qui immeritis illa praestat, *das wir doch frommer würden, wan das geschehe,* [91]) *hetten wir alle hie das paradeis vnnd den hiemel,* [92]) omnes plagae et [93]) molestiae mutarentur, *die raupen, omeisse, zwiefalder*, id est *molckendiebe, vnnd alles geworme solte vnnsern fruchten keinen schaden thun, sondern es würde alles*

---

78) pater misericors] Reb.: misericors Pater
79) opportuno tempore] Reb.: tempore opportuno
80) sulcos] Reb. *male:* stultos
81) gratias agendum,] Reb.: gratiae agendae
82) procellarum] *sic* Reb.; Cod. *male:* bucellarum
83) consistunt,] Reb.: constituit,
84) die] *a* Reb. *abest.*
85) *Ach wie — willen,*] Reb.: Ah quam optima haec est tempestas, quae nobis propter nostram dignitatem seu pietatem minime a Deo attribuitur.
86) nomen suum,] Reb.: suum nomen,
87) quasi] Cod. *calami err.:* quas
88) *Ich wil — geben.*] Reb.: Ego impijs illis hominibus, et nebulonibus frustilem adhuc terram admittam.
89) quotid. nostrum etc.] Reb.: nostrum quotidianum.
90) *Ach gott — weter.*] Reb.: Laus Deo quam pulcherrima quamque optima haec est tempestas,
91) *geschehe,*] *sic scripsi;* Cod.: *geschehe,*
92) *das wir — hiemel,*] Reb.: vtinam vitam nostram emendaremus in melius. Hoc si fieret, haberemus certe hic paradisum, et coelum.
93) omnes plagae et] Reb.: et omnes plagae

fein vnd lieblich grünen vnnd tragen. [94]) Sed peccati originalis poena in uniuersum mundum supra omnes creaturas procedit. *Itzt wirdt man in Doringen vnd Meissen die sant schroppen müssen* [95]) prae nimia fertilitate, *Aber wir Sachsen dorffens nicht.* [96]) ideo maturiorem messem illis habemus.

Anno 39. in Maio cum esset tempestas amoenissima et typus resurrectionis, dixit Martinus Lutherus: *Sehet, wie tzubluen sich die beume, wie lieblich grunets, wie ein kostliche meie ists, dessgleichen ich nicht gedencke, so es also fortferet,* [97]) erit annus fertilissimus, sicut et mundus est fertilissimus. Ah utinam Deo confidere possimus: *was wirt doch in Jenem leben werden, so gott solche lust kan antzeigen in dieser peregrination.* [98])

Anno 39. 10. Iunij uehemens tempestas uenit, quae praefigurabat calamitatem. Dixit Martinus Lutherus: [99]) *Ach wie mancherley weise hat gott vns tzu demuttigen, vnnd kan vns dennoch dartzu nicht bringen,* [100]) ut humiliemur poenitentia, [1]) et illum agnoscamus uera fide. Sed hac uespera ueniet [2]) [*fol. 103*[b]] pluuia fertilissima et iucundissima, [3]) rigans terram. Postea dicebat: *Ach wir wissen nicht, was* fames *ist.* [4]) Respicite ad Heliae tempora, quanta ibi fuerit necessitas, ubi nulla pluuia neque ros super terram cecidit [5]) tribus annis et sex mensibus, omnesque fontes exsiccati sunt, ut omnia animantia et homines fere perirent, [6]) duo tantum equi regis et sui consiliarij superstites remanserunt. [7]) Et

---

94) *die raupen — tragen.*] Reb.: erucae, papiliones, formicae, omnia genera animalium, nullum damnum frugibus nostris inferre, verum omnia florere, et fructum producere deberent.

95) *Itzt wirdt — müssen*] Reb.: Iam in Thuringia, Misnia, fruges decurtantur

96) *Aber — nicht.*] Reb.: verum nos Saxones opus his non habemus,

97) *Sehet, wie — fortferet,*] Reb.: Inspicite tamen abundantiam florum in arboribus, quam pulchre omnia florent, tam preciosum Maij mensem, ego nunquam vidi, si fruges ita crescere pergant,

98) *was wirt — peregrination.*] Reb.: quid tandem fiet in altero seculo. Si Deus tantam amoenitatem nobis in hac peregrinatione proponere et incitare potest.

99) Dixit Mart. Luth.] *sic* Reb.; Cod.: dicens

100) *Ach wie — bringen,*] Reb.: Ach quam varijs Deus vtitur modis ad humiliandum nos, attamen adduci non possumus,

1) poenitentia,] *a* Reb. *abest.*

2) ueniet] Reb.: venit

3) pluuia fert. et iuc.,] Reb.: fert. et iuc. pluuia,

4) *Ach wir — ist.*] Reb.: nos quid fames sit, nescimus.

5) super terram cecidit] Reb.: cecidit super terram

6) perirent,] Reb. *male:* perierunt,

7) remanserunt.] Reb.: manserunt.

Helias dixit: Sicut sum coram Domino, quod non in tribus annis et sex mensibus pluuia [8]) descendet, nisi dixero. Et ita abijt. *Ich halt, das sie den Heliam vor einen tzeuberer werden haben gehaltten, werden ihm an allen örttern nachgetrachtet haben.* [9])

Messis in Germania diuersis est temporibus, in Saxonia Visitacionis, Misnia Margarethae, Thuringia Iacobi. Ideo placuit festum uisitacionis prorogare ad Dominicam futuram. Nam [10]) in lege Moysi in messe nulla [11]) fuerunt festa, praecipue si tempestas inconstans erat, *muss man sonderlich dispensiren.* [12])

Cum instaret optima tempestas messis, dicebat: *vnser lieber gott hat dis Jar alles nach vnserm willen gemacht.* [13]) Pacem miraculose seruauit sopitis ardentibus bellis Benedictionem frugum in ipsa fame affert, *er stellet sich gleich gegen vns,* [14]) iuxta dictum Psalmi: Voluntatem timentium se faciet Dominus, *aber was thun wir, frei gott verachten vnd fluchen, seiner gaben missbrauchen,* [15]) tunc sequitur calamitas, *das er seine handt wirdt enttziehen.* [16])

Anno 1546. Dominica post natalis Christi [17]) noctu saeuissima fuit tempestas, procellis, tonitruis, fulgure, fulminibus quibus multae turres, aedificia, praesertim templorum, item [18]) arbores prostratae sunt. Ibi prope Torgam rusticus ex alio pago domum pergens, inter eundum in coelo conspexit duos uiros inuicem acclamantes: *O du armes teutschlandt.* [*fol. 104*] *O du armes fürstenthumb. O du arme Christenheit.* Alter: *thut busse, thut busse.* [19])

---

8) pluuia] *ap.* Reb. *deest.*

9) *Ja halt — haben.*] Reb.: Heliam forsitan vt ego opinor, pro incantatore habuerunt, et vitam illius omnibus in locis persecuti sunt.

10) Messis in Germania — Nam] *haec ap.* Reb. *desunt.*

11) in messe nulla] *horum loco* Reb. *habet vocem:* multa

12) erat — *dispensiren.*] Reb.: sit, ibi praecipue dispensandum est.

13) *vnser lieber — gemacht.*] Reb.: Deus noster, omnia hoc anno secundum voluntatem.

14) *er — vns,*] Reb.: Ille nobiscum agit

15) *aber was — missbrauchen,*] Reb.: Verum quid nos aliud agere possumus, quam Deum libere contemnere, per nomen eius sanctum peierare, donis suis abuti,

16) calamitas — *enttziehen.*] Reb.: calamitas illa, quod omnem a nobis auferat benedictionem.

17) post natalis Christi] *sic* Cod.; Reb.: post Nat.

18) item] Reb.: etc. et

19) *O du armes t. — busse.*] Reb.: O misera Germania, o misera Saxonia, o misera Christianorum regio, alter, poenitentiam agite, poenitentiam agite.

COMPLEXIONES. [20] *)

Albus Cholericus est ira aeterna. Vbi est caput melancholicum, ibi Diabolus habet suum [21] balneum. Ideo [22] Sirach cap. 38. bene dicit: Ne dederis cor tuum in tristitiam, [23] sed repelle eam a te. [24] Et recensebat aliquot [25] exempla melancholicorum. Quidam seipsum persuadebat esse infirmum, [26] nihil neque edere neque bibere uolebat, et quo plus ad edendum incitaretur, eo minus faciebat, dicens: Nonne uidetis me plane mortuum, quomodo debeo edere? Et cum aliquot dies neque edisset neque bibisset, et in cellam obscuram se proripuisset, ad aliquot dies non prodiens in lucem, Monacho cuidam uoracissimo in eadem cella, mensa lautissima sternebatur. Monachus solus sedens *mochte wol schauren, reist den wein durch die tzene, das es im keller klangk,* [27] ille *irritatus* ex angulo prodibat dicens: *Ich mus mit dir trincken vnd kans nicht lassen, wan ich hundert mal todt were.* [28] Sumpto poculo bibens, illico in syncopin est lapsus, recreatus deinde paulum coepit edere et liberatus est a melancholia. [29]

D. Caspar Lindeman historiam de melancholico recitabat, qui uidebatur [30] sibi esse gallus gallinaceus asserens se cristam in capite, rostrum in facie attrectare, et cucurrit [31] gallorum more, neque [32] aliter persuaderi potuit. Tandem alius medicorum consilio aduenit, qui etiam se gallum esse affirmabat et [33] simulabat, et cum aliquot dies saltando et cantando cum eo consumpsisset, postea dixit: Ego non sum

---

*) Reb. I, fol. 111b lin. 22. — fol. 112b lin. 23. (*nam in hac Ed. hoc quoque caput ante caput* de Spectris *exhibetur.*) — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 132 sqq. cap. 26. §. 51. 52.

20) Complexiones.] *hoc caput sic inscriptum ap.* Reb. *proxime post caput, quod voce* Somnia *inscriptum est, invenitur.*
21) habet suum] Reb.: suum habet
22) Ideo] Reb.: Ideo et
23) in tristitiam,] Reb.: in tristitia,
24) eam a te.] Reb.: eum a te, etc.
25) aliquot] *sic scripsi;* Cod. *male:* aliquod, Reb.: aliqua
26) esse infirmum,] Reb.: infirmum esse,
27) *mochte wol — klangk,*] Reb.: bene edere bibere poterat, et vino se summo strepitu ingurgitabat,
28) *Ich mus — were.*] Reb.: non possum intermittere, quin iam bibam tecum, etiamsi centies mortuus fuerim.
29) et liberatus est a melancholia.] Reb.: et recreatus est, et liberatus a melancholica.
30) uidebatur] *sic* Reb.: Cod.: uideretur
31) cucurrit] Cod. *male:* cucurrite
32) neque] Reb.: nec
33) esse affirmabat et] *a* Reb. *absunt.*

amplius [34]) gallus, sed homo, ita tu quoque es mutatus, [34a]) et illa societate illum [35]) persuasit.

Tertius melancholicus iustitiarius quidam, cum a Monacho [*fol. 104b*] quodam praedicante audiuisset, quendam sanctum uno pede tres annos in statua stetisse, deinde altiori statua alterum triennium institisse, et [36]) nihil edisse neque bibisse, ita ut tandem ex illius pedibus uermes cecidissent, et in terra [37]) statim in lapides preciosos mutati essent, concludens: ***Also must ihrs euch lassen sauer werden***, [38]) constituit secum se non amplius [39]) uelle mingere, nec [40]) a quoquam persuaderi potuit, ut mingeret, usque in tertium diem, [41]) inquiens, se ita uouisse. Tandem uenit unus, qui illum persuadebat: recte facis, quod te ita castigas et in uoto perseueras, nam oportet te per multas tribulationes ingredi in regnum coelorum. Ego quoque talis [42]) fui, sed cum in illo uoto arroganter superbirem, plus peccaui, [43]) ideo minxi. Et tu accusaberis ab omnibus arrogantiae, ideo redde naturae debitum, et ita illum persuasit societate. Summa. Melancholia [44]) in scriptura nihil aliud est, quam tristitia incarnata et stimuli Sathanae, qui undique uexant. [45]) Ideo in scriptura diligentissime prohibetur, ubi Deus dicit: Credo in me, iacta curam super me, ***bis nicht traurig, sondern las mich sorgen. Iss, trinck, brauch meiner Creaturen*** cum omni laetitia, si uxor et liberi moriuntur, ***so herme dich nicht altzu sehre, las es gott walten.*** [46])

---

34) sum amplius] Reb.: amplius sum
34a) mutatus,] Reb. *male:* mutus
35) illum] Reb.: eum
36) et] *a* Reb. *abest.*
37) in terra] Reb.: in terram
38) ***Also — werden,***] Reb.: sic et vos multa cum tribulatione, regnum coelorum ingredi oportebit,
39) non amplius] Reb.: amplius non
40) nec] Reb.: neque
41) tertium diem,] Reb.: diem tertium,
42) talis] *sic* Reb.; Cod. *calami err.*: tales
43) arroganter superbirem, plus peccaui,] ***haec verba, quae h. l. in*** Cod. ***et ap.*** Reb. ***recte leguntur, in illo primum iam inter voces praecedentes:*** uoto perseueras ***falso erant scripta, sed deinde litura rubra illic delota sunt.***
44) Melancholia] Reb.: melancholica
45) qui undique uexant.] Reb.: quod vndique vexemur.
46) ***bis nicht — walten.***] Reb.: ede et bibe, vtere meis creaturis, si vxor et liberi moriuntur, tamen mentis tristitiam deponere et Deo te commendare deberes.

ptimum, qui semper est κλιμακτηρικός, [48]) id
ariatinus, *dan das siebende Jar wandelt ditzeit*
Primum est infantia. Deinde pueritia, in qua
ıdi ad literarum fundamenta et artes. Decimo
ginnen sie in die welt tzu sehen, ibi docendi
us. Vigesimo primo anno appetunt coniugium.
o sunt oeconomi et patres familias. Trigesimo
litici et Ecclesiastici magistratus, in grauitate
que ad annum 42, ibi sunt reges et mox deinde
leficiunt. Ita semper septimus annus cuiuslibet
mactericus, uitam nouam, mores et conditio-

utherus mirabatur temporum uicissitudinem et
uomodo Deus mirabiliter et non sine causa ita
certis legibus conseruaret, *das der heuttige tagk*
ist als der Jerliche, ist von anbegin gewest,
rtis legibus ascendat et descendat, et omnes
ores iuxta superiorem cursum regantur. Sole
lla arbor amplius crescit, sed quiescit dimidium
dicebat de solis cursu, qui maxime indigeret
tercalationis in Calendario, quod officium esset
egum, *dan der Calender regieret die gantze*
temporibus Iulij Caesaris *die 1600 bei tzehen*
es ist noch vmb 2 tage, so lange stehet die
ir soltten dis Jar Ostern Reminiscere *den tagk*
ı haben. Sicut Iudaei strenue obseruant, *so*
ochen hernach. Si omnes Mathematici conue-
ter, facile possent annum restaurare, etc.
sunt homines in mundo, qui neque de regno
mundi cogitant, *dan was vntter 20 Jaren ist*

Wer in 20 Jaren nicht wirdt schöne
In 30 Jaren nicht wirdt starck,
vnnd in 40 Jaren nicht wirdt klug
In 50 Jaren nicht wirdt reich, Der ist ein desperat.
Respondit Magister Stieffel· *das habe ich alles vberlebet* etc.

DIABOLVS, ILLIVS NATVRA, CONATVS, [50]) INSIDIAE, FIGVRA, EXPVLSIO. *)

Diabolus non est doctor promotus, [50a]) sed expertus *wider welchen niemandt gielt* quam Hiesus Christus, *er kan sich feine tzu gott machen.* [51]) Haec omnia tibi dabo etc. [52]) Ibi non uocat Christum filium [53]) Dei, sed simpliciter, *du bist mein Creatur,* [54]) et omnia haec mea sunt, sicut Daniel de Deo [55]) dicit, eum esse regnatorem. Diabolus se Deum uendicat, ideo adorari uult. Sed Christus eum proprio nomine appellat: Abi post me Sathana. Nemo hominum hanc tentationem intelligere potest. *Wan ich kuntte, wolt Ich frölich sterben.* [56]) Haud dubie [57]) Christum Sathan commouit. Cuicunque uoluero, isti [58]) do. Haec sunt uerba maiestatis diuinae, quae Deo soli [59]) competunt: Dabo tibi. Homo etiam dat, sed bene discerne [60]) inter dantem Deum, et dantem creaturam, quasi dicat Christus: *Ich las es gescheen, das du giebest, aber ich wiel dich darumb nicht anbeten. Es mus ein bosshafftiger geist sein, das er* filio dei *darff anmutten, das er*

---

*) Reb. I, fol. 115a lin. 1. — fol. 119a lin. 22. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 4 sqq. cap. 24.

50) natura, conatus,] Reb.: natura, potentia, conatus,
50a) Diabolus non est Doctor promotus] *his verbis ap.* Reb. *praecedunt duae sectiones, quarum prior incipiens a verbis:* Mart. Luth. dicebat de potentia Sathanae, *supra p.* 208. *in capite* de Prodigiis *legitur, et altera ordiens a verbis:* Anno 39. 15. Ianuarij dicebatur, *supra p.* 208. *in capite* de Spectris *secundum* Codicis *ordinem iam exhibita est.*
51) *wider welchen — machen.*] Reb.: cui nemo resistere potest, quam Iesus Christus, potest se transformare in Angelum lucis, ascribere sibi diuinitatem Patris.
52) etc.] *a* Reb. *abest.*
53) filium] Reb. *male*: Filij
54) *du — Creatur*] Reb.: tu es mea creatura,
55) de Deo] *ap.* Reb. *desunt.*
56) *Wan ich — sterben.*] Reb.: ego si possem hilari animo mortem obirem,
57) dubie] Reb.: dubio
58) isti] *sic scripsi*; Cod.: isto, *ap.* Reb. *deest.*
59) Deo soli] Reb.: soli Deo
60) bene discerne] Reb.: discerne bene

ihn anbete. Sathan wirdt ihm ein spectrum *furgeleget haben* [61]) cum quodam impulsu, [62]) in quo uidit paruo [*fol. 106a*] tempore gloriam mundi, et fuit tentatio, quasi dicat: *Es mocht einer solche gutter wol annemen,* [63]) et tamen simul esse [64]) filius Dei. Hoc artificium Sathanae proprium est Ioan. 8., qui est mendax et homicida ab initio, et non permanet [65]) in ueritate, est mendax, et pater illius. [66]) Hinc sequitur ab initio Sathanam mendacem fuisse, sicut Adam et Euam mendacijs deceperat, *nach der lügen bracht er sie in todt, balt hernach bracht er Cain* in homicidium et parricidium. *Also gehet sein regiement, wo er hinkompt, da fehet er mit lügen an, verfuret die leutte, richtet vngehorsam, mordt vnnd auffrur an. Zum dritten wan er die Leutte in mordt vnd vngehorsam gebracht hat, so treibet er fort, das sie in solchen sünden vertzweiffeln, sich selbest erhencken, erseuffen, erwürgen, wie Saul, Judas gescheen ist, die er erstlich mit lügen besas, darnach Jagt er sie, das sie Tyrannen, verretter vnnd morder an Christo vnd den vnschuldigen, bis sie sich selbest erstochen vnnd hencktten.* [67]) His exemplis monendi sumus, ne Diaboli conatibus adstipulemur, *vor solche anfechtung ist Christus vnser heilandt gut, der vns von solcher lügen vnnd mordt erloset hat,* [68]) quem nobis pater coelitus commendauit. Mat. 17. [69]) Hunc audite etc. [70])

Sathan nunquam cessat hominem solicitare et exercere diu noctuque, etiam in somno eum uexans terribilibus so-

---

61) *Ich las — haben*] Reb: admitto quod dare poteris verum propter hoc te non adorabo. Malignissimum spiritum esse oportet, quia Dei filium iubet, vt adoret ipsum, Sathan spectrum quoddam illi proposuerit,

62) eum quodam impulsu,] Reb.: impulsu quodam.

63) quasi dicat: — *annemen,*] Reb.: quod dicit, possit aliquis haec dona grato accipere animo.

64) simul esse] Reb.: esse simul

65) permanet] Reb.: permansit

66) illius.] *sic* Cod. (= Ioh. 8, 44.): Reb.: illius mendacij.

67) *nach der lügen — hencktten.*] Reb.: post mendacium morte illos opprimebat, et paulo post Cainum impellit in parricidium, haec est vis et natura sui regiminis, quorsum venit, ibi mendacium spargit, homines seducit, inobedientiam et seditionem instituit. Tertio, si homines ad latrocinium et inobedientiam perduxerit, pectora illorum adeo exaggerat, quod homines protinus desperant, se ipsos suspendunt, suffocant, et interficiunt sicuti Iudae et Saulo accidit, quos inprimis mendacijs suis decipiebat, postea instinctu Sathanae, tantam Tyrannidem, perditionem, et latrocinium in Christo et in alijs membris et pijs hominibus exercebant, donec seipsos interficiebant.

68) *vor solche — hat,*] Reb.: aduersus has tentationes Christus saluator noster, qui nos a mendacijs et latrocinijs Diaboli liberauerit, optimum est propugnaculum nostrum,

69) Mat. 17. (vs. 5.)] *sic recte* Reb.: Cod.: Math. 3,

70) etc.] Reb.: Luc. 9.

mnijs, angoribus, ita ut totum corpus prae animi angustia sudoribus diffluat, insuper etiam dormientes traducit [71]) extra cubicula in loca praecipitia et periculosa, [72]) quos si angeli non custodirent, [73]) caderent et perirent. Duplici [74]) igitur modo Diabolus impugnat homines, [*fol. 106*^{b}] primo, impetu quodam, ut Christianos possit deijcere. Secundo, si id non potest, assiduat et continuat tentationes, quo eos assiduitate uincat. Id quod Cyprianus de quibusdam Martyribus scribit, uolentibus mori propter Christum, neque dabatur occidi. Est enim tanquam auceps, qui non tantum uiribus, sed insidijs et fallacijs insidiatur. Cui si Deus non resisteret sua potentia et angelis, ne unam horam uiueremus, ***hat vns balt beruckt vnd den hals vmgedrehet, vnnd schonet niemandt, den alleine der lockvogel, die sein liede singen, die setzt er in sein beuerlein, die andern müssen alle herhaltten.*** [75]) Qui igitur uult Satanae resistere, is armatus et loricatus sit uerbo Dei. Si quis securus suis speculationibus sine uerbo Dei uagatur, illico decipitur. Ideo reluctandum illi uerbo et oratione, ***die schieschlege stehet er vnns nicht,*** [76]) Sed tamen mox iterum redit, [77]) si securi sumus. Neque Satan separandus est [78]) ab impijs, *gleich als der teuffel in der helle* et Dux Georgius ***tzu Dresten were***, imo sathan in omnibus locis et cordibus induratorum. [79]) Si Sathan non plus potestatis haberet, quam corpore et rebus affligere, ***so wer er noch kein teuffel,*** [80]) si tantum sollicitudine mundi nos uexaret. ***Er kan noch ein hoher kunst, da er nicht mit vns schertzet an der seelen.*** [81]) Magna igitur scientia est et sublimis disputatio Diaboli, ut articulum remissionis peccatorum nobis excutiat, priuatiue [82]).

---

71) dormientes traducit] Reb.: dormientibus hoc modo insidiatus, traducit enim aliquando eos
72) in loca praecipitia et periculosa,] Reb.: in praecipitia et loca periculosa,
73) angeli non custodirent,] Reb.: Angelus non custodiret,
74) Duplici] Reb. *male:* Duplex
75) ***hat vns balt — herhaltten.***] Reb.: repente nos interfecisset et collum fregisset, nemini parcit, nisi illis, qui suam sibi cantilenam canere possunt, illos praeseruare potest, caeteros omnes interficere conatur.
76) ***die schieschlage — nicht,***] Reb.: haec nostra arma, scilicet, spiritualia fugit.
77) redit,] *sic* Reb.: Cod.: redijt,
78) separandus est] Reb.: est separandus
79) ***gleich als*** — induratorum.] Reb.: vt quasi Diabolus in inferno, et D. Georgius esset in Dressen, imo in omnibus locis et cordibus indurato rum est.
80) ***so wer — teuffel,***] Reb.: tunc nondum esset Diabolus,
81) ***Er kan — seelen.***] Reb.: Maiorem didicit artem, qua non iocatur nobiscum in anima nostra.
82) priuatiue] Reb.: priuate

et positiue, ut, uos praedicastis [83] Euangelium, quis iussit? Qui uocauit uos, [84] praesertim eo modo, quo nullus hominum in tot seculis? quid si Deo displiceret, et rei essetis omnium animarum? Sic Sathan omnia opera bona calumniatur, hinc etiam diaboli [85] nomen sortitur. Non enim solum uenit [86] exaggerare mala, sed etiam optima calumniari, *da mus fol. 107a] einer gewiss sein.* [87] Carnalis homo nescit, quid uelit Paulina illa [88] gloriatio. Paulus Apostolus. Doctor gentium, seruus Dei, segregatus ab utero. Ille titulus tam est necessarius, quam articulus iustificationis. Nam potentia Diaboli, non adeo deprehenditur in lapsu carnalium et prudentium huius seculi, ut in pijs et Spiritu sancto donatis, ut in Adamo, Dauide, Salomone, Petro. Hi lapsi sunt, ne gloriarentur, sed humiliarentur. Deus cum angelis suis primo terret, deinde consolatur. At Diabolus contrarium agit in odium Dei. Primo blanditur hominibus, carnem exhilarat, deinde spiritum contristat, et in desperationem adigit hominem. Inter peccandum nullus est dolor, sed perpetrato peccato, desperabunda conscientia sequitur. [89])

Contra Diabolum non est satis dicere: hoc est uerbum Dei. Maximum enim est, quod Diabolus illa arma [90] eripit, subitoque pauorem incutit (ut saepius mihi accidit). Nouit cor meum assiduo [91] precari: Pater noster etc. [92] Ideo saepius me [93] uexat de omissa oratione. *Es ist ein solcher geist, der einem nach dem schwertle greifft, auch niempt, wan vnser herrgott hinder das tuchlein trit.* [94]) Ergo semper orandum: Pater adiuua nos, [95] neque quisquam cum Diabolo conflictari ausit, nisi precatus prius orationem Dominicam. Magna enim res est, [96]) uehementer nobis inuidet, ubi nos

---

83) praedicastis] Reb.: praedicatis
84) Qui uocauit uos,] Reb.: Quis nos vocauit?
85) diaboli] Reb.: Diabolus
86) uenit] Reb.: uonit
87) *da mus — sein.*] *haec a* Reb. *absunt.*
88) Paulina illa] Reb.: illa Paulina
89) Deus cum angelis — sequitur.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
90) illa arma] Reb.: arma illa
91) assiduo] Reb: assidue
92) etc.] *a* Reb. *absest.*
93) saepius me] Reb.: me saepius
94) *Es ist — trit.*] Reb.: talis est spiritus, qui nobis gladium eripere conatur, et aufert omnino, si verbo Dei non sumus bene instructi, si Deus noster se occultasse simulat.
95) nos,] Reb.: nos, etc.
96) res est,] Reb.: est res,

centesimam [97]) partem illius [98]) insidiarum ignoramus, t
uit Adam, Abraham, Dauid, scit, quomodo uicerit. Iud
uita sua fuit sine tentationibus, cum uenisset hora tentat
securus incedebat. Pij uero, qui cum illo conflictantur
teglich mit ihm tzu hare ligen, [99]) sciunt Dei gratia [10]
resistere. Summa. Diaboli ars est, [1]) quod ex Euangeli
gem facere potest. Hanc distinctionem [2]) si recte ten
omnibus horis possem illi [3]) contradicere, [*fol. 107b*] *Er
mich in arsse lecken*, [4]) etiamsi peccassem. Quomodo au
Estne Euangelium abnegandum? Minime. Sed si cum
bolo disputo, quid uel fecerim, uel non fecerim, actum
Si uero ex Euangelio respondeo de remissione peccat
gratuita, tunc uincitur Sathan. *Wan er aber einen auff
thun vnd sein lassen brenget, so hat er gewonnen spiel*, [5]
Deus adsit. Igitur dicendum: Esto, hoc uel illud non fec
tamen per remissionem peccatorum saluus sum, baptiz
corpore et sanguine Christi redemptus. Hoc si non asse
(sicut D. Kraus Halae accidit) tunc actum est. Is enim
Christus me accusat, ibi occurrebat ei [6]) suum facere.
aliquis dixisset: Si fecisti, *so sey es gethan, aber vber*
facere *ist das* credere, [7]) priusquam autem aliquis eo p
nerit, [8]) perijt. Ideo distinctione Legis et Euangelij opus

Verbum Dei duplex est, primum terrens, secundo
solans. Cum Sathan opponit: quia legem non fecisti,
damnatus es sententia Dei, Respondeo: Deus etiam pr
tit [9]) me uicturum. Maior enim illius misericordia quam
catum, [10]) uita quam mors. Esto hoc uel illud com
Christus sua gratia mihi opitulabitur. Sed difficile est
durante tentatione eo peruenire, imo [12]) ipsi Christo era

97) centesimam] Cod. *male:* centissimam
98) illius] *a* Reb. *abest.*
99) *vnd teglich — ligen,*] Reb.: et saepius ab illo tentantur,
100) gratia] Reb.: gratiam
1) est] *ap.* Reb. *deest.*
2) distinctionem] Cod. *calami err.:* distcionem
3) possem illi] Reb.: illi possem
4) *Er solt — lecken,*] Reb.: in culo me osculare deberet,
5) *Wan er — spiel,*] Reb.: At si homines eo deduxerit, vt cogitent ha
cere haec omittere debuisses, tunc Diabolus vicit,
6) ei] Reb.: sibi
7) *so sey es* — credere,] Reb.: factum sit, verum vltra verbum facer
verbum credere,
8) aliquis eo peruenerit,] Reb.: eo peruenerit aliquis,
9) etiam promittit] Reb.: promisit etiam
10) peccatum,] Reb.: meum peccatum,
11) est] *ap.* Reb. *deest.*
12) imo] *a* Reb. *abest.*

facile, sed si promissione nos erigimus, non tentabit nos supra id, quod possumus.

Nos iam [13]) non debemus neque possumus daemonia ejcere certis ceremonijs aut [14]) uerbis, sicut olim Prophetae, Christus et Apostoli, [15]) sed tantum [16]) nobis orandum est, et Ecclesiam ad precandum [17]) hortari debemus, quo Deus misericordia sua [18]) obsessum liberet, quae precatio [19]) in fide facta efficax est. Aliter enim ejicere [20]) non debemus neque possumus, quia nullum Dei mandatum habemus, neque immediate a Deo uocati sumus, sed mediate, scilicet, per homines. Si autem aliquis immediate a Deo uocatus [*fol. 108*[a]] esset, aut fidem haberet miraculosam, is etiam corporaliter oppressos [21]) posset liberare, sicut olim Prophetae et Apostoli, quia [22]) erant immediate uocati, [23]) et habebant peculiare mandatum, ut ejicerent daemonia, ideo perrumpunt, ut Petrus Acto. 5. Et Paulus tantum cingulum imponens uel tangens, tunc cedebat Diabolus et [24]) morbus. Sunt autem homines dupliciter obsessi, quidam corporaliter secundum hominem, alij spiritualiter [25]) secundum spiritum, ut omnes impij. Diabolus in obsessis et furiosis [26]) corporaliter, tantum corpus occupat et uexat, non spiritum, ideo spiritus manet [27]) saluus et illaesus, ex his etiam nunc possunt Daemonia ejci [28]) oratione et ieiunijs. Impij uero et blasphemi spiritualiter sunt obsessi, [29]) et isti non liberantur, imo ne [30]) Christus quidem potuit Daemonia ejicere ex Hanna, Caipha, et alijs impijs. Vtitur autem Diabolus duabus formis, Vna [31]) serpentis ad terrendum et occidendum. Altera [31]) ouis, induens

---

13) Nos iam] *sectio ab his uocibus incipiens ap.* Reb. (Tom. I. fol. 118[b] lin. 15.) *habet inscriptionem:* EPVLSIO SATANAE.
14) aut] Reb.: ac
15) Apostoli,] Reb.: Apostoli, etc.
16) tantum] Reb.: tamen
17) precandum] Reb.: orandum
18) misericordia sua] Reb.: sua misericordia
19) precatio] Reb. *male:* peccata
20) ejicere] Reb.: deijcere
21) oppressos] Reb.: obsessos
22) Prophetae et Apostoli, quia] Reb.: Apostoli et Prophetae, qui
23) uocati] Cod. *calami err.*: cocati
24) et] Reb.: vel
25) secundum hominem, alij spiritualiter] *horum loco* Reb. *habet:* quidam
26) in obsessis et furiosis] Reb.: in furiosis et obsessis
27) spiritus manet] Reb.: manet spiritus
28) ejci] *sic* Reb.; Cod.: ejicere
29) spiritualiter sunt obsessi,] Reb.: sunt obsessi spiritualiter,
30) ne] *sic* Reb.; Cod.: nec
31) Vna... Altera] Reb.: 1... 2.

pelles ouillas ad mentiendum et decipiendum, *das seint seine tzwo hofefarben.* [32]) Serpens et simia prae omnibus alijs animantibus Diabolo sunt subiecta, ijs utitur ad ludificandum [33]) et nocendum hominibus.

TERRICVLAMENTIS SATANAE QVOMODO RESISTENDVM. *)

Pastor Ecclesiae Sopdicensis [34]) prope Torgam uenit ad Martinum Lutherum conquerens de spectris, et tumultuatione Satanae, qui nocte fere omnia uasa domestica frangeret, [35]) *würffe ihm die topffe vnd schüsseln tzur thüre* [36]) *am kopffe weg, das sie in* [36]) *stucken sprungen,* [37]) et palam ridendo ipsum [38]) uexaret, sed nihil ab eo conspici. Haec et alia plura per integrum annum a Diabolo tentata, ita ut uxor et liberi discedere uoluerint. Respondit Martinus Lutherus: Dilecte frater, fortis esto [39]) in Domino, et firmus in fide, non cedas illi latroni, fer et patere illa externa et exigua damna, ollarum [*fol. 108*b] fractionem, non enim poterit anima uel corpore tibi nocere. [40]) Angelus enim Domini tecum est, *las ihn mit topffen spielen,* [41]) tu interim ora cum coniuge et liberis ad Deum dicens: *drolle dich sathan, ich bin herr in diesem hause, vnnd nicht du.* [42]) Ego diuina authoritate hic sum paterfamilias, et Ecclesiae pastor, coelesti uocatione, testimonium habeo de coelo et terra, *darauff poche ich,* [43]) tu uero ingrederis ut fur et latro, *warumb blibestu nicht im hiemel? wer hat dich darein geladen? also singet ihm sein Lita-*

---

*) Reb. I, fol. 119a lin. 23. — fol. 120b extr. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 35 sqq. cap. 24. §. 41., p. 48 sqq. cap. 24. §. 67. 68.

32) *das — hofefarben.*] Reb.: haec sunt signa, quibus Diabolus homines decipere solet.
33) utitur ad ludificandum] Reb.: ad ludificandum vtitur,
34) Eccl. Sopd.] Reb.: quidam
35) domestica frangeret,] Reb.: frangeret domestica,
36) *tzur thüre ... in*] *sic scripsi;* Cod. *tzu rükr ... auff*
37) *würffe — sprungen,*] Reb.: scutellas et ollas iactaret sibi iuxta caput extra fores, vt omnino frangerentur,
38) ridendo ipsum] Reb.: ipsum ridendo
39) esto] *sic* Reb.; Cod. *male*: est
40) non enim — nocere.] Reb.: non potest tuae animae vel corpori nocere.
41) *las — spielen,*] Reb.: permitte tu Diabolum ludere cum ollis,
42) dicens: — *du.*] Reb.: dicens Sathanae, abi Satan, ego sum dominus huius domus, non tu.
43) *darauff poche ich,*] Reb.: in quo confido,

ney vnd Legenda, vnd last ihn seine tzeit spielen. [44]) Ita ego in pathmo, in altissima arce, in regno uolucrum saepe uexabar, sed fide illi restiti, et illo uersu usus sum: Deus est meus. qui creauit hominem, et omnia sunt sub pedibus eius, *hastu darvber, so versuche es.* [45]) Deinde recitauit historiam Magdeburgensis matronae, quae tandem Sathanam crepitu uentris fugauit. Sed [46]) illa exempla non ualent omnibus hominibus, sunt enim periculosa. Nam Sathan spiritus et autor praesumptionis non fugatur illusione. Credens talia potest praestare, quae alius non poterit praestare. [47]) Sicut cuidam accidit, baptismum suum glorianti, qui spectro Sathanae cornigero cornu abstulit, quod exemplum cum alius imitari [48]) uellet, a Sathana occisus est. [49])

Magister Simon Bernensium apud Heluetios superattendens, retulit Martino Luthero historiam de Conscenio Bernensi doctissimo, quod mulierculam quandam strepitu a Sathana uexatam admonuisset, ut eum contemneret et diceret: *las mich tzufrieden vnd solt tzu Conscenio komen.* [50]) fecit ita illico Sathan, accessit Conscenium, et per integrum annum cum variis tumultibus [51]) uexauit. Respondit Martinus Lutherus: Sathan quidem contemnendo uinci potest, sed in fide, non praesumptione, *man sol ihn gleichwol nicht tzu gaste laden, den er ist ein starcker feint, sihet vnd horet alles, was fur vns ist, was wir itzundt reden,* [52]) et permittente Deo omnia bona corrumpet, [53]) *er wolt, das nicht ein gresslein noch leublein wüchse, das heist* potentia satanae. [54]) Interim tamen nostra corda conscientiam et fidem perspicere non potest. Habet aliquam similitudinem diuinitatis, sed Deus sibi praeseruauit [55]) ueram diuinitatem, *der kan dem teuffel wehren.* [56]) ideo Christus dicit: Confidite, [*fol. 109*a] ego uici

---

44) *warumb — spielen.*] Reb.: quare in coelo non manes, quis te huc vocauit, sic canite illi suam lytaniam, et legendam, et permitte illum ad tempus ludere.
45) *hastu — es.*] Reb.: si aliquid maius habueris fac periculum.
46) Sed] *a* Reb. *abest.*
47) praestare.] *hoc alterum a* Reb. *abest.*
48) alius imitari] Reb.: alius praesumptuosus imitare
49) a Sathana occisus est.] Reb.: occisus est a Sathana.
50) *las — komen,*] Reb.: sine me in pace, tu conscenium accedere debes,
51) tumultibus] Reb.: modis
52) *man sol ihn — reden,*] Reb.: attamen non est imitandus, fortis enim est spiritus et hostis, audit et vidit omnia, quae loquimur,
53) corrumpet,] Reb.: corrumpit,
54) *er wolt,* — satanae.] Reb.: ipse optaret, vt gramina et folia omnino perirent, nonne est haec magna potentia Diaboli.
55) praeseruauit] Reb.: praeseruat
56) *der — wehren.*] Reb.: ille Diabolo resistere potest,

mundum, id est totum Diabolum. [57]) Ideo oramus: [58]) Libera nos a malo, πονηρῷ, estque multiplex, omnes calamitates, miseriae, peccata, scandala. Summa. *Es ist kein auffhoren* [59]) contra hoc malum, indies oramus et exaudiamur, [60]) sicuti uidemus, quomodo impeditur diabolus, [61]) et nos credentes iudicamus angelos malos. 1. Corinth. 6. *Wiewol er immer wider einschleicht, dan er wil sich nicht gerne aus der praescription lassen bringen. Es ist aber ein nerrischer geist,* [62]) quia ipse dat Christo occasionem, et torquendo infirmos confirmat autoritatem Christi et Apostolorum, ut sanent languidos, ideo potius deberet quiescere, sed illa extrema ἐπιχαιρεκακία [63]) id est [64]) nocendi cupido pellit eum usque ad sui confusionem. Postea Martinus Lutherus recitabat insignia Apostolorum miracula et cursum praedicationis excellentiorem Christi. Nam Petrus una concione 3000 lucrifecit, quod de Christo non legitur. Ideo Christus Matthaei 19. dicit: qui est minor in regno coelorum, maior est illo. Christus tamen in firmissimo suo regno magnificentissima ostendit miracula. [65]) Impij grauius non possunt puniri, [66]) quam cum ab Ecclesia Sathanae traduntur affligendi, qui permissione Dei illos occidit, aut ad minus uarijs calamitatibus affligit. Ideo in multis regionibus adhuc sunt habitationes daemonum. [67]) Prussia plena est daemonibus, Billappen referta est ueneficis. In Heluetia prope Lucern in monte altissimo est lacus, ubi Sathan furit, qui dicitur Pilatus Teich. Martinus Lutherus dixit, [68]) in sua patria in alto monte Pubelsbergk [69]) lacum esse, qui lapide iniecto motus, magnam [70]) concitaret tempestatem per totam regionem. *Es seint* [71]) habitationes daemonum, qui sunt captiuati.

---

57) id est totum Diabolum.] Reb.: et Diabolum totum.
58) oramus:] Reb.: oremus:
59) *Es ist k. a.*] Reb.: nulla est dilatio,
60) exaudiamur,] Reb.: exaudimur,
61) diabolus] *ap.* Reb. *deest.*
62) *Wiewol er — geist.*] Reb.: Quandoquidem saepius irrepta aegre enim ex ista proscriptione se expellere admittit, stolidiss. vero est spiritus,
63) *ἐπιχαιρεκακία*] *sic scripsi;* Cod.: *ἐπηχερεκακία*, Reb.: *ἐπιχερεκακία*
64) id est] Reb.: et
65) Postea Mart. Luth. — miracula.] *haec ap.* Reb. *h. l. non leguntur*
66) non possunt puniri,] Reb.: puniri non possunt,
67) daemonum.] Reb.: daemoniorum.
68) Mart. Luth. dixit,] Reb.: Respon. M. L.
69) Pubelsbergk] Reb.: Prockuesberg,
70) magnam] Cod. *calami err.:* magam
71) *Es seint*] Reb.: sunt

QVAESTIO.

(Quomodo Diabolus possit videre in cordibus hominum, quae ipse suggerit? [72]) *)

Augustinus scribit de quodam, qui potuit dicere, quid tu in mente habeas, ut si uoluas carmen Virgilianum, *das* Carmen *hat ihm der teuffel tzuvor eingegeben.* [73] Sed ea non potest cernere in mente, quae Deus operatur, quae Spiritus sanctus [*fol. 109*ᵇ] agit in hominibus, hinc Sathan excluditur ut famulus a Domini conclaui. Sic Sathan nesciuit obumbrationem Spiritus sancti in conceptione Mariae, non audiuit concionem angelorum ad pastores, cantica Simeonis et Zachariae, imo omnia in coena Christi dicta non audiuit, glorificationem Christi [74] in monte Tabor non uidit, repulsus ab angelis, alioquin sciuisset ipsum esse Christum, et si alicubi [75] dicat se scire Hiesum esse Christum, tamen quia est [76] spiritus mendax, suis uerbis non est credendum, etiamsi dicat se scire. Audiui ab exorcista, dicente, se Sathanam expulisse, ut indicaret rem perditam, tunc Daemonem ciuitatem indicasse, sed cum de domo esset quaesitus, respondit non posse se [77] conspicere illam domum, quia nebula esset obducta. Deus et Christus uident, quid Diabolus, quid agitati a Diabolo in mente habeant, sed non econtra, idem non potest Diabolus uidere, quid Christus, quid spiritus, quid sancti. Hoc itaque argumentum non concludit: Christus uidit Pharisaeorum corda, ergo est Deus. Imo et Diabolus ea uidet, quae suggessit ipse, sed Christus uidet cor Diaboli, et suorum membrorum, quod Diabolus non potest. Ergo Christus est Deus.

Martinus Lutherus quodam die recreandi gratia curru uehebatur **) in lucum et agros, canens et exultans in glo-

---

*) *Hanc Quaestionem exhibet* Reb. I, fol. 121ᵃ lin. 1. — fol. 121ᵇ lin. 6. — *Conf.* Luth. colloq. germ. p. 50 sq. cap. 24. §. 69. 70.

**) *Haec et proxime seqq. leguntur* Reb. I, fol. 121ᵇ lin. 7. — fol. 123ᵃ lin. 11. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 51 sq. 54 sqq. cap. 24. §. 71. 72. 75. 76.

72) Quaestio. *etc.*] *sic haec tanquam inscriptio ap.* Reb. *leguntur; in* Cod. *vox quidem* QVAESTIO. *iisdem maioribus litteris scripta est, sed ceterae voces continua verborum serie subsequuntur sine ulla distinctione.*

73) *das — eingegeben.*] Reb.: hoc carmen antea Diabolus sibi indiderat.

74) Christi] *sic* Reb.; *a* Cod. *abest.*

75) alicubi] Reb.: alicui

76) est] *ap.* Reb. *deest.*

77) non posse se] Reb.: se non posse

riam Dei dicens: [78]) Nostrae cantilenae diabolo [79]) ualde difficiles et molestae sunt, sicut econtra nostra [80]) impatientia, et *auhwe* [81]) placet illi, ut rideat. *Er hat Lust vnns tzu plagen*, [82]) praecipue qui Christum fatemur et praedicamus, quia cum ipse sit princeps mundi et hostis noster, *so müssen wir ihn durch sein landt passiren, so viel er warlich auch den tzol von vnns haben*, et percuti [83]) corpora nostra uariis plagis. Medici in morbis tantum naturales causas [84]) considerant, suisque remedijs succurrere student, et bene faciunt, sed non considerant [85]) Sathanam impulsorem naturalis causae in morbo, qui causas et morbos illico mutat, calidum in [86]) frigidum, [*fol. 110*[a]] et econtra bonum in [86]) malum, *Drumb mus ein hoher artzney sein*, [87]) uidelicet fides et oratio, sicut Psalmo 31. In manibus tuis sortes meae, *diesen* locum *hab ich itzunder in meiner krangheit gelernet, vnd wil ihn corrigieren*, quia [88]) prius eum tantum ad horam mortis applicaui. *Es sol aber heissen*, [89]) in manibus tuis tempora mea, *καιρός*, id est, omnis uita mea, omnes dies, hora et momenta, *mein gesuntheit, krangheit, vnfal, glück, leben, sterben, freude, trauren stehen in deiner handt*, [90]) id quod experientia testatur, *Wan wir gedencken, wir wollen frolich, lustig, from, gesunt sein*, [91]) tunc contrarium accidit, et econtra.

Apud Augustam *tzu* Sessen [92]) tres seruos Diabolus corporaliter, qui se sathanae dediderunt, abduxit *am* [93]) *karfreitag*. Respondit: *das ist* poena peccati, *wie mans treibet*,

---

78) dicens:] Reb.: et dixit,
79) diabolo] Reb.: Sathanae
80) nostra] *a* Reb. *abest.*
81) et *auhwe* (i. q. *auweh*)] Reb.: ve nostrum
82) *Er hat — plagen*,] Reb.: summa hilaritate macerare nos, conatur sibi praesumit,
83) *so müssen — haben*, et percuti] Reb.: et nos per suam regionem peregrinare oportet, ideo tributum seu vectigal a nobis postulat, et percutit
84) naturales causas] Reb.: naturalem causam
85) considerant] Reb.: vident
86) in] Reb. *utroque loco*: et
87) *Drumb — sein*,] Reb.: ideo maius remedium requiritur,
88) *diesen* locum — quia] Reb.: hunc locum in mea infirmitate et egrotatione mea didici, emendabo illum, qui
89) *Es sol a. h.*] Reb.: Verum ita scribi debet,
90) *mein gesuntheit, — handt*,] Reb.: sanitas, fortuna, vita, infirmitas, tristitia mea, et mors ipsa in manu tua est
91) *Wan wir — sein*,] Reb.: cum cogitamus, quod hilaritatem, sanitatem, et pietatem exerceri velimus,
92) Sessen] *pro hoc nomine scribit prius scripserat: „drosten,“ hoc autem illico rubra litura delevit et deinceps in eadem linea scripsit:* Sessen
93) *am*] *sic scripsi*; Cod.: *ein*

so hat mans lon, nam anno 28. 12 Septembris dicebant de filiabus euthanae homicidae. Ibi D. Martinus Lutherus dixit, generum Petri Barbi tonsoris hominem fuisse militarem inuulnerabilem, is suam mortem praeuidit dicens: *mein schwester sols thun.* Item *an dem tisch werde ich erstochen werden.* Similiter eo ipso die fertur dixisse ad mulierem: *houff's ein, da wirst heute gaste bekomen*, id est spectatores, *so hat ihm der teuffel betzalet.* 94)

Deinde 95). D. Pontanus recitauit exemplum simile, 96) quando duo nobiles infensissimi hostes in aula Caesaris fuerint, *da einer den andern tod erwurgen geschworen habe, wo er ihnen vberkome.* 97) Quadam nocte Sathan occidit 98) alterum, alterius gladio, eumque iterum ad lectum in uaginam recondit. Hoc dum fieret, alter in grauissimo somnio dormiuit, putans se illum interficere. Item 99) ipsius equus in stabulo quasi agitatus in summa anxietate et sudore stetit, mane alter in lecto truncatus inuentus est. Multorum fuit suspicio, alterum [*fol. 110*^{b}] propter inimicitias interfectorem fuisse, cuius cruentum gladium inuenerunt, cum tamen ipse non fecerat, sed Sathan, ille alter nobilis in carcerem 100) est coniectus, et mortis damnatus est, sed ea ratione, *wan man ihn auff den platz brecht, solt man die erde seines schattens wegstossen.* 1) et 2) e regione relegare, *das heist man* mortem ciuilem, quia 3) ipse uoluit illum alterum occidere, 4) eumque per Sathanam factum sit, mortis reus fuit, et concluſit Martinus Lutherus: *Also gehets diesen*, 5) qui faciunt temporale pactum cum Sathana, qui suis affectibus obtemperant illis blandientes, *die betzalet er tzuletzt redtlich.* 6). Ideo Martinus Lutherus iussit populum hortari ad uerbum et precationem, quia nobis esset 7) pugna non contra papam, sed contra

---

94) Apud Augustam — — *betzalet.*] *haec h. l. ap.* Reb. *non inueniuntur.*
95) Deinde] *a* Reb. *abest.*
96) simile] *ap.* Reb. *deest.*
97) *da einer — vberkome.*] Reb.: vbi alter alterum interficere, si modo illum acciperet, iureiurando promiserit.
98) Sathan occidit] Reb.: occidit Sathan
99) Item] Reb.: dicente,
100) Ille alter nobilis in carcerem] Reb.: In carcerem autem
1) *wan man — wegstossen.*] Reb.: si veniret in locum poenae, tunc terram vmbrae illius amouere deberent,
2) et] Reb.: et illum
3) *das heist* — quia] Reb.: Haec dicitur mors ciuilis, qui
4) illum alterum occidere,] Reb.: occidere alterum,
5) *Also g. d.*] Reb.: sic illis contingere solet,
6) *die — redtlich.*] Reb.: illos tandem egregie persoluit.
7) esset] Cod. *mais*: esse

diabolum, quem Christus uicit, contra illum potentissimum spiritum, nos infirmi homunciones expositi sumus, ut pugnemus et uincamus. Mirabilis profecto uictoria, perinde [8]) ac si quis magnum incendium una bulla aquae restinguere [9]) uellet, aut misera una ouicula multos lupos et leones fugare, *dan ein einiger teuffel ist stercker, klüger als* [10] *alle menschen*, qui [11]) nos intelligit foris et intus, et illius respectu sumus alphabetarij, imbecilles et peccatores, sicut experientia discimus. Ideo haec [12]) sunt opera diuina, ut nos homines miseri in nostra infirmitate per Christum plus efficiamus, [13]) quam omnes Caesares, Papae, Principes, Iuristae, Doctores. Nam

in extrema	Stultitia, Infirmitate, Iniustitia, Ira,	sumus	Sapientissimi Potentissimi Sanctissimi Gratiosissimi.

[*fol. 111*ᵃ] Ideo haec uictoria est supra omnem captum rationis, et tantum fide clausis oculis percipitur, et nisi Deus nobis angelos suos auxiliatores daret, quibus tanquam castris circumuallaremur, *so wer es bald mit vns aus*, [14]) ut exemplum in [15]) Iob uidemus, quomodo Satan calumniator eum accusat dicens: Esto Hiob sit simplex, quia tu uallasti eum, si autem extenderis manum, et permittes mihi ius, *sol man wol sehen, wie from er ist.* [16]) Tunc Deus Sathanae potestatem [17]) conditionaliter concessit, modo uitae et animae parceret, *do gingen auch die* maledictiones *an.* [18]) Summa et status libri Hiob est: Nisi Deus nos uallauerit, tunc statim a Sathana obruimur. Ideo haec uictoria in fide [19]) consistit.

Si es	Peccator, Infirmus, Stultus,	crede et eris	Iustus Potens Sapiens.

---

8) perinde] a Reb. *abest.*
9) restinguere] Reb.: extinguere
10) *als*] *sic scripsi*; Cod.: *wan*
11) *dan ein* — qui] Reb.: vnicus enim Diabolus astutior et fortior est omnibus hominibus, quia
12) haec] Reb. *male:* hae
13) efficiamus] Reb. *typ. err.:* officiamus
14) *so wer* — *aus*,] Reb.: protinus actum esset nobiscum,
15) in] a Reb. *abest.*
16) *sol man* — *ist.*] Reb.: tunc bene videbitur quam pius sit,
17) Sathanae potestatem] Reb.: potestatem Satanae
18) *do gingen* — *an.*] Reb.: ibi maledictiones incipiebant.
19) fide] *sic* Cod.; Reb.: Deo

Diabolus habet [20]) potestatem, *) *die kinder ausstauwechseln*, [21]) sicut accidit nostro seculo, [22]) *da er einem vor sein kint einen teuffel in die wigen leget, das wollte nicht gedeihen, fraus vnd sog sehre.* [23]) *Do ers wollte gegen Hockelstadt tzu Jungfrauen Maria tragen vnd lassen wigen, trug ers in korbe vber ein wasser, da schrey der teuffel in wasser: kilkrop.* [24]) Respondit puer: *hoho. Wo wilttu hin? Ich wil gegen Holckelstad, vnnd wel mock laten wegen, dat ick mag gedeigen.* [25]) His auditis pater territus proiecit satanam in aquam [26]) cum sporta, tunc simul colludentes in aquis [27]) riserunt. *Solche wechsel belge vnnd kilkroppe* supponit satan loco [28]) uerorum filiorum, quibus homines molestantur, quemadmodum ancillas saepius in aquas rapit et impraegnat et secum retinet usque ad partum, puerosque [*fol. 111b*] in cunas aliorum ponit, [29]) sed illi suppositij dicuntur non egredi annum 18. aut 19. *Darumb mag die wol sein, das der teuffel mit den altten huren vnd weiter macherin tzu holt, das er ihnen wo lust busset,*

---

*) *Haec a* Reb. *verbis*: De Suppositiiis *inscripta, ab eo exhibentur* I. fol. 123a lin. 13. — fol. 123b lin. 25. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 56 sq. 71 sq. cap. 24. §. 77. 96.

20) Diabolus habet] *caput ab his verbis ordiens ap.* Reb. *inscriptum est*: DE SVPPOSITITIIS., *in* Cod. *peculiari inscriptione caret. Praeterea* Reb. *a* Codice *differt* ordine, *quo res in hoc cap. enarratae dispositae sunt. Quae enim* Codex *in priori eius parte* [fol. 111a lin. 20–27.] *exhibet,* Reb. *aptius habet in altera eius parte* [T. I. fol. 123b lin. 14—25.] *quadam ex parte mutata, et econtra quae* Cod. *in altera parte, quae a verbis: „Solche wechsel belge" orditur* [fol. 111a lin. 27. — fol. 111b lin. 22.] *exhibet, apud* Reb. *in priori* [T. I. fol. 123a lin. 14. — fol. 123b lin. 14.] *aliquatenus mutata leguntur.*

21) *die kinder a.*] Reb.: pueros subdere,

22) sicut — secule,] *haec a* Reb. *absunt.*

23) *da er — sehre.*] *haec quoque h. l. a* Reb. *absunt.*

24) *Do ers wollte — kilkrop.*] *haec a* Reb. *cum subseqq. aptius in fine huius cap. collocata, sic lat. reddita sunt:* ex suasu vero aliorum hominum puerum in sportula portare conantur versus Hockelstadium, ad Mariam virginem, vt coram illa in cunabula moueretur, verum cum in sportula puer a patre, vbi fluuius erat, quem transire oportebat, portabatur, ibi Diabolus in aquis clamare incepit: puer supposititie.

25) *hoho — gedeigen.*] Reb.: oho, Diabolus inquit: quo tendis? respondit puer: versus Hockelstadium, ibi in cunabulis me moueri curabo, quo vires recuperare possem.

26) satanam in aquam] Reb.: puerum, vel potius Satanam in aquas

27) aquis] Reb.: aqua

28) *Solche* — loco] *pro his* Reb. *in huius capitis principio habet haecce:* subditities enim pueros supponit in locum

29) in cunas aliorum ponit,] Reb.: ad aliorum cunas (*typ. err. habet:* cunas), imponit,

aber das er etwan mit ihnen solt kinder tzeugen, das ist nicht, [30] quia solus Deus [31]) est creator et gignit homines per constituta media. *Aber das ist wol war, den sechswöchnerinnen wechselen sie offt die kinder aus vnd legen sich an ihre stadt, vnnd machen sich garstiger dan sonst tzehen kinder, mit scheissen, fressen vnnd schreihen. Ein* exemplum *weis ich, welches sich tzu Halberstadt tzugetragen hat. Da hat sich der teuffel auch an eines kindes stadt geleget, welches dem forigen kinde gar enlich gewest, hat sich so vnfletig gemacht, vnd also geschrichen, das die eltern des nachtes kein ruge vor ihm gehabet, vnd die mutter also ausgesogen, das sie es nicht mer stillen kundt, vnnd man ihm ein ander seugammen schicken muste, welche er auch balt ausgesogen, das sie es nicht mer stillen kunt vnnd fort an bis auff fünffe, das die eltern nicht gewust, was sie mit dem kinde anfahen soltten, ist ihnen derhalben geratten worden, sie solttens gegen Holckelstadt tragen tzur walfart, do es ins wasser geworffen,* ut supra. [32])

DE ODIO [33]) DIABOLI ADVERSVS HOMINES. *)

D. Martinus Lutherus interrogatus ab Henningio Bohemo, quomodo Diabolus tantum odium contra homines concipere posset, respondit: [34]) Non mireris. Cogitate, [35]) quanto [36]

*) Reb. I, fol. 123b lin. 26. — fol. 125a extr. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 7 sqq. 58. cap. 24. §. 2. et §. 80.

30) *Darumb mag — nicht,*] Reb.: quare possibile esse potest, Diabolum senis mulierculis et maleficis rem habere, vt illarum petulantiae satis fiat, quod autem pueros cum illis gignere debet, hoc est impossibile,

31) solus Deus] Reb.: Deus solus

32) *Aber das ist wol war, — — ut supra.*] Reb.: tamen hoc est verum, illis mulieribus, qui sunt in puerperio, saepius pueros subdunt, et locum pueri occupant Diaboli et maiorem molestiam cacando, deuorando et eiulando quam 10. alij incipiunt, exemplum recitabo quod factum est in Halberstat, ibi Sathan se quoque in locum pueri subposuit, et altero puero similis fuit, et tantam molestiam incepit, cacando et eiulando, quod parentes nullam requiem per totam noctem habuerunt, matrem quoque ita exorbuit, quod puerum illum supposititicum amplius non alere potuit, vnde parentes aliam nutricem conducere illi coacti sunt, quam simili modo sicuti et primam lacte priuauit, et sic ad quintam nutricem peruentum est, ideo parentes perturbati, quid facere imposterum cum puero deberent nesciuerunt, ex suasu vero aliorum hominum puerum in sportula portare conantur, versus Hockelstadium. *Verba, quae sp.* Reb. *haec sequuntur, iam supra in nota 24 et seqq. attuli.*

33) De odio] Reb.: Odium

34) respondit:] Reb.: Respondet, Cod.: Respondit Martinus Lutherus.

35) Cogitate] Cod. *salami err.*: Cogitare

36) quanto] Reb. *male*: quando

odio mei flagret Dux Georgius, [37]) qui non potest quiescere, die noctesque cogitans, ut mihi noceat, summaque [38]) illius adeptus esset, si me mille suppliciorum modis comprehensum afficeret. [39]) Si hominis tantum [*fol. 112*a] est odium, quanto maius [40]) erit Diaboli. Respondit Henningius: [41]) *Ich wolte gerne den teuffel kennen.* [42]) Dixit Martinus Lutherus: Sicut Deus est θέος summa et status [43]) Decalogi, ita Sathan est διάβολος, contrarium pugnans Decalogi. [44]) Si uis ueram Sathanae formam conspicere, intuere Decalogum inuersum. [45]) Caput Diaboli est contra primam tabulam, Non fidere Deo, neque diligere, timere eum. [46]) Deinde in secundo praecepto Deum blasphemare, murmurare, illius nomine abuti, *das ist* os et lingua [47]) Diaboli. Tertium [48]) uerbum Dei negligere, contemnere, et ministros [49]) uerbi persequi, ut fame pereant, omnem cultum Dei floccifacere, *das sein* aures et collum Diaboli. [50]) Secunda tabula corpus continet Diaboli. Quartum praeceptum, Parentes contemnere, illis non obedire, eos non iuuare, *sich ihrer schemen vnnd vnehren,* [51]) Seditiosum esse contra magistratum, hoc est pectus Diaboli. Quintum praeceptum, Occidere, irasci, odisse, [52]) male uelle, omnibus nocere, [53]) hoc est cor Sathanae. Sextum praeceptum, [54]) Adulterum esse, fornicatorem, incestum, [55]) mollem, Sodomitam, incontinentem ore et gestu, hic est uenter. Septimum praeceptum, Neminem iuuare, omnibus ui et astu sua rapere, furari, praedari, foenerari, iniusta pacta et prauas merces [56]) reddere, hi sunt manus et magni digiti Diaboli. Octauum

---

37) Dux Georgius] Reb. *habet siglas:* D. G.
38) summaque] Reb.: Summa
39) afficeret.] Reb. *male:* efficeret.
40) quanto maius] Reb.: quantum
41) Henningius] *sic scripsi, quod in huius cap. principio hoc nomen refertur;* Cod. *h. l. habet:* Hennius, Reb.: Hinneck
42) *Ich — kennen.*] Reb.: libentissime ego Diabolum cognoscerem.
43) summa et status] *a* Reb. *absunt.*
44) contrarium p. D.] *ap.* Reb. *desunt.*
45) inuersum.] *sic reste* Reb.: Cod.: uniuersum.
46) neque diligere, timere eum.] Reb.: neque diligere eum, neque timere.
47) *das ist — lingua*] Reb.: hoc os et lingua est
48) Tertium] Reb.: Tertio
49) contemnere, et ministros] Reb.: contemnere, cauillari, ministros
50) *das sein* — Diaboli.] Reb.: hi aures et collum Diaboli sunt.
51) *sich — vnehren,*] Reb.: illorum se pudere, et illos dehonestare.
52) odisse,] Reb.: et odisse,
53) omnibus nocere,] Reb.: omnibus insidere, omnibus uocere.
54) praeceptum] *a* Reb. *abest.*
55) incestum,] Reb.: incestuosum,
56) merces] Reb.: mercedes

praeceptum, Detrectare, cauillari, homines conspurcare, haec est uoluntas Diaboli etc. [57]) *Ein solch freundtlich bilt ist der teuffel.* [58]) ideo propone tibi in conspectum, hominem aliquem desperatissimum pessimae conscientiae et uitae, *do sihestu den leibhafftigen teuffel.* [59]) Hunc nebulonem Christus paucissimis [60]) uerbis depingens, mendacem et homicidam appellat, mendacem in prima tabula, [61]) qui pios diu noctuque falsa doctrina et cultibus solicitat, *ihe heiliger leutte, ihe grosser anfechtung* [62] et *[fol. 112b]* speciosiores cultus. Cultus [63]) Moloch omnium speciosissimus erat summum mendacium, quo homines ad immolationem propriorum filiorum Diabolus trahebat, eosque propter hoc opus sanctissimos pronuntiabat, sicut in Papatu is erat sanctior, qui plures liberos in monasterio haberet. Quid autem homicidijs Diabolus tentet, indies experimur, [64]) caueat, qui potest. *Vnser herrgott vnnd der teuffel haben tzwo Cantzeleien,* [65]) Deus primum terret, postea rursus erigit et consolatur ad occidendum [66]) carnem, ut spiritus uiuificetur. Ita etiam boni Angeli primum terrent, deinde territos consolantur. Diabolus uero primum blanditur hominibus [67]) in peccatis, postea in desperationem inducit, exhilarat carnem, ut contristet [68]) spiritum. Nam inter peccandum nullus dolor est, sed postea tristis relinquitur, et conscientia cogitabunda manet.

Diabolus quomodo contemnendus. [69])

Quidam pius pater cum in habitatione sua oraret, Diaboli uenerunt [70]) uoces suillas fingentes, *gruntzen.* [71] At [72]) ille respondit: *O wie ist dir so recht gescheen, dieweil du nicht*

---

57) Octauum — etc.] *haec ap.* Reb. *desunt.*
58) *Ein solch — teuffel.*] Reb.: Talis imago est Diabolus,
59) *do — teuffel*] Reb.: ibi ipsissimum Diabolum videbis.
60) paucissimis] Reb.: paucis
61) mendacem et hom. — tabula,] Reb.: appellat mendacem in prima tabula, et homicidam in secunda tabula,
62) *ihe heiliger — anfechtung*] Reb.: quo enim homines viuunt sanctius, eo magis a Diabolo tentantur.
63) Cultus] Reb.: Sic cultus
64) experimur,] Reb. *typ. err.:* ex, erimur,
65) *Vnser — Cantzeleien,*] Reb.: Deus noster et Diabolus duo habent grammatophylacia,
66) occidendum] *sic* Cod.; Reb.: occidendam
67) hominibus] *ap.* Reb. *deest.*
68) contristet] Reb.: tristet
69) Diabolus q. c.] *haec, quae tanquam inscriptio sequentium rubro colore in* Cod. *exarata sunt, ap.* Reb. *non leguntur.*
70) uenerunt] Cod. *calami err.:* uererunt
71) *gruntzen.*] *a* Reb. *abest.*
72) At] Cod. *male:* ad

ein Engel hast wollen sein, so bleib ein teuffel vnnd ein sew. [73]) Hunc contemptum superbissimus ille spiritus ferre non potest, *Man mus den mut fassen, das man sich vor dem teuffel nit fürchte,* [74]) ideo in spiritu et fide contemnendus est per Christum.

Opilio quidam cum a Diabolo indies tentaretur, D. Iusto Menio conquestus est, quod Diabolus eum [75]) esset rapturus. Ministri Ecclesiae ad Deum pro illo orabant, et sententijs scripturae instruebant contra Sathanam. Ille tantum didicit, ut non dubitaret de animae salute, dicens: Nihil dubito de salute animae, sed corpus a Diabolo [76]) rapietur, *vnnd das mögte jhm niemandt wehren konnen.* [77]) Indicans, quo tempore esset venturus Sathan, ut eum raperet, dixit: *heut vber 8 tage wirdt er komen vnd mich holen.* [78]) Cum octauus dies aduenisset, dixit: hodie [79]) hora octaua ueniet. Tum [80]) [*fol. 113a*] cum ipso in hypocaustum clausum inerunt, armatis prae foribus ensibus, intus orando et legendo. Cum autem hora aduenisset, Sathan uenit, raptum [81]) per fornacem abduxit, deinde praecipitem in dumo quodam [82]) inuenerunt extinctum cadaueribus similem.

IVDICIVM DE HIS QVI SIC PEREVNT. *)

Mihi uidentur illi, qui sic pereunt, non pro damnatis habendi. [83]) Deus enim animas illorum seruare potest. Et hoc [84]) certissimum est, quod ij, qui laqueo uel alio modo mortem sibi consciscunt, [85]) quod mortui sunt, et Diabolus acceperit laqueum ex [86]) illorum manibus et collo implicaue-

*) Reb. I, fol. 125b lin. 1—25.

73) *O wie — sew.*] Reb.: O quam optime tibi contigit, dum Angelus esse voluisti, Diabolum te nunc esse et manere oportet.
74) *Man mus — fürchte,*] Reb.: non est nobis tantus animus, quod non Diabolum timere deberemus,
75) eum] Reb.: ipsum
76) dicens — a Diabolo] Reb.: sed corpus, inquit a Diabolo (*ceteris omissis*)
77) *vnnd — komen.*] Reb.: et nemo ille (*pro:* illi) resistere poterit.
78) dixit — *holen.*] Reb.: dicens, post octiduum, circa horam hanc veniet et rapiet me.
79) hodie] *a* Reb. *abest.*
80) Tum] Reb.: tunc
81) raptum] Reb.: et raptam
82) in dumo quodam] Reb.: in domo cuiusdam
83) uidentur illi, ... habendi.] Reb.: videtur illos, ... habendos.
84) hoc] *a* Reb. *abest.*
85) consciscant,] Reb. *male:* consciunt,
86) ex] Reb.: et

rit, probans exemplis. Quidam cum sic tentaretur [87]) ad desperationem usque equitans ruri, de equo pedibus humum tangens, loro se suspendit. Muschhans [88]) nomine.

Goltbergae adolescens quidam studiosus Bischoffwerdensis [89]) ita mortuus est [90]) qui in suo [91]) cubiculo, de fuste satis fragili se suspendit, stans super terram.

Alius quidam quoties cecidit super terram, semper in ore habuit nomen Diaboli, [92]) *das walt der teuffel.* [93]) Admonitus ab alijs, ut abstineret ab hac consuetudine, ne aliquando uocatus Diabolus ueniret, respondit se tunc intermissurum, et alijs usurum uerbis. Tandem cum cecidisset, consueto more Diaboli nomen inuocauit, illico trucidatus est in lacu a Diabolo lapsu de ligno, [94]) per quod illi eundum [95]) erat.

Nobilis quidam *) cum Torgae, ubi habitabat, deambularet, obuiam ei uenit quidam, interrogauit, [96]) num illi inseruire [97]) uellet, indigere se famulo. Respondit, se uelle. Nobilis interrogans, quod illi nomen esset. Respondit Schert Bohemice, [98]) se Diabolum nominari. Age mecum domum eas, inquit nobilis, ostendit [99]) illi stabulum et equos, quos custodire debebat. Fuit autem nobilis ille [100]) parum pius, de rapina uiuens, ad quam seruulum [*fol. 113*^{b}] satis idoneum nactus erat. Abiturus semel nobilis, equum, quem ualde amabat, seruo commendans, ut diligentissime [1]) custodiret. Seruulus equum per multos gradus in altissimam turrim deducit. Nobilis rediens ab equo agnitus, qui cum hinniret [2]) extenso

---

*) *Hanc historiam et duas subseqq.* Reb. *exhibet* I, fol. 125^{b} lin. 26. — fol. 127^{b} lin. 5. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 59 sqq. cap. 24. §. 81. 83. 84.

87) tentaretur] Cod. *male:* tentantur
88) Muschhans] Reb.: Muschans
89) Bischoffwerdensis] Reb.: Bischoffs Werdensis
90) est] *in* Cod. *deest.*
91) in suo] Reb.: in suo solus
92) nomen Diaboli,] Reb.: Diaboli nomen,
93) *das — teuffel.*] Reb.: fuit hoc in nomine Diaboli,
94) in lacu a Diabolo lapsu de ligno,] Reb.: a Diabolo, in lacum lapsus de ligno,
95) illi eundum] *sic scripsi*; Cod.: ille eundum: Reb.: illi transeundum
96) interrogauit,] Reb.: quem interrogauit,
97) inseruire] Reb.: seruire
98) Bohemice,] Reb. *male:* Bohemicae
99) ostendit] *pro hoc verbo in* Cod. *primum erat scriptum:* Respondit, *sed hoc deinde rubra litura deletum et supra rubro colore scriptum est:* ostendit, Reb.: et ostendit
100) ille] *a* Reb. *abest.*
1) diligentissime] Reb.: diligenter
2) hinniret] Cod. *calami err.:* himmiret

capite per fenestram, mirari satis non potuit, ubinam equus sit, ingressus domum quaerit, ubinam [3]) sit equus suae custodiae demandatus. [4]) Respondit ille, se satis diligenter domini mandatum curasse, et ostendit, ubinam esset [5]) equus, qui magno negotio per funes demissus est. Contigit aliquando, ut nobilem insequerentur ultores rapinae, inquit seruus: Domine perge fugiendo, seruus [6]) de equo descendit ad dominum ueniens, se omnibus equis [7]) ferreas calces ademisse dicens, et edito clamore [8]) habuit in sacco, *hat sie ausgeschuttet.* [9]) Rechenberger, ni fallor, nobili nomen fuit [10]) non procul a Torga. Alio tempore cum captus uinculis teneretur propter homicidium, auxilium seruuli [11]) implorauit. Ille respondit, [12]) se non posse illi succurrere, *dan er hette starcke eichene hosen an, vnd mit eisernen schenckeln gebunden.* [13]) Tamen [14]) cum nobilis instaret, auxilium illius implorans dixit: *Ich wil dir wol helffen, du must aber nicht viel fur dich mit den henden schleudern, schirm schlegen, dan ich kans nicht leiden* (signare signo Crucis), dixit nobilis, *er soltte ihn immer hinnemen, er wolt sich recht darume halten.* [15]) Tum [16]) ille raptum in aërem [17]) ducit, una cum compedibus, [18]) pauidus ille [19]) nobilis exclamat: *Hielff gott, wo bin ich?* [20]) illico illum demisit in lacum [21]) limosum, domum ueniens, uxori indicauit, orans, ut dominum domum ferat, qui in lacu captiuus iaceret. Vxor illico pergit et maritum liberat.

Monachus quidam cum iter faceret solus, accessit [22]) eum quidam armatus, arcum manu tenens, gauisus se nactum co-

3) ubinam] Reb.: vbi
4) demandatus.] Reb.: commendatus.
5) esset] Reb.: sit
6) seruus] Reb.: ac
7) equus] *in* Cod. *deest.*
8) clamore] Reb.: clangore
9) *hat sie a.*] Reb.: et illos Domino proposuit.
10) nobili nomen fuit] Reb.: fuit nobilis, nam fuit
11) auxilium seruuli] Reb.: seruuli auxilium
12) respondit,] *sic* Reb.; Cod.: respondens
13) *dan er — gebunden.*] Reb.: indutus enim ferreis caligis, et ferreis catenis ligatus erat,
14) Tamen] Reb.: tunc
15) *Ich wil dir — haltten.*] Reb.: optime tibi succurram et liberabo te, modo manibus tuis sis quietus, alias te iuuare non possum, dixit nobilis, libera me modo, ego faciam, quod me decebit in hac re.
16) Tum] Reb.: Tunc
17) in aërem] Reb.: in aëre
18) compedibus,] *sic* Reb.; Cod.: pedibus,
19) pauidus ille] Reb.: ibi pauidus
20) *Hielff — ich?*] Reb.: o Deus bone vbi sum ego,
21) demisit in lacum] Reb.: dimisit in locum
22) accessit] Cod.: ascessit

mitem itineris non admodum tuti, cumque aliquantul rexissent, monachus ad armatum dixit, num recta uia pergerent, ille non sic se habere affirmat, [23]) Monacl p. rspiceret uiam ignotam, timere coepit, [24]) conuersu tus dixit: *Müller gieb mir die kappen*, [25] illico dum quitur, illi cucullam exuit quasi uentus. Hinc magn ad proximam uillam nudus quasi semiuiuus aufugit, ad se rediens, collegit se, *erinnert sich*. [26]) expone modo res sit acta.

Gardianus, *ein oberster entter den grauen mun* cum fratre ordinis [28]) iter fecit ueniens in diuersori hospite exceptus, qui promisit [29]) rem bene succ Habuit autem in cubiculo spiritum malum, ut nemo mire posset (non tamen grauiter caedebantur, sed uexabantur) constituit, [30]) se sanctis patribus lectun raturum, *dan sie den teuffel wol beschweren kunten*. [31]) uero cum dormire uellent, corona uellicauit alterum rum, contenderunt illi ambo inter sese: *lieber ra nicht, las vns itzunder schlaffen*. [32]) Iterum uenit I uellicat [33]) Gardianum, tum ille: *fare hin* [34]) in nor tris, et filij, et spiritus sancti, *vnd kom tzu vns ins kl* tunc quiescebant, [36]) cumque intrarent monasterium Sathan in limine clamauit: Bene ueneritis *Herr* [37]) G Illi erant securi, quia existimabant se eum habere sua, rogauit, [38]) quidnam uellet. Respondit, se se in monasterio, iussitque [39]) eum esse in loco aliq eius opera indigerent, [40]) ut inueniri posset. Locus fu lus culinae, parauit illi cucullam alligata campanula, u

---

23) affirmat,] *sic* Reb.; Cod.: affirmans,
24) coepit,] Reb.: incipit,
25) *Müller — kappen*,] Reb.: tu molitor redde mihi capitium,
26) *erinnert sich*,] *a* Reb. *absunt*.
27) *ein oberster — munchen*,] Reb.: quidam
28) ordinis] Reb.: ordinis sui
29) promisit] Reb.: videns
30) constituit,] *sic* Reb.; *in* Cod. *non legitur*.
31) *dan sie — kunten*] Reb.: quia Diabolum bene edomare poss
32) *lieber — schlaffen*.] Reb.: noli me ita trahere crinibus, sine dormire.
33) uellicat] Reb.: et vellicat
34) *fare hin*] Reb.: abi hinc
35) *vnd — kloster*.] Reb.: et veni ad nos in nostrum monasterium
36) quiescebant,] Reb.: quiescebat,
37) *Herr*] Reb.: Domine
38) rogauit] Reb.: rogat
39) iussitque] Reb.: Iussit ergo
40) indigerent,] Reb.: indigeret,

etur. Vocatus, ut cereuisiam ferret, audierunt nolam et ipsum [41]) dicentem: *gebet gut bir. so wil ich euch gut gelt bringen,* [42] et ita innotuit in tota ciuitate, *fur allen kellern, wo man ihm nicht wol gemessen,* dixit: *gebet full mas vnd gut bir, ich habe euch auch gut gelt geben.* [43] Ipsi papistae arbitrati sunt [44]) bonos esse spiritus, [*fol. 114b*] qui adhuc saluandi essent, et possent saluari, ita hominibus inseruientes, ut lares apud gentiles, ignorantes esse malos spiritus, ut Dianam [45] et multa similia monstra, quae coluerunt. *Der küchemeister ist auch ein schalck gewest.* [46]) qui eum in angulo fecibus et coquendis dapibus proiectis uexabat, saepius a Diabolo admonitus, ne illi molestus esset, iratus uel prouocatus, coquum trabe culinae uulnerauit. *da hat ihm der Gardian urlaub gegeben.* [47])

PHRENETICI A DIABOLO OBSESSI QVOMODO TRACTANDI. [48]) *)

De phreneticis sic sentio, omnes moriones, et qui usu rationis priuantur, a daemonibus uexari, non quod damnati sint ideo, sed quod uarijs modis homines Sathan [49]) tentat, alios grauius, alios leuius, alios longius. Quod medici multa eiusmodi tribuunt naturalibus causis, et remedijs aliquando mitigant, fit, quod ignorant, quanta sit potentia et uis daemonum. Christus non dubitat curuam [50] illam anum in Euangelio uinctam a Sathana dicere, et Petrus Act. 10. oppressos a Diabolo asserit, [51] quos Christus sanarat, ita etiam multos surdos, claudos, malitia [52]) Sathanae tales esse, Deo tamen

*) Reb. I, fol. 127b lin. 6. — fol. 128a lin. 10. *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 63 sq. cap. 24. §. 86.

41) nolam et ipsum] Reb.: volantem et

42) *gebet — bringen,*] Reb.: date bonam cereuisiam et dabo vobis nummos bonos.

43) *fur allen — geben.*] Reb.: in omnibus cellarijs, in quibus bonam mensuram non dederant, dixit: Date mensuram plenam, et cereuisiam bonam, ego enim vobis bonam dedi pecuniam.

44) arbitrati sunt] Cod. *male:* arbitrarunt

45) Dianam] Reb.: diana

46) *Der — gewest,*] Reb.: Archimagirus quoque nequam fuit,

47) *da hat — gegeben*] Reb.: tunc gardianus illum relegabat.

48) Phrenetici — tractandi.] Reb. *habet hancce inscriptionem:* Phrenetici et a Sathana obsessi.

49) homines Sathan] Reb.: Sathan homines

50) curuam] Reb. *typ. err.:* currum

51) asserit,] Reb.: dicit,

52) malitia] Cod.: malicie

permittente, denique pestes, febres atque alios graues morbos, opera daemonum [53]) esse, qui et tempestates, incendia, frugum calamitates operantur. Summa, Mali sunt angeli, quid mirum, si omnia faciunt mala, humano generi noxia, et pericula intentent, quatenus Deus permittit, etiamsi plurima talia, herbis et aliis remedijs naturalibus curari possint [54]) uolente Deo et miserenti nostri. Exemplum Hiob indicat, quae passus sit a Sathana, quae medicus omnia naturaliter fieri et curari assereret. Scias itaque, [55]) phreneticos a Sathana tentari, modo [56]) temporaliter, sed [57]) Sathan non faceret phreneticos? qui corda [*fol. 115*^{a}] replet fornicatione, caede, rapina et omnibus prauis affectibus? Summa, Sathan propior nobis [58]) est, quam ullus credere possit, cum sanctissimis sit propinquissimus, adeo ut ipsum Paulum colaphizet et Christum uehat, [59]) quorsum libet.

Magus quidam [ ] Erphordiae est crematus, qui per aliquot annos tristis incedens propter inopiam, cui Diabolus uisibili specie occurrit, ampla promittens, si baptismum, redemptionem per Christum negaret, et se nunquam poenitentiam acturum. Miser suscepit hanc conditionem. Crystallus statim ei a Sathana [60]) dätur, unde diuinare posset, celebris et dies factus ex [61]) hominum concursu. Tandem a Diabolo deceptus, ut ex Crystalli inspectione innocentes furti insimularet, qua causa in uincula coniectus est, et peccata confessus, quia Sathan foedus uiolasset, uocato ministro uerbi, seriam egit poenitentiam, aliosque a securitate ad timorem Dei suo exemplo hortatus, hilari animo supplicium sustinuit. *Also hat sich der teuffel in seiner kunst verschmissen*, et ita [62]) reuelatus suis consilijs.

Item. Erphordiae accidit. Duo fuerunt studiosi, alter deperijt puellam, ita ut furore corriperetur. Alter, qui erat

---

*) *Haec historia et subsequentes a* Reb. referuntur I, fol. 128^{a} lin. 11.— fol. 129^{a} lin. 11. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 46. 64 sq. cap. 24. §. 62. 88. 87. 89.

53) daemonum] Reb.: Daemoniorum
54) possiut] Reb.: possunt
55) Scias itaque,] Reb.: Sciendum igitur.
56) modo] Reb.: saltem
57) sed] Reb.: An
58) propior nobis] Reb.: nobis propior
59) colaphizet et Christum uehat,] *sic scripsi;* Cod.: colaphizet et Christum uehat, Reb.: colaphizare et Christum vehere possit
60) ei a Sathana] Reb.: a Sathana ei
61) ex] *a* Reb. *abest.*
62) *Also hat* — ita] Reb.: sic enim Diabolus in arte sua se prodidit, ita

nigromanticus, [63] dixit: Si eam non uolueris amplecti, curabo, ut ad te ueniat, ille pollicitus est. [64] Hic nigromantia [65] sua effecit, ut puella hypocaustum intraret specie formosissima, amanter et familiariter eam allocutus, [66] sed cum prae nimio ardore a complexu se [67] abstinere non posset, statim ipsa est mortua. [68] Illa extincta uehementer doluerunt. Nigromanticus uero extrema tentans hoc effecit, ut Diabolus eam gestaret, [69] ut domum rediret, opera debita praestando, sed ualde pallida nihil locuta est. Triduo elapso parentes Theologos accesserunt, ut cum illa agerent, qui cum duriter illam alloquerentur, fugit [*fol. 115*^{b}] Sathan [70] ex cadauere, e magno cum faetore cadauer reliquit. Sanguis enim est causa boni coloris. [71] Item spiritus uitales, hos Diabolus non potest efficere, sed solus Deus creator.

Sic Bononiae per [72] biennium puella obambulauit non loquens, *Gott giebet den teuffeln vnnd tzeubern gewalt vber die menschen auff tzweyerlei weyse.* Primo *vber die gottlosen, wan er sie straffen wil von wegen ihrer sunde. Zum andern vber die fromen, wan er sie versuchen wil, ob sie bestendig in dem glauben bleiben wollen, dan ohne gottes vnnd vnser vorcalligung kan vns der teuffel nicht schaden, dan also spricht er: Wer mich anrüret, der rüret meinen augapffel an. Vnd Christus spricht: Ohne den willen meines himlischen vaters kan euch nicht ein herlein von dem heupt fallen.* [73] Ita ante aliquot annos [74] in Thuringia Diabolus adolescentem abducere voluit, plurimum luctantem [75] et repugnantem, qui poenitentiam agens seruatus est. Profecto haec non sunt uana et

---

63) nigromanticus] Reb.: nigromantus
64) est] *a* Cod. *abest.*
65) nigromantia] Reb.: arte
66) eam allocutus], Reb.: eum alloquia.
67) se] *a* Reb. *abest.*
68) est mortua.] Reb.: mortua est.
69) eam gestaret,] Reb.: gestaret eam.
70) Sathan] Reb.: Diabolus
71) coloris.] *sic* Reb.: Cod.: caloris.
72) per] Reb.: et
73) *Gott giebet — — fallen*] Reb.: Deus Diabolis et incantatoribus potestatem dat duplici modo, 1. in impios si quando illos propter peccatum punire vult. 2. in pios, si illos tentare vult, an in fide firmiter perseuerare velint, absque Deo enim et nostra voluntate, Diabolus nobis nullum damnum inferre potest. Sic enim dicit Dominus qui tangit vos, pupillam oculi mei tangit, et Christus inquit, sine patris mei voluntate, ne capillus de capite vestro cadere potest.
74) annos] Cod. *calami err.:* annon
75) luctantem] Reb.: reluctantem

inania terriculamenta, horrenda [76]) sunt. Ideo tales historiae obseruandae sunt, [77]) ut modestiores et uigilantiores in uitandis execrationibus, blasphemijs nominis diuini simus cogitantes de hoc dicto 1. Ioan. 3. [78]) Christus filius Dei apparuit, ut opera Diaboli destruat. Hoc ipsum tempus est periculosum, non tantum propter stellarum [79]) inclinationem, sed maxime propter Diaboli insidias, qui ab omnibus partibus Ecclesiam Christi acerrime oppugnat.

HOMO EIVSQVE LAPSVS ET MISERIA. *)

Nullus philosophorum, nulli historici certo describere possunt mundi originem, et hominis creationem. Sacra Biblia certo demonstrant, [80]) primum hominem Adam ad similitudinem Dei [*fol. 116*a] factum, illique uitae sociam coniunctam, quae longe iucundissima et fere angelica fuisset, sine omnibus miserijs et calamitatibus, si in innocentia permansisset. At [81]) homo, Dei imago, per Diabolum et propriam uoluntatem horribiliter lapsus, suam foelicitatem in extremam transtulit miseriam, ita ut Hebraei hominis etymologiam Enosch appellarent a miseria, sicut germanice dicitur: *Es ist ein mensch.* [82]) Ideo Philippus, Rex Macedoniae, curauit indies, mane per puerum sibi acclamari: Rex memento te hominem esse. Ita Adam primus noster parens miserrimus [83]) et calamitosissimus fuit. *Es mus ihm* [84]) *mechtig einsam sein gewesen in einer solchen weitten weltt alles so wüste tzu sehen*, [85]) tantum cum unica sua [86]) Eua. Credibile est summum gaudium nato Cain ortum, [87]) item Abele nato, sed illico recurrit miseria per fratricidium, ubi alter amittitur, alter excommunicatus reijcitur,

---

*) Reb. I, fol. 129a lin. 12. — fol. 130b lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 192. cap. 3. §. 33. et p. 189. cap. 3. §. 30. 31.

76) horrenda] Reb.: imo horrenda
77) sunt] *a* Reb. *abest.*
78) in uitandis — 1. Ioan. 3.] Reb.: simus, cogitationes hoc dicto, (*ceteris omissis*)
79) stellarum] Reb. *typ. err.:* sellarum
80) certo demonstrant,] Reb.: demonstrat.
81) At] Cod. *male:* Ad
82) *Es ist e. m.*] Reb.: homo est.
83) parens miserrimus] Reb.: parens, qui miserrimus
84) *ihm*] *sic scripsi;* Cod.: *ein*
85) *Es mus — tzu sehen,*] Reb.: varios procul dubio cogitationes habuerit, cum in tam amplissimo mundo solus fuit,
86) unica sua] Reb.: vna socia
87) nato Cain ortum,] Reb.: ortum Cain nato,

das wirdt ihm sein ein gross hertz leidt gewesen, [88] ita ut plus sit excruciatus [89] illo homicidio, quam suo ipsius lapsu. Iterum enim factus est solitarius cum sua Eua. Postea 130 annis elapsis genuit Seth. Durum profecto tam longo tempore iram Dei uidere. *Ach es ist ein betrübter man gewesen*, [90] et nisi fuisset tam probus et natura [91] robustus, statim extinctus esset una uoce cum Eua uxore. [92] Incredibilis enim dolor fuit [93] in Adam post amissam iustitiam, in qua a Deo creatus fuit. etiam corpore deficit [94] nimia cura et anxietate animi Arbitror illum oculis conspexisse tam clare, ut multa miliaria perspexerit, ubi nos uix dimidium uidere possumus Sic de omnibus alijs sensibus. *Er wirt* post lapsum *gesaget haben*: *Ach gott, wie ist mir geschehen, bin ich doch blint vnd tol worden, wo bin ich gewest?* [95] Talia illi accidisse non est dubitandum, [*fol. 116*^{b} *dan es ist ein scheutzlicher fall*, [96] uidit omnium creaturarum inobedientiam, lusit cum serpente, etsi in innocentia mansisset, nulla animalia nobis nociua fuissent, serpentes, bufones, [97] leones nobis inseruijssent, imo nos liberam et integram potestatem in omnia animantia [98] habuissemus. Est autem homo animal sociale, [99] et societas homini est iucundissima. Solitudo uero, et monastica uita est contra naturam. [100] Ideo Deus inquit: Non est bonum, hominem esse solum, *noch hat der teuffel die monche erdacht* contra creationem et naturam hominis. [1] *Münch* [2] est graecum *μοναχος*. *ein entzler*. [3] Anachoretae in Syria inceperunt primum, *bis tzu letzt grosse Conuent draus worden sint*, [4] sine proprio uiuentes, omnia possidentes. Sed ipsi dicunt: *nein, wir haben nichtes eignes*. [5] Res nostrae sunt ordinis non ordinatorum, pulchra profecto elusio

---

[88] *das wirdt — gewesen*,] Reb.: hoc illis maximum animi dolorem intulerit,
[89] sit excruciatus] Reb.: excruciatus sit
[90] *Ach — gewesen*.] Reb.: ah fuit vir valde perturbatus et dolore plenus,
[91] natura] Reb.: tam
[92] cum Eua uxore.] Reb.: cum sua vxore Eua.
[93] dolor fuit] Reb.: fuit dolor
[94] deficit] *ap.* Reb. *deest*.
[95] *Er wirt — gewest?*] Reb.: post lapsum dixerit, o Deus bone, quid factum est mihi? nonne caecus et surdus factus sum: vbi fui?
[96] *dan — fall*,] Reb.: horribilis enim est lapsus,
[97] bufones,] *sic scripsi*; Cod.: bubones, Reb.: buffones,
[98] animantia] Reb.: animalia
[99] animal sociale,] Reb.: sociale animal,
[100] naturam.] Reb.: naturam hominis.
1) Ideo Deus — hominis.] *haec ap.* Reb. *non leguntur*.
2) *Münch*] Reb.: Monachus
3) *ein entzler*.] Reb.: solidarius (*pro*: solitarius).
4) *bis — sint*,] Reb.: donec tandem magni conuentus inde exorti sunt,
5) *nein — eignes*.] Reb.: non, nihil habemus.

Credo Adam hominem fuisse simplicissimum [6] et modestissimum, neque arbitror eum candelas accendisse, *hat nit gewust, das der ochsse vntzlet* [7] *im leibe habe,* [8] neque adhuc mactabat pecudes, *mich wundert, wo er die peltze genomen hat,* [9] Praeterea hic homo Adam haud dubie [10] speciosissimus fuit, ita longaeuus, ut octauum uideret nepotum, [11] usque ad Noah, haud dubie [10] sapientissimus et uarijs tentationibus bene exercitatus, in summa temperantia uiuens, neque uinum neque cereuisiam bibens. *Ich wolt, das das bier breuen nit erdacht were, dan es wirdt ser vil getreide mit tzu bracht vnnd nichtes guttes gebreuen.* [12] Ad [13] quid prosunt tanti luxus crapulae et sumptus? Si Adam iam resurgeret et nostram uitam consideraret, cibos, potus, uestitus, aedificationes, mirabundus dicere deberet: *Ich bin in der welt nicht gewest, es wirdt ein ander Adam erstlich in dieser welt gewesen sein.* [14] Ipse enim bibit [15] aquam, edit fructus arborum et terrae nascentia [16] *hat ein haus von vier* [*fol. 117a*] *stützen angesteuret, kein messer, noch eisen gehabet, ein pelts von fellen angetzogen.* [17] Nunc uero sunt immensi [18] sumptus, potu et cibo, [19] regales domus, amictus ornatissimus, ubi ueteres parcissime uixerunt, [20] ut Boos [21] dicit in libro Ruth: [22] Intinge panem tuum in acetum. [23] Populosae enim erant regiones, ut uidemus in libris Iosuae. [24] Ideo multitudo peperit parsimoniam. [25]

---

6) hominem fuisse simpl.] Reb.: fuisse simpl. hominem
7) *vntzlet i. q. Unschlitt* (sebum).
8) *hat nit — habe,*] Reb.: nesciuit enim taurum sebum in corpore habere,
9) *mich — hat,*] Reb.: miror itaque vbi vestem pelliceam acquisierit.
10) dubie] Reb. *utroque loco:* dubio
11) nepotum] Reb.: nepotem
12) *Ich wolt — gebreuen*] Reb.: Ego optarem cereuisiam nunquam excogitatam esse, multa enim frumenta inde dilapidantur, et tamen nulla bona cereuisia paratur.
13) Ad] Reb.: At
14) dicere deberet: — *scin.*] Reb.: diceret, ego in mundo non fui, alius forsan Adamus in primis in mundo fuit,
15) bibit] *ap.* Reb. *deest.*
16) nascentia] Cod. *calami err.:* nascentiae
17) *hat ein — angetzogen.*] Reb.: extruxit sibi domum ex quatuor columnis, cultellum aut ferrum non habuit, pellicea veste indutus fuit.
18) sunt immensi] Reb.: immensi sunt
19) potu et cibo,] Reb.: potus et cibus,
20) ubi — uixerunt,] *haec ap.* Reb. *desunt.*
21) Boos] *sic* Reb.; Cod.: Bohos
22) in libro R.] *ap.* Reb. *desunt.*
23) in acetum.] Reb.: in acetum, confortate pane.
24) Iosuae.] Reb.: Iosua.
25) parsimoniam.] Reb.: persuasionem.

QVAESTIO DE LAPSV HOMINIS *)

Cum Deus sciret hominem non permansurum in sua origine. [26]) cur creauit eum? Respondit Martinus Lutherus irridens: *ein grosser herr mus auch scheisskecheln in seinem hause haben,* [27]) alias bene nouit, qui sint sui. Abstineamus ab ijs interrogationibus et cogitationibus [28]) absconditis, et reuelatam uoluntatem Dei [29]) consideremus. Sunt autem plerique, qui audito et percepto Dei uerbo [30]) optarent se non scire, neque percepisse, propterea quod seruus uoluntatem Domini sciens [31]) et non faciens, multis [32]) uapulabit, ignari uero paucis. Illis respondet Paulus: Inexcusabilis es o homo, etiamsi ignoras. Sathan in omnibus uerbis et factis contrarius est [33]) Deo. Sic quilibet est impius, quia certissime obsessus est a Sathana, quamuis non corporaliter.

Doctor Hinnius [34]) Martinum Lutherum interrogauit, **) cum in rebus fidei ratio sit claudenda, ergo nihil ualeat [35]) in Christianis? Respondit Martinus Lutherus, rationem ante fidem et cognitionem Dei esse tenebras, sed in credentibus esse optimum [36]) instrumentum. Nam sicut omnia dona et naturalia [37]) instrumenta in impijs exitiosa, ita in pijs sunt salutaria, ratio, facundia, linguae, tunc promouent fidem, cum prius ante fidem impedijssent. *Erleuchte vernunfft vom glauben empfehet leben von gott,* [38]) mortificata et iterum uiuificata spiritum [39]) sicut corpus nostrum lucidius surget. Ita ratio alia est, quae nunc [40]) pugnat cum fide, sed illam pro-

---

*) Reb. I, fol. 130b lin. 9—27. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 189 sq. cap. 3. §. 32.

**) *Haec et seqq. ap.* Reb. *leguntur* I, fol. 130b lin. ult. — fol. 133a lin. 17. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 214 sq. cap. 3. §. 95., p. 190 sqq. cap. 3. §. 33. 37. 40. 41.

26) origine.] Reb.: regione.

27) *ein grosser — hab n.*] Reb.: magnificum et potentem Dominum in domo sua matulam quoque et cloacam habere oportet.

28) interrogationibus et cogitationibus] Reb.: cogitationibus, et quaestionibus

29) uoluntatem Dei] Reb.: Dei voluntatem

30) Dei uerbo] Reb.: verbo Dei

31) uoluntatem Domini sciens] Reb.: sciens voluntatem Domini.

32) multis] Reb.: multum

33) est] Cod. *calami err.*: es

34) Doctor Hinnius] *sic* Cod.; Reb.: D. Hinneg. Henningus.

35) ergo nihil ualeat] Reb.: an ergo nihil illa valeat

36) esse optimum] Reb.: optimum esse

37) naturalia] *a* Reb. *abest.*

38) *Erleuchte — gott,*] Reb.: ratio fide illuminata, premium a Deo accipit.

39) spiritum] Reb.: a spiritu.

40) nunc] *sic* Cod.; Reb.: non

mouet, sicut lingua, quae prius erat [41] blasphema, nunc laudat et praedicat [42] Deum, gratias agendo. Mea lingua nunc [43] longe alia est, quam olim in papatu sub erroribus, *itzt ist sie erleuchtet*, [44] sicut ferrum idem candens [*fol. 117b*] et ignitum aliud est. Haec est regeneratio per uerbum, quae fit manente persona et membris ijsdem. Ratio subiecta est uanitati, sicut omnes aliae creaturae subiectae sunt uanitati, scilicet *Narren wergk*. [45] sed fides uanitatem a substantia [46] separat. Ita Dauid usus est arcu, gladio et armis, dicens: In arcu meo non sperabo, neque tamen abiecit. [47] Ita pij sentiunt et dicunt: [48] Vxor, liberi, aurum etc. *hielfft nicht gegen hiemel*. [49] attamen non reijciunt illa, sed substantiam a uanitate separant. Aurum manet aurum in collo meretricis. Corpus meretricis aeque est creatura Dei, ac matronae honestae. Ita uanitas reijcienda, non substantia. Hiob hoc potuit facere corripiendo uxorem suam, cum diceret: Loqueris ut stulta, non dixit: [50] loqueris ut mulier, quae solet delirare, pepercit sexui, uulgus hoc non potest. Reijcere enim substantiam cum abusu est impossibile. Nam nisi bonum esset, malum esse non posset, ut Aristoteles dicit. Malum enim non potest esse in seipso, sed in seipso destruitur. Ita uanitates sunt in bona substantia, quae tamen non est reijcienda: Ratio et omnia dona alia sunt in pijs quam in impijs, sermo, lingua, iudicium, etc. [51]

Wir wissen nicht, wie vnser herrgott seinen bau tzurustet, wir sehen nur das geruste von stangen vnd bastenen strengen tzugerustet. [52] Ideo contemnimus Dei uoluntatem, sed in futura uita uidebimus structuram et aedificium Dei mirantes gaudebimus, nos perdurasse in tentationibus. Mirabilis enim Deus est, et a sanctis suis mirabiliter cognoscitur, ut Paulus

---

41) erat] Reb.: fiut
42) laudat et praedicat] Reb.: praedicat et laudat
43) nunc] *sic* Reb.: *a* Cod. *abest*.
44) in papatu sub e. — *erleuchtet*,] Reb.: sub Papatu in erroribus, (*ceteris omissis*)
45) sicut omnes — *N. wergk*,] *ap.* Reb. *desunt*.
46) uanitatem a substantia] *sic* Reb.: Cod.: uarietatem a sustantia
47) abiecit.] *sic* Reb.: Cod.: abijcit.
48) et dicunt:] *a* Reb. *absunt*.
49) aurum etc. — *hiemel*.] Reb.: aurum nihil faciunt ad consequendam vitam aeternam,
50) dixit:] *ap.* Reb. *deest*.
51) etc.] *a* Reb. *abest*.
52) *Wir wissen — tzugerustet*.] Reb.: qua ratione vero Deus noster suum fabricatur aedificium, ignoramus, tantum oculis nostris instrumentum hastulis et filiacibus funiculis instructum proponitur.

sit, per stultam praedicationem, uidelicet de Christo crucifixo, in quo totus mundus offenditur.

Sub coelo sumus conditi, quod uero nunc in domibus habitamus, fit propter lapsum, perinde ut circa aegrotum hydriolae, medicamenta, emplastra inueniuntur. *Wir [fol. 118ᵃ] müssen kammern, stuben, keuser, kleider, essen, trincken, bet und leger haben, tus vor ehe Adam gefallen, weren wir gewesen wie Junge gesellen, die nackt vnd blos herspringen, da were kein tzimmerman, meurer, haus von nöten gewest.* [53])

Inter omnia dona praestantissimum est in homine, posse loqui, quo solo ab alijs animantibus discernitur, cum caetera animantia aliqua hominem superant uisu, auditu, odoratu, etc. uel loquendi facultate carent. Quamquam hoc ipsum argumentum est, quod uerbum sit natura altissima, [54]) et puellae facilius [55]) loquuntur et pedibus innituntur, [56]) quam pueri. *Das exempel wechst altzeit ehe dan das gutte.* [57]) Ita 14 annorum puella [58]) est nubilis, quae aetas adolescenti adhuc est immatura coniugio.

Magna est uitae humanae miseria, *es wer nicht bessers den ein gut stundtlein vnnd nur da von vnnd die welt das hertzleidt lassen haben.* [59]) Nam miserrima est uita, quae ab amicissimis etiam impugnatur, sicut Dauid ab Absolone opulsus est. Ita amatores iucundissimi, miserrimi sunt martyres, diu noctuque seipsos uexantes. [60]) *Sonderlich wan sie da hette an narren seile füret, gehen sie wie die ochsen.* [61]) Fuit quidam Magister se [62]) in iuuentute per integrum annum, idies destinata hora, in gratiam amicae expatiatum [63]) esse in ineam, et singulis [64]) diebus in templo [65]) missam uidisse.

---

[53]) *Wir müssen — gewest.*] Reb.: cubilia, hypocausta, vestimenta, cibum, potum, et lectulos habere oportet. Ante Adami lapsum, similes iuuenibus, qui corpore nudato incedunt, nec coementario, fabrilignario et domo opus fuisset.

[54]) Quamquam — altissima,] *om.* Reb. *desunt.*

[55]) facilius] Cod.: facilius facilius

[56]) innituntur,] Reb. *male*: immituntur,

[57]) *das — gutte.*] Reb.: Zizania enim citius crescit, quam herba bona.

[58]) puella] *om.* Reb. *deest.*

[59]) *es wer — haben.*] Reb.: nihil magis nobis optandum, quam foelicem mortis horam, et mundo valedicere.

[60]) diu — uexantes,] *a* Reb. *absunt.*

[61]) *Sonderlich — ochsen.*] Reb.: praesertim eo tempore, cum ab amasijs suis tam misere decipiuntur, tunc proterue sient tauri, incedunt.

[62]) se] *in* Cod. *deest.*

[63]) expatiatum] Reb. *male*: expiatum

[64]) singulis] *sic* Reb.; Cod.: in singulis

[65]) in templo] *a* Reb. *absunt.*

quo conuenirent, *do meint ich, es merckte es niemandts.* [66]) Summa, uita humana est insania. Pueri existentes uexamur puerilibus uitijs, iuuenes amore deperimus, [67]) senes peiores efficimur, [68]) uidelicet, mammonistae, adorantes Mammona. Deinde mirabatur humani corporis fragilitatem, quantum Deus hanc compressisset carnem, inde tantum oriretur [69]) stercoris, mucoris et sudoris, *Wers doch nichtes dan eittel dreck* in omnibus membris, *wan die seele nit schoner were dan der leib, so were es ein elende Creatura,* [70]) [*fol. 118*[b]] homo. Ideo Graeci corpus appellant σῶμα quasi σῆμα, id est, sepulchrum.

Anno 38. [71]) 20. Iulij, cum Martinus Lutherus adhuc Tenasmo premeretur, inquit: *Ich mus dem arss sein regiement lassen.* [72]) Nam Deus habet suam [73]) poenam erga nos, etiam in hac parte corporis. Sicut Samuelis 5. legitur [74]) de plaga Philistinorum arcam Domini capientium. *Ich meine, sie wurden recht an heimlichen ordt geplaget, das sie vnserm herregott 5 guldene erscher vnnd 5 guldene meuse tzum schuldt opffer gaben.* [75]) Ita Deus in omnibus creaturis est potens, exercet mortificationem et [76]) uiuificationem. Nam somnus reuera est mors, et mors est somnus. *Was ist vnnser todt anders den ein nacht schlaff?* [77]) Nam sicut omnis debilitas recedit, et spiritus redeunt, *das einer auff den morgen frisch auffstehet,* [78]) Ita in extrema [79]) die surgemus, quasi tantum una nocte dormijssemus, *werden frisch vnd starck sein, nur die augen wuchsen, als dan werden die maden, wurme, gestanck, alles wegfallen.* [80])

---

66) *do — niemandts.*] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
67) deperimus.] Reb.: perimus.
68) efficimur,] Reb.: efficiuntur.
69) oriretur] Reb.: orietur
70) *Wers doch — Creatura,*] Reb.: tamen nihil aliud est quam incrementum in omnibus membris, si anima maiori virtute et formositate non esset praedita, tunc misera esset creatura.
71) Anno 38.] Reb.: Anno 30.
72) *Ich mus — lassen.*] Reb.: ano suum imperium adimere nequeo.
73) habet suam] Reb.: suam habet
74) legitur] *a* Reb. *abest.*
75) *Ich meine — gaben.*] Reb.: nonne bene vexabantur in pudendis. Ideo Deo nostro quinque aureos anos et quinque aureos mures reddere, pro illorum peccatis, cogebantur.
76) et] *in* Cod. *deest.*
77) *Was ist — schlaff?*] Reb.: Quid enim mors aliud quam somnus nocturnus.
78) *das — auffstehet,*] Reb.: cum aliquis mane hilariter resurgit.
79) in extrema] *sic* Cod.; Reb.: extremo
80) *werden frisch — wegfallen.*] Reb.: et hilari ac forti corpore, post oculi momentum, cum vermiculi omnes a nobis discesserint, procedamus —

Bone Deus quam mirabilis es in compositione membrorum humani corporis, tenerrima sunt illa membra, quae ex sanguinis gutta primum [81]) oriuntur. Cor optimum in homine et pars essentialis est tenerrimum, *noch stürmet man datzu, als wen ein mauer dreyer elen dicke.* [82]) In media uita uersamur in morte. Ideo grauissima querela est in Hiob cap. 14. hominem definiens: Homo natus a [83]) muliere, breui uiuens tempore, multis miserijs repletur, ut flos decidit. Item taedet animam [84]) uitae meae. Nonne sicut lac mulsisti me, et sicut caseum me coagulasti? [85]) Deinde dixit: Annus hic 38. [86]) est periculosus propter morbos ex causis naturalibus, ut cometa, coniunctionibus Saturni et Martis, spiritualibus causis [87]) propter infinita hominum peccata, *noch ist es doch nichtes mit* [fol. 113ᵃ] *diesem leben.* [88]) Nihil ei tribuamus, sed Deo credamus, uitam aeternam [89]) tribuenti, *der geb vns ein seliges stündlein, so sein wir wol hie gewest.* [90])

Starcke tzene vnd ein weit maul sunt [91]) signa robusti corporis [92]) et longaeui hominis, nisi uiolenta morte praereptus fuerit. Et tamen [93]) deplanxit miserabilem et tristissimum lapsum Adae, qui ipse ex statu innocentiae, cum omnibus suis posteris, incidisset in miseriam et calamitatem, *hat die dendes leben getriben die 900 Jar,* [94]) sicut in omnibus moribundis et patientibus iram Dei agnouit

Anno 38. 26. Februarij, [95]) coenabant *) cum Martino Luthero M. Spalatinus et Magister Leonhardus. [96]) pastores

---

*) *Haec sectio a* Reb. *voce* Infantes *inscripta, et subsequens ab eo exhibentur* I. fol. 133ᵃ lin. 19. — fol. 133ᵇ lin. 20. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I, p. 194 sq. cap. 3. §. 44 et p. 198 sq. cap. 3. §. 55.

81) primum] Reb.: primo
82) *noch — dicke*] Reb.: oppugnatur tamen in tantum, quasi esset murus inpugnabilis.
83) *a sic* Reb.: Cod.: de
84) animam] Reb.: anima
85) me coagulasti?] Reb.: coagulasti, etc.
86) 38.] Reb.: tricesimus octauus
87) causis] *a* Reb. *abest.*
88) *noch — leben.*] Reb.: nihil tamen est in nostra vita,
89) aeternam] *sic* Reb.: Cod.: aeterni
90) *der geb — gewest.*] Reb.: vt nobis tempore mortis horulam bonam largiatur.
91) *Starcke* — sunt] Reb.: Deinde dixit, dentes robusti et os latum esse
92) corporis] Reb.: corporis, etc.
93) tamen] Reb.: eum
94) *hat ein — Jar,*] Reb.: miserrime per 900 annos vixit,
95) Anno 38. 26. Februarij,] *caput ab his verbis ordiens ap.* Reb. *habet inscriptionem:* INFANTES.
96) Magister Leonhardus,] Reb.: M. Eberhardus.

Aldenburgensis [97]) et Cygneus. Festiue iocabatur Martinus Lutherus cum filiolo Martino suo, [98]) qui suam sponsam defendere uoluit studio et uirtute, [99]) illamque ornare et diligere. Respondit: Talis affectus in simplicitate et candore fuisset in paradiso, sine omni malitia et nequitia, *wer rechter ernst gewest,* [100]) sicut hic puer de Deo loquitur, *vnnd ist des gewiss.* [1]) Ideo ludi illi [2]) naturales sunt optimi in pueris, *das sein die lieblichen nerlein.* [3]) Ludus autem affectatus *in den* [4]) *altten narren* [5]) non habet tantam gratiam, quia habet fucum, et quidquid factitium est, hoc amittit gratiam. [6]) *Darumb sein die kinderlein die feinsten spielvögel,* [7]) qui synceriter et naturaliter rem proponunt. [8]) Sicut Claus Narr fuisse dicitur, *der dem fürsten in die stiffel hoffiret,* [9]) apud consiliarium Pfeffingerum se excusans paricem auiculam fecisse.

Martinus Lutherus obseruans puerorum suorum simplicitatem et innocentiam commendabat, qui in fide etiam doctiores essent, [10]) simplicissime crederent, sine omni disputatione, [11]) [*fol. 119*^{b}] Deum esse propitium, uitam aeternam, etc. *O wie wol geschieht den kindern, die in solcher tzeit sterben,* [12]) quamuis summum mihi afferrent dolorem moriendo, [13]) quia pars corporis mei moreretur, et pars uiscerum matris, quae στοργαὶ [14]) non cessant in pijs ut in ἀστόργοις et induratis, tales enim affectus sunt opus diuinae creationis, pueri syncerissime uersantur in fide sine ratione. Sicut Ambrosius inquit: Deficit ratio, sed non deficit fides.

---

97) Aldenburgensis] Reb. *male:* Aldenburgenses
98) Martino suo,] Reb.: suo Martino,
99) uirtute,] Cod. *calami err.:* uirtutite
100) *wer — gewest,*] Reb.: ex animo fecissent omnia,
1) *vnnd — gewiss.*] Reb.: et firmiter persistit.
2) ludi illi] *sic recte* Reb.; Cod.: ludus ille
3) *das — nerlein.*] Reb.: hi sunt fatui delicatissimi.
4) *den*] *sic scripsi;* Cod. *male: die*
5) *in — narren*] Reb.: in senibus stultis,
6) quia habet — gratiam.] *haec ap.* Reb. *desunt.*
7) *Darumb — spielvögel,*] Reb.: Ideo pueri nostri optimae sunt auiculae, quibus ludere soliti sumus,
8) proponunt.] *sic* Reb.; Cod.: praeponunt.
9) Sicut — *hoffiret,*] Reb.: sic quoque Niclaus Stultus fuit, qui cacauerat in ocreas principum,
10) doctiores essent,] Reb.: doctores esset,
11) disputatione,] Reb.: dubitatione,
12) *O wie — sterben,*] Reb.: O quam bene actum est de illoris, si his temporibus obeunt,
13) moriendo,] *sic recte* Reb.; Cod.: mouendo,
14) στοργαὶ] *sic scripsi;* Cod. *male:* στόχγαι, Reb.: storgae

INFANTES. [15])

Iohannes Luther puer *) in mensa sedebat, [16]) serio de conuersatione coelestium dicens: summum in coelis esse gaudium edendo, saltando et iucundissimam amoenitatem, flumen lacte manans, et similagines arboribus crescere. Respondit Martinus Lutherus: Hoc genus uitae est omnium beatissimum, non enim [17]) habet curas politicas, neque uidet Ecclesiastica monstra, neque terrorem mortis et inferni patitur, tantum pura speculatur. Deinde cum filiola Magdalena ludens eam interrogauit: *Lenichen was wirdt dir der heilige Christ bescheren*, dicens *die kindelein haben solche feine reine gedancken* [18]: de Deo, quod sit in coelo illorum Deus et pater, qui illos [19]) procurat. Vxor infantem Martinum afferens, dixit Martinus Lutherus: *Ich wolt, das ich in dieses kindes altter gestorben, da wolt ich alle ehre drumb geben, die ich habe vnd noch bekomme in der welt.* [20]) Deinde obseruauit puerum trimum [21]) ludentem, et secum confabulantem. Respondit: *das kindt ist wie ein truncknер, es weiss nicht, das es lebet*, [22]) laetissime et securissime uiuit, *springet vnnd hupfet*, [23]) et talis aetas gaudet amplis habitationibus, *do sie raum haben* etc. [24])

[*fol. 120*[a]] Cum Martinus Lutherus infantulum oscularetur, et ab ipso macularetur, dixit: *O wie mus vnser herrgott so machen gutten stanck vnnd vnflat von vns leiden* [25]) murmurando et blasphemando, *viel mer den eine mutter von einem kinde.* [26])

---

*) *Haec sectio et subsequens leguntur ap.* Reb. I, fol. 133b lin. 21. — fol. 134a lin. 15. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 199 sq. cap. 3. §. 57. 58.

[15]) Infantes] *haec inscriptio ap.* Reb. *non hoc loco, sed praecedenti narrationi, quae a verbis:* „Anno 38. 26. Februarij," *incipit, praefixa est.*

[16]) sedebat,] *sic* Reb.; Cod.: sedens.

[17]) enim] *a* Reb. *abest.*

[18]) *Lenichen — gedancken*] Reb.: Magdalena quid tibi daturus est Christus sanctiss. dicens, pueri habent purissimas cogitationes

[19]) illos] *ap.* Reb. *deest.*

[20]) *Ich wolt, — welt.*] Reb.: Ego in huius pueri aetate me mortuum esse mallem.

[21]) trimum] *a* Reb. *abest.*

[22]) Respondit: — *lebet,*] Reb.: Dixit puer hic se viuere nescit.

[23]) *springet v. h.*] Reb.: et saltat,

[24]) *do — etc.*] Reb.: vbi locum habere possunt.

[25]) *O wie — leiden*] Reb.: maiorem foetorem Deum nostrum a nobis pati oportet,

[26]) *viel mer — kinde.*] Reb.: quam vllam matrem a sua prole.

MVLIERES, VXORES. *)

Vxore crura ei ungente contra Artheticam, dicebat: Vxor olim ungebatur, tu uero me ungis. Nam etymologia uxoris est ab ungendo. [27]) Gentiles enim cum uiderent [28]) iugum coniugij periculosum [29]) esse, et multis impedimentis offendi, contra illa mala postes [30]) nouae nuptae ungebant. Videns uxorem lactantem, de uirtute maternae lactis dicebat, quod maxime aleret et nutriret, imo ipsi uituli plus aluntur lacte quam omni pabulo, ita et infantes diu lactantes fortiores et robustiores fiunt. Heluetiorum [31]) adolescentes dicuntur ad uaccas currere, ut sugant. [32]) Deinde de uberibus dixerunt, quae essent muliebre [33]) decus, si essent proportionatae, magnas mamillas carnosas [34]) infoelices esse, multa promittentes, sed parum [35]) praestantes, neruosas uero mammas et paruas in minimis mulierculis esse foecundissimas, quae plures infantes lactare possunt. Deinde dicebat [36]) lactationem grauidae infoelicem esse, nam foetus in utero semper optimam materiam attrahit, *nimpt den rohm, vnnd lest dem armen gast haussen das molcken.* [37]) Ideo omnes matronae consentiunt, satius esse, ut infans ablactetur.

Capilli, mulierum optimus sunt [38]) ornatus, ideo uirgines passis crinibus in triumphis [39]) incedebant, sed non in luctu. Est egregium spectaculum et forma optima mulierum, passi crines, *die hare tzu felde geschlagen.* [40]) [*fol. 120b*] Anglus quidam homo doctus Lutheri commensalis Germanicam linguam non intelligens, hunc [41]) adhortatus est, ut disceret

---

*) Reb. I, fol. 134a lin. 16. — fol. 134b extr. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 208 sq. cap. 3. §. 76. 80. 79. 77.

27) ungendo.] Cod. *calami err.*: ugendo.
28) uiderent] Reb.: videbant
29) periculosum] Cod. *calami err.*: periculosam
30) postes] Cod. *male*: poste
31) Heluetiorum] Reb.: Helnetij
32) sugant.] Reb.: sugerent.
33) muliebre] Reb. *male*: muliere
34) magnas mamillas carnosas] *sic recte* Reb.: Cod.: magnae mamillae carnosae
35) parum] Reb.: parua
36) dicebat] *sic* Reb.; Cod.: dicebant
37) *nimpt — molcken.*] Reb.: Optimo vtitur lacte, externum vero et miserus hospitem serum bibere oportet.
38) sunt] Reb.: est
39) in triumphis] *ap.* Reb. *desunt.*
40) *die — geschlagen.*] Reb.: quando mulierum crines pendent post terga.
41) hunc] *ap.* Reb. *deest.*

imitatione, et [42] optime a mulieribus perciperetur. Dixit: [43]) Vxorem meam praeceptorem Germanicae linguae tibi [44]) propono, quae facundissima est. *Sie kans so fertig, das sie mich weit vbertrifft*, [45] Sed eloquentiam non decet esse in mulieribus, magis decet eas blaesas et balbas esse, *das stehet ihnen viel besser ahn.* [46]

PARENTES. *)

Summus Magistratus est, et cura maxima parentum erga liberos, excellentior [47]) politico Magistratu, ideo Moses inquit ad populum: Num quid ego uos genui? nam pater et mater habent dominium naturale et spontaneum, *ein selbgewachssne herschafft*, [48]) Magistratus uero dominium coactum, *ein gemacht vnd getzwungen* imperium. [49]) *Wo vater vnnd mutter nicht wirken*, [50]) *das mus der hencker ausrichten vnd ertziehen.* Igitur [51]) Magistratus sunt tantum custodes quarti praecepti, *wie die katze vber die mauss.* [52]) Maior igitur dignitas et reuerentia habenda est [53]) parentibus, quia sunt fons et origo quarti praecepti.

Martinus Lutherus filium suum Ioannem toto triduo noluit in gratiam [54]) recipere, quamuis humiliter supplicasset scripto, intercedentibus [55]) matre, D. Iona, D. Crucigero et Philippo, [56]) quibus respondit: *Ich wiel lieber einen todten son denn einen vngetzogenen haben.* [57]) Paulus non frustra dixit, Episcopum

---

*) Reb. I, fol. 135a lin. 1. — fol. 135b lin. 28. — *Conf.* Luth colloq. germ. I. p. 201 sqq. cap. 3. §. 63. 64. 66. 68. 67.

42) et] Reb.: et quod
43) Dixit:] Reb.: dixit M. I.
44) Germ. linguae tibi] *sic* Reb.: Cod.: ubi Germanicae linguae
45) *Sie kans — vbertrifft,*] Reb.: illa Germanice loquendo longe me superat.
46) *das — ahn.*] *a* Reb. *absunt.*
47) excellentior] Reb.: excellentia
48) *ein selbg. h.,*] *a* Reb. *absunt.*
49) *ein gemacht* — imperium.] *a* Reb. *absunt.*
50) *wirken,*] *sic scripsi;* Cod. *calami err.: mirken,*
51) *Wo vater* — Igitur] Reb.: Si filij parentibus amplius obedire nolant, et parentes immorigeros filios ad obedientiam cogere non possunt, carnifici tandem morem illos gerere oportet. Itaque
52) *wie — mauss.*] Reb.: sicuti catus hostis est murium.
53) habenda est] *ap.* Reb. *desunt.*
54) noluit in gratiam] Reb.: in gratiam noluit
55) intercedentibus] *ap.* Reb. *deest.*
56) D. Crucigero et Philippo,] Reb.: et D. Cru.
57) *Ich wiel — haben.*] Reb.: malo habere mortuum quam immorigerum filium.

talem debere esse, qui bene praesit domui suae, et liberos bene educet, ut alij inde aedificentur, non scandalisentur. Nos in sublime positi omnibus sumus exemplo, et nostri liberi degeneres [*fol. 121ª*] alijs sunt scandalo, *so wollen die buben auff vnsere* priuilegia *sundigen.* [58]) Postremo, etsi saepius peccat, tamen nunquam aut raro rescisco, et accidit nobis iuxta prouerbium: Mala nostrae domus nouissime experimur. *Wans alle leutte durch alle gassen getragen haben, so erfaren wirs allererst.* [59]) Ergo castigandus est, et illi non conniuendum.

Philippus Melanthon dicebat, [60]) Simonem Leubel uendidisse Lipsiae suam domum amoenissimam. Respondit: *Es leit nicht daran, das man die erben reich mache, daran ists gelegen, das sich die erben drein schicken konnen.* [61]) et benedictione Dei uti. Nos uero stulti parentes diu noctuque curiose sudamus pro haereditate liberorum, illos in disciplina et eruditione [62]) negligentes, praepostero et peruerso studio.

Hans Weller [63]) ciuis Fribergensis, Martinum Lutherum consuluit, an filium suum contumacem exhaeredare deberet. Respondit Martinus Lutherus: Maxime, hoc enim esse patriae potestatis, sicut Chremes apud Terentium dicit: Mea bona Bacchidi dare nolo. Praeterea Deus in Mose mandat, contumaces liberos lapidari, non tantum exhaeredari. Ideo pater debet eum [64]) exhaeredare hac conditione, si resipuerit, ut ius haereditarium recipiat. Nam inter sanguinem et agnatos omnia beneuole sunt tentanda. [65]) Ita consuluit Antonio Lauterbach, [66]) quem seorsim interrogauit de soceri sui molestia et difficultate, monens illum serio, ut parentem morosum honoraret, ne uindictam suae stultitiae quaereret, qui suae temeritatis passurus esset maledictionem, illeque benedictionem habiturus. [67])

---

58) *so wollen — sundigen.*] Reb.: et nebulones isti nostris volunt abuti priuilegijs.
59) *Wans — allererst.*] Reb.: cum omnibus nostrorum filiorum delicta sunt nota in omnibus plateis, tandem et quoque experimur,
60) dicebat,] Reb.: dixit:
61) *Es leit — konnen.*] Reb.: Nihil obest si haeredes ditantur, in hoc vero multum situm est, et maxime prodest, si bonis haereditarijs bene possint frui, et benedictione Dei vti. Non minor est virtus, quam quaere parta tueri.
62) in disciplina et eruditione] Reb.: in eruditione et disciplina
63) Hans Weller] Reb.: H. W.
64) eum] *ap.* Reb. *deest.*
65) tentanda.] Cod. *calami err.:* tentenda.
66) Antonio Lauterbach] Reb.: A. L.
67) illeque benedictionem habiturus.] Reb.: illique benedictionem daturum.

[fol. 121b] ΣΤΟΡΓΑΙ [68] PARENTVM. [69]

Infantes iuniores *) a parentibus semper magis diliguntur, *Mein Martinelen ist mein liebster schatz* [70]) et tales infantes maxime [71]) indigent summo parentum affectu et fideli custodia, *Hensichen, Lenichen konnen nu reden, dürffen solcher sorge nicht so gross.* [72]) Ideo amor parentum semper et simpliciter descendit ad nouiter natos. Recensens affectus Abrahae, immolantis filium Isaac, *wie ein hertz puchen er solt gehabet haben,* [73]) unicam hanc prolem ita occidere. *Er wirdt der Sara nichtes dauon gesaget haben, vnnd der gang dreyer tage wirdt ihm sauer gnug ankomen sein. Ich wolt warlich mit gott disputiren, wan er mir ein solches furlegtte.* [74]) Dixit uxor eius: [75]) *Ich kans nicht gleuben, das gott also solt von iemandes begeren sein kindt tzu würgen.* [76]) Respondit Martinus Lutherus: Credis, quod Deus filium suum crucifigi uoluit, nam nihil uehementius dilexit, quam hunc filium, et tamen eum crucifigi permittit. Iuxta rationis iudicium, *hat sich gott ceterlicher gestelt gegen Caipha, Pilato, denn gegen Christo,* [77]) quem crucifigi permisit.

Cum Martino Luthero attulissent infantem suum, osculans eum [78]) dicebat: *lieber gott wie lieb wirdt Adam Cain gehabet haben,* [79]) primum hominem natum, et ille factus est parricida fratris, [80]) *pfu dich mahl an.* [81]) Aui uehementius diligunt nepotes et pronepotes, quam proprios liberos. [82]) Gallina,

---

*) Reb. I, fol. 135b lin. penult. — fol. 136a lin. 25. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 200 sq. cap. 3. §. 60. 61. 62.

68) Στοργαὶ] *sic scripsi;* Cod. *male:* Σοργαι

69) Στ. Par.] *haec inscriptio ap.* Reb. *non legitur.*

70) *Mein — schatz*] Reb.: Martinus meus mihi est thesaurus gratiss.

71) maxime] *a* Reb. *abest.*

72) *Hensichen — gross.*] Reb.: Ioannes, Magdalena loqui possunt, tanta custodia non indigent.

73) *wie ein — haben,*] Reb.: quantum cordis dolorem habuerit,

74) *Er wirdt — furlegtte.*] Reb.: Sarae forsitan non indicauerit, et iter habuit grauissimum per hosce tres dies. Ego certe disputarem cum Deo, si tantum mihi imponeret onus,

75) eius] *a* Reb. *abest.*

76) *Ich kans — würgen.*] Reb.: credere non possum, Deum ab aliquo petere, vt prolem interficiat.

77) *hat sich — Christo,*] Reb.: Deus maiorem beneuolentiam exhibuit erga Pilatum et Caipham, quam erga Christum,

78) eum] *a* Reb. *abest.*

79) *lieber — haben,*] Reb.: Bone Deus in quantum Adamus amauerit, Cainum,

80) parricida fratris,] Reb.: fratricida,

81) *pfu dich mahl an.*] *a* Reb. *absunt.*

82) liberos.] Reb.: filios.

canis et alia animalia facilius obliuiscuntur pullorum suorum quam homo, estque signum immortalitatis. Habent enim spem futurae resurrectionis et uitae. [83])

LIBERORVM INGRATITVDO. *)

Senex quidam pater liberis suis omnia resignauit [*fol. 122ᵃ*] hac conditione, ut illum alerent, sed liberi ingrati et obliti patrem cum familia alere. [84] Senex satis astutus ex consilio uicini, cubiculo sese inclusit numerando et sonando, ***hat aldo geklingelt, wie er gelt hette***, [85]) quam a uicino mutuauit. [86]) Liberi audientes hoc, [87]) patrem iterum recipiunt, et honorifice colunt, plus pecuniae expectantes. Senex autem moribundus hanc pecuniam, qua liberos decepit, uicino restituit. Dixit Ionas maledictionem in patruele Lutheri iuste fieri, qui a [88]) mala premeretur ualetudine. [89]) Respondit Martinus Lutherus: Digna merces est inobedientiae eius. [90] ***Er hat mich ein mal getotet vnnd ertzörnet,*** [91] ut plane omnibus uiribus corporalibus destituerer, ***das mus er nun betzalen. Er hat mich den text Pauli geleret*** [92] de parricidis et matricidis, [93]) qui non ense, sed inobedientia, moerore parentes [94]) occidunt, nec illi longaeui sunt, ***das wirdt an den buben auch gescheen.*** [95]) Bone Deus quam impius est mundus, quam horrenda sunt tempora, quae Paulus praedixit, ubi nulla poenitentiae spes. Et Christus inquit: [96] Filius hominis cum uenerit, putas, fidem, caritatem in terris inueniet? [97] ***Ach wer wol gestorben were.*** [98]

---

*) Reb. I, fol. 136ᵃ lin. 26. — fol. 137ᵇ lin. 24. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 205 sqq. cap. 3. §. 74. 71. 73. 75. 72.

83) Gallina — uitae.] ***haec ap.*** Reb. ***h. l. non leguntur.***
84) alere.] Reb.: expellebant.
85) ***hat aldo — hette,***] Reb.: et tantum sonitum edidit quasi multum adhuc haberet pecuniae,
86) mutuauit.] Reb.: mutuit.
87) audientes hoc,] Reb.: hoc audientes,
88) qui a] *sic* Cod.; Reb.: quia
89) ualetudine.] Reb.: valetudine eius,
90) Respondit — eius.] *ap.* Reb. ***desunt.***
91) ***Er hat — ertzörnet,***] Reb.: aliquando me ad tantam provocauit iram,
92) ***das — geleret***] Reb.: propterea nunc luet poenam, nam textum D. Pauli me docuit,
93) parricidis et matricidis,] Reb.: parricidijs et matricidijs,
94) moerore parentes] Reb.: parentes moerore
95) ***das — gescheen.***] Reb.: continget et hoc meo filio immorigero.
96) inquit:] Reb.: dixit.
97) caritatem in t. inueniet?] Reb.: et charitatem in t. inuenturum.
98) ***Ach — were.***] Reb.. O si quis vltimam horulam feliciter vicisset.

Philippus narrauit quendam fuisse, qui parentem suum le caesum capillis ad limen domus usque protraxisset. inde cum ipse senesceret, habuisse filium, qui ipsum multo erbius tractatum extra limen domus in luto tantisper prouolrat, donec clamaret: fili parce, parentem meum tantum ad ien domus pertraxi. Sententia Dei est: per quae quis ccat, per eadem punietur. [99])

Claus Bildenhauer [100]) in coena aderat Martino Luthero, nquerebatur, suam deplorans miseriam, [1]) se a suis, quos tasset bonis, deseri et contemni. Respondit Martinus Luthes: Syrach optime consulit parentibus: *giebes* [*fol. 122b*] *nicht les aus der handt, weil du lebest, die kinder haltten nicht lauben. den tzehen konnen nit einen vater vnd mutter erneren,* [2]) iuxta prouerbium. Ideo olim praedicabatur contra inratos liberos de patre clauam in cistam [3]) concludente, et stamentum faciente addita hac schedula:

Welcher vater das seine giebt aus der gewalt,
Den sol man todt schlagen mit dieser keulen balt.

Aliud legitur exemplum de parente quodam, qui omnem uam facultatem liberis suis distribuisset, ut ab illis aleretur, ed a liberis negligebatur, cum per octiduum apud filium isset, ablegabatur ad alium, deinde ad filiam, [4]) *wurden sein berdrossig.* [5]) Insperato [6]) ad generum de ansere comedenm uenit, quem illico sub mensa [7]) occultauit patre praeente, [8]) abeunte patre anserem iterum apponere uoluit, qui bufonem mutatus, genero in faciem prosilijt, continuo adaerens. et totam faciem insatiabiliter consumens usque ad ortem. Talia exempla addiderunt praedicatores, ut ingratidinem illam exagitarent. Iuuentutis enim inobedientia et gratitudo est peruersissima. Parta a parentibus hilariter ccipiunt. sed rursus eos [9]) alere nolunt. Cum tamen parens summo labore laborent, quo liberos suos locupletent, non

---

99) Philippus narrauit — punietur.] *haec h. l. ap.* Reb. *non inveniuntur.*
100) *Claus Bild.*] Reb.: Nicolaus Statuarius
1) conquerebatur, suam deplorans miseriam] Reb.: cui conquerebatur (suam miseriam deplorans)
2) *giebes nicht — erneren,*] Reb.: Noli dare omnem tuam substantiam filijs tuis, dum viuis, filij enim tui con stabunt promissis, nam decem filij vnum patrem et vnam matrem alere non possunt,
3) in cistam] Reb.: in cista
4) filiam.] Reb.: filiam, etc.
5) *wurden — vberdr.*] Reb.: Aegre ferebant patrem.
6) Insperato] Reb.: Insperato semel
7) sub mensa] *sic* Reb.; Cod.: sub mensam
8) patre praesente,] Reb.: praesente patre,
9) eos] *sic recte* Reb.; Cod.: ea

sine periculo uitae suae, et deinde negliguntur. *Ach die welt ist böse, hebet sich balt in der Jugent vnnd blühet an.* [10]) Ideo Deus tam accurate quartum praeceptum posuit: Honora etc. ut sis longaeuus, [11]) *helt auch hart drüber,* [12]) sed Papa Antichristus suis traditionibus hoc praeceptum soluit. Deinde inspexit considerans liberos suos [13]) diuersae naturae et ingenij, admirans [14]) dixit: Dei opificium est, sicut naturae sunt diuersae, ita et dona sunt diuersa, imo et [15]) omnes successus sunt diuersi. Ideo in solum Deum autorem respiciendum est, illique [*fol.* 123a] confidendum, et illum inuocemus pie educando liberos nostros etc. [16])

Anno 39. 21. Februarij Martinus Lutherus puerum [17]) quendam formae speciosae et optimae indolis sine moribus conspexit, ingemiscens [18]) dixit: *Ach was thut* [19]) indulgentia, licentia enim corrumpuntur pueri. *drumb wil ich das meinem Henselen nicht gut lassen sein, ich schertz auch nicht viel mit ihm,* [20]) ut cum filiola. *Abraham hat ein kostlichen rum von gott.* [21]) Genes. 18. ubi eum ita laudat: Num potero celare Abraham? Scit [22]) enim, quod praecepturus sit filijs suis, etc. [23]) *Ach herre gott wie wenig sint solcher veter vnter der sonnen.* [24]) Ideo mundus est malignus et peruersus.

FAMILIA. *)

Vxore Martini Lutheri conquerente [25]) de familiae inobedientia et infidelitate, respondit Martinus Lutherus: Excellens

*) Reb. I, fol. 137b lin. 25. — fol. 138a lin. 7.

10) *Ach die — an.*] Reb.: Ach mundus est impius et mundi malitia statim in iuuentute florere incipit.
11) longaeuus,] Reb.: longaeuus, etc.
12) *helt — drüber.*] Reb.: et satisfacit huic praecepto, et est defensor sed executor huius praecepti,
13) considerans liberos suos] Reb.: liberos *(ceteris omissis)*
14) admirans] Reb.: ac admirans
15) et] *a* Reb. *abest.*
16) etc.] *ap.* Reb. *deest.*
17) puerum] *ap.* Reb. *non legitur.*
18) ingemiscens] Reb.: ingemiscensque
19) *Ach w. thut*] Reb.: Ach quid nunc efficit
20) *drumb wil — ihm,*] Reb.: Ideo filio meo loanni non remittam suum adhelictum, aut omnino intermittam, nec multum iocor cum illo,
21) *Abraham — gott.*] *haec a* Reb. *absunt.*
22) Scit] Reb.: Scio
23) etc.] Reb.: domui suae
24) *Ach — sonnen.*] Reb.: o Domine Deus quam exiguus numerus est filium patrum.
25) Vxore M. L. conquerente] Reb.: Vxori conquerenti

Dei donum est [26]) syncerus et fidelis seruus et ancilla, sed rara auis in terris, omnesque [27]) status malitiam et [28]) contumaciam illorum deplorant, et ista petulantia Turcicum regnum et iugum requirit, *der kan mit solchen leutten wol vmbgehen*, [29]) laborem et cibum demensum [30]) quotidie singulis proponens. Sic Pharao Israelitis in Aegypto [31]) fecit. Tales inobedientes prouocant iram Dei, et Turcicam calamitatem.

SERMO. [32]) *)

Mirabile opificium est humanae linguae, quae articulatas et intelligibiles uoces [33]) expressis uerbis edere potest, quamuis diuersae nationes diuersas habeant [34]) dialectos, Graeci suas, tantum gutture, cum aspiratione quadam exprimunt, ita ut Demostheni difficillimum fuerit ϱ [35]) explicare, sed tandem usu [36]) naturam uicit. Ex nimia enim humiditate [37]) cerebri impeditur lingua, ut in ebrijs [38]) conspicitur. Ita ex nimia siccitate lingua eneruatur. [39]) Ideo Deus naturae suum *fol. 123b* dedit organum. Dicendi autem donum insigne est, sed in terris rarissimum, quamuis omnibus hominibus peculiariter [40]) sit innatum, posse loqui. *Die sprachen konnen sie gemeiniglich, aber reden das ist ein seltzame gabe.* D. Georgius Pontanus *kan reden.* [41])

*) Reb. I, fol. 184b lin. penult. — fol. 185a lin. 14. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 572. cap. 69. §. 3.

26) Dei donum est] Reb.: est donum Dei
27) omnesque] Reb.: Omnes
28) et] *ap.* Reb. *deest.*
29) *der kan — vmbgehen.*] Reb.: ille huiuscemodi homines domare potest,
30) demensum] Reb.: dimensum
31) in Aegypto] *sic* Reb.; Cod.: in Exodo
32) Sermo.] *caput sic inscriptum, cui in* Cod. *caput voce* Familia *inscriptum proxime praecedit, ap.* Reb. *non post illud caput, quod* T. I. fol. 137b lin. 25. — fol. 138a lin. 7. *legitur, sed demum exhibetur post caput inscriptum:* Iudicia. An in iudicio liceat contendere, *quod* T. I. fol. 184b lin. antepenult. *finitur.*
33) et intelligibiles uoces] Reb.: voces et intelligibiles
34) habeant] Reb.: habent
35) ϱ] *haec littera ap.* Reb. *deest.*
36) usu] Reb. *male:* vsum
37) humiditate] *sic recte* Reb.; *in* Cod. *primum erat scriptum:* humanitate, *deinde autem littera* a *secundae syllabae emendata est in:* i, *subsequens vero littera* n *non emendata est.*
38) ebrijs] *sic* Cod.; Reb. *male:* Hebraeis
39) Ita ex — eneruatur.] *ap.* Reb. *desunt.*
40) peculiariter] Reb. *typ. err.:* peculiater
41) *Die sprachen — reden.*] Reb.: Loqui ferme omnes possunt, dicere vero, mirabile est donum. D. Georg. Ponta. dicere potest.

LINGVAE. [42] *)

A condito mundo usque ad diluuium et aedificationem Babel, beata erat terra uniuersa. Erat enim unus sermo omnium, quod non exiguum uinculum fuit concordiae, et ad conseruandam religionis doctrinam in primis utile et necessarium. At impius Cham cum sua posteritate a timore Dei et reuerentia maiorum deficiens, [43] fastu turrim Babel aedificare coeperat. Gen. 11. dicentes: Age aedificemus nobis ciuitatem et turrim, et celebremus nomen nostrum. *Das* [44] nobis, non [45] Deo, non Ecclesiae *verterbet ihr vernemen.* [46] Ideo confusione linguarum [47] sunt puniti. Quae linguarum diuisio, Ecclesiae [48] plurimum nocuit, et multis idolatrijs et [49] superstitionibus occasionem dedit. Nam Eber patriarcha, qui religionem et linguam Hebraeam retinuit, alias gentes posthac docere non potuit, quarum [50] linguam non nouerat, neque illi ipsum intelligere poterant. Ita et diuisio linguarum seminarium fuit multorum malorum et discordiae nationum, quae linguis discrepantes, animis et beneuolentia separantur, sicut experimur [51] inter Germanos, Italos, Gallos, Hispanos, imo inter Misnenses, Bohemos, Polonos, Vandalos. Ita confusio [52] Babel est oeconomiae, politiae, religionis [53] summa pernicies. Econtra Deus Ecclesiam suam [54] iterum restituens, Spiritu sancto, in Apostolis uariarum linguarum cognitionem ordinauit, qui uarijs linguis locuti sunt magnalia Dei, hominum corda, conscientiam, [55] in fide una confirmarunt,

---

*) Reb. I, fol. 185a lin. 15. — fol. 187b lin. 20. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 568 sqq. cap. 69. §. 1. 2.

42) Linguae.] *caput sic inscriptum cum quatuor capitibus deinceps sequentibus non solum in* Cod., *sed etiam ap.* Reb. *proxime post caput illud voce* Sermo *inscriptum exhibentur.*
43) a timore... maiorum deficiens,] Reb.: deficiens a timore ... maiorum,
44) *Das*] Reb.: hoc verbum
45) nobis, non] Cod. *male*: nos bis non
46) *verterbet ihr v.*] Reb.: corrumpit illorum propositum.
47) linguarum] *sic scripsi*; Reb. *typ. err.*: liguarum; *in* Cod. *primum erat scriptum*: huius uarum, *quorum verborum alterum deinde in* : linguarum *emendatum est, priore non deleto.*
48) Ecclesiae] Reb. *male*: Ecclesia
49) et] Reb.: ac
50) quarum] Reb.: quorum
51) experimur] Reb.: experimus
52) confusio] *a* Reb. *abest.*
53) religionis] Reb.: et religionis
54) Ecclesiam suam] Reb.: suam Ecclesiam
55) conscientiam] *sic* Reb.: Cod.: conscientia

ita [56] ut Christus sit Iudaeorum et gentium saluator. quorum *fol. 124a*] fidelis confessio unam ueram Ecclesiam testatur. Hinc est celebre, credentem multas callere linguas, qui illis ad Dei gloriam et Ecclesiae plantationem uti potest, ut in sanctis patribus conspicitur.

In uigilia Laurentij uesperi in horto Martinus Lutherus cum Matthia Aurigallo, [57]) et Forstemio [58]) Hebraeae linguae professoribus multa contulit de utilitate et dignitate Hebraeae linguae, quae nostro seculo ualde condemnatur, fortassis impietate aut desperatione. Respondit Forstemius, linguam Hebraeam grammatice optime posse tradi. Dixit Martinus Lutherus *φράσεις* [59]) et constructionem [60]) tradi non posse. Nam constructio uariat significationes uerborum, sicut apud Germanos etiam fit, ut si dico: *thu mir das nach*, [61]) hoc est imitatiue dictum, si uero dixero: *Ich wil vorthun, darnach thu du mir das nach.* [62]) hoc est processiue dictum. [63]). Ita constructio uariat uerba. Et ego collatione lectionum plus Hebraea didici, quam Grammatica obseruatione. Si iunior essem. huic linguae me applicarem, sine qua sacrae scripturae nulla cognitio [64]) esse potest. Nam nouum Testamentum quamuis Graece scriptum, plenum tamen est Hebraismis. [65]) Ideo recte dixerunt, Hebraeos bibere ex fontibus, Graecos ex riuulis, et Latinos [66]) ex lacunis. Ego nullus sum Hebraeus grammatice et regulariter, quia nullis patior me uinculis constringi, sed libere uersor. Etiamsi quis linguarum dona habeat. attamen non statim potest in aliam linguam [67]) transferre. *das ist ein sonderliche gottes gabe* [68]) interpretari. Septuaginta interpretes huius linguae imperiti fuerunt, quorum uersio est ineptissima, quia literas et [69]) uerba orationis neglexerunt, ut etiam Hieronymi uersio praeferenda sit, *Wie wol wer* Hiero-

---

[56]) ita] Reb.: Ideo
[57]) Aurigallo] *sic* Reb.: Cod.: Aurogallo
[58]) Forstemio] *sic* Cod.: Reb.: Forstero
[59]) *φράσεις*] Reb. *male*: *φράσιν*
[60]) constructionem] Reb.: constructiones
[61]) *thu — nach*,] Reb.: imitare me,
[62]) *Ich wil — nach*.] Reb.: Ego in primis hoc efficiam, postea et tu rem tuam effice, vel tu me sequere,
[63]) dictum] *sic* Reb.: *a* Cod. *abest*.
[64]) sacrae script. nulla cognitio] Reb.: nulla cognitio sacrae script.
[65]) Hebraismis.] *sic* Reb.: Cod.: Hebraismus.
[66]) et Latinos] Reb. *male*: latinis
[67]) statim potest in aliam linguam] Reb.: potest statim in linguam aliam
[68]) *das ist — gabe*] Reb.: hoc est praecipuum Dei donum.
[69]) et] *ap.* Reb. *deest*.

nymum *einen* Hebraeum *schilt, der thut ihm gewalt.* [70]) Nam post captiuitatem Babylonicam [*fol. 124*[b]] lingua Hebraica [71]) ita fuit corrupta, ut restaurari non potuerit. Si Moyses [72]) et Prophetae iam redirent, sua [73]) ipsorum uerba ita detorta et deprauata non intelligerent. Sicut et latinus sermo a Gothis est corruptus, ut Cicero et alij suo tempore uiuentes, si reuiuiscerent, illam linguam [74]) non intelligerent. Lyra prae omnibus alijs optimus fuit Hebraeus, et diligens ueteris Testamenti interpres. Ego si nunc Hebraeae linguae operam dare uellem, Grammaticos synceriores consulerem, scilicet [75]) Dauid Kimhi, Mose [76]) Kimhi, qui sunt syncerissimi. Deinde Mose lectionem causa proprietatis mihi proponerem, postea [77]) Dauidem, Prouerbia Salomonis, tandem prophetas, qui figurate loquuntur. Magna sunt dona linguarum, sed ab hominibus non curantur, a Deo tantum [78]) seruarentur, nam omnes artes a paucis et priuatis hominibus iterum ortae sunt. Hebraea lingua est optima et copiosissima in thematibus, et est pura, non mendicat. *Sie hat ihr eigene farbe.* [79]) Graeci, Latini, et Germani coguntur mendicare, *die haben vil* [80]) composita. Vt cum Germani habent unum thema, fere uiginti habet composita, [81]) *als lauffen, entlauffen, verlauffen, vmblauffen, belauffen, tzulauffen, abelauffen, weglauffen.* [82]) Ibi Hebraeus sermo nullum habet compositum, sed proprium uerbum. Ita hoc uocabulum *hertz* [83]) usum habet communissimum, [84]) significat enim partem corporis. Item *er hat hein hertz,* [85]) significat pusillanimem. Item *das hertz saget mirs,* [86]) id est, animus praesagit. Item *sein hertz brennet ihm,* [87]) id est, irascitur. Ibi Hebraeus in singulis suas appel-

70) *Wie wol — gewalt.*] Reb.: (etsi illi non recte iudicant, qui Hieronymum Hebraeum esse, dicunt)
71) Hebraica] Reb.: Hebraea
72) Moyses] Reb. *typ. err.:* Mosos
73) sua] Reb.: suam
74) linguam] *ap.* Reb. *deest.*
75) scilicet] Reb.: Videlicet
76) Mose] Reb.: et Mose
77) postea] Reb.: Post
78) tantum] Reb.: tamen
79) *Sie — farbe.*] Reb.: et suum habet proprium colorem,
80) *die h. vil*] Reb.: habent multos (*typ. err. pro* multa)
81) Vt cum — composita,] *a* Reb. *absunt.*
82) *als lauffen — weglauffen.*] Reb.: vt currere, accurrere, effugere, praecurrere, circumcurrere, decurrere.
83) *hertz*] Reb.: cor
84) communissimum,] *sic* Reb.: Cod.: communicissimum,
85) *er hat k. h.*] Reb.: non habet animum
86) *das h. s. mirs,*] Reb.: animus mihi indicat,
87) *sein h. br. ihm,*] Reb.: habet cor inflammatum,

lationes habet. Omnes linguae inter se sunt mixtae, quia regiones inter se sunt [88]) uicinae, inde inuicem a se mutuantur aliqua uocabula. Bohemica lingua maxime Scythica [89]) est Hebraea lingua lapsa est post captiuitatem Babylonicam [*fol. 125ᵃ*] ita ut restaurari [90]) non potuerit. Sed plerique Chaldaice [91]) locuti sunt, et tamen corrupte, sicut [92]) Itali Latine. Ego Martinus Lutherus neque Graece neque Hebraice [93]) calleo, *wiel dennock einem* Hobraeo *vnnd* Graeco *tzimlich begegenen.* [94]) Linguae enim per se non faciunt Theologum, sed sunt coadiutorium, oportet enim rem prius [95]) scire, quam linguis exprimatur. [96]) Nullam certam linguam Germanice [97]) habeo, sed communem, [98]) ut me intelligere possint ex superiori et inferiori Germania, *Ich rede nach der Sechsischen Cantzley*, quam imitantur omnes duces et reges Germaniae, *alle Reichstette, fürsten höfe schreiben nach der Sechsischen Cantzeleien vnnser Churfürsten.* [99]) Ideo est communissima lingua Germaniae. Maximilianus Imperator, et Elector Fridericus imperium ita ad certam linguam definierunt, *haben also alle sprachen in eine getzogen.* [100]) Marchionica lingua facilis est, uix labra mouentur et excellit Saxonicam.

Graecorum sapientia cum Iudaeorum comparata, [1]) plane est brutalis, quia extra Deum non potest esse [2]) sapientia. Finis sapientiae Graecorum [3]) est uerbum, Iudaeorum sapientiae [4]) est timere Deum, illi fidere. Mundi sapientia est Graecorum sapientia. Ideo Daniel omnia mundi regna apte [5]) appellauit bestias. Graeci optimis et suauissimis uerbis locuti sunt, sed non sententijs. Hebraea autem lingua prae caete-

---

88) mixtae — sunt] *a* Reb. *ob homoeoteleuton omissa sunt.*
89) Scythica] *sic scripsi;* Cod.: schitica, Reb.: Scithica
90) restaurari] Reb. *typ. err.:* restauri
91) Chaldaice] *sic scripsi;* Cod.: Chaldice, Reb.: Chaldaici
92) sicut] Cod.: sicut sicut
93) neque Graece neque Hebraice] Reb.: neque Hebraicae neque Grecae
94) *wiel — begegenen.*] Reb.: attamen Hebraeo et Graeco mediocriter respondebo.
95) rem prius] Reb.: prius rem
96) exprimatur.] Reb.: exprimantur.
97) Germanice] Reb. *male*: Grammatice
98) communem,] Reb.: commune
99) *Ich rede — Churfürsten.*] Reb.: omnes imperij ciuitates et aulae principum, loquor more Saxonum Grammatophylatium nostri Electoris.
100) *haben — getzogen.*] Reb.: ex multis linguis vnam fecerunt.
1) comparata] Reb. *typ. err.:* compara
2) potest esse] Reb.: est
3) Finis sap. Graec.] Reb.: Et finis Graecorum sapientiae
4) sapientiae] Reb.: sapientiae finis
5) mundi regna apte] Reb.: Regna mundi (*omissa voce:* apte)

ris simplicitate et maiestate floret, quae est inimitabilis. [6] Ioannes Euangelista cum maiestate simplicissimis uerbis utitur: In principio erat uerbum, etc. [7] omnia per ipsum facta sunt. etc. Fuit homo missus etc. [8]

Vide, quam simplicissime [9] Deum creatorem, item [10] creaturam quasi fulmineo sermone describit, si aliquis poeta prorsus [11] aut iambicus scriberet, haec [12] portentosis uerbis effutiret, de ente et [13] essentia, de diuino et coelesti [*fol. 125*[b]] impetu, ita ut nihil intelligeretur. Dionysius multa garrit de nominibus [14] diuinis, de coelesti Hierarchia [15] et Ecclesiastica, sed [16] sunt mera commenta, non [17] fuit ille Dionysius Pauli discipulus, neque Dionysius Martyr, sed Parisiensis, quia tres fuerunt Dionysij.

ERVDITIO ET LITERAE. *)

Anno 38. prostridie Natiuitatis, D. Martinus Lutherus hortabatur populum in concionibus ad caeremonias [18] Scholasticorum honorifice tractandas (in ludirectoris [19] recordationem) in gloriam Dei, religionis et politiae commodum, ut adolescentia agnoscat artium utilitates, sicut quidam comparauit hominem eruditum et ineruditum, quasi [20], uiuum et mortuum. Experientia enim testatur, omnes quotquot [21] sunt ἄμουσοι dolere [22] se neglexisse literas, *das sie schreiben vnnd lesen gelernet hetten,* [23] Linguarum notitia omnibus est

---

*) Reb. I, fol. 187[b] lin. 21. — fol. 188[a] lin. 25. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 552 sq. cap. 67. §. 9.

6) inimitabilis.] *sic scripsi;* Cod.: inmitabilis, Reb.: immutabilis.
7) etc.] Reb.: et verbum erat apud Deum,
8) missus etc.] Reb.: missus a Deo.
9) simplicissime] Reb.: simplicissimis verbis
10) item] Reb.: et
11) prorsus] *sic scripsi;* Cod. *male*: prorlus
12) si aliquis — haec] Reb.: haec alius (*praecedentibus omissis*)
13) ente et] *a* Reb. *absunt.*
14) nominibus] *sic* Reb.; Cod.: numinibus
15) Hierarchia] *sic* Reb.; Cod.: χερορχία
16) Ecclesiastica, sed] Reb.: Ecclesiastica. Ita eum appellarunt diuiniloquum, et
17) non] Reb.: nec
18) caeremonias] Cod. *calami err.:* ceremonia
19) in ludirectoris] Reb. *corrupte:* inlude Rectoris
20) quasi] Reb. *male:* quae
21) quotquot] Cod.: quodquod
22) dolere] Reb. *male:* dolore
23) *das sie — hetten,*] Reb.: quod scribere et legere non didicissent.

praestitit. Esto, interdum suis cogitationibus indulgeat, attamen in statu et sententia perseuerat ipsa, [51]) neque simplicitatem uerbi Dei [52]) excedit, hoc ei condonandum [53]) est.

Iohannes Bugenhagius, Pomeranus, uir doctissimus et exercitatissimus, magno labore multis Ecclesijs succurrit, eique absenti Martinus Lutherus scripsit literas, quarum haec erat superscriptio: [54]) Ecclesiae Wittebergensis Episcopo, et legato Christi in Dania, a facie et a corde [55]) fratri ac Domino suo maiori. Deinde dicebat: Papa suos Cardinales a latere gloriatur. Ego pios [56]) praedicatores glorior a facie et a corde.

Licentiatus Ambsdorffius synceriter et directe suam exponit sententiam, et [57]) Schmalcaldiae in concione proposuit. Hoc Euangelium pertinet ad infirmos et languentes peccatores. Sed cum hic nulli sint, quia principes et diuites non sentiunt suam infirmitatem, [58]) ita in disputando [59]) *gehet er gleich tzu*, est [60]) *φυσιοθεόλογος*. [61]) D. Ionas, Cruciger, sunt *προαιρίσει θεόλογοι*, [62]) *wiewol ich vnnd D. Pomeranus vnns nicht viel nemen lassen.* [63])

Iustus Menius uir syncerissimus [64]) ita corruptus erat conuersatione impia [65]) Doctoris Muth, et Doctoris Crothi, qui non credebant ullum esse Deum, unde sequitur, qui nullum Deum esse credit [66]) neque Christum, neque uerbum, neque politiam aut aliam uitam credat. [67]) Ita ab illis Italicis nebulonibus persuasus fuit Iustus Menius, sed [*fol. 127ᵃ*] Dei gratia liberatus est, illi [68]) perierunt. Nam Doctor Muth, pau-

---

51) sententia pers. ipsa,] Reb.: ipsa sententia pers.,
52) Dei] *ap.* Reb. *deest.*
53) condonandum] Reb.: concedendum
54) superscriptio:] Reb.: subscriptio.
55) et a corde] Reb.: et corde
56) pios] *sic recte* Reb.: Cod.: pio
57) et] Reb.: vt
58) infirmitatem,] Reb.: infirmitatem, etc.
59) disputando] Cod. *male:* disputanda
60) *gehet* — est] Reb.: recta accedit, et est
61) φυσιοθεόλογος.] Reb.: φύσιαθεόλογος.
62) προαιρίσει θεόλογοι,] *sic scripsi;* Cod.: προαίρεσει θεολογος, Reb.: προαιρεσοιθεόλογα,
63) *wiewol* — *lassen.*] Reb.: etsi ego et D. Pomeranus, nihil nobis eripere admittimus.
64) uir sync.] *ap.* Reb. *desunt.*
65) conuersatione impia] *sic scripsi;* Cod.: uersatione impia, Reb.: impia conuersatione
66) unde sequitur — credit.] *haec ap.* Reb. *desunt.*
67) credat.] Reb.: credit
68) illi] Reb.: et illi

pertate desperans, se ipsum ueneno necauit, relinquens post se librum uariae [69]) suae religionis, quem uiuens proferre non audebat. Sicut et Erasmus nunc est, qui non audet loqui quae nult, [70] et nult post se relinquere fidem suam. [71] ideo os ei obduraui, cum scripsi: Erasme [72]) qui talia loquitur, hunc neque Deum, neque Christum credere necesse [73]) est. His uerbis cum [74] plane perturbaui, homines enim isti omnia sua ratione metiri uolunt, ita concludentes. Si Deus esset omnipotens, sapiens, iustus, non ferret tantam impietatem, ***dan er konde es, wuste es, woltte es besser, er würde wol ein ander welt machen, die fromer were, also gehenn sie dahin.*** [75]) Ego autem respondeo: ***das wirt gott sparen bis in Jene welt,*** ibi [76]) omnia ad suam uoluntatem succedent. ***Diese welt ist gott nur ein vorbereit vnd gerüste tzu iener welt. Gleich als ein reicher bauherr mus viel gerüstes haben tzu einem hause, wan das hauss fertig ist, so reist er das gerüste ein, also ein maler, der vorhin die farbe reibet, mischet, binsel wischt. Gleich als ein balbirer tzuvor die hende netzet, messer streicht, welches eittel vorbereittung sein, also hat gott die gantze welt tzu vorbereittung in Jenes leben gemacht, do es allererst*** secundum Dei potentiam et uoluntatem ***recht gehen wirdt.*** [77])

Martinus Lutherus suspirans mirabatur superbiam et iactantiam quorundam Theologorum ipso adhuc uiuente, sicut Osiander cum sua harmonia, et monotessera, [78]) et Ioannes Agricola cum suis postillis. ***Ach lieber herrgott, wan ichs mit guttem gewissen thun könde,*** [***fol. 127[b]***] ***ich woltte gerne schweigen, ihnen tzuschen, was sie ausrichten mochten, ich versehe mich, sie soltten papisten nicht grosse furcht beibringen, noch***

---

69) uariae] *sic* Cod.: Reb.: vanae
70) nult,] Reb.: nouit
71) fidem suam,] Reb.: suam fidem,
72) Erasme] *a* Reb. *abest.*
73) necesse] Reb.: verum
74) eum] *sic* Cod. *ex emendatione, primum enim in eo scriptum erat* : enim, *id quod etiam* Reb. *exhibet.*
75) ***dan er konde — dahin.***] Reb.: Nam si posset, si sciret, si vellet meliorem et probiorem, mundum crearet, et sic abeunt.
76) ***das*** — ibi] Reb.: Deum (*pro:* a Deo) hoc reseruatur in alteram vitam,
77) ***Diese welt ist gott — — wirdt.***] Reb.: hic mundus est tamen praeparatio Dei, et adstrumentum ad mundum futurum. Quemadmodum sticum praediuitem, multa oportet habere instrumenta ad aedificandum domum, erecta vero domo, omnia deponit instrumenta. Sic quoque Pictor, colorem prius conterit, miscet et lauat, et sicut Tonsor, qui manus prius in aqua intingit, et nouaculum praeparat, etc. Sic tot mundi Machinam est, quae praeparatio ad vitam alteram, vbi tandem omnia perfecte perficientur secundum Dei voluntatem.
78) harmonia, et monotessera,] Reb.: harmonia monotessara

chaden thun. [79]) Volunt triumphare ante uictoriam, sed non sine scandalis. Initio florente papatu [80]) omnes tacebant, ubi destitutus [81]) triennio solus eram, nemo mihi porrigebat manum. [82]) nunc omnes triumphare uolunt, et cerebrum suum publice effundere. Ideo Ecclesiastes bene dicit: Non est finis scribendorum librorum. *Ihr werdet noch wunder sehen, wan ich nu in stande ligen werde, was des buchschreibens sein wirt, ich solt nun billich friede haben in meinem altter, aber do wil niemandt* [83]) *tzu das mir beistehen solt,* [84]) satis esset me ab aduersariis flagellari, *ob mirs meine liebe bruderlein nicht thetten.* [85]) Quis potest omnibus resistere? ipsi sunt iuuenes in summo otio, [86]) ego senex emeritus. Osiandrum licentia [87]) in hanc superbiam traxit, tantum singulis [88]) septimanis duas conciones habet, 400 flo. stipendij.

Oblatis positionibus Ioannis Agricolae, legem non esse [illegible], dixit Martinus Lutherus: *Wiel sichs bereit anheben* [89]) a nostris, nobis uiuentibus. Opinio Agricolae est, qui odio et ambitione agitatur. *Ach das wir kontten* Magistro Philippo *die ehre geben,* [90]) qui clarissime et diserte [91]) usum legis docet, *Aber graff Albrechts prophetzey wil war werden,* [92]) qui de Agricola ita ad me scripsit: *Es stecket ein Muntzer dahinder.* [93]) Nam qui doctrinam legis tollit, politicen [94]) magistratum et oeconomiam tollit. Si Ecclesiastice, hoc nulla est peccati agnitio. [95]) Valeat, qui dicit, transgressores non peccare contra legem, sed uiolare filium Dei. [96]) Isti Theologi speculatiui, sunt pestes Ecclesiarum.

---

79) *Ach lieber — thun.*] Reb.: Ach bone Deus, si bona et salua conscientia tacere possem, libentissime facerem, et quid effecturi essent expertarem, illi enim papistis, vt puto nullum inferent damnum.
80) papatu] Reb. *male:* papatum
81) destitutus] *sic* Reb.: Cod.: destitus
82) porrigebat manum] Reb.: manum porrigebat.
83) *niemandt*] *sic scripsi;* Cod. *corrupte: munnu*
84) *Ihr werdet noch — solt,*] Reb.: vos, me mortuo, mirabilia videbitis in scribendis libris. Putabam sane, me nunc in senectute mea tranquillam agere vitam, sed contrarium experior, etiam ab auditoribus meis,
85) *ob mirs — thetten.*] Reb.: sed et fratres mei valde me perturbant.
86) otio,] Reb. *male:* ocia,
87) otij] Reb.: odij
88) singulis] Reb.: in singulis
89) *Wiel — anheben*] Reb.: Si haec fieri incipiunt,
90) *Ach — geben,*] Reb.: Vtinam D. Paulo gloriam ascribere possemus,
91) clarissime et diserte] Reb.: diserte et clarissime
92) *Aber — werden,*] Reb.: verum Prophetia Comitis Alberti vult impleri.
93) *Es stecket — dahinder.*] Reb.: Munererum gerit in sinu.
94) politicen] Cod.: politicae
95) est peccati agnitio.] Reb.: esset peccati cognitio.
96) violare filium Dei.] Reb.: filium Dei violare.

Martinus Bucerus mihi non placet. Scripsit in Epistolam [97]) ad Romanos, *ist so ein vnnutz geschrets, das michs verdreust tzu lesen.* [98]) [*fol. 128*a] ex Platone et [99]) Aristotele. Ego ipse Aristotelem et Platonem legi. [100]) estque summa et status, [1]) quilibet operetur [2]) et saluabitur in sua fide. *Er sey Türcke, Jude, heide, wan er gutte wergk thut, so wirdt er durch seinen glauben vor gott gerecht, diese bücher habe ich darum auffgehaben, das man* [3]) *ihme solche schrifft einmal vor die nasen legen könde.* [4]) Martinus Lutherus interrogabatur, [5]) an Thomas Morus a rege Angliae interfectus esset. Respondit: Nequaquam. Erat enim summus persecutor Euangelij, multumque sanguinis fudit interficiendis pijs confessoribus, quos miris instrumentis [6]) excarnificabat. Primo sub uiridi arbore uerbis eos examinabat. Deinde quaestionem cum tormentis in carcere [7]) addebat. Tandem cum secundus esset [8]) a rege, etiam [9]) ipsi regi insultabat, contra totius regni decretum, ideo et ipse luit poenam.

Anno 38. 15. Nouembris *) Martinus Lutherus cum Doctore Iona accersitus ad Electorem, abijt maximorum consiliorum causa, quos Magister Franciscus Wimariensis, [10]) Vicecancellarius, tribus optimis caballis a rege Angliae donatis, comitabatur. Martinus Lutherus subridens dixit: Fortuna huius uiri magnam in aula concitabit inuidiam, qui autoritate tam paruo tempore creuit. Aulici *müssen sehen* (ut ipsi dicunt), *das der gemalte Christophorus fur ihren augen der lebendige ritter S. Georg wirdt.* [11]) Nam ille homo magnum nomen adeptus

*) Reb. I, fol. 191a lin. 10. — 25. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 700 sq. cap. 80. §. 1.

97) Epistolam] Reb. *male:* exempla
98) *ist so — lesen.*] Reb.: inanis est tautologia, ideo nauseam mihi parit, haec scripta legere,
99) et] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
100) Aristotelem et Platonem legi,] Reb.: legi Platonem et Aristotelem,
1) summa et status,] Reb.: status et summa,
2) operetur] Reb.: operatur
3) *das man*] *sic scripsi;* Cod.: *das man das*
4) *Er sey Türcke — könde.*] Reb.: siue sit Turca, siue Iudaeus aut Ethnicus, si bona opera operatur, sua, coram Deo, fide iustus est, hos libros mihi reseruaui, vt haec sua scripta illi aliquando in suam perniciem ac [illegible] confusionem praeponi possint.
5) interrogabatur,] Reb.: interrogabat,
6) instrumentis] Reb.: tormentis
7) cum tormentis in carcere] Reb.: in carcere cum tormentis
8) esset] *sic* Reb.; Cod.: esse
9) etiam] *a* Reb. *abest.*
10) Wimariensis,] *sic scripsi;* Cod.: Wimanensis, Reb.: Vinaciensis,
11) *müssen sehen — wirdt.*] Reb.: (vt ipsi dicunt) videre cogantur Christophorum pictum, in sancto Georg. Equitem viuentem subito mutari.

[illegible] [12]) ex legatione ad regem Angliae, qui eum honorifice [illegible], audiuit, et cum donationibus dimisit, quem etiam [illegible] stipendijs retinere [*fol.* 128b] in Anglia, *vnnd ihn tzu einem ritter des reichs schlagen.* [13])

Doctor Martinus Lutherus *) commendauit ingenium et [illegible] D. Staupitij, qui semper fuit homo generosi animi, non sordidus, tandem ab [14]) Episcopo Saltzburgensi per[illegible] reliquit Electorem et factus est Abbas, quam gloriam per [illegible] non habuit, *dan gott hat ihn gewurget,* [15]) [illegible] bona de illo spero, sicut illius testatur confessio. *[illegible] wir wol betten,* qui [16]) talia uidemus exempla defectionis.

[illegible] Lutherus arguebat Georgium Maiorem propter [illegible] in concionando, [17]) hortabatur, ne doctores [illegible] auditores, sed se et uulgus obseruaret, ut illud erudiret. *[illegible] sol auff dem predigtstul die brust heraus tziehen, vnnd das gemeine volck mit milch speisen, dan es wechst alle tage eine neue kirche auff,* [18]) quae indiget primis principijs, *derhalben sol man nur den Catechismum fleissig treiben, vnnd die milch austeilenn, die hohen gedancken vnd starcken wein sol man* privatim *vor die klügling behaltten.* [19])

De Hieronymo Wellero Lutherus commiseranter dixit: *Ich weis nicht, wie man dem helffen sol, er wiel sich tzu nichtes brauchen lassen,* [20]) fingit sibi fluxus [21]) et morbum, et omnes conditiones reijcit, et pusillanimis ab hominum iudicio pendens. Si unum audit, cui displicet, *so wil er sich vngeschicht wissen.* [22]) Oportet praedicatores non haerere in iudicijs humanis. *Ich habe offt geprediget, das ich mich selber*

---

*) Reb. I, fol. 191a lin. 26. — fol. 192a lin. 22. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 604 sq. cap. 73. §. 13. 14.

12) est] *ap.* Reb. *deest.*
13) *vnnd ihn — schlagen.*] Reb.: illumque inauratum equitem imperij sui ornare voluit.
14) ab] *sic* Reb.; *a* Cod. *abest.*
15) *dan — gewurget,*] Reb.: Deus enim interfecit eum,
16) *darumb — qui*] Reb.: Ideo orare debemus, quia
17) concionando,] Reb.: concionibus,
18) *Man sol — auff,*] Reb.: in suggestu, populus lacte est alendus et cibandus, omnibus enim temporibus noua exoritur Ecclesia,
19) *derhalben sol man — behaltten,*] Reb.: ideo solus Catechismus sedulo docendus proponendus est, et lac distribuendum, cogitationes enim summae, et vinum asperum et forte, pertinet tamen ad ingeniosos.
20) *Ich weis — lassen,*] Reb.: Nescio certe, quomodo isto homini mederi possit, nullam enim conditionem vult suscipere,
21) fluxus] Reb.: fluxum
22) *so wil — wissen.*] Reb.: semper se indoctum esse putat.

angespeiet habe, vnnd niemand gefallen. [23], Propterea non abieci [24]) conditionem. Dum scribam [*fol. 129a*] illi conciones praedicabat, sed quomodo id semper facere possum? neque illi [25]) consultum esset, difficilius mihi esset [26]) unam concionem scribere, quam duas habere, libenter illi opem ferrem.

Valentinus Pacaeus homo ambitiosus, nescio quomodo illi [27]) prouideamus, *wir werden ihm ein lohn ausrichten vnnd Jerlich mit 60 fl. versehen.* [28]) Mallem hunc mortuum, uxorem et liberos facilius prouidere uellemus, ipse non est sua sorte contentus, ambit doctoratum, *wil seiden vnnd sammet tragen, ach man sol es nicht ertragen, man kan es dan ertzeugen.* [29])

Magister *Wolfffus* [30], homo tragicus, *er wil vnsern herrngott auch mostern, das der grobe Esel viel klüger sein dan gott vnnd ich. Lieber gott was habe ich meister gemacht in meiner kunst, vnnd bin noch selber ein schüler, aber es heist:* [31]) Sapientia a suis filijs iustificata est, et Christo hoc accidit. Esto W. F. se in numerum Doctorum recenseat, cui nemo similis fortassis [32]) in sua auaritia, qua [33]) ita submersus est, ut gloriam Dei uidere non possit. *Wir wollen ihm den rücken bei dem Spalatino wol nemen,* [34]) et negotium ad principem deferemus, scribens illi acerrimas literas.

DE ERASMO ROTERODAMO. *)

Martinus Lutherus Erasmi picturam et imaginem [35]) habuit satis artificiosam, quae [36]) displicuit, dicens: Erasmus

*) Reb. I, fol. 192a lin. 22. — fol. 196b lin. 22. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 408 sqq. cap. 37. §. 106 sqq. et IV. p. 603. cap. 73. §. 12.

23) *Ich habe — gefallen.*] Reb.: saepius ego concionatus sum, vt me ipsum illusi, et nemini gratus fui.
24) abieci] Reb.: obijcio
25) illi] Reb.: ipsi
26) mihi esset] Reb.: est mihi
27) illi] *sic* Reb.: Cod.: illum
28) *wir werden — versehen,*] Reb.: nos dabimus illi praedium beneficiarium, vt annuatim sexaginta florenos habeat.
29) *wil seiden — ertzeugen.*] Reb.: ipse serica induere vestimenta, cum tamen nemo sericis vestimentis vti debeat, nisi illa soluere possit.
30) Magister *Wolfffus*] Reb.: M. V. F.
31) *er wil vnsern — heist:*] Reb.: asinus ille impudicus ingeniosiorem et doctiorem ipso Deo nostro, se esse putat, o bone Deus, quid ego M. effeci mea arte, et tamen adhuc sum discipulus, verum scriptura dicit.
32) fortassis] *a* Reb. *abest.*
33) qua] Reb.: quia
34) *Wir wollen — nemen,*] Reb.: nos illi, apud Spalatinum, gratiam suam perturbare, et in nihilum redigere volumus,
35) et imaginem] *a* Reb. *absunt.*
36) quae] Reb.: cui

ipse [37]) suam imaginem uidens, dixisse fertur: Si talis sum forma, tum insignis sum nebulo. Ita illius forma nemini placet. Vultus enim et stylus ipsius calliditatem prae se ferunt, [38]) irridet et Deum et [*fol. 129b*] religionem, egregijs uerbis utitur: Sanctus Christus, sanctum uerbum, sancta Sabbatha, sed reuera sunt frigidissima in mouendo spiritum. Habet et [39]) uerba callidissima ut in Moria et in Iulio. [40]) In docendo est frigidissimus, *kan viel waschen*, [41]) sed illa uerba sunt facticia, non nata. *Was ein predigt gemacht ist, so klinget sie wie ein geflicht ding*, omnino friget. Ideo et [42]) Cicero inquit: Nulla est melior ratio afficere, nisi te ipsum afficias. At Papistae impij tantum nostra uocabula imitantur. Considerate, [43]) quid Erasmus in primum Psalmum: Beatus uir, etc. et in suis paraphrasibus afficiat, [44]) nihil unquam de articulo iustificationis loquitur, nominat Christum propter praebendas, sed nihil curat, *Wiel Christus nicht ein konig sein, so sey er ein betler, es ist ihm gleich eins.* [45]) Primo irritauit et concitauit papatum, *Nun tzeucht er das haupt aus der schlingen*, in mordendo habet spiritum. [46])

Anno 36. 1. Augusti, Martinus Lutherus solus in speculationibus sedens, creta in mensam scripsit:

Res et uerba	Philippus
Verba sine re	Erasmus
Res sine uerbis	Martinus Lutherus
Nec rem nec uerba	Carolostadius. [47])

Philippus Melanthon casu interuenit cum Magistro Basilio, affirmans [48]) recte iudicatum esse de Erasmo et Carolostadio, sed sibi nimium attribui, [49]) imo Luthero etiam [50]) uerba ascribenda Dixit Martinus Lutherus: Erasmus non est Grae-

---

37) ipse] *a* Reb. *abest.*
38) prae se ferunt,] Reb.: praefert,
39) sunt frigidissima in mouendo spiritum. Habet et] Reb.: frigidissima, in moriendo spiritum habet, et
40) in Moria et in Iulio.] *sic* Reb.: Cod.: Moria et Iulio.
41) *kan v. w.*] Reb.: multa potest loqui,
42) *Was ein* — Ideo et] Reb.: conciones suae nullam habent gratiam. Omnia fingit. Ideo
43) Considerate,] Reb.: Considerare
44) afficiat,] *sic* Cod.; Reb.: efficiat,
45) *Wiel* — *eins.*] Reb.: si Christus regiam Maiestatem suscipere non vult, maneat in sua paupertate, de his nouem solicitus,
46) *Nun tzeucht* — spiritum.] Reb.: nunc vero proripit se et conniuet.
47) Nec rem ... Carolostadius.] Reb.: nec res ... Caro.
48) affirmans] Reb.: confirmans
49) attribui,] Reb.: tribui,
50) Luthero etiam] Reb.: etiam Luthero

cus, sed graculus, *ein nussheuer*, [51] qui omnes alios imitatur et irridet, etiam ipsum Christum saluatorem nostrum uilissime tractat. Etsi Christus tantum homo esset, maiori tamen honore dignus esset. *Dan er hats Ja wol vmb vns verdienett, der vns* [fol. 130ª] *alles gutes vnnd kein arges gethan hatt,* [52] ut taceam eum esse uerum Deum et saluatorem. [53] *Was Erasmus in seiner kunst bliebe, so weer er ein man,* [54] sed quia in omnibus uult sapere, seipsum decipit. *Es heist,* [55] qui uult in Deo sapere, hunc oportet esse stultum [56] coram mundo. *das wiel Erasmus nicht thun,* [57] uult in omnibus esse aliquid.

In die Trinitatis Martinus Lutherus ad suos commensales dixit: [58] Vos omnes oro, quibus Christi gloria et Euangelii propagatio cordi est, ut sitis inimici Erasmi. Est enim uastator religionis. Legite dialogum ipsius de peregrinatione, quam totam religionem irrideat ex particularibus abominationibus ultimo concludens, totam religionem reijciat, cum tamen Dialectice, ex puris particularibus nihil sequatur. Dicit enim Quaedam religio est impia, ergo omnis religio est impia. Ideo opus est Dialectica, non sophisticis fallacijs. Nullus et nemo mordent [59] se in sacco, ibi disputatur, utrum Nullus et Nemo significent absolute, an dictionaliter, [60] an personaliter, an realiter. Erasmus est Rex amphiboliarum, quem in arenam prouocabo. *Er komme nur vnnd lasse sich mit wenig wortten ergreiffen, ich wil ihm* Dei gratia *wol ratten.* [61] Si uixero, purgabo Ecclesiam ab illius [62] immundicia, na ipse seminauit Crothum, Egranum, [63] Vicelium, Oecolampadium, Campanum, *ich wil ihn in der kirchen nicht wissen.* [64]

---

51) *ein nussheuer,*] *a* Reb. *abest.*
52) *Dan er — hatt.*] Reb.: bene enim de nobis meritus, qui omnia praestitit bona, et nulla mala,
53) saluatorem.] Reb.: Saluatorem nostrum.
54) *W'an — man,*] Reb.: Erasmus, si contentus esset sua eruditione, quoque vir laude dignus,
55) *Es heist,*] Reb.: Scriptura docet.
56) esse stultum] Reb.: stultum esse
57) *das — thun,*] Reb.: hoc Erasmo non placet,
58) Mart. Luth. ad suos commensales dixit:] Reb.: ad suos mensales di
59) mordent] *sic* Reb.: Cod.: morderunt (*pro*: momorderunt)
60) utrum — dictionaliter,] Reb.: vtrum nullus, vtrum nullus et nemo absolute, indictionaliter,
61) *Er komme — ratten,*] Reb.: accedat modo ad certamen, ego gratia, optime resistam.
62) illius] Reb.: eius
63) Crothum, Egr.] Reb.: Chrotum, Aegr.
64) *ich wil — wissen.*] Reb.: ipsum ego, in Ecclesia scire nolo,

Romae et Venetijs Epicurismo infectus est, [65]) magis laudauit Arrianos quam Catholicos. Dicere ausus est Christum tantum [66]) semel in Ioanne dici Deum cap. 20. Dominus meus et Deus meus etc. [67]) Illius ridicula minime possum ferre. Catechismus illius nihil [68]) facit, quam ut adolescentes in *fol. 130*[b] dubium trahat. Propositio et status [69]) uniuersae illius doctrinae est. Tempori esse seruiendum, [70]) tantum in se respexit. Vixit et decessit ut Epicureus, sine aliquo ministro et [71]) consolatione. *Ist gefaren in* Bus correptum. [72]) Multa quidem praeclara scripsit, habuit ingenium praestantissimum, otium tranquillum, fuit sine omni molestia et officio, non praedicauit, non legit publice, non fuit Oeconomus, fuit in genere [73]) uitae sine Deo, securissime uixit, sicut etiam morixit. [74]) In agone non expetiuit ministrum uerbi neque sacramenta, et fortasse illa uerba suae confessionis in agone: Fili Dei miserere mei, [75]) illi affinguntur. *Behutte mich gott, das ich in meinem letzten Ende nicht einen frommen kirchendiener solt begeren.* [76]) Imo ubicunque proximum uocare possem, aut seruum aliquem, Deo gratias agere uellem. Sed ille homo Romae [77]) ita didicit, quae nunc sunt tacenda propter illius autoritatem. Erasmus potuisset prodesse negotio Euangelico, et ut faceret, saepe pie admonitus est, sed non fecit, etsi nunc uelit, non potest. [78]) Nam hoc negotium longius progressum est. *Er hat das kartten spiel nicht mer in seiner handt, hats von sich gegeben.* [79]) Adeo alienus factus a ista [80]) causa, ut ne a papistis amplius adhibeatur. Quemadmodum Iudas [81]) Ischariotes, qui amice admonitus nole-

---

65) est] *a* Reb. *abest.*
66) tantum] Cod. *calami err.:* tantem
67) etc.] *a* Reb. *abest.*
68) nihil] Reb.: nihil aliud
69) status] Reb. *typ. err.:* stratus
70) seruiendum] *sic scripsi;* Cod. *calami err.:* seuiendum, Reb.: inseruiendum
71) et] Reb.: aut
72) *Ist* — correptum.] Reb.: Obijt in bus correptam.
73) in genere] Reb.: ingratiae
74) morixit.] *sic* Cod. *et* Reb. *pro:* mortuus est.
75) Fili — mei,] Reb.: (Fili — mei)
76) *Behutte* — *begeren,*] Reb.: Deus praecaueat me in articulo mortis, Dei ministrum non aduocare.
77) Romae] *sic* Reb.; Cod.: Roma
78) uelit, non potest.] *sic* Cod.; Reb.: vellet, non posset.
79) *Er hat* — *gegeben.*] Reb.: Erasmus non amplius habet causam optatam, sed alijs dedit, et ipse amisit.
80) ista] Reb.: ipsa
81) Iudas] Reb. *male:* Ius

bat, Christum negligens osculo tradidit. ad quem dixit: Amice ad quid uenisti? Ibi potuisset ab instituto desistere, et Christo prodesse [82] noluit. Postea uero [83]) cum poenitere uellet, non poterat, et [84]) a Iudaeis quoque reiectus [85] est. Ita quidam Episcopus de Arrio dixit: Arrius non pertinet ad gloriam Dei. Idem licebit mihi dicere de Erasmo, [86] qui uerus est momus, omnia ridens, ludit [87]) totam religionem, et Christum, ut [88]) hoc melius praestet, diu noctuque uocabula ambigua cogitat, [89]) ita ut libri illius a Turca legi possint, *fol. 131ᵃ* cumque multa arbitratur se dixisse, nihil dixit. Omnia eius scripta [90]) quolibet trahi possunt, neque a nobis neque a papistis reprehendi possunt, nisi amota amphibolia, quae a sacris literis, Caesaris [91]) legibus est interdicta. Dicit enim decretum: Qui loquitur [92]) *ἀμφιβολία*, contra ipsum esse interpretanda. [93]) Si Christus et Euangelium Erasmo cordi essent, nunc senex in aliquam Epistolam Pauli commentarium conscriberet, [94]) nec ita luderet puerilibus naenijs, [95]) uteretur in Theologia serijs et simplicibus uerbis. Sed Christum docere non studet, non agit serio, et omnes [96]) Itali faciunt, cum quibus multum conuersatus est, qui dicunt: O he tu es bon Christian, [97]) qui credis in unum, qui est natus [98] de uirgine, *diese kunst kan Erasmus fein*, [99]) factus bonus discipulus amphibologicus, nocuus [100]) et pestilens religioni, quale illud est [1]) venenatum dictum de S. Petro in horto, qui dixisse fertur ad Christum sanantem: *menge sich der teuffel in krig, was ich haue, das heilet er, er helts so schir mit den Juden*

---

82) prodesse] Reb.: prodesse se
83) uero] *a* Reb. *abest.*
84) et] Reb.: ita
85) reiectus] Reb.: eiectus
86) dicere de Erasmo,] Reb.: de Erasmo dicere,
87) ludit] Reb.: ac ludens
88) ut] Reb.: vtque
89) ambigua cogitat,] Reb.: excogitat ambigua,
90) scripta] Reb. *male*: scriptura
91) a sacris literis, Caesaris] Reb.: insanis literis Caesareis
92) loquitur] *sic* Reb.: Cod.: loqui
93) interpretanda.] Reb.: interpretandum.
94) conscriberet,] Reb.: scriberet,
95) naenijs,] Reb.: venijs
96) et omnes] Reb.: vti
97) O he — Christian,] Reb.: O hae tu es bonus Christianus.
98) est natus] Reb.: natus est
99) *diese — fein*,] Reb.: hanc artem dicit Erasmus.
100) nocuus] Reb. *typ. err.*: naciuus
1) illud est] Reb.: est illud

ab mit uns. [2]) Illa sunt sathanica. Erasmus talia optime callet, et hac in [3]) schola profecit. [4]) *aber nur nicht ich wil einfeltig von gott* [5]) *reden.* [6]) Sicut Iosua dicebat: Eligite uobis [7]) quemcunque uolueritis, ego et domus mea manebimus apud hunc Dominum [8]), Israel, et lapis iste est testis et supremum. Quando [9]) homines sic blasphemant Christum, [10]) ut Erasmus facit, *so mus es brechen,* [11]) sicut cum Christum in cruce blasphemarent, tota natura contremiscebat nec poterat ferre, uelum in templo rumpebatur, petrae dissiliebant, [12]) sol amisit splendorem.

Anno 37. 1. Aprilis Martinus Lutherus totum fere diem consumpsit perlegendis praefationibus Erasmi in Nouum Testamentum, ibi concitatus [13]) dixit: Etsi serpens ille sit lubricus, ut prehendi non possit, damnabimus tamen eum cum suis scriptis, nos et Ecclesia nostra. Esto, multi sapientes in Ecclesia offendantur, satius tamen *fol. 131b* est nos [14]) illos amittere, quam Christum saluatorem denegare, *diesem seligmacher hab ich mer gestanden, dan Ich immermehr bekennen und ihm danchen mag.* [15]) Erasmus uero sordidissimas edidit praefationes, etsi eas [16]) mitigauerit, ubi nullum facit discrimen [17]) inter Christum et Solonem. Deinde Pauli et Ioannis [18]) autoritatem ita obscurat, ut praefatio in Romanos et primam Ioannis canonicam testatur, quasi haec scripta nullius essent momenti, neque Epistolam ad Romanos [19]) ad

---

2) *menge sich — uns.*] Reb.: Diabolus accedat amplius bellum, nam qui per [me] vulneratur, is per Christum sanatur, magis fauet Iudaeis, vt video, quam mihi.
3) hac in] Reb.: in hac
4) profecit.] Reb.: bene prophetit.
5) *von gott*] *in* Cod. *primum erat scriptum: dauon, deinde syllaba „da" deleta et post „von" supra lineam additum est nomen: gott*
6) *aber nur — reden.*] Reb.: me autem non sic, sed simplex loquar de Deo.
7) uobis] Reb.: uobis
8) Dominum] Reb.: Deum
9) Quando] Reb.: Quoniam
10) sic blasphemant Christum.] Reb.: Christum sic blasphemant.
11) *so — brechen,*] Reb.: frangere illum oportet,
12) dissiliebant.] Cod. *calami err.*: dissiliabant.
13) concitatus] Reb.: concionatus
14) nos] *a* Reb. *abest.*
15) *diesem — mag.*] Reb.: hunc enim Saluatorem pluris constiti quam ego illi rependere possum, numquam huic Saluatori meo satis gratias agere possum, pro his beneficijs, quibus me ornauerit.
16) eas] *ap.* Reb. *deest.*
17) nullum facit discrimen] Reb.: fere discrimen facit
18) et Ioannis] Reb.: et Solonis vel Ioannis
19) et primam — Romanos] *haec ap.* Reb. *desunt (cuius omissionis causam dubiosa videtur homoeoteleuton).*

nostra tempora pertinere. et difficultatem eius Epistolae superare utilitatem. etc. [20] *Heist das* autorem libri *gelobet? pfui dich wol an.* [21] Quapropter hydram istam odi. eiusque libros mea autoritate omnibus pijs prohibebo. nam neque mores. neque ingenium formant. unum folium [22] Terentij prolixo dialogo aut colloquio eius praestat. Est [23] subsannator Religionis. [24] politiae et oeconomiae. Nullam enim habet fidem, nisi [25] ipsissimam Romanam fidem. eadem credit, quae Clemens papa. Liberabo eum a suspicione apud papistas. quod non sit Lutheranus. sed truncus papisticus. omnia credens, quae papa uult, et econtra eadem irridens. Legite Dialogos ipsius. ibi obseruabitis ingenium eius [26] depictum, qui in Deo offenditur, quod res humanas non curet. [27] quia aut stultus esset, aut impotens. aut iniquus. qui non omnia gubernaret in terris ad suam uoluntatem. *Es heist aber:* [28] placuit Deo per stultitiam saluos [29] facere credentes. Cum Moriam conscriberet. dignam se genuit filiam. Ita enim uertumnus ille flexiloquus carpere solet. *Schielt vnd wils nicht gethan haben,* [30] non ipse [31] feci, sed ipse Morio. *Ein stocknar* [32] scripsit: Moria *ein narreney. Stieht also* [*fol. 132ª*] *durch den tzaun,* [33] nihil aperto marte [34] faciens. Ideo scripta eius ualde sunt [35] perniciosa. Moriens filijs meis prohibebo, ne colloquia eius legant. ubi fictis et alienis personis impijssima spargit, et data opera docet, quae obscurant Ecclesiam et fidem Christianam. Rideat me et omnes homines, Deum non rideat. *das rate ich ihme. dann gott wird vnuexiert sein,* [36] metuo ualde, ne morte mala pereat. Lu-

---

20) etc.] *a* Reb. *abest.*
21) *Heist — wol an.*] Reb.: dicitur hoc Authorem libri laudatur (*pro*: laudaret.
22) folium] *sic* Reb.: Cod.: folij
23) Est] Reb.: Et
24) Religionis] Reb. *typ. err*: Ecligions
25) nisi] Cod. *calami err.*: nisit
26) eius] *sic* Reb.: Cod.: eis
27) curet] Reb.: curat
28) *Es h. aber:*] Reb.: Sed scriptura dicit.
29) saluos] Reb. *typ. err.*: saluas
30) *Schielt — haben,*] Reb.: carpit, et tamen author esse non vult.
31) ipse] Reb.: ego
32) *Ein stocknar*] Reb.: stultus vecissimus (*pro*: verissimus)
33) Moria — *tzaun,*] Reb.: Moria stultitia ex Veo ore sufflat calidum et frigidum,
34) marte] Reb. *male*: morte
35) ualde sunt] Reb.: sunt valde
36) *das — sein,*] Reb.: fideliter suadeo Deus enim suas vexationes aequo animo non ferret,

tianum praefero Erasmo, qui tamen aperte omnia [37]) deridet. Hic uero summa [38]) specie pietatis, omnia sacra et totam pietatem corrumpit. Ideo Luciano ipso Erasmus est perniciosior. [39]) Quapropter ex animo ipsum odi, qui eodem utitur argumento, quo Caiphas: Melius est, ut pereat unus quam totus populus. Ita Erasmus: satius est Euangelium perire et non praedicari, quam totam Germaniam, et omnes principes concitari et moueri. [40]) Propter hoc consilium Ioannes odit Caipham, sicut et Christus Caipham perstringit: Maius peccatum fecit, qui me tibi tradidit etc. [41]) Ioannes enim ualde simplex synceriter [42]) loquitur, *das was ein solcher man redet, mag man billich auffmercken. Itzlich wordt in Ioanne giebet einen Centner* in ipsa simplicitate. Venit in ciuitatem Nazareth et loquebatur cum muliere etc. Item pater glorifica filium etc. Rationi haec uerba ualde sunt somnolenta, sed si quis fide considerat, *so gelden sie.* [43]) Arbitror simplicitatem Ioannis Erasmum ualde offendere, ut cogitet: Non loquitur ut Homerus aut Virgilius, neque ut nos ipsi, secundum rationem. At Deus aliter iudicat.

[*fol. 132b*] Conuersus ad D. Ionam et Pomeranum, serio animo dicebat: Mando uobis in Testamento, ut eum uitetis, [44]) nihil moro illius [45]) uerba, rem habet Democriti et Epicuri. Nam studiose loquitur ἀμφιβολα, ita ut non possit accusari, interim papatum, Christum, Euangelium, et Deum ipsum suis sermonibus, amphibolis irridet, quod Christianum minime decet. imo ne [46]) politicum hominem. Obseruate quaeso, quale spargat uenenum in suis colloquijs sub fictis [47]) personis, et ita sese iuuentuti applicat. Quam primum reualuero, scribam contra ipsum, nos satis ei pepercimus, ne illum redderemus suspectum Papae, Caesari et Ferdinando. Passi sumus nos ab eo occidi et rideri. Sed cum Christum uult occidere, cui nos omnes iurauimus, *so wollen wir vns wider an ihn machen,* [48]) quamuis hoc uerum est, qui Erasmum premit, cimi-

---

37) aperte omnia] Reb.: omnia aperte
38) summa] Reb.: sub
39) perniciosior.] *sic scripsi;* Cod.: pernicious, Reb. *typ. err.*: pernicior.
40) cogitari et moueri.] *sic* Reb.: Cod.: conitari et non moueri.
41) etc.] *a* Reb. *abest.*
42) synceriter] Cod. *calami err.*: synceritur
43) *das was ein solcher — sie.*] Reb.: verba enim quae loquuntur, per tam virum praestantissimum, maxime sunt obseruanda, quia sunt magni ponderis.
44) uitetis.] Reb. *male*: videtis,
45) moro illius] *sic* Cod.: Reb.: moror ipsius
46) ne] Reb.: nec
47) ficta] Reb. *corrupte*: vitia
48) *so wollen — machen,*] Reb.: tunc nos illi vicissim resistere volumus.

cem, *ein wantzen* [49]) occidit, plus enim foetebit mor quam uiuus. Carior tamen mihi meus Christus est, [50]) q irridet, quam ullum periculum [51]) ab Erasmo. Citabo Es locum contra ipsum de ouo Basilisci, [52]) qui ualde illi c petit. Posteà recitauit [53]) haec duo carmina, eodem di lecto composita:

Qui sathanam non odit, amet tua carmina Erasme.
Atque idem [54]) iungat furias et mulceat [55]) orcum.

Deinde multa dixit de Erasmo professus: *Nach mei tode solt ihr sagen,* [56]) Erasmum esse impijssimum, si uix *wil ich mich an ihn machen,* [57]) eius enim insidiae non s ferendae, sapere [58]) uidetur, ridens nos tanquam trunco somnolentos. Amphibola loquitur, ne corripiatur, ut suo n Catechismo tentat. Illa [59]) amphibolia nihil promouet, perdit. Ideo ad [*fol. 133*ª] Doctorem pertinet *nehren v wehren,* [60]) docere et confutare.

Anno 43. Martinus Lutherus monstrauit Antonio Lau bachio [61]) et alijs Erasmi Epistolam acerbissimam ad ele rem, anno 25. contra Lutherum scriptam. *Ja dieser mich scheldenn, aber von mir wil ers vberhaben sein v seinen* Epicurismus *nur gelobet wissen.* [62]) Ah [63]) Epicu mus est perniciosa secta, quae non potest confutari scripti quam nihili facit, etc. [64])

DE CONCILIO CONSTANCIENSI EXCERPTA EX LIBRO QVODAM. [65])

Anno 1415. prima Nouembris institutum est hoc concili et durauit usque ad annum 19, per hoc quadriennium n

49) *ein wantzen*] *a* Reb. *abest.*
50) Christus est] Reb.: est Christus,
51) nllum periculum] Reb.: periculum vllum
52) contra — Basilisci,] Reb.: de ouo Basilisci contra ipsum.
53) recitauit] *sic* Reb.; Cod.: recitaui
54) idem] Reb.: quidem
55) mulceat] *sic scripsi;* Cod.: mugeat, Reb.: mulgeat
56) *Nach — sagen.*] Reb.: post obitum meum dicere debeatis.
57) *wil — machen,*] Reb.: aggredior illum,
58) sapere] Reb.: solus sapere
59) Illa] Reb.: illi
60) *nehren v. wehren,*] *a* Reb. *absunt.*
61) Antonio Lauterbachio] Reb.: Lic. Ambs. (*i. e.* Ambsdorfio)
62) *Ja dieser — wissen.*] Reb.: Hic me increpare potest, meam ad increpationem, sed epicurismum laudari suum.
63) Ah] *a* Reb. *abest.*
64) etc.] *op.* Reb. *deest.*
65) De Concilio etc.] *caput sic inscriptum atque subsequens apud* R *non inveniuntur.*

hisi pompae, simultates et dissensiones de ordine et sessionibus in Constancia fuerunt, tot circuitus, laudes, *singen vnnd leuten*, campanas mouere, ita ut una die campanae sint motae quater ad laudes ob minimam aliquam rem. Causa huius conciliabuli fuit *σχίσμα*, [66] quia tum simul fuerunt tres papae, Ioannes 23. Gregorius 12. Benedictus 13. Petrus de Luna *hat er geheissen*, sed Ioannes 23. cum sponte resignasset papatum, tandem odio incensus clam aufugit, quem Fridericus Dux Austriae subsecutus magna discordia et bella subsecuta sunt et excitata. Concionum publicarum nulla fit mentio, nisi Episcopi Bononiensis, qui tres habuit conciones, sed cum Germanica lingua male procederet, astitit, qui eum informaret. Singuli Episcopi maximo [*fol. 133b*] equitatu aduenerunt. Moguntinus 600 equites habuit. *Henrich von Vlm Bürgermeister hat sich wol verdienet, ist zum ritter geschlagen.* Quarta, quinta, octaua die Iulij sessio habita est, *an der 6. stunden nach mitternacht, da ward besandt* Magister Iohan Hus *von Behmen der ketzer, seiner ketzerey vberwunden, in dem münster vor aller welt degradieret, den weltlichen rechten empfolen, hertzog Ludewig von Beyern.* Pileus de papyro impositus, in quo duo Diaboli depicti sunt, etc.

HAERESIARCHA.

Anno 1416. prima Maij die Hieronymus a Praga combustus est. quod innocentiam Ioannis Hus et Wickleff confirmaret.

In die purificationis fuit canonizatio S. Brigittae. ibi Petrus de Luna haereticus est pronuntiatus.

Anno 1419. Martinus quintus in papam electus est summa cum pompa, praecedente [67] Cardinale, linum in fuste portans Iudque incendens clamauit: Pater sancte, sic transit gloria mundi. Hic papa summis laudibus euectus, quem duodecim albi equi summis ornamentis tecti sine sessoribus praecedebant, et Sigismundus Rex papae equum ducebat per totam ciuitatem, altera manu baculum tenens. Gestus profecto regno speudi [68] Christi conueniens, ubi monachae pedibus conculcantur, sicut Petrus de Antichristo dicit etc.

[*fol. 134a*] CATALOGVS ET NVMERVS PAPISTARVM IN CONCILIO CONSTANCIENSI

Papa Ioannes 1600 *personen*
Quinque patriarchae 180 *pferden*

---

66) *σχίσμα*,] *sic scripsi*; Cod.: *χῆαμα*.
67) praecedente] *sic scripsi*; Cod.: praedente
68) speudus *est vox mediae et infimae latinitatis.*

Cardinales 33 *mit* 356 *personen*
Ertzbischoff 47 *mit* 1900 *personen*
Weybischoff 83 *mit* 360 *personen*
Geistliche fürsten id est apte 500 *mit* 3500 *personen*
Auditores et secretarij 24 *mit* 300 *personen*
Vniuersitates 37 *mit* 2000 *personen*
Doctores Iuris 361 *mit* 1260 *personen*
Doctores Medicinae 171 *mit* 1600 *personen*
Magistri artium *rund Licentiaten* 1400
Einfeltige prister rund schuller 5300
Sechtzen Apotecker mit 300 *personen*
Gemeine frauen in den frauen heusern, und die sonst ein-gemittet hatten, rund in den Silbern kammern, do die Sellel inne hingen, der waren ab 700, *ohne die heimlichen las ich bleiben*

Rex Romanorum Sigismundus *mit tzweien komiginnen rund fünff gefürsten frawn, die kamen mit viel volcks*
Hertzogen 39 *mit viel volckes*
Graffen 134 *mit viel volckes*
Rietter aller nation 1500
Freyherren 79
Edelknechte 20000
Legationes Regum *mit roller gewalt* 83
Legationes ciuitatum 152. *Andere herren die ohne tzal waren.* Contra tot tanquam uarias nationes unicus et miser Iohannes Hus stetit in Domino, quem cum Sigismundus Rex defendere conaretur, quia illi saluum conductum cum alijs principibus promisisset, *fol.* 134[b]] huic papistae insultabant [69] dicentes, Haereticum non debere gaudere saluo conductu, et ita eum captiuum detinebant usque ad lignum illius cinerem in Rhenum proïicientes. Respondit Martinus Lutherus: Si concilium futurum esset, papistae tantum suas superstitiones defendere et restaurare conabuntur. Ergo nobis uigilandum est et orandum pro foelici uerbi cursu et Ecclesiae statu, ut uno ore et pia uita confiteri possimus illam Euangelij clarissimam lucem, si papistae coëgerunt homines uiolentia ad errores, tunc homines impulsi Tyrannide facerent superstitiosa, et talis cultus et uoluntas erit coacta, *das wirt auch nicht lange bestehen.* Nam Italorum acerbissima pertinacia, ut etiam claro uerbo Dei conuicti, attamen a C manis reformari nolint. Saepius mecum delibero, *Wie doch tzum* Concilio *keme*, ut aliquo modo concordia fi sed nulla media excogitari possunt. Nam si papa in mi

69) insultabant] *sic scripsi*; Cod.: insultabunt

enzwey, et omnes damnabunt: Nonne dictum est esse caput Ecclesiae, neque errare posse? Haec est t propositio principalis papatus, sicut Syluester Prieacri palatij Magister me hoc fulmine terrere uoluit :: Quicunque dubitauerit de dicto et facto Romanae e sit Haereticus. Eo tempore adhuc eram infirmus, aggredi papam, et talia argumenta [*fol. 135*] uene- Nunc uero de concilio scribam ad Caesarem daboque adium, ut Romano pontifici liberam potestatem constatuendi et decernendi, quidquid uoluerit, *so wirdt n besten tzur sachenn kommen. Also wenig als der bergeben kan, so wenig kan ich nachlassen* quae sunt ei.

ctor Saxoniae hodie ad me dixit de concilio futuro. *ollen wir den Bapst viel krencken? last ihn das* Con- *zu Rom oder wo er wil machen, vnd schlissen was er* ia si multa nobis concederet, frigidas aliquas externas nias suspenderet de aqua benedicta, sale, *Palmen* adragesima. Item coelibatum suum non adeo defend articulum iustificationis et missae priuatae abroga- non concedet, quibus stantibus et florentibus Lutherus nnatus. Reuelata uero Euangelij doctrina et Missa totum papae fundamentum corruet. *Derhalben halltten e papisten so fest vber ihrer abgotterey vnd der Messe,* rdinalis Campegius Augustae dixit, se potius in frusta [71] i uelle quam missam relinquere. Horrenda profecto , ita mordicus tenere, quae ipsorum iudicio tantum mana inuenta. Papistae finxerunt Concilium Vincenbendum, et de Padua tantum tribus miliaribus distante, Wittebergam uenerunt altum silentium de concilio ibi

esse supra concilium, ita ut quidam impudenter *fol. 1*: dubium uocare ausi sint, nescire, an papa sit Deus aut etc. Obseruate, quaeso, miras technas in Concilio Basi duodecim annos post Constanciense, ubi a Caesare et nalibus erigebatur concilium. At papa Eugenius o modis illi coepto resistit. *Er kans vnd mag es nicht Ja ich werete mich selbest, so ich an seiner studt were.* est spes ueri Concilij. Papa enim non patitur se refo sed in concilio sibi autoritatem praeseruat, in quo d sunt uoces, consultatiua [72]) uel deliberatiua. Ea est o principum, regum et doctorum. Altera uox est d tantum papae et aliquorum Cardinalium, qui simplicit arbitrio concludunt. *Ich habe sorge, das wir niemer nahe tzusammen komen als tzu Augspurg geschehen.* saeua et atrocia sunt tempora, quae pericula minant cruce mortificemur, ne superbiamus et hoc durabit us consummationem seculi etc. In desperatione concilij C Caesar comitia congregabit, et fortassis nostros princip uocabit, sed ut executor illos ut contumaces damnat Caesar manifesta flagitia papae defendere conabitur, inf simus et miserrimus erit, quamuis papa sapiens et reformationem fingit, quasi concilium uelit, tunc fiet motus. Caesare executionem contra nos parante, qu Augustae et Wormatiae sumus excommunicati. Time sarem omnem gratiam in Germania amisisse, nam i tractauit Germanos, *man wirt ihn forthin mit solcher nicht annemen.* Esto, cum exercitu Hispanico ueniat, n men adeo facile Germaniam debellabit Hactenus su mentia uicit, sed Hispanica saeuitia est intollerabilis, nostri principes auxilium [*fol. 136*a] ei praebebunt Turcam, sed dicent: Da pacem Caesar. Ideo magnus timendus est, ni Deus auerteret, suppliciter igitur o quo Deus suam Ecclesiam seruet et papae conatus in

Anno 38. 12 Augusti dicebant * concilium Constan uehementer labefactasse autoritatem papae. Ibi eni papae reiecti, quartus electus. Et concilium supra constitutum est, *do ist ihme der riegel vorgesteckt, d der Bapst nicht sere noch dem* Concilio *sehnet.* Ideo p his 120 annis tanto conatu studuerunt autoritatem supra concilium euehere. Hoc nostro seculo omnino neque unquam illud congregabit, nisi Caesar et principe

*) *Cum hac et subsequenti sectione conf.* Luth. colloq. germ. IV sqq. cap. 54. §. 25. 26.

72) consultatiua] *sic scripsi;* Cod.: consultiua

adhaerint. miritice enim papatus corruit et successiue corruetur. Primo ordines mendicantium corruerunt, postea *ie fursten kloster*, Cella, *Kemnits*, *Buch*, *Hain*. *Nun geht es die stifft vnd Bistumb vnter*. *Es get* Heli *singen*, defecerunt enim a papatu quatuor regna Europae. Anglia, Germania, Dania, Vngaria, *die andern haltten gar wenig*. Nam ipsi defensores papae contemptis fulminibus et bullis decretorum deglubunt [73] et nudant papatum, sicut iam fecit Dux Georgius, qui Ecclesiastica bona ad se rapit et hac conditione, annates, pallia Romam uehi non concedit, et ita papa pecuniam et autoritatem amittit. *vnnd ich hins hertzlich erfreuet, das es also seuberlich tzugehet, das ers nicht mit schwert vnd kriege tzu sich bringet, wie in dem Behemerlande geschehen, sondern gehet fein friedtlich tzu mit der Cantzlei vnd rechenpfennige*. Sicut facit Ferdinandus Episcopus Moguntinus, Dux Georgius, *damit wirdt dem Bapst der bauch verschmachten*, sed hoc est deplorandum, quod bona illa Ecclesiastica ab illis misere deuorantur, neglectis pastoribus et stipendijs scholasticis, [*fol. 136*ᵇ] quod nostrae religionis principes non faciunt, sed illa ad religionis conseruationem ordinant. *Jene fressens mit haut vnnd hare* et interim religionem et Euangelium persequuntur.

Martinus Lutherus interrogabatur de concilio futuro, utrum procederet. Respondit: Imo papae concilium est conclusum, praeoccupatum, praeiudicatum. Ferdinandus curauit, ita omnes reges illi adiurare debent, quorum propositio principalis est, statuere mendacium et homicidium, eaque sanguine et bello defendere. Ideo nulla est spes concilij. Papa enim sua mendacia defendit, neque uult errasse uideri, semper se excusans discordia Caesaris et Galli, quorum concordiam diligenter impedit, ne fiat concilium. Quapropter Deus perrumpit suscitans Germanos, Anglos et Danos, qui sine concilij decreto libere Euangelium confitentur.

IVS. *)

Ius alias dicitur { Notitia / Facultas } ut est { Lex / Possessum. [74]

Ius naturale est principium practicum, quod uersatur circa mores. [75] prohibens mala et praecipiens bona. Ius positiuum

*) Reb. I, fol. 138ᵃ lin. 8. — fol. 139ᵃ lin. 3. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 525 sq. cap. 66. §. 42. 43.

73) deglubunt] *sic scripsi*; Cod.: declubunt

74) Possessum] *sic* Cod.; Reb.: Ius positiuum.

75) mores,] *ap.* Reb. *desunt*,

est sententia, habens circumstantias, probabilibus ratic iuri naturali consentiens. Causa huius est Deus, Magis uero illius custos. [76]) Vt furtum habet poenam susp iure positiuo, propter probabiles causas, non ut Dr leges, qui omnes furantes, etiam gallinam suspendio bat, [77]) quod non habet [78]) probabiles rationes, estque naturam. Ideo illae leges dicebantur sanguine scripta talis poena conuenit ferocibus gentibus.

D. Martinus Lutherus dicebat de Scythica [79]) Ba Iuris Saxonici, propter rigidissimas leges, commune et sarum [80]) ius esse optimum, si per totum imperium ser tur. *Es ist aber tzu tieff eingerissen,* [81]) ut mutatio [*fol.* non possit fieri [82]) sine magna confusione. Ius Saxonicum iniquum est uxoribus. Si maritus reliquerit [83]) uxorem mortem, quae multis annis cum eo fidelissime uixit, exire cogitur tanquam ancilla, quia lex dicit, quod re uiduae sella et colus sunt danda. [85]) Sicut iurisperiti matice exponunt: *einen stul vnnd rocken, so stünde ein weib übler dan irgent eine magt.* [86]) Ego colum et sell allegorice intelligo domum et uictum, sicut etiam illud gorice accipiunt,, quatuor pali, *die vier pfele* [88]) pro i domo. Deinde dicebant Doctorem Fachsium [89]) sudas ius Saxonicum [90]) in ordinem et methodum redigeret. Re dit Martinus Lutherus: Laterem lauabit, quasi ego ue (sum) uellem regulariter coniugare, [91]) sum, sus, sut. mum ius, summa iniuria, ideo opus est *ἐπιείκεια*, [92]) ita ne sit legum et disciplinae laxatio, sed legum [93]) inte

76) custos.] *ap.* Reb. *deest.*
77) qui... puniebat,] Reb.: qua ... puniebantur,
78) habet] *ap.* Reb. *deest.*
79) Scythica] Cod. *male*: Schytica
80) Caesarum] Reb.: Caesareum
81) *Es ist — eingerissen,*] Reb.: Verum lex difficile eradicanda, quia exo
82) non possit fieri] Reb.: fieri non possit
83) reliquerit] Cod. *calami err.*: relinquerit
84) uixit,] Reb.: vixerit,
85) danda.] Cod. *male*: tanda.
86) *einen stul — magt.*] Reb.: Si res aliter se non haberet cum s mineo, vel vidnis, tunc quaeuis impudica meretrix gratior esset, quam honesta. etc.
87) colum et sellam] Reb.: sellam et colum
88) *die v. pf.*] a Reb. *absunt.*
89) dicebant Doct. Fachsium] Reb.: dicebat D. Faxium
90) ius Saxonicum] Reb.: Saxonicum Ius
91) regulariter coniugare,] Reb.: coniugare regulariter,
92) *ἐπιείκεια, ... ἐπιείκειαν*] Reb. *male*: *ἐπείκια, ... ἐπείκιαν*
93) et disciplinae laxatio, sed legum] *haec propter homoeoteleuton praetermissa sunt.*

aligans interdum circumstantiam aliquam praesertim in casibus, de quibus lex non principaliter loquitur. Ideo dispensator debet talis esse, [94] ne sit dissipator, nam contra iura [95] naturae et ius diuinum, non sunt laxationes concedendae, et moralia officia necessario sunt anteferenda ceremonijs extra casum confessionis. Igitur [96] in omnibus causis ad ἐπιείκειαν [97] plus, quam ad strictum ius respiciendum est. Ita Iacobus in sua Epistola [98] dicit: Misericordia exaltat [99] iudicium. [100]

Ein Junger { *Jurist* / Theologus / Magistratus } vult habere { Summum ius / Sanctitatem / Obedientiam. }

IVRISPERITI. *)

Venerunt ad Martinum Lutherum duo doctores iuris, quos ita excepit: O uos Canonistae, facile ferrem uos, [1] si ciuiles leges et non Canones tractaretis, *vnd ich wollte meine* [*fol. 137b*] *handt drum geben*, [2] ut omnes papistae et Canonistae cogerentur seruare Canones. *Ich wollte ihnen keinen ergern teuffel wünschen.* [3] Episcopus Moguntinus non potest bona conscientia tres Episcopatus gloriari, uos illa defenditis, quod sic probo: Omnes professores suam artem profiteri debent. Vos estis Doctores [4] utriusque iuris. Ergo [5] Doctor iuris Canonici, tantum est nihil et plane Chymera, id est, nihil. Si uero Ciuilis iuris Doctores esse uolueritis, *so seit ihr halb lahm, der tropff hat euch auff einer seitten geschlagen.* [6] Ius enim Canonicum nihil est quam ambitio et auaritia. Papa

*) Reb. I, fol. 139a lin. 4. — fol. 142b lin. 21. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 478 sqq. cap. 66.

94) talis esse,] Reb.: esse talis,
95) iura] *sic* Reb.: Cod. *male:* iure
96) Igitur] Reb.: Ideo
97) Epistola] Reb. *male:* exempla
98) exaltat] *sic recte* Reb. (*conf.* Iac. 2, 13.): Cod.: exaltet
99) iudicium.] Reb.: iudicium, etc.
100) *Ein Junger* — Obedient.] Reb.: { Iuuenis / vel / recens, } { Iurista / Magistratus / Theologus } { vult / ha- / bere } { summum ius / sum. sanctitatem / sum. obedientiam. }
1) ferrem uos] Reb.: uos ferrem,
2) *vnd — geben,*] Reb.: et manum meam eo libentius amitterem
3) *Ich wollte — wünschen.*] Reb.: peiorem hostem vel Diabolum illis non optarem,
4) Doctores] Reb.: professores
5) Ergo] Reb.: Igitur
6) *so seit — geschlagen.*] Reb.: in uno latere claudicatis Hemiplexian (*pro:* hemiplexiam) habetis.

enim tantum est [7] ceremoniarum Doctor, si quid iudicialis et [8] ciuilis iuris habet, plane est Caesar. quanquam Caesarem sibi subiecit Papa, quem Daniel optime definit et depingit. Papam esse est facere secundum nullas leges, sic uolo, sic iubeo, sit [9] pro ratione potestas. Caesarem esse, est [10] conseruatorem iuris esse. Deinde fecit mentionem Iurisperitorum, qui cum conscientiarum causas agere uelint, non esse ferendos dixit. Si biennio in iure studerem, doctior efficerer, quam D. Melchior Kling, quia ego de re agerem, ipse [11] tantum de uocabulis rixatur. [11] Disputant enim de uerbis, rebus mutatis, *do legen sie auff einen* quos *vnd* quasi, *das dürffen sie auff alle* causas *tziehen*, [12] multa dicunt, sed sine intellectu. Melchior Kling est Doctor quos. [13] Lectio mihi placet, sed applicatio minime. Nam textus iurium nihil est quam nisi. *Das* Nisi *mus in allen sachen sein.* [14] Theologia non uersatur in nisi, sed in puncto mathematico. *Juristen dorffen wol der theologen* patrocinia, *vnnd die* Theologi *ihre* suffragia. [15] Si inuicem mordebitis, inuicem consumemini. [16] Proponite mihi unum Iurisperitum, cuius finis sit cognitio [17] omnes lucri et quaestus causa studeant. Omnes aulae et magistratus coguntur obedire iuristis. Esto [18] in particularibus [*fol. 138*ᵃ] et in casibus nobis resistant, uniuersalia tamen seruant. Si [19] nobis Theologis resistitur, Verbum tamen manet. Theologorum authoritas est posse obscurare [20] uniuersalia in iure, *da sie konnen auffheben vnnd nidersetzen.* [21] Verbo ueniente, cedit Moses et Romanum imperium. Magistratus uero est subiectus [22] legibus, sicut Moses dicit: Si iudicaueritis secundum leges. Leges autem subiectae sunt uerbo [23]

---

7) tantum est] Reb.: est tantum
8) et] Reb.: aut
9) sit] Reb.: sic
10) est] *sic recte* Reb.; Cod.: et
11) ipse ... rixatur.] Reb.: ipsi ... rixantur.
12) *do legen — tziehen,*] Reb.: et ad omnes casus conantur dirigere hoc,
13) Doctor quos.] Reb.: Doctor. Quos forte (cuius lectio) legendum.
14) *Das — sein.*] Reb.: vocabulum nisi omnibus in causis esse oportet.
15) *Juristen* — suffragia.] Reb.: Iuristae enim opus habent Theologorum patrocinijs, Theologi vero Iuristarum suffragijs.
16) Si inuicem — consumemini (Cod. *calami err.*: confumemini)] *ep.* Reb. *desunt.*
17) cognitio] Reb.: agnitio
18) Esto] Reb.: Etiamsi
19) Si] Reb.: Sicut
20) obscurare] Reb.: obseruare
21) *da sie — nidersetzen.*] Reb.: Sustollere et deponere possunt,
22) subiectus] Cod. *calami err.*: subietus
23) uerbo] Reb. *male*: verbi

Leges Persarum et Graecorum abolitae sunt, Romanae [illegible] parum pendent. Cadente enim Monarchia cadent etiam [illegible], ipsi non possunt iudicare secundum leges cadente Imperio. Domini Iuristae date nobis imperia, tunc stabunt leges, [illegible] ceciderint res, cadent et uocabula. Cum imperio [illegible] leges et mores. Si quis uxorem meam uellet legibus [illegible] ligare, ridendus esset, quia nunc est materfamilias. *Heist:* [24]) utere praesentibus uerbis tanquam nummis. [illegible], *wan ich itzt wolt die spitzigen schuh straffen, die [illegible] im gebrauch sein,* [25]) essem ridendus. [26])

[illegible] 38. 4. Decembris, aderant [27]) apud Martinum Lu[illegible] Licentiatus Ambsdorff, Licentiatus Blanck, Philippus [illegible], D. Melchior Kling, ubi Martinus Lutherus conque[illegible] de miseria Theologorum, undiquaque [28]) flagellatorum, [illegible] a nobilibus, a quibus undique premuntur, [29]) et con[illegible] Melchiorem Kling dixit: *Dartzu helfft ihr Juristen [illegible] druckt vns auch wedelich, ich ridts euch, das ihrs [illegible]*, [30]) ne nobilibus manus porrigeretis. Theologis [illegible]ntibus, ruent et Iuristae. Cum Melchior Kling uellet [illegible]cultatem excusare, [31]) respondit Martinus Lutherus: [illegible]) et admoneo uos, *druckt vns nicht, aber ihr sollet [illegible] werden.* [33]) Tunc [34]) Licentiatus Blanck dixit: *Ich [illegible] ein Jurist, doch ein vnschuldiger, habe* 1500 *fl. in [illegible]studieret, vnnd nur* 8 *Merckische* [*fol.* 138[b]] *groschen [illegible] mit practicieret, noch neune ich mir gewissen druber.* [35]) [illegible] Martinus Lutherus dixit, iuristas ualde periculosam [illegible]tionem habere, asserens: *Wan er tzen söne hette, wolt*

---

2) *Eo heist:*] Reb.: dicitur enim
3) *wan ich — sein,*] Reb.: vt si ego increpationem de calceis rostratis, qui tamen nunc non sunt in vsu, instituerem,
4) essem ridendus.] Reb.: ridendus essem.
5) aderant] Reb.: aderat
6) undiquaque] Reb.: vndiquaquam
7) premuntur,] Reb.: premeretur,
8) dixit: — *vnntterlist,*] Reb.: et nos maxime per vos iurisperitos premimur, quia auxilium vestrum hac in re non denegatis, ego vt intermitteretis suaderem,
9) se et facultatem excusare,] Reb.: se excusare et facultatem suam.
10) Martor] *ap.* Reb. *deest.*
11) *druckt — werden.*] Reb.: nolite nos diutius premere, alias vestrum premimm accipietis.
12) Tunc] Reb.: Tum
13) *Ich bin auch — druber.*] Reb.: et ego sum Iurista, caeteris non similis, 1500. florenos, dum operam dabam literis, exposui, nihil tamen practicando inde accepi nisi octo grossos, tamen conscientia bona me non fecisse, veror.

er keinen Juristen aus ihnen tziehen. [36] D. Hieronymus Schurff dixit, se causa aliqua sibi oblata primo suadere reconciliationem, instanti autem dicere: *hastu eine gutte sache, so gewinstu* (*es kan auch wol felen, sie sein tzu klug worden wo nicht, so hab den schaden, darauff niempt er das gelt.* [37]) Sed alij Iuristae *nennen sich blint,* [38]) ut causam non possint agnoscere. Pauci sunt iurisperiti, multi uero procuratores. *Es giebet sich alles auffs formular* propter quaestum, *aber ihr Juristen werdet och müssen einen Luther haben wie die* Theologi. [39] Iurisperiti regunt mundum opinionibus, non iure, ideo multae causae in decennium et ultra protrahuntur, [40] *Wan man mit gewissen gesetzen regierte, so gienge es bald hindurch.* [41] Nam ius dicitur, quod est decretum, secundo promulgatum, tertio, usu hominum [42] receptum, *das eine gantze stadt vnnd alle nachparn wissen.* [43]) ideo D. Hennick [44]) et Hieronymus Schurff dicunt, *sie woltten nicht iemandt tzu dieser facultet raten*, non proprijs filijs, *Ja gott behütte mir meine söne darfur.* [45] Nam haec [46]) ultima mea uoluntas sit, ne ullus filiorum meorum in iure promoueat. Ioannes erit Theologus. Martinus *ist ein schelckichen,* [47]) illi timeo. Paulus *sol wider den turcken.* [48] Nam Iuris studium est sordidum, tantum captat quaestum. [49]) Ideo Iurista est hostis Christi, quia iactat iustitiam [50]) operum. Illuminatus uero, quasi monstrum inter Iuristas, cogitur mendicare, et est a Iuristis separatus. [51]

---

36) asserens — *tziehen.*] Reb.: si centum haberet filios, nullus tamen eorum iuris prudentiam discere deberet.

37) *hastu eine — gelt.*] Reb.: si tibi causa est iusta, tunc nunc poteris sperare incommodum (attamen sententia interdum aliter pronunciatur, quod eum argutissimi) sui minus damnum expectabis, hoc modo accipit pecuniam.

38) *nennen sich blint,*] Reb.: coecitatem,

39) *Es giebet* — Theologi.] Reb.: omnes imitantur formulam, propter quaestum, verum vos iurisperitos Lutherum habere, sicuti Theologos, oportebit.

40) et ultra protrahuntur,] Reb.: protrahunt et vltra,

41) *Wan man — hindurch.*] Reb.: si certis legibus gubernaret Magistratus, et iurisperito facile causae mederi possit.

42) hominum] *ap.* Reb. *deest.*

43) *das — wissen.*] Reb.: quod omnibus ciuibus notum sit,

44) D. Hennick] Reb.: D. H.

45) *sie woltten — darfur.*] Reb.: difficile aliquem ad istam facultatem promouent, non proprios filios, imo Deus praecaueat, ne filij mei dent operam huic facultati.

46) haec] *sic recte* Reb.: God.: hac

47) *ist ein sch.*] Reb: est nequam,

48) *sol — turcken.*] Reb.: militare debet contra Turcam.

49) captat quaestum.] Reb.: quaestum captat.

50) iustitiam] Reb.: instantiam

51) cogitur — separatus.] Reb.: separatus ab illis est, et cogitur mendicare.

Martinus Lutherus ad D. Hennericum Schneidewein dixit, [52]) [illegible] esse ingenio et natura [53]) idoneum ad facultatem iuridi[illegible], [fol. 139a] et fecit classes Iuristarum. Quidam sunt na[illegible], *ausbündig* [54]) ut D. Georgius Bruck uel [55]) Pontanus, [illegible] natura est praestantissimus et practica efficacissimus. [56]) [illegible] artificiales, qui ualent multis consilijs, [57]) ut D. Hie[illegible] [58]) Schurff, et D. Pistorius, [59]) qui in [60]) practica [illegible]. Quidam plane sunt probi, ut D. Sebaldus Munster, [illegible] legum doctor, quidam omnino diaboli, [61]) ut Turck et [illegible]bach. [62])

Anno 39. 17. Ianuarij, erat promotio Doctoris Basilij, [illegible] [63]) Abbas Numbergensis, [64]) qui supremo loco post [illegible] collocabatur. Iohannes Luther adolescens oratio[illegible] habuit cum quaestione, utrum Augustinus et Honorius [illegible] recte fecerint auferendo [65]) Ecclesiastica bona Hae[illegible] et donando Catholicis? Quo absurdo offensus Hiero[illegible] Schurff, post actum ex templo abijt, neque ad pran[illegible] redijt. Nam quidam Iurisperitus dixit ad Philippum: [illegible] Theologi *schreibet vnd machet, was ihr wollet, dennoch* [illegible] *wir Juristen, was wir wollen, denen müst ihr ins* [illegible] *namen gleuben.* Respondit Martinus Lutherus: *das* [illegible] *einen bestandt, so lang es mag.* [66]) Nam uerbum [illegible] totum mundum transmutat. Cum Deus rex regum uene[illegible] omnia regna confundit, reiecto iure et omnibus constitu[illegible] [67]) politicis.

Anno 39. 23. Februarij Dominica Inuocauit [68]) Martinus [illegible]therus acerrimam habuit concionem de excommunicatione

---

52) ad D. H. Schneidewein dixit,] Reb.: dixit ad D. H. Schneidewein,
53) et natura] *ap.* Reb. *desunt.*
54) *ausbündig*] Reb.: sunt aptissimi ad facultatem iuridicam,
55) uel] *ap.* Reb. *deest.*
56) qui natura — efficacissimus.] *a* Reb. *absunt.*
57) multis consilijs,] Reb.: consilijs multis,
58) D. Hieronymus] *ap.* Reb. *desunt.*
59) Pistorius,] *sic* Reb.; Cod.: Pistoris,
60) in] *ap.* Reb. *deest.*
61) diaboli,] Reb.: Diabolici,
62) Turck et Bretenbach.] Reb.: Turcka Breitenbachius.
63) aderat] Reb. *male:* adderat
64) Numbergensis,] *sic* Cod.; Reb.: Neoburgensis,
65) auferendo] *sic* Reb.; Cod.: aufferenda
66) *Ihr* Theologi — *mag.*] Reb.: Vos Theologi scribite et proferte quaecunque velitis, attamen nos Iurisperiti quicquid nobis placuerit constituimus, et vos Theologos nostris constitutionibus in nomine Diaboli parere et credere oportet, dixit M. L. illorum constitutiones non semper durabunt.
67) omnibus constitutionibus] Reb.: constitutionibus omnibus
68) 23. Februarij Dominica Inuocauit] Reb.: 13. Februarij *(ceteris omissis)*

Deinde grauiter increpauit [69] Iuristas et Canonistas, qui Euangelij doctrinam contemnerent, et studiosos auditores Iuris inperitos, lectionibus decretorum et abominatione [70] Papistarum perturbarent, scabiose de Theologis loquentes, appellando *Eselskopffe* [71] quibus per triennium inseruij tacendo, sed nunc [72] non tolerabo, si me damnare uoluerint, pro mea persona, uerbo Dei id faciant, [73] non Papae legibus. Esto ego damnatus sum, [74] attamen doctrinam nostram [*fol. 139b*] uerbum Dei ex ore Spiritus sancti uenerari deberent, *Wans gleich Caiphas oder Judas sagtte.* [75]) Esto multi Canones optimi sunt, [76]) attamen illis nolumus esse alligati. Non enim adorabimus stercus Papae propter Iuristas. *Sie mugen ihr recht behaltten, aber vnser kirchen tzu frieden lassen,* [77] serentes impias doctrinas irrisione Theologorum. [78]) Nam ingratitudo populi et Iuristarum irrisiones Ecclesiam plane ministris priuabit. Papistae ipsi a Papa petierunt Augustae uocationem laicorum ad ministeria Ecclesiae Sicut S. Ambrosius fuit homo politicus, *ist ein schosser gewest.* [79]) Ecclesia [80] posterorum ualde laborabit penuria ministrorum Euangelij, desolatis nunc monasterijs, ex quibus multas personas elegimus. [81] *Nun wollen vns die Juristen mit ihrem Bapstsdrecke dieselbige Jugent* a studijs Theologiae *verterben, dartzu konnen wir nicht stielle schweigen,* [82]) quia esset impium. Si contra nos pugnare uolunt, palam procedant et dicant suam sententiam, *so wollen wir ihnen begegnen.* [83] Veteres dixerunt ciuilem iuristam esse hominem cum politicis uersantem, Canonistam uero merum esse asinum, pestem Ecclesiae, *vnd die soltten wir nu anbeten?* [84]) Omnes facultates sunt bonae,

---

69) increpauit] *sic* Reb.: Cod.: crepauit
70) abominatione] Cod. *male:* abominationem
71) *Eselsköpffe,*] Reb.: asinorum capita,
72) nunc] *ap.* Reb. *deest.*
73) faciant] *sic* Reb.: Cod.: facinnt
74) Esto ego damnatus sum,] Reb.: etiamsi ego damnatus sim,
75) *Wans — sagtte,*] Reb.: etiamsi Caiphas et Iudas diceret:
76) sunt,] Reb.: sint,
77) *Sie mugen — lassen,*] Reb.: Concedo vt suum ius defendant, sed absque detrimento nostrae Ecclesiae,
78) Theologorum.] Cod. *male*: Theologum.
79) *ist — gewest.*] Reb.: quaestor fuit.
80) Ecclesia] Cod. *falso:* Ecclesiam
81) elegimus.] Reb.: eligimus.
82) *Nun wollen — schweigen,*] Reb.: Nunc vero Iuristae nostram inuentem a studijs Theologiae, decretis Papae amouere conantur, nos autem non possumus aut volumus ad illorum propositum tacere,
83) *so — begegnen.*] Reb.: nos illis respondebimus.
84) *vnd die — anbeten?*] Reb.: nos illos adorare deberemus.

ssariae ad salutem, ut Theologia, quorum pedes ropheta et Paulo [85]) appellantur. Cui si aliqua resistere, non est ferendum. Si Papae in uno o cesserimus, tunc in omnibus erimus captiui, *der Bapst im geringsten stück nit weichen. Ich risten den predigtstul anbitten,* [86]) illisque obe- non urgeant contra conscientiam Papae regnum. ndere uoluerint, tunc nulla inter nos erit pax. gumentum Canonistarum contra nostram doctri- strum est docere approbata a Caesare et Regi- ani non sunt approbati, sed condemnati. [87]) . Respondeo: Deus praeualet regibus, Caesari Nam Baldus inquit: Lex diuina debet uincere es. Ipsi uero arbitrantur legem diuinam [*fol. 140ª*] Si Bartolus et Baldus haec tempora attigissent it, *sie hetten sich viel anders dartzu geschickt,* [89] lapsi sunt. Nam Baldus Iurisconsultus homo [90] simus, qui magna et multa scripsit, tantum 46. s attigit, quo mortuus est. Videtur fuisse robusto licitur comedisse ad pondus. Nostri uero Cano- liabolistae, scientes errant, quia ditati scandali- m, et faciunt contemptores. Summa, Canonistae *gewest, sie konnen den Bapst nicht verdauen.* [91]). 2. Martij Dominica Reminiscere Martinus Luthe- ne grauiter iterum arguebat Iuristas, qui Eccle- iecto uerbo Dei, suis Canonibus uellent regere, et illorum de *διγαμια* [92] consutauit, adhortans ado- istas, [93] ut uere illi facultati operam darent ad litiarum, non ut fierent serui Papae, *soltten nur uristen werden,* [93a]) qui essent Canonibus inuoluti, hemi et hostes Christi suique Euangelij.

---

et Paulo] Reb.: ab Apostolo Paulo et Prophetis
— *anbitten,*] Reb.: tamen et Papa in minima re nobis cedere non nostris Iuristis suggestum offeram,
li.] Cod. *falso:* contemnati.
: b.: Igitur
n — *geschickt,*] Reb.: aliter se ad rem praeparassent,
ultus homo] Reb. *male:* Iurisconsultibus
— *verdauen.*] Reb.: nunquam synceram habuerunt mentem et stomacho concoquere non possunt.
sie scripsi; Cod.: *δυγαμεια,* Reb.: digamia
tes iuristas,] Reb.: adolescens (*pro* adolescentes) Iuris studiosos.
ur — *werden,*] Reb.: deberent cauere abusum Iuristarum,

EXHORTATIO AD IVRISTAS. 94) *)

95) *Zum andern habe ich eine vermanung tzu thun a euch Juristen. Es ist vor mich komen, das ihr in vnnse schule leset des Bapsts decret, vnnd gedencktts auch tzu ver tedigen, so wir den Bapsts esel alhie vor viel Jaren verbrann haben. Ist derhalben mein freundtlich bit vnnd beger an euch*

*) Reb. I, fol. 142b lin. 22. — fol. 144a lin. 21. — *Conf.* Luth. collo germ. IV. p. 532 sqq. cap. 66. §. 51.

94) Exh. ad Iuristas.] Reb.: Exhortatio ad Iuristas vehemens.

95) *Zum andern habe ich — — — — tzornig machen.*] Reb.: Secun adhortationem ad vos Iuristas instituere animum induxi meum. Experti sum quod non solum decreta Papae in schola nostra legere, verum etia illa defendere praesumpsistis, quae tamen ante multos annos a nobis cor bustae sunt. Quare vos omnes rogatos volo, ne a nostro ordine et ri Ecclesiastico, qui in hac Principis nostri et Landgrauij regione alijsque ci tatibus et regionibus, in confessione Augustana subscriptis habetur, disc datus, nolite contra Ecclesiae nostrae ordinem iudicare, illumque oppugna caeteris quoque tam minoribus quam maioribus Magistris et discipulis or nostri sententiam indicate, nequaquam enim pati volumus, vt destructo nostrae Ecclesiae esse deberetis, si vero desistere non vultis, tunc in a loco facite, nolumus enim Papae stercora habere inter nos, vos potius inc mentum Papae comedite. At si ab incepto vestro iniquo desistere, et co nua vestra deponere non vultis, pergite modo, ego quoque cornua arripia et ad terram vsque feriam vos, si per me dealbati estis, vos iterum nig faciam, quod sicuti Diaboli incedere debetis, bene tibi, vnde vestimenta rica et thaleros acquisieris, indicabo. Noli ergo contemnere Theologos, al et tibi admittam asinum, nolite nostris Ecclesijs stercora Papae et asinor immiscere, praesertim in hac nostra ciuitate, vos omnes iurisperiti non di cistis vestra arte, vnum Dei praeceptum recte exponere, nonne putas no esse notum, quid sit iurista? ego si in officio meo perseuerauero, tant licentiam, quantam habuistis antea, non concederem vobis, at si ipsimet co cionari vultis, bene, ego non contradicam, et tamen aliam ad consequend vitam aeternam, viam inuenire possum. Papa infensissimus noster est hos qui ex nostra Ecclesia expulsus, et eius loco Dominus noster Iesus Chris assumptus est. Papa enim suo excremento totum mundum contaminat perturbat. Vos nequaquam aduersus nos, vel docere vel legere, nec n aduersari, sed potius in hoc nostro principatu, morem gerere et bonor debitum praestare debetis. Neminem Iuristarum fucum intelligere existim Ego, si ignoras, iuristarum dolum indicabo, et si Iuristam ad quintam sentiam distoleres, tamen tantas vires, vnicum Dei praeceptum, expone non habet. Si mihi Deus sanitatem et tempus suppeditet, vestrae concupisc tiae satisfaciam, in quantum distant Iuristae a sacra scriptura, doceam v Noli nimium acuere ferrum in igne, ne manus comburere cogeris. Vos ea sacra scriptura, tanquam enm rebus iuridicis ludere vultis, verum non si nolite festinare. Ego enim laboraui donec Papam expulsimus, excitare ea nem senem nolite, alias ingnm vestro collo imponetis, si quid periculi ind acceperitis, vobis habebitis. Deus enim Ecclesiam suam contra vos Iurisp tas seruare potest et vult, si hoc me viuente facite, quid post mortem me fiet, pergite modo, nihil lucri inde sperare debetis, verum cessabo, ne ad iracundiam prouocer.

o, wir wollen des Bapsts esels dreck vnd fürtz nicht
)b haben, frest ihrs selber. Wert ihrs aber nicht thun
r hörner auffsetzen, so faret fort, so wiel ich auch
örner auffsetzen vnnd euch stossen, das krachen sol,
euch weis gemacht, ich kan euch wol wider schwartz
, das ihr wie die leidige teuffel sollet sehen, wiel dir
en, woher die mardern vnnd sammet schauen vnd tha-
et. lieber las die Theologos *vngeeselt, vngebachantet,*
iel dich wider Eseln. menget vns die Esels fürtze vnd
reck nicht in die kirchen, sonderlich in dieser stadt, ihr
et nicht alle tzugleich ein einig gebott gottes auss tzu
meinstu nicht, das man weis, was ein Jurist sey? sol
prediger sein, so sollet ihr mir das nicht thun, wolt
r selber prediger sein, so thuts, ich bins tzu frieden,
wol anders wo hingehen, das ich selig werde. Der
ist vnser ergester feint, den haben wir ausgetrieben,
vern herren Jesum Christum eingenomen, den der Bapst
t alle welt mit seinen Esels fürtzen, die fresse er sel-
hr sollet nichtes wider vns lehren, lesen noch setzen,
euch nach vns haltten in diesem fürstenthumb. meinstu,
rstehe nicht, was daran ist? verstehests du nicht, so
dirs wol tzeigen, was Juristerey vor lappen werck sey.
an du einen Juristen distilirest ad quintam essentiam,
wag er nicht ein einig gebott gottes austzulegenn, ver-
nir gott lebetage vnd gesuntheit, vnd ihr Ja lust habet,
ich euch die lust wol büssen, wiel euch lehren, wie weit
isterey von der heyligen schrifft sey.
herffe das eisen nicht tzu sehr in feuer, du wirst sonst
nde verbrennen. dan ihr wolt in der heiligen schrieffi
m gleich, als were es Juristerey, nein thut seuberlich,

Sequenti Dominica in fine concionis, iterum longa admonitione hortabatur studiosos in iure, ut illam facultatem discerent in [96] usum politiae, neque se abominationi papisticae subijcerent, ***soltten auch nicht rechte Juristen werden***, [97] id est, Canonistae blasphemi et hostes Christi, [98] confutans illorum definitionem de *δικαιία*. [99]

In itinere uersus Schmiedebergk fuit Martinus Lutherus commotus [100] in Canonistas dicens, se uelle Licentiato Ambsdorffio uti mediatore, si ille nihil efficeret, tunc se publice contra Hieronymum Schurff dicturum, iuridicam facultatem omnium esse spurcissimam, ab omnibus artibus alienam, neque legibus Romanis fundatam esse, sed tantum Rabolismum quaestuosum, ***vnnd solche soltten*** Ecclesiam Dei et uerbum ***regiren***. [1] Vtinam Iuristae quiescerent, et suis delitijs pie uterentur, Theologos non contemnerent, sed illis succurrerent in necessitatibus undiquaque pressis, iuxta prouerbium:

Dat Galenus opes, fuluum dat Bartolus aurum.
Pontificat Moyses cum sacco per ciuitatem.
At maiora tamen Biblia sacra dabit.

VTRVM HOSTI FIDES SIT [2] SERVANDA. *)

Ciceronis argumentum est satis infirmum, qui dissuadet pactum Samnitis seruandum. Nam cum Romanorum exercitus ab illis uictus furcam ferre passus sit, [3] coacti sunt pactum facere. Has fraudes Romanorum Augustinus pulchre illudit, quod non seruassent pacta, unico exemplo Reguli se tegentes. Iuristae faciunt discrimen inter iuraiuranda. Si quis timore aut metu iusto coactus quid promiserit iureiurando, id non esse seruandum. [*fol. 141b*] II. Vt latroni sit fides seruanda. Exempli gratia Kolhase latro iste noster, si capit rusticos et ciues, et iureiurando adstrictos dimittit, [4] an cogantur illi reddere iusiurandum. Respondit Martinus Lutherus: Ius ciuile illos absoluit, ideo principes illorum subditorum hoc faciunt,

*) Reb. I, fol. 144a lin. 22. — fol. 145b lin. 5.

96) in] Reb.: ad
97) ***soltten — werden,***] Reb.: non deberent fieri veri Iuristae,
98) hostes Christi,] Cod. *male*: hostes est Christi,
99) confutans — *δικαιία* (Cod. *male*: *δικαμεία*)] *ap.* Reb. *desunt.*
100) commotus] Cod. *calami err.*: commotas
1) ***vnnd — regiren.***] Reb.: et deberent regere Ecclesiam Dei et verbum?
2) fides sit] Reb.: sit fides
3) sit,] Reb.: esset,
4) dimittit] Reb.: dimisit

die gefangenen dem feinde wider auffahen konnen vnnd [illegible] *durnach ernstlich gebitten, das sie sich dem feinde nicht* [illegible] *sollen.* [5]) Et quia principes et magistratus in illos [illegible] habent, ideo non debent reddere, sed magistratui [illegible]re iuxta scripturam Rom. 13. III. Hoc quidem iure ciuili [illegible]mittitur, [6]) sed quaeritur Theologice, an etiam liceat hoc [illegible]stiano facere bona conscientia, [7]) ut latroni iuramentum [illegible] reddat? Item. Vtrum princeps recte faciat, et an possit [illegible] liberare *mit der widerabfahung von der bestrickung.* [8]) [illegible]pondeo: Est nullitas. Nam ita iusiurandum iureiurando [illegible]tur. Nam latronis iuramentum est nullitas, captiuum obli- [illegible]s, sed impossibile, quia remittit principi captiuum, liberatam [illegible]m personam, et tamen dimissum includit eum [9]) in car- [illegible]m iuramenti, *welches wol billig kein gefangner thun solt* [illegible]*e viel ehe sterben.* [10]) IIII. Quid si princeps et magistra- [illegible] captiuum non absoluerent [11]) *vnd ihnen wider abfinge* [12]) [illegible] suo altero iuramento, utrum ille iuramentum reddere [illegible]eret, quia latro grauarit [13]) conscientiam captiui, dimissi [illegible] consensu principis, cui illum remisit. Mea sententia est, [illegible]mi non esse fidem seruandam, [14]) quia ipse exigit iusiu- [illegible]dum iniuste, et etiam propria temeritate resignat suum [illegible]mentum [15]) interpretatiue, et latro ipsemet resoluit suum [illegible]mentum iuxta hanc regulam: Si remisero personam, tunc [16]) [illegible] obligatur mihi, quia resignatur persona. Nam si in bello [illegible]capiente magistratu uindicta mihi licita est, multo magis [illegible]ius contra latrones, *so sie der fürst abfanget,* [17]) etiamsi [illegible]gistratus captiuorum iuramenta non curet, et [*fol. 142*ᵃ] [illegible]s negligat, attamen non debet praestari etc. [18]) V. [19]) No-

---

5) *die die gefang.* — *sollen*] Reb.: quia captos ab hoste liberare, et postea seueriter praecipere possunt illis non seruare fidem.
6) permittitur,] Reb.: promittitur.
7) liceat hoc Christiano facere bona conscientia,] Reb.: hoc liceat facere bona conscientia Christiano,
8) an possit — *bestrickung.*] Reb.: an illos, qui antea erant capti, cum per Principem ab hostibus liberentur a iuramento, hostibus facto, liberare possit?
9) eum] *a* Reb. *abest.*
10) *welches* — *sterben.*] Reb.: quod captiuus nunquam facere, imo potius mori debet.
11) absoluerent,] *sic* Reb.: Cod.: absoluerat,
12) *vnd* — *abfinge*] Reb.: et liberaret illum ab hoste,
13) grauarit] Reb.: grauauit
14) seruandam,] Cod.: seruanddm,
15) suum iuramentum] Reb.: iusiurandum
16) tunc] Reb.: tum
17) *so sie* — *abfanget,*] Reb.: vt Princeps illos liberet,
18) etc.] *a* Reb. *abest.*
19) V.] Reb. *male*: Quinque

biles male faciunt, qui captiui sunt *vnnd bestricket, das sie einreitten* etiam [20]) contra mandatum principis eos absoluentis. Nam ita latronum malitia [21]) confortatur. Elector Saxoniae [22]) prudenter facit, quod cum latrone Kolhasio [23]) non reconciliatur, *ehe sol er 100000 fl. dran wogen, ehe er ihm einen heller gebe,* [24]) ne alijs improbis detur occasio mali, quia nullus esset finis hostium et latronum. *Also behelt vnnser gnedigster herr ein gut Conscientz, Kolhase aber mus in fahr stehen, vnd drüber tzum teuffel faren.* [25]) Ita fecit Iulius Caesar, qui incidit in piratas, captus, [26]) tandem absolutus eos iterum cepit et securi percussit. *Es war ein romanisch pösslein.* Ciuiliter *hat er feine gethan,* [27]) ubi iocabatur cum hostibus. Heroica enim ingenia non ita sunt legibus subiecta, sicut Landgrauius dixit: *Wie wan ichs euch lisse ratten vnnd thete es nicht.* [28])

POLITIA. *)

Ex quinto Ethicorum Aristotelis. [29])

Vbi { Multi / Pauci } imperant { Ibi dignitas habetur libertati, quae deinde in licentiam abit. / Ibi dignitas habetur opum et nobilitatis. }
Vbi { Boni } imperant { Ibi summa dignitas habetur uirtuti, atque hoc imperium est longe foelicissimum. }

Coelum coeli Domino, terram autem dedit filijs hominum, *wie der herolt* ad Lutherum *saget* [30]) de Carolo V. Hoc est

---

*) Reb. I, fol. 145b lin. 6. — fol. 146b lin. 12.

20) *vnnd* — etiam] Reb.: et obligati, quod non stent promissis, etiamsi sit
21) latronum malitia] Reb.: malitia latronum
22) El. Saxoniae] Reb.: El. noster
23) latrone Kolhasio] Reb.: Kolhasio latrone
24) *ehe sol — gebe,*] Reb.: debere potius 200000 flo. amittere, quam ille vnum dare obulum.
25) *Also behelt — faren.*] Reb.: Sic Princeps noster clementissimus salutem retinet conscientiam, Kolhasius vero periculum sustinebit, cum ad Diabolum perductus fuerit.
26) captus,] *sic* Reb.: Cod.: captum,
27) *Es war — gethan,*] Reb.: more Romanorum fecit, bene fecit,
28) *Wie wan — nicht.*] Reb.: quid si dicerem, consulite mihi, ego vero consilio vestro non obtemperarem.
29) Ex qu. Eth. Ar.] *ap.* Reb. *desunt.*
30) *wie — saget*] Reb.: quemadmodum caduceator ad M. L. dicebat,

uerum, *sie wollen ihnen aber an der Erden nicht lassen genugen,* [31]) uolunt etiam Deo suum regnum [32]) inuadere.

Rex Ferdinandus cum esset Norimbergae, interrogauit unum ex praecipuis senatoribus ciuitatis, quomodo tantam multitudinem regerent. Respondit: Rex clementissime, bonis uerbis et atrocibus poenis, *mit gutten wortten vnnd mit hartter straffe.* [33]) Sapiens fuit responsum ingoniosissimi hominis, *dan also sol auch ein regiement sein, do man den leutten gutte wort vnd* [*fol. 142b*] *freundtlichen bescheidt giebet vnnd in straffen einen Ernst furwendet.* [34]) Multa dixit de praestantia Heroicorum uirorum. Et si quaelibet respublica et ciuitas unum insignem haberet hominem rectorem, tunc omnia consilia melius essent [35]) euentura. Witebergae commendabat [36]) Consulem [37]) Tilo Dehnen, sic in alijs ciuitatibus. Vbi autem nullus est, *do eitel körpholtzer sein,* [38]) ibi omnia male [39]) cedere, etsi multa decernantur et concludantur. Tunc D. Ionas dixit, Koldicij fuisse tam rudes senatores, ut neminem suo titulo appellare potuerint, [40]) sed dixerunt ad nobiles *tzuchtigen herrn.* [41]) Haec Sebastianus [42]) a Gotteritz audiens, tangens laciniam [43]) suam, dixit: *Meine menlichen ehren ohne schaden, ich bin Jo kein Jungfraw.* [44]) Postea de Consule quodam dixerunt, qui cum de suibus mortuis dicere deberet, *wolt er höfflich dauon reden*, dicens ad pistores: *Wir horen, das auch etliche schweine verschieden sein, die ihr auff den gassen ligen last.* [45]) Respondit Martinus Lutherus: *man solt darauff gesaget haben: gott habe ihre liebe sehle.* [46])

---

31) *sie wollen — genugen,*] Reb.: verum regno politico non sunt contenti,
32) suum regnum] Reb.: regnum suum
33) *mit gutten — straffe.*] *haec a* Reb. *absunt.*
34) *dan also — furwendet.*] Reb.: Sic enim bonum imperium institutum esse debet, ne homines se morosos et immites dominos aut gubernatores habere putant, si delicta nulla adfuerint.
35) essent] *sic* Reb.: Cod.: sunt
36) commendabat] Reb. *male:* commendabit
37) Consulem] *a* Reb. *abest.*
38) *do — sein,*] Reb.: nisi taleae,
39) male] *sic* Reb.: Cod.: mala
40) potuerint,] Reb.: volnerint,
41) *tzuchtigen herrn.*] Reb.: domini pudici.
42) Sebastianus] *sic* Reb.: Cod.: Bastiam
43) laciniam] Reb. *typ. err.:* laciuiam
44) *Meine — Jungfraw.*] Reb.: fiat sine periculo meae fortitudinis etchonore meo virili.
45) *wolt er — last.*] Reb.: et quam ciuiliter exprimere volebat, diceus ad pistores: Audimus aliquas sues mortuas esse, quas in plateis sic reliquistis.
46) *man solt — sehle.*] Reb.: Sic illis fuisse respondendum, animae illarum ad coelum hinc migrarunt.

Anno 39. 25. Iunij dixit Martinus Lutherus: *Ich bin heut klug gewest, habe vnsern herrngott helffen die welt regierenn,* [47] et summum est miraculum, quod Deus suum regnum et ordinationem hic in terris contra tot infinitos et praestantes diabolos conseruat, idque [48] facit per miseros mortales homines, per quos contra Diabolum gubernat, *aber es gehet ser schwechlich vnd ergerlich tzu.* [49] Sicut ad Paulum 2. Cor. 12. dicit: Sufficit tibi gratia etc. [50] *Niem dichs an, ich mus krang sein, vnnd alsdan bin ich starck.* [51] Ideo Paulus dicit: Vocauit ea Deus quae non sunt, ut sint. Stultum Dei sapientius est hominibus. [52] *Er hat die kluge welt nicht tzu rate genomen.* [53] Interrogabat [54] uxorem suam, an cuperet esse principis uxor propter delicias. *Ach liebe Kethe es seint geringe freuden bey ihren gutten tagen.* [55] semper discruciantur casibus, euentibus [*fol. 143*^{a}] et propria sua sapientia, *Es gehet ihnen nirgent wie sie gedencken.* [56] Ego autem laetus sum in mea conditione, *het kein anfechtung, wan mich nicht der teuffel vexierte. Wan ers aber tzu viel macht, so schenck ich ihm einen furtz tzum stabe, des hat er viel von mir annemen müssen.* [57]

MAGISTRATVS. *)

Dignitas Magistratus est ualde necessaria ordinatio in politia. Ideo Deus pro illis orandus est, facillime enim corrumpi possunt. Nam honores mutant mores, nunquam in meliores.

*) Reb. I, fol. 146^{b} lin. 13. — fol. 147^{b} lin. 27. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 157 sqq. cap. 44. §. 3. 5^{a}—10.

47) *Ich bin — regierenn,*] Reb.: hodie certe sapui, Deo enim in regimine mundi adiumento fui,
48) idque] Cod. *male*: Itque
49) *aber es — tzu.*] Reb.: verum maxima hoc fit infirmitate.
50) gr. etc.] Reb.: gr. mea.
51) *Niem — starck.*] Reb.: simulas te aegrotare me oportet, et tamen eo tempore fortis sum.
52) Stultum — hominibus.] Reb.: Stultitia Deo est sapientia hominum.
53) *Er hat — genomen*] Reb.: mundus non fuit suus consiliarius.
54) Interrogabat] Reb.: Interrogauit
55) *Ach — tagen.*] Reb.: Ach mi Catarina exiguam habent laetitiam in rebus suis bonis,
56) *Es gehet — gedencken.*] Reb.: nusquam euentus cogitationibus illorum respondet.
57) *het kein — müssen.*] Reb.: nullas haberem tentationes, si Diabolus me non vexaret, verum si cessare recusat, tunc illi crepitum admitto ventris, multos enim a me accipere illum oportet.

et facile efficerentur Tyranni. Nam ille, qui sine lege imperat, est [58] belua, homo cum lege imperans, est Deus, qui est autor legis. Dixitque de ceremonia, cum Imperator Treuiris coronetur, [59] integer bos ei assatur, in boue *ein* [60] *schwein, im schweine eine gantz*, in ansere *ein hun, in hun ein vogel.* [61] Magistratus *ist eben wie ein hamen*, Deus autem *ist ein stürle, damit man die fische in den hamen iecht. Wan ein dieb reiff ist, so iecht er ihn ein.* id est, facit, [62] ut capiatur a Magistratu, quia scriptum est: Deus est iudex in terra. [63] Ideo uel poeniteas uel puniaris. Deinde de insigni fure dixit, qui sexagenarius in furto deprehensus fuit Wittebergae, a consule interrogatus: *Wie gehets?* [64] Respondit: *Wie wirs treiben, so gehets auch.* [65]

Omnes Magistratus doctrinam Euangelij merito osculari deberent, per quod ita sunt promoti, ut iam certo sciant suae uocationis officia, bona conscientia fieri posse. Olim sub papatu erant timidissimi in damnandis sontibus, nescierunt enim discernere priuatam personam [66] a publica, *fürchten sich vor dem vrtel sprechen, der hencker muste büssen, muste es vorhin dem verdampten abbitten, was er an ihm thun würde,* [67] quasi ipsi damnando impios peccarent, quod tamen proprium illorum sit [68] officium. [*fol. 143*^{b}] Nam Paulus inquit: Non frustra gerit gladium, est enim minister Dei, [69] *gott thut es selber.* [70] Ac si ego praeceptori filium meum [71] committerem, qui eum castigans ferula, gratum mihi praestat officium, ac si ipse [72] fecissem. Si autem alius filium meum uerberare uellet, extra mandatum meum, *das würde ich nicht leiden.* [73]

---

58) est] *sic* Reb.: Cod.: esse
59) coronetur,] Cod. *calami err.:* Croronetur,
60) ein] Cod.: *ein ein*
61) Dixitque de — *vogel.*] Reb.: Deinde dixit, (*reliquis omissis*)
62) Magistratus — facit,] Reb.: Magistratus est quasi tragula vel nassa, Deus autem est instrumentum, quo pisces impelluntur in tragulam, vt si fur amplius furatur, tandem a Magistratu apprehenditur, id est, Deus facit
63) terra.] Reb.: terris.
64) *Wie gehets?*] Reb.: quomodo sese res habet?
65) *Wie — auch.*] Reb.: Sicuti nos laboramus, sic detur nobis praemium.
66) priuatam personam] Reb.: personam priuatam
67) *fürchten sich — würde,*] Reb.: valde se timent, quando sententiam ferre debebant, carnificem prius poenitentiam agere, et damnatum, vt remittat sibi rogare oportebat,
68) sit] Reb.: est
69) minister Dei,] Reb.: Dei minister,
70) *gott — selber.*] Reb.: Deus ipse facit.
71) filium meum] Reb.: meum filium
72) ipse] Reb.: ego ipse
73) *das — leiden.*] Reb.: ego ferre non possem.

werden. [75]) Ita conniuendo *wirdt das landt voller bu* A monachis ita fuerunt persuasi, quod clementes et esse deberent. At uide Deum summum miseratorem mam legem dedisse. Quicunque maledixerit patri occidetur intra altare, *flugs kopff abe, kopff weg,* [78]) n impleatur impijs, et ita eris iustus. Ipsi Iuristae d legendo, decernendo occidunt, *der hencker müste so tzufrieden stehen,* [79]) nisi ipsi sententiam proferrent. Hieronymus Schurff insignis Iurista et Christianus, tai non peruenit, ut libera conscientia aliquem sontem damnare. Reges et magistratus in politicis functionibus sario peccant, ideo maxime opus habent remissione [8] catorum, quia suas functiones publicas non possunt a praestare, priuata autem persona est causa illius mali est peccatrix, *gleich als wan einer ein schartig beil verterbet er alles mit, was er heuet.* [81]) Ita cum nostra persona corrupta sit et peccatrix, publicam pe peccare necesse est, siue peruenerit [82]) ad uerbi minis siue ad magistratum, *die kunst aber kan vnser herrgo er buben mit buben straffen kan.* [83]) Nam impossib ubi impij sunt reges, quod ibi pij consiliarij esse d Nam consequentia [84]) est necessaria. Vbi [*fol. 144ª*] pus Moguntinus est mendax, oportet D. Turck esse Sicut Salomon Prouerb. 29. dicit: Rex diligens men omnes ministros habet impios. Ideo qui in publicis alijs [85]) praesunt, in periculosa conditione uersantur, rumque alijs sunt suspecti, etiamsi sint innocentes, literae ad amicum quendam scriptae testantur.

---

74) *Es ist — geben.*] Reb.: facile vita est rapienda, sed non restitu
75) *Es — werden.*] Reb.: emendabit in posterum vitam suam.
76) Ita — *buben.*] *a* Reb. *absunt.*
77) patri] Reb.: patri aut matri
78) *flugs — weg,*] Reb.: quam primum illum decollate,
79) *der hencker — stehen,*] Reb.: alias carnificem quiescere oport
80) remissione] Cod.: remissionem
81) *gleich als — heuet.*] Reb.: vt si aliquis non habet bipennem nihil boni componere potest,
82) peruenerit] Reb.: peruenerint
83) *die kunst — kan.*] Reb.: Deus autem hanc artem, malos ma didicit.
84) consequentia] Reb.: sequentia
85) alijs] *sic* Reb.; Cod.: alij

Gnade vnd friede in Christo. Ad Ioannem Scultetum. *ir vorsichtiger günstiger lieber freundt, es hat mir* M. An- *s* Lauterbach, *Euer pfarherr, mein sonderlicher lieber ndt, sehr viel guttes von euch gesagt vnnd vermocht diesen f an euch einen vnbekanntten freundt tzu schreiben. Nu ich wol, das mir* M. Antonius *nicht leuget, vnnd ich doch rff mit ihm disputiret, es mocht ihm fehlen, wie mirs offt let hat, dan ich ewers ordens* publicanos *fast viel habe nnn (weis nicht, ob sie ins hiemel reich bracht) hie auff Erdtreich aushelffen in ihren sunden verteufft, doch weil nichtes guttes von bosen, noch boses von gutten tzu sagen , wils ich darbey lassen bleiben, das ihr ein neues seit in welt, ein frommer schosser, denn so hats* Antonius Lauter- *s von mir wollen gegleubet haben, seit ihr denn also ein r schosser vntter den altten schössern, wie ich ein neuer logus vntter den altten* Theologis, *so gebe vnns gott bey- vnnd allen fromen hertzen bestendig tzu bleiben, des wir fen. wollet mir solchen schertz so mit vnbekantten freunde gutte haltten, vnd die schult* M. Antonio *geben, der mag mus es verandtworttten. Hiermit gott bevolen. Grüsset euren herrn Landtvogt, von dem mir* M. Antonius [*fol. 144*^{b}] *l ser viel guttes, das ist seltzame neue tzeittung gsagt. uslag nach* Exaudi Anno 41.[86]

Nuntium uenit, ciuem Wittenbergensium Georgium Reich suum e manibus Kolhasij euasisse, et seruum Kolhasij e captum latrone uix elapso. Respondit Martinus Lutherus:

---

86) *Gnade vnd friede* — — — Anno 41.] Rebenstockius *hanc epistolam germ. sie latine vertit*: Pax in Christo. Honeste ac prudens amice, M. Anthon. Lauterbachius, parrochus vester, et amicus mens insignis, multa de te bona annunciauit. Ideo has literas ad te tanquam ad ignotum amicum dare, in animum induxi meum. Optime vero scio M. Anth. non mentiri, ego tamen seueriter cum illo disputaui, de euentu seu exitu sui propositi, quia saepius aliter mihi accidit quam existimaueram, multos enim vestri ordinis publicanos, qui atrocijs peccatis sese contaminauerant, in hac terra, ex grauata conscientia liberaui, nescio an omnes ad coelum perduxerim. Cum vero nihil boni de malis, nec malum aliquod de bonis dicere possum, ideo nunc contentus ero in hoc, quod tu probus sis quaestor seu publicanus, est enim nouum in mundo. M. Anth. enim mecum illo sentire, et sic a me habere voluit. Si tu ergo nouus es quaestor, inter veteres, sicuti ego, nouus Theologus sum inter veteres Theologos, faxit Deus, vt ego et tu, omnesque Euangelij amantes firmiter in vera fide et Christi agnitione perseueremus, salsam meam irrisionem factam cum amico ignoto ne aegre feras, sed potius M. Anth. qui me defendere debet ascribas, rogo, te interim Deo Opt. Max. commendatum volo, saluta meo nomine dominum Praefectum, de quo M. Anth. multa bona, nouaque annunciauit, die Martis post Exaudi. Anno etc. 41. *Haec* Lutheri ad Joh. Scultetum epistola *neque in* Lutheri epistolis *a* de Wettio *collectis, neque in* Seidemanni appendice *inuenitur.*

Merces laborem sequitur. *Wer fürsten vnd herren trotzen wil, der sols nicht lange treiben,* praecipue in causa iniusta, qualis est illa Kolhasij, qui nullam iniuriam a nostro electore neque a nobis accepit. [87]

PRINCIPES. *)

Principes de Anhalt 23. Nouembris Martinum Lutherum Philippum Melanthonem, Casparum Crucigerum, Woleuizium [88] uocarunt praesente Marchione iuniore in uenatione. Postquam [89]) Martinus Lutherus redijsset, initio Principum illorum indolem, uerecundiam et doctrinam [90]) extollebat, illosque pudica facie, et uerecundo gestu multas uirgines antecellere, et in lingua latina exercitatissimos esse, [91]) in Biblia locales, ut facile omnes papistas superarent, gloriatus illorum conuiuium [92]) plane Theologicum, in mensa nihil nisi de uerbo Dei egisse, illorumque conuersationem tum humanissimam tum familiarissimam, illosque sine dubio thesaurum coelestem [93]) futuros, si perstiterint in Euangelij doctrina. Nam omnes tres fratres, Ioannes, Georgius, Ioachimus ingenui sunt, *das thun feine* parentes, [94]) qui liberos bene educant estque opus quarti praecepti, Deusque [95]) illis benedicet. Orate, ut perstent contra Tyrannorum persuasiones, *sie haben eine feine herligkeit.* [96]) Nam in hac uenatione tredecim sues ceperunt, cum ceruis duobus, et uno anno *haben sie* 1400 *lechse gefangen.* [97]) Alter Dux Wolfgangus coelebs uiuit illis in gratiam, quo illis Dominium [98]) [*fol. 145a*] maneat. Iunior optime de scriptura loquitur, dicens: Christus solus est sacerdos in aeternum, neque Papam neque Petrum illo titulo dignum.

---

*) Reb. I, fol. 148a lin. 27. — fol. 149a lin. 3. — *Conf.* Luth. colleg. germ. IV. p. 163 sq. cap. 44. §. 11.

87) Nuntium uenit — accepit,] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
88) Casp. Crucigerum, Woleuizium] Reb.: et C. Carlowitzium
89) M. iuniore in uenatione. Postquam] Reb.: M. iuniore. In veneratione postquam
90) Principum — doctrinam] Reb.: de Principum illorum indole, verecundia et doctrina
91) esse] *a* Cod. *abest.*
92) conuiuium] Reb.: conuiuium
93) thesaurum coelestem] Reb.: coelestem thesaurum
94) *das* — parentes,] Reb.: Hi sunt parentes pij et fidelissimi,
95) Deusque] Reb.: Deus
96) *sie* — *herligkeit.*] Reb.: magnam habent potentiam et iurisdictionem
97) *haben* — *gefangen.*] Reb.: ceperunt 1400 Ezoces.
98) Dominium] Reb. *male:* Dominum

uxen vnd Margk bey einander bleiben. ...

DVX ALBERTVS. [1] *)

ta dixit de Heroica uirtute Ducis Alberti, qui et [2] uerecundia et modestia fuerit, fratrem suum Erne-ectorem summo semper honore tractauerit, *das er inen schriett noch neben ihm gegangen sey* [3] *vnnd en ihnen geneigt* in alloquendo [4] quasi esset inferior. *aber ein spieler sey gewest,* [5] factum est, cum animus sset ociosus ab officio. Ferunt illum Norimbergae cum diuite quodam molitore, *welcher die mühle mit ern gar verspielet hat bis auffs letzte,* tum dixit: *also den pauren den pflug keilen.* [6]) Sed fortuna, ut est molitori redijt, ut omnes rotas cum magna pecuniae iterum lucraretur, econtra dicens: *Also sol man einem die sporn rincken.* [7]) Vtrumque facetum fuit.

io 32. 21. Augusti, **) patre Ioanne [8], mortuo, Ioan-ericus [9] Witebergam uenit. Martinum Lutherum sa-t orans, ut mane hora nona in arce praedicare uellet,

---

b. I, fol. 149a lin. 4—21. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 165. . 44. §. 12.

b. I, fol. 149a lin. 22. — fol. 149b lin. 19. — *Conf.* Luth. colloq. m. IV. p. 237 sq. cap. 45. §. 88.

est.] *a* Reb. *absunt.*

sint — bleiben.] Reb.: per principes istos hae duae regiones Saxo-et Marchio coniungantur.

Albertus.] *in* Cod. *haec et sequentia praecedentibus continua rborum serie annexa sunt.*

postea mensam eius accedere, et ita Antonius Lauterbach [10] eo die a concione liberauit. Ibi D. Ionas Martinum Lutherum orauit, quo principem hortaretur ad nouam uisitationem, ministros enim uerbi [*fol. 145b*] iam extrema pati. Respondit Martinus Lutherus: *Wolan es wirdt anders werden* [11] cum posteris, nos patimur paroxismum, *sie werden vns so lange drücken, bis wir vnns bescheissen.* [12] Deinde adorabunt nostra stercora, *Sie woltten vnser gerne los sein, so weren wir gerne von ihnen, wir sint wol tzu scheiden wie ein reiffer dreck vnnd weit arssloch.* [13] Deinde dixit: *Es ist noch tzu früh mit dem Churfürsten von diesen dingen tzu reden,* [14] quia ipse multos secum [15] habebit consiliarios, *dan wirdt er erstlich mussen lehrgelt geben,* [16] qui illum omnibus modis persuadere conabuntur, quidquid uoluerint, *den es werden viel hunde aldo bellen, das er wol tob mochte werden, vnnd darmit andere nicht wirdt horen konnen.* Nam ipse 10 habet consiliarios, *do keiner kein nar wiel sein vnnd mit grossen worten furgeben konnen, also wan vnser gleich auch einer vermanen wolt,* reclamant: *was solt der schreiber wissen tzu raten?* [17] Ideo nos [18] Deum orabimus, ut cor illius formet, et ei adsit.

Marchio iunior Ioachimus *) ita factus est Luthero amicus. [19] Nam quidam nomine Gauricus Doctor [20] ex Italia ueniens iuniori Marchioni uerba papae Clementis retulit, cui cum obiectum esset, *das er ein Florentisch huren kint were,* [21] dicitur respondisse: *Was ist ihm denn? ist doch Christus auch ein huren kint.* [22] Haec uerba ita iuniorem Marchionem

*) Reb. I, fol. 149b lin. 20. — fol. 150a lin. 4. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 176. cap. 45. §. 1.

10) Anton. Lauterbach] Reb.: Ant. L.
11) *Wolan — werden*] Reb.: bene age, aliter fiet
12) *sie — bescheissen.*] Reb.: oppriment nos ad exhalationem animae usque.
13) *Sie woltten — arssloch.*] Reb.: libentissime manu mitterent nos, et nos illorum, ideo optime seiungendi sumus,
14) *Es ist — reden,*] Reb.: nondum est tempus, electorem hac de re agere vel loqui,
15) secum] *a* Reb. *abest.*
16) *dan wirdt — geben,*] *haec a* Reb. *absunt.*
17) quidquid uoluerint, *den — — raten?*] Reb.: et illis imprimis stipendia dare necesse habebit, multi enim canes latrabunt, et aures implebunt, quod alios audire non poterit, septendecim enim habet consiliarios, inter quos nullus minimus esse vult, et elatis verbis incedere possunt, vt si aliquis ex nobis admonitionem aliquam proponere vellet, reclamant, quid scriba ille efficere vel consulere deberet.
18) nos] *a* Reb. *abest.*
19) factus est Luthero amicus.] Reb.: factus amicus Luthero.
20) nomine Gauricus Doctor] Reb.: Doctor Gauricus nomine,
21) *das er — were,*] Reb.: se esse illegitime natum ex florentinis,
22) *Was ist — kint.*] Reb.: quid tum, tamen et Christus spurius est.

o 38. in die Pentecostes. *) Philippus Melanthon in apud D. Pomeranum uarias historias recitauit de ibus Brandenburgensibus, qui excellentissimi essent t facundiae, principes magnae originis et facultatis, ***marggraffe in seinem lande mehr stette hette denn rsten von Sachsen.*** [28]) [*fol. 146*a] Et quod Pomerania npore ad ipsum peruentum esset. [29]) Quamuis uter- ıceps Albertus Episcopus et Ioachimus natura essent es et solertes, tamen Ioachimum facundiorem exer- lbertum callidiorem ex practicis esse, qui saepe [30]) ıs est in pactis. Nam in Schweinfordensi [31]) pacto, orgium Pontanum dixisse fertur: ***herr dockter wir müs- esel weise mit einander reden, ob wir*** [32]) ***eins ein an- tehen mochtenn.*** [33])

ter illius Ioachimus, ***des itzigen vater,*** immodica scor- olane exhaustus est, adeo ut dixerit: ***Wan die freude wig weren solte***, ut tantum ab uno scorto ad aliud ur in lecto, se uitam aeternam non cupere. Vae de- et impietatis. ***Es soltte einer Ja müde werden,*** prae- nex ille, tamen (ut D. Gauricus medicus dixit) per- st a suo mago, ***dem teuffels banner, das er noch 15 e leben.*** Cum ipse uiueret in extrema impietate, foe- ı sathana habens, ipse et pater eius turpissima scor- obierunt. Nam inter duo scorta expirauit, ***pfu dich***

. I, fol. 150a lin. 5—20.

a Cod. *abest.*

f hat — entbotten,] Reb.: ideo Luthero se sibi dominum clementissi- a fore ascripsit.

des schentlichen raluats. Iustus uix saluabitur, qui credit uerbo Dei, spiritu luctatur cum carne et sathana, quid illis accidit? Deus auertat. [34])

Vxor Principis de Anhalt, * uisitatura matrem, Wittebergam uenit. Satis importune accessum ad Martinum Lutherum petebat, in cuius domo [35] mater decubuit, [36]) tandem a coena uenit non uocata. Martinus Lutherus propter ualetudinem se excusabat dicens: *Gnedige frau Ich bin im Jar wenig rechtschaffen frisch,* [37]) aut spiritu aut corpore langueo alternis uicibus, *Ich habe wunder an meinem leibe bey 20 sternen* (id est *Schweren*: *wie am himel. Ich wolt, das sie der Ertzbischoff vnnd grosse schalck tzu Mentz soltte haben* (*das war ihr vetter*). [38]) Ipsa respondit: *Herr Docter ey wir konnen auch nicht alle from sein.* [39]) Dixit Martinus Lutherus: *Ihr vom adel vnnd hohen stenden, sollet von nöten* [*fol. 146*[b]] *alle from sein, denn Ewer seint wenig, vnd seit vngetzogen.* [40]) Nos plebeios multitudine corruptos, non est mirum degenerare. A uobis, (quos uirtus nobilitare debet) [41]) exempla pietatis, integritatis et honestatis sunt expectanda. Eiusmodi dictis egregie perstrinxit principem [42] ea uespera. Nobilium et ciuilium liberi optime educantur. [43]) Rustici uero et principes nolunt corripi, *den wan der lewe fület, das ihm die tzene vnnd klawen gewachsen, so darff man nicht mit ihnen spielen.* [44])

Wilhelmus Saxoniae Dux, ** Regis Vngariae filiam Annam in uxorem duxit, quam extreme contempsit, et incarce-

*) Reb. I, fol. 150[a] lin. 21. — fol. 150[b] lin. 16. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 176 sq. cap. 45. §. 3.

**) Reb. I, fol. 150[b] lin. 17—28. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 196 sq. cap. 45. §. 25.

34) Frater illius Ioachimus — auertat.] *haec ap.* Reb. *l. l. non inveniuntur, leguntur autem in* Colloquiis german. IV. p. 177 sq. Cap. XLV. §. 4. *(Principis tamen nomine omisso.)*

35) domo] *ap.* Reb. *deest.*

36) decubuit,] Reb.: decumbebat

37) *Gnedige — frisch,*] Reb.: Domina clementissima, ego multas per annos patior infirmitates.

38) *Ich habe — vetter*] Reb.: iam in corpore meo viginti ferme habeo vlcera, ego certe optarem, Archiepiscopum Moguntinum insignem istum nequam, me habere vlcera,

39) *Herr — sein.*] Reb.: Ey Domine D. omnes pietatem exercere non possumus.

40) *Ihr vom adel — vngetzogen*] Reb.: vos nobiles et genere praeclaros prae caeteris omnibus pios esse deceret, qui parum vestrorum est numerosus.

41) nobilitare debet)] Cod. *male:* nobilitate dicitur)

42) principem] Reb.: principissam

43) N. et ciuilium liberi optime educantur.] Reb.: N. et ciuium optime educandos liberos.

44) *den wan — spielen.*] Reb.: cum enim Leo se dentes et vngues habere praesensent, tum secum ludere in posterum non admittit.

mi, scortum formosissimum secum fouens, [45]) Katharinam
n *Brandenstein*, [46]) cum qua publice cubitum iuit, uidente
gina, quae dolore et anxietate [47]) expirauit. Deinde ipse
terram sanctam profectus, ut pro peccatis satisfaceret,
tetum illud in uxorem ducens. Hunc cum aulicus quidam
itari debuisset suam concubinam ducendo, ille desponsata
gine sibi prouidit. [48]) Princeps uero Wilhelmus, *wiewol er
trefflicher wol gehalttener fürste war, must er dennoch tzu
tzt betzalen* [49]) iuxta Psalmum 58. Nunquid Deus iudex
terra etc. [50])

Landgrauij *) laudes [51]) recitabat [52]) Martinus Lutherus,
i in regione syluosa et petrosa, et in uia summam pacem
ueret, nam illico Latrones insequeretur. Idem et pater illius
it, qui spoliato tres mille florenos reddidit, et arcem proxi-
am euertit, congregatis nobilibus expostulans dixit: *Sie sess-
n darumb im lande, dass sie selbige rein halten solten.* [53])
Landgrauius hoc tempore est bellator, uere Arminius, per-
na exiguus, consilio et fortuna potens.

Ludouicus Springer [54]) Landgrauius Hassiae, insignis Ty-
nnus et praedo fuit, is ab Episcopo Merseburgensi captiuus
tentus est. Hala *auffm Gippgenstein, do er tzu fenster hin-
us in die sale gesprungen, einer hohen* [fol. 147ᵃ] *fels hin-
be,* [55]) et equo suo *schuan* [56]) aufugit. Is cum crudeliter
suos subditos tyrannizaret, tandem coquus eius carnes illi [57])
pposuit, *am gutten freittage*, [57]) cumque eas edere recusa-

*) Reb. I, fol. 151ᵃ lin. 2—12. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 179. cap. 45. §. 7.

**) Reb. I, fol. 151ᵃ lin. 13. — fol. 151ᵇ lin. 2. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 178 sq. cap. 45. §. 6.

45) formosissimum secum fouens,] Reb.: famosissimum secum vouens,
46) *von Brandenstein*,] Reb.: de Brandenstein,
47) dolore et anx.] Reb.: prae dolore et anx.
48) Hunc cum — prouidit.] a Reb. *absunt.*
49) Princeps uero — *betzalen*] Reb.: Attamen Princeps ille, etiamsi erat Princeps magnanimus, attamen illum poenas tandem luere oportebat,
50) Psalmum 58. Nunquid D. i. in terra etc.] Reb.: Psalmum Nunquid D. i. in terra.
51) Landgrauij laudes] *caput ab his verbis ordiens a* Reb. *inscriptum est:* DE LANDGRAVIIS.
52) recitabat] Reb.: recitauit
53) *Sie sessen — solten.*] Reb.: Ideo vobis meas inhabitare Ditiones permisi, vt defensores non raptores essetis.
54) Hala — *hinabe,*] Reb.: Halae in arce Gibichenstein, vbi per fenestram de summo rupe in fluuium Salam desilijt,
55) equo suo *schuan*] Reb.: equo, qui Cygni nomen habebat,
56) carnes illi] Reb.: illi carnes
57) am g. *freitt.*] Reb.: in die veneris,

ret, [58] uxor ad eum dixit: Hoc peccatum timetis, sed grauiora scelera committitis. Tandem uxor illius ab eo fugere coacta est, relictis liberis. Vnum filiolum ex amore materno in maxillam momordit, et mirabiliter se ex saxo altissimo in arce praecipitauit. Tandem ille Ludouicus mortuus, cucullo [59] indutus est, *ist ein fromer münch worden, der sein* silentium *wol gehalten hat.* [60] Ita ut nobiles eius cadauer deriserint [61] dicentes: *sehet, wie wol helt dieser münch seinen orden vnnd* silentium. [62]

Cum Martinus Lutherus [63] literas accepisset ab Electore, *) quae erant in mensa, ijs lectis haec [64] priuatim dixit: Macedo (id est Landgrauius) [65] plane insanit, iam ad Caesarem supplicat, ut utramque coniugem habere possit, quem papistae nunc damnabunt, sed clamabunt sane in propriam perniciem. Nostra enim causa bona est [66] et nostra uita inculpabilis, praesertim eorum qui serio poenitent. Si Macedo peccauit, peccatum sit et scandalum. Saepissime papistis optima responsa dedimus, qui uiderunt synceram doctrinam, sanctam nostram innocentiam, sed illa [67] considerare noluerunt, *darum sehen sie nun dem Hessen in den ars.* [68] Impij enim non debent uidere gloriam Dei, sed scandalis obrui et perire, quia noluerunt sanam doctrinam audire. Si nos scandala habemus, et Christus in mundo habuit. *solche gesellen hat der neue prophet, was soll guts aus dem Christo komen? aber dis nicht gleuben wollen* Christi miraculis, *die müssen ihn nachmals hengen sehen, felt* Macedo *von vns abe, so stehet Christus bei vns.* [69] Lucrifactio et restitutio principis Wittenbergensis

*) Reb. I, fol. 151b lin. 4. — fol. 153a lin. 24. — *Conf.* Luth. colleq. germ. IV. p. 180 sqq. cap. 45. §. 8.

58) recusaret,] Reb.: recusasset,
59) cucullo] Reb.: cuculla
60) *ist ein fromer — hat.*] Reb.: Monachus pius factus est, qui suum Silentium bene seruauit.
61) Ita ut ... deriserint] *sic* Reb.; *in* Cod. *primum erat scriptum*: Ita et ... deriserunt, *quorum verborum extremum deinde mutatum est in:* deriserint
62) *sehet,* — silentium.] Reb.: videte tamen, quam diligens est Monachus iste in suo silentio.
63) Cum Mart. Luth.] *caput ab his verbis incipiens ap.* Reb. *habet inscriptionem*: De Philippo Landgrauio.
64) haec] Reb. *male:* hac
65) (id est Landgr.)] *a* Reb. *absunt.*
66) est] *ap.* Reb. *deest.*
67) illa] Reb.: illi
68) *darum — ars.*] Reb.: ideo Catto vel Hasso in culum inspicere cogantur.
69) *solche gesellen — vns.*] Reb.: Tales, propheta ille nouus, ministros vel sodales habebat, quid boni ex Christo prouenire deberet. Verum qui Christi

hackt diesem scandalo [70]) *die augen aus. Die papisten sein* Demea, *ich bin* Mitio. [71]) Meretrix et materfamilias in una domo, puer natus est, *fol. 147b*; indotata meretrix. Sic [72], ego Mitio oro, ut Deus bene uertat. Nam metuo multa scandala secutura, peiora illo. Dicat aliquis ergo, [73], placet tibi factum? Absit. Imo si mutare possem, facerem, sed cum non queo, aequo animo ferre cogor, et eiusmodi scandala Deo committere uolo, ille suam Ecclesiam conseruabit in concordia doctrinae, fidei unitate et confessionis synceritate, *das es also bleibe vnnd nur nicht erger werde.* [74]) Surgens de mensa D. Martinus Lutherus seuerissimo uultu dixit: *Ich wolt dem teuffel vnd allen papisten nit so viel tzu liebe thun, das ich mich drumb bekümmern wolt, gott wirts wol machen,* [75]; cui totam commendemus causam.

Cum fama quotidie [76]) increbresceret de *πολυγαμία* [77]) Hessi, Martinus Lutherus uultu tristi dixit: Homo iste est mirabilis, habet suam stellam propriam, arbitror id eum per Caesarem et per Pontificem [78]) impetrare uelle, ut suo animo indulgeat. *solt noch wol vber diesem handel von vnns abweichen.* [79]) Respondit D. Seuerus, Multos esse, qui dubitent [80]) de illius [81], constantia, qui eum suspectum habeant. Respondit Martinus Lutherus: Mirabilis est, sed hactenus constantissime perstitit. Caesar illi quietam [82]) conditionem Katzenelnbogen concedere promisit. Dux Georgius illum haeredem scribere constituit, et Caesar subscripsisset, sed maluit Euangelium confiteri, *ehe er des Bapsts vnd keisers lieber son sein wollte.* [83] Habet caput Hassiacum, non quiescit neque cedit. Si hoc defunctum fuerit, aliud tentabitur, [84] breui tamen aut

---

miraculis credere nolebant, illi ipsi, Christum postmodum suspendi videre cogebantur, si Macedo a nobis declinat, Christus tamen adest.

70) scandalo] *sic scripsi;* Cod.: scando
71) Lucrifactio — Mitio.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
72) Sic] Reb.: Si
73) Dicat aliquis ergo,] Reb.: Ergo (dicat aliquis)
74) *das es — werde.*] Reb.: vt sic maneat nec deterior fiat.
75) *Ich wolt — machen,*] Reb.: ego propter Diabolum et Papistas, dolorem meum dissimulabo, Deus enim optime perficiet,
76) quotidie] Reb.: indies
77) *πολυγαμία*] Cod. *male*: *πολιγαμία*
78) per Caesarem et per Pontificem] Reb.: per Pontificem et per Caesarem
79) *solt noch — abweichen.*] Reb.: Forsan decedet propter hanc causam a nobis.
80) dubitent] Reb.: dubitant
81) illius] Reb.: eius
82) quietam] Reb.: quietem
83) *ehe er — wollte.*] Reb.: quam in gratia Papae et Caesaris esse.
84) tentabitur,] Reb.: tentabit,

ipse aut ipsa morietur. *Er fehet vil an vnd gehet ihm heraus.* [85]) Magna fuit audacia oppugnare Episcopos, sed maior restituere Wirtenbergensem [86]) Ducem, [87]) et expellere Regem Ferdinandum. Ego et Philippus dissuasimus ei pro nostra Rhetorica, ne notam inureret Euangelio, et publicam pacem turbaret. Sed totus excanduit et rubuit (cum alias candidus [88]) esset). [*fol. 148*a] Ita in colloquio Marpurgensi [89]) *gieng er wie ein stalbube,* [90]) ludens grauissimas cogitationes texit, ut faciunt magni. Interrogauit autem Philippum: Magister Philippe, debeo etiam ferre, ut Episcopus Moguntinus praedicatores meos [91]) mi auferat? Respondit Philippus Melanthon: Maxime, si iurisdictio est Episcopi Moguntini. *Ille* respondit: *Ich lasse euch wol rathen, aber ich thu es nicht.* [92]) Tum [93]) D. Martinus Lutherus dixit [94]) ad Brunnelberg consiliarium: [95]) Cur non obstatis consilijs principis uestri Hassij? Tum ille eleuatis manibus: *Ach es hielffi nicht, was er vorniempt, do lest er sich nicht von bringen.* [96]) Cum iam esset [97]) in expeditione, omnes sui subditi eum rogauerunt, [98]) ne Hassiam perderet. Tum ille dixit: [99]) *last es itzt gehen, ich wils euch nicht verterben.* [100]) Addebat Martinus Lutherus: *er furets hinaus vnd erhilts redtlich, schoss in einer stunde 360 Schösse in Ein schlos, warttet nur auff andtwordt von den landen.* [1]) In eo consilio dixit Dux Georgius ad Regem Ferdinandum: Si in biduo aut triduo exercitum colligere poteri-

---

85) *Er fehet — heraus.*] Reb.: multa incipit et ad finem foeliciter perducit.
86) Wirtenbergensem] *sic* Reb.: Cod.: Wittenbergensem
87) Ducem] Reb.: principem,
88) candidus] Cod. *calami err.*: condidus
89) Marpurgensi] *sic* Reb.: Cod.: Magdeburgensi
90) *gieng — stalbube,*] Reb.: incedebat tanquam Stabularius,
91) meos] Reb. *typ. err.*: meas
92) *Ich lasse — nicht.*] Reb.: Concedo vt consulatis, verum vestrum consilium ego non sequar.
93) Tum] *sic* Reb.: Cod.: Dum
94) dixit] *a* Cod. *abest.*
95) consiliarium:] Reb.: consiliarium ipsius,
96) *Ach es — bringen.*] Reb.: Ach consilium nostrum non est illi acceptum — non enim a suo proposito desistit,
97) esset] Reb.: essent
98) eum rogauerunt,] Reb.: rogauerunt eum,
99) dixit] *a* Cod. *abest.*
100) *last es — verterben.*] Reb.: quiescite et permittite modo, ego Hassiam non deuastabo, fiet sine periculo meae regionis,
1) *er furets — landen.*] Reb.: inceptum suum magnanimiter perficiebat victoriamque deportabat, in vna enim hora 350. globulos Bombardarum iaculabat in arcem et responsum ab alijs ciuitatibus et regionibus expectabat,

tis. tum non suadeo pacem, sed si hoc non poteritis, [2] pax uobis facienda est. Dixit Seuerus, Hans Hoffman [3] solum restitisse Regi et consiliarijs, et etiam obtinuisse pacem, uelut pax esset. [4] *Darum weil er einen solchen seltzamen kopff hat, mus ichs gehen lassen.* [5] Caesar concedit Hesso de priuato [6] concubinatu, aliter fieri potuisset, *er wirts wol machen.* [7] Augustae inuitatus a Rege cum reliquis Principibus, ad ipsos [8] Episcopos palam dixit: *macht friede, wir* [9] *begerens. thut ihrs nicht vnnd ich mus drunder, so wil ich euer einen oder tswen mit mir nemen.* [10]

Haec Landgrauij prouocatio cum Theologis et Principibus, qui idem ius cum illo [11] habent, maxime Caesari superiori intolerabilis et perniciosa, inde Germaniae calamitas metuenda, [12] ideo pro pace oremus.

fol. 148b Concubinatus Principum, *die heimliche ehe der fürsten,* [13] agnoscantur [14] coniugia, tamen non principali pompa confirmata, *das dieselbige kinder auch nicht helm vnd schild hatten,* [15] et uidetur quaedam similitudo concubinatus Patriarcharum, qui etiam ex alijs uxoribus liberos susceperunt, sed non haeredes.

Dux Wilhelmus Bauariae [16] dicebatur [17] etiam se multis scortationibus polluere. Dixit Martinus Lutherus suspirans: Otia si tollas, periere cupidinis arcus. Principes non serio in suis uocationibus laborant, nec aliter uiuere uolunt, prouo-

---

*) Reb. I, fol. 153a lin. 25. — fol. 153b lin. 13. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 178. 185. cap. 45. §. 5. 31.

2) tum non — poteritis] *haec a* Reb. *male omissa sunt* (*cuius omissionis causam dedit homoeoteleuton*).
3) Seuerus, Hans Hoffman] Reb.: Seuerus Iohannes Hoffman,
4) uelut pax esset.] *a* Reb. *absunt.*
5) *Darum — lassen.*] Reb.: Ideo me illi cedere oportet, quoniam tam mirabile est caput.
6) priuato] Reb. *male*: priuata
7) *er — machen.*] Reb.: bene efficiet.
8) ad ipsos] *sic recte* Reb.: Cod.: ab ipso
9) *wir*] *sic scripsi*; Cod.: *mir*
10) *macht friede — nemen.*] Reb.: pacem quaerite, quemadmodum nos cupimus, sin minus, et vbi gerere cogar, vnum atque alterum ex vobis mecum sumam.
11) us cum illo] Reb.: cum illo ius
12) calamitas metuenda,] *sic* Reb.: Cod.: calamitatem metuendam,
13) *die heiml. — fürsten,*] Reb.: matrimonia clandestina Principum
14) agnoscantur] Reb.: agnoscentur
15) *das — hatten,*] Reb.: nec pueros istos galeam et clipeum, more nobilium, habere,
16) Wilhelmus Bauariae] Reb.: Bauariae Wilhelmus
17) multis scortationibus] Reb.: scortationibus variis

cantes sathanam. Nam Bauariae Principes semper fuerunt inflati et insolentes, acerbissimo odio feruent [18]) in Duces Austriae, et Maximilianum Caesarem dixisse fertur: ***Wan die tzwo blut Osterreich vnd Baiern in einem topff sieden solten, so würde eines heraus springen, dan sie vergennen dem Osterischen blut das keyserthumb***, gloriantes, ***sie weren auch des holtzes, daraus man keiser machte.*** [19]) Dixit Wilhelmus Dux: [20]) Illorum superbia manifesta [21]) est sub Carolo Magno, et Ottone primo. ***Das itzige keiserthumb ist auch bis ins 1. glidt erhaltten.*** [22]) Caesares illi [23]) Germani fuerunt praestantissimi Heroes, ***sein nit solche*** furiae ***gewesen*** [24]) sicut Romani Imperatores.

De conuentu Franckfordiensi *) cum multa dicerentur, Martinus Lutherus dixit: [25]) ***Es mus hart anstehen mit einem hartten ferlichen*** paroxismo. ***Der hertzog von Braunschweig wirdt auch dasein***, [26]) qui est autor incendij, tantum quaerit suam [27]) et non aliorum defensionem, indies manifestatur illius Tyrannis: ***wie er den Docter Embeck, der von Goslar*** Legatum, ***gefangen hat, Ihnen in eine badenstuben geschmiedet, rohe fleisch vnnd wasser gegeben, entlich hat er ihnen an die wandt gepfriemet.*** [28]) Tam cruentus [29]) Tyrannus deberet Ecclesiae esse defensor, qui cum Episcopis idolatris clanculum [30]) [*fol. 149ª*] exercitum congregauit contra nos [31]) alieno nomine. Cum sciant Germanos milites non stare contra nostros principes, ***so werdens*** Hispani, Galli ***auch nicht***

*) Reb. I, fol. 153ᵇ lin. 13. — fol. 154ᵇ lin. 13. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 179. cap. 45. §. 7ª.

18) odio feruent] Reb.: feruent odio

19) ***Wan die tzwo — machte.***] Reb.: Si sanguis Austriacus, et sanguis Bauaricus in vna lixaretur olla, vnus ex his duobus sanguinibus exiliret. Bauari enim aegre ferunt, Austriacos possidere imperium Caesarianum, gloriantur quoque ex illorum sanguine Caesares creari posse.

20) Dixit — Dux:] *a* Reb. *absunt.*

21) manifesta] Reb.: manifestata

22) ***Das itzige — erhaltten.***] *ap.* Reb. *non leguntur.*

23) illi] *a* Reb. *abest.*

24) ***sein — gewesen***] Reb.: non fuerunt tales furiae,

25) dixit:] Reb.: respondit,

26) ***Es mus — dasein,***] Reb.: difficillime sine magno paroxismo perficietur, apparebit enim Dux Brunsuicensis,

27) suam] ***sie*** Reb.: Cod.: sun se

28) ***wie er den — gepfriemet.***] Reb.: Sicuti apparet in D. Einbeckio, qui erat legatus Gostariensis, cum a Duce Brunschuicensi capiebatur in consiliatorum hypocaustum catenis affigebatur, carnem crudam et aquam edere bibere cogebatur, tandem per Ducem interficiebatur.

29) cruentus] Cod. *male*: cruendus

30) clanculum] Reb.: clam

31) congregauit contra nos] Reb.: comparauit (*cett. omissis*)

Tu Domine Deus da pacem, qui hactenus dissi-
silia Gentium et Principum. O utinam gratias age-
t operum Dei non ita obliuisceremur.[33]) Tu ad tem-
mulasti quasi dormieris,[34]) sed nunc iudicas iuste
lmum: Ecce non dormitabit neque dormiet,[35]) qui
[35]) Israel. Nam malitia Papistarum, qui bellum et
s sitierunt, reuelatur. Nam Dux ille Brunzuigensis
perfidus suum secretarium ad Episcopum Mogunti-
uit, qui a Landtgrauio captus est, ita fertur scripsisse
ntes: *Gott mit vnns, der teuffel hole die andern.*
ecreto in tabula instructionem ipsi esse datam, *was*
n soltte, ubi horrenda dicuntur, quomodo multo equi-
iordiam occupare uellet, inde Electoratum Saxoniae
et omnem illius apparatum[36]) rapere. *Es sichet*
uls wolt das fürsten bündtnüss sich erregen,[37]) sed
dissimus uigilat pro nobis, *hüttet vnnd wachet*,[38]) et
[39]) haec.[40]) Et Landgrauius dixisse fertur, fatale
as er diesen Secretarium *antroffen hette.*[41]) Quam-
Brunzuicensis negat hunc secretarium, illius uxorem
arrestauit, sed est perfidus Mezentius fomes mali.
as *Maler*[42]) consul dicebat Luthero,[43]) se in domo
isse ex ore illius Ducis Brunzuicensis, cum epulatus
cum Rege Daniae Christierno, qui rex Martinum Lu-
ummis laudibus extulisset, illum dixisse: *Er konig*
n so recht, warumb hat ihn denn Ewer Schwager
in die acht gethan? et addidit: *Wan ich wüste, das*
us Luther *recht were, wan ihn alle welt verdampt, so*
ihm beistehen,[45]) et illo[46]) uespere libenter uidisset

---

sciant — thun.] *haec ap.* Reb. *desunt.*
sceremur.] *sic recte* Reb.; Cod.: obliuiscemur.
eris,] Reb.: dormiens.
et, ... custodit] Cod. *calami err.:* domiet, ... custodet
atum] *sic scripsi;* Cod.: operatum
itur. Nam Dux — — erregen,] Reb.: reuelatur, per Secretarium
chuic. Ducis, a Landgrauio captum, res ita sese incipit, quasi confoe-
s Principum sit surrectura,
t vnnd wachet,] *a* Reb. *absunt.*
it] *sic* Reb.; Cod.: reuela
] Reb.: consilia aduersariorum,
er — hette.] Reb.: quod Secretarium illius apprehendisset.
r] *sic scripsi;* Cod. *utroque loco: Moler*, Reb.; Pictor (i. c.
Cranach, consul Wittebergensis)
re] *a* Reb. *abest.*
tus esset] *sic* Reb.; Cod.: epulasset
onig ist — beistehen,] Reb.: Domine Rex, si Lutherus tam pius et constans
ur non Caesar affinis tuus illum proscripsit, et addidit, ego si scirem Lu-
m habere causam iustam, assisterem illi, etiamsi a toto mundo proscriberetur,
Reb.: illa

Martinum Lutherum. Haec Lucas *Maler*[42]) consul[47]) affir
sua domo dicta [*fol. 149b*] esse. Respondit Martinus L
Ipse est homo mendax et perfidus Mezentius, curat, u
haereditare Ducis Georgij regionem, et facile credo, s
de facto dispensaret, quod irrupturus esset, nec[48])
disputaturus de iure. Philippus Melanthon dixit: Saep
in mentem uenire uocem Ducis Eberhardi Wirtenb
qui cum totum triduum iacuisset, et iam morituro co
mini praeberetur, erigens se, quasi conualuisset,
gratias, quod illi ostendisset consolationem Euangelij
ueram poenitentiam reuocasset. Tandem coepit el
dicere: Ah Deus, inquit, sicut omnes sumus imbec
polluti horribilibus peccatis. Si meum regimen un
fuit graue aut molestum hominibus, punias me et sup
corpore meo sumas,[51]) modo parcas animae. Simil
Franciscus Luneburgensis *, optimus Princeps, cum a
cruciatus haberet in crure, paulo ante mortem fert
se:[52]) Omnes isti cruciatus minores sunt, quam pecc
merentur. Veruntamen miserere[53]) mei clementissim
et non abijcias me propter filium tuum. Talia dicta
sunt in Principibus, *den es ist ein wiltpricht im hi*

Marchio Albertus[55]) de Culmbach **) dixit: Si
tes Imperatoris administrarem, optimos Theologos eli
rem, ex utraque secta in unam domum bene muni
includerem, eisque uictum sufficientem suppeditarem
unum aliquid omnes de causa religionis decerne
Postea ex illis quaererem, an etiam firmiter sua deci
derent, et morte, si opus esset, testari uellent. Si affi
illico arcem igni succenderem, et omnes incendio p
rarem, postea eorum[57]) decretis crederem. Talis e
lus in maligno mundo, inquit Martinus Lutherus.

---

*) Reb. I, fol. 154b lin. 14—22. — *Conf.* Luth. colloq. germ. cap. 45. §. 9.

**) Reb. I, fol. 154b lin. 23. — fol. 155a lin. 5. — *Conf.* L germ. IV. p. 184. cap. 45. §. 11.

47) consul] *a* Reb. *abest.*
48) nec] Reb.: et non
49) Saepe] Reb.: Saepius
50) unquam] Reb. *male:* nunquam
51) sumas,] Cod. *calami err.:* summas,
52) fertur dixisse:] Reb.: dixisse fertur.
53) miserere] Cod. *male:* misere
54) *den es — hiemel*] Reb.: Principes enim, in coelo sunt rarae
55) Albertus] *in* Cod. *deest.*
56) decernerent.] Reb.: statuerent,
57) eorum] Reb.: illorum

tio siebat Alberti *) Comitis de Mansfeldt, qui a Duce in arce Hoinstein [58]) proscriptus fuerat, *hat sich selb d. 150ª] bis in 11 tagen bestricht einstellen müssen.* [59]) Martinus Lutherus dixit: Bene inquit Salomon: Qui n corde suo, stultus est. *Dieser graffe hat sich an ndiget* [60]) sua sapientia, arrogantia et auaritia, sicut nfandebantur, cum dicerent: Anima nostra nauseat nc [61]) cibum. Ita ille nauseat super thesaurum a m, *das heist:* [62]) Nitimur in uetitum semper cupi- negata. [63]) Aut enim synceriter cupimus, aut mira- stimamus et fastidimus praesentia, talis est natura peccato originis infecta. Ideo notandum, quod haec ita non potest consistere sine patientia, aut morien- ndum est in patientia uiuendum. Nam haec est uita pec- infecta [64]) poenis, plagis, calamitatibus, ideo fide et paps erit etc. [65])

DE DVCE GEORGIO. **)

In annis 31. 32. 8. post [66]) huius Ducis Martinus Lu- herrimam habuit mentionem, commiserando, cum sin- ius coecitatem deplorans, summis uotis obtestans, quo possit a laqueis traditionum humanarum, *den die vnnd munche haben ihn vol getrencke, er wirdt ihnen s ausspeien in bosen,* [67]) et adulationibus regum Gal- [68]) Angliae et Episcoporum inflatus superbit, non au- tram doctrinam uocare *Ein ketzerey, sonder ein neue-*

---

b. I, fol. 155ª lin. 6—24. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 183 sq. . 45. §. 10.

b. I, fol. 155ª lin. 25. — fol. 166ª lin. 24. — *Conf.* Luth. colloq. rm. IV. p. 185 sqq. cap. 45. §. 14—16.

instein] *sic* Cod.; Reb.: Honstein

t *sich — müssen.*] Reb.: et cum famulo forsitan per vndecim dies pinus tenebatur.

isser — *versundiget*] Reb.: Comes ille Deum suis peccatis ad iram nocauit,

nc] *ap.* Reb. *deest.*

s *heist*:] Reb.: vt dicitur:

etitum — negata.] Reb.: vetium (*typ. err. pro:* vetitum), etc.

ec est uita peccati, uita infecta] Reb.: haec vita est peccati vita, infecta tc.] *a* Reb. *abest.*

31. 32. 8. post] Reb.: 31. 32. etc.

den die pfaffen — bosen,] Reb.: Monachi enim et Papistae, Baalitae ine- briarunt illum, ideo et in illorum sinum euomere necesse habebit,

et] *a* Reb. *abest.*

keit. [69]) Homo est miserrimus, misere uiuit, misere [70]) morietur, *Er kan seines schönen landes nicht eine stunde mit freuden brauchen*, [71] in tanta [72] est miseria, odio etc. [73]) *das ichs ihm nicht fluchen wolt.* [74]) Funditus eradicabitur cum suis filijs. Henricus Dux frater illius est. Illi continget iuxta illud: Eradicatus est funditus de terra sua. Multa promisit Dux Georgius pontifici et Caesari, quae non potest praestare, *das krencket ihn*, 500 equites *die trucken ihn. Er hat ein gross ducke Decretal geschrieben, wils itzundt mit auff den Reichstag nemen.* [75] Optarem ipsum ab Imperatore [*fol. 150*] eligi [76]) in Papam, *Ich meine, er sollte den Bischoffen vnnd thumbpfaffen mit ihren viel bischofflutten tzusprechen.* [77]) Moguntinus duos Episcopatus relinquere cogeretur, *er würde ihnen bas tzusprechen dan* Lutherus. Et omnes papistae Lutherum reformatorem facilius ferrent quam Ducem Georgium *Ich wolt, das er schon were der Bapst, wollte gerne mitte* reformationem *leyden neben den Bischoffen.* [78] Nam decretalia multo magis Episcopos arguunt quam ipse Lutherus. Ideo tempestiue praeoccupat comitia, ut pacem interturbet. *O wie wirt er erschrecken vnnd sich fressen, das sich die sache friedtlich wiel anlassen.* [79]) Satiatus essem infirmitate [80]) animae suae, ubi cruciatur ualde, quod se non potest ulcisci, et cupiditatem uindictae explere. *dan er hat einen hass geschepfft wider vnns, den kan er nicht hinaus furen, er mus darumb sterben, weil er nach seinem willen nicht schaden thun kan.* [81])

---

69) *Ein ketz. — neuekeit.*] Reb.: haeresin, sed nouitatem.
70) misere] Reb.: miserius
71) *Er kan — brauchen,*] Reb.: egregia sua regione cum laetitia aut bono animo frui non potest,
72) in tanta] Reb.: et in tanta
73) odio etc.] *a* Reb. *absunt.*
74) *das ichs — wolt.*] Reb.: quod illi non optarem etiam.
75) cum suis filijs. Henricus — — *nemen.*] Reb.: cum filijs suis, iuxta illud. Eradicatus est funditus de terra sua. Henricus frater illius est Dux, illi continget. Multa D. G. promisit Pontifici et Caesari, quae praestare non potest, hoc aegre fert, et 5000 equites molestant et premunt illum, magnum scripserat decretale, quod secum ad comitialem sumere proposuit,
76) eligi] Cod. *male:* elegi
77) *Ich meine — tzusprechen.*] Reb.: quam egregie Episcopi et Canonici per illum tribularentur,
78) *er würde ihnen — Bischoffen.*] Reb.: magis vexarentur ab illo, quam a Luthero, optarem vt in Papam eligeretur, ego libentissime reformationem aliquam cum caeteris Episcopis assumerem.
79) *O wie wirt — anlassen.*] Reb.: O quantum dolorem afferret illi, cum pacem instare viderit.
80) infirmitate] Cod. *male:* infirmitatae
81) *dan er hat — kan.*] Reb.: Odio enim inexplebili animum implouit [illegible] contra nos, et tamen iram suam effundere non potest, ideo mori et [illegible]

Ipse et Moguntinus pacem maxime impediunt. Sunt enim homines inquieti. Dux Georgius nunc est in magna existimatione [82]) apud Caesarem, Papam, Ferdinandum, Gallum, Anglum. Optimam habet regionem, sed illis bonis laeto animo frui non potest. Sicut dicit Ecclesiastes: Homo, qui habet omnem substantiam, et tamen illa frui non potest. [83]) *Das hertzleidt mus er fülen, ein torichter hundt wüttet 9 tage allein*, Dux Georgius nouem annos, *wirts den nicht schir ein Ende werden*, [84]) quia multos ciues suarum ciuitatum propter religionem relegauit. [85]) Facta mentione Ducis Georgij exercentis Tyrannidem in suos subditos, Martinus Lutherus dixit: *Ich wil sein nicht gedencken, den gott gedenckt sein auch nicht, er geboret in grundt der hellen*, [86]) quia peccat in Spiritum sanctum obduratus, praesumptuosus, desperans, impugnans agnitam ueritatem. In illis gradibus procedit peccatum in Spiritum sanctum. *Der liebe fromme keyser hat* Ducem Georgium *mit dem friede nur* [fol. 151ª] *bitterer gemacht, das er sein eygen volck mus plagen*. [87]) Satis seipsum confundit, quia contra suam conscientiam et uerbum Dei loquitur, et proprijs blasphemijs confunditur. [88]) Nam nemo adeo uirulenta in Euangelium mentitus est apud Caesarem, ut nunc illius mendacia sunt aperta et manifestata. [89]) Deinde Episcopos [90]) uana spe lactauit, quibus nunc promissa praestare non potest. [91]) Si illi maledicere uellem, *so woltte ich ihme das halbe theil nit fluchen, das er vor gott vnnd der welt heret hat, gott helffe ihm*. [92])

Episcopus Moguntinus cum expulisset Hala quosdam pios propter religionem interrogatus, cur faceret? respondit: Si Papa eos uellet recipere, sese permissurum, ut manerent.

---

illum oportet, tam male affectum, quia nobis non, vt libenter voluisset, nocere potuit.

82) existimatione] Reb.: aestimatione

83) Sicut dicit — potest.] *haec ob homoeoteleuton a* Reb. *praetermissa sunt.*

84) *Das hertzleidt — werden,*] Reb.: habeat sibi cordolium, canes tantum nouem dies furiunt, sed D. G. nouem furit annos, nonne cessabit tandem.

85) propter religionem relegauit.] Reb.: relegauit propter religionem.

86) *Ich will — hellen,*] Reb.: Ego sui non ero memor, nec Deus sui recordationem habebit, pertinet enim ad infernum,

87) *Der liebe — plagen.*] Reb.: Caesar pijssimus D. G. ad iracundiam prouocauit, quia pacem instituit, ideo in subditos iram non effundit.

88) proprijs blasph. couf.] Reb.: blasph. confunditur proprijs.

89) sunt aperta et manifestata.] Reb.: aperta sint et manifesta.

90) Episcopos] Cod. *male*: Episcopo

91) promissa praestare non potest.] Reb.: praestare non potest promissa.

92) *so woltte ich — ihm.*] Reb.: tamen non optarem, vt omnia mala superueniant illum, quibus Deum et homines offenderit. Deus sit illi propitius.

At Dux Georgius se hoc facturum negauit, *dan der bapst mochte gelt nemen vnd ihnenn erleuben, was ihme gefiele.* [93] Adeo est obduratus, ut non cesset peccare in Spiritum sanctum. [94] In dies experitur Dei maledictionem. Ioannes filius illius, iuuenis egregiae staturae et roboris, qui tot annos [95]) uxorem habuit formosissimam, cum uxorem conuenire debuit, tremuit, et saepius uocatus [96]) ab ipsa, respondit fistulando: Nolumus. Et quamuis ebriosus, tamen uirgo mortuus est, *das weib in die 20 Jar gehabet.* [97] Ita et alter [98] Fridericus filius, cui adducta est puella elegantissima ex gynaeceo, *hat man einen tantz bereytt,* [99]) ad saltationem, quae eum [100] osculata est in chorea, illico exclamauit, quasi uulnere accepto resiliens, *die mehre posset mich.* [1] Item, missis ad eum nobilibus a patre, qui adhortarentur eum ad coniugium propter sobolem in gaudium patris et totius [2]) regionis, ipse respondit: *Ich wil meinem herrn vatern gern tzu gefallen ein weib nemen, aber nicht bey ihr ligen.* [3]) Hic expressit manifestis uerbis, quid sentiret.

Anno 1537 13. Ianuarij, [4] Ioannes filius Ducis Georgij mortuus est, qui a patre haeres fuit ordinatus, qui [5]) iurauit, [*fol. 151*[b]] se perpetuum Lutheranorum hostem mansurum. [6]) Et per Lucam *Maler* Luthero [7]) nuntiauit se acerbiorem patre futurum, sed prior patre mortuus est. De illius morte Ioannes Fridericus [8]) Martino Luthero significauit ipsum in agone sacramentum utriusque speciei petijsse. At Dux Georgius pater [9]) subornauit dolose monachum Augustinum de Aldendressen, [10]) qui moribundo bona uerba dedit, multa illi de

---

93) *dan der — gefiele.*] Reb.: Papa enim pecunia se corrumpi permittent, et quaecunque facere voluerint, concederet illis.
94) in Spiritum sanctum.] Reb.: in Spiritu sancto.
95) annos] *sic* Reb.: Cod.: annis
96) et saepius uocatus] *sic* Reb.; Cod.: ut saepius uocata
97) *das weib — gehabet.*] Reb.: per viginti annos vxorem habuit.
98) et alter] *ap.* Reb. *desunt.*
99) *hat man — bereytt,*] Reb.: chorea enim erat instituta
100) eum] Reb.: cum eum
1) *die — mich.*] Reb.: illa impudica osculatur me.
2) totius] Cod. *calami err.:* dotius
3) *Ich wil — ligen.*] Reb.: ego in gratiam Domini patris mei libentissime ducam vxorem, verum rem cum illa habere nolo.
4) 13. Ianuarij,] Reb.: 18. Ianuarij,
5) qui] Reb. *aptius:* cui
6) mansurum] *sic* Reb.; *a* Cod. *abest.*
7) per Lucam *Maler* Luthero] Reb.: Luthero per Lucam Meler — *Pro Maler in* Cod. *etiam hoc loco ut supra legitur:* Moler.
8) Ioannes Fridericus] Reb.: Iohannes Fridericus Elector
9) Dux Georgius pater] Reb.: pater D. G.
10) Augustinum de Aldendressen,] *sic* Cod.: Reb.: Augustinianum de Aldendressen Dresden

Luthero referens, se cum Luthero multum conuersatum, qui multis consuluisset sacramentum sub una specie. [11] Dux Georgius hunc filium in agone articulo iustificationis consolatus [12] est, ut in solum Christum saluatorem respiceret, et omnium operum obliuisceretur, nullaque sanctorum ibi facta est mentio. Haec coniunx Principis morientis audiens dixit: Mi [13] socer, cur non [14] talia permittis praedicari publice. [15] Respondit Dux Georgius: *man sol nurs sagen den sterbenden, vnd nicht den gesunden.* [16] Ita Eccius fatetur Lutheri doctrinam esse ueram ad consolandas et erigendas conscientias, sed non ad promouendos mores, *Es macht wielde leutte.* [17] Nonne haec est excaecata malitia agnitam ueritatem odisse, et ita peccare contra conscientiam? Hoc peccatum omnia superat. Ego monachus non credidissem adhuc [18] tantam in hominibus esse malitiam. Arbitrabar mundum agnitam ueritatem statim accepturum. Nunc uero agnosco in Episcopo Moguntino et Duce Georgio excaecationem cordium, *weils nicht von ihnen herkompt, so ist es nichts, pfu dich wollan, wie solte ich mich vor solchen vertzwieuelten buben fürchten,* [19] qui in conscientijs ita prostrati [20] sunt. Esto titulum, nomen [21] Ecclesiae glorientur, coram uulgo, in corde longe aliter sentiunt, implentes prophetiam: Recede a nobis, nolumus [22] uiam tuam, et erecto collo superbiunt, *diese leutte sehen wir vor vnsern augen.* [23] Dux Georgius papam olim non propter impiam doctrinam, quam ipse adorat, sed quia ipse uult esse Ecclesia, uult papam reformare, ut [fol. 152a] reformator Ecclesiae, ita ut Episcopus Moguntinus tantum unum habeat Episcopatum, quatuordecim equis stipatus sit, Episcopus Merseburgensis tribus tantum equis, [24]

---

11) sub una specie.] *post haec verba ap.* Reb. *leguntur haeccc:* Ita miser a monacho persuasus sub altera communicauit specie.
12) consolatus] Reb.: consulatus
13) Mi] *sic* Reb.: Cod.: I (*calami err. pro: l seu lh, i. q.* eia!) mi
14) non] *ap.* Reb. *deest.*
15) publice.] Cod. *male:* publicae.
16) *man sol — gesunden.*] Reb.: morientibus et non sanis haec sunt inclicanda.
17) *Es — leutte.*] Reb.: homines securos facit.
18) non cred. adhuc] Reb.: adhuc non credidissem
19) *weils nicht — fürchten,*] Reb.: quia ab ipsis non prouenit pro nihilo habetur, pfu cur timerem istos malignissimos homines,
20) prostrati] Cod. *calami err.:* prostati
21) titulum, nomen] Reb.: titulum verae
22) nolumus] *sic recte* Reb.; Cod.: nolumus
23) *diese — augen.*] Reb.: istos homines nostris oculis inspicere nos oportet.
24) tribus t. equis,] *sic* Reb.: Cod.: tres t. equos.

Papa cesset a suis Simonijs. Ita papistae omnes fate Episcopos [25]) debere manere, sed reformari, *Aber die pf dürffens nicht wagen*, [26]) ut conniueant [27]) in reformatio Hactenus Italia saepius humiliata, semper fuit superba nunc uero pauet et agnoscit suam malitiam, sed a Gern reformari non uolunt a barbara illa natione. Si aliquis authoritate in Italia surgeret, *vnnd hette einen hinderhalt, mochte etwas ausrichten*. [29]) Dux Georgius ante Euan reuelationem aduersarius fuit acerrimus [30]) religiosorum pisticorum, [31]) mirifice Episcopos, Abbates, Canonicos u uit, adeo ut Fridericus Elector Saxoniae [32]) saepius int dere cogeretur. Ideo prouerbium de eo dicebatur (erat Bohemici sanguinis *von Girsig* [33]) *er hats nicht truncken sondern gesogen*. [34]) quasi dicerent: [35]) Est n et progenie hostis clericorum, sed orto [36]) Euangelio wo *sich wider weis brinnen*, [37]) et iterum tentat suas fall contra pios praedicatores. Hanc morositatem Dux Geo natiuam habet a matre, quae fuit neptis a Giersigs, [38]) dicitur fuisse parua muliercula, sed magna animi acerb ita ut illius amarulentia causa belli in Frisia fuisse dicatu Albertus ab ipsa alienaretur. Nam mulier zelotypa am morte. Ab hac sua matre traxit suam superbiam Moabiti ita ut suis affectibus imperare non potuerit. Sed H fratris eius [39]) ea fuit constantia, ut tota ditio [40]) obl fratre promitteretur, modo Euangelio renuntiaret. Ipse mendicus baculo exire maluit, quam Christum abnegare

---

25) Episcopos] Reb.: Episcopos omnes
26) *Aber — wagen*,] Reb.: verum Papistae non ausi sunt rem aggred
27) conniueant] *sic* Cod.: Reb.: conniant
28) superba] Cod. *male*: superbo
29) *vnnd hette — ausrichten*.] Reb.: et subsidium haberet is magn efficere posset.
30) aduersarius fuit acerr.] Reb.: acerrimus fuit aduersarius
31) religiosorum papisticorum,] Reb.: religiorum (*sic*) Papistarum,
32) Saxoniae] *ap.* Reb. *deest*.
33) (quia — *von Girsig*)] Reb.: quia — de Gyrsig,
34) *er hats — gesogen*.] Reb.: non bibit sed suam in se,
35) dicerent:] Reb.: dicat.
36) orto] Reb. *male*: ordo
37) *wolt — brinnen*,] Reb.: fucum suum celare volebat,
38) neptis a Giersigs,] Reb.: neptis Gyrsigs
39) eius] Reb.: sui
40) ditio] *sic* Reb.: Cod.: ditione
41) Christum abnegare.] *post haec verba sq.* Reb. *leguntur haecce, h. l. a* Cod. *absunt*: Nam cum D. G. [*i. e.* Dux Georgius] illi furia psisset, nisi a Lutherana haeresi resipisceret, se effecturum ne haeat regionis. Ipse dixisse fertur, per Mariam, ago prius cum mea Cat

signis est confessio Principe Christiano digna, quae post
rtem illius celebranda est. [42]) Ferdinandus [43]) nihil habet
se [44]) dignum principe, sed [44a]) seruili ingenio. [fol. 152b]
propter exiguam pecuniam Dresdam ad Ducem Georgium
essit, cuius uisitatione Dux Georgius mirum in modum in-
s est. Talia seruilia ingenia Turcae non sunt opponenda,
heroica. Ideo Salomon conqueritur: Vidi seruum equi-
n et dominum pedestrem etc. [44b]) Et talis princeps
osus cum me misero mendico certare conatur. *Ich habe*
aber mit ihm auffs recht erbotten, [44c]) quod ipse de-
uit. Literas illius et argumenta ex suo nouo Testamento
m detineo. *Ich wolt ihm die graue kolbe recht gewaschen*
. [44d]) Nam meam personam mirifice traducit *ein wech-*
alg, Einer bademadt son, [44e]) Vniuersitatem Wittebergen-
a cauillatur [44f]) *ein buben schul.* [44g]) Talia minime con-
niunt principi etc. [44h]) Anno 39. 20. Februarij [45]) noua
cebantur de nuptijs filij Friderici [46]) quae satis sordidae
issent, nullos [47]) Principum ad eas vocatos fuisse, [48]) sed
antum septem Comites cum quibusdam nobilibus. Respon-
dit Martinus Lutherus: Haec omnia fiunt extremo odio fratris,
quem semper extinctum uoluit, aut exhaeredatum. [49]) *Aber*

Baculo ex mea Regione exibo, pereat regio igni et sulphure, antequam Christum negabo. *Haec in* Cod. *inferius exhibentur, vide* p. 325. lin. 14—19.

42) est.] *ap.* Reb. *deest.*

43) Ferdinandus — — — minime conueniunt principi etc.] *haec quae in* Cod. fol. 152a lin. penult. — fol. 152b lin. 12. *exstant, ap.* Reb. *non hoc loco* [fol. 158b], *sed inferiore* [fol. 159b lin. 13—30.] *aliquatenus variata leguntur (vide notas seqq.* 44—44h). — *Eorum loco* Rebenstockius h. l. [fol. 158b lin. 5—14.] *exhibet verba:* „Acerbissima autem et Sathanica — quia contra Deum non est consilium." *quae in* Cod. *non hoc loco* [fol. 152b], *sed paulo inferiore* [fol. 153a lin. antepenult. — fol. 153b lin. 5.] *inveniuntur, conf. infra p.* 325. *nota* 72. *et p.* 326. *nota* 79.

44) habet in se] Reb.: in se habuit

44a) sed] *sic* Reb.; Cod.: sed ut

44b) etc.] *a* Reb. *abest.*

44c) *Ich habe mich — erbotten,*] Reb.: Verum ego me prouocaui ad ius,

44d) *Ich wolt ihm — haben.*] Reb.: ego illi egregie caput suum canum tractassem.

44e) *ein wechselbalg, Einer bademadt son,*] Reb.: puerum supposititium et illius balneatricis me vocat.

44f) cauillatur] *sic scripsi;* Cod.: cauillator, Reb.: cauillaxtur,

44g) *ein buben schul.*] Reb.: Scholam nequissimorum hominum esse dicit.

44h) principi etc.] Reb.: celebri principi.

45) Anno 39. 20. Febr.] Reb.: Nam Anno 39. 29. Febr.

46) filij Friderici] Reb.: Friderici filij D. G. [*i. e.* Ducis Georgii]

47) nullos] Reb.: nullosque

48) fuisse] *a* Reb. *abest.*

49) exhaeredatum.] *sic* Reb.; Cod.: exhaereditatum.

Papa cesset a suis Simonijs. Ita papistae omnes fatentur, Episcopos [25]) debere manere, sed reformari, *Aber die pfaffen dürffens nicht wagen*, [26]) ut conniueant [27]) in reformationem. Hactenus Italia saepius humiliata, semper fuit superba, [28]) nunc uero pauet et agnoscit suam malitiam, sed a Germanis reformari non uolunt a barbara illa natione. Si aliquis cum authoritate in Italia surgeret, *vnnd hette einen hinderhalt, der mochte etwas ausrichten*. [29]) Dux Georgius ante Euangelij reuelationem aduersarius fuit acerrimus [30]) religiosorum papisticorum, [31]) mirifice Episcopos, Abbates, Canonicos uexauit, adeo ut Fridericus Elector Saxoniae [32]) saepius intercedere cogeretur. Ideo prouerbium de eo dicebatur (*quia* erat Bohemici sanguinis *von Girsig* [33]) *er hats nicht getruncken sondern gesogen*. [34]) quasi dicerent: [35]) Est natura et progenie hostis clericorum, sed orto [36]) Euangelio *wolt er sich wider weis brinnen*, [37]) et iterum tentat suas fallacias contra pios praedicatores. Hanc morositatem Dux Georgius natiuam habet a matre, quae fuit neptis a Giersigs, [38]) quae dicitur fuisse parua muliercula, sed magna animi acerbitate, ita ut illius amarulentia causa belli in Frisia fuisse dicatur, ut Albertus ab ipsa alienaretur. Nam mulier zelotypa amarior morte. Ab hac sua matre traxit suam superbiam Moabiticam, ita ut suis affectibus imperare non potuerit. Sed Henrici fratris eius [39]) ea fuit constantia, ut tota ditio [40]) oblata a fratre promitteretur, modo Euangelio renuntiaret. Ipse uero mendicus baculo exire maluit, quam Christum abnegare. [41])

---

25) Episcopos] Reb.: Episcopos omnes
26) *Aber — wagen*,] Reb.: verum Papistae non ausi sunt rem aggredi,
27) conniueant] *sic* Cod.: Reb.: conueniant
28) superba] Cod. *male*: superbo
29) *vnnd hette — ausrichten*.] Reb.: et subsidium haberet is magni [illegible] efficere posset.
30) aduersarius fuit acerr.] Reb.: acerrimus fuit aduersarius
31) religiosorum papisticorum,] Reb.: religiorum (*sic*) Papistarum,
32) Saxoniae] *ap.* Reb. *deest*.
33) (quia — *von Girsig*)] Reb.: quia — de Gyrsig,
34) *er hats — gesogen*.] Reb.: non bibit sed suxit in se,
35) diceret:] Reb.: dicat.
36) orto] Reb. *male*: ordo
37) *wolt — brinnen*,] Reb.: fucum suum celare volebat,
38) neptis a Giersigs,] Reb.: neptis Gyrsigs
39) eius] Reb.: sui
40) ditio] *sic* Reb.: Cod.: ditione
41) Christum abnegare.] *post haec verba sp.* Reb. *legunter haec*, [illegible] *h. l. a* Cod. *absunt*: Nam cum D. G. [*i. e.* Dux Georgius] illi [illegible] ipsisset, nisi a Lutherana haeresi resipisceret, se effecturum ne [illegible] regionis. Ipse dixisse fertur, per Mariam, ago prius cum meo Calu[illegible]

wol schicken, er kan wol ein loch dadurch machen [63]) natis filiabus, [64]) si tamen dignus est posteritate.

Cum mentio fieret [65]) Ducis Georgij in sua caecitate perseuerantis, respondit Martinus Lutherus: Nulla est spes poenitentiae in ipso, quia sua blasphemia [66]) et mendacijs contra Christum nimium peccauit. Deus illi largitur delitias mundi, argentum et aurum, *dan es ist ein schlecht ding sylberne berge zu geben, darumb verdencke ich ihm gar nichts, das er gerne den Erben hette tzu solchen feinen lande, Aber wir haben* [67]) *eine andere sache mit ihm, das er vnsern herren Christum lestert*, [68]) ibi peccat in Spiritum sanctum. Episcopus Augustinus plane est homo sine peccato, quia non credit esse suum, neque legem Dei curat, ubi non est lex, ibi non est remunericatio. Dux Georgius fratri suo Henrico furiose scripsit, *nicht 3 tage vor seinem tode*, [69]) Nisi a Lutherana haeresi recipuerit, se effecturum, ne fiat haeres illius regionis. [70]) Frater contra dixisse fertur: *Bey Maria ich wil mit meiner Kethen* [71]) *ehr tzum lande ausgehen an eim steblein*, pereat regio igne et sulphure, antequam Christum negabo. Respondit Martinus Lutherus: [72]) Acerbissima [73]) et sathanica est Tridentia, quod [73a]) fratri suo haereditatem non fauet, Esto est σχισματικὸς [74]) aut haereticus, attamen naturalem haereditatem illi [*fol. 153*b] impedire non posset, quia sunt politica. *Aber gott wirdt ihn stürtzen*, sicut coepit. [75]) Et arbitror, quod filium [76]) sponsum medicamentis interfecerit, quia [77])

---

63) *Aber gott — machen*] Reb.: Deus autem consilium eorum mutare et destruere potest.
64) filiabus,] Reb.: filialibus.
65) mentio fieret] Reb.: fieret mentio
66) sua blasphemia] Reb.: suis blasphemijs
67) *wir haben*] Cod.: *wir haben wir haben*
68) *dan es ist — lestert,*] Reb.: facile enim montes argentios largiri potest, et bene existimare possum, ipsum haeredem praeoptare qui teneret imperium in ista regione bona, verum nos aliud negocium habemus cum illo, quia Dominum nostrum Christum contumelia afficit.
69) *nicht — tode,*] *haec a* Reb. *absunt.*
70) regionis.] Reb.: regionis etc.
71) *Kethen (i. q. Käthen*, Catharina)] *sic scripsi;* Cod.: keten
72) Frater contra dixisse fertur — Lutherus:] *a* Reb. *h. l. absunt* (*vide* p. 322. nota 41.) — *Subsequentia*: „Acerbissima et sathanica — — consilium." *hoc quidem loco ap.* Reb. [fol. 159b] *desunt, sed in praecedentibus*, fol. 158b lin. 5—14., *quodam modo mutata leguntur (conf. notae* 73. 74—78.)
73) Acerbissima] Reb.: Acerbissima autem
73a) quod] *sic* Reb.: Cod.: qui
74) σχισματικος] Cod. *male:* σχηματικος
75) *Aber gott* — coepit.] Reb.: Sed Deus suam illi aufferet potentiam.
76) filium] Reb.: Fridericum filium suum
77) quia] *sic* Reb.; Cod.: qui

ineptam naturam excitare uoluerunt ad congressum. *also ist es gescheen vmb ihn,* [78] quia contra Deum non est consilium. [79] Misereor Ducis Georgij, qui suis blasphemijs ruinam meretur, et ducatum illius accipiet [80] Landgrauius, thesauro proximus est propter filiam. [81]

Anno 39. 16. Ianuarij dicebatur nobiles Misnenses, *die von Ausschoss* Henrico fratri Ducis Georgij scripsisse, ut filium Mauritium quam primum domum reuocaret, se curaturos uoluntatem Ducis Georgij. Respondit Martinus Lutherus: *Wer den grossen stein nicht heben kan, der sol ihn liegen lassen, er siehet wol, das er den stein nicht heben mag.* Nam homo proponit, Deus disponit, id est, contrarium ponit, ipse uoluit alios exsiccare et suam stirpem florere. *drumb wirdt er sich vielleicht willig darein geben, das er doch einen gutten willen davon behaltte, als habe ers gerne gethan.* Sed Dux Mauritius cum suo fratre Domini sunt illius ducatus. *der Exige gott helffe ihnen, vnd gebe ihnen treue rethe, weil* Dux Georgius *nicht kan das landt mit sich nemen.* iuxta prouerbium: *die helle ist so enge, das man nicht einen heller noch scherff darinnen beherbergen kan.* Ergo cogitur relinquere. [82]

Anno 39. 20. Aprilis mane hora octaua uenerunt literae [83] Martino Luthero a Gengelbachio Grimmensi, significantes mortem Ducis Georgij, qui 17. die eiusdem mensis uesperi hora 7. mortuus fuerat sumpto sacramento, prius [84] hora 2. Illico aliae uenerunt literae indicantes ipsum mane hora 7. 17. Aprilis, [85] sine lux et sine crux expirasse, qui pridie sanus et laetus in gynaeceo [86] fuerat, postridie mane miserrime mortuum esse iliaca, *war erstickt in seinem eigenn dreck.* [87] Lectis literis Martinus Lutherus post longum silentium *fol. 154* dixit: *Er wirdt viel leutte erfreuen, auch* [88] *viel erschrecken.* [89]

78) *also ist — ihn,*] Reb.: et sic tandem perijt.
79) Acerbissima et sathanica — consilium.] *de diverso loco, quo haec ap.* Reb. *inveniuntur, in praeced.* p. 323. *nota* 43. *et* p. 325. *nota* 72. *diximus.*
80) Misereor Ducis — accipiet] *his verbis ap.* Reb. fol. 159b lin. 13—20. *proxime praecedunt verba:* Ferdinandus nihil in se habuit dignum principe — — Talia minime conueniunt celebri principi. *quae in* Cod. *non hoc loco, sed superiore,* fol. 152a lin. pennlt. — fol. 152b lin. 1? *paulo diversa exhibentur* (vide supra p. 323 notas 43—44.)
81) Landtgrauius — filiam.] *horum loco habet* Reb. *vocem:* alter.
82) Anno 39. 16. Ianuarij — — cogitur relinquere.] *haec hoc loco ap.* Reb. *non inveniuntur.*
83) literae] *sic* Cod.: *a* Reb. *abest.*
84) prius] *a* Reb. *abest.*
85) 17. Aprilis,] Reb.: 18. Aprilis,
86) gynaeceo] Reb.: gymnecaeo
87) *war — dreck.*] Reb.: suffocatus erat in proprio suo excremento.
88) *auch*] *sic scripsi;* Cod.: *och*
89) *Er wirdt — erschreck.*] Reb.: Multos homines exhilarabit, et multos [illegible]

[illegible] enim horrendus Tyrannus. Ita etiam Landgrauius ante [illegible] fertur dixisse: [90]) *vnser vater kondt grossen nutz schaffen; wen er seinen kopff brechen wolt*, [91]) sed induratus [illegible] post mortem facere. Certissima fama paulo ante mortem Ducis Georgij [92]) spargebatur, quod Sacramentum sub utraque specie [93]) concessurus esset. Nam hoc ipso die 20. Aprilis, omnes praelati et Episcopi [94]) Lipsiam vocandi erant, sed in hoc proposito miserrime moritur, indignus quod tale opus perficeret. Suspicandum est, ne ante aliquot dies mortuus fuerit, et illius obitus propter practicas occultatus, *aber lasts gehen.* [95]) Insigne est exemplum nostro seculo bene obseruandum, ubi pater cum filijs tam breui tempore ante conspectum nostrum eradicatus est, *vnd fehret vnbarmhertzig tzur helle. ach wie vngerne prophecei ich, er hat dennoch darnach gelungen, viel schone pfarrhen in seinem lande verwustet, die Christen verjagt, die vniuersitet tzufallen lassen, den tzinsschlag vnd wucher gesterckt*, [96]) Et ita morixit, sicut vixit. vt Hentz *probst* olim Lipsensis usurarius in agone cecinisse fertur ad infernum. [97])

De summo thesauro relicto a Duce Georgio fiebat mentio vel dicebatur. [98]) Respondit Martinus Lutherus: Miser successu factus est insolens, sicut Turca suis victorijs superbit, suum Deum Mahometum [99]) gloriatur. Ita Dux Georgius superbe Deum gloriatus est, quod illi dederit tantam substantiam. Thesaurizauit, nesciens cui. Sic omnis, qui non est in Deo dives. [100]) *Ach lieber gott las vns in dir reich sein vnnd bleiben, dein wort behaltten vnnd bekennen.* [1]) Gratias egit Martinus Lutherus Deo, [2]) quod thesaurus Ducis Georgij con-

---

90) fertur dixisse:] Reb.: dixisse fertur,
91) *vnser vater — wolt*,] Reb.: pareus noster magnam vtilitatem exercere posset, si caput suum frangere vellet, si non esset adeo durus,
92) Ducis Georgij] Reb.: ipsius
93) sub u. sp.] Reb.: vtriusque speciei
94) et Episcopi] *a* Reb. *absunt.*
95) *aber lasts g.*] Reb.: verum sic fieri permittit.
96) *vnd fehret — gesterckt*,] Reb.: et impoenitens recta ad infernum perducitur, Ach quam aegre prophetisse, item sibi ipsi hoc imposuit malum multas parrochias in diocese sua deuastauit homines Christianos expulit, scolas interire et vsuram crescere permisit.
97) vt Hentz — infernum.] *a* Reb. *absunt.*
98) vel dicebatur.] *ap.* Reb. *desunt.*
99) Mahometum] Reb.: Mahometh
100) non est in Deo dives.] Reb.: non in Domino dives est.
1) *Ach lieber — bekennen.*] Reb.: Ach bone Deus permitte nobis vt diuites simus et maneamus in te, et verbum tuum seruare et profiteri concede nobis.
2) Mart. Luth. Deo,] Reb.: Deo M. L.

tra protestantes collectus, pro illis erit, *so kans gott schicken.* [3]) Consiliarij Ducis Georgij supplices se excusant [*fol. 154b*] apud Ducem Henricum, praecipue Doctor Simon Pistoris, [4]) *als hetten sies müssen thun, man kan wol mercken, was sie getzwungen oder freywillich mit lust gethan haben, sie haben sich redtlich geloset.* [5]) dignam [6]) mercedem habebunt.

Narrabatur Ducem Georgium odio sathanico testamentum [7]) composuisse, in quo haec verba fuerint: [8]) *O wans ihm so gult werden kont, so wolt er dem keyser das landt vnnd seinen schatz legiren, das er seine feinde in teutzsch landen bekriegen mochte.* [9]) Respondit Martinus Lutherus: Pecunia et frumento erat locupletissimus, sed nihil nisi bellum spirasse contra suos intimos. Ideo nunquam Deo gratias satis agere [10]) poterimus pro ista liberatione ab hoc monstro.

Cum uarij rumores spargerentur de morte Ducis Georgij, an certe mortuus esset, respondit Martinus Lutherus: *Ich mochte ihm wol ginnen, das er lebete,* [11]) et adhuc [12]) ad Christum conuerteretur. Sed 22. Aprilis mors illius certissime affirmabatur. Respondit Martinus Lutherus: Quid [13]) si a papistis ita fingeretur, persuaderi nondum possum, nisi certius habuero nuntium. Si uerum est, *so ist er in einem bosen vorsatz gestorben.* [14]) Aiunt enim eum uoluisse sua Tyrannide, Euangelij doctrinam opprimere, cum sine haerede esset, *wolt er vollent hinan wagen, was er hatte.* [15]) Si in tali deuotione mortuus est, vae illi. [16]) *Wer wolt dan seines todes gross erschrecken.* [17])

---

3) *so kans g. sch.*] Reb.: sic enim Deus dirigere potest.
4) Simon Pistoris] *sic scripsi;* Reb.: Simonpistoris, Cod.: Simon P.
5) *als ketten — geloset,*] Reb.: quasi facere coacti essent optime tamen sentire potest, quid coactim vel sponte fecerim (*pro:* fecerint) bene et honeste liberauerunt se, excusauerunt se,
6) dignam] *a* Reb. *abest.*
7) odio sathanico testamentum] Reb.: Sathanico odio suum Testamentum
8) fuerint:] Reb.: fuerunt,
9) *O wans ihm — mochte.*] Reb.: si hoc posset permouere, tunc Caesari totam suam regionem, vt totum thesaurum suum legare vellet, vt hostes suos in Germania bellando opprimeret.
10) nunquam Deo gratias satis agere] Reb.: Deo nunquam gratias agere satis
11) *Ich — lebete,*] Reb.: Optime ego fanerem illi, vt viueret,
12) adhuc] *a* Reb. *abest.*
13) Quid] Reb.: Quod
14) *so ist — gestorben.*] Reb.: tum in malo suo proposito mortuus est.
15) *wolt er — hatte.*] Reb.: ipsum omnia quaecunque haberet in periculo ponere.
16) illi,] Reb.: illo,
17) *Wer — erschrecken,*] Reb.: quis ergo propter illius mortem animi tristitiam non deponere vellet.

reuertetur [21]) in terram suam. In die [22]) illa perines cogitationes eorum. *Ach das wir doch auff gott trauen [fol. 155ᵃ] vnnd deme folgen, wir hetten Ja exempel genug, das wir gewiss auff ihn baueten.* [23])
o 39. 23. Aprilis, literae ex Friberga et Dresda uenemorem confirmantes, de morte Ducis Georgij gratugratias agentes Deo pro liberatione a Tyrannide, et ix Henricus Saxoniae [24]) in extrema paupertate deimus, una hora ditissimus factus esset. Respondit Lutherus: Nunc nostrum est orare pro benedictione uerbi Dei, ut Euangelij fructus procedat, ne securi r in prosperitate. Ideo nunc orandum pro affirmae die negatiua *ist hinweg.* [25]) Estque exemplum, ut [26]) Deum timere, illi soli fidere, qui solus dat haeuctus uentris, [27]) contra omnem sapientiam et potenanam, ut in [28]) hoc exemplo clare conspicitur, ubi manei iudicium perdentis sapientiam sapientum reuelatur. ae hoc casu nunc non mouentur, non miror, si Euanedicationem contemnunt, pij enim canere possunt: potentes de sede, etc. [29]) Fratrem suum Henri- qui iure naturali et diuino, mediam partem haerediinere debuisset, ille [31]) tanquam morio est reiectus atus, ita ut uere [32]) in caueam inclusus fuisset, *wie*

] a Reb. *abest*
sie — gehabet.] Reb.: quod aliquid mali in animo habuerunt,
mein, — erfüllet:] Reb.: puto enim Psalmum 146. hoc loco implen.
ertetur] *sie* Cod. (= Vulg. Psalm. 145, 4.); Reb.: non reuertetur
die] Reb. *male:* Inde
h das — baueten.] Reb.: vtinam Deo confidere, et obedientiam prae-

ein tolle mensch. [33]) Postea cum ipse in tanta scortatione uixisset, et a fideli sacerdote quodam [34]) consilium accepisset, ut uxorem duceret, alioqui eum absoluere nollet, ducta uxore a Mechelnburg. Fridericus Elector et alij Principes laborarunt, *das man ihm* portiunculam aliquam *hat gegeben 13000 fl.* [35]) et Fribergam. Sed quasi mendicus a fratre suo Duce Georgio contemptus est. Sed uide Dei prouidentiam, qui mirabiliter disponit. Nam Dux Georgius fidelissimus fuit [36]) tutor fratris sui, *hat ihm ersparet vnnd ervorben als eim reichen fürsten.* [37]) Deus Ducis Henrici constantiam confirmet, qui fratri suo respondisse fertur: Antequam Christum negare uellet, potius se uelle baculo terra exire. [38]) Ita honorificantem se [39]) *fol. 155b* honorificat Deus, et hunc [40]) Tyrannum in medio conatu oppressit, *dan er hat was boses im sinne gehabet,* [41]) sicut testatur conuentus [42]) Mitwedensis, 15 Aprilis, ubi Duci Henrico iniquissimae conciones a consiliarijs Ducis Georgij propositae sunt, quorum propositioni et argumentis Dux Henricus ne uerbum respondere uoluerit. [43]) *Ach der gutte fürst hat nun ein gross landt, aber er ist alt, schwach vnd vngeschickt dartzu.* [44]) Nobiles Harpyiae tantum sua quaerent, [45]) pijs et fidelibus consiliarijs indigebit, [46]) qui paucissimi erunt. [47]) Nam plerique minus synceri, sed uerspelles inuenientur. [48]) Nam illorum propositiones sunt uariae, uerbales, mentales, scriptales, ita ut periculosum sit illis confidere. Vtinam non fieret discordia inter Electorem Saxoniae [49]) et Ducem Henricum. Timendum enim est, quod consiliarij Harpyiae nostrum Electorem in hac re tanquam sua

---

33) *wie ein t. m.*] Reb.: tanquam fatuum.
34) sacerdote quodam] Reb.: quodam sacerdote
35) *das man* — 13000 *fl.*] Reb.: vt portiunculam aliquam acceperat 13000 flo-
36) fidelissimus fuit] Reb.: fuit fidelissimus
37) *hat ihm* — *fürsten.*] Reb.: optimum thesaurum tanquam Principi opulentissimo cumulauit, congregauit illi.
38) se uelle baculo terra exire.] Reb.: baculo terram exire velle.
39) se] *a* Reb. *abest.*
40) hunc] *ap.* Reb. *deest*
41) *dan er* — *gehabet,*] Reb.: malum enim habuit propositum,
42) testatur conuentus] Reb.: conuentus testatur
43) 15 Aprilis — uoluerit.] *a* Reb. *absunt.*
44) *Ach der gutte* — *dartzu.*] Reb.: optimus ille Princeps, amplam habet regionem, verum prae senectute et infirmitate corporis idoneus (pro: non idoneus) est ad imperium gubernationem.
45) quaerent,] Reb.: quaerunt
46) pijs et — indigebit,] *haec ap.* Reb. *desunt.*
47) qui p. erunt.] Reb.: (qui p. essent)
48) inuenientur.] Reb.: inuenirentur.
49) Saxoniae] *ap.* Reb. *deest.*

quaerentem excludere tentabunt, et principes [50]) mutuo odio incitare, *das würde vbel geraiten.* [51])

Dixit Martinus Lutherus: Sperabam [52]) me moriturum hoc elapso anno, sed Deus me [53]) seruauit, ne Dux Georgius et aduersarij mei meo obitu exaltarentur, ut Dauid dicit: Inimici mei aduersum me gloriarentur, [54]) nunc uideo illorum confusionem. Tunc e Dresda scribebatur, uiduam Principem nihil spei ostendere [55]) de prole, *Es war ihr abgegangen.* [56]) Respondit Martinus Lutherus: *Ja wie wans ihr nie wer tzugegangen, sie hat die 4 wochen was redtlichs verdienet. gott bekere ihr einen fromen fürsten.* [57])

DE FVNERE Ducis Georgii dicebatur fuisse [58]) peractum sine exequijs papisticis. Respondit Martinus Lutherus: *Ey das were tzu viel, das diesem, der vber der mess vnd vigilien so hoch gehalten hat, selber nicht tzu theil worden wer an seinem letzten ende.* [59]) Et Dux Henricus funus fratris comitatus in ponte Misnensi cecinisse dicitur: Martinus hic pauper [*fol. 156ᵃ*] coelum dives ingreditur etc. [60]) Ad nos hoc exemplum pertinet, ut Deo fidamus, illique gratias agamus. Sed cauendum, ut in pace et [61]) prosperitate securiores reddamur, sicut de populo Israel legitur, [62]) qui postquam per mare rubrum miraculose transijt, mox tertio die contra Deum murmurare incepit. Die [63]) 25. Aprilis iterum uenerunt insperata et terribilia nouta de Duce Georgio. Respondit Martinus Lutherus: Non libenter prophetizo, sum infoelix propheta, sed tantum secundum Dei uerbum. Nam ipse Dux Georgius contra Deum et illius [64]) Euangelium furijt, quapropter nunc plectitur, uel patitur, *Wie konnen wir vor ihn bitten, wir wolten dan wider*

---

50) principes] Reb.: Principis
51) *das — geratten.*] Reb.: quod omnibus esset magnum detrimentum.
52) Sperabam] Reb. *male*: Superabam
53) me] Reb.: meus
54) gloriarentur.] Reb.: gloriantur.
55) ostendere] Reb.: respondere
56) *Es — abgegangen.*] Reb.: quod illi decessisset.
57) *Ja wie — fürsten.*] Reb.: qui vero sic, si unquam illi accessisset, illa per has quatuor hebdomadas magnum premium merita est, fecit Deus, vt bonum acquirat Principem.
58) fuisse] *sp.* Reb. *deest.*
59) *Ey das were — ende.*] Reb.: Hoc nimium esset illum, qui Papistarum fautor et tutor fuit, sine Papisticis exequijs sepeliri.
60) etc.] *a* Reb. *abest.*
61) et] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
62) legitur,] Reb.: loquitur.
63) Die] *sp.* Reb. *deest.*
64) illius] Reb.: ipsius

merus: Superbissimus fuit Tyrannus et *αστοργος*, rum [70]) fratrem seruili iugo pressit, *vnnd wer sein g gewest*, [71]) peregrinatus est ad terram sanctam, in F captiuus et obsessus Deinde cogebatur uotum [72] coelibatus. Sicut hodie agit [73]) Dux Brunsuicensis cum fratre suo [74]. Wilhelmo, cui matrimonium interd tra Deum et conscientiam suam, a [75]) quo uoto fac lutus est. Item Dux Georgius suo fratri in nullis aliquid communicauit, *das er ihn doch mit in die mün get hette*, [76]) ut Electores faciunt. Turcica est Tyran *ihre brüder erstechen*, [78]) ut soli potiantur regno. [79] poenitentiae locus in Duce Georgio apparuit, qui nil filij sui [80]) morte sicut Dauid maxime mouebatur, [*fol. 156*[b]] morbum et mortem filioli sui. Ille uero i factus mortuo filio, minatus est fratri priuationem ha Et dicitur (quod uerisimile est Ducem Georgium *sein bruder dürffte sich nicht auff den Churfurstenn nen bundt verlassen, sie mugen sehen, wo sie auff bleiben.* [81]) Si haec uerba uera sunt, certissimum

---

65) *W'le konnen — nicht bitten.*] Reb.: quomodo nos pro illo mus, nisi contra Christum orare voluerimus, qui pro Abelo ora num denegare oportet.
66) illius morte,] Reb.: morte illius.
67) a Kokeritz] Reb.: a Koberitz
68) multa] Reb.: qui multa
69) Ducem] *a* Reb. *abest*
70) miserum] Reb.: miserrimum
71) *vnnd — gewest*] Reb.: illumque libenter oppromisset (*typ.* oppressisset)

ren. dan alhie darff man niemandt dan gott alleine ru- [87]) Et spero preces piorum [88]) firmissimum murum . Deinde quaerebatur, [89]) cui thesaurus Ducis Georgij etur. Respondit Martinus Lutherus: Haec nihil curo, ristus pertinet haec quaestio, qui determinabunt illa, is possidentis melior est [90]) conditio. Dux Henricus *noch der rechte Erbe.* [91]) Sed haec nihil ad nos, modo s Euangelij miseris conscientijs admittatur, *wir wollen ab den schatz nit gros bekömmern.* [92]) Postea de copijs bandis circa Bremam et Luneburg 9000 militum instructis- um [93]) dicebatur, qui sine certo duce errassent contra sed illi omnes sunt, *von Bernt von Milo besprochen,* (*war sagt tzu Wirttenberg*) prope Bremam *vnd hat die selbige te alle tzu sich getzogen, gelt auff die handt gegeben.* [94]) dis profecto Dei prouidentia, *das diese knechte, die wider sammlet, vns sollen bescheret sein.* [95]) Haec illo die cer- e scripsit dominus Iacobus praedicator in Brema, nos mus pacem, ut Dauid dicit: Ego autem orabam. Et tra: [96]) Dissipa eos, qui bella uolunt. *er wirdt ihnen*

) *das dieser — hat*] Reb.: propterea diem illum comitialem Francofurd. periculosiss. fuisse certum est, vbi nostri remorati sunt,
) *schmieret — maul,*] Reb.: laudabat nos,
) *ita*] *ap.* Reb. *deest.*
) *mirarentur,*] Reb.: admirarentur,
) *sacramentu*] Reb.: Sacramento
) *Danck hab — rumen,*] Reb.: agimus tibi gratias misericors Deus, quod tu vigilas, si nos summum cepimus in hac enim terra, in solo Deo confidendum, et non in hominibus, et solus Deus glorificandus est.
) preces piorum] Reb.: piorum preces

Tertia Maij, literae Georgij Spalatini uerbosae [33]) et alacres offerebantur Martino Luthero, quibus perlectis dixit: Homo iste studiosus est in scribendis literis multis uerbis, sed exiguis rebus. Omnes exultant propter mortem Ducis Georgij, quem mallem uiuere et poenitere, libentissime de illius poenitentia audirem. Hactenus pro illo oraui, nunc uero amplius pro illo orare non possum. Si non poenituit, *so ist er in abgrundt der hellen gefaren.* [34]) Eadem uespera coenabant cum Martino Luthero Ducis Pomeraniae legati ex Franckfordia reuersi, asserentes mortem Ducis Georgij in tempore accidisse, et scintillam incendij esse extinctam. [35]) Nam omnium papistarum intentio et Catastrophe fuit, ut mallent totam Ecclesiam succumbere, deletis Lutheranis. Sed Deus illorum consilia dissipauit. *Ich hoffe, Hall, Zeitz, Erffurt,* [*fol. 158*ᵃ] *sol tzu vnnser Religion komen,* [36]) Spero principes concordes fore, *das Sachsenn, Meissen, Düringen niemer also tzerteilet sey.* [37]) Nam ipsi principes satis laborum [38]) habebunt, qui coguntur Episcopi esse [39]) et Duces, *sein Nodt Bischoffe.* [40]) Nostro Electori scripsi et oraui, ut uigilaret pro Ecclesia, *dan er wer ein nodtbischoff, wie er dan auch schwer treget vnnd wir mit ihm auch tragen müssen.* [41])

Anno 39. 10. Maij, nuntiabatur, [42]) consiliarios Ducis Georgij noluisse iurare Duci Henrico, sed interrogasse, *ob er seynes bruders bundt vnnd testament halten wolt, vnd habens mit einem landtag vertzichen wollen.* [43]) Dux Henricus [44]) econtra interrogauit, *ob sie ihnen fur ihren Herrn haben wolten,* [45]) et mox perrupit. Item quomodo Doctor Pistoris in Bohemiam [46]) discesserit. Respondit Martinus Lutherus: Re-

---

33) uerbosae] Cod.: uerbose
34) *so ist — gefaren.*] Reb.: sepultus est in infernum.
35) extinctam.] Cod. *calami err.:* exdinctam.
36) *Ich hoffe — komen,*] Reb.: Ego spero, Halam, Zeitz, Erphordiam nostrum confiteri religionem.
37) *das Sachsenn — sey.*] Reb.: vt Saxonia Misinia, Thuringia, nunquam sit diuisa.
38) laborum] Reb.: laboris
39) Episcopi esse] Reb.: esse Episcopi
40) *sein N. B.*] Reb.: sunt Episcopi in necessitate.
41) *dan er wer — müssen.*] Reb.: quia esset Episcopus in necessitate, multa enim onera illi et nobis sunt imposita, et nos cum illo, onera nostra portare cogimur.
42) nuntiabatur] Reb.: mirabantur
43) *ob er seynes — wollen.*] Reb.: an foedus et testamentum fratris sui seruare velit, et ideo diem praescriptum dilationem instituere volebant.
44) Dux Henr.] Reb.: D. H.
45) *ob sie — wollten,*] Reb.: an illum pro Domino agnoscere vellent,
46) in Bohemiam] *sic* Reb.: Cod.: Boiemiam (*omissa voce*: in)

um malitia et crudelitas, non enim frustra nostros Franckfordiae securos, ut illos et nos omnes irabilis est Dei prouidentia, qui hominum consipet. Dux Georgius *hat auff pfingsten bey vns so keret sichs gleich vmb.* [47]) Si ad [48]) inferos nnes illius cruciatus excelleret. Sed sui consimo pectore hunc cruciatum sentient, et suae am dabunt, quod in unicum hominem decrepinium, confidere ausi sint, non cogitantes illius t successus infoelices. *Aber wan vnser herrgott wil, so macht er ihn tzuuor blintt, das er nicht* Et cum fratrem [51]) suum exhaeredare tentasmo animi feruore extirpatus [52]) est, et impletit ersum Virgilij: Vitaque cum gemitu fugit inmbras. *Also ist er mit grossen grim vnd tzorn faren,* [54]) sicut Iudas.

26. Maij. cum Dux Henricus homagium accepis- Lipsiae, Electorem Saxoniae cum omnibus Theogensibus Lipsiam uocauit, qui ad festum Pentenibus templis praedicabant. Secunda feria Dux et Elector Saxoniae, et D. Martinus Lutherus uno s Lipsia [56]) exierunt usque Grimmam, ibi Dux mirabilia de fratre suo conquestus est, quod simo sit eum semper [57]) persecutus, *das er sein n grossern feindt gehabet hette dan seynen eyge-*[8]) qui eum omnino extinctum uoluisset, et quoc biennio in ordinatione Euangelij ualde pertur- *er ihm das Jargelt auffgeschrieben vnd die vier Hain, Weissenfelss, Eckersberg so tzu pfande ge-*

---

pf. — *vmb.*] Reb.: ad festum Pentecostis visitare nos volait, s noster, suum propositum mutauit.
apud
eb.: morbum
— *kan.*] Reb.: Verum si Deus noster impium punire vult, exercit, ne imminentem malum videat et intelligat,
trem] a Reb. *omissa sunt.*
Reb.: extinctus
eb.: illum
— *gefaren,*] Reb.: Et sic magna iracundia et furore, ad in-
Reb. *his locis:* D. H.
Reb.: Cod.: Lipsiam
mper] Reb.: eum semper sit
· *bruder,*] Reb.: ipsum per dies vitae suae maiorem hostem abuisse, quam germanum suum,
ng. ualde pert.] Reb.: valde pert. in ord. Euangelij,

setzt, hat er loss gesprochen, [60]) et (quartum oppidum V fels carceribus et uinculis punijsset, *das sie ihre bin nach der verschreibung gehalten hetten.* [61]) Ita Deus lose per patientiam hunc principem conseruauit, qui ingenio, eruditione et [62]) syncritate excellens fuit, s tia corruptus. *In der eiche* [63]) descenderunt de curru tes et bibentes, ibi Dux Henricus [65]) Principibus Martino [64]) praebibit, ex Psalmis uersum recitando aqua, calice, siti, potatione. Inde apparuit ipsius i fuisse excellentissimum.

Anno Domini 1551. 4. Idus Februarij in hac Dresdae una fuerunt Dux Mauritius, Dux Augustus, M Albrecht Colmbachensis, ibi cum post coenam chorea rent, forte in colloquio certamen inter ipsos incidit, bello formosissimam concubinam habuisset, quisque su daret, studijs certamina crescunt, et feruet multo li uoxque mero. Tandem Mauritius inquit: Mea adeo fuit, ut, si tales angelos in coelo scirem habitare, *ich mich auff die stunde dahinn wünschen.* Respondit *Wan ichs auch wüste, so woltte* [*fol. 159*ᵃ] *ich euch ges leisten.* Paulo post conspecta est uirgo ad latus Ma collocata, quam cum Dux Augustus uideret, interro quo esset adducta, et nobilis, quem interrogabat, di nullam uidere, ita expauit, ut color in facie mutaretur que fratrem suum et Marchionem cum illa familiariter animaduertisset, de mensa surrexit discessurus. Quo inquit frater. Nonne, inquit, uides, quam horrendum m amplectaris? Tum ille: *O wir müssen es gewonen, es herren nicht neu.* Ibi uirgo paulatim in umbram coe tari, donec plane euanuit. Ioachimus Camerarius in satione filiae Pomerani recitauit etc. [65])

ELECTORES SAXONIAE. *)

Electoratus Saxoniae pauperrimus est, et paruae ditatis, nisi Misnia et Thuringia Ducem illum sustentar

*) Reb. I, fol. 166ᵃ lin. 25. — fol. 169ᵇ lin. 18. — *Conf.* Lu germ. IV. p. 222 sqq. cap. 45. §. 65–73. atque II. p. 259 sqq. cap. 1

60) *das er ihm — gesprochen,*] Reb.: quod ei census annuales et quatuor Ciuitates Pyrn, Eckersberg, Hayn, et Weissenfels, opp manu misisset,

61) *das sie — hetten.*] Reb.: etsi suae descriptionis efficientur.

62) et] Reb.: ac

63) *In der eiche*] Reb.: In loco isto nomine Eiche,

64) Martino] Reb.: Mart. Luth.

65) Anno Domini 1551. 4. Idus Februarij — — — recitauit etc.] Reb. *h. l. non inueniuntur.*

auff diese Chur nicht mit 40 pferden erhaltten. [66]) ...us tributa, uectigalia et census dantur, *das sie* ...libus *vmbsonst haltten sollen.* [67]) Elector Saxo... signia regalia Halae, *die hohen gericht,* [68]) potest ...limere. *Solt er sich mit gelt laesen daruon drin-* ... Regalibus, [69]) tunc amitteret honestatem et fa... [70]) dico, quamuis non sum Iurista. Deinde ...cipalem sedem Wimariae, ubi Elector ita preui... *r sein hofflager mit 300 pferden Jar vnd tag mit* ...*komen erhaltten kan, welches Torga nicht ver-* ...ximi sunt sumptus [72]) Aulae Torgensis, ubi in ...uasa Cereris, [73]) *500 scheffel hafer wochentlich,* ...*uffgehen. Der Junge herr Hans Friedtrich leidet* ...*hren seinen vater, do ihm sonst sein hertz bre-* ... [74])

...s Elector fuit homo sapiens, solers et elegans, ...t fucum odit, neque in Gynaeceis multum ne... [75]) praeditus mirabili castitate, et pudicitia, [76]) ...gantiam amabat, ideo [78]) elegit sibi concubinam, ... occultam, *die Waltzlerinne,* [79]) ex qua genuit ...] filios et unam filiam, *Fritz, Bastl,* [80]) *Hierony-* ...*en.* [81]) Deinde concubinam cum filia honestissi... ...uit, quae ita permansit, cumque elector per-

---

...*er — erhaltten.*] Reb.: in isto electoratu 40. equitibus, se ... non posset,
... *sollen.*] Reb.: vt eo diligentius regalia et alia necessaria de... ...beant.
...*ger.*] Reb.: summam iustitiam, vel summum Ius,
... Regalibus,] Reb.: si venderet regalia pecuniae causa,
...b.: Hoc
...*in — vermag.*] Reb.: quod se sum (*typ. err. pro:* cum) ... et 300. Equitibus, per diem vnum de quotidiana prouisione alere ...d Torgae facere non potest.
...us] Reb.: sumptus sunt
...eb.: cereuisiae,
...*el hafer — mochte.*] Reb.: 500 cocos auenae per hebdoma... ...ti quinque centenarios saccari annuatim consumantur, iuuenis ille ...ux Ioannes Fridericus patitur hoc in gratiam et honorem patris, ... maximum illi inferret dolorem.
...eb.: habens,
...,] *a* Reb. *absunt.*
...*c* Reb.; Cod.: tantam
...b. *abest.*
...*lerinne,*] Reb.: quae vocabatur Waltzerrinna
...*e scripsi;* Cod. *calami err.: Basel,*
...*Gossen.*] Reb.: Fridericum, Sebastianum et Hieronimum de

...] *sic* Reb.; Cod.: honestissima

suaderetur a suis nobilibus, ut Guliacensem duce mater facta est huius principis) misit eo Staupitium derandam sponsam, qui electori dissuasit personan *Sie reime sich nicht tzu ihm. Die Watzlerinne,* [83]) ablegata fertur dixisse: Non credo principem alia rum, [84]) me uiuente, neque Elector unquam id Ideo uerisimile est inter ipsos fuisse occultum [86]) mat *Ach lieber herrgott,* [87]) reges et principes miserae sonae, ligatae in deliberatione [88]) coniugij, ciues et *mugen freien, wer ihnen gefellet, der adel darff n sich freien.* [90]) Elector noster pius et pudicus es *welches eine grosse tugent ist,* [91]) uerecundus et ai coniugis, quod donum rarum est in regibus et prin

Ingens donum est, bonus et prudens princeps, Fridericus Elector, qui uere fuit pater patriae, opti nauit, *kontte söller vnd boden füllen, dartzu lies er g ben auff dem felde machen, dieselbigenn mit vorra len,* [92]) et quotannis 12000 fl. consumpsit aedifican recensebat uere nouem [94]) arces ab ipso extructas *hat dennoch gelt gnug, den er war selber schösser* silium *Claus Narrens.* [95]) Nam suos praefectos et ad exactam rationem coegit, *Wan er gleich in e eintzog, so ass vnnd tranck futtert* [96]) *er, als ein a betzalet alles fein rein abe,* [97]) ne praepositi se e tantum a principe consumptum esse. Ideo suae gentem thesaurum reliquit. Fuit enim heroicum et

---

83) *Sie reime — Watzlerinne,*] Reb.: ipsam suae personae Watzelerrinna
84) principem aliam ducturum,] Reb.: ipsum principem ducturum
85) unquam id] Reb.: id vnquam
86) fuisse occultum] Reb.: occultum fuisse
87) *Ach l. h.*] Reb.: Ach bone Deus,
88) in deliberatione] Cod.: in indeliberatione
89) rustici] Cod. *calami err.:* rusti
90) *mugen — sich freien.*] Reb.: possunt vxores ducere sec beneplacitum, nobiles vero non sic.
91) *welches — ist,*] Reb.: et est certe magna virtus,
92) *kontte söller — tzu füllen,*] Reb.: granaria sua implere rabat praeterea, foueas in campo fodere illasque frumento impl modum,
93) consumpsit aedific.] Reb.: aedific. consumpsit,
94) uere nouem] Reb.: 9 fere
95) *vnnd hat — Narrens.*] Reb.: semper tamen in prompta cuniam, quia ipsemet officium gerebat quaestoris iuxta con Stulti.
96) *futtert*] *sic* Cod. *(aut i. q. fordert, aut ad equos eius*
97) *Wan er — abe,*] Reb.: si in arcem aliquam proficiscebat liberabat quasi hospes peregrinus et postea omnia soluebat,

cum ingenium in eo, nunc uero sunt *bodenn vnnd gruben ledig gnug worden.* [98]) Fuit autem callidissimus, qui Carolo a Miltitz auream rosam a papa ut donum afferenti [99]) 600 florenis dedit, cum rosa per se uix 200 ualeret. Natus est autem anno 1462. [100]) die Antonij, [1]) quo die quotannis tot aureos iuxta aetatis numerum suo Capellano obtulit, [2]) *Welche Georgius Spalatinus eyne [fol. 160ᵃ] lange tzeit bekommen vnnd hat ihm noch Jerlich 130 fl. bescheiden, das er Jerlich bey 400 fl. hat einkomen gehabet tzu seiner engen haushaltung, die ich so enge nicht mag bestreitten.* Mortuus est autem 1525. 16. Maij, aetatis suae 63 anno [3]) periculosissimo tempore tumultus rusticorum, cui successit frater Iohannes. [4])

Martinus Lutherus synceritatem et constantiam Ioannis Electoris praedicauit, qui mirum in modum mendacia odit. Hactenus in suo officio multum [5]) conniuebat, *ich hoffe, er werde nun auffwachen.* [6]) Sicut Friderico iuueni accidit, qui primo pauperrimus erat, *als er aber die Register vnnd bestellung selber tzuhanden genomen,* [7]) ditissimus factus est, *dorffte den tzinsern nicht abborgen.* [8]) Ioannes Fridericus Elector, per quinquennium a suis nobilibus et sequestratoribus bene etiquitus, *hat ler gegeben.* [9]) Pater illius diligenter cauit, ne in illas harpyias incideret, dicens: *Mein son kennet die leutte nicht, er wirdt sie aber lernen kennen,* [10]) quasi diceret: [11]) experta loquor. Nam prouerbia et admonitiones melius non discuntur, quam experientia. Principes cum non possint regere sine nobilium auxilio, coguntur illorum importunitatem ferre, tamen paterfamilias non potest suam domum [12]) regere, suam

---

98) sunt *boden — worden.*] Reb.: granaria sua satis exeauata sunt.
99) afferenti] *sic scripsi;* Cod.: efferenti
100) 1462.] Cod. *calami err.*: 1562.
1) die Antonij *i. e.* 17. Ianuarii.
2) obtulit] Cod.: obtulit obtulit
3) anno] *sic scripsi;* Cod.: anni
4) Fuit autem callidissimus, — — Iohannes.] *haec ap.* Reb. *h. l. non inueniuntur.*
5) in suo officio multum] Reb.: in officio suo multo
6) *ich hoffe — auffwachen.*] Reb.: spero autem ipsum nunc emigalaturum.
7) *als er — genomen,*] Reb.: cum vero ipse codices rationarios ad manus sumpserat,
8) *dorffte — abborgen.*] Reb.: non opus habebat a quaestoribus mutuo sumere.
9) *hat ler g.*] Reb.: stipendia illis dare cogebatur,
10) *Mein son — kennen,*] Reb.: Homines isti filio meo mundum sunt noti, verum bene illos agnoscere discet,
11) diceret:] Reb.: dicat,
12) suam domum] Reb.: domum suam

familiam, [13]) multo minus reges et [14]) principes su
Carolus Caesar Augustae habuit octo cancellarios. Cer
Ioannem Electorem Saxoniae [15]) Spiritum sanctum h
quod Augustae sua confessione egregie ostendit, cum
nullo modo uellet, ne latum quidem digitum in sum
riculis, saepius dixisse fertur: *Saget meinen gelertten,
thun, was recht sey gott tzu lob vnnd ehre, vnnd mi
mein landt nicht ansehenn.* [16]) Et nisi ipse tam
fuisset, plures doctorum nostrorum defecissent, *Er hi
als ein helt,* [17]) Caesari cedere nolebat in concion
gelij in comitijs omittenda, [18]) ita ut ego illum horta
rer, [19]) ut Caesari cederet in illo ad tempus, in cui
tate iam uiueret non sua. Respondisse fertur ad mea
*Ich weiss nicht, ob ich oder meine gelerrte narren.
viel leichter gesinnet von Augspurg* [*fol. 160*^{b}] *abtzuzih
das predigen aldo nachtzulassen.* [20])

Ioannes Elector [21]) insigni fuit constantia, pro s
sona firmus et certus stetit. *Wann er gewanckt hette,
ten alle seine* Consiliarij *gehen lassen,* [22]) qui semper
bant per media aliqua gratificari Caesari, ut grati
retinerent, *tempertten also durch einander* [23]) grati
vnnd [24]) hominum. Ideo fertur dixisse: *Ich wolt, d
gelertten nichts ansehen, sondern rietten vnnd schrie
recht were an alle schirmschlege, dan gleich tzu mac
gutten reutter.* [25]) Et cum sententia Caesaris in com
timo illi [26]) esset promulgata, dixisse fertur: *Es sein*

---

13) suam familiam] Reb.: sine familia,
14) reges et] *ap.* Reb. *desunt.*
15) Saxoniae] *a* Reb. *abest.*
16) *Saget — ansehenn.*] Reb.: meis indicate doctoribus vt quae
officiant in honorem Dei opt. Maximi, sine vllo respectu personae v
meae.
17) *Er — helt,*] Reb.: et firmiter tanquam Heros perseuerabat.
18) omittenda,] Reb.: omittendi,
19) cogerer,] Cod. *ealami err.:* cogererer,
20) *Ich weiss — nachtzulassen.*] Reb.: Nescio sane, an ego, vel
errant, in mentem sibi sumpserat Augustam prius relinquere quam
istae intermittere.
21) Ioannes Elector] *a* Reb. *absunt.*
22) *Wann er — lassen,*] Reb.: Si a via regia declinasset omnes si
sent quoque,
23) *tempertten a. d. e.*] Reb.: inter se miscebant
24) *vnnd*] Reb.: et
25) *Ich wolt — reutter.*] Reb.: Vellem certe ne nostri doctores a
spicerent personam, sed veritatem loquerentur, sine omni perie
enim incedere equitem decet.
26) ultimo illi] Reb.: illi vltimo

[illegible] verleugnen vnnd die welt verleugnen, nu denche ein [illegible] am besten sey. [27]) Moleste ferebat, quod concio [illegible] ei interdiceretur, [28]) propterea discedere uolens. [29]) [illegible] est miraculum unum [30]) Electorem contra tantum [illegible], et [31]) tot principes et [32]) status tam firmiter [illegible] Ideo illa [33]) acta Augustana non possunt describi, [illegible] *hoch vnnd tzu weitleufftig.* [34])

[illegible] Elector Saxoniae [35]) solus electioni Regis Roma[illegible] restitit. Nam bulla aurea definit, uiuente Caesare Re[illegible] esse alium eligendum. Ideo Ioannes Fridericus [illegible] noster iunior, patris nomine huic electioni Coloniae [36]) [illegible] facto restitit, et illico discessit, non sine periculo, [illegible] constitutis ante omnes portas, ut ipsum caperent. [illegible] Caesaris modestiam, qui ne uerbulo huius causae [illegible] sed tantum pro concordia in religione sancienda [37]) [illegible] quiens: Plus est religio quam haec uita. Ideo in[illegible] [illegible]remus, pro unitate religionis, *Es muss ein feiner [illegible] der keiser muss feine leutte vnnd Engel vmb sich [illegible]*. Deus illius politiae adest.

[illegible] 32. 28. Iulij, Martinus Lutherus ex Torga redijt, et [illegible] insignem Principis senioris patientiam et longanimi[illegible] [illegible]tulit, qui multorum inobedientia non commoueretur, [illegible] emendationem expectans. Hoc factum dicebat ex [illegible]ionibus concionatorum [39]) papisticorum. Nam a iu[illegible] monachos praedicatores audiuerat, [40]) contendentes, [illegible] non debere esse iratos, sed mansuetos, misericordes, [illegible], omnia praecepta priuatarum [41]) [*fol. 161*a] per[illegible]n illis applicantes, quasi non liceret principi, irasci, [illegible]re, defendere. His persuasionibus elector a teneris

---

[illegible] *scint — sey.*] Reb.: Duae sunt viae propositae aut Deum aut mun[illegible] abnegare nunc vnusquisque quae via sit optima considerare potest,
[illegible]cio — interdiceretur,] *a* Reb. *omissa sunt.*
[illegible]lens.] Reb.: voluit.
[illegible]m] Reb.: nostrum
[illegible] *sic* Reb.: Cod. *male:* ei
[illegible] Reb.: ac
[illegible]] Cod. *calami err.:* alia
[illegible] *soln — weitleufftig.*] Reb.: et nemo ille assequi potest,
[illegible]xoniae] *a* Reb. *abest.*
[illegible] electioni Coloniae] Reb.: Caloniae (*typ. err. pro:* Coloniae), huic [illegible]ectioni
[illegible]ncienda] Cod. *calami err.:* sacienda
[illegible] *muss — haben.*] Reb.: doctum habebit caput et Caesar Doctos apud [illegible] habebit viros seu Angelos.
[illegible]ncionatorum] Reb.: monachorum et concionatorum
[illegible]edicatores audiuerat,] Reb.: concionatores habuerat et audiuerat,
[illegible]] Cod. *calami err.:* priuaturum

det, [66]) non enim aderant aromata, et humanum omnium foetidissimum diu retineri non potest. Episcopus Moguntinus mortuus esset, et cadauer illi tumuis aromatibus conditum, per dies octo seruaret *stanck die leiche, das niemandt bleiben kunde, die hertteste vergossen war, vnnd hatten vier breupfanne derberen, das es in der kirchen gar dampfet, noch stangk erfur.* [67]) Ideo ad sepulturam properandun Principis lunioris aduentus non expectaretur, [68]) *de 6 tagen mit dem vater geletzt hatte vnnd auff Kob gen.* [69]) [*fol. 162a*] Et fatale fuit, hunc preciosissi cipem mori, nullo consanguineorum suorum praes *war weder son, vetter noch freundt.* [70]) Dixit Martin rus [71]) Electorem robustissimi corporis durum expe nem, ita ut interdum rugiret sicut Leo. Deus hunc constantissimum [72]) in religione et politia bene perseuerantem auocauit. Optimus [73] Deus nost principi det, ut uestigijs illius insequatur, Amen.

Testamentum suum ante biennium laudatissimu tuit, *darinne er sonderlich diese vniuersitet dem Jun ren bevolen hat,* [74]) et ita salua religione et politia

---

65) circa horam decimam] Reb.: circa 10. horam

66) *dan der — gewcidet,*] Reb.: corpus enim non erat exempt

67) *Noch stanck — erfur.*] Reb.: Cadauer tamen tantum a torem, quod nemo in isto loco manere poterat, etiamsi sa plumbo erat munitus, incendebatur semen iuniperi, quod esset in templo fumus oriebatur, foetorem tamen expellere non potera

lormiuit. [75]) Caesar enim et alij principes etiam aduer-
j non potuerunt non bene de illo loqui et de eius huma-
ne et modestia optime sentire, et aiunt Caesarem dixisse,
lassione et apologia perlecta. *Er woltte, das durch alle
also geprediget würde,* [76]) dicente Duce Georgio se bene
multos esse Ecclesiae abusus, [77]) sed si a papa refor-
o fieret, se [78]) assessurum, *aber von dem verlauffenen
che mocht ers nicht annemen.* [79]) Ita Wolff a Schönfelt [80])
se fertur: *Wan gott sein wordt durch fürsten vnnd herren
adel lisse predigen, so woltten sie es annemen.* [81]) Dixit
Lutherus: [82]) *Ja wan gott sein wort mit ihnen wolt
gein, er darff aber wol fischer vnnd hirtten,* Petrum, An-
*Mosen vnd Amos dartzu brauchen. Er wil ihres be-
nicht haben.* [83]) 1. Corinth. 1.
Lutherus multa dixit de Ioanne Friderico Electore
o, cui si Deus pacem per biennium dederit, illum regio-
aliter reformaturum, *dan er begünnet vberall antzu-
do sein vater hat tzu seher nachgelassen,* [84]) qui tam
et misericors erat, *das er auch die kammer gütter weg
hat vnnd nicht allein die lehngütter, sondern* [85])
substantiam suam, ac si ego stipendium meum alijs do-
ac [86]) ipse egerem. Sed Ioannes Fridericus non tan-
mandatis, sed etiam executione reformabit, una aut altera
plicatione audita non differet. *Sonder er wil fort fahren,
hat sich* [*fol. 162b*] *schon bey mir bedinget, das er nicht alle
ne* supplicationes *wirt lesen konnen,* [87]) ne scilicet [88])

---

[75]) obdormiuit.] Reb. *male:* obdormiunt.
[76]) *Er woltte — würde,*] Reb.: ipsum optare vt in toto mundo haec doctrina promulgaretur
[77]) Ecclesiae abusus,] Reb.: abusus in Ecclesia,
[78]) se] Reb.: tunc se
[79]) *aber von — annemen.*] Reb.: verum a monacho isto suscipere nolle.
[80]) Schönfelt] Reb.: Schonberg
[81]) *Wan gott — annemen.*] Reb.: si Deus verbum suum per principes et nobiles praedicari curaret, tum assumeremus.
[82]) Dixit Mart. Luth.] Reb.: Respon. M. L.
[83]) *Ja wan gott — haben.*] Reb.: Imo si Deus verbum suum per illos obsignare vellet, sed non vult, vtitur ad hoc munus piscatoribus, Petro, Andrea, Moisi et Amos, illorum obsignationem penitus recusat.
[84]) *dan er — nachgelassen,*] Reb.: est enim diligens inspector suarum rerum, et attrahit secum ea quae pater per indulgentiam dimiserat,
[85]) *das er auch — sondern*] Reb.: quod etiam propria sua bona alijs dederat, et non solum fundum beneficiarium verum esset
[86]) ac] Reb.: et
[87]) *Sonder er — konnen,*] Reb.: sed pergere vult ipse apud me in tanta est conditione, quod esset omnes meae supplicationes perlegere non poterit,
[88]) scilicet] Reb.: enim

aegre feram, cui respondi [89]) neque opus esse, n hoc cupere, sed ut tantum maxime necessarias acci *ich habe hembde, rock, manttel, sein Churf. g. wirt wol welches das hembde*, id est, valde necessaria *treffenn* Sed ego quantum potero, me a supplicationibus a et alienus ab aula ero.

Martinus Lutherus anno 42. dicebat: *mit hertzo chen ist die weissheit, mit hertzog Hansen die from storben, nu weissheit vnnd fromigkeit weg ist, so werd herren von Adel regieren wollen, wollan sie habe gnedigen Jungen herrn inne, vnnd der fromme fürst gnug, so predigen sie Immer muts. Ich wolt aber seines vettern weissheit halb hette vnd seines vatern auch halb, als dann mocht ich ihm seinen mudt wo wirdt er aber seinen mudt nicht lassen, so wirdt er Adel dem lande ein schweiss badt tzurichtenn vnnd m ben herrn auffs pflaster legen, das land vnd leutte a külen haben.* [91])

Anno 39. Martinus Lutherus inuitatus a Casparo ritz laetus cum conuiuis erat commendans suillas car omnes ferinas carnes excellerent. Ideo omnes princi niae eas reliquis delicijs praeferrent. Fridericus inf tus ad auum suum, appositis ei carnibus ferinis et arripuit. Auus ridens dixit: *das ist vnsers geblüts* e

---

89) respondi] Reb.: responde

90) *dan ich habe — wirdt.*] Reb.: nam et ego Indusium, Tun lium habeo, ideo Princeps clementissimus, quos indusium, id e cessaria tangat.

91) Martinus Lutherus anno 42. — — — *haben.*] Reb.: Anno M. L. Sapientia, cum D. Friderico, pietas vero cum D. Iohan est, ablata ergo pietate et sapientia, nobiles nostri, regnare in nantur, bene, iuuenis et clementissimus Dominus noster, modo rum potestate, et princeps noster pius, est satis animosus, at maiorem animum illi inculcant, verum ego optarem, vt dimi partem sapientiae patrui et pietatis, patris haberet, tunc magn contentus essem, si autem a mentis sui proposito non discesse se, cum suis nobilibus regione sua magnum imponet onus, meum clementissimum, tantum sustinere oportet periculum, e liberari poterit.

92) Anno 39. Mart. — *geblüts* etc.] *haec h. l. ap.* Reb. *non*

b) *N. M. in* Cod.: Saxoniae Duces *essen gerne schweinefleis*

[fol. 163a] PROGNOSTICON MARTINI LVTHERI IN LIBELLO ILLIVS INVENTVM PER IVSTVM IONAM GERMANICE TRANSLATVM. [93])

Ach gott von Ewigkeit [94]) ***im hohen hiemel, was ist das r ein greulich Coniunction, weke dir liebes Wittenberg, so i in der gantzen welt berumet bist, vnnd dich so lieb gehabt***

---

[93]) per Iustum Ionam germ. transl.] Reb.: Germanice translatum, per D. I. Iustum.

[94]) ***Ach gott von Ewigkeit — — — — dan ist. Amen.***] Reb. I, fol. 171b lin. 12. — fol. 173a lin. 11.: O sempiterne Deus, quie es in summo coelo, quam horribilis haec est coniunctio. Vae tibi Witeuberga, quae in toto mundo praeclara et summa laude, digna, et amata es, hanc ob causam, quia Deus verbum suum Diuinum per me, hominem indignissimum, in salutem et consolationem multorum hominum, praedicare, et in diem prodire permisit, qui tibi multoties, Aeternum Deum, voluntatem verbum et mandatum ipsius proposui, et vt obedires Deo, admoui te, tu vero ad poenitentiam agendam, moueri non potest, nec ac istis horribilibus peccatis, a superbia, infidelitate, ebrietate, scortatione, impudicitia, vsura et a miserorum vel pauperum despectu, sub specie tamen Christianae libertatis, sine timore Dei, et poene Diuinae, desistis. Vae tibi inquam, quia elapso tempore nouissimo, populus indomitus et impudicus, omni malitia plenus ac inebriatus, ebriet te, et in te, et circum te habitabit, et misere te persequetur, haec mala omnia, eiulando et plorando te, qui antea, multa scelera, magna cum hilaritate animi furtiue perpetrasti, experiri oportet, esset cum amissione corporis, bonorum corpolium, et magno cum dedecore. O Deus bone adiuua nos, quae haec proueniunt malas, a Nobilissima Domus Saxonica vae tibi, o Iohannes Friderice elector et princeps nobilissime, quomodo inter haec animalia atrocia appares, fuge viam regiam et iustam, priusquam a Leone irato inspiciaris, et ab Vngulis suis apprehenderis. O Elector dilectissime, defensio tua est irrita, captus es, poenam te luere, oportet, o quomodo agitur tecum. Sed haec est causa, quod gladio tuo non vteris, nullum peccatum punis, et impunitos abire permittis, esset illos, qui in peccatis et sceleribus apprehensi sunt, in tota tua regione, in ciuitatibus, arcibus, et pagis, imo in tota domo tua, nullus timor Dei, nulla honestas et pudicitia seruatur et inuenitur, nemo est, qui te, vt a sceleribus suis desisteret timeat. Ideo, tu qui Deum et verbum suum neglexisti, vltionem diuinam, non effugies, Leo capiet te, et regioni tuae, et subditorum tuorum priuaberis bona tua, honorem, vxorem, liberos, et omnem tuam possessionem amittere cogeris, ab omnibus tuis relictus, se miniuus deductus, malis et in vtilibus hominibus a quibus misere et varijs modis illuseris, adiungeris. Vae tibi Germania, quia miseris egenis et pauperibus non succurris, et tu poenam luebis eum quoque qui summa vtitur hilaritate, summum periculum et damnum pati, et in totum absque Dei et hominum auxilio, quasi fulgor de coelo tam repente interire oportet. O Deus bone nisi leoni odesses a caeteris animalibus, vt vrsis, lupis et Draconibus diutius laceratus fuisses, quae est cauda, caudam Draconis, tria recuperare iguita capita et caput vnum superare imualitia capit alterum, multa quoque deteriora futura sunt. O dilecte Elector, qui te, tanquam me ipsum diligo, nisi a Deo mera sua gratia et benignitate seruaberis leoni te subijcere illius gratiam et beneuolentiam magnifacere multas errores videre, mala instituere, aut vincere, et eos qui longe sunt post te, delitare, multos magnis laudibus extollere, cogeris, Iesus Christus autem

(vrsach) das gott sein heyliges wordt durch mich vnw der vmb vielenn menschen tzu trost vnnd seligkeit hat nen lassen, wehe dir liebe stadt an gebeu vnnd leutten dir so vilfeltig den Ewigen gott erkleret, sein word vnd befelh tzu thun teglich ermant habe, aber du dic nem wege erkennest busse tzu thun, vnnd von den schwenglichen grossen sünden, hoffart, vntrew, föller rey, vntzucht, Ehbruch, wucher, verachtung der arme einen schatten der Christlichen freyheit one furcht straffe in schwang getrieben vnnd für vnd für treybest. dir, wie balt wirstu von einem vntugentsamen volck, aller schanndt vnd laster vol ist, vnnd darin gar vnd truncken worden, vnversehens vberfallen werden vmb dich vnd in dir wonende auffs greulichste verfo den, offentlich mit weynen vnd klagen erdulden must vormals mit lachen vnnd freuden in wollusten heimlic ben, dartzu leib vnnd leben, hab vnd gutt verlieren m schmach, vntzelicher verachtung. O hilff, gott, was h O weh du edles hauss von Sachsen. O Joan: Friderici ler Churfürst, wie kommestu hieher vntter diese thiere, fleug vor dir hinweg den gerichten steig, ehe tzornige lewe ersiehet, vnd dich in seine tzornige [klauen krieget. O mein lieber Churfürst deine were steckest in plöcken, du must herhalten. O wie hand mit dir, das ist die vrsach, das du dein schwerdt ver der handt fürest oder tregest, kein laster, sunde noch straffest, tzum theil darin begriffen in allen deinen schlossern vnnd stetten, merckten vnnd dorffern. Ja i eygen hause gar wenig gottes furcht, tzucht, ehr vnn geschicht vnnd gehaltten wirdt, niemandt hat keine sc dir, das arge tzu meiden, drumb wirdt gott vnnd se wenig vnnd gar nichtes bedacht, vnnd du nicht itzt n kanst, gefangen wirst, den lewen tzu gestellet, vmb leutte, gut vnnd ehr komest, weib vnd kint vnd aller p

---

suos absque dubio a Dracone liberabit, attamen secundum carn bile, pios, in istis horribilibus erroribus mundum superuenientib vel mox cadere, omnes impios elatos esse, et Christi fideles om O Pater coelestis, filijs tuis in his anxietatibus succurre, et propter gratiam et misericordiam tuam. O filij hominum, obser derate bene ea quae superuentura sunt vos, orate, clamate, fid violate et extremiscite ab olla bene munita, duas habens anre Draco in sua gerit gula, ad incitandum Leonem, in qua esset minatio Idolatriae, quae super Germaniam effundi debet, abscondi

Magnum in olla non est explicatum, nec germanice redditum. vt tamen est, sit imperium in sempiternum, Amen.

[illegible] alle hülffe gottes vnd der der menschen plotz-[illegible] plitz am hiemel. Ey lieber gott wo du nit beyden [illegible] hetten dich die andern thiere, als behre, wolffe [illegible] lange tzerrissen vnnd verschluckt. O almechti-[illegible] gehet es tzu, das der trachen schwantz drey feu-[illegible] gewinnet, Einer lesterlicher dan der ander, es ist [illegible] lesterlichers greuels dahinden. Du lieber Churfürst, [illegible] ich mich selbest lieb habe, wo dich gott nicht auss [illegible] sterckel vnnd erhelt, so wirstu den leuen [illegible] folge thun, seine gunst gross haltten, viel irrung [illegible] stifften oder balt treffen, vnnd die weit hinder [illegible] schwach vnnd krafftloss machen, viel hoch berümpt [illegible] Aber Hiesus Christus wirdt ohne tzweiffel die seinen [illegible] leichtlich [fol. 164b] erhaltten, wie noch dem [illegible] tzu gleuben vor solchen grausamen Irsalen, [illegible] schweben, balt fallen, alle gottlose erheben, [illegible] auserwelten Christi gantz tzu boden werffen. O herr [illegible] vater hielff deinen kindern aus nodt, durch deine [illegible] vnnd barmhertzigkeit. O menschen kint be-[illegible] hertziges vnnd betrachts gar wol, bitte, ruffe, schreye [illegible] tzitter vnnd biebe, mit hertzen vnnd munde [illegible] kreffien, für dem tzweiörichten schönen wol-[illegible] topffe, welchen der trache in seinem rachen hat, [illegible] damit tzu entrusten, darin ein vnmessiger greuli-[illegible] der abgotterey verborgen liegt, vber teutzscher [illegible] schutten. Das grosse im topffe ist nicht vorgunstiget [illegible] Gott sey in ewikeit das regiement, als er es [illegible] Amen. [illegible])

huius mundi impulsi, plerumque Dei obnuscantur. *müssen sie auch im hiemel wilpret sein,* [99]) et regna mutabilia. Sicut quatuor Monarchiae et omnia regn tur, quae subito crescunt et decrescunt. Romana r utcunque potentissima, non tamen diu [*fol. 164*[b]] d sanguine, *Sie habens nicht vber 200 Jar gehabet.* [10] ad Gallos descendit, tandem omnino ad Germanos qui imperium romanum, quoad titulum continua se octingentos annos obtinuerunt. Turca propter uict riatur, quasi solus sit populus Dei, quia multos habi cessus, estque persuasus, se solum esse terrae imp sicut unum Deum creatorem. Sed haec est int gloriatio, cum Romanum imperium potentissimum, to terrarum dominium [2]) nunquam habuit. Nam Persas, Indiam, Germaniam nunquam domuerunt, [3]) et Bald tat, utrum Caesar sit totius mundi Dominus. Haec argumentis non indiget, quia res ipsa loquitur.

Bohemi habent prophetiam *Es sint tzu Prage in alle konige nach einander gemalet,* [4]) et est prophe *die* Linea *vol ist, so sol der letzte konig des landes s* Ferdinandum ultimum locum spatij [6]) occupare. Fa aliquid illud regnum expectat. Ita dixit [7]) de linea in arce Wittenbergensi, ubi omnes Principes et Elec xoniae ordine depicti sunt, *da stehe hertzog Friedtric*

---

95) demonstrant] Reb.: demonstrat
96) *seint — Schackt spiel*] Reb.: sunt Dei nostri ludicra,
97) et horum scientiam] *a* Reb. *absunt.*
98) huius mundi] *ap.* Reb. *desunt.*
99) *dorumb — sein,*] Reb.: Ideo rarae anes in coelo Principes ea
100) *Sie — gehabet* [Reb.: non possiderunt illam vltra 200 ann.

kein spatium *aldo mer erfüllet werdenn.* [8]) Dixit
Melanthon aliquid mali protendere etc. [9])

REGES ET [10]) REGINAE. *)

...ianus Caesar homo fuit heroicus, multis donis
...ebris, *vnnd ist sonderlich ein feiner hofflicher be-*
...man gewest, [11]) ita ut Elector Fridericus eum prae
et omnibus, quos unquam [12]) uiderat, extulerit,
...ertz vnnd ernst geschickt gewest, [13]) omnibus se
...icare. Cum quidam Legatus Regis Daniae fretus
...e, magnum sibi arrogaret honorem, ita ut ob rei
...m legationem sedendo cum Caesare proferre no-
...Maximilianus sentiens, stans audiuit, ita ut legatus
...are. [*fol. 165a*] Similiter cum alius quidam le-
...orationis territus cespitaret, [14]) ipse Imperator
...m cum consiliarijs suis cepit, [15]) et legato tem-
...ditandi dedit. Item cum quidam importunus men-
...a pro dono implorare uellet, fratrem eum salu-
...a uterque ab Adam esset ortus, [16]) ipse pauper,
...ues, qui posset [17]) iuuare, respondit: Ecce duos
...eros, *gehe tzu den andern brüdern allen, geben sie*
, so bistu reicher dan ich. [18]) Item duo legati se-
...cano capite et nigra barba, alter nigris capillis et
...astiterunt, subridens interrogauit, ut prius hanc
...n, antequam responsum daret, explicarent, cur
nigra, [19]) capillis canis, alter nigris capillis, [19])
...esset. Illi humiliter responderunt. Dixit unus ex

---

fol. 174a lin. 1. — fol. 177a lin. 15. — *Conf.* Luth. colloq.
IV. p. 171 sq. cap. 44. §. 23. et p. 204 sqq. cap. 45. §. 40, 43.
5. 45a. 46. 39.

he — werdenn.] Reb.: Et Dux Fridericus iuxta fores depictus, nul-
...m spacium ibi latius impleri poterat.
Reb. *abest.*
Reb. *abest.*
...st — gewest,] Reb.: et in primis fuit vir facetus ac prudens.
...] Reb.: nunquam
gewest,] *ap.* Reb. *neque germ. neque lat. leguntur.*
...et, (*i. q.* caderet)] *sic* Cod.; Reb.: respiraret,
...pit,] Reb.: suscepit,
...rtus,] Reb.: essent orti,
sic Reb.; Cod.: possit
...tzu — ich.] Reb.: abi ad caeteros fratres omnes, si tantum daturi
...i, tunc ditior me fueris.
...igra, ... nigris capillis,] *sic* Reb.; Cod.: barbam nigram ... nigros
...s

illis, [20] capillos capitis seniores [21]) esse barba, canuisse. Alter, *er hat mer vors maul dan fürs get.* [22]) Ita omnibus potuit Maximilianus sese a pro sua prudentia. Et semel interrogatus de g mundi huius seculi, ridens respondit, *das gott beyd wol bestellet hette*, Ecclesiasticum Iulio papae *einen scheissp faffen*, politicum [24]) uero *ihm als einem ge befehlet hät.* [25]) Successerunt tamen illorum gul Maximiliani, Philippi, Caroli, *welche ihre konigreich lich* cum uxoribus *ererbet, wie in* Hispania *vnnd lande die gewonheit ist.* [26]) Ius autem Romanum concedit feudum. [27])

Regina Maria Caesaris soror, [28]) dicebatur praedicationem Euangelij in Gend, Antorff, et in s tres carmelitas. Cum Louanienses supplicassent, uas sectas proueheret, ipsa respondit Legatis, [29] catores suos pctiduo audirent, deinde de ipsoru iudicarent, aut conuincerent, aut approbarent. Legati abierunt murmurando, Martinum Lutheru doctum. Ipsa respondit: Si ipse unus indoctus e multos doctos facilius confutari poterit.

[*fol. 165*[b]] Vxor regis Angliae soror est matr consanguinea suo marito, ita ut in prohibito gradu illis sit interdictum, at [31]) papa callido consilio ne ipse sua autoritate diuortium statueret, negoti uersitates [32]) retulit. Et septem uniuersitates c faciendum esse diuortium. Louanienses uero et n bergenses diuersum statuimus. Ita callide hoc ag Caesari suam amitam cum infamia repudient, regiq

---

20) Dixit unus ex illis,] Reb.: Vnus dixit,
21) seniores] *sic recte* Reb.; Cod.: senioris
22) *er hat — gesorget.*] Reb.: ipsum magis pro ore quam c fuisse.
23) Max. sese appl.] Reb.: sese appl. Max.
24) politicum] Cod. *calami err.:* policum
25) *das gott beyde — hat.*] Reb.: Deus vtraque imperia optim Ecclesiasticum Iulio Papae, ebrioso presbytero, politicum vero, Damarum inuestigatori, mandasse.
26) *welche ihre — ist.*] Reb.: qui regna eorum cum vxoribus sicuti in Hispania et inferiori germanica *(sic)* haec consuetud
27) feudum.] *ap.* Reb. *deest.*
28) Caesaris soror,] Reb.: soror Caesaris,
29) resp. Legatis,] Reb.: Legatis resp.
30) indoctus est,] Reb.: est indoctus,
31) at] *sic scripsi;* Cod.: ad
32) uniuersitates] Cod.: uniuersitatis
33) agunt] Cod. *male*: argunt

iae sororem [34]) coniugem associent. *Also gehets den fromen* Carolum, *er hat viel widersacher, drumb lück haben.* Et nos suasimus Regi Angliae concu- *das er nicht landt vnnd leutte tzusamen hetzet.* [35])
:us Wimariensis, Legatus Electoris ad Regem Angliae, um narrabat Martino Luthero Locham proficiscenti, [36]
lo Rex Angliae contra papam esset concitatus, et o colloquio interrogasse, utrum uerum esset, quod et doctores in Germania dissiderent in causa reli- tra papam, quod ab hominibus [37]) uerissimis et fide audiuisset. M. Franciscus uero magna constantia dentissimum mendacium confutauit, [38]) ac conditio- ens, si regia serenitas [40]) id uerum esse [41]) expe- : una cum collega suo Friderico Mecum perpetuo fore. Quo responso Regem Angliae plurimum ani- confirmauit, liberrimumque congressum ad Regem ulta asserens de constantissima Augustana confes- Doctor Ionas respondebat, multos principes in Co- loctores dixisse: *liben herren getrauet ihrs nicht tzu so dencket, das ihr landt vnd leutte nicht in schaden* Doctores uero respondisse ad principes: [44]) *Wol- ht bey vnns stehen, so last vnns allen vor keiserliche omen vnnd vnns verandtwortten.* [45]) At Ioannes [46]) zelo et fide dixit: *das* [47]) *wolt gott nicht, wolt ussschlissen, ich wil mit gottes hülff Christum mit nen.* [48])

*166*a] Anno 39. primo Maij, nuncium ex Anglia ue- ditione papae contra Regem Angliae, qui papa Po-

---

Galliae sororem] *sic scripsi;* Cod.: regis sororem Galliae
égis Angliae — — *hetzet.*] *haec ap.* Reb. *h. l. non leguntur.*
m proficiscenti,] Reb.: Locha domum proficiscenti,
bus] Reb.: omnibus
] Reb.: diguissimis
nait,] *sic* Reb.; Cod.: confutauerit
tas] Reb. *typ. err.:* seremitas
ap. Reb. *deest.*
conf.] Reb.: conf. Aug.
herren — füret.] Reb.: Vos Domini Doctores, si vestram doctrinam ire non potestis, nec vultis, nolite nostrae regioni et subditis nostris m inferre.
ncipes:] *ap.* Reb. *desunt.*
t ihr — verandtwortten.] Reb.: Si vestra clementia discedere et are conatur, tunc nos conclusimus inuicem Caesarem Maiestatem adire stram defensionem ei proponere.
s Reb. *abest.*
sic scripsi; Cod.: *da*
wolt — bekennen.] Reb.: absit hoc, vos me excludere vultis, ego, iuuante Deo nobiscum Christi et verbi sui confessor ero.

Angliae portus firmissime munijt, ita ut in die Pascha
subditi, per omnes ciuitates cataphracti commu
Respondit Martinus Lutherus: *do wirdt keines auffh*
Papa enim omnibus [51]) modis cogitabit, hunc regem l
sicut et nobis Germanis insidiatur.

Deinde dicebatur papistas insidias contra pro
struere per Gallum et Caesarem. Respondit Martinu
rus: Tales Maiestates non dolis sed [52]) aperto Marte
deberent, [53]) *sein sie nun solche meuchler worden*
papam Arctolycon [55]) *einen berwolff ἀρκτόλυκον* [56]) c
uolunt, [57]) insidiantur sine belli indictione, peribit ille
tuna, quia sunt sicarij dolosi. Oratio piorum fuit
contra ipsos, ut [58]) technae illorum sint detectae, *de*
graffe auff dem wege [59]) capto Secretario. Rex A
cubiculo per [60]) Secretarium phreneticum: non dubi
Deus me contra illorum consilia hactenus defende
Iacob a Sichemitis liberauit. Genes. trigesimo quint

[*fol. 166*b] Narrabatur de Rege Angliae, qui ab l
interim [62]) defecisset, sacramentum unius speciei laici
dum, uota Monastica seruanda, coniugia pastorum
rumpenda praecepit, sub poena capitali, qui tamen in
prius [63]) contrarium fecisset, nunc in Dei odium et [6
aliter tentat. Respondit Martinus Lutherus: Magnum

---

49) *der — gewaschen.*] Reb.: secreta aperuit.
50) *do — auffhoren,*] Reb.: Non quiescet Papa,
51) Papa enim omnibus] Reb.: Papa et in omnibus
52) sed] Reb. *male:* se

ldeo 10. Iulij. Anni 39. [71]) Martinus Lutherus Deo gra-
egit, quod Ecclesiam nostram ab hoc scandaloso Rege
liberasset, qui summo studio confoederationem nostro-
esijsset, nec tamen receptus esset, haud dubie diuino
[73]) impeditum, quia semper fuit inconstantissimus.
fro, das wir des Blasphemi *los sint.* [74]) Gloriatur
esse caput Ecclesiae Anglicanae, post Christum im-
, [75]) qui titulus nulli Episcopo, utcunque ordinario,
egi conuenit. *Es leidet sichs nicht,* [76]) unus tantum [77])
sus et caput Ecclesiae Christus. *Es ist nicht so ein*
Corpus *vmb die* Ecclesiam, [78]) ut papa sibi somniat,
· *teuffel reit diesen konig,* [79]) qui uexat et macerat
i et suam Ecclesiam. *Er hat* Thomam Morum *vm-*
[80]) qui etsi contra Deum reus fuit, innocens tamen
gem suum, *Er bleibet konig Heintz,* [81]) et breui con-
. *Es reuet mich, das* Philippus Melanthon *seine*
schonsten praefationes *an die bosen buben geschrie-*
82

tinus Lutherus interrogatus de Rege Daniae Christier-
m iuste expulsus sit, respondit: Aiunt eum fuisse Ty-

---

i uult — uadit.] *pro his habet* Reb.: etc.
ist doch — finden.] Reb.: Idem Rex Henricus, sicuti in libello meo
ictus est, et ipse iudicem suum inueniet.
i nunquam] Reb.: nunquam mihi
uit,] Reb.: voluerit,
inum] Cod. *calami err.:* peninum
sam] Reb.: impiam
i 39.] Reb.: 38. anni
gratias] Reb.: gratias Deo
d dubie diuino consilio] Reb.: haud dubio consilio diuino
hin — sint.] Reb.: laetus sum quod ab ista blasphemia liberati

rannum, sed adeo saeuus non fuit, ut rumor de ill
Ipse magis Episcoporum odio, quam iustam [83]
expulsus est. Ideo nunc audiens Episcoporum uin
plicatis manibus dixisse fertur: Deo sit laus, quo
riorum meorum confusionem uideo, meam captiuit
libenter feram. *Es hat dem Christiano das* adulteri
schaden gethan, er hatte des keisers schwester vnn
an einen sack, [84]) qui per filium Sibaret [85]) decept
factus est. Ah adulterium est calamitas orbis
Es kompt alles vnglück darvon. [87] Martinus Lut
spexit picturam Christierni Regis Danorum, et ei
rusticos expulsionem, dixit: Quanquam in ignomi
parata sit haec pictura, tamen libenter eam habe
exemplum, quod Deus nullam superbiam tolerare
eam deijcere, ut Maria canit: Deposuit potentes [88]
Regina [89] Nauarrae olim in Gallia regnauit in
nitissima sedens, sub cuius cubiculo fluuius praete
cum multos adolescentes ad se uocasset, et post
submersisset, ne scortatio illius palam fieret. Tand
est quidam nomine Burgannus, [90]) is cum sciret
constituit suos commilitones, qui nani eum expecta
ciperent, tandem elapsus multis auiculis captis, sing
lum schedulam appendit in hanc sententiam: R
Nauarrae licet occidere. Tantus homicida Satan [9
homines ita dementat in summis personis.

Talis Regina Poloniae fuit, ex Italia adducta, d
loni triplicia gloriantur. Illa bona Madonna attulit
dona: pecuniam fictam, faciem pictam, uuluam [93]) n

[*fol. 167*[b]] FOEDERA PROTESTANTI

Longe beatissimum est soli Deo in causa iu
illumque in omnibus necessitatibus implorare, et p

---

*) Reb. I, fol. 177[a] lin. 18. — fol. 178[b] lin. 19.

83) quam iustam] Cod. *calami err.:* quam iustam quam iustam
84) *Es hat — sack,*] Reb.: adulterium certe Christierno mag
perniciem, ipse sororem Caesaris habebat et scorto se macula
85) Sibaret] Reb.: Sibart
86) deceptus] Cod. *male:* deceptus deceptus
87) *Es — darvon.*] Reb.: nihil boni inde prouenit.
88) potentes] Reb.: potentes de sede
89) Regina] Cod. *male:* Reginae
90) Burgannus] *sic* (?) Cod.; Reb.: Burgauis
91) Reginam] Reb. *male:* Regina
92) Satan] *sic scripsi;* Cod.: satam, Reb.: Satanas
93) uuluam] Reb.: et

ı pericula uincere, non humanis praesidijs et foederibus
ri. Attamen pacta pia et necessaria [94]) non sunt im-
nda, ut scriptura testatur. Gen. 14. Abraham cum
, Escol, Aner foedus pepigit. [95]) Gen. 26. Isaac iurauit
Abimelech regi. Dauid [96]) cum Ionatha. 1. Reg. 18. [97])
Rex Iuda cum Benadab rege. [98]) 3. Reg. 15. Filij
pio foedere restaurarunt [99]) religionem Nehemiae 10.
de periculosa est confoederatio cum hominibus, quo-
ortia facile mutantur, et cogitationes dissipantur. Sicut
confoederatis cum Romanis accidit. Esaias pro-
cap. 30. et 31. lubricam foederum pacificationem
Et Fridericus [1]) solitus est dicere: Bonum est facere
, sed uae illi qui seruat. Est sapientissime dictum.
prudentissimus [2]) Princeps, foedera non nisi utili-
expeti, [3]) et donec utilitas manet, tantisper rata
utilitate sublata, undiquaque occasiones sumuntur
foedera.
abatur Luthero, *) Regem Daniae Brunsuigae esse
, item Legationem Regis Angliae, et multarum
, quarum aliquae satis morosae essent in paciscendo
. Respondit Martinus Lutherus: Sua quaerunt prae-
Euangelij, in periculis sibi timentes. Nihil ad Euange-
concordia politica. Solus Deus est, qui seruat et
in persecutione, huic fidamus, cum ipso paciscamur
aeternum. Mundus est mundus, semper peruersus.
no 38. 28. Augusti, a senatu Augustano literae Martino
offerebantur, [4]) quibus significabatur [*fol. 168*a] Ioan-
Forstemium praedicatorem, repudiatum, eo quod con-
us, uirulentus, negligens et incorrigibilis esset. Ita opti-
uirum summa cum ignominia reiecerunt, quia [5]) noluit
is [6]) praedicatoribus Michaeli Cellario, et Bonifacio con-

Conf. Luth. colloq. germ. IV. p. 357 sq. cap. 55. §. 7.
ia et necessaria] Reb.: necessaria et pia
epigit,] Cod. *calami err.*: pepegit.
Abimelech regi. Dauid] Reb.: Abimelech. Rex Dauid
. Reg. 18.] Reb.: 1. Regum. 18. Salomon cum Hyram Rege Tyri.
. Reg. 5.
ege.] Reb.: Rege Syriae.
restaurarunt] Cod. *male*: restaurunt
propheta] *a* Reb. *abest.*
Fridericus] Reb.: Fridericus Elector
prudentissimus] Reb.: sapientissimus
expeti,] Reb. *male*: experti
offerebantur,] Reb.: afferebantur,
quia] Reb.: qui
fanaticis] Cod. *male*: uanaticis

niuere, qui in faciem mihi scribunt, se semper ea
et docere, quae nos, neque errasse uolunt uic
dissimulantes, hoc me uiuente faciunt, et talia ad
audent. Ideo nunquam placuit mihi [7]) ficta illc
dia, metuo, ne posteriora peiora [8]) prioribus fiar
ex corde non resipiscunt, sed a magistratu c
concordiae uinculum quaerunt. Ego commotus a
ad ipsos posthac [9]) scribam, et Martino Bucero
negotium, *hat ers wol eingebrockt, so mag ers w
ren. Es sint die vertzweiffelten buben*, [10]) Ille
larius pauidissimus in comitijs discedebat, [11]) fu
tales erant Muntzerus, Carolostadius et [12]) Zuin
rebus secundis audacissimi fuerunt, in periculis
dissimi, merito appellantur θρασύδειλοι, [13]) fe
tuna, in periculis effoeminati. Cumque [14]) dice
paratu bellico Landgrauij, respondit Martinus L
minus Deus pater pacem nobis tribuat, et ill
belli impediat. *wiewol vnser fürsten nicht gross t
sein, dan man suchet sie so genau, das man ke
noch reichstages abscheit helt, sehen nur, wan s
bekommen konnen wider vnns.* [15]) Dicebatur
Scotus et Gallus contra Anglum excommunicatun
rarent. Dixit [16]) Martinus Lutherus: Non credo,
Anglum libentius uicinum habet quam [17]) Caesa
pam. *das ist mein hochste bitt, das sich die p
fürsten vnd stende Ja nicht auff ihre stercke* [18])
sed in Deum ipsum et bonam causam, [20]) alias

---

7) placuit mihi] Reb.: mihi placuit
8) peiora] *ap.* Reb. *deest.*
9) ad ipsos posthac] Reb.: posthac ad ipsos
10) *hat ers — buben,*] Reb.: si bene coxerit, bene commet
suum ad finem perducere, relinquo, sunt sane turpissimi ne
11) discedebat,] Cod. *calami err.:* dicedebat,
12) et] *a* Reb. *abest.*
13) θρασύδειλοι,] *sic scripsi*; Cod. *male:* ιρασύδουλοι, δουλοι
14) cumque] Reb.: cum
15) *wiewol vnser — — wider vnns.*] Reb.: Quamquam
iustam excusationem proponere possunt, quia illis nulla fi
promissa seruatur aduersarij tamen occasionem contra nos
16) Dixit] Reb.: Respon.
17) quam] Reb.: contra
18) *stercke*] Cod.: *stercker*
19) *das ist mein — verlassen,*] Reb.: Hoc tantum peto, u
stantes, in sua fortitudine et virtute confidant,
20) in Deum ipsum et bonam causam,] *sic* Cod.: Reb.: in
causa,

Nam Ecclesiae nostrae non adeo [*fol. 168b*] periclitabuntur Tyrannorum persecutionibus, quam nostrorum ipsorum ignauia. Esto papa multa contra nos tentabit, et suis defensoribus multa concedet, [21]) ea spe se omnia recuperaturum, si hanc nostram sectam oppresserint, *aber dis wirdt, ob gott wil, nicht geschoen, das wordt ginge dan gar vntter, so würde gott mit dem Jüngsten tage nicht lange aussen bleiben, vnd domit der letzt in dieser greulichen nacht einbrechen.* [22]) Tyranni tantum nos acuunt ad lectionem Bibliae, sicut et haereticorum opiniones nos diligentiores reddunt. At illa nostra ingratitudo et contemptus summum malum concitabit, etc. [23])

AN LICEAT CHRISTIANO VTI DEFENSIONE. *)

So mich iemandes in meynem hause vbereylet, bin ich als ein wirdt schuldig mich tzu wehren, viel mer auff dem wege. [24]) Nequius a Duce nostro uocatus sum, *do ich wol auff der strassen tzu greiffen gewest wer,* [25]) Si latrones me inuasissent aliqui, [26]) restituissem ex officio Principis, cuius minister sum, *dan er greifft mich nicht* [27]) propter Euangelium, tanquam praedicatorem, *als ein gliedt Christi an, sondern als des fürsten vnterthanen vnnd gliedt, do sol ich dem fürsten sein landt auffen rein halten, kan ich ihn erwürgen, sol ich das messer auff ihn legen vnnd frey das sacrament entpfahen, muss man doch in notten einen gutten gesellen retten, viel mer einem fürsten sein landt.* [28]) Si autem propter uerbum Dei, ut concionator inuador, ibi patiendum, et Dei iudicio relinquendum.

---

*) Reb. I, fol. 178b lin. 20. – fol. 182a lin. 23. — *De hac quaestione et subsequentibus conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 456 sqq. cap. 64.

21) concedet,] *sic* Reb.; Cod.: concedit,

22) *aber dis wirdt — einbrechen.*] Reb.: verum hoc aduersariorum propositum Deo volente, foelicem progressum non habebit, nisi sit, quid die ingruet, et postremo, potentiam hostium nostrorum in nihilum rediget.

23) etc.] *a* Reb. *abest.*

24) *So mich — wege.*] Reb.: Si quis mihi in domo mea vim inferre vellet, ego tanquam possessor domus defendere me ab iniuria cogor, non solum in domo, sed etiam in itinere,

25) *do ich — wer,*] Reb.: cum tamen in itinere facile me capere potuissent.

26) me inu. aliqui,] Reb.: aliqui me inu.

27) *dan er — nicht*] Reb.: non enim capi (*typ. err. pro:* capit) me latro

28) *als ein gliedt — — landt.*] Reb.: et membrum Christi, sed tanquam subditum et membrum principis, ideo principis regionem defendere et tueri, quantum potero, cogor, si latronem interficere valeo, sine vllo timore gladium ad manus sumere latronemque occidere, et postea Sacramentum altaris sumere debeo. Nonne amicus aliquis in necessitate defendendus est, ergo et regionem Principis defendere debiti sumus.

Ein prediger sol sich nicht weren, drumb neme ich kein schw mit mir auff die Cantzel, sondern allein auff den weg Valeant Anabaptistae, qui priuatam et publicam uindictam defensionem confundunt. Interrogabatur [*fol. 169*ᵃ] Mart Lutherus, an Caesari sumenti arma contra nos, resistere ret? Respondit: Hoc non est Theologicum, sed Iuridic si bellum suscipiet contra ministerium nostrum, religionem politiam, [30]) tunc erit Tyrannus. Hic nulla est quaestio. non liceat pugnare pro pietate, imo naturale est, pugnare liberis et familia. Et ego ad uniuersum orbem, si pot exhortationem faciam pro defensione suorum. Sed haec mea est prophetia prophetantes habituros pacem, neque ul bellum de causa religionis timendum, sed ipsi peccabunt c tra ciuilem et oeconomicam iustitiam, poenam prouocantes *Es wirdt sich emb die bistuhmb vnnd gestiefft heben.* [33]) (sar enim tres episcopatus occupat, Vtricht, Lüttich, [34]) desheim, [c]) quod Brunsuicensi [35]) obtulit, qui [36]) siti denorat Ecclesiastica bona, ita alij faciunt Principes, *dar wirdt sich ein hauen vnd reissen heben, dan ander wo auch mit essen.* [37])

Anglus quidam Theologus, D. Barns [38]) Lutheri comm salis interrogabat Martinum Lutherum, An liceret nobis r stere, si Papae concilium procederet, et nos in illo damn mur, et Caesari mandaretur executio. Cum Principes (mani [39]) sint publicae personae, ideo et illis suos defend licere. Respondit Martinus Lutherus: Princeps erga Imp torem est persona priuata. [40]) Sed haec Iuristis dis guenda [41]) relinquamus. Est autem triplex regnum *Dei*

---

29) *Ein prediger — weg.*] Reb.: Concionator vltionem seu defensionem quaerat, ideo et ego in suggestu, sed tamen in itinere gladio vtor.
30) rel. et politiam,] Reb.: rel., politiam, Oeconomiam,
31) haec] *a* Reb. *abest.*
32) prouocantes.] *sic recte* Reb.; Cod.: prouocentes.
33) *Es wirdt — heben.*] Reb.: disceptatio tamen fiet propter episcopatu canonicus (*pro*: canonicatus).
34) Vtricht, Lüttich,] Reb.: Luttich, Vtricht,
35) Brunsuicensi] Reb. *male*: Brunsuicensis
36) qui] *sic* Reb.; *a* Cod. *abest.*
37) *darvber wirdt — essen.*] Reb.: hac de causa bellum horrendum inci caeteri, qui et partem suam quaerent.
38) Barns] Reb.: Barens
39) Germani] Reb.: Germaniae
40) Princeps erga I. est persona priuata.] Reb.: Principes erga I. sunt p nae priuatae.
41) Iuristis distinguenda] Reb.: Iurisperitis (*omissa voce*: distinguenda)

c) *N. M.* in Cod.: Nota. Stolpensis Episcopatus quem adrecepit A: E: I

[2]) Ciuile, Tyrannicum. *Δεσποτικὸν* ius est, sicut ego
uper gallinas, anseres, uaccas meas, illas occidendi,
minus sum illorum, sed tale dominium in uxorem, [43])
et familiam non habeo, non liceret mihi illos [44]) ne-
on enim sunt mihi subiecti *δεσποτικῷ*, sed ciuili iure.
os Caesari sumus subiecti certis legibus, sicut econtra
is certis legibus [45]) obstrictus. Si illas transgredere-
e ei resisteremus, quia esset Tyrannus. [*fol. 169b*]
a Caesar non tantum dominij habet [46]) in Germania,
quilibet rex in suo regno, cum neque monetam,
ectigal, neque mineralia [47]) habeat, ut alij reges, sed
s et ciuitates illis utuntur, ideo non adeo illi subiecti
Etsi nos [48]) Theologi suaderemus patiendum esse,
e man sprechen wie der Landtgraffe sagt: Ich lass
ten Er doctor, wie wan [49]) *wir euch nicht folgten.* [50])
o 39. 7. Februarij proponebatur quaestio: Vtrum
is principibus liceat resistere Caesari bellum inferenti
Euangelium. Respondit Martinus Lutherus: Haec
saepius agitata, plurimos solicitauit, me, Pomeranum,
n, sed hic pauci [51]) agemus. Primo in politia et apud
ulla est disputatio, qui [52]) probant et iubent Caesari
, quia praecipiunt furioso gladium adimere. Caesar
caput in corpore politico. Praeterea Oeconomia [53])
t Ius naturae, licere filio, patri furibundo resistere.
as iubet, [54]) ut filius potius patiatur se interfici, quam
elit [55]) occidere. Ita ius naturale [56]) docet, si caput
eticum, *wil die andern glieder verterben, so sol man*
en, binden vnnd wehren. [57]) Sed in Theologia habet

ποτικὸν,] Cod. *et* Reb. *falso: Δεσπώτικον,*
xorem] *sic* Reb.; Cod.: uxore
] Reb.: illas
s certis legibus] Reb.: certis legibus nobis
tantum dominij habet] Reb.: non habet dominium
ralia] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb.: minoralia
nos] Reb. *corrupte:* Et finos
] *sic scripsi;* Cod.: *man*
würde — folgten.] Reb.: Tunc Landgrauij dicto vteretur, qui dicebat,
Domine Doctor consulere nobis, qui autem sic, si consilio vestro obedien-
non praestaremus.
i] *a* Reb. *abest.*
Reb.: qua
nomia] *sic recte* Reb.; Cod.: Oeconomiam
] Reb.: iubeat,
m velit] Reb.: velit patrem
rale] *sic* Reb.; Cod.: Rōnalae (?)
die — wehren.] Reb.: et alia membra corrumpere et perdere vult,
capiti resistere et illud ligare debemus.

septemuiri sunt simul politica membra cum Caesa
sunt membra Caesaris, quorum cuilibet cura imper
est, esto non in primo *fol. 170ᵃ* loco. Ibi sept
cum Caesare pari potentia, [62]) esto [63]) non aequal
Septemuiri illi quatenus sunt membra politiae e
sunt politici, non Christiani, non debent tacere in
sollicitudinis. Exempli gratia, sicut Consul et Rec
non soli regunt ciuitatem et uniuersitatem, sed iu
senatores, collegiatos, [64]) qui illos moderantur et
stunt. [65]) Ita Caesari resistere debent septemuiri
principes. Nam si Caesar unum ex septemuiris
omnes tollit, quapropter illi non permittendum.
quam quaestionem illam [66]) determinauerimus, Vt
septemuiros, aut septemuiri Caesarem occidere d
ist es schon gescheen. [67]) Ideo necessaria est distin
licet, quod Christianus est duplex persona, uidelicet
politicus. Fidelis in regno Christi omnia patitur
neque bibit, neque gignit. Politicus uero legibus
subiectus, cogitur se defendere et tueri, ac si quis
uxorem meam et uirgines stuprare uellet, *do w*
Christianum *tzuruck setzen* et politicam personam
in ipso facto *ihn erwürgen oder vmb hülffe schreien*
deficiente magistratu, plebs est magistratus, *so mag*
har vmb hülff anschreien. [69]) Nam Christus non

58) regno et] *a* Reb, *absunt*.
59) cui politica iura] Reb.: cui vt politico iura
60) si] Reb.: et si

, sed eas conseruat. Summa. Cum Caesar non sit sed septemuiri una cum illo in communi potestate, habeat ius condendi leges, multo minus gladium Ideo Otto Imperator optime constituit auream *lte et die sieben Churfürsten neben dem keyser ge-* *lte das* imperium *nicht so lange gestanden.* [70]) m tempore haec quaestio non fuisset difficilis, quia istratus tum [71]) pagani fuerunt et gentiles, non Nunc uero cum Principes sint [72]) Christiani, dif- cludere, quia Princeps et [73]) Christianus sunt persona. Praeterea Caesar habet magistratum *δεσποτικὸν*, [74]) [*fol. 170b*] sicut Aristoteles di- regnum *δεσποτικὸν* habet simpliciter seruos omni conditione, sicut equus, uacca [75]) sunt sub passessoris, *Was der wil, muss es thun, wirdt ge-* *d getrieben.* [77]) Politicum regnum habet suas *do man fraget, ob sichs tziemet,* [78]) qui magistratus species, Monarchiam, [78a]) ubi unus [79]) solus regit, ut liae, Angliae, Portugalliae, Bohemiae, Vngariae, [80]) Aristocratiam, [81]) ubi pauci boni regunt, Ma- tiualis ut Germaniae. Democratiam, [82]) ubi plu- *als in Schweitzen vnnd Dietmarsch.* [83]) Oligar- *als tzu Erffurdt.* [85]) Postremo sciendum, [86]) si nos bellum inferre uoluerit, tunc non propter ropter papam infert, cuius est feudatarius, et papae eum defendere praesumit, qui Euangelium nihil odit, suamque impiam authoritatem per Caesarem conatur. Quapropter Caesar neque pro sua per-

---

er — gestanden.] Reb.: In qua septem Electores iuxta Caesarem erunnt, alias Imperium Roman. tam diu non stetisset.
Reb.: tantum
Reb.: sunt
eb. *male:* est
τικὸν,] *sic scripsi;* Cod.: *δεσποτικῶν,* Reb.: *δεσπώτικον.*
] Reb.: vacca, etc.
] Reb. *male:* Domino
der — getrieben.] Reb.: cogitur enim facere, iuxta voluntatem eorum, verberatur et impellitur.
— tziemet,] Reb.: vbi interrogatur an liceat,
rchiam,] Reb.: Monarchia,
] *sq.* Reb. *deest.*
iae.] Reb.: Poloniae, Daniae, etc.
ratiam,] Reb. *male:* Aristo gratia,
ratiam,] Reb.: Democratia,
n — Dietmarsch.] Reb.: sicuti in Heluetia et Ditmarsiam.
rchiam,] Reb.: Oligarchia,
tzu E.] Reb.: sicuti Erffurdij
ndum,] Reb.: hoc sciendum,

sona, neque propter Euangelium contra nos pugnat, s
persona papae impijssimi aduersarij, et pro illius abomina
bellum inferre uult, ibi non est quiescendum. Si autem
citur, quod Dauid Rex electus, Sauli Regi resistere no
ita nec nobis Caesari esse resistendum, respondeo:
tamen [87]) habuit suum regnum [88]) tantum promissione
non possessione. Hic uero in nostra causa non pugn
contra Saulem, sed contra Absolonem. Deinde Martinu
therus dicebat, se libenter de illa quaestione disputat
utrum [89]) Caesari liceat resistere, quamuis iura naturalia
litica [90]) et Iuristae concedant. Attamen apud Theo
periculosam esse quaestionem contra locum Matth. 5. Alt
maxillam porrigas. Item Petrus [91]) etiam discolis [92])
diendum suadet, *darumb muss man gewiss sein*, [93]) ne
faciamus contra uerbum Dei, et postea [94]) in consc
nostra uexemur, in tam periculosa causa. Ideo nece
est [*fol. 171*[a]] distinctio personae politicae et Christianae,
utraeque cadunt in Christianum. Christus enim non tolli
gistratum et politiam. Si quis latro contra me saeuire
Ich würde politicam personam *brauchen wider ihn, tzur*
greiffen [96]) contra illius malitiam et [97]) saeuitiam. Ide
est disputatio de facto, sed de iure, defensio permittit
defendendam [98]) pacem. Sed Christianus aduersus su
rem, *do hat es gross bedenckens.* [99]) Iterum repetebat
stionem illam, Vtrum subdito liceret contra superioren
riam inferentem se defendere [100]) bona conscientia? R
dens: *Die Juristen haben dem keyser ein bose spiel g*
der das schwertt von sich gegeben, [1]) Ita ut nos hal
gladium traditum possessorium. Caesar uero tantum

87) tamen] *sic* Cod.; Reb. *aptius:* tum
88) sunm regnum] Reb.: regnum suum
89) utrum] Reb. *male:* Verum
90) nat., politica] Reb.: nat. et politica
91) Petrus] Cod. *calami err.*: pretrus
92) discolis (δυσκόλοις)] *i. q.* difficilibus, morosis (*vide* 1. Petr. 2
93) *darumb — sein,*] Reb.: ideo certo (*pro:* certus) nos esse q
94) postea] Reb.: post
95) saeuiret,] *sic* Reb.; Cod.: saeuerit,
96) *Ich würde — greiffen*] Reb.: ego politica vterer persona, defenderem,
97) malitiam et] *a* Reb. *absunt.*
98) defendendam] Cod. *calami err.*: defendam
99) *do — bedenckens.*] Reb.: ibi opus est consideratione et c
100) sup. iniuriam inferentem se defendere] *sic* Reb.; Cod.: su iniuriam inferentem
1) *Die Juristen — gegeben,*] Reb.: Nil boni Iuristae cu gladium deposuit effecerunt.

aesar contra nos pugnaturus sit pro papa. Sed si fieret contra uerbum pugnans, tunc illi cedendum. Papae adimo gladium, non Caesari, quia papa non sse magistratus neque Tyrannus. [8])

HILIPPI MELANTHONIS DE EADEM QVAESTIONE [iudicium]. [9])

imum hoc [10]) certum non posse in ulla causa recte bellum, nisi uere credat causam iustam esse et legit- quae suscipitur, et Deo placere, ut bello defendatur, cientiam perturbent, etiamsi uincatur. Secundo] quod nullum bellum principi liceat suscipere nisi consentiente, a quo accipit imperium, non enim licet s oneribus onerare populum. Porro palam est popu- uelle suscipere de causa Euangelij bellum, quia non Ergo non suscipiat princeps, sunt principes gentium, infidelium. Tertio quod si hic obijcies Reges Iuda, eo: Illi populo praeceptum erat belligerari, si quidem m uerbum et clarum mandatum erat. Non autem m habet populus noster defendendi sui, sed qui i sunt, animas suas pro Euangelio profundere debent, le ab alijs defendere. [10])

SILIVM MARTINI LVTHERI, QVID AGI DEBEAT IN TVENDO EVANGELIO. *)

mo princeps hactenus non gessit se talem, qui causam c iudicare nec iustificare uellet aut posset, ut laicus,

b. I, fol. 182a lin. 24. — fol. 182b lin. 24.
— *tzeitten,*] Reb.: modo non sunt talia tempora,
tem Electoribus.] Reb.: sentem viris, Electoribus.

paratus cedere uictrici ueritati. [11]) Hoc stante non bellum pro ista causa suscipere, sed debet cedere [12] sareae potestati, ut ille in suis regionibus capiat, perse eos quos uolet, quia Caesar est [13]) eius Dominus, c Dei et hominum licet impiorum. Secundo si bellum ue suscipere, pro illa causa tuenda hoc fieri potest, [15]) ut palam confiteatur [16] hanc causam iustam esse, et priorem neutralitatem. Deinde non ideo bellum su quia sui sunt subditi, [17] sed tanquam alienus alic aliena terra ueniens succurrat. [18]) Tertio, ut id uocat gulari spiritu et fide faciat, alias omnino cedere d *[fol. 172a]* ipse gladio superiori, et una cum Christiani Quarto, si cum aequalibus rem haberet in ista causa, iussu Caesaris, aut cum propria temeritate, Dux Georg Marchio uel alius impeteret, ibi simpliciter agendun quod in alijs causis prophanis agi debet, primum his et offerendo, [19] deinde uim ui repellendo pro suis s

Quaestio mouebatur *) de causa et uindicta nol Haugwitz contra Ducem Georgium, Rectene Doctor douicum Fax [20] captiuum abduxisset. [21]) *Ob es nic nothwehr were*, [22]) aduersus tam acerbam principis ir Respondit Martinus Lutherus: *Nodtwehre* [23] proprie ad seruandam uitam, non ad omnem iniuriam depellen et praecipue inter aequales. [25]) Nobiles autem sunt pum Vasalli et subditi, ideo omnia illorum bona pri sunt, quibus omnia fere debent. Sicut enim Rustici su salli nobilium, ita nobiles sunt Vasalli principum, et pr Imperatoris. *darumb schickt sichs nicht, das Edelleut fürsten sein.* [26] Sicut neque ferunt rusticos sibi ae

*) Haec quaestio ap. Reb. legitur T. I. fol. 182b lin. 25. — fol. 18

11) cedere uictrici ueritati.] Reb.: scilicet cedere victoris veritati.
12) cedere] *sic* Reb.; Cod.: credere
13) Caesar est] Reb. *male*: Caesarem
14) bellum uellet] Reb.: vellet bellum
15) fieri potest,] Reb.: potest fieri,
16) confiteatur] Reb.: confideantur,
17) sui sunt subditi,] Reb.: sunt subditi sui,
18) succurrat.] *sic* Reb.: Cod.: succurret.
19) offerendo,] *sic* Reb.; Cod.: asserendo,
20) Doctorem Ludouicum Fax] Reb.: D. Fachsium
21) Quaestio mouebatur — abduxisset.] *haec verba a* Reb. *tang scriptio subsequentibus superposita sunt.*
22) *Ob es — were,*] Reb.: An non esset vindicta et defensio neces
23) *Nodtwehre*] Reb.: Necessaria vindicta
24) depellendam,] *sic* Reb.; *a* Cod. *abest.*
25) inter aequales.] Reb.: inter Principem et subditos.
26) *darumb schickt — sein.*] Reb.: Ideo nobilem principem esse, n

l oportet ita esse. Mundus est Diabolus, Diabolus est mun-
, *darumb muss Christus ewig mit ihr in tzancke ligen.* [27])
ter debet pacem habere. Ita Dux Georgius non quiescit
ra Christum. [28]) *Der meuchler tzu Cöln bey Meyssen*
ist gar nach Duce Georgio, [29]) quia non est credibile
natum hominem et parochum paganum, principis negotia
cogitationes tractare. Libellus est ualde insulsus, qui ne-
is principum in tam humilem transtulit personam. [30])

IVDICIA. *)

AN IN IVDICIO LICEAT CONTENDERE.

Christus dicit Matth. 5. Qui tecum in iudicio contendere
luerit, etc. Hoc dicitur [31]) contra fidem carnalem Aposto-
rum et Iudaeorum, qui regnum Christi temporale sperabant.
Non (inquit Christus) [32]) non tale erit regnum uestrum et
meum, sed longe aliud et diuersum. Non geretis gladium,
non eritis principes, non bellatores, non Iudices, qualia Iu-
dea de mundi magistratu somniant, sibi deberi tanquam iustis
bella. Nolite talia cogitare, aut [33]) usurpare aut inuadere,
neque orate uos ab ipsis talia pati. Per hoc non prohibet
Christus, si uocemur magistratu fungi. Contra *Ich wiel Euch*
nicht from sein vnnd selig werden, vnd nicht eine newe poli-
tia anfahen. [34]) Quare si uos uocat [35]) uester [36]) magi-
stratus, seruite, [37]) si belligerandum est, militate [38]) sub
illo. Distingue igitur, quatenus Christianus es et non poli-
ticus, patiaris omnia. In hac diuisione situm est totum.
Christianus autem es, quatenus nulla relatione [39]) tangeris

*) Reb. I, fol. 183a lin. 24. — fol. 184b lin. 27.

27) *darumb muss — ligen.*] Reb.: Quare Christum mundo in aeternum adversari oportet.

28) Christum.] Reb.: ipsum,

29) *Der meuchler* — Georgio,] Reb.: nequam ille clandestinus Colonie iuxta Missiam omnino imitatur. D. G.

30) transtulit personam.] Reb.: personam transtulit.

31) dicitur] *sic* Reb.; Cod.: debet

32) Non (inquit Christus)] Reb.: Nam inquit Christus,

33) aut] Reb.: nec

34) *Ich wiel* — *anfahen.*] Reb.: ego vos, vnde pietatem ac salutem acquirere debeatis doceam, nec nouam politiam incipiam.

35) uos uocat] Reb.: vocat vos

36) uester] Reb. *male:* vetus

37) seruite,] Cod. *falso:* seruitae,

38) militate] *sic recte* Reb.; Cod.: militare

39) relatione] Reb.: religione

politiae, ut uicinus erga uicinum, ciuis erga ciuem, erga aequalem. Exemplum. Si uicinus me laedat quantum ad me pertinet, sed quia iuratus [40]) sum r tui, parentibus, debeo iudicare laesam obedientian legem, non uindictae studio, sed pacis amore, sic nuntiant Domino [42]) malum alterius serui, ipsi [43]) dentes, sed tristati rebus succurrunt. Sic Ioseph omnia detulit. Ita ille locus: [*fol. 173a*] Nolite zare, [44]) etc. [45]) Vbi Christus non prohibet cura stratui aut parentibus, sed ne putent hoc esse Christi habere thesaurum. Alioqui Dauid, Abraham, Iosep impij essent. 1. Corinth. 6. Delictum in uobis, etc. lus uidetur corripere eos, qui in iudicio [46]) litigant. detur: Quod ipsum iudicium [47]) cordis taxet, qu fratrem in iudicium Ethnicorum, et ad hostiles iudices sua enim quaerere et uictum non prohibet. Alic agnum aut pecus lupo liceret eripere, aut rem aliqua Sed Corinthij uindictae studio, deinde confundend etiam apud iudices Ethnicos causam agebant. Sit erg plum Corinthiorum glossa huius loci, ut non libido, cupiditas, sed necessitas et iustitia causam praebeat Summa breuis. Tu Christiane [49]) nihil facias, omnia politicus uero omnia facias, nihil patiaris indigne, ne stianus) uidearis inuasor magistratus, neque (ut polit dearis desertor magistratus.

Antonius Lauterbach interrogauit Martinum Luth quis communicaturus coena Domini, confiteretur [50]) aliquo esse in contentione, et causam sub iudicibus nondum absolutam, et tamen se nullum odium erg sarium habere, imo sententiam a iudicibus expectare mittendus sit ad sacramentum? Respondit Martinus I Personam illam non esse admittendam, quae in [f publico dissidio esset, etiamsi non haberet odium,

---

40) iuratus] Reb. *male:* iratus
41) ac] Reb.: et
42) Domino] Reb.: Domino suo
43) ipsi] *sic* Cod.; Reb.: ipsum
44) Thesaurizare] Cod. *calami err.:* Thaesarizare
45) etc.] *a* Reb. *abest.*
46) in iudicio] *sic* Reb.; Cod.: iudicio
47) iudicium] Reb.: vitium
48) trahit.] *sic* Cod.; Reb.: trahat.
49) Christiane] Cod. *male:* Christianae
50) confiteretur] *sic recte* Reb.; Cod.: confideretur

admitteretur, scandalum oriretur. Tacuit [51]) promittens [52]) se certius daturum responsum post deliberationem etc. [53])

Ciuis quidam Wittenbergensis Martinum Lutherum consulit in causa sua contra Albertum comitem Mansfeldensem, quam [54]) illi enarrabat. Respondit Martinus Lutherus: *Ihr hat eine gutte sache, es fehlet euch nur an richter.* [55]) Nam in omnibus iudicijs duo maxima sunt impedimenta. Primum [56]) si quis habet ius sine probatione iuris, *das hat ihr beydes, euer sache ist klar.* [57]) Secundum impedimentum iudex et executor, *das fehlet euch.* Veritas et iura *sint wol recht gesetzt in büchern,* [58]) sed in practica nihil sunt. Ideo D. Hieronymus Schurff dixit: *Der teuffel fure mich weg, wans also geschicht, wie es in büchern stehet.* [59]) Ah ueritas, iustitia et ius odiosae res sunt in mundo, sicut Pilatus Christo respondet: Quid est ueritas? Nemo patitur ius, *der sich sonst krumt tut vertetigen.* [60]) Ius est in armis, et fit *Μεταθεσις* [61]) Ius est Vis, [62]) et Vis est Ius Nam si sunt potentes, longis ambagibus causam differunt, inde sequuntur postea multa incommoda. *Es ist ser ferlich mit der Juristerey.* [63]) Quilibet ius debet scire iura ad defensionem tantum, [64]) *das er die lewte tuck der welt verstehen vnnd hindern mag,* [65]) ut D. Pantaleon facit. Alij lurisperiti impij sua tantum quaerentes, habent ius in armis. Deinde dixit de iuristis [66]) in Aula: Si

---

51) Tacuit] Reb.: Deinde tacuit
52) promittens] Reb. *typ. err.*: premittens
53) etc.] *om.* Reb. *decst.*
54) quam] Reb. *male:* qua
55) *Ihr hat — richter.*] Reb.: Optimam habes causam, si modo bonum ac fidelem haberes iudicem,
56) sunt impedimenta. Primum] Reb.: impedimenta sunt. Primo,
57) *das hat — klar.*] Reb.: vtrumque habes, causa tua est aperta.
58) *das fehlet — büchern,*] Reb.: desunt tibi veritatis et iura in libris bene sunt ordinata,
59) *Der teuffel — stehet.*] Reb.: rapiat me Diabolus, si ita fit sicuti continetur in libris.
60) *der sich — vertetigen.*] Reb.: qui se defendere conatur.
61) est in armis, et fit *Μεταθεσις*] Reb.: inarmis fit, *μεταθεσις*
62) Vis] Reb. *male:* ius
63) *Es ist — Juristerey.*] Reb.: res iuridica est valde periculosa.
64) ad defens. tantum,] Reb.: tantum ad defensionem,
65) *das er — mag,*] Reb.: vt malum propositum et mundi insidias intelligere et impedire discat.
66) Deinde dixit de iuristis — — — quiescebam.] *haec, quae in* Cod. *in huius capitis fine leguntur, a* Reb. *absunt, qui ab illo praeterea eo differt, quod inter hoc caput voce* Iudicia *inscriptum et subsequens, quod habet titulum:* Regiones, terrae situs, mores, populi, *in sua Ed. interposuit haec sex capita sic inscripta:* Sermo (*fol.* 184b lin.

sunt ingeniosi et in iure mediocriter periti, exemplis in dies ita acuuntur, ut per practicam fiant excellentes, plus in illis, qui in [*fol. 174*a] theorica tantum uersantur. Aula enim habet res, unde existit prudentia, quae regit mundum, non libri. Ita fit in omnibus conditionibus, quod res et practica facit homines doctiores quam ipsa notitia. Lectio Bibliae nunquam me in hanc notitiam induxisset, nisi res et aduersariorum occasiones me exercuissent. Initio religionis corpore et uita mea defendissem missam priuatam et monachatum, sed ipsa res me aliter docuit. Ita contra sacramentarios res ipsa me docebat, ut mordicus retinerem uerba: Hoc est corpus meum etc. nihil curans illorum degressiones, tantum in statu rei quiescebam. [66])

REGIONES, TERRAE SITVS, MORES, POPVLI. *)

Christophorus de Gross [67]) multa de Hispanis et Italis dixit, quomodo Romae diu fuerit et papa mortuo omnia rapi, *das auch das stro im bette bleiben kan, solch rauben ist vnter den walen.* [68]) Deinde narrauit de regionibus itineris [69] ad terram sanctam, Arragonia et Pyskai, quae montosa sunt loca, *giessen nur wasser ins* [70]) *mel, legens auff einen heissen hert, fassen ihre wein in tziegen heutte, keren das rauche hineyn, das die haare drinne schwimmen,* [71]) mulieres pellibus ouinis uelari, *do sie das rauche herauss keren,* [72]) et quo plus habent cauterias, *narben* [73]) in facie, eo honestiores iudicari. Sunt autem cauteriae paruulae in modum fili exigui, et

*) Reb. I, fol. 196b lin. 23. — fol. 199a lin. 2. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 676 sqq. cap. 76. §. 27. 26. penult. — *fol.* 185a lin. 14.), Linguae (*fol.* 185a lin. 15. — *fol.* 187b lin. 20.), Eruditio et literae (*fol.* 187b lin. 21. — *fol.* 188a lin. 25.), Eruditi in genere (*fol.* 188a lin. 26. — *fol.* 189a lin. 2.), Iudicia de eruditis nostro seculo (*fol.* 189a lin. 3. — *fol.* 192a lin. 22.), De Erasmo Roterodamo (*fol.* 192a lin. 23. — *fol.* 196b lin. 22.), *quae in* Cod. *proxime post caput voce* Familia *inscriptum, fol.* 123a *lin.* 24. — *fol.* 133a *lin.* 9., *in hac nostra* Ed. T. I. p. 259—280. *eodem ordine leguntur.*

67) de Gross] Reb.: Gross (*omisso* de)

68) *das auch — walen.*] Reb.: tanta est rapina inter Italos, quod esset stramina in lectulis et stratis aufferunt,

69) de regionibus itineris] Reb.: regionibus, itinere,

70) *ins*] Cod. *male*: *eins*

71) *giessen nur — schwimmen,*] Reb.: homines in ista regione aquam farinae infundunt, et postea calidissimo foco ponunt, vina sua pellibus de capris includunt, vt pili natent in vino.

72) *do sie — keren.*] *haec ap.* Reb. *neque germ., neque lat. leguntur.*

73) *narben*] *a* Reb. *absunt.*

Baptismi signum habent paruam cicatricem, in naso infra oculos. Respondit Martinus Lutherus: Habitationes regionum singulis seculis mutantur. Terra sancta, Italia olim fuerunt multo fertiliores. Econtra Hassia, Francia, Westphalia, ante breue tempus, nil [74]) nisi sylua fuit. Econtra circa [*fol. 174b*] Hall, Halberstat et in Saxonia, [75]) Marchia [76]) tantam esse planiciem et solitudinem, *das man drey meilen lang vber eittl heyde tzeucht*, [77]) ubi olim fuerunt agri. Arbitror hic circa Wittebergam optimum fuisse solum, sed Deus pinguedinem abstulit, sicut Moses dicit: Terra fertilis in salsuginem mutata propter malitiam habitantium in ea. Ita Deus benedictionem in maledictionem mutare potest, sicut de terra sancta nunc dicitur.

Italiae regio iucundissima, [78]) in cuius fronte Longobardia est, uallis fertilissimus, latitudine uiginti miliarium germanicorum. Medium perfluit Eridanus fluuius amoenissimus, latitudine *als von Wittenberg gen Brathe*, utrinque sunt montes et alpes et apenninus. Si Dux Bauariae Ludouicus Mediolano potiretur, egregiam ditionem [79]) habiturus esset. Sunt autem Itali homines astutissimi, qui confundendi sunt iuxta prouerbium: Malus nodus, malus cuneus. *Wo ein boser ast ist, darff man einen hartten keil,* [79a]) *den man nicht mit einem splittrichen spaltten kan, sondern muss axt vnd schlegel haben.* Meum consilium semper fuit ad adolescentiam, ut Italiam uiserent et illas fraudes experirentur. Respondit Basilius legatus ex Gallia miram esse Italorum malitiam, qui cuidam uenefficium obtulissent inspecto speculo. Itali sunt *subtile mörder*, qui omnes sensus occidere possunt. Dicebatur in Italia ubique interrogari de libro Lutheri de uotis monasticis. Respondit Martinus Lutherus: Liber iste multis consolationem insignem praebuit, estque ab Erasmo Roterodamo commendatus, qui fuit canonicus regularis et dispensationi romani pontificis deposuit habitum, sed non conscientiam, [*fol. 175a*] quae in ipso postea per hunc librum confirmata est, ita ut palam porta egressus est monasterio. [78])

Anno 38. 14. Nouembris, de qualitate aëris Italici colloquebantur, qui subtilissimus esset, ita ut nocte omnes fenestras

74) nil] Reb.: nillil (*typ. err. pro:* nihil)
75) in Saxonia] *sic* Reb.: Cod.: Saxonia (*omisso* in)
76) Marchia] Reb.: ac Marchia
77) *das man — tzeucht,*] Reb.: quod viatores tria miliaria super terram sterilem iter peragere coguntur,
78) Italiae regio iucundissima — — egressus est monasterio.] *haec, quae h. l. in* Cod. *leguntur, a* Reb. *absunt.*
79) ditionem] Cod. *male:* dictionem
79a) *keil,*] *sic scripsi;* Cod.: *pfeil,*

et rimas clauderent, quia [80]) nocturnus aër esset pestilens. Respondit Martinus Lutherus: Mihi cum fratre comite in Italia hoc accidit, [81]) ut [82]) totam noctem apertis fenestris altissimo somno dormiuissemus usque ad sextam horam, experrectis nobis, capita plena erant uaporibus, ita ut toto die uix unum miliare procedere potuerimus, siti adeo uexati sumus, [83]) summamque uini nauseam habentes, aquam tantum, quae est letalis, appetentes, sed consilio hospitis, datis duobus malis granatis, reficiebamur, *damit erhilt vns gott das leben* [84]) optimo illo fructu. Anglus quidam subiecit, dicens, in Anglia perpetuas esse pestes, nec unquam cessare. [85]) Tunc Basilius Gallicus orator asserebat [86]) Galliae aërem minus esse purum, neque Germanis conuenire. Ipsi autem Galli temperantiores sibi [87]) cauent, singuli bibentes ex suis uitris, et illorum saltationes esse raras, [88]) tantum duo aut tria paria simul saltare, reliquis spectantibus.

Itali impijssimi religionem ueram irridentes, Christianos ludunt, quod omni [89]) scripturae credimus. [90]) Papa dicit Christum manserem, [91]) *ein hurenkint*, [92]) quia natus est de uirgine, quia [93]) uirgo pariens est meretrix. *So viel gleuben sie der schrieffi*, dicentes: *Wenn wir gott gantz getrawen soltten, so weren wir die elendesten leutte, könndten niemer frolich werden*, [94]) Sed oportet te sumere bonum uultum, et non omnia [*fol. 175*^{b}] credere, quemadmodum Papa Leo 10. fecit, qui disputantibus de animae immortalitate et mortalitate, consensit [95]) posteriori. Nam credere futuram uitam, est ter-

---

80) quia] Reb.: qui
81) accidit,] *sic recte* Reb.; Cod.: accedit,
82) ut] Reb.: vt cum
83) sumus] *a* Reb. *abest.*
84) *damit* — *leben*] Reb.: et sic vita nostra a Deo seruabatur incolumis,
85) cessare.] Reb. *falso:* Caesare.
86) asserebat] Reb.: asseruit
87) sibi] Cod. *calami err.:* sibi sibi
88) raras,] Reb. *male:* racas,
89) omni] Reb.: omnia
90) credimus.] *sic* Reb.: Cod.: credemus.
91) manserem,] Reb.: Manzerem, — *Haec vox mediae et infimae latinitatis significat* spurium, nothum, e scorto natum.
92) *ein hurenkint*] *haec interpretatio praecedentis vocis lat. a* Reb. *abest.*
93) quia] Reb.: sed
94) *So viel* — *werden*,] Reb.: In tantum credunt scripturae sacrae dicentes, si nos Deo per totum confidere deberemus, maxime miserabiles omnium hominum et nunquam hilaritatem vllam praebere possemus.
95) consensit] Reb.: consentit

ribile. Dixit: [96]) Conscientia est mala bestia, facit hominem stare contra seipsum.

D. Henr. Schneidewein [97]) dixit, se in Italia Bononiae et Romae tam atrocia flagitia uidisse, quae Martino Luthero prius reuelanti nunquam credidisset. Fides quaelibet est in Italia [98]) libera, concionatores rarissimi, ut in una quadragesima praedicatori ducentos florenos tribuant, multosque ibi esse [99]) fratres ignorantiae, et esse populum superstitiosissimum, [100]) qui plus timeat S. Anthonium et S. [1]) Sebastianum, quam Christum propter plagas. Ideo si quis aliquem locum [2]) uult munire, ne in eum mingatur ab Italis, pingat [3]) imaginem Anthonij cum igneo cuspide. Ita sine uerbo Dei Itali in [4]) summa superstitione uiuunt, neque resurrectionem carnis, neque uitam aeternam [5]) credunt, tantum temporales plagas horrent. Horribilis est Italorum [6]) atrocitas uindicando, qui cum inimicis suis alia ratione nocere [7]) non possunt, tunc in templis illis insidiantur, *das einer dem andern den kopff fur dem Altar auffgespalten hat.* [8]) Ideo in summis festis non magna frequentia conueniunt, sed domi tristes latitant. Praeterea [9]) in sepultura funeris nullus est consanguineorum conductus, neque quis funus comitatur, non enim licet. Saepius enim propter haereditatem in funeribus caedes perpetrantur.

[*fol. 176*[a]] Bacchanalia [10]) uero summa importunitate [11]) et temeritate celebrant, multis hebdomadibus, *do richten sie viel vnglückes vnnd mummereyen ahn*, [12]) sunt autem homines sine omni conscientia in peccatis publice [13]) uiuentes, coniugium contemnentes, iuxta prouerbium apud eos usitatum: [14]) Si haec tria singulis diebus haberem: primo, opti-

---

96) est terribile. Dixit:] Reb.: esse terribile dixit.
97) Schneidewein] Reb.: Schneide.
98) est in Italia] Reb.: in Italia est
99) esse] Reb. *male:* esset
100) superstitiosissimum,] Reb.: superstitiosum.
1) S.] *hoc alterum* S. *a* Reb. *abest.*
2) aliquem locum] Reb.: locum aliquem
3) pingat] Reb.: pingunt
4) in] *ap.* Reb. *deest.*
5) aeternam] Reb. *typ. err.:* aeternum
6) est Italorum] Reb.: Italorum est
7) inimicis suis alia ratione nocere] Reb.: inimicos suos alia ratione vincere
8) *das einer — hat.*] Reb.: vt alter alteri caput diuisit coram altare.
9) Praeterea] Reb. *typ. err.:* praetere
10) Bacchanalia] Cod. *male:* Bachinalia
11) importunitate] *sic recte* Reb.; Cod.: oportunitate
12) *do richten — ahn,*] Reb.: multa mala ac deliria ibi instituunt,
13) publice] Reb.: publicis
14) usitatum] *sic aptius* Reb.; Cod.: uiuunt

mum uinum, secundo, aliquem qui me fricaret, tertio, pollutiones prouocaret. Hae sunt illorum delitiae, quibus proh dolor gloriantur sine conscientia. Sunt autem ualde Zelotypi, qui uxoribus suis nunquam permittunt prodire in publicum, tantum semel in anno die Gregorij habent [15]) priuilegium exeundi, *do gehen sie tzu allen kirchen* [16]) gaudentes sua libertate. Deinde dicebatur sacrificulos in Italia omnium esse indoctissimos, qui nihil latine intelligerent, uix maternam Italiae linguam callerent, qui alijs doctrina praeesse deberent.

Philippus Melanthon conquerebatur Serueti opiniones in Italia habere magnum applausum, qui multos errores de doctrina Trinitatis taxaret, Verbum caro factum negaret. Respondit Martinus Lutherus, [17]) Italiam esse repletam pestilentissimis opinionibus, si tales errores Serueti eo peruenerint, horribiles abominationes ibi orituras. [18]) Nos Germani et reliquae nationes simplices, quasi nuda tabula sumus. Ipsi uero Itali omnibus falsis opinionibus sunt depicti, quas relinquere difficile est, et peiores amplecti aptiores. Nam Itali omnes alias nationes damnant, cum ipsi sint abominabiles, illorum ieiunia sunt splendidiora nostris epulis lautissimis. Ornatus eorum est summus, *tragen* [*fol. 176*^{b}] *wir fur eynen fl. sammet, brauchen sie vor 10 fl.* [19]) Castitas illorum Sodomitica, ut res ipsa loquitur, non tuentur societatem, nullus alteri fidit, ut libere conuenirent, sicut nos Germani, neque alienis permittunt publicum colloquium cum uxoribus, respectu Germanorum omnino sunt anachoretae. Traditi sunt in reprobum [20]) sensum. Nam coniugium, quod iuris [21]) naturalis et diuini est, uiolenter prohibuerunt. [22]) *sie soltten auch das Scheissen verboten haben.* [23])

---

15) habent] Reb.: habere
16) *do — kirchen*] Reb.: tunc ademnia *(typ. err. pro:* ad omnia) templa currunt,
17) Deinde dicebatur sacrificulos in Italia — Respondit Mart. Lutherus,] *horum loco ap.* Reb. *legitur:* Deinde dixit.
18) si tales — orituras.] *ap.* Reb. *desunt.*
19) *tragen wir — 10 fl.*] Reb.: nos si vtimur pro vno floreno, veste serica illi pro decem floren. vestibus sericis vtuntur,
20) reprobum] Reb. *falso:* re probium
21) iuris] Reb. *male:* viris
22) prohibuerunt,] *sie recte* Reb.; Cod.: perhibuerunt,
23) *sie soltten — haben.*] Reb.: quare non prohibuerunt quoque *eunuchi* ne quis purgaret ventrem?

HISPANI. *)

Literae ex aula Ferdinandi afferebantur, [24] quae Hispanorum salacitatem sordidissimam et beluinam exponebant, quod coirent cum masculis et foeminis contra naturalem modum, et multum Italicam [25]) et Florentinam impuritatem uincere. Respondit Martinus Lutherus cum exclamatione: O Domine Hiesu Christe, ueni extremo iudicio et perde mundum, libera tuos sanctos, *Ach wer wol gestorben wer, ich beger mir nicht tzu leben.* [26]) Respondit Henricus Schneideweyn, [27]) Italorum et Hispanorum malitiam esse extremam, qui utrique subdoli essent, sed Hispanos crudelitate uincere, esse gentem acerrimam, *Die rechte frösche vber die wahlen.* [28]) Multi sapientes disputant, utrum facilius esset Turcam, quam Hispanorum ferociam tolerare. Nam Turca *niempt ein gelt vnnd ist schutzherr.* [29]) Hispani uero hoc non praestant. Ideo Papa sanguinolentus crudeles illas nationes contra Germaniam inuocat. [30]) Papistae omnes nos eradicatos uellent, modo ipsi regnarent. Nam cum bullae Papae sint aqueae [31]) et uanae, nisi Caesar gladium suum adhibuerit, actum erit de Papa.

Postea de Turca dicebatur, quod a Caesare in Austriam 18000 Hispani ad defensionem regionis essent legati. Suspirans Martinus Lutherus dicebat: Hi sunt nouissimi [*fol. 177a*] dies, quibus istae nationes ferocissimae Turcae [32]) et Hispani gubernare uolunt, malo Turcam hostem quam Hispanum protectorem, qui extremam exercet crudelitatem. Sunt plerumque Marani, *mamalucken* [33]) qui prorsus nihil credunt, cum alias omnes haeretici suas opiniones pertinaciter defendant. Soli Marani boni sunt socij, nihil asserunt neque credunt. Carolus [34]) dixisse fertur, Germanos ab Hispanis furari discere, Hispanos [35]) a Germanis, *fressen vnd sauffen.* [36])

---

*) Reb. I, fol. 199a lin. 3. — fol. 199b lin. 11.

24) afferebantur] Reb.: offerebantur,
25) multam Italicam] Reb.: multo Italiam
26) *Ach wer — leben.*] Reb.: Ach si quis pie et sancte mortuus esset, ego enim diutius viuere non cupio.
27) Henr. Schneideweyn] Reb.: D. H. Schneid.
28) *Die rechte — wahlen*] Reb.: sunt Italorum.
29) *niempt — schutzherr.*] Reb.: pecuniam sumit et praebet se defensorem.
30) contra Germaniam inuocat.] Reb.: inuocat contra Germaniam,
31) aqueae *(sine dubio i. q. wässerig*, tenues, ieiunae,)] *sic* Cod.: Reb.: aequeae. [*In Lexx. lat. neutram vocem inveni.*]
32) Turcae] *sic* Reb.: Cod.: Turci
33) *mamalucken (pro: mammelucken, i. q.* apostatae)] *a* Reb. *abest.*
34) Carolus] Reb.: Caesar Carolus
35) discere, Hispanos] Reb. *falso:* discedere, Hispanis
36) *fressen v. s.*] Reb.: immodicate edere et bibere.

37) ANGLIA. *)

Angliam credo partem esse Germaniae, quia linguam Saxonicam inferioris Germaniae habet, arbitror olim Germanos eo translatos. Sicut et hodie Episcopus Colonensis scribit se Ducem Angemariae, id est Angern, *do itzt Brem vnd Hamburg liget*, olim Britannia dicta, postea Angera a populis eo inuectis. Danica et Anglica linguae sunt Saxonicae, quae uere est Germanica, *die Oberlendische sprache ist nicht die rechte teutzsche sprache*, habet enim maximos hiatus et sonitus, sed Saxonica lingua est facillima, fere pressis labijs pronuntiatur. Germania tot habet Dialectos, ut in triginta miliaribus homines se mutuo non intelligant. Austri et Banati nullas seruant diphthongos, dicunt enim *e,ur*, *fe,ur*, *Broedt*, pro *feuer*, *Euer*, *brodt*. Ita Francones unisona et crassa uoce loquuntur, quod Saxones praecipue Antuerpiensium linguam non intelligunt, habent etiam uarias affirmationes: Iha, Iuiha, Iu, Ioh, ha, ieke. Arnolt, Ehrnholt, Arnolff, Ehrenholff, Huldrick, Abraham, Ludolff, Leutholff. Item quod Alexander, Ludouick, refugium populi. Nam *Wick* significat arcem, refugium, praesidium. Angli olim totam Galliam occupauerunt, et multas ciuitates in ea [*fol. 177b*] aedificauerunt, sed tandem caesi et fugati sunt. *Sie haben aber gleichwol* praestantissimum portum in Gallia, scilicet Calles et Calletum *noch innen*, ubi omnes certis horis sub poena coguntur loqui Anglice, non Gallice. 37) In Anglia et Gallia non est usus curruum, sed tantum bigarum et lecticarum, *senfften*. 38) Vsus quadrigarum ignoratur, *haben auch keine wechter noch thermer, die do blasen*, 39) utuntur destinatis campanis, quarum signis numerant aduenas hospites, numero binario, ternario, quaternario, 40) *wie bey vns die hausmenner*. 41)

Anno 38. 30. Augusti **) duo Galli ex Italia uiri honesti et studiosi Wittenbergam uenerunt, Martinum Lutherum uidendi causa, lectiones per aliquot 42) dies audierunt, a Martino Luthero et alijs praeceptoribus inuitati sunt, confitebantur se

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 671 sq. cap. 76. §. 21.

**) *Haec sectio et subsequens leguntur* Reb. I, fol. 199b fin. 19. — fol. 200a fin. penult.

37) Anglia. — — — non Gallice.] *haec ap.* Reb. *A. l. non inueniuntur.*
38) *senfften*] *haec interpretatio praecedentis vocis lat. a* Reb. *abest.*
39) *haben — blasen*,] Reb.: nullos habent procubitores qui signa dareut.
40) teru., quat.] *a* Reb. *absunt.*
41) *wie — hausmenner.*] Reb.: sicuti apud nos patrifamilias.
42) aliquot] Cod. *malo:* aliquod

in Italia studiorum grâtia uixisse, [43] cum autem in Galliam redire constituissent, [44] prius per Germaniam pietatis causa et uidendi Martinum Lutherum motos, iter suscepisse Respondit Martinus Lutherus: Hic uidetis nostrum regnum pauperrimum, me monachum in monasterio, sed mirabiles fratres, uidelicet uxorem et liberos demonstrans. Haec narrare potestis, sed cauete, ne [45] uos uidisse, sed tantum audiuisse dicatis. Illi libere [46]) confessionem pollicebantur. Dixit Martinus Lutherus: Conseruet uos [47] Deus in illa animi uestri constantia. Deinde libellus Gallicae linguae cum imaginibus Martino Luthero offerebatur, perstringens papatum. Respondit Martinus Lutherus: Gallia incipit repere, curret aliquando in Euangelio, *man wirts nicht erwehren.* [48] Nam ille totus libellus est praedicatio mortis et legis contra Antinomos.

VNGARIA. [49])

Vngaria [*]) regio fertilissima et ditissima auri [50] dedit regi Matieesco quotannis *60 thonnen goldes.* [51]) Nunc uero *fol. 178*[a] ita expilata ab Episcopis, [52] ut rex mendicus fuerit, fertur enim Vladislaum [53] et Ludouicum adeo fuisse pauperes, *das man den wein in flaschen auss den schenck heussern tzu tisch hat mussen holen, vnnd die wurtze auss der apotecken.* [54] Episcopus in Grana optimam [55]) regionis partem ad se traxit, qui est opulentior [56]) multis Episcopis Germaniae hostis Euangelij. Ex Austria uenerat supplicatio ad Ferdinandum, petentes pro sincero Euangelij cursu, et liberatione a papistica tyrannide. Respondit Martinus Lutherus:

---

[*]) Reb. 1, fol. 200[a] lin. 11—28.

43) confitebantur — uixisse,] *ap.* Reb. *desunt.*
44) constituissent,] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb.: constituisset.
45) ne] Reb. *typ. err.*: ve
46) libere] Reb.: liberam
47) uos] Cod.: uos uos, Reb.: nos
48) *man — erwehren.*] Reb.: nemo reuertit.
49) Vngaria.] *haec inscriptio a* Reb. *abest.*
50) ditissima auri] Reb.: ditissima, aurum
51) Matieesco — *goldes.*] Reb.: Matthiae, quod annis 60. Tonas auris.
52) expil. ab Ep.] Reb.: exeibata est,
53) Vladislaum] Reb.: Ladislaum
54) *das man — apotecken.*] Reb.: vinum in temporibus ad mensam, et condimenta in tabernis vnguentarijs emere cogebantur, Si ad hoc vsque tempus sub vno principe Saxonico vnanimiter starent, tunc esset ditio, seu regio,
55) in Grana optimam] Reb.: in Gran optima
56) est opulentior] Reb.: opulentior est

Christus uult dominari in medio inimicorum, in illo loco, *do man ihn nicht haben wiel*, [57] et ita regnum Dei uim patitur.

SAXONIA. [58]

Saxoniam *) puto esse illum locum et regionem, de qua scriptura dixit: In terra deserta, inuia et inaquosa, [59] hic apparuit tibi. Haec est uera pictura Saxoniae, [60] in qua etiam Deus apparet. Prima Nouembris [61] Martinus Lutherus cum Georgio a Minckwitz multa colloquebatur de mutationibus imperiorum, dicens, Sigismundi Imperatoris tempore Saxoniam fuisse pauperrimam, *ein armes lendtleyn*. [62] Ideo supplicabant, ut eam [63] Misniae et Thuringiae adderent, ut esset Electoratus. Comites de Lauenburgk tum Misniam [64] tenebant, et ita hae tres ditiones in unam [65] redactae sunt. *Wan sie noch vntter einen fürstenn von Sachsen eintrechtig stünden, so wer es ein fein landt*. [66] Ita si Germania sub uno Domino esset, inuincibilis esset, quemadmodum fuit [67] sub Henrico Imperatore Ottonis patre, *do stundt es wol in* Germania, [68] postea tres Ottones egregie [69] et potenter imperarunt, resistentes Galliae regi, qui minabatur, *er wollte so starck komen vnnd den Rhein aussauffen*. Otto econtra respondit, *Er wolde sein landt mit schobhutten bedecken*, sicut etiam factum est. [70]

Electoratus ducis Saxoniae 52 miliaria complectitur, a *Sprew* [71] fluuio usque ad Moenum a Bamberg duo miliaria. [*fol. 178*b] Bauarorum [72] uero regio est amplissima, tendit

---

*) Reb. I, fol. 200a lin. ult. — fol. 201a lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 670 sqq. cap. 76. §. 20. 22.

57) in illo — *wiel*,] Reb.: vbi a multis negatur, qui illum pati volunt,
58) Saxonia.] *haec inscriptio* a Reb. *abest*.
59) inuia et inaquosa] Reb. *male*: in via et in aquosa
60) Saxoniae,] Reb.: Saxonicae regionis,
61) Prima Nouembris] *ap.* Reb. *desunt*.
62) Saxoniam f. pauperrimam, *ein a. l.*] Reb.: Saxonia fuisse pauperrima (*omissa interpretatione germ.*)
63) eam] Reb. *male*: ea
64) tum Misniam] Reb.: in Misnia
65) in unam] Reb.: in vna
66) *Wan sie — landt*.] *haec ap.* Reb. *neque lat. neque germ. leguntur*.
67) fuit] *ap.* Reb. *deest*.
68) *do stundt* — Germania,] Reb.: tum temporis Germania florebat,
69) egregie] Cod. *male*: egregiae
70) resistentes Galliae — factum est.] *haec* a Reb. *absunt*.
71) *Sprew*] Reb.: sprero
72) Bauarorum] Cod. *male*: Bauarum

sex miliaria [73]) in Alpes. *Wan ich wandern rund reysen solt, wolt ich nirgent lieber durchtziehen den durch Beier landt vnd Schwaben.* [74]) Sunt enim humanissimi et hospitales, aduenis occurrentes, et laute [75]) pro debita pecunia prouidentes. Misnenses et Hassitae aliquo modo illos imitantur. *aber sie nemen ihr gelt wol drumb.* [76]) Saxonia uero plane est inciuilis, ubi neque rem neque uerba dare possunt dicentes: *lefer gast, ich wet nich, wat ick im to etenn gefen sol, dat wieff it nich to heim, ick kan in nich herffergen.* [77]) Obseruate hic Wittenbergae, quam habeat homines inciuiles, nihil curantes mores et religionem. Nam nullus ciuium literis [78]) filium suum applicat, uidentes tamen exemplum et numerum aduenarum, [79]) *das landt treget nicht andere leutte.* [80])

Doct. Ionas *) querelam Heluetiorum Tigurinorum legit [81]) contra papisticos tumultus, ubi in fine concludunt, *sie wollen das nicht leyden, sondern rechen, dartzu ihn gott gutwilliglich helffen sol.* [82]) Respondit Martinus Lutherus: Hoc est illorum argumentum. [83]) Quicunque habent [84]) iustam causam, bellum mouere possunt. Nos iustam habemus causam etc. Ergo etc. Respondeo: [85]) utraque et [86]) maior et minor est falsa et dubia. Nam maior non concedit bella, [87]) sed defensionem tantum. Minor est dubia, utrum ipsi causam iustam [88]) habeant. sequitur igitur [89]) conclusio dubia. Summa. Ipsi in humanis uiribus confidunt, pij autem in Deo, qui dicit: Vbi

*) Reb. I, fol. 201a lin. 9. — fol. 201b lin. 9. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 672 sq. cap. 76. §. 23.

73) miliaria] Reb.: miliaria Germanica
74) *Wan ich — Schwaben.*] Reb.: ego si locus peregrinos visere deberem, nullam regionem pertransirem libentius quam per Bauariam et Sueuiam.
75) laute] Reb. *male:* laude
76) *aber — drumb.*] Reb.: verum peregrinantibus de sinu posito nihil donant.
77) *lefer gast, — herffergen* (*i. q. herbergen*)] Reb.: Chare hospes, nescio quid tibi ad edendum proponere debeam, vxor non est domi, ideo hospitio te non possum (*scil.* suscipere).
78) literis] Reb.: terris
79) adnenarum,] *ap.* Reb. *deest.*
80) *das landt — leutte.*] Reb.: regio ista homines alienos non gignit.
81) Tigurinorum legit] Reb.: Tigurianorum legebat,
82) *sie wollen — sol.*] Reb.: Si (*typ. err. pro:* Se) nolle hanc iniuriam et controuersiam Papistarum pati, sed Dei auxilio illis rependere.
83) illorum argumentum.] Reb.: argumentum illorum.
84) habent] Reb. *male:* hunc
85) causam etc. — Respondeo:] Reb.: causam. Ergo (*ceteris omissis*)
86) et] *a* Reb. *abest.*
87) bella,] Reb.: bellum,
88) ipsi causam iustam] Reb.: iustam causam (*omissa voce:* ipsi)
89) igitur] Reb.: ergo

duo aut tres etc. [90] illis bene succedit. Papistae ue Caesare gloriantur, et ualde decipiuntur, *last vns nur* Nulla est promptior [92] ratio uexandi sathanam. qu oratio, *vnser herrgott ist ein fromer gott, dess sollen vergessen.* [93]) Heluetij sunt homines robustissimi, inter [94]) alpes habitant, agriculturam non habent, se prata, *dan es ist nicht mer dan bergk vnnd thal.* [*fol. 179a*] uiri tempore pacis mulgent et coagulant. ex septem ciuitatibus miserant literas [96] ad Martinu rum, sed cum adhuc in religione [97]) claudicarent, tinus Lutherus: *Ach es sint frome leut,* [98]) qui pers a Sacramentarijs, ideo ad tempus illis conniuendum e lucrifieri possunt. [99]

HASSIA. [100]) *)

Hassia regio est famelica, deserta et montosa, u *kompt, der muss erhungern.* [1]) Nam exercitus ibi a duci non posset, [2]) ideo Landgrauius satis tutus militaris se contra Turcam [3]) obtulerit. Respondit Lutherus: Papistae metuunt periculum. Si Hassia *so würde es vber die bischoffe gehen.* [4]) Fames a optimus murus in Hassia. Non enim potest expugnar *feinde müsten da hungers sterben.* [5]

---

*) Reb. I, fol. 201b lin. 9—19.

90) aut tres etc.] Reb.: aut tres congregati fuerint, etc.
91) *last v. n. beten.*] Reb.: oremus tantum.
92) est promptior] Reb.: promptior est
93) *vnser — vergessen.*] Reb.: Deum habemus clementissimum mum illum excludere non deberemus.
94) inter] Reb.: intra
95) *dan es — thal.*] Reb.: est enim regio valde montosa.
96) literas] Reb. *falso:* terras
97) adhuc in religione] Reb.: in religione adhuc
98) *Ach — leut,*] Reb.: sunt sane homines simplices et pij.
99) possunt.] Reb.: possint.
100) Hassia.] *haec inscriptio a* Reb. *abest.*
1) *wer — erhungern.*] Reb.: qui illam inhabitare cupit, illam oportet.
2) posset,] Reb.: potest,
3) militaris se contra Turcam] Reb.: militans, contra Turcam se
4) *so würde — gehen.*] Reb.: tunc male veparentur Episcopi.
5) *dan die — sterben.*] Reb.: hostes enim et aduersarios fame teret.

THVRINGIA. [*]

Thuringia terra limosa. multum difficultatis parit aurigis. Nam bona uia [5]) est malum signum fertilitatis. ubi uero profunda uia, ibi bona et glebosa terra. Ita in Westerich, terra est aquosa. [8] optimi agri, *hostlich vihe. vnd gutt milch geben mit menge. Das vril auch gut gesinde haben. die sein wol pflegen vnnd nicht verschaffen sein. Dorumb sollen die melcherinne stedts singen. dass sie nit schlaffen vnnd die kuh verterben.* [9] Ita Thuringia olim erat fertilissima, iam est in extrema maledictione, fortassis propter insignem rusticorum malitiam et [10]) auaritiam. ita ut nostra arenosa terra benedictione Thuringiam, [11] benedictionem Thuringicam [12]) excellat. Est diuinum miraculum. *gott gebe vns Jo allen gnug. wan wir nur nicht seine gaben also depravirtten* [13]) per auaritiam. [14]) Ceremisia Torgensis olim erat omnium regina, nunc ita degeneravit, *das mans itzu Leiptzig prophetenbier nennett.*

ERPHORDIA est in optimo situ. *do muss eine* [fol. 179b] *stadt stehen, wan gleich die wegbrennete, aber es ist auch darinne nicht mehr dan ein stal voller seur. die sich darein nicht schicken konnen. Wan Naumburg do stünde. so solte das gantze landt vntter sich reissen. Aber wo böse narung ist, do mesten sie sich wie die schweyne vnd bauen gar nichtes.* [15])

BAVARIA [16]) **) regio sterilissima, attamen optime aedificata, munitissimas habet urbes. Ita Heluetiorum terra sterilissima [17]) et montosa, ideo strenui [18] milites *müssen ihre narung anderss wo suchen, darvber sich auch der tzanck ge-*

---

*) Reb. I, fol. 201b lin. 20. — fol. 202a lin. 8. — *Conf.* Luth. colleq. germ. IV. p. 666 sq. cap. 76. §. 16.
**) Reb. I, fol. 202a lin. 9—21.

6) Thuringia-] *haec inscriptio a* Reb. *abest.*
7) uia] *sic recte* Reb.: Cod.: uita
8) in Westerich — aquosa,] Reb.: in medio matricia terra est agriosa,
9) *hostlich vihe — — verterben*] Reb.: habent armentum et lac optimum ac super fluuium ideo et bona familia opus habent, ne per somnolentiam et negligentiam armenta et pecora intereant et corrumpantur.
10) malitiam et] *a* Reb. *absunt.*
11) Thuringiam] *ap.* Reb. *non legitur.*
12) benedictionem Thuringicam] Reb.: Thuringicam benedictionem
13) *gott gebe — depravirtten*] Reb.: Deus superflua daret nobis bona, si non depranarent nos
14) per auaritiam.] Reb.: per nostram auaritiam.
15) Ceremisia Torgensis — — *gar nichtes.*] *haec ap.* Reb. *non reperiuntur,*
16) Bavaria] Reb.: Bavariae
17) attamen — terra sterilissima] *haec ap.* Reb. *desunt.*
18) strenui] Reb.: strenui sunt

hoben kat [19]) propter prohibitum commeatum. *Ich höre, sie werden wider tzusamen wachsen, sie halten einander nicht glauben*, [20]) quia omnis homo mendax. At solus Deus habet gloriam hanc et titulum, iuxta Prophetam: Ego sum Deus et non homo, non mutor sicut homines, *sondern fahre fort*, [21]) neque poenitet me, *diesen reihm wiel gott allein furen mit freuden.* [22]) Deus est immutabilis, homines [23]) uero mutabiles.

SCHOTTI. [24]) *)

Schotti homines sunt superbissimi, insolentes et mendici impudentissimi, solos [25]) se homines esse arbitrantes prae caeteris, *sie haben sich in* Germaniam *geflochten* [26]) fere in omnes ciuitates, Erphordiae et Herbipolis [27]) propria habentes monasteria tantum pro Schottis. Ita Galliae [28]) Rex 100 Schottos guardos et custodes sui corporis constituit. Esto apud omnes nationes sint [29]) reiecti, ut Samaritani [30]) apud Iudaeos, apparet autem illos appellatos esse Schottos, Schyttos, *Schitten, wie sie dan keine nachbarschafft haltten*, [31]) sed fallacissime regnum Angliae incursionibus et rapinis inuadunt, ita ut Anglia [32]) uersus Scotiam fertilissimos agros incultos relinquat. [32])

---

*) Reb. I, fol. 202a lin. 21. — fol. 202b lin. 7. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 682. cap. 76. §. 27. sect. 5.

19) *müssen — geh. kat*] Reb.: victum et alimentum alibi quere (*typ. err. pro:* quaerere) cogantur, inde tandem disceptatio orta est,
20) *Ich höre — glauben,*] Reb.: audio illos aggressuros bellum, quia non seruant fidem in promissis,
21) *sondern f. f.*] Reb.: animi sententiam non muto
22) *diesen — freuden.*] Reb.: hoc dictum solus Deus retinebit summa cum laeticia.
23) homines] Cod. *calami err.:* homine
24) Schotti.] *haec inscriptio a* Reb. *abest.*
25) solos] Reb. *typ. err.:* solus
26) *sie haben — geflochten*] Reb.: irrepserint in Germania,
27) Herbipolis] Cod. *male:* Herpibolis
28) Galliae] Cod. *falso:* Gallia
29) sint] Reb.: sunt
30) Samaritani] Reb. *male:* Samaritanam
31) Schottos — *haltten,*] Reb.: scotos scythas, sicuti nullum inter se habent consortium.
32) Anglia .... relinquat.] Reb.: Angli .... relinquant.

QVATVOR PROVINCIARVM VEL POPVLORVM, GERMANORVM, GALLORVM, HISPANORVM ET ITALORVM COLLATIO. [33]) *)

[fol. 180a] Germanus habet	Gestum gladiatorium Incessum gallinaceum Vultum effrenem Vocem bubalam Mores feroces Habitum dissolutum	Gallus	Gestum mollem Incessum moderatum Vultum blandum Vocem dulcisonam Mores modestos Habitum laxum
Hispanus habet	Gestum festivum Incessum festinum Vultum elatum Vocem flebilem Sermonem elegantem Habitum exquisitum	Italus habet	Gestus graues Incessum tardiusculum Vultum inconstantem Vocem remissam Sermonem captiosum Mores magnificos Habitum compositum
In cantu	Germani ululant Galli modulantur Hispani gemunt Itali balant	In oratione	Duri [34]) et simplices Prompti [34]) et superbi Culti [34]) et iactabundi Graues [34]) sed [35]) versuti
In consilijs	Germani utiles Galli inconsiderati Hispani astuti Itali prouidi	In uictu [36])	Inconditi Delicati Copiosi Mundi
[fol. 180b] Erga exteros	Germani agrestes Galli mites Hispani blandi Itali officiosi [37])	In conuersationibus	Imperiosi Mansueti Cauti Prudentes [37])

*) Reb. I, fol. 202b lin. 8. — fol. 203a lin. 24.

33) Quatuor — collatio.] *haec inscriptio a* Reb. *subsequenti tabulae praefixa non invenitur in* Cod.

34) Duri *etc.* Prompti *etc.* Culti *etc.* Graues *etc.*] *Ante haec verba et subseqq., quae in hac dextra tabulae parte leguntur, populorum nomina, quae in sinistra parte e regione adscripta sunt:* Germani — Galli — Hispani — Itali, *supplenda sunt. Quam ob causam* Rebenstockius *in sua Ed. singulis verbis huius dextrae partis h. l. et in subseqq. illa nomina sic praefixit:* Ge... Ga ... H... I... *e. c.* Ge. duri *etc.* Ga. prompti *etc.*

35) sed] Reb.: et

36) In uictu] Reb.: In victu vel cibo

37) Erga exteros — officiosi. In conuersationibus — Prudentes. In militijs — crudeles.] *harum trium sectionum ordo ap.* Reb. *ita mutatus est, ut*

In conuictibus	Germani ambitiosi Galli leues	In edijs	Vltores Nimaces
	Hispani impatientes Itali zelotypi		Pertinaces Occulti
In negotijs	Germani laboriosi Galli solliciti	In militijs	Truces sed uenales [36]) Magnanimi sed [37]) praecipites
	Hispani uigiles Itali circumspecti		Hispani callidi sed [38]) rapaces Strenui sed [39]) crudeles [37])

INSIGNES SVNT [40])

Germani Religione et Mechanica arte
Galli ciuilitate
Hispani nauigatione
Itali Literatura.

[*fol. 181a*] GERMANIA. *)

Anno 38. 19. Septembris. Martinus Lutherus uaria dixit de nationibus Germaniae, quae omnes essent simpliciores et ueritatis studiosiores, quam Galli, [41]) Hispani, Angli, id quod et ipse sermo linguae indicat, quod illi sibilo [42]) et blaesa lingua ineptissime pronuncient. Ideo de Gallis dicitur, illos aliter loqui quam scribere, imo etiam aliter loquuntur, quam in corde sentiunt, *sie schreiben anders dan sie redenn vnnd reden anders dan sie meynen.* [43])

Germanica autem lingua omnium est perfectissima, [44]) multum graecizat, at [45]) latina lingua satis est [46]) etiam exigua et tenuis non regulata, quia caret diphthongis [47]) uocalibus, item ψ, item [48]) χ, η, ϑ, *das hat* Graeca lingua *feine,* [49]) quam

*) Reb. I, fol. 203a lin. penult. — fol. 208b lin. 5. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 657 sqq. cap. 76. §. 1 sqq.

prima: Erga exteros *etc. in dextra tabulae parte, altera autem:* In conuersationibus *etc. in sinistra, tertia denique:* In militija *etc. prosim ante utramque illam collocata sit.*

36) sed uenales] Reb.: sed secundum venales
37) sed] Reb. *his tribus locis habet:* scilicet
38) sunt] a Reb. *absest.*
39) Galli,] Reb.: Galli, Itali,
40) sibilo] Cod. *male:* sibillo
43) *sie schreiben — meynen.*] Reb.: aliter scribunt quam loquuntur, et aliter loquuntur quam sentiunt,
44) perfectissima,] Reb. *male:* praefectissima,
45) at] Cod. *falso:* Ad
46) est] *ap.* Reb. *deest.*
47) diphthongis] Cod. *male:* tiphtongis, Reb.: multis diphthongis
48) item] *a* Reb. *absest.*
49) *das — feine,*] Reb.: Sunt in Graeca lingua linie,

etiam Germanica [50] imitatur. Quamuis [51] in Germanica lingua tot sunt dialecti, ut se mutuo non intelligant, Heluetij nullam fere [52] habent diphthongum. Sueui et Cherusci [53] mutuo se non intelligunt, imo ipsi Bauari inter se sunt Barbari, se inuicem non intelligentes. Omnes nationes respectu Saxonum sunt simplices. Ideo si Saxones Flemingij [54] in Italiam ueniunt, Italis peiores [55] efficiuntur iuxta prouerbium: Allemanni Bassi [56] sceleratissimi, *hütte dich für einem* Italo Germano. [57] Nam quam primum Germanus in Italia Epicurismum discit *vnd verdehet das hölle kuchlein*, [58] tunc est Italis fraudulentior. Talis est Episcopus Moguntinus, Italogermanus, [59] cuius praedicatum non potest satis dici, Schantz [60] suo libello tantum subiectum dicit, ego uero praedicatum addere debeo. Nam tanta est illius impudentia et malitia, ut omnes synceros derideat, ita ut caeteri Marchiones in Zerbst eum sui sanguinis dolerent. [61] Cum ante triennium [62] ei acerbissimas [*fol. 181b*] scriberem literas, non respondit, sed simulanter praeterijt, nuncio honorifice remisso. [63] Sed unum hoc uerbum omnes Marchiones contra me inflammauit, *dass ich seine ahrt schaldt*. [64] Hoc uerbo totam progeniem Marchionum in me prouocare uoluit, quod tamen [65] simpliciter de sua persona notaui, *dan es kan wol komen, das ein frömer vater eynen bösen sohn tzeuget*, [66] et econtra. Sicut Ezechias Rex pius ab Achab impio natus est, et ipse filium impium [67] Manassem [68] procreauit.

---

50) Germanica] *sic* Reb.; Cod.: Germania
51) Quamuis] Reb.: Quamquam
52) nullam fere] *sic scripsi;* Cod.: nullum fere, Reb.: fere nullam
53) Cherusci] *sic recte* Reb.; Cod.: Hierusci
54) Flemingij] *sic* Cod.; Reb.: Flemmigij
55) peiores] Reb. *typ. err.:* peioris
56) Allemanni Bassi] *sic scripsi;* Cod.: Almani Bassi; Reb.: Allemanni pasci
57) *hütte* — Germano.] Reb.: caueas tibi ab Italo Germano.
58) *vnd verdehet* (*pro: verdauet?*) — *kuchlein,*] Reb.: et placentam infernalem coxerit,
59) Episcopus Moguntinus, Italogermanus,] Reb.: Italogermanus, Episcopus Moguntinus,
60) Schantz] Reb.: sciamus,
61) sui sanguinis dolerent.] *sic scripsi;* Cod.: sui sanguinis doleret. Reb.: sibi sanguinis doluerunt.
62) triennium] Reb. *falso:* Tyrannum
63) remisso.] Reb. *male:* remissio.
64) *dass* — *schaldt.*] Reb.: quod increpabam suam progeniem,
65) tamen] *sic scripsi;* Cod. *calami err.:* tamem, Reb.: tantum
66) *dan es* — *tzeuget,*] Reb.: possibile enim est pium patrem impium ducare filium,
67) filium impium] Reb.: impium filium
68) Manassem] *hoc nomen in* Cod. *deest.*

Rumor spargebatur sororem Caroli Caesaris efflagitasse, [69] ne Germaniam ob religionis doctrinam inuaderet, ipsum autem nolle. Alphonsius inquit, se a Caesare audiuisse, quod neque possit, neque uelit [70] Germaniam [71] expugnare. Nam si Hispanis et alijs nationibus id tentare uellet, tunc omnes Germaniae principes et ciuitates etiam papisticae partis se opposituros. [72] Item etiam si Germaniam [73] Hispanis uincere posset, periculosum tamen fore propter uastationem. Si autem per ipsos Germanos id tentare uellet, fore impossibile. [74] Ideo Caesaris uiolentiam non esse metuendam. Respondit Martinus Lutherus: Deus optimus paterfamilias et pacis conseruator, hactenus Germaniam contra omnia stratagemata conseruauit. *Ich habe nun den 4. Bapst wider mich.* [75] Adrianus tantum ideo eligebatur in pontificem, [76] ut Caesarem contra nos inflammaret, sed in uanum laborauit. Deinde dicebat: Germania est sicut equus strenuus, qui habet cibum et apparatum omnem, tantum deest illi sessor. [77] Nam equus robustus sine sessore uagatur. Sic Germania satis potens uiribus et uiris, at [78] Dux illi deest.

Anno 39. 18. Ianuarij hora 6. uesperi Cometa apparuit obscurus [79] quidem, sed mirae magnitudinis in longitudine, ut 20 fere gradus extensa [80] cauda per signum piscium [*fol. 182*] ab occasu [81] brumali ad ortum solstitialem. Hic cometa duobus diebus ante ab alijs conspectus dicebatur. Hunc Martinus Lutherus, Doctor Ionas, Philippus Melanthon, Milichius, [82] Erasmus Reinholdt Mathematici summa cum admiratione obseruarunt. Dixit Martinus Lutherus: Germaniae nihil uaticinabor ex astris, sed iram Dei ex theologia illi annuncio. Nam impossibile est, Germaniam sine magnis plagis discedere. Deus enim indies irritatur ad perdendum [83] nos, pius [84] cum impio peribit. *Last uns nur beten, Gott vnnd*

69) efflagitasse,] Reb.: affligasse,
70) neque possit, neque uelit,] Reb.: neque velit, neque possit
71) Germaniam] Cod. *male:* Germania
72) partis se opposituros.] Cod. *falso:* parere se oppositurus.
73) Germaniam] Reb. *typ. err.:* Germiani
74) fore impossibile.] Reb.: impossibile fore.
75) *Ich habe — mich.*] Reb.: Quartum nunc Papam habeo in aduersarium,
76) pontificem,] Reb.: papam,
77) sessor.] Reb.: gessor.
78) et uiris, at] Reb.: tantum
79) obscurus] *sic scripsi;* Cod.: obscura, Reb.: sub obscurus
80) extensa] Reb.: extensus
81) ab occasu] Reb. *typ. err.:* ob occasi
82) Milichius,] Reb.: Willichius,
83) perdendum] Cod. *calami err.:* pertendum
84) pius] Reb. *typ. err.:* prius

sein wordt nicht verachten. [85]) Esto peccatores simus, habemus tamen remissionem peccatorum et uitam aeternam, ad quam nos promouebunt aduersarij, Turca, Papa et Caesar, *sie sollen vns nicht schaden, sondern förderen,* [86]) tantum posteritatis misereor, [87] quae iterum ex luce in tenebras transferetur. Tunc Philippus Melanthon dixit: Anno 1505. etiam cometam uisum ante bellum Venetum [88]) et expugnationem Methonae. Respondit Martinus Lutherus: Germania digna est calamitatis plaga, Deum enim satis irritat. Oremus igitur, instemus precibus. Nam uoluntatem timentium se faciet Dominus, et deprecationem eorum exaudiet, ut Psal. 145. dicit. *Er hat es Ja bissher bewciset, Wie lange hat der fride als an einem seydenen fedelein gehangen,* [89]) in tantis aduersariorum conatibus, et tamen seruata contra omnem spem. Deus enim illis resistit, omnesque illorum uires confregit. Ideo Propertius de bona et mala causa belli [90]) optime inquit:

Frangit et attollit uires in milite causa,
Quae nisi iusta subest, excutit arma pudor

Multi enim captiui Christiani a Turca detinentur, quorum nemo miseretur, neque pro illis orat, sed securi potamus, ludimus, mutuis odijs ardemus. accessum Turcae praeparantes. *Ach last vns tzu gott schreyen, beten vnd vns nach* [fol. 182b] *seinem wordt bessern, wanss so verschlaffen sein sol,* [91]) ut occidamur siue ab Turca, siue ab Hispanis, ut in hac fidei professione inueniamur, *das wir nicht Türckisch nock Hispanisch werden.* [92]) Papistae ne optant quidem concilium, sed nos sine concilio damnatos [93]) persequuntur, ut Haereticos. Nam ipsi non dubitabunt de sua authoritate, sed eam Tyrannide defendent. Germania fuit, quae fuit, illa extrema malitia indies ad mactationem maturescit. *Es muss entweder der turck oder* bellum intestinum *thun, ich habe mich willig dorein begeben mitte tzu leiden, weil wir nicht dulden konnen, das man*

---

85) *Last vns — verachten.*] Reb.: Oremus modo et Dei verbum magni facimus.
86) *sie sollen — förderen,*] Reb.: non nocebunt nos, sed promouebuntur,
87) misereor,] Reb.: commiserior,
88) Venetum] *sic* Reb.; Cod.: Venetium
89) *Er hat es — gehangen,*] Reb.: nonne potentiam suam satis exhibuit, nonne aduersarius et hostis noster per longum tempus pusillanimus fuit,
90) causa belli] Reb.: belli causa
91) *Ach last — sein sol,*] Reb.: Tempus est Deum in his turbulentissimis temporibus ex intimo cordis affecturi pro auxilio inuocare, vitamque nostram et secundum verbum suum emendare,
92) *das wir — werden.*] Reb.: ne idololatriam Turcarum vel Hispanicrum profiteri cogimur.
93) damnatos] Reb. *typ. err.*: damnatus

vnsere sunde straffet, tunc [94]) poenam sustinebimu technas Episcopi Moguntini referebant, qui omnino d esset, ut neque pace neque sub legibus consiste ideo ciuili bello gauderet, quo alij una cum ipso s rent. Estque in illa deuotione, sicut quidam ἄθεος resipiscere non potuit: *Es ist besser in die helle ger in hiemel getrabet.* Ita ipse indies Deum et homin cat. *Er hat itzt gross gelt auffgeborget, stadt vnd h setzt.* Optimum habet suffraganeum Henricum d *schweig*, qui sanctos eius aureos et argenteos deuot

Deinde narrabatur de nobili quodam cive a cuius rusticus aquis submersus, nobilis uero omnium rustici ius sibi uendicare uoluit, quia esset in aquis mersus. Mira et insolita iurisdictio, Tyrannica sci uxori afflictae afflictationem addere uoluit bonorum Haec et similia sunt parasceue futurae mactationis pe aut Caesarem. *dan wir durffen vnns tzum keyser gutes versehen als tzum turcken.* Respondit Philipp thon, Vetustissimam esse prophetiam, Regem Galliae gentoratum occidendum esse. Estque uerisimile, Ciuitas in [*fol. 183*[a]] primo congressu sita est, est illam primo adorientur Caesar et Gallus in exemplum a

D. Martinus Lutherus et Philippus Melanthon futu calamitates anno 38. 30. Iulij deplorabant, ubi pos nam luent impietatis, abominationum, [96]) ingratitudin dientiae. O foelices pueri, qui iam lucente uerbo obdormiunt. Hanc occasionem recensentes, si Caesa reretur, quanta ibi futura sit confusio, [98]) et qui uix concordi suffragio Principum, alius Caesar eli multis dissensionibus ortis in Germania, nec Turca sua Tyrannide, ita Ecclesiae succumbent et uastabun *es sint* ultima tempora moribus et calamitatibus. *do bessers tzu gewartten.* [99]) Ideo 38. anno [100]) 15. Martinus Lutherus [1]) grauissimam exhortationem

---

94) *Es muss* — tunc] Reb.: aut Turca, aut bellum intestinum paratus sum ad sustinendam poenam, quia pati nolimus nost malitiam vitae, ideo

95) Miras technas Episcopi Mog. — — — aliorum.] *haec ap.* Re *inveniuntur.*

96) abominationum,] Reb. *male:* abominationem,

97) Caesar] Cod. *calami err.:* Caesa

98) futura sit confusio,] Reb.: confusio futura sit,

99) *Ach es sint — gewartten.*] Reb.: meliora non expectanda

100) 38. anno] Reb.: anno 38.

1) Mart. Lutherus] *a* Reb. *absunt.*

templo ad orationem contra futuras Germaniae plagas a Turca, Papa et sectis, quas [2]) nostra impoenitentia prouocauerimus, [3]) Ideo esse necesse plagam uenire, nisi Deus auerterit malum. Nam mundus [4]) nihil aliud est, quam inuersus [5]) Decalogus, *eitel* [6]) contemptus Dei, *eitel* [6]) blasphemia, *eitel* [6]) inobedientia, scortatio, superbia, furtum etc. [7]) *wirdt schir reiff tzur schlacht bangk*, [8]) et Sathan [9]) per Turcam, Papam, fanaticos non quiescet.

Anno 42. 43. Iunij Martinus Lutherus futuram Germaniae calamitatem deplorauit, qui omni genere peccatorum maxima ingratitudine erga uerbum, et securitate contra Dei gratiam maturuisset, et indies iram Dei [10]) prouocaret. Ideo Turca diuina plaga [11]) innumerabili exercitu [12]) Vngariam accedit. Imperium Romanum satis torpet, [13]) Electores, Principes, et sociae ciuitates, tantum milites miserunt contra Turcam. Rex Ferdinandus parum curat, papa, Veneti et Gallus Turcae sunt confoederati. Galliae rex Venetijs multos excellentissimos equos Turcae per fratrem suum honorifica legatione donauit. [14]) *Ach herrgott lass dichs erbarmen* [*fol.* 183^{b}] *vber das arme teutsche landt, steure dem teuffel mechtiglich.* [15]) O pater glorifica filium tuum, ne memineris iniquitatum nostrarum. Dona nobis Spiritum sanctum et ueram confessionem in timore. Illa lerna [16]) Turcica nullis humanis uiribus profligari [17]) poterit. Orate. Oremus autem omnes pij. *Ach das noch fromme leuthe vorhanden weren, die do bethen konden, ich wiel auch fleissig helffen tzu gott schreien, dan diese marter hansen werdens nicht thun.* [18]) Videte optimum et pijssimum adolescen-

---

2) quas] *sic* Reb.; Cod.: quos
3) prouocauerimus,] Reb.: prouocauimus.
4) mundus] Reb.: *totus* mundus
5) inuersus] Reb. *falso:* vsinersus
6) *eitel*] *a* Reb. *his tribus locis abest, tertio loco pro hac voce legitur:* et
7) etc.] *ap.* Reb. *deest.*
8) *wirdt — schl. bangk,*] Reb.: properat ad finem,
9) Sathan] Reb.: Satanas
10) iram Dei] Reb.: Dei iram
11) Turca diuina plaga] Reb.: diuina plaga Turca
12) exercitu] Reb. *male:* exercitum
13) Imp. Rom. satis torpet,] Reb.: vt imp. Rom. turbet,
14) donauit.] Reb.: misit dono.
15) *Ach herrgott — mechtiglich.*] Reb.: O bone Deus esto compatiens erga Germaniam et Diaboli potestati resiste.
16) lerna] Reb. *typ. err.:* terna
17) profligari] Reb. *falso:* profligati
18) *Ach das — thun.*] Reb.: Vtinam pij et fideles homines inueniremur, qui vere orare, et preces suas coram Deo Opt. Max. effundere possent, ego quoque summa diligentia Deum inuocabo, homines enim malitiosi non faciunt.

tem Ionatham 1. Reg. 23. quam confidenter orauit ad I pro Dauide afflicto. [19])

Anno 44. 6. Maij Philippus Melanthon noua attulit, stum Saxoniae Principem, Merseburgensem Episcopatum passe. Conuersus Philippus Melanthon ad Antonium La bach [20]) dixit: *Ihr Meissner hebet langsam an, kompt tzu wol.* Respondit Martinus Lutherus: [21]) Innocens sur ipso [22]) sanguine, nunquam uolui, ut bona Ecclesiastic ad politica transferrentur, dabunt illi poenas, qui rapiunt melius est in Germania retineri, [24] quam si a Papa et a curtisanis impijs deuorarentur. Interim tamen piae Ecc fame laborabunt raptis Episcopatibus et Canonicatibus *grosse vogel frist die kleinen, dadurch wirt der Adel pöpöl erreget,* [25]) conniuente [26]) Caesare ad tempus. me dum ne nobiles tandem ad Caesarem confugiant, [27]) illiq applicent, [28]) tunc orientur tumultus contra Principes G nae per nobiles. *Es gielt nicht vns theologen, sonder fürsten, dan der Adel hat ein keten gemacht, werden lermen anfahen,* [29]) et ita Germania uexabitur, et uiribu hausta, Hispanico iugo subijcietur, eo tendet [30]) Sathan uerbum Dei et [31]) liberam Germaniam deuastare t *fürcht, wir sein verraten vnd verkeufft.* [32]) *fol. 184a* ubi nobiles et centauri una cum Caesare hoc tentauerin *wirdt er den Adel mit auffressen.* [33]) Nam libertas G nica monarchis est odiosa. Nisi [34]) Dominus immediate s uerit, actum erit de Germania. Nostri enim Principes s

---

19) Videte — afflicto.] *a* Reb. *absunt.*
20) Philippus Melanthon ad Antonium Lauterbach] Reb.: M. L. ad A. L
21) *Ihr Meissner* — Lutherus:] Reb.: vos Misnenses rem tarde inci tandem bene ad finem perducitis, protestatus dixit,
22) ipso] Reb.: isto
23) bona Ecclesiastica] Reb.: Ecclesiastica bona
24) in Germania retineri,] *sic* Reb.; *in* Cod. *haec desunt.*
25) *der grosse — erreget,*] Reb.: auis enim fortior debiliorem de hinc nobiles et rustici concitantur ad incipiendum bellum,
26) conniuente] Reb. *male:* conueniente
27) confugiant,] Cod. *falso:* confugiunt,
28) illique se applicent,] *sic scripsi;* Cod.: illique se applicabunt, Reb. que se Caesar applicabit,
29) *Es gielt — anfahen,*] Reb.: Hic tumultus autem non pertinet Theologos, sed ad Principes, nobiles enim coniurationem instituerun maximus tumultus orientur,
30) tendet] Reb.: tendit
31) et] Reb.: ac
32) *fürcht — verkeufft.*] Reb.: Timeo nos penitus proditos ac vendito
33) *so wirdt — auffressen.*] Reb.: tunc et nobiles ad nihilum rediget
34) Nisi] Cod. *calami err.:* Nis

sunt, et boni socij. plures proditores in aulis suis habent. [35]), Episcopus Moguntinus in omnium [36] aulis suos proditores se [37] habere gloriatur. *Es ist ein solcher teufflischer kopff, der eyne sache durch tzweyerley hende treiben kan.* [38] Sicut mihi accidit, qui causam seueram per plurimas personas a me explorauit, cum nescirem ipsius esse nuntios. Ideo Germania in summis periculis uersatur. vigilandum et orandum. Rusticorum seditio fuit tantum [39] praeludium. *das A. B. C.* [40]) Nobilitatis seditio, nisi Deus praeuenerit, omnia perdet. Episcopi et nobiles sunt scorpiones. cancri. uomicae Germaniae. qui facile in Hispanicam practicam consentirent. Similiter Iuristae scribunt et asserunt. omnia esse Imperatoris. Nos uero negamus et asserimus Caesarem esse Dominum [41] supra ciues, non supra seruos, sicut regnum Israel non euacuauit tribus populi, neque ademit libertatem. Summa, omnia regna sunt seruitus, sola Germania est libera. *Es gielt vns allen, Wan der Adel die fursten wirdt dempfen, vnser herrgott kan keinen stoltz leiden, er muss das vbel straffen, dan es wer ihm zu nahe, wan ers nicht tehte.* Ferdinandus *muss herhalten. Dennemarck wirdt itzt gestrafft, der franckische adel ist redtlich gedemuttiget worden, sol ich aber den vnsern vnd den meissnischen adel gestrafft sehen, trauen so wirdt es vbel zu gehen, der adel vnd die pauren kennen das Euangelium viel besser dan* S. Paul: Petrus, Martinus Lutherus. *sie sindt klug vnd duncken* [*fol. 184*[b]] *sich viel gelertter sein dan alle pfarherrn, die sie weidtlich verachten, aber sie verachten einen grossen herrn, der wirdt sie wider demuttigen, vnd wiel ihr feindt sein, was gielts, er wirdt ihnen wider auff die hauben greiffen, dz sie es fühlen* [42]) *werden vnnd die pfaffen vertedigen wollenn.* [43]) Regnare uolunt nobiles, sed non possunt

---

35) habent.] Reb.: aiunt.
36) omnium] Reb.: omnibus
37) se] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
38) *Es ist — kan.*] Reb.: est homo adeo versutus, quod tamen aliquam varijs modis mutare et agere potest.
39) tantum] *a* Reb. *abest.*
40) *das A. B. C.*] Reb.: initium alphabeti. A. b. c.
41) Dominum] Reb. *male:* Dominium
42) *fühlen*] *sic scripsi;* Cod.: *fielen*
43) *Es gielt vns allen, Wan — — wollenn.*] Reb.: et nos liberi non erimus, si nobilitas Principes supprimere conatur, Deus noster superbis resistit, igitur peccata et alia scelera grauiter puniet, mundani enim homines Deum omnino contemnerent, si peccata non corrigeret, Ferdinandus poenam luet, Dania modo corripitur, Francorum nobilitas satis humiliata est, si autem nostri Misnensiumque nobiles poenam luere cogantur, tunc certe male omnia succedunt, nobiles et rustici putant se melius de Euangelio loqui posse,

neque intelligunt. Papa bene intelligit et nouit regnare nimus [44]) papistarum regnare melius scit, quam decem les in nostra aula. Vnam conscientiam consolari et e plus est quam centum habere regna, accusant nos sed uideant ipsi, ne prophetae ipsorum sint [45]) proprij. S daei clamabant: Si hunc dimiserimus, uenient Romani, *do sie den Christum totschlugen, da kamen sie nicht.* [46] nos erimus perturbatores et euersores Germaniae, q ablati fuerimus, sic enim habere uolunt [47]) nobiles, tunc *Lieber Juncker scharhans wirdt nit so stoltz*, [48]) si a non didicissent magistratum a Deo esse, non superbire Ideo nunc nos persequuntur, *wolan werden sie vns t ben, so werden sie auch nicht lange bleiben.* [50])

Philippus Melanthon significauit se audiuisse a ciu rimbergensi Pirckhamero, [51]) qui ex mercatoribus perce qui tempestatibus marinis reiecti diu mari haeserint, [52]) per mare Aegeum ad littus [53] non procul ab Helles eiecti [54] essent, et incidisse in terram [55]) Gothorum ambulantes in ignoto [56]) loco steterunt, interdum ambul donec illis offerebatur [57]) iuuenis quidam equo uectu ram trahente, ipsum Germanice loqui audierunt. Primo ctrum esse existimantes, propius [58]) ad illum acced quae sit terra, interrogant. Respondit, terram esse G rum, et se uehere salem in uicina oppida aestatis ten quod hieme niuosa [59] facere non posset, ad illa lo

---

quam Petrum Paulum et M. L. tantam habent solertiam, quod existi omnibus concionatoribus, multi Doctores esse, ideo praedicatores E contemnunt et contumelijs efficiunt, verum non miseros concionator ipsum Deum omnipotentem contemnunt, ab isto domino humilientur, ferrea placentur a Deo.

44) Minimus] Reb. *typ. err.:* Minimis
45) sint] Reb. *falso:* sunt
46) *Aber do — nicht.*] Reb.: verum cum Christus ab illis occidebat temporis Romani non veniebant.
47) enim habere uolunt] Reb.: eum habere voluit
48) *Lieber — stoltz.*] Reb.: Vos nobiles et auari, nolite superbire,
49) n. superbirent.] Reb.: n. sic superbirent.
50) *wolan — bleiben.*] Reb.: bene modo, si nos omnino in nihilum r et ipsi certe funditus peribunt.
51) Pirckhamero,] *sic scripsi;* Cod.: Birckhamero, Reb.: Birramero,
52) haeserint,] Reb.: haeserunt,
53) m. Aegeum ad littus] Reb.: mare ad aegeum littus
54) eiecti] Reb.: traiecti
55) terram] Reb. *typ. err.*: terrani
56) ignoto] Reb. *male:* ignito
57) illis offerebatur] *sic* Reb.: Cod.: illius offeretur
58) propius] Reb. *falso:* proprius
59) niuosa] Reb. *corrupte:* in vosae

nos etiam uocamur generali appellatione Germani. Deinde dixit: discedite et iter facite per haec, et haec loca, tunc [fol. 185a] Constantinopolim uenietis, quae in proximo sita est, nec tutius iter habere poteritis. [60] A Constantinopoli deinde cogitare poteritis [61] de uia [62] ducente in uestram patriam. Multos enim comites ibi inuenietis, quocunque pergatis. [63] Ibi adhuc uidetis reliquias esse [64] ueterum Germanorum, bellis in ista loca conuulsas, nam Gotti antea Cracouiam [65] tenuerunt, quam nunc Heneti et Vandalorum gens possidet a tempore Theodosij imperatoris, dicebatur de magna fame hinc inde in omnibus terris et regionibus, quod magnus populi numerus, exiguus autem prouentus adesset. [66] Aiebant 14. Aprilis, Halonem [67] instar iridis circa solem mane apparuisse. Respondit Martinus Lutherus: Certissima adest plaga breui super Germaniam, quam nos mirabiliter prouocamus contemptu Dei, blasphemia, securitate, famem et bellum esse prae foribus, et in tota ciuitate Torgensi publico et priuato uictui collectum esse tantum 1900 modios [68] siliginis et tritici, *Gott helffe vns, es ist gar vbel hauss gehaltten.* [69] Interim multa perdimus nouitate uestitus, et alijs ornamentis non necessarijs, quae mutatio uestitus est ingeniorum significatio, afferens etiam mutationem regnorum et morum, *darnach ringen wir* etc. [70]

TVRCA.*)

Propter prophetiam Danielis, *wirdt der turck auff* Romam *kommen*, *dan also stehet* in Daniele: [71] ponet arcem suam

---

*) Reb. I, fol. 208b lin. 6. — fol. 214b lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 632 sqq. cap. 75.

60) poteritis.] *sic* Reb.: Cod.: potneritis.
61) poteritis] *sic* Cod.: Reb.: potestis
62) uia] *in* Cod. *deest.*
63) pergatis.] Reb.: vergatis.
64) adhuc uidetis reliquias (Cod. *calami err.:* reliquas) esse] Reb.: videtis adhuc esse reliquias
65) Cracouiam] *sic scripsi;* Cod.: Cracrouiam
66) nam Gotti antea — adesset.] *haec a* Reb. *absunt.*
67) Halonem] Reb. *typ. err.:* Halomen
68) modios] Reb. *male:* modio
69) *Gott helffe — gehaltten.*] Reb.: Deus adsit nobis, nostrae enim res male succedunt.
70) *darnach* — etc.] Reb.: sic nos habere volumus.
71) *wirdt* — Daniele:] Reb.: Turca Romam visitabit, sic enim in Daniele scriptum est,

er [72] duo maria in monte sancto. Roma *ist heylich von yligen, die aldo gelitten haben, so ists auch recht, das sich* e abominatio *hat müssen setzen* in loco sancto, *geschichts, das er Turck gegen Rom kompt, so ist der Jungste tag gewiss aldo.* urca *ist nicht viel vber 200 Jar*, [73] Sarraceni autem octingentos fere annos [74]) regnarunt. Christus prius animas nostras redemit, iam [75]) et corpora nostra redimet. [76]) Ideo solum Christum expectamus. *der türcke muss deutzschlanden ein fol. 185b schlappe geben, ich fürchte warlich, er werde durch vnnd durch tziehenn, ob er gleich diese landt niemer mehr besitze, dan das volck ist tzu böse, wie offt gedencke ich an den Jamer teutzsches landes, lasse offt einen schweiss drüber, denn es wil ihm nicht helffen lassen*, quia [77]) Turcam nemo profligabit, nisi solus Hiesus Christus. [78]) Fides et oratio Ecclesiae, Caesar Ferdinandus, Principes, *die werden nichts aussrichten.* [79])

Afferebantur noua de Norimberga de Turca. Respondit Martinus Lutherus, Turcam esse hostem callidum, qui non fortitudine et audacia, quam fallacijs [80]) et stratagematibus pugnet, fatigat homines tardando, non pugnando. *Er giebet sich aus keinem vortheil*, neque pugnat, nisi sit certa uictoria. Musicum habet ingenium. *Wan man ihn haben wiel vnnd die schlacht anbeut, so drollet er sich, wan man sich seiner nicht versiehet, so macht er sich erfur.* Sicut Musici rogati nunquam canunt, non rogati desistere non possunt. Turca tantum fallacijs studet, merito igitur antiqua prophetia, Vulpes ex antris Caucasi montis prodiens appellatur. Germani autem sunt audaces et temerarij, Galli uero ualde libidinosi post uictoriam. Germania *kan fest halttenn, sonderlich die niederlender, die furm feuer stehen.* Et recitauit historiam de Consule Magdeburgensi, qui Episcopo respondit de muro iterum re-

---

72) arcem suam inter] Reb.: arcam suam intra
73) Roma *ist heylich* — *200 Jar*,] Reb.: Roma sancta est propter sanctos, quorum sanguis milla effusus est, ideo abominatio illa, optimam quaesiit, sedent in loco sancto enim Romae, istuc peruenerit, quod Turca Romam deuastauerit, tunc dies instabit extremus. Turca vltra annos 200. non regnauit,
74) autem octingentos fere annos] Reb.: vero 800 annos fere
75) iam] *a* Reb. *abest.*
76) redimet.] Reb.: redemit.
77) *der türcke muss* — quia] Reb.: Germaniam per Turcam puniri oportet. Timeo sane Turcam omnes pertransiturum regiones, etsi nunquam nostras visitauerit aedes, homines enim in partis subuersi sunt. Saepius memor sum magna cum tristitia metu periculi et calamitatis Germaniae, quia omne consilium bonum negligit et contemnit. Ideo
78) solus Hiesus Chr.] Reb.: Christus Iesus solus.
79) *die* — *aussrichten.*] Reb.: illi non efficient.
80) fallacijs] Cod. *falso:* nallatijs

staurando, *das wollen wir nicht thun, wollen vnnser helse hinstrecken, vnd meiner sol der Erste sein.* Sed [81]) uictoria non est penes nos, tempus est uincendi Turcam, et tempus [82]) succumbendi. Galliae Rex tamdiu superbijt, donec in maiestate sua tandem caperetur. Papa tamdiu et [83]) Deum [*fol. 186a*] et homines contempsit, donec misere lapsus est. Ita Maximilianus Caesar parua manu Venetos uicit.

Narrabant Turcarum [84]) regem celebrasse circumcisionem quatuor suorum filiorum, ac inuitasse magnum Cham Persam et Venetos, et aiunt eum [85]) summa reuerentia inter suos coli. Nam quicunque Turcae habet signum uel *Gleitsbrieff*, [86]) quod ipsi appellant VIET, [87]) aureis literis scriptum, *der kan durch alle seine landt sicher komen.* [88]) Ita seruat pacem cum timore. Dicunt eum [89]) Christum prophetam fateri, sed tamen Mahomet illo superiorem, *dan Christus habe sich mit dem wordt gegen gott versundiget:* [90]) Ego sum uia, ueritas et uita.

Egregius quidam uir nomine Schmaltz Hagonensis [91]) cuius, qui fuit in legatione ad Turcam, Luthero retulit, Turcarum regem ipsum interrogasse de Martino Luthero et quot annorum esset, qui cum eum annorum 48. [92]) aetatis esse dixissit, respondisse fertur: *Ich wolt, das er noch Junger were, dan er solt einen gnedigen herrn an mir wissen.* Respondit Martinus Lutherus facto crucis signo: *behut mich gott vor diesem gnedigen herrn.* [93])

Hieronymus a Lascka, [94]) qui cum Martino Luthero Torgae fuit, Caesarem nostrum respectu Turcae appellauit caudam imperij, quod Martino Luthero ualde odiosum erat. *Ich*

---

81) Afferebantur noua de Norimberga — — *der Erste sein.* Sed] *haec ap.* Reb. *k. l. non exstant.*
82) tempus] Reb.: tempus est
83) et] *a* Reb. *abest.*
84) Narrabant Turcarum] Reb.: Narrabunt Turcam
85) eum] Reb.: eam
86) uel *Gleitsbrieff,*] Reb.: (tuti itineris literas)
87) Viet] *hae literae* Firman *seu* Ferman *turcice appellantur.*
88) *der kan — komen.*] Reb.: is tutum vel liberum habet commeatum per omnes suas regiones.
89) eum] Reb.: etiam Turcam
90) *dan Chr. — versundiget:*] Reb.: Christum enim Deum ad iram prouocasse hoc verbo, vbi dixit,
91) Hagonensis] *sic* Reb.: Cod.: Hagewensis
92) annorum 48] Reb.: 48. annorum
93) *Ich wolt, das — herrn.*] Reb.: ipsum iuniorem esse optarem, beneuolentiam enim meam illi exhiberem. Resp. Mart. Luth. crucis signo: Deus praecaueat, ne clementiae Turcis subesse cogar.
94) Lascka] Reb.: Lascha

hore es sehr vngern, wan man also schmelich vom R reich vnnd Christenheit redet. Et signum [95] Tur propter hanc superbiam interiturum.

Maxima est potentia Turcae, qui exercitum *tzwe dert tausent* [97]) militum per integrum annum [98]) s seruat. *dartzu er auffs wenigste* annuatim *kabenn ſ muss tzwemal tausent mal tausent.* [99]) Turcicum reg mera militia, nos autem delicati sumus Martyres, qui n sumus, multis et uarijs dominijs oppressi, *do einer den verterbet. Wir wollen dem turcken wol widerstehen vater vnser:* Libera nos a malo. *Wan teutzschland viel bluts* propter religionem *vergossen hetten*, nequ ueritatem agnitam ita persequeretur, *dorumb wirdt daheime suchen*, sicut [100]) Sodomam, Gomorram, Se et quinque reges per quatuor reges profligauit. Deind ham excitabat, qui de quatuor regibus uictoribus sumpsit. Ita si ego consiliarius Dei esse deberem, i maniam punire uellet, ut tamen per pium aliquem, nebulonem illum profligaret, [2]) *doch gott wirts w machen.* [3]) Turcae fuga si ex pauore et non insidijs plane diuinae potentiae opus, qui eum pauidum reddit Deus ostendit. Fertur enim in castris Turcicis tantan esse, ut sex panes *bey vnns 4 pf. brodt*, [4]) apud aureum ualeat, et tamen Viennae et in exercitu Caesa omnia abundare. *Also kan vnser herrgott streitten* optimum Caesarem, per Ferdinandum nihil effecisset, *der Turcke auffgefressenn,* [6]) sed Imperator est pacific pax occurrit et comitatur. Mirabilis haec est uictoria, diuina contra Turcam, qui est foedissimus et turpissim

---

95) *Ich hore es* — signum] Reb.: auribus obtusis ausculto, si scelerate ac impudice de regno imperio Romanorum et Christianor esse enim signum

96) Turcam] *sic* Cod.; Reb.: turcicum imperium

97) qui exercitum — *tausent*] Reb.: quibus centena millia

98) annum] Reb.: annuum

99) *dartzu er* — *tausent*] Reb.: Ideo annuatinus ipsum hab 2000000 flo.

100) *do einer den* — sicut] Reb.: vbi alius ab alio supprimitur, nos 1 tione Dominica, in quam dicimus, libera nos a malo, vincere po Germania tantum non effudisset sanguinem propter religionem, n agnitam veritatem persequeretur, ideo Deus visitabit nos sicuti

1) Seboim,] Reb.: Seboim, etc.

2) nebulonem illum profligaret,] Reb. *male:* illam nebulonem profli

3) *doch* — *machen.*] Reb.: sed Deus bene efficiet,

4) *bey* — *brodt,*] Reb.: apud nos in valore 4. nummorum

5) *Also* — *streitten*] Reb.: Tale bellum Deus noster instituere p

6) *den hat d. T. auffg.,*] Reb.: Turca illum supprimisset per

iurauit enim se in anno non rediturum. [*fol. 187ª*] Cum Germaniam appulit, *hat er sein panier weihen lassen dem Mahomet, vnnd ist dennoch so schendtlich geflogen, kein redtliche that gethet, noch einige stadt erobriget, nur geplundert vnd gebranndt auff dem lande, das ein schlechter Edelman wol thun konde, er sol nicht teil an* Vngaria *haben.* Hispani *sollen das hungrige vngarische landt reuffen.* [7]) Deinde etiam Germaniam uastare tentabunt. Vngaria olim fuit ingens regio, quae bis a fide lapsa est, ideo duas cruces gerit, si tertio [8]) defecerit, ad Ecclesiam non redibit.

Anno 36. 24. Decembris Marchio Georgius Wittenbergam uenit, referens horrendam cladem Germanorum a Turca [9]) acceptam, ubi optimus exercitus selectorum militum proditus et occisus est. *60 heuptstücke erobret,* [10]) et magno triumpho exultasse Turcos, [11]) captosque Christianos miserrime afflixisse abscissis nasis, *welcher hon vnnd mutwillen nicht erfaren ist.* [12]) Respondit Martinus Lutherus: *Es gielt vnns* Germanis, [13]) ira Dei est prae foribus, poenitentia agenda est salutis tempore, *aber wir ringen nach vngluck, das muss vns widerfahren.* [14]) Videte [15]) quaeso Papistarum odium uirulentum contra Euangelium, qui saepe [16]) in Caesarem confidentes confusi sunt. In Comitijs Augustanis securissime clamarunt: Saluator noster uenit, *Aber der heilandt wardt ihm tzum friedelandt.* [17]) Comes quidam *richtet ein freuden feuer ahn in der nacht,* [18]) cum audijsset aduentum Caesaris in Germaniam. *Also verwettet Jener pfaffe bey Eisenach alle kühe, der Luther solt vor michaelis mit alle seinen tzu schanden werden.* [*fol. 187ᵇ*]

---

7) *hat er sein p. — reuffen.*] Reb.: vexillum suum consecrauit Mahometo, fugam tamen sceleratissime dedit, nihil praeclare effecit, nullam ciuitatem, nullas vrbes expugnare potuit, tantum rapuit et per ignem deuastauit multa bona, quod et nobilis aliquis facile efficere potest, nullam in Hungaria habebit partem, Hispani Vngariam deuastabunt.
8) tertio] *sic* Reb.; Cod.: tertia
9) a Turca] *sic* Reb.; Cod.: contra Turcam
10) *60 h. erobret,*] Reb.: sexaginta principalia oneret,
11) Turcos,] a Reb. *abest.*
12) *welcher — ist.*] Reb.: quorum petulantia ne nunquam audita et experta est.
13) *Es gielt v. G.*] Reb.: Nobis Germanis prospiciendum est,
14) *aber wir — widerfahren.*] Reb.: verum nos delectamur infortunio, ideo fiet nobis iuxta nostram voluntatem.
15) Videte] Reb. *male:* Videt
16) saepe] Reb.: saepius
17) *Aber — friedelandt.*] Reb.: illis autem non erit Saluator.
18) *richtet — nacht,*] Reb.: magnum incendebat ignem hilaritatis in nocte,

Iam [19]) aliquot annos sperabant in uictoriam Caesaris. *Wan er seinen schilt tzu Paris auffrichten würde, soltte es vber die Lutherischen gehen.* [20] Ita iam horribilia consilia fuerunt *im kammergerichtte vber die Augspurger, die sie in ban gethan, darnach soltte die acht folgen vber alle Lutherischen. Nun fehlet ihnen aber ein trost,* [21]) quia Gallus magno exercitu uenit contra Caesarem. Italia defecit, Turca Germaniam adoritur, *das heist,* [22]) dispersit superbos mente cordis sui. *Ach lieber gott kanstu das anrichten.* [23]) Summa, isti praesumptuosissimi fuerunt. Dux Georgius [24]) est fomes mali, qui habet ingentem thesaurum, *Wiewol die stette auch gelt haben. Hebet der landtgraffe was ahn, so wirdt es nicht bey den brandt schatzungen bleiben,* Vbi Episcopus Moguntinus illi 100000 fl. *brandtschatzungen geben must.* [25])

Turcicus Imperator in magna maiestate sedet, tria habens atria, ante primum 12 leones catenis ligati, ante secundum pantherae, *dieser mensch hat gelt vnd leuthe, rüstung vnnd prouiant,* [26]) et talem populum, qui sub seruitute [27]) exercitatus est, *hat in 100 Jaren trefflich tzugenomen.* [28]) Saracenos paulatim et successiue oppressit, qui fuerunt Domini [29]) Syriae, Asiae, terrae sanctae, Africae [30]) et Graeciae, etiam partem Hispaniarum [31]) occuparunt, *diese hat der* Selimus [32]) *gar ausgerodt.* [33]) Ita Deus cum regnis ludit, ut Esaias mi-

---

19) *Also verwettet* — Iam] Reb.: sic presbyter ille prope Eisenach decertabat, se omnes vaccas perditurum, si Lutherus cum suis adiunctis circa festum Michaelis, non esset extinctus, tam

20) *Wan er — gehen.*] Reb.: si Clipaeum suum Lutheriae erigeret, tum Lutheranis omnes supprimere conarentur,

21) *im kammergerichte — trost,*] Reb.: contra Augustanos, quos proscripserant, postea executio contra Lutheranos sequi deberet, tristantur autem valde,

22) *das heist,*] Reb.: sis recte dicitur,

23) *Ach lieber — anrichten.*] Reb.: Ach bone Deus, tu me hoc instituere potes.

24) Dux Georgius] Reb.: D. G.

25) *Wiewol — must.*] Reb.: quanquam et alij ciuitates nummos extorquere possunt, si Landgravius bellum incipiet, non solum nummos extorquebit, quemadmodum Episcopo Mogunt. fecerat, qui illi 10000 floren. dare cogebatur. Sed seuerissime rem ipsam perficiet.

26) *dieser — prouiant,*] Reb.: Turca habet regiones populosas et ditissimas, victum et instrumenta bellica,

27) seruitute] Reb.: securitate

28) *hat — tzugenomen.*] Reb.: et per decem annos maxime creuit.

29) Domini] Cod. *male:* Dominij

30) Africae] Reb.: Assiriae,

31) Hispaniarum] Reb.: Hispaniae, eam

32) Selimus] *sic scripsi;* Cod.: Solimus

33) *diese — ausgerodt.*] Reb.: Selimus illos penitus extinxit et eradicauit.

ir: Ego sum Dominus Deus fortis super regnum peccans, l perdam, *vnnd das hat er wol beweiset,* [34]) primum Vr [35]) ldaeorum, Niniue et Assur uastauit, postea Niniuem ua- it Babylon et consumpsit, [36]) deinde Persae deuorant As-

Cum Persae essent [*fol. 188ª*] Fac totum, Alexander nus uenit, et illos [37]) expugnauit, Alexander a Romanis ebatur, Romana Monarchia omnium potentissima, *wirdt gefressenn* [38]) ciuilibus bellis a Saracenis, Gotthis, Hunnis, dalis. *so kan vnnser herr gott die* monarchias *betzalen,* [39]) eti uero nullam uirtutem praestiterunt, non enim sunt bel- res, *sondern pfeffersecke.* [40]) Et si Turca paruo tem- e 400 annorum magnis successibus creuerit, nulla tamen aequatio ad imperium Romanum, quod in 50 annis [41]) entissimum est factum, habuit horribilem paroxismum con- Hannibalem per 23 annos, deinde uelocissime creuit, ita Scipio dixerit, ne in Lytanijs orarent regni amplificationem, si diceret: [42]) Nolite ampliora quaerere, uidete ut ista pla seruare possitis. [43]) Ita spero finem mundi. Nam Ca- us et Solimannus sunt feces Imperij, neuter totum imperium videbit. Turca *hats so weit nicht bracht,* sicut imperium manum 50 annis creuit. *Es wirt bey diesen* fecibus *bleiben.* istus ueniet, *denn wir haben keine schrieffi mehr* de alia narchia, et ipsa signa finis mundi adsunt. Esto Turca sum- m successum habeat et omnes adhuc. Ottomannicum san- nem gloriantur, et illa stirpe gloriantur et inflantur et trium- nt. Cum Romani Imperatores nunquam talem lineam uerunt. Iulius Caesar nullum habuit masculum haeredem. gustus. Tiberius, Caligula, Claudius tantum ex mulieribus ati sunt. Turca autem habet lineam masculam ab Otto- nno. Germani autem sunt Imperatores Romani imperij per καθοχήν, papa interim Italiam et alia regna occupat. [44])

[*fol. 188ᵇ*] Anno 36. 20. Nouembris [45]) uaria narrabantur Turcarum mendacijs [46]) et origine, qui se Saracenos glo-

34) *vnnd — beweiset,*] Reb.: vt re ipsa impleuit.
35) Vr] *sic scripsi*; Cod.: vhr, Reb.: terrae
36) uastauit Babylon et consumpsit,] Reb.: consumit Babilon,
37) et illos] *sic* Reb.: Cod. *male:* illas
38) *wirdt auffg.*] Reb.: consumitur
39) *so kan — betzalen,*] Reb.: Sic DEVS Monarchas humiliare potest,
40) *sondern pf.*] Reb.: sed homines effeminati.
41) in 50 annis] Reb.: in sexaginta annos
42) amplificationem, quasi diceret:] Reb.: ampliationem, quasi dicat,
43) possitis.] Cod. *male:* potestis.
44) Ita spero finem mundi. — — occupat.] *haec ap.* Reb. *h. l. non inveniuntur.*
45) 20. Nouembris] Reb.: 10. Nouembris
46) mendacijs] Reb. *typ. err.:* mendacij

riarentur, id est, populum Dei, impudentissimo mendacio contra scripturam sanctam. Dicunt uerum quidem esse, Isaac fuisse filium promissionis, sed cum is in monte Oreb mactandus a patre esset, fugisse ex patris obedientia, quasi cultrum adferre uellet, interim Ismaël se sponte offerendum obtulisset, quo filius promissionis factus esset. Hoc mendacium Turcarum impudentissimum est, sicut et Papistarum de una specie. Ita Turca se gloriatur [47]) populum Dei, et religiosissimum, quasi omnes alij populi idolatrae [48]) essent. Christianos calumniatur, quod tres Deos colant, non potest diuidere unitatem personae et essentiae, quia fides est rationi contraria. Ideo plausibilia in sua religione proponit, dicens et iurans per unum Deum conditorem coeli et terrae, et cum angelis suis, et per quatuor Euangelij [49]) χρονάγραφος et per uicies quatuor [50]) prophetas de coelo lapsos, inter quos [51]) maximus sit Mahomet. Omnes imagines reijcit, tantum unum Deum gloriatur.

Hoc plausibili argumento etiam optimos homines sibi deuincit, quia ipse [52]) medium quaerit inter Iudaeos et Christianos. De Christo sublimia gloriatur, uidelicet, eum esse prophetam sanctissimum ex Maria uirgine natum, esse uerbum, id est, nuncium Dei, sed illius officium cessasse, et Mahometem [53]) successisse, quem Deo a dextris pingit, Christum a sinistris. Et ita prophetas tempore sibi succedentes docet, inter quos [*fol. 189ª*] et Christum numerat. Ista specie religionis et Monachatus fictae humilitatis multos decipit et uincit etiam sanctos Dei, ut Daniel inquit. Quamuis Deus suos credentes etiam in media Turcia habet, utcunque contentus. Multa Mosaica Turcae retinuerunt, sed insolentia [54]) uictoriarum inflati, nouos cultus effinxerunt. Nam militiae gloria secundum carnem est maxima. Ideo infirmitate [55]) Christus offensus superbit. Sicut et Daniel inquit: Datum est ei facere bellum contra pios, et illos uincere. Ideo arrogantes sibi uerum cultum tribuentes religionem nostram derident, abutentes dicto Ioannis 5. Ego ueni in nomine patris mei, et non accepistis me etc. Alius ueniet in suo nomine, *auff den* Alius ru-

47) se gloriatur] Reb.: gloriatur se
48) idolatrae (*pro* idololatrae)] Reb. *falso*: idolatriae
49) Euangelij] Reb.: Euangelistas
50) uicies quatuor (*i. e.* 80, *conf. infra* p. 404.: per 84 prophetas)] *sic* Reb.; Cod.: uicies quater
51) inter quos] Reb.: quorum
52) ipse] Reb.: ipsum
53) Mahometem] Reb.: Mahometum
54) insolentia] Reb. *male disiunctim*: in solentia
55) infirmitate] Reb. *falso*: confirmitate

hen vnnd trotzen sie, et propter successus uictoriarum elati superbiunt. Absorbuerunt enim Saracenos ante 300 annos, cum perirent soldani, se solos populum Dei gloriantur, Ismael, non Isaac esse semen promissum. Christi enim leges fuisse nimis graues et impossibiles, Mahometem uero mitiores leges tradidisse, quae affectus non adeo damnarent, satis superstitiose suum cultum obseruant orando et ieiunando. Praeclare de Christo sentiens montem Oreb ueneratur, nec uult reaedificare Hierusalem.

Regnum Turcae in Daniele et Apocalypsi praedictum est, ne illius magnitudine pij terreantur. Danielis prophetia est elegans χρονικὸν usque ad finem mundi, clare depingens regnum Antichristi et Turcae. Apocalyp. 12. Faciet bellum cum sanctis et uincet eos, quod proprie de Turca, non de papa sonat. Nam sancti non uincunt sanctitate, sed patientia et fide [*fol. 189*^{b}] uincunt, corpora occidunt. Et additur: Dabitur ei tempus et duo tempora et dimidium temporis. De illo loco quaestio est, quale tempus ibi nominetur. Si tempus annum significet, [56]) *so machts vierde halb Jar, so trifft es gleich auff den* Antiochum, qui tribus annis et dimidio in populo Israel tyrannizabat. Nam nebulo ille Antiochus obses Roma fugit, non uiribus, sed dolo regnum occupauit, et tenuit septem annis, et Iudaeos uere uexauit tantum tribus et dimidio annis, tandem miserrime perijt, *must im stanck seyner krankheit verfaulen, das niemandt vmb ihn bleiben kunt*, ita sine manu fusus et perditus est. Eodem modo cum papa agitur, qui etiam sine manu perdetur, *wirdt in ihm selber verschmachten vnnd verfaulen*, a suis relinquitur, *wirdt in sich selber sterben*, quia non uiribus et potentia, sed mendacio et superstitione usus est scriptura. Anno Domini 630 Mahomet surrexit, sunt igitur hoc anno *1553 neunhundert vnnd 23 Jar* Mundo diutius stante. Turca in Thraciam suam repelletur. *Wan er nur ein mahl ein gutte schnappe nehme*, dixit Philippus Melanthon. [57])

Elector Saxoniae Martino Luthero literis significauit de magna clade. Catzianus, Vngnade, Schlick hi a Turca corrupti dicuntur, *dan es stehet tzu Wien an allen kirchen angeschlagen, Catzian, Vngnade, Schlick weren werdt, dass sie hingen an eynem strick.* [58]) Illi enim exercitum Germanicum

56) significet,] *sic scripsi;* Cod.: significent,

57) Ideo arrogantes sibi uerum cultum — — — Melanthon.] *haec h. l. a* Reb. *absunt.*

58) *dan es stehet — strick.*] Reb.: Viennae enim omnibus templis affixum est hoc dictum, Cazianus Vngnad, Schlickius, meriti sunt, vt suspendantur in patibulo.

usque ad Turcae tentoria duxerunt minus instructi. Cu
Christianus quidam fugitiuus [59]) a Turcis illis occurris
monens quo se pararent ad arma, nam hostis esset [*f*
paratus, illi [60]) secure contemnebant. Postea cum
appropinquantem [61]) uiderent, fuga sibi consulebant
pedites misere relinquentes, qui cum fugere non
pauidissime et miserrime exclamarunt. Turca autem fi
aliquo modo nostros [63]) recreauit et animauit, ut stai
ut coram peditatu 1110 equites starent ad pugnam, qu
ad unum miserrime caesi sunt. Cazianus acceptis [64])
18000 ducatis per Iudaeum oblatis prodidit exercitun
regem ipsum [65]) promisit. Respondit Martinus L
Auri sacra fames, quid non mortalia cogis pectora
Der proditor ***muss ewig in der hellen bleiben, ich w***
ein kundtlein verraten. [67]) Timeo aliud malum in Fer
qui tantum exercitum in fauces Turcae ducere permis
fidum illum, quia Turca ad Christianos defecit, et i
Christianis fortasse defecturus, [68]) ***ach es soltten furs***
regenten andere geschickt sein, [69]) non tam parua
occurrere. Nam Turca non est hostis contemner
Sicut Daniel inquit: Bellum contra sanctos Dei [71]) d
illi, ideo tantos [72]) habet successus et uictorias, et
pietatis, ubi nos Christianos ut idolatras irridet. F
thronos Dei, Christi a sinistris, Mahomet a dextris, qu
procedenti [73]) regno successit, ut illius iuramentum p
conditorem mundi munitur, per Mahomet seruum s
84 prophetas de coelo missos testatur. [74]) Contra
ranni potentiam nos Germani ignauum pecus, otio t
crapulamur, ludimus otiosi stragibus, [*fol. 190*[b]] nih

59) fugitiuus] ***sic recte*** Reb.; Cod.: fugitiuis
60) illi] Reb.: ibi
61) appropinquantem] Reb. ***falso:*** appropinquarem
62) fugiens] Reb.: fugam simulans
63) aliquo modo nostros] Reb.: nostros aliquo modo
64) acceptis] ***sic recte*** Reb.; Cod.: acceptus
65) regem ipsum] Reb.: ipsum regem
66) cogis pectora,] Reb.: pectora cogis,
67) *Der* proditor — ***verraten.***] Reb.: Proditor ille perpetuo dan
ego nec canem quidem proderem.
68) perfidum — defecturus,] *a* Reb. ***absunt.***
69) ***ach es*** — ***sein***] Reb.: Ach principes et gubernatores nostros
persona Turcam aggredi deceret,
70) contemnendus.] Reb. ***typ. err :*** condemnendus.
71) Dei] *ap.* Reb. ***deest.***
72) tantos] Cod. ***calami err.:*** tantus
73) procedenti] ***sic scripsi***; Cod.: procedentis
74) et speciem pietatis — testatur.] *a* Reb. ***absunt.***

) 38. 8. Septembris horrenda noua de Turca scribe-
ui quatuor exercitibus propria persona properaret in
, Budae hibernaturus. Respondit Martinus Lutherus:
ra est, *so haben wirs verschlaffen*. Arbitror adhuc
m esse Ferdinandi, qui iterum exactionem inhiat,
odum saepius excogitauit. Istis figmentis efficiet,
rodatur, [82]) cum res ipsa postulauerit, quemadmodum
e scribitur, *do man den wolff solt schlahen*, cum
adesset. Deinde cum praesens esset, nemo accur-
. Valde timeo de proditione Germaniae, quae ex-
pecunia et uiribus, deinde Turcae obijcietur. *Aber*
Luther muss alles gethan haben, [84]) sicut et tumul-
uorum et Sacramentariorum secta mihi imponitur;
abe ich vnserm herrngott offt die schlüssel fur die
orffen. [85])
) 39. 11. Februarij nunciabatur Turcae victoria con-
chos, qui per Poloniam in Germaniam tenderet.
Martinus Lutherus: Turca Germaniam petit, Italiam
ortuosam non aggreditur, acerrimus est hostis, non
ndus, qui maximas habet uires, milites exercitatos,
magna praeditos, arte et consilio uincit, parcit suis
[fol. 191a] *beheldt sein volck in gunst*, [86]) non teme-
npit, sed paulatim carpit. Fatale profecto est ma-
bi nos secure [88]) eum contemnimus, fidentes nostrae
, quasi cum Rege Angliae aut Galliae nobis bellum

---

ist — tzugenomen,] Reb.: in triginta annis ita creuit,
Dominus] Reb.: Dominus factus
ue,] *e* Reb. *absit.*

esset, cum Turca monarcha sit [89]) unuersalis, potentissimus, et nisi Michael aut Raphael aliquis [90]) pro nobis staret, diu perijssemus. Ideo Martinus Lutherus deplorabat Caroli V. negligentiam, cum tamen Imperator neque debeat, neque possit habere pacem, sicut in Romanis uidemus, qui militiam haereditariam habuerunt conscriptam, [91]) *welche stedts tzu felde lagen,* [92]) sicut etiam Turca hodie [93]) habet haereditarios milites exercitatissimos. Nos uero contrahimus exercitum uanissimorum hominum, qui etiam defendendos [94]) occidunt. Deus nos a belli rumoribus custodiat. Metuo tamen Papistarum foedus cum Turca, *dass sie mit vnns wollen tzu trümern gehen, gott gebe, das meyne prophetzeiung fehle.* [95]) Video antecedens, *Gott wolle der* consequentia *wehren,* [96]) *fellet solches den papisten ein, so dürffen sie es trotzlich thun.* [97]) Incredibilis est enim Sathanae [98]) malitia. Nam Papistae nunc confusi desperantes aliud machinabuntur, ita ut Turcae nos tradant, qui fere [99]) totum orientale imperium habet, excepta Syria, [100]) Babylonia, Mesopotamia, [1]) quae sunt [2]) sub Persarum Rege. Quamuis Persa, soldanus et Turca eiusdem sunt religionis, attamen se mutuo nexant de Imperijs sicut et nostri etc. [3])

DE LINGVA TVRCICA. *)

Lingua autem Turcae prima et principalis est Schitica, qua utitur in aula et literis conscribendis. [4]) Deinde Arabica

*) Reb. I, fol. 213b lin. 21—27. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 646. cap. 75. §. 1a sect. 3.

89) monarcha sit] Reb.: sit Monarcha
90) aliquis] *a* Reb. *abest.*
91) conscriptam,] Reb.: scriptam,
92) *welche — lagen,*] Reb.: Continuum habuerunt bellum,
93) Turca hodie] Reb.: hodie Turca
94) defendendos] Reb.: defendentes
95) *dass sie — fehle.*] Reb.: vt nobiscum intereant, faxit Deus, ne sim in hac re Propheta verus,
96) *wehren,*] Cod. *calami err.*: *mehren*
97) *Gott wolle — thun.*] Reb.: Deus consequentiae resistat, Papistae enim si huius rei admonerentur, quam primum magna cum audacia inirent foedus cum Turca.
98) est enim Sathanae] Reb.: enim Sathanae est
99) fere] *sic* Reb.; Cod.: uere
100) Syria,] *sic* Reb.; Cod.: Assiria,
1) Babylonia, Mesopotamia,] Reb.: Mesopotamia, Babilonia,
2) sunt] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
3) etc.] *a* Reb. *abest.*
4) conscribendis.] Reb. *typ. err.*: conscribentis.

, non ueniet ut Dominus, [8]) sed ut praedator. Nam si
ia unum haberet Dominum et concordia floreret, facile
stere posset. [9]) At Papistae infensissimi hostes, Ger-
i prius uolunt uastatam, *dartzu hat der turcke lust*,
ntus bellis et semper in armis, si una parte fugatur,
in alia tentat, et ita aduersarios suos fugat. Soli-
) Turca fratrem suum Solimannum occidit, quo solus
potiretur, *ist schrecklich gar sat*, quod frater ideo
r, quia sit frater, est plane tyrannicum. *Ich hoffe, das
ement des Türcken so eylendes mit tyranney so gewal-
igen, sol plotzlich fallen*, nisi quod Deus nostram ma-
er ipsum punit. *Wie wier dennoch redtlich darnach*
etc.
merlanus Rex Tartarum Turcae occurrit decies centum
; hominum. Est incredibile fere, tantum numerum
li posse, et mirabilius est magna obedientia tot homi-
uni obtemperare. [12])
no 39. ultima Iunij, noua de Rege Persarum dicebam-
ni Turcam ita bello [13]) inuaderet, ut suos milites ex
ia repetere coactus fuisset. Martinus Lutherus mirabа-
sae potentiam, qui Turcam ita humiliare posset, *das er
tzwo macht vnd* potestates *sein müsten*. [14]) Esto Turca
iosus et assiduus, attamen Persa dixisse fertur, *der
eine mit vil weibern, er wolt ihm aber mit mennern
n.* [15]) Apparet, quod Turca Persam ualde metuat.
s *wir* Germani [*fol. 192ª*] *auch treulich bei einander*

---

escripsit.] *sic* Cod.; Reb.: descripsit.

stünden, [16]) facile Turcae resistere possemus, [17]) si continuo exercitu 50000 milites, et [18]) 40000 equites expeditos Germania in promptu haberet, ut facta clade mox posset resarciri. *Es solt ihm wol widerstandt gescheen.* [19])

Albertus Saxoniae Dux dixisse fertur, si certum haberet exercitum 50000 militibus expeditis, *so wolt er die welt creutzigs wegse durchtziehen.* [20]) Ita Romani assiduitate uincebant suos hostes, alebant omni tempore 42 legiones, et legio habebat 6000 homines, *mit dem nachsatze haben* [21]) *sie die leutte müde gemacht.* [22]) et milites exercitio facti sunt expeditiores. Ideo milites in legibus singularia habent priuilegia. Dicebant [23]) Euangelij doctrinam esse in Bassa Buda, *in Nieder Ofen* [24]) et magna parte Graeciae. Dixit Martinus Lutherus: Turcae conatus est ualde subdolus [25]) et periculosus contra Imperium Romanum, sed nos Deum orabimus, ut ipsius technas confundat, si nos illaqueare studuerit uana spe religionis, ut Deus per pios praedicatores ipsos conuertat, sicut per Danielem factum est.

PRAESVMPTIO ET TEMERITAS. [26])

Martinus Lutherus deplorabat temeritatem sciolorum, qu plurimum scientiae confiderent speculatiuae in expertis rerum. cum tamen experientia rerum magistra omnia gubernare debeat. Ideo philosophi bene fecerunt, quorum discipuli quinquennio tacere cogebantur, id est non iudicare, ne fierent temerarij. Nec immerito in Vniuersitatibus certa tempora promotionis [*fol. 192*^{b}] constituta sunt. Parisijs nullus promouetur

---

16) *Ach das — stünden,*] Reb.: vtinam Germani talem haberent vnanimitatem,
17) possemus,] *sic* Reb.: Cod.: possimus,
18) et] *in* Cod. *deest.*
19) *Es solt — gescheen.*] *haec a* Reb. *absunt.*
20) *so wolt — durchtziehen.*] Reb.: tunc totum mundum vellet perlustrare.
21) *nachsatze haben*] *sic scripsi;* Cod.: *nocksatze habe*
22) *mit dem — gemacht.*] Reb.: sic multitudine militum, et bello quotidiano homines ad obedientiam perducti sunt,
23) Dicebant] *sic scripsi;* Cod.: Dicebat, Reb.: Docebant
24) Euangelij — *Nieder Ofen*] Reb.: praedicationem Euangelij esse in Bassa, Buola
25) ualde subdolus] Reb.: subdolus valde
26) Praesumptio et temeritas.] *Caput sic inscriptum et subsequens, quod habet titulum:* Diuitiae et thesauri, *ap.* Reb. *h. l. non leguntur, quippe qui eorum loco hic* (fol. 214^{b} lin. 9. — fol. 221^{b} extr.) *caput voce Iudaei inscriptum exhibet, quod in* Cod. *inferius* fol. 210^{b} lin. 19. — fol. 218^{b} lin. 9. *proponitur.*

in Gradu Theologiae, nisi per decennium in ulla facultate uersatus sit, Erphordiae tantum quinquagenarij in Doctores Theologiae promouebantur.

Multi meum Doctoratum 29. aetatis meae anno admirabantur, quo Doctor Staupitius [27]) me compulit. Summa, Iuuentus est temeraria. Ita uidemus Iuristas primo anno esse Dominos omnium legum, Secundo Iuristianos, Tertio litos et prolites, Quarto opuinarios, Quinto tandem efficiuntur scolarei trumuli. *Also thut ein Junger knabe auff dem kegelplan, der wirfft erstlich 12 kegel treffen, darnach neune, darnach 6, 3, tun latut neune er eynen, vnnd fehlet doch gleich wol. Wan die Jugent klug, das alter starck were, so were es sehr feine.* Sed Deus melius ordinauit.

DIVITIAE ET THESAURI. [26]) *)

Deus creator coeli et terrae paterna sua prouidentia homines iustis medijs alit et fouet cum omnibus animalibus, praecipue homines solicite procurat Matth. 6. Scit enim pater uester etc. Nouit enim et potest iuuare Psalm. 37. Iunior fui et senui etc. Item tempore famis saturabuntur. Ideo Paulus non immerito hortatur ad pietatem, ut quilibet victu et amictu contentus sit. Auaritiam diuitum detestatur. Qui diuites fieri uolunt, incidunt in laqueos etc. *Was bringen sie mehr dan ein armer daruon, ohne das sie nicht sorge vnnd unfal haben,* quam pauperes, qui nihil perdere possunt. Spe bona laeti quiescunt. Cantabit uacuus coram latrone uiator. Nam thesauri [*fol. 193*a] mobiles Matth. 6. Honorem impediunt, etiamsi sunt Gemmae et pretiosissimae Margaritae. Sicut Imperator oppignorauit unam gemmam dictam *den Burgundischen hundt, der geselschafft vom Adler tzu Augspurg vmb 4 thonnen goldes.* Thesaurus extra usum. Martinus Lutherus suis amicis demonstrabat annulos cum gemmis Turcicis, dixit, Naturam esse *des turckis,* ut filo suspensus in calice. super aquam sponte toties impingeret, quota tunc temporis esset hora. Item non ferre Venerem, sed rumpi. *wasser machen den stein lebendig, wie eine Jungfrau einen gesellen tantzend.* Ita Fuccari *konnen in der eile auffbringen 10 thonnen goldes, das der keyser nicht vermag,* Vldrich Fuckar reliquit in substantia *18 thonnen goldes. Die Fucker vnd Welser haben dem keyser geliegen einmal 12 thonnen goldes* in bello

*) *Conf.* Luth. colleq. germ. I. p. 255 sq. cap. 4. §. 88.

27) Staupitius] *sic scripsi;* Cod.: stapitius

Paduensi. Ita Augusta intra tres septimanas *3 thönnen goldes*. Hoc Imperator non potest. Diuitiae igitur bonae sunt Creaturae Dei, quarum usus licitus est, ut quilibet suum proprium possidere possit ut exempla Abrahae, Dauidis, Salomonis testantur. Et Prouerb. 6. Riuuli de fontibus tuis deriuent. At rerum communio non est praeceptum, sed exemplum pietatis concessum, quod his ultimis temporibus periculosum esset. Stat enim immutabilis Dei sententia: Non furtum facies, Contra otiosos decoctores, auaros Harpyias, qui bene partis abutuntur, aut auaritia, usuris sibi applicando. Ideo septimum praeceptum constituit iure diuino proprietatis dominium contra monachorum superstitiosa uota et Anabaptistarum [*fol. 193*^{b}] perniciosam communionem, quae in hac natura corrupta ultimis mundi temporibus seruari non possit, quia plures essent otiosi, qui consumerent, quam qui res pararent, ut exempla Apostolorum tempore Actuum 6. testantur. [28])

QVAESTVS [29]) ET VSVRA.*)

Ciuilem et iustum quaestum Deus benedicit, *das eyner den twentzigsten pfennig hat*. [30]) Impius uero et intollerabilis quaestus non benedicitur. [31]) Sicut in Melchiore Lother qui ex exemplaribus suis maximam nactus est pecuniam, *der hat ein pfennig 2 erworben. Es hat erstlich mechtig viel getragen den buchtruckern*, [32]) ita ut Hans Gruneberger cum conscientia aggrauata dixerit: [33]) *Er doctor es treget altzu viel. Ich mag nicht solche exemplar haben*. [34]) Erat enim homo pius, qui [35]) benedicebatur. Iustum pretium est, ut de 20 nummis unum habeamus, de 100 florenis quinque. Sed

---

*) Reb. I, fol. 222^{a} lin. 1. — fol. 223^{b} lin. 2. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 270 sqq. cap. 4. §. 111. 112. 114.

28) Actum 6. testantur.] *his verbis finitur alterum duorum capitum, quae h. l. ap.* Reb. *desiderantur, (vide* p. 408 *notam* 26.).
29) Quaestus] Reb.: Quaestu
30) *das eyner — hat.*] Reb.: si vnus habet viginti nummos.
31) non benedicitur.] Reb.: maledicitur,
32) *do hat — buchtruckern,*] Reb.: tum temporis nummulum duos lucrari oportuit, typographi in primis ex venditione libroruin, magnam pecuniae summam recuperarunt.
33) dixerit:] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb.: dixit,
34) *Er doctor — haben.*] Reb.: ipse Doctor portat multum, non volo talis exemplis habere,
35) qui] Reb.: et

h.

ɔnani prohibuerunt duodecim florenos de centum, nunc [40]) accipere singulis nundinis Lipsensibus quindecim, nis facit 45 fl. [41]) sunt uicesimae quintae, *pfu dich wol-*) Deest remedium, ubi uitia non amplius carantur et es transeunt. Ideo spero Deum extremo die quam a adfuturum, [*fol. 194ᵃ*] cum uerbum Euangelij cessaue-ex florenos de 100 [43]) non mihi uidetur iniustum. nus modius frumenti nunc duplo plus ualet quam olim. dus agri olim 100 florenis aestimatus, iam ducentis ua-*rumb kan man itzt bass 6 fl. von 100* quam olim *4 ge-*)

mo 42. 14. Iunij aduenit Dominus Iacobus pastor Bre-, olim collega Martini Lutheri, insignis Scotista, doctus, t integer, ut uisitaret suum patrem. Ibi multa egregie runt, et inter haec fiebat mentio usurarum, quibus a esset submersa. Respondit Martinus Lutherus: Totus undus usuris sepultus est, quibus sine omni conscien-timore rapitur, quantum quisque potest. Ideo autores di et damnandi sunt. Facile concedimus 5 aut 6 fl. de , modo [45]) adsit hypotheca, *ein vnterpfandt*, [46]) etsi us illi seruantur sine repetitione sortis, sine reemptio-quae non est penes emptorem, scilicet [48]) qui locat, *ldt ausleihet* [49]) centum florenos, sed iuxta uenditorem cipit, et ideo 6 floren. promittit, *dan die gutter sint*

---

n pfennig — gewinnen.] Reb.: vnum nummum duos, imo decem rea. lucrari oportet.
is] *sic* Reb.; Cod.: illi
mmum] Reb.: suum

gestiegen, man kan sie wol darauff brauchen. [50]) Emptor autem debet sustinere periculum rei, *do das hauss abbrenne oder der acker abgewachsen würde*, et illud periculum rei [51]) facit iustum contractum, et non reemptio. O foelices essemus, si populum ad hoc possemus persuadere, *aber der teufflische wucher vnnd vmbschlag frist alles in sich*, [52]) et Caesar Carolus in sua patria Flandria et Burgundia [53]) permittit 12 a centum, *pfu dich wollan.* [54])

Interrogatus Martinus Lutherus, si quis pauper indigens pecunia necessario, et pignus non haberet, annon in suam [*fol. 194b*] industriam, id est *gewinst vnnd gewerb* [55]) debere pecuniam accipere? Respondit Martinus Lutherus: Viuat de paupertate sua et non peccet. Nam pecunia est diuisibilis et secalis, sed industriam, *den gewinst sollen wir nicht verkeuffen dan er ist vngewiss.* [56]) Ideo populus ad labores manuum est sollicitandus, et diuites ad opera misericordiae sunt adhortandi. Non reijcimus politica, si iustis contractibus inter se conuenerint [57]) sine auaritia et imposturis. Sed proh dolor uidemus mundum irreformabilem, superbientem, gloriantem [58]) in malo, qualis est Lipsensis [59]) lerna auaritia submersa. Summa, mundus est Diaboli genitiui casus, et Diaboli nominatiui casus pluralis. [60]) Oremus et uigilemus.

Anno 39. 13. Aprilis acerrimam habuit concionem contra auaritiam usurariorum, illos omni maledictione dignos asserens, qui [61]) summi essent hostes reipub. pestilentissima usura et auaritia multos necarent, et illum locum Salomonis egregie [62]) tractauit: Foeneratur Domino, qui miseretur pauperis, qui in Postillis est expressus.

Martinus Lutherus interrogabatur de quodam pio uiro, qui 100 fl. mutuo dederat cuidam [63]) amico, *dogegen liss er*

---

50) *dan die — brauchen.*] Reb.: bona enim nunc cariora sunt quam ab fuerunt tempore, optimo ergo iure in his bonis 100 floren. vti possunt.
51) *do das —* rei] *haec ap.* Reb. *desunt.*
52) *aber der — in sich,*] Reb.: Diabolica enim vsura, omnia consumit,
53) Flandria et Burgundia] *sic* Reb.: Cod.: Flandriae et Burgundiae
54) *pfu d. w.*] Reb.: proh pudor.
55) id est — *gewerb*] *a* Reb. *absunt.*
56) *den gewinst — vngewiss.*] Reb.: lucrum vendere non debemus, quia est incertum.
57) conuenerint] Reb.: conuenerit
58) gloriantem] Reb.: et gloriantem
59) Lipsensis] Reb. *typ. err.:* Lipsenses
60) casus pluralis.] Reb.: pluralis casus.
61) qui] *sic* Cod.: Reb.: quia
62) egregie] Cod. *male:* egregiae
63) cuidam] *a* Reb. *abest.*

ihm aus gliempff einen keller im brauch. [64]) Vtrum bona conscientia uti posset. Respondit Martinus Lutherus: *Es muss eyn fromer man sein,* [65]) qui hic uexatur conscientia, cur non uellet obsequium pro obsequio capere.

FVRTVM. *)

Fures iniqui iuxta Dei mandatum maledicuntur, *konnen niemermehr fort komen* etiam corporaliter. *Wan sie den handel am besten gelernet, werden sie tzu schanden,* [66]) de Atheniensibus dicitur: Quid [67]) didicisti Athenis? *κλέπτειν*, furari, *ἐπιορκεῖν* [68]) *καὶ βλέπειν ἀντία, stelen, schweren, vnnd einem getrost vntter die augen sehen, ich halt, das die hure Rosina auch also studieret hat.* [69]) [*fol. 195*ᵃ] *Aber ich kan nicht arm werden, lass mich immer teuschen, gott bescheret wider.* [70]) Furti poena apud nullas nationes [71]) tam atrox est, ut apud Germanos et Anglos, Gallia insignem furem apprehensum [72]) uirgis caedit, si iterum deprehenditur, aurium amputatione notatur, tertio deprehensus capitali poena afficitur. Respondit Martinus Lutherus, Lacedaemoniorum legem esse mirabilem, plurimum graecizantem, quia permittit furtum clandestinum, *das einer wol stelen mochte, alleine das ers heimlich mache, das man ihn nicht ergreiffe, damit man lernet die leutte auff das ihre achtung tzu haben.* [73])

Anno 39. 26. Iunij [74]) Martinus Lutherus satis commotus erat domestica ira propter infidelitatem uicinorum ex sua domo pro suo libitu [75]) suffurantium, et quae uellent mutuo accipiendo proterue deinde denegantes, [76]) *dan ihr nein soltte*

*) Reb. I, fol. 223ᵇ lin. 3. — fol. 225ᵇ lin. 25.

64) *dogegen — brauch.*] Reb.: econtra ex liberalitate permittebat, vt in vsum suum vteretur cellario suo.
65) *Es muss — sein,*] Reb.: pium virum esse oportet,
66) *konnen niem. — schanden,*] Reb.: benedictio Dei discedit ab illis, etiam corporaliter, cum enim in optimo statu sese esse putant, deficiunt, sicuti
67) Quid] *sic* Reb.; Cod.: Qui
68) *ἐπιορκεῖν*] Cod. *falso: ἐπιοὶρκειν, item* Reb.: *ἐπιοὶρκεῖν*
69) *stelen — hat.*] Reb.: peierare, et homines perfricta fronte inspicere, ego sane puto Rosinam meretricem his operam dedisse literis.
70) *Aber ich — wider.*] *ap.* Reb. *neque germ. neque lat. leguntur.*
71) nullas nationes] Reb.: nullos
72) apprehensum] Reb.: comprehensum
73) *das einer — tzu haben.*] Reb.: furari concedit, si non aperte faceret, ne in furto apprehendatur, vt homines inde sua bona melius custodire discerent.
74) 26. Iunij] Reb.: 20. Iunij
75) pro suo libitu] Reb.: pro libito
76) denegantes] Reb.: negantes

so viel gelten als andern Ja. [77]) Ah bone Deus, quanta haec est malitia extra omnem conscientiae timorem, *wiel solchen bubenstucken begegnen, auff ihre eyde dringen lassen.* [78]) Nam iuramentum est finis [79]) omnis controuersiae, *wirdt er schweren, so mocht er lieber an galgen gehenckt sein.* [80]) Nam periuri rebus, corpore [81]) et anima pereunt. Deinde misit ad eum, qui suspectus erat, ut secundo admoneretur, ne in tale periculum incideret, *dan solche* exempla *sint nicht tzu leiden.* [82]) Ego hodie in concione pistores [83]) corripui, *das sie so kleine backen,* [84]) quamuis hoc magistratus officium sit, et non ad me pertinet. Dicitur de Ernesto *von Schonberg* [85]) eum Tyrannica uirtute usum tempore famis contra pistores. Nam anno 1534 cum pistor quidam cum uicino suo loqueretur, dicens, *Obs gleich teuer were, wolt er dennoch so viel bey anderthalb gulden an einem scheffel gewinnen.* [86]) Hoc cum Ernst [*fol. 195*^{b}] a Schonberg resciuisset, pistorem conuiuio inuitauit ab ipso quaerens, utrum illud praestare posset. [87]) Ille cum fateri coactus esset, mox iussit eum uestes deponere, *vnd must einen scheffel einteigen vnnd backen* in sua praesentia, *vnd hat darnach alle becken eingesatzt. Ja lieben herrn wans stelens gielt, so kan ich auch, wan ich nur tzum beuttel konde kommen.* [88]) Nos Germani miserrimi sumus, *das wir vns keinen rechten gewissen trunck konnen schaffenn.* [89]) Vina Rhenana [90]) et aliunde aduecta ab aurigis corrumpuntur. Ideo Itali nobis illudunt dicentes: Vos Germani non potestis [91])

---

77) *dan ihr — Ja.*] Reb.: illorum enim negatiuam fumierem esse nostris affirmatiuis.

78) *wiel solchen — lassen.*] Reb.: ego illorum malia *(sic)* praeuenire uolo, quia iurare in animam suam debent.

79) est finis] Reb.: finis est

80) *wirdt er — sein.*] Reb.: si iurabit, melius esset, vt suspendatur,

81) periuri rebus, corpore] Reb.: peiuri *(sic)* corpore rebus

82) *dan solche — leiden.*] Reb.: exempla enim haec non sunt stabilienda nec ferenda.

83) in concione pistores] Reb. *corrupte*: incantionem pistoris

84) *das — backen.*] Reb.: quod pani rectum et ordinatum pondus detrahant,

85) *von Schonberg*] Reb.: a Schonberg

86) *Obs gleich — gewinnen.*] Reb.: etsi frumentum carum esset, se tamen lucraturum semiduos florenos in modio frumenti.

87) posset.] *sic* Reb.; Cod.: possit.

88) *vnd must — kommen.*] Reb.: et quam primum oportebat pistorem pinsere panem in sua praesentia, postea omnes pistores, in carcerem coniecit. O mi Domini pistoris, si furari liberum est, tunc et ego, si modo sacculum apprehendere, furari possum.

89) *das wir — schaffenn.*] Reb.: nullum enim certum ac bonum potum acquirere possumus.

90) Rhenana] *sic* Reb.; Cod. *male:* Reraua

91) potestis] Reb. *falso:* potest, is

uina uestra ab hydropisi curare. Nam mihi Martino Luthero contigit, quod a fidelissimo Principe uas uini Rhenani optimi mihi [92]) mittebatur. Euacuato uase, *fandt ich nicht mer dan eilff tzwicker von den furleuten hinein geboret.* [93]) Deinde recitabat [94]) historiam, quomodo diues Iudaeus Pragae mortuus, Ratisponae sepeliri debuit, sed quia Iudaeorum cadauera non sine magno uectigali et tributo transuehi possent, Iudaei clam cadauer in uas inclusum musto replebant. Aurigae hoc nescientes, furtiue in uia semper de illo biberunt, *hatten also einen feinen süssen tranck von einem todten Juden, sein wol betzalt worden.* [95])

Vndecima Decembris [96]) Magistro Ioanni Forstemio obijt infans filius, nocte sequenti fur illi linteamina abstulit, qui cum Martinum Lutherum accessisset, interrogatus, *ob er mit unserm herrngott tzornet, hüt euch vnnd tzürnet nicht mit ihm, den er achtets nicht, darnach must ihr euch selber versönen.* [97]) Et maxime indignabatur furi, *welchem man billich solt nachtrachten*, dicens: *Ich wolt ihn nicht lassen hencken, aber den strick wolt ich dartzu lassen keuffen*, [98]) non ad uindicandum, sed ad institiam exercendam. Ideo Moses optime cauit, nocturnum furem posse occidi, et percussorem eius [99]) non [*fol. 196*[a]] esse reum sanguinis. *Wan ich plötzlich in meinen vier pfalen einen dieb antreffe, so muss ich mich weren,* [100]) ne ipse me occideret, sed sole orto et luce prodeunte fur est proclamandus et capiendus. Ideo leges politicae furem nocturnum occidi permittunt, *so man ihn tzuuor beschreyet,* [1]) ut uis ui [2]) repulsa uideatur, diurnum autem capi etc. [3])

---

92) mihi] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
93) *fandt ich — geboret.*] Reb.: Vndecim videbam signa in uase, quibus dolus aurigatur, quod bonum ebiberant vinum et aquam infunderant, cognoscebatur.
94) recitabat] Reb.: recitauit
95) *hatten also — worden.*] Reb.: et sic bibebant vinum dulce de mortuo Iudaeo, bene certe decepti sunt.
96) Vndecima Decembris] Reb.: 11. Octobris.
97) *ob er mit — vernünen* (*sic scripsi;* Cod.: *vernhönen*)] Reb.: an Deo irasceretur, cauete dicebat et irasci nolite cum Deo, ipse enim nihil curat. Postea requiritur reconciliatio a uobismetipsis,
98) *welchem man — keuffen,*] Reb.: qui esset persequendus et inuestigandus, dicens ego et suspendatur fui, nequaquam efficerem, rectum tamen quasi suspendi deberet emere vellem,
99) percussorem eius] Reb. *male:* percursorem e contra
100) *Wan ich — weren,*] Reb.: ego si ex improuiso in domo mea furem apprehenderem, necesse habere me ab illius iniuria defendere,
1) *so man — beschreyet,*] Reb.: si prius proclamatus est,
2) uis ui] Reb. *falso:* vi ius
3) etc.] o Reb. *absol.*

Mirabilis casus accidit Wittebergae anno 31. [4]; ubi tres fures attulerunt uxori Christiani *Goldschmidt ein monstrantz*, [5]) quae eos post horam redire iussit, interim magistratui significabat. Reuertentes magistratum inuenerunt, *haben sich tzur wehre gestelt, den richter verwundet*, [6]) et fugerunt, unus captus est, alter effugit, [7]) tertius, cum in ponte non posset euadere, custodem uulneruuit, illico se exuens in Albim desilijt, et submersus est. Tunc D. Ionas dixit, se ab aliquibus audiuisse ipsum in medijs fluctibus et extrema necessitate Deum inuocasse, cum tamen esset pessimus nebulo, fur et fere parricida *der seinem vater 2 finger abgehauen*. [8]) Eodem die praefectus Hans Metzsch [9]) misit percontatum [10]) uersus Elster ad patrem de filio suo improbo. Pater responderat: *Ich wolde, das mein son heutt mitten in der Elben lege*, [11]) et hoc factum est, nam eodem die se submersit, fuit enim uox irae Dei [12]) ex ore patris. Respondit Martinus Lutherus, se in Augustino legisse filios a matribus maledictos, *wan sie gesaget haben: das dich der viet* [13]) *ankomme, do sint die kinder tzitternde worden.* [14]) Ita ut mater Augustinum accesserit, filiorum morbum deplorans, sed tandem communi Ecclesiae precatione iterum liberati sunt.

Sacrilegus quidam captus in *Jütebach* [15]) quod calicem e templo pagi Pecke prope Torgam abstulisset. Ante aliquod [16]) tempus Ecclesiae ministro id [17]) confessus fuerat, se in conscientia torqueri, et redditurum, si decem floreni propter paupertatem [*fol. 196*[b]] dari possent. Minister ille Martinum Lutherum consuluit, qui permisit, ut calix afferretur, et rusticis scripsit, ut aufferrent allatis clam decem florenis, Factum ita fur accepit, sed cum acerrima a Martino Luthero

---

4) anno 31.] Reb.: anno 33.
5) *Goldtschmidt e. m.*] Reb.: Aurifici, instrumentum aureum, in quo seruabatur panis sacratus,
6) *haben sich — verwundet,*] Reb.: illi ad arma prosilierunt, et famulum apparitorem vulnerasse,
7) effugit,] *sic* Reb.; Cod.: affugit,
8) *der — abgehauen.*] Reb.: qui patri suo duos abciderat digitos,
9) Hans Metzsch] *ep.* Reb. *desunt.*
10) percontatum] *sic* Reb.; Cod. *male:* perconstatum
11) *Ich wolde — lege,*] Reb.: Optarem filium meum hodie in medio Albi nicere (*typ. err. pro:* iacere)
12) Dei] Reb.: diuinae
13) *viet i. q. St. Veitstanz?*
14) *wan sie — worden.*] Reb.: si pueris mala imprecatae sunt, quam primum malum illud secutum est.
15) captus in *Jütebach*] Reb.: in Gutterbach captus,
16) aliquod] Reb.: aliquot
17) Ecclesiae ministro id] Reb.: ministro Ecclesiae (*omisso pron.:* id)

tioni maiori, donauitque illam pecuniam Martino Luthero, *haben ihm geholffen die* Bibliam *transferiren*, [22]) quam niam coadiutoribus pauperibus distribuit.

Anno 38. 7. Decembris [23]) mentione facta Kolhasij gras- s in Marchia, respondit Martinus Lutherus: *das kan wol* , sub Electore Friderico hoc accidisse, nobiles quosdam, *Schencken tzu* Sido hostes Electoris factos. Hos cum Io- nus Brandenburgensis Marchio foueret, *wardt in seinem e tzuletzt auch geraubet*, et alij sub nomine Schenckij la- nia exercuerunt, tandem ministri mensae Marchionis cum rent principem missurum *300 silberkuchen in die müntze, n sie das geraubet vnnd vntter einem baum begraben, den darnach nicht haben finden konnen*, tandem in latrones chio irritatus animaduertit, cum experiretur in mensa sua ere exploratores.

Princeps quidam cum cognouisset suos nobiles et consi- os latrocinari, ipse solus cum equite alieno habitu abijt lens in illorum manus, qui cum in ipsum irruissent, prin- s illico facie reuelata agnitus est et dixit: *sol ich dan fur h nicht friede haben?* illisque supplicibus pepercit, ita ut ierent mulctam.

fol. 197ª. WALDENSES. *)

Martinus Lutherus commendauit Waldenses, quorum uita erna esset sanctissima, et affectus, quantum possent, mo- arentur, non esse arrogantes, alijs quoque iustitiam tri- ntes, nec soli iusti esse uolunt, damnant missam priuatam,

purgatorium, inuocationem sanctorum. Ministros caelibes habent permittendo illis coniugium, sed ingenue approbant, fatentur, si caelibes ministros non possent habere, coniugatos tamen non aduersaturos, sicut et nobiscum futurum est, *werden wir wollen pfarhern haben, werden wir sie aus den bürgern nemen*, non otiantur, non crapulantur, optimam habent paedagogiam, sed articulum Iustificationis syncere non habent. fatentur quidem fide et gratia saluari homines, sed fidem, qualitatem illam regnantem intelligunt, non soli fidei in Christum tribuunt. Fidem et gratiam aliter exponunt quam nos, et operibus simul tribuunt iustitiam dicentes, sine operibus fidem esse mortuam, qui locus si ad moralia et praedicationem legis applicatus, est optimus, si autem in articulo Iustificationis eum collocauerimus, est impius. Waldenses syncerius de fide loquuntur quam papistae, sed eximiam illam distinctionem fidei et operum nesciunt. Respondit Martinus Lutherus: *geschickter reden sie davon* quam omnes papistae. Haec uox Formato *ist ein giefftig wordt* in definitione fidei, nihil aliud significat quam opera cum fide iustificare et fidem tantum esse operum operculum et fundamentum Iustificationis, in qua opinione multi patres fuerunt, et Ioannes Hus ibi haerebat, sed tamen ante mortem confessus est, fidem solam iustificare, orans: O fili Dei [*fol. 197b*] ueni qui passus es pro nobis [24]) miserere mei. *Wer den artickel hat, der hat es gar.*

Martinus Lutherus dixit, Waldenses esse homines tristes et austeros, [25]) tantum lege macerari, nec synceriter tractare promissiones, nullam laetam conscientiam eos habere, etsi papistica opera contemnant, tamen esse iustitiarios irrequieta conscientia. Ideo symboli constitutio mihi optime placet quam nunquam satis mirari possum. Est enim summa consolatio afflictarum conscientiarum, *mit dem gehen die Waldenser nicht vmb*, ideo conscientiam certam habere non possunt. Respondit Hinneus nobilis Bohemus (qui olim etiam Waldensis fuerat, et quadriennio Wittenbergae Euangelio addictus, tandem cum Petro Wellero ad terram sanctam profectus, Hierosolymis uterque sepulti sunt). Ego saepe ita afflictus fui, ut Deo maledixerim, *dass er mich nicht ein vnuernünfftig thir hat lassen werden*. Respondit Martinus Lutherus: Waldenses deficiunt, quia fidem non sentiunt esse iustitiam sine operibus, sed formatam charitate, quia imputationem ignorant. Secundo uim uerbi Dei nesciunt, quod Deus etiam ante opera nostra

---

24) nobis] Cod. *calami err.:* nibis
25) austeros,] Cod. *falso:* austero,

propitius Verbum suum largiatur, et nos impios Gratiae uerbo ante fidem et opera alloquitur, sicut et Paulum conuertit. Sic uocat Adam, Abraham, Mosen ante gratiam nempe qualitatem illam.

WICKLEF ET HVS.

Solum modo uitam papae impugnarunt, *darumb haben sie es auch nicht erheben konnen*, quia ipsi fuerunt peccatores atque papistae. Ego uero, inquit Martinus Lutherus, impugnaui doctrinam et cultum papae, *damit* [*fol. 198a*] *habe ich sie geschlagenn, dan hie ists nicht vmb leben. sondernn vmb die lehre vnnd gottes dinst tzu thun.* [25])

VERITAS. *)

Anno 39. 4. Februarij Martinus Lutherus dicebat, ueritatem omnium creaturarum optimam et saluberrimam esse, et tamen nihil ea odiosius in mundo, *wer trotz der keyser, konigen, fursten, Bischoffen die warheit saget, der mag* [26]) *sehen, wo er bleibe.* Sordidi illi rustici ueritatem audire nolunt, qui malitia [27]) et sceleribus impie triumphant, serui et ancillae sunt incorrigibiles. Ideo opus est magna calamitate, quam indies prouocamus, et dicebat de rustico quodam, qui famam de Kolhasio sparsisset, sua illusione totam prouinciam ad arma excitasset. *Eynem solchen buben soltte man betzalen.* [28])

MENDACIVM. **)

Mendax longe deterior est homicida, et magis nocet, ille enim fallit, hic fallere non potest. Iudas uero fuit mendax et homicida, sicut pater eius Diabolus, cuius induratio horribilis fuit, *das der bosewicht am tische des herrn gesessen.* [29]) Verba Christi audiuit: Vnus uestrum me tradet, *vnnd ist nicht rodt worden*, [30]) imo in tanta autoritate fuit apud Apostolos, ut

---

*) Reb. I, fol. 225b lin. 26. — fol. 226a lin. 7.
**) Reb. I, fol. 226a lin. 8. — fol. 227a lin. 18.

26) *wer trotz der .... saget, der mag*] *sic scripsi*; Cod.: *trotz der .... sage, demag*
27) malitia] Reb.: in malitia
28) et dicebat de rustico — *betzalen.*] *haec a* Reb. *absunt.*
29) *das der — gesessen.*] Reb.: quia malignissimus ille nebulo, sedit in mensa domini.
30) *vnnd — worden,*] Reb.: nec vllum signum pudoris dedit,

citius se crederent proditores fore [31]) quam Iudam, cui loculus totaque administratio erat commissa. [32])

Mentiri et fallere differunt.

Mendacium est falsitas cum studio nocendi. Fallacia uero est simplex. Sicut Helias [33]) fecit, qui dixit se non esse, *kompt, ich wil euch tzu ihm füren.* [34]) Vtrum uerba Pauli [35]) Actuum 23. Nesciebam hunc esse pontificem, quia scriptum est: principi populi tui non maledices, [*fol. 198*^{b}] *da ist Paulus ein schalck*, [36]) quasi dicat: Es tu summus pontifex, ego tantum unum pontificem [37]) Hiesum Christum noui. Deus te percutiet, etc. Ibi non peccauit, sed spiritu Apostolico [38]) contra dixit: *lieber Ananias es wirdt mit dir balt aus sein,* [39]) maledicens toto sacerdotio, quasi dicat: nihil estis quam hypocritae. Alias Paulus optime nouit eum esse Magistratum.

Mendacium ab Augustino triplex constituitur. Iocosum *gutte lecherliche possen,* [40]) quibus homines tristes recreantur. Officiosum, *Es ist ein gutte nutzliche lugen,* [41]) et opus caritatis, quo proximum liberamus, quale erat Abrahae suam uxorem, sororem dicentis, et Michal [42]) Dauid maritum liberantis. 1. Reg. 19. Et Elisa 4. Reg. 6. dicit: Non est uia hic [43]) neque ciuitas. Similiter fecit parochus quidam, qui ad lictores dixit quaerentes furem in domo sua, quo confugerat: Nec mentiri uolo nec prodere. *Musten sie ihnen vnnd den dieb tzufrieden vnd vngesucht lassen.* [44]) Perniciosum est, *lügenn, trügen, schaden thun,* [45]) hoc maxime uitandum, praecipue quo Deum blasphemamus, homines decipiendo. *Es sint lecherliche, freundtliche, schedtliche lügen vnd gottlose, wiel man Ja ein nodt lügen thun, so sage man schlecht: nein.* Noli

---

31) se crederent proditores fore] Reb.: crederent se fore proditores
32) erat commissa.] Reb.: commissa erat.
33) Helias] Reb.: Elisaeus
34) *kompt — füren.*] Reb.: venite ego ducam vos ad Elisaeum.
35) V. uerba Pauli] *sic* Cod.; Reb.: V. Pauli verba sunt mendacium quaerebatur.
36) hunc esse — *schalck,*] Reb.: hunc esse summum Pontificem, etc. Ibi Paulus nequam est dixit. Mart. Luth.
37) pontificem] Reb.: summum Pontificem
38) spiritu Apostolico] Cod. *calami err.:* spiritum Apostolico, Reb.: Apostolico spiritu
39) *lieber — sein,*] Reb.: Mi anania tua potestas diutius non stabit,
40) *gutte l. possen,*] Reb.: facetiae,
41) *Es ist — lugen,*] Reb.: mendatium vtile
42) Michal] Reb. *typ. err.:* Micha
43) uia hic] Reb.: hic via
44) Similiter fecit — *lassen.*] *a* Reb. *absunt.*
45) *lügenn, trügen* (Cod. *ligenn, trigen*), *schaden thun,*] Reb.: mentiri, fallere, et damnum proxime inferre,

iurare: *Warlich, fürwar.* [46]) Christus Ioann. 7. de ascensu in templum locutus est ironice. Item S. Qui sine peccato est, proijciat, etc. Item Math. 22. Cuius est superscriptio. Item Ioannis Baptismus [47]) de coelo erat, an ab [48]) hominibus? Haec fuerunt Ironica.

[*fol. 199*] Mendacium de D. Pomerano ex Dania ferebatur, quod diuitem uxorem in Dania separasset a marito, eamque D. Petro Palladio iunxisset. Respondit Martinus Lutherus: Nolo credere, talia mendacia in nos confingunt ad opprimendum Euangelium, quia leuis occasio Christianis facit [49]) magnum scandalum, ut in historia Ecclesiastica Christiani accusantur, quando ad *εὐχαριστίαν* conueniunt, corpus humanum occisum eos [50]) deuorare. Hoc mendacium Lugduni in Gallia multum sanguinis effudit inter Christianos. Similiter nobis hodie imponunt. *Ich wolt, das wir der Ehesachen loss würden,* [51]) quia nunquam studijs quietem dabunt, [52]) homines enim quotidie contrahunt. Ideo semper noui casus oriuntur, qui proprie [53]) ad magistratum pertinent. Maneamus in nostra uocatione, ubi Deus infirmitate [54]) ludit Diabolum. Diabolus uero mendacijs ludere uolens, uerbo Dei confunditur. Nam iustus est Dominus, recta illius iudicia contra periuria et mendacia, [55]) dixitque se in templo arcis Torgae manum cuiusdam periuri uidisse, quae in sepulchro integra permansit toto corpore putrefacto. [56])

DICTA, PROVERBIA ET SENTENTIAE. [57])

Etsi commune loquendi genus Grammaticis regulis et usitato sermone consistit in foro et omnibus negotijs, quae

---

46) *Es sint — fürwar.*] Reb.: mendacia sunt iocosa et damnabilia, si quis in necessitate mentiri vult, tunc simpliciter dicat. Non, noli iurare, et dicere, VERVM EST. vel (Reb. *typ. err.:* ver) VERE.
47) Ioannis Baptismus] *sic scripsi* (= Matth. 21, 25.): Cod. *male:* Ioannes Baptismus, Reb.: Ioan. Baptista
48) ab] Reb.: ex
49) Christianis facit] Reb.: facit Christianis
50) occisum eos] *sic* Reb.: Cod.: otiosum
51) *Ich wolt — würden,*] Reb.: ego sane optarem nos liberari ab istis matrimoniorum casibus,
52) dabunt.] Reb.: dabimus,
53) proprie] Cod. *male:* propriae
54) infirmitate] Reb.: in infirmitate
55) periuria et mendacia,] Reb.: mendacia et periuria,
56) toto c. p.] *a* Reb. *absunt.*
57) Dicta, proverbia et sententiae.] *Caput sic inscriptum et subsequens, quod habet inscriptionem:* Pro lege et pro grege, *et finitur verbis:* inusitata sunt periculosa, *ap.* Reb. *h. l. non inveniuntur.*

duobus extremis concluduntur, *Ja, nein*, et quo sunt homines *fol. 199b*] synceriores, eo simplicioribus et planioribus [58]) utuntur uerbis, ut in contractibus maiorum uidemus, *kurtze wordt, gutter glaube*. Attamen sententiae, dicta et prouerbia singularem habent efficaciam, sententiae enim et γνώμη breue dictum, praeceptum de moribus continet, de praemijs, poenis et casuum uitae disruptionem proponens. Vt, Fortuna uitrea est, cum splendet, frangitur. Prouerbia uero sunt dicta celebria, experientia orta, homines de magnis attentos facientia, ut sunt sententiae [59]) morales: *man sol nicht vber landt freyen, Ertzney geben vnd rathen, den es sey geferlich*. Item *rechnung erhelt das gut. dann eines muss das ander tragen, wie ienem kauffman geschah, der eine kuh vnnd katzen verkeuffen wolt, do er die kuh vmb drey gr., die katze aber vmb drey gulden lobete, vnnd ob er wol viel keuffleutte vmb die kuh hatte, wolt er sie ohne die katzen nicht vorkeuffenn, denn rechnung behielt den handel*. Item in conuiuio dixit (Doctor Ionas *kam immer langsam*): *Ihr viel sollen nicht harren nach einem narren, dan viel geste sollen essen, vnnd eines narren vergessen.*' Item, Mulieribus non committenda esse secreta, iuxta prouerbium: *Was den weibern tzw' den ohren einfelt, das felt ihnen tzum maule wider raus*. Ideo ne mortuae quidem secreta credenda. Item:

Glaub keinem wolffe auff wielder heyden,
Auch keinem Juden auff seynen Eydt,
Gleub keinem Bapst auff seine gewissen,
Du wirst sonst von allen dreyen beschissen.

[*fol. 200a*] Martinus Lutherus dixit:

Virtus *ist geschlagen todt.*
Iustitia *leydet grosse nodt.*
Temperantia *ist gebundenn*
Veritas *beissen die hunde*
Fides *gehet auff steltzenn*
Nequitia *ist nicht seltzen*
Trew ist klein
Hoffart ist gemein
Warheit ist weggegangenn
Gerechtigkeit lieget gefangenn
Veritas *ist geschlagen todt*
Iustitia *leidet grosse nodt*
Falsitas *ist geborenn*
Fides *hat den streit verloren*

---

58) planioribus] *sic scripsi*; Cod.: planicioribus
59) sententiae] Cod. *calami err.*: sententia

Patientia *ist worden aldt*
Ira et odium *ist manigfalt.*

Colla canum ueterum nolunt admittere lora. *Wer feuer bedarff, der suche es in der aschenn.* Item qui non ualet gratia et natura, quaerat artem.

PRO LEGE ET PRO GREGE. [57])

Symbolum Regis Alphonsi fuit pro lege et pro grege, id est, pro religione et defensione subditorum. Grauissimum est dictum, ut quidquam aliud apud ueteres. Si Lycurgus hoc dictum sciuisset, [60]) sine dubio etiam recitasset contra Demosthenem. Ille Alphonsus [*fol. 200*^{b}] solitus est habere in suo hypocausto pelicanum [61]) auem, cuius illa natura scribitur. Cum pullos gignit, qui non habent, quod edant, suum pectus corrodit, et suo sanguine pullos alit. Ideo Alphonsus ut significaret [62]) se ingenti amore suos subditos complecti, adeo etiam ut suum sanguinem uellet pro eis effundere, pinxit in symbolo suo pelicanum pectus corrodentem et pullos suos nutrientem sanguine, et supra pelicanum scripsit: pro lege et pro grege.

Deinde dicebatur de prouerbijs Ioannis Agricolae, quae magna ex parte essent insolita, et noua ab ipso autore conficta. Respondit Martinus Lutherus: Vera prouerbia magnam autoritatem et grauitatem in rebus habent, multa continent ab experientia, et uerba sunt mystica, ut, Oculus domini pascit equum, *selber heist der man.* Item: *Es ist des scholtzen kuh. Es ist meiner mutter Esel.* Hace uerba aliquid significant cum autoritate. Friuola illa et inusitata prouerbia fugienda sunt, quia omnia noua et inusitata sunt periculosa. [57])

IOCOSA, FESTIVA, FABVLAE. *)

Quamuis Christianus sermone cautus esse debet, ne quem offendat, attamen recreationis gratia inter amicos festiuus sermo conceditur. Lepidus, facetus, festiuus sunt eadem, et est uirtus. Dicax qui est, immodicus in facetijs, qui aspergit ni-

*) *Hae fabulae et narrationes a* Reb. *exhibentur* I, fol. 227^{a} lin. 19.— fol. 234^{a} lin. 13.

60) sciuisset,] Cod. *falso:* ciuisset,
61) pelicanum] Cod.: pellicanem
62) significaret] Cod. *falso*: significarent

grum [63]) salem [*fol. 201a*] *machet es bisweilen tölpisch.* [64]) Scurra qui dicit aut facit obscoena, illepida, iniusta. Ideo Christophorus de Gross homo facetus, cuius conuersatio placida fuit inter amicos, *er kan allerley* melancholicos *frölich machen* [65] urbanitate facetissima. Est enim eloquens, facetus et expertus, *hat den Bapst drey Jar getragen*, [66]) fuit Hierosolymis, linguas omnes mutare potuit, *der spricht, Er hette alle stende versucht, alleine er möchte gerne wissen, wie einem witwer tzu mut were,* [67]) quia habebat uetulam.

CASVS FORENSIS DE ASINO. *)

Molitoris cuiusdam asinus uineam pertransijt, ubi cum uuae premerentur, et in uase mustum expressum asinus bibisset, *einen gutten esslischen* [68]) *trunck.* [69]) Postea abactus dominus uineae de damno molitorem accusat et in ius [70]) uocat. Sententia lata est: *Weil der Esel ist voruber gegangen, sich nicht niedergesetzt, nur einen ehrtrunck gethan hat,* [71]) liberatus est molitor.

Item, asinus molitoris aquaturus **) inscendit scapham piscatoris uicini [72]) solutam, scapha mota defluit, una [73]) cum asino, alter alterum accusat. Ille dicit: [74]) *der Esel hat mir meinen kahn weggefuret,* [75]) molitor dicit: *der kahn hat mir den Esel weggefuret,* [76]) et adhuc sub iudice lis est.

TESTAMENTVM ASINI.

Caput do papalibus, aures Cardinalibus, uocem cantoribus, pila stercorantibus, ossa lusoribus, cutem [*fol. 201b*] scharhansibus *tzur pauckenn.* [77])

*) Reb. I, fol. 227b lin. 11—24.
**) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 540 sq. cap. 66. §. 61.
63) nigrum] Reb. *male:* integram
64) *machet — tölpisch.*] Reb.: est interdum inciuilis in loquendo.
65) *er kan — machen*] Reb.: Omnes melancholicis hilares reddere potest,
66) *hat den — getragen,*] Reb.: Papam tres portauit annos,
67) *der spricht — were,*] Reb.: et dixit se in omnibus statibus exercitatum esse, nisi in statu viduitatis optabat, ideo ipsum animum vidui exploratum habere optabat ipsum fore viduam,
68) *esslischen*] *sic* Cod. *calami err. pro: köstlichen?*
69) *einen — trunck.*] Reb.: bonum haustum.
70) ius] Cod. *calami err.:* uis
71) *Weil der — gethan hat,*] Reb.: asinus quia praeterijsset, nec in bibendo sedisset, et nihil nisi haustum bonum bibisset, ergo
72) uicini] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb.: uicino
73) una] Reb. *male:* vno
74) dicit:] Reb.: dixit,
75) *der Esel — weggefuret,*] Reb.: Asinus deduxit mihi scapham,
76) *der kahn — weggefuret.*] Reb.: scapha asinum deduxit meum.
77) Testamentum — *pauckenn.*] *a* Reb. *absunt.*

LEGE LATA FRAVS LEGIS NASCITVR. [78] *)

Recitauit historiam cuiusdam auari oeconomi, qui seruum suum uinum e cellario afferentem [79] coëgit, ut antequam descenderet, os aqua repleret, reuersus iterum expueret, ut illius fides cerneretur. At seruus in cella cyathum aquae habuit, semper aquam expuens [80] uinum bibit aliamque aquam hausit, quam coram domino [81]) expuit, [82]) dixitque seruus, [83]) se nunquam uoluisse bibere uinum, nisi motus fuisset domini sui auaritia. Respondit Martinus Lutherus: *Ist warlich war, der kofent ist in meynem keller das sterkeste getrencke*, [84] plures sunt ad illum potum destinati, *noch vberweret eine tonne kofent viel fass bier.* [85]) Ita accidit auaro domino, qui semper caseo adscripsit: Gloria patri et filio etc. [86]) seruus adscripsit: Sicut erat in principio etc. [86]

Collegiatus quidam Erphordiae nunquam urbe exierat. Hic cum semel Norimbergam uisere uellet, aurigam conduxit, cumque uix dimidium miliaris processisset, aurigam interrogauit: *sein* [87] *wir schiere do?* [88] ridens respondit auriga: Vix urbem egressi sumus. Ille instabat: *ist es noch viel weitter?* [89] et saepius interrogans dixit: *O lieber lass vns tzuruck wieder heim fahren, ist die welt so weit.* [90] Ita accidit cuidam in Italiam proficiscenti. Cum audiret [91] ibi non esse in promptu cererem Torgensem, iam ualedicturus mutauit sententiam dicens: *Wo nicht torgisch bier ist, da ist meines lebens nicht, da mochten gewandertte gesellen heissen.* [92])

---

*) Reb. I, fol. 227b lin. 24. — fol. 228a lin. 12.

78) Lege — nascitur.] *haec inscriptionis verba a* Reb. *non tanquam inscriptio, sed continua serie sic corrupte exhibentur*: Lege nata fraus legis nasaitur.

79) afferentem] Reb.: offerentem

80) expuens] Reb. *corrupte*: ex pueris,

81) coram domino] *sic* Reb.: Cod.: Domino

82) expuit,] Reb. *typ. err.*: experuit,

83) seruus,] Reb.: conseruus,

84) *Ist warlich — getrencke.*] Reb.: Verissimum est, vilissimam cereuisiam in cellerio meo potionem esse fortissimam,

85) *noch vberw. — bier.*] Reb.: vna in vasa cereuisiae viliss. durabili quam multa vasa bonae cereuisiae.

86) etc.] *a* Reb. *utroque loco abest.*

87) *sein*] Cod. *calami err.*: *schein*

88) *sein — do?*] Reb.: quando Norimbergam ingredimur?

89) Ille — *weitter?*] Reb.: Ipse institit. Distat longius,

90) *O lieber — weit.*] Reb.: O simile nos ab itinere suscepto desistere, si mundus est tam magnus et latus.

91) audiret] Reb.: audiuit

92) *Wo nicht — heissen.*] Reb.: Vbi non inuenitur cereuisia de Torga, ibi ego viuere nec manere possum, nunquam loca peregrina visitauerant.

[*fol. 202a*] Doctor Ionas dixit de Rudolff Buna, qui [93]) nihil cogitaret, quam de corradendo thesauro, caecus auaritia, qui Electori responderat, se non de quinque libris Mosi solicitum esse. Respondit Martinus Lutherus: *Warenn auch kleien da?* [94]) Et recitauit fabulam Aesopi, ubi Leo omnia animalia ad lautissimum inuitauit conuiuium, egregia fercula et potum promittens, et suem quoque inuitasset. Sus interrogauit: *Sein auch kleien da?* [95]) Sic hodie nostri sunt [96]) Epicurei, proponimus enim illis in Ecclesijs nostris [97]) lautissima fercula salutis, gratiae, remissionis [98]) peccatorum, *so werffen sie den rüssel auff vnd schnarchen nach Joachims talern*, et dicentes: *sein och kleien da? In eine saue gehoren treber. Ich mochte nur wunschen, dass ich nur 3 tage solt ein engelichen sein, do wolt ich allen pauren ihre schetze stelen, vnnd in die Elbe werffen. Oho do würden alle stricke tzu wenig werden, würden sich alle wollen erhengen.* [99])

Libenter lego apologos de uulpe et lupo, quomodo lupus a uulpe deceptus sit. *Es ist fein, wan ein schalck den andern vber das seil wierfft.* [100]) Ita de lupo legitur. Cui cum equus obuiasset et quis esset eum interrogasset, respondit: Nescio, quis sim et unde sim, sed pater meus in posteriore ungula scripsit, quis sim. Lupus econtra [1]) nomen lecturus, ungulam equi in fronte habuit, collapsus, resipiens dixit: *mir geschicht recht. Ich sol ein Jeger sein vnnd nicht ein schreiber.* [2]) Doctor Pomeranus dixit de quodam monacho praedicatore, [3]) qui scortum secum in lecto clam [4]) habuit, discedens ad matutinas, odoriferis aquis se linire solitus est, hoc uidens scortum, se [*fol. 202b*] quoque conspergere uoluit,

---

93) de Rudolff Buna, qui] Reb.: D. R. B. (*omisso pron.:* qui)
94) *Warenn — da?*] Reb.: Aderant, esset furfures?
95) *Sein — da?*] Reb.: adsunt esset furfures.
96) nostri sunt] Reb.: sunt nostri
97) illis in Ecclesijs nostris] Reb.: Ecclesijs nostris illa
98) remissionis] Reb.: remissionem
99) *so werffen sie — erhengen.*] Reb.: illi animo elata, quaerunt taleros Ioachimicos, et dicunt, adsunt esset furfures, sues enim debent frui furfures, ego optarem, me tantum spacio trium dierum Angelum esse, omnibus ego rusticis aufferrim thesauros, et in Albim fluuium abijcerem, o ho laquei deficerent, quia omnes se ipsos suspendere conarentur.
100) *Es ist — wierfft.*] Reb.: bonum est lupum a lupo decipi, egregia res est impium decipere impium.
1) econtra] Reb.: eius
2) *mir — schreiber.*] Reb.: egregie deceptus sum, non enim in scribam, sed in venatorem electus eram.
3) praedicatore,] Reb.: praedicare
4) in lecto clam] Reb.: clam in lecto

atramentum in tenebris apprehendit, faciem plane deformans. Monachus e matutinis [5]) rediens nigram et squalidam faciem in lecto reperit, [6]) motus mala conscientia arbitrabatur meretricem a Diabolo ablatam, exclamat pauidus. Ipsa insultans alloquitur et consolatur, sed fugit [7]) eam monachus ut praesentem Diabolum magno clamore, quo audito totus conuentus accurrit et meretricem inuenit. Ita facit mala conscientia.

Optimum mendacium est in arrogantes sciolos. *Es sass ein fliege auff einem fuder hew, da mans einfüret, stub es sehr.* [8]) dixit musca: *Ey der teuffel wie ein* [9]) *staub kan ein fliege anrichten.* [10])

Ita pulex de Camelo decidens, dixit: *Ich meyne, du hasts gefület, was dich vor ein last getruckt hat.* [11]) Ita Cochlaeus somniat [12]) se maximas tragoedias excitasse, et Lutherum defatigasse.

Vxor Martini Lutheri solicita de persoluendis debitis, dixit Martinus Lutherus: *Die Hessen beten also: Vater vnser der du bist im himel, wir sint auff Erden, giebstu nichtes, so haben wir nichts, so versetzen wir ein pfandt, losest du es nicht, so losens wir auch nicht, so verstehets, dahin gehets durch Jesum Christum vnsern herrn. Es ist ein scheiblich ding vmbs geldt,* [13]) et nos habemus manus diuisis digitibus, qui nobis sunt aperti, aulicis autem contracti, qui [14]) omnia ad se rapiunt et reponunt. [15]) *die fördern gliedern an tzweben fingern thun grossen schaden im beuttel.* [16])

---

5) e matutinis] Reb.: matutinus
6) reperit,] Reb.: reperijt,
7) fugit] *sic recte* Reb.; Cod.: fuit
8) *Es sass — sehr.*] Reb.: musca in aceruo sedebat foeni, cum aut inuehebatur, pulnerem emisit,
9) *ein* (*i. q. einen*)] Cod. *calami err.: in*
10) *Ey — anrichten.*] Reb.: o ho Diabole quantum pulnerem musca ciere potest.
11) *Ich meyne — hat.*] Reb.: puto te sensisse quanto onere suppressus fuisti,
12) somniat] Reb.: existimat,
13) *Die Hessen — geldt.*] Reb.: Catti tali modo orare solent, Pater noster qui es in coelo, nos sumus in terra, si nihil a te acceipimus, nihil habemus, tunc pignus transloramus, si tu debitum nostrum non soluis, nos nunquam pignus nostrum repignoramus, sic nos cum oppignerationc nostra petimus, per Iesum Christum Dominum nostrum, est sane res pernitiosissima, pecunia.
14) qui] Reb.: quia
15) reponunt.] Reb.: deponunt,
16) *die fördern — beuttel.*] Reb.: Duo principia membra in duobus digitis magnum marsupio inferunt damnum.

Scientia est cognitio ipsa, ars autem est ipsa practica. Ars *heist* [17]) hoc fac et uiues. Haec [18]) audiens Christophorus de Gross dixit: Vos multum loquimini latine, et tamen ars est Germanica dictio. Tunc dixit Martinus Lutherus: Vicinissimum uocabulam *darbey dreck, wan man eynem auff die kunst küsset, so bescheist er sich. Es sein erliche leute gewesen.* [19])

THEMATA PAPISTICA. [20])

Quae est ipsa, quae ascendit in desertum, ut uirgula fumi? *Wer ist diese köne, die da obstiget, wie die reck, in dat fuer meuher?*

ALIVD.

Vulpes foueas habent, *das ist die fuchs haben ihre hulen, des menschken son habet nicht dohin sein heufft liget.*

Aliud. *O mensch du hefest ein gliedt einer spannen lang, das verterbet dien lieff vnd selen*, et post longam concionem dixit esse linguam. [20])

DE CONIVGIBVS DISSIDENTIBVS. [21]) *)

Ciuis quidam Torgensis diu noctuque uxorem suam uerberabat, [22]) nocte uehementer exclamans uicinis concurrentibus. Respondit maritus: *Gehet hin vnnd last mich meine gerechtigkeit brauchen in meynem hause. Es ist eine geringe sache. das vnnglück hebet sich vmb eynen nagel in der wandt, do mein weib den schleyer hinhengen wiel, do mein hut hangen sol.* [23])

Maritus cum accusatus esset [24]) ab uxore apud amicos, quod eam calceo percussisset, respondit: Verum est, *Ich hab*

---

*) Reb. I, fol. 229b lin. 13—24.

17) *heist*] Reb.: significat

18) Haec] Reb.: Hoc

19) *darbey dreck — gewesen.*] Reb.: adest merdum, si quis artem illam osculatur, maculatur ab illa, honesti certe homines fuerunt.

20) Themata papistica.] *sectio sic inscripta, quae finitur verbis*: dixit esse linguam, *a* Reb. *h. l. abest.*

21) De coniugibus dissidentibus.] Reb.: Dissidia coniugalia.

22) uerberabat,] Reb.: vapulabat

23) *Gehet hin — sol.*] Reb.: abite, et sinite me mea vti libertate, in aedibus meis, est res exigua, tantum propter clauum fortunium sese incipit, si vxor mea peplum in clauum suspendere vult, vbi pileus meus suspendi deberet.

24) Maritus cum accusatus esset] Reb.: Aliud. Maritus accusatus esset

sie mit einer pantoffel geschlagen, aber sie schlug mich tzuuor mit dem waschepleuel. [25]) [d])

Martinus Lutherus retulit [26]) de forma mulierum Martinum Bucerum dixisse: *Er doctor wir hetten bey vnns schöne weiber, wan die farbe nicht versetzt were, sie haben feine rodtte augen, bleiche lieppen, gehle tzene, schwartze helse, do sie haben sollten rote wenglein, weisse angesicht, geile schleier, schwartze euglein* etc.

[*fol.* 203ᵇ] Martinus Lutherus comedens anserem pinguissimum dixit de quodam decoctore mendicante, qui apud nobilem petijsset *ein rietter tzerung, den er hette alle das seine verprasset.* Interrogatus a nobile, *Was das beste an der ganss were*, respondit: *das leder*, et dedit illi grossum. Seruus nobilis *κακόζηλος* infoeliciter tentaturus petijt *ein ritter tzerung.* Interrogatus, quod optimum esset *am schöps*, respondit: *das leder.* Dixit: *du hast es nicht recht erfaren, der pörtzel. sehe, niem ein partecken vnnd lauff hin.*

CONTRA SCIOLOS FABVLA
VON HANS PFRIEMEN.

Gott wiel sein regiement also furen, dass ihm niemandt sol einsprechen, vnnd die welt kans doch nicht lassen. Ideo fabula fingitur de auriga paupere Hans Pfriem. Cui concessum erat in paradiso uiuere et illius delicijs frui, ea conditione ut taceret et in omnibus conniueret. Ingressus inuenit haurientes aquam uase sine fundo, inani labore se defatigantes, praeteriens uix se potuit continere. Postea duos fabros lignarios uidit longam trabem ferentes per transuersum, hoc etiam aegre tacuit. Tertio inuenit aurigam luto haerentem, qui cum quatuor equis se non posset liberare, posteriori parti currus duos equos adiunxit. Hoc Hans Pfriem uidens suae esse conditionis reticere non potuit, et ita transgressus mandatum expellendus erat paradiso. Cum sanctus Petrus ei occurrisset, dixit ille: *Ich muss heraus vnnd habe es dennoch vmb gott nicht verdienet, als du, der du ihn verraten hast.* Paulo occurrenti persecutionem Christianorum obiecit, Mosi dubitationem, Magdalenae scortationem. Sed cum innocentibus pue-

---

25) *Ich hab — waschepleuel.*] Reb.: ego illam calceo verberabam, illa vero in primis verberabat me malte lotorio.

26) Martinus Lutherus retulit — — — mansit in paradiso.] *haec ap.* Reb. *A. l. non leguntur.*

d) *N. M. in* Cod.: Gaudent alterius Camenae. *Eine vmbe ander, keine vmbeonst.*

rulis lusit, *schüttelt die birnen von den beumen*, illos placauit, et postea dissimulando mansit in paradiso. [26])

[*fol. 204a*] Heremita murmurans contra Dei iudicia, [27] cum uidisset uirum in agro interfectum, accessit Angelus, illi ostensurus iusta Dei iudicia, ambulauitque cum eo, et primo angelus abstulit hospiti benignissimo aureum calicem. Secundo calicem illum dedit hospiti improbissimo. Tertio hospitem heremitam, qui cum apostatare uoluisset, conuertit, et mox conuersum interfecit. Quarto, hospiti optimo unigenitum filium interfecit. Haec opera Angeli cum putaret iniqua, respondit Angelus: Haec sunt iusta Dei iudicia. Primus hospes hoc uno calice adepto cogitare incipit, quo plures addat. Secundus impius est, ergo donaui illi, ut praemium suum in hoc mundo [28]) habeat. Tertium interfeci conuersum, ut statim in coelum ueniat. Quartum impetraui et hoc a Deo, quia parentes antea benefici, nunc thesaurizant filio, nemini benefacientes. Ita procedunt Dei iudicia. Narrabatur historia [29]) Tobiae sponsi, quo argumentantur, sponsam exemplo Tobiae [30] tribus noctibus non attingendam. Respondit Martinus Lutherus ridens: Non est mandatum, *wers thun wiel, der thus.* [31]) In inferiori Germania sponsos separant et moniales beguinas [32] illis custodes addunt, sponsus [33]) ad lectum ueniens, inscius cum beguina [34]) congressus est, maneque se gloriatus [35]) est se cognouisse sponsam, sed tandem compertum est. Monialis uero se excusauit, se tacuisse iuxta regulam suam, [36] quia post completorium [37]) nemo loquatur.

Anno 38. in die Burckhardi Martinus Lutherus suis hospitibus retulit iocos de coquo immundo, *koch lustig, do er den bratten nicht hatte tzu begiessen, da hat er ihn beschissen.* [38])

---

*) Reb. I, fol. 229b lin. 25. — fol. 230a extr.

27) Heremita — iudicia.] *haec verba a* Reb. *subsequentibus tanquam inscriptio superimposita sunt.*

28) mundo] *sic recte* Reb.; Cod.: mundum

29) historia] Reb.: de historia

30) quo argum., sponsam exemplo Tobiae] Reb.: quo exemplo argumentantur, sponsam

31) *wers — thus.*] Reb.: liberum est facere vel omittere.

32) beguinas] Cod. *male h. l.*: peginas

33) sponsos separant — sponsus] Reb.: fertur sponsus separari et moniales beginas illis custodes addi, ita sponsus quidam

34) beguina] Reb. *falso:* benigna

35) se gloriatus] *a* Reb. *omissa sunt.*

36) regulam suam,] Reb.: suam regulam.

37) completorium] Reb. *corrupte:* completoriorum

38) *koch lustig — beschissen.*] Reb.: cocus iocundus vocatus, is, cum carnem tustam suffondere non poterat, anu illam conspurcauisset,

et de quadam uetula hospita, [39]) quae cum hospites excepisset, *hatte sie die Eyer in die suppe auff dem pelz gekloppet* [*fol. 204*[b] *vnd mit den scherttigen tzehnen eingebrockt.* [40]) Respondit Domina a Zelwitz, [41]) coquum quendam debuisse lupum *im specke sieden, hette ihn in einen topff gesteckt, gekochet vnnd speck daran gehackt.* [42]) Respondit Martinus Lutherus: *Es ist ein gemartterter man, dess weib vnnd magdt in der küchen nichtes weiss, ist der erste hagel* [43]) et maledictio domestica, ex qua multa mala sequuntur.

Anno 38. 10. Iulij. Martinus Lutherus morbo ingrauescente, consilio medicorum, usus est clysterio, ibi dixit: in tali actu *hat* reuerentia *ein Ende.* [44]) Nam medici cum infirmis ludunt, sicut matres cum infantibus, et interdum alter [45]) alterum decipit. Vt Doctor Stortz [46]) Erphordiae cuidam rustico bibulo nihil remedij dare uoluit, *Er solt Coriander essen.* [47]) Indoctus ille rusticus emit quatuor Calendarios [48]) cum pergamenis et illos corrosos deglutijt, usque ad quartum, ibi petijt licentiam bibendi. Medicus intelligens, iussit eum bibere quantum uellet.

Ita Heidelbergae cuidam medico accidit, quem adolescens conuenit, qui iuuenculam impraegnauerat, illius urinam pro sua [49]) medico afferens, qua uisa medicus deliberando saepe illum aspexit, dicens: *gesell gesell sieh womit du vmgehest.* [50]) Ille conscientia motus dixit et respondit: *Ach lieber herr doctor, ist die dirne schwanger, so saget mirs, so wil ich sie tzu ehe nehmen* etc. [51])

---

39) quadam uetula hospita,] Reb.: quodam vetula hospite,
40) *hatte sie — eingebrockt.*] Reb.: Ouum cum offa, quam infunderat vestem pellictam, coxerat, et fractis dentibus offam pane impleuerat.
41) Zelwitz] Reb.: Zetuitz
42) *im specke — gehackt.*] Reb.: piscem cum lardo lixare, coquum autem piscem in olla coxisse addita postremo lardo.
43) *Es ist ein — hagel*] Reb.: Is est miser et bene maceratus vir, cuius vxor vel famula coquere nescit, est primum fulmen in oeconomia
44) *hat* reu. *ein Ende.*] Reb.: habet reuerentia in fine.
45) alter] Reb.: altera
46) Stortz] Reb.: Sturtz
47) *Er — essen.*] Reb.: Nigellam edere deberet,
48) Calendarios] Reb. *typ. err.*: Calendarius
49) sua] Reb. *falso*: suo
50) *gesell — vmgehest.*] Reb.: adolescens vide quid agas,
51) dixit et — *nehmen* etc.] Reb.: Resp. Ali (*typ. err. pro:* Ah) Domine Doctor, si puella grauida est, indicate mihi, ego illam in vxorem ducam.

[*fol. 205a*] DYSENTERIA LVTHERI [52], IN MERDAE [53] POETAM LEMMICHEN. *)

Quam bene conueniunt tibi res et carmina Lemmichen, [54]
Merda tibi res est, carmina merda tibi.
Dignus erat Lemmichen [55] merdosus, carmine [56] merdae,
Nam uatem merdae non nisi merda decet.
Infoelix princeps, quem laudas carmine merdae,
Merdosum merda quem facis ipse tua.
Ventre urges merdam uellesque cacare libenter
Ingentem, facis at [57] merdae [53] poëta nihil.
At meritis si digna tuis te poena sequetur, [58]
Tu miserum coruis merda cadauer eris.

Martinus Lutherus dicebat de Flandris et [59] inferioris Germaniae hominibus stolidissimis: *wan sie 12 Jar alt sein, sind sie am klügsten,* [60] postea plane sunt stulti. Dicebat de quodam, qui cum in platea iuisset, et alius per fenestram cacasset, illum in facie conspersisset, is [61] tandem stercore absterso, uidit illius posteriora, dicens: *Ich sehe dich wol mit dem breitten angesicht vnd langen nasen.* [62] Deinde dicebat [63] de quodam magistro, quem Erasmus Roterodamus filio Ducis Georgij, paedagogum ex Flandria miserat, is cum in balnea publica iuisset, sine femorali, cui cum ancilla obuiasset, femorale offerens, induit, ita tantum [64] ut testes tegeret [65] priapo eminente, ibi secundo [65] ancilla consueto more ei femorale induit. Respondit Martinus Lutherus: *Was solt er klüger sein gewest* [66] quam Dux Ioannes suus discipulus, qui cum semel in mensa sedisset, eiusque priapus ex tibialibus prodiisset, nec eum tegeret. Ibi admonuit [*fol. 205b*]

---

*) Reb. I, fol. 231a lin. 5—17.

52) Dysenteria (Cod.: Dissenteria) Lutheri] Reb.: Dyssenteria M. L.
53) merdae] Cod. *et* Reb. *utroque loco:* merdi
54) Lemmichen] Reb.: Lemeche,
55) Lemmichen] Reb.: Lemchen
56) carmine] Reb. *male:* carmina
57) facis at] Reb.: faciat
58) sequetur,] Reb.: sequitur,
59) et] *a* Reb. *abest.*
60) *wan sie — klügsten,*] Reb.: si annum attigerunt 12. tunc sunt solertissimi,
61) illum in facie conspersisset, is] Reb.: illumque in faciem conspersisset, et
62) *Ich sehe — nasen.*] Reb.: bene te video lato vultu et longo Naso.
63) dicebat] Reb. *male:* dicebant
64) tantum .. tegeret] Reb.: tamen .. tegerentur
65) secundo] *sic* Cod.; Reb.: secunda
66) *Was — gewest*] Reb.: Maiorem ne industriam habere deberet,

eum *sein hoffemeister: gnediger herr was war das vor ein thir, das euer vater heutte kauffte?* Respondit *hertzog Hans: Es war ein ochse.* [67]) Ille [68]) econtra baculo illius priapum tangens dixit: *Ich halt, euer gnade wirdt des fleisches viel gessen haben.* [69]) Tales, inquit Martinus Lutherus, sunt principum mores, qui ingenio et uirtute alijs anteire debebunt. [70]) Ita quidam arrogans sciolus latine loqui uolens dicebat: *Es stehet ins radtles* femoral *nicht*, pro memorial. [71])

Choralis [72]) quidam Magdeburgensis uocalis, stentorea uoce superbiens, semper prae alijs audiri uoluit, cum gratias agimus tibi caneretur, *das* Tibi *liss er mit freuden schallen* [73]) prae alijs. Sed cum semel quidam [74]) rusticus astaret oscitans, [75]) Choralis putabat hunc uoce cum ipso certaturum, *lieff eilendt hin, schlug ihn ins maul* dicens: *du solst mir nicht in meine stimme fallen, vnnd das* tibi *verterbenn.* [75])

Doctor Martinus Lutherus conciones cuiusdam pastoris indocti satis inconcinnas legit [76]) dicens: *dieser wirdt keine hetzerey anrichten.* [77]) Deinde recitauit alterius cuiusdam pastoris literas latine scriptas [78]) his uerbis: Mi Domine Doctor, [79]) ego noui te homo in labore, et flagellasti inter homines, ideo nolo tibi multa scribere. Oro te, ut mihi mittas Bibliopulam translatam circa vernacem *Ein teutzsche biebel.* [80]) Suspirans dixit: *Ach herrgott es wirdt an leutten mangeln.* [81]) Dixit D. Ionas quendam legisse Lucae 7. Simon habeo tibi quid [82])

---

67) *sein hoffemeister — ochse.*] Reb.: suus Architriclinus, his verbis. Domine clementiss. quale erat animal, quod hodie a patre tuo emptum est? Respondit illi: Taurus erat.
68) Ille] Reb.: Alter
69) *Ich halt — haben.*] Reb.: credo, tuam clementiam magnam partem de carne tauri comedisse.
70) debebunt.] *sic* Cod.; Reb. *aptius:* debent.
71) *Es stehet — memorial.*] Reb.: non est scriptum in senatus foemoriale pro memoriale.
72) Choralis (*i. e.* qui interest vel canit in choro)] Reb. *corrupte*: Carolis
73) Cum gratias — *schallen*] Reb.: cum caneretur gratias agimus tibi, hoc verbum tibi alta voce contabat (*typ. err. pro:* cantabat)
74) quidam . . oscitans,] Reb.: quidem . . ositans,
75) *lieff eilendt — verterbenn.*] Reb.: festinanter accurrebat, et rusticum in os verberabat, dicens, tu mihi vocem meam, et hoc verbum tibi, corrumpere non deberes. Hinc prouerbium ortum, noli illi suum corrumpere, Tibi.
76) Doctor Mart. Lutherus conciones ... inconcinnas legit] Reb.: M. L. legit conciones ... inconcimias (*typ. err. pro*: inconcinnas)
77) *dieser — anrichten.*] Reb.: Ipse non incipit haeresim.
78) literas l. scr.] Reb.: indoctissimi scripta latina,
79) Mi Domine Doctor,] *a* Reb. *absunt.*
80) *Ein t. b.*] Reb.: Bibliam teutonicam.
81) *Ach — mangeln.*] Reb.: Ach Deus bone quantus erit defectus hominum doctorum.
82) quid] Reb.: aliquid

dicere, legit clirere. [83]) Magister Clic pro [84]) dic. Item Regem vestrum crucifigaui.

Martinus Lutherus interrogatus, *warumb man die Charwoch martterwoche hiesse*, respondit: triplici causa. Primo, *denn do haben sich die pfaffen vnnd prediger gemarttert.* [*fol. 206*[a]] Secundo, *das volck gemarttert.* Tertio *muste sich auch* Christus *leiden.* [85]) Ludicra suo loco et tempore dicta sunt iucunda, quale fuit illius responsum, qui uxorem suam in curru uehens a ciue irrisus: *Wie teuer giebestu mir die gans?* Respondit: *Ich verkeuffe nur die Eyer von ihr. Also ist er wider von ihm betzalet worden.* [86])

Ita Philippus Melanthon cum Gallo quodam iocabatur dicens, unum gallum plus ualere quam decem alios homines. Nam quidam maritus habebat adulteram, cuius nomen Gallice fuerat decem homines. Illius uxorem Gallus alius amabat, qui plus ualebat quam decem homines, id est proprius maritus. [87])

Monachus sedens super latrinam, orabat horam primam, hunc diabolus accessit, dicens: Monachus super latrinam, non debet orare primam. [88]) Respondit monachus: Deo quod supra, tibi quod cadit infra. purgo meum uentrem, et colo Deum omnipotentem. Ita [89]) quidam sacerdos piger cum horas canonicas orare uellet, indies pronunciauit [90]) alphabetum, concludens: Domine Deus accipe has literas et compone [91]) tibi horas canonicas.

QVILIBET EST REX IN SVA DOMO CAETERIS PARIBVS. *)

Rex Anglicus in uenatione cum aberrasset in sylua, uenit ad [92]) tuguriolum pauperis [93]) rustici incognitus, qui eum

---

*) Reb. I, fol. 232[a] lin. 26. — fol. 232[b] lin. 10.

83) legit clirere.] *a* Reb. *omissa sunt.*
84) Clic pro] *haec quoque ap.* Reb. *desunt.*
85) Martinus Lutherus interrogatus — — *leiden.*] *haec a* Reb. *desunt.*
86) *Wie teuer — worden.*] Reb.: quanti vendis anserem. Resp. Sola ea de ista ansere vendo, sic ars deluditur arte.
87) Ita Phil. Melanthon — — maritus.] *haec h. l. ap.* Reb. *non leguntur.*
88) primam.] Reb.: primum,
89) Ita] *sic* Cod.; Reb.: Item
90) pronunciauit] Reb.: pronunciabat
91) compone] Reb.: fac
92) ad] *ap.* Reb. *deest.*
93) pauperis] Cod. *calami err.*: paperis

umaniter excepit, et cibos apposuit usitatos. Rex quosdam
ernebat, propterea a rustico colaphum accepit, talia dicente:
n nescis, quemlibet suarum aedium esse regem? Rex
atienter illud ferens, post aliquod [94]) tempus rusticum inui-
uit in aulam suam ad mensam, cumque multa illi apposuis-
et [95]) fercula, rusticus uero de singulis aliquantulum come-
sset, [96]) Rex ridens dixit: Sapientior [*fol. 206b*] me es, alio-
in et tu colaphum accepisses. [97]) eumque dimisit.

INGENIA POETICA. [98]) *)

Sunt quaedam ingenia poëtica, quae quasi furiosa [99]) ui-
eri uolunt, fingunt enim sibi nescio quem enthusiasmum,
cut memini etiam Richium poetam inebriatum sic furere.
edebat in fenestra, [100]) alterum pedem exerebat e fene-
ra, [1]) multisque exercitationibus et maledictionibus diabolos
rouocans. Ibi forte Stigelius praeteriens, qui hominis mores
uerat, arripuit pedem et protraxit ad se, ille exanimatus
re concidit, existimans diabolum praesentem apprehendisse, [2])
de maximus risus exortus est.

In aula cuiusdam Episcopi duae mensae a seruis [3]) appa-
bantur pronuntiando: [4]) *Wer essen wiel, der setze sich vber
n tisch, wer fasten wiel, der setze sich vber diesen.* [5]) Nun-
us quidam applicabat se mensae, in qua epulas sperabat,
icens: *Ich habe gewandert, ich muss essen. Da bracht man
uppen, kraudt, heringe, aber auff den fasteltisch bracht man
die best gallertten, Confect, auffs beste tzugericht.* [6]) Sequenti

*) Reb. I, fol. 232b lin. 11—21.

94) aliquod] Reb.: aliquot
95) cumque multa illi apposuisset] Reb.: multaque illi apposuit
96) comedisset,] Reb.: comedit.
97) colaphum accepisses,] *sic* Reb.; Cod.: colaphus (*calami err. pro:* colaphum *s.* colaphos) habuisses,
98) Ingenia poëtica.] *haec inscriptio a solo* Reb. *exhibetur, a* Cod. *vero abest.*
99) furiosa] *sic* Reb.; Cod.: furiosi
100) fenestra,] Reb.: fenestram,
1) alterum — fenestra,] *a* Reb. *omissa sunt.*
2) apprehendisse,] Reb.: arripuisse,
3) a seruis] *sic* Reb.; Cod.: seruis
4) pronuntiando:] Reb.: proclamando,
5) *Wer essen — diesen.*] Reb.: si quis comedere vult, accedat mensam hanc, qui ieiunare vult, alteram accedat mensam.
6) dicens: *Ich habe — tzugericht.*] Reb.: dicit, ego iter longum peregi, edere me oportet, apponebatur offae cum caputio et Arengis, in mensam vero ieiunij optima cibaria et condimenta ponebantur.

die iterum uenit famulus similiter mensas pronuntians, at nuntius *satzte sich vber den fasteltisch.* Interrogatus: *Was wieltu hie bothe?* respondit: *Ich habe gestern gessen, heut wiel ich fasten.* [7])

In sancti Andreae festo, [8]) nocte puellae orarunt explorantes, qualem maritum deberent habere, nudae in terram [9]) proiectae orabant: Deus Deus meus, *Du lieber Sanct Andreas, gieb mir eynenn fromenn man, tzeige mir hintte den an, der mir tzuteilt werden sol.* [10]) Quaedam in frigore fere exanimata [11]) erat, attamen nullus uenit. Ita ancillae *in der Christmesse* [12]) currentes pulsant horam suillam, si grandior porcus grunnit, significatur senex, si paruus, iuuenis maritus. [13]) Mulier quaedam garrula multum sibi sapere uisa [14]) accessit Martinum Lutherum referens se audiuisse a D. Iona super locum: Verbum caro factum est etc., concionem, [15]) quod esset magna res. [*fol. 207*[a]] Martinus Lutherus tacuit, illamque dimisit, postea dixit: *do war ein grosser geist, ich hat kaum raum mit ihm tzu redenn, must mich gefangen geben, dan wan einer mit solchen geistern in die disputacion kompt, solt er wol aus dem geist ins fleisch komen.* [16])

Martinus Lutherus interrogatus, an Samaritanus etiam cum nouem [17]) leprosis sacerdotes accessisset. Respondit Martinus Lutherus: Maxime, contra [18]) tamen nihil erat commercij Iudaeis cum Samaritanis. Tum Martinus Lutherus dixit: Tubingae quendam fuisse, qui exposuisset [19]) decretales, et cum uenisset ad hanc sanctionem: [20]) Laicus non stet in

---

7) *satzte sich — fasten.*] Reb.: sedebat super mensam ieiunij. Interrogatus, quid tibi in hac mensa agendum tabellarie, heri comedi, hodie ieiunare volo.
8) festo] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
9) in terram] Reb.: in terra
10) *Du lieber — sol.*] Reb.: o Sancte Andrea effice vt bonum pium acquiram virum, hodie mihi ostende, qualis sit, qui me in vxorem ducere debet,
11) fere exanimata] Reb.: exanimata fere
12) *in der Chr.*] Reb.: in vigilia natalis Christi
13) si paruus, iuuenis maritus.] *sic recte* Reb.; Cod. *corrupte:* se paruus (*cuius loco primum erat scriptum:* paruum) iuuem maritus
14) uisa] Reb.: videns
15) se audiuisse a D. Iona ... etc. concionem,] Reb.: se audiisse concionem a D. Iona ... etc.
16) *do war ein — komen.*] Reb.: ibi erat spiritus magnus, vix locus mihi dabatur cum illo loqui, eram enim captus, nam si quis talibus spiritibus disputare cogitur, facile ex spiritu in carnem perueniret.
17) nouem] *sic recte* Cod.; Reb.: decem (*conf.* Luc. 17, 12—17.)
18) contra.] *a* Reb. *abest.*
19) exposuisset] Cod. *calami err.:* exposuisse
20) sanctionem:] Reb.: mentionem.

choro, diligenter hunc canonem ursit, sed addidit: hoc [21]) obseruate adolescentes. Interim tamen [22]) si uenerit laicus, qui uult offerre grossum, ille non est excludendus ab altari et choro, *so ging es tzu Hierusalem auch tzu, wer da brachte, schlugen sie nicht aus, die pfaffen sint ihe vnnd ihe geitzig gewesen.* [23]) In passione quidam molitor repraesentans [24]) personam Christi, cum quidam ei cum taedio exprobraret [25]) crimen furti, dixit: *O wer ich nicht vnser herrgott, ich wollt dich recht betzalen.* [26])

Scholasticus quidam cum ex Academia domum uenisset, et mater tria ova ad coenam apponeret, inquit maritus: cur in apparatu tam parca es? cum filius domum uenerit ex Academia, lautiori apparatu eum excipere debuisses. Tum filius inquit: Simus contenti, tamen sex [27]) sunt ova. Pater interrogauit: quomodo? Filius inquit: Demonstrabo tibi, [28]) signans 1, 2, 3 sunt sex. Tunc [29]) pater: profecto non poenitet me sumptuum, sed hoc faciam, matri unum dabo, duo mihi accipiam, reliqua tu comedes. Est fallacia compositionis [30]) et diuisionis.

D. Pomeranus recensuit historiam de quodam rustico, insigni nebulone, qui barbitonsorem accessisset [31]) ad radendam [*fol. 207*[b]] barbam, cui peluim aqua calida manibus tenendam tradebat. [32]) Tonsor illico euocatus cum [33]) distulisset, interim rusticus [34]) alium interrogauit, quis usus sit aquae istius. Ille ad rusticum callide dixit, ut ebiberet. Ebibit. Tonsor reuersus dubitans utrum aquam antea infudisset, aliam attulit rustico. [35]) Dixit rusticus: *Ich habe vor*

---

21) hoc] Reb.: haec
22) tamen] *a* Reb. *abest.*
23) *so ging es — gewesen.*] Reb.: sic quoque fieri solebat in ciuitate Hierusalem, ibi enim offerentes grati erant, sic Baalitae et Papistae ab initio auari fuerunt.
24) repraesentans] Reb.: reprehendens
25) cum taedio exprobraret] Reb.: exprobraret cum taedio
26) *O wer — betzalen.*] Reb.: o si essem Deus, iustum tibi redderem praemium.
27) tamen sex] *sic* Reb.; Cod.: sex tamen 6. *(numerus 6. supra lineam scriptus est)*
28) Filius inquit: D. tibi.] Reb.: Demonstrabo tibi inquit filius,
29) Tunc] Reb.: tnm
30) fallacia (*cuius loco in* Cod. *male legitur:* fallatio) compositionis] Reb.: fallacia consequentis
31) accessisset] Reb.: accessit
32) tradebat.] Reb.: traderet,
33) cum] *sic scripsi;* Cod. *male:* tum; *ap.* Reb. *neutrum legitur.*
34) rusticus] *sic* Reb.; Cod.: rusticum
35) rustico.] *a* Reb. *abest.*

das becken ausgetruncken, bin noch nuchtern, mir eckelt mer tzu trincken. [36]) Deinde M. Forstemius significauit, quendam Waldensem fratrem, Laurentium nomine in iuuentute [37]) se castrasse, deinde in senectute confessum et poenituisse, quia plus arserit quam prius. Respondit Martinus Lutherus: Immo Eunuchi plus ardent caeteris, nam appetitus non perit, sed potentia. *Es solt ihm eyner lieber 2 par O* [38]) *ansetzen lassen, dan ein par ausschneiden.* [39])

PROFECTIO D. MARTINI LVTHERI WORMATIAM 1521. 18. MAY. [40]) *)

Mentio fiebat Ducis Georgij, qui per Cochlaeum excusaretur, quasi esset Christianissimus [41]) princeps. Dixit Martinus Lutherus: Dux Georgius *hat sein wapen* Cochlaeo *fur den arss gedruckt* praefatione in suum nouum testamentum. Ideo Cochlaeum silentio mortificabo et contemnendo uincam, *dan es ist ein lautter nerley*, qui neque scriptura neque dialectica aliquid ualet, *were schade, dass ich ihm auff seine lose lügen andtwortten soltte. Sondern was nach* Duce Georgio *vnd seinem Cantzler reucht in diesem buchleyn, das ich mit meyner nasen wol rieche, wiel ich tzu seiner Zeit wol andtworten*, nondum enim totum librum legi, sed illius lectionem mihi praeseruo, *dass ich ihm mit eynem neuhen frischen tzorn kan begegnen, er sticht mich mit einem tzwicklein an, aber es sol ein tzappen loch daraus werden. Es narret sich sehr* [*fol.* 208[a]] *wol*, [42]) tanta scommata spargere, *wiel ihn fein in lügen stecken lassen, vnnd dieselben nicht verandtwortten.* Quod autem in fronte libri scribit: *Ein ende, Ein halbe ende, darumb sol man sie* [43]) *verhoren beide.* Respondit Martinus Lutherus: *hat man vns nicht auch hören reden tzu Augspurg,*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 346 sqq. cap. 55. §. 2.

36) *Ich habe — trincken.*] Reb.: antea ego totum ebibi cantarum prae nausea non possum bibere, quia ieiunus sum.
37) in iuuentute] Reb.: in iuuentute sua
38) O *i. e.* testes, testiculos.
39) *Es solt — ausschneiden.*] *haec a* Reb. *absunt.*
40) Profectio D. M. L. Wormatiam 1521. 18 May.] *Caput sic inscriptum et duo subsequentia verbis:* Moriones stolidi. *et* An etiam moriones salventur. *inscripta ap.* Reb. *h. l. non inveniuntur.*
41) Christianissimus] *sic scripsi;* Cod. *male:* Christianismus
42) *sehr wol*] Cod.: *sehr ser wol*
43) *sie*] Cod.: *siehe*

ich meine, ich habe nicht stielle geschwiegen, do Cochlaeus et sui similes *gar stum waren, so weiss man auch wol, wie ich tzu Wormss compariret bin, do man mir das geleithe gebrochen hat, den also erging mirs, do mich der keyserliche heroldt dienstag in der martterwochen citiret, des keysers vnd vieler fürsten geleitte mit brachte, ist balt die mittewoche den andern tag dasselbige gebrochen, haben aldo mich verdammet vnnd meyne bucher verbrandt. Als ich nun gegen Erffurdt kam, kamen mir bottschafften, wie ich tzu Wormbs verdampt were worden. Ja in allen stetten war daselber hienaus wider mich offentlich angeschlagen, das mich auch der heroldt fragte, ob ich auch gedachte noch kegen Wormbess tzu tziehen.* Ego etsi trepidabam, tamen respondebam: *Ich wiel hienein tziehen, wan gleich alle teuffel darinnen weren.* Postquam appropinquassem Wormatiae et in Oppenhain peruenissem, Martinus Bucerus me accessit ingressum dissuadens, *den der* Glapion, *des keisers beichtvater, wer bey ihm gewest, ihn gebeten mich tzu verwarnen, dass ich nicht soltte hintziehen, dan ich würde verbrandt werden, solt mich in der nehe bey* Francisco *von Sickingen auffhalten*, qui promptus fuit me suscipere. *Das theten die bösewichter alle darumb, das ich nicht soltte compariren, dan wo ich drey tage verharrett hett, so wer mein geleitte ausgewest, so hetten sie die thore tzugeschlossen, nicht verhöret, sondern gewalttiglich verdampt.* Ego uero ex mera simplicitate processi, cumque Wormatiam uiderem, [*fol. 208*^{b}] statim Spalatino scripsi me aduenire, interrogans de diuersorio. ibi omnes admirati sunt insperato me uenire. Arbitrabantur enim me impeditum terroribus et fallacijs non aduenturum. Duo uero nobiles, *Hans von Hirschfeldt, Bastian von Pappenheim*, et *Hans Schot* me exceperunt et in hospitium Electoris nostri Friderici duxerunt, *do muste ich in ihren kammern liegen* ex Electoris mandato, sed nemo principum me accessit, *allein die graffen vnnd Edelleut, welche hart auff mich achtung gaben, den dieselben hatten 400 artickel wieder die geistlichen bey kaiserlicher Maiestet vberandtworttet, tzu wandeln gebeten, aber würdens selber thun müssen.* A quibus omnibus articulis meo Euangelio liberati sunt, sed nunc ingrati facti sunt, Euangelium impugnant cum ciuibus et rusticis. Papa Caesari scripsit, ne mihi saluum conductum seruaret, hoc urgebant omnes Episcopi. *Aber die fürsten vnd stende wolten dorein nicht verwilligenn, dan es wer ein grosser lermen draus worden, weil ich grossen gliempff aldo hatte vnd fandt, das sie sich mer vor mir fürchten müsten dan ich mich vor ihnen.* Nam Landtgrauius adhuc adolescens cupiens me uidere et audire accessit, tandem dixit: *Lieber herr Doctor*

habet ihr recht, so helff euch gott. Adueniens illico scripsi Glapioni, ut me accederet collocuturus iuxta suum uotum, sed ipse detrectauit dicens: *Es were nu vmbsonst.* Deinde comparui in totius senatus consessu, Caesaris, Electorum, principum, ibi officialis Treuirensis D. Eck uerba ad me fecit: Martine tu huc uocatus es, ut respondeas, an agnoscas hos libros tuos esse, quos in mensa accumulatos monstrauit. Ego respondi: Credo. At D. Hieronymus Schurff statim subiecit: legantur tituli. Recitatis titulis dixi esse meos. Secundo interrogauit [*fol. 209*a] an [44]) uellem reuocare. Respondi: *Gnedigster herr keyser,* Aliqui libri mei sunt inuectiui, *Zanckbücher.* Aliqui didactici. Didactica ut uerbum Dei recantare nolo, sed si in inuectiuis contra quem uehementior fuerim, *vnd den tzu viel gethan, so wil ich mich weisen lassen, wollet mir ein bedencken geben.* Concedebatur per diem et noctem. Altero die uocabar ab Episcopis et alijs papistis, acturis [45]) mecum, ut reuocarem. Respondi: *Gottes wordt ist nicht mein wordt, drumb weiss ich nichtes tzu vbergeben. Was ausser demselbigen ist, wiel ich gerne gehorsam sein.* Ibi Ioachimus Elector Marchio dixit: *Er doctor so viel ich verneme, so ist das euer meinung, dass ihr euch wollet weysen lassen; ohne was die schrieffi betrifft.* Ita uolo. Ibi dixerunt: *Ich soltte es kaiserlicher Maiestet heimstellen, ob sie nicht auch Christen weren, das solche sachen mit ernst wurden ausrichten.* Ego respondi: Salua tamen scriptura, *dan ich konde das nicht vergeben, was nicht meyn were.* Illi contra urgebant: *Ihr solts euch tzu ihnen versehen, sie werden recht schlissen.* Econtra ego: *Ich traue ihnen so viel nicht, das sie vor mich wider sich selbest schliessen soltten, die mich itzunder im geleitte also verdampt haben, aber das ihr sehet, was ich thun wiel, machets wie ihr wollet mit mir, ich wiel euch mein geleitte heimgeben.* Tunc dixit Fabian a Feilitzsch: *das ist warlich gnug, ists nicht tzuviel.* Deinde dixerunt: *last vns doch etliche artickel nach.* Respondi: *Im namen gottes die artickel, die ausser der schrieffi sein, der wiel ich mich nicht weren.* Illico duo Doctores Caesarem accesserunt nuntiantes me reuocare. Episcopus Moguntinus ad me mittens quaesiuit, *ob ich verwilliget hette, die sache dem keyser vnd reich* [46]) *heimtzustellen.* Ego respondi me non uelle, neque unquam consensisse in hoc. Tunc dixit Episcopus: *Es ist gut, das ich euch geruffen habe.* Ita ego

---

44) an] Cod. *calami err.*: a
45) acturis] Cod. *male*: acturus
46) *reich*] Cod. *calami err.*: *leich*

[*fol. 209b*] solus tot resistere coactus sum, ut etiam Elector meus et alij amici aegre ferrent meam constantiam. Nam aliqui dixerunt: Si articulos ad eorum deliberationem statueritis, tunc articulos Constanciensi Concilio [47]) damnatos omnes damnabunt. Ego respondi: *do ist mein leib vnd leben.* Tunc uenit Cochlaeus dicens: Martine *wiltu das geleitte auffgeben, so wiel ich mit dir disputiren.* Ego pro mea simplicitate fecissem, at D. Hieronymus Schurff ironice respondit: *Ey das must warlich sein, es ist nicht ein gleich anwerben, wer so nerrisch were*, et ita de praetorio descendi cum conductu. *Da sprungen gesellen erfur* dicentes: *wie furt ihr ihn gefangen, das must nicht sein.* Tunc D. quidam Marchionis Badensis me accessit amplissima exhortatione me allicere uolens, multa me debere charitati fraternae, multaque obedientiae Caesareae, cauenda esse scandala in mundo, ideo debere me reuocare. Respondi, me omnia propter charitatem et obedientiam facturum, salua tamen fide et gloria Christi. Tunc cancellarius Treuirensis dixit: Martine tu es inobediens Caesareae maiestati, ideo tibi permittitur publica pace abire, in itinere noli concionari, uide ubi posthac mansurus sis. Ego respondi: Sicut Domino placuit, ita factum est. *Schet ihr auch tzu, wo ihr bleibet.* Ita in mea simplicitate processi, non uidens illorum astutias, *bracht also grossen gliempff aus Wormbs, das sie es hetten begeret, dass es in dem fasse were, darinne es vor gewesen ist.* Dux Georgius semper risit, *wan ich mich auff die schriefft berieff*, dicens: *wehret lieben herrn, es sol in meynem lande wol gewehret werden.* Tantis insidijs me petierunt, *das hertzog Friedtrich* [*fol. 210a*] *Churfürst hat sagenn müssen: Ich hette nicht gemeint, das mans also solt handeln. Darnach exequirten sie das greuliche edict der acht*, quod multis praebebat occasionem sumendi uindictam de inimicis sub titulo Lutheranae Haeresis, et tandem iterum reuocare coacti sunt ipsi Tyranni. *Also hat mirs tzu Wormess ergangen*, ubi Deus me solum per spiritum sanctum conseruauit etc.

MORIONES STOLIDI. [40])

Claus Nar non adeo natura fuit stolidus, *sondern hat ein geistlein gehabet*, quia multa diuinasse dicitur de arce in Coburg, de principe ter equo lapso. Et episcopo Moguntinensi ter respondit, cum in psalmo orasset: Benedicite Do-

---

47) Concilio] Cod. *calami err.*: Concili

mino Maria, ibi semper reclamauit: *wasser, pfaff*, quia ter transtulerat accentum, Maria pro Mária orans, *wasser pfaff was geheistu mich.* Tales tempore Christi credo fuisse Lunaticos, *ob sie nicht gar vom teuffel sint besessen gewesen, so haben sie doch einen schlag daruon.*

Morio quidam multis plagis compulsus, precationem Dominicam aegre didicerat, tandem post confessionem impositum est, ut quotidie tres precationes oraret. Ipse domum reuersus plorauit duas sibi adhuc tanta difficultate discendas.

Der teuffel ist mir feindt nec immerito, quia illius regnum dilaceraui per uerbum Dei, quod nullus regum aut principum facere potuisset, *das hat gott durch mich armen eintzlen bettler vnnd munch ausgericht.* Esto multi me depictum in propheta Lichtenbergensi putent, *den ich muss es sein* secundum illorum iudicium. *Es ist des* [48]) [*fol. 210b*] *teuffels prophetzey*, qui bene uidit suum regnum ruiturum, nec posse consistere mendacio. Ideo praeuidit monachum, incertus tamen, qualis esset, *er kan ihm keine farbe an seiner kappen geben, malet ihm nur eynen teuffel auff den nacken*, ut homines absterreret.

AN ETIAM MORIONES SALVENTVR. [40])

Respondit Martinus Lutherus: Diabolus post baptismum saepe possidet hominem, *niempt ein* corpus illius, *aber er schadet der selen nicht, wan ein Junges kindtlein getaufft wirdt*, exagitatur a diabolo, *was sol das der selen schaden? das Junge kindelein hat nie keinen schaden gethan.* Sed Deus permittit hoc fieri alijs in terrorem, ut permittat possedi eum infantulum, quem uocauit per baptismum. *Greiff doch der teuffel den heiligen Dauid an, den fromen konig Saul.* Non semper est uerum illos peccasse, qui obsessi sunt, saepe obsedit pios, sed non animam.

---

48) *des*] Cod.: *des deus*

[*Pro his tribus capitibus modo e* Cod. fol. 207ᵇ lin. 15. — fol. 210ᵇ lin. 18. *allatis, quae habent inscriptiones:* Profectio D. Mart. Luth. Wermatiam 1521. 18. May. — Moriones stolidi. — An etiam moriones salventur. *a* Rebenstockio T. I. fol. 234ᵃ lin. 14. — fol. 238ᵃ lin. 28. *exhibetur hocce caput:*

RECORDATIO MARTINI LVTHERI
contra priuilegia et prohibendos *a*) gradus.
DOCTORI IOHANNI HESSO. *b*)
Pastori Vratislauiensi. *c*)

Quid agitis nunc? nonne regio vestra foeminarum et puellarum plena est, cur ergo vxores ducitis, ex secundo et ferme primo gradu, vt filiam sororis, et duas sorores alternatim. L. quondam literas scripsit, in quibus hi gradus non prohibebantur, verum alios postea scripsit libros, vbi sententiam priorem mutauit (vel si dicere liceret) reuocauit. *d*) Est enim *e*) nuda fabula, in qua nihil docetur aut iubetur, sed vnde *f*) ostenditur, quid in veteri lege de his rebus *g*) traditum sit, nam etiam Mosis *h*) mater putatur fuisse amita *i*) Patris sui Amram Exod. 2. Licet fortiter Lyra repugnet, non quod licuerit tunc, hoc enim *k*) Lyra non agit, sed quod impossibile fuerit *l*) ratione aetatis. Nam de Thamar verbis ad fratrem Ammon *m*) nihil curandum est, nihil enim *n*) probant. Sic enim *o*) M. Philippus (non diu est) quod *p*) edidit similia de

---

a) prohibendos] *sic scripsi;* Reb.: prohibendi
b) Doctori Ioh. Hesso] Reb.: D. Doctori Iohanni Hesseo
c) *Haec epistola* d. 10. Dec. 1543. *scripta legitur in* de Wettii collectione epistolarum Luth. Tom. V. p. 606 — 608. N° 2181., *cuius varias lectiones h. l. adscripsi.*
d) Quid agitis nunc? — reuocauit.] *Hoc epistolae principium ap.* de Wettium V. p. 606 sq. *sic germanice exhibetur: Wie? Seyn in euerm Lande nicht Frauen noch Jungfrauen gnug, dass man so nahe muss freyen im andern und schier noch näherm Grad, als die Schwestertochter oder zwo Schwestern nach einander? Ja, es hat etwa der Luther ein Zeddel lassen ausgehen, dass solche Grad ziemen; hat man aber nicht dagegen andere folgende Bücher auch mugen ansehen, da solchs corrigirt oder, so mans sagen wollt, renovirt ist?*
e) enim] de Wette: autem
f) vnde] de Wette: modeste
g) rebus] *a* de Wettio *abest.*
h) Mosis] de Wette: Mosi
i) amita] de Wette: amica
k) enim] *a* de Wettio *abest.*
l) fuerit] de Wette: fuit
m) Ammon] de Wette: Amnon
n) enim] de Wette: etiam
o) enim] de Wette: et
p) (non diu est) quod] *a* de Wettio *absunt.* — *Haec spectant ad* Melanthonis de arbore consanguinitatis et affinitatis sive de gradibus dissertationem, *quam in* Corporis Reformat. Vol. XVI. p. 509 sqq. *denuo edidi.*

gradibus, et ponit exempla patrum Isaac et Iacob et Marchionem Ioachimum Brand, qui duxerat *q*) filiam Regis Poloniae, cum antea habuisset *r*) eiusdem filiae consobrinam, scilicet filiam Ducis Georgij? *s*) duxit duas neptes eius Regis Poloniae, qui fuit pater Sigismundi istius. Sed ista exempla non faciunt legem populorum, nec sunt trahenda in consequentiam aut regulam. Vt dicit *t*) M. Philippus sed obseruanda in consolationem confessorum, seu conscientiarum, in quem vsum quoque mea *u*) scheda fuit emissa contra Papam, qui vendidit vexatis conscientijs *v*) quartum, tertium, secundum gradum, Et vt ille dixit, Fixit leges precioque *w*) refixit, nam ab initio doctrinae nostrae, constantissime et perpetuo docuimus, ordinationes et leges ciuiles esse retinendas, *x*) confirmamus *y*) enim et approbamus *y*) iura ciuilia, et gladium Magistratus, *z*) cum omnibus suis ordinationibus, iuxta Romanor. 23. Omnis anima, etc. *aa*) et 1. Petri 2. *bb*) Obedite Regi. Deinde etiam hoc ab initio fecimus et prohibuimus, *cc*) Legem Mosi in Ecclesiam reduci, et statuimus nostrae politiae legibus vtendum esse. Nisi vbi casus necessitatis pro consolatione conscientiarum ex lege Mosi, non vt e lege, sed vt exemplum ex historia petere cogat, cur ista nostra scripta non leguntur, *dd*) in quibus toties nostram sententiam declarauimus? igitur seruentur leges patriae et magistratuum. Quod si *ee*) casus incidat, vt contra leges receptas faciendum aut consulendum sit, tunc vtantur *ff*) lege Moysi tanquam *gg*)

---

q) Marchionem — duxerat] de Wette: Marchionis Ioachimi Brandenburgensis, qui duxit
r) habuisset] de Wette: habuerit
s) scilicet filiam Ducis Georgij?] de Wette: videlicet filiam Georgii Ducis Saxoniae, id est,
t) aut regulam. Vt dicit] de Wette: et regulam. Neque hoc dicit
u) quoque mea] de Wette: mea quoque
v) qui vendidit vexatis conscientijs] de Wette: qui vexatis conscientiis vendebat
w) precioque] de Wette: pretio atque
x) retinendas,] *sic* de Wette; Reb. *corrupte:* rotundas,
y) confirmamus .. approbamus] de Wette: Confirmavimus .. approbavimus
z) Magistratus,] de Wette: magistratuum
aa) iuxta — etc.] de Wette: secundum illud Rom. 13.: Omnis anima praesentibus potestatibus subdita sit,
bb) 1. Petri 2.] *sic recte* de Wette (*vide* 1. Petr. 2, 13.); Reb.: 1. Petri 3.
cc) etiam hoc — prohib.] de Wette: hoc etiam ab initio fecimus, quod prohibuimus
dd) leguntur,] de Wette: legerunt,
ee) Quod si]*sic* de Wette; Reb.: Quo si
ff) consulendum sit, tunc vtantur] de Wette: consulendum, nunc utamur
gg) tanquam] de Wette: ut

exemplo, idque authoritate publica [hh]) Magistratus, si publicus casus sit, qui tum exemplo tali possit consolari priuatae cupiditati tali [ii]) non liceat. Sic noster Princeps Elector Saxoniae [kk]) concedit quartum gradum, tertium prohibet. At [ll]) Dux Mauritius tertium gradum plenum, id est, [mm]) in linea vtrinque [nn]) aequali concedit, sed semiplenum in linea inaequali [oo]) prohibet. Istis ordinationibus Magistratuum stamus [pp]) quia [qq]) ministrorum verbi non est leges, mores ciuiles [rr]) condere, pertinet hoc ad magistratum ciuilem, qui potest [ss]) disponere et iudicare de haereditatibus, successionibus, [tt]) quae ex coniugio veniunt. Ideo et coniugium debet legibus ordinari. Tamen si quis casus cogeret dispensare, non nocerat [uu]) occulte in conscientia [vv]) aliter consulere, vel si esset publicus casus, vt [ww]) a Magistratu peteret dispensationem, mixta exemplum aliquod [xx]) ex Historia [yy]) Mosaicae legis petitum, praesertim si proles sequuta et haereditas mixta [zz]) fuisset, et similia. [a]) Habes [b]) meam sententiam. [c])

Domino Anthonio. N.
M. L. [d])

Gratiam et pacem in Domino. En habe tibi tandem, mi Anthoni, pro tua importunitate et pertinacia meam quoque

---

[hh]) authoritate publica] de Wette: publica auctoritate
[ii]) possit cons. — tali] de Wette: sese possit consolari, privata cupiditate tale
[kk]) Elector Saxoniae] de Wette: Dux Saxoniae Elector
[ll]) At] *a* de Wettio *abest.*
[mm]) id est,] *a* de Wettio *abeunt.*
[nn]) vtrinque] *sic* de Wette; Reb.: vtrunque
[oo]) in linea inaequali] *sic* de Wette; Reb.: in aequali linea
[pp]) stamus] de Wette: nos stamus
[qq]) quia] *sic* de Wette; Reb.: qui
[rr]) mores ciuiles] *a* de Wettio *abeunt.*
[ss]) potest] de Wette: habet
[tt]) successionibus,] de Wette: et successionibus,
[uu]) non nocerat] de Wette: non vererer
[vv]) in conscientia] *sic scripsi;* Reb.: in conscientiam, de Wette: in conscientiis
[ww]) casus, vt] de Wette: casus, consulere, ut
[xx]) aliquod] *sic* de Wette; Reb. *male:* aliquot
[yy]) ex Historia] *ap.* de Wettium *desunt.*
[zz]) mixta] de Wette: iuxta
[a]) et similia.] de Wette: et similia. Decima Decembris, anno MDXLIII.
[b]) Habes] *sic* de Wette; Reb.: Habet
[c]) sententiam.] de Wette: sententiam, Hesse etc.
Martinus Luther.
[d]) *Haec epistola legitur etiam in* de Wettii collectione epistolarum Luth. T. IV. p. 295—300. N° 1410. litt. A. *Scripta est a Luthero d.* 5. *Sept.* 1581. *ad* D. Antonium Anglum, *qui a Melanthone appellatur*

sententiam in causa regis Anglorum. Primum, vt d niensium determinatio, praesertim in posteriore (mihi placet, et satis tuta conscientia, Rex eam sec imo *e*) sequi debet, si tutus esse volet, et nullo mod Reginam (fratris mortui vxorem) repudiare licebit, e facere tam matrem quam filiam. Esto sane, pecca cendo fratris mortui vxorem et Pontificis Romani satio non valuerit (quod nunc non disputo) tamen lo et atrocius peccatum fuerit ductam repudiare, prae nomine, vt perpetuo opprobrio tam Rex quam Reginula *h*) incesti criminarentur et haberentur. mea sententia, frustra vexant conscientiam Regis, pudium eum solicitant hac tantum causa. Si peccauit transijt hoc peccatum in praeteritum, et sicut omnia terita peccata, *k*) poenitentia emendetur, *l*) sed ideo non dirimatur, et tam grande peccatum futurum non debet. Quot enim sunt in mundo coniugia, cando coierunt, et tamen dirimi non debent neque Haec de illa vna causa. Alterum *m*) siue tu fingis, rum *n*) est, quod Rex quaerit haeredem regni filium vero tantum foeminas *o*) peperit, etc. Hanc multo lere quis non videt? Quis Regem faciet certum vel parituram esse masculum (si aetas non obstiterit) v ducendam esse propter masculos, *p*) adhuc non lic

---

Robertus Barns. *Conf.* Album Academiae Vitebergensis ab usque ad a. 1560. ed. C. Ed. Foerstemann. (Lipsiae 1841. *ubi sub aestivum semestre a.* **1538**. *Rectore Casp. C inscriptus est:* „D. Antonius Anglus Theologiae Doctor oxonien *Melanthon illi nomini adscripsit:* „Robertus Barns.“ In L mensal. germ. cap. XIV. §. 14. *appellatur: ein Engelever*, Barus *(vide Ed. nostr. horum colloq. germ.* II. p. 210. 208.) *Etiam a* de Wettio l. l. p. 294. *nominatur* (*conf. eiusd.* collectionis epist. Luth. T. VI. p. 467.) *Huic stolae varias lectiones* Collectionis de Wettianae *subiunxi.*

e) eam sequi p., imo] de Wette: sequi eam p., imo et
f) peccarit] de Wette: peccavit
g) Romani] *sic* de Wette; Reb. *falso:* Romam
h) Reginula] de Wette *in textu:* Reginulae
i) criminarentur et haberentur.] de Wette: crimineutur et habea
k) praeterita peccata] de Wette: peccata praeterita
l) emendetur,] *sic* de Wette; Reb.: emendentur,
m) Alterum] *sic* Reb.: de Wette *in textu:* Altera (*adnota* Alteram)
n) verum] de Wette: vera
o) tantum foeminas] de Wette: foeminas tantum
p) vel alteram ducendam esse propter masculos,] de Wette: vel cendam parituram esse masculos? Et tamen etiamsi certum esse parituram esse masculos,

rem repudiare, praesertim vt incestam, et sese q) pariter aeterno r) incestus crimine insignire, scilicet s) poena ista grauissima punire sine causa. Antequam tale repudium probarem, potius regi permitterem alteram reginam quoque ducere seu facere, t) et exemplo patrum et Regum u) duas v) vxores seu reginas habere. Quod vero allegant esse contra ius diuinum, ducere vxorem fratris mortui. Leuit. 18. respondeo primum: Si volunt legem Mosi sequi, et nos w) sub istum legislatorem trudere, id efficient, vt rex in hoc casu teneatur, x) non solum retinere reginam ductam, sed etiam si ducta non esset, omnibus modis ducere, et fratri suo y) semen suscitare (quoniam quidem frater praemortuus non reliquit liberos ex eadem vxore) z) vt habetur clare et expresse Deut. 25. Quod si vnam legem Mosi cogimur seruare, eadem ratione et circumcidemur, aa) et totam legem seruare oportebit, vt Paulus arguit Gal. 5. bb) Nunc cc) non sumus amplius sub lege Mosi, sed subiecti legibus ciuilibus in talibus rebus, quemadmodum Abraham et Nahor et Aaron dd) ante Mosen erant, qui et ipsi ducebant vxores, filias fratris sui in gradu a Mose postea prohibito. Et Iacob duas sorores etiam contra Mosen, qui postea eas nuptias populo suo ee) prohibuit. Ideo lex illa Mosi, ff) quae prius non erat, et post Christum iterum desijt, vt positiua non ligat Regem, nec exigit repudium. Ligat autem ista lex Dei et iuris diuini, vbi coniugium statuitur perpetuum esse debere vsque ad mortem propter quam et Christus libellum repudij a Mose traditum sustulit, dicens: Ab initio non fuit sic. Relinquitur ergo, quod Rex, si peccauit ducendo vxorem fratris sui mortui, gg) peccauit in legem humanam seu ciuilem. Si autem repudiauerit, peccabit in

---

q) sese] de Wette *in textu:* sobolem (*adnotans:* Codd. sese)
r) aeterno] de Wette *hanc vocem in textum non recepit.*
s) scilicet] de Wette *in textu:* id est (*adnotans:* Codd. scilicet)
t) seu facere,] *haec* de Wette *in textum non recepit.*
u) Regum] *sic* de Wette; Reb. *falso:* legum
v) duas] de Wette *in textu:* duas simul
w) nos] *sic* de Wette; Reb.: vos
x) teneatur] *sic* de Wette; Reb.: teneretur
y) suo] *sic* de Wette; Reb. *typ. err.*: quo
z) suscitare (quoniam — vxore)] de Wette *in textu*: suscitare. Quandoquidem frater demortuus non reliquit liberos ex eadem uxore,
aa) et circumcidemur] *sic* de Wette; Reb.: circumcideremur (*omissa voce:* et)
bb) Gal. 5.] *sic recte* de Wette; Reb.: Gal. 6.
cc) Nunc] de Wette: Nunc vero
dd) Nahor et Aaron] *sic* de Wette; Reb. *male:* Nahar et Aran
ee) populo suo] de Wette: suo populo
ff) Mosi,] *a* de Wettii *textu abest.*
gg) sui mortui] de Wette *in textu*: mortui (*adnotans:* Codd. sui mortui)

legem mere diuinam. Iam pugnantibus lege Dei, et lege hominum, credere debet lex hominum, ne peccetur in legem Dei, et non debet cedere lex Dei, ne peccetur in legem hominum. Sed peccatum in legem hominum *kk*) vel remittatur, vel dispensetur, ne cogamur peccare in legem Dei, *ii*) vel soluere legem Dei. Tamen ita res habet etiam *kk*) in lege diuina, vt lex *ll*) superior tollat inferiorem. Exempli gratia, lex diuina fuit, sabbathum feriari. *mm*) Sed tamen hanc legem sustulit alia lex diuina, scilicet circumcisionis, et licuit, imo oportuit in ipso sabbatho (quoties fuit 8. dies a natiuitate) circumcidere, vt Christus ipse disputat Io. 5. Et cessit ita lex sabbathi legi circumcisionis, peccabatur in legem sabbathi seu lex sabbathi *nn*) potius cedebat et tollebatur in isto casu. Imo singulis sabbathis mane et vesperi sacrificabatur, *oo*) et peragebantur omnia opera sacerdotum in templo, et tamen sacerdotes inculpati fuerunt, vt arguit Christus Matth. 12. Quin et ipsa circumcisio cedebat nouo mandato Dei, quo populus iussus exire de Aegypto, totis annis 40 durante hoc nouo mandato absque peccato non circumcidebantur. Item lex diuina fuit, panes propositionis *pp*) a solis sacerdotibus edi debere, et tamen Dauid laicus *qq*) eos comedit sine peccato, scilicet alia lege Dei iubente charitatem *rr*) erga proximum in necessitate constitutum. Et talia multa sunt exempla, vbi lex diuina *ss*) legem diuinam tollit, et quid faciunt magistratus, et gladij ac legum executores occidendo, rapiendo, priuando rebus nocentes, nisi quod tollunt leges has diuinas: Non occides, Non furtum facies, etc. *tt*) scilicet, alia lege diuina iussi occidere et rapere, nocentesque punire, quod sine alia lege *uu*) non liceret, prohibente illa lege: Non occides, etc. *vv*) Quanto

---

kk) Sed peccatum in legem hominum] *sic* de Wette; *ap.* Reb. *haec desunt.*
ii) legem Dei,] *sic* de Wette *in textu;* Reb.: legem, (*omisso nomine:* Dei)
kk) Tamen ita res habet etiam] de Wette *in textu:* Tamen ita res habet (*adnotata varia lectione:* Attamen ita etiam res habet)
ll) lex] *sic* de Wette; *ap.* Reb. *deest.*
mm) feriari.] de Wette *in textu:* servare (*adnotans var. lect.:* feriare)
nn) seu lex sabbathi] *sic* de Wette; *ap.* Reb. *desunt.*
oo) sacrificabatur,] *sic* de Wette; Reb.: sanctificabantur
pp) propositionis] *sic* de Wette; Reb.: propitiationis
qq) laicus] *sic* de Wette; Reb. *male:* laicos
rr) iubente charitatem] de Wette *in textu:* iubente, scilicet charitatis
ss) diuina] *sic recte* de Wette; Reb.: humana
tt) Non occides, Non furtum facies, etc.] de Wette: non occidas, non furtum facias?
uu) alia lege] de Wette: lege alia
vv) Non occides, etc.] de Wette: non occidas.

magis hic ww) lex ista humana: Non ducas vxorem fratris mortui, xx) debet huic priori et maiori legi cedere: Vir vxorem non deserat, et sint yy) duo in carne vna. Quin si etiam esset lex diuina: Non ducas vxorem fratris mortui, tamen ipsa debet cedere et tolli propter legem coniugij, vt superiorem, sicut supra dictum est in exemplis, quam saepe lex diuina zz) legem diuinam sustulerit. Sed fingamus tamen (quod tamen non est verum) legem Mosi adhuc valere, et nos gentes ligare, a) vbi dicit Leuit. 18. Turpitudinem vxoris fratris tui non reuelabis. Quid ex hoc textu facient? Textus enim loquitur de fratre viuo, non mortuo. b) Cum autem contraria lex Deut. 25. statuat, quod frater debeat fratris mortui vxorem ducere, manifestum sit c) hunc locum de fratre viuo (qui poterat vel vnam vel plures forte simul d) habere) loqui. Quomodo e) Iohannes Baptista ex hoc loco f) (vt apparet) Herodem arguit, non licere ei vxorem fratris g) Philippi scilicet viuentis habere. Itaque nihil effecerint h) certi ex hoc loco doctores contrarij, etiamsi lex Mosis nos i) gentes ligaret, quanto minus effecerint, cum nos gentes nunc non liget. Dices, hoc modo doceebis, nos quoque non ligari lege vlla k) Dei, quo minus ducamus filias, sorores, matres, etc. Quoniam quidem lex Mosis l) eas prohibet, et tamen illa lex m) non ligat nunc gentes. Respondeo, has nuptias naturali iure esse prohibitas et incestas. Hoc satis probat, quod nullum exemplum in scripturis ante, sub, post legem inuenitur, et sine exemplo et lege nihil est tentandum. Et hoc ipso satis ostendit Deus se tales nuptias damnare, sed ducere vxorem fratris mortui, habet exempla et leges, quod vero argumentantur n)

ww) hic] de Wette *in textu*: hic etiam (*adnotata var. lect*: hic)
xx) vxorem fratris mortui,] de Wette: fratris mortui uxorem,
yy) sint] *sic* de Wette; Reb.: sunt
zz) diuina] *sic* de Wette; Reb. *male*: humana
a) ligare,] *sic* de Wette; Reb. *falso*: non ligare,
b) Textus enim loquitur de fratre viuo, non mortuo.] *sic* de Wette *in textu*; Reb. (*et* Codd.): Textus non loquitur de fratre viuo vel mortuo,
c) sit] de Wette *in textu*: fit
d) forte simul] *sic scripsi*; Reb.: sorte simul, de Wette: forte
e) Quomodo] de Wette *in textu*: quemadmodum (*adnotans*: Codd. quomodo)
f) ex hoc loco] *sic* de Wette; *ap.* Reb. *desunt.*
g) fratris] de Wette *in textu*: fratris sui (*adnotans*: Codd. fratris)
h) effecerint] *sic* de Wette; Reb.: effecerunt
i) nos] *sic* de Wette; Reb. *falso*: non
k) lege vlla] de Wette: ulla lege
l) matres, etc. Quoniam quidem lex Mosis] de Wette: matres, quandoquidem lex Mosi
m) illa lex] de Wette: lex Mosi
n) argumentantur] de Wette *in textu*: argutantur (*adnotans*: Codd. argumentantur)

ex lege Deut. 25. sequi, quod aliquis posset vel cogeretur filiam suam ducere, vt, si Othoniel mortuus reliquisset vxorem Achsam filiam Chaleb o) fratris sui, coactus fuisset Chaleb, vt frater Othonielis filiam suam ducere, etc. p) Quis hic non videt malignum studium malae causae q) patrocinandi? Quasi vero non sciant, aut scire debeant, quod lex legem tollit, r) quo casu sibi pugnant, s) vt supra dictum est. Igitur, etsi Chaleb lege Deut. 25. fuisset coactus ducere fratris vxorem, tamen quia ea vxor fratris filia sua est, t) prohibetur alia maiore lege abstinere, et ita cedit lex Deut. 25. legi alteri, scilicet naturali u) et Mosaicae legi simul. Leuit. 18. Ideo nihil est, quod per hanc legem Deut. 25. volunt statuere illam Leuit. 18. de fratre viuente, vel saltem in defuncto v) loquentem, et simpliciter omne coniugium damnare legis Deut. 25. non videntes, quod hac w) damnatione plane tollunt eam legem de ducenda fratris mortui vxore, quae x) tamen exemplo nobili, ipsius Ruth, eam legem allegantis (etsi Boos frater non fuit) et testimonio Euangelij de 7 fratribus, vnius mulieris maritis, etc. confirmata est. y) Neque cauillari licet, fratrem hoc loco propinquum significare, z) alioquin et Leuit. 18. idem cauillum valebit. Deinde textus ipse Deut. 25. non fert, toties repetens fratrem et de fratribus simul habitantibus praecipiens. Nec cauillatio sufficit ad quietandas conscientias, nec aa) permitti debet ad easdem perturbandas. bb)

---

o) Chaleb] de Wette: Calebi
p) filiam suam ducere, etc.] de Wette *in textu:* uxorem, suam filiam, ducere (*adnotans, in* Codd. *vocem* uxorem *non legi*)
q) causae] *sic* de Wette: Reb.: conscientiae
r) tollit] de Wette *in textu:* tollat (*adnotata varia* Codd. *lect.:* tollit)
s) quo casu sibi pugnant,] de Wette *in textu:* quae casu sibi pugnant, (*adnotans:* Codd. quo casu sibi pugnat)
t) est,] *ap.* de Wettium *non legitur.*
u) naturali] de Wette: naturali apud nos
v) in defuncto] *sic* Reb.; de Wette: indefinite
w) hac] de Wette *in textu:* ex hac (*adnotans, in* Codd. *vocem* ex *non inveniri.*)
x) quae] *sic* de Wette; Reb. *male:* quem
y) maritis, etc. confirmata est.] de Wette *in textu:* maritis est comprobata. (*adnotata varia* Codd. *lect.:* maritis non improbatur)
z) significare,] *sic* de Wette; Reb. *falso:* peccare
aa) nec] de Wette *in textu:* ideo neque
bb) ad easdem perturbandas.] *his verbis haec epist. finitur ap.* Reb. *et in omnibus fere* Codd., *solus* Buddeus *ex Msto.* Rorarii *exhibet longius additamentum, quod* de Wette I. I. p. 299. lin. 11. — p. 300. lin. 16. *recudendum curavit.* — *Hac epistola terminatur textus* [illegible] I. Editionis Rebenstockianae (fol. 238a *seu fol.* g 6a), *adiuncto* [illegible] *memorabilium* [*huius Tomi I.*] (*fol.* g 6b — i 3b); *ultimum huius* [illegible] *folium* i 4 in priori pagina continet Clausulam, *postrivior pag. vacat.*

IVDAEI. [49]) *)

Omnes Iudaei gloriantur se esse filios Abrahae, *welches ihnen ein hoher ruhm gewest*, [50] sicut et diues epulo in inferno sepultus dicit: [51]) Pater Abraham. Econtra appellatur: [52]) fili mi. *Aber vnser herrgott kan diese kinder fein scheiden*, ijs [53]) dat praemia in terris, illis reseruat futuram uitam, sed Iudaei gloriati sunt de Abraham, non propter ipsum, sed propter suam ipsorum gloriam, *wie itzunder die pfaffen Christum rühmen, das sie grosse lohn empfangen.* [54])

Martinus Lutherus dixit ad Licentiatum Ambsdorffium: *fol. 211a*] Multos insignes scripturae locos in capite 17. Geneseos habeo, [55]) qui sunt fundamenta et scopus Iudaeorum contra nos, ubi Deus dicit ad Abraham, statuam pactum meum intra me et te foedere sempiterno, *dorauff stehen die Juden vnd trotzen wie die papisten auff den spruch:* Tu es, Petrus, *diesen rum vnnd trotz wollte ich den Juden denn gerne nemen*, [56]) et legem Moysi demonstratiue reijcere, *welch gesetze wir ihnen bald abgedrungen haben* [57] ex cap. 31. Hieremiae: Ponam nouam legem in uisceribus uestris, non quod pepigi cum patribus uestris, etc. [58] *do müssen sich die Juden gefangen geben*, et dicere, [59]) Legem Moysi [60]) esse temporalem, et abrogandam. [61]) Sed hic in circumcisionis pacto ante

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 609 sqq. cap. 74.

49) Iudaei.] *Caput sic inscriptum in* Cod. *proxime post capitulum verbis*: „An etiam moriones salueantur" *inscriptum, sequitur* fol. 210b lin. 19.— fol. 218b lin. 9. *In* Rebenstockii *autem Editione hoc caput* Tom. I. fol. 214b lin. 9. — fol. 221b extr. *exhibetur inter capita, quae inscripta sunt*: De lingua Turcica (*vide supra* p. 406—408) *et*: Quaestus et usura (*vide supra* p. 410—413). *Conf. supra* p. 408. nota 26.

50) *welches — gewest,*] Reb.: et magna certe gloriatio illis fuit

51) sicut — dicit] Reb.: inferno dicit *(ceteris omissis)*

52) appellatur:] Reb. *male*: appellantur

53) *Aber* — ijs] Reb.: Verum Deus noster filios Abrahae et mundi discernere potest, is

54) *wie itzunder — empfangen.*] Reb.: sic Papistae impij magnis Christum euehunt laudibus, vt tantum magna stipendia sub illius nomine accipiant.

55) M. i. scripturae locos in capite 17. G. habeo,] Reb.: m. i. locos scripturae esse in capit: 17. G.,

56) *dorauff stehen — nemen,*] Reb.: in hoc Iudaei consistunt sicuti Papistae suam impietatem cum hoc dicto, Tu es Petrus, defendere volunt gloriationem Iudaeorum libentissime vellem aufferre,

57) *welch — haben*] Reb.: quam legem facilime illis detrudere possumus,

58) etc.] *a* Reb. *abest.*

59) *do müssen* — dicere,] Reb.: hoc loco Iudaei amplius persistere non possunt, hic capti sunt Iudaei, et dicere cogantur,

60) Moysi] Reb.: Mose

61) abrogandam] Reb. *typ. err.*: abrogandum.

Moysen datur inter Deum et Abraham et semen Isaac, et generationibus suis in foedere sempiterno, *auff dem* Sempiterno *stehen sie vnnd lassens ihnen nicht nemen.* [62]) Esto Moyses illorum circumcisionem reijciat, [63]) et cordis circumcisionen urgeat, attamen ipsum foedus sempiternum gloriantur [64]) ex uerbo Dei, etiamsi illud argumentum concedant, circumcisionem non iustificare, attamen esse signum foederis, ut Paulus asserit, *darumb müssen wir ihnen die beschneidung gönnen,* [65]) modo ut nos gentes liberati simus ab illorum circumcisione, *derhalben wan sie* legem Moysi *gleich lassenn,* [66]) attamen illud pactum sempiternum urgent, cessante Mose circumcisionem tamen manere. Ego pro me et pijs satis firmam habeo consolationem, ut, circumcisio non est mandatum nisi temporale, quod [67]) spectat ad uenturum Messiam, ueniente Messia, cessat illud mandatum. [*fol. 211*^{b}] *Moyses ist klug, hat sich wol verwaret,* [68]) quia in omnibus quatuor libris post Genesin nihil scribit de circumcisione, tantum cordis circumcisionem urget in Deuteron. 10. In Genesi solummodo historiam narrat, non urget ut mandatum. Cum tamen interim sacrificia, sabbathum, panes propositionis [69]) maxime urgeat, hoc foedere omisso, quasi dicat: *Es ist gott nicht so viel daran gelegen, were es so gar gross, Moses het wol hefftiger drauff gedrungen.* [70]) Summa, Christus alius propheta est uenturus, in illius os uerba mea ponam. Hunc audite. Deinde in libris Iosua iterum fit mentio circumcisionis, Papistae excoecati alienissimi a scriptura non possunt argumentum [71]) Iudaeorum confutare. *Ach lieber herrgott* [72]) quam horrenda coecitas. Versus Psalmi 115. aptissime positus. [73]) Benedixit omnibus qui timent Dominum, pusillis cum maioribus. Est fulmen contra gloriosos, Iudaeos et etiam Papistas, qui soli populus Dei esse uolunt, et extra Ecclesiam [74]) nullum ad-

---

62) *auff dem — nemen.*] Reb.: firmiter persistunt et amoueri non possunt.
63) reijciat,] Reb.: reijciat secundum carnem,
64) gloriantur] *sic* Reb.; Cod.: gloriatur
65) *darumb — gönnen,*] Reb.: ideo concedere illis circumcisionem nos oportet,
66) *derhalben — lassenn,*] Reb.: quare, etsi legem Mosi intermittant,
67) quod] Reb.: et
68) *Moyses — verwaret,*] Reb.: Moses vir sapiens, bene se munivit,
69) propositionis] Reb.: propitiationis ,
70) *Es ist — gedrungen.*] Reb.: Deus non adeo de hac lege solicitus est, sed tantam haberet vim, Moses vehementius de hac re scripsisset.
71) argumentum] Reb. *male:* argentum
72) *Ach l. h.*] Reb.: Ach bone Deus
73) aptissime positus.] *a* Reb. *absunt.*
74) extra Ecclesiam] Reb.: extra illorum Ecclesiam

mittere uolunt, quasi dicat: pusilli etiam huc pertinent, [75] Deus multos ex gentibus sine circumcisione et lege saluauit, sic etiam extra papatum, sed ipsi arrogantes non cessant, sicut hodie in Morauia, Iudaei, *die sabbather* [76] cogunt Christianos ad circumcisionem, quae circumcisio magna res fuit usque ad Christum, *das sie vns heiden dartzu tzwingen sollten, wirdt nicht gescheen, hoffe nicht, das ich so töricht werde werden*, [77] ut circumcisionem suscipiam, *ehe müste ihr meyne Kete vnnd alle weiber die lincke brust lassen abschneiden.* [78] Attamen Iudaei iam audent Christianos uexare. Irascor Regi Ferdinando, qui Ecclesias [*fol. 212*[a]] uastat, Euangelio ingressum prohibens, interim Iudaeorum malitiosam superbiam [79] tolerans. Intolerabilis est Iudaeorum superbia, qui soli gloriantur iustitiam, non uidentes Abraham in praeputio esse iustificatum. Praeterea et ipsi Iudaei circumcisionem non considerant, secundum pactum [80] Dei, sed habent stolidissima argumenta dicentes, Ideo hominem in ea parte corporis circumcidi, quia in toto corpore alioquin nullum sit membrum superfluum. Ita asini isti uolunt rationem [81] diuinae sapientiae secundum carnales suas opiniones metiri, cur non potius extremitates auricularum [82] abscinderentur, quae pars nullum habet usum [83] in toto corpore, aut digitus aliquis. *Pfu dich* [84] de illa insania.

Deus uoluit pactum suum in hoc populo confirmare ad tempus in ista corporis parte, *Ἀκροτομία* [85] praeputium *wir habens vorhaut verdeutscht*, [86] nullum significantius uocabulum inuenire potuimus. Tonsores uocarunt *heublen*, Veteres *vberwachsung* interpretati sunt. [87] Summa, concedo Iudaeorum circumcisionem [88] magnam habuisse [88] maiestatem ante Christum, sed quod neminem extra illam uelint [89] esse po-

---

75) pertinent,] *sic* Reb.: Cod. *male*: pertinet
76) *die sabbather*] *a* Reb. *absunt.*
77) *das sie vns — werden,*] Reb.: quod vero nos gentes ad circumcisionem cogere putant, nunquam hoc fiet, me enim ad tantam peruenire insanitatem,
78) *ehe müste — abschneiden.*] Reb.: non spero ego prius cum vxore mea et omnibus alijs mulieribus sinistram nobis abscindere pectus, admitterem.
79) malitiosam superbiam] Reb.: malitiam et superbiam
80) pactum] Reb. *typ. err.*: pactu
81) rationem] Reb. *male*: ratione
82) auricularum] Reb.: aurium
83) usum] *a* Reb. *omissum.*
84) *Pfu dich*] Reb.: Pfu
85) *Ἀκροτομία*] Cod. *et* Reb. *falso*: *Ἀκροδομία*
86) *wir — verdeutscht*] Reb.: nos exposuimus
87) Tonsores — sunt.] *haec a* Reb. *absunt.*
88) circumcisionem ... habuisse] *sic* Reb.; Cod.: concisionem ... habere
89) extra illam uelint] Reb.: velint extra illam

pulum [90]) Dei, negatur. Neque enim ipsi in circumcisione sunt populus Dei, sed reiecti. Nisi Iudaei ante 1500 annos essent reiecti, et Hierusalem uastata, *so het es den Juden niemandt konnen nemen* [91]) tantum beneficium. Ideo Ebionitae, id est, pauperes utrumque seruabant, uetus et nouum Testamentum, Circumcisionem et Baptismum et omnia scripta. Iudaei sunt populus superbissimus, et glossis [*fol. 213b*] superstitiosis deditissimus. Obseruate, quomodo illum locum et egregiam promissionem de Christo deprauant. Haggaei 2. Veniet desideratus cunctis gentibus, etc. Pretiosa ibi interpretantur copiam auri et argenti, potentias et honores, *welches ihnen reichlich komen sol*, [92]) nouum [93]) quasi paradisum sibi fingentes. Et ita prophetiam et promissionem spiritualissimam [94]) detorquent ad carnalia sui uentris. Cum tamen quotidiana ipsa experientia illorum imaginationes falsas esse conuincit. Nam nulla maior Dei ira [95]) apparuit, quam supra populum suum Israel, quem tanto tempore reiectum deseruit, sacerdotio et regno ablato, nullos habentes prophetas. *Wan gott stille schweiget* (*wie mit den Juden geschicht* amoto uerbo) *ist ein schrecklich tzeichen seines tzornes.* [96]) Iudaei enim nullum signum gratiae nunc habent. Esto uehementer clament, et uehementissime [97]) ad Deum precentur, ut libelli [98]) illorum precatorij demonstrant, *wan ich so hefftig beten konde als die Juden, ich wolt etwas grosses drumb geben.* [99]) Miror, cur Deus illos [100]) non exaudiat. *Es ist ein grosser vnsegelicher tzorn gottes, wan sie itzt schreyen, so andwort gott gar nichtes*, [1]) ut Prouerb. 1. minatur ingratis contemptoribus: [2]) Sapientia foris clamitat, sed stulti oderunt scientiam. Ego in interitu illorum ridebo, tunc inuocabunt me, et ego non exaudiam. *Ach lieber herrgott straffe viel lieber mit pestilentz,*

---

90) populum] Reb. *male*: populus
91) *so het* — *nemen*] Reb.: nemo Iudaeis rapere potuisset
92) *welches* — *sol*,] Reb.: et haec bona illis superfluc affluere putant
93) nouum] *sic* Reb.; Cod.: nonum
94) spiritualissimam] Reb.: spiritualem
95) Nam — ira] Reb.: Nulla Dei ira maior
96) *Wan gott* — *tzornes*.] Reb.: si Deus sicuti inter Iudaeos, tacet amoto verbo, horribile certe signum est irae suae.
97) uehementissime] Reb.: ardentissime
98) libelli] Reb. *male*: libellum
99) *wan ich* — *geben*.] Reb.: vellem me tanta vehementia, quemadmodum Iudaei, orare posse etsi multis me constaret,
100) illos] *sic* Reb.; *a* Cod. *abest*.
1) *Es ist* — *nichtes*,] Reb.: Magna et horrenda Dei ira est, quod clamor illorum non exauditur a Deo,
2) contemptoribus:] Reb. *typ. err.*: contemporibus,

frantzosen oder was sonst vor böse kranckheitten auff erden sein, die die landesknecht fluchen, ehe den das du schweigest. [3]) [*fol.* 213ᵃ] Deus dicit: [4]) Extendam manus meas, clamaui, uenite, audite, sed ipsi audire nolunt, ut Esaias conqueritur, imo filium Dei unigenitum crucifixerunt. Idem [5]) hodie Germania facit contemptu iram Dei prouocando, *so gehets mit den verloren kindern*, [6]) qui parentes audire nolunt, deinde a parentibus reijciuntur. Nullus unquam de hac Dei ira scripsit, neque ulla eloquentia satis explicare potest illam ingratitudinem, iram Dei prouocantem. *Ach gott lass vns bey deinem wordt bestendiglich bleiben vnnd nicht darvon fallen.* [7]) Iudaei adhuc audire nolunt, imo horribiliter blasphemant, *wie greulich schenden sie Mariam die mutter gottes.* Etiamsi [8]) fuisset Rhea Syluia gentilis, quam immerito nefande calumniantur. [9]) Obseruate quaeso, quanta Iudaei perpessi sint 1500 [10]) annis, *was wiel mit Ihnen in der hellen werden, do es viel Jemmerlicher mit ihnen wirdt tzugehen.* [11]) Nulla gens tam difficulter conuertitur ut Iudaei. De ὁμοουσίῳ [12]) nihil dicas Iudaeo, non enim credit, *dauon disputire ich mit keinen Juden.* [13])

Rabbi Akiba [14]) dixit Messiam uenisse, sed tamen illum non esse Christum, sed filium stellarum, de quodam ex stella Iacob. Haec fuit causa obsidionis Hierusalem. Omnes fuerunt in ea opinione Messiam uenisse. Postea sequentes Iudaei dixerunt, Bencosban, [15]) id est filium mendacij fuisse. Deinde

---

3) *Ach lieber — schweigest.*] Reb.: Ach bone Deus, velis potius multa alia imponere mala, peste ac alijs infirmitatibus nos corripere quam verbo tuo inter nos tacere,

4) dicit] Reb.: dixit

5) Idem] *sic* Reb.: Cod.: Item

6) *so — kindern,*] Reb.: et sic fieri solet cum filijs perditis,

7) *Ach gott — fallen.*] Reb.: Ach Deus bone conserua nos, ne decedamus a verbo tuo,

8) *wie greulich* — Etiamsi] Reb.: tanta, Mariam Dei matrem ignominia afficiunt, ac si

9) calumniantur.] Reb. *male:* alumniantur.

10) sint 1500] Reb.: sunt centum quingentis

11) *was — tzugehen.*] Reb.: quid tandem fiet in inferno, in quo multo horribilius agetur cum illis.

12) ὁμοουσίῳ] Reb. *corrupte:* ἀμουσιω

13) *dauon — Juden.*] Reb.: ideo ego cum Iudaeis non disputo.

14) Akiba] *sic emendavi nomen* Aiba, *quod* Cod. *falso exhibet, conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 624. nota 6. et Iul. Fuerstii Bibliotheca Iudaica. *Bibliograph. Handbuch der gesammten Jüdischen Literatur Thl. I.* (*Leipzig* 1849. 8°) p. 27—29.

15) Bencosban] *sic* Cod.; *Chald.* בַּר כּוֹזִיבָא filius mendacii, *conf.* Ioh. Buxtorfii Lexicon chald. talmud. et rabb. (Basileae 1639. Fol.) p. 1028. s. h. v.

duos finxerunt Messias, filium Ioseph et filium Dauid, Gomor [*fol. 213b*] inter mendicos esse, donec Deus uocetur. Tertio somniant, quod Messias adhuc sit uenturus, quem expectant. At arbitror nunc Iudaeos factos Epicuraeos, qui de Messia desperarunt, bene operando credunt homines iustificari. ***Wer Moysen höret, Abraham rühmet, der sey selig, Messias komme aber, komme nicht, ist ihnen nichtes daran gelegen.*** Dicunt Messiam instauraturum legem, de de regno mundano illius cogitantes. [16]) Nos amamus hunc populum, at illi superbi et factiosi [17]) sunt erga nos. Certe hic populus excellit magnis priuilegijs. Habuit enim Abraham, Isaac, Iacob, Mosen, Dauid, [18]) Salomon, Daniel, Prophetas, Paulum, cui non doleret tantam gentem perire? Nam latina nostra Ecclesia [19]) nullum habuit praestantiorem [20]) doctorem, quam Augustinum, et orientalis Athanasium, ***wiewohl er nichtes sonderlichs war, darumb sint wir*** [21]) gentes rami insiti in uerum truncum. Prophetae [22]) Iudaeos lineam Christi appellant uirgam pulchram, ***aus diesem schönen gewechse hat Christus kommen müssen, wir heiden sint nicht mer*** Orthodoxi. ***Es seint der mehre teil*** Doctores ***wescher wie*** Chrysostomus, ***das ist ein grober lehrer wie*** Bucerus. [23])

Anno 42. 18. Maij, Wittebergam ueni, et Martino [24]) Luthero significaui [25]) miserandam explosionem Iudaeorum ex Bohemia, et fere toto imperio Romano. Respondit Martinus Lutherus cum singultu: Exilium hoc 1500 annis miserrime experti, et [26]) tamen poenitere nolunt, deridentes sanctam nostram religionem, legitque librum, quem ei comes Schlick miserat eo die, [27]) ubi Rabbini ex Iudaeorum libro Martini Lutheri [28]) contra Sabbatarios inciperent [29]) dubitare. Deinde

16) Rabbi Aiba dixit — — — cogitantes.] ***haec ap.*** Reb. ***non leguntur.***
17) factiosi] ***sic scripsi;*** Cod. ***male:*** factuosi, Reb.: fastuosi
18) Mosen, Dauid,] Reb.: Mosen, Samuelem, Dauid,
19) latina nostra Ecclesia] Reb.: Ecclesia nostra latina
20) praestantiorem] Reb. ***falso:*** praestantior
21) ***wiewol — wir***] Reb.: etiamsi non erat praeclarus vel adeo eruditus, ideo nos
22) Prophetae] Cod. ***calami err.:*** prophaete
23) ***aus diesem*** — Bucerus.] Reb.: ex hac virga pulchra Christum prouenire oportebat, nos gentes non amplius sumus orthodoxi, maior enim pars doctorum sunt Tautologi, quemadmodum Chrysostomus et Bucerus qui valde rudens in docendo fuerunt.
24) Martino] Cod. ***calami err.:*** Martini
25) ueni — significaui] Reb.: venit Aut. Laut. (i. e. Antonius Lauterbach) et M. L. significauit
26) et] ***a*** Reb. ***abest.***
27) miserat eo die,] Reb.: eo die miserat,
28) ex Iudaeorum l. M. L.] Reb.: Iudaeorum lecto libro. M. L.
29) inciperent] Reb.: inceperunt

[illegible] olim ad ipsum [31]) uenisse Rabbinos, Schamaria [32]) [illegible], qui cum illo contulissent, et tandem literas promo- [illegible] petijsse, *an die gleitz leutte,* [33]) quibus meae [illegible] *wen ich nur nicht den* Thola id est Hiesum [illegible] *hat hienein gesetzt.* [34]) Nam hoc nomen Hiesu non [illegible] [35]) blasphemare, et canticum: *Christ ist erstan-* [illegible] oderunt, quapropter quidam Iudaeus in- [illegible] dixisse fertur: *aller lieder singet man sich mit* [illegible], *aber das Christ ist erstanden, must alle Jar* [illegible] *kein Ende habenn.* [37]) Item alius Iudaeus dixit: [illegible] *viel tausent vnschuldig erwurget, die alle geschwie-* [illegible], *allein das* Hiesus *Creutz muss immer gedacht sein,* [illegible] *nicht vergessen wurde.* [38])

ARGVMENTA CONTRA IVDAEOS.

Iudaei adeo sint obdurati, ideo ualidis [39]) argumen- [illegible]di sunt, quale est hoc Hieremiae 23. ubi de Christo [illegible]germine loquitur, quod dicatur iustus, cuius germen [illegible] debeat. Hoc argumentum soluere non possunt, [illegible] *diesen Christum nicht wollen, so mussen sie vns einen* [illegible] *konig von Dauid geben, der regierenn sol, weil son* [illegible] *scheinet,* [40]) ut prophetarum promissiones sonant.

ALIVD ARGVMENTVM.

Aut Deus est iniustus, aut uos estis impij, certum est Iudaeos diutius exulasse, quam in terra Canaan fuistis.

[illegible]icebat] Reb. *male:* licebat
[illegible]sum] Reb.: eum
[illegible]chamaria] *sic* Reb.: Cod.: Schmaria
[illegible] — *leutte,*] Reb.: quo tutum possint habere iter,
[illegible] *ich — gesetzt.*] Reb.: Si Thola, id est, Iesus Christus non esset interpositus.
[illegible]] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
Christ ist erst.] Reb.: surrexit Christus
aller lieder — habenn.] Reb.: Omnes aliae canciones nauseam pariunt, sola cantio haec, SVRREXIT CHRISTVS singulis annis a nouo canitur.
[illegible]int ihr doch — wurde.] Reb.: multa milia interfecti sunt, quorum nunquam fit mentio, solius Christi crucifixi fit mentio in aeternum, illius mors non manet abscondita.
[illegible]alidis] Reb.: validissimis.
weil sie diesen — scheinet,] Reb.: Quia hunc Christum pro Messia et Rege suo agnoscere nolunt, cognatur nobis alium dare Regem, qui in aeternum regnabit

Nam Iudaei ultra trecentos annos non fuerunt in terra promissa, stante templo Salomonis, et nunc exules fuerunt 1500 annis. Neque eos exemplum captiuitatis Babylonicae [41]) consoletur, ubi praefixum tempus septuaginta annorum habuerunt, nec tamen fuerunt sine prophetis et regno, imo Iudaei in Babel [42]) excellentiores fuerunt quam in Hierusalem. Nam Daniel potentior erat Rex, quam Dauid et Salomon in Hierusalem. [43]) Ideo Babylonica illa captiuitas tantum fuit paterna uirga. [*fol. 214*^{b}] At haec postrema captiuitas est extirpatio funditus. Iudaei adhuc expectant, ut nos ad illos [44]) accedamus, quia nunc Hebraea [45]) tractemus, *aber das sol nicht gescheen.* [46]) Optarem illos nostram religionem et Christum crucifixum osculari, et omnia scandala fide uincere, maxime illud de translato sabbatho, quod illos ualde offendit, quod Apostoli in honorem resurrectionis Dominicae in diem Dominicam transtulerunt. At Iudaei caeci et pertinaces legis iustitiam gloriantur, quam praestare non possunt, imo etiam Deum blasphemant hoc legis zelo, quam non debent seruare [47]) extra terram promissam. Summa, hoc argumentum est insolubile Iudaeis, illosque quasi fulmine prosternit. Videlicet ipsi debent causas nominare, cur a Deo 1500 annos reiecti sint, populus sine lege [48]) et grege, sine prophetis, sine templo, ibi nullam possunt reddere rationem, quam sua peccata.

Hierosolymitana [49]) deuastatio fuit horrenda et calamitosissima, adeo ut aliae omnes [50]) ruinae Monarchiarum et plagae Sodomae, diluuij Pharaonis, captiuitatis Babylonicae, nihil sint respectu illius desolationis. Nam illa ciuitas fuit locus Dei, habitatio Dei, focus et lectus [51]) Dei, iuxta illud Psalmi: Hic requies mea, hic [52]) habitabo, quoniam elegi eam. Ibi fuit Lex, sacerdotium, templum, *da ist* Dauid, Salomon, Esaias *gewesen, sint aldo vntzelich viel propheten begraben, dass die Juden auff solche hohe* priuilegia *wol haben mugen trotzen,* [53])

41) captiuitatis Babylonicae] Reb.: Babilonicae captiuitatis
42) Babel] Reb.: Babilonia *(sic)*
43) in Hierusalem.] *a* Reb. *absunt.*
44) illos] Reb. *male:* illi
45) Hebraea] Reb.: Hebraica
46) *aber — gescheen.*] Reb.: verum non fiet hoc.
47) seruare] Reb.: praestare
48) lege] *ap.* Reb. *deest.*
49) Hierosolymitana] Reb. *typ. err.:* Hierosymitana
50) aliae omnes] Reb.: omnes alij
51) lectus] Reb.: electus
52) hic] Reb.: ibi
53) *da ist* Dauid — *trotzen,*] Reb.: ibi fuit Dauid, Salomon, Esaias, etc. Innumerabilia Prophetae ibi sepulti sunt, Iudaei ideo de suis priuilegijs bene gloriari poterunt,

quid nos miserae [54]) gentes et Roma sumus respectu [55]) Hierusalem, *vnser herrgott ist nicht vnser gefangener, er hat noch nicht viel wittenbergisch oder torgisch bier getruncken. hat er das schone Hierusalem also getzieret mit seynem wordt, gesetz, blutfreunden, tempel* etc. *vnnd dennoch Jemmerlich vbergeben. es wirdt vns warlich auch gelten.* [56]) Summa, illa deuastatio Hierusalem horribilior [57]) est omnibus plagis omnium temporum, *Es war auch zu viel, dass sein eigen volck seinen liebsten* [*fol. 215*ᵃ] *son also vor die stadt furen vnnd creutzigen solde,* [58]) Sed adhuc Iudaei [59]) obdurati nondum audiunt, ita confusi per *1500* annos, etiam manifestissime conclusi non cedunt. *Es solt einem wol sein hertz brechen, wan er die Juden also tzerstreuet siehet, das das blut* Hiesu Christi *also schrecklich sol in der hellen brennen.* [60]) *e)* vndique sunt dispersi in imperio iuxta illorum uerba: Regem non habemus nisi Caesarem, *es ist aber ein schedtlich volck,* [61]) omnia [62]) exhaurit foenore et usura, *wo sie einer Obrigkeit 1000 fl. geben, dogegen saugen sie 2000 von den armen vntersassen,* [63]) ideo uitandi sunt. Esto illorum aliqui se medicos glorientur, spoliant tamen Christianos rebus et uita. obsequium se Deo praestare putantes, si Christianos perturbauerint, et nos insensati in uitae nostrae periculis aduersarijs nostris [64]) confidimus, Deum tentando, et recitauit quorundam Iudaeorum medicorum perfidiam et malitiam.

Martinus Lutherus [65]) legit ex libro Hebraeo Iudaeorum superbissimas orationes ad Deum, ubi Deum laudant, inuocant,

---

54) miserae] Reb. *male*: miseri
55) respectu] Reb.: inspectu
56) *vnser herrgott — gelten.*] Reb.: Deus nondum est noster captiuus, non multa cereuisia Witembergae et Torgae bibit, si Ierusalem vrbem clarissimam tam egregie verbo et lege sanguine iunctis templo ornauerit, et postea deuastari profuisit et nobis certa maiora accidere possunt mala.
57) horribilior] Reb. *male*: horribiliter
58) *Es war — solde,*] Reb.: magnum erat peccatum Iudaeorum, quod vnicum Dei filium ante ciuitatem crucifigebant.
59) adhuc Iudaei] Reb.: Iudaei adhuc
60) *Es solt — brennen.*] Reb.: Nec esset mirum cordis alicui adferre dolorem, si Iudaeorum dissipationem videret, et sanguinum Domini nostri Iesu Christi in inferno tantos cruciatos sustinere,
61) *es ist — volck,*] Reb.: est gens peruiliosissima
62) omnia] Reb. *falso*: omni
63) *wo sie — vntersassen,*] Reb.: si principi vel Magistratu ceusum dant 1000 flo. rapiunt econtra subditis illorum 20000 flo.
64) aduersarijs nostris] Reb.: nostris aduersarijs
65) Mart. Lutherus] Reb.: Deinde
e) N. M. in Cod.: *verloren wie des Juden seele.*

quasi soli sint [66]) populus, et omnibus alijs gentibus maledicunt, *dartzu brauchen sie den 23 psalm*: [67]) Dominus pascit me et nihil mihi deerit, etc. [68]) quasi proprijssime de ipsis scriptus esset, Summa, *den armen leutten ist nicht tzu helffen*, [69]) nolunt audire uerbum Dei, suis inuentis student.

Deinde 12. Aprilis 43. anni Martinus Lutherus in libro Hebraeo legit, in quo Iudaeorum festa et orationes hoc seculo usitatae [70]) descriptae erant, in quo miram Iudaeorum praesumptionem mirabatur. Nulla tamen notitia scripturae ibi apparebat, sed iactantia in incertis priuilegijs, nihil intelligunt de gratia et iustificatione fidei, sed natura et sanguine uolunt esse sancti, sicut gentes ex uoluntate carnis. At papistae medium quaerunt, qui neque ex sanguinibus [*fol. 215*[b]] neque ex uoluntate carnis, sed ex uoluntate uiri iusti esse uolunt, illis omnibus reiectis dicit Ioannes: sed qui ex Deo nati sunt. [71])

Martinus Lutherus dicebat: *Wan ich einen fromen Juden mehr vberkomme tzu teuffen, so wiel ich ihnen also balt nach der tauffe auff die Elbbrucken furen, vnd eynen stein an hals hencken vnnd ins wasser sturtzen.* [72]) Nam nebulones illi [73]) omnes nos subsannant in nostra religione, sicut [74]) fecit ille, qui hic Wittenbergae baptizabatur.

Iustus Menius Martinum Lutherum consulebat de Iudaeo baptizando, qui bene esset [75]) Catechisatus, quibus ritibus eum baptizare deberet. Respondit Martinus Lutherus ipsum admonens, ne fucatis Iudaei uerbis deciperetur. Ritus autem baptizandi Iudaeos esset, ut in dolio aqua [76]) repleto Iudaeus exutus et alba ueste indutus, collocetur et immergatur, ideo quia [77]) ueteres post baptismum in albis incedebant. Ideo Dominica prima post Pascha in albis dicebatur. Item, quia mortui in albis sepeliebantur, cuius mortis significatio est.

---

66) sint] *sic recte* Reb.; *in* Cod. *primum erat scriptum*: sunt, *quo deinde emendatum est in*: sint
67) *dartzu — psalm*] Reb.: et vtuntur Psa. 23.
68) etc.] *a* Reb. *abest.*
69) *den — helffen,*] Reb.: miserrimi isti homines nolunt agere poenitentiam,
70) usitatae] *sic scripsi*; Cod.: usitata
71) Deinde 12. Aprilis — nati sunt.] *haec a* Reb. *absunt.*
72) *Wan ich — sturtzen.*] Reb.: si ad manus peruenerit meas ad Baptizandum Iudaeus, ego illum quam primum post baptismum ducam in pontem Albi, et suspensa illi mola asinaria, praecipitem dabo in fluuium.
73) illi] Reb.: isti
74) sicut] Reb.: sic
75) qui bene esset] Reb.: qui est
76) aqua] Reb.: aquae
77) quia] *a* Reb. *abest.*
78) [deo] *ap.* Reb. *deest.*

baptismus, et credo [79]) Christum ita a Ioanne in Iordane [80]) Baptizatum esse.

Iudaei superbissime et uanissime gloriantur, cum iam ultra 1500 annos [81]) miserrime orbati sunt omni gloria et priuilegijs. Nam in septuaginta annis captiuitatis Babylonicae [82]) tanta confusio facta fuit, ut difficillime suas agnoscerent tribus, quid nunc tam longo tempore deberet [83]) fieri, ubi a gentibus toties profligati et captiuati sunt, *do die krieges knechte ihrer weiber vnd tochter nicht verschonet haben*, [84]) ita ut fere [85]) omnes sint spurij, neque ullus suam tribum nouit. Et Martinus Lutherus recitauit magni cuiusdam Rabbini praesagium, qui apud Episcopum Caminensem dixisse fertur: *Mein vater ist ein grosser* Rabbinus *gewesen, der hat* [*fol. 216*[a]] *viel gelesen vnnd gewarttet auff* Messiam, *aber endlich vertzaget an alle hoffnung vnd angetzeiget: Wan der messias nicht komme, wan man schriebe 1500, so wolt er keinem Juden weitter tzu hoffen radten, so müste Hiesus Christus derselbige gewiesslich sein.* [86])

Dicebatur de extrema [87]) Iudaeorum coecitate [88]) et pertinacia. Respondit Martinus Lutherus: Magnum habent priuilegium prae omnibus gentibus, summas promissiones et cultus, qui rationis sapientiae plus arrident quam doctrinae noui testamenti, *die Juden konnen sich mit dem turcken leichtlicher vergleichen denn mit den Christen.* Nam Iudaei et Turcae concordant in uirtute Dei, neuter credit Trinitatem, in baptismatibus, circumcisione et externis ceremonijs mutuo correspondent.

Omnium pauperrimi sunt Iudaei, ubique expelluntur, attamen omnia patiuntur et cum desiderio expectant liberationem dicentes: *Es wirt bald besser mit vns werden.* Ita in

---

79) credo] *a* Reb. *omissum est.*
80) a Ioanne in Iordane] Reb.: in Iordane a Ioanne
81) 1500 annos] Reb.: annos 1500
82) Babylonicae] Reb.: Babiloniae (*sic*)
83) deberet] Cod. *male:* debere
84) *do die — haben,*] Reb.: vbi vxores et filiae illorum per milites crudeliter interfecti sunt,
85) ita ut fere] Reb.: ita fere vt
86) *Mein vater — sein.*] Reb.: Pater meus magnus est Rabinus, multi legit, et Messiam diu expectauit, vltimo tamen desperans dixit, si non appareret Messias, cum iste numerus videlicet 1500. scriberetur, tunc omnibus se consilium daturum Iudaeis vt spem suum de futuro Messia deponerent, Christum enim ipsum Messiam fore.
87) extrema] Cod. *calami err.:* extremo
88) Dicebatur de extrema Iudaeorum coecitate — — impie abutuntur.] *haec ap.* Reb. *h. l. non inveniuntur.*

summa confusione se attollunt. *Ich rate aber, das mann keinen herren mache denn der schon gemacht ist.* Christum qui sedet ad dextram patris. Nam Iudaeis neque labor neque artificia neque pecudes conceduntur, tantum foenore, permutationibus equorum, *rossteuschen*, et uestium se alunt, et magistratibus, sub quibus uiuunt, acerbe multantur, nihil edunt, quae Christiani attrectarunt. Vinum non bibunt, infinitis obruti sunt superstitionibus, mira superstitione uitant sanguinem, carnes diligentissime lauant, cum tamen non possint sanguine purgari. Nam caro nihil aliud est quam massa sanguinea, etsi diligentissime lota et eneruata. Cum Deus tantum de effuso [*fol. 216b*] sanguine locutus est. Eodem cultro non edunt lac et carnes, quia Deus mandauit: non coques hoedum in lacte matris suae. Istae infinitae supersticiones ex ira Dei ortae sunt, nam qui extra fidem sunt, sine fine leges et traditiones habere conantur, sicut hodie apud papistas, Turcos uidemus. Et merito Iudaeis accidit ita, quia postquam Christum et eius Euangelium habere nolunt, pro libertate seruitutem eligere debent. Obseruate, qualem libertatem nobis Deus dederit per Euangelium, si tantum auricularis confessionis carnificinam consideremus, quae traditionum est minima, attamen nunquam pro Euangelio reuelato gratias dignas agere possumus, papatu adhuc florente quilibet rex dedisset 10000 fl. princeps mille, nobilis centum, rusticus 20 pro illa libertate conscientiae, qua per Euangelium adepta nemo illam curat, nec Deo gratias agit. Ita hodie Euangelium papistis et Waldensibus libertatem attulit, sed illa sine gratiarum actione impie abutuntur. [88]) Iudaeos in Saxonia habitasse credibile est, quod ex huius regionis habitationibus perspici potest, ut aedificia et [89]) nomina locorum demonstrant. Ideo Deus suum uerbum in illis locis resurgere uoluit. *Judengasse, Neugasse* [90]) fuerunt plane Iudaica, et arbitror suem in templo illis in ignominiam sculptam esse, sicut [91]) et oppidulorum et pagorum nomina indicant, Zinnen, Zahn, Dame, Resen, Siegrehen, Selwitz, Pratha, Tabhrun [92]) etc. Magna ira Dei est Iudaeos ita profugos, hinc inde agitari incertis sedibus, et in summo contemptu tam misere uiuere, [*fol. 217a*] et tamen Messiam expectant, suas praerogatiuas gloriantur, contra quas

---

89) et] *sic* Reb.; *a* Cod. *abest.*
90) *Judengasse, N.*] Reb.: Platea Iudaeorum, platea noua
91) Iudaica, et arbitror suem — esse, sicut] Reb.: Iudaica (et arbitror suam — esse) vt
92) Zinnen, Zahn, Dame, Resen, Siegreheu, Selwitz, Pratha, Tabhrun] Reb.: Zymen, Dameu, Resen, Sygretz, Selwitz, Pratha, Thabtun

Paulus summo labore pugnauit Rom. 2. Tu Iudaeus es, et circumcisionem gloriaris etc. [93]) Rom. 9. Quorum est legislatio, cultus, patres, testamentum promissionis [94]) etc. Haec summa gloria Iudaeorum est, [95]) *vnnd ist S. Paulo ser sauer worden*, [96]) talia confutare et reijcere. (Nam uidemus hodie, quam difficile sit uerbo Dei contra fictum papatum fulminare) [97]) qui dixit se uocatum ad gentes. Si essem Iudaeus uerus, antequam papa me ad suum cultum persuaderet, *wolt ich mich ehe tzehnmal lassen redern*, [98]) imo [99]) Papatus sua abominatione et prophanatione infinita scandala Iudaeis dedit. Facile crederem, si Iudaei conciones nostras et tractationes ueteris testamenti audirent, quod multi uincerentur, qui disputationibus tantum irritantur, quia [100]) nimis sunt superstitiosi. Si unus aut alter Rabbi deficeret, *so sollte sich ein solch fal hebenn, dan sie sint des herren schir mude.* [1])

Michael Iudae [2]) mulctatus a suo Domino 70000 flo. dixit, *Es hette ihnen eine mücke gestochen.* [3]) Is simulauit apud Albertum Schlick se esse comitem ab Hennenberg, et honorifice tractatus est, tandem proditum esse, male habuit Albertum. Non igitur ferendi sunt propter impoenitentiam et usuram, Francfordia ad Moenum [4]) plena est. Cremona ciuitas tantum 28 Christianos incolas habet. Miserrimi igitur sunt Iudaei, ubique [5]) expelluntur, nullis castigationibus emendantur, in paucis regionibus et ciuitatibus tolerantur, *mussen in engen heusern bey einander stecken*, ut fere 50 personae [*fol. 217*[b]] in tali uaporario [6]) cohabitarent. [7]) Francofordia Iudaeis referta est, qui [8]) signum circuli in uestitu gestare coguntur, domos nec agros proprios habent, tantum mobilia posside-

---

93) etc.] *a* Reb. *abest.*
94) promissionis] Reb.: promissiones
95) est,] *sic* Reb.: *a* Cod. *abest.*
96) *vnnd ist — worden,*] Reb.: et D. Paulus difficillime potuit
97) (Nam — fulminare)] Reb.: Nam — fulminare,
98) *wolt — redern,*] Reb.: ego prius mortem obirem,
99) imo] *a* Reb. *abest.*
100) quia] Reb.: qui
1) *so sollte — mude.*] Reb.: tunc demum ruina accederet, longa enim ista expectatio Messiae, nauseam illis parit.
2) Iudae] Reb.: Iudaeus
3) *Es h. — gestochen*] Reb.: muscam illum laesisse.
4) Francfordia ad M.] *sic scripsi;* Cod.: Francfordiacis Moenum, Reb.: Francfordia
5) ubique] Reb.: vbi
6) uaporario] Cod. *calami err.:* uaporatio
7) *mussen in* — cohabitarent] Reb.: oportet illos cohabitare inter se in augustis domibus.
8) Francofordia — qui] *pro his habet* Reb.: Franckfordiae

D. MARTINI LUTHERI COLLOQUIA

[M]EDITATIONES, CONSOLATIONES, IU-[D]ICIA, SENTENTIAE, NARRATIONES, RESPONSA, FACETIAE

E

CODICE MS. BIBLIOTHECAE ORPHANOTROPHEI HALENSIS CUM PERPETUA COLLATIONE EDITIONIS REBENSTOCKIANAE

EDITA

ET PROLEGOMENIS INDICIBUSQUE INSTRUCTA

AB

HENRICO ERNESTO BINDSEIL

PHILOS. DOCTORE, PROFESSORE,

ORDINIS AQUILAE RUBRAE IV. CL. EQUITE,

BIBLIOTHECAE REGIAE ACADEMIAE FRIDERICIANAE HALENSIS CUM VITEBERGENSI CONSOCIATAE PRAEFECTO SECUNDARIO, SOCIETATIS GERMANICAE ORIENTALIS, HISTORICO — THEOLOGICAE LIPSIENSIS, ET INSTITUTI AFRICANI PARISIENSIS SODALI.

TOMUS II.

LEMGOVIAE & DETMOLDIAE

TYPIS SUMTIBUSQUE MEYERIANI BIBLIOPOLEI AULICI.

1864.

Praefatio.

Primum gratias ago maximas Viris clarissimis, qui sua de hoc opere iudicia in Ephemeridibus literariis *) pronuntiarunt, consiliumque, quod in eo secutus sum, benevole probarunt. Deinde pauca monenda sunt de mutato numero Tomorum, qui haec Lutheri colloquia latina complectuntur. Prius enim propositum erat, ut haec Editio aeque ac Rebenstockiana duobus Tomis absolveretur; sed nunc aptius visum est eam in tres distribuere Tomos, ne alter maiore plagularum numero a priore nimis differret et multo serius in lucem prodiret. Ille Tomus continet Codicis fol. 1 — 218^{b} med., hic secundus complectitur fol. 218^{b} — 455^{b} init., tertius ultimusque proximo anno edendus reliquam Codicis partem fol. 455^{b} — 654^{b} continebit indicesque locupletissimos.

Halis, mense Octobris 1864.

Bindseil.

---

*) Iudicia, quorum cognitionem hucusque cepi, leguntur in hisce Ephemeridibus literariis: 1. *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 1863. Nr. 46. pag. 736.; 2. *Literarisches Centralblatt für Deutschland* ed. Dr. Frid. Zarncke, 1863. Nr. 47. pag. 1105 sq.; 3. *Theologisches Literaturblatt* ed. Dr. Car. Zimmermann, 1864. Nr. 31. pag. 186 sq.; 4. *Göttingische gelehrte Anzeigen*, 1864. *St.* 17. pag. 641 — 651.; 5. *Zeitschrift für die gesammte lutherische Theologie u. Kirche* ed. Dr. Fr. Delitzsch et Dr. H. E. F. Guericke, 1864. IV. *Quartalheft* pag. 682 sq.

Conspectus
capitum eorumque partium colloquiorum mensalium D. M. Lutheri,
quae continentur in huius editionis Tomo I.

Deus	pag.	1
Trinitas	—	7
Discrimen inter generationem et processionem	—	9
Christus	—	10
Christi regnum	—	12
Ecclesia, quae regnum Christi dicitur	—	13
Ministerium Ecclesiae et vocatio ministrorum	—	22
Utrum vocatus sit ille, qui ambit praedicaturam ministerii	—	22
De Excommunicatione	—	25
Admonitio scripta D. M. Lutheri ad Ioh. Metzsch	—	27
De excommunicatione exhortatio publica D. M. Lutheri a. 1539. Dominica Invocavit post concionem	—	30
Verbum Dei, Evangelium. De Lege	—	34
De contemptu verbi prophetia	—	46
Iustificatio	—	51
Fides	—	54
Sanctificatio per fidem	—	57
Fides et spes differunt	—	60
Invocatio et oratio	—	62
Papa triplex orandi genus praecepit	—	66
Confessio auricularis	—	68
Obiectio	—	72
Patientia	—	72
Liberum arbitrium	—	73
Pax et concordia	—	74
De Praedestinatione	—	78
Cur in Adam plures damnentur quam in Christo salventur	—	78
Argumentum	—	81
Legendae Sanctorum	—	82
De Extremo Iudicio	—	84
Morbi	—	90
Medicamenta et medicina	—	95
Mors	—	98
De obitu suae filiae	—	102
De morte	—	103
Resuscitatio mortuorum	—	108
Vita aeterna	—	110
Damnatio et Infernus	—	115
Missa privata	—	118
Canon Missae	—	121
An liceat christiano homini Missae papisticae interesse	—	123

Monasteria, Monachi, vita et deliciae Monachorum . pag. 124
Duae causae sunt, quae faciunt Monachum . . — 124
Electoratus Saxoniae . . . . . — 125
Facultates Papae . . . . . — 135
Papistarum vitia et libidines . . . . — 136
Papistarum furor et pertinacia . . . . — 137
Defensores et ministri Papae . . . . — 146
Mortes Papistarum . . . . . — 158
Roma . . . . . — 161
Mundus illiusque ingratitudo et malitia . . . — 167
Quaestio . . . . . — 169
Epicurismus in mundo . . . . . — 179
Ingratitudo civilis . . . . . — 183
Scandala . . . . . — 184
Idolatria . . . . . — 185
Ira . . . . . — 191
Arrogantia . . . . . — 191
Tristitia, laetitia . . . . . — 193
Ebrietas . . . . . — 195
Quaestio. An peccanti in ebrietate sit parcendum . — 196
Otium, labor . . . . . — 197
Consuetudo quam difficile deponatur . . . — 198
Prodigia, portenta miraculosa . . . . — 199
Spectra . . . . . — 206
Oracula . . . . . — 209
Somnia . . . . . — 210
Tempestates . . . . . — 211
Complexiones . . . . . — 215
Tempora et annus climactèricus, id est, gradualis septimus . — 217
Diabolus, illius natura, conatus, insidiae, figura, expulsio . — 218
Terriculamentis Satanae quomodo resistendum . . — 224
Quaestio. Quomodo Diabolus possit videre in cordibus hominum, quae ipse suggerit . . . . . — 227
(De supposititiis) . . . . . — 231
De odio Diaboli adversus homines . . . . — 232
Iudicium de his, qui sic pereunt . . . — 235
Phrenetici a Diabolo obsessi quomodo tractandi . . — 239
Homo eiusque lapsus et miseria . . . . — 242
Quaestio de lapsu hominis . . . . . — 245
Infantes . . . . . — 251
Mulieres, uxores . . . . . — 252
Parentes . . . . . — 253
Στοργαὶ parentum . . . . . — 255
Liberorum ingratitudo . . . . . — 256
Familia . . . . . — 258
Sermo . . . . . — 259
Linguae . . . . . — 260
Eruditio et literae . . . . . — 264
Eruditi in genere . . . . . — 265
Iudicia de eruditis nostro seculo . . . . — 266
De Erasmo Roterodamo . . . . — 272
De Concilio Constanciensi excerpta ex libro quodam . — 280
Haeresiarcha . . . . . — 281
Catalogus et numerus Papistarum in Concilio Constanciensi — 281
Ius . . . . . — 285
Iurisperiti . . . . . — 287

Exhortatio ad Iuristas . . . . . pag. 294
Utrum hosti fides sit servanda . . . . . — 296
Politia . . . . . — 298
Magistratus . . . . . — 300
Epistola ad Ioannem Scultetum . . . — 303
Principes . . . . . — 304
De Duce Georgio . . . . . — 317
Electores Saxoniae . . . . . — 318
De morte Ioannis Electoris . . . . — 345
Prognosticon M. Lutheri in libello illius inventum, per Iust. Ionam germanice translatum . . . . . — 349
Regna . . . . . — 351
Reges et reginae . . . . . — 353
Foedera Protestantium . . . . . — 358
An liceat Christiano uti defensione . . . . — 361
Phil. Melanthonis de eadem quaestione iudicium . . — 367
Consilium M. Lutheri: Quid agi debeat in tuendo Evangelio — 367
Iudicia. An in iudicio liceat contendere . . . . — 369
Regiones, terrae situs, mores, populi . . . . — 372
Hispani . . . . . — 377
Anglia . . . . . — 378
Ungaria . . . . . — 379
Saxonia . . . . . — 380
Hassia . . . . . — 382
Thuringia . . . . . — 383
Schotti . . . . . — 384
Germania . . . . . — 386
Turca . . . . . — 395
De lingua Turcica . . . . . — 406
Praesumptio et temeritas . . . . . — 408
Divitiae et thesauri . . . . . — 409
Quaestus et usura . . . . . — 410
Furtum . . . . . — 413
Waldenses . . . . . — 417
Wicklef et Hus . . . . . — 419
Veritas . . . . . — 419
Mendacium . . . . . — 419
Dicta, proverbia et sententiae . . . . — 421
Pro lege et pro grege . . . . . — 423
Iocosa, festiva, fabulae . . . . . — 423
Casus forensis de asino . . . . . — 424
Testamentum asini . . . . . — 424
Lege lata fraus legis nascitur . . . . — 425
Themata papistica . . . . . — 428
De coniugibus dissidentibus . . . . — 428
Contra sciolos fabula *von Hans Pfriemen* . . . — 429
Dyssenteria M. Lutheri in merdi poetam Laemmichen . — 432
Quilibet est rex in sua domo caeteris paribus . . — 434
Ingenia poetica . . . . . — 435
Profectio D. M. Lutheri Wormatiam 1521. 18. Maii . — 438
Moriones stolidi . . . . . — 441
An etiam moriones salventur . . . . — 442
Recordatio M. Lutheri contra privilegia et prohibendi gradus — 443
Iudaei . . . . . — 451
Argumenta contra Iudaeos . . . . . — 457

Conspectus
capitum eorumque partium colloquiorum mensalium D. M. Lutheri,
quae continentur in hoc Tomo II.

	pag.
Absolutio privata	1
Abominationes Papisticae	1
Scortatio Canonicorum	3
Discrimen inter haereticum schismaticum et male catholicum	7
Ecclesiae titulus	11
Abnegatio verbi	12
Universitates	13
Depositionis ritus	14
Academia Vitebergensis	16
De gradibus in scholis	18
Adolescentes	19
Puellae virgines	20
Adversarii haeretici contra D. Lutherum	21
Campanus	25
Errores Campani	26
De arrogantia Doctorum	30
Thomas Muntzerus	32
Sacramentarii Augustanenses	34
Quomodo cum fanaticis agendum, instructio D. M. Lutheri Dom. Ioanni Mantel in Mülhausen	40
De Sacramentariorum negotio fucato et fallaci	45
Negotium Buceri cum D. M. Luthero 1535. 15. Ianuarii	47
Consilium D. M. Lutheri eiusque sententiae	48
M. Buceri sententia a. 1535. 15. Ianuarii	50
Additio D. M. Lutheri post reditum Phil. Melanthonis ex Hassia	53
De Conventu Doctorum in Witemberga a. 1536. 29. Maii	54
Antinomi	57
Adulteri, scortatores	78
Historia de deprehenso adultero et fame necato	84
Agnitio peccati, peccatum	85
Peccata in Spiritum Sanctum	88
Alchimia	91
Allegoriae quomodo tractandae	92
Sensus Scripturae	93
Typi	95
Anabaptistae haeretici	96
Contra Anabaptistas, qui ideo pueros baptizandos negant, quia fidem non habeant	97
De Baptismo parvulorum	98
Contra haec argumenta Anabaptistae sic disputant	99
Argumenta Phil. Melanthonis parvulos baptizandos esse	100
Confutatio aliquot obiectionum Anabaptisticarum	101

Quid prosit Baptismus parvulorum . . . pa
Andwort auff des Landgraven anregen D. M. Luther wider die Anabaptisten zu schreiben . . —
Angeli . . . . . —
Angelorum custodia . . . . . —
Animalia . . . . . —
Annus iubileus . . . . . —
Apologia apud Caesarem . . . . . —
Apologiae efficacia . . . . . —
De Antichristo . . . . . —
Apostoli . . . . . —
Apparatus et luxus epularum et vestitus . . . —
Vestitus . . . . . —
Aquae . . . . . —
Aquae non ultra littus . . . . . —
Apes . . . . . —
Arbores . . . . . —
Arcanorum vel mysteriorum inquisitio extra verbum Dei . . —
Artes et inventiones mirabiles . . . . . —
Artes a Deo conservantur . . . . . —
Artes Monarcharum opera conservantur . . . —
Artes nostro seculo . . . . . —
Disputationum utilitas . . . . . —
Musica . . . . . —
Astronomia . . . . . —
Astronomia quantum probanda . . . . . —
Astrologia . . . . . —
Quaestio . . . . . —
Aula fons invidiae . . . . . —
Avaritia mundi detestabilis . . . . . —
Pecuniae non est fidendum et avaritia est signum et praeludium mortis . . . . . —
Avaritia Parochorum . . . . . —
Aus Schimpf wird Ernst. . . . . . —
Aves, volatilia . . . . . —
Augustana Comitia laudanda . . . . . —
Adversarii Evangelii, qui Augustae fuerunt . . . —
Doctores, qui a partibus Evangelii Augustae fuerunt . —
D. Georgii Spalatini scriptum . . . . . —
Protestatio legatorum Regis Mathiae . . . —
Acta D. M. Lutheri cum Caietano Cardinali Augustae . —
Authores . . . . . —
Αὐτόχειρες . . . . . —
Exemplum muliebris pudicitiae . . . . . —
Iudicium quorundam Theologorum de iis, qui sibi mortem conciverunt vel alias repentina morte obierunt . . —
Iudicium D. M. Lutheri de muliere sepulta, quae sibi ipsi mortem conciverat, ad Fridericum Myconium . . . —
De morte D. Ioannis Kraus Hallensis iudicium D. M. Lutheri —
Baptismus . . . . . —
Gevattern bitten . . . . . —
Argumentum . . . . . —
Quaestio . . . . . —
Baptismus triplex est . . . . . —
Regula D. M. Lutheri in articulis de sacramento . . —
Baptismus infantum . . . . . —

De infantibus in utero matris baptizandis, baptismus in partu, de abortu et monstris . . . pag. 190
Bellum, bellica . . . . . — 190
Bellum expectandum et maximae poenae . . — 196
Arma bellica . . . . . — 197
Colloquium D. Lutheri cum Ph. Melanthone de bello paschali inter Electorem et Ducem Mauritium . — 199
D. M. Lutherus Doctori Hieronymo Wellero . . — 201
Duces praestantes et heroici . . . . — 202
Seditio . . . . . — 205
Biblia et Scripturae sacrae autoritas . . . . — 206
Libri sacrae Scripturae . . . . — 211
De translatione librorum . . . . — 212
Libri Veteris Testamenti . . . . — 216
Libri Novi Testamenti . . . . — 222
Quinti cap. Matth. summa . . . . — 223
Psalmi diversi generis . . . . — 224
Status Psalmorum quomodo quaerendus . . — 224
Explicatio dialectica Phil. Melanthonis Psalmi 51 . — 226
Psalmus 133. Ecce quam bonum et quam iucundum — 227
Catechismus seu doctrina christiana . . . . — 232
Decalogus . . . . . — 232
Symbolum . . . . . — 233
Oratio Dominica . . . . . — 233
Baptismus . . . . . — 234
Coena Domini . . . . . — 234
Decalogus est summa omnium virtutum erga Deum et erga homines, neque unquam est perfectior liber de virtutibus . . . . . — 241
Quomodo colendus et apprehendendus Deus . . — 244
Sententiae Veteris Testamenti . . . — 246
Abraham emit speluncam duplicem. Gen. 23. . — 248
In silentio et spe erit fortitudo vestra. Esaiae 30. . — 249
Tu es sacerdos secundum ordinem Melchisedech . — 249
Et ipsum conteret caput serpentis . . . — 249
Et ascendit sicut virgultum coram eo. Esaiae 53. . — 250
An David non peccaverit, cum adversus populum Dei se pugnaturum promitteret Achis 1. Reg. 28. . — 255
Sumptus Salomonis quotidiani . . . — 256
Visitans iniquitatem patrum etc. . . . — 257
Allegoria decem plagarum, quibus Pharao est affectus propter contumaciam Exod. 11. . . — 258
Lucta Iacob cum filio Dei . . . . — 260
Imago Christi proposita in cap. 12. Exodi . . — 260
Effectus conspersionis et applicationis . . — 261
Connexa manducationis agni . . . . — 262
Adiacentia manducationis . . . . — 263
Ci et sententiae Novi Testamenti . . . — 264
Spiritus arguet mundum de peccato . . . — 265
Generales sententiae in particulares . . . — 266
Qui me confessus fuerit coram hominibus . . — 267
Laurentio Kastner in Testamentum Novum manus D. Lutheri. Ioannis 14. . . . . — 267
Ecce duo gladii hic, etc. . . . . — 268
Lucae 1. Spiritus sanctus obumbrabit te . . — 269
Evangelium de divite et Lazaro. Lucae 16. . . — 270

Rom. 12. Ne imitemini gestus huius mundi . pag. 274
Vocabulum Iustitiae . . . . . — 274
Qui recipit vos in nomine prophetae, mercedem prophetae recipiet . . . . . — 277
Rom. 9. Paulus vult esse anathema pro fratribus suis — 277
Ioan. 16. Adhuc multa habeo vobis dicere etc. . — 277
Actor. 23. Nesciebam hunc esse pontificem . . — 277
Consilium M. Lutheri supra locum 1. Petri 4. . — 278
Quaestio . . . . . — 278
Passiones Christi abundant in nobis . . . — 279
Tradidi corpus Sathanae . . . . — 280
Bona opera et eorum praemia . . . . — 280
Eleemosynae . . . . . — 282
Facultates et bona ecclesiastica . . . — 284
Calamitatum, crucis et tentationum utilitas . — 287
Davidis tentationes . . . . . — 288
Adhortatio ad ferendas afflictiones . . . — 289
Consolatio in summa tentatione D. M. Lutheri ad Ioannem Schlaginhauffen . . . . — 290
Prima intentio retinenda adveniente tentatione . — 291
D. M. Lutherus Hieronymum Wellerum moestum et conquerentem consolatur . . . . — 294
Scriptum M. Lutheri ad Mag. Antonium Lauterbachium — 303
Consolatio contra persecutionem . . . . — 305
Visitatio infirmorum . . . . . — 306
Tentatio Christi Matth. 4. . . . . — 307
Consolatio tentati cuiusdam . . . . — 308
Contra tentationes spiritus . . . . — 309
Absolutio cuiusdam adolescentis, qui se Diabolo devoverat — 310
Afflictiones piorum . . . . . — 311
Phil. Melanthonis sententia de afflictione . . — 318
Cardinales . . . . . — 320
De Carolo V. et Ferdinando . . . . — 322
Ferdinandus . . . . . — 324
Nobiles . . . . . — 330
De Coniugio . . . . . — 332
Uxor morosa . . . . . — 343
De imparibus . . . . . — 345
Reconciliatio Marchionissae . . . . — 346
Crotus blasphemans coniugium sacerdotum . . — 348
Quaestio: An minister propter verbum coniugium intermittere possit — 350
Alia quaestio . . . . . — 351
Alia quaestio . . . . . — 352
Opera coniugii et conceptio . . . . — 353
De Coniugio Sacerdotum . . . . — 358
Digamia . . . . . — 360
Polygamia . . . . . — 362
Coelibatus . . . . . — 363
Casus matrimoniales . . . . — 367
Quaestio . . . . . — 371
Causa divortii . . . . . — 372
Alius casus . . . . . — 373
De votis clandestinis . . . . — 375
De causis divortii . . . . . — 383
Formula citandi desertores aut in adulterio viventes D. M. Lutheri — 387
Quaestio 388

ABSOLVTIO PRIVATA. *)

Verbi diuini magna est uirtus et summa conscientiarum consolatio, ubi fratres sese mutuo [1]) uerbo Dei consolantur et erigunt. Clauium et absolutionis priuatae insignis est usus, ubi misere conscientiae sedantur, quapropter omnibus modis in Ecclesia est retinenda. Ego in papatu monachus tristitia et tentationibus grauissimis uexabar, et saepius ex unico uerbo fratris erigebar. [2]) Deus sperare te iussit. Nostra [3]) salus et refugium est fides in Deum. *Warumb wollten wir gott nicht trawen, der vns heisset, befiehlet in ihnen tzu hoffen mit veterlicher tzusagung.* [4]) Et hoc uerbo me uiuificauit. Quapropter hunc thesaurum Ecclesiae magni faciamus.

[*fol. 219a*] ABOMINATIONES PAPISTICAE. **)

Wolffgangus Calixti retulit Luthero historiam de disputatione Romana, cui plus triginta magistris [5]) interfuissent, disputantes contra autoritatem Papae, quem iactarunt dextra manu imperare angelis [6]) in coelis, sinistra animas extrahere purgatorio, illiusque personam diuinitate [7]) mixtam. Econtra ipsum disputasse, Papae tantum autoritatem datam in terris ligandi

---

*) Reb. II, fol. 28b extr. — fol. 29a lin. 15. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 291 sq. cap. 18. §. 8.

**) Reb. II, fol. 71a lin. 3. — fol. 72a lin. 13. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 237. cap. 27. §. 115.

1) sese mutuo] Reb.: mutuo sese
2) erigebar.] Reb. *typ. err.*: erigebat.
3) Nostra] Reb.: Item nostra
4) *Warumb — tzusagung.*] Reb.: cur Deo nostro non fideremus, qui iubet nos vt in ipso speramus additis promissionibus paternis.
5) magistris] *sic* Cod.; Reb.: Magistri
6) imperare angelis] Reb.: Angelis imperare
7) diuinitate] Reb.: diuinitati

grauati [11]) sunt.

Doctor Iustus Ionas asserebat, se a multis synceri ribus audiuisse, Ecclesiae reformationem diu desiderat nullum talia tentare ausum, quia Romanus Pontifex buebat: [12]) Noli me tangere, ideo omnes tacuisse. dit D. Martinus Lutherus: *das habe ich auch wol ge* Nam Doctor Staupitius ad me haec uerba [14]) dixit tentaueris, totum mundum contra nos irritabis, add uerba: Ecclesia sanguine fundata est irrigata et propa *wirdt mit diesem blut begossen, getunget vnnd geschne* Ideo optarem omnes, qui Euangelium serio [17]) uellent ut [18]) considerarent [*fol. 219*[b]] abominationes papisti cretales, sententiarum libros, et praecipue Missarum tiones et profanationes perpenderent, ob quas sola Deus mundum demergere potuisset, contra scandal sui nominis gloriam.

Libri Ioannis Capellae, *) uidelicet [20]) confor *die vergleichnuss Christi vnnd Frantzcisci sint so vol lugen*, [21]) ut autor a Diabolo obsessus iudicetur, non s spiritualiter, sed etiam corporaliter. Horrenda enim e

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 237 sq. cap. 27. §. 116. sect.

8) papisticorum Episcoporum] Reb.: Episcoporum Papisticorum
9) synceriter] *sic* Cod.; Reb.: syncere
10) participasse,] Reb.: distribuisse,
11) praegrauati] Reb. *male:* praeuagati
12) sibi tribuebat:] Reb.: nomen sibi tribuebat.
13) *das — gewust.*] Reb.: hoc ego bene scini.
14) ad me haec uerba] Reb.: haec verba ad me
15) est irrigata et propagata.] Reb.: irrigata et propagata est.
16) *wirdt — geschneittelt.*] *pro his exhibet* Reb. *haecce:*

Tertull.

Sanguine fundata est Ecclesia, sanguine cepit,
Sanguine succreuit, sanguine finis erit.

17) serio] Reb.: syncere et serio
18) ut] *sic* Reb.; Cod.: et
19) in] *sic* Reb.; Cod.: et
20) uidelicet] Reb.: scilicet
21) *die vergleichnuss — lugen,*] Reb.: comparatio Christi et mendaciorum magnorum adeo plena est,
22) solum] *sic recte* Reb.; *in* Cod. *deest.*
23) effutit] *sic* Cod.; Reb.: effudit

mendacia. Christum appellat typum Francisci et ait, [24]) Christum resignasse iudicium Francisco super omnes fratres suos salutandi et damnandi. Horrenda profecto mendacia, *die mer glaubens bedurffen* [25]) quam articuli fidei.

FRANCISCANI *sint vnnsers herrgotts leuse*, *) *die der teuffel in Adams peltz gesetzt hat. Prediger mönche sint die flöhe, die haben sich Ewig mit einander gebissen.* [26])

Papa, **) ut fertur, omnes Lutheranos in gratiam recipit, coniugatos etiam praedicatores, modo quae ipsi uult praedicenti, suasque uxores pro scortis habeant. *pfu dich wollan, was dörff der teuffel thun*, [27]) adulterium impunitum relinquere. Negligere coniugium est [28]) humanum, sed damnare prorsus est Deum contemnere. Ita Wicelius fouetur Islebij [29]) cum sua coniuge accersitus a Comite Hoier. [30]) *Ich wiele keiner fremen frauen radten, dass sie der messen bey ihnen bleybe.* [31]) Exemplum uidemus in Papa nostro, qui Deum et homines irridet in religione et politia, contra omnem [*fol. 220a*] pietatem et honestatem ludit. Nam filius illius spurius, Caesaris illegitimam duxit filiam, creatus est Dux Florentinus, [32]) *schemet sich gar nichtes, wiels tzu ehren gerechnet sein, der sich in sein hertz schemen must, so er anders ein pfaff wolt genennet sein*, etc. [33])

SCORTATIO CANONICORVM. ***)

Dominus a Buna [34]) narrauit reformationem factam inter canonicos Zitzenses et Naumburgenses, coactos [35]) dimittere

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 290. cap. 30. §. 11. sect. 3.
**) *Conf.* ibid. III. p. 238. cap. 27. §. 116a. 116b.
***) Reb. II, fol. 72a lin. 14. — fol. 73b lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 238 sqq. cap. 27. §. 118. 119.
24) et ait,] Reb.: ait etiam
25) *die mer gl. h.*] Reb.: quae maiore fide opus habent
26) *sint vnnsers h.* — *gebissen.*] Reb.: Domini nostri pediculi sunt, quos Sathan pellicae vesti Adami imposuit, Praedicatores monachi pulices sunt, hi bellum diuturnum inter se habuerunt.
27) *pfu dich* — *thun,*] Reb.: Phui quid non audet efficere Diabolus.
28) aut] Reb. *male*: et
29) Wicelius fouetur Islebij] Reb.: Islebij fouetur Wicelius
30) Hoier.] *sic* Reb.; Cod.: Heher.
31) *Ich wiele* — *bleybe.*] Reb.: Ego matronae honestae non suaderem, hoc modo illi cohabitare.
32) Florentinus] Reb.: Florentiae,
33) *schemet sich* — *sein*, etc.] Reb.: non putat magnum esse dedecus, sed in hac re laudari capit et omnem pudorem reiicit, cum potius istud ab isto matrimonio abhorrere deberet.
34) Buna] *sic* Cod.; Reb.: Bunau
35) coactos] *sic recte* Reb.; Cod.: coactus

sua scorta, quod uix quatuordecim diebus obseruatum, se continere non potuerunt, iterumque eas [36]) reduxerunt, sed cum certo promittere non possent se eas retenturos et defensuros, *haben sie dieselbige auffes newe mussen kleiden, das man sie nicht gekandt hat.* [37]) Et aiunt opificem serrarium quendam [38]) dixisse: *Er hette in viertzen tagen vberaus viel tzu erbeiten gehabet nacht vnd tag schlüssel tzu machen, dan viel burgerinne woltten nun schlüssel tzum pfarhause haben* [39]) expulsis scortis. Respondit Martinus Lutherus: Vtinam Deus non ita irrideretur [40]) contra ordinationem et mandatum illius perpetrando. Si enim iusti uix persistent, quid accidet impijs illusoribus et blasphemis. At Papistae confidentes in suo Deo Papa, [41]) secure peccant, ut quidam magnus Doctor impudenter dixit, se aeternam foelicitatem sperare, [42]) ter quaterque foelicem esse in seruiendo Papae. Nonne [43]) mirum fiduciam ponere in cucullam et Schaplerum [44]) ut eam induentibus [45]) impertirent [*fol. 220*^{b}] opera supererogationis. [46]) Si ego cellam meam exijssem sine Schaplero, [47]) desperassem. Horribilis abominatio fuit, huic superstitioni confidere, quem honorem soli Christo mediatori tribuere debuissemus. *solt man doch dem bapst vmb dieses einigen Irthumbs willen gram sein.* [48])

Disputantibus duobus *) ante mensam papae in utramque partem de immortalitate animae, tandem sententiam retulisse

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 239 sq. cap. 27. §. 119. sect. 1. 2.

36) iterumque eas] Reb.: scorta
37) *haben sie — hat.*] Reb.: peregrinis et nouis vestimentis illas inducere, ne agnoscerentur ab alijs, coacti sunt.
38) serrarium quendam] Reb.: quendam serrarium
39) *Er hette — haben*] Reb.: ipsum per 14. dies multa habuisse negotia, quia dies noctesque claues parare coactus fuisset, vxores enim ciuium, claues habere volunt ad aedificia presbyterorum et canonicarum
40) irrideretur] Reb.: derideretur
41) in suo Deo Papa] Reb.: in suo Papa, Deo
42) sperare] *in* Cod. *primum erat scriptum:* expectare, *hoc autem illico deletum et continua scrie pro eo scriptum est:* sperare, *id quod etiam* Reb. *exhibet.*
43) f. esse in seruiendo Papae. Nonne] Reb.: f. esse, inseruiendo Papae, non ne
44) Schaplerum (*i. q.* Scapulare *s.* Scapularium, *vestis scapulas tegens, monachis concessa, ut vestibus parcerent, dum operi vacabant*)] *sic scripsi;* Cod.: Schzeplerum, Reb.: Tschepler
45) eam induentibus] Reb.: induentibus eam
46) opera supererogationis.] Reb.: operam super erogatione.
47) exijssem sine Schaplero (Cod.: schzeplero)] Reb.: sine Scheplero exijssem
48) *solt man — sein.*] Reb.: ideo propter hanc vnicam causam odio prosequi deberemus papatum.

papam, [49]) alterum quidem recte argumentari, sed se assentiri alterius sententiae de mortalitate animae, quia faceret bonum uultum, *solche bösswichter vnd Epicurer sollen die Christliche kirchen tzu regiren haben.* [50]) Ita sub Leone Decimo decretum est in concilio Lateranensi, [51]) *das die pfaffen lange rocke bis auff die knochen tragen soltten, hohe schu, breitte platten vnnd kein rodt kleit,* [52]) Et non disputare, utrum anima esset mortalis uel [53]) immortalis etc. [54])

Error Tricesimarum, *) *der dreissig messen* tempore Gregorij coepit ultra octingentos annos. Nam Gregorius fratrem monachum mortuum officium habentem, oblitum duorum [55]) florenorum damnasse, proiecta illa pecunia in sepulchrum, eundemque fratrem celebratis triginta messis e purgatorio liberatum esse.

Tetzel **) *macht es so grob, das mans muste greiffen,* scribebat indulgentias esse reconciliationes inter Deum et hominem. *Item,* Indulgentiam ualere, etiamsi homo non poeniteret sine contritione. Item, Si qui Beatam uirginem impregnasset, absolui posset. Item, Remissionem promisit de futuris peccatis. [*fol. 221*[a]] Item, Crucem a papa erectam, Cruci Christi dignitate aequalem. Haec portenta me incitabant, ut iusto zelo cum magno periculo me illi opponerem, non propter ambitionem aut pecuniam. [56])

Doctor Iustus [57]) Ionas literas de Canonico in Saltza [58]) sub Duce Georgio legit, qui testamentum constituisset, concubinae mediam partem [59]) legasset, *Eynem Jungen pfaffen sein hundtlein bescheiden, welchem er Jerlich ein malder weitzen Erfurdisch mass, so lange er lebete, vermachte.* [60]) Nulla

---

*) *Conf.* Luth. colloq. german. III. p. 240. cap. 27. §. 120.
**) *Conf.* ibid. III. p. 240 sq. cap. 27. §. 121.

49) sententiam retulisse papam,] Reb.: Papam sententiam protulisse,
50) *solche bösswichter — haben.*] Reb.: hi impijssimi nebulones et Epicuri Ecclesiam gubernare debent.
51) Lateranensi,] *sic* Reb.; Cod.: Basileensi,
52) *das die pf. — kleit,*] Reb.: sacrificulos longas induere tunicas pendentes illis ad pedes, magnos calceos, latam tonsuram in capite, nec vllam vestem rubram induere.
53) uel] *sic* Reb.: Cod.: et
54) etc.] *a* Reb. *abest.*
55) duorum] Cod. *male:* tuum
56) Error Tricesimarum — — aut pecuniam.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
57) Iustus] *a* Reb. *abest.*
58) Saltza] Reb.: Saltzau
59) med. partem] Reb.: med. partem pecuniae
60) *Eynem Jungen — vermachte.*] Reb.: iuniori sacrificulo caniculum commendasset, cum coretrici (*typ. err. pro:* coro tritici), iuxta mensuram Erfurd. vt triticum illi redderetur annuatim et canis aleretur donec viueret.

ibi fuit cura pauperum. [61]) Respondit D. Martinus Lutherus: *das ist des bapstes Creatur*, [62]) uerus Epicureus, nihil credens de futura uita.

D. Martinus Lutherus admirabatur extremam mundi malitiam, quae neque legibus, neque [63]) gratia regi possit. Nam ex legibus et consuetudine mali mores saepe [64]) profluxerunt, ut tempore Hieremiae et Ezechiae, [65]) illa consuetudo seruata est, ut amici tristes conuenirent, post sepulturam sese consolantes edendo et bibendo, quo respicit dictum Salomonis: Da uinum moerentibus. Ex illa optima consuetudine ortae sunt helluationes sacrificulorum, qui septimis, tricesimis, anniuersarijs [66]) omnia deglubebant, [67]) *haben ein solch schelmen vnnd* Cultum Baal *daraus gemacht.* [68]) Ita tempore Augustini semel atque iterum pro defunctis orabant. [69]) Deinde ortae sunt preces et uigiliae [*fol. 221*[b]] pro defunctis. [70]) Ita ex bonis principijs mali fines orti sunt, et optimae leges depranatae. Quis potest nunc aliquid boni ordinare mundo tam deprauato? Econtra sublata legis tyrannide et humanarum traditionum superstitione [71]) mundus plane effrenis, praesumptuosissime [72]) incedit. Mundus iam est incurabilis, *wan man sie mit pflastern gern heilen wolte, viel nicht sein, sie lan nicht leiden, man muss tzuletzt beil vnd segen nemen vnd gar weg schneiden.* [73]) Nam immedicabile uulnus ense rescindendum est, ne pars syncera trahatur. [74]) Talia corda indurata, malleo tundente opus habent et indigent, [75]) *beim strahlen wirts ausrichten.* [76]) Pij autem discant media via mos-

---

61) ibi fuit cura pauperum.] Reb.: fuit ibi pauperum cura.
62) *das ist — Creatur,*] Reb.: Haec est creatura Papae,
63) neque legibus, neque] Reb.: non legibus, nec
64) saepe] Reb.: saepius
65) Ezechiae,] Reb.: Ezechielis
66) anniuersarijs] Reb.: et anniuersarijs
67) deglubebant,] Reb.: deglutiebant,
68) *haben — gemacht.*] Reb.: helluationes et cultus Baalis inde peruenerunt.
69) pro defunctis orabant.] Reb.: pro defunctis. Ita ex bonis principijs male orabant.
70) pro defunctis] *post haec verba in* Cod. *primum scripta erant haecce:* orabant. Deinde ortae. *quae deinde rubro colore delota sunt.*
71) humanarum traditionum superstitione] *sic recte* Reb.; Cod.: humanarum traditione
72) praesumptuosissime] Reb.: praesumptuose
73) *wan man sie — schneiden.*] Reb.: Emplastris aegrius curari non vult, nec ferre potest, tandem securiculis et serris omnino est diceudus.
74) ense rescind. — trahatur] *pro his habet* Reb. *solum uocem:* est (*ceteris omissis*)
75) malleo — indigent,] Reb. *male:* mallio tendente indigent,
76) *beim — ausrichten,*] Reb.: stipula enim stramina non efficiet.

dere, timere et sperare in Deum, iuxta illud: Beneplacitum est Domino super timentes eum. [77]) *Ach das wirs doch beydes konten ergreiffen,* [78]) scilicet timere et sperare etc. [79])

[*fol. 222ᵃ*] DISCRIMEN INTER HAERETICVM SCHISMATICVM ET MALE CATHOLICVM. *)

Augustinus et alij patres ita definiunt Haereticum qui discrepet [80]) a fidei articulis, Schismaticum, etsi eiusdem fidei sit, dissentiat tamen propter ritus aliquos, Male catholicum, qui utrumque seruet, [81]) male tamen uiuat. Papistae non audent nos appellare Haereticos, sed Schismaticos. Nam papa mihi est Haereticus, et ego illi, quia ipse est aduersarius Christi, ego uero Antipapa. Impudenter enim docet, [82]) sacerdotium Christi esse translatum ad papam, [83]) negans aeternum Christi sacerdotium. *Sehet nur die tzwey* Cuncta [84]) *in seinen Decretalen ahn,* [85]) ubi se extollit magna maiestate supra scripturae authoritatem, in interpretandis iis locum dat patribus, in definiendis causis Apostolicae sedis [86]) authoritatem praefert, quia ipse uult esse Dominus scripturae, non iudicandus. [87]) Ideo iam contra me fulminat, imo contra suos Canones, ubi dicit: Consuetudo cedat ueritati, Distinct. XI. [88]) Et addit exemplum Ezechiae, aeneum serpentem reijciantis. [89]) Nunc ex diametro contra hunc canonem peccat, non uult ueritati cedere, infinitis et palpabilibus erroribus conuictus. [90]) *Ach das ist das allerschwerste,* [91]) quod nostra

*) Reb. II, fol. 73ᵇ lin. 9. — fol. 74ᵇ lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 241 sqq. cap. 27. §. 122—124.

77) eum.] Reb.: eum, etc.
78) *Ach das — ergreiffen,*] Reb.: Vtinam haec duo apprehendere possemus,
79) etc.] *a* Reb. *h. l. abest.*
80) discrepet] *sic* Reb.; Cod.: discrepat
81) seruet,] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
82) docet,] Reb.: docet Papa,
83) ad papam,] Reb.: ad Papam vicarium Christi,
84) *die tzwey* Cuncta] *haec verba spectant ad* Decreti Gratiani part. II. causae IX. quaest. III. c. 17. 18., *quod utrumque incipit a voce:* Cuncta (*vide* Corpus iuris canon. ed. Richter P. I. p. 523).
85) *Sehet — ahn,*] Reb.: Inspice tantum duo cuncta in suis decretalibus,
86) sedis] Reb. *male:* sedi
87) non iudicandus.] Reb.: non iudicari ab illa.
88) *Scil. in* Decreti Gratiani part. I. distinct. XI. c. 1. *ubi leguntur verba:* Usus auctoritati cedat (*vide* Corp. iur. can. ed. Richter P. I. p. 20.).
89) reijciantis] *sic recte* Reb.; Cod.: reijcientem.
90) infinitis et p. erroribus conuictus.] Reb.: de infinitis et p. erroribus conuictis.
91) *Ach — allerschwerste,*] Reb.: Ach grausamum est hoc

nuentus tales errores neque uidit neque nouit, ***duncket sie nicht anders, es habe immer also gestanden*** in cursu Euangelij. ***Nun gott hat mich wunderlich in das spiel gefuret den trachen anzugreiffen, das ich darvber monche vnd nonnen habe ausgeschorren vnd den Bapst darvber gehenckt.*** [92]) Si uerbum Dei coluissemus, errores illos et idolatrias non [*fol.* 222ᵇ] adorassemus, sequamur quaeso hoc consilium Dei: [93]) Hunc audite, ***last vns bey dem lieben son vnnd doctor bleiben,*** [94]) Papatus quidem habet cultum speciosissimum, [95]) in quo uerbum Dei, fidem, sacramenta, charitatem, [96]) spem, etc. gloriatur, sed uirtutem illorum omnium [97]) abnegat, et aliena et contraria docet. Ideo Paulus bene dicit: Virtutem [98]) pietatis abnegantes. Non dicit: Pietatem non habentes pro sua uita, neque dicit, pietatem abnegantes, sed uirtutem [98]) pietatis abnegantes [99]) falsa et superstitiosa doctrina. Papa suis [100]) superstitionibus totum dementauit mundum, tabulam pictam monstrans: Nauicula Ecclesiae [1]) Monachis et sacrificulis repleta, qui funes et asseres in mari periclitantibus [2]) porrigerent. Papa in puppi, cum Patriarchis, Cardinalibus, Episcopis sedens, spiritu sancto, tectus, tendens ad coeli culmina, fuitque pictura uenustissima, Venetijs per Dominicastrum Monachum. [3]) Haec omnia credidimus contra fidei articulos.

Also gieng es mit der Veronica, ***das nur ein schwartz bredt ist, mit tzweyen seydenen tuchern behangen, da man nur da eine weg nahm,*** [4]) imaginem imaginatam persuadebant. Ita capita Petri et Pauli Romae sunt sculpta, in ingressu Munsteri Diui [5]) Petri, ad orientem, illa carmina sunt scripta:

---

92) ***duncket sie nicht — gehenckt.***] Reb.: existimat enim, ab initio hanc habuisse formam in cursu Euangelij. Nunc Deus mirabiliter huic Draconi resistere vocauit et adduxit,
93) consilium Dei] Reb. *male:* Dei concilium
94) ***last vns — bleiben,***] Reb.: Nolite a filio Dei dilecto, et doctori nostro discedere,
95) speciosissimum] Reb.: studiosissimum
96) sacramenta, charitatem,] Reb.: Sacramentum, (*omissa voce:* charitatem)
97) illorum omnium] Reb.: omnium illorum
98) Virtutem] Reb. *utroque loco male:* Virtutum
99) abnegantes] *sic* Reb.; Cod.: abnegando
100) suis] Reb.: sub
1) Ecclesiae] Reb. *male:* Ecclesia,
2) in mari periclitantibus] Reb.: periclitantibus in mari
3) fuitque — Monachum.] *a* Reb. *absunt.*
4) ***Also gieng es — nahm,***] Reb.: Tale spectaculum erat imago veronicae. Est tantum artum lignum cum duobus pannis sericis circumductum cum alterum auferebant,
5) Munsteri Diui] Reb.: templi D.

Ecclesiam pro mari rego, mihi climata mundi,
Sunt mare, scripturae retia, piscis homo.

Das ist des bapsts ruhm vnnd triumpff. [6]).

De Tetzelij blasphemijs *) dicebatur, qui uerbis monstrosis sua mendacia affirmasset. Respondit Martinus [*fol.* 223ᵃ] Lutherus: Nos ab extrema coecitate sumus liberati et blasphemijs [7]) a nostris partibus ingrati prouocamus [8]) iram Dei, blasphemando et contemnendo. ***Ach lieber gott straffe vns nicht nach vnsern sunden, kieff, das wir vnns bessern, werden wir dar vber gerafft vnd veterlich gestaupt*** propter ingratitudinem, ***so werden vnser widersacher gar gestürtzt werden, dan sie vbermachens so gar sehr mit ihren*** blasphemijs. [9]) Satan enim Christi et Euangelij hostis infensissimus, omnia idola ferre potuit, uidelicet adorationem allij, [10]) caeparum, serpentum, priapi, [11]) crepiti uentris. Sicut Rom. [12]) 1. Paulus conqueritur, quomodo gloriam Dei creaturis tribuerint. ***Er hat aber den munch kappen vergessen, das man sie den todten antziehe vnnd die sunde dadurch ausstilge.*** [13]) Haec superstitio tanta est, nisi ego [14]) oculis uidissem, et [15]) tantum scripta esset, non crederem. ***Es ist auch dahin komen, das alle konige haben einen Orden angenomen.*** [16]) Rex Galliae [17]) ***S. Michaels orden,*** [18]) Rex Angliae S. Georgij ***orden.*** [19]) Ita illi errores superstitionum [20]) omnium hominum corda captiuarunt, ***das ist des teuffels lust vnnd gefallen ge-***

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 243 sqq. cap. 27. §. 125. 126. 128.

6) *Das ist — triumpff.*] Reb.: Haec est gloriatio et hic est triumphus papae.
7) sumus liberati et blasphemijs] Reb.: et blasphemijs sumus liberati,
8) ingrati prouocamus] Reb.: ingrati, cum Papistis, prouocamus
9) *Ach lieber gott* — blasphemijs.] Reb.: Ach Deus bone, noli nos, secundum nostra delicta corripere, adiuua nos potius vt vitam emendemus nostram, etsi autem propter nostram ingratitudinem affligimur, aduersarij tamen nostri praecipitentur, nimium enim suis blasphemijs Deum offendunt et ad iram prouocant,
10) uidelicet adorationem allij,] Reb.: scilicet adorationem, alij
11) priapi] *a* Reb. *abest.*
12) Rom.] Reb.: ad Romanos
13) *Er hat — ausstilge.*] Reb.: Sed oblitus erat, quod cuculla Monachorum mortuis indui deberet, vt in hac satis facerent peccatis.
14) ego] *a* Reb. *abest.*
15) et] Reb.: et si
16) *Es ist — angenomen,*] Reb.: Haec Monachorum sanctitas adeo late sparsa est, adeo succreuit, vt omnes Reges illorum regulas et ordines assumpserint,
17) Galliae] Cod. *male*: Gallia
18) Rex — *orden,*] *haec ap.* Reb. *desunt.*
19) *orden.*] *a* Reb. *abest.*
20) errores superstitionum] Reb.: errores, superstitione

das ist, welches der bapst wol beweiset, [21]) implendo uoluntatem Sathanae, sui creatoris, [22]) Deo et hominibus contempto. Nunc enim impudentius peccat, postquam Euangelium inclaruit, [23]) *Er macht alle konigreich voller Cardinal* [24]) homines indoctos, effoeminatos, molles, in aulis seu gynaeceis habitantes seu latitantes. [25]) *Er hat alle landt mit Cardinalen vnnd bischoffen besatzt.* [26]) Germania nostra plane est captiua sub Episcopis, in qua 43 Episcopi numerantur, exceptis Abbatijs et Ecclesijs Cathedralibus, [*fol.* 223[b]] quae diuitijs superant Episcopos. Econtra tantum 28 principes in Germania [27]) inueniuntur. Ita Episcopi multo sunt potentiores principibus Germaniae. *Der halben sint auch die papisten so trotzig,* [28]) pecunia et potentia [29]) confidentes, neque ullum Episcopum uidemus his 20 annis resipuisse.

Episcopus Moguntinus cum prophetas in Biblia nostra [30]) legisset, dixit: *finde ich doch nichtes darinne, dan wie wir pfaffen gescholden werden.* [31]) Nam omnium prophetarum status est, falsos prophetas et Episcopos arguere. Ideo ille contemptus prophetarum [32]) regnum papae fulcit, omnemque terram captiuat, sed haec non obseruant principes Germaniae, quomodo papa orbem terrae deuorarit [33]) iuxta Danielis prophetiam. Papa enim Antichristus omnia illa, quae Dei sunt, uastare nititur atque [34]) conatur, suasque prophanationes augere. Damnat enim Ecclesiastica, politica et oeconomica. Hanc trinam rerum machinam ipse permerdat, [35]) sine qua mundus stare non potest. Nam ex oeconomia oriuntur fructus uentris, generatio et multiplicatio personarum, ex politia lex [36])

---

21) *das ist — beweiset,*] Reb.: et haec Sathanae voluntas et delectatio sunt, quod et papa modo satis declarat et ostendit voluntatem Sathanae,
22) sui creatoris,] Reb.: suis creaturis,
23) inclarescit,] Reb.: inualescit,
24) *Er macht — Cardinal*] Reb.: omnia Regna suis implet Cardinalibus
25) seu gyn. — latitantes (Cod. *calami err.*: lacitantes)] Reb.: et in clynetijs latitantes
26) *Er hat — besatzt.*] Reb.: omnes regiones Cardinalibus, et Episcopiis muniuit.
27) in Germania] *a* Reb. *absunt.*
28) potentiores — *trotzig,*] *horum loco habet* Reb.: infensi et gloriosi,
29) pecunia et potentia] Reb.: pecuniae et potentiae
30) in Biblia nostra] *sic* Cod.; Reb.: in Biblijs nostris
31) *finde ich — werden*] Reb.: nihil amplius in scriptura Prophetarum inuenio, quam Sacrificulorum increpationes.
32) contemptus prophetarum] Reb.: copiosus numerus Papistarum
33) orbem terrae deuorarit] Reb.: terrae orbem deuorauit.
34) nititur atque] *a* Reb. *absunt.*
35) permerdat *i. q.* totam merda inficit
36) lex] Reb.: Rex

defensio, ex Ecclesia [37]) salus et uita aeterna. Non im-
rito igitur Deus Papae irascitur, *Ist auch kein wunder, das
wollen eine stadt vnttergehet, teurung vnd krig angehen.* [38])
tamen in his omnibus plus misericordiae quam irae appa-
Si unus est latro, [39]) multi defensores, si unius animus
rupit [40]) propter terrae malitiam, multi animi pacis
inueniuntur.

[*fol.* 224a] ECCLESIAE TITVLVS. *)

Papistae gloriantur [41]) se Ecclesiam, et Concilij [42]) autho-
tem penes se [43]) stare, seque omnia reformaturos, cum
nissimi sint a cognitione [44]) sacrae scripturae, Sadducaeis
iores, qui tamen aliquo modo habuerunt disciplinam exter-
m. Hi plane impij, blasphemi et Sodomitae, externis Ce-
monijs et moribus Ecclesiam Dei [46]) reformare tentant. At
ormatio morum [47]) frustra tentatur, doctrina nondum repur-
a. Nam superstitio et ficta sanctitas sine uerbo et fide
osci non possunt. [48]) Nam duplex est sanctitas, [49]) sub-
ntialis et accidentalis. Sanctus Franciscus fuit essentialiter
ctus fide in Hiesum Christum, sed deinde infatuatus acci-
ntali sanctitate cuculli, cum tamen cucullus esset impro-
um accidens sanctitatis. *Es ist weder naturale noch fer-
le accidens, sed portentosum et improprium.* [50]) *Ach lie-
r herrgott sollen wir in den kleydern gegen hiemel komen, so
ir doch in diesem fleisch haut vnd har, wie es itzunder ist,
ssen heraussen bleiben, wir durffen nicht kappe oder strick
n zu nemen, wir hetten kappen vnd ordens gnug, vnd gar*

*) Reb. II, fol. 75b lin. 17. — fol. 76a lin. 16. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 245 sq. cap. 27. §. 129.

37) ex Ecclesia] Reb.: Ex Ecclesia vero
38) *Ist auch — angehen.*] Reb.: nec mirum est ciuitatem vnam atque al-
terum submergi, annonae caritatem et bella horrenda aduenire.
39) Si unus est latro,] Reb.: si vnus occiditur multi viuunt. Si vnus est latro,
40) rupit] *sic* Reb.; Cod.: rupit
41) ECCLESIAE — gloriantur] *ap.* Reb. *continua verborum serie haec le-
guntur:* Ecclesiae titulus est penes Papistas, nam illi gloriantur
42) Concilij] Reb. *male:* Consilij
43) penes se] Reb. *falso:* penes, et
44) cognitione] Reb.: Concione
45) et] *a* Reb. *abest.*
46) externis Ceremonijs et moribus Ecclesiam Dei] Reb.: Ecclesiam Dei externis
Caeremonijs et moribus
47) reformatio morum] Reb.: morum reformatio
48) agnosci non possunt.] Reb.: cognosci non potest.
49) sanctitas] Cod. *calami err.:* sanctitus
50) *Es ist — improprium.*] *ap.* Reb. *non leguntur.*

mit tzuschaffen ein ider an seinem beruff vnd stande. Ein prediger in sein lehren, Ein amptman in seinem regiment, Schulmeister in seynem studiren vnd erudiren, Die knaben in der disciplina *vnd* obedientia. *Hausherr in seiner hawss sorge,* Seruus et ancilla in debito officio. *so hette die gantze welt voller monches kappen gesteckt mer dan des wir ertragen kunden. meine kappe hat mer dan tausent falden.* [51] Ita quaelibet premit et urget sua uocatio [52]

[fol. 224ᵇ] ABNEGATIO VERBI. [*]

Sacerdos quidam in ducatu nostro uxorem duxerat, postea ubi eum satietas uxoris ceperat, taedio coniugij in ducatum Ducis Georgij ad papatum redijt. Praefectus ipsius hoc resciens [53]) captiuum coniecit in carcerem. De hoc inquirebat [54]) Dominus [55] Spalatinus Lutherum, quid cum eo agendum esset. Respondit: [56]) *wolt ihnen der hesptmann nicht kopfen, so mocht er ihn hengen, es wer eins so viel als das ander.* [57]

Anno 38. 5. Septembris mentio fiebat D. Hieronymi Schurff, [58]) qui mediocris Euangelij fautor initio, nunc Canonista a suis Canonibus persuasus, extremus fieret calumniator, ita ut tota Ecclesia Vuittenbergensis cum omnibus ministris [59]) ei displiceret propter digamiam et ordinationem. Respondit Lutherus: [60], Doleo hunc optimum amicum ita caecutire, plus

---

*) Reb. II, fol. 76ᵃ lin. 17. — fol. 76ᵇ lin. 13. — *Conf.* Luth. colleg. germ. II. p. 258. cap. 16. §. 5.

51) *Ach lieber herrgott — falden.*] Reb.: Ach bone Deus, hisce, proh, vestimentis coelum ascendere non poterimus, cum tamen hac carne nostra sicuti iam est emanere nos oportet. Non esset necessarium nos cucullos induere, qui alias cucullis et ordinibus satis granati et onerati sumus, quilibet modo suae vocationi satis faceret, concionator praedicando et docendo, Magistratus gubernando, ludimoderator erudiendo, pueros in disciplina et obedientia, paterfamilias in sua oeconomia, seruus et ancilla in debito officio. Sic totus mundus monachorum et cucullarum plenus fuisset, mea cuculla habet plicas vltra 100000.

52) Ita — uocatio.] Reb.: ita quaelibet sua praemit et vrget vocatio.

53) resciens] Reb.: resciscens

54) inquirebat] *sic* Reb.; Cod.: inquaerebat

55) Dominus] *a* Reb. *abest.*

56) Respondit:] *ap.* Reb. *deest.*

57) *wolt ihnen — ander.*] Reb.: si praefectus illum decollare non vult, suspendat illum in patibulum, nihil interest.

58) Schurff,] *sic* Reb.; Cod.: schrauff

59) ministris] Reb.: ministris vocatis

60) Lutherus] Reb.: M. L.

lie schuldt ist vnser nicht. [66])

VNIVERSITATES. *)

Martinus Lutherus laudauit **) situs et aedificia domu-
das die den eheleutten am bequemsten weren, die tzwey
hoch, nahe bey der kirchen vnd marckt gelegen. [68])
ro mundo diutius stante, uniuersitatem Erphordiensem
nsem ad florem peruenturam, *wan sie die* Theologiam
, [*fol.* 225ª] *dartzu sie bereit gesinnet sein. Es mus-*
tzuvor etzlich das heupt legen. Dan theologia *erhelt*
ersitates, *die Juristen thun es nicht. Es ist alhier nich-*
dan ein schinde leich. [69]) Initio mirabar Wittebergae
a esse uniuersitatem, Erphordiam uero in optimo
sitam. *da muss eine stadt stehen, wan gleich diese weg*
es ist aber nichtes mer drinne, dan ein stal voller

---

b. II, fol. 91ª extr. — fol. 94ª extr. — *Conf.* Luth. colloq. germ.
p. 541 sqq. cap. 67.
nf. Luth. colloq. germ. IV. p. 543 sq. cap. 67. §. 2. 3.

gistro Philippo (Cod. *male*: Philippus)] Reb.: Phil. Melan.
man — auffkomen.] Reb.: cadet optimus ille vir in errorem, nec
ile inde liberari poterit,
] Reb.: nunc
m ich — anders,] Reb.: Ego nunc horum casuum adsuetus sum,
istus enim nihil aliud facit,
filium et coniugatos,] Reb.: et filios coniugatos,
r mussen — nicht.] Reb.: nos ita contenti esse debemus, culpa enim
est in nos transferenda. — *Proxime post caput, quod his verbis*

Deinde commendauit scholarum utilitatem *) u
simplicem haberent aspectum, attamen magnum fruc
hibeant. [73]) ex quibus Ecclesiae conseruatio constit
ibi enim educatur iuuentus ad pietatem, conciones, o
artes. Inde Collaboratores et Ludimagistri uocantur
sterium Ecclesiae. Vae Germaniae, quae ita negligit
Vae Episcopo Moguntino, qui Erphordiae, Moguntiae
tates dissipat, quas facile uno uerbo conseruare poss
illi, qui tot Ecclesias Cathedrales perdidit, quas sine
uno uerbo posset seruare. [77]) Vnus iste angulus in
berga floret studijs. *die papisten werdenn mit in*
den stal wollen erbauen, wan der wolff das viehe g
hat. [78]) In hoc peccato Episcopus Moguntinus est re
pestis Scholarum et totius [79]) Germaniae. [*fol. 225*[b]]
merito iam luit poenam, colorem luridum [80]) haben
cie, [81]) *Erdtfarbe*, *todtlich*, [82]) quasi lutum sanguine
seu [83]) maculatum, colorem gerens naturae et ingen
lem. [84]) Is profecto [85]) instigauit Lemnium contra D
Pontanum, ut illum excellentissimum rabulam uocaret. [86]

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 544 sqq. cap. 67. §. 4. 5.

71) *da muss — können.*] Reb.: Ciuitatem hoc loco stare oportet
comburerentur, sed est tamen stabulum suibus ineptum, impletum,
72) haberentur et] *a* Reb. *absunt.*
73) gaudium seculare] Reb. *corrupte*: gladium secularem
74) fuit] Reb.: erat
75) exhibeant,] *sic* Reb.; Cod.: exhibeat,
76) constiterit,] Reb.: consisteret,
77) seruare.] Reb.: conseruare.
78) *die papisten — hat.*] Reb.: Papistae stabulum

as et earum ceremonijs, Parisiensem omnium esse
m et frequentissimam, ubi theologi proprium et amoe-
locum habent [93]) in ciuitate, Sorbona appellatum.
ror hunc locum deriuatum a sorbis, id est pomis
e mortuum, [94]) quae extrinsecus egregiam habent
tatus sunt cinis. Talis est uniuersitas Parisiensis [95])
tima, scilicet mater multorum errorum, habent enim
ites plane rusticas, *schreien vnttereinander* [96]) sicuti
, Latine, Gallice, Italice, tandem manuum complo-
tum imponunt. Neminem promouent in Doctorem
, nisi decennio [97]) sit exercitatus in eorum [98]) so-
lia et Burgis [99]) Doctores theologiae promotos or-
n *ihnen fisch reusen, das sie die leutte damit fahen*
Vir haben gott lob nun Vniuersitates, quae uerbum
erunt, *so sint viel* particularia, *die sich wol anlassen,*
Torgau, [*fol.* 226ª] *Wittenbergk, Dauentria im nieder-*
ollie [100]) fere uniuersitatibus aequalia.
lae crescentes uerbi Dei sunt fructus et Ecclesiarum
, *wan diese gefodert werden, so sols, ob gott wiel,*
stehen. [1]) Ego [2]) arbitror a Saracenis uniuersitates

---

am] Cod. *calami err.:* personem
tus est,] *sic* Reb.; Cod.: est exercitatus,
issimos] Cod. *calami err.:* acerbissimas
erbra] Cod. *male:* exacerbim
ae ei — rabula.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
antur] Reb. *falso:* mirabantur
habent] Reb.: habent locum
lis, id est pomis h. m. m.] Reb.: a pomis luxta mare mortuum, ὁόϱ- Graece,
ensis] Reb. *typ. err.:* Pariensis

primum inuentas. Alkair est celeberrima schola, quam [3] Caesares nostri imitati sunt, *die klöster sint die altten schulen.* [4]

DEPOSITIONIS RITVS. [5] *)

Cum esset D. Lutherus [6] in depositione cum alijs clarissimis uiris, in absolutione trium adolescentulorum, [7] haec dicebat, Ceremoniam hanc ideo institutam, ut adolescentes humiliarentur, ne insolenter superbirent, sed malo assuescerent. Nam talia uitia sunt cornuta et monstrosa membra, quae scholasticum non decent, [8] *darumb sollen sie sich lernen demutigen, leiden vnnd dulden, mussen deponiret werden* in summis officijs. [9] Ciues, nobiles, uxores, rustici, uarijs molestijs uexantur, [10] ne impatientia frangantur, cum talia acciderint, sed aequo animo crucem ferant sine murmuratione. Mementote igitur uos adolescentes, uos hic [11] initiatos ad molestias dicendo: *Ich habe tzu Wittenberg erstlich angefangen tzu deponieren*, cum essem [12] adolescens, nunc aetate grauior, grauiores habeo depositores. Ita haec nostra depositio est quasi figura humanae uitae sub calamitatibus et castigationibus, et ita profuso [13] uino in capita [14] eorum, absoluit eos a beano.

[*fol.* 226[b]] ACADEMIA WITTEBERGENSIS. **)

Ach wie bitter feindt ist der teuffel vnser kirchen vnnd

---

*) Reb. II, fol. 92[b] lin. 21. — fol. 93[a] lin. 14. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 547 sq. cap. 67. §. 6. 7.

**) Reb. II, fol. 93[a] lin. 15. — fol. 94[a] lin. 10. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 548 sqq. c. 67. §. 8.

3) quam (*scil.* scholam)] *sic scripsi;* Cod.: quas (*scil.* universitates); Reb. quos (*scil.* Saracenos)

4) *die klöster — schulen.*] Reb.: Monasteria, sunt scholae vetustiores.

5) *Conf.* A. Tholuck *Vorgeschichte des Rationalismus. Thl. I. Das akademische Leben des siebzehnten Jahrhunderts. Abth.* 1. (Halle 1853. 8°) p. 200 sqq.

6) D. Lutherus] Reb.: M. L.

7) adolescentulorum] Cod. *calami err.:* adolescenterum

8) decent,] Reb. *male:* decet,

9) *darumb sollen* — officijs.] Reb.: ideo discere deberent sese humiliare, multa pericula pati et ferre, vt quos per dies vitae sub depositione esse oporteret. In summis officijs,

10) uexantur,] *sic* Reb.; Cod.: uexabunt,

11) hic] Reb.: hic Witebergae

12) dicendo: — essem] Reb.: discendas. Witebergae ego primum depositionem incepi, cum eram

13) profuso] *sic* Reb.; Cod.: perfuso

14) capita] Reb. *male:* capite

schulen, [15]) quae prae caeteris impugnatur, *dan sie hat das liebe brodt semmel geheissen.* [16]) Ideo digna quae [17]) impugnatur interne et externe, tyrannide et sectis cruciatur, [18]) et mutuis dissidijs uellicatur. *Ich halt, das viel böser buben vnnd* obseruatores *alhie bey vns sein*, [19]) qui scandalis gaudent. Ideo uigilandum et orandum. Nam nisi Dominus conseruauerit, actum erit. *Es lest sich wol also an.* [20]) Fundamentum enim habet syncerae [21]) religionis, ideo conseruanda est lectionibus, stipendijs, promotionibus contra sathanae furorem. [22])

Anno 39. cum D. Luthero Italus quidam de senis prandebat, multa colloquia per aliquot [23]) hebdomadas ibidem habens, explorandi fortassis gratia. Dixit Lutherus illo absente: *Wir haben sie gerne*, [24]) quod in publicum prodeunt, *wir schemen vns des lichtes nicht.* [25]) Fortassis a pijs [26]) huc ablegatus est, ut nostra percunctaretur, [27]) an omnia tam nefanda apud nos perpetrarentur [28]) sicut rumore [29]) spargitur. Ego Pomerano praedixi, quicunque post meam mortem, huius scholae authoritatem contempserit (si modo in hoc statu deerrauerit) [30]) is est haereticus et homo peruersus. Deus enim in hac schola uerbum suum [31]) reuelauit, et haec schola et ciuitas hodie potest praeferri doctrina et uita omnibus alijs. Esto non absoluti sumus [32]) in uita, nam summi uiri nobiscum consentiunt, Brentius, Vrbanus Regius, Ambsdorffius, nostramque amicitiam expetunt, beneuole ad nos scribunt, quicunque uero fugiunt, et suggillant [*fol.* 227[a]] nos clanculum, fidem

15) *Ach wie — schulen,*] Reb.: Ach quam detestabili odio Sathan nostram persequitur Ecclesiam et Scholam,
16) *dan sie — geheissen.*] Reb.: panem enim bonum similam vacauit (*typ. err. pro:* vocauit).
17) digna quae] Reb.: vndiquaque
18) cruciatur] *sic scripsi;* Cod.: cruciatus, Reb.: vexatur,
19) *Ich halt — sein,*] Reb.: Credo multos nebulones pessimos et obseruatores inter nos versari,
20) *Es lest — an.*] Reb.: sicuti modo fieri incepit.
21) syncerae] *sic* Reb.; Cod.: syncere
22) sathanae furorem.] Reb.: furorem Sathanae.
23) aliquot] *sic recte* Reb.; Cod.: aliquod
24) *Wir h. — gerne,*] Reb.: Possumus pati,
25) *wir schemen — nicht.*] Reb.: nos enim lucem non fugimus,
26) a pijs] Reb.: ab ijs
27) percunctaretur,] Reb.: percontaretur,
28) perpetrarentur,] *sic* Reb.; Cod.: perpetrentur,
29) rumore] Reb.: rumor
30) deerrauerit] Reb.: durauerit
31) in hac schola uerbum suum] Reb.: suum verbum in hac schola
32) summi] Reb.: simus

deseruerunt, ut Ieckel, Grickel, [33]) *die können allein vnd haben nichts von vns gelernet vnd Tzwingel auch. Wer kunte etwas fur 25 Jaren, wer stundt bey mir vor 21 Jaren, do mich gott wider mein wissen vnnd willen in das spiel furet*, Sed ambitio *hat das vngluck*. [34]) Gloria est quaerenda in Virgilio, Terentio, Hercule, Achille, non in sacris literis, *dan Christus saget*: [35]) Sanctificetur nomen tuum, *Er hette wol konnen sagen*: [36]) sanctificetur, [37]) magnificetur nomen nostrum, [38]) *so viel er doch das* sanctum nomen *gebraucht haben, befielet er vns tzu predigen, das wir* peccatores iniusti, stulti *sein, auf das er alleine* Iustus, sapiens, misericors *bleibe, das ist sein name, den wiel er niemandt lassen, vnd muss der teuffel dorvber tzu boden gehen. was konnen nun Jeckel vnd Grickel?* [39]) Ille me fortassis uincit [40]) Germanica lingua et eloquentia, in reliquis Dei gratia plus scio. Hic tumet ex Terentio, et ego eum melius intelligo, in [41]) caeteris sumus pares. Haec Elector prudenter considerabat, quod illum suae aulae applicauerit. [42])

DE GRADIBVS IN SCHOLIS. *)

D. Andreas Bodenstein Carolostadius [43]) gradus promotionis publice damnauit, me praesente, dixit: Scio me male facere hos duos Doctores promouendo tantum propter duos aureos, deuouens se, se [44]) porro nullum promoturum, et in

*) Reb. II, fol. 94a lin. 11—30. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 551 sq. cap. 67. §. 9. sect. 1. 2.

33) Ieckel, Grickel,] Reb.: Ieckel, Grickelius (*i. e.* Iacobus Schenck, Iohannes Agricola)

34) *die können — vngluck.*] Reb.: sunt doctissimi soli hi omnia possunt nihil a nobis didicerunt, sicuti et Zuinglius. Quis didicerat aliquid in doctrina Christi ante annos 25. Quis mihi ante annos 21. cum a Deo contra meam voluntatem, in hanc controuersiam ducebar, assistebat, sed ambitio multi infortunij causa est.

35) *dan Chr. saget:*] Reb.: Christus enim dicit,

36) *Er hette — sagen*:] Reb.: cum tamen dicere potuisset

37) sanctificetur,] *a* Reb. *abest.*

38) nostrum,] Reb.: tuum.

39) *so viel er doch — Grickel?*] Reb.: Sic autem sancto nomine vti vult, iubet nos praedicare, quod simus praedicatores, iniusti stulti, vt sit solus Christus maneat. Iustus sapiens et misericors, Hoc est nomen suum, quod alteri non dabit, et Diabolus per illud destruitur, de qua re gloriantur nunc Ieckel et Grickel?

40) me fortassis uincit] Reb.: fortassis vincit me

[illegible]] *ap.* Reb. *deest.*

[illegible]e Elector — applicauerit.] *ap.* Reb. *non leguntur.*

[illegible]stein Carolostadius] Reb.: Carlstadt,

[illegible]] Reb.: sese

publico loco hoc fecit. Idcirco grauissime eum reprehendi [45]) cum alijs bonis uiris. Nam propria manu scribebat in Cathedram [*fol.* 227[b]] Theologiae [46]) Doctorum uerba blasphema, se male agere propter exiguum [47]) lucellum duorum aureorum alios promouendo, [48]) applicans textum Matth. [49]) 23. Nolite uocari Rabbi. Sic blasphemando omnibus mouebat nauseam assidentibus, indignabundi uix compresserunt labia. [50]) Ego autem cum in Cathedra scripta eius inuenissem, haec subscripsi: Locus iste non est sic [51]) intelligendus, Nolite uocari Rabbi, id est, nolite effingere noua dogmata. *bringet nichts neues herfur, last es bey dem bleiben*, [52]) quae ego Christus docui, et hoc [53]) mandaui uobis, ut tradatis alijs.

ADOLESCENTES. [54]) *)

Anno 30. 17. Augusti, Lutherus [55]) filiorum suorum contentionem audiuit, et rursus reconciliatos audiuit [56]) dicens: *lieber herre gott*, [57]) quam tibi placent talium puerorum [58]) uita et ludi, imo omnia illorum peccata, plane nihil sunt quam remissio peccatorum. Deinde uidit filiolos in mensa sedentes, dixit: Christus inquit: Nisi efficiamini sicut paruuli, non poteritis ingredi in regnum coelorum. *Ey lieber gott machsts altzu grosz, das du doch seuberlich sprechest, vnd diese nerlein nicht so hoch erhübest, wo hast du das bevolen*, sapientiam postponere stultis pueris? *Wie kan vnser herrgott mit seinem iudicio vnd* iustitia *bestehen*, cum Paulus tanti [59]) facit iusticiam Dei. [60]) Iustitia Dei, estne haec illa iustitia, qua sapien-

---

*) Reb. II, fol. 94[b] lin. 1. — fol. 95[a] lin. 10. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 198 sq. cap. 3. §. 54. 56. 55.

45) grauissime eum reprehendi] Reb.: eum grauissime reprehendit,
46) Theologiae] a Reb. *abest.*
47) exiguum] Cod. *calami erv.:* exigium
48) promouendo,] Reb.: promouere,
49) Matth.] *in* Cod. *desunt.*
50) indignabundi — labia.] Reb.: qui indignabundi se vix compresserunt.
51) est sic] Reb.: sic est
52) *bringet — bleiben,*] *horum loco exhibet* Reb.: maneant haec,
53) haec] a Reb. *abest.*
54) Adolescentes.] *pro hac inscriptione* Reb. *habet hancce:* Parvulorum integritas.
55) Lutherus] Reb.: M. L.
56) audiuit] Reb.: observauit,
57) *lieber h. g.,*] Reb.: Deus bone
58) placent talium puerorum] Reb.: placet puerorum talium
59) tanti] *sic scripsi;* Cod.: tantum
60) *Ey lieber gott* — Dei.] Reb.: Ey Deus bone dura tu admodum profers verba et nimium hoc *euangelium* extollis, ubi mandasti, sapientiam postponere

tes reijcis et stultos recipis? *Es heist alhie*: crede uerbo Dei, *gieb dich gefangen, vnser herrgott hat viel reiner gedancken dan wir menschen, er muss vns also entgroben* (sicut schwermeri dicunt) *muss die groben spene* [*fol.* 228ᵃ] *vnnd este von vns weghawen, ehe er solche kindtlein vnd nerlein aus vns machet. Sehet, wie feyne reine gedanckenn haben die kindtlein,* [61]) quomodo coelum et mortem sine omnibus disputationibus [62]) inspiciunt, sunt tanquam in paradiso, et in pueris heroicis semper gestus sunt [63]) miraculosi. Deinde obseruabat puerorum suorum simplicitatem, [64]) et innocentiam commendabat, quod in fide etiam doctiores essent, [65]) qui sine omni dubitatione [66]) crederent [67]) Deum propitium, uitam aeternam. *O wie wol geschicht den kindern, die in solcher tzeit sterben,* [68]) etsi mihi summus dolor esset, quia pars corporis mei moreretur, et uiscera mea afficerentur, quae *στοργαὶ* non cessant in pijs, ut in *ἀστόργοις*. [69]) Nam tales affectus opus diuinae sunt creationis. [70]) Pueri syncerissime in fide uersantur [71]) sine ratione, sicut Ambrosius inquit: Deficit ratio, sed non deficit fides.

PUELLAE VIRGINES. [72]) *)

Puella nubilis *ist vnwerhafftig, es lieget nicht lange, immer verthan. Ich habe ihr in meynem hause Drey, do ich gutte gesellen mitte versorgen wollte, vnnd wollte meine Kethe tzu pfande setzen, es soltte keine daran sterben. Lieber gott*

---

*) Reb. II, fol. 95ᵃ lin. 11—24. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 234. cap. 4. §. 45.

stultis pueris? Quomodo Deus noster suo iudicio et iustitia sua persistere potest? quam Paulus tanti facit?

61) *Es heist alhie — — kindtlein,*] Reb.: hic dicitur. Credo verbo Dei, tuam iustitiam fatere. Deus enim puriores habet cognitiones nobis hominibus, Deum crassitiem nostram (vt Swermeri dicunt) aufferre et ramos atque Assulas nobis detruncare oportet priusquam in tales eligimur filios et stultos. Videte quam puras habent pueri cogitationes,

62) omnibus disputationibus] Reb.: omni dubitatione

63) gestus sunt] Reb.: sunt gestus

64) puerorum suorum simplicitatem,] Reb.: puerum suum, simplicitatem

65) doctiores essent,] Reb.: Doctor esset,

66) dubitatione] *sic* Reb.; Cod.: disputatione

67) crederent.] Reb.: crederet,

68) *O wie — sterben,*] Reb.: O quam preciosa mors est haec, si pueri in iuuentute et simplicitate sua moriuntur,

69) *ἀστόργοις*.] Reb.: *ἀστόργοις* parentibus,

70) diuinae sunt creationis.] Reb.: sunt diuinae creaturis.

71) in fide uersantur] Reb.: versantur in fide

72) Puellae virgines.] Reb. *habet inscriptionem:* Virgo.

wie hat die welt abgenomen [73]) a tempore promulgatarum legum ciuilium. [74]) Tum temporis puella [75]) 12 annorum nubilis, adolescens 14 annorum puber aestimatus est. *itzundt sint sie viel tzu schwach* [76]) in tali aetate, semper decedit mundo et uiribus humanis. [77]) *Es gehet auff der neigen* etc. [78])

[*fol.* 228[b]] ADVERSARII HAERETICI CONTRA D. LVTHERVM. *)

Deo aeterno patri Domini nostri Hiesu Christi sit [79]) laus et gloria, qui me a pueritia et adolescentia fouit, et tandem in cursu meo me afflictissimum [80]) seruauit et defendit, contra fanaticos et Tyrannos. Nam anno 21. **) Marcus Storch me aggressus est suauissimis uerbis moribusque leuissimis, suam doctrinam mecum collaturus, sed quia sine scriptura docere praesumpsit, dixi: Non tecum conuenio [81]) extra scripturam docente, [82]) nisi signa feceris. Deus enim procedit in uerbo, ideo tuum est, signa proferre. At ille dixit: In septennio uidebis [83]) signa, quae uerba sathanae fuerunt, nam mox sequebatur tumultus rusticorum, ideo praesumptuose dixit: *Gott sol mirs nicht nemen,* [84]) impudenter afferens: *Ich*

*) Reb. II, fol. 29[a] lin. 16. — fol. 45[b] lin. 21. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 340 sqq. cap. 37.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 340 sqq. cap. 37. §. 1.

73) *ist vnwerkafftig, — — abgenomen*] Reb.: non est durabilis, inconstans est, diu vno in loco non manet, semper a loco ad locum procedit. Tres ego in domo mea habeo virgines nubiles, et omnes viris optime nubere possent, ego quoque Catharinam meam oppignerarem, cum una illarum, propter coitum moueretur. Deus bone in quantum decreuit mundus,

74) promulgatarum (Cod.: promulgatorum) legum ciuilium.] Reb.: legum ciuilium promulgatarum.

75) puella] *sic scripsi;* Cod.: puellae, Reb.: puellam

76) *itzundt — schwach*] Reb.: Iam maxima debilitas in eis

77) decedit mundo et uiribus humanis.] Reb.: mundo et humanis viribus decedit.

78) *Es gehet* — etc.] Reb.: ad finem enim properat. — *Proxime post hoc caput in* Cod. *sequitur caput inscriptum:* Adversarii haeretici contra D. Lutherum, *subiuncto capite de* Antinomis, *quod* fol. 254[b] extr. *finitur; ap.* Reb. *autem post caput voce* Virgo *inscriptum, quod* Tom. II. fol. 95[a] lin. 24. *finitur, ibid. inde a* lin. 25. *proxime sequitur caput inscriptum:* Adulteri, scortatores, *quod in* Cod. fol. 255[a] seqq. *exhibetur.*

79) sit] *sie* Reb.; *in* Cod. *deest.*

80) me afflictissimum] Reb.: afflictissimo

81) conuenio] Reb.: conueni

82) docente,] Reb.: docentem audire,

83) uidebis] Reb.: videbitis

84) *Gott — nemen,*] Reb.: Deus non auferre a me non debet,

kans einem ansehen, [85] an sit electus nec ne. Ita sathan non potuit se occultare, *verlieff sich mit worten.* [86]) Nam miram habuit προσωπ. *Grolikeit, weilikeit, langweiligkeit.* [87]) Interrogaui eum, [88]) quisnam illius προσωπ intelligeret. Respondit, Se non praedicare, nisi aptos haberet discipulos. [89]) Vnde nosti illos aptos? Respondit: *Ich wiels ihm bald ansehen vnd mercken, was er vor ein pfundt hat. Lieber* Marce *was habe ich dan vor ein pfundt?* Respondit: *Ihr seit in dem Ersten gradt der beweglichkeit, ihr werdet noch komen in den ersten gradt der vnbeweglichkeit,* [90] in quo ego sum. Postea reliqui eum satis increpatum, sed is leuissimis moribus ferebat, et deinde ex Kemberga suauissimas literas et adhortationes ad me misit. Ego dixi: *Ade lieber* Marce. [91]) Deinde *fol. 229ᵃ*] ad me venit ciuis quidam Tornator, *Ein dressler* [92]) me domo exeuntem satis audacter appellauit dicens: *Er docter* [93]) *ich habe eine botschafft an euch von meynes vaters wegen.* [94]) Quis est tuus pater? [95]) Respondit: [96]) Iesus Christus. *Der ist mein vater auch.* [97]) Quid mandauit tibi, ut mihi nunciares? [98]) *Ich sol euch sagen von wegen meines vaters, das gott tzornig auff die welt ist.* [99]) Vbi tibi dixit? Hesterna die exiui per portam Cosbicensem, [100]) uidens paruam et igneam nubeculam in aere, quae erat signum irati Dei. Deinde aliud signum narrauit: Eram in alto somno, et uidebam potatores bibulos dicentes: *Es gielt. Es gielt, vnnd die kandt gottes vber ihnen, darnach goss mir einer eine kanne bier auff den*

---

85) *Ich — ansehen,*] Reb.: ego in facie hominis videre possum
86) *verlieff — worten.*] Reb.: et verbis suis prodidit seipsum,
87) *Grolikeit, w., langw.*] Reb.: vt crassities, etc.
88) eum,] Reb.: illum,
89) discipulos,] Reb.: auditores vel discipulos,
90) *Ich wiels ihm — vnbeweglichkeit,*] Reb.: ex facie illorum facile cognoscere et sentire possum, quale habeant donum. Mi Marce, quale ego habeo donum? Resp. tu es in primo gradu mobilitatis, venies autem ad gradum primum immobilitatis
91) *Ade lieber* M.] Reb.: Vale mi Marce.
92) *Ein dressler*] *a* Reb. *abeunt.*
93) *docter*] Cod.: *doehekter*
94) *Er — wegen*] Reb.: Domine Doctor tibi nomine patris mei aliquid annunciare debeo.
95) tuus (Cod.: tunc) pater?] Reb.: pater tuus?
96) Respondit:] *ap.* Reb. *deest.*
97) *Der — auch.*] Reb.: et ille pater quoque meus est
98) nunciares?] Reb.: renunciares?
99) *Ich sol — ist.*] Reb.: Tibi, nomine patris mei, Deum mundo iratum, indicare debeo,
100) Hesterna — Cosbicensem,] Reb.: Resp. Hesterna Dei (typ. err. pro: Die) ciuitatem exiui per portam. Boswicensem,

hôlst, [1]) et exporrectus [2]) sum. Ego dixi: *hat er dir nicht mêr bevolen?* *Hôrstu gesel, scherze nur nicht mit gottes bevêl* [3]) *mêr haben*, [4]) acerbe illum increpabam. At ille [4]) superbe abiit dicens: *Wer nicht hält, was der Luther lehrt, der thuts êin nit mêr.* [5])

Martinus Cellarius, [*]) impijssimus nebulo, etiam me tentauit, et adulabatur mihi dicens: Tua uocatio maior est Apostolorum. Ego respondi: *Ach was bin ich gegen den apôstln.* [6]) Is uero mihi scripsit quatuor sexterniones de tabernaculo Moysi, et eius allegoria, in illa materia suum spiritum iactabat, summasque laudes mihi supra Apostolos tribuebat, quibus uerbis sathana me delusit. Postquam huic credere nolui, [7]) importune insultauit mihi. Respondi ego: [8]) *Gehe hin, thu was du wilt.* [9])

Ex aliis ex inferiore Germania ad me uehiebat, [10]) mecum [*fol. 229b*] ad unguem [11]) disputaturus, homo imerutissimus, [12]) cui dixi: *last vns vmb eine kanne bier oder tzwo disputiren.* Sic [13]) illusus abiit.

Martinus Bucerus [**]) Coburgi [14]) mecum contulit de sacramento, postquam mihi omnia concessit, interrogabat, An [15]) etiam impijs offerretur corpus et sanguis Christi. Ego illi respondi: Si impius possit audire uerbum Dei, et illo abuti, nullo magis abuteretur sacramentis, [16]) qui uerbo abutitur. Deinde ad me scripsit haec uerba: Ne dubitetis, quin docea-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 342. cap. 37. §. 2.
**) *Conf.* ibid. III. p. 342 sq. cap. 37. §. 3.

1) *Es gielt — halse,*] Reb.: propino, et manum Dei super illos, postea vnus ex illorum numero, cantharam Cereuisiae plenam effundebat super collum meum,
2) exporrectus] Reb. *male:* exporrectus
3) *hat er dir — namen,*] Reb.: nihil amplius mandauit tibi, audi me tu nebulo, et noli Dei nostrum ac verbum eius contemnere vel ludibrio habere,
4) ille] *a* Reb. *absst.*
5) *Wer nicht — sein.*] Reb.: Omnis qui verba Lutheri non obseruat ac audit, pro stulto habetur.
6) *Ach — apostoln.*] Reb.: Ach ego Apostolis minime sum comparandus.
7) nolui,] Reb. *falso:* volui,
8) ego:] Reb.: ego illi,
9) *Gehe — wilt.*] Reb.: abi et effice quicquid placuerit.
10) ueniebat,] Reb.: venit,
11) ad unguem] *sic* Reb.; Cod. *male:* ad ignem
12) imerutissimus,] *sic scripsi;* Cod.: in eruditatissimus, Reb.: inerudilisi.
13) *last vns* — Sic] Reb.: Disputare volumus propter Cantharam cereuisiae, et sic
14) Coburgi] *a* Reb. *absst.*
15) An] Reb.: num
16) sacramentis,] Reb.: Sacramento,

mus sicut uos docetis. [17]) *Aber er ist ins leucken komen wie hertzog Georg, sie konnen nicht tzurucke.* [18]) Deinde dixit Dominus Heinneck [19]) *ein Bohemischer herr,* [20]) Oecolampadium et Zuinglium gloriari, se pacem habere cum Luthero, eo quod Deus Euangelium per illum primum [21]) inuulgasset. Mortuo Luthero tunc suas prolaturos [22]) opiniones, *wusten aber nicht, das sie des Luthers todt nicht erharren wurden.* [23]) Deinde dixit de insigni quodam Anabaptista, [24]) qui per triduum in deserto uagatus, nihil edens nec bibens, in urbem redijsse, congregatis omnibus inhabitatoribus, literatis et illiteratis. Literatos in unum locum et uulgus in [25]) alium seposuisse, [26]) acerbissime in mundi sapientiam [27]) inuectum, et ad uulgus uersum, illos simplices recepisse et laudasse. Respondit Lutherus: Anabaptistae nihil contra me scripserunt, quia non habent doctores, neque ullum insignem, tantum est uulgus seditiosum.

Ego autem plus quam triginta Doctores Rottenses habui, *die alle meister an mir wolten werden.* [28]) Deinde [*fol.* 230ᵃ] multa de Carolostadio *) dixit, qui omnia ambitione tentasset *dan er hat sich duncken lassen, es sey kein gelertter auff erden denn er.* [29]) Quicquid ego scribebam, ipse mutabat alieno fuco. *Er wollte alleine sein,* [30]) cui libenter cessissem sine Dei iniuria, nunquam enim ea temeritate tanta suscepissem. Cum primo contra indulgentias scriberem, humiliter sentiebam, aliorum iudicio quieturus, *gedachte, es wurden hernach mals wol andere leutte kommen, die es besser heraus*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 343. cap. 37. §. 4.

17) docetis.] Reb.: docetis, etc.
18) *Aber er — tzurucke.*] Reb.: Verum negare incepit sicut D. Georg. retrogradi non possunt.
19) Heinneck] Reb.: Hinneck
20) *ein Boh. herr,*] *a* Reb. *absunt.*
21) Euangelium per illum primum] Reb.: per illum Euangelium primo
22) prolaturos] *sic scripsi;* Cod. *male*: prolaturas, Reb.: probaturos
23) *wusten aber — wurden.*] Reb.: Nesciebant autem illos Lutherum non superuiuere.
24) quodam Anabaptista,] Reb.: Anabaptista quodam,
25) in] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
26) seposuisse,] Reb.: seposuisset,
27) in mundi sapientiam] Reb.: in sapientiam mundi
28) *die alle — werden.*] Reb.: qui vnamiter me supprimere conati sunt.
29) *dan er hat — er.*] Reb.: neminem enim se doctiorem esse in toto mundo putat,
30) *Er w. a. sein,*] Reb.: sibi soli gloriam asscribebat,

ss, arbitratus se plus scire quam Lutherum, Pome-
Philippum, [34]) qui tamen nullam sensit luctam
ροφοριαν [35]) id est, certitudinem iactabat dicens, se
n Christi clarius exprimere, quam ipse Ioannes
a. Damnat me mendacem et sathanicum, quia do-
lem infirmam in dies in pijs crescere, et in [37]) in-
et lucta procedere, et [38]) me sua πληροφορίᾳ [39])
licens: *Als gewiss als gott ist, so gewiss ist Luther*
cher lugner, [40]) quia [41]) Christiani debent esse certi
i, quem sic definit, Christianum sanctum, bonum,
on posse errare. Ita decipit miserum uulgus, cum
e [42]) debuisset, Christianum esse sanctum, uideli-
niserabilem peccatorem, afflictum, affectibus hu-
biectum. Sicut Paulus de se dicit: Quis libera-
e corpore mortis, et qui haerebat in Epaphro-
mpanus uero homines plane facit stipites et truncos,
ut Stoici opinantur, si talis fieri possem, [44]) *so wolde*
balde tzu 4 mal teuffen lassen, [45]) quia nihil
i nobis haberemus, et certi ita esse possemus, *so*

II, fol. 31a lin. 7. — fol. 33b lin. 2. — *Conf.* Luth. colloq. III. p. 343 sq. cap. 37. §. 5. sect. 1—3 (*vide etiam* ibid. I. p. 107 p. 2. §. 39.).

ikte — furen.] Reb.: alios enim viros doctiores me assurgere, at-
ceptum meum melius ad finem perducere posse cogitabam.
ie Reb.; Cod. *habet h. l. siglam vocis* quam (?)
is et Theologis doctior sum etc.] Reb.: sophistis doctior eram.
ippum,] Reb.: Ph. etc.
φορίαν] *sic scripsi*; Cod.: πλειροφορίαν, Reb.: πλειφορίαν
Reb.: docet
. Reb. *deest.*

wolte ich nit einen heller vmb die predigt vnnd Sacramenta *geben, dan ich dorffte ihr nicht,* [46]) sed absit. Hunc perditissimum Campanum spernendum censeo, et silentio reprimendum. Nam si contra illum scriberetur, audacior fieret, melius est, ut contemnendo reprimatur et non prouocetur. Non enim proficiet suis opinionibus et authoritate. Ideo Philippus suum dedit iudicium, eum de arbore suspendendum, [47]) quod et Domino suo asscripsit. *Dis sind aber seine artickel, darin viel grosser irthumb vnd sonst daneben viel vnnottigs getzenckes vnd ligen erfunden werden.* [48])

ERRORES CAMPANI. *)

Campanus *schreibet:* [49]) *gott vater vnnd son sind nicht anders ein gott, den wie Adam vnd Eua ein mensch sind, vnd macht also dreyg wesen, das entweder dreyne götter sind, oder der son nicht einiger warhafftiger gott sein muss. Das ist die* summa *dieses artickels, dobey furet er viel vngereimpter* speculationes *ein, als nemlich das er vorgiebt, der son sey Ewig, doch nicht von ewigkeit gewesen, sondern der vater sey zu vor gewesen, vnnd habe den son hernach getzeuget, macht also den son Ewig,* [50]) *vnd nicht ewig, vnd fichtet, gott sey die weile gott gott* [51]) *gewesen vnnd doch nicht vater, vnnd die ist noch nerrischer, das* Campanus *von den worten schreibt, das etzliche pflegen also zu reden, der son wirdt ewiglich geboren, spricht* Campanus *so er ewiglich geboren wirdt, kan er doch nicht geboren seyn, vnnd ist noch nicht sohn. also fichtet er itzt* praeteritum et futurum *in der gottheit, so doch die vater, so also fol. 231*[a]*) gereit haben, allein haben anzeigen wollen, das solche geburt nicht nach menschlicher weyse vnd weile geschehe, vnd thut den vetern vnehre, denn sie sprechen, Es sey beqwemlich, das man also rede:* semper filius natus est, quam filius semper nascitur. *dis sind die vornemsten stuck in diesem artickel, darvns man wol abnemen kan, wi*

*) Leo J. 96. 96ᵇ in. 15. — 96. 98ᵇ in. L.

46) *so wolte ich* — *nicht.*] Lat.: nec vnum farum nummum pro vita Dei et Sacramento, qua hic opus non habemus.

47) suspendendum.] Lat. sup. scr. suspendium.

48) *Dis sind* — *werden.*] Lat.: Haec autem suasuit argumenta, quibus multi errores, impietates et monstra multa inuentantur et comprehendantur.

49) *Haec Campanus sine dubio scripsit in sua libra, qui in Lath. edit. germ. f. 7. 97. sup. L. j. 98. memoratur.*

50) *Ewig,*] *post hanc vocem in Cod. primum scripta erant verba:* doch nicht von ewigkeit gewesen, *quae deinde rubro colore delebat sunt.*

51) *gott gott*] *sic hic in Cod. h. l. legitur.*

ilij et spiritus sancti, *welchen er tzureisset, das er*
: es sindt drey namen vnd doch nicht drey perso-
sindt die tzwen artickel offentliche irthumb, wider
t.
itten artickel verkeret er dem Luther felschlich seine
wordt. dan das ist Luthers meinung, dz gott selbest
n. wordt, als dem instrument vnd wergkzeug, [53])
Luthers meinung, das der verstandt des wortes, den
fasset, gott selbest oder essentialiter *sey. Dan Lu-*
wol, das Verbum *tzweierley ist:* Verbum increatum
creatum. Summa *in diesem artickel ist allein ein*
enck.
erden artickel giebet er fur, er halde es wider Lu-
Decolampadium *vom Sacrament, vnd ist doch im*
colampadij *meinung. also treibet er nur sophisterey,*
selbest nicht, was er saget.
31[b]] *Im funfften artickel ist auch wordt getzencke,*
uch lehren, das die wordt in der lauffe in nomine
filij et spiritus sancti, *wollen, das wir nun gottes*
den.
sechste artickel ist ein vntuchtige vnnd felschliche
tzureist die wordt Christi: was ihr bittet in meinem
. saget es sey nicht die meinung, das man vertrauen
ir vmb Christi wiellen erhöret werden, sondern das
sollen als kinder gottes, das wir nur den namen
gen.
der buch im anfang schreibet er viel grosser lugen
et dem Luther ein rechte gutte Christliche lehre, do
pricht, Er lerne noch das [54]) A. B. C. *im Euange-*
uben. vnnd wer ein Christ sein wil, sol gentzlich

spuren, das Campanus *nicht aus guttem hertzen die sache treibet, darnach hat er tzwen vnrechte artickel von dem tode vnd helle, do* Campanus *redet als ein vnerfahrner, vnnd bringet kindische Calumnien fur, vnnd spricht: So Adam gestorben were, hette er fur seine sunde gnug gethan, vnd hette Christus nicht durffen sterben. Schielt vns sehr vbel, das wir lehren, das Adam angst vnd schmertz gelitten habe vor seine sunde, so doch Christus die heiligen also erloset hat, nicht das sie den todt nicht fulen, sondern das sie daraus errettet werden.*

[*fol.* 232ᵃ] *Im vierden artickel menget er vnrecht das gesetz vnd Euangelium vntter einander.*

Im funfften ist das erdicht, die wordt Iustitia et iustificatio *sollen heissen* glorificatio.

Im siebenden artickel ist wordt getzenck von dem wordt poenitentia, *dass es nicht alleine rew heisse, so es iderman wol bewust, das man den glauben tzur* poenitentia *tzeucht, darumb thut, das man vntterscheide, welches selige reuhe ist. hernachmals streittet er von etlichen auslegung, die er dem* Luthero *vnnd andern vorkeret, vnd ist tzum offtermahl nur wordt getzenck, darumb ich dieselbigen nicht ertzelen hab wollen, den aus vor angetzeigten stucken kan ein ider abnemen, das* Campanus *viel böser Irtumb, dartzu aus hessigem bösem hertzen viel Calumnien vnnd lugen geschrieben. Darumb nit nodt ist, das ihme die fursten ein solch audientz* [55]) *schaffen, wie ers begeret, wirdt er diese lesterliche schrifft an tag geben, so wirdt er leutte finden, die es ihm verandworten.*

[*Haec, perpaucis exceptis, germanice scripta* Rebenstockius Tom. II. fol. 31ᵇ lin. 16. — fol. 33ᵃ lin. 18. *sic latine reddidit:*

Campanus suis in libris, Deum Patrem et filium, aliter diuinitate coniunctum et vnitatem non esse, quam sicuti Adamus et Eua vnus sit homo, scribit ita vnitatem Essentiae diuinae discernit, et dicit, aut duos esse Deos, aut filium, non esse verum Deum, haec est summa huius articuli, inducit praeterea varias et mentitas speculationes, sic enim proponit, filius quidem aeternus est, sed ab aeterno non fuit, sed pater prius fuit et postea Filium genuit. Sic dicit: Filium aeternum et non aeternum esse, Deum quoque ad tempus Diuinitatem assumpsisse, sic tamen quod non fuerit pater. Et hoc argumentum Campani magis ridendum, quod proponit certamen de his vocabulis, vbi aliqui sic dicere solent. Filius ab aeterno Gignitur, ibi Campanus dicit, si ab Aeterno Gignitur, nondum ergo genitus est, nondum est filius, sit tempus praeteritum et futurum in diuinitate excogitat, cum tamen patres, qui tali

55) *audientz*] *sic scripsi*; Cod.: *adientz*

icuti sunt, hoc tamen indicare voluerunt, hanc natiui-
seu generationem hominum more nec tempore di-
ieri, et sic afficit patres contumelia, quia illorum sen-
de hoc Articulo mutat, cum tamen patres dicunt,
mulam loquendi aptam et bonam esse, sic nempe.
mper nascitur, filius semper natus est. Haec sunt
praecipua in hoc articulo, vnde facile intelligere quis
Campanum in suis speculationibus errare, et seipsum
. Nam, si filium verum esse Deum concedere vult,
superfientiam, (sicuti ipse vtitur hoc vocabulo)
e cogitur, Esaias enim dicit, Ego sum primus et no-

secundo Articulo Campanus, Spiritum sanctum non
sonam, certat et hoc dictum, in nomine Patris, et
Spiritus sancti, lacerat, haec enim sunt verba, Tria
mina, sed non tres personae. Ita hi duo Articuli, ma-
errores sunt contra Diuinitatem. Tertio, falsam hic
opinionem, quia Christi verba, vbi dicit, quicquid
in nomine meo, etc. lacerat, sic enim dicit Campa-
ec non est sententia verborum Christi vt homines, se
Christum exaudiri, credere debeant, sed tantum
nquam filij Dei, quibus nomen Christi indutum sit.
o libro, in principio horrenda et varia scribit men-
ia bonam, Christianamque ac veram, Lutheri, doctri-
tit, vbi Lutherus ita docet et dicit, ipsum adhuc
rium esse in doctrina Euangelij de fide, et si quis
Christianum esse profiteri velit, is alias cogitationes
at, quam quod Christi doctrinam de Euangelio et
um satis didicerit, et sic adhuc sub numero discipu-
i subinde discere coguntur. Haec verba odiose in-
np. et dicit. Diabolus ipse, haec verba ex ore
quitur, maxime enim fidem impediunt. Ex his alijs-
nnijs et mendacijs facile obseruandum, Campanum
falso et peruerso corde. Postea duos proponit arti-
os de morte et inferna, de his locis, Campanus, tan-
eritus loquitur, atque satis pueriles calumnias pro-
dicit, Adamum, si esset mortuus, satis pro peccatis
, et Christum mori non oportuisse, ideo acriter non
at, quia nostra doctrina clare dicit, Adamum mul-
s sensisse et pertulisse propter sua peccata, et
licta, cum tamen Christus tali modo liberauerit, non,
non sentirent, sed ex morte liberarentur. In quarto
legem et Euangelium non recte discernit, sed tamen
miscet. In quinto fictum et mentitum est hoc, quod
a, iustitia et iustificatio, nominari debent gloriatio,

In 7. articulo litigat de vocabulo poenitentia, vbi dicit poenitentiam nihil esse quam resipiscentiam, cum tamen omnibus notum est fidem quoque ad poenitentiam pertinere, ideo necessarium est, quae sit vera poenitentia indicare. Postea certamen habet de quibusdam expositionibus, quas Luthero et alijs viris doctis inuertit, et tamen nihil est quam litigatio verborum, propterea illam enumerare uolui, ex prioribus numeratis partibus facile quis cogitare et intelligere potest, Campanum errorem planum esse, ipsumque ex peruerso et odioso corde. suas calumnias et mendacia effudisse et scripsisse, verum si Campanus literas contumeliosas promulgauerit, homines certe doctos scripta sua refutantes, inueniet.]

D. Martinus Lutherus librum Campani legens, *) manu illius propria subscripta et Munsterij, [56]) cuius titulus erat, contra Lutheranos, et omnes post Apostolos miros et monstrosos errores, Bucero mirante etc. [57]) dixit: [58]) Isti pessimi nebulones omnia sua rigide urgent et celeriter. [59]) *Ich habe nun bey 20 Jaren mit gottes wordt gebauet vnd gekempffet, ist dennoch mühe vnnd arbeit, wie* Habacuc Cap. 3. *schreibet:* [60]) Equi tui in luto [61]) aquarum multarum et quadrigae seruantur. *Es stosst sich vberall, der dreck henget sich an die reder, aber doch gehet man hindurch wiewol schwerlich.* [62])

DE ARROGANTIA DOCTORVM. **)

Ach die schendtliche rotten thun grossen schaden [63]) in cursu Euangelij, etiam apud exteras nationes. Deinde accedunt blasphemiae aduersariorum contra nos. Fuit hic expla-

---

*) Reb. II, fol. 33a lin. 19. — fol. 33b lin. 2. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 107 sq. cap. 2. §. 39.

**) Reb. II, fol. 33b lin. 3. — fol. 34a lin. 28. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 345 sq. cap. 37. §. 7. cuius 7 sectiones h. l. sic disposita sunt: 6. 7. 4. 5. 3. 1. 2.

56) subscripta et Munsterij,] *sic* Cod.; Reb.: scriptum, et a Munstero relictum
57) etc.] *a* Reb. *abest.*
58) dixit:] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
59) rigide urgent et celeriter.] Reb.: rigide et scelerate vrgent.
60) *Ich habe — schreibet:*] Reb.: Cum tamen in res ad Deum pertinentes infirmiter agantur, ego per 20. annos verbi DEI aedificaui et certaui, attamen vix summo labore aliquid efficitur, sicuti scribit Habacuc, cap. 3.
61) in luto] Cod. *calami err.:* in inluto
62) *Es stost sich — schwerlich.*] Reb.: vnde impedimenta occurrunt, attamen verbum Dei pertransit, etsi magna infirmitate.
63) *Ach die — schaden*] Reb.: Ach Diabolici illi homines fanatici nihil boni efficiunt

nisi speciem nostrae protectionis simulans. De Ar-
ro [69]) meliorem concipio spem. *Wir müssen alle*
neues erleiden. Ante biennium *warens die mordt*
[illegible]) hoc anno bellum parricidiale, quod papistae mo-
per suum Ducem Georgium, quem corrumpunt, qui
[illegible]detur, nisi serio poenitebat. *Mit doctor Becker,*
literas priuatas ab Hieronymo Wellero scriptas uult
aber es sollen ihm die hörner geschabet werden,
[illegible]rit. [70]) Ita Vitus Ammerbachius [71]) incipit contra
rere, nostram doctrinam et coniugium sacerdotum
nititur. Extrema igitur pestis religionis est [73]) arro-
[illegible]rolostadius et Petrus Lupinus initio Euangelij acer-
[illegible]33a] fuerunt aduersarij mei, quos cum disputando
m, et Augustini scriptis conuincerem, ipsi [74]) Augu-
acriores me fiebant in hac causa. *aber die scheuss-*
antia *betrog den Carolostad, wie den auch Doctor*
[illegible]ck tzu Freiberg widerfaren ist. In solchen vnradt
[illegible]cerus gefallen, [75]) qui suum Psalterium alieno no-
[illegible]auit titulo Aretij Velini, quo facto ingenium suum
et arrogans ostentatur. Ideo uigilandum et pugnan-
[illegible]tra hanc tentationem superbiae. In alijs artibus,
[illegible]s, donis tutius est superbire. In theologia uero

[illegible]or] Reb.: explorator quidam
[illegible]. Reb. *deest.*
[illegible]r] Reb. *falso:* gloriantur
[illegible]s:] Reb.: iactans.
[illegible] Reb. *abest.*
[illegible]üssen — *m. brenner,*] Reb.: per singulos annos nouum aliquod
pati cogimur, aderant incendiarij perniciosiss.
[illegible]m Ducem — cessauerit.] Reb.: per sum [illegible]

est perniciosissimum sibi quidquam arrogare, quia coeli debent [77]) enarrare gloriam Dei, non suam. [78]) Soli Deo gloria. Ideo maxime terrebar, cum haec uerba ex ore Carolostadij audirem. *Ich habe gleich so gerne ehre als ein ander.* [79])

Noluit Lipsiae mihi primas in disputatione concedere, ne praeriperem [80]) ei honorem, cui tamen ex animo fauebam. *Aber er legtte schande fur ehre ein tzu Leyptzig,* [81]) quia est infoelicissimus disputator horridi et hebetis ingenij, cum tamen haberet materiam iucundissimam et plausibilem, mihi uero ad postremum Eccij propositiones de primatu papae odiosas, et Ioannem Hus impugnandum reliquit. [82]) At Eccius homo praesumptuosissimus et impudens Lipsiae apud Ducem Georgium publicam fidem et saluum [*fol.* 233[b]] conductum impetrauit, quo cum eo disputarem, alioqui tantum sub alis Carolostadij Lipsiam ueneram.

THOMAS MVNTZERVS. *)

D. Martinus Lutherus diligentissime hortabatur, quo uerbum uocale et ministerium magnifaceremus, [83]) hoc enim amisso actum esse de Ecclesia, recitans Thomae Muntzeri impijssimam temeritatem, qui uocale uerbum plane reiecit, damans, [84]) Verbum nihil esse, spiritum autem esse necessarium, neminem fieri Christianum, nisi cui Deus humana uoce loqueretur, se percacare deum illum, qui non cum illo loqueretur, [85]) clare significans se impulsum a Sathana ad externi uerbi odium, talesque gradus Christianismi finxit. Primus *die entgröbung, das einer die groben sünden abthun sol, als fressen, sauffen, huren.* Secundus *die studirung, das einer einen andern wesen nachdechte vnnd sich tzum bessern beoleissige.* Tertius *die verwunderung*, speculationes de peccato et gratia. Quartus *die langweiligung*, sic appellabat legis terrorem, *das*

---

*) Reb. II, fol. 34[a] lin. penult. — fol. 35[a] lin. 25. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 387 sq. cap. 37. §. 72.

77) debent] *ap.* Reb. *deest.*
78) non suam.] Reb.: et non suam.
79) *Ich habe — ander.*] Reb.: Ego quoque honorem ambio cum aliis.
80) ne praeriperem] *sic scripsi;* Cod.: me praeriperem, Reb.: ne praeriperem
81) *Aber er — Leyptzig,*] Reb.: Lipsiae autem ignominiam pro honore adeptus est,
82) mihi uero — reliquit.] *haec ap.* Reb. *desunt.*
83) magnifaceremus,] Reb.: magnificemus,
84) plane reiecit, clamans,] Reb.: reiecit, damnans.
85) se percacare — loqueretur,] a Reb. *absunt.*

einer selbest feindt wurde. Quintus suspensio gratiae et *mit die tieffe gelassenheit* uel *den tieffen vnglauben*, Videt desperationem extremam, qualis fuit Iudae proditoris *ssenheit.* Fides in Deum, *das mans vnserm herrngott gar stellet ihm lassen machen,* [86]. In hoc gradu audituros em diuinam. [87] Hoc dogma sanctitatis speciem habet, [88] interim extenuat [89] authoritatem uerbi uocalis. Iactabat Muntzerus reuelationes coelestes de perdendis gentibus, missiones spargebat, qui non amplecterentur [*fol.* 234ª] [90] dogma, exemplis ueteris Testamenti probans, tan- collecto exercitu ex [91] rusticis uoluit omnes principes rimere horrenda strage sex millium hominum occidit. D. Martino Luthero scripsit Muntzerus [92] ad quendam: *wiel ihn auch holen, es sol ihm sein scharffes tzunglein ht helffen.* Scripsit [93] aliquando ad me et ad Philip- n [94] his uerbis: *Es gefelt mir wol, das ihr von Wittenberg Bapst also angeruffet, aber euer huren ehe gefelt mir ites.* [95] Nam de coniugio sic sensit, maritum cum uxore debere misceri [96] nisi diuinitus significaretur, eam filium concepturam, [97] si qui aliter facerent, adulte- committere. Hoc [98] effecit, ut Cygneae quaedam ma- in publico significarent: *Ich bin diese nacht mit meynem ein hure gewest.* [99]

---

[86] *die entgröbung — — lassen machen,*] Reb.: depositio atrocium delictorum, vt quis atrocia peccata deponat, vt est edere, bibere, contra naturam, et vitam impudicam ducere, secundus diligens studium, vt si quis de alijs rebus cogitaret, et vitam suam emendare summa sedulitate conetur. Tertius admiratio, speculationes de peccato, est gratia temporis, distractionem, diuturnitatem, vt si quis vehementer propter sua peccata perturbatus est, et dolet de peccatis suis. Quintus suspensio gratiae, et vocauit summam diffidentiam, scilicet, desperationem extremam, qualis fuit Iudae proditoris, Fides in Deum, vt Deo omnes nostras commendaremus actiones.

[87] diuinam.] Reb.: diuinam, etc.

[88] habet,] Reb.: prae se ferebat,

[89] extenuat] Reb.: extenuant

[90] suum] Reb.: summum

[91] ex] Reb.: et

[92] horrenda strage — Muntzerus] Reb.: sed horrenda strage, sed (*sic*) millium hominum procidit. Doct. M. L. scripsit

[93] *Ich wiel* — Scripsit] Reb.: ego illum quoque adducam, lingua enim sua alutissima non liberabit illum. Scripsi

[94] Philippum] Reb.: Phil. Mel.

[95] *Es gefelt — nichtes.*] Reb.: Optime placet quod vos Witebergenses Papam ita acerbe corripitis, vestrum autem matrimonium meretricium mihi non placet.

[96] cum uxore non d. m.] Reb.: non debere misceri cum vxore,

[97] concepturam,] Reb. *typ. err.:* concepturum.

[98] committere. Hoc] Reb.: committerent. Et hoc

[99] matronae — *gewest.*] Reb.: matrona in publico significaret. Ego hac nocte viri mei meretrix fui,

Muntzerus in carcere interrogatus, quid porro facturus fuisset? Respondit: Mea reuelatio monuit me proficisci ad orientem, id est, Wittenbergam uersus.

Ideo sanguinem nostrum sitiunt papistae, fidentes sua potentia, nos autem dicamus: Hi in curribus et hi in equis, nos autem in nomine Domini. [100])

Thomas Müntzer etiam [1]) affectabat regnum fastoso [2]) suo spiritu, *also das die graffen bey ihm tzu fusse musten lauffen.* [3]) Postea factus est [4]) pauidissimus, nullam habens consolationem, *do er merckte, das ihn sein geist betrog.* [5]) Ita illi spiritus praesumptuosi tandem fiunt pauidissimi etc. [6])

[*fol.* 234b] SACRAMENTARII AVGVSTANENSES. *)

Augustanorum Catechismus alius est distinctione a nostro. Primum praeceptum ex promissione. Ego sum Dominus Deus tuus etc. [7]) ordinant, [8]) quasi haec uerba praeceptum essent, ubi Deus legem suam ordinauit, [9]) priusquam Euangelium promitteret. Ita proterue distinguunt orationem Dominicam [10]) in [11]) tres petitiones spirituales, quatuor temporales, *als Christus die ordenung nicht recht gewust hette.* [12]) Miseri sentiunt se errare, sed [13]) errasse uideri nolunt. Nam hoc principale eorum argumentum est. [14]) Verbum non ab omnibus fit [15]) fide (inquiunt) Wittenbergenses nihil meliores fieri ex praedicatione. [16]) *Weil die leutte nicht fromer wer-*

---

*) Reb. II, fol. 35a lin. 26. — fol. 35b extr. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 88 sq. cap. 11. §. 25.

100) Ideo sanguinem — Domini.] *haec a* Reb. *absunt.*
1) Thomas Müntzer etiam] *horum loco* Reb. *habet*: Ita
2) fastoso] *sic scripsi;* Cod.: factuoso, Reb.: fastuoso
3) *also das — lauffen.*] Reb.: ita vt Comites pedibus incedere coram illo cogerentur,
4) est] *ap.* Reb. *deest.*
5) consolationem, — *betrog.*] Reb.: conscientiam, cum sentiebat ipsum a spiritu suo falli.
6) etc.] *a* Reb. *abest.*
7) etc.] *hoc quoque a* Reb. *abest.*
8) ordinant,] Reb.: ordinat
9) legem suam ordinauit, Reb.: suam legem orsus fuerit,
10) orationem Dominicam] Reb.: Dominicam orationem
11) in] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
12) *als Christus — hette.*] Reb.: quasi Christus hunc ordinem bene non sciuisset.
13) sed] Reb.: si
14) argumentum est.] Reb.: est argumentum.
15) ab omnibus fit] Reb.: fit ab omnibus
16) nihil meliores fieri ex praedicatione.] Reb.: nihilo meliore fieri praedicationem

den, muss die lehre nicht recht sein. [17]) Ideo non sufficit Euangelium, sed uxorem relinquere, pileum et tunicam griseam [18]) gestare debemus. Miseri ruunt iterum in iustitiam propriam, qui illam *ἐπιείκειαν* [19]) non habent, quod discernere possent inter semen cadens in petram, et terram bonam, zizaniam et triticum. Stultissimi uerbum ex fructu iudicare uolunt. Nam Euangelium tantum est potentia ad salutem credenti. [20]) Ita Bucerus ingenue fatebatur, se non credere hoc esse uerbum Dei, quod ab hominibus non susciperetur. Cui ego respondi. Ergo secundum praeceptum non est Dei praeceptum in impijs, qui nomine Dei abutuntur, quia non credunt esse nomen Dei, cum tamen etiam ad impios pertineat. Ita sua sapientia confusi a sathana illuduntur.

Nona Maij Ioannes Cellarius Budissensis [21]) praedicator *) Lutherum accessit, multaque de suis Francfordiensibus [*fol.* 235ᵃ] ei narrauit, qui etsi respondissent, [22]) tamen nihil syncere faterentur. *ihr andtwordt wer mum mum.* [23]) Respondit Lutherus: *Es ist ia war,* [24]) synceriter non responderunt, *solche vertzweiffelte buben sint sie, das sie nicht durffen bekennen, was sie gleuben,* [25]) sunt plane Erasmici et amphibolici, [26]) *Ich kan auch schertzen, trincken, lachen, frölich sein, aber in dieser sachen spott meyner nur keiner nicht.* [27]) Martinus Bucerus et literis et sua praesentia Coburgae humiliter se exhibuit, ego autem eum ter repudiabam dicens: Martine, *ist diess nicht Ernst?* [28]) melius est te nos habere inimicos, quam fictam [29]) societatem contrahere, *Sehet was das bufflein itzunder thut.* [30]) Hesterna die binas accepi literas a quodam,

---

*) Reb. II, fol. 36ᵃ lin. 1—25. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 350. cap. 37. §. 17.

17) *Weil die — sein.*] Reb.: quia vero homines, pietatem negligunt, et vitam impiam ducunt, ideo haec doctrina, quasi non sit vera, contemnitur.
18) griseam (*i. q.* canam, leucophaeam)] Reb.: gryssem
19) *ἐπιείκειαν*] Reb. *male: ἐπιχειαν*
20) tantum est p. ad s. credenti.] Reb.: est tanta potentia ad salutem omni credenti.
21) Budissensis] *sic* Reb.; Cod.: Budisnensis
22) etsi respondissent,] Reb.: etsi ei respondissent,
23) *ihr andtw. — mum.*] Reb.: Responsio illorum esset.
24) Respondit — *war,*] Reb.: Respondet M. L. verum est
25) *solche vertzweiffelte — gleuben,*] Reb.: tam perniciosissimi sunt nebulones, quod fidem suam fateri non audent,
26) amphibolici (*i. q.* amphiboli, ancipites)] *sic* Cod.; Reb.: Amphibologici,
27) *Ich kan auch — nicht.*] Reb.: et ego iocari, bibere, ridere, et hilaritatem exercere possum, vterum (*pro*: verum) in hac causa neminem me irridere volo.
28) *ist d. n. Ernst?*] Reb.: est ne series,
29) fictam] Reb.: vitae
30) *Sehet — thut.*] Reb.: vide quid nebulo incipit,

In 7. articulo litigat de vocabulo poenitentia, vbi dicit poenitentiam nihil esse quam resipiscentiam, cum tamen omnibus notum est fidem quoque ad poenitentiam pertinere, ideo necessarium est, quae sit vera poenitentia indicare. Postea certamen habet de quibusdam expositionibus, quas Luthero et alijs viris doctis inuertit, et tamen nihil est quam litigatio verborum, propterea illam enumerare uolui, ex prioribus numeratis partibus facile quis cogitare et intelligere potest, Campanum errorem planum esse, insumque ex peruerso et odioso corde, suas calumnias et mendacia effudisse et scripsisse, verum si Campanus literas contumeliosas promulgauerit, homines certe doctos scripta sua refutantes, inueniet.]

D. Martinus Lutherus librum Campani legens, *) manu illius propria subscripta et Munsterij, [56]) cuius titulus erat, contra Lutheranos, et omnes post Apostolos miros et monstrosos errores, Bucero mirante etc. [57]) dixit: [58]) Isti pessimi nebulones omnia sua rigide urgent et celeriter. [59]) *Ich habe nun bey 20 Jaren mit gottes wordt gebauet vnd gekempffet, ist dennoch mühe vnnd arbeit, wie* Habacuc Cap. 3. *schreibet:* [60]) Equi tui in luto [61]) aquarum multarum et quadrigae seruantur. *Es stosst sich vberall, der dreck hanget sich an die reder, aber doch gehet man hindurch wiewol schwerlich.* [62])

DE ARROGANTIA DOCTORVM. **)

Ach die schendtliche rotten thun grossen schaden [63]) in cursu Euangelij, etiam apud exteras nationes. Deinde accedunt blasphemiae aduersariorum contra nos. Fuit hic explo-

---

*) Reb. II, fol. 33a lin. 19. — fol. 33b lin. 2. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 107 sq. cap. 2. §. 39.

**) Reb. II, fol. 33b lin. 3. — fol. 34a lin. 28. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 345 sq. cap. 37. §. 7. cuius 7 sectiones h. l. sic dispositae sunt: 6. 7. 4. 5. 3. 1. 2.

56) subscripta et Munsterij,] *sic* God.; Reb.: scriptum, et a Munstero relictum,
57) etc.] *q* Reb. *abest,* ●
58) dixit:] *sic* Reb.; *in* God. *deest.*
59) rigide urgent et celeriter.] Reb.: rigide et scelerate vrgent.
60) *Ich habe — schreibet:*] Reb.: Cum tamen in res ad Deum pertinentes infirmiter agantur, ego per 20. annos verbi DEI aedificani et certani, attamen vix summo labore aliquid efficitur, sicuti scribit Habacuc, cap. 3.
61) in luto] God. *calami err.:* in inuio
62) *Es stost sich — schwerlich.*] Reb.: vnde impedimenta occurrunt, attamen verbum Dei pertransit, etsi magna infirmitate.
63) *Ach die — schaden;* Reb.: Ach Diabolici illi homines fanatici nihil boni efficiunt

rator [64]) Gallicus, qui ingenue dixit: Rex meus est [65]) persuasissimus de uobis, quod neque religionem, neque politiam, neque coniugium curetis, sed omnia confundatis. Deinde Zuinglius et Carolostadius prorumpunt audacissime, impudenter enim gloriatur [66]) Zuinglius, iactitans: [67]) Intra tres annos Galliam, Hispaniam, et Angliam habebimus. Similiter Bucerus sub nostro nomine ex Heluetia suos libros inuexit in Galliam, ut multae ciuitates adhuc sint impurae. Augusta nondum est syncera, nisi speciem nostrae protectionis simulans. De Argentina uero [68]) meliorem concipio spem. *Wir müssen alle Jar etwas neues erleiden.* Ante biennium *warens die mordt brenner,* [69]) hoc anno bellum parricidiale, quod papistae moliebantur per suum Ducem Georgium, quem corrumpunt, qui breui confundetur, nisi serio poenitebat. *Mit doctor Becker,* qui meas literas priuatas ab Hieronymo Wellero scriptas uult expiscari, *aber es sollen ihm die hörner geschabet werden,* nisi cessauerit. [70]) Ita Vitus Ammerbachius [71]) incipit contra nos [72]) furere, nostram doctrinam et coniugium sacerdotum improbare nititur. Extrema igitur pestis religionis est [73]) arrogantia. Carolostadius et Petrus Lupinus initio Euangelij acerrimi [*fol.* 233ª] fuerunt aduersarij mei, quos cum disputando concluderem, et Augustini scriptis conuincerem, ipsi [74]) Augustino lecto acriores me fiebant in hac causa. *aber die scheussliche* arrogantia *betrog den Carolostad, wie den auch Doctor Jacob Schenck tun Freiberg widerfaren ist. In solchen vnradt ist auch Bucerus gefallen,* [75]) qui suum Psalterium alieno nomine euulgauit titulo Aretij Velini, quo facto ingenium suum improbum et arrogans ostentatur. Ideo uigilandum et pugnandum [76]) contra hanc tentationem superbiae. In alijs artibus, conditionibus, donis tutius est superbire. In theologia uero

64) explorator] Reb.: explorator quidam
65) est] *ap.* Reb. *deest.*
66) gloriatur] Reb. *falso:* gloriantur
67) iactitans:] Reb.: iactans.
68) uero] *a* Reb. *abest.*
69) *Wir müssen — m. brenner,*] Reb.: per singulos annos nouum aliquod malum pati cogimur, aderant incendiarij perniciosiss.
70) per suum Ducem — cessauerit.] Reb.: per sum (*typ. err. pro:* suum), quem corrumpunt, qui nisi poenitentiam egerint, breui confundentur.
71) Ammerbachius] Reb.: Amarbahius
72) contra nos] *a* Reb. *absunt.*
73) est] *ap.* Reb. *deest.*
74) ipsi] Reb.: ipso
75) *aber die scheussliche — gefallen,*] Reb.: Verum horribilis illa, fallebat Carolostadium, sicuti quoque Iacobo Schenck Freiburg. contigit, in talem quoque perniciem Bucerus incidit,
76) uigilandum et pugnandum] Reb.: pugnandum et vigilandum

Zurich, Bern, Basel, *die werden leider auch nicht lange halten, das haben sie mit ihren* perrumpamus *ausgericht,* [63]) temerarij fidentes sua causa bona. [64]) Esto, habuerint causam bonam, [65]) attamen Deus inuocandus fuisset, quo iustum successum causae dedisset. Quid est [66]) iustius Euangelio? Attamen semper orandum: Sanctificetur nomen tuum. Iustitia et [67]) successus se mutuo osculari debent, et [68]) illi nebulones adhuc incerti, tamen [69]) non orant. Tunc [70]) Magister Ioannes Cellarius dixit, se audiuisse Oecolampadium orare in cubiculo, cum perrexisset ad dispositionem Bernensem: Domine Deus meus, [71]) si haec causa mea [72]) non est ueritas, non promoueas eam. Et tamen altera die in disputatione pertinacissime asseruit et protestatus est de sua ueritate, cum antea dubitanter orasset. Respondit Lutherus: Credo Oecolampadium orasse et tamen dubitasse, sicut haec oratio indicat. Nam in oratione erga Deum certissimi esse debemus, et non ita de uerbo et doctrina nostra dubitare. Nam perplexitas et dubitatio non debent [73]) cadere in Theologiam, sed certitudo sit erga Deum, coram hominibus modeste [*fol. 236*^{b}] agere debemus et dicere saluo meliore iudicio, *weiss es iemandt besser, so sage ers,* [74]) Ego quoque primo eram perplexus in dubio, quantumuis articulum iustificationis certo [75]) haberem. Attamen nondum potui per illum totum papatum [76]) expugnare, scilicet coelibatum, Missas priuatas, [77]) Summa, Temeritas illos perdit. [78]) Sicut Francfordienses iam [79]) insaniunt, *die haben allen ihren geistlichen den schutz auffgesaget,* [80]) et ita laxant frenum uulgo seditioso. [81]) Orta seditione cor-

---

63) Basel, — *ausgericht,*] Reb.: Basilia, haec suo perrumpamus effecerunt,
64) causa bona.] Reb.: bona causa.
65) habuerint causam bonam,] Reb.: habuerunt bonam causam,
66) est] *ap.* Reb. *deest.*
67) et] Reb. *male:* est
68) et] Reb.: Sed
69) tamen] *a* Reb. *abest.*
70) Tunc] Reb.: Tum
71) meus] *a* Reb. *abest.*
72) causa mea] Reb.: mea causa
73) debent] Reb.: debet
74) *weiss — ers,*] Reb.: si quis melius de hac re dicere potest, dicat.
75) certo] Cod. *calami err.:* cer- (*omissa syll.:* to)
76) per illum totum papatum] Reb.: totum papatum per illum
77) priuatas,] Reb.: priuatas, etc.
78) perdit.] Reb.: perdet.
79) Francfordienses iam] Reb.: iam Francfordienses
80) *die haben — auffgesaget,*] Reb.: Omnibus suis canonicis et presbyteris defensionem recusaueram.
81) seditioso.] Reb.: seditiose.

ruent sicut Mulhausenses, qui nolebant credere, sed experiri, cum scriberem *wider den alstetigen auffrurischen geist,* [82]) tunc Monetarius rescripsit, *wider das sanffte fleisch tzu Wittenberg, wie gehet es doch tzu,* *) *das alle rotten sprechen: ich bin es, sie wollen allein die ehre haben;* [83]) alios spernentes, papa solus uult esse, similiter et Schwermerij, et Anabaptistae *sint mir feinder denn dem Bapst.* Item *der Bapst ist mir ongnediger dan ihnen,* utrinque impugnant Euangelium, *gott hat mich aber sonderlich bewaret* **) *vor den schwermern,* [84]) quorum infiniti me accesserunt summis laudibus extollentes, et uocationis meae me commonefacientes, non sine lachrymis, sed sine scriptura, et ita uoluerunt esse mei doctores, quos humiliter audiui, sed extra scripturam repudiaui. Tales enim nebulones suis persuasionibus nos quasi coecos adoriuntur, quasi ignorem illorum scientiam. Sunt quidem caeci, [85]) et tantum [86]) uno oculo uident rem, scilicet panem et uinum, sed uerbum non uident, ideo necesse est illos offendi. Nam extra uerbum et fidem nihil nisi scandala et offensiones oriuntur. Sathan me saepius agitauit, ***) multis gloriantibus spiritum fanaticum, plus triginta, qui omnes me a Dei uerbo ad sua somnia deducere uolebant.

[*fol.* 237ᵃ] Ancilla a Hale [87]) huc uecta spiritu [88]) maligno obsessam se [89]) conquerebatur. At capitaneo serio illam [90]) alloquente in mea praesentia, illam esse exploratricem, et Euangelij calumniatricem a carnifice expellendam, *drollet sie sich weg.* [91]) Ita quidam nomine [92]) Gudtwalt humilibus uerbis mihi [93]) persuadere uoluit, quo suae sententiae assen-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 346 sq. cap. 37. §. 9.
**) *Conf.* ibid. III. p. 347 sq. cap. 37. §. 13.
***) *Conf.* ibid. III. p. 348 sq. cap. 37. §. 14.

82) *wider den — geist,*] Reb.: contra fanaticum spiritum Alstetensi,
83) *wider das sanffte — haben,*] Reb.: contra carnem tenerrimam Wittebergens. Quae tamen est causa quod omnes fanatici spiritus dicunt, Ego sum, si gloriam suam et summum quaerunt honorem,
84) et Anabaptistae — *schwermern,*] Reb.: ego vtrinque vexor. Nam Sacramentarij et Anabaptistae maiori odio prosequuntur me quam Papa, Papa enim non est inimicis adeo quemadmodum homines fanatici impugnant Euangelium, Deus autem in primis me defendit contra illos Swermeros,
85) S. q. caeci,] Reb.: S. q. ipsi caeci,
86) tantum] *sic* Reb.; Cod.: tandem
87) Ancilla a H.] Reb.: Anicula ab Hala
88) spiritu] Reb. *male:* spiritum
89) obsessam se] Reb.: se obsessam
90) serio illam] Reb.: illam serio
91) *drollet — weg.*] Reb.: fugam dabat.
92) nomine] *a* Reb. *abest.*
93) mihi] *sic* Reb.; Cod.: me

tirer, dicens: Mi Domine noli me contemnere, quantumuis pauperem et insipientem, nam per tales Deus operatur maxime. Ego enim diu noctuque ieiunijs et lachrymis orabam. *do thet ich das buch auff vnd fandt es allererst recht.* [94]) Tunc mihi Deus reuelauit ueritatem, [95]) id est, opinionem meam. Illi igitur qui iactant et quaerunt reuelationes et somnia, sunt Dei [96]) contemptores, quia eius uerbo non sunt contenti. Ego in rebus spiritualibus nullam expecto reuelationem neque somnia, habeo clarum uerbum. Ideo Paulus admonet, ut in illo haereamus, etiamsi angelus de coelo aliter dicat. In politicis et externis rebus possum admittere prophetas loquentes de euentibus et ira Dei, sed in spiritualibus *bleibe ich alleine bey den krieppen.* [97]) Credo in Iliesum Christum natum et passum, [98]) *davon lasse man sich nicht weisen.* [99]) Et si in illo articulo steterimus, omnes spiritus confutabimus, foeliciter cum [100]) illis disputantes de alijs articulis etc. [1])

QVOMODO CVM FANATICIS AGENDVM, INSTRVCTIO D. MARTINI LVTHERI DOMINO IOANNI MANTEL [2]) IN MVLHAVSEN. *)

De sacramentis tam Baptismo quam Eucharistia (nam [*fol. 237*[b]] de utroque fuerunt in ea urbe controuersiae) nihil primum publice dicendum [3]) uidetur, sed priuatim [4]) his [5]) qui Carolostadianam sententiam pertinaciter defendunt, atque etiam subdubitatoribus potest responderi. [6]) Primum doce et conuince eos, quod sint de ijs rebus incerti, et ne quidem rationes probabiles habeant, tantum sic credere uideri uolunt, quia placuit nouitas, et quia sic audierint. Possunt [7]) autem

*) Reb. II, fol. 39[a] lin. 1. — fol. 40[b] lin. 13.

94) *do thet — recht.*] Reb.: Tunc libro aperto veram sententiam et intellectum inueniebam,
95) ueritatem,] *sic* Reb.; Cod.: uirtutem
96) Dei] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
97) *bleibe ich — krieppen.*] Reb.: manebam immotus iuxta praesepe.
98) passum,] Reb.: passum, etc.
99) *davon — weisen.*] Reb.: Ibi non discedendum est.
100) confutabimus, foeliciter cum] Reb.: confutabimus foeliciter, cum
1) etc.] *a* Reb. *abest.*
2) Domino Ioanni Mantel] Reb.: de Iohanne Mantel
3) dicendum] Reb. *falso:* dicendam
4) priuatim] *sic* Reb.; Cod. *male:* priuatam
5) his] Reb.: ijs
6) p. responderi.] Reb.: potest hoc responderi.
7) Possunt] Reb.: Potest

sic euinci, ut fateantur se esse incertos, si familiariter interrogentur, quas habeant rationes, et opponantur firmiores, quas non possint [8]) serio soluere. Et authoritas ueterum scriptorum, Augustini, Cypriani, et similium obijciatur. Sicut enim in Cypriano, Hilario clarae de Eucharistia sunt [9]) sententiae, Ita in Augustino de paruulorum Baptismo. Secundo si fateantur se esse incertos, commonefiant, ne doceant, sed ut apud se opiniones suas [10]) contineant, et omni ex parte diligenter conferant, donec Deus cor [11]) in alterutra cognitione confirmet. Nam de rebus spiritualibus non statim pronunciandum est. Petrus etiam cum accepisset spiritum sanctum, tamen dubitauit de cibis prohibitis Act. 12. Visione etiam confirmatus, attamen haesitauit, cur nos temere pronunciemus. [12]) Et Salomon scripsit Eccles. 5. Ne sis uelox ad iudicandum de sermonibus Dei, ne desperes, inquit, [13]) loqui uerbum coram Deo. Item cum Paulus dicit: Peccatum est quicquid non est ex fide. Si habent [14]) corda incerta et docent, [14]) non docent ex fide, sed peccant. [15]) Has admonitiones sane non contemnent. [16]) Si contemnunt et multum uociferantur [17]) de sacramentis, et sua somnia in miserum uulgus sparguntur, non agitantur bono spiritu, sed nouitate ducuntur. Sunt enim homines isti incerti clamatores. Ego adhuc neminem comperi, [*fol.* 238ª] ne Carolostadium quidem, qui diceret se esse certum de sua opinione. Nec dubito, quin, si qui inter illos sunt saniores, saepe eis in mentem ueniat, [18]) fieri posse ut diuersa sententia sit uera. De consecratione si opponent, tantam rem non esse in potestate sacrificulorum, qui saepe mali sunt, sic responde: Sicut ordinatione diuina quotidie sol oritur, quia sic diuinitus ordinatum sit, sic fit [19]) in Ecclesia. Corpus Domini fit hoc iuxta diuinam ordinationem, quia Christus dixit: Hoc facite in mei memoriam. Ergo corpus Christi est in Ecclesia, dum manducatur, nec est spectandus sacrificulus, sed uerbum Christi, quod est Ecclesiae promissum. Sicut et spiritus sanctus in Ecclesia est, hoc est in sanctis. In summa

8) possint] Reb.: possunt
9) sunt] *ap.* Reb. *deest.*
10) opiniones suas] Reb.: suas opiniones
11) cor] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
12) pronunciemus.] Reb.: praenunciemus.
13) desperes, inquit,] Reb. *male*: despere (sinquit)
14) habent .. docent,] Reb.: habeant .. doceant,
15) sed peccant.] Reb.: igitur est peccatum.
16) sane non contemnent.] Reb.: sani homines non contemnunt.
17) multum uociferantur] Reb.: vociferantur multum
18) ueniat,] *sic scripsi;* Cod.: ueniet, Reb.: venire,
19) fit] *a* Reb. *A. l. abest.*

adhortare illos callidos disputatores, ne nimium fidant suis rationibus, Deum solere sapientes infatuare, [20] sicut Achitophel. Et est abominatio coram Deo, quicquid in mundo est sublime. Sic etiam ipsa [21] sapientia carnalis ualde potest falli, et displicere Deo. [22] quid autem aliud habent disputatores, [23] quam humanas rationes, quae conscientijs certe non possunt satisfacere, neque illas confirmare? Item moneas eos, ut potius grauiora legis [24] curent, fidem, iustitiam [25] et misericordiam, sicut Christus praecipit, quam tales disputationes. Quid aliud agunt ipsi, [26] quam omissa doctrina iustificationis et charitatis, de sacramentis rixantur? quam quod culicem colant [27] et Elephantes [28] deuorent. Hoc monendi sunt, uel qui dubitant de sacramentis, uel qui pertinaciter noua dogmata defendunt. Nec mihi utile uidetur, ea de re acute cum eis [29] disputare. Non enim [30] quisquam per disputationem uno aut altero congressu, satis doceri potest. Longi temporis res est istas opiniones euellere [31] ex animis, et familiaribus colloquijs, [fol. 238b] ac animis sedatis, ad eam rem opus est, id mihi prius faciendum uidetur, ut simpliciter doceatur publice Decalogus, [32] symbolum et oratio Dominica. Nam certum est eos haec nondum [33] intelligere, etiam si qui uidentur ualde eruditi [34] in Euangelio. Primum praeceptum exigit timorem [35] Dei, continens promissiones et minas. Ego sum Dominus Deus tuus, etc. Primum quia Deus non cognoscitur nisi ex factis suis. Ideo certum quoddam factum nominat, per quod cognoscamus, quem Deum colere debeamus, uidelicet eum qui eduxit populum ex Aegypto, hoc est, eum etiam, qui hoc uerbum dedit, qui misit Christum, qui resuscitauit eum a mortuis. Nam haec omnia sunt, per quae Deus

---

20) infatuare,] Reb. male: infatuari.
21) ipsa] Reb.: illa
22) displicere Deo,] Reb.: Deo displicere,
23) disputatores,] Reb.: isti disputatores,
24) grauiora legis] Reb.: grauiora. Legere
25) iustitiam] sic Reb.: Cod. corrupte: uidiam
26) ipsi,] Reb.: isti,
27) quam quod culicem colant] Reb.: quod quam colant culicem
28) Elephantes] Reb.: Elephantes
29) acute cum eis] Reb.: cum eis acute
30) Non enim] Reb.: Nam vix
31) euellere] Reb.: reuellere
32) Decalogus,] Reb.: Decalogos,
33) haec nondum] sic scripsi; Cod.: nondum, Reb.: haec non
34) etiam si qui uidentur ualde eruditi] Reb.: etiam qui sibi ualde uidentur eruditi
35) timorem] Reb.: fidem et timorem

rehenditur, quis Deus sit colendus. Non enim possumus
a comprehendere nostra industria, sed beneficia eius ui-
is, et alia facta, [36]) per quae Deus est comprehendendus.
7]) Christus ait ad Philippum rogantem, [38]) ut ostenderet
m: Si [39]) Christum et beneficia illius intuearis, ibi com-
ndes patrem.
Cum Petrus Wellerus e Prussia redijsset, *) narrauit
ri Martino Luthero nobilem quendam ac consiliarium
pis, sacramentarium, multos [40]) turbare, quaesiuit, quo-
pacto is compescendus esset. [41]) Respondit D. Martinus
rus: Si ministerium publicum uerbi Dei illi non est com-
m, princeps illi mandet, ut taceat, nec de eo negotio
rat in quocunque hominum conuentu, conuiuijs aut cau-
, etc. quia non sit sui officij talia tractare, pro se autem
od esse credere ac [42]) statuere possit quid [43]) uelit,
e [44]) sibi hoc officium arrogare deberet, quia sit diuinum
terium, multo minus in tabernis, ubi praedicandi locus
it, et sic [*fol.* 239ᵃ] neque persona neque locus huic
io conueniat. Probe igitur distinguendum est inter offi-
Ecclesiastica, politica et oeconomica. Estque haec di-
io maxime necessaria, quam et Paulus diligenter obser-
cum similitudinem sumeret ab officijs membrorum hu-
corporis. Auris, inquit, audit, oculus uidet, pes ambulat,
Sic oportet officia etiam distincta esse. [45]) Hic uero pri-
homo et nobilis, priuata curare debet officia ad se per-
ia, utpote equitare, et quicquid praeterea illi a principe
latum fuerit, [46]) sed non inuadere publica, ad [47]) se non
ientia, sed mundus tam est peruersus, ut quilibet cone-
uilibet esse. [48]) Addebat D. Martinus Lutherus talem
Coburgae fuisse Moer nomine, militem ualde peritum,
pi Electori carum, sed sacramentarium, [49]) qui ubique

Reb. II, fol. 40ᵇ lin. 14. — fol. 42ᵃ lin. 8.
facta,] *a* Reb. *abest.*
comprehendendus. Sic] Reb.: comprehensus. Sicut
rogantem,] *sic* Reb.; Cod.: interrogantem,
patrem: Si] Reb.: patrem. Philippe qui videt me videt et patrem. Si
multos] *sic* Reb.; Cod.: multa
esset.] Reb.: sit.
ac] Reb.: aut
quid] Reb.: quidquid
neque] Reb.: nec
distincta esse.] Reb.: esse distincta.
mandatum fuerit,] Reb.: mandatur.
ad] Reb.: et ad
quilibet esse.] Reb.: esse quilibet.
sacramentarium,] Reb.: non Sacramentarium,

contra sacramentum et pios praedicatores.[50]) effutiebat. Princeps ea re comperta, consilium ex me petebat, cui id dabam consilij: Non permittendum, ut quis publice loquatur contra sacramentum, eo quod illi publicum praedicandi officium non sit demandatum, nec etiam in tabernis, quia ibi locus non sit talia tractare,[51]) sed ut pro se quidquid libeat credat. Concedebat praeterea D. Martinus Lutherus, principem et pastorem, talem non posse cohibere, etiamsi domi suam uxorem, liberos et familiam edoceat, modo ne in publicum proferat. Quapropter Princeps Elector militem contumacem dimisit. Quod si aliquis[52]) obijciat: Quid si quaerantur de sacramento, annon liceat illis[53]) animi sui sententiam ac fidem ingenue dicere et fateri, cum[54]) quilibet teneatur suae fidei rationem reddere? Respondeo: Quod non, quia neque a [*fol. 239*^{b}] Iudaeo, neque a Turca, neque a Tyranno quodam ad fidei confessionem adiguntur. Quare inquisitores isti prius accedant suum pastorem, ab[55]) illo quaerant, cuius interest docere et erudire suos. Praeterea quod dicis, te etiam debere confiteri fidem tuam,[56]) non est uerum, quia hoc seditiose[57]) in pastorem dicis, quod non est[58]) confiteri fidem, ut tu dicis, sed potius detrahere tuo pastori. Si itaque Christianus es et uir bonus, responde illis, qui ex te sciscitari conantur ea de re, et dic: Ego in hoc dissentio a pastore, nec meum est te docere, sed pastoris tui, quare et tu eundem hac de re consule. Vade ad eum, aut ueni, ego tecum eum accedam. Est enim ex Sathana, quod homines tales apud se de rebus dubijs et incertis tanta pertinacia disputare tentent, quare non potius disputant de certis et indubitatis, scilicet, de Decalogo, symbolo, oratione Dominica, quae sunt scitu[59]) necessaria. Quid (inquiunt tales sacramentarij) si princeps Iudaeos tolerat, nunquid et nos? Respondeo:[60]) Iudaei aperte sunt blasphemi, ideo possunt uitari ne noceant, praeterea neque regimen neque sacerdotium illis permittitur, nec etiam affectant, ideo tolerari possunt. *Wan aber einer*[61])

50) praedicatores] Cod. *calami err.:* praedicatore
51) tractare,] Reb.: tractandi,
52) aliquis] Reb.: quis
53) illis] *a* Reb. *abest.*
54) cum] Reb. *typ. err.:* eum
55) ab] Reb.: et ab
56) etiam debere conf. fidem tuam,] Reb.: debere etiam conf. tuam fidem,
57) seditiose] Reb.: insidiose
58) est] Reb.: sit,
59) scitu] Reb. *falso:* sicuti
60) Respondeo:] Reb.: Respondet,
61) *Wan aber einer*] Reb.: ni vero aliquis

siue ex Iudaeis, siue ex Christianis, quisquis modo sit, *wolde den predigtstul innen haben, oder* [62]) *den keyserstul,* [63]) ferendum non esset. Porro si sectarij mihi obijciunt: Attamen Lutherus papae contradixit. Respondeo: Docui quidem contra papam, *nicht in eynem winckel wie die schwermer, sondern bin dem Bapst vor die nasen getretten, vnd habe mich altzeit an solche örter gestellet, do ich solde, vnnd wo ich hin gefordert bin worden.* [64]) Hoc ipsi non faciunt etc. [65])

DE SACRAMENTARIORVM NEGOTIO FVCATO ET FALLACI. *)

Anno 36. 25. Augusti. Luthero offerebantur Buceri *fol. 240a*] literae, quibus a Luthero petebat, ut ad Heluetios scriberet formam suae concordiae. Respondit Lutherus: [66]) Nescio quid scribam. Sacramentarij tantum quaerunt praetextum nostris literis, [67]) suosque errores confiteri nolunt, proferentes hanc propositionem, quod neutra pars alteram intellexerit. Hanc propositionem ego nolo, *wiel auch die schuldt auff mich nit komen lassen, das ich ihre opinion nicht soltte verstanden haben. Ach herre gott sie ist altzu klar verstanden, Worumb habe ich dan so hart wider sie geschrieben, so ichs nicht verstanden habe?* [68]) Hoc ego facerem, si ipsi sua confiterentur errata, tunc ego meam uehementiam et acerbitatem contra eos [69]) confiteri uellem. Sed hanc propositionem, quod neuter alterum intellexerit, *kan ich nicht leyden. man sol mirs auch wol nach meynem tode nicht nach sagen,* [70]) sem-

---

*) Reb. II, fol. 42a lin. 9. — fol. 43a lin. 1. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 355 sq. cap. 37. §. 24.

62) *oder*] *sic scripsi*; Cod.: *aber*

63) *wolde den — keyserstul,*] Reb.: suggestum vel Caesaris socium possidere praesumeret,

64) *nicht in eynem w. — bin worden.*] Reb.: non in locis clandestinis, sicuti homines fanatici faciunt, sed contra Papam in praesentia ministrorum suorum aperte locutus sum, nec vnquam loca ista, in quibus appetere debebam, fugere decreui,

65) etc.] *a* Reb. *abest.*

66) Respondit Lutherus:] Reb.: Respondet Mart. Luth.

67) praetextum (Cod. *calami err.*: praedextum) nostris literis,] Reb.: nostras literas,

68) *wiel auch die schuldt — habe?*] Reb.: nec culpa in me transferri debet, me illorum opinioni non restitisse. Ach bone DEVS opinio illorum nimis intellecta est, cur ergo tam acriter contra illos scripsi, si non intellexerim.

69) eos] Reb.: illos

70) *kan ich — nach sagen,*] Reb.: hoc ego nec volo, nec pati possum, nemo quoque post mortem meam, mihi hoc ascribere debet,

per odi tales medicationes, et plus decies illos oraui, si non synceram quaerunt concordiam, *so sollen sie es bey dem ersten* dissidio *bleiben lassen, bis so lange solches selber tzu tode bluttet.* [71]) Ego nolo me alienis peccatis onerare. Si apud illos scintillam extinguerem, econtra apud nos incendium excitarem, *darfur behutte mich gott.* [72]) Ego semper docui simpliciter [73]) uerbum Dei, *bey dem bleibe ich vnd wiel mich demselbigen gefangen geben, oder wiel ein Bapst sein,* [74]) nec resurrectionem neque uitam futuram credere. [75]) Sacramentarij tantum quae rationi erant consentanea scripserunt, [76]) scilicet, quod in sacramento acciperemus panem et uinum, non [77]) corpus et sanguinem, sed corpus et sanguis tandem fide et spiritu [78]) ederetur, ore autem panis et uinum.

Non potest fieri uera concordia, quia ipsi negotium metiuntur ratione. Ego libenter uellem mori, si Ecclesiam Heluetiorum et ciuitatem iterum lucrari possemus. Tunc enim Papae et Caesari essemus formidini, [79]) sed non est confidendum [80]) [*fol. 240b*] in homine, relinquamus potius hominem, *sie suchen meine wordt auff das aller geschwindeste,* cum tantum promiserim, *ich wolde das beste bey der sachen thun.* [81]) His uerbis captiuum me trahere [82]) uolunt, *nein nein, ich wil gottes wordt nicht vbergeben, welches ich wider tzu Augspurg noch tzu Wormbs thun wolde; ich soltte diese sachen vbergeben.* [83]) Ego uero malebam saluum [84]) conductum meum periclitari, quam uerbum Dei.

---

71) *so sollen sie — bluttet.*] Reb.: tunc in primo dissidio perseuerare deberem, donec per se ipsum defatigetur,
72) *darfur — gott.*] Reb.: Custodiat me Deus ab isto malo,
73) docui simpliciter] Reb.: simpliciter docui
74) *bey dem bleibe — sein,*] Reb.: ab illo nunquam discedere, totum me Dei verbo dedere, aut Papa fieri,
75) credere.] Reb.: credere volo,
76) tantum quae r. e. consentanea scripserunt,] Reb.: tantum scripserunt, quae r. e. consentanea,
77) non] *ap.* Reb. *deest.*
78) tandem fide et spiritu] Reb.: tantum fide spiritum
79) essemus formidini,] Reb.: formidini essemus,
80) confidendum] Reb. *male:* confitendum
81) *sie suchen — thun.*] Reb.: in verbis meis apprehendere me conantur, cum tamen promiserim me, illis consilio in hac causa non defuturum,
82) trahere] Reb.: habere
83) *nein, nein — sachen vbergeben.*] Reb.: Ego saue verbum Dei nunquam tradam, nec Augustae nec Wormaciae hoc facere volui, cum tamen arrogantiam, me tradere hanc persuadere volebant.
84) saluum] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

NEGOTIVM BVCERI CVM D. MARTINO LVTHERO. 1535. 15 IANVARII. *)

Electori a Philippo Melanthone scriptum. [85]) Hic Bucerus *ist tzu Augspurg 5 wochen gelegen, alda geprediget vnnd berichtet, das die praedicanten der Obrigkeit tzugesaget vom sacrament vnd andern artickeln der Confession vnd Apologia gemess tzu leben, welches sie auch tzuvor aus anstnnung der Obrigkeit tzugesaget, wie sie ihnen berichtet, das kein betrug gesucht oder gemeinet werde, von der warhafftigen gegenwertigheit berichtet er, dass sie bekennen, das der leib Christi wesentlich vnd warhafftiglich empfangen werde, so wir das sacrament empfahen. vnd das brodt vnd wein tzeichen sint,* signa exhibitiua, *welches so mans reicht vnnd empfehet, wirdt tzugleich gereicht vnnd empfangen der leib vnd das blut Christi, vnnd haltts also, dass das brodt vnd der leib vnd das blut Christi bey einander sint, nicht in vermischung ihres wesens, sondern als sacrament vnd das Jenige so sampt dem sacrament gegeben wirdt,* quo posito aliud ponitur. *dan die weil man auff beiden teilen helttet, das brodt vnd wein bleibet, halttens sie solche* sacramentalem coniunctionem etc. [86])

---

*) Reb. II, fol. 43a lin. 2—22. — *Conf.* Corp. Reform. II. p. 807 sq.

85) Negotium Buceri — scriptum.] *pro hac inscriptione ac subsequ. verbis:* Electori — scriptum, Reb. *haec exhibet:* Anno 1536. 15. Ianuarij, Philip. Melanth. de Bucero ad Electorem scripsit. — *Haec spectant ad* colloquium de sacra coena, *quod* Melanthon cum Bucero *habuit* Casseliae, *quo d.* 12. *Dec.* 1534. *Witeberga profectus erat, undeque d.* 9. *Jan.* 1535. *Witebergam revertebatur. Conf.* Melanthonis epistolae d. 10. Ian. a. 1535. ad Camerarium *et* eodem mense ad Io. Agricolam scriptae (*in* Corp. Reform. II. p. 822 sq. 826 sq.) et Lutheri ad Philippum Landgravium epistola d. 30. Ian. a. 1535. atque illius de Buceri sententia iudicium (*in* eius epist. ed. de Wette IV. p. 587—589.). *At* Melanthonis ad Electorem Ioannem Fridericum de hac re a. 1535. scriptum quoddam *in* Corp. Reform. *non invenitur.* — Rebenstockius *pro a.* 1535. *male annum* 1536. *exhibet, fortasse quod* Lutherus cum Bucero Witebergae a. 1536. d. 22 Maii et seqq. collocutus est. *Conf.* Mel. epistolae d. 25. Maii 1536. ad Baumgartnerum *et* d. 26. Maii ad Philippum Landgravium scriptae (*in* Corp. Reform. III, p. 73—75.) *et* Formula Concordiae in hoc colloquio facta (ibid. p. 75—81.).

86) *ist tzu Augsburg 5 wochen* — — coniunctionem etc.] Reb.: Augustae per quinque hebdomadas perseueranit et dixit, pastores Magistratus, quid concordiam de rebus Sacramentalibus et alijs in Apologia praescriptis inire velint, promisisse absque dolo et fuco. Deinde autem praesentia hoc dicit, pastores fateri, corpus et sanguinem Christi vere et substantialiter adesse, cum sumatur Sacramentorum, et panem et vinum signa esse exhibitiua corpus quoque et sanguinem Christi communicantibus sub hisce signis aquae distribui et firmiter in hoc consentiunt, panem vinum tanquam Sacratum, cum illo quod sub Sacramento est, sine vlla transubstantiatione et diuisione

fol. 241a] CONSILIVM D. MARTINI LVTHERI EIVSQVE SENTENTIAE. [87] *)

PRIMO ut nullo modo concedamus de nobis dici, quod neutra pars alteram intellexerit. Hoc pharmaco non curabitur tantum uulnus, cum nec ipsi credamus, utrumque [88] hoc uerum esse. Alij etiam putabunt, haec a nobis fingi, et ita causam nostram reddemus magis suspectam [89] uel potius dubiam, cum sit omnium communis. Nam in tantis animorum turbis et scrupulis non expedit, [90]) hoc nouum offendiculum addere.

SECVNDO. Cum hactenus disseruimus, nos corpus Christi asserere, quod illi signum plane contrarij in sacramento, nihil minus mihi [91] uidetur utile, quam ut mediam et nouam sententiam statuamus, qua et illi concedant corpus Christi adesse uere, nos [92]) concedamus solum panem manducari. Vt enim conscientiam taceam, certe considerandum est, quanta hic fenestra aperiretur omnibus cogitandi, et orirentur hic fontes et maria [93] quaestionum et opinionum, ut multo tutius sit, illos simpliciter manere in suo signo, quia nec ipsi suam, nec nos nostram partem, multo minus [94] totum orbem pertraheremus in eam sententiam, imo potius irritabimus ad uarias quaestiones et cogitationes, mallem igitur, ut dissidium hoc sepultum maneret in duabus istis sententijs, quam ut occasio daretur infinitis quaestionibus ad Epicurismum profuturis etc. [95])

TERTIO. Cum stent pro nostra sententia primum textus ipse apertissimus Euangelij, qui non sine causa mouit [96]) homines, non solum pios. Secundo patrum dicta plurima, quae non tam facile possunt solui, nec salua conscientia [*fol. 241b*] aliter quam sonant, intelligi, cum bona Grammatica textui [97])

---

*) Reb. II, fol. 43a lin. 23. — fol. 44b lin. 19.
communicantibus porrigi, quo posito aliud ponitur, nam quia in utraque parte consentimus panem et vinum in substantia non mutari, ideo dicunt, esse Sacramentalem coniunctionem.

87) sententiae.] Reb.: sententia.
88) utrumque] Reb.: vtcunque
89) suspectam] Cod. eademi *err.*: suspectum
90) expedit,] Reb. *male*: expetit,
91) mihi] *a* Reb. *abest.*
92) nos] Reb.: et nos
93) maria] Reb.: materia
94) multo minus] Reb.: multo minus vtrique
95) etc.] *a* Reb. *abest.*
96) mouit] Reb.: mouet
97) textui] Reb.: textum

fortiter consentiat. Tertio periculosum enim est statuere, Ecclesiam tot annis per totum orbem uero sensu sacramenti caruisse, cum nos fateamur omnes Verbum et Sacramentum [98]) mansisse, etiam obruta multis erroribus et abominationibus.

QVARTO. Dicta S. Augustini de signo, quae contraria nostrae sententiae uidentur, non sunt satis firma. Cum contraria dicta maxime cum Augustini scriptis clare possint [99]) ostendi et conuinci eum loqui de signo corporis praesentis, [100]) ut illud contra Adamantium. Non dubitauit Dominus corpus suum appellare, [1]) cum daret signum corporis sui, uel de signo corporis mystici. In quo ualde multum est praecipue in Ioanne, [2]) ubi copiose docet [3]) manducari carnem. Carnem Christi esse in corpore mystico, seu, ut ipse dicit, in [4]) societate, unitate, charitate [5]) Ecclesiae. Istis enim uerbis utitur.

QVINTO. [6]) Omnium argumentorum fortissimum est Augustini, quod dicit: Non hoc corpus, quod uidetis, manducaturi estis, [7]) et tamen conscientia memor apertorum uerborum Christi: Hoc est corpus meum. Hoc dictum Augustini facile sic exponitur, quod de uisibili corpore loquatur Augustinus, sicut sonant uerba [8]) (quod uidetis). Ita Augustinus nihil pugnat cum claris uerbis Christi. Et Augustinus infirmior [9]) est, quam ut uno hoc dicto tam incerto, [10]) imo satis consono, [11]) nos moueat in contrarium sensum.

SEXTO. Ego Augustinum non intelligo aliter. Sic et ipse patres ante se forte intellexit, quam quod contra Iudaeos et gentes docendum fuit, apud Christianos non comedi corpus Christi uisibiliter et [12]) corporali more. Hac ratione fidem sacramenti defenderunt. Rursus contra Hypocritas Christianorum docendum fuit, quod [*fol. 242a*] sacramentum non

---

98) Sacramentum] Reb.: Sacramenta
99) Cum contraria dicta maxime c. A. scr. clare possint] Reb.: contra tria iam dicta. Maxime cum Augustini scriptis clare possit
100) corporis praesentis,] Reb.: praesentis corporis,
1) corpus suum appellare,] Reb.: appellare corpus suum,
2) in Ioanne,] *sic* Reb.; Cod.: in Ioannem,
3) docet] Reb.: dicit
4) in] *sic* Reb.; Cod.: ut
5) charitate] *a* Reb. *abest.*
6) Quinto.] Reb.: S. (*typ. err. pro:* 5.)
7) manducaturi estis,] Reb.: manducabitis.
8) uerba,] Reb.: verba sua
9) infirmior] *sic recte* Reb.; Cod.: firmior
10) uno hoc dicto tam incerto,] Reb.: hoc vno dicto incerto,
11) consono,] Reb. *male:* cum sono,
12) et] Reb.: aut

esset salutare sumentibus uel [13]) accipientibus, nisi spiritualiter manducarent, id est, nisi Ecclesiae essent inserti. Et hac ratione charitatem in sacramento exegerunt, ut ex Augustino clare accipi potest, qui absque dubio ex prioribus patribus et sui seculi usu ista accepit.

SEPTIMO. Istis saluis, nihil est quod a me [14]) peti possit, nam et ego hoc dissidium uellem (testis est mihi Christus meus) diremptum, et quidem [15]) corpore et sanguine meo, sed quid faciam? ipsi forte sapientia bona capti sunt in alteram sententiam. Feramus igitur eos, si synceri sunt. Christus Dominus liberabit eos. [16]) Ego econtra [17]) captus sum, certe bona [18]) conscientia, nisi ipse mihi sum [19]) ignotus, in hanc sententiam, et me ferant, si non possint mihi concedere. [20])

MARTINI BVCERI SENTENTIA ANNO DOMINI 1535. 15. IANVARII. [21])

Si D. Martinus Lutherus rogauerit, quid respondeam ad suas cogitationes, habet ad hunc modum mea fides. At primum me fateri uisum fuisse D. Martinum Lutherum panem et corpus physica ratione unire. Idem quoque iudicare praecipuos huius partis. Iam sacramentalem modo unionem inter panem et corpus Domini statuit non naturalem. Contra iudicauit ipse de nobis, agnoscere nos in Coena signum tantum, non etiam per signa corporis et sanguinis Domini ueram et uisibilem exhibitionem ac manducationem, secus autem ipsi nobis conscij sumus, ut editi libri testantur. Mihi itaque persuasum est nos non satis, quid utrique senserimus, intellexisse, praesertim ante magnam illam editam confessionem Luther. Porro istud non satis constitisse alteris, [22]) [*fol. 242b*] quid alteri senserint. Nec ego uelim ad offensionem Ecclesiarum exponi, posset autem id ea forsan ratione explicari, ut con-

---

13) sumentibus (Cod. *calami err.*: summentibus) uel] *a* Reb. *absunt.*
14) a me] *sic* Reb.; Cod.: ad me
15) diremptum, et quidem] Reb.: redemptum, non vno
16) eos] Reb.: nos
17) econtra] Reb.: contra
18) certe bona] Reb.: bona certe
19) sum] *sic* Cod.; Reb.: sim
20) possint mihi concedere.] Reb.: possunt mihi accedere.
21) Mart. Buceri sententia *etc.*] *Integrum caput sic inscriptum in solo* Cod. fol. 242a lin. 16. — fol. 243b lin. 19. *exstat, ap.* Reb. *vero non reperitur.*
22) alteris,] Cod.: alterijs.

duceret gloriae Christi promouendae, non obstaret, sed de hoc poterit disputari.

Ad secundum. Cum nos non agnoscamus signum tantum a nobis assertum esse, nec requiramus, ut D. Martinus Lutherus concedat solum panem manducari, non est ut nouam et mediam sententiam statuamus, sed quam reipsa habemus, eadem utrinque uelimus ijs uerbis tradi, ex quibus possit agnosci eadem esse. Istud hac ratione posse commode fieri arbitramur, ut cum utrinque iuxta illa Domini uerba: Accipite, manducate, hoc est corpus meum etc. Ideo fatemur non solum panem hic, sed etiam ac praecipue quidem dari, accipi et manducari ipsum corpus Domini, adderemus modo huius dicti explicationem, et eam, quam D. Martinus Lutherus in confessione illa magna posuit, nempe corporis Domini manducationem, oris, id est, contrectationem per dentes et deglutionem tribui propter sacramentalem unionem, ad eum modum, quo patres dicuntur uidisse Dominum, et Ioannes spiritum sanctum. Cum tamen oculi eorum per se in columnam nubis et speciem columbae tantum ferrerentur, vtrinque certe panem et corpus Domini res natura diuersas et corpus Domini impatibile confitemur. Nostra enim in parte nihil prorsus obstat, quod non simpliciter Doctorum [23]) sectatores etiam hac in re plerique fateri possunt, quam quod dum corpori Christi sine interpretatione et simpliciter tribuunt et competere affirmant, quaecunque pani fiunt et competunt.

Hinc si quidem uidetur statui inter panem et Domini corpus unio naturalis, et in his uerbis Domini: Hoc est corpus meum, esse praedicationem identicam. Explicare itaque [*fol. 243*ª] cum uetustis patribus, qua ratione proprie corpus Domini percipitur, et ita corpus Domini accipi in manus, immitti in os, teri dentibus et huiusmodi, dici ad exprimendam sacramentalem unionem, hoc est, quod cum pane corpus Domini uere exhibetur et percipitur, proprie competere ac fieri pani, et corpori Christi tribui per synecdochen. Id cum consonet scripturae, et sit in sensu omnium recte credentium, poterit indubie citra ullam Ecclesiae offensionem fieri. Ad tertium, quartum, quintum, sextum respondeo: Nos quoque simplicissime inhaerere scripturae sententiae ac omnium uetustorum patrum, eorumque uerbis libenter uti, et si ea satisfaciant, iam esse pacem confectam omnium Ecclesiarum.

Ad septimum nostra conscientia tria solum in ista disputatione respuit ac caueře quaerit, primum ne statuatur aliqua

23) Doctorum] *sic interpretor* Codicis *siglam*: D.Dr

corporis Domini cum pane et uino coniunctio physica. Alterum ne fiat corpus Domini cibus uentris, uel per se obnoxium [24]) actionibus corporis nostri. Tertium ne sacramentalis unio eo extendatur, [25]) ut quicunque sacramentum percipit et habet, is cibum uitae aeternae, Christum dicatur ut cibum uitae uel in salutem sibi percipere aut habere, qui error in papistarum abusu est. Vnde nulla fidei ratione habita, tanquam rem salutarem commenti sunt Sacramentum tam multis modis esse ostentandum, circumferendum.

Si haec tria satis excluduntur et excludere nobis permittuntur, quod utrumque Doctorem [26]) facere non dubitamus, non est quod nos in hac disputatione dicere recusemus, illam praesentiam Christi hic ueram certo credimus. Si uero D. Lutheri conscientia putat praestare illa, quae pani propria [27]) fient corpori Domini [*fol. 243b*] sine explicatione synecdoches huius simpliciter tribuere. Oramus, agnoscat conscientiam nostram, non sine causa explicationem huius synecdoches, praesertim in nostris Ecclesijs requirere. Quanquam tamen adeo adhuc per orbem uigeat ille error papistarum, quo Christum speciebus panis et uini sic alligant, ut salutarem Domini praesentiam polliceantur ubicunque. Illa sunt quidem, ut dixi, de fide qua salutariter suscipiatur ad dentes, uidetur causa esse, ut diserte explicetur, quomodo et ad quid Dominus se hisce signis nobis exhibeat, [28]) ut quod sic per haec signa detur, accipiatur et manducetur, ut tamen, proprie si loqui libeat, nihil prorsus a corpore nostro patiatur. Caeterum nobis eandem esse quae est Doctorum, [29]) non dubito. Quare fidei atque sensus communionem inter nos esse affirmamus, quod si D. D. [30]) ex nostris uerbis nondum potest plane percipere. Oramus in Domino paulisper nos sustineat, nobis certa spes est fore, ut fidem ei hanc abunde astruamus. [31])

---

24) obnoxium] Cod. *calami err.*: obnixium
25) extendatur,] Cod. *falso*: extendantur,
26) utrumqe Doctorem (i. e. Lutherum et Melanthonem)] Cod.: utrumque D. D. (*conf.* praeced. nota 23. pag. 51.).
27) propria] *sic scripsi*; Cod.: propriae
28) exhibeat,] *sic scripsi*; Cod.: exhibet,
29) Doctorum,] Cod.: DD.
30) D. D. *i. q.* Dominus Doctor (?)
31) *His verbis finitur hoc caput, quod integrum ap.* Reb. *desideratur.*

ADDITIO D. MARTINI LVTHERI POST REDITVM DOMINI PHILIPPI MELANTHONIS EX HASSIA.*)

Primum specta { populos [32] } { Praesentes / Praeteritos / Futuros }

Conscientiae in futurum consulendum, si tot populos traxerimus. Secundo, Textus, Tertio, Dicta patrum. [33] Quarto, Ecclesiae usus. Iam si stent [34] dicta contraria, [*fol. 244a*] quomodo probabunt adesse Christi corpus substantialiter? quia talia dicta non dant, quod adsit corpus Christi, cum dicta illa dicant, [35] signum solum adesse. Ergo abesse ipsum necesse est. Quare fictum est, nec ex animo concedunt adesse Christum, [36] tantum ut obtineant signum esse, post relabentur cum tempore. Ergo ad tempus ista concedunt ut necessitate pressi, primo quia iam mentiuntur manifeste, quod dicunt [37] sese nos non intellexisse, hoc enim credi non potest, secundo [38] quia alij non consentiunt, Augustae, Vlmae, etc. Et postea clamabunt, noc cessisse, ipsos perseuerasse, et fient [39] postrema prioribus peiora, si non syncera [40] fiat concordia. Pereat [41] mundus et fiat iustitia. Duo mendacia, [42] primum quod negant se nos intellexisse, secundo, quod fingunt Christi corpus adesse propter dicta patrum, quae figuram et significationem sonant, id est absentiam corporis et sanguinis, si Christus non alia ratione potest nos defendere ab hostilibus armis, melius est non sic defendi.

Textus Euangelii clarus
Dicta patrum consona
Ecclesiae consensus uerus et uniuersalis.

---

*) Reb. II, fol. 44b lin. 20. — fol. 45a lin. 13.

32) populos] *sic scripsi;* Cod.: populus; *a* Reb. *abest.*

33) Dicta patrum.] Reb.: Patrum dicta.

34) stent] Reb.: stant

35) quia talia — illa dicant,] Reb.: quia talia dicta illa dicunt, (*ceteris, quae his verbis interposita sunt, omissis*)

36) adesse Christum,] Reb.: Christum adesse,

37) post relabentur cum tempore. Ergo — quod dicunt] Reb.: post cum tempore reuelabuntur, ideo ad tempus istud concedunt necessitate repressi, 1. Quia mentiuntur manifeste quod dicunt iam

38) secundo] *a* Reb. *abest.*

39) fient] Reb.: fierent

40) syncera] Reb.: syncere

41) Pereat] Reb.: Pereat igitur

42) Duo mendacia, *etc.*] *haec et quae subsequuntur, in solo* Cod. fol. 244a lin. 13. extr. — fol. 244b lin. 8. *leguntur, item quae deinceps* de Doctorum conventu Witembergensi *referuntur nominaque eorum*, qui huic concordiae subscripserunt, *tantum in* Cod. fol. 244b lin. 9. — fol. 245a lin. 27. *exhibentur, quae* Reb. *vero non inveniuntur.*

Contra hoc nihil sciunt, tantum modo dicta quaedam contraria. Primum quae obscura et incerta, recipiunt commodam glossam. Nec tutum est istis incertis fidere et relinquere illa certa. Conscientia enim postea non feret, si [43]) traxerim tot populos in nouam opinionem tam infirmis dictis contra tam firma, glossa autem [44]) est patres loqui de significatione. Primum rei praesentis et non simul negantis praesentiam contra [45]) Capernaitas sensuales pro fide. Secundo contra Hypocritas sine charitate accedentes de re mystica pro *'fol. 244b'*] charitate significata per sacramentum. Nam ipsi cogitabant de signo corporis absentis sicut nos, et patres, sicut Origenes libenter allegorica et figurata sectantur. Ideo nihil probant figurae. Altera species etsi tolerata sit hactenus ad prohibitionem aut utriusque, quis potest consentire? Nam ipsa prohibitio nouum crimen et blasphemia est in Deum praeter peccatum illud neglectae uel potius raptae utriusque speciei, quia est negare Deum et reijcere.

ANNO DOMINI 1536. 29 MAII FVIT CONVENTVS DOCTORVM IN WITEMBERGA. [46])

Audiuimus D. Bucerum explicantem suam et aliorum, qui una adfuerunt, sententiam de sacramento corporis et sanguinis Christi hoc modo. Confitentur [47]) iuxta uerba Irenaei constare Eucharistiam duabus rebus, Terrena et Coelesti. Itaque sentiunt et docent, cum pane et uino uere et substantialiter adesse, exhiberi, sumi corpus Christi et sanguinem. Et [48]) quanquam negant fieri transsubstantiationem, nec sentiunt localem fieri [49]) inclusionem in pane, aut durabilem aliquam coniunctionem extra usum sacramenti, tamen concedunt sacramentali unione panem esse corpus Christi, hoc est,

---

43) si] *sic scripsi;* Cod.: se
44) firma, glossa autem] Cod.: firma glossa, autem
45) contra] *sic scripsi;* Cod.: con: (*quasi legendum esset:* concapernaitas)
46) Anno Domini — Witemberga.] *Caput sic inscriptum cum nominibus eorum, qui subscripserunt in solo* Cod. *exstat, ap.* Reb. *autem non invenitur, id quod iam in praeced. nota* 42. *adnotaui. Idem caput legitur quoque in* Corp. Reform. III. p. 75—77. *sic inscriptum:* Concordia inter Doctores Wittebergenses et Doctores ciuitatum Imperii in Germania superiori. De praesentia corporis et sanguinis Christi in Coena Dominica. Scripta iussu et rogatu utriusque partis a Philipp. Melanth. Anno Christi 1536. — *De* hoc conventu Witembergensi *conf. supra* p. 47. notae 85. *pars extrema.*
47) Confitentur] Corpus Ref. III, p. 75.: I. Confitemur
48) Et] Corp. Ref. *l. l.*: II. Et
49) localem fieri] Corp. Ref. *l. l.*: fieri localem

sentiunt porrecto pane simul adesse et uere exhiberi corpus Christi. Nam extra usum cum asseruatur in pixide, aut ostenditur in processionibus, ut fit a papistis, sentiunt non adesse corpus Christi. Deinde [50]) hanc institutionem sacramenti sentiunt ualere in Ecclesia nec pendere ex dignitate ministri aut sumentis. Quare sicut Paulus ait etiam indignos manducare, ita sentiunt uere porrigi [51]) corpus et sanguinem Domini etiam indignis, et indignos sumere, ubi seruantur uerba et institutio Christi, sed tales [*fol. 245ª*] sumunt ad iudicium, ut Paulus ait, quia abutuntur sacramento, cum sine poenitentia et fide eo utuntur. Ideo enim propositum est, ut testetur illis applicari beneficia Christi, et fieri eos membra Christi et ablui sanguine Christi, qui agunt poenitentiam et erigunt se fide in Christum. Cum autem pauci conuenerimus et opus sit utrinque hanc rem ad alios concionatores [52]) referre, nondum licet nobis, de concordia pacisci, priusquam ad alios retulerimus. Cum autem profiteantur omnes [53]) se iuxta confessionem et Apologiam principum Euangelium profitentium in omnibus articulis sentire et docere uelle, maxime cupimus sanciri [54]) et constitui concordiam. Et spes est nobis, si reliqui utrinque ita consenserint, solidam futuram esse concordiam.

SVBSCRIPSERVNT.

D. Wolffgangus Capito Argentinensis [55])
M. Martinus Bucerus Argentinensis. [55])
D. Ioannes Zing Constanciensis [56])
L. Martinus Frechtus Vlmensis [57])
Geruasius scholasticus Memmingensis [58])
L. Iacobus Ottherus Eslingensis [59])
M. Bonifacius Licostenes Augustanus [60])

---

50) Deinde] Corp. Ref. *l. l.* p. 76.: III. Deinde
51) uere porrigi] Corp. Ref. *l. l.*: porrigi vere
52) concionatores] Corp. Ref. *l. l.*: concionatores et superiores
53) profiteantur omnes] Corp. Ref. *l. l.*: omnes profiteantur,
54) sanciri] *sic* Corp. Ref.; Cod. *calami err.*: sarciri
55) Argentinensis] Corp. Ref. *utroque loco*: minister Ecclesiae Argentinensis.
56) D. Io. Zing Const.] *hoc nomen in* Corp. Ref. *l. l. non invenitur.*
57) L. Mart. Frechtus Vlm.] *hic vir in* Corp. Ref. *tertio loco sic refertur*: Lic. Martinus Frechtus Ecclesiae Ulmensis in verbo minister, Licentiatus.
58) Geruasius schol. Memm.] *hic in* Corp. Ref. *septimo loco sic subscripsit*: M. Gervasius Scholasticus Memmingensis Ecclesiae Pastor.
59) L. Iac. Ottherus Esling.] *hoc nomen in* Corp. Ref. *quarto loco sic exhibetur*: Lic. Iacobus Ottherus Theologiae licentiatus, minister Ecclesiae Eslingensis.
60) M. Bonif. Licostenes August.] Corp. Ref. *hunc virum quinto loco sic nominat*: M. Bonifacius Lycosthenes Ecclesiae Augustanae minister in verbo.

Wolffgangus Musculus Augustanus [61])
M. Ioannes Bernhardi Franckfordiensis [62])
M. Martinus Herman Purfeldensis [63])
M. Matheus Aulberus Reutlingensis pastor ut testis [64]).
Ioannes Scracknus Reutlingensis Diaconus ut testis. [65])
D. Martinus Lutherus [66]) suspirans *) dicebat: *Ach Carolostadt vnd Muntzer haben do in* Euangelio *gross hinderniss gethan.* [67]) Sacramentarij paulatim cesserunt, primo nihil nisi panem et uinum docebant. [68]) Secundo spiritualiter, id est, speculatiue adesse corpus et sanguinem. Tertio corporaliter, sed fide accipi, *das sindt eitel philosophische* [*fol. 245b*] *gedancken.* [69]) Nam articuli fidei sunt contra omnem Philosophiam, Geometriam et Arithmeticam, imo contra omnem creaturam, *Es ist* Est, non, *das reymet niemandt tzusamen.* [70]) Ideo Landgrauius olim fautor Zuinglij uoluit inter nos concordiam facere, [71]) ut fratres appellaremur, sed ego nolui; [72]) quamuis Zwinglius cum lachrymis dixit se cupere in nostra

---

*) Reb. II, fol. 45a lin. 13. — fol. 45b lin. 21. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 356. cap. 37. §. 25.

61) Wolffg. Musculus August.] Corp. Ref. *sexto loco eum sic refert:* Wolffgangus Musculus Ecclesiae Augustanae minister in verbo.

62) M. Io. Bernh. Franckf.] *hic in* Corp. Ref. *octavo loco sic recensetur:* M. Iohan. Bernhardi Francofortensis Ecclesiae minister.

63) M. Mart. Herman Purfeld.] *hic in* Corp. Ref. *nono loco sic vocatur:* Martinus Germani Furfeldensis Ecclesiae minister.

64) M. Math. Aulberus Reutl. past. ut test.] *in* Corp. Ref. *hic decimo loco sic nominatur:* M. Matthaeus Aulbertus Pastor Ecclesiae Reutlingensis.

65) Io. Scracknus Reutl. Diac. ut testis] *hic in* Corp. Ref. *undecimo loco sic nominatur:* Iohannes Schradinus Diaconus Reutlingensis. — *Post haec nomina in* Corp. Ref. *l. l.* p. 77. *referuntur haecce:*
Martinus Lutherus Doctor Wittebergensis.
Iustus Ionas D.
Caspar Cruciger D.
Iohannes Bugenhagius Pomer. D.
Philippus Melanthon.
Iustus Menius Isenacensis.
Fridericus Myconius Gothensis.
D. Urbanus Regius, Ecclesiar. Ducatus Luneburg. Superint.
Georgius Spalatinus, Altenb. Eccl. Pastor.
Dionysius Melander minister ecclesiae Casselensis, et multi alii.

66) D. M. L.] *haec ap.* Reb. *proxime post verba supra* p. 53. lin. 20. *relata* mundus et fiat iustitia. *in eadem linea, continua serie sequuntur.*

67) *Ach — gethan.*] Reb.: Ach Carolostadius et Muntzerus irrecuperabile damnum Euangelio intulerunt.

68) docebant] Reb.: dicebant.

69) *das sindt — gedancken.*] Reb.: sunt modo opiniones Philosophicae.

70) *Es ist — tzusamen.*] Reb.: Et non, haec inter se non conueniunt.

71) uoluit inter n. c. facere.] Reb.: inter nos concordiam facere studebat,

72) sed ego nolui,] Reb.: Ego vero nolebam,

Ecclesia manere, et caueri [73]) distractionem, et spero eum temporaliter punitum, sed [74]) resipuisse. *Es werden altzeit* pericula in falsis fratribus *sein. wir werdens von vnsern güldenen freunden nicht vberhoben werden*, [75]) si Christus talia passus est. *Die* gloria *vnnd schendtliche* ambitio *thut den schaden.* [76]) Zuinglius fuit cupidissimus gloriae, [77]) sicut etiam scripsit, se nihil a me didicisse, *vnd ich wollte es euch nicht gerne, dan er machts nit gut.* [78]) Sic Oecolampadius Doctor sibi uidebatur, et excelluit me, antequam me audiret. Sic Carolostadius dicebat: *vmb euch ist mir nicht.* [79]) Et Muntzer praedicauit contra duos papas, *wider den alten vnd neuen Bapst, vnd ich muste Saul sein. hette wol angefangen, aber der geist gottes wer von mir gewichen.* [80]) Misertus fui [81]) Oecolampadij et mirabar, quomodo fieri posset, ut homo boni pectoris tam acerba in nos euomeret. [82]) Quare uideant omnes qui praedicant, ne gloriam [83]) quaerant in sacris literis, *oder sie gehen tzu boden.* [84]) In Virgilio et Cicerone *stehet* gloria. *Aber* [85]) scriptura expetit humilitatem, et contritum spiritum, [86]) ibi spiritus sanctus habitat.

ANTINOMI. *)

Amicissimi mei me pedibus calcare uolunt, [87]) et Euangelium turbare. Ideo instituam disputationes ad prouocandos

*) Reb. II, fol. 45b lin. 22. — fol. 55a lin. 7. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 360 sqq. cap. 37. §. 33 sqq.

73) caueri] *sic* Cod.; Reb.: cauere
74) sed] *a* Reb. *abest.*
75) *Es werden altzeit — werden,*] Reb.: semper existent pericula in falsis fratribus, nec nos pericula praeteribimus, sed pati cogimur illa, et ab amicis nostris.
76) *Die* gloria — *schaden.*] Reb.: per se sola ambitio infert damnum.
77) Zu. fuit cupid. gloriae,] Reb.: Zu. enim fuit gloriae cupidissimus,
78) *vnd ich — gut.*] Reb.: et ego nollem quod suas detestabiles opiniones a me didicisset, nihil enim boni efficit.
79) *vmb — nicht.*] Reb.: propter vos non sum solicitus.
80) praedicauit — *gewichen.*] Reb.: scribebat contra Papam recentem et antiquum, existimabat me esse Saulem qui bene incepissem, sed spiritum Dei me reliquisse.
81) Misertus fui] Reb.: Miserebar
82) fieri posset, — euomeret.] Reb.: posset fieri, hominem synceri pectoris, vt ipse erat, tam acerba in nos euomere.
83) gloriam] Reb.: suam gloriam
84) *oder — boden.*] Reb.: alias funditus peribunt.
85) et Cicerone — *Aber*] Reb.: Cicerone, Terentio est gloria, verum
86) contritum spiritum] Reb.: spiritum contritum
87) Amicissimi mei — calcare uolunt,] Reb.: Doct. M. L. dicebat, conquerens de Antinomis. Amicissimi mei, pedibus me conculcare volunt,

antagonistas. Esto. humiliter [88]) se offerant. sed [89]) non ero contentus illorum foro. [90]) sed uel vocabo eos nomine [fol. 249ᵃ] ut publice respondeant ad suas positiones. *Wir es gielt nicht also schertzens.* [91] non agitur de nostro nomine, sed de gloria Christi. Deinde magno singultu [92]) dixit: *Ach wie wehe thuts, so einer einen guten freundt verleurt,* [93]) quem summo amore diligit. Istum in mensa mea habui, risit mecum, [94] et tamen a tergo adversatur. *das ist mir nicht too dolden. er hatts auch niemermehr erhalten.* [95]) Nam crassissimus est error rejicere legem. wan doch *andere* errores und scandala gingen, esset tolerabilius. Sed legem rejicere, sine qua neque Ecclesia. neque politia. neque oeconomia aut quisque hominum potest esse. *das heist den fues den boden ausgestossen. da ist tzeit wehrens. ich kan noch mags nicht lyden.* [96]) Deinde dicebat, quomodo cum spiritu lenitatis illum corripuerit, [97]) et quam astute responderit. *Ach die schentliche arrogantia wes nicht sie an,* ipsa est mater [98]) omnium haeresium. Iam esset [99]) tempus cantandi: Te Deum laudamus. et gratias agendi. et fit tempus [100]) rixandi, *pfui dich, ist doch kein irthumb so grob,* quin habeat auditores. *das muss ich sehen,* quod me umentes superbiunt. [1] Volunt regnare, sicut Paulus ad Corinthios dicit: [2] Vtinam regnarent [3];

88) humiliter] Reh.: ipsi humiliter
89) sed] a Reh. absunt.
90) illorum foro.] Reh.: foro illorum.
91) sed uel vocabo — *schertzens,*] Reh.: Adigam eos, vt se aut opponant, aut ipsi praeeidant et respondeant. Imo nomine eos vocabo, vt ad suas positiones publice respondeant. Non est habendum in rebus diuinis,
92) singultu] *sic* Reh.: Cod.: consultu
93) *Ach wie — verleurt,*] Reh.: Ach quantas affert animi dolores, optimum amittere amicum,
94) in mensa mea habui, risit mecum,] Reh.: in mensa habui mecum,
95) *adversatur, — erhalten.*] Reh.: mihi adversatur, hoc poti non possum, nec ipse quum errorem vnquam defendere potuit.
96) *legem. wan doch — — leiden.*] Reh.: legem Dei, tolerabilius est alia scandala et errores oriri, sed legem Dei rejicere, sine qua neque Ecclesia, neque politia, neque oeconomia, aut quisquam hominum constare potest, hic certe error est intolerabilis, huic errori resistere me oportet, non possum, non volo ferre diutius.
97) cum spiritu lenitatis illum corripuerit,] Reh.: spiritum illum lenitatis corripuit,
98) *Ach die — mater*] Reh.: Turpissima illa arrogantia quid non efficit. Inter
99) Iam esset] Reh.: Instat nunc
100) et fit tempus] Reh.: et proh dolor tempus fit
1) *pfui dich — superbiunt.*] Reh.: Phui, nullus fere error est, quem maximus sit, quin habeat assipulatores. Illum factum illorum cogor videre victus,
2) dicit:] Reh.: conquerilur,
3) regnarent] *sic* Reh.; Cod.: regnadur (1. Cor. 4, 8. in Vulg. *legunter haecce:* sine nobis regnatis; et vtinam regnetis, vt et nos vobiscum regnemus.)

sine me, *der gutte Paulus hat der ding viel mussen sehen.* [4]) Sicut Deus inquit Actorum nono: [5]) Ego ostendam [6]) quanta oporteat te pati [7]) pro nomine meo, *leget ihm balde das* Pati *auff. hats auch wol erfaren,* [8]) qui dolores fuerunt acerbiores morte. [9]) *Es heist* [10]) martyrium interpretatiuum, quod est sine sanguine. *darumb sich einer bretl vnd engstet, das muss ich auch leiden* in illis scandalis et discipulorum meorum arrogantia, *das ich viel lieber den todt leiden wolte, vnd mit dem tode* [*fol. 246*^{b}] *beschliessen.* [11]) Postea nobis abeuntibus dixit: Orate pro pace [12]) Ecclesiae [13]) contra scandala. *ich bin betrogen worden, wie Christus in* psalmo *vber den Iudam schreiet.* [14]) Aduersarij minus [15]) nocent, sed illi qui ex nobis esse uolunt, et scandala mouent, illi [16]) sunt pestilentissimi. *Es ist tzu grob, Moysen tzu verwerffen.* [17]) Si aliam poenitentiam moralem aut ethicam docuisset, [18]) non Ecclesiasticam, *das were noch tzu leiden,* [19]) sed legem Dei reijcere, *das ist nicht tzu leiden.* [20]) Neque satis est, quod se excusat Ioannes Agricola, [21]) se Crucigerum, et Magistrum Georgium Rorarium [22]) perstrinxisse, *der Catechismus, die taffeln,* [23]) confessio Augustana mea sunt, non Crucigeri aut Rorarij. Si ipse poenitentiam ex amore iustitiae uult praedicare, tunc tantum iustis praedicat reuelationem irae, impijs nihil prae-

---

4) *der gutte — sehen.*] Reb.: Diuum Paulum procul dubio multa harum rerum experiri oportuit.
5) inquit Actorum nono: Reb.: Actorum 9. indicauit.
6) ostendam] Cod. *calami err.*: ostendeam
7) oporteat te pati] Reb.: te pati oporteat
8) *leget ihm — erfaren,*] Reb.: et quam primum crucem et passionem, et satis expertus,
9) fuerunt acerbiores morte.] Reb.: morte acerbiores fuerunt
10) *Es heist*] Reb.; et vacatur (*typ. err. pro*: vocatur)
11) *darumb sich einer bretl vnd — beschliessen.*] Reb.: in qua quis seipsum macerat et dolores auget, hanc passionem et ego habeo, in illis scandalis, propter arrogantiam discipulorum annorum, quod esset, ipsam mortem pati et sanguinem meum effundere mallem.
12) pace] Reb.: patre
13) Ecclesiae] Cod. *calami err.*: Ecclesia
14) *ich bin betrogen — schreiet.*] Reb.: Ego defraudatus sum, quemadmodum et Christus in Psalm. 41. conburetur de Iuda.
15) minus] Reb. *falso*: vanus
16) illi] Reb.: hi
17) *Es ist — verwerffen.*] Reb.: Mosen reijcere, magna est proteruitas.
18) docuisset,] Reb.: Moses docuisset,
19) *das were — leiden,*] Reb.: hoc esset ferendum,
20) *das ist — leiden.*] Reb.: nimium est.
21) Ioannes Agricola,] *ap.* Reb. *hoc nomen deest.*
22) Rorarium] *sic* Reb.; *a* Cod. *abest.*
23) *der Cat., die taff.*] Reb. *habet solum vocem*: Catechismus,

dicat. Cum tamen [24]; Paulus inquit: Lex iniustis est posita. Summa, ipse aperit fenestram omni securitati, [25]; nam qui tollit legem, tollit [26]; et Euangelium. Ipse nostram doctrinam de consolatione conscientiae trahit in licentiam carnis. *Ich hette mich solcher tucke tzu ihm nicht versehen*, [27]) qui tamen quotidie mecum communicare potuisset suam sententiam.

D. Iac. Schenck *); in Epistola ad suos pastores, [28]) legis praedicationem omnino reiicit, [29] ut non [30]) necessariam, primo [31]) quia esset humanae rationi nota. [32]) Euangelium autem [33]) supra omnem rationis captum semper ac dulcissime esse praedicandum. Secundo et Christus Petro mandauit: [34]) pasce, pasce, pasce oues meas, ne [35]) macta neque occide. Tertio, Est [36]) etiam minus consultum, ut [37]) praedicator propter paruulos [38]) aliquos impios in concionibus [39]) fulminare uellet, et interim totam Ecclesiam relinquere. Quarto, Impios priuatim [*fol. 247ᵃ*] esse [40]) arguendos, et indicandos magistratui. [41]) Respondit D. Martinus Lutherus: Talia monstra uiuentes uidere cogimur. [42]) Elector noster non absque [43]; meo consilio M. K. [44]) incarcerauit, uidens illam collusionem sathanae inter ipsos, *das einer auff den andern singen mag*, [45]) fortassis haec omnia fiunt contra futura scandala, in gloriam

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 367. cap. 37. §. 40.

24) praedicat — tamen] Reb. *pro his exhibet:* praedicet. Nam
25) Summa — securitati,] Reb.: Summam fenestram omni securitati aperit,
26) tollit] Reb.: trahit
27) Ipse nostram — *versehen*,] Reb.: Consolationem coelestem conscientiarum mutat incarnis licentiam. Ipsum talem hominem fere profanaticum, non existimassem,
28) Epistola ad suos pastores,] Reb.: Epistola sua ad pastores,
29) reiicit (Cod.: reicit),] Reb.: reiecit,
30) ut non] Reb.: quasi minime
31) primo] a Reb. *absunt.*
32) humanae rationi nota.] Reb.: rationi cognita.
33) autem] *sic scripsi;* Cod.: aut, Reb.: vero
34) rationis captum semper ac dulc. esse praed. Secundo et Chr. P. mandauit:] Reb.: captum rationis semper dulcissime praedicandum esse, quia Christus Petro mandasset,
35) ne] *sic* Reb.; Cod.: non
36) Tertio, Est] Reb.: Esse
37) ut] Reb.: quod
38) paruulos] Reb.: paucillos
39) in concionibus] Reb.: in publicis cancionibus (*typ. err. pro:* conc.)
40) Quarto, Impios priuatim esse] Reb.: Impios priuatim
41) indicandos magistratui.] Reb.: magistratui indicandos.
42) uiuentes uidere cogimur.] Reb.: videre cogimur viventes.
43) non absque] Reb.: sine
44) M. K.] Reb.: M. C. K.
45) *das — mag*,] a Reb. *absunt.*

Christi [46]) et Euangelij. M. Ioannem Agricolam*) insignis arrogantia uexat, [47]) solus uoluit esse, et omnes suo fastu [48]) excellere, *aber er ist wol behauen*, et princeps [49]) hodie mandauit, ut publice admitteretur ad concionandum explorandi causa. [50]) M. Antonius Lauterbach [51]) exposuit Luthero interdictum Pomerani. Respondit: [52]) Principis edictum excellit Pomerani. Non enim sine causa urget, nec frustra tantum stipendium ei largitur, ideo uult [53]) eum syncerum. Amsdorffius uero non potuit suspicionem suam contra eum mittere, [54]) quia posset simulando multa tegere, et multa dicendo non fateri. Respondit D. Martinus: [55]) Nos obseruabimus eum, et cogemus, ut clare dicat, et nisi affirmatiuam sententiam de lege docuerit, *so sehe er izu, ich habe ihn erhalten itzunder, er wer sonst dahin.* [56]) Ah quantos dolores et agonismos sustinui in ista causa propter scandalum, quod ille, in quem posui spem meam, quem fouebam, exaltabam, defendebam, qui in mensa mea suauis et mansuetus facie aliud uoluit quam ostendit. Si esset infirmitas, posset tolerari, si autem malitia ex proposito, est horrendum. [57]) Non sum martyr sanguinis, sed quales tentationes expertus sim [58]) in hac causa, Deus nouit. *Ich wer schir vor angst gestorben*, [59]) antequam peperi meas propositiones [*fol. 247*[b]] contra ipsum, [60]) quibus ipsi et scandalo occurrere cupiebam. *Ach herrgott*, [61]) difficile

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 362 sq. cap. 37. §. 34.

46) Christi] Reb.: Domini

47) M. Ioannem Agricolam insignis arr. uexat,] Reb.: M. Ioan. Agric. insigni arrogantia vexatur,

48) fastu] Cod. *calami err.*: facto

49) *aber er* — princeps] Reb.: egregie autem arrogantia sua pudefactus est. Princeps Elector

50) admitteretur ad concionandum explor. causa.] Reb.: explorandi causa ad concionem admitteretur.

51) Lauterbach] Reb.: Lauterbach. Diaconus

52) Luthero — Respondit:] Reb.: A Pomerano pastore interdictum esse. Respon. M. I..

53) nec ... largitur, ideo uult] Reb.: ne ... largiatur, ideo cupit

54) contra eum mittere,] Reb.: contra ipsum dimittere,

55) D. Martinus] Reb.: M. I..

56) *so sehe er — dahin.*] Reb.: male profecto habebit, ego modo seruaui illum, alias perijsset, vitam relinquere coactus fuisset.

57) Si esset infirm., posset tolerari, si autem malitia ex proposito, est horrend.] Reb.: Si infirmitas esset, tolerari posset, si ex proposita malitia, horrendum est.

58) tentationes expertus sim] Reb.: expertus sim tentationes

59) *Ich wer — gestorben,*] Reb.: Vitam ferme cum morte mutassem,

60) peperi meas propositiones contra ipsum,] Reb.: meas positiones contra ipsum peperi,

61) *Ach herrgott,*] Reb.: Ach bone Deus

est gloriam suam quaerere in Theologia, quae ambitio est ignis consumens, [62]) sicut Christus inquit Ioannis 5. Qui quaerit gloriam eius, qui misit eum etc. [63]) Scriptura sancta tradita est ad ignominiam carnis et nos stultissimi uolumus gloriam nostram in illa quaerere. [64]) Omnes aliae arrogantiae in Medicis, [65]) Philosophis, Poetis, Mechanicis, Iuuentute, forma, sunt tolerabiles, quia facile possunt mutari, puella [66]) forma superbiens, uno morbo humiliatur. [67]) *Aber die schendliche* arrogantia [68]) in Theologia est fomes malorum et ignis consumens. Oremus [69]) Deum.

Doctor Martinus Lutherus ultimam admonitionem scribens ad Iacobum Schenck, *) in hanc sententiam: Esto uariae querelae de illo undiquaque spargerentur [70]) a uicinis, tamen Doctorem [71]) hactenus ipsi plus [72]) credidisse, quam omnibus alijs, sed nunc incipiat illa fides uacillare, quia [73]) regnum sisiret, Magistrum Georgium Kargk Chirographo sibi deuinxisse, si uellet esse socius doctrinae Euangelij, ut syncere agat, aut simplex, aut publicus hostis fieret. [74]) Et si ultimam admonitionem esset contempturus confidens in aliquo, [75]) se Lutherum econtra in Hiesu Christo confisurum, qui eum contra potestates inferorum et multos fanaticos seruasset. Caue ne impingas et non [76]) literis, sed reipsa respondeas, et fidem uacillantem apud me reipsa [77]) confirmes, *Ich habe gnug bey dem menschen gethan,* [78]) promoui eum hactenus apud Electo-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 367 sq. cap. 37. §. 41.

62) est ign. cons.] Reb.: ignis consumens est.
63) inquit Ioannis 5. Qui quaerit — eum etc.] Reb.: Ioan. 5. inquit, quod quaerit — eum.
64) tradita est ad ignominiam carnis et nos stultissimi uolumus gloriam nostram in illa quaerere.] Reb.: ideo tradita est ad nostrae carnis ignominiam, et nos miseri et stulti nostram gloriam in illa quaerere cupimus.
65) Medicis,] Reb.: Medicis, Iuristis,
66) puella] Reb.: puella enim
67) humiliatur.] Reb.: humiliatur, etc.
68) *Aber* — arrogantia] Reb.: Foedissima autem illa arrogantia
69) Oremus] Reb.: Vigilemus et oremus
70) spargerentur] Reb. *typ. err.:* spargeretur
71) Doctorem (*i. e.* D. Lutherum)] *sic* Cod.; Reb.: se (*i. e.* Lutherum)
72) ipsi plus] Reb.: plus ipsi
73) omnibus — quia] Reb.: aliorum rumoribus, nunc vero fides illius inciperet vacillare, quasi
74) aut publicus hostis fieret.] *sic* Reb.; Cod.: ac publicus sit (*omissa voce:* hostis)
75) ultimam adm. esset contempturus confidens in aliquo,] Reb.: hanc vltimam adm. contempturus esset in aliquibus confidens,
76) non] Reb.: ne
77) apud me reipsa] Reb.: reipsa apud me
78) *Ich habe — gethan,*] Reb.: multa beneficia homo hic a me accepit,

rem excusando, precando, sed illius fucatam doctrinam nolo. *Ich habe ihm genug gethan* [79]) priuatim ac publice monendo, *das saget mir nach meinem tode künlich vnd frey nach.* [80])

[*fol. 248*a] Vxor *) Ducis Henrici uenit Wittenbergam [81]) cum qua D. M. Lutherus collocutus, de D. Ieckel, eius [82]) fastu et insolentia, eam [82]) hortatus est, ut Ecclesiae scandala consideraret. [83]) Aderat etiam senatus Fribergensis, ut alium uocarent. Is indicabat Iacobi impietatem. Nam publice docuit in templo licentiam carnalem: [84]) Fac quicquid uis, modo credis, [85]) saluaberis. Respondit D. M. Lutherus: Mala est distinctio, sed fiat inuersio. Mi homo crede in Deum, et postquam regeneratus nouus homo factus fueris, tunc fac quaecunque in manus uenerint, *die narren wissen nicht, was* fides *sei,* [86]) putant esse opinionem frigidam, [87]) sicut sophistae de fide infusa, aut informi [88]) docuerunt, eam [89]) esse donum Spiritus sancti, etiam in infantibus, quae stet in peccato mortali. Formatam uero fidem in charitate non peccare. Ita docuerunt, cum impossibile sit peccare, [90]) et esse natum ex Deo, quia pugnant inter se. [91]) *Ach lieber herrgott,* [92]) multa sequentur [93]) scandala, quia Deum non timemus, neque oramus, sed ingenij nostri uiribus fidimus. [94])

Anno 39. 18. Augusti **) mirabatur Martinus Lutherus [95]) Ioannis Agricolae arrogantiam et uanitatem, qui frigidissimis suis cogitationibus regnum affectaret, neglecto interea [96])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 369. cap. 37. §. 43.
**) *Conf.* ibid. III. p. 363 sq. cap. 37. §. 35. sect. 1. 2.

79) sed illius — *gethan*] Reb.: sedulo fucatam doctrinam improbaui, satis feci ei
80) *das saget* — *nach.*] Reb.: quod libere post mortem meam dicere de me debetis.
81) Vxor Ducis Henr. uenit Witt.] Reb.: Princeps Du. Henrici vxor Witebergam venit,
82) eius ... eam] Reb.: eiusque ... eamque
83) consideraret,] *sic* Reb.; Cod.: consideret,
84) Is indicabat — carnalem:] Reb.: qui impietatem D. Iac. indicabant, quod publice in templo carnalem licentiam docuisset ijs verbis.
85) credis,] Reb.: credas,
86) *die narren* — *sei,*] Reb.: verum insipientes isti homines definitionem fidei ignorant,
87) opinionem frigidam,] Reb.: frigidam opinionem,
88) informi] Reb.: infirmi
89) eam] Reb.: scilicet eam
90) Ita docuerunt, — sit peccare,] *sic* Reb.; *in* Cod. *haec desunt.*
91) pugnant inter se.] Reb.: inter se pugnent.
92) *Ach l. h.*] Reb.: Ach bone Deus,
93) sequentur] *sic* Reb.; Cod.: sequuntur
94) sed ingenij — fidimus.] Reb.: fidentes ingenij nostri viribus.
95) Anno 39. — Lutherus] Reb.: Anno 38. August. M. L. mirabatur
96) interea] Reb.: interim

Euangelij negotio. 95) Respondit D. Philippus: 96) Sunt quidem omnium temporum. Nam omnia negotia habent impedimenta. multos vero impediuerunt. 97) et tamen Deus 1) in aduersitate perfecerunt. multorum cursus impedit. 2) Deinde D. Martinus dixit: Quos contemnit de illa secta 3) Antinomorum? *Ich habe drey grewliche teufel vberlebet.* 4) Munzer. Sacramentarium. et 5) Anabaptistarum. his tapfer *alle wunden. eine wirde ers schreiben kein Ende werden.* 6)

fol. 29ᵇ Ego nunc non capio 7) diuinos vincere. quia nulla pax speranda est. Veteres et Bernhardus. bene dixerunt. quatuor esse praedicanda. virtutem. vitia. praemia et minas. et optime dictum est. Sed Antinomorum sapientia multo 8) aliter sentit. Nam noster Lecebrio Schenck 9) iam 9) dixit: *Ich habe euch einen kopff. Ja wen gott damit zufrieden were. so hette ich euch einen.* 9 Ita inducti pergunt, non sentientes summa malum. 10) *Ach lieber herrgott* 11) liberet nos a malo illo. 12 Beneplacitum tuum 13) est super timentes te. 14) et in his qui sperant in tuam misericordiam. 15) Si mortuus essem. illa omnia non viderem. *Aber vnser herr gott wird noch noch lenger martern. den papisten zu trotz,* 16) qui prae mortem meam 17) mea beneficia agnoscent. *vnd der spruch wirdt bey Ihnen an mir erfüllet werden:* 18) (ni

---

7) *Conf.* Luth. *enarr. perm.* II. p. 389 sq. cap. X. § 44.

95) negotio.] Cod. *colonni err.*: negotia.
96) D. Philippus:] Reb.: Ph. M.
97) negotia multa] Reb.: multa negotia.
1) Deus ... impedit.] Reb.: Deum ... impedisse.
2) multa] Reb. typ. *err.*: multa
3) *Ich habe — vberlebet,*] Reb.: Ego vix horrenda fabularum monstra,
4) et] a Reb. *absunt.*
5) *alle — werden.*] Reb.: Nec mihi fuit verbendi satis materiam,
6) Ego nunc non capio] Reb.: palma nunc capio quam
7) multo] Reb.: longe
8) Lec. Schenck iam] Reb.: Ia. S. nr
9) *Ich habe — einen.*] Reb.: Est et mihi caput, verum si Deus esset contentus capitibus, tunc et ego caput haberem.
10) non sentientes summa malum.] Reb.: malum nemo non sentiebat.
11) *Ach l. h.*] Reb.: Ach bone Deus.
12) a malo illo.] Reb.: ab illo malo.
13) tuum] a Reb. *absunt.*
14) te] *om.* Reb. *deest.*
15) misericordiam.] Reb.: misericordiam, etc.
16) *Aber vnser — trotz,*] Reb.: Verum Deus noster dolens me mortuo coniuge in contumeliam fortem Papistarum,
17) mortem meam] Reb.: meam mortem
18) *vnd der — werden:*] Reb.: vt dictum mihi illo de me impleatur,

mortuus est, iustificatus est a peccato. Mira referebant *) de uaferrimo spiritu Io. Agricolae et Iacobi Schenckii [19]) qui, simulando suam prudentiam exercerent, et hominum applausum mirabiliter captarent. [20]) Respondit Martinus Lutherus: Haec oportet nos uidere in falsis fratribus, Ideo Christus ad Paulum dicit: Vide ego [21]) ostendam tibi quae pati debeas. *Er wils den seinen sauer machen. er hat mich Jo auch hinein bracht der liebe herrgott, wirdt mir auch heraus helffen. ich habe gnug, wan ich seine gnade behalte.* [22])

Anno 38. 3. Septemb. **) D. Gabriel [23]) Pastor Torgensis aderat, de Iacobi Schenckij [23a]) insolentia conquerens, qui astute omnes nobiles fere, consiliarios [24]) et [*fol. 249a*] ipsum Principem Electorem ad se traheret, ut etiam fratrem ipsius Michaëlem [25]) contra regulam uisitationis cogatur ferre, ut concionetur [26]) in Torgau. D. Martinus Lutherus his territus [27]) tacuit [28]) et orauit, illo [29]) die iussit agi cum Eislebio, ut recantaret publice, aut confunderetur. Nam Iacobus Schenck [30]) fraudulenter gloriabatur ***) concordiam cum Wittenbergensibus. Respondit Martinus Lutherus: *Ich muss ihn vor meinen freundt annemen, vnd das gleuben, wie wol ich mit briuen vnd siegeln ihn tzu vbertzeugen habe.* Sed sine uadere sicut uadit. [31]) Tempus meum et illius nondum uenit. In fine uidebitur cuius toni. Oremus Deum contra scandala. [32])

Anno 38. 11. Septembris ****) D. Martinus Lutherus au-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 370. cap. 37. §. 45.
**) *Conf.* ibid. III. p. 370. cap. 37. §. 45a.
***) *Conf.* ibid. III. p. 370 sq. cap. 37. §. 46.
****) *Conf.* ibid. III. p. 371 sq. cap. 37. §. 47.

19) Ioannis Agricolae et Iacobi Schenckii] Reb.: Io. A. et Ia. S.
20) exercerent, — captarent.] Reb.: exerceret, applausum vulgi mirabiliter captando.
21) Vide ego] Reb.: Vade
22) *Er wils — behalte,*] Reb.: Sic pij in sudore vultus, Dei donis a Deo acceptis, fieri deberent, Deus mihi quoque crucem imposuit, sed tandem liberabit me, sufficit enim mihi gratia ipsius.
23) D. Gabriel] Reb.: D. G.
23a) Iacobi Schenckij] *sic scripsi;* Cod.: Ioannis Schenckij, Reb.: I. S.
24) consiliarios,] Reb.: et consiliarios,
25) Michaëlem] *sic* Reb.; *in* Cod. *non legitur.*
26) cogatur ferre, ut concionetur] *sic* Cod.; Reb.: cogeret ferre vt concionarentur
27) territus] *sic* Reb.; Cod.: territis
28) tacuit] Reb.: iacuit
29) illo] Reb.: et illo
30) Iacobus Schenck] *sic scripsi;* Cod.: Ioannes Schenck, Reb.: Iac. S.
31) Respondit — sicut uadit.] Reb.: patientiam pati cum papa, haereticis, asaris, familia, et vxore cogor, et vita mea nihil est quam mera patientia. Sed valeant haec.
32) contra scandala.] Reb.: que auertat scandala.

diuit in Locha Iacobum [33]) Schenckium concionantem secundum magna temeritate. A prandio cum [34]) priuatum colloquium cum ipso habuit, an [35]) eum] cri facere, sed proh dolor, impoenitentem et [36]) imp ambitiosum, et [37]) rebellantem, et peierantem inue D. Martinus ignorantiam ei [38]) obijceret, eum [39]) es citatum, neque Dialectica, neque Rhetorica instructu men audere talia [40]) contra suos praeceptores. R *Ich muss es thun vmb des bluttes Christi willen vnn ren leidens, auch das ihn dartzu tzwinge des gewissen tus, das ich gott mer sol furchten dan alle* praecept *ich habe so wol einen gott als ihr.* [41]) Respondit D. Esto doctrinam nostram penitus intelligeres, [42]) att praeceptores, [*fol. 249b*] a quibus primum didicisti e rare deberes in gloriam Dei. [43]) Ita si ego omne Dauidis scirem eo spiritu, quo compositi sunt, *noc würde ich noch keinen können machen. Ich vermöch ersten Versen* primi psalmi *tzu machen.* [44]) Tande serunt non reconciliati, dixitque D. Martinus: *Bistu a sen, so flicke dich der teuffel. Nu wir mussen das*] it falsis fratribus *auch mitte leyden, das arme Frei windts niemer mehr.* [45]) Sed Deus ultor disperdet uiolauit templum suum. [46]) Hic uidemus prouerb Mala mens malus animus, *Ein vertzweyfelter böser*

---

33) Iacobum] Cod. *falso*: Ioannem (*conf.* p. 65. *notae* 23a *et*
34) cum] *sic* Cod.; Reb.: praesente
35) an] *sic* Reb.; Cod.: si
36) impoenitentem et] Reb.: non resipiscentem,
37) et] *a* Reb. *abest.*
38) ignorantiam ei] Reb.: ei ignorantiam
39) eum] Reb.: illum
40) audere talia] Reb.: talia audire
41) Respondit: *Ich — als ihr.*] Reb.: Respon. Ille, propter s sacro sanctam Christi passionem atque conscientiam meam haec t praesertim, quia maiorem Deo obedientiam praestare debitus q meis praeceptoribus. Nam et ego Deum habeo, sicuti et vos.
42) intelligeres,] Reb.: intelligens,
43) primum didicisti eam, honorare deberes in gloriam Dei.] Reb.: didicimus honorare debemus, propter Dei gloriam.
44) *noch dennoch — tzu machen.*] Reb.: nullum tamen e me nere possem, Imo nec primum versum Psalmi primi.
45) *Bistu do — niemer mehr.*] Reb.: Est haec herba sub qua tunc caueat sibi quisque ab illa, tamen cogimur periculum hoc i tribus pati, Miser Freiberga nunquam ab isto damno et pericul liberabitur.
46) uiolauit templum suum.] Reb.: templum violauerit.
47) prouerbium:] Reb.: iuxta prouerbium.
48) *Ein v. b. bube.*] Reb.: est homo malignissimus.

nde in coena sedebat [49]) satis proteruus cauillans D. Martino Lutherum et [50]) Fribergenses eosque perstringens. Respondit D. Martinus Lutherus: *Wan ich den hoffe so from che als ihr die welt, so habe ich verthan.* et [51]) semper torno uultu, oculisque [52]) demissis et tectis sedit, ostendens animi sui malitiam. [53]) Tandem cum Martino Luthero unte expostulare cupiebat. Lutherus ad Ionam [54]) dixit: *) quanta pestis est hominum, qui prosperitate plus degenerant quam cruce. Nam illi tantum ex prospero successu in iam arrogantiam inciderunt, [55]) inexperti omnia sibi uendicantes et praesumentes, se ociosos, et gloriosos regnaturos in stris laboribus, [56]) *da soltte ein feyne* Ecclesia *werden vnd* [57]) Iam dudum Catechismus in Ecclesia periisset, quem mo cum [58]) labore et fructu adhuc praedicamus, Deus seruet nos [59]) in puritate illius doctrinae. [60])

fol. 250a] Anno 38. 48. Septembris**) cum undiquaque irent laudes et praeconia [61]) de D. Iacobo Schenckio, [62]) i esset syncerissmus Euangelij praedicator, et conscientiae consolator. Respondit D. Lutherus: Quam libenter hoc onium de ipso audirem, modo non esset blandiloquus, turbator, ut Paulus Roman. ultimo conqueritur, qui allacissimi, sicut Caecias [64]) uentus, qui leni flatu proflores ad interitum. [65]) Ita Sathan facit, qui docendo um delere conatur, et dicendo uerum mentitur. *Es kan n from man vber die treppen gehen, so ein schalck darlieget, dan das kan der teuffel wol nach lassen, dass*

Conf. Luth. colloq. germ. III. p. 372. cap. 37. §. 48.
Conf. ibid. III. p. 372 sq. cap. 37. §. 49.
sedebat] Reb.: I. S. (*i. e.* Iac. Schenck) sedebat in mensa
t] *a* Reb. *abest.*
espondit — *verthan.* et] Reb.: Luthero obiecit, si aula in tantum per te reformatur quantum mundus per te, tunc satis me fecisse, puto.
culisque] Reb.: oculis
sedit, ostendens animi sui malitiam.] Reb.: sedebat animi sui malitiam ostendens.
utherus ad Ionam] Reb.: Tandem L. ad D. Ionam
rrogantiam inciderunt,] Reb.: inciderunt arrogantiam,
gnaturos in nostris laboribus,] Reb.: in nostris laboribus regnaturos,
in soltte — folgen.] Reb.: quam egregia Ecclesia sequi deberet.
um] *a* Reb. *abest.*
eus conseruet nos] Reb.: conseruet nos Deus
octrinae.] Reb.: doctrinae, Amen.
s praeconia] *a* Reb. *absunt.*
acobo Schenckio] Reb.: Iac. S.
t] Reb.: aut
Caecias (*i. q. καικίας*)] Reb. *male*: Cecicas
rouocat flores ad interitum.] Reb.: flores ad interitum prouocet.

Christus vber die tzunge gehet, vnd er die weil daruntter lieget, vt homines pruritu aurium inficiantur. *dasselbige geschwetz wirdt nicht lange bleiben.* [66]) Nam Satham per Euangelium, Euangelium uult subuertere, quia in praesumtuosis et securis non est peccati cognitio neque materia. *da hat Christus keine wergckstadt, darinne er erbeytten konde.* [67]) qui [68]) tantum uenit ad contritos et humiliatos. sed illi contemptores legis sunt superbissimi. sicut sub papatu. sub legis traditionibus homines erant alienissimi. [69]) Ideo legis praedicatio est praeparatio Euangelij. et Christo fideli operario [70]) materiam praebet. [71])

Ioannes Agricola *) maximas tempestates [72]) egregie dissimulat. fingit sibi multum. et miror illius hominis [73]) laetitiam. qui in tantis calamitatibus non humiliatur. [74]) Ipse mihi suam palinodiam commendauit. [75]) fortassis hac spe. me modestius acturum cum illo. [76]) sed ego gloriam Christi [77]) non suam quaeram. et definiam eum [78]) suis uerbis. hominem ignauum. superbum [79]) et impium qui Ecclesiae multum obfuit. [80]) et hanc recantationem suo [*fol. 250b*] nomine Caspero [81]) Guttel. et caeteris dicabo praedicatoribus. [82]) Iacobus Schenck [82a]) sacram scripturam tractat. **) sicut aliquis Ludimagister [83]) in scholis Terentij comoediam praelegit.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 364. cap. 37. §. 36. sect. 1.

**) *Conf.* ibd. III. p. 374. cap. 37. §. 51.

66) *Es kan wol — bleiben.* Reb.: pus interim scitam transire patet cum tamen nequam latet intra scitam. Fabulis cum euacuit Christum transire lingua, cum ille interim pure, materia linguae vana, sed haec breuis vana non diu persistet.

67) *da hat — konde.* Reb.: nec Christus a suis hominibus sitam habet officinam in qua laborare possit.

68) qui] Reb.: qua

69) sub legis — alienissimi.] Reb.: sub traditionibus humanis alienissimi erant a lege.

70) operario] sic recte Reb.: Cod.: operam

71) materiam praebet.] Reb.: praebet materiam.

72) m. tempestates] Reb.: m. tempestates tentationem

73) et miror illius hominis] Reb.: et v. miror hominis

74) qui ... humiliatur] Reb.: qui ... humiliatur.

75) Ipse mihi — commendauit.] Reb.: promsit mihi suam palinodiam

76) acturum cum illo.] Reb.: cum illo acturum.

77) gloriam Christi] Reb.: Christi gloriam

78) et definiam (Cod. difiniam) eum] Reb.: eumque in infinitum

79) superbum] Reb.: arrogantem

80) Ecclesiae multum obfuit.] Reb.: multum obfuit Ecclesiae.

81) Caspero] Reb.: D. Cas.

82) dicabo praedicatoribus.] Reb.: praedicatoribus dicabo.

82a) Iacobus Schenck] Reb.: Iac. S.

83) aliquis Ludimagister] Reb.: Ludimagister aliquis

Ita ipse in scriptura suam personam sicut in Comoedia respicit. *Er sol vnd muss sein.* Ideo impossibile est [84]) hominem superbum et arrogantem posse Christum [85]) praedicare, qui uult [86]) contrita corda, et spiritus humiliatos etc. [87])

Anno 38. 18 Septembris *) mentio fiebat Iacobi Schenckij [88]) qui superbus et mendax omnia [89]) tentaret, et tamen negaret, ubicunque esset, dissidia seminaret fretus et confisus authoritate principis et applausu populi, sed confundetur suo tempore. [90])

Ioannes Agricola erat magnae authoritatis in aula, [91]) et fere consiliarius intimus, attamen sine me corruit eius aestimatio. [92]) Cum in Cycensi [93]) synodo doceret, omnibus displicuit. Ille [94]) miser homo sua arrogantia inflatus, seipsum decipit nouis uocabulis. [95]) Vrget enim: Reuelatio irae est praedicanda, non lex. [96]) Cum lex et praedicatio irae [97]) eadem sint et synonyma. Ego plane nihil curarem abolita lege reuelationem irae. [98]) Adeo stulti et inepti [99]) sunt, ut synonyma non intelligant, quasi [100]) ego dicerem: *vom tode sol man nicht predigen, sondern von sterben mag man predigen.* [1]) quae haec esset [2]) insania? Ego huic homini in tantum confidebam, ut doctrinam, Ecclesiam, domum et secreta mea commendarem, [3]) et is sua sathanica simulatione suam

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 374 sqq. cap. 37. §. 52.

84) comoediam praelegit — impossibile est] Reb: Comoedia suam personam respicit ipse solus est et esse debet. Impossibile igitur est
85) posse Christum] Reb.: Christum posse
86) uult] Reb.: requirit
87) etc.] *a* Reb. *abest.*
88) Anno 38. — Schenckij] Reb.: Mentio fiebat l. Sch.
89) omnia] Reb.: nihil non
90) dissidia seminaret — tempore.] Reb.: seminaret dissidia, authoritate principis et populi applausu fretus. At suo tempore confudetur.
91) erat magnae authoritatis in aula,] Reb.: in aula magnae authoritatis erat,
92) sine me corruit (Cod. *male*: curruit) e. aest.] Reb.: eius aestimatio absque me corruit.
93) Cum in Cycensi] Reb.: Cum enim in Zitzensi
94) o. displicuit. Ille] Reb.: o. displicuit auditoribus. Ita
95) n. uocabulis] Reb.: n. uocabulis studens.
96) Reuelatio — lex.] Reb.: reuelationem irae esse praedicandam et non legem.
97) praedicatio irae] Reb.: irae reuelatio
98) abolita lege reuelationem irae.] Reb.: reuelationem irae, lege abolita.
99) stulti et inepti] Reb.: inepti et stulti
100) intelligant, quasi] Reb.: obseruent, ac si
1) *vom tode — man predigen.*] Reb.: de morte non est concionandum sed de mortis efficacia concio est instituenda.
2) haec esset.] Reb.: est haec
3) doctrinam — commendarem,] Reb.: doctrinam Ecclesiae, domum meam, secreta mea illi commendarem,

malitiam [4]) occultauit. quotidie mecum colludens. [5]) Nunquam in aeternum illi confidam. uel in familiaritatem eum recipiam. O bone Deus custodi nos [fol. 251ᵃ] a lapsu arrogantiae, permitte medicis. luristis. [6]) et alijs ut superbiant. in theologia [7] arrogantia nullum habet locum. quia requirit paupores spiritu. qui Deum inuocant. quos eruet. Et addit: Honorificabis me, non te ipsum. Item. [8] Coeli enarrant gloriam Dei. non nostram. sicut arrogantes illi [9]; sciuli faciunt. Mirum est, quod nos miseri [10]) homines in tantis calamitatibus adhuc gloriari uolumus. *Wir haben uns mit dem teuffel tzu plagen rund tzu nagen, der hat gar starcke knochen, ehe wir sie tzu beissen.* [11]) Paulus et Christus [12]) satis habuerunt negotij [13]) cum sathana. ego quoque indies experior meos agonismos. sed illi miseri inexperti gloriantur ante victoriam, [14] satis praesumptuose. qualis fuit Muntzerus. Carolostadius. Zwinglius. Pecolampadius. Stifel. Eislebius. [15]) qui omnes arrogantia lapsi sunt. Deus me seruet. quia sum [16] homo peccator, *ich kan auch fallen.* [17])

Cum de Iacobo Schenckio [*]) multa dicerentur. [18]) Respondit Lutherus: Nolo eum accusare de doctrina. sed bonam spem adhuc aliquo modo habeo, [19]) suspicione tamen omnino carere non possum. *dan ich bin gebraut, man darff wol auffsehens, man lobe ihn, wie man wolle.* [20]) Festiue dixit Sylla de Iulio Caesare ab omnibus laudato: Vincite. habete, scitote

---

[*]) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 376. cap. 37. §. 53.

4) suam malitiam] Reb.: malitiam in corde

5) quotidie mecum colludens.] Reb.: colludens mecum quotidie.

6) permitte medicis, luristis] Reb.: concede luristis, medicis

7) in theologia] Reb.: in Theologia vero

8) Honorificabis me, non te ipsum. Item,] Reb.: honorificabitis me, non vos ipsos. Sicut dicitur,

9) illi] a Reb. absunt.

10) quod nos miseri] Reb.: quid miseri nos

11) *Wir haben — tzu beissen,*] Reb.: bellum nos ingredi, et pugnare cum Diabolo hosti fortissimo, oportet, qui tamen difficile vinci potest,

12) Paulus et Christus] Reb.: Christus et Paulus

13) negotij] Reb.: negotij et pugnae

14) illi miseri inexperti gloriantur ante victoriam,] Reb.: miseri illi et inexperti ante victoriam gloriantur,

15) Stifel, Eislebius,] Reb.: Islebius, Schenck, Stifel,

16) seruet, quia sum] Reb.: conservet, sum

17) *ich kan u. s.*] Reb.: et ego labi potero.

18) de Iacobo Schenckio m. dicerentur,] Reb.: de Jac. S. multa narrarentur.

19) sed bonam — habeo,] Reb.: quia aliquo modo adhuc bonam de eo habeo spem,

20) *dan ich — wolle.*] Reb.: ego enim in multis tentatus sum, observare il- necessarium est, quocunque modo esset, laudetur.

Caesari multos inesse [21]) Marios. Ita Petrus Episcopus Alexandrinus de Arrio suo presbytero dixit, eum alienum fore a gloria Christi. [22]) Mortuo Petro successit Alexander, Arrioque restitit. Item, Athanasius consenior Arrij. [23]) Hos tamen omnes contempsit, et in haeresin pessimam [24]) lapsus est. Laudo adhuc homines apertos, [25]) qui [*fol. 251*b] rem uerbis et gestu reuelant, nec sunt mendaces et hypocritae, quales sunt Ioannes Agricola et Iacobus Schenck [26]) qui omnia amice et tamen falso [27]) agunt. Nomen et appellatio [28]) hypocritae est uehementissima et [29]) emphatica, sicut etiam Christus [30]) utitur, *man kan einen nicht hoher schelten* quam Hypocritam, *einen heuchler*, qui est [31]) extrema pestis.

Anno 39. [32]) 16. Ianuarij, *) uenerunt literae [33]) a Gabriele Didymo, quibus conquerebatur de fastu Iacobi Schenck [34]) Antinomi, *mit welchem er sich offentlich tzu klass geleget*, [35]) et ad Electorem supplicasset [36]) propter suam [37]) impuram doctrinam, quia clare doceret, *man soltte sich von den groben sünden enthalten, vnd die meiden*, [38]) quibus verbis defensa esset [39]) hypocrisis, *das nerlein kan sich nicht bergen. Dan es ist eine kunst vber alle kunst, wer seine kunst bergen kan.* *f*) Illi ambitiosi [40]) in minimo uocabulo applausum quaerunt, Deinde mentio fiebat [41]) Magistri Ham, **) qui erat apud

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 376 sq. cap. 37. §. 54.

**) *Conf.* ibid. III. p. 377 sq. cap. 37. §. 56.

21) inesse] Reb.: esse

22) a gloria Christi.] Reb.: a Christi gloria.

23) Arrioque restitit (Cod. *male:* restitis). Item — Arrij.] Reb.: qui restitit Arrio cum Athanasio seniore.

24) haeresin pessimam] Reb.: pessimam haeresin

25) Laudo adhuc homines apertos,] Reb.: Laudandi sunt homines aperti,

26) Ioannes Agricola et Iacobus Schenck] Reb.: I. A. et I. S.

27) falso] *sic* Reb.; Cod. *male:* falsae

28) Nomen et app.] Reb.: Appellatio et nomen

29) uehementissima et] *a* Reb. *absunt.*

30) etiam Christus] Reb.: Christus illa

31) *man kan* — qui est] Reb.: Vae vobis scribae et hypocritae, vehementius nemo increpari potest, quam si vocatur Hypocrita, quasi sit

32) Anno 39.] Reb.: Anno 29.

33) uenerunt literae] Reb.: literae afferebantur

34) conquerebatur — Schenck] Reb.: deplorabat fastum, I. S.

35) *mit w.* — *geleget*,] Reb.: cum quo apertam disputationem sit ingressus.

36) supplicasset] Reb.: supplicasse

37) suam] *a* Reb. *abest.*

38) *man soltte* — *meiden*,] Reb.: homines atrocia peccata et delicta vitare debere,

39) esset] *sic scripsi*; Cod.: esse, Reb.: est

40) *das nerlein* — ambitiosi] Reb.: suam stultitiam obtenebrare non potest, dissimulare enim est ars super omnes artes. At inflati illi ambitiosi

41) appl. quaerunt. Deinde mentio fiebat] Reb.: quaerunt applausum, Deinde fiebat mentio

f) *N. M. in* Cod: Regula. Crede mihi sapere est non nimium sapere.

Marchionem [42] et Antinomus vellet carpere et arguere, sed studeret allegorijs. [43] quae doctrina est incerta. sed plausibilis et iucunda. [44] Respondit D. Martinus Lutherus: *Lieber gott wie schmeisset sich die gesell.* Aquila. Ham. I. Schenck etc. Ita merito Ioannem Agricolam licet appellare stellionem. *ein buntes molch. rund einen hutscher. der viel striemen hat und stercus.* [45] Et est pestilentissima doctrina. quae [46] affirmando negat. docendo Christum. illius [47] regnum confundit. faciens homines [48] praesumptuosissimos gratiae contemptores, qui [fol. 252b] tamen gloriantur gratiam. [49] Ph. Melanthon Luthero ex Francofurdia scripsit. Bellum sibi inferri [50] ab Antinomis. et [51] Dialectam furere sicut meretricem exacerbatam et furibundam. etc. [52] Respondit Mart. Lutherus: [53] *Er wirdt durch die* Antinomos *viel englisch einrichten.* [54] Nam infinita absurda et mala orientur. wenn man *das gesetze aus der kirchen wirdt bringen aufs rathhaus.* [55] tunc magistratus dicet: Nos etiam sumus Christiani. Lex ad nos non pertinet. Carnifex deinde Christianos legem etiam [56] a se. rejiciet. *wirdt eittel sinne gnade* vl est infinita licentia *folgen.* [57] Ita Muntzerus male ratiocinabatur. etc. [58]

Ioannes Agricola [59] studet se opponere *) suis praece-

---

*) *Conf.* Luth. *vollst.* germ. III. p. 364 sq. cap. 37. §. 36. sect. 2. 3.

42) erat ap. March.] Reb.: apud March. erat.

43) carpere et arguere, sed stud. all.] Reb.: arguere et carpere, sed allegorijs studeret.

44) sed — iucunda.] Reb.: nempe iucunda et plausibilis.

45) *Lieber gott wie — stercus.*] Reb.: Ach lieber Deus, in quantum vanitate se contendit. Nam i. S. Lyra. ita merito Io. Ag. stellionem appellemus.

46) quae] sic Reb.: a Cod. abest.

47) illius] Reb.: Christi.

48) faciens homines] Reb.: homines faciens.

49) gloriantur gratiam.] Reb.: gratiam gloriantur.

50) Luthero — inferri,] Reb.: ei Francofurdia scribens ad Mart. Lut. Querebatur sibi bellum inferri.

51) et] a Reb. abest.

52) meretricem ex. et fur. etc.] sic Reb.: Cod.: meretrix exacerbata et furibunda.

53) Respondit Mart. Luth.] sic Reb.: in Cod. desunt.

54) *Er wirdt — einrichten.*] Reb.: Multa Sathan per Antinomos incipit mala.

55) wenn man — *rathhaus.*] Reb.: a Legem ex Ecclesia rapere et ad praetorium ferre conantur.

56) Carnifex deinde Christ. legem etiam] Reb.: tandem carnifex, ut Christianos, etiam Legem

57) *wirdt — folgen.*] Reb.: et tunc nihil sui accepta infinita licentia sequitur.

58) ratiocinabatur, etc.] sic Reb.: Cod.: ratinabatur.

59) Ioannes Agricola] Reb.: Io. A.

ɔribus, Philippo, Luthero, [60]) *aber seine kunst ist tzu dunne.* o illi [61]) non ex priuato affectu, teste conscientia mea, sed opter publicam causam [62]) irascor, quod ille [63]) miserri- ıs homo suam propriam causam audet praeferre publicae ctrinae et Ecclesiae. [64]) Ipse solus omnia uult esse, [65]) alij nihil, [66]) hoc per nouam doctrinam cum licentia tentat. Ah hic [67]) lcherrima fiet [68]) Theologia, ubi omnia libere permitterentur, licet ideo non arguendum, terrendum, [69]) ne conscientiae endantur. Vbi autem manet locus [70]) Pauli 2 Timoth. 4. [71]) gue, increpa, obiurga, etc. Ita Iuristae suis sententijs fu- ı offendunt, parentes liberos uerberibus, *das kan nicht blei-* ı. [72]) Esto, pater erga liberos nihil sit, quam promissio- ı, cura, domus, haereditas, cibus, [73]) *noch dennoch muss auch liegen*, id est uti ferula. [74])

[*fol. 252*^{b}] Anno 39. 15. April. *) offerebantur D. Martino thero positiones Lipsiae impressae Antinomicae, [75]) cuius thor Ioannes Hennerus scribebatur, qui argutissime disputa- ı, legem Moysi ad Christianos nihil pertinere, [76]) distribuens enitentiam aliam esse Iudaeorum, aliam gentium, [77]) aliam ristianorum. Respondit D. Martinus Lutherus: Quis cogitas- tam absurdos spiritus aduenturos. Haec enim est pessi- ı distinctio poenitentiae secundum personas. [78]) Cum tamen lem sit poenitentia omnium hominum. Nam omnes homi-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 378 sq. cap. 37. §. 57.

60) Philippo, Luthero,] *a* Reb. *absunt.*
61) *aber* — Ego illi] Reb.: sed ars ipsius ad rem nihil, cui
62) publicam causam] Reb.: publicum offendiculum
63) quod ille] Reb.: At
64) suam propr. causam audet praef. publ. doctr. et Eccl.] Reb.: propriam suam causam, doctrinae publicae, et Ecclesiae audet praeferre,
65) Ipse solus omnia uult esse,] Reb.: quasi ipse solus sciat omnia,
66) et] *a* Reb. *abest.*
67) hic] *sic* Cod.: Reb.: haec
68) fiet] Reb.: foret
69) non arguendum, terrendum,] Reb.: arguendum, non terrendum,
70) Vbi autem manet locus] Reb.: Vbi manet dictum
71) 2. Timoth. 4.] *sic* Reb.; *in* Cod. *desunt.*
72) parentes — *bleiben,*] Reb.: parentes et ludi moderatores liberos et discipulos virgis et verberibus offenderent, consistere hoc non potest.
73) haereditas, cibus,] Reb.: cibus, haereditas,
74) *noch* — ferula.] Reb.: tamen virgis vti debet.
75) offerebantur — Antinomicae,] Reb.: vesperi, positiones Lipsiae impressae, Antinomicae, Luthero offerebantur,
76) qui argutissime — pertinere,] Reb.: argutissime disputans legem Mosi nihil pertinere ad Christianos,
77) aliam gentium,] *a* Reb. *absunt.*
78) est pessima — personas.] Reb.: distinctio poenitentiae perniciosissima est, personas discernens.

nes offenderunt aequaliter unum eundem [79] Deum, sine sint Iudaei, Gentes sine Christiani. [80] Manifestus est error, ita distinguere poenitentiam secundum personas, [81] quasi coram Deo alia esset poenitentia, et alia fides, uirorum, mulierum, pauperum, seruorum, dominorum et diuitum. [82] Ita faciunt προςωπολυψίαν coram Deo. Deinde [83] dicebat de uersutia Ioannis Agricolae [*] dicens: [84] Hoc faciam, ut ipse recantet, aut publice [85] contra me scribat, nolo illius simulationem diutius ferre. Ego [86] hactenus tot furentes Rottenses perpessus sum contra me, [87] quos Dei gratia uici. Nunc sathan nouo genere Rottensium [88] me tentat, qui mirabiliter simulare possunt, non pugnant aperto Marte, sed simulant mirabiliter. *Es sint rechte meuchel geister.* [89] Ille miserrimus Ioannes Hennerus [90] impijssimam facit [**] poenitentiae distinctionem, [91] nos aliam habere poenitentiam [92] quam Iudaeos et Gentes, quasi Prophetae non praedicassent Iudaeis ueram poenitentiam et poenitentia Niniuitarum [93] [*fol.* 253a] non fuisset recta, [94] unde tandem [95] sequeretur, si poenitentia ex lege non esset praedicanda, quod Christus non fuerit sub lege, qui tamen sub legis maledictione fuit propter

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 365. cap. 37. §. 36. sect. 4.
**) *Conf. ibid.* III. p. 379 sq. cap. 37. §. 58.
79) offenderunt aequaliter unum eundem] Reb.: aequaliter offendunt vnum eundemque
80) Christiani] *sic* Reb.: Cod. *male:* Christianum.
81) ita distinguere p. s. pers.] Reb.: poenitentiam secundum personas distinguere,
82) pauperum, seruorum, dom. et diuitum.] Reb.: dominorum, seruorum, diuitum, pauperum.
83) προςωπολυψίαν coram Deo. Deinde] Reb.: προςωπολυποίαν (*sic*) erga Deum. Tandem
84) dicens:] *a* Reb. *abest.*
85) faciam, ut ipse recantet, aut publice] Reb.: conabar, vt aut publice recantet, aut
86) nolo illius simulationem d. f. Ego] Reb.: Illius similitudinem diutius non feram qui — *Pro* simulationem *etiam in* Cod. *primum scripta erat vox:* similitudinem, *quae autem deinde emendata est in:* simulationem.
87) perpessus sum contra me,] Reb.: contra me perpessus sum,
88) sathan nouo gen. Rott.] Reb.: nouo genere Rottensium Sathan
89) tentat, qui — *meuchel geister.*] Reb.: impugnat, qui non aperto Marte, pugnant, sed mirabiliter simulare possunt, sunt spiritus fallaces.
90) Ille miserrimus Ioannes Hennerus (Cod.: hannerus)] Reb.: Ita miserrimus ille Henerus
91) facit poenitentiae dist.] Reb.: distinctionem poenitentiae tradidit,
92) poenitentiam] *a* Reb. *abest.*
93) et poen. Nin.] *ap.* Reb. *desunt.*
94) non fuisset recta,] Reb.: recta non fuisset.
95) tandem] Reb.: tamen

nos, [96]) summa, Sathan non potest quiescere, uariae oriuntur haereses, quae omnes Christum Deum incarnatum impugnant. Nam quotquot fuerunt haereses, [97]) contra fidem fuerunt, Christi aut [98]) diuinitatem aut humanitatem, [99]) aut effectum, [100]) aut circumstantias aliquas negarunt. Ita Antinomi legem impugnantes, Christum qui sub lege fuit, negant, et putant [1]) nullum esse peccatum, quam crucifixionem Christi, quasi crucifixio Christi non sit peccatum primi praecepti, *Wir mugen wol beten vnd wachen, es werden noch gar mancherley ketzereyen kommen.* [2]) Ego non nego, poenitentiam non esse praedicandam, iam iustificatis, sed hoc urgeo, ut primo duris peccatoribus terror incutiatur lege [3]) ad cognitionem peccati, sed Antinomi plane uolunt [4]) Christum inducere in medio peccatorum impoenitentiam, ubi nulla est conscientia neque agnitio sui, ubi Christus nullum habet locum.

Papistae aduersarij *) non usque adeo nobis timendi, [5]) sed [6]) pericula nobis a falsis [7]) fratribus orientur, *wer het sich doch der Antinomer versehen, die sich aus meinen buchern schutzenn vnnd behelffen,* [8]) quasi tantum unicum esset peccatum, quod spiritus argueret. Si autem Antinomi interrogentur, Si tantum unicum peccatum est, uiolatio filij, Respondeant ipsi, pro quibus peccatis [9]) Christus mortuus sit, scilicet pro nostris, contra Decalogum. [10]) *Ach ich bin den Antinomis recht feindt, gott gebe, das sie sich erkennen.* [11])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 380. cap. 37. §. 59.

96) sub legis maledictione fuit propter nos.] Reb.: propter nos sub maledictione legis fuit.

97) fuerunt haereses,] Reb.: haereses extiterunt,

98) Christi aut] Reb.: aut Christi

99) human.] Reb.: eius humanitatem,

100) effectum] Reb. efficieus effectum

1) et putant] Reb.: arbitrantes

2) *Wir mugen — kommen.]* Reb.: tempus est orandi et vigilandi, quia varia genera haereticorum ventura sunt,

3) primo duris pecc. terror incut. lege] Reb.: duris peccatoribus terror primum lege incutiatur,

4) sed Ant. plane uolunt] Reb.: Antinomi vero plane contendunt,

5) Papistae — timendi,] Reb.: A Papistis aduersarijs nobis non adeo timendum,

6) sed] Cod. *calami err.:* se-

7) nobis a falsis] Reb. *male:* a nobis ipsis falsis

8) *wer het — behelffen,]* Reb.: quis tamen, Antinomos assurgere putasset, qui suam doctrinam ex libris meis defendere conantur,

9) peccatis] *sic scripsi;* Cod.: peccati

10) Si autem Antinomi — Decalogum.] *ap.* Reb.. *non leguntur.*

11) *Ach ich — erkennen.]* Reb.: ego profecto ex animo, odio prosequor Antinomos, faxit Deus, vt errores suos agnoscant.

fol. 253ᵇ Anno 39. 21. Aprilis *) Doctor Martinus Lutherus grauiter prohibebat Magistro Ambrosio Bernd, ne fierent factiosi, sed iustum ordinem seruarent. Et commendabat M. Ambrosio, ut Magistris Vniuersitatis significaret, ne Ioannes Agricola in Decanum eligeretur. et eius arrogantia et inobedientia confirmaretur. Ipsum enim hominem impurissimum et arrogantissimum hostem Ecclesiae, scholae, et ita cogeremur serpentem in sinu nostro habere. Ille serpens non lacte, sed terra pascendus erit, nisi uere resipuerit. *Das saget Euern Facultisten an, werden sie es nicht thun,* tunc publice contra eos praedicabo. *mir grauet vor nichts seher dan vor vnser vndanckbarkeit,* quae nunc maxime augetur Antinomorum simulatione, qui extra crucem omnia securissime sibi promittunt, fingentes sibi Deum et conscientiam pro suo arbitrio. *Ach das wir vnser sünde erkennen vnnd nur tzu gott schreyen kunden:* Miserere mei Deus etc. *so wer der sachen geholffen, denn vnser herrgott kan vns wol was tzu gutte halten.* [12]) Esto, simus peccatores, modo poeniteamus, sed illa pestilentissima factio Antinomorum est plausibilis. *sie wirdt grossen schaden thun.* [13] Vtinam D. Pomeranus iam adesset, ego [14]) illum simulatorem Io. Agricolam aggredi uellem iudicio Ecclesiae. [15]) Nam illius fictio et simulatio est odiosissima. Post mortem meam iterum eriget cristam, [16]) et ille uanissimus homo nunquam adhuc posuit positionem aliquam aut affirmatiuam aut negatiuam. [17]

I. Agricola [18]) arrogantissimus **) tentat malum, [19]) properans [*fol.* 254ᵃ] ad confusionem, suas retractationes iterum recantat, et uult seipsum iustificare. *Das wiel ich ihm, ob gott*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 366 sq. cap. 37. §. 39.

**) *Conf.* ibid. III. p. 365 sq. cap. 37. §. 38.

12) grauiter prohibebat Magistro Ambrosio — — *tzu gutte halten.*] Reb.: prohibuit facultates vniuersitatis, ne in Decanum eligerent. I. A. quaerulus deplorabat futura scandala, nihil magis timeo quam nostram ingratitudinem, quae nunc crescit Antinomum simulatione et securitate, quia extra crucem, omnia bona sibi promittunt, Deum et conscientiam pro suo arbitrio fingentes. Vtinam peccata nostra agnoscere Deumque ex corde inuocare possemus, Miserere mei Deus, tunc nostrae actiones foelicem haberent processum. Deus enim misericors est et conniuere nobis potest.

13) *sie wirdt — thun.*] Reb.: et damnum tandem afferet maximum.

14) iam adesset, ego] Reb.: ex Dania rediret,

15) iudicio Ecclesiae.] Reb.: Ecclesiae Iudicio.

16) cristam,] Reb.: cristas.

17) et ille uanissimus — negatiuam.] Reb.: vanissimus homo, qui hactenus nullam positionem, neque affirmatiuam, neque negatiuam constituere potuit,

18) I. Agricola] *hoc nomen ap.* Reb. *deest.*

19) tentat malum,] Reb.: malum tentat,

will, nicht schencken, [20]) detraham illi nomen et fucum. [21]) Ipse satis habet exemplorum [22]) in Zuinglio, Oecolampadio, Muntzero, si saperet, Bucerus in tempore resipuit, qui longe excellit omnibus donis I. Agricolam. [23]) Summa, Sathanae fallacia [24]) est, quod omnes impios praedicatores facit Thrasones, [25]) quasi ipsi soli prosint populo Dei.

Ioannes Agricola*) extrema dementia agitatur. Conatur impelli ad recantationem, et cum singultu dicebat: *ach ich gan* [26]) *ihm solches nicht*, quod sibi interitum parat, utinam non haberet uxorem et liberos. Ego eum per diaconos ad synceram recantationem scriptis meis admonui ante paucos dies. Deinde per Crucigerum et Ambrosium eum hortatus sum, ac is impudentissime mendacem, quatuordecim mendacijs me uult conuincere gloriatur, neque non esse Dialecticum calumniatur, *nun der Churfürst hat diese sache tzu sich genomen, vnd in diese tage lassen bestricken, dem wiel ichs befehlen.* [27])

Philippus Melanthon**) Francofordia scribens sibi bellum esse cum Antinomis, similiter indicabatur Luthero Casparem Aquilam pastorem in Salfeld et magistrum Ham in Marchia talem esse. Suspirans dixit Lutherus: *lieber herrgott, wie schmeist sich die giefft.* Magister *Eisleb solt billich* Stellio *ein bunter molch heissen*, ex cuius pestilentissima doctrina Euangelium obscuratur [28]) et Christum a dextris uexant, sicut papistae a sinistris [*fol. 254*[b]] tacendo. Nam [29]) illi docendo Christum impugnant. Ita Iacobus Schenck simulat ad tempus, et ille pessimus nebulo Schwenckfelt multorum errorum fomes suis blandiloquentijs multos homines capit. *Es werden noch gar mancherley gedancken erfur kommen* secundum prophetiam Simeonis: Christus erit in signum, cui contradicetur.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 365. cap. 37. §. 37.
**) *Conf.* ibid. III. p. 380 sq. cap. 37. §. 60.
20) et uult seipsum — *schencken*,] Reb.: seipsum iustificare volens, hoc illi volente Deo, nequaquam condonabo.
21) nomen et fucum] Reb.: fucum et nomen,
22) Ipse satis habet exemplorum] Reb.: qui satis exemplorum habet
23) longe excellit — Agricolam.] Reb.: multis donis eum excellit.
24) fallacia] Reb.: fallacia talis
25) facit Thrasones,] Reb.: Thrasones faciat,
26) *ich gan*] *sic* Cod., *i. q. ich gönne*
27) Ioannes Agricola extrema dementia — — *ichs befehlen.*] *haec ap.* Reb. *non inveniuntur.*
28) scribens sibi bellum esse — obscuratur] Reb.: scribens ad L. bellum sibi esse cum Antinomis. M. L. suspirans, dixit. Antinomi pestilentissima sua doctrina Euangelium obscurant.
29) Nam] Reb.: ita

nicht lassen. [57]) Hoc accidit nobili cuidam de Greuendorff, [58]) qui uiduam quandam [59]) nobilem matronam decepit, matrimonium ei promittens et ita concubuit. postquam [60]) ab ea 4000 flo. uenatus esset, abijt eam ut scortum relinquens, [61]) diffamans, et uotum denegans. Orabat [62]) ipsamque persuadebat, *das sie die sache wolt lassen gut sein, vnnd sprechen vor gericht, das er ihr nichtes gelobet hette, er wolte sie gleich wol nicht lassen*, et ita [63]) simplicem matronam [64]) decepit. Praeterea [65]) satis scandalose Euangelium blasphemauit, [66]) cumque postea alij puellae matrimonium [67]) promitteret, uenit uermis conscientiae, ut nullas admitteret consolationes. [68]) Relictis domi hospitibus, noctu cum seruo abijt, cumque in campum [69]) uenisset, dixit se multos equites contra se uidere, sed cum [70]) seruus ab eo in uepres missus esset, ipse [71]) de equo decidens se ipsum transfixit, *so strafft vnnser herr gott.* [72])

Adolescens quidam dixit ad Lutherum, se obuoluto capite [73]) ad uirginem in conclaue ductum, quia medici ita persuaserant esse minus peccatum. Nam Venetiae ditissimae matronae laruatae, sed egregie ornatae sese prostituunt, ut ustioni praeueniant. Nam ibi sunt prostibula masculorum maritis absentibus. Inde prouerbium natum: Delassata uiris nondum satiata recessit. Sabinus dixit esse ibi prostibula masculorum. [74])

---

57) *W'as die — lassen.]* Reb.: Quae peccata a mundo non puniuntur, haec Deus grauiter punit.
58) accidit nobili c. de Greuendorff,] Reb.: nobili c. de Grefendorff accidit,
59) quandam] *a* Reb. *abest.*
60) decepit — postquam] Reb.: promittendo matrimonio decepit et impregnauit, posteaquam
61) abijt — relinquens,] Reb.: deseruit eam vt scortum
62) Orabat] *a* Reb. *abest.*
63) *das sie* — et ita] Reb.: ne accusaret illum coram senatu, et quod fateri deberet nullam ab ipso accepisse promissionem, quod vllam ducere vellet in vxorem, addens se ipsam interim non relinquere. Ita
64) s. matronam] Reb.: s. et miseram personam
65) Praeterea] Reb.: et
66) blasphemauit,] Reb.: blasphemauit hoc facto,
67) postea alij puellae matrimonium] Reb.: aliae puellae matrimonium postea
68) uenit uermis consc., ut null. adm. cons.] Reb.: vermis conscientiae venit, ita vt nullas consolationes admitteret,
69) campum] Reb. *male:* captum
70) Multos equites contra se uidere, sed cum] Reb.: multos conspicere equites contra se, cum vero
71) ipse] *ap.* Reb. *deest.*
72) *so — herr gott.]* Reb.: sic Deus tandem peccata punit.
73) dixit ad Lutherum, se obuoluto capite] Reb.: Luthero dixit, se capite obuoluto
74) quia medici ita — — prostibula masculorum.] *horum loco habet* Reb.: persuasus minus esse peccati, tanta est Sathanae impostura.

[*fol. 256a*] Nobilis a Planitz persuasit uirgini stuprum cum promissione [75]) coniugij, postea aliam uoluit ducere ex aula Electoris, ibi cum utrinque esset amor [76]) Elector noluit consentire, [77]) propter prius [78]) stuprum.

Vxor quaedam reliquit maritum cum tribus liberis [79]) oblita fidei coniugalis, et libere iussit maritum aliam ducere, quod cum fieret, ipsa uoluit prohibere, [80]) *ihn ansprechen.* [81]) Sed de sententia Electoris expulsa est e ducatu, digna quae submergeretur. [82])

Spurius Clementis Papae, filiam [83]) Caesaris illegitimam duxit, et factus est Dux Florentiae. [84]) Fastidiens autem [85]) suam uxorem, sollicitauit uxorem alterius suam consanguineam, quae aperiens suo marito impetrauit consensum in speciem. [86]) Ingressus igitur spurius, maritus, quasi casu fieret, subsecutus, transfixit istum nebulonem. [87])

Padua ita facta est libera. Cum Dux rapuisset ui ciuis filiam sibi negatam, et dissectam in frusta [88]) remisisset patri, expulsus est. Talia Tyrannica facinora digna sunt tumultu maximo plerumque, *die grösten huren vnnd buben konnen das mundtwerck am besten.* [89])

Anno 38. 14. Octobris dicebatur de aulicorum*) scortatione, [90]) qui Wittebergae impudenter interrogassent de scor-

---

*) Reb. II, fol. 96b lin. 14. — fol. 97a lin. 2. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 73 sq. cap. 43. §. 62.

75) a Planitz persuasit uirgini stuprum cum promissione] Reb.: a Plauuitz virgini stuprum intulit promissione

76) uoluit ducere ex aula Electoris, ibi cum utrinque esset amor.] Reb.: ex aula Electoris ducere voluit, cum vtrinque amor arderet.

77) noluit consentire] Reb.: consentire noluit,

78) prius] Reb.: perpetratum prius

79) Vxor — liberis] Reb.: Item vxor quaedam maritum biennio cum liberis deseruerat,

80) et libere iussit maritum aliam ducere, quod cum fieret, ipsa uoluit prohibere,] Reb.: libere iussit, vt aliam duceret, quod cum tentaret, ipsa prohibere voluit,

81) *ihn anspr.*] *a* Reb. *abeunt.*

82) Sed de sententia — submergeretur.] Reb.: At ipsa Electoris sententia ducatu expulsa, digna vt mergeretur.

83) filiam] *ap.* Reb. *deest.*

84) et factus est D. Fl.] Reb.: Dux Florentiae factus,

85) autem] *a* Reb. *abest.*

86) sollicitauit ux. alterius suam cons., quae aperiens suo mar., impetr. cons. in speciem.] Reb.: vxorem alterius sibi consanguineam solicitauit, quae suo marito reuelans, consensum illius in speciem impetrauit.

87) transfixit istum neb.] Reb.: nebulonem istum transfixit.

88) frusta] Cod. *calami err.*: frustra

89) Padua ita — *am besten.*] *ap.* Reb. *non inveniuntur.*

90) dicebatur de aulicorum scort.] Reb.: de aulicorum scortatione narrabatur,

tis in domibus. [91]) Respondit: Ah quam odit Sathan illam [92] coniunctionem masculi et foeminae, quae non licet. Ingrati [93]) nitimur in uetitum. Huc [94], omnes [fol. 256b] comoediae respiciunt, quod coniugium odiosum sit hominibus, scortatio uero grata, *vnnd wer in das badt gehet, der gehet im traum vnd muss nicht klug sein. Dartzu hat ihm wol geholffen* superstitio coelibatus. *Do hat* S. Hieronymus contra Iouinianum *ein buch* insulsissime *geschrieben* de uiduis fidem primam frangentibus, quasi illicitum sit illis nubere, [95], cum tamen sequens textus clare urgeat: Volo uiduas iuniores nubere. Item Paulus [96]) inquit: Bonum est mulierem non tangere. [97]) Ibi Hieronymus statim [98]) infert: Ergo malum est ducere uxorem. Cum Paulus dicit malum, id est, [99]) laboriosum, difficile, ipse [100]) uero damnabile exponit.

Ludouicus Hetzer [1]) homo eruditus, *) sed tantae insolentiae, [2], ut multas uirgines et matronas stuprauerit, hac persuasione, illas non posse saluari, nisi prius humiliarentur, quia istae [3]) confiderent in castitate et pudicitia, *Man solte vnserm herrn gott eine nackte braudt tzulegen,* [4]) quae solum Deum diligeret, et sua et se omnibus [5]) creaturis exueret, scilicet pudicitia et honestate, quia nihil esset amandum nisi solus Deus. Sed tandem luit poenam et Constantiae decollatus est. [6])

Quidam papista insolens et importunus Wittebergae puel-

---

*) Reb. II, fol. 97a lin. 2—12. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 135 sq. cap. 43. §. 163. sect. 1.

91) interr. de scortis in domibus.] Reb.: in hospitijs de scortis interrogassent.
92) illam] *a* Reb. *abest.*
93) quae non licet. Ingrati] *sic* Reb.; Cod.: quo licet ingrati
94) Huc] Reb.: eo
95) quod coniugium — illis nubere.] Reb.: coniugium esse odiosum, scortationem vero gratam. Qui hoc ingreditur balneum, is in somnio ambulabit, nec mentem habebit sanam, sed in causa est huius rei, coelibatus superstitio, vbi Hieronymus contra Louinianum insulse scribit de viduis, fidem primam violantibus, quasi illis licitum non sit nubere,
96) Item Paulus] *sic* Reb.; Cod. *pro his iterum exhibet*: Cum tamen sequens textus clare
97) tangere.] Reb.: attingere.
98) Hier. statim] Reb.: statim Hieronymus
99) id est,] *sic* Reb.; *in* Cod. *desunt.*
100) ipse] *sic* Reb.; Cod. *male:* ipsi
1) Hetzer] Reb.: Hetzler
2) insolentiae,] Reb.: impudentiae,
3) istae] Reb.: ipsae
4) *Man — tzulegen,*] Reb.: quia Deo nostro sponsa nuda esset adducenda,
5) omnibus] Reb.: ab omnibus
6) Sed tandem — dec. est.] Reb.: Tandem constantiae decollatus poenas luit.

lam duxerat, et post aliquot hebdomadas eam dereliquit cum gloriatione, [7]) se nosse quendam, [8]) qui tribus uxoribus ductis et relictis, quartam [9]) duxisset, [*fol. 257ª*] *was der wol werdt were*, qui in sua malitia ita se titillauit. *Solche schlimme tucke mussen wir von den papisten gewartten.* [10]) Wirtzburgenses Canonici saepius nos deceperunt, sed melius est nos talia pati, quam facere, *wir durffens nicht beweinen.* [11]) Ipsi autem dabunt iustas poenas suae impietatis. Adulteri *werden also geblendet, das sie sich an die scheussliche hurenbelger hengen* [12]) relictis uxoribus pulcherrimis. [13]) Ita saepius [14]) foedissime labuntur homines, qui multos annos in coniugali concordia uixerunt. Talis [15]) fuit Landgrauius Fridericus, qui habuit pulcherrimam [16]) coniugem, sed postquam a scorto Katharina *von Eisenberg* esset excoecatus, factus est insanus, ut filijs magnam partem regionis dilapidaret, et ipsa uxor [17]) noctu coacta est [18]) per altissimas fenestras fugere, *hat ihr hertz müssen brechen vnnd den einen sohn ins wange gebissenn.* [19]) Moyses praecipit, ut stuprator ducat et dotet illam, [20]) nisi parentes puellae restiterint. Papa copulatiuam in [21]) disiunctiuam mutauit: ducat aut dotet. Deus [22]) in lege Moysi optime prouidit sexui muliebri misero, [23]) *die muste man nemen*, [24]) etiam consanguineus aliquis proximus

---

7) derel. cum glor.] Reb.: deseruit, ac hac gloriatione,
8) nosse quendam,] Reb.: quendam nosse,
9) quartam] Cod. *calami err.*: quartum
10) duxisset, *was — gewartten.*] Reb.: duxit, quid ille nebulo meritus esset? (Malitia sua se titillans) quod Deo iudici commendamus, sic papistarum fallacijs illudimur.
11) *wir — beweinen.*] Reb.: non est ut nos deploremus,
12) *werden — hengen*] Reb.: enim sic excoecantur quod scortis se ita maculant,
13) rel. uxor. pulch.] Reb.: pulcherrimis uxoribus relictis,
14) saepius] *a* Reb. *abest.*
15) Talis] Reb.: qualis
16) habuit pulch.] Reb.: pulcherrimam habuit
17) sed postquam — uxor] Reb.: excoecatus a scorto Catharina de Eisenberg insanus factus magnam regionis partem dilapidauit, vxorque.
18) noctu coacta est] Reb.: coacta est noctu
19) *hat ihr — gebissenn.*] *haec. ap.* Reb. *neque germ. neque lat. leguntur.*
20) stuprator ducat et dotet illam,] Reb.: stuprator virginis, eam ducat et dotet,
21) in] *sic* Reb.; Cod.: et
22) Deus] Reb.: At Deus
23) optime prouidit sex. mul. misero,] Reb.: misero sexui muliebri optime prouidit,
24) *die m. m. nemen,* Reb.: quo viri illas ducere cogerentur,

cogebatur illam ducere. [25] Nulla uirgo tunc temporis mansit [26], ut nobiscum, sed ducebatur, *tzu bett, tisch*. partum, [27] laborem, ad [28]) sua officia. At Papa [*fol. 257b*] saepius [29]) incestuosos et alios stupratores perpetuo caelibatu punit et ita peccatum peccato accumulat. [30]) Hinc factum est, ut Itali in monstrosas libidines lapsi sint, ita ut in concilio statutus sit numerus puseronum Cardinalibus permittendus. [31])

HISTORIA DE DEPREHENSO ADVLTERO ET [32]) FAME NECATO. *)

Fuit olim me iuuene [c], non procul a mea patria, [33]) uir quidam nobilitate generis et uirtute excellens, qui aliquem moechum cum uxore sua coeuntem, et etiam nobilem deprehenderat. Ibi uir ille, cuius uxor erat, [34]) moechum fame necari curauit, et [35]) quotidie aliquam bene assatae et olentis carnis portiunculam [36]) de interiore carceris pariete suspendere curauit, quo diutius uiueret, recreans se, ab illo odore, et desiderio uehementius afficeretur, et sic maiores sustineret cruciatus. Tum [37]) captiuus arrosis undique humeris, quos dentibus attingere poterat (siquidem ligatas manus ori admouere [38]) non dabatur, usque ad undecimum diem uixit, donec non diutius quo se aleret habebat, [39] et tunc [40]) fame perijt. Fecit quidem ille iuste, non enim iniustum, adul-

---

*) Reb. II, fol. 97b lin. 18. — fol. 98a lin. 9.

25) cogebatur illam ducere.] Reb.: illam ducere cogebatur.
26) mansit] Reb.: manebat,
27) *tzu bett, t.*, partum,] Reb.: ad thalamum, mensam,
28) ad] Reb.: et
29) saepius] *a* Reb. *abest.*
30) et ita — accumulat.] Reb.: peccatum peccato accumulans.
31) statutus sit numerus pus. Card. permittendus.] Reb.: statutum sit numerum nouem puseronum, Cardinalibus permittendum.
32) et] *ap.* Reb. *deest.*
33) a mea patria] Reb.: a patria mea
34) qui aliquem moechum — uxor erat,] Reb.: qui cum moechum nobilem cum vxore sua deprehendisset, maritus
35) et] *a* Reb. *abest.*
36) bene assatae et olentis carnis portiunculam] Reb.: portiunculam carnis bene assatae et olentis
37) quo diutius uiueret, — Tum] Reb.: quo recreans se illo odore, et desiderio cibi diutius viueret, vehementiusque afficeretur cruciatibus maioribus,
38) (siquidem ligatas manus ori admouere] Reb.: (ligatas enim manus ori admoueri
39) donec — habebat,] *a* Reb.: *abeunt.*
40) tunc] Reb.: sic

c) *N. M. in* Cod.: P. M. (*i. e.* Phil. Melanthon)

terum deprehensum qualicunque supplicio [41]) afficere, sed egit satis crudeliter. Possem utrumque nominare, sed nomini [42]) parco. [*fol.* 258ª] Manet haec [43]) regula immota: Atrocia delicta, atrocibus puniuntur poenis in hac uita. [44])

Ante annos 45. cum numerabatur 1505. fuit [45]) quidam Episcopus Treuirensis, Badensis nomine, iuuenis, qui in comitijs semper Legatis imperij nomine [46]) respondebat, Gallis Gallice, Italis Italice, Germanis Germanice, Romanis Latine, Hispanis Hispanice, Polonis Polonice, etc. Tenebat multas linguas, [47]) sed fuit adeo [48]) incontinens, ut, ubicunque potestas dabatur, cum mulieribus rem haberet. [49]) Tandem a sutore [50]) deprehensus, apud coniugem interfectus est. Et [51]) eodem tempore erat Heidelbergae Episcopus Wormatiensis, [52]) sub quo uixit Rudolphus Agricola, ille ingrediens lupanar, ut uocant, cum illi insidiae struebantur, [53]) incidit in cellam, quae aperta erat. In illo lapsu subito extinctus est. [54])

AGNITIO PECCATI PECCATVM. [55]) *)

Quaestio proponebatur de dicto Augustini, utrum tantum esset peccatum, quod fieret uoluntarie. Hinc sequeretur [56]) peccata ignorantiae non esse peccata. Respondit Martinus Lutherus: Augustinus loquitur de uoluntate ciuiliter et legali-

---

*) Reb. II, fol. 98ª lin. 26. — fol. 98ᵇ extr. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 10 sqq. cap. 9. §. 4. sect. 1. 4—7.

41) iniustum, adulterum (Cod.: adulterium) deprehensum qualic. supplicio] Reb.: iniustum est deprehensum adulterum supplicio

42) nomini] Reb.: nominibus

43) haec] *ap.* Reb. *deest.*

44) Atr. delicta atrocibus puniuntur poenis in hac uita.] Reb.: Atr. scelera, atrocibus poenis puniuntur.

45) fuit] *ap.* Reb. *deest.*

46) semper Legatis imperij nomine] Reb.: nomine imperij legatis

47) Hispanis — linguas,] Reb.: Hispanis, Pollonis, sua lingua, etc. Multas enim callebat linguas,

48) fuit adeo] Reb.: adeo fuit

49) ut, ubicunque pot. dab., cum mul. rem haberet.] Reb.: vbicunque enim potestas dabatur, cum mulieribus habebat rem.

50) sutore] Reb. *male:* sudore

51) Et] *a* Reb. *abest.*

52) erat Heid. Episc. Worm.] Reb.: Heidelbergae Episc. Worm. fuit,

53) struebantur,] Cod. *calami err.:* struebatur,

54) In illo lapsu subito extinctus est.] Reb.: quo lapsu, subito extinctus est, fresit ceruicem.

55) peccatum.] *ap.* Reb. *h. l. non legitur.*

56) uoluntarie. Hinc sequeretur] Reb. *male:* voluntario, hinc sequerentur

ter, non Theologice, sicut deinde hunc locum in libris retractationum [57]) explicat. Praeterea omnis errans peccatum facit studio et uoluntate non coactus. Est error cum uoluntate, *das er hat lust darinne*, [58]) sed papistae habent uoluntatem sine errore. Nemo [59]) peccat nolens, esto errans. Ideo hoc dictum Augustini est intelligendum politice et legaliter. [60]) Voluntas autem Theologica est quaestio diuinitatis, ubi natura omnes sumus peccatores, *haben einen bösen willen* [61]) ab Adam. De illa uoluntate Theologica, neque Aristoteles, neque Iuristae quid sentiunt, [62]) ideo merito [*fol.* 258[b]] excluduntur extra forum Theologicum. [63])

Est autem triplex { Inuincibilis, Crassa, Affectata } Ignorantia. [64])

INVINCIBILIS est, cum ego nihil scio de iure, et haec excusat in totum, et facit omnes gentes innocentes, esto non sciant nec credant [65]) Deum persona trinum, [66]) et incarnatum, sunt excusati hac uincibili [67]) ignorantia, sed in Theologia hoc non ualet, quia Paulus dicit, [68]) Omnes esse peccatores, et mortem omnes [69]) inuadere, etiam paruulos et infantes.

CRASSA est, si quis non uult studere, [70]) ille merito est ignorans, excusat a tanto, sed non a toto.

AFFECTATA est, quae fit studiose, quam Iuristae dolum malum appellant, *do es einer nicht wissen wil*, [71]) sicut nostri papistae sunt hodie. [72])

Peccati originalis *) nullus patrum mentionem fecit usque

---

*) Reb. II, fol. 98[b] extr. — fol. 99[a] lin. 24. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 8 sq. cap. 9. §. 1. 2.

57) hunc locum in libris retr.] Reb.: in libris retractationum hunc locum
58) *das — darinne,*] Reb.: delectatum enim isto peccato,
59) Nemo] Reb.: nemo enim
60) est intell. polit. et leg.] Reb.: politice et legaliter est intelligendum.
61) *haben e. b. willen*] Reb.: malam voluntatem habemus
62) sentiunt,] Reb.: sciunt,
63) extra f. Th.] Reb.: foro Theologico.
64) Est autem — Ignor.] Reb.: Est autem triplex ignorantia. Inuincibilis, crassa, affectata,
65) non sciant nec credant] Reb.: nec sciunt nec credunt
66) trinum,] Reb.: trium,
67) uincibili] Reb.: inuisibili
68) quia Paulus dicit,] Reb.: Paulus enim inquit:
69) omnes] Reb.: supra omnes,
70) studere,] *sic* Reb. *et* Cod. *ex emendatione, in hoc enim primum scriptum erat:* stridere
71) *do es — wil,*] Reb.: cum quis nescire vult,
72) sunt hodie.] Reb.: hodie sunt.

ad Augustinum, qui [73]) primum peccatum originale ab actuali discreuit, [74]) quod scilicet esset concupiscentia et radix omnium peccatorum actualium, sed tamen in sanctis illa concupiscentia per luctam spiritus non est peccatum mortale, [75]) sed ueniale. Discrimen peccati mortalis et uenialis est descriptum Rom. 8. si secundum carnem uixeritis, moriemini, si autem spiritu opera [76]) carnis mortificaueritis, uiuetis. Hic habes clarissimum discrimen peccatorum in sanctis et Epicureorum. Papistae multi pugnant contra agnitam ueritatem, habemus autem regulam a Spiritu sancto datam: Haereticum post unam et [77]) alteram admonitionem uita. [78]) Christus inquit: Sinite eos, quia [79]) coeci sunt, et duces coecorum. Et Pomeranus inquit: *was blind ist, sol* [*fol. 259*ᵃ] *nicht sehen.* [80]) Si enim est simplex error, tunc cedit admonitioni, si autem est [81]) obstinata uoluntas, tunc non cessat, [82]) sicut in Carolostadio uidemus, qui in promotione dixit, promouens Doctorem: Ego pecco mortaliter, quod hunc promoueo, et hoc facio propter duos florenos. Ergo bene discernendum est inter errantem simpliciter et obstinate.

De causis poenarum *) disserebatur, quae orirentur ex iustitia Dei, partim per Magistratum, partim per uarias calamitates, tum propter resipiscentiam, tum propter exemplum. Et poenae sunt dissimillimae, quia peccata sunt inaequalia. Impijssime enim illi sentiunt, dicentes [83]) omnia peccata esse aequalia, ut Sebastianus Franck docet. Longe aliud est peccatum Pauli quam Neronis.

---

*) Reb. II, fol. 99ᵃ lin. 25. — fol. 99ᵇ lin. 3. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 40. cap. 9. §. 48.

73) nullus patrum mentionem fecit usque ad Augustinum, qui] Reb.: vsque ad Augustinum, nullus patrum mentionem fecit. Augustinus
74) pecc. originale ab actuali discreuit,] Reb.: peccatum originis et actuale disseruit,
75) peccatum mortale,] Reb.: mortale peccatum,
76) opera] Reb.: facta
77) et] Reb.: atque
78) uita.] Reb.: de uita.
79) quia] Reb.: qui
80) *was — sehen.*] Reb.: Coeci non debent videre,
81) autem est] Reb.: vero
82) cessat,] *in* Cod. *primum erat scriptum:* cresci*t*, *id quod etiam* Reb. *exhibet, deinde vero hoc emendatum est in:* cessat,
83) dicentes] *sic* Reb.; *in* Cod. *decet.*

PECCATA [84]) IN SPIRITVM SANCTVM. *)

Praesumptio
Desperatio
Veritatis agnitae impugnatio, *die erkantte warheit verdammen.* [85])
Inuidentia fraternae gratiae, *seinem bruder gottes gnade vergonnen.* [86])
Obstinatio, *verstockung.* [87])
Finalis impoenitentia, *vnbussfertigkeit.* [88])

Natura humana **) adeo est deprauata, ut Deo iustificatori gloriam dare nolit, [89]) sed sibi illam ascribat, et si etiam agnoscit [90]) se [91]) errare, attamen non uult se errasse uideri. [92]) *Ach lieber herrgott was schadets, das wir bekenneten,* esto hoc et hoc scelus fecimus, *so ist es nu geschcen, man bekenne es nur frey vnd leugkne es nit, lieber gott ich bin ein solcher vnnd solcher.* [93]) Ideo scriptura dicit: Deus iustificat [94]) impium, Hic uno [*fol. 259b*] uocabulo (impius) [95]) nos omneś [96]) pessimos nebulones appellat. Impius enim quid non audet perpetrare, *nur alles was er gedencken darff,* si occasionem habet faciendi. [97]) Esto, tu sis ab alio scelere purior, attamen es impius. *hastu die sünde nicht gethan, die er*

---

*) Reb. II, fol. 99b lin. 4 — 9. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 10. cap. 9. §. 3.

**) Reb. II, fol. 99b lin. 9. — fol. 100a lin. 5. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 36 sq. cap. 9. §. 42. 43.

84) Peccata] Reb.: Peccatum — *Ap.* Reb. *huius inscriptionis verba ac sequentia exhibentur continua serie, et interpositis numeris* 1—6, *sic:* Peccata in Sp. s. 1. Praesumptio — 6. Finalis impoenitentia.
85) *die erk. w. verdammen.*] Reb.: agnitam veritatem condemnare.
86) *seinem — vergonnen (h. l. i. q.: nicht gönnen)*] Reb.: Fratri Dei gratiam inuidere.
87) *verstockung.*] Reb.: induratio
88) *vnbussfert.*] *a* Reb. *abest.*
89) gloriam dare nolit,] Reb.: gratiam dare non possit,
90) etiam agnoscit] Reb.: agnoscat etiam
91) se] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
92) se errasse uideri.] Reb.: errasse videri, vt in lapsu Adae videmus.
93) *Ach lieber herrgott — solcher.*] Reb.: Ach Deus bone quid nocet, si nostrum agnoscamus peccatum. Esto, hoc et hoc scelus perpetrauerimus, nostrum peccatum libere fateri, et nequaquam negare deberemus dicendo, Deus bone maximus ego sum peccator etc.
94) Deus iustificat] Reb.: Deum iustificare
95) (impius)] *hoc nomen* Reb. *habet, in* Cod. *deest.*
96) nos omnes] Reb.: omnes nos
97) perpetrare — faciendi.] Reb.: tentare nisi quicquid ei in mentem venerit, modo faciendi occasionem habeat.

gethan hat, so hat er widerumb die sünde nicht gethan, die du gethan hast, hebet gleich mit einander auff, Alius homicida aut scortator est. [98]) Ego fui blasphemus [99]) quindecim annis, mallemque me lenonem quindecim annos [100]) fuisse, *was gescheen ist, das ist gescheen*, [1]) qui furatus est, non iam [2]) amplius furetur. Priuata scelera nihil sunt ad publica, *was ist der arme mensch, dem man nu den kopff abschlug, tzu rechen gegen hertzog Georgen*, qui indies occidit anima et corpore, [3]) et tamen uult esse iustus. [4])

Magister Paulus, *) qui uiduam D. Stagmanni duxit et filiolum exposuit, misit [5]) ad Lutherum psalmum 6. compositum, cum literis. [6]) Respondit D. Martinus: *Ach lieber herr gott* [7]) quam libenter uelim te liberatum, sed tua uana excusatio te confundet, [8]) nam illae circumstantiae grauissimae et res ipsa te accusat, [9]) consultius esset confiteri, et gratiam petere in poena. Nam confessio criminis meretur ueniam non tantum apud Deum, sed etiam coram hominibus, [10]) qui miserentur confitentis, *aber es thut faul seine sunde bekennen.* [11]) Sic facit Dauid post adulterium, tacebat integrum annum, et grauia interne passus est, sed peccati natura est, reddere hominem mutum, tunc Sathan accedit et hominem illum obstinatum

---

*) Reb. II, fol. 100[a] lin. 6. — fol. 100[b] lin. 20. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 38 sq. cap. 9. §. 44 — 46.

98) *hastu die sünde* — scortator est.] Reb.: Si tu haec non perpetrasti scelera, quae alter commisit, e contra tua tamen perpetrauit scelera vnum et idem est, alius homicida, alius scortator, bibulus auarus, etc.

99) fui blasphemus] Reb.: blasphemus fui

100) lenonem q. annos] Reb.: hoc tempore leonem (*typ. err. pro:* lenonem)

1) *was — gescheen,*] Reb.: sed quid factum est, factum est, manet irreuocabile verbum,

2) non iam] Reb.: iam non

3) *was ist* — corpore,] Reb.: Dux Geor. non est aliter censendus quam esset homo ille miser, qui nuperrime decollatus est, indies enim occidit animas et corpora,

4) uult esse iustus.] Reb.: iustus esse vult.

5) misit] Reb.: incarceratus misit

6) cum literis.] Reb.: cum scripto ad Lutherum.

7) *Ach l. h. g.*] Reb.: Ach Deus bone,

8) sed tua uana excusatio te confundet.] Reb.: nisi vana tua excusatione te ipsum confunderes.

9) res — accusat,] Reb.: facinus te ipsum excusant,

10) confiteri et gratiam petere in poena. Nam confessio criminis meretur ueniam non tantum apud Deum, sed etiam coram hominibus,] Reb.: confiteri peccatum, et in poena gratiam petere. Confessio enim criminis non tantum apud Deum, sed etiam coram hominibus, veniam meretur,

11) *aber es — bekennen.*] Reb.: tarde autem peccata confiteantur,

reddit. [12]) *Ach lieber last vns bekennen vnd bessern, wir haben einen gnedigen gott, der es an ihm nicht lest gebrechen.* [13])

[*fol. 260*[a]] Maleficus nullus euadit, nisi agens poenitentiam. *kompt er eins mals darvon, so kompt er doch wider ein.* Deus enim punit suo tempore. [14]) Puniuntur autem scelerati dupliciter. [15]) aut per poenitentiam, aut per iram, iuxta illud Psalmi 58. Vtique [16]) est Deus iudicans in terra, id est, nullum malum sinit [17]) impunitum, *vnser lieber herr gott lass mich nur in solche sunde fallen, die ich erkenne vnnd weiss, das sunden sein*, scilicet in secunda tabula, *dan vnsern herrngott verdreust nichts hefftiger, dan das man die sunde vertedinget, vnnd viel nicht vnrecht gethan haben*, sicut Saul. [18]) Talia peccata, quae non cognoscuntur, sunt contra primam tabulam, quae uero cognoscuntur, sunt contra secundam. Saul incidit in primam tabulam, Dauid in secundam, et tales secundae tabulae resipiscunt ad praedicationem poenitentiae. [19]) alij non item. Illi sanctificant nomen Dei, et quaerunt nomen eius, Alij arrogant sibi sapientiam et potentiam, *die tzwey aber viel vnser herrgott alleine haben. Wan man aber vns* [20]) *viel nach lassen vnd sagen* [21]) Deut. 29. Assumat ebria sitientem. [22]) Item. Num. 16. Nunquid talis est spiritus eius? *so leidet ers nicht, darumb lest vnser herr-*

---

12) Sic facit Dauid post ad., tacebat integr. ann., et grauia interne passus est, sed peccati natura est reddere hom. mut., tunc sathan acc. et hominem obst. reddit.] Reb.: Sic Dauid post adulterium facit, integrum annum tacebat, grauia interne passus. At notitia peccati est, hominem mutum reddere, accedit Sathan et illum obstinatum facit.

13) *Ach lieber — gebrechen.*] Reb.: Ach sinite nos, nostra fateri peccata et vitam emendare, Deum enim habemus clementem, qui nobis scelera delicta nostra condonare vult.

14) nisi agens — tempore.] Reb.: nisi poenitentiam egerit, etsi enim semel euaserit poenam, tamen non semper euadet, suo tempore punit Deus.

15) scelerati dupl.] Reb.: dupliciter scelerati,

16) iuxta illud Psalmi 58. (vs. 12.) Vtique] Reb.: iuxta Psalm. 58. Vbique

17) id est, ... sinit] *hae 3 voces ap.* Reb. *desunt.*

18) *vnser lieber* — sicut Saul.] Reb.: Deus his me peccatis contaminare permittit, quibus cognoscere possum me peccasse, Deo enim nostro maxime displicet, cum aperta atrocia nostra delicta defendere volumus, sicut Saul fecit.

19) resipiscunt ad praed. poenit.] Reb.: per praedicationem poenitentiae resipiscunt,

20) *aber vns*] Cod. *male*: *aber vns aber*

21) et quaerunt nomen — *sagen*] Reb.: hi sapientiam et potentiam sibi arrogant, haec duo Deus sibi soli reseruare vult, verum si nobis remittere volunt et dicere.

22) sitientem.] Reb.: sitientem, etc. (*vide* Deut. 29, 19.)

gott impios *gefangen werden* in causis leuissimis. sic papam cepit per me duobus folijs de indulgentijs scriptis. [23])

ALCHIMIA.*)

Ars alchimica [24]) uere est, illa ueterum philosophia naturalis, [25]) quae mihi uehementer placet, cum [26]) propter multas utilitates, quas secum offert [27]) in excoquendis metallis, item herbis et liquoribus destillandis ac sublimandis. Tum etiam propter allegoriam quam habet pulcherrimam, scilicet [28]) [*fol. 260b*] resurrectionis mortuorum in extremo die. Quemadmodum enim ignis extrahit ac separat ex materia quod optimum est, adeoque ipsum spiritum ac [29]) uitam in [30]) altum transuehit, ut suprema occupet, materiam uero in imo relinquit desidentem, [31]) quasi cadauer [32]) exanime. Nam [33]) ex uno tota substantia omnis uineitas [34]) per ignem extrahitur, quod reliquum est, in fundo residet neque odorem nec saporem habet, estque aqua informis. [35]) Similiter ex cinnamomo nuceque myristica extrahitur omnis uis, [36]) et in sublime transfertur. Residens [37]) est insipidum lignum aut suber sine odore etiam. Sic [38]) in extremo die iusti ab iniustis per ignem separabuntur, illi petent coelum, reliqui ad inferos detrudentur, ubi residebunt in morte.

---

*) Reb. II, fol. 100b lin. 21. — fol. 101a lin. 13. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 304 sq. cap. 51. §. 13.

23) *so leidet* — scriptis.] Reb.: hoc Deus ferre non potest, ideo Deus noster permittit impios suspendi in leuissimis causis, nam Papam per me cepit, duobus tantum folijs contra indulgentiam scriptis.
24) alchimica] Reb.: Alchimia
25) ueterum phil. nat.] Reb.: philosophia naturalis veterum,
26) cum] Reb.: tum
27) offert] Reb.: adfert
28) scilicet] Reb.: quia est effigies
29) ac] Reb.: et
30) in] *sic* Reb.; Cod.: et in
31) rel. desid.] Reb.: desidentem relinquit,
32) cadauer] *ap.* Reb. *deest.*
33) Nam] Reb.: sic
34) omnis uineitas] Reb. *male:* veritatis
35) in fundo residet — informis.] Reb.: residet in fundo aqua informis sine odore et sapore.
36) myristica, extrahitur omnis uis,] Reb.: muscata, omnis vis extrahitur,
37) Residens] *sic* Reb.; Cod. *calami err.:* Vesidens
38) Sic] Reb.: Sic etiam

ALLEGORIAE QUOMODO TRACTANDAE [*]

Allegoria est [**] *cum unus sensus ex alio* [41] *emanat, quod verum sensui subesse* [42] *de quo agitur constat.* [43] Allegoria est in sensu. Hesaiae 11 lupus et mustelus. Nulla lingua est tam barbara [44] allegoris, quam sancta [45] lingua. Germanicus sensus est [46] allegoris, ut *grosz geschrey* und *wenig wolle*. *Er wappet sein schwert mit einer*. *Item Keller* von *Bern* ist der *marggraue* von *Wittenberg*. [47] sunt metaphorae. Tractata [48] historia metaphoris, res vera allegorias, ut peregrinatio Christi [49] de annis puerilibus. [50] de Baptismo. Sabbata, sunt allegoriae. Proverbia allegoriae *wo* [51] *man nicht halten*. *wie* [52] *sie* [53] *wollen*. [54] cum Daniel dicit de bestia quae habet [55] decem cornua. *Ja* [56] de mutationibus regnum Romanum. [57] In universum in novo testamento est allegoria [58] [59] vetus testamentum non [60] allegoria. *man muste sie halten* [61], quam exilissime. Nonnum testamentum facit allegorias et [62] et in Epistolis Pauli duos populos facit [63], et verum in novo testamento res gesta. Neque istas vult [64] allegorias sutor Rottensis fingunt. Omnes artes nunc perfectissime et lucidissime prodierunt, et sunt etiam pro *dolor* despectissimae [65]. In mundus ipsi Christo fecit, [66] quem despectissimum habuit. Chalcographia est

---

*) Reb. [in 14. — Cod. in h. — Conf. Luth. colloq. germ. T. I. 365 sqq. cap. 52.

**) Conf. Luth. colloq. germ. T. I. 365 sq. cap. 52. § 3.

40) *Allegoria — lautten.*] Reb.: Allegoria est, cum res aliqua magnatur et aliter, quam verba sonant, accipitur.

41) *ex tam simul.*] Reb.: tam similitudo est

42) *subesse*] Reb.: sacra

43) *constat.*] Reb.: etiam plenus est

44) *grosz geschrey — Wittenberg.*] Reb.: ut res verius geritur inepta est, et vix ne possit effari calidum et frigidum, si est, est adulator. Item de Ber Hesperus est: Wittenbergensium

44) *praeceptum — pedites.*] Reb.: processus Christi in lavandis pedibus discipulorum.

45) allegorias — *lautten.*] Reb.: allegoriae non sunt intelligenda et servanda, quemadmodum verba sonant.

46) habet] Reb.: habent

47) *intelligendum regn. Rom.*] Reb.: Romanum regnum intelligendum.

48) in] Reb.: quae in

49) *man — halten.*] Reb.: cogebantur servare allegorias

50) Paulus duos populos facit,] *sic* Reb.: Cod.: fecit duos populos (omisso *nomine*: Paulus)

51) res gesta — despectissimae.] Reb.: res gesta et historia, non enim licet nobis allegorias fingere sicut Rottenses faciunt. Omnes enim artes nunc perspectissimae et lucidissimae prodierunt, sed proh dolor despectissimae sunt.

52) ipsi Christo fecit] Reb.: erga Christum se exhibuit,

summum et postremum donum, *durch welche gott die sache treibet. Es ist die letzte flamme vor dem ausleschen der welt, sie ist gott lob am Ende.* [53]) Sancti patres dormientes (ut Apocalypsis dicit) desiderant hunc diem.

ALLEGORIAE, *) si ad fidem referantur (et rarae fuerint [54]) bonae sunt et laudabiles, si uero ad mores, periculosae. Allegorias ob id odi potissimum, quia, si immodicae fuerint, fidei historiam adimunt. [55])

Sancti Georgij **) legenda continet pulcherrimam allegoriam politicam. Puella est politia, quae a dracone id est Sathana infestatur. Infestat autem [56]) nunc fame, nunc peste, nunc [57]) bello, eamque deuorat et deuastat, donec ueniat aliquis bonus Caesar, [58]) qui eam restituat.

Sic Margaritae historia ***) allegoriam habet, scilicet [59]) Ecclesiasticam. Ecclesia est illa nobilis Margarita ac gemma speciosa, Olibrius [60]) tyrannus est mundus, et hic [61]) aduersatur Ecclesiae, Margaritam in carcerem conijcit, ubi [*fol. 261*^{b}] a dracone uexatur diabolo, [62]) ac grauissima tentatione exercetur, unde se explicare non potest, donec crucem arripit, id est Christum, is depellit et confodit [63]) diabolum. Similiter Christophorus allegoriam habet Ecclesiasticam.

SENSVS SCRIPTVRAE. ****)

Magna Sophistarum impiorum audacia est, quam etiam aliqui patres approbarunt, [64]) uidelicet sacram scripturam ita dilacerare, ut hi uersus indicant: [65])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 305. cap. 52. §. 1. princip.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 307. cap. 52. §. 4.
***) *Conf.* ibid. IV. p. 306. cap. 52. §. 2.
****) Reb. II, fol. 102^{a} lin. 4. — fol. 102^{b} lin. 18. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 307 sqq. cap. 52. §. 5. sect. 1—5.

53) *durch welche — am Ende.*] Reb.: quo Dei opera et res suae perficiuntur, est enim extrema flamma praecedens finem mundi, cuius finis prope est.
54) fuerint] Cod. *calami err.:* fierint.
55) Allegoriae, si — adimunt.] *ap.* Reb. *h. l. non leguntur. Fortasse a* Reb. h. l. *omissa sunt eam ob causam, quod paulo post fere eadem in* Cod. fol. 262^{a} lin. 17—20. (Reb. II, fol. 103^{b} lin. 18—22.) *repetita sunt.*
56) Infestat autem] *ap.* Reb. *desunt.*
57) nunc] Reb.: aut
58) ueniat aliquis bonus Caesar,] Reb.: bonus aliquis Caesar veniat,
59) scilicet] *sic* Reb.; Cod.: sed
60) Olibrius] Reb.: Polibius
61) et hic] Reb.: qui
62) uexatur diabolo,] Reb.: diabolo infestatur,
63) is depellit et confodit] Reb.: depellentem et confodientem
64) aliqui patres approbarunt,] Reb.: patres aliqui abnegarunt,
65) ita dilacerare, ut hi uersus indicant:] Reb.: ita dilacerari, sicuti his versibus indicatur.

Litera gesta docet, quid credas, Allegoria
Moralis, quid agas, quo tendas, Anagogia.

Talibus interpretationibus sese [66]) accommodantes adeo [67]) ineptiuerunt, ut nihil turpius (quod tamen [68]) a quouis facile intelligi poterat) quam ad fidem aut pietatem docendam, ita ludere in scripturis, non aliter ac si de medicinis eadem ratione disserere uellem, [69]) ut illi docent per hoc distichon in sacris literis. Quis non rideret illam accommodationem sensuum, ut in primo. [70]) Febris est morbus, Reubarbaron [71]) est medicina. Secundo [72]) Febrim esse peccatum, Reubarbaron esse [73]) Iesum Christum. In tertio [74]) Febrim esse uitium, Reubarbaron uirtutem, In quarto [75]) Febrim esse damnationem, Reubarbaron resurrectionem. Non magis conueniunt tales applicationes, [76]) quam ad hoc exemplum. Fides itaque in sacris accommodanda est ad uerbum et opus Dei integrum nec mutatum. [77]) Hoc pacto falluntur [78]) quoque qui dicunt puerum rebaptizandum esse, quia fidem non habuerit. Veluti [79]) situ in eandem opinionem incideres, [80]) [*fol. 262a*] ut sentires te non esse baptizatum, uel eam ob causam, quia ab impio ministro [81]) baptizatus sis. Amoue hanc opinionem, et baptismus erit unus. Vt autem falsitatem deprehendas, qua et ipsi falluntur, exemplum perpende. Est qui non credit [82]) Decalogum a Deo dátum esse mundo uel ipsum Euangelium, an propterea Decalogus seu [83]) Euangelium fit nullum, [84]) adeo ut uel alius Decalogus, aut [85]) nouum Euan-

---

66) sese] Reb.: se
67) adeo] Reb.: plurimum
68) tamen] *sic* Reb.; Cod.: tam
69) uellem,] *sic* Reb.; Cod.: uelim,
70) in primo] Reb.: in litera primo.
71) Reubarbaron (*i. q.* Rhabarbarum)] *sic h. l. et in seqq.* Cod.; Reb.: Rebarbarum
72) Secundo] Reb.: Secundo allegoria
73) esse] Reb.: vero
74) In tertio] Reb.: In tertio morali
75) In quarto] Reb.: In quarto anagoge.
76) Non magis conu. tal. appl.] Reb.: tales applicationes non magis conueniunt,
77) accommodanda est ad uerbum et opus Dei int. nec mut.] Reb.: ad verbum Dei accommodanda est, vt opus Dei integrum nec mutatum,
78) falluntur] Reb.: tolluntur
79) puerum rebaptizandum esse, quia f. non habuerit. Veluti] Reb.: pueros rebaptizandos esse, quia f. non habeant, ac
80) incideres,] Reb.: incidere,
81) ministro] *sic* Reb.; Cod.: monstro
82) Est qui non credit] Reb.: sit aliquis qui non credat
83) seu] Reb.: vel
84) fit nullum,] Reb.: nullum erit,
85) aut] Reb.: vel

gelium sit inquirendum, quod ille credere possit? profecto non admittendum, sed illi potius recedendum erit a sua infidelitate, ut recte accipiat id quod Deus dicit. Duplo fiunt deteriores proselyti acciti [86]) ad nouum aliquem ordinem a Deo non institutum, quia antea non putabant se iustos esse sed peccatores, post ingressum uero nouae religionis, iustos se confidunt, et idem [87]) etiam gloriantur, sic intelligatur locus iste. [88])

ALLEGORIAE *) si ad fidem referuntur, bonae sunt et laudabiles, sed rarae, si [89]) ad mores periculosae, et has odi, quia immodicae cum sunt, [90]) fidei doctrinam obscurant. [91]) Allegoriae [91a]) sunt tanquam scortum, *sein fein geputzt, halten doch nicht glauben*, id est nihil probant, non sunt uxores. [92]) Non debemus illis [93]) facile uti, nisi causa prius firmissime probata, [94]) sicut Paulus ad Galatas facit. Ludere Allegorijs in doctrina Christiana est periculosum, sunt plerumque suauia uerba sine re, *dienen wol den predigern*, quando nesciunt historiam et textum, *vnnd das leder tzu kurtz wil sein vnnd wil nicht reichen, so greiffen sie tzu den* Allegorijs, [95]) quibus nil certi docetur, ita [96]) ad textum sanum nos assuefacere [*fol. 262b*] debemus.

TYPI. [97]) **)

Philippus Melanthon petijt Allegoriam Aquilae excludentis oua. Interea non uenatur, ac tantum unum pullum retinet, reiectis reliquis. Corui suos coruos non alunt, et plumatos

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 305. cap. 52. §. 1.

**) Reb. II, fol. 103a lin. 3 — 9. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 309. cap. 52. §. 5. sect. 7.

86) illi potius — acciti] Reb.: potius illi resistendum erit, vt a sua infidelitate recedat. Vt recte accipias, id quod Deus dicit, proselytos duplo deteriores fieri, scilicet

87) et idem] Reb.: sicut

88) locus iste.] Reb.: iste locus.

89) bonae — si] Reb.: (et rarae fuerint) bonae et laudabiles sunt, si vero

90) et has — sunt,] Reb.: quas ideo odi potissimum, quia si immodicae fuerint

91) Allegoriae si — obscurant.] *haec iisdem fere verbis iam supra in* Cod. fol. 261a lin. 15 — 18. (pag. 93. lin. 5 — 8. nostrae Ed.) *relata sunt* (*conf. supra* p. 93. nota 55.).

91a) Allegoriae] *a* Reb. *abest.*

92) *sein fein g.* — uxores.] Reb.: ornatum, et fidem nullam seruantem, nihil probant, non enim sunt vxor.

93) illis] *sic scripsi;* Cod. *calami err.:* illi, Reb.: allegorijs

94) probata,] Reb.: probatur,

95) Ludere Allegorijs — — Allegorijs,] Reb.: Allegoriarum verba sunt suauia, sed sine re, optime vero verbi Dei ministri textum nescientibus et historiam qui conciones suas aliter dilatare non possunt neque perficere vtuntur allegorijs veteribus,

96) ita] Reb.: ideo

97) Typi.] *haec inscriptio* sp. Reb. *deest,*

eijciunt. Respondit D. Martinus Lutherus: Aquila est typus Monarchae, [98]) qui non fert aequalem, eorui sunt ἄστοργοι [99]) et uentriculosi papistae.

ANABAPTISTAE HAERETICI. [100]) *)

Anabaptistae pessimi nebulones [1]) summam patientiam gloriantur, nolunt arma gerere, [2]) et tamen semper sitiunt sanguinem, exclamantes impios duces [3]) esse profligandos, et recitauit literas Abbatis de Fulda, [4]) quomodo Anabaptistae in domo quadam occupati [5]) omni genere armorum sese defendissent, [6]) *hetten mit brodt vnd kese tzu letzt heraus geworffen,* [7]) et mira [8]) legit de spiritu eorum, [9]) quomodo in carceribus quilibet [10]) suo spiritu ductus et incitatus clamaret, et fieret ulutatus lupinus, [11]) ita ut carceres intonarent, putantes [12]) se liberandos, clamantes non sua sponte, sed [13]) raptu spiritus. *Es sindt nicht menschen, sondern lebendige teuffel.* [14]) Carolostadius fuit Anabaptista, qui filium [15]) sine baptismo mori sinebat, et eius gestus id indicabat, cum filius ei bapti-

---

*) Reb. II, fol. 55a lin. 8. — fol. 59a lin. 6. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 401 sqq. cap. 37. §. 93 sqq.

98) est .. Monarchae,] Reb. *typ. err.:* et .. Monarchiae,
99) ἄστοργοι] Cod. *male:* ἀστόρχοι
100) Anabaptistae haeretici.] Reb.: Anabaptistae *(omissa altera voce)* — *Capitulum sic inscriptum, quod in* Cod. fol. 262b lin. 8—27. *(proxime post allegoriam aquilae) legitur, a* Rebenstockio *una cum iis, quae in* Cod. fol. 263a principio — fol. 266b extr. *subsequuntur, exhibetur priori loco, scil.* T. II. fol. 55a lin. 8. — fol. 59a lin. 6. *(proxime post locum* de Antinomis).
1) pessimi nebulones] Reb.: nebulones pessimi,
2) gloriantur, nolunt arma gerere,] Reb.: gloriantes, arma gerere detrectant,
3) exclamantes impios duces] Reb. *male:* exclamabo duces impios
4) et recitauit literas Abbatis de Fulda,] Reb.: Recitans literas a Baptista Fulda,
5) occupati] Reb.: obsessi
6) defendissent, Reb.: defenderint,
7) *hetten — geworffen,*] Reb.: postremo pane et caseo defendere se voluissent,
8) et mira] Reb.: miraque
9) eorum] Reb.: illorum,
10) in carceribus quilibet] Reb.: quilibet in carceribus
11) ductus et incitatus clamaret, et fieret ululatus lupinus,] Reb.: incitatus clamaret vlulatu lupino,
12) putantes] Reb.: sperantes
13) clamantes non sua sponte, sed] Reb.: clamore non sua sponte vel
14) *Es sindt — teuffel.*] Reb.: Non habent imaginem hominis, sed veri Diaboli.
15) filium] Reb.: filium suum

zaretur in Sygren, ubi uxor mea erat *gevatter*. [16]) Baptismus est lauacrum uitae, [17]) non tantum aquae, [18]) qui putant baptismum tantum esse signum externum, melius est abstinere a baptismo. [19]) Oportuit Carolostadium deflectere, [20]) quia Sathan arrogantia eum mouit, nam sub papatu erat homo [21]) semper sui dissimilis.

[*fol. 263*[a]] CONTRA ANABAPTISTAS QVI IDEO PVEROS BAPTIZANDOS NEGANT, QVIA FIDEM NON HABEANT D. M. LVTHERVS SIC. [22]) *)

Quid si nesciam, an aliquis in aetate prouectiore [23]) credat, etiamsi dicat se credere, quid tum postea ex ore unius non stat testimonium, quapropter nec sic certus sum, neque interrogandum est, [24]) quasi ipse et nos inuicem [25]) agamus, sed hoc simpliciter attende, quod [26]) Deus iubeat ac [27]) tibi dicat. Tu interim [28]) praedica, concionare, tu [29]) baptiza, si quis credat siue non, tu existima officium nostrum a Deo nobis demandatum, ut hoc faciamus, et nisi fecerimus, talentum commendatum a nobis exiget. [30]) Ita autem commissum est nobis talentum a Deo, [31]) *das er saget: prediget ihr, teuffet ihr, absoluiret ihr, lasset mich darnach machen, wan sie nit*

---

*) Reb. II, fol. 55[b] lin. 3–30. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 401 sq. cap. 37. §. 94.

16) id indicabat, — *gevatter*.] Reb.: ita prae se ferebat. (*ceteris omissis*)
17) uitae,] Reb.: regenerationis et vitae,
18) aquae,] *ap.* Reb. *deest.*
19) putant — baptismo.] Reb.: arbitrantur Baptismum tantum externam tesseram esse, satius esset a Baptismo abstinere.
20) deflectere,] Reb.: reflectere,
21) erat homo] Reb.: homo erat
22) Contra — sic.] Reb. *continua verborum serie, non tanquam inscriptionem haecce exhibet*: Contra Anabaptistas, qui ideo infantes baptizandos negarent, eo quod fidem non habent, sic respondit M. L.
23) in aetate prouectiore (Cod.: profectiore)] Reb.: prouectioris aetatis
24) est] *a* Reb. *abest.*
25) ipse — inuicem] Reb.: ipsi nos mutuo inter nos
26) quod] Reb.: quid
27) ac] Reb.: et
28) Tu interim] Reb.: interim tu
29) tu] *a* Reb. *abest.*
30) si quis credat — exiget.] Reb.: siue credat quis siue non, nam officium nostrum a Deo mandatum credamus, et illud exequamur, nisi fecerimus, talentum commendatum a nobis requiret Deus.
31) Ita autem commissum est nobis tal. a Deo,] Reb.: Ita talentum nobis a Deo commissum est,

gleuben. [32]) Sic etiam [33]) Papa Anabaptista et Sacramentarius est. Dicit enim [34]) sicuti illi: Si credideris, baptizaberis, [35]) si contritus es, [35]) absolueris, *weist also ins* opus *hienein*, [36]) sed male. Nos uero sic: Quia dicis te credere, contritum esse, ergo te baptizo, absoluo, propterea misit Deus etiam uerbum gratiae, et filium suum nihil boni meritis, id est impijs [37]) peccato oppressis, [38]) et in morte luctantibus, quanto magis etiam pueris. [39]) In summa, solum mandatum Dei [40]) [*fol. 263b*] et uerbum considerandum est. [41])

DE BAPTISMO PARVVLORVM. [42]) *)

Quicunque authoritatem uerbi contemnit, hunc [43]) necesse est omnia alia flocci facere. Ideo quia Anabaptistae uerbum Dei contemnunt, Baptismi maiestatem uidere non possunt. Sunt [44]) autem rationes, cur paruuli baptizandi sint. [45])

Deus [46]) Spiritum sanctum donat paruulis baptizatis, [47]) Ergo paruulis adhibendus [48]) est baptismus. Nisi enim Deus approbaret baptismum, non donaret spiritum sanctum paruulis baptizatis. Deus [49]) confirmauit Baptismum paruulorum, quod multis sanctis hominibus, qui infantes [50]) baptizati sunt, donauit spiritum sanctum, eisque donum interpretandi scripturam tribuit, [51]) qualis fuit Bernhardus et multi alij, per quos multas [52]) res egit in Ecclesia. Ex quo apparet Deum ap-

*) Reb. II, fol. 56a lin. 1 — 28. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 267 sq. cap. 17. §. 9. sect. 2—4.

32) *das er — gleuben.*] Reb.: vbi dicit, praedicate vos, Baptizate et absoluite, mihi curam imponite, ego scio quid faciam non credentibus.
33) etiam] Reb.: enim
34) Dicit enim] Reb.: eandem sententiam dicit,
35) baptizaberis, .. es,] *sic recte* Reb.; Cod.: baptizeris, .. est
36) *weist — hienein,*] Reb.: et sic inducit nos ad opus ipsum,
37) nihil — impijs] Reb.: impijs, immeritis,
38) oppressis,] Reb. *typ. err.*: oppressit,
39) pueris.] Reb.: infantibus.
40) mandatum Dei] Reb.: Dei mandatum
41) consid. est.] Reb.: est considerandum.
42) De Bapt. parv.] Reb.: De Baptismo paruulorum sententia.
43) hunc] Reb.: huic
44) Sunt] Reb.: sint
45) sint.] Reb.: sunt.
46) Deus] Reb.: Primo Deus
47) baptizatis] Reb.: baptizandis,
48) adhibendus] Reb. *typ. err.*: adhibendis
49) Deus] Reb.: Nam Deus
50) infantes] Reb.: infantia
51) donauit — tribuit,] Reb.: donauerit spiritum tribuit,
52) multas] Reb.: magnas

probare baptismum paruulorum, alioqui illum uerum intellectum scripturae [53]) non dedisset.

Item Christus dicit: Ite et baptizate omnes gentes. Cum iubet omnes gentes [54]) baptizari, certe infantes non excludit. [55]) Nec fit ibi ulla mentio aetatum, sed simpliciter iubet omnes gentes baptizare. Haec duo argumenta ualidissima sunt, [56]) infantes esse baptizandos.

Huc et accommodari potest circumcisio, quae eandem habet promissionem, quam Baptismus.

CONTRA HAEC ARGVMENTA ANABAPTISTAE SIC DISPVTANT.*)

[*fol. 264*[a]) Baptismum esse nemini communicandum nisi confitentibus fidem suam, [57]) et hoc probant exemplo Cornelij, qui prius fidem suam confessus est quam Baptismum accepit. Quod sic confutauit Martinus Lutherus: Argumentantur [58]) a particulari ad uniuersale, nihil ergo inde [59]) sequitur. Praeterea Petrus [60]) non baptizauit Cornelium propter suam fidem, [61]) sed propter uerbum et mandatum Dei, quod iubet omnes gentes baptizari. Nunquam [62]) quisquam baptizari posset, nisi prius [63]) constaret de fide baptizandi, sequeretur etiam inde, fidem nostram magis efficere Baptismum, quam ipsum uerbum Dei, aut nullam prorsus uim esse uerbi diuini, nisi fides nostra accesserit. Hoc proprie [64]) est uirtutem Dei metiri non ex seipso, sed ex nostra imbecillitate, quae summa est blasphemia.

---

*) Reb. II, fol. 56[b] lin. 1. — fol. 57[a] lin. 10. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 402 sq. cap. 37. §. 96. (*vide etiam* ibid. II. p. 268 sq. cap. 17. §. 10. sect. 3—5.).

53) illum uerum intellectum scripturae] Reb.: illis scripturae intellectum
54) gentes] *a* Reb. *abest.*
55) infantes non excludit.] Reb.: non excludit infantes,
56) ualidissima sunt,] Reb.: valida sunt satis,
57) esse nemini — suam.] Reb.: nemini communicandum esse, nisi fidem suam confitentibus,
58) Argumentantur] Reb.: Argumentatur
59) nihil ergo inde] Reb.: nihil igitur
60) Petrus] Reb.: Deus
61) suam fidem,] Reb.: fidem suam,
62) baptizari. Nunquam] Reb.: baptizare, si nunquam enim
63) prius] *a* Reb. *abest.*
64) proprie] Cod. *male:* propriae

Iam et illud [65]) afferunt Anabaptistae, infantes rationis expertes esse, quasi uero ratio quidquam conduceret ad fidem, atque ob eam ipsam causam maxime sunt baptizandi infantes, quia ratione carent, quia enim magis idonei sunt [66] ad suscipiendum baptismum. Ratio est omnium maximum impedimentum fidei. [67]) Omnia enim diuina rationi uidentur absurda, et uerbo Dei semper offenditur. Breuiter. Si Deus spiritum sanctum donare potest adultis, multo magis eum donare poterit infantibus. Si fides concipitur ex uerbo Dei, et infantes audiunt uerbum Dei, cum baptizantur, ergo concipiunt fidem infantes in Baptismo. Ex uerbo Dei concipitur fides. [*fol. 264*[b]] In Baptismo sonat uerbum Dei. Ergo in Baptismo concipitur fides. Hoc testatur exemplum Ioannis Baptistae, qui simulatque Maria mater Christi salutasset [68]) Elisabeth, exultabat in utero.

ARGVMENTA PHILIPPI MELANTHONIS PARVVLOS BAPTIZANDOS ESSE. [69])

I. Infantes circumcisi sunt in ueteri testamento. Ergo et licet eos baptizare in nouo testamento, utrumque enim signum est promissio gratiae et uitae aeternae. De circumcisione sic scriptum est Gen. 12. Ero Deus eorum. Item masculus cuius praeputij caro non fuerit circumcisa, anima eius delebitur e populo suo, sic et de Baptismo dicitur: Quicunque crediderit et baptizatus fuerit, saluus erit.

II. Christus iubet paruulos ad se uenire sic inquiens: Sinite paruulos ad me uenire, nec prohibete eos, talium est regnum coelorum. Ergo licet baptizare infantes. Afferuntur paruuli ad Christum per Baptismum. Nam ad quos gratia pertinet, ad illos etiam signum gratiae pertinebit. Huc referatur et illud, quod Christus benedixit paruulis. Quod igitur aliter non debet accipi, nisi quod receperit eos in gratiam et commendarit eos patri sanctificandos et seruandos. Huc et exempla trahantur. Non enim dubium est, quin regnum Dei pertinuerit ad pueros, qui sunt interfecti ab Herode.

---

65) illud] Reb. illi
66) quia enim magis idonei sunt] Reb.: quia magis sunt idonei
67) Ratio est omn. max. imp. fidei.] Reb.: Ratio enim omnium maximum impedimentum fidei est.
68) salutasset] Reb.: salutauit
69) Argumenta — esse.] *Caput sic inscriptum ap.* Reb. *h. l. non invenitur.* — *Conf.* Corp. Reform. I. p. 962—973. VII. p. 885 sq. XXI. p. 472—476. 856—861.

CONFVTATIO OBIECTIONVM ANABAPTISTICARVM. [70]) *)

Nullum praeceptum cogit baptizare infantes. Respondeo. si mandatum expressum [71]) non habemus, tamen habemus exemplum, quod ualere debet, cum scriptura diuersum non praeceperit, Scriptura nusquam prohibuit baptizare pueros [72]) Item licet exemplum circumcisionis transferre ad baptismum, in eundem Christum significet [73]) utrumque signum. Infantes non consequuntur remissionem [74]) peccatorum nisi in Ecclesia, ergo infantes sunt baptizandi.

At non credunt infantes. Ergo non sunt baptizandi. [75])

Porro Sacramenta nullis [76]) sunt ministranda, nisi credentibus. Respondeo. Atqui eam ob [77]) causam maxime sunt baptizandi pueri, [78]) ut fidem consequantur, quia fidem nemo consequitur, nisi ex uerbo Dei, In Baptismo autem est uerbum Dei. [79])

Sed nondum possunt ratione uti [80]) infantes. Respondeo. [81]) Et ob [82]) id sunt maxime idonei [83]) ad suscipiendum Baptismum. Nullus enim est [84]) usus rationis in rebus sacramentalibus. Opponendum hic est Anabaptistis exemplum Johannis Baptistae, qui nondum natus, sensit praesentiam Christi ex salutatione Mariae. Ergo et alij infantes sine auxilio rationis, sanctificari a spiritu sancto possunt. [85])

Licet paruulos afferre ad Christum. [86]) Afferre [87]) est baptizare, Ergo licet eos baptizare. Concedant [*fol. 265b*] nec est Anabaptistae, ad quosdam paruulos pertinere promissi-

---

Reb. II, fol. 57a lin. 11. — fol. 57b lin. 14. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 277 sqq. cap. 17. §. 21. 22.

Conf. obiect. anabapt.] Reb.: Confutatio aliquot obiectionum Anabaptistarum.
mandatum expressum] Reb.: expressum mandatum
pueros.] Reb.: infantes.
significet] *sic* Reb.; Cod.: significent
remissionem] *sic recte* Reb.; Cod.: remissio
et non — baptizandi] *ap.* Reb. *desunt.*
illis] Reb.: nulli
eam ob] Reb.: ob eam
pueri,] Reb.: infantes,
uerbum Dei.] Reb.: verbum Dei. Ergo, etc.
ratione uti] Reb.: vti ratione
respondeo] *sic* Reb.; *in* Cod. *decst.*
ap. Reb. *decst.*
maxime idonei] Reb.: maxime idonei sunt
a Reb. *abest.*
nondum — possunt.] *a* Reb. *absunt.*
afferre ad Chr.] Reb.: ad Christum afferre, etc.
est] *ap.* Reb. *decst.*

onem gratiae, uidelicet ad eos, qui sunt in Ecclesia. In Ecclesia autem omnes sunt baptizati.

Obiectio. Pueri non intelligunt uerbum. Ergo illis [88]) non est adhibendum sacramentum. Respondeo. Haec obiectio confutanda [89]) est exemplo circumcisionis. Atque hoc exemplum testatur solius sacramenti usum alicubi esse apud eos, qui uerbum non intelligunt.

QVID PROSIT BAPTISMVS PARVVLORVM. [90])*)

Hoc confert Baptismus paruulis, quod significat ad eos pertinere remissionem peccatorum, et promissionem gratiae. Omnes, quibus adhibitum est sacramentum, consequuntur remissionem peccatorum. [91]) Paruulis est adhibitum sacramentum. Ergo paruuli consequuntur remissionem peccatorum. D. Martinus Lutherus. [92]) Circumcisio erat signum uenturi Christi, Baptismus autem est signum exhibiti Christi, utrumque uero est signum [93]) gratiae et promissionis.

Obiectio. Cum illorum sit regnum coelorum, nihil opus habent baptismo. Respondeo. Est [94]) quidem illorum, sed nondum acceperunt. Accipiunt autem in Baptismo.

ANDWORT AVFF DES LANDGRAVEN ANREGEN D. M. LVTHER WIDER DIE ANABAPTISTEN ZV SCHREIBEN.

[*fol. 266*[a]] I. *Sie sindt heraus. Schrieffi, Druck, wordt, bucher, Episteln, vnnd werden vorthin nicht mehr hinein.*

II. *Der hass vnnd neidt ist tzu heiss vnd gross vnnd tzu bitter, sie horenn auch nicht mehr, sondern all ihr hertz trachtet tag vnnd nacht sich tzu weren.*

III. *Ich habe keinen nie bekeret, der nicht Christi wer gewest, Paulus auch nicht, Christus auch nicht, noch nie kein lehrer.*

---

*) Reb. II, fol. 57[b] lin. 15 — 29. — *Conf.* Luth. colloq. germ. H. p. 268 sq. cap. 17. §. 10. sect. 1. 2.

88) illis] *a* Reb. *abest.*
89) confutanda] Reb.: refutanda
90) Quid — parvulorum.] Reb.: Quid prodest Baptismus paruulis.
91) rem. peccatorum.] Reb.: rem. peccatorum, et promissionem gratiae.
92) D. Mart. Luth.] *a* Reb. *absunt.*
93) est signum.] Reb.: signum est
94) Est] *sic recte* Reb.; Cod.: Et

IV. *So spricht* Sanctus Paulus: Haereticum post alteram monitionem uita, quia submersus est, *höre, das ist war.*

V. Igitur Summa. *Es ist heraus am tage.* Hoc est, *in tes gericht komen, da las man es, vnnd handele frey offent- darinne, wer felt, der falle, wer lieget, der liege, wer het, der stehe. In der schlacht ist nicht mehr tzu handeln, gielt schlahens, fur der schlacht vnnd nach der schlacht ist lt tzur sachen.* Vbi non est Dominus, *so las einen iglichen en, thun, machen wie er wiel, gehe du desto weniger mit vmb, sonst bringestu nichtes daruon dan vngunst vnnd ver- ené muhe vnnd sorge.*

Haec germanica a Rebenstockio II, fol. 58a lin. 1—29. *sic latine reddita sunt:*

exposuio ad Landgrauij adhortationem scriptam ad D. M. L. in qua illum adhortatur contra Anabaptistas calamum acuendum illorumque doctrinam refutandam.

scripta facta verba, libri, Epistolae egressi et in lucem editi sunt, et nunquam in posterum ingrediantur. Odium et liuor nimis ardet, amplius non audiunt, sed dies noctes in hoc vigilant, vt se defendere possint. Nullus vnquam per me conuersus est, qui non fuisset Christi, nec Paulus neque Christus ipse, nec vllus aliquis Doctor. Diuus Paulus dicit, Haereticum post vnam aut alteram admonitionem deuita, quia submersus est, audite verum est hoc, contentiones vitandas, docet Apostolus propter subuersionem audientium, igitur summa, apertum est, hoc est, ad Dei iudicium venit, maneat ibi et sit concessum, hac in causa libere agere, qui cadit, qui iacet, iaceat, qui stat stet, bello nihil amplius quam defensio contra hostem requiritur, ante praelium et post praelium commissum, opus est consilio, vbi non est Dominus, ibi vnicuique facere aut agere quicquid voluerit admittere poteris, modo tibi non sit negotium cum illo, vt modo abstineas ab illius familiaritate, alias nihil, propter inuidiam inde accipies, et labor tuus inanis erit.]

Anabaptista quidam scripserat *) Georg. Karck, [95]) glori- suum spiritum et unde hauserit, [96]) quomodo fuerit apud bastianum Franck, [97]) cuius uxorem maximis et plane [98]) inis extollebat laudibus, a forma, eloquentia et [99]) spiritu, od ita cum ea contulerit, [*fol. 266b*] *das sein geist vnnd ihr geist hoch sich verbunden hette, als sie beide ein mensch weren.* [100])

---

*) Reb. II, fol. 58b lin. 1.—fol. 59a lin. 6. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 405 sq. cap. 37. §. 99.

5) Georg. Karck.] *sic* Reb.; Cod.: G. K.

6) glorians suum spir. et unde hauserit,] Reb.: suum spiritum et vnde hauserit gloriatus.

7) quomodo fuerit ap. Seb. Franck,] Reb.: Quomodo apud Sebast. Franck fuit,

8) et plane] Reb.: ac fere

9) et] *a* Reb. *abest.*

0) *das sein — weren,*] Reb.: quod spiritus suus cum spiritu vxoris Sebastiani sese ita copulauerit, quasi essent duo mutati in vnum hominem.

Quomodo etiam cum ipsa summa dilectione 17 hebdomadibus moratus sit, postremo quod ab ea discesserit, [1] sicut Elias ab Elizaeo. Respondit Martinus Lutherus, Miram esse sathanae illusionem, et impudentissima mendacia, quibus ueritatem adoriatur, [2] et habere suos discipulos imitatores, *der grobe teuffel sol alhie* discipulos *bekommen* nobis uiuentibus. [3] Ego non possum habere suspectum Iac. Schenck, [4] qui talem impostorem huc miserit, sed [5] in fine uidebitur, cuius toni.

Doctor Martinus fecit mentionem [6] Hans Sturm, qui in arce Wittebergae saepius uisitatus, examinatus, et institutus esset, tamen noluit resipiscere. [7] Cum ego D. Lutherus eum [8] in multorum praesentia interrogarem, An etiam crederet, [9] Christum esse saluatorem infantium, [10] An etiam crederet Christum pro illis mortuum esse, [11] Ergo eos habere [12] peccatum, pro quo Christus sua morte satisfecit, [13] Respondit ille: Verum est, Christus nobis mortuus est [14] in exemplum, ut et nos moriamur. Et ita uirtutem ac fructum passionis [15] omnino negauit. Nam hac ratione Christus nihilo maior esset Ioanne Baptista et alijs sanctis, qui etiam nobis [16] in exemplum mortui sunt. Talia multa ille [17] mordicus retinebat, et [18] multos in errorem ducebat. Ideo in Schweinitz in uinculis mortuus est.

---

1) etiam cum ipsa summa dil. 17 hebd. moratus sit, postremo quod ab ea discesserit,] Reb.: etiam summa dilectione decem et septem hebdomadibus moratus cum ea sit, tandem ab ipsa discessisse,
2) ueritatem adoriatur,] Reb.: adoriatur veritatem
3) *der grobe* — uiuentibus.] Reb.: Diabolus ille rudis hic discipulos inuenire debet, nobis adhuc viuentibus.
4) Ego non possum habere suspectum Iac. Schenck,] *sic scripsi;* Cod.: Ego non possum habere suspectum D. I. S., Reb.: Non possum Iac. Schenck habere suspectum,
5) sed] Reb.: ac
6) fecit mentionem] Reb.: mentionem fecit,
7) W. saepius uisitatus, exam. et institutus esset, tamen noluit resipiscere.] Reb.: W. incarceratus fuit, saepius visitatus, examinatus, institutus, attamen resipiscere noluit.
8) Cum ego D. Lutherus eum] Reb.: Cum ergo illum
9) crederet,] *sic* Reb.; Cod.: credat,
10) esse saluatorem infantium,] Reb.: infantium esse saluatorem,
11) An etiam crederet — esse,] Reb.: et pro illis passum esse,
12) eos habere] Reb.: habere eos
13) satisfecit,] Reb.: satisfecerit.
14) Christus nobis mortuus est] Reb.: mortuus nobis
15) passionis] Reb.: passionis Christus (*typ. err. pro:* Christi)
16) etiam nobis] Reb.: nobis etiam
17) multa ille] Reb.: ille multa
18) et] Reb.: secumque

[fol 267a] ANGELI. [19]) *)

Extra coelum nihil est, **) Angeli autem sunt proxime nos creaturas, [20]) quas mandato Dei conseruant, ne a Diabolis ɔdantur, simul uident [21]) gloriam [22]) Dei et stant in conɔctu Dei. Quod si Sathan aliquis nobis nocere parat, repeleum angelus. [23]) Habet enim longas manus adeoque ut, i [24]) in conspectu Dei sit, aut iuxta solem, attamen citra gotium ad nos pertingere possit. [25]) Diaboli etiam sunt ɔpe nos et insidiantur singulis momentis nostrae uitae ac uti. [26]) Quod autem quod uolunt, efficere non possunt, tuteangelorum in causa est. [27]) Sunt autem multi Diaboli in uis, in aquis, in locis palustribus ac desertis, [28]) ut [29]) noant hominibus. Sunt etiam nonnulli [30]) in nigris et densis bibus, qui tempestates, grandines, et [31]) fulmina excitant iaculantur et aërem [32]) inficiunt, quod si effecerunt, philosoi et medici id naturae deputant, [33]) et nescio quas causas rum pestium ac malorum adducunt.

---

*) Reb. II, fol. 103a lin. 10. — fol. 103b lin. 16. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 1 sqq. cap. 23.

) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 2. cap. 23. §. 3.

) Angeli.] Reb.: Angeli boni et mali. — *Caput sic inscriptum cum subsequenti:* Angelorum custodia, *in* Cod. *legitur proxime post „Andwort auff des Landgraven anregen D. M. Luther wider die Anabaptisten zu schreiben“* et subsequentia, *ap.* Reb. *vero proxime post particulam, quae in* Cod. *voce* Typi *inscripta est*, T. II. fol. 103a lin. 10.—fol. 103b lin. 16.

proxime nos et creaturas.] Reb.: proximi nobis et creaturis,

uident] Reb. *male:* videt

gloriam] Reb.: faciem

repellit eum angelus.] Reb.: angelus eum repellit.

tsi] Reb.: si

ossit.] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb.: potest.

ostrae uitae ac saluti.] Reb.: vitae ac saluti nostrae,

uod autem — causa est.] Reb.: non possunt efficere quid volunt, propter ngelorum tutelam.

aquis, in loc. palustr. ac desertis,] Reb.: aquis, locis palustribus, detis,

sic Reb.; Cod.: ne

t etiam nonnulli] Reb.: non vllis etiam

a Reb. *abest.*

ërem] Reb.: atque aërem

sophi et medici id naturae deputant,] Reb.: haec Philosophi et me- naturae imputant,

ANGELORVM CVSTODIA. *)

Non esset bonum, si sciremus tam acrem esse angelorum pugnam [34]) pro nobis aduersus [35]) Sathanam, quia *wir würden vertzaget*, [36]) si uideremus tantum negotium facessere tot angelis unum [37]) Diabolum. Ideo etiam scriptura tantum [38]) dicit: Angelis suis mandauit de te, quasi dicat: Ne sis [39]) sollicitus, aut [40]) ne dubites, aut desperes. Certum est, quod angeli [*fol. 267b*] te tueantur, [41]) noli aliter cogitare aut esse sollicitus, [42]) quomodo id fiat, aut quam acriter te propugnent. [43])

ANGELVS est [44]) substantia creata spiritualis, quae est persona sine corpore, destinata ad ministeria coelestis Ecclesiae. [45])

Anno 38. die Michaelis [46]) multa dicebat de angelis, **) quod illorum cognitio in Ecclesia esset necessaria. Ideo pij concionatores diserte et pie de hoc loco docere debent. Nam loci dialectici sunt fides argumentorum, praecipue loci interiores, a definitione, diuisione et causis sumuntur. Ideo quicunque uoluerit dicere de angelis pie et apte, primo definiat, quid sint angeli, scilicet spiritus et creaturae incorporeae. Secundo diuidat, quales [47]) sint spiritus, scilicet boni et mali. Hic per ἀντίθεσιν de malis dicendum est spiritibus, qui non sunt ita conditi a Deo, sed lapsi suo odio erga Deum, quod odium in paradiso et omnibus seculis contra Ecclesiam exercuerunt, et usque ad finem durabit. Ideo Angeli non sunt tales impij spiritus, sed boni. Tertio dicendum est de officio illorum, quod sunt spiritus et ministri piorum Hebr. 1.

---

*) Reb. II, fol. 103b lin. 3 — 16. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 3 sq. cap. 23. §. 4.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 1 sq. cap. 23. §. 2.

34) angelorum pugnam] Reb.: pugnam angelorum
35) aduersus] Reb.: contra
36) *wir w. vertzaget*,] Reb.: desperemus,
37) unum] Reb.: contra vnum
38) Ideo etiam scriptura tantum] Reb.: Ideo scriptura tamen
39) quasi dicat: Ne sis] *sic* Reb.; Cod.: quasi diceret. Non sis
40) aut] *a* Reb. *abest.*
41) Certum est, quod angeli te tueantur,] Reb.: certum est enim Angelos te tueri
42) esse soll.] Reb.: sollicitus esse,
43) te propugnent.] Reb.: pro te pugnet.
44) Ang. est] Reb.: Est enim Angelus
45) coel. Ecclesiae.] Reb.: coel. Ecclesiae, item politiae et Oeconomiae. — *Eadem angeli definitio legitur in* Luth. Colloq. germ. III. p. 1. cap. 23. §. 1.
46) Anno 38. die Michaelis] *particula ab his verbis ordiens quae finitur verbis*: et quae parum aedificabunt, *ap.* Reb. *non invenitur.*
47) quales] Cod. *calami err.*: qualis

consolatio et exemplum humilitatis hic offertur pijs, ıgeli purissimi nobis ministrant etiam sordidissimis, in ıia, politia et religione. Ibi sunt fidelissimi nostri mi- *Thun die wergk, der sich auch ein armer elender mensch lern tzu dienen schemet.* Ita optime per locos dialeicere debemus de Angelis. Qui locos dialecticos il- obseruant, multa quidem dicere possunt aliena, non tia ad statum, et quae parum aedificabunt. [46])

[*fol. 268a*] ANIMALIA. [48])

ɛlissima animalium sunt Canis et Equus, praecipue ca- agacissimum, qui uero ingenium habet humanum, fa- percipiens, uerbaque humana intelligens, si loqui pos- e cum hominibus conuersaretur. SVS [h]) autem stu- lane et indocile animal *lernet nur den dreck kennen,* n loco aliquo sauciata sit, tamen eo mox redit.
:PHANTES sunt humanissima et docilia animalia, et oddam papae donatum neminem laesisse et fuisse ssimum, aiunt eos certis temporibus, hominibus inser- suis regionibus, deinde discedere et redire ad sua

:TA ARANEI ET BVFONIS. Bufo insidens uestibulo ı domus, quam cum araneus conspexisset, pungere Bufo clamore fugiebat. Pater familias uidens ara- rga occidit, sed cum uirga pedem suum attigisset, corruptus intumuit. Bufo autem defensori suo succ- ıenenum illud extraxit pede et mortuus est. Sic ue- ıeneno pellitur. Magna igitur fuit audacia Tyriacorum bibentium.
ERA serpens est nocentissima, *tracht dem menschen ıch, scheust ihm nach dem angesicht.* Et non frustra aduersarios Euangelij uiperas appellauit.
TA DELPHINI, qui in aqua acuto tergo se subijcit et aluum mollem ita dissecat.
268b] Ferinae carnes apponebantur Luthero. Re- Lutherus: *Ich esse nicht holtz, wiel gleich so lieb vom en,* quia nullum habet humorem. *Die armen thirlein*

---

alia.] *caput sic inscriptum neque ap.* Reb., *neque in* Luth. colgerm. *exstat.*
h. in Cod.: Sus *giebet* 52 *gerichte.*

omnibus periculis sunt expositi et habent multos hoste guntur uiuere in fuga. Ideo habent carnem melanch non alentem. *Ich wiel sprechen wie Jhener sachse: Wa wat hende, ich lobe frow worff mit ihrem kinde. D schwein hat wurste, speck, fleisch,* qua nutriunt. Omn ces Saxoniae Electores dicuntur carnem suillam ambir omnibus delicijs.

Sermo fiebat de simijs et Cattis marinis, quae animalia iracunda et letalia, homini insidiantia. Respoi Martinus: Sunt monstrosa animalia, in quibus sathan lat que cum illis est ludendum, sed cum auiculis, *Zei stiglitzen, Schöpsen, hundtlein.* Cum his [49]) tutius po iocari interdum.

D. Martinus interrogabat, quid esset Crocodilus. *Ei gewiesslich ein lindtworm sein, ein grosse Eydex 18 elle* bestia Egypti, quae summopere gauderet humanis ci uesci, ut etiam lachrimas prae gaudio emitteret, et tan immanis bestia ab Ichneumone interficitur. Ideo I utrumque pro Deo adorarunt. Ita etiam Ichneumon aspidem uenenatissimum serpentem luto armatur, *tse nen Leimen pantzer an*, et uincit Draconem, *das ist herrgotts spiel*, non uiribus sed sapientia procedens, Typus Christi, qui infirmitate sua potentiam Diaboli et confundit. Tam potens [*fol. 269*a] est Deus in Creatur nos animantia terrestria non cognoscimus, Monoceron, ceron, Pardum, Leopardum, Camelopardum, Tigrim, Si nem. Mirabilis est Deus in suis creaturis.

In itinere uersus Locham cum D. Martinus uideret ra incedere, dixit: *do gehen vnser prediger, die milch putter treger, wolle treger,* quae nobis indies praedican erga Deum patrem.

In der Lochischer heiden, cum D Martinus iter ist ceret et multas ferarum cateruas uideret ceruosque s et luctantes inuicem, dixit: Quanto ordine Deus creatu dinauit, ut haec fera certum tempus singulis annis ser arum nuptiarum, deinde nihil curat. Est animal mundis Saltem homo est adeo immundus et spurcissimus, ide foetidissimum cadauer.

D. Martinus Lutherus mirabatur amoenitatem et f Ceruorum luci Lochiensis, ubi ferae saltantes et stan seruarent homines. *Do hat vnser herrgott seine kirche hergestellet* ad conseruandas aulas principum.

---

49) his] *sic scripsi;* Cod.: hic

ca, omnium animalium delicatissimum; *hat viel prius-*
ad gerechtigkeit, isset vnnd trincket mit dem besten,
t auff den schönsten tuchern, gemelden, scheisset dem
uff die stirne, den weibern auff die schleier, gaudet
lelicatis locis et obiectis.
o 39 ultima Januarij dixit Lutherus de uenatione, *von*
n wielde, das ihn die fürsten [*fol. 269b*] *vnnd herren*
rbehalten als kleinodt. Et quod optima fera sit Ten-
uae longa cornua in altum sine ramis haberet. Esto,
caetera regna permittant uenationem, quia est Mo-
Germania autem est Aristocratia.
r omnia animantia fortissimum est Bos, *wan der seine*
cüste vnd hette bescheidenheit dortzu, er bliebe wol vn-
vnnd vngeschlachtet. Longe fortior Leone, qui fraude
deo scriptura recte dicit: Fortitudo eius sicut primo-
uis.
Crocodilo immensa bestia dixit D. Martinus Lutherus,
tore Plinio 28 pedum longitudinem haberet, pes au-
metricus habet 4 palmas, palma quatuor digitos, di-
atuor grana. Ille Crocodilus uult dominari in mari
sathan in mundo. Sed delphin suo cultellari dorso
uincit subijciendo. Ichneumon dormienti et stertenti
prolabitur et discerpit collum. Est egregium specta-
uitae maiestatis in infirmitate uincentis.
is. Chrysostomus pulcherrimam similitudinem colligit
e usura ex natura aspidis. Quemadmodum, inquit,
enenum non ciet dolorem ipso morsu, sed somnum
et inter dormiendum discurrit per omnes uenas, Ita
mutuo data cum pactione usurae prima quidem spe-
nditur et beneficij loco habetur, postea uero discur-
mnes facultates, donec totum patrimonium conuertat
m.

[*fol. 270a*] ANNVS IVBILEVS.[50])

s Iubileus in Veteri testamento usitatissimus erat
uinquagesimo quoquo anno. Hunc secutus est papa
puldenen pforte, et merito dicitur aurea porta, quia
uri papae attulit, quem quaestum cum uidisset papa,

---

s Iubileus.] *Caput sic inscriptum ap.* Reb. *non invenitur; sed* Luth. colloq. germ. III. p. 258. cap. 27. §. 148. *legitur, cuius* §. 1. *huic capiti respondet.*

quinquagesimum annum in 25. annum, deinde in 45 annos mutauit, *das er immer frisch* [51]) *gelt bekam, ihm sonst tzu lang worden.*

APOLOGIA APVD CAESAREM. [52])

Caesar modestissime iudicauit in causa Religionis confessione nostrorum, multo aliter resciuit, quam a p persuasus fuit, nos scilicet esse impijssimos homines, sime uiuentes et docentes contra primam et secundam lam. Ideo Apologiam et confessionem nostram in omn uersitates misit, sed consiliarij etiam consuluerunt, *wo der den heiligen Christlichen glauben were, so soltte sein serliche Maiestet alles hinan setzen, so es aber vide missbrauch were, so soltte ers gelertten leutten befehlen.* dens fuit consilium. Ita Eccius dixit, Se non posse sc confutare. Ideo Episcopus Moguntinus dixit: *vnser g vertetigen vns.* Ego scio, quod Episcopus Moguntinus riter sentiat. *Er hofieret nur dem Bapst, er het vns langes ein stucklein lassen sehen. Hertzog Georg ist hienein kommen, das er nicht tzurucke kan.* Et tamen cessant furere, et animaduertite, an Caesar et sui con scribant, nisi quod Faber, Eck, Coclaeus contra [*fol. 270* ganniunt, hos nihil curamus, nisi Caesar suo mandato nos scripserit, ad quem causa delata est, tunc princ ster illi respondebit. Nam nostra causa est iam oblata sari et papae, *die legen sich darwieder, das wollen wartten,* alios nihil curabimus.

APOLOGIAE EFFICACIA. [53])

Tanta est efficacia uerbi, ut, quo plus persecution beat, eo plus sese aperiat. [54]) Videte Comitia Aug quae uere sunt ultima tuba ante extremum diem, qu

---

51) *frisch*] Cod. *calami err.*: *firsch*

52) APOLOGIA etc.] *haec inscriptio, quam ipse maiusculis litt psi, in* Cod. *minusculis exarata est. — Hoc caput apud est, legitur autem in* Luth. colloq. germ. IV. p. 353 sq. cap.

53) Apologiae efficacia.] *hoc quoque caput sic inscriptum a Ro legitur autem in* Luth. colloq. germ. IV. p. 354 sq. cap. 55.

54) aperiat] *sic scripsi;* Cod. *male*: aperit.

aestuabat mundus erga uerbum. *O wie musten wir dartzu beten, das Christus im hiemel sitzen bleiben mochte.* Et nostra doctrina ita prodijt per confessionem in lucem, ut breuissimo tempore per ipsum Caesarem ad omnes reges, principes et uniuersitates mitteretur.

Multa praeclarissimorum uirorum ingenia in aulis fuerunt, inter quos aliqui electi a Deo erant, *die fingen diese lehre wie ein tzunder*, et deinde ubique incendebant. Nostra uero confessio et Apologia cum summa gloria in lucem edita est. Illorum confutatio sordescit in tenebris. O quam optarim illorum confutationem prodire, *wie wolten wir vns an den alten tzerrissenen peltz machen vnd tzu scheiden, das die stuck hin vnd wider stieben sollen*, sed ipsi oderunt lucem.

DE ANTICHRISTO. [55]) *)

Caput Antichristi est simul Papa et Turca, quia [56]) corpus constituitur ex corpore et anima. [57]) [*fol. 271*[a]] Spiritus Antichristi est Papa, Caro Antichristi est Turca, quia hic [58]) Ecclesiam spiritualiter, ille corporaliter deuastat, uerum ut tempore Apostolorum, Ecclesia [59]) uictrix permansit

contra { Sanctitatem Iudaeorum. / Potentiam Romanorum. [60])

sic hodie contra { Hypocrisin Papae. / Potentiam Caesaris et Turcae. [61])

Prophetia de Antichristo, **) Daniel 11. [62]) Deum patrum suorum non reputabit, et erit in concupiscentia [63]) foemina-

---

*) Reb. II, fol. 59[a] lin. 7. — fol. 62[b] lin. 20. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 172 sqq. cap. 27. §. 1–7.

**) *Conf.* ibid. III. p. 173 sqq. cap. 27. §. 2.

55) De Antichristo.] Reb.: Antichristus. — *Caput sic inscriptum, quod in* Cod. *proxime sequitur post caput, in quo de* Apologia *disseritur, sp.* Reb, T. II. fol. 59[a] lin. 7. — fol. 61[a] lin. 4. *exhibetur proxime post* Responsionem ad Landgrauij adhortationem scriptam ad D. M. L. in qua illum adhortatur contra Anabaptistas calamum acuendum illorumque doctrinam refutandam.

56) quia] Reb.: sicut

57) ex corpore et anima.] Reb.: ex anima et corpore.

58) hic] Reb. *male:* in

59) Ecclesia] Reb. *falso:* Ecclesiam

60) Romanorum.] Reb.: Turcae et Caesaris.

61) Caesaris et Turcae.] Reb.: Turcae et Caesaris.

62) Prophetia de Ant. Daniel. 11.] Reb.: Est autem Prophetia Danielis 11. De Antichristo,

63) concupiscentia] Reb.: concupiscentijs

rum, neque quenquam Deorum curabit, quia aduersus uniuersos consurget. Haec est prophetia de Antichristo. Is enim neque Deum curabit, neque uxorem seu foeminam. Atque sic est intelligenda. Antichristus [64] contemnit in terris haec duo: Deum, hoc est religionem, deinde hominem, et quia ipse est uir, mulierem contemnet, [65] hoc est politias [66] et omnes leges, et Caesares ac Reges, [67] atque omnium Caesarum leges, *wer prediger vnnd weiber schendet, dem wirts niemer wolgehen. prediger* id est officium praedicandi. *Weiber*, unde soboles et politia procreatur, id est is contemnit Deum et homines. [68] Daniel fuit excellens propheta, *den Christus lieb hat gehabet*, ut diceret: [69] qui legit, intelligat, *hat er doch von dem greuel so klar geredt, als er ihn schon gesehen het.* Vide totum 12. Caput. [70] Incipit [71] quidem Caligulae et aliorum Tyrannorum tempore, sed aperte dicit: In loco sancto inter duo maria, *das ist* Romae in Italia, *da sol er regierenn.* [72] Turca etiam est inter [*fol. 271*[b]] duo maria Constantinopolis, sed non est locus sanctus, neque ipse ita cultum Dei Maosim promouet *so verbeut er auch ehe nicht.* Ideo [73] Daniel proprie in papam respexit, qui utrumque summo furore [74] efficit, sed dicit: *Er sol auch von seinem herren verlassen werden. Es lest sich wol an, das ihn könige, fursten bereidt lassen sitzen. darumb bitte ich euch, ihr wollet Jo gleuben dem Daniel, das der Bapst der Antichrist sey.* [75] Turca et Papa

---

64) Antichristus] Reb.: Antichristus vero
65) contemnet,] Reb.: contemnit,
66) politias] Reb.: politiam
67) ac Reges] Reb.: ac Reges, per foeminam enim propagatio intelligitur sobolis, qua neglecta et contempta, contemnitur Oeconomia et Politia, adeoque Caesares et Reges
68) *wer prediger* — et homines.] Reb.: qui concionatores atque mulieres contumelia afficit, is nunquam prosperabitur, nam et nos matres habuimus, quae in statu fuerunt mulierum per concionatores intellige, id est, ministerium Ecclesiae per mulieres Mancimonium, maternitatis gloriam, vnde habetur et procreatur politia. Is scilicet, Deum et homines contemnet.
69) *den Christus* — diceret:] Reb.: quem Christus valde dilexerit, cum diceret.
70) *hat er* — Caput.] Reb.: De Antichristo et abominatione tam perspicue locutus est, quasi ipse vidisset per totum 12. ca.
71) Incipit] Reb.: Incepit
72) *das ist* — *regierenn.*] Reb.: hoc est, Roma in Italia, ibi habet imperium suum.
73) *so verbeut* — Ideo] Reb.: Nec prohibet matrimonium. Quapropter
74) furore] Reb.: fauore
75) dicit: *Er sol* — *sey.*] Reb.: addidit. Et ipse a Domino suo reliquí debet, et sic fieri modo incepit, Reges enim et Principes discedunt ab illo, rogatum ergo vos volo, vt fidem habeat is Danieli, qui Papam venturum esse Antichristum praedixit.

in forma religionis nihil differunt aut uariant, [76]) nisi in ceremonijs. Ille enim ceremonias seruat Mosaicas, [77]) hic Christianas, uterque tamen suas ceremonias deprauat. [78]) Praeterea sicut Turca lauacra Moisi lacerat, ita Papa conspurcat usum et rem Baptismi, et Eucharistae.

In Daniele et Apocalypsi regnum Antichristi pulchre [79]) describitur. Apocalyps. 12. Faciet bellum cũm sanctis, et uincet eos. Hoc proprie de Turca, non Papa scriptum est, et additur: Dabitur ei tempus, et duo tempora et dimidium temporis. [80]) Ibi quaestio est, quale tempus nominetur, [81]) si tempus annum significat, *so machtes iiij Jahr, so trieffes gleich auff den* Antichristum, [82]) qui tot annis Tyrannidem exercebat in populo Israël, sed tamen, [83]) in proprio foetore mortuus est. Ita et Papa interibit sine manu, *vnnd wirdt in sich selber sterben*, [84]) quia non uiribus et potentia, sed superstitione suum regnum [85]) creuit, et authoritate scripturae: Tu es Petrus etc. [86]) [*fol. 272*^{a}] Item pasce oues meas. [87]) His fundamentis creuit [88]) et cecidit iterum. Ideo Prophetia sine uiribus maxime ad papam pertinet. Omnes alij Tyranni et Monarchae ui et potentia utuntur (quamuis prophetia generalis et Papam et Turcam [89]) complectitur.) Vterque enim [90]) eodem tempore cepit, sub Imperatore Phoca, *das es nu 1538 bey 900 iahren ist.* [91]) Eo tempore Papa coepit regnare spiritualiter, et Mahomet crescere. Carnale regnum Papae uix 300 annos stetit *do er die keyser vnnd könige vexiert hat.* [92]) Ego non possum definire hanc prophetiam. [93]) Tem-

---

76) nihil differunt aut uariant,] Reb.: nihil fere differunt, neque variant,
77) ceremonias seruat Mosaicas,] Reb.: Mosaicas seruat,
78) tamen suas cerem. deprauat.] Reb.: suas tamen deprauat caeremonias.
79) pulchre] Reb.: clare
80) temporis.] Reb.: temporis, etc.
81) nominetur.] Reb.: nominatur,
82) *so machtes* — Antichristum,] Reb.: tunc sunt anni tres et dimidium anni, et sic tempus attigit Antiochi,
83) Tyrann. exercercebat in pop. Isr., sed tamen] Reb.: in populo Israël Tyrannidem exercuit, sed tandem
84) *vnnd* — *sterben*,] Reb.: in seipso morietur,
85) suum regnum] Reb.: regnum suum
86) etc.] *a* Reb. *abest.*
87) meas.] Reb.: meas, etc.
88) creuit] Reb.: cepit,
89) generalis et Papam et Turcam] Reb.: generaliter et Papam Turcam
90) enim] *a* Reb. *abest.*
91) *das es* — *ist.*] Reb.: et sunt anni 900.
92) *do er* — *hat.*] Reb.: Caesares et Reges bene vexauit.
93) non possum def. hanc proph.] Reb.: hanc Prophetiam non possum definire.

pus, duo tempora, et dimidium temporis. *Ich wolte es gerne auff den turcken tziehen,* [94]) qui coepit regnare a capta Constantinopoli 1453. *welches nu ist* 85 *Jar. wan ich nu* tempus *rechne* secundum aetatem Christi 30 *Jar, so macht dieser spruch* 105 *Jahr. so hette der turcke noch* 20 *Jar tzu regierenn. Nem gott weiss, wie ers machen wiel.* [95]) Quomodo suos liberare uoluerit, non est nostrum diuinare, sed orare et poenitentiam agere. [96])

Ego credo papam *) esse Diabolum laruatum incarnatum, [97]) quia est Antichristus. Nam sicut Christus est Deus incarnatus, [98]) ita Antichristus est Diabolus incarnatus. Ideo illa uerba uere de papa dicta sunt, [99]) eum esse Deum mixtum, terrenum, id est, terreum, [100]) ubi Deus capitur pro Deo huius mundi. Cur appellat se Deum terrenum, quasi Deus unus et omnipotens non sit etiam [*fol.* 272[b]] Deus in terra. Est profecto horribilis ira Dei regnum papae, [1]) scilicet, abominatio desolationis, stans in loco sancto. Ideo Christus dicit: Qui legit, [2]) intelligat. Magnus profecto Dei [3]) furor, quod in Ecclesia Dei, homo debeat se extollere supra Deum, post reuelatum Christum. Si hoc factum esset inter gentes ante Christi reuelationem, [4]) non esset adeo mirum. Ideo a Daniele, Christo, Paulo, Petro, tam diligenter admoniti sumus de illa pestilentissima [5]) peste. Attamen [6]) nos Christiani tam hebetes fuimus, ut omnia illius mendacia adorauerimus, per-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 175. cap. 27. §. 3.

94) *Ich wolte — tziehen,*] Reb.: Ego existimo Turcam per ista tempora significari,

95) 1453. *welches — wiel.*] Reb.: Anno 1453. et annos ab hoc tempore auxerunt 85. si nunc supputo tempus triginta annos, tunc continet in se dictum, hoc annos 105. et sic Turcam regnare oportet annos 20. Verum DEVS secundum bene placitum suum efficiet.

96) sed orare et poenit. agere.] Reb.: sed poenitentiam agere et orare.

97) incarnatum,] Reb.: inornatum.

98) quia est Antichr. — incarnatus,] *ap.* Reb. *desunt.*

99) Ideo illa — sunt,] Reb.: Quapropter illa verba Papae bene conueniunt, quae dicta sunt

100) terrenum, id est, terreum,] *sic* Reb.; Cod.: Terrenus id est terreus,

1) Est profecto — papae,] Reb.: Horribilis profecto est ira Dei, Papa regnum,

2) legit] *sic* Reb.; Cod.: legat

3) Dei] Reb.: est

4) homo debeat se extollere supra Deum, post reuelatum Christum. Si hoc factum esset inter gentes ante Christi reuelationem,] Reb.: homo se supra Deum extollere audeat, post reuelationem Christi. Si hoc inter gentes ant Christi reuelationem accidisset,

5) pestilentissima] Reb.: perniciosissima

6) Attamen] Reb.: et tamen

suasi sumus eum Dominum esse [7]) totius orbis terrarum sub titulo Patrimonij Petri, cum tamen Christus et Petrus nihil in terris reliquerint dominij. [8])

Dialogus Iulij [9]) uerissimus est, *) dignus immortalitate, qui tragicis uerbis describit papatum, praecipue in Iulio, qui prae alijs fuit monstrum in potentia. Fuit [10]) homo impius, militaris, truculentus, omnia [11]) tentare audebat, ut [12]) posset esse Deus terrenus, Venetos prostrauit, sed auxilio Caesa-

---

*) *Haec et quae subsequuntur, a* Reb. *in capite* Papae *inscripto*, II, fol. 61a lin. antepenult. — fol. 62b lin. 20. *exhibentur.* — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 176 sq. cap. 27. §. 4.

7) persuasi sumus eum Dominum esse] Reb.: persuasi eum esse Dominum
8) Christus et Petrus nihil in terris reliquerint dominij.] Reb.: Christus Petro nihil Dominij in terris reliquerit.
9) Dialogus Iulij *haec verba in* Cod. *h. l. in hoc capite, quod* Antichristus *inscriptum est, proxime post verba:* „nihil in terris reliquerint dominij" *leguntur, ap.* Reb. *autem* T. II. fol. 61a lin. 5—26 med. *his verbis interpositae sunt* 21½ *lineae:*

PAPAE.

Papatus administratus est per impijssimos homines, qui hac vltima senecta mundi, triplicem coronam sibi vendicarunt.

1.		Deum		Religionem
2.	contra	Caesarem	quia damnat	Politiam
3.		Priuatos homines		Oeconomiam.

Interdicens suis traditionibus veram doctrinam, prohibens ius Caesareum Sacerdotibus et coniugia, caelibatu impuro suppressit. Ita Papa quoque homo nauci est monachorum, qui cepit ante 600. annos abhinc, sed 200. post crudelissimus factus est Rex et Dominus Ecclesiasticus, Politicus, Oeconomicus. Etymologia vero nominis Papae olim fuit generalis appellatio Episcoporum, Augustinus, Hieronymus, Cyprianus, inuicem se appellarunt Papa, vt literae testantur. Vnde autem etymologia orta sit nescio, fortassis a pueris, qui sic parentes appellarunt. Ita et Episcopi sunt patres Ecclesiarum. At his temporibus Ecclesia longe alios habuit gubernatores.

quae fere iisdem verbis in Cod. fol. 603b lin. 17. — fol. 604a lin. 8. *leguntur, eamque ob causam illo inferiore demum loco afferentur.* — Dialogus Iulij *in ea peculiari Editione, quam ipse possideo, habet hunc titulum:* IVLIVS. | Dialogus viri cuiuspiam eruditissimi, | festiuus sane ac elegans, quomodo IVLI, | VS. II. P. M. post mortem coeli fores pul | sando, ab ianitore illo D. Petro, intromit | ti nequiuerit: quamquam dum uiueret sanctissimi, atque adeo sanctitatis nomine appellatus | totque bellis feliciter gestis praeclarus, | dominum coeli futurum se esse sperarit. | INTERLOCVTORES. | Iulius. | Genius. | D. Petrus. | Lector, risum cohibe. (3½ *plagg. litt. A—D sign., ult. folium vacat,* 8° *min. s. a.*). *Recusus est in libro:* „Epistolae obscurorum virorum aliaque aevi decimi sexti monimenta rarissima. *Herausg. u. erläut. durch Ernst Münch.*" (*Leipzig* 1827. 8.) p. 417—457. *cum Prolegg. lectu dignissimis.*

10) Fuit] Reb.: Erat enim
11) omnia] Reb.: nihil non
12) ut] Reb.: quo

ris et Galli, quibus uictis Gallum [13]) adortus est ante Rauennam magna fiducia. [14]) Si Gallum uicisset, Hispanum [15]) et Caesarem impugnasset et subegisset. Summa, Ipse [16]) fuit ultima flamma lychni, et extremus conatus Diaboli, qui ex communicatione et ferro fulminabat, per aliorum potentiam bella gerebat, [17]) ut Daniel dicit, eum potentem esse, [18]) sed non uiribus suis, sicut nunc experimur. [18]) [*fol. 273a*] Nam olim dicebatur, papam uno digito potentiorem esse omnibus Germaniae principibus, sicut Cardinalis mihi obiecit: [19]) Quid putas, quod papa curat [20]) Germaniam? Ita impudentissima meretrix, labes et macula, spiritu oris Dei est impugnata. Ferro et gladio nihil contra ipsum fuisset effectum, *den der teuffel scheist auff messen vnnd scheiden.* [21]) Sed si papa [22]) uerbo Dei percutitur, tunc [23]) papa fit puppus, id est, ille flos, qui cum sole oritur, et cum sole occidit, *wie die selbige gehle blume, daraus auff den abent ein stiebender munch wirdt.* [24])

Interrogabatur, *) unde Pontifex Romanus [25]) dictus esset papa. Respondit Martinus Lutherus, [26]) Se nescire certam rationem, nisi forte uenerit [27]) ab Abba, per metathesin, quasi esset Pater patrum. Apud ueteres [28]) Episcopi appellati sunt Papae. [29]) Vt S. [30]) Hieronymus, Augustino Episcopo Hipponensi scribit: Sanctissimo Papae, qui tamen minor erat Hieronymo. Et in legenda Cypriani legitur, [31]) qui fuit ante Hieronymum in Ecclesia martyrij, ubi iudex ad Cyprianum dixit: Es tu ille Cyprianus, quem Christiani appellant suum papam? [32])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 177. cap. 27. §. 5.

13) Gallum] Reb.: et Gallum
14) ante Rau. magna fid.] Reb.: magna fiducia ante Rauennam,
15) Hispanum] Reb.: Hispaniam
16) Ipse] Reb.: Iulius
17) bella gerebat,] Reb.: belligerabat,
18) potentem esse, ... experimur.] *sic* Reb.; Cod.: potentem, ... experitur.
19) sicut Cardinalis mihi obiecit:] *sic* Reb.; *in* Cod. *desunt.*
20) curat] Reb.: curet
21) *den der — scheiden.*] Reb.: Diabolus enim gladium et vaginam vincalat.
22) papa] *a* Reb. *abest.*
23) tunc] Reb.: cum
24) *wie die — wirdt.*] *haec neque germ. neque lat. ap.* Reb. *leguntur.*
25) Romanus] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
26) Martinus Lutherus (Reb. M. L.)] *hoc nomen a* Cod. *abest.*
27) uenerit] Reb.: deriuaretur
28) ueteres] Reb.: veteres enim
29) Papae,] *sic* Reb.: Cod.: papa.
30) S.] Reb.: B.
31) legitur] *ap.* Reb. *deest.*
32) appellant suum papam?] Reb.: suum Papam appellant?

Ita mihi uidetur, quod fuerit generalis appellatio omnium Episcoporum, et [33]) si hodie liceret ita [34]) interpretari ut Paulus: Radix omnium malorum auaritia, de Roma dicere possit

[*fol. 273*[b]] Radix Pestis
Omnium Animarum
Malorum Pater
Auaritia Abominationis
Homo
Omnia
Manu
Omnipotentis. [35])

Quis haec ante annos 30 de ipso [36]) cogitare potuisset? ubi de eo nihil nisi optima sentire et dicere audebant, cum summa adoratione, aut erat terque quaterque damnatus, si quis [37]) cogitabat, quae nunc aperte dicuntur, quia tum [38]) poterat trudere in infernum et extrudere.

Anno 39. 9. Maij *) D. Martinus Lutherus habuit acerrimam [39]) disputationem trium horarum contra monstrosam bestiam, papam ἀρχτόλυκον, qui omnium Tyrannorum saeuitiam excelleret, solus ἄνομος securissime uult adorari, cum perditione animarum. Ideo [40]) illi [41]) omnibus uiribus resistendum est, qui gloriam Dei et salutem animarum uult impedire. Papa in decretis gloriatur [42]) iura coelestis et terreni imperij, ***wie kan ein mensch also reden? das kan wider gott vnd auch konige leiden.*** [43]) Ipse fuit rex regum asinorum, sicut Rex Galliae dicitur rex Asinorum. [44]) Tyrannis illius ***ist tzu hoch gestiegen.*** [45]) Audebat colla regum conculcare, et op-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 177 sq. cap. 27. §. 6.

33) Ita mihi uidetur — et] *haec a* Reb. *absunt.*
34) ita] *ap.* Reb. *deest.*
35) Radix omnium — — Omnipotentis.] Reb.: Roma, R adix, O mnium M A lorum A uaritia. Item, P ater A bominationis, P estis, A nimarum.
36) haec ante annos 30 de ipso] Reb.: talia ante 30 annos de papa
37) optima sentire — si quis] Reb.: sancte, cum summa adoratione confiteri audebam. Erat enim terque quaterque damnatus, qui talia
38) tum] Reb.: tum temporis
39) habuit acerrimam] Reb.: acerrimam habuit
40) c. perditione animarum. Ideo] Reb.: c. animarum perditione. Quapropter
41) illi] Cod. *male*: ille
42) animarum uult impedire. Papa in decretis gloriatur] Reb.: animarum nostrarum impedire vult, gloriatur enim in decretis
43) ***wie kan — leiden.***] Reb. quomodo homo talia loqui potest? quae nec Deo nec Regibus placeant.
44) Ipse fuit rex regum asinorum, sicut Rex — Asinorum.] Reb.: Ipse fuit Rex Asinorum (***ceteris omissis***)
45) ***ist — gestiegen.***] Reb.: nimium ascendit.

pressit totum orbem terrarum illo uerbo: [46]) Tu es Petrus. Nemo audebat ipsi contradicere, [47]) [*fol. 274a*] *dan vnser herrgott hatte die welt geblendet ἐνεργείᾳ* [48]) erroris, ut [49]) Daniel dicit: Donec consummabitur ira. [50]) *Ich hoff, er sol das groste gethan haben.* [51]) Si non cadet, attamen non crescet. [52]) Veteres papae erant synceriores, sed postquam Dominium quaesiuerunt, timentes ne iterum seruirent, ibi Cain non potuit ferre suum fratrem Abel, neque unquam papistis confidendum est, [53]) etiamsi pacem promittant. [54]) In conuentu Norimbergensi fingunt disputationem, ut interim nos opprimant. Oremus [55]) et uigilemus in his breuissimis inducijs, ut [56]) haec lux Euangelij operetur sanctificationem nominis diuini. [57])

Cum quatuor [58]) essent ordinandi,*) hortatus est eos D. Martinus, ut uigilarent [59]) pro grege Christi. Cum [60]) Episcopi non essent Ecclesia, sed aduersarij Ecclesiae, non dubitandum esse, [61]) ubi est uerbum Dei syncerum, ibi quoque esse spiritum sanctum, et eius ministeria. Papam enim [62]) et suos Episcopos non esse pastores [63]) Ecclesiarum, sed mixtam quandam maiestatem, *Ein keyserliche Bapstumb vnnd ein Bepstlich keyserthumb.* [64])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 178. cap. 27. §. 7.

46) illo uerbo:] Reb.: hoc dicto.
47) audebat ipsi contradicere.] Reb.: illi contradicere audebat,
48) *dan vnser — ἐνεργείᾳ*] Reb.: Deus enim noster mundum excaecauit, *ἐνεργία*
49) ut] *sic* Reb.; Cod. *male*: in
50) ira.] Reb.: ira, etc.
51) *Ich hoff — haben.*] Reb.: Spero ipsum ad finem properaturum,
52) crescet.] Reb.: crescit.
53) est,] Reb.: erit,
54) promittant.] Reb.: promiserint,
55) Oremus] Reb.: Oremus igitur
56) ut] Reb.: quo
57) operetur sanctificationem nominis diuini.] Reb.: nominis diuini sanctificatio (*typ. err. pro:* sanctificationem) operetur.
58) quatuor] Reb.: aliqui ministri Ecclesiae
59) ut uigilarent] Reb.: quo vigilarentur
60) Cum] Reb.: Cumque
61) dubitandum esse,] Reb.: esse dubitandum,
62) enim] Reb.; vero
63) pastores] Cod. *calami err.*: pastore
64) *Ein keyserliche — keyserthumb.*] Reb.: imperialem Papatum et Papale imperium. — *His verbis, quae ap.* Reb. T. II. fol. 62b lin. 20. *leguntur, caput voce* Antichristus *inscriptum in* Cod. *finitur, ap.* Reb. *autem* T. II. fol. 61a lin. 4. *verbis*: Dominij in terris reliquerint. (*quae in nostra* Ed. *supra* p. 115. lin. 3. *leguntur*); *ab subsequentibus enim verbis:* Papatus administratus est, *orditur caput* Papae *inscriptum, ad quod a* Reb. *non tantum, quae* T. II. fol. 61a lin. 5—26 med. et fol. 62b lin. 21. et seqq. *exhibentur, sed etiam ea, quae* fol. 61a lin. 26 med. — fol. 62b lin. 20. *his interposita, et in* Cod. fol. 272b lin. 16. — fol. 274a lin. 22. *capiti de* Antichristo *adiuncta sunt, relata sunt.*

APOSTOLI. [65]) *)

Interrogatus D. Martinus Lutherus de metu discipulorum, **) ad quos [66]) Christus ianuis clausis uenerat, cur timuerint, cum non legatur in Euangelio, quod Iudaei tunc aliquid in eos moliti [*fol. 274*[b]] sint, [67]) Respondit: Ipsi uiderunt, ***wie es ihrem herrn gangen was, es möchte ihnen auch also gehenn.*** Timuerunt, quia uix crediderunt eum a mortuis resurrexisse, quia dicebant euntes in Emaus· [68]) Nos [69]) sperabamus eum redempturum Israël, ***gleich als wer es nu gar aus.*** Tunc dixit alius: ***sie haben Ja nichtes geprediget.*** [70]) usque ad aduentum spiritus sancti. Respondit: ***das ist vns heut verheischen worden im*** Euangelio, ***do Christus spricht:*** [71]) Accipite spiritum sanctum. ***Aber es stehet im Euangelio*** [72]) Lucae 24. Donec induamini uiritute ex alto. [73]) Ac si dicat: ***Ich wiel euch einen harnisch anlegen, der sol alle schösse haltten.*** [74])

Quaestio fuit, ***) cur papistae non magis de Paulo glorierentur, quem certius constat Romam uenisse quam Petrum? Respondit: [75]) Paulus habet gladium, Petrus claues. ***Ihnen war mer an schlüsseln gelegen die kasten aufftzuschliessen, den am schwerdt.*** [76]) Fabulae sunt Pilatum, Caipham, Petrum, uenisse Romam ante Caesarem. [77]) Ego nescio, an Petrus [78])

---

*) Reb. II, fol. 103[b] lin. 17. — fol. 106[a] extr. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 428 sqq. cap. 61. §. 1 sqq.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 428 sq. cap. 61. §. 1.

***) *Conf.* ibid. IV. p. 429 sq. cap. 61. §. 2.

65) Apostoli] *caput sic inscriptum, quod in* Cod. fol. 274[a] lin. 23. *proxime post caput* de Antichristo *orditur, ap.* Reb. T. II. fol. 103[b] lin. 17. *proxime post caput* de Angelis *incipit.*

66) quos] Cod. *male:* quod

67) sint,] Reb.: sunt,

68) *wie es* — Emaus:] Reb.: exitum miserabilem domini sui, quomodo a Iudaeis interfectus erat, ideo timebant Iudaeos ipsos quoque interficere, timuerunt dubitantes eum resurrexisse, sicut euntes in Emaus colloquebantur,

69) Nos] *a* Reb. *abest.*

70) *gleich als — geprediget*] Reb.: quasi nunc cum illo actum esset. Tum dixit, nihil tamen praedicarunt

71) Respondit: — *spricht*:] Reb.: Resp. M. L. Spiritus sanctus illis in hodierno Euangelio promissus est, vbi Christus dicit,

72) *Aber — Euangelio*] Reb.: scriptum autem est

73) ex alto.] *sic* Luc. 24, 49.; Cod.: ax alto, Reb.: exalto.

74) *Ich wiel — haltten.*] Reb.: ego induam vos, armatura Dei, vt possitis stare aduersus assultus Diaboli.

75) glorierentur, quem certius constat R. uenisse quam Petrum? Resp.] Reb.: glorientur (quem certo constat Romam venisse) quam Petro? Res. M. L.

76) *Ihnen war — schwerdt.*] Reb.: Illi magis delectabantur clauibus, quibus arcas possent aperire, quam gladio.

77) uenisse Romam ante Caesarem.] Reb.: Romam venisse vocatos a Caesare.

78) Petrus] Reb.: Petrus vnquam

nihil sciunt aut sapiunt [12] de cruce Christi, imo dolent eumque reuocare student, ut Petrus Matth. 16. facit, multo minus ipsi cupiunt pati. Respondit D. Martinus Lutherus: *sie haben die propheten vnnd* psalmos *wol gewust*, [13] sed ita ut Papa nunc. [*fol. 276a*] Nam illa Iudaica cogitatio de regno Christi externo ita haerebat illis in animo, ut ne cogitare possent aliquid de cruce. [14] Erat tamen [15] Iudaeorum regnum ualde humiliatum ante Persarum monarchiam, Cyrus eos aliquo modo [16] restituit, et tamen ab illa praesumptuosissima superbia non poterant cedere Iudaei, [17] *Sie konnen der* praerogatiua *nicht vergessen, halten hart darvber.* [18] Ah utinam nos possemus [19] in uerbo Euangelij ita haerere, quod esset [20] clarissimum et gloriosum.

PAPISTAE *) multum gloriantur de authoritate Episcoporum, quod habeant [21] potestatem mutandi ordinationes [21] Dei, quia Apostoli etiam mutauerunt Baptismum. Respondeo: [22] Est magna dissimilitudo. Apostoli sunt heroicae personae, in [23] generali uocatione, qui extra regulas, et sine regulis et exemplis agere possunt. Episcopi autem in [24] speciali uocatione debent esse contenti exemplis scripturae. [25]

Es hat sich S. Paulus **) *mit dem argument* Iustitiae legis contra populum Dei *wol tzubalget*, sicut Rom. 9. 10. 11. [26] uehementissimis argumentis utitur, et sudat. [27] *Es wirdt ihm viel betrubnuss gemacht haben,* [28] ita ut cupiuerit esse ana-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 207. cap. 27. §. 64.
**) *Conf.* ibid. II. p. 134. cap. 12. §. 71.
12) aut sapiunt] *a* Reb. *absunt.*
13) *sie haben — gewust,*] Reb. habuerunt tamen experientiam Prophetarum et Psalmorum.
14) de regno Christi — cruce.] Reb.: de externo Christi regno, ita in animo illorum haerebat, vt de cruce nihil cogitare possent.
15) tamen] Reb.: tum
16) aliquo modo] Reb.: aliquando
17) non poterant cedere Iudaei,] Reb.: Iudaei cedere non potuerunt,
18) *Sie konnen — darvber.*] Reb.: volunt amittere suam praerogatiuam, sed potius defendere illam conantur,
19) possemus] *sic* Reb.; Cod.: possumus
20) esset] Reb.: est
21) habeant ... ordinationes] *sic* Reb.; Cod.: habent ... ordinatione
22) Respondeo:] Reb.: Act. 2. Respondet M. Luth.
23) in] Reb.: quasi in
24) in] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
25) debent esse contenti exemplis scripturae.] Reb.: contenti esse debent scripturae exemplis.
26) *Es hat* — Rom. 9. 10. 11.] Reb.: D. Paulus bene se macerauit isto ar-argumento Iustitiae legis contra populum Dei. Sicut ad Roma. 3. 10. 11.
27) et sudat.] *a* Reb. *absunt.*
28) *Es wirdt — haben.*] Reb.: multas inde perturbationes habuerit,

thema pro fratribus suis, *das ihm die freude sehr seltzam wirdt gewest sein*, [29]) quia magnas habuit instantias, ubi dicit: Nunquid Deus est iniustus, reijciens populum suum, [*fol. 276b*] *Ja wen der teuffel so viel gewalt het als gott*, [30]) tunc uideremus experientia, [31]) quam esset iniquus, sed Deus semper plura largitur bona quam mala. Ideo iustus et uerax in effectu apprehenditur, [32]) si autem non possumus apprehendere, [33]) tunc exclamamus cum Paulo: [34]) O altitudo diuitiarum etc. [35]) Quae exclamatio est pulcherrima solutio et generalis omnium iudiciorum Dei. Estque bonum, quod Deus sibi sua [36]) iudicia praeseruauit. Bucerus dixit: [37]) Paulus conuersus dixit: [37]) Domine, quid uis me facere? Non dicit: quid tu uis facere? Respondit D. Martinus Lutherus: *Ich möchte sehr gerne mit S. Paulo reden von den hohen* quaestionibus [38]) tentationum, quid fuerit *σχόλοψ* et angelus ille sathan [39]) colaphizans, *Ich halte, es sey des Lucifers* legatus a latere, *oder der höchste Cardinal gewest.* [40]) Si Paulum non haberemus suis scriptis, *so stunden wir sehr bloss.* [41]) Ideo non immerito S. Paulus a papistis cauillatur blasphemijs, [42]) quasi esset haereticorum pater, et sicut *Dietrich* de Spith [43]) impijssimus nebulo impudentissime dixit, *Er habe nicht grossere buben denn* S. Paulum, *den Bischoff tzu Saltzburg vnd den* Salamanca, *diese drey haben alles vnglück angerichtet. Er möchte* S. Paulum *wol ausleschen, vnd sich an seine stadt setzen, das des*

---

29) *das ihm — sein,*] Reb.: et exiguam mentis hilaritatem habuerit,
30) *Ja wen — gott,*] Reb.: Diabolus si tantam habuerit potentiam, sicuti Deus noster,
31) uideremus experientia,] Reb.: experientia videremus,
32) apprehenditur,] Reb.: deprehenditur.
33) possumus apprehendere,] Reb.: possemus apprehendere aut intelligere,
34) exclamamus cum Paulo:] Reb.: cum Paulo exclamemus.
35) etc.] *a* Reb. *abest.*
36) sibi sua] Reb.: sua sibi
37) dixit:] Reb. *utroque loco:* inquit,
38) *Ich möchte* — quaestionibus] Reb.: Ego ex animo cuperem loqui cum D. Paulo de summis hisce quaestionibus
39) sathan] *a* Reb. *abest.*
40) *Ich halte — gewest.*] Reb.: fuerit forsitan Luciferi legatus vel Cardinalis summus,
41) *so st. — bloss.*] Reb.: exiguam defensionem haberemus contra blasphemos et haereticos.
42) cauillatur blasphemijs,] Reb.: blasphemis cauillatur,
43) *Dietrich* de Spith] Reb.: Theodoricus de Speth

Teuffels Trinitas *bleibe, aber liessen* Sadoletum *vnd* Petrum Bembum [*fol.* 277a] illos Italos *dabey sein.* [44])

Symboli uerba *) ab Apostolis esse constituta [45]) credo, *die bey einander gewest, diss fein* Symbolum *so kurtz vnnd trostlich gemacht haben,* et est [46]) opus Spiritus sancti tantam rem, tanta breuitate, efficacissime [47]) et emphaticis uerbis describere. Extra Apostolos et Spiritum sanctum non potuisset componi, *wan auch 100000 welt daruber machten.* [48]) Ego Martinus Lutherus non possum satis admirari [49]) illam symboli constitutionem. Ideo illa uerba diligenter sunt consideranda. Vide Epitomen Augustini folio 1011. Videns D. Lutherus figuras Apostolorum morientium dixit: *Lieber herrgott wie seint doch der lieben heyligen aposteln legenden vngewiss vnnd nicht beschrieben,* etc. [50])

APPARATVS ET LVXVS EPVLARVM ET VESTITVS. [51]) **)

In domo Blasij Matthaei lauta apponebantur fercula, rogante hospite, *das er mit der haussspeise wollte vor gut nemen.* [52]) Respondit Doctor Martinus: *das ist nicht haussspeise,* sed deliciae sunt, quibus ego non delector, *man darff mich nicht mit verehren,* ego illa non aestimo, alijs faueo, *die gerne herliche bissen essen. Ich lobe eine gutte gemeine reine haussspeise.* [53]) Nostra tempora superant [*fol.* 277b] omnia prae-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 431. cap. 61. §. 4.

**) Reb. II, fol. 106b lin. 1. — fol. 107b lin. 13.

44) *Er habe nicht — dabey sein.*] Reb.: se ipsum peruersiores homines non audisse, quam D. Paulum, Episcopum Saltzburgens. et Salamancam, nam hos tres viros multi infortunij authores esse. Verum nebulo iste D. Paulum iure delere, et seipsum in illius locum collocare possent, vt sic Diaboli trinitas consisteret, vel admitterem Sadoletum et Petrum Bembum, Italos quoque adesse.

45) esse constituta] Reb.: constituta esse

46) *die bey* — et est] Reb.: qui in congregatione sua hoc symbolum, verbis tam breuissimis et consolatorijs confecerunt. Estque

47) efficacissime] Reb.: tam efficacissimis

48) componi, — *machten.*] Reb.: ita componi, etiamsi millia secula illud componere conarentur.

49) admirari] Reb.: mirari

50) Videns D. Luth. — etc.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*

51) Apparatus et lux. ep. et vest.] Reb. *habet breviorem inscriptionem:* Luxus epularum, vestitus.

52) *das er — nemen.*] Reb.: vt vulgari cibo domus suae esset contentus.

53) *das ist nicht — reine haussspeise.*] Reb.: Non sunt vulgaria edulia, sed plus satis delitiae, quibus non delector, ego illa non aestimo, alijs faueo, quibus delicate viuere placet, cibus vulgaris et purus mihi placet.

cedentia aedificijs, delicijs, [54]) uestitu, ornatu. [55]) Magna scribuntur de Dauidis aedificijs, sed nihil fuerunt ad domus meae structuram. Salomon aedificauit templum Domini, [56]) sed ligneum, ideo in scripturis dicitur mons Libani, quamuis Christi tempore fuerit cultius. Summa. *Es ist alles tzu vnnsern tzeitten vber macht. Es muss brechen oder anders werden.* Olim fuerunt fercula regum, *Suppe, brey, fleisch,* [57]) his tribus erant contenti. [58]) Vestitus regius fuit, [59]) sicut nunc ciuis alicuius, *Ein weisser kittel, vnd ein gespan auff der stierne. Itzundt muss solch prangen vnnd fressen sein, gold vnnd sammet sein,* sine mensura hic exhauriuntur nostrae regiones, *was kontte man wol teglich an diesen in eynem iedern hause ersparen.* [60]) Ideo Christus monet in Luca: [61]) Nolite in sublime rapi. *Es wirdts die lenge nicht ertragen.* [62])

VESTITVS. *)

D. Martinus [63]) ualde execrabatur abusum extremum uestitus, quod [64]) Halae et Lipsiae in singulis nuptijs [65]) nouus uestitus adhiberetur [66]) a mulieribus et sericus, *vnnd die kleider einmal getragen musten balt auff den trödel.* Et ancillae pauperrimae sericas uestes captant, *was wiel doch tzuletzt daraus werden?* Doctor Martinus uidens ornatum sponsae Ma-

---

*) Reb. II, fol. 106b lin. antepenult. — fol. 107b lin. 13.

54) tempora superant omnia praeced. aedificijs, delicijs,] Reb.: tempora et secula longe superant praecedentia delitijs, aedificijs,

55) ornatu.] Reb.: ornatu, etc.

56) aedificauit (Cod. *calami err.*: aedicauit) templum Domini] Reb.: templum domini aedificauit,

57) *Es ist alles — fleisch,*] Reb.: Luxus nostris temporibus valde superfluus est, ideo persistere diutius non poterit. Olim regum fercula haec habuerunt, offam, pulmentum et carnem,

58) erant contenti.] *sic* Reb.; Cod.: erat contentus.

59) regius fuit,] Reb.: regis erat,

60) *Ein weisser k.* — *ersparen.*] Reb.: alba tunica aureum tamen in fronte his mundi temporibus crapulis vtuntur sine mensura, et est superfluitas de auro, sericis vestimentis et condimentis his nostrae regiones exhauriuntur, cum tamen quilibet in domo sua parcere sumptibus possit.

61) in Luca:] Reb.: Lucae 12.

62) *Es w.* — *ertragen.*] Reb.: diutius enim durare non poterit.

63) Vestitus. D. Martinus] Reb.: Deinde (*omissa inscriptione*)

64) abusum extremum uestitus, quod] Reb.: extremum vestitus abusum, nam

65) in singulis nuptijs] Reb.: singulis fere nuptijs

66) uestitus adhiberetur] Reb.: adhiberetur vestitus

gistri Ambrosij Bernt *vonn* [*fol. 278ª*] *golt getzogenen bortten*, dixit: [67]) Talibus Salomon, Iulius Caesar longe ditiores non sunt usi, [68]) *Es muss nu alles golt sein, das man vorhin tzu kirch Schmuck gegeben hette, henget man uu an den hals,* [69]) quamuis aurum et argentum adhuc commodiora sunt sericis. *Lieber herrgott wie so manchen schmuck hastu vnns gegeben* [70]) ad uanitatem huius miserrimae uitae, *was wirdt Jenes vor ein trefflicher schmuck sein im Ewigen leben.* [71]) Si Adam usque [72]) in hodiernum diem uixisset, et moreretur, tamen illius uita fuisset nihil et uanitas. [73])

CALIGAE uiris sunt conuenientissimae et ad usum necessariae, etiam honorificus uestitus, *gleich als weiber kleider vnnd schmuck sein kueschen vnnd mutzen, Also sol das der man tracht vnnd kleidung sein* [74]) in pace et bello, quia corpus optime constringitur et conseruatur illo uestitu, [75]) in Gallia et Flandria mulieres utuntur caligis. [76])

Vxor D. Lutherum accusauerat, quod sarciens sua tibialia filij noua discidisset. Respondit: *Ein grosser flicker muss viel flickleder haben, die hosen geraten mir selden recht, darumb muss ich sie wol tzu rathe haltten,* et dixit [77]) de duobus Electoribus Friderico et Ioanne, quorum uterque sua tibialia sar-

---

67) sericus, *vnnd* — — dixit:] Reb.: serecius (*typ. err. pro*: sericeus), et quae vix semel indutae fuissent, quam primum deponerentur. Ita vt pauperrimae ancillae vestes sericas gestant, quid putas tandem ex hac superfluitate prouenire, videns ornatum sponsae cuiusdam, de auro compositum inquit,

68) longe ditiores non sunt usi,] *sic* Reb.; Cod.: longe ditior non est usus,

69) *Es muss — hals,*] Reb.: Omnes se auro, his temporibus, ornare volunt bona, quae antea ad ornatum Ecclesiarum erogabantur, modo portantur in collo,

70) adhuc commodiora — *gegeben*] Reb.: solidiora sunt et commodiora, quam sericae vestes. Deus bone quam varium tu nobis largitus es ornatum

71) *was wirdt — leben.*] Reb.: qualis ornatus fuerit in vita aeterna.

72) usque] *ap.* Reb. *decst.*

73) et moreretur — uanitas.] Reb.: moreretur propter vanitatem et abesum omnium rerum.

74) et ad usum — *kleidung sein*] Reb.: ad vsum et ornatum (sicuti ornamentum mulieris, est vestis pellicea et mammillare) sic virorum vestes esse debent Tibialia,

75) constringitur et conseruatur illo uestitu,] Reb.: constringit (*ceteris omissis*)

76) caligis.] Reb.: caligis et in alijs quoque inferioris Germaniae regionibus.

77) D. Lutherum accus. — et dixit] Reb.: M. Luth. accusabat dominum, quod sua tibialia sarciens, filij noua tibialia discidisset. Respon. subridens, magnum sarcinatorem multa panni fragmenta habere oportet, tibialia mea saepius mihi corrumpuntur, ideo non sunt obijcienda, dixitque

cijsset. In Italia sunt optimi sartores, alij [78]) tunicas, alij pallia, alij tibialia faciunt. Sed in Germania omnia promiscue [*fol. 278b*] fiunt, *giessen die hosen gar vber eine leisten.* [79]) Laudamus ueteres, sed [80]) nostris utimur annis. Cogitate, [81]) quantum doleant oculi nostri, cum uidemus turpitudinem in uestitu, *do eyner daher gehett, hat hosen wie ein rauche taube* usque ad genua *vnnd eynen kurtzen rock, das man einem in hindern siehet. Darumb heist dieser vers:* [82])

In curta tunica, saltat Saxo quasi [83]) pica.

AQVAE. *)

Etiam in uulgaribus et minimis creaturis, Dei prouidentia et potentia [84]) agnoscitur. Quid despectius aqua, *das ihm einer nicht gern in die schuh lest gehen,* [85]) scaturit [86]) ex montibus, fontibus, et riuulis, fluminibus, [87]) praeterfluit aliquanto plus satis, *wir haben tzuweilen die Elbe altzuuiel, die vns gruben vnnd keller füllet.* [88]) Attamen est donum Dei, [89]) nam ubi est aquarum raritas, ibi perpetuae contentiones, sicut [90]) historiae Patriarcharum in terra Canaan testantur, *vnd bey vns in stetten vmb das Röhrwasser,* [91]) quae proprie [92]) aquae contradictionis appellandae. Consideremus igitur aquarum [93]) fructum et usum, Deo gratias agentes. Nam omne rarum, ut

---

*) Reb. II, fol. 107b lin. 14. — fol. 109a lin. 19.

78) alij] Reb.: quidam
79) *giessen — leisten.*] Reb.: tibialia vna componuntur forma,
80) ueteres, sed] Reb.: igitur veteres et
81) Cogitate,] Cod. *male:* Cogitare
82) oculi nostri — *dieser vers:*] Reb.: nostri oculi, num (*typ. err. pro:* cum) turpitudinem in vestitu conspicimus, cum modo longis et dissertis tibialibus, instar columbae pilosae usque ad genua et curta, sed abbreuiata tunica, cum qua pudenda vix possunt tegere, incedunt, ideo versiculus iste bene compositus est:
83) quasi] Reb.: vt
84) prouidentia et potentia] Reb.: potentia et prouidentia
85) *das ihm — gehen,*] Reb.: quae nostros intrat calceos,
86) scaturit] Cod. *calami err.*: scaturi
87) et riuulis, flum.] Reb.: riuulis et fluminibus,
88) aliquanto plus — *füllet.*] Reb.: aliquando solus satis, patimur interdum inundationem Albis in nostra ciuitate, quae omnia nostra cellaria implet.
89) Dei,] *a* Reb. *abest.*
90) sicut] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
91) *vnd bey — Röhrwasser*] Reb.: quemadmodum in nostris ciuitatibus contentiones fiunt propter aquam salientem ex calamis,
92) proprie] Cod.: propriae
93) aquarum] *ap.* Reb. *deest.*

dicitur, carum, [94]) uilescit uero [95]) quotidianum. Possunt igitur [96]) obesse et prodesse aquae. Wittenberga est urbs non bene munita, multis periculis exposita, alluuio Albis illi [*fol. 279ª*] maxime minatur, [97]) struunt ualles (et miror,) [98]) contra extraneos et imaginatos hostes, Albim autem proximum hostem non considerant. *Es konten 10 pauern mit grabe scheitten ein nacht schaden thun, das halb Wittenberg ersöffe.* [99]) Praeterea non habet aquas certas in urbe, obsessa defectu aquarum periret. [100])

Anno 39. [1]) 18. Nouembris dicebatur de fluminum exundatione, quae ante biennium erupissent, propter praecedentes terrae motus in Campania et Alpibus, ubi terra dissoluta spiritibus emisit fontes fluuiorum. [2]) Nilus semper exundat, sed fructiferam glebam foecundat, Albis tantum adfert arenam, et transfert domos et arbores. ALBIS Germanice dicitur *Eilff* [3]) ab undecim fontibus, ex quibus oritur. [4]) Est fluuius propter arenam inconstans et breuis fluxus, Rhenus uero et Padus, Danubius principes fluuiorum, *die fliessen weit.* [5])

Anno 38. 26. Maij cum pluuia [6]) per dimidium diem descendisset, D. Martinus summo gaudio dicebat: *Ach last vns vnserm lieben herrn gott danckenn, dan itzundt giebt er vns viel hundert tausent gulden werdt. Itzundt regnets eitel korn, weitzen, Haber, gerste, wein, kraut, tzwiebeln, grass, milch.* [7])

---

94) omne rarum, ut dicitur, carum,] Reb.: omne (vt dicitur) rarum, carum,
95) uero] *a* Reb. *abest.*
96) igitur] *ap.* Reb. *deest.*
97) Wittenberga — minatur,] Reb.: nam Viteberga vrbs est bene munita, attamen periculis Albis exposita, quae indies illi interitum minatur.
98) (et miror)] Reb.: et muros,
99) *Es konten — ersöffe.*] Reb.: Decem rustici vna in nocte Bipalijs, tale damnum nostrae ciuitati inferre possent, vt dimidiam partem Witenbergae per Albim fluuium miserabiliter interire oporteret.
100) periret.] Reb.: periret, si aquae illis aufferrentur.
1) Anno 39.] Reb.: Anno 38.
2) emisit fontes fluuiorum.] Reb.: fontes fluuiorum emisit summo periculo.
3) *Eilff*] Reb.: Elffe,
4) oritur.] Reb.: primo oritur.
5) uero et Padus, Danub. principes fluuiorum, *die fl. weit.*] Reb.: autem, Padus et Danubius principes sunt fluuiorum, quae per multas fluunt regiones.
6) Anno 38. 26. Maij, cum pluuia] Reb.: Consideratio pluuiae. (*haec inscriptio praefixa est.*) Anno 38. 16. Maij, cum vberrima pluuia
7) D. Martinus — *milch.*] Reb.: et terram aridam humectasset. D. M. exultans, dicebat. Acti agite gratias Deo nostro, modo enim sua admittit nobis dona, quae praestantiora sunt, quam centena millia florenorum, siliginem, triticum, hordeum, auenam, vinum, gramita hoc, etc. pluere iam permittit,

[*fol. 279b*] Haec omnia pro nihilo [8]) ducimus, ***Schenckt vnns daruber seinen lieben sohn vnnd heiligen geist, den sollen wir creutzigen, schmehen.*** ,Et haec omnia Deus gratis dat. [9]) Si Deus singula sua dona [10]) regibus et diuitibus distribuisset, dedisset potestatem super [11]) morbos, huic contra pestem alij [12]) contra morbum gallicum, alij supra febres, calculum, lepram. ***Ach wie ein gelt solt er losen***, sed haec omnia dat Deus sine nostris meritis. Papa haec bene considerauit,, qui Deos tutelares finxit [13]) et nihil dedit gratis. [14])

AQVAE NON VLTRA LITTVS. *)

Last die aduersarios ***wutten.*** Posuit Dominus mari terminum suum, ***er lests wol wutten vnnd rathschlagen,*** [15]) sed littus excedere non audet. [16]) Retinet aquas non ferreo littore, sed arenoso. [17]) Ita dixit, cum facta esset [18]) mentio de technis papistarum, cum undique uellent nos obruere. [19])

NAVES in Oceano septentrionali maximae sunt, ubi una constat 36000. ducatis. Mare mediterraneum aut intermundanum [20]) est strictius, praesertim in freto Herculeo, ***kan solche grosse schiff vnnd last nicht ertragen,*** [21]) sicut Oceanus extra

---

*) Reb. II, fol. 108b lin. 18. — fol. 109a lin. 19.

8) pro nihilo] Reb.: nihil

9) ***Schenckt vnns*** — dat.] Reb.: et praeterea filium Spiritum sanctum suum donat, omnia haec gratis exhibens, nos vero crucifigimus et contumelia illum afficimus.

10) dona] ***sic*** Reb.; ***in*** Cod. ***deest.***

11) super] Reb.: supra

12) alij] Reb.: illi

13) calculum — finxit] Reb.: lepram, etc. Summam, certe copiam florenorum inde acciperet, sed cum Deus omnia gratis sine nostris meritis exhibet, non potest accipere gratiam. Ideo papa bene considerauit, quia finxit Deos tutelares, et sanctos

14) dedit gratis.] Reb.: gratis dedit.

15) ***Last die*** — ***rathschlagen,***] Reb.: Aduersarios nostros tumultuari permittite, Deus mari suum terminum posuit, tumultuatur quidem et strepitum facit,

16) audet (***scil.*** mare)] ***sic*** Reb.; Cod.: audent (***scil.*** aquae)

17) Retinet — arenoso.] Reb.: non enim retinet aquas ferreo, sed arenoso littore.

18) dixit, cum facta esset] Reb.: dixit M. L. cum fieret

19) cum — obruere.] Reb.: undiquaque nos obruentium, Deus mari terminum posuit, is dissipabit consilia gentium, Psalm. 33. Oremus et vigilemus.

20) intermundanum] Reb.: intramundanum

21) ***kan solche*** — ***ertragen,***] Reb.: maximas illas naues et pondus illud graue ferre non potest,

mundum, *Aber Arca Nohe ist ein gross schiff gewest 300 ellen lang, 50 weit, 30 hoch.* [22], quae est mirabilis [23]) historia, et nisi in sacris literis esset descripta, esset incredibilis. [24] Magna sunt pericula in [*fol. 280a*] aquis, in quibus Sathan tyrannidem exercet. [25]) saepe in exiguis aquis robustissimi homines submerguntur et pereunt. Et multa exempla, quae Wittenbergae acciderant, recitauit. Ideo [26]) Deus non est tentandus in aquis.

Anno 39. 2. Aprilis. Albis inundabat summo periculo. [27]; Ibi D. Martinus Lutherus suspirans dixit: [28]) Quomodo possumus orare contra hanc poenam iustam? Tanta [29], est impietas, ingratitudo, et auaritia, *das nicht wunder were, das die Elbe eyttel schwefel vnnd feuer würde.* [30])

APES. *)

D. Martinus admirabatur apum naturam, [31]) *das es so tzertlich eickel thirlein wer, kontte keynen stanck leiden, auch so reinliche arbeit machte, vnnd hielte so ein stadtliche* politiam, [32] custodiret et sequeretur [33]) suum regem. Ideo omnes authores sacri et profani admirantur apes, [34]) quibus tribuunt prudentiam, iustitiam, temperantiam, laborem, assiduitatem.

---

*) Reb. II, fol. 109a lin. 20. — fol. 109b lin. 5.

22) *Aber Arca — hoch*] Reb.: Arca Noae vero maxima fuit nauis trecentorum cubitorum erat longitudo, quinquaginta cubitorum latitudo, et triginta cubitorum altitudo eius,

23) est mirabilis] Reb.: mirabilis videtur esse

24) esset descripta, esset incredibilis.] Cod. *calami err.*: esse descr., esse incred., Reb.: descripta esset, non crederetur.

25) tyrannidem exercet,] Reb.: suam exercet tyrannidem,

26) Et multa — Ideo] Reb.: Recitans multa exempla quae Vitebergae acciderant, quapropter

27) inundabat summo periculo.] Reb.: summo periculo exundabat.

28) suspirans dixit:] *sic* Reb.: *in* Cod. *desunt.*

29) poenam iustam? Tanta] Reb.: iustam Dei poenam, nam tanta

30) et auaritia — *würde.*] Reb.: auaritia, luxus, nec mirum esset Albim fluuium in ignem et sulphurem mutari.

31) admirabatur apum naturam,] Reb.: apum naturam admirabatur.

32) *das es* — politiam,] Reb.: quod essent animalia tenera, quae nullum foetorem pati possent, et essent diuites in labore optimo, et egregiam seruarent politiam,

33) custodiret et sequeretur] Reb.: custodirent et sequerentur

34) admirantur apes,] Reb.: apes admirantur,

In horto Lutheri omnes apes ex alueario comitabantur suum, regem, *den weisel*[35]) in ramum arboris. [36]) Respondit D. Lutherus: Quam mirabilia sunt Dei opera. In hoc examine habemus Ecclesiam depictam. [37]) Rex sine aculeo significat Christum, is colligit suos [38]) ad se, ut sibi cohaereant, *wan aber der weisel weg ist*, [39]) tunc perit totus ordo, [*fol.* 280[b]] ita [40]) Ecclesia sine Christo.

ARBORES. *)

In horto ambulans dixit ad M. Lucam: *der baum ist aus ein kern gewachsen, welchen vielleicht ein pauer im* etc. *Wan ich die öpffel esse, so esse ich einen pauer aussem* etc. Item in horto alias dixit: [41]) Quam multas tentationes oportet bonam arborem sustinere, [41a]) fere patitur ut bonus Christianus tempestates, [42]) fulmina, grandines, *raupen, welche dreyerlei werden, die tzwiefalter, vnnd Emissen vnnd spinnen. Noch muss der baum hindurch vnd fruchte bringen.* Tanta virtus est surculorum, *der pfropfreiser, wan mans auff einen kolstrunck pfropft*, tunc uirtus in imum descendit, *das der strunck tzu einem holtz wirdt vnd treget öpffel.* [43])

Anno 39. 22. Februarij [44]) cum D. Martinus in horto suo [45]) arbores insereret, dixit: Mirabile Dei opificium est in creaturis, *das sich der gantze stam richtet nach dem kleinen tzweiglein vnnd euglein, so es doch billicher were, das das tzweiglein nach dem stamme sich schickte.* [46])

---

*) Reb. II, fol. 109[b] lin. 6. — fol. 110[a] extr.

35) comitabantur suum regem, *den weisel*] Reb.: suum regem comitabantur

36) arboris.] Reb.: arboris, etc.

37) habemus Ecclesiam depictam.] Reb.: depictam habemus Ecclesiam.

38) suos] *sic* Reb.; Cod.: suas

39) *wan — ist*] Reb.: rege autem pereunte,

40) perit totus ordo, ita] Reb.: totus ordo perijt, ita est

41) In horto ambulans — dixit:] Reb.: Magnus est vsus et vtilitas Arborum, quae exiguo grano oriuntur ambulans in horto dixit ad M. Lucam. Haec arbor ex grano creuit. Deinde in horto meditabatur dicens,

41[a]) bonam arborem sustinere,] Reb.: sustinere bonam arborem

42) tempestates] *sic scripsi;* Cod.: Intempestates, Reb.: tempestas,

43) *raupen, welche — — öpffel.*] Reb.: erucas, quarum tria sunt genera, vt sunt papiliones formicae et araneae, attamen arbor crescit et fructum suum adfert. Deinde dixit tantam esse virtutem surculorum, in truncо brasicae, surculi inocularentur, tunc virtus illius in vnum descendit, ita ut truncus ligni naturam assumeret et poma portaret.

44) 22. Februarij] Reb.: 23. Februarij

45) horto suo] Reb.: suo horto

46) *das sich — schickte.*] Reb.: quod totus truncus respicit ad surculum, cum tamen aequius esset surculum semper ad truncetum dirigere.

Anno 39. 11. Aprilis fuerat in horto D. Martinus Lutherus, [47]) considerans germina et frondes arborum floribus praegnantes, [48]) cum summa admiratione [49]) laudauit Deum opificem, qui [50]) ex mortuis creaturis uerno tempore omnia uiuificaret, *sehen doch die tzweiglein so lieblich vnnd* [*fol. 281a*] *feist*, foetosae [51]) et grauidae, uicinae partui. Quantum sunt dissimiles anni partes, uer et autumnus, tamen periculum est de futuro gelu, secundum prouerbium: *Der Mertz gantz, der April am-schwantz, der Mey new, Helt selden trew.* [52]) Oremus Deum patrem, ut ipse [53]) det nobis panem quotidianum. Olea imago Ecclesiae. Olea uiuit annis ducentis, est autem pulchra [54]) imago Ecclesiae. Oleum [55]) significat Euangelij suauitatem. Vinum significat [56]) legis doctrinam. Tanta autem [57]) est *συμπάθεια* et naturalis concordia inter uitem et oleam, ut uitis insita oleae, [58]) gignat et uuas [59]) et oleum. Sic insita populo [60]) Ecclesia sonat legem et Euangelium, et [61]) fruitur utraque doctrina, et utriusque fructus gignit. [62])

Sycomorus est arbor similis fico [63]) et moro, admodum foecunda, et gignit fructus copiosos, [64]) qui tamen non maturescunt, nisi scalpantur ferro [65]) et perfundantur oleo. Haec arbor est imago populi legis. Hic [66]) non fert fructus maturos, id est non facit Deo opera grata [67]) sine sectione, id est sine crebris castigationibus et sine diuina consolatione. etc. [68])

---

47) fuerat in horto D. Martinus Lutherus,] Reb.: D. M. in horto deambulabat,
48) praegnantes,] Reb.: praegnantium,
49) admiratione] Reb.: laudatione
50) qui] Reb.: quod
51) *sehen doch* — foetosae] Reb.: Surculi tamen amoenissimum habent aspectum, foetosae sunt
52) Quantum sunt — *trew.*] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
53) ipse] *a* Reb. *abest.*
54) imago Ecclesiae. Olea uiuit annis ducentis, est autem pulchra] Reb.: imago est Ecclesiae, viuit et floret annis ducentis. Estque pulcherrima
55) Oleum] Reb.: Oleum enim
56) Vinum significat] Reb.: sicut vinum
57) Tanta autem] Reb.: sed tamen
58) insita oleae,] Reb.: oleae insita,
59) et uuas] *ap.* Reb. *desunt.*
60) populo] Reb.: Christo
61) et] *a* Reb. *abest.*
62) et — gignit.] Reb.: gignens vtriusque fructus.
63) similis fico] Reb.: fico similis
64) et — copiosos,] Reb.: copiosos gignens fructus,
65) scalp. ferro] Reb.: ferro scalpantur
66) est imago populi legis. Hic] Reb.: imago est populo legis, qui
67) opera grata] Reb.: grata opera
68) etc.] *a* Reb. *abest.*

Citrini [69]) arboris proprium est singulis anni temporibus esse frugiferam, et maturis pomis cadentibus alia immatura substituere. Proprium [*fol. 281*^{b}] uero mali citrini est, esse *ἀντιφάρμακον* [70]) opponendum ueneno aspidis. Est autem haec arbor una cum fructu dulcissima imago Euangelij et Christi. Nam Christus sedet [70a]) ad dexteram patris et alijs doctoribus in acie cadentibus alios substituit, et subinde nouis doctoribus excitatis [71]) instaurat et repurgat ministerium omnibus temporibus mundi, usque [72]) ad finem, ut uox Euangelij audiatur et colligatur filio Dei aeterna haereditas. Euangelium uero [73]) est *ἀντιφάρμακον* efficax et salutare, opponendum uenenatis morsibus aspidis [74]) id est diabolo, peccato et morti etc. [75])

ARCANORVM VEL MYSTERIORVM INQVISITIO EXTRA VERBVM DEI. [76])*)

D. Martinus dicebat de magnitudine solis eiusque cursu celerrimo, si corpus illius mane primo conspiceretur, ***so steiget sie in einer stunden nicht tzehen sonnen hoch,*** et tamen in 12 horis ab oriente ad occidentem curreret uelocissime. [77]) Et si continui soles [78]) cohaererent, uix ducenti soles spatium haberent zodiaci circuli [79]) ab oriente usque ad occidentem.

---

*) Reb. II, fol. 110^{b} lin. 1. — fol. 111^{b} lin. 12.

69) Citrini] Cod. *male:* Cystrini

70) *ἀντιφάρμακον*] Reb. *male: ἀναφάρμακόν*

70a) dulcissima — sedet] Reb.: imago dulcissima Christi et Euangelij nam sedens Christus

71) excitatis] Cod. *calami err.:* excicatis, Reb.: institutis

72) usque] Reb.: a principio

73) uero] *a* Reb. *abest.*

74) opponendum uen. mors. aspidis,] Reb.: venenatis morsibus aspidis opponendis

75) etc.] *a* Reb. *abest.*

76) Arcanorum vel myst. inquis. extra v. Dei.] Reb.: Arcanorum vel mysteriorum extra verbum Dei inquisitio perniciosa. — ***Caput sic inscriptum continet duas sectiones, quarum prior orditur a verbis:*** D. Martinus dicebat de magnitudine, ***et finitur verbis:*** et illico a sathana deuoramur; ***altera autem incipit a verbis:*** Quidam Vngarus D. Luthero mirabiles, ***et finitur verbis:*** quiescendum aliquomodo fuisset. ***Hae duae sectiones ap.*** Reb. ***inverso ordine leguntur, altera enim priori loco*** (fol. 110^{b} lin. 4. — fol. 111^{a} lin. 5.) ***exhibetur, ea autem, quae in*** Cod. ***prior est, loco secundo*** (fol. 111^{a} lin. 5. med. — fol. 111^{b} lin. 12.)

77) D. Martinus dicebat — uelocissime.] Reb.: Dicebat deinde de solis magnitudine, eiusque celerrimo cursu, nam si corporis illius magnitudo primum mane conspicitur, non ascenderet vltra decem soles. Attamen in 12. horis velocissime currit ab oriente ad occidentem.]

78) soles] Reb. *male:* solis

79) zodiaci (Cod. *calami err.:* zodaici) circuli] Reb.: in zodiaci circulo

[fol. 283b] ARTES ET INVENTIONES MIRABILES. *)

Chirographon Fuccarorum monstrabatur, qui alphabetum uarijs modis uariabant, [11] ut nemo legere posset. Respondit D. Lutherus: Haec sunt excellentium ingeniorum inuenta, et occasiones pessimorum temporum. Ita de Iulio Caesare legitur, quod eiusmodi literas scripserit. Aiunt Imperatorem Carolum propter infidelitatem suorum scribarum in arduis causis binas literas scribere contrarijs sensibus, [12] ac alteras obsignare illis ignorantibus.

ARTES A DEO CONSERVANTVR. [13] **)

Deus artes conseruat et non homines, [14] quia tamen aliqua ingenia ad quaslibet facultates applicat, [15] quibus sub ingratitudine singulae artes sustentantur et in pretio [16] habentur. Nam quidquid in mundo non est in aestimatione, [17] nihil est. Iuuencula quantumuis speciosa, nisi haberet amatores, nihil differret a deformi. D. Martinus mirabatur artium [18] uarietatem et utilitatem dicens: *wan vnser herrgott das elende leben mit solchen leiblichen gaben hat getzieret, was wirdt dann in Jenem leben wol sein?* [19] Ideo olim artibus [fol. 283b] attribuerunt Deos tutelares et patronos. [20] S. Catharina erat artistarum, S. Augustinus Theologorum. S. Paulus principio fuit [21] Wittenbergensis uniuersitatis usitatum [22] sigillum, Deinde mutatum est sigillum, *noch regieret* S. Paulus *itzundt in vnser Vniuersitet.* [23]

---

*) Reb. II. fol. 111b lin. 13 — 23 med.

**) Reb. II. fol. 111b lin. 23. — fol. 112a lin. 11. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 554. cap. 67. §. 10.

11) qui alph. u. m. uariabant.] Reb.: quo alph. v. m. variabatur.

12) Imperatorem Carolum propter infidelitatem suorum scribarum in arduis causis binas literas scribere contrarijs sensibus.] Reb.: Carolum V. Imperatorem in arduis causis binas literas contrarijs sensibus scribere, propter scribarum suorum infidelitatem.

13) Artes a Deo conservantur.] *haec inscriptio a* Reb. *abest.*

14) Deus — homines.] Reb. Artes a Deo conseruantur non ab hominibus.

15) applicat.] Reb.: Deus applicat.

16) in pretio] *sic* Reb.: Cod. *corrupte:* in praecatio

17) non est in aestimatione.] Reb.: est sine aestimatione.

18) D. Mart. mirabatur artium] Reb.: Ideo aestimatio artes conseruat. Deinde mirabatur illarum

19) dicens: — *wol sein?*] Reb.: inquiens. Cum Deus hanc miseram vitam, tantis corporalibus donis ornauerit, quid tandem fiet in altera vita.

20) artibus attribuerunt Deos tutelares et patronos.] Reb.: Patronos et Deos tutelares attribuerunt artibus.

21) principio fuit] Reb.: fuit principio

22) usitatum] *a* Reb. *abest.*

23) Deinde — Vniuersitet.] Reb: sed nunc mutatum, tamen D. Paulus in nostra regnat vniuersitate.

ARTES MONARCHARVM OPERA CONSERVANTVR. *)

Actum est cum bono magistratu et politia in Germania, ueniat ipse, [24]) qui natus est ad regendum in coelo et in terra. Iam Duces neque nouerunt literas neque imperare, iam sufficit illis *hengest vnnd sporn gekaufft.* [25]) Interim nobiles imperant, *furen die fursten in alle nodt*, scilicet exitij et mortis, [26]) sicut contigit nostro Duci *fur Memmingen, da sie ihn fur die buchsen stalten* cum toto exercitu, et deinde eum fugere iubebant. Matiesko fuit optimus imperator, *der druckt hernach mit kopff abhauen.*

Martinus significat quietem.
Philippus equitem,
Elizabeth requiem,
Magdalena turrim.
Petrus *ist ein wunderlicher name.* [27])

ARTES NOSTRO SECVLO. [28]) **)

Incidit colloquium [29]) de artibus nostri seculi illustrissimis. Cum olim maxima fuisset barbaries, [*fol.* 284ᵃ] et praestantissimi doctores, [30]) ne unam orationem latinam potuissent efferre, [31]) sed ficticia uocabula Rishalia, Schitalia pro *Reissholtz, Scheitholtz* excogitassent. Fuisse quondam aiebant Doctorem, [32]) qui ab alio sibi orationem [33]) conscribi petijt, quam deinde in publico legens, non intellexit, pro *φιλαντία* legens et pronuntians *φλαντία.* [34])

---

*) Reb. II, fol. 112ᵃ lin. 12 — 20.
**) Reb. II, fol. 112ᵇ lin. 21. — fol. 115ᵃ lin. 4. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 554 sqq. cap. 67. §. 11 sqq.

24) ARTES — ipse,] *horum loco* Reb. *habet:* Nisi Monarcharum opera artes conseruarentur, actum esset in Germania, cum magistratu et Politia, veniet igitur ipse,
25) Iam Duces — *gekaufft.*] Reb.: Iam enim neque Duces neque literas nouerunt, neque imperare sciunt, sufficit illis induere calcaria et equum ascendere
26) *furen* — mortis,] Reb.: et Principes ac Dominos in extrema necessitate scilicet exilij et mortis relinquent.
27) sicut contigit nostro D. — — *name*] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
28) Artes nostro sec.] Reb.: Artes disceudi nostro seculo.
29) Incidit coll.] Reb.: Colloquium contigit
30) praestantissimi doctores] Reb.: doctores praestantissimi
31) potuissent efferre,] Reb.: efferre potuissent,
32) ficticia — Doctorem,] Reb.: ficticijs vocabulis vsi. Risalia, schitalia, fuisse quendam doctorem aiebat,
33) sibi orationem] Reb.: orationem sibi
34) pro *φιλαντία* — *φλαντία.*] Reb.: 'inepte pronuncians verba *φυλαντία* pro *φυλαυτία*,

Nostra secula sunt foelicia, sed contemnuntur dona. [35]) Ego si [36]) Dialecticam *) conscribere deberem, omnia uocabula: propositio, syllogismus, enthymema, exemplum reijcerem, quia [37]) sunt aliena et graeca, quae non intelliguntur, propositio id est status, *die sache*, Syllogismus [38]) *ein abnemung, wie man spricht: das kont ihr bey euch wol abnemen, nicht ein verschrenckte rede.* Dialectica *ist ein hohe kunst*, simpliciter loquitur, ut si dicam: *gieb mir tzu trincken.* Rhetorica ornat: *gieb mir des lieblichen saffts im keller, das feine knauspen stehet, vnnd die leutte frolich macht.* Vltimo Augusti uespere a D. Domino Henningo interrogatus de Dialectica, quid esset, quis eius esset usus, [39]) et an Dialecticus de omnibus rebus posset apte loqui et unde disceretur, [40]) Respondit D. Martinus Lutherus Dialecticam esse, *wan man ein ding vnterschiedtlich vnnd deutlich saget mit kurtzen hellen worten*, [41]) Rhetoricam uero uersari in suadendo et dissuadendo, [*fol. 284b*] quae haberet locos, bonum, honestum, utile, facile. [42]) Haec duo Paulus breuiter docet. [43]) Qui docet in doctrina, qui exhortatur in exhortando. Ideo si rusticum docere uellem de sua agricultura, tunc definio dialectice [44]) illius uitam, labores, domum, fructus, [45]) et quidquid est de substantia suae uitae. Cum [46]) uero Rhetorice eum exhortari debeo, ibi aut suadeo, aut dissuadeo, [47]) *do hebe ich an sein lebenn also tzu loben*, [48]) quod sit quietissima, opulentissima, et se-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 555. cap. 67. §. 12. 13. 14.

35) foelicia — dona.] Reb.: foelicissima, sed proh dolor artes et dona contemnuntur, quae cum usu traduntur.

36) si] Reb.: si iam

37) uocabula — quia] Reb.: priora vocabula reijcerem, propositio, syllogismus, enthymema, exemplum, quae

38) Syllogismus] Cod. *male*: Syllogis, *mus*

39) *die sache*, Syllog. — — esset usus.] Reb.: totius rei syllogismus animaduersio, sicut dicitur vulgo haec id est ipso intelligere poteris, non oratio ambigua. Nam Dialectica est ars artium simpliciter loquens, vt si dicam, da mihi ad bibendum. Rhetorica vero ornat his verbis, redde mihi vinum clarum, dulce, et optimum, non solum ornatum colore, sed quod esset, cor hominis laetificat et exhilarat. M. L. Interrogatus quidnam esset Dialectica, et quis illius vsus,

40) posset (Cod.: possit) — disceretur,] Reb.: diserte et apte loqui posset, et vnde diceretur.

41) *wan man — worttenn*,] Reb.: si alicui res aliqua enumeratur et proponitur distincte, dilucidis et breuissimis verbis.

42) facile.] Reb.: facile etc.

43) docet:] Reb.: perstringit Ro: 12.

44) definio dialectice] Reb.: dialectice definio

45) domum, fructus] Reb.: fructus, domum

46) suae uitae. Cum] Reb.: sua, vitae. Si

47) aut dissuadeo,] *sic* Reb.; *in* Cod. *desunt.*

48) *do hebe ich — loben*,] Reb.: et vitam eius laudibus euehere incipio.

curissima, et [49]) amoenissima, si uolo uituperare, tunc [50]) damno calamitates, uitia, ruditatem illorum exaggero. [51]) Ideo ueteres tribuerunt Dialecticae intellectum, Rhetoricae [52]) uoluntatem. Veteres quidem de Dialectica habuerunt optima praecepta, [53]) sed rem et materiam usum [54]) non habuerunt. Ego olim putabam [55]) Dialecticam tantum consistere in libris et disputationibus, non in omnibus negotijs et facultatibus uersari. [56]) Et priusquam concionem aliquam in Dialectica praecepta redigerem, uigesies illam absoluissem, et tamen Philippus affirmat, me seruare Dialecticam in definiendo et diuidendo, [57]) *das ist* [58]) naturalis mea Dialectica, quae se sponte [59]) offert sine arte, sed tamen arte maxime iuuatur, ut certaturus cum sacramentario, cogor seruare Dialecticam primum definio [60]) quid sit Sacramentum, deinde diuido. [61]) [*fol.* 285ª] Ille Baptismum dicit esse aquam. Ego, esse aquam cum uerbo coniunctam. Ibi [62]) oritur disputatio ex diuisione, deinde a causa, a [63]) proprio, scilicet causam Sacramenti [64]) esse ordinationem Dei, et [65]) uerbum institutionis, Proprium esse lauare, non corpus, sed animam. Effectus est remissio peccatorum. Accidentia sunt credere, non credere. Naturam autem maxime iuuat Doctrina. [66]) Deinde interrogabat Hinneck, [67])*) an Dialecticus de omnibus [68]) possit disserere,

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 556 sqq. cap. 67. §. 15. sect. 1 — 4.

49) et securissima, et] Reb.: seuerissima (*omisso utroque:* et)
50) tunc] Reb.: tum
51) ruditatem ill. exaggero.] Reb.: et ruditatem illorum exaggerans.
52) tribuerunt Dial. intell., Rhetoricae] Reb.: Dialecticae intellectum tribuerunt, Rhetoricae vero
53) Veteres — praecepta.] Reb.: Nam veteres optima praecepta de Dialectica habuerunt.
54) usum] *a* Reb. *abest.*
55) Ego olim putabam] Reb.: Arbitrabar
56) in omnibus — uersari.] Reb.: versari in caeteris negotijs et facultatibus.
57) seruare Dial. in def. et diuid.] Reb.: Dialecticam in definiendo et diuidendo seruare.
58) *das ist*] Reb.: haec est
59) se sponte] Reb.: sponte se
60) ut certaturus — definio] Reb.: vt disputaturus cum Sacramentis, Dialectica mihi opus est. Primo, definitio.
61) diuido.] Cod. *calami err.:* diuidio.
62) Ille Baptismum — Ibi] Reb.: Sacramentarius dicit Baptismum esse aquam. Ego vero probo, aquam esse verbo coniunctam. Hic
63) a] Reb.: et
64) causam Sacramenti] Reb.: Sacramenti causam
65) Dei, et] Reb.: vt (*omissa voce:* Dei)
66) Naturam — Doctrina.] Reb.: tot nostram doctrinam maxime iuuat.
67) interr. Hinneck,] *sic scripsi;* Cod.: interrogabat Hyneck, Reb. *corrupte:* do Ita minus Hinneck interrogabat,
68) omnibus] Reb.: omnibus rebus

doctus ex libro, et non potius [69]) experientia doctus. Respondit [70]) Dialecticam non tradere facultatem docendi de omni re, sed esse tantum instrumentum, ut apte doceamus de ea re, quam scimus, *Das ich solt* dialectice *reden von bergwergk, von schösser ampt, das kan ich nicht, dan ich weiss nicht, wie man schencken sol oder schurffen, oder wie die genge streichen, als die hewer wissen. Wan ich aber dasselbige versucht hette, so wolt ich bass wissen darvon tzu reden, dan irgent ein steiger.* [71]) Dialectica [72]) non tradit materiam, sed ordinem loquendi. Deinde D. Hinneck [73]) dixit: *Ich müste lange in buchern studieren, das ich von allen diengen reden solt, wan ichs nicht vor wüste, wo von ich reden soltte.* [74]) Respondit Doctor: [75]) Haec est naturalis Dialectica, illa [76]) artificialis. Et D. Doctor proposuit [77]) quaestionem, *fol. 285b* utrum melius regeretur ratione an legibus, et probauit melius regi ratione, [78]) quia ratio esset anima et domina legum, a qua omnes leges ortae essent. [79]) Ideo melius posse ratione et sapientissimorum hominum consilio regi, quam legibus. *Aber wo sint solche leutte,* [80]) qui talem rationem habent, [81]) In uno seculo uix unus fuit. Noster princeps Fridericus omnia consilio regebat, [82]) Ioanni praeferebatur, et tamen [83]) illius sapientiam non assequebatur. Fabian Feilitzsch, consiliarius, [84]) homo laicus dicitur exactissime [85]) respondisse, ad apices et medullam iuris ex ipsa ratione, sicut nullus iurispe-

---

69) doctus — potius] Reb.: libro, non
70) Respondit] Reb.: Respondet Mart. Luth.
71) *Das ich solt — — steiger.*] Reb.: quod ego Dialectice de rebus metallicis, et alijs officijs ignotis, loqui deberem, hoc facere non possum, quia in his officijs et negotijs non sum exercitatus, si autem aliquam illorum rerum experientiam et notitiam haberem, tunc optime de his rebus loqui vellem.
72) Dialectica] Reb.: Ideo Dialectica
73) D. Hinneck] *sic* Reb.: Cod.: Hynck
74) *Ich müste lange — soltte.*] Reb.: diu me literis operam dare oporteret, vt de omnibus rebus possem loqui, Si non haberem notitiam aliquam istius materiae, de qua describere deberem.
75) Respondit Doctor:] Reb.: Respondet Mart. Luth.
76) illa] Reb.: illa vero
77) Et D. — proposuit] Reb.: proponens
78) et probauit mel. regi rat.] Reb.: probans ratione melius regi,
79) essent.] Reb.: sunt.
80) *Aber — leutte,*] Reb.: Verum vbi inueniuntur isti homines.
81) rationem habent,] Reb.: habeant rationem,
82) In uno — regebat,] Reb.: vix vnus reperitur vno seculo. Fridericus Elector noster regebat omnia consilia.
83) et tamen] Reb.: qui
84) consiliarius,] *a* Reb. *abest.*
85) dicitur exactissime] Reb.: exactissime dicitur

itorum potuit. [86]) Philippus Melanthon ita tradit artes illu-
tratas, et artes non illum erudierunt. *Ich bringe meine kunst*
n die bucher, vnnd neme sie nicht aus den buchern. [87]) Si
unc stultus [88]) princeps, consiliarius et Theologus uellet consili-
m et sapientiam Friderici, Fabiani Feilitzsch, Philippi et meam[89])
ssequi, *das muss er wol lassen. Er muss von ihnen lernen,*
'an solcher leutte sint nicht viel. [90]) Ideo leges pertinent
d uulgus, ratio pertinet [91]) ad singulares. Illi reguntur, hi
egunt legibus. Bonum esset tamen [92]) ratione gubernare, scilicet
bi sunt sapientes uiri. [93]) Ideo oportet nos illorum legibus uti.

Dialectica docet, *) Rhetorica mouet. Haec pertinet
fol. 286a] ad uoluntatem, illa ad intellectum. Vtrumque au-
em complexus est Paulus Rom. 12. Qui docet in doctrina,
ui exhortatur in exhortatione, et hi duo sunt modi praedi-
andi, ut olim uocarunt. Accedit et tertium, scilicet illustratio,
uod tamen proprie est Rhetorum, ut res illustretur scripturae
ocis similibus, exemplis et id genus alijs, id quod maxime
upis credere et amplecti auditores tuos. Est autem exhor-
atio. *Ach ich wolt gerne, das ihr mir gleubet vnnd folget.*
aput 4. ad Rom. est totum rhetoricum, uno saltem loco
xcepto, ubi definit, quid sit fides, et quid iustificatio. Magna
itur est utilitas et necessaria notitia Dialecticae sicut com-
unis notitia Arithmeticae [94]) numerandi, quae etsi in aliqui-
us non ingeniosis aliquid ualent, tamen in illis plerumque
unt periculosae, si non accesserit ars. Nam ipsa Dialectica
uentionem et iudicium habet methodicum, ut de omnibus
ebus propositis melius iudicare et disserere possimus, ut si
la propositio est defendenda: Sola fide sumus iusti. Hic
ialectice procedendum, Neminem lege iustificari, quia nullus
am praestat. Ideo fides, quae haeret in promissionibus gra-
itis, facit conscientiam laetam. Haec est certa iustificatio.
a, Nisi abundauerit iustitia uestra etc. Ibi [*fol. 286b*] abun-
are Dialectice est intelligendum. Non enim significat plures

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 559 sq. cap. 67. §. 16. sect. 1. et p. 558 sq. §. 15. sect. 5 — 8.

86) sicut u. i. potuit.] Reb.: quod u. i. potuerit.

87) ita tradit — *buchern.*] Reb.: artes ita tradit et illustrat, quasi artes illum non erudierint, Ego artem meam libris attribuo, ex libris autem artem non sumo meam.

88) nunc stultus] Reb.: vero stultus aliquis

89) Philippi et meam] Reb.: Philip. Melanth.

90) *dass muss — viel.*] Reb.: Hoc illis impossibile est, quia a talibus hominibus, quorum parvus est numerus, discere coguntur.

91) pertinet] Reb.: vero

92) esset tamen] Reb.: esse

93) sunt sap. uiri.] Reb.: sapientes viri sunt.

94) Arithmeticae] Cod.: Arithmetice

leges et opera facere quam pharisaei, sed necessarian fidei iustitiam ad nostram obedientiam.

Dialecticae usus non tantum in scholis est nece sed in Consistorijs et Ecclesijs maxime necessarius. saepe exiguum argumentum offundit nebulam, si aute tes excutiuntur, facile cauetur error, ut in hoc argume mosthenis [95]) plausibili, sed pernicioso Athenis et tot ciae contra Philippum: Quicunque habet malam causam, bet successum. Philippus Macedo habet malam causam non habet successum. Hoc argumentum Athenienses bat quietos et securos, ignorans impijssimos plerumq fortunatissimos. *Jhe grosser schalck, Jhe besser gluck* opus est Dialectica, et disputationes adferunt magnum addiscentibus.

Distinctio duplex est apud Dialecticos, Realis et I Realis est, qua accidens a substantia abijcitur uel ad ut in Coruo nigredo, qui potest esse absque nigredi filius a patre alia persona distinguitur realiter, non esse

Relationes in docendo in omnibus facultatibus magnum usum, sineque illis infoeliciter docetur. Ideo et collatio in omni genere [*fol.* 287ª] doctrinae est nec Scilicet ut illi duo Cherubim se mutuo aspiciebant, Ita textum interpretetur, alioqui plane erratur. Vt in loco: reliquerit patrem et matrem, Cuius loci substantia nudus e mundo, Desere parentes, Conculca eos pec foribus iacentes, ut Hieronymus dicit, estque falsum et Relatiue autem recte intelligitur, si quis reliquerit pa matrem propter me, et non iuxta tuum arbitrium. hic locus est interpretandus: Si quis te percussit in r etc. Hic relatio aliud docet.

Anno 39. 15. Maij*) iterum edita Dialectica Philij lanthonis. D. Martinus Lutherus eam commendabat, proprium officium hominis [97]) est, Deum laudare, qu docendo et sermone fit. [98]) Ideo Dialectica summa digna est, [99]) in qua Dei laus et societas hominum co tur. Ideo Doctor est supra regem bellantem, qui tan etur societatem humanam. [100])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 562 sq. cap. 67. §. 21.

95) Demosthenis] Cod. *male:* Themostenis

96) iterum edita — commendabat,] Reb.: Doct. Mart. Luth. Dialectic Melan. editam summopere commendauit,

97) officium hominis] Reb.: hominis officium

98) fit.] Reb.: fiat.

99) Dialectica s. l. digna est,] Reb.: Dialecticam s. l. dignam esse,

100) et societas — humanam.] Reb.: et hominum salus et societas c Quapropter Doctor excellit regem bellantem, quia societatem humanam

ius fructus Dialecticae [1]) est definitio, *) ut pro-
ionis assuescamus. [2]) Nam singulare donum Dei [3])
sermonis proprietatem habet, cum multiscioli suis [4])
et obsoletis [5]) uerbis studiose res obscurent. [6])
iem [7]) maxime pertinent praedicabilia aut [8]) uni-
ae non sunt realia, sed imagines in mente conce-
unt [*fol.* 287ᵇ] actus intelligendi. Nam mens est
e concipit articulatam [9]) linguae uocem. Ideo
on definiuntur, quia non sunt realia. Sed species
a [10]) definiuntur. Nihil enim existit, nisi singulare,
ius: [11]) Omne quod est, [12]) eo ipso quod ex-
e [13]) est. Ideo indiuiduum et species diuidun-
edicabilia. Differentia est constituens proprium,
quitur constitutum.

a porphyrianam aiebat esse falsam, quae poneret
minem in uno genere. Animal, Rationalis, et tamen
n poneret inter Deum, quod esset animal rationale,
as reimet sich warlich wol. Deinde dicebat de
edicamentorum, quae docent, *wie man die wordt*
en sol, utrum sit Vniuocum, Aequiuocum, aut
ma, sed olim multae regulae dabantur sine usu.
specierum et diuisiua generum. [14])

itica est, **) quid nominis, quid rei *muss man*
en. [15]) Praedicaturus prius sciat rem et signi-
[16]) rei, de qua dicturus est. Grammatica autem
tantum, quae sunt signa rerum, ut Iustus sua
t. Ibi Grammatica significat, [18]) quid sit iustus,

---

th. colloq. germ. IV. p. 560. cap. 67. §. 16. sect. 2.
d IV. p. 560. cap. 67. §. 17.
ct. Dial.] Reb.: Dialecticae praecipuus fructus
m. assuesc.] Reb.: assuescamus proprietati sermonis.
i] Reb.: Dei donum
Reb. *absit.*
Reb.: aboletis
.] Reb.: obscurant.
m] Reb.: definitionem vero
.: et
n] Reb.: articulum
es et indiuiduum] Reb.: Species vero et indiuidua
ius:] Reb.: Boëtius dicit:
.: existit,
] Reb.: simplex
porphyrianam — — generum.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
larnen.] Reb.: ergo in primis est discenda, —
significationem] Reb.: sciat prius quae sit res et significatio
Reb.: ex fide sua
] *sic scripsi;* Cod.: significant, Reb.: explicat,

et [19]) quid uiuere, quid fides, quid sua, sed illa uerba defendere contra cauillatores, est perfectae artis, non [20]) pertinet ad Grammaticam, sed ad Theologiam. Omnes artes sua [*fol.* 288ᵃ] habent principia. Principia autem [21]) sunt certa, duplici ratione, quia sunt lumen diuinitus in mentibus conditum Secundo, quia dato opposito sequitur naturae destructio. Ideo omnis certitudo doctrinarum oritur aut ex principijs, aut experientia, aut ex uerbo Dei. Experientia autem est certa, quia sic est ordinata a Deo. Valeat [22]) Academicorum perplexitas, quae falsa est, tollit et euertit omnium rerum certitudinem.

DISPVTATIONVM VTILITAS.*)

Dicebant disputationes circulares magnam utilitatem adferre adolescentibus, *man furet die stoltzen gesellen vntter die rutten*, ut experirentur, quales essent. Ideo ego laudo adolescentum argumenta quantumuis incomposita. Et [23]) displicet mihi Philippi Melanthonis [24]) exacta ratio, *das er die armen gesellen so balde vberrumpelt.* [25]) Oportet nos [26]) per gradus ascendere, *auff einer treppen tzu der andern stuffen.* [27]) Nemo enim repente fit summus.

Disputationes circulares magnopere extollebat, quia multum ualent illa προγυμνάσματα ad exercenda ingenia adolescentum. Olim frequentissimae fuerunt illae disputationes, [28]) sed deerat materia. Iam cum sit materia, stertimus. Ideo Deo uolente iterum instituemus. [29]) Esto, adolescentes non

---

*) Reb. II, fol. 115ᵃ lin. 5. — fol. 115ᵇ lin. 12. — *Conf.* Luth. colleq. germ. IV. p. 560 sqq. cap. 67. §. 18. 19.

19) et] *a* Reb. *abest.*

20) perfectae artis, non] Reb.: artis perfectae. Non tantum

21) sua — autem] Reb.: constant ex principijs, nam principia

22) Valeat] Reb.: valeat igitur

23) Dicebant disput. — incomposita. Et] Reb.: Adolescentibus egregium exercitium sunt disputationes circulares, ibi superbi adolescentes in scholam ducuntur, vt experiantur quales sint, laudo adolescentem, argumenta quantumuis incomposita proferentem,

24) Phil. Melanthonis] Reb.: quorundam

25) *das er — vberrumpelt.*] Reb.: quod miseros iuuenes quamprimum irrumpant,

26) nos] Reb.: eos

27) *auff — stuffen.*] Reb.: a scala ad scalam.

28) Disputationes circul. — disputationes,] Reb.: sicut enim circulares disputationes quasi progymnasmata, plurimum enim valent ad exercenda ingenia adolescentulorum, quae olim erant frequentissimae,

29) instituemus.] Reb.: restituemus.

sint adeo [30]) apti, modo absit malitia, arrogantia, [31]) et adsit bona uoluntas, sufficit secundum dictum: In magnis etiam uoluisse sat est. Nemo repente fit summus. [*fol.* 288[b]] Nulla enim arbor est, quae non fuerit prius [32]) frutex. Ideo laudamus uoluntates [33]) adolescentum. Ita [34]) Augustinus dicit: Deus intus [35]) coronat uoluntatem, esto foris non habeat facultatem, sed arrogantiam. Econtra [36]) uoluntatem et facultatem confundit.

Eloquentia *) non est fucus uerborum accersitus, sed est oratio ornata, quae rem apte et dilucide proponit, sicut quaedam elegans pictura. Quicunque autem noua uerba affingunt, [37]) illi etiam nouas res afferunt, ut Scotus cum sua realitate, hiccitate, et Anabaptistae, *mit ihrer entgröbung, besprengung, Leuterung.* Cauendi sunt omnes, qui student nouis et insolitis uerbis et inusitatis. [38]) Nam hoc genus dicendi plane repugnat eloquentiae.

MVSICA. [39]) **)

Optimum donum et diuinum est Musica, sathanae odiosissima, *domit man viel* tentationes et cogitationes *vertreibet, der teuffel erharret ihr nicht.* [40]) Musica est optima ars, *die noten machen den text lebendig.* [41]) Fugit omnis [42]) spiritus tristitiae, sicut uidemus in Saule. [43]) Nobiles putant, *sie haben vnserm gnedigen herrn Jerlich* 300 *fl. ersparet an der*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 562. cap. 67. §. 20.
**) Reb. II, fol. 115[b] lin. 13. — fol. 116[a] extr. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 563 sqq. cap. 68. §. 1.

30) sint adeo] Reb.: adeo sint
31) arrogantia,] Reb.: et arrogantia,
32) fuerit prius] Reb.: prius fuerit
33) uoluntates] Reb.: voluntatem
34) Ita] Reb.: vt
35) intus] Reb.: iustus
36) Econtra] Reb.: contra
37) affingunt] Reb.: effingunt,
38) *mit ihrer* — inusitatis.] Reb.: sua crassa conspersione, et peccatorum abiectione. Omnes qui student nouis et obsoletis verbis, canendi sunt.
39) Musica.] *haec inscriptio a* Reb. *abest.*
40) Optimum donum — *nicht.*] Reb.: Musica optimum donum est et diuinum. Musica Satanae odiosissima est, qua multae tentationes et cogitationes expellantur, Diabolus maxime illam artem fugit. Nam
41) *die noten — lebendig.*] Reb.: in qua notulae textum reuiuiscant,
42) omnis] Reb.: omnia
43) uidemus in Saule.] Reb.: in Saul videmus.

Musica, [44]) et interim dilapidant 30000 floren. *Furstenn, konige müssen* Musicam *erhalten.* [45]) Monarcharum est conseruare artes et leges. Priuati utcunque illas ament, [46]) conseruare non possunt, Dux Georgius, Comes Hassiae, Dux Fridericus [47]) habuerunt Musicam. Iam habent [*fol. 289ª*] Bauari, Ferdinandus, Caesar. [48]) Ideo de Dauide loquitur, fecit cantores et cantrices. Musica [49]) est optimum refrigerium turbato homini, etiamsi qualiacunque canat, [50]) sicut ille dixit: Tu calamos inflare leues, ego dicere uersus. *Singe du die noten, so wiel ich den text singen.* [51])

Anno 38. 17. Decembris, cum D. Martinus Lutherus apud se haberet Cantores, [52]) egregias mutetas canentes, dixit admirans: *so vnser herrgott in das leben, in das scheisshauss solche edele gaben gegeben hat, was wird in Jenem Ewigen leben gescheen,* [53]) ubi omnia erunt perfectissima et iucundissima. Hic autem nunc tantum est [54]) materia prima. Musica *ist ein halbe* disciplina, quae reddit homines mansuetiores, iam est messis copiosissima, *schneide wer da kan.* Olim tantae erant tenebrae in omnibus facultatibus et artibus, ut nullus usus esset. [55]) *Es wqren viel* Grammatici, *wiewol* Alexander de uilla Dei *der beste war* et Torrentinus. Nunc omnes artes illustratae florent. *So hat vnns gott die druckerey darzu geschenckt* praecipue ad premendum papam. [56])

Deinde canebantur cantilenae Senflij egregiae, quas mirabatur et laudabat dicens: *Ein solche mutet vermochte ich nicht zu machen, wan ich mich zureissen soltte, wie er den*

---

44) *sie haben* — Musica,] Reb.: se nostro domino clementissimo annuatim, tria millia floren. reseruasse, quia non vtuntur Musica,
45) *Furstenn — erhalten.*] Reb.: Reges et Principes Musicam defendere et tueri oportet. Nam
46) utcunque illas ament,] *sic scripsi;* Cod.: utrumque illos ament, Reb.: vtrunque illas amant,
47) Dux Georg. — Fridericus] Reb.: Dux Fridericus, Hassiae Comes,
48) habent — Caesar.] Reb.: vero Caesar Ferdinandus, Bauari illam colunt.
49) Musica] Reb.: Musica enim
50) canat,] Reb.: canant,
51) *Singe — singen*] Reb.: Cane tu notulas, ego textum canam.
52) apud se haberet Cantores,] Reb.: Cantores apud se haberet,
53) dixit — *gescheen,*] Reb.: admirans dixit: Cum Deus noster huic miserae vitae et cloacae tanta dederit dona egregia, quid in vita aeterna fiet,
54) nunc tantum est] Reb.: est nunc tantum
55) Musica *est* — usus esset.] Reb.: Messis copiosissima est, sinite nos metere dum possumus. Antequam tenebrae nos opprimant, Musica est dimidia disciplina, quae homines reddit mansuetiores.
56) *Es waren* — papam.] *haec. ap.* Reb. *non leguntur.*

auch nicht einen psalm predigen künt als ich. [57]) Ideo uaria sunt dona eiusdem spiritus, sicut uaria membra unius corporis, sed nemo suo dono [*fol. 289*^{b}] est contentus. Omnes uolunt esse totum corpus et non membra. [58])

Musicam semper amaui, is qui tenet musicam, est bonae naturae. *Man muss* musicam necessario *in der schulen behaltten. Ein schulmeister muss singen können, sonst sehe ich ihn nicht an.* [59]) et adolescens antequam ad ministerium ordinetur, exerceat se, [60]) est in schola. *Wir wolten gern* [61]) *vnnsern herrngott pocken mit vnsern wercken, mit denselben gerecht sein, vnnd er wiels vns nicht gestatten.* Conscientia dicit mihi, tamen hoc nemo credit, ut iustificeris in sermonibus tuis, tibi soli peccaui et malum coram te feci. Quid laetius, quam si homo potest dicere: Ego sum homo peccator. Tu Deus es iustus. *dan so ist es schlecht.* nos sumus operum nostrorum tortores. Spiritus dicit: Tu es iustus. Caro non potest dicere: Nos non possumus ferre, quod peccatum sequitur mors. Peccatum facimus, sed poenam fugimus. Quid est peccatum sine morte? Figura quaedam peccati est habere iratum Deum. Ideo nunquam possumus dicere, ut iustificeris etc. Deus sic temperat tentationes, ut possimus [62]) sufferre. Tentatio non occidit, quando talis est, ut relinquat uitam, et postea consolatio sequitur. Nunc agamus gratias Deo, qui non sinit nos absorberi in tentatione, quoniam non est ad mortem. Si possumus dicere in articulo mortis: Domine Hiesu Christe in manus tuas commendo spiritum meum, tunc [*fol. 290*^{a}] non sumus inter illos, qui blasphemant. Quod opera non merentur gratiam, salutem, uitam, patet sic, quia opera non sunt natiuitas spiritualis, sed fructus ipsius natiuita-

---

57) egregiae, quas — *als ich.*] Reb.: valde egregiae, quas D. M. admirabatur, et dicendo laudabat, talem motetam ego componere nequaquam possem, etiamsi mihi praesumerem, nec ipse Psalmum vnicum, sicuti ego, praedicare potest.

58) est contentus — membra.] Reb.: contentus est, quilibet esse vult totum corpus non membrum.

59) is qui tenet — *nicht an.*] Reb.: qui Musicam callet, bonae est notitiae, et necessario in Scholis est conseruanda, ludimoderator artem Musices scire debet, alias scholae est inutilis,

60) exerceat se] Reb.: exercendus est

61) *wir wolten gern* — — — uel aequipollens merito.] *haec ap.* Reb. *non inveniuntur.* — *Cur haec in* Cod. *h. l. addita sint, non intelligo; nam non ad hunc locum pertinent, sed ad illum, ubi de bonis operibus et iustificatione disseritur, congruunt enim cum* Luth. colloq. germ. II. p. 224 sq. cap. 14. §. 43. sect. 2 — 5. et II. p. 221 sq. cap. 14. §. 37. sect. 2. 3.

62) possimus] Cod.: possumus

tis. Non enim efficimur filij Dei, haeredes, iusti, sancti, Christiani [63]) operibus, sed tales iam facti, nati, creati sumus, facimus opera ipsa et ita ante opera necesse est habere uitam, salutem, gratiam. Sicut arbor non meretur arbor fieri ex fructibus, sed nata arbore fit fructus. Quia nos nascimur, creamur, generamur iusti ex uerbo gratiae, non fingimur, paramur tales uoce legis aut operum. Merentur opera aliud quam gratiam, Vitam, salutem scilicet, Laudem, gloriam, fauorem, singularia quaedam. Sicut arbor meretur amari, coli, laudari, honorari ab alijs propter suos fructus. Vrge natiuitatem Christiani et simul opera extinxisti, quod ad gratiam et salutem, a peccato, morte et Diabolo. Infantes sine operibus salui sunt sola fide. Ergo sola fides iustificat. Si potest hoc uirtus Dei in uno et omnibus, quia non est infantis, sed fidei uirtus hoc facit, alioqui illa per se esset meritum uel aequipollens merito. [61])

ASTRONOMIA. *)

Astronomia scientia omnium uetustissima, multasque [64]) artes secum attulit, ueteribus et praesertim [65]) Hebraeis familiarissima. Nam omnes coeli cursum [66]) quam diligentissime obseruarunt, sicut Deus ad Abraham [*fol. 290*^{b}] dixit: Suspice coelum, [67]) et numera stellas. [68]) Deinde dixit de triplici motu coeli. Primus est primimobilis et raptus, qui ab Angelo fortassis tam uelociter mouetur, in 24 horis, tota machina circumuoluitur *in eynem hui 1000 meylen.* Mirum est tantam machinam firmamenti tam breui tempore ita circumagi. *Wan die sonne vnnd sterne, Eisern, sylbern, gulden weren, musten sie balt tzuschmeltzen*, in tam uelocissimo motu. Nam una stella maior est terra, et uide quam innumerae stellae sint. Secundus motus est planetarum et proprius. Tertius est trepidans, quem nuper excogitarunt, qui plane est incertus. [69])

---

*) Reb. II, fol. 116^{b} lin. 1 — 7. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 573 sq. cap. 70. §. 1.

63) Christiani] *sic scripsi;* Cod.: Christianum
64) multasque] Reb. *typ. err.*: multaque
65) praesertim] Reb.: praecipue
66) coeli cursum] Reb.: cursum coeli
67) Suspice coelum,] Reb.: suspice oculis in coelum,
68) stellas.] Reb.: stellas, etc.
69) Deinde dixit de — — incertus.] *haec* ap. Reb. *non leguntur.*

ASTRONOMIA QVANTVM PROBANDA. [70]*)

Astronomia uersatur circa materiam, genus, [71] non circa formam et speciem, improbanda autem quantum futura dicere solet, quid cuique euenturum sit, sed probanda, ut donum Dei, quatenus intra fines suos manserit. *Χειρομαντεία* uero prorsus damnanda. Possunt uates [72] praedicere impijs genus mortis, quia Diabolus nouit cogitationes et consilia impiorum, et [73] habet eos in sua potestate. Est enim princeps huius mundi, sunt igitur [74] duplicia signa temporum et euentuum.

Noui cuiusdam Astrologi fiebat mentio, qui [75] probare conaretur terram moueri et non coelum, solem et lunam, ac si quis in curru aut [76] naui [*fol. 291a*] moueretur, putans se quiescere, et terram arboresque moueri. Respondit Martinus Lutherus: [77] ***Aber es gehet itzundt also, wer da viel klug sein, der sol ihm nichtes lassen gefallen, das andere machen, er muss ihm etwas eigens machen***, sicut facit, [78] qui totam Astronomiam uult [79] inuertere, ego autem credo sacrae scripturae. [80] Nam Iosua solem iussit [81] stare, non [82] terram.

ASTROLOGIA. **)

Anno 38. 8. Decembris Nobilis quidam de Minckwitz habuit declamationem [83] de laude Astrologiae, qui cum confutasset

---

*) Reb. II, fol. 116b lin. 8. — fol. 117a lin. 2. — *Conf.* Luth. colloq germ. IV. p. 574 sq. cap. 70. §. 2. sect. 1 — 3.

**) Reb. II, fol. 117a lin. 3. — fol. 119b lin. 2. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 574 sqq. cap. 70. §. 2. sect. 5 — 8.

70) Astron. quantum probanda.] Reb.: Astronomia vbi probanda vel improbanda.
71) genus,] *a* Reb. *abest.*
72) Possunt uates] Cod.: Possunt fates, Reb.: Possunt enim vates
73) et] Reb.: quia
74) Sunt igitur] Reb.: Igitur sunt
75) Noui cuiusdam Astrologi fiebat mentio, qui] Reb.: Mentio fiebat Astrologi cuiusdam noui, quod
76) aut] Reb.: et
77) Respondit M. L.] *sic* Reb.: *in* Cod. *desunt.*
78) *Aber es gehet* — facit,] Reb.: Hic modo, status est mundi, si quis industrius esse vult, huic nihil, quod alij magni aestimant placere, sed nouum aliquod componere debet, sicut iste,
79) totam Astron. uult] Reb.: vult totam Astronomiam
80) credo sacrae script.] Reb.: sacrae scripturae credo.
81) solem iussit] Reb.: iussit solem
82) non] *sic* Reb.; Cod.: in
83) habuit decl.] Reb.: declamationem habuit

locum Hieremiae 10. [84]) A signis coeli ne metuatis, [85]) quasi ille locus non esset contra Astrologiam, sed de imaginibus gentium loqueretur. Respondit Lutherus: Cauillari loci possunt, sed [86]) non refutari. Cum hic locus et etiam Moyses loquatur de omnibus signis coelestibus, terrestribus, marinis. Nam gentes [87]) non erant tam stultae, ut [88]) solem et lunam timuissent, sed portenta et monstra timuerunt et coluerunt. Praeterea Astrologia non est ars, quia nulla habet principia, et [89]) demonstrationes, sed omnia ex euentu et casibus iudicant, et dicunt: [90]) Hoc semel et bis contigit, ergo semper ita contingit. [91]) Euentus quidem indicant, *die da tzutreffen, die aber fehlen, schweigen sie wol stille.* Philippus meus illi multum deditus mihi [92]) nunquam potuit persuadere, quia *fol. 291b* ipsemet fatetur [93]) dicens: *kunst ist vorhanden, niemandt hat sie aber,* [94]) quia neque principia habet, [95]) neque habet experientiam, [96]) nisi ipsi experientiam uelint nominare euentum. [97]) At experientia est inductio ex multis singularibus, ut hic, ille, iste ignis [98]) urit, ergo omnis ignis urit. *Das hat* Astrologia *nicht,* sed [99]) tantum incertis euentibus iudicat.

Alio tempore de Astrologia multum [100]) loquebantur et de eius euentibus. Dixit D. Martinus Lutherus: *Ich bin so weit kommen, vnnd beredt in der Astrologia, das ich gleube, dass sie nichtes sey.* Et Philippus Melanthon inuitus [1]) confessus est mihi, [2]) artem quidem esse, sed nullos artifices.

---

84) Hieremiae 10.] Reb.: Hierem.
85) metuatis,] Reb.: metuatis, etc.
86) sed] *a* Reb. *abest.*
87) Nam gentes] Reb.: gentes enim
88) stultae, ut] *sic scripsi;* Cod.: stultae qui, Reb.: stulti, quod
89) et] Reb.: neque
90) iudicant, et dicunt:] Reb.: iudicat, dicentes:
91) contingit.] Reb.: contigit.
92) Euentus quidem — mihi] Reb.: Iudicant quidem euentus certos, non errantes de incertis errantibus vero nihil dicunt. Phil. M. multum est illi deditus, mihique
93) quia ipsemet fatetur] Reb.: fatetur enim
94) *kunst* — *aber*] Reb.: ars quidem adest, nemo autem illam habet, possidet.
95) habet,] *h. l. a* Reb. *abest.*
96) habet exper.] Reb.: experientiam habet,
97) experientiam — euentum.] Reb.: euentum experientiam appellare velint.
98) hic, ille, iste ignis] Reb.: hic ignis, ille ignis, iste ignis
99) *Das* — sed] Reb.: hoc Astrologia non facit, quae
100) multum] Reb.: multa
1) inuitus] Cod. *male*: infitus
2) *Ich bin so* — mihi,] Reb.: Ego tantum in Astrologia didici, quod simpliciter credo Astrologiam esse rem inanem, et Phil. inuitus mihi confessus est,

das haben sie gelernet in ihren Almanach, das man nicht im sommer schne setzet, noch donner im wintter, im lentzen seen, im herbst erndten. das konnen die pauren auch wol. [3])

Philippus Melanthon dixit, [4]) Homines in ascendente libra natos post mediam noctem esse infoelices. [5]) Respondit D. Lutherus: O infoelicissimi sunt Astrologi, [6]) qui sibi crucem et afflictiones non a Deo, sed ex astris somniant. Ideo nullam possunt habere patientiam. Astrologia [7]) est incerta, sicut praedicamenta habent suos fictos terminos, ita Astronomia fictam Astrologiam, [8]) et sicut ueteres Theologi nescierunt scholasticam doctrinam, sic ueteres Astronomi [*fol. 292ᵃ*] nescierunt [9]) Astrologiam. Si concedimus orationem esse fortiorem [10]) Astronomia, etiam concedere cogimur orationem esse fortiorem [10]) Astrologia. Quod autem oratio fortior sit [11]) Astronomia, patet ex historia Iosuae, de solis statione.

Astrologia est ars aequiuocationis, aequiuocatio autem [12]) est erroris mater. Ergo Astrologia erronea est. Maior hinc constat, quia semper faciunt duos planetas concurrere, incerti utri [13]) maiorem uim debeant tribuere [14]) ante euentum. Possum et physica ratione probare Astrologiam esse impiam. Qui dicit Saturnum ualere, dicit Saturnum esse Deum. Ergo Deus alius non est quam Saturnus, id est Sathan. Omnes enim res aguntur uel per [15]) Angelos, uel per Daemones.

Natiuitas*) Doctoris Martini Lutheri, Ciceronis, et multorum aliorum [16]) celebrium uirorum Norinbergae impressa offerebatur D. Martino Luthero. Respondit: [17]) Ego illis

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 577 sqq. cap. 70. §. 2. sect. 9 — 16.

3) *das haben sie — auch wol.*] Reb. *horum loco habet:* egregia sane verba.

4) Phil. Melanthon dixit,] Reb.: Cum Phil. Melan. diceret.

5) natos — infoelices.] Reb.: post mediam noctem, natos, infoelices esse,

6) Astrologi,] *sic* Reb.; Cod.: Astronomi,

7) Astrologia] Reb.: Nam Astrologia

8) Sicut praedicamenta — fictam Astrologiam,] Reb.: Sicut enim praedicamenta fictos habent terminos, ita Astronomia fictam habet Astrologiam,

9) nescierunt] Reb.: ignorarunt

10) esse fortiorem] Reb. *utroque loco*: fortiorem esse — *Verba:* Astronomia, etiam concedere cogimur orationem esse fortiorem *in textu* Codicis *omissa, in margine addita sunt h. l. inserenda.*

11) Quod a. o. fortior sit] Reb.: Quid a. o. sit fortior

12) autem] Reb.: vero

13) utri] Reb. *male:* viri

14) debeant tribuere] Reb.: tribuere debeant

15) per] *h. l. in* Cod. *deest.*

16) aliorum] *sic* Reb.; *a* Cod. *abest.*

17) offerebatur D. Mart. Luthero. Respondit.] Reb.: Doct. Marth. Luth. offerebatur. Respondet Mar. L.

nihil tribuo, sed soluant mihi hoc argumentum. Esau et Iacob ex eodem patre et matre eodem tempore et ijsdem astris nati, fuerunt diuersissimi. [18]) Summa, Quae fiunt a Domino, non sunt astris adscribenda. [19]) *Ach der hiemel fraget nach deme nicht, vnnser herrgott fraget nicht nach dem hiemel.* [20]) Christiana religio has naenias omnes confutat. [21]) Nam totus mundus extra religionem est Lucianicus [22]) et Epicureus. [*fol. 292*^{b}] Sicut Erasmus fuit, qui [23]) disputauit, utrum homini philosopho expediat, collum praebere capistro matrimonij. [24]) Beatus qui uera fide uerbo Dei obedit.

Astrologia est quidem ars, sed ualde incerta, *man findet niemandt*, qui aliquid certi posset demonstrare, et indiget multis considerationibus, *die darff wol gutter deuttung*. Sicut iam Canonici nostri faciunt in *Meissen, die ihr ding alles mit deutten wollen verteidigen*. [25])

Cum quidam ostendisset natiuitatem, ut uocant, D. Martinus Lutherus dixit: *Es ist feine lustige fantasey*, et placet rationi, [26]) quia optimo ordine proceditur, ab hac linea ad aliam. Illa ratio faciendae et computandae natiuitatis et similium est similis papatui, ubi externi ritus et ordo ille rationi blanditur, Aqua benedicta, Candelae etc. sed non est scientia, nullo [27]) modo. Et ualde errant, qui ex hac re scientiam faciunt, cum nullo modo sit, quia non sunt ex natura Astronomiae, *das ist* traditio humana, *das es* scientia *sey, wirdt Philippus noch niemandt mich bereden*. D. Philippus saepe conatus est me adducere, ut illius sententiam probarem, sed nunquam id efficere apud me potuit. Ego firmiter maneo in hac sententia, in qua sunt [*fol. 293*^{a}] rustici, *mit denen halt ichs. Wan der sommer heiss ist, das ein kalter wintter darnach volget*. Illa tota res est contra philosophiam. [28]) Ego

---

18) fuerunt diuersissimi.] Reb.: fuerunt tamen diuersissimi etc.
19) non sunt astris adscribenda.] Reb.: astris non sunt adtribuenda.
20) *Ach der h. — hiemel.*] Reb.: ach coelum de hac re non est solicitum, nec Deus coelum in hac re curat,
21) naenias omnes confutat.] Reb.: naemas (*typ. err. pro*: naenias) refutat.
22) Lucianicus] Reb. *male:* Lucianus
23) fuit, qui] *a* Reb. *absunt.*
24) expediat, coll. praeb. cap. matr.] *sic* Reb.; Cod.: collum praebere capistro expediat matrimonij.
25) Astrologia est — — *verteidigen.*] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
26) ostendisset — rationi,] Reb.: M. L. Ostendisset natiuitatem γενεαλογίαν (vt vocant) Respon. Egregia et iucunda est fantasia, rationi placens,
27) nullo] *sic scripsi*; Cod.: nulla
28) Illa ratio faciendae — — philosophiam.] *haec ap.* Reb. *non inveniuntur.*

saepe de hac re sum cum Domino Philippo locutus et illi [29]) originem et historiam totius uitae meae [30]) actae, ordine recitaui. [31]) Ego sum [32]) rustici filius, proauus, auus meus, pater *sein rechte pauren gewest.* Cum ille [33]) dixisset me fore superiorem, *Ein schultess vnnd was sie mehr im dorff haben, würde irgent ein Oberster knecht vber die anndern sein. Darnach ist mein vater gegen Mansfelt getzogen vnnd doselbes ein bergkheuer worden, daher bin ich.* [34]) Quod autem ego sum factus [35]) Baccalaureus, Magister, Monachus, *vnnd das praune paredt abgeleget vnnd andern bracht,* et factus sum monachus, *habe ich nicht grosse schande auffgethan,* [36]) quod sane male habebat patrem meum, *vnnd bin dennoch dem Bapste in die hare gefallen vnd er mir auch tzwar wider, habe eine ausgeloffene nonne tzum weibe genomen, wer hat das in sternen gesehen,* [37]) quis mihi hoc praedixisset?

Astronomia [37a]) *ist gleich einem, der wurffel feil treget vnnd saget: ich habe gutte wurffel, sie werffen stedts tzwelffe, wirdt offt hin. Wan einem 12 kompt, so ist die kunst recht, siehet aber nicht, wie offt er tzuvor 2. 3. 4. 5. 6. geworffen hat.* [38]) Sic illi faciunt, [*fol. 293*[b]] quando in aliquo respondet, extollunt, praedicant, de alijs nullum faciunt uerbum. Ego Astrologiam [38a]) amplector propter multiplicem usum. Citauit dictum Dauidis de scientijs stellarum. Exemplum Esau

---

29) de hac re — et illi] Reb.: collocutus sum cum Philip. de hac re, illi
30) uitae meae] Reb.: meae vitae
31) recitaui.] Cod. *male:* recitauit.
32) Ego sum] Reb.: sum enim
33) auus — ille] Reb.: auus Pater meus fuerunt natura Rustici. Cum Pater
34) *Ein schultess — bin ich.*] Reb.: praetorem forsitan quibus in Pagis opus habent, vel me fore superiorem inter alios seruos, postea pater meus profectus est versus Mansfeld et ibi metallicus factus est, haec est origo mea.
35) sum factus] Reb.: creatus sum
36) Monachus, *vnnd — auffgethan,*] Reb.: Doctor, Monachus. Nonne magnam inde laudem sum assecutus, qui factus sum Monachus, vittam phoenicream deposui et aliam attuli,
37) *vnnd bin dennoch — gesehen,*] Reb.: Papam tamen literis factis et verbis aggressus sum, et ipse me odio prosecutus est, in vxorem duxi virginem Monialem, quae ordinem reliquerat, quis haec in astris praeuidit,
37a) Astronomia] *sic* Cod. *et* Reb.; *in* Luth. colloq. germ. IV. p. 580. lin. 3. *aptius legitur: Der Astrologiae.*
38) *ist gleich einem — hat.*] Reb.: similis est homini, qui vult vendere tesseras, laudat illas et dicit, tesserae semper dant duodecim, si tandem duodecim semel proueniunt, tunc vera est ars, non autem obseruat, quod antea toties 2. 3. 4. 5. 6. etc. prouenerant.
38a) Astrologiam] *sic* Cod.: *in* Luth. colloq. germ. IV. p. 580. lin. 11. *recte legitur:* Astronomiam.

et Iacob illudit totam hanc rem, *sie pflastern sich damit allzeit.* [39])

I. [40]) Doctrina *) quae uersatur circa materiam, est incerta, quia materia est informis [41]) sine ulla qualitate, Astrologorum Doctrina uersatur circa materiam, ergo [42]) est incerta.

II. [40]) Praedictiones [43]) generales non competunt specialibus et indiuiduis, sed uestra [44]) doctrina continet praedictiones [43]) generales. [45]) Ergo uos pessime facitis, quod accommodatis eam [46]) ad specialia et indiuidua.

QVAESTIO. [47]) **)

Multi militantes simul in una acie, una hora omnes pereunt, quibus nequaquam eadem astra essent. [48]) Respondebat ipse Doctor, et sic D. Philippum [49]) soluisse dicebat, quod generalia [50]) specialibus cederent. Tunc Doctor Martinus ridens [51]) dixit: Ergo uestram Astrologiam generalia docere et continere ais. Et mihi saepe similiter respondit Philippus, [52]) Hanc esse planam uim, et illos loqui non de plana ui. Tum ille dicebat, Astra inclinare, sed non necessitare, nec eos sentire, quod aliter euenire uel cadere res nequeat. [53]) Respondit D. Martinus Lutherus: Immo [*fol. 294*[a]] uos de speciali et de certa persona, loco et quod maximum est, de indiuiduis hoc affirmatis, huic et illi regioni praedicitis. *Ihr seit grob, vermesset euch viel, das euch vnmuglich ist.* [54]) Ille pergebat in suo proposito, defendendo Astrologiam, et [55]) dicebat eos loqui de materia, quod sic

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 580 sq. cap. 70. §. 3. sect. 1. 2.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 581 sq. cap. 70. §. 3. sect. 3 — 5.
39) Ego Astrologiam — *alltzeit.*] *haec ap.* Reb.: *non exstant.*
40) I ... II.] *uterque numerus a* Reb. *abest.*
41) circa materiam — informis] Reb.: circa miseriam est forma.
42) ergo] Reb.: quae
43) Praedictiones] Reb. *utroque loco:* Praedicationes
44) uestra] Reb.: nostra
45) generales.] *a* Reb. *abest.*
46) accommodatis eam] Reb.: eam accommodatis
47) Quaestio.] *haec vox a* Reb. *non tanquam inscriptio, sed praecedentibus et sequentibus in eadem linea interposita est.*
48) astra essent.] Reb.: essent astra.
49) ipse Doctor, et sic D. Philippum] Reb.: D. M. Et Phi. ita
50) generalia] Reb. *typ. err.:* generali
51) D. Mart. ridens] Reb.: subridens D. M.
52) ais. — Philippus,] Reb.: sentis, sicut saepius percepi.
53) nequeat.] Reb.: nequeant.
54) *Ihr seit — ist.*] Reb.: tardi estis ingenij praesumptuose impossibilia efficere vultis, at
55) et] *a* Reb. *abest.*

fieri possit, quod apta esset materia ad tale aliquid. [56]) Respondit Doctor [57]) magno cachinno: Quid hoc est dicere? nihil aliud, quam *Greger tischer wan er tzu mir keme vnnd spreche: aus dem brete kan wol ein tisch werden, Ja es kan och wol ein taffel oder sonst etwas draus werden, was ist das gesagt? warumb vermest ihr euch sogar gewiss, von allenn dingen tzu sagen, als wann der keines nicht fehlen kunde, das ihr saget.* [58]) Quod autem dicitis de materia, [59]) nihil est. [60]) Materia est sine omni qualitate, est informis. Haec dixit, cum ille dixisset [61]) de horis, quibus conciperentur in utero matris infantuli, secundum quas [62]) natalicias praedictiones componere soleret, et refutauit eum, cum dixisset, [63]) semen esse materiam, [64]) quod negabat D. Martinus, sed esse substantiam. [65]) Materia est informis sine qualitate.

AVLA FONS INVIDIAE. *)

Postquam Princeps noster et [66]) caput nostrum ruit, [67]) sine dubio multos consiliarios secum rapiet. [*fol. 294*[b]] Nam maxima erit permutatio huius imperij, quod illi, qui sublimiores fuerunt, erunt inferiores, [68]) et econtra. Ibi [69]) in aula maxima inuidia erit. [70]) Nam omnes nobiles fere non principis, sed sua quaerunt commoda. Et ij, qui multum stipendij habent, plus occasionis habent, ut inuideantur. Mihi Martino Luthero semper fuit gratia in aula, quia ego sum mendicus. *Ich habe*

*) Reb. II, fol. 119[b] lin. 3. — fol. 120[b] lin. 16. — Luth. colloq. germ. IV. p. 700 sqq. cap. 80. de vita aulica *exhibet ab his latinis colloquiis diversa.*

56) aliquid] *sic* Reb.; Cod.: aliquod
57) Doctor] Reb.: M. I..
58) *Greger tischer — — saget.*] Reb.: si Tornarius aliquis me accederet et diceret, ex hoc ligno possum parare mensam, imo potest exasceere tabula vel alia materia componi, quid hoc dictum est? Quare praesumitis vobis de rebus omnibus vos certa dicere posse, quasi in hisce rebus de quibus praedicitis, errare non possitis.
59) materia,] Reb. *male:* miseria,
60) est] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
61) dixisset] Reb.: diceret
62) quas] Reb.: quod
63) soleret — dixisset,] Reb.: solerent, refutans eum cum diceret,
64) materiam,] Reb.: miseriam,
65) substantiam.] Reb. *male:* superbiam,
66) et] Reb.: Elector
67) ruit,] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb.: ruet,
68) qui subl. — inferiores,] Reb.: qui eminentiores fuere, inferiores erunt,
69) Ibi] Reb.: Tunc
70) erit.] Reb.: orietur.

nichtes dauon, dan das brodt. [71]) Ideo non potuerunt mihi inuidere. [72]) Seneca dicit, miserrimum [73]) esse, cui nemo inuideat. Ideo [74]) in aulis in infinitum regit inuidia, quilibet uellet alterius suum esse, quia omnes fere sua quaerunt. Noster H. Metzsch dicitur [75]) quotannis habere 800. floren. *vnnd sitzt dartzu ohn alle berechnung.* [76] Ipse est Dux Wittenbergensis. Nam uerissimum est, [77] quod nobiles sunt principes, et princeps est seruus, *sie haben den nutz, vnnd schlemmen, temmen vnd gebitten.* [78] Ideo Dux [79]) Fridericus sapientissime rexit, *der wolde nit viel heuptleutte, oder vonn adel haben, sonndern schosser vnd schreiber, den do kunde er einen mit 200 fl. aushaltten, do er dortte 2000 muste haben, vnnd machte alle furwiger tzu pauers guttern, nam ein gewisses gelt. het er es ampt leutten bevolen, die hetten viel auf acker leutte vnnd geschir, so hette er den namen, die andern den nutz.* [80])

[fol. 295ᵃ] Ryttesel [81]) qui fuit fidelissimus et syncerissimus, nunc experietur, quid sit gratia hominum, [82]) nam omnes illi inuidebunt, [83]) nemo non qui prius ei fauit, scilicet causa principis, nunc obliuiscetur. Ipse tamen experietur, [84]) quid sit confidere et gloriari in Deo, et quid sit gloriari et confidere in hominibus. [85])

---

71) ij qui multum — *brodt.*] Reb.: quo quis plurimum stipendij arripit, plus occasionis inuidiae acquirit, mihi M. L. in aula semper fuit gratia, qua mendicus sum, nihil inde praeter panem, accepi,
72) non potuerunt mihi inu.] Reb.: mihi inuidere non poterunt,
73) miserrimum] Reb.: eum miserrimum
74) Ideo] Reb.: quapropter
75) H. Metzsch dicitur] *sic* Reb.; Cod.: H. M. dicit
76) *vnnd — berechnung.*] Reb.: et praeterea omnibus supputationibus adest.
77) Nam ueriss. est,] Reb.: verissimum enim videtur
78) *sie haben — gebitten.*] Reb.: illi vsufructum accipiunt, helluationibus vtuntur, et caeteris imperant, princeps labores.
79) Dux] Reb.: Elector
80) rexit, *der wolde — — nutz.*] Reb.: gubernauit, ille multos gubernatores, vel nobiles in aula sua pati volebat, sed solis scribis et praefectis vtebatur, vnum enim cum ducentis floren. alere poterat, omnes suas villas commendabat et mutuo dabat rusticis, a quibus certos annuatim census acciperet, si nobilibus suis, et consiliarijs mandasset illi magnos sumptus, supputassent, et quod huic agricolae, centum floren. et alteri centum dedissent, sic princeps solum titulum, ipsi praefecti vero vsum habuissent.
81) Ryttesel] *sic* Reb.; Cod.: Reittesel
82) gratia hominum,] Reb.: hominum gratia,
83) inuidebunt,] Reb.: inuidebant,
84) scilicet causa — experietur,] Reb.: cum in causa principis versantur. Iam vero discet,
85) et quid sit — in hominibus.] Reb.: et in hominibus gloriari.

Cum mentio fieret inuidiae [86]) Cochlaei, et aliorum aduersariorum erga Lutherum et Euangelium, [87]) dixit D. Martinus: Christus optime nouit discernere inter peccata. [88]) Nam in Euangelio [89]) passim extreme odit pharisaeos, propter inuidiam ipsorum [90]) erga ipsum, et uerbum ipsius. Rursum Magdalenae maximae peccatrici est ualde benignus. [91]) Sancta inuidia uult Christo eripere uerbum, [92]) odit, et persequitur Christum, et tandem illum occidit. Maxima peccatrix apprehendit uerbum, audit Christum, et [93]) credit, lauat illi pedes, et ungit [94]) recreans illum preciosissimo unguento. Ideo etiam Simoni dicit: Osculum mihi non dedisti, *darumb lieben freunde last vns sunder sein vnd nicht* inuidos. [95]) In aula non ualent modestia et Euangelium, ideo conquerendum et instandum, [96]) ego Martinus Lutherus [97]) publice coram Electore concionatus sum, principem esse pium et syncerum, *Aber die amptleutte* [*fol. 295*[b]] *theten was ihnen gefiel.* Ideo postea expostularunt cum Iona et Philippo Melanthone, qui responderunt: D. Martinus *ist alt genug, weiss wol was er predigen sol.* [98]) Philippus Melanthon dicebat se Lutherum semel interrogasse sub coena, quis in aula maius onus sustineret, retuli primum Cancellarium, conscendi ad quaestorem. Nam certum est huic multum esse negotij procurandum, negabat rursum. Cumque interrogassem et quaesissem de illo, respondit: *Die haben am meisten tzu schaffen, die das bier austrincken vnnd ausspeien.* [99])

---

86) inuidiae] Reb.: inuidiae et liuoris
87) erga Luth. et Euangelium,] Reb.: Euangelij,
88) nouit disc. inter pecc.] Reb.: inter peccata nouit discernere.
89) Euangelio] Reb.: Euangelijs
90) inuidiam ipsorum] Reb.: ipsorum inuidiam
91) ipsius. Rursum Magd. maximae pecc. est ualde ben.] Reb.: eius econtra, Magdalenae peccatrici est affabilis et benignus.
92) uult Christo eripere uerbum] Reb.: Christo vult verbum eripere,
93) et] *a* Reb. *abest.*
94) et ungit] *ap.* Reb. *desunt.*
95) *darumb* — inuidos.] Reb.: Ideo se amicissimi, peccatores eos esse volumus et non inuidos.
96) conquerendum et instandum.] Reb.: querendum et importune instandum,
97) Mart. Luth.] *hoc nomen h. l. a* Reb. *abest.*
98) *Aber die amptleutte — sol.*] Reb.: praefectos autem suam implere voluntatem, et facere quae vellent, qui postea cum Iona et Philippo expostularunt illis respondentibus D. M. ad perfectam peruenit aetatem quasi dicat optime scire poterit quid concionari debet.
99) Phil. Melanthon dicebat — *ausspeien.*] *haec a* Reb. *absunt.*

Cum esset mortuus Cancellarius Ducis Saxoniae Pater D. Christiani *Beiers*, delatum est illud munus ad clarissimum uirum Doctorem *Bleickart.* [100]) Is (ut erat prudens) cum diu secum deliberaret, [1]) num suscipere uel recusare tantum onus uellet, [2]) tandem somniauit se sedere in aula in quodam conclaui, [3]) et plurimos serpentes dextrum suum [4]) pedem inuadere. Excitatus igitur denegauit aulicis suam operam in isto munere obeundo. [5])

AVARITIA MVNDI DETESTABILIS. *)

Die Lunae [6]) Anno 39. D. Pomeranus ex Dania rediens D. Luthero 100 floren. pro dono attulit, [*fol. 296*ᵃ] sed noluit tantum recipere, [7]) Philippo mediam partem reddens, ut offerret Pomerano, ita ut contentio fere inter illos fieret. Orarunt quidam D. Doctorem, ut reciperet, quia bene meritus esset, alioqui populum calumniari Pomeranum ingratum. Respondit: *Eben vmb derselben willen* uolo facere. [8]) Ipsi [9]) enim Pomeranum uolunt iudicare, [10]) qui probus [11]) est, cum ipsi omnium sint [12]) ingratissimi, *Was geben sie Pomerano, mir* et alijs, *vnnd wollen sich an ihm nur weiss brennen*, [13]) qui rapacissimi sunt, *wen sie nur vns vmb vnser gelt recht theten*, uellemus esse contenti. *Aber ist solch scharren, kratzen* sub

---

*) Reb. II, fol. 120ᵇ lin. 17. — fol. 121ᵃ lin. 14. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 257. cap. 4. §. 89.

100) Cum esset — *Bleickart.*] Reb.: Cum illustrissimi Electoris Saxoniae cancellarius D. Christianus Beyer mortuus esset, hoc munus ad clarissimum Doctorem Biertart deferebatur.

1) deliberaret,] Reb.: deliberasset,

2) uellet,] Reb.: deberet,

3) somniauit — conclaui,] Reb.: illi somniauit se in conclaui aulae sedere

4) suum] Reb.: illius

5) denegauit aulicis s. op. in isto mun. obeundo.] Reb.: aulicis suam operam in obeundo isto munere denegauit.

6) Die Lunae] *a* Reb. *absunt.*

7) noluit tantum recipere,] Reb.: hoc recipere noluit,

8) ut offerret Pom. — facere.] Reb.: vt eam Pomerano referret, ita vt tandem fere contentio inter illos fieret, Intercesserunt quidam rogantes D. M. Quod vt bene meritus hoc acciperet, alioqui populum, Pomeranum ingratum calumniari. Respon. M. l.. illorum causa nolo facere.

9) Ipsi] Reb. *male:* ipse

10) uolunt iudicare,] Reb.: iudicare volunt

11) probus] Reb.: syncerus

12) omnium sint] Reb.: interim sint omnium

13) *brennen*] *sic scripsi;* Cod.: *börnenn*

Euangelio quod pudeat me. *Ich muss ein mal predigen vnnd sie antasten, dann sie machens tzu grob.* [14]) Ideo etiam corripere debent praedicatores populum. Nam nisi corripuerimus illorum mores, tunc mores in consuetudinem abibunt. Consuetudo enim tandem fit lex, *darumb wehre, wer da kan, schelde* illam impijssimam conuersationem. [15])

PECVNIAE NON EST FIDENDVM ET AVARITIA EST SIGNVM ET PRAELVDIVM MORTIS. [16]) *)

[*fol. 296*^{b}] *Was gelt hat, das gehet nicht fort.* Omnes Monarchae ditissimi perierunt. Econtra plerumque pauperes uicerunt. Maximilianus tantum habebat 36000 fl. cum bellum illud decennale cum Venetis ditissimis inciperet, attamen uicit. Ideo non est fidendum pecunia. Valeat [17]) igitur auaritia principum. Iam fertur Ducem Georgium insigniter auarum esse. *das ist ein tzeichen tzum tode. do* Doctor Henninus *die wurste in der feuermauer tzaltte*, mox moriebatur, *vnnd wan ich mich vmbs bauen, melken,* [18]) *kochen bekummerte, so wurde ichs nicht lange treiben, sondern balde sterbenn.*

AVARITIA PAROCHORVM. **)

C. C. aduexit farinam, quam Domino Doctori uendere uoluit satis care. Hoc aegre ferens uxor Doctoris illos auaros accusabat. D. Doctor tunc dixit: *meyne liebenn pfarherrn begin-*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 257 sq. cap. 4. §. 90.

**) Reb. II, fol. 121^{a} lin. 15. — fol. 123^{a} extr. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 258 sqq. cap. 4. §. 91—94.

14) *Was geben sie P. — grob.*] Reb.: quid dant Pomerano, mihi, et alijs Doctoribus? nihil, nequitiam tamen illorum per nos defendere et tegere conantur, qui sunt rapacissimi, si satis facerent nobis pro nostra pecunia, contenti essemus, sed tanta est auaritia et rapacitas inter illos sub titulo Euangelij quod viuere me pudeat. Ego cogor illos in concione taxare, et illorum auaritiam tangere et corripere.

15) etiam corripere — conuersationem.] Reb.: praedicatores populum sedulo corripere debent, nam si mores illorum perstrinxerimus, in consuetudinem abibunt, et ita consuetudo fiet lex, ideo omnibus viribus huic consuetudini resistite, et illam pessimam vitam reprehendite.

16) Pecuniae non est fidendum — mortis.] *Capitulum sic inscriptum* ap. Reb. *h. l. non exstat.*

17) Valeat] Cod.: Veleat

18) *melken,*] *sic scripsi;* Cod.: *meltzen,*

nen auch tzu geitzigen, wollen altzeit 2 oder 3 Rthl. teuer gebenn quam rustici, cum ipsi debeant tanto pretio descendere ad exemplum rusticorum. *Es ist tzwar ein schlechter gewin,* si quis 30 modios uendere possit, *daran er 60 pfennige gewinne, vnnd macht ihm mit seinem geitz so bose gewissen, vnnd so böse exempel. pfu dich wollan Juncker geitz.* [19]) Mammon duas habet uirtutes Prima ut nos [20]) tempore prosperitatis [*fol. 297a*] securos reddat, [21]) absque timore Dei. Altera est, ut tempore [22]) aduersitatis et tribulationis doceat nos tentare Deum, fugere a Deo et quaerere alium Deum. Philippus Melanthon dixit: Pectora quae publica curant, priuatis indulgere nequeunt. [23]) Auaritia papae fuit maxima. *dartzu hat ihm der teuffel eben Rom ercelet.* Ideo ueteres dixerunt: ROMA, Radix omnium malorum auaritia. [23a]) Et ego in uetustissimo libro inueni hunc uersum:

Roma

Versus amor mundi, Caput est et bestia terrae. Horrendus auaritiae quaestus ibi est, omnia ad se rapere sine labore manuum, sine praedicatione, sine Ministerio Ecclesiae, sed tantum superstitione et operum uenditione. Ideo Petrus illam auaritiam claris uerbis depingit: Habentes cor repletum auaritia. Ego credo auaritiae affectum non posse cognosci nisi agnita Roma. Nam aliae fallaciae seu imposturae nihil sunt ad Romanas. Ideo in Comitijs Wormatiensibus totum imperium de illa auaritia supplicabat Imperatori, *sein kaiserliche Maiestet woltten es abschaffen.* Ibi tantum scripta mea *an teutzschen adel* extabant, quae ego a Doctore Wick explorabam. Optime tunc Euangelij cursus incipiebat, sed istae tres sectae, Carolostadij, Muntzeri et Anabaptistarum [*fol. 297b*] multum impedierunt. *Noch dennoch hats gott gefordert, vnnd*

---

19) uxor Doctoris illos — *Juncker geitz.*] Reb.: vxor illius pastorem auaritiae accusabat. Respondet M. L. Mei concionatores ad auaritiam quoque propensi sunt, conantur enim carius vendere, quam rustici cum ipsi tanto pretio descendere deberent ad exemplum rusticorum, exiguum certe lucrum est, si quis triginta modios vendere possit, cum lucro sexaginta nummorum incidens in infamiam auaritiae, cum mala conscientia et scandalo aliorum, phui auaritia.

20) duas habet uirt. Prima, ut nos] Reb.: habet duas virtutes, prior quod homines

21) reddat,] Reb.: faciat,

22) Altera est, ut tempore] Reb.: Altera quod tempora

23) nos tentare Deum — nequeunt.] Reb.: homines Deum tentare, ab illo fugere, et alium Deum quaerere, pectora vero, quae publica curant, priuatis indulgere nequeant.

23a) Roma Radix — auaritia.] *hoc dictum etiam supra* p. 117, e Cod. fol. 273o *relatum est.*

durch mich abgeschaffet sine uoto meo. Magna fuit potentia papae supra omnes Reges et Monachos, quem uno libello contra excommunicationem expugnaui. Illum libellum non scripsi eo animo contra papatum, sed contra abusum, *aber sie erschracken balde*, quia conscientia erat rea. [24])

Dicebant [25]) de quodam auaro, qui etiam corpori [26]) necessaria denegaret. Respondit Doctor Lutherus: Thesaurizat et nescit cui. *last vnns essen vnnd trinckenn, weil wirs mügen. es fressens doch andere nach vns.* [27]) Iacobus frater Martini Lutheri uenerat cum Magistro Michaele Celio Wittenbergam, narrantes multa de Alberto Comite, qui esset pestis sui populi. Respondit: [28]) Doleo uestram iniquam sortem propter illius malitiam, quae impedit Dei benedictionem, [29]) *als mit bergwergk*, et cum una persona tantum sibi uendicare conatur, ac Deum captiuare, tunc fugit Deus cum sua benedictione. *Er wiel in seinen gaben frey vnd vngefangen sein.* [30])

Anno 38. 2. Octobris *) deplorabat miseriam politiarum, confusionem [31]) per auaritiam illam sathanicam, quae omnem iustitiam politicam, debitum, ordinationes, contractus [32]) impedit, quilibet eo respicit, ut thesaurizet sibi, [33]) multum pecuniae, [*fol. 298*[a]] frumenta et uictum, auari isti non [34]) curant, ut pecuniam, quam tamen vocare non possunt, *noch ists der welt als vmbs gelt tzu thun, als hinge leib vnnd sehle daran.* [35]) Contemnitur Deus et proximus, et mammoni [36]) ser-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. L p. 262. cap. 4. §. 96.

24) Auaritia papae fuit m. — — — erat rea.] *haec h. l. ap.* Reb. *non leguntur.*

25) Dicebant] Reb.: Dicebatur

26) corpori] Reb.: proprio corpori

27) *last vnns essen — vns.*] Reb.: Sinite nos, cum timore Dei edere et bibere, dum possumus, alij tamen consumunt post nos, nostra bona. Nam tenax requirit prodigum.

28) Iac. frater M. Luth. — Respondit:] Reb.: Iac. Luder, M. L. Frater, Cum M. Michaëli Coelio Vitebergam venit, multa de auaritia comitis Alberti pernitiosissima narrans. Respon. Mar. L.

29) impedit Dei benedictionem,] Reb.: benedictionem Dei impedit,

30) *als mit bergw. — vngef. sein.*] Reb.: quemadmodum in argenti fodinis fieri solet, cum bono isto communi. Si vero diuites et Harpyae sibi vendicare volunt ac Deum captiuare, tunc Deus sua benedictione fugit. Deus enim bona sua libere dat hominibus.

31) deplorabat — confus.] Reb.: D. M. L. miseriam politiarum et confusionem deplorabat

32) debitum, ordinat., contr.] Reb.: ordinationes, contractus, debita

33) thesaurizet sibi] Reb.: sibi thesaurizet

34) auari isti non] Reb.: isti auari non tanti

35) *noch ists — daran.*] Reb.: mundus tamen quaerit tantum pecuniam, quasi corpus et anima in hac sita esset,

36) mammoni] *sic* Reb.; Cod.: Mammonae

uitur. [37]) Videte quaeso nostra tempora, quomodo nobiles, ciues et rustici auarissimi [38]) religionem pedibus conculcent, [39]) praedicatores extrema fame fugent, [40]) *wollen vnnsern herrn gott sein hauss nicht bauenn, so wirdt ihnen ihr hauss auch tzufallen*. [41]) sicut prophetae [42]) Aggaeus et Malachias satis horrenda minantur suis contemptoribus, qui plane nihil dabant ad cultum Dei, ideo Deum ipsis uicissim [43]) nihil daturum, sed fame et bello perituros. Vide ibidem locos prophetarum. [44]) Nonne idem accidit nostro seculo? *Es werden greuliche tzeitenn kommen*, [45]) maiores poenae quam supra Sodomam et Gomorrham.

Anno 38. *) scribebantur D. Martino noua. [46]) Rusticum quendam sua frumenta [47]) in ciuitatem uexisse, ut uenderet, [48]) sed cum tanti aestimaret, ut nemo uellet emere, fertur dixisse: *Ich wils nicht neher geben, ich wils ehr wider heim führen, vnnd die meuse lassen fressen*, quod cum fecisset, [49]) repente tanta copia murium [50]) in illo aedificio confluxit, ut magno tumultu omne frumentum absumeretur. Cum [51]) e domo fugeret ad segetes, inuenit depastas a muribus, reliquorum integras. [52]) Respondit Martinus Lutherus: [53]) [*fol.* 298^b] Si hoc est uerum, est certissima Dei uindicta, sed proh dolor ingrato mundo exemplum irae. [54])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 262 sq. cap. 4. §. 97.

37) seruitur.] Reb.: inseruitur,
38) auarissimi] Reb.: sordidissimi
39) conculcent,] Reb.: conculcant,
40) fugent] *sic scripsi*; Cod.: fugant, Reb.: fugiunt,
41) *wollen vnnsern h. — tzufallen.*] Reb.: pauperes negligunt, imo exhauriunt, nolunt Deo nostro suam extruere domum, econtra Deus illorum aedificia interire permittet,
42) prophetae] *ap.* Reb. *deest.*
43) satis horrenda — uicissim] Reb.: auaris minantur, quod plane nihil ad cultum Dei offerebant, Deum econtra illis
44) Vide — proph.] *a* Reb. *absunt.*
45) *Es werden — kommen,*] Reb.: horrenda sane insecutura sunt tempora,
46) scribeb. D. M. noua.] Reb.: M. L. noua scribebantur.
47) Rusticum quend. sua frum.] Reb.: Quendam rusticum frumenta sua
48) uenderet,] Reb.: diuenderet
49) uellet emere — fecisset,] Reb.: emeret dixisse fertur, vilius ego non vendam frumentum, etiamsi ad aedes reducere deberem meas, muribus illud absumendum proponere, quo facto
50) copia murium] Reb.: murium copia
51) Cum] Reb.: Cum ille
52) depastas — rel. integras (Cod.: integrum).] Reb.: eas a muribus depastas, vicinorum agris integris.
53) Mart. Luth.] *sic* Reb.; *in* Cod. *h. l. deest hoc nomen.*
54) est uerum — exemplum (Cod. *calami err.*: exemplam) irae.] Reb.: verum est, iustum Dei iudicium et certissima maledictio, et vindicta reuelatur. Exemplar irae ingrato mundo dignum.

Anno 39. *) D. Martinus acerrime inuehebatur in auaritiam rusticorum qui frumentum abscondunt expectantes caritatem, *das sich gott lob drey pauren bereidt erhenckt.* [55]) Nam raptores totius regionis digni sunt [56]) tali poena, *dan diese Teurung ist eine mudtwillige teurung.* Deus adhuc satis dedisset, *wechset auch noch alle tage, allein das vns der teuffel besessen, mutwilliglich theurung tzu machen, werden morder vnnd diebe an vnsern nechsten.* Christus enim dicit: Esuriui et non cibastis me. *dencke du nur nicht, das du der straffe entgehen werdest*, qui carius uendis frumenta. *dan du bist an des armen todt vnnd verschmachtung ein vrsache, der teuffel wirdt dich wegfuren.* [57]) Ergo quicunque pij sunt et confidunt, [58]) orent panem quotidianum, et contra istos [59]) raptores, ut confundantur, aut resipiscant. [60])

Anno 39. 7. Aprilis **) D. Martinus Lutherus dedit Doctori Crucigero scriptam admonitionem ad Senatum, ut curarent populo pauperi [61]) prospici, ne fame periret. [62]) Tanta enim [63]) illis diebus erat [64]) penuria, *das man weder semmel noch brodt kunde vmbs gelt bekomen.* [65]) Et ita oblique perstrinxit senatus negligentiam. [66]) Vesperi uenit unus ad eum ex Consulibus L. Kranach [67]) cum excusatione, frumentum in Marchia esse ipsis retentum [*fol. 299*a] arresto. [68]) Respondit D. Martinus Lutherus: *Ach das vnnser furst nicht im*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 263. cap. 4. §. 98.
**) *Conf.* ibid. I. p. 264. cap. 4. §. 100 et §. 102. sect. 5 — 7.
55) qui frumentum — *erhenckt.*] Reb.: frumenta abscondentium, caritatem expectantium. tres enim rustici auari suspenderant sese.
56) digni sunt] Reb.: dignos esse
57) *dan diese Teurung — — wegfuren.*] Reb.: hanc enim charitatem non a Deo immitti, sed per auaros existere, satis Deus dedisset, et quotidie multa crescunt nobis necessaria, verum Diabolus obsedit hominem, vt propter proprium suum commodum, caritatem instituant et sic in proximis fiant fures et latrones. Cum Christus dicat, Esurini et non cibastis me, noli cogitare poenam effugere posse, qui frumenta carius vendis. tu enim in causa es, si proximus tuus fame perire cogitur, Diabolus enim aufferet te.
58) p. sunt et confidunt.] Reb.: p. esse volunt, Deo confidant,
59) istos] Reb.: ipsos
60) aut resipiscant.] Reb.: aut resipiscant, orent.
61) populo pauperi] Reb.: pauperi populi (*typ. err. pro*: populo)
62) periret.] *sic scripsi*; Cod.: pereat. Reb.: perirent.
63) Tanta enim] Reb.: Nam tanta
64) erat] *sic* Reb.: Cod.: fuerat
65) *das man — bekomen.*] Reb.: vt nec triticeum, neque siligineum panem pro pecunia acquirere possent.
66) perstr. senatus neglig.] Reb.: senatus negligentiam perstrinxit.
67) uenit — L. kranach] Reb.: L. K. Consul. M. l., accessit
68) ipsis ret. arresto.] Reb.: arresto illis retentum.

ben herrn es ist vnnserm gnedigsten herrn fur das beste furgeschlagenn, tzu erhalten tzeitlichen friede, das die pfaffen, die do weiber genomen haben, dass sie dieselbigen nicht behalten mugen, vnd der Churfurst ihr landt vnnd leutte nicht in vnlust bringe, dass also die pfaffen ihre weiber bey sich behalten als ihre eheweiber. Coram mundo fateantur concubinas. Vix illis dictis, Spalatinus suae promissionis immemor, iratus tum uultu tum gestu dixit: *pfu pfu das wer mir ein feines. so het ich mein liebes weiblein wol angefuret. O du armes Ketlein, wie wirstu versorget. Ey was wolte deine löbliche freundtschafft dartzu sagen aue nein aue nein, lieber sterben vnnd todt sein.* Deinde Magister Philippus pergebat: *lieben herrn ihr seit sonst tzu grosser freiheit komen,* ab omnibus oneribus papisticis liberati et liberi facti, *was schadets, das ihr meinem gnedigsten herrn auch was nach lisset.* Ipse promittit, quod uestrae coniuges in sua regione debent honorifice tractari, [99] tantum in aliorum regionibus fateamini eas contubernia uestra [100]) Tum ego, D. Ionas offensus etiam in iram prorupi, [1]) cum tamen causa ficta [2]) ageretur, *noch wurden wir tzornig.* [3]) [*fol. 300b*] Hoc saepius accidisse dicebat D. Ionas. Nam animi concitati utcunque rem ioco incipiant, inflammantur [4]) tandem. Ita hic contigit D. Pomerano. *Dan aus schimpf wirdt ernst.* [5])

---

99) consuluisse, *vnnd sich vorbedinget* — — — honorifice tractari,] Reb.: illos consuluisse, hac conditione, ne irasci vellet, econtra ipsos pollicitus (*typ. err. pro:* pollicitos) aequo animo consilia illius suscepturos, tum illum proposuisse causam. Domini amicissimi, Clementissimo Domino nostro Electori, quidam hoc dederunt consilium, Parrochos, qui vxores duxissent, ad tuendam pacem temporalem, illos absque controuersia in aedibus suis retineant, ne Elector cum subditis, in perniciem aliquam incidat, modo coram mundo fateantur concubinas, vixillis dictis, Spalatinus iratus prorupit, dixit: Phui, Phui, Phui. Haec esset egregia actio, tunc ego chariss. meam vxorem misere decepissem. O misera mea Catharina, quid ad hoc amici et sanguine iuncti tunc dicerent? Nequaquam, nequaquam, mallem potius mori, quam haec pati. Deinde pergebat dicens, Domini charissimi, vos alias ad magnam peruenistis libertatem, per Euangelium liberati estis ab omnibus Papisticis oneribus, qui nocere posset. Electori Domino nostro clementissimo, aliquid concedere in re proposita, qui promittit vestras coniuges, in sua regione honorifice tractandas esse.

100) fateamini — uestra.] Reb.: eas vestras concubinas fateamini.

1) ego, D. Ionas offensus .. prorupi] *sic* God.: Reb.: ego et D. Ionas offensi .. prorupimus,

2) causa ficta] Reb.: ficta causa

3) *noch — tzornig.*] *a* Reb. *absunt.*

4) utcunque — inflammantur] Reb.: cum vtrinque rem ioco acciperent inflammabantur

5) *Dan — ernst.*] Reb.: ex ioco enim res seriae proueniunt.

AVES, VOLATILIA. [6]) *)

Nemo est in terris, qui posset expendere, [7]) quantum Deus profundat [8]) in alendis auibus, saltem inutilibus. Facile credo [9]) solos passeres annuo sumptu pluris constare Deo, [10]) quam rex Galliae omnibus suis sumptibus et reditibus [11]) persoluere posset, quid dicemus de alijs, scilicet coruis, cornicibus, graculis? [12]) Quis igitur hominum desperare propter alimenta corporis [13]) uelit?

Mandatum deberet exire [14]) contra omnes passeres, cornices, *aglaster*, *raben*, qui [15]) nihil prosunt, sed omnia corrodunt. Respondit Ionas: Textus Euangelij resistit: pater uester [16]) coelestis pascit eas. [17]) Respondit Lutherus: Ia in nostris campis illas pascit, non habent propriam messem, sed tamen Deus pascit eas in hieme, [18]) ubi non nobiscum pascit, sed extra nos. [19])

AQVILA his diebus inuenta est iuxta Norimbergam. [20]) Ego arbitror esse nobiscum aquilam, *Einen grossen geyer*, quae est robustissima auis, et Caesar bicipitem habet [21]) ad significanda duo regna, Orientis et Occidentis, *Österreich*, *westerreich*. [22])

[*fol. 301*[a]] Passer, auis astutissima, [23]) non nidificat, nisi in commodissimis locis, fugit aerem infectum, nec in locis deser-

---

*) Reb. II, fol. 124[a] lin. 22. — fol. 126[a] lin. 1. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 142 sq. cap. 2. §. 105.

6) Aves, volat.] Reb.: Aves et volatilia.
7) est in t. — expendere,] Reb.: reuera hominum est in terris qui expendere possit suis opibus,
8) profundat] Reb.: profundit
9) Facile credo] Reb.: Quam facilime certe persuadeor
10) pluris constare Deo] Reb.: Deo plures constare,
11) sumptibus et reditibus] Reb.: reditibus et sumptibus
12) dicemus — graculis?] Reb.: de alijs dicemus, couis, conicibus, graculis, etc.
13) alimenta corporis] Reb.: corporis alimenta
14) Mand. deberet exire] Reb.: Seueriss. merito, promulgari deberet edictum
15) *agl.*, *raben*, qui] Reb.: coruos, picas, quia
16) uester] Reb.: noster
17) eas.] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest*.
18) sed tamen Deus pascit eas in hieme,] Reb.: attamen Deus eas in hyeme pascit,
19) n. nobiscum pascit, sed extra nos.] Reb.: n. nobiscum, sed extra nos viuunt.
20) inuenta — Norimbergam.] Reb.: iuxta Norimbergam visa et inuenta est.
21) esse nobiscum — habet] Reb.: nobiscum aquilam esse, vulturem magnum quae auis robustissima est. Caesar eam bicipitem gestat
22) *Oesterr.*, *west.*] Reb.: Austriam et mediomatrices.
23) astutissima,] Reb.: callidissima,

tis agit. *man hat sie erstlich in Ioachimsthal in köbern getragen vnd lassen fligen*, sed noluerunt manere, [24] quia nulla erant ibi [25] arua nec segetes. Iam paratis ibi agris *haben sie sich selber hinfunden vnd ist in allenn landen ein geschierpe.* Hebraice dicitur Zippor [26] passer. *Es ist ein schedtlicher vogel*, dignus ut extirpetur. [27] D. Martinus fucos aduolantes occidit et interim apum ordinem et naturam considerauit, quam nemo etiam sapientissimus posset perspicere. Apis si aculeo pupugerit, est inermis, et cogitur esse lixa adferens aquam. ita degradatur, et illa animantia iustissimo et fidelissimo labore opus suum perficiunt et sine coitu generantur. [28] Cum lusciniam audiret suauissime canentem [29] et contra ranarum coaxationes et strepitus, qui illum suauissimum sonum opprimebant, [30] dixit: Ita fit [31] in mundo, Luscinia Christus est Euangelium resonans, hunc opprimunt clamoribus haeretici Eck, Coclaeus, Faber, *die quacken vnnd schreien mit grosser gewalt.* [32]

Quaerebatur, cur nominatim ponantur corui in Psalmo et a Christo passeres, quae tamen [*fol. 301*b] uolucres sunt ominosae et odiosae. Respondit: *hette er verdrisslicher vogel können setzen, so het ers auch gethan*, ut significaretur [33] nos omnia accipere immeritos, [34] perinde ut illae aues. Praeterea de coruis scribitur, quod quam primum fuerint exclusi a suis parentibus ἀστόργοις relinquuntur. Deus autem curat illis uermiculos natos in nido, quibus aluntur. [35]

---

24) fugit aerem — manere,] Reb.: aërem infectum fugit, nec agit in locis desertis, portati sunt inprimis in peregrinas regiones in vallem Ioachim, et ibi manu mittebantur, sed manere voluerunt (*typ. err. pro*: noluerunt).
25) erant ibi] Reb.: ibi erant
26) Zippor] *sic scripsi;* Cod. *male*: *stzirp*
27) Iam paratis — extirpetur.] Reb.: paratis iam agris, sua sponte auolarunt, et sic in omnibus regionibus inuenitur multitudo passerum, haebraice dicitur Tschirp. Est auis perniciosissima, digna vt extirpetur,
28) D. Martinus fucos — generantur.] *haec h. l. ap.* Reb. *non inveniuntur.*
29) audiret suau. can.] Reb.: suo suauissimo cantu audiret,
30) qui illum — opprim.] Reb.: suauissimam melodiam opprimentes,
31) fit] Reb.: accidit
32) opprimunt — *gewalt.*] Reb.: Haeretici et Pseudoprophetae, Papistae suis clamoribus opprimere tentant, ideo vociferantur et clamant cum impetu.
33) Quaerebatur, cur — significaretur] Reb.: Quaestio oriebatur, cur corui et passeres in Psalmo et a Christo speciatim ponantur, quae tamen prae caeteris volucribus ominosae et odiosae essent. Respondet Mart. Lut. Si Spiritus sanctus perniciosiores aues inscribere potuisset, non intermisisset, vt significarentur
34) accipere immeritos] Reb.: immeritos accipere
35) fuerint exclusi — aluntur.] Reb.: coruorum pulli exclusi fuerint a suis ἀστοργοις parentibus deseri, at Deus illos procurat, natis vermiculis in nido.

In Torga dicebatur, quod passeres e templo fugaret arundine. Respondit: ***Ich thu es billig, ich wollte gerne die kirche reine behalten, ich wil die sperlinge, Canonisten vnd grauen mönche, auch die schwalben nicht leiden in der kirchen, weil ich lebe.*** Nam passer praecipue est auis odiosa, quae Oeconomice, politice et Ecclesiastice [36]) est damnata. Sicut Moyses etiam eum occidendum et immolandum praecipit, et credo eum hebraice nomen habere a clamore.

Dicebant passeres esse delicatissimas aues. Respondit: ***Es ist ein gut ding vmb sperlinge***, quia nihil impuri edunt, ***vnnd weil gott die sperlinge im opfer des Tempels nicht verworffen hat, so mugen wir sie auch fur reine essen.*** [37])

CYGNVS. Aristoteles de Cygnis. Cygni sunt [38]) in numero earum auium, quae latos et firmos pedes habent, [39]) circa lacus et paludes, et uiuunt circa lacus et paludes. [40]) [*fol. 302a*] Sunt autem uita et moribus bene constitutis et prolem numerosam habent, [41]) suauiterque consenescunt. Quanquam uero aquilam non lacessunt, [42]) nec pugnae initium faciunt, tamen in defensione necessaria [43]) aduersus aquilae iniurias uictores euadunt. Constat etiam in morte cygnos [44]) suauissime canere, et ut alij quidam scriptores tradunt, urtica [45]) uesci ad extinguendas et opprimendas [46]) libidinum flammas, ac praecipuum robur in alijs habere. Haud scio, an ulla res propius ad imaginem Ecclesiae [47]) accedat, quam haec [48]) cygnorum natura. Nam Ecclesia uere est στεγανόπους, nititur in firmo [49]) et stabili fundamento, quod ne quidem a portis inferorum euerti potest. Viuit autem circa lacus et paludes, id est, non appetit imperia et superbos regum aditus, duras sortes expers [50]) somni colit. Quae autem pars generis hu-

---

36) politice et Ecclesiastice] *sic scripsi;* Cod.: politicae et Ecclesiastica
37) In Torga dicebatur — — *f. reine essen.*] *haec h. l. ap.* Reb. *non leguntur.*
38) Cygnus. — sunt] Reb.: Cygnos Aristoteles recenset
39) latos — habent] Reb.: pedes habent lassos et firmos.
40) et uiuunt — paludes.] *haec a* Reb. *absunt.*
41) habent,] Reb.: alunt,
42) lacessunt,] Reb. *male*: lacescunt,
43) defensione necessaria] Reb.: necessaria defensione
44) in morte cygnos] Reb.: cygnos in morte
45) urtica] Reb. *falso*: vetica
46) et opprimendas] *a* Reb. *absunt.*
47) propius (Cod. *male*: proprius) ad imaginem Ecclesiae] Reb.: ad imaginem Ecclesiae propius
48) haec] Reb.: hic
49) στεγανοπους, nititur in firmo] Reb.: στεγαφραπὸς, nititur enim firmo
50) duras sortes expers] *sic scripsi;* Cod.: duras fores expers, Reb.: duras sortes expero

mani melius morata est et melius constituta? quae sola urtica uescitur. [51] id est, flagitiosas fugit et reformidat libidines, [52] et iuramento Hippocratis [53], obtemperans, caste et pie tuetur, non modo uitam, sed et professionem. Multos praeterea liberos, quos ex spiritu et aqua [54] genuit, amantissime educat et bona conscientia sustentat, quia, ut Pindarus ait, dulcis nutricula senectutis [*fol. 302b*] est. Etsi autem Tyrannos nulla iniuria afficit aut lacessit, tamen freta duabus alis, [55] in quibus praecipuum Ecclesiae robur est, uidelicet, ministerio uerbi, et ardenti precatione, hostes cruentos de gradu [56] deijcit. His enim armis tum uicti tum fracti sunt Senacherib, Iulianus et alij innumerabiles. [57] Multa sunt in cygnorum natura praeclara, [58] sed illud in primis, quod cum cantu et uoluptate moriuntur. [59] Sic Ecclesia cum ad uitae exitum uocatur, suauissime canit, id est, inuocat filium Dei, [60] et ab ipso fert robur, [61] animumque ducit.

PAVO sui similem aut riualem ferre non potest, si tantum in aqua uidet suam imaginem, *so erseufft er sich.*

Hat ein Engelisch gewandt
vnnd eynen diebischen gang
vnnd ein teufflischen gesang. [62]

AVGVSTANA COMITIA LAVDANDA. [63] *)

Comitia Augustana omni laude sunt digna, nam ibi inuulgatum est Euangelium contra expectationem et ipsius Cae-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 352 sqq. cap. 55. §. 3. sect. 1. 2.

51) morata est — uescitur,] Reb.: est morata et aptius constituta, quam quae sola vescitur vrtica,

52) fugit et reform. libidines,] Reb.: libidines fugit et reformidat,

53) Hippocratis] *sic scripsi;* Cod. *male*: Hypocratis, Reb.: Hypocritis

54) spiritu et aqua] Reb.: aqua et spiritu

55) iniuria — alis,] Reb.: afficit iniuria, nec lacessat, tamen duabus alis eiecta,

56) de gradu] Reb.: de gradu et sede

57) His — innumerabiles.] Reb.: ijs enim armis Senacharib, Iulianus et alij Tyranni victi et fracti sunt.

58) in cygn. natura praeclara,] Reb.: praeclara in cygnorum natura,

59) illud — moriuntur.] Reb.: illis inprimis obseruandum, quod moriuntur cantu et voluptate.

60) inuocat filium Dei,] Reb.: filium Dei inuocat,

61) fert robur,] Reb.: robur fert,

62) *so erseufft — gesang.*] Reb.: seipsum in aquis interimit, angelicam habet vestem, ingressum furacem, et vocem Diabolicam.

63) Augustana Comitia laudanda.] *Caput sic inscriptum et 5 capita subsequentia, quorum extremum p. 176. finitur verbis:* et ille Caietanus Syluester factus est postremo Lutheranus, *ap.* Reb.: *h. l. non inueniuntur.*

saris et papae. *was do vertzeret ist worden, sol niemandt nicht reuen.*

Deus Augustana Comitia ad propagandum Euangelium instituit, *den sie haben sich auff* [*fol. 303ª*] *den reichstag verstiegen.* Ipsi publice probauerunt nostram doctrinam, non audent nos nominare Haereticos, sed schismaticos. Nos econtra appellamus [64]) eos Antichristos et abominationem. *Das vortheil haben wir bekomen*, sed nos nihil curamus mundum propter ipsum, haec non incepimus nec desistemus, sed propter Christum, *der hat auch etwas omb meinet willen gewagt, das gewagt heist am gutten freittage.*

ADVERSARII EVANGELII QVI AVGVSTAE FVERVNT.

Hos habuerunt Doctores, quos Catholicos uocant
Ioannem Eccium.
Ioannem Fabrum.
Augustinum Maternum suffraganeum Herbipolensem.
Conradum Wimpinam. Ioannem Coclaeum.
Paulum Hugonem prouincialem praedicatorum.
Andream Stos prouincialem Carmelitarum.
Conradum Cell priorem praedicatorum Coloniensium.
Bartholomaeum Vsingen.
Ioannem Dittenberger priorem Confluentinum.
Ioannem Burckardi Vicarium praedicatorum.
Hieronymum Montam Vicarium Episcopi Treuirensis.
Matthiam Kretz concionatorem Augustanensem.
Petrum Speiser Vicarium Constantiensem.
Arnoldum Vesalian Coloniensem.
[*fol. 303ᵇ*] Conradum Thomam praedicatorem Ratisbonensem.
Wolffgangum Rebdorff praepositum Stendalitum.
Medardum minoritam Regis Ferdinandi a concionibus.

Augustinus a Cotteberga. [65]) Bernensis fuit qui his diebus 24 Doctores aduersariorum esse scriberet.

Doctor Mensing praedicator discessit cum iuniore Marchione, exclusus ab alijs tanquam semilateranus.

---

64) appellamus] Cod. *calami err.*: appellam
65) Cotteberga] Cod.: Cottebergae

DOCTORES QVI A PARTIBVS EVANGELII AVGVSTAE FVERVNT.

Nostri uero habuerunt hos doctores, quos nos orthodoxos appellamus.

D. Ionam praepositum Wittenbergensem.
D. Philippum Melanthonem.
Vrbanum Regium.
D. Ioannem Frosch.
Doctorem Stephanum Agricolam. Hi tres hactenus Augustae Ecclesiastes fuerunt, sed credo breui migraturos omnes.
D. Andreas Osiander.
D. Ioannes Brentius Ecclesiastes Hallensis.
D. Ioannes Rurer Ecclesiastes Wolffbachensis.
D. Martinus Mögling pastor Kitzingensis.
D. Adam candidus pastor Croschemensis. Hi quatuor apud Marchionem Brandeburgensem Georgium.
D. Ioannes Agricola.
[*fol. 304*ª] D. Cunradus Sch⁻eppius.
D. Cunradus Sottingerus apud principem Hessorum.
D. Henricus Capius pastor Calensis apud Ducem Ernestum Luneburgensem.

D. GEORGII SPALATINI SCRIPTVM.

Audiui qui dicunt aduersarios hoc moliri, ut omnia abrogata et nouata usque ad futurum concilium restituantur in integrum. Et Legatus Campegius nullis debet iniquior esse quam olim Monachis et coniugio eorum, suntque qui dicant aliquos principes et Episcopos a Caesare abitionem petere. Item fore, ut haec comitia uel alium conuentum, uel concilium nationale pariant. Coloniae in Vbijs sub Calendas Ianuarij instituendum, quanquam haec ualde incerta sunt, et nullo authore quo niti possunt nata. Romani pontificis legatus Cardinalis Campegius orationem habuit ad Caesarem in consessu principum et nobilium imperij, In Vigilia Ioannis Baptistae in Curia contra Turcam et pro componendis Germaniae rebus, ualde moderatam breuem et mitem praeter multorum expectationem. Quinque Toparchiae Suicerorum quos uocant *5 orter*, qui Christi Euangelio nomen nondum dederunt, legationem suam hic apud Caesarem [*fol. 304*ᵇ] habent, Argentinenses persistunt cum Constantiensibus, Lindauiensibus et Memmin-

gensibus in opinione sua impia de Eucharistia. Norinbergenses, Reuthlingenses, Winshemenses, Helbrunnen, Kemptem, Weissenbergenses subscripserunt nostris principibus, quidquid autem est reliquum ciuitatum imperialium, ut Francofordia, Colonia, Hagonaw, Northhusium, uidentur habiturae [66]) papam, ut olim Deum, etsi nonnulli eorum cursum Euangelij non impediant. Augusta uero est sectis tam misere dissecta, ut me impense miserescat tam clarae urbis. Maxima enim ciuitatis pars, diuitum, pauperum, senum, iuuenum sic adhaeret Zuinglianis, ut nihil pertinacius, nihil obstinatius mea aetas unquam uiderit, tantopere odit desertura Zuingliani dogmatis praedicatorem, M. Michaelem Kelner, quantum olim aliquantum [66a]) scholasticum Wittenbergensem. Dicitur his diebus huc uenisse Capitonem, Bucerum, sed neminem eorum adhuc uidimus etc.

[*fol. 305a*] PROTESTATIO LEGATORVM REGIS MATHIAE.

Ob nicht sonderlich viel auff diesen Reichstag tzu Augspurg aus gerichtet ist, [67]) ***ist tzuuor wol ehe gescheen, wie aus der Legation koniges*** Mathiesko ***vorbringen auff dem reichstage tzu Nurnberg, wie man in den Reichsartickeln findet geschehen, vornemen werdet, wie folget.*** Protestamur publice coram statibus et coram dominationibus uestris, quod serenissimus Rex noster Mathias de Caetero ad nullam diaetam Teutonicam mittet, cum certat sicut prius, quod in diaetis Teutonicis diaeta diaetam pariat. Et quod sint certae dominationes uestrae, quod Regia Maiestas de Caetero tanquam uera quod eidem non amplius sit in Teutonicis diaetis sperandum qualitercunque poterit rebus suis consulere festinabit et aget pro uiribus, ut Diaetarum eiusmodi opus non habeat. Similia Georgius Nazianzenus in quadam Epistola de concilijs: Si dicendum id quod res recte possum scribere quod omnes synodi Episcoporum fugiendae, [67a]) quia nondum uidi ullius synodi exitum esse utilem, aut magis parere finem malis publicis quam accessionem. [*fol. 305b*]

---

66) habiturae] *sic scripsi;* Cod.: habiturum

66a) aliquantum] Cod. *calami err.:* aliquantium

67) *Ob nicht... ausgerichtet ist,*] *sic scripsi; in* Cod. *primum erat scriptum: Ob ich nicht... ausgerichtet habe, deinde scriba verbum „habe" delevit, et illico in eadem linea pro eo scripsit: „ist," sed illud pronomen „ich" delere oblitus est.*

67a) fugiendae] Cod.: fugiendi

Nam contentiones, rixae et ambitio tantum crescunt, *diese leuthe haben auch gesehen, wie es auff Reichstagen vnnd Concilijs tzugehet. Darumb müssen wir gott bitten, das er benedeiung vnnd segen dartzu gebe, dan er wirts thun vnnd ausrichten müssen, ohne das wirdts nichtes gescheen.*

D. Martinus Lutherus recitauit actum Augustanum, quomodo a Cardinali esset tractatus. Primo citatus ueni, sed magna custodia Electoris commendatus Augustinis, qui summa diligentia me obseruabant, ne cum Italis conuersarer, ne illis confiderem. *dan ich wuste nicht, was ein Wale were.* Fui Augustae totum triduum sine saluo conductu Caesaris. Interim saepe me conuenit Italus uocans ad Cardinalem et solicitans, ut reuocarem: Tantum unum uerbum dic: Reuoco, [68]) Tunc Cardinalis te commendabit papae, et cum gloria redibis ad principem tuum. Post triduum Episcopus Tridentinus Caesaris nomine Cardinali saluum conductum meum indicauit. Tunc accessi eum, supplex primo prolapsus in genua, Secundo in terram decumbens, Tertio plane prostratus, et ter iussus a Cardinali surrexi humiliter. Hoc maxime illi placuit et spem fecit, sed cum postridie nihil omnino reuocare uellem, respondit: Quid putas papam curare *fol. 306a* Germaniam, putas principes te defensuros armis? Non. Vbi manebis? sub coelo. Tanta fuit insolentia papae. Ideo eius dignitas et maiestas contempta est, quod fuit ipsi acerbius morte. [69]) *sie können nur nicht wehren.* Postea papa sese humiliauit, scribens ad Electorem, imo ad Spalatinum et Pfeffingerum, ut me offerrent et mandatum suum exequi curarent. Et ad Electorem scripsit in hanc sententiam: quamuis pro tua persona mihi ignotus, uidi tamen parentem tuum Ernestum in ube filium obedientissimum Ecclesiae, uisitantem religionem nostram deuotissime, Optarim et tuam serenitatem illius uestigijs insistere. Sed Elector insolitam papae humilitatem et malam eius conscientiam sentiens et efficaciam scripturae cognoscens (Meae enim resolutiones paucis diebus per totam fere Europam uolarunt.) Ideo confirmabatur Elector et noluit eius mandatum exequi, seque iudicio scripturae subiecit. Si Cardinalis Augustae modestius egisset, meque supplicantem recepisset, nunquam eousque [70]) prouenisset. Nam eo tempore parum adhuc uidebam de erroribus papae. Si ipse tacuisset, ego facile tacuissem. Ille erat stylus Romanus in causa ali-

68) Reuoco,] *sic scripsi;* Cod.: Reuoca,
69) morte.] Cod.: mor- (*omissa syll.*: te)
70) eousque] *sic scripsi;* Cod. *male*: eiusque

qua obscura [*fol. 306b*] et inexplicabili. Ibi papa dixit: Nos authoritate pontificia causam hanc ad nos recipimus et plane extinguemus. Tunc utraque pars cogebatur flere. *Ich halte, der bapst gebe drey Cardinel drumb, das es in dem fasse wer,* ut tunc erat. Papistae persuaserant imperatori nostram doctrinam esse absurdissimam, et illius aduentum omnibus silentium impositurum, sed longe aliter cecidit. Nostri constantissime ibi confessi sunt, *vnnd sie haben sich auff demselbigen Reichstage auffs höchste tzu schanden gemacht.*

ACTA D. MARTINI CVM CAIETANO CARDINALI AVGVSTAE.

Tantam mutationem hoc breui seculo primo non credidissem, etiamsi Gabriel praedixisset, quia summa infirmitate incepi. *Erstlich habe ich mich ergeben, kein viertel Jar tzu leben.* Ioannes Hus tantum mores et abusum papae perstrinxit, Ego doctrinam et ipsam substantiam impugnaui. *Ich erbott mich grosses gnug gegen den Bapst.* Videlicet *Er solde schweigen, ich wolde auch schweigen.* Sed cum ipsi tantum uellent clamare et fulminare et ego deberem reuocare, *da hub sich das spiel an.* Et Fridericus Dux promisit Cardinali se missurum me eo saluo [*fol. 307a*] tamen conductu. Haec urbs et uniuersitas pro me scripsit. Affectus autem meus erat in itinere: *Nu muss ich sterben*, et proposui mihi ob oculos rogum paratum, et saepe dicebam: *Ach wie eine schande werde ich meynen lieben Eltern sein.* Ita me angustauit caro, et Dux Fridericus me Augustam misit peditem cum fratre, *gab mir 20 rothe fl. in die taschen.* Multi in itinere dissuaserunt, *den ich kennet die Walen nicht*, et tamen tam stultus eram, *dass ich ohne geleidt naus tzog* et tantum consilio principis, Ita, ne accederem Cardinalem, nisi haberem Caesareum conductum, antequam illud impetraui, et ita per triduum Augustae fui. Interim saepe ad me misit Cardinalis, cur non uenirem. Cardinalis [71]) satis superbe me irrisit et uoluit me urgere, ut reuocarem. *Aber die 6 buchstaben* REVOCA *wolten mir nicht eingehen.* Ego autem saepius prostratus supplex eum orabam. Ille econtra clamauit: Reuoca. nolo. Vbi manebis? Respondi: sub coelo. Putas Ducem Saxoniae bellum contra papam suscepturum propter te? Non debet

71) Cardinalis] Cod. *male:* Tundinalis

Quid papa curat Germaniam? Ego me maxime prostraui, [*fol. 307*^{b}] tacui, omnia facere paratus, tantum reuocare nolui. Tandem mihi non fuit tutus exitus urbe omnibus portis prohibitis, sed ciues me occulto meatu liberarunt, et ille Caietanus Syluester factus est postremo Lutheranus. [72])

AVTHORES. *)

Cicero multum praestat Aristoteli in physica [73]) et docendo. Officia Ciceronis multum praestant Ethicis Aristotelis, [74]) et Cicero homo plenus curarum et onerum ciuilium, tamen longe [75]) excellit otiosum asinum [76]) Aristotelem, qui abundabat pecunia et otio. Cicero enim attigit optimas quaestiones physicae, [77]) An sit Deus? Qualis sit Deus? An res humanas curet? Et oportere aliquem aeternum [78]) animum esse etc. [79])

Aristoteles quidem fuit optimus et astutus [80]) Dialecticus, methodum seruans, sed rem non tradidit sicut Cicero. Si quis ueram Philosophiam uult, Ciceronem legat.

Experientia ostendit [81]) efficaciam ueritatis diuinae, [82]) quo plus illa legitur, eo magis [83]) afficit. Hoc Cicero omni sua sapientia et eloquentia non potest, qui in sapientia humana fuit altissimus, *kan aber nicht vber sich, sie muss hienieden bleiben.* Cicero [84]) sapientissimus fuit et plus [*fol. 308*^{a}] scripsit omnibus Philosophis, omnium Graecorum libros [85]) perlegit.

---

*) Reb. II, fol. 126^{a} lin. 2. — fol. 127^{a} lin. 23. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 597 sqq. cap. 73. §. 4 sqq.

72) et ille Caietanus Sylu. factus est postr. Luth.] *his verbis finitur extremum horum 6 capitum, quae tantum in* Cod. *h. l. leguntur, ap.* Reb. *autem desunt.*

73) physica] *sic* Cod.; Reb.: Philosophia

74) multum — Aristotelis,] Reb.: Ethica Aristotelis plurimum excellunt,

75) tamen longe] Reb.: longe tamen

76) asinum] *a* Reb. *abest.*

77) opt. quaest. physicae,] Reb.: quaestiones pulcherrimas Philosophiae,

78) aliquem aeternum] Reb.: aeternum aliquem

79) etc.] *a* Reb. *abest.*

80) quidem — astutus] Reb.: vero optimus et astutus erat

81) ostendit] *sic* Reb.; Cod.: respondit

82) ueritatis diuinae,] Reb.: diuinae veritatis,

83) magis] Reb.: plus

84) in sapientia — Cicero] Reb.: in humana sapientia excellentissimus fuit, in coelum autem ascendere non potest, ideo in terris manere cogitur. Cicero enim

85) omnium Graecorum libros] Reb.: scripta omnium graecorum

Miror hunc hominem in tantis negotijs tam multa legisse et scripsisse. [86])

Strabonis *) scripta et historiae sunt optimae, quia ipse [87]) tempore Augusti uiuens [88]) omnes illas res, et gesta [89]) conspexit in exercitu. Scribit autem de Mose, illum fuisse incantatorem, et multas [90]) idolatrias effinxisse. D. Martinus Lutherus dixit: [91]) Verum est. Canaan erat [92]) inter Aegyptum et Syriam regiones superstitiosissimas, idolatria plenas, ideo haud dubie Canaan etiam [93]) infecta est. Quam misere [94]) maximae res gestae interierunt. [95]) Tantum Graeci et Romani habent historiographos, et paucos quidem. [96]) Liuij exigua est adhuc particula, [97]) caetera sunt obscurata. Sabellicus uoluit eum imitari, [98]) sed nihil profecit. Ouidius eximius poeta, omnes alios superat sententijs. Virgilius heroica grauitate praestat reliquis, Ouidius autem sententijs, [99]) quas artificiose et uenustissime [100]) in unicum uersum includit, ut: Nox et amor uinumque nihil moderabile suadent.

Lucanum **) cum emisset, dixit: Nescio, an sit poeta uel historiographus. Ita enim discernuntur, Historicus qui uera dicit, Orator uerisimilia. [*fol. 308*^{b}] Poeta neque uera, neque [1]) uerisimilia. Ideo Aristoteles dicit: Poetae multa [2]) mentiuntur, [3]) cum paruam aliquam occasionem habent,

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 598 sq. cap. 73. §. 6. 7.
**) *Conf.* idib. IV. p. 599. cap. 73. §. 8.

86) legisse et scripsisse.] Reb.: scripsisse et legisse.
87) sunt optimae, quia ipse] Reb.: (historiographus enim fuit) sunt optima. Ipse enim
88) uiuens] *sic* Reb.; Cod.: uidens
89) et gesta] Reb.: et gesta et loca
90) et multas] Reb.: multasque
91) D. M. Luth. dixit:] Reb.: Dixit M. Luth.
92) Verum est. Can. erat] Reb.: Verum est illum ita scribere de Mose Canaan sita erat
93) etiam] Cod.: etiam etiam
94) misere] Cod. *male:* miserae
95) max. res gestae interierunt.] Reb.: interierunt historiae rerum maximarum gestarum.
96) paucos quidem.] Reb.: quidem paucos.
97) Liuij — particula.] *sic* Reb.; Cod.: Liuius est exigua particula adhuc.
98) uoluit eum imitari,] Reb.: eum imitari voluit,
99) Ouidius eximius p. — autem sententijs,] Reb.: Virgilius poeta heroica grauitate alijs praestat. Ouidius poeta eximius, sententijs omnes alios superat,
100) et uenustissime] *a* Reb. *absunt.*
1) neque uera, neque] Reb.: nec vera, nec
2) dicit: P. multa] Reb.: inquit, P. multum
3) mentiuntur,] *sic* Reb.; Cod.: metiuntur,

tum eam [4]) ita amplificant, *do mussen viel lugen zugehören.* Sicut pictores boni, *die malen ein person viel hubscher denn sie ist.* [5])

Iulius Caesar dixit, [6]) quoties Bruti scriptum legisset, se facundum esse, sed si Ciceronis orationes legeret, se esse infantem etc. [7])

Cicero [8]) sapiens et admodum diligens, *) multa passus est et fecit, *Ich hoffe, vnnser herrgott wird ihm vnd seines gleichens auch gnedig sein.* [9]) Et si non est nostrum illud certo dicere ac [10]) definire, *sondern sollen bey dem* uerbo reuelato *bleiben:* [11]) Qui crediderit et baptizatus fuerit, saluus erit. [12]) Quod autem Deus non possit dispensare, et discrimen habere inter alias gentes, non est nostrum scire tempora et modum. Erit enim nouum coelum, noua terra, multo amplior et latior, facile potest singulis secundum operum [13]) merita tribuere.

D. Martinus Lutherus dixit, **) Valde necessarium esse, ut ex regionibus et scholis amouerentur libri Iuuenalis, Martialis, Catulli, Virgilij priapeia, quia tam obscoena et ludicra scribunt, [14]) ut sine damno legi non possint.

D. Martinus legens praefationem suam ***) in Aesopum, [*fol. 309*a] mirifice commendauit hunc librum, quod esset plenus [15]) doctrinae morum et experientiae, et dixit: *Wer wol redenn kan, der ist ein man.* [16]) Nam sermo est sapientia,

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 597. cap. 73. §. 4. sect. 3.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 600. cap. 73. §. 10.
***) *Conf.* ibid IV. p. 600. cap. 73. §. 9.

4) occasionem habent, tum eam] Reb.: habent occasionem, eam
5) *do mussen — sie ist.*] Reb.: magnis intermixtis mendacijs, excellentes pictores, personam aliquam formosiorem pingunt, quam ipsa in se est.
6) dixit,] Reb.: dixisse fertur,
7) sed si — infantem etc.] Reb.: cum vero Ciceronis orationem legeret, se infantem agnoscere.
8) Cicero] Reb.: Fuit autem Cicero
9) *Ich hoffe — sein.*] Reb.: Spero Deum illi et suis similibus propitium fore.
10) ac] Reb.: et
11) *sondern — bleiben:*] Reb.: sed contenti simus verbo reuelato,
12) saluus erit.] *ap.* Reb. *desunt.*
13) operum] *ap.* Reb. *deest.*
14) dixit, Valde — scribunt,] Reb.: valde necessarium dicebat, quod libri Iuuenalis, Marcialis, Catulli, Virgilij priapeia, ex regionibus et scholis explederentur, in quibus tam obscoena et ludiera scripta sint,
15) esset plenus] Reb.: plenus esset
16) et experientiae — *man.*] Reb.: exemplorum experientiae, addens haec verba, qui bene potest loqui, is pro viro docto habendus est.

sapientia [17]) est sermo, *reden kompt vom rathen*, a consilio, *sonst heists gewaschenn, vnnd nicht geredt.* [18]) Ita Aesopus loquitur, non garrit, proponit rem et ueritatem sub forma stulti mori, *noch muss er druber verfolget werden.* [19])

ΑΥΤΟΧΕΙΡΕΣ. [20]) *)

Qui se ipsos occidunt, occupantur a Sathana, [21]) sicut a latronibus quispiam [22]) occiditur. Tales homines non sunt sui iuris. Ego non damno eos, neque possum. Hoc non dicendum uulgo, [23]) sed ad confessionem [24]) pertinet, *Was solche* Exempla *nicht geschen*, scilicet ut homines se interficerent etc. non timeremus Deum, *dorumb mussen wir in furcht stehen, gott bitten. Auch muss man harte mit solchen gedancken* [24a]) *vmbgehen, sie verbannen*, ut mundus terreatur, [25]) non ut sint damnati etc. [26]) Nobilis quidam Adam Ziegler, paucos [27]) ante dies [28]) mortuus, dicitur desperasse, et in agone dixisse ferociter: [29]) *Sehe teuffel, da hastu die seele.* [30]) Respondit Lutherus: Est horrendum exemplum, sed antea etiam compertum. [31]) Nam praefectus quidam Venetorum, cum obsideret urbem quandam, [32]) [*fol. 309*b] et in obsidione mori

---

*) Reb. II, fol. 127a lin. 24. — fol. 127b lin. 17. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 265. cap. 48. §. 13.

17) sapientia] Reb.: et sapientia

18) *reden — geredt.*] Reb.: sermocinari venit a consilio, alias dicitur garrulitas, et non sermo.

19) *noch — werden.*] Reb.: attamen persequitur.

20) *Αὐτόχειρες.*] Reb. *habet inscriptionem: Αὐτόχειρες* seipsos trucidantes.

21) occupantur a Sathana,] Reb.: a Sathana occupantur,

22) a latronibus quispiam] Reb.: quispiam a latronibus

23) Ego non — uulgo,] Reb.: quos non damno, neque possum damnare, sed hoc vulgo non dicendum,

24) confessionem] Reb.: confessionem priuatam

24a) *gedancken*] *in* Luth. colloq. germ. IV. p. 265. lin. 8 sq. *legitur: Gehenkten.*

25) *Wan solche* Ex. — — terreatur,] Reb.: nisi haec exempla fierent, vt homines sese interficerent, Deum non timeremus, Ideo in timore Dei viuere, Deum inuocare, et hisce cogitationibus summis viribus resistere debemus, quo impius mundus terreatur,

26) etc.] *a* Reb. *abest.*

27) paucos] Cod. *falso:* pauca

28) Adam — dies] Reb.: Asman Zigler ante dies

29) dixisse ferociter] Reb.: ferociter dixisse,

30) *Sehe — seele.*] Reb.: Ecce Diabole, ibi habes animam.

31) Est horrendum — compertum.] Reb.: Horrenda sunt exempla, antea etiam comperta.

32) obsideret urbem quandam,] Reb.: urbem quandam obsideret,

debuit, ante uictoriam blasphemare incipiebat [33]) Deiparam uirginem. Et alius Italus moriens dixit: Mundo opes, uermibus corpus, Sathanae animam commendo. Extrema enim est in Italis blasphemia.

EXEMPLVM MVLIEBRIS PVDICITIAE. *)

Puella quaedam cum a matre ad filium regis esset abducta pro scorto, [34]) simulabat se ad coitum [35]) parare uelle, et ex arce prosiliit de fenestra, [36]) et mortua est. Quaeritur, an possit excusari. Respondit, [37]) Sperasse eam [38]) meliorem exitum, neque ideo fecisse, ut se interficeret.

IVDICIVM QVORVNDAM THEOLOGORVM DE IIS, QVI SIBI MORTEM CONSCIVERVNT, VEL ALIAS REPENTINA MORTE OBIERVNT. **)

Paulus inquit: Manifesta sunt opera carnis etc. [39])[b]) Item Christus: [40]) Ex fructibus eorum cognoscetis [41]) eos, etc. Itaque non possumus aliter iudicare de ijs, qui sibi mortem consciuerunt, quam quod sunt [42]) in potestate Diaboli, [43]) a quo sunt impulsi ad tantum scelus, [44]) et exempla in [*fol. 110*[a]] scripturis hoc genus mortis faciunt horribilius, quia singularis impietas fuit in ijs, qui sic perierunt, ut in

---

*) Reb. II, fol. 127[b] lin. 18 — 26. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 122. cap. 43. §. 142.

**) Reb. II, fol. 128[a] lin. 1. — fol. 128[b] lin. 23.

33) mori — incipiebat] Reb.: ante victoriam mori debuit, incipiebat blasphemare

34) cum a m. — scorto,] Reb.: a matre ad Regis filium prostituenda adduceretur,

35) coitum] Reb.: actum

36) ex arce — fenestra,] Reb.: illico ex arce per fenestram prosilijt,

37) Respondit,] Reb.: Respondit Mart. Luth.

38) eam] Reb.: eum

39) etc.] *a* Reb. *abest.*

40) Christus:] Reb.: Christus ait,

41) cognoscetis] *sic* Reb.; Cod.: agnoscetis

42) sunt] Reb.: sint

43) Diaboli,] *sic* Reb.; Cod.: diabolica,

44) sunt impulsi — scelus.] Reb.: in tantum scelus impelluntur,

b) *N. M. in* Cod.: Wittebergae anno 29. D. Philippus Melanthon.

Saule, Achitophele, Iuda, etc. Sed tamen colligi possunt aliqua uerisimilia exempla, quod hoc nostrum iudicium de talibus non omnino sit incertum. Sicut enim in multis subitis casibus, ut in naufragio, [45]) aut similibus, Deus potest aliquem peccatorem [46]) conuertere, sicut conuertit latronem in cruce. [47]) Ita potest fieri, ut conuertat talem aliquem [48]) facta caede, cum tamen diutius uiuere non possit. Nam exempla aliqua extant, ubi quidam, qui iam se uulnerassent, tamen in illa ipsa perturbatione redierunt ad se, qui quia [49]) leuiter erant uulnerati, conualuerunt, mortui, [50]) si uulnera accepissent maiora, [51]) et in ijs signa [52]) uerae poenitentiae reperiebantur, ut infirmari non possit, si mortui fuissent, [53]) eos damnatos fuisse. Custos carceris, Actorum 16. uolens sibi consciscere mortem, [54]) subito conuertitur, [55]) et [56]) agit poenitentiam, dicens: Domine quid oportet me facere, ut saluus fiam? Extant multa similia exempla subitae poenitentiae sicut 3. Reg. 13. [57]) ubi Propheta quidam contra mandatum Dei [58]) mansit in Bethel, et obiurgatus a Deo exijt inde, et in uia [59]) a leone discerptus est. [60]) Hunc [61]) miracula secuta testantur ad poenitentiam uenisse. Et Esaiae 5. et 9. scriptum est: Numquid abbreuiata et paruula facta est manus mea, ut reducere non posset? [62]) Vbi Dominus testatur, quod quantacunque peccata sint, tamen condonantur et remittuntur inuocantibus eum. Neque est spatium temporis considerandum, iuxta hanc sententiam: Manus Domini non est [63]) abbre-

---

45) ut in naufragio,] Reb.: naufragij, stragis,
46) peccatorem] Reb.: latronem
47) conuertit (Cod. *calami err.*: conuerti) latr. in cruce.] Reb.: latronem in cruce conuertit.
48) potest — aliquem] Reb.: fieri potest vt talem conuertat
49) redierunt — quia] Reb.: ad seipsos redierunt, et quia
50) mortui,] Reb.: morituri,
51) maiora,] Reb.: atrociora,
52) signa] Reb.: signa quaedam
53) infirmari — fuissent,] Reb.: affirmari non possit, si expirassent
54) uolens — mortem,] Reb.: sibi ipsi mortem consciuisse volens,
55) conuertitur] Cod. *calami err.*: conuertur
56) et] Reb.: ac
57) Extant — 3. Reg. 13.] Reb.: Multa exempla similia subitae poenitentiae extant. Reg. 13.
58) mandatum Dei] Reb.: Dei mandatum
59) exijt inde, et in via] Reb.: exijt. Inde in via
60) discerptus est.] *sic* Reb.; Cod.: decerptus est.
61) Hunc] Reb.: Hinc
62) posset.] Reb.: possit, etc.
63) Domini non est] Reb.: Dei non

niata. Quanquam igitur propter opus iudicemus eum, tamen non possumus esse de iudicio Dei certi, [64]) quia est arcanum, et absconditum, sicut Esaiae 24, scriptum est: Secretum meum. [65]) Nem Deus nouit, qui sint eius, inquit Paulus [66]) ad Timotheum. Ego iudicare neque debeo neque possum etc. [67])

[*Proxime post hoc caput in* Rebenstockii Editione (T. II. fol. 128[b] lin. 24. — fol. 129[b] lin. 4.) *legitur hocce* Iudicium, *quod quidem in* Codice *non inpenitur, sed inter* Lutheri epistolas *a* de Wettio *collectas* Tom. V. p. 699 sq. Nr. 2244. *exhibetur, cuius varias lectiones in margine inferiore adscripsi.*

Iudicium D. M. L. de muliere sepulta, quae sibi ipsi mortem conscinerat, ad Fridericum Myconium. [a])

G. et P. [b]) Pauca scribo mi Friderice, sic est mea valetudo. Placet, quod ista causa non moueat pastorem, cui tu consuluisti, vt [c]) sit [d]) quietus in conscientiay sua, quod istam mulierculam sepeliuit, quae se ipsam occidit. [e]) Multa exempla similia noui, sed ego in his sic iudicare soleo, esse tales occisos simpliciter [f]) a Diabolo ipso, sicut a latrone occiditur viator. Nam cum constet, et certa signa [g]) sint, naturaliter fieri non posse, vt tales occiderint [h]) sese, cum funis [i]) vel cingulum (vt tuum exemplum docet) vel peplum [k]) sine nodo [l]) et pendulum et flaccum [m]) non possit muscam occidere, credendum censeo ab ipsomet Diabolo tales homines ludificari, vt sibi videantur multo aliud agere, scilicet vel orare vel simile, et tamen Diabolus sic occidit. Tamen recte facit Magistratus ad terrorem, vt hos quoque seueritate consueta puniat, ne Satan irrepat (praesertim vbi nota fuerint) sub tali consolatione, Et mundus meretur, et tempus est admoneri, quoniam mundus epicurizat, [n]) et putat Daemonem esse nihil. Latius tibi scriberem de his iudicijs et exemplis Dei etiam in suis. Memini [o]) in libris profanis legere,

---

64) de iudicio Dei certi,] Reb.: certi de iudicio Dei,
65) meum.] Reb.: meum mihi.
66) qui sint eius, inquit Paulus] Reb.: qui sunt eius. Paul.
67) Ego iudicare — possum etc.] Reb.: Ideo neque iudicare debemus, neque possumus.

a) Iudicium D. M. L. — Myconium.] *pro hac inscriptione, ap.* de Wettinum *legitur haecce:* Venerabili Viro, Domino Friderico Mecum, Ecclesiae Gotensis et vicinarum Episcopo fideli et sincero, suo fratri in Domino charissimo.
b) G. et P.] de Wette *pro his siglis habet integras voces:* Gratiam et pacem.
c) vt] de Wette: et
d) sit] *sic* de Wette; Reb. *male:* sic
e) quae — occidit.] de Wette: quae se ipsam occidit, si tamen se ipsam occidit.
f) simpliciter] de Wette: simpliciter et immediate
g) certa signa] de Wette: signa certa
h) occiderint] de Wette: occiderent
i) funis] *sic* de Wette; Reb. *falso:* funus
k) vel cingulum (vt — docet) vel peplum] de Wette: vel cingulum vel (ut hic tuum exemplum docet) peplum
l) nodo] *sic* de Wette; Reb.: modo
m) flaccum] *sic* de Wette; Reb.: flaccus
n) quoniam mundus epicurizat,] de Wette: qui epicurissat,
o) Memini] *sic* de Wette; Reb.: Memini me

in quodam oppidulo p) virgines, quasi coniurassent, vnam post alteram laqueis se q) necasse. Magistratus territus, cum nullum remedium r) inuenire possent, tandem vnus consuluit, vt proximae, s) quae se suspendissent, nudae traherentur per plateas, t) equo (apertis obscoenis) vno pede ligata. Quo spectro u) deterritis omnibus desijt hoc Sathanae monstrum. Sed quid haec tibi meliora scienti? Vale et ora pro me sene v) et pigro. 1. Decemb. 1544.

T. M. L.] w)

DE MORTE IOANNIS KRAVSDE [68]) HALLENSIS IVDICIVM D. M. LVTHERI. *)

Ego sum non [69]) in ea opinione, ut penitus eos condemnatos sentiam et [70]) censeam, qui se ipsos occidunt, Ratio. Quia *sie thun es nicht gerne,* [71]) sed superantur Diaboli potentia, *wie einer im walde vom* Latrone *ermordet wurde.* Non tamen uulgo hoc dicendum est [72]) ne Sathanae occasio praebeatur caedium faciendarum, [73]) et probo, *dass man die* politicas Caeremonias *so steiff helt, das man sie durch die schwelle tzeicht.* [74]) [*fol. 311a*] Non sunt sui arbitrij neque iuris, *sondern vnnser herrgott richtet sie dahin, wie er einen* per latronem *hinrichtet.* Magistratus *sol gleichwol strenge damit sein.* [75]) Quanquam anima non simpliciter sit damnata, fiunt autem exempla huiusmodi, [76]) *das vnns vnser herrgott*

---

*) Reb. II, fol. 129b lin. 5. — fol. 130a lin. 3.

p) oppidulo] de Wette: oppido

q) laqueis se] de Wette: se laqueis

r) nullum remedium] de Wette: remedium nullum

s) proximae] *sic scripsi;* Reb. *male:* proximas; de Wette: proxima,

t) quae se suspendissent, — per plateas,] de Wette: quae se suspendisset, nuda per plateas traheretur.

u) spectro] *sic* Reb.; de Wette *in textu quidem habet:* spectaculo, *in adnotatione autem illam lectionem adscripsit.*

v) sene] *sic* de Wette; Reb.: serio

w) T. (*i. e.* Tuus) M. L.] de Wette: Martinus LutheR D.

68) Ioannis Krausde] Reb.: D. Ioannis Kraus (*conf. de eo* Luth. colloq. germ. II. p. 104. nota 3.)

69) Ego sum non] Reb.: Non sum

70) sentiam et] *a* Reb. *absunt.*

71) *sie thun es n. g.,*] Reb.: animo deliberato non faciunt,

72) *wie einer* — dicendum est,] Reb.: quasi aliquis per latronem, in sylua occideretur. Haec tamen vulgo non dicenda sunt,

73) praebeatur caed. fac.,] Reb.: detur faciendarum caedium,

74) *dass man — tzeicht.*] Reb.: quod ceremoniae politico firmiter seruantur in hoc, quod qui seipsos interfecerunt, infra limitem producantur.

75) *sondern vnnser — damit sein.*] Reb.: sed iudicant (*typ. err. pro:* iudicantur) a Deo nostro, vt si quis per latronem interficitur. Magistratus sic fungi debet officio, et in hac re habere seueritatem,

76) exempla (Cod.: exemplo) huiusmodi,] Reb.: huiusmodi exempla,

damit wil anzeigen, dass der Teuffel ein herr sey. Item *dass man sol fleissig beten.* [77]) Nisi enim talia exempla fierent, non oraremus.

Miles quidam gregarius abundans pecunia [78]) obtulit lusum commilitonibus, qui [79]) cum recusarent, pontem prouocauit, pro ponte deposuit pecuniam, [80]) et pro utroque lusit, tandem omni pecunia perdita in Tyberim se praecipitauit.

BAPTISMVS. *)

D. Hieronymus Wellerus **) interrogatus a Luthero, quomodo ualeret, anxie respondit: *Ich weiss nicht, wie es gehet.* [81]) Respondit D. Martinus: *Seidt ihr dann nicht getaufft?* [82]) O quam magnum donum baptismus [*fol. 311*^{b}] est, [83]) quod non habet Turca, nec ceteri infideles. [84]) Insuper amor uerbi Dei magnum donum est [85]) et signum gratiae Dei. [86]) Ideo agendae sunt Deo gratiae, quod habemus uerbum. Deus est, qui nos confirmat, qui [87]) dedit arrabonem spiritus.

Mulier parturiens erat, quae magno moerore agonizabat, eam consolabatur et ad orationem incitabat, orans Deum cum ipsa pro uiribus, *das vortheil haben wir, das vnnser gebet alletzeit erhöret sey.* Ideo non fiat [88]) secundum nostram uoluntatem, fiet tamen Dei uoluntas, quae melior est nostra.

---

*) Reb. II, fol. 130^{a} lin. 4. — fol. 132^{b} lin. 24. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 262 sqq. cap. 17.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 263. cap. 17. §. 2.

77) *das vnns — beten.*] Reb.: quibus Deus noster Diabolum potentem esse dominum, monstrare conatur, nos quoque ad orationem his exemplis hortatur,
78) gregarius ab. pec.] Reb.: Gregorius, pecunia abundans,
79) qui] Reb.: quod
80) deposuit pecuniam,] Reb.: pecuniam deposuit,
81) *Ich weiss — gehet.*] Reb.: nescio quomodo valeo.
82) *Seidt ihr — getaufft?*] Reb.: Nonne es baptizatus,
83) magnum donum baptismus est,] Reb.: ingens donum est baptismus,
84) quod non — infideles.] Reb.: quo neque Turca, neque caeteri infideles, gloriari possunt.
85) donum est] Reb.: est donum
86) Dei.] Reb.: dininae,
87) Ideo agendae — qui] Reb.: quapropter Deo gratiae agendae pro reuelato verbo et Sacramentis confirmato. Deus enim est, quod nos confirmat, quod
88) Mulier parturiens — non fiat] Reb.: Mulier quaedam parturiens summo moerore agonisabat, quae consolabatur, et ad orationem incitabatur, vt DEO, non suis viribus confideret, talem enim habemus promissionem, Deum nostram exauditurum orationem. Esto non fecit

Et nisi scirem nostram orationem esse [89]) exauditam, *so bete der teuffel an meiner stadt.* [90]) O maxima res est oratio iusti, ut Iacobus dicit: Deus autem nouit, quomodo exaudire debeat. [91]) Si enim semper nostris uotis [92]) respondere deberet, *so wer er vnser gefangener, vnnd hette mir dies weib auch mussen wieder geben, aber er wuste es besser.* [93]) Ita orationem nostram exaudiuit; *das mirs die gutte frau in Jenem Leben dancken wirdt, der teuffel muss auch tzuweilen ein kindtlein vnnd mutter erwurgen, do ihr dogegen 500 geboren werden.* [94])

Deinde *) inciderunt quaestiones de baptismo, [95]) an puer nondum totus natus, sed tantum [*fol. 312*[a]] aliqua parte et membro, baptizari debeat. [96]) Respondit: Non. Oportet eum [97]) prius omnino nasci. Ille [98]) error ex Aristotele uenit, qui dixit, Animam in qualibet parte hominis [99]) totam esse, et ita partem hominis baptizarunt.

Getauffte kinder sol man nicht wider teuffenn. [100])

Quid si non adesset aqua, et puer cereuisia [1]) aut lacte lauaretur, an liceret ita in necessitate baptizare. Ibi diu meditabundus tandem dixit: Iudicio Dei relinquendum hoc est, [2]) attamen quicquid balneum dici potest, ad baptismum conueniens est.

D. Martinus Lutherus interrogauit suam uxorem, **) [3]) an etiam crederet se esse sanctam? [4]) Illa admirabunda [5]) re-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 263 sq. cap. 17. §. 3.
**) *Conf.* ibid. II. p. 264 sq. cap. 17. §. 4.

89) esse] *ap.* Reb. *deest.*
90) *so bete — stadt.*] Reb.: tunc Diabolus meo nomine orare debet. Deinde addidit.
91) debeat.] Reb. *typ. err.*: debent.
92) semper nostris uotis] Reb.: nostris votis semper
93) *so wer er — besser.*] Reb.: tunc in nostra esse potestate cogeretur, et mulierem mihi reddere, Deum oportuisset, Deus autem melius nouit.
94) *dass mirs — geb. werden.*] Reb.: vt etiam mulier haec in altera vita gratias mihi agat, Diabolum interdum matrem et puerum interficere oportet, cum interim quingenti in mundum nascantur.
95) inciderunt quaest. de bapt.,] Reb.: quaestiones de Baptismo inciderunt,
96) et membro, baptizari debeat.] *sic* Reb.; Cod.: et membra baptizari debeant,
97) eum] Reb.: hominem
98) Ille] Reb.: nam ille
99) dixit, — hominis] Reb.: sentit animam hominis in qualibet parte corporis
100) *Getauffte — teuffenn.*] Reb.: Infantes baptizati non sunt rebaptizandi,
1) cereuisia] Reb.: aut cereuisia
2) Iudicio Dei relinq. hoc est,] Reb.: Hoc Dei iudicio relinquendum est,
3) interrog. suam uxorem,] Reb.: suam coniugem interrogauit,
4) esse sanctam? Reb.: sanctam esse?
5) admirabunda] Reb.: attonita

spondit: Quomodo possum esse sancta, quae maxima peccatrix sum? [6]) Respondit D. Doctor: [7]) Videte abominationem papisticam, [8]) quomodo animos [9]) sauciauit, et intimas medullas penetrauit, ita ut [10]) nihil uidere possint, quam illam personalem iustitiam et sanctitatem. Deinde ad eam conuersus dixit: Credis te esse [11]) baptizatam et Christianam, Ergo credo quoque te [12]) sanctam esse. Tanta enim est uis Baptismi, ut peccata mutet, non ut non [13]) sint, sed ne damnent. Tanta [14]) est efficacia [*fol. 312b*] Baptismi, ut omnes tentationes amoueat, et sanctos nos [15]) reddat. Quod autem multi baptizati, non sunt sancti, hoc fit, [16]) quia non credunt Baptismo. Ideo Baptismus illis non est Baptismus.

Vxor autem M. Antonij Lauterbachij [17]) interrogata respondit, se esse sanctam, in quantum crederet, sed peccatricem [18]) quantum homo. Immo respondit D. Martinus: Christianus est totus [19]) sanctus, *dan wan der teuffel den sünder wegfuret, wo bliebe der Christe.* [20]) Ideo illa distinctio non ualet. Tenendus est igitur [21]) Baptismus firma fide, tunc erimus sancti. Ita [22]) Dauid Psalmo 86. se sanctum appellat, sed hanc sanctitatem papistae intelligere non possunt, *) quia articulum remissionis peccatorum non possunt capere. [23]) *da mit haben sie sich vexieret vnnd geergert, wie sols doch vnnser herrgott mit vns machen?* [24]) Dedit legem, sed nolumus [25]) esse pec-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 280 sq. cap. 17. §. 24. sect. 2. 4.

6) peccatrix sum?] Reb.: sum peccatrix ?
7) D. Doctor:] Reb.: M. L.
8) papisticam,] Reb.: Papistarum,
9) animos] Reb.: conscientias
10) et intimas — ita ut] Reb.: et errores in integras medullas penetrarunt, vt homines
11) esse] *a* Reb. *abest.*
12) quoque te] Reb.: te quoque
13) non] *ap.* Reb. *deest.*
14) Tanta] Reb.: Illa enim
15) et sanctos nos] Reb.: nosque sanctos
16) hoc fit,] Reb.: hoc ideo fit,
17) Vxor autem M. Antonij Lauterbachij] Reb.: Vxor Auth. Lauterbach Diaconi
18) in quantum — peccatricem] *haec ap.* Reb. *omissa sunt.*
19) est totus] Reb.: totus est
20) *dan wan — Christe.*] Reb.: Nam si peccator a Diabolo auferretur, vbi maneret Christianus.
21) Tenendus est igitur] Reb.: Obseruandus igitur est
22) erimus sancti. Ita] Reb.: sancti erimus. Sic
23) possunt capere.] Reb.: percipiunt.
24) *da mit haben — machen?*] Reb.: His rebus sese macerabant et offendebantur, quid tandem Deus nobiscum agere debet,
25) nolumus] Reb.: noluimus

catores. Dedit gratiam, et nolumus eam recipere, [26]) *Er pfeifft vnnd weinet, noch hielffts nichtes. Noch heists:* [27]) Iustus ex fide [28]) uiuit. Ideo etiam sancti sumus, *Wan das letzte stundlein kompt, so wollen wir das wester hembdelein antziehen vnd vns der absolution freuen.* [29]) Confide fili, quia [30]) remittuntur tibi peccata tua etc. [30])

[*fol. 313a*] *GEVATTERN BITTEN.* *)

Gnade vnnd friede in Christo. Erbare Tugentsame frow. liebe freundinne. Ich bitte euch vmb gottes willen. Gott hat mir einne arme Junge heidin bescheret, von meinem vnd meyner lieben Kethen leibe. Ihr wollet so wol thun vnnd derselben armen heidinnen tzu Christenheit helffen, vnnd ihre geistliche mutter werden, damit sie durch Ewern dienst vnnd hulffe auch komme aus der altten geburt Adams tzur neuen geburt Christi durch die heilige tauffe, das wil ich widerumb, wo mit ich sol vmb euch vordienen. hiermit gott befohlen. Amen. Ich habe nicht selbest dorffen ausgehen an solche Lufft. [31])

ARGVMENTVM. **)

Aut Ecclesia nulla fuit, aut Baptismus nihil ualuit. Sed [32])

---

*) Reb. II, fol. 131b lin. 1—17. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 274. cap. 17. §. 16.

**) Reb. II, fol. 131b lin. 18 — 22. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 269. cap. 17. §. 11.

26) nolumus eam recipere.] *sic* Reb.: Cod.: nolunt eam accipere.

27) *Er pfeifft — heists:*] Reb.: Tibia cecinimus vobis, dicit Christus, et non saltastis, lugubria cecinimus vobis, et non planxistis, ideo

28) fide] Reb.: fide sua

29) *Wan das — freuen.*] Reb.: accedente nunc vltima hora vitae nostrae, haec tam erit nostra consolatio, quod baptizati sumus, et remissionem peccatorum propter Christum accepimus, qui dicit,

30) quia .. etc.] *a* Reb. *absunt.*

31) *Gevattern bitten — — Lufft.*] *haec germanica* Reb. *sic lat. reddidit:* Compatres petere.
Gratiam et pacem in Christo, dilectissima, honestissimaque matrona, accepi a Deo filiam, quae a meo, et vxoris meae corpore nata est, et nondum baptizata, quare te propter Deum rogatam volo, vt meam filiam, e sacro fonte Baptismatis suscipere digneris, quo tandem in numerum recipiatur Christianorum, et quod tuo seruitio, et auxilio, tanquam per matrem suam spiritualem, eo ducatur, vbi a prima generatione Adami liberari, et ad nouam regenerationem Christi, per sacrum Baptismatis fontem, peruenire queat, hanc tuam beneuolentiam, ego quibus modis potero, recompensabo, te autem Deo opti. max. commendatam volo, Amen. Ego propria persona exire non potui.

32) Sed] Reb.: Ergo

impossibile est Ecclesiam per 1400 annos non fuisse. Ergo oportet [33]) Baptismum in infantibus ualere etc. [34])

QVAESTIO. *)

Vtrum sacramenta per se haberent spiritualem uirtutem, ita ut Baptismus esset aqua consecrata, et sua uirtute posset delere peccata, et etiam ab [35]) asino pota, potaretur Baptismus. [*fol. 313*[b]] Respondit. [36]) Spiritualis Dei uirtus non consistit in materia corporali inanimata, neque Baptismus ut [37]) aqua per se quidquam efficit, sed ualet, ut actio, quae est in usu, [38]) ut si quis infantem aqua perfundit, cum pronuntiatione horum uerborum Christi instituentis, et promittentis remissionem peccatorum. Illa actio non aqua uirtutem habet diuinam, [39]) Ita Sacramenta extra usum et actionem nihil sunt. Haec Philippus Melanthon. [40])

BAPTISMVS TRIPLEX EST. [41]) **)

Fluminis, Flaminis et [42]) Sanguinis. Hos [43]) tres modos baptizandi [44]) Ecclesia seruauit. Catechumeni flumine sunt

---

*) Reb. II, fol. 132[a] lin. 7 — 21.
**) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 267. cap. 17. §. 7.
33) Ergo oportet] Reb.: Ideo necesse est
34) etc.] *huius loco ap.* Reb. *leguntur continua serie, fere eadem, quae in* Cod. *post capitulum voce* Quaestio *inscriptum, tanquam peculiare capitulum verbis:* Baptismus triplex est, *inscriptum exhibentur. (conf. seqq. notae* 41 — 48.)
35) ab] Reb.: de
36) Respondit:] Reb.: Respondet D. M.
37) ut] Reb.: est
38) in usu,] Reb.: in vsu iuxta Dei ordinationem,
39) habet diuinam.] Reb.: diuinam habet.
40) Haec Phil. Melanthon.] *sic* Cod., *ergo praecedentia non sunt* Lutheri, (*ut* Reb. *opinatur, conf. nota* 36.: „Respondet D. M." [*i. e.* D. Martinus]), *sed* Melanthonis *verba.*
41) Baptismus triplex est.] Reb.: Triplex autem est Baptismus. — *Ad hanc varietatem accedit* 1. *quod haec verba ap.* Reb. *non tanquam* inscriptio, *sed continua serie cum subsequentibus exhibentur;* 2. *quod integer locus, qui ab his verbis orditur, et verbis:* „cum tamen in Iordane baptizatus sit iuxta historias." *finitur, ap.* Reb. *non hoc loco, sed paulo prius in capitulo voce* Argumentum *inscripto verbis:* „Baptismum in infantibus ualere." *proxime annexa sunt* fol. 131[b] lin. 23. — fol. 132[a] lin. 6.
42) et] *a* Reb. *abest.*
43) Hos] Cod. *calami err.:* Hoc
44) modos baptizandi] Reb.: baptisandi modos

baptizati. Alij non adepti lotionem aquae, credentes tamen, spiritu et flamine [45]) sunt saluati, ut Cornelius in Actis ante Baptismum. Tertio martyrio et sanguine baptizati sunt. [46])

Constantinum fabulantur papistae [47]) a Melchiade [48]) papa baptizatum esse, cum tamen in Iordane baptizatus sit iuxta historias. [41])

REGVLA D. M. LVTHERI IN ARTICVLIS DE SACRAMENTO. [49]) *)

De Sacramentis non est nobis speculandum. [*fol. 314a*] Iudicia enim Dei et hominum sunt diuersissima. Nobis est cogitandum de illius uerbo, quod illius potentiam et bonitatem nobis praescribit, *dem sollen wir es befelen, er wirdt es wol machenn vnnd nicht verterbenn.* [50]) Christus est personaliter in humanitate, corporaliter in sacramentis, [51]) *wie aber solches tzu gehe,* [52]) non est nostrum percontari. Nemo potest rationem reddere, quare Deus Niniuitis pepercerit, in qua ciuitate ultra uiginti millia [53]) hominum fuerunt, et cur non Sodomitis pepercerit.

BAPTISMVS INFANTVM. [54]) **)

Omnino sunt baptizandi infantes propter Christi uerbum: Sinite paruulos uenire ad me. Nam ipsi baptizantur in uerbum Dei, *nemen das wordt an,* non obstante pueritia. Nam et in circumcisione non habebant respectum infantum. S. Ioannes Baptista audiuit in utero matris uerbum salutantis

---

*) Reb. II, fol. 132a lin. 22. — fol. 132b lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 273 sq. cap. 17. §. 15.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 267. cap. 17. §. 9. sect. 1.

45) flamine] Reb.: flumine

46) Tertio — baptizati sunt.] Reb.: Tertij martyrio sunt baptizati, et sanguine.

47) Constantinum fab. pap.] Reb.: Papistae fabulantur Constantinum Imperatorem

48) Melchiade] Reb.: Melechiade

49) de Sacramento.] *sic* Reb.; Cod.: de Trinitate.

50) quod illius pot. — *verterbenn.*] Reb.: per quod potentia et bonitas DEI nobis praescribitur, commendemus Deo nostro ipse bene efficere, et ad finem foeliciter producere potest.

51) sacramentis,] Reb.: Sacramento,

52) *wie — tzu gehe,*] Reb.: quomodo autem hoc fit,

53) uiginti millia] Reb.: 200000.

54) Baptismus infantum.] *capitulum sic inscriptum, quod finitur verbis*: etiam ipsum saluatorem Christum, *ap.* Reb. *h. l. non invenitur.*

Mariae. Nec unquam legitur eum fuisse baptizatum, sed primitus alios baptizasse, etiam ipsum saluatorem Christum.

DE INFANTIBVS IN VTERO MATRIS BAPTISANDIS, BAPTISMVS IN PARTV, DE ABORTV ET MONSTRIS. [55]) *)

[*fol. 314*b] Anima est in qualibet corporis parte. Quare [56]) ex hoc fundamento baptizant nondum plane editum foetum. Augustinus late hoc tractat sic: Si digitum pungo, totum corpus sentit, Ergo etiam, si digitum baptizo, totum corpus baptizo. Respondit Doctor: [57]) Ego uero nolo, Volo autem baptizari de elemento aquae, adde *in der nodt was man hat.* [58]) Placet quidem uerba dici: [59]) *man lasse die kindelein vnnsern herrn gott bevolen sein, dieselbige taufe* [60]) *gehet mich nicht an.* [61]) Porro uerbum est propria pars baptismi, si non adsit aqua, in necessitate. *Es sey wasser oder* [62]) *bier* in necessitate, *so lieget nichtes darann.* [63])

BELLVM, BELLICA. [64]) **)

Loquens de [65]) munitis ciuitatibus ***) inter omnes palmam

*) Reb. II, fol. 132b lin. 9 — 24. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 263 sq. cap. 17. §. 3. sect. 1. 3. (*vide supra* p. 185. lin. 11 sqq.)

**) Reb. II, fol. 189a lin. 14. — fol. 195a lin. 12. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 437 sqq. cap. 62.

***) *Conf.* ibid. IV. p. 437. cap. 62. §. 1. sect. 1.

55) De infantibus — monstris.] Reb. *habet hanc breviorem inscriptionem:* De infantibus in vtero matris baptizatis.

56) Quare] Reb.: quam

57) Doctor:] Reb.: Mart. Luth.

58) *in der n. — hat.*] Reb.: in necessitate autem, quicquid habere poteris,

59) uerba dici:] Reb.: dici verba,

60) *taufe*] Cod. *calami err.: taufet*

61) *man lasse — nicht an.*] Reb.: Infantes Deo commendari debent, hic enim baptismus nihil ad me.

62) *oder*] *sic scripsi;* Cod.: *aber*

63) in necessitate — *darann.*] Reb.: cum sit cereuisia, vel lac in necessitate, vel quicquid habueris, nihil in hoc situm est. — *Proxime post hoc capitulum in* Cod. *sequitur caput inscriptum:* Bellum, Bellica, *quod ap.* Reb. *inferiori demum loco* T. II. *inde a* fol. 189a lin. 14. *exhibetur; in illius enim* Editione *huius capitis loco, subsequitur* (T. II. *inde a* fol. 132b lin. antepenult.) *caput* De Coena Domini, *quod in* Cod. *demum inde a* fol. 470b lin. 7. *affertur.*

64) Bellum, Bellica.] Reb.: Bellum et Bellica. — *Caput sic inscriptum in* Cod. *proxime post capitulum verbis:* De infantibus in utero matris baptisandis *etc. inscriptum, ap.* Reb. *autem inferius* fol. 189a *inde a* lin. 14. *exhibetur proxime post caput inscriptum:* Paschae etymologia. (*Conf. praeced. nota* 63.)

65) de] *a* Reb. *abest.*

tribuit Brunsuigae, [66]) eamque fere inexpugnabilem dixit; *doch es ist nichtes so feste, so nur ein Esel mit golde kan dartzu kommen vnnd einen weg haben, so ist es tzu gewinnen,* notauit proditionem. [67]) Nam ferunt Regem Galliae tantum pecuniae proditioni impendere, [68]) quam stipendijs militum, et multa proditione efficit. [69]) Nam paucis annis, cum Iulio Papa et Venetis conflictans [70]) cum 4000 militibus suis 20000 expeditissimos [71]) militum Papae in foedissimam fugam profligauit, *das thut* [72]) proditio.

[*fol. 315*[a]] Multa locutus est de Turca, *) contra quem noster Imperator summo exercitu proficiscitur, et uidetur de hac pugna Daniel loqui Capit. 11. ubi dicit de Rege Aquilonis et Austrij, et quomodo figet tentoria intra duo maria in terra inclyta. *Gott helffe vns, das gutte neue tzeittung kommen. Ich meinet nicht, dass ichs erleben solt, das diese tzwene keyser tzusammen soltten.* Orate Deum, nam noster exercitus est nimis praesumptuosus, confidit suis uiribus, *das wirdt nicht gut Ende nemen.* Deinde dixit Germanorum equos ualidiores facile euertere Turcicos, *ihre leichte klöpper.* [73])

Die 4. Septembris Dux [74]) Elector nouus **) Wittenbergam uenit cum [75]) 200 equitibus, *hat alda holdung* [76]) *von der Ritterschafft, steten vnnd vniuersitet empfangen.* [77]) Doctor *Bruck* coram uniuersitate tota orationem, gratiam principis proposuit. Doctor *Reisenbusch* respondit. [78]) Postea ad prandium [79]) inuitati sunt. Ibi allata sunt noua, quae

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 651 sq. cap. 75. §. 1[a] sect. 53 extrema.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 652 sq. cap. 75. §. 2. sect. 2. 3.

66) palmam tribuit Brunsuigae,] Reb.: Brunswigiae tribuit palmam,
67) *doch es ist* — proditionem.] Reb.: Nihil tamen adeo munitum ac firmatum est, si Asinus pecunia onustus ascendere et viam habere potest, tunc quod expugnari potest, (notans proditionem)
68) prodit. impend.,] Reb.: impendere proditioni,
69) proditione efficit.] Reb.: efficit proditione,
70) conflictans] Reb.: conflixit,
71) expeditissimos] Reb.: expeditissimorum
72) *das thut*] Reb.: hoc fecit
73) Multa locutus est de Turca, — — — *leichte klöpper.*] *haec h. l. ap.* Reb. *non leguntur.*
74) Die 4. Sept. Dux] Reb. *pro his exhibet*: Ioannes Fridericus
75) cum] *ap.* Reb. *deest.*
76) *holdung i. q. Huldigung.*
77) *hat alda — empfangen.*] Reb.: vt nobiles, ciues, et vniuersitas, fidem et constantiam illi permitterent.
78) Doctor *Bruck* — respondit.] Reb.: Vbi D. Pontanus, coram tota vniuersitate, egregiam orationem habuit, gratiam Electoris proponens, etc. Respondente doctore Reisenpusch,
79) ad prandium] Reb.: ad prandium omnes

Philippus Melanthon, D. Martinus Lutherus retulerunt, [80]) quosdam captiuos Turcas examinatos indicasse, Turcam 20000 militum exercitum habere illumque Caesarem nostrum [81]) expectare, ut cum illo pugnaret. Imperatorem autem [82]) nostrum illi obuiare *mit anderthalb kundert* [*fol. 315*^{b}] *tausent man*, scilicet 4600 [83]) Hispanorum et Italorum, et Antonium de Laeua, celebrem antesignanum, [84]) maximo et electissimo [85]) exercitu appulisse, *dass er 500000 man tzu wasser habe vnnd das der keyser den Ferdinandum nicht wolle mit sich haben.* [86]) Respondit Lutherus: Omnia haec ex uotis meis eueniunt, et uidemus iam mundum regi consilio Dei [87]) et fortuna, non hominum sapientia. Quis unquam sperasset tantum exercitum congregaturum, [88]) hoc inopinato fit. Ita hoc seculum ineffabili ratione regitur. Habemus tantum Imperatorem, qui fortissimas duas nationes Hispanicam et Germanicam [89]) conuinxit. Dominus [90]) Deus det illi uictoriam et quilibet Christianus deberet diligenter orare pro successu eius. [91]) Ipse enim a Deo nobis datus est, et hactenus summa foelicitate regnauit, Ideo orate, ut Deus illi succurrat et angelum in exercitum eius mittat, *so sol dem Türcken bange gnug werden.* Si Turcam prostrauerit, *so sol er den andern* aduersarijs *wol rathen.* Nam papa, Rex Franciae, Angliae, Veneti insidiantur nostro Imperatori. Ideo bene indiget piorum oratione. *Gott wirdt ihm helffen,* [92]) quia est syncerus, [93]) non sitit sanguinem.

---

80) allata sunt — retulerunt,] Reb.: noua D. M. L. retulerunt.
81) 20000 mil. — nostrum] Reb.: habere exercitum 200000. illumque Carolum Caesarem
82) autem] Reb.: vero
83) obuiare — 4600] Reb.: occurreret 150000. viris, inter quos habeat 46000.
84) antesignanum,] Reb. *male:* antesignorum,
85) electissimo] *sic* Reb.; Cod.: lectissimo
86) *dass er — haben.*] Reb.: et solum habere in Mare cum nauibus quinquaginta millia virorum nec Caesarem ferre voluisse Ferdinandum secum proficisci.
87) et uidemus iam mundum regi consilio Dei] Reb.: videmus enim mundum iam regi Dei consilio
88) congregaturum,] *sic* Cod.; Reb.: congregari posse,
89) fortissimas — Germanicam] Reb.: fortissimos Turcas natione Hispaniam et Germaniam
90) Dominus] *a* Reb. *abest.*
91) et quilibet — eius.] Reb.: et pro illius successu omnes Christiani fideliter orent.
92) Ideo orate, — — *helffen,*] Reb.: orandum est, quo Deus angelum exercitui eius associet, tunc Turca bene perfligabitur profligato Turca caeteros aduersarios facile confundet, Papam, Gallum, Anglum, Venetos, qui omnes nostro insidiantur imperatori, ideo oratione piorum eget, Deus illi auxiliabitur,
93) est syncerus,] Reb.: syncerus est,

[*fol. 316a*] Maximilianus *) Venetos omnium insolentissimos [94]) parua manu superauit. Nam Maximilianus tantum 4000 hominum habuit, [95]) contra quem dux Venetus [96]) Bartholomeus de Sabbatho [97]) audacissime processit, ac fugientem Maximilianum insectatus est usque ad uallem, [98]) cumque in ualle ubique essent circumclusi, dixit: Ego uolo mactare Germanos, *es sey gott lieb oder leidt*, et misit suos nuncios in Paduam hinc inde, ut omnes accurrerent et uiderent, quomodo mactare uellet Germanos bestias. *da kamen manne, weiber mit ihrem schönsten schmuck* spectatum, [99]) sed uide diuinum stratagema, in extrema desperatione illis fugientibus in ualle rupit currus *mit dem puluer. do hetten sie das puluer hinder sich, bis die* Veneti *druber kamen, tzuntten sie es an, bei ihnen lieff es tzuruck, vnnd stiess die* Venetos. Et conuersi Germani eos persequebantur occidentes, *fingen die grossen hansen vnnd schonen frauen*, quae uenerant ad spectaculum. [100]) Ideo ipsa victoria, successus et stratagemata a Deo dantur, sicut in Hannibale maximo imperatore uidemus, *der hat die Romer recht getzeiset*, [1]) [*fol. 316b*] fugauit eos ex Africa, Sicilia, Hispania, Gallia et fere ex Italia. Credo fuisse praestantem uirum, si proprium habuisset historiographum, egregia facta de eo haberemus. [2])

Wer das messer erstlich tzuckt, **) *muss es auch tzum ersten einsteckenn.* [3]) Ita Turca hactenus prouocatus a Ferdinando uicit, sed nemine [4]) prouocante succumbet, et papi-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 437 sq. cap. 62. §. 1. sect. 2 — 4.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 653. cap. 75. §. 2. sect. 4.
94) insolentissimos] Reb. *male*: insolentissimus
95) Nam Maxim. — habuit,] Reb.: exercitum habens tantum 4000. militum,
96) Venetus] Reb.: Venetorum
97) de Sabbatho] *sic* Reb.; Cod.: de Schabatto
98) uallem,] Reb.: vallem vel vallum,
99) dixit: Ego — — spectatum,] Reb.: superbe dixit, volo Germanos mactare, Deo placente, vel non placente, illico misit nuncios Paduam et finitimas ciuitates, quo omnes occurrerent et spectarent, quomodo Germanas bestias mactare vellet, quam primum viri cum suis vxoribus et splendidissimo accurrebant ornatu spectatum,
100) *mit dem puluer.* — — spectaculum,] Reb.: cum pulvere quem fugientes post se spargebant, donec accesserant Veneti, puluerem Veneti incendebant, et ipsi Veneti incendebantur et comburebantur a puluere. Germani conuersi fugientes Venetos persequebantur occidendo, captiuando, viros nobiles ac diuites cum suis vxoribus bene ornatis venerant.
1) *der hat — getzeiset,*] Reb.: qui Romanos misere profligauit,
2) egregia facta de eo haberemus.] *sic* Reb.; Cod.: egregia de eo habemus facta.
3) *Wer das m. — einsteckenn.*] Reb.: verum is, qui gladio primo vtitur, gladium primo immittere in vaginam cogitur.
4) nemine] Reb. *typ. err.*: nomine

[illegible] [5] *superabunt. Summa. Wer tzuletzt tzuckt, dersit tzuletzt ein etc.* [6]

Interim post Martinsdiae [7] venit nouus militum stipendiariorum a Martino Ratisbonae susceptus. Rusticae [8] contra Turcam, qui sese latum a Martino suspecti facti sunt, se uim contra Lutheri sanctae cogerentur pugnare, et multi ex eis hoc esse discesserunt [9]. Quidam ex illis uenerat ad Lutherum consulens quid si faciendum. [9] Respondit Lutherus: Superiori, estis, si pugnare debetis [10], contra Turcam, *so thut Euer bestes, schlaget drein*, si contra uerbum est pugnandum, *so werdet ihr euch wol wissen tzu halten, das ihr euders gewissen nicht thut.* [11]

Bombardae [***]) sunt crudelissimae machinae [12]) muros et petras perrumpentes, et homines in aera [12a] dissipantes. *Ego existimo* [12b]) esse ipsius sathanae *fol. 317a*; proprium inuentum, qui [12c], non potest armis pugnare et brachiis. Ibi perit omnis uirtus uiri. [12d] *Er ist todt, ehe man ihn siehet.* [12e]) Si Adam talia instrumenta uidisset a suis liberis inuicem [12f]) constructa, moerore fuisset consumptus. [12g]

Episcopus Saltzburgensis [***]) primus factus est Cardinalis

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 435. cap. 62. §. 1. sect. 5.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 438 sq. cap. 62. §. 2.
***) *Conf.* ibid. III. p. 304. cap. 31. §. 1. et IV. p. 439 sq. cap. 62. §. 3.

5) moturi bellum] Reb.: bello modo (*typ. err. pro*: moto)
6) *Wer tzuletzt* — etc.] Reb.: qui postremo gladium adduxerit, postremo gladium immittet.
7) uenit cohors militum stipendiariorum a M. I. suscepta Ratisbonae] Reb.: cohors militum stipendiorum (*typ. err. pro*: stipendiariorum) a Marchione Ioachimo susceptu, aduenit Ratisponam
8) cogerentur pugnare, et multi ... discesserunt.] Reb.: pugnare cogerentur, ita ut multi ... discesserint.
9) Quidam — faciendum.] Reb.: At quidam miles Lutherum accessit consulens, quid illis faciendum.
10) pugnare debetis] Reb.: pugnandum est
11) *so thut Euer* — *thut.*] Reb.: diligentiam adhibete et annis vestris hostes aggredimini, contra Religionem est pugnandum, tunc bene scietis, ne aliquam contra vestram conscientiam efficere praesumatis.
12) crudel. machinae] Reb.: machinae crudelissimae
12a) homines in aera] Reb.: milites in aërem
12b) existimo] Reb.: arbitror
12c) propr. inuentum, qui] Reb.: inuentum proprium, quia
12d) perit — uiri.] Reb.: omnes virtus viri perit.
12e) *Er ist* — *siehet.*] Reb.: Homines enim velociter interficiuntur.
12f) inuicem] *a* Reb. *abest.*
12g) fuisset consumptus.] Reb.: consumptus fuisset. — *Hic locus:* Bombardae sunt — fuisset consumptus, *qui in* Cod. fol. 316b lin. antepenult. — fol. 317a lin. 5. *exstat, ap.* Reb. *paulo inferius, scil. in sectione inscripta:* Arma bellica, T. II. fol. 191b lin. 12 — 19. *proxime post hanc inscriptionem legitur.*

in Germania, uenitque in aulam Maximiliani opera sororis scorti Ducis Bauariae et postea missus est legatus ad papam ad faciendum inter eos pacem. Nam Maximilianus et Ludouicus Bauarus cum foedus inijssent inter se, et sacramenti diuisione confirmassent, papa rupit foedus et Venetis se adplicauit, sed a Caesare et Gallo uictus [13]) ad Rauennam in die paschatos humiliatus ita misit dolose Matthiam Lang iam Episcopum Saltzburgensem ad Caesarem, qui inter eos fecit concordiam contra Gallum. Ita Gallus per Heluetios Mediolanum amisit. [14]) *Vmb diese braudt Meylandt, welche Jerlich vber 100000 fl. giebet, hat sich vber menschen gedencken gross blutvergiessen gehaben* usque in hodiernum diem, quia est opulenta et clauis Italiae, quam ciuitatem Rex Galliae [15]) a Caesare cum tributo annuo petiuit, sed Caesar medio eius filio, non [*fol. 317*ᵇ] Delphino uel minori, sed medio [16]) dare constituit, ita ne esset haereditaria. Inde ortum est bellum. Si [17]) Gallus Germanos milites sibi adiungeret, obtineret uictoriam, [18]) quia [19]) Germania habet strenuissimos et fideles [20]) milites, qui contenti stipendijs [21]) suos egregie defendunt. Hispani infidelissimi sunt, [22]) raptores facultatum, uxorum et liberorum. Ideo nemo uult eos habere defensores. Ideo [23]) Antonius de Leua Hispanus, et foelicissimus Dux Caesaris adhortatus est eum in agone, ut daret operam, [24]) ne Germanorum militum gratiam amitteret, illis [25]) amissis, actum de ipso fore. *Dan sie halten als eine mauer.* [26]) Au-

---

13) uictus] *sic scripsi;* Cod.: uictos
14) Episcopus Saltzburgensis — — amisit.] *haec quoque ap.* Reb. *h. l. non leguntur.*
15) *Vmb diese braudt* — Rex Galliae] Reb.: Mediolanum vrbs est opulentissima, et totius Italiae clauis, et annuatim dare cogitur vltra decem millia flo. propter hanc sponsam tempore longissimo effusio sanguinis fuit, vsque in hodiernum diem, quia est potens, Galliae rex eam
16) sed medio] *a* Reb. *absunt.*
17) Si] Reb.: Etsi
18) milites sibi adiungeret, obtineret uictoriam,] Reb.: sibi adiungeret militis (*typ. err. pro*: milites) victoriam obtineret.
19) quia] Reb.: Nam
20) habet stren. et fid.] Reb.: strennissimos et fideles habet
21) contenti stipendijs Reb.: stipendijs contenti
22) H. infidel. sunt,] Reb.: H. vero infidelissimi,
23) uult eos habere defensores. Ideo] Reb.: defensores eos cupit. Quapropter
24) et foelicissimus — operam,] Reb.: Carolo Caesari foelicissimus dux, in agone Caesarem adhortatus est, vt operam daret
25) illis] Reb.: nam illis
26) *Dan sie — mauer.*] Reb.: Sunt enim homines fortissimi, et in acie, tanquam murus aheneus persistunt.

uncatas. Virgilius [50]) Germanorum arma appellat lategios, *sint vielleicht die hellebartten.* Quilibet [51]) Monarcha sua peculiaria arma habuit, sicut hodie Turcae [52]) arcu et sebelo [52]) pugnant.

Bellum est [53]) legitima defensio uel poena. Esto, quod non tantum sit defensio, sed etiam poena, quale erat populi Israel bellum contra Beniaminitas [54]) uxorem Leuitae constuprantes.

Anno 29. *) D. Martinus dicebat de calamitatibus imminentibus propter securissima tempora. *Es ist mutwillige teurung.* Frumentum ex auaritia absconditur. *lasset ynns nur beten* contra bellum, ne fiat uastitas et dissolutio omnium.

Anno 39. congregatis principibus Francofordiae dicebat D. Lutherus, Nihil esse spei de pace saeuientibus, [*fol. 319*[a]] tumultuantibus papistis, qui diuitijs, multitudine et potentia sunt potiores. Respondit: Non est bonum pugnare contra Dominum, [54a]) qui habet priuilegium et potest paucis prosternere multos, et pauorem in corda hostium mittere, sicut plurima exempla sacrae scripturae testantur id. *Ach dass wir nicht so böse werenn.* Causam habemus iustissimam, sed proh dolor ingrati et mali sumus, ut Deus uisitet pios cum impijs.

Decimo die Aprilis uenerunt literae ex Francofordia ad D. Martinum Lutherum, negotium et conditiones pacis esse in dubio, quia aduersarij dolosi atroces conditiones proposuerunt, ut uiderentur ridere nostros. Praeterea Legatus Caesaris tentauit alia quam euentum pacis aut belli. Respondit D. Martinus Lutherus: Literae istae sunt Dialectice, non Grammatice legendae, quia consequentiam obscurant. Non est spes pacis in aduersarijs. Nam papa supra Deum et scripturam sanctam se exaltat, ita ut ab illius sede authoritatem accipere debeat, quasi dicat: Ego sum solus, Dux Ducum est in illius praesumptione. sitit enim haereditatem Ducis Georgij in Saxonia. Nam haec uerba dixisse fertur: *Were mir mein haut*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 441 sqq. cap. 62. §. 7. 8. 9.

50) Virgilius] Reb. *male:* verglius
51) *sint* — Quilibet] Reb.: forsan sunt bipennes, ita quilibet
52) Turcae .. sebelo] *sic* Reb.; Cod.: Turci .. schebelo
53) Bellum est — — — ipsius animum.] *haec h. l. ap.* Reb. *non inveniuntur.*
54) Beniaminitas] Cod. *male:* Beniamitas
54a) Dominum] *sic scripsi* (Luth. colloq. germ. IV. p. 442. lin. 11.: *wider Gott);* Cod.: dominium

vnnd har noch gantz, so truge ich billich den rauttenkrantz. Haec uerba ostendunt ipsius animum. [53])

Iulius Caesar *hat 52 schlachten gehabt*, [55]) quibus interfuit, [56]) *in den sint vmbkomen 1100000, Eilff mal hunderttausent man.* [57])

COLLOQVIVM D. LVTHERI ET ALIORVM DE BELLO PASCHALI INTER ELECTOREM ET D. MAVRITIVM. [58])*)

PHILIPPVS. *Ach es ist ein teufflisch ding vmb die* ingenia Misnensia, *doch* D. *Creutziger ausgenomenn, die dies ding so lange gespunnen haben.* M. LVTHERVS. *Es lieget nicht daran, viel volckes haben, auch kostliche kriegesrustung haben, es lieget allein an einer gutten sachen, wer die hat, vnnd an einem gutten treffen, wann sie tzusammen komen.* P. MELANTHON. *Vnnser Churfurst mercket wol, was die sache ist.* Illi uolunt nostrum principem opprimere et nos funditus delere, *domit gehen sie vmb.* D. M. L. Oratio piorum multum ualebit, *wie saget Dauid.* Ego autem orabam. *Last vnns nur beten,* armis aut consilijs non opprimetur illa factio, sed tantum oratione. P. M. *Sie werden viel tzu thun haben, wan sie gegen einander setzen werdenn. Ich höre, wie Carlowitz vnnd* Pistorius *so* calumniosi *seih*, et amatores cauillationum, *dass oberaus sey.* D. M. L. *Nun wir wollen die* facundos *vnnd* eloquentes *tzusammen lassen, sie werden die sache wol hinaus furen, sie habens ohne vns angefangen.* D. *Bruck hat offte gesaget, Jene auff Moritz seitten sein den vnnsern nie gut gewest, dass man* [*fol. 320*[a]] *sich also stets vor Ihnen besorget hat, sie werden einmal was anrichtenn.* P. M. *Es ist aber Ja ein gross* scandalum, *das sie erreget haben.* D. M. L. *Es ist war, wie sol man ihm thun? man kans itzt nicht endern.* P. M. *Itzundt wirdt mans schon tzu Rom wissen, der Bapst wirds dem Keyser schreiben vnnd ihm gratuliren. Es wirts der könig in Engellandt wissen, man wirdt tzu Paris an des koniges*

---

*) Reb. II, fol. 191[b] lin. 27. — fol. 193[a] lin. 6. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 444 sqq. cap. 62. §. 11.

55) *hat — gehabt,*] Reb.: quinquaginta duo commisit proelia,
56) interfuit,] Reb.: ipse interfuit,
57) *in den sint — man.*] Reb.: in quibus interfecti sunt 1100000. virorum.
58) Colloquium — Mauritium.] Reb.: Colloquium D. M. L. cum P. M. de bello Paschali.

hofe daruon sagen, dass das haus von Sachsen in sich selbest felt, vnnd sich selber vnttereinander verterbet. D. M. L. *Das ist war. meint ihr, das der Teuffel feyre? er wirts lange gegen Rom bracht haben, die papisten werden in die faust lachen.* P. M. *Ja freilich sie werden sagen: sehet da, das sint vnsere Euangelische, das sint die gutte fruchte ihrer* [59]) *lehre.* D. M. L. *Sie werden tzu Rom also dauon redenn. Was gilts, sie werden sich selbes vnttereinander schlaen, vnd die lehre selbest ausrotten, das muss man horen, der barmhertzige gott wende es. Bittet ihr nur fleissig, vngetzweiffelt, gott wirts wenden. Ich habe den hertzog Georgen tzu tode gebet, wir wollen auch woll Carlowitz vnnd* Pistorium *tzu tode lachen, vnnd gott gebe, dass es des spieles anfengern gehe, wie es Judas gieng vnnd Achitophel.* P. M. *Moritz* [*fol. 320*^{b}] *ist ein Junger man, kaum 20 Jar alt, vnnd wann wir grosse muhe vnnd arbeit gehabet haben in der kirchen, die lehre erhaltten wider den Bapst vnnd die gantze welt, dass sich niemandt wider vns legen darff, so kompt ein Junger lecker vnnd macht vnter vns selbes ein spiel, das wir nicht wissen, wo wir daheime sint. Es wirdt nu keiner sein leben lang den andern vertrauenn. Es wirdt der widerwil vnnd grol stets im hertzen bleiben.* D. M. L. *Es ist war, ob sie schon eynen vertragk auffrichten, so wirdt doch einer den andern meiden,* quia corda sunt diuisa. P. M. *Es wirdt aber nicht gescheen* sine magna concussione Ecclesiae. D. M. L. *Es wirdt eine* Concussio *vnnd* uastatio *werden, aber gott seine kirche wol erhaltten. Hertzog Moritz ist ein Junger man, verstehet die Sache nicht, er meinet, seine Rethe meinens sehr gut mit ihm. Aber er wirts einmal verstehen lernen mit seinem grossen schaden, vnnd da wirdt man ihm auch nicht glaubenn.* P. M. *Hertzog Moritz ist wie ein pfeiff, was die Rethe ihm einblasen, das pfeifft vnnd schallet er.*

[Rebenstockius T. II. fol. 191^{b} lin. ult. — fol. 193^{a} lin. 6. ***hoc colloquium*** Lutheri ***et*** Melanthonis ***sic latine reddidit:***

Ph. Misnenses plane Diabolicis ingeniis excepto D. C. Cruc. sunt proditi, qui hoc malum ante multos instituerunt annos, nihil in hoc situm est, ipsos magna multitudine populi, et instrumentis bellicis stipatos ipse, quia iustam non habent causam, nam iusta in primis requiritur causa, postea, si bellum aggressi fuerint, virorum strenuorum vehemens conflictatio. Ph. Elector noster statuit causae intelligit, illi volunt nostrum principem opprimere, et nos funditus delere conantur. M. L. Oratio piorum valebit, sicut Dauid inquit. Ego autem orabam, sinite et illos orationi incumbere, armis enim et consilijs non opprimetur illa factio, sed oratione. Phil. Sine labore magno inceptum non perficient. Audio enim K. et P. calumniosos et cauillationum amatores esse. Respon. M. L. Nos facundis, et eloquentibus hanc

59) *ihrer*] Cod. *calami err.*: *ihre*

commendemus causam, ipsi enim ad finem perducere possunt, absque enim nostro consilio, hanc rem inceperunt. D. Pont. saepius dixit. Misnenses nunquam bene de nobis sensisse, semper ideo suspecti, fuisse quasi mali aliquid instituere conarentur. Ph. Magnum autem ab illis prouenit scandalum. M. L. Verum dicis, sed quid vlterius in hac re facere possumus aut debemus, modo enim mutari non potest. Ph. Iam Romae, omnibus notum erit, Papa Caesari, magna cum gratulatione adscripsit. Rex Angliae nec non sciet, Lutetiae in aula regis de controuersia domus Saxoniae loquuntur. M. L. Verum est, sed putas Diabolum dormire, Romanis enim quam primum manifestauerit. Papistae super hanc discordiam exhilarabantur, dicentes, Ecce hi nostri Euangelici sunt cum suis fructibus, et Romae ita de hac re loquantur, obseruate an non ipsi Euangelici propter hanc doctrinam sese interficiant. Talia verba nos audire cogimur, Deus misericors hanc calamitatem auertet, orate modo, Deus noster absque dubio amouebit. Ego D. Georg. oratorem necaui, nos quoque K. et P. risu nostro interficiamus, et faxit, vt inceptoribus huius controuersiae, sicut Iudae, et Achitopheli, contingat.

D. Mauritius adhuc vir iuuenis nondum attigit annum aetatis vicesimum, et si nos magno cum labore Christi doctrinam in Ecclesia nostra, contra Papam, et totum mundum, ita vt etiam nemo illam oppugnare ausit, conseruauimus, tunc iuuenis, ille princeps, et inter nosmet ipsos controuersiam et discordiam mouet, quod etiam ignoramus quid nobis agendum sit. Perpetuum nunc inter se habebunt odium, et alter alteri fidem non seruabit. Mart. Lut. Verum est, etiamsi pactum concordiae instituunt, alter tamen odio habebit alterum, quia corda sunt diuisa. Phi. Non autem fiet sine magna concussione Ecclesiae. M. L. Futura est concussio et vastatio, attamen Deus suam seruabit Ecclesiam. Dux Mauritius princeps iuuenis, huius rei nullum habet intellectum, consiliarijs enim suis nimium credit, verum magno suo damno et periculo aliquando intelliget, postea et ipse fidem suam apud alios homines amittet. Phil. Dux Maur. fistulae similis, quicquid enim consiliarij sui inflant illi, de his rebus sonum ille mittet.]

[*fol. 321*[a]] D. MARTINVS LVTHERVS DOCTORI HIERONYMO WELLERO.

G. et P. Iste huius belli subitaneus tumultus ex multorum cordibus reuelauit cogitationes. Quam scilicet sint Centauri Misnici et Cerua Lypsensis fallaces, et perfidi, simulatores in Euangelio fouendo. Deus det illis perditis [60]) Tyrannis, luxu, usura, auaritia, superbia, perfidia, odio, impietate, hypocrisi, seditionibus, fraudibus, periurijs, et omni iniquitate et malitia deploratis suam mercedem tempore suo ij tam parricidiale bellum excitarint, Amen. Deus exaudiuit orationem Ecclesiae suae, et porro exaudiit contra illos Diabolos, ut non perficiant quod faciunt, et ora pro Ecclesia Dei, sicut ipsa pro te et nobis omnibus orat. Feria 4 post Quasimodo geniti anno 42. [61])

---

60) perditis] Cod. *male:* pertitis

61) D. Mart. Lutherus — — anno 42.] *Haec Lutheri epistola*, quae *a* Reb. *abest, germanice legitur inter eius epistolas a* de Wettio collectas T. V. p. 465. nr. 2062. *conf. etiam* Seidemanni annot. in eiusd. collectionis T. VI. p. 634. not. 6.

DVCES PRAESTANTES ET HEROICI [62]) *)

Fama ferebatur **) Andream de Doria a Turca undique obsessum. [63]) extrema fame compulsum tandem paucis militibus exercitum Turcarum perrupisse [64]) et in Italiam fugisse. Ibi reparatis *fol. 32b* uiribus iterum exercitum Turcicum rupisse. et in eadem loca redijsse. *das muss warlich* Heroica uirtus *sein* ita perrumpere hostes. [65])

KVNTZ von der Rosen [66]) *** Maximiliani Secretarius heroico animo praeditus. iter faciens per syluam. coactus est diuertere ibi [67] apud hospitem latronem. Benigne acceptus [68], uidit puellam flere, quae interrogata secreto [69]) respondit, eum esse inter latrones, et addidit tesseram. *wan der wirt die lichte wird lassen antzunden, vnnd ein glocklein leutten, so werden die pauren komen.* [70]) Apparata mensa exibit e uaporario dicens: *putze dich licht*, deinde accedet [71] rusticus delens candelas, *so sticht man euch todt.* Ille uir fortis sui curam [72] habuit, petiuitque a puella candelam, quam in laterna sub scamnum posuit. [73] expectauitque latrones armatus in mensa. Statim rusticus accessit, qui deleuit candelas, uoluitque transfigere nobilem, sed [74]) ille armatus cum seruis, prolata lucerna, rusticum cum bipenni [75]) fugauit, [76]) occidit et hospitem cepit etc. [77])

---

*) Reb. II, fol. 193a lin. 7. — fol. 194b lin. 12. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 447 sqq. cap. 63.

**) *Conf.* ibid. IV. p. 447 sq. cap. 63. §. 1. sect. 1.

***) *Conf.* ibid. IV. p. 453. cap. 63. §. 11.

62) Duces praest. et her.] Reb.: Duces bellorum heroici.

63) obsessum] Reb. *typ. err.:* absessum

64) exercitum Turc. perrupisse] Reb.: ipsum perrupisse exercitum Turcarum

65) iterum exercitum — hostes.] Reb.: in eadem loca redijsse. et Turcicum exercitum inuasisse iterum. Respon. Doct. Mart. Luth. Certe haec est uirtus, ita hostium exercitus perrumpere. Ideo Iulius Caesar dixisse fertur:. Male esse in exercitu Ceruorum duce Leone quam in exercitu Leonum duce ceruo, multum enim in his personis situm est.

66) *Kuntz v. d. R.*] Reb.: Conradus de Rosa.

67) ibi] *a* Reb. *abest.*

68) Benigne acc.] Reb.: vbi humaniter exceptus,

69) interrogata secreto] Reb.: secreto interrogata,

70) eum esse inter — *komen.*] Reb.: Dum (*typ. err. pro:* eum) hospitari inter periculosos latrones, et addidit tesseram, si hospes candelas incenderit, et campanula pulsauerit, quam primum adsunt rustici aliqui,

71) *putze* — accedet] Reb.: emunge lumen, illico accedit

72) delens cand. — curam] Reb.: candelas delens, et interficit te. Vir ille fortis curam sui

73) sub scamnum pos.] Reb.: sub scamno occultauit.

74) sed] Reb.: at

75) bipenni] Cod. *male:* bipennis

76) fugauit,] *a* Reb. *abest.*

77) etc.] *ap.* Reb. *deest.*

Alius *) in terram sanctam profecturus in deserto adortus est a latronibus, [78]) quibus procul adhuc visis, iussit apparari mensam et latrones inuitauit dicens, [79]) Morem esse in suis terris, hospites ita aduenientes [80]) suscipere. Illi cum eo conuiuantur [*fol.* 322ᵃ] donaque accipiunt et discedunt. Altero die iterum sese offerunt, eosque [81]) capiunt, abducunt in arcem, donant et deducunt in uiam. [82])

Rumor uenerat **) de uictoria contra Turcam occisis 20000. Respondit D. Martinus Lutherus: *Ach lieber gott mit wenig fromen ist die schlacht gescheen.* [83]) Nos Germani nimis securi et [84]) bibuli sumus, *die grossen Tattern, die dem Turcken wol neher liegen, lest er wol tzu frieden,* quia sunt bellicosi, ad praedam parati, *konnen ihre speise auff 14 tage am pferde furen,* dixitque [85]) de Tamerlano rege Tartarorum, qui Turcam 20000 hominum profligauit, [86]) regemque Turcarum captum, ferrea cauea [87]) inclusum, in [88]) omnem terram circumduxit, *Er begegenet auch den Turcken mit tzehen mal hundert tausent man,* [89]) multasque regiones bello sibi subiecit. Obsidens ciuitatem, primo die tentorium album fixit, gratiam afferens, secundo die rubrum, id est [90]) sanguinem significans, tertio die atrum, id est [90]) subuersionem et deuastationem [91]) portendens. Summus [92]) Tyrannus se gloriabatur [93]) esse feruentem Dei iram, orbisque terrarum ua-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 454. cap. 63. §. 12.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 448 sq. cap. 63. §. 1. sect. 2. et §. 2. 3. 4.

78) in deserto — latronibus.] Reb.: a latron. in deserto adortus
79) dicens,] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
80) ita aduen.] Reb.: aduenientes ista
81) eosque] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
82) abducunt — uiam.] Reb.: et in arcem abducunt, donis ornant et in viam deducunt.
83) *Ach lieber — gescheen.*] Reb.: Ach Deus bone, paucis cum pijs hoc proelium factum est,
84) securi et] *a* Reb. *absunt.*
85) *die grossen T.* — dixitque] Reb.: magnos enim Tartaros, qui limites eius attingant, non adeo sollicitat, sicuti nos Germanos, quia sunt bellicosi, et ad praedam parati. victum enim quatuordecim dies, portant secum in equis, dixit
86) qui Turcam 20000 hominum profligauit] *sic* Cod.; Reb.: qui Turcam, qui cum 200000, profligauit,
87) cauea] Reb.: caua
88) in] Reb.: spectatum per
89) *Er begegenet — man,*] Reb.: ipse quoque armatus Turcae occurrebat, habebat enim penes se duces centena millia virorum.
90) id est] *utroque loco a* Reb. *absunt.*
91) deuastationem] Reb.: vastationem
92) Summus] Reb.: Summus erat
93) se gloriabatur] Reb.: gloriabatur se

stationem. [94] Talis fuit et Alexander Magnus, heros ille [95] eximius, qui paruo tempore uixit, et 12 annis [96]) totum orbem [97]) sibi subiecit. Hunc Iulius Caesar imitari uoluit, [*fol.* 322ᵃ] sed tantum simia, qui [98]) Rempublicam minuit et rapuit, *dan ein schwerdt behelt das ander in der scheiden. Die grossen Tattern* ferales illi [99]) nulli sunt subiecti, tamen luctantur cum Persis et Turcis, *wie sich die kleinen Tattern mit den* Moscouitis *vnnd Polen schlagen.* [100]) Summa: Deus est omnium regnorum Dominus et author, qui transfert regna [1]) et constituit, *noch wollen wir ihn mustern vnnd klug sein, die wir vns selber nicht können kennen, viel weniger gott ausforschen.* [2]) Quis potest metiri oculos suos, ubi stella oculi minima potest totum hemispherium coeli capere, *noch wollen wir gott mustern.* [3])

Philippus Melanthon dicebat *) omnibus temporibus heroes singulari Dei [4]) gratia datos et seruatos esse, qui non frigidis imaginationibus, sua negotia gessissent, sed diuino quodam motu agitati, suos cursus absoluissent. Vt Alexander, qui regnum Persicum transtulit, Deinde [5]) Iulius Caesar. [6]) Ita Prophetae et Paulus excellentes [7]) heroicis motibus suas res gesserunt. Talis est liber Iudicum, *do man siehet, wie gott grosse ding mit einer person gegeben vnnd weggenomen hat.* [8])

Alexander oblatam pacem a Dario recusauit, ibi Parmenio

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 449. cap. 63. §. 5.

94) nastationem.] *sic* Reb.: Cod.: uastitatem.
95) ille] *a* Reb. *abest.*
96) annis] *sic* Reb.: Cod.: annos
97) totum orbem] Reb.: maguam orbis partem
98) tantum simia, qui] Reb.: tantum fuit simia, quia
99) *dan ein* — ferales illi] Reb.: Tartari maiores, ferales illi homines
100) *wie sich* — *schlagen.*] Reb.: quemadmodum Tartari minores bella ducunt contra Moscouitas et Polonos.
1) transf. regna] Reb.: regna transfert
2) *noch wollen* — *ausforschen.*] Reb.: attamen nos semper prudentiores esse volumus, qui nosmetipsos, multo minus Deum, perscrutari possumus.
3) *noch* — *mustern.*] Reb.: tamen Deum iudicare, illumque docere conantur. — (Luth. colloq. germ. IV. p. 449. lin. 23. *pro* „mustern" *recte habent*: „*meistern*").
4) Dei] Reb. *male*: Deo
5) Deinde] *a* Reb. *abest.*
6) Caesar.] Reb.: Caesar, qui quartam Monarchiam instituit.
7) et Paulus excellentes] Reb.: Paulus et excellentes viri
8) *do man* — *hat.*] Reb.: in quo videndum, quomodo Deus aliquando per vnam personam, multa et magna dedit dona propter ingratitudinem iterum abstulit.

dixit: Ego si Alexander essem, [*fol.* 323ª] reciperem. Alexander respondit: Ego si Parmenio essem, facerem, quasi dicat: ***du bist nicht der man, der ich bin.*** [9])

Papistarum*) caecitas eo est maior, quia doctrina putatur [10]) ab uno homine reuelata [11]) non esse recipienda, quasi [12]) Helias Thesbites [13]) ille mendicus unus homo, tanta [14]) fecerit contra tot Baalistas. Item Ioannes Baptista unus homo in [15]) paruo tempore insigni uictoria prostrauit Pharisaeos. [16]) ***Es heist nicht:*** [17]) unus homo, sed homo Dei. Heroici uiri non sit unus homo etc. [18])

SEDITIO. **)

Anno 36. inquit Martinus Lutherus: Colonia maxima ciuitas, excedens Romam, seu Norinbergam, Augustam, Florentiam. Haec iam paucis diebus [19]) per incolas seditiose oppugnata est, ***denn sie haben den thum gestürmet, die pfaffenn huren ausgeiagt, mer dan 200 mönche vnnd nonnen vertrieben, das heiligthumb begrabenn.*** Haec Spalatinus. Lutherus territus respondit: ***Ach es ist nicht gutt.*** Violentia illa multum scandalizat Euangelium et incitat Tyrannos. ***Sie wollen vns mit der faust fur dem kamen fischenn.*** [20]) Cum Esaias [21]) et Paulus dicant: Ego conteram eum uirga oris mei

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 450. cap. 63. §. 7.

**) Reb. II, fol. 194ᵇ lin. 13. — fol. 195ª lin. 12. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 455 sq. cap. 63. §. 15.

9) Alexander oblatam — *ich bin*] *haec a* Reb. *absunt.*

10) quia d. putatur] Reb.: qui putant

11) reuelata] Cod. *falso*: reuelato

12) quasi] *sic* Reb.: Cod.: Quas

13) Thesbites] Reb. *corrupte*: Lesbites

14) tanta] Reb.: non grandia

15) in] *a* Reb. *abest.*

16) prostrauit Pharisaeos.] Reb.: Pharisaeos confutauit,

17) ***Es heist nicht:***] Reb.: non dicitur,

18) etc.] *a* Reb. *abest.*

19) Anno 36. — diebus] Reb.: Sicut bellum omnium calamitatum plaga est atrocissima, ita seditio fastidiosa, ciuitatibus est exitium, Sicut iam Coloniae accidit. Anno 36. Scribente Georgio Spalatino, quae ciuitas amplissima, Romam, Florentiam, Augustam, Norimbergam magnitudine excedit, haec

20) ***denn sie haben — fischenn.***] Reb.: cathedralem enim Ecclesiam oppugnarunt, concubinas sacrificulorum fugarunt, vltra 200. Monachos et Nonnas fergnersarunt, et reliquias sanctorum sepelierunt. Haec legens ex literis Spalatini M. l., territus respondit. Ach non est bonum signum, illa violentia scandalosa, Euangelij cursum plurimum impedit, incitans Tyrannos, nimium festinantes suo proposito.

21) Esaias] Reb.: Daniel

et spiritu labiorum suorum interficiet impium. *Damit man das Bapstumb fol. 323ᵃ schlagen. Es kann das Bapstumb nicht mit gewalt zerstoret noch erhalten werden.* [22]) quia consistit in mendacio. Ideo uerbo ueritatis illud regnum [23]) euertendum est. Ego maxime odi [24]) illos, qui uiolentia irrumpunt. [25]) *Es heist: predige du, ich wil krafft geben.* Nos negligimus concionem, et irruimus uiolentia etc. [26])

BIBLIA ET SCRIPTVRAE SACRAE AVTORITAS. [27]) *)

Biblia esse Dei uerbum et librum, [28]) non hominis, hoc argumento probatur, quia omnia quae sunt, et ut sunt in mundo, ea omnia scripta [29]) sunt in Genesi per Mosen, *dass es nicht anders gehet noch stehet, dan wie es gott geschaffen*

---

*) Reb. II. fol. 195ᵃ Ex. 13. — fol. 197ᵇ Ex. 17. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 4. cap. 1. §. 2. p. 11 sq. cap. 1. §. 9. sect. 3. 4. p. 5 sq. cap. 1. §. 4. p. 10 sq. cap. 1. §. 9. sect. 1. 2. p. 67 sq. cap. 1. §. 14. 15. (*quos locos infra singulis sectionibus iterum adscripsi, ut facilius inueniantur et conferantur*).

22) Ego conteram — werden,] Reb.: Antichristum conterendum esse virga oris et spiritu labiorum suorum interficiendum esse, his armis et hoc gladio Papa interficiendus est, regnum enim Papae non deuastabitur et opprimetur magna vi et potentia.

23) illud regnum] Reb.: regnum superstitionis

24) Ego maxime odi] Reb.: plurimum odi

25) irrumpunt.] Reb.: interrumpunt.

26) *Es heist* — etc.] Reb.: Deus iubet praedicare, et virtutem ab ipso expectare, illi autem negligunt praedicationem et seditioni student scandala mouentes et cursum Euangelii impedientes, quapropter pacem sectemur propter aedificationem Ecclesiae.

27) Biblia et scripturae sacrae autoritas.] Reb.: De Bibliis, et sacrae scripturae authoritate.

28) Biblia esse — librum,] Reb.: Aeternus Deus et omnipotens, sicut verbo suo omnia creauit, conseruat, benedicit et fouet: Ita regnum suum Spirituale auditu verbi vocalis et ministerio Ecclesiae ordinato erigit et confirmat, dicens: Hunc audite. Ita etiam scriptura chartis et membranis delecta, consolatur et erigit conscientias. Ioan. 5. Scrutamini scripturas. Rom. 15. Quaecunque scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt, vt per patientiam et consolationem scripturarum spem habeamus. Valeant igitur haeretici Enthusiastae, qui scripturam aut deprauant, aut plane reijciunt, irridentes nos quasi Dei omnipotentiam et virtutem verbis sonitu euanescentibus et mortuis chartis, literis depictis alligaremus, cum tamen Deus per media de ipso ordinata operetur.

Bibliorum sacrorum descriptio.

Biblia esse Dei verbum et librum,

29) scripta] Reb.: descripta

vnnd gemacht hat. Ad haec [30]) Iulius Caesar, Augustus, Alexander, Regnum Aegyptiorum, Babyloniorum, Persarum, Graecorum, Romanorum *sint hinweg,* qui tamen omnes uoluerunt hunc librum delere et perdere, atque hoc unice studuerunt, ut hic liber deleretur, attamen non potuerunt, sed mansit incolumis. *Wer helts, oder wer het es wider solche krafft erhaltten konnen?* [31]) Homerus, Vergilius, esto sunt uetusti [32]) libri, sed nihil ad Biblia. Item Baptismus, [33]) sacramentum, [34]) concio, id est, totus cultus primi praecepti *ist blieben* [35]) contra tot Tyrannos et haereticos. *Ey vnser herrgott hats mit sonderlicher krafft erhalten,* [36]) quia praedicandum, [*fol 324a*] Baptizandum, communicandum fuit. Ideo [37]) nemo potuit resistere et impedire.

Multa dicebat [38]) de scripturae efficacia, *) quae longe superaret omnes alias artes [39]) Philosophorum et Iuristarum, [40]) quantumuis essent bonae et necessariae, tamen quantum ad uitam aeternam esse mortuas. *Darumb mag man die* Biblia *wol mit andern augen ansehen denn* Iuristarum leges. Et nisi quis supra rationem fuerit, [41]) et se ipsum abnegauerit, ille [42]) impinget in sacra scriptura. Ideo [43]) mundus non potest eam intelligere, [44]) quia nescit mortificationem, quae [45]) planissime in uerbo Dei procedit. Vide, [46]) quomodo statim

---

*) Reb. II, fol. 195b lin. 27. — fol. 196a extr. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 11 sq. cap. 1. §. 9. sect. 3. 4.

30) *dass es* — Ad haec] Reb.: non enim alium habent progressum res mundanae, quam sicuti creatae sunt, supra hoc

31) *sint hinweg* — *konnen?*] Reb.: in totum effluxerunt, qui omnes hunc librum Bibliorum delere voluerunt et vnice conati sunt hunc extirpare, sed tamen permansit incolumis contra illorum conatus, quis conseruat, vel quis conseruare potuit contra tantam potestatem Tyrannorum?

32) esto sunt uetusti] Reb.: esto vetustissimi

33) Baptismus,] Cod. *male*: Baptisma,

34) sacramentum,] Reb.: coena Domini et

35) *ist blieben*] Reb.: mansit,

36) *Ey vnser — erhalten,*] Reb.: Deus ergo sua virtute verbum conseruauit suum,

37) Ideo] *sic* Reb.; Cod.: et tamen

38) Multa dicebat] Reb.: Mart. Luth. multa dicebat

39) artes] Reb.: artes et facultates

40) et Iuristarum,] Reb.: Iuristarum, Medicorum,

41) quantumuis essent — rationem fuerit,] Reb.: quamuis ad vitam bonae et necessariae. Attamen quantum ad vitam aeternam vanae et mortuae, merito igitur Biblia, alijs inspici deberet oculis, quam Iuristarum leges,

42) ille] Reb.: ille profecto

43) Ideo] Reb.: Quapropter

44) eam intelligere,] Reb.: intelligere Biblia,

45) quae] *sic* Cod.; Reb.: qua

46) Vide,] Reb.: Obserua quaeso,

Adae tempore [47]) factum sit, qui cum duos [48]) haberet filios, prior Cain, id est, possessor. Dominus appellatus est. *der solte der man gottes sein*. aliud semen. [49]) Posten altero partu [50]) futuro sperabat Eua [51]) filium. *dass der liebe sohn* serum *bekeme*, [52]) sed cum pareret filium, appellauit eum Abel, id est, uanitatem et nihil, quasi diceret: [53]) *Es ist umbsonst, ich betrogenn*. [54]) Hic est typus mundi et Ecclesiae. Nam Cain impijssimus est Dominus [55]) orbis terrarum. Abel [56]) pijssimus est subiectus, pressus, seruus et nihil, sed coram Deo contrarium apparet, ille reiectus, hic assumptus etsi coram ratione *fol. 324b* contrarium appareat. Ita Ismael habuit pulchrum [57]) nomen, auditor Dei, Esau factor. *der solt thun*. [58]) Absolon pater pacis. Hunc praetextum habuerunt, sed reuera fuerunt contemptor, neglector et seditiosus. *Last uns die liebe Biblia halten rund fleissig lesenn*. [59])

Sacra [60]) scriptura * plena est diuinis donis et uirtutibus. Omnes [61]) gentium libri plane nihil [62]) docent de fide, spe et charitate, imo nihil sciunt de his diuinis [63]) uirtutibus, saltem inspiciunt praesentia. Confide, [64]) spera in Dominum. [65]) Si tantum Psalterium et Hiob haberemus. *so solten weirs in so-*

---

*) Reb. II. fol. 196b lin. 1—16. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 5 sq. cap. 1. §. 4.

47) Adae tempore] Reb.: tempore Adae
48) duos] Reb.: duos tantum
49) *der solte* — semen.] Reb.: is pro viro Dei reputabatur, scilicet illud semen
50) partu] *sic* Reb.: Cod.: parto
51) sperabat Eua] Reb.: Eua putabat
52) *dass* — *bekeme*,] a Reb. *absunt*.
53) diceret:] Reb.: dicat.
54) *Es ist* — *betrogenn*.] Reb.: nunc temere expectatione et misere decepta sum.
55) est Dominus] Reb.: Dominus est
56) Abel] Reb.: Abel vero
57) pulchrum] Reb.: pulcherrimum
58) *der solt thun*,] Reb.: is acceptissimus esse debebat,
59) contemptor — *lesenn*.] Reb.: impij contemptores, neglectores et seditiosi, Ideo Biblia amemus et summa diligentia illa perlegemus.
60) Sacra] Reb.: Sacra enim
61) Omnes] Reb.: omnium
62) plane nihil] Reb.: nihil plane
63) diuinis] Reb.: Theologicis
64) s. inspiciunt praesentia. Confide,] Reb.: (saltem praesentia inspiciunt) confide et
65) Dominum.] Reb.: Dominum, etc.

hen. [66]) Nam Hiob habet omnes [67]) et cogitationes, quae possunt incidere in cor humanum [68]) contra fidem. Summa, sacra scriptura est summus et diuinus [69]) liber, plenus consolationum in omnibus tentationibus, quia docet:

de {Fide / Spe / Charitate} aliter quam ratio potest {Videre / Sentire / Experiri [70])}

Imo in contrarijs docet illa elucescere, ut significent [71]) aliam esse uitam, praeter hanc miseram.

Doctor Ionas *) aiebat sacrae scripturae tantam inesse [72]) sapientiam, ut nemo eam [73]) perdiscere possit. [*fol. 325*[a]] Respondit D. Lutherus: ***Wir werdenn wol schüler drinnen bleibenn.*** [74]) Quis enim potest se ipsum cognoscere, cum malum originale [75]) adeo profundum sit in nobis, [76]) et uoluntas Dei longe excellentior captu nostro. Quis quaeso potest hunc unicum locum capere? [77]) Gaudete in tribulationibus, ***dass wir*** [78]) ***mitten in der hochsten angst sollen frolich sein, Ja gerne wie die kinder die rutten possen.*** [79]) Valeant Epicurei et arrogantes scioli, qui scripturam sanctam derident aut mox didicisse [80]) putant. Qualis est Iacobus Schenck, Ioannes Agricola, [81]) qui sunt pestes [82]) religionis, quorum [83]) arrogantiae et contemptus fructus erit amentia et caecitas.

---

*) Reb. II, fol. 196[b] lin. 17. — fol. 197[a] lin. 19. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 10 sq. cap. 1. §. 9. sect. 1. 2.

66) *so — sehen.*] Reb.: in his libris multae oculis nostris proponuntur consolationes.
67) habet omnes] Reb.: omnes continet
68) possunt incidere in c. h.] Reb.: incidere in c. h. possunt
69) summus et diuinus] *a* Reb. *absunt.*
70) de — Experiri.] *haec ap.* Reb. *non sic tabulae instar, sed continua verborum serie leguntur.*
71) significent] *sic* Cod.; Reb.: significet
72) tantam inesse] Reb.: tantum esse
73) ut nemo eam] Reb.: quam nemo
74) *Wir — bleibenn.*] Reb.: Nos sacrae scripturae discipulos manere oportet.
75) originale] Reb.: originis
76) sit in nobis,] Reb.: in nobis sit,
77) capere?] Reb.: percipere.
78) *wir*] Cod. *calami err.*: *mir*
79) *dass wir — possen.*] Reb.: quod in medijs tentationibus hilaritatem praebere nos debemus, scilicet, quemadmodum laetantur propter virgam.
80) didicisse] Reb.: perdidicisse
81) Iacob. — Agricola,] Reb. *habet siglas*: I. S. I. Agric.
82) sunt pestes] Reb.: pestes sunt
83) quorum] *sic* Reb.; Cod.: quarum

Ach lieber herr gott wie wollen wir so durstiglich in tuo sanctuario handelen. [84]) et tuam scripturam nobis suggerere, tamen [85]) uidemus Ethnicos in suis falsis religionibus ardentissimo Zelo incessisse. *das Jungfrauen vnnd Matronen die Tempel mit ihren hahren geheret haben.* [86])

Deus mirabilis [87]) est in sanctis suis, quasi per contrarium [88]) humanae sapientiae, ut scilicet pij discant pendere ex inuisibilibus et mortificatione reuiuiscere. Nam Dei uerbum [89]) est lucerna in loco caliginoso. Sic sunt [90]) omnia exempla fidei. Esau maledictus erat foelicissimus. Iacob benedictus erat [91]) [*fol.* 325] profugus et [92]) exul. *Es war gar ein seltzame* inthronizatio *mit dem Jacob*, qui cogebatur fugere Esau et pauper esse. [93]) Ita Christi glorificatio [94]) erat sub cruce ignominiosa. [95]) Ita et Ecclesiae promissiones sunt. [96])

D. Martinus Lutherus interrogatus a D. Cordato [97]) de fidei uerbo, [*]) quod esset contrarium experientiae, et Ecclesia maxime uexaretur a sathana, cum tamen Christus dixisset: Ego uici mundum, gaudete, Et [97a]) nihil sit, quam tristitia et crux. Respondit: *Wisset ihr nicht, dass alles in der heiligen schrifft ist erlogen?* [98]) Deus uult esse potens in infirmitate, sapiens in insipientia. [99]) Beatus qui haec [100]) crediderit.

---

[*]) Reb. II, fol. 197a lin. 20 — 29. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 67. cap. 1. §. 74.

84) *Ach lieber — handelen,*] Reb.: Ach Deus bone quod nos miseri hominij, tam ardenter in tuo sanctuario, agere conamur.
85) tamen] Reb.: cum tamen
86) incessisse — *haben.*] Reb.: flagrasse, quod etiam virgines et honestae matronae idolorum templa crimibus suis purgarunt.
87) mirabilis] Reb.: admirabilis
88) contrarium] *sic* Reb.: Cod.: contrarius
89) Dei uerbum] Reb.: verbum Dei
90) Sic sunt] Reb.: sicut testantur
91) erat] *a* Reb. *abest.*
92) et] *ap.* Reb. *deest.*
93) *Es war* — esse.] Reb.: mirabilis valde erat intermixtio cum Iacobo, qui pauper erat et cogebatur fugere Esau.
94) glorificatio] Reb.: gloriatio
95) erat sub cruce ignominiosa,] *sic* Reb.; Cod.: erat sub ignominiosa Crucae
96) Ita et — sunt.] Reb.: tales sunt promissiones Ecclesiae.
97) Cordato] Reb.: Crue. (*i. e.* Crucigero)
97a) Ego uici m., gaudete, Et] Reb.: Gaudete quia ego vici mundum, cum ibi
98) Respondit — *erlogen?*] Reb.: Respondit Mart. Luth. Nescitis, omnia quae continentur in sacra scriptura, mentita esse.
99) insipientia.] Reb.: insipientia, etc.
100) haec] Reb.: hoc

D. Lutherus legens in Psalterio, *) Dauidis spiritum admirabatur, dicens: *lieber herrgott welche leute sindt das gewest.* [1]) Hic Dauid fuit coniugatus rex, bellator, negotijs et causis forensibus occupatus, attamen tantum conscripsit librum. Et Nouum Testamentum a uiris [2]) Iudaeis est scriptum. Nam Apostoli fuerunt Iudaei. Ita ostendit Deus, quod nos debeamus uerbum Dei [3]) adorare in Synagoga. Nam nos gentes nullum habemus librum in Ecclesia gubernantem, nisi quod Augustinus in Ecclesia gentium solus est prae alijs [4]) Doctor. Ideo nos [*fol. 326*[a]] gentes nullo modo sumus pares Iudaeis. Ideo [5]) Paulus optimum fecit discrimen [6]) inter Saram et Agar, et duos earum [7]) filios, Agar *war auch eine frawe, aber noch lange nicht der Sara gleich.* [8]) Ideo horrenda fuit papae temeritas, qui homo sine scripturis, audebat sese opponere scripturae sanctae. [9])

LIBRI SACRAE SCRIPTVRAE **)

Quicunque concedit Euangelistas habere uerbum Dei, *dem wollen wir wol begegnen.* [10]) qui [11]) hoc negat, cum illo nec unico uerbo agam. Nam contra negantem principia non est disputandum, omnes tamen Iudaei, gentes, Turcae, Biblia sacram scripturam [12]) esse fatentur. Hic liber summum habet testimonium. Deinde Magister Forstemius dixit, multos asserere *πεντάτευχον* [13]) a Mose non fuisse [14]) scriptum. Respondit D. Doctor: [15]) Quid hoc ad rem? Esto Moses non

---

*) Reb. II. fol. 197[a] lin. 30. — fol. 197[b] lin. 17. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 67 sq. cap. 1. §. 75.

**) Reb. II, fol. 197[b] lin. 18. — fol. 198[a] lin. 2. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 28. cap. 1. §. 25.

1) *lieber — gewest.*] Reb.: Deus bone quales hi fuerunt homines.
2) uiris] Reb.: veris
3) uerbum Dei] Reb.: verbum, Deum
4) alijs] *sic* Reb.; Cod.: alij
5) Ideo] Reb.: quapropter
6) fecit discrimen] Reb.: discrimen fecit
7) earum] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
8) *war auch — gleich.*] Reb.: quoque vxor fuit, sed Sarae plane dissimilis.
9) audebat — sanctae.] Reb.: sacrae scripturae se opponere audebat.
10) *dem — begegnen.*] Reb.: huic admodum bene obuenire volumus,
11) qui] Reb.: qui vero
12) sacram scripturam] Reb.: sacra
13) *πεντάτευχον*] Reb.: *πενταπεύχον* Mosi
14) fuisse] Reb.: esse
15) D. Doctor:] Reb.: M. Luth.

[illegible] [illegible] [illegible] [

et tamen mea sententia, hoc uolo. [26]) Vt cum in Mose legitur: *sie haben die stadt verbant* [27]) [*fol.* 327[a]] per os gladij, Est [28]) hebraismus. Nos propter allegoriam uertimus: *sie haben die stadt verheret durch die scherffe des schwertes.* [29]) Hoc quadrat ad concionatores, qui ore gladij uincere debent, sed Germanice ita dicitur: *sie schlaget alles todt, was nur lebet* etc. [30])

Transferendi labor magnus est. Nam in translatione Bibliorum multum olei insumpsimus. [31]) *Es werden aber etliche sein, die es werden besser wollen wissen den wir, aber nicht besser machen.* [32]) Carpent me in uno uocabulo, ubi eos in centum uocabulis reijcere uellem, si ipsi uerterent. *Also wirdt vnser getreuen arbeit auch gescheen,* [33]) si quis mihi potest uersus 72 et 73 tantum apte uertere, huic dabo 50 fl. *Er muss aber vnser Translation nicht dartzu nemen.* [34])

Apposite uertere sententias ex lingua in linguam artis est. Nam cognita sententia, tamen explicare non possumus. Ideo Ambsdorffius dixit: *Es ist wol schande, dass ich ein ding wissen vnnd verstehen sol vnnd doch nicht konnen reden. Ja wir müssens wol in vier fesser giessen, ehr wirs mugen tzu rechte bringen.* [35]) Quis potest hanc sententiam Salomonis explicare: sicut fulgur praecedit tonitru, ita uerecundiam praecedit [36]) [*fol.* 327[b]] gratia. Cum tamen meo iudicio melius esset: [37]) Verecundia praecedit gratiam. Quis mihi potest [38]) exponere uerecundiam? Verecundia est [39]) optima uirtus in

---

26) Nam uere — uolo.] Reb.: et Iudaei dicere deberent esse nouum Mosen, Nam vere transferre, est applicare suae linguae, in sententia non, sed in verbis errauit, hoc volo, est mea sententia,
27) *sie — verbant*] Reb.: ciuitatem hanc percusserunt,
28) Est] Cod. *calami err.: Es*
29) *sie haben — schwerttes.*] Reb.: ciuitatem deuastarunt, per astutum gladium,
30) *sie schlaget* — etc.] Reb.: omnes vitam habentes, interficiebant.
31) olei insumpsimus.] Reb.: insumpsimus olei,
32) *Es werden — machen.*] Reb.: inueniuntur autem aliqui, qui melius scire volunt quam nos, melius autem componere non valebunt,
33) *Also — gescheen,*] Reb.: sic labori nostro fidelissimo quoque fiet,
34) potest uersus — *nemen.*] Reb.: versus 72. et 73. tantum apte potuerit vertere, dabo illi 50. aureos, nostra autem translatione vti non debet.
35) *Es ist wol — bringen.*] Reb.: pudor sane rem aliquam mihi notam esse, et de hac me non posse loqui, sed magno labore constat, donec ad perfectum intellectum rei alicuius perueniamus.
36) praecedit] *sic* Reb.; Cod.: procedit
37) meo iud. m. esset:] Reb.: melius esset (meo iudicio)
38) mihi potest] Reb.: potest mihi
39) est] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

adolescentia. Verecundus, *Ehrsam,* [40]) qui omnes reueretur. Econtra *Ehrbar der aller ehren werdt ist. Ich muss oft ein gudt wordt* in translatione *verwerffen; do ich lieber ein rotten gulden verlieren wolte,* [41]) quia illud uerbum quantumuis elegans, non conuenit ad sententiam. *Wan wir gleich nicht predigen, würden dennoch fromme leutte sein, die die* Biblia *in ihren heusern würden lesen.* [42]) Biblia olim erant [43]) incognita. Carolostadius octauo anno post suum Doctoratum primo legit Biblia. Nam ipse et Petrus Lupinus ad lectionem Augustini adigebantur.

Quidam petebat D. Lutheri Psalterium uetustum et laceratum, daturus ei nouum. Doctor nolebat, [44]) quia huic esset assuetus, Nam localis memoria multum ualet, et ego meam memoriam translatione Bibliorum [45]) corrupi, ita ut memoriam localem [46]) filiorum turbarim. [47])

Consilium est pijssimum, ut quis ex fonte hauriat, et diligenter Biblia [48]) legat. Nam [*fol.* 328ᵃ] bonus textualis est insignis Theologus, *dan ein* Locus *vnnd* Textus Bibliae *gielt mer dan vier scribenten glosenn,* [49]) quae non sunt firmae et rotundae. Ut si ego hunc textum habeo: Omnis creatura Dei est bona. Cibus, coniugium, etc. est creatura Dei. Ergo bona. [50]) Ibi glossae reclamant Bernhardus, Basilius, Dominicus etc. [51]) aliter scripserunt et fecerunt, sed ipse textus uincit omnes glossas, [52]) *Die lieben veter haben gross ansehen gehabet,* [53]) et interim facta est iniuria Bibliorum. [54]) Ambrosius, Basilius satis [55]) sunt frigidi, et Gre-

---

40) *Ehrsam,*] Reb.: germanice Ehrsam,
41) *Ehrbar der — wolte.*] Reb.: honestus, qui omni honestate dignus est, ego saepius bonum verbum vel vocabulum in translatione reijcere cogor, cur libentius aureum florenum amitterem,
42) *Wan wir — lesen.*] Reb.: etiamsi nulla per nos vnquam fieret concio, pij tamen inuenientur homines, qui Biblia in suis aedibus reseruabunt,
43) erant] *sic* Reb.; Cod.: erat
44) daturus — nolebat,] Reb.: nouum enim redditurus, M. Luth. noluit,
45) Bibliorum] *sic* Reb.; Cod.: Bibliae
46) memoriam localem] Reb.; localem memoriam
47) turbarim.] Reb.: turbauerim.
48) diligenter Biblia] *sic scripsi;* Cod.: diligenter Bibliam, Reb.: Biblia diligenter
49) *dan ein — glosenn,*] Reb.: vnus enim locus et textus Bibliorum plus valet, quatuor scriptorum gloss.
50) bona.] Reb.: etc.
51) etc.] *a* Reb. *abest.*
52) omnes glossas.] Reb.: glossas omnes,
53) *Die lieben — gehabet,*] Reb.: Patres magnam habuerunt authoritatem,
54) Bibliorum.] *sic* Reb.; Cod.: Bibliae.
55) satis] *a* Reb. *abest.*

gorius Nazianzenus accusatur, quod ipse in sua poësi et carminibus [56]) uersatus, nihil syncere de Deo scripserit.[57]) Spiritus sanctus *lest sich nicht* uerbis et laruis *binden*, sed rem [58]) profert. Idem mihi olim accidit, cum consilio quorundam graecismo me applicarem, *weil ich auff den* definitionibus *lag*, [59]) nihil rei tractabam, [60]) neque officium neque usum et utilitatem [61]) proponere poteram eius rei, de qua loquebar.

D. Martinus Lutherus [62]) deplorabat copiam librorum et scribentium.*) Vbi infinitum pelagus librorum [62a]) futurum sit. Nam quilibet [63]) pro sua arrogantia componit librum. [64]) Aliqui studio quaestus promouent hoc malum. Ita copia commentariorum sepelitur Biblia, [65]) et textus negligitur, cum Textuales in omni facultate sint [66]) optimi. Nam bonus Bartolista est bonus Iurista. [*fol.* 328[b]] Nunc statim se ad scribentes conferunt. Ego miror, [67]) assuefeci me ad Biblia, saepius legendo fiebam localis. Deinde me ad scribentes contuli. *Aber ich muste sie tzuletzt alle aus den augenn stellenn vnnd mich in der Biblien wurgenn.* Satius est enim [68]) uidere proprijs quam alienis oculis. Ideo optarim omnes meos libros sepultos propter exemplum malum, *dan es wiel sonst ein ieder mir nachfolgenn* et uolunt per hoc fieri glo-

---

*) Reb. II, fol. 199[b] lin. 19. — fol. 200[a] lin. 7. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 68 sq. cap. 1. §. 76.

56) et carminibus] *a* Reb. *absunt.*
57) scripserit.] Reb.: scripsit.
58) *lest sich* — rem] Reb.: non patitur, vt verbis et laruis obligetur, sed rem ipsam
59) graecismo — *lag*,] Reb.: me preciosissimo applicarem, dum inhaerebam definitionibus,
60) rei tractabam,] Reb.: tractabam rei,
61) et utilitatem] Reb.: neque finem
62) D. Mart. Lutherus] *sectio ab his verbis ordiens, atque sectio subsequens, quae incipit a verbis:* Doctoris Pontani filius, *apud* Reb. *ordine inverso leguntur; prior enim sectio ibi exhibetur* T. II. fol. 199[b] lin. 19. — fol. 200[a] lin. 7., altera autem fol. 199[b] lin. 4 — 18.
62[a]) pelagus librorum] Reb.: librorum pelagus
63) Nam quilibet] Reb.: quilibet enim
64) componit librum.] Reb.: librum componit.
65) Ita copia — Biblia,] Reb.: Et hac copia commentariorum Biblia sepeliuntur,
66) sint] Reb.: sunt
67) Ego miror,] *sic* Cod.; Reb.: Iunior ego
68) Deinde me ad — Satius est enim] Reb.: Tandem ad me scribentes, cond tuli, tandem scribentes, omnes deponere, et excludere, et Biblia rursus amanus sumere cogebar. Satius enim est

riosi. [69] Quasi Christus ideo sit mortuus pro nostra uanissima gloria, non pro sanctificatione nominis sui etc. [70]

Doctoris Pontani filius aduenerat, adolescens ingenuus, uerecundus et studiosus, non attollens sese ad alta, sed humilibus contentus, primis fundamentis institutionum [71] contentus. Respondit D. M. Lutherus: Hoc facit consilio patris. [72] Nam qui est solidus in fundamentis et bonus textualis, ille non facile impingit. Et ego textu et fundamento scripturae confutaui omnes meos aduersarios, [73] quia ipsi tantum somnolenter incedunt, *sie schreiben auswendig* [74] et suspicantur scripturam esse facilem. Hoc fac et uiues. *O das ist bald gescheen,* [75] inquiunt. Nihil interim intelligunt et errant [76] in commentarijs uacillantibus, Summa, *Wer im Text wol gefast ist, der ist ein Doctor.* [77]

[*fol. 329a*] LIBRI VETERIS TESTAMENTI. *)

BARVCH *ist ein Einsideler, hat des Registers vergessenn,* [78] non obseruat tempora. Et locus ille Baruch: In terra [79] uisus est, non est de Christo, sed de rubo Moysi.

ECCLESIASTICVS [80] est ita deprauatus, ut nisus, Graece [81] *νῆσος*, id est insula, scriptum fuerit Iesus. Nam Ecclesiasticus est uerus legista, non propheta, nihil de Christo scit. Nam Euangelium est doctrina primi et secundi praecepti, et est ultra tertium praeceptum primae tabulae, quia nihil curat sabbathum. Nam tertium praeceptum et sabba-

---

*) Reb. II, fol. 200a lin. 8. — fol. 202b lin. 19. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 399 — 407. cap. 59. §. 5 — 7.

69) *dan es wiel* — gloriosi.] Reb.: quilibet alios me imitari, et per hoc gloriosi fieri volunt,
70) pro sanctif. — etc.] Reb.: pro sui nominis sanctificatione.
71) institutionum] Cod. *calami err.*: institucionem
72) facit consilio patris.] Reb.: patris facit consilio,
73) conf. omnes meos adu.] Reb.: omnes meos aduersarios confutani,
74) somnolenter — *auswendig*] Reb.: solenniter incedebant, extra scripturam scribebant,
75) *O das — gescheen,*] Reb.: hoc optime fieri potest,
76) errant] Reb.: haerent
77) *Wer — Doctor.*] Reb.: si quis textum bene nouit, illum doctum esse iudico.
78) *ist — vergessenn,*] Reb.: solitarius est, et indicem emisit,
79) In terra] Reb.: In terram
80) Ecclesiasticus] Reb.: Ecclesiasticus, id est, Iesus Syrach
81) Graece] *a* Reb. *abest.*

thum tantum ad tempus et ad uerbi cultum pertinent [82]) et sabbathi authoritas est propter uerbum. D. Martinus Lutherus [83]) recitauit cuiusdam temerarium iudicium in sacris literis, qui sibi iudicium sumere audebat, euehebat [84]) alios concionatores plus aequo. [85]) Is quoque Hiesum Syrach tantis praeconijs extulit, [86]) quasi alia omnia [87]) Euangelij uerba nihil essent. Talis stultitia rationis est, cui tantum placent, quae sibi sunt grata. [88]) Quid est Hiesus Syrach, quamuis optimus liber, ad Apostolorum et Christi uerba, [89]) tantum est legalis, *Iuristisch vnnd Oeconomisch* liber. [90]) Hoc miratur mundus, *vnd sol die maiestetischen wordt* Christi [91]) de uictoria [*fol. 329*^{b}] mortis, peccati, inferni, de uita aeterna, *so schleffelrich vbergehenn*, [92]) ut nihil illis moueatur. [93]) Si autem morale aliquid [94]) uel allegoricum praedicatur, tunc arrectis auribus attoniti stupent, *pfu dich an* [95]) nostrae ignorantiae.

Deus politiam [96]) Ecclesiasticam et politicam omnium pulcherrimam instituit in Deuteronomio, sed cum mundus Deum rectorem contemnit, alia quaecunque libentius sequitur.

ECCLESIASTE a D. [97]) praelecto, edito, dicebat: *das buch solt volliger sein, ihm ist tzuuiel abgebrochen, es hat weder stiefel noch sporn, es reitet nur in socken, gleichwie ich, do ich noch im kloster war.* [98]) Non credo Salomonem esse damnatum, sed haec scripta sunt ad terrendos reges.

---

82) Nam tertium praec. — pertinent,] Reb. *mendose:* tamen ad tempus et verbi cultum pertinet,
83) D. Mart. Lutherus] Reb.: Deinde
84) euehebat] Reb.: euehens
85) aequo.] Cod. *male:* equo.
86) extulit,] Reb.: extendit,
87) alia omnia] Reb.: omnia alia
88) grata.] Reb.: cognita,
89) quamuis — uerba,] Reb.: (quantumuis liber sit optimus) Ad Christi et Apostolorum verba
90) legalis — liber.] Reb.: legalis liber, loquitur de iure et oeconomia
91) *vnd sol* — Christi] Reb.: et verba Christi excellentissima,
92) *so schleff. vberg.*] Reb.: adeo negliguntur,
93) moueatur.] Reb.: moueantur.
94) aliquod] Reb.: aliquid
95) *pfu dich an*] Reb.: Phui et ve
96) politiam] Reb.: ordinationem
97) D.] *sic* Cod.: Reb.: Mart. Luth.
98) *das buch — — war.*] Reb.: hic liber non est plenus, multa sibi abrepta, neque ocreis neque calcaribus indutus est, hoc est, nullam habet perfectam sententiam, equitat in arundine longo, sicuti et ego, dum eram in monasterio.

Neque is conscripsit Ecclesiasticum, sed tempore Machabaeorum a Syrach conscriptus est. Estque optimus liber, et gratus propter praecepta oeconomica. Et est [99]) liber Talmudicus et farrago ex multis libris congesta [100]) fortassis ex Bibliotheca Ptolomei Euergetis, [1]) sicut et prouerbia [2]) ab alijs composita sunt, ex ore regis, [3]) in quibus relucet regia maiestas et sapientia.

TERTIVM ESDRAE LIBRVM *werffe ich in die Elbe.* [4]) In quarto sunt somnia Esdrae, *die sint schöne vnnd sonst auch gutte pösslein,* [5]) ut forte est uinum, fortior rex, fortiores mulieres, supra omnia ueritas.

[*fol. 330ª*] PRIMVM CAPVT GENESIS [6]) totam scripturam continet, ideo optime cautum a [7]) ueteribus, ne quis ante trigesimum aetatis annum id legeret, quia haberet magna mysteria, quae ab indoctis et incautis [8]) non obseruantur, neque quisquam unquam id satis deprehendit et intellexit. [9]) Ex omnibus historijs sacrae scripturae non possum colligere librum Iudith esse historiam, neque etiam Geographia [10]) obseruatur, sed sicut legendae sanctorum sunt fictae, ita et [11]) hoc poëma est confictum a bono aliquo uiro, [12]) ut doceret bonos [13]) homines, quod [14]) Iudith, id est, regnum Iudaeorum, in quo confitentur Deum, uincat Holofernem, hoc est, omnia regna mundi, et quod omnes Tyranni talem consequantur finem, [15]) qualem Holofernes, nempe quod a foemina trucidentur. Voluit igitur author huius libri et poëmatis, Iudith tantum esse figuram, et ut Homerus occasionem sui poëmatis accepit a Troia, Vergilius ab Aenea, quem finxit personam heroicis uirtutibus praeditam, [16]) cui tribuit pru-

---

99) Et est] Reb.: Est et
100) congesta,] Reb. *male*: congestus,
1) Euergetis,] Reb. *typ. err.*: Puergetis,
2) et prouerbia] Reb. *male*: in prouerbijs Salomonis
3) ex ore regis,] Reb.: ex regis ore,
4) *werffe ich in die Elbe.*] Reb.: omnino reijcio.
5) *die sint — pösslein,*] Reb.: pulchrae facetiae,
6) Genesis] Reb. *falso*: Genesin
7) a] Reb.: est
8) et incautis] *a* Reb. *absunt.*
9) et intellexit.] *ap.* Reb. *desunt.*
10) etiam Geographia] Reb.: ex γεογραφια
11) et] Reb.: etiam
12) est confictum a bono aliquo uiro,] Reb.: est a bono aliquo viro compositum,
13) bonos] *a* Reb. *abest.*
14) quod] *sic* Reb.; Cod.: quos
15) consequantur finem,] Reb.: finem consequantur,
16) praeditam,] Reb. *male*: praeditum,

dentiam, magnanimitatem, fortunam, casum, ita etiam [17]) Iudith proponitur in hoc poëmate. Iudith uidetur mihi esse tragoedia, in qua finis [18]) describitur Tyrannorum, Tobias uero Comoedia, quae de mulieribus loquitur. Illa est exemplum [*fol. 330*^{b}] politicum, haec exemplum oeconomicum. D. Ionas cum transtulisset Tobiam, [19]) scriptum translatum [20]) afferens, D. Martino Luthero [21]) dixit, in eo libro permulta esse ridicula et stulta, [22]) praecipue de tribus noctibus et de [23]) iecinore piscis assato, quo diabolus fugatus sit. Respondit D. M. Lutherus: Est poëma Iudaicum, sed [24]) Diabolus acerrimus hostis non ita [25]) fugatur, habet enim hastam Goliath, qua nos petit. Praeterea Deus illum armat, *scherfft ihm noch seine waffen dartzu, giebet ihm ein stachel tzu seinem schafft*, scilicet legem Dei, *do greifft er vnns grimmig an*, [26]) sed Deus ideo eum armat, ut a pijs uictus deinde magis doleat. [27])

CORRIGENS secundum librum Maccabaeorum dixit: *Ich bin dem buch vnnd Esther so feindt*, ut mallem eos non extare, *dan sie Judaitzen* [28]) *tzu sehr vnnd haben viel heidnische vnradt.* [29])

Magister Forstemius dixit: librum Esther [30]) apud Iudaeos in maiore aestimatione [31]) esse, quam ullum prophetam, Danielem autem et Esaiam plane contemni. [32]) Respondit D. Martinus Lutherus: Horrendum hoc est [33]) prophetiam sanctissimam ab illis contemni, cum alter Christum syncerissime praedicet, alter Monarchias certissime depingat cum regno Christi.

---

17) casum, ita etiam] Reb.: etc. Ita et
18) finis] Cod. *calami err.:* fines
19) transtulisset Tobiam] Reb.: Tobiam transtulisset,
20) scriptum translatum] *sic* Reb.; *in* Cod. *desunt.*
21) D. Mart. Luthero] *a* Reb. *absunt.*
22) in eo libro permulta esse ridicula et stulta,] Reb.: permulta ridicula et stulta inesse eo libro,
23) de] *a* Reb. *abest.*
24) sed] *ap.* Reb. *deest.*
25) ita] Reb.: facile
26) *scherfft ihm — an*,] Reb.: confortat currum eius, et aculeum hastae apponit, vt legem Dei, quam nobis semper opponit,
27) deinde magis doleat.] Reb.: magis doleat et fremat.
28) *Judaitzen*] *sic scripsi;* Cod. *corrupte: Iudnisttzen*
29) *Ich bin — vnradt.*] Reb.: ego hunc librum, et librum Esther odio prosequor, mallem eos non extare, multum enim imitantur Iudaeos et Ethnicos.
30) librum Esther] Reb.: Esther librum
31) in maiore aestimatione] Reb.: maioris aestimationis
32) autem — contemni.] Reb.: aut Esaiam, qui contemnerentur.
33) est] Reb.: esse

DANIEL et ESAIAS excellentissimi duo Prophetae fuerunt prae alijs, Ego sum [*fol. 331ª*] Esaias, Philippus est Hieremias, *derselbige prophet hat immer sorge gehabt, er schelte tzu viel.* sic facit Philippus Melanthon. [34]) Nullius Prophetae sermones integre [35]) sunt descripti, *sondern haben tzu tzeitten einen spruch gefast, darnach aber einen, vnnd also tzusammen getragen. Also ist die Bibel erhalten wordenn.* [36])

LIBRI REGVM [37]) *sein nur ein Juden Calender,* [38]) in quibus ordine descripti sunt reges, ille ita, alius aliter regnauit. Et libri Regum *gehen hundert Tausent schritt fur* scriptori [39]) Chronicorum. Summas enim et praecipuas res descripsit, tenues praeteriens. Et [40]) libris Regum plus credendum, quam Paralipomenon. [41])

IN LIBRO IVDICVM describuntur saluatores diuinitus missi, [42]) qui omnes iuxta primum praeceptum fiducia Dei praedicati per Mosen [43]) suas res susceperunt et gestis [44]) illis Deo gratias egerunt, *habens gott im himel wider heimgeworffen.* [45]) Domine Deus tu fecisti ut Samson etc. [46])

LIBER IOB est optimus, non ab illo, nec de illo tantum, sed omnibus afflictis scriptus, resistentibus illi [47]) Diabolo et hominibus perfert, non contra Dominum benedicit. Deo [48]) secum irascente, fit impatiens et incidit [49]) in scandalum de foelicitate impiorum. [50]) Afflictis debet esse consolationi, quod Deus in futura uita daturus tanta bona, [51]) et [*fol. 331ᵇ*] hic quoque modum ferendi [52]) praestat.

---

34) Ego sum — Melanthon.] Reb.: similiter et Hieremias, vt nostro tempore. Ego Esaiam, Phil. Hieremiam prae se ferret. Hieremias semper timuit se nimium facere in crepando, sit facit Phil.
35) integre] *sic* Reb.: Cod.: integrae
36) *sondern haben — wordenn.*] Reb.: sed dictum aliquod interdum collegerunt, et postea aliud, eaque annexerunt, et sic Biblia reseruata sunt.
37) Libri Regum] Reb.: Regum libri
38) *sein — Calender,*] Reb.: Iudaeorum calendaria sunt,
39) Et libri — scriptori] Reb.: et hi libri praecedunt centum et mille cubitos, scripto
40) Et] Reb.: Ideo
41) Paralipomenon.] *sic* Reb.: Cod.: paralipomeno.
42) describuntur saluatores diuinitus missi,] Reb.: Saluatoris (*typ. err. pro*: Saluatores) diuinitus missi describuntur,
43) praedicati per Mosen] Reb.: per Mosen declarati
44) et gestis] Reb.: gestisque
45) *habens — heimgew.*] Reb.: et Deo rem iterum commendarunt,
46) ut Samson etc.] Reb.: perfice
47) illi] *a* Reb. *abest.*
48) perfert — Deo] Reb.: profectus. Deo enim (*ceteris omissis*)
49) fit impat. et incidit] Reb.: homo fit impatiens, incidit
50) impiorum.] Reb.: impiorum murmurans contra Deum.
51) daturus tanta bona,] Reb.: tanta bona daturus,
52) ferendi] Reb.: ferendum

TAVTOLOGIAE in scriptura ut in Mose et Deuteronomio nil fere, [53]) nisi: Ego sum Dominus Deus tuus, qui eduxit [54]) te de terra etc. ideo inserentur, [55]) quia scilicet [56]) uidit humanam impietatem in obliuione summorum beneficiorum Dei, et nostro tempore [57]) ingentia fecit Deus. Liberauit nos [58]) a Tyrannide papistica, profligauit [59]) sectarios, Muntzerum, Zuinglium, Oecolampadium, qui casus nos [60]) consolari deberent, sed iam dudum obliti sumus, tanta est ingratitudo nostra etc. [61])

PHILIPPVS MELANTHON *) cum Luthero [62]) prolixe contulit, quod Moses adeo breuiter legendas sanctorum Patriarcharum [63]) in Genesi descripsisset, et quod tantum sint rhapsodiae et cabalae [64]) breuissime annotata, quemadmodum Iudaei dicunt cabala, quod aliquid continet. [65]) Ita et Moses non potuit historias Patriarcharum longissimae aetatis describere. Cogitate enim, [66]) quanta peritia fuerit in illis, qui uixerunt ad [67]) annos 600. tamen uegeti [68]) corpore, ut nos trigesimo anno. Deinde addidit: Ne miremur de Mose, cum [69]) Euangelistae conciones Noui Testamenti breuissime descripserunt. Quam breuiter perstringunt conciones Ioannis Baptistae, tamen hoc dictum solus Ioannes recitat: Ecce agnus Dei, qui tollit peccata mundi. Ego iudico Ioannem Baptistam [70]) summum concionatorem [*fol. 332ᵃ*], *fur den höchsten*

---

*) Reb. II, fol. 202b lin. 2 med. — 19. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 406 sq. cap. 59. §. 7.

53) Tautologiae — fere,] Reb.: Est autem scriptura sacra summa obseruatione legenda. *Ταυτολογία* enim et repetitiones non frustra inseruntur, vt in Deuteronomio Moses fere nihil agitur,
54) eduxit] Reb.: eduxi
55) de terra — inserentur,] *ap.* Reb. *desunt.*
56) scilicet] Reb.: spiritus
57) tempore] *sic* Reb.; Cod. *male:* tempora
58) Liberauit nos] Reb.: liberans me
59) profligauit] Reb.: profligans
60) nos] Reb.: nostris
61) nostra etc.] *a* Reb. *absunt.*
62) Philippus — Luthero] Reb.: Phil. cum M. L.
63) legendas sanct. Patr.] Reb.: sanct. Patr. legendas
64) cabalae] *sic* Cod.; Reb.: cabala
65) quod aliquid continet.] *ap.* Reb. *desunt.*
66) Cogitate enim,] Reb.: Obseruate quaeso,
67) ad] Reb. *male:* ante
68) tamen uegeti] Reb.: tam vegeto
69) cum] *sic* Reb.; Cod.: tamen
70) Baptistam] *sic scripsi;* Cod.: Euangelistam

prediger, [71]) post hunc [72]) Paulum Nam et Petrus i Epistola Paulum [73]) sibi longe praefert.

LIBRI NOVI TESTAMENTI. *)

Plures sudarunt in Epistola Iacobi, ut cum Paulo c darent, et Philippus Melanthon [74]) in sua Apologia tractat, sed non serio, [75]) sunt enim contraria: Fides cat, et [76]) Fides non iustificat. ***Wer die tzusammen kann, dem wil ich mein paret auffsetzen, vnnd wil mich narren schelten lassenn.*** [77])

LVCAS EVANGELISTA seorsim prae alijs optime piosissime historiam passionis Dominicae descripsit. [78] ***annes aber streicht den heubthandel aus, beschreibet dientz,*** [79]) tractationem causae coram iudicibus, quar sus sit Christus. [80]) Es tu Rex Iudaeorum? sum, s qualis est Caesar, alioqui haberem milites et ministro me liberarent, sed sum rex [81]) missus ad praedic Euangelium, ut testificer de ueritate, et dicam ueritate inquit Pilatus, [82]) talis es rex, et tale regnum habes consistit in uerbo et ueritate, non nocebis regno meo. latus haud dubie cogitauit: [83]) Iesus est homo simple de regno, de quo ignoratur. [84]) Egressus fortassis [85])

---

*) Reb. II, fol. 202b lin. 20. — fol. 203b lin. 2. — *Conf.* Lu germ. IV. p. 397—399. cap. 59. §. 1—4. (*hoc ordine inver* 2. 1. 3).

71) conciones Ioannis — *prediger*] Reb.: Ioannis Baptistae concione pulcherrimas plurimas habuit, quem iudicio (*typ. err. pro:* iudic lentissimum praedicatorem in Nouo Testamento,

72) hunc] Reb.: illum

73) in s. Ep. Paulum] Reb.: illum in sua secunda Epistola

74) et Ph. Melanthon] Reb.: sicut et Phi.

75) aliquid — serio,] Reb.: tentat, sed minus foeliciter,

76) et] *a* Reb. *abest.*

77) *Wer die — lassenn.*] Reb.: qui haec recte coniungere potest l meam imponam, et fatuum me nominare permittam.

78) p. Dominicae descripsit.] Reb.: p. domini describit.

79) *Ioannes aber — audientz,*] Reb.: Ioannes vero serie rem a et opera Dei mirabiliter describit,

80) Christus.] Reb.: Christus, indicat,

81) sum rex] Reb.: rex sum

82) Pilatus,] Reb. *falso:* Paulus,

83) consistit in uerbo et ueritate, non nocebis regno meo. Et Pil. l cogitauit:] Reb.: in verbo et veritate consistit, meo regno non n haud dubie Pilatus ita cogitauit,

84) ignoratur.] Reb.: ignoret,

85) fortassis] Reb.: forte

ist [*fol.* 332ᵇ] *ein schlecht gesel.* Est procul dubio ali- Eremita, [86]) qui nihil quidquam nouit de mundo et renundi. [87])

QVINTI CAPITIS MATTHAEI SVMMA.

Vitam personalem, Octo beatitudines
Officium docendi, sal [88]) legem, lux Euangelium, utrumque fidem [89])
Falsam legis expositionem confutat.
Malam hypocrisin uitae damnat.
Vera bona opera docet
Monet a falsa doctrina [90])
Soluit dubia [91])
Hypocritas in uerbo [92]) gratiae damnat.
leris plerophoria [93]) est in Paulo et Ioanne, *die reden , als sey es schon vor augen.* [94]) Ideo non frustra dixit **us**: [95]) Erit mihi organum electum. *Do hat er ihn tzum gemacht. drumb redet er so gewiss von der sachenn. Paulum list, der mag mit guttem auff seyne wordt bauenn. zhe meyne lebentage nicht* magis seria scripta *gelesenn.* **gelium** Ioannis describit Christum Deum [96]) a priori: **incipio** erat uerbum etc. Paulus a posteriori ab effe- [97])

---

ist ein — Eremita,] Reb.: est homo stolidus, Eremita aliquis,
nouit de mundo et regnis mundi.] Reb.: de mundo nouit.
sal] *sic* Cod.: Reb.: sol
ldem] Reb.: docendum
Monet a falsa doctrina] Reb.: A falsa doctrina monet.
Soluit dubia] Reb.: Dubia soluit
n uerbo] Reb.: verbo
plerophoria] Reb.: πληριφορία (*typ. err. pro*: πληροφορία)
die reden — augen.] Reb.: qui de re loquitur, quasi oculis nostris essent anteposita.
ou frustra dixit Christus:] Reb.: Christus non frustra dixit, Act. 9.
Do hat er ihn — — Deum] Reb.: hic creauit illum in Doctorem, Ideo **am certa** de re loquitur, qui Paulum legit, is bona conscientia in verbo illius **onfidere** potest. Ego in vita mea non legi scripta magis seria, quam in **'aulo.** Ita Ioannis Euangelium Christum Deum describit
erbum etc. — ab effectu.] Reb.: verbum. Paulus vero a posteriori et **ffectu.**

[*fol.* 333ª] PSALMI DIVERSI GENERIS. *)

Dauid psalmos composuit Doctrinales, propheticos, Orationes, Gratiarum actiones. Filij Chore ***sint eitel trostpsalmen.*** [98]) Inter propheticos Psalmos praecipuus est 110. [99]) Dixit Dominus Domino. [100]) Inter Doctrinales [1]) praecipui: Miserere mei Deus. [2]) Beati quorum remissa [3]) etc. De profundis. [4]) Domine exaudi orationem meam. [5]) Isti enim docent, quod remissio peccatorum contingat sine lege. [6]) Ideo psalmi sunt omnino [7]) Paulini. Quid enim est aliud: [8]) Quia apud te propitiatio est, ut timearis, [9]) etc. quam quod Paulus dicit: Omnes conclusit sub peccatum, ut omnium misereatur. Vt timearis, id est, ***dass alle mussen das hutlein vor dir abtziehen,*** [10]) ut nemo glorietur in sua iustitia, et ut stet propitiatio, non meritum.

STATVS PSALMORVM QVOMODO QVAERENDVS. [11])

Magister Forstemius electus praedicator, quaesiuit quid praedicare deberet. [12]) Nam psalmorum lectio esset ei ignota. Respondit Doctor: Vos estis [13]) Graecus, Hebraeus, Theologus, de uno uerbo hebraico potestis totam concionem fa-

---

*) Reb. II, fol. 203b lin. 3. — fol. 207a lin. 7.

98) Psalmi — *trostpsalmen.*] Reb.: Psalm. Danidis Psalmi varij sunt, Didactici, Prophetici, Praedicatorij, Eucharistici, filiorum Corach, sunt Psalmi consiliatorij.
99) 110.] *sic* Reb.; *in* Cod. *hic numerus deest.*
100) Domino.] Reb.: etc.
1) Doctrinales] Reb.: Didacticos
2) Deus] Reb.: etc.
3) remissa] *a* Reb. *abest.*
4) De prof.] Reb.: De profundis, etc.
5) meam.] Reb.: meam etc.
6) cont. sine lege.] Reb.: sine lege contingat.
7) psalmi s. omnino] Reb.: plane sunt
8) est aliud:] Reb.: aliud est.
9) timearis] Reb.: timeamus
10) *dass — abtziehen,*] Reb.: ut omnes homines, se peccatores esse agnoscant, et te solum Deum glorificent,
11) Status — quaerendus.] Reb. *continua verborum serie exhibet:* Ideo status Psalmorum quaerendus.
12) deberet.] Reb.: debet in arce.
13) Doctor: Vos estis] Reb.: M. L.: Tu es

cere, modo obseruetis statum. [14]) Vt Psal. 31. In te Domino [15]) speraui, etc. loquitur [16]) de uero cultu Dei, de spe et [*fol.* 333[b]] fide contra doctrinam [17]) operum, ubi in psalmo uidetis principale uerbum: sperare et confidere, [18]) credere, inuocare, orare, lamentari. [19]) Ex illis praecipuis uerbis status est sumendus. Sunt enim psalmi uarij, et ex uerbis [20]) status est obseruandus.

Psalm 110. Dixit Dominus etc. [21]) est caput et scopus [22]) totius scripturae, describit enim regnum et sacerdotium Christi supra modum, quasi diceret: [23]) Ille Christus est rex super [24]) omnes, et pro omnibus interpellat, [25]) ***Er hats gar in seiner handt,*** [26]) et omnium miseretur Hic psalmus dignus est [27]) egregia et spirituali explicatione, [28]) si ualerem, ***so macht ich mich an ihn.*** [29])

Iudica me Deus secundum iustitiam meam. Vxer rationem interrogauit, cum sit peccator. D. Martinus: Non coram Deo se contra aduersarios dicit se iustum. Ita et nos opponamus aduersarijs et Diabolo. [30])

Nemo debet exponere [31]) Miserere mei Deus quam Paulus, et qui Paulum intelligit, et praecipue hunc uersum: Tibi soli peccaui, ***wirdt niemandt auslegen.*** Nam praecipuos locos scripturae sine Christo impossibile est interpretari. ***Das*** mise-

---

14) Theologus — statum.] Reb.: et Theologus, vno verbo haebraico totam concionem conficere potes, modo statum obserues.
15) Domino] Reb.: domine
16) loquitur] Reb.: vbi loquitur
17) doctrinam] Reb.: doctrinas
18) in psalmo — confidere,] Reb.: principale verbum videtis, sperare, fidere,
19) lamentari.] Reb.: lamentari, etc.
20) Sunt enim — uerbis] Reb.: Sicut enim Psalmi sunt varij, ita ex verbis praecipuis
21) Psalm. 110. — etc.] Reb.: Psalm. 100. (***addita nota marginali***: Dixit dominus domino, etc. ***a quibus verbis*** Ps. 110. ***orditur.***)
22) caput et scopus] Reb.: scopus et caput
23) supra modum, quasi diceret:] Reb.: quasi dicat (***ceteris omissis***)
24) super] Reb.: supra
25) pro omnibus interpellat,] Reb.: interpellat pro omnibus,
26) ***Er hats — handt.***] Reb.: omnia illi tradita sunt a patre,
27) Hic ps. d. est] Reb.: dignus est Psalmus iste
28) explicatione,] Reb.: exceptione,
29) ***so macht — ihn.***] Reb.: illum ego exponere conarer.
30) Iudica me Deus — Diabolo.] ***a*** Reb. ***absunt.***
31) Nemo debet exponere — — ***dan ich bin.***] ***haec. ap.*** Reb.: ***hoc quidem loco*** (fol. 204[a]) ***non inveniuntur, sed partim mutata paulo post*** (fol. 204[b] lin. 6—18.) ***ab eo sic exhibentur:*** Hunc Psalmum nemo nisi Paulus, qui Paulum intelligit, explicare debet, praecipue hunc versum. Tibi soli

rere mei wil totum Christum haben. Sadoletus peruenit tantum ad iustitiam politicam [fol. 334a] in hoc psalmo. Es seint grobe narren, qui non tantum sunt indocti, sed uolunt docti esse. Es ist noch ein spruch in Paulo, der mich vexiret, der heist plenitudo gentium ex Sion. Ego autem spiritui sancto dabo honorem, wie ichs auch weiss, dass er gelertter ist dan ich bin. [31])

EXPLICATIO DIALECTICA PHILIPPI MELANTHONIS PSALMI QVINQVAGESIMI PRIMI.

Propositio est: [31a]) Tu Deus promisisti misericordiam. Ergo praestabis. Sequitur narratio [32]) crebro repetita [33]) se esse peccatorem, indigere misericordia. Ideo petit se aspergi, iustificari et nouo spiritu donari, et liberari a sanguinibus, a culpa et noxa [34]) mortis. Deinde adduntur argumenta a causa finali: Docebo iniquos uias tuas, et exultabit lingua mea iustitiam tuam. [35]) Hoc est optimum argumentum, scilicet, [36]) Vtile est extare exemplum tuae misericordiae. Mea conuersio est exemplum tuae misericordiae. Ergo mea conuersio est utilis. Ideo [37]) eam docebo et praedicabo. Quoniam si uoluisses sacrificium, [38]) etc. Est confutatio, qua non [*fol. 334b*] reijcit legem et sacrificia a Deo praecepta, sed cultum impium [39]) ex opere operato, qui belligeratur omnibus temporibus prophetarum et Apostolorum, et nostris factum est cum peste, [40]) quod impij alio fine quam Deus mandauit sua opera, praestant. [41])

---

peccaui, nemo explicabit, nisi spiritu Pauli. Nam praecipuos locos scripturae sine Christo impossibile est tractare aut interpretari. Hic Psalmus, Miserere mei totum Christum requirit, Sadoletus in hoc Psalmo tantum peruenit ad iustitiam politicam, Magni sunt asini, qui non solum sunt indocti, sed docti videri volunt, locus est in Paulo, qui me vexat, et dicitur plenitudo gentium ex Syon, Ego autem Spiritus sancti honorem dabo, qui etiam doctior me est.

31a) Explicatio — Propositio est:] Reb.: Psal. 51. explicatio Dialectica Propositio.
32) Sequitur narratio] Reb.: Narratio sequitur
33) repetita] Reb.: repetita propositione
34) noxa] Reb. *male:* noxia
35) et exultabit — tuam.] Reb.: etc. Domine labia mea aperies et os meum, etc.
36) scilicet:] Reb.: quasi dicat,
37) Ergo — Ideo] Reb.: Ergo vtilis est Ecclesiae, quia
38) uoluisses sacrificium] Reb.: sacrificium voluisses
39) legem — impium] Reb.: sacrificia, lege Dei praecepta, sed impium cultum
40) belligeratur — peste,] Reb.: omnibus temporibus Prophetarum, Apostolorum et nostris quoque cum vera religione belligeratur cum hac peste,
41) fine, — praestant.] Reb.: fine (quam Deus mandauit) sua opera praestant, pugna fuit.

Sacrificium Deo spiritus etc. [42]) Haec est definitio ueri cultus et sacrificiorum discernens ab alijs. Benigne fac Domine etc. Prius pro se orauit, nunc pro tota Ecclesia orat: [43]) Fac Domine, ut Ecclesia [44]) crescat et augeatur. Tunc acceptabis [45]) etc. Tunc placebit tibi cultus noster. Ita [46]) soluit argumentum prius propositum: Quoniam si uoluisses sacrificium etc. [47])

PSALMVS 133. ECCE QVAM BONVM ET QVAM IVCVNDVM.

Summa et status diligenter obseruetur, [48]) quia docet concordiam esse rem dulcissimam et efficacissimam. Hanc propositionem, similitudinibus, et quasi lumine amplificationum [49]) exornat, sicut Balsamum in uertice Aaronis etc. [50]) Balsamum praesentissimum remedium erat [51]) Iudaeis pugnantibus a Deo datum. Illud oleum [*fol. 335*[a]] fragrantissimum [52]) pontificibus confirmandis fundebatur in uerticem, ut [53]) defluueret per barbam, id est, per [54]) populum, quia nulla potest esse concordia, nullus uerus consensus, [55]) nisi a capite et praecipue a religionis reuerentia descendat, sicut ros Hermon. [56]) Alia similitudo. Concordia ita recreat, ut ros limpidissimus montis Hermon. [57])

Ita quoque Psal. 127. Nisi Dominus aedificauerit, [58]) status est: sine Deo nulla est fortuna seu [59]) successus. Addit deinde Antithesin: Vanum est uobis ante lucem surgere,

---

42) etc.] Reb.: contribulatus)
43) orat:] Reb.: precatur,
44) Ecclesia] Reb.: Ecclesia tota
45) acceptabis] Reb.: acceptabis sacrificium:
46) Ita] Reb.: et ita
47) Quoniam — etc.] Reb.: Si sacrificium voluisses.
48) Psalmus 133. — obseruetur,] Reb.: Psalm. 133. Ecce quam bonum et quam iucundum, etc. Status diligenter obseruandus,
49) amplificationam] Reb. *male:* amplificationem
50) Aaronis (Cod. *calami err.:* Araonis) etc.] Reb.: Aaronis
51) praes. remed. erat] Reb.: remedium erat praesentissimum
52) oleum fragr.] Reb.: fragrantissimum oleum
53) ut] Reb.: ita vt
54) per] *a* Reb. *h. l. abest.*
55) consensus,] Reb.: confessus,
56) Hermon.] Reb.: Hermon, etc.
57) ros. limp. montis H.] Reb.: limpidissimus ros Hermon montis.
58) aedificauerit,] Reb.: aedificauerit domum,
59) seu] Reb.: neque

quam [illegible] Expertus [illegible] [61] verum pulcra-
rum [illegible] [62] [illegible] non [illegible] [illegible] [illegible]

missionis peccatorum, est deletio [83]) Chirographi, ubi Deus se totum nobis largitur. Sathan [84]) facit contrarium, qui tantum [85]) terret, uulnerat et captiuat conscientias. Summa Psalmi est: Deus misericordissimus ex gratia omnia peccata remittit et sanat naturam in reliquijs peccatorum, quae adhuc nobis adhaerent. *Er hielfft vnnd heilet*, [86]) quemadmodum sequitur, scilicet [87]) gratia et ignoscentia, quasi dicat: Sic Deus nos [88]) adiuuat, non tantum lauat, sed et ornat nos regulariter. [89]) *Was aber das vor* dona *sein, weiss* [*fol.* 336ᵃ] *ich nicht so hoch austzureden*, [90]) quia ignoti nulla cupido. Quod nescimus, non possumus loqui. [91]) Ideo sequitur: Qui replet os tuum bonis. [92]) *hie ist die feder nicht geschnitten, das man das solt mir schreibenn*, [93]) quid sit os, quid bona illa, [94]) quibus nos replet. Ideo dicit: Renouabitur desiderium tuum. [95]) Est Epiphonema, *du wirst ihn von neuem geberen*, [96]) sicut aquila iuuenescit, etsi de omnibus auibus possit intelligi, *die sich mausen vnd verneuen*. [97]) Sicut coelum a terra etc. [98]) Misericordia Dei *ist so hoch gebauet, wie hoch der himel ist von der Erdenn*, [99]) attamen infirmitas carnis semper dubitat et metuit, *der himel werde ihr auff den halss fallen*, cum [100]) misericordia et gratia Dei [1]) longe superent nostrum captum. [2]) Ideo Paulus exclamat Philipp 3. se non esse perfectum, sed persequi illa. Et [3]) Roman. 7. su-

---

83) deletio] Reb. *male*: dilectio
84) Sathan] Reb.: Sathan vero
85) tantum] *a* Reb. *abest.*
86) *Er — heilet,*] Reb.: Ipse Deus iuuat sanat eos,
87) scilicet] *a* Reb. *abest.*
88) nos] Reb.: suos
89) nos regulariter.] Reb.: non regaliter.
90) *Was aber — austzureden,*] Reb.: qualia vero haec sint bona, ego eloqui non possum,
91) non possumus loqui.] Reb.: eloqui non possumus.
92) bonis.] Reb.: bonis, etc.
93) *hie ist — schreibenn,*] Reb.: Penna haec nondum est praeparata ad describendum,
94) quid bona illa,] Reb.: quae illa bona
95) tuum.] Reb.: tuum vt Aquilae iuuentus, etc.
96) *du wirst — geberen,*] Reb.: a nouo regenerabis illam,
97) *die — verneuen.*] Reb.: qui veteres pennas deponunt et nouas assumunt.
98) a terra etc.] Reb.: et terra distant etc.
99) *ist so — Erdenn,*] Reb.: in tantum est aedificata, quantum distat coelum et terra,
100) *der himel* — cum] Reb.: coelum in illum irruere, cum tamen
1) Dei] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
2) nostrum captum.] Reb.: captum nostrum.
3) perfectum, sed persequi illa. Et] Reb.: perfectum neque adeptum, sed illa persequi. Item

pro legem capitalem conqueritur, deus [4]; *triste ich mich auch.* [5] Cum uide. Paulum non potuisse ista [6] comprehendere. uideat: ambrosij omnia sibi uendicantes. Sicut Pater misereatur. et sequi: cetus distat [7] ab occasu. etc. Magna [8], confirmatio. attamen non creditur. sed nota in hoc Psalmo. quod semper ponit. Timentibus eum. *die misereus illum.* [9] *fol. 336.* Et [10]. sequitur explicatio timentium. Pulueris sumus [11] et sicut foenum. Haec est descriptio hominis. Attamen [12] non credimus Deo miserenti. Dominus in coelo parauit sedem suam. Est conclusio. Id est. Deus est potens et efficax, qui non sinet nos impunitos, et omnia potest reddere etc. [13]

Certitudo doctrinarum aut est [14] ex principijs. aut experientia. aut uerbo Dei. Esto uerbum Dei non possit demonstrationibus probari. attamen eandem habet uim, quam prima principia.

Psalm. 4. Cum inuocarem etc. [15]) est scandalo crucis oppositus in illis [16]) qui cogitant: Ego sum afflictus. Ergo sum abiectus a Deo. [17]) Et scito [18]) te quoniam mirificauit, etc. Non ideo sumus abiecti. quia sumus afflicti. [19]) Mundus sic arbitratur, quia genus humanum [20]) est plenum mendacij, quod reiectis afflictionibus et uerbo Dei sectatur uoluptates. Sacrificate [21]) etc. Quale est illud sacrificium [22]) sperare in Domino, Deus non abiecit, ergo non desperemus.

Ita status Psalmi 32. [23]) Beati quorum remissae sunt [24],

---

4) *deus*] *sic scripsi;* Cod.: *dasz*
5) *deus — auch.*] *ap.* Reb. *neque germ., neque lat. leguntur.*
6) non potuisse ista] Reb.: ista non posse
7) distat] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
8) Magna] Reb.: Magna profecto
9) *die m. illum.*] Reb.: etc. Sic facere oportet.
10) Et] Reb.: Ideo
11) Puluis sumus] Reb.: Sumus enim puluis,
12) Haec — Attamen] Reb.: quo hominis fragilitatem describit, et tamen
13) reddere etc.] Reb.: retribuere.
14) est] *ap.* Reb. *deest.*
15) etc.] *a* Reb. *abest.*
16) scandalo crucis oppositus, in illis] Reb.: oppositus scandalo crucis, illis
17) sum abiectus a Deo.] Reb.: a Deo reiectus.
18) scito] Reb. *falso:* cito
19) afflicti.] Reb.: afflicti, absit,
20) genus humanum] Reb.: humanum genus
21) reiectis — Sacrificate] Reb.: sectatur voluptates, deserto verbo Dei et afflictionibus abiectis. Sacrificato,
22) sacrificium,] Reb: sacrificium, etc.
23) status Psalmi 32.] Reb.: Psal. 32. status.
24) rem. sunt] Reb.: remissae sunt iniquitates

etc. Id est, [25]) iustus est qui habet remissionem peccatorum. *Ἀντίθεσις*. Non audebam inuocare, cum indignitatem meam considerarem. [*fol. 337ª*] Ideo delictum meum non abscondam, sed confiteor. Et sequitur: [26]) in Chamo et freno. ***Gott muss den sunden wehren***, in Chamo et freno. Est [27]) figurata locutio, quomodo Deus malitiae hominum resistat. Nam tanta est hominum pertinacia, ut Deus eam infinitis calamitatibus, in Chamo et freno frangat. Sicut Iudaeorum uastatio erat Chamus et frenum. Ita in bello Africano tanta fames fuit in exercitu, ut decimarentur milites, ***musten einander fressen***, tamen non poenitebant. Ideo Deus duritiam humanam infinitis malis et calamitatibus frenat. [28]) D. Martinus Lutherus in itinere profectionis Torgensis [29]) interrogauit D. Ionam de concordantia huius [30]) Psalmi 32. Beatus uir, cui Dominus non imputauit peccatum. Nec est in spiritu [31]) eius dolus. [32]) Quomodo haec duo conueniunt, [33]) beatum esse non [34]) imputatione, et sine dolo esse? Respondit D. Ionas: Est [35]) propositio categorica, scilicet tales esse synceros et pios, estque dictum contra illos, qui licentia carnis abutuntur ex [36]) Euangelio. Respondit D. Martinus Lutherus, pie esse dictum, sed non [37]) in loco. Nam propositionem hanc esse hypotheticam. Prior est: Beatus est ille, [*fol. 337ᵇ*] quem Deus suscipit sua gratia et misericordia. Altera: Neque est [38]) in spiritu eius dolus. [39]) ***Er muss auch gleubenn, so wirts ihm trostlich sein.*** [40]) Esto, non crediderit, attamen Deus est uerax, et non illi. [41])

---

25) Id est,] Reb.: Ille
26) Et sequitur:] Reb.: sequitur igitur
27) *Gott muss* — Est] Reb.: Deum peccatoribus resistere oportet. Est enim
28) Ita in bello — frenat.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
29) D. Martinus — Torgensis] Reb.: In reditu profectionis Torgensis, Mart. Luth.
30) huius] *a* Reb. *abest.*
31) spiritu] Cod. *calami err.:* spiritus
32) non imputauit — dolus.] *pro his habet* Reb.: etc.
33) conueniunt,] Reb.: conueniant,
34) non] *ap.* Reb. *deest.*
35) Est] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
36) ex] *a* Reb. *abest.*
37) non] *ap.* Reb. *deest.*
38) Altera: Neque est] Reb.: Altera est neque
39) dolus.] Reb.: dolus, etc.
40) *Er muss* — *sein.*] Reb.: Credere illum simul oportet, tunc consolationem accipiet,
41) et non illi.] *a* Reb. *abeunt.*

[illegible] [illegible] [illegible] [

Gott giebet durch Creaturen.
Gottes wordt sol die weltt fur augen stellen.
Gottes wordt ist vnser heiligthumb, vnd macht alle ding heilig.
Wergk des gehorsams sol man gross achtenn.
Veter heissenn alle die da regieren.
Seelwertter sinndt aller ehren werdt.
Obrigkeit gehörtt nicht in das 5. gebott.
Zorn ist iederman verboten one der Obrigkeit.
Alle vrsachen des todesschlages sind verbotten.
Ehestandt gehet fur alle durch alle stende.
[*fol.* 338ᵇ] *Der Ehestandt ist notig vnnd gebotenn.*
Ehestandt wirdt wider gottes wordt verboten oder verlobet.
Ehestandt ein seliger standt vnd gott wolfellig.
Stelen heist was man mit vnrecht niempt.
Vntrew ist auch Dieberey.
Dieberey ist die gemeinste narung in der welt.
Die grosse diebe sindt vngestrafft als papa cum suis.
Vntrew vnnd geitz gedeyet nicht.
Affterreden ist in gottes gericht redenn.
Vnwilen vnnd vbel reden tantum ad magistratum pertinet.
Man sol niemandt vrtheilen vnd straffen im rucken.
Man sol alles tzum besten auslegenn.
Kein gut werck ausser den tzehen geboten.
Gott furchten vnnd vertrawen erfullet alle gebott.
Das Erste gebott treibet die andern alle.

SYMBOLVM.

Der glaube lehret gott erkennen, lehret, was wir vor eynen gott habenn. Wir mussen den glauben vben in allerley fellen. Gott giebet sich vnns sampt allen Creaturen. Den artickel [*fol.* 339ᵃ] *vonn Hiesu Christo sol man immer treibenn. Der heylige geist bringet vns Christum heim, der muss ihn vnns offenbaren, wo der geist nicht prediget, da ist keine kirche. Des heyligen geistes werck gehet immerdar.*

ORATIO DOMINICA.

Beten heist gott in nöten anruffenn, welches durch gottes gebott köstlich gutt gemacht wirdt vnnd die nodt macht Ernst

vnnd andacht. welches ist vnnser waffen wider den Teuffel, welt, fleisch ist wider gottes willenn.

Der Teuffel hindert das teglichs brodt, vnnd alle gaben gottes. Gott sorget teglich auch vor vnnsern leib.

Niemandt kan in der welt ohne sunde leben. Niemandt kan eygene frommigkeit fur gott bringenn.

Wir mussenn auch vergebenn, wie vns gott vergiebet. Dem nechsten vergeben macht vns sicher vnnd gewiss, dass vns gott vergeben hat. Tripliciter tentamur, per mundum, Sathanam et Carnem. *Anfechtung dienet* [*fol.* 339ᵇ] *wider des fleisches sicherheit.*

Anfechtung wirdt nicht durch eygne [48]) *krafft vberwundenn. Der Teuffel verhindert alles was wir bitten.*

Der teuffel dencket vnns in allerley nodt tzu bringenn.

BAPTISMVS.

Der glaube ist gehefftet an die Tauffe.
Glaube muss etwas Eusserliches vor ihm haben.
Glaube macht die pêrson wirdig.
Tauffe ist nicht vnnser, sondern gottes wergk.
Ewig leben an leib vnnd seele durch die tauffe.
Gott bestettiget die kinder tauffe durch sein eygen wordt.
Tauffe ist recht, obgleich iemandt nicht gleubet.
Niemandt sol auff seynen glauben bauen.
Vnnglaube schwechet gottes wordt nicht.
Tauffe ist ein teglich kleidt der Christenn.

COENA DOMINI.

Das sacrament ist gottes ordnung.
Das wordt macht ein sacrament.
Ohne wordt ist lautter brodt vnnd wein.
Sacramentum cibus animae.
Vergebung der sunden krieget man allein [*fol.* 340ᵃ] *durchs wordt.*
Der glaube empfehet vergebung der sunden.
Die sich des sacramentes eussern, die sint nicht Christenn.
Die sacrament stehen nicht in vnser wirdigkeit.
Glaube vnnd natur sint wider einander.

---

48) *eygne*] *sic scripsi*; Cod.: *eyne*

Der glaube hanget an dem wortte.

Wie man Christum helt, so hat man ihn.

Fides diuitiae Christianorum. Euangelium uirtus Dei. *Gutte werk haben keynen namen.*

Christen wergk sint des nechsten nutz vnd frommenn.

Fides et charitas delent peccata, scriptura tantum consolatur neque prohibet bona opera. *Christus ein gemeyne gut.*

Christen bitten vnnd begerenn den Iungsten tag.

Gott bestettiget sein wordt durch mancherley weyse.

Die kirche horet niemandt den Christum alleine.

Christus eynes geringen standes vnd ansehens.

Im trubsal sol man menlich sein.

Vnnser gantzes leben sol menlich sein, gott furchten vnnd vertrawenn.

[*fol.* 340ᵇ] *Der glaube macht vnns ein Erbgut Christi.*

Christum ins fleisch tziehen ist sehr tröstlich, wir sollen suchen himlische Ehre, vnnd nicht ansehen menschliche verachtung.

Christus geburet vnns aus geschencke.

Euangelium ist eittel freude.

Gnade verdampt alle eygene gerechtigkeit.

Seligkeit ist vnns gantz ergeben vnd erworben.

Die Tauff giebet vnns die seligkeit gantz.

Glaube ist die verneurung des geistes.

Die widergeburt ist des heiligenn geistes wergk.

Die natur kan gottes gutter nicht begreiffen.

Opera sigillum et probatio [49]) fidei. Nam sicut literae opus habent sigillis, ita fides operibus.

Der glaube siehet auff das wordt, nicht auff die prediger.

Der sprecher vnnd das wordt sint tzwo personen.

Naturalis uita est quaedam portio de uita aeterna.

Eigenn dunckel vertreibet alle ding.

Euangelium a Deo est, et ostendit Christum et exigit fidem.

Lux in mundo illuminans homines, faciens filios Dei.

Falsche prediger sint erger denn Jungfrawen schender.

[*fol.* 341ᵃ] *Ein fürst wielpret im hiemel.*

Die person müss gutt sein vor den werckenn.

Wir mussen vnuertzagt sein, gleuben vnd anruffen.

Kein standt gielt vor gott from tzumachenn.

Fides non patitur humanas traditiones in conscientia.

---

49) probatio] *sic scripsi;* Cod.: proba

Der heiligen hohenn menschheit geirret.
Empfer wil man wissenn wo er gerne.
Straffe inmeel man. wer die sunde leidet man.
Der heyligen erbeit gott auch nutzen an ethwas.
Kein grosser heiliger ist ohne creutz gewest.
Christiana vita a crucis exercitio. et libr. charitate et cruce.
Den Christen gebrist nicht sondern vermanet sie.
Wir mussen ymmer an vnd an leiden brechenn.
Liebe facit nicht, sondern der glaube. quia fides facit sine bon. op. vera, certa et rascua. Ideo omnis maledicta est mera Christianis solitaria. qui in fructibus spiritus crescere debent. in quibus fructibus nasse est charitas. qua cum hominibus conversatur.
Remissio peccatorum est fructus sacramenti.
[fol. 341] Ratio non praecipit. quod Christus sit frater noster.
Christus ist mir geschenckt mit alle seinen werken.
Christus kompt tzu vns durch die prediget, also ist er mitten vnter vns.
Ohne Creutz kommen wir nicht tzur herligkeit.
Das Euangelium kan nicht ohne rumor geprediget werden. Spiritus non statim hominem perfectum reddit. sed oportet crescere. *Am Euangelio verleuret man nichtes. Darumb wollenn wir alles daran setzenn.*
Dem Euangelio gleuben lōset von sunden.
Opera proximo. Fides Deo.
Qui alios [49a]) iudicant, se ipsos contemnant.
Zweiffel ist sunde vnnd Ewiger todt.
Bonum opus est, quod bene facit alijs.
Tunc primum agnoscimus, *wan er in eines iglichen hertzen* [50]) *lehrer ist, vnnd wan er vns das brodt vorbricht.*
Das wordt gottes tzundet die hertzen an mit glaubenn.
Glauben heist auff die barmhertzigkeit gewiss trauen vnnd bauen.
Christus fodert nicht eusserliche frommigkeit noch gleissnerey, sonder des [51]) *hertzen frommigkeit.*
[fol. 342a] Aus barmhertzigkeit werden wir selig, so wir darauff vertrauenn, gott aber mus die hertzenn endern. Lex nihil aliud est quam speculum.
Ein pfarrer ist wie ein spittelmeister.

49a) alios] *sic scripsi;* Cod.: alio
50) *hertzen*] *sic scripsi;* Cod.: *hertzens*
51) *des*] Cod. *male: das*

Christus treget vnns auff seinem ruckenn fur dem vater. Die liebe fehet nicht vndanckbärkeit an.

Christus uult omnes homines saluos fieri, id est, ipse solus omnes saluos facit, est solus hoc lumen, illuminans omnes homines.

Iurisperiti et medici sunt incertae facultatis, quia non habent uniuersalem propositionem. Et cum medici homines occidunt, dimittitur illis per remissionem peccatorum. Medici sunt temerarij, quia arte uel experientia, quae [52]) aliquomodo uera, aliquomodo fallax est, pro semper uera [53]) utuntur. Auicenna et alij medici scriptores de angelis et daemonibus [54]) nihil sentiunt. Herba, quae hodie salubris est, cras letalis esse potest, quia a daemone intoxicatur. [55]) Subiectum in medicina est corpus sanabile, subiectum in Iurisprudentia est *χρινόμενον*. Finis iusticia. Subiectum in Theologia est: Credo in Deum patrem. Credo in Hiesum Christum, In spiritum sanctum. [56])

[*fol.* 342[b]] CATECHISMVS perfectissima doctrina, ideo perpe tuo praedicanda. Ego uellem illum [57]) indies praedicari, et [58]) legi ex libro, *Aber* nostri praedicatores et auditores ad unguem eum sciunt, *schemen sich dieser geringen lehre*, student uideri. [59]) Nobiles et rustici dicunt: Noster parochus semper eadem oberrat [60]) chorda. Hoc antea bene noui. Ita iudicio auditorum, ad altiorem doctrinam se uertunt. [61])

Primum praeceptum [62]) est ipse Deus, et regnum gloriae. Secundum praeceptum est [63]) regnum fidei, et ipse Christus, gratia. [63]) Tertium praeceptum est ipse Sabbatismus propter uerbum. [64])

---

52) quae] Cod.: qua
53) uera] Cod.: uero
54) daemonibus] Cod. *corrupte*: domonibus
55) intoxicatur (*i. q.* toxico *s.* veneno inficitur)] Cod. *calami err.*: intexicatur
56) In spiritum sanctum.] *his verbis finitur huius capitis pars prior, quae ap.* Reb. *non invenitur.*
57) Catechismus — praedicanda, Ego uellem illum] Reb.: CATECHISMVS. Perfectissima doctrina in Ecclesia sit, perpetuo praedicandus Catechismus. Optarem ipsum
58) et] *a* Reb. *abest.*
59) *Aber* nostri — uideri.] Reb.: examinari, sed nostri praedicatores et auditores, eum ad vngnem sciunt, contemnunt doctrinam Catechismi.
60) eadem oberrat] Reb.: oberrat eadem
61) noui. — uertunt.] Reb.: notaui et ita auditio auditorum se ad altiorem doctrinam transferunt.
62) Primum praeceptum] *his verbis ap.* Reb. *praefixa est inscriptio*: DECALOGVS.
63) est . . ., gratia.] *hae duae voces a* Reb. *absunt.*
64) propter uerbum.] Reb.: et verbi ministerium.

Primum praeceptum est regnum gloriae aeternum. [65]) et ipse Deus. Secundum regnum gratiae. Tertium uerbum solum. [66]) Primum praeceptum manebit, caetera omnia cessabunt. Cessat enim uerbum et omnis cultus et omnis politia [67]) in futura uita. Solus Deus et primum praeceptum manebit, *das bleibet hie vnnd dortte.* [68]) Ideo uidete quanta diligentia Moses primum praeceptum [69]) tractet. Dauid deinde est porta [70]) ex Mose. Nam Psalmi nihil aliud sunt, [*fol. 343ª*] quam Syllogismi ex primo praecepto. Maior est [71]) ipsum uerbum Dei. Minor est fides. Conclusio est ipsum factum et executio, quod ita fit sicut credimus.

Quando primum credimus et [72]) Deo placemus, tunc omnia nostra Deo placent, [73]) si audieris uerbum, si oraueris, si mortificaueris carnem, si fueris pater, mater, filius, seruus, [74]) tunc Deus dicit: placet, habito primo praecepto, [75]) ita transit hoc placet per omnia praecepta et opera. Si es Christianus et uis ducere uxorem, emere agrum, laborare, condemnare sontem, [76]) edere, bibere, dormire, [77]) tunc Deus semper dicit: placet. Si primum praeceptum non habes, tunc ad omnia opera tua Deus dicit: non placet. Ideo Christus totum praeceptum ad se trahit, sicut in Ioanne dicit: Qui honorificat me, honorificat patrem, id est, [78]) arrogo mihi omnia, [79]) quae patris sunt. Nam ego et pater unum sumus, *Was der vater ist vnnd thut vnd leidt, das bin ich, thues vnnd leides.* [80]) Econtra, quod ego sum, facio et fero, Deus est. Hoc est argumentum a posteriore, quasi dicat: *wann* [*fol. 343ᵇ*] *ich*

---

65) aeternum,] *a* Reb. *abest.*
66) Tertium uerbum solum.] *sic recte* Reb.; Cod.: et uerbum solum.
67) et omnis politia] Reb.: politia et oeconomia
68) manebit — *dortte.*] Reb.: in aeternum manebit, in hac et in altera vita manebit.
69) primum praec.] Reb.: praeceptum primum
70) porta] *sic* Cod.; Reb.: poeta
71) Maior est] Reb. *male*: Maiores
72) primum credimus et] Reb.: primum praeceptum credimus tunc
73) tunc omnia — placent,] *ap.* Reb. *non leguntur.*
74) si audieris uerbum, si oraueris, si mortificaueris carnem, si fueris pater, mater, filius, seruus,] Reb.: si verbum audieris, si carnem mortificaueris, si pater, mater, filius aut seruus fueris, hoc et illud feceris,
75) habito primo praecepto,] *sic* Cod.; Reb.: habito respectu primi praecepti,
76) condemnare (Cod. *calami err.*: contemnare) sontem,] Reb.: sontem condemnare,
77) dormire,] Reb.: dormire, etc.
78) honorificat patrem, id est,] Reb.: patrem honorificat, quasi dicat,
79) arrogo (Cod. *male:* arroga) mihi omnia,] Reb.: omnia mihi arrogo
80) *Was — leides.*] Reb.: quicquid pater est, facit et patitur, hoc ego sum, facio et patior.

so viel thu als gott, so bin ich gott. [81]) Ego Christus sum, facio et patior, quae Deus est et facit. [82]) Ergo quod mihi contingit, Deo contingit, *das ist* [83]) a posteriore, sed hoc argumentum non ualet apud Iudaeos. *Es ist ihnen eben als wan* [84]) *ich mit einem strohalm auff einen Amboss schlüge.* [85]) Nam Iudaei non possunt uilissima et communissima argumenta contra se ferre, quale est: Tu Iudaeus non solus es [86]) populus Dei. Non circumcisus etiam est populus Dei. [87]) Hoc argumentum ferre non possunt, [88]) cum tamen innumera habebant [89]) exempla, scilicet Niniuitas, et Regem Tyri, [90]) et multas gentes, ita ut exemplis obruantur, quod gentes sunt populus [91]) Dei, attamen semper reclamant: Circumcisus solus est populus Dei. Ideo illi sunt obdurati, qui tot et tantis exemplis non mouentur, quid Christi incarnatio et humanitas illos mouere deberet? Sed manent in sua opinione, scilicet, sine circumcisione non est salus, contra tot exempla, *was sol man mit ihnen denn lange* de magnis rebus *disputirenn*, quia haec omnia et pauca nolunt [*fol.* 344ª] admittere. Dicebant in Pomerania negligi examina scholarum, priuatarum aedium et Templorum. [92]) Respondit D. Martinus Lutherus: Ach doctrinae in templo non aedificant [93]) iuuentutem, sed domestica [94]) examina, Catechismi definitiones, et confessionis examina, [95]) illa plurimum ualent, sunt sane [96]) molesta, sed ualde necessaria, Papistae illas molestias [97]) fu-

---

81) *wann — ich gott.*] Reb.: ego, si tantum facio, quantum Deus facit, tunc Deus sum.
82) quae Deus est et facit.] Reb.: qui Deus est facit et patitur.
83) *das ist,*] Reb.: hoc est
84) *wan*] Cod. *calami err.*: *man*
85) *Es ist — schlüge.*] Reb.: Omnino enim contemnunt et pro nihilo habent, non aliter existimant, quam si ego cultrum numerem et incudem verberarem.
86) es] Reb. *male*: est
87) Non circ. — Dei.] *ap.* Reb. *desunt.*
88) ferre non possunt,] Reb.: non possunt ferre,
89) habebant] Reb.: habent
90) et Regem Tyri,] Reb.: Regem Tyri, Persarum
91) gentes s. populus] Reb.: sint gentes populi
92) scilicet, sine — — Templorum.] Reb.: obdurati contra tot exempla, sine circumcisione non est salus, cur disputaremus cum illis de magnis rebus? Cum haec communia et pauca nolunt admittere. Referebatur M. L. in Pomerania negligi examina Catechismi in templis, scolis priuatis aedibus.
93) doctrinae in t. non aedificant] Reb.: doctrina in t. non tam aedificat
94) domestica] Reb.: priuata et domestica
95) et conf. examina,] *a* Reb. *absunt.*
96) sane] Reb.: quidem
97) Papistae illas molestias] Reb.: illas molestias Papistae

serunt. *haben nur nit den text regulieren lan gedencken.* [9] et ita neglecta est grex et Ecclesia Christi. [9a]

Mensa [10] consilium est, non esse disputandum in rebus arcanis sed simpliciter in verbo Dei permanendum, praecipue in Catechismo. Nam in nullius exactissimam methodum totius religionis Germanicum ipse Deus dedit. [1] Christus ipse orationis formam [2] proposuit. Spiritus sanctus symbolum exactissime composuit. *Diese drey stucke sint also gestellet, dass sie nicht fehrer, kristlicher kunt kurtzer kunthen gefast werdenn.* [3] sed haec contemnuntur, quia nitentur levia. [4] propterea quia [5] a pueris recitantur. [6] Futurae sunt [6] haereses hanc rerum obscurantes. Nos enim habemus *fol. 344*] Catechismum *auff der Cantzel, der in Tausent Jaren nicht gemert.* Ex omnibus libris patrum non poteris tantum [7] colligere, quantum gratia Dei in Catechismo parvo hodie [8] traditur. Magnae fuerunt tenebrae et D. Carolostat promotus est in Doctorem [9] qui nunquam nisi Bibliam [10], et ego solus in monasterio Erphordiae legi Bibliam. [11] *do schickten gott wunderlich wider aller menschenn gedancken, dass ich von Erffurdt gegen Wittenberg muste, deponirte mich wol,* [12] et factus nunc [13] sum mirabilis monachus, qui Sathanam Dei gratia [14] deponi per me, quod nullus Monarcha facere potuisset. Facile etiam [15] potest per medium [16] Turcam profligare. Nam cunctatio illa Caesaris contra nos ali-

---

9) *haben — gedencken,*] Reb.: tabulae vero acceptae gratiae illis fuerunt,
9a) *neglecta est grex et Ecc. Christi.*] Reb.: neglecta est Ecclesia et grex.
10) Mensa] Reb.: Mensa igitur
1) dedit,] Reb.: dicit,
2) orationis formam] Reb.: formam orationis
3) *Diese drey — werdenn,*] Reb.: Haec tria ita sunt composita et ordinata, quod etiam meliori ac breviori forma comprehendi non potuissent,
4) quia nid. levia,] Reb.: et laevia videntur,
5) quia .. recitantur.] Reb.: quod .. recitentur.
6) Futurae sunt] Reb.: metuo futuras
7) Non enim — tantum] Reb.: propter illam ingratitudinem. Habemus enim Catechismum, in suggestu, qui alias mille latuit annos, nam ex omnium patrum libris, tantum non poteris
8) gratia Dei in Cat. parvo hodie] Reb.: Dei gratia hodie in Cat. parvo
9) promotus est in Doctorem,] Reb.: in doctorem promotus
10) vidit Bibliam,] Reb.: viderat Biblia,
11) legi Bibliam,] Reb.: Biblia legi,
12) *do schickten — wol,*] Reb.: ibi Deus mirabiliter agit contra omnium hominum cogitationes, nam cum ego ab Erphordia versus Witebergam profiscisci cogebar, bene humiliabar,
13) nunc] *a* Reb. *abest.*
14) Sathanam Dei gratia] Reb.: Dei gratia Sathanam
15) etiam] Reb.: enim
16) per medium] Reb.: per aliud medium

quid portendit. *Seine* Melancholia *wirdt was guts bringen,* [17]) qui fortassis uidit papistarum impietatem, offensus, quod ipsi differunt concilium.

Peccatum in primum praeceptum. [18]) *Vnser lieber herrgott, lass mich ehr in solche sunde fallen, das ich weiss vnnd erkenne, dass sunden sein als mordt, diebstal, Ehebruch. Er lass* [*fol.* 345ª] *mich nur nicht in die sunde fallen, das ich nicht weiss, dass sunden sein. dan vnserm herrngott verdreust nichtes sehrer, denn das man nicht wil gesundiget haben,* sicut in Saule compertum est. Peccata autem, quae non agnoscuntur, sunt contra primam tabulam. Peccata uero, quae agnoscuntur, sunt secundae tabulae. Saul impegit in primam tabulam. Dauid uero in secundam incidit, qui resipuit. Et tales peccatores secundae tabulae ad praedicationem poenitentiae resipiunt, alij uero non. Ita isti sanctificant nomen Dei, et quaerunt regnum ipsius, id est, sapientiam et potentiam. *vnnd diese tzwey wil vnnser herrgott auch haben, wan man aber diese tzwey nicht wiel lassen, sondern wol sagen:* Absumat ebria sitientem. Deuteron. 29. Item, Numquid talis est spiritus eius. Numer. 16. *so leidet ers nicht.* [19])

DECALOGVS EST SVMMA OMNIVM VIRTVTVM ERGA DEVM ET ERGA HOMINES, NEQVE VNQVAM [19]) EST PERFECTIOR LIBER [20]) DE VIRTVTIBVS. [21]) *)

Virtus.	[*fol.* 345ᵇ] 1. Pietas, id est, timere Deum et credere Deo. [22])	umViti contrarium	Impietas.

*) Reb. II, fol. 209ª lin. 1—30. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 73 sq. cap. 11. §. 10.

17) *Seine — bringen,*] Reb.; Melancholia sua aliquid boni adferet.

18) Peccatum in primum praeceptum. — — — *so leidet ers nicht.*] *Haec ap.* Reb. *non leguntur.*

19) neque unquam] *sic* Reb.; Cod.: nequam usque

20) est perfectior liber] Reb.: liber est perfectior

21) Decalogus est — de uirtutibus.] *Haec verba ap.* Reb. *non tanquam inscriptio, sed in ipso contextu continua verborum serie litterisque minoribus exhibentur, atque iis haec adiuncta sunt:* Nam decem praecepta exponenda sunt affirmatiue iuxta illud 1. Tim. 1. Finis praecepti est charitas. Item, diliges Dominum Deum tuum, etc. *Subsequens tabula ap.* Reb. *sic inscripta est:* Virtutes et vitia in Decalogo mandatae et prohibitae.

22) 1. Pietas, — Deo.] Reb.: Primi praecepti pietas, id est, timere Deum, diligere illum, illique confidere.

Virtus.	2. Confessio doctrinae et praedicatio.	Vitia contraria	Blasphemiae.
	3. Cultus exterior utilis ad docendum, sicut audire uerbum Dei. Item cultus ostendens nostram fidem. [23])		Contemptus uerbi et religionis.
	4. Obedientia erga superiores, parentes et Magistratus, estque [24]) iustitia distributiua.		Inobedientia et seditio.
	5. Mansuetudo, non esse cupidum uindictae, [25]) non irasci.		Crudelitas.
	6. Continentia, non moechari. [26])		Incontinentia, libido uaga. [27])
	7. Beneficentia, liberalitas.		Auaritia, furta, deceptiones in contractibus. [28])
	8. Veritas, nullius famam laedere.		Maledicentia, obtrectationes. [29])
	9. Iustitia.		Auaritia. [30])
	10. Continentia [31])		Incontinentia.

[*fol.* 346ᵃ] Decem praecepta exponenda et intelligenda sunt infirmatiue, iuxta illud 1 Timoth. 1. Finis praecepti est caritas. Item diliges Dominum Deum tuum etc. [32])

---

23) Item cultus ostendens nostram fidem.] Reb.: et omnis cultus fidem permouens.
24) estque] Reb.: est
25) cupidum uindictae,] Reb.: vindictae cupidum,
26) non moechari.] Reb.: non moechari, non fornicari.
27) Incont., libido uaga.] *sic ap.* Reb. *haec vitia coniuncta sunt, quippe quae contraria sunt virtuti* 6. Continentiae; *in* Cod. *vero* Libido uaga *coniunctim cum* Auaritia *e regione virtutis* 7. Beneficentiae *recensentur.*
28) in contractibus.] *a* Reb. *absunt;* recte *autem ab eo* Auaritia, furta, deceptiones *coniunctim e regione virtutis* 7. *inter vitia nominantur; at in* Cod. Furta, Deceptiones in contractibus *virtuti* 8. Veritati *opposita sunt.*
29) obtrectationes.] *a* Reb. *haec vox abest.*
30) Auaritia] *in* Cod. *hoc vitium coniunctim cum* Incontinentia *virtuti* 10. Continentiae *opponitur.*
31) Continentia.] Reb.: Continentia, non concupiscere aliena.
32) Decem praecepta — etc.] *haec ap.* Reb. *non inveniuntur.*

Eruditio eruditionum est Decalogus. Virtus uirtutum est symbolum seu fides. Litania Litaniarum est oratio Dominica. [33]) Nam sicut oratio Dominica [34]) omnia copiosissime, optime, et [35]) pulcherrime rogat [36]) et impetrat, Ita Decalogus omnia copiosissime, optime et [35]) pulcherrime docet et exhortatur. Ita fides omnia copiosissime, optime, pulcherrime facit et exercet. Ergo haec Trinitas perficit et absolutum reddit hominem in cogitando, dicendo, agendo, id est, linguam, mentem, [37]) et corpus excolit ad summam perfectionem.

Der Catechismus ist der leien biblia, *) *darin der gantze inhalt Christlicher lehre, so einem iden Christen tzur seligkeit tzu wissenn notig, begrieffen. wie das hohe Liedt Salomonis* Canticum canticorum *ein gesang vber alle gesenge genennet wirdt. Also sey* Decalogus doctrina doctrinarum, *ein lehre vber alle lehre, daraus gottes willenn erkandt, was gott von vns fodert vnd was vnns mangelt.* [38])

Symbolum *das bekentnuss vnnsers heiligen Christlichen glaubens,* est historia historiarum, *ein historien vber alle historien, die aller höchste historia, darinnen vnns die vnermesslichen wunderwergk gottlicher maiestet von anfang bis in Ewigkeit furgetragenn werden, wie wir vnnd alle Creaturen erschaffen, wie wir durch den son gottes vermittels seiner menschwerdung, leiden, sterben vnnd aufferstehung erlöset, wie wir auch durch den heiligen geist verneuret, geheiliget, vnnd eine neue Creatur, vnd allesampt tzu einem volck gottes versamlet, vergebung der sunden haben vnd ewig selig werden.* [39])

---

*) Reb. II, fol. 209b lin. 12. — fol. 210a lin. 20. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 68 sq. cap. 11. §. 5.

33) Eruditio — Dominica.] Reb.: Ita Decalogus est eruditio eruditionum, symbolum seu fides, virtus virtutum, oratio Dominica, Litania Litaniarum.
34) oratio Dom.] Reb.: Dominica oratio
35) et] *a* Reb. *utroque loco abest.*
36) rogat] Reb.: cogit
37) linguam, mentem] Reb.: mentem, linguam
38) *Der Catechismus — — mangelt.*] Reb.: Catechismus enim Laicorum Biblia est, vbi quidem tota summa doctrinae Christianae omnibus Christianis hominibus ad salutem animae vtilis, comprachensa est, Quemadmodum ratio, Salomonis canticum canticorum nominatur, sic Decalogus est doctrina doctrinarum ex qua Dei voluntatem agnoscere, et quid facere vel omittere erga Deum debeamus, docemur.
39) Symbolum — — *selig werden.*] Reb.: Symbolum vel confessio fidei nostrae Christianae, historia historiarum nominatur, et est summa et maxima historia, in qua diuina Maiestatis mirabilia, quae perscrutari nunquam possunt, a principio in sempiternum vsque nobis proponuntur, praeterea indicat, quomodo nos et omnes creaturae, creati, et per passionem, mortem et resur-

Oratio Dominica, *das vater vnser* est oratio orationum, *ein gebet vber alle gebet, das aller hochste gebet, welches der allerhöchte meister gelehret, vnnd darinnen alle geistliche vnd leibliche nodt begrieffen vnnd der krefftigste trost ist in allen anfechtungen, trübsaln vnnd in der letzten stundte.* [40])

Sacramenta sunt Ceremoniae Ceremoniarum, [*fol.* 347ª] *die hochsten Ceremonien, welche gott selbest gestieffet vnnd eingesetzt, vnd vns darinnen seiner gnaden versichert. derhalben sollen wir Ja den Catechismum lieb vnnd werdt haben, vnd der Jugent mit fleiss einbilden. dan dorinne die rechte, ware, alte, reyne gottliche lehre der heiligen, Christlichen kirchenn tzusammen gefasset, vnnd was dem entgegen ist, fur neuerung vnd falsche irselige lehre tzu halten, es hab auch so lange geweret, wie es wolle, vnnd darfur vns hütten sollenn.* [41])

QVOMODO COLENDVS ET APPREHENDENDVS DEVS? [42])*)

Fide et amore. Quia dicit: Ego sum Dominus Deus tuus. Si noster est, Ergo sumus ei curae, puniet nos, iuuabit nos. Dij Gentium oculos habent et non uident. Aures habent et non audiunt. Et Gentes non credunt se Deo curae esse. Ergo nullum habent Deum, seu surdum Deum. At nos curae sumus Deo, exaudit, iuuat nos, punit impios. Ergo credamus ei et ab eo opem expectemus ac speremus, timeamus etiam, ne offendamus. Testatur autem nos sibi curae esse, quia defendit [*fol.* 347ᵇ] educens ex Aegypto. Sero id fecit, et cum

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 73 sqq. cap. 11. §. 12. rectionem filij Dei, qui nostri causa, homo, sine peccato, factus, liberati et redempti sumus, quomodo per Spiritum sanctum, renouemur, sanctificemur, et tanquam noua creatura, in populum suscipiamur, peccatorum remissionem et vitam aeternam consequamur.

40) Oratio Dominica — — *stundte.*] Reb.: Oratio Dominica, oratio orationum, summa et optima est oratio, quam summus et coelestis artifex orauit, in qua omnes res spirituales comprehenduntur, et optima ac summa nostra est consolatio in omnibus tentationibus, miseriis, etiam in agone mortis.

41) Sacramenta sunt. — — *hütten sollenn.*] Reb.: Duo Sacramenta, Baptismus et coena Domini ceremoniae ceremoniarum, cultus Dei summus, quae Sacramenta a Deo ipso instituta sunt, eosque in illis de gratia et misericordia sua certificauit, merito ergo Catechismum in summo honore habere (quia vera et incorrupta doctrina Christi, et Ecclesiae Catholicae in comprachensa est) et omnem doctrinam impiam et nouam vitare debemus.

42) Quomodo colendus et appreh. Deus?] *sectio sic inscripta, quae in* Cod. fol. 349ᵃ *lineae extremae verbis*: bona a Deo accipere etc. *finitur, ap.* Reb. *A. l. non extat.*

ante grauiter afflicti essent Israelitae, sed ita solet Deus tentare et eripere ex tentatione et probare fidem nostram. Est et horrendum exemplum, quod semel deleuit omnes Aegyptios. Cor autem humanum tam est ferreum, ut Deum adeo seuere punientem, tamen non metuat. Recenseri hic debent et alia facta. Aluit in deserto et defendit aduersus hostes et serpentes. Item seuerissime punit cultores uituli, item diffidentes de possessione terrae. Tot nobis exempla praesentia ostendunt homines curae esse Deo, sed nos praeterimus. Tanta est impietas humani cordis, et tamen quidam liberum arbitrium eiusque uires mirabiliter audent praedicare.

FORTIS, et haec eodem pertinet quod Deo curae simus, quod iuuet et puniat. Non enim loquitur de fortitudine et potentia Dei, qua condidit res, sed qua nunc gubernat, iuuat suos, exercet uindictam in impios, sicut Dauid in psalmo 71. uocat Deum adiutorem fortem.

Zelotes aemulator est. Dupliciter autem aemulatur Deus. Primum irascitur tanquam [*fol.* 348ᵃ] Zelotypus, deficientibus a se et praeferentibus creaturas, fidentibus amicis, opibus, sua sapientia, aut qui praeferunt suos Deos aut suos cultus, [43]) ut qui amissa iustitia fidei, operibus se iustificant. Illis omnibus grauiter succenset, ut apparet in Senacherib, qui confidebat se suis uiribus euersurum Hierosolymam. Item Sauli, qui confidebat se suis uiribus regnum administraturum et traditurum filijs suis oppresso Dauide. Secundo aemulatur Deus et est Zelotypus in diligentes se, quos amat, defendit, et aduersarios repellit custodiens ut pupillam oculi. Ergo in nocabulo Zelotes comprehenditur odium et amor, uindicta et defensio. Itaque exigitur timor et fides, Timor, ne offendamus, Fides, ut in aduersis rebus credamus eum nobis opitulaturum alere, defendere in hac uita, quemadmodum petimus quotidie panem nostrum quotidianum etc. Et quod remittat peccata propter Christum, donet uitam aeternam. Nam in omnibus negotijs corporalibus et spiritualibus dominari fidei debet et cor credere. Deinde respicere nos et opem laturum, iuxta psalmum: Inuoca me in die etc. Item, omnis qui inuocauerit [*fol.* 348ᵇ] nomen Domini, saluus erit etc.

Visitans iniquitatem patrum etc. Haec est horribilis comminatio merito incutiens metum animis nostris. Omnino aduersatur iudicio rationis nostrae. Nos enim iudicamus impium, posteros luere poenam superiorum propter peccata, sed

---

43) cultus,] *sic scripsi*; Cod.: cultos,

quia Deus ita constituit, iustum esse fatemur, si timeamus. Hoc tamen atrox comminatio, quia pugnat cum ratione, non mouet carnem. Tum uero et iustum esse credimus et terremur ea, cum spiritus sanctus nostra corda excitat. Hic palam uidemus liberi arbitrij uires non probare, nec intelligere, nos metuere, nos enim examinaremur, si hac commonitione commoueremur. Extant etiam exempla. Deus dicit se propter peccata Manasse populum in exilium mittere. Dicat aliquis: Ergo non est spes ueniae posteris, si parentes peccauerunt. Respondes: In poenitentibus est lex abrogata. Ezechiel. 18. Filij non portabunt etc.

Et faciens misericordiam in millia etc. Haec est amplissima promissio, quae omnem captum rationis longe superat. Ratio enim nec iustum [*fol. 349ª*] nec probabile esse dicit, multis benefieri propter unum bonum, sed extant exempla, propter Abraham seruati sunt multi, et propter Isaac. Propter Naaman Syriae salus data. Porro Diligere est sentire, quod Deus iuuet nos et det nobis bona. Ratio cogitat nos Deo non esse curae. Et genus humanum nimis multis calamitatibus oneratum esse a Deo. Itaque odit Deum. Est ergo dilectio ex fide. Et fides exigitur, quia bona promittuntur. Non habebis Deos alienos, non facies sculptile. Haec simpliciter sunt exponenda. Hunc esse Deum, qui mundo hoc uerbum tradidit, et sic esse praecepit. Nam Idola facere est nouos Dei cultus excogitare, ut illi faciunt, qui neglectis timore et fide, satisfactiones humanas excogitant. Summa igitur praecepti est in Deuteronomio: Dominum Deum tuum timebis et illi soli seruies. Et in psalmo: Qui te expectant, non confundentur. Secundum praeceptum exigit inuocationem nominis diuini in rebus aduersis, et gratiarum actionem, si profiteamur, nos omnia bona a Deo accipere etc. [44])

[*fol. 349ᵇ*] SENTENTIAE VETERIS TESTAMENTI. [45]) *)

Regem mihi eligam [46]) qui faciat omnes uoluntates meas. Deus hic loquitur de Dauide. Cur Saul magis uidetur

*) Reb. II, fol. 210ª lin. 21. — fol. 215ª lin. 12.

44) bona a Deo accipere etc.] *his uerbis finitur haec* Codicis *sectio, quae ap.* Reb. *non reperitur.*

45) Sententiae Vet. Test.] Reb.: Sententiae aliquot ex ueteri Testamento.

46) Regem mihi eligam] *loci, qui inde ab his uerbis* (Cod. fol. 349ᵇ lin. 3.) *usque ad uerba*: Bene hic distingue *vnnd sprich frey*: est damnatus. (Cod. fol. 352ᵇ lin. 15.) *exhibentur, ap.* Reb. *non exstant.*

contra uoluntatem Dei fecisse eo quod nolebat regem Amalec occidere, cum Dauid et adulterium et homicidium commisisset? Respondeo. Hic locus debet accipi de priuatis Dei mandatis, non de Decalogo.

Genesis 4. Et ait Dominus ad Cain. Item dixit Cain ad Dominum. Ista uerba fuerunt Adae patris ad Cain, et rursum Cain ad Adam patrem. Vocat autem more scripturae sermonem Adae sermonem Dei, sicut in prophetis ubique: Hoc est uerbum Domini, cum tamen propheta aliquis loquitur. Sic Paulus 1. Cor. 7. Illis autem, qui matrimonio iuncti, praecipio non ego, sed Dominus uxorem a uiro non discedere. Cum Moses hoc praeciperet ut sint duo in carnem unam. Sic cap. 25. putat ipsius Sem aut alterius patriarchae uerba esse ad Rebeccam. Duae gentes sunt in utero tuo. Item in eodem loco, cum inquit: A facie terrae et a facie tua, id est, a politia et ex Ecclesia. Faciem Domini Ecclesiam Dei appellat etc.

[*fol.* 350ª] MANHV quid est hoc? Quasi dicat: *wie kompt das brodt hieher*, ubi nihil minus quam panis expectabatur, scilicet in solitudine. Quidam dicunt: *das ist man*, id est, hoc editur.

Spiritus idem est, sed duo habet officia. Spiritus gratiae facit nobis Deum gratiosum, et efficit nos gratiosos filios Dei. Spiritus precum, qui orat pro se et toto muudo, ut omnia mala auertantur et bona eueniant. [47]) Spiritus gratiae docet alios, spiritus [48]) precum orat, ut sanctificetur nomen Dei, et adueniat regnum eius.

3 Regum 22. Elizeus de Elia: Currus et Auriga Israel, quasi dicat: Tu es prora et puppis, id est, Tu es fac totum. *wann du nicht hindenn vnd fornen bist, so ist es aus, tzeuchstu hinweg, wo wollen wir dan bleibenn, wie wirdts vnns dan gehen?*

Samuel ad Saul inquit: fac quodcunque inuenerit manus tua. Admonet eum officij sui et uocationis, quasi dicat: Iudica tu et belligera, et quidquid acciderit, quod ad te et tuam functionem attinet, illud expedi, quidquid id tandem sit, et hoc contra Monarcharum scrupulosam conscientiam, qui putabant quodcunque ipsorum ieiunium uel orationem impediebat esse peccatum.

[*fol.* 350ᵇ] Salomon. 25. Nubes sine pluuia, sunt typi mundi, ubi gloriosi magna promittunt, sed nihil praestant.

---

47) eueniant.] Cod.: eueniunt.
48) spiritus] *sic scripsi;* Cod.: spiritum

D. M. Luthertus interrogabatur, quomodo Deus cum patribus esset locutus, cum Ioannes dicat: Deum nemo uidit unquam. Et contra Iacob: Vidi Dominum facie ad faciem. Respondit. Deus locutus est cum patribus per apparitiones, id est, facies. Ita uiderunt faciem Dei, sed non ipsum Deum, sicut nos habemus faciem Dei: Verbum, sacramenta, claues, ordinationes parentum, Magistratus. Ibi sunt facies et apparitiones Dei. Ita facies apparitionem, praesentiam et misericordiam Dei significant. Sicut Dauid inquit: Ne auertas faciem tuam a me. Econtra posteriora Dei uidere, *das heist* Grammatice: Facies et posteriora Dei. Sed allegorice posteriora Dei de humanitate Christi interpretati sunt. Ita Moses faciem Dei, id est, gloriam eius uidere uoluit, ut populus ei crederet. Ideo Moses in publica persona petijt uidere faciem, id est, sapientiam, potentiam et bonitatem, quae tria non distinguunt personas, sed tribuunt [49]) personas patri, filio et spiritui sancto. Sed Deus econtra apparet infirmus, [*fol.* 351ᵃ] stultus et malus, *das heist* uidere posteriora Dei, sicut Paulus loquitur de infirmitate Dei crucifixi, de stulto uerbo.

Primo Regum 23. Dauidis haec fuit consolatio, quod se cum habuit Abiathar sacerdotem cum Ephod. Nam in Ephod erat oraculi responsio. Et cum Dominus in arduis causis consuleretur, ibi apparuit. Si lucebat *vnnd eymen schein gab, so war es Ja*, quando non lucebat, *so war es nein*, quod hinc conijcio. Saul dicebat: Neque per lumen, neque per prophetiam. Caeterum in externis rebus consulebantur et respondebant sacerdotes ex Mose et scriptura.

ABRAHAM EMIT SPELVNCAM DVPLICEM. GEN. 23.

Interrogatus D. Martinus Luthertus, Cur tot et tam diligenter ista historia a Mose esset descripta, quomodo Abraham speluncam duplicem in Hebron in terra Canaan emisset, ut legitur Gen. 23. Respondit ob eam causam factum esse, ut esset initium fidei erga Dei promissionem de terra Canaan possidenda, et ut incredulas gentes haberet testes, quod aliquid proprij haberet in terra ista, atque in rei testimonium ibi sepelisse uxorem Saram. [*fol.* 351ᵇ] Deinde ne eius posteri ejicerentur e terra impiorum inuidia, *dan der Teuffel gönnet den fromen nicht einen bissen brodts, vnnd wan sie den haben, wolt er ihn gern nemen.*

49) tribuunt] Cod.: tribuuntur

IN SILENTIO ET SPE ERIT FORTITVDO VESTRA. ESAIAE 30.

Patientiae fructus describitur et quomodo acquiratur. *wiltu die grossen, greulichen vnnd schrecklichsten feinde vberwinden, die eynen sonst wol verschlungen, vnnd an leib vnd seel schaden mögen, darfur nu einer wol allerley wapen solt keuffen vnnd alles gelt dramb gebenn, die kunst tzu lernen. Es ist ein susses, liebliches kreutlein, das heist* patientia. *Ja wie kan ich tzu solcher artzney komen?* Respondeo: *niem den glauben fur dich, wird* [50]) *dir niemandt schaden ohne gottes willen, geschichtes aber aus dem freundtlichen, gnedigen willen gottes also, dass ihm der feindt tausent mal grössern schaden tzufuget denn dir. Daraus fleust nu die liebe, die spricht: So wil ich nu guttes thun fur böses, viel ihm feurige kolen auff den halss schutten, das sint die wapen, damit man die feinde gewinnet, die wie die grossen berge scheinen, die nicht tzu sturtzen, oder mit eysen vnnd stal tzu gewinnen sein* etc.

[*fol.* 352ª] TV ES SACERDOS SECVNDVM ORDINEM MELCHISEDECH.

An dem priester last vnns hangen vnd bleiben, dan er ist trew. Gott fur vnns gegeben vnd hat vns lieber dan sein eigen leben. Das hat er beweiset mit seinem tode. das ist gewisslich war. Ach wer das gleuben könde, wie selig wer der. Haec uerba scripsit in Bibliam *herr Henrichen Baumgartten.*

Cum Lutheri famulus legeret psalmum 110 et recitasset: Iurauit Dominus etc. Dixit: *das ist der schönste, herlichste vers in dem gantzen psalter,* ubi Deus hunc Christum solum proponit, quod debeat esse Episcopus et summus sacerdos *vnd sonst kein ander nicht. Es sols weder Caiphas, Hannas, weder Petrus, Paulus, noch papa sein.* Ille ille solus erit sacerdos, *das schwere ich einen eidt, dass ers alleine sein sol.* Ideo ad illum confugite sacerdotem. *Ich meine die Epistel tzun Hebreern kans ihr nutze machen.*

ET IPSVM CONTERET CAPVT SERPENTIS.

Bone Deus quam multae et pretiosissimae conciones *sint vber diesem Thema tzu Adams tzeitten vnnd der propheten*

50) *wird*] *sie scripsi;* Cod.: *wie*

tzeitten geschehen. [*fol.* 352b] *es solten vntzeliche viel bücher davon geschrieben sein, in diesen kurtzen wortten ist begriffen* Peccatum. Mors. Maledictio. Infernus. Sathan. Christus. Ideo Deus in istis breuibus thematibus seruauit suam Ecclesiam. Seth, Enoch. Kenan habuerunt pulcherrimas conciones de illo, quem anxie expectarunt. Ioannis Euangelium et Epistolae Pauli *reymen sich feine darauff.* Princeps mundi iam iudicatus est. Nam ante Christum incarnatum. Sathan non est publice iudicatus. Priuatim eum agnoscebant. sed nouum testamentum eum publice contemnat. Qui non est Christus, est Sathan. Bene hic distingue *vnnd sprich frey:* est damnatus. [51])

ET ASCENDIT SICVT VIRGVLTVM CORAM EO. [52]) ESAIAE 53.

Sicut omnia Dei opera sunt mirabilia, et quasi impossibilia, [53]) Ita maxime, ubi Christus filius Dei, seruissimus seruus seruorum [54]) factus est. Sed ratio hoc non potest comprehendere, nec mirum est, quia non unius arboris folium potest considerare. Bone Deus, quid cogitamus Deum metiri ratione, philosophia, [55]) Mathemathica, quid sunt quam creaturae? Cur illis Deum immensum mensurare [*fol.* 353a] praesumis, [56]) et factorem cum factura [57]) metiri? Infiniti [58]) enim et finiti nulla est proportio. Appellat Christum brachium, id est, filium et potentiam Dei, quae est propria et personalis Dei appellatio. Ascendit. hoc non uidetur [59]) uerum. Quia, cum Deus sit altissimus, non potest ascendere, ut Nestorius sentit, sed ille asellus sua ratione non debet ascendere montem, quia nescit communicationem idiomatum. Iuxta communicationem idiomatum eadem est praedicatio Filij Dei et Mariae *θεοτόκου.* [59a]) Quidquid dicitur de filio Dei, idem de filio Mariae

---

51) est damnatus.] *his verbis finiuntur loci, qui h. l. ap.* Reb. *desiderantur.*
52) eo.] Reb.: eo, etc.
53) impossibilia,] *sic* Reb.; Cod.: possibilia,
54) seruus seruorum] Reb.: seruorum seruus
55) Bone D. — philosophia,] Reb.: Optime Deus, quid tentamus, ratione Deum metiri Philosophica,
56) Cur — praesumis,] Reb.: Illis Deum immensum mensurare cur praesumimus,
57) factura] *sic* Reb.; Cod.: facturi
58) Infiniti] Reb.: Infinita
59) Ascendit. hoc non uidetur — — Germanice *Junck.*] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
59a) *θεοτόκου.*] *sic scripsi;* Cod.: *θεοτοκής,*

dicitur iuxta concretum, non abstractum. Lyra exponit: Seruus radix ascendit. Angeli et uniuersa creatura adorare debent illum hominem concretum. Christus homo nihil regij habet, sed pauperrimus, sicut surculus et radix in terra sitiente et arena. Hebraice Ionek significat infantem et surculum, Germanice *Junck*. [59])

Brachium illud Dei, si gemmatum, torquatum, annulatum, auratum catafractum, purpuratum [60]) appareret, admirationi esset, sed cum appareat frigidissima specie [*fol. 353*[b]] aridissima, [61]) despectissima, nemo id [62]) uult. Obserua regiam [63]) speciem in Bethlehem. [64]) Summa coniunctio duarum naturarum constituit unam personam Dei. Verbum caro factum est. Vnum sunt. [65]) Non dixit: Verbum et caro sunt duo. Christus non solum passus, sed et compressus miseria, non fuit ei formae species. Ideo fidei difficillimum, credere Christum esse Messiam, contra naturam, legem et rationem, appellat eum prophetia [66]) uirum dolorum, aegritudinis, morbosum. Haec omnia sunt fidei, non [67]) rationis obiecta.

Magistri Forstemij quaestio. [68]) Cum Bileam toties Dominum consuleret et diuersa responsa acciperet, Vtrum uerum Deum consuluerit [69]) et ab eodem responsum sit. Respondit D. Lutherus. Bileam initio uerum Deum consuluit, et ab eo responsum accepit, *bey dem wortte solte er auch blieben sein*, sed postea auaritia promissionibus Balac in eo excitata, statim ad Magos se conuertit, qui ei aliud nuntiarunt. Tertio uerus Deus iterum ei per Angelum restitit, et tamen iterum se ad Magos conuertit. Et quanquam in textu ponitur, quod Dominus responderit, tamen sunt uoces facti, sunt non rei, sicut [*fol. 354*[a]] papistae gloriantur uerum Deum et Christum, et tamen eo praetextu Diaboli opera faciunt, et textus ibidem est clarus.

Anno 38. 23 Augusti D. Martinus disputans interrogauit, *)

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 167 sq. cap. 2. §. 164. sect. 1. 2.

60) catafractum, purpuratum] Reb.: purpuratum, catafractum

61) cum appareat frigidissima (Cod. *male*: fugidissima) specie, aridissima,] Reb.: cum specie appareat frigidissima, auidissima et

62) id] *sic* Cod.; Reb.: eum

63) regiam] Reb.: regis

64) in Bethlehem.] Reb.: in Bethlehem nato Christo.

65) sunt.] Reb.: significat.

66) legem et rationem, appellat eum prophetia] Reb.: rationem et legem. Ideo Prophetia eum appellat

67) non] Reb.: et

68) Magistri Forstemij quaestio.] *haec usque ad verba:* et seditiosissima secta (Cod. fol. 354[a] lin. 18. med.) *ap.* Reb. *h. l. desunt.*

69) consuluerit] *sic scripsi;* Cod.: consulit

unde Bileam fuerit, si in Syria supra flumen Aram habitauit, ut textus indicat, quomodo concordat scripturae, quae dicit eum occisum inter Midianitas. Respondit. Fortassis Bileam fugit Mosen seditiosum (ut ipsi eum accusabant), quasi diceret: *Nun wirts mit dem volck tzu trumern gehen*, iam oritur seditio, et ita fugit ad Midianitas uictores. Nam Bileam uidit magnas turbationes et uexationes populi Israel, sicut hodie papistae de nostra confusione gaudent bona spe. Ita populus Israel omnium gentium iudicio aestimatus est impijssima et seditiosissima secta. [68]) Et credo Pharaonem [70])*) regem Aegypti, Mosen et Israelitas tanta securitate esse secutum, [71]) ut Deum pro se contra Israel stare cogitauerit, *gleich als hette sich das meer vmb seinet willen auffgethan*, quasi diceret, [72]) ut textus sonat: Nunc implebitur anima mea, *nu habe ich sie gewiss, dass ich sie im meer angreiffen sol.* [73]) In hac summa securitate perit, [*fol. 354b*] et illi in infirmitate euadunt uictores, [74]) *so wunderlich stellet sich gott in seinem regiment, das wider ihn ist, scheinet fur ihn, vnnd das fur ihn ist, scheinet wider ihn,* [75]) iam appareret fortis, iam infirmus, *dass sich der sathan noch alle klugheit nicht drein richten kan.* [76]) Christus saepe [77]) apparuit Sathanae fortissimus in miraculis, mox infirmus in passionibus, *hat den teuffel gar irre gemacht.* [78]) Ideo ad opera Dei mirabilia pertinet fides, [79]) non sapientia carnis. Ita excitatus est Oecolampadius [80]) illo argumento: Caro nihil prodest. Ergo corpus Christi non adest. Et Zuinglius: Sedet ad dextram patris. Ergo [81]) non est in pane. *Das sint ihre* aenei

---

*) Reb. II, fol. 210b lin. 28. — fol. 211a lin. 23. — *Conf.* Luth. colleq. germ. I. p. 168 sq. cap. 2. §. 164. sect. 3—6.

70) Et credo Pharaonem] Reb. *praefixa inscriptione:* De Pharaone. *exhibet:* Arbitror pharaonem

71) esse secutum,] Reb.: persecutum esse,

72) ut Deum — diceret,] Reb.: sperans Deum pro se contra Israel stare, quasi Mare propter Pharaonem sese erexisset, quasi dicat,

73) *nu habe — sol.*] Reb.: Nunc certus sum, quod Israelitas in manu aggredi debeo.

74) illi in infirmitate euadunt uictores,] Reb.: illi econtra sub infirmitate victores euadunt,

75) *so wunderlich — wider ihn,*] Reb.: adeo mirabilis est Deus in suis operibus, quicquid enim contra illum est, pro se esse oportet, et quae pro se sunt, contra se esse, apparent,

76) *dass sich — kan.*] Reb.: quod etiam Sathan omni sua astutia, ad Dei opera sese dirigere non potest.

77) saepe] Reb.: saepius

78) *hat — gemacht.*] Reb.: et sic Diabolum decepit.

79) pertinet fides,] Reb.: fides pertinet,

80) excit. est Oecol.] Reb.: Oecol. excitatus est

81) Ergo] Reb.: Ergo corpus Christi

mari *gewest, darauff sie stundenn*, et excaecati uidentes per uitrum coloratum omnia iuxta suum conceptum iudicabant mordicus. [82])

Transitus per mare rubrum miraculosissimus [83]) fuit. Ideo Prophetae tantis uerbis illum [84]) exaggerarunt, quem nos leuiter existimamus, *gleich als wann man durch die Elben wer gangenn. Ich halt, dass sie wol acht tage in diesem durchgang tzubracht habenn, dann es sint 600000 streittbare man gewest von 20* [*fol.* 355[a]] *Jaren bis auf 60 Jar.* [85]) Quantus praeterea fuit numerus puerorum, senum, mulierum, *das ich gleube, dass in die tzwentzigmal hundert tausent hesptter gewesen sint. die hat er gefurt* per iter fere 30 miliarium. *da hat das wasser in die höhe gestanden* [86]) terribili spectaculo. Principio fuerunt in ipsa morte a tergo, a facie et a lateribus. *Wann ich an Moses stadt were gewesen, so hette ich in die hosen gethan. Aber do sich das meer geteilet hat, do sindt sie fro worden.* Et dicitur, *dass Juda erstlich habe eingesatzt*, [87]) quem [88]) deinde alij secuti sunt. Est magna [89]) potentia Dei, *hat den Pharao hinein gelassen, aber darnach ist ihm die reise tzu kurtz* [90]) *worden*, [91]) et in medio mari submersus est.

Nomina plerumque [92]) aliquid sub se habent, tam in sacris quam in prophanis libris. Abraham pater multorum populorum. Israel uictor Dei. Dauid id est ἐράσμιος [93])

---

82) *Das sint ihre — mordicus.*] Reb.: Haec dicta muri aenei fuerunt, in quibus persistebant, vt excaecati per vitrum coloratum omnia videntes mordicus iuxta suum conspectum iudicarent.

83) miraculosissimus] Reb. *corrupte*: maculosissimus

84) tantis uerbis illum] Reb.: illum tantis verbis

85) existimamus — 60 *Jar.*] Reb.: ponderamus, vt quasi aliquis Albim pertransisset, existimo penitus, hunc transitum totam durasse hebdomadam, fuerunt enim 60000. virorum armatorum, ab anno vigesimo vsque ad sexagesimum.

86) *das ich gleube — gestanden*] Reb.: familiae, et sane vltra 200000. domos fuisse, quas secum duxerit, per iter aquarum, fere 11. milliarium, credo, ibi mare saeuum stetit erectum,

87) *Wann ich an M. — eingesatzt,*] Reb.: ego si Moises fuissem, est timore in tanto periculo, desperassem, sed cum Mare sese diuiserit, maxime tunc exhilarati sunt. Et dicitur quod tribus Iuda in primis Mare sit ingressus,

88) quem] Reb.: quam

89) Est magna] Reb.: insignis est

90) *tzu kurtz*] Cod. *calami err.*: *tzu kurtz tzu kurtz*

91) *hat den Pharao — worden,*] Reb.: Pharaonem ingredi fecit, exire vero minime potuit, quia iter illi abrenatum,

92) Nomina plerumque — — Luther fecerunt.] *haec sp.* Reb. *a. l. desunt.*

93) ἐράσμιος] *sic scripsit* Cod.: ερασμιος

suam operam, sed quia fuit sub Philistim, postulatus [*fol.* 357ᵇ] est a rege ut minister, sicut nostri subditi contra papisticam Ecclesiam pugnare possunt.

Primo Reg. 2. Si peccauerit uir in uirum, placari ei potest Deus, si autem in Deum quis peccauerit, quis orabit pro eo? Respondit D. Martinus Lutherus: Tollerabilius est peccare contra secnndum tabulam, quam contra primam, *wan sol nur* Decalogum *recht fur sich nemen*, tunc uidebitur [16]) maius peccatum esse contra primam quam secundam tabulam peccare.

Quomodo Saul agitatus spiritu maligno potuerit prophetare et qualis fuerit illius prophetia. Respondeo. Saul eo tempore, quo prophetauit, non agitabatur malo spiritu. Prophetia autem ipsius fuit expositio legis in domo sua.

Conciliatio duorum locorum in Mose de morte Aharonis. Nam Deuteron. 10. dicitur Aharon mortuum in Moserah mansione 27. Numer. 33. scribitur eum mortuum in monte Hor 34. mansione. Respondit D. Martinus Lutherus, Aharon mortuum in Moserah et cadauer eius deportatum in Hor.

[*fol.* 357ᵇ] SVMPTVS SALOMONIS QVOTIDIANI.

Magistratus nunc nulla ratione uictus suas regiones ordinat. [17]) Salomonis regnum erat ordinatissimum, ubi certa ratio sumptuum erat, *dass er auch wuste, wie viel teglich vortzeret wordt, durch das gantze landt in den 24 emptern*, ut 3. Regum 4. describitur. Erat autem cibus Salomonis quotidie 30 Cori farinae, 10 boues pingues et 20 pascuales. *Also ist sein gantzes gefast gewest.* Illi sumptus non pertinuerunt tantum ad aulam Salomonis, sed ad totam regionem. *Ich haltte, dass itzunder 4 Reichstette teglich mehr vortzeren* in tanto luxu.

Abraham inquit de Sara: Est soror mea, filia patris mei, *Das halde ich also*, quod Thare nato Abraham aliam duxit uxorem uiduam, quae habuit filiam Saram. Iudaei putant Saram Abrahae neptem fuisse. Et nisi mea sententia sit, tunc amittimus 60 annos ex computatione.

Sodomorum poena est omnino horrenda, quae nullis uerbis potest exprimi. Esto Moses eam breuissimis uerbis descripsit, attamen [*fol.* 358ᵃ] prophetae subinde hoc exemplum irae contra synagogam superbam allegant. Et ipse Apostolus

16) uidebitur] *sic scripsi*; Cod.: uidebatur
17) ordinat] *sic scripsi*; Cod.: ordinant.

Petrus contra Ecclesiam Catholicam, quam papa ultimum portentum sathanae diripuit, hoc exemplum amplificat, *vnser herrgott muss tzuweilen sawer sehen*, etiam in minimis peccatis, sicut fuit uxoris Loth, *das man sich vor ihm furchte*, etc.

De Loth uinolento disputabant, unde tantum uini secum acceperit, ut pater duabus noctibus inebriatus sit, cum uinum non propter sitim, sed tantum propter refocillationem [18]) secum acceperint. Deinde quomodo hoc sit possibile, quod senex duas uirgines non sentiens impraegnarit, *Es lautet sehr lecherig*, omnesque scriptores impossibile esse iudicant. Attamen est scriptura sancta, ubi uidemus lapsum sancti uiri, cui Deus non imputat peccatum, quia fuit iustus. Sancti enim utroque affectu libidinis et iracundiae peccant, sed non consulto. Salomon multo grauius peccat. Ideo a Scoto et alijs damnatur. *Dann er hat einen schweren* [*fol.* 358[b]] *fal gethan*. Esto, fuerit sapiens, attamen non propheta ut Dauid. Nam nulla est aequalitas inter prophetam et sapientem. Sapientes a prophetis accipiunt, sicut Salomon a patre Dauid et Nathan eruditus est, sicut psalmus, quem ipse composuit: Deus iudicium tuum regi da etc. indicat Dauidis eruditionem. Nullus est liber in prophetis, qui possit cum psalterio conferri. Dauid insignis propheta fuit, et tamen factus est homicida et adulter. Ideo Deus non est respector personarum, *hat der hohe prophet nicht konnen bleiben, was sollte gott mit den elenden* Canonistis *gross herfuhren, alleine dass sie der Bapst wil canonizziren.*

VISITANS INIQVITATEM PATRVM ETC.

Hic locus conuenit cum illo Ezech. 18. Respondit D. Lutherus: Si filius ab impijs parentibus natus poenituerit, tunc non est de generatione impiorum. Si autem in iniquitate patrum perdurauerit, ut plerumque fit, punietur. Et omnes historiae docent, quod peccata patrum in filijs non perueniunt ultra 4. generationem, quia perit haereditas [*fol.* 359[a]] iuxta prouerbium: De male quaesitis non gaudebit tertius haeres. Nam nullum [19]) regnum Israel durauit usque ad quartam generationem, nisi solus Iehu seruatus est, qui etsi fuit in

18) refocillationem] Cod. *male*: reuocillationem
19) nullum] Cod.: nullus

errare et hostaria, tamen habent certam et specialem promissionem Dei. *die hat die erhaltenn.* Eadem in regibus lecta manserunt aliqui, sed non omnes. *Gott hats sie wol ausrotten.* [28]

ALLEGORIA DECEM PLAGARVM QVIBVS PHARAO EST AFFECTVS [21]) PROPTER CONTVMACIAM EXOD. XI. *)

PRIMA poena [22]) est conuersio aquae in sanguinem. Haec est imago Tyrannicae saeuitiae, quam Tyrannici [23] Pontifices exercuerunt in professores Euangelij, quod est fons aquae salientis in uitam aeternam. Ioan. 4. et 7.

SECVNDA poena est [24]) multitituolo ranarum, quae [25]) sine ulla dubitatione significant Sophistas, molestos et odiosos clamatores, qui non modo coelestem doctrinam, sed et uniuersam physicam [26]) sua contagione laedunt.

fol. 339ᵇ] TERTIA poena sunt [27]) pediculi, qui significant superstitiosas ceremonias, quae homines exagitant, nec acquiescere sinunt.

QVARTA poena, [28]) examen insectarum, est iners atque ignaua multitudo Monachorum et sacrificulorum, qui bona Ecclesiastica diripuerunt, [29]) quibus ali et [30]) sustentari coetus docentium Euangelium oportebat.

QVINTA poena, [28]) pestis, [31]) quae significat [32]) corruptelas dogmatum, quae hominibus pestem perniciemque afferunt, [33]) ut doctrina de contritione, confessione, et [34]) satis-

---

*) Reb. II, fol. 212ᵃ lin. 22. — fol. 213ᵃ lin. 15.

28) *Gott hats sie wol ausrotten.*] *his verbis finitur ultima earum sectionum, quas h. l. ap.* Reb. *desideramus.*
21) est, affectus] Reb.: affectus est.
22) poena] *ap.* Reb. *deest.*
23) Tyrannici] *a* Reb. *abest.*
24) poena est] *ap.* Reb. *desunt.*
25) quae] *a* Reb. *abest.*
26) physicam] Reb.: Philosophiam
27) poena sunt] *ap.* Reb. *desunt.*
28) poena] *ap.* Reb. *his quoque 6 locis deest.*
29) diripuerunt] Reb.: deripuerunt
30) ali et] Reb.: et alia
31) pestis,] Reb.: pestis plaga,
32) significat] *sic* Reb.; Cod.: significant
33) perniciemque afferunt,] Reb.: et perniciem afferunt,
34) et] *a* Reb. *abest.*

factione. Item de dubitatione, quae multos impulit [35]) ad desperationem.

SEXTA poena, [36]) ἄνθρακες [37]) id est, cruciatus conscientiae 1. Tim. 4. Nam ἄνθρακες [38]) plerumque nascuntur in praecordijs, ex [38]) Melancholia adusta. Gryneus, uir doctissimus, hoc modo perijt.

SEPTIMA [39]) poena, [28]) grando Psalmo 11. Pluet super peccatores ignis [40]) et sulphur, spiritus procellarum, [41]) pars calicis eorum. Etsi enim hostes Euangelij, aut hypocritae aliquos fructus prae se ferunt, tamen non assequuntur maturitatem, [42]) quia sol iustitiae, [*fol. 360a*] Christus non percoquit [43]) eos, nec Deo placent.

OCTAVA poena, [28]) Locustae, quadrupedes, sunt insecta [44]) monachorum mendicantium, quae tempore Babarossae in Ecclesiam irrepserunt [45]) et reliquias insectorum [46]) deuorarunt.

NONA poena, [28]) densissimae tenebrae, [47]) sunt tristissima idola et errores, quos Romani pontifices pleno ante Lutherum diuinitus excitatum [48]) pertinaciter defenderunt, et adhuc defendunt, ut uerbi causa [49]) indulgentiae uenales, missae funebres, in quibus fit applicatio Coenae Domini ad mortuos. [50]) Inuocatio mortuorum, coelibatus sacerdotum, transmutatio [51]) panis, et alia [52]) portenta innumerabilia.

Postremo redemptionem misit Dominus populo suo, [53]) ut Psalmi uerbis utar, et excitato Luthero, [54]) interfecit primogenita Aegypti, id est, conuulsit et labefactauit nernos

---

35) impulit] Reb.: compulit
36) ἄνθρακες] Cod.: ἀνθράκες, Reb.: ἀντράκης,
37) ἄνθρακες] Cod.: ἀνθράκαι, Reb.: ἀντράκαι
38) ex] Reb.: et
39) Septima] Reb.: Septimo
40) ignis] *sic* Reb. (*et* Vulg. Ps. 10, 7.); Cod.: ighem
41) procellarum,] Reb.: procellarum, etc.
42) non asseq. mat.] Reb.: maturitatem non assequuntur,
43) percoquit] Cod.: per eo quid, Reb.: procoquit
44) insecta] Reb.: quatuor insectae
45) in Eccl. irrepserunt] Reb.: irrepserunt in eccl.
46) insectorum] Reb.: insectarum
47) dens. tenebrae,] Reb.: tenebrae densissimae,
48) ante Lutherum diuinitus excitatum] Reb.: ante Euangelij Doctores diuinitus excitatos
49) ut uerbi causa] Reb.: vt sunt
50) fit appl. — mortuos.] Reb.: applicatur coena pro mortuis.
51) transmutatio] Reb.: transsubstantiatio et circumgestatio
52) alia] *a* Reb. *abest.*
53) redemptionem — suo,] Reb.: misit dominus redemptionem populi
54) Luthero] Reb.: Euangelio

regni pontificij, et nos eripuit ex potestate tenebrárum, iamque ducit Ecclesiam per desertum, donec ueniat in terram Canaan, id est, in [55]) possessionem uitae aeternae. Amen. [56])

LVCTA IACOB CVM FILIO DEI.

Genesis 32. luctatur Iacob cum angelo, id est, cum filio Dei. Nam saepe uocatur angelus [*fol. 360b*] propter officium, non propter substantiam. Illa lucta fuit fidei (sic enim dicebat D. Pomeranus), in ea lucta habuit se Iacob pure passiue. In ea lucta fidei uicit Iacob. Ideo nomen adeptus est Israelis, id est, uictoris Dei. Nam Deus libenter nobis concedit palmam, etiamsi se nobis ostendat hostem, *wie der Luther saget, Gott gehet in einer laruen, wie in der fastnacht.* [57])

IMAGO CHRISTI, PROPOSITA IN CAPITE 12. EXODI. *)

Sicut agnum oportuit Iudaeos eligere ex grege omnium agnorum, [58]) masculum, integrum, qui uesperi mactandus fuit, sic Christus mirando et arcano decreto aeterni patris ex uniuerso grege hominum segregatus est, ut fieret uictima, placans iram Dei. [59]) Qui Christus est agnus masculus, integer. Nam nullius [60]) creaturae robur et innocentia cum Christi [61]) uirtute comparari potest. Hic enim solus est *ἀναμάρτητος καὶ ἀνυπεύθυνος* [62]) ac solus iram Dei perferre ac [63]) sustinere potuit. Est autem uesperi mactatus, uidelicet in [64]) postrema mundi aetate, in qua satis res ipsa [65]) ostendit regnare *ἐπιθυμητικόν*. Deinde [*fol. 361a*] fasciculum hyssopi

*) Reb. II, fol. 213a lin. 16, — fol. 213b lin. 14.

55) in] *a* Reb. *abest.*
56) Amen] *ap.* Reb. *deest.*
57) Lucta Iacob cum filio Dei. — — *fastnacht.*] *haec ap.* Reb. *h. l. non inveniuntur.*
58) Sicut — agnorum,] Reb.: Sie Iudaeos oportuit eligere agnum ex omnium agnorum grege,
59) fieret uictima placans iram Dei.] Reb.: victima fieret, iram Dei placans,
60) Nam nullius] Reb.: nullius enim
61) Christi] Reb.: eius
62) *ἀναμάρτητος καὶ ἀνυπεύθυνος*] Cod.: *ἀνημάρτιτος καὶ ἀνυπεύτινος*, Reb.: *ἀναμαρτικὸς* etc. *ἀνοπευευικώς*
63) ac] Reb.: et
64) uidelicet in] Reb.: id est,
65) satis res ipsa] Reb.: res ipsa satis

tingendum fuit sanguine, [66]) eoque conspergendi [67]) fuerunt postes et limen ianuae. *Das ist nu die* [68]) applicatio beneficiorum Christi. Quilibet debet sibi hanc agni mactationem fide speciali applicare, [69]) et statuere, se huius mactati agni [70]) sanguine conspersum habere remissionem peccatorum. Et [71]) pluichre dicitur in psalmo: Asperge me Domine hyssopo. Huc [72]) congruit dictum, Esaiae 1. Si peccata uestra erunt ut coccinum, [73]) fient candida, sicut nix, id est, conspersa et abluta [74]) sanguine filij Dei, qui ut Ioannes in Epistola ait, emundat [75]) nos ab omni peccato.

EFFECTVS CONSPERSIONIS ET APPLICATIONIS *)

Dominus transibit per totam [76]) Aegyptum, et omnia primogenita interficiet, parcet autem Israeliticis, [77]) quorum aedes sanguine agni conspersae sunt. Etsi Deus omnibus aetatibus mundi euertit imperia propter idola, Tyrannidem et libidines, tamen Ecclesiae, quae uncta est sanguine filij Dei, [78]) clementer parcit, ut Amos 9. dicitur: [79]) Ecce oculi Domini super regnum peccans, et delebo illud de terra. Iacob autem non delebo, sed tamen concutiam, sicut triticum, ueruntamen [*fol. 361b*] granum non cadet [80]) super terram, quasi dicat, Ecclesia non aliter purgatur tumultibus impiorum, quam triticum purgatur quassatione cribri et pulueris, et palearum se-

---

*) Reb. II, fol. 213b lin. 15. — fol. 214a lin. 11. —

66) tingendum fuit sanguine,] Reb.: sanguine fuit tingendum,
67) eoque conspergendi] Cod.: eoque conspergendae, Reb.: eoque sanguine conspergendi
68) *Das ist nu die*] Reb.: Haec est
69) Quilibet debet sibi — applicare,] Reb.: nam quilibet hanc agni mactationem sibi fide speciali applicare debet
70) mactati agni] Reb.: agni mactati
71) Et] Reb.: Ideo
72) in psalmo — Huc] Reb.: Psalm. 51. Asperges me Isopo, etc. Hoc
73) coccinum,] *sic* Cod. (= Vulg. Ies. 1, 18.); Reb.: rosinum,
74) abluta] Reb.: obolita
75) in Epistola — emundat] Reb.: in Canonica sua inquit. Mundat
76) totam] Reb. *male*: totum
77) Israeliticis,] Reb.: Israelitis,
78) tamen — Dei,] Reb.: Ecclesiae tamen, quae filij Dei sanguine tincta,
79) Amos 9. dicitur:] Reb.: Amos dicitur 9. cap.
80) cadet] Reb.: cadit

gregatione. [81]) Et in Osea [82]) dicitur: Propter me, [83]) inquit Dominus, non faciam furorem irae meae, quia Deus sum, non homo. Quia homo [84]) principaliter irascitur ad ulciscendum et puniendum, Deus uero ad sanandum et emendandum, in medio tui sanctus, id est, cum me tibi patefecerim, et meum [85]) uerbum tibi tradiderim, denique sanguine filij mei te conspersserim, seruabo reliquias, [86]) ut sint aliqui, qui me uere inuocent. Quare et nunc Deum seruaturum reliquias [86]) Ecclesiae certissime credamus etc. [87])

CONNEXA MANDVCATIONIS AGNI. *)

Agnum assatum et quidem totum comedetis, nec ossa ipsius [88]) frangetis, et in manducatione adhibebitis panes azymos, et lactucas amaras. Non dubium est appellatione ignis seu assationis describi iram Dei, qui filium Dei deiuantem in se nostra [*fol. 362a*] scelera sic ustulauit [89]) ut ei cruentum sudorem expresserit. Comedendus igitur est [90]) hic agnus non crudus nec aqua dilutus, [91]) sed assatus, id est, agnoscenda est ira Dei uera et inenarrabilis aduersus peccatum et statuendum, quod propter hanc uictimam pater nobis placatus sit, nec afferendae sunt ad hanc manducationem crudae opiniones delirantium Epicureorum et Hypocritarum somnia, quae uel extenuant iram Dei, uel eum [92]) aqua, id est, proprijs meritis delere conantur et mitigare. [93]) Vescamur autem toto agno, neque ullam eius partem non adhibitam seiungamus, id est, amplectamur summam Euangelij comprehensam in symbolis, et nullum articulum sycophantice corrumpamus, ut Arrius et alij innumerabiles [94]) fecerunt. Quid au-

*) Reb. II, fol. 214a lin. 12. — fol. 214b lin. 24.

81) triticum purgatur quassatione .... segregatione.] Reb.: triticum quassatione .... segregatione purgatur.
82) in Osea] Reb.: Hoseae
83) Propter me] Cod.: propter me propter me (Hos. 11, 9. *neutra legunatur.*)
84) Quia homo] Reb.: Homo vero
85) et meum] Reb.: meumque
86) reliquias,] *sic utroque loco* Reb.; Cod.: reliquas,
87) etc.] *a* Reb. *abest.*
88) ipsius] Reb.: ipsis
89) ustulauit,] Reb.: exuscitauit,
90) igitur est] Reb.: est igitur
91) nec aqua dilutus,] Reb.: neque aqua defectus,
92) eum] Reb.: eam
93) conantur et mitigare.] Reb.: et mitigare conantur.
94) innumerabiles] Reb.: haeretici

tem panes azymi significent, Paulus luculenter declarat. 1. Cor. 5. Celebremus, inquit, hoc festum, id est pascha, in azymis [95]) synceritatis et ueritatis, id est, natiuam Euangelij sententiam, sine ullis corruptelis discamus, amemus, proponamus caeteris, propagemus ad [*fol. 362*b] posteros, [96]) etiamsi subeunda erunt uaria certamina et supplicia, quae quidem pinguntur imagine lactucarum. Vt enim lactucas carnibus assatis adhibere solemus, Ita Euangelij professores expositi sunt ad omnes casus subitorum periculorum [97]) iuxta illud: Omnes qui pie uolunt uiuere in Christo, persecutionem patiuntur. Item. Qui uult me sequi, tollat crucem suam. Et Ps. 116. Credidi propter quod locutus sum, ego autem uehementer affligor. [98]) Etsi autem castigatio in praesenti amara et insuauis [99]) uidetur, tamen [100]) exercitatis fructus laetos et dulces affert, ut Epistola ad Hebraeos dicit [1]) et Psal. 126. Qui seminat in lachrymis, in exultatione metet.

ADIACENTIA MANDVCATIONIS.*)

Renes uestri sint cincti, et pedes uestri calceis induti, et baculos habete in manibus, denique cum festinatione comedetis tanquam uiatores, id est, sitis expediti ad peregrinationem et omnibus rebus, quae sunt uiatori necessariae, instructi. Quia Ecclesia exulat [2]) in mundo, nec habet certam sedem, [3]) [*fol. 363*a] sed innixa [4]) baculo, et calceis induta, id est, Euangelij consolatione [5]) in itinere saepe sustentatur. Cingit etiam renes, id est, actiones carnis, quae sunt impedimenta itineris, spiritu mortificat. Denique comedit cum festinatione

---

*) Reb. II, fol. 214b lin. 25. — fol. 215a lin. 12.

95) id est pascha, in azymis] Reb.: ἄζυμος
96) proponamus caeteris, propagemus ad post.] Reb.: caeteris proponamus, ad post. propagemus,
97) expositi sunt ad omnes c. s. p.] Reb.: ad omnes casus sub. per. expositi sunt,
98) Omnes qui pie — affligor.] Reb.: Mitte nos quasi agnos in medio luporum. Item omnes qui pie viuere volunt in Christo, etc. Item qui me vult sequi, tollat crucem suam, etc.
99) in praesenti amara et insuauis] Reb.: amara, et insuauis in praesentia
100) tamen] Reb.: Attamen in
1) Epistola ad Hebr. dicit] Reb.: in Epistola ad Hebr. dicitur.
2) exulat] Reb. *male*: exultat
3) nec habet certam sedem,] Reb.: neque certam sedem habet,
4) innixa] Reb. *falso*: mixta
5) Euangelij consol.] Reb.: consolatione Euangelij

agnum, id est, non est Academica cohibenda assensionem [6] ab Euangelio, sed redimat tempus, sciens, quod dies sint mali, et nunc sine mora, nulla uersiculum: Tolle moras, semper nocuit differre paratis etc. [7]

LOCI ET SENTENTIAE NOVI TESTAMENTI. [8]

1. Timoth. 2. Deus uult omnes homines [9] saluos fieri, [9] id est, quarumcunque conditionum et cuiuscunque generis homines [10] uult saluos fieri. *Darumb sehe ein ieder fur, wie er in das ampt komme.* [11]

Ioan. 16. [12] Princeps mundi iam iudicatus est. [13] Primo [14] mundus damnat uerbum fidei. Secundo [14] Diabolus multa excitat scandala. Tertio [14] nos ipsi [15] infirmi. His tribus roboratur iudicium mundi, [16] quasi iustum sit, et nos reprobi uideamur, sed solatur nos Christus *fol. 363b*] dicens: [17] Hoc iudicium cum summo principe damnatum. Ideo neque uis Tyrannorum, neque multitudo seu sapientia Haereticorum, neque stultitia seu infirmitas piorum nos mouere debent ad dubitandum de ueritate istius [18] doctrinae. Scriptum est enim: Vinces, cum iudicaris. Necesse est, hoc malum in mundo esse contra uerbum, [19] sed uinci ipsum et damnari [20] a Deo magis est necesse. [21]

---

*) Reb. II, fol. 215a lin. 13. — fol. 218b extr.

6) assensionem] Reb.: assertionem
7) etc.] a Reb. *abest.*
8) Loci — Testamenti.] Reb.: Novi Testamenti aliquot loci et sententiae.
9) fieri,] Reb.: fieri, etc.
10) homines] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
11) *Darumb — komme.*] Reb.: ideo quilibet curare debet, in numero salua-torum inueniatur, neminem enim reijcit.
12) Ioan. 16.] *sic* Reb.; *in* Cod. *desunt.*
13) est.] Reb.: est, etc.
14) Primo ... Secundo ... Tertio] *hae voces a* Reb. *absunt.*
15) ipsi] Reb.: ipsimet
16) roboratur iudicium mundi,] Reb.: mundi iudicium roboratur,
17) sed solatur — dicens:] Reb.: Econtra Christus dicens, non confirmat,
18) istius] Reb.: illius
19) Vinces — uerbum,] Reb.: Psal. vt vincas cum iudicare, necesse est contra verbum hoc malum in mundo esse,
20) ipsum et damnari] Reb.: et damnari ipsum
21) est necesse.] Reb.: necesse est.
a) *N. M. ap.* Reb.: Non vt Caluinus scribit, ex omnibus ordinibus aliquos, etc.

SPIRITVS ARGVET [22]) MVNDVM DE PECCATO.

D. Martinus interrogatus, quomodo intelligi debeat locus [23]) Ioan. 16. Spiritus sanctus arguet mundum de iudicio. [22]) Respondit: Illud tertium est referendum ad praecedentia duo. [24]) Nam cum [25]) Spiritus sanctus arguat [26]) mundum de peccato illo incognito, et reijciat omnem iustitiam, nisi quae Christi est, [27]) Contra haec mundus cum tota sapientia, potentia, sanctitate, et iudicio sese opponit, non uult hoc esse peccatum, non uult hanc iustitiam suam damnari, et Christum extolli. Tunc Euangelium et Spiritus sanctus ueniunt, id omnino arguunt, et omne illud iudicium reijciunt. Ideo definit: [28]) [*fol.* 364ᵃ] Princeps mundi iam iudicatus est, id est, sapientissimi, sanctissimi, potentissimi quique [29]) sese Christo [30]) opponentes, iam sunt iudicati. [31]) Nam bene est notandum, [32]) quod dicit, princeps mundi, scilicet, Sathan, cum toto suo regno et potentia. [33]) Secundum praedicamentum substantiae diu antea est iudicatus, sed nunc illius potentia per Euangelium condemnatur. [34])

Gabriel pastor Torgensis interrogauit [35]) D. Martinum Lutherum de loco Pauli ad Timotheum: Sanctificatur per uerbum Dei ac precationem. Respondit D. Martinus: Pij omnia Dei agnoscunt, illaque per uerbum Dei sanctificant orantes, quibus omnia sunt munda, cum utuntur creaturis iuxta uoluntatem Dei. Neque patrocinatur hic locus papistis dicentibus: Aqua benedicta habet uerbum Dei, Vos contemnitis aquam benedictam, Ergo et uerbum Dei contemnitis. Respondeo:

---

22) Spiritus arguet — de iudicio.] Reb.: Interrogatus M. l. de illo loco (spiritus arguet mundum de iudicio) quomodo intelligi debeat.
23) locus] Cod. *calami err.*: locos
24) est referendum ad praecedentia duo.] Reb.: referendum est ad duo praecedentia,
25) cum] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
26) arguat] Reb.: arguet
27) est,] *ap.* Reb. *deest.*
28) Ideo definit] Reb.: definiendo
29) potentissimi quique] Reb. *corrupte*: potentissi quoque
30) sese Christo] Reb.: Christo sese
31) sunt iudicati.] Reb.: damnati essent.
32) notandum,] Reb.: obseruandum,
33) et potentia.] Reb.: et potentia, vt ibi Sathan ponat in praedicamento relationis, scilicet, cum toto suo regno et efficacia,
34) condemnatur.] *sic* Reb.; Cod.: contemnatur.
35) Gabriel pastor Torgensis interrogauit] *sectio ab his verbis incipiens et 5 subsequentes, quarum extrema in* Cod. fol. 365ᵇ lin. 5. *finitur verbis*: „*fur tausent teuffel geben*", *ap.* Reb, *h. l. non inueniuntur.*

haec non est uoluntas et praeceptum Dei, imo haec est
minatio, quod aquam supra naturam faciunt salutarem
364b] animae. *Wir beten auch das* benedicite, *nicht da*
speise besser werde denn sie vorhin ist. Si autem pro
cibum salutiferum crederemus, tunc esset abusus uer
Ideo diligenter distinguendum est inter uerum usum
Dei [36]) secundum mandatum, et abusum. Non cuilibet
Dei credendum. Nam e [37]) nomine Domini omnes erro
impietates oriuntur. Sanctificare significat usum esse
dum et licitum, sicut ad Corinthios: sanctificatur mari
credulus per mulierem fidelem, id est, usus coniugis il
mundus et licitus.

Pij iudicabunt angelos 1 Cor. 6. loquitur de lap
damnatis angelis, quos iudicabunt pij propter tot homic
haereses excitatas.

Filius qui est in sinu patris. Ioan. 1. Est Ebraism
est, *der son ist des vatern hertz*, sicut dicitur: Vterus
ita dicitur sinus patris.

Principium quod et loquor uobis Ioan. 8. quasi dic
ret was ich sage, so werdet [*fol. 365a*] *ihr sehen, was i*
Ich wil nichtes sein, quia missus sum, ut ministrem.

GENERALES SENTENTIAE IN PARTICVL

Christus, Euangelistae et Apostoli faciunt ex gene
sententijs Mosi et prophetarum particulares. Sicut Paul
Mosi dictum Deuteron. 21. Maledictus etc. facit part
applicans ad Christum. Sic Christus Actor. primo gen
sententiam: Non est uestrum nosse etc. applicat ad p
larem quaestionem, quasi dicat: *was fraget ihr darnach*
dis reich wirdt angehen, ihr sollet auch den pfingstag
wissen. Similiter et Matthaei 2. ex Oseae 11. Ex A
uocaui filium meum etc. accommodatur ad Christum.

Alia Regula. Mos est in nouo testamento ex se
singulari facere exemplarem, id est, ex particulari facto
plum uniuersale facere. Vt cum dico: *man sol Mos*
schlagen. Ibi ex singulari Mose, facio Mosen genera
exemplum generale ad omnes leges transferendo, qua
scientiam [38]) ligant. Talis est dictum Dauidis Psal

---

36) usum uerbi Dei] Cod.: usum uerbi usum Dei
37) e] Cod.: i
38) conscientiam] *sic scripsi;* Cod.: conscientia

ı est carnis nostrae caecitas et infirmitas, ut mise-
ıem [41]) plus timeamus, quam Deum. *Woltestu nicht*
ss sich gott der vater vnnd gott der son vnd heiliger
d alle Engel vnd heiligen am Jungsten tage tzu trotz
ffeln vnnd gottlosen menschen deiner annehmen. dan
hie ein Entzeler Hertzog Georg oder elenden rotz-
impt, widerumb verleugnestu Christum mit wortten
en hie vor dem gottlosen geschlechte, so wirdt sich
Trinitas *auch schemen, so werden sich alle Teuffel*
hmen, die werden deine gesellen sein. [42])

NTIO KASTNER IN TESTAMENTVM
M MANVS D. LVTHERI. IOANN. 14. [43])

in der weg, die warheit vnd das lebenn etc.
da steckets
das nicht gleubet, muss irren.
Der muss ligen,
Der muss sterben.
. 366[a]] *Dann ausser Christo ist*
Eittel irthumb

] Cod.: *herrn herrn*
usent teuffel gehen.] *his verbis finiuntur sectiones, quae h. l.*
e h. desiderantur.

Eittel lugenn
Eittel todt.
Es sey gleich
Patres } *oder was menschen wissenn*
Concilia { *oder lehre furgiebet.*
Bapst

CHRISTVS
Ich bin das leben vnnd die warheit.
Teuffell.
Ich bin der Todt vnnd lugen, tzweiffelstu hiran, s den stul tzu Rom gegen das wordt gottes, dann die s treuget nit vnnd ist als gnug, das man ihr gla muge. [44])

ECCE DVO GLADII HIC. [45])

Papa suam authoritatem his duobus gladijs uoluit mare. [46]) Nam ita arguit: Vbicunque sunt duo gladij. Ecclesia, sed hic in Petro sunt duo gladij: Ergo Petr Ecclesia. Aut sic, Petrus habet [47]) duos gladios, Petr pontifex: Ergo pontifex habet duos gladios. Respond Non ualet argumentum et assumptum negandum, [*fol.* quia [49]) syllogismus habet quatuor terminos. Potius s arguendum: Vbicunque est Chorus [50]) Apostolorum et sia, ibi sunt duo [51]) gladij. Hic autem sunt duo [51]) Ergo hic est Ecclesia. *Es ist dennoch ein wunderlich mendt vnter den Aposteln gewest,* [52]) quod illis Christus

---

44) Laurentio Kastner — — — *glaubenn muge.*] Reb.:
Dictum Ioannis 14. Ego sum via, veritas et vita, manu M. L. in Testamentum cuiusdam inscriptum.
Ego sum via, veritas, et vita. Praeclara haec sunt verba, qui h credit verbis, illum errare, mentiri, et mori oportet, quia extra Christ onem, nisi error, mendacium, et mors ipsa, etiamsi patres, concilia, aliter docuerunt, Christus inquit: Ego sum via, veritas, et vita. vero inquit: Ego sum mendacium, et mors aeterna, si haec vera bitas, confer Christi, et Papae doctrinam inter sese, et verbum D esse intelliges.
45) hic.] Reb.: hic, etc.
46) uoluit confirmare] Reb.: stabilire voluit,
47) habet] Reb.: habuit
48) Respondeo:] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
49) quia] *sic* Reb.; Cod.: qui
50) Chorus] Cod. *calami err.:* Chrorus
51) sunt duo] Reb. *utroque loco:* duo sunt
52) *Es ist — gewest,*] Reb.: Mirabile tamen inter Apostolos fuit re

ist gleich als wan ich tzu meinen sonichen Marti- und Paulichen spreche: Nun wehret euch mit dem schwertte, tziehet sie aus wider den Turcken. [60])

/CAE 1. SPIRITVS SANCTVS OBVMBRAVIT TE. [61])

t, teget hoc mysterium incarnationis, ne Diabolus
am toto mundo, [62]) ne possit uidere conceptionem.
n Mariam [*fol. 367*ª] et Ioseph uidebit in eodem
putabit humanitus rem geri, [63]) sed in ipso myste-
lus excluditur, nihil uidebit, [64]) sicut non potest ui-
quae agit Spiritus sanctus et Angeli. Ita Diabolus
Christum esse filium Dei, cum sollicitaret uxorem
ia Spiritus sanctus in conceptione obumbrauit Mariam,
ıero uidit omnia miraculose agi cum Christo, ideo [66])
coepit, Christum esse Messiam, et confusus in se [67])

Chr. permisit d. gl.] *sic* Reb.; Cod.: Christus illis promisit duo gla- *teschelttzen* (?).
et:] Reb.: dicat,
a Reb. *abest.*
e gladium] Reb.: gladium habere
os] Reb.: vos vero
duobus] Reb.: duobus illis
verdens — Petre] Reb.: id est, gladij non efficient, postea fortiorem it solutionem, cum ad Petrum dicit,
illum — *Turcken.*] Reb.: voluit illum gladium ferre in practica.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

GENERALES SENTENTIAE IN PARTICVLARES.

Christus, Euangelistae et Apostoli faciunt ex generalibus sententijs Mosi et prophetarum particulares. Sicut Paulus hoc Mosi dictum Deuteron. 21. Maledictus etc. facit particulare applicans ad Christum. Sic Christus Actor primo generalem sententiam: Non est uestrum nosse etc. applicat ad particularem quaestionem, quasi dicat: *was fraget ihr darnach, wann dis reich wirdt angehen, ihr sollet auch den pfingstag nicht wissen.* Similiter et Matthaei 2. ex Oseae 11. Ex Aegypto uocaui filium meum etc. accommodatur ad Christum.

Alia Regula. Mos est in nouo testamento ex sententia singulari facere exemplarem, id est, ex particulari facto exemplum uniuersale facere. Vt cum dico: *man sol Mosen todt schlagen.* Ibi ex singulari Mose, facio Mosen generalem et exemplum generale ad omnes leges transferendo, quae conscientiam [38]) ligant. Talis est dictum Dauidis Psalmo 69

---

36) usum uerbi Dei] Cod.: usum uerbi usum Dei
37) e] Cod.: i
38) conscientiam] *sic scripsi*; Cod.: conscientia

Fiat [*fol.* 365ᵇ] commoratio eorum deserta, quae sententia singularis de synagoga transfertur ad Iudam Actor. 1. quasi dicat: *darumb sollen sie mit ihren fursten vnnd herrn* [38a]) *fur tausent teuffel gehen.* [39])

QVI ME CONFESSVS FVERIT CORAM HOMINIBVS. [40])

Tanta est carnis nostrae caecitas et infirmitas, ut miserum aliquem [41]) plus timeamus, quam Deum. *Woltestu nicht lieber, dass sich gott der vater vnnd gott der son vnd heiliger geist, vnnd alle Engel vnd heiligen am Jungsten tage tzu trotz allen Teuffeln vnnd gottlosen menschen deiner annehmen. dan wann sich hie ein Entzeler Hertzog Georg oder elenden rotzlöffel annimpt, widerumb verleugnestu Christum mit wortten vnd wercken hie vor dem gottlosen geschlechte, so wirdt sich dein* Tota Trinitas *auch schemen, so werden sich alle Teuffel dein annehmen, die werden deine gesellen sein.* [42])

LAVRENTIO KASTNER IN TESTAMENTVM NOVVM MANVS D. LVTHERI. IOANN. 14. [43])

Ich bin der weg, die warheit vnd das lebenn etc.
da steckets
wer das nicht gleubet, muss irren.
Der muss ligen,
Der muss sterben.
[*fol.* 366ᵃ] *Dann ausser Christo ist*
Eittel irthumb

38a) *herrn*] God.: *herrn herrn*

39) *fur tausent teuffel gehen.*] *his verbis finiuntur sectiones, quae h. l. ap.* Reb. *desiderantur.*

40) hominibus.] Reb.: hominibus etc.

41) aliquem] Reb.: aliquem D. G. vel Impera. (*i. e.* Ducem Georgium vel Imperatorem)

42) *Woltestu nicht lieber — — gesellen sein.*] Reb.: Nonne optares potius, te a Deo patre, filio, et Spiritu sancto, et ab omnibus eius Angelis, et electis suis, tanquam hospitem gratissimum, die nouissimo, etiamsi Diaboli, et omnes homines impij moleste ferrent, in gratiam recipi, quam si D. Geor. miserum Cochleum recipit, illumque magni aestimat.

Econtra, si Christum in hoc mundo coram impijs hominibus negaueris, negabit te tota trinitas, et eius sodalis omnium Diabolorum.

43) Ioann. 14.] God. *falso*: Ioann. 16.

colloquium et disputatio bene potuit fieri [1]) inter Epulonem et Abraham in spiritu et agone. Sed haec non debent publice doceri. Nam homines redderentur dubij. [2]) Ideo haec allegorica omittenda, et urgenda est historia. [3]) Talibus allegorijs Christus saepius [4]) utitur, ut Matth. 8. Multi ab Oriente accumbent cum Abraham [5]) in regno coelorum. Item, Ioannis 14. [6]) In domo patris [*fol.* 368ᵃ] mei mansiones sunt multae. [7]) *das sein Eittel* allegorica. *Ach lieber herrgott deine wordt sint nicht tzu kalt vnnd schlecht als der menschen wordt,* [8]) sed sunt supra omnes cogitationes et sapientiam rationis. Sicut Dux Fridericus Dei uerbum [9]) admiratus est, [10]) quod in simplicitate maiestatem haberet maximam. [11]) Ideo illud uerbum reuelatum obseruare debemus. Abscondita *sollen wir nicht erforschen,* [12]) *sondern gleubenn.* [13]) Nonne foetus in utero uiuit, [14]) et deinde natus, uiuit biennio, edit, sugit, sentit, clamat, et tamen ille puer nescit se uiuere, *denn es kan nicht gedencken, wie es lebet.* Quid multa igitur uolumus speculari de animabus post mortem? Aristoteles, Plato multa disputarunt de anima. Plato animam dicit esse Ideam, id est, perfectam formalitatem corporis. Aristoteles uero animam et corpus unam esse substantiam disputat, et animam in corpore oriri ex traduce, hac ratione, sicut naturaliter ex semine et grano oritur radix. Deinde lactarius [15]) surculus, *das wider holtz noch bast ist.* Deinde mollis plantula. Deinde magis ac magis coalescens, fit cartilago durior [*fol.* 369ᵃ] et tandem arbor et lignum durum. Ita ex corpore et foetu adhuc massa lactea fieri et crescere animam. Ideo Augu-

---

1) potuit fieri] Reb.: fieri potuit
2) redderentur dubij.] Reb.: dubij redderentur.
3) Ideo — historia.] Reb.: Omittenda igitur haec allegoria, et historia tractanda,
4) saepius] Reb.: saepe
5) cum Abraham] Reb.: etc.
6) Ioannis 14.] *sic recte* Cod. (*conf.* Io. 14, 2.): Reb.: Ioan. 4.
7) sunt multae,] Reb.: multae sunt,
8) *das sein Eittel — wordt,*] Reb.: haec dicta Allegorice sunt intelligenda, Ach Deus bone, verba tua non sunt adeo frigida sicuti hominum,
9) Dux Fr. D. uerbum] Reb.: Fridericus Elector sapientissimus verbum Dei
10) admir. est,] Reb.: admiratus est, dicens,
11) maiestatem haberet maximam.] Reb.: summam haberet maiestatem.
12) *erforschen*] *hoc in* Cod. *omissum ipse addidi.*
13) *sollen wir — gleubenn.*] Reb.: vero non debemus perscrutari, sed fide illa apprehendere.
14) Nonne foetus in utero uiuit,] *haec et sequentia usque ad verba:* „et Episcopus Moguntinus" (*quae in* Cod. fol. 369ᵇ lin. 12. *leguntur*) a Reb. *h. l. absunt.*.
15) lactarius] *sic scripsi;* Cod.: lacteris

stinus Aristotelem aliquo modo secutus sentit animam ex carne oriri et propagari, sed diuinitus conditam. Nam si Deus ex arbore florem creat, cur non etiam ex corpore animam? Origenes autem dicit animam non propagari neque condi, sed infundi, sed Augustini sententia uidetur melior. Nam experientia uidemus animas sequi corpora, nam ubi est distortum corpus, ibi etiam anima est distorta. *Ach lieber gott was stoltziren wir armen menschen*, cum nesciamus, quid sit anima nostra aut corpus nostrum. Scriptura sacra pugnat contra Aristotelem, qui negat animam immortalem, sed dicit corpus et animam esse eandem et unam substantiam. Christus clare dicit: Nolite timere eos, qui possunt occidere corpus et non animam. Nam anima est alia substantia a corpore, *vnnd ist dennoch ein grosse* coniunctio, *die aneinander hengen*, quia anima maxime diligit corpus, *es scheidet sich vngerne voneinander*. [*fol. 369*^{b}] Cicero fuit optimus philosophus, qui sensit animam esse immortalem, sicut optime philosophiam naturalem, moralem et rationalem descripsit. *Es ist ein teuer man gewest*, qui multa legit, iudicauit, et deinde etiam dicere potuit, *hat sein ding mit Ernst geschrieben*, non ita lusit et graecisauit ut Aristoteles et Plato. *Ich hoffe, gott wirdt* Ciceroni *vnnd solchen auch* ad remissionem peccatorum *helffen, vnnd sol er one gnade sein, so wirdt er doch etliche stuffen hoher sein*, quam nostri Cardinales et Episcopus Moguntinus. [16])

Euangelium Marci 8. ubi Christus septem panibus 4000 uirorum saturauit, qualia miracula quotidie facit, [17]) attamen nemo illa curat, *wan er alles grass tzu brote, alle beume von semmel gemacht hette*, [18]) attamen contempsissent, [19]) sicut calumniati eum [20]) sunt Lazaro mortuo, dicentes: [21]) si eum dilexisset, non fuisset mortuus. Et cum multos sanasset, petiuerunt signum de coelo. [22]) Summa, *Wans gott vnnser herre thut, so taug es nicht, wann wirs aber selbest erwehlen*,

16) et Episcopus Moguntinus.] *his verbis finitur locus, qui h. l. ap.* Reb. *desideratur.*
17) Euangelium Marci 8. — facit,] Reb.: Marci 8. de 7. panibus. Christus 400. virorum paucis panibus saturauit, Similia miracula quotidie operatur in alendo infinito numero hominum,
18) *wan er — hette,*] Reb.: si omne gramen in panem mutasset, et omnes arbores iussu suo, panem triticeum germinassent,
19) contempsissent,] Reb.: contemneretur,
20) calumniati eum] Reb.: eum calumniati
21) dicentes:] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
22) petiuerunt — coelo] Reb.: non contenti signa de coelo petiuerunt.

do ists etwas. [21] Talis est prudentia carnis. *wenn sie gar vberschüttet wirdt, noch kan sie es nicht erkennen.* [24])

[fol. 370b] ROM. 12. NE IMITEMINI GESTVS HVIVS MVNDI. [25])

Hoc praetextu monachi usi sunt, ut est natura superstitionis, [26]) quasi esset impium ordinationibus politicis uti, cum Paulus et tota scriptura tantum affectus [27]) et motus illos animi impios, [28]) iuxta similitudinem mundi prohibeat, ambitionem, auaritiam, libidinem, uindictam, [29]) quibus affectibus totus mundus indulget. Sicut Antuerpiae ante biennium [30]) optimum gestum mundi [31]) exhibuerunt spectaculis. Antuerpiam pictam in curru uehebant cum titulo supra scripto. [32]) Regina mundi Antuerpia, in cuius altero latere erat Neptunus offerens regna, magnos thesauros. In altero Mercurius obtulit multa. [33]) Hic uere est gestus mundi, scilicet contemptus Dei, superbia et insolentia in donis, abusus creaturarum. [34])

VOCABVLVM IVSTITIAE. [35]) *)

Vocabulum iustitiae Dei *ist in meinem hertzen ein donnerschlag gewest,* [36]) Nam cum in Papatu legimus: In [37]) iustitia tua libera me. Item, in ueritate tua, statim putauimus

---

*) Reb. II, fol. 219a lin. 1. — fol. 219b lin. 27. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 143 sq. cap. 12. §. 85.

23) *Wans gott — etwas.*] Reb.: Dei nostri opera negliguntur et contemnuntur a mundo, opera vero nostra bona esse et omnibus placere volumus.

24) *wann sie gar — erkennen.*] Reb.: etiamsi bona Dei superflue affluant, bonitatem tamen Dei agnoscere non potest nec vult.

25) Rom. 12. — mundi.] Reb.: Ne imitemini gestus huius mundi. Rom. 12.

26) usi sunt — superstitionis,] Reb.: abusi sunt ad suam superstitionem hoc loco,

27) affectus] Reb.: affectibus

28) motus illos animi impios,] Reb.: impios animi motus,

29) uindictam,] Reb.: vindictam, etc.

30) biennium] Reb.: paucos annos

31) gestum mundi] Reb.: mundi gestum

32) Antu. pictam in curru uehebant cum tit. supra scripto:] Reb.: Vehebant in curru Antuerpiam pictam, cum supra scripto titulo.

33) erat Neptunus — multa.] Reb.: Mercurius obtulit multa bona.

34) creaturarum.] Reb.: creaturarum, auaritiae et imposturae.

35) Vocabulum Iustitiae.] Reb. *habet inscriptionem*: Iustitiae Dei. Vocabulum.

36) Vocabulum — *gewest,*] Reb.: Horribile tonitru in corde meo *fuit,*

37) In] *a* Reb. *abest.*

illam iustitiam [38]) uindicantem, et furorem irae diuinae esse. *Ich war dem Paulo von hertzen feindt,* cum legebam: [39]) Reuelatur [*fol. 370b*] iustitia Dei per Euangelium, sed postea cum consequentiam uiderem, [40]) scriptum esse: Iustus ex fide sua uiuet, et Augustinum consulerem de hoc loco, *da wardt ich frolich,* [41]) quod iustitiam Dei, misericordiam iustos [42]) reputantem agnoscerem, ibi afflictis [43]) remedium contigit. Sed Antinomi nostri hominibus securis uolunt blandiri, et memoria iustitiae emendare. Cum nunc sit tale seculum, [44]) quod etiam legis fulmine parum terretur, [45]) *man sol itzunder donnern vnnd plitzen mit dem gesetz* propter tantam securitatem. Rustici et Ciues adeo sunt impij, [46]) ut ne unum pastorem curent, *wans fursten vnnd herrn nicht thun, sollen wir nicht lange bleiben.* Ideo bene dixit Esaias: [47]) Reges erunt nutritij eius, *pauren werden es nicht thun*, sicut proh dolor experientia hodie testatur in ingratis. [48])

Iustitiae operum et hypocriseos fiebat mentio, quae pestilentissimum et innatum est malum, [49]) non facile expellitur, praesertim si consuetudine est confirmatum. [50]) Nam omnes homines naturaliter cum Deo uolunt suis uiribus ratiocinari et satisfacere. Ideo D. Staupitius dixit: *Ich wiel nicht mer from sein, ich habe* [*fol. 371a*] *vnnsern herrngott tzu viel geteuscht.* [51]) Orabo Deum pro bona hora. Postea faciebat mentionem uersus ex Psalmo [52]) 51. Vt iustificeris in ser-

---

38) in uer. tua, statim putauimus illam iustitiam] Reb.: in veritate tua custodi me, statim putaui, Iustitiam illam

39) *Ich war* — legebam:] Reb.: ego summo odio D. Paulum prosequebar, cum legebam Romanos 1.

40) uiderem,] Reb.: viderim,

41) *da* — *frolich,*] Reb.: statim exhilarabar,

42) iustos] *a* Reb. *abest.*

43) afflictis] Reb. *typ. err.*: afflictis

44) hominibus securis — seculum,] Reb.: securis blandientes et memoria iustitiae eos emendare volunt, cum proh dolor tale meum sit seculum,

45) terretur,] Reb.: terreatur,

46) *man sol* — impij,] Reb.: hisce nuper temporibus legis doctrina non est intermittenda, propter securitatem impiorum, Nobiles, Ciues et Rustici adeo praesumunt maliiose

47) *wans fursten* — Esaias:] Reb.: si Principes nos quoque negligent, tum actum erit nobiscum. Ideo Esaias recte dixit, capit. 49.

48) *pauren* — ingratis.] Reb.: rustici enim nunquam facient, sicut hodie in ingrato mundo experimur.

49) fiebat mentio, quae pest. et innatum est malum,] Reb.: mentio fiebat, quae malum est innatum et pestilentissimum,

50) confirmatum.] *sic* Reb.; Cod.: confirmata,

51) *Ich wiel* — *geteuscht.*] Reb.: ego pietatem meam relinquam, quia Deum nostrum satis illusi meis operibus.

52) ex Psalmo] Reb.: Psal.

monibus tuis, et uincas, cum iudicaris. Hunc locum nemo hominum tolerare potest. Nam omnes libenter uellent esse iusti et sine peccato, et [53]) sine ira Dei. Etiamsi peccatum [54]) fatentur, attamen poenam peccati, id est, iram Dei ferre non possumus, neque uolumus, murmuramus [55]) contra Deum flagellantem, qui solus uult esse iustus, quasi dicat Deus. *Ach ich alleine wiel sein gerecht, biss du nur ein armer knecht. Aber dohin bringe ich es nicht.* [56]) Quid esset laetius, quam ista dicere? O quantam [57]) pacem conscientiae haberemus, si illa libere confiteremur, sed hic oritur causa contentionis. Nos nolumus Deum ferre iudicantem. Spiritus quidem [58]) promptus, caro autem [59]) infirma. Ideo ratione [60]) opus est. Miserere mei Deus, dimitte nobis debita nostra. *Es wil doch kein ander mittel helffen* etc. [61])

Pilatus. Maximae est famae [62]) et nominis, *dass kein keyser noch konig auff erden kompti* [*fol. 371b*] *der so viel genennet wirdt* in ore multorum, *als Pilatus im* Credo *gedacht wirdt. Er muss aber wol betzalen.* Nam uiuus relegatus est in Gallias, *hatt bey* Leon circa Rhodanum in deserto *mussen wonen,* et adhuc est ibi turris instar pyramidis in Gallia, quae dicitur habitatio Pilati, *dabey lieget ein dorff* nomine pons. Pilatus, id est, cuspidatus, *ein spiss knecht.* Nam pilae cuspides Romanorum erant. Quamuis Pilatus non ita odio ardebat contra Christum, ut Iudaei, libenter eum liberasset, sed tamen Romano more cogitauit: *was ists denn vmb einen menschen? Aber der Juden prophecey ist redtlich erfullet:* sanguis eius super nos. Peccata infirmitatis *kan gott dulden,* sed peccata malitiae *die dringen durch.* Ita Augustinus dicit, Peccata Iudaeorum pro lege aemulantium esse tollerabiliora quam nostra peccata.

---

53) et] *a* Reb. *abest.*
54) peccatum] Reb.: peccata
55) murmuramus] Reb.: imo murmuramus
56) *Ach ich — nicht.*] Reb.: Ego solus iustus esse volo, tu vero miser peccator et iniustus esse deberes, sed hoc efficere non possem.
57) quantum] *sic* Reb.; Cod.: quantum
58) Spiritus quidem] Reb.: Esto Spiritus
59) autem] Reb.: tamen
60) ratione] Reb.: oratione
61) *Es wil* — etc.] Reb.: Si iniquitates obseruaueris Domine, etc. Nostris operibus certe aeternam foelicitatem nunquam consequi possemus.
62) Pilatus. Maximae est famae] *sectio ab his verbis ordiens et 4 subsequentes, quarum extrema in* Cod. fol. 372b lin. 13. *finitur verbis:* sed non a toto, *ap.* Reb. *h. l. non leguntur.*

QVI RECIPIT VOS IN NOMINE PROPHETAE, MERCEDEM PROPHETAE RECIPIET.

Scilicet qui credit eum esse prophetam eique benefacit, ille est cum propheta in eadem societate. *Er sol bleiben, wo der prophet bleibet.* Non est sic intelligendum, sicut quidam interpretati [*fol. 372a*] sunt. *Er sol so gut sein als ein prophet.* Hoc non est prophetae mercedem recipere, sed qui ministrauerit prophetae aut iusto, *der sol bleiben, do der prophet vnnd gerechte bleibet.* Esto differat donorum magnitudine a propheta. Ita praedicans Paulum, non est aequalis Paulo, sed illi impar, attamen particeps est illius doctrinae et fidei donis etc.

ROMAN. 9. PAVLVS VVLT ESSE ANATHEMA PRO FRATRIBVS SVIS.

Cur Paulus seipsum deuouit? Respondeo. Hoc est singulare et Apostolicum, nos non possumus intelligere neque assequi, relinquamus Paulo, qui fuit in tertio coelo. Nam quilibet Christianus debet hoc facere, ut suam uitam pro alijs Christianis daret.

IOAN. 16. ADHVC MVLTA HABEO VOBIS DICERE ETC.

Et Apostoli baptizarunt in nomine Christi et non in nomine Trinitatis. Ergo licet papae mutare. Responsio. Apostoli non mutabant, sed permanebant in mandato Christi. Esto, ipsi mutassent, attamen non sequitur papam habere potestatem mutandi. Non enim est aequalis ratio. Nam Apostoli sunt fundamentum Ecclesiarum. [*fol. 372b*] Episcopi non item. Ipsi acceperunt publice spiritum sanctum in die Pentecostes, externo signo ualido [63]) uento et igneis linguis. Nos tantum priuatim spiritum sanctum accipimus etiam in cunis per baptismum. Ergo hoc non patrocinatur papistis.

ACTOR. 23. NESCIEBAM HVNC ESSE PONTIFICEM.

An Paulus ignorarit. Respondeo. Non, sed esse phrasin graecam, id est, non agnosco eum pro pontifice, sed ali-

63) ualido] Cod.: ualide

um habeo, scilicet Christum. Estque insultatio contra illorum iactantiam. Ignorantia quidem iuris positiui aliquando excusat a tanto, sed non a toto. [64])

CONSILIVM D. LVTHERI SVPRA LOCVM 1. PETRI 4.

Quo tandem redibit res uir optime? Nunquam quaestionum finis erit, sic fit, ut pij reddamur, nulla cura est. Hoc enim agimus, ut uideamur posse arguto [65]) de grauibus et intricatis rebus disputare. Propterea te adhortor, [66]) ne in loco Epistolae Petri te diutius torqueas, fortassis explicari sine singulari [67]) Apocalypsi non potest. Ego fateor candide me non assequi, nec [68]) magnopere discrutior cura perstringendorum horum locorum. [69]) Vtinam ea bene meditata habeam, quae [*fol. 373a*] ad aedificationem, ut Paulus ait, faciunt. Porro de Nonno sic habe. [70]) Poëta quidam [71]) fuit. Is graeco carmine *παράφρασιν* scripsit Euangelij [72]) Ioannis. Virum apparet et facundum, et pie eruditum fuisse, cuius ego utor testimonio aliquoties in explicando Ioanne, eumque locum, de quo scripsisti, ille ad extremum iudicium de Christo retulit. Boni consule literarum mearum [73]) breuitatem, et candidam admonitionem candide interpretare. Vale.

Professori bonarum literarum in schola Chemnitia Ioanni Schulteto, quem supremum uocant. [74])

QVAESTIO. [75])

Cur Christus post restitutam sanitatem ire iubet leprosos

---

64) sed non a toto.] *his verbis finitur extrema quinque sectionum, quae h. l. ap.* Reb.: *desiderantur.*
65) argute] Reb. *male*: arguere
66) adhortor,] Reb.: hortor,
67) singulari] Reb.: peculiari
68) nec] Reb.: nae
69) perstring. horum loc.] Reb.: peruestigandorum huiusmodi locorum.
70) habe.] Reb.: habet
71) quidam] *a* Reb. *abest.*
72) Euangelij] Reb.: Euangelium
73) liter. mearum] Reb.: mearum literarum
74) Professori — uocant.] *haec verba, ex quibus intelligitur, cui* Lutherus *illud dederit consilium, ap.* Reb. *desunt.* (*In* de Wettii Collectione *hoc consilium non exstat.*)
75) Quaestio.] *sectio sic inscripta et tres subsequentes, quarum tertia in* Cod. fol. 374a lin. 10. *finitur verbis:* humana do filium, *ap.* Reb. *desunt.*

ad sacerdotes, cum tamen ipso exhibito lex ceremonialis debebat esse abolita, sicut scriptum est: Lex et prophetae ad Ioannem. Matth. 11. Respondeo. Christus eos ideo remittit ad sacerdotes, quia uult audiri uocem, et confirmari ministerium diuinitus institutum, quia Lex et prophetae de uenturo Messia testabantur. Ita semper fidem regi et confirmari uult non solum externis euentibus et signis, sed ipsa Euangelij uoce, regente fidem et ministerium.

[*fol.* 373ᵇ] PASSIONES CHRISTI ABVNDANT IN NOBIS ETC.

Hebraismus. Passiones in Christo de generali passione omnium sanctorum. *alle die da leiden, die man vmb seinet willen vmbringet.* Omnes passiones sanctorum sunt passiones Christi. Quandocunque patitur membrum, patitur totum corpus. Non quod Christus non satisfecerit pro peccatis. *Ich muss auch viel leiden.*

Inimici Crucis Christi. Quia non credunt ipsius passionem esse sufficientem pro peccatis. Passio Christi et exemplum *ist tzweierley.* Liuore eius sanati sumus. *Da gehorenn wir nicht tzu.* Hoc modo est inimitabilis nobis, suppleo quod deest, id est, non implemus legem Dei. *Was sollen wir thun?* Dimitte nobis debita nostra, *mussen wir sagenn. Das haben die schelmen* ad inuocationem sanctorum *getzogenn* sub Constantino. *Durch den* Gersonem *hat gott angefangen tzu leuten.* Ille solus scripturam incepit legere. Deinde Huss.

Quem uult indurat. Verbum indurare proprie quidem intelligendum est, sed non actiue, quia Deus non cogit ad mala. Sua autem omnipotentia agit omnia. Ergo ut reperit hominem, ita agit. Pharao sua natura est malus. [*fol.* 374ᵃ] Induratur autem, quia Deus non impedit suo spiritu et gratia illos impios conatus. [76]) Quare uero non impedierit, non est nostrum quaerere. Deus dicit: quare ego faciam, tu nescis, sed respice ad uerbum. Crede Christo, ora, *Ich wils wol machen.* Si Deus interrogabitur in extremo iudicio: Quare permisisti cadere Adamum? ille respondebit: ut bonitas nostra possit intelligi erga genus humanum, cum pro salute humana do filium. [77])

---

76) conatus.] Cod.: conatos.
77) humana do filium.] *his verbis finitur quarta sectionum, quae h. l. a* Reb. *absunt.*

TRADIDI CORPVS SATHANAE.

Tempore Apostolorum uigebant miracula. quare si quem punire uolebant. tradebant corpus Diabolo cruciandum, hoc est, [78]) corpus obsidebatur et uexabatur a Diabolo ad tempus. Postea orauit pro eo Ecclesia et liberatus est obsessus, [79]) id quod uidemus in historia Ecclesiastica. Si enim punitus est Nabuchodonosor per 7 annos. [80]) procul dubio postea salutus, haec fuit poena [81]) sic uexari. sed spiritus fuit [82]) saluus. Mira historia de Nabuchodonosor uix credenda, nisi esset in Daniele etc. [83])

fol. 374b BONA OPERA ET EORVM PRAEMIA. [84]) *)

Anno 39. 21. Ianuarij Anglus interrogauit D. Martinum Lutherum de hac quaestione in Anglia uulgatissima: Vtrum pijs iam iustificatis propter opera sequentia aliquid meriti sit expectandum. Respondit D. Martinus Lutherus: Principio hoc sciendum est, quod etiam nunc iustificati simus peccatores, sicut credimus et oramus remissionem peccatorum in hac uita. Psalm. Pro hac orabit ad te omnis sanctus. Item. Ne intres in iudicium. Haec est certa sententia: Omnes sumus peccatores, et uiuimus sub gratia remissionis peccatorum. Secundo Deus promittit operantibus remunerationem. Ergo nos meremur. Esto sane, Deus dat personis opera, sed differenter, sicut stella a stella differt. Illa tamen omnia sunt sub remissione peccatorum. Coelum enim, id est, iustificatio est sub gratia, ita magis stellae. Stellae non faciunt coelum, sed tantum ornant coelum. Ita opera non merentur coelum, sed ornant fidelem iustificatum. Nos simpliciter credere debemus et iustificati operari, tunc sumus stellae. [*fol. 375a*] Hoc argumentum unicum omnia soluit. Credo in Iesum Christum passum sub Pontio Pilato pro nobis. Illius sunt

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 210 sq. cap. 14. §. 14.

78) est,] *ap.* Reb. *deest.*
79) orauit — obsessus,] Reb.: Ecclesia pro eo orante, obsessus est liberatus,
80) Si enim — annos,] Reb.: Sic Nabuchodonosor per 7. annos punitus est
81) poena] *sic* Reb.: Cod.: potentia
82) fuit] *sic* Reb.: Cod.: fuisset
83) etc.] *a* Reb. *abest.*
84) Bona opera et eorum praemia.] *caput sic inscriptum et sequens de* Facultatibus et bonis ecclesiasticis, *quod in* Cod. fol. 382a lin. 19. *verbis:* ut propheta inquit, *finitur, ap.* Reb. *h. l. non exstant.*

omnia, nostrum nihil est. Postea cum ex gratia simus filij Dei, sumus diuersi in donis, sicut coelum habet diuersas stellas. Summa, Articulus Iustificationis de Christo omnia soluit, si Christus meruit, ergo nos non meruimus. In Christo sunt dona non merita. Quando capitalis et substantialis iustitia nihil est, tunc accidentalis etiam nihil est. Substantialis est fidei iustificatio. Accidentalis sunt dona, sed Deus nihil nisi sua dona coronat.

Vocabulum mercedis. Apud Augustinum optime exponitur contra fallaciam sophistarum, ubi dicunt: Beata uirgo Maria merebatur fieri mater Christi filij Dei propter uirginitatem, id est, fuit apta suo corpore puellari ad partum. *Ey das ist ein schön* meritum, perinde ac si dicerem: Arbor meretur ferre poma, quia Deus illa ordinauit, ut respiciat ad donum Dei, non ad opera nostra. Ita Augustinus diligenter respexit ad meriti uocabulum, et concludit ex uerbis Mariae: Ecce [*fol.* 375ᵇ] ancilla Domini etc. Respexit humilitatem etc. *dass es gar auff gottes gnade, nicht auff vnserm verdienst stehe.* Nam meritum apud Deum est nihil ad omnia. Meritum iustificationis nostrae est gratia, aut Christus frustra mortuus est. Extra hoc omnes sumus non facientes, quia debet esse diuersitas donorum. Hic error uenit ex confusione legis et Euangelij, quando quaelibet doctrina non permanet in suo circulo, tunc ex coelo facimus infernum et econtra.

Ego coram Schössero tentaui, ut pro pauperibus aliquot [85]) modios mihi concederet. Tempore pestis, cum apud Electorem conquererer de penuria nostrae ciuitatis, *dass man vnns nichtes tzufurete. hatten also dreyerley plage:* pestem, famem et gelu, dicebam: *Ich würde mit den burgern das korn vnnd holtz müssen teilen vnnd tzugreiffen.* Respondit Elector benigne: *Ihr sollet mit mir auch tzugreiffenn, auff solche word wiel ichs itzundt wagen, den armen tzu gutte.*

Date et dabitur uobis. *das ist ein gewisser spruch, der die leute arm vnd reich macht.* Qui [*fol.* 376ᵃ] non dant, et putant se plura relicturos liberis, illi nihil retinent, prouerbium manebit uerum: De male quaesitis non gaudebit tertius haeres. Contra qui dat, illi dabitur. *Das erhelt mein hauss. ich soltte mich nicht rumen, ich weiss aber, was ich in einem Jare gebe.*

Ad D. *Brucken sagete* D. Martinus Luther: *wan mein herr einem Edelman 1000 fl. gebe, er hieltte mein hauss nicht aus, vnnd ich habe nur 300 fl. Aber gott giebet gnug, vnnd*

85) aliquot] Cod.: aliquod

der segnets, vnnd ich wil auch geben. Liebe Kethe haben wir nimmer gelt, so mussen die becher hernach, man muss geben, wil man etwas haben. Superbia adfert inopiam. Exemplum. Nicolaus Schirlentz, *der wolte den dreck, die pfennige niemer tzelen vnnd wog sie*, iam ideo est pauperior. Sic matrona Cignea, quae fastidiebat rusticas, iam ad stipem redacta est. *darumb macht gelt nicht reich, sondern* date et dabitur uobis. In prophetis *stehet offt der wein, dass sie verhofften wol 1000 fass tzu kriegen, wurde kaum 300 daraus*, quia Dominus inquit: sufflauit in uineas, et uos [*fol. 376*^{b}] nihil dedistis pauperibus. Ingressi oppidulum [86]) Gessen dabat Martinus Lutherus eleemosynas pauperibus. Ibi D. Ionas etiam dabat his uerbis: *wer weiss, wo mirs gott wider bescheret.* Respondit D. Mart. Lutherus ridendo: *gleich als wan euch gott tzuuor nicht geben hett.* Libere dandum est ex caritate promptissima.

ELEEMOSYNAE. *)

Dominus Hynneck interrogauit Martinum Lutherum, si haberet aliquot florenos ungaricos uel alium Thesaurum, quem exponere nollet, et aliquis ueniret ad eum mutuo petens, an etiam bona conscientia denegare posset, dicere: *Ich habe kein geldt.* Respondit D. Martinus, posset fieri salua conscientia. q. d. [87]) *Ich habe kein geldt, das ich ausgebe.* Ioannes bene dicit: Qui habet substantiam huius mundi et uidet fratrem suum egentem etc. Ita Christus dicit: Da omni [88]) petenti, id est, egenti, non dicit: omni otioso, prodigo, *die gemeiniglich die grösten bettler sein, vnnd ob man ihn gleich viel giebet, so ist ihn doch nicht domit beholffen.* Nullus egens est in hac urbe exceptis studiosis. *Armuth ist in der stadt gross, die faulheit* [*fol. 377*^{a}] *viel grosser, kan man doch schir kein arm mensch mit gelde tzur arbeit bringen, vnnd wollen alle betlen. es ist kein recht regiment alhie.* Christanno et Paceo *ist nicht tzu helffen. wan ichs auch gleich vermöchte, wollte ichs nicht thun. ihe mer man Ihnen hielfft, ihe sehrer sie hinein kommen. Ich wils meinem weibe vnd kindern nit vor dem maule weg schneiden vnd den gebenn, do es nicht*

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 208 sqq. cap. 14. §. 10. 11. 12. p. 213. cap. 14. §. 19.

86) oppidulum] Cod. *corrupte:* opitulum

87) q. d.] *sic* Cod., *i. e.* quod designat

88) omni] Cod. *h. l. falso: ondi* (*i. q.* ostendi) pro *oni* (*i. q.* omni)

hielfft. Si aliquis uere pauper esset, huic ex animo pro uiribus succurrere uellem. Neque quis superstitiose hunc locum intelligat: Qui habet duas tunicas, det alteram non habenti. Nam scriptura appellat unam tunicam omnem uestitum, quo aliquis indiget pro sua conditione et necessitate. Sicut panem appellat omnem uictum corporis. Ideo tunica est totus uestitus, *das gerethe der kleider.* Diabolus libenter uellet nos iterum illis superstitionibus monachos facere, et impijs otiosis occasionem luxus dare. *Es wolde vorweilen alles bei mir reich werden, des bettlens war kein Ende.* Magna est licentia mundi sub Euangelio. Sed Christus non frustra dixit Ioann. 9. [*fol.* 377ᵇ] Vade et noli amplius peccare. Requirit primo, ut credatur in satisfactionem Christi. Deinde ut emendetur uita. Nemo enim absolui potest, ut promittat emendationem, non quod iustificet, sed ut coram hominibus simus excusati, ne eijciamur extra Ecclesiam.

Anno 39. 22. Augusti D. Martinus amentiam et amarulentiam Wicelij mirabatur, qui multa contra Lutheranos scribere tentaret sine materia, sed captaret occasiones ubicunque. Vt hanc sententiam nostram cauillatur: Opera quaestoris longe excellere omnia opera Anachoritarum. Ibi miser expostulat contra nos, non obseruans opera uocationis, sed tantum superstitiosa. Paulus in suis Epistolis copiosius et concinnius de uirtutibus et bonis operibus scripsit, quam omnes philosophi. Ille magnifice effert opera uocationis in pijs, *solten* Dauidis *kriege vnnd schlachten nicht besser sein vnnd nicht gottlicher gewest, dan der aller besten vnd frömsten monche fasten vnd beten?* Vt interim taceam illorum monachorum superstitiosorum, qualis ille fuit, qui suam [89]) conscientiam uincere uoluit, dum fregit dilectum cacabum, magna scilicet mortificatio etc.

[*fol.* 378ᵃ] Hospitalia Italica sunt optime prouisa, aedificia splendida, optimi cibi et potus, ministri diligentissimi, medici doctissimi, Lectus ac uestitus mundissimi et picti. Quam primum infirmus inducitur, omnibus suis uestibus exuitur, quae in praesentia notarij bona fide illi seruantur. *Da tzeucht man ihm einen weissen kittel an, leget ihn in ein schön gemalet bette, reine tucher.* Statim adducuntur duo medici, famuli etiam accedunt afferentes cibum et potum in calicibus uitreis mundissimis, *ruren die nicht mit einem finger an,* sed in disco afferunt. Adueniunt etiam honestae aliquot matronae plane uelatae, per aliquot dies seruientes pauperibus, ut ignotae,

89) suam] Cod. male: sum

[illegible] Haec ego uidi Florentiae [illegible] *Also auch die fundling heuser,* [illegible] optime educantur, aluntur et [illegible] *schmucken sie alle in eine kleidung vnd farbe,* et [illegible]

FACVLTATES ET BONA ECCLESIASTICA. *)

Meum consilium semper fuit, ut Ecclesiae Cathedrales et Episcopatus manerent in usum [*fol.* 378ᵃ] studiosorum. Si decanus uel praepositus ipse nollet concionari, curaret alios studijs operam dare suis sumptibus et concionari. Sed cum principes ad se rapiunt Ecclesiae bona, *vnnd wollen die armen studenten aushungern, so werden dan die pfarren wüste werden, wie es bereit geschicht. man kan wider pfarherrn noch* Diaconos *bekomen, wan wir gleich alhie 100* Theologos *hetten,* quid inter tot regiones.

D. Martinus Lutherus conquerebatur de rapinis ex bonis Ecclesiasticis ab omnibus Episcopis et principibus, dicens: Tempus est pestilentissimum, quo Ecclesia nunc negligitur, nihil datur, sed spoliatur. Reges et principes olim eam iuuabant, nunc uero spoliant, *denn die kirche henget tzurrissener, dan irgent ein betler manttel.* nihil additur stipendijs pauperum et ministrorum, qui in uerum usum conferunt, persecutionem ferunt, *gehet ihnen wie* S. Laurentio, qui bona Ecclesiae dispersit pauperibus contra Caesaris edictum.

Dicebant de infoelicitate Ferdinandi, qui eloquentia uarijsque pelleret donis, sed quia aduersaretur Euangelio, et adhaereret papistis, esset infoelicissimus. Nam unum cardinalem magnis expensis secum foueret, hominem [*fol.* 379ᵃ] prorsus inutilem, quo pretio multi Docti seruari possent. Respondit Doctor Martinus Lutherus: Bona Ecclesiastica sub papatu indigna fuerunt pio usu, uenerunt de mercede mulieris, et iterum eo redierunt. Micheae 1.

Anno 39. 23. Nouembris loquebatur D. Martinus de futuris dissensionibus principum. Nam omnes reges et principes respiciunt in bona Ecclesiastica, et quisque conatur ad se rapere Episcopatus et optima monasteria *werden sich vmb die ausbeutte reuffen. Es wirdt sich keiner nicht wollen verseumen.* Nam qui prior est tempore, potior est in iure. *O es sint schöne breutte Magdeburg, Mentz, Trier, Cöln, Wirtzburg, Bamberg, darumb noch wol ein tantz tzu thun ist.* Ideo pa-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 360 sqq. cap. 56.

pistae nostros urgent, ut reddant, *dass sie darnach deste besser tzu reuffen haben, bis der bapst gar kal werde. Ich wil gott fleissig bitten, dass er mich diese tzeit nicht lasse erleben.* Erunt horrenda tempora. Nam omnes Duces et defensores uolent esse papae, *dass sie seine gewalt mugen haben,* et ita papa erit praeda gentum iuxta dictum Apocalypsis: Venite uolucres coeli, comedite carnes.

[*fol.* 379ᵇ] Anno Domini 1544. 8. Maij D. Philippus Melanthon nouum attulit rumorem, Augustum Ducem, Merssburgensem Episcopatum occupasse. Conuersus Martinus Lutherus ad Antonium Lauterbach dixit: *Ihr Meissner hebet langsam an, aber kompt dennoch wol.* Protestatus dixit: Mundus sum a sanguine isto. Nunquam uolui, ut bona Ecclesiastica transferantur ad politica, sed dabunt illi poenas. Quamuis satius est in Germania retineri, quam quod a papa et sacrilegis suis curtisanis deuorentur. Interim proh dolor Ecclesiae piae laborabunt fame, raptis Episcopatibus et Canonicatibus, *daruber der Adel sauer sieht, denn der grosse vogel frist den kleinern.* Caesar uero occasionem expectabit, quousque nobiles ad eum confugiant, qui se illis fraudulenter applicabit, et tunc sequentur tumultus contra principes et nobiles Germaniae. *Es gielt nit vnns Theologen, sondern den fursten, dass der Adel hat eine ketten gemacht, wirdt einen lermen anfangen.* Et ita Germania uexabitur, et uiribus exhausta Hispanico iugo subiugabitur. Eo tendit sathan, qui [*fol.* 380ᵃ] uerbum Dei et Germaniam liberam perturbare tendet. *Ich habe sorge, wir sein verraten vnnd verkaufft.* Nam si nobiles et Centauri una cum Caesare tentauerint, *so wirdt der keyser den Adel mit auffressen.* Nam illa libertas Germaniae Monarchis est odiosa et nostri principes sunt securi et boni socij, qui plures proditores in aulis suis alunt. Episcopus Moguntinus gloriatur se in omnium aulis habere proditores suos. *Er ist ein solch tuckischer kopf, der eine sache durch 10 hende treiben kan, wie er denn mich betrogen hat durch frembde leute in heimlichen sachen.* Ideo Germania misera in summis uersatur periculis, quapropter uigilandum et orandum. Seditio rusticorum tantum fuit praeludium A. B. C. at nobilium seditio omnia, nisi Deus praeuenerit, euertet. Episcopi et nobiles sunt scorpiones, cancri Germaniae, qui facile in Hispanicam practicam consentiunt. Itidem Iuristae asserere et scribere audent, Omnia scilicet esse imperatoris. Haec nos negamus et fatemur Caesarem esse Dominum [*fol.* 380ᵇ] supra ciues, non supra seruos. Est enim regnum politicum, non δεσποτικόν. Sicut regnum Israel non euacuauit 12 tribus regni Israel, nec ademit libertatem. Summa. Omnia regna

sunt seruitus, sola Germania est libera. *Es gielt vnns allen. wan der Adel die fursten wirdt dempfen, so wirdt er sich selber dempfen.*

D. Martinus Lutherus dicebat de papa infatuato, qui Caesari Ferdinando et alijs principibus permitteret direptionem Ecclesiasticorum bonorum, sperans se retenturum autoritatem apud eos hac permissione. Ita Regi Amgliae scripsit se illi permittere Ecclesiastica bona, modo agnoscat eum summum pontificem. Nam ita cogitat papa: Oportet me istis bestijs [90]) obtemperare hoc periculoso tempore, esto fluctuet unda, non tamen mergetur nauis Petri. Etiamsi centum annos insaniant Lutherani, attamen tandem Romanam Ecclesiam iterum agnoscent. Ego D. Martinus gaudeo me uixisse usque ad tempus humiliati papae, qui cogitur promittere direptionem bonorum Ecclesiasticorum suis patronis, modo ut retineat suam autoritatem. [*fol. 381ª*] *Ja weil das wordt gehet, wirdt nichtes draus.* Quid autem fiet lapsis monasterijs et templis. *die werden niemmer gebauet.* Et nunc impletur prophetia Apocalypsis 11. quod Reges bestiam [90]) illam fundabunt et spoliabunt. Papatus fuit praeda et erit praeda. Ante 12 annos papa concessit Ferdinando direptionem etiam Episcopatuum, *die müssen sich lösen.* Postea in Augustinis Comitijs imponebatur illi restitutio illorum bonorum. Nunc iterum concedit. *Es mag der konig Ferdinandus wol in seinen Sönen itzundt schweren* contra Euangelium, si papa illi tantum concedit. Iam est ualde mirum seculi, de quo ante 20 annos non cogitassemus. Nam papa, qui erat idolum formidabile, cogitur ferre suorum principum contumaciam et contumeliam, quem ante 30 annos nemo Caesarum uno uerbo ausus fuisset tangere. Summa Summarum. Papistae habent pessima consilia. Deus illa impediet. Oremus saltem sedulo per Christum.

D. Martinus interrogatus, An aliquis studiosus etiam posset bona conscientia propter stipendium, Canonicatum aut Vicariatum [*fol. 381ᵇ*] suscipere. Respondit. Bona Ecclesiastica bene possunt applicari studiosis, modo non astringantur impijs uotis et non communicent erroribus papistarum. *Ach wann wir das siebende teil von diesem rocke,* id est, bonis Ecclesiasticis *bekommen möchten* ad fouendos studiosos.

D. M. Lutherus dicebat de ratione publici aerarij Ecclesiae, ubi erat suspicio, quod ipsi senatores non satis perspecte agerent, quia pastori suam clauem non reliquerunt.

---

90) bestijs ... bestiam] Cod. *falso:* pestijs ... pestiam

Electoris edictum est, *dass man tzu einem iden gemeinen kasten drey schlüssel haben sol*, Pastor, senatus *vnnd die kasten herrn*, ut sint sine suspicione. Ideo ego constanter urgebo, *das man den pfarherrn den schlüssel wider vberandtwortte, werden sie aber so meuchlen* et publice agere, tunc dabunt Electori occasionem rapiendi ad se bona Ecclesiastica cum magno Ecclesiae malo. Nam Dei gratia noster fiscus habet 2000 fl. annuatim, si ita duraret in flore, *so köntte man den andern kirchen dienste wider bestellen*. Ideo me uiuente curabo, *dass die drey schlussel wider ganghafftig werden*, et eodem die uocauit ad se consulem propter eandem causam.

[*fol.* 382ª] Matrona honesta uidua consulis Hondorffij Wittenbergensis legauit fisco Ecclesiastico *ihr hauss vnnd hoff*, studioso quotannis 25 fl. [91]) quinto anno debebant dari puellae nubili. Egregium testamentum. *gott wirdt Ja noch bescheren vnd geben, wann wir nur from weren*. Papa hostis nos suis alit nolens, etsi effectualiter contra nos furit, sed Caesar non uult exequi. De bonis Ecclesiasticis dicebant bellum esse metuendum, quia omnes reges et principes in ea essent oculatissimi. Respondit: *Es ist auch ohne nodt, dass es vnns solte bleiben*, quia deprauaremur illis, sufficit nobis uictus et amictus, *wann man kirchen vnnd schulen darzon ehrlich bestellet, haben wir genuge, das ander mugen sie mit freuden austeilen, es hat doch keinen segen*. De mercede meretricis uenit et redibit iterum in mercedem meretricis, ut propheta inquit. [92])

CALAMITATVM, CRVCIS ET TENTATIONVM VTILITAS. [93]) *)

Tanta [94]) est diuinae gratiae [95]) magnitudo, ut sine tentatione et angustijs non percipiatur. [*fol.* 382ᵇ] Ego si non

---

*) Reb. II, fol. 220ᵇ lin. 4. — fol. 233ª lin. 23. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 100 sqq. cap. 26.

91) 25 fl.] *si haec referuntur ad verba praecedentia, desideratur summa, quae puellae nubili ab illa matrona legata est; si vero illa ad puellam nubilem pertinent, omissa est summa, quam matrona studioso legavit.*

92) ut propheta inquit.] *his verbis finitur alterum duorum capitum, quae h. l. ap.* Reb. *desiderantur.*

93) Calamitatum — utilitas.] Reb. *habet hanc inscriptionem:* DE TENTATIONIBVS. CALAMITATVM CRVCIS, TENTATIONVM VTILITAS.

94) Tanta] *sic* Reb.; Cod.: Tantae

95) diuinae gratiae] Reb.: gratiae diuinae

tentarer, uexarer a Tyrannis et falsis fratribus, fierem superbissimus in meis donis. *Ich fure mit meyner grossen kunst tzum Teuffel*, nunquam orarem, meis uiribus, non Deo ascriberem. Ideo Deus me colaphizat per aduersarios. [96])

Quaelibet aetas habet [97]) suas tentationes. Iuuenes uirginibus tentantur, uulgus alijs [98]) uitijs. Viri auro in trigesimo anno, in quadragesimo gloria et honore, in sexagesimo autem tentantur: *wer ich nur from.* [99])

Afflictio [100]) non debet augeri. Si quis est in tentatione, uel apud tentatos, *so schlage er nur Mosen todt vnnd werffe alle steine auff ihn, wan er aber wider gesundt wirdt,* [1]) tunc lex illi praedicetur, [2]) alioqui afflicto non est addenda afflictio.

DAVIDIS TENTATIONES. *)

Absolon fili mi, canticum est. Huius cantici compositio omnino repraesentat affectum lugentis patris. [3]) Illae syncopae singultum ostendunt. Habuit enim sanctissimus Rex maximas tribulationes, quae omnino gratiam et promissionem obscurarunt. Erat Rex unctus, et [4]) tamen per 8 annos tantum duas tribus habuit. *Es liss sich vbel tzum konigreiche an.* [5]) [*fol.* 383[a]] Postquam rex factus in Israel, fit conspiratio contra eum. [6]) Absolon fratrem suum Ammon occidit, [7]) et soror a fratre uitiatur 2. Reg. 13. suntque scandala uere tragica, obscurantia gratiam, [8]) ut poenituerit eum [9]) unquam

*) Reb. II, fol. 220[b] lin. 25. — fol. 221[a] lin. 21. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 117. cap. 26. §. 26.

96) uexarer — aduersarios.] Reb.: et a Tyrannis et a falsis fratribus vexarer, in donis meis fierem superbissimus, traderent me, summa mea arce, ipsi Diabolo, nunquam orarem, imo meis viribus non Deo ascriberer. Ideo Deus per aduersarios me colaphizat,

97) Quael. aetas habet] Reb.: habent autem singulae aetates,

98) alijs] Reb.: communibus

99) auro in — *from.*] Reb.: trigenarij auro, quadragenarij gloria et honore, Sexagenarij tentantur, o si modo pius essem.

100) Afflictio] Reb.: Sed afflictio

1) *so schlage* — *wirdt,*] Reb.: quam primum Mosen expellere debet, post recuperatam vero sanitatem,

2) illi praedicetur,] Reb.: praedicetur illi,

3) patris,] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

4) unctus, et] Reb.: tantus,

5) habuit. — *an.*] Reb.: gubernauit, exiguum tum temporis habebat imperium,

6) conspir. contra eum.] Reb.: contra eum conspiratio.

7) fratrem s. A. occidit,] Reb.: occidit fratrem suum Ammon,

8) 2. Reg. 13. — gratiam,] Reb.: tragica et horrenda fuerunt scandala, gratiam obscurantia,

9) poenituerit eum] Reb.: poenituerit Danidem, eum

uixisse et natum esse. Vt si mihi M. Luthero talis casus contingeret, quod meus Hans filius matrem uitiaret, [10]) fratrem occideret, [11]) in me conspiraret, [11]) desperarem et dicerem, me omnium hominum miserrimum. [12]) *Ich hette vnserm herrngott nicht einen solchen puff ausgestanden.* [13]) Ita facit cum omnibus Patriarchis, quorum uita et exempla plus obscurant gratiam et promissionem, quam quod promouent, [14]) *Es gielt hie feste halten.* [15])

ADHORTATIO AD FERENDAS AFFLICTIONES.*)

Si nos expenderemus magnitudinem rei [16]) et gloriam futurae uitae, quam expectamus resurrecturi a mortuis, [17]) non essemus tam difficiles ad tolerandas tentationes, uexationes, et iniurias nobis illatas [18]) ab hoc seculo. Quandoquidem experiemur, quando [19]) filius hominis uenerit dicturus sententiam de pijs et impijs, [20]) *do werden wir vnns mussen schemen in vnnser hertz, vnd ein ider sagen: pfu dich wol* [*fol.* 383[b]] *an.* [21]) Quod si ego credidissem scripturae et uerbo Dei, [22]) *so würde ich nicht alleine gelittenn haben eine schlechte tentation* et iniuriam carceris, *sondern würde auch sagen: o dass ich mich nicht habe vnter die füsse aller Turcken* et impiorum *geworffen*, [23]) propter futuram gloriam, quam iam reuelatam uideo, contingentem ex ueritate promis-

---

*) Reb. II, fol. 221[a] lin. 22. — fol. 221[b] lin. 18. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 118. cap. 26. §. 28.

10) talis casus — uitiaret,] Reb.: acciderit (quod Deus auertat) quod filius meus Ioannes, sororem vitiarit,

11) occideret, .. conspiraret,] Reb.: occiderit, .. conspirarit,

12) miserrimum.] Reb.: miserrimum, etc.

13) *Ich hette — ausgestanden.*] Reb.: Ego tantam tentationem et calamitatem ferre non potuissem,

14) promouent,] Reb.: promoueant,

15) *Es gielt — halten.*] Reb.: vera hic fides et constantia requiritur.

16) magnit. rei] Reb.: rei magnitudinem

17) expectamus resurr. a mort.,] Reb.: resurrecturi a mortuis expectamus,

18) et iniurias nobis illatas] Reb.: iniurias illatas

19) experiemur, quando] Reb.: experiemur, cum

20) dicturus sent. de p. et imp.,] Reb.: de pijs et impijs sententiam dicturus,

21) *do werden — wol an.*] Reb.: tunc nosmetipsos, pro pudore detestemur, ac dicere cogimur. Ach quid fecimus,

22) credidissem scr. et uerbo Dei,] Reb.: scripturae et verbo Dei credidissem,

23) *so würde ich — — geworffen.*] Reb.: non solum leuem et exiguam passus essem tentationem et iniuriam crucis, sed dicerem quoque: vtinam me sub pedibus omnium Turcarum et impiorum subiecissem,

sionum uerbi Dei. Ideo bene dicit Paulus: [24]) Non sunt condignae passiones, [25]) etc. Non est Ecclesiae pugna [26]) cum carne et sanguine, sed contra spirituales nequitias in coelestibus, et ea pugna omnium est difficillima. Caro et sanguis auferunt corpus, agros, uxorem, liberos. [27]) At spiritualis nequitia aufert animam, salutem, uitam aeternam, ***darumb haben mir*** [28]) ***die nachtstreitte viel mehr leidens angeleget,*** [29]) quam diurnae contentiones cum Papistis [30]) et Schwermerijs etc. [31])

CONSOLATIO IN SVMMA TENTATIONE. D. M. LVTHERI AD IOANNEM SCHLAGINHAVFFEN. [32])*)

Esto bono animo, in melius cedet. Tentationes tuae succedent in gloriam Dei, nostram et multorum utilitatem. ***Ich bin auch in dem spittal gewest krangk.*** Neminem [33]) habebam, [*fol. 384*[a]] qui me consolaretur, conquerebar quidem de tentationibus meis ad Staupitium, ille [34]) respondit: Magister Martine ***Ich verstehe es nicht,*** [35]) ideo bonos uiros Pomeranum, M. Philippum, [36]) Cordatum accedite, credens quod ipsi certo uerbum Dei uobis dicant. [37]) ***dann so ihr euch tzu mir gul-***

---

*) Reb. II, fol. 221[b] lin. 19. — fol. 222[a] lin. 18. — ***Conf.*** Luth. colloq. germ. III. p. 118 sq. cap. 26. §. 30.

24) iam reuelatam — Paulus:] Reb.: reuelatam video contingentem. Ideo Paulus ad Rom. 8. bene dixit.
25) passiones] Reb.: passionis
26) Non — pugna] Reb.: Ecclesiae enim pugna non est
27) liberos.] Reb.: liberos, etc.
28) ***mir***] Cod. ***calami err.: wir***
29) ***darumb — angeleget,***] Reb.: ideo tentationes nocturnae magis me cruciarunt,
30) Papistis] ***sic*** Reb.; Cod.: papisticis
31) etc.[***a*** Reb. ***abest.***
32) Schlaginhauffen] ***sic scripsi;*** Cod. ***corrupte h. l. et in sequentibus habet:*** Schlamhauffn (***conf.*** Seidemanni ***annotatio epistolae*** 2430. Lutheri ***praefixa in*** de Wettii collectione epist. Luth. T. VI. p. 148.). ***Hic vir erat Pastor Cöthensis. — Pro his:*** D. M. Lutheri ad Io. Schl. ***quae*** Cod. ***in inscriptione exhibet,*** Reb. ***in principio subsequentis*** lineae ***habet:*** M. L. ad I. S. dixit.
33) in melius — Neminem] Reb.: quia tentationes tuae in melius succedent, ad Dei gloriam et eius consolationem, ego quoque has tentationes expertus sum, et neminem
34) ille] Reb.: ille vero
35) ***Ich v. es nicht,***] Reb.: ego harum tentationum nullum habeo intellectum,
36) M. Philippum,] ***sic*** Reb.; Cod. ***falso***: me, philippum,
37) quod — dicant] Reb.: quidquid ipsi per verbum Dei, vobis dixerint certum esse.

tes versehet, was viel euch nicht guttes widerfaren von Christo, wen ihr euch tzu dem guttes versehet, der Tausent mal besser ist denn ego, Philippus, Cordatus. *halt ihm nur aus, heist den Teuffel murren, er sol gewisslich anlauffen.* [38]) Deinde conquestus Schlaginhauffen [39]) suas tentationes a dextris et sinistris. Respondit Doctor M. Lutherus: *das kan der teuffel meisterlich, dan wan ers nicht könde,* [40]) tunc non esset Diabolus. Apostoli etiam fuerunt peccatores, *vnnd grobe grosse schelcke,* [41]) qualis fuit Paulus, qui dicit: Fui blasphemus, [42]) persecutor et [43]) contumeliosus, sed misericordiam consecutus sum. Sic Petrus [44]) abnegans, Christum, *das war Ja ein bosewicht stucke.* [45]) In summa. Christus posuit Apostolos exemplum remissionis peccatorum, ut in illis misericordiam Dei uideamus, [46]) et credo etiam Prophetas saepe [47]) peccasse grauiter, [48]) [*fol.* 384[b]] quia fuerunt homines ut nos. [49])

PRIMA INTENTIO RETINENDA ADVENIENTE TENTATIONE. *)

Quidam tentatus in accessione sacramenti, ita ut sine sumptione [50]) maluisset discedere. [51]) Respondit D. Lutherus: Patres dixerunt, quod debemus manere [52]) in prima intenti-

---

*) Reb. II, fol. 222[a] lin. 25. — fol. 222[b] lin. 3 init. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 119. cap. 26. §. 31.

38) *dann so ihr — anlauffen.*] Reb.: Nam si bonam de Christo spem habueris, cur non bona a Christo acciperes, qui etiam maiorem habet pietatem, quam Pomer. ego Phil. Esto patiens tuis in tentationibus, etsi Diabolus irascitur, nihil tamen efficiet.

39) Schlaginhauffen] Cod.: *schlam hauffn,* Reb.: I. S.

40) Respondit — *könde,*] Reb.: Resp. M. L. Diabolus egregie tentare et vexare homines potest, et si non posset,

41) *vnnd gr. gr. schelcke,*] Reb.: et homines rudes

42) blasphemus,] Cod. *male:* blasphemas,

43) et] *a* Reb. *abest.*

44) Petrus] *sic* Reb. *in textu et* Cod. *in margine, in textu autem hic habet falso:* Christus

45) *das war — stucke.*] Reb.: hoc erat grauiss. malum.

46) uideamus,] Reb.: consideremus

47) saepe] Reb.: saepius

48) grauiter,] *a* Reb. *abest.*

49) ut nos.] *his verbi shaec sectio in* Cod. (fol. 384[b] lin. l.) *finitur; ap.* Reb. *vero* (fol. 222[a] lin. 18. extr. — lin. 24.) *ei addita sunt verba:* Deinde inspexit H. W. trementem — — missis ita sacrificani, *quae in* Cod. *paulo inferius* (fol. 384[b] lin. 11—17.) *paululum mutata exhibentur.*

50) sumptione] Cod. *calami err.*: sumptiose

51) siue s. — discedere.] Reb.: maluisset discedere quam participare.

52) manere] Reb.: permanere,

one. Prima intentio uestra [53]) fuit, *dass ihr habt wollen haben* remissionem peccatorum. *last die andern gedancken* [54]) *immer hinrauschen.* [55])

CONSOLATIO CONTRA TRISTITIAM. [55a])*)

Inspiciens Hieronymum Wellerum dixit: [56]) Esto bono animo, tu non solus tentaris. [57]) Ego etiam unus sum, et habeo maiora peccata [58]) quam tu et patres tui, ego [59]) mallem me fuisse lenonem [60]) aut praedonem, quam quod Christum 15 annis ita missis immolaui. [61])

CHRISTVS [62]) NON TERRET.

Ego semel territus, quando Staupitius sacramentum deferebat. Dixi Staupitio in confessione, qui dixit: [63]) Non est Christus, quia Christus non terret, sed consolatur. [64])

Impossibile [65]) est cor humanum**) posse habere et retinere memoriam Dei sine cruce. [66]) Deinde conuersus ad Schlaginhauffen: [67]) Credite mihi, *wan ihr nicht so einen guten stein im brete* [*fol.* 385[a]] *hettet bey gott dem vater, ihr wür-*

---

*) Reb. II, fol. 222[a] lin. 19—24. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 119 sq. cap. 26. §. 32.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 120. cap. 26. §. 33.

53) Prima intentio uestra] Reb.: Vestra intentio prima
54) *gedancken*] Cod. *calami err.: gedencken*
55) *dass ihr — hinrauschen.*] Reb.: petere remissionem peccatorum, easteras cogitationes expellite.
55a) Consolatio contra tristitiam.] *haec inscriptio deest ap.* Reb., *qui hunc locum paulo variatum (id quod ex annotatt. subseqq. 56 — 61. intelligitur) non hic, sed paulo superius (vide praecedentem notam 49.) exhibet.*
56) Inspiciens — dixit:] Reb.: Deinde inspexit H. W. trementem, dicens.
57) tu non s. tentaris.] Reb.: ut non s. tenteris.
58) et habeo maiora peccata] Reb.: et multo maiora peccata habeo
59) ego] *a* Reb. *abest.*
60) fuisse lenonem] Reb.: lenonem fuisse
61) immolaui] Reb.: ita sacrificaui.
62) Christus] Reb.: Nam Christus
63) Ego semel — dixit:] Reb.: vt Staupitius semel me consolabatur in confessione, tarbatum dicens: Esto bono animo,
64) consolatur.] Reb.: consolatur in ipsa cruce.
65) Impossibile] Reb.: Nam impossibile
66) sine cruce.] Reb.: extra tentationes.
67) ad Schlaginhauffen] *sic scripsi;* Cod. *corrupte:* ad ad *schleim hauffen,* Reb.: I. S. (*omissa praep.*: ad)

det die tentation nicht haben. [68]) Quando Sathan mihi suggerit, *Christus sey mir nicht gnedig, das ist*[69]) peccatum blasphemiae, quia Christus iussit, ut ab illo expectem remissionem peccatorum, [70]) qui hoc non uult, Deum facit mendacem. *Aber also muss ich tzu dem Teuffel sagen:* [71]) Etiamsi ego iniustus sum, [72]) tamen Christus est iustus.

D. Martinus Lutherus respiciens ad Hieronymum Wellerum *) cogitabundum dixit: *Habet ihr gedancken tzuuerkeuffen?* [73]) Excutite illas, nolite luctari cum Sathana, neque de lege cum illo disputare. Nam ille [74]) est mille artifex, qui homines uexat. Ibi Magister Leonhardus praedicator Vbensis, dixit: Ita me in captiuitate uexauit sathan, *das, wan ich ein messer in die handt nam, so lacht mirs hertze* et dixit ad me: *erstich dich.* Saepius coactus sum cultrum a me reijcere, [75]) et ubi filum [76]) uidissem, *so hub ich ihn auff, dass ich tzusammen samlet tzum stricke, dass ich mich hinge.* Nec potui orare precationem [77]) Dominicam, neque Psalmos mihi notissimos legere. Respondit Lutherus: Hoc mihi etiam contigit, accepto cultro, tales imaginationes [*fol.* 385[b]] mihi inciderunt, [78]) nec potui orare, *dass mich der Teuffel daruber aus der kammer geiaget hat. Dan wir haben die grösten teuffel, die sein* [79]) Doctores Theologiae, Turcae et Papistae habent mediocres angelos [80]) Diabolos, non Theologos, sed Iuristas. Sathan **)

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 85. cap. 24. §. 121.
**) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 120 sq. cap. 26. §. 34.

68) *wan ihr — haben,*] Reb.: si non haberetis Deum vobis fauentem et propitium, tales quoque tentationes non haberetis.
69) *Christus — das ist*] Reb.: quod sit Christus non misericors, hoc est
70) expectem rem. pecc.] Reb.: remissionem peccatorum expectem,
71) *Aber — sagen.*] Reb.: sic autem ad Diabolum dicendum est,
72) iniustus sum,] Reb.: sum iniustus,
73) respiciens — *tzuuerkeuffen?*] Reb.: respexit ad H. W. dicens, estisne cogitationum pleni
74) ille] Reb.: ipse
75) Ibi Magister L. — reijcere,] Reb.: Dixit M. Leonhardus praedicator Gubensis: Sathan ita me in carceribus vexabat, si cultrum in manu habebam, animus mihi exhilarabatur, et ad me dixit: Interfice te, ita vt saepius coactus sim cultros abijcere,
76) filum] Reb. *male:* filium, *quod etiam in* Cod. *primum erat scriptum, sed deinde deleto altero* i, *emendatum est in:* filum
77) *so hub ich* — precationem] Reb.: tollebam illum, vt restim connecterem, et me suspenderem nec potui orationem
78) mihi etiam — inciderunt,] Reb.: et mihi accidit cultrum accipienti tales inciderunt cogitationes et imaginationes,
79) *dass mich — die sein*] Reb.: et Diabolum, ecubi iretorquere cogebar, summi principales Diaboli nobis aduersantur, quia sunt
80) habent mediocres angelos] Reb.: mediocres habent (*omisso verbo:* angelos)

dicerem: *Bin ichs dan alleine*, qui patior spiritum tristitiae, [19]) tanta spectra uidi, sed Deus ante decennium, cum solus essem, me confirmauit suis angelis luctando et scribendo. Ideo noli [20]) timere, tu non es solus, [21]) considera Psalterium, ibi uidebis tentationes. Dixi in excessu [22]) etc. Summa, nemo tam fortis est, [*fol.* 387a] ut [23]) uni Diabolo resistere possit. Ego experientia didici hunc uersum: [24]) Lauabo [25]) per singulas noctes lectum meum, stratum meum lachrymis meis [26]) rigabo. Ego in meis tentationibus saepe miratus sum, *ob ich auch ein bissichen vom meinem hertzen leiblick hette.* Talis homicida est [27]) Sathan, sed non praeualebit, *er hat sich an Christo verbrandt.* [28])

Tristitiae spiritus est ipsa conscientia, oportet autem nos talia pati, quia parturimus extremum diem. Nos propter Christum parturimus, *den hat er noch nicht verdampt.* [29]) Tales tentati non sentiunt corporis tentationem, [30]) *die kleinen partecken Teuffel haben do kein schaffen.* [31]) Et ego scio, qui libenter studet, ille est liber a tentatione scortationis. Et econtra [32]) scortator non potest studere. Ita affectus impediunt externa peccata. Ego quando edere debeo, *so muss ich im gedancken essen,* [33]) alioquin non possem edere.

Vbi [34]) est caput Melancholicum, *) ibi Diabolus habet suum balneum. Solitaria uita et ieiunus stomachus non conueniunt simul. Et recitauit [35]) historiam de quodam Epi-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 132 sq. cap. 26. §. 51.

19) *Bin ichs* — tristitiae,] Reb.: nonne ego solus sum, qui spiritum tristitiae patior, sed

20) Ideo noli] Reb.: Noli igitur

21) non es solus,] Reb.: non solus tentaris,

22) excessu] Reb.: excessu meo,

23) ut] Reb.: qui

24) Ego — uersum:] Reb.: experientia hunc versum didici.

25) Lauabo] Cod. *calami err.:* lauabe

26) stratum (Cod. *falso:* stratu) meum lachrymis meis (Cod. *male:* mei)] Reb.: lachrymis meis stratum meum

27) *ob ich* — est] Reb.: an portiunculam aliquam cordis mei corporaliter haberem, talis est homicida

28) *er hat* — *verbrandt.*] Reb.: Quia per Christum virtus est.

29) *den hat* — *verdampt.*] Reb.: illum enim nondum condemnauit.

30) tentationem,] Reb.: tentationes,

31) *die kleinen* — *schaffen.*] Reb.: minores Diaboli nihil hic efficere possunt.

32) est liber — econtra] Reb.: liber est a scortationis tentatione. Econtra

33) *so muss* — *essen,*] Reb.: prae cogitationibus edere cogor,

34) Vbi] Reb.: Summa, vbi

35) *Et recitauit*] Reb.: Recitans

scopo, [*fol.* 387b] cuius soror maxime uexabatur spiritu tristitiae, [36]) ita ut non posset consolari, [37]) *Da gab er ihr essen vnnd trincken gnug* [38]) cum gaudio, [39]) et ita omnium [40]) tentationum oblita est.

Bene dicit [41]) Gerson:*) Ideo Christus [42]) instituit suam coenam ad communionem, ne soli essemus. Optime uidit *dass vnns der Teuffel alleine iaget wie ein verloren schaff.* [43]) Solus Gerson scripsit de tentatione spiritus, alij omnes tantum corporales senserunt. Augustinus, Ambrosius, Bernhardus, Scotus, Thomas, Richardus, Occam, nullus illorum sensit. [44]) Solus Gerson de pusillanimitate animi scripsit, Ecclesia senescens debet tales tentationes spiritus sentire. Nos sumus in Ecclesia senescente. [45]) Wilhelmus Parisiensis etiam aliquid de hac tentatione sensit. Sed scholastici scriptores nunquam [46]) peruenerunt ad Catechismi cognitionem. Solus Gerson ualet ad mitigandas conscientias, ipse eo peruenit, ut diceret: *Ach es muss Ja nicht alles eine todtsunde sein*, facere contra papam, *nit ein schöpffler antziehen*, horas *nicht betenn. Es ist nicht so grosse sünde.* [47]) Ita extenuando legem multos [48]) liberauit, ne desperarent. [*fol.* 388a] Ideo Papa illum damnauit. [49]) Fuit autem uir optimus Gerson, qui non fuit Monachus, sed peruenit eo, ut conscientias Christo et promissionibus [50]) consolaretur, extenuando legis rigorem, dicens: *Ach es muss nicht alles so hartte sunde*

---

*) Reb. II, fol. 224b lin. 3 med. — fol. 225a lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 393 — 395. cap. 58. §. 9.

36) maxime uexabatur spiritu tristitiae,] Reb.: spiritu tristitiae angebatur,
37) non posset consolari,] Reb.: consolari non posset,
38) *Da gab — gnug*] Reb.: dedi illi ad edendum et bibendum satis,
39) gaudio] Reb.: gladio
40) omnium] *a* Reb. *abest.*
41) Bene dicit] *sic* Reb.; *in* Cod. *desunt.*
42) Ideo Christus] Reb.: Christus ideo
43) *dass vnns — schaff.*] Reb.: Diabolum nos persequi tanquam ouem perditam. Non omnes Doctores Ecclesiae tentationes spirituales experti sunt,
44) Solus Gerson — — sensit.] *haec a* Reb. *absunt.*
45) Ecclesia senescens — senescente.] *haec quoque ap.* Reb. *desunt.*
46) Wilhelmus — nunquam] Reb.: et deinde Wilhelmus Parisiensis, Scholastici scriptores ignari earum, nunquam enim
47) Solus Gerson ualet — *sünde.*] Reb.: Gerson vere eo peruenit ad consolandas conscientias, vt diceret, Ach non semper peccatum mortale esse oportet, contra Papam facere, vestem sacerdotalem non induere, horas canonicas non dicere, non est tam graue peccatum.
48) legem multos] Reb.: traditiones humanas, multorum conscientias
49) Papa illum damnauit.] Reb.: a Papa damnatus est.
50) uir optimus — promissionibus] Reb.: Gerson vir optimus non Monachus eo peruenit vt conscientias promissionibus de Christo

ror, quod hanc doctrinam non possum discere, [54]) mei discipuli putent se eam ad unguem tenere. [55]

Impudentissimum est et Sathanae fallacia in plus homine confidimus quam Deo ipso. ***Ich vers meiner Kethen,*** Philippe ***tzu Euch viel guttes,*** [56]) ad [*fol.* 388[b]] Christum, et scio, [57]) quod nemo t patitur pro me qualia Christus. [58]) Cur igitur eur ***Ja ich bin ein armer sunder.*** [60]) Respondet Chr etiam passus sum, ideo [61]) baptizatus es per m quomodo Christus cum Apostolis rudibus pati uixerit, quomodo mores illorum tulerit. [64]) Et scr Qui crediderit in eum, non pauebit, non festinet. homo etiam mitissimus potest ita imaginari, [66])

---

51) ***Ach es muss — — auff ihn dahin.***] Reb.: Ach non adeo grauissimum peccatum, et tamen lege manente, ita c Christus autem omnino corrumpit et aliter de lege loquitur, as dum esse legi, sed promissionibus Euangelij, tu si non ea pius sum. Hoc artis a meo peccato, ad Christi iustitiam tr pro certo Christi pietatem ad me proprie pertinere, ideo illi
52) sacramenta — ***an,***] Reb.: Catechizor, coenam accipio, ille recipit,
53) confidamus] Cod. ***male:*** confideamus,
54) non possum discere] ***sic scripsi;*** Cod.: non possum di discere non possim,
55) putent se eam ad unguem tenere.] Reb.: se ad vnguem
56) in nobis, — ***guttes,***] Reb.: in nostris cordibus, quod plu mus, quam Deo ipsi, nulla ego bona de vxore mea atque P
57) et scio,] Reb.: et tamen certo scio,
58) patitur pro me qualia Chr.] Reb.: pro me patitur qualia est.
59) eum] Reb.: Christum
60) ***Ja ich — sunder.***] Reb.: Quia cum peccator miserimus

stus est agnus ille. [67]) Attamen Sathan potest mihi ex issimo Christo iudicem [68]) facere, ex melle acetum, *dich vnnsers vnnglaubens*, [69]) quod ita Christum [70]) fu- s, Christus *ist besser* [71]) quam omnes fratres, patrui, et issimi, et si terrentur, [72]) non est Christus, sed Sathan. crede mihi [73]) tanquam Deo. Nam Spiritus sanctus lo- r per hominem cum homine, sine aliqua reuelatione. eranus me saepius consolatus est uerbis ex improuiso, *ich noch heuttiges tages trosten.* [74]) Ita Spiritus sanctus tur per nos nobis non prouidentibus.

Cum Doctor Martinus colloqueretur cum alijs, *) uxor surgens de mensa [75]) et secedens [76]) incidit in *συνκοπὴν*, me ad se redijsset, interrogauit eam Doctor [77]) de co- nibus suis. [*fol.* 389ᵃ] Ibi multa insignia et perniciosa bat, quae sunt certissima arma [78]) mortis, *schissen ge- nach dem hertzen, denn irgent ein pfeil noch buchse.* ant enim ossa. [79]) Nam hae [80]) pessimae cogitationes plus uexarunt, [81]) quam omnes mei infiniti labores. Quo- neam uxorem complexus sum, nudam contrectaui, ut m sathanae cogitationes illo pruritu pellerem. *Es wil nichtes daraus werden*, nolebat cedere. [82]) Nam sathan mortis, naturam nostram ita [83]) conspurcauit, ut conso- em non admittamus. [84]) Quisquis igitur sathanicas illas ationes, alijs cogitationibus, ut de puella puchra, auaritia,

---

Reb. II, fol. 225ᵇ lin. 7 med. — fol. 226ᵃ lin. 17. — *Conf.* Luth. col- loq. germ. III. p. 122 sq. cap. 26. §. 37.
Christus — ille.] Reb.: ille agnus Dei est.
potest mihi ex suauiss. Christo iudicem] Reb.: mihi potest ex Christo sua- issimo horribilem iudicem
pfui — *vnngl.*] Reb.: pudor est tantam in nobis incredulitatem esse,
ita Christum] Reb.: Christum ita
ist besser] Reb.: melior est,
et si terrentur,] Reb.: quod si terremur,
crede mihi] Reb.: mihi crede
die mich — trosten.] Reb.: quae in hodiernum diem me consolantur et cognata mea Magdalena saepius me in magnis periculis et calamitatibus consolata est.
surgens de mensa] Reb.: de mensa surgens
et secedens] *a* Reb. *absunt.*
Doctor] Reb.: M. L.
arma] Reb.: signa et arma
schissen — ossa.] Reb.: et certius laedunt cor, quam vlla sagitta.
hae] Reb.: illae
me pl. uexarunt,] Reb.: ossa exsiccant, meque plus macerarunt,
Quoties meam — cedere.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
ita] *a* Reb. *abest.*
admittamus.] *sic* Reb.; Cod. *male*: admittimus.

ebrietate, etc. pellere potest, et [85]) uehementi aliquo affectu pellere potest, [86]) huic suadeo. Quamuis hoc summum est remedium, Credere in Iesum Christum. Nam ille [87]) uenit ad consolandum et uiuificandum. Ergo omnes tristitiae sunt [88]) Diabolicae, [89]) adhibendus est Spiritus sanctus, animosus ille contemptor mortis et periculorum, *derselbige ist der trotz, wie du wilst, du must sterbenn.* [90]) Respondeo: [91]) Non [*fol. 389b*] moriar, sed uiuam. Nam ubi Christus est, [92]) ibi gaudium est, pax. [93]) *Aber lieber gott der Artickel viel nicht ein.* [94]) Ideo tot tristitiae nobiscum sunt. [95]) *Ich bin selber offt auch auff mich tzornig, das ich das nicht kan* in tentatione, ut [96]) Christo cogitationes meas pellerem, *so ich so viel dauon gelesen, geschrieben vnd geprediget habe, noch kan ichs nicht.* [97]) Ideo scriptura dicit: Laetamini in Domino, psallite, cantate. *Ein Christen sol ein frolich mensch sein,* [98]) esto, multas uexationes patiatur, *lass hingehen.* [99]) Nam necessariae et utiles sunt nobis, ut uirtus in infirmitate [100]) perficiatur. Vide pusillanimitatem sanctorum Patriarcharum, Prophetarum, Apostolorum, *was solten wir* infirmissimi, ubi impietas feruet, et pij plane languent. Deus tamen suam Ecclesiam mirabiliter seruat. [1])

Nemo quidquam de gratia proprie scribere potest aut dicere, [2]) nisi spiritualibus tentationibus bene exercitatus sit,

---

85) et] Reb.: aut
86) affectu pellere potest,] Reb.: irae affectu,
87) Credere — ille] Reb.: in Iesum Christum credere, illumque inuocare, ille enim
88) omnes tristitiae sunt] Reb.: ad omnes tentationes tristitiae
89) Diabolicae,] Cod.: Diabolice,
90) *derselbige — sterbenn.*] Reb.: qui neuter est consolator, verum Sathan opponit, gloriare quid velis, tamen mori cogeris.
91) Respondeo:] Reb.: Respondit.
92) est,] Reb.: vita est,
93) gaudium est, pax.] Reb.: est gaudium et pax.
94) *Aber — ein.*] Reb.: Sed difficile hunc articulum apprehendere possumus.
95) sunt.] Reb.: permanent,
96) *Ich bin — ut*] Reb.: mihi ipse interdum irascor, qui non didici, vt in tentatione
97) *so ich so — nicht.*] Reb.: cum tamen multa de hac tentatione legi, scripsi et praedicaui, attamen non possum.
98) Laetamini — *m. sein.*] Reb.: in Domino Psallite, cantate, etc. Christianus homo hilarem animum habere debet,
99) patiatur, *l. hingehen.*] Reb.: patiamur, uoli tamen tristari,
100) sunt nobis, ut uirtus in infirmitate] Reb.: nobis sunt, quo virtus Dei in nostra infirmitate
1) *was solten — seruat.*] Reb.: etc. Et nos infirmissimi (vbi feruet impietas et pij plane languent) non minus sine vicijs.
2) de gratia proprie scribere potest aut dicere,] Reb.: de Dei gratia scribere aut dicere proprie potest,

ut ego, et extra has non potuissem eam tractare. Monachi et Iurisperiti, nihil concinne [*fol. 390a*] et proprie de ea loqui possunt. Si cum sathana de lege disputo, *so hat er gewunnen. Darumb wil ich Mosen helffen steinigen*, [3]) qui proprie pertinet ad contumaces et praefractos homines, non ad pauidam conscientiam. [4]) Impij ex Euangelio tantum carnis licentiam sumunt *vnnd werden erger dauon.* [5]) Ideo ad legem pertinent, non ad Euangelium, [6]) *gleich als wan ich meinen Enders nicht hette gestrichenn vonn seiner vntugent vber tisch gesagt, vnd ihm tzucker vnnd mandel kernen gegeben hette*, [7]) tunc eum peiorem [8]) fecissem. Ideo Euangelium proprie pertinet ad perturbatas conscientias, Lex uero ad impios. [9]) Pater coelestis nos propter hunc Christum amat. [10]) Ille dicit: Hunc audite, *wenn gott redet, so feget beide ohren, wan Christus kompt, vnnd redet mit dir wie Moses: was hastu gethann? so schlage todt.* [11]) Deus non plus exigit a credentibus quam hoc: Hoc facite in mei commemorationem. *Ja herr ich werde druber auffs maul geschlagen.* [12]) Respondit: Inuoca me, liberabo [13]) te, *das ist ein geringer dienst.* [14]) Deinde caetera adijcientur uobis, [*fol. 390b*] *seit frolich vnnd gutter dinge, wie kunten wir einen leichtern gottes dienst haben.* Tentationes non omnes ferunt, neque possunt, sed oportet aliquos esse ossa, *die starck sein*, quae possunt ferre et sustentare carnem. Sicut in humano corpore, *wan eittel fleisch da were, so fiele es*

---

3) *so hat — steinigen,*] Reb.: tunc plane victus sum, Moysem igitur lapidibus ipsemet obruam,
4) pauidam conscientiam.] Reb.: pauidas conscientias.
5) Impij ex — *dauon.*] Reb.: Impij enim ex Euangelio non libertatem spiritus, sed carnis licentiam sumunt, nec vitam emendant.
6) pertinent, non ad Euangelium,] Reb.: non ad Euangelium pertinent.
7) *gleich als wan — hette,*] Reb.: Quasi ego, si Andream filium meum virgis non punijssem, sed tantum de sua petulantia in mensem locutus fuissem, illique conniuissem,
8) eum peiorem] Reb.: peiorem illum
9) impios.] Reb.: impias.
10) amat.] Reb.: diligit.
11) *wenn gott — todt.*] Reb.: aures purgate loquenti Deo, cum autem Christus tecum, sicuti Moses, loquitur nempe quid boni fecisti? Condemnatus es, tunc non adest Christus.
12) *Ja herr — geschlagen.*] Reb.: Verum Domine, sed interficior et persecutionem patior, propter tuum verbum.
13) liberabo] Reb.: et ego liberabo
14) *das ist — dienst.*] Reb.: facilime enim mihi seruire poteris.

in ein hauffen. [15]) ossa uero et nerui carnem sustentant. Ita in Ecclesia debent aliqui esse, qui magnas tentationes ferre possint. [16]) Ideo in Ecclesia pro omnibus oramus, et haec [17]) oratio est efficax. Impossibile est cor humanum posse habere et retinere memoriam Dei sine cruce. Vna aliqua tentatione superata, statim adest alia, [18]) cui nos firmiter opponamus, [19]) ut primae, et [20]) quasi nulla [21]) praecessisset, ne turbemur aut [22]) succumbamus. Verum si experientia priorum nihil meliores facti sumus, taxamur [23]) per Elizaeum [24]) dicentem: Non intelligebant [25]) de panibus. Paulus etiam hortans dicit: Et non defatigemini etc. scilicet dum [26]) alia tentatio post aliam [27]) succedit, ut exerceat carnem in bonum nostrum. Nos [28]) ex scriptura et experientia simul uidemus, [29]) Ecclesiam in perpetua desperatione agere. Quid [*fol. 391a*] enim aliud, ante, in et post [30]) comitia Augustana uidimus, ac [31]) sensimus, quam rem Ecclesiae desperatam. Porro cum hoc timore gratia Dei simus [32]) liberati, oritur maior [33]) desperatio, propter sectarios, maxime tamen [34]) Anabaptistas. Quia [35]) Ecclesia est in desperatione, iuxta illud: [36]) Nisi

---

15) *seit frolich vnnd — — hauffen.*] Reb.: modo hilari estote animo, tamen Deo aliter seruire possemus, quam si verbum vnum audiremus, sed non omnes ferre possunt tentationes, oportet igitur aliquos esse fortiores, qui carnem ferre et sustentare possunt, sicut in humano corpore videmus, si corpus ex carne tantum compositum esset, persistere non posset,
16) possint.] Reb.: possunt.
17) et haec] Reb.: quae
18) Impossibile — alia.] Reb.: Indies precamur ne inducas nos in tentationem, vna enim tentatione superata, statim alia succedit
19) opponamus] Reb. *male*: apponamus
20) et] *a* Reb. *abest.*
21) nulla] *sic* Reb.; Cod. *falso*: nullo
22) aut] Reb.: et
23) taxamur] *sic* Reb.; Cod.: taxam
24) Elizaeum] Reb. *corrupte*: Plizeum
25) intelligebant] *sic* Cod.; Reb.: intelligebam
26) Paulus — dum] Reb.: Ideo Paulus hortatur ne defatigemur, dum
27) alia tentatio post aliam] *sic scripsi;* Cod.: alia post aliam, Reb.: alia tentatio aliam
28) in bonum nostrum. Nos] Reb.: in bonum. Nam
29) simul uidemus,] Reb.: discimus,
30) in et post] *sic scripsi;* Cod.: et in post, Reb.: et post
31) ac] Reb.: et
32) simus] Reb.: sumus
33) oritur maior] Reb.: mox maior oritur
34) tamen] *a* Reb. *abest.*
35) Quia] Reb.: Quare
36) illud:] Reb.: illud Psalmi.

quod lex tua, meditatio mea est, habitasset anima mea in inferno, id est, desperatione. [37])

SCRIPTVM M. LVTHERI AD MAGISTRVM ANTONIVM LAVTERBACHIVM. [38])

Gratiam et pacem. Expecta Dominum, uiriliter age, mi Antoni. [39]) Si nulla esset [40]) tentatio, quae exerceret fidem Christianorum, tu cogita, quid futurum esset de Christianis securis otiosis, uoluptuarijs, [41]) uidelicet [42]) idem quod de papatu factum. Cum igitur tentationes sint Rhabarbarum, [43]) Myrrha, Aloes, et *ἀντίδοτον* [44]) contra omnes uermes, famem, putredinem, stercus corporis huius [45]) peccati, sequitur non esse contemnendas, sed nec pro nostro arbitrio petendas [46]) uel eligendas, imo suscipiendas cuiuscunque generis Deus nobis inferri uoluerit, ut qui sciat, quae, quales, [*fol. 391*^{b}] quantae nobis utilissimae sint [47]) et commodissimae. Quare et tu fortis esto, et cogita: Si omnino (sicut [48]) uerum est) ferendae sunt tentationes, feramus istas potius, quam grauiores et peiores. [49]) Sine et ferto, quidquid Centauri isti [50]) moliuntur, nec tamen omittas agere, scribere, supplicare, et omnia tentare apud principem, et ubicunque opus est. Quis scit, [51]) quando bonam horam Deus dabit. Ne tunc [52]) inueniamur nos fatigatos [53]) fuisse, et cessisse Diabolo infatigabili hosti, et

---

37) desperatione.] Reb.: in desperatione.
38) Scriptum M. L.. — Lauterbachium.] Reb.: Scriptum M. L. ad fratrem quendam Ant. Laut. — ***Haec epistola d. 10. Martii a. 1542. scripta inuenitur in*** de Wettii collectione epistolarum Lutheri T. V. p. 440—442. ***sic inscripta:*** Venerabili Viro in Domino, Anton. Lauterbach, Pastori Ecclesiae Pirnensis et Episcopo regionis illius, suo in Christo fratri charissimo. (***Hanc quoque collectionem contuli variasque eius lectiones adnotaui.***)
39) mi Antoni] Reb.: mi Ant. L.
40) esset] Cod. ***calami err.***: esse
41) uoluptuarijs] ***sic*** Cod., de Wette; Reb.: voluptarijs
42) uidelicet] Reb., de Wette: scilicet
43) Rhabarbarum,] ***sic*** de Wette; Cod.: Reubbarbarum, Reb.: Reubarbarum,
44) *ἀντίδοτον*] Cod. ***corrupte***: *Αντίτοδον*, de Wette: antidotum, Reb.: articulum
45) corporis huius] de Wette: huius corporis
46) petendas] de Wette: expetendas
47) utilissimae sint] Reb., de Wette: sint vtilissimae
48) sicut] Reb.: vt
49) grauiores et peiores,] Reb., de Wette: peiores et grauiores
50) C. isti] Reb., de Wette: C. et Papistae
51) scit] Reb. ***falso:*** sit
52) Ne tunc] de Wette ***in textu***: Ne time, ne
53) fatigatos] de Wette: defatigatos

tunc sero [54]) nostri nos poeniteat. et nostrae malitiei pigeat. Ita de tua matre nihil te maceres. [55]) Ora pro ea sedulo nenter, et satis fecisti. Certe bonum non esset, si omnia nos in praesenti fierent, quae cupimus aut petimus. Deus melius prospicit nobis, uidens quam stulta sunt, [56]) quae in praesenti casu petimus. De Turca nihil nouarum habemus, nec de nostrorum [57]) expeditione. In Belgico Caesar publico edicto uetuit [58]) saeuire in Lutheranos. In Gallia cum biennio pax fuisset, paulatim irrepserat Euangelium per libros insectos, id cum rescascerent Monachi, Sophistae, parlamenti. ita furere coeperunt, ut quinquaginta exusserint. [*fol.* 392ᵃ] sed cum [59]) tanta indignatione hominum, ut, ne tumultus et seditio fieret Parisijs, Rex sit coactus interponere manum et saeuitiam componere. Episcopus [60]) Coloniensis incipit facere mutationem abusuum [61]) in sua dioecesi. Benedictus Deus, qui Euangelium suum glorificat, ut si nostri conterranei Bethsaiditae, [62]) Corazinitae, Nazarethitae, [63]) non acceptant prophetam in patria sua, relictis illis in confusione sua, acceptent ipsum [64]) Samaritae et mulier Cananaea. [65]) Pergamus tantum praedicare, orare et tolerare, est merces operi nostro, [66]) nec in uanum laboramus. [67]) Cursim. In Domino uale, [68]) simul ora pro me, ut bona aliqua hora [69]) obdormiam. Cursum consummauimus, fidem seruaui, [70]) certamen certaui, quantum pro mea mensura mihi donatum [71]) fuit. Saluta tuam Agnem [72]) et Eli-

---

54) sero] Cod. *male*: serio
55) maceres.] de Wette: maceres, quae in Stulpen sub Papatu cum scandalo Euangelii vivere mavult, quam Pirnae.
56) sunt,] Reb.: sint,
57) nostrorum] Reb.: nostra
58) In Belgico Caesar publico edicto uetuit] *sic* de Wette; Cod.: in Belgico Caesar publico edicto uetuit, Reb.: in Belgico, Caesar vetuit
59) cum] Reb.: in
60) Episcopus] Reb.: Praeterea Episcopus
61) abusuum] Cod. *calami err.*: abusum
62) Bethsaidiitae] *sic* de Wette: Cod.: Bethsaitae, Reb.: Betsaidicae,
63) Nazarethitae,] Reb.: Nazarethicae,
64) acceptent ipsum] Reb.: acceptant eum
65) Cananaea.] de Wette: Cananaea etc.
66) nostro,] *sic* Reb., de Wette; *in* Cod. *deest*.
67) nec in u. laboramus.] *sic* Reb., de Wette; Cod.: modo nec in u. laberemus.
68) In Domino uale,] Reb.: et in Domino, Vale. de Wette: Tu in Domino vale,
69) aliqua hora] de Wette: hora aliqua
70) seruaui,] Reb.: seruaui tum,
71) pro mea mens. mihi donatum] Reb.: pro mea mens. mihi datum, de Wette: mihi pro mea mens. donatum
72) Agnem] Reb.: Agnetem, de Wette: Hagnem

zabetham. Salutat te Domina mea [73]) Kethe et omnes nostri. Anno 42. [74])

Hodie mane sathan disputabat mecum [75]) de Zuinglio, *vnnd ich erfur*, Caput repletum minus idoneum esse disputatione cum sathana quam ieiunium. Episcopus quidam sororem [*fol.* 392[b]] habuerat, *) quae ad eum uenerat, et habuerat graues cogitationes de fratre damnato. Cum eam auellere non posset, dedit cibum et potum per tres dies, postea interrogauit, quomodo ualeret. Illa respondit: bene. Vbi sunt priores cogitationes? *Ich habe ihr vergessen.* Ergo edite, bibite, *thut euch gütlich.* Sic tentatis corporibus, *sol man gut essen vnnd trincken geben,* Scortatores autem debent ieiunare.

Die 23. Nouembris post concionem in arce accessit quidam miles **) satis squalidus, exponens suam tentationem, se uidere et audire corporaliter sathanam, qui eum rapere uellet. Cum quo cum loquerer, illum consolans, aduenit forte D. Pomeranus, ad eum [76]) ducebam, qui dixit: noli igitur desperare mi homo, etsi tenteris, non ideo es sathanae. Christus etiam tentatus est a diabolo, ductus in desertum, supra templum, montem, attamen non superauit Christum. Ita quando te uexat uolens te arripere, *sage: Ich bin Christi, an den gleube ich, der spricht, er wil mich wegfuren.* Ideo potius Deo credas omnipotenti, quam sathanae insidijs, qui etsi uult te rapere, [*fol.* 393[a]] non tamen potest. Nam sicut fur libenter raperet substantiam alicuius diuitis, *es gebricht ihm am willen nicht,* ita sathan malignus nihil potest facere. Audi uerbum Dei et ora, Deus te liberabit. Labora manibus et non sis solus.

CONSOLATIO CONTRA PERSECVTIONEM.

Fecit mentionem persecutionis ex Psalmo 2. Quare fremuerunt aduersus Christum eius? *sie sollen lassen den Christen bleiben, vnnd wan wir sterben, so sint wir doch vngestorben. stirbet aber der Christus, so sterbe ich auch mit. Ich troste*

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 132 sq. cap. 26. §. 51. sect. 2.
**) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 255. cap. 47. §. 19.
73) Domina mea] Reb.: mea Domina
74) Anno 42.] *sic* Cod.; *a* Reb. *absunt;* de Wette: Feria 6. post Reminiscere, MDXLII. *subscripto nomine:* T. M. L.
75) Hodie mane sathan disputabat mecum] *sectio ab his verbis ordiens et duae subsequentes a* Reb. *h. l. absunt.*
76) eum] Cod. *male:* eam

laboret, primo interrogat, [illegible]) quam diu aegrotan
usus medico quaue [81]) medicina, deinde an etiam
tiens erga Deum. Vbi uoluntatem aegrotantis ad D
natam [*fol. 393b*] percepit, [83]) cuius uoluntate infi
missa ferenda sit, aut quod paratus sit etiam [84]) h
mori, si Deus ita uelit, tum maxime talem uolunta
mendat, [85]) ut quae ab ipso Spiritu sancto sit dona
quod magnum sit Dei beneficium, si quis ad cognitio
peruenerit ipsius saluatoris Christi, praecipue si qui
uertit in se talem uoluntatem ac fidem, qualem ue
praedicat, quam censeat superare omnia, quae pr
tantur. Ideo quia talis habet Deum propitium ac
tem. [87]) Ac [88]) commendat alijs fidem istius, adh
in ea perseueret, promittens orationem suam. [89]) Q
tem aegroti gratulantur dicentes se non posse prom
uisitationis beneficium, respondit, *Es sei sein a*
pflicht, [90]) nec opus esse, ut pluribus gratias agan
etiam [91]) hac consolatione, non esse ut quisquam [9

---

*) Reb. II, fol. 228a lin. 18. — fol. 228b lin. 18. — *Conf.* germ. IV. p. 254 sq. cap. 47. §. 18.

76a) V. D. M. I. E. *i. e.* verbum Dei manet in aeternum.

77) *dan Christum.*] *his verbis finitur tertia sectionum, qua* Reb. *desiderantur.*

78) Visitatio infirmorum.] Reb.: Aegroti quomodo visitandi.

79) ac] Reb.: et

80) quo morbo -- interrogat,] Reb.: primo interrogat, quomodo lab

81) quaue] Reb.: quaue vsus

82) an etiam] Cod. *male:* an etiam an

83) percepit,] Reb.: percipit,

84) paratus sit etiam] Reb.: etiam paratus sit

85) talem uoluntatem commendat] Reb.: commendat talem uoluntat

quandoquidem Deus, qui ei literas et sigilla dederit, Verbum et Sacramentum, se [93]) ipsum quoque pro illis redimendis dederit.

Euangelium non potest [94]) esse sine persecutione, *dann der man, der Christus heist, muss blut kostenn*, ut scriptura dicit: sponsus sanguinum [*fol.* 394a] tu mihi es. Nam Antichristus non potest esse amicus Christi. Hoc nostro seculo experientia uidemus, quam contra Euangelium fulminauerit papa. Nisi ego fuissem mordax, papa fuisset uorax. *Ich bin des bapsts kaulpers,* [95]) *den er nicht verschlingen kan. Er hat einen Igel an mir funden tzu kemmen.* [96])

TENTATIO [96]) CHRISTI MATTH. 4.

Diabolus *wirdt warlich Christum mouirt habenn,* [97]) cuicunque uolo, ista do. Haec uerba sunt maiestatis, [98]) quae soli Deo competunt. Dabo tibi, et Diabolus etiam dat, [99]) sed discerne inter datores. *Ich lass es gescheen*, inquit Christus, das? [100]) sed nolo te adorare. *Es muss ein boshafftiger geist sein, das er solches Christo* filio Dei *darff anmuthen, stilhen wirdt ihm ein* spectrum *haben furgeleget* [1]) impulsu quodam, quo [2]) paruo tempore uidit gloriam mundi. [3]) Et fuit tentatio, *Es mochte einer solche Ehre wol annemen*, [4]) et tamen esse simul [5]) filius Dei.

Doctor Martinus interrogatus, [6]) quomodo consolandi essent, qui hanc tentationem habeant [*fol.* 394b] se non esse e

---

93) Sacramentum, se] Reb.: Sacramenta, semet
94) Euangelium non potest — — *tzu kommen.*] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
95) *kaulpers*] *haec vox significat* melanurum *vel* percam fluviatilem, *vide* Ioh. Leonh. Frisch *Teutsch-Lat. Wörterb.* T. I. p. 504 sq. *s. v. Kaulparsch et* Ioh. Chr. Adelung *Wörterb. der Hochdeutschen Mundart* T. II. *s. v. Kaulbars.*
96) Tentatio] Reb.: De tentatione
97) *wirdt — habenn,*] Reb.: certe Christum his verbis commouerit. Haec omnia tibi dabo, id est,
98) maiestatis,] Reb.: maiestatis diuinae,
99) etiam dat,] Reb.: est dator,
100) *Ich lass* — das?] Reb.: esto (inquit Christus)
1) *Es muss — furgeleget*] Reb.: Malignissimus Spiritus est, qui Christo Dei filio tanta opponere ausus fuit, spectrum aliquid proposuerit illi,
2) quo] Reb.: vt
3) uidit gloriam mundi.] Reb.: gloriam mundi viderit.
4) *Es mochte — annemen,*] Reb.: optime aliquem tantum honorem posse suscipere,
5) esse simul] Reb.: simul esse
6) Doctor Martinus interrogatus,] *sectio, quae ab his verbis incipit et in* Cod. fol. 395a lin. 11. *verbo* mittant *finitur, om.* Reb. *h. l. non exstat.*

numero iustorum et saluandorum, quod pacem non sentiant, quam tamen pij habent iuxta illud Rom. 5. Iustificati fide pacem habemus. Respondit. Admoneatur uitam Christianam sitam esse in medijs tristitijs, turbationibus, afflictionibus, mortibus. Itaque quod turbantur, et a sathana inquieti cogitationibus uexantur, filij Dei sunt, et habent patrem in coelo, qui eos recepit iuxta illud Hebr. 12. Fili mi ne neglexeris correctionem Domini, si igitur uexati a sathana sunt filij Dei, necesse est eos Deo curae esse, et ab ipso nequaquam contemni et reijci. Proinde in medijs tribulationibus debent esse laeti et securi de bona uoluntate Dei erga se, sed ad textum Pauli de pace, uerum est, habent pacem in fide, sed ea est inuisibilis, superans omnem sensum, ita ut in morte uitam nos habere speremus, etiamsi non sentiamus. Contra in carne ac sensu maximas habent tentationes et turbationes, si Dauid queritur: Non est pax ossibus meis. Nec Christus in cruce pacem sensit. Etsi Christiani [*fol.* 395ª] non sentirent tentationes, quorsum attinerent promissiones et consolationes, Euangelij et gratiae praedicatio. Vt pauperes Euangelizantur. Item. Noli timere pusille grex. Item, Suscipite infirmum. Inuicem consolamini. Ideo, quia Christiani semper sentiunt tristitiam et afflictiones, praecepti diuini est, et primi, ut consolemur et erigamus afflictos, et ut illi sinant se erigi, suamque maestitiam mittant. [6])

CONSOLATIO TENTATI CVIVSDAM. *)

Dominus [7]) Deus noster est Deus humilium et afflictorum, qui perficit uirtutem suam [8]) in talibus, si omnino essemus robusti, superbiremus. Deus [9]) non potest ostendere potentiam suam, [10]) nisi in infirmitate nostra. [11]) Linum [12]) fumigans [13]) non extinguet. Diabolus econtra cupit plane [14]) extinctum. Deus [15]) amat et odit tentationes, Amat, quando nos ad orandum et fidendum illi [16]) prouocat, odit, [17]) quando propter

*) Reb. II, fol. 229ª lin. 5—26. *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 124. cap. 26. §. 39.

7) Dominus] Reb.: Mart. Lut. dixit. Dominus
8) perficit uirtutem suam,] Reb.: suam virtutem perficit
9) Deus] Reb.: Deus vero
10) ostendere potentiam suam,] Reb.: suam potentiam ostendere,
11) infirmitate nostra.] Reb.: nostra infirmitate.
12) Linum] Reb.: Linum enim
13) fumigans] Cod. *male*: fumigens
14) cupit plane] Reb.: plane cupit
15) Deus] Reb.: at Deus
16) fidendum illi] Reb.: illi fidendum
17) odit,] Reb.: odit vero,

eas desperamus. *Ist euch wol*, tum psallite et laudate Dominum. *Ist euch vbel*, inuocate et orate, [18]) quia beneplacitum est [*fol. 395*[b]] Domino super timentes eum, et in eis, qui sperant super misericordia eius. [19]) Est tempus pacis, belli, sapientiae, stultitiae, gaudij, tristitiae, afflictionis, tentationis. Sentire se in fide infirmum, est cupere se esse fortem. Hic cibus Deo in nobis gratus est. Ah quam magna est iustitiae pars, uelle iustum esse. Ergo noli desperare, sed uerbo Dei et exemplis scripturae te erige. Deus qui omnibus Patriarchis et [20]) Prophetis succurrit, te quoque non relinquit. [21])

Tentatio fidei est maxima. [22]) *) Fides enim omnes alias debet uincere, quae si succumbit, tum aliae omnes etiam minimae hominem obruunt. Manente autem fide, maximae calamitates contemni possunt. Salua fide omnes aliae tentationes decrescunt. *das ist Pauli σχόλοψ*, fidei tentatio, *Ein grosser bratspiess vnd pfal*, pertransiens spiritum et carnem. Non fuit uexatio libidinis, sicut papistae somniant, qui nullam aliam senserunt nisi libidinis. Luctas magnas non experti sunt. [22])

[*fol. 396*[a]] CONTRA TENTATIONES SPIRITVS. [23]) **)

Sancte Sathan ora pro nobis, *haben wir doch* [24]) *wider Euch gnediger herr Teuffel nicht gesundiget, so habt ihr vns auch nicht geschaffen, noch das leben gegeben. warumb klaget ihr vnns dan an so hart fur gott, als weret ihr so gar heilig, vnnd der oberste richter vber die rechten heiligen gottes. Niemb den stab in die handt vnnd gehe gegen Rom tzu deinem diener, dess Abgott du bist.* etc. [24])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 125. cap. 26. §. 40.

**) Reb. II, fol. 229[a] lin. 27. — fol. 229[b] lin. 7. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 125. cap. 26. §. 41.

18) *Ist euch wol* — orate.] Reb.: si bene valetis, laudate et agite gratias Deo, sin male, orate et inuocate,

19) et in eis, — eius.] *horum loco habet* Reb.: etc.

20) et] *a* Reb. *abest.*

21) relinquit.] Reb.: deseret.

22) Tentatio fidei est maxima. — — experti sunt.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*

23) Contra tent. spir.] Reb.: Sathan quomodo illudendus a pijs.

24) *haben wir doch* — — *du bist.* etc.] Reb.: minime tamen contra te clementiss. Diabole peccauimus, nec a te creati sumus, nec nostram a te accepimus, cur ergo nos coram Deo accusas? Quasi tu esses omnium sanctissimus et iudex sanctorum supremus, in manum sume crepidam ventris, istoque baculo vade Romam versus ad Papam ministrum tuum.

ABSOLVTIO CVIVSDAM ADOLESCENTIS, QVI SE DIABOLO DEVOVERAT. *)

Anno 1538. die 13. Februarij. Adolescens quidam Valerius nomine, ciuis Norimbergensis filius, [25]) absolutus est a D. Martino Luthero in sacristia, praesentibus Diaconis, et praeceptore suo [26]). Georgio Maiore. Nam inobedientissimus fuit, tandem a praeceptore suo examinatus, cur ita sine timore Dei et hominum uiueret, confessus est, quod ante quinquennium se deuouisset Sathanae [27]) his uerbis: *Ich sage dir deinen glauben auff vnnd wil einen andern herrn annemen.* [28]) De istis uerbis D. Martinus [*fol. 396b*] cum examinauit et grauiter obiurgauit, *ob er auch was mer geredt hette, obs ihm auch leidt wer, vnnd sich nicht bekeren wolde*, [29]) cumque adolescens [30]) obnixe petendo instaret, D. Martinus impositis illi [31]) manibus et flexis genibus cum alijs orauit, orationem Dominicam, et addidit: Domine Deus pater coelestis, qui iussisti nos per filium tuum dilectum orare, et ministerium in tua sancta Ecclesia ordinasti, ut fratres aliquo delicto praeoccupatos spiritu lenitatis instruamus. Et ipse Christus dicit, se non uenisse nisi propter peccatores. Oramus pro hoc seruo tuo, ut sua peccata illi condones et in articulum remissionis peccatorum tuae sanctae Ecclesiae suscipias. Postea Germanice haec uerba adolescenti [32]) pronuntiauit: *Ich Valerius bekenne* [33]) *fur gott vnnd allen seinen heiligen Engelnn vnd fur der versamlung der kirchen, das ich gott meinen glauben habe auffgesaget vnnd mich* [34]) *dem teuffel ergebenn. ist mir von hertzen leidt.*

---

*) Reb. II, fol. 229b lin. 8. — fol. 230a lin. 22. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 75 sq. cnp. 24. §. 103.

25) Valerius nomine, ciuis Norimbergensis filius,] Reb.: studiosus nomine Valerius Norimbergensis, cuius filius
26) praeceptore suo] Reb.: suo praeceptore
27) se deuouisset Sathanae] Reb.: se Sathanae deuouisset
28) *Ich sage dir — annemen.*] Reb.: fidem tuam nego, alium enim agnoscam Dominum.
29) examinauit — *wolde,*] Reb.: obiurgauit, et an plura locutus esset verba, an poenitentiam agere vellet, illum interrogauit,
30) adolescens] Reb.: adolescens tremulus
31) illi] Reb.: illis
32) adolescenti] Reb.: adolescenti proferenda
33) *Ich Valerius bekenne — Amen.*] Reb.: Ego Valerius coram Deo meo, omnibus Angelis suis, et coram tota congregatione Ecclesiae, fateor, quod fidem meam neganerim, et Diabolo me tradiderim, hac de causa valde doleo, verum in posterum Diabolo renunciabo, Deo meo obedientiam praestabo, et vitam meam emendabo, Amen.
34) *mich*] *hanc vocem ipse addidi.*

viel nun förder dem Teufel [*fol.* 397ª] *ein abgesagter feindt sein, vnnd gott meinem herrn willig folgen, vnd mich bessern. Amen.* [33]) Deinde eum ad poenitentiam et pietatem hortabatur [35]) ut in synceritate uiueret, in pietate et obedientia, et Sathanae cogitationibus et ipsius desiderijs [36]) resisteret fide et oratione, *wann gleich der Teufel ihn mit bösen gedancken würde angreiffen, soltte er sich mit gottes wort rüsten*, et mox currere ad suum praeceptorem aut Diaconum, reuelare et accusare Diabolum *mit seinen radtschlagen.* [37])

AFFLICTIONES PIORVM. *)

Deus imponit credentibus [38]) afflictiones propter reliquias carnis, [39]) et praesens peccatum. Ideo non ualet hoc argumentum. Iustis debet bene esse. Credentes in hac uita sunt iusti: Ergo respondeo ad minorem: Sunt iusti imputatione, sed propter reliquias peccatorum sentiunt afflictiones. Maior est sententia legis.

D. Martinus Lutherus conuersus ad Hieronymum Wellerum, [40]) dixit: [41]) Diabolus est mirus artifex in texendis argumentis, ut, Tu peccasti, Deus iratus est peccatoribus; [42]) Ergo despera. Ibi oportet nos a lege ad Euangelium [*fol.* 397ᵇ] progredi, et articulum remissionis peccatorum [43]) apprehendere. Petrus hortatur, ne frangamur, habentes easdem tentationes cum fratribus, Moses, Dauid, Esaias, etc. magna et multa passi sunt, *was meinet ihr, was Dauid für* tentationes *werde gehabt haben*, [44]) cum illum [45]) Psalmum composuit: Domine ne in furore tuo arguas me, etc. potius uoluisset interfici gladio, [46]) quam istos terrores irae Dei

*) Reb. II, fol. 230ª lin. 23. — fol. 230ᵇ lin. 19. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 125 sq. cap. 26. §. 42. et §. 43. sect. 1 — 3.

35) hortabatur,] Reb.: et pietatem adhortabatur.

36) et ipsius desiderijs] *a* Reb. *absunt.*

37) *wann gleich der T. — radtschlagen.*] Reb.: etiamsi Diabolo malis vexaretur cogitationibus, tunc armaturam Dei quae est verbum Dei, apprehendere, et illico ad praeceptorem aut Diaconum currere, reuelare et Diabolum cum suis consilijs accusare debeat.

38) imponit credentibus] Reb.: credentibus imponit

39) reliquias carnis,] Reb.: carnis reliquias,

40) D. Martinus — Wellerum] *horum loco habet* Reb. *continua verborum serie*: conuersus ad H. W.

41) dixit:] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

42) iratus est peccatoribus:] Reb.: est peccatoribus iratus:

43) peccatorum] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

44) *was meinet — haben,*] Reb.: quales existimatis tentationes Dauidem habuisse,

45) illum] *a* Reb. *abest.*

46) uoluisset interfici gladio,] Reb.: interfici gladio optasset,

sentire: Ego credo tales confessores longe antecellere [47]) martyres, quia indies uident idolatrias, scandala, peccata, prosperitatem et securitatem [48]) impiorum, piorum uero angustiàs ut ouium [49]) mactationes.

Monuit D. Lutherus Hieronymum Wellerum; [50]) *) ut in illa tristitia, hominum consortia coleret, neque solus uiueret. Vae soli, dicit spiritus sanctus. [51]) Ego maxime fugio solitudinem, [52]) *wan ich vnlustig bin.* [53]) Et ipse Christus in deserto solus tentatus est a Sathana. Desertum Ioannis Baptistae erat habitabile, [54]) *wie Düben, Jessen,* [55]) et talia [56]) similia loca apud homines. Summa. Tentationes spirituales longe excellunt passiones corporales. [57]) Iudae tentatio, sanguinem iustum tradidisti, [*fol.* 398ᵃ] *ist ihm der ergste todt gewest, sonderlich wan der Teuffel* ex Euangelio legem *macht.* [58]) Nam illae doctrinae legis et Euangelij summopere necessariae et [59]) coniungendae sunt, [60]) cum discrimine tamen, alioquin homines incidunt in desperationem aut praesumptionem. [61]) Ideo Moses optime describit illam doctrinam [62]) superiore et inferiore mola, *der öber stein pultert vnnd stöst,* quae est lex. *Aber er ist von gott recht gehenckt, dass er nur tzurreibet.* Lapis inferior [63]) quiescit, et is est Euangelium, *vnser herrgott hat den obersten stein fein ge-*

---

*) Reb. II, fol. 230ᵇ lin. 20. — fol. 231ᵃ lin. 25. med. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 127 sq. cap. 26. §. 43. sect. 4 — 6.

47) antecellere] Reb.: excellere
48) prosperitatem et securitatem] Reb.: securitatem, et prosperitatem
49) piorum uero angustias ut ouium] Reb.: econtra, piorum angustias et
50) Monuit — Wellerum,] Reb.: Conuersus ad H. W. monuit *praefixa inscriptione:* Tentati non debent esse soli.
51) spiritus sanctus.] Reb.: Salomon, etc.
52) maxime fugio solitudinem,] Reb.: solitudinem maxime fugio,
53) *wann — bin.*] Reb.: cum tristis sum.
54) habitabile,] Cod. *male:* habitabilis
55) *wie Düben* (Cod. *dieben*), *Jessen,*] Reb. *inepte exhibet:* nos fures, hospites, (*quasi germanice scripta essent: wir diebe, geste,*)
56) talia] *a* Reb. *abest.*
57) passiones corporales.] Reb.: corporales passiones.
58) *ist ihm — macht.*] Reb.: mors illi pessima fuit, praesertim si Diabolus Euangelium in legem permutat.
59) et] *a* Reb. *abest.*
60) sunt,] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
61) incidunt in desp. aut praes.] Reb.: in desperationem aut praesumptionem incidunt.
62) optime describit illam doctrinam] Reb.: illam doctrinam apte describit
63) *der öber stein* — inferior] Reb.: lapis superior frumenta conterit, quae est lex, sed a Deo ita ordinatus est, vt solummodo conterat, Inferior vero lapis

henckt, [64]) ne prorsus conterat, sed inferiori applicet grana. [65]) Hoc unicum et praecipuum est, ne sis solus in tentatione, imo fugias solitudinem, sicut monachus quidam in cella tentatus, dixit: *hie bleibe ich nicht. ich lauffe aus der Cellen,* [66]) ad fratres. Ita in actibus de Paulo scribitur, qui per [67]) 14 dies maximam passus famem et naufragia, [68]) deinde a fratribus exceptus spiritum recepit, sic [69]) et ego facio, *gehe che tzu meinem schwein hirtenn Ioannes, auch tzu den schweinen,* [70]) quam solus maneam. [71])

Conquerenti cuidam [72]) *) dixit: Nullius hominis uita est tranquilla, quilibet habet suam tentationem [73]) *vnnd solt er ihm selber gleich vnruge machen.* [74]) Nam nemo est contentus sua sorte. [75]) Vxoratus uult esse coelebs, coelebs uult esse coniugatus, Dominus seruus, et econtra pauper diues. Diues plus appetit. [76])

Doctor Hieronymum Wellerum conquerentem [77]).**) de fluxibus consolabatur et confortabat. Facile credo. Nam cogitationes faciunt fluxus. Quando anima occupatur cogitatio-

---

*) Reb. II, fol. 231a lin. 25 med. — fol. 231b lin. 2. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 128 sq. cap. 26. §. 45.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 128. cap. 26. §. 44.

64) *vnser herrgott — gehenckt,*] Reb.: Deus noster lapidem superiorem ita posuit,

65) applicet grana.] Reb.: grana applicet.

66) *hie bleibe — Cellen,*] Reb.: hic ego non manebo, curram potius ex cella

67) per] *a* Reb. *abest.*

68) maximam passus famem et naufragia,] *sic* Reb.: Cod.: maxima passus fame et naufragio,

69) sic] Reb.: ita

70) *gehe che — schweinen,*] Reb.: ego prius exeam ad subulcum et ad sues,

71) maneam.] Reb.: maneam. Ideo aliorum consilijs et consolationibus verbum Dei proferentibus in tentationibus vtendum est, quia nullus tentatus est sui compos.

72) Conquerenti cuidam] Reb.: Deinde cuidam conquerenti

73) uita est tranquilla, quilibet habet suam tentationem,] Reb.: vitam esse tranquillam, quemlibet suam tentationem habere,

74) *vnnd solt — machen.*] Reb.: quia multi sunt, qui crucem sua sponte quaerunt.

75) cont. sua sorte.] Reb.: sua sorte contentus.

76) diues. Dines plus appetit.] Reb.: dines esse appetit.

77) Doctor Hier. Wellerum conquerentem] *sectio ab his verbis ordiens et subsequens, quae verbis* „esset sui compos“ *finitur, ap.* Reb. *omnino desunt; duae sequentes autem sectiones:* „*Ach wie gerne wolt ich — — —* Hieronymi et aliorum *wol.*“ *et* „Ego si aliquamdiu adhuc — — *pfu dich wollan.*“ *a* Reb. *hoc quidem loco* (*scil.* T. II. fol. 231b *post* lin. 2.) *absunt, sed paulo inferius* fol. 232a lin. 5. med. — fol. 233a lin. 2. init. *ab eo exhibentur.*

uellem scribere librum de tentationibus, sine quibus homo nec [7]) sacram scripturam, dilectionem, nec [8]) timorem Dei potest [9]) agnoscere, imo non potest scire, quid sit spiritus, qualis est noster Ioannes Agricola, qui multa sibi arrogat non tentatus. *Er wirdt statt thun* [10]) post mortem meam. *Ach lieber herrgott* lectio sacrae scripturae [11]) non ita facile percipitur. *Last vnns die drey wörtter wol lernen vnnd ewig schüler dorbey bleiben*, quid sit [12]) diligere Deum, timere Deum et illi fidere, *kan man doch* Vergilium, Ciceronem, Terentium *nicht auslernen, wie sein wir dann in der heiligen schrieffi so vermessen, pfu dich wollan.* [13])

Anno 38. 2. Augusti*) praecedente nocte acerbissimos dolores habuit ex artetica [14]) in brachio, [15]) ibi dixit, sit nomen Domini benedictum, *das kan man noch sprechen, denn es ist noch leidlich, den pfennig, den rock, die haut hinan strecken.* Quando autem ueniunt spirituales tentationes, *dass darauff folget das* maledicta dies, in qua natus sum, *da hat es* [*fol. 400*^{b}] *mühe,* [16]) in tali tentatione fere fuit Christus in horto, [17]) cum dixit: Pater transfer calicem hunc a me. Ibi erat uoluntas contra uoluntatem, [18]) et angelus eum consolatus est. Summa, Christus in carne nostra tentatus, optimus est interpellator coram Deo in nostris tentationibus.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 130 sq. cap. 26. §. 47.

7) nec] Reb.: neque

8) nec] *a* Reb. *abest.*

9) potest] Reb.: posset

10) *Er wirdt statt* (Cod.: *staden*) *thun*] *i. e.* rem exsequetur (*conf.* I. L. Frisch Teutsch-Lat. Wörterb. T. II. p. 321. *s. v. Statt*); Reb.: qui etiam nihil boni efficiet

11) *Ach lieber* — scripturae] Reb.: Deus bone sacrae scripturae lectio

12) *Last vnns* — quid sit] Reb.: discamus modo tria haec verba.

13) timere Deum et illi — *pfu dich wollan.*] Reb.: timere illum, fidere illi, attamen Vergilium, Ciceronem, Terentium ediscere nunquam possumus, cur ergo praesumimus sacram aedificare scripturam.

14) artetica] *haec vox mediae et infimae latinitatis significat* morbum articularem, i. q. ἀρθρῖτις (*conf.* Glossarium manuale ad scriptores mediae et infimae latinitatis, ex magnis Glossariis Car. du Fresne Dom. du Cange, et Carpentarii in compendium redactum. T. I. (Halae 1772. 8°) p. 397. *s. v.* Artetica).

15) acerbissimos — brachio,] Reb.: M. L. exhaustus disentiria acerbissimos dolores habuit Sciathicae

16) *das kan man — — hat es mühe,*] Reb.: haec verba dici adhuc possunt, quia sunt tentationes quae ferri possunt, nondum enim periculum adest maximum, maledicta dies, in qua natus sum, tunc maxima adest calamitas,

17) fere fuit Christus in horto,] Reb.: Christus in horto vere mortuus,

18) contra uoluntatem,] Reb.: contra uoluntatem, attamen mox se ad patris voluntatem applicauit,

Er ist praesidens, *wan wir nur* respondentes *sein.* [19]) Esto, ira Dei appareat in nostris calamitatibus, attamen si poenitentes crediderimus, tum gratia et bonitas Dei latebit sub ira, [20]) sicut potentia sub infirmitate, modo in spe perseuerauerimus et in istis laruis non offensi orauerimus. [21])

Octauo Augusti *) D. Lutherus languens una cum uxore febricitante [22]) dixit: *gott hat mich dennoch tziemlich angegrieffen, bin auch vngeduldig gewest* tot tantisque morbis exhaustus. *Aber gott weiss es besser, wotzu es dienet denn wir. vnnser herrgott ist wie ein drucker, der setzt die buchstaben tzurucke, seinen satz sehen wir vnnd fülen ihn wol, aber den druck werden wir dortte sehen, müssen indess gedult tragen.* [23])

Doctor [24]) Ionas [25]) exponebat uarias tentationes, quibus pij affligerentur. Respondit. [26]) Habenda [*fol. 401*[a]] est patientia et orandum. Nam si omnia iuxta nostram uoluntatem succederent, fieremus segnes et obrutesceremus, [27]) quemadmodum Romanis [28]) accidit. Ideo tentationes sunt optima nostra remedia, [29]) quae nos contra multa mala acuunt. Vt uester calculus D. Iona uos facit sollicitos, [30]) et plus prodest

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 131. cap. 26. §. 48.

19) *Er ist — sein.*] Reb.: praesidens est, si modo nos simus respondentes.

20) latebit sub ira,] Reb.: sub ira latebit,

21) orauerimus.] Reb.: ipsum innocauerimus.

22) languens una cum uxore febricitante] Reb.: vna cum coninge febricitante languens

23) *gott hat mich — — ged. tragen.*] Reb.: Deus me satis castigauit et visitauit, et ego impatiens fui, tot tantisque morbis exhaustus disentiria, Sciathica arthetica, Deus vero optime nostrae infirmitatis vtilitatem nouit, nos autem nunquam intelligere possumus. Deus enim similis est typographo, qui a tergo characteres imponit, perspicitur quidem et sentitur a nobis haec impositio, verum in altera vita ipsa impressio legatur, nos interim patientiam habere oportet.

24) Doctor] Reb.: Deinde D.

25) Doctor Ionas — — secundum uocationem.] *haec sectio ac subsequens: „Lieber herrgott — tentationes frigent." et pars prior sequentis, scil. verba:* „Tentationes piorum — liber plenus tentationum." *ap.* Reb. II. fol. 233[a] *ordine prorsus inverso exstant, ita ut harum trium sectionum tertia:* Tentationes piorum *etc. a* Reb. *primo, secunda: „Lieber herrgott etc." latine reddita medio, et denique prima:* Doctor Ionas exponebat *etc. tertio loco exhibeatur.*

26) Respondit.] Reb.: Respon. M. L.

27) et obrutesceremus,] *a* Reb. *absunt.* — Obrutescere, *verbum mediae et infimae latinitatis, significat:* stupidum fieri ut brutum, *i. q. german. verbum: verthieren.*

28) Romanis] Reb.: Romanis, papistis

29) optima nostra remedia,] Reb.: remedia nostra (*omissa voce:* optima)

30) sollicitos] *sic* Reb.; Cod.: sollicitum (*quoniam ad solum Ionam spectat.*)

me, ut discerem iustificationes tuas. Quem Christus diligit, corripit. Cum corripimur a Domino, corripimur, ne cum hoc mundo damnemur. Et aliae innumerabiles. Itaque [*fol. 403ª*] duo sunt argumenta maxime euidentia, quae ad patientiam nos maxime hortari debebant prius ab utili. Tantum abest, ut noceant afflictiones, ut multo magis etiam prosint. Ergo patienter ferendae. Nam quae utilia sunt, illa expetuntur. Posterius ab auxilio diuino, quod Rhetor quidam diceret a facili et possibili hoc modo. Spiritus sanctus adest nobis afflictis et adiuuat infirmitatem nostram, iuxta illud: Spiritus adiuuat infirmitatem nostram. Rom. 9. 1. Cor. 10. Fidelis Deus etc. Item. Prope est Dominus omnibus inuocantibus etc. Item. Psalmo 33. Scio quod hoc mihi cedet in salutem. Ergo forti et constanti animo ferantur afflictiones. Accedat et oratio et fides, quae ita statuat de uoluntate Christi, quantum spiritus sanctus in scriptura postulat et praecipit, iuxta illud: Inuoca me in die etc., sed dicas: exitus acta probant, nec est malorum finis. Deus igitur cum non eripiat, dereliquit me. Opponas primum physicum, hoc careat successibus opto. Quisquis ab euentu facta notanda [*fol. 403ᵇ*] putet. Secundo exempla prophetarum [46]) et patriarcharum, Christi, Apostolorum, adeoque Sanctorum omnium, quorum maior pars iudicio hominum foedissime perijt. Tertio dicta scripturae, quale est Philipp. 1. Scio, quod mihi cedet ad salutem, per uestram administrationem et subministrationem spiritus sancti. Audi Paulum etiam Deum habere propitium in morte etc.

[*Huius sectionis loco* Rebenstockius II. fol. 233ᵈ lin. 24. — fol. 234ᵇ lin. 21. *exhibet*: Colloquium M. Lutheri cum Legato Pontificio de Concilio. *Hoc Colloquium, quod in* Cod. *non invenitur, infra, ubi* de Concilio *agitur, proxime ante verba extrema* folii 513ᵇ Codicis *afferam.*]

CARDINALES. [47]) *)

D. Martinus Lutherus dixit uno die 30 Cardinales a papa esse creatos, quibus multis millibus equitum occurrissent ultra Tiberim, illosque honorificentissime excepissent. Bombardarum sonitui maximo [48]) Deus quoque suo fulmine accedebat,

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 196 sqq. cap. 27. §. 39. 41.

46) exempla prophetarum] *sic scripsi;* Cod.: exemplo pro prophetarum

47) Cardinales.] *Caput sic inscriptum, quod in* Cod. fol. 403ᵇ lin. 9. *orditur et* fol. 404ᵇ *extr. exit, atque duo sequentia* „De Carolo V. et Ferdinando." *et* „Nobiles" *inscripta ap.* Reb. *non inveniuntur.*

48) sonitui maximo] *sic scripsi;* Cod.: sonitu maxima,

ut omnes terrerentur, ita ut in templo quodam de imagine Beatae uirginis infans deciderit (ut pasquillus scribit) ascendens ad coelum, ne quoque in Cardinalem eligeretur. Eodem quoque die sacerdos sacrificans Missa, amisit hostiam consecratam, et moerore calicem quoque effudit, papaque exclamauit ex his Cardinalibus aliquem postem Romanae sedis fore. Hoc factum paucis diebus ante reuelationem Euangelij. Sed cum primae positiones in manus pontificis [*fol. 404ª*] uenissent, dixisse fertur: Ebrius et uinolentus haec scripsit Germanus, aliter sentient, cum sobrius factus fuerit. Ita ironice et secure contemnebat omnes.

Ego credo Paulum catalogum flagitiorum Rom. 1. plus prophetice [49]) quam historice descripsisse. Iam uero Romae impletur. Papa non frustra eligit tot Cardinales. Quemlibet oportet annuatim 30000 fl. et illos dare pro pallio redimendo, ut pecunia et autoritate Cardinalium papa confirmetur. Ideo bene dicit Daniel: Rex imperabit secundum uoluntatem suam.

Literae uenerunt ex Dania et Anglia optima de Euangelij cursu scribentes. Regem in Dania constituere Ecclesias et Vniuersitatem optimo et pijssimo ordine. In Anglia papistas multis disputationibus uictos, omnia esse confusa praeter missam priuatam et coniugium sacerdotum, illa adhuc paululum haerere, sed ex monasterijs cuilibet permittitur liber exitus, peregrinationes sanctorum omittuntur. S. Thomas *mit dem gulden schilde leidet* [*fol. 404ᵇ*] *nodt.* Respondit D. Martinus Lutherus: Cum Cardinalis ex Anglia pellebatur, fundamentum papatus corruebat. [50]) Nam Cardinales in singulis nationibus sunt bases, *pfeiler* ipsius papatus, sicut nos in Germania 4. Cardinales habemus, et Gallia et Hispania. Ita papa hodie adhuc sua sanctitate et potentia confidit etiam in despectum Saturni, utcunque sit eneruatus et reuelatus cum sua impietate, magna fuit caecitas hominum, qui omnia papae concesserunt, ut, quidquid tentaret, liceret. Clemens Hippolytum [51]) in Cardinalem elegit, qui singulis annis 60000 ducatos solidae pecuniae habuit. Cum tantum esset priuata persona nihil negotij aut imperij habens. Nonne haec fuit horrenda Tyrannis? Tandem ipsi omnia ad se rapientes obbrutescebant, et miseri homines omnia credebant de illorum autoritate, ita ut clementem papam pro sanctissimo uenerati simus, qui erat nequissi-

49) prophetice] Cod.: propheticae
50) corruebat.] Cod. *calami err.:* curruebat.
51) Hippolytum] *sic scripsi;* Cod.: Hypolitum

mus et fauerrimus nebulo, filius sororis suae, non baptizatus et militaris etc.

[*fol* 405ª] DE CAROLO V. ET FERDINANDO. *)

PROPHETIA DE CAROLO EX ANTIQVO CODICE.

Carolus Imperator subiget totam Europam, reformabit Ecclesiam, et annihilabitur ordo mendicantium, et pleraeque aliae sectae. Item in eodem codice: Bestia occidentalis et Leo orientalis subiugabunt totum orbem terrarum et erit annis 15. Deinde terra barbarorum conuertetur. Respondit Lutherus: *Es wirdt etwas werden, sie werden an einander kommen.* Aiunt Caesarem esse in Passau, quod non est ultra 60 miliaria, ubi exercitus Turcae est. Item in eodem: Germanos dictos esse, quia sunt fratres et Germani Italorum. Hi enim habent sacerdotium, illi regnum et ita unum sunt. *wir haben einen fromen keiser, er hat einen keil im hertzen, es habe ihm ihn drein gestecket, wer da wolle. er ist from vnnd stille. ich halte, er rede in einem Jare nicht so viel als ich in einem tage.*

Ferdinandus suum regnum inuasit sapientia et sanguine, sed non perficiet, sed confundetur. Opto et precor Carolo uictoriam contra Turcam, sed quando oro, tunc peccata et ingratitudo, reclamat [*fol.* 405ᵇ] auribus nostris. Rumor erat Antonium de Leua et Andream de Doria praestantissimos Caesaris duces et rei militaris peritissimos Caesari consuluisse, et ipse propria persona et exercitu contra Turcam proficisceretur, Ferdinando post se relicto, quia esset homo nullius fortunae coram Deo et hominibus. Respondit Lutherus: Mirum est duos fratres esse tam diuersae fortunae, *alles schreiet vom Ferdinando vnnd tzum Carolo.* Illius consilia euanescunt, huius fortuna procedit, quia est homo innocentissimus ab omni sanguine. Ferdinandus est Dux sapientissimus, omniaque ei procedunt secundum electionem Aristotelicam, [52]) et non ex consilio Dei. Carolo omnia simplicissime succedunt. Causa est, quia Ferdinandus non uocatus se ipsum intrusit, et omnia sua sapientia, consilio et electione uult efficere. Deus dicit: Ipsi elegerunt, quae uoluerunt, ego autem illudam electiones

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 211 sqq. cap. 45. §. 48—50., §. 51. sect. 1. et p. 227 sq. cap. 45. §. 73.

52) Aristotelicam,] Cod. *habet siglam:* Arlicam,

eorum. Ita Ferdinandus electione, non impetu diuino fertur, sicut Muntzerus electione tantum processit.

Philippus Melanthon dixit, Caesarem uicturum usque ad 49. annum. Respondit D. Lutherus: *so lange stehet die welt nicht. Ezechiel ist darwider.* [*fol. 406a*] *wann wir den Turcken weg schlagen, so ist der Daniel hinweg, so ist der Jungste tag gewisslich vor der thur.* CAROLVS a papa in Germaniam uocatus ad nos perdendos, et Ecclesiam [73]) uisitauit et seruauit nos Dei gratia, *er hat ein keiserliche* modestiam, propter quam fortunam et successum a Deo habebit. *Er pocht nicht auff seine macht.* Vicit Gallum. Papam spero et Turcam uicturum. Qui nescit dissimulare, nescit regnare.

Deus dat dilectis suis somno. Ita Carolo Imperatori omnia prospere succedunt. Ferdinando uigilanti omnia euanescunt, qui omni sua sapientia nihil efficit, *dan dass er fur dem hamen fischet.* Carolum *kompt alles schlaffende an, er muss einen gutten Engel haben.* Deus facit iam miraculum in duobus illis fratribus maximis Carolo et Ferdinando, quia plane contrarij effectus sunt in illis. Ille est pacis, hic belli autor, ille fortunatus, alter infoelicissimus, alterum omnes amant, alterum omnes fugiunt, *der hat weder geldt noch gunst,* omnes subditi illum oderunt. Ipse iam uult Vngariam suis Hispanis [54]) uincere, sed habet auersos subditos. Hispani sunt mirabiles milites [*fol. 406b*] uiuunt praeda, *das hatt Meilandt wol erfaren,* quomodo sit deuastata ab ipsis Hispanis tutoribus, qui eos contra papam, Venetos et Gallum defendebant. Ibi unus ciuis cogebatur alere in domo sua 20 milites suo sumptu et stipendio. Tantam passa est deuastationem, ut fere Hierosolymitanae similis uideatur. Hispani et Turcae *spielen mit gleichen wurffeln, sie suchen das gelt in börnen, im cloacken, wo die Erde neu ist, do graben sie ein.* Ideo parietibus nouiter dealbatis quaerunt, *giessen wasser, wo das selbige tzum Ersten einsinckt, do graben sie ein.*

Hans Löser attulit noua, Caesarem iam denuo papae pedes osculatum et concilium ab eo exigere, Regem Galliae et Angliae a papa defecisse. Tunc respondit Doctor: Papa bene intelligit Caesaris uoluntatem. *wan ihm der keiser die füsse küsset, so muss er ihm dorgegen wider im marsse lecken. wenn es tzu einem* national concilio *kompt,* tunc actum est de Germania, orietur enim schisma.

Rex Galliae et Angliae sunt Lutherani in accipiendo, non

53) Ecclesiam] Cod. *habet siglam:* ecce (*i. q.* ecclesiae)
54) Hispanis] *sic scripsi;* Cod.: hispanijs

a [illegible] quaerunt sua. Nam Rex Bohemiae Christophorus de Gera, vnus ex [illegible] a Saxonibus, multis annis de Rege Galliae qui innumeras victorias iniuit fol. 407ᵃ cum papam semper retinuerit, et nunc accessum per Innocentium arripta esse ille apparuit. Restant enim quaestiones Rex Sanctae. in Germa[illegible]. An quis ut Romanorum Rex. ut[illegible] Imperatore. ut quae cum sex Electores vnus per suos ordines respondissent. Ferdinandum vero ipsum pro se re[illegible]. se cum summa molestia hanc curam suscipere, cum suae vires labent, negari a suis regnandis subditis, quibus satisfacere non posset, sed [illegible] subiectionibus se permissum. tandem ab illis molestiis [illegible]. illoque non [illegible] sed consultum esse Germaniae, ut haberet dominum. Nam agente Imperatore in Hispania. [55]) opus esse imperio capite. et tandem concludunt. *wir haltens darfur, dass sie so darvnder reden, dem heiligen Römischen Reich wider gut noch ehre nutzen gimen.* Et contra hanc coronationem Ioannes Fridericus Ioan patris sui sua praesentia per Hansen de Mischewitz per 10 dies constantissime locutus est et abiit, permissis reliquos electores relinquens.

[fol. 407ᵃ] FERDINANDVS[*])

PRIMVS REX BOIEMIAE, VLTIMVS ROMANORVM, VNGARIAE PRIVATIVE, REX ROMANVS IMAGINATIVE, BOIEMIAE PARTICIPATIVE.

Aiunt Ferdinandum Regem iam in Austria in magno fuisse periculo, mox aquis submersum. *dann er sey auff einem schlitten gefaren, auff dem Eise kommen vnnd ersoffen,* et nisi Rex arreptus fuisset. perijsset submersus. Est enim infoelicissimus, et non habet heroica infortunia, quae regibus conueniunt, sicut Ludouicus in bello mortuus. Rex Galliae captus. Ipse tantum habet priuata et agrestia mala. Augustae seipsum fere praecipitasset, in Boiemia igne fere perijsset, et in Austria iam fere submersus esset. Habet contra se suos

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 219 sq. cap. 45. §. 62ª p. 215. cap. 45. §. 54.

55) Hispanija] Cod.: hyspanja

uicinos, Duces Bauariae, nostrum Electorem, Ducem Georgium, Comitem Hassiae et multas urbes. Ego arbitror esse causam infortunij suam ipsius sapientiam, qua fretus omnia uult gubernare, ideo in tanta incidit mala, sed non mouetur. Habet cor impium et indolens, nec mouetur signis, sed induratur. Esto poeniteat, tantum est poenitentia [*fol. 408*a] Esau, qui etiam lachrymis poenitebat, sed erat impia poenitentia. Non enim deplorabat uenditionem primogeniturae et iram Dei, sed amissionem primogeniturae. *do lieget vnnserm herrngott nicht viel an, wann einer gleich sich hermet, dass er seine bulschafft habe verloren.* Ita impij non mouentur, nec habent ueram poenitentiam.

Hispanorum arrogantia et crudelitas nihil boni portendit, uexant iam Italiam et cogitant de Germaniae dominatione. *wolten gern die Teutzschen fursten aus ihren* regalibus *haben*, ut Hispani soli dominarentur.

Carolus Caesar coronatus est Bononiae, absentibus, imo non requisitis Electoribus, sed alijs ducibus Italicis et Hispanicis adhibitis, qui insignia Electorum tulerunt. *do ichs ein mal in meinem büchlein rurete, wurdenn sie vom Churfursten vberal auffgekaufft.* Carolus electus est Franckfordiae, unctus in Ocha et coronatus Bononiae.

Ferdinandus *viel die Ehre alleine habenn* in bello Turcico, et interim se et Germaniam perdit, si negotium illud committeret, imperio [*fol. 408*b] esset spes. Miserrimus est status Germaniae, si Turca occupauerit Wiennam et Austriam, *so hat er die schnure in der handt. wer wil ihm was abbrechen?* Ach illa monstra peregrina et exteri reges sunt fatales et exitium Germaniae. Experientia ostendit. *dann Ferdinandus meinet vnns nicht von hertzenn, er vorsetzt,* [56]) *verkeufft alles, beraubet alle kirchen, niempt den Schlicken die* Regalia. [57a]) si Duci Georgio et Electori etiam posset adimere Regalia, faceret. *Weil er die* Germanos *nicht nach seinem willen vntter die* Hispanos *bringen kan, lest er sie den Turcken schlachten, schickets ihm verreterlich entgegen*, et ita uult nos humiliare, tandem fugiet ipse in Hispaniam, Germaniam spoliatam et infirmatam offert Turcae, *so möchte des Lichtenbergers* uaticinium *war werdenn*, quod Coloniam Turca sit periturus. *das kostet vorhin gantz Deutzschlandt.* Accedit etiam

---

56) *vorsetzt*] Cod.: *vorsetz*

57a) *n. den Schlicken die* Regalia.] *haec spectare videntur ad* Stephanum Schlick, Comitem Passaviae, fodinarum possessorem, *de quo conf.* Ioh. Heinr. Zedler's *Universal-Lexicon* Tom. XXXV. p. 167.

malitia et impietas contra uerbum Dei, *gott wiel straffen, darumb last vns from sein vnnd beten.* Deinde dixit: *Ich fürchte was grosses in diesem Jemmerlichen handel, dass mirs gott vertzeihe. Ich sehe* Ferdinandum *an* [*fol. 409a*] *vor einen* proditorem Germaniae, *gott der allmechtige vergebe mirs, so ich ihm vnrecht thu*, et saepius ita orauit: *vertzeihe mirs gott, so ich irre. Aber* euentus etc. Nam Hispani habent iram, inuidiam, superbiam contra nos conceptam, *weil sie vns nichts* [57] *konnen anhaben*, utuntur Turcae auxilio. Summa. Ferdinandus est ulcus et uomica Germaniae, *helffe vns gott.* nos enim habemus Caesarem et Regem aduersarios. Non dico tantum de Lutheranis, sed toti Germaniae male uolunt. Agamus poenitentiam, *) oremus et expectemus Domini uoluntatem, quia redemptio humana infirma est. Carolus bene potuisset ante quinquennium Anno 1525. resistere Turcae, cum summum haberet exercitum congregatum, sed noluit, interim tamen multi sunt occisi. *Ach lieber gott was ist doch mehr in diesem leben dan sterben vnnd todt*, nil nisi mors a iuuentute ad senectutem. Extrema haec mundi malitia iram Dei prouocabit, *so gehets auch, habe ich leider sorge, mit verreterey tzu.* Ego ualde suspectum habeo Ferdinandum, nam is ante septennium [*fol. 409b*] ad Electorem Ioannem scripsit haec uerba: *werdet ihr nicht hülffe wider den Turcken thun, so werden wir vns in Hispanien machen, vnnd lassen vber Deutzschlandt gehen, dann ich wol weiss, wo ich hin sol.* Haec uerba maxime offenderunt Electorem. *Ich habe leider sorge, es gehet nicht recht tzu.* Nam Hispanica illa ferocia cum Germanos subiugare non potest, Turcae eos subijcit. *so sint wir Deutzschen gutte gesellen, sauffen, fressen, schlagen den leuten die fenster aus, verspielen ein 1000 fl. duff einem abent*, et Turcae obliuiscimur, qui tribus diebus suo ueloci cursu Wittenbergam potest obsidere. Est enim, sicut propheta inquit: Et sicut uastitas ante eum. *Ich habe sorge, wir werdens verschlaffen, die verreterey ist gross, ich* [58] *habe sorge, die 20000 man vnnd kostlich geschutz ist dem Turcken mutwillig verrathen, man pfleget nicht solch gross geschutz ins feldt tzu furen.* Maximilianus *hats tzu Wien wol verwaret, es siehet mich gleich an, das geschutz sei dir geschenckt.* quasi dicat: *schlag todt, was nicht entlauffen kan*, simillimum est proditioni, quia autem adhuc omnes [*fol. 410a*] dormiunt.

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 220 sq. cap. 45. §. 63.
[57]) *nichts*] Cod.: *nicht*
[58]) *ich*] *in* Cod. *deest.*

Turca est uigilantissimus, ui et dolo omnia tentat, sic ipse proclamabit publicam libertatem omnibus per triennium, tunc uulgus gaudens libertate illum cum gaudio suscipiet. *Aber wan er sie in die klauen krigen wirdt*, tunc suam Tyrannidem exercebit, *niempt einem iden den dritten son, er ist altzeit vater des dritten kindes.* Magna profecto est Tyrannis, *doch es gehet die fursten am sehrsten an.*

Aiebant Calcianum captum a carcere iterum euasisse. Respondit: *das gehet nicht recht tzu. Ach der* Ferdinandus *hat kein* foelix in Donato, ipse est pestis Germaniae. Alio die cuneius dem Calciani liberatio et fuga narraretur, dicebat cum gemitu: Deus ignoscat mihi, neque ego uolo definire. *man sol mirs auch nicht nachsagen. ich kan mich aber der gedancken dennoch nicht entschlagen* Ferdinandum esse fatalem et pestem Germaniae, si ipse et Episcopus Moguntinus iam obaerati possent ciuile et intestinum bellum mouere, facile consentirent. Nam bella ciuilia pertinent ad tales, sicut Iulius Caesar fecit. Dominus autem [*fol. 410*^{b}] prohibeat talia. *wann das anginge*, tunc esset incendium perpetuum, et facile accerseretur[58a]) Turca, Hispani in auxilium, sicut Constantinopolitanis Turca opem tulit. Si Dux Georgius sincere ageret et suis consanguineis consentiret, tunc consuli posset istis malis.

Anno 38. primo Augusti, *) multa dicebantur de Caroli Caesaris tarditate et modestia, quibus plus profuit quam obfuit. Respondit: Magna laus est mediocritatis, quae omnibus seculis mirifice est laudata, sed difficile attingitur. Sicut Isocrates inquit: Quia medium attingere difficile est, melius est deficere quam excedere. Talis fuit et Maximilianus iuxta prouerbium: Tene modum. Nam cum palatinos Duces uicisset, mira modestia uictoriam temperauit, eorum familiam et ditionem defendit, ne fieret magna mutatio apud posteros. Ita et cum Venetis difficile bellum mouit, qui cum Turca foedus habebant, id ne promoueret, et ipse inijt cum illis foedus. Medium tenuere beati. *Aber es sint Ja tzu viel beywege.* et humana natura nimis infirma est, quae facile mouetur utrinque.

[*fol. 411*^{a}] Dicebatur de Rege Galliae, **) quod esset ἐρωτικὸς, [59]) amatorius, et infatuaretur amoribus mulierum. Carolus per se esset bonus, sed Hispania est tyrannica. Ita multi dicunt: *Ich bin gut keyserisch, aber nicht gut hispanisch.* sunt enim truculentissimi Tyranni, quamuis Bucerus af-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 216. cap. 45. §. 56.
**). *Conf.* ibid. p. 214. cap. 45. §. 51. sect. 2.

58a) accerseretur] Cod. accerserentur
59) ἐρωτικὸς] Cod. *male:* ἐρότικος

firmabat, Caesarem etiam esse astutissimum, ac tantum duobus praecipuis consiliarijs uti. *Es sein grosse könige vnnd* Monarchae. Dauid et Salomon nullum habent respectum, non fuerunt Monarchae. *haben ein handt vol volckes gehabt,* ita ut fere numerus *ihres hoffgesindes vnnd landt volckes* a Chronicis significentur.

Anno 39. 23. Octobris *) dicebatur de Caesaris apparatu contra Turcam, ne etiam fiat contra Germaniam. Respondit Philippus Melanthon: Quid si Carolus fortunae euentum frustra expectaret? Ante decennium ipse insectabatur ceruum, et relicto ceruo lupum occurrentem secutus est, et lapsus de equo, [60]) crus uulnerauit, *dass sichs entzundt vnnd were schir gestorben.* Quid si ipse ceruum Turcam [*fol. 411*[b]] relinqueret et lupum Germanicum adoriretur cum suo periculo? Respondit D. Martinus Lutherus: Dominus det pacem et resistat sathanae sanguinolento.

Dicebant Caesarem et Ferdinandum miserrime captiuos esse a suis consiliarijs, Episcopis et Cardinalibus. Respondit D. Martinus Lutherus: Ideo scriptura hortatur ad orationem pro magistratu, non tam propter illorum personam quam officium. *dann ihre höfe sint mit eitteln Teuffeln besessen,* pauci Ioseph et Danieles [61]) ibi reperiuntur.

Literae uenerunt ex Augusta, Venetos cum Turca foedus fecisse ignauia Caesaris et Ferdinandi. Respondit: Videtur mihi actum de imperio, maxime quia Carolus fratrem suum infoelicissimum sibi substituit, quasi imperium esse haereditarium. Oremus igitur. *Dann das vater vnnser ist mehr dann die gantze welt.*

Anno 39. 16. Maij **) dicebat D. Martinus de optima forma imperij, ubi imperator eligeretur a septemuiris, secundum auream bullam, et quod illis ius gladij tribuisset, *das mugens* [*fol. 412*[a]] *sie auch brauchen.* Item unius aut duorum uota caeterorum suffragia cassant. Ita fecit Elector Fridericus, postquam fuisset electus Romanus Rex, noluit, sed optauit patruo suo Alberto, si ipse uiueret. Nam nullus fere posset resistere Gallo. Deinde Carolum elegerunt, non ut regem Hispaniae, sed ut Germanum, scilicet Archiducem Austriae. *wann die bischoffe* Electores, *weltliche herren weren*, consultius esset. Nunc unus Elector cogitur omnium odia ferre, et nisi haberet

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 216 sq. cap. 45. §. 58. 59.
**) ibid. IV. p. 217 sq. cap. 45. §. 60.
[60]) Cod. *male:* aequo
[61]) *sic scripsi;* Cod.: Danielis

populum applaudentem, sicut Iacob contra Sichemitas etiam habuit, non posset durare. *gott erhelt ihn wunderlich.*

Anno 39. 4. Iulij *) dicebatur de Ferdinandi saeuitia, qui atrocia contra Euangelium moliretur. Respondit D. Martinus Lutherus: Infoelix ille Rex a papa captiuus, arbitratur Turcam non posse opprimi, nisi Christo et eius Euangelio prius deletis. *Er thut gleich wie Achas*, qui in delendo rege Assur implorauit Deum Syriae et Deum Damasci, *der gott Israels taugte* [62]) *gar nichtes.* Et miror papistarum ferociam, qui exequuntur sententiam nondum latam. *Das vorteil haben* [*fol. 412*ᵇ] *wir noch, dass vnns kein* Concilium *vor ketzer verdampt hat.* Et ipse imperator definit haereticum, qui contumaciter suum errorem defendit, quod nos nunquam fecimus, libere scripturae testimonia produximus, et aliorum sententias audituri. Sed hic labor et opus, quod papam non iudicem, sed partem ferre uolumus.

Offerebatur D. Martino Luthero impressum Ferdinandi mandatum, in quo satis grauiter prohibet, ne illam nouitatem doctrinae, quae esset magister omnium malorum, acciperent. Respondit Lutherus: *das sol der lon sein diser welt*, quod sumus [63]) *περιψήματα* et *καθάρματα.* Ille infoelix Rex, *der appelkönig, wil Christum* regem regum *vertreiben*, in quo impegerunt Cain, omnes pseudoprophetae, Monarchae, Caesares, Iulianus, Dux Georgius. *Er sol den Christum vnnd sein reich tzufrieden lassen.* Oremus et uigilemus contra ipsum.

Anno 45. 11. Iunij **) dicebant de Caesare irato contra Euangelium. Respondit: *Ich habe den keyser alltzeit verdechtig gehalten, wiewol er sich simuliren kan, vnnd muss es auch thun.* [*fol. 413*ᵃ] Non potest esse tam liber ut praedicator. *Ein prediger ist wie ein einrösser, er kann sich balt wenden. das kan ein Regent mit seinem folgenden tzeuge nicht thun.* Ipse tamen interim deuorat Episcopatus, *Vtrich*, *Lutich.* Hic nobiles uigilare deberent. Ego ualde laboraui, *das die gestiffte nicht tzurissen wurden*, sed ut pauperibus nobilibus conseruarentur. *Es wil aber nicht sein.* Ego fere desperaui de Caesare, qui agnitam ueritatem impugnat, quam in Comitijs saepius audiuit. *Es wiel der* versus in 2. psalmo *nicht auffhoren:* Quare fremuerunt gentes et populi meditati sunt inania. Et nos hodie in hac ciuitate eam sentimus. Ideo Pau-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 218 sq. cap. 45. §. 61. 62.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 221 sq. cap. 45. §. 64.
62) *taugte*] *sic scripsi*; Cod.: *tochte*
63) sumus] *sic scripsi*; Cod.: summis

lus docet: Non multi potentes, diuites, sapientes etc. Oremus igitur Deum patrem.

IVDICIVM FRIDERICI DVCIS SAXONIAE ELECTORIS DE CAROLO QVINTO IMPERATORE. *)

Dux Fridericus, Saxoniae Elector, a quodam serio interrogatus de imperatore Romano Carolo V. respondit: *gott hat vnns den keiser gegeben tzu gnaden vnnd vngnaden.*

Omnis spes de Ferdinando mihi excidit [*fol. 413b*] de animo. Non possum comprehendere, quomodo illi foeliciter consilia succederent et conatus. Aggrauauit enim se nimium sanguine innocenti, qui ad Deum clamat, et hanc uocem Spirae edidit: *Als balt der tzug* [64]) *wider den Turcken entrichtet wirdt, wolt er die Lutherischen* [65]) *vmbringen.* Ferdinandus ex omnibus uecturis multos nummos exigit. Dominus Deus dedit ei benedictionem ita, *vnnd er bliess in ein offene handt. so sint sie geflogen, vnnd von einander gewichen wie federn.* Ferdinandus primus Rex Boiemiae, ultimus Romanorum.

Anno 1544. **) paulo ante bellum Gallicum, Rex Galliae Carolum V. Imperatorem iter facientem per aliquot oppida excepit hospitio in arce quadam, in qua regium conuiuium ei apparari [66]) curauit, et puellam formosissimam nobilem in lectum duci. Imperator ignorans inuenit, ipsa tremuit. Ibi conuocatis consiliarijs patriam et parentes inquisiuit, et re tota uerecunde a uirgine commemorata, Imperator eam parentibus restituit cum comitatu equorum. Ipsa egit [*fol. 414a*] lachrimans gratias. Equitibus reuersis, Imperator discessit, paulo post illam arcem solo aequauit.

NOBILES.

Rudolphus de Buna electus est, ut orationem haberet coram Electore pro uerbo Dei, cum esset magnus uerbi aduersarius. Lupus pro ouibus. *Ich gleube, es sey ihm von einem tzugetruncken worden.*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 215. cap. 45. §. 53.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 214 sq. cap. 45. §. 52.
64) *tzug*] Cod.: *tzuck*
65) *Lutherischen*] Cod.: *Lutristerischen*
66) apparari] Cod.: appari

Si annum adhuc uixero,*) *so muss mein arm stüblein hinweg, daraus ich doch das bapstumb so gestörmet habe,* ut propter illam causam dignum esset perpetua memoria. *Aber die grossen heuptstucke, heuptfurste, wurden mirs* [67]) *weg fressen.* Ita persuadebunt principem. Nam *die scharhansen* nobis ex animo male uolunt. Tanta est malitia illorum, ut etiam impediret iunioris principis studia in bonis artibus, dicentes: *gnediger herr, was darff er grosser klugheit?* [68]) *wolt ihr einen schreiber aus ihm tziehen? er mus ein regirender fürst werden. last ihn sachte* [69]) *gehen*, ut exercitio discat. Et ita sesquipedalibus uerbis persuaserunt principi, ut neglectus sit princeps. Timuerunt enim, ne, si excoleretur literis, legeret ipse historias, et fallacias illorum [*fol. 414b*] animaduerteret. Talis fuit Fridericus Dux. *sie sint mit allen sieben todtsunden tzwiefach besessen.* est in eis malitia maxima. Ernst a S. omnem mercaturam exercet cum aliorum detrimento. *Ist das auch Adelisch, Herr Ernst von Schlieben?* Mundus non potest carere Tyrannis, quibus regi debet. *Ernst von Schlieben mit seiner Tyranney ist gleich eim leckerbisslein fur die welt.* Nobiles contemptores artium sunt contemptissimi. Doctor Metzsch post Doctoratum didicit grammaticam. Nobilis quidam legit glam pro gloriam. Ideo ueteres cecinerunt: glim glam gloriam. *die saw die hat ein pantzer an.*

D. Ionas**) laudabat Eustachium a Schlieben. [69a]) a sapientia et pietate, et quod male locutus erat de Curia Romana. Fuerat enim et ipse per quinquennium [70]) in Italia, et Romae paucas septimanas mansisse propter insignem malitiam Romanae Curiae, ubi peierationes usitatae, *das man alle tage falsche eide thete vmb geldes willen.* Et quod illi oblati essent 20 ducati, ut peieraret, quod cum [*fol. 415a*] esset auersatus, derisus est: Illa bestia non uult iurare propter 20 ducatos. Respondit D. Martinus Lutherus: Qui explorauit aliquo modo Romanae Curiae faciem, uidebit ipsius sathanae regnum. Ideo Episcopus Moguntinus est integralis [71]) pars istius corporis, qui dedoluit, et assuetus est homicidijs et rapinis omnia audet.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 474 sq. cap. 65. §. 1. 2. 3.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 477. cap. 65. §. 7. sect. 2. 3.
67) *mirs*] *sic scripsi;* Cod. *calami errore: wirss*
68) *klugheit.*] Cod.: *glugkheit*
69) *ihn sachte*] *sic scripsi;* Cod.: *in sachen*
69a) Eustachium a Schlieben] *de hoc Comite legantur, quae in* Zedleri Universal-Lexicon Tom. XXXV. p. 183 sq. *referuntur.*
70) quinquennium] Cod.: quiennium
71) integralis] *haec vox mediae et infimae latinitatis significat i. q.* integer.

er hat den Hans Schantzen nicht allein erwürget, sondern auch all sein gut seinen erben genomen. Itzt hat man auch seinen Cammermeister verlorenn.

D. Martinus in Grunau *) a nobile humanissime exceptus, iussit hospitem sedere cum coniuge et quiescere. Mirabatur liberos iucundissimos, cum suspirijs dicens: Bone Deus quaelibet conditio habet suas calamitates. Nobilitas etiam cogitur etiam [72]) uiuere sub coelibatu, coacta propter copiam liberorum.

D. Martinus dixit de nobilium accursu, qui se mutuo uisitant quotidie nimium liberales, quemadmodum scribit Cornelius Tacitus de moribus Germaniae, *wie sie tzusammen* [*fol. 415b*] *tziehenn, einander helffen vertzeren, was sie habenn*, et deinde ad alios pergunt.

H. M. fuit Thraso magnus, sesquipedalibus uerbis multa de se uociferans. Cum ueri heroes longe aliter faciant, qui uirtutem re praestant in silentio. Talis est Bernhard de Milo, qui excellens est, habet multos leones in pectore, interim tamen uerecundus est et pudicissimis uerbis. [73])

DE CONIVGIO.**)

PHILIPPVS MELANTHON.

In sanctissimo et arctissimo foedere amicitiae, quod appellatur Coniugium, hae quinque res inesse debent. [74]) Primum ut [75]) sit amor mutuus inter ipsos coniuges, constans et perpetuus, qui quidem regendus est uerbo Dei, sicut saepius de hoc amore praecipitur, Ephes. 5. et alibi. Deinde serue-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 475 sq. cap. 65. §. 5. sect. 2. l. §. 6.

**) Reb. II, fol. 155a lin. 9. — fol. 166b extr. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 34 sqq. cap. 43.

72) etiam] *hoc alterum delendum esse videtur.*

73) et pudicissimis uerbis.] *his verbis finitur tertium illorum capitum, quae h. l. ap.* Reb. *desiderantur.*

74) Phil. Melanthon. In — debent.] *horum loco* Reb. *habet haecce prolixiora:* Maiestatem et dignitatem Coniugij ex causis, efficiente formali et finali. Nemo hominum suis cogitationibus obseruare poterit, nisi fide in verbo Dei et ordinatione haeserit, et ita omnia scandala, ex Diaboli, mundi et carnis malitia et infirmitate vicerit, thorumque immaculatum et dulcissimam et naturalissimam coniunctionem propter mandantem et promittentem Deum amplexus omnibus molestijs huius status contemptus ordinationem Dei veneratus fuerit, is ter quaterque tunc beatus, Deum ipsum praesentem et benedicentem in coniugio experietur, illum inuocet, illique gratias agat pro hac societate naturalissima, non tantum,, vt duo sint vna caro, sed vt sit animus idem et concordia placidissima. Quinque igitur substantialia in sanctissimo et arctissimo foedere amicitiae coniugatis inesse debent.

a Reb. *absunt.*

tur fides, quae uitat omnes uagas libidines, nec alteri extra hunc ordinem suum corpus [76]) communicet. Tertio constituatur societas bonorum et aerumnarum, quam Plutarchus uenustissima similitudine illustrat, ut in mixtione omnia simplicia, inquit, sic inter se temperata, [77]) ut unam [*fol. 416*[a]] quandam communem speciem efficiant, quae non antea fuit in singulis partibus, concurrentibus ad commixtionem. Sic in coniugio non debent locum habere meum et tuum, sed talis communicatio bonorum omnium constituatur, ut uere agnosci non [78]) possit, quid cuiusque sit proprium. Quarto praecipuum decus, quo Deus ornare potest ordinem a se institutum, est procreatio sobolis, sicut uenustissime dixit Augustinus, ut mundus sine sole, ita matrimonium sine prole. [79]) Quinto [80]) et postremo ad officium mariti pertinet defensio coniugis. Has res complectamur animo, quoties insignem locum Pauli, Ephes. 4. legimus, ubi diserte affirmat, coniugium esse imaginem arcani et aeterni foederis inter Christum et Ecclesiam, quam similitudinem paucis persequar. Vt enim maritus ardet casto amore coniugis, et ei fidem seruat: ita filius Dei uere amat Ecclesiam et hanc solam amat, quae amplectitur ipsius uerbum. Deinde sicut coniuges sunt socij non modo facultatum, quas habent, sed etiam aerumnarum, ita filius Dei cum Ecclesia sua, liberali pectore communicat, donans ei suam iustitiam, Spiritum sanctum et uitam aeternam. Ecclesia uero uicissim offert ei [81]) sua munuscula, uidelicet [82]) inuocationem, [*fol. 416*[b]] gratiarum actionem, confessionem et tolerantiam in aerumnis. Postremo, ut fortis maritus suscipit non modo patrocinium corporis, sed etiam famae coniugis suae [83]) et ex ea legitimo ordine liberos suscipit, ita filius Dei defendit suam Ecclesiam, reprimens furorem Diabolorum, Tyrannorum, Ethnicorum, et ex aqua et spiritu per ministerium Ecclesiae gignit Deo filios, et sibi fratres charissimos. [84])

---

76) suum corpus] Reb.: corpus suum
77) temperata,] Reb.: temperantur,
78) non] *sic recte* Reb.; *in* Cod. *deest.*
79) Quarto, Praecipuum — sine prole.] *sic* Reb.; Cod. *habet solum numerum:* 4. *ceteris omissis, in margine autem adscriptum est nomen:* August. *quod spectat ad* Augustini *dictum in ipso* Codicis *textu h. l. omissum. Vide* huius Ed. Tom. I. Prolegg. p. CV. [*Haec nota marginalis:* August. *in* Cod. *extrema est; nam in seqq.* foll. 417 — 654. *nulla invenitur.*]
80) Quinto] *sic* Reb., *etiam in* Cod. *primum scriptum erat* Quinto, *quod autem deinde mutatum est in:* Quarto
81) uicissim offert ei] Reb.: ei vicissim offert
82) uidelicet] Reb.: scilicet,
83) coniugis suae,] Reb.: suae coniugis,
84) charissimos.] Reb.: clarissimos.

uxor sit infirmum uas, tamen [12] maternitas [*fol. 418ᵃ*] habet suam [13]) gloriam, quia omnes homines concipiuntur, gignuntur, aluntur per illas, hinc dulcissima posteritas. Haec maternitatis gloria merito debet omnes infirmitates mulierum tegere et absorbere, et [14]) pius maritus dicat: Si bona suscepimus, cur non mala [15]) sustineamus? Ita et Romana iura aequissima sunt coniugio, [16]) quae mulieribus multa concedunt priuilegia propter posteritatem, sicut Paulus 1. Timoth. 5. dicit: Volo uiduas iuniores nubere et generare filios. Ideo omnes leges respexerunt ad prolem. Ita Canon est in Iure: si quis testamento 1000. floren. uirgini legasset, et [17]) maneret uirgo, illa si nupserit, attamen habet [18]) ius petendi legata. Summa: *Es ist ein hoher standt, wann er wol geredt,* [19]) Si secus fit, [20]) homo potius debet eligere mortem [21]) quam habere uisibilem Diabolum a latere. Si quis habet donum, agat Deo gratias. Christus, Maria, Ioannes Baptista fuerunt coelibes, Papa hoc donum singulare sine gratia uoluit generaliter urgere, *vnnd wolte es besser machen.* [22]) Deinde interrogatus, [23]) utrum Paulus fuerit [*fol. 418ᵇ*] maritus? respondit: [24]) Verisimile est eum fuisse, quia Iudaei solebant mature contrahere, et tamen caste uiuebant. Nam castitas est genus ad uirgines, uiduas et coniuges pertinens, [25]) ut Epistola ad Hebraeos uocat [26]) thorum immaculatum, Coelibatus uero proprie ad uirgines et innuptas personas pertinet.

Cum sollicitus esset [27]) *) de nuptijs et conuiuis inuitan-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 56. cap. 43. §. 34. sect. 5. 6.

12) tamen] Reb.: attamen
13) suam] Reb.: summam
14) et] Reb.: vt
15) cur non mala] Reb.: mala cur non
16) coniugio,] Reb.: coniugijs,
17) et] Reb.: vt
18) habet] Reb.: haberet
19) *Es ist — geredt,*] Reb.: est status pius et summus, si Dei benedictio illi aderit.
20) fit,] Reb.: sit
21) debet eligere mortem,] Reb.: mortem eligere deberet,
22) *vnnd w. es b. m.*] Reb.: et melius facere, quam Deus ipsi ordinauerit.
23) interrogatus,] Reb.: interrogatur,
24) respondit:] Reb.: Respon. M. L.
25) ad uirgines, uiduas et coniuges pertinens,] Reb.: ad virgines pertinens et quoque ad viduas, et coniuges,
26) uocat] Reb.: testatur, vbi vocat
27) Cum sollicitus esset (Cod.: esse) — — *gemacht hat.*] *haec ep.* Reb. *non leguntur.*

dis, dixit ad sponsum et sponsam: Sitis bono animo, haec nihil ad uos pertinent, nos cogitabimus de accidentibus. Vos autem estis substantia, *denn an den zweien personen ist alles gelegen zu dieser sachen.* Et uestrum est cogitare, *vnnd dann zu bett. Ach lieber herrgott, das es bey deiner Creatur vnnd ordenung bleibe, vnnd das mans nicht besser gedachte zu machen, wir seiens wol inne wordenn, wie mans bisher gemacht hat.* [27])

Primus annus*) coniugij [28]) *macht einem seltzame gedancken,* [29]) sedens in mensa cogitat: [30]) antea solus fuisti, nunc *selbander.* [31]) In lecto expergiscens, *sieht er ein par tzöppe neben ihm ligen,* [32]) quod prius non uidit. Ita mea Catharina sedebat primo mecum, cum studerem [*fol. 419a*] et nens [33]) incipiebat quaerere: *Herr Doctor ist der hoffemeister des Marggraffen bruder?* etc. [34])

Ego consulo, ut facta sponsatione properetur quam citissime [35]) ad nuptias, differre enim ualde periculosum est. Sathan impedit [36]) per calumniatrices et amicos utriusque partis. Hoc mihi contigit [37]) cum nuptijs Philippi, et Eislebij, ita ut nolim amplius protrahi, *nur flugs zusammen.* [38]) et nisi ego clam celebrassem nuptias, omnes impediuissent, quia omnes amicissimi clamabant: non illam, sed aliam.

Puella 18 annorum aptissima est coniugio. Nam haec aetas sentit carnis ustionem, ibi [39]) sunt habiles aetate conuenienti. [40]) Erunt duo in carne una. Intelligatur corporaliter et ciuiliter, ut uxor dicat, uirum et omnia illius sua esse, et mulier est ex uiro et econtra. Porro in filijs seu liberis non sunt unum nisi per Catachresin. [41]) Qui uxorem ducit**) non est

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 41. cap. 43. §. 11. 12.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 49. cap. 43. §. 26.
28) Primus annus coniugij] *sectio ab his verbis ordiens ap.* Reb. *inscripta est*: Nuptiae non sunt differendae.
29) *macht — gedancken,*] Reb.: varias alicui parit cogitationes,
30) cogitat:] Reb.: cogitans,
31) antea — *selbander.*] Reb.: ante solus fui, nunc habeo vxorem,
32) *sieht* (Cod.: *sie*) *er — ligen,*] Reb.: vxorem penes se dormire videt
33) nens] *sic recte* Reb.; Cod.: mens
34) *Herr* — etc.] Reb.: Estne Princeps Liuoniae frater Marchionis?
35) f. sponsatione properetur quam citissime] Reb.: f. sponsaliare quam citissime properetur
36) impedit] Reb.: impetit
37) hoc mihi contigit] Reb.: vt
38) *nur fl. tzusammen.*] Reb.: (fuit quam primum copulatio)
39) ibi] Reb.: vbi
40) aetate conuenienti.] Reb.: aetatis conuenientis.
41) Catachresin (*i. q.* abusum)] Reb. *falso:* Catechesin.

otiosus, *denn er macht ihm zu schaffen.* [42]) Nam continentia in coelibatu, non est minima [*fol. 419b*] tentatio, sicut experti sciunt. Econtra molestiae coniugij [43]) sunt hominibus intolerabiles. Ideo Socrates [44]) bene respondisse fertur uxorem ambienti: Vtrum feceris, poenitebit. In paradiso suauissimum fuisset coniugium, ubi [45]) non tantus ardor et furor ustionis, fuisset alia caro et sanguis, sed peccato originis ita sumus infecti, [46]) ut nullum sit genus uitae, [47]) quod susceptum non poeniteat aliquem. *das ist vnnser Erbsunden schuld, die die gantze menschliche natur beschissen vnnd verderret hat.* [48]) Et mihi uidetur suauissima uita oeconomica [49]) mediocris, uiuere cum uxore morigera, et paucis esse contentum. Et respexit in coelum: [50]) *Ach lieber gott wie wirstu es recht machen, dass es vnns gefallen mag.* [51])

D. Lutherus dixit de suis nuptijs: [52]) *) Si uoluissem ante 13 annos uxorem [53]) ducere, tunc Aue de Schönfelt, quae iam est uxor [54]) Basilij, duxissem, meam nunquam amaui. Habui enim eam suspectam superbiae (ut est), sed Deus uoluit ita, ut misericordiam praestarem, et foelicissime mihi cecidit. Habeo enim fidelem, iuxta Salomonem coniugem. Confidit in ea cor uiri. *sie verterbet* [*fol. 420a*] *mirs nicht. Ach lieber herrgott* [55]) coniugium non est physicum, sed donum Dei, dulcissima, imo castissima uita, supra omnem coelibatum est. [56]) *wans auch vbel geret, so ists die helle, wiewol sie alle gemeiniglich diese kunst können, das sie mit weinen, lügen*

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 50 sq. cap. 43. §. 28.

42) *denn — schaffen.*] Reb.: multa enim habebit negotia,
43) coniugij] Reb.: in coniugio
44) Socrates] Reb.: Isocrates
45) ubi] Reb.: et
46) sumus infecti,] Reb.: infecti sumus,
47) g. uitae,] Reb.: g. vitae susceptum,
48) *das ist — hat.*] Reb.: Sed in causa est peccatum originale, per quod tota natura humana deprauata et corrupta est.
49) oeconomica] Reb.: oeconomia, *etiam in* Cod. *primum scriptum erat* Oeconomia, *hoc autem deinde mutatum est in:* oeconomica
50) esse contentum. Et respexit in coelum:] Reb.: contentum esse et respiciens in coelum dixit.
51) *Ach lieber — mag.*] Reb.: Deus bone quomodo tu omnia, secundum nostrum beneplacitum, recte facere poteris.
52) D. Lutherus — nuptijs:] Reb.: Deinde de suis nuptijs dixit.
53) uxorem] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
54) est uxor] Reb.: vxor est
55) fidelem, iuxta — *herrgott*] Reb.: fidelem coniugem. Iuxta Salomonis dictum confidit in ea cor viri sui, nihil mihi corrumpit, Ach Deus bone,
56) est.] *a* Reb. *abest.*

einreden, einen mann gefangen nemen, können verdrehen. [57]) Attamen si haec tria in coniugio permanserint: fides, proles, sacramentum, tunc foelicissimum est. [58]) Ah quam ego angustiabar *στοργαῖς φυσικαῖς*, [59]) cum Schmalkaldiae [60]) decumberem, putabam me nunquam uisurum uxorem et liberos, quam me afficiebat illa separatio, et ego [61]) facile credo, morientes maxime habere *στοργὰς φυσικάς*. [62]) Sed postquam conualui, [63]) uxorem et liberos [64]) magis diligo. [65]) Nemo est tam spiritualis, qui non sentiat *στοργὰς φυσικάς*. [66]) Nam magna res est coniunctio masculi et foeminae.

Mulierem fortem quis inueniet. [67]) *) Mulierem esse talem rarum est bonum, [68]) longe pretiosius gemma. Maritus in ea fidit, *vertrauet ihr alles*, [69]) non deficiunt facultates, afficit [*fol.* 420b] maritum laetititia et nulla tristitia perpetuo, curat linum et lanam, et operatur libenter manibus, [70]) *tzeuget ins hauss.* [71]) Estque sicut nauis de longinquo adferens [72]) merces, surgit mane, cibat familiam, datque demensum [73]) ancillis suis, cogitat de agro, et acquirit de fructu manuum suarum, planta tuineam, cum gaudio curat quae [74]) sua sunt, aliena omittens, accingit uirtute lumbos suos, et roborat brachium suum, [75]) gustat suam [76]) negotiationem iucundam esse, non extinguit in [77]) nocte lucernam. [78]) Salomon [79])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. pag. 70 sq. cap. 43. §, 56.

57) *wans auch vbel — verdrehen.*] Reb.: si vero male succedit, tunc misera est vita, etsi ferme omnes hanc didicerunt artem, quia suis lachrymis, mendacijs, interlocutionibus, virum capere et verba mutare possunt.

58) tunc foel. est.] Reb.: tum foelicissimum erit.

59) *στοργαῖς φυσικαῖς,*] Cod. *corrupte*: *ςόργας φήσηκι,*

60) Schmalkaldiae] Cod. *et* Reb.: Schmalcadiae

61) ego] *a* Reb. *abest.*

62) *στοργὰς φυσικάς.*] Cod. *male*: *ςόργας φύσηκας.*

63) sed postquam conualui,] Reb.: Postquam reualui,

64) liberos] Reb. *typ. err.*: liberis

65) diligo.] Reb.: dilexi.

66) *στοργὰς φυσικάς.*] Cod.: *ςοργας φυσηκας.*

67) inueniet.] Reb.: inueniet, etc.

68) Mulierem esse — bonum,] Reb.: Rarum esse bonam mulierem,

69) *vertr. ihr alles,*] Reb.: et omnia sua illi credidit,

70) operatur libenter manibus,] Reb.: libenter manibus operatur,

71) *tzeuget i. h.*] Reb.: domus vtensilia quaerit.

72) de longinquo adferens] *sic scripsi;* Cod.: de longe adferens, Reb.: quae de longinquo affert

73) demensum] Reb.: dimensum

74) quae] Reb.: ea quae

75) suum] *a* Reb. *abest.*

76) suam] Cod. *calami err.*: suum

77) in] *a* Reb. *abest.*

78) lucernam.] Reb.: lucernam, etc.

79) Salomon] *ap.* Reb. *deest.*

Proverbiorum ultimo. Loquitur post facta, loquitur sapienter,[80] et habet gratissimam imaginem, non criminatur.[81])

(Quamlibet persona in matrimonio debet facere suum officium,[82]) *) *der man sol erwerben, das weib aber sol ersparen. darumb kan das weib einen man wol reich machen, vnnd nicht der man das weib. denn der ersparte pfennig ist besser denn der erworbene.* Ita parsimonia est[83]; optimum vectigal. Ego merito sum in registro pauperum, *denn ich haltte tzu grosse gesinde.* Coniugium post religionem est status praecipuus[84]) multas ob causas. *fol. 421*[a] Et homines,[85]) pecora campi et mundi feces, id fugiunt propter personale malum, qui cum volunt pluuias[86]) vitare, incidunt in aquas.[87]) Ideo audendum est in nomine Domini et ferenda crux, respicienda est Dei ordinatio propter generationem. Et si haec causa[88]) esset, consideremus remedium contra peccatum. *Ach lieber herrgott,*[89] **) quanta confusio et infirmitas est in carne nostra. Ante[90]) coniugium sumus in ustione, post nuptias fastidimus, et extra has tentationes, longe acriores adhuc sunt. Hieronymus multa scribit de tentatione carnis, *Ach es ist ein geringe sache.*[91]) Vxorcula potest[92]) huic malo mederi. *Die* Eustochia *hette konnen dem* Hieronymo *helffen. gott behutte vns vor den hohen*[93]) tentationibus primae tabulae, quae sunt aeternitatis, *do man nicht weiss, ob gott*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 62. cap. 43. §. 45. et p. 58. cap. 43. §. 37. sect. 1.

**) *Conf. ibid.* IV. p. 61 sq. cap. 43. §. 43.

80) Loquitur post facta, loquitur sapienter,] Reb.: Loquitur vltimo post facta sapienter,

81) criminatur.] Reb.: criminatricem.

82) debet facere suum officium.] Reb.: suum officium facere, debet

83) *der man sol* — parsimonia est] Reb.: virum quaerere, vxorem decet parta tueri, ideo vir per vxorem ditari potest optime, vir autem non potest, nummus enim parsimonia comparatus, nummo praefertur lucrato iuxta prouerb. Parsimonia

84) *denn ich haltte* — praecipuus] Reb.: quia multam habeo familiam. Ideo coniugium suos habet gradus, et est praecipuus status post religionem,

85) Et homines] Reb.: praecipue propter creationem, sed miseri homines,

86) pluuias] Reb.: pluuiam

87) incidunt in aquas.] Reb.: in aquas incidunt,

88) causa] Reb.: causa naturae

89) *Ach l. herrgott,*] Reb.: sed Deus bone,

90) Ante] Reb.: extra

91) *Ach es — sache.*] Reb.: verum est res leuissima.

92) potest] Reb.: potuisset

93) *die* Eustochia — *den hohen* (Cod.: *hoen*)] Reb.: Eustochia his tentationibus illum liberare potuisset, DEVS liberet nos ab istis summis

Teuffel oder der Teuffel gott ist. [94]) Hae tentationes non sunt temporales.

Optima coniugij benedictio proles, *) quae filijs Ducis Georgij nunquam potuit contingere, [*fol.* 421b] *so die allerschönsten furstinnen mit dreck schwengertten.* [95])

Elector Iohannes dixit: Longe optima benedictio est, [96]) si liberi probi fuerint, Deum timentes, quamuis omnia bona oeconomiae, nihil sunt quam benedictiones, *die niemand erkent, dann der auffm marckte erkauffen muss.* [97])

Coniugio praeclarum est donum Dei et ordinatio [98]) duplici affectu confirmatum, scilicet naturali et uitioso. Attamen Diabolus turbator coniugij non solum uitiosum, sed et naturalem affectum [99]) extinguit inter coniuges. Ideo ueteres optime instruxerunt suos liberos ad coniugium. *Liebe dochter halt dich also gegen deinem manne, das er frolich wirdt, wan er auff dem widerwege des hauses spitze siehet.* [100]) Et [1]) si maritus ita uiuit cum uxore, *das sie ihn nicht gerne siehet wegtziehen, vnnd frolich wirdt, so er heim kompt.* [2])

Deus [3]) coniugij ordinationem non mutat, sed seruat, tantum in natiuitate sui filij [4]) mutauit, quamuis Turcae opinantur uirgines saepe concipere et parere, nihil mirantur, Mariam [5]) matrem et uirginem mansisse, [*fol.* 422a] quia saepius fuerit. *Aber der glaube kumme nur in mein hauss nicht.* [6])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 59. cap. 43. §. 38. 39.

94) *do man — gott ist.*] Reb.: in quibus tentationibus nescimus, an Deus sit Diabolus, vel Diabolus an Deus sit.

95) Optima coniugij bened. — *schwengertten.*] Reb.: sicut in coniugio, quae Dei benedictione mitigantur, pulcherrima prole.

96) est] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

97) *die niemand — muss.*] Reb.: quas nemo intelligere vel agnoscere potest, nisi ille, qui omnia corporis necessaria in foro emere cogitur.

98) Coniugium — ordinatio] Reb.: Ideo praeclarissimum donum est, et Dei ordinatio coniugium,

99) affectum] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

100) *Liebe dochter — siehet.*] Reb.: Mea filia virum amore in tantum prosequere tuum, vt exhilaretur, si a peregrinatione sua redierit, et tectum domus inspexerit.

1) Et] *ap.* Reb. *deest.*

2) *das sie ihn — heim kompt.*] Reb.: si in illius discessu tristatur, et de reditu gaudet, hoc bonum est signum.

3) Deus] Reb.: Nam Deus

4) sui filij] Reb.: filij sui

5) Mariam] Reb.: itaque Mariam

6) fuerit. *Aber nicht.*] Reb.: contingeret. Sed hanc fidem in domum meam non optarem.

Coniugium est ordinatio diuina, [7]) unde omnia
sine eo totus mundus mansisset uacuus. Omnes
fuissent uanae. Ideo nisi Eua et illius mammae fuisse
ordinationes fuissent relictae. Ideo Adam e spiritu
gregiam appellationem attribuit uxori suae, nomina
id est, matrem, non mulierem, et addit: cunctoru
um. Hic habes ornamentum mulieris, scilicet fo
omnium hominum uiuentium. Breuissima sunt uerba
lis oratio, quam nec Demosthenes, nec Cicero unq
posuit, sed talis est oratio spiritus sancti, digna prim
der sol alhie declamiren. wans der Orator *lobet, s
billig tzudecken alles was gebrechlich an einem weibe*
Christus saluator illam non contempsit, sed uterum
gressus est. Ita et Pauli dictum est encomium: sal
lier etc. *alleine dass das wortlein* mater *nicht [fol.
bei ist.* [7])

Omne opus Dei est absconditum mundo. [8]) *)
rabilis, qui [9]) infinita sua bona in secretis [10]) abscon
potest satis mirari [11]) coniugij et [12]) matrimonij
ordinationem a Deo esse, ex quo omnis posteritas n
scit, omnis oeconomia et politia etc. [13]) procedit,
wir, wenn matrimonium *nicht wer*, sed impium mu
que diuina ordinatio, neque dulcis proles mouet. Il
uitia coniugij uidet, non thesaurum, *vnnd sein doch e
das loch* uuluae *heraus gekrochen*, scilicet omnes re
cipes, et ipse Christus non fastidiuit. Valeant igitur c
res coniugij, scilicet *die gartten brüder*, [14]) qui con
coitu [16]) utuntur. Valeant Papistae, qui coniugium

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 38 *sq.* cap. 43. §. 8.

7) Coniugium est ordinatio diuina, — *nicht dabei ist.*] *haec ap
non inveniuntur.*
8) Omne opus — mundo.] Reb.: Omnia Dei opera mundo sunt a
9) qui] Reb.: quod
10) bona in secretis] Reb.: opera in secreto
11) potest satis mirari] Reb.: satis mirari potest
12) coniugij et] *a* Reb. *absunt.*
13) ex quo omnis posteritas mundi crescit, omnis oeconomia et
Reb.: ex qua tota posteritas crescit, oeconomia et politia
14) *wo weren wir, — — gartten brüder,*] Reb.: vbi enim
non esset matrimonium, Sed impius mundus, neque diuina ordina
dulci prole afficitur, tantum vitia et molestias coniugij, non b
considerant, cauillantes ventrem maternum, per quem suum habue
Nam omnes reges et principes inde venerunt, imo ipse Christus
facessant cauillatores coniugij, hortulorum fraternitates,
15) communi] *sic* Reb.; Cod.: communium.
16) coitu] Reb.: congressu

it, et tamen scortis utuntur. *wan sie es ins teuffels namen* *verachten*, tunc uere deberent facere et non ita ambire ta. Ego autem moriar amator coniugij etc. [17])

Pro statu matrimonij confirmando hoc [*fol. 423*[a]] apud se cluserat D. Martinus Lutherus, *) priusquam coniugium ini- quod si insperato sibi moriendum esset, uel etiam in le- mortis, se uelle sibi adhiberi atque desponsari puellam am, cui in testimonium duos crateres suos dicare uoluis- Omnes quidem homines hoc capiunt et facile credunt, [18]) gium esse coniugium, manus esse manus, opes esse s. [19]) Verum credere coniugium esse Dei et diuina or- tione constitui, manus esse manus [20]) creatione Dei, ci- quo fruor, esse a Deo mihi [21]) datum, et sic de omni- bene [22]) sentire, hoc est opus Dei, ut ita credas: *einen krantz vber dem Ehestande gemacht vnnd helt druber, wiewol ihm der bapst vnd Teuffel feindt sein, vor viel, die sich besser nehren ausserhalb dem Ehe-* [23])

VXOR MOROSA. [24]) **)

In terra non est [25]) maior plaga quam morosa et impu- uxor. Ideo Salomon dicit: sub tribus mouetur terra, et tum non [*fol. 423*[b]] potest ferre, [26]) cum seruus regna-

---

) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 36. cap. 43. §. 3. sect. 3. et §. 4.
) *Conf.* ibid. IV. p. 48. cap. 43. §. 24. 25.

) scortis utuntur — coniugij etc.] Reb.: scortationibus indulgent, si in nomine Diabolorum contemnere vellent, non deberent scorta ambire. Edo (*typ. err. pro:* Ego) morior coniugij amator.
) Pro statu matrimonij conf. — — facile credunt,] Reb.: Nam caelebs olim, pro statu matrimonijs confirmando hoc apud me concluseram, vt si mihi insperato moriendum fuisset, vel etiam in lecto mortis, mihi puella desponsanda adhiberetur, cui in testimonium duos Cyphos dicare voluissem Facile enim omnes homines hoc capiunt
) opes.] Reb.: opes, etc.
) constitui — manus] Reb.: esse constitutum, Ita manum esse manum
) a Deo mihi] Reb.: mihi a Deo
) bene] Reb.: pie
) *gott hat einen — dem Ehestande.*] Reb.: Deus enim matrimonium optime stabiliuit et confirmauit illudque totis viribus defendit, etiamsi Papa et Diabolus odio illud prosequuntur, quia plures homines extra matrimonium melius aluntur, quam in matrimonio, etc.
) Vxor morosa.] Reb.: Morosa vxor.
) est] Cod. *male*: este
) dicit: sub — ferre,] Reb.: perpetuum stillicidium appellat, et alibi recitat sub tribus moueri terram, et quartum esse intollerabile, primum

bit, stultus [27]) saturatus pane, odiosa [28]) cum fuerit u
M. G. accepit dotatam uxorem et [29]) libertatem uen
Ich habe es auch gerne, wann mir meine Kethe vbers ma
re, one das ich sie nicht lisse viel daran gewinnen, ein
schellium. [30])

Doleo [31]) *) sortem optimi uiri Aurogalli, qui [32])
rem habet impudicissimam, sed tamen non uult ab ea
rari. [33]) Si conquereretur, nos separaremus, etsi non
blica adultera, tamen quia est impudica, immorigera, ni
uoluntatem uiri faciens, deambulans quocunque libuerit,
signa sunt adulterij. Ipsa habet malum morbum, patitu
bum renum. [34]) Miserrima res est, socium habere uit
fidum. [35]) Ignoranter *were es wol tzu leiden*, sed scien
publice ferre riualem, *das thut wehe*. Ferunt pauone
posse riualem ferre, si tantum in aqua uidet suum ri
so erseufft er sich drüber. Praeclara igitur sunt uerba
tus sancti: [36]) Confidit in ea cor uiri sui. Tam amica
esse illa [37]) societas. Malum [38]) [*fol. 424a*] igitur sign
coniunx in coniugis [39]) discessu gaudet, et aduentu
tur. [40]) Ideo nobilis quaedam matrona filiam suam ins
liebe tochter, halt dich also gegen deinem manne, ds e
wirdt, wann er die spitzen des hauses sieht, scilicet
tendo. [41]) Nonne magna est [42]) Sathanae impostur
hanc diuinam ordinationem sexu, generatione, prole, di
naturali iure coniunctam [43]) ita debet confundere vo

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 39 sq. cap. 43. §. 9.

27) stultus] Reb.: secundum stultus
28) odiosa] Reb.: Tertium, odiosa
29) accepit d./u. et] Reb.: datam ducens vxorem,
30) *Ich habe es — maulschellium.*] Reb.: et ego pati possem, vt
me increparet, verum allabam inde expectare illam oporteret.
31) Doleo] Reb.: Deinde condolens
32) Aurogalli, qui] Reb.: M. Ant. quod
33) sed tamen non uult ab ea separari,] Reb.: et tamen ab ea separa
34) Si conquereretur, nos — — morbum renum.] Reb.: quod faciliue i
gisset, si conquestus de illius impudicitia et inobedientia, quae mu
terij signa prae se fert habens malum morbum rerum. (*typ. err. pro;*
35) inſidum] Reb.: inuidum,
36) *were es wol tzu l.* — sp. sancti:] Reb.: ferre aliquis posset, se
ter riualem ferre, hoc animum valde macerat. Ideo praeclara sunt
sancti verba
37) illa] *a* Reb. *abest.*
38) Malum] Reb.: pessimum
39) coniugis] Reb.: mariti
40) aduentu terretur.] Reb.: reditu tristatur.
41) Ideo nobilis quaedam — reuertendo.] *haec ap.* Reb. *h. l. non le*
42) magna est] Reb.: est magna
43) coniunctam] Reb.: coniuncta

enda est, *sie gehöret in das hauss.* [47])

DE IMPARIBVS. [48])*)

gium inter pares conuenit maxime. [49]) Senex et non bene conueniunt, nisi [*fol. 424*^{b}] quod nummi faciunt, [50]) sicut quidam sponsus omnem suum [51]) iactabundus monstrauit, seruus astipulans sem- [52]) *liebe Jungfrau er hat des noch viel mer.* im tussis eum urgeret, etiam dixit seruus: *er hat iel mer.* Senes cum ducunt iuuenculas, est ualde pectaculum. Nam in senem non potest cadere suluxuria, quia occasio et subiectum abijt, *es ist önes noch starckes.* Ideo *ein alter man vnnd Jun-* unt contra naturam, simile gaudet suo simili. [53])

Luth. colloq. germ. IV. p. 61. cap. 43. §. 41.

onf. — *todt.*] Reb.: disiungere debet, et tantam discordiam inter s instituere.

Reb. *abest.*

llen die — — mich nicht.] Reb.: ad omnes qui coniugium , in suis affectibus obsequantur, aut risu aut coeco amore incipiant, n a Deo, Nam vxore data optime dotes sequuntur, orate igitur, maxime t, sicuti famula dicebat, ecce nunc, si mihi nihil vis dare, noli me verberare.

— *hauss.*] *a* Reb. *absunt.*

aribus.] *haec inscriptio ap.* Reb. *deest.*

t maxime.] Reb.: maxime conuenit.

1 Reb.: constituunt

vnternander murren, das mus nicht schaden, s
coniugij. *Adam vnnd Eua werdenn sich gar*
900 Jahr tzuscholden haben: du hast den apfe
contra: *warumb hastu mir ihn gegeben*? [57]) Na
tanto uitae tempore infinita uiderunt mala,
quae omnia ex eorum lapsu [58]) euenerunt, *Es*
derlich regiment gewest sein, [59]) sicut et liber C
bilis est. Dicebat quidam: *wans itzundt e*
manne thete, er würde es ihr schwerlichen verg
dit: *wan sie es dann thete wie ein nerrinne, w*
aus machen? [60]) Ergo foelix et beatus est,
coniugio est, quamuis sit rarum donum.

Itali non concedunt uxoribus suis accessu
neque egressum liberum, *sondern halten sie ve*
verbinden sie. [61]) Ideo historici mirantur Ge

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 52 sq. cap. 43. §. 3
54) ad sororem] Reb.: ad illius sororem
55) tentauit reconciliationem — *behalt* (Cod.: *behehalt*).]
onem cum marito tentasset domum iterum reuersus,
bone quanto constat labore duos coniungere homines mat
mo cum labore vix possumus efficere ne diuortium facia
56) naturam] Reb.: naturam hominis
57) *leufft hin vnnd w.* — — *ihn gegeben?*] Reb.:
argentum viuum, O quam optima res est, si coniuges s
mul lectulo et mensa fruuntur, etsi enim interdum contro
tur, nullum hoc adferet damnum. Sunt accidentia coniug
varias procul dubio contentiones et rixas per annos 900.
pomum prohibitum, Eua enim dixerit, tu pomum edist
respondit, cur tu mihi pomum dedisti.
58) lapsu] *sic* Reb.; Cod.: lapsibus
59) *Es wirdt* — *sein*,] Reb.: mirabile ergo regimen

tem, [62]) *die leib, weib vnd kinder einander vertrauen.* [63])
nt lasciui, [*fol.* 425[b]] Hispani plane feroces, qui Italos et
omni ferocia [64]) superant. *Es kan sie keine nation lei-*
Ideo Rex Vngariae noluit hoc anno Hispanos contra
r ferre, *haben sie allwege geschlagen,* [65]) quia sunt cru-
s [66]) Turcis.
er Doctoris Lutheri uesperi infirmabatur, ad quam Lu-
Liebe Kethe, stirb mir Ja nicht, dixitque esse contra
n. Mulieres enim esse glaciales, illam autem aestuare.
ein arm ding vmb ein weib. Maximus honor mulieris
ed omnes per illas nascimur. Nam generare Dei do-
[67]). Ideo Iacob in Genesi inquit: Isti sunt liberi mei,
Deus gratificatus est, [68]) *die mir gott bescheret*
Ideo coniugium est benedictio Dei. [70]) Genes. 1.
edixit, [71]) Mundus autem conqueritur labores et
et non uidet benedictionem. *gott hat sein* benedicite
sprochen, wir wollen aber nicht das gratias *darauff*
[72]) Vxor [73]) in sacris literis dicitur [74]) deliciae
tuorum. Hebraei recte dixerunt, nullum hominem
primum caput Genesis [*fol.* 426[a]] recte explicare
est enim Lux in ueteri testamento. [75])

---

rantur Germ. ing.] Reb.: Germanorum ingenuitatem mirantur,
e leib — vertrauen.] Reb.: qui corpora, proles et vxores inter se con-
dunt,
ni ferocia] Reb.: truculentia
kan sie — geschlagen,] Reb.: nulla regio aut natio Hispanos ferre
test, quapropter Rex vngariae hoc anno Hispanos milites contra Turcas
re noluit,
nt crudeliores] Reb.: crudeliores sunt
irmabatur, ad q. — — donum.] Reb.: infirma decumbebat, quam ita
abatur. Mea Catharina, non spero tamen morituram, brachia illius attre-
ns, dixi, illam nimium aestuare, contra communem regulam. Mulieres esse
ciales, et frigidas. Est res miserrima circa mulierem, quamuis maximus
ner illis offertur per scripturam, quia omnes per illas nascimur, Generare
re DEI donum est.
tificatus est,] *sic* Reb.; Cod.: gratificauit,
e mir g. b. hat.] *haec a* Reb. *absunt.*
edictio Dei.] Reb.: Domini benedictio.
us benedixit,] Reb.: Benedixit Deus,
eres et — *sprechen.*] Reb.: de laboribus et molestijs, sed benedictionem
considerat, Deus benedixit, nos autem gratias illi agere nolumus.
or] Reb.: Ideo vxor
itur] Reb.: appellatur
rum. Hebraei recte — testamento.] *haec a* Reb. *absunt.*

CROTVS BLASPHEMANS CONIVGIVM SACERDOTVM. *)

Scripsit sanctissimus Episcopus Moguntinensis, se nullis molestijs plus exagitari, [76]) quam foetidis et putidis [77]) cunnis. Ita ille impius [78]) nebulo oblitus suae matris, sororum, creaturarum Dei, audet blasphemare membrum, per quod ipse [79]) natus sit, si mores mulierum accusasset, tolerabilius fuisset, [80]) sed naturam et creaturam conspurcare est impijssimum. Quasi ego faciem hominis propter nasum contemnere uellem. Nasus enim est latrina capitis, *stehet einem vber dem maule.* [81]) Imo ipse Deus *muss alle gebet vnnd gottesdienst vnter dem scheisshause gescheen lassen.* [82]) Bonum est, quod [83]) Deus noluerit coniugium dirimi, alioqui enim desineret et cessaret cura liberorum, periclitaretur res domestica seu oeconomia, similiter et politia negligeretur.

Postridie Circumcisionis infans D. Martini ita uagiebat, ut a nemine reconciliari posset. Ibi totam horam D. Doctor cum uxore [*fol. 426b*] tristis sedebat. Postea dixit: Hae sunt molestiae coniugij, propter quas omnes auersantur coniugium. Mores uxorum, liberorum uagitus, curas, malos uicinos, omnes timemus. ideo uolumus esse liberi, non alligati, *das wir frei herren bleiben*, et appetimus scortationem. [83]) Praeterea nulli patres [84]) aliquid memorabile de coniugio

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 151. cap. 43. §. 181.

76) Crotus blasphemans — exagitari,] Reb.: Valeat Crothus coniugij sacerdotum blasphemator. Haec verba scribens sanctissimus Episcopus noster Mogunt: nullis molestijs plus exagitatur

77) putidis] *sic* Reb.; Cod.: putridis

78) ille impius] Reb.: impius ille

79) ipse] Reb.: ille

80) si mores — fuisset,] Reb.: tolerabile esset, si mores mulierum accusasset,

81) Nasus enim — *maule.*] Reb.: qui latrina est capitis, et postea supra ora hominum.

82) *muss alle — lassen.*] Reb.: omnes orationes et Dei cultum infra hanc latrinam fieri patitur.

83) Bonum est, quod — — et appetimus scortationem.] *horum loco* Reb. *habet haecce*: Ideo benedictiones Dei considerandae sunt, et aspiciens liberos suos inquit. Ach quanta gratia Dei est in coniugio, quantum gaudium offertur in dulci posteritate. Optimum est gaudium, Videre sui similes et cum illis delectari, quas delitias mihi praecipit. Vetusta illa Magdalena.

84) Praeterea nulli patres — — cappis, plattis, unctionibus.] *pro his exhibet* Reb. *haecce*: Sancti patres extra coniugium hoc non viderunt, ideo nihil dignum de coniugio scripserunt, praeter vnum Augustinum, quia coniugio tria dona tribuit, prolem, fidem, Sacramenta. Ideo Paulus bene dixit, prohibentes nubere. Papa enim nuptias prohibuit, non libidinem, scortationem, adulterium,

scripserunt. Hieronymus *ist ein rechter Gardian gewest*, satis impie de coniugio scripsit. Voluptatem tantum in coniugio intuetur, sed re uera nihil nisi tribulationes carnis in illo fugiunt, uoluerunt uoluptatis guttam uitare, et inciderunt in oceanum uoluptatum. Tantum Augustinus unum dictum de coniugio scripsit dicens: Si quis non potest caste uiuere, uxorem ducat, et securus procedat ad iudicium Domini. Item. Etsi aliquis in coniugio non propter prolem, sed propter necessitatem inseruiat, pertinet ad remissionem peccatorum propter fidem coniugij, *der gutte pater hatt nicht sagen:* propter fidem uerbi. At Deus sua gratia ante extremum diem coniugium, magistratum et ministerium [*fol.* 427ª] uerbi per suum uerbum instaurauit, ut uideamus esse diuinas ordinationes, quae hactenus tantum Laruae fuerunt. Coniugati plus consuetudinem, quam ordinationem Dei putabant alligationem. Item magistratus nesciebat se Deo inseruire, sed alligatus erat ceremonijs. Ita ministerium uerbi tantum fuit Larua in cappis, plattis, unctionibus. [84])

Puella Regina nomine, *) egregia, optimos habens procos, sacrificulo diuiti nupsit [85]) pecuniae causa. Ideo Lutherus [86]) dixit: Virginem Reginam Regina pecunia uicit. Huius [87]) maritus post triennium. [88]) apoplexia tactus est. Deinde dicebatur puellam quandam eximiae formae decrepito et auaro uiduo tradendam, qui prius cum uxore [89]) satis rigide uixerat, et saepius molestantem [90]) reliquerat dicens: *kan dein der Teuffel nicht los werden? wann er dich so lange in der helle gehat hette, so sollte er dein vberdrussig sein.* [91]) Respondit D. Doctor: Dominus Deus [92]) det illi benedictionem et epithalamium [93]) ut sit Zelotes [94]) quales plerumque sunt senes

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 34. cap. 43. §. 1. etc. Quae alias omnibus legibus sunt prohibita, sed nuptiae a Papa prohibentur impio coelibatu, quam consequentiam olim non vidi, sed experientia didici. (*Eadem fere verba in* Cod. *infra* fol. 433ᵇ lin. 2—12. *leguntur.*)

85) Puella Regina — nupsit] Reb.: Puella egregia optimos procos habens. Regina nomine, diuiti sacrificulo nupsit

86) Lutherus] Reb.: Doctor Mart. Luth.

87) Huius] Reb.: Cuius

88) triennium] Reb.: biennium

89) Deinde dicebatur — uxore] Reb.: postea puella eximiae formae, auaro et decrepito viduo elocabatur, qui cum priori vxore

90) molestantem] Reb.: afflictam

91) *kan dein — sein.*] Reb.: Nunquid sine te esse possum, Diabolum ipsum male haberet, si tam longo tempore tecum in inferno vixisset, non optarem mihi tecum in coelo vitam transigere meam.

92) D. Doctor: Dominus Deus] Reb.: Doct. Mart. Luth. Deus

93) et epithalamium] *a* Reb. *absunt.*

94) Zelotes] Reb.: Zelotypus

mariti erga iuuenculas uxores. [95]) *Ach lieber herrgott,* [96]) quanta [*fol. 127b*] res est amare coniugem et liberos. Scortum facile possumus amare, [97] coniugem non item. *Es muss ein frommer man vnnd weib sein, der sein gemal vnnd kindt von hertzen liebet.* [98]) Ita Sathan ordinationem Dei et naturales etiam [99]) affectus in nobis opprimit. [100]) Nam quaecunque facere debemus, non possumus. Lex enim iram operatur etiam in ciuilibus, [1] *was wir mussen thun, da geschicht vns weh.* [2]) Etiamsi quis singulis septimanis nouam nuptam habere [3]) cogeretur, tunc propter legem non posset ferre. Scortum [4]) possumus amare, coniugem [5]) non possumus. Ergo coniugem amare et liberos, signum est boni mariti. [6])

QVAESTIO. AN MINISTER PROPTER VERBVM [7]) CONIVGIVM INTERMITTERE POSSIT. [8])

Si quis Euangelij praedicator, sub papatu uere [9]) uocatus, Euangelium syncere praedicare posset coelebs, si autem [9]) coelebs uiuere non posset, et tamen illi coniugium [10]) non concederetur, an etiam ob hanc causam uocationem suam et Euangelij praedicationem [11]) bona conscientia deserere posset? Respondit D. Doctor: [12]) Ante omnia curet,

---

*) Reb. II, fol. 163b lin. 11. — fol. 164a lin. 3. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 35. cap. 43. §. 2.

95) uxores.] *sic* Reb.; Cod.: uxoris.
96) *Ach lieber herrgott,*] Reb.: Ach Deus bone,
97) possumus amare,] Reb.: amare possumus,
98) *Es muss — liebet.*] Reb.: Optimus est vir et vxor honesta, qui suam vxorem, et quae suum virum vna cum prole ex corde amat.
99) etiam] Reb.: illos
100) opprimit.] Reb.: reprimit,
1) in ciuilibus,] *sic* Reb.; Cod.: ciuilibus,
2) *was wir — weh.*] Reb.: quicquid enim facere nos oportet, hoc nobis dolorem adfert,
3) habere] Reb.: lege habere
4) non posset ferre. Scortum] Reb.: eam ferre non posset. Ita scortum
5) coniugem] Reb.: sed coniugem
6) Ergo — mariti.] Reb.: Signum est boni mariti, coniugem et liberos amare.
7) minister propter uerbum] Reb.: minister verbi propter officium,
8) uere] Reb.: rite
9) Euangelium syncere — si autem] Reb.: coelebs Euangelium syncere praedicare posset, si vero
10) illi coniugium] Reb.: coniugium illi
11) uocationem suam et Euangelij praedicationem] Reb.: legitimam suam vocationem
12) D. Doctor:] Reb.: Mart. Luth.

ut se ipsum purget et sanctificet, antequam alios doceat, ne ipse prius reprobus efficiatur alios docendo, Peccatum autem illis imputet, qui nolunt eum [13]) coniugem ferre, si potest manere, [14]) salua conscientia maneat, si non potest abstinere, ducat uxorem, *das pflaster hat gott tzu dem schwer gemacht. Es wirdt ihm wol vergehen.* [15]) Atque utinam coniugati deinde essent contenti suis uxoribus. [16])

ALIA QVAESTIO.

Si quis secum haberet concubinam, quam tuto non posset ducere, [17]) et tamen utrinque praestarent fidem [18]) mutuo, et in conscientia haberent inter se uotum coniugale. Est matrimonium coram Deo, sed est [19]) scandalosum, attamen scandala non nocent. Nobilis [20]) quidam Nicolaus de Sack, habuit secum [21]) ministram, is cum uiueret coelebs, illam deinde pro concubina habuit, generatis optimis filijs, ex ea charitate [22]) filiorum, et [23]) Euangelij doctrina motus eam sibi desponsari uoluit, *das er sein gewissen reinigte vnnd die kinder Ehlichte.* [24]) Nam iura dicunt, [*fol.* 428ᵇ] quod per subsequens matrimonium legitimentur filij. [25]) Ita illius filij sunt legitimi et naturales filij, [26]) et habent aestimationem bonorum paternorum, *mugen sie verkeuffen, aber schildt vnnd helm können sie schwerlich behalten,* nobiles non permittunt. [27])

---

13) Peccatum autem illis imputet, qui nolunt eum] Reb.: illis autem peccatum imputet, quod nolunt eam
14) potest manere] Reb.: manere potest
15) *das pflaster — vergehen.*] Reb.: Deus enim medelam ad depellendum vicus, malam libidinem praeparauit.
16) coniugati deinde essent contenti suis uxoribus.] Reb.: deinde coniugati suis vxoribus contenti essent.
17) non posset ducere,] Reb.: ducere non posset,
18) praestarent fidem] Reb.: fidem praestarent
19) sed est] Reb.: vtcunque
20) Nobilis] Reb.: Recitans exemplum. Nobilis
21) secum] Reb.: senem
22) generatis — charitate] Reb.: procreatis pulcherrimis liberis, ex eo amore
23) et] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
24) *das er — Ehlichte.*] Reb.: vt puram conscientiam et filios legitimos haberet. — *Verbum „ehelichen" h. l. significat*: (liberos) legitimo matrimonio natos declarare.
25) filij.] Reb.: liberi.
26) filij.] *a* Reb. *abest.*
27) *mugen sie — permittunt.*] Reb.: possunt ea vendere vel in eorum vsum reseruare, signa autem nobilium, scutum est (typ. *err. pro.*: et) Clipeum, vt dicitur, difficulter seruabunt, nobilibus non permittentibus.

Et [28]) ego suaderem Nickel de Sack, [29]) ut esset contentus [30]) liberorum suorum sorte permissa, *sol er ihnen schildt vnnd helm erkempfenn, so wirdt er viel mussen dran wagen,* [31]) et perpetuum illis conciliabit odium inter nobiles. Videant ipsi, ut sint strenui et ingenui, [32]) *dienen irgent.* [33]) Deus eos optime potest exaltare, [34]) sicut plerumque facit, ut uirtute plebeios extollat sicut D. Bruck.

ALIA [35]) QVAESTIO. *)

Si Christianus praedicator debet [36]) ferre carceres, persecutiones [37]) propter uerbum, multo magis coelibatum amplecti etiam cum molestia. Respondeo: [38]) Facilius aliquis potest ferre carcerem [39]) et uincula, quam ustionem, et cui non est datum donum continentiae, ille non promouet castitatem ieiunio, uigilijs. [40]) Mihi contigit, qui [41]) tamen non ualde [*fol. 429*^{a}] uexabar, attamen quo plus me macerabam, eo magis urebar. [42]) Praeterea si quis haberet donum continentiae, [43]) attamen instandum contra papam, qui urget [44]) coelibatum, sunt plane in insidiae [45]) Sathanicae, quibus nobis libertatem uerbi uult adimere. [46]) *Es muss aber vollkommen*

---

*) Reb. II, fol. 164^{b} lin. 5 — 23. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 35 sq. cap. 43. §. 3. sect. 1. 2.

28) Et] *a* Reb. *abest.*
29) Nickel de Sack] Reb.: nobili isti
30) esset contentus] Reb.: contentus esset
31) *sol er ihnen — wagen,*] Reb.: nam si filijs suis signa nobilium, armis recuperare deberet, magnum periculum inibit,
32) Videant ipsi, ut sint strenui et ingenui,] Reb.: vigilent ipsi et sint ingenui et strenui,
33) *dienen irgent.*] Reb.: virtutibus dediti, tunc veram recuperabunt nobilitatem.
34) potest exaltare,] Reb.: exaltare potest,
35) Alia] *ap.* Reb. *deest.*
36) debet] Reb.: cogitur
37) persecutiones] Reb.: et persecutiones
38) Respondeo:] Reb.: Respon. Mart. Luth.
39) carcerem] Reb.: carceres
40) non promouet castitatem ieiunio, uigilijs.] Reb.: castitatem ieiunio et vigilijs non promouet,
41) qui] Reb.: quo
42) urebar.] Reb.: vrebant.
43) continentiae,] *sic* Reb.; Cod.: conscientiae
44) instandum contra papam, qui urget] Reb.: contra Papatum instandum, quod vrgent
45) insidiae] Cod. *male*: insidia
46) uult adimere.] Reb.: adimere conatur.

bekentnuss sein [47]) uerbo et facto. Nam Esaias dicit: Ascende in montem, exalta vocem tuam, *Er sol nicht stille schweigen, man möchte ihnen sonst tzu viel einreumen.* [48])

OPERA CONIVGII ET CONCEPTIO. *)

Martinus Lutherus grauidam suam uxorem laetus inspexit [49]) dicens: *mein liebe Kethe du thust mir es tzu ehren,* [50]) quae Dei benedictione et tua foecunditate, me patrem sex liberorum fecisti, qui [51]) tamen rarissime conuenio, et [52]) foecunde procedit, ut agnoscamus Deum patrem creatorem coeli et terrae, **) fructumque uentris illius esse opus, et benedictionem [53]) iuxta Psalm. 128. Ecce haereditas Domini etc. *der weiss es wol tzu schaffen vnnd tzu erneren.* [54]) At obscoeni, scortatores et impurissimi coelibes monachi, Papistae fugientes coniugium, tali benedictione sunt indigni, qui [55]) hoc spernunt, [*fol. 429*^{b}] non propter libidinem, sed propter molestias, et fingunt speciem religionis, sese esse castissimos, sed uerba a corde multum discrepant. Ideo Paulus aptissime dixit: Loquentes in hypocrisi [56]) mendacium, id est, *si reden anders dan sie im hertzen haben.* [57]) Ardent enim amore scorti, coniugij molestias detrectantes, *Daniel hat sie fein abgemalet mit den tzweien tugenden,* [58]) Deum Maosin colet,

*) Reb. II, fol. 164^{b} lin. 24. — fol. 165^{a} lin. 12. — (*Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 69. cap. 43. §. 53.)

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 68. cap. 43. §. 50.

47) *Es muss — sein*] Reb.: Verum perfecta requiritur confessio, quae fiet

48) *Er sol nicht — einreumen.*] Reb.: frenum ore imponere debet, ne in periculum enrrat.

49) Mart. Lutherus — inspexit] Reb. *h. l. habet haecce prolixiora*: Debita coniugij pie et casta reddenda sunt, propter Dei ordinationem. Nam cum has duas personas, Deus, vnam carnem copulauerit, vt merito Paulus inquit: Maritum non habere potestatem sui corporis, sed vxorem et econtra. Ideo se inuicem defraudare non debent, sed fauorabili consensu ad tempus propter orationem se segregare. Ideo in ipso opere coniugij castitas et verecundia celeberrime exercetur. Deinde M. Luth. laetus, coniugem suam grauidam inspexit,

50) *mein liebe — ehren,*] Reb.: Mea Catharina magno tu me honore affecisti,

51) fecisti, qui] Reb.: reddidisti, quod

52) et] Reb.: et tamen

53) esse opus et benedictionem] Reb.: opus, et benedictionem esse

54) Domini — *erneren.*] Reb.: Domini, filij merces fructus ventris, etc. Deus ille omnipotens creare, et alere, optime scit.

55) sunt indigni, qui] Reb.: indigni sunt, quod

56) Loquentes in hypocrisi] Reb.: In hypocrisi loquentium

57) *sie reden — haben.*] Reb.: aliter loquuntur ore, aliter sentiunt in corde.

58) *Daniel — tugenden,*] Reb.: egregie illos cum duabus suis virtutibus depinxit,

wirdt einen frembden gott haben, dem er mit silber, gelt etc. *dienen wirdt, das ist, mit der Mess, procession vnnd spectakel,* [59]) et erit in concupiscentijs foeminarum, quod est coelibatus, *das eine macht sie reich, das ander giebet ihnen gutte herliche tage,* [60]) et sunt illae duae statuae papatus, *daran sich der Samson machet,* [61]) si haec duo illis permitteremus, facile inter nos fieret concordia. *Aber do stehet der Antichrist auff den tzwo seulen, wie ihn der Daniel wol abmalet.* [61a]) Et facile nunc textus Danielis [62]) intelligitur, quia experientia uidemus ueritatem.

Der ein weib niempt, [*]) *der muss gewiss ein frommer man sein,* sed Hans Metzsch non est dignus hoc diuino dono, *das tzu* [*fol. 430a*] *einem gutten weibe gehöret ein fromme person.* Ideo coniugem oportet esse probam personam, quae habet gratiam et pacem in coniugio, quod donum proximum est cognitioni Euangelij. Inueniuntur plures ἄστοργοι [63]) coniuges, qui se mutuo et liberos nihil curant, isti non sunt homines. Summa autem est gratia habere coniugem sodalem, cui committas res tuas, et cum qua liberos gignas. Deus autem multos in coniugium trahit et trudit absque illorum consilio et optime facit. *Kethe du hast einen fromen man,* qui te diligit, *du bist eine keyserinne,* et ago Deo gratias, sed ad hanc conditionem pertinet bona et pia persona. Fingite tolli istum sexum, tum pereunt domus et quidquid ad Oeconomiam pertinet, politia, ciuitates, mundus non posset carere mulieribus, etiamsi mariti per se possent gignere liberos.

Quidam quaestionem proposuit: Coniugium non omnem appetitum sedare, Ergo esse abstinendum ab illo et resistendum. Nam sicut rapinae et furti concupiscentijs resistendum [*fol. 430b*] est, ita et ustioni. Respondit, coniugium esse medium creatum, sicut labor contra furtum, sed appetitio mulieris est creatio Dei, quando scilicet natura est integra et non corrupta, ut in Italis et Turcis. Hominum diuitum et sapientum consilium fuit, [**]) filias praesente pecunia dotare, filios

---

[*]) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 37 sq. cap. 43. §. 6. 7.
[**]) *Conf.* ibid. IV. p. 48. cap. 43. §. 23.

59) *wirdt einen fr. — specktakel,*] Reb.: Deum peregrinum habebit, eu auro et argento inseruiet, id est, missae processionibus et spectaculis,
60) *das eine macht — tage,*] Reb.: sic dictant per missam, bonos habebit dies per concupiscentiam foeminarum seu coelibatum.
61) *daran — machet,*] Reb.: quo tamen destruantur per Samsonem,
61a) *Aber do — abmalet.*] Reb.: sed Antichristus stat in duabus statuis, sicuti per Danielem depictus est,
62) nunc textus Danielis] Reb.: textus Danielis nunc
63) ἄστοργοι] Cod.: ἀςόργαι

autem haereditate, domo, agris prouidere. Ac fuit optimum consilium. Si enim filiae non dotentur pecunia, necesse erit haereditatem filijs lacerari. *darumb sol man den töchtern gelt den nämen die gutter lassen.*

Homo quidam plane claudus duxerat uxorem suscipiens ex ea [64]) claudos liberos, quaerebatur ergo, an etiam consultum esset tales contrahere, quantumuis urantur. Respondit deliberando: Ipse est onus terrae, *macht das landt vol hettler, man* [65]) *solte ihn ausschneiden.*

Lex Saxonica est nimis rigida.*) Vxori post mortem mariti tantum dandum *einen stul vnnd rocken*, sed exponenda ita: *stul, hauss vnnd hoff, der rocke die narung*, [*fol. 431a*] *darbei sie sich in ihrem alter auch könne erhalten, muss man doch diensthotten besolden.* Imo mendico saepe plus datur.

D. Ionas et D. Balthasar**) recitabant casum, quod quidam puellam deperijsset, eique uouisset matrimonium Lipsiae. Tandem compertum est, quod ei dedisset philtra, *da sie ihm die lieba gemacht hette.* Deinde ab alia quadam muliere sanatum [66]) desijsse amorem. Ibi D. Martinus Lutherus iratus dixit: Quid me tentatis hac apertissima causa? Haec est sententia, ut eam ducat, aut suo magistratui [67]) clare demonstret circumstantias, se philtro esse deceptum, si illam excusationem admitteremus, tunc quilibet se expurgaturus [68]) esset, postquam poenituisset. *Ach man sol mit diesen sachen nicht also schertzen.* Cum quis se sentit uirum, ducat uxorem, Deumque non tentet. *darumb hat das meidlein ihr puntzlein*, ut illi afferat remedium, ne pollutiones et adulteria fiant. Deinde planxit horrendas tentationes [*fol. 431b*] pollutionum in monasterijs, quibus fratres singulis fere noctibus uexati sunt, ita ut orto die non auderent [69]) celebrare missas, sed cum tantus numerus missarum nobis impositus et ascriptus propter nostram excusationem negligeretur, tunc publice prodijt prior admittens cuilibet, ut celebraret missam, etiamsi accidisset ei pollutio. *pfu dich wollan, solt man doch nur vmb der schentlichen pollution willen alle kloster vnnd stifften tzerstoren*, ubi homines otiosi in luxu saginantur, et has immundicies indies

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 51. cap. 43. §. 29.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 114 *sq.* cap. 43. §. 130.

64) ea] Cod.: eo
65) *ihn*] Cod.: *im*
66) sanatum] *sic scripsi*; Cod.: sanatus,
67) magistratui] Cod.: magistratu
68) expurgaturus] Cod.: expurgaturos
69) auderent] Cod.: audebant

prouocant. *Lieber gott behut vnns vor dem greuel, vnnd lass vnns in dem heiligen Ehstandt bleiben*, ubi conniues nostrae infirmitati.

Anno 38. 18. Septembris *) recitabat D. Martinus Lutherus aliqua exempla scandalosa coniugij filiarum P. M., L. K., H. L., [69a]) qui suas filias male elocassent. *Ach lieber herr gott sie beten nicht.* illa ardua sine timore Dei temere praesumunt et tentant. Ideo merito puniuntur infoelici [*fol. 432a*] coniugio. Ideo Epicurus ille D. Pistoris impudenter derisit nostram copulam in Ecclesia, quod urgemus orationem et coniugium, *gleich als wenn man nicht beten dorffte tzu solchen sachen. Es ist ein alter man, wirdt nu schwerlich anders*, iuxta prouerbium: *wer im 20. Jare nicht schöne, im 30. Jare nicht starck, im 40. Jare nicht klug, im 50. Jare nicht reich wirdt, darff darnach nicht hoffenn. Alter hielfft vor Torheit nicht*, sicut Episcopus Brandeburgensis, qui fuit humilis conditionis, et potando suum episcopatum impetrauit. Deinde tanta arrogantia inflabatur, *woltte furstlich gehalten vnd genennet sein, furstlich tentze halten, dachte nicht, dass er ein schreiber gewesen were*, multum interest inter naturam et artem, *vntter einem gebornen fursten vnd gemachten fursten.*

D. Martinus Lutherus dixit **) de G. Blanck iuuene summi ingenij [70]) et industriae, sed quia famosus esset propter insignem scortationem, doluit eius uicem. Nam filia Coronariae citauerat eum eo die. Tunc H. S. dixit: [*fol. 432b*] *da solt er Ja wol betzalet werden.* Respondit: *wenn er gleich eine fromme niempt, er solltzu schaffen gnug habenn*, quia Deus iudicat scortationem. Tunc M. V. [71]) *Ach wans einem nodt ist vnnd liebet eine, nur flugs tzusammen.* Respondit D. Martinus: *Ei lieber herr nempt doch tzuuor ein pater noster in die handt vnd tzu hülff.* Nam non tantum propter necessitatem, sed propter uitae consuetudinem ducenda est uxor. Ideo orandus Deus pro bona coniuge. Ego credo, quando castitas debeat esse diuinum donum, tunc omnibus fluxibus careat homo etc.

Ego libenter interrogarem papistas: ***) cur ipsi audent

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 53 sq. cap. 43. §. 33.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 113. cap. 43. §. 125.
***) *Conf.* ibid. IV. p. 63. cap. 43. §. 46. sect. 2—5.

69a) P. M., L. K., H. L.] i. e. Phil. Melanthon, Luc. Kranach, Hans Loeser (?). (*vide* Luth. colloq. germ. IV. p. 53. notam 8.).
70) ingenij] Cod.: ingenui
71) M. V.] i. e. Mag. Vitus Ditericus.

reijcere coniugium, quod est copula naturalis et ordinatio Dei, et accusare immundiciem, libenter uellem ab eis discere, quae sit illa immundicies. Numquid Deus creauit immundiciem? Esto peccato originali [72]) coniugium sit uitiatum, attamen illa Dei ordinatio non est plasphemanda, sicut Gregorius de coniugio dicit: Ad uitanda peccata maiora, uitanda sunt minora. Haec uerba [*fol. 433*a] clare ponit in decreto. Et Hieronymus dicit Paulum indulgere coniugium propter indulgentiam, sed non praecipere, quia malum sit. Vide quaeso, quomodo sancti patres tam frigide sentiant de ordinatione Dei, peccatum et malum appellantes. Christus, filius Dei castissimus, longe aequior est coniugio, qui dicit, propter quod relinquat homo patrem et matrem etc. Item, homo non separet, quos Deus coniunxit. Quare homo mortalis diuinam creationem et opificium ita contemnere audet? Miseri homines nescientes, quid sit honorabile coniugium, utcunque sit uitiatum peccato. Et papa dicit, Actum coniugij non posse fieri sine peccato, et ita plane nititur coniunctionem tollere. Sancti patres etiam fuerunt homines sicut nos. Sanctus Gregorius in suis homilijs festi paschatis satis aridus et frigidus est, nihil tractat de historia et usu illius.

D. Martinus Lutherus *) considerans liberos suos dixit: Ah quanta benedictio Dei est in coniugio, quantum gaudium offertur homini [*fol. 433*b] in posteritate. *Ist doch das die schönste freude*, quod mihi praeripit *muhme Lena*. Sancti patres hoc non uiderunt, nihil digne de coniugio scripserunt, praeter [73]) unum Augustinum, qui coniugio tria bona tribuit, prolem, fidem, sacramentum, *wiewol ihn das sacrament wol geteuscht hat*. Ideo Paulus benedixit prohibentes nubere. Nam papa nuptias prohibuit, non libidinem, scortationem, adulterium etc. quae alias omnibus legibus sunt prohibita, sed nuptiae sunt prohibitae. Hanc consequentiam olim non uidi etc. [74])

Rogatus D. Doctor, an [75]) sit firmum coniugium, si contrahatur sine solemnitate, respondit: Nihil refert, etsi nulla cum solemnitate fiat, tantum adsint tres testes: uiri boni et pij, parochus et Diaconus, tum est ratum coniugium. Atque

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 64. cap. 43. §. 47.

72) peccato originali] Cod.: peccatum originali
73) praeter] Cod. *male:* propter
74) Sancti patres hoc non — — non uidi etc.] *eadem fere verba* Reb. T. II. fol. 162b lin. antepenult. — fol. 163a lin. 8. *exhibet* (*vide supra* p. 348 notam 84).
75) an] Cod.: a

Coniugium sacerdotum est prohibitum canonibus lege addita [77]) poena, scilicet, ut suspendatur ab off que sacerdos laicus et permaneat maritus, et liberi haeredes. Valeant Tyranni, qui coniugatos [78]) sep occidunt. Et Papa crudelissimus Tyrannus, ueteres abrogauit nouis, [79]) sibique optime consuluit. Leg Caesareas suis canonibus subiecit, ita ut Caesar nihil terminare suis legibus, contra canones, [80]) et tam minus potest ferre [81]) rigorem canonum quam Papa. [8 astute dominum se [83]) supra scripturam et concilia ipse [84]) uult interpretari scripturam et nemo alius, *d gewunnen*. [85]) Nos autem concludimus papam esse s ptura. *do liget er darnider*. Et Gerson scripsit tre quod papa authoritate diuina sit subiectus scripturae. insensatus asinus papa *hats so grob gemacht*, ut etian retur iudicio rationis, [86]) [*fol.* 434[b]] quasi non hal scripturam. Dixit enim: sic uolo, sic iubeo, sit pro uoluntas. [87]) Nos autem illum scripturae subijcimus

*) Reb. II, fol. 165[b] liu. 13. — fol. 166[b] extr. — *Conf.* L germ. IV. p. 144 sq. cap. 43. §. 169. p. 146. cap. 43. §. 172.
76) De Coniugio] Reb.: Coningium
77) addita] Reb.: additur
78) coniugatos] Cod. *calami err.*: coniugatus
79) nouis] *sic recte* Reb.; Cod.: nobis
80) canones] Reb.: canones Papae,
81) potest ferre] Reb.: ferre potest
82) Papa] Reb.: ipse Papa
83) dominum se] Reb.: se dominum
84) ipse] Reb.: solus

gamus [88]) eum esse supra scripturam, *sic sint alle dewil aus dem felde geschlagen.* [89]) Summa: Coniugium sacerdotum permittitur lege ciuili, sed adiecta poena, ut suspendatur ab officio, [90]) et ita permaneat coniunx, et filij eius haeredes sint, quia est extra officium, *Aber wir armen mönche vnnd nonnen*, uotiuae personae, *mussen herhalten*, [91]) quia lex dicit: Quicunque tentauerit monialem, sit reus capitis. [92]) Ita Pomeranus iure ciuili suspendendus esset [93]) ab officio, [94]) sed quia ius illud non est exercitum, [95]) quaeritur, an liberi eius [96]) non sint [97]) haeredes, et si sit in officio, iure quidem, sed non facto sunt depositi ab haereditate. Papa [98]) non potuit stare durante coniugio sacerdotum.

D. Martinus loquebatur de coelibatus specie, [99]) et contra de coniugij infinitis malis. Nam principalis causa coelibatus sacerdotum fuit, [100]) illorum posteros pauperes derelictos [*fol.* 435ᵃ] fore, et patres auarissimos fore [1]) praesertim propter posteritatem, etsi alias essent [2]) auari. Ita Episcopi et Papa non potuissent crescere extra coelibatum. Altera ratio, [3]) uitia uxorum sacerdotum sunt scandalosa, [4]) nam si ipsi [5]) carperent uitia, reclamaretur, cur non suam uxorem emendaret. Ideo maxime expedit [6]) Episcopo pia et modesta uxor, sed illae sunt rarissimae. Nam propter uxores malas etiam pij ministri sunt deponendi. Ita multa incommoda obseruа-

---

88) et negamus] Reb.: negantes
89) *sie sint — geschlagen.*] Reb.: et sic omnino gloriam tuimi suam,
90) ab officio,] *sic* Reb.; *in* Cod. *desunt.*
91) *Aber wir — herhalten,*] Reb.: verum nos miseri monachi, et moniales miserae votiuae personae sympetium Papae soluere cogimur,
92) sit reus capitis.] Reb.: capitis sit reus.
93) iure ciuili suspendendus esset] Reb.: suspendendus esset ciuili iure
94) ab officio,] *sic* Reb.; Cod.: officio,
95) exercitum,] Reb.: executum,
96) eius] Reb.: illius
97) sint] *sic* Reb.; Cod.: sunt
98) Papa] Reb.: Summa: Papatus
99) specie,] Reb.: speciosa forma,
100) Nam principalis — fuit,] Reb.: addens principales causas coelibatus sacerdotum fuisse, scilicet,
1) fore] *hoc alterum a* Reb. *abest.*
2) etsi alias essent] Reb.: quamuis alias satis sint
3) ratio,] Reb.: causa,
4) uitia uxorum sacerdotum sunt scandalosa] Reb.: sacerdotum uxorem (*typ. err. pro:* vxorum) vitia scandalosa fore,
5) ipsi] Reb.: concionibus
6) expedit] Reb.: expetit

runt, quibus tamen praecedere debet Dei ordinatio et scripturae consensus. [7]

Sathan mirabiliter [8] conspurcauit coniugij ordinationem per papistas.*) Cyprianus in libro de singularitate clericorum ita scribit: Si audiat mulierem loquentem, fugiat quemadmodum [9] uiperam sibilantem, *Also gehet es, wan man sich vor hurerey furchtet, so mus man in* Sodomitica peccata *fallen,* [10] sicut fere accidit S. Hieronymo.

Iulius Papa**) quendam Cardinalem propter [11] insignem eruditionem uehementer dilexit. [*fol.* 435b] Is cum habuisset consuetudinem cum moniali quadam, ille [12] nihil curauit. Cardinalis rogatus et coactus mutuo amore duxit illam in uxorem, *do hat der bapst aus der haut wollen faren,* et accipiens ab illo sanctificationem, dixit: [13] Impura res est coniugium. Ille papa postea propter libidines perijt. Ita Episcopus Misnensis a Schlenitz fecit cuidam uicario Wortznensi suam concubinam ducenti in uxorem. [14] Hactenus concubinarius peccasti contra Deum, cum spe futurae poenitentiae. Nunc uero ducta uxore contumax factus, gremium matris Ecclesiae excidisti, et ita eum ex collegio [15] repudiauit.

DIGAMIA.***)

Miror iurisconsultos tantopere offendi et praecipue canonistas coniugio [16] sacerdotum, ut non amplius habeant ius [17]

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 69. cap. 43. §. 50a

**) *Conf.* ibid. IV. p. 145. cap. 43. §. 170. *(conf. etiam* p. 153. c. 43. §. 183.)

***) Reb. II, fol. 167a lin. 1. — fol. 167b lin. 5. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 64 sq. cap. 43. §. 48.

7) quibus tamen — consensus.] Reb.: contra coniugij statum. Sed Dei ordinatio et scripturae consensus humanis opinionibus praeferri debet.

8) Sathan mirabiliter] Reb.: Ita Sathan horribiliter

9) fugiat quemadmodum] Reb.: fugiat eam tanquam

10) *Also gehet — fallen.*] Reb.: sic enim fieri solet, si meretrices timorem nobis incutiunt, tunc facile in peccata Sodomitica labi nos oportet,

11) quendam Cardinalem propter] Reb.: Cardinalem quendam propter illius

12) ille] Reb.: Papa

13) Cardinalis rogatus — dixit:] Reb.: At cum Cardinalis illam amore coactus in vxorem duceret, Papa inde ad iram vehementissime prouocatus est, omnibus priuilegijs et sanctificatione illum priuans, dicens:

14) Ille papa — in uxorem.] Reb.: At Papa ille tandem interijt propter libidines. Similiter fecit Episcopus Misnensis vicario cuidam Ecclesiae Wurzensis concubinam suam in vxorem ducenti, cui stomachabunde dixit.

15) eum ex collegio] Reb.: ex collegio eum

16) tantopere offendi et praecipue canonistas coniugio] Reb.: et praecipue canonistas tantopere offendi digamia

17) ius] Reb.: iura

docendi et porrigendi sacramenta, cum Salomon centogamus imo millogamus [18]) scripserit librum, *das alle Juristen nicht vermugen*, [19]) et uolunt alligare uerbum Dei [20]) personis. Tamen [21]) sub Papatu potuimus ferre sacrificulos et Capellanos [*fol.* 436ª] habentes 60 concubinas, 20 Ganymedes et cinaedos. [22]) Iuristae mire interpretantur digamiam, [23]) si quis uiduam duxerit etc. [24]) Ah quanta est ignorantia Dei in humano pectore, quod non potest discernere inter praeceptum Dei et humanam traditionem. Ducere 1. 2. 3. 4. uxorem successiue [25]) est coniugium neque est contra Deum, [26]) sed scortari, et [27]) adulterari, quod contra Deum est, non [28]) impedit, *Die armen leutte wissen nicht, was* Digamia *ist.* [29]) Lamech fuit primus [30]) Digamus, uiuentibus simul uxoribus. Iacob quadrigamus, attamen fuerunt [31]) sanctissimi Dei ministri.

Anno 39. 16. Aprilis, dicebatur de Digamis, quos canones a ministerio uerbi reijcere uellent. Respondit: [32]) Hoc quaero, utrum Digamus etiam sit in statu salutis et Christianus, si ex Ecclesia et unctione Spiritus sancti [33]) non reijcitur, *warumb soltte man sie dann nicht vor* ministros Ecclesiae *halten, wann gleich der stinckende kresem nicht dartzu kompt.* [34]) Sathan semper quaerit diuerticula, contra ordinationem Dei, cum iam coniugium [*fol.* 436ᵇ] non potest impedire, fingit de digamia quaestiones.

---

18) centogamus imo millogamus] Cod.: centagomus, imo millegemus
19) *das — vermugen,*] Reb.: quod tamen Iuristae facere non possunt,
20) alligare uerbum Dei] Reb.: verbum Dei allegare
21) Tamen] Reb.: Nonne
22) habentes — cinaedos.] Reb.: multas concubinas, Ganimedes, Cynedos habentes.
23) Iuristae mire interpr. digamiam,] Reb.: Digamiam Iuristae mire interpretantur,
24) si quis — etc.] Reb.: scilicet, quod viduam duxerit compromissam, aut alteram duxerit coniugem.
25) Ducere — successiue (Cod. *male:* successius)] Reb. *corrupte:* Deut. 1. 2. 3. 4. Iam vxorem successiue
26) c. Deum,] Reb.: c. ordinationem Dei,
27) et] *a* Reb. *abest.*
28) contra Deum est, non] Reb.: est contra Deum, nihil
29) *Die armen — ist.*] Reb.: sic miseri homines ignorant quid sit digamia.
30) fuit primus] Reb.: primus fuit
31) fuerunt] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
32) Respondit:] Reb.: Respondit Mart. Lut.
33) unctione Spiritus sancti] Reb.: Spiritus sancti unctione
34) *warumb soltte — kompt.*] Reb.: quare non essent agnoscendi pro Ecclesiae ministris, etiamsi non essent uncti per Papistarum Episcopos,

POLYGAMIA. *)

Πολυγαμια sanctorum patrum, Gedeonis, Dauidis, Salomonis et aliorum regum non caruit necessitate [35]) maxima, neque causa fuit libido. Nam euectus [36]) in aliqua familia ad dignitatem, aut opes [37]) *hielten sich tzu ihm alle seine freunde,* [38]) quos cogebatur alere. Iudaei qui plures habebant [39]) uxores, *werden ihr gar sein mude worden,* [40]) ac maluerunt saepe, ut haberent unam aut nullam. [41]) Coacti autem sunt [42]) habere plures necessitate promissionis et consanguinitatis. Abraham enim et Isaac acceperunt promissionem, quod uellet [43]) semen eorum multiplicare, sicut stellas coeli et [44]) arenam maris. In hanc promissionem respiciebant Iudaei [45]) et ad eam complendam cogebantur plures uxores ducere. [46]) Deinde ex necessitate consanguinitatis. Nam electus ex aliqua familia uel in iudicem, uel in regem, *liffen die armen muhmlein tzu,* [47]) quas cogebantur ducere uxores aut concubinas. Ideo conbinatus fuit Iudaeis permissus et licitus, etiam [*fol.* 437b] lege Moisi. Exod. 21. Si seduxerit [48]) quis uirginem nondum [49]) desponsatam. Praeterea concubinatus fuit Iudaeis [50]) impositus, ut prouideretur sexui muliebri, [51]) ut uiduae et pupilli pauperes haberent uictum et amictum. [52]) Quare non fuit Iudaeis [53]) gratus, sed potius grauis et molestus. [54])

---

*) Reb. II. fol. 167b lin. 6. — fol. 168a lin. 13. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 67 sq. cap. 43. §. 49a et §. 49. sect. 4.

35) necessitate] *sic* Reb.: Cod.: necessitas
36) euectus] Reb.: euentus
37) opes] Reb.: ad opes
38) *hielten — freunde,*] Reb.: omnes illum accedebant sanguine iuncti,
39) Iudaei, qui plures habebant] Reb.: At Iudaei quod plures habuerunt
40) *werden — worden,*] Reb.: inde nauseam acceperunt,
41) haberent unam aut nullam.] Reb.: vnam aut nullam haberent.
42) autem sunt] Reb.: sunt autem
43) et Isaac acceperunt promissionem, quod uellet] Reb.: Isaac et Iacob promissionem acceperunt a Deo, quod vellent
44) et] *ap.* Reb. *deest.*
45) respiciebant Iudaei] Reb.: Iudaei respiciebant
46) et ad eam — ducere.] Reb.: pluresque vxores ducere cogebantur ad eam complendam.
47) *liffen — tzu,*] Reb.: illum accedebant pauperes cognatae,
48) seduxerit] Reb. *male:* reduxerit
49) nondum] Reb.: non
50) fuit Iudaeis] Reb.: Iudaeis fuit
51) prouideretur sexui muliebri,] Reb.: muliebri sexui prouideretur.
52) haberent uictum et amictum.] Reb.: victum et amictum haberent.
53) non fuit Iudaeis] Reb.: Iudaeis non fuit
54) grauis et mol.] Reb.: molestus et grauis.

Dauid habuit decem uxores, alias [55]) oppressus oneribus et molestijs, [56]) ita ut uix in anno semel attigerit [57]) uxorem, *Er hat viel tzu thun gehabet.* [58]) Aestate bella gessit, hieme gubernauit et Psalmos composuit, *noch feret er tzuletzt in aller henger namen tzu, vnnd wie* [59]) *ein hurentreiber*, Salomonis *1000 Eheweiber sint nur gewest wie mir meine muhme Lehna vnnd Jungfrau Ilsa.* [60])

COELIBATVS. *)

Ego initio uidens aliquo modo impiam Tyrannidem coelibatus [61]) non confidens mihi, accessi D. Hieronymum Schurff, ut ipse mihi causam coelibatus [62]) ex decretalibus indicaret, cur tanta Tyrannis esset imposita sacerdotibus [63]) (de monachis [64]) non idem cogitabam, quia erant sub uoto) sed tantum de pastoribus, qui non possent Oeconomiam praestare sine coniugio. [65]) At [*fol. 437b*] ille nihil potuit certo asseuerare, sed respondit, Papam neminem cogere ad sacerdotium, et ita nihil potuit ad meam quaestionem respondere. [66])

Anno 1536. 20. Ianuarij **) nouem infantes baptizati sunt, ut D. Martinus Lutherus, D. Pontanus, Magister Philippus [67]) et multi alij praestantes uiri, susceptores fuerunt. Respondit

---

*) Reb. II, fol. 168a lin. 14—27. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 145 sq. cap. 43. §. 171.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 146. cap. 43. §. 173. 174.

55) habuit decem uxores, alias] Reb.: decem habuit vxores satis alias
56) oneribus et molestijs,] Reb.: molestijs et oneribus,
57) uix in anno semel attigerit] Reb.: in anno vix semel attingeret
58) *Er hat — gehabet.*] Reb.: multis fuit oppressus negotijs,
59) *wie*] Cod. *calami err.: wir*
60) *noch feret er — Ilsa.*] Reb.: patrem ex instinctu Diaboli meretrices sequitur. Salomonis 1000. coniuges fuerunt, sicuti apud me coguata mea Magdalena, et Elisabetha relictae virgines.
61) Tyrann. coelibatus] Reb.: coelibatus Tyrannidem
62) causam coelibatus] *sic* Reb.; Cod.: clam coelibatum
63) esset imposita sacerdotibus] Reb.: miseris conscientijs sacerdotum esset imposita
64) monachis] *sic* Reb.; Cod.: Monacho
65) qui non — coniugio.] Reb.: quod non possunt sine coniugio suam administrare oeconomiam.
66) nihil potuit ad meam quaest. respondere.] Reb.: nihil ad meam quaestionem respondere potuit, sed haesitantem reliquit.
67) baptizati sunt — Philippus] Reb.: in templo Vitebergensi baptizati sunt per Anth. Laut. vbi D. M. L. Georg. Pontanus. M. Phi. Mel.

D. Martinus: Papa impijssimo suo coelibatu multa millia puerorum suffocauit [68]) contra ordinationem Dei [69]) per 400 annos. *vnnser lieber herrgott wil das gerne ein wenig wider erstatten* [70]) ante finem mundi.

Castitatis uotum [71]) nihil aliud est, quam execratio et detestatio sanctissimi coniugij, ubi quilibet coelebs figuratis uerbis contradicit obscure [72]) coniugio, *vnnd verschweret die ehe* [73]) non ad tempus, sed per totam uitam. [74])

Quantum onus fuit [75]) coelibatus. *) Augustinus satis senex conqueritur de nocturna polutione. Hieronymus in [76]) stimulis percussit pectus suum lapidibus, [77]) puellas autem e pectore excutere non potuit. Franciscus *machet schneeballen.* Benedictus *leget sich in dörner.* [78]) Bernhardus ita macerauit corpus, [*fol. 438*[a]] ut horribiliter foeteret. [79]) Credo quidem uirgines habere stimulos et tentationes, [80]) sed si sunt [81]) fluxus et pollutiones, non amplius est donum uirginitatis. Ibi remedium coniugij a Deo datum est accipiendum, [82]) *Es sint so hohe leutte darinnen gewest als wir sint.* [83]) Petrus habuit socrum, ergo et uxorem. Iacobus frater Domini et omnes Apostoli coniugati fuere praeter Ioannem. Paulus se numerat inter ἀγάμους [84]) et [85]) uiduos, sed apparet, quod fuerit maritus in iuuentute, [86]) secundum morem Iudaeorum. [87]) Spiridon Episcopus Cypri erat coniugatus. [88]) Hilarius Episcopus

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 116 sq. cap. 43. §. 132.

68) Papa — suffocauit] Reb.: Gratias agamus Deo pro sua benedictione, quam Papa impijssimo papatu impediuit, multa millia puerorum suffocans

69) ordin. Dei] Reb.: Dei ordinationem

70) *vnnser lieber — erstatten* (Cod. *corrupte:* arstatem)] Reb.: Deus noster resarcire hoc, et in bonum redigere ordinem conatur

71) Castitatis uotum] Reb.: Nam castitas votum

72) contradicit obscure] Reb.: obscure contradicit

73) *vnnd v. die ehe* (Cod.: *ehre*)] *a* Reb. *absunt.*

74) uitam.] Reb.: vitam suam.

75) fuit] Reb.: fuerit

76) in] *a* Reb. *abest.*

77) lapidibus] Reb.: et lapidibus,

78) Franciscus — *dörner.*] Reb.: Niueae componuntur massae a Francisco, Benedictus tribulis se imponit.

79) ut horr. foeteret.] Reb.: et horribiliter afflictus est.

80) habere stimulos et tent.] Reb.: tantas tentationes et stimulos habere,

81) sunt] Reb.: sint

82) accipiendum,] Reb.: arripiendum,

83) *Es sint — wir sint.*] Reb.: homines enim praestantiores nobis in statu matrimonij fuerunt.

84) ἀγάμους] Cod. *male:* ἄγαμος

85) et] Reb.: id est,

86) fuerit maritus in iuuentute,] Reb.: maritus fuerit iuuentute,

87) morem Iudaeorum.] Reb.: Iudaeorum morem.

88) Episc. Cypri erat coni.] Reb.: Cypri Episcopus coniugatus erat.

habuit uxorem. [89]) Nam in exilio scribit literas ad suam filiolam, [90]) ut sit obediens, discat orare, *er sei bei einem reichen manne, der habe ihm gesaget, wann sein tochterlein werde from sein, wil er ihr ein gulden rocklein bringen.* [91]) Ita pueriliter scribit ad suam filiolam. Ego miror [92]) sanctos patres tam grauiter cum illis iuuenilibus tentationibus conflictatos, et sublimes tentationes non sensisse in tantis officijs. [93])

[*fol.* 438[b]] Anno 38. 27. Augusti multa dicebantur de erroribus sanctorum patrum, [94]) quod nihil digni de coniugio scripserant, sed decepti sunt [95]) immundo coelibatu, unde tanta monstra orta sunt, *vnnd haben leider nicht gesehen* [96]) coniugij ordinationem [97]) tam in ueteri quam in nouo Testamento. Nam Deus coniunxit masculum et foeminam. Abraham pijssimus Patriarcha tres habuit uxores. Christus accessit nuptias, easque confirmauit. [98]) Paulus uult Episcopum unius uxoris esse [99]) maritum, et praedicit [100]) futura tempora periculosa, quibus nuptiae prohibentur. Vidimus tot peccata, scortationes, incestus, fluxus, sicut S. Vlrici Epistola deplorat. Attamen illa omnia uicit species coelibatus, [1]) primi patres *sint fromme leutte gewest, habens andechtig gemeinet,* [2]) sed non uiderunt sequens malum. O utinam adhuc Christiani possent [3]) seruare thorum immaculatum et illa uentris animalia uolunt legibus corpora et conscientias ligare, [4]) quae periculosissima, sancti patres bona intentione non potuerunt prae-

---

89) habuit uxorem.] Reb.: vxorem habuit.
90) scribit literas ad suam filiolam,] Reb.: literas ad filiolam suam scribit,
91) discat orare, — *bringen.*] Reb.: et orare discat, addens haec verba, ipsum habitationem habere apud virum diuitem, qui ad illum dixisset, si filia sua pietatem exercuerit, tunc illi auream tunicam donaturam.
92) scribit ad suam filiolam. Ego miror] Reb.: ad suam filiolam scribit. Miror
93) non sensisse in tantis officijs.] Reb.: in tantis officijs non sensisse.
94) dicebantur de err. s. patrum,] Reb.: de erroribus Sanctorum patrum dicebantur,
95) scripserant, sed decepti sunt] Reb.: scripserint, omnes decepti
96) *vnnd — gesehen*] Reb.: nec viderunt
97) ordinationem] Reb.: ordinationem et dignitatem,
98) confirmauit.] Reb.: primo miraculo ornauit.
99) esse] *a* Reb. *abest.*
100) praedicit] Reb.: praedici
1) uicit species coelibatus.] Reb.: coelibatus superstitio vicit.
2) *sint fr. — gemeinet,*] Reb.: pij fuerunt homines, et sine fuco, bene de his rebus senserunt,
3) adhuc Christiani possent] Reb.: Christiani possent adhuc
4) animalia uolunt legibus corpora et conscientias ligare,] Reb.: acerbam legibus et votis corpora et conscientias illaqueare volunt,

gnatam esse. [39]) Nam cum filius ancillam stuprare uellet, adhuc adolescens, quae cum conquesta esset dominae suae, respondit: adhuc iuuenis est, non credo. [40]) Sed cum eam solicitare pergeret, mater lectum ancillae ingressa est, filius ad eam uenit ancillam existimans, coijt et grauidam fecit. Mater autem occultauit tacens, nihil indicans filio, genitam deinde [41]) educauit, et pro famula [42]) habuit. Postea nubilem eam filius in uxorem duxit, [43]) nesciens suam uxorem et sororem esse. [44]) Hic excusantur filius et filia [45]) ignorantes rem, culpa autem matris fuit, [46]) illudque coniugium non erat rumpendum. Hoc nostro seculo contigit.

[*fol. 440b*] D. Martinus haec duo optauit, se ab Electore impetrare [47]) 1. ut duo perpetui uisitatores, per omnes quatuor dioeceses constituerentur, [48]) qui [49]) aestiuo tempore uisitarent, et causas ad Principem [50]) deferrent. 2. [51]) ut in singulis dioecesibus esset officialis, qui casus matrimonij audiret, iudicaret, [52]) et ad Iurisconsultos, *an dass hoffgericht bringe.* [53]) Ibi Gabriel recitauit casum, Torgae maritum abijsse, et in Marchia aliam duxisse. [54]) Vxor id [55]) resciscens et literas afferens in pagum abijt, ibique cum alio [56]) est copulata. Respondit D. Lutherus: *sie soltte nicht selber ihr richter gewest sein.*

---

riore demum loco (fol. 171b lin. 1. — fol. 172b lin. 27.) *legitur, quippe quod inter illam inscriptionem et hanc sectionem* ap. Reb. T. II. fol. 170a lin. 20. — fol. 171a lin. extr. *interposita sunt ea, quae in* Cod. fol. 447a lin. 18. — fol. 448b lin. 19. *exhibentur.*

39) a filio impraegnatam esse.] Reb.: a proprio filio impraegnatam.
40) ancillam stuprare — non credo.] Reb.: adolescens ancillam stuprare vellet, quae dominae suae conquesta est. Respon. mater, non credo, filius adhuc iuuenis esse.
41) ingressa est, — genitam deinde] Reb.: ingressa, filium admisit ancillae loco, et impraegnata est, haec occultauit mater filio, filiam genitam
42) famula] Reb.: familia
43) nubilem eam filius in uxorem duxit,] Reb.: filius eam nubile (*typ. err. pro.*: nubilem) vxorem duxit,
44) et sororem esse.] Reb.: esse sororem et filiam
45) excusantur filius et filia] Reb.: filius et filia excusantur
46) Culpa — fuit.] Reb.: cum culpa matris esset,
47) se ab E. impetrare] Reb.: vt ab Electore Saxoniae impetraret
48) constituerentur] *sic* Reb.; Cod.: constituantur
49) qui] Reb.: quod
50) causas ad Principem] Reb.: causam ad Principem Electorem
51) 2.] *sic* Reb.; Cod.: Et
52) audiret, indicaret,] *sic* Reb.; Cod.: audiat, iudicet.
53) *an d. h. bringe.*] Reb.: ad cameram referret,
54) recitauit — duxisse.] Reb.: pastor Torgensis casum recitauit, Maritum quendam Torgensem discessisse in Marchiam, et aliam duxisse.
55) id] Reb.: hoc
56) cum alio] *sic* Reb.; Cod.: alij

Gunther de Bunau*) consuluit D. Martinum Lutherum[57]) de casu matrimonij. Nobilis quidam fratris uxorem, Christophori de Doltzschitz, habentem tres liberos, impraegnauit, eamque in uxorem petit, sed principis gratia amissa, capite plectendus, si deprehenderetur. Respondit D. M. Lutherus: Nos talia permittere non possumus Dei uerbo saluo.[58]) A Papa nobis concederetur, sed cum maledictione conscientiae et corporis. Ego mallem[59]) utramque [*fol. 441*a] partem poenitentiam agere, et separari, et se in Electoris poenam subijcere, *so wolde ich fur sie bitten vnnd schreiben an meinen gnedigsten herrn.*[60])

Ducissa de[61]) Anhalt propria audacia reliquerat suum maritum,[62]) **) si ego loco mariti fuissem, non conniuissem hactenus,[63]) sed secundum[64]) consilium fratris Marchionis, et omnium consanguineorum, uerberibus[65]) coegissem. Magna est inobedientia,[66]) plena scandalis, *Ich habes ihr deutzsch genug gesaget,*[67]) usque ad odium prouocans contra me. Ipsa mihi 20 articulos praescriptos indicauit,[68]) quos perlegens dixi,[69]) *sie solte sie verbrennen, niemands lassen vor augen kommen, oder würde gliempff vnnd Ehre verlieren,* et si quid esset, ut Christiana ferre deberet. Tandem addidi: *Gnedige frawo ihr werdet nicht allen das maul stopfen,* ne de uobis male loquantur, accusabunt ut adulteram, *wenn ihr gleich der Ehren from weret.*[70]) Attamen haec separatio est exemplum simile adulterio.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 79. cap. 43. §. 79.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 79 sq. cap. 43. §. 80.

56a) *sie solte nicht — gewest sein.*] Reb.: ipsa non debuisset in suis rebus officio iudicis uti.
57) Gunther de Bunau consuluit D. Mart. Luth.] Reb.: Gunterus de B. Sequestrator D. M. L. consuluit
58) permittere non possumus Dei uerbo saluo.] Reb.: salno verbo Dei permittere non possumus.
59) Ego mallem] Reb.: optarem
60) *so wolde — herrn.*] Reb.: tunc ad clementissimum dominum scriberem, et supplicarem illorum nomine.
61) de] Reb.: ab
62) propria — maritum,] Reb.: temeraria audacia, maritum suum principem deseruit,
63) hactenus] a Reb. *abest.*
64) secundum] Reb.: iuxta
65) uerberibus] Reb.: vapulis eum (*typ. err. pro*: eam)
66) inobedientia] Reb.: proteruitas,
67) *Ich habes — gesaget,*] Reb.: satis tamen admonui illos,
68) Ipsa — indicauit] Reb.: Quamuis ipsa 20. articulos scriptos mihi indicaret,
69) dixi,] *sic* Reb.; Cod.: dixit
70) *sie solte sie verbrennen, — weret.*] Reb.: comburere deberet has literas, ne ab hominibus inspicerentur, sin minus, ipsam in magnam ignominiam ven-

Rex Angliae [71]) fratriam suam *) et materteram Caesaris in uxorem duxit, Papa non [*fol. 441b*] permittente, sed cum a Papa sententiam peteret, ut uel dimitteret, uel retineret eam, dies iudicij ille dictus est in Anglia. [72]) Venit ad eam actionem Campegius Cardinalis, [73]) qui utraque parte audita clam abijt causa non composita. [74]) Rex iratus a multis Vniuersitatibus quaesiuit sententiam, qua [75]) separatio decreta est, erat enim mala causa. [76])

Magister Forstemius **) consuluit Lutherum per literas, [77]) utrum maritus, cuius uxor in adulterio deprehensa, aut si ab illo fugeret, aliam ducere posset ipsa uiuente, [78]) cum secundae nuptiae, non coniugium, sed fornicatio et adulterium esse uiderentur. [79]) Respondit: [80]) Paulus 1. Corinth. 7. expresse respondet licitas esse secundas nuptias, [81]) quia inquit: quod si incredulus discedit, discedat, [82]) non est seruituti subiectus frater aut soror in huiusmodi casu, sed in pace uos uocauit Deus. Ibi palam aliud coniugium permittit Paulus. [83]) Vide annotationes supra [84]) eundem locum. Deinde recitauit casum in Eisenach, ubi uxor noluit cohabitare uiro, [85]) [*fol. 442a*] et saepius abijt sine causa, [86]) tandem marito permissae sunt aliae nuptiae, et nocenti [87]) personae prohibitae.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 80. cap. 43. §. 81.

**) *Conf.* ibid. IV. p. 80 sq. cap. 43. §. 82. sect. 1 — 3.

turam, et honorem quasi amissuram esse, et si quid esset mali, Christiano spiritu ferre deberet. Tandem addidi, domina clementissima, os non ligabitis omnibus hominibus, ne de vobis male loquantur, accusabunt, vt adulteram, etsi enim aliena estis ab hac accusatione.

71) Rex Angliae] Reb.: Angliae rex
72) ille dictus est in Anglia.] Reb.: illi in Anglia dictus est.
73) Venit ad eam act. Campegius (Cod. *corrupte*: Campegiris) Card.,] Reb.: Campegius Cardinalis ad eam actionem venit,
74) clam abijt causa non composita.] Reb.: causa non composita clam abijt.
75) a multis Vniuersitatibus quaesiuit sententiam, qua] Reb.: sententiam quaesiuit a multis vniuersalibus (*typ. err. pro*: vniuersitatibus), quia
76) mala causa.] Reb.: causa mala.
77) consuluit Lutherum per literas,] Reb.: M. Luth. consuluit,
78) aliam ducere posset ipsa uiuente,] Reb.: illa viuente, aliam ducere possit,
79) uiderentur.] *sic* Reb.; Cod.: uideatur.
80) Respondit:] Reb.: Respondit M. Luth.
81) respondet licitas esse secundas nuptias,] Reb.: concedit secundas nuptias esse licitas,
82) discedat,] Reb.: discedes
83) Paulus] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest*.
84) annotationes supra] Reb. *male*: amotiones super
85) noluit cohabitare uiro,] Reb.: viro cohabitare noluit,
86) et saepius a. s. causa,] Reb.: sine casu saepium illum deserens,
87) marito permissae sunt aliae nuptiae, et nocenti] Reb.: aliae nuptiae marito sunt permissae, nocenti vero

Anno 38. 15. Octobris*) casus matrimonij offerebatur, [88] sponsum quendam ante nuptias homicidium perpetrasse [88a] et aufugisse in locum incertum. An sponsa ab eo libera [88b] esset? Respondit: Est res politica, ipseque ciuiliter est mortuus, si reus ciuiliter potest reconciliari, ducat eam in nomine Domini. [89]

ALIVS CASVS.

Adultera quaedam infamis tandem cum rebus domesticis cum adultero aufugit. [89a]) Respondit, [89b]) hanc esse citandam et causam audiendam, et diuortium postea faciendum. Tales [89c]) casus proprie ad Magistratum pertinent, quia coniugium est res politica cum omnibus suis circumstantijs, nihil pertinens [89d]) ad Ecclesiam, nisi quantum conscientiam complectitur.

QVAESTIO. **)

Si quis uirginem adamatam uolentem raperet, utrum ille peccaret, cum uolenti non fieret [90]) iniuria. Respondit: [91]) Violentia [92]) [*fol. 442b*] raptus non ad personam uolentis, sed ad uoluntatem parentum [93]) referenda est, [94]) quibus fit iniuria etc. [95])

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 81 sq. cap. 43. §. 82. sect. 4. et §. 83.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 82. cap. 43. §. 84.

88) Anno 38. 15. Oct. casus matrimonij offerebatur,] Reb.: Alius casus offerebatur anno 38. 15. Octobris. — *Sectio ab his verbis ordiens cum subsequente, quae inscripta est*: Alius casus, *in unam contracta partimque mutata ap.* Reb. *non hoc loco* (fol. 172b extr.), *sed paulo inferiore, scil.* fol. 174a lin. 11—20. *exhibetur.*
88a) homic. perpetrasse] Reb.: perpetrasse homicidium,
88b) ab eo libera] Reb.: libera ab ipso
89) Domini.] Cod. *male*: Dominij.
89a) Respondit: Est res politica — — cum adultero aufugit.] *haec ap.* Reb. *desunt.*
89b) Respondit,] Reb.: Respo. Mart. Luth.
89c) et causam audiendam — Tales] Reb.: et audita causa diuortium faciendum. Nam tales
89d) nihil pertinens] Reb.: non pertinet
90) fieret] *sic* Reb.; Cod.: fiat
91) Respondit:] Reb.: Respo. Mart. Luth.
92) Violentia] Reb.: Violentiam
93) ad uoluntatem parentum] *sic* Reb.; Cod.: a uoluntatum parentum
94) referenda est,] Reb.: referendam
95) etc.] *a* Reb. *abest.*

CAVSA DIVORTII. *)

Diuortium a D. uisitatoribus tractabatur praesentibus Diaconis. [96]) Maritus quidam ante decennium duxit puellam, [97]) homo militaris contentiosus in carcerem positus propter uulnera cuidam inflicta erupit, [98]) uxorem grauidam relinquens, et biennio post carnificis seruus factus, eam [99]) iterum postulauit, uestitum uoluit extorquere, [100]) et infantem occidere, cum ipsa nollet accedere, et citata ad magistratum ubi comparuit, [1]) ipse contumax aufugit, et nunc octo annis non est uisus. Tandem mulier facta est [2]) scortum et duos liberos genuit. Maritus citatus publice non comparuit. Allato [3]) testimonio scripto, testes examinati sunt per [4]) conscientiam boni ciues, quibus post fugam mariti seruierat, qui eius uitam bonam extra hos lapsus praedicarent. Tandem Magister Philippus eam [*fol. 443*[a]] examinauit, secundum conscientiam dicens, Coniugium uinculum esse indissolubile, et ut indicaret, si forte dedisset causam fugae. [5]) Ipsa etiam magis uideretur rea quam maritus propter adulteria commissa, [6]) ***liess ihr nichtes recht sein***, utcunque ipsa innocente dicens: ***Es ist nicht also mit der Ehe tzu schertzen***, iuxta illud: [7]) Quos Deus coniunxit, homo non separet. Vide, ut bonam tuam conscientiam [8])

---

*) Reb. II, fol. 173[a] lin. 5. — fol. 173[b] lin. 21. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 82 sq. cap. 43. §. 85.

96) Diuortium — Diaconis.] *haec ap.* Reb. *cum illa inscriptione sic coniuncta exhibentur:* Causa diuortij a visitatoribus tractata Diaconis praesentibus.

97) duxit puellam,] Reb.: puellam duxerat,

98) in carcerem positus propter uulnera cuidam inflicta erupit,] Reb.: propter vulnera cuidam incisa in carcerem positus euasit,

99) eam] Reb.: vxorem

100) uoluit extorquere,] Reb.: extorquere voluit,

1) cum ipsa nollet — comparuit,] Reb.: nisi ipsa illum accederet, citata a Magistratu vxor comparuit,

2) facta est] *sic* Reb.; Cod.: factum est

3) Allato] Reb. *male*: alato

4) per] Reb.: propter

5) quibus post fugam mariti — causam fugae.] Reb.: vt indicarent an vir marito occasionem fugae dederit, et qualem conuersationem habuerit. Testibus bonum testimonium de ea referentibus, Philippus eam examinauit iuxta conscientiam dicens. Quia vinculum coniugij esset indissolubile, vt liberè indicaret, An marito dedisset causam desertionis,

6) adulteria commissa,] Reb.: commissa adulteria,

7) *liess ihr* — iuxta illud:] Reb.: non conuenebat illi, vtcunque esset innocens, dixit, Non est ita iocandum cum matrimonio, Quia

8) bonam tuam consc.] Reb.: tuam conscientiam bonam

serues. Exeuntibus citatis, consistoriani [9]) consultarunt. Dixit Philippus: Quia maritus insolens eam reliquit tanto tempore sine causa et factus est contumax, [10]) et ipsa innocens uidetur, ne in maius peccatum incidat, pronuntiabimus eam liberam. [11]) Et assidentes [12]) iudices et Diaconos interrogabant de sententia, omnes consentiebant. [13])

Mulieri iterum ingressae [14]) cum testibus dixit: Vide, ut conscientia tua sit pura. [15]) Cum autem iuxta testimonium [16]) innocens iudiceris, proferimus liberam te [17]) non nostra authoritate, sed diuina sententia, ex Pauli [18]) dicto 1. Corinth. 7. [*fol. 443*[b]] Si incredulus discedit, discedat. [19]) Altera pars innocens non est illi subiecta. Dominus noster Hiesus Christus conseruet te, Amen. Mulieri dabant [20]) testimonium scriptum.

ALIVS CASVS.

Adolescens quidam accusatus ab ancilla de stupro, et deprehensus solus [21]) in habitatione in domo sui Domini. Ipse negabat etiam in carceribus. [22]) Tandem audita causa uterque [23]) fatebatur, sed [24]) ipse infirmiter, addita sententia: [25]) Ducat aut dotet aut puniatur, ***Ist die sache verborgen vnd darnach ein offentlich verlübnuss geschehen.*** Postea [26]) utraque

---

9) consistoriani (*i. q.* comites sacri Consistorii)] Reb. *typ. err.*: consistoriam
10) eam reliquit — contumax;] Reb.: sine causa longo tempore iam deseruit, factusque contumax
11) pronuntiabimus eam liberam.] Reb.: liberam eam pronunciemus,
12) assidentes] Reb.: assistentes
13) interrogabant — consentiebant.] Reb.: de sententia interrogabat omnibus consentientibus,
14) iterum ingressae] Reb.: ingressae iterum
15) sit pura.] Reb.: pura sit.
16) testimonium] Reb.: testimonium optimorum virorum
17) proferimus liberam te] Reb.: liberam te proferimus
18) Pauli] Cod. *male*: paulo
19) discedat.] Reb.: discedit,
20) dabant] Reb.: dabatur
21) et deprehensus solus] Reb.: solus deprachensus cum illa
22) in domo — carceribus.] Reb.: domus Domini sui, in carceres coniectus, factum negabat.
23) audita causa uterque] Reb.: causa audita utraque pars
24) sed] Reb.: vtcunque
25) addita sent.] Reb.: sententia lata est.
26) *Ist die sache* — Postea] Reb.: si tum in primis abscondita, postea autem publica promissio facta fuerit. Tandem

persona negabat stuprum, quod facto sponsus liberari uoluit, facta sibi iniuria, sed Philippus et alij dicebant: *warumb ist er tzu ihr gestiegen* horas canonicas *tzu beten*, cum iam facta sit desponsatio, etiamsi ipse esset innocens, tamen non est dimittendus, *man sol mit der Ehe nicht schertzen, er kan ein handtwerg, lasset sie fortfahren.* [27]) Dominus dabit benedictionem etc. [28])

[*fol. 444a*] Quaestio proponebatur [29]) apud D. Lutherum: [30]) Vtrum ordinatio Ducis Mauritij de concedendo coniugio in tertio gradu, in aequali linea [31]) esset pia. Respondit: Quoad conscientiam nihil est peccati, cum [32]) Moses in secundo [33]) concedat. Sed illa dissimilitudo in rebus et haereditatibus pariet errores. Nam Mauritius nepotes, Elector pronepotes admittit, ita ut haereditas sub Electore non concedatur. Mauritius Dux cum sua coniuge est in secundo gradu inaequalis lineae, sed alijs permittit in aequali linea. [34]) Elector Marchio habuit duas consobrinas, [35]) priorem Regis Poloniae [36]) filiam, nunc sororis, quae fuit uxor Ducis Georgij.

Anno 39. [37]) 1. Februarij.*) D. Martinus satis occupatus erat negotijs et literis dicens: [38]) *Est ist heutte ein brieffiag vnnd vnlust.* [39]) Illa negotia nobis suffurantur [40]) occasionem

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 84 sq. cap. 43. §. 87.

27) facta sibi iniuria — *fortfahren.*] Reb.: quasi sibi iniuria facta esset, Philippo vero vrgente, cur secreto illam accessisset propter horas canonicas orandas? Concluſit eum non esse dimittendum, facta desponsatione, etiamsi esset innocens, non esse ludendum cum coniugio, artificium didicit, ideo pergendum est cum desponsatione,

28) etc.] *a* Reb. *abest.*

29) Quaestio proponebatur] *sectio ab his verbis incipiens ap.* Reb. *non hoc ordine* (fol. 174a), *sed inferiore loco, scil.* fol. 176b lin. 17. — fol. 177a lin. 1. *legitur inserta sectioni* (fol. 176a lin. 11. — fol. 177a lin. 11.) *quae inscripta est:* De gradibus prohibitis.

30) apud D. Lutherum:] Reb.: D. M. L.

31) ordinatio Ducis Mauritij — linea (Cod. *male:* lineae)] Reb.: Du. Mauritij (*corrupte pro:* Mauritij) ordinatio in permittendo coniugio in tertio gradu aequalis linea (*pro:* lineae)

32) cum] Reb.: quia

33) secundo] Reb.: secundo gradu

34) permittit in aequali linea] *sic* Cod.; Reb.: permittitur in aequali linea, tertij gradus.

35) habuit d. consobr.] Reb.: duas consobrinas habuit

36) Poloniae] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

37) Anno 39.] Reb.: Anno 34.

38) occupatus erat negotijs et literis dicens:] Reb.: occupatus negotijs et literis scribendis, dixit.

39) *Es ist — vnlust.*] Reb.: Hodie est dies literarum et taedij.

40) nobis suffurantur (Cod. *falso:* sufferantur)] Reb.: suffurantur nobis

studendi, legendi, concionandi, scribendi, orandi. Gaudeo tamen [41]) Consistoria esse constituta maxime propter casus matrimoniales, [*fol. 444b*] ubi etiam [42]) multa cum D. Basilio loquebatur, quod uarij et infiniti essent casus coniugij, qui non legibus, sed ex circumstantijs secundum *ἐπιείκειαν*, [43]) et arbitrium boni uiri essent moderandi. Nam multi parentes praesertim uitrici parum aequi sunt [44]) liberis, *wollen ihnen die Ehe verbitten* sine omni causa. [45]) Ibi Magistratus et pastoris iudicio debet promoueri matrimonium, [46]) etiam inuitis parentibus, *wie ich habe müssen thun*. Summa. *wans Junge leutlein sein*, ubi amore mutuo se complectuntur, qui est substantia matrimonij, *so sol man nicht wehren* [47]) sine grauibus causis. Sed exemplum Samsonis debent imitari, ubi [48]) liberi parentibus indicare debent, praecipue hoc tempore Euangelij, ubi coniugium in magna est [49]) authoritate, non in tanta deformitate, sicut [50]) in Papatu, ubi non *ἐπιεικείᾳ*, sed legibus [51]) contra conscientiam agebatur, *dorfften frei einem die braudt zusprechen, dem andern lassen*, [*fol. 445a*] ut cum priori, quem non habebat, esset coniunx, cum secundo, quem habebat, esset adultera. Ideo in illis casibus ad conscientias est respiciendum. Consideratis circumstantijs secundum *ἐπιείκειαν* et arbitrium boni uiri [52]) non strictis regulis et legibus etc. [53])

DE VOTIS CLANDESTINIS *)

Anno 39. 12. Februarij D. Basilius D. Martini [54]) sententiam explorabat, quomodo in Consistorio agendum cum clan-

*) Reb. II, fol. 174b lin. 22. — fol. 177a lin. 11. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 185 sqq. cap. 43. §. 88.

41) tamen] *a* Reb. *abest.*
42) ubi etiam] Reb.: de quibus
43) *ἐπιείκειαν*] Cod.: *ἐπίκειαν*, Reb.: *ἐπιεικειαν*
44) sunt] Reb.: essent
45) *wollen* — causa.] Reb.: matrimonium illis prohibere volebant absque causa.
46) debet promoueri matrim.] Reb.: matrimonium promoueri debet,
47) *wie ich* — *nicht wehren*] Reb.: quemadmodum et ego tenere cogebar. Summa, si sunt iuuenes, et mutuo amore se complectuntur (quod substantia est coniugij) non est impediendum
48) Sed exemplum — ubi] Reb.: sicut Samsonis Exemplum nos imitare debet, quod
49) in magna est] Reb.: est in magna
50) sicut] Reb.: vt
51) legibus] Reb.: durissimis legibus
52) *dorfften frei* — — boni uiri] Reb.: vbi sponsa, suo sponso priuabatur et peregrinae copulabantur, cum magna iniuria. Ideo haec deliberanda sunt iuxta arbitrium bonorum virorum,
53) etc.] *a* Reb. *abest.*
54) D. Basilius D. Martini] Reb.: D. Basilij, M. L.

destinis uotis matrimonij, [55]) quae ex inobedientia ignorantibus parentibus essent rata, [56]) utrum essent [57]) rumpenda, aut corporali supplicio et poena afficiendi. [58]) Respondit D. Martinus: Iuristae et Canonistae fere omnes sentiunt substantiam coniugij [59]), esse consensum sponsi et sponsae, [60]) paternam autem potestatem tantum esse accidens. Ideo substantiam propter accidens non esse destruendam. Hoc est, [61]) ego scio, quod sit substantia. Nam ubi non est amor et consensus, ibi est infoelicissimum [62]) [*fol. 445*^{b}] coniugium. Facile uobis concedo, ut illa substantia maneat secundum nostram sententiam, [63]) utcunque sit peccatum. *Aber ich bitte euch, ihr wollet mich in das gescheffte nicht mengen.* Esto uos poena, carceribus et uinculis per 4 hebdomadas [64]) tales punire uolueritis, et absterrere nunquam fiet, quia iuuentus adeo inobediens et insolens est, ut temporalibus [65]) poenis non regatur. *Es darff sich ein Junger gesel in der brunst wol eines virtel Jares ins gefengnuss erwegen*, modo ut potiatur postea suo proposito. *Ein gut mal ist hengens werdt.* Pono casum. [66]) Si parentum authoritas plane annihilatur [67]) in uotis matrimonij, tunc quilibet amore [68]) feruens, sine consilio contrahit uotum [69]) contempta poena carceris, quam ferre cogitur, [70]) *vnnd wirdt ihm fein gelingen*, [71]) etiamsi quis consobrinam, neptem,

---

55) in Consistorio — matrimonij,] Reb.: cum clandestinis votis Matrimonij in Consistorio agendum esset,
56) ign. par. essent rata,] Reb.: parentibus ignorantibus facta est,
57) essent] Reb.: esset
58) et poena afficiendi.] Reb.: aut poena afficienda.
59) substantiam coniugij] Reb.: coniugij substantiam
60) sponsae,] Reb. *typ. err.*: sponsa,
61) Hoc est,] Reb.: Item
62) consensus, ibi est infoel.] Reb.: consensus vtriusque, ibi infoelicissimum est
63) ut illa subst. maneat secundum nostram sententiam,] Reb.: vt iuxta Iuristarum sententiam, illa substantia maneat,
64) *Aber ich* — hebdomadas] Reb.: Sed vos Iuristas oratos volo, ne me vestris negotijs immisceatis. Esto, poena, carceribus, vinculis, exhaereditatione, vos
65) temporalibus] *sic* Reb.; Cod.: temporibus
66) *Es darff sich* — casum.] Reb.: Iuuenis enim vincula non abhorret, tempore libidinis, ipse flagrat amore, modo potiatur suo proposito, iuxta proverbium. Symposium bonum patibulo dignum, concedo casum.
67) annihilatur] Reb.: annihilaretur
68) amore] Reb.: caeco amore
69) contrahit uotum] Reb.: matrimonium contraheret,
70) cogitur,] Reb.: cogeretur,
71) *vnnd — gelingen,*] Reb.: nec frustabitur (*typ. err. pro* frustrabitur,)

et [72]) consanguineam cupiat, [73]) facto uoto per consensum, tunc [74]) concedendum esset, sed obijcitur, [*fol. 446a*] Nequaquam tale uotum consanguineorum esse concedendum, quia est prohibitum iure. [75]) Respondeo: Si iure humano uultis consensum uoti inter consanguineos soluere, cur non potius etiam soluendum esset uotum clandestinum, authoritate iuris diuini: Honora patrem et matrem, quod praeceptum Dei longe excellentius est omni humano iure. [76]) ***Lasset vnns doch*** parentum authoritatem et obedientiam ***nicht ein schertz sein***, [77]) sicut etiam apud gentes est obseruatum. Sanctus Ambrosius [78]) dictum Euripidis pulcherrime commendat, ubi puella dicit: Non sunt mei iuris sponsalia, [79]) sed si pater meus et mater uoluerint. [80]) Itidem et sacra scriptura dicit: Date filijs [81]) et filiabus uestris uiros et uxores. Ideo sic faciendum, [82]) ut liberi [83]) parentibus significent: Eligam mihi coniugem, [84]) si consilium uestrum fuerit, [85]) sin minus, non erit ratum. Quod autem Iuristae obijciunt Canonem, parentum authoritatem in honestate, non in necessitate [*fol. 446b*] habere locum, [86]) quia consensus est substantia [87]) necessitatis, parentes accidens honestatis. Impijssimus est Canon. Quasi amans primo [88]) furore multum curaret honestatem, et ita perit [89]) parentum authoritas et datur locus licentiae adolescentibus et aperitur fenestra infinitis scandalis, [90]) quae

---

72) et] *a* Reb. *abest.*
73) cupiat,] Reb.: cuperet,
74) tunc] Reb.: tunc illi
75) Nequaquam tale — iure.] Reb.: tale votum consanguineorum nequaquam esset concedendum, quia iure est prohibitum.
76) quod praeceptum Dei longe excellentius est omni humano iure.] Reb.: Quod est praeceptum Dei longe excellentius omni iure humano.
77) ***Lasset vnns — sein***,] Reb.: Ideo parentum authoritatem, et obedientiam contemnere nolumus.
78) Sanctus Ambrosius] Reb.: S. Ambrosij
79) dicit: Non sunt mei iuris sponsalia,] Reb.: dixit: Sponsalia non sunt mei iuris,
80) uoluerint.] Reb.: voluerint, etc.
81) filijs] *sic* Reb.; Cod.: liberis
82) faciendum,] Reb.: faciendum est,
83) liberi] *sic* Reb.; Cod.: adolescens
84) coniugem,] *sic* Reb.; Cod.: puellam hanc,
85) consilium uestrum fuerit,] Reb.: vestrum fuerit consilium,
86) habere locum,] Reb.: locum habere,
87) substantia] *sic* Reb.; Cod.: substantiam
88) primo] Reb.: in primo
89) perit] Reb. *typ. err.*: petit
90) datur locus — scandalis,] Reb.: licentiae locus datur iuuentuti, et fenestra infinitis scandalis aperitur,

nullis legibus possunt coerceri. Summa, si parentum au ritas corruit, tunc neque conscientijs, neque corporibus suli potest. Ego hactenus processi, [91]) ut plus consci quam corporibus consuluerim, propter uerbum Dei et au ritatem iuris diuini, et [92]) simpliciter concludo: Si no authoritate iuris humani soluitis uota propinquorum gradum multo magis diuina authoritate praecepti diuini [93]) li *Ihr werdet tzu schaffen bekommen*, [96]) si hanc meth neglexeritis, infinitos casus habebitis, quibus omnibus faci occurretis authoritate parentum, [97]) *dass ein vater dorn greiffen* [*fol. 447a*] *hette.* [98]) Nolo [99]) hic patrocinari i parentibus, qui sui lucri [100]) causa coniugia liberorum i dire uolunt, ut sunt uitrici tutores. [1])

Ante copulam diligenter est prospiciendum, uisum concedendum, *was darnach* post carnis copulam *geschicht muss* [1a]) *man lassen geschehen.* Nam si concesseritis [2]) consi ratum, *so werdet ihr doch tzu schaffen gewinnen* cum con consummato, *gott helffe euch, ich wils euch lassen m allein menget mich nicht darein. Aber ich stosse euru* humana cum praecepto diuino *darnieder.* Deus creauit sculum et foeminam. *die sollen vnnd müssen beicin sein.* [3]) sed cum uoluntate Dei coniungi [4]) debent. Lan horribilia tempora, quae non reguntur legibus. [5])

---

91) Ego hactenus processi,] Reb.: Hactenus ita processit,
92) consuluerim, propter uerbum Dei et auth. iuris diuini, et] Reb.: per Dei, et authoritatem Iuris diuini consulerent, Et nunc
93) uos] Reb.: nos Canonistae
94) soluitis uota prop. grad.,] Reb.: vota propinquorum gradum dissol
95) praecepti diuini] Reb.: mandato Dei nobis
96) *Ihr — bekommen,*] Reb.: nos vestris inhaereamus crinibus,
97) facillime occurretis auth. par.] Reb.: authoritate parentum facillime retis,
98) *dass ein v. — hette.*] Reb.: et parentum authoritatem in nihil geritis.
99) Nolo] Reb.: Nolo tamen
100) sui lucri] Reb.: lucri sui
1) tutores.] Reb.: et tutores.
1a) *muss*] *hoc ipse addidi, a* Cod. *abest.*
2) concesseritis] *sic scripsi;* Cod.: concessentis
3) *sein.*] Cod.: *sey*
4) coniungi] Cod. *calami err.:* coniugi
5) Ante copulam diligenter est prospiciendum — — reguntur legibus *his ap.* Reb. *non hoc quidem loco* (fol. 176a *post* lin. 16. *superiore,* fol. 170a lin. 20—31. *proxime post inscriptionem*: matrimoniales. *haecce exhibentur:* Certum et manifestissimum est ingij statum iuxta Dei ordinationem esse dignissimum, omni authorita rendum omnes leges politicae, et Ecclesiarum ceremoniae testimon hibent. Attamen a Sathana et maligno mundo et hominibus ingratis impedimenta indies oriuntur, summus requiritur labor hominum qui

inter [6]) omnes casus mundi plurimi et maximi [7]) sunt moniales, [*]) quorum est infinita uarietas, quia indies [8]) ac [9]) noui oriuntur errores, tam ante copulam, [*fol. 447b*] post, nec possunt certis regulis comprehendi, sed se- in ἐπιείκειαν sunt considerandi, [10]) et ex arbitrio boni dicandi, [11]) alioqui impossibile est omnibus illis casibus rere, quemadmodum scioli et arrogantes praesumunt, *les wollen schlecht machen*, [12]) aliorum sententias da- [13]) iuxta illud: Me regem esse oportuit. Si autem [14]) ndo regere deberent, *solten sie es wol innen werden.* [15]) alia non discuntur nisi experientia et gubernatione, *do wir, wie vns gott in das Regiment setzt,* [16]) qui tamen nepti sumus. Et quilibet pius [17]) experientia discit se suae conditioni, et [18]) stultum esse, solumque De- ere, cuius consilia sint [19]) incomprehensibilia, quasi Vos mihi debetis obedire, *vnnd mich lassen gott sein regierenn.* [20]) Ita in illius uerbum et uoluntatem [21]) est respiciendum. [*fol. 448a*] Deinde recitauit matrimonij ipsius Dauid, interrogans Basilium, [22]) an apud Iuristas posset [23]) defendi, nam ita scriptum est

---

onf. Luth. colloq. germ. IV. p. 88 sqq. cap. 43. §. 89.
oniungere, sed maxime laborandum est, ne copulati diuortium faciant, vt uotidiana testatur experientia, Magistratus, pastores, consistoria in dijudican- s causis, conciliandis personis, diuortijs constituendis satagunt.
ter] Reb.: Nam inter — Haec *sectio, quae in* Cod. fol. 447a lin. 18. *rditur, ap.* Reb. *legitur* T. II. fol. 170b lin. 1 sqq. *proxime post erba in praecedente annot.* 5. *allata.*
urimi et maximi] Reb.: praecipui
ia indies] Reb.: Indies enim
] Reb.: et
cundum ἐπιείκειαν sunt considerandi,] Reb.: secundum ἐπιείκειαν et cir- mstantiae sunt considerandae,
dicandi,] Reb.: iudicandum,
ie — machen,] Reb.: qui omnia secundum amussim componere co- ntur,
mnant,] Reb.: damnantes,
i autem] Reb.: At si
lten — werden.] Reb.: tunc periculum sentirent.
o sehen — setzt,] Reb.: ibi videmus, quomodo a Deo ad regnandum camur,
us] Reb.: impius
scit se imparem suae conditioni, et] Reb.: dicit se suae conditioni impa- m, immo
nt] *sic* Reb.; Cod.: sunt
nd mich — regierenn.] Reb.: et mihi soli diuinitatem et imperium ribere, quia per me gubernantur omnia.
elatam] *sic* Reb.; Cod.: reuelatum
errogans Basilium,] Reb.: D. Basilium interrogans,
sset] Reb.: possit

1. Reg. 18. [24]) Cum Dauidi filiam suam maiorem Merob Saul desponsauit, [25]) ibi filia authoritate patris [26]) consentiens, datis sponsalibus ipsi Dauidi, [27]) quod est uerum coniugium. Attamen illa [28]) ipsa Merob ante copulam alteri, scilicet Adriel, a [29]) Saul datur. Nonne hoc est adulterium? Deinde Saul Dauidi Michal [30]) tradit, [31]) quam amauit Dauid, quae copula cohabitatione [32]) et amore coniugium cum Dauide confirmauit, et tamen hanc Michal alteri dedit, Phalti filio Lahis. [33]) Nonne hoc est satis [34]) adulterij? ubi duas sorores accipit Dauid, [35]) et post mortem Saulis iterum recipit Michal, fortasse [36]) sub spe potiundi regni. [37]) Omnia sunt adulteria, in nostris auribus, et nemo iuristarum hodie hunc casum posset explicare, [38]) adeo infinitae uarietatis [39]) est. Vnus et idem matrimonij [*fol. 448b*] casus, *dorffen wol achtung drauff habenn* in consistorio. [40]) Optimus rex et propheta Dauid [41]) haud dubie magnas habuit calamitates, cum his duabus uxoribus, filiabus Saul. Seni adhuc sponsa puella [42]) adiungebatur Sunamitis, quae tantum eum foueret, nec unquam cognita est ab eo. [43])

Iterum D. Lutherus interrogabat Basilium, [44]) An iure possit marito urenti alia permitti, [45]) si uxor esset ualetudinaria desperati morbi, et quae esset tantum uiuum cada-

---

24) ita scriptum est 1. Reg. 18.] Reb.: 1. Reg. 18. scriptum est,
25) Cum Dauidi — desponsauit,] Reb.: cum Saul. Merob filiam suam maiorem Dauidi desponsasset.
26) authoritate patris] Reb.: patris authoritati
27) datis — Dauidi,] Reb.: Dauidi desponsatur,
28) illa] *a* Reb. *abest.*
29) a] *in* Cod. *deest.*
30) Michal] *sic h. l. et in seqq. scripsi* (= *Hebr.*); Cod.: Michol (= *Vulg.*), Reb.: Michel
31) Dauidi — tradit,] Reb.: Michel filiam suam Dauidi tradit,
32) cohabitatione] Reb.: quoque habitatione
33) dedit, Phalti filio Lahis.] Reb.: tradidit Phalio filio Lais,
34) est satis] Reb.: satis est
35) duas — Dauid,] Reb.: Dauid duas vxores duxit,
36) iterum recipit Michal, fortasse] Reb.: Michel iterum recipit, fortassis
37) potiundi regni.] Reb.: potiendi regno.
38) posset explicare,] Reb.: expedire posset,
39) uarietatis] Reb.: vanitatis
40) *dorffen* — consistorio.] Reb.: hi casus non sunt negligendi in consistorijs.
41) et propheta Dauid] Reb.: Dauid et Propheta
42) puella] *a* Reb. *abest.*
43) cognita est ab eo.] Reb.: ab eo cognita est.
44) Iterum — Basilium,] Reb.: D. M. Luth. D. Basilium interrogabat,
45) permitti,] *sic scripsi*; Cod.: promitti,

uer. [46]) Respondit, [47]) lura non facile permittere, [48]) sed esse quosdam casus, in quibus permittitur marito concubina. [49]) Respondit Lutherus: Hoc est periculosum. Nam si propter extremos morbos diuortium permitteretur, et facultas alterius uxoris concederetur, tunc infinitae occasiones indies excogitari poterunt.

Quaedam mulier habuit duos maritos *) et a quolibet peperit filium,, ab altero filium, ab altero filiam. [50]) Hic filius in tertio gradu petit suam neptem [51]) in uxorem [*fol. 449a*] Respondeo: [52]) Hoc negotium ipsi principi [53]) Electori dedimus. In quarto gradu permittimus, in tertio [54]) nolumus, non propter conscientiam, sed propter malum exemplum inter rusticos auaros, qui suas consanguineas propter diuitias petunt. *wann man Inen* tertium gradum *nachliesse, so geweneten sie sich* in secundum, *sind doch sonst Jungfrauen genug. warumb sollen dieselbigen bleiben sitzen?* [55]) Moses praecipit, [56]) ut ducerent proximae [57]) affinitatis, *dass die armen metzen nicht sitzen bleiben.* [58]) Ideo Dauid et Salomon [59]) facti sunt *πολύγαμοι* propter consanguineas pauperes. [60]) At nunc nostri auari rustici et nobiles propter diui-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 90 sq. cap. 43. §. 90.

46) alia — cadauer.] Reb.: valetudinariam vxorem habenti, alia permitti, si desperatum haberent morbum, et tanquam viuum cadauer.
47) Respondit,] Reb.: Respon. D. Basilius,
48) permittere,] *sic* Reb.; Cod.: permittunt,
49) permittitur marito concubina.] Reb.: marito concubina permitteretur.
50) Quaedam mulier habuit — filiam.] Reb. *non hoc ordine,* (fol. 171.) *sed inferiori loco, scil.* fol. 176a lin. 11 sqq., *pro his exhibet haecce:*

DE GRADIBVS PROHIBITIS.

Sanguinis etiam reuerentia habenda est, tum propter naturam, tum propter ordinationem diuinam, vt Leuitici 18. Canones traduntur, quibus prohibiti gradus per Mosen traduntur, ne illegitimo thoro associentur consanguinei et affines, recitans exemplum cuiusdam matris, duos maritos habentis, a primo filium, ab altero filiam genuit.

51) petit suam neptem] Reb.: suam neptem petit
52) Respondeo :] Reb.: Respon. Mart. Luth.
53) principi] *a* Reb. *abest.*
54) tertio] Reb.: tertio gradu
55) propter malum exemplum — *sitzen?*] Reb.: exemplum malum inter auaros rusticos qui consanguineas suas propter diuitias et opes ambiunt, Si permitteremus illis, vt in tertio nuberent gradu, tunc venirent ad secundum gradum, nonne et alijs in locis virgines nubiles muniri possunt, cur illas relinquerent, non ducant in vxores?
56) praecipit,] Reb.: praecepit
57) proximae] Reb.: proximas
58) *dass — bleiben.*] Reb.: ne miserae puellae relinquerentur.
59) Dauid et Salomon] Reb.: Salomon et Dauid
60) consanguineas pauperes.] Reb.: pauperes consanguineas.

Ille absens citatus, sed contumax, Vxori datum testimonium. Pater etiam accusans [85]) inobedientiam filij. [86])

Quaestio: [87]) Vtrum partus undecimo mense sit legitimus, *) an etiam possit [88]) naturaliter fieri? Respondit: [89]) Illum casum [*fol. 451a*] bis habui, ubi uxor [90]) post discessum mariti in undecimo mense peperit, [91]) *Es hat schwere gedancken, ich konde es nicht gleuben.* [92]) Ideo in tali causa [93]) opus est persuasione et authoritate, non iure, sicut si quis sponsam inueniret stupratam, scortum pro uirgine, *do muss man nur* persuasionibus ex charitate *handeln*, nullus ibi est [94]) locus iuris.

Dicebatur **) de serui sui abitu, [95]) qui cum ancilla in ciuitate esset in fama, quasi cum ea concubuisset, illectus in illius domum, cum ipsa alias quoque esset infamis. Respondit: *Last ihnen hierinnen bleiben*, praesertim cum res adhuc sit occulta. Etiamsi eam cognouisset, *hat ers nicht auff die Ehe gethan*. tunc non est ligatus. *Es kan einer noch wol vber ein megdlein fallenn*. si est in secreto, *so mugen sie sich heimlich vertragen, aber sie muss sonst offentlich tzur hurenn werden. darumb sollen sie es in beichtweise heimlich klagen. wens aber auff die ehe gescheen ist*, et impraegnata [*fol. 451b*] tunc ducenda est. Nam aliae mulieres *haben eben das loch, das diese hat, das er versucht hat.* Ideo bene illis consulendum est. *Ist es geschehen, man verware die gewissen.* Cauenda tamen sunt mala exempla, ut caste et caute uiuamus, non ut papa, qui suos sacerdotes ita a suspicione liberare uoluit. Etiamsi sacerdos solus cum sola in suspecto loco inueniretur, attamen cogitandum, *sie hetten mit einander gebet.* Hoc praeceptum papae indiget magna fide. [95])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 93. cap. 43. §. 94.

**) *Conf.* ibid. IV. p. 93 sq. cap. 43. §. 95.

85) accusans] *sic scripsi;* Cod. *corrupte*: accusana

86) Anno 39. 21. Maij — — inobedientiam filij.] *haec ap.* Reb. *h. l. non leguntur.*

87) Quaestio:] Reb.: Quaestio fiebat

88) possit] *sic* Reb.; Cod.: posset

89) Respondit:] Reb.: Respon. M. L.

90) uxor] *ap.* Reb. *deest.*

91) mense peperit,] Reb.: peperit mense,

92) *Es hat — gleuben.*] Reb.: difficiles inde oriuntur cogitationes, ego credere non possem.

93) causa] Reb.: casu

94) *do muss* — ibi est] Reb.: in his casibus agendum, cum persuasionibus et charitate. Vbi non est

95) Dicebatur de serui sui abitu — — — magna fide.] *haec ap.* Reb. *h. l. non leguntur.*

Mentio fiebat casuum [96]) matrimonij, *) quod noua haeresis oriretur, ut neutra pars ab altera [97]) debitum matrimonij postulare deberet, quia esset peccatum. Respondit Doctor Martinus Lutherus: Sathan infinitos errores in mundo producit, si uerbum relinquimus. ***Ist es nicht schande, dass man alhie wil sunde machen in gottes ordenung, da man sonst*** in fornicatione adulterijs impudentissime ***sundiget,*** [98]) et [*fol. 452*] nisi Paulus 1. Corin. 7. clarissimis uerbis cauisset, tunc debitum matrimonij [99]) etiam fieret peccatum, quia [100]) clare scriptum est: propter fornicationem, [1]) non tantum propter sobolem.

Cum interrogaretur D. M. Lutherus, **) quid pastoribus faciendum in casibus matrimonij, utrum nos bona conscientia ab illis molestijs alienare possemus, respondit. [2]) Omni modo consulebat, ne hoc iugum susciperemus, primo qui satis negotij haberemus in nostro proprio officio. [3]) Secundo, quia coniugium est extra Ecclesiam res politica, ideo ad Magistratum pertinet. Tertio, quia hi casus infiniti altissimi, latissimi, [4]) profundissimi, multa pariunt scandala, quae essent futura dedecori Euangelio, [5]) ***dann ich weiss, wie offte wir in diesen sachen mit vnnserm rathe tzu schanden sint worden,*** [6]) ubi propter futura mala clandestina permisimus, ***dass sie es nur heimlich*** [*fol. 452*[b]] ***behielten,*** [7]) ne fieret exemplum. ***Aber sie gehen mit vnns vnfreundtlich vmb, tziehen vnns in solche böse sachen. so es vbel geredt, so muss die schult gar vnnser sein.*** Ideo politicis relinquamus [8])

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 94. cap. 43. §. 96.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 94 sq. cap. 43. §. 97.
96) casuum] Reb.: de casu
97) oriretur — altera] Reb.: orietur, quod neuter coniugium ab altero,
98) *Ist es nicht — sundiget,*] Reb.: nonne maximum est dedecus ex ordinatione diuina peccatum facere, cum alias in fornicatione, adulterijs, incestu, impudentissime perpetrantur peccata,
99) debitum matrimonij] Reb.: matrimonij debitum
100) quia] Reb.: sed
1) pr. fornicationem,] Reb.: pr. fornicationem quilibet habet suam vxorem,
2) ab illis molestijs alienare possemus, respondit:] Reb.: alijs molestijs alienari possimus,
3) consulebat — officio,] Reb.: consulendum, ne pastores hoc iugum suscipiant. Primo, quia satis negotij haberent in proprio officio.
4) altissimi, latissimi,] Reb.: latissimi, altissimi,
5) essent futura (Cod.: futuri) dedecori Euangelio,] Reb.: essent Euangelio dedecori,
6) *dann ich — worden,*] Reb.: ego enim optime scio, quomodo cum nostro consilio in suis causis pudefactus sum,
7) *dass sie — behieltten,*] Reb.: modo non patefacerent,
8) *Aber sie gehen* — relinquamus] Reb.: Sed infidelissime nobiscum agunt, malae illorum causae nobis imponuntur, et si malum habent exitum, tunc culpam transferunt in nos. Relinquamus igitur politicis

hoc officium. Tunc defensio cadet in eos. *machen sie es gut, so haben sie es deste besser.* [9]) Tantum in causis conscientiarum, consilium Dei pijs communicare debent pastores. [10]) In litibus et controuersijs relinquamus negotium [11]) iure consultis [12]) et consistorijs. D. Chilianus uoluit nobis imponere, ut nos causas audiremus et examinaremus, et ab ipsis iuristis sententias expectaremus. Hoc nolui, sed ut ipsi audirent et a nobis sententiam expectarent. *Isset mich auff den arss.* [13]) Quamuis Magister Philippus Magistro Cellario et mihi [14]) consuluit, ut ad tempus laceris Ecclesijs in illis casibus [15]) seruiremus.

Mentio fiebat [*]) sponsaliorum [16]) clandestinorum, quae inreconsulti exilio uellent punire, et in Lipsensi synodo his annis exules et [*fol. 453a*] exhaereditati sunt decreti. Respondit: *das lob ich nicht, das ist zu grob.* Defendent hoc iuristae, sed illis sponsis non esset conniuendum in haec uota, et deplorauit sui nepotis Fabian Kauffmans inobedientiam, qui etiam se desponsasset, ignorantibus et inconsultis amicis. Ideo uehementes literas scripsit Northusium ad parentes uirginis etc.

M. Ioannes Holstein [**]) mouit quaestionem de uotis matrimonij de uerbis, de praesenti, quasi illa uerba: *Ich wil dich nemen*, essent de futuro. Respondit D. Lutherus: sunt uerba de praesenti, quia uerbum Volo *ich wil* est significatio praesentis uoluntatis. Imo omnia uota conditionalia sunt de praesenti oblata conditione. Vt si quis adolescens puellae uouisset: post biennium [17]) cum rediero, ducam te. Haec uerba sunt de praesenti. Nam cum rediret, tenetur eam ducere, neque habet potestatem mutandi animum illo biennio. Fur-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 95. cap. 43. §. 98.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 95 sq. cap. 43. §. 99.
9) cadet — *besser.*] Reb.: cadit in eas, quo enim melius illorum iudicium ferit, eo melius habebunt,
10) consilium Dei pijs communicare debeant pastores.] Reb.: pastores consilium Dei communicare debent pijs.
11) negotium] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
12) iure consultis] Reb.: Iuris consultis
13) nobis imponere — *den arss.*] Reb.: Theologis imponere vt causas audirent et examinarent, deinde a Iuristis sententiam expectarent, hoc detrectani, imo ipsi audiant, et a Theologis sententiam expectent, etc.
14) Magistro Cellario et mihi] Reb.: mihi et Cellario
15) casibus] Reb.: causis
16) Mentio fiebat sponsaliorum] *sectio ab his verbis ordiens et subsequens*: „M. Ioannes Holstein — — consilio suorum uteretur." *ap.* Reb. *h. l. non inveniuntur, sed earum loco haecce* fol. 178b lin. 1 — extr. *exhibetur*: „Quaerebatur, an coniunx — restitutionem permittat." *quae in* Cod. *paulo inferius* fol. 454b lin. 4.—fol. 455a lin. 11. *legitur* (*vide* p. 388 sq.)
17) post biennium] *sic scripsi;* Cod.: post biennio

tiuis et clandestinis uotis sublatis multis [*fol.* 453ᵇ] occurritur malis. Et uos Iuristae satis habebitis negotij in matrimonialibus, ubi sunt infiniti casus. Si pater haberet filiam et adultam, an etiam cogeretur se desponsare illius consilio? Respondit: Est sui iuris, quamuis filiae esset honestum et salutare, si consilio suorum uteretur.

FORMVLA CITANDI DESERTORES AVT IN ADVLTERIO VIVENTES D. M. LVTHERI. *)

Ich pfarherr tzu N. *bekenne gegen mennichlich hiemit offentlich, dass auff heut* N. *vor mich erschienen vnnd hat klagende angetzeiget, wie* N. *sein Ehliche haussfraw oder wirdt, Jungfraw oder gesell (hie wirdt die klage oder der fal gemeldet,)* N. *schwerlich vnnd ferlich ist also tzu bleiben. so hat er oder* [18]) *sie mich als den seelsorger gantz fleissig gebeten, ihm oder ihr getrauen radt, tzu errettung ihres oder seines gewissens, mittzuteilen, welches ich ihm oder ihr, als der seelsorger gar nicht* [*fol.* 454ᵃ] *habe abtzuschlagen wissen oder wollen, in ansehung das ich solches schuldig erkenne. Nun aber die notturfft erfodert, das* N. *als beklagter vnnd beklagte tzuuor citirt, ihr oder* [18]) *sein gegen schutzrede auch gehoret werde, so heische, erfoder vnnd citire ich dich ehe gedachten* N. *hiemit offentlich krafft meines amptes (empfangenen befehls) vnnd* peremptorie, *das du auff* N. *schierst kunfftig, hie tzu* N. *auff die pfar fur mir vnnd andern, so ich tzu mir tziehen werde, oder befehl haben, on aussenbleiben erscheinen wollest, dein vnschuldt, oder warumb (hie wirdt abermal vrsach der Clage gemelt,) antzutzeigen, oder handels tzu gewarten, sol alsdan kein vleiss gespart werdenn Euch von beiden teilen nach nodtturfftiger verhorung tzuuersunen vnnd tzuuertragen. Im fal aber, dass du auff bestimpten termin vngehorsamlich aussen bleiben wurdest, sol nichtes desto weniger auff des klegers gehorsame erscheinung denselben widerfaren vnnd geschehenn* [*fol.* 454ᵇ] *was billich ist. dess tzu vrkundt habe ich mein gewonlich bietschafft hirunter wissentlich auffgedruckt, tzu* N. *am tage* N. Anno etc.

[*Haec in* Cod. *germanice scripta* Rebenstockius II. fol. 179ᵃ lin. 1. — fol. 179ᵇ lin. 4. *sic latine reddidit*:

FORMVLA CITANDI DESERTORES.

Ego N. Pastor Ecclesiae. N. aperte coram omnibus fateor, quod hodie N. coram me apparuit. N. et accusando indicauit, vxorem suam legitimam, (vel virum)

*) *Conf.* duae citationes in Luth. colloq. germ. IV. p. 110 sqq. cap. 43. §. 122. 123. allatae.

18) *oder*] *sic his locis scripsi;* Cod.: *aber*

virginem, vel famulam (hic causa actionis annumeratur) discessisse, quare absque magno detrimento) sui, et suorum, se ita sustentare, et solum, sine periculo vitæ et honoris, manere non posse, me ergo tanquam pastorem animarum, bono illi astare consilio, rogauit ad liberandam suam conscientiam, quam petitionem ego, tanquam pastor animarum, illi recusare non potui praesertim, quia hoc facere ex officio debitus sum. Quia vero necessitate. N. tanquam accusatum (vel accusatam,) suum (vel ream) antea citatum (vel citatam) apparere, suumque (vel suam) proponere excusationem vel defensionem, requiritur. Quapropter te, antea nominatum (vel nominatam) authoritate mei officij, et peremptorie vt ad diem praescriptum hic in nostra ciuitate. N. in parochia nostra, coram me et alijs pastoribus, et personis, huc aduocatis, absque vlla excusatione, tuam innocentiam declarandam, appareas, citatum volo, (vel citatam) tunc nostram hac in causa, diligentiam, qua vos reconciliare conabimur, videbis et expectabis. Quod si non fueris morigerus, nec apud nos intra citationem nostram apparueris, tamen cum accusatore, secundum institiam et aequitatem, agetur, etc.]

QVAESTIO. [19])*)

Potestne coniunx propter religionem discedere a marito? [19a]) Respondit: Non, quia politica [20]) uincula non soluuntur propter religionem. Vir quidam [21]) propter commissum furtum [22]) relicta coniuge aufugit, sed coniunx in uincula conjcitur, et cum negaret se [23]) participem esse criminis illius, [24]) precibus bonorum uirorum [25]) liberata est. Mox profecta est in alienam regionem, ubi nupsit alteri uiro. Iam quaeritur, [26]) Vtrum fuerit legitimum matrimonium, et quomodo uir, qui hanc uxorem duxit, si ob id malam conscientiam habeat, sit consolandus. Respondit: Si mulier potuisset sequi maritum, quamquam furem, debuisset facere, [27]) sed quia maritus illam reliquerat, fuit excusata, [28]) quod alteri nupsit, et ille, qui duxit, potest habere bonam conscientiam. *Wann ein weib ein Jar von dem manne leuft,*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 96 sq. cap. 43. §. 100. 101.

19) Quaestio.] *haec sectio, quae finitur verbis*: restitutionem permittat, in Cod. *h. l. post illam* Formulam citandi desertores *legitur*, *ap.* Reb. *autem illi proxime praecedit* fol. 178b lin. 1 — extr. *pluribus locis mutata.*

19a) Quaestio. Potestne — marito?] Reb.: Quaerebatur, an coniunx a marito propter religionem discedere possit.

20) Non, quia politica] Reb.: Nequaquam. Politica enim

21) quidam] Reb.: quidam quidem

22) commissum furtum] Reb.: furtum commissum

23) et c. neg. se] Reb.: cum se negaret

24) illius] *a* Reb. *abest.*

25) prec. bon. uirorum] Reb.: bonorum virorum precibus

26) Mox profecta — quaeritur,] Reb.: illico profecta in aliam regionem alteri nupsit. Quaeritur

27) sequi maritum, — facere,] Reb.: maritum sequi, utcunque furem, facere debuisset,

28) reliquerat, fuit excusata,] Reb.: reliquerit, excusata fuit,

so sol er sie [*fol. 455a*] *nicht wider nemen. Ein frau muss bei ihrem manne bleiben, sol der hurerey nicht hin vnd her nachlauffen, vnnd dem manne die kinder auff dem halse sitzen lassen, dessgleichen auch ein man.* Cum consulitur matrimonium stupratori, et pater obstat, respondendum: [29]) Vtendum autoritate paterna pro charitate Christiana [30]) et non contra. [31]) Cur non etiam ita rexerit et educauerit [32]) filium suum, ne fieret stuprator. Ergo [33]) nunc quoque restitutionem permittat. [19])

Cum artetica [34]) et calculus saeuiret, et morbus morbum augeret, respondit: Da patientiam Domine, et da, ut tantum filij tui passiones et mortem meditemur. Esto uarij sint morbi in nobis et iuxta prouerbium: Nulla calamitas sola. Ita fertur de Duce de Sophey, quod uno die compererit inimicitiam regis Galliae contra se, Secundo Heluetiorum foedus contra se, Tertio filij sui mortem. *Ists gnug auff ein mal gewesenn.* [*fol. 455b*] Talis est uita mundi omnibus calamitatibus exposita etc. [34])

---

29) *Wann ein weib* — respondendum:] Reb.: Item si vxor a viro suo per totum annum discedit, non cogitur illam sumere, vxor enim cum viro suo legitime viuere, non abire in statum meretricium, nec viro proles relinquere debet. Similiter, et virum facere oportet. Item cum stupratori consulitur matrimonium, an liceat patre obstante absoluere? Respon.

30) charitate Christ.] Reb.: Christiana charitate,

31) contra.] Reb.: econtra.

32) Cur non — educauerit] Reb.: Cur Pater etiam non rexerit, educauerit

33) Ergo] Reb.: ideo

34) Cum artetica — — exposita etc.] *haec sectio ap.* Reb. *h. l. non invenitur.*

D. MARTINI LUTHERI COLLOQUIA

MEDITATIONES, CONSOLATIONES, IUDICIA, SENTENTIAE, NARRATIONES, RESPONSA, FACETIAE

E

CODICE MS. BIBLIOTHECAE ORPHANOTROPHEI HALENSIS CUM PERPETUA COLLATIONE EDITIONIS REBENSTOCKIANAE

EDITA

ET PROLEGOMENIS INDICIBUSQUE INSTRUCTA

AB

HENRICO ERNESTO BINDSEIL

PHILOS. DOCTORE, PROFESSORE,

ORDINIS AQUILAE RUBRAE IV. CL. EQUITE,

BIBLIOTHECAE REGIAE ACADEMIAE FRIDERICIANAE HALENSIS CUM VITEBERGENSI CONSOCIATAE PRAEFECTO SECUNDARIO, SOCIETATIS GERMANICAE ORIENTALIS, HISTORICO - THEOLOGICAE LIPSIENSIS, ET INSTITUTI AFRICANI PARISIENSIS SODALI.

TOMUS III.

LEMGOVIAE & DETMOLDIAE

TYPIS SUMTIBUSQUE MEYERIANI BIBLIOPOLEI AULICI.

1866.

Praefatio.

Hoc opere, quod post editionem operum Melanthonis anno 1860. incepi, nunc finito*), plura referri possent de ratione, quae inter haec Lutheri Colloquia latina eiusque germanica intercedit; at haec hoc quidem loco praetermitto, perbrevi vero tempore in Ephemeridibus *Theologische Studien und Kritiken* inscriptis proponam.**) Horum loco nunc affero,***) quae quinque Viri summe venerandi **Lutherus, Melanthon, Ionas, Bugenhagen et Crucigerus** manu propria inscripserunt exemplo septimae editionis Wittenbergensis Bibliorum a Luthero in germanicam linguam translatorum, quae in duo volumina distributa 1541. forma maxima prodiit.****) Hoc exemplum, quod in utriusque voluminis principio in folio membranaceo insigne huius urbis pulchre pictum ornatumque continet, in Bibliotheca Senatoria Halensi asservatur et benigne mihi in hunc usum traditum est.

In duobus foliis membranaceis titulo voluminis II. praefixis leguntur hae quatuor inscriptiones anni 1543.: fol. 1^a **Iohannis Bugenhagii Pomerani**, fol. 1^b **Martini Lutheri**, fol. 2^a **Philippi Melanthonis**, fol. 2^b **Casparis Crucigeri**, quarum quaeque manu propria auctoris scripta unam paginam explet.

---

*) Doctorum Virorum de eo iudiciis in praefatione Tomi II. laudatis, quae ad huius operis Tomum I. spectant, addenda sunt duo ad Tomum II. pertinentia, quae leguntur in: *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 1865. Nr. 11. pag. 176. et *Zeitschrift für d. ges. luth. Theol. u. K.* ed. Delitzsch et Guericke, 1866. I. *Quartalheft* pag. 89 sq.

**) Hoc tempore, quo haec plagula correcturae causa ad me missa est, mea dissertatio *„Bemerkungen über die deutschen und lateinischen Tischreden Luther's"* iam typis descripta est in *Theol. Studien u. Krit.*, 1866. pag. 702 – 716.

***) Huius consilii ansam dederunt loci quidam Colloquiorum Lutheri, ubi eius verba, quae Bibliis quorundam inscripsit, afferuntur, vide Colloq. lat. T. II. p. 249 lin. 18 – 24. et p. 267 lin. 17. — p. 268 lin. 13. atque Colloq. germ. T. IV. p. 710 lin. 9 – 17.

****) Haec Bibliorum germanicorum editio anni 1541. accuratius a me descripta est in meae editionis criticae horum Bibliorum Tomo VII. (*Halle, Canstein'sche Bibel-Anstalt*, 1855. 8.) p. XIX – XXV.

Joh. vj. spricht Christus.

Das ist Gots werck, das ir an den gleübt den er gesand hat.

Die welt, da sie wil from vnd selig sein, schreyet aüs der vernünfft on Gots wort, Gute werck Gute werck, Vnd ertichtt Jr selbs gute wercke, Gots dienste, Heiligen, ablas, orden, regulen, damit sie genügthüe fur die sünde, Gots gnade erwerbe vnd das ewige leben verdiene, Richtet also an, nicht gute wercke oder Gots dienst, sondern eitel abgotterey, Den solchen werckheiligen saget Christus, nicht alleine, Frustra colunt me ꝛc, sondern auch, Discedite a me omnes qui operamini iniquitatem, id est, vos idolelatrae, non Dei cultores, vt finxistis. ꝛc. Aber an dieses Gots werck oder gute werck wil niemand, das wir gleuben sollen an den Son Gots, welchen der Vater vns gesand vnd gegeben hat, Niemand wil an den Man, der da heisset Jesus Christus, durch wilchen alles geschaffen ist, durch wilchs blut das verlorn erlöset ist, on wilchen keine seligkeit ist, on wilchen kein gut werck fur Gott ist, Drümb, so die Capernaiten, wie die gantze welt, sprechen, Was sollen wir thün, das wir Gots wercke wercken? antwortet Jesus, Das ist Gots werck ꝛc. Da weiset euch hin mein Vater mit dem Euangelio, da hin weiset euch die gantze heilige schrifft, da kriegt ir den heiligen Geist, da werdet ir kynder Gots, gute beüme, das ir konet gute fruchte bringen, das ist, Gotte gehorsame kyndere werden zuthün gute wercke, die Got in seinen zehen gebotten vns gebotten hat, On das, wird nichts draüs.

Johannes Bugenhagen Pomer. D. Anno Christi MDxlij. xxvij. Nouembris *)

Lucae 11.

Selig sind die, so Gottes wort hören vnd behalten.

Grosse gnade ists, (wer sie hat.) Gottes wort hören. Denn viel sind, die es nicht wollen noch mugen hören,. Sondern verfolgens vnd verdamnens.

Aber das ist die allergrösseste gnade Gottes Wort Behalten, Denn Wer es behellt der horets on vnterlas ynn seinem hertzen Vnd ist seine Lust, das ers eusserlich reden vnd hören mag Ps. 1.

Wers nicht behelt oder aus seinem hertzen lesst vnd vergisset, der wirds nicht lange mit den ohren hören konnen, Sondern wird sein bald sat vnd vberdrussig werden, wie die kinder Israel des himelbrots. Alse wird ein gros vnterscheid vnter denen die es hören. Jhene behaltens vnd werden teglich besser. Diese lassens aus der acht vnd werden teglich erger, bis sie gar abfallen vnd mehr verfolgen, denn die, so es von anfang nicht hören woltten. Darumb ligts am behalten, das ist das man lust vnd liebe dazu habe, das geschicht wenn man gewislich helt: Es sey nicht menschen Sondern Gottes Wort Martinus Luther D.

*) Johannes Bugenhagen — Nouembris.] haec subscriptio, quippe quod integra pagina a praecedentibus verbis erat completa, ab auctore in sinistro margine e transverso addita est.

1543

Johan. 15. So ihr in mir bleibet, vnd meine wort in euch bleiben, was ihr wolt, das bittet, das wirt euch geben werden.

Dises sollen alle menschen vor allen dingen betrachten, das gott, nicht allein, vns erschaffen, sondern vber das sich selb mit klaren gewissen Zeugnis, mirakeln, vnd wort geoffenbart hatt, von der schopfung an fur vnd fur, durch die veter, propheten, seinen son, vnd durch die Apostel, Denn ehr will nit das das menschlich geschlecht gantz verlorn werd, sondern will ein ewiges volk haben, das yhn erkenne, preisse vnd ehre mit gehorsam vnd anruffung, Vmb diser vrsach willen, hatt ehr seine offenbarung vnd wort in gewisse schrifft fassen lassen, dadurch ehr will erkant werden, vnd nit durch andre lehr von menschen erticht, vnd will allein dise menschen annemen, erhoren vnd selig machen, die dises sein wort annemen, gleuben, vnd dem volgen, *Philippus Melanthon*

1543

Christus Johan. ix.

Ich mus wircken die werck, des der mich gesand hat, So lange es Tag ist. Es kompt die Nacht, da niemand wircken kan. Die weil ich bin in der Wellt, bin ich das Liecht der Wellt.

Es ist in Aller menschlicher kleiner vnd grosser regirung, allzeit so viel beschwerung, hindernis, widerstand, fahr vnd not, Sonderlich aber in den sachen, so da belangen Gottes wort vnd erbawung seines Reichs. Das darob alle menschliche weisheit mude vnd vberdrossen wird, ia zuletzt gar verzagt, gedencket alles fallen vnd ligen zu lassen, vnd fur aller regirung scheuet vnd fleucht. Denn es koste zu viel fahr vnd muhe, vnd gehe doch nicht wie es sol, sey alles verloren bey der Wellt ꝛc.

Wider solch Ergernis vnd anfechtung der weisen, auch fromer vnd trewer Leute, gibt vns alhie Ch'istus an seinem eigen furbilde, diese Lere vnd Trostung, Vnangesehen alle hindernis, fahr, vndanck ꝛc. mus ich dennoch wircken, das dazu mich mein Vater gesand, Denn es ist ia nicht mein eigen thuen vnd furnemen, sondern sein Befelh vnd Werck. Diesen befelh sol ich treulich ausrichten, vnd nicht weiter sorgen, Er wird wol dazu gedencken, wie er es hinaus fure, vnd bey seinem werck sey, das es etwas guts schaffe, vnd nicht vergeblich sey.

Darumb thue vnd helffe ein ieder treulich, furnemlich zu den (wie vns allen befolen.) was da dienet zu furderung vnd ausbreitung Gottlichs Worts, vnd lasse sich daran nichts hindern noch abschrecken, Vnd sihe, das du der Zeit brauchest, weil du sie hast, Denn weil Christus da ist, so ist vnd bleibt auch tag vnd liecht, heil vnd seligkeit, Aber wo er auch mit seinem wort hinweg kompt, da ist kein heil noch trost mehr, vnd alles thuen vnd wircken verlorn. Solche Nacht wird nach

diesem seligen Tag wider vber die welt komen. vnd die so das Liecht verseumet haben vbereilen ꝛc.

Caspar Creutziger D.
1 5 4 3.

In pagina aversa folii chartacei his duobus foliis praecedentis leguntur haecce:

Doctor Martinus Lutherus Anno etc. 1546. Die. 12. februarij ser dies ante obitum suum, haec dixit. Islebiae, In Mensa.

Ach Halle. du werde Stadt der Barmhertzige
Gott erhalte dich. das du nicht gar vorßinckest.
Du hast ye gottes wortt lieb. das weis Ich.
Darumb wirt dich auch Gott erhaltenn.

O Leiptzigk. du bist ein Böser Wurm.
Dich wirtt gros Vngluck vbergehenn.
Ich wils aber nicht erleben. aber die Schüler
Die vff der gassen vor der thür singen. die werdens erlebenn.

Etiam voluminis I. titulo praefixa sunt duo folia membranacea, quorum prius vacat, alterius autem paginae priori Iustus Ionas manu propria haec inscripsit:

M D XLIIII

I. Iohannis .4. cap:
Kindlin Ir seid von GOTT, vnd habt iene uberwunden
Den der in euch ist, ist grosser den der in der welt
Sie sind von der weld. darumb reden sie von der welt.
Vnd die welt horet sie. Wir sind von GOTT.
Vnd wer Gott erkennet der horet vns. Welcher nitt von Gott ist, der horett vns nicht. Daran erkennen wir den geist der warheitt, vnd den geist des irthumbs.

In dissen kortzen, aber gantz wichtigen worten, zeiget S. Johannes an, wie gar weitt von ander seint, ware vnd falsche religion, warer vnnd falscher Gottsdinst. Item Lere der hohen weisenn heiligen phariseer, vnd lere des Euangelij ader christi. Vnd hir ist kortz angetzeigt, auch, das das Babstumb, (.wilchs von der welt ist,.), von der rechten christlichen catholicken kirchen, wilche nitt von der welt ist. so weitt gescheidenn vnd abgesondert ist, als liecht, vnnd finsternis, von ander gescheiden sind, als fern Gott vnd Satan von ander sind. ꝛc.

Haec est vita aeterna, ut cognoscant te verum DEVM et quem misisti IESVM. christum. Iohan cap. 17.

Quid est totus papatus? quam doctrina humanarum traditionum, et tot mendaciorum, tot generum hypocrisis: quam antichristiana et abominabilis *εἰδωλομανία καὶ εἰδωλολατρία.* contra praecipuas contiones prophetarum CHRISTI apostolorum,

contra hunc locum Iohannis, qui omnibus totius mundi cultibus praefert cognitionem Euangelii et filij dei, quam contra σίμβολον Nicenum in Synodo tot sanctorum dei factum. quo dicitur QVI propter Nos homines, et propter nostram salutem, descendit, venit e coelis et homo factus est.

Iustus Ionas. d.
S. Hallensis Ecclesiae .m. propria

Ultimo huius voluminis I. folio, quod in priori pagina clausulam typographi continet, affixa sunt tria folia chartacea, quae duo apographa exhibent, nempe [1]) fol. 1[b] in superiore parte hocce breve:

Die tzehen gebot, die Hochſte lere,
Der Chriſtlich glaube, die hochſte Hiſtory
Das Vater vnſer, das hochſt gebet
Die beyden Sacrament, die hochſten Ceremony
S. Martinus Luther Doctor.

2) fol. 2[a] — 3[a] alterum sic inscriptum:

Ein ſchrifft Doctoris Martinj Luthers, ſo derſelb
Ao 1545 an ein Erbarn Rath gethan.

quod h. l. praetermitto, quia iam typis descriptum est in de Wettii collectione epistolarum Lutheri Tom. V. p. 737—739 № 2276.*)

His adiungo ea, quae Lutherus primae editionis Wittenbergensis Bibliorum germanicorum anni 1534. Fol. exemplo,**) quod in Bibliotheca Mariana Halensi asservatur, manu propria inscripsit. In tituli margine inferiore leguntur:

Der Erbarn tugentſamen frawen Felicitas von Selmenitz
meiner Lieben geuattern
D. Martinus Luther d. d.

In folii praefixi pagina, quae e regione tituli est, ipse haec scripsit:

Joh. 5.
Forſchet die Schrifft, denn dieſelbige Zeuget von MIR.

---

*) In collatione huius collectionis cum illo apographo praeter scriptionis diversitatem inveni hasce varias lectiones: p. 738 lin. 7. auch der Rath] apogr.: auch Der gantze Rath — lin. 21. male: ſonderlich] apogr. recte: Sondern — lin. 23. Peter] apogr.: Petrus — lin. 37. Befehle euch] apogr. recte: Beuhele auch — lin. 39. thn] in apogr. deest. — p. 739 lin. 5. auch, ſie] apogr.: ſie auch — lin. 7. damit es] apogr. recte: damit er (scil. Gott) — lin. 13. gethan haben,] apogr. recte: gehabt haben,

**) Hanc editionem descripsi in meae editionis criticae horum Bibliorum Tomo VII. p. II — V.

Pſ. ij.
Wol allen die yhm Trawen.
Iſaias vij.
Gleübt yhr nicht, ſo bleibt yhr nicht, das iſt, Es wird
euch alles fehlen was yhr on glauben furnempt,
wenns auch Eitel weysheit, gewalt, künſt
vnd rechtenn were, Denn Gott leſſts doch nicht gelingen.

Indices locupletissimi, quos magno labore conscripsi, lectori offerunt facultatem non solum quasque personas ac res in his Colloquiis memoratas facile suis locis inveniendi, sed etiam clarius cognoscendi, quomodo Codex nunc primum typis descriptus cum Rebenstockii Editione congruat aut ab ea differat, et quatenus Colloquia latina cum germanicis consentiant et quaenam eorum partes sint alteris Colloquiis peculiares.

Ex Indicis VIII. parte C. intelligitur, quot particulae germanicorum Colloquiorum in latinis desint. Hic defectus, ut mihi videtur, eo explicandus est, quod Codex solam Ant. Lauterbachii collectionem Colloquiorum*) exhibet, cui Aurifaber, primus germanicorum Colloquiorum editor, ex aliorum eiusmodi collectaneis**) multa addidit. E. c. germ. Colloq. Tom. III. p. 89 sq. XXIV, 131., quae, inscriptione teste, ex Besoldi collectaneis, ibid. p. 90—92. XXIV, 132., quae, eademo teste, e M. Viti Dieterici collectaneis ab Aurifabr depromta sunt, in latinis illam ob causam desiderantur.

Valde opto, ut lectores his adminiculis adiuti ad diligentem huius operis lectionem excitentur. Mox sane intelligent, Lutherum ex nullo alio libro tam integre cognosci posse quam ex Colloquiis suis. Quamquam enim haec non ab eo ipso, sed ab eius amicis scripta et collecta sunt, minime tamen eorum veritatem addubitare licet, quippe quae a viris fide dignissimis tradita sunt et quasi in sua fronte ferunt signum veritatis.

Halis, mense Novembris 1865.

Bindseil.

*) Conf. huius operis Tom. I. Prolegg. I, B. §. 7. p. XXXXVII — L.
**) Conf. editionis german. Colloq. Tom. IV. Prolegg. p. XIII — XX.

Conspectus
capitum eorumque partium colloquiorum mensalium
D. M. Lutheri,
quae continentur in hoc Tomo III.

us politici et dubii quidam Iuriconsultorum . pag. 1
ius tragici et horrendi, caedes, atrocia facinora et homicidia . . . . . — 2
Venena data . . . . . — 9
ciuationes et incantationes . . . . — 9
ocatio Sanctorum. Traditiones. Superstitio. Ceremoniae. Ieiunium. . . . . — 15
Ostern . . . . . — 20
bathum mutatum in diem Dominicum . . — 22
na Domini . . . . . — 23
Una species Sacramenti . . . . — 24
Casus de Sacramento . . . . . — 26
Frage stuck R. M. V. tzu sampt D. M. Lutheri Andtwordt — 27
Papistae gloriantur suam anthoritatem hoc argumento . — 29
Fragmentum ex epistola Philippi ad Aegidium pastorem Lignicensem de Sacramento quid docendum . . — 32
Abrogatio elevationis . . . . . — 35
De negligentibus et contemptoribus coenae Dominicae . — 35
istus . . . . . — 36
Itinera Christi Hierosolymam . . . . — 46
Epitaphium Salvatoris nostri Iesu Christi, quod fixum est ad sepulchrum Christi Hierosolymis . . . — 48
istiani. Christiana vita . . . . . — 49
Sanctitas Christianorum . . . . . — 51
Armatura christiana hominis . . . . — 53
atio . . . . . — 55
Difficultas articuli creationis . . . . — 56
Paradisus . . . . . — 58
Liberi singulare testimonium providentiae . . . — 58
Creaturae . . . . . — 61
De Thracio lapide . . . . . — 71
Foetus sedens in alvo materna imago Ecclesiae . — 73
Formatio foetus et partus . . . . — 74
Coelum. Stellae . . . . . — 76
Concilio . . . . . — 78
Consilium Magistri Philippi Melanthonis de mandato concilio congregando per Legatos Romanos indicto Principi Electori — 78
Responsum Ducis Saxoniae Electoris ad Legatos . — 80
Colloquium M. L. cum Legato Pontificio de concilio . — 89
Schmalcaldensis conventus Principes . . . — 97
Legationes . . . . . — 97
Concionatores et Doctores . . . . — 98

Francofordensis conventus anno 1539.
Civitates
Veneti
Concionatores
Consolatio M. Lutheri ad Magistrum Anthonium Lauterbachium de sua vocatione
Conceptus concionum
Afficere auditores
Conditiones boni praedicatoris
Praedicandi modus
Concionatorum papisticorum risus
Theologorum doctrina
D. M. Lutheri iudicium de suis concionibus
Theologiae studium et ratio
Magna est cognatio medicinae et theologiae. Nam utraque quatuor partibus absolvitur
Prophetae
Patres post Apostolos
Iudicium de doctoribus Ecclesiae
Quatuor Ecclesiae columnae
Iudicium de sanctis Patribus
Scholastici
Sancti Martyres
De Indulgentiis
De Doctore Martino Luthero
D. Mart. Lutheri agonizantis oratio sabato post visitationis Mariae a D. Iona collecta
Ingenuitas Lutheri
Mors patris Lutheri
Occasio scriptorum Lutheri
Initium cum Tetzelio
Aulae fuga
Ambitio Carolostadii
Lutheri curriculum
Fidelitas Lutheri
Occasio et cursus Evangelii revelati
Lutheri liberalitas erga suos
Lutherus alienus ab avaritia noluit suos libros vendere
Ingratitudo mundi erga ministros
Literae officiosae scriptae a Luthero
Libri Lutheri
Liber Genesis
Iudicium D. M. Lutheri pium et christianum de propriis suis libris
Oeconomia Lutheri
Philippus Melanthon
D. Lutherus de Philip. Melanthone
Collatio Lutheri cum Philippo
Iudicium D. Lutheri de Philippo Melanthone
Iudicium eiusdem de Locis communibus Ph. Melanthonis
Consolationes Lutheri:
Consolatio post mortem alicuius chari
Consolatio ad Magistrum Ambrosium Berndt amissa uxore, liberis et matre una hebdomada
Consolatio infirmae mulieris

Consolatio D. M. Lutheri ad Lucam Kranach pictorem propter obitum filii . . . . . pag. 212
Consolatio contra dubitationem de praedestinatione . — 217
Praedestinationis tentatio . . . . — 218
Tentati in fide sic consolandi . . . . — 220
Ad sententiam: Non est volentis neque currentis. Rom. 9. M. Lutheri responsio . . . — 221
Papae . . . . . — 224
Epitaphium scorti Alexandri . . . . — 225
Papam qualem esse oporteat . . . . — 229
Imposturae Papatus . . . . — 246
De reliquiis Sanctorum . . . — 250
Quaestus et avaritia Papae . . . — 256
Controversiae cum Papistis . . . . — 260
Doctrina Papistarum et coecitas . . . — 266
Cantilenae Papistarum et rigor . . . — 274
Insciția Papistarum . . . . . — 280
Decretale et Decretum . . . . . — 283
Episcopi . . . . . — 288
Literae Casp. Zeumeri Pastoris Friburgensis vocati ad Episcopum Misnensem, quas D. M. Lutherus sub nomine et titulo eius conscripsit . . . . . — 291
Eiusdem tenoris literae ad Episcopum Misnensem scriptae a D. M. Luthero sub nomine Nicolai Hausmanni, vocati Pastoris Fribergensis 1538. anno . . . . — 293
Episcopi papistici . . . . . — 296
Conceptus libelli contra Episcopum Moguntinum . — 298
Sophistica . . . . . — 311
Hypocrisis. Falsi fratres . . . . — 312
Haeretici . . . . . — 314
An haereticus administrare possit sacramenta . . — 323
Iudicium D. M. L. de casu sacramentali ad Nicolaum Amsdorffium — 323
Cerevisia. *Bierbreuen* . . . . — 325
An anima rationalis sit ex traduce . . . — 326
Dilutio argumentorum adversariorum . . . — 327
Utrum anima sit ex traduce Victorinus Strigelius . — 329
Romae descriptio . . . . . — 330

In fine adiuncti sunt Indices
a) reales
I. Index personarum in his Colloquiis latinis Lutheri commemoratarum — 332
II. Index rerum in iis commemoratarum . . . — 362
III. Index personarum nominatim commemoratarum, ad quas Lutherus in his Colloquiis aut ore aut per literas quibusdam locis dixit . . . . — 402
IV. Index personarum nominatim commemoratarum, quae in his Colloquiis iudicia sua, quaestiones narrationesque vel ore vel per literas cum Luthero communicaverunt — 404
V. Index locorum Scripturae sacrae, qui in his Colloquiis afferuntur — 407
VI. Index annorum quibusdam locis adscriptorum, quibus indicatur, quo tempore aliquid dictum aut factum sit . — 409
b) comparativi
VII. Indices, quibus haec Codicis editio cum Rebenstockiana comparatur:
A. Index locorum, qui non solum in Codice, sed etiam in Rebenstockii editione inveniuntur . . — 413
B. Index locorum, qui in solo Codice leguntur, in Rebenstockiana autem editione desunt . . — 425

C. Index locorum, qui tantum a Rebenstockio exhibentur et ex eius editione recepti sunt, in Codice autem desiderantur pag. 432
VIII. Indices, quibus Colloquia Lutheri latina huius editionis conferuntur cum eius Colloquiis germanicis a Foerstemanno et me editis:
A. Index locorum, qui utrisque Colloquiis communes sunt,
a. secundum ordinem huius editionis Latinorum Colloquiorum — 435
b. secundum ordinem germanicorum Colloquiorum a Foerstemanno et me editorum . . . — 466
B. Index locorum, qui tantum in latinis Colloquiis leguntur — 499
C. Index locorum, qui in solis germanicis Colloquiis inveniuntur — 505
Emendanda in Tomis I — III. — 511

CASVS POLITICI ET DVBII QVIDAM IVRISCONSVL. TORVM. [1]*)

Si puella aliqua stupraretur, *auff einer grentz, vnnd der gurtel wer die grentze,* [2]) caput in uno limite [3]) et pedes [4]) in altero iacerent, quaeritur, qui limes habeat ius puniendi. Respondetur: Vbi est caput, ibi est totum corpus. Hoc ualet, ut interfectis cadaueribus, ubi est caput, ibi est iudicium. [5])

Quidam molitor [6]) habebat asinum, et piscator quidam [7]) scapham etiam non alligatam. Accidit autem, ut asinus scapham ingrederetur, [8]) *vnnd fuhr in dem schiffe daruon, do wardt schiff vnnd Esel verloren.* [9]) Quaeritur, uter alterum accusare debeat, *hat der Esel den kan oder der kan den Esel* [10]) *weggefuret?* [11]) Respondit Philip. Melanth. [12]) Est casus [13]) fortuitus, uterque peccauit negligentia. [14])

---

*) Reb. II, fol. 179b lin. 5. — fol. 180a lin. 2. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 540 sq. cap. 66. §. 61.

1) Casus — Iurisconsultorum.] Reb.:

Casus politici.

Varij casus accidunt, qui Iurisconsultos reddunt dubios et legibus dijudicari non possunt.

2) *auff einer — grentze,*] Reb.: in limite aliquo et Cingulum esset limes,
3) limite] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
4) pedes] *sic* Reb.; Cod.: nates
5) Hoc ualet — iudicium.] Reb.: nam hoc iudicium valet interfectis cadaueribus. Vbi caput est.
6) Quidam (Cod.: Cuidam) molitor] Reb.: Aliud, Molitor quidam
7) piscator quidam] Reb.: vicinus piscator
8) scapham ingrederetur,] Reb.: ingrederetur Scapham,
9) *vnnd fuhr — verloren.*] Reb.: et cum Scapha discessit, vt sic Scapha et Asinus inueniri non possent,
10) *der kan den Esel*] *sic scripsi;* Cod. *male: den kan der Esel*
11) *hat — weggefuret?*] Reb.: an Asinus Scapham vel Scapha Asinum deduxerit?
12) Philip. Melanth.] *sic* Reb.; Cod.: P. W.
13) Est casus] Reb.: Casus est
14) peccauit negl.] Reb.: negligentia peccauit.

[*fol. 456*a] Dixit Lutherus: Talia exempla et casus illudunt summum ius Iuristarum, [15]) Non enim practicandum est summum ius, sed aequitas. [16]) Ita Theologi praedicare debent, ne homines animo ligentur, [17]) aut soluantur, [18]) *das die leute nicht altzu heilig oder böse werden.* omnia sunt gubernanda secundum aequitatem. [19])

CASVS TRAGICI ET HORRENDI, CAEDES, ATROCIA FACINORA ET HOMICIDIA. [20]) *)

Tanta est mundi et seculi huius [21]) malitia, ut [22]) nullis admonitionibus neque signis emendetur. [22]) Nam hoc mense [23]) anno 36. horrendum facinus accidit *in Kuntzendorff* prope Lemburg in Silesia. Ibi mulier absente suo marito, [24]) tres suos liberos occidit, primo quadrimum [25]) iugulauit, secundo bimum [26]) suffocauit, tertio trimestrem necauit et tandem se ipsam interfecit. Horrendum, inquam, [27]) facinus, et nisi essemus adeo Epicurei, terreri deberemus, [28]) sed stertimus, in [*fol. 456*b] Epicurismo, [29]) et summi professores Epicurismi sunt Episcopi, praecipue [30]) Moguntinus.

Mulier habitu uiri et membro ficto [31]) duas uxores duxit, [32]) quae malitia sathanica fuit. Igni autem Heidelbergae cremata est. [33])

---

*) Reb. II, fol. 180a lin. 3. — fol. 182b lin. 20.

15) ius Iuristarum.] Reb.: Iuristarum ius,
16) Non enim — aequitas.] Reb.: nam aequitas non summum ius est practicandum.
17) animo] Reb.: omnino
18) soluantur,] Cod. *falso*: soluentur,
19) *das die leute* — aequitatem.] Reb.: ne omnia gubernanda sunt secundum ἐπιείκειαν
20) Casus — homicidia.] Reb. *habet inscriptionem*: Casus tragici et horribiles.
21) seculi huius] Reb.: huius seculi
22) ut . . . emendetur.] Reb.: quae . . . emendari possunt.
23) mense (Cod. *male*: menso)] *a* Reb. *abest.*
24) *in Kuntzendorff* — marito,] Reb.: in Silesia, in pago Kutzendorff, prope Lembergk, vbi mulier marito absente,
25) quadrimum] Reb.: quadriennium
26) bimum] Reb.: triennium
27) inquam] *a* Reb. *abest.*
28) deberemus,] *sic* Reb.; Cod.: debebamus,
29) stertimus in Epicurismo,] Reb.: proh dolor in Epicurismo stertimus,
30) praecipue] Reb.: et praecipue
31) membro ficto] Reb.: ficto membro
32) duxit,] Reb.: habuit,
33) sathanica fuit. Igni (Cod. *male*: Ignis) a. H. cremata est.] Reb.: fuit Sathanica Heidelbergae igne cremata est.

D. Henricus Stagman [34]) in Christo obdormijt, relinquens uxorem cum filiolo. Anno 32. uidua nupsit Magistro Paulo, homini impio, [35]) cum quo infantem ablegauit [36]) ad rusticum, iuxta Juterbach. [37]) Anno 35. tempore pestis domum reuertentes fingebant puerum mortuum, [38]) eique funus parabant, ut domo et reliquis facultatibus potirentur. Sed [39]) Deus, pupillorum pater, has fraudes aperuit. [40]) Anno 37. 16. Iunij filius reductus est Wittenbergam. Fuit stellionatus et plagiarium. [41]) Respondit D. Martinus: *das ist tzu grob.* [42]) Facinus per se atrox, et ab impijs personis perpetratum. Nam mater antea fuit infantis. [43]) Accedunt insuper circumstantiae, locus, tempus, persona. [44]) [*fol. 457a*] Quod hic tempore Euangelij Wittebergae accidit, diuulgabitur per totam Germaniam. *wen ich also gefallen,* orarem Deum pro remissione, et libenter paterer poenam. *man edert oder redert mich.* Ingens malitia [45]) contra dictum Esaiae 49. [46]) Potestne mater obliuisci infantis [47]) etc.

Norimbergae quidam alterius uxorem rapuit.[48]) Reuersus Diaconi uxorem ad adulterium literis sollicitauit, tandem proditus per illam honestam matronam senatui, [49]) incarceratus est, et in uinculis se Sathanae ut auxiliatori dicauit. Hoc audiuit alius captiuus, [50]) ac uidit tandem duo lumina, et duos lapides illi afferri, quibus omnes seras ac uincula [51]) confregit, sed unam non potuit confringere. Postremo conspicientibus

---

34) Stagman] Reb.: Stagman Physicus Witebergensis
35) relinquens — impio,] Reb.: vxorem cum filiolo relinquens, quae vidua M. Paulo homini impio nupsit,
36) ablegauit] Reb. *falso*: obliganit
37) Juterbach.] *sic* Cod.; Reb.: Gutterbach.
38) fingebant puerum mortuum,] Reb.: puerum mortuum fingebant,
39) Sed] Reb.: At
40) aperuit.] Reb.: reuelauit. Nam
41) plagiarium.] Reb.: plagianum.
42) *das — grob*] Reb.: Hoc nimium est.
43) infantis.] *sic* Cod.; Reb.: infamis,
44) persona.] Reb.: personae.
45) tempore Euangelij — malitia] Reb.: Vitebergae tempore Euangelij acciderit, inde per totam Germaniam diuulgabitur, ego, si in tantum perpetrassem scelus, orare (*pro:* orarem) Deum pro remissione peccatorum, et iustam poenam paterer, sed poena intermittitur. Nam ingens malitia est
46) 49.] *sic recte* Cod. (*vide* c. 49, vs. 15.): Reb.: 55.
47) infantis] *a* Cod. *abest.*
48) uxorem rapuit.] Reb.: rapuit vxorem,
49) Diaconi uxorem — senatui,] Reb.: literis solicitauit Diaconi vxorem ad adulterium, tandem per illam honestam matronam senatui proditus,
50) audiuit alius captiuus,] Reb.: alius captiuus audivit,
51) omnes seras ac uincula] Reb.: omnia vincula et osseras

custodibus, lictoribus et senatoribus [52]) uehementi turbine uenti [53]) ex illorum manibus in aerem raptus est, et non amplius conspectus. Multis hoc prodigium admirantibus, dixit Martinus Lutherus: *das ist des Teuffels bosheit, der die menschen so töricht vnnd blint* [*fol. 457*b] *macht, das sie gar nichtes sehen noch mercken.* [54]) Deinde dicebatur, quod mater cum duobus liberis in Marchia maritum occidit, et cadauera in Oderam demersit, [55]) lapidibus de collo suspensis. Similiter iuxta Magdeburgam filius et filia patrem in nemore occiderunt. *Es sein* postrema et pessima tempora, [56]) ubi homines ἄστοργοι [57]) et inobedientes sunt, *gott helffe vnns, dass wir vnns bessern.* [58])

Anno 43. 14. Iulij Vitus Theodoricus [59]) ex Norimberga horrendum casum scripsit, qui accidit in Straubinga. Honesta uidua a scholastico quodam erat impraegnata. [60]) Infans cum ad Baptismum fuisset delatus, [61]) sacerdos patrem scire uoluit. Cum non indicaretur, domum puer [62]) relatus est sine Baptismo. Mater statim infantem occidit et seipsam. Sacerdos ubi id [63]) audiuit, se ipsum suspendit. Scholasticus, pater pueri, statim sese [64]) confodit. Hunc horrendum casum D. Martinus Lutherus cum singultu deplorauit: *Ach was kan schande thun,* [*fol. 458*a] *Leib, Seele verterbenn.* [65]) Ergo oremus et uigilemus, Sathan non dormit etc. [66])

Hoc peccatum [67]) occidere propter Deum inde a condito mundo fuit. Cain propter Deum Abel occidit. Deinde suos filios Moloch immolarunt, sicut libri Regum indicant. Et ipse

---

52) senatoribus] Cod. *calami err.:* sanatoribus
53) uenti] *sic scripsi;* Cod.: uentris, Reb.: ventus
54) *das ist — mercken.*] Reb.: Haec Diaboli est malitia, qui homines adeo obcaecare potest, quod nec videre nec intelligere possunt.
55) occidit, et cadauera in Oderam demersit,] Reb.: occiderit, et in Oderam cadauera demerserit,
56) *Es sein* — tempora,] Reb.: postrema et pessima sunt tempora,
57) ἄστοργοι] Cod. *male:* ἄχόργαι
58) *gott — bessern.*] Reb.: at Deus nobis adesse velit, quo vitam in melius emendemus, Amen.
59) Theodoricus] Reb.: Theodorus
60) erat impraegnata.] Reb.: impraegnata erat,
61) ad Bapt. fuisset delatus,] Reb.: fuisset delatus ad Baptismum,
62) domum puer] Reb.: puer domum
63) id] Reb.: hoc
64) statim sese] Reb.: se ipsum
65) *Ach was — verterbenn.*] Reb.: dicens. Ach quid efficit ignominia, corpus et animam perdere potest.
66) etc.] a Reb. *abest.*
67) Hoc peccatum] *sectio ab his verbis ordiens, et subsequens* „Anno 1545 — Widemus.“ *ap.* Reb. *h. l.* (T. II. fol. 181a) *non inveniuntur.*

Christus occisus est, ut impij praestarent obsequium Deo. Mundus manet mundus. Alia etiam homicidia regalia fiunt. Vt Turca occidit suos fratres, ut solus dominetur. Et hodie principes maiores alios coelibatu alligant. Ita Dux Bauariae iuniorem filium degradauit, *machte aus ihm einen graffen*, sed deinde Caesaris permissu iterum factus Dux abiurato tamen coniugio. Ita fecit Dux Georgius cum fratre Henrico. Galliae rex hoc facit, ut maior natu scilicet delphin succedat in regno, caeteri sint principes. Reges in Israel et Iuda suos seruabant titulos, caeteri erant sine possessione regia, priuati homines.

[*fol. 458b*] Anno 1545. Nobilis a Laska a proprio seruo occisus fuerat. D. Martinus Lutherus suspirabat malitiam mundi. Et recitabat eodem die. Episcopi secretarius Eberhausen, egregium adolescentem nobilem Fridericum a Beyem, unicum haeredem ultra 200000 fl., in domo *der Trachendorffer* transfoderat per ipsum cor, moxque deprehensus fuit. *do ist der ruhlandt geoffenet vnnd vor die schultesse gefuret.* Homicida est frater Doctoris Eberhausen, et gener Consulis Lipsensis Widemans.

In Neumarck [68]) accidit, ut [69]) aliqua mulier infantem lauaret in uanno, et alterum audiret [70]) sese cultro [71]) laesisse, ipsa ad puerum laesum [72]) accurrit, non habens rationem infantis in uanno, qui abeunte ipsa [73]) submersus est. Maritus forte interueniens arbitratus [74]) matris socordia infantem obijsse, et conspectam coniugem pugione confodit, audiens postea causam obitus, seipsum laqueo strangulauit. [75]) *das ist eine greuliche historien.* [76])

[*fol. 459a*] Quidam uiator inciderat in [77]) latrones, et cum ab [78]) ipsis trucidaretur, iam moriturus, uidit cornices praeteruolare, ad quas [79]) clamauit: precor, ut sitis meae necis ultrices. Tertio [80]) die post, latrones ueniunt in urbem, et cum magna coruorum [81]) agmina aedes, in quas erant

---

68) In Neumarck] Reb.: Horrenda sunt tempora, in Newmarckt,
69) ut] Reb.: quod
70) audiret] *sic* Reb.; Cod.: audierat
71) sese cultro] Reb.: cultro sese
72) laesum] Reb.: laesum iam moribundum
73) abeunte ipsa] Reb.: matre abeunte
74) arbitratus] Reb.: arbitratus est
75) audiens — strangulauit.] *ap.* Reb. *desunt.*
76) *das ist — historien.*] Reb.: horribilis haec est historia.
77) in] Reb.: inter
78) ab] *ap.* Reb. *deest.*
79) quas] Cod. *male:* quos
80) Tertio] Reb.: Tertia
81) coruorum] Reb.: cornicum

ingressi, [82]) occuparent, forte unus ipsorum dixit ironice: Iam ueniunt cornices, quae [83]) ulciscentur necem eius, [84]) quem nudiustertius interfecimus. Id audiens famulus hospitis, [85]) clam ipsis hero rem totam indicauit, coniecti sunt in carcerem, et poenas homicidij persoluerunt.

Viennae Austriae quidam [86]) diuertens apud pistorem et aliquot dies ibi commoratus propter commune artificium uel alias ob causas. Is cum animaduertisset hospitem habere aliquam summam pecuniae, reconditam in certo aliquo loco, ibi re deliberata nocte quadam interfecit primo seruum, deinde hospitem cum matrefamilias, tandem uenit ad filiolam hospitis iuuenculam, [*fol. 459b*] illa clamauit: *O lieber Paule lass mich leben, ich wil* [87]) *dir alle meine tocken geben.* Ille uero agitatus a Diabolo non commisertus, hanc etiam interfecit, ac thesaurum hospitis aufert et fugit Ratisbonam ultra Danubium. Non ita longe post re cognita, retractus est ad poenam Ratisbona Wiennam et suspensus est. Ibi in ipso agone et maximis doloribus clamauit, se non tantum excruciari istis tormentis quam uoce filiolae: *O lieber Paule lass mich leben, ich wil dir alle meine tocken geben.* Talis est carnificina conscientiarum, *wann sich einer selbes verdampt.* Est aliquid magnis crimen abesse malis. Conscientia congruat cum uerbo Dei, nec agatur quidquam, nec approbetur contra conscientiam, et cum retinetur talis integritas conscientiae, mens acquiescit, retinet fidem et manet in gratia. Cum autem sauciata est, auellitur a Deo, comitantur poenae, sicut Hiob inquit: Verebar omnia opera mea, sciens, quod non parcis delinquenti. [88])

[*fol. 460a*] Quidam malus nebulo comprehensus est propter furtum in uicino oppido Belzick, coniectus est in uincula, intercedentibus aliquibus pro eo est dimissus, quia fuit admodum adolescens. [89]) Ille tandem urbem egressus instituit latrocinium, indixit eis ipsis et toti [89]) oppido bellum, et se

---

82) ingressi,] Reb.: impij
83) quae] Reb.: et
84) eius] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
85) audiens fam. hosp.,] Reb.: famulus hospitis audiens,
86) Viennae Austriae quidam — — — delinquenti.] *haec sectio ap.* Reb. *h. l. non legitur.*
87) *wil*] *hoc verbum in* Cod. *hoc quidem loco omissum ipse addidi.*
88) Quidam malus — — adolescens.] Reb.: Nebulo quidam malus propter furtum comprehensum in vincula coniectus est in vnico oppido Beltzig, et intercessione aliquorum dimissus est, quia fuit adolescens admodum peruersus.
89) toti] *sic scripsi;* Cod.: toto

hostem oppidi declarauit, *er saget ihnen abe*, incendit istud [90] oppidulum, ita ut conflagrarent multae domus, et non multo post est captus a uicinis Brandenburgensibus propter latrocinia. [91] Interrogatus dixerat, nullam aliam sibi fuisse causam, nisi quod non iuste cum eo egissent, *sie hetten ihm sein recht nicht gethan, dann sie solten ihn gehenckt haben* propter furta. Est ergo affectus extremo iudicio. [92]

Isenaci adolescens quidam pauper, cum duxisset uirginem [93] adolescentulam, nec haberet, unde se sustentaret, [94] carens hospitio, a sene quodam uiduo exceptus est. Intelligens [*fol. 461b*] autem adolescens, [95] senem habere nummos (nam in uno loco uiderat forte 60 aureos) [96] eum [97] nihil mali suspicantem interfecit, et interfectum iecit in cellam et [98] accepta pecunia ulterius fugere non potuit, quam ad domunculam, quae sita est ad pontem urbis, [99] ibi totum diem [100] mansit, cumque senis aedes essent clausae, [1] uicini eas aperierunt, [2] et inuenerunt senem occisum in cella iacentem. Apprehendunt statim adolescentem sponsum, qui dixit, [3] se ultra pontem non potuisse progredi. Eodem tempore ego Philippus Melanthon [4] et alij Ecclesias uisitauimus et fuimus Isenaci. Rogauit, [5] ut apud principem pro eo intercederemus. Respondimus factum esse atrocius, [6] quam ut salua conscientia poena auerti posset. [7] Hoc ta-

---

90) istud] Cod.: istum
91) instituit latrocinium — — latrocinia.] Reb.: latrocinium instituit, oppido et incolis bellum indicans, seque publicum hostem declamans, cum interdixisset illis, oppidulum incendit, multis domibus flagrans. Deinde propter latrocinia a vicinis Brandeburgensibus captus est,
92) *sie hetten* — iudicio.] Reb.: quia illum in crucem non suspendissent pro furto, et ipsi quoque digni essent, ut suspenderentur, et ita extremo supplicio affectus est.
93) duxisset uirginem] Reb.: virginem duxisset
94) sustentaret.] Cod. *calami err.*: suspentaret
95) Intell. a. adolescens] Reb.: postquam intellexit
96) uiderat forte 60 aureos)] Reb.: forte plus 60 floren. viderat)
97) eum] Reb.: hospitem
98) et interfectum — et] Reb.: interfectum in cellarium proiecit,
99) sita est ad pontem urbis,] Reb.: est ad pontem vrbis sita,
100) ibi totum diem] Reb.: vbi tota die
1) essent clausae,] Reb.: clausae essent,
2) aperierunt,] Cod. *male*: aparuerunt,
3) et inuenerunt — dixit] Reb.: senem interfectum inuenerunt in cellario iacentem, illico adolescentem apprehendunt, qui affirmabat,
4) ego Philippus Melanthon] Reb.: ego M. L. Phil. Mel.
5) Ecclesias — Rogauit] Reb.: Ecclesiarum visitatores Isenaci fuimus, rogauit ille,
6) esse atrocius,] Reb.: atrocius esse,
7) auerti posset.] Reb.: possit auerti.

men nos [8]) praestituros, ut poena mitigaretur, hoc audiens adolescens [9]) totum triduum nec edere nec bibere uoluit, sed semper in summo luctu et moerore uersatus est. [*fol. 461a*] Accessit autem eum D. Myconius erudiens, post triduum egit gratias Myconio, quod tanto studio accederet et consolaretur, et dixit: [10]) O domine Friderice quam grauiter Sathan solicitauit me, ut finirem laqueo uitam, sed erectus uerbo Dei libentissime ordinationi obediam et moriar. Hac fide [11]) sustentatus uitam finiuit.

Non dissimile exemplum Vitebergae accidit in ciuitate, ibi rusticus quidam alium interficiens, non potuit post commissum facinus ultra pontem progredi. [12]) Ex his apparet, quid sit dolor et uulnus conscientiae.

Lipsiae ante annos 15 ab anno 1551 homo quidam [13]) in propinquo pago fuit, is interfecit patrem et matrem, et pueros, et accepta pecunia, [14]) aufugit, ille comprehensus dixit, se per totum triduum latitasse sub gradibus deliberans, an deberet caedem facere, et abhorruisse, tandem audiuisse se [15]) uocem susurrantem: *fort, fort, fort, fort,* [*fol. 461b*] *schlage todt,* qua [16]) uoce impulsus perrexit.

Anno 1550. Regiomonti filius occidit patrem et matrem, [17])

Rusticus uxorem et tres paruos liberos,

Sodalis sodalem propter 4 grossos. [18])

In monte [19]) Ioachim frater fratrem globo transfodit [20]) propter pecuniam, quam recusauerat dare totam. [21])

Viennae uirgo nobilis congressa cum Anglico cane, pro-

---

8) nos] Reb.: se
9) hoc aud. adolescens] Reb.: adolescens hoc audiens
10) autem eum — et dixit:] Reb.: eum Fridericus Myconius eum erudiens, cui post triduum magnas egit gratias pro tanto studio et consolatione dicens:
11) ut finirem — Hac fide] Reb.: quo vitam laqueo finirem, sed verbo Dei erectus libentissime supplicio me obediens ad mortem parabam, ac ita fide
12) in ciuitate — progredi.] Reb.: vbi rusticus quidam alterum interfecit in ciuitate et euadere non potuit vltra pontem post commissum facinus,
13) ante a. — quidam] Reb.: ante annos 40. quidam homo
14) accepta pecunia] Reb.: pecunia accepta
15) latitasse — audiuisse se] Reb.: sub gradibus latitasse, et deliberans an deberent facere caedem, eumque abhorruisse, tandem se audiuisse
16) *fort* — qua] Reb.: perge, perge, interfice, hac
17) occidit p. et m.] Reb.: patrem et matrem occidit.
18) grossos,] Reb.: flo.
19) monte] Reb.: vallemonte
20) globo transfodit] Reb.: occidit
21) dare totam.] Reb.: totam dare.

creauit septem catulos corpore canibus, capite uero homini similes, et una cum eis est combusta. [22])

VENENA DATA. *)

Milites 200000 perierunt Carolo in Italia ueneno infectis arboribus et frugibus ab Italis, tamen adhaeret papae, et ideo fit infoelix. [23]) Magister Philippus [24]) dixit se ex Italo audiuisse, qui multum in aula Clementis septimi fuerat uersatus, [25]) quatuor adolescentes cibos apposuisse, et quotidie post prandium et coenam coquos et pincernam in carcerem positos, et [*fol. 462*[a]] post duas horas iterum dimissos, cum uenenum nullum [26]) sentiret. Respondit D. Martinus Lutherus: Nonne hoc est miserrimum genus uitae, quemadmodum Moses inquit [27]) Deuteron. 28. Dabit tibi Dominus cor pauidum, etc. Timebis die ac nocte [28]) et non credes uitae tuae, Mane dices: Quis mihi det uesperam. Valde sibi timuit, fuit artifex in uenenis, bene prospexit, sed tamen misere ueneno perijt etc. [29])

FASCINATIONES ET INCANTATIONES. [30]) **)

Multa dixit de fascinatione, *vom hertzgespan vnnd Elbe* [31]) et quomodo mater sua multum esset [32]) uexata fascinatione uicinae, [33]) ut coacta sit eam reuerendissime [34])

---

*) Reb. II, fol. 182[b] lin. 21. — fol. 183[a] lin. 10.
**) Reb. II, fol. 183[a] lin. 11. — fol. 185[b] lin. 12. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 96 sqq. cap. 25.

22) Viennae uirgo — combusta.] Reb.: Haec sunt monstra Sathanica, ideo orandum et vigilandum.
23) Milites — infoelix.] Reb.: 20000 milites perierunt Carolo 5. in Italia arboribus, frugibus, fontibus, ab Italis ueneno infectis. Attamen Caesar Papae adhaeret, illi coniuratus, ideo infelicissimus est.
24) Magister Philippus] Reb.: M. Philip. Mel.
25) fuerat uersatus,] Reb.: versatus fuisset,
26) uenenum nullum] Reb.: nullum venenum
27) genus uitae — inquit] Reb.: vitae genus, sicut Moses minatur,
28) die ac nocte,] Reb.: nocte et die,
29) timuit — perijt etc.] Reb.: timuit Papa Clemens, qui insignis artifex fuit in venenis, bene sibi prospiciens, et tandem veneno perijt.
30) Incantationes.] Reb.: incantationes magicae.
31) dixit — *Elbe (i. q. Alp?)*] Reb.: dixit M. Luth. de fascinationibus
32) esset] Reb.: fuisset
33) uicinae,] Reb.: a vicina
34) reuerendissime] Cod.: reuerendissimae

et humanissime [35]) tractare, et conciliare, *denn sie schr… ihre kinder, dass sie sich todt schrieen*, et quidam concion… in genere eam taxauit, et est intoxicatus, [36]) ut morere… nec ullo remedio curari posset. *sie hat die Erde genomen* … illius uestigijs, *domit getzeubert*, [*fol. 462b*] *vnnd die … wasser geworffenn*, [37]) sine qua terra eum sanitati resti… non potuit. [38]) Deinde interrogatus, [39]) an etiam pijs … accidere possent, [40]) respondit: Immo anima nostra subi… est mendacio, si illa liberatur, corpus tantum subiectum … homicidio. Et ego credo [41]) meas infirmitates non natur… sed fascinationes esse. Deus autem [42]) suos electos liber… ab his malis.

Quidam in Northausen *) nomine *Wiltfewer, fras … pauren mit wagenn vnnd pferden, welcher pauer dornach … etliche feldesweges in einer pfützen mit wagen vnnd p… lag.* Ita quidam Monachus *dinget* [44]) cum rustico, q… ederet de foeno. [45]) Rusticus dixit: *vmb einen Cr…* Monachus dimidium plaustrum paene absumpsit, ut [46]) r… cus eum abigeret. *Also liess ihm ein schuldener einen … ein bein ausreissenn*, ut fugeret Iudaeus [47]) Tanta est … tentia Sathanae in ludendis sensibus externis, [48]) quid … animabus?

[*fol. 463a*] Ciuis quidam Brandeburgensis, fascinatus …

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 97 sq. cap. 25. §. 3.

35) humanissime] Reb.: humaniter

36) conciliare — intoxicatus,] Reb.: conciliando mitigare, fascinabat enim fantulos matris, vt eiularent ad mortem vsque. Et concionator quidam genere illam incantatricem perstrinxit, ita intoxicatus est,

37) posset. — *geworffenn*,] Reb.: potuit, quia terram sumpserat de vestigijs, et in fluuium abiecerat,

38) potuit.] Reb.: potuisset.

39) interrogatus,] Reb.: interrogatus est Mart. Luth.

40) pijs talia accidere possent,] Reb.: talia pijs possint accidere,

41) liberatur, corpus tantum subiectum est homicidio. Et ego credo] Ille liberaretur, attamen corpus homicidio subiectum est, Et ego arbitror

42) autem] Reb.: vero

43) liberat] Reb.: conseruat, liberans eos

44) *Wiltfewer — dinget*] Reb.: Iguis syluestris, is rusticum quendam plaustro et equis denorabat, is rusticus tandem post tabulas in campo, equis et curru in lacu aliquo iacens inueniebatur. Ita monachus qui conueniebat de mercede

45) ederet de foeno] Reb.: de foeno ederet

46) Rusticus — ut] Reb.: rusticum conuenit, pro quadrante. At monachus pene dimidium plaustrum absumpsit, ita vt

47) *Also liess* — Iudaeus.] Reb.: Sic debitor quidam, Iudaeum sibi exhibens, permittebat, vt fugaret Iudaeos.

48) sensibus externis] Reb.: externis sensibus

ıtatricibus, [49]) omnem benedictionem rerum [50]) amisit, que Berlinum, [51]) Sathanam consulens. Inde conscientia ıus, [52]) tandem quaesiuit consolationem. [53]) Respondit artinus Lutherus: Male fecit et impie, cur [54]) non exem- Hiob perseuerauit, orans [55]) benedictionem Dei, dicite at resipiscat, et non amplius confugiat ad sathanam, sed uoluntatem aequo animo ferat. [56])

D. Spalatinus *) recitauit [57]) insolentiam incantatricum, ı quaedam puella Aldenburgi, [58]) lachrymas sanguineas at, [59]) si illa uni loco adsit, etiamsi eam non uideat et , attamen eius [60]) praesentiam sentit, et lachrymas emit- [61]) Respondit D. Martinus: *do solte man mit solchen* ad icia *eilen*. Iuristae *wollen tzuuiel* testimonia *haben*, con- entes illa manifesta. [62]) Ego (inquit) hisce diebus habui matrimonij, ubi uxor maritum ueneno necare uoluit, *der Eydexen hat* [*fol. 463*[b]] *ausgebrochen*. [63]) Et formentis exanimata nihil respondit, quia tales incantatri- unt mutae, contemnunt poenas, *der teuffel lest sie nicht* . Illa [64]) facta satis testimonij [65]) praebent, ut exem- alijs in terrorem, in ipsis statuatur. [66])

Anno 38. 25 Augusti, **) multa dicebant de ueneficis et ıtatricibus, quae oua ex gallinis, item [67]) lac et butyrum

---

Conf. Luth. colloq. germ. III. p. 98. cap. 25. §. 4.
Conf. ibid. III. p. 98 sq. cap. 25. §. 5.

fasc. ab incantatr.] Reb.: ab incantatricibus fascinatus,
bened. rerum] Reb.: rerum benedictionem
abijtque Berl.] Reb.: Berlinum abijt,
pressus,] Reb. *falso*: praesens,
quaesiuit consol.] Reb.: consolationem quaesiuit a pastore.
cur] Cod. *corrupte*: (ut
orans] Reb.: orans et amplectens
non amplius — ferat.] Reb.: amplius ad Sathanam non confugiat, sed voluntatem Dei aequo ferat animo.
D. Spal. recitauit] Reb.: Doct. Georgius Spalatinus anno 38. recitauit Mart. Luth.
quaed. puella Aldenb.] Reb.: Aldenburgi quaedam puella
fundat,] Reb.: funderet,
eius] *sic recte* Reb.; Cod.: eis
emittit.] *sic* Reb.; Cod.: mittit.
do solte man — manifesta.] Reb.: Cum his personis festinandum esset, sed Iuristae multa petunt testimonia, contemnentes manifesta illa signa,
also das — ausgebrochen,] Reb.: ipse enim animalia veneratus enomebat.
der teuffel — Illa] Reb.: Diabolus enim frenum illis imponit. Talia
testimonij] Reb.: testimonia
statuatur] Reb.: constituatur.
item] = Reb. *abest*.

furantur. Respondit D. M. Lutherus: Cum illis nulla est habenda misericordia. *Ich wolde sie selbes verbrennen.* Legitur in lege, quod sacerdotes incipiebant lapidare reos. Nam [68]) dicebatur butyrum ipsarum [69]) esse foetidum, *falle tzu boden im essen*, et [70]) illas ueneficas optime [71]) uexari, si supra prunas ponantur lac et butyrum, tunc ita exagitantur a Sathana, ut cogantur uenire. *Die dorffpfarrher vnnd schulmeister haben vortzeitten ihre kunst gewust vnnd wol geplaget.* [72]) Et dixit, quomodo semel in [*fol. 464a*] igne S. Ioannis Craneum Bubulinum ex sepibus in ignem posuissent, eo confluxisse summis precibus ueneficas, [73]) ut candelas accenderent, *Aber D. Pommers kunst ist die beste, das man sie mit drecke plaget vnnd den offt ruret.* [74]) tunc omnia ipsorum obiecta sordent. [75])

Duae ueneficae *) fuerant [76]) in hospitio, uesperi seposuerant [77]) duo uasa aquae, deliberantes inuicem, *ob es dem korn oder wein gelten solte.* Postquam hospes audiuisset, ambo uasa super illas in lectum fudit, quae aqua uersa est in glaciem, et utraque illico est mortua. D. Martinus dicebat, magnam esse potentiam sathanae in ueneficis, *gott giebet dem Teuffel vnnd den Zeuberern auff tzweierlei weise gewalt vber den menschen. Erstlich vber die gottlosen, wan er sie straffen wil von wegen ihrer sunde. Zum andern vber die frommen, wan er sie versuchen wil, ob sie bestendig in dem glauben bleiben wollen, denn* [*fol. 464b*] *one gottes vnnd vnnser verwillung kan vnns der Teuffel nicht schaden, dan also spricht er: wer euch anruret, der ruret meinen augapfel an, vnnd*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 99. cap. 25. §. 6.

68) Cum illis — Nam] Reb.: Nulla misericordia cum ijs est habenda, et egomet ipse comburerem illas, sicut in lege legitur, quod sacerdotes reos lapidare incipiebant. Deinde

69) b. ipsarum] Reb.: b. ipsarum furatum

70) *falle* — et] Reb.: vt in edendo decidant,

71) optime] Reb.: egregie

72) *Die dorffpfarrher — geplaget.*] Reb.: presbyteri, ludimagistri villarum ante haec tempora notitiam huius artis habuerunt, ideo veneficae valde per illos vexatae sunt.

73) eo confluxisse — uenef.] Reb.: veneficas summis precibus confluxisse,

74) *Aber D. Pommers — ruret.*] Reb.: sed ars Pomerani optima est, is stercore vexabat eas, cacabat enim in ollam, et immiscebat lac et stercus,

75) sordent.] Reb.: sordebant.

76) fuerant] Reb.: fuerant simul

77) seposuerant] Cod. *corrupte:* se pusuerant

Christus spricht: one den willen meines himlischen vaters kan euch nicht ein herlein vom heupte fallen. [78])

Inn der Christmessen vnter andern tzeubern ist diese. Es setzet sich einer auff einen wegscheidt nach der sonnen vnntergang vnnd in dem finstern vnnd neme 30 gr. fl. taler oder was vor muntze ist, vnnd macht einen kreiss vmb sich vnnd sehe sich nicht vmb, sol ihm der Teuffel den hals nicht brechen, vnnd tzele dieselbigen, bis das man tzu Christmesse leutte. Erstlich wie die tzal naturlich nach einander gehet, darnach tzurucke 30. 29 etc. *vorirret er sich, so gieltes ihm den hals. da kumpt der teuffel, vnnd tzeiget ihm geköpffte, gehenckte am galgen, vnnd vnseglich* [79]) *grausam form backofen, wagengeschir mit radt, er sol sich aber* [*fol. 465*[a]] *nicht dran keren, tzuletzt wirdt ihm ein heckgroschen derselben muntz gegeben, der hecket alle nacht einen andern.* [80])

Hoc probatum [81]) est in pago Pantzdorff, [82]) ubi senatus deprehendit anum quandam, [83]) quae habuit talem gros-

---

78) *ob es dem korn oder wein — — vom heupte fallen.*] Reb.: an frumenta vel vinum, aut siliginem perdere vellent, haec cum hospes obseruasset, vtraque vasa supra lectum ipsarum fudit, quae in glaciem versa est, et illico sunt mortuae. Respondit Mart. Luth. Sathanae magnam esse potentiam in ijs veneficis, Deus enim duobus modis Diabolo et veneficis potestatem in homines admittit, primus in impios, si illos propter peccata eorum corripere conatur. Secundo dat illis potestatem in pios, si illorum fidem et constantiam tentare et probare cupit, an etiam in fide velint perseuerare, absque Dei enim permissione et nostra voluntate Diabolus nobis nequaquam nocere potest, sic enim dicit Dominus: qui nos tangit, is pupillam oculi mei tangit, et Christus inquit: ne pilus quidem cadere potest de capite vestro sine voluntate patris mei.

79) *vnseglich*] *sic scripsi;* Cod.: *vnselich*

80) *Inn der Christmessen — — einen andern.*] Reb.: In missa celebratur mane in festo Natalis Christi: multae veneficae et venefici vtuntur incantationibus, et in horum numero talis quoque inuenitur veneficus, vir aliquis post solis occasum sedet in tenebris super compita, et 30. flo. gros. vel thale. Circulum circumducit, nec circumspicit, ne Diabolus collum illi frangat, postea pecuniam numerare incipit, donec pulsatur ad missam Natalis Christi, primum naturaliter numerat, postea inuertit numerum, sic, 30. 29. 28. et si in hac numeratione errat, tunc Sathan collum illi fraugit. Diabolus quoque accedit illum et multos decollatos, suspensos, item horribiles, et innumerabiles furnos, et plaustra sane horrenda, vna cum instrumentis, monstrauit. Tandem accipit ille per Diabolum gros. parientem, is grossus per omnes noctes alium parit gross.

81) probatum] Reb.: probandum

82) Pantzdorff,] Reb.: Pantzschdorff,

83) senatus deprehendit anum quandam,] Reb.: senatus noster anum quandam deprehendit,

sum. Hoc autem modo proditum est ueneficium. Fuit mulieri aliquando [84]) abeundum, haec mandat ancillae, ut prima uacca emulcta, coquat lac et statim infundat in discum, in quo semellas imposuerat anus, et collocet in scrinium ostensum. Ancilla putans non opus esse festinatione, omnes uaccas emulget, tandem adfert lac, aperto [85]) scrinio conspicit uitulum nigrum hiantem horribiliter, et attonita coniecit in os ollam [86]) lacter epletam. Ibi erumpit Diabolus uitulus et incendit aedes illas, [87]) sed praeterea nullae sunt combustae. Comprehensa est ancilla et hera. Ancilla fassa est rem totam. [88]) Iudex uetulae spem certam uitae fecit, si totam rem ordine exponeret [89]) de pariente grosso, habuerunt [*fol. 465*[b]] eum [90]) longo tempore postea rustici. [91])

Etsi omnia peccata sunt λιποταξίαι [92]) id est, desertiones operis diuini, ac Deum horribiliter offendunt, tamen Magia propter [93]) atrocitatem recte appellari potest crimen laesae maiestatis diuinae. Vt enim Iurisconsulti eruditissime disputant de uarijs speciebus laesae maiestatis, et inter has etiam numerant transitionem [94]) ad hostes, et omnes sine exceptione pronunciant capite mulctandos [95]) esse, ita cum [96]) Magia sit foedissima ac [97]) teterrima transitio ad hostem Dei Diabolum, [98]) iustissimo ordine poena capitis mulctatur etc. [99])

---

84) mulieri aliquando] Reb.: aliquando mulieri
85) aperto] *sic recte* Reb.; Cod.: operto
86) hiantem horribiliter, et attonita coniecit in os ollam] Reb.: horribiliter hiantem, attonita ancilla coniecit ollam in os,
87) erumpit — illas,] Reb.: Diabolus vitulus erumpit, et aedes illas incendit,
88) Comprehensa est — totam.] Reb.: Hera et ancilla est comprehensa, ancilla totam rem ordine confessa est.
89) Iudex — exponeret] *sic* Reb.; Cod. *habet tantum verba extrema*: rem exponeret ordine (*antecedentibus verbis omissis*)
90) eum] *hanc vocem, quae in* Cod. *deest, ipse addidi.*
91) habuerunt — rustici.] Reb.: quem deinde rustici longo tempore habuerunt.
92) λιποταξίαι] *sic scripsi;* Reb.: λιποταξία, Cod.: ἀντοταξίαι
93) propter] *sic* Reb.; Cod.: per
94) numerant transitionem] Reb.: numerat transitiones
95) mulctandos] Reb.: plectendos
96) cum] Reb.: enim
97) ac] Reb.: et
98) hostem Dei Diabolum,] Reb.: Diabolum hostem Dei
99) mulctatur etc.] Reb.: mulctantur.

INVOCATIO SANCTORVM. TRADITIONES. SVPERSTITIO. CEREMONIAE. IEIVNIVM. [100])*)

Quaerebatur, [1]) unde papistae traxissent originem Inuocationis sanctorum. Fortassis a gentibus illum morem receperunt, [2]) qui [*fol. 466*[a]] Deum infinitum in statuas distribuerunt, cuilibet suum officium attribuentes, sicut Palladem [3]) fingebant quoddam numen, quo humana societas conseruaretur. Item alijs alia opera fingebant. Hos [4]) papistae infoeliciter

---

*) Reb. II, fol. 185[b] lin. 13. — fol. 186[b] lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 296 sq. cap. 5. §. 25. 26. III. p. 323 sqq. cap. 33. et p. 329 sqq. cap. 34.

100) Inuocatio Sanct. — Ieiunium.] Reb. *habet hanece inscriptionem*: Ceremoniae et traditionum superstitiones. *Sectio, quae hanc inscriptionem ap.* Reb. *proxime sequitur* (T. II. fol. 185[b] lin. 15. — fol. 186[a] lin. 3.), *in* Cod. *non eodem loco* (fol. 465[b] lin. 20 sqq.), *sed inferiore* (fol. 470[a] lin. 14. — fol. 470[b] lin. 6., *exceptis tamen iis, quae illic in huius sectionis principio,* lin. 15–20 med. *leguntur*) *reperitur, quapropter infra demum exhibebitur* (*conf. seq. nota* 71.).

1) Quaerebatur,] *sectio ab hoc verbo incipiens prima et subsequentes secunda, tertia, quarta, sexta et septima, quarum extrema finitur verbis:* docebantur aut discenda putabantur, *ap.* Reb. *non hoc loco* (T. II. fol. 185[b]), *quo in* Cod. *leguntur, sed paulo inferiore, et ordine prorsus diverso exhibentur. Nam*

Sectio I.: „Quaerebatur, unde papistae — — sicut infans in utero“ *ap.* Reb. *invenitur* fol. 188[a] lin. 20. — fol. 188[b] lin. 18. med.

Sectio II.: „Inuocatio sanctorum horrenda — — *Es ist* Indibrium sathanae.“ *ap.* Reb. *priori proxime praecedit* fol. 187[b] lin. 23 med. — fol. 188[a] lin. 19.

Sectio III.: „Responsorium: Discubuit — — ex ueteri testamento.“ *ap.* Reb. fol. 186[b] lin. 25. — fol. 187[a] lin. 2. *reperitur* (*vide infra notam* 23.

Sectio IV.: „Traditiones in papatu — — impietas Romanae sedis.“ *legitur ap.* Reb. fol. 187[a] lin. 13–24 med.

Sectio V.: „Anno 38. 1. Sept. — — priuilegio confirmauit etc.“ *ap.* Reb. *desideratur.*

Sectio VI.: „Finalis causa humanarum tr. — — opera ciuilia laudem et exaltem.“ *invenitur ap.* Reb. fol. 187[b] lin. 6–23 med.

Sectio VII.: „Ieiunio papistico miserrima c. — — aut discenda putabantur.“ *reperitur ap.* Reb. fol. 187[a] lin. 24 med. — fol. 187[b] lin. 6 med.

Ad hanc ordinis diversitatem multis locis etiam verborum varietas accedit (*conf. notae sequentes*).

2) traxissent originem — receperunt,] Reb.: inuocationis Sanctorum originem traxerint, cum esset contra primum praeceptum, et articulum iustificationis. Respondit Mart. Luth. Arbitror illos mortem (*typ. err. pro*: morem) recepisse a gentibus,

3) cuilibet suum o. — Palladem] Reb.: singulis officium tribuentes, et Deos indigentes, fingentes. Palladem

4) Item alijs — Hos] Reb.: Iunonem quae parturientibus subueniret Ioui, Mercurio, Marti, Ita alijs alia fingebant auxilia, quos

imitati, Deo [5]) omnipotentiam negauerunt, et quilibet extra uerbum Dei pro suo captu sensit quam securissime. Sicut quidam Diaconus, cum debebat consecrare, putabat incongruum esse, dicere: hoc est corpus meum. Dixit: haec sunt corpora mea. Gloriatus deinde apud ceteros suam sententiam: *wann ich nicht so ein gutter* Grammaticus *gewest were, so hette ich ein ketzerei angerichtet*, et tantum unam hostiam consecrassem. *Solche gesellen wirdt die weldt viel erfurbringen*, qui, [6] Grammatici, Dialectici, Rhetores, sacram scripturam confundent, *wie der* Seruetus, Campanus. [7]) Deus seruet suam Ecclesiam, quae [*fol. 466b*] gestatur sicut infans in utero. [8])

Inuocatio sanctorum [9]) horrenda fuit caecitas *), et quaestus, et tamen nolunt resipiscere papistae. [10]) Summum papae fundamentum a mortuis auctum. [11]) Nam sanctorum inuocatio et mortuorum expiatio *hat alles getragen, die todten haben viel mehr getragen denn die lebendigen.* Superstitio plus alit [12]) quam religio. Illa est domina, haec serua. *Wann wir den Catechismum konden erhalten* **) *vnnd die schulen* posteris *auffrichten, so hetten wir wol gelebet.* Caeremoniae facessent, quia sunt fomes [13]) et materia superstitionis. *wann ich nur das konde tzuwegen bringen, das man* politice *ordi-*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 297. cap. 5. §. 26.
**) *Conf.* ibid. III. p. 324 sq. cap. 33. §. 3.

5) infoeliciter — Deo] Reb.: infoeliciter impie imitati, Dei
6) et quilibet extra uerbum Dei — — *erfurbringen*, qui,] Reb.: et mortuis sanctis applicarunt, quasi Dijs tutelaribus (qui in periculis auxiliari possent) dentium, oculorum, capitis, pestis singulis tribuebant, et hoc extra verbum Dei pro suo captu affirmabant, sicut diaconus quidam fecit, cum consecrare debebat in missa hostias, putabat incongruum esse dicere, Hoc est corpus meum, dixit: Haec sunt corpora mea, deinde apud caeteros gloriatus est suam scientiam: nisi fuissem tam bonus Grammaticus, magnam instituissem haeresin, et tamen (*typ. err. pro:* tantum) vnam hostiam consecrassem, huiusmodi multa nebulones in lucem producunt, quod
7) confundent, — Campanus.] Reb.: confundentes, sicuti Seruetus, Campanus, etc.
8) Deus seruet — in utero.] Reb.: Deus suam Ecclesiam conseruet, quae sicut infans in vtero gestatur.
9) Inuocatio sanctorum.] *sectio ab his verbis incipiens quo loco* ep. Reb. *inveniatur, in praeced. nota* 1. *indicavi.*
10) nolunt resip. papistae.] Reb.: Papistae nolunt resipiscere.
11) auctum.] Reb.: augebatur.
12) *hat alles getragen* — plus alit.] Reb.: multas attulerunt diuitias, Mortui enim maiora dederunt sacrificulis dona quam qui in viuis fuerunt. Nam superstitio plus valet
13) *Wann wir den Cat.* — sunt fomes] Reb.: O vtinam conseruare inter nos possemus Catechismum et scholas erigere posteris, satis bene viximus. Facessant ceremoniae, quae sunt fontes

nirtte, das man die woche tzwene tage nicht fleisch esse, sufficeret. [14]) Nolumus illud superstitiosum ieiunium papisticum, *do die Collation besser waren dann die maltzeitten*, et recitauit [15]) [*fol. 467*[a]] historiam Italicam, ubi peregrinus quidam interrogatus, [16]) utri mensae se adiungere uellet, [17]) coenae aut collationi. Cum coenam elegisset, appositus est illi halec et pauca alia [18]) tenuia. In altera mensa [19]) optimae deliciae, pisces et confecta apposita sunt ieiunantibus cum optimo [20]) potu. *Es ist* ludibrium [21]) sathanae.

Responsorium: Discubuit Hiesus etc. canebatur. *das sint schöne* notae, *vnnd auch ein schöner text*, quem ad unam speciem torserunt et textus de conuiuio Ahasueri [22]) est detortus. Sanctus Thomas dicitur responsoria composuisse, qui plerumque ea ex nouo testamento composuit, et uersus ex ueteri testamento. [23])

Traditiones [24]) in papatu molestissimae ex superbia ortae sunt, *) iuxta dictum Christi: Digito [25]) non attingentes. Nam magna autoritate urgebant, [26]) quae ipsimet contemnebant,

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 323. cap. 33. §. 1.

14) *wan ich nur das* (Cod.: *dz dass*) — sufficeret.] Reb.: Ego si hoc possent (*typ. err. pro:* possem) instituere et efficere, vt politice ordinaretur, quod homines in hebdomada per duos ab esu carnium abstinerent dies, tum sufficeret,

15) *do die Collation* — recitauit] Reb.: in quo collationes longe fuerant meliores, quam ipsa conuiuia et prandia. Recitans

16) interrogatus] Reb.: in hospitio interrogatus ab hospite,

17) mensae (Cod.: mense) se adiungere uellet,] Reb.: mensae se adiungi velit,

18) alia] Reb.: quaedam

19) mensa] Reb.: mensa, cui imponebatur mappa,

20) optimo] Reb.: precioso

21) *Es ist* ludibrium] Reb.: Haec sunt ludibria

22) Ahasueri] *sic scripsi;* Cod. et Reb.: Assueri (= Vulg.); *conf. de hoc Ahasveri regis convivio* Esther 1, 3 sqq.

23) Responsorium: Discubuit Hiesus — — uersus ex ueteri testamento.] *haec ap.* Reb. *inferiori loco* (T. II. fol. 186[b] lin. 25. — fol. 187[a] lin. 2.) *inserta et sic mutata sunt*: sic illud Responsorium. Discubuit Ihesus, etc. canebatur, in quo pulchrae sunt notulae et textus amabilis est, quem Papistae ad vnam speciem applicarunt, et detortus est textus de conuiuio Assueri. Aiunt S. Thomam Responsoria composuisse, qui ea plerumque ex Nouo Testamento, versus vero ex Veteri Testamento composuerit.

24) Traditiones] *sectio ab hac voce ordiens ubinam ap.* Reb. *reperiatur, supra in nota* 1. *dixi.*

25) molestissimae — Digito] Reb.: impiae et molestissimae sunt ortae ex fastu et superbia, iuxta Christi dictum: alios praegrauantes, digito autem

26) urgebant,] Reb.: vrgebant a caeteris nationibus Itali.

sicut duo Galli ex Italia uenientes dicebant, [27] se Romae in [28] ipsa bona sexta feria publice [*fol. 467b*] carnes comedisse, si hoc fieret in Gallia, igne cremaretur. Tanta est impietas Romanae sedis. [29]

Anno 38. 1. Septembris afferebantur ex Anglia literae a Vicecancellario de foelici cursu Euangelij, quod multi Episcopi consentirent una cum Rege, et quod Rex insignem locum peregrinationis ad S. Mariam Portellasse uastasset, simulachrum destruxisset et thesaurum abstulisset, quam idolatriam Papa summo priuilegio confirmauit etc. [30]

Finalis causa [31] humanarum traditionum *) est, [32] ut sint cultus necessarij ad salutem, ***das ist der teuffel vnnd alles vngluck***, etiamsi opera sunt pijssima, si praedicator, gubernator, paterfamilias suam uocationem diligenter administrat, et addit hanc causam finalem. Ideo faciam, ut satisfaciam Deo, ***so ist es alles verterbet.*** [33] Talis impijssima superstitio fuit [34] in operibus supererogationis, ***wie das schiff wol anzeiget***, in qua tantum sedebant [*fol. 468a*] Monachi et Nonnae, et sacerdotes, [35] qui reliquis hominibus funes et manus in mari [36] porrigebant, quasi Ecclesia sancta nihil [37] esset nisi rasorum turba. Et hodie Wicelius me blasphemat, [38] quod opera ciuilia laudem et exaltem. [39]

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 323 sq. cap. 33. §. 2.

27) sicut duo Galli — dicebant,] Reb.: Aderant enim duo Galli studiosi Vitebergae ex Italia venientes, cum Luthero prandentes, affirmabant

28) in] *a* Reb. *abest.*

29) si hoc fieret — Rom. sedis.] Reb.: Si hoc in Gallia fieret, igne cremarentur. Respon. M. L. Tanta est Romae sedes impietatis, Deum hominesque ludentis,

30) Anno 38. 1. Sept. — — confirmauit etc.] *haec ap.* Reb. *non inveniuntur.*

31) Finalis causa] *sectio sic incipiens quonam loco ap.* Reb. *quamvis mutata legatur, supra in nota* 1. *designavi.*

32) Finalis — trad. est,] Reb.: Summa, si humanae traditiones eo fine tradantur, etc.

33) *das ist — — alles verterbet.*] Reb.: omnino repudiandi sunt, etiamsi sint opera pijssima, scilicet, praedicare, studere, gubernare, laborare, iuxta cuiuslibet vocationem piam, tamen ipsissimus est Diabolus, et omne malum integrum, si haec causa finalis additur, Ideo hoc facio, vt Deo satisfaciam. ideo omnia corrumpit hic scrupulus.

34) imp. superst. fuit] Reb.: fuit impijssima superstitio,

35) *wie das schiff — — sacerdotes,*] Reb.: sicuti haec nauis indicat, in qua Papa, Cardinales, Episcopi, Monachi, Nonnae, sacrificuli soli sedebant,

36) in mari] Reb.: in mari natantibus

37) nihil] Reb.: nihil aliud

38) Wicelius me blasphemat,] Reb.: Wezelius transfuga me accusat,

39) laudem et exaltem.] Reb.: laudibus eueham.

Ieiunio papistico [40]) miserrima caedes *) et corruptio iuuentutis facta est, ubi homines [41]) proportione Arithmetica idem tempus et [42]) eundem cibum habere cogebantur. [43]) Ita naturales uires sunt corruptae. Ideo Gerson coactus est scribere consolationem afflictis, [44]) ne desperarent, quia ieiunantes minus peccarent in excessu quam defectu, quia [45]) defectus extingueret naturam. Tales tenebrae fuerunt in papatu, ubi neque decalogus, neque symbolum, neque oratio Dominica docebantur aut discenda putabantur.

Aduentus ceremonia fuit optime ordinata [46]) in gratiarum actionem incarnationis Christi. Profecto [47]) ineffabilis Dei misericordia [*fol. 468*[b]] et φιλανθρωπία fuit, quod carne et sanguine se uestijt. Ideo nunquam satis potest humanis cogitationibus considerari. *Aber tzuletzt ist der* aduent *tzu den greulichen* Idolatrijs *geraten, do ist das* Rorate *ein Eusserliche vnnd innerliche hurerey worden,* [48]) praesertim Lipsiae, ubi tanta fuit scortatio, ut excelleret humanum captum etc. [49])

Homines sanctitate ficta superstitiosorum [50]) decipiuntur, solius autem [51]) scripturae et Spiritus sancti officium est, id reuelare. [52]) Nulla Dialectica posset docere discrimen sanctitatis substantialis et accidentalis, [53]) ut sanctus Franciscus

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 325. cap. 33. §. 4.

40) Ieiunio papist.] Reb.: nam ieiunio ficto et superstitioso — *De diverso loco, quo sectio ab his verbis ordiens ap.* Reb. *inveniatur, iam supra in nota* 1. *dixi.*

41) homines] Reb.: hominis

42) et] *a* Reb. *abest.*

43) cogebantur.] Reb.: cogebatur.

44) Ideo G. — afflictis,] Reb.: Quapropter Gerson consolationem scribere afflictis coactus est,

45) defectu, quia] Reb.: in defectu, nam

46) Aduentus — ordinata] Reb.: Ceremoniae aduentus domini rite et pie fuerunt ordinatae

47) Profecto] Reb.: vbi

48) fuit, quod carne — *hurerey worden,*] Reb.: Christi, in carnem et sanguinem nostrum sese vestientis Ecclesiae mandatur, quod beneficium humanis cogitationibus nunquam potest satis considerari: Ideo tales ceremoniae sunt applicatae ad commemorationem, vltimo autem aduentus prouenit ad horribilissimam idolatriam, vero in externam et internam scortationem mutatum est,

49) excelleret humanum captum etc.] Reb.: humanum captum excelleret.

50) Homines sanctitate ficta superstitiosorum] Reb.: Ita homines sanctitate et ficta et superstitione

51) autem] Reb.: enim

52) id reuelare.] Reb.: talia reuelare, et ordinare.

53) posset docere discrimen sanctitatis substant. et accidentalis,] Reb.: discrimen sanctitatis et accedentalis docere posset,

fuit substantialiter sanctus per uerbum fidei, deinde infatuatus [54]) accidentali sanctitate cucullae, quam uulgus uidere et palpare potuit et amplexus est, [55]) cum tamen cuculla esset improprium accidens sanctitatis, *Ist kein* naturale accidens et proprium. [56]) Cappa autem et funis [57]) sancti Francisci [58]) est plane improprium et portentosum accidens. S. Bernhardus 36 annos fuit Abbas, quibus [*fol. 469a*] annis *hat er 160 klöster gebauet* in summa prouisione, *denckt was dartzu gehöret 160 klöster tzu erhalten.* Ita in immensum crescit superstitio paruo tempore, cum Euangelium interim mendicet. [59]) Et dicebat D. Martinus Lutherus Euangelium Lucae 9. de transfiguratione Christi, magis conuenire festo Trinitatis. [60])

OSTERN. [61])*)

Variae fuerunt quaestiones olim de hac appellatione. [62]) Primo dixerunt esse interrogationem ad eos, qui usi fuerant sacramento: Edistis *ostern? asset ihr ihn?* [63]) Alij dicunt, quod Christus resurgens uersus orientem respexit, *kegen den ost.* Ego autem, inquit, puto [64]) esse corruptum uocabulum *vrstendt* [65]) et ibi esse metathesin literarum, *Ostern* pro *vrstendt.* Ita olim Epiphaniae festum uocarunt *vberschein.* [66])

---

*) Reb. II, fol. 186b lin. 9. — fol. 187a lin. 12. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 326. cap. 33. §. 7. 8.

54) infatuatus] Reb.: infatuatus et fascinatus

55) et amplexus est.] *a* Reb. *absunt.*

56) *Ist kein* — proprium.] Reb.: est naturale accidens, sicut est forma et vires, in adolescente accidens naturale est proprium.

57) funis] Reb. *male*: funus

58) sancti Francisci] Reb.: S. Francisco

59) 36 annos fuit — — interim mendicet.] Reb.: Abbas fuit 36. quo tempore 160. monasteria construxit et ordinauit in summa prouisione, cogitate nunc quantis constiterit sumptibus, ad alendum centum et sexaginta monasteria. Ita superstitio exiguo tempore in immensum crescit, Euangelio interim mendicante.

60) Et dicebat — Trinitatis.] *a* Reb. *absunt.*

61) *Ostern.*] Reb.: Paschae Etymologia.

62) Variae — appellatione.] Reb.: Quaestiones variae olim fuerunt de hac appellatione Paschae.

63) qui usi f. — *ihn?*] Reb.: qui participassent Coenam dominicam, edistis ne illum?

64) uersus orientem — puto] Reb.: respexit versus orientem, Eurum. Mart. Luth. inquit. Arbitror

65) uocab. *vrstendt*] Reb.: vocabulum germanicum latine resurrectio,

66) *Ostern* pro *v.* — *vberschein.*] Reb.: vt sic vocabulum Pascha, germanice Ostern, Verius nominatur, germanice auffersteung, latine resurrectio.

In festo Pentecostes prosa est syncerissima, ***die der heilige geist selber von sich gemacht hat,*** uerbis et melodia, [67] sicut tempore [68] Paschae, stetit [*fol. 469*^{b}] Angelus, etc. est optimus cantus. [69] Varij sunt Musici, sicut quidam Germanus Compostellam proficiscens rogatus a Gallis, ut Germanice caneret, ipse cecinit: ***der schöpfer in der obermule*** etc. et ***hab dir mein tochter,*** flexus canebat, ibi etiam Galli flectebant genua sua, quasi Deum nominaret. [69]

Consistorij ordinatio [70] a Magistro Antonio Lauterbachio ostensa*) D. M. Luthero, nouis et superstitiosis ceremonijs aucta, cum neque princeps neque consistorium uel scirent aliquid de ea re uel consentirent. Respondit: Musa est homo

---

*) ***Conf.*** Luth. colloq. germ. III. p. 326 sq. cap. 33. §. 9.

67) ***die der h. g.*** — melodia,] Reb.: quam ipse Spiritus sanct. a seipso composuit, verbis et melodia iucundissima,

68) tempore] ***sic*** Reb.; ***in*** Cod. ***deest.***

69) est optimus cantus. — — quasi Deum nominaret.] Reb. ***h. l. exhibet haecce:*** Aduenisti et alia pia responsoria et hymni festorum pie obseruanda sunt, sic illud Responsorium. Discubuit Ihesus, etc. canebatur, in quo pulchrae sunt notulae et textus amabilis est, quem Papistae ad vnam speciem applicarunt, et detortus est textus de conuiuio Assueri. Aiunt S. Thomam Responsoria composuisse, qui ea plerumque ex Nouo Testamento, versus vero ex Veteri testamento composuerit, sed varij sunt Musici et Cantilenae, quae spirituali iudicio indigent, dixitque de quodam Germano Compostellam proficiscenti, cumque a Gallis rogatus, vt germanice caneret deuote, ipse flexis genibus quasi Deum nominaret, incipit, et hanc cecinit cantilenam, opilio in suprema mola, etc. et cum haec verba caneret: habeas tibi meam filiam, satis deuote in genua procumbens, ibi Galli quoque flectebant sua genua, putantes eum Deum nominare. — ***Ex his elucet, huic loco ap.*** Reb. ***inserta esse illa, quae in*** Cod. ***supra*** fol. 467^{a} lin. 8 — 4. ***leguntur:*** „Responsorium: Discubuit Hiesus — — et uersus ex ueteri testamento." (***vide supra*** p. 17. lin. 10—15.)

70) Consistorij ordinatio] ***sectio in*** Cod. fol. 469^{b} lin. 8. ***ab his vocibus ordiens, quae ibid.*** fol. 470^{a} lin. 3. ***finitur verbis:*** excludam te e numero nostrae Ecclesiae, ***ap.*** Reb. T. II. fol. 188^{b} lin. 18. med. — fol. 189^{a} lin. 13. ***exhibetur sic mutata:*** Superattendentes aliqui Lutherum accedentes, consistorij ordinationem superstitiosam, nouis ceremonijs auctam deplorarunt, sine scitu principis et consistorianorum, etiam Episcopo Merseburgensi ignorante. Respondit Mart. Luth. Habent Episcopum pium et persuasibilem ceremonijs, qui librum ad me misit multis ceremonijs ornatum, vt approbarem. Ego vero ad marginem scripsi: hoc non potest fieri, hoc est intolerabile, hoc est impium, hoc est superstitiosum, hoc inutile est, minus necessarium, hoc aliquomodo potest et fieri, etc. Ita Episcopi deuotionem repudiani. Ego ex animo odi illa decreta, etiamsi libere fieri possent, nam Sathan quaerit nouos laqueos conscientiarum humanis traditionibus, contra quos ego viginti quinque annis pugnaui, pro libertate Christiana retinenda, adhortatus ne in illa decreta consentirent, etiamsi princeps et Angelus Gabriel vrgeret, sed vt synceriter verbo Dei, Sacramentis veris, pia et honesta vita pergerent, satis esse Ceremoniarum, et verae disciplinae, Si illis praestaremus veram obedientiam, et puram, atque incorruptam Euangelij doctrinam confiteremur, Ideo nolite vos decipi.

capitosus, habetque Episcopum bonum et persuasibilem ceremonijs, qui mihi librum misit multis ceremonijs, ut approbarem, ego uero ad marginem scripsi: Hoc non potest fieri. Est intollerabile. Est impium. Est superstitiosum, est inutile, est minus necessarium. Hoc aliquo modo posset fieri. Ita Episcopi deuotionem repudiaui. Ego ex animo odi illa decreta, etiamsi libere fieri possint. [*fol. 470ª*] Nam sathan quaerit nouos laqueos conscientiarum, nouis traditionibus, contra quas ego ultra 25 annos pugnaui uerbo Dei ad retinendam libertatem. Deinde adueniente Daniele saepe nobiscum locutus est, ne consentiremus in illa decreta, etiamsi princeps aut Angelus Gabriel urgeret, sed ut sinceriter uerbo Dei, sacramentis ueris, pia et honesta uita pergeremus, satis haberemus ceremoniarum et disciplinae uerae, *wan man denen nur folgete*. Dixitque ad me: Si consenseris, excludam te e numero nostrae Ecclesiae.

SABATHVM MVTATVM IN DIEM DOMINICVM. [71]) *)

Ego credo Apostolos mutasse sabathum, quia alias nemo hoc facere ausus fuisset. Et credo, quod principaliter fecerint hoc, ut eximerent animis hominum illam opinionem, quod non essent iusti propter legem et obseruationem legis, et ut firmiter hoc statuerent non esse necessariam ad salutem legem. Resurrectio [*fol. 470ᵇ*] autem Christi mouit ad hoc Apostolos, in die pentecostes misso spiritu sancto, sed ipsi antea erant in carnali opinione: Nos putabamus illum instauraturum regnum Israel, tantum imaginabantur mundanum et politicum regnum.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 327 sq. cap. 33. §. 10.

71) Sabathum — Dominicum.] *sectio sic inscripta, quae in* Cod. fol. 470ª lin. 14. — fol. 470ᵇ lin. 6. *in huius capitis fine legitur, ap.* Reb. *in eiusdem capitis principio* (*conf. supra nota* 100.) fol. 185ᵇ lin. 15. — fol. 186ª lin. 3. *invenitur sic mutata:* Aeternus Deus Ecclesiam suam plantat, rigat, illique incrementum dat, per verbum suum, pure reuelatum, additis signis sacramentalibus et pijs ceremonijs, a quibus extra Dei mandatum non est discendum, sed synceriter perseuerandum. Quod autem Sabbathum sit mutatum in diem dominicum, arbitror ab Apostolis factum esse, alias nemo hoc facere ausus fuisset, et credo quod praecipue ideo mutarint, vt illam opinionem iusticiae et obseruationis legis animis hominum eximerent, firmiter concludentes legem minus necessariam ad salutem, Resurrectio autem Christi Apostolos ad hoc permouit, in die Pentecostes, missio Spiritus sancti, Ac ipsi Apostoli antea erant in hac carnali opinione. Nos putabamus illum regnum politicum instauraturum, tantum mundanum et politicum regnum imaginantes.

Nota. *Ut lector permagnam diversitatem ordinis, quo singulae sectiones huius capitis, quod in* Cod. fol. 465b lin. 15. — fol. 470b lin. 6. *et ap.* Reb. T. II. fol. 185b lin. 13. — fol. 189a lin. 13. *legitur, in his libris dispositae sunt, facilius intelligat, hunc conspectum earum propono secundum* Rebenstockii *ordinem:*

Reb. II. fol. 185b lin. 15. — fol. 186a lin. 3. = Cod. fol. 470a lin. 14. — fol. 470b lin. 6. (*vide notas* 100. *et* 71.)
— — fol. 186a lin. 4. — fol. 186b lin. 25 med. = Cod. fol. 468a lin. 19. — fol. 469b lin. 1 med.
— — fol. 186b lin. 25 med. — fol. 187a lin. 2 med. = Cod. fol. 467a lin. 8 — 14. (*vide not.* 1. [*Sect.* III.] *et* 23.)
— — fol. 187a lin. 2 med. — lin. 12. = Cod. fol. 469b lin. 1 extr. — lin. 7.
— — fol. 187a lin. 13 — 24 med. = Cod. fol. 467a lin. 15. — fol. 467b lin. 3. (*vide not.* 1. [*S.* IV.])
— — fol. 187a lin. 24 med. — fol. 187b lin. 6 med. = Cod. fol. 468a lin. 7. — 18. (*vide not.* 1. [*S.* VII.])
— — fol. 187b lin. 6 med. — lin. 23 med. = Cod. fol 467b lin. 12. — fol. 468a lin. 6. (*vide not.* 1. [*S.* VI.])
— — fol. 187b lin. 23 med. — fol. 188a lin. 19. = Cod. fol. 466b lin. 2. — fol. 467a lin. 7. (*vide not.* 1. [*S.* II.])
— — fol. 188a lin. 20. — fol. 188b lin. 18 med. = Cod. fol. 465b lin. 20. — fol. 466b lin. 1. (*vide not.* 1. [*S.* I.])
— — fol. 188b lin. 18 med. — fol. 189a lin. 13. = Cod. fol. 469b lin. 8. — fol. 470a lin. 13. (*vide not.* 70.)

COENA [72]) DOMINI. *)

Papistarum desperata est caecitas, qui Euangelio cedere nolunt, Ecclesiam gloriantes. Dicunt illi liberum esse mutare quae uelint. [73]) Nam [74]) Christus suum corpus post coenam distribuit discipulis, [75]) nos uero nunc ieiuni sumimus. Ergo licet et calicem adimere pro Ecclesiae iudicio. [76]) Insensati nebulones non possunt discernere [77]) inter calicem, qui est substantia Sacramenti, et inter ieiunium, quod est accidens.

*) Reb. II, fol. 132b lin. 25. — fol. 138a lin. 12. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 295 sqq. cap. 19.

72) Coena] Reb.: De Coena

73) Papistarum — quae uelint (Cod.: uelit)] Reb.: Pijssimum est Ecclesiam veram et pias conscientias in voluntate Dei, ordinationibus, promissionibus, Testamentis obedienter quiescere. At Papistarum desperata caecitas Euangelio credere nolentium, Ecclesiam fictam gloriatur, asserentes liberum esse mutare, quae Christus ordinauerit, dicentes.

74) Nam] *a* Reb. *abest.*

75) distribuit discipulis,] Reb.: discipulis distribuit,

76) et calicem adimere pro Eccl. iudicio.] Reb.: pro Ecclesiae iudicio calicem adimere.

77) Insensati nebulones non possunt discernere] Reb.: Execrandi nebulones discernere non possunt

Illud habet uerbum Dei, [78]) hoc in nostro positum est arbitrio. [79]) Illud ex mandato Dei urgemus, hoc medium [80]) relinquimus, quamuis ieiunium plus placet ad reuerentiam, [81]) ne ebriosi Germani post crapulam, sine omni reuerentia illud accipiamus, ut Corinthios fecisse Paulus scribit. [82]) [*fol. 471a*] Non [83]) mihi displicet, post sumptionem Sacramenti cauere, ne in terram expuatur, *Es ist nicht viel daran gelegenn*, [84]) attamen ut uulgus in externa reuerentia [85]) seruetur, optime est ordinatum.

Casus*) de tribus [86]) fratribus proponebatur D. M. Luthero, maximum fratrem nimium de haereditate sibi uendicare, duos reliquos iudicio senatus uoluisse permittere, et tamen literis et orationibus reconciliationem tentasse. Cum causa ista penes magistratum sit, est quaestio: An debeant isti duo sumere sacramentum. Respondit Doctor: *weil sie es an ihn nicht bracht haben*, et uoluerunt cum eo reconciliari, ipse uero noluit, licet illis accedere, praecipue *weil die sache nicht bey ihnen stehet, sondern bey den* iudicibus. [86])

VNA SPECIES SACRAMENTI. [87]) **)

Mirum est, quomodo Sathan unam speciem ordinauerit.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 295 sq. cap. 19. §. 2.
**) *Conf.* ibid. II. p. 296. cap. 19. §. 3. 4.

78) uerbum Dei,] Reb.: Dei verbum,
79) positum est arbitrio.] Reb.: arbitrio positum est.
80) medium] Reb.: medium et *ἀδιάφορον*
81) ad reuerentiam,] Reb.: ad reuerentiam sumentis,
82) illud accip. — scribit.] Reb.: accipiunt, vt Paulus Corinthios id fecisse deplorat,
83) Non] Reb.: neque
84) *Es ist — gelegenn*,] Reb.: non multum in hoc situm est,
85) externa reuer.] Reb.: reuerentia externa
86) Casus de tribus] *sectio ab his verbis ordiens, quae finitur verbis: sondern bey den* iudicibus. (Cod. fol. 471a lin. 6 — 17.), *op.* Reb. II. *non* fol. 133a *post* lin. 21., *qua praecedens sectio exit, sed inferius* fol. 136a lin. 9 — 21. *sic exhibetur*: Casus de tribus fratribus discordantibus proponebatur, Maiorem fratrem de haereditate contentiosum, nimium sibi vendicare, duos reliquos fratres, Senatus iudicio quiescere, et insuper literis et orationibus reconciliationem tentasse, cum iam causa penes Magistratum esset, Quaeritur, an duo illi fratres Sacramento participare possunt. Respondit Mar. Luth. Quia fratri maiori ansam litigandi non praebuerunt, reconciliationem quaerentes, ipse vero detrectauerit, licet illis accedere, praecipue, quia causa non est coram illis, sed coram iudicibus.
87) Vna spec. sacr.] *haec inscriptio op.* Reb. *deest.*

Ego nón memini [88]) me unquam legisse, quando, ubi, a qua persona, uel qua [*fol. 471*[b]] occasione mutatum sit. In concilio Constantiensi tamen [89]) primum canones facti sunt, ubi nihil gloriantur, *dan die lobliche gewonheit.* [90])

Magistro Hausmanno in Dessau agenti a D. Luthero et Philippo Melanthone responsum est, [91]) ut institutionem Christi commendaret, et alteram unius speciei sententiam [92]) improbaret, ne qui ad unam speciem redirent, et scientes Christi institutionem certo, potius in totum abstinerent. *wolde es aber iemandt* sub una specie *entpfahn, der solde es auff sein ebentheuer wagen.* [93])

D. M. Lutherus interrogatus a multis nobilibus et ciuibus: [94]) Num scientes peccarent, coacti autem a Tyrannis possint unam speciem sumere, [95]) respondit: Si scitis institutionem Christi, et creditis ueram, [96]) non licet, quia conscientia uestra aliter sentit et loquitur. Quod si autem timetis tyrannidem, satius est omnino [97]) abstinere. Summa summarum, *wer die gefar nicht stehen wil, der lasse es anstehen.* [98])

[*fol. 472*[a]] D. Cruciger interrogabatur, [99]) An recte facerent quidam sacerdotes, [100]) qui pro uoluntate alterutram [1]) porrigerent, et ex calice utrisque [2]) darent, etiam pro simplici unio. Respondit D. quod non debeant consecrare ista

---

88) unam speciem — memini] Reb.: alteram speciem ordinauit, non enim memini
89) tamen] Reb.: tunc
90) *dan d. l. g.*] Reb.: quam iucundam consuetudinem.
91) Magistro H. — responsum est,] Reb.: Magister Nicolaus Hausman Pastor in Dessau a me et Phi. Mel. responsum accepit et admonitus est.
92) sententiam] *sic* Cod.; Reb.: sumptionem
93) et scientes — *wagen.*] Reb.: certo scientes, Christi institutionem veram, ita vt potius in totum abstinerent, at si aliquis Sacramentum sub vna specie sumere vellet, is suo faciat cum periculo.
94) interrogatus a m. n. et ciuibus.] Reb.: a multis Nobilibus et ciuibus interrogatus.
95) peccarent, (Cod.: se peccare) — sumere.] Reb.: peccarent, vnam speciem sumentes a Tyrannis coacti.
96) et creditis ueram,] Reb.: eamque veram creditis.
97) omnino] *sic* Reb.: Cod.: animo
98) Summa — *anstehen.*] Reb.: Summa, qui non conatur sustinere periculum, is abstinere debet.
99) interrogabatur,] Reb.: interrogabat M. Luth.
100) quidam sacerd.] Reb.: Sacerdotes quidam,
1) alterutram] Reb.: alterum
2) utrisque] Cod. *calami err.*: utrusque

fraude, [3]) ut quidam duplici, alij una specie communicent. [4]) Ideo quia sacramentum sit publica confessio. [5])

CASVS DE SACRAMENTO. [6]) *)

Vxor cuiusdam ciuis Oschazensits [7]) Christiana, cum usa esset sacramento utriusque speciei, [8]) ingenue id confessa, coacta est discedere, marito tamen in urbe retento, qui et ipse bonus et pius uir fuit. [9]) Quaeritur, quidnam marito agendum sit. Respondit: [10]) Vna caro sunt, ideo [11]) eandem crucem ferre debent. Hoc tamen illi [12]) consulendum esset, ut remitteret uxorem ad dimidium annum suis cognatis [13]) in nostro ducatu, expectans euentum Tyrannorum, et sineret uxorem peregrinari in nomine Christi. *Es wirdt die lenge nicht also bestehen.* [14])

Sacramenti huius [15]) causa efficiens **) est uerbum [*fol. 172b*] seu institutio [16]) Christi. Materia est panis et [17]) uinum. Forma est corpus et [17]) sanguis Christi. Finis, ut eo confirmemus fidem nostram, [18]) ne quid [19]) dubitemus Christi corpus pro nobis datum, et sanguinem eius pro nobis fusum, [20])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 298 sq. cap. 19. §. 6.

**) *Conf.* ibid. II. p. 305. cap. 19. §. 16.

3) D. quod non — fraude,] Reb.: Mart. Luth. Ista fraude non debent consecrare,

4) communicent.] Reb.: communicarent.

5) Ideo — confessio.] Reb.: Nam sacramenti sumptio est salutaris confessio publica fide affirmanda.

6) Casus de sacramento.] *a* Reb. *absunt.*

7) Oschazensis] Reb. *typ. err.*: Ostbacensis

8) speciei] Cod. *male:* spefies

9) cum usa esset — uir fuit.] Reb.: cum Sacramento vtriusque speciei vsa esset, idque ingenua confessa. Quapropter a Principe expulsa in exilium, manente vero marito in vrbe, quod pius et bonus erat vir.

10) Respondit:] Reb.: Respondit Mart. Luth.

11) ideo] Reb.: igitur

12) illi] Reb.: marito

13) ut remitteret ux. ad d. a. suis cognatis] Reb.: vt vxorem ad d. a. suis cognatis remitteret,

14) et sineret — *bestehen.*] Reb.: vxorem permitteret peregrinam in nomine Christi, non enim diutius consistere potest.

15) Sacramenti huius] Reb. *praemissa inscriptione:* Aliud. *habet*: Sacramenti coenae

16) institutio] Reb.: iustificatio

17) et] *a* Reb. *utroque loco abest.*

18) eo confirm. fidem nostram,] Reb.: fidem nostram eo confirmemus,

19) quid] *a* Reb. *abest.*

20) datum, — fusum,] Reb.: effusum (*ceteris omissis*)

ac peccata nobis [21]) certo remissa esse per mortem Christi. [22]) Hoc inde officium et beneficium consecuti sumus, quod sit [23]) saluator non iudex, Redemptor non accusator, Liberator non [24]) captiuans, quia nos in Adam omnes [25]) peccatores ac [26]) rei mortis ac damnationis sumus, Christi autem [27]) sanguine iustificati, sanctificati, ac liberati sumus omnes. Haec [28]) fide tantum accipiuntur.

FRAGE STVCK R. M. V. TZV SAMPT D. M. LVTHERI ANDTWORDT. [29])

I. *Ob gnug sey das Sacrament vnter der gestalt des brotes alleine tzu nemen, vnd nit von nöten, aus dem kelche tzu trincken, dieweil mans verboten hat aus dem kelche tzu trincken* etc.

II. *Wan eines beide begeret. vnnd ihm den kelch nicht reichen wil, obs vor gott entschuldiget* [*fol. 473*[a]] *sey vnnd gnug vnter der gestalt des brotes tzu nemen, oder obs weitter tziehen sol, do mans giebet.*

III. *Ob mans heimlich nemen muge in der kammer, vnnd nicht offentlich bekennen dörffe.*

IIII. *Dieweil an etlichen örtern durch die obrigkeit so hoch verbeten aus dem Kelche tzu trincken, obs vor gott gnug oder ausgericht sey das aus gehorsam oder sorgen der straffen vnterlassen, vnnd nur vnter der gestalt des brodtes tzu nemen sey.*

V. *Wan eines nicht sonder verlangen beider gestalt tzu entpfahen, obs gnug sey vnter der gestalt des brodtes bey gemeinem brauch tzu bleiben.*

Quare non ipsi respondetis ad quaestiones missas ad me, sed *der kleineste muss das licht haltten.*

---

21) nobis] Reb.: nostra
22) mortem Christi,] Reb.: Christi mortem,
23) Hoc — sit] Reb.: hoc officium et beneficium inde assecuti sumus, quod Christus sit
24) Liberator non] *sic scripsi;* Cod.: liberatur non, Reb.: Liberator nos
25) in Adam omnes] Reb.: omnes in Adam
26) ac] *a* Reb. *abest.*
27) Christi autem] Reb.: sed Christi
28) ac liberati sumus omnes. Haec] Reb.: et liberati omnes sumus, quae
29) *Frage stuck R. M. V. — Andtwordt.*] *Caput sic inscriptum, quod infra* (p. 28.) *finitur verbis: „in gottes befel vnnd auff seinem wordte.“, ap.* Reb. *h. l. non invenitur.*

I. *Wo imandt dess gewiss ist, dass beider gestalt brauch des Sacramentes eine gottliche ordenung vnnd befehl sey vnnd das einerley gestalt wider solche seine ordenung vnnd befehl ist, derselbige die weil er gottes befehl so gewiss weiss,* [fol. 473b] *sol nicht achten, das man die eine gestalt verboten hat, dan man muss gott mer gehorchen dan den menschen.*

II. *Wo imandt den Kelch begeret vnnd ihm versagt wirdt, ist es nicht gnug, das er die eine gestalt neme, sondern ist besser, er gehe dahinn, da mans ihm gerne reicht. Aber wan* [30], *er das nit thun kan, so ists besser, er lasse eine gestalt faren vnnd misse des* [31]) *Sacramentes die weil geistlich, nemlich mit dem glauben, sich stercke durch die wordt des Sacramentes vnnd betrachtunge des herren leidens.*

III. *Sol man das Sacrament nicht lassen heimlich oder in geheim reichen oder empfahen, dann Christus hats eingesatzt tzum offentlichen ampt, sein darbey mit predigten vnnd kennen tzu gedencken, wie er spricht: solches thut tzu meinem gedechtnuss, das ist wie es Paulus deutet 1 Corinth. 11. den Todt des herren verkundigen, bis das er kompt.*

IIII. *Niemandt ist domit entschuldiget, dass ihm seine Obrigkeit den kelch so hart verbeut* [fol. 474a] *als sollte sie der gehorsam vnnd furcht der straffe entschuldigen. Dann wider gottes wordt sol man keinen gehorsam leisten einiger Creatur, dann das wer die Creatur vber gott gesetzt.*

V. *Wann einer nicht sunder verlangen hat beidè gestalt tzu entpfahen, vnnd mocht ihm wol an der einen gestalt lassen genugen, das ist viel weniger genug, dan das sacrament ist nicht eingesetzt tzu gebrauchen, nach dem wir verlangen oder* [32]) *nicht verlangen dartzu haben, sondern es sol gebraucht werden nach dem befel vnnd gottes wordt.. den es stehet nicht in vnser macht, noch auff vnserm werck oder verlangen, sondern in gottes befel vnnd auff seinem wordte.* [33])

Quaestio proponebatur Luthero: An quis possit [34]) tuto uti utraque specie, et postea in itinere propter peregrinationem una. [35]) Respondit: *da sol sich ein ider selbes in seinem gewissen radt fragen:* quid faciendum sit. *Traut*

---

30) *wan*] Cod. *calami err.*: *man*
31) *des*] Cod.: *der*
32) *oder*] Cod.: *aber*
33) *vnnd auff seinem wordte.*] *his verbis finitur hoc caput, quod ep.* Reb. *h. l. desideratur.*
34) possit] Reb.: posset
35) peregrin. una] Reb.: negociationem iterum vna suscipere?

ers nicht tzu erhalten, melius [36]) esset prius intermisisse. [*fol. 474*[b]] Quilibet igitur suam conscientiam et unctionem [37]) consulat. Nam nemo sibi uiuit aut [38]) moritur, sed contra uim non est consilium.

Sophistae dixerunt Christum in Sacramento esse totum, sed non totaliter, id est, cum omnibus suis actionibus et uirtutibus. Respondit D. M. Lutherus: In articulis de trinitate, de incarnatione Christi [39]) et sacramentis non est nobis speculandum. Iudicia enim Dei et hominum sunt diuersissima. Nobis est cogitandum de illius uerbo, quod ipsius potentiam et bonitatem nobis praescribat. *dem sollen wirs befelen, er wirdts wol machen vnnd nicht verterben.* [40]) Christus est personaliter in humanitate, corporaliter in sacramento, *wie aber das tzugehe,* [41]) non est nostrum percontari. Tamen nemo potest rationem reddere [42]) et iudicare, cur [43]) Deus Niniuitis pepercerit, in qua urbe fuerunt ultra 100000 hominum, et cur non Sodomae et Gomorrhae, [44]) quae etiam fuerunt [45]) celeberrimae et populosae.

[*fol. 475*[a]] PAPISTAE GLORIANTVR SVAM AVTHORITATEM HOC ARGVMENTO. [46])*)

Apostoli mutauerunt Baptismum. Ergo et Episcopis licet mutare sacramenta. Illis respondendum: Esto Apostoli aliquid mutarint, tamen ingens est discrimen inter Episcopum et Apostolum. Apostolus est persona immediate a Deo uocata cum donis spiritus sancti, Episcopus uero est persona

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 299. cap. 19. §. 7.

36) *da sol sich* — melius] Reb.: quilibet in hac re suam consulere debet conscientiam, quid faciendum sit, Si non conatur nec potest defendere, tunc satius

37) et unctionem] *a* Reb. *absunt.*

38) aut] Reb.: neque

39) Christi] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

40) ipsius potentiam — *verterben.*] Reb.: nobis praescribit potentiam et bonitatem Dei huic commendare debemus, optime perficiet ipso sine vlla corruptione.

41) *wie aber d. tz.*] Reb.: qua vero ratione hoc fieri solet.

42) rationem reddere] Reb.: reddere rationem.

43) cur] Reb.: quare

44) ubi ultra — Gomorrhae,] *ap.* Reb. *omissa sunt.*

45) quae etiam fuerunt] Reb.: quae vrbes quoque fuerunt

46) Papistae gloriantur — argumento.] *sectio sic inscripta, quae finitur verbis*: quam in definito, *ap.* Reb. *desideratur.*

FRAGMENTVM EX EPISTOLA PHILIPPI AD AEGIDIVM PASTOREM LIGNICENSEM, DE SACRAMENTO QVID DOCENDVM. [76])

Hortatus sum, ut Diaconus in docendo [77]) modestiam et prudentiam adhibeat, eligat utilia de poenitentia, fide, beneficijs Christi, bonis operibus, [78]) de usu sacramentorum, nec alienet mediocres, absurda defensione localis praesentiae Christi in pane extra usum sacramenti. Nam sacramenta tantum in usu sunt sacramenta, cum utimur sacramentis, agnoscimus nobis adesse Christum, et efficacem esse. Aderat et patribus, ut Ioannes inquit: Omnia per ipsum facta sunt, nam [79]) ipse perpetuo belligeratur [80]) [*fol. 477a*] cum Diabolo, quare et nobis adest. De [81]) hac praesentia dicatur, si quando de usu sacramenti dicendum erit. Papisticae opiniones de inclusione corporis durabili extra usum, de circumgestatione, reijciantur. [82])

Anno 39. [83]) 6. Februarij *) Ciuis quidam Wittenbergensis accessit ad sacramentum, [84]) qui homicidium ante triennium perpetrauerat, sed cum omnibus reconciliatus. Ante triennium etiam accesserat, sed non reconciliatus cum partibus offendit Ecclesiam. Ideo D. M. Lutherus publice in concionibus reprehendit eum, nec amplius ita eum uoluit admittere ad sacramentum. *Er solt sich auch tzuuor mit dem pfarherrn auch vertragen.* Et irascebatur M. Froschelio, quod eum admisisset, [84]) si quis autem suam infamiam Diaconis

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 300 sq. cap. 19. §. 10.

76) de sacramento quid docendum.] Reb.: quid docendum de Sacramento. — *Haec epistola a* Mel. *d.* 8. *Nov.* 1548. *scripta legitur etiam in* Corp. Reform. VII. p. 187 sq., *cuius varias lectiones h. l. addo.*

77) Diaconus in docendo] *sic* Reb. *et* Corp. Ref. l. l.; Cod.: in docendo Diaconus

78) de poenit., fide, benef. Christi, bonis oper.,] *sic* Reb. *et* Corp. Ref.: Cod.: de fide, de poenitentia, de beneficijs Christi, de bonis operibus,

79) nam] *sic* Reb. *et* Corp. Ref.; *in* Cod. *deest.*

80) belligeratur] *sic* Cod. *et* Corp. Ref.; Reb.: belligerat

81) De] *sic* Cod. *et* Corp. Ref.; Reb.: ne

82) reijciantur.] *sic* Cod. *et* Corp. Ref.; Reb.: reijciatur. — *Hoc verbo finitur haec epistola.*

83) Anno 39.] Reb.: Anno 38.

84) accessit ad sacramentum, — — quod eum admisisset,] Reb.: Sacramento participauit, qui ante triennium homicidium perpetrauerat, sed cum omnibus reconciliatus partibus ideo Ecclesiam offendit, quem Mart. Luth. publice in concionibus reprehendit neque eum porro admittere voluit nisi parrocho reconciliatus esset. Irascebatur Diacono, qui eum absoluisset,

inscijs [85]) tacet, absoluitur et admittitur, *der heine es auff seine gewissen.* [86]) ibi ministri sunt excusati.

Anno 39. 22. Februarij Ciuis quidam Lipsensis, [*fol. 477b*] senex et pius, *Heintz Kelter* [87]) in grauissimo suo morbo petijt sacramentum, si fieri posset, ut a Diacono Wittenbergensi praeberetur sub utraque specie cum consolatione et absolutione. Respondit D. M. Lutherus, Consolandum esse uerbo, et sacramentum esse postulandum a suis pastoribus. Wittenbergenses illic nihil habere iuris in Ecclesia. [88]) Paulo post mortuus est.

M. A. Lauterbach interrogauit D. M. Lutherum, An sit opus semper communicare cum infirmis, quum ipse quinquies porrexisset sacramentum, et saepe esse communicandum. Respondit: *das sol nicht sein.* Ipsi debent in publico communicare et non differre. Neque communio est casu necessitatis ad salutem. Sed hoc differam Deo uolente usque ad reditum Pomerani, quem putaui haec diu ordinasse. [89])

Epiphanius scribit, quod suo tempore quidam fanatici sacramentum ita contumelia [*fol. 478a*] affecerint, accipiendo menstrua mulierum dicentes: Hic est sanguis meus. [90])

Quaerebatur, An essent excusati,*) qui sub Tyrannis unam tantum speciem sumerent, cum alteram non possent habere. Respondit D. Martinus Lutherus: Haec quaestio est generalis, et ad me saepissime peruenit. [91]) Ego autem [92]) simpliciter respondi: Si qui adhuc dubitant de sacramenti institu-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 301 sq. cap. 19. §. 12. sect. 1.

85) Diaconis inscijs] Reb.: nescijs Diaconis

86) admittitur — *gewissen.*] Reb.: dimittitur, is faciat suo cum periculo conscientiae,

87) *Heintz Kelter*] Reb.: Henricus cellarius

88) petijt sacramentum — in Ecclesia.] Reb.: Sacramentum sub vtraque specie petijt, orans vt a Diacono Vitebergensi cum absolutione et consolatione illi praeberetur. Respondit Mart. Luth. Illum verbo Dei esse consolandum, et Sacramentum a suis pastoribus esse postulandum. Nam Vitebergenses ibi nihil habere iuris in Ecclesia Lipsica,

89) M. A. Lauterbach — — diu ordinasse.] *horum loco habet* Reb. *haecce:* Diabolus hostis Christi varijs profanationibus coenam Domini obscurare nititur.

90) quod suo tempore — — sanguis meus.] Reb.: sub tempore fanaticos quosdam Coenam Domini summa contumelia affecisse menstrua mulierum accipiendo, dicentes: Hic est sanguis meus. Ideo vigilandum est, pro vera religione, ne scandalorum participes fiamus.

91) An essent excusati — — peruenit.] Reb.: an illi excusati essent, qui vna specie sub tyrannis participarent. Respon. M. L. Generalis haec est quaestio, quae saepissime proponitur.

92) autem] Reb.: autem semper

tione, illi possunt unam speciem accipere. [93]) Qui uero certi sunt de Christi institutione, scienter peccant contra conscientiam. Nam multi sub Duce Georgio [94]) ita sunt flagellati, qui Tyrannus etiam in sua impoenitentia morietur, quia multorum conscientias onerauit, *wolte gerne tzurucke vnnd kan doch nicht.* [95])

Anno 39. [96]) 12. Maij D. Hieronymus Schurff *) misit ad D. M. Lutherum, petens ut sibi liceret personam eligere, a qua sacramentum sumeret, [97]) quia nullus diaconus ei placebat propter digamiam et unctionem. [98]) [*fol.* 478[b]] Respondit D. Martinus Lutherus, se permittere, in Kemberga, Torga, quasi expatiando, *also viel habe ich ihm erlaubet.* Ego ipse illi uellem porrigere, [99]) si moris esset, *darum kan ich ihm nicht weitter einreumen,* [100]) ne ministerium Ecclesiae [1]) periclitetur, est enim res mali exempli. [2])

Cum consuleretur [3]) de ceremonijs in communione, dixit: Omnibus modis electoratui nostro respondeant. [4]) Tunc Philippus Melanthon dixit: se a multis audiuisse nostras [5]) ceremonias ita esse constitutas, ut a populo non aestimentur mutatae a prioribus, et tamen illas ceremonias magnam habere

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 302. cap. 19. §. 12. sect. 2. 3.

93) adhuc dubitant — accipere.] Reb.: sunt adhuc dubitantes, de institutione Sacramenti, illi vna specie vti possunt ad tempus.

94) Duce Georgio] Reb.: D. G.

95) etiam in sua — *doch nicht.*] Reb.: multorum conscientias sua impoenitentia, in qua morietur, onerauit, conatur, et tamen non potest retrocedere, et ita cursum Euangelij impedit, non sine sua damnatione, cum pij spirituali communione interim contenti esse possent.

96) Anno 39.] Reb.: Nam anno 39.

97) ut sibi liceret — sumeret,] Reb.: vt concederetur illi electio personae, a qua coenam sumere possit,

98) diaconus — unctionem.] Reb.: Diaconorum Ecclesiae Vitebergensis (eo quod partim digami, partim non lucti essent) illi placebat.

99) in Kemberga — porrigere,] Reb.: vt expaciando Torgam, vel Kembergam participari possit, tantum illi concedant, et ego ipse illi porrigere vellem,

100) *darum — einreumen,*] Reb.: non possum ergo illi, vltra modum praescriptum, aliquid concedere,

1) ministerium Ecclesiae] Reb.: Ecclesiae ministerium

2) mali exempli.] Reb.: mali exempli, ministeria in dubium vocare. Deinde cum raucus esset, et concionari non posset, D. Ionae commendauit, vt feria secunda Paschatis argumentum Papistarum confutaret, qui in fractione panis in Emaus facta, alteram speciem vellent defendere.

3) consuleretur] Reb.: consultaretur

4) in communione — respondeant.] Reb.: iuxta communionem publicam rite seruandis. Respon. Optarem vt concorditer responderent in Ecclesijs, vt in Electoratu nostro seruatur ritus.

5) se a multis audiuisse nostras] Reb.: a multis se audiuisse nostrarum Ecclesiarum

grauitatem. Non ut Heluetij, qui deformatas haberent ceremonias, sedentes ad mensam communicarent, [6]) minister post consecrationem discederet, [7]) relictis communicantibus ad mensam. [8]) Deinde dicebat D. M. Lutherus: *man möchte wol die gantze Messe* cum suis cantilenis *behalten*, [9]) modo cantate omisso etc. [10])

ABROGATIO ELEVATIONIS. [11])*)

Quid opus est certare de illa superstitiosa idolatria, quae [*fol. 479a*] sine omni testimonio patrum, et sine usu [12]) inuecta est, tantum ad confirmandos errores adorationem et transsubstantiationem, [13]) obscuratque uerum usum sacramenti, [14]) tamen in Episcopatu Mediolanensi a temporibus Ambrosij [15]) usque in hunc diem, neque canon, neque eleuatio, neque Dominus uobiscum ad populum in Missis usurpatur. Cum ego M. Lutherus cum fratre ibi uellem celebrare, prohibebar a sacrificulo dicente: Quid uultis facere? Vos hic non potestis celebrare. Nos enim sumus Ambrosiani. [16])

DE NEGLIGENTIBVS ET CONTEMPTORIBVS COENAE DOMINICAE. [17])**)

Quidam dixit: D. Doctor quid mihi faciundum, cum ali-

---

*) Reb. II, fol. 137b lin. 14 — 25. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 302 sq. cap. 19. §. 13.

**) Reb. II, fol. 137b lin. 26. — fol. 138a lin. 12. — *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 304. cap. 19. §. 15.

6) esse constitutas, ut — — communicarent,] Reb.: constitutas esse, vt a simplici populo non obseruaretur mutatio a prioribus sub Papatum, vbi altaria, cantica, Accentus, candelae, ornatus, magna grauitate retinerentur, non vt Heluetij Augustani, Vlmenses, Francophordienses, qui ceremonias seruarent deformatas, communicarent ad mensam stantes,

7) discederet,] *sic* Reb.; Cod.: discedit,

8) ad mensam.] Reb.: ad mensam, Superfluo vino in terram effuso et relictis partibus non receptis.

9) *man möchte — behalten,*] Reb.: totu missa retineri, nec abrogari possit cum suis cantilenis

10) etc.] *a* Reb. *abest.*

11) Abrogatio Eleuat.] Reb.: De abrogatione elevationis.

12) s. omni test. — usu] Reb.: sine scriptura, patrum testimonijs, et sine omni usu

13) adorationem et transsubstantiationem,] Reb.: adorationis et transubstantiationis,

14) sacramenti,] Reb.: Coenae Domini,

15) Ambrosij] Reb.: sancti Ambrosij

16) Cum ego M. Luth. — Ambrosiani.] Reb.: qui etiam se nominant Ambrosianos.

17) Coenae Dom.] *sic* Reb.; fit Cod. *distinct.*

quando reperio in Ecclesia mea homines, qui viginti annis abstinuerunt a sacramentis. [15]) Respondit Lutherus: *man lasse sie tzum Teuffel faren, wand wan sie sterben, so lege man sie auff den schiende leich.* [19]) Porro interrogatus: Debet etiam cogi ad sacramentum? [20]) Respondit Non, [21]) quia hoc est papisticum, *man sage es ihnen*, miror. [22]) *fol. 479b* quare sic abstineant a sacramentis. fortassis metuunt confessionem priuatam. [23])

Quaestio. [23*-*]) An paterfamilias in casu necessitatis suae familiae [24]) coenam Domini communicare possit? Respondit D. Martinus Lutherus: Nequaquam, primo quia non adest uocatio. Numeri 11. Domine prohibe eos, qui prophetant. Deuteron. 4. et 6. Ponite corda uestra in omnia uerba mea. [25]) Actor. 2. et Ioel. 2. Et erit in nouissimis diebus etc. [26]) sequitur inde, quod ij, qui non sunt uocati, non audeant [27]) praedicare, id magis consentaneum esse, quod non audeant administrare sacramentum Coenae Domini propter scandala uitanda. Multi enim non adducerent sacerdotes, [28]) si sibimetipsis auxiliarentur.

CHRISTVS. [*-*])

Nullus liber [29]) est, [*-*]) in quo tam bene descriptum sit sacerdotium Christi, ut Epistola ad Hebraeos. Consolatur au-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 301. cap. 19. §. 11.

**) Reb. II, fol. 135a lin. 13. — fol. 143b lin. 9. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 304 sqq. cap. 7.

***) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 319. cap. 7. §. 16. sect. 2.

18) Quidam dixit — — sacramentis.] Reb.: Interrogante quodam pastore, quinam cum illis agendum, qui contempto verbo viginti annis non participarunt Coenae.

19) *man lasse — schiende leich.*] Reb.: Mitti illi ad Diabolum, et post mortem filiorum in locum cadauerorum sepeliri debent.

20) Debet — sacramentum?] Reb.: an etiam ad Sacramentum cogendi essent.

21) Non,] Reb.: Nequaquam,

22) *man sage* — miror,] Reb.: doceantur, admoneantur, alliciantur, vt spem veniae, Sed miror,

23) Quaestio.] Reb.: Quaerebatur, — *Sectio sic ordiens*, in Cod. fol. 479b lin. 3—17. *subsequenti capiti* „Christus“ *inscripto proxime praecedit*, *ap.* Reb. *vero non hoc loco* (II, fol. 138a *post* lin. 12.), *sed superiore* (II, fol. 136b lin. 21. — fol. 137a lin. 6.) *exhibetur*, *paucis mutatis.*

24) suae familiae] Reb.: liberis et familiae suae

25) mea.] *a* Reb. *abest.*

26) etc.] Reb.: et

27) audeant] Reb.: audent

28) non adducerent sacerdotes,] Reb.: non vocarent ministros Ecclesiae,

29) Nullus liber — *gehöret haben.*] *sic prima huius capitis sectio in* Cod. *legitur*; *ap.* Reb. *autem eodem loco* (II, fol. 138a lin. 14. — fol.

tem pios maxime Christi sacerdotium, *dass er ein pfaff ist*, non [*fol. 480a*] ita quod est Rex, quia animi semper cogitant ipsum esse iudicem. Christus gratis quidem praedicauit, *) tamen accepit collata a pijs mulieribus. Ego saepius miratus sum, **) quod Christus a munere publico docendi abstinuerit usque ad annum 30. Cum interim maximam impietatem, sacrilegia, cultus impios, blasphemias in Deum, haereses, ac sectas perniciosas in populo Dei audire et uidere coactus sit, *das ihm darfur mochte das hertz tzerbrochen sein*, et tamen potuit se continere usque ad illud tempus, quo uocatus est, seque grauiter gessit, *wie wirdt er so manchen* rancidum *sophisten gehöret haben.* a9)

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 360. cap. 7. §. 80. sect. 1.

**) *Conf.* ibid. I. p. 416. cap. 7. §. 177.

139a lin. 6 med.) *exhibetur haecce prolixior:* Deus omnipotens aeternus, essentia vnus, persona trinus, λόγον et Messiam, coaeternum coaequalem, gloriae suae splendorem, Characterem suae substantiae ab aeterno genuit, qui imago DEI est inuisibilis, primogenitus omnis creaturae, in quo omnes thesauri sapientiae et essentiae absconditi sunt, qui est heri, hodie et in secula. Hoc, verbum incarnatum, et a spiritu natum, ac inuiolata virgine genitum, iuxta promissiones et Prophetarum vaticinia, verus Deus et verus homo, vna persona duabus naturis consistens, redemptor generis humani declaratus, differentia, miraculis, passione, resurrectione, ascensione, quibus medijs et meritis patrem reconciliauit, per quem solum, DEVS Pater agnoscitur et inuocatur, hunc aeternum Dei filium, Sathan varijs haeresibus sectis, superstitiosis cultibus, Idolatrijs personam illius, naturas, officium, merita obscurare tentat, et praecipue hoc vltimo Antichristi regno, Christi beneficia et merita sunt obscurata, et in conscientijs hominum fere extincta, ita vt humana opera et merita, et cultus fictitij, mortuorum Sanctorum intercessiones pluris aestimati sint, quam Christi merita. Hoc miseris conscientijs accidit, quae extra verbum Dei in tenebris et humanarum traditionum persuasionibus fascinatae fuerant. Quapropter Christus agnoscendus est, ex sacris Biblijs, quae in eum solum, vt σκοπον respicinut. Deutero. 18. Prophetam ex fratribus tuis, et Matthaei 3. et 17. vox de coelis sonat. Hic est filius meus, etc. Io. 5. Scrutamini scripturas, de me enim loquitur, qui ergo Christum non agnoscit ex sacra scriptura, merito decipitur, etiamsi omnes historias, exempla apprehenderit, non tamen saluabitur, Vigilemus igitur, vt Christum Dei Filium reuelatum vnicum Saluatorem osculemur, et hunc regem supra Sion montem constitutum confiteamur. Illi in timore et tremore seruiamus. At nullus sacrae scripturae liber Christum illiusque officium et sacerdotium magis clarificat, quam Epistola ad Ebraeos, Etsi Prophetae illius conceptionem, Euangelistae natiuitatem, Angeli locum et omnes circumstantias reuelauerint, ab adolescentia et pueritia illius omnes tacent, a trigesimo anno, in baptismi auguratione, Christi regnum describere incipiunt impletis septuaginta hebdomadibus Danielis vsque ad Christum ducem.

Christus incepit [30]) pascha edere *) iuxta legem Moisi [31]) die Iouis uesperi, quo tempore dies inchoabatur [32]) circa horam septimam. Deinde instituit nouum pascha, et lotis pedibus discipulorum et concionibus habitis, [33]) exijt in hortum, ubi captus est circa 8. noctis, quia illud ingens [*fol.* 480b] certamen non potuit diu durare. Ductus prius ad Hannam, deinde ad Caipham, [34]) ubi Petrus ter eum [35]) negauit, antequam Gallus bis caneret, scilicet ab hora 9. usque ad 12. Reliquum tempus usque ad diluculum et mane, consumpserunt in affligendo et conspuendo Christum. Summo [36]) mane pontifices congregato concilio primo audierunt Christum, postea cum adhuc esset mane, id est, nondum hora tertia, scilicet [37]) imminente hora illa ducunt Hiesum ad Pilatum, ibi accusando, [38]) ut crucifigeretur. Consumuntur fere horae tres, ita ut fere esset hora sexta, antequam crucifigeretur Christus. Hoc est quod Marcus dicit, Tertia [39]) Christum crucifixum, id est, nondum erat hora 6. Et Ioannes, quia [40]) propior sexta erat quam tertia, dicit Christum crucifixum esse hora 6. Hoc est ab hora nona [41]) mane Iudaei uiserunt [42]) Pilatum, ut Hiesus crucifigeretur, et uix tandem hora 12. [43]) impetrarunt. Et circa 12. cum iam aliquamdiu [*fol.* 481a] in cruce pependisset, factae sunt tenebrae et tandem circa horam nonam, hoc est uesperi hora 3. cum clamore ualido emisit spiritum. Et quia erat parasceue, inquit, [44]) properabant, ut deponerentur corpora eorum de cruce. Ita Christus quartam partem diei

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 337 sq. cap. 7. §. 36.

30) Christus incepit] *sectio ab his verbis ordiens et in* Cod. fol. 481b lin. 17. *verbis:* „talia proferre impune auderet“ *terminata, ap.* Reb., *qui eam inscripsit:* Horae passionis Christi a Coena, *non legitur proxime post priorem sectionem, quae ibi* fol. 139a lin. 6 med. *finitur, sed inferiore loco* fol. 140b lin. 20. — fol. 141b lin. 25.
31) legem Moisi] Reb.: Mosi legem
32) inchoabatur] Reb.: inchoatur
33) et concionibus hab.] Reb.: habita concione
34) prius ad Hannam, deinde ad Caipham,] *sic* Reb.; Cod.: prius ad Hannam Caipham,
35) eum] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
36) Summo] Reb.: Summum
37) scilicet] *a* Reb. *abest.*
38) ibi accusando,] Reb.: accusando ipsum
39) Tertia] Reb.: tertia hora
40) quia] Reb.: quod
41) crucifixum — nona] Reb.: crucifixum, hora sexta ab hora nona
42) Iudaei uiserunt] Reb.: vrserunt Iudaei
43) et uix tandem hora 12.] Reb.: et tandem horam duodecimam vix
44) inquit,] *a* Reb. *abest.*

paschatis Iudaeorum requiescit in terra. Haec est una dies. Altera dies [45]) incepit post occasum solis die Veneris, et durabat [46]) per integram noctem, usque ad occasum diei sabbathi. Hoc totum tempus in sepulchro quieuit Christus, [47]) post occasum autem solis die sabbatho, incipit more Iudaeorum tertius dies, quem [48]) Iudaei unam sabbathorum appellant, hoc est, quae proxima erat sabbatho, quae in pascha inciderat. Hac die Dominica [49]) mane saluator noster resurgit. Et hoc [50]) est, quod credimus, resurrexit tertia die, non [51]) dicimus: post tres dies, *sondern am dritten tage.* [52])

Christus passus est [53]) innocentissime *) [*fol. 481b*] et [54]) iure dixit: Princeps mundi in me non habet quidquam, et tamen grauissime est passus [55]) et foedissime laceratus propter peccata nostra. [56]) Iudaei quidem uerbo, gentes facto illum [57]) crucifixerunt. Illa passio Christi [58]) est ingens prophetia de malitia gentium. [59]) Christus enim hodie in Ecclesia gentium plus patitur quam olim in synagoga [60]) Iudaeorum. Maior est [61]) blasphemia, contemptus et Tyrannus quam olim sub Iudaeis. In Italia cum de articulo fidei et iudicij extremi disseritur, respondet papa: [62]) Quare ita credis? Fac tibi bonum uultum. Hae et similes blasphemiae non tantum sunt solius papae, sed totius Italiae generalis sermo. [63]) Alioqui nullus hominum talia proferre impune auderet. [64])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 344. cap. 7. §. 43.

45) dies] *sic* Reb.; Cod.: die
46) durabat] *sic* Reb.; Cod.: durabit
47) Hoc t. t. — Christus,] Reb.: hoc tempus Christus quieuit in sepulchro,
48) die sabbatho — dies, quem] Reb.: Sabbatho die, tertius dies more Iudaeorum, ordine, quoniam
49) Hac die Dominica] Reb.: Hoc die Dominico
50) mane saluator n. r. Et hoc] Reb.: mane, cum iam dimidius dies illius tertij diei erat, resurgit Christus saluator noster exoriente die. Hoc
51) non] Reb.: non enim
52) *sondern am dritten tage.*] Reb.: sed tertio die,
53) Christus passus est] Reb.: Passus autem est Christus
54) et] Reb.: ideo
55) est passus] Reb.: passus
56) et foedissime — nostra.] Reb.: et propter peccata nostra foedissime laceratus.
57) gentes facto illum] Reb.: nos gentes autem facto Christum
58) passio Christi] Reb.: Christi passio
59) de malitia gentium.] Reb.: de malitia hominum, praecipue gentium.
60) synagoga] Reb.: Synagogis
61) est] Reb.: est enim
62) respondet papa:] Reb.: Respondit Papa ridens:
63) Italiae generalis sermo.] Reb.: Italiae, generalis sermo vbique sonat,
64) impune auderet.] Reb.: impune auderet et Christi merita ita calumniari,

Foderunt manus meas [illegible] et pedes meos.
Iudaei de crucifigendo Christo plane irrident, i
Christum non esse crucifixum. Nam neque Mos
phetae significant id genus tormenti fuisse usita
daeos, sed lapidationem et combustionem. Il
Quod Romani non iuxta leges Iudaeorum, sed s
tium morem Christum crucifixerunt et occiderun
die in Syria homines suspenduntur sicut in Vn
fixi. Ergo illa consequentia Iudaeorum non ua
non esse crucifixum, quia non legitur in Mose
tormenti, nisi de suspensione in ligno, sed non
manuum et pedum. [70])

Descendit ad inferos [71]) etc. **) Hic simplic
tentiam protulit D. M. Lutherus, [72]) Christum
scendisse pro nobis ad inferos destruendos [73])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 345. cap. 7. §. 44. sec
**) *Conf.* ibid. I. p. 345. cap. 7. §. 46.

65) D. Martinus uesperi — fuit afflictus.] *haec, quae in* C
18—22. *leguntur, ap.* Reb. *desunt.*
66) Augustini dictum — duplo conniuere,] Reb. *haec proxi*
ba in nota 64. *allata*, (II, fol. 141b lin. 26.—fol. 142
hibet: ita cum Augustini dictum pijssimum sit, Christi pas
Christum suo simplo, nostro duplo conniuere,
67) quia] *sic* Reb.; Cod.: qui
68) nostra] *sic* Reb.; Cod.: Nostro
69) autem mors] Reb.: mors autem
70) Foderunt manus meas — — perforatione manuum et ped
quae in Cod. fol. 482a lin. 6—20. *exstat, ap.* Reb
nitur.
71) Descendit ad inferos] *sectio sic ordinat, ap.* Reb. [illegible]

t Ioannes clare dicit. Vestes erant ephippia. Fuit [82]) ingressus iuxta prophetiam Zachariae. Nam cum a Bethphage [83]) iuxta montem oliueti, *welches so gewest von Hierusalem als die brucke von Witten-* ibi ex recenti miraculo Lazari [85]) magna caterua ıcessit [86]) et secuta est clamans, *do hat er seine nein geschickt die Esel tzu holen, hat schlechts wollen* [87]) ad implendam prophetiam. Ego puto Christum e prophetiam, [88]) sed Apostolos et Euangelistas usos ɔnio. Christus interim [89]) praedicauit [*fol.* 483ᵃ] et ıs est. Ipse populus autem honorauit eum [90]) ra- ·um et palmis, [91]) quae sunt signa pacis et uicto-

---

: Luth. colloq. germ. I. p. 343 sq. cap. 7. §. 42.

Reb.: At
t] Reb.: possit
ɔnesi,] Reb.: in Genesi de Iacob dicitur,
] *sic scripsi* (= *hebr.* קֻבָּר); Cod.: Koher, Reb.: Cober
] *sic* Reb.; Cod.: schola
ueteres — distribuunt.] *a* Reb. *absunt.*
ssus Christi — *eintzug gewest.*] Reb.: Deinde dixit de ingressu i Hierosolymam in die Palmarum, fuit ingressus valde ridiculus. —
: *verba sp.* Reb. *non proxime post verba extrema praeceden-sectionis, quae ibi* fol. 142ᵃ lin. 11. *ineunte finitur, sed paulo in-s* fol. 142ᵃ lin. 25 exeunte — fol. 142ᵇ lin. 26. *leguntur.*
tus t. Rex] Reb.: Tantus rex Christus
s erant — mirabilis] Reb.: Ephippia eius erant vestes, mirabilis est
thphage] *sic* Cod.; Reb.: a Betania ad Bethphage
bes — *Wittenberg,*] Reb.: quae villa distat a Hierusalem in tantum um distat pons a nostra ciuitate,
il Reb.: Lazari resuscitati

D. Martinus uesperi in Locha *) dicebat: *Ach wie gerne wolte ich einen abent bei dem herrn Christo gewest sein, wen er einmahl frolich ist gewest,* qui alioqui satis fuit afflictus. [65]

Augustini dictum pijssimum, qui dicit, Christum suo exemplo nostro duplo conniuere, [66]) et [*fol.* 482ᵃ] ita perfectum numerum reddere. Nam Christi mors dicitur simplum, quia [67]) tantum carne moritur, nostra [68]) autem mors [69]) duplum, quia corpore et anima aeternaliter damnati essemus propter peccata nostra.

Foderunt manus meas [70]) et pedes meos. Hunc textum Iudaei de crucifigendo Christo plane irrident, imo dicunt iam Christum non esse crucifixum. Nam neque Moses neque prophetae significant id genus tormenti fuisse usitatum apud Iudaeos, sed lapidationem et combustionem. Illis respondeo. Quod Romani non iuxta leges Iudaeorum, sed secundum gentium morem Christum crucifixerunt et occiderunt. Adhuc hodie in Syria homines suspenduntur sicut in Vngaria palo affixi. Ergo illa consequentia Iudaeorum non ualet, Christum non esse crucifixum, quia non legitur in Mose de hoc genere tormenti, nisi de suspensione in ligno, sed non de perforatione manuum et pedum. [70])

Descendit ad inferos [71]) etc. **) Hic simpliciter suam sententiam protulit D. M. Lutherus, [72]) Christum [*fol.* 482ᵇ] descendisse pro nobis ad inferos destruendos [73]) sicut psalmo

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 345. cap. 7. §. 44. sect. 2.
**) *Conf.* ibid. I. p. 345. cap. 7. §. 46.

65) D. Martinus uesperi — fuit afflictus.] *haec, quae in* Cod. fol. 481ᵇ lin. 18—22. *leguntur, ap.* Reb. *desunt.*
66) Augustini dictum — duplo conniuere,] Reb. *haec proxime post illa uerba in nota* 64. *allata,* (II, fol. 141ᵇ lin. 26.—fol. 142ᵃ lin. 2.) *sic exhibet:* ita cum Augustini dictum pijssimum sit, Christi passionem ornet, qui Christum suo simplo, nostro duplo conniuere,
67) quia] *sic* Reb.; Cod.: qui
68) nostra] *sic* Reb.; Cod.: Nostro
69) autem mors] Reb.: mors autem
70) Foderunt manus meas — — perforatione manuum et pedum.] *haec sectio, quae in* Cod. fol. 482ᵃ lin. 6—20. *exstat, ap.* Reb. *A. l. non inuenitur.*
71) Descendit ad inferos] *sectio sic ordiens, ap.* Reb. *proxime post priorem sect.* „Augustini dictum pijssimum — — propter peccata nostra.“ *subsequitur* (II, fol. 142ᵃ lin. 3—11 init.).
72) etc. Hic — D. M. Lutherus] Reb.: Hic M. L. simpliciter suam sententiam protulit,
73) ad inf. destr.] Reb.: ad destruendos inferos,

16. et Actorum 2. probatur, sed [74]) curiosis et contentiosis sciolis hic posset [75]) occasio disputationis occurrere, Infernum pro sepulchro accipi, sicut in Genesi, [76]) Cum hic non sit Keber, [77]) id est fouea, sed scala, [78]) id est, gehenna. Nam ueteres quatuor inferni species distribuunt. [79])

Ingressus Christi Hierosolymam. *) ***Ist ein loeppischer schreibischer eintzug gewest.*** [80]) Christus tantus Rex [81]) asino insedit, ut Ioannes clare dicit. Vestes erant ephippia. Fuit mirabilis [82]) ingressus iuxta prophetiam Zachariae. Nam cum uenisset a Bethphage [83]) iuxta montem oliueti, ***welches so nahe ist gewest von Hierusalem als die brucke von Wittenberg,*** [84]) ibi ex recenti miraculo Lazari [85]) magna caterua eum praecessit [86]) et secuta est clamans, ***do hat er seine Junger hinein geschickt die Esel tzu holen, hat schlechts wollen reittenn,*** [87]) ad implendam prophetiam. Ego puto Christum non citasse prophetiam, [88]) sed Apostolos et Euangelistas usos eo testimonio. Christus interim [89]) praedicauit [*fol.* 483[a]] et lachrimatus est. Ipse populus autem honorauit eum [90]) ramis oliuarum et palmis, [91]) quae sunt signa pacis et uicto-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 343 sq. cap. 7. §. 42.

74) sed] Reb.: At
75) posset] Reb.: possit
76) in Genesi,] Reb.: in Genesi de Iacob dicitur,
77) Keber] *sic scripsi* (= *hebr.* קֶבֶר); Cod.: Kober, Reb.: Cober
78) scala] *sic* Reb.: Cod.: schola
79) Nam ueteres — distribuunt.] *a* Reb. *absunt.*
80) Ingressus Christi — *eintzug gewest.*] Reb.: Deinde dixit de ingressu Christi Hierosolymam in die Palmarum, fuit ingressus valde ridiculus. — *Haec verba ap.* Reb. *non proxime post verba extrema praecedentis sectionis, quae ibi* fol. 142[a] lin. 11. *incunte finitur, sed paulo infertus* fol. 142[a] lin. 25 exeunte — fol. 142[b] lin. 26. *leguntur.*
81) Christus t. Rex] Reb.: Tantus rex Christus
82) Vestes erant — mirabilis] Reb.: Ephippia eius erant vestes, mirabilis est
83) a Bethphage] *sic* Cod.; Reb.: a Betania ad Bethphage
84) *welches — Wittenberg,*] Reb.: quae villa distat a Hierusalem in tantum quantum distat pons a nostra ciuitate,
85) Lazari] Reb.: Lazari resuscitati
86) eum praecessit] Reb.: Christum processit
87) *do hat er — reitten,*] Reb.: ibi discipulos suos intromisit ad auferendos Asinos, quia equitare voluit,
88) Ego puto — prophetiam,] Reb.: Neque arbitror Prophetiam Christum citasse,
89) Christus interim] Reb.: Interim Christus
90) Ipse populus autem (Cod. aut) hon. eum] Reb.: At populus eum honorauit
91) palmis,] Reb.: Palmarum,

ad fidem et charitatem, scilicet gloriam Deo et pacem in terris etc. [18])

Noribergenses [19]) in cantione quadam uerba de Beata Virgine transtulerant [20]) ad Christum: O Hiesu Christe, [21]) fili Dei, qui tollis peccata mundi, ora pro nobis. *O das ist eine grobe Naumburgische saw*, qui uolentes [22]) uitare Scyllam, [*fol. 484b*] incidunt in Charybdim. Nam orare pro nobis non conuenit Christo, quia dicit in Ioanne: [23]) Ego non amplius pro uobis rogabo [24]) patrem, sed ipse pater amat uos etc. [25]) Ita ex Christo intercessore faciunt sanctum quendam orantem pro nobis. [26])

Festum annuntiationis *) merito dicendum incarnationis. Angli et Galli ab hoc festo initium anni numerant. [27])

Anno 39. 9. Aprilis **) dicebat [28]) de resurrectione Christi per uerbum Euangelij, quae non fieret sine terrae motu, [29]) sicut etiam Christus ingenti terrae motu [30]) e sepul-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 310. cap. 7. §. 7. sect. 1. init.
**) *Conf.* ibid. I. p. 345 sq. cap. 7. §. 47.

18) gloriam Deo — etc.] Reb.: gloria in Deo et pacem in terris optantes. — *Sectio his verbis terminata in* Cod. fol. 484a lin. 16., *ap.* Reb. II. fol. 140a lin. 6. med. *finitur.*

19) Noribergenses] *Sectio ab hoc nomine incipiens, quae in* Cod. *h. l. praecedentem* (fol. 484a lin. 17 sqq.) *subsequitur, ap.* Reb. *inferiore loco, scil.* fol. 143a lin. 9—18. *proxime ante* Epitaphium Saluatoris *etc. legitur.*

20) transtulerant] Reb.: transtulerunt

21) Christe] *a* Reb. *abest.*

22) *O das ist* — uolentes] Reb.: O magna haec est inscitia Noribergensis, qui volunt

23) non conuenit — in Ioanne: Reb.: Christo non conuenit, quia in Ioanne dicitur.

24) pro uobis rogabo] Reb.: orabo

25) amat uos etc.] Reb.; diligit vos.

26) faciunt sanctum — pro nobis.] Reb.: sanctum quendam orantem pro nobis faciunt.

27) Festum annuntiationis — numerant.] *pro his, quae in* Cod. fol. 484b lin. 7—9. *leguntur, ap.* Reb. *proxime post verba in praecedente nota* 18. *allata,* fol. 140a lin. 6. med. — lin. 9. *haec exhibentur:* Ideo tria Christi festa summa deuotione, meditandi, et Festum Annunciationis Mariae merito appellandum festum incarnationis Christi

28) Anno 39. 9. Aprilis dicebat] Reb.: Deinde dicebat — *In* Cod. *sectio ab illis verbis ordiens inuenitur* fol. 484b lin. 10—18., *ap.* Reb. *autem verba:* Deinde dicebat — — quam quies *(quibus haec sectio terminatur) proxime post verba:* sed scala, id est, gehenna (*vide supra* p. 41. lin. 4.), fol. 142a lin. 11—17. *exhibentur.*

29) terrae motu] Cod.: terre moto

30) sicut etiam Christus ingenti terrae (Cod.: terre) motu] *haec ap.* Reb. *omissa sunt.*

chro prodijt. Ita hodie et semper erit tumultus in mundo, [31]) cum Christi iustitia et sanctitas praedicatur, et quis eam solam confitetur. [32]) Sed ille terrae motus est pijs salutaris et iucundus et [33]) magis optandus quam quies.

Iudaei [34]) imaginantur regnum Christi [35]) politicum. Ita etiam Apostoli, ut [36]) Ioannes 14. [*fol.* 485a] Domine quid fiet, quod manifestaturus sis te nobis et non mundo. *ich meinete, die gantze welt solte deine herligkeit sehen,* [37]) ut esses imperator et nos 12 reges, quibus regna essent distributa, [38]) et quilibet haberet sub se sex discipulos Barones, *das weren die* 12 discipuli. *Also haben die lieben* Apostoli *schon das landt ausgeteilett,* [39]) Platonica opinione, sed [40]) Christus suum regnum longe aliter definit, ut sequitur: Si quis diligit me etc. [41])

Mysterium Incarnationis Christi*) est ineffabile [42]) et imperuestigabile humanae rationi, *dass gott die hochste maiestet sich in vnnser fleisch also geschenckt hat, wann wir* [43]) *den Christum hetten, so hetten wir alles,* et recitauit textum Coloss. 2. graece, ubi ἐν αὐτῷ [44]) saepius ab Apostolo reci-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 308. cap. 7. §. 4.

31) hodie — in mundo] Reb.: et hodie et semper in mundo erit tumultus,

32) et sanctitas pr. — confitetur.] Reb.: et sanctitas sola praedicatur et manifestata,

33) est pijs salut. — et] Reb.: salutaris et iucundus est, pijs

34) Iudaei] *sectio ab hac voce ordiens in* Cod. *h. l.* (fol. 484b lin. 19. — fol. 485a lin. 10.) *exstat, ap.* Reb. *autem paulo inferius* fol. 142b lin. 27. — fol. 143a lin. 8. *affertur.*

35) imaginantur r. Chr.] Reb.: imaginabantur Christi regnum

36) Apostoli, ut] Reb.: Apostoli sperant,

37) *ich meinete — sehen,*] Reb.: Cum tamen totum mundum, tuam videre maiestatem existimabam,

38) essent distr.] Reb.: distributa essent,

39) et quilibet haberet — *ausgeteilett,*] Reb.: et quilibet Apostolus sex sub se haberet discipulos quasi Barones, Sic enim Apostoli Iudaeam distribuerunt.

40) sed] Reb.: At

41) ut sequitur — me etc.] Reb.: Si quis diligit me, sermonem meum seruabit.

42) Mysterium Incarnationis Christi est ineffabile] *sectio ab his verbis ordiens et vocibus:* „contemptum in mundo." *terminata, quae in* Cod. *h. l.* fol. 485a lin. 11 — 20. *exhibetur, ap.* Reb. II, fol. 140a lin. 10 — 20 init. *proxime post verba:* „festum incarnationis Christi", *quae supra in nota* 27. *allata sunt, sic legitur:* ineffabile est, et imperuestigabile humanae rationi, quod Deus summa maiestas nostram assumpserit carnem fragilem, si hunc haberemus Christum, omnia sua bona quoque possideremus, et recitauit textum Pauli ad Coloss. 2. vbi in eodem capite vltra vigesies mentionem faceret, in quo textu Paulus ex animo, et summa cum diligentia omnibus hominibus hunc Christum imaginari conatur. Sed proh dolor nihil magis est praeter contemptum in mundo.

43) *wir*] Cod. *male: mir*

44) αὐτῷ] Cod. *falso:* ταυτο

tatur et repetatur. *do er so hoch vnnd fleissig allen menschen den Christum einbildet.* sed proh dolor nihil est magis contemptum in mundo.

[fol. 485b] ITINERA CHRISTI HIEROSOLYMAM. [45]

Christus vixit 33 annos*) in terra. [46]) et singulis annis ter Hierosolymam ascendit. *das macht hundert mal nauff getzogen.* Quod si [47] papa posset gloriari Christum tantum semel fuisse Romae, *wie ein ruhmen soltte sich da erhebenn.* Et [48]) tamen haec ciuitas Hierusalem perijt funditus. [49]) Magna Dei gratia est. [50] quod filium suum dedit in carnem, quod mysterium nullus hominum potest considerare. et tamen tam frigidi et ingrati sumus. *pfu dich des schendtlichen Adams fals, das ich diesen nicht sol lieb haben, der mich vom ewigen tode so teuer erlöset hat.* [50]

Cum Doctor Martinus Lutherus consideraret [51]) imaginem pueri Hiesu in ulnis matris. suspirabat [52]) propter articulum Incarnationis. *Ach das wir doch solch herlich werk göttlicher barmherzigkeit ein wenig betrachteten vnnd nicht so hinschleudertten. pfu dich du schentlicher* [fol. 486a] *vnglaube, wie stellestu dich gegen dem freundtlichen gnedigen willenn deines*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 310. cap. 7. §. 7. sect. 2. et §. 8.

45) Itinera Christi Hier.] *haec usque ad verba:* Hierusalem perijt funditus, *quae in* Cod. fol. 485b lin. 1 — 5 init. *leguntur*, Reb. II, fol. 142a lin. 15 — 25 med. *refert.*

46) in terra] *a* Reb. *absunt.*

47) *das macht* — Quod si] Reb.: hoc est centies ascendit. Si

48) fuisse Romae — Et] Reb.: Romae fuisse, quanta ibi existeret gloriatio. Cum

49) ciuitas Hierus. perijt funditus.] Reb.: ciuitas sancta Hierusalem funditus extirpata sit.

50) Magna Dei gratia est — — *so teuer erlöset hat.*] *haec altera huius sectionis pars, quae in* Cod. fol. 485b lin. 8 med. — 14. *refertur, ap.* Reb. *superiori loco*, fol. 140a lin. 20 med. — 27. *proxime post verba extrema loci in nota* 42. *allati:* „praeter contemptum in mundo." *sic exhibetur:* Nam ineffabilis Dei est gratia, quod Filium in carnem nostram dederit, quod mysterium nullus hominum considerare potest, et tamen tam frigidi et ingrati sumus. Detestandus est Adae lapsus foedissimus, quod illum, qui me preciosissimo suo sanguine ab aeterna morte et Sathana redemit, maximo amore amplecti et osculari non deberem.

51) Cum D. M. Luth. consideraret] Reb.: Deinde considerabat — *Haec verba et seqq. ap.* Reb. *proxime post ea, quae in nota* 50. *retuli, leguntur* fol. 140a lin. 28. — fol. 140b lin. 7. *aeque ac in* Cod. *haec sectio* fol. 485b lin. 15. — fol. 486a lin. 4. *praecedentem subsequitur.*

52) suspirabat] Reb.: suspirans

gottes, der du sonst in allen Creaturen lebenn wilst. [53]) O peccatum Adae quid fecisti.

Scriptura *) plena est [54]) testimoniorum de diuinitate Christi, maxime uero Ioannes Ioan. 8. [55]) principium quod et loquor uobis, Ego sum. Iudaei offensi interrogabant, quis esset. Ille respondit: *Ich bin Euer prophet vnnd prediger*, iuxta locum Deuteron. 18. Quasi diceret: [56]) Primum me audite, tunc uidebitis, quis ego sim. Ego sum ille, de quo Moises prophetauit Deuteron. 18. [57]) Mitius sonat quam si dixisset: Ego sum Messias uester. Sed hoc loco Augustinus optimus Doctor ualde se torsit. Ideo sancti patres cum iudicio legendi sunt.

Si Adam [58]) non peccasset, non fuisset usus frumento, sed fructibus. Christus autem post resurrectionem edit panem, non necessitate aut fame, sed ut testaretur se uere esse Christum et uere uiuere. [58])

Nota. *Ut etiam in hoc capite lector varietatem ordinis, quo singulae sectiones in* Cod. *et ap.* Reb. *dispositae sunt et aliam utriusque diversitatem facilius conspiciat, aeque ac supra p. 23. feci, hanc addo tabulam, in qua* Rebenstockii *ordinem sequor:*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 304. cap. 7. §. 1. sect. 1.

53) *Ach das wir doch — lebenn* (Cod. *clebenn*) *wilst.*] Reb.: dixit: vtinam opera tam praeclara, Dei misericordiam considerare, et summo in honore habere, nec ita negligere possemus, O fœda credulitas, cur non agnoscit voluntatem Dei benignissimam, qui alias omnibus inhaeres creaturis, et Deo tuo fidelissimo non confidis,

54) Scriptura plena est] Reb.: Ita sacra scriptura plena est — *Sectio, quae ab illis verbis incipit et verbis:* „cum iudicio legendi sunt." *finitur, in* Cod. *h. l.* fol. 486[a] lin. 5 — 17. *invenitur, ap.* Reb. *autem* fol. 139[a] lin. 6 med. — 17 med. *proxime annexa est illi loco, quem supra p.* 36 sq. *nota* 29. *adscripsi.*

55) maxime uero — Ioan. 8.] Reb.: praecipue Ioannes Euangelista cap. 8.

56) loquor uobis — Quasi diceret:] Reb.: loquor, etc. Ego vester sum Propheta, et concionator, vt Deut. 18. Scriptum est, quasi dicat,

57) Moises proph. Deut. 18.] Reb.: Moses et Prophetae vaticinati sunt,

58) Si Adam — et uere uiuere.] *pro his, quae in* Cod. fol. 486[a] lin. 18 — 22. *leguntur,* Reb. fol. 139[a] lin. 17 med. — 27. *proxime post praecedentem sectionem habet haecce a* Cod. *diversa:* Ego saepius miratus sum, quod Christus a publico docendi munere, vsque ad annum trigesimum aetatis abstinuerit, cum interim maximam impietatem, sacrilegia, blasphemias, impios cultus, haereses, perniciosas sectas, in populo Dei audire et videre coactus sit, etiam summo cum dolore animi, et tamen potuit se continere vsque ad illud tempus, quo vocatus est seque grauiter gessit, multos sane rancidos Sophistas ad poenitentiam agendam vocauit.

Reb. II. fol. 138a lin. 14. — fol. 139a lin. 6 med. *differt a* Cod. fol. 479b lin. 19. — fol. 480a lin. 15 med. (*vide supra p.* 36 sq. *notam* 29.)
— — fol. 139a lin. 6 med. — 17 med. = Cod. fol. 486a lin. 5 — 17. (*v. p.* 47. *not.* 54.)
— — fol. 139a lin. 17 med. — 27. *differt a* Cod. fol. 486a lin. 18 — 22. (*v. p.* 47. *not.* 58.)
— — fol. 139a lin. 28. — fol. 140a lin. 6 med. = Cod. fol. 483b lin. 3. — fol. 484a lin. 16. (*v. p.* 42. *not.* 5. *et p.* 44. *not.* 18.)
— — fol. 140a lin. 6 med. — 9. = Cod. fol. 484b lin. 7—9. (*v. p.* 44 *not.* 27.)
— — fol. 140a lin. 10—20 init. = Cod. fol. 485a lin. 11—20. (*v. p.* 45 *not.* 42.)
— — fol. 140a lin. 20 med. — 27. = Cod. fol. 485b lin. 8 med. — 14. (*v. p.* 46. *not.* 50.)
— — fol. 140a lin. 28. — fol. 140b lin. 7. = Cod. fol. 485b lin. 15. — fol. 486a lin. 4. (*v. p.* 46. *not.* 51.)
— — fol. 140b lin. 8 — 19. = Cod. fol. 483a lin. 16. — fol. 483b lin. 2. (*v. p.* 42. *not.* 98.)
— — fol. 140b lin. 20. — fol. 141b lin. 25. = Cod. fol. 480a lin. 15 med. — fol. 481b lin. 17. (*v. p.* 38. *not.* 30.)
— — fol. 141b lin. 26. — fol. 142a lin. 2. = Cod. fol. 481b lin. 23. — fol. 482a lin. 5. (*v. p.* 40. *not.* 66.)
— — fol. 142a lin. 3. — 11 init. = Cod. fol. 482a lin. 21. — fol. 482b lin. 8. (*v. p.* 40. *not.* 71.)
— — fol. 142a lin. 11 med.—17. = Cod. fol. 484b lin. 10—18. (*v. p.* 44. *not.* 28.)
— — fol. 142a lin. 18 — 25 med. = Cod. fol. 485b lin. 1 — 8. init. (*v. p.* 46. *not.* 45.)
— — fol. 142a lin. 25 fin. — fol. 142b lin. 26. = Cod. fol. 482b lin. 9. — fol. 483a lin. 15. (*v. p.* 41. *not.* 80. *et p.* 42. *not.* 97.)
— — fol. 142b lin. 27. — fol. 143a lin. 8. = Cod. fol. 484b lin. 19. — fol. 485a lin. 10. (*v. p.* 45. *not.* 34.)
— — fol. 143a lin. 9 — 18. = Cod. fol. 484a lin. 17. — fol. 484b lin. 6. (*v. p.* 44. *not.* 19.)

[*fol.* 486b] EPITAPHIVM SALVATORIS NOSTRI IESV CHRISTI, QVOD FIXVM EST AD SEPVLCHRVM CHRISTI HIEROSOLYMIS. [59]) *)

Sum Deus ex aeuo, [60]) carnem sumpsi sine [61]) naeuo,
Plebs mea me ligno fixit pendente maligno,
Aspice plasma meum, qui transis ante sepulcrum,
Quo [62]) triduo iacui, cum [63]) pro te passus obiui,
Quid pro me pateris, aut quae [64]) mihi grata rependis,

*) Reb. II, fol. 143a lin. 19. — fol. 143b lin. 9. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 346 sqq. cap. 7. §. 48. 49.

59) ad sepulchr. Chr. Hierosolymis.] Reb.: Hierosolymis ad Sepulchrum Christi.
60) ex aeuo,] Reb.: ex quo
61) sine] Cod. *male*: fine
62) Quo] Reb.: Qui
63) cum] Reb.: haec
64) quae] Reb.: quid

Sum Deus et puluis, sed regnes, [65]) si modo serues,
Pro te passus, ita tu [66]) pro me prospera uita,
Hic caput, militia, iacet hic mundi medicina. [67])

Aliud.

Hic sub clausura iacet [68]) Christi caro pura,
Sub cuius cura semper stat nostra figura,
Est Deus hic tantus, natus de uirgine quantus,
Pro te plagatus, pro me tu nega reatus. [69])

Aliud..

Mortuus hic iacuit, mortem dum morte peremit,
Hic Leo dormiuit, qui peruigil omnia triuit
Aspice plasma meum, qui transis ante sepulchrum
Quo triduo iacui, cum pro te passus obiui
Et Behemot dirum contriui compede plexum
Vectibus et tetri confractis prorsus auerni
Abstulit inde suos secum supra astra locatos. [70])

[*fol. 487a*] CHRISTIANI. CHRISTIANA VITA. [71]) *)

Christianum esse, [72]) est habere Euangelium et credere. **) Haec fides adfert remissionem peccatorum et gratiam Dei.

---

*) Reb. II, fol. 143b lin. 10, — fol. 146a lin. 26. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 1 sqq. cap. 38.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 1. cap. 38. §. 1.

65) regnes] *sic* Reb.; Cod. *male*: regne

66) tu] Reb.: vt

67) Hic caput — medicina.] Reb.: Pro te plagatus, pro me tu nega reatus.

68) iacet] *sic* Cod.: Reb.: iacuit

69) Pro te — reatus.] Reb.: Hic caput militia, iacet hic mundi medicina.

70) Aliud. Mortuus — locatos.] *haec ap.* Reb. *non reperiuntur.*

71) Chr. Christiana Vita.] Reb.: Chr. et Vita Christiana. — *Hoc caput ap.* Reb. II. fol. 143b lin. 12 — 20. *incipit ab hisce verbis, quae in* Cod. *h. l. non reperiuntur:* Magna est maiestas credentium in verbum Dei, hi Christo desponsantur, virgo casta fide, Oseae 2. Ioan. 3. 2. Corin. 6. Ephes. Hinc Christiani nomen et appellatio, ab ipsomet Sponso Christo omnibus confessionibus competit. Saluberrima profecto appellatio, a coelesti et ditissimo sponso omnibus illo communicantes, Ideo Exod. 19. 1. Pet. 2. appellantur genus electum, regale sacerdotium, gens sancta. *In* Cod. *autem prima huius capitis sectio orditur a verbis:* Christianum esse est habere *etc.*

72) Christianum esse] *sic orditur in* Cod. *prima huius capitis sectio* fol. 487a lin. 3. *et finitur ibid.* lin. 8. *verbis: nicht allein lassen; ap.* Reb. II. *haec leguntur paulo inferius* fol. 144a lin. 20 med. — 26 med. *ubi vero pro:* Christianum esse, est habere Euang. et cr. *exhibentur:* Igitur Christianum esse, et habere Euang. et cr.

Concipitur autem non nisi per spiritum sanctum, in mundo [73] torquetur et affligitur, sed spiritus sanctus erigit. *Er wil vns nicht allein lassen.* [74]

Die Christen mussen dreierlei feinde leiden: [*]) *Tyrannen, Secten, falsche bruder.* [75]) hoc probo Theologice. Nam praedicato uerbo Dei de patre, filio et spiritu sancto diabolus conatur singulas contaminare personas. At [76]) Tyranni peccant contra potentiam patris, [77]) sectarij contra sapientiam filij, falsi fratres contra bonitatem spiritus sancti. Deinde probo Grammatice, quia quidam sunt mali, alij peiores, alij pessimi. Tyranni enim [78]) sunt mali et minus nocent quam [79]) uexant tantummodo corpus et opes. Sectarij autem etiam animam perturbant [80]), falsa doctrina, quandoque etiam corpora seditionibus. Porro falsi fratres *die sindt Judas* [*fol.* 487ᵇ] qui [81]) edunt panem Christi, id est, audiunt praedicationem, *vnnd trettens mit fussen aus lautter bosheit.* [82]) Ideo peccant irremissibiliter in spiritum sanctum.

Cultus Christianorum [83]) non est illa larua Monachorum, [**]) qua [84]) fatigant sua corpora ieiunijs, uigilijs, cantu, quod gestant cilicia et uirgis sese caedunt. [85]) De hoc cultu Deus nihil nouit, neque unquam illum a nobis [86]) exigit, sed quando diligenter pureque uerbum eius tractatur, ibi erudiuntur animae, [87]) ut sciant, quid et quomodo credant. Docentur

---

[*]) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 18 sq. cap. 39. §. 18.
[**]) *Conf.* ibid. IV. p. 1 sq. cap. 38. §. 2.
73) in mundo] Reb.: In mundo enim
74) spiritus sanctus — *allein lassen.*] Reb.: Spiritus eriget et in malis miseriis relinquet nos solos.
75) *Die Christen mussen — falsche bruder.*] Reb.: Christianos tres hostes pati oportet Tyrannos, Sectas et falsos fratres. — *Sectio ab his uerbis erudiens, quae terminatur uerbis:* irremissibiliter in spiritum sanctum, *in* Cod. *legitur* fol. 487ᵃ lin. 9. — fol. 487ᵇ lin. 5., *ap.* Reb. *uero paulo inferius* fol. 144ᵇ lin. 10 — 28 init.
76) singulas cont. personas. At] Reb.: singulas personas contaminare. Nam
77) patris,] Reb.: Dei patris
78) enim] *a* Reb. *abest.*
79) quam] Reb.: quia
80) animam pert.] Reb.: perturbant animam
81) *die sindt Judas* qui] Reb.: imitantur fratrem illorum Iudam proditorem, et
82) praedicationem, — *bosheit.*] Reb.: praedicationem Christi, et tamen precibus concalcant illud prae nimia malitia.
83) Cultus Christianorum] *sectio, quae sic incipit et finitur uerbis:* illa non dixisse sene, *in* Cod. *exhibetur* fol. 487ᵇ lin. 6 — 18., *ap.* Reb. *autem* fol. 144ᵃ lin. 26 med. — fol. 144ᵇ lin. 9.
84) qua] *sic* Reb.; Cod.: quae
85) quod gestant — caedunt.] Reb.: gestantes cilicia, virgis sese caedentes
86) illum a nobis] Reb.: a nobis illum
87) animae] Reb.: animi

etiam charitatem erga Deum et proximum. Fides cultus est, qui Deo maxime placet. Ideo etiam Christus sic praedicat fidem Chananeae, non simpliciter dicit eam canem, sed non bonum est [88]) etc. Et sequentia ostendunt Christum illa non dixisse serio.

SANCTITAS CHRISTIANORVM. [89]) *)

Magna caecitas humani cordis est thesaurum gratiae donatum [90]) non posse recipere, tales enim sumus, qui quantumuis [91]) baptizati [*fol. 488ᵃ*] fidem habentes Christum, sacramenta, Verbum, quae omnia fatemur esse sancta, nos ipsos tamen sanctos dicere nolumus. [92]) Cum Christiani appellatio longe augustior sit [93]) quam sancti, uestes et [94]) mortua sancta appellare possumus, [95]) Christianos uero sanctos appellare non possumus, semper respicimus in qualitatem et talem sanctum et iustum speculamur, *der do from sey vnnd wunderwerck thue.* [96]) Accedit illa opinio, quod in papata tantum mortuos nominarunt sanctos. [97]) Hunc errorem Zwinglius auget, qui iustum et iustitiam appellat *from vnnd frommigkeit.* [98]) Ita ratio tantum et [99]) mox respicit in opera. Nos autem uolumus manere in iustitia relationis, non qualitatis, scilicet, *dass vnns gott vor from vnnd gerecht halde, darvor konnen wir vns nicht halden,* [100]) quia iudicamus secundum sensum.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 2 sq. cap. 38. §. 3.

88) canem, sed non bonum est] Reb.: Canem, etc. Sed non est bonum,

89) Sanctitas Christianorum.] *haec inscriptio a* Reb. *abest.*

90) Magna caecitas humani cordis est thesaurum gratiae donatum] Reb.: Magna est caecitas humani cordis tantum thesaurum gratiae coelitus donatum — *Sectio ab his verbis ordiens, et verbis*: iudicamus secundum sensum *terminata legitur in* Cod. fol. 487ᵇ lin. 19. — fol. 488ᵃ lin. 18., *ap.* Reb. fol. 143ᵇ lin. 21. — fol. 144ᵃ lin. 13 med.

91) quantumnis] Reb.: vtcunque

92) Christum, — nolumus.] Reb.: in Christum, Verbum et Sacramenta confitentes, quae omnia sancta esse credimus nos ipsos tum sanctos appellari nolumus.

93) l. augustior sit] Reb.: l. sit angustior

94) et] Reb.: est

95) possumus,] Reb.: potuimus,

96) *der do — thue.*] Reb.: qui sit pius possit facere miracula.

97) opinio — sanctos.] Reb.: superstitio ex papatu, tantum mortuos sanctos nuncupantes,

98) *from v. frommigkeit.*] Reb.: pium et pietatem,

99) tantum et] *a* Reb. *absunt.*

100) *dass vnns — nicht halden,*] Reb.: vt Deus nobis gratis praestet filium suum, iustitiam et pietatem imputet, cum nos a natura status habeat;

Christiani igitur [1]) omnia iusta faciunt, etiamsi peccent, attamen resurgunt, sed difficile est [fol. 488b] credere. Cedit quidem Spiritus sanctus a lapsis, sicut in Davide, Petro [2]) etc. sed mox iterum resipiscunt et orant: Redde mihi laetitiam salutaris tui. *Er hat ihn verloren, er fodert ihn wider.* [3]) Si non essemus baptizati, [*]) et non crederemus in Christum, *so liesse vns der Teuffel wol tzufrieden, wir wollen vns aber an den Christum halten, solte der teuffel noch so sehre auff vns tzornen vnnd sturmen.* [4]) Vbi Christus manet et nos manebimus, *feret er in die helle, so wollen wir mit ihm.* [5])

Mirabilis est [6]) Christianorum caro. Expositi omnibus sathanae insidijs [7]) tanquam folium arboris pendulum [8]) uehementissimis uentis obiectum, qui rupes et turres impugnant, ita nos sumus in hac miserrima uita. Considerate Adam et Euam, *wie es die elendesten eltern auff erdenn sein gewest,* [9]) sicut tragicae circumstantiae indicant, Fratricidium fuit illis maximus terror.

Multi gloriantur [10]) se perdidicisse doctrinam [**]) de remis-

---

[*]) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 355. cap. 7. §. 69.

[**]) *Conf.* ibid. IV. p. 4. cap. 38. §. 4.

1) Christiani igitur] *Sectio ab his verbis incipiens, et terminata verbis: „so wollen wir mit ihm" ap.* Reb. *disiunctim reperitur; dimidia enim pars:* Christiani igitur — *er fordert ihn wider.* (Cod. fol. 488a lin. 16. — fol. 489b lin. 5 med.) *legitur ap.* Reb. fol. 144a lin. 13 med. — 20 med., *altera autem dimidia pars:* Si non essemus baptizati — *so wollen wir mit ihm.* (Cod. fol. 489b lin. 5 med. — 11.) *a* Reb. *refertur inferiore loco* fol. 144b lin. 28. — fol. 145a lin. 4 med.

2) Petro] *a* Reb. *abest.*

3) *Er hat — wider.*] Reb.: etc. Spiritus sanctus amiserat, petit autem et erat, amissum Spiritum sanctum redire.

4) non crederemus — *vnnd sturmen.*] Reb.: in Christum non crederemus, tum Sathan nulla in re nos affligeret, verum nos sumus discipuli et confessores Christi, etiamsi Sathan vehementiori nos prosequatur odio.

5) *feret er — mit ihm.*] Reb.: si descenderit ad inferos, nos descendamus una cum illo.

6) Mirabilis est] Reb.: Nam mirabilis est — *Sectio ab his verbis ordiens, quae in* Cod. *legitur* fol. 488b lin. 12.—fol. 489a lin. 9., *a* Reb. *disiunctim exhibetur, prior enim dimidia pars:* Mirabilis est — fuit illis maximus terror *ab eo refertur* fol. 145a lin. 4 med. — 12., *altera tantum dimidia pars:* Multi gloriantur se perdidicisse — nubes nullam pluviam reddentes *legitur* fol. 146a lin. 13 — 26.

7) caro. — insidijs] Reb.: victoria, in infirmitate, omnes enim sumus infirma caro, Sathanae insidijs expositi,

8) folium arboris pendulum] Reb.: pendulum arboris folium

9) *wie es — gewest,*] Reb.: quam miserrimi in terris parentes fuerint,

10) Multi gloriantur — — nullam pluuiam reddentes.] *haec, quae in* Cod. fol. 488b lin. 20 med. — fol. 489a lin. 9. *post illa verba:* „Mirabilis est — fuit illis maximus terror." *proxime exhibentur, ap.* Reb. *inferiore loco* fol. 146a lin. 13 — 26. *sic referuntur:* Ideo verbum Dei in timore et tremore amplectendum, sed proh dolor multi temere gloriantur se

sione peccatorum, et ego miserrimus *kan mich* [*fol. 489a*] *der passion vnnd Resurrection vnnd vergebung der sunden so wenig trosten. das kan ich wol, das ich vnserm herrn gott sein brodt esse vnd sein bier trincke. Aber das ich mich des notigsten schatzes also kunde annemen*, scilicet remissionis peccatorum gratuitae, *das wil nicht folgen.* [10])

Falsi Christiani, *) qui se iactant Euangelicos et tamen nullum fructum edunt, sunt sicut nubes nullam pluuiam reddentes. [10])

Nota. *Iuvat hoc quoque loco addere conspectum diversae dispositionis singularum huius capitis sectionum ap.* Reb. *atque in* Cod.:
Reb. II. fol. 143b lin. 12—20. *desunt in* Cod. (*vide p.* 49. *notam* 71.)
— — fol. 143b lin. 21. — fol. 144a lin. 13 med. = Cod. fol. 487b lin. 19. — fol. 488a lin. 18. (*v. p.* 51. *not.* 90.)
— — fol. 144a lin. 13 med. — 20 med. = Cod. fol. 488a lin. 19. — fol. 488b lin. 5 med. (*v. p.* 52. *not.* 1.)
— — fol. 144a lin. 20 med. — 26 med. = Cod. fol. 487a lin. 3. — 8. (*v. p.* 49. *not.* 72.)
— — fol. 144a lin. 26 med. — fol. 144b lin. 9. = Cod. fol. 487b lin. 3—18. (*v. p.* 50. *not.* 83.)
— — fol. 144b lin. 10—28 init. = Cod. fol. 487a lin. 9. — fol. 487b lin. 5. (*v. p.* 50. *not.* 75.)
— — fol. 144b lin. 28. — fol. 145a fin. 4 med. = Cod. fol. 488b lin. 5 med. — 11. (*v. p.* 52. *not.* 1.)
— — fol. 145a lin. 4 med. — 12. = Cod. fol. 488b lin. 12 — 20 med. (*v. p.* 52. *not.* 6.)
— — fol. 145a lin. 13. — fol. 146a lin. 13 init. = Cod. fol. 489a lin. 10. — fol. 490b lin. 8.
— — fol. 146a lin. 13—26. = Cod. fol. 488b lin. 20 med. — fol. 489a lin. 9. (*v. p.* 52. *not.* 6. 10.)

ARMATVRA CHRISTIANA [11]) HOMINIS. **)

Hiob inquit: Militia est uita hominis, et Paulus Ephes. 6. describit *πανοπλίαν.* [12]) Sunt autem duplicia arma, quae

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 15. cap. 39. §. 15.
**) Reb. II, fol. 145a lin. 13. — fol. 145b lin. 17. — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 15 sq. cap. 39. §. 16.

doctrinam de remissione peccatorum perdidicisse, et ego M. L. miserrimus, imbecillitate fidei meae, vix vllam consolationem ex morte, resurrectione Christi, et ex articulo de remissione peccatorum, capere possum, bonis autem corporalibus, a Deo acceptis vt edere et bibere, panem et cerevisiam, optime possum, apprehendere autem thesaurum suum necessarium scilicet remissionis peccatorum gratuitae, hoc non vult sequi, Igitur falsi Christiani, qui se Euangelicos iactitant nullum fructum edentes, sicut nubes nullam pluuiam reddentes.

11) Christiana] Reb.: Christiani
12) *πανοπλίαν*] Cod. *corrupte: πανωπλιαν*, Reb.: *πανόπλιον*

his nominibus Graece appellantur [13]) φυλακτήρια, id est, tegumenta [14]) et munimenta cordis, alia uocantur ἀμυντήρια, [15]) id est, tela quibus hostis feriendus est. [16]) Sunt autem φυλακτήρια cingulum ueritatis, id est, agnitio uerae doctrinae Euangelij, non simulata professio huius doctrinae.

Thorax iustitiae, sed haec non est iustitia [*fol. 489*] bonae conscientiae, quamquam et illa necessaria est, quia [17]) scriptum est: Ne intres in iudicium cum seruo tuo, etc. [18]) Item Paulus: Nihil mihi conscius sum, sed in hoc non iustificatus sum. [19]) Sed est iustitia fidei et remissionis [20]) peccatorum, de qua loquitur Gen. 15. Credidit Abraham Deo, et imputatum est ei ad iustitiam.

Calcei, opera uocationis, in quibus consistendum est, nec erumpendum extra illas metas.

Scutum fidei. Huc pulchre quadrat fabula Persei, qui in manu tenet caput Gorgonis, quod cum aliquis aspiceret, statim est mortuus. Sicut Perseus opposuit caput Gorgonis hostibus suis [21]) et uicit, sic nos opponamus filium Dei tanquam caput Gorgonis, omnibus illecebris et insidijs Diaboli, et certissime erimus uictores.

Galea, id est, uitae aeternae spes, ut [22]) ipse Paulus interpretatur.

Ἀμυντήρια sunt duo. Gladius [23]) spiritus. 1. Thess. 5. id est [24]) uerbum Dei et precatio. Sicut Leo nullam rem magis extimescit [*fol. 490*] quam cantum Galli, sic Diabolus non aliter uinci potest, nisi uerbo Dei, et precatione. Huius rei exemplum proposuit Christus Matth. 4.

Nostra uita est simillima [25]) nauigationi.*) Sicut enim nautae, proprositum habent portum,, ad quem dirigunt suum cursum, sic nobis promissio uitae aeternae [26]) facta est, ut in

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 17. cap. 39. §. 17.

13) appellantur] *ap.* Reb. *deest.*
14) tegumenta] Reb. *typ. err.*: legumenta
15) ἀμυντήρια] Cod. *falso*: ἀμυνήρια
16) feriendus est.] Reb.: periendus.
17) quia] Reb. *male*: qui
18) etc.] *a* Reb. *abest.*
19) sum] *ap.* Reb. *deest.*
20) remissionis] Reb.: remissio
21) hostibus suis] *ap.* Reb. *desunt.*
22) ut] *sic* Reb.; Cod.: et
23) sunt duo. Gladius] Reb. sunt duo gladij
24) id est] *a* Reb. *absunt.*
25) est simillima] Reb.: simillima est
26) uitae aeternae] Reb.: aeternae uitae

ea uelut in portu suauiter acquiescamus. Cum autem nauis, in qua uehimur, imbecillis sit, et turbulentissimae procellae et tempestates [27]) in nos irruant, facile intelligi potest, nobis opus esse sapientissimo gubernatore, [28]) qui suis consilijs nauem ita regat, ne uel in scopulos impingat, uel penitus mergatur. Hic gubernator est solus Deus, qui non modo uult, sed etiam potest nauem seruare, ut [29]) quamuis saeuis fluctibus iactata, tamen salua et incolumis ad portum perueniat. Promisit autem se nobis affuturum esse, si ab eo petamus gubernationem et defensionem. [30]) Donec igitur hunc gubernatorem retinet, eluctatur ex saeuitia tempestatum et fluctibus. [31]) Si autem [*fol. 490*[b]] nautae in summo uersantes periculo, petulanter excutiunt gubernatorem, cuius praesentia et consilio seruari poterant, nauis in tali casu perit. Et perspicue cernimus naufragium accidisse, non culpa gubernatoris, sed furore et petulantia eorum, qui in naui fuerunt. Haec imago pulchre declarat, quae sit causa nostrarum calamitatum et miseriarum etc. [32])

CREATIO. [33]) *)

Cum Doctor Martinus [34]) in lecto decumberet et a muscis uexaretur, quaerebam, quare [35]) Deus haec et alia infinita mala creasset tantum [36]) ad nocendum homini et alijs creaturis, cum tamen dictum [37]) sit in Genesi: Vidit Deus, quod omnia creata essent bona. Respondit Doctor: Quidquid [38])

---

*) Reb. II, fol. 146[a] lin. 27. — fol. 155[a] lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 170 sqq. cap. 3.

27) procellae et tempestates (Cod. *male:* tempestate)] Reb.: tempestates et procellae
28) sap. gubernatore,] Reb.: gubernatore, sapientissimo,
29) ut] Reb.: et
30) petamus gub. et def.] Reb.: gubernationem et defensionem petamus.
31) et fluctibus.] Reb.: ac fluctuum.
32) etc.] *a* Reb. *abest.*
33) Creatio.] Reb.: Creationis consideratio.
34) Cum Doctor Martinus] Reb.: Cum Mart. Luth. — *Ab illis verbis in* Cod. *sectio prima huius capitis orditur* fol. 490[b] lin. 10, *quae finitur* fol. 491[a] lin. 2. *verbis: dass sie vnns nicht mer sollen dienen.* Rebenstockius *fere eadem refert non in hoc cap., sed in subsequenti, voce* Paradisus *inscripto* T. II. fol. 149[b] lin. 1 med. — 15 med.
35) quaerebam, quare] Reb.: Quaestio fiebat, cur
36) tantum] *a* Reb. *abest.*
37) dictum] Reb.: scriptum
38) Doctor: Quidquid] Reb.: M. L. Quod

creatum est a Deo, in sese bonum est, adeoque etiam *wir mit den schlangen vnnd ottern gespielet hetten wie mit den freundlichen ketzlein oder hundelein.* Post lapsum uero [39] et transgressionem Adae omnia iam nobis [40], facta sunt molesta et noxia, idque propter [41] maledictionem. Ideo dicit Deus: [42] Terra germinabit [43] tibi tribulos. *Das pronomen Tibi verterbts [fol. 491ᵃ] alles, da ist ihnen allen die krafft entzogen, dass sie vns nicht mer sollen dienen.* [44])

DIFFICVLTAS ARTICVLI CREATIONIS. *)

Antequam homo discit primum uerbum in Mose: Deus creauit Coelum et terram, *so ist er todt*, et si 1000 annos uiueret, *so wirdts keiner auslernen. Aber dieses* Creatoris *hat man so hoch vergessen, das gott auch seinen son must senden in die welt, das er die welt erinnert des vatern vnnd den anzeigt.* [45])

D. M. Lutherus iocabatur cum suo cane [46]) dicens: Canis est fidelissimum animal et [47]) in magno pretio haberetur,

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 171. cap. 3. §. 2.

39) *das wir* — Post lapsum uero] Reb.: quod cum serpentibus et viperis, quasi cum canibus lusissemus. At post lapsum

40) iam nobis] Reb.: nobis iam

41) propter] Reb.: per

42) dicit Deus:] Reb.: Deus dicit,

43) germinabit] Reb. *falso*: geminabit

44) *Das pronomen* Tibi — *sollen dienen.*] Reb.: hoc pronomen tibi omnia corrumpit omnibus viribus exutae sunt, vt in posterum nobis inseruire non debent.

45) Difficultas Articuli Cr. — — *vnnd den anzeigt.*] *haec, quae in* Cod. fol. 491ᵃ lin. 3—10. *leguntur, ap.* Reb. *in fine huius cap.* fol. 146ᵇ lin. 28 med.—fol. 147ᵃ lin. 6. *sic exhibentur:* Articuli autem creationis difficillima est inquisitio. Nam antequam homo discit primum verbum in Mose (Deus creauit coelum et terram) extinctus est, etiamsi mille annos viueret, nemo tamen satis intelligere poterit, verum huius creatoris obliti erant homines, quod Deus etiam filium suum mittere in mundum cogebatur, vt Deum patrem per filium agnoscere a nouo discerent.

46) D. M. Lutherus iocabatur cum suo cane] Reb.: Deinde iocabatur cum canicula sua — *Sectio ab his verbis ordiens, et verbis: „selber machen" terminata exstat in* Cod. fol. 491ᵃ lin. 11. — fol. 491ᵇ lin. 1 med., *ap.* Reb. *vero non in hoc cap., sed in subsequenti de* Paradiso fol. 147ᵇ lin. 14—25.

47) et] Reb.: vt

si non esset tam uulgare. *vnser herrgott hat die grosten gaben am gemeinsten gemacht.* [48]) Oculi sunt donum praestantissimum omnibus animantibus datum. Auiculae exiguae habent clarissimos oculos [49]) sicut stellulas, *sie sehen eine fliege einer stuben lang*, [50]) sed illa dona uulgaria non cognoscimus, *wir sint hanswurste*, [51]) sed in futura uita illa uidebimus, *da wollen wir denn voglein mit schonen hellen augen* [*fol. 491b*] *selber machen.* [52])

Ein Ider mensch muss ein Jar dem andern tzu hulffe 30 fl. habenn, vnnser herrgott verthut einen tag mer denn ein keyser vermagk. Nullus homo aestimare potest, quantum Deus singulis diebus indigeat, *dass er die gantze welt speiset. Ich weiss, dass die welt vnnsern herrngott alle tage mer denn ein konigreich vertzeret, wie viel sein nu tage* a condito mundo, *wie sein so viel konigreiche, pfu vnnd wir wollen ihm nicht vertrauenn.* [53])

[*Ex annotationibus* 34. 45. 46. 53. *huic capiti adscriptis intelligitur, excepta secunda sectione, cetera ap.* Reb. *non in hoc capite* de Creatione, *sed in subsequenti* de Paradiso *reperiri. Econtra prior multoque maior pars eorum, quae a* Rebenstockio *inscripta sunt:* Creationis consideratio, *nempe* fol. 146a lin. penult. — fol. 146b lin. antepenult. med. „Paulus ad Ro. 1. benedicit, Inuisibilia — — alias concordia in discordiam mutaretur.“ (*praeter 3 lineas priores*) *in* Cod. *sequenti capiti* de Paradiso fol. 493a lin. 7. — fol. 493b lin. 8. *inserta sunt* (*vide infra notam* 82 *et seqq.*). *Illis verbis extremis:* alias concordia in discordiam mutaretur, *ap.* Reb. *tanquam posterior huius capitis pars annexa sunt verba in nota* 45. *allata:* Articuli autem creationis — — a nouo discerent.

---

48) *vnser herrgott — gemacht.*] Reb.: Deus uoster maxima dona, vilissima esse curauit.

49) clariss. oculos] Reb.: oculos clarissimos

50) *sie sehen — lang,*] Reb.: a longo enim muscam videre possunt,

51) *wir sint hanswurste,*] Reb.: quia sumus valde stupidi.

52) *da wollen wir denn* (Cod.: *dem*) *— selber machen.*] Reb.: ibi et nos exiguis auiculis oculos claros componere volumus.

53) *Ein Ider mensch muss — — ihm nicht vertrauenn.*] *haec, quae in* Cod. fol. 491b lin. 1 med. — 11. *leguntur, ap.* Reb. *in capite* de Paradiso fol. 147b lin. 3—14 init. *referuntur sic mutata:* Tanta est Dei prouidentia in creaturis consideranda, quam nullus hominum satis digne considerare potest, quantum Deus singulis diebus indigeat, ad alendum mundum, scio mundum Deo nostro, in quolibet die, plusquam regale imperium consumere, quot autem sunt dies, a condito mundo, vbi sunt tam multa regum imperia? Phui, et nos interim Deo nostro confidere nolumus, Deus noster vno die donis et beneficijs eius tantum consumit et exponit quantum Caesar magnificus nunquam acquirere potest.

PARADISVS. [54]) *)

De Paradiso interrogarunt, [55]) quis et qualis esset locus, ubi Adam habitauit? Respondit: Ego puto paradisum totum mundum appellatum. [56]) Sed Moses describit eum [57]) secundum aspectum Adae circa quatuor flumina. Sed paradisus [58]) dicitur, *dass vberal so lieblich sey gewachsen.* [59]) Fuit autem Adam ad orientem in Syria et Arabia. Postquam peccauit, *do ist nichtes so lieblich gewest als vormals,* [60]) non fuit illi paradisus. Ita [*fol. 492a*] quoque terra Sodomae, paradisus dicitur a Mose. Ita quoque Samaria et Iudaea terra fuit fertilissima, [61]) nunc autem, ut fertur, plane arenosa. Nam comes de Stolberg, qui eam terram uisitauit, eam [62]) plane arenosam dicit. [63]) Nam Deus terram illam fertilem in [64]) salsuginem maledixit. Vbi enim Deus benedicit, ibi crescit.

LIBERI SINGVLARE TESTIMONIVM PROVIDENTIAE. [65]) **)

D. Iona considerante [66]) praeclaram Dei benedictionem in frugibus et quod suspenderat supra mensam ramum cum

---

*) Reb. II, fol. 147a lin. 7. — fol. 155a lin. 8. — *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 177 sq. cap. 3. §. 11.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 178 sq. cap. 3. §. 12.

54) Paradisus.] Reb.: De Paradiso. — *Sectio ab hac inscriptione ordiens et verbis*: benedicit, ibi crescit *terminata, quae in* Cod. fol. 491b lin. 12. — fol. 492a lin. 7. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 147a lin. 7—23 med. *invenitur.*

55) De Paradiso interrogarunt] Reb.: Interrogauit

56) Ego puto — appellatum] Reb.: Arbitror totum mundum appellatum esse Paradisum.

57) describit eum] Reb.: eum describit

58) Sed paradisus] Reb.: Paradisus enim

59) *dass vberal — gewachsen.*] Reb.: quod fuerit locus amoenissimus.

60) *do ist — vormals*] Reb.: tum temporis suam amisit amoenitatem quam antea habuerat,

61) paradisus dicitur — fertilissima,] Reb.: dicitur Paradysus, et Samariae et Iudaeae terra fertilissima Paradyso similis,

62) eam] *a* Reb. *abest.*

63) dicit.] Reb.: asserit.

64) in] Reb.: vt

65) Liberi singulare (Cod. singulares)—prouidentiae.] *haec inscriptio a* Reb. *abest.*

66) considerante] Reb.: commendante — *Sectio sic incipiens, et terminata verbis*: in optimis Dei donis, *legitur in* Cod. fol. 492a lin. 8. — fol. 492b lin. 5., *ap.* Reb. *autem* fol. 147b lin. 26. — fol. 148a lin. 12.

cerasis [67]) ad recordationem creationis, respondit Martinus Lutherus: Cur non in liberis fructibus corporis consideratis, qui praestant omnibus fructibus arborum. Ibi uideretis prouidentiam Dei, [68]) qui ex nihilo illos creauit, *hat ihnen in einem halben Jare leib, leben, vnnd alle glieder geben,* uultque illos alere. Attamen transimus, *sollen wol blindt werden,* [69]) et auari super illa dona Dei, sicut plerumque homines deteriores et tenaciores fiunt data prole, nescientes cuilibet infanti [*fol. 492b*] suam fortunam attributam, iuxta prouerbium: *Jhe mer kinder, jhe mer gluck. Lieber herrgott* [70]) quanta est ignorantia et malitia in homine, qui illa non potest considerare, sed contrarium facit in optimis Dei donis.

Mea opinio [71]) est paradisum fuisse totum mundum et mouent me quatuor flumina, de quibus textus dicit, quae totum orbem terrae circumfluxerunt. Eijci autem ex paradiso est destitui uoluptate istorum bonorum propter maledictionem: Terra germinabit tibi spinas et tribulos. [71])

D. Martinus mirabatur arborum fertilitatem *) dicens: [72]) Si Adam non fuisset lapsus, tanta fuisset omnium rerum consideratio, ut quaelibet arbor et culmus esset pretiosior, quam iam [73]) aurei et argentei culmi et arbores. [74]) Nam secundum rerum naturam, *so ist ein ider gruner baum herlicher denn so es ein guldener oder silberner baum were.* Cum apponerentur poma, [75]) dixit D. Lutherus: [76]) [*fol. 493a*] Si Adam non peccasset, tum [77]) nullus fuisset usus [78]) panis, sed nos

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 179. cap. 3. §. 13. sect. 1.

67) et quod susp. — cerasis] Reb.: cum suspenderet ramum cum cerasis supra mensam,

68) fructibus corporis — Dei] Reb.; corporis nostri fructibus, qui praestant omnibus arborum fructibus talia consideramus

69) *hat ihnen — blindt werden,*] Reb.: in semestri anni Spacio dedit illis corpus animam et omnia membra, illosque vult alere, attamen transimus, tanquam coecus quidam,

70) *Jhe mer k. — herrgott*] Reb.: quo quis plures habet proles eo maiori foelicitate praeditus est. Deus bone

71) Mea opinio] Reb.: Mea igitur opinio — *Sectio ab his verbis ordiens, quae finitur verbis*: spinas et tribulos, *in* Cod. *exhibetur* fol. 492b lin. 6—12., *ap.* Reb. *vero superiori loco* fol. 147a lin. 23 med. — fol. 147b lin. 2.

72) dicens] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

73) esset pretiosior, quam iam] Reb.: preciosior esset quam nunc

74) argentei c. et arbores.] Reb. *male*: argenti c. et arboris.

75) *so ist ein ider* — poma,] Reb.: quaelibet arbor florida preciosior est, quam si esset aurea vel argentea arbor, cumque poma appouerentur ad mensam

76) D. Lutherus:] *hoc nomen a* Reb. *abest.*

77) tum] Reb. *utroque loco*: tunc

78) fuisset usus] Reb.: vsus fuisset

fructibus uesceremur. Tum [77]) quidam dixit: [78]) Tamen et Christus edit post resurrectionem. Respondit Mart. Luth. [80]) Non necessitate et fame, sed ut testaretur, se uere esse Christum, et uere uiuere. [81])

Adam *durffte kein buch*, [82]) qui [83]) habebat librum naturae, *) et omnes prophetae, Christus et Apostoli citant multa ex hoc libro, ut de dolore parturientium, de societate membrorum corporis. De lege naturae similitudo [84]) mihi uidetur iucundissima apud Paulum. Diuersa sunt membra corporis, sed nullum potest carere altero. *Eines dienet dem andern, wann das auge nicht sehe, wie solt man die füsse tasten, wann die hende nicht grieffenn, wie wolt man essen, wann die füsse nicht gingen, wo wollens die hende nemen. Aber der mage, der faule wanst leidt mitten im leibe, vnnd lest sich mesten wie eine Saw. Wan nu ihm die hende nichtes geben wolten, so wurden sie auch balde niemmer greiffen konnen.* [85]) Haec docent mutuam [*fol. 493b*] charitatem inter homines, ut illa pictura Graecorum [86]) de claudo et caeco, qui mutuis officijs sibi profuerant, sed hoc est pulchrius, quod etiam remissio peccatorum in hac pictura depicta est. *Es trit ein fus*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 98 sq. cap. 2. §. 20.

79) dixit:] *sic* Reb., *in* Cod. *deest.*

80) Mart. Luth.] *hoc nomen a* Cod. *abest.*

81) Si Adam non peccasset — — et uere uiuere.] *haec, quae h. l. in* Cod. *et ap.* Reb. *leguntur, in* Cod. *etiam supra* p. 47. *iam relata sunt.*

82) Adam *durffte kein buch,*] *Sectio ab his verbis ordiens, et terminata verbis: „sonst kan man nicht eins bleiben* etc.“ *legitur in* Cod. fol. 493a lin. 7. — fol. 493b lin. 8., *ap.* Reb. *autem non in hoc cap.* de Paradiso, *sed in praecedente* Creationis consideratione fol. 146a lin. penult. — fol. 146b lin. 28 med. *exhibetur.*

83) Adam *d. k. buch,* qui] Reb.: Paulus ad Ro. 1. benedicit, Inuisibilia Dei a (Reb. *male* ad) creatura mundi, per ea quae facta sunt, conspici. Ideo pius praesentiam Dei fide considerat. Adamus enim libro non opus habebat, quia

84) corporis. De lege naturae similitudo] Reb.: corporis, de lege naturae. Similitudo

85) sed nullum potest carere altero. — — *niemmer greiffen konnen.*] Reb.: sed alterum altero carere non potest, sed potius insernire cogitur, oculi enim, si obcaecantur, tunc sine offensione capitis nostri et pedum nostrorum ambulare non possumus, manus nostrae si palpare non possent, laborem nullum possemus efficere, si pedes iter facere nequirent, manus nunquam officium pedum efficere possent, verum stomachus ille piger, is in medio corpore iacet inclusus, et cibum suum diuturnum expectat, nunc si manus suo desisterent officio et ventriculo cibum dare negare vellent, tunc et ipsae manus debilitarentur, vt in posterum suo desistere officio cogerentur.

86) Graecorum] *a* Reb. *abest.*

den andern, es beissen offt die tzene die tzungen, man stöst offt mit den fingern in die augen, do muss remissio peccatorum *sein, sonst kan man nicht eins bleiben* etc. [87])

CREATVRAE. [88])*)

Exiuit D. Lutherus [89]) cum uxore sua in hortum, piscatum ripam et piscinam, [90]) ibi inueniebantur *hechte, schmerlen, forellen, kaulperschken, karpen,* quorum aliquos edimus in mensa, summa laetitia et gratiarum actione. Dixit D. Doctor: *Kethe du hast grosser freude vber den wenig fischen dann mancher Edelman, wann er etlich grosse teiche fischet mit viel hundert schocke fische. Ach* auaritia *vnnd* ambitio [91]) faciunt, ne rebus frui possimus. [92]) *Es sitzt mancher geitzwanst* in summis delicijs, *kan dennoch dasselbige nicht* [*fol.* 494[a]] *mit lust genissen. Es heist:* Non uidebit impius [93]) gloriam Dei, imo ne praesentes creaturas possunt [94]) agnoscere, *denn gott vberschuttet vnns tzu sehr damit,* [95]) Et ita assiduitas facit res uilescere, *wans seltzam were, so achtets man hoher,* sed nos non possumus considerare creaturarum amoenitatem. Videte, *wie fein ein fischlein leichet, do eins wol tausent bringet,* [96]) et

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 179 sq. cap. 3. §. 14.

87) in hac pictura — — *nicht eins bleiben* etc.] Reb.: hac pictura sit depicta, pes pedem (Reb. *male*: pedum) interdum conculcat, dentes linguam mordent, oculi interdum laeduntur per digitos, hic requiritur certe remissio peccatorum, alias concordia in discordiam mutaretur.

88) Creaturae] *haec inscriptio a* Reb. *abest.*

89) Exiuit D. Lutherus] Reb.: Mart. L. exiuit — *His verbis ap.* Reb. fol. 148[a] lin. antepenult. — fol. 148[b] lin. 12 med. *proxime praecedunt verba:* Tenebat in manu sua rapam — — bellaria magnificiunt, *quae in* Cod. *inferius* fol. 496[a] lin. 5 — 20. *leguntur* (*vide infra* p. 64. *notam* 28.).

90) piscatum ripam et piscinam,] Reb.: ripam, et piscinam, piscatum,

91) *hechte, schmerlen,* — — *vnnd* ambitio] Reb.: varia genera piscium lupi, Rhombi, etc. Quos in mensa summa laetitia et gratiarum actione ederunt, dixit M. L. ad vxorem: Mi Catharina, tu magis delectaris parte exigua piscium, quam nobilis aliquis qui magnam copiam habet piscium. Ach auaritia et ambitio

92) frui possimus.] *sic* Reb.; Cod. *male*: possumus frui.

93) *Es sitzt mancher* — uidebit impius] Reb.: multi sunt auari versantes in summis dilitijs, et tamen his bonis cum voluptate frui non possunt, recte igitur dicitur, impius non videbit

94) praesentes creaturas possunt] Reb.: creaturas praesentes potest

95) *denn gott* — *damit,*] Reb.: quia Deus abunde bona nobis largitur.

96) *wans seltzam were* — *bringet,*] Reb.: nam si essent rarae, essent quoque caras, sed creaturarum amoenitatem non possumus considerare, videte piscium generationem, vbi ex vno pisce mille generantur,

anseres, gallinae quam milui et corui. plus frumenti et segetum quam lolij et urticarum, et id genus alia. Et si quis diligenter expendat, [24] multo plura inueniet bona et frugi animalia, quam nocentia, maioraque commoda in creaturis quam damna et incommoda. Nemo cogitatione comprehendere potest, quanta nobis beneficia [25]) conferant quatuor elementa, terra producendo [*fol. 496a*] arbores, ligna, animalia, metalla, flumina, fontes, frumenta, olera, lanam. [26]) Et quis potest omnia enarrare, Ita ignis calefaciendo, coquendo, fouendo. [27])

Rapam plenam succis in manu tenens dicebat: [28]) *die lieben Aldtveter mussen gesunde leutte sein geweesen,* [29]) qui uiuebant de terrae nascentibus et radicibus, *haben essen vnnd Trincken daran gehabet. Ich gleube, das ihm Adam nicht gewunscht hette ein rephun,* [30]) sed fructus tamen [31]) fuerunt magis delicati. [32]) Ego olim legens S. patres uixisse de radicibus, putabam eos arborum radices [33]) comedisse. Magnitudo [34]) et uarietas donorum [35]) Dei nos obruit et assiduitate omnia uilescunt, etiam maxima nihili aestimantur, minima uero aestimantur. [36]) *Es geschicht vnnserm herrn gott* sicut parentibus, [37]) quorum liberi quotidianum uictum nihil aestimant pro pretio, sed poma, pira et bellaria magnifaciunt etc. [38])

fol. 496b] Anno 38. 6. Septemb. *) Filioli Lutheri stabant

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. l. p. 181 sqq. cap. 3. §. 17.

24) expendat.] Reb.: expendet,

25) nobis beneficia] Reb.: beneficia nobis

26) animalia, metalla, flumina, fontes, frumenta, olera, lanam.] Reb.: metalla, animalia, frumenta, olera, lanam, flumina, fontes.

27) fouendo.] Reb.: etc.

28) Rapam plenam succis — dicebat:] Reb.: Tenebat in manu sua rapam plenam succo, dicens, — *Sectio ab his verbis ordiens, quae finitur verbis:* et bellaria magnifaciunt etc., *in* Cod. *h. l., scil.* fol. 496a lin. 5—20, *ap.* Reb. *autem superiori loco,* fol. 148a lin. antepenult. — fol. 149b lin. 12 med. *legitur.* (*conf. supra* p. 61. nota 89.).

29) *die lieben A. — geweesen,*] Reb.: Patres seniores sanos fuisse homines non est dubium,

30) *haben essen — rephun,*] Reb.: commenderunt (*typ. err. pro:* comederunt) et biberunt de radicibus et credo perfecte (*typ. err. pro:* profecte) Adamum nullam sibi perdicem in cibum optasse,

31) tamen] Reb.: illi

32) delicati] Reb.: deliciae.

33) arborum radices] Reb.: radices arborum

34) Magnitudo] Reb.: sed magnitudo

35) donorum] Reb. *male:* deorum

36) minima uero aestimantur.] *a* Reb. *absunt.*

37) *Es geschicht* — parentibus,] Reb.: Domino Deo nostro fieri solet, sicut bonis parentibus,

38) et bellaria magnifaciunt etc.] Reb.: bellaria magnifaciunt.

ante mensam intentis oculis poma persica [39]) intuentes. Videns D. Martinus Lutherus dicebat: Si quis uult uidere imaginem spe gaudentis, *der hat hie ein* Contrafactur. *Ach dass wir den Jungsten tag so frolich in hoffnung konten ansehen.* [40]) Deinde recitauit uirtutem pomi persici, [41]) quod optimus esset fructus, uicinus succo uini, [42]) *Es sein grosse weinberen.* In Persia *mussens schöne pfirsken sein, dass in vnnsern landen diese wie die schalen dargegen sein.* [43]) Quis potest creaturarum naturas perspicere? *Adam vnnd Eua werden schön obst gehabet haben, vnnser sein eittel holtzapfel dargegen.* [44]) sicut omnes [45]) creaturae et animalia contraria [46]) sunt. Quid putatis de serpente, *die mit der Eua als mit der schönsten Creatur wirdt geschertzt haben, ihr aus der schoss gessen auffs freundtlichste,* [47]) quia textus dicit, quod serpens fuit [48]) callidior omnibus alijs animalibus. [49]) Ideo illud animal fuit prae caeteris [50]) iucundissimum, sicut adhuc illius corona et lingua trisulca indicat, sed post maledictionem amisit pedes et corpus, et terram comedere cogitur. Illo tempore Adae, serpens fuit pulchrior omnibus animalibus, *dardurch solte der Teuffel seine kunst ausrichten, wie er sich dann altzeit gerne schmucket, dann das tzu sunden reitzen sol, muss schöne sein.* [51]) Haeresin, auaritiam, scortationem, ebrietatem, superbiam, non prouocat homo idiota, aut aurena, aut deformis ancilla, aut aqua, aut saccus, *sondern es gehoret dartzu eine*

---

39) stabant ante mensam intentis oculis poma persica] Reb.: ante mensam stabant poma persica intentis oculis

40) *der hat hie — ansehen.*] Reb.: huic contrafactura proposita est, vtinam diem nouissimum tanta in hilaritate et spe bona inspicere possemus.

41) uirtutem pomi persici,] Reb.: pomi persici virtutem,

42) uicinus succo uini,] Reb.: succo vini vicinus,

43) *Es sein grosse — dargegen sein.*] Reb.: magnae sunt vuae. In Persia maiora poma persica esse, quam in nostra regione, credo, nos enim paria admodum persica poma habemus,

44) *Adam vnnd E. — dargegen.*] Reb.: Adamus et Eua pulcherrima poma habuerunt, nos modo syluestria habemus poma.

45) omnes] Reb.: omnis

46) contraria] Reb.: contrariae

47) *die mit der E. — freundtlichste,*] Reb.: qui tanquam pulcherrima creatura cum Eua iocauerit ex sinu Euae absque timore comederit,

48) fuit] Reb.: fuerit

49) animalibus.] Reb.: animantibus,

50) fuit prae caeteris] Reb.: prae caeteris fuit

51) *dardurch solte — schöne sein.*] Reb.: per serpentem enim Sathan suam perficere deberet artem et fallaciam, ipse enim Diabolus semper delectatur pulchritudine et ornatu, et hae res quae hominem ad peccandum alliciant, pulchritudinem requirunt.

glatte tzunge, gutte nobel gulden vnnd thaler, schöne metze, susser wein, schöner sammet. [52]) Ita Sathan semper hominem solicitat [53]) ad peccandum mundissimis creaturis. *Ach das* QVARE in paradiso *ist ein greulicher* affectus. [54]) Non est quare interiectionis partis, sed potius impulsus et impetus, quasi Eua ad serpentem summo applausu diceret: [55]) *Ey meinstu wie?* [56]) Ita ut affectu [*fol. 497b*] et pronuntiatione summam appetitionem indicauerit, [57]) *wie gram bin ich dem αὐχή.* [58]) *Es ist ein greulicher* affectus, *das αὐχὴ* [59]) *hat das vnnglück angerichtet,* [59]) ut Adam et Eua, qui habuerunt corpora formosissima [60]) sine concupiscentia, membraque clarissima deformata sint. Oculi eorum per multa miliaria exactissime conspexerunt, aures lenissime perceperunt, *itzundt haben vnnser Augen den star.* [61]) Ibi Adam bono consilio et arbitrio praesumpto accessit ad Euam [62]) sine pollutionibus, et libidinis ustione, ipsaque Eua [63]) facillime concepisset et peperisset sine dolore. Nunc [64]) omnia sunt deformata. Videte [65]) quaeso corpora puerorum, quae sunt puriora et synceriora, quae aliquo modo adhuc Adae ueterem formam referunt. *Augen, Ohren, alle glieder sindt schöner, der dreck stincket nicht so hartte von ihn als von den alten.* [66]) Ita ut in iuuentute omnia membra sint puriora et efficaciora. In hac miseria, nostra consolatio [*fol. 498a*] est, restare aliam [67]) uitam. Maior pars hominum [68]) moritur, antequam rationem consequitur, [69]) plures moriuntur impatres et immatres, tanta

---

52) *sondern es geh. — sammet.*] Reb.: sed lingua leuis, optimi cerebri thaleri, et meretrices, vina dulcia, et serica vestimenta requiruntur.
53) hominem solicitat] Reb.: solicitat hominem
54) *Ach das* — affectus.] Reb.: Ach vocabulum hoc quare, foedissimus est, valde odi hoc verbum *αὔχη*, quia est horribilis affectus,
55) ad serpentem summo applausu diceret:] Reb.: summo applausu diceret ad serpentem,
56) *Ey meinstu wie?*] Reb.: Ey putasne? quomodo.
57) summam appet. indicauerit,] Reb.: Eua summam appetitionem indicauit,
58) *αὐχή* (*i. e.* superbia)] *sic scripsi;* Cod. *utroque loco*: *ἀυχὴ*
59) *wie gram — angerichtet,*] Reb.: *ἄυχη* hoc verbum nihil boni effecit,
60) corpora formos.] Reb.: formosissima corpora
61) *itzundt — star.*] Reb.: oculi nostri modo sunt obcaecati.
62) accessit ad Euam] Reb.: accessisset suam Euam
63) Eua] *a* Reb. *h. l. abest.*
64) Nunc] Reb.: Nunc vero
65) Videte] Reb.: Considerate
66) synceriora, quae — — *von den alten.*] Reb.: synceriora senum, reliquia aliquam formam Adae integri oculi, aures, omnia membra pulchriora sunt, purgatio ventris illorum non adeo male olet, sicut merda senum,
[illegible]are aliam] Reb.: aliam restare
[illegible]s hominum] Reb.: hominum pars
[illegible] consequitur,] Reb.: consequitur rationem,

est mortalitas, *darumb muss vnnser herrgott was grosses in sinnen haben* [70]) in tanta mutatione resurrectionis mortuorum, ubi credimus [71]) nouum coelum et nouam terram. *Es ist der vernunfft ein scheutzlicher artickel tzu gleuben,* [72]) sicut omnia opera Dei [73]) rationi sunt contraria.

Aristoteles de naturis animalium plane nihil potest dicere. [74]) Summa: Deus in creaturis, est incomprehensibilis, palpabilis [75]) tamen in suo uerbo, *wiewol ers nicht machet, wie wir wollen,* [76]) quia ipse non seruat nostram Geometriam. In facie hominis, *hat er das scheisshauss in die mitten gesetzt. ich hette nur ein auge gemacht an die stirne,* aurem unam [77]) in latus, et nasum in alterum latus. Sed Deus aliter fecit, qui potest ex puluere et stercore [*fol. 498*^{b}] optima corpora [78]) componere, *vnnd setzt die schönsten klarsten augen in alle thir.* [79])

Vesperi D. Martinus [80]) uidit auiculam in arbore residentem, *) et pernoctaturam, dixit: Illa auis [81]) iam habuit suam coenam hic pernoctatura securissime, [82]) nihil sollicita de crastino, aut domicilio, [83]) sed ut Dauid inquit, in protectione Dei coeli commoratur, *er sitzet auff seinem tzweiglein tzufrieden, lest gott sorgen.* Ah si [84]) lapsus Adae non omnia corrupisset, quam egregia et diuina creatura fuisset homo, quanta cognitione et sapientia praeditus, extra omnem calamitatem, beatissime uixisset, et deinde sine omni gustu mortis transmutatus deposuisset corpus animale. Omnes [85]) creaturae fuissent ei iucundissimae, omnium rerum fuisset iucundissima uicissitudo, sicut adhuc in hac miserrima uita in multis creaturis depinxit resurrectionem mortuorum. [86])

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 183 sq. cap. 3. §. 18.

70) *darumb muss — haben*] Reb.: ideo Deus aliud efficere conatur,
71) credimus] Reb.: quaerimus
72) *Es ist — gleuben,*] Reb.: ratio hunc Articulum credere non potest,
73) opera Dei] Reb.: Dei opera
74) dicere.] Reb.: disserere de hac notitia.
75) palpabilis] Reb. *typ. err.:* pulpabilis
76) *wiewol ers — wollen.*] Reb.: etsi nostram voluntatem non implet,
77) *hat er das* — aurem unam] Reb.: cloacam in medium posuit, ego vnum tantum oculum in frontem posuissem, vnam aurem
78) corpora] *a* Reb. *absunt.*
79) *vnnd setzt — thir.*] Reb.: et oculos pulcherrimos dedit animalibus.
80) D. Martinus] Reb.: D. Mart. Luth.
81) Illa auis] Reb.: Auis illa
82) hic pernoctatura securissime,] Reb.: securissime hic pernoctatura,
83) domicilio,] Reb.: domicilio proprio,
84) *er sitzet* — Ah si] Reb.: in ramo sedet cum tranquillitate et pace, et Deo curam commendat, si
85) Omnes] Reb.: et omnes
86) depinxit resurr. mort.] Reb.: mortuorum resurrectionem depinxit.

Doctor Martinus Luther sua uina *) gustabat, [fol. 499a] seruanda ad nuptias. *Man sol den gesten einen guten trunck geben, dass sie frolich werden.* Nam [87]) ut scriptura dicit, Panis confirmat cor hominis, uinum uero laetificat. Deinde interrogabat Anglum, [88]) quomodo uellet inferre uinum in cellam, *nicht einschroten noch giessen.* Respondit: *man sol most einschroten, darnach wirdt wol wein daraus.* [89]) Est Magia [90]) physica et naturalis. Deinde interrogauit, quae essent latissimae aquae in quibuslibet regionibus. Respondit: Niues, pluuia et [91]) ros, *das wasser gehet vber das gantze landt,* [92]) sine terminis etiam in montibus. Altissimi [93]) montes perpetuis niuibus teguntur, quia sunt in media regione aeris, quae est inhabitabilis excepto Sathana, qui est κοσμοκράτωρ, [94]) ut Paulus eum appellat etc. [95])

D. M. Lutherus casu fregit [96]) uitrum lucidissimum [**]) cum uino dicens: *das ist dahinn.* [fol. 499b] Est uas fragile, et dixit magnam esse superstitionem in mundo, *dass die leutte lieber sehen, dass man wein dann das saltz verschutte, man kan nu aber noch also helffen, dass noch leidtlicher ist, wan man den wein verschuttet oder wegniempt, dann man ohne das geleben kan. wenn man aber brodt vnnd saltz verschuttet vnnd den leutten entziehet, da wils muhe vnd arbeit gewinnen, da begunnet man sauer tzu sehen, das wiel allererst argk werden.* [96])

D. M. Lutherus [97]) habens rosam in manu, [***]) miratus est eam, ut Dei insigne opificium, *wann das ein mensch vermöchte,*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 184. cap. 3. §. 19.
**) *Conf.* ibid. I. p. 185. cap. 3. §. 20.
***) *Conf.* ibid. I. p. 185. cap. 3. §. 21.

87) *Man sol den gesten* — Nam] Reb.: conuiuis optimus potus, quo possunt habere animum hilarem, proponi debet,
88) Anglum.] Reb.: D. Antonium Anglum,
89) uellet inferre uinum — *daraus.*] Reb.: in suo cellario per integrum annum vinum ad suum inferre velit, nec vinum immittere, vel infundere? Respon. Mustum est infundendum, quod in vinum mutatur.
90) Magia] Reb.: magna
91) et] *a* Reb. *abest.*
92) *das wasser — landt,*] Reb.: aqua enim totam mundat terram,
93) Altissimi] Reb.: immo altissimi
94) *κοσμοκράτωρ,*] *sic scripsi* (= Ephes. 6, 12.), Cod.: *κοσμοκρατης*, Reb.: *κοσμοκρατής*,
95) eum appellat etc.] Reb.: eum Ephess. quarto (*pro*: sexto) appellat.
96) D. M. Lutherus casu fregit] *sectio ab his verbis ordiens et verbis „allererst argk werden" terminata, quae in* Cod. fol. 499a lin. penult. — fol. 499b lin. 11. *legitur, ap.* Reb. *h. l. non invenitur.*
97) D. M. Lutherus] *hoc nomen a* Reb. *abest.*

das er ein einige rosen machen könde, so solte man ihm ein keyserthumb schencken. [98]) Sed Dei innumerabilia [98a]) dona propter assiduitatem nihil aestimantur. Videmus, quod Deus dat liberos omnibus hominibus fructum uentris similem parentibus, *do sol ein pauer drei, vier* [*fol. 500a*] *söne haben ihm ehnlich, als weren sie ihm aus den augen geschnitten.* [99]) Haec omnia contemnuntur assiduitate. [100]) Non est paruum etiam apud gentiles filios nasci similes parentibus. [1]) Sicut Dido ad Aeneam dixit: [2]) si mihi paruulus Aeneas luderet in aula, qui te tantum ore referret. Et Graeci in suis maledictionibus hoc posuerunt, [3]) *dass einem seine kinder nicht solten ehnlich werden.* [4])

Im bergwerg [5]) **)* Sathan multos deludit fascinationibus, [6]) eos dementans, quasi uideant magnam copiam aeris et argenti, cum tamen nihil sit. Nam si homines supra terram sub sole potest [7]) fascinare, ut rem aliquam aliter conspiciant, *so kan ers sonderlich im bergwerge thun,* [8]) ubi homines plerumque deluduntur. Non nego quidem in multis scaptesulis [9]) aes inueniri, estque singulare Dei donum, [10]) sed non omnibus datur. *Ich weiss, das ich kein glucke im bergwerge habe, alle andern mussen mein entgelten,* quia [11]) Sathan non fauet mihi hoc Dei donum, *dess bin ich auch wol tzufriedenn.* [12]) [*fol. 500b*] Ideo detrectauit [13]) donum Ele-

---

**) Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 30. cap. 24. §. 24.

98) miratus est — *schencken.*] Reb.: eam vt insigne Dei opificium mirabatur, dicens: si vnicus tantum homo tantae esset potentiae, vt vnicam tantum conficeret rosam, laude non exigua dignus esset.

98a) innumerabilia] Reb.: immunerabilia

99) nihil aestimantur. — — *geschnitten.*] Reb.: vili penduntur, videmus enim quomodo Deus parentibus det liberos ventris fructum, illis similem, ibi rusticus tres vel quatuor filios sibi similes, quasi suis ex oculis cecidissent, habere debet.

100) contemnuntur assiduitate,] Reb.: assiduitate contemnuntur,

1) similes parentibus.] Reb.: parentibus similes.

2) Sicut Dido ad Aeneam dixit:] *sic* Reb.; *in* Cod. *desunt.*

3) hoc posuerunt,] Reb.: apposuerunt,

4) *dass einem — werden.*] Reb.: filios imaginem parentum non gerere.

5) *Im bergwerg*] Reb.: Item in argentifodinis

6) deludit fascin.] Reb.: fascinationibus deludit

7) potest] Reb.: Diabolus potest

8) aliter consp. — *thun,*] Reb.: alio modo possint conspicere, multo melius sine vllo labore et difficultate, facere haec potest in Argentifodinis,

9) scaptesulis] *sic scripsi;* Cod.: scaptensilis, Reb.: Scaptensulis

10) estque singulare D. donum,] Reb.: quia singulare Dei donum est,

11) *Ich weiss, das* — quia] Reb.: scio fortunam mihi non fauere in rebus metallicis et caeteros omnes damnum oportet pati propter me,

12) *dess bin ich — tzufriedenn.*] Reb.: et ego propterea non irascor.

13) detrectauit] Reb.: detrectauit D. Mart. Luth.

ctoris Saxoniae, *der ihm tzwene kuxe* [14]) *wol lassen tzuschreiben*, [15]) gratias agens Principi contentus suo stipendio, dicens: *Ich bin des bapsts laus, den tzwacke ich, der ernehret mich, vnnd von seinem gutte nehre ich mich.* [16])

Nota. *Ut lector facilius intelligat, quantopere ordo sectionum, quae in* Cod. fol. 490b lin. 9. — fol. 500b lin. 6. *leguntur, a* Rebenstockii *Editione differat, hoc quoque loco addo earum conspectum ex ordine* Rebenstockianae Editionis *dispositum:*

Reb. II. fol. 146a lin. penult. — fol. 146b lin. 28 med. = Cod. fol. 493a lin. 7. — fol. 493b lin. 8. (*vide* p. 60. notam 82.

— — fol. 146b lin. 28 med. — fol. 147a lin. 6. = Cod. fol. 491a lin. 3 — 10. (*v.* p. 56. notam 45.)

— — fol. 147a lin. 7 — 23 med. = Cod. fol. 491b lin. 12. — fol. 492a lin. 7. (*v.* p. 58. not. 54.)

— — fol. 147a lin. 23 med. — fol. 147b lin. 2. = Cod. fol. 492b lin. 6 — 12. (*v.* p. 59. not. 71.)

— — fol. 147b lin. 3 — 14 init. = Cod. fol. 491b lin. 1 med. — 11. (*v.* p. 57. not. 53.)

— — fol. 147b lin. 14 — 25. = Cod. fol. 491a lin. 11. — fol. 491b lin. 1 med. (*v.* p. 56. not. 46.)

— — fol. 147b lin. 26. — fol. 148a lin. 12. = Cod. fol. 492a lin. 8. — fol. 492b lin. 5. (*v.* p. 58. not. 66.)

— — fol. 148a lin. 13 — 27. = Cod. fol. 492b lin. 13 — fol. 493a lin. 6.

— — fol. 148a lin. 28. — fol. 148b lin. 12. med. = Cod. fol. 496a lin. 5 — 20 (ult.) (*v.* p. 61. not. 89. *et* p. 64. not. 28.)

— — fol. 148b lin. 12 med. — fol. 149a lin. 15 med. = Cod. fol. 493b lin. 9. — fol. 494b lin. 2.

— — fol. 149a lin. 15 med. — fol. 149b lin. 1 med. = Cod. fol. 495a lin. 10. — fol. 495b lin. 4.

— — fol. 149b lin. 1 med. — 15 med. = Cod. fol. 490b lin. 10. — fol. 491a lin. 2. (*v.* p. 55. not. 34. *et* p. 63. not. 16.)

— — fol. 149b lin. 15 med. — fol. 150a lin. 4. = Cod. fol. 495b lin. 5. — fol. 496a lin. 4.

— — fol. 150a lin. 5. — fol. 151b lin. 14. = Cod. fol. 496b lin. 1. — fol. 498b lin. penult.

— — fol. 151b lin. 15. — fol. 152a lin. 1 med. = Cod. fol. 499b lin. 12. — fol. 500a lin. 8.

— — 152a lin. 1 med. — 19 med. = Cod. fol. 498b lin. ult. — fol. 499a lin. antepenult.

— — 152a lin. 19 med. — fol. 152b lin. 11. = Cod. fol. 500a lin. 9. — fol. 500b lin. 9.

---

14) *kuxe*] *sic scripsi*; Cod.: *kukess*

15) Saxoniae, *der — tzuschreiben,*] Reb.: qui illi duas partes ascribi mandauerat, inde metallorum materia,

16) *Ich bin — ich mich.*] Reb.: Ego enim de bonis et facultatibus Papae viuo et ipse me alere cogitur.

DE THRACIO. LAPIDE. [17]

Thracius lapis nascitur [18] in ponto, fluuio Scythiae, [19] ardet in aqua, et perfusus [20] oleo extinguitur. Haec imago non est frustra posita, sed haud dubie pingit mores Hypocritarum, qui ardent incredibili studio cumulandi bona opera, exercitiaque ceremoniarum conspersa aqua, [21] id est, traditionibus humanis. Econtra uero perfusi oleo, [22] id est, audita praedicatione Euangelij, fiunt, [23] segniores, et putant in Euangelio impunitatem scelerum [24] concedi. Vide Nicandrum et Dioscoridem de isto lapide etc. [25]

AMIANTHOS uenit ab *α* et *μίθω*, polluo, immaculatus. Dioscorides [26] lib. 5. cap. 93. [*fol. 501*ᵃ] in fine insignem historiam recitat de Amiantho et Aethite. Amianthus nascitur [27] in Cypro, cumque sit ea mollitudine, ut possit ex eo aliquid [28] texi, conficiuntur ex eo tela, quae in ignem coniecta ardent, nec quidquam detrimenti capiunt ex inflammatione, [29] sed fiunt pulchriora. Hic lapis est imago Ecclesiae, quae uere est Amianthus, in hac quidem uita, imputatione, postea uero in uniuersali resuscitatione accepta nouitate integra perfecte erit Amianthus. Nec calamitatum quidquam detrahit [30] integritati Ecclesiae, sed eo maius [31] habet decus, quod est uera agnitio Dei, inuocatio. [32] Deinde addit aliam narrationem. [33] Aethites, inquit, inde nomen habet, quod in nidis aquilarum inueniatur, et hanc uim habet, [34] ut alligatus [35] sinistro brachio grauidae, foetum contineat,

---

17) De Thracio lapide.] Reb.: Lapides preciosi.
18) nascitur] *a* Reb. *abest.*
19) Scythiae] *sic* Reb.; Cod.: Schitiae
20) perfusus] Reb.: profusus
21) bona opera exercitiaque ceremoniarum conspersa aqua,] Reb.: opera bona, et exercitio ceremoniarum (aqua conspersa)
22) perfusi oleo,] Reb.: oleo profusi,
23) fiunt] Reb.: sunt
24) impunitatem scelerum] Reb. *male*: impuritatem sceleri
25) Vide — lapide etc.] Reb.: De hoc lapide Dioscorides et Nicander scribunt.
26) polluo, immaculatus. Dioscorides] Reb.: Id est, polluo, de quo discorides
27) Amianthus nascitur] Reb.: Nascitur enim Amianthus
28) ex eo aliquid] Reb.: aliquid ex eo
29) detrimenti capiunt ex infl.] Reb.: ex inflammatione detrimenti capiunt,
30) calamitatum quidquam detrahit] Reb.: calamitates quidquam detrahunt
31) maius] Reb.: magis
32) inuocatio.] Reb.: inuocatio, etc.
33) narrationem.] Reb.: rationem,
34) inueniatur, et hanc uim habet,] Reb.: reperiatur, et vim habeat,
35) alligatus] Reb. allegatus

ne fiat ἔκτρωμα, id est, abortus et in ipso partu adiuuat editionem, et lenit dolores parturientium. Addit etiam, quod fures [*fol. 501*^{b}] adhibito hoc lapide possint deprehendi.

CASSIA est similis Cynamomo, habens uim purgantem oculos et medentem morsibus [36]) uiperarum. Est Cassia [37]) imago Euangelij, quod lucem restituit pulsa caligine, estque [38]) remedium uniuersale opponendum omnibus morsibus uiperarum, id est, Diabolorum et organorum eius.

ALOE quinque facultates [39]) habet praecipuas, quas Galenus recenset in libello, cui titulus est, quod animi mores respondeant temperamentis corporum. Prima est καθαρκτικὴ, [40]) id est, purgans. Secunda τονωτικὴ, [41]) id est, uirtus intensiua, armans uim uentriculi, ne laedatur a reliquis medicamentis. Tertia μωλυτικὴ, [42]) id est, glutinans uulnera, quae sint [43]) in carne. Quarta κατουλωτικὴ, [44]) id est, inducens ulceribus cicatricem. Quinta ξηραντικὴ, [45]) id est, desiccans oculorum superfluitates.

MYRRHA autem praecipuas tres habet [*fol. 502*^{a}] facultates. Prima abstergit sine exasperatione, secunda sine corrosione, tertia siccat sine astrictione. Hae facultates omnes, quae tribuuntur Aloae et Myrrhae, depingunt utilitates calamitatum Ecclesiae. Nam aerumnae purgant Ecclesiam, id est, securitatem et alia mala, quae paene sunt infinita, tollunt deinde ea. Et quanquam coquunt et siccant Ecclesiam, tamen Deus ita mitigat eorum acerbitatem, ne penitus arrodant et exasperent.

---

36) morsibus] Reb.: morsui
37) Est Cassia] Reb.: Estque
38) estque] Reb.: et est
39) Aloe quinque facultates] *Sectio ab his verbis ordiens, et subsequens:* Myrrha autem — — ne penitus arrodant et exasperent, *quae in* Cod. fol. 501^{b} lin. 10. — fol. 502^{a} lin. 11. *leguntur, ap.* Reb. *h. l. non inueniuntur.*
40) καθαρκτικὴ] Cod. *male:* καικαρκτικὴ
41) τονωτικὴ] Cod.: τονοποκὴ
42) μωλυτικὴ] Cod.: μολλητικὴ
43) sint] *sic scripsi;* Cod.: sit
44) κατουλωτικὴ] Cod.: κητολοπικὴ
45) ξηραντικὴ] Cod.: ξιρανικὴ

FOETVS SEDENS IN ALVO MATERNA IMAGO ECCLESIAE. [46]

Quemadmodum [47] foetus molli panniculo circumdatus est, quem Graeci *χόριον* uocant, nec plus cibi desiderat, quam quantum eius cotyledones [48] adferunt. Denique non rumpit *χόριον*, antequam maturitatem assecutus in hanc lucem editur. [49] Sic Ecclesia uerbo inclusa et alligata est, neque aliam doctrinam de uoluntate Dei requirit, [50] sed in uoce diuina acquiescit, donec luce et aspectu [51] [*fol. 502*^{b}] Dei coram fruetur et de arcanis rebus concionantem audiet. Quod si qui ea leuitate et iactatione sunt, ut *χόριον* intempestiuo motu rumpant, ut Anabaptistae et alij contemnentes ministerium et nouos e coelo flatus expectantes, hos [52] certum est fieri *ἐκτρώματα*, [53] id est, massas immaturas abortu [54] editas. Discat igitur Ecclesia in hanc imaginem intuens se [55] ad uerbum diuinitus traditum alligatum esse nec latum unguem ab eo discedendum esse.

POLNER [56] D. M. Lutheri sororis filius cum scripsisset ad Doctorem mirum quam ridicule et inepte, Doctor ridens dixit, eum operam dare et niti quidem obnixe in studijs et scriptis, sed nihil efficere posse propter caput debile. In summa, ***sein vater ist vol gewest wie ein saw, do er den Polner gemacht hat. Es ist ein schendtlich dingk. volle leutte***

---

46) Foetus sedens — Ecclesiae.] Reb.: Foetus in alueo materno sedens imago est Ecclesiae. — ***Sectio ab his verbis incipiens, et subsequens***: Polner — — ***wer kan darwider*** etc. ***quae in*** Cod. fol. 502^{a} lin. 12. — fol. 503^{a} lin. 3. ***leguntur, ap.*** Reb. ***paulo inferius*** fol. 154^{b} lin. 4. — fol. 155^{a} lin. 8. ***reperiuntur.***

47) Quemadmodum] Reb.: Quemadmodum enim

48) cotyledones] Cod.: cotylidones, Reb.: Cottidones

49) editur.] Reb.: aedatur.

50) requirit,] Reb.: inquirit,

51) aspectu] ***sic*** Reb.; Cod.: aspectus

52) hos] Reb.: hoc

53) *ἐκτρώματα*] Reb. ***falso:*** *ἐκτρώμητα*

54) abortu] Reb. ***male:*** ab orsu

55) se] Reb.: sed

56) Polner — — ***wer kan darwider*** etc.] ***haec sectio ap.*** Reb. ***sic legitur:*** Ioannes Vulner Doct. Mart. Luth. sororis filius, studiosus cum ad patruum scripsisset inepta et ridicula. Respondit Mart. Luth. subridens. Miserum dare operam, et frustra in studijs laborare, nihil enim effecturum propter capitis debilitatem. In summa: pater illius fuit vino inebriatus, cum eum generaret. Generare ebriosos est res perniciosa, homines igitur ebriosi dormire, et nullam consuetudinem cum mulieribus habere debent, sicut Plato scribit: Non ducere debere vxores, nisi abstemios, cum sunt ebrij, volunt rem habere cum vxoribus, postea infantuli poenam luere coguntur.

sollen schlaffen vnnd die frauen vnuerworren lassen, wie auch Plato schreibet, Non [*fol. 503a*] ducere debere uxores nisi abstemios, *wann sie vol sein, wollen sie* etc. *darnach mussens die kinder auff sich nemen, wer kan darwider* etc. [56])

FORMATIO FOETVS ET PARTVS.[57])

Aristoteles summa obseruatione gloriatur, quod omnes homines nascuntur [58]) minoribus pedibus, respectu reliqui corporis, alia animantia [59]) omnia maioribus pedibus nasci, et in utero caput esse grandius toto corpore. D. Caspar Lindeman [60]) dixit se in anatomia uidisse foetum duorum articulorum, digiti unius magnitudine, omnibus membris perfectum. Partus mulieris est difficillimus, quia partus cogitur exire per ossa, *dan die schossbeine mussen sich mit gewalt von einander dringen, dan wie sie sonst stehen, konde kaum ein apfel erdurch komen.* [61]) Est magnum et immensum miraculum Dei. [62])

Quis unquam hoc consilium Deo dedisset de coniunctione masculi et foemellae, *da giebet er dem manne ein weib. die hat* [*fol. 503b*] *tzwene tzietzen auff der brust, vnnd ein löchlein tzwischen den beinen.* Ibi [63]) unica guttula seminis uirilis est origo corporis humani tam proceri, ex illa [64]) guttula fit caro, sanguis, ossa, nerui, cutis. Sicut Hiob cap. 10. inquit: Nonne sicut lac mulsisti me, et sicut caseum me coagulasti? [65]) *Also machets gott in allen seinen wercken so nerrisch. wan ich ihm hette sollen rathen, so het er* humanam generationem *bei dem erdekloss lassen bleiben, vnd die sonne wie ein lampen mitten*

---

57) Formatio foetus et partus.] Reb.: Generationis et formationis foetus consideratio — *Sectio sic inscripta, et subsequens, quae in* Cod. fol. 503a lin. 4. — fol. 503b lin. 13. *priorem subsequuntur, ap.* Reb. fol. 153a lin. 25. — fol. 153b lin. 25. *illi praecedunt.*

58) nascuntur] Reb.: nascantur

59) respectu — animantia] Reb.: respectiue ad corpus, alia animantia

60) D. Caspar Lindeman] *sic* Reb.; Cod.: D. Caspar

61) Partus mulieris — *erdurch komen.*] Reb.: Deinde dicebat de difficilimo partu mulierum, qui per ossa cogit exire foetum, claustra enim mulierum aperiantur magna cum vi, vbi alias ne pomum quidem per haec pertransire posset claustra.

62) miraculum Dei.] Reb.: Dei miraculum.

63) *da giebet er* — Ibi] Reb.: vbi singulis membra genitalia et nutritiua dedit, et

64) seminis uirilis est origo c. h. t. proceri, ex illa] Reb.: seminis corporis humani tam proceri origo nascitur, ex qua

65) coagulasti?] Reb.: coagulasti, etc.

auff den erdtboden lassen setzen, dass altzeit mer tag gewest. [66])

Anno 38. 1 Decembris [67]) *) ex Norimberga scribebatur, mulierem uno partu quadrimellos peperisse, duos filios et duas filias, et omnes uiuos mansisse. Respondit: Opus diuinum est parere, [68]) multo magis hoc est periculosum. *Aber die Mondkinder,* [69]) illae massae, *die thun den weibern grossen schaden.* [70]) Nam alij foetus *helffen sich selber tragen,* [71]) sed illae massae sunt iniquissimum [72]) onus matricis. [72a])

[*fol. 504a*] Generatio [73]) optime instituta est **) in omnibus creaturis in masculo et foemina. Nam nemo potest considerare [74]) opus generationis, quomodo foetus egreditur in partu, [75]) et in dimidio die [76]) ita crescit, *strecket sich, dass mans mercket, vnnd wan man ein hunlein, die stund aus der schalen gekrochen, wider in die schale bringen wolde, so were es vnmuglich.* [77]) Item omnes in coniugio discimus, [78]) gignere

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 186. cap. 3. §. 24.

**) *Conf.* ibid. I. p. 187. cap. 3. §. 25.

66) *Also machets — tag gewest.*] Reb.: Verum Deus omnibus cum suis operibus adeo ridiculose agere solet, ego si illius fuissem consiliarius, consilium illi dedissem hoc, vt humanam generationem terrae massam manere, et solem in medio terrae instar lampadis stare concessisset, vnde semper diem et lucem habuissemus.

67) Anno 38. 1 Dec.] *Sectio sic ordiens, quae in* Cod. fol. 503b lin. 14 — 22. *exstat, ap.* Reb. *paulo inferius* fol. 154a lin. 18 — 26. *legitur.*

68) Respondit — parere,] Reb.: Respondit Mart. Luth. Parere opus est diuinum,

69) *Aber die Mondkinder* (Cod.: *Mohnkinder*)] Reb.: verum apertini foetus

70) *die thun — schaden.*] Reb.: matres maxime perturbant,

71) *helffen sich selber tr.*] Reb.: seipsos portare iuuant,

72) iniquissimum] Reb.: indignissimum

72a) onus matricis.] *his verbis finitur haec sectio. Apud* Reb. fol. 154a lin. antepenult. — fol. 154b lin. 3. *eam proxime sequitur haecce, quae in* Cod. *h. l. non invenitur:*

Anno 38. quaedam peperit die Blasij, cuius nuptiae fuissent die lunae post diem Viti, partus sex mensium et vnius diei, marito reprobante infantem. Sententia requisita est a Scabinis Magdeburgensibus, qui pronuntiarunt legitimum esse haeredem.

73) Generatio] *Sectio ab hac voce incipiens, quae in* Cod. fol. 504a lin. 1. — fol. 504b lin. 4. *legitur, ap.* Reb. fol. 153b lin. 26. — fol. 154a lin. 17. *priori proxime praecedit.*

74) potest considerare] *sic scripsi;* Cod.: potest considere, Reb.: considerare potest

75) in partu,] Reb.: in partum,

76) die] Reb.: diei

77) *strecket sich — vnmuglich.*] Reb.: vt generationis vis facile sentiri possit, et si pullus ex ouo ereptus, quam primum includeretur, impossibile esset, absque periculo pulli haec fieri.

78) discimus] Reb.: experimur

non esse in potestate et arbitrio nostro. Nulli enim parentes possunt praeuidere, [79] an sint foecundi, item an sint habituri filiolum uel filiolam. [80] Haec omnia fiunt sine nostra prouidentia. *mein vater vnnd mutter haben nicht gedacht, das sie einen D. M. Luther solten haben oder bringen.* [81]) Est solius Dei creatio, quam nunc non possumus perspicere. Credo, *das wir in dem tzukunfftigen leben nichtes werden tzu thun haben.* [82] quam considerare et admirari creatorem et creaturas. [*fol. 504b*] Philosophi non amplius possunt iudicare, quam generationem esse conseruationem speciei et indiuidui, *Mose aber fehret tzu vnnd saget* [83]) causam efficientem formalem etc. [84])

Nota. *Hoc quoque loco addo tabulam, ex qua lector facilius cognoscat varietatem ordinis, quo singulae sectiones in* Cod. *et ap.* Reb. *dispositae sunt:*

Reb. II. fol. 153a lin. 25. — fol. 153b lin. 25. = Cod. fol. 503a lin. 4. — fol. 503b lin. 13. (*vide* p. 74. *notam* 57.)
— — fol. 153b lin. 26. — fol. 154a lin. 17. = Cod. fol. 504a lin. 1. — fol. 504b lin. 4. (v. p. 75. *not.* 73.)
— — fol. 154a lin. 18 — 26. = Cod. fol. 503b lin. 14 — 22 (ult.) (v. p. 75. *not.* 67.)
— — fol. 154a lin. 27. (antepenult.) — fol. 154b lin. 3. in Cod. *non leguntur* (v. p. 75. *not.* 72a)
— — fol. 154b lin. 4. — fol. 155a lin. 8. = Cod. fol. 502a lin. 12. — fol. 503a lin. 3. (v. p. 73. *not.* 46.)

COELVM. STELLAE. [85])

Cometa*) etiam est stella planetaris et uagans, *aber er ist ein hurenkindt vntter den planeten, ist ein stoltzer stern, niempt den gantzen hiemel ein, thut wie wenn* [86]) *er alleine da wer.* Habet ingenium haereticorum, qui etiam sibi solis esse uidentur, et prae alijs superbiunt.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 187. cap. 3. §. 26.
79) possunt praeuidere,] Reb.: praeuidere possunt
80) item an sint — filiolam.] Reb.: an filiolam, aut filiolum habituri,
81) *mein vater — bringen.*] Reb.: parentes mei nequaquam cogitarunt me in Doctorem promoueri.
82) *das wir — haben,*] Reb.: quod nobis in vita futura nihil aliud agendum sit,
83) *Mose — saget*] Reb.: Moses autem apponit et dicit,
84) formalem etc.] Reb. et formalem.
85) Coelum. Stellae.] *Caput sic inscriptum et* 13 *subsequentia, quae in* Cod. fol. 504b lin. 5. — fol. 559b lin. antepenult. *exhibentur, ap.* Reb. *h. l. non reperiuntur.*
86) *wenn*] *hanc vocem ipse addidi; in* Cod. *deest.*

Solis calor per fenestram incendit tunicam *Hans Döltzig*, quia uirtus unita est fortior etc.

D. M. Lutherus dicebat, *) se obseruasse per duos dies solem orientem cum exultatione iuxta psalmum: Exultauit ut gygas etc. et declinantem uersus aquilonem. *Es ist ein schön wergk gewest, das wir dennoch nicht können ansehen, noch mit den augen drinnen hafften*, sed cogimur obuertere tergum. *Ach* [*fol. 505*^{a}] *lieber herrgott*, si mansissemus in paradiso, intentis oculis solem intueri potuissemus. *Aber durch den* lapsum Adae *ist alles geschwecht.* [87]) Lapsus Adae est horrendissimus, quem mundus non considerat. Vides quotidie homines mori et omnes calamitates uenire, tamen contemnimus. Ita assiduitate uilescit ira Dei in nobis. Si mansissemus in paradiso, non opus fuisset misericordia et remissione peccatorum, sed tantum bonitatem Dei ineffabilem uidissimus et laudassemus.

Nulla ratio **) potest naturalia et opera diuinae creationis perspicere. Quis hominum hoc consilium Deo dedisset in creatione mundi, quod tantum lumen solis tam celerrimo cursu fabricare debuisset, qui singulis horis suo cursu multa centena miliaria conficit in magno diametro circuli. Considerate [88]) terrae amplitudinem, quanta intercapedo sit inter [*fol. 505*^{b}] Iudaeam et Hispaniam, attamen sol raptu suo et improprio cursu extremum circuli ambitum peragrat ineffabili uelocitate. Et dedit similitudinem de rota in curru, cuius axis lente mouetur, circumferentia autem celerrime.

Sol diuerse operatur uno motu in diuersis obiectis. Resoluit omne calidum, frigidum uero constringit. Ita uinum est frigidum qualitate, calidum uero uirtute. Nam duplex est causa. Vera est necessaria, quam Aristoteles appellat *αἴτιον*. [89]) Altera causa est sine qua non, quae non est necessaria ad negotium.

Cometa non est stella, sed uapor accensus a sole non longe ultra signum a sole distans aut praecedens aut sequens. Cursus illius a proximo sidere regitur.

QVAESTIO. Lux fuit, ***) antequam sol esset. Ergo sol non est autor lucis. Respondit D. Martinus: Fuit ante crea-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 187 sq. cap. 3. §. 27.
**) *Conf.* ibid. I. p. 188. cap. 3. §. 28.
***) *Conf.* ibid. I. p. 188 sq. cap. 3. §. 29.

87) *geschwecht.*] *sic scripsi*; Cod.: *geschmecht.*
88) Considerate] *sic scripsi*; Cod.: Consideratae
89) *αἴτιον.*] *sic scripsi*; Cod.: *αἴτιον.*

tionem lux solis, sed dispersa et Deus congregans illam lucem fecit [*fol. 506*ª] unum luminare, scilicet solem.

DE CONCILIO.

Anno 33. 21. Martij*) aderat Legatus Caesaris in domo D. M. Lutheri, cupiens Lutherum uidere, qui et multa habebat mandata Domini sui ad omnes Germaniae proceres, sed non uidit Lutherum. Interrogatus autem a Magistro Haussman, ubi iam ageret Caesar, respondit: in Mantua, ubi diu conuersatus cum papa egisset de Concilio habendo, sed papa diu sese excusasset. Res ibi nonnihil dilata est. Tandem Caesar cum sedulo instetisset de certo decreto a papa faciendo, papa clam relicto ibi Caesare. Ideo Lutherus dixit: Papa est iniquissimus. Ego semper speraui concilij decreta, non ut nostra doctrina confirmaretur, quae ab alio confirmata semper fuit, sed ut in externis aliqua concordia et reformatio fieret. *Es wirdt nichtes draus.* Nemo igitur tam stultus sit [*fol. 506*ᵇ] qui homines consoletur futuro concilio. Verbum Dei debet esse nostrae fidei fundamentum. Praeterea concilium est incertum, *wie viel hundert tausent menschen sterben noch indess,* antequam fiet. Ideo homines ad uerbum Dei et eius uoluntatem, non ad Concilij autoritatem ducendi sunt etc.

CONSILIVM MAGISTRI PHILIPPI MELANTHONIS DE MANDATO CONCILIO CONGREGANDO PER LEGATOS ROMANOS INDICTO PRINCIPI ELECTORI. 90) **)

So viel als 91) *ichs verstehe, halte ichs darfur, das sichs nicht anders getziemen oder leiden wiel, denn das man sich erpiette tzu compariren* cum asseueratione, 92) *vnnd doch protestire, das man sich nicht itzunder darein* 93) *verpflichte, wie im andern Artickel gesucht wirdt. Dann solten wir das*

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 316 sq. cap. 54. §. 1. sect. 1. 2.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 343 sq. cap. 54. §. 31.
90) Consilium M. Phil. Mel. — Electori.] *hoc consilium* Mel. *medio Iunio a.* 1533. *scriptum legitur quoque in* Corp. Reformat. Vol. II. p. 655 sq., *quocum* Codicis *verba h. l. contuli.*
91) *als*] *a* Corp. Ref. *l. l. abest.*
92) c. asseueratione] Corp. Ref.: c. asseuerationc etc.
93) *nicht itzunder darein*] Corp. Ref.: *jetzund darein nicht*

Concilium *abschlagen, so musten wir doch in der far sein, da wir sonst inne sein, vnnd werden andere nation noch mer wider vns verbittert,* [94]) *als* [*fol. 507*[a]] *die wir scheuen das* Concilium. [95]) Item *hindern das gutte, das andere* nationes *dardurch hoffenn. Dan alle* nationes *stehen* [96]) *itzundt auff diesen teil.* Item *so der bapst sein vorteil mercken wirdt, macht* [97]) *er doch ein* Concilium *vnnd citirt vnns. den so were es dieser lehre viel vnruhmlicher, wann wir dan die Cognition scheuen wurden, vnnd so man dan compariren muste, ists besser, man erbitte sich itzunder dartzu, vnnd so ihr* [98]) *tzum* Concilio *kommet, kan man einen leidtlichen process vnnd verhör erlangen, wie es* [99]) *tzugesaget ist, dass es* liberum *sein sol, so ists gut, kan man das nicht erlangen, so hat es bessere entschuldigung. Man mag auch vrsach antzeigen, warumb man sich weger tzuueerpflichten. Dan der bapst saget, er wolle ein* Concilium *halten nach gewonheit der kirchen bis anher gehalten. Nu ist die gewonheit, so itzt gehalten wirdt, viel anders dann wie es in den alten* Concilijs [*fol. 507*[b]] *gehalten ist. Dann in den alten* Concilijs *hat man mussen aus gottes wordt richten, wie tzu sehen ist* Actor. 15. *vnnd sonst in* Actis *der folgenden löblichen Concilien. Aber hernach vnter dem bapstumb haben sie viel ein andere weis gehalten, richten nach ihren eigenen* constitutionibus *vnnd eigner gewalt, wie oeffendtlich* [100]) *ist. Nu weiss man, das wir* constitutiones, [1]) *so wider gottes wordt sint, anfechten. darumb kan diese sache nicht aus den* Constitutionibus *geurteilt werden, dieweil die gegenteil ruhmet* [2]) *ihre lehre vnd* Constitutiones *sindt* [3]) *recht vnnd gegrundet in gottes wordt.* Item *diese* exercitatio [4]) *der verpflichtung ist neue vnnd wirdt hie gebraucht alleine tzu* [5]) *verhinderung des* Concilij, *tzuuerursachen, dass sie das* Concilium *wegern. Zu letzt halt ich, soltte gut sein, das man kai. Mai. mit fleiss vermanet, dass sie*

---

94) *verbittert,*] Corp. Ref.: *erbittert,*
95) *scheuen, das* Conc.] Corp. Ref.: *das* Concilium *scheuen,*
96) *stehen*] Corp. Ref.: *sehen*
97) *macht*] Corp. Ref.: *so macht*
98) *so ihr*] Corp. Ref.: *so es*
99) *es*] *a* Corp. Ref. *abest.*
100) *oeffendtlich*] Corp. Ref. *in textu: offenbarlich*
1) constitutiones] Corp. Ref.: *die* Constitutiones
2) *dieweil die gegenteil ruhmet*] Corp. Ref. *n textu: sondern muss aus Gottes W'ort geurtheilt werden, dieweil der Gegentheil rühmen,*
3) *sindt*] Corp. Ref.: *seyen*
4) exercitatio] Corp. Ref. *in textu:* exactio
5) *tzu*] *a* Corp. Ref. *aptius abest.*

wolde [6]) *bedencken, wie im reiche bewogen* [*fol. 508ᵃ*] *wer ein frei* Concilium *tzu halten, das auch die hohe noditder gantzen Christenheit erfordert,* [7]) *darumb seine maiestat die sache dahin erbeitten* [8]) *wolde, das die hendel ordentlich vnnd nach noditurfft verhöret wurden, so er anders etwas* [9]) *guttes tzu schaffen gedenckt.*

RESPONSVM DVCIS SAXONIAE ELECTORIS AD LEGATOS. [10])

Cum nuper nobiscum essetis in oppido nostro Wittenberga, [11]) postquam nobis deliberata quaedam Romani pontificis Clementis, et inuictissimi Imperatoris Caroli Quinti, Caesaris Augusti, Domini nostri clementissimi [12]) de Concilio exposuistis, et nuntius pontificis [13]) exhibuit nobis quosdam articulos de Concilio scriptos, respondimus uobis nos collocuturos esse hac de re cum Principibus, [14]) Comitibus ac ciuitatibus nobiscum sentientibus de religione, ut idem uobis communiter respondere possimus, [15]) quia breui una conuenturi [*fol. 508ᵇ*] essemus, feria 4. post Diem S. Ioannis Baptistae, in oppido Schmalkalden, [16]) et ostendimus nos aut per nuntios aut

---

6) *wolde*] Corp. Ref.: *wolle*
7) *erfordert,*] Corp. Ref.: *fordert,*
8) *erbeitten*] Corp. Ref.: *bearbeiten*
9) *etwas*] Corp. Ref.: *viel*
10) Responsum Ducis Sax. Et. ad Leg.] *hoc responsum, pluribus tamen locis ab hocce latino diversum, latine legitur in* Melanthonis Operibus Wittebergae ap. Craton. editis P. IV. p. 766 — 771. *sic inscriptum:* Responsum eiusdem Electoris Saxoniae et coniunctorum Principum, Comitum, Ciuitatum, datum Caesareae Maiestatis Oratori et Romani Pontificis Nuncio, *quod in linguam vernaculam translatum reperitur in* Walchii Editione Operum Lutheri Vol. XVI. p. 2281 — 2291. *cum hac inscriptione: Der protestirenden Stände gemeinschaftliche endliche Antwort an die Käys. vnd Päbstl. Geschickten auf derselben Werbung, zu Schmalkalden ihnen schriftlich zugestellet,* d. vltimo Iunii 1533.
11) Cum nuper — Wittenberga] Mel. Opp. *l. l.:* Salutem plurimam et officia nostra Magnifice et Reuerende in Domino, amice singularis, et Domini obseruandi. Cum nuper nobiscum die secundo Iunij essetis in oppido nostro Vuimaria in Turingia,
12) Romani pontificis Clementis (*scil.* Clem. VII.) et — nostri clementissimi] Mel. Opp. *l. l.:* inuictissimi Imperatoris Caroli Quinti Caesaris Augusti, Domini nostri Clementissimi, et Romani Pontificis Clementis
13) pontificis] Mel. Opp.: Pontificius
14) hac de re cum Princ.] Mel. Opp.: de hac re cum alijs Principibus
15) uobis comm. resp. possimus,] Mel. Opp.: communiter uobis resp. possemus,
16) Schmalkalden] *sic scripsi,* Cod. *calami err.:* Schmalkollen, Mel. Opp.: Smalcaldia

per literas responsum nostrum uobis significaturos esse. Itaque postquam uestros articulos et enarrationem [17]) uestram exposuimus his qui nobiscum coniuncti sunt, conuenimus inter nos de responso in hanc sententiam, omnes, id quod testabuntur scriptiones nominum nostrorum et sigilla tum nostra tum nuntiorum, [18]) ac significamus uobis, Primum nos cum debita reuerentia gratias agere Inuictissimo Imperatori Carolo, Caesari Augusto, Domino nostro clementissimo, quod, quemadmodum non dubitamus, summa pietate et [19]) studio erga religionem Christianam, cum Romano pontifice [20]) de concilio egerit ad illustrandum gloriam Christi et ad constituendam [21]) concordiam et salutem Ecclesiae. Neque enim dubitamus, quin hoc ex animo perficere optimus Imperator cupiat. Orabimus etiam Deum, ut adiuuet hanc ipsius uoluntatem, ne curam perficiendae rei [22]) maximae atque utilissimae uniuerso generi humano abijciat, sed ut urgeat propositum, efficiatque rite haberi concilium, ut [*fol. 509*[a]] Euangelij gloria inclarescat, abolitis impijs opinionibus et impijs cultibus, et sanentur ambigentes conscientiae, et uera pietas aliaeque uirtutes dignae Christianis efflorescant. [23]) Ac nos quidem, quemadmodum et [24]) Wimariae uobis commemorauimus, maxime [25]) expetimus nobis [26]) synodum, in qua rite et ordine cognoscantur [27]) controuersiae. Neque dubitamus, quin huiusmodi synodum omnes aliae nationes, omnes ordines, denique [28]) omnes piae mentes ubique gentium expetant. Non enim obscurum est multas [29]) conscientias ubique exerceri non leuibus incommodis, quibus non potest aliter medicina fieri, nisi in tali synodo. [30]) Quare nos nullo modo gentium [31])

---

17) enarrationem] Mel. Opp.: narrationem
18) omnes, id quod — nuntiorum,] *haec in* Mel. Opp. *non leguntur.*
19) et] Mel. Opp.: ac
20) cum Rom. pontifice] *a* Mel. Opp. *absunt.*
21) constituendam] Mel. Opp.: construendam
22) rei] Mel. Opp.: huius rei
23) efflorescant.] Mel. Opp.: reflorescant.
24) quemadmodum et] Mel. Opp.: quemadmodum nos Elector Saxoniae, etiam
25) commemorauimus, maxime] *sic* Mel. Opp.: Cod.: commemoranerimus maximae
26) nobis] *a* Mel. Opp. *abest.*
27) cognoscantur] Mel. Opp.: ex uerbo Dei cognoscantur
28) denique] Cod. *calami err.:* dineque
29) multas] Mel. Opp.: multorum
30) in tali synodo.] Mel. Opp.: in tali libera Synodo.
31) gentium] Mel. Opp.: aliarum gentium liberum Concilium perpetuo suspirantium

uoluntati ac ortis. quantum in nobis est. aduersari uelimus, sed magis tam [32]) pia studia quibus possumus modis adiuuare cupimus. Ac bona in spe sumus. si rite cognoscerentur [33]) controuersiae. Deum pro sua clementia erga Ecclesiam non defuturum rectis consilijs. sed patefacta ueritate reducturum esse Ecclesiam in concordiam piam et durabilem. et salutarem humano generi. Ac spem quidem talis concilij dia iam ostendit Inuictissimus [*fol. 509b*] Imperator Carolus Caesar Augustus Dominus noster Clementissimus. [34] Nam in aliquot conuentibus imperialibus grauissimae deliberationes de concilio [35]) habitae sunt. quarum hic necessario mentio facienda est. Etenim postquam extiterunt hae controuersiae. [36]) et reprehensi sunt errores quidam et abusus, quorum emendatio necessaria [37]) est uniuersae Ecclesiae. Quamquam Leo Decimus pontifex damnauit hoc doctrinae genus. in quo reprehendebantur illi errores et abusus, tamen cum nos semper opposuerimus [38]) illi iudicio et damnationi manifestam authoritatem Propheticae et Apostolicae scripturae, uisum est opus esse synodo, in qua haec negotia diligenter [39]) cognoscerentur, et bona dicta [40]) conseruarentur. Haec enim uerba cuiusdam decreti sunt. Nec [41]) id nobis tantum, sed omnibus Electoribus ac alijs principibus placuit, [42]) praesertim cum uiderent et ipsi manifestos quosdam errores atque abusus in Ecclesia haerere, quorum emendatio necessaria esset, et intelligerent flagitari emendationem [*fol. 510a*] earum rerum, quae conscientijs officiunt. Et quia pontificis [43]) damnatio intercesserat, diserte in illis deliberationibus de concilio, hic articulus disputatus est, ut synodus libera aut [44]) Christiana aut generalis aut nationalis in Germania haberetur. Est-

---

32) tam] *a* Mel. Opp. *abest.*
33) cognoscerentur] Mel. Opp.: cognoscantur
34) Caesar Augustus D. n. Clem.] *haec in* Mel. Opp. *non leguntur.*
35) de concilio] Mel. Opp.: de Concilio libero et generali, in Germania cogendo atque habendo,
36) postquam extiterunt haec controuersiae,] Mel. Opp.: postquam ex negocio indulgentiarum parum uerecunde tractato, hae controuersiae de religione ortae sunt,
37) necessaria] Mel. Opp.: pernecessaria
38) opposuerimus] Mel. Opp.: opponeremus
39) diligenter] Mel. Opp.: diligentius
40) dicta] Mel. Opp.: electa
41) Nec] Mel. Opp.: Neque
42) et al. principibus placuit,] Mel. Opp.: et alijs Principibus et ordinibus placuit, ut testantur eorum Decreta;.
43) pontificis] Mel. Opp.: Pontificia
44) aut] Mel. Opp.: et

que ideo diserte positum, ut haberetur Christiana et libera synodus, ne praeiudicio authoritatis pontificiae praegrauaretur. [45]) Deinde ut res non ex nouis [46]) constitutionibus pontificum aut opinionibus scholasticis, quas nostri oppugnässent, sed ex sacris literis (id quod et ipsi canones praecipiunt) [47]) iudicaretur. Etenim si pontificis [48]) authoritas praeferretur scripturis et pijs sententijs synodi, [49]) neque conscientijs hominum, neque ullis alijs incommodis Ecclesiae ullius partis satis consuli posse uidebatur. [50]) Extant enim exempla superiorum aliquot synodorum. [51]) Denique maximis de causis est conclusum, ut haberetur [52]) Christiana et libera synodus. Ideoque [53]) 'placuit etiam inuictissimo Imperatori Carolo Domino nostro clementissimo. [54]) Sed articuli papae Clementis [55]) prorsus dissentiunt ab [*fol. 510*[b]] his imperialibus deliberationibus. Etsi enim in primo articulo uocat liberum concilium, tamen aliter [56]) agitur re ipsa, cum primum omnes potentatos [57]) sibi obligare uult, ut habeat uoluntates omnium obnoxias, [58]) ne quis significet, [59]) se contra pontificios abusus [60]) aliquid sentire, aut si quid sentit, ut reliqui, quos habet pontifex iuratos in suam sententiam, opprimant [61]) eum, aut certe tumultus excitent perniciosos Eccle-

---

45) auth. pontificiae praegrauaretur.] Mel. Opp.: antoritatis cuiusquam praegrauaremur.
46) nouis] *a* Mel. Opp. *abest.*
47) ex sacris lit. (id quod — praecipiunt)] Mel. Opp.: ex ipsis sacris literis, id quod et antiquiores Canones fieri praecipiunt,
48) si pontificis] *sic scripsi;* Cod.: se pontificis, Mel. Opp.: si cuiusquam
49) synodi] *a* Mel. Opp. *abest.*
50) uidebatur.] Mel. Opp.: certum est.
51) aliquot (Cod.: aliquod) synodorum.] Mel. Opp.: aliquot Synodorum, in quibus Reformatio tentata est, quae tamen autoritate Pontificum impedita est.
52) est conclusum, ut haberetur] Mel. Opp.: conclusum est, ut in Germania haberetur
53) Ideoque] Mel. Opp.: Idque
54) Domino n. clem.] *a* Mel. Opp. *absunt.*
55) articuli p. Clementis] Mel. Opp.: articuli P. Clementis, nobis Electori Saxoniae, de habendo Concilio oblati,
56) aliter] Mel. Opp.: aliud
57) potentatos] Mel. Opp.: potentatus
58) ut habeat uoluntates omnium obnoxias,] Mel. Opp.: Si enim liberam Synodum habere uellet, hanc obligationem non requireret, quae ei nihil profutura est, si quid contra eum in libera Synodo, ex uerbo et scripturis Dei decernatur. Nunc cum obligat Principes, certe per speciem et nomen Concilij id facit, suae potentiae stabiliendae causa, uultque habere obnoxias omnium uoluntates.
59) significet,] Cod. *male:* significent,
60) abusus] Mel. Opp.: abusus, et traditiones humanas
61) opprimant] Mel. Opp.: reprimant

siae, atque uniuersae Europae. [62]) Quid alij facturi sint, nescimus, sed articulus ipse magis uidetur propositus esse ad deterrendas omnes nationes a concilio, quam ad inuitandas. Quis enim posset [63] bona conscientia se hoc modo obligare, praesertim cum nondum constet, quo ordine et quomodo res agendae sint. An pontifex [64]) suam authoritatem praeferre recte sentientibus in synodo uelit, sicut antea in superioribus accidit synodis. [65]) An uelit controuersias iudicari ex sacris scripturis, an uero ex sua authoritate et traditionibus receptis sine authoritate scripturae. [66]) Deinde addit restrictionem de libertate, quod sit habiturus synodum more hactenus obseruato. [67])

[*fol. 511*[a]] Nos nihil sentimus aut probamus contrarium ueteribus Catholicis synodis, sed pie ac religiose requirimus ea, quae in ueteribus synodis (quas recepit et approbauit Ecclesia de doctrina Christiana) decreta sunt, sed dissimillimae sunt ueterum synodi recentiores, quae potentiam pontificis et traditionum humanarum authoritatem [68]) supra modum augent. Quare facile iudicari [69]) potest hunc articulum de more hactenus obseruato obscure et odiose positum esse. Quod si hunc sentit esse morem, ut de uoluntate pontificis omnia discernantur et controuersiae iudicentur ex pontificis constitutionibus, neque libera erit synodus, neque utilis ad sanandas ambigentes conscientias [70]) aut ad concordiam Ecclesiae Proinde Clemens pontifex nondum respondet [71]) uotis Caesa-

---

62) aut certe tumultus — Europae.] *haec in* Mel. Opp. *non leguntur.*
63) posset] Mel. Opp.: possit
64) An pontifex] Mel. Opp.: An Pontifex Romanus cum suis obligatis, coniunctis, et secum sentientibus,
65) synodis] *a* Mel. Opp. *abest.*
66) et traditionibus r. s. a. scripturae.] Mel. Opp.: aut traditionibus sine autoritate scripturae subintroductis.
67) obseruato.] Mel. Opp.: seruato.
68) Nos nihil sentimus — — tr. humanarum authoritatem] Mel. Opp.: Nos uero nihil eorum, quae in ueteribus Catholicis Synodis ad uerbi Diuini, et scripturarum sacrarum amussim et Canonem decreta sunt, reijcimus. Sed quod negare nemo potest, dissimillimae sunt ueterum Synodis, nonnullae posteriores, quae potentiam et autoritatem Pontificis, et traditionum humanarum
69) iudicari] *sic scripsi;* Cod.: iudicare, Mel. Opp.: intelligi
70) obscure et odiose positum esse. — camb. onscientias] Mel. Opp.: insidiose positum esse, Ne Synodo concedatur ea libertas, quam in tali causa necessariam, et Principes et ordines iudicauerunt, et res ipsa maxime postulabat. Etenim si more recentium Synodorum res agetur, omnia de uoluntate Pontificis decernenda erunt, et controuersiae iudicandae ex Pontificijs constitutionibus, et humanis traditionibus. Ita neque libera erit Synodus, neque utilis ad sanandas perturbatas atque ambigentes piorum conscientias,
71) Proinde Cl. p. n. respondet] Mel. Opp.: Proinde cum Pontifex Clemens nondum responderit

reae Maiestatis et principum flagitantium synodum, cum significet [72]) se nequaquam habiturum liberam [73]) synodum, sed initio in his articulis et authoritatem suam praemunire et obligare sibi principum uoluntates conatur. Oramus autem Caesaream Maiestatem cum debita reuerentia atque obedientia, [74]) ut propter magnitudinem [*fol. 511*[b]] negotij, [75]) in quo Ecclesiae concordia et salus omnium gentium periclitatur. Caesarea Maiestas uelit pro sua pietate prospicere, ut ita habeatur synodus, ut rite atque ordine negotia [76]) cognosci et ex uerbo Dei diiudicari possint, id quod ad officium Caesareae Maiestatis pertinere etiam canones [77]) fatentur, ut curet rem [78]) cognosci atque [79]) iudicari, quandocunque Romanus pontifex ueritati aduersatur. [80]) Omnes gentes erectae sunt in expectationem huius concilij. Omnes optant tandem sanari dubitantes conscientias, et explicari res maximas ad salutem necessarias. Multis enim seculis controuersiae grauiores et de maioribus rebus uix ullae extiterunt quam hoc tempore. Quare si promissio, [81]) postquam diu iam promissa est, non procedit, quales sint futurae offensiones, tacitae in [82]) animis omnium bonorum apud omnes gentes, quae pericula conscientiarum, facile iudicari potest. Ad hoc [83]) periculum est fore, si legitimam cognitionem pontifex defugiat, ut Ecclesia postea in maiores motus incidat. Speramus et [84]) ceteros reges ac potentatus, Dominos et amicos, maxime Electores et principes [85]) [*fol. 512*[a]] Germaniae, quia in tot conuentibus

---

72) et principum fl. s., cum significet (Cod. *male*: significent)] Mel. Opp.: et Principum atque ordinum, liberam Synodum apud Caesaream Maiestatem flagitantium, et significet,
73) habiturum liberam] Mel. Opp.: liberam habiturum
74) conatur. Oramus — obedientia,] Mel. Opp.: conetur, Caesaream Maiestatem cum debita reuerentia atque obedientia oramus,
75) negotij,] Mel. Opp.: huius negocij,
76) negotia] Mel. Opp.: haec negocia
77) canones] Mel. Opp.: iura ipsa
78) ut curet (Cod. *male*: curat) rem] Mel. Opp.: ut Caesar curet rem ex uerbo Dei
79) atque] Mel. Opp.: ac
80) aduersatur.] Mel. Opp.: aduersatur. Ne Papa cum pars sit, simul etiam Iudex sit.
81) hoc tempore. Quare si promissio] Mel. Opp.: hoc tempore, ex abusibus et abominationibus contra Euangelium, Dei gratiam, et Christi gloriam, diu ante nostram aetatem subortis, natae. Quamobrem si cognitio
82) tacitae in] *sic* Mel. Opp.; Cod.: tacite de
83) hoc] Mel. Opp.: haec
84) et] Mel. Opp.: autem
85) amicos, maxime (Cod. *male*: maximae) El. et principes] Mel. Opp.: amico nostros, maximeque Electores, Principes, et ordines

liberam et Christianam synodum libere flagitarunt, [86]) hanc sententiam tot decreta magno consensu fecerunt, obligaturos esse pontifici, quemadmodum in his a petitur. [87]) Nam haec obligatio plane nouum exemp plenum periculi est, et synodum liberam diu iam flagit et sine libertate non potest res rite cognosci. Et si p Ecclesiae mederi [89]) nollet, hi qui obligati essent simu bare et ad omnem posteritatem confirmare errores abusus uiderentur. Quare nos quidem testatum u nos non consentire in duos priores articulos de concilio nobis proposuistis. [90]) Non enim possumus abijcer contumelia Christi uerbum [91]) et claram Euangelij doc etiamsi eam damnarent [92]) pontifex et hi qui ei addic Sed si papa Clemens habebit synodum, qualem uolet, tam, in qua sua authoritate [93]) omnia gerere uelit, [94]) co dabimus Deo [95]) Ecclesiae causam, qui tamen cons Euangelij ueritatem, quam pollicitus est se defe esse aduersus portas inferorum. Ad haec testamur n comparere per nos uel per [*fol. 512b*] nostros procu ad illam synodum, etiamsi pontifex sic indixerit, ac qualem uolet obligatam, si cum sufficienti asseueration fuerimus, et rationem reddamus confessionis et fidei eamque pro necessitate et clarius declaremus et e uerbo Dei tueamur. Non enim detrectamus reddere r fidei nostrae ubicunque opus est. Ac precamur C et tamen ita etiam flectat mentes pontificiae partis a tatem et gloriam Euangelij illustrandam, ut recte pro Verum si tunc aliquid contra uerbum Dei decreuerit pontifici obligata [96]) nouo more, quo minus libere res

---

86) synodum libere flagitarunt,] Mel. Opp.: Synodum, in Germania expresse flagitarunt,
87) in his articulis petitur.] Mel. Opp.: in articulis, nobis Electori oblatis, postulatur.
88) et synodum liberam diu iam flagitant,] *haec in* Mel. Opp. non
89) Ecclesiae mederi] Mel. Opp.: mederi Ecclesiae
90) in duos priores art. -- proposuistis.] Mel. Opp.: in eiusmodi artic nobis Electori Saxoniae obtulistis.
91) uerbum] Mel. Opp.: ueram
92) damnarent] *sic* Mel. Opp.; Cod.: damnaret
93) autoritate] Cod. *calami err.*: autorite.
94) uelit] Mel. Opp.: uolet,
95) Deo] *sic* Mel. Opp.: Cod. *male:* Dei
96) quam pollicitus est se defensurum esse — — decreuerit synodu obligata] Mel. Opp.: sicut pollicitus est. Nobis tamen nostrisque reseruatumque uolumus, etiamsi Pontifici permissum fuerit, Syn indicere, ac habere qualem uolet, obligatam (Quanquam nobis propt

saint ex uerbo Dei excusati nos erimus coram Deo et nibus gentibus, qui neque synodum impedire [97]) uolumus. rogamus summo studio, ut ratio ineatur, ut ita synodus [98]) beatur, ut conscientijs hominum consulatur, [99]) ut gloria risti illustretur, ut concordia constituatur [100]) Ecclesiae pia durabilis. Nam si pontifex hoc tantum agit, [1]) ut suam moderatam potentiam et impias opiniones atque impios tus, authoritate etiam optimi ac potentissimi Caesaris ac peratoris [2]) suffragijs regum, principum ac populorum [*fol.*] aliorum muniat ac stabiliat, si sine legitima cognitione nuntiauerit, nobis quidem haec ratio non uidetur [3]) profua ad constituendam Ecclesiae concordiam et pacem. Certe tifice [4]) indigna est, qui conscientijs hominum mederi, am [5]) Christi illustrare debet, et ad ueram pietatem et ad pietatis officia praecipue inuitare homines. Postremo ns ut R. P. V. et uestra magnificentia [6]) tanquam huius ij causa missi hoc responsum nostrum ad ea mandata, ad nos pertulistis, recipere et pontifici Clementi et inuimo Imperatori Carolo Caesari Augusto Domino nostro entissimo [7]) exponere pro uestra fide et prudentia uelitis stro nomine rogare, ut hanc [8]) commemorationem ne-

Caesarea Maiestate, hoc nomine clementer propositam, diuersum persuademus.) Nos nihilominus, si cum constanti, legitima, sufficienti, et inuiolabili assecuratione, in hoc uocati fuerimus, inuenerimusque et perspexerimus, id ipsum, et Dei et Euangelij eius gloriae usui futurum, ad eiusmodi Concilium uel ipsos futuros, uel missuros esse nostros, cum mandatis ad exponenda ea omnia, quaecunque necessitati nostrae Christianae nobis uidebuntur opportuna. Interim uero denuo testantes, nos in Papae Clementis articulos, aut Concilium aliter habendum, quam tot Conuentuum imperialium decretis petitum atque sancitum est, nequaquam consensisse. Caeterum, si tunc Pontifex Romanus, contra uerbum Dei decreuerit aliquid, in Synodo ipsi obligata

97) synodum impedire] Mel. Opp.: impedire Synodum
98) synodus] Mel. Opp.: Synodus libera et Christiana
99) consulatur,] *sic* Mel. Opp.; Cod.: consolatur,
100) illustretur, ut conc. constituatur] Mel. Opp.: ornetur, ut constituatur concordia
1) agit,] Mel. Opp.: aget,
2) potentissimi Caesaris ac Imperatoris] Mel. Opp.: pientissimi Imperatoris
3) haec ratio non uidetur] Mel. Opp.: non uidetur haec ratio
4) pontifice] Mel. Opp.: Pontifice, qui uerum pastorem agat,
5) gloriam] Mel. Opp.: et gloriam
6) Postremo petimus — magnificentia] Mel. Opp.: Quapropter petimus, ut Magnificentia et Reuerentia uestra,
7) et pontifici Clementi—D. nostro Clementissimo] Mel. Opp.: et inuictissimo Imperatori Carolo Caesari Augusto, Domino nostro clementissimo, et Romano Pontifici,
8) uelitis (Cod.: ueletis) et nostro nomine rogare, ut hanc] Mel. Opp.: uelitis, ut Caesarea Maiestas, hanc

liberam et Christianam synodum libere flagitarunt, [86]) et in hanc sententiam tot decreta magno consensu fecerunt, se non obligaturos esse pontifici, quemadmodum in his articulis petitur. [87]) Nam haec obligatio plane nouum exemplum et plenum periculi est. et synodum liberam diu iam flagitant, [88]) et sine libertate non potest res rite cognosci. Et si pontifex Ecclesiae mederi [89] nollet, hi qui obligati essent simul probare et ad omnem posteritatem confirmare errores atque abusus uiderentur. Quare nos quidem testatum uolumus nos non consentire in duos priores articulos de concilio, quod nobis proposuistis. [90]) Non enim possumus abijcere cum contumelia Christi uerbum [91]) et claram Euangelij doctrinam, etiamsi eam damnarent [92] pontifex et hi qui ei addicti sunt. Sed si papa Clemens habebit synodum, qualem uolet, obligatam, in qua sua authoritate [93]) omnia gerere uelit, [94] commendabimus Deo [95] Ecclesiae causam, qui tamen conseruabit Euangelij ueritatem. quam pollicitus est se defensurum esse aduersus portas inferorum. Ad haec testamur nos uelle comparere per nos uel per [*fol. 512b*] nostros procuratores ad illam synodum, etiamsi pontifex sic indixerit, ac habeat qualem uolet obligatam, si cum sufficienti asseueratione uocati fuerimus, et rationem reddamus confessionis et fidei nostrae. eamque pro necessitate et clarius declaremus et ex claro uerbo Dei tueamur. Non enim detrectamus reddere rationem fidei nostrae ubicunque opus est. Ac precamur Christum, et tamen ita etiam flectat mentes pontificiae partis ad ueritatem et gloriam Euangelij illustrandam, ut recte pronuntient Verum si tunc aliquid contra uerbum Dei decreuerit synodus pontifici obligata [96]) nouo more, quo minus libere res iudican

---

86) synodum libere flagitarunt,] Mel. Opp.: Synodum, in Germania habendam expresse flagitarunt,
87) in his articulis petitur.] Mel. Opp.: in articulis, nobis Electori Saxoniae oblatis, postulatur.
88) et synodum liberam diu iam flagitant,] *haec in* Mel. Opp. *non leguntur.*
89) Ecclesiae mederi] Mel. Opp.: mederi Ecclesiae
90) in duos priores art. — proposuistis.] Mel. Opp.: in eiusmodi articulos, quos nobis Electori Saxoniae obtulistis.
91) uerbum] Mel. Opp.: ueram
92) damnarent] *sic* Mel. Opp.; Cod.: damnaret
93) autoritate] Cod. *calami err.*: autorite.
94) uelit] Mel. Opp.: uolet,
95) Deo] *sic* Mel. Opp.: Cod. *male:* Dei
96) quam pollicitus est se defensurum esse — — decreuerit synodus pontifici obligata] Mel. Opp.: sicut pollicitus est. Nobis tamen nostrisque integrum reseruatumque uolumus, etiamsi Pontifici permissum fuerit, Synodum sic indicere, ac habere qualem uolet, obligatam (Quanquam nobis propter spem

possint ex uerbo Dei excusati nos erimus coram Deo et omnibus gentibus, qui neque synodum impedire [97]) uolumus. Et rogamus summo studio, ut ratio ineatur, ut ita synodus [98]) habeatur, ut conscientijs hominum consulatur, [99]) ut gloria Christi illustretur, ut concordia constituatur [100]) Ecclesiae pia et durabilis. Nam si pontifex hoc tantum agit, [1]) ut suam immoderatam potentiam et impias opiniones atque impios cultus, authoritate etiam optimi ac potentissimi Caesaris ac Imperatoris [2]) suffragijs regum, principum ac populorum [*fol. 513*[a]] aliorum muniat ac stabiliat, si sine legitima cognitione pronuntiauerit, nobis quidem haec ratio non uidetur [3]) profutura ad constituendam Ecclesiae concordiam et pacem. Certe pontifice [4]) indigna est, qui conscientijs hominum mederi, gloriam [5]) Christi illustrare debet, et ad ueram pietatem et ad omnia pietatis officia praecipue inuitare homines. Postremo petimus ut R. P. V. et uestra magnificentia [6]) tanquam huius negotij causa missi hoc responsum nostrum ad ea mandata, quae ad nos pertulistis, recipere et pontifici Clementi et inuictissimo Imperatori Carolo Caesari Augusto Domino nostro Clementissimo [7]) exponere pro uestra fide et prudentia uelitis et nostro nomine rogare, ut hanc [8]) commemorationem ne-

---

Caesarea Maiestate, hoc nomine clementer propositam, diuersum persuademus.) Nos nihilominus, si cum constanti, legitima, sufficienti, et inuiolabili assecuratione, in hoc uocati fuerimus, inuenerimusque et perspexerimus, id ipsum, et Dei et Euangelij eius gloriae usui futurum, ad eiusmodi Concilium uel ipsos futuros, uel missuros esse nostros, cum mandatis ad exponenda ea omnia, quaecunque necessitati nostrae Christianae nobis uidebuntur opportuna. Interim uero denuo testantes, nos in Papae Clementis articulos, aut Concilium aliter habendum, quam tot Conuentuum imperialium decretis petitum atque sancitum est, nequaquam consensisse. Caeterum, si tunc Pontifex Romanus, contra uerbum Dei decreuerit aliquid, in Synodo ipsi obligata

97) synodum impedire] Mel. Opp.: impedire Synodum
98) synodus] Mel. Opp.: Synodus libera et Christiana
99) consulatur,] *sic* Mel. Opp.; Cod.; consolatur,
100) illustretur, ut conc. constituatur] Mel. Opp.: ornetur, ut constituatur concordia
1) agit,] Mel. Opp.: aget,
2) potentissimi Caesaris ac Imperatoris] Mel. Opp.: pientissimi Imperatoris
3) haec ratio non uidetur] Mel. Opp.: non uidetur haec ratio
4) pontifice] Mel. Opp.: Pontifice, qui uerum pastorem agat,
5) gloriam] Mel. Opp.: et gloriam
6) Postremo petimus — magnificentia] Mel. Opp.: Quapropter petimus, ut Magnificentia et Reuerentia uestra,
7) et pontifici Clementi—D. nostro Clementissimo] Mel. Opp.: et inuictissimo Imperatori Carolo Caesari Augusto, Domino nostro clementissimo, et Romano Pontifici,
8) uelitis (Cod.: ueletis) et nostro nomine rogare, ut hanc] Mel. Opp.: uelitis, ut Caesarea Maiestas, hanc

cessariam nobis hoc consulat quemadmodum speramus Caesaream Maiestatem potestatem a Deo nobis constitutam, Dominum nostrum Clementissimum accepturum esse clementer, quem uelitis etiam atque etiam iterum atque iterum rogare,[9] ut concilium tale habeatur.[10] quale postulat huius causae ac[11] periculi magnitudo. quale ipsius Maiestas in tot conuentibus clementer promisit liberum uidelicet atque Christianum, ubi controuersiae [*fol. 513*] ex uerbo Dei iudicentur.[12] Hoc officium et Deo gratum erit, et nulla alia re mereri melius[13] de omnibus gentibus poterit, neque quidquam aliud sua magnitudine atque[14] foelicitate dignius facere poterit, quam ut suam potentiam conferat ad gloriam Christi amplificandam, et ad pacem Ecclesiae constituendam, non ad confirmandam quorundam saeuitiam, qui tot iam annis infinitam exercent crudelitatem in bonos[15] et innocentes homines propter doctrinam Christi. Et nos offerimus nostra officia omnia cum debita reuerentia atque obedientia[16] Caesareae Maiestati, eique nos[17] cum debita reuerentia[18] commendamus. Bene ualete.[19]

Reuerendissime pater ac princeps, magnifice Domine. Orator cum Academia nostra intellexisset, uos hoc[20] iter facturos esse, cuperetque pro publico[21] more significationem

---

9) acceptarum esse clementer — rogare.] Mel. Opp.: benigne facturum esse. Quem iterum atque iterum rogamus.
10) habeatur,] Mel. Opp.: haberi curet.
11) causae ac, *sic scripsi*; Cod.: causa ac, Mel. Opp.: causae et
12) quale ipsius Maiestas — iudicentur.] Mel. Opp.: ad quale etiam ipsius Maiestas, in tot Conuentibus clementer spem dedit, uidelicet, ut in Germania habeatur libera et Christiana Synodus, in qua controuersiae ex uerbo Dei, sine superiorum, aut aduersariorum malignitate et maleuolentia, arbitratoribus pijs et aequis iudicentur.
13) re mereri melius] Mel. Opp.: re Caesarea Maiestas, melius mereri
14) atque] Mel. Opp.: ac
15) exercent crudelitatem in bonos] *sic scripsi*; Cod.: exercent crudelitatem, bonos, Mel. Opp.: crudelitatem exercent in bonos
16) cum debita reu. atque obedientia] *haec in* Mel. Opp. *h. l. non leguntur.*
17) eique nos] Mel. Opp.: eique nos, ut Domino nostro clementissimo,
18) reuerentia] Mel. Opp.: reuerentia atque obedientia
19) Bene ualete.] Mel. Opp.: Bene ualete. Datum Smalcaldiae, die ultima Maij Iunij. Anno Domini. 1533.
Caesareae Maiestatis
Subiecti et obedientes Principes.
Ioannes Fridericus Dux Saxoniae Elector. Ernestus Dux Brunsuicensis et Luneburgensis. Philippus Landgrauius Hassiae. Vna cum reliquis Principibus, Comitibus, ac Ciuitatibus, hac in responsione coniunctis.
His nominibus subscriptis finitur hoc responsum in Mel. Opp. Witteb. P. I. pag. 771.
20) hoc] Cod. *calami err.*: hac
21) publico] Cod.: publica

aliquam ostendere sui studij erga hospites, praesertim summorum principum legatos, misit nos huc ad dominationem et magnificentiam uestram, ut et bene precaremur uobis, et omnia ipsorum officia uobis polliceremur.

[*Aptissimum mihi videtur, ut hoc loco afferam* M. Lutheri cum Legato Pontificio de Concilio Colloquium, *quod a* Rebenstockio II. fol. 233a lin. 24. — fol. 234b lin. 21. *exhibetur, in* Cod. *autem non invenitur.*

COLLOQVIVM M. L. CVM LEGATO PONTIFICIO a) DE CONCILIO.

Dominica post omnium Sanctorum, b) cum legatus Papae vesperi ante Vitebergam, cum equis 21 et asino vno, ingressus, a praefecto honorifice exceptus, et in arcem vt suum istuc haberet hospitium, perductus erat, tum temporis Mar. Lutherus ad colloquium vocatus fuerat, Lutherus vero mane die solis, tonsorem quam primum accessit, barbamque sibi resecari petijt. Sed cum tonsor venisset, interrogauit Lutherum, Cur tam mane barbam sibi exornari cupiat. Respondet M. Lutherus: Admonitus sum, sancti patris, Papae commissarium seu legatum accedere, illumque alloqui, si ergo meam aetatem, formam iuuenilem proderem, tunc legatus cogitaret: Phui Diabole, si Lutherus, qui senilem aetatem nondum attigit, tanta inter nos dissidia mouerit, quid tandem fiet et quid efficiet, c) si ad perfectam aetatem peruenerit. Et barba rasa, optima sua induebat vestimenta, aureum torquem in collum pendebat. Barbitonsor dixit: Domine Doctor, tu eris illis offendiculo. Respondet Mart. Lutherus: Hanc ob causam facio, quia et nos per illos satis offensi sumus, sic enim cum vulpibus et serpentibus agendum. Barbitonsor respondet: Abi in pace, et Dominus sit tecum, vt per te conuertantur. M. Lutherus: Hoc ego non faciam, sed fieri potest, vt bonam a me accipiant correctionem, et dimittantur. Hisce verbis finitis, currum ascendebat, legatum in arce visitabat. Intelligentibus vero illis Martinum Lutherum adesse, quam primum arcem ingredi iussus, et ab illis susceptus est, ipse quoque Lutherus legatum, non tamen honorificis titulis, quemadmodum legati Papae ante annos aliquot excipi solebant, excipiebat, et inter loquendum, de concilio loqui inceperunt. d) Mart. Lutherus Legatum sic allocutus est: Consilium instituere praesumitis, verum rem serio non agitis, sed tantum nos illuditis, esto, concilium instituitis, de rebus tamen inutilibus, de cucullis, de tonsura sacrificulorum, de cibo et potu, (quarum rerum et nos aliquam habemus notitiam, et scimus neminem per opera externa, coram Deo iustificari) tractabitis, verum de fide, vera poenitentia, de iustificatione, et alijs rebus necessarijs, quomodo credentes, in vero spiritu et fide vera, vnanimiter viuere possent, nihil quicquam docebitis, quia nostra doctrina vobis non est grata, praeterea nos per Spiritum sanctum harum rerum certi sumus, ideo concilio nobis non est opus, vos alijque miseri homines, qui e) vestra doctrina impia seducuntur, opus habetis concilio, vestra enim fides irrita et incerta est. Attamen si concilia instituere proposuistis, pergite modo, ego volente Deo, etiamsi combureretis me, apparebo.

---

a) cum Legato Pontificio] *scil.* Petro Paulo Vergerio, *qui d.* 6. Novembr. 1535. *Wittenbergam venerat, conf.* Seckendorfii Hist. Lutheranismi lib. III. sect. 11. §. 34. Ed. 2. p. 94 sqq. *et* Frickii translatio germau. huius operis p. 1429 sqq., *ubi etiam de hoc colloquio disseritur.* — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 332 sq. cap. 54. §. 18.

b) Domin. post omn. Sanctor.] i. e. d. 7. Nov. 1535., *conf.* Pilgrami Calendarium p. 73.

c) efficiet,] Reb. *typ. err.*: efficet,

d) inceperunt.] Reb. *typ. err.*: inciperunt

e) qui] Reb. *male:* quae

iam iugulatur uerbo Dei. Dux Georgius et alij, Item Rex Angliae papam odit personaliter, sed non realiter. Illi retinent animam papae et tantum corpus occidunt, *das kan der babst wol ausstehen*, post 20 annos sperat iterum suum regnum. Nos autem uerbo Dei animam papae adorimur, corpus illius nihili aestimantes. Non deplumamus eum, sicut Dux Georgius et Rex Angliae. Sed iugulum [*fol. 516*a] eius petimus, *wollen die gans an den spiess stecken, wenn man sie gleich berupfft, so kielet sie balt wider*. Ideo sathan adeo nos odit iugulantes papam. Ita quoque facit Rex Daniae, qui animam papae petit.

Anno 39. 27 Ianuarij *) D. Martinus Lutherus habuit in manibus librum, cuius titulus erat: Liber conciliorum, et inuenit 60 concilia generalia et prouincialia a temporibus Apostolorum, quorum quatuor essent laudatissima. Duo defendentia trinitatem et diuinitatem Christi, ut Nicenum et Constantinopolitanum. Duo humanitatem: Ephesenum et Chalcedonense. In Concilio Niceno nihil scriptum est affuisse unum Romanum Episcopum, tantum unus Ozius Cordubensis Episcopus ex Hispania adfuit. Caeteri Episcopi ex orientalibus Ecclesijs fuerunt, ut ex Graecia minore, Asia, Aegypto, Africa. *Ach lieber herrgott*, Episcoporum synodi nihil aliud sunt quam *φιλονικία καὶ φιλαρχία*, [25]) ubi de titulis, sessionibus et frigidissimis rebus disceptatio est. Videte [*fol. 516*b] qualia tractata sint in Concilijs 300 annorum tantum de externis, nihil de pietatis doctrina, cultu et fide.

Doctor M. Lutherus **) habens in manu librum Conciliorum magno labore compositum dixit: Totus hic liber uult defendere papam, cum tamen infiniti Canones sint contra papam. Praeterea Concilia non habent ius condendi leges de doctrina Ecclesiae, de fide, de bonis operibus, quae prius sunt tradita et confirmata, sed de externis caeremonijs et moribus habent ius eatenus, ut sint personalia, localia, temporalia. Cessantibus enim locis, personis, temporibus, leges nihil sunt, mortuis his, leges etiam sunt abrogatae, Romanae leges sunt mortuae, quia Roma non est, sed fuit. Iam alius est locus. Ita Conciliorum decreta non sunt, quia nunc aliud est tempus. Ita Paulus de temporalibus dicit Coloss. 2. Ne tetigeritis, ne gustaueritis. Ideo illa decreta temporalia, localia, personalia non alligant [*fol. 517*a] conscientiam. Nam illi haec tria: lo-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 322. cap. 54. §. 7.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 323 sq. cap. 54. §. 8.
25) *φιλονεικία καὶ φιλαρχία*] *sic scripsi*; Cod.: *φιλονικαὶε καὶ φιλαρχία*

cus, persona, tempus cessant et mutantur. Ita et illae leges. Tales doctrinae uolunt ex homine mortali facere immortalem, sicut etiam papam uocarunt Deum terrenum, et proprijssime, quia omnes eius leges terram sapiunt, non Coelestia. Magna certe est caecitas, conscientiae fiduciam illis alligare, cum Christus clare dicat: Regnum Dei non uenit cum obseruatione. Illa temporalia, localia, personalia sunt plus politica et oeconomica quam Ecclesiastica. Nicenum Concilium post Apostolorum tempora omnium est iucundissimum et syncerissimum, attamen mox ab Arrianis tempore Constantini infirmatum, ubi Arriani se subscripserunt insidiose, quasi sentirent idem, factusque est tum magnus motus. Ideo oportet haereses esse, ut qui perfecti sint, probentur. Si nobis uiuentibus ueniunt, quid nobis mortuis fiet? Ita et Moses inquit: Quo die coepi uos nosse, semper rebelles fuistis, quid [*fol. 517*^{b}] facietis post mortem meam? Ergo uigilemus et oremus.

Papistae multum gloriantur Concilia, *) cum discordent, nec possint conciliari. Multa contra ipsos papistas acerrime pugnant. Ideo si quis diligenti lectione obseruauerit, inueniet tria tempora conciliorum. Primum tempus conciliorum est a tempore Apostolorum usque ad Gregorium primum, ubi Ecclesia adhuc aliquo modo adhuc fuit pura, etsi multum humani patiebatur, tamen erant adhuc illa tollerabilia. Secundum tempus a Gregorio primo usque ad Carolum Magnum. Tunc papa factus est Dominus spiritualis, induxit uniuersam superstitionem. Tertium tempus a Carolo fuit pestilentissimum, ubi papa utrumque gladium apprehendit, factus est Deus terrenus, et Dominus terrarum. Ideo si obserues tertij temporis Canones, omnia sathanica iudicabis, pro suo arbitrio statuerunt, ut nemo ausus sit contra eos loqui.

[*fol. 518*^{a}] Papa sibi sumpsit autoritatem **) supra concilia condendi articulos fidei, item de bonis operibus et cultibus, quod est impijssimum. Nam articuli fidei praecepta de bonis operibus et cultibus longe ante concilia papae sunt confirmata. Neque opus est propter illa concilium congregare, neque licet. Ideo nunc in meo libro confuto papae sententiam et autoritatem fictam, qui suis concilijs magis ac magis auget cultus, articulos fidei et opera. Est autem haec uera concilij definitio.

CONCILIVM est consistorium et tribunal Ecclesiae, ubi multi Episcopi conueniunt, ut defendant puram doctrinam fi-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 325 sq. cap. 54. §. 12.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 326 sqq. cap. 54. §. 13. 14.

Christus legibus ieiunium instituit, sed dicit: Quando spon[illegible] auferetur, tunc ieiunabitis. Vade uende omnia, quae hab[illegible] *so findet sich dann das fasten wol.*

Noua de comitijs missa *) D. M. Luthero a D. Pon[illegible] Postquam papa per legatum et nepotem suum Farnesium C[illegible] dinalem ursisset, ne Caesar protestantibus pacem conced[illegible] nisi in praesens concilium consentirent, Imperatore non [illegible] nuente Farnesius alieno habitu subito discesserat. Caesar [illegible] men iussit tentari [*fol. 521*[a]] coram protestantibus, an in [illegible] concilium autoritate papae congregatum uelint consentire, [illegible] luitque eis persuadere, ut facerent, se non papae error[illegible] adstipulaturum. [29]) Protestantes negotij magnitudinem et [illegible] pistarum malitiam et Caesarem suspectum considerantes [illegible] hanc sententiam deduci non potuerunt. [30]) Quod papae c[illegible] cilium congreganti uocesque decisiuas praesumenti et p[illegible] agenti, tantum iuris concedere deberent, restiterunt fort[illegible] Granuellae, petentes, ut utrinque homines docti et prude[illegible] ad tantum negotium eligerentur, qui haberent uoces exci[illegible] Vrgente Granuella neque protestantes sibi constare inter [illegible] sectas. Ipsi econtra negabant inter ipsos esse sectam, [illegible] pie et concorditer inter se sentire et docere uerbum [illegible] sine Anabaptistarum, sacramentariorum [31]) opinionibus. [illegible] tos conatus Granuellae et persuasiones recusasse, qui Cae[illegible] rem pium mediatorem proposuisset, neque facile esset su[illegible] pturus arma [*fol. 521*[b]] contra eos religionis causa. D. L[illegible] therus mirabatur hos conatus et dixit: Carolus uidetur age[illegible] cum papa sicut Cretensis cum Cretensi, conniuet ad pap[illegible] confusionem et interim ne dormitare uideatur, quaerit utrinq[illegible] media. Sed nullo modo nostris consulendum, ut in conc[illegible] papistici conclusiones impijssimas iurare uelint. *Ich habes [illegible] 26 Jaren dem Legaten* Cardinali Caietano [32]) *tzu Augsp[illegible] abgeschlagen.* Et cum Petrus Paulus Vergerius papae legat[illegible] hice sset, eumque accessissem, cum me ad concilium citaret, [illegible] dixi: ego ueniam, addens: Vos papistae frustra laboratis [illegible] uos frustra mortificatis uestris concilijs. Nam collecto conci[illegible] nihil agitis de doctrina salutari, de sacramentis, de fide iu[illegible] ficante, de bonis operibus et moribus, sed illa friuola prop[illegible] nitis de tunicis talaribus, quam latum debeat esse cingulu[illegible] quam spatiosa corona sacerdotis esse debeat, de monachis [illegible]

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 330 sqq. cap. 54. §. 17. 18.
29) adstipulaturum.] Cod.: assipulaturum
30) potuerunt] Cod.: putuerunt
31) sacramentariorum] Cod.: sacramentariorum, Dauiticorum (?)
32) Caietano] Cod. *corrupte:* Caietau
32a) *Conf.* Lutheri colloq. supra p. 89 sq. allatum.

monialibus constringendis, de ciborum delectu. [*fol. 522ª*] Dum talia enumerabam, ille auersus a me caput manu tenens dixit ad suum [33]) collegam: Ille tangit arcem causae. Et ipsi desperant de suis conatibus. Nam Germania Euangelio illuminata non faciet ea, quae superstitione demandata passa est. Neque conciliorum autoritas, neque comitiorum prudentia hoc efficient. Dominus confirmet hoc, quod operatus est in nobis, *es ist seine sache vnnd nicht vnnsere, gott* [34]) *gebe, das wir treu vnd danckbar vor diese reuelation sein.* Papa per hunc legatum Farnesium Caesari contra Turcam promisit 100000 Coronatos, *das heist die vogel gekurret* etc.

SCHMALCALDENSIS CONVENTVS PRINCIPES.

Ioannes Friderich Elector Saxoniae.
Philippus Dux Pomeraniae.
Ernestus, Franciscus } Duces Luneburgenses.
Vlricus Dux Wirtenbergensis.
[*fol. 522ᵇ*] Vuolffgangus [35]), Ioannes, Ioachim } Duces Anhaltini
Albertus Comes Mansfeldensis.
Wilhelmus Comes de Nassau.

LEGATIONES.

D. Matheus Heldt *kai. Mai. legat.*
Wolff von Ottendhoff konig. Mai. aus Dennemargk.
Wolff Schenck hertzoges Philips von Buckenhagenn, Brunschweig vnnd ein doctor.
Marx Lesch Philips graffen tzu Nassau tzu Wilburg gesandter.
Philip Kugelschutz des hertzogen von Lignitz marrschalck.
Markgraffen Georgen Rethe.
Der hertzogen aus Preussen bottschafft.
Frantz hertzog von Mechelburges Rethe.

33) suum] Cod. *male*: suam
34) *gott*] Cod. *calami err.*: *geb*
35) Vuolffgangus] Cod. *calami err.*: Vuolgangus

Ruprecht von Zweinprucken Rethe.
Gebhart, graff tzu Mansfelt Rethe.
CIVITATES. *Strassburg. Augspurg. Vlm. N*
Weissenburg. [*fol.* 523ª] *Wienssheim. Eissna. Bubach*
brun. Schwebisch Hal. Costenitz. Reutling. Linda.
furdt. Magdeburg. Memmingen. Esslingen. Kempten
men. Hamburg. Braunschweig. Göttingen. Mynde
beck. Hannouer. Gosslar. Einbeck. Susten. Nord
Breslaw.

CONCIONATORES ET DOCTORES.

D. M. Lutherus, Philippus Melanthon, D. Ioan. P
Georgius Spalatinus. *Hessenn.* Eobanus Hessus. D. Io
co. M. Adam Fulda. Ioannes Fontinus. Antonius C
Wirttenberg M. Erhardus Schnepf. Ambrosius Placerius
radus Ottingerus. *Marchio Brandeburgensis* D. Steph
gricola. Simon Schneweiss. *Anhalt* D. Conradus Feige
M. Georgius Forchheim. Ioannes Schlainhauffen. *M*
Michel Celius. Wendelius Faber. *Lignitz* Ioannes Wur
Bernhardus Cecius. *Strassburg* Martinus Bucerus. [*f*
Paulus Fagius *Nurnberg* Andreas Osiander. Vitus
rus. *Luneburg* D. Vrbanus Rhegius. *Pomberg* M. Pa
dius. *Franckofurdt* Magister Petrus Geldicius. *Magd*
Nicolaus Ambssdorffius. *Augspurg* Bonifacius Wolfardus.
bisch Hal Magister Ioannes Brentius. *Bremen* Ioannes A
dam. *Sost* Bucerus Werdthanus. *Minden* Gebhardu
ken. *Hamburg* D. Ioannes Aepinus. Philippus Melan
xit, Matheum Heldt Vicecancellarium Caesaris fuisse p
nium, et eo tempore factum diuitem *bey 80000 fl.* e
ptionibus aulicis. *Er hat böse kartten ausgegeben vnnd*
wieder einnemen.

FRANCOFORDIENSIS CONVENTVS.

Anno 1539. *)

Der barmhertzige gott helffe denen, die itzunder tzu
furdt, ut pie et sinceriter [*fol.* 524ª] consultent et co
in gloriam Dei. *Es ist ein kleiner reichstag, er lest si*
teuerlich anschen. Et est species mala in ciuitate i

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 358 sqq. cap. 55. §. 8.

facere conuentum, quia ipsi prouocati uel aduersarijs coguntur. Papistae imprudentes tentant astu capere ciuitates fraude irritant nostros. Deinde simulant pacem, uolunt corpus disceptatione membrorum dilaniare. Hamburg et Minden et Franckofordiam inuadunt, prudentius facerent, si aperto Marte nostros inuaderent. Augustae publice nos damnarunt, et nisi nostri tam patientes essent, *so were es doselbest baldt angegangen.*

Die 16. Februarij mandauit D. M. Lutherus, ut serio fierent preces pro conuentu Franckfordiano, *das wol ein kleiner reichstag werden wirdt,* ut fieret decretum pacis, *den wan der landtgraffe brennet, so ist es keines werens.* sicut mihi et Philippo [*fol. 524*b] accidit. cum consuleremus ei suppliciter, dixit: *wie wen ichs euch liesse rathen vnnd ich thete es nicht.* Est miraculum diuinum et uir heroicus, quamuis infirmus princeps, tamen formidabilis. *Er hat die bischoffe recht tzu Chor geiagt,* et ipse iam loquetur cum illis in porta. Ita ut papistae iam cogentur facere periculum aut pati aut tacere et pacem offerre. Landtgrafius non prouocat, sed prouocatus petit pacem, quamuis habet potiorem equitatum 2000. Nam Hassi et Saxones sunt equites, *wann die im sattel sitzen, lassen sie sich nicht leichtlich schrecken. die Oberlendischen Reutter sint tantz Junckern. gott erhalte vnns* Landgrauium. *dann es ist viel an einem manne gelegen.* Malo esse in exercitu ceruorum duce Leone, quam in exercitu Leonum duce Ceruo, dixit Augustus.

Februarij 25. ardentissimus uerbis et gestu graui orabat pro pace, et pro conuentu Franckofordiensi [*fol. 525*a] ne bello intestino pestilentissimo sine fine, Religio, politia et oeconomia confunderetur. Nam dulce bellum inexpertis. *gott behutte vnns darfur.* milites hoc tempore sunt Diaboli incarnati, non tantum Hispani, sed et Germani. Nulla fides pietasque iuris, qui castra sequuntur. Nam illi ipsi defensores futuri essent nostra calamitas.

CIVITATES.

Ingratitudo Cygneorum orta est erga uerbum et ministros eius ac mira superbia conuinciantur Luthero, Nicolao Haussmanno fidelissimo, pastorem spernentes, omnem Ecclesiasticam iurisdictionem sibi uendicarunt. Ideo D. M. Lutherus illos reliquit, et apud se excommunicauit. Maledictus sit omnis, qui praedicat Cygneis, illis inuitis, quibus non debet. Ego moriar Ciuitatis illius inimicus, et tamen mortuus disceptabo cum

illis et omnibus meis inimicis, hoc certo scio Cygneam [*fol. 525b*] pro mea persona excommunicaui et ei maledixi, quia impoenitens manebit, neque hoc solum, sed et hoc uult, ut approbemus impietatem facti illius.

Verba Mulphordij Zuickauiensis ad Lutherum: *Herr Doctor ihr bringet vns niemer vntter den babst. wir sindt viel tzu gelerdt dartzu. Ist es nicht eine plage, das ich ander leutte so gelerdt habe gemacht, vnd ich weiss selbest nichtes, das heist,* alios docere, se ipsum non docere. In Torgau decretum erat, ut princeps eligeret pastorem. Hoc contemnunt Cygnei et ipsi eligere uolunt. [36])

Der alte pfarherrr von Niemegk Georg Witzel ist ein schalck bösswicht, hat sich aus dem landt gelogen für vnsern fursten, der were [37]) *recht kegen Tzwickaw.* Ego moriar inimicus Cygneorum, me mortuo *sollen sie eine schlappen kriegen, die eine schlappen heist.* Dixit quidam: Quid si resipiscerent? Respondit Lutherus: *wenn das* [*fol. 526a*] *geschicht, so wiel ich einem die handt geben, vnd sol mirs abhauen.* Non contingit. *Es sey dan, dass sie ein ander magistrat vnd volck vberkomen, wir haben ihm geholffen von Storch vnd Müntzern vnd fromme leute tzugeschickt, aber sie wollens nicht haben.* Cygnei *können nicht auffhören mit verunglimpffen,* donec permerdabunt se. Et dixit ad Magistrum Leonardum: *wan michs mein gnedigster herr hiesse,* tunc uellem fieri praedicator Cygneus, sed dicerem: *Ich bin nicht Euer prediger, sondern des Churfursten. die elenden leute hetzen auch den Churfursten an mich, vnnd meinen, ich sey nu gegrieffen vnd weiss nicht wohin, vnd kan nicht weitter, aber es muss erst tzu rede kommen.*

Ipsi aduersarij non cessant persequi, donec me extinguunt. *Also thun die von Tzwickaw auch,* dicunt se reconciliatos, et non est uerum, *was ich aber dartzu thun werde, werden sie wol gewar werden.* Magister Rode scripsit Magistro [*fol. 526b*] Leonardo: Cura, ut Doctor nobis reconcilietur, qui cum legisset literas, respondit Lutherus: Cura, ut humilientur.

Gut macht muth. Hoc compertum est in Erphordia, quae cum esset [38]) diues, Episcopum Moguntinum et Ducem Saxoniae contempsit et prouocauit. Aiunt eam habere quotannis 80000 fl. *es hat ihr am gelde nicht gemangelt, sondern an weisheit.* Nam

---

36) uolunt.] *sic scripsi;* Cod.: nolunt.
37) *were*] *sic scripsi;* Cod.: *wehr*
38) esset] Cod.: esse

Stoltzer muth.

Nam prouerbium: *Heimlicher neidt vnnd kindischer radt, die drey haben Rom vnd Troia tzerstoret.*

Ita contigit Erphordiae, cum innocentem consulem *Heinrich Kelner* suspendissent. Omni benedictione corporali sunt priuati, ita aere alieno sint obstricti *bei 600000 fl. vnd alle schuldige an seinem blute sein schendtlich vmbkomen.* Est autem ciuitas munitissima et populosissima 1800 *feuerstete, alle buchsen sint vor der stadt todt, sie ist nicht tzu gewinnen,* nisi Turca eam obsideret. *Erphurdt* [*fol. 527*ᵃ] *ist nichtes bessers gewest dann ein hurhauss vnnd bierhauss, die tzwo* lectiones *haben die studenten am fleissigsten alda gehoret,* nulli erant lectores, nulli concionatores.

Aiebat Erphordiam iterum defecisse a Duce Saxoniae, qui paterno affectu eam ab aere alieno liberauit, *mer dann anderthalb tausent fl. ihr geschenckt.* Nunc Episcopo Moguntino se dedit et habet in sigillo: Fidelis filia Moguntini Erphordia. sed hoc experti sumus Erphordiam semper lapsam esse sub Moguntino. Olim satis stipendiorum et pecuniae aderat, sed nulli diligentes studiosi, multa praeclara ingenia et studiosissimi homines mendicare uere coguntur. *wir sitzen alhie* Wittenbergae, *nur in einem schindeleich,* testante D. Mellerstadt. [38a]) Wittenbergenses sunt in termino ciuilitatis, si paulo longius progressi fuissent, in mediam barbariem uenissent. Hic D. Mellerstadt erat summus studiosorum fautor, non potuit non amare studiosos.

Wittenbergensis parochia tantum habuit in prima [*fol. 527*ᵇ] uisitatione 7 *alde schock.* Deinde collegimus ultra 1000 fl. *Kemberg, Schmideberg.* Bretinn est in censu ditior Wittenberga etc.

Padua urbs inclita sub ditione Venetorum annuatim dat legitimos census, Centum mille et quinquaginta mille ducatos, *das vermochten beide fursten von Sachsen nicht.* Vrbes potentissimae et celebres, Antiochia, Niniue, Babylon iam nihil sunt nisi casulae et ruinae. Sic transeunt regna mundi.

Ciuitates munitissimas dixit Erphurdt et Brunschwigam. Erphordia est inanis, et pedes sine capite, *wers landt hat, der hat die leutte.* Truncus sine nomine corpus. *Es gebricht alda am regiment. Es hat 4 graffschafften, 5 schlosser, 72 gutter dörffer,* estque in optima gleba Thuringiae. Neumburga est plane in salsugine et sterili solo sita. Ita Deus non uni cuncta dedit iuxta prouerbium: *Jhe besser landt, ihe vnartiger volck.* Et econtra Augusta Vindelicorum plane nihil est neque solo neque munitionibus.

38a) Mellerstadt.] Cod. *h. l. calami err.*: Wellerstadt.

Munster lectum est, quae obsidionem sustinuit
et demolita superiore parte aedium sementem f
non profuit, *der bauch muss essen, kan nicht sch*

WITTENBERGA est terra arenosa, sicut
sendiken, sendiken, du bist ein lendiken, wan ic
da bist du leicht, wann ich eige, so bistu schlicht,
meie, so finde ich nichtes. Dicitur Leucorea, Alb
petra.

[*fol.* 528ᵇ] LIPSIA est pestis regionis, *saug*
aus, ist ein rechtes hurhauss, sicut dixit Dolgius.
tes et nobiles exhaurit. *wer nicht mit im handel*
Leiptzig nicht geniessen, sonderlich im geldthand
cunque potest 100 fl. colligere, mittit eos Lip
winnen ihm das Jar gelt. Summa, Lipsia *ist*
lande.

ORLEMVNDENSIVM Concionator fuit Glaeciu
Musam abegit. Hoc oppidulum est fons et nidu
riorum et Anabaptistarum, *die der Carlstadt da*
tet Anno 1524. D. M. Lutherus ab Electore eo
nestissime est tractatus, ut Crucifixi imagines
ei in uia templi opponerentur cum uocibus:
musset vnns die braudt nicht im hembde tzuleg
nacket ausgetzogen sein, vnnd sol allein der geist
untem summis execrationibus et maledictionibus
Ego Lutherus haec omnia sustinui et Carolostadii
tationem prouocaui ablato aureo. [*fol.* 529ᵃ]
ab Electore expulsus est. Ciues poenam sang
nisi ego interpellassem, *sie sint mir geschenckt,*
mein gnedigster herr ein sonderlich aug auff sie.

TORGAW dicitur quasi Teuherau.

MISNIA paruas habet ciuitates, sed elegant

ictione. *Es ist teuerer alda dann tzu Wittenberg.* annum uidi et consideraui, *denn sie hatten klein id schwartz brodt.* Ah nemo curat politiam, *man ir geldt*, et ita benedictionem Dei amittimus, *sie haen weinwachs alda, das man eine kanne vmb drey at gegeben, wenn sie nur den halben weinwachs het-* essent [40a]) ditissimi. Vino autem abundante *konnten cht bestreitten, gaben den wein vmb pfennig holtz.*
) 1172 aedificata est Freiberg in Misnia a Saxonibus ar. Ideo adhuc pars illius [*fol.* 529b] uocatur *die* Fuit primo solitudo nemoribus obsita sine habita- nisi quod circa ripam, quae iam dicitur *die muntz-* axime pagus fuit nomine *Christiansdorff, das allendt- n der bach hinauff gelegen ist auff der höhe, da itzt Kirche stehet, hat ein galgen gestanden, welche gan- ndt Marggraff Otto dem Abt in der Cella sol ge- habenn. Do aber tzur tzeit furleut gegen Gosslar ge- in vnnd alda am wege aus gefahren, ertzt gesehen, lem Gosslarischen gleich gesehen, haben sie es vnser- den wagen geworffen, welches ser viel silber gehalten r probe. Alsbaldt sindt etliche Sachsen von Gosslar furmanne tzu dem orte getzogen, haben geschorfft eschlagen, trefflich Ertzt funden, ist also ein trefflich worden. Der Marggraff Otto aber hat dem Abt or diesen ordt gegeben, ist so eilend so ein gross worden, welchen noch keins in deutzschen landen ist rden. die tzu der Iglau in Mehren, haben ihnen ihre* [41]) *e* [*fol.* 530a] *mitgeteilet, wie Wittenberg hat seine et von Tubingen genommen. Also hat diese stadt Frei- grosse freiheit gehabet* usque ad tempora Ducis Ge- aliqua sunt ei adempta, *hat one 34 Jahr 400 Jahr* . Haec Hausmannus retulit etc.
l. Lutherus deplorabat licentiam Torgensem. Cuius nis fomes erat *die trinckstube*, ille generalis conuentus *verderbet die burger gar, da lernet man müssig gehenn, fressen, sauffen, hurerey folget hernach. was schadt es, noch mer Trinckstuben machte?* unam pro senato- teram pro ciuibus, tertiam pro mulieribus, quartam is, *das mans doch in* classes *brechte.* Deinde aulici aberent talem conuentum. *das ist ser lustig.* Ipsi nam Ecclesiam esse in Torga et quatuor *Trinckstuben, en wir in der Ersten Visitation wol, wie sauer es*

---

nt] *sie scripsi*; Cod.: erant
] *sie scripsi*; Cod.: *ihren*

ihnen wardt, das sie vnns die Trinckstuben so lang einreumen. Summa, *die* [*fol. 530b*] *weldt gehet auff d gott helff ihr.*

Der Konigsstein abgemessenn 4000 elen in di tet, 400 elen die breitte, 900 elen lang, 400 elen auff die Elben.

Dresda stetit ab anno 1545 *60 Jar. die brucke den hat gestanden 40 Jar, ist daruber gebauet 50 pfeiler aufftzubauen aus dem grunde kostet 7000 fl.*

Dicebatur anno 39. 21 Aprilis de apparatu Du suicensis, qui Erphordiam occupare niteretur, et nos ctorem prouocaret. *die Erphordischen sollen dem C die vnkost erlegen. Es sein muttwillige vnnd vndanckb* Ideo Margraff Friderich ad Electorem Fridericum d tur: *Er Ohme ihr hat da einen stal voller Esel, wa treiben kondet.* Quamuis ibidem Episcopus Mogunti habet regalia, attamen tempus esset, ut ipsorum fe maretur.

Noriberga optimos habuit senatores, *) quibus mor erit. Ita dicit propheta: [*fol. 531a*] Aufert Dominus ab Hierusalem. *wan gott die leutte wegniempt, so stette, mauren, schetze, allès todt.*

Lipsenses adeo fuerunt fastuosi contra Euangel nes, ut ne salutatione eos dignarentur, sicut fecit Co deman eo die erga Lutherum. Respondit D. M. Non est mirum, si filij huius seculi ita faciunt. Nam psalmo 114. depicta est. Similes fiunt illis, qui fa Os, aures, oculos habent, non loquentes, audientes, *wie ihr gott der Mammon ist, so sindt sie auch, man ihnen nichtes anders, dann wan man einem gulden et* Ipsi Wicelium excitarunt contra nos, *das er solde vo bern keten vns vorwerffen*, hoc est, ut esset blasph erat olim Nimiciae. Post obitum Ducis Georgij in t ne unus fuit aptus ad Euangelium docendum. Hic fu Ducis Georgij, qui ita suas ciuitates uastauit homini ctis. Fertur domos [*fol. 531b*] nunc sub Duce Hei scere pretio ubique. Ah bone Deus, quanta pestis Tyrannus Ecclesiae.

D. Cruciger petiuit adiutores et reformatioem esse spem ibi, utcunque simularent senatus et diuit spondit D. M. Lutherus: Christi dicta ibi implentur:

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 665. cap. 76. §. 13. sect. 2.

testis Deo et Mammonae seruire. Item, Quomodo potestis uos credere, qui ab inuicem gloriam quaeritis? Lipsenses *halten vnns vor narren, dan wir haben nicht geldt wie sie.* et sicut Salomon dicit Prouerb. 26. Sapientior sibi uidetur stultus septem sapientibus. Attamen illorum superbia et sapientia est Deo et hominibus odiosa, quia plane in se transtulerunt ingenium Ducis Georgij, expectantes Dei iudicium etc.

Wittenbergae maledictionem et ruinam praedixit D. Lutherus, *dann der stadt were nicht tzu helffen. Es haben alle Churfursten Ernst, Friderich, Joann* et iste *viel drauff gewandt, noch wils nicht eine stadt werden,* sed cogitur iterum humiliari, *das landt vnnd leutte tragens nicht.*

Dicebatur de papistarum et Lipsensium insigni [*fol. 532ª*] pertinacia irridentium Deum eiusque ministerium et in exiguis offenduntur, in barbis et calceis. Respondit D. M. Lutherus: Haec omnia sunt libera, sed quia ipsi sunt praefecti, [42]) non deponamus, sed ad stimulandos illos pergamus, quia non sunt digni, ut gloriam Dei uideant, peccantes et irritantes pios et scandalizantes. Ideo me mortuo acquirent praedicatores, *hans vnnlust, die sich redtlich wider pochen werden.* Dignas habent labra lactucas. Irriserunt Crucigerum et Myconium singulis 6 taleros donantes. *Ich hette ihr noch 6 dartzu geborget vnnd sie darauff geleget vnd sie wiederumb verehret* in contumeliam.

Eyne prophecey D. M. Lutheri *seligen, welche er tzu Eisleben den 12 tagk* Februarij Anno 46. *vnnd also 6 tage vor seinem tode vber tische geredt: Halle, du werde stadt, der barmhertzige gott erhalte dich, dass du nicht gar versinckest, du hast Ja gottes wordt lieb, das weiss ich. darumb wirdt dich gott erhalten.*

[*fol. 532ᵇ*] *O Leiptzig du böse, ein böser wurm, dich wirdt gross vngluck vbergehen, ich wils aber nicht vberleben, aber die schuler, die auff den gassen vor der thur singen, werdens erleben* etc.

In templo Torgensi *) iuxta ambonem [43]) est depictus in tabula uerus cultus et inuocatio Eliae, et falsus Baalistarum cultus et clamor cum sequentibus rhythmis:

Das haus auffs neue gebauet ist
Zu lob dem herrn Ihesu Christ,

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 665 sq. cap. 76. §. 14.

42) praefecti] Cod.: praefacti

43) ambo, onis] *haec vox mediae et infimae latinitatis significat*: pulpitum, tribunal Ecclesiae, ad quod gradibus ascenditur.

reddere. Hoc uidemus in Roma, Hierusalem, Athenis. Veneti ludentes Maximilianum pinxerunt eum *mit einer löchlichen taschen*, sed Gallum impleto marsupio.

Venetiae urbs opulentissima nullam ciuilitatem nec honestatem curat, tantum sua quaerit. *Es ist ein lautter Judenschule*, sunt neutrales, iam Caesari, iam Turcae seruiunt, uictrici parti semper applaudunt. *Es ist alda nicht mehr dan* luxus aedificiorum et uestium, sicut ibi oritur ille luxus.

Dixerunt quoque de interitu Erphordiensi, quod consules suspenderunt, [46] et tribunitiam potestatem [*fol.* 535ᵇ] esse pestilentissimam, ac fieri iuxta prouerbium: *Einem tzu enge, tzween gerecht, dreien tzu weit*, id est, *man sol einen pauer nicht ins regimendt setzen*.

CONCIONATORES.

Auditores non uerendi aut respiciendi etc.

D. Caspar dixit ad Philippum *) se aegre ferre illius praesentiam in sua lectione. Tunc dixit Martinus Lutherus: Neque ego eum libenter habeo in meis lectionibus, *aber ich schlage das Creutz vor mich vnnd denche*, Philippus, D. Ionas, Pommer *sindt nicht drinnen, vnnd lass mich dunchen, dass kein kluger auff der* Cathedra *stehe dann ich*.

Occasio facit concionatorem. Ego meas conciones ex meis postillis non possum colligere, scilicet ut eadem uerba praedicarem *Ich kan mich nicht mit wortten lassen binden* quamuis eandem sententiam praedicem. Dixit D. Ionas: Ego nullis modis uestram concionem possem imitari. Respondit Lutherus: Neque ego me ipsum possum assequi. Imo occasio alicuius [*fol.* 536ᵃ] personae aut priuatae causae dat illi concionem, et dixit se nimis copiosum in postillis, si iunior esset, *er wolde ihnen viel abbrechen*, quia nemo eam iam posset assequi neque omnia conueniunt ad hoc seculum. Deinde D. Ionas dixit parochum Dommaturschensem Euangelia reciture ex postillis cum enarratione, quae nihil conueniunt legere. Conuenientia sunt praedicanda pro loco et personis. Sicut quidam concionatus est impium esse, *dass ein weib ihren kinde ein amme hielde*, et totam concionem de hac re fecit, *vnnd hat eittel radespinnerinnen in seiner pfarren*, ad quas non pertinebat haec admonitio. Talis fuit ille, qui exhorta-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 437. cap. 22. §. 147.

46) suspenderunt] Cod. *calami err.*: susperunt

tionem fecit et encomium [47]) matrimonij in hospitali *den alten weibern.* Si qui sunt theologi, perseuerent constanter, nec desperent propter ingratitudinem, intra triennium in tanto erunt pretio, *das man einen* Theologum *gerne* [48]) *aus der Erden wirdt graben. wann* [*fol. 536*^{b}] *ein ding wolfeil ist, so acht mans nicht, vnnd man soltte es da tzu rathe halten.*

CONSOLATIO M. LVTHERI AD MAGISTRVM ANTHONIVM LAVTERBACHIVM DE SVA VOCATIONE.

Sub arbore piro interrogauit me de concione mea, et plurimum conquerebar meas molestias, tentationes et infirmitates. Respondit: *Ey lieber es ist mir auch gewest, ich habe mich wol so ser gefurcht vorm predigstul als ihr, noch must ich fort.* Cogebar ad praedicationem, *muste Erstlich im* refectorio *predigen* fratribus. *O wie furchte ich mich vorm predigstul.* Sed tu statim uis esse magister, uis esse doctior me et alijs exercitatis, uis fortassis laudem quaerere et ita tentaris. Debes autem Deo praedicare, non respicere iudicia hominum, *kans iemandt bass, der mache es besser.* Tu modo Christum praedices et Catechismum. illa sapientia te extollet supra omnium iudicia, quia est uerbum Dei sapientius hominibus. hoc [*fol. 537*^{a}] dabit tibi quid loquaris, et noli respicere in iudicium, laudem, contumeliam hominum. Non expectabis a me laudem, si te audiero, tuas conciones omnino cauillabor. *dann man muss euch gesellen also deponiren* ab ambitione. Tu scito te uocatum esse. *Christus darff dein, das du ihn hülffest preisen.* In hoc statu persiste, *lass loben vnnd schelten.* hoc nihil ad te. Tuae excusationes nihil sunt apud me. Ego plus 15 argumentis habui, quibus recusaui D. Staupitio meam uocationem sub hac piro, sed nihil ualebant. Cum tandem dicerem: *Er Staupitz ihr bringet mich vmb mein leben, ich werde nit ein virtel Jars erlebenn*, respondit: *In gottes namen, vnnser herrgott hat grosse gescheffte, er darff droben auch kluger leuthe.* Deinde multa *ἐγκώμια* [49]) recitauit D. Staupitij, quod fuerit diligentissimus studiosorum amator et promotor, quomodo electus esset in Vicarium per

47) encomium] Cod. *calami err.:* Encomiam
48) Theologum *gerne*] Cod.: Tehologum *gelen*
49) *ἐγκώμια*] Cod.: *ἐγκομία*

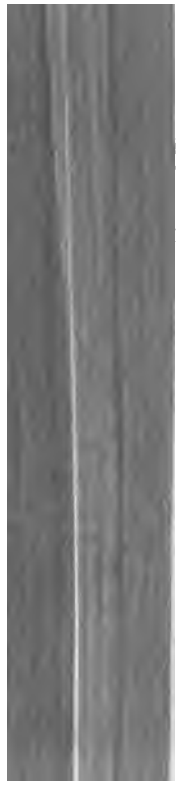

de sua miseria. Dixit Philippus Melanthon: *l*
must gedult tragen ein tzeitlang. Nam hactenus
pro coniugio. hoc adepto dimicabimus pro dig
etiam pro facultate adipiscenda laborabimus.
therus: pauperes Euangelizantur, et nisi pap
aleret, ***so musten wir alle hungers sterben. Er***
len gut in sich gefressen, muss es also wider a
Hiob dicit: ***Er muss es den geben, den ers***
quamuis uix quinquagesima pars in usum
das ander verschlemmet er, wir bekommen kaun
vnter dem tisch, aegre alimur. Dixit paroch
habemus mercedem. Respondit Lutherus:
nicht were, so weren wir alle die elendesten leu
die brosame ihm ein guttes Jar haben.

[*fol.* 538ª] CONCEPTVS CONCIO

D. Lutherus: **) ***Ach das der liebe Paul***
alda weren, ihr soltet sie wol schelten, dan ih
also geschickt wolt sein als sie. Vultis habere
primitias. Est aliquid prodire tenuiter, [52]) si n
Thut das Euer, konnet ihr nicht ein stunde pr
es ein halbe oder virtel stunde, et nolite nos
rum imitationem accommodare. ***Ihr konnet m***
andern predigt ad singula uerba ***nicht erlangen***
simplicissime statum, ***vnnd beuelets gott.*** Quae
gloriam Dei, non hominum applausum, sed ora
sapientiam ori uestro, et auditoribus syncerum
lasst gott walten. Nam hoc mihi credite, praec

humanum. Ego enim iam uetus et exercitatus concio-
tamen timeo praedicare. Et certissime experiemini haec
Primo si optimum statum et conceptum habueritis, *so*
r euch tzu wasser werden. Econtra si de conceptu
no desperaueritis, Deus dabit, ut optima praedicetis,
uulgo placebunt, uobis autem non placebunt. [*fol.* 538^b]
) sine conceptu tam uobis quam auditoribus placebunt.
Deum orate *vnnd lasts dem bevolen sein. last vns nur*
ren vnnd fortfaren, in triennio uidebimus defectum mini-
am uerbi, *denn Zwickaw, Aldenburg, Torgaw, Wittenberg*
n auff tzweien augen. illis mortuis non facile similes ha-
nus. *man wirdt warlich in vnserm furstenthumb leuthe*
ffen. Ich weiss nicht, wie es kompt, das wir nicht ehe
gen vnnd schreiben wollen, es gefalle vns den selber. vnnd
an vns nicht mit dem vermanen tzwunge, so theten wir
es. Philippus nunquam scripsisset suam Apologiam, nisi
isset coactus. *Er hat es immer wollen besser machen.*
D. M. Lutherus prohibuit*) longis concionibus auditores[53])
iere. Desiderium enim audiendi deficit in auditoribus.
quoque praedicatores sibi uim adferunt. Ideo D. Pome-
n castigauit, qui tamen non studio, sed errore facit.
Concio habita est a D. Martino Luth.**) 1. Timoth. 1. in
ewitz coram principibus de Anhaldt et iuniore Marchione,
stea edita. De ea Magister Vitus interrogauit Lutherum,
lius concionis singula membra prius concepisset. Est
in ea optima [*fol.* 539^a] exhortatio ad summum cultum
Dei. Qui hactenus Missas audire potuissent, cur non
illo uero cultu utentes proficerent? Vide ibi praefa-
n. Respondit Lutherus, se non singula membra conci-
sed tantum statum, scilicet exhortationem ad cultum
mmum audiendi uerbum Dei instituisse, inter loquendum
talia illi incidere. Nam si ipse prius conciperet singu-
singulis quoque membris se concionem facturum. *Er*
e nicht so kurtz herdurch gehen. Et deinde legens illam
onem, mirabatur se ita locutum, et D. Caspari Crucigeri
ium laudauit, qui illius uerba et phrasin ita posset arri-
dicens: *Ich halte, er hats besser gemacht dan ichs ge-*
get habe. do ich die predigt that, waren nicht tzehen
n in der kirchen, ohne die drey fursten vnnd hoffge-

Conf. Luth. colloq. germ. II. p. 372. cap. 22. §. 12.
Conf. ibid. II. p. 372 sq. cap. 22. §. 13.
auditores] Cod.: auditoribus

Interrogatus Lutherus,*) utrum maius esset, pugnare contra aduersarios aut exhortari, docere et erigere infirmos, respondit: Vtrumque optimum et necessarium, quamuis consolari pusillanimos maius quiddam est, et ipsi infirmi etiam ex pugna aedificentur. Vtrumque est donum Dei, qui docet in docendo, qui exhortatur in exhortando.

fol. 539b AFFICERE AVDITORES.

M. Forsterus quaesiuit**) a D. Doctore, unde esset illa tanta ars, uidelicet, tam efficaciter loqui, ut omnes tam pij quam impij mouerentur. Respondit D. M. Lutherus: ex primo praecepto: Ego sum Dominus Deus tuus, fortis zelotes etc. erga impios, et misericordiam faciens pijs. Hoc enim unus Deus et iubet, *das man den stoltzen das hellisch feuer predige, den fromen das paradis, die bosen straffe, die frommen tröste.* Ego Forsterus addebam: Vltra tres non audiui, qui me ita afficerunt (D. Martinum, Cordatum, Magistrum Georgium). qui fieret, quod alij non ita afficerent ut isti tres? Respondit, in causa esse differentiam instrumentorum, *gleich wann ein messer bass schneidet denn das ander.* Ad haec respondebam: hanc artem libenter addiscerem, *das ich den leuthen ins hertz vnnd Conscientz hinein reden könnte.* sed tam frigidae [54]) sunt meae conciones, ut plerumque de suggestu descendens erubescam, semper postea cogito: sic oportuit te haec tractasse. Respondit D.: Mi Forstemi non debetis de uobis in hac re iudicare, sicut nec potestis, sed aliorum esto iudicium. Et mihi hoc [*fol. 540a*] ipsum saepe accidit, ut puduerit me habitae concionis, existimans me frigidissime concionatum, sed eandem concionem alij postea apud me maxime commendarunt, sic enim fere fit, ut quae nobis maxime placent, alijs maxime displiceant et econtra.

Genesis***) a tempore Apostolorum non ita lectus est ut nunc. *wann ich ihn itzundt solt predigen, ich wolde ihn bass treffen. dann einer muss die weldt erkannt haben,* qui unus hunc librum intelligere, et quilibet pastor debet bene uersatus esse in mundo. Si ego iam deberem Euangelium incipere, *ich wolde mich anders drein schicken.* Vulgus sub papatu relinquerem, et tamen desperatis et anxijs conscientijs clam

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 373. cap. 22. §. 14.
**) *Conf.* ibid. II. p. 373 sq. cap. 22. §. 15.
***) *Conf.* ibid. II. p. 411 sq. cap. 22. §. 95.
54) frigidae] Cod.: frigide

succurrerem. Ideo concionatori opus est cognitione mundi, nec talis sit ut ego monachus, qui putabam mundum tam probum, ut statim Euangelio sit occursurus, sed contrarium fit.

Concionatores*) sunt maximi homicidae, exhortantur enim magistratum ad suum officium, ut puniant sontes. *Ich habe im auffruhr alle pauren erschlagen, ich habe heissen todt schlagen. Alle das blut ist auff meinem halse, aber ich* [*fol. 540b*] *weise es auff vnnsern herrgott, der hat mir das tzu reden bevolen.* Diabolus et impij occidunt, *die habens nicht recht.* Ideo bene discernendae sunt personae priuatae et publicae, ut uideamus magistratum iure posse damnare et occidere, sicut hodie (Dei gratia) hoc optime didicerunt, sed nunc abutuntur sua potestate contra Euangelium. *das wirdt ihn nicht tzu schmere gedeien.*

Mundus**) omnes concionatores ferre potest, nos non potest, prius imperiosus papistas ferre coactus est. Nos autem autoritate diuina illam corripientes non uult audire. Ita ruere eum necesse est, nos paupertate, papistae calamitate perdunt. *dann ihr ding heldt den stich nicht,* uident Deum sibi repugnare. Breui futurum est, ut maximos thesauros pro uno concionatore dare uelint, imo mendacem adorabunt et uenerabuntur. *Darumb wiel ich* papatum *helffen wider auffrichten* et monachos extollere. Nam mundus non potest constare sine his laruis *vnnd fastnacht narren.*

Deinde locuti sunt de praedicatoribus,***) Magistrum Forstemium a multis laudari prae alijs, Philippo autem displicere.[54a]) Respondit Lutherus: Discrimen [*fol. 541a*] est auditorum et concionatorum, alius praedicator huic placet, alio non. Vulgo non melius placet et prodest quam leges et exemplorum praedicatio. Gratiae et articuli iustificationis praedicatio in illius auribus friget. Dixit Magister Eislebius: *der Teuffel fure den weg, der besser macht denn er kan.*

Mentio fiebat quorundam praedicatorum,****) qui iudicio quorundam Luthero sunt praeclari. Dixit autem: Ego libenter illis tribuo hunc honorem nec inuideo, sed haec est causa iudicij uulgi: quando illos audiunt docere historias et exempla, tunc mirantur illos, qualis fuit D. Nicolaus, qui Iosua et Regum praedicauit, ubi multis allegorijs lusit placens populo.

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 448. cap. 22. §. 156.
**) *Conf.* ibid. II. p. 374. cap. 22. §. 16.
***) *Conf.* ibid. II. p. 374 sq. cap. 22. §. 17.
****) *Conf.* ibid. II. p. 375. cap. 22. §. 19.
54a) displicere.] *sic scripsi*; Cod.: dispicere.

hende bevel ich meinen geist. Deinde dixerunt de dormiente custode templi sub concione sui parochi, qui cum forte audiuisset cantum galli gallinacei, e somno illico excitatus respondit: Et cum spiritu tuo. Dixitque D. Martinus Lutherus: *Es hat sich alles gereimet.* Tempus fuit iocandi, nunc est tempus seria agendi. [*fol.* 543ª] Vos estis sal. [60b])

Superbia
Auaritia } Haec exponit D. Keisersperg. *)
Luxuria

Auaritia est crassum peccatum in praedicatoribus, quod facile agnoscitur. Ita luxuria et crapula *sindt elende sunden, darnach einer auff den morgen wehtage vnnd schnuppen hat,* sed superbia et inuidia sunt praecipua peccata, quae maxime nocent, et sub praetextu pietatis occultari possunt, et sicut Diabolus in angelum lucis transformari potest, in ipsum Deum, ita superbia nult esse probitas, inuidia autem zelus iustitiae. Sed mundus uult decipi, auersatur ueritatem, ideo sequentur mendacia, *der Christus wirdt itzunder wol tzu predigt.*

APIS **) paruum est animal suaue mel conficiens, *hat dennoch einen stachel.* Ita praedicator suauissimas habet consolationes, irritatus autem ad iram etiam mordet. Optimus praedicator fuerit, quo audito possis dicere: *das hat er gesagget,* etiamsi scriptura non adeo citata sit, si tamen sit ueri similis. Omnia enim fiant secundum analogiam fidei. si autem mendax, certe summum mendacium sit oportet. At sermo tuus est ueritas.

Foeliciter docturus ***) et consolaturus conscientias [*fol.* 543ᵇ] debet uersari non circa hypotheses, sed circa theses, hoc est, debet consistere in statu. Exempli gratia: Praedicaturus Euangelium Dominica Laetare de quinque panibus. Ibi homo mediocriter doctus uersabitur circa hypotheses, inuehetur in auaritiam et tractabit aliquot locos minus principales. Statum autem obseruans dicet: Primum quaerite regnum Dei etc. Item pietas ad omnia utilis est etc. Illos curat Deus, eisque uictum dabit uberiorem. Qui hunc statum

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 379. cap. 22. §. 28.
**) *Conf.* ibid. II. p. 379 sq. cap. 22. §. 29. 30.
***) *Conf.* ibid. II. p. 380 sq. cap. 22. §. 31.
60b) Vos estis sal.] *haec verba Christi* (Matth. 5, 13.) *sic praecedentibus eadem ratione proxime adiunxi, qua in* Luth. colloq. germ. II. p. 379. *illis adiuncta sunt. In* Cod. *male subsequentibus a sinistra apposita sunt sic:*

Vos estis sal. Superbia / Auaritia / Luxuria } Haec exponit *etc.*

obseruat: Quomodo Deus suos curet, eosque defendere uelit, is hoc miraculum optime tractare potest. Ita Euangelium palmarum habet statum de regno Christi. Indocti multa garrirent de cartu et processione et laudatione uulgi posthabito statu loci prophetici. Ita consolaturus conscientias, theses ad hypotheses referre debet, ut hodie monachi expectantes concilium, et ambigentes tantum Euangelio confutandi sunt. Euangelium non accipere feudum ab hominibus, igitur eos debere niti autoritate Dei, et relinquere impia uota, *sollen nicht harren, bis das* Euangelium *spreche:* Tu Minorita debes exuere cucullam. [*fol.* 544ª] Non debent expectare hypothesin, *bis sie gott mit namen nennet,* sed thesin obseruare debent: Dei uerbum est ueritas omnes ab impietate reuocans, siue concilium probet, siue prohibeat, Deo obsequendum est.

THEOLOGORVM DOCTRINA.

Verus theologus*) totum corpus Bibliae scire debet, scilicet quis ordo sit et status Mosi, Esaiae, Hieremiae, Dauidis, Euangelistarum, Pauli, et non unum et alterum prophetam tantum intelligere, sed non omnes uolunt esse Theologi. quilibet Bachans[61]) in Theologia uult esse Magister. Iuristae autem cordatiores sunt Theologis, *die bleiben bei ihren* legibus *vnnd regieren die.* Ideo nos non bene facimus, quod scripturam tam lucide transferimus, alios tantum socordes facimus. Ita Paulus factus est lucidissimus, qui olim plane obscurus fuit. Bucerus sibi multum eruditionis tribuit, qui nunquam eo peruenit. Dicit enim in quodam libro, Vniuersas gentes eandem religionem seruasse et per illam saluatas, *das heisse Ja genarret.* Ipsi schwermerij nunquam nobiscum senserunt, sed tantum fuit praetextus.

Raritas ministrorum Euangelij.**) Georgius Vogel [*fol.* 544ᵇ] Cancellarius Marchionis dixit in Bauaria plus 350 parochias uacare propter defectum ministrorum uerbi, sed octo carnifices eandem conditionem petijssent.[62])

Ordinatio Magistri Benedicti Schuman***) Anno 1540.[63])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 381. cap. 22. §. 32.
**) *Conf.* ibid. II. p. 381. cap. 22. §. 33.
***) *Conf.* ibid. II. p. 383 sq. cap. 22. §. 36.
61) Bachans *i. q.* studiosus litterarum recens inter cives academicos nondum rite receptus (*Conf.* Luth. Colloq. germ. IV. p. 547. nota 10.).
62) petijssent.] Cod.: petijsset.
63) 1540.] *sic scripsi;* Cod. *male*: 1510. (*Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 383. cap. 22. §. 36.)

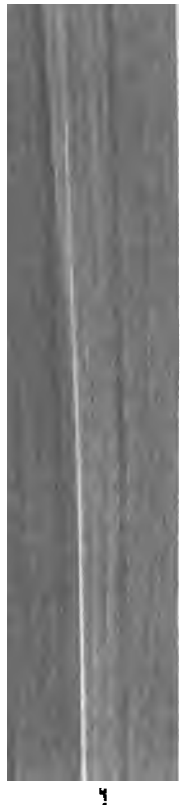

durch gottes gewalt rüsten vnnd senden,
gott gesandt hat. derhalben wache mit ernst
bitte gott, dass er dich in dieser hohen voc
wolle, das du nicht durch falsche lehre, ke
auch nicht durch dein eigene gedancken m
sondern in furcht gottes, treuen fleiss, ste
ches [64]) *mochtest anfahen vnnd in Christo re*
Hic fuit status suae orationis, postea [*fol.* 54
manuum orauit orationem Dominicam clara uo
deinde eleuatis oculis et manibus in coelum
Deus pater misericors, qui iussisti nos orare,
promisisti te exauditurum in nomine filij tui pe
promissione freti oramus pro hoc ministro u
ut illum in tuam messem mittere uelis, illi
ministerium benedicere, aperire credentibus
cem uerbi cursum, ut tuum nomen glorificetu
Ecclesia crescat, Amen. Ideo precor tibi be
successum, mi frater, ut uerseris in timore et
Postea canebatur: *nu bitten wir den heiligen*

D. Erasmus Alberus*) discessurus in Mar
D. M. Luthero modum concionandi [65]) coram
spondit: Omnes tuae conciones sint simplicis
spicere in principem, sed in rudes et indoctos
et erit princeps. *wann ich in meiner predigt*
andere doctores *soltte ansehen, so machte ich*
sed simplicissime indoctis praedico, et omnib
ich Grekisch, Hebreisch, Lateinisch, das spa
sortium nostrum. *do machen wirs so kraus*
dass sich vnnser herr gott daruber verwund
die lenge mit vnns tzugehen, wie in Hispani

itibus hebdomadam praedicant, tum oportet eos per annum contentos. Si quae ciuitas opulentior est, per quadragem numerat Monacho alicui 100 fl., ut praedicet. *Darnach t auch* Germania cum sua ingratitudine.

Ministri*) uita etiamsi non adeo sit perfecta, modo doa sana sit, in pretio habendi sunt, quamuis utrumque m sit, sed qui doctrinam impiam habent, illi 1000 2000 nes seducunt. Ergo optimi fratres orate pro magno hoc sterio et personis. Videtis enim, quanto zelo Christus in e orauerit, antequam uocaret suos discipulos mittendos tum orbem terrarum. Sathanas enim hoc pestilentissimo lo ministerium sanctissimum per Tyrannos, schuermerios sos fratres adoritur. Orate igitur, ut Deus suam pom sub infirmitate seruet, et opus est precibus, etc.

Nehren vnnd wehren) muss in** pastore **beisammen** [*fol.* **sein, sonst wan das wehren nicht da ist, frist der die schaffe vnnd futter.** Ideo Paulus adeo urget, ut opus sit διδακτικὸς in sana doctrina.

M. Lutherus dicebat***) multos esse concionatores fatos, sed sine rebus multa dicere et nihil docere, et esse m uerba sine re. Respondit Philippus Melanthon: Omnia la tales habuere Thrasones. Cicero scribitur dixisse, audisset insignem[67]) loquaculum orantem, Ego nunquam ui aliquem tanta autoritate dicere nihil. Et Erasmus Rolamus cum Bononiae quendam oratione sua triumphan- audisset, interrogatus quomodo ei placuisset, respondit: me. Nam longe uicit meam opinionem. Quam? Non ssem tantam stultitiam in homine isto esse. Ideo dicere est artis, sed apte dicere paucis datum est. Nemo sibi quam sumat, nisi sit ei datum desuper.

Pastor quidam scripsit ad Lutherum de inobedientia sui ni. Respondit: *Ach lieber herrgott wie feindt ist vnns Teuffel,* quod etiam ministros uerbi odio mutuo inflam- ***der teuffel tzundet immer ein feuer nach dem andern last*** [*fol.* 546b] ***vnns leschen*** orando, reconciliando et iuendo. Esto in moribus[68]) dissentiamus, sit tamen conia in doctrina, non ut papistae, qui in doctrina et uita dissimillimi etc.

Conf. Luth. colloq. germ. II. p. 385. cap. 22. §. 39.
Conf. ibid. II. p. 385. cap. 22. §. 40.
Conf. ibid. II. p. 385 sq. cap. 22. §. 41.
insignem] Cod.: insignem insignem
moribus] Cod. *calami err.*: monibus

D. M. Lutherus loquebatur de Budissensibus, *) qui satis negligenter uerbi ministros curarunt, *die stette thun nichts mer dartzu*, quam ut uulgo gratificentur aliquo modo, cum tamen Magistratus olim procurauit papatum et eum euexit, sed Euangelium frigide curat. *das werden sie auch mit ihrem schaden innen werden.*

Ministerium per infirmos homines administratur. **) *Vnser lieber herrgott bestellet sein hohes ampt wunderlich, er befielets den predigern, armen sundern, die es sagen vnd lehren, vnd doch schwerlich darnach thun.* Ita Dei potentia semper procedet in extrema infirmitate.

Superintendens Heluetiorum nomine Simon ***) in ualedictione a Luthero ita dimissus: Vade in pace et ora ad Deum pro syncera concordia. Hoc autem suadeo omnibus concordiae studiosis, ut laborent primo, uel consilescant turbae, et populus quam simplicissime [69]) doceatur, sine strepitu [*fol.* 547ª] disputationum et cauillationum, sicut nos facimus, *dass man ia nicht wider erreget, dan wir haben gnug geeifert*, sinamus nunc adolescere. Ita suadeo illis, qui sub papatu docent, ut syncerum Euangelium simpliciter sine tumultu praedicent, *wann sie das thun, so feldt der bapst, denn er stehet nicht im Euangelio.*

D. M. Lutherus maxime sollicitus ****) cum singultu recitabat futuram Ecclesiarum calamitatem, propter defectum concionatorum. *dann sie wollen sie gemalet haben*, et indignissime eos tractant. Ideo breui experiemur cladem Ecclesiarum nostrarum. H. M. gloriatus est, *er wolde ihr tzehne fur einen bekommen*, eximios praedicatores. *Er soltte wol an tzehn ortern kaum einen bekomen. es wirdt nicht alleine an gelertten leutten, sondern auch an gemeinen gebruch haben. Ach dass vnnser Jugendt fleissiger studierete* et se Theologiae applicaret. *wir sollen Ja seine Jünger sein, er wil vnns auch nicht gram sein, vnnd sollen nur gutes von ihm reden, er wil vnns erneren*, etiam in impijssimo mundo. Iurisprudentia secundum Digesta est quidem optima facultas, sed non tantum practica secundum forum tractantur. Ideo est periculosissima [*fol.* 547ᵇ] uocatio. Et D. Benedictus Pauli libere fatetur, si multos haberet filios, nulli id studium permissurum. *Ich wils Ja meinen sönen auch verbitten.*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 386. cap. 22. §. 42.
**) *Conf.* ibid. II. p. 387. cap. 22. §. 44.
***) *Conf.* ibid. II. p. 387. cap. 22. §. 45.
****) *Conf.* ibid. II. p. 388. cap. 22. §. 47.
69) simplicissime] Cod.: simplicissimae

Nam iura uera sunt abolita, sicut Theologia sub papatu tantum erat nomen et species aliqua. Deus suum regnum conseruet contra omnes sathanae imposturas per synceros ministros. Nam Euangelium periclitatur per sectarios et rusticos seditiosos et animalia uentris, sicut olim imperium Romanum uexabatur.

D. M. Lutherus dicebat *) Euangelium Dominicae tertiae post Trinitatis Lucae 15. esse insignem picturam, quomodo Deus affectus sit erga peccatores, quam sollicite eos quaerat. Status est de poenitentia. Loquitur enim de peccatoribus contritis et poenitentibus, quibus est praedicandum hoc Euangelium. Deinde interrogauit D. Cyriacum: ***hat ihr gestern gar ausgeprediget?*** Ille respondit: ***O Ja ich ledigte mein seckel reine aus.*** Respondit D. M. Lutherus: ***so ist es tzeit auffhorens, dann die kunst habe ich gelernet, wan ich niemer habe, so höre ich auff.*** Et recitauit historiam cuiusdam Monachi noui praedicatoris, qui cum exerceretur et concionem in 9 folijs conceptam edidicisset, eamque in quadrante horae [*fol.* 548ª] absoluisset recitando, ***da war das secklein aus. Lieber herrgott das haben sollen*** Rectores Ecclesiarum ***sein,*** qui nihil sciuerunt.

Magister Forstemius **) per literas consuluit Lutherum, An concionatores publice debeant arguere, [69a]) cum fraterna correptio Matth. 18. tantum de priuatorum peccatis uideatur loqui. Illi uero publice peccantes docendo etiam publice debent corripi, ut Moses Chore, Dathan et Abiram, [70]) Elias Baalitas, Paulus Petrum, nos papam arguimus. Respondit D. M. Lutherus: Prius priuatim arguendus est frater, praecipue si error est nouus et paucorum. si uero est inueteratus et multorum, ut singuli non possint [70a]) moneri aut conueniri, tunc publice est reprehendendus et arguendus error.

D. M. Lutherus dixit ***) de pastoribus auaris, qui contra fas et nefas res tentarent, et suspirabat: ***was sol doch daraus werden? werden sie reich, so tugen sie nicht,*** relinquunt suas conditiones, ut in Nimiceo Bruck accidit cum diuitibus et impinguatis, ***sein sie denn arm, so können sie nicht,*** sicut ubique uidemus. ***wan man ihnen nur die*** substantia ***liesse,*** tunc essent prouisi. Nostra parochia Wittenbergensis

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 388 sq. cap. 22. §. 48.
**) *Conf.* ibid. II. p. 390. cap. 22. §. 50.
***) *Conf.* ibid. II. p. 390 sq. cap. 22. §. 51. 52.

69a) arguere] *sic scripsi*; Cod.: argui
70) Abiram] *sic scripsi* (= hebr. text. Num. 16, 1. *ubi* Vulg. *habet:* Abiron); Cod.: Abyron
70a) possint] Cod.: possunt

des buches schemen, weil Christus der hochste meister Lucae *am 1. vns das* exemplum *aus dem buche* [*fol. 550*a] *tzu predigen gelassen hat* etc.

Dicebant D. Lutherum quotidie posse suas conciones aliter tractare nouis cogitationibus. Respondit: Nequaquam ego semper in eodem statu uersor Dialectice, sed Rhetorice[73] uariare suas conciones potest aliquis et lectiones. *wer das auch wol kan.*

Duplices peccatores.*) Distinctio de duplici peccatore praedicatori est maxime necessaria, de poenitenti et securo alioqui tota scriptura est clausa. Ideo Ambsdorff Schmalcaldiae rigidissime initio concionis coram multis principibus dixit: *das Euangelium gehoret tzu armen betrübten, vnnd nicht tzu euch fursten vnnd herren,* qui uiuitis in delicijs sine tentationibus. *Es ist ein verdrisslich* Exordium *vnnd* captatio beneuolentiae *gewest vnd muss doch sein,* quia illa spiritualissima doctrina Euangelij optima et pia ingenia uexat, sicut in Paulinis Epistolis uidemus, quanto studio illis restiterit: Mortificate corpora uestra. Absit ut peccetis. Videmus enim non legem tantum facere hypocritas, sed etiam ipsam doctrinam gratiae, quod est molestum. Igitur haec distinctio diligenter est retinenda *vnnd mit der* excommunicatione *tzu folgen.*

Odium Laicorum in ministros.**) Perpetuum est odium [*fol. 551*a] Laici et Cleri, nec sine causa, quia uulgus indomitum non uult corrigi. At praedicatorum officium est illos arguere, quod est molestissimum et periculosissimum. Ideo econtra lynceos oculos habent in clerum. *sie musten an ihnen was tadeln, vnnd einen schweren ersehen, sclten sie es gleich nur an ihren weibern vnnd kindern ersehen, so wolten sie sich gerne rechen.* Nisi principes potentia eos superarent, similiter essent in odio. *Last vns nur bei dem einen wordt bleiben,* ut stemus in Cathedra Mosi. Esto uita non adeo sit rotunda et perfecta, Deus commiseretur manente odio Laici iuxta uetus dictum:

Dum mare siccatur, Dum Daemon ad astra leuatur,
Tunc Clero Laicus fidus erit amicus.

Dicebant patrem Crucigeri benedictione Domini ditescere. Respondit D. Ionas: *Gott sei gelobet, dass auch ein frommer* Theologus *einmal reich wirdt.* Respondit D. M. Lutherus: *Ach wir weren reich gnug* diuitijs in Christo superemi-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 393 sq. cap. 22. §. 59.
**) *Conf.* ibid. II. p. 394. cap. 22. §. 60.
***) *Conf.* ibid. II. p. 396 sq. cap. 22. §. 62.
73) Rhetorice] Cod.: Rhetoricae

nentibus, sed proh dolor illas nihili aestimamus, et paruum thesaurum mundi pluris facimus.

Contra prolixitatem concionum.*) Quidam nimis longis concionibus homines affligunt. Auditus tenerrimus sensus facile offenditur. Quamuis D. Pomeranus hoc praetexit: Qui ex Deo est, Verbum Dei audit. [*fol. 551b*] Sed est modus in rebus etc.

Magna est eorum pertinacia,**) qui ita contra Euangelij ueritatem pugnant, ut malint Turcae exercitum, et proh dolor uidemus summam uastitatem. In Boiemia dicuntur uacare paene 300 sacerdotia, similiter in Ducatu Ducis Georgij, et sub Episcopo Wirtzburgensi. Summa, defectus personarum parit calamitatem et uastitatem in religione et politia. Papa ita fregit Boiemiam, cum non amplius haberent sacerdotes, ibi Episcopi nouos ordinandos iterum sibi astrinxerunt. Sed nos Dei gratia ius ordinandi in Ecclesiis seruamus, ne nos ita possint siccare. Ideo ualde mouentur papistae hac ordinatione nostra. Esto multum fidant suo possessorio, attamen coguntur nos curare. Esto illorum foelicitas nos scandalizat, idem scandalum Dauidem cruciauit psalmo 37. et soluit hoc argumentum: praeparas eos ad saginam et uictimam. ***Also pfleget vnnser herrgott die*** Epicureos [74]) ***tzu Münster*** in hac uita ***tzur schlachtbanck.***

Contra uerborum pompam.[75]) ***) Afferebatur D. Martino commentarius cuiusdam Antonij Otto, diaconi in Henchen, in psalmum 93. satis copiosus. Respondit D. M. Lutherus: Redundantes et aestuantes uerbis sunt periculosi et suspecti. Nam omnes historiae testantur summos [*fol. 552a*] haereticos ortos, ***wann sie ihr geschwetz vnnd meulichen wol habenn können gebrauchen vnd das volck an sich bracht.*** Ego olim M. Bucerum grauiter corripui, qui etiam erat ambitiosus in uerbis. Praedicator debet esse διδακτικὸς et Dialecticus, qui possit ineruditos docere. ***Es ist gar viel mer*** in doctrina quam exhortatione ***gelegen, wir sollen*** nutrices ***vnnd nicht*** caupones ***sein.*** Maxime odi eos, qui in concionibus se applicant ad auditores sublimiores neglecto populo, strepitus enim uerborum plus offendit quam aedificat. Multa paucis dicere est uirtus maxima, stultitia est multa dicendo nihil dicere. Ideo Petrus optime dicit 1. Petri 2. Concupiscite lac

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 397. cap. 22. §. 64.
**) *Conf.* ibid. II. p. 397 sq. cap. 22. §. 65.
***) *Conf.* ibid. II. p. 398 sq. caq. 22. §. 66.

74) Epicureos] Cod.: Epicuros
75) pompam] Cod.: pompa

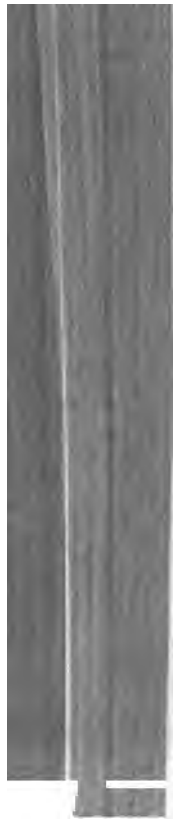

Marchionissa in Lichtenberg **) significabat stros in Brettin esse senes et emeritos, liberan dit: *weil wir konnen, so braucht man vnns*, 552b] *schlegt man vnns ins grass*, sumus mise

Optima uocabula ***) erant olim papistis o bilia, ut Iustitia Dei, Veritas', Misericordia. N rismo nullae [77]) minae curantur. *wie sol ma machet man die sele los, so plaget man d man den leib los, so plaget man die sele.* cogebantur timere sacrificulum. Nunc quaelibet gus audet suum pastorem deponere pro libit *doch wider foddern noch besolden.* Summa, *die pfarher vnnd prediger herschenn, so müg selber schicken, vnnd von dem Iren besolden.* tem ipsis non permittemus, etc.

Tardiloquentia ****) est conuenientissima Conc enim accuratius et praemeditatius proponere suas neca de Cicerone scribit, quod fuerit tardiloqu cus, sicut in D. Pontano uidetis.

Omnibus modis curandum est, *****) ut cons *dass man doch aus den schulmeistern pfarhe machte.* Nam Ludimagistri tam proprie sunt quam homo est animal rationale, et fuit ita etia Ideo consuluit, ut omnibus modis apta loca ad templo eligerentur ad audiendum uerbum.

[*fol.* 553a] Decimarum retentio. Anno 3 rij ******) dicebatur de ingratitudine nobilium et

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 399. cap. 22. §. 67.

issima, qui suis pastoribus decimas debitas denegarent, *n ihre gutter nicht lassen beschweren.* Respondit: *ol man widerumb sagen: lieber Edelman du wolst vnsern predigstul vnnd Altar auch nit beschweren. lieber herrgott das helle licht des* Euangelij *glentzt Es wirdt ein greulich vngewitter hernach folgen.* us pro sanctificatione nominis diuini.

nno 1539. 23 Iulij cum Magister Anthonius Lauterbach enatorem Pirnensem uocaretur ad iter et ualediceret eptores, peteret, ut Diaconatum illi praeseruarent, re- lit D. M. Lutherus: Visum est Deo te uocari in pasto- Pirnensem, et bene facis, quod obtemperas, etsi libenter retinuissemus, attamen nos agimus pro uoluntate Dei, ontra uoluntatem illius. Vade igitur in pace. Dominus ecum cum uirtute multa. Orabimus pro te et tota Ec- Noli tristari, fortior est, qui tecum est, quam qui in lo. Deinde promittebat mihi, si ei iter contingeret in m, se Pirnam uisitaturum, et donabat filiae meae gros- nagnum. Quilibet homo in [*fol. 553b*] sua uita et condi- hoc praecipue debet curare, ut ipsius uocatio sit inuo- erbo Dei, tanquam infans pannis. Ideo quilibet ut cer- , erga Deum dicere debet: Da uerbum, da uerbum.

. LVTHERI IVDICIVM DE SVIS CONCIONI- BVS. *)

:h habe mich selbes offt angespeiet, wann ich vom pre- l kommen bin: pfu dich wie hastu geprediget, du hast lich wol ausgerichtet, nullum seruasti conceptum. *vnnd lieselbige predigt habenn die leuthe auffs höchste ge- das ich in langer tzeit nicht so eine schöne predigt t hette. Wann ich hinuntter vom predigstul gestiegen so habe ich mich besunnen vnnd befunden, dass ich oder gar wenig dauon geprediget habe, das ich bei ncipirt hatte, Das ichs gewisslich darfur haltte: es l ein ander ding predigen dann wirs achten, dan vnn- rrgott offt einem eingiebt. Es prediget einer viel an- wann er hinauff kompt, dann er es hat wollen thun i sich bedacht. Es ist gut, das einer nur recht pre-* ıxta analogiam fidei. Ad simplicem modum concionandi concionatores se debent assuefacere, *vnnd sollen bei*

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 401. cap. 22. §. 73. 74.

[illegible] die predigen Jungen unverstandigen leutten, [illegible] als die [illegible] Jaren, denen man alleine prediget. Das ist man der grobe sauffe, dass es dieselbigen verstehen, oder etwas daraus fassen mugen vnnd ihr leben bessern. Mir vnd Philippo darff keiner predigen, [illegible] Man muss nicht predigen, tapffer herfaren, mit grossen wortten prechtig vnd kunstreich, dass man sehe, wie man gelert sei vnnd seine ehre suchet. [illegible] Man sol sich aldahin accommodiren [illegible] vnnd das jelet gemeiniglich allen predigern, das sie predigen, dass das arme volck gar wenig daraus erlerne. wie Butzer vnnd Zwingell theten tzu Marpurg [78], in grosser pracht daher vnnd alles auffs kunstreichste, dass sie den lob davon hetten. quasi dicerent: Sihe D. Martinus vnnd Philippus sehen, wie ich so ein gelerdter geselle bin.

Einfeltig tzu predigen ist eine grosse kunst. Christus thuts selbes, er redet alleine von ackerwercke, vom senffkorn. vnnd brauchet eitel grobe peurische similitudines.

Wann einer tzum Ersten mal [*] auff den predigstul kompt, es gleubet niemandt, wie einem so bange darbei ist vnd wirdt, er siehet so viel kopffe vor sich. Wann ich auff den predigstul steige, so sehe ich keinen [fol. 554b] menschen an, vnnd meine, es sein eittel klötzer, die do fur mir stehen, vnnd rede meines gottes wordt dahin.

Gott hat die pfaffen im alten Testament [**]) gar reich gemacht. Annas, Caiphas haben trefflich einkommen gehabet, suburbia primitias, decimas, de singulis personis siclum habuerunt 8 fl. Iam miseri ministri salutis extrema paupertate expelluntur.

Deplorabat etiam [***]) futura mala ex arrogantia praedicatorum etiam neophytorum. sie wollen nun alle nach der Dialectica vnd Rhetorica predigen, machens so krauspen, das wider das volck noch sie etwas verstehen. Ambitio praedicatoris est Ecclesiae pestis. Iurista Neophytus in primo anno est Iustinianus, Secundo anno Doctor, Tertio Licentiatus, Quarto Baccalaureus, [79]) Quinto studens. Ideo Hippocrates bene dixit contra arrogantiam: Ars longa, Vita breuis. Experientia fal-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 402. cap. 22. §. 75.
**) *Conf.* ibid. II. p. 402. cap. 22. §. 76.
***) *Conf.* ibid. II. p. 402 sq. cap. 22. §. 77. 78.
78) *Marpurg*] Cod.: *Mattpurg*
79) Baccalaureus] Cod. *corrupte*: Baclareus

lax. Tempus praeceps. Ergo nemo sapiat ultra id, quod debet. Deinde consuluit pijssime, ut quilibet concionator studeret simplicissime, ut suae conciones essent populares et omnes disputationes. Item Hebraea, Graeca in concionibus publicis tacenda. Nam in Ecclesia debet esse lingua Oeconomica, *die einfeltige muttersprache*, omnibus nota. Aulae, [*fol.* 555ᵃ] Iuristae, Aduocati debent habere uerba ornata, quos imitatur Osiander, Mathesius. Et D. Staupitius uir doctissimus talis erat odiosus concionator. Et populus libentius audiuit simplicem fratrem. Videte, quam pueriliter Christus loquitur parabolis. Absit omnis ornatus a templis.

De paupertate praedicatorum dicebatur, *) qui etiam suum ius et stipendium necessarium non auderent petere. Mox illis tanquam auaris accurrerent: gratis accepistis, gratis date. Respondit D. M. Lutherus: Mundus non est dignus neque accipere coelestem thesaurum, neque quidquam ministris dare. Ideo opportunos mendicos requirit, *wie bruder Mathes bei dem Churf.* qui ab Electore impetrauit pelliceum, et cum quaestor ei non emisset pelliceum, iterum in concionibus coram principe erupit: *wo bleibet dann mein peltz?* Postea iterum mandatum est quaestori, ut illum offerret, et tamen neglectum. Iterum in alia concione in facie principis erupit: *noch habe ich meinen peltz nicht*, et tandem hac impudentia impetrauit uestitum. Ita mundus uult compelli, hilariter nihil dat, aut coactus aut superstitiose largitur.

Anno 1545. 7 Iunij **) Dominica prima post [*fol.* 555ᵇ] Trinitatis D. Martinus iratus increpauit murmurantes in psalmos et cantilenas. pios enim non conuenire in templo propter boatum et murmurationes, sed orationis et gratiarum actionis causa. *wolden sie Ja brummen vnnd murren, so solten sie vnter die kuh vnnd schweine gehen, die wurden ihn wol andtworten, vnnd die kirche vngehindert lassen.* Attamen altera Dominica quidam non intermiserunt mane. Ideo D. M. Lutherus mox templo exiuit. Hanc ob causam D. Pomeranus illos grauiter arguebat: *du hast mir vnnsern vater* D. Martinum *aus der kirchen geiagt, du wirst mich auch veriagen, dass ich dir nicht predigen werde.*

Deinde D. Martinus Lutherus coepit concionem ***) παραινέσει,[80]) quae proh dolor nunc essent rarissimae, imo cogimur

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 403 sq. cap. 22. §. 79.
**) *Conf.* ibid. II. p. 404. cap. 22. §. 80.
***) *Conf.* ibid. II. p. 404 sq. cap. 22. §. 81.
80) παραινέσει] Cod.: παραίνεσε

nunc. contraria. uitia uidere. quae ita in mores abijssent, ut nullus praedicatorum ausit corripere uitia sine periculo capitis uel exilij. Nam pij et fideles praedicatores si arguerent peccata, accusarentur blasphemi contentiosi. *menschen lesterer.* Audi frater, dixit: cur te ipsum contaminas impietate et scandalis? An nescis ministros [80a] Ecclesiae officium et authoritatem castigandi [fol. 556a] a Deo impositam habere? Si pietatem per uerbum promouere debemus, impietatem suis cum fructibus damnare cogimur. Alias Deus iustum sanguinem a nobis postulabit. Quis quaeso piorum potest conniuere ad illa atrocia flagitia blasphemiorum, inobedientiae, furti, *da man kofent fur bier giebet,* usurarum, adulterij, dissensionum. Illa uitia nos omnes detestamur. Et quilibet paterfamilias deplorat malitiam. *klaget vnnd schreiet vber den mudtwilligen vngehorsam. Ey ist dirs recht drüber tzu klagen, warumb wiltu den predigern das maul tzusperren,* loco Dei arguentes? Ibi uero reclamant: *Er hat mich gemeinet.* Respondeo: Vulgare prouerbium est: *wann man vnter die hunde geworffen hat, so schreiet der getroffen ist.* Ideo tua murmuratione te ipsum reuelas, *dass du eben der schuldige hundt bist, der getroffen ist. Wiltu es nicht horen vnnd murren, so gehe tzu dem loche hinaus.* Audies olim a Deo iudicium, qui dicet tibi: Nonne tibi per praedicatores meos dictum est? Cur non audisti illos? neque te poteris excusare. Deinde coepit commendare opera caritatis ab exemplo summi Dei, qui ipse est caritas, et deinde [fol. 556b] de perfecta caritate, in qua non esset timor, sed syncera fiducia erga Deum, et pius affectus erga proximum, qui [80b]) omnia opera per fidem procrearet.

Anno 1545. 16 Iunij*) D. Lutherus prohibuit Anthonio Lauterbachio et D. Danieli, ne in decreta de Ceremonijs consentiremus, neque aulicis tantum autoritatis permitteremus, sed ut ipsi in suis officijs praestarent quae possent, ἵπποις ἱππεύειν [81]) etc. iuxta prouerbium. Et nemo debet profiteri, quod non didicit. Regant ipsi aulam, permittant Ecclesiam Deo et suis ministris uocatis. *Wir haben auff allen seitten gnug tzu thun vnnd tzu vorandtwortten,* ualeant πολυπραγμονικοὶ ambitiosi.

Breuitatem et perspicuitatem *kann ich nicht also tzusammen bringen* sicut Philippus. *Ich fleissige mich in meinen*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 405 sq. cap. 22. §. 82.
80a) ministros] *sic scripsi;* Cod.: ministri
80b) qui] Cod.: quae
81) ἵπποις ἱππεύειν] *sic scripsi;* Cod.: ὕπευς ὑπεύειν

predigten, *) *das ich einen spruch vor mich neme, vnnd dabei bleib ich, dass ich denen wol antzeige, dass sie konnen sagen: das ist die predigt gewest,* id est, In statu semper maneo. *Christus mit seinen predigten ist flugs mit* parabolis *herein gefaren von schaffen, wolffen, hirten, weinbergen, feigenbeumen, acker, pflügen, das haben die armen leuthe konnen vernemen.*

[*fol.* 557ª] Pauperes euangelizantur. **) *Die prediger mussen arme gesellen sein,* sed ipsi respiciunt ad aliam uitam. Ideo oportet nos futura credere, si autem certo crederemus hunc thesaurum uitae aeternae, *so wurden wir tzu stoltz werden.* Ideo Deus hunc thesaurum suae misericordiae occultauit *mit einem grossen deckel, den er druber gesetzt hat, der heist* Fides. *daran haben wir vnns vnnser leben lang tzu weltzen.*

THEOLOGIAE STVDIVM ET RATIO.

Quaemadmodum omnes fideles puerorum informatores primum diligenter Vergilium et Ciceronem proponunt, deinde alios quoscunque, non tantum ut discant, sed iudicent etiam, sic qui foeliciter uult in sacris uersari et proficere, Ioannem legat et Paulum, deinde patres et quoscunque alios, qui post Euangelistas scripserunt, hos ad iudicium piorum legant. In causis religionis debet esse certa πληροφορία spiritus sancti, ita ut sit Confessio perfecta in omni tentatione, ne dicamus: Non putassem. Haec enim uox sicut alias est periculosa, ita in theologia est pestilentissima. Ideo Iuristae sunt Chimaera facie uirgo, ubi plausibilia docentur. Corpus est Leo ui perrumpens, Cauda serpens. Pauci sunt theologi eruditi, praesertim qui futuri sint [*fol.* 557ᵇ] propugnatores contra sathanam et suas factiones. Non solum sunt indocti, sed etiam inconstantes. *Es muste sich noch leiden,* quod minus essent prudentes, modo essent constantes: Videte, quid mali afferat inconstantia Ioannis Agricolae, qui nunquam uoluit contra Wicelium, sed contra nos pugnare. Ita Carolostadij inconstantia fuit pestilentissima cursui Euangelij. Deus seruabit suam linguam in terris *in den schreibfedern.* Theologi *sindt der Kiel an den federn,* Iuristae *der strumpff. Wenn sie nun nicht wollen den kiel an der feder behalten,* scilicet theologos, amittent iuri-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 377. cap. 22. §. 25.
**) *Conf.* ibid. II. p. 406. cap. 22. §. 83.

stas. Antequam autem praeterirent, experiemur defectum doctorum hominum, *dass man sie würde aus bretten schneiden, vnnd aus der Erden graben, wan man sie nur haben kunde. Es wirdt aber nicht helffen, man versundiget sich tzu sehr an gott.*

MAGNA EST COGNATIO MEDICINAE ET THEOLOGIAE. NAM VTRAQVE QVATVOR PARTIBVS ABSOLVITVR.

Prima pars *τῆς ἰατρικῆς* uocatur *φυσιολογική*. Haec describit naturam et partes hominis, et absolutissimam ideam humani corporis proponit.

[*fol. 558*ᵃ] Secunda *αἰτιολογικῆ*. haec remedia adhibet aegrotantibus et morbos pellit. Haec dicitur *θεραπευτική*.[82])

Tertia *διαιτητική*, quae praescribit certam uictus rationem et alia exercitia.

Quarta est *θεραπευτική*,[82]) quae de morbis disputat, id est, de accidentibus conturbantibus *ἁρμονίαν*.[83]) Causas morborum quaerit. Haec dicitur *αἰτιολογική*.

Ad hanc Methodum pulchre congruit Doctrina Christiana.

Primum dici solet de hominis natura, qualis fuerit ea ante lapsum. Secundo consideranda est tristis *ἀταξία*, quae imaginem Dei horribiliter deformauit, quae uocatur peccatum. Tertio monstrantur efficacia[84]) remedia, quae letalem morbum depellunt. Quarto traditur doctrina de bonis operibus.

PROPHETAE.

Quidam interrogauit*) de reuelatione prophetarum, qui subinde gloriantur: haec dicit Dominus, an Deus personaliter cum eis locutus sit. Respondit: sanctissimi et spiritualissimi et intentissimi fuerunt homines diuina et sacra cogitantes. Ideo

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 416 sq. cap. 60. §. 8. 9.

82) *θεραπευτική*] Cod. *utroque loco*: *ἱερατευτική*

83) *ἁρμονίαν*.] Cod.: *ἁρμοκαν*

84) Tertio monstrantur efficacia] Cod. *calami err.*: Tertio monstrantur efficacia Tertio monstrantur efficacia

in conscientijs eorum locutus est illis Deus. Haec pro reuelatione [*fol. 558b*] acceperunt proprietate certissima. In Iudaeorum scriptis legitur Esaiam ab Achas occisum, quod dixit: Vidi Dominum sedentem super solium excelsum. *dann der Achas wirdt tzu ihm gesagt haben:* Tu nebulo dicis te uidisse Dominum, tamen Deus dicit Mosi: Non uidebit me homo et uiuet. Haereticus es, insanus et blasphemus, dignus ut occidaris, tollite eum, et ualde mihi uidetur uerisimile, quod propter hanc causam Esaias occisus sit. [85]) Neminem enim potuerunt [86]) ferre, qui maiora se uidisse aut fecisse diceret quam Moses.

Horrenda et incredibilis est historia *) de Helia et maxima ira, quod tam sanctus uir tantum tempus siccitatis orauerit. *Er muss warlich tzornig sein gewest,* quia uidit Doctores pios interfici et persecutionem pati. Ideo orauit contra illos, quos praedicatione sua non potuit flectere, quasi diceret: *dass Euch sanct Velten ankomme.* ideo dixerunt: tu perturbas Israel, quia saepius illis minatus est, quamuis cum illis etiam passus est penuriam.

Anno 1539. 17 Ianuarij **) D. Iustus Ionas coenabat cum D. M. Luthero. Ibi multa dicebat de propheta Iona, et hoc argumentum intulit: [*fol. 559a*] Christus dicitur signum Ionae prophetae. signum est minus et materia rei significatae uel signatae. Ergo Ionas fuit maior Christo, quia fuit res signi. Hoc argumentum soluitur per Grammaticam, quia est Hebraismus. Nam signum dupliciter accipitur, actiue et passiue. Hic accipitur passiue, id est, significatiue. Deinde coepit amplificare maiestatem illius prophetae Ionae, qui tantum haberet tria capita et tamen solus concitarit totum imperium. Ideo merito est signum Christi regni sub infirmitate. *Es ist wol verdriesslich, dass Christus nur dieser historien mit vier worten gedencken sol. Aber thut doch Moises auch also,* qui creationem, legendam Abrahae et magna mysteria tam paucis attigit. Iterum [87]) de tabernaculo, de sacrificijs, extis, *von dem fetten auffn nieren, von dem drecke bringet er viel tzeit tzu,* quia uidit mundum illa externa curare oblitis spiritualibus mysterijs. Sed haec historia Ionae est adeo magna, ut fere sit incredibilis et absurdior quam ulla fabula poetarum, nisi es-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 417. cap. 60. §. 10.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 417 sqq. cap. 60. §. 11.

85) sit.] Cod.: esit.
86) potuerunt] Cod.: putuerunt
87) Iterum] Cod.: Iterim

set n. Bibite [illegible] patre vt mendacium riderem. *dann was man ihm mit narrheiten*, qui modo tribus diebus in magno ventre ceti fuerit, qu. a tineis hora consumptus *fol. 559b*] plane natura et sanctus caeti fier. debuisset. Hic autem centies moriens est. sub terra, mari, caeto. [87a]) *heist das nicht in media morte vrsere* natiuitatem prodigium maris rubri nihil sit respectu huius miraculi. *Es gehet auch eben seltzsch zu.* Deinde liberatus incipit irasci et expostulare de re minima, *cui ein greslein.* Magnum est mysterium. *Ich schame mich meines* Commentarij, quod tam infirmiter attigi statum miraculi etc.

Valde sunt exitiosi prophetae falsi. (Eorum) magnam habet emphasin in dicto: Ex fructibus eorum cognoscetis eos. Esto per se videantur homines deuoti, synceri, modesti, qui sunt fructus personarum, non prophetarum. Locus Deuteron. 18. de nouo propheta huc pertinet. Nullus prophetarum Mosi fuisset similis. Moses mortuus est, et sepulchrum eius non inuenitur. Prophetae non sunt aequales Mosi. In eodem capite confutantur [88]) pseudoprophetae arrogantia corrupti, et recensentur eorum signa. Solus Christus propheta audiendus, qui et Antichristum et omnes haereticos spiritu oris sui confundit, et pugnat contra magnum Draconem Apocal. 12. [89])

PATRES POST APOSTOLOS. [90]) [*])

Bernhardus [**]) in suis concionibus excellit omnes alios *[fol. 560a]* Doctores, ipsum etiam Augustinum, quia pulcherrime praedicat Christum, in disputationibus uero suis plane

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 420 sq. cap. 60. §. 14. sect. 2. 1.

**) *Hoc caput legitur op.* Reb. II. fol. 234b lin. 22. — fol. 240a lin. 7. *proxime post* Colloquium M. L. cum Legato Pontificio de concilio, *quod supra* p. 89. *exhibui.* — *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 368 sqq. cap. 57. et p. 385 sqq. cap. 58.

***) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 393. cap. 58. §. 8.

87a) caeto.] Cod.: Caete.

88) confutantur] Cod.: confutatur

89) contra magnum Draconem. Apoc. 12.] *his verbis finitur extremum quatuordecim capitum inde a* pag. 16. *hucusque e* Cod. fol. 504b lin. 5. — fol. 559b lin. antepenult. *allatorum, quorum nullum op.* Reb. *inuenitur.* (*Primum eorum inscriptum est*: Coelum. Stellae.)

90) Patres post Apostolos.] Reb. *habet hanc inscriptionem*: Patres post Apostolos et iudicium de illis.

sui dissimilis et praedicationibus contrarius. Post Bernhardum secundas obtinet Bonauentura. [90a])

Hieronymus*) non est numerandus inter Doctores Ecclesiae, qui fuit haereticus. Credo tamen ipsum fide in Christum esse saluatum. Nihil tractat de Christo, nisi quod nomine utitur. Nullum inter scriptores ita odi ut Hieronymum, tantum de ieiunijs, cibis et uirginitate scribit. Si tamen urgeret opera fidei, aliquid esset, sed neque de fide, spe, charitate, nec operibus fidei loquitur. Ideo D. Staupitius, diligens illius lector, dixit: *Ich wolde gerne wissen, wie* Hieronymus *solt sein selig worden.* Et eius antecessor Andreas Proles dixit: *Ich hette traun* Hieronymum *nicht mugen tzum Prior haben, er ist wol so wunderlich gewest.* [90b])

IVDICIVM DE DOCTORIBVS ECCLESIAE.

Augustinus in libro de Ciuitate Dei, est quasi commentarius supra Horatium, Tibullum, Propertium, M. Varronem. recenset enim uaria gentium et Romanorum idola. [90c])

Augustinus supra locum: [91]) Quia meruisti portare saluatorem mundi, exponit, Mariam meruisse, [*fol. 560*[b]] id est,

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 392. cap. 58. §. 7.

90a) Bernhardus — — obtinet Bonauentura.] *haec, quae in* Cod. fol. 559[b] lin. ult. — fol. 560[a] lin. 4. *extant, ap.* Reb. *non reperiuntur.*

90b) Hieronymus non est numerandus inter Doctores Eccl. — — *so wunderlich gewest.*] *hic locus, qui in* Cod. fol. 560[a] lin. 5 — 16. *fere in principio huius capitis legitur, ap.* Reb. *inferiori loco,* scil. fol. 237[a] lin. 21 med. — fol. 237[b] lin. 5. *proxime post verba:* Hieronymus vero quia habuit pacem, nihil boni scripsit, *sic exhibetur:* neque ceuseo eum numerandum inter doctores Ecclesiae, quia fuit haereticus, credo tamen eum fide in Christum saluatum esse. Nihil de Christo tractat, nisi quod nomine vtitur. Nullum inter scriptores ita odi vt ipsum, tantum de ieiunijs, cibis et virginitate scripsit, si tamen vrgeret opera fidei, aliquid esset, sed neque de fide, spe, charitate, neque operibus fidei loquitur. Ideo D. Staupitius diligens illius lector dixit: Optime scirem, quomodo Hieronymus saluatus sit. Et eius antecessor Andreas Proles dixit: Ego sane Hieronymum non elegissem in priorem. (*Conf.* p. 138. nota 25.)

90c) Iudicium de Doct. Eccl. — Romanorum idola.] *haec, quae in* Cod. fol. 560[a] lin. 17 — 22. *leguntur, a* Reb. *absunt.* — *Pro his tribus sectionibus:* „Bernhardus in suis concionibus — — et Romanorum idola", *quae* Cod. fol. 559[b] lin. ult. — fol. 560[a] lin. 22. *exhibet, ap.* Reb. *in huius capitis principio* fol. 234[b] lin. 24. — fol. 236[a] lin. 15. *ea, quae* Cod. *inferiori loco* fol. 565[b] lin. 20. — fol. 567[a] lin. 19., *et deinceps* fol. 236[a] lin. 16 — 24. *ea, quae* Cod. fol. 564[b] lin. 21. — fol. 565[a] lin. 7. *habet* (*conf.* p. 145. not. 97. *et* p. 144. not. 90.).

91) Augustinus s. locum:] Reb.: Summa syncerius scripsit Augustinus caeteris, sicut supra hunc locum.

idoneam et aptam fuisse. [92], sicut arbor idonea [93]) est ad faciendos fructus. Hic D. Augustinus fuit scripturae interpres prae omnibus aliis. Et ego non possum satis mirari, *dass die andern* Doctores *vber den aller schönsten text vberhin sein geloffen, do sie mit den fussen solten sein druber gefallen.* [94],

Theophylactus etiam fuit bonus interpres. [95]; maxime supra Paulum. Deinde Cyrillus. Chrysostomus [96] et Origenes *haben gross geschrei* [97] in iudicio hominum. Attamen Lyra [98], unico suo libro utcunque superat. Chrysostomus plane videtur seditiosus et garrulus. [99]; Ideo placet Erasmo, [100]; qui negligit fidem. et tantum moralia tradit. Ita cum eum ad interpretationem Epistolae [1] ad Hebraeos susciperem, in qua praestantissimus est locus de summo sacerdote. [2], ibi fabulatur [3], de dignitate sacerdotum. *liess mich also im drecke stecken.* Ita mihi imposuit Hieronymus, haerentem non explicuit. Ipse etiam duodecim libros supra Genesin scripsit, [4] et tamen uix dimidium capitis primi pertractat. Ita philosophatus [5]) est de uesperi et [6]) mane. Ita etiam est [7]) supra Epistolam ad Romanos et Galatas.

Augustini Hypognosticon et contentio cum Pelagianis est optimus liber, de libero arbitrio egregie scripsit prae omnibus. Ideo Augustinus [8]) Parisijs damnatus est, [*fol. 561*[a]] dixerunt enim eum excessiue locutum in omnium haereticorum odium. [9] Retraxit

---

92) et aptam fuisse,] Reb.: fuisse et aptam.
93) idonea] Reb.: apta
94) Hic D. Augustinus — — *gefallen.*] Reb.: Ideo optimus fuit interpres scripturae. Sed non satis mirari possum, quod caeteri Doctores elegantissimum textum, quem summo in pretio habere debuissent, negleverint illumque non explicauerint.
95) etiam fuit bonus interpres,] Reb.: insignis fuit interpres,
96) Chrysostomus (Cod. *male*: Chrisostimus)] Reb.: Chrysostomus vero
97) *haben gr. geschrei*] Reb.: magnum applausum habent.
98) Attamen Lyra] Reb.: Lyra vero
99) Chrysostomus — garrulus.] Reb.: Nam Chrysostomus seditiosus et garrulus videtur.
100) placet Erasmo,] Reb.: Erasmo placet,
1) Epistolae] *sic* Reb.: Cod.: in Epistolam
2) sacerdote,] Reb.: pontifice Christo.
3) fabulatur] Reb.: fabulabatur
4) *liess mich* — — scripsit,] Reb.: et me suis cogitationibus decepit. Similiter Hieronymus mihi imposuit, qui me haerentem non explicuit. Scripsit 12 libros supra Genesin
5) philosophatus] *sic recte* Reb.: Cod.: philosophus
6) et] Reb.: ad
7) Ita etiam est] *sic* Cod.; Reb.: Similiter agit
8) Augustinus] *ap.* Reb. *h. l. deest.*
9) in omnium haereticorum odium.] Reb.: in odium omnium haereticorum.

suam sententiam in diuersum, aliter, quam uoluit, ***das heissen sie*** [10]) excessiue loqui. Dicit liberum arbitrium per se [11]) nihil nisi ad peccandum ualere. Idem etiam [12]) sentit Magister sententiarum, qui etiam fuit egregius uir, qui cum audiret libros infinitos conscribi, [13]) ipse omnium scribentium methodum [14]) tradidit, ***Er hats beste gethan*** sua methodo. ***Ist ein grosser mann gewest.*** [15]) perlegit enim omnes scribentes, Hilarium, Augustinum, Ambrosium, Gregorium, Hieronymum, [16]) praeterea omnia concilia et decreta. ***Wenn er mit diesem vleiss in die Bibel wer geraten, so wers gegangen. Es hat nicht sollen sein.*** [17]) Fertur eum fuisse spurium [18]) ex moniali. [19])

Tres spurij ex Monialibus	Petrus Lombardus [20])	summus	Theologus
	Gratianus		Iurisperitus
	Comestor, qui scripsit historiam ecclesiasticam		Historicus.[21])

---

10) ***das heissen sie***] Reb.: hoc dicitur ab illis
11) se] Reb.: sese
12) etiam] *a* Reb. *abest.*
13) qui etiam fuit — conscribi,] Reb.: qui vir fuit egregius, cum videret infinitos libros scribi,
14) omnium scribentium methodum] Reb.: methodum omnium scribentium
15) ***Er hats — gewest.***] Reb.: et hac sua methodo, multa effecit, fuit enim vir egregius et doctus,
16) scribentes — Hieronymum,] Reb.: authores, Aug. Ambro. Greg. Hiero. Hilarium, etc.
17) ***wenn er — sollen sein.***] Reb.: si tanta diligentia Biblia legisset, temere certe non laborasset, sed fieri non debuit.
18) eum fuisse spurium] Reb.: fuisse spurios
19) ex moniali.] ***sic scripsi;*** Cod.: et Moniali, Reb.: ex monitali,
20) Lombardus] ***sic scripsi;*** Cod.: Longobardus
21) Tres spurij ex Monialibus — — Historicus] Reb.: nam vna monialis peperit (*typ. err. pro*: peperit)

Petrum Lombardum qui librum sententiarum scripsit	summum	Theologum
Gratianum, Decretorum compilatorem		Iurisperitum
Comestorem qui scripsit historiam Ecclesiasticam		Historicum.

supra Matthaeum, Epistolam ad Galatas, ad Titum scribit frigidissime. [33]) Ambrosius 6 libros in Genesin scripsit. *O wie sein sie so dünne.* Augustinus nihil [34]) acriter de fide scribit quam [35]) cum contra Pelagianos pugnat, *die haben Augustinum auffgewecket vnd tzum manne gemacht.* [36]) Optime quidem crediderunt, sed extra pugnas non potuerunt publice tradere. *Ist doch kein* Commentarius *vber die Epistel* ad Romanos et ad Galatas, qui aliquid syncere traderet. [37]) O quantum seculum hodie habemus in synceritate doctrinae, et proh dolor contemnimus illud. Sancti patres *haben besser gelebet dan geschrieben, wir gott lob schreiben bass dan wir leben.* [38])

Deinde recitauit horrendum lapsum Gregorij, qui fratrem [39]) cum tribus florenis in sepulchrum maledixit, et deinde per alium fratrem triginta missis redimere curauit. Deinde [40]) papa suis pestilentissimis traditionibus esu [*fol. 563*[a]] carnium, cappis, missis homines alligauit *an seinen dreck vnnd scheisserey gesetz.* [41]) Ita horrendus lapsus indies creuit, ita ut dictum Augustini papa plane pro se adplicaret: Euangelio non crederem, [42]) id est, Ego papa sum caput Ecclesiae, ubi ego sum, ibi est Ecclesia, cum ipse tantum sit minister et seruus Ecclesiae. [43]) Non obseruant occasionem dicti Augustini, qui loquitur contra Manichaeos: Ego [44]) uobis non credo, quia estis damnati, Ecclesia autem sponsa Christi non potest errare, huic assentior.

---

33) ad Titum scribit frigidissime.] Reb.: et ad Tit. frigidissime scribit.
34) in Genesin scripsit. — nihil] Reb.: supra Gen. composuit quam exiguum hominum intellectum. August. non adeo
35) quam] Reb.: qua
36) *die haben Aug. — gemacht.*] Reb.: illi Augustinum excitauerunt et ansam fideliter inhaerendi praebuerunt.
37) *Ist doch* — traderet.] Reb.: nullus fere commentarius in Epistola ad Romanos et ad Galatas aliquid syncere tradit.
38) *haben besser gel. — wir leben.*] Reb.: melius vixerunt, quam scripserunt, nos Deo iuuante melius scribimus quam viuimus.
39) fratrem] Reb.: fratrem vnum
40) Deinde] Reb.: Postea
41) missis homines — *gesetz.*] Reb.: missis, et alijs suis stercoribus traditionum homines alligauit.
42) ita ut dictum — crederem,] Reb.: iuxta dictum Augustini, quod Papa sibi plane applicat, Euangelio non crederem, nisi authoritas Ecclesiae me commoueret,
43) Ecclesiae.] Reb.: Ecclesiae, si pie docet.
44) Ego] Reb.: id est. Ego

Prudentius. *)

D. M. Lutherus commendauit hymnos Prudentij et ipsum poetam, quod esset optimus et Christianissimus poeta. Et si ipsius Vergilij temporibus uixisset, commendatus fuisset supra Horatium, quem tamen Vergilius laudauit. Ego maxime optarem Prudentij carmen in scholis praelegi, sed scholae iam incipiunt prophanari, et sacrae literae iterum pelluntur ex illis. [45])

D. M. Lutherus legit domi [46]) Cyprianum **) de singularitate clericorum, quomodo se a mulieribus separare deberent, ubi inepta et puerilia tractabat. D. Martinus mirabatur [47]) tanti uiri ineptias, cum suspirijs, dubitans utrum iste [48]) liber esset Cypriani, *Aber es ist nicht wunder, wann man von gottes wordt vnnd ordnung abfelt, so muss man sich in ergernissen weltzen.* [49]) Ita cum illi reijcerent coniugium, ordinationem Dei, [50]) et manifesta scripturae [*fol. 563b*] testimonia, mandata, et exempla, inciderunt in scortationes, adulteria etc. *damit haben sie sich mussen schlaen.* Ille Cyprianus [51]) fuit fere proximus Apostolis sub Valeriano, uixit 220 annis post Apostolos.

Vetustissimus fuit Tertullianus. [52]) Secundo Hegesippus. Tertio Cyprianus. Quarto Lactantius. Deinde Gregorius Nazianzenus, postea Hieronymus, Augustinus, Eusebius. Horum tempore degenerauit Ecclesia, [53]) imo ipsis Apostolis uiuentibus. Vi-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 374 sq. cap. 57. §. 8.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 370. cap. 57. §. 4. sect. 1. 2.

45) Prudentius. D. M. Luth, — — ex illis.] *haec, quae* Cod. fol. 563a lin. 10 — 17. *exhibet, ap.* Reb. *paulo inferius* fol. 239a lin. 23 med. — fol. 239b lin. 3 med. *sic leguntur*: Prudentium summopere commendauit M. L., qui optimus et Christianissimus Poëta hymnos composuit, et si ipsius Vergilij temporibus vixisset, commendatus fuisset supra Horatium, quem tamen Vergilius laudauit. Ego maxime optarem Prudentij carmen in Scholis praelegi, sed Scholae iam incipiunt profanari, et sacrae literae iterum pelluntur ex illis. Ita Fulgentius insignis est poëta re et verbis, longe superat Horatium, et Poëtis annumerandus est.
46) legit domi] Reb.: domi legit
47) D. Martinus mirabatur] Reb.: Mirabatur M. L.
48) utrum iste] *sic scripsi;* Cod.: vter iste, Reb.: vtrum ille
49) *Aber es ist — weltzen.*] Reb.: sed non est mirum, nam si Dei verbum et relinquimus, tunc omnibus offendiculis nos inuoluimus.
50) ordinationem Dei,] Reb.: Dei ordinationem,
51) adulteria etc. — Cyprianus] Reb.: et adulteria, hisce rebus maxime vexabantur. Cyprianus
52) Vetustissimus fuit Tertull.] Reb.: Tertullianus fuit vetustissimus.
53) degenerauit Eccl.] Reb.: Ecclesia degenerauit,

demus [54]) lugubres Pauli lamentationes de Corinthijs, Galatis. [55]) Et ipse Christus habuit inter suos, sanctum Iudam. Valeant illi, qui Ecclesiam plane puram et purificatam [56] habere uolunt. Hoc est plane nullam uelle [57]) Ecclesiam.

Augustinus et Hilarius *) clarissime scripserunt inter patres. Reliqui omnes sunt legendi cum iudicio. Tertullianus est durus et superstitiosus, utcunque eum Cyprianus [58]) suum magistrum appellauit. [59])

Patres cum iudicio sunt legendi. [60]) Augustinus plus laboris habuit euoluendo sese ex patribus, quam cum haereticis.

Gregorius interpretatur quinque talenta, quinque sensus, qui etiam in bestijs sunt, duo uero talenta intellectum et operationem.

Augustinus
natus est Anno Domini 361.
[*fol. 564a*] Baptizatus anno 391.
Presbyter 397.
Moritur 436 Aetatis suae 75. [61]) Hoc anno 1560. a mortuo Augustino sunt anni 1124. [61a])

Quibus temporibus p tres uixerunt. [62]) **)

Athanasius Alexandriae Episcopus Anno Domini [63]		379.
Ambrosius Mediolanensis Episcopus		380. [64]
Aurelius [65]) Prudentius		380.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 375. cap. 57. §. 9.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 382 sqq. cap. 57. §. 14.
54) Videmus] Reb.: Videmus enim
55) Galatis.] Reb.: et Galatis,
56) purificatam] *sic* Reb.: Cod.: purificantem
57) plane nullam uelle] Reb.: nullam velle habere
58) eum Cyprianus] Cod.: eum Cyprianus eum
59) Augustinus et Hilarius — — appellauit.] *haec h. l. a* Reb. *absunt.*
60) sunt legendi.] Reb.: legendi sunt.
61) Augustinus natus — Aetatis suae 75.] *haec, quae in* Cod. fol. 563b lin. penult. — fol. 564a lin. 4. *afferuntur, ap.* Reb. *in huius capitis fine* fol. 240a lin. 4 — 7. *sic exhibentur:*

Augustinus	Natus	Anno Christi	361
	Baptizatus		391
	Presbyter		397
	moritur aetatis suae		436

61a) Hoc anno 1560. — anni 1124.] *haec in* Cod. *iuxta verba:* Baptizatus anno 391. *et* Presbyter 397. *a dextra adscripta sunt.*
62) uixerunt.] Reb.: uixerunt. Anno Christi. — *Haec sectio sic inscripta, quae in* Cod. fol. 564a lin. 5. — fol. 564b lin. 8. *legitur, ap.* Reb. *paulo priori loco* fol. 238a lin. 1 — 19. *exhibetur.*
63) Anno Domini] *a* Reb. *absunt.*
64) 380.] Reb.: 386.
65) Aurelius] *a* Reb. *abest.*

Augustinus Episcopus Hipponensis	430. [66]
Beda Benedictinus Angliae	737.
Cyprianus Carthaginensis Episcopus	249.
Cyrillus Alexandriae Episcopus	432.
Chrysostomus Constantinopol. Episcopus	397. [67]
Gregorius papa primus	590. [68]
Hieronymus presbyter Stridonensis [69]	378. [70]
Irenaeus Episcopus Lugdunensis	180. [71]
Polycarpus praeceptor Irenaei [72]	125. [73]
Nicolaus de Lyra	320.
Origenes Adamantinus presbyter	261. [74]
Philo Iudaeus	50.
Iosephus Iudaeus	100.
Ignatius Antiochiae Episcopus	111. [75]
Prosper Episcopus Reginensis, Augustini discipulus, qui eius sententias congessit [76]	460.
[*fol.* 564[b]] Sedulius presbyter Scotus	430.
Tatianus haereticus	170. [77]
Tertullianus Carthaginensis presbyter	200.
Thomas Aquinas	1274.
Bonifacius Episcopus Moguntinus [78]	755.
Bernhardus Abbas Cisterciensis	1140. [79]
Hugo Parisiensis	1130. [80]
Anshelmus	1140.

---

66) Episc. Hipp. 430.] Reb.: Hippon. Episcopus aetate 76. 436.
67) 397.] *sic scripsi* (*quod hoc anno Episcopus Const. electus est*); Cod.: 420., Reb.: 340.
68) 590.] *sic scripsi* (*quod hoc anno Episcopus Rom. factus est*); Cod.: 540.; *ap.* Reb. *h. l. Gregorii nulla fit mentio.*
69) Stridonensis] Reb. *falso:* Lugdunensis
70) 378.] *sic scripsi.* (*quippe quo anno presbyter factus est*); Cod.: 422., Reb.: 414.
71) Episc. Lugd. 180.] Reb. *male*: presbyter Stridonius 422.
72) praeceptor Irenaei] *a* Reb. *absunt.*
73) 125.] Reb.: 175.
74) Nicol. de Lyra 320. Origenes Ad. pr. 261.] Reb. *ordine inverso*: Origenes Ad. pr. 261. Nicol. de Lyra 320.
75) Philo Iud. 50. Ios. Iud. 100. Ignat. A. E. 111.] Reb.: Ignat. A. E. 111. Iosephus Iud. 100. Philo Iud. 50.
76) Prosper — congessit] Reb.: Presbyter Episcopus Reginensis
77) Tatianus haer. 170.] *a* Reb. *absunt.*
78) Moguntinus] Reb.: Moguntinensis
79) Abb. Cisterciensis 1140.] Reb.: Abb. Clarevallensis 1130.
80) Hugo Paris. 1130.] *ap.* Reb. *non leguntur.*

QVATVOR ECCLESIAE COLVMNAE. *)

Ambrosius est [81]) primus et senior. Deinde [82]) Hieronymus. Tertio [82]) Augustinus, qui obijt Anno Domini 438, *ist itzunder 1100 Jar.* [83]) Deinde Gregorius. Ambrosius autem fere [84]) fuit homo politicus et bene exercitatus, postea coactus ad Episcopatum, *ist viel gebraucht* [85]) coram Caesare, *hat sich der weltlichen hendel nicht können entschlagen,* [86]) sicut nobis accidit, qui plus cogimur mensae et consistorio, quam uerbo Dei et orationi inseruire. Ita Ambrosio etiam accidit, syncerissime scripsit, *er ist ernster in seinem schreiben* [87]) quam Augustinus, qui fuit mitior, [88]) sicut hodie M. Hausman fuit. Ambrosius uero Pomeranus. [89])

Fulgentius [90]) cum in libro esset pictus ut Monachus cappa indutus, respondit D. M. Lutherus: *do thun sie dem heiligen manne vnrecht,* quia ipse egit uitam ciuilem et [*fol. 565a*] communem, *hat silberne leffel vnnd becher gebraucht,* uixit inter populos, non habuit uitam portentosam aut monasticam. Sed papistae affingunt talia in defensionem suorum

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 375 sq. cap. 57. §. 10.

81) Quatuor Ecclesiae columnae. Ambrosius est] Reb.: Quatuor Ecclesiae columnae nominantur, Ambrosius qui est — *Haec et subsequentia, quae in* Cod. fol. 564b lin. 9 — 20. *exhibentur, ap.* Reb. *paulo superiori loco,* II. fol. 237b lin. 12 — 29. *leguntur.*

82) Deinde . . Tertio] *a* Reb. *absunt.*

83) qui obijt A. D. 438. [*supra p.* 142. *refertur annus mortis* 436.: *potius mortuus est* a. 430. d. 28. Aug.] *ist itzunder* [*scil.* a. 1538.] *1100 Jar.*] *haec ap.* Reb. *h. l. non inveniuntur.*

84) autem fere] Reb.: vero

85) *ist viel gebraucht*] Reb.: multa egit et effecit

86) *hat sich — entschlagen,*] Reb.: rebus enim mundanis abesse non potuit,

87) syncerissime scr. — *schreiben*] Reb.: qui syncerissime scripsit, seuerior est in suis scriptis,

88) qui fuit mitior,] Reb.: qui etiam mitior fuit,

89) M. Hausman — Pomeranus.] Reb.: Magister Haussman erga Pomeranum Hieronymum appellarunt doctorem Christianum, Bernhardum, os dulce, Augustinum, Bonauenturam Seraphicos, Thomam, Angelicum, Scotum, subtilem. At Lutherus haeresiarchae nomen sortitus est.

90) Fulgentius — — *thun euch nichtes nach.*] *haec, quae in* Cod. fol. 564b lin. 21. — fol. 565a lin. 7. *leguntur, a* Rebenstockio II. fol. 236a lin. 16 — 24. *sic commutato* Fulgentii *nomine referuntur:* Doct. Mart. Luth. vidit Augustinum in libro pictum Cappa indutum vt Monachum. Respon. Mentiuntur hic in virum sanctum, quia ipse egit vitam ciuilem et communem, argentea enim cochlearia et pocula habuit, et inter populos conuersatus est. Non habuit vitam portentosam aut monasticam, sed Papistae affingunt talia in defensionem suorum errorum, etc.

errorum. Sicut Tetzelius dixit: *Wer seiner selen wiel rathen, der gebe alhie, lose die gnade. Nach eurem tode vergessen euer die kinder, thun euch nichtes nach.* [90])

Macarius, Antonius, Benedictus [91]) suo Monachatu magnam pestem attulerunt Ecclesiae. Esto habuerunt uitam miraculosam in mundo, attamen non sanctam. Et credo illos longe [92]) inferiori gradu in coelis esse quam aliquis pius coniugatus et politicus. Ideo in uitis patrum optimum et pijssimum extat poema excogitatum ab aliquo spirituali iudicio, ubi coriarium Antonio praefert et duas uxores, ut disceret non operibus illis externis coli Deum. *Es ist ein fein Christlich* poema, non puto esse historiam, quod illi sancti patres ita delirarunt, cum Deo disputantes de sua propria iustitia. Ideo hoc poema hoc concludit: Vos sancti et prodigiosi monachi, qui omnem aliorum uitam damnatis, ipsimet estis [93]) damnati.

Optimi quique patres sudarunt in exponendis psalmis. Origenes fecit psalterium ἑξαπλοῦν, [94]) sex concinnans commentatores, *sie haben dennoch viel schönes* [*fol. 565*^{b}] *dinges daruber geschriebenn*, praecipue Augustinus, *haben* deuotionalia [95]) non historica *gehandelt*. Dicunt multa sancta, pura et pia, sed impropria. *Lieber herrgott wie tzuengstiget sich Augustinus vber dem* loco: In pace in id ipsum, ubi In id ipsum exposuimus aduerbialiter *gantz vnd frolich*. Augustinus autem In id ipsum pronominaliter pie, sed improprie [96]) exponit. Item alio loco: Veni in altitudinem et non est substantia, *da bringet er viel tzu vber dem wordtlein* substantia, Vtrum Deus sit substantia, *bringets in die* praedicamenta. Ideo multum prodest, ut Doctores in statu causae et obiecta materia acquiescant, quamuis illa pia in sanctis patribus non sunt contemnenda, sed si sathan per falsos Doctores a materia labitur, tunc illi resistendum est. Vt cum papa detorquet hunc locum Matthaei: Quidquid solueris super terram etc ubi textus loquitur de clauibus et remissione peccatorum

91) Macarius, Antonius, Benedictus — — de possessione regnorum etc.] *haec ap.* Reb. *h. l. non reperiuntur.*
92) longe] Cod.: longo
93) estis] Cod. *calami err.:* esti
94) ἑξαπλοῦν] Cod.: ἑξαπλον
95) deuotionalia] *haec vox mediae et infimae latinitatis significat:* deuotionis *seu* pietatis exercitia.
96) improprie] Cod.: impropriae

so bringet der [illegible] seinen dieterich de possessione regnorum etc. [illegible]

IVDICIVM DE SANCTIS PATRIBVS. [97]) [illegible]

Etsi mihi [98]) non licet iudicare de sanctis patribus, quia respectu illorum sum uermis, [99]) attamen quo magis illorum scripta lego, eo [100]) plus offendar. Nam res ipsa clamat eos fuisse homines, [1]) et ipsorum authoritas oppressit [*fol.* 566a] Apostolorum scripta. [2]) Ideo papistae impudenter dicunt: [3]) Quid scripturae? [4]) oportet legere scriptores, qui suxerunt [5]) mel ex scriptura. Scriptura est quasi moles indigesta et quasi sermo diuinus non posset intelligi. Cum tamen [6]) coelestis pater de Christo dicat: Hunc audite, qui etiam in Euangelijs simplicissime, [7]) clarissime et humillime parabolis et similitudinibus locutus est: Qui [8]) credit in me, non morietur. Item Matthaei 5. Nolite [9]) resistere malo. Item Matthaei 6. Respicite uolatilia coeli et lilia agri. *Wie konnte es klerer vnnd lautter gesaget werden,* [10]) plus quam patres omnes potuissent. Attamen sophistae [11]) audent sacram scripturam blasphemare et obscurare. Ideo S. Augustinus [12])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 378 sqq. cap. 57. §. 11.

97) Iudicium de S. Patribus.] *haec inscriptio a* Reb. *cum praecedente generali sic coniuncta est:* Patres post Apostolos et iudicium de illis (*vide supra* p. 134. notam 90.) — *Sectio sic inscripta, quae in* Cod. fol. 565b lin. 20. — fol. 567a lin. 19. *legitur, et finitur verbis: „vnnd einem andern die bürde aufflegen.“ ap.* Reb. *in huius capitis principio* fol. 234b lin. 24. — fol. 236a lin. 15. *affertur.*

98) mihi] Reb.: mihi Mar. Luthero

99) sum uermis,] Reb.: vermis sum,

100) eo] Cod. *falso:* et

1) fuisse homines,] Reb.: homines fuisse

2) oppressit Ap. scripta.] Reb.: Apostolorum scripta oppressit.

3) dicunt:] Reb.: gloriantur.

4) scripturae?] Reb.: scriptura?

5) suxerunt] Reb.: suggesserunt

6) Scriptura est — Cum tamen] Reb.: scripturam esse, quasi molem indigestam et minus intelligibilem. Quasi sermo diuinitus intelligi non possit, eum (*typ. err. pro:* cum)

7) simplicissime,] Reb.: simpliciter

8) locutus est. Qui] Reb.: locutus. Vt qui

9) Nolite] Reb.: Noli

10) agri. *wie — werden,*] Reb.: agri, etc. Clarius et dilucidius dictum.

11) sophistae] Reb.: Papistae

12) blasphemare et obscurare. Ideo S. August.] Reb.: obscuram blasphemare, quasi patres eam declarare debeant, sed ita declarare, est obscurare. S. Augustinus

prae omnibus Doctoribus mihi placuit et placet, qui magnus Doctor est, omnique [13]) laude dignus, etsi [14]) paruam habuit Ecclesiam, attamen solidissime [15]) et syncerissime rem tractauit. Hic Christianissima submissione sua scripta subijcit sacrae scripturae, [16]) ut in Canone 9. Nolo meis scriptis etc. [17]) Ibi protestatur, decernit et cogit suis scriptis non haberi maiorem fidem. Et ego [18]) arbitror S. Augustinum hunc Canonem maxime et praecipue propter Chrysostomum posuisse, qui uix 40 annis ante Augustinum uixit. Cumque esset facundus, [*fol. 566b*] *geweschisch*, [19]) magnam habuit autoritatem apud homines multosque composuit libros splendide, [20]) sed tantum fuit Chaos et saccus uerborum sine re. Ideo S. Augustinus offensus hunc Canonem scripsit. Nam et noster D. Hieronymus Schurff semel emit sibi Chrysostomum, [21]) quem cum legisset, dixit: [22]) Multa lego, nihil disco. Tantum sua loquentia populum demulsit, quasi aurea catenula. ideo Χρυσόστομος, [23]) aureum os dicebatur. *Er mag goldt am klange, aber nicht in der würde gehabet haben.* [24]) Ah patres etiam fuerunt homines sicut et nos. ideo bene considerandi.

Ita Augustinus mirabiliter sudauit, offensus humanis traditionibus, et tamen est in scriptura potentissimus, habetque [25]) optimum iudicium de rebus. Pelagiani [26]) eum acuerunt, estque [27]) coniugatis aequissimus, bene loquitur de Episcopis, qui tum erant pastores, sed [28]) illis temporibus maxime est offensus. *was soltte nu tzu vnnsern tzeitten gescheen*, [29]) si

---

13) qui magnus Doctor est, omnique] Reb.: Insignis Doctor omni
14) etsi] Reb.: Esto,
15) solidissime] Reb.: solide
16) Hic Christian. — scripturae,] Reb.: Is Christianissima supplectione scripta sua, sacrae scripturae subijcit,
17) etc.] *a* Reb. *abest.*
18) decernit et cogit — Et ego] Reb.: et decernit maiorem fidem non haberi suis scriptis, nisi iuxta scripturam. Ego
19) Cumque esset fac., *geweschisch*,] Reb.: qui cum esset facundus, loquatur,
20) m. habuit autor. — splendide,] Reb.: m. apud homines habuit authoritatem, multos splendidos composuit libros.
21) semel emit sibi Chrys.] Reb.: sibi Chrysostomum emit.
22) dixit:] Reb.: fatebatur,
23) Χρυσόστομος,] Reb.: Chrysostomus, id est,
24) *Er mag — haben.*] Reb.: Aurum forsitan habuerit in sonore sed non in valore.
25) habetque] Reb.: habet enim
26) Pelagiani] Reb.: Nam Pelagiani
27) estque] Reb.: Est
28) sed] Reb.: Attamen
29) *was soltte — gescheen,*] Reb.: quid nostris fieret temporibus,

esse videret et deberet ea portenta papae videre [30] qui magna authoritate Petri patrimonium defendat. id est, totum imperium occidentale, quae donatio de patrimonio Petri [31] an [32] anus Gottes [33] wie papa omnium regnorum voluit esse Dominus. *das würde S. Augustinus fol. 567b nicht leiden.* [33] Summa. Credentes simpliciter debent audire legationem Christi, quid ipse loquatur [34]. Impiissime igitur faciunt omnes, qui humana authoritate Euangelium eius [34] mutare volunt. Hoc nullus Regum suo legato permitteret. *Er giebet ihm wol ein Credentz.* [35]; ut audiatur ut [36] sua persona, sed tamen [37] ne unum verbum aliter loquatur extra mandatum suum. [38] Et nos in hac diuina legatione adeo praesumptuose [39] incedimus. *Ich hallte, wan Petrus leibhafftig itzunder predigte alle artickel der schrifft*, et tantum autoritatem papae negaret, *so wurde er hencken.* [40] Imo ipse Christus, si in carne incederet praedicans, iterum crucifigeretur. *Darumb lasset uns dis auch gewartten, dann der liebe herr Christus hat Ja trewlich bei uns gehalten. es ist Ja besser, auff ihn denn auf den babst tzu wagen.* [41] Nam nisi aliam uitam crederemus, *wolt ich bald anders sagen vnnd singen, vnnd einem andern die burde auffiegen.* [42]

Passio cum caneretur, [43] * D. M. Lutherus attentus audiebat dicens: Musica optimum Dei donum est, [44] saepius

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 381 sq. cap. 57. §. 12.

30) et deberet — videre.] Reb.: et illa portenta Papae videre deberet.

31) de patrimonio Petri] Reb.: de Petri patrimonio

32) *das würde — leiden.*] Reb.: hic Augustinus minime ferret.

33) loquatur.] *sie* Reb.: Cod.: loquitur.

34) Euangelium eius] Reb.: Euangelij doctrinam

35) *Er giebet — Credentz,*] Reb.: Permittam illis quidem honorem aliquem.

36) ut] *hoc alterum a* Reb. *abest.*

37) tamen] Reb.: tamen ita

38) mandatum suum.] Reb.: instructionem et mandatum legentis

39) praesumptuose] Reb.: proterue

40) *Ich hallte — hencken.*] Reb.: Credo, si S. Petrus his temporibus corporaliter omnes scripturae praedicaret articulos, et tantum Papae autoritatem negaret, suspenderetur quam primum,

41) *Darumb lasset — tzu wagen.*] Reb.: alia nos quoque non expectemus. Christus enim fideliter nobis astitit et adfuit, melius enim est Christo quam Papae confidere.

42) *wolt ich — auffiegen.*] Reb.: aliter dicere et canere, alijsque periculum hoc mandare vellem.

43) Passio cum caneretur,] Reb.: Cum caneretur Passio, — *Sectio ab his verbis ordiens et verbis* „quam Iudaei suis legibus.“ *terminata, quae in* Cod. fol. 567a lin. 20. — fol. 567b lin. 13. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 239b lin. 15 med. — fol. 240a lin. 3. *reperitur.*

44) est,] Reb.: esset.

me ita excitauit, *dass ich lust tzu predigen gewunnen habe.* [45]) Sed S. Augustinus eam habuit [*fol. 567b*] conscientiam, ut ex delectatione Musices sibi peccatum [46]) fingeret. *Es ist ein feiner man gewest.* [47]) Si hoc seculo uiueret, nobiscum sentiret. Sed S. Hieronymus nos plane damnaret, qui tamen etiam humana passus est. Eustochium enim [48]) usque ad scandalum amauit. *die lieben veter haben auch ihre* uitia *gehabet.* [49]) Chrysostomus satis indicauit se hominem esse, fere Carolostadij ingenium habuit, [50]) sed Augustinus fuit grauissimus et syncerissimus omnium. Ille autem unus [51]) non potuit omnia efficere. Nam et ipse conqueritur, quod Episcopi plus onerauerint Ecclesiam suis traditionibus. [52]) quam Iudaei suis legibus. [53])

Ambrosij hymni [53]) habent uerba, sed parum rei, ut: A solis ortu etc. *auff die sieben tzeitten,* cum patris sapientia plus rei habeat. [54]) Rex Christe factor omnium, [55]) est optimus hymnus. [56])

Lyrae*) Commentarium super totam Bibliam [57]) diligentissime commendauit D. M. Lutherus, qui esset optimus historicus praesertim ueteris testamenti. Si quis noui testamenti

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 382. cap. 57. §. 13.

45) excitauit — *gewunnen habe.*] Reb.: recreauit et excitauit, quod summa cum laetitia praedicationem meam incipiebam.

46) sibi peccatum] Reb.: peccatum sibi

47) *Es ist — gewest.*] Reb.: fuit vir eruditus et egregius,

48) Eustochium enim] Reb.: Nam Eustochium

49) *die lieben v. — gehabet.*] Reb.: patres quoque sua habuerunt vitia.

50) fere (Cod. *male*: fore) Car. ingenium habuit,] Reb.: ingenium fere habuit Carolostadij,

51) fuit grauissimus — autem unus] Reb.: grauissimus et syncerissimus omnium fuit, sed vnus

52) et ipse conqueritur — traditionibus,] Reb.: et suo tempore deplorat, quod Episcopi Ecclesiam suis traditionibus onerarint.

53) hymni] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.* — *Haec sectio:* „Ambrosij hymni — optimus hymnus.“ *et subsequens:* „Lyrae Commentarium — — Lyram *wider trucket.*“, *quae in* Cod. fol. 567b lin. 14 — 24. *exstant, ap.* Reb. II. fol. 239b lin. 3 med. — 15 med. *exhibentur.*

54) A solis ortu — plus rei habeat.] Reb.: A solis ortus cardine, et ad septem tempora, Patris sapientia. — Ambrosii *hymnus de nativitate Domini:* A solis ortus cardine *etc. refertur in* H. A. Danielis Thesauro hymnologico Tom. I. p. 21. — *Carmen sacrum de passione Domini:* Patris sapientia, veritas divina, *etc. invenitur ibid.* T. I. p. 337. *et in* F. J. Mone *Lateinische Hymnen des Mittelalters* Tom. I. p. 106 sq., *ubi inscriptum est:* Horae canonicae (*i. q. die sieben Tagzeiten*) salvatoris.

55) Rex Christe factor omnium,] *hic hymnus a* Daniele *l. l.* I. p. 180. *inter carmina sacra* S. Gregorii Magni *refertur* (*conf. eius annotatt. ibid.* p. 181. *adscriptae.*)

56) optimus hymnus] Reb.: elegantissimus.

57) totam Bibliam] Reb.: tota Biblia

[illegible] Lyram esse [illegible] [illegible] [illegible]

[*fol.* 568ª] SCHOLASTICI. [61])*)

Terministen hiess man eine Secten in der hohen schulen, vnnter welchen ich auch gewesen. die selbigen haltens wider die Thomisten, Scotisten vnnd Albertisten, [62]) *vnnd hiessen auch Occamisten* [63]) *von Occam, ihrem ersten anfenger, vnnd sein die aller neuesten Secten, vnnd ist die mechtigste auch tzu Paris. Der hader war,* [64]) *ob* Humanitas *vnnd dergleichen wordt ein gemeine menschheit heisse, die in allen menschen were, wie Thomas vnnd die andern halten. Ja, sagen die Occamisten oder Terministen, es sey nichtes mit solcher gemeiner menschheit, sondern der* Terminus homo *oder menschheit heist alle menschen insonderheit gleichwie ein gemalt menschen bilde alle menschen deutet. Aber E. f. G. mussen itzunder in dieser sachen heissen Terministen, die in* terminis proprijs *von einem dinge reden, vnnd nicht die wordt frembde vnd wilde deuten, vnnd sonst heist mans wergcklich dauon reden. Als mit einem tzimmerman muss ich in seinen* terminis *reden, nemlich winckeleisen vnnd nicht kumpeisen, axt vnnd nicht beil. Also sol man auch die wordt Christi lassen bleiben vnd vom sacrament reden in* suis terminis. Vt hoc facite *sol nicht heissen* sacrificate. [65]) Item Corpus *sol nicht* [*fol.* 568ᵇ] *bedeutten beider gestalt, wie sie itzunder die wordt martern vnnd von der strassen gerne wolten mit dem hellen Texte.*

Magister sententiarum Petrus Lombardus [66])**) homo fuit diligentissimus et excellentissimi ingenij, multa egregia scripsit. Magnus profecto fuisset Ecclesiae Doctor, si se integre et uere ad sacras literas contulisset, sed ipse multis quaestionibus inutilibus librum istum confundit. fuerunt tamen optima ingenia, sed non illa tempora, quae nunc habemus. Nam scholastici eo peruenerunt, ut docerent hominem non esse integrum, aliquo modo sauciatum, attamen posse ipsum suis uiribus sine gratia praestare legem, sed gratia adepta, hominem legem facilius posse praestare, quam suis uiribus.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 385 sqq. cap. 58.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 386 sq. cap. 58. §. 2.

61) Scholastici.] *caput sic inscriptum et subsequens:* Sancti Martyres, *ap.* Reb. *h. l. non inveniuntur.*
62) *Albertisten* (Cod. *calami err.: Abertisten*)] *hoc nomen significat* ab Alberto Magno profectos.
63) *Occamisten*] Cod. *male: Occaristen*
64) *war,*] Cod.: *wass,*
65) sacrificate.] Cod.: sacrificatae,
66) Lombardus] Cod.: Longobardus

Talia monstra docuerunt non uidentes lapsum Adae. non uidentes legem Dei esse spiritualem.

Anno 38. 17 Nouembris multum diu de Thomistis et Modernis, Occam. tribus sectis. qui mira argutia sese lacerabant de uocabulis materialiter aut significatiue sumptis. ut in illo exemplo: Nullus et nemo. mordent se in sacco. utrum Nullus et Nemo materialiter accipiantur. quomodo habeant dentes. Item, Meretrix erit uirgo. ibi *fol. 569a*] erit in futuro et alia significatione sumitur, scilicet puer nondum natus qui erit uirgo, erit deinde meretrix. Item nullus homo currit. Illa propositio esset uera quiescentibus uiris. etiamsi omnes mulieres currerent, quia nullus esset generis masculini. *das heissen sie* restrictionem. Item. Haecceitas oppositio. suppositi Alienatio. Haec omnia ex ignorantia Grammaticae [67]) et figurarum Grammaticarum acciderunt. Nunc sunt foelicissima tempora omnium artium et facultatum. quae clarissime traduntur et breui discuntur, *darfur wir gott nicht konnen gnug danchen.* Vae adolescentibus, qui hoc aureo seculo abutuntur. Olim literae in Graecia erant illustriores, in Germania et Italia nihil. Nam Lutetia fuit mater multorum errorum, sicut et hodie est. quia ibi nihil praelegebatur nisi Thomas, Scotus, Porphyrius. Ita literae peregrinantur hinc inde. Hodie florent in Germania et Gallia, *gott gebe lange.*

D. M. Lutherus: S. patres *) multa pia et salutaria scripserunt, et tamen cum iudicio sunt legendi. S. Hilarius et Augustinus multa praeclara de Trinitate et iustificatione scripserunt, compulsi ab haereticis. Nazianzenus est nihil. Gregorius Monachus, Cyprianus *ein frommer man.*

fol. 569b] Tertullianus, Hilarius tantum recitarunt historias. Lactantius Augustino teste aliena tractauit, in pace nihil egerunt, sed in pugna ualuerunt. Bernhardus *hat den Hiesum so lieb als einer sein mag,* sed in disputatione non est Bernhardus. Manichaei Augustinum prouocarunt, *dass er so wol geschrieben hat.* Hoc papistae [68]) non intelligunt, sed dicunt eum excessiue locutum esse. *Er habe tzu hoch ding geschrieben.* [69])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 389. cap. 58. §. 4.

67) Grammaticae] Cod.: Grammatice

68) papistae] Cod.: papiste

69) *geschrieben.*] Cod. *male: gestüeben.*

SANCTI MARTYRES. [70]*)

D. Staupitius dixit se ab optimo concionatore Andrea Proles audiuisse, qui semel ingressus in monasterium Gottense, ubi pictus fuisset D. Zacharias, qui Erphordiae sepultus est, qui Ioannem Huss dicitur uicisse, *der hat gemalet an seinem paret eine Rose.* Respondit D. Proles: *behutte mich gott, dass ich diese rose nicht trage,* [71]) quia iniuste uicit Ioannem Huss falsa Biblia, uidelicet ex loco Ezechielis 34. ubi locus est: Ecce ego ipse uisitabo super pastores meos, et addiderunt: Et non populus. Hunc textum inuenerunt in propria Biblia Ioannis Huss, demonstrantes illi et concludentes inde: Ergo tu non debes uisitare papam. Spalatinus: *den text hat der Teuffel* [*fol. 570*a] *in die Bibel bracht.* Respondit Lutherus: *Es hat darinne gestanden, wie es auch hinein komen ist.* Et ita est damnatus.

Ioannes Agricola**) legit literas Ioannis Huss summi spiritus, patientiae et orationis, et quomodo in carcere excruciatus sit calculo et a Sigismundo contemptus. Respondit Martinus Lutherus admirans tantum spiritum et constantiam dixit: *Er ist ein teurer man gewest, sein todt ist wol gerechet worden.* Statim post mortem illius, Sigismundus factus est infoelicissimus, uxor illius totius Aulae scortum. Bohemi Germaniam undequaque uastarunt, Noriberga *hat brandtschatzung gegeben, sie sint bis gegen Tzeitz komen, die Teutzschen haben die Boehmen* [72]) *etlich mal mit den fersen* [73]) *geschlagen.*

DE INDVLGENTIIS. ***)

Ego et Ioannes Huss impudentissime sumus appellati haeretici, ubi concludunt: Quia papa dicit, ideo credendum esse. Quamuis Ioannes Huss nondum intellexit papatum, tantum abusus agnouit aliquos, et ex moribus ad personam papae argumentatus est. Nos uero a persona ad mores procedimus, *wann der babst gleich S. Peter wer,* tamen esset impius.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 389 sq. cap. 58. §. 5.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 390 sq. cap. 58. §. 5a. sect. 1.
***) *Conf.* ibid. IV. p. 391. cap. 58. §. 5a. sect. 2.
70) Sancti Martyres.] *hoc quoque caput ap.* Reh. *desiderari, iam supra* p. 151. nota 61. *dixi.*
71) *trage,*] Cod. *falso*: *rage,*
72) *Boehmen*] Cod.: *poemen*
73) *fersen*] Cod.: *versen*

[*fol. 570b*] DE DOCTORE MARTINO LVTHERO. [74]) *)

Cum D. Staupitius **) D. Martinum sub piro de gradu accipiendo admonuisset, [75]) Lutherus autem magis et magis auersaretur, adeo ut [76]) tandem se ita excusaret, se nunc defatigatum, et uires exhaustas, sed [77]) si illa tanta prouincia esset capienda, [78]) fore ut propter multas curas et labores assiduos, intra tres aut [79]) quatuor menses extingueretur, tandem Staupitius respondit iocose: *wisset ihr nicht, dass vnnser herrgott viel grosser sachen hat auszurichten? da bedarff er wol kluger vnnd weiser leute tzu, die ihm helffen rathen. wann ihr dann stürbet, so müsset ihr sein radtgeber sein.* [80]) Non autem intellexit prophetiam in hac uita complendam esse. Nam post quatuor annos aggressus est papatum et [81]) in rebus diuinis bene [82]) et prudenter consuluit [83])

Sathan saepe dixit mihi: [84]) Quid si falsum esset dogma

---

*) Reb. II, fol. 11b lin. 19. — fol. 27b lin. 21.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 369 sq. cap. 22. §. 9. sect. 3.

74) De D. M. Luthero.] Reb.: De D. M. Luth. eius doctrina, vita, morbis et periculis, *quam inscriptionem ibi subsequitur haec tabula:*

D. M. L.	Natus est ex Ioanne Luthero	Anno Christi	1483.
	Romam profectus est		1510.
	Promotus in Doctorem		1512.
	Contra Papatum scribere coepit		1517.
	A Papa Leone 10. excommunicatus		1519.
	A Carolo V. exbannitus		1521.
	Vxorem duxit		1525.
	In Domino obiit		1546.

75) Cum D. Staupitius (Cod.: Stapitius) — admonuisset,] Reb.: D. M. Luth. cum a D. Staupitio de gradu doctoratus accipiendo sub piro grauiter admoneretur,

76) magis et magis auersaretur, adeo ut] Reb.: magis auersaretur eius consilium, vt

77) sed] *a* Reb. *abest.*

78) esset capienda,] Reb.: illi adhuc esset suscipienda,

79) aut] *sic* Reb.; Cod.: et

80) respondit iocose (Cod.: iocosae) — *radtgeber sein.*] Reb.: ioco respondit: nescis tu, quod Deo nostro multa et grauissima negotia sint efficienda, ideo docto et prudentissimo viro consilio fruitur, si tu ergo morieris, tunc Dei eris consiliarius.

81) aggressus est papatum, et] Reb.: papatum est aggressus, vbi

82) bene] Reb.: pie

83) consuluit.] Reb.: consuluit. Ita D. Mellerstad, cum Lutherum iuuenem in monachum conspexisset, dixisse fertur: Iste frater profundos habet oculos, mirabiles habebit fantasias. Nam Deus me inuitum et nescium in haec tragica duxit, omnibus amicis mihi dissuadentibus.

84) dixit mihi:] Reb.: mihi dixit:

tuum, quod papam, monachos,[85]) missam etc. ita confundit?[86]) *vnnd hat mich offtmals so vbereilet, das mir der schweiss ist ausgetrungen.*[87]) Tandem dixi:[88]) abi et expostula cum Deo meo, qui iussit hunc Christum audire. Ideo *muss der Christus alles thun. darumb wollen wir Christen sein, vnnd wollens Christum lassen verandtwortten.*[89])

[*fol. 571*[a]] Quidam Antuerpiae[90]) dixit ad Aleandrum:[91]) Cur non corrumpitis illum Monachum pecunia? Dixit:[92]) Illa bestia non uult accipere pecuniam. *Eine post ist wider geworffen worden, da hat man babst brieffe funden. der Fugger*[93]) *sol 300 fl. dem möniche geben vnd sol ihn heissen schweigen.*[94])

Anno 19. uenit quidam ad Lutherum porrigens ei manum, quem excepit Doctor, ducens eum ad habitationem suam. Ibi dixit ille: *mein lieber herr Doctor mich wundert, dass ihr einem iglichen die handt so balde reichet. wie wann euch einer mit einer buchsen erschösse?* Ego iam sum solus uobiscum. Respondit Doctor: *so müste er auch sterben.* Respondit ille: *wan das geschehe, so macht mich der babst tzu einem heiligen vnnd Euch tzu einem ketzer.* His auditis ego accersiui Vuolffgangum meum, et ille abijt mox e ciuitate. Sic uenerunt mihi literae ex Vratislauia, quendam uenturum ex Polonia, cui promissi essent 4000 fl., si me ueneno necaret, et ita mihi eum descripserunt, ut eum optime nouerim. Eratque ille Doctor Polonicus, callens multas linguas, etiam Turcicam, optimus Astrologus, quem etiam Philippus admirabatur, sed Deus me custodiuit. [*fol. 571*[b]] Is libenter mecum lusisset *im schacht*, sed ego nolui. Tandem animaduertens se esse suspectum de sua malitia, abijt clam, et ueniens ad Marchio-

---

85) monachos,] Reb. *typ. err.:* monachus,
86) etc. ita confundit?] Reb.: et tantos cultus ita confundis?
87) *vnnd hat. — ausgetrungen.*] Reb.: et hac tentatione saepius me arripuit, quod sudorem prae timore emisi.
88) dixi:] Reb.: dixi ad Satanam,
89) *muss der — verandtwortten.*] Reb.: Christum omnia efficere oportet, quia vero Christum profitemur, Christo defensionem commendamus.
90) Quidam Antuerpiae] Reb.: Ita quidam in Antuerpia — *Haec scatio verbis: „sol ihn heissen schweigen.“ terminata, quae in* Cod. fol. 571[a] lin. 1 — 6. *exstat, ap.* Reb. II. fol. 17[b] lin. 28 med. — fol. 18[a] lin. 4. *invenitur.*
91) Alexandrum:] Reb.: Alexandrum Cardinalem,
92) Dixit:] Reb.: Respondit.
93) *Fugger*] *sic scripsi;* Cod.: *fucker*
94) *Eine post — sol ihn heissen schweigen.*] Reb.: Tabellarius quoque appraehensus est, literas habens a Papa, qui Fuckero scripserat, vt Monacho redderet 300 flo. hoc pacto, vt in posterum taceret,

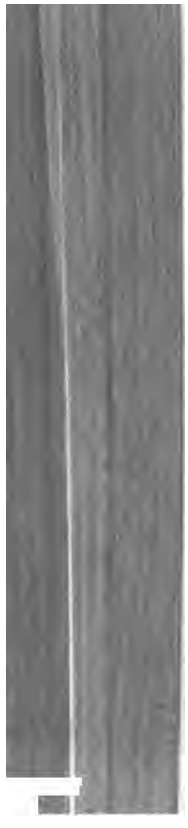

Deus me mirabiliter seruauit, ex multis periculis redemit (
Anno 19. Peregrinus quidam Lutherum accessit, quem Lu
excepit, at is Bombardam habens in manu ante habitationem
Domine Doctor, te manum porrigere tuam iguotis et hominil
fieret, si aliquis Bombarda te interficeret? ego iam solus tec
M. L. et te mori vicissim oporteret. Ille dixit: etsi fieret, papa tu
Catalogum sanctorum, te vero in numerum haereticorum. His
rus attonitus famulum suum Wolffgangum accersit. Is vero illi
emissa festinans e ciuitate. Ex Vratislauia (Reb. *typ. err.*:
ad Lutherum mittebantur monentes eum, ex Polonia quendam
flo, promisissent, si Lutherum veneno necaret. Venit autem (R
Polonus, vir senex et grauis, plures linguas callens, optimus As
Philippus admirabatur. Sed Deus Lutherum custodiuit. Nam s
ingressus est, non vocatus, volebat cum illo ludum latrunculor
therus detrectabat consortium. Tandem is animadnertens se es
abijt, et venit ad Marchionem iuniorem, et illi annunciare seipsu
Respondit Princeps: dimitte illum, est enim latro ille, qui Luther
volebat. Et sic confusus abijt. Ita et alio loco factum esse,
pius veneno intoxicatum, ita quod etiam suggestus venenatus
maximis istis periculis me liberauit.]

Anno aetatis $\left\{\begin{matrix}24\\27\end{matrix}\right\}$ promotus est Lutherus i

Expostulans cum sua uxore dicebat: [96]
suades quidquid uis, totum habes dominium.
quidem tibi concedo dominium, saluo meo iur
regiment hat nie nichtes gutes ausgericht. [97]
Adam dominum omnium creaturarum, ut domi

94a) *Martinum*] *sic scripsi;* Cod.: *Martino*

95) Anno aetatis — Doctorem.] *haec h. l. a* Reb. *absun huius capitis principio,* fol. 11b lin. 21 — 28. *alii posuit tabulam supra* p. 154. nota 74. *allatam.*

96) Expostulans — dicebat.] Reb.: Deinde expostulabat e

[9]) sed cum Eua persuaderet, ut esset Dominus
dō verterbet ers, das haben wir euch weibern tzu
quae astu et technis inescatis uiros, quod ego
ior. [96])
cubitum ferendum [1]) ,ita benedixit: *gehe hin*
, gelt wiel ich dir nicht lassen, [*fol.* 572[a]] *aber*
gott wiel ich dir lassen, biss nur from, der wirdt
ien, da helff dir gott tzu. Pfu dich wolan vmb
id vnser fleisch, quod non fidimus Deo, a quo
eneficia accipimus, quoniam homini ego Luthe-
ae, uobis singulis plus confido quam Christo,
illus uestrum hoc faceret, ut crucifigeretur et
me. [1])
e superbire deberem, quod sathan infensissimus
ue mihi insidiatur, *solt mich warlich stoltz dun-*
einen solchen hohen feindt habe. [4])
[5]) defensor et columna papae, post mortem
ler babst einen stoss leiden, dess kan er sich
Tunc dicent: [6]) *hetten wir itzundt den* [7]) *Lu-*
:n konde, itzt wer tzu rathen, so wollen sie nicht,
idtlein aus ist, so wirdt gott nicht wollen. [8])
herus mentionem fecit [9]) suorum consanguineo-

---

utibus,] Reb.: supra omnes animantes,
bet — dancken,] Reb.: ibi omnia corrumpebat, sed vos mulieres
a,
bitum ferendum — — et moreretur pro me.] *haec sectio, quae*
l. 571[b] lin. penult. — fol. 572[a] lin. 8. *exstat, ap.* Reb. *h.*
eritur.
b. *abest.* — *Haec sectio:* „Ego iure — — *hohen feindt*
ae in Cod. fol. 572[a] lin. 9 — 12. *legitur, ap.* Reb. II. fol.
— 7. *invenitur.*
s hostis] Reb.: hostis infensissimus mihi sit,
— *hohen feindt habe.*] Reb.: merito superbirem, quod hostem
magnificum.
— — *gott nicht wollen.*] *haec sectio, quae in* Cod. fol. 572[a]
18. *exhibetur, ap.* Reb. II. fol. 16[b] lin. 24 med. — 31.

t col. — Tunc dicent:] Reb.: defensor Papae et calumnia
pro: columna), post meum obitum Papa sustinebit periculum,
cillime liberari poterit, Deinde clamabunt,
eripsi; Cod. *male*: *der*
— *nicht wollen.*] Reb.: Vtinam Lutherus suo adesse (*typ.*
adesset) consilio, tam autem consulere possumus, illi vero nostrum
occipendunt, hora vero elapsa et praeterita, tunc et ipsi clamabunt,
non exaudiet.
mentionem fecit] Reb.: Fecit enim mentionem — *Haec sectio,*
s: nihil fecisse benigne est, *terminatur, in* Cod. fol. 572[a]
l. — fol. 572[b] lin. 13. *legitur, ap.* Reb. *autem* fol. 21[a]
fol. 21[b] lin.6 med. *invenitur cum additamento* fol. 21[b] lin.
12. (*vide* p. 158. notam 17.)

nem iuniorem. *hat sich lassen bei ihm ansagen.* Respondit princeps. *Ey last ihn immer hinwegk, es ist der Todt, der D. Martinum* [94a] *hat sollen vergeben.* et sic confusus abijt. Ita et Lipsiae factum est. Postea dixit: *Ich gleube, dass mein predigstul vnd die lehne offt vergiefft sey gewesen, doch hat mich gott erhalten.*

[*Haec sectio:* „Anno 19. venit quidam — — *hat mich gott erhalten.*" *quae in* Cod. fol. 571a lin. 7. — fol. 571b lin. 10. *legitur, a* Reb. II. fol. 17a lin. 23. — fol. 17b lin. 25 med. *sic refertur:*

De periculis et morbis Lutheri.

Deus me mirabiliter seruauit, ex multis periculis redemit contra astum diaboli. Anno 19. Peregrinus quidam Lutherum accessit, quem Lutherus manu porrecta excepit, at is Bombardam habens in manu ante habitationem Lutheri dixit: Mirer Domine Doctor, te manum porrigere tuam ignotis et hominibus peregrinis, quid fieret, si aliquis Bombarda te interficeret? ego iam solus tecum sum. Respondit M. L. et te mori vicissim oporteret. Ille dixit: etsi fieret, papa tamen scriberet me in Catalogum sanctorum, te vero in numerum haereticorum. His verbis auditis, Lutherus attonitus famulum suum Wolffgangum accersit. Is vero illico secessit Bombarda emissa festinans e ciuitate. Ex Vratislauia (Reb. *typ. err.:* viatis lauia) literae ad Lutherum mittebantur monentes eum, ex Polonia quendam venturum, cui 4000 flo. promisissent, si Lutherum veneno necaret. Venit autem (Reb.: aut) ille Doctor Polonus, vir senex et grauis, plures linguas callens, optimus Astrologus, quem etiam Philippus admirabatur. Sed Deus Lutherum custodiuit. Nam saepius illius domum ingressus est, non vocatus, volebat cum illo ludum latrunculorum ludere, sed Lutherus detrectabat consortium. Tandem is animaduertens se esse suspectum, clam abijt, et venit ad Marchionem iuniorem, et illi annunciare seipsum adesse, mandauit. Respondit Princeps: dimitte illum, est enim latro ille, qui Lutherum veneno extinguere volebat. Et sic confusus abijt. Ita et alio loco factum esse, facile credo, me saepius veneno intoxicatum, ita quod etiam suggestus venenatus fuit. Deus tamen ex maximis istis periculis me liberauit.]

Anno aetatis {21 / 27} promotus est Lutherus in {Magistrum / Doctorem.} [95]

Expostulans cum sua uxore dicebat: [96] Tu mihi persuades quidquid uis, totum habes dominium. In Oeconomia quidem tibi concedo dominium, saluo meo iure. *Dann weiber regiment hat nie nichtes gutes ausgericht.* [97]) Deus fecit [98]) Adam dominum omnium creaturarum, ut dominaretur omnibus

---

94a) *Martinum*] *sic scripsi;* Cod.: *Martino*

95) Anno aetatis — Doctorem.] *haec h. l. a* Reb. *absunt, quorum loco in huius capitis principio,* fol. 11b lin. 21 — 28. *aliam longiorem proposuit tabulam supra* p. 154. nota 74. *allatam.*

96) Expostulans — dicebat:] Reb.: Deinde expostulabat cum vxore dicens. — *Haec sectio:* „Expostulans — — quod ego quoque experior.", *quae in* Cod. fol. 571b lin. 13 — 22. *legitur, a* Reb. II. fol. 18b lin. 30 med. — fol. 19a lin. 11 med. *exhibetur.*

97) *Dann weiber — ausgericht.*] Reb.: Mulierum enim Dominium nihil boni vnquam effecit.

98) fecit] Reb.: creauit

animantibus, [99]) sed cum Eua persuaderet, ut esset Dominus supra Deum, *do verterbet ers, das haben wir euch weibern tzu dancken,* [100]) quae astu et technis inescatis uiros, quod ego quoque experior. [96])

Infantem cubitum ferendum [1]) ita benedixit: *gehe hin vnnd biss from, gelt wiel ich dir nicht lassen,* [*fol. 572a*] *aber einen reichen gott wiel ich dir lassen, biss nur from, der wirdt dich nicht lassen, da helff dir gott tzu. Pfu dich wolan vmb den Teuffel vnd vnser fleisch,* quod non fidimus Deo, a quo tot et tanta beneficia accipimus, quoniam homini ego Lutherus, uxori meae, uobis singulis plus confido quam Christo, cum tamen nullus uestrum hoc faceret, ut crucifigeretur et moreretur pro me. [1])

Ego [2]) iure superbire deberem, quod sathan infensissimus hostis [3]) ubique mihi insidiatur, *solt mich warlich stoltz duncken, dass ich einen solchen hohen feindt habe.* [4])

Ego sum [5]) defensor et columna papae, post mortem meam *muss der babst einen stoss leiden, dess kan er sich nicht erweren.* Tunc dicent: [6]) *hetten wir itzundt den* [7]) *Luther, der rathen konde, itzt wer tzu rathen, so wollen sie nicht, wann das stundtlein aus ist, so wirdt gott nicht wollen.* [8])

D. M. Lutherus mentionem fecit [9]) suorum consanguineo-

---

99) omn. animantibus,] Reb.: supra omnes animantes,

100) *do verterbet — dancken,*] Reb.: ibi omnia corrumpebat, sed vos mulieres estis in culpa,

1) Infantem cubitum ferendum — — et moreretur pro me.] *haec sectio, quae in* Cod. fol. 571b lin. penult. — fol. 572a lin. 8. *exstat, ap.* Reb. *h. l. non reperitur.*

2) Ego] *a* Reb. *abest.* — *Haec sectio:* „Ego iure — — *hohen feindt habe.*“ *quae in* Cod. fol. 572a lin. 9 — 12. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 18a lin. 5 — 7. *invenitur.*

3) infensissimus hostis] Reb.: hostis infensissimus mihi sit,

4) *solt mich — hohen feindt habe.*] Reb.: merito superbirem, quod hostem habeo tam magnificum.

5) Ego sum — — *gott nicht wollen.*] *haec sectio, quae in* Cod. fol. 572a lin. 13 — 18. *exhibetur, ap.* Reb. II. fol. 16b lin. 24 med. — 31. *reperitur.*

6) defensor et col. — Tunc dicent:] Reb.: defensor Papae et columna (*typ. err. pro*: columna), post meum obitum Papa sustinebit periculum, de quo difficillime liberari poterit, Deinde clamabunt,

7) *den*] *sic scripsi;* Cod. *male*: *der*

8) *hetten wir — nicht wollen.*] Reb.: Vtinam Lutherus suo adesse (*typ. err. pro*: adesset) consilio, tam autem consulere possumus, illi vero nostrum consilium floccipendunt, hora vero elapsa et praeterita, tunc et ipsi clamabunt, Deus autem non exaudiet.

9) D. M. Luth. mentionem fecit] Reb.: Fecit enim mentionem — *Haec sectio, quae verbis:* nihil fecisse benigne est, *terminatur, in* Cod. fol. 572a lin. 13 med. — fol. 572b lin. 13. *legitur, ap.* Reb. *autem* fol. 21a lin. 19. — fol. 21b lin. 6 med. *invenitur cum additamento* fol. 21b lin. 6 med. — 12. (*vide* p. 158. notam 17.)

weiss vnnd sehe doch wol, dass es hie im hause eben so wenig wirdt geachtet als in der kirchen. [26])

Parentes Lutheri primo pauperes fuerunt. Pater *ist ein armer heuer gewest, die mutter hat alle ihr holtz auff dem rucken eingetragen, damit sie vns ertzogen hat.* Duros labores perpessi sunt, quos mundus iam non ferret. [27])

DOCTORIS MARTINI LVTHERI AGONIZANTIS ORATIO SABATO POST VISITATIONIS MARIAE A D. IONA COLLECTA. [28])

Cum D. Martino Luthero [29]) sic factum est. Cum mane, ut ipse fatebatur nobis, habuisset grandem tentationem spiritualem, et tamen, utcunque ad se redijsset, uocatus a quibusdam nobilibus, Martino Walfels, [30]) Hans Löser, Erasmo Spigel ad diuersorium Paul Schultzen. A prandio ad discutiendum animi moerorem et molestiam, intrauit hortulum meum, ibi sedit mecum confabulans [*fol. 574*[a]] duabus horis. Abiens ex meis aedibus uocat me cum uxore ad coenam. Ascendo igitur ad monasterium. Ibi uxor Doctoris dixit, eum ualetudinis causa quiescere, rogat, ne mihi molesta sit mora. Cum expectassem, Doctor e lecto surgit una nobiscum coenaturus, queritur de sonoro et molesto tinnitu auris [31]) sinistrae, quem medici syncopen dicunt praecurrere. Proinde cum tinnitus subinde intenderetur, negat Doctor se assidere posse. Ingre-

---

26) *Ich weiss — in der kirchen.*] Reb.: Video enim et scio verbum De tam in domo mea, quam in Ecclesia negligi.

27) Parentes Lutheri — iam non ferret.] *haec, quae in* Cod. fol. 573[b] lin. 10 — 14. *leguntur, a* Reb. II. fol. 18[b] lin. 14 med. — 18 med. *sic referuntur:* Ego natus ex pauperibus parentibus. Pater pauper fuit fossor montium, mater omnia ligna ad rem domesticam necessaria, in dorso importauit, vt eo melius filios educarent, duos (*typ. err. pro:* duros) perpessi sunt labores.

28) D. M. Lutheri agonizantis oratio — collecta.] *Historia vel Oratio sic inscripta, quae verbis:* Iliesus Christus conseruet uobis illum diu incolumem *finitur, in* Cod. fol. 573[b] lin. 15.—fol. 576[a] lin. penult. *legitur, a* Reb. *non ipsa refertur, sed lectores* T. II. fol. 21[b] lin. 14 — 17. *Ad inscriptione* (lin. 13.): Morbi et imbecillitas Mart. Luth. *delegantur ad* Lutheri Opera german. Wittenbergae et Ienae edita *hisce verbis:* De agonismo illius, anno 27. sabbatho post visitationis Mariae [*i. e.* d. 6. Iul. vide nonum Tomum germanicum Viteb. [scil. fol. 239[a] — 243[a]] et tertium tomum germanic. Ienensem folio 410. [*potius* fol. 401[a] — 405[b]].

[illegible] D. Martino Luthero] Cod.: Cum D. Martinus Lutherus [illegible]artino Walfels] *in* Lutheri Opp. german. l. l. (Ed. Witeb. IX. fol. 241[b]. Ed. Ien. III. fol. 403[b]) *appellatur Marx von Wallefels.*

[illegible]ris] Cod. *male:* auro

ditur ergo cubiculum compositurus se in lectum. Insequor ego e uestigio solus. Vxor adhuc ad infimos gradus aliquid mandabat ancillis, quae etsi festinans, tamen antequam adesset in limine cubiculi, Doctor corripitur syncope, [32]) ac subito inquit: *O herr Doctor Iona, mir wirt vbel, wasser her, oder was ihr habet, ich vergehe.* Forte igitur arrepto urceolo superfundo consternatus ac tremens gelidum, [33]) tum in faciem tum in tergum nudati. Inter haec incipit orare: Domine si ita uis, si haec est hora, quam praefinisti, fiat uoluntas tua, orabatque manibus atque oculis in coelum sublatis, pater noster etc. et totum psalmum: Domine ne in furore tuo etc. Miserere mei Deus etc. Interim superuenit uxor uidensque collabentem, magno clamore uocat famulas. Mox [*fol. 574*[b]] Doctor iubet sibi tibialia detrahi, quae protinus arripio et proijcio, inde grabato [34]) quiescens et supinus, omnibus se uiribus distitui dixit, accingitur ad orationem: Domine, *mein allerliebster gott*, quam libenter sudassem sanguinem pro tuo uerbo, tu scis, sed forsitan non sum dignus. Fiat uoluntas tua, moriar, tantum ut sanctificetur nomen tuum, siue per uitam, siue per mortem, si possibile esset, optarim adhuc uiuere propter pios, Domine, propter electos tuos, sed si uenit hora, Domine, tu es [35]) Dominus uitae et mortis, *mein allerliebster gott du hast mich in die sache gefuret, du weists, dass deine warheit vnnd wordt ist.* Ne glorifica hostes, ne forte dicant gentes: ubi est Deus eorum? sed glorifica nomen tuum sanctum contra hostes sacrosancti uerbi tui. Domine Hiesu tu dedisti mihi cognitionem nominis tui, tu scis, quod credo te Deum uiuum et uerum, mediatorem et saluatorem nostrum, qui fudisti sanguinem pro nobis. Tu nunc hac hora adesto cum spiritu tuo. Et repetijt: Tu nosti multos esse, quibus dedisti, ut pro Euangelio tuo sanguinem fuderint. *Aber ich bins nicht werdt.* Fiat uoluntas tua. Tu scis, quam uarie [36]) sathan insidiatus sit mihi, ut perderet me corporaliter et spiritualiter per [*fol. 575*[a]] Reges et principes etc. sed tu hactenus mirabiliter seruasti me. Conserua adhuc, si est uoluntas tua. Interim interrogat, an uenerit D. Augustinus medicus, qui non longe post aduenit, exhibuitque calefactos puluinos et alia fomenta, consolans eum, ne sic tristaretur. Inter haec etiam aduenit

32) syncope] Cod.: syncopi
33) gelidum,] Cod.: gelidam,
34) grabato] grabatus *significat* speciem lecti humilioris et portatilis.
35) es] Cod.: est
36) uarie] Cod.: uariae

D. Pomeranus Ecclesiae Wittenbergensis pastor, cui mane eodem die confessus erat. Ibi incipit ad nos dicere: Orate quaeso pro me, sicut et ab initio ad me et ad astantes [37] uxores nostras dixerat, nos uicissim rogabamus, ut Dominum Deum oraret, ne nos priuaret fideli ministro sancti sui Euangelij. Mox subdit: *mein lieber herr pfarher ich habe euch heutte gebeichtet, vnnd ihr habet mir ein absolution gesprochen, das ist mir lieb.* Interim conualescens repetit egregias uoces fidei: *mein allerliebster gott der sunder vnnd elenden, hilff mir.* sub haec bis aut ter dixit ad uxorem: *mein allerliebste Kethe ich bitte dich, so es gottes wille ist, dass du dich in gottes willen ergebest. du bist mein eheliches weib, du wollest Ja gewiss behalten vnnd nach gottes wordt dich richten.*

Deinde ad Pomeranum et ad me: *Ich meint, ich wolt noch etwas* de baptismo *geschrieben haben*, sed fiat uoluntas tua, sed non desinens ab oratione, iterum [*fol.* 575[b]] coepit orare: O Domine Hiesu, qui dixisti: petite et accipietis, pulsate, et aperietur uobis. Te Christe quaeso, nunc pulsanti aperi. Deinde: *O du allerliebster gott vnnd vater, du hast mir viel tausent edler gaben vor vielen andern gegeben, were* [38] *es dein wil, ich wolt ihr noch gerne tzu ehren deines namens vnnd tzu nutz deines volckes brauchen*, sed fiat uoluntas tua, ut glorificeris siue per uitam, siue per mortem. Post haec subiecit: *O wie werden die schwermer ein wesen anrichten nach meinem tode.* Ibi cum singulari singultu largas fudit lachrymas, et hoc adiecit: *mein lieber gott vater, bin ich vntertzeitten leichtfertig mit wortten gewest*, tu scis, quod fecerim ad discutiendum moerorem infirmae carnis meae, non mala conscientia. Inter haec conuersus ad nos dixit: Sitis testes, quod quae de poenitentia et iustificatione scripsi contra papam, non reuocaui, sed sentio Dei Euangelium esse et Dei ueritatem, si quibusdam uideor paulo liberior et acerbior fuisse, non me poenitet. *Ich habe Ja niemandt arges gegunnet, das weiss gott.* Ibi iterum: Domine si uis me in lecto mori, fiat uoluntas tua, maluissem fundere sanguinem, sed tamen Ioannes Euangelista, *der auch ein gut starck buch wider den babst hat geschrieben*, [39]) sic mortuus est iuxta uoluntatem [*fol.* 576[a]] tuam. Interdum adhibebantur pului calefacti. Incepit autem interrogare de Ioanne filiolo: *wo ist denn mein aller-*

37) astantes] Cod.: astentes
38) *were*] Cod.: *wehe*
39) *der auch ein g. st. buch wider den babst hat geschrieben*] *haec spectant ad* Apocalypsin.

liebstes Henslein? Adfertur puer, ibi arridens pater inquit: *O du guttes armes kindelein. Nu ich befehle mein allerliebste Kethe vnnd dich meinem allerliebsten vnnd frommen gott, ihr habet nichtes, der gott aber,* qui est pater pupillorum et iudex uiduarum, *wirdt euch wol bewaren vnnd ernehren.* Haec finiens dixit uxori aliquid de argenteis ciphis, [40]) addens praeterea: Nosti nos nihil habere. Ad haec omnia uxor conterrita et consternata, spem uultu simulans et dolorem premens inquit: *mein liebster herr Doctor, ists gottes wille, so wil ich Euch lieber bey vnserm herrngott wissen dan bei mir. Es ist nicht alleine vmb mich vnnd mein kindt, sondern vmb viel Christenleut tzu thun, die euer noch durffen, wollet euch meinet halben nicht bekummern. Ich befehle euch seinem gottlichen willen. es wirdt euch gott erhalten.* Cum adhiberentur calidi puluini, dicebat redire uires, optareque, ut posset sudare, iubemur discedere, ut quiescat. Dominus noster Iesus Christus conseruet uobis illum diu incolumem. Amen. [28])

Anno 33. 28 Ianuarij [41]) In nocte hora prima [42]) natus [*fol. 576b*] est Doctori M. Luthero filius Paulus, [43]) cuius susceptores fuerunt Illustrissimus Dux Ioannes Ernestus, Hans Löser, [44]) D. Ionas, Philippus Melanthon, uxor Casparis Lindeman. Aduenientem Ioannem Löser [45]) ita excepit: Deo gratias. *Ich wils E. G. wider einen stein in gartten werffen.* [46]) Hodie natus est nouus papa. *ihr wollet dem armen gesellen helffen dartzu er gehöret.* [47]) Baptizatus est autem infans in arce ex pelui. Deinde compatres suos habuit conuiuas et ego mensae seruiui. Amicissime [48]) confabulati sunt et inter alia haec quoque dixit [49]) D. M. Lutherus: *Ich habe meinen son lassen Paulum heissen, denn der heilige Paulus hat mir manch gut argument vnnd spruch gegeben, dass ich ihm wol noch ei-*

40) ciphis] ciphus *h. l. et in aliis scriptis inferioris aevi i. q.* scyphus.
41) Anno 33. 28 Ian.] *sectio sic ordiens et verbis: „tzu einem pauren fertigen" terminata, quae in* Cod. fol. 576a lin. ult. — fol. 576b lin. 19. *exhibetur, ap.* Reb. II. fol. 19b lin. 19. — fol. 20a lin. 9. *legitur.*
42) In nocte hora pr.] Reb.: hora prima noctis
43) fil. Paulus,] Reb.: Paulus filius,
44) Hans Löser,] Reb.: Ioannes Laeser.
45) Ioannem Löser] Reb.: Hans Laeser
46) *Ich wils — werffen.*] Reb.: Ego clementiae tuae et alijs in rebus inseruire non denegabo,
47) *ihr wollet — gehöret.*] Reb.: iuuate ergo miserum vt Baptizetur.
48) et ego m. s. Amicissime] Reb.: Ego mensae inseruij, vbi amicissime
49) haec quoque dixit] *sic scripsi;* Cod.: haec quoque, Reb.: haec dixit

nen also heissen wolte. [50]) Deus det illi gratiam. [51]) *Ich wil meine kinder, wil got, erschicken, welcher* [52]) *ein kriger wil sein, wil ich Hans Loser tzuschicken, welcher studiren wil, den sol* Doctor Ionas. Philippus *haben*, qui uult laborare, *den wil ich tzu einem pauren fertigen.* [53])

Die 9 Februarij D. M. Lutherus in funere D. [54] Torgae in templo uertigine correptus est. ita ut uix [55]) in domum D. Ionae ueniret. [56]) sed cum ad se redijsset, dixit: [57]) Nolite tristari. etiamsi ita [58] extinguerer. Hoc commendo uobis. [59]) [*fol. 577*[a]] ut post me diligenter uerbum Dei [60]) tractetis. [61]) haec uobis praecipua sit [62] cura Euangelij praedicatio plus quam uxorum [63]) et liberorum. *Es heist:* [64]) primum quaerite regnum Dei etc. [65]) Nam si Deus nos [66]) suos ministros agnoscet, [67] non deseret nos. Si baptismus, Euangelium, sacramenta, Magistratus, parentum obedientia, Dei ordinationes sunt, tunc certo scimus, quod simus ministri Dei. quia [68] nihil nisi ista praedicamus. ideo nos uere pro suis ministris agnoscet. [69])

---

50) *Ich habe — heissen wolte.*] Reb.: filium meum, Paulum nominare [sc. D. enim Paulus multa varia ac optima proposuit argumenta et dicta, vt meum filium adhuc alterum suo nomine vocarem.
51) gratiam.] Reb.: gratiam et dona Pauli.
52) *welcher*] Cod. *calami err.*: *welchen*
53) *Ich wil meine k. — — tzu e. pauren fertigen.*] Reb.: Ego volens ideo (*typ. err. pro*: deo) filios meos a me dimittam, qui delectatur militia, illum mittam ad D. Laesorum (*pro*: Laeserum), qui vult operam dare literis, mittetur is ad D. Ionam et Phil. qui vult laborare, illum commendabo rustico.
54) Die 9 Febr. — in funere D.] Reb.: Anno 32. 9. Februarij in funere Canonici Doctoris, — *Haec sectio et duae subsequentes, quarum altera finitur verbis „mit ehren schlaffen gehet", in* Cod. fol. 576[b] lin. 20. — fol. 578[a] lin. 4., *ap.* Reb. II. fol. 21[b] lin. 18. — fol. 22[b] lin. 22. *leguntur.*
55) ita ut uix] Reb.: vt difficulter
56) ueniret,] Reb.: peruenisset,
57) dixit] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
58) ita] *a* Reb. *abest.*
59) commendo uobis,] Reb.: vobis commendo,
60) diligenter uerbum Dei] Reb.: verbum Dei diligenter
61) tractetis.] *sic recte* Reb.: Cod.: tractatis.
62) uobis praecipua sit] Reb.: praecipua sit vobis
63) uxorum] Reb. *typ. err.*: vxorem
64) *Es heist:*] Reb.: scriptura dicit,
65) etc.] *a* Reb. *abest.*
66) nos] *sic* Reb.: Cod.: uos
67) agnoscet,] Reb.: agnoscit,
68) scimus, — quia] Reb.: sciamus, nos esse ministros Dei, qui
69) ideo — agnoscet.] Reb.: iure igitur nos pro ministris agnoscit,

Esto interim peccatores simus et non satisfaciamus [70]) officio, *da wollen wir* remissionem peccatorum *vberdecken.* [71])

Anno 38. 8 Februarij [72]) D. M. Lutherus mira infirmitate uexatus est, quod frons illius fere esset mortua, [73]) morienti simillima. [74]) Sed Dei gratia et intercessione piorum, Deus eum celeriter [75]) pristinae sanitati restituit. Vesperi autem [76]) cum multi egregij uiri aduenissent, [77]) dixit: *setzet euch doch ertzu, wie scheuet ihr euch vor dem krancken. mussen doch wir* Theologi *altzeit bey den krancken vnnd sterbenden sein, vnnd mussen wider den Todt sturmen,* [78]) et tamen Deus nos [79]) defendit, qui dicit: Viuo ego et uos uiuetis. Si Deus uiuit, nos mortui uiuemus. *wan das war ist, so ist es ein grost lugen* Epicureis. *lieber last mich sterben, dass der Teuffel tzufrieden werde.* [80]) Nam ego [*fol.* 577[b]] dupliciter meritus sum mortem, Deo ut peccator mea iniustitia, *das ist* [81]) *mir leidt,* [82]) sathanae ut sanctus propter ueritatem et iustitiam, *das wil ich nicht achten,* [83]) quia meus Christus est fortior sathana. *den Teuffel kan ich mit einem fortz veriagen,* [84]) Deum autem fulmine non possum fugare. Ideo malo [85]) sathanam inimicum [86]) quam Deum. Ego ita doleo caput, ut, si parumper aliqua in re intentus sum, [87]) uertigo me occupat. [88]) *lie-*

---

70) satisfaciamus] *sic* Reb.: Cod.: satisfacimus
71) *da wollen — vberdecken.*] Reb.: ibi remissionem peccatorum nos operire volumus.
72) Anno 38. 8 Februarij] Reb.: 12. Februarij (*anno omisso*)
73) esset mortua,] Reb.: mortua esset
74) morienti simillima,] *sic scripsi;* Cod.: morienti simillimus, Reb.: facies morienti simillima,
75) eum celeriter] *sic scripsi*; Cod.: enim celeriter, Reb.: celeriter eum
76) autem] *a* Reb. *abest.*
77) aduenissent,] Reb.: visitandi gratia aduenissent,
78) *setzet euch doch — — sturmen,*] Reb.: Assidete tamen, cur aegrotos in tantum fugitis? Nos Theologi aegrotos et morientes visitare, imo morti sese opponere cogimur,
79) nos] Reb. *falso*: non
80) *wan das — tzufr. werde.*] Reb.: Si hoc verum est, tunc Epicurismus nihil aliud est quam ingens mendacium, sinite me mori, vt Diabolus quiescat,
81) *ist*] *sic scripsi;* Cod.: *in*
82) dupliciter meritus — *mir leidt,*] Reb.: mortem dupliciter meritus sum, Deo propter peccata mea, de quibus maxime doleo.
83) *das wil ich nicht achten,*] Reb.: hoc pro nihilo habebo, sed hilarem assumam animum,
84) est fortior s. — *veriagen,*] Reb.: fortior Satana est. Satanam enim cum pedore abigere possum.
85) Ideo malo] Reb.: malo igitur
86) inimicum] Reb.: inimicum habere
87) sum] *sic scripsi;* Cod. *male*: sunt
88) occupat] Cod. *calami err.*: occuput

ber gott sol ich frisch werden, [89] *so geschehe es, wo nicht, so mache mich krencker bis in das grab.* [90])

Quidam conquerebatur *) se uexari scabie diu noctuque. [91]) Respondit D. M. Lutherus: si uobiscum possem permutare, *nemet meinen kopff, ich Euer kretze, wil 10 fl. zugeben.* Vos nescitis, [92]) quantae sint molestiae Vertigo, Tinnitus, Susurro. Ego non audeo integra latera [93]) sine remissione legere, neque duas aut tres lineas in psalmo, aut unam rem diu intueri, aut de aliqua re intentius cogitare, mox [94]) aduenit tinnitus aurium. *vnnd solde auff die banck dahin sinckenn.* [95]) SCABIES autem est purgatio corporis, quantumuis molesta, et sunt sana corpora, quae [96]) stercorando, sudando, scabie purgantur. Ego optarim [97]) mihi eam ad sanitatem capitis. [98]) *doch was wolt ich* [fol. 578a] *den gutten kopff tzeihen, er thuts euch billig, er hats Ja treulich mit mir gewaget,* [99]) *vnnd darff wol sprechenn, dass er sey alhie gewest, vnnd nu* [100]) *mit ehren schlaffen gehet.* [1])

Cum D. Martinus audiret quendam dicere, se fuisse 20 annos Monachum, dixit: *ob gott wol, so lang gedenck ich nicht mönch tzu sein.* Et factum est. [2]) Nam anno 25. [3]) in

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 248 sq. cap. 47. §. 9.

89) *werden*] *hoc verbum ipse addidi, in* Cod. *deest.*

90) Ego ita doleo — — *in das grab.*] Reb.: Deinde conquerebatur dolere capitis, vt si parumper in aliquam rem intentus esset, vitigine (*typ. err. pro:* vertigine) corriperetur. Ach mi Deus, si pristinam sanitatem acquirere debeo, vellem vt citius fieret, sin minus, effice vt dolores mei angeantur ad sepulchrum vsque.

91) Quidam conquerebatur — noctuque,] Reb.: Assistebat quidam, qui conquerebatur, se diu noctuque scabie vexari.

92) si uobiscum possem — nescitis,] Reb.: si permutare vobiscum possem, accipe tu caput meum et scabiem assuma (*typ. err. pro*: assumam) tuam et addam 10 floren. vos ignoratis

93) latera] Reb.: latera folij,

94) mox] Reb.: mox enim

95) *vnnd solde — sinckenn.*] Reb.: et saepius ad scamnum me demittere cogar.

96) Scabies autem est — quae] Reb.: Scabies vero quantumuis molesta, est corporis purgatio. Nam sana corpora

97) Ego optarim] Reb.: Ideo optarem

98) sanitatem capitis.] Reb.: capitis sanitatem.

99) *gewaget*] Cod.: *gewaiget*

100) *nu*] Cod.: *nuhe*

1) *doch was wolt ich — schlaffen gehet.*] Reb.: verum, cur permolestum caput, quod tamen in multis periculis fideliter mihi astitit, et quod fecerit in hac terra dicere summoque iure, ex hac lachrimarum valle discedere potest.

2) Cum D. Martinus audiret — Et factum est.] *haec ap.* Reb. *h. l. non reperiuntur.*

3) Nam anno 25. — — 33. Paulus 28 Ianuarij.] *haec, quae* Cod. fol. 578a lin. 8—12. *exhibet, ap.* Reb. II. fol. 18b lin. 24—30 med. *leguntur.*

seditione rusticorum duxit uxorem 12 Iunij. [4]) Anno 26. 7 Iunij natus est ei primogenitus Ioannes Lutherus, [5]) 27. Elizabeth filia, 29. in [6]) uigilia Ascensionis [7]) Magdalena, [8]) 31. Martinus 7 Nouembris. [9]) 33. Paulus 28 Ianuarij. [10])

INGENVITAS LVTHERI. [11])

D. M. Lutherus duas apud se aluit puellas sororis suae filias, [12]) quarum alteram doctissimus uir Magister V. Theodoricus sibi in uxorem petiuit. ibi D. M. Lutherus respondisse fertur: *Das weiss ich wol, dass meine muhme mit euch wol versorget were, weiss aber nicht, ob ihr mit ihr versorget wurdet, sie muss noch bass getzogen werden, wollen sie denn nicht gut thun, so wil ich sie einem schwarzen hutten knecht geben, vnnd keinen frommen gelerten man mit ihr betrigen.* [13])

Ich muss patientia *haben mit dem babst, Schwermern, Scharhansen*, familia, [*fol.* 578[b]] *Kethe von Bora, vnnd der* patientia *ist noch so viel, dass alle mein leben nichtes anders wiel sein dann eitel* patientia. [14])

---

4) duxit uxorem 12 Iunij.] Reb.: 12 Iunij vxorem duxi.
5) natus est ei pr. Io. Lutherus,] Reb.: primogenitus Ioannes procreatus est.
6) in] *a* Reb. *abest.*
7) Ascensionis] *scil.* Domini, *i. e.* 25. Maii.
8) Magdalena,] Reb. *male*: Magdalenae
9) Martinus 7 Nouembris.] Reb.: 7. Nouemb. Martinus.
10) 33. Paulus 28 Ian.] Reb.: 33. anno. 28. Ianuarij Paulus. 34. Margaretha. Ijs donis Dei contentus Deo curam resigno.
11) Ingenuitas Lutheri.] Reb. *habet inscriptionem:* Candor et liberalitas M L. — *Haec sectio terminata verbis*: „*dann eitel* patientia", *quae in* Cod. fol. 578[a] lin. 13. — fol. 578[b] lin. 3. *exstat, ap.* Reb. (*extrema eius parte excepta*) II. fol. 20[a] lin. 10 — 22. *invenitur.*
12) D. M. Lutherus duas — filias,] Reb.: Multas personas cognatorum suorum, adolescentes et virgines, et moniales peregrinas, paterna sua beneficentia fouit, aluit duas puellas suae sororis filias,
13) Magister V. Theodoricus — — *mit ihr betrigen.*] Reb.: Vitus Theodorus commensalis eius in vxorem ambijt. Respondit M. l.. suauiter: optime scio cognatam meam bene tecum prospectam esse, tu vero, an bene cum illa esses curatus, hoc mihi non est notum, nondum satis educata est, si mihi debitam obedientiam exhibere non vult, dabo illam nigro et liberaliss. famulo in vxorem, ne vllus vir doctus perturbatur (*typ. err. pro*: perturbetur) per illam.
14) *Ich muss* patientia — — *dann eitel* patientia.] *haec, quae in* Cod. fol. 578[a] lin. 22 med. — fol. 578[b] lin. 3. *leguntur, a* Reb. II. fol. 21[a] lin. 15 med. — 18. *sic afferuntur:* Deinde dixit ad pastores: Tolerate haec. Patientiam me pati cum Papa, haereticis, auaris, familia et vxore cogor, et vita mea nihil est, nisi moera (*pro*: mera) patientia.

MORS PATRIS LVTHERI. [15]) *)

Gratias ago Deo meo, quod pater meus pie **mortuus est**. Ego ante obitum scripsi ei literas consolatorias, quas ei praelegit parochus, et quaesiuit, num ista crederet, quae audiuisset. ***Ey wan ich das nicht glaubet, so thet ich als ein schalck.***

D. M. Lutherus [16]) non potuit accedere nuptias Hans Metzsch, [17]) sed [18]) finitis nuptijs sponsus cum sponsa et cognatis quibusdam eum accessit offerens ***ein mumschantze.*** [19]) D. cum perdidisset quaerens quid esset numerandum, ***was es gegolden hette***, respondit Hans Metzsch: [20]) Ego sum ouis perdita, agnosco peccatum meum, cupio absolui. Tunc Doctor [21]) cruce in fronte illius [22]) facta dixit: Absoluo te in nomine patris et filij et spiritus sancti. Deo sit laus, qui nobis **hunc** scortatorem [23]) ad matrimonium diuinum reuocauit. ***Das wil ich hinder mir lassen, dass ich Christum allein meinen herrn wil lassen sein,*** non solum scriptura et fide, sed experientia etiam, ***dann*** [24]) ***er hat es an mir beweiset.*** Ideo habeo rem et experientiam cum scriptura. ***Aber es ist mir warlich sauer worden.*** [25])

[*fol. 579*[a]] D. Martinus consolans suam ministram ***muhme Lehna***, dixit, ***sie soltte noch mit ihm tzu grabe gehen vnd er ihr nicht***, quod euenit. [26])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 276 sq. cap. 48. §. 39.

15) Mors patris Lutheri.] *Sectio sic inscripta in solo* Cod. fol. 578[b] lin. 4 — 8. *legitur.*

16) D. M. Lutherus] *Sectio sic ordiens, quae finitur verbis*: „*es ist mir warlich sauer worden*“, *in* Cod. fol. 578[b] lin. 9 — 24. *legitur, ap* Reb. *autem, excepta parte eius extrema,* II. fol. 22[b] lin. 23. — fol. 23[a] lin. 5.

17) Hans Metzsch (Cod.: Mesch)] Reb. *habet siglas:* H. M.

18) non potuit accedere — sed] Reb.: propter aegritudinem languens, nuptias praefecti H. M. visitare non potuit. At

19) *mumschantze*] *i. q. Mummenschanz*, incessus personatus.

20) eum accessit — H. Metzsch (Cod.: Mesch)] Reb.: Mart. Lutherum accessit, et cum illo lusit propter materiam aliquam absconditam, cum perdidisset, interrogauit, quid esset numerandum, quanti constitisset? Respondit Mar. Luth. [*i. e.* Luthero]

21) a. peccatum meum, — Doctor] Reb.: a. peccatum, absolui eupio, suspirans Mart. Lut.

22) in fronte illius] Reb.: in illius fronte

23) hunc scortatorem.] Iohannem Metzsch praefectum *propter* scortationem a Luthero *antea excommunicatum esse refertur in* huius Ed. meae Tom. I. p. 26 sqq.

24) *dann*] *sic scripsi*; Cod.: *wann*

25) *Das wil ich — — sauer worden.*] *haec ap.* Reb. *h. l. non inveniuntur.*

26) D. Martinus consolans — — quod euenit.] *haec sectio et subsequens* „Loquens de suo morbo — — adhuc timendum est.“ *in solo* Cod. fol. 579[a] lin. 1 — 3. *et* lin. 4 — 13. *extant.*

Loquens de suo morbo letali*) sine spe humana dixit, sese orasse, ne Schmalkaldiae moreretur, et abductum in Tambach bibisse uinum rubellum tenue, et ita uesica aperta sese miraculose seruatum. Ideo inscripsit parieti: Tambach est mea Phanuel, ibi apparuit mihi Dominus. Si fuissem mortuus, certe papistis in maius exitium. Nam me mortuo alij Doctores non seruabunt talem Epijkian, sicut experti sumus in Zuinglio, Carolostadio et in multis adhuc timendum est.

Monasterium inuito patre ingressus sum, et laetante iterum egressus. Nam die primitiarum mearum, *der ersten messe*, obijciebat mihi: [27]) Fili nescis, [28]) quod patrem honorare debuisti. In Missa incipiens uerba Canonis: Te igitur clementissime etc. [29]) ita horrui, ut fugissem de altari, nisi fuissem admonitus per priorem. [30]) Nam quis potest ferre maiestatem Dei sine mediatore? Deus [31]) uoluit me prius illos terrores experiri. [32])

Romae me fuisse non magno uenderem, **) quia non credidissem extremam malitiam, quae ibi est. [32a]) Causa profectionis erat Confessio, quam uolebam a pueritia usque texere *vnnd from werden*. Erphordiae bis talem feci confessionem, [*fol. 579b*] et inueni indoctissimos homines Romae. [33])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 252. cap. 47. §. 15. sect. 1.
**) *Conf.* ibid. IV. p. 690. cap. 77. §. 2.

27) obijciebat mihi] *haec ipse addidi, in* Cod. *desunt.*
28) Monasterium inuito patre — — Fili nescis,] Reb.: Cum Monasterium ingressus essem, in die primitiarum mearum, habui patrem aduersantem, quo inuito monasterium ingrediebar (*pro*: ingrediebar), obijciebat enim mihi, fili nescis, — *Haec sectio terminata verbis*: illos terrores experiri, *quae in* Cod. fol. 579a lin. 14 — 20. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 13b lin. 17 — 27 med. *exhibetur.*
29) debuisti. In Missa — etc.] Reb.: debuisti, etc. In Missa vero, cum verba canonis inciperem: Te igitur Deum clementissimum, etc.
30) ut fugissem — per priorem.] Reb.: vt de altari fugissem, nisi per priorem fuissem admonitus.
31) Deus] Reb.: Sed Deus
32) experiri.] Reb.: experiri alijs in consolationem.
32a) Romae me fuisse *etc.*] *conf.* horum colloquiorum lat. Tom. I. p. 161. 165.
33) Romae me fuisse — — indoct. homines Romae.] *haec, quae in* Cod. fol. 579a lin. 21. — fol. 579b lin. 1. *leguntur, ap.* Reb. II. fol. 14b lin. 19 med. — 27. *sic referuntur*: Nam eodem anno [*scil.* anno 1510. quo D. Staupitius Romae fuit] Romam profectus sum, quod magni vendere non vellem, quia non credidissem extremam illam malitiam, quae Romae floret, causa profectionis meae erat confessio, quam volebam a pueritia vsque texere, et pietatem exercere. Erphordiae talem confessionem generalem bis habui. Sed homines indoctissimos Romae inueni, qui me plus offendebant quam aedificabant.

cifixi quidam eum [fol. 580b] subsannarunt motis campanulis. si unicus gladius fuisset eductus. so wers gangen. Tandem principem ad resistendum monuit, quia fuerunt in ea opinione non esse resistendum. [51])

Cuculla Lutheri. Difficulter cucullam meam deposui, sie war also beschabet, ut D. Hieronymus [52]) mihi saepe offerret pecuniam ad nouam. Et princeps misit optimum pannum, schwartzen sammet ad aliam cucullam uel uestem, [53]. vnnd geriedt tzu rocke. [54])

INITIVM CVM TETZELIO. [55])*)

Tetzelij abominationes palpabiles. Indulgentias [56]) esse reconciliationem inter Deum et homines, imo ualere, etiamsi homo non poeniteret et existeret sine contritione. Item si quis Beatam uirginem impraegnasset, posset eum absoluere. Item de futuris peccatis promisit remissionem. Item Crucem papae erectam aequiualere Cruci Christi. Ista portenta me mouebant, ut me opponerem non propter aliquem honorem aut quaestum. [57]) Primo [58]) in terram prostratus orabam

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 240 sq. cap. 27. §. 121.

51) Tumultuantibus Rusticis — — non esse resistendum.] *haec sectio in solo* Cod. fol. 580a lin. 21. — fol. 580b lin. 4. *invenitur.*

52) D. Hieronymus] *scil.* D. Hier. Schurff.

53) uestem] Cod. *calami err.*: festem

54) Cuculla Lutheri. Difficulter — — *geriedt tzu rocke.*] *Huic sectioni in* Cod. fol. 580b lin. 5—9. *exhibitae ea, quae ap.* Reb. II. fol. 13b lin. 27 med. — fol. 14a lin. 4 med. *leguntur, ex parte quidem respondent, sed magis congruunt cum illo loco, quae in* Cod. fol. 585b lin. 6 med. — 12 med. *exhibebitur, quapropter* Rebenstockii *locum aptius cum hoc loco* Codicis *inferiori conferam.*

55) Initium cum Tetzelio.] *huius inscriptionis loco* (Cod. fol. 580b lin. 10. 11.) *ap.* Reb. II. fol. 14b lin. 28. 29. *legitur illa, quam supra* p. 173. nota 34. *attuli.*

56) Indulgentias] Cod. *calami err.*: Indulgentios

57) Tetzelij abominationes — — aut quaestum.] *haec, quae in* Cod. fol. 580b lin. 12—20 med. *leguntur, a* Reb. II. fol. 15a lin. 1—17 med. *cum additamento* (lin. 1—5 med.) *praefixo sic referuntur*: Postquam Antichristus Papa, homo peccatis et filius perditionis Ecclesiam Christi suis erroribus et superstitionibus obscurasset, tandem tempore illius impleto, verbo Dei et spiritu oris sui reuelandus fuit. Nam Tetzelius palpabiles abominationes disseminauit. Primo indulgentias Papae valere, etiamsi homo non poeniteret, et sine contritione vineret. Secundo, Indulgentias esse reconciliationem inter Deum et homines. Tertio, si quis beatam virginem impraegnasset, eum posset absoluere. Quarto, de futuris peccatis promisit remissionem. Sanct. Crucem Papae erectam aeque valere cruci Christi. Ista portenta me mouebant, ut me illi opponerem, non propter aliquem honorem aut quaestum, sed propter gloriam Christi vindicandam. *His ap.* Reb. II. fol. 15a lin. 17 med. — 19 med. *proxime adiuncta sunt ea, quae in* Cod. fol. 579b lin. 2 med. — 4 med. *leguntur* (*vide supra* p. 170. notam 37.).

58) Primo] Reb.: Ideo primum

Deum, ut [59]) mihi adesset. Nondum uidi tantas papae abominationes, [60]) sed tantum crassos abusus. [61]) Ideo primum supplex scribebam [62]) ad Episcopum Brandeburgensem et [63]) Moguntinum, nisi [64]) hoc malum tollerent, me contra [*fol. 581ª*] scripturum. [65]) Episcopi miserunt [66]) meum scriptum Tetzelio, quo semel atque iterum relecto dicitur ad ministrum clamasse: ***Veit, wirdt das offenbar werden vnd in Teutzschlandt kommen, so wirdt vnns der teuffel bescheissen.*** Tunc Episcopi, ut petiueram, remittebant mihi scripta mea. [67]) Abbas de Salin imperabat mihi silentium, sed ipsi nolebant tacere, meque irritabant ad scribendum. [68]) Et gratias ago [69]) Deo, qui per me miserum et pauperem mendicum regnum illud mendaciorum oppugnauit, ***ist dennoch matt gemacht, es ist aber so scheutzlich, dass es ihm gott selber furbehalten hat tzu dempfen, darumb wirdts ihm Ernst sein,*** [70]) sicut Paulus ait: [71]) spiritu oris sui et illustratione aduentus sui eum [72]) eradicabit. ***indess werden die bischoffe geschwecht im keller vnnd in der kuchen.*** habebunt protectores, deuoratores, [73]) si Caesar exercitum ad illos miserit, ***so sollen sie die*** Hispani ***recht tzur schule furen,***

---

59) orabam Deum, ut] Reb.: Deum orabam, quo
60) papae abominationes] Reb.: abominationes Papae,
61) crassos abusus.] *sic* Reb.; Cod. *habet solam vocem:* crassos.
62) supplex scribebam] Reb.: scribebam supplex
63) et] Reb.: ad
64) nisi] Reb.: quo
65) me contra scripturum (Cod.: scripturam)] Reb.: me alias publice confutaturum. — *Hic locus:* Ideo primum in t. — confutaturum. *ap.* Reb. II. fol. 15ª lin. 19 med. — 25 med. *legitur* (*conf.* nota 57.).
66) Episcopi miserunt] *haec et sequentia usque ad huius sectionis verba extrema: „tzu Hildesheim schon eingenomen", quae in* Cod. fol. 581ª lin. 1 med. — 20. *leguntur, ap.* Reb., *aliis interpositis* (*vide supra* p. 170. notam 38.) *paulo inferius* fol. 15ᵇ lin. 11—31. *exhibentur.*
67) Episcopi miserunt meum sc. — scripta mea.] Reb.: Ita Episcopi mea scripta miserunt ad Tetzelium, qui semel atque iterum relectis in Gutterbach, ad ministrum suum clamasse dicitur: Diabolus, mi Vite, defaecdabit nos, si nostra malitia et fucus noster in Germania manifestatur, et ita Episcopi mea scripta remiserunt.
68) Abbas de Salin — ad scribendum.] *haec ap.* Reb. *non reperiuntur.*
69) Et gratias ago] Reb.: Gratias igitur ago
70) *ist dennoch matt — Ernst sein,*] Reb.: maxime tamen regnum papae debilitata est, et tam horribile est regnum, quod esset Deus ipse, illud destruere sibi reseruauit, ideo magna cum seueritate efficiet.
71) ait:] Reb.: ait 2. Thess. 2.
72) eum] Reb. *typ. err.*: cum
73) *indess werden* — deuoratores,] Reb.: Interim potestas Episcoporum tam in cellario quam in culina eorum, interire incipiet, protectores eorum deuoratores,

sueram scribere contra crassos errores indulgentiarum. [95]) Ibi D. Hieronymus Schurff [96]) restitit mihi dicens: *was wollet ihr machen? man wirdts nicht leiden.* [97]) Ego respondi: *wie, wan mans muste leiden?* [98]) Mox prodijt in arenam Syluester, Magister sacri pallatij fulminans contra me [99]) hoc syllogismo: Quicunque dubitat de dicto aut [100]) facto Romanae Ecclesiae, est haereticus. Martinus Lutherus dubitat. *do ging es an.* [1]) Nam papa tripliciter distinguit Ecclesiam. Essentialiter [2]) est ipsum corpus Ecclesiae. Secundo Repraesentatiue [3]) est collegium Cardinalium. Tertio Virtualiter est ipse papa. Ibi nulla fit [4]) mentio Concilij. Nam papa uult esse Ecclesia [5]) uirtualis supra scripturam et autoritatem Concilij. [6]) Dux Georgius tantum zelat [7]) pro autoritate Ecclesiae essentialis. [8])

Princeps Anhaldinensis Electoris commissarius inuitauit in Torga M. Lutherum ad uenationem sequentis diei et coenam. Respondit: Ego ea de causa huc missus sum. *Ich bin aber nicht ein solch weideman tzu wielde. Ich iage den babst, Cardinel, bischoff, Tumhern vnnd mönche.* [9])

---

95) proposueram — indulgentiarum.] Reb.: contra crassos errores indulgentiarum scribere proposueram
96) D. Hier. Schurff] Reb. *habet siglas*: D. H. s.
97) restitit mihi — *leiden.*] Reb.: acerbe mihi restitit, dicens: quid agere vis, tuari (*typ. err. pro:* tuam) increpationem non ferrent,
98) *wie, wan m. m. leiden?*] Reb.: quid autem fiet, si ferre cogantur?
99) Syluester, Magister s. pallatij (Cod. *falso*: palladij) fulm. contra me] Reb.: contra me Syluester Prierias, Sacri Pallatij Magister, fulminans
100) aut] Reb.: et
1) dubitat *do ging es an.*] Reb.: dubitat. Ergo, etc. statim ignis vere incipiebat.
2) Essentialiter] Reb.: 1. Essentialiter
3) Sec. Repraesentatiue] Reb.: 2. Repraesentatiue
4) fit] Reb.: sit
5) Ecclesia] Cod. *male*: Ecclesiam
6) scripturam et autoritatem Concilij.] Reb.: scripturae et concilij autheritatem.
7) zelat] *sic recte* Reb.; Cod.: celat
8) *Gott hat vnns wunderlich* — — Ecclesiae essentialis.] *haec sectio in* Cod. fol. 582[a] lin. 19. — fol. 582[b] lin. 16 med., *ap.* Reb. *autem* fol. 14[a] lin. 24 med. — fol. 14[b] lin. 14. *legitur.*
9) inuitauit in Torga — — *vnnd mönche.*] Reb.: M. L. inuitabat Torgae ad venationem et ad coenam sequentis diei. Resp. M. L. Ego ea de causa et ad hoc sum missus, ego vero non sum venator ferarum, sed papae, Episcoporum, Canonicorum et Monachorum. — *Haec sectio:* „Princeps Anhaldinensis — — *Tumhern vnnd mönche*", *quae in* Cod. *praecedenti sectioni continua serie annexa,* fol. 582[b] lin. 16 med. — 21. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 19[b] lin. 6 med. — 11. *reperitur.*

D. M. Lutherus hortabatur [10]) uxorem ad diligentem lectionem praecipue psalterij et auditum uerbi. Ipsa uero se satis legisse, audiuisse et scire gloriabatur, [*fol.* 583ª] ***woltte gott, sie lebete darnach.*** [11]) Respondit ipse [12]) suspirans: ***Also hebet sich*** fastidium ***vnnd*** contemptus uerbi ***an, das wir vns viel lassen duncken, wollens gar wissenn, vnnd thun doch das widerspiel vnnd wollen vngestrafft sein.*** [13]) Haec sunt praeparatio et parasceue [14]) futuri mali et famis uerbi diuini. ***do würden eittel neue*** Commentaria ***kommen*** et negligetur [15]) scriptura. Ideo mallem meos libros non excudi [16]) propter rottenses futuros, ***die alles vnglück anrichten werden.*** [17]) Nam ego in prioribus libris multum papae [18]) tribui. Deinde paulatim mitius tractaui locos scripturae, ***wie ichs die tzeit gelesen hatte.*** [19])

Fateor me esse filium rustici ***von Moer bey Eyssleben, bin dennoch Doctor der heiligen schrifft,*** aduersarius papae, ***dass mir der babst gram ist, ist er nicht tzuuerdencken, er hat wol ursach, aber nicht billiche.*** [20])

Dicebatur de Bucero, quod multis curis et laboribus conficeretur [21]) et senesceret, uixdum quinquagenarius. Respondit D. M. Lutherus: ***Es konnen gedancken einen wol alt ma-***

---

10) D. M. Lutherus hortabatur] Reb.: Deinde hortabatur — ***Sectio sic ordiens in*** Cod. fol. 582ᵇ lin. 22. — fol. 583ª lin. 12 med., ***ap.*** Reb. ***autem*** II. fol. 19ª lin. 11 med. — 27 med. ***legitur.***

11) ***woltte gott — darnach.***] Reb.: si modo vitam suam iuxta verbum auditum et lectum instituere posset.

12) ipse] Reb.: M. L.

13) ***Also hebet sich — — vngestrafft*** (Cod.: ***vngeschafft***) ***sein.***] Reb.: Ach sic fastidium et contemptus verbi incipit, cum nos multa posse et effecisse in Dei verbo existimamus, contrarium tamen fit vndique, etsi corripi volumus.

14) praeparatio et parasceue] Reb.: parasceue et praeparatio

15) ***do würden eittel neue*** (Cod.: ***nauhe***) comm. ***kommen,*** et negl.] Reb.: noua tunc commentaria scribantur. Negligetur

16) excudi] ***sic scripsi;*** Cod.: exuti, Reb.: executi publice,

17) propter (Cod.: propte) rottenses — ***werden.***] Reb.: propter futuas (***pro***: futuras) sectas, quae mala multa instituent.

18) multum papae] Reb.: Papae multum

19) locos script. — ***gelesen hatte.***] Reb.: scripturae locos. Sicuti isto tempore legeram.

20) Fateor me esse — — ***nicht billiche.***] ***haec sectio, quae in*** Cod. fol. 583ª lin. 12 med. — 16. ***praecedenti continua serie adiuncta est, ap.*** Reb. II. fol. 18ª lin. 8 — 12. ***sic refertur:*** Nam ego sum rustici filius de Moër circa Islebiam, attamen sum Doctor sacrae scripturae, aduersarius summus papae, papam autem me odio prosequi, non est mirum, habet quidem causam odij sui aduersus me, sed non iustam.

21) conficeretur] Cod. ***male:*** confiteretur

chen, deinde etiam labores. *Ich habe vorweilen auch gearbeitet*, saepe uno die 4 conciones habui. *Ich habe eine gantze faste tzweimal geprediget vnnd einmal gelesen teglich, do ich erstlich die tzehen gebott predigtte* in magna [*fol.* 583ᵇ] frequentia. Erat enim insolita et noua Catechismi praedicatio. [22])

Philippus Melanthon in depositione obiurgabat [23]) deponendum: noli tam inconsiderate respondere et temere erumpere, quia plura nescimus quam scimus. Respondit D. M. Lutherus: Ionas semel dixit se omnia scire in scripturis sacris, et subirascebatur, quod non conniuerent illi. sed ego scio me multa nescire. *Ich habe 25 Jar geprediget vnnd verstehe den* locum *noch nicht:* Iustus ex fide uiuet.

FIDELITAS LVTHERI.

Anno 38. 8 Octobris quamuis sciret Electorem esse Witebergae, noluit discedere ex Grunau, Iona ibi infirmante ex calculo.

OCCASIO ET CVRSVS EVANGELII REVELATI.

Loquebantur apud D. Lutherum de Cursu Euangelij, quod mirabiliter initio processisset. [24]) Respondit D. M. Lutherus: Ingenue fateor, me hanc arduam causam non meo proposito coepisse. Nam talis [25]) eram papista, ut contra Erasmum

---

22) Dicebatur de Bucero — — Catechismi praedicatio.] *haec sectio, quae in* Cod. fol. 583ᵃ lin. 17. — fol. 583ᵇ lin. 2. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 16ᵇ lin. 13 med. — 24 med. *varie mutata (proxime post verba, quae infra in* nota 54. *afferentur) sic exhibetur:* decem enim praecepta in multis concionibus populo proposui, praedicatio enim Catechismi in magna frequentia auditorum, erat res insolita et noua, Deus mihi astiti, nunquam enim ex scriptura aduersariorum meorum vix dimidiam folij partem legi, tanta tamen inutilia et indocta proponunt argumenta, quod vix inuenire potui, illis satis ad illorum nugas respondere, illas refutare, nam si contra Dei verbum loquuntur et scribunt, facile illorum errores et nugae conspiciantur et manifestantur.

23) Phil. Mel. in depos. obiurgabat (Cod. *calami err.:* obiuriabat)] *haec sectio et subsequens int solo* Cod. fol. 583ᵇ lin. 3 — 10. *et* lin. 11 — 13. *leguntur.*

24) Occasio — processisset.] Reb.: Assidebant quidam Lipsenses et loquebantur de cursu Euangelij, quod initium mirabiliter processisset. — *Sectio sic ordiens et terminata verbis:* „Domini consilio *geschehen* etc." *in* Cod. fol. 583ᵇ lin. 14. — fol. 584ᵃ lin. 7., *ap.* Reb. *vero* II. fol. 16ᵃ lin. 1 — 23 med. *legitur.*

25) talis] Reb.: insignis

papatum perstringentem scriberem, [26]) sed Deus me mirabiliter per interualla et occasiones [27]) ad hanc causam uocauit. *Ich hette Erstlich holtz dartzugetragen vber einen solchen ketzer*, *der* Missam, Coelibatum etc. *hette angriffen.* [28]) Hoc etiam multum adiuuabat [29]) Euangelij cursum, quod anno 19. Maximilianus moriebatur, [30]) ubi in [31]) interregno papistae [32]) mirum [*fol. 584a*] in modum [33]) contra me scripserunt, *do muste ich mich wehren*, ac retulit [34]) historiam et colloquium [35]) cum Carolo de Miltitz, [36]) qui rosam Aldenburgam afferens contulerat cum Luthero lachrimans, reprehendens Tetzelium mirum in modum, [37]) quod sua importunitate occasionem disputandi dedisset. *Es ist* Domini consilio *geschehen* etc. [38])

Valedictio N. Haussmanni profecturi Fribergam ad uocationem Lutheri: Vade mi Domine Hausmanne, Deus tecum erit teque confortabit, noli frangi, non tua res, sed Christi filij Dei res agitur. Haec cum loqueretur, coepit lachrimari uterque una cum astantibus. [39])

D. praeceptores dicebant de sagacitate ingenij [40]) D M. Lutheri, qui res grauissimas perspiceret ante euentum. Respondit: [41]) Nequaquam, sed se esse hominem simplicissi-

---

26) scriberem,] Reb.: scribere tentarem.
27) per interualla et occasiones] Reb.: per occasiones et interualla
28) *Ich hette Erstlich — angriffen.*] Reb.: ego profecto attulissem in primis ligna et ignem ad comburendum talem haereticum, qui contra Missam, coelibatum et inuocationem sanctorum aliquid scripsisset,
29) adiuuabat] *sic* Reb.; Cod.: adiuuabit
30) quod — moriebatur,] Reb.: cum anno 19. Maximilianus Caesar moreretur,
31) in] *ap.* Reb. *deest.*
32) papistae] *sic* Reb.; Cod.: papista
33) mirum in modum] Reb.: acerbe
34) *do muste* — ac retulit] Reb.: ibi me defendere cogebat (*pro*: cogebar). Deinde recitauit
35) colloquium] Reb.: colloquium suum
36) Miltitz,] Reb. *male*: Militz,
37) rosam Aldenburgam — mirum in modum,] Reb.: rosam auream Electori Aldeburgum adferebat et ibi cum Luthero lachrimans contulerat, Tetzelium valde reprahendens,
38) *Es ist* D. cons. *geschehen* etc.] Reb.: Domini autem consilio sic factum est, vt ita sub infirmitate procederet.
39) Valedictio N. Hausmanni — — cum astantibus.] *haec in solo* Cod. fol. 584a lin. 8 — 13. *inveniuntur.*
40) D. praeceptores dic. de sag. ingenij] Reb.: Multi Doctores commendabant ingenium et sagacitatem — *Sectio sic incipiens in* Cod. fol. 584a lin. 14. — fol. 584b lin. 2., *ap.* Reb. *vero* II. fol. 23b lin. 28. — fol. 24a lin. 6. *legitur.*
41) perspiceret ante eu. Respondit:] Reb.: ante euentum prospiceret. Resp. M. L.

mum, [42]) qui facile posset decipi. [43]) sicut philomela ab omnium [44]) simplicissima facillime capitur. ita et sibi facile imponi. D. M. Lutherus priusquam scriberet contra Moguntinum, erat sollicitus, sed cum coepisset, fluebat stylus. Interrogatus de celeritate calami sui, respondit: In concepto parturio. Nam omnia argumenta et singula uerba diligenter considero ex omnibus partibus. *dass mich solcher bucher concept viel stehet*, qualis erat liber de abroganda *fol. 584b* missa, sed papistae et aduersarij nostri erumpunt et blaterant [45]) scribentes quidquid in mentem uenit. [46])

Mentio fiebat successus Euangelij nostro seculo, quod mirabiliter sub infirmitate processisset. Respondit: *wenn die papisten in dem fasse hetten, wie vor 2 Jaren*, in Comitijs Wormatiensibus, *sie geben etliche bisthumb und Cardinalat drumb*. [47]) sed Deus uoluit regnum Antichristi reuelari. [48]) Ipsi noluerunt [49]) me ferre tacentem, si et ipsi tacerent. Et intempestiuis [50]) consilijs rem tentarunt. Nam cum Caesar me citasset Wormatiam. [51]) mandato propria manu subscripto, tertia feria, statim quarta feria me [52] concluserunt, non opinabantur me uenturum, sed ego utcunque timidus, spiritu Dei confirmatus, libere locutus sum et confessus doctrinam Christi, quae etiam [53]) in persecutione et morte multorum piorum creuit. *Ich hallte auch, dass in 1000 Jaren nicht ein mensch also verflucht sey als ich, der ich nu 30 Jar gepredi-*

---

42) se esse hom. simpl.] Reb.: se hominem simplicissimum esse.
43) posset decipi] Reb.: decipi et persuaderi posset.
44) omnium] *a* Reb. *abest.*
45) blaterant] Cod. *male:* platerant
46) D. M. Lutherus priusquam scriberet — — in mentem uenit.] *pro his exhibet* Reb. *haecce:* Dicebat tamen se sua sponte sine praeceptore e testudine et cytharis didicisse, componere quoque.
47) Mentio fiebat successus Euangelij — — *und Cardinalat drumb*] *pro his verbis, quae in* Cod. fol. 584b lin. 3 — 7 med. *leguntur,* Rebenstockius II. fol. 16a *verbis supra* p. 179. nota 38. *allatis:* Domino autem consilio sic factum est, vt ita sub infirmitate procederet, *haecce* lin. 23 med. — 26 med. *adiungit:* papistae enim magnam papatus partem ponerent in periculum, vt sic causam haberent optatam, sic vti primo a comitijs Wormatiensibus. *Reliqua huius sectionis pars in* Cod. fol. 584b lin. 7 med. — 23. *ap.* Reb. fol. 16a lin. 26 med. — fol. 16b lin. 13 med. *exhibetur.*
48) noluit — reuelari.] Reb.: regnum Antichristi reuelare voluit.
49) noluerunt] *sic* Cod.: Reb.: volnerunt
50) Et intempestiuis] Reb.: sed intempestiuis,
51) citasset Wormatiam.] Reb.: Wormatiam citasset,
52) me] *a* Reb. *abest.*
53) libere locutus — quae etiam] Reb.: comparebam, libere loquebar, et doctrinam Christi confitebar, quae hactenus

get manchen tag 3 predigten vnnd sonst teglich in der fasten, auch etlich mal 4 predigten einen tag gethan habe, dass ich glaube, dass wol so viel predigten durch mich gescheen sein, als durch S. Ambrosium, Augustinum. [54])

LVTHERI LIBERALITAS ERGA SVOS. [55])

Anno 1539. 1 Ianuarij foelicem annum omnibus in tota domo [*fol.* 585ª] precabatur, distribuens munera liberis, seruis et ancillis singulis, in summa [56]) ultra 2 thaleros, eosque [57]) ad pietatem, obedientiam, fidelitatem [58]) hortabatur. Deinde suspirans dicebat: [59]) Ach quanta [60]) abominatio, impietas et transgressio mundi indies prouocantis Deum, [61]) praesertim in prima tabula securissime peccat iramque Dei acerrimam irritat. ***Es ist vnmuglich, das nicht schwere plagen kommen sollen,*** quia [62]) non tantum ex astris praedicuntur, [63]) sed ex scriptura sancta, et nostra propria [64]) conscientia id testatur. [65]) Beatus qui resipiscit, Deo confidit et uerbum suum diligit, illi omnia cooperantur in bonum.

Anno 39. 11 Ianuarij D. M. Lutherus mane hora 7. [66]) uoluit disputare de propositione: Verbum Caro factum est, [67]) sed cum ante domum Magistri [68]) Philippi Melanthonis uenisset, uertigine correptus, iterum domum redire coactus, eo die

---

54) *Ich haltte auch,* — — Augustinum.] Reb.: existimo igitur, quod in mille annis, nemo hominum, adeo sit detestatus, nec erit, quemadmodum ego, qui nunc per multos annos verbum Dei pure docui, saepius vna die tres vel quatuor conciones habui, puto ergo, me quoque Augustino et Ambrosio, in multitudine suarum concionum similem esse,

55) Lutheri liberalitas erga suos.] *Sectio sic inscripta, quae in* Cod. fol. 584ᵇ lin. 24. — fol. 585ª lin. 12. *legitur, ap.* Reb., *omissa tamen inscriptione,* II. fol. 20ª lin. 23. — fol. 20ᵇ lin. 9. *reperitur.*

56) in summa] *a* Reb. *absunt.*

57) eosque] Reb.: eos omnes et singulos

58) fidelitatem] Reb.: et fidelitatem

59) dicebat:] Reb.: dixit,

60) quanta] Reb.: quanta est

61) indies prouoc. Deum] Reb.: Deum in dies prouocantis,

62) *Es ist vnmuglich* — Quia] Reb.: impossibile est horribiles non sequi plagae (*pro*: plagas) et calamitates, quae

63) praedicuntur] *sic* Reb.; Cod.: praedicantur,

64) nostra propria] Reb.: propria nostra

65) testatur.] Reb.: testante.

66) hora 7.] Reb.: horam septimam — *Haec sectio in* Cod. fol. 585ª lin. 13 — 21., *ap.* Reb. *vero* II. fol. 23ª lin. 6 — 18. *legitur.*

67) est] *ap.* Reb. *deest.*

68) Magistri] *a* Reb. *abest.*

disputationem intermittens inquiens: ***Ich kans niemmer thun, ich werde ausgearbeitet haben, gott helffe mir gnediglich.*** Libenter uellem adhuc librum de Ecclesia scribere. ***wenn das gescheen ist, wiel ich beschlissen*** Deo uolente. [69])

D. M. Lutherus dicebat, ***dass ihn gott hat einen monch lassen werden*** [70]) non sine magna causa, ut [71]) experientia edoctus contra papatum scribere potuisset. [72]) [*fol.* 585b] Quamuis ego per uim factus sum monachus contra uoluntatem patris mei. [73]) In [74]) meo monachatu papam tam reuerenter colui, ***dass ich allen papisten wolde trotz bitten,*** qui fuerunt et sunt. Ego enim non [75]) uentris, sed salutis meae causa uouebam [76]) et rigidissime seruabam mea statuta. [77]) Item dicebat se aegre et difficulter habitum deposuisse. Pater eius saepe orauerat, ut cappam exueret. [78]) Elector Fridericus libello de uotis [79]) motus, miserat Luthero optimum pannum [80]) hac conditione: ***Ich soltte mir einen rock oder kappen lassen draus machen,*** [81]) et subridens dixisse fertur: ***wie wan er ihm eine spanische kappe liesse machen?*** [82]) D. Hieronymus Schürff promisit mihi pannum ad nouam cappam. [83])

---

69) coactus, eo die — Deo uolente.] Reb.: coactus est, et disputationem intermittere, dicens, non possum amplius proposito meo satisfacere, satis enim laboraui. Deus adiuuat me, libenter adhuc librum de Ecclesia scribere vellem, hoc si factum fuerit, riuulus (*pro:* riuulos) clamdam Deo volente. Ita saepius in publicis concionibus vertigine correptus et impeditus descendere coactus est.

70) D. M. Lutherus dic. — ***lassen werden***] Reb.: Deus enim me suscepto Monachatum permisit,

71) ut] Reb.: scilicet vt

72) scribere potuisset] Reb.: scriberem.

73) Quamuis ego — patris mei.] *haec* a Reb. ***absunt.***

74) In] Reb.: Nam in

75) ***dass ich allen*** — Ego enim non] Reb.: quod etiam omnibus papistis, qui fuerunt et nunc sunt, praeferri volebam, non enim

76) uouebam] Reb.: mouebam

77) seruabam mea statuta.] Reb.: mea statuta seruabam. — ***Haec prior huius sectionis pars:*** D. M. Lutherus dicebat — — mea statuta, in Cod. fol. 585a lin. 22. — fol. 585b lin. 6 med. *ap.* Reb. II. fol. 13b lin. 16 med. — 24 med. *legitur.*

78) Item dicebat — exueret.] Reb.: Cucullam autem meam difficillime deposui, etsi erat satis sarciata, pater meus vrgebat, vt exuerem. — ***Altera huius sectionis pars ab his verbis ordiens atque terminata verbis:*** quibus inseruire cupiebam, *quae in* Cod. fol. 585b lin. 6 med. — fol. 586a lin. 7. *exstat, ap.* Reb. II. fol. 13b lin. 27 med. — fol. 14a lin. 24 med. *reperitur.* (*conf. supra* p. 172. nota 54.).

79) libello de uotis] Reb.: libello meo de votis edito

80) miserat L. opt. pannum] Reb.: pannum optimum nigri coloris miserat

81) ***Ich soltte mir — machen,***] Reb.: vt inde mihi tunicam vel pallium pararem,

82) ***wie wan — machen?***] Reb.: Si nunc curaret sibi parare bardo cucullam.

83) promisit — cappam.] Reb.: pannum mihi promisit ad cucullum nouum.

Nam ego meam cappam usque ad extremum gestaueram, *dass ich sie muste lassen flicken.* Ibi [84]) multi pij offendebantur, me aliter docere et facere aliter. [85]) Papistae cauillabantur me, cum tamen exteris uellem seruire [86]) Cappa, Coelibatu, [87]) abstinentia carnium, Quadragesima. Multi papistae uociferabantur: *wer es recht, das er lehret, er thet es auch.* [88]) Et Ieckel, [89]) concionator Bremensis in die Palmarum inter alia fercula gallinam mihi [90]) parauit dicens: Si docemus, quare non facimus? Tandem anno 1523. deposui habitum in gloriam Dei et confusionem sathanae, multis [91]) gaudentibus [*fol. 586ª*] propter libertatem. *Denn hette ich nicht selbest die kappen abgeleget, fleisch gessen, ein weib genomen,* omnes papistae cauillati essent meam doctrinam non esse ueram, [92]) quia aliter fecissem quam docuissem. *Also kunde ich des heilosen kleides nirgent mit fugen los werden, kam auch sauer an,* non [93]) propter meam conscientiam, sed aliorum, quibus inseruire cupiebam.

Ieiunia papistica erant epulationes. Tantum uere afflictae conscientiae serio ieiunarunt. *Ich hette mich betzeitte tzu todt gefastet.* Nam saepe [94]) in triduo ne unam guttam aut micam accepi. *Es war mir recht Ernst, habe auch den herrn Christum recht gecreutziget, bin nicht nebenher gelauffen, sondern habe ihn helffen fuhren vnnd durchboren. gott vergeb mirs. dann ich habes Ja offentlich bekennet.* Nam hoc est uerum: *der frömste mönch ist der ergste schalck,* [95]) qui Christum me-

---

84) Nam ego — Ibi] *haec a* Reb. *absunt.*
85) et facere aliter.] Reb.: quam facere gestiendo cucullo.
86) me. Cum — seruire] Reb.: me eum, qui caeteris vellem inseruire
87) Coelibatu,] Reb. *male*: coelibatum,
88) Multi papistae — *thet es auch.*] Reb.: dicentes, si doctrina sua vera esset, ipse quoque illam imitaret (*pro*: imitaretur).
89) Ieckel] Reb.: Iacobus
90) gallinam mihi] Reb.: mihi Gallinam
91) multis] Reb.: multis pijs
92) libertatem. *Denn* — — esse ueram,] Reb.: libertatem Christianam, ego enim nisi cucullam exuissem, carnem comedissem, vxorem duxissem, omnes Papistae meam doctrinam quasi non veram calumniati fuissent,
93) *Also kunde* — non] Reb. sic ego cucullae nec abesse nec vt illam exueram (*pro*: exuerem) persuaderi poteram, non tantum
94) Ieiunia papistica — — Nam saepe] Reb.: non Papistica iniunia (*pro*: ieiunia) celebrabam, quae erant lautae epulationes, sed ita me macerabam serio conscientia afflicta, quod me ieiunando ferme interfecissem, saepe — *Sectio ab his verbis ordiens, quae finitur verbis*: iterum idola irruent, *in* Cod. fol. 586ª lin. 8 — 25., *ap.* Reb. *vero* II. fol. 13ª lin. 24 med. — fol. 13ᵇ lin. 16. *legitur.*
95) accepi. *Es war* — — *ergest schalck.*] Reb.: sumpsi, summa diligentia et seueritate perficiebam opera mihi in Monachatu imposita, et Christum sa-

diatorem et summum pontificem negant et iudicem ex eo [96] faciunt. Ego 21 sanctos elegi et singulis diebus missam celebrans tres inuocaui. *also kam ich die woche herumb.* [97] praecipue autem B. Virginem colui, quae muliebri corde magis afficeretur et filium placaret. *Ach wan der* articulus iustificationis *nicht gefallen wer, so hette bruderschafften, wolfartten* etc. *keine stadt in der kirchen funden.* Lapso illo iterum, quod Deus auertat, [98] iterum idola irruent.

[*fol. 586*b] Initio Euangelij sensim processi contra Tetzelium impudentissimum, et Hieronymus Episcopus Brandenburgensis me dilexit, ego eum hortatus sum ut ordinarium loci, *dass er in diese sache woltte sehen*, misique ei resolutiones meas mea scriptas, antequam diuulgarem, sed nemo Tetzelium latrantem uoluit compescere, sed adhuc defendere conabantur. Ita ego imprudenter processi caeteris audientibus, et fessis sub Tyrannide. *Nu bin ich hinein kommen, gott helffe mir fort der, dan man kan dem babst niemermehr betzalen, wie er verdienet hat.* Deinde quidam dixit: *Er solde nicht auffhoren, bis die weldt frommer wurde.* Respondit: *wann die weldt from wirdt, so wirdt der spruch auffhören:* Semen mulieris conteret caput serpentis. *Aber das tretten und fersen beissen wirdt in diesem leben nicht auffhoren.* [99]

Anno 39. 30 Martij qui fuit Dies palmarum, D. Martinus in initio concionis uertigine impetitus est et domi dixit: *Ich wolde nu gerne sterben, dann man darff mein gar nichten, ich werde doch die ketzerey nicht nit wehren. hats doch* S. Ioannes *der teuer Euangelist nicht konnen erwehren,* sed ipso uiuente orti sunt Marcion, Cerinthus, serpens non cessabit mordere.

[*fol. 587*a] Pater iratus me factum monachum, [100] uo-

---

tis quoque crucifixi, Monachatu satis facere putabam, ideo Christum ipse dixi et satis afflixi, Deus remittat mihi hoc peccatum, ipse confessus sum, verum enim est, Monachium (*pro*: Monachum) pijssimum, nebulonem esse impijssimum,

96) et iudicem ex eo] Reb.: ex illo iudicem

97) m. celebrans — — *herumb.*] Reb.: M. celebraui, tres inuocans sanctos, et sic hebdomadum (*pro*: hebdomadem) implebam.

98) placaret. *Ach wan* — — auertat,] Reb.: placare posset. Ach si Articulus de iustificatione non interijsset, tunc omnia opera Papistarum peregrinationes, sanctorum inuocationes, vigiliae et Missae, locum in Ecclesia nullum habuissent, illo lapso (quod Deus auertat)

99) Initio Euangelij sensim processi — — *in diesem leben nicht auffhoren.*] *haec sectio, quae in* Cod. fol. 586b lin. 1—16., *et subsequens*: Anno 39. 30. Martij — — non cessabit mordere, *quae ibid.* lin. 17—24 *exhibetur, ap.* Reb. *h. l. non reperiuntur.*

100) Pater iratus me factum monachum,] Reb.: Pater meus iratus detractabat Monachum (*pro*: Monachatum) meum.

me ad studia iuris adigere, et habebam [1]) totum corpus *gott wolt ein* Iube Domine benedicere *aus mir haben, vorhin des babst kunst lernen vnnd wissen.* [2])
nno 1510. D. Staupitius [3]) Romae fuit, qui hanc prophetiam issimam Romae audiuit ex omnium ore: [4]) Surget [5]) ta sub Leone decimo, qui papatui [6]) se opponet. Sed rmo ad completionem usque contemptus est. [7])
nno 39. 11 Iunij [8]) *) D. M. Lutherus abijt in Lichtenad Marchionissam. ibi uesperi cum ea coenabat, ipsaque ssime [9]) eum appellabat, optans et sperans suam lonm [10]) uitam, sicut adhuc posset uiuere per 40 annos. [11])
ndit M. Lutherus: Absit, etiamsi Deus mihi paradisum et, ut 40 annos [12]) durarem in hac uita, nollem. *ich e eher* [13]) *einen hencker miethen,* [13]) *der mir den kopff luge. so bose ist die welt, eittel teuffel werden sie itzt, m einer nichtes bessers wunschen kan, dann nur ein s stundtlein vnd daruon.* [14]) Neque ego [15]) curo me-

---

Conf. Luth. colloq. germ. IV. p. 271. cap. 48. §. 27. sect. 2.
adigere, et habebam] Reb.: applicare, cum haberem
gott wolt — vnnd wissen.] Reb.: Deus autem volebat, vt canerem Iube Domine benedicere, oportebat me prius artificium Papae discere et scire. — *Haec sectio*: Pater iratus — — *lernen, vnnd wissen, in* Cod. fol. 587a lin. 1—4 med., *ap.* Reb. II. fol. 12b lin. 28 med. — fol. 13a lin. 4 med. *legitur.*
Anno 1510. D. Staupitius] *haec usque ad verba*: ad completionem usque contemptus est, *in* Cod. fol. 587a lin. 4 med. — 8., *ap.* Reb. *autem* II. fol. 11b lin. 15 — 19 med. leguntur. (*Ea, quae his ap.* Reb. *proxime annexa sunt, congruunt cum* Cod. fol. 579a lin. 21. — fol. 579b lin. 1., *vide supra* p. 169. notam 33.).
qui hanc pr. — ore:] Reb.: ibi hanc Prophetiam, ex omnium ore vulgatissimam audiuit.
Surget] *sic* Reb.; Cod.: Surge
papatui] *sic* Reb.: Cod.: papatus
ad complet. usque contemptus est.] Reb.: contemptus est vsque ad impletionem.
Anno 39. 11 Iunij] *Sectio sic ordiens et terminata verbis*: „*was mir ichmecket,*“ *in* Cod. fol. 587a lin. 9—19., *ap.* Reb. *vero* II. fol. 23a in. 19. — fol. 23b lin. 7. *legitur.*
ipsaque blandissime] Reb.: quae blande
suam longaeuam] Reb.: longaeuam illius
s. adhuc posset uiuere per 40 annos.] Reb.: s. adhuc naturaliter 40 annos viuere possit.
Respondit M. L. — 40 annos] *haec, quae ap.* Reb. *h. l. leguntur, in* Cod. *male omissa sunt* (*cuius omissionis ansam dedit homoeoteleuton* „40 annos“]
eher .. miethen] *sic scripsi;* Cod.: *er .. mitten*
ich woltte — vnd daruon.] Reb.: potius violenta morte ab aliquo occidi vellem. Mundus peruersus et Diabolorum plenus est, ideo homini Christiano optandum esset, vt Deus horam mortis foelicem ei attribuatur (*pro*: attribuat),
ego] *a* Reb. *abest.*

LVTHERVS ALIENVS AB AVARITI SVOS LIBROS VENDERE.

Anno 39. 3 Iulij dixit, quomodo Deus eu suis educasset, omnia gratis sine mercede dedis *ihm buchdrucker ierlich 400 fl. wollen geben, seine* exemplaria *tzustellete, noch hette ers ni er wolde seine gnade nicht verkeuffen. gott het wider den greulichen wurm den babst gefuret, gekratzt hetten, so hette dennoch der babst auc haut daruon bracht, er*[21a]) *wer auch tzimlich getr gantz gnug vnnd sat. gott sey lob,* qui mihi de liberos, pulcherrimam benedictionem, et Elector mihi obtulit annuatim 200 fl., alias decreui duc

---

16) *wiel mir — mir schmecket.*] Reb.: vitam meam in uissimo non grauabo, sed in nomine Domini edam et b tum, quicquid placuerit. Ideo saepius scripsit ad amico maui, certamen certaui, fidem seruaui, quantum mihi ora vt bona aliqua hora bbdormiam.

17) Anno 39. 2 Iulij — — *entleiben würde.*] Reb.: An M. Luthero ab ignoto non nominato amice scribebatur, q ret, pecunia enim esset promissa hominibus pessimis, qu terficere deberent. — *Haec sectio, quae in* Cod. fol fol. 587b lin. 3. *exhibetur, ap.* Reb. II. fol. 18a lin.

18) Respondit:] Reb.: Resp. M. L.

19) *Der bischoff w. w. gewinnen.*] Reb.: nihil lucri i

Aber da mir gott tzuuor kam [22]) per Electorem, *h alle meine lebetage kein* exemplar *verkaufft,* s pro pretio *gehalten, wiel auch den ruhm, wils ir ins grab nemen.* Habens uictum et amictum ro.

1539. 16 Iulij in die Alexij dicebat D. M. Luthe- *eutte ist die Jerige tzeit, do ich in das kloster rdt getzogen. darumb solt ich das* [*fol.* 588ª] [24]) *begehen.* [25]) Et incipiebat recitare historiam, ouisset uotum. [26]) Cum autem fuisset [27]) in iti- diebus, et prope Stotternheim [28]) non longe ab ulmine consternatus dixerat: *hielff die liebe S. wiel ein mönch werden.* [29]) Sed Deus [30]) tum eum uotum [31]) intellexit. Anna, id est, sub gra- galiter. Postea poenituit me uoti, et multi mihi t. [32]) Ego uero perseueraui [33]) et pridie Alexij sdam optimos meos amicos [34]) ad ualedictionem, n crastinum [35]) in monasterium conducerent. Illis rantibus dixi: [36]) *heut sehet ihr mich vnnd nie-* [37]) Tunc me cum lachrimis conduxerunt, et pater iratus de uoto. Sed ego [38]) perseueraui in pro-

---

od.: *kwam*
). M. Luth.] Reb.: D. M. L. dicebat,
im] Cod.: Fontaueum
ist — begehen.] Reb.: hodie instat tempus illius anni, in quo in ium Erphurdiense proficiscebar.
uotum.] Reb.: notum (*pro*: votum) fecisset.
uisset] Reb.: fuisset antea
eim] Cod.: Statteuheim, Reb.: Stotterheim
hielff — mönch werden.] Reb.: dixerit: Adiuua me o sancta ucullam enim Monachi iam induam
ic Reb.; Cod.: Deum
Reb. *typ. err.*: notum
539. 16 Iulij — — mihi dissuaserunt.] *haec prior huius sectio- s, quae in* Cod. fol. 587ᵇ lin. 22. — fol. 588ª lin. 8 med. *ap.* Reb. II. fol. 12ᵇ lin. 17 — 28 med. *invenitur. Subsequens eius pars*: Ego uero — — contra papam. (Cod. fol. 588ª lin. — 18.) *ap.* Reb. II. fol. 13ª lin. 4 med. — 16 med. *legitur.*
) perseueraui] Reb.: Ego in proposito voti perseuerari (*pro*: per-)
s amicos] Reb.: amicos meos optimos
in crastinum] Reb.: ipse (*pro*: ipsi) me cras
Reb.; Cod.: dixit
het — mehr.] Reb.: hodie me videbitis et in posterum nunquam, unt, et p. — Sed ego] Reb.: inuito et irato parente meo conduxe-

[illegible] [illegible] [illegible] [

lebat me ad studia iuris adigere, et habebam [1]) totum corpus iuris. ***gott wolt ein*** Iube Domine benedicere ***aus mir haben, muste vorhin des babst kunst lernen vnnd wissen.*** [2])

Anno 1510. D. Staupitius [3]) Romae fuit, qui hanc prophetiam uulgatissimam Romae audiuit ex omnium ore: [4]) Surget [5]) Eremita sub Leone decimo, qui papatui [6]) se opponet. Sed hic sermo ad completionem usque contemptus est. [7])

Anno 39. 11 Iunij [8]) *) D. M. Lutherus abijt in Lichtenberg ad Marchionissam. ibi uesperi cum ea coenabat, ipsaque blandissime [9]) eum appellabat, optans et sperans suam longaeuam [10]) uitam, sicut adhuc posset uiuere per 40 annos. [11]) Respondit M. Lutherus: Absit, etiamsi Deus mihi paradisum offerret, ut 40 annos [12]) durarem in hac uita, nollem. ***ich wollte eher*** [13]) ***einen hencker miethen,*** [13]) ***der mir den kopff abschluge. so bose ist die welt, eittel teuffel werden sie itzt, das ihm einer nichtes bessers wunschen kan, dann nur ein seliges stundtlein vnd daruon.*** [14]) Neque ego [15]) curo me-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 271. cap. 48. §. 27. sect. 2.

1) adigere, et habebam] Reb.: applicare, cum haberem

2) ***gott wolt — vnnd wissen.***] Reb.: Deus autem volebat, vt cauerem Iube Domine benedicere, oportebat me prius artificium Papae discere et scire. — ***Haec sectio:*** Pater iratus — — ***lernen, vnnd wissen, in*** Cod. fol. 587a lin. 1—4 med., *ap.* Reb. II. fol. 12b lin. 28 med. — fol. 13a lin. 4 med. *legitur.*

3) Anno 1510. D. Staupitius] ***haec usque ad verba:*** ad completionem usque contemptus est, *in* Cod. fol. 587a lin. 4 med. — 8., *ap.* Reb. ***autem*** II. fol. 14b lin. 15 — 19 med. leguntur. (***Ea, quae his ap.*** Reb. ***proxime annexa sunt, congruunt cum*** Cod. fol. 579a lin. 21. — fol. 579b lin. 1., *vide supra* p. 169. notam 33.).

4) qui hanc pr. — ore:] Reb.: ibi hanc Prophetiam, ex omnium ore vulgatissimam audiuit.

5) Surget] *sic* Reb.: Cod.: Surge

6) papatui] *sic* Reb.: Cod.: papatus

7) ad complet. usque contemptus est.] Reb.: contemptus est vsque ad impletionem.

8) Anno 39. 11 Iunij] ***Sectio sic ordiens et terminata verbis:*** „***was mir schmecket,***“ *in* Cod. fol. 587a lin. 9—19., *ap.* Reb. *vero* II. fol. 23a lin. 19. — fol. 23b lin. 7. *legitur.*

9) ipsaque blandissime] Reb.: quae blande

10) suam longaeuam] Reb.: longaeuam illius

11) s. adhuc posset uiuere per 40 annos.] Reb.: s. adhuc naturaliter 40 annos viuere possit.

12) Respondit M. L. — 40 annos] ***haec, quae ap.*** Reb. ***h. l. leguntur, in*** Cod. ***male omissa sunt (cuius omissionis ansam dedit homoeoteleuton*** „40 annos“]

13) ***eher .. miethen***] ***sic scripsi;*** Cod.: ***er .. mitten***

14) ***ich wollte — vnd daruon.***] Reb.: potius violenta morte ab aliquo occidi vellem. Mundus peruersus et Diabolorum plenus est, ideo homini Christiano optandum esset, vt Deus horam mortis foelicem ei attribuatur (***pro:*** attribuat),

15) ego] *a* Reb. *abest.*

posito meo. Nunquam cogitaui [39] egredi monasterio. [40] *ich war der weldt reine abgestorben, bis das es gott tzeitl dauchte, vnnd mich Juncker Tetzel mit dem ablass treib,* [41] et D. Staupitius me incitabat contra papam. [42]

INGRATITVDO MVNDI ERGA MINISTROS. [43]

D. Caspar Aquila pastor Salfeldensis cum D. M. Luthero prandebat et ualde conquerebatur de ingratitudine suorum. [44] Respondit D. M. Lutherus: Talis est mundus [45] ingratus, qui uult Christum et suos [46] fame ferire, [47] indignos [*fol.* 588b] uentres saginare. Item [48] conqueritur D. Augustinus Episcopus Hipponensis, qui ex testamentis bonorum coactus est uiuere, sed sui Hipponenses nolebant illi concedere [49] et interim nullum stipendium dare. Talem [50] habuit Ecclesiam, quae noluit dare [51] et dantibus resistebat. Videte, quid Christo contigit, [52] qui pauper et famelicus fuit. Deinde recitauit odium Wittebergensium in se, [53] quibus 32 [54] annos

---

39) in proposito meo. Nunq. cogitaui] Reb.: in meo proposito, nunquam cogitans
40) monasterio.] *sic* Reb.: Cod.: monasterium.
41) *ich war — treib,*] Reb.: Mundo enim omnino eram mortuus, donec tempus a Deo ordinatum accedebat, et Zezelio (*pro*: Tezelio) ad literas suas indulgentiarum cogebar respondere,
42) papam.] Reb.: Papatum,
43) Ingratitudo m. contra ministros.] *huius inscriptionis loco habet* Reb. fol. 20b lin. 10. 11. *hancce:* Perturbationes et patientiae Mart. Luth. — *Huius sectionis sic inscriptae pars prior, quae finitur verbis:* et famelicus fuit, *in* Cod. fol. 588a lin. 19. — fol. 588b lin. 7 med., *ap.* Reb. II. fol. 20b lin. 10 — 29. *legitur; altera autem pars:* „Deinde recitauit odium — — Luthero restitui curauit," *in* Cod. fol. 588b lin. 7 med. — 19., *ap.* Reb. II. fol. 21a lin. 1 — 15 med. *exstat.*
44) past. Salf. cum D. M. L. — suorum.] Reb.: Pastor Salfeldensis, et alius pastor prope Zerbst, prandentes cum Mart. Luth. extremam pastorum paupertatem deplorabant.
45) Talis est mundus] Reb.: Haec omnia sunt praeparationes ad iram Dei et plagas, Ministri Dei iam fame perire coguntur, quia victum et amictum illis denegamus, ideo et Deus noster ad commendendum (*pro:* comedendum) nobis non dabit. Talis est Mundus
46) nult Christum et suos] Reb.: Christum et suos vult
47) ferire] *sic* Reb.; Cod.: perire
48) Item] Reb.: Idem
49) nolebant illi concedere] Reb.: hoc illi concedere nolebant,
50) Talem] *sic.* Reb.; Cod.: Tandem
51) noluit dare] Reb.: dare nolebat
52) contigit,] Reb.: accidit,
53) in se,] Reb.: contra se,
54) 32] Reb.: multos

gratis seruijsset [55]) et principis stipendium apud illos annuatim [56]) consumeret, ***noch hetten sie ihm das breuen verbotten, lassen ihm*** [57]) ***seinen erkaufften acker mit frembden bau einnemen vnnd dartzu trotzen.*** [58]) Ideo se [59]) laboraturum coram Electore, ut aut Ilebergam aut Zeitzam [60]) possit cum suis transferri. [61]) Et nisi considerasset uniuersitatem et aliquos pios [62]) ciues, diu abijsset. Haec et alia multa multi [63]) fratres condolendo et precando audierunt. Ego tamen clam instigante Hans Lufft senatore, simul [64]) audiente Consule Crappio, [65]) fraterne significaui, qui mox [66]) altero die agrum ademptum Luthero [67]) restitui curauit.

LITERAE OFFICIOSAE SCRIPTAE A LVTHERO. [68])

D. M. Lutherus scripturus [68a]) quasdam literas difficulter, postquam calamum manui apposuit, dixit: ***wann ich vmb goldes willen schreiben solde, so wolte ich diesen briff nicht vmb 50 fl. schreiben.*** [69]) Literas sociales et officiales [*fol. 589a*] libentissime scribo et infinitas scripsi etiam [70]) ingratis. ***ich halde gar ein wunderliche Cantzley,*** [71]) sum Cancellarius, scriba, nuntius et gratis do, attamen [72]) mercedem ingra-

---

55) seruijsset] Reb.: inseruijsse,
56) annuatim] Reb. *male:* annuntiatim
57) *ihm*] Cod.: *in*
58) *noch hetten sie — trotzen.*] Reb.: attamen coctionem cerevisiae prohibuissent, et agrum, quem emerat, illi rapuissent.
59) se] *ap.* Reb. *deest.*
60) Zeitzam] *sic* Reb.; Cod.: Ceitz
61) possit cum suis transferri.] Reb.: cum suis transferri possit.
62) considerasset un. et al. pios] Reb.: vniuersitatem considerasset, et pios aliqnos
63) et alia multa multi] Reb.: et alij multi
64) Hans Lufft senatore, simul] Reb.: Ioannes Lufft, Senator, hoc simul
65) Crappio] Reb.: H. Krap
66) mox] Reb.: illico
67) agrum ademptum Luthero] Reb. *male:* argumentum Luthero ademptum
68) Literae offic. scr. a Luthero.] *haec inscriptio a* Reb. *abest. — Haec sectio, quae in* Cod. fol. 588b lin. 20. — fol. 589a lin. 5. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 23b lin. 8 — 17. *exhibetur.*
68a) scripturus] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb.: scripturas
69) *wann ich — schreiben.*] Reb.: si lucri causa scribere voluissem, non sumpsissem 50 floren. pro his literis,
70) etiam] Reb. *falso:* esset
71) *ich halde — Cantzley,*] Reb.: mirabile enim habeo Grammatophylacium,
72) attamen] Reb.: sed

[fol. 590b] LIBER GENESIS. [84]

Aiebant praelectionem in Genesin necessariam quidem et utilem ut excudatur. Respondit: [85] Est tumultuaria et imperfecta lectio, quia ansam [86] dic cogitandi. Ideo non esset consultum, ut cederetur. *Es ist tzu schwach.* [87] Nam unum opus totum hominem requirit. Ego autem [88] occupatus et pluribus intentus non possum satisfacere *dann viel thun vnnd wol thun schickt sich nicht tzusammen.* [89] Non est continuus sensus uarijs occupato negotijs. Et Cicero conqueritur, quod Idea corrupta non facile potuerit restitui. *Es ist* miseria [90] in hac uita, qui uiuunt in diuitijs et otio, [91] nolunt facere, alij paupertate et negotijs impediuntur.

Augustani et Wittenbergenses hortabantur [92] D. M. Lutherum, ut permitteret sua scripta in Tomos redigi. Respondit: Ego nunquam consentiam in haec uestra cogitata. Mallem omnes meos libros perire et tantum sacra Biblia legi. *wir werden mit solcher weise auff das schreiben gerathen vnnd die Biblia lassen fahren.* Nam et Brentius supra 12 Capita Lucae tantum commentarium scripsit, ut taedeat lectorem inspectio. Talis etiam est commentarius in Galatas. Miror, quis illos

---

Mallem omnes libros meos extinctos, vt tantum sacrae literae in Biblia diligenter legerentur.

Nam verbum Dei clarissimum habemus in Biblia, ex qua Christus intelligitur et agnoscitur, sine Christo vero omnia sunt tenebrae. Textus Biblae, et Psalterium Germanicum sunt vera methodus. Item Catechismus. Deinde Loci Communes Phil. et Commentaria in Roman. non sunt negligenda, alias varia librorum genera eligantur, sicut in Ecclesia primitiua accidit, vbi a Biblia lectione ad Eusebij, deinde Hieronymi, postea Gregorij, postremo Scholasticorum et Philosophorum lectionem sese verterunt, sic et nobis eueniet, propter historiam vellem illa seruari, vt homines viderent ordinem et congressum cum Papa, qui olim formidabilis erat, nunc autem suspendibilis est.

84) Liber Genesis.] *haec inscriptio a* Reb. *abest.* — *Haec sectio, quae in* Cod. fol. 590b lin. 1—11. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 25a lin. 22 med. — fol. 25b lin. 5 med. *reperitur.*

85) Aiebant — excudatur. Respondit:] Reb.: Vrgebat idem [*scil.* M. Georg. Rorarius] praelectionem in Genesin, et vtilem vt excuderetur. Resp. L.

86) ansam] Reb.: causam

87) *Es ist tzu schwach.*] Reb.: non satis factum est ille (*pro*: illi).

88) autem] Reb.: vero

89) non possum s. — *tzusammen.*] Reb.: satisfacere non possum, nam multa efficere et bene ea efficere non conueniunt,

90) Et Cicero conq. — *Es ist* miseria] Reb.: sicut dicitur, pluribus intentus minor est ad singula sensus, miseria est

91) in diuitijs et otio,] Reb.: in otio et diuitijs

92) Augustani et Wittenb. hortabantur] *Sectio ab his verbis incipiens, quae in* Cod. fol. 590b lin. 12 — 22. *exstat, ap.* Reb. *h. l. non inuenitur.*

tantos efficiat Rhetores. Quis uult tanta uolumina emere? quis legere? et ex lectis quis aedificatur?

D. Luthero displicuit suum nomen libellis praepositum, et dixit: Mallem meum nomen [93] longe abesse, quia [*fol. 591ᵃ*] odiosum est [94] aduersarijs, sed tantum [95] simpliciter scribantur talia sine mei [96] memoria, tunc abesset locus inuidiae etc. [97]

Iterum dicebant de libris Lutheri in Tomos redigendis. Restitit. [98] Nolo meos libros praecipue priores euulgari, imo mallem omnes deleri. Nam tota Ecclesia repletur libris, Biblia negligitur. Multi libri Augustini nihil sunt. Hieronymus fere totus [99] nihil est exceptis historijs, *das man auff 4 quatern bringen mochte.* [100] Mundus uanus est, semper noua appetit, pia negligit, oritur quaestus Bibliothecarum. Ita [1] etiam meum exemplum alijs dat occasionem. *Es wiel ein ider schreiben, do der Luther hat geschrieben.* [2]

Anno 43. 14 Iulij [3] Magister Rorer obtulit D. Martino primum sexternionem in Genesin. Respondit: *Lieber seit tzufriden mit diesem buch, es ist viel tzu schwach. Moses ist nicht ein schlichter prophet, er wiel ser wol ausgearbeittet sein, ich habe ihm nicht gnug gethan.* [4]

---

93) D. Luthero displicuit — nomen] Reb.: Iterum illis vrgentibus, vt Tomi componerentur. Respon. M. L. Non assentior, mallem meum nomen et titulum — *Haec sectio in* Cod. fol. 590ᵇ lin. 23. — fol. 591ᵃ lin. 2. *legitur, ap.* Reb. *vero* II. fol. 25ᵃ lin. 7 — 16. *cum additamento* (lin. 12 med. — 16.).

94) est] Reb.: esset

95) sed tantum] Reb.: ita vt

96) mei] Reb.: illius

97) locus inuidiae etc.] Reb.: inuidiae locus. Si autem scribere volunt, suadeo, vt primas meas literas, in quibus debilis fui, et Papae nimium concessi, intermittant, ideo debent obseruare ordinem temporis, quomodo et quo tempore scripsi.

98) Iterum dicebant — Restitit.] Reb.: Iterum alio tempore illis vrgentibus de libris suis in Tomos redigendis, restitit Mart. Luth. dicens. — *Haec sectio in* Cod. fol. 591ᵃ lin. 3 — 12., *ap.* Reb. *autem* II. fol. 24ᵇ lin. 21 med. — fol. 25ᵃ lin. 6. *legitur.*

99) totus] *sic* Reb.; Cod. *calami err.*: totos

100) *das man — mochte.*] Reb.: quae paucis folijs inscribi possunt,

1) Ita] Reb.: idque

2) *Es wiel — geschrieben.*] Reb.: quilibet modo scribere conatur hac de re, de qua scripsit Lutherus, et sic scribendo Biblia negligetur, in primis quod plerique scriptores longos commentarios edant, quis vult tanta volumina emere, legere, et ex lectis aedificari?

3) Anno 43. 14 Iulij] *Sectio sic ordiens in* Cod. fol. 591ᵃ lin. 13 — 17., *ap.* Reb. II. fol. 25ᵃ lin. 17 — 22 med. *exhibetur.*

4) Respondit: *Lieber — gnug gethan.*] Reb.: Respondet M. L. estote contenti isto libro, non enim satis expositus est, Moses enim non fuit Propheta exiguus, summus requiritur labor in isto libro, ego ei non satisfeci.

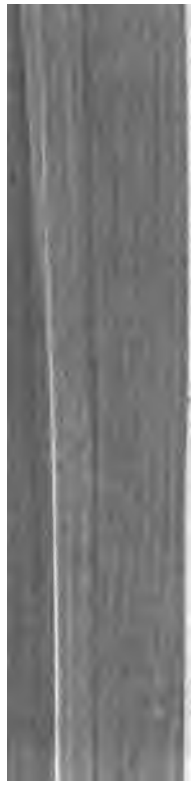

weiat genoret wirat? in aer Archa [11]) *Noae. ist am breittesten?* [12]) Ros et pruina. [13]) est aqua terrena, ut centrum natat in aqui opificium, qui terram centrum mundi ita in ac constituit, ut esset firmissima, *das wider stei wirdt auch nicht von auswendig gehalden, sond dig, wie die grossen gebeut der brucken von vnnd nicht von vnten.* Ita terra continetur sphaeris [14]) sursum concluditur. Omnes sph nostrum aspectum sunt supra terram. Persae dentur nostri Antipodes. Hoc facit terrae rotu

Iudicium Lutheri de primis libris. [16]) scribendi libri retractationum, tunc prima [17]) r

---

5) Aenigmata in Genesi.] Reb.: Deinde dixit,
6) *warumb man — — Barba,*] Reb.: Cur aquae mai quam vino, aqua est vetustior. Item an vir barba sit 1
7) creatus est quam Adam.] Reb.: est creatus.
8) *stunden*] Cod. *calami err.*: *studen*
9) *Eine Jungfrau — ein kindt?*] Reb.: virgo ante ante horam nata) virum duxit, et priusquam annum atti tem genuit?
10) Item *was stehet — der menadt* (*pro*: *mond?*)] *h*
11) *Archa*] Cod. *calami err.*: *Acha*
12) *wo krehet — — breittesten?*] Reb.: vbi cecinit g vox illius in toto audiebetur (*typ. err. pro*: audiretu (*pro*: arca) Noë. Item, quam aquam dicis esse latissi
13) Ros et pruina.] *his verbis finitur prior huius sectio* Cod. fol. 591[a] lin. 18. — fol. 591[b] lin. 2 med. *et* 25[b] lin. 5 med. — 15. *legitur; subsequens altera* Mare — — terrae rotunditas, *tantum in* Cod. fol. 5 12. *invenitur.*
14) sphaeris] Cod. *calami err.*: phaeris

scripta, [18]) in quibus nimium tribui papae, quem serio et diligenter [19]) commendaui, ut etiam ei tribuerem potestatem in purgatorium. [20]) Ego [21]) tantum contra abusus et [22]) illius impios quaestores et commissarios loquebar, contra quos etiam ipsi Canones [23]) loquebantur pro papa, sed cum papa illos contra suos canones [24]) defendere uellet, me irritauit. Si autem papa illos repudiasset, facile tacuissem, [25]) sed quia tempus aderat illius ruinae, *do war ihm nicht tzu helffen, dann wan gott einen wil fallen lassen, so macht er ihn blindt vnnd verstockt,* [26]) sicut accidit [27]) Monachis praedicatoribus *mit den vier merterern tzu* [*fol. 592a*] *Bern, da wurden sie recht confundirt,* [28]) qui alioqui [29]) suspecti erant propter ueneficium Caesareum. *Also ists mit dem babst auch reiff gewest.* [30]) Et nisi dies decurtati fuissent, omnis caro perijsset.

Primo Tomo impresso [31]) legit in eo D. Martinus quaedam et dixit: [32]) Nunc uideo, quam me humiliauerim initio erga papam, quam fuerit fastuosus [33]) erga me miserum, sed nunc cogitur ferre, quae prius non potuit audire, [34]) et desperabit in consilijs et uiribus suis. Neque ego nunc possem recantare mundo sapiente, quod tum [35]) temporis mundo de-

---

18) recantarem scripta,] Reb.: scripta reuocarem,
19) et diligenter] *a* Reb. *absunt.*
20) ut etiam — purgatorium (Cod. *male:* pugatorium)] Reb.: ita vt ei potestatem in purgatorium tribuerem.
21) Ego] Reb.: Principio
22) et] *ap.* Reb. *deest.*
23) etiam ipsi Can.] Reb.: ipsi canones etiam
24) loquebantur — suos canones] *sic recte* Reb.; *in* Cod. *haec male omissa sunt, (in quem errorem scriba praecedente voce* Canones *inductus est, conf. simile exemplum supra* p. 185. nota 12.)
25) si autem papa — tacuissem,] Reb.: facile tacuissem, si papa illos quaestores repudiasset,
26) illius ruinae, — *verstockt,*] Reb.: ruinae illius. Actum erat de sua salute, nam si Deus, hominem ruere vel errare, permittit, occoecat illum et induratum facit cor eius,
27) accidit] Reb. *male:* occidit
28) praedicatoribus *mit d. — confundirt,*] Reb.: praedicatoribus Bernae, ibi omnino confusi sunt,
29) alioqui] Reb.: aliqui
30) suspecti erant — *reiff gewest.*] Reb.: suspecti fuerunt, sic tempus erat cum Papa,
31) Primo Tomo impresso] *Sectio sic ordiens, quae in* Cod. fol. 592a lin. 5 — 16. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 25b lin. 16 — 26. *invenitur.*
32) legit in eo — dixit:] Reb.: in eo quaedam legit M. L. dicens,
33) fuerit fastuosus] Reb.: fastuosus fuerit
34) sed nunc — audire,] Reb.: At nunc ferre cogitur, quod prius audire non potuit,
35) m. sapiente, quod tum] Reb.: m. sapientiae, quod tunc.

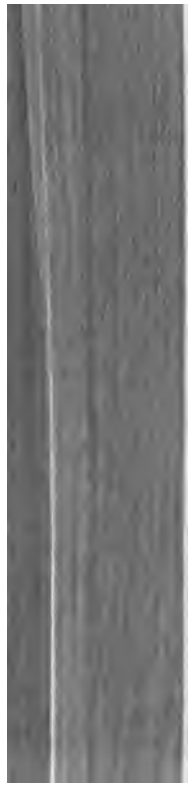

Nihil prius in uotis iam pridem mihi fuit,
mei, quos hactenus in lucem edidi, uel ab or
et [34]) abiecti fuissent, uel omnino etiam inter
inter alias rationes huius meae uoluntatis a
haec uel praecipua semper fuit, quod me det
tus illud ac multis retro seculis usitatum i
Neque enim obscurum est, qui [*fol. 592b*] fruc
subsecuti sint [46]) quidue [47]) lucri factum si
librorum ingens multitudo colligi coepta est,
omnis generis [48]) patrum, Conciliorum ac do
Bibliothecae congestae sunt. Qua quidem ex
accessit malum praeter [49]) cetera, non tant
pretiosissimus alioqui thesaurus, [50]) turpiter p
sacrarum scripturarum sint neglecta, sed eti
lachrimis uix dici [51]) potest, diuini uerbi ue
notitia et cognitio ferme penitus ad extremum
donec etiam eo res [54]) processerit, ut Biblia, q

---

36) mundo dementato (Cod.: demendato)] Reb.: dementa
37) Feylitsch] Reb.: Feulitz
38) *Ey konte — reden?*] Reb.: Nonne ante sic loqui p
39) Idem D. Lupinus — Ioannis.] *haec a* Reb. *absunt.*
40) Christianum] Reb.: modestissimum
41) proprijs] *a* Reb. *abest.*
42) Iudicium — libris.] *Sectio sic inscripta in* Cod. fo
fol. 594b lin. 5., *ap.* Reb. II. fol. 25b lin. 27. —
legitur.
43) et] Reb.: atque
44) ac] Reb.: et
45) deterruerit] *sic* Cod.; Reb.: deterruit
46) sint] Reb.: sunt
47) quidue] Cod.: quidnae

innumeras atque infinitas utilitates diu noctuque in omnium piorum manibus uersari debebant, tam longo tempore et quidem summo totius Ecclesiae periculo atque incommodo sub scamnis inter situm et puluueres sepulta iacuerint, atque in omnium obliuionem uenerint. Quemadmodum olim temporibus regum Iuda, ipsi Deuteronomio accidit. Et quanquam utile et necessarium fuerit, [56]) quod aliquorum patrum et conciliorum scripta seruata sint, [57]) quae extarent ut Chronica, et [58]) quaedam ueteris Ecclesiae testimonia, tamen saepe mihi illius sententiae uenit in mentem: Est modus [59]) in rebus etc. [60]) Nec opinor magno cum damno coniunctum esse, quod multorum patrum et conciliorum scripta singulari Dei beneficio interciderint, [61]) si enim non perijssent, ac ipsa uetustate, quae corrumpit omnia, non interijssent, [62]) dubium fuisset, quo se [*fol. 593*ª] prae multitudine librorum quis uerteret. Nec tamen aliquid fructus et [63]) commodi secum attulissent, quod non in sacris literis longe copiosius inuenias. [64]) Et cum ipsa Biblia in sermonem Germanicum primum uertere coepissemus, id ea spe atque [65]) opinione factum est, ut tandem [66]) modus aliquis ac finis [67]) esset, subinde nouos libros scribendi. Deinde ut ipsa sacrarum literarum [68]) studia indies magis ac magis incitarentur [69]) atque incenderentur in piorum animis. Nam quidquid omnino extat scriptorum, non aliter atque Ioannes Baptista Christum digito indicauit atque demonstrauit, ita hi [70]) indices uitae ac ueluti statuae [71]) Mercuriales esse debent, [72]) quae uiam ad ipsum sacrae scripturae fontem ostendant, [73]) sicut his uerbis Ioannes perspicue testatur: Illum oportet crescere,

---

56) Et quanquam — fuerit,] Reb.: Et si quandoque vtile fuerit et necessarium,
57) seruata sint,] Reb.: seruarentur,
58) et] *ap.* Reb. *deest.*
59) modus] *sic* Reb.; Cod.: modis
60) etc.] Reb.: sunt certi denique fines, etc.
61) interciderint,] Reb. *male*: intercederent.
62) interijssent,] Reb.: iutercidissent,
63) et] Reb.: aut
64) inuenias.] Reb.: inuenies.
65) atque] Reb.: et
66) tandem] *sic* Reb.; Cod. *calami err.*: tandum
67) modus aliquis ac finis] Reb.: modus ac finis aliquis
68) literarum] Reb.: scripturarum
69) incitarentur] Reb.: excitarentur
70) hi] Reb.: haec
71) statuae] Reb.: statutae
72) debent,] Reb.: deberent,
73) ostendant,] Reb.: ostendunt.

me uero minui. Atque ita potius ex ipso [74]) fonte bibere quam [75]) riuulos sectari, cuiuis liberum esset, sicut [76]) etiam ipsi patres, si fructum aliquem ferre ac boni aliquid scribere uoluerunt, ex ipsis scripturae fontibus bibere sunt coacti. [77]) Et ut maxime scribendi labor successerit, interdum uel concilijs uel patribus, uel [78]) nobis ipsis; tamen ipsam scripturam, quae diuinitus inspirata est et condita, nunquam scribendo poterimus aequare. Etiamsi nobis quoque opus sit spiritu sancto, fide, [79]) uerbo et opere, si modo salui fieri uelimus. [80]) Oportet enim prophetis et Apostolis cathedram concedere et nos inferiorem locum tenere, et ad pedes Apostolorum [*fol. 593b*] sedentes audire, quid ipsi doceant et loquantur, non nos loqui, quid [81]) ipsos discere uel [82]) audire oporteat. Quando autem prohibere non sit integrum, quo minus, etiam me inuito, libri mei uel cum periculo existimationis meae sub incudem reuocentur ac rapiantur, pati cogor, ut et [83]) laborem et impensas Typographi suo periculo insumant. Interim hoc me solatur, quod paulatim tempore aliquo interiecto libri mei ueluti inter puluueres mortui ac [84]) sepulti in obliuionem tandem uenient, maxime si quid utilium et bonorum librorum per gratiam Dei a me scriptum fuerit. Non ero melior patribus meis, cum alioqui ferme deteriora in pretio sint, meliorum uero breuior sit memoria et plerumque contemptus maior. Nam si hactenus ipsa Biblia sacra inter situm ac puluueres contempta et adeo neglecta, ac tantum non sepulta ac patrum ac [85]) conciliorum scripta, quo [86]) meliora, hoc diuturnioribus ac densioribus tenebris obruta iacuerint, bona spes est etiam meos libellos facile in obliuionem uenturos esse, posteaquam huius temporis curiositati satisfactum fuerit. Maxime uero cum uelut [87]) Oceanus quidam nouorum librorum ac Magistrorum [88]) se effuderit, quorum multi uel hodie tanta

---

74) potius ex ipso] Reb.: ex ipso potius
75) quam] Reb. *falso:* aquam
76) cuiuis liberum esset, sicut] Reb.: cuique liberum est, sicuti
77) sunt coacti.] *sic recte* Reb.; Cod.: non coacti.
78) uel] Reb.: vel etiam
79) spiritu sancto, fide,] Reb.: Spiritum sanctum fide,
80) uelimus.] Reb.: volumus.
81) quid] Reb.: quos
82) uel] Reb.: aut
83) et] *a* Reb. *abest.*
84) ac] Cod. *calami err.:* a
85) ac] Reb.: et
86) quo] Reb. *male:* qua
87) uelut] *a* Reb. *abest.*
88) Magistrorum] Reb.: magistratuum

obliuione suppressi [89]) iacent, ut ne nomina quidem [90]) ipsorum amplius in memoria habeantur, quos tamen non parua spes habuit, se suis libris omnes Bibliothecas, omnium [91]) fora perpetuo repleturos, et in Ecclesijs omnibus [*fol. 594ª*] omnes cathedras magisterio suo gubernaturos esse. Age igitur bonis auibus, quoniam aliter fieri non potest, pergant nostri libelli, quocunque fata uiam ostenderint [92]) in nomine Domini. Saltem hoc oro, ut quicunque meos libros habere et illis uti hac nostra tempestate uoluerint, ne se impediri per ipsos sinant, quo minus in sacrarum scripturarum lectione et studijs perpetuo uersentur, sed illos [93]) eo loco habeant, quo nos papistica decreta ac decretalia uel sophistarum libros habere solemus, nempe ut eos interdum introspiciant, uel ubi, quid quisque suo tempore scripserit, cupiant cognoscere, uel etiam illius temporis historiam, hoc est, res gestas discere placuerit, non autem quod bonas horas ad studia in ipsorum lectione cogatur perdere, uel quod ipsorum uerba tanquam iuramento adstrictum esse oporteat. Nam multo aliter etiam in patrum et Conciliorum libris agere censuimus. Atque hoc iure Diui Augustini sequimur exemplum, qui inter alios et primus est et solus, qui ne ab omnium quidem patrum ac sanctorum libris se in seruitutem redigi aut in captiuitatem abduci passus est, sed solis scripturis sanctis subiectus esse uoluit. Atque ob eam causam contra D. Hieronymum dura sustinuit certamina, qui ei ueterum et maiorum libros obiectare solitus fuit. Verum haec res nihil commouit Augustinum, neque illum a sua sententia deterruit. Atque si hoc [*fol. 594ᵇ*] exemplum Augustini hactenus placuisset imitari, nunquam papa fuisset factus Antichristus, nec tam innumerabilium tanquam ineptorum librorum tot examina in Ecclesiam conuolassent, sanctissimis quoque Biblijs in publicis Cathedris et Ecclesijs etiam suus locus permansisset. Finis. [93])

OECONOMIA LVTHERI. [94])

Vxor conquesta est [95]) se adhuc tantum tria [96]) uasa

89) suppressi] *sic* Reb.: Cod.: suppressa
90) quidem] Reb. *falso:* quidam
91) omnium] Reb.: omnia
92) ostenderint] *sic* Reb.: Cod.: ostenderunt
93) sed illos] *haec et quae sequuntur usque ad huius sectionis verba extrema*: „etiam suus locus permansisset. Finis." *ap.* Reb. *h. l. non reperiuntur.*
94) Oeconomia Lutheri.] *Sectio sic inscripta in* Cod. fol. 594ᵇ lin. 6—17., *ap.* Reb. *autem* II. fol. 18ª lin. 28. — fol. 18ᵇ lin. 14 med. *legitur.*
95) Vxor conquesta est] Reb.: Vxor illius conquesta,
96) tantum tria] Reb.: tria tantum

cereuisiae habere. Respondit: *vnnser herrgott kann wol 4 daraus machenn.* [97]) Nisi ipse fuerit paterfamilias, actum erit. Ego [98]) mirabilem habeo Oeconomiam, qui plus consumo quam recipio. *Ich muss alle Jar 500 fl. in die kuchen haben,* [99]) ut interim alia taceam, amictum et ornatum. [100]) *Ich kann mich in diese hausshaltung nicht richten.* [1]) Si minorem haberem domum, abstinerem a multitudine, et quam paucissimis curarem rem domesticam. [2]) *Aber vnnser herrgott muss der narren furmundt sein.* [3])

PHILIPPVS MELANTHON. [4])

Anno 39. 19 Ianuarij adferebantur literae Magistro Philippo a Iacobo Schencken [5]) satis imperiosae et fallaces, quibus Philippum inescare uoluit. *dann wann einer mit der frauen bulen wiel, muss er mit der magdt anfahen,* [6]) dixit Philippus. Respondit D. Martinus Lutherus: Hoc meum consilium do uobis, ut caueatis illum, [7]) nec uel scripto, nec colloquio cum illo [8]) communicetis, quia ipse abutitur nostra beneuolentia. [9])

---

97) Respondit — *machenn.*] Reb.: Resp. M. L. Deus noster ex tribus quatuor facere potest.
98) actum erit. Ego.] Reb.: actum nobiscum erit. Nam ego
99) *Ich muss — haben,*] Reb.: oportet me per singulos annos habere quingent. floren. ad oeconomiam in culinam,
100) alia taceam, am. et ornatum.] Reb.: taceam de vestitu et ornatu, ac eleemosynis,
1) *Ich kann — richten.*] Reb.: Cum tamen stipendium meum in se habet 200 floren. ego ad oeconomiam valde sum idoneus, propinquorum pauperum alimentis et quotidiano peregrinorum aduentu exhaurior,
2) abstinerem — domesticam.] Reb.: et a copia familiae me abstinerem, quam paucissimis rem domesticam curarem,
3) *Aber vnnser — furm. sein.*] Reb.: verum oportet Deum tutorem esse stultorum.
4) Philippus Melanthon.] Reb.: De Phil. Melanthone. — *Caput sic inscriptum in* Cod. *orditur* fol. 594b lin. 18., *ap.* Reb. II. fol. 27b lin. 22.
5) Anno 39. 19 Ian. — Schencken] Reb.: Anno 39. 13. Ianuarij literae Phi. Melanth. a Iac. Schenck afferebantur, — Rebenstockius *huic sectioni, quam* II. fol. 27b lin. 27. — fol. 28a lin. 15. *exhibet,* fol. 27b lin. 23 — 26. *praemisit hancce brevem, quae in* Cod. *h. l desideratur:* Organum hoc sanctum Deus hac vltima mundi senecta, Scholis et Ecclesijs restaurandis largitus est, qui etiam varie vexatur et tentatur.
6) *dann wann — anfahen,*] Reb.: nam si aliquis vxorem alterius amare vult, illum cum familia in primis incipere oportet,
7) caueatis illum,] Reb.: illum caueatis,
8) nec colloquio cum illo] Reb.: vel colloquio cum eo
9) abutitur nostra beneuol.] Reb.: nostra beneuolentia abutitur.

De [*fol. 595a*] Philippo omnium iudicium hoc est: si peccat, tunc [10]) lenitate peccat. *Er lest sich tzu sehr einnemen, sein klein scriptorilichen taug nicht, man muss ein grobe axt tzu den klotzern nemen,* [11]) sed istos falsos fratres tantum silentio et contemptu uincamus. *Ich habe ihr gott lob viel vberlebet, ich wil dem Witzel nicht andtwortten, aber ich wil ihn recht treffen vnnd nicht nennen.* [12]) Nam periculosum est cum istis uirulentis ingenijs [13]) conflictari.

Anno 39. 1 Aprilis allatae sunt Sadoleti literae [14]) ad Sturmium, in quibus adulabatur Philippo Melanthoni et Bucero. [15]) Illis lectis dixit Martinus Lutherus: Quanta haec humiliatio sathanae, qui illos praeclaros [16]) uiros ab Euangelio libenter alienaret. [17]) Si Philippus noster consentiret, facile fieret Cardinalis, retenta etiam uxore et liberis. Ille Sadoletus non tam Sturmium quaerit quam Philippum: [18]) sathan non quiescit, sed circuit, ut deuoret, ergo uigilemus. *Ich habe noch* Confutationem aduersariorum contra Augustanam confessionem *heimlich bey mir,* [19]) quae digna est repudio. *Ich muste ihnen besser kommen.* [20]) Philippus nimis est modestus, papistae eius modestia tantum inflantur, uult ex charitate omnibus seruire, *kommen nur die papisten also, ich wil sie anders stöbern.* [21])

In Actis Apostolorum habetis nostram picturam. [22]) Iacobus denotat Philippum, [23]) qui sua modestia legem libenter

---

10) tunc] Reb.: cum
11) *Er lest sich — nemen,*] Reb.: est valde lenis in scribendo calamum non acuit, hi trunci enim crasso secure opus habent.
12) *Ich habe ihr — nicht nennen.*] Reb.: Ego, laus Deo, multos interire vidi, Wicelio quoque respondere nolo, attamen optime tangam illum, etiam si non notantur a me.
13) ingenijs] Cod. *male:* ingenuijs
14) allatae sunt Sadol. literae] Reb.: Sadoleti Cardinalis literae allatae sunt — *Haec sectio, quae in* Cod. fol. 595a lin. 9 — 23. *exhibetur, ap.* Reb. II. fol. 28a lin. 16. — fol. 28b lin. 2. *legitur.*
15) Bucero.] Reb.: M. Bucero.
16) praeclaros] Reb.: claros
17) ab Euangelio lib. alienaret.] Reb.: libenter ab Euangelio abalienaret,
18) quaerit quam Phil.] Reb.: quam Philippum quaerit.
19) *Ich habe noch — bey mir,*] Reb.: Absconditam penes me habeo aduersariorum confutationem contra Augustanam confessi (*pro*: confessionem),
20) *Ich muste ihnen b. k.*] Reb.: Ego acrius tangam illos.
21) tantum inflantur — *stöbern.*] Reb.: inflantur, quia ex charitate omnibus inseruire vult, veniant Papistae, sic volo illos percutere.
22) habetis nostr. pict.] Reb.: picturam habetis nostram. — *Haec sectio, quae in* Cod. fol. 595a lin. 24. — fol. 595b lin. 9. *exstat, ap.* Reb. II. fol. 28b lin. 3—17. *invenitur.*
23) Iac. denotat Phil.] Reb.: Iacobus Apostolus Phil. denotat,

Reb. II. fol. 12a lin. 24 med. — fol. 13b lin. 16. = Cod. fol. 586a lin. 8 — 25 (ult.) (v. p. 153. n. 94.)
— — fol. 13b lin. 17 — 27 med. = Cod. fol. 579a lin. 14 — 20. (v. p. 169. n. 28.)
— — fol. 13b lin. 27 med. — fol. 14a lin. 24 med. = Cod. fol. 585b lin. 6 med. — fol. 556a lin. 7. (v. p. 182. n. 75.)
— — fol. 14a lin. 24 med. — fol. 14b lin. 14. = Cod. fol. 552a lin. 19. — fol. 582b lin. 16 med. (v. p. 176. n. 5.)
— — fol. 14b lin. 15 — 19 med. = Cod. fol. 557a lin. 4 med. — 8. (v. p. 155. n. 3.)
— — fol. 14b lin. 19 med. — 29. = Cod. fol. 579a lin. 21. — fol. 579b lin. 2 med. (v. p. 169. n. 33. p. 170. n. 34.)
— — fol. 15a lin. 1 — 17 med. = Cod. fol. 560b lin. 10 — 20 med. (v. p. 172. n. 55. 57.)
— — fol. 15a lin. 17 med. — 19 med. = Cod. fol. 579b lin. 2 med. — 4 med. (v. p. 170. n. 37.)
— — fol. 15a lin. 19 med. — 25 med. = Cod. fol. 580b lin. 20 med. — fol. 581a lin. 1 med. (v. p. 173. n. 65.)
— — fol. 15a lin. 25 med. — fol. 15b lin. 10. = Cod. fol. 579b lin. 4 med. — 16. (v. p. 170. n. 38.)
— — fol. 15b lin. 11 — 31 (ult.) = Cod. fol. 581a lin. 1 med. — 20. (v. p. 173. n. 66.)
— — fol. 16a lin. 1 — 23 med. = Cod. fol. 583b lin. 14. — fol. 584a lin. 7. (v. p. 178. n. 24.)
— — fol. 16a lin. 23 med. — fol. 16b lin. 13 med. = Cod. fol. 584b lin. 3 — 23. (v. p. 180. n. 47.)
— — fol. 16b lin. 13 med. — 24 med. *quad. ex parte* = Cod. fol. 583a lin. 17. — fol. 583b lin. 2. (v. p. 178. n. 22.)
— — fol. 16b lin. 24 med. — 31. (ult.) = Cod. fol. 572a lin. 13 — 18. (v. p. 157. n. 5.)
— — fol. 17a lin. 1 — 22. = Cod. fol. 579b lin. 21. — fol. 580a lin. 20. (v. p. 171. n. 44.)
— — fol. 17a lin. 23. — fol. 17b lin. 28 med. = Cod. fol. 571a lin. 7. — fol. 571b lin. 10 (v. p. 156. annot. [].)
— — fol. 17b lin. 28 med. — fol. 18a lin. 4. = Cod. fol. 571a lin. 1 — 6 (v. p. 155. n. 90.)
— — fol. 18a lin. 5 — 7. = Cod. fol. 572a lin. 9 — 12. (v. p. 157. n. 2.)
— — fol. 18a lin. 8 — 12. = Cod. fol. 583a lin. 12 med. — 16. (v. p. 177. n. 20.)
— — fol. 18a lin. 13 — 27. = Cod. fol. 587a lin. 20. — fol. 587b lin. 3. (v. p. 186. n. 17.)
— — fol. 18a lin. 28. — fol. 18b lin. 14 med. = Cod. fol. 594b lin. 6 — 17. (v. p. 199. n. 94.)
— — fol. 18b lin. 14 med. — 18 med. = Cod. fol. 573b lin. 10 — 14. (v. p. 160. n. 27.)
— — fol. 18b lin. 18 med. — 23. = Cod. fol. 572b lin. 13 med. — 19 med. (v. p. 158. n. 18.)
— — fol. 18b lin. 24 — 30 med. = Cod. fol. 578a lin. 8 — 12. (v. p. 166. n. 3.)
— — fol. 18b lin. 30 med. — fol. 19a lin. 11 med. = Cod. fol. 571b lin. 13 — 22. (v. p. 156. n. 96.)
— — fol. 19a lin. 11 med. — 27 med. = Cod. fol. 582b lin. 22. — fol. 583a lin. 12 med. (v. p. 177. n. 10.)
— — fol. 19a lin. 27 med. — fol. 19b lin. 6 med. = Cod. fol. 573b lin. 1 — 9. (v. p. 159. n. 23.)

Reb. II. fol. 19b lin. 6 med. — 11. = Cod. fol. 582b lin. 16 med. — 21. (v. p. 176. n. 9.)
— — fol. 19b lin. 12 — 18. = Cod. fol. 581a lin 21. — fol. 581b lin. 2. (v. p. 174. n. 75.)
— — fol. 19b lin. 19. — fol. 20a lin. 9. = Cod. fol. 576a lin. 23 (ult.) — fol. 576b lin. 19. (v. p. 163. n. 41.)
— — fol. 20a lin. 10 — 22. = Cod. fol. 578a lin. 13—22 med. (v. p. 167. n. 11.)
— — fol. 20a lin. 23. — fol. 20b lin. 9. = Cod. fol. 584b lin. 24. — fol. 585a lin. 12. (v. p. 181. n. 55.)
— — fol. 20b lin. 10. — fol. 21a lin. 15 med. = Cod. fol. 588a lin. 19. — fol. 588b lin. 19. (v. p. 188. n. 43.)
— — fol. 21a lin. 15 med. — 18. = Cod. fol. 578a lin. 22 med. — fol. 578b lin. 3. (v. p. 167. n. 14.)
— — fol. 21a lin. 19. — fol. 21b lin. 6 — 12. = Cod. fol. 572a lin. 19. — fol. 572b lin. 13 med. (v. p. 157 sq. n. 9. 17.)
— — fol. 21b lin. 13 — 17. *lector delegatur ad* Lutheri Opp. germ., *pro ipso textu, qui exhibetur* Cod. fol. 573b lin. 15. — 576a lin. 22. (v. p. 160. n. 28.)
— — fol. 21b lin. 18. — fol. 22b lin. 22. = Cod. fol. 576b lin. 20. — fol. 578a lin. 4. (v. p. 164. n. 54.)
— — fol. 22b lin. 23. — fol. 23a lin. 5. = Cod. fol. 578b lin. 9 — 24. (v. p. 168. n. 16.)
— — fol. 23a lin. 6—18. = Cod. fol. 585a lin. 13—21. (v. p. 181. n. 66.)
— — fol. 23a lin. 19. — fol. 23b lin. 7. = Cod. fol. 587a lin. 9—19. (v. p. 185. n. 8.)
— — fol. 23b lin. 8 — 27. = Cod. fol. 588b lin. 20. — fol. 589a lin. 14. (v. p. 189. n. 68. p. 190. n. 74.)
— — fol. 23b lin. 28. — fol. 24a lin. 6. = Cod. fol. 584a lin. 14. — fol. 584b lin. 2. (v. p. 179. n. 40.)
— — fol. 24a lin. 7. 8. (*inscriptio*) = Cod. fol. 589b lin. 15. (v. p. 191. n. 82.)
— — fol. 24a lin. 9 — 25. = Cod. fol. 591b lin. 13. — fol. 592a lin. 4. (v. p. 194. n. 16.)
— — fol. 24a lin. 26. — fol. 24b lin. 21 med. *breviora pro longioribus, quae leguntur* Cod. fol. 589b lin. 16. — fol. 590a lin. 23. (v. p. 191. n. 83.)
— — fol. 24b lin. 21 med. — fol. 25a lin. 6. = Cod. fol. 591a lin. 3 — 12. (v. p. 193. n. 98.)
— — fol. 25a lin. 7 — 16. = Cod. fol. 590b lin. 23. — fol. 591a lin. 2. (v. p. 193. n. 93.)
— — fol. 25a lin. 17 — 22 med. = Cod. fol. 591a lin. 13—17. (v. p. 193. n. 3.)
— — fol. 25a lin. 22 med. — fol. 25b lin. 5 med. = Cod. fol. 590b lin. 1 — 11. (v. p. 192. n. 84.)
— — fol. 25b lin. 5 med. — 15. = Cod. fol. 591a lin. 18. — fol. 591b lin. 2 med. (v. p. 194. n. 13.)
— — fol. 25b lin. 16. — fol. 27b lin. 21. = Cod. fol. 592a lin. 5. — fol. 594b lin. 5. (v. p. 195. n. 31. p 196 .n. 42.)
— — fol. 27b lin. 22. — fol. 28b lin. 28. = Cod. fol. 594b lin. 18. — fol. 595b lin. 19. (v. p. 200 sqq. n. 4. 5. 14. 22. 34.)

Proinde et tu recte facis, qui filij obitum luge
nimium, et [44]) ut ad luctum consolatio sin
Haec igitur tua sit consolatio. Dominum dedis
tibi filium. Imitare sanctum uirum Hiob, (
amisisset, tam liberos, quam fortunas omne
dixit: Si bona suscepimus a Domino, cur n
ipso allata sustineamus? Dominus dedit, D
etc. [46]) Is recte considerauit bona et n
collationem fecit, quod uere sibi a Domino acci
tu quoque facias, [48]) et reperies te multo maio
596[b]] bona [49]) adhuc habere a Domino colla
quae nunc sentis. Nunc uero oculi tui tan
defixi sunt. Quod scilicet filius tuus mortu
obliuisceris maximorum et praestantissimoru
bonorum [50]) Dei, uidelicet [51]) quod cognitione
Dei consecutus [52]) sis, Christum fauentem, bona

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 144 sqq. cap. 26.
38) Consolatio — chari.] *pro hac speciali inscriptione,* 596[a] lin. 9. 10. *exhibetur, ap.* Reb. II. fol. 2[a] l *haec generalis:* Consolationes Martini Lutheri, ad p rorum et amicorum, *quae ad omnes Consolationes* (11. — fol. 603[b] lin. 16., Reb. II. fol. 2[a] lin. 6. - *spectat.*
39) D. Bened. Pauli — insidiatus] Reb.: Doct. Benedicto bergensi, filius vuicus, nouem annorum Passeribus sub
40) lugere] Reb.: dolere atque lugere
41) In summa — exempla] Reb.: cum multa habeamus ex
42) deplorarunt m. filiorum,] Reb.: mortem filiorum deplor
43) luges,] Reb.: paterne luges,
44) et] Reb.: sed
45) consolatio simul] Reb.: simul consolatio

uel sola tantum est bonum, ut merito mala, quaecun-
ecciderunt, obruere debeat, nec quisquam credere po-
isi qui expertus est ac [53]) sensit terrores conscientiae
ie, [54]) quae uere et proprie mors ipsa et infernus est.
taque bonam conscientiam habeas, quid est, quod tanto-
morte filij affligeris? Sed fingamus hoc malum, quod
nc accidit, grauissimum esse, nec tamen nouum est,
li tibi accidit, multos enim habes huius luctus socios.
am longe maiorem dolorem expertus est ex filio suo
itite, [55]) quam tu ex mortuo. Is enim iussus [56]) est a
o, proprijs manibus mactare unicum et dilectum, in
') benedictio omnis generis [58]) promissa erat. Quid
eum habuisse censes, cum iam stricto gladio truncatu-
set filium? [59]) Nonne putas et Iacob multo [60]) grauio-
ictum habuisse nuntiata laceratione Ioseph filij dilecti? [61])
uis pater magis unquam [62]) animo contristatus fuit,
Dauid, cum a filio suo Absolone, quem tenerrime edu-
t, tam hostiliter expelleretur, ac persecutionem patere-
c sine dubio cor sibi sensit liquescere. Quare si haec
ilia exempla summorum Dei uirorum inspexeris, [63])
97ª] intelliges hunc dolorem tuum [64]) ne minima ex
ad dolorem illum conferendum esse, [65]) imo hunc tuum
um leuari et [66]) mitigari. Sed dices: Mihi unicus filius
is est. [67]) Quid hoc te sollicitat? quasi Deus non alium
ossit [68]) procreare, cum sit omnipotens. Pone quod
ium filium tibi daturus sit, sed etiam uxorem [69]) et
is omnes te amittere uelit, minime tamen dolendum et
andum tibi fuerit, eo quod Christum adhuc fauentem
, et Deum patrem propitium, multaque praeterea bona

---

e] Reb.: et
onscientiae afflictae,] Reb.: afflictae conscientiae,
uperstite,] Cod.: superstitae,
ssus] Reb. *male*: vsus
ilectum, in quo] Reb.: dilectum filium, in cuius semine
eneris] Reb.: gratiae
lium?] Reb.: filium suum.
ulto] Reb.: multo magis
oseph filij dilecti?] Reb.: filij Ioseph.
agis unquam] Reb.: unquam magis
umm. Dei uirorum inspexeris,] Reb.: summ. virorum contemplaueris,
olorem tuum,] Reb.: tuum dolorem,
lum conferendum esse,] Reb.: illorum conferendum,
t] Reb.: ac
st] *a* Reb. *abest.*
lium tibi possit] Reb.: possit tibi alium
xorem] Reb.: vxores

spiritualia, quae nobis etiam extinctis integra permanent et perpetua. [70]) At horribili mortis genere perijt. Quasi uero non quodlibet genus mortis [71]) horribile sit, [72]) cum mors ipsa toti humanae naturae formidabilis sit, maxime tamen illis, qui non habent Deum, nobis uero qui sumus filij Dei, iucunda sit [73]) etiam tristissima mortis imago, quia Deum habemus, qui nos ita consolatur: Viuo ego et uos uiuetis. At uereris, [74]) ne iratus Dominus tibi filium eripuerit. Iste persuasio a Deo non est, [75]) *das ist aber der rechte grieff.* [76]) Certum est, quod bona sit uoluntas Dei, ut sic moreretur filius tuus, quantumuis ipsa ratio reclamet, [77]) Deum fingens iratum. [78]) Ita enim solet affecta esse ratio, ut quid sibi uideatur, placeat, Dei autem opera perpetuo displiceant. [79]) *Darumb wers nicht alle wege gut, dass vnnser wille geschen sollte,* [80]) quia in securitatem laberemur. [81]) Sufficiat igitur [82]) nobis, Deum habere propitium et fauentem. Cur autem permittat hoc uel illud nobis accidere, [*fol. 597b*] nihil nos excruciet.

CONSOLATIO AD MAGISTRVM AMBROSIVM BERNDT amissa uxore, liberis et matre una hebdomada. [83]) *)

Scito [84]) misericordiam Dei maiorem esse, quam nostras calamitates. Causa quidem habes calamitatis, sed nihil est. *Es ist ein gutter tzucker in diesem Essige, deinem weibichen*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 147 sq. cap. 26. §. 60.

70) permanent et perpetua.] Reb.: et perpetua permanebunt.
71) genus mortis] Reb.: mortis genus
72) sit,] *sic* Reb.; Cod.: est,
73) sit] *sic* Reb.; Cod.: fit
74) uereris,] Reb.: times
75) a Deo non est,] Reb.: non est a Deo,
76) *das ist - grieff.*] Reb.: sed est verissima Diaboli tentatio et fallacia.
77) reclamet,] Reb.: reclamat.
78) fingens iratum.] Reb.: iratum fingens,
79) displiceant.] Reb.: displicent.
80) *Darumb wers — sollte,*] Reb.: Ideo bonum non esset, nostram vndique fieri voluntatem,
81) laberemur.] *sic recte* Reb.; Cod.: laboremur.
82) igitur] Reb.: itaque
83) Consolatio ad M. — hebdomada.] Reb. *habet hanc inscriptionem*: Consolatio M. L. ad M. Ant. Brent. de amissa vxore, liberis, matre, vna hebdomada. *Haec consolatio, quae in* Cod. fol. 597b lin. 2. — fol. 598b lin. 4. *praecedentem proxime sequitur, ap.* Reb. *paulo inferius, scilicet* consolatione ad Luc. Cranach *interposita,* ll. fol. 5a lin. 8. — fol. 6a lin. 14. *invenitur.*
84) Scito] Reb.: Scio

ist ser wol gescheen. [85]) Iam uiuit cum Christo, *hat einen sprung gethan.* [86]) O utinam ego hunc saltum transilijssem, *ich wolte mich nicht sehr her wider sehnen.* [87]) Noli in acetum respicere, *lass den tzucker auch was geltten.* [88]) Vide in alias [89]) calamitates plenas aceto, ubi nullum est saccarum, ut in ruina Zwinglij, Muntzeri. Tuae passiones tantum sunt [90]) corporales, στοργαὶ φυσικαί. [91]) Tua uxor [92]) bene mortua est, nihil tibi hic reliquit, quam suauissimam conuersationem [93]) et obedientiae memoriam. Hac [94]) te consolare, illo affectu ostende te maritum humanum in illam, et illius non obliuiscere. Tu es bonus Dialecticus, hanc artem profiteris, hanc iam exerce [95]) et bene definias, diuide, collige, disce spiritualia et corporalia [96]) discernere, *las den tzucker auch was sein.* [97]) Confer caeteras calamitates tuae calamitati, tunc uidebis [98]) mortem uxoris tuae re ipsa non esse miserabilem, sed tantum in affectu, ubi sunt στοργαὶ φυσικαί. [99]) Ideo memorabilis sententia est [100]) Maximiliani consolantis Philippum Regem filium suum, [1]) de optimo uiro in acie amisso: *I lieber Philipp du musts gewonen, du must ihrer noch viel mer, die* [*fol. 598*[a]] *dir lieber sein, verlieren.* [2]) Ita debent generosi et Christiani animi facere. *Es wirdt nichtes daraus anders.* [3]) Sathan enim non cessat, qui est autor mortis et erroris, [4]) *der vbet seine tuck an Christo, es gedeiet ihm aber*

---

85) *Es ist — gescheen.*] Reb.: Huic aceto saccarum optimum admixtum est, bene res sese habet, tua cum vxore,
86) *hat — gethan.*] Reb.: saltum transilijt.
87) *ich wolte — sehnen.*] Reb.: non multum tristarer de hac causa,
88) *lass — geltten.*] Reb.: admittite saccarum aliquid esse,
89) alias] Reb.: alijs
90) tantum sunt] Reb.: sunt tantum
91) στοργαὶ φυσικαί.] *sic recte* Reb.; Cod.: ϛοργὰς φυσηκας.
92) Tua uxor] Reb.: Nam vxor tua
93) conuersationem] Reb.: consolationem
94) Hac] *sic* Reb.: Cod.: Has
95) hanc iam exerce] Reb.: exerce etiam eam
96) et corporalia] Reb.: a corporalibus
97) *las — sein.*] Reb.: Et saccarum non obijciendum,
98) uidebis] Reb.: experieris
99) στοργαὶ φυσικαί.] *sic* Reb.; Cod.: ϛοργὰς φυσμὰς.
100) sententia est] Reb.: est sententia
1) Maximiliani consolantis Philippum Regem filium suum] Reb.: Maximiliani Caesaris, Philippum Regem filium suum consolantis.
2) *I lieber Phil. — verlieren.*] Reb.: Chare fili harum rerum assuescere debes, multos adhuc viros strenuos amittes.
3) *Es wirdt — anders.*] Reb.: quia contra mortem nullum est remedium.
4) erroris,] *sic* Cod.; Reb.: moeroris,

nicht, darumb ist Christus ynter seinen henden gewest, [5]) scilicet ut destrueret dominum et autorem mortis. Nam sathan [6]) est autor mortis, Deus ipse non occidit. Si enim Deus occideret, *wer wollte tzu ihm lauffen?* [7]) Hoc non est officium Dei, *sondern wann er die handt weg niempt, so frist der teuffel auff.* [8]) Ita Deus non effectiue, sed priuatiue [9]) est causa mortis. Si enim Deus esset autor mortis, [10]) quo uellemus nos fugere? [11]) Mors quidem nostra uoluntas Dei est, [12]) *er hat aber keine lust daran.* [13]) Summa, Contrarij sunt Deus et sathan. Omnia quae Deus facit, facit [14]) ut sint, sathan autem facit, ut non sint. Ideo sathan est autor mortis, mendax et homicida, *das ist sein handtwerg.* [15]) Princeps noster hoc morbo maxima [16]) passus est, qualia nullus Hercules et abiectus seruus passus fuisset. [17]) Sed oratio eum adiuuit. Ideo orate, ut duret politia. [18]) Nam totus mundus iam plenus est impietate et ingratitudine, *denn meister Hans mus tziehen, wir können ihn nicht from machen.* [19]) Ideo Carolus Imperator summo et capitali iure suos homicidas punit, *flugs den grundt wider weg gehauenn,* [20]) sicut contigit [21]) generoso nobili Hispano Caesariensi, [22]) qui cum [*fol. 598*^{b}] filiam hospitis transfixisset, statim capite truncatus est. Ideo opus est summo et stricto iure in mundo. Ita iam Dux Georgius [23]) nobili suo Haug-

---

5) *der vbel — gewest,*] Reb.: qui Christum quoque adoritur suis telis, verum nihil efficit, ideo Christus sub Diaboli manibus fuit,
6) Nam sathan] Reb.: Sathan enim
7) *wer — lauffen?*] Reb.: quis illum accedere vellet?
8) *sondern wann — auff.*] Reb.: sed cum Deus manum suam attrahit, tunc Sathan omnia consumit.
9) priuatiue] Cod. *calami err.:* priuatius
10) esset autor mortis,] Reb.: causa mortis esset,
11) nos fugere?] Reb.: confugere?
12) uoluntas Dei est.] Reb.: est voluntas Dei.
13) *er hat — daran.*] Reb.: Non autem morte nostra delectatur.
14) facit] *hoc alterum* facit *in* Cod. *deest.*
15) *das ist s. h.*] Reb.: hanc didicit artem.
16) maxima] Reb.: grauissima
17) fuisset.] Reb.: esset.
18) duret politia.] Reb.: bona duret politia.
19) *denn meister — machen.*] Reb.: Carnificem enim impios punire oportet, nos omnes ad pietatem subigere non possumus.
20) *flugs — gehauenn,*] Reb.: raptores et homicidas statim decollare mandauit,
21) contigit] Reb.: accidit
22) Caesariensi] *a* Reb. *abest.*
23) Iam Dux Georgius] Reb.: D. Georg. iam

uitz [24]) in Taucha [25]) prope Leiptzig restitit, *der ihn mit den bield ertrotzen woldt.* [26])

CONSOLATIO INFIRMAE MVLIERIS. [27]) *)

Anno 36. 18. Iulij post concionem D. Martinus accessit matronam honestissimam Lipsia pulsam, *die Breuninne,* [28]) quae obitu et submersione mariti in tantum moerorem incidit, [29]) ut morbo corriperetur et [30]) una nocte 15 syncopas experiretur. Aduenienti dixit illa: *Ach mein lieber herr Doctor wie sol ichs vmb euch verdienen?* Respondit: *Es ist lang verdienet. Christus Hiesus mit seinem bludt hat viel mehr gethan vnnd verdienet.* [31]) Deinde interrogauit eam, [32]) quomodo ualeret, hortatus [33]) ut uoluntatem Dei libenter ferret, qui ipsam ut pater castigaret, liberatam ante a summis malis, a sathana [34]) et abominationibus papatus. Filia fer [35]) patris castigationem, siue ad mortem, siue ad uitam. Nam Domini sumus, siue uiuimus, siue morimur. Ipse dicit: Ego uiuo et uos uiuetis. *Er hat euch gar ein edeles kleinodt tzugeschickt tzu leiden,* [36]) dabit etiam ferendi patientiam. [37]) Ideo orate. Ipsa pijssime respondebat: [38]) Fiat Domini uoluntas. [39])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 149. cap. 22. §. 61.

24) Haugnitz] *sic* Reb.; Cod.: Hanbitz
25) Taucha] *sic* Reb.; Cod.: Taucho
26) *der ihn — woldt.*] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
27) Consolatio inf. mul.] Reb. *habet hanc inscriptionem:* Consolatio Mart. L. ad infirmam mulierem. — *Haec consolatio non solum in* Cod., *sed etiam ap.* Reb. II. fol. 6[a] lin. 15. — fol. 6[b] lin. 8. *praecedentem subsequitur.*
28) D. Martinus acc. — *die Breuninne,*] Reb.: accessit honestissimam matronam Lipsia expulsam propter religionem, Breuninnam,
29) moerorem incidit,] Reb.: incidit moerorem,
30) corriperetur et] Reb.: correpta,
31) Aduenienti dixit — *vnnd verdienet.*] Reb.: Aduenientem M. L. ita excepit, Ach mi domine Doctor, quomodo recompensare possum tuam benignitatem erga me exhibitam, diu recompensatum est, effusione sanguinis sui maxima non attulit beneficia.
32) eam] *sic* Reb.; *a* Cod. *abest.*
33) hortatus] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
34) a sathana] *a* Reb. *absunt.*
35) fer] *sic recte* Reb.; Cod.: per
36) *Er hat — leiden,*] Reb.: Deus thesaurum bonum, nempe sanctam suam crucem admisit,
37) ferendi patientiam.] Reb.: patientiam ferendi.
38) Ipsa pijssime respondebat:] Reb.: Respondebat ipsa pijssime.
39) Fiat Domini uoluntas.] *sic* Reb.; *in* Cod. *desunt.*

Discedens [40]) commendauit eam Deo optimo [41]) in custodiam.

Anno 36. 4. Augusti accessit D. Martinus Lutherus *) *die Hondorffiane: Meine liebe gesatter ihr wollet gedultt tragen vnd den willen gottes, der gut vnd heilig ist, gerne* [*fol.* 599a] *tragen, dann der leib, der gesundiget hat, muss leiden vnd sterben, aber den trost vnd vorteil haben wir, dass wir vnsers leibes selichen dem in sein schoss vberanttworten, der es erloset hat, den trost hat die weldt nicht.* [42])

CONSOLATIO D. M. LVTHERI AD LVCAM KRANACH PICTOREM [43]) PROPTER OBITVM FILII. [43a]) **)

Anno 1536 prima Decembris [44]) accessit Consulem Lucam Maler [45]) satis tristem propter obitum filij sui obedientissimi, [46]) qui consilio parentum in Italiam profectus erat, et Bononiae [47]) 9. die Octobris uesperi insigni [48]) et Christiana confessione obijt, parentes nero supra naturales suos affectus, etiam conscientiae stimulis [49]) cruciabantur, quasi essent causa mortis, quia eum ablegassent. Respondit D. Martinus: *wenn das gilde,* [50]) *so were ich so hoch ein vrsach als ihr, dann ichs euch vnnd ihm treulich gerathen habe, wir habens* [51]) *aber nicht der meinunge halben gethan, dass er sterben solde.*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 149 sq. cap. 26. §. 62.

**) *Conf.* ibid. III. p. 150 sqq. cap. 26. §. 63.

40) Discedens] Reb.: Discedens M. L.

41) optimo] *a* Reb. *abest.*

42) accessit D. M. Lutherus — — *die weldt nicht.*] Reb.: M. L. accessi vidnam consulis Hondorffianam decumbentem, dicens: Chara compatrix patientiam habere, Dei bonam sanctamque voluntatem aequo animo ferre velis, corpus enim propter peccatum pati ac mori oportet, verum haec est nostra consolatio, quod animam nostram Christo Iesu, qui liberauit nos, commendamus, hac consolatione mundus non fruitur.

43) pictorem] Reb.: Consulem

43a) Consolatio — propter obitum filij.] *Consolatio sic inscripta, quae in* Cod. fol. 599a lin. 5. — fol. 600b lin. 5. *exhibetur, ap.* Reb. II. fol. 3b lin. 7. — fol. 5a lin. 7. *reperitur.*

44) prima Dec.] Reb.: 1. Decem. M. L.

45) Maler] Cod.: Moler

46) obitum filij sui obed.] Reb.: filij sui obedientissimi obitum,

47) Bononiae] Cod.: Banoniae

48) 9. die Oct. uesp. insigni] Reb.: celebri (*coteris omissis*)

49) stimulis] *sic recte* Reb.; Cod.: stimulus

50) *wenn das gilde,*] *sic scripsi;* Cod.: *wenss dess gülde,*

51) *habens*] Cod.: *habenss habenss*

Nam [52]) cor nostrum nobis dat testimonium, *das ihr ihn viel lieber lebendig wustet, Ja viel lieber euer gut lebendig verlieren.* [53]) Ideo deponite istum conscientiae scrupulum. [54]) Nam cor et uoluntas consilij multo aliter testantur, quomodo sitis affecti erga filium. Deinde conuersus ad patrem lachrymantem dixit: *lieber meister Luca halt stille, gott wil euren willen brechen. dann er greifft einen gerne an, do es einem an wehesten thut,* ad mortificationem nostri, *vnnd ob wir schon nicht die grosten anfechtungen* [*fol. 599b*] *habenn, so thun doch vnns die vnsern, die wir fühlen, am wehesten. Gedenckt an den lieben Adam, was do vor ein hertzeleidt gewest ist, da sich die Ersten tzwen bruder vor seinem auge mordeten,* [55]) *gedenckt an den lieben Dauid, der tzwey gantz Jar heulete vber seinen Erstgebornen son Ammon, do ihn Absolon erstach, darnach da er ihn* [56]) *in seinen sunden erstochen am baum hangende erfur, da ist ein Jamer angegangen, dass er seinen son ewig verdampt gesehen hat, da ist ein heulen vnnd angst gewesen.* [57])

Secundo nos [58]) consolari debet illius [59]) probitas et obedientia, *denn die weldt itzunder so boss vnnd vngeschlacht ist, dass auch die aller feinsten Jungling tzu schanden vnnd sunden kommen, dass denn eurem sohne auch hette konnen widerfahren, dann ihr sehet, wie vngetzogen vnnd wuste die weldt ist, dass man fein sundiget, vnnd alles auff leugnen* [60])

---

52) *wenn das — — Nam*] Reb.: Hoc si verum esset, causa potius transferri in me deberet, quia fideliter filio tuo Italiam visere consuleram. Verum interitum ac mortem eius propterea non quaesiuimus, sicut

53) *dass ihr — verlieren.*] Reb.: te potius mori, ac omnia tua bona, quam filium charum amittere.

54) conscientiae scrupulum.] Reb.: scrupulum conscientiae,

55) *mordeten,*] Cod.: *sich mordeten,*

56) *ihn*] Cod.: *inen*

57) *lieber meister Luca — — angst gewesen.*] Reb.: Mi amice Luca cessa, Deus enim tuam franget et mutabit voluntatem, vbi enim maiora nostra sunt vulnera, ibi in primis tangimur a Deo, ad mortificationem nostri. Etsi enim summis tentationibus non affligimur, nostrae tamen maxime nos premunt et dolorem summum cordibus nostris adferunt. Esto memor Adami, et recordare, quantam mentis tristitiam, quantum cordis dolorem propter fratricidium suorum filiorum habuerit et sustinuerit. Recordare regem Dauidem per integros annos duos lamentasse et plorasse, propter filium suum Ammon primogenitum ab Absolone crudeliter interfectum. Postea cum illi annunciatum esset Absolonem in suis peccatis misere transfossum quomodo dolor maximus mentem impleuit suam.

58) nos] Reb.: vos

59) illius] Reb.: filij

60) *leugnen*] *sic scripsi;* Cod.: *leucken*

fideli creatori. [92] *Wir sollen gerne sterben, dann wir haben vns gnug gelebet.* [93] nisi quod alijs uiuere nos oportet etc. [94])

D. M. Lutherus infirmus. [95]) cum medicus deprehenderet [*]) uariationem pulsus, dixit: Ego sum in uoluntate Dei, illi me plane dicaui. *Er wirdts wol machen.* [96]) Hoc certo scio ipsum non moriturum, quia est uita et resurrectio, et omnis qui uiuit et credit in eum, non morietur, etiamsi mortuus fuerit, uiuet, *darumb lass ich seinen willen.* [97])

D. M. Lutherus accedens quandam bonestissimam matronam, [**]) grauiter decumbentem, [98]) consolatus est eam, hoc modo: *Muhme Lehne kennet ihr auch mich vnnd vernemt mich?* Cum intelligeret eum, dixit: *Euer glaube stehet nur auff den lieben herrn Christum.* Deinde ille est resurrectio et uita. *Euch wirdt nichtes geweret,* [99]) *sollet nicht sterben, sondern wie in einer wigen entschlaffen, vnnd wenn die morgenröthe fol. 601ª auffgehen wirdt, sollet ihr wider auffstehen vnd ewig leben.* Illa respondit: *O Ja.* Tunc ille: Nullam

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 152. cap. 26. §. 65.
**) *Conf.* ibid. III. p. 153. cap. 26. §. 66.

92) commendans anim. fid. creatori.] Reb.: Animam fideli creatori commendans.
93) *Wir sollen — gelebet,*] Reb.: libenter mori deberemus, quia nobis satis viximus,
94) etc.] a Reb. *abest.*
95) infirmus,] Reb.: infirmus et languidus.
96) dicaui. — *machen.*] Reb.: commendaui, qui bene efficiet.
97) *darumb — willen.*] Reb.: ideo Dei voluntate sum contentus, *quibus verbis ab eo addita sunt haecce, quae in* Cod. *non leguntur:* et oranit haec verba: Omnipotens, misericors et sempiterne Deus, pater Domini nostri Iesu Christi, scio pro certo, quod tuis dictis et promissionibus satisfacere vis et potes, quia Deus, non volens iniquitatem ant mendacium, tu es. verbum tuum verum, a principio mihi filium tuum vnicum Iesum Christum promisisti, qui in hunc mundum venit, meque a morte, peccato, Diabolo, ac inferno redemit, et ad fidem confirmandam meam dedisti mihi Sacramentum Baptismi, et coenae Domini, benenola tua voluntate, quibus mihi et omnibus credentibus remissio peccatorum, vita aeterna, et omnia bona, coelestia annunciatur, ideo fide in verbo tuo firmiter confisus et Sacramentis vsus sum. quare absque vlla dubitatione me nunc a Diaboli potestate, peccato, et morte liberatum esse, credo, adest hora mortis, et placet tuae voluntati, ego a verbo tuo placide, et in pace ex hac lachrymarum valle discedam et migrabo.
98) quandam honest. matronam grauiter decumbentem,] Reb.: bonestissimam matronam, matertera Magdalena (*pro*: materteram Magdalenam), vxoris materteram grauiter decumbentem, et agonisantem.
99) *geweret,*] *sie scripsi;* Cod.: *gewerren,*

habetis tentationem? Non. [90]) Doles circa cor. Dominus [91]) te mox liberabit ab omni malo, non morieris. [92]) Et conuersus ad nos [93]) dixit: Bene illi, quia haec [94]) non est mors, sed somnus. Et seorsum [95]) iuit ad fenestram, orans, et ita discessit ab ipsa hora 12. post meridiem hora 7 obdormiuit. [96])

Consolatio contra dubitationem de praedestinatione. *)

QVAESTIO. [97]) Quomodo consolandus sit ille, qui dubitat, num [98]) et ipse sit de numero electorum et saluandorum, propterea quod pacem non sentiat, quam tamen pij habent iuxta illud Pauli: Iustificati fide pacem habemus. Ad hoc respondit [99]) D. M. Lutherus: Admoneatur talis, ut discat [100]) uitam Christianam in medijs aerumnis consistere, turbationibus, afflictionibus, mortibus etc. [1]) Itaque qui turbantur et a Sathana inquietis tentationibus [2]) uexantur, consolare [3]) in hunc modum: sunt [4]) filij Dei et [5]) habent patrem in coelo, qui eos recepit [6]) iuxta illud Hebrae. 12. Fili mi, ne neglexeris correptionem Domini, neque deficias, cum ab eo argueris. [7]) Quem enim Dominus diligit, corripit,

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 154 sq. cap. 26. §. 68.

90) ***Muhme Lehne*** — — Non.] Reb.: Chara Magdalena nonne tibi adhuc sum notus? intelligis et sentis meam vocem? cum significaret se intelligere, dixit: fides tua in Christum Iesum directa est. Deinde dixit: ille est resurrectio et vita, tibi nihil deficiet, non mori, sed tandem placide sopire, surgente autem aurora, resurgere ad vitam aeternam debes. Illa respondit: ex animo spero hoc. Tunc ipse interrogauit: nullam habetis tentationem? Non, vincas ei [*pro:* eam] in fide Christi.

91) Dominus] Reb.: Respondit Christus

92) morieris.] *sic* Reb.; Cod.: moneris.

93) Et conuersus ad nos] Reb.: Deinde ad nos conuersus

94) quia haec] Reb.: Haec

95) Et seorsum] Reb.: Deinde seorsim

96) et ita — obdormiuit.] Reb.: et hac hora, illa obdormiuit.

97) Quaestio.] Reb.: Quaestio mouebatur

98) num] Reb.: vtrum

99) habemus. Ad hoc respondit] Reb.: habemus, etc. Respon.

100) discat] Reb.: discat primo

1) consistere, turbat., afflict., mortibus etc.] Reb.: tristitia, turbationibus, afflictionibus, mortibus etc. consistere.

2) tentationibus] Reb.: cogitationibus

3) consolare] Reb.: consolentur

4) sunt] Reb.: scilicet,

5) et] *a* Reb. *abest.*

6) recepit] Reb.: recipit

7) correptionem Domini — argueris.] ***haec quae in*** Cod. ex Hebr. 12, 5. ***afferuntur, ap.*** Reb. ***desunt.***

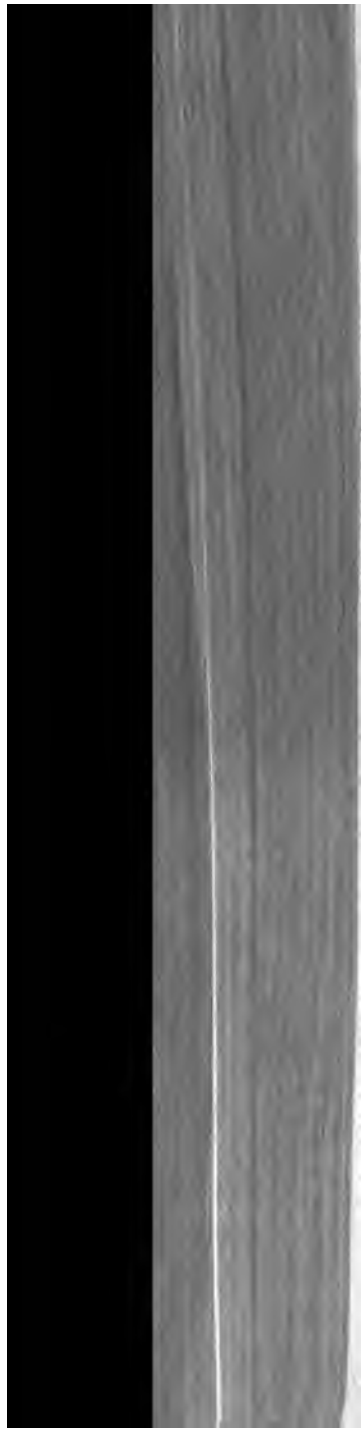

flagellat autem omnem filium, [8]
nem sustinetis, ueluti filijs offer
lius, quem non castigat pater?
stigatione eius, non estis filij. S
Sathana [*fol. 601b*] hic uexantu
esse, et ab ipso nequaquam cc
medijs afflictionibus eos debere
bona Dei uoluntate erga se. A
Pauli respondes, qui dicit, pijs
quidem est, pacem habent in fi
omnem sensum superat, ita ut
uita, tamen eam [12]) credi opc
habent maximas turbationes. C
queritur: non est pax ossibus
sensit pacem. Praeterea si C
sentiunt perturbationes, quis usu
sionum Euangelij, praedicationi
Euangelizantur. [15]) Item, Nol
Suscipite infirmum fratrem. Ir
quia Christiani semper afflictione
praeceptum diuinum et primum p
erigamus [16]) et consolemur, et r
tentationibus, sinant se consolari

PRAEDESTINATIO

D. Martinus dixit, *wie ein v*
ubi inciperet homo [19]) disputar
eo magis desperaret. *Vnser h*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 1
8) fl. autem omnem filium,] *sic scrip*
filium, Reb.: fl. omnem filium,
9) castigat pater?] Reb.: pater castig
10) inquies:] *sic recte* Reb.; Cod.:
11) Verum] Reb.: Re. (*i. e.* Responde
12) eam] *a* Reb. *abest.*
13) habent max. turbationes. Quemadmod
Sicut
14) praedicationis] Reb.: praedicatione
15) Euangelizantur.] Reb.: Euangelizatu
16) erigamus] Reb.: erigamur
17) rursum] Reb.: rursus
18) D. Martinus — *es were,*] Reb.: I
19) inciperet homo] Reb.: homo incipe
20) et] *a* Reb. *abest.*

feindt, dass er dowider [*fol. 602a*] *gesatzt hat* baptismum, uerbum, sacramenta, signa, *darauff sollen wir bestehen. Ich bin getaufft.* [21]) Credo in Hiesum Christum, *was liget mir daran, ob ich versehen bin oder nicht, er hat vnns einen grundt geleget, darauff wir fussen sollen, Hiesum Christum, vnnd durch ihn gen hiemel steigen.* [22]) Ille [23]) est unica uia et porta ad patrem, *so wollen wir ins teufels namen oben am dache erstlich anheben tzu bauen* contempto fundamento, *darumb mussen wir auch fallen, wenn wir nun den* promissionibus *gleuben kontten, dass sie gott geredt hette,* [24]) et loquentem ipsum respiceremus, tunc uerbum illud magnificaremus, sed cum uidemus illud in ore hominis, *so ists vnns gleich als eine kuh gepleket hette.* [25])

D. M. Lutherus clarissimo uiro D. Iusto Ionae *) febri grauissime decumbenti, tentatoque grauissime [26]) hanc consolationem misit:

Contra tentationem indignitatis nostrae sic respondendum est Diabolo. [27])

Indignus sum, sed dignus fui creari a Deo creatore meo. [28])
Dignus fui doceri de filio Dei, et spiritu sancto.
Dignus fui cui ministerium uerbi credatur.
Dignus qui in tot malis uersarer, fui.
Dignus fui cui praeciperentur ista credere.
Dignus fui cui sub aeternae [29]) irae maledictione interminaretur, ne ullo modo de his dubitarem.
Memor ergo [30]) ero tuorum operum, [31]) et meditabor in

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. pag. 156. cap. 26. §. 70.

21) *Vnser herrgott — — getaufft.*] Reb.: Deus inanes odio prosequitur disputationes, ideo opposuit econtra Baptismum, verbum, sacramentum, signa, ideo persistere deberemus et dicere: Baptizatus sum,

22) *was liget mir — — steigen.*] Reb.: nihil amplius de praedestinatione curo, fundamentum iecit Iesum Christum, in quo et per quem persistere, et in coelum ascendere debemus,

23) Ille] Reb.: illa

24) *so wollen wir — geredt hette,*] Reb.: Nos vero, Diaboli nomine incipere volumus aedificium in summitate tegumenti contempto fundamento, merito ergo erramus et pudefimus, si Dei promissionibus fidem adhiberemus,

25) *so ists — hette.*] Reb.: ideo verbum Dei omnino negligimus et contemnimus.

26) grauissime] Reb.: indignitatis tentatione,

27) Contra tentationem — Diabolo.] *haec a* Reb. *absunt.*

28) creari a Deo creatore meo.] Reb.: a creatore ineo (*pro*: meo)

29) aeternae] Reb.: aeterna

30) ergo] *a* Reb. *abest.*

31) tuorum operum,] Reb.: operum tuorum,

factis manuum tuarum. Iacta super [32]) Dominum tuam curam, et [33]) ipse te enutriet, uiriliter agite et confortetur cor uestrum, omnes qui speratis [34]) in Deum.

[*fol. 602b*] TENTATI IN FIDE SIC CONSOLANDI.[35]) *)

Primo ut solitudinem caueant, sed semper conuersentur cum alijs de psalmis et scripturis confabulando. Secundo quamquam est difficile factum, tamen est remedium praesentissimum tibi persuadere, has cogitationes non esse suas, sed sathanae. Certissime, ideo maxime conandum, ut cor ad alia flectatur et tales cogitationes excutiantur. Nam eis immorari et cum illis pugnare, uelle superare et finem expectare, est magis irritare et augere usque ad interitum sine ullo remedio. *Das beste, fallen sie ein, so lass sie wieder ausfallen, oder nicht lange nachdencken oder disputiren. wer das nicht thut, dem ist nicht tzu helffen oder tzu rathen.* Senties autem, quam difficile sit hoc factum. Nam cum in illis cogitationibus agatur de Deo et salute aeterna, aegre admodum relinqui aut contemni possunt, nisi dubitantes prius certi fiant, hanc certitudinem esse impossibilem, scilicet eis immorari et cum illis disputare. Certitudo enim quaeritur nostris cogitationibus et consilijs, quod sathan bene nouit. Ideo sic eas inculcat et necessarias facit, ut nemo uelit eas relinquere et sese auertere, sed finem spectare et palpare, [36]) hoc est succumbere, et sathanam regere. Vt autem facilius assuescant excutere, persuadeantur audire unum aliquod dictum boni uiri, tanquam uocem Dei de coelo. Sic ego una hac uoce Pomerani saepius recreatus sum, quia semel ad me dixit: Non debes nostram consolationem [*fol. 603a*] contemnere, quia persuasi mihi esse de coelo uocem Dei. Tunc intelligitur, quid sit: Eloquium tuum uiuificauit me. Hanc tentationem passus est Christus, ubi ad sathanam dixit: Non tentabis Dominum Deum tuum. Qui uerbo uicit, et uincendum nobis reliquit diabolum. Nam uere nihil aliud sunt cogitationes eiusmodi, quam tentationes diaboli. Licet hoc non putemus, dum adsunt, sed certissimas

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 157 sqq. cap. 26. §. 71. 72.

32) super] Reb.: supra
33) tuam curam, et] Reb.: curam tuam,
34) speratis] *sic* Reb.: Cod.: sperant
35) Tentati — consolandi.] *sic inscripta, quae in* Cod. fol. 602b lin. 1. — fol. 603b lin. 16. *exhibentur, ap.* Reb. *non reperiuntur.*
36) palpare,] Cod.: palbare,

et summe necessarias pro salute arbitramur, quia Deum opponunt, quem non licet contemnere, et cor non audeat ei dicere: Tu non es Deus, et nolo te Deum, et tamen necesse est sic dicere, ut auertaris, et aliter deinde, quam isto modo cogites, quod fit, si uerbo solantis et reducentis credas ac te totum tradas. Haec uerbosius licet non satis, quia noui quid sathan possit hoc genere tentationum. Tertio orationibus petant et credant se iuuari, sicut reuera iuuantur, si credunt, nec soli pugnant aut patiuntur. resistimus omnes nostris orationibus. Quarto adde, ubi non cessauerit, sathanam ferant longanimiter scientes, quod sathan, quando subita ui et astu non potest capere, assiduitate fatiget, sicut ille cantat: saepe expugnantes prolongauerunt iniquitatem suam, spectaculum iucundum est Deo et angelis, et finis erit salutaris et beatus. Tu non solus es, qui ita tentaris. *Ich bin ihr gewonet*, et Petrus et Paulus eas senserunt. [*fol. 603b*] Ideo Petrus dicit: Scitote fratres, quod eandem tentationem, quam uos habetis, sentiant. Nam Ecclesia uaria patitur, secundum diuersitatem membrorum. Infirmi infirma patiuntur, nos capitalia patimur. *Man muss sich vor dem bösewicht nicht furchten.* Sathan maxime uexat [37]) conscientias lege et proponit Christum iudicem sic dicens: Deus odit peccatores, quia est iustus. Tu es peccator. ergo Deus te odit. Ibi iacet uicta et prostrata conscientia. *wer do* diuisionem *wol köntte* et posse dicere: Non omnes peccatores Deus odit, sed impios peccatores et persecutores, infirmos peccatores uenit saluare. Nam duplex est peccatum, sicut duplex est iustitia.

Praesentissimum remedium contra tentationes est, ut tuas cogitationes abstrahas a tentationibus. hoc est loquaris de Venereis et de alijs rebus, quae ad rem plane nihil spectant, aut mutatur orationibus et simpliciter textus [38]) Euangelij etc.

[*Pro his, quae in* Cod. fol. 602*b* lin. 1. — fol. 603*b* lin. 16. *leguntur:* „Tentati in fide sic consolandi — — textus Euangelij etc.“ Rebenstockius II. fol. 9*a* lin. 6. — fol. 11*b* lin. 18. *exhibet haecce, quae in* Cod. *h. l. non inveniuntur*:

Ad sententiam non est volentis neque currentis. a) Rom. 9. M. Lutheri responsio, ex M. Georgij Rorarij Libris scriptis.

In nouo Testamento in praefatione super Epistolam ad Rom. Mart. Luth. inquit, Paulum loqui de praedestinatione, sed ne quis offendatur, considerandum est

37) uexat] Cod.: uexas
38) textus] Cod.: textum
a) currentis.] Reb. *typ. err.:* curentis.

et a hic, vestra sanctitate non consequeretis, quia amplius facer
habere debetis, sed vos in vestra dignitate et sanctitate vitam
hoc non volo habere, ego prius regnum, sacerdotium, d) meam
bo, si autem gratiam meam quaeritis certe habebitis.

Item alio tempore dixit M. L.

Paulus non agit Rom. 9. cum Iudaeis de praedestinatio
disputabat cum illis, quia opponebant ei: Nos sumus populus
siones Dei, patres, etc. Ideo disputatio Pauli non pertinet ad p
de hac re disputat, vt legis iustitiam refellat, nos ita praedica
nostra opera neque per partes iustificamur, nam et gentes bo
opera, Deus enim ab initio sic ordinauit. Tantum ergo hoc agi
vitam aeternam consequimur, Deus nullus est debitor.

Item alio tempore dixit.

Non est volentis etc. Rom. 9. Non est hoc intelligend
serentis Dei, vt non sit necesse aliquem velle et currere. Se
rat, hoc ipsum non est suae e) virtutis, sed misericordiae Dei,
tentiam voluntatis et operationis, sine qua homo ex se ipso neq
rere potest, vt Apostolus inquit Phil. 2. DEVS est, qui operatur in
etc. Hoc idem est, quod hic dicit in sensu, licet alijs verbis. N
currentis, f) id est, perficientis, sed Dei miserentis, id est, donum
Sic Psal. 118. Viam mandatorum tuorum cucurri, id est, perfeci, e
id est, tu fecisti velle et posse. Et Psal. 1. In lege Domini volu
rem. 10. Scio Domine, quia non est hominis via eius, nec vir
gat gressus suos. Est enim in illis omnibus velut conductio,
nis, non eius via, quare ergo dicit: via eius. Sic et hic, n
currentis, f) scilicet, cursus eius neque volentis, scilicet, vol
voluntas non est volentis, sed Dei qui dat et creat illam. Et
rentis. Eodem modo Apostolus Gal. 2. Vino ego, iam non eg
ctrina mea non est mea. Et Eccles. 9. Vidi nec velocium esse
bellum, nec sapientum panem, nec Doctorum diuitias, nec artifi
ergo? An cursus est sedentium et sterteutium, et bellum inftr
scilicet, quia omnes sunt instrumenta Dei, qui operatur omnia
simili. Sectio g) ligni non est securis, sed secantis. Et pe
virgae, sed percutientis ea. Vnde Esai. 10. dicitur contra illos,
praesumunt nocere, et malum inferre alijs. Dixit rex Asur:

i h) etc. Sequitur: Numquid gloriabitur securis contra eum, qui
ea? aut exaltabitur serra contra eum, a quo trahitur? Quomodo
ur virga contra eleuantem se, et exaltetur baculus, qui vtique
st. Et infra irridens eos dicit: Bene quoque aut male si potestis
satis patet experientia. Id quod Deus punit, nemo potest curare aut ad-
ic e contra male facere, id est, alij damna inferre. Multi magna conan-
ion praeualent, Deo illis resistente. Hoc satis apparuit in Pharaone, qui
le facere filijs Israel, sed non potuit. Et sic ostendit Deus in eo suam
vt non vellet, quia induratus fuit, nec cucurrit, multo minus quod voluit
Quare ex isto textu non sequitur, quod velle et currere hominis nihil sit,
uod suae virtutis sit, quia opus Dei non est nihil. At velle et currere
ei est opus, loquitur igitur de velle et currere secundum Deum (id est,
aritatis et institiae Dei), at aliorum velle et currere nihil est, quia non in
lunt et currunt, licet magna velint et valde currant, quia non sunt ex Deo,
a ei, de quibus Esai. 42. Vos ex nihilo estis, et opus vestrum ex eo,
est. Hic tamen moneo, vt istis speculandis nullus irruat, qui nondum est
nentis, ne cadat in barathrum horroris et desperationis, sed prius purget
dis in meditatione vulnerum Christi Iesu. Neque enim ego ista legerem,
lectionis et necessitas cogeret. Quia hoc est robustissimum verbum, et
nus cibus, solida esca perfectorum, id est, excellentissima Theologia, de
olus: Sapientiam loquimur inter perfectos. Ego parvulus sum lactis in-
n esca. Ita faciat qui mecum paruulus est. Tuta satis nobis non sunt
su Christi, foramina petrae.

no 1531. i) D. M. L. de praedestinatione interrogatus respondit: Quo-
l disputatio de praedestinatione, sunt abijcienda argumenta, et per interem-
futanda, hoc est simpliciter neganda. Quis enim soluet illud, cur Deus
Adam labi? Si autem ex talibus argumentis Sathan colligit Deum odisse
tunc confutandum est per instantiam, scilicet, si Deus odisset homines,
set filium. Ioan. 3. Praedestinationem igitur nolite ergo de praedestinati-
re. Item si loquimur de praedestinatione, tunc dicendum est: qui non ha-
n Dei, is Dei expectat iudicium an possit acquirere, si non acquirit, actum
a salute, nobis vero salus contigit, ergo non debemus dubitare de salute
Hoc modo de praedestinatione disputandum est: Sum baptizatus et habeo
bi non debeo dubitare de mea salute, sic oportet nos verbo Dei adhaerere,
istus oculis nostris excluditur, statim disputationes de praedestinatione se-
Deus autem noster sic dicit: quare mihi non credis? tamen me audis, qui
ihi gratum esse, tibi remissa peccata. Nos vero de via recta semper de-
Item oportet nos habere dictum clarum ex sacra scriptura, quo omnia
luere possumus, absque Catechismo autem efficere non possumus. Item
trum virum pium esse oportet, quod malis et impijs hominibus conniuet, ego
se sum nequam, non possum facere.]

)ta. *In hoc capite* de consolatione *a* Codicis *ordine sectionum*
tockius *sic discrepat*:

fol. 2a lin. 6. — fol. 3b lin. 6. = Cod. fol. 596a lin. 9. — fol. 597b lin. 1.
fol. 3b lin. 7. — fol. 5a lin. 7. = Cod. fol. 599a lin. 5. — fol. 600b lin. 5.
fol. 5a lin. 8. — fol. 6b lin. 17. = Cod. fol. 597b lin. 2. — fol. 599a lin. 4.

---

fortitudine manus meae feci] *sic scripsi* (= Ies. 10, 13.); Reb. *male*:
ortitudine manus meae fecite, — *Subsequentia verba afferuntur ex*
. 10, 15.
31.] Reb.: 15. 31.

Reb. II. fol. 6b lin. 18. — fol. 9a lin. 5. = Cod. fol. 600b lin. 6. — fol. 602a lin. 26. (ult.)
— — fol. 9a lin. 6. — fol. 11b lin. 18. *omnino differunt a* Cod. fol. 602b lin. 1. — fol. 603b lin. 16.

PAPAE.*)

Corona papae est triplex { 1. Contra Deum; 2. Contra Caesarem; 3. Contra priuatos homines } Quia damnat { Religionem; Politiam; Oeconomiam. 39)

Interdicit 40) suis traditionibus ueram doctrinam, prohibens sacerdotibus ius Caesareum, 41) et coniugia suo impuro coelibatu 42) suppressit. Papa *ist der rechte rattenkönig* 43) monachorum, qui coepit 600 abhinc annos, 44) sed 200 annis post, ingrauescentibus [*fol. 604a*] sectis maxime creuit, et sic papa factus est 45) Rex et Dominus Ecclesiasticus, Politicus et 46) Oeconomicus.

Etymologia 47) nominis papae. **) Olim fuit generale nomen 48) Episcoporum. Augustinus, Hieronymus, Cyprianus, appellarunt se inuicem 49) papa, ut eorum 50) literae testantur. Vnde autem etymologia orta sit nescio, fortassis a pueris, qui suos parentes papa appellant. 51) Ita et Episcopi

---

*) Reb. II, fol. 61a lin. 5. — fol. 69b lin. 5. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 172 sqq. cap. 27.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 177. cap. 27. §. 5. sect. 1. 2.

39) Corona papae — Oeconomiam.] Reb.: Papatus administratus est per impiissimos homines, qui hac vltima senecta mundi, triplicem coronam sibi vendicaruut.
1. 2. 3. { contra { Deum; Caesarem; Priuatos homines } quia damnat { Religionem; Politiam; Oeconomiam.
— *Haec sectio et duae subsequentes in* Cod. fol. 603b lin. 17. — fol. 604a lin. 11., *ap.* Reb. II. fol. 61a lin. 5 — 26 med. *leguntur,*

40) Interdicit] Reb.: Interdicens

41) sacerdotibus ius Caesareum,] Reb.: ius Caesareum Sacerdotibus

42) suo impuro coelibatu] Reb.: coelibatu impuro

43) Papa — *rattenkönig*] Reb.: Ita Papa quoque homo nauci est

44) 600 abhinc annos,] Reb.: ante 600 annos abhinc,

45) sed 200 annis post — factus est] Reb.: sed 200 post crudelissimus factus est

46) et] *a* Reb. *abest.*

47) Etymologia] Reb.: Etymologia vero

48) generale nomen] Reb.: generalis appellatio

49) appell. se inuicem] Reb.: inuicem se appellarunt

50) eorum] *ap.* Reb. *deest.*

51) qui suos par. papa appellant.] Reb.: qui sic parentes appellarunt.

sunt patres Ecclesiarum. Nam magna est similitudo Graecismi [52]) et Germanismi, et facilius esset Graecam quam Latinam linguam discere. Graeci enim habent η et ϰ, quod Latini non habent, *öle*, *mael*, *kaese* sunt graecae [53]) diphthongi etc. [54])

Alexander papa*) *war ein maran* [55]) qui plane nihil [56]) credidit. Huic [57]) Iulius successor tam inimicus fuit et infensus, *dass er alle thüren vnnd fenster mit seinem wapen liess ausbrechen.* [58])

EPITAPHIVM [59]) SCORTI ALEXANDRI. **)

Conditur hoc tumulo Lucretia,
Thais pontificis [60]) filia, sponsa, nurus.

Olim fuerunt tres papae successores, ***) ubi uno mortuo successor omnes leges et decreta prioris aboleuit, *liess ihn ausgraben vnnd die finger abschneiden.* Altero mortuo tertius successit, qui similiter omnia abrogauit et cadauer sepulti effodit, caput amputauit et truncum in Tiberim coniecit. Tales leges habuerunt papae. [61])

Iulius papa ****) fuit strenuus [62]) in militia et imperio.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 181. cap. 27. §. 12.
**) *Conf.* ibid. III. p. 181. cap. 27. §. 13.
***) *Conf.* ibid. III. p. 179. cap. 27. §. 9.
****) *Conf.* ibid. III. p. 179 sqq. cap. 27. §. 10.

52) Graecismi] Cod. *male*: Graecissimi
53) graecae] Cod. *falso*: graeci
54) Nam magna est similitudo — — diphthongi etc.] Reb.: At his temporibus Ecclesia longe alios habuit gubernatores. — *Ea, quae ap.* Reb. *h. l.* fol. 61ª lin. 26 med. — fol. 62ᵇ lin. 20. *subsequuntur*: „Dialogus Iulij verissimus est — — imperiale Papatum et Papale imperium." *in* Cod. fol. 272ᵇ lin. 16. — fol. 274ª lin. 22. *in capite* De Antichristo *relata sunt* (*vide* Tom. II. p. 115. lin. 4. — p. 118. lin. 20.
55) Alexander papa *war ein maran*] Reb.: Alexander 6. Papa, fuit Maranus — *Haec verba et seqq. in* Cod. fol. 604ª *inde a* lin. 12., *ap.* Reb. II. fol. 62ᵇ *inde a* lin. 21. *leguntur.*
56) plane nihil] Reb.: nihil plane
57) Huic] Reb.: huius
58) tam inimicus — *ausbrechen.*] Reb.: tam infensus fuit, vt ostia singula cunctasque fenestras suis signis denotare iuberet.
59) Epitaphium] Reb.: Fuit autem Epitaphium
60) Lucretia Thais pontificis] Reb.: Lucretia nomine, sed re Thais, Alexandri,
61) Olim fuerunt tres papae — — habuerunt papae.] *haec, quae in* Cod. fol. 604ª lin. 19 — 24. *leguntur, a* Reb. *absunt.*
62) Iulius papa fuit strenuus] *sectio ab his verbis ordiens usque ad verba*: „qui est scelestissimus." *in* Cod. fol. 604ª lin. 25. — fol. 605ª lin. 20., *ap.* Reb. *autem* II. fol. 63ᵇ lin. 17 med. — fol. 64ᵇ lin. 16. *legitur.*

[*fol. 604b*] Hic nuntiata clade apud Rauennam blasphemauit in coelum: *Ey bis* [63]) *nun gut frantzosisch in tausent teuffel namen.* Ita defendis tuam Ecclesiam. Et conuersus in terram: Sancte Suicere ora pro nobis, et mox Matthiam Lang Cardinalem Saltzburgensem ad Caesarem ablegauit. [64]) Plane politicum [65]) habuit ingenium, pugnauit contra Venetos, Caesarem et Regem Galliae, [66]) et cum tandem humiliatus esset ita, [67]) ut supplex propemodum Maximilianum adoraret, quantumuis militaris, ditissimus, et maxima [68]) aedificia extruens, maxime metuebatur [69]) a Cardinalibus et Romanis. *Er hilt die gassen tzu Rom so rein, dass nicht viel pestilentz da waren. Es war ein welt mensch.* [70]) Indies hora 2. [71]) e strato surgens et [72]) sua negotia usque ad 5. aut 6. conficiens. *darnach an weltliche geschefft, krigen, bauen, muntzen.* Et dicitur [73]) habuisse 56 *tonnen goldes.* [74]) Nam moriens testamento [75]) legauit custodibus thesauri 50000 fl. [76]) Ipse imperium Caesaris ambijt. Voluit etiam esse Caesar et Ludouicum Regem Galliae maxime infestauit, ut ad omnes fere Vniuersitates Rex Galliae scriberet, [77]) An non possent illius [78]) superbiam scriptis reprimere. *Wann ich tzur selbigen tzeit wer kommen, so het man mich gegen Paris mit grossen Ehren gefodert. Aber ich war noch tzu Jung.* Et Deus uoluit me contra illum scribere eo tempore, ne regis Franciae potestate aut sapientia papatus uideretur deiectus, [79]) sed solo uerbo

---

63) *bis* (Cod.: *biess*)] *i. q. sei, conf. infra* Cod. fol. 613a, *ubi fere eadem verba reperiuntur.*
64) Hic nuntiata clade — ablegauit.] *haec a* Reb. *absunt.*
65) Plane politicum] Reb.: politicum plane
66) pugnauit — Galliae,] Reb.: pugnans contra Gallum Caesarem et Venetos.
67) humil. esset ita,] Reb.: ita humiliatus esset,
68) ditissimus, et maxima] Reb.: et ditissimus, maximaque
69) max. metuebatur] Reb.: metuebatur maxime
70) *Er hilt — weltmensch.*] Reb.: Plateae Romanorum ita purificabantur, ne malum aliquod facile aduenire, erat enim homo mundanus.
71) hora 2.] Reb.: mane hora secunda
72) et] *a* Reb. *abest.*
73) conficiens, — Et dicitur] Reb.: confecit, postea effecit res Mundanas, bellum gerere, aedificare, nummos cudere, Dicitur
74) *tonnen goldes.*] Reb.: Tonnas auri.
75) testamento] Reb. *male:* Testamentum
76) thesauri 50000 fl.] Reb.: sui thesauri 50000 Coronatorum.
77) Voluit etiam esse — scriberet,] Reb.: et Ludouicum Regem Galliae maxime infestauit, quapropter Rex ille ad omnes fere vniuersitates scripsit,
78) illius] Reb.: Papae
79) *Wann ich tzur s. tz.* — — uideretur deiectus], Reb.: ego si isto aduenissem tempore, Lutetiam summo cum honore ductus fuissem, sed perfectam aetatem nondum eram assecutus vel sic propter meam inexperientiam

Dei. [80]) Nam Deus suscitat [*fol. 605*] ea, quae non sunt, ut sint. Ex nihilo facit aliquid et econtra. Rex Galliae non fuisset nihil, sed ens. Ideo solo uerbo Deus omnia humiliat. Dicit enim: Hierusalem cade, Roma peri, Rex captiuare, papatus descende, mox fiunt [81]) omnia. *Also hat er das grosse babstumb gestörtzt*, qui fuerunt [82]) potentissimi. Iulius uoluit esse Caesar. Alexander uoluit filium suum Caesarem constituere. [83]) Leo fratrem suum uoluit Imperatorem facere, [84]) fecitque eum regem in Neapolis, sed ueneno interfectus est. [85]) Ita Clemens papa omnium ditissimus, quia Iulij thesaurum nactus est, et callidissimus omnia frustra tentat. [86]) Est enim plane [87]) uersipellis, [88]) quia est Italus, deinde Florentinus, qui ualet tres Italos, [89]) deinde spurius cuiusdam de genere Medices, *das macht 7 Walen.* Summa, *es ist kein erger schalck auff erden* [90]) quam Clemens, et tamen omnium illorum [91]) autoritatem Deus depressit. Nam hoc gloriabantur Itali de Iulio, quod a temporibus sancti Petri nullus papa [92]) in tanta autoritate fuerit ac Iulius. *Mir liget alles in der aschen. Ach pfaffen soltten beten vnnd nicht regieren*, praecipue [93]) hic Clemens, qui est scelestissimus. [94]) *Es ist ihm tzuuiel auff einen bissen*, [95]) sicut Diabolus dixit: [96]) *Du*

---

intermittebatur. Neque Deus voluit me eo tempore contra illum scribere, ne Papatus videretur deiectus potestate aut sapientia Regis Galliae,

80) uerbo Dei.] Reb.: Dei verbo.

81) fiunt] Cod. *calami err.:* fiuit

82) *Also hat er* — fuerunt] Reb.: Sic enim Deus magnum praecipitem dedit Papatum, qui erant

83) uoluit filium — constituere.] Reb.: tentauit filium suum constituere Caesarem.

84) facere] *ap.* Reb. *deest.*

85) est] *a* Reb. *abest.*

86) ditissimus, quia — tentat.] Reb.: ditissimus, et tamen infoelicissimus, quia nactus est thesaurum Iulij callide, omnia sed frustra tentauit.

87) plane] *a* Reb. *abest.*

88) uersipellis,] Cod. *male:* uersipelles,

89) ualet tres Italos,] Reb.: tres Italos valet,

90) *das macht — auff erden*] Reb.: et sic ex his personis fiunt quinque Itali, peior nebulo non est in terris

91) omnium illorum] Reb.: illorum omnium

92) papa] Reb.: Paparum

93) ac Iulius. — praecipue] Reb.: vt ipse, nunc omnino in nihilum redacti sunt, Ach presbyteri non debent regnare sed orare, Praecipue

94) scelestissimus.] *haec uocem ap.* Reb. II. fol. 64b lin. 10 fin. — 19 med. *subsequuntur ea, quae in* Cod. fol. 606a lin. 10—16 med. *exhibentur.*

95) *Es ist ihm—bissen,*] Reb.: nimium sane vno sumpsit bolo,—*Haec et sqq. ap.* Reb. *non proxime post verba:* qui est scelestissimus (*quae ibi* II. fol. 64b lin. 10. *exstant*), *sed paulo inferius* fol. 64b *inde a* lin. 19 med. *leguntur.*

96) dixit:] Reb.: dixit ad quendam meretrum,

heist Petrus, am s. Petrustage gemacht, ein Peter ist dein pathe, hast krause hare, bist dartzu wunderlich. Es ist ihm tzuviel, krause har, krause sinnen. [97]) Respondit Magister Vitus: *Ich habe wol krause sinnen, aber nicht krause har.* [*fol. 605*[b]] Respondit Lutherus: Duc uxorem, *so werden die krause sinnen wol vergehen, so wirds dan heissen: wie sie wiel.* Ducta uxore *verleust einer die besten tage. die pfaffen haben bisher die besten tage gehabet, nu* [98] *vberkommen sie die sauren.* [99])

Papa semel corruptus a Franciscanis, *) ne illos reformaret, 80000 ducatis. Allata pecunia in mensam dixerat: Quis potest pugnare contra tot armatos? *geldt macht schelcke.* [100])

Gregorius papa **) fuit in hac superstitione et monastica probitate, ut dispensatorem suum fidelissimum mortuum, repertis 3 fl. in eius cella, sathanae [1]) tradiderit coram omnibus fratribus, quos tres florenos proiecit in eius sepulchrum dicens: Maledictus sis cum hac pecunia. Tales fuerunt et illi, qui monasticam obedientiam sine *ἐπιείκεια* [2]) urgebant, ita ut uirginem monialem decerpentem folium rutae et lingentem sine permissione sathan obsederit. Illi boni homines uexati nescierunt quidquam de *ἐπιείκεια*. Ita amato Christo sathan nos uarijs exercet torturis. Tu aut certa fide ita conclude: Christus est supra legem, supra Mosen, supra papam. si lex et conscientia te accusat, tunc dic: Audio uocem serui, sed nihil ualet. Dominus uero serui illius Hiesus Christus est, qui dicit: Remissa sunt tibi peccata.

[*fol. 606*[a]] Papa iste Clemens ***) est ditissimus omnium et tamen infelicissimus. *Er ist ein grundt bube,* machinatur omnia mala, ita dixit: *Ehe er wollte auffhoren, ehe wiel er den Turcken vnns auff den hals laden. das wirdt er thun.* Ideo diligenter orate, *vnnd gedenckt daran, wan ich Todt bin.*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 181. cap. 27. §. 11.
**) *Conf.* ibid. III. p. 181 sq. cap. 27. §. 14.
***) *Conf.* ibid. III. p. 182. cap. 27. §. 15.

97) *Du heist Petrus — krause sinnen.*] Reb. (II. fol. 64[b] lin. 21 med. — 24 med.): Tu vocatus es Petrus, in die S. Petri natus Petrus est susceptor tuus, crines habes crispos, et es praeterea mirabilis, crinis crispi mentis crispae, etc.

98) *nu*] Cod.: *nuhe*

99) Respondit Mag. Vitus — *die sauren.*] *haec, quae in* Cod. fol. 605[a] lin. 24 med. — fol. 605[b] lin. 5. *leguntur, ap.* Reb. *non reperiuntur.*

100) Papa semel corruptus — — *macht schelcke.*] *haec sectio, quae in* Cod. fol. 605[b] lin. 6 — 9. *exhibetur, et subsequens integra, quae* fol. 605[b] lin. 10 — 25. *legitur, a* Reb. *absunt.*

1) sathanae] Cod.: sathane

2) *ἐπιείκεια*] Cod. *male*: *ἐπιείκεια*

Habet enim papa impoſturas, fallacias, sed non succedent illi, sicut neque regi Vngariae. Nullus maior nebulo post sathanam quam ipse papa. Ille habet diuitias, potentiam, autoritatem. *Ein vater vnnser dienet vor ihm.* [3]) Ipse enim machinatur mala, [4]) *er hat den Turcken erwecket, aber er sol der letzte sein. Er hat erlebet, dass Roma erseufft, geplundert vnd ausgestorben ist,* [5]) et tamen illis [6]) exemplis nihil mouetur, *das mus mir ein geselle sein,* [7]) qui nullis terroribus terretur, sed mala machinatur, uoluit perdere regem Galliae, foedus cum Caesare Bononiae pepigit, [8]) prostratus est ante Pauiam. [9]) *nun wirdt er den Turcken vnns tzum gaste laden.* [10]) *Es wirdt ihm felen. Er ist ein Florentisch hurenkindt.* [11])

Si uultis iuris ciuilis Doctores esse, [12]) *so seit halb lahm, der tropff hat euch auff einer seitten geschlagen.* Ius autem canonicum est ambitio, auaritia etc. Est enim papa tantum Ceremoniarum Doctor, si quid Iudicialis et Ciuilis iuris habet, est plane Caesar, quamquam Caesarem sibi subiecit papa. Ideo bene eum definit Daniel, Papam esse facere secundum nullas leges. sic uolo, sic iubeo, sit pro [*fol. 606*[b]] ratione uoluntas. Caesarem esse, est conseruatorem iuris esse.

PAPAM QVALEM ESSE OPORTEAT. *)

Zu einem babst gehoret nicht ein frommer, sondern ein schalck vnnd bösewicht, denn wan er sich des Regiments wil

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 182 sq. cap. 27. §. 16.

3) *ihm*] Cod. *in*

4) Papa iste Clemens est ditissimus — — Ipse enim machinatur mala,] *haec prior huius sectionis pars, quadam ex parte cum iis congruens, quae iam supra* p. 227. lin. 10 sqq. *e* Cod. fol. 605[a] *relata sunt, h. l. ap.* Reb. *non reperitur.*

5) *er hat den Turcken — ausgestorben ist,*] Reb.: qui etiam Turcam excitauit. Tria horribilia mala, quibus Roma fere extincta fuisset, superuixit, mendacium (*pro*: inundationem) Tiberis, spoliationem per milites factam et pestem, — *Haec verba et seqq.*: „et tamen — Turcae applicabit" *ap.* Reb. II. fol. 64[b] lin. 10 extr. — 19 med. *inter verba*: „qui est scelestissimus," *et* „nimium sane vno sumpsit bolo" *leguntur* (*conf. supra* p. 227. nota 95.).

6) illis] Reb.: his

7) *das mus — sein,*] Reb.: est homo perfrictae frontis,

8) cum Caesare Bon. pepigit,] Reb.: Bononiae pepigit cum Caesare,

9) Pauiam.] Cod. *male*: paulia.

10) *nun wirdt er — laden.*] Reb.: Iterum se Turcae applicabit,

11) *Es wirdt ihm — hurenkindt.*] *haec a* Reb. *absunt.*

12) Si uultis iuris ciu. Doctores esse,] *sectio sic ordiens, quae in* Cod. fol. 606[a] lin. 18. — fol. 606[b] lin. 2. *exstat, ap.* Reb. *h. l. non invenitur.*

annemen, der muss der nechste bösewicht nach dem Teuffel sein. [13])

Romae*) apud S. Calixtum [14]) sepulta sunt cadauera sanctorum Martyrum 176000 et 45 pontifices martyres. *sie liegen vnter der Erden schrenckicht,* et illum locum appellant *χρύπτη.* [15]) Item Romae in publica platea est monumentum lapideum erectum illius papae, qui fuit foemina, et peperit puerum in eo loco. Illum lapidem ego uidi, et miror papas posse ferre.

Papa**) quidam [16]) cum papatum ambiret, sathanae se dedidit, [17]) si eum in illius sedem promoueret et ea conditione, si Hierosolymis celebraret missam. Hic pontifex [18]) factus in capella nomine Hierusalem inscius missam cecinit. [19]) Ibi Diaboli cateruatim praeteruolarunt. Ipse interrogauit de nomine capellae, cumque nomen cognouisset, [20]) recordatus est pacti cum sathana, confessus publice iussit se statim post missam [21]) in frusta [22]) secari, et obseruari, si aues corpus auferrent relicto corde, se saluum fore, et ita factum est, [23]) quia poenituerat, et (ut illi aiunt) satisfecerat ea morte. [24])

Tempore Ioannis Hus***) tres fuerunt papae simul regnantes usque ad 30. annum, [25]) quilibet alterum cum suis subditis [*fol. 607*[a]] excommunicans. [26]) Hoc cum Sigismundus

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 183. cap. 27. §. 19. sect. 1. 2.
**) *Conf.* ibid. III. p. 183. cap. 27. §. 18.
***) *Conf.* ibid. III. p. 184. cap. 27. §. 20. sect. 1.

13) Papam qualem esse — — *Teuffel sein.*] *haec sectio, quae in* Cod. fol. 606[b] lin. 3 — 6. *legitur, a* Reb. II. fol. 64[b] lin. 24 med. — 28 med. *sic exhibetur:* Oportet igitur papam esse talem, qui sit nullius conscientiae et scelestissimus, ingenij peruersi. Nam si imperium assumere conatur proximus a Diabolo, erit uebulo maligissimus,
14) Romae apud S. Calixtum] *sectio sic incipiens, quae in* Cod. fol. 606[b] lin. 7 — 13. *legitur, ap.* Reb. *h. l. deest.*
15) *χρύπτη.*] Cod. *male: χριπτα.*
16) Papa quidam] Reb.: Ideo quidam Papa — *Sectio sic ordiens in* Cod. fol. 606[b] lin. 14 — 24., *ap.* Reb. II. fol. 64[b] lin. 28 med. — fol. 65[a] lin. 10. *exstat.*
17) dedidit,] Reb.: tradidit,
18) Hic pontifex] Reb.: Pontifex hic
19) cecinit.] Reb.: celebrauit.
20) cognouisset,] Reb.: resciuisset,
21) confessus publ. — missam] Reb.: illico publice confessus statim post Missam, iussit se
22) frusta] Cod. *calami err.*: frustra
23) est] *in* Cod. *deest.*
24) satisfecerat ea morte.] Reb.: ea morte satis fecerat.
25) usque ad 30. annum,] Reb.: longo tempore,
26) excommunicans.] Reb.: excommunicabat,

Imperator ferre non posset, conuocauit concilium. [27]) Sed cum Cardinales resisterent reformationi [28]) dicentes incongrue, non esse schismam, dixit Imperator: *Ei* nostis Priscianum, schisma non schismam dicendum. Respondit Cardinalis: Si domini sumus legum, sumus et Grammaticae domini. Ex hoc concilio tres papae sunt reiecti, et quartus electus.

Minoritae cum aedificassent monasterium, [29]) debuerunt papae pro priuilegijs dare 300 ducatos, sed ipsi pauperrimi aegre corradentes [30]) 30 obtulerunt et dixerunt, an non metuat conscientiam. Papa dixit: Quid dicis de conscientia? est mala bestia faciens hominem stare contra se ipsum.

Clementis papae filius, Dux Florentinus, a suo consanguineo occisus est. Est autem Florentia potentissimus Ducatus sub libertate, ideo iugum abhorret. Hic Clemens ex sorore natus est. *Der vater hat bei seiner eigenen dochter geschlaffen*, neque fuit baptizatus. Gallo capto et Roma direpta humiliabatur, mox foedere recreatus monetam [31]) cudebat, ubi Christus manum porrigebat Petro cum hac inscriptione: Modicae fidei quid dubitasti? Filiam spuriam dedit filio Regis Gallici. Hic papa Clemens sexies est ueneno circumuentus, septimo perijt, sepultus iterum effossus est, et adscriptum pro pontifex maximus, perduellio maximus. Ipse potitus est 50 tonnis auri Julij papae. Haec pecunia uenit ad Regem Galliae, [*fol. 607*^{b}] qui spuriam Clementis filiam dedit suo filio [32]) in uxorem Marsiliae propter pecuniam istam.

In Concilio Constantiensi tres fuerunt papae, fuit horrendum σχίσμα et signum [33]) ruinae papatus. Ioannes 23. *)

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 184. cap. 27. §. 20. sect. 1. (quadam ex parte) et sect. 2.

27) conuocauit concilium.] Reb.: Concilium conuocauit,

28) resisterent reformationi] Reb.: reformationi resisterent, — *Haec prior huius sectionis pars, quae in* Cod. fol. 606^{b} lin. 25. — fol. 607^{a} lin. 3 med. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 65^{a} lin. 11 — 16 med. *reperitur; altera vero pars:* „dicentes — quartus electus.“, *quae in* Cod. fol. 607^{a} lin. 3 med. — 7. *exstat, ap.* Reb. *deest, quippe qui proxime post verba*: „reformationi resisterent,“ *exhibet ea, quae cum* Cod. fol. 607^{b} lin. 3 — 15. *congruunt.*

29) Minoritae cum aedificasseut monasterium] *sectio sic ordiens* (Cod. fol. 607^{a} lin. 8 — 12.) *et subsequens:* Clementis papae filius — propter pecuniam istam (Cod. fol. 607^{a} lin. 13. — fol. 607^{b} lin. 2.) *ap.* Reb. *h. l. non inveniuntur.*

30) corradentes] Reb.: corradantes

31) monetam] Cod. *calami err.:* monebam

32) spuriam Clementis filiam dedit suo filio] *sic scripsi;* Cod.: spuri Clementis dedit suam filiam

33) In Concilio Constantiensi — et signum] Reb.: Imperator nihilominus efficit, vt concilium Constantiae celebre magna frequentia fieret: Hoc σχίσμα

Romanam sedem [34]) habuit, Petrus de Luna Arragoniam. Benedictus in Alpibus fuit. Ioannes resignauerat papatum eo animo, ut iterum susciperet, [35]) sed cum non fieret, animi moestitia mortuus est. [36]) Ita et Benedictus 3. et Petrus de Luna contumaces permanserunt. [37]) Ioannes papa [38]) reiectus est propter multa pessima [39]) flagitia, quia patrem suum occidit, Episcopatus uendidit. Cumque ei praelecti essent horrendi articuli [40]) ultra 30, semper fertur respondisse: peiora feci. Et in fine dixit: Ego peius feci his omnibus, qui ex Roma ultra Alpes transmigraui. *wer ich tzu Rom bliebe, solltet ihr mich wol vnabgesetzt haben.* [41])

Papa foemina *) nomine Agnes. [42]) Fuit magna [43]) deceptio Cardinalibus. Fuit haec Moguntina natione et a Cardinale in Angliam ducta habitu adolescentis. [44]) Tandem Romam ueniens a Cardinalibus electa est in papam, sed confusa est ita, ut pepererit publice in platea. [45]) M. Lutherus uidit [46]) Romae lapidem cum diademate, pontificio pallio, et puero [47]) in brachijs. Hanc plateam rectam ad templum quilibet papa circuit, ne illam imaginem conspiciat.

Papatus administratus est per pessimos homines, **) qualis etiam est illorum doctrina. Et recitauit historiam Alexandri [*fol. 608*a] sexti, qui habens duos filios et unam filiam nomine

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 183 sq. cap. 27. §. 19. sect. 2. 3.

**) *Conf.* ibid. III. p. 185 sq. cap. 27. §. 21.

horrendum fuit signum — *Haec verba et seqq. a* Reb. II. fol. 65a lin. 16 med. sqq. *proxime annexa sunt illis supra* p. 231 *relatis:* sed cum Cardinales reformationi resisterent (*vide supra* p. 231 notam 28.).

34) Rom. sedem] Reb.: sedem Romanam

35) susciperet,] Reb.: susciperetur,

36) est] *ap.* Reb. *deest.*

37) contumaces permanserunt.] *sic* Reb.; Cod.: contumax permansit.

38) Ioannes papa] Reb.: At Ioannes

39) pessima] *a* Reb. *abest.*

40) E. uendidit. Cumque — articuli] Reb.: E. vendidit, veneficia excogitauit, et perlectis articulis accusatorijs

41) *wer ich — haben.*] Reb.: ego si Romae mansissem, reijcere me minime potuissetis.

42) Papa foemina nom. Agnes.] Reb.: Fuit quidam Papa foemina nomine Agnes. — *Haec sectio sic ordiens etiam ap.* Reb. II. fol. 65b lin. 2 med. — 12. *praecedenti proxime adiuncta est.*

43) Fuit magna] Reb.: Magna fuit

44) et a Cardinale — adolescentis.] Reb.: adolescentis habitu a Cardinale in Angliam ducta.

45) a Cardinalibus — in platea.] Reb.: nescijs Cardinalibus, in papam electa est, et ita confusa, vt publice in platea pepererit.

46) M. Lutherus uidit] Reb.: Vidi

47) c. diademate, pontificio p., et puero] Cod.: c. diadematae, pontificio pallio, et puer, Reb.: c. diatemate pontificio, pallio et puero

Lucretiam, cum qua pater et filius consuetudinem incestam habebant. Frater fratrem interfecit propter scortum [48]) in equo. Valentinus Cardinalis alterum Ducem Ferrariae occidit, ipseque factus est Dux, scribens: O Caesar. O Null. [49]) Deinde pater Alexander cum filio Cardinales omnes inuitauit Columnenses [50]) eos [51]) ueneno necaturus. Contigit autem uenenum papae et filio. Pater mortuus. [52]) Filius hausto et sumpto oleo et suspensus [53]) euomuit. Tandem hic filius nefandis sceleribus celebris, captus est a rege Castiliae [54]) in Hispania damnandus. Exclamauit ibi [55]) Misericordiam, cupiens confiteri. Missus est monachus ad carcerem, quem occidit, eiusque [56]) cuculla indutus euasit. Hoc pro certo Romae audiui, *so haben sie es getrieben. darumb ist ihre bosheit reiff gewest*, ut confunderentur. [57]) Et inauditum est, quod nostro seculo Leo [58]) concilium congregauit, in quo de resurrectione mortuorum conclusit, et quod Cardinalis non ultra 5 Ganymedes [59]) habere debeat. Summa. *Es sol keiner babst sein noch werden, es sey denn ein ausgefeimeter vbertrefflicher schalck.* [60]) Episcopus Moguntinus merito in proximum papam esset eligendus, *er betreuget landt vnnd leutte.* [61]) Dux Bauariae dixit: [62]) Episcopus Moguntinus *keufft viel tuches tzum rocke, vnnd*

---

48) scortum] Cod. *calami err.:* scrortum
49) Papatus administratus est — — O Null.] *haec prior huius sectionis pars, quae in* Cod. fol. 607[b] lin. 24. — fol. 608[a] lin. 5. *exstat, a* Reb. *abest. Subsequens altera pars in* Cod. fol. 608[a] lin. 5 extr. — 25., *ap.* Reb. *autem superiori loco, scil.* II. fol. 62[b] lin. 28. — fol. 63[a] lin. 21. *legitur.*
50) Deinde pater A. — Columnenses] Reb.: Hic Alexander omnes Cardinales Columnenses (*pro:* Columnenses) inuitauit cum filio
51) eos] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
52) Contigit autem — mortuus.] Reb.: Accidit autem, vt hoc venenum pater et filius hauriret. Patre autem mortuo
53) hausto — suspensus] Reb.: hausto oleo suspensus
54) captus est a rege Castiliae] Reb.: a Rege Castiliae captus est
55) Exclamauit ibi] Reb.: clamauit in carceribus
56) Missus est — eiusque] Reb.: Monachus in carcerem missus, quem cum occiderat, eius
57) pro certo Romae — confunderentur (Cod.: confundarentur)] Reb.: audiui Romae pro certo, sic omnia scelera floruerunt inter Papistas, ideo tempus fuit vt illorum malitia confunderetur.
58) Leo] Reb.: Leo 10.
59) Ganymedes] Reb.: Ganymedes vel puseroues
60) *Es sol — schalck*] Reb.: nemo in Papam errari (*pro:* creari) debeat, nisi sit insignis nebulo.
61) in proximum p. — *leutte.*] Reb.: proxima electione eligendus esset in papam, Regiones enim et subditos fallit.
62) Dux Bau. dixit:] Reb.: Bauariae Dux dixisse fertur,

Romana non potest iudicari et admoneri, sed ipsa debet omnes iudicare, quia ipsa est mater et Domina [*fol. 609b*] omnium Ecclesiarum. Contra illam praesumptionem nullus propheta, Apostolus, Doctor debet habere locum iudicandi, quia [91]) infiniti loci decretalium [92]) tribuunt papae eam autoritatem. [93]) Et Gratianus ille [94]) nebulo ita concludit: Constantinus Caesar appellauit papam [95]) Deum. Quicunque est Deus, non potest ab hominibus iudicari. [96]) Papa est Deus. [97]) Ergo etc. Ita arguit a genere ad speciem ex psalmo 82. Ego dixi: dij estis. Hoc papa ad se rapit, seque Deum terrenum appellat et Dominum totius orbis. *Man solde aber den* syllogismum *also conciliiren:* [98]) Caesar et omnes Magistratus sunt dij. Ergo non licet papae eos pedibus [99]) conculcare. Ideo ille in disputatione olim optime fecit, qui negauit ablegationem [100]) papae, et [1]) cum alter probare conaretur eum esse Deum terrenum, respondit: [2]) Iuristarum fortasse, non Theologorum.

D. M. Lutherus [3]) horrendam caecitatem *) papistarum [4]) mirabatur, qui ex sacramento et testamento [5]) Christi fecissent sacrificium expiatorium, [6]) etsi nunc uolunt tegere isto fuco, [7]) esse *εὐχαριστικὸν*, cum omnes legistae, sermocinistae, [8]) Canonicorum collegia et monasteria [9]) eos satis conuincant, tamen audent publicum mendacium [10]) negare, sicut Cocleus

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 188 sq. cap. 27. §. 25.

91) Doctor debet h. l. iud., quia] Reb.: et Doctor, locum iudicandi habet debet.
92) decretalium] *sic* Reb.; Cod.: decretalis
93) tribuunt — autoritatem.] Reb.: eam authoritatem papae tribuunt,
94) ille] *a* Reb. *abest.*
95) appell. papam] Reb.: Papam appellauit
96) non potest — iudicari.] Reb.: ab hominibus iudicari non potest.
97) Papa est Deus] *ap.* Reb. *desunt.*
98) *Man solde — conciliiren:*] Reb.: syllogismus autem ille sic deberet conciliari,
99) eos pedibus] Reb.: pedibus eos
100) ablegationem] Reb.: allegationem
1) et] *a* Reb. *abest.*
2) respondit:] Reb.: Re. M. L.
3) D. M. Lutherus] *sectio ab hoc nomine ordiens, etiam ap.* Reb. II. fol. 67b lin. 6. — fol. 68a lin. 3 med. *praecedentem subsequitur.*
4) papistarum] Reb.: paparum
5) testamento] Cod. *calami err.*: testimento
6) fecissent sacr. expiatorium,] Reb.: sacrificium expiatorium fecissent.
7) tegere isto fuco,] Reb.: isto fuco tegere,
8) sermocinistae] Reb.: sermonistae,
9) collegia et monasteria] Reb.: collegiorum, monasteriorum
10) publicum mendacium] Reb.: publicam mutationem

nunc [11]) facit, qui potestatem papae nunc negat ex donatione Constantini, sed ex Euangelio papam uult [12]) confirmare hoc argumento: Omnis [13]) uicarius habet plenariam potestatem sui principis, papa [14]) [*fol. 610*[a]] est uicarius Christi, ergo [15]) habet eandem potestatem, probat hoc loco: [16]) Data [17]) est mihi omnis potestas etc. [18]) Sed nos respondemus: Petrus est uicarius in terris, non in coelis, quia Christus dicit: Quodcunque ligaueris super terram, [19]) non dicit: Quodcunque ligaueris super [20]) coelum. Dicit enim ad Petrum: Sequere me, pasce oues meas etc. [21]) Ego ueni ministrare. Regnum meum non est de hoc mundo. Est quidem in mundo, sed non de mundo, hoc est humanis uiribus partum. [22]) Ideo papa est rufus Iudaeus, qui tantum corporalia in Christo gloriatur, quemadmodum dicunt: Petra dedit Petro, Petrus diadema Rudolpho. *der Rudolphus hats auch frisch gewaget*, [23]) sicut et Bonifacius octauus. Dialogus Iulij optime perstringit paleam, [24]) id est, figmentum de donatione Constantini, nisi quod homines non audebant proferre. [25])

In decretis *) sunt [26]) multi utiles loci ex patribus sumpti, sed papa illis autoritatem rapit, sibique soli ius determinat et ita sub nomine Dei ingreditur et regnat. Cuius regnum [27]) durare debet 660 annos, secundum numerum bestiae in Apocalypsi. *denn das hertzleidt hat baldt* post Gregorium primum *angefangen*. [28]) Postea Episcopus Constantinopolitanus et Ro-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 189. cap. 27. §. 26.

11) Cocleus nunc] Reb.: nunc Cochlaeus
12) sed ex E. papam uult] Reb.: Imo ex Euangelio vult papam
13) Omnis] Cod. *calami err.*: Omnes
14) papa] Reb.: Petrus
15) ergo] Reb.: Ergo Papa
16) probat hoc loco:] Reb.: hoc dicto probans.
17) Data] Reb. *falso*: Papa
18) etc.] Reb.: in coelo et in terra.
19) terram,] Reb.: ter. etc.
20) Quodcunque ligaueris super] Reb.: supra (*ceteris omissis*)
21) etc.] *a* Reb. *abest.*
22) partum.] *sic* Reb.; Cod.: pactum.
23) *der Rud. — gewaget,*] Reb.: Rudolphus hic audacter rem aggressus est.
24) paleam] Reb. *typ. err.*: baleam
25) non audebant proferre.] Reb.: proferre non audebant.
26) In decretis sunt] *sectio ab his verbis incipiens ap.* Reb. *non prosime post praecedentem, sed paulo inferius* II. fol. 68[a] lin. 24 med. — fol. 68[b] lin. 3. *exhibetur.*
27) regnum] Reb.: regimen
28) *denn das hertzleidt hat* (Cod.: *halt*) — *angefangen.*] Reb.: extremum enim malum illud incepit post Gregorium primum,

manus disceptarunt de primatu [29]) usque ad Carolum magnum. ibi emersit papa Romanus factus Dominus [30]) super omnes Reges.

Figurae papae *) in uetustissimis codicibus [31]) sunt repertae, quibus eius fallaciae, impietates [32]) et Tyrannides depictae [*fol. 610*^{b}] sunt. Nam homines obseruabant [33]) illam extremam impudentiam [34]) nec audebant mutire, [35]) sed secreto picturis indicabant. [36]) Tales Osiander inuenit in uetustissimis codicibus Norimbergae et Aldenburgi, et euulgauit etc. [37])

Cessante [38]) persecutione in Ecclesia **) *haben die bebste baldt nach dem regiment gegriffen* [39]) ex ambitione et auaritia. Primus fuit Hildebrandt *oder hellebrandt.* [40]) Postea fulmine excommunicationis omnes homines terrebant. *dann der ban war ein schrecklich ding, dass er auch auff* [41]) *die kinder Erbet. Ja die knechte musten den ban auff sich nemen.* [42]) sicut econtra fraudes papae fuerunt blandissimae, quaerentes applausum, [43]) et omnium peccatorum etiam grauissimorum remissionem gloriantes, etiamsi quis Beatam uirginem stuprasset aut Christum crucifixisset. [44]) Illam maiestatem papae Deus calamo Lutheri confudit, quia ex nihilo omnia fecit, [45]) et ex nihilo omnia potest confundere.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 189 sq. cap. 27. §. 27.
**) *Conf.* ibid. III. p. 190. cap. 27. §. 28.
29) discept. de primatu] Reb.: de primatu disceptarunt
30) factus Dominus] Reb.: Dominus factus
31) Figurae — codicibus] Reb.: Ideo in vetustissimis codicibus figurae papae — *Sectio sic ordiens in* Cod. fol. 610^{a} lin. 24. — fol. 610^{b} lin. 4, *ap.* Reb. II. fol. 68^{a} lin. 3 med. — 10 med. *legitur.*
32) impietates] *a* Reb. *abest.*
33) obseruabant] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
34) impudentiam] Reb.: papae impudentiam,
35) audebant mutire (Cod. *male*: mutrire),] Reb.: mutire audebant,
36) sed s. p. indicabant.] Reb.: Ideo s. p. indicabant,
37) et Aldenburgi — etc.] Reb.: et Alenburgae, quas euulgauit.
38) Cessante] Reb.: Nam cessante — *Haec sectio etiam ap.* Reb. II. fol. 68^{a} lin. 10 med. — 24 med. *praecedentem subsequitur.*
39) *haben — gegriffen*] Reb.: Papae quam primum ad manus sumpserunt Dominium
40) *oder hellebrandt.*] Reb.: qui potius dici deberet Heldebrandus
41) *auff*] Cod. *calami err.: aff*
42) *dann der ban — auff sich nemen*] Reb.: excommunicatio enim paparum erat adeo horribilis, vt etiam nec pueri nec famuli liberi esse poterant ab excommunicatione,
43) quaerentes appl.] Reb.: applausum quaerentes,
44) etiamsi quis B. — crucifixisset.] *haec a* Reb. *absunt,*
45) fecit,] Reb.: creauit,

Ex Anglia [46]) scribebantur noua, *) papam intimos consiliarios Regis Angliae [47]) corrupisse, ut regem apostatam clam [48]) interficerent, promittens illis regnum. Nam unus eorum erat consanguineus regis ipsi [49]) a latere. Papa se [50]) haereditarium et feudatarium Regem [51]) Angliae gloriabatur, quapropter id iure [52]) faceret, sed detectis insidijs [53]) capti et decollati sunt. *Der babst muss wider herhalten* **) [*fol. 612*[a] [54])] *vnnd betzalen.* [55]) Olim tantum uita eius perstringebatur et abusus, nunc illius doctrinam et substantiam adorimur. [56]) Ab ipsis etiam [57]) Monachis, suis pediculis deuoratur. Ideo bene dixit Campegius Cardinalis: [58]) Infinitus numerus Monachorum facit magnum malum, scilicet istam pulcherrimam monarchiam magno consilio constitutam soluent. [59]) *Ich meine, seine prophecey ist erfüllet, das der ratten konig von seinem eigenen volck betzalet.* [60]) Theologia non potest eum defendere, nisi quod Canonistae, qui eius sunt iurati, [61]) aliquatenus eum defendere conantur consuetudine, [62]) quae hic [63]) nihil ualet. Nam talis consuetudo debet esse consentanea rationi et aequitati, est [64]) frigidissima imitatio. *Ach lieber gott*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 198. cap. 27. §. 42.
**) *Conf.* ibid. III. p. 190 sqq. cap. 27. §. 29. 30.

46) Ex Anglia] Reb.: Anno 39. Ex Anglia — *Sectio sic incipiens in* Cod. fol. 610[b] lin. 18. — fol. 612[b] lin. 17., *ap.* Reb. *autem superiori loco* II. fol. 65[b] lin. 13. — fol. 66[b] lin. 1 med. (*iis quae in* Cod. fol. 612[b] lin. 11—17. *leguntur, omissis*) *exhibetur.*
47) consiliarios Regis Angliae] Reb.: Regis consiliarios.
48) clam] *a* Reb. *abest.*
49) ipsi] Reb.: ipse
50) se] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
51) et feudatarium Regem] Reb.: seu feudatarium regni
52) id iure] Reb.: iure id
53) detectis iusidijs] Reb.: insidijs detectis,
54) 612] *hoc* Codicis *folium, quod proxime post* fol. 610. *sequitur, ab eo, qui folia numeris signavit, praetermisso numero* 611, *numero* 612 *signatum est, item sequentia numeris* 613 sqq. *signata sunt. Contrarium in prima foliorum centuria invenitur, in qua duo folia folium* 78. *subsequentia eodem numero* 79 *signata sunt, vide* Tom. I. p. 162. notam 2.
55) *Der babst — betzalen.*] Reb.: sic Papam virga ferrea plecti oportebat.
56) nunc illius — adorimur.] Reb.: nunc vero illius doctrina et cultus damnatur,
57) Ab ipsis etiam] Reb.: etiam ab ipsis suis
58) bene dixit Camp. Card.] Reb.: Cardinalis Campegius bene dixit.
59) soluent.] Reb.: dissolueret,
60) *Ich meine, seine — betzalet.*] Reb.: prophetiam illius nunc esse impletam existimo, nam Rex ille glirium a subditis suis contumelia est affectus,
61) iurati,] Cod. *calami err.*: iarati
62) aliquatenus — consuetudine,] Reb.: consuetudine illi adhaerent,
63) hic] *a* Reb. *abest.*
64) est] Reb.: cum sit

was sollte der bapst iudiciren, [65]) cum ipse [66]) sit ignarus rerum, et peregrinus iudex, nihil sciens de politiae et oeconomiae casibus. Ideo tam stolide iudicauit de matrimonio, [67]) quod ipse prohibuit et tamen pro sacramento proposuit. Nam si matrimonium esset sacramentum, tunc non esset apud gentes, quia sacramenta [68]) non cadunt ad incredulos perfecte. Nos nunc reijcimus casus matrimonij in Ecclesia, quia sunt ciuiles et non sunt de foro competenti. Iuste [69]) et merito nunc affligitur papa, [70]) qui se opposuit uerbo Dei. [71]) Nam si ante 12 annos ita fecisset [72]) confitendo aliquos peccasse [73]) sub Ecclesiae titulo, et Electori et mihi silentium imposuisset, se uelle suos reformare, et Eccium [*fol. 612*[b]] et Tezelium damnasset, me [74]) tantum dimisisset, *so were es nicht so weit komen. Aber er wolde sich vertetigen*, et fulminabat, [75]) ibi ueritas prodijt, ita ut ipsi papistae non sint [76]) contenti papa. *Also gehets recht*, [77]) quia contra Dominum non est consilium. Nunc Philippi libri methodici prodierunt in Italiam [78]) et aduersariae partis assertores rapiunt, [79]) *muss also von seinen eigenen volck vnnd fürsten mer geplaget werden, denn* a nobis. [80]) Iam simulat patientiam, *lest sie immer nemen*, [81]) modo ut ipse retineat autoritatem. [82]) *er gedenckt mit der tzeit alles wider tzu bekomen*. [83]) Nos uero petimus papae iugulum, qui eius autoritatem, substantiam et doctrinam in-

---

65) *Ach lieber — iudiciren*,] Reb.: Ach Deus bone, quid tamen papa iudicare deberet,
66) ipse] *a* Reb. *abest.*
67) matrimonio,] Cod. *calami err.*: matrimonia
68) sacramenta] Reb.: sacramento
69) Iuste] Reb.: Iuste igitur
70) nunc affl. papa.] Reb.: papa nunc affligitur,
71) se oppos. uerbo Dei.] Reb.: si (*pro*: se) verbo Dei opposuit.
72) ante 12 annos ita fecisset] Reb.: initio ita fecisse (*pro*: fecisset)
73) aliquos peccasse] Reb.: aliquos errores aliquorum
74) me] Cod.: ne
75) se uelle suos ref. — et fulminabat,] Reb.: Si voluisset suos reformare, Eccium, Tetzelium damnare, et me tantum dimittere, res non esset adeo manifesta. At cum suis fulminibus et bullis se defendere tentaret,
76) sint] Reb. *typ. err.*: sunt
77) papa. *Also gehets recht*,] Reb.: de papa, et sic fieri debet,
78) in Italiam,] Reb.: in Italiam, Galliam,
79) rapiunt,] Reb.: capiunt,
80) *muss also* — a nobis.] Reb.: sic cogitur maiora a subditis suis ferre mala et blasphemia, quam a nobis.
81) simulat — *nemen*,] Reb.: patientiam simulat conniuens in sacrilegia et rapinas
82) retin. autoritatem.] Reb.: authoritatem retineat,
83) *er gedenckt — bekomen*.] Reb.: putat se cum tempore omnia recuperaturum,

pugnamus, eum aequantes caeteris Episcopis. *das that ich erstlich nicht,* sicut et Ioannes Huss tantum abusus et uitam reprehendit, quamuis Cardinalis Cameracensis in suo uesperario papam satis confutat, et Parisijs publice disputauit contra autoritatem papae et potestatem. [84])

Olim papa superbissimus*) omnes contempsit, sicut Caietanus clamauit. Quid putas: papa curat Germaniam? unus digitus papae robustior est omnibus principibus Germaniae. Nunc autem cum uidet Caesarem non pugnare pro se, et concilium fugit, *macht er ihm eine tzwickmühle* inter Caesarem et Gallum, et in hac discordia non potest esse absque his duobus. Nam extincto Caesare, Gallus imperium inuadere conabitur, sicut in [*fol. 613*[a]] proxima electione fere 5 uota electorum habuit. Si ab illis relinquetur, implorabit Turcam, Persarum regem et ipsum sathanam, quem habet a parte ante. *er vbergiebet die tzwickmühle nicht* cum Caesare et Gallo, sed utrisque se applicat et est neutralis. [85]) Deinde dicebat ineffabilem esse papae malitiam, et Licentiatus Liborius Magdeburg. publice confessus est, qui Romae 9 annos fuit notarius Rotae, [86]) quod tantum crassa mendacia extra cognoscerentur, [87]) sed intus esse horrendas practicas et fraudes de regum et protestantium mutatione. [88]) Iulius papa *hat sich Ja gelöset,* [89]) qui superbissime Deo et hominibus [90]) restitit, ita ut in die [91]) paschae ad Rauennam, horribilem, cruentam et luctuosam cladem cum Gallo committeret. Gallus quidem obtinuit uictoriam, sed cruentam et summo luctu, [92]) *denn er hat seine besten Leute verloren,* [93]) ubi papa certissimam spem

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 192 sq. cap. 27. §. 31.

84) Nos uero petimus papae ing. — et potestatem.] *haec, quae in* Cod. fol. 612[b] lin. 11—17. *leguntur, ap.* Reb. *non reperiuntur.*

85) Olim papa superbissimus omnes — — et est neutralis.] *haec prior huius sectionis pars, quae in* Cod. fol. 612[b] lin. 18. — fol. 613[a] lin. 5 med. *exstat, ap.* Reb. *h. l. non invenitur.*

86) Deinde dicebat — notarius Rotae,] Reb.: D. M. L. dicebat de ineffabili papae malitia assidente Lic. Liborio Magdeb. qui publice confitebatur et testabatur (nam nouem annis notarius Rotae fuit Romae) — *Ab his verbis incipit altera huius sectionis pars, quae in* Cod. fol. 613[a] lin. 5 med. — fol. 613[b] lin. 3., *ap.* Reb. II. fol. 66[b] lin. 9. — fol. 67[a] lin. 4 med. *exhibetur.*

87) extra cognoscerentur,] Reb.: iudicarent extra,

88) de regum et prot. mutatione.] *haec a* Reb. *absunt.*

89) *hat sich Ja gelöset,*] Reb.: egregie seipsum liberauit,

90) superb. Deo et hominibus] Reb.: Deo et hominibus superbissime

91) in die] Reb.: in vigiliis

92) et summo luctu,] Reb.: non sine luctu,

93) *denn er hat — verloren,*] Reb.: optimos enim fautores suos amisit,

uictoriae concipiebat. Deinde blasphemauit contra Deum. *Ey sei nun frantzösisch in aller Teuffel namen.* [94]) Sancte Suicere ora pro nobis. Et hoc factum. Nam fraude Maximilianum a Gallo diuulsit, [95]) et per Suiceros Gallum clade exhaustum [96]) infirmauerat. *Ey er hat am ostertage dem Teuffel eine schone messe gelesen,* [97]) ubi 20000 Christiani perierunt. [98]) *Ach was solten die buben vor die kirch streitten,* [99]) qui non pro Ecclesia, sed pro regno [100]) sunt solliciti. *Wann ers noch heuttiges tages dartzu kontte bringen,* [1]) ut [*fol. 613b*] autoritatem suam retineret, tunc illi sufficeret. Ideo cras in Dominica Inuocauit sua dispensatione celebrantur nuptiae in Vngaria inter Polonum et Vngarum. [2])

Ego spero processum iudicij diuini contra papam, [3]) quia priores tres petitiones maxime contra eum [4]) pugnant. Blasphemetur nomen papae, corruat illius regnum, confundatur ipsius uoluntas. *Ich hoffe nicht, das mehr monche vnnd nonnen sollen werden. wenn ihnen die füsse werden abgehauen, so muss er krichen, dann es kan die leng nicht also bestehen.* [5])

Die Canones *) *wollte ich noch gerne angreiffen, des babsts geflickten manttel.* Papa [6]) nullis nominibus [7]) satis di-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 193 sq. cap. 27. §. 32.

94) concipiebat. Deinde — *in aller Teuffel namen.*] Reb.: consciebat, sed strage perpessa, contra Deum blasphemauit, ad Caminum sedens dixit, intuens in coelum, sic esto nunc Gallicus in nomine omnium Diabolorum.

95) Et hoc factum — diuulsit,] Reb.: Hoc facto Iulius Maximilianum fraude diuulsit a Gallo,

96) Gallum clade exhaustum] Reb.: clade exhaustum Gallum

97) *Ey er hat — gelesen,*] Reb.: in die Paschae Diabolo perpulchram celebranerat missam

98) Christiani perierunt.] Reb.: Christianorum misere perierunt.

99) *Ach was — streitten,*] Reb.: Ach quomodo isti homines pernicioси defenderent Ecclesiam,

100) non pro Ecclesia, sed pro regno] Reb.: pro suo regno tantum

1) *wann ers — bringen,*] Reb.: si papa hisce temporibus nostris hoc procurare posset,

2) Ideo cras — Vngarum.] *haec a* Reb. *absunt.*

3) Ego spero — papam,] Reb.: sed spero iustum Dei iudicium contra papam processurum, — *Sectio sic ordiens in* Cod. fol. 613b lin. 4—10., *ap.* Reb. *vero superius* II. fol. 66b lin. 1 med. — 8. *legitur.*

4) priores tres — contra eum] Reb.: tres priores petitiones Dominicae orationis contra illum

5) *Ich hoffe nicht — — bestehen.*] Reb.: non spero in posterum Monachos et moniales creari, si pedes abscindantur papae, repere illum oportebit. non enim diutius persistere potest.

6) *Die Canones* — Papa] Reb.: Scriberem libentissime contra Canones, et contra Papae pallium sarcitum. Nam papa — *Haec sectio in* Cod. fol. 613b lin. 11—19., *ap.* Reb. II. fol. 68b lin. 7 med. — 17 med. *legitur.*

7) nominibus] Reb. *falso*: omnibus

gne et odiose potest nominari, [8]) *wan mans gleich* auaritiam, impietatem, idolatriam etc. *nennet*, [9]) attamen non assequimur atrocitatem. [10]) Ideo Christus uno uerbo exprimit Abominationem stantem in loco sancto. Et Petrus in secunda Epistola uiuis coloribus papam [11]) depingit. Item Paulus ad Thessalonicenses appellat aduersarium eleuantem se super omne quod dicitur Deus. [12])

Daniel quoque [13]) praedicit eum fore superbissimum. Deum patrum suorum non reputabit. [14]) Haec olim legimus, relegimus, et tamen nihil intelleximus. Nunc cum uerbo et experientia illius abominatio indicatur, efficimur tam maligni, [15]) *dass ich solche gedancken daruber krige, die ich nicht gerne habe*, [16]) scilicet quod illa uerbi cognitio [17]) iterum corruet. [18]) Nam Euangelium [19]) clare dicit, Christum [*fol. 614a*] uenturum in media nocte, *dass leider kein tag noch licht wirdt vorhanden sein*, etc. [20])

Alexander sextus duos habuit filios impudentissimos, et cum in Cardinalem utrumque creasset, deinde maiorem natu creauit in Ducem sub spe, ut fieret imperator, qui insolens factus alterum fratrem Valentinum illusit, appellans eum *ein breter ist ein pfaff*. Tandem irritatus frater laruatus illum occidit. Deinde iuniorem etiam fecit Ducem ex Cardinali sub spe imperatoris futuri, dicens: O Caesar O null. Iste effrenissimus tandem captus est carceribus inclusus. Deinde monachum confessorem transfixit, eiusque cappa indutus euasit. Tanta fuit superbia et ferocia papae, confidentis sua authoritate et diuitijs raptis. [21])

---

8) potest nominari,] Reb.: nominari potest,
9) *wan mans* (Cod.: *mans*)—*nennet*,] Reb.: etiamsi auaritiam, impietatem idolatriae nominamus,
10) atrocitatem.] Reb.: atrocitatem illius.
11) uiuis coloribus papam] Reb.: papatum miris coloribus
12) appellat aduersarium — Deus.] Reb.: Hominem peccati, et filium perditionis, eleuantem se supra omne quod Deus praecipit.
13) Daniel quoque] Reb.: Daniel etiam — *Haec sectio in* Cod. fol. 613b lin. 20. — fol. 614a lin. 2. *et ap.* Reb. II. fol. 68b lin. 17 med. — 27. *praecedentem subsequitur.*
14) reputabit.] Reb.: reputabit etc.
15) indicatur. — maligni,] Reb.: reuelatur, tam maligni efficimur,
16) *dass ich — habe*,] Reb.: vt tantae (Reb.: vtantae) mihi inde cogitationes indicent, quibus non delector,
17) uerbi cognitio] Reb.: cognitio Euangelij
18) corruet.] Reb.: corruat,
19) Euangelium] Reb.: Euangelista
20) *dass leider — vorh. sein*, etc.] Reb.: vbi nec verbum, nec praedicatores habebimus, et horrendis tenebris oppressi fuerimus.
21) Alexander sextus duos habuit filios — — et diuitijs raptis.] *Haec sectio, quae in* Cod. fol. 614a lin. 3—14. *erstat, ap.* Reb. *h. l. non inuenitur.*

QVAESTIO. [22]*) Si Caesar ius uocandi concilij papae daret, an non uocanti sit obediendum. Respondit. Caesar personale dedit impersonali, scilicet papae, non magistratui, quia papa est persona sicut census sine fundo. Neque hoc esset translatio potestatis a Caesare ad papam, sed potius euacuatio. Summa, si papa negatur esse magistratus, tunc ei omnia rapiuntur. Si quid habet papa, non habet iure, sed rapina, Caesare uolente furatus est. Male igitur dicunt Caesarem imperium a papa habere, qui ei hoc non potuit dare, quia nunquam habuit. Carolus enim Magnus nihil tradidit papae, sicut falso gloriantur, sed cum ille Caesar in 8. lineam rexisset, etiam sine papa. Deinde sequebatur Henricus auceps, Saxoniae princeps, qui [*fol. 614*[b]] eligebatur, et usque in 4. lineam regebat, sine quibus omnibus papa non eligebatur. *vnter dem* Henrico quarto *do hebet sichs*. Nam cum pater illius, Henricus tertius constituisset nullum Episcopum inuestiendum [22a]) sine Imperatore, hoc Hildebrandus papa ferre non potuit, *hat mit* Gregorio septimo *alles vnglück angerichtet, sider der tzeit ists gegangen*. Ita sunt casus mundi et tempora coeli. Papa non potest habere primatum, quia impossibile est eum omnes Ecclesias posse inspicere, etiamsi esset Helias, Helizeus, Petrus, Paulus. [23])

Alexander papa sextus habuit duos filios et unam filiam. Filij fuerunt facinerosissimi nihil non tentantes, [24]) ita ut filia sponsa et nurus fieret. Ibi alter filius *hat auff einen abend verspielet 100000 Ducaten*, ridens: *Es weren der Teutzschen sunden*, id est pecunia ex indulgentijs. [25])

Interrogatus a quodam:**) An uerum sit papam ita esse dotatum a Constantino, ut ipsi gloriantur, respondit: sunt figmenta, sed hoc [26]) legitur Constantinum multa distribuisse

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 194 sq. cap. 27. §. 34.

**) *Conf.* ibid. III. p. 195 sq. cap. 27. §. 35. 37.

22) Quaestio.] *Sectionis ab hac voce incipientis et nominibus:* Helias, Helizeus, Petrus, Paulus *terminatae, quae in* Cod. fol. 614[a] lin. 15. — fol. 614[b] lin. 10. *exhibetur, tantum extrema pars:* „Papa non potest — Paulus." (Cod. fol. 614[b] lin. 8 — 10.) *ap.* Reb. II. fol. 68[b] lin. 4 — 7 med. *reperitur.*

22a) inuestiendum] *sic scripsi*; Cod.: infestandum

23) Papa non potest — Paulus.] *haec sola huius sectionis pars extrema ap.* Reb. II. fol. 68[b] lin. 4 — 7 med. *sic legitur:* Sed Papam non posse habere primatum certum est, quia impossibile est, eum omnes Ecclesias inspicere posse, etiamsi esset Elias, Elizaeus, Petrus, Paulus, etc.

24) tentantes] Cod. *male*: tentantis

25) Alexander papa sextus — — ex indulgentijs.] *haec sectio, quae in* Cod. fol. 614[b] lin. 11 — 16. *exstat, ap.* Reb. *h. l. desideratur.*

26) Interrogatus a quodam: — sed hoc] Reb.: Interrogauit quidam de facultatibus Papae, an donatio Constantini esset vera, quam ipsi iactitant. Resp. M.

pauperibus, multis eleemosynis illos donasse, quibus praeposuit Episcopos et ita facti sunt Domini. *Landt vnnd stete hat er ihnen nicht gegeben.* [27]) Et totus mundus miratur, unde papa Dominium adeptus sit. Nam papae olim non fuerunt Domini Caesarum, sed a Caesaribus sustinebantur. Lotharius Saxoniae Dux et Imperator illis electionis ius ademit, *dann es war ein ewiger krieg [fol. 615a] in der wal,* [28]) sed fraude iterum ad se retrahebant, ut tandem Caesares confirmarent, quod primum factum est in electione Caroli Magni, quem successione haereditatis in Imperatorem elegerunt. *da bleib* imperium *ein tzeit lang* [29]) in posteris, quibus deficientibus papa arrogauit sibi ius eligendi. [30]) Deinde successit Otto Caesar, qui 7 Electores constituit, *macht des krieges ein Ende.* [31]) alioqui perpetuum dissidium erat inter papas. Donatio Constantini est maximum [32]) mendacium, quo [33]) papa dimidium de Imperio [34]) sibi arrogat. Etiamsi factum esset, tamen non fuisset in potestate Imperatoris. Neque papae [35]) conuenit, iuxta dictum Christi: Vos autem non sic.

Aristoteles*) inquit: [36]) Cursum naturae initio esse tardissimum, sed in fine uelocissimum, et ad ruinam tendere. Ita his 15 annis *hat das babstumb auffs höchste gestiegen.* [37]) Ante 30 [38]) annos nullus sacerdotum audebat habere duo beneficia, quae fuerunt intollerabilia, nunc [39]) infinita habent et [40]) tres Episcopatus. Papatus *ist eittel gestolen gut, muss*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 196. cap. 27. §. 38.

l.. Figmentum esse. Hoc quidem — *Sectio ab his verbis ordiens in* Cod. fol. 614b lin. 17. — fol. 615a lin. 12., *ap.* Reb. II. fol. 68b lin. 28. — fol. 69a lin. 25 med. *exhibetur.*

27) *Landt v. st. — gegeben.*] Reb.: nec ciuitates nec regiones datae sunt illi,

28) *denn es — wal,*] Reb.: perpetuum enim erat bellum propter electionem.

29) *da bleib — tzeit lang*] Reb.: ibi manebat Imperium ad tempus

30) arrog. sibi ius eligendi.] Reb.: sibi ius eligendi arrogauit.

31) *macht — Ende.*] Reb.: et huic bello finem fecit,

32) Donatio Const. est maximum] Reb.: Summa, Constantini donatio impudens est

33) quo (*scil.* mendacio)] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb.: qua (*scil.* donatione)

34) de Imperio] Reb.: de Imperio Romano

35) papae] Reb.: Papa

36) Aristoteles inquit:] *Sectio sic ordiens in* Cod. fol. 615a lin. 13 — 20., *ap.* Reb. II. fol. 69a lin. 25 med. — fol. 69b lin. 5. *legitur.*

37) his 15 annis — *gestiegen.*] Reb.: his paucis annis Papatus summopere creuit.

38) 30] Reb.: 50

39) nunc] Reb.: nunc vero

40) et] Reb.: et aliqui

wider gestolen werden, [41]) non prodest ad aliquem Ecclesiae et [42]) politiae usum.

Nota. *Ut facilius cognoscatur, quantum ordo eorum, quae* in Cod. fol. 603b lin. 17. — fol. 615a lin. 20. *et ap.* Reb. II. fol. 61a lin. 5. — fol. 69b lin. 5. *legantur, inter hos libros differat, hunc addo conspectum:*

Reb. II. fol. 61a lin. 5 — 26 med. = Cod. fol. 603b lin. 17. — fol. 604a lin. 11.
— — fol. 61a lin. 26 med. — fol. 62b lin. 20. = Cod. fol. 272b lin. 16. — fol. 274a lin. 22. *in cap.* De Antichristo. (*vide supra* p. 225. notam 54.)
— — fol. 62b lin. 21 — 27. = Cod. fol. 604a lin. 12 — 18.
— — fol. 62b lin. 28. — fol. 63b lin. 17 med. = Cod. fol. 608a lin. 5 extr. — fol. 608b lin. 22.
— — fol. 63b lin. 17 med. — fol. 64b lin. 10. = Cod. fol. 604a lin. 25. — fol. 605a lin. 20.
— — fol. 64b lin. 11 — 19 med. = Cod. fol. 606a lin. 10 — 17.
— — fol. 64b lin. 19 med. — 24 med. = Cod. fol. 605a lin. 21—24 med.
— — fol. 64b lin. 24 med. — 28 med. = Cod. fol. 606b lin. 3 — 6.
— — fol. 64b lin. 28 med. — fol. 65a lin. 16 med. = Cod. fol. 606b lin. 14. — fol. 607a lin. 3 med.
— — fol. 65a lin. 16 med. — fol. 65b lin. 12. = Cod. fol. 607b lin. 3—23.
— — fol. 65b lin. 13. — fol. 66b lin. 1 med. = Cod. fol. 610b lin. 18. — fol. 612b lin. 10.
— — fol. 66b lin. 1 med. — 8. = Cod. fol. 613b lin. 4 — 10.
— — fol. 66b lin. 9. — fol. 67a lin. 4 med. = Cod. fol. 613a lin. 5 med. — fol. 613b lin. 3.
— — fol. 67a lin. 4 med. — fol. 68a lin. 3 med. = Cod. fol. 609a lin. 12. — fol. 610a lin. 14.
— — fol. 68a lin. 3 med. — 24 med. = Cod. fol. 610a lin. 24. — fol. 610b lin. 17.
— — fol. 68a lin. 24 med. — fol. 68b lin. 3. = Cod. fol. 610a lin. 15—23.
— — fol. 68b lin. 4 — 7 med. = Cod. fol. 614b lin. 8 — 10.
— — fol. 68b lin. 7 med. — 27. = Cod. fol. 613b lin. 11. — fol. 614a lin. 2.
— — fol. 68b lin. 28. — fol. 69b lin. 5. = Cod. fol. 614b lin. 17. — fol. 615a lin. 20.

IMPOSTVRAE PAPATVS.*)

Caesares ac [43]) Reges ac [44]) quotquot monetas excudunt, ex argento uel auro pecunias cudunt. [45]) At papa cudit

---

*) Reb. II. fol. 69b lin. 6. — fol. 76b lin. 13. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 209 sq. cap. 27. §. 70.

41) Papatus *ist — gest. werden,*] Reb.: Summa, Papatus mera habet bona fucata, igitur rapi ab alijs oportet.
42) et] Reb.: aut
43) ac] Reb.: et
44) ac] *a* Reb. *abest.*
45) ex argento uel auro pecunias cudunt.] Reb.: ex auro vel argento conficiunt.

ex omnibus rebus pecunias, ex indulgentijs, missis, cerèmonijs, cibis, poenitentia, clauibus. [46]) Ex solo Baptismo non potuit quidquam emungere, quia infantes ueniunt in mundum [47]) nudi, nec habent quod dent.

[*fol. 615b*] Caput Ioannis Baptistae. [48]) Romae [49]) demonstratur caput Ioannis Baptistae, *) cum tamen omnes scriptores iudicent, [50]) Saracenos sepulchrum illius aperuisse et totum in cinerem redegisse. Valeat papa cum suo mendacio. Ita et de alijs Sanctis. [51])

Stationarius quidam **) gratiae animas redimens ex purgatorio uenit. Hunc miles [52]) accessit, inquiens: Domine si certo scirem, redimi posse animas meorum, habeo duos florenos, [53]) illos tibi darem. [54]) Ille autem respondit: *Was ist dein vater vor ein man gewest? Es ist ein erbar, fromer man gewest.* Ille: Quare non est in inferno. sed facitne [54a]) miracula in sepulchro? Respondit: Non. Ideo non est in coelis. Ergo est in purgatorio. [55]) Miles eum [56]) redemit *mit einem batzen.* [57]) Demde quaerebat de matre, an quoque eam posset redimere. Ille iterum quaerebat, qualis fuisset matrona. Ac simili ratione ut de patre conclusit, eam esse in purgatorio. Et ille ita 14 personas redemit *mit 14 batzen*, dicens: *herr bin ich nu gewiss, dass sie selig sein?* Alter affirmabat iureiurando, esse saluatos. [58]) Dixit ille: *Ihr ha-*

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 210. cap. 27. §. 71.
**) *Conf.* ibid. III. p. 210 sq. cap. 27. §. 72.

46) cudit ex omnibus — clanibus.] Reb.: ex omnibus rebus, indulgentijs, missis, ceremonijs, cibis, poenitentia, clauibus, etc. pecunias excudit.
47) ueniunt in mundum] Reb.: in mundum veniunt
48) Caput Ioannis Bapt.] Reb.: Deinde M. L. incepit recitare de impostoris cauponarijs papatus.
49) Romae] *sic scripsi;* Cod. *et* Reb.: Roma
50) scriptores iudicent,] Reb.: historici testentur,
51) Sanctis.] Reb.: Sanctis, etc.
52) Stationarius quidam — Hunc miles] Reb.: Recitauit cuiusdam Stationarij gratia, in Heluetijs casum, qui cum venisset redimendo animas ex purgatorio, quem miles
53) redimi posse animas meorum, habeo duos florenos.] Reb.: animas meorum redimi posse, duos florenos habeo.
54) darem.] Reb.: tribuerem.
54a) facitne] *sic scripsi;* Cod.: facit nec
55) Ille autem respondit — — in purgatorio.] Reb.: Stationatus interrogauit eum: qualis fuit pater tuus? Respon. fuit vir pius synceras ac honestus. Statio: Ergo non est in inferno. Amplius interrogans, an ne pater illius miracula faceret in sepulchro? Non. Ergo non est in coelis. erit autem in purgatorio.
56) eum] Reb.: patrem
57) *mit einem batzen* (Cod.: *patzen*)] Reb.: batzeno
58) quaerebat de matre, — — esse saluatos.] Reb.: cum eadem quaestione de matre, fratribus et amicis solicitus fuisset, et idem responsum a Statio-

bet gerne goldt, gebt mir die 14 batzen wider, so wiel ich euch einen goldtgulden geben.[59]) Stationarius cum numeraret,[60]) ille ad se retraxit dicens: *die selen sindt nun in hiemel, sie konnen nue nicht wider aus, ich bedarff das geldt bass dann ihr,*[61]) et abijt. Ita Tetzel cum in Stolpen praedicasset, animam redimendam grosso, pater Magistri Anthonii Lauterbach interrogauit, qualem uellet, *7 möckerlein* an argenteum.[62]) Ille[63]) diu secum deliberans respondit:[64]) *kompt morgen wider, so wil ichs euch sagen.*[65])

[*fol. 616*a] Melchior Kittel *) Anthonianus[65a]) stationarius *hat einmal irre geritten, vnnd ist sein herr mit dem heiligthumb nit da gewest,* persuasit igitur rusticis, *dass die glöcklein eben so viel weren, dann sie hetten stetes bei dem heiligthume gelegen.* Ita famulus absente sacerdote consecrauit aquam campanulis. *das hat man alles konnen gleuben.*[66])

Si papatus **) adhuc per decennium stetisset,[67]) omnia monasteria Germaniae *weren wust worden vnnd gegen Rom gefallen.*[68]) Nam in Italia opulentissima monasteria tantum duas aut tres personas tenuissime alunt.[69]) caetera Cardinalibus et Papae offeruntur. Ad sanctum Calixtum,[70]) ubi in crypta

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 211. cap. 27. §. 73.

**) *Conf.* ibid. III. p. 211 sq. cap. 27. §. 74.

nario accepisset, 14 personas redemit, interrogans: Domine Stationarie, sume certus animas redemptas saluas esse? Ille iureiurando affirmabat eas saluos esse?

59) Dixit ille — *geben.*] Reb.: Miles dixit: Domine tu auro delectaris, redde mihi quatuordecim patzenos, et dabo tibi aureum florenum.

60) numeraret,] Reb.: numerasset.

61) ille ad se — *dann ihr,*] Reb.: miles illico pecuniam in pileum retraxit, dicens: animae nunc sunt in coelo, nunquam expellentur, ego opus habeo pecunia, tu illa vti nescis,

62) Tetzel cum in St. — argenteum.] Reb.: Tetzelius, cum animam grosso redimendam praedicasset, interrogatus ab hospite in Stolpenn, qualem grossum peteret septemne nummos ex Marchia an 12 nummos Misnensium.

63) Ille] Reb.: Tetzelius

64) respondit:] Reb.: attonitus respondit.

65) *kompt — sagen.*] Reb.: Cras mane redi, tunc tibi indicabo.

65a) Anthonianus] Cod.: Anthonius

66) Melchior Kittel — — *gleuben.*] Reb.: M. K. Antonianus Stationarij famulus errauerat quodam tempore in itinere, et dominus suus impediebatur inde, quod cum sanctorum reliquijs ad templum non veniebat, errore itineris deceptus. Attamen rusticis persuasit, campanulas quoque eandem habere sanctitatem, quam et ipsae sanctorum reliquiae, quibus appositae fuissent, ita cursor absente sacerdote campanulis aquam consecrauit. Respon. M. L. Superstitio est persuasibilis, religio vero contemnitur.

67) per decennium stetisset,] Reb.: decenium durasset,

68) *weren — gefallen.*] Reb.: Romam translata fuissent.

69) opulentissima — alunt.] Reb.: monasteria sunt opulentissima, in quibus tantum duae vel tres personae tenuissem (*pro*: tenuissime) aluntur,

70) Ad sanct. Calixtum,] Reb.: Ad S. Calixtum Romae,

plus quam 80000 martyres sepulti sunt, tanta sanctitas, [71]) attamen tantum duo Minoritae ibi sunt, [72]) qui omnia bona compilata papae offerunt, *lassen ihnen an 6 ducaten genugen.* [73]) Vbi tanta est profanatio, *wan einer viel messe lesen,* [74]) tunc accurrunt [75]) homines praesentiam afferentes, *wan einer ein halbe stunde vertzeucht, so krieget er ein handtvoll groschen tzusammen.* Ibi tanta est profanatio Missae, [76]) ut duo sacerdotes simul in eodem altari contrarie [77]) stantes, missam celebrent, *sindt mechtig mit ihrem handtwerge.* His [78]) abeuntibus mox alij duo succedunt. *Also hat des babsts markt gegangen,* [79]) qui immensam pecuniam ex crepitu uentris, et ex suis nugis collegit. Et nos iam summum illum thesaurum Euangelij ingratis rusticis damus, [*fol. 616*[b]] et ipsi eum nolunt. *Ach was gielt, das gielt,* secundum prouerbium. [80]) Ideo optarim, [81]) *dass ein ider, der ein prediger solde sein, tzu Rom gewest were vnnd dasselbige besehen.* Et ibi multa recitauit, quae in itinere accidissent, cum [82]) in monasterijs omnium impijssimis hospitasset. [83])

Agnus Dei *) praelatus fuit sacramento, tantum semel in uita papae consecratur. Sub Leone cum prorsus perijsset incendio, [84]) dispensatum est, ut [85]) Leo rursus consecraret.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 213. cap. 27. §. 76.

71) t. sanctitas,] Reb.: t. sanctitas celebratur.

72) tantum — sunt.] Reb.: ibi tantum duo Minoritae aluntur,

73) *lassen — genugen.*] Reb.: contenti sunt sex ducatis vel octodecim florenis,

74) *wan — lesen,*] Reb.: si quis missam celebrare vult,

75) accurrunt] Reb.: occurrunt,

76) *wan einer* — Missae,] Reb.: si presbyter differt eum missa horam dimidiam, potest accipere manum plenam florenorum, tanta ibi canponatio missae,

77) contrarie] Reb.: oppositi

78) *sindt mechtig* (Cod.: *mechti*) — His] Reb.: optime enim hoc didicerunt opificium, illis

79) *Also — markt* (Cod.: *marg*) *gegangen,*] Reb.: sic nundinae Paparum indies creuerunt,

80) summum illum th. — prouerbium.] Reb.: in ingratis rusticis summum Euangelij thesaurum gratis offerimus. at ipsi spernunt. Accidit iuxta prouerbium, quicquid valet, valet.

81) optarim,] Reb.: optarem,

82) cum] *hanc vocem in* Cod. *omissam ipse addidi.*

83) *dass ein ider* — hospitasset.] Reb.: omnes, qui munus praedicandi suscipere conantur, Romae prius fuissent, et malitiam atque nequitiam illorum vidissent, multa recitabat Mart. Luth. quae in itinere Italico illi accidissent, in monasterijs impijssimis hospitans.

84) praelatus (Cod.: praelatum) fuit — incendio,] Reb.: Sacramento multum est praelatum, nam Papa semel tantum in vita sua consecrat. Cum sub Leone 10. incendio prorsus perijssent (*pro*: perijsset) Agnus Dei,

85) ut] Reb.: quo

DE RELIQVIIS SANCTORVM.*)

Quidam dixit se habere pennam de ala Michaelis.

Episcopus Moguntinus gloriatus est flammam de rubo Mosi. [86]) *Zum finsterey* ostenditur *die fahne, die Christus in der heue gehabet hat,* [87]) similiter corona spinea, crux, clani. *Graff* Hoyer papista, ridens abominationes papisticas, dixit, in quodam loco *hette man der 11000 Jungfrawen bruntzschirbel geweist.* [88])

Fridericus Mecum,**) dicens de Italorum superbia, recitauit historiam, quod quidam sacrificulus Romae in confessione auriculari Germanos aliquot blandis uerbis decepisset: [89]) Noui Germanicam nationem semper deuotissimam, religionis [90]) studiosissimam, Italos autem esse [91]) derisores. Ideo se summum thesaurum, quem haberet occultum, *von heiligthumb* illi traditurum, [92]) si clam habere uellet, et aliquid dare, [93] fore inde magnam salutem Germaniae, sed ne cui in Italia [94] reuelaret propter periculum uitae utriusque. [95]) Hoc cum promisisset iuramento, tradidit ei [96]) crus de [*fol. 617*a] asina Christi, sericis inuolutum, *Das ist das heiligthumb, da vnnser herr Christus leibhafftig darauff gesessen hat vnnd mit seine beinen dieses Esels beine beruret.* [97]) Ille laetus thesaurum occultum secum extulit in Germaniam. Cum eius [98]) fines attigisset, coepit gloriari erga suos comites et ostendere. Ad-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 213. cap. 27. §. 77.
**) *Conf.* ibid. III. p. 213 sq. cap. 27. §. 78.

86) Quidam dixit — de rubo Mosi.] Reb.: Episcopus Mogunt. iactitauit flammam de rubo Mosi, alius gloriatus pennam de ala Michaëlis.
87) *Zum finsterey — geh. hat.*] Reb.: In Hispania ostenditur vexillum quod Christus habet apud inferos,
88) *Graff* Hoyer — — *geweist.*] Reb.: Ideo Hayer (*pro:* Hoyer) comes Mansfeldinus summus Papista ridebat abominationes Papisticas, dicens: In quodam loco ostenderunt matulam 11000 virginum.
89) recitauit historiam — decepisset:] Reb.: historiam recitauit de quodam sacrificulo Romae, qui Germanos in auriculari confessione snbdolis et blandis verbis decepisset inquiens.
90) religionis] Reb.: et Religionis
91) esse] *a* Reb. *abest.*
92) *von heiligth.* — traditurum,] Reb.: de reliquijs sanctorum Germanis creditnrum,
93) et aliquid dare,] *ap.* Reb. *desunt.*
94) fore inde — Italia] Reb.: magnam salutem Germaniae hinc eventuram, sed hac conditione, ne in Italia cui
95) periculum uitae utriusque.] Reb.: vitae periculum.
96) tradidit ei] Reb.: sacrificulus ei tradidit
97) *das ist d. h. — beruret.*] Reb.: habes ibi sacrum, sub quo Christus propria persona sedit, et suis cruribus tetigit crura asinae.
98) eius] Reb.: in alpibus

erant tres qui idem facerent, [99]) accessit quartus eadem [100]) conditione, ut tacerent. Quintus hoc audiens, et [1]) habens crus, dixit: *hat dan der Esel fünff füsse gehabet?* [2]) Respondit D. Martinus Lutherus: Haec fuit gloriatio Italica, Germanos barbaros ita irridere. [3]) Dei gratia sentit illam malitiam, *vnnd man kan den* Italis *nicht bass thun dann* generosis spiritibus, *dann dass man sie verachte vnnd vor* uaccas *hallte, wie sie vnns gethan haben, vnnd wie Jener schulmeister that* [4]) contra importunum monachum, in concionibus omnia literarum studia reijcientem, *gab er allen knaben ein lachens* [5]) illa conuersione, Monachus *ein Teuffel,* [6]) Diabolus *ein mönch.* [7])

In Candelburgk *) ciuitate Angliae [8]) monachi imaginem crucifixi uultu mutabili, [9]) ore, labijs et nutu fecerunt cum regestis et clauibus in tergo, multisque hominibus imposuerunt, quasi summus esset cultus, sed tandem per uisitationem regis reuelata est impostura, et per Episcopum in London [10]) publice demonstrata, tandem etiam ea imago per plateas undiquaque circumuecta et discerpta. Respondit D. M. Lutherus: *das bilde solte man behalten haben* in memoriam, [11]) sicut noster Elector **) [*fol. 617*b] habet imaginem Beatae Mariae

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 214. cap. 27. §. 79.
**) *Conf.* ibid. III. p. 254. cap. 27. §. 138.

99) idem facerent,] Reb.: idem facerent, et ego partem habeo cruris.
100) eadem] Reb.: ea
1) et] Reb.: similiter
2) *hat — gehabet?*] Reb.: habuitne asina pedes quinque?
3) irridere.] Reb.: ludere.
4) Dei gratia sentit — — *that*] Reb.: sed nunc Dei gratia illorum fastum intelligimus, superbissimi enim Itali melius falli non possunt, quam vt illudantur per nos, sicuti et nobis fecerunt quemadmodum ludimoderator ille fecit,
5) *gab er — lachens*] Reb.: pueris omnibus vnam sententiam latinam opponebat
6) *ein Teuffel,*] Reb.: est Diabolus,
7) *ein mönch.*] Reb.: est monachus.
8) In Candelb. c. Angliae] Reb.: In Angliae ciuitate Cantelburg.
9) uultu mutabili,] Reb.: mutabili vultu
10) London] Cod.: Londem,
11) labijs et nutu fecerunt — — in memoriam,] Reb.: et labijs excauatam habuerunt, in quam certo tempore aquam calidam fuderunt, quae per oculos et pedes emanant. Populus ex superstitione accurrens illam tanquam salutiferam collegit, et regestis aliquot occultis, multum nudabundum erga adorantes exhibuerunt, populumque hoc fuco deceperunt, tandem illa impostura per visitationem regni Angliae reuelata per Episcopum Londinensem publice demonstrata, postea illa imago per plateas vndique circumuela (*pro*: circumuecta) et discerpta. Respon. M. L. Haec imago reseruari debuisset, in memoriam posteritati.

uirginis gestantis puerum Christum in ulnis, [12]) qui etiam erat mobilis suis regestis. Nam homines orantes noluit respicere auersus ad matrem, ut ibi quaererent auxilium. Deinde extenso brachiolo ad orantem monstrauit.

Anno 39. 2. Ianuarij uenerunt literae ex Amberg [13]) de importunitate papistarum acerrima, conquerentes concionatorem uocatum ex Wittenberga non audiri populo resistente summa temeritate, *sie wolten Luthrischen pfaffen nicht, er kan nichtes denn Christum predigen, das wollen sie gleich so wol thun, wann sie die bibel wolten lesen.* Magnus ibi fuerat tumultus. [14]) D. M. Lutherus orauit pro pace, dicens: *hette ichs gewust, das herr Andreas nicht vom bischoffe geweihet were, so wolte ich ihn* [15]) *haben nicht hingeschickt* [16]) in initio Euangelij. Nam mundus uult spectris decipi, et recitauit [17]) Stationariorum fallacias, qui impudentissime mendicassent *das heilige bludt des heiligen geistes*, [18]) Anthonij, Valentini, Ruperti *bottschafften, vnnser lieben frauen milch tzu Schnellen* [18a]) *in Westphalen.* Haec omnia securissima credidimus, non offensi [19]) erroribus et scandalis personarum (nam stationarij plerumque impudentissimi fuerunt [20])). Nunc pie docentes et uiuentes contemnimus.

Credo papam*) de industria [21]) collocasse Syluestrum

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 214. cap. 27. §. 80.

12) Elector habet — ulnis,] Reb.: Princeps Elect. Saxoniae, imaginem Bae. Virginis, puerum Christum in vulnis (*pro*: ulnis) gestantis reseruauit.

13) uenerunt literae ex Amberg] Reb.: ex Amberga venerunt

14) uocatum ex Wittenberga — — tumultus.] Reb.: ex Witeberga eo vocatum, a Papistis recusari, ipsos presbyterum Lutheranum non posse ferre, quia nihil aliud concionaretur quam Christum, quod et ipsi facere vellent, si legerent Biblia, et ita magnus est ibi exortus tumultus.

15) *ihn*] Cod.: *inen*

16) *hette ichs g. — hingeschickt*] Reb.: Ego si scissem M. Andream non fuisse ordinatum vel sacratum per Episcopum, non missisem illum isthic

17) uult sp. — recitauit] Reb.: laruis vult decipi, recitans

18) *das heil. bl. — geistes*] Reb.: sanctus Spiritus, sanctus sanguis

18a) *Schnellen*] *sic h. l. legitur, infra* (Cod. fol. 619a lin. 13.) *hic locus nominatur*: *Schmollen, quod nomen in Schmöllen mutaui.*

19) Ruperti *bottschafften*, — non offensi] Reb.: Ruperti, etc. nunci. Ac beatae virginis Mariae, vbi monachus impudenter praedicauit, quomodo lac accepissent, dicens: Puer Iesus mammillas sugebat, prouocabatur ad iram et faciem auertebat, tunc fluebat de matre, quod cochleari susceptum est. Haec impudentia mendacia credidimus, fascinati

20) impud. fuerunt] Reb.: impud. fuerunt nebulones

21) Credo papam de industria] *Sectio ab his verbis ordiens et verbo*: perdatur *terminata, quae in* Cod. fol. 617b lin. 24. — fol. 618a lin. 7. *praecedentem subsequitur, a* Reb. *autem non proxime, post illam, quae* II. fol. 78a lin. 14. *finitur, sed paulo inferius* fol. 78b lin. 19. — fol. 79a lin. 3. *exhibetur.*

et Thomam Cantuariensem [22]) in octauam natiuitatis Christi. [23]) Nam ille [24]) Romanum imperium, hic [25]) uero Anglicum regnum lucrifecit. Thomas Apostolus [26]) nihil est in Canonizatione [*fol. 618*a] ad [27]) Cantuariensem. Nam papae unicum studium [28]) ad retinendas possessiones spectat. Cessantibus imperatoribus semper captauit regna. ***Darumb habe ich in dem babst schlussel alle seine*** rapinas ***angetzeigt***, [29]) quae pictura est odiosissima, ubi res cum uerbis loquitur. Tempus est reuelationis huius iniquitatis. [30]) ***Ich hoffe nun, der Jungste tagk sol nicht lange aussen sein***, ut funditus perdatur. [31])

Crassissimi fuerunt errores papae*) ante Euangelij tempora, qui tamen adorabantur, ***der wir vnns nun mussen schemen tzugedencken, als mit dem heiligthumb weisen, Josephs hosenn***, S. Francisci ***niederkleidt***. Respondit D. M. Lutherus: paucissimi praedicatores fuerunt, qui [32]) in minimis negotijs conscientijs consulere potuissent, [33]) imo praegnantibus et lactantibus [34]) ieiunia seueriter imponebant sine dispensatione.

Papistarum mendacia **) sunt palpabilia, ***der die sich itzund schemen***. Sicut quidam ciuis Oschazensis publice carnes in quadragesima comedens a D. Georgio citatus confessus est sine timore, et probauit ius suum ex confessionali. [35])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 214. cap. 27. §. 81.
**) *Conf.* ibid. III. p. 215. cap. 27. §. 82.
22) Cantuariensem] Cod.: Canthriariensem
23) collocasse — Christi.] Reb.: Syluestrum et Thomam Cantuariensem in octauam Natiuitatis Christi collocasse.
24) ille] Reb.: Syluester
25) hic] Reb.: Thomas
26) lucrifecit. Thomas Apostolus (Cod.: Apostolis)] Reb.: lucrifecisse creditur. At Apostolus Thomas
27) ad] Reb.: erga
28) Nam — studium] Reb.: Praecipuum enim Papae studium
29) *darumb — angetzeigt*,] Reb.: Ideo in Papae clauibus omnes suas indicaui rapinas,
30) loquitur. Tempus — iniquitatis.] Reb.: loquuntur. Tempus reuelandi est huius abominationis,
31) *Ich hoffe* — funditus (Cod.: funditur) perdatur.] Reb.: spero autem nouissimum diem non longe abfuturum, vt funditus extirpetur.
32) Crassissimi fuerunt — — fuerunt, qui] Reb.: cum ante Euangelij tempora, crassissimis erroribus persuadebamur, quorum nunc cum pudore mentionem fecimus, vt cum ostendebantur reliquiae Sanctorum caligae Iosephi, Francisci subligaculum. Haec acciderunt ex defectu piorum praedicatorum, vbi — *Haec sectio, quae in* Cod. fol. 618a lin. 8 — 15. *legitur, ap.* Reb. *praecedentem non subsequitur, sed paulo superius* II. fol. 78a lin. 15 — 23. *proxime post verba*: „et viuentes contemnimus," *refertur*.
33) potuissent,] Reb.: potuerunt.
34) lactantibus] *sic* Reb.: Cod.: lactentibus

Item, Quidam ciuis [36] Spirae uxorem suam mortuam sepeliri [37] iussit sine exequijs, *beruffet sich auff sein Confessional*, [38] quod sibi uiuenti omnia peccata essent condonata. Ideo nihil opus esse uigilijs aut missis. Deinde recitauit sepulturam [39] in Orliens ciuitate Galliae, ubi [*fol. 618b*] matrona quaedam mortua uiuens [40] prohibuit, ne quid exequiarum fieret sibi. Et apud monachos sine exequijs est sepulta. Monachi excogitabant spectrum eiulans conspici, petens Missam, [41] quia ipsa esset in purgatorio propter peccata sua. Tandem monachorum [42] fraudes reuelatae sunt [43] per adolescentem, et ex prouincia pulsi sunt per Regem. [44] Summa, Papa nihil uult remittere, sed uult pudefieri.

Anno 39. 22 Februarij dicebatur de horrendis papistarum mendacijs, quibus alienarunt homines. In Anglia imaginem Christi excauatam habuerunt, in quam certo tempore calidam aquam infuderunt, quae per oculos et pedes manauit. Populus ex superstitione copiosus accurrit, aquam illam et salutiferam colligens. Tandem per Episcopum Latimerum in uisitatione publice fracta est. [45] Ita Romae tres fontes esse fabulabantur, [46] quos effecerit Pauli caput saltans, [47] cum

---

35) Papistarum mendacia — — ex confessionali.] Reb.: Haec mendacia papabilia Papae, quarum nunc meminisse pudor est, deridentur sicut ciuis quidam Oschatzensis in etc. publice carnes comedens, a D. G. citatus, sine fuit confessus est, ex confessionali Papae, iuste se fecisse probans. — *Haec sectio, quae in* Cod. fol. 618a lin. 16. — fol. 618b lin. 8. *et ap.* Reb. II. fol. 78a lin. 24. — fol. 78b lin. 14 med. *legitur, in utroque libro praecedentem subsequitur.*

36) Quidam ciuis] Reb.: ciuis quidam

37) sepeliri] *sic* Reb.; Cod.: sepelire

38) *beruffet — Confessional,*] Reb.: et defendebat se suo confessionali.

39) recitauit sepulturam] Reb.: recitabatur sepultura

40) uiuens] Reb.: viuens adhuc,

41) fieret sibi. Et — Missam,] Reb.: sibi fieret, quae apud monachos sepulta, qui spectrum excogitabant eiulans, petens missas et eleemosynas,

42) monachorum] Reb.: hae

43) sunt] *a* Reb. *abest.*

44) et ex prouincia — Regem.] Reb.: monachi per Regem prouincia expulsi sunt.

45) Anno 39. 22 Febr. — — fracta est.] *haec prior huius sectionis pars, quae in* Cod. fol. 618b lin. 9 — 16 med. *refertur, a* Reb. *omissa et fortasse eam ob causam, quod ea, quae supra* p. 251. lin. 12—15. *relata sunt, iterare videtur.*

46) Ita Romae — fabulabantur] Reb.: Finxerunt enim Romae tres fontes exortos, — *Ab his verbis incipit altera huius sectionis pars, quae in* Cod. fol. 618b lin. 16 med. — 19. *et ap.* Reb. II. fol. 78b lin. 14 med. — 18. *exhibetur.*

47) Pauli caput saltans] Reb.: caput S. Pauli decollati saltans,

appellatione nominis Hiesu. Respondit D. Martinus: *Ach es sein nicht* humana, sed sathanica mendacia. [48])

D. M. Lutherus interrogabatur, quid in papisticis indulgentijs esset carina. Respondit: Quadragena per 40 dies. Nam multae fuerunt partes poenitentiales, quinque anni, 7 anni, 40 anni pro uno peccato mortali. Item 40 dies. [49])

In Lichtenberg*) considerauit D. M. Lutherus opes Antonitarum satis magnificas, *also dass tzu dieser tzeit mit drey thonnen goldes schwerlich tzu enden were,* [*fol. 619a*] *das hat vortzeilten* sordidissimus quaestus *gegeben, sie sindt vmbgetzogen wie die knapsecke,* [50]) homines cingulis, peris et caltris sibi deuincientes. Tetzel corruptus in Annae monte ab Antonitis ita eos commendauit, *dass ein solcher* Concursus *war worden, dass man ihnen 3 meilen war nachgelauffen.* Ita moti illius persuasione, [51]) nisi honorarent reliquias sanctorum, omnes [52]) scaptensulas et metalla euanescere. Ah bone Deus, quis nobilium, ciuium, rusticorum Deo gratias agit pro ista liberatione ab harpyijs, quibus innumerabilem thesaurum obtulerunt quotidianis accidentibus, [53]) nunc ingrati redduntur, non enim tantum accidentia, sed et [54]) substantialia pijs [55]) detrahere conantur.

Monachus concionatus, unde *die von Schmöllen* [56]) *die milch* Mariae *bekommen hetten.* Dixit: *das kindt* Hiesus *sog die brüste, wardt tzornig, wandt sich hinweg, da sprang die milch hinweg vnnd sie fingen sie mit einem leffel auff* etc. [57])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 215 sq. cap. 27. §. 83.

48) Respondit D. M. — mendacia.] Reb.: His Satanicis mendacijs persuasi, omnia credidimus.

49) D. M. Lutherus — — 40 dies.] *haec, quae in* Cod. fol. 618b lin. 20 — 24. *leguntur, a* Reb. *absunt.*

50) consideranit D. M. Luth. — — *knapsecke,*] Reb.: D. M. Luth. considerauit Antonitarum splendidas domus, quae difficile hisce temporibus tonnis auri erigi et aedificari possent, vnde olim sordidissimus quaestus ortus est, omnes enim fere circumnagabantur regiones, — *Haec sectio in* Cod. fol. 618b lin. 25. — fol. 619a lin. 12. *ut ap.* Reb. II. fol. 79a lin. 4 — 22. *legitur.*

51) corruptus in Annae m. — — persuasione,] Reb.: in Annae monte ab Antonitis corruptus, eos ita Ecclesiae commendauit, vt tantus existeret concursus, vt et homines per tria miliaria illos uisitarent, ita persuasi,

52) honorarent — omnes] Reb.: reliquias sanctorum honorarent, et omnes

53) obtulerunt quot. accidentibus,] Reb.: quotidianis accidentalibus obtulerunt.

54) accidentia, sed et] Reb.: accidentalia, sed

55) pijs] Reb.: pijs Doctoribus

56) *die von Schmöllen* (Cod.: *Schmollen*)] *sie h. l. legitur, ut supra* fol. 617b lin. 20., *ubi eadem breuius memorantur, locus nominatur: tzu Schnallen in Westphalen.*

57) Monachus concionatus — etc.] *haec hoc quidem loco ap.* Reb. *non reperiuntur, consentiunt autem cum iis, quae a* Reb. *paulo superius*

QVAESTVS ET AVARITIA PAPAE. *)

Papa quotannis accepit de singulis Petrinum, id est duos grossos, *das hat gemacht bei neun hundert Tausent fl.* [58]) Multi Altaristae [59]) uix habuerunt 60 gross. [60]) et tamen abunde sustentarunt se [61]) ex accidentibus. Wittenbergensis pastura uix habuit certi pretij 30 fl. et tamen ultra 300 annuatim. *das eingeschneide* [62]) *ist gross gewesen.* [63]) Ego scio Episcopum Misnensem 2000 fl. priuari, [63a]) quos habuit ex consistorio [64]) ex mulctis adulterorum, stupratorum, proprie ad principes pertinent, si saperent principes, possent hanc pecuniam ad se deriuare. [65])

[*fol. 619*[b]] Ego Martinus Lutherus uolens cognoscere iura Ecclesiastica **) legi [66]) summam Angelicam. Dicebat D. Hennius, Non Angelica, sed Diabolica esset appellanda propter argutias inextricabiles. Sic [67]) ludit papa suis casibus, quos omnes praeseruat scrinio sui pectoris et mentali reser-

---

*) Reb. II, fol. 79[a] lin. 23. – fol. 81[a] lin. 15. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 216. cap. 27. §. 84.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 216 sq. cap. 27. §. 85.

II. fol. 78[a] lin. 5 med. — 10 med. *sic relata sunt*: Lac beatae virginis Mariae, vbi monachus impudenter praedicauit, quomodo lac acceperint. dicens: Puer Iesus mammillas sugebat, prouocabatur ad iram et facies auertebat, tunc flebat de matre, quod cochleari susceptum est. (*vide supra* p. 252. notam 19.)

58) Papa quotannis — *Tausent* fl.] Reb.: Papa quotidianis accepit in Anglia de singulis personis Petrinum, valentem duos grossos, qui summatim ferunt nouies centena millia florenorum. — *Haec sectio legitur in* Cod. fol. 619[a] lin. 17 — 27., *ap.* Reb. II. fol. 79[a] lin. 23. — fol. 79[b] lin. 5 med.

59) altaristae] *sic* Reb.; Cod. *calami err.*: Althaustae

60) 60 gross.] Reb.: 60 gross. deputatum

61) sustentarunt se] Reb.: se sustentarunt

62) *eingeschneide* (*i. e.* salarii accessiones)] *sic scripsi*; Cod.: *eingeschnete*. — *Conf. de illa voce* Ioh. Leonh. Frischii *Teutsch-Lateins. Wörterb.* P. II. p. 214.

63) Wittenbergensis pastura — *gr. gewesen.*] *haec a* Reb. *absunt.*

63[a]) priuari] *sic scripsi*; (= Coll. germ.: *abgehen*); Cod.: priuati

64) Ego scio — ex consistorio] Reb.: Episcopus Misnensis annuatim ex consistorio collegit vltra 2000 flo.

65) stupratorum — ad se deriuare.] Reb.: stupratorum, et excommunicationibus quae potius ad Principes pertinerent, si saperent, pecuniam hanc ad se deriuare possent.

66) Ego Mart. Luth. — legi] Reb.: Doct. Mart. Luth. volens iura Ecclesiastica cognoscere, legit — *Sectio ab his verbis ordiens, quae in* Cod. fol. 619[b] lin. 1 — 23. *legitur, ap.* Reb. *paulo inferius* II. fol. 80[a] lin. 28. — fol. 80[b] lin. 29. *reperitur.*

67) Dicebat D. Hennius — Sic] Reb.: Dominus Hennius affirmabat non Angelicam sed Diabolicam esse appellandam propter inexplicabiles argutias. Sic enim

uationi, sic [68]) remisit, ut tamen sibi praeseruet. Ita omnia eius iura sunt incerta. Adeo diabolicis mendacijs nos lusit papa [69]) sub potestate clauium. Ideo Paulus non immerito illa tempora saeuissima appellet, [70]) ubi ex ira Dei Romani pontifices per tot prodigia mendaciorum regnarunt, *brauchen ihre Curtisanische* [71]) *stucklein.* [72]) Angliam habebat liberam. *Aber der Peterspfennig brachte dem babst Jerlich bey 9 tonnen goldes.* [73]) Ita [74]) Petrus ardentissimis uerbis papam [75]) describit: *Es sindt durchtriebene leute im geitze,* [76]) non dicit de simplici et humana auaritia. Considerate tantum, [77]) quid egerint Vrbanus sextus, Gregorius 9. [78]) Bonifacius 12. ante Concilium Constantiense, et in illo Concilio aliquo modo Romanistae [79]) humiliati terrebantur. Deinde iterum insultabant, nunc iterum territi sunt, *machte es doch der Tetzel zu grob, das mans muste greiffen.* [80]) scribebat Indulgentias ualere, etiamsi homo non poeniteret sine omni contritione [81])

Pictura afferebatur*) D. M. Luthero, [82]) ubi papa erat suspensus una cum [83]) Iuda et loculis Iudae. Respondit: *das wirdt dem babst wehe thun,* [84]) qui a Caesare et regibus adoratus [*fol. 620a*] est *vnnd sol nun an seine schlussel gehenckt werdenn. Es wirdt die papisten sehr schmertzen.* [85])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 217. cap. 27. §. 86.

68) m. reseruationi, sic] Reb.: m. reseruatione sic

69) diabolicis mend. nos lusit papa] Reb.: Sathanicis mendacijs nos Papa lusit,

70) appellet,] Reb.: appellat,

71) *Curtisanische*] *sic scripsi;* Cod.: *Corthusanische*

72) *brauchen — stucklein.*] Reb.: vtebantur fallacijs et dolis Curtisanorum.

73) Angliam habebat — *goldes.*] *haec a* Reb. *absunt.*

74) Ita] Reb.: Quapropter

75) papam] Reb.: papatum

76) *Es sindt — geitze,*] Reb.: Sunt homines auarissimi,

77) tantum,] Reb.: quaeso

78) Vrbanus sextus, Gregorius 9.] Reb.: Vrbanus, Georgius nouus,

79) et in illo — Romanistae] Reb.: in quo Romanistae aliquo modo

80) territi sunt, *machte — greiffen.*] Reb.: sunt territi, furus Tetzelij ideo natus est, omnibus vt digitis tangi posset.

81) scribebat — contritione.] *haec a* Reb. *absunt.*

82) Pict. afferebatur D. M. Luthero] Reb.: Pictura afferebatur a D. M. Luth. constituta, — *Sectionis sic ordientis, quae in* Cod. fol. 619b lin. 24. — fol. 620a lin. 19. *legitur, pars prior, quae finitur verbis*: „*an seine eigene schlüssel hencken.*“ *ap.* Reb. II. fol. 79b lin. 5 med. — 22. *reperitur.*

83) erat suspensus una cum] Reb.: suspensus erat cum

84) *das wirdt — thun,*] Reb.: Hoc Papam valde macerabit,

85) *vnnd sol — sehr schmertzen* (Cod. *schwertzen*)] Reb.: et nunc in suas claues suspendi debet. Papistis maximam (*pro*: maximum) adferet dolorem,

quia conscientia eorum perstringetur [86]) et res ipsa loquitur. *darumb wapnet sich der beuttel mit dem bischoffhutten vnnd Cardinal infuln* [87]) *sehr wol,* [88]) quia tanta fuit auaritia papae, ut non tantum allata pallia omnium regionum ad se rapuerit, sed uendiderit [89]) sacramenta, indulgentias, fraternitates, sanguinem Christi, coniugium. [90]) *darumb stecket der beuttel col raubes,* [91]) et merito ei [92]) contradicitur, sicut in Apocalypsi dicitur: [93]) Miscete ei duplum. *Er hat mich verdammet, verbrandt vnnd dem Teuffel in hindern gesteckt, so wil ich ihn an seine eigene schlüssel hencken.* [94]) *Vnnser herrgott* [95]) *konde wol reich sein, wan er wolde,* si plagas, morbos et calamitates ad se reciperet et pecunia redimi permitteret, *was würde er fur geldt lösen.* In regno papae *ist es dennoch schier also gefast gewest,* quod singuli morbi sua habuerunt idola et patronos. Ideo Caietanus Cardinalis Augustae cum singultu dixit: Noli [95a]) illam Monarchiam optime constitutam ita discerpere. [95])

Horrenda est Dei ira *); in tot papae decretis, ne unicum locum scripturae aut articulum Catechismi tractari. [96]) Nam papa suam Ecclesiam proinde [97]) ut externam aliquam politiam constituere uoluit. Ideo impijssime docuit, Cucullus

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 218. cap. 27. §. 87. 88.

86) perstringetur,] Reb.: perstringitur,

87) *infuln* (*i. e.* infulae)] Cod.: *infeln*

88) *darumb wapnet sich — sehr wol,*] Reb.: Ideo marsupium pileis et insulis (*pro:* infulis) Episcoporum et Cardinalium optime se munit,

89) quia tanta fuit — uendiderit] Reb.: Annuata, pallia omnium regionum a se rapuit, sed vendidit etiam

90) coniugium.] Reb.: coniugium, etc.

91) *darumb — raubes,*] Reb.: Marsupium ideo suum rapinis plenum est,

92) ei] Reb.: illi

93) dicitur:] Reb.: legitur.

94) *Er hat mich — hencken.*] Reb.: Ego per Papam condemnatus, combustus, et Diabolo omnino traditus sum, ille vero a me in proprias suspensi debet claues.

95) *Vnnser herrgott* — — ita discerpere.] *haec altera huius sectionis pars, quae in* Cod. fol. 620a lin. 12 med. — 19. *legitur, a* Reb. II fol. 80b lin. 21 — 29. *sic exhibetur:* In regno Papae ita ordinatum fuit, vt singuli morbi habuerint sua idola et patronos, si Deus noster quaerere voluisset, tunc omnes morbos, plagas, calamitates ad se recepisset, et pecunia redimi permisisset, magnum certe cumulasset acerum pecuniae. Ideo Cardinalis Caietanus Augustae et singultu dixit ad me: Noli illam monarchiam optime institutam ita discerpere.

95a) Noli] *sic* Reb.; Cod.: Nolo

96) Horrenda est — tractari.] Reb.: Horrenda ira Dei est, quod in tot Papae decretis ne vnicus locus scripturae aut articulus Catechismi tractetur et declaretur. — *Haec sectio in* Cod. fol. 620a lin. 20. — fol. 620b lin. 6., *ap.* Reb. *autem* II. fol. 79b lin. 23. — fol. 80a lin. 9. *legitur.*

97) proinde] Reb.: perinde

cadaueri [98]) indutam, [99]) remissionem peccatorum afferre, aequans eam [99]) merito [100]) Christi saluatoris. Hanc profanationem [*fol. 620b*] papa non tantum permisit, sed et confirmauit. Superstitionis papisticae magna est uis, perrumpit enim uiolenter. [1]) Ideo Daniel dicit de Antichristo: [2]) Et prosperabitur, donec consummetur ira. Ego [3]) spero illam iram iam esse consummatam, *dass gott dem babste werde wehren*, modo nostra propria securitas et contemptus non promouerent malum etc. [4])

Literae uenerunt [*]) a uisitatoribus [5]) de Idolatria Bennonis deuastata Misniae. Respondit: [6]) Quomodo clamabunt et gloriabuntur papistae *keiserliche gestieffte*. Sicut [7]) Episcopi uolunt esse *fürsten des reichs*. [8]) Ita Caesar coactus est confirmare papatum contra se, et deinde gladium arripuerunt, sicut Iulius papa fecit. Quando peruenissent in authoritatem, *so hetten sie den* habitum *abgeleget vnnd weren fursten vnnd keiser worden*, [9]) sicut Cardinalis Saltzburgensis et Moguntinus fuerunt potentissimi, sed Deo gratia, qui iudicium super illos ponit iuxta scripturam. Sic faciet eis Dominus, sicut nobis [10]) facere cogitauerunt. Nam ego uideo illorum obdurationem, et [11]) optimae personae quam primum eliguntur in Episcopos et iuramentum faciunt, fiunt indurati

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 218 sq. cap. 27. §. 89.

98) cadaueri] Reb.: mortuo homini

99) indutam . . . eam] *sic recte* Reb.: Cod.: indutam . . . eum (*quamquam non vocem* cucullum, *sed* cucullam *in praecedentibus exhibet.*)

100) merito] Reb.: meritis

1) perrumpit enim uiolenter (Cod. *falso:* uidenter)] Reb.: violenter enim perrumpit.

2) dicit de Antichriste:] Reb.: de Antichristo dicit.

3) Ego] *a* Reb. *abest.*

4) *dass gott* — — malum etc.] Reb.: et Dominum Papam confundere velle, nisi nostra securitas, contemptus et dissidia mutua, nouum malum excitauerint.

5) L. uenerunt a uisitatoribus] Reb.: L. a visitatoribus venerunt — *Haec sectio, quae in* Cod. fol. 620b lin. 7 — 21. *exhibetur, etiam ap.* Reb. II. fol. 80a lin. 10 — 27. *praecedentem subsequitur.*

6) Bennonis (Cod. *male:* Bennoses) deuast. M. Respondit:] Reb.: Bennonis Misniae deuastata. Respon. M. L.

7) clamabunt — Sicut] Reb.: papistae clamabunt et gloriabuntur, Caesaream legata. Nam

8) *fürsten des reichs.*] Reb.: Principes imperij.

9) contra se, et — — *keiser worden,*] Reb.: cum sua iniuria. Nam Papa gladium arripiens (sicut Iulius Papa fecit) in summam peruenisset authoritatem, habitum deposuissent, et imperia Caesarum ac Principum assumpsissent.

10) nobis] *ap.* Reb. *deest.*

11) et] Reb.: vt

sicut Iudas. [12]) Nam sathan ingreditur post [13]) buccellam intinctam.

Fuit quidam Officialis, *) ut uocant, [14]) qui habuit sacrificulum. Is cum missam, quam iussus erat celebrare, intermiserat, Dominum [15]) ita offendit, ut eum ab officio remouere uellet, nisi 20 fl. numeraret. Sacrificulus metu [*fol. 621a*] pauidus et nummis destitutus, [16]) petijt, ut sibi daretur promotio [17]) 14 dierum, intra quos promisit se pecuniam collecturum esse. [18]) Elapsis 14 diebus [19]) cum alium Dominum quaesiuisset, fecit duas scopas easque deportauit in aedes officialis. [20]) Cur, inquit officialis, scopas affers, cum scis pecuniam me [21]) postulare? Quid tum? [22]) respondit sacrificulus: duas confeci scopas, quarum unas tibi trado, alteras ego reseruo, *dass ein iglicher seine thur kehre, so wirdt mir mein herr kein geldt abfodern*, [23]) et sic discessit etc. [24])

CONTROVERSIAE CVM PAPISTIS. [25]) **)

Tria debent esse libera
- Sacramentum utriusque speciei.
- Coniugium sacerdotum debet esse liberum, quamuis plures Canonici permanebunt scortatores.
- Missa etiam debet esse libera. [26])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 219. cap. 27. §. 90.

**) Reb. II, fol. 81a lin. 16. — fol. 82b lin. 27. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 224. cap. 27. §. 96.

12) eliguntur in Ep. — Iudas.] Reb.: in Episcopos eliguntur facto iuramento indurati mutantur in Iudam,

13) post] Reb.: per

14) Fuit quid. Off., ut uocant,] Reb.: Officialis quidam fuit, — *Sectio sic ordiens in* Cod. fol. 620b lin. 22. — fol. 621a lin. 9., *ap.* Reb. *autem* II. fol. 80b lin. 30. — fol. 81a lin. 15. *exstat.*

15) Is cum missam — Dominum] Reb.: qui missam quam, erat iussus celebrare, intermiserat, Deum (*pro*: Dominum)

16) nummis destitutus,] Reb.: pauper,

17) promotio] Reb.: prorogatio

18) promisit — coll. esse.] Reb.: se pecuniam collecturum promisit

19) 14 diebus] Reb.: his diebus

20) fecit duas — aedes officialis (Cod.: officiales).] Reb.: duas scopas fecit, easque in aedes officialis deportauit.

21) pecuniam me] Reb.: me pecuniam

22) Quid tum?] *a* Reb. *absunt.*

23) ego reseruo — *abfodern* (Cod.: *anfodern*)] Reb.: mihi reseruabo, ut si vnusquisque nostrum purget ante suas fores, tunc dominus meus nullam a me pecuniam petat,

24) etc.] *ap.* Reb. *non legitur.*

25) Controv. cum Papistis.] Reb.: Controuersiae cum Papistis quae nulla concordia sarciuntur.

26) Tria debent — — esse libera.] *haec et sequentia, usque ad verba*: „*seit ihr gerecht, so helff euch gott.*“ *quae in* Cod. fol. 621a lin. 12. — fol. 622a lin. 1. *leguntur, a* Reb. *absunt.*

Nu es muss endtweder an ein reuffen gehen oder mussen vnns das tzugeben wann es dahin kompt, dass sie vnns tzugeben, so mussen wirs thun. dann wie haben die Christen gethan mit den Arrianern, wie hat Paulus mit den Juden mussen thun. Also mussen wir sie auch auff ihre gewissen lassen. ex quo nolunt nos sequi, *dan sol Christus seine predigt lassen. das thut er nicht. man köppe, trencke, würge dort vnnd da. Ich lasse euch auch köppen vnnd wartte der verfolgung, bis sie ihr müde werden, vnnd muss doch tzuletzt dahin komen, dass man einen* [*fol. 621b*] *iden lass gleuben, wie ers in seinem gewissen weiss tzuuerandtwortten vor gott. darumb were die vereinigung am besten, wie gesagt.* Heluetij nondum conuenissent inter se, *wenn sie sich nicht daruber geraufft hetten. Ich furchte, es werde den papisten auch also gehen.*

Anno 1517. in festo omnium sanctorum primum coepi contra papatum scribere contra indulgentias. 18. excommunicabar. 19. disputabam. Deinde multa dixit de Italiae inconuenienti aura et optimo uino. Anno 8. primum uenit D. M. Lutherus Wittenbergam. Anno 9. profectus est Romam. 12. electus est in Doctorem. [27])

D. Lutherus legens literas etiam protulit citationem, qua eum Caesar citauit Wormatiam subscripto suo nomine crassis literis: Carolus. Inscriptio erat: *dem Ersamen vnnsern lieben andechtigen* D. M. Luther *Augustiner ordens.* Hoc titulo [28]) non est dignatus eum Dux Georgius, quo Caesar appellans eum: *Ersamen*, quia erat excommunicatus. Deinde legit principis Friderici literas, quibus ab eo petijt, ut postillam explicet cum Euangelijs et Epistolis. Deinde literas Marchionis, Georgij et Comitis Hassiae, et dixit Comitem Hassiae primo acerrimum eius fuisse aduersarium, qui Wormatiae ad Doctorem uenerat expostulaturus cum eo amice: *Er doctor*, Vos docuistis, si quis impotens esset, alium ad uxorem [29]) admitteret, et multa alia. Tandem abijt dicens: *seit* [*fol. 622a*] *ihr gerecht, so helff euch gott.* [26])

De papistis et Tyrannis [30]) dixit,*) quod eo peruenissent, ut fateri cogantur [31]) nos uera docere, etsi resistant, sed

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 219 sq. cap. 27. §. 91.

27) Anno 1517. — — in Doctorem.] *Conf. tabula in principio capitis:* De D. M. Luthero *supra* p. 154. nota 74. *ex* Rebenstockii Ed. *allata.*

28) titulo] Cod. *calami err.*: ditulo

29) alium ad uxorem] *sic scripsi;* Cod.: aliud ad uxorum

30) De papistis et Tyrannis (Cod. *male:* Tyrannus)] Reb.: De Tyrannis et Papistis — *Sectio sic ordiens in* Cod. fol. 622a lin. 2—22., *ap.* Reb. *autem* fol. 82a lin. 10. — fol. 82b lin. 6. *legitur.*

31) cogantur] Reb.: cogerentur

plex et unicum consilium Dei, scilicet Christ constitutum a patre. *der wirdt bleiben, er ha gestürtzt. Ich wils lieber mit ihm halltten, da cken,* Caesare et toto mundo. [39]) Sed noster cificus, quaerit pacem, [40]) ideo oremus pro haud dubie [41]) ei fallacias struit et Gallum elegit, Venetos, Anglum ad societatem et fo *dann er siehet, dass ihm gielt, dencket: sol ich der keiser mit.* Dominus impediat consilia. [43]

Quod papistae me oderunt, [44]) non mir *wol vmb* [45]) *sie verdienet.* Christus Iudaeos quam ego papistas, et tamen eum occiderunt. suam legem iure me persequuntur, sed sec

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 220. cap. 27. §. 9

32) consilia] Cod. *falso:* consilio

33) etsi resistant — eorum.] Reb.: etsi αὐτοκατακρίτως proprio iudicio condemnati, ideo eorum consilia pereunt

34) et cadent — in foueam,] Reb.: vt mala in ipsorum deudo in foueam

35) *wir haben vnns — verbrandt,*] Reb.: Nos sat combusti sumus,

36) regem,] Reb.: regem Christum,

37) meis.] Reb.: meis, etc.

38) *Er hat ihm — — herunder.*] Reb.: Arcem illi ae annos 5000. si arcem huic Regi Bombardis destruet contra tonitru, et fulgure illos dissipabit.

39) *der wirdt bleiben — — toto mundo.*] Reb.: qui magnos reges et principes praecipitabit, ego magis in confido, quam in potentia Turcae, Caesaris et totius mu

40) quaerit pacem,] Reb.: pacem quaerens,

41) dubie] Reb.: dubio

42) ad societatem et foedus] Reb.: in societatem foederis

*)] legem et uoluntatem uidebunt, in quem transfixerunt. *werde auch einmal am Jungsten tage mit dem babst reden,* Dei uerbum et eius sacramenta impugnat. *Der babst urget die Ehepfaffen, dass sie sein sacrament annemen,* icet matrimonium, cum tamen omnes leges eos ab officio pendere iubent. Ita Dux Georgius propter uerbum et sa-menta homines reijcit. *Er hat ihr 10 hauss veter* [46]) *mit kindern tzu Oschatz veriagt, dass seufftzen wirdt vber ihn eihen.* sicut Ecclesiasticus dicit: *die thren der wittwen en vntter sich vnnd steigen doch vber sich.* [42])

Papa in suo concilio non uult [47]) reformationem.*) Nam io [48]) Reformare Romae magis est in odio quam tonitru li uel [49]) extrema dies, sicut Cardinalis [50]) dixit: Edant, nt, quid ad nos etc. [51]) sed ipsi uolunt nos reformare, pugnabimus. [52]) Neque nos Lutherani sumus contenti, si esserint εὐχαριστίαν sub utraque specie et coniugium rdotum, sed [53]) uolumus habere doctrinam [54]) fidei et ificationis sinceram, quae omnem idolatriam expellit, quia ulsa papatus fundamentum corruit. [55]) Hanc reformationem tit ac timet papatus etc. [56]) Interim papistae in Germania s sunt timidi. Erphordia Canonici [57]) interrogabant, quid malcaldiae esset decretum, [58]) an in salutem aut mortem rum. Tunc Philippus ad illos: Respicite ad exemplum ustanum. Wirtzburgenses autem canonici faciunt [*fol.* a] sibi amicos de Mammona iniquitatis, scilicet in foedere n Landgrauio. [59])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 220 sq. cap. 27. §. 94.

5) *hauss veter*] Cod.: *hauss wetter*

7) Papa in suo concilio non uult] Reb.: Papa in suis concilijs nullam vult, *praefixa hac inscriptione:* Controuersiae cum Papistis quae nulla concordia sarciuntur. (*conf. supra* p. 260. nota 25.) — *Sectio ab illis verbis:* Papa in *etc. ordiens et terminata verbis:* in foedere cum Landgrauio, *quae in* Cod. fol. 622b lin. 12. — fol. 623a lin. 2. *exstat, a* Reb. II. fol. 81a lin. 18. — fol. 81b lin. 5. *exhibetur.*

8) dictio] Reb.: haec dictio

9) tonitru (Cod.: donitru) coeli uel] Reb.: coeli tonitrua et

10) sicut Cardinalis] Reb.: ideo Cardinalis quidam

11) bibant, quid ad nos etc.] Reb.: bibant, ludant, etc. quid hoc ad nos,

12) pugnabimus] Reb.: pugnabitis.

13) sumus contenti, — sed] Reb.: contempti (*pro:* contenti) erimus, si utramque speciem et coniugium Sacerdotum concesserit, nos

14) doctrinam] *sic recte* Reb.; Cod.: doctrina

15) papatus fund. corruit.] Reb.: fundamenta papatus corruunt.

16) sentit — etc.] Reb.: Papatus sentit et timet,

17) timidi. Erphordia Canonici] Reb.: pauidi. Canonici Erphordienses

18) Schmalcaldiae esset decretum,] Reb.: decretum esset Schmalcaldis,

19) Tunc Philippus — — cum Landgrauio.] Reb. *horum loco, praecedenti voci addidit:* etc.

Doctrina et uita [60]) bene distinguantur. Vita est mala apud nos [61]) sicut apud papistas etiam. Non igitur de uita dimicamus, sed de doctrina. [62]) Hoc nescierunt Hus [63]) et Wicleff, [64]) qui uitam Papistarum [65]) impugnarunt. Ego non de uita mea dico, sed de doctrina, [66]) an aduersarij recte doceant. Mea uocatio praecipue ista est. [67]) Alij tantum uitam insectati sunt, sed de doctrina *ist der gans an den kragen gegriffen*, [68]) scilicet quod regnum et officium papistarum est malum. [69]) Hoc si obtinemus, facile conuincemus etiam uitam esse malam. [70]) Quando uero manet purum uerbum, *so kan* uita *tzu recht kommen*, etiamsi aliquid in ea desit. Omnia in uerbo sita [71]) sunt. hoc [72]) papa nobis sustulit et aliud [73]) introduxit. Hoc modo uici papam, uincam licet quod recte doceo. [74]) Quanquam etiam ciuiliter nos meliores sumus, tamen hoc non est praecipue urgendum, sed doctrina *die bricht dem babst den halss*. [75]) Ideo Daniel recte pinxit [76]) papam cum suo regno. Vbi uoluntas dominabitur, id est, neque spiritualia neque ciuilia curabit, sed dicet: sic uolo, sic iubeo etc. nulla reddita ratione, etiam naturali. Si enim quaeris, An papa constitutus sit iure naturali, diuino aut humano, respondetur: Nullo, sed ἰθελοθρησκείᾳ. [78]) so man

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 222 sq. cap. 27. §. 95. sect. 1—4.

60) Doctrina et uita] *sectio sic ordiens in* Cod. fol. 623ª lin. 3—27. Reb. II. fol. 81ᵇ lin. 6. — fol. 82ª lin. 9. *exstat*.

61) mala apud nos (nos *in* Cod. *deest*.)] Reb.: mala, scandalosa apud nos.

62) apud papistas — de doctrina.] Reb.: etiam apud Papistas, nos non dimicamus de vita, sed doctrina.

63) Hus] Reb.: Ioan. Huss.

64) Wicleff] *sic recte* Reb.; Cod.: Wisleff

65) Papistarum] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest*.

66) nihil de uita — de doctrina,] Reb.: non de vita, sed de doctrina contendo.

67) Mea uocatio praecipue (Cod.: praecipuae) ista est.] Reb.: Nam praecipua ista est mea vocatio,

68) sed de doctrina — *gegriffen*,] Reb.: sed de doctrina mentionem nullam fecerunt (anser enim collo apprehensus erat)

69) papistarum est malum.] Reb.: Papae sit abominabile.

70) obtinemus — esse malam.] Reb.: obtinuerimus, facile conuincemus perversam illorum vitam,

71) uero manet — — in uerbo sita (Cod.: sita sita)] Reb.: purum verbum manet, tunc vitae sequitur emendatio, etiamsi sit vitiosa. Ideo omnia in verbo Dei sita

72) hoc] Reb.: quod

73) aliud] Reb.: suas traditiones

74) uici papam — doceo.] Reb.: vicit Sathan. Recte docendo confutantur impii.

75) *die bricht — halss*.] Reb.: Papam omnino confundit.

76) pinxit] Reb.: depinxit

77) sic] Cod. *male*: si

78) ἰθελοθρησκείᾳ,] Cod.: ἰθελοθρισκία, Reb.: ἰαθελοθρισκία,

er sagen, niemandes hats ihm geheissen, [79]) sed est simpliciter religio liberi arbitrij. Ideo Daniel eum uocat [80]) Maosin. Paulus *hat* Danielem *wol gelesen*, et utitur etiam uerbis illius: [81]) Eleuabit se supra etc. [82])

[*fol.* 623b] Anno 39. 6 Maij [83]) Adolescens quidam studiosus Pomeranus generosus Martinus Weier [84]) a patre domum uocabatur, [85]) qui erat senex et assuefactus [86]) ad ritus [87]) papisticos. Consulebat [88]) D. M. Lutherum, quomodo cum patre debeat uiuere, [89]) ut eum lucrifacere posset, [90]) an etiam ad tempus propter eius infirmitatem ceremonijs papisticis, ut [91]) missis priuatis interesse deberet. [92]) Respondit D. M. Lutherus consulens, ut omnibus modis se applicaret patri, [93]) ne eum offenderet, sed [94]) ieiunando, orando, Missis, inuocationibus sanctorum ipsi se aequaret, et semper simul uerbo Dei ipsum [95]) parentem erudiret in articulo iustificationis et symboli, praecipue in concionibus de Hiesu Christo. [96]) Si uero pater his non posset flecti, ferendam esse ipsius infirmitatem, [97]) orandum et Deo commendandum, et ut ille omnibus modis caueret, ne sua libertate patrem offenderet, sed ut eum spiritualiter gigneret, a quo carnaliter genitus esset. Si in hunc finem patri se applicaret, non peccaret, etiamsi Missae et alijs profanationibus interesset.

---

79) *so muss — geheissen,*] Reb.: et sic cogitur fateri neminem istam instituere religionem illum iussisse,
80) eum uocat] Reb.: vocat eam cultum
81) Paulus *hat* — uerbis illius:] Reb.: Paulus summa cum diligentia Danielis scripta legit, et illius vtitur verbis,
82) supra etc.] Reb.: super omnia quod Deus dicitur.
83) Anno 39. 6 Maij] *sectio ab his incipiens, quae in* Cod. fol. 623b lin. 1 — 18. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 82b lin. 7 — 27. *reperitur.*
84) Weier,] *sic* Reb.; Cod.: Waijr
85) uocabatur,] Reb.: accersebatur,
86) senex et assuef.] Reb.: homo senex assuefactus
87) ritus] Cod. *calami err.*: ritos
88) Consulebat] Reb.: Is consulebat
89) debeat uiuere,] Reb.: viuere deberet,
90) lucrifacere posset,] Reb.: lucrifaceret.
91) ut] Reb.: et
92) deberet.] Reb.: debeat.
93) se applic. patri,] Reb.: se patri applicaret.
94) sed] *sic recte* Reb.; Cod.: se
95) ipsum] *a* Reb. *abest.*
96) praecipue in conc. de Iliesu (Cod.: Hieso) Christo.] *a* Reb. *absunt.*
97) Si uero — infirmitatem,] Reb.: preciter his si non posset flecti, infirmitatem ipsius esse ferendam,

DOCTRINA PAPISTARVM ET COECITAS. *

Homo faciens **) quantum in se est, meretur gr
ex congruo immutabiliter. Haec doctrina semper d
etiam Gersonis tempore usque ad Lutherum. 100) Nequ
ulla differentia inter hanc doctrinam et Arrianam nisi uo
lorum uariatio.

Papistae passionem 1) tripliciter praedicarunt. E
haben [fol. 624a] sich die prediger selber gemarttert, 2) d
auditores, tertio Christum, multa deblaterando septem
usum 3) passionis nunquam attigerunt, tantum lamenta
Mariae. 4)

Horrenda fuit coecitas et ira Dei 5) regnum papae,
tanta mendacia nemo intelligeret, post tam praeclaras
nitiones a Christo et Apostolis factas. Nec potest aliter s
nisi ex dicto Pauli 2 Thessalon. 2. Tradidit eos Deus
efficaciam erroris. Illa ἐνέργεια 8) tanta fuit, ut non int
rent crassissimos errores. Haec 9) sunt duo fundamen
pae: 10) Quodcunque ligaueris super terram. 11) Item.
ouēs meas. 12) Hinc detorsit omnia ad potentiam su

---

*) Reb. II, fol. 82b lin. 28. — fol. 88a lin. 16. — *Conf.* Luth.
germ. III. p. 225. cap. 27. §. 97.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 225 sqq. cap. 27. §. 98.

98) et coecitas.] Reb.: errores coecitas.

99) Homo faciens] Reb.: De merito congrui impium erat dogma, scilice
faciens — *Haec sectio, terminata verbis:* nisi uocabulorum
quae in Cod. fol. 623b lin. 21 — 25. *legitur, ap.* Reb. II. 1
lin. 10 med. — 16. *reperitur.*

100) ad Lutherum.] Reb.: ad haec.

1) Papistae passionem] Reb.: Ita Passionem Christi — *Sectio sic*
in Cod. fol. 623b lin. 26. — fol. 624a lin. 4., *ap.* Reb. *autem*
83b lin. 20 — 25 med. *exstat.*

2) *Erstlich haben — gemartert,*] Reb.: primum concionatores
macerarunt,

3) multa deblaterando (Cod.: deplaterando) — usum] Reb.: 7 aut
multum deblaterando, et tamen vsum

4) Mariae.] Reb.: B. virginis.

5) Horrenda — et ira Dei] Reb.: Horrenda coecitas et ira Dei fuit -
sectio terminata verbis: „ac si uidisset impletum.“ *quae in* C
624a lin. 5. — fol. 624b lin. 15. *exhibetur, ap.* Reb. II. [fol.
1. — fol. 83b lin. 10 init. *reperitur.*

6) solui] *sic recte* Reb.; Cod.: salui

7) Deus] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

8) ἐνέργεια] Cod. *et* Reb. *falso:* ἐνεργία

9) ut non intelligerent — Haec] Reb.: vt crassissimos errores non i
rent. Haec enim

10) papae:] Reb. *typ. err.:* Papa.

11) terram.] Reb.: terram, etc.

12) meas.] Reb.: meas, etc.

Ecclesia et politia. [13]) In decretis plenus [14]) mendaciorum et *τυραννιδις* impudenter [15]) dicit, non esse praesumendum tantae celsitudinis apicem errare posse. Fecerunt ex eo Deum mixtum. Item. Papa a nulla Ecclesia iudicari debet. Item in alio canone: Autoritas sacrae scripturae pendet a sede Romana. Inde docuit, quod libuit, et Cuculla pro sanguine Christi est adorata. Hoc apud Gentiles satis fuisset monstrosum. [16]) Non defuerunt insignes uiri, qui tamen non agnouerunt. Ideo Daniel dicit: Erit tempus, quo prosternetur ueritas. Papa longe superat superstitiones Iudaeorum, qui legem fundamentum habent, sed [17]) papa sine uerbo Dei contra et supra uerbum Dei docet quae placent, iuxta prophetiam Danielis de rege, [18]) qui loquitur [19]) sine lege, et ex arbitrio [20]) omnia faciet. Sic [*fol. 624*[b]] uolo, sic iubeo etc. Item. Si papa innumerabiles animas ad inferos traheret, non est [21]) dicendum: Cur facias? *pfui dich.* [22]) Ideo nemo aliquid contradicere ausus fuit. Esto, ego iam uocor summus hostis papae [23]) et haereticus, quia non [24]) moralia et abusus, sed substantiam et doctrinam illius impugnaui et feci iam per annos 20 strenue, ita ut [25]) spiritu oris Domini ita lapsus sit, ut nullum sit refugium amplius nisi ad gladium secularem, *schlegt ihm das Concilium vmb, so wirdt er nichtes geachtet werden.* Nostri Electores nunquam ausi fuissent Legatum illius ita contemnere, sed pro illa liberatione sumus ingratissimi. Ideo sequentur aliae tenebrae et ira Dei. [26]) Consolatur me tamen propinquitas extremi diei, [27]) quia pro-

---

13) Hinc detorsit — et politia.] Reb.: Inde Papa omnia ad suam potentiam in Ecclesia et politia detorsit.
14) plenus] Reb.: plenus est
15) impudenter] Reb.: vbi impudenter
16) Fecerunt ex eo — — fuisset monstrosum.] *haec a* Reb. *absunt.*
17) qui legem — sed] Reb.: qui fundamentum habent legem Mosi. At
18) de rege,] *ap.* Reb. *desunt.*
19) loquitur] Reb.: loquetur
20) ex arbitrio] Reb.: ex arbitrio suo
21) ad inferos traheret, non est] Reb.: cateruatim ad gehennam traheret, non tamen
22) facias? *pfui dich.*] Reb.: facis? phui.
23) hostis papae] Reb.: papae hostis,
24) non] Reb.: non tantum
25) et feci iam — ita ut] Reb.: et iam per multos annos strenue perfeci, vt
26) *schlegt ihm das Conc.* — — ira Dei.] Reb.: inuertit eius concilium, tunc nihil honoris habebit. Protestantes nunquam fuissent ausi, legatum illius ita contemnere, sed pro illa liberatione ingratissimi efficimur, quapropter aliae tenebrae et irae Dei sequentur.
27) propinquitas extremi diei,] Reb.: nouissimi diei vicinitas,

pontifice confirmatus, allegans hunc locum de
est mihi omnis potestas in coelo et in terra.
arrogat. Ita insultat in decreto: Si quis du
aut facto Romanae Ecclesiae, sit haereticus. [f
phelingus occisus fere fuisset, quod in dubiun
gustinum non fuisse Monachum. *Also sindt wi
west, dass wir nicht wider das geringste haben
ken.* [30])

D. M. Lutherus [31]) ex Bernhardi Histori
quendam Carmelitam peregre profectum incidisse
sed cum eo die non orasset *einen rosenkra*
quotidie solebat, statim procumbens in genua
trones uiderunt pulcherrimam uirginem illi ads
habebat *ein schiene in der handt, vnnd nam im
nach der andern aus des Cartheusers munde,*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 230 sq. cap. 27. §. 1
**) *Conf.* ibid. III. p. 227. cap. 27. §. 99.
***) *Conf.* ibid. III. p. 227 sq. cap. 27. §. 100.

28) qui descripsit — impletum.] Reb.: qui papatum depinx
fuisset.

29) Ecclesiam triplicem — — errare non posset.] *haec tabu*
lin. 16 — 19.) *a* Reb. II. fol. 83[b] lin. 17 — 19.
betur:

Fingunt enim Ecclesiam triplicem	Essentialem, Repraesentatiuam, Virtualem.

(*Conf.* Cod. fol. 627[b] extr.)

30) Occam scribit Constantinum — — *dorffen mucken
haec sectio, quae in* Cod. fol. 624[b] lin. 20. — fol. 6
ap. Reb. *h. l. non invenitur.*

31) D. M. Lutherus] *haec sectio ab hoc nomine incipien*

rosa semper rubea erat, et ita elegans sertum contexebat. [36]) Hoc uidentes latrones [37]) eum non sunt aggressi. *Ach lieber herrgott was haben wir doch nicht durffen gleuben. ist es doch alles gleublich gewest.* [38]) In illum statum papa nos libenter [39]) retraheret, fingit concilium. *Aber last vnns beten vnnd last vnns* [40]) *hierein gehen. wann er vnns verdampt, so wollen wir ihn* Antichristum *declariren.* [41]) Confundetur retrorsum cum suis consilijs, *die haben itzunder viel tzu schaffen,* [42]) praecipue Epicurus ille Moguntinensis.

Recitatio horarum canonicarum fuit triplex. Materialis nuda uerborum lectio. Formalis cum intellectu uerborum, quae fuit libera sine praecepto. Affectualis, quando mentis affectus concitantur ad deuotionem. Illa simpliciter fuit sine ullo praecepto. *pfu dich.* [43]) Magna fuit Tyrannis papae,*) qui fulminabat sine legibus, quia [*fol. 625b*] plenis buccis intonat. [44]) Frustra tenet quatuor Euangelia, qui non tenet Romanae [45]) Ecclesiae uota. Haec sunt uerba illa turgentia [46]) et inflata, ut Petrus ait. Haec sunt illa septem tonitrua in Apocalypsi comminationes papae. Coelibatus est illa figura Apocalyps. 9. ubi Angelus fortis, nube, id est, mysterio occulto indutus iridem super caput, id est, praecepta habens, lucens ut [47]) sol, id est, speciem habens, librum apertum tenens, id est, gloriatur Euangelium, *das muss offen sein.* Ibi optime depingitur forma papatus, [48]) quia est Rex facierum et collu-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 228. cap. 27. §. 101.

36) contexebat.] Reb.: contexerat,

37) uidentes latrones] Reb.: latrones videntes

38) *Ach lieber herrgott — gewest.*] Reb.: Ach Deus bone, quid non credere ausi fuimus, omnia enim fuerunt credibilia.

39) nos libenter] Reb.: libenter nos

40) *vnns*] *hanc vocem h. l. ipse addidi, in* Cod. *deest.*

41) *Aber last vnns — declariren.*] Reb.: Sed nostrum erit orare, nam si condemnat nos, confutare nos illum Antichristum volumus,

42) cum suis consilijs — *tzu schaffen.*] Reb.: suis concilijs, multa enim illis modo sunt negotia efficienda.

43) Recitatio horarum canonicarum — — *pfu dich.*] *hoc principium huius sectionis, quod in* Cod. fol. 625a lin. 21 — 25 med. *exhibetur, a* Reb. *abest.*

44) Magna fuit Tyrannis — intonat.] Reb.: horribilis fuit Papae tyrannis, quia sine legibus fulminabat plenis buccis intonans. — *Haec reliqua pars huius sectionis, quae verbis:* „regnum papae est larnatum" *finitur, in* Cod. fol. 625a lin. 25 extr. — fol. 625b lin. 11., *ap.* Reb. II. fol. 84b lin. 14 med. — 29. *exstat.*

45) Romanae] Reb.: Romae

46) illa turgentia] *sic* Reb.; Cod.: illa turgentia illa

47) ut] Reb.: sicut

48) gloriatur Euangelium — forma papatus,] Reb.: Euangelium gloriatus, hoc apertum esse oportet, ibi papatus forma egregie depingitur,

mus. *wann ich darinne las,* [54a]) *da blutte mein H*
autoritas nulla fuit erga Gabrielem. Adhuc retine
qui me adeo excruciarunt. Scotus optime s
tertium librum sententiarum. Studiosus met
ingeniosissimus habuit studium res dilatare e
infinitum. [59]) Thomas est loquacissimus, qu
est seductus. *Nun gott hat vnns wunderlich*
nu vber das tzwentzigste Jar etc. [60])

[*fol. 626*[a]] Annis 30 ante [60a]) [*]) Biblia er
prophetae innominati et putabantur impossi
Ego cum essem 20 annos, [62]) nondum uid

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 387 sq. cap. 58. §.
**) *Conf.* ibid. III. p. 229. cap. 27. §. 102. (*quas inc*
dreissig Jahren[a]).

49) et] Reb.: aut
50) D. M. Luth. laetus] Reb.: D. Mart. Luth. hilaris — *I*
fol. 625[b] lin. 12 — 26., *ap.* Reb. II. fol. 84[b] lin.
19 med. *legitur.*
51) Amsdorffio] Reb.: Nic. Amsdorffio
52) ac] Reb.: et
53) fuerunt homines ot. — *phantasiren* (Cod.: *fantisir*
ociosi fuerunt, ideo oportebat eos sic ludere.
54) super] Reb.: supra
54a) *las,*] *sic scripsi* (= Reb.: legebam); Cod.: *lag,*
55) erat optimus — Bibliae] Reb.: excellentissimus erat, si
Cor meum sanguinem sudabat. Bibliorum
56) retineo illos libros,] Reb.: illos libros volunt retinere,
57) optime scripsit super] Reb.: optime et methodice scrip
58) Studiosus methodi] *a* Reb. *absunt.*
59) dilatare — infinitum.] Reb.: dilatandi et amplificandi i
60) *Nun gott hat v. w. e. gefuret, nu* (Cod.: *nuhe*
Nunc Deus mirabiliter nos a delirijs Papae liberauit me
dum addaxit atque hue vsque seruauit.

Arbitrabar nullum esse Euangelium nec Epistolam nisi in Postillis. Tandem in Bibliotheca inueni Biblia et relegi saepius [64]) cum summa admiratione D. Staupitij. In istis [65]) tenebris regnauit papa summa [66]) superstitione et fuco, cuius Angelicum splendorem [67]) ego nunquam ausus fuissem [68]) aggredi, nisi Paulus clarissimis uerbis, [69]) testimonijs et confutationibus futuram coecitatem papatus ostendisset, et Christus ipsa maiestas [70]) tantis fulminibus ipsum prostrauisset Matth. 23. et 15. Frustra me colunt [71]) doctrinis hominum. Si solus Esaias ita [72]) scripsisset et Christus ipse non repetiuisset, plane contempsissent. Summa summarum, Papistae sunt confutati certissimis scripturae testimonijs. [73]) Ego Dei gratia agnosco istum errorem a priori et posteriori cum omnibus causis. *noch schwitze vnnd engstige ich mich drüber*, [74]) quando illam maiestatem papae fulgentem adorior, cum tamen ipsimet agnoscant totam scripturam ipsis aduersari. [75]) Cum Cardinalis quidam [76]) initio multa contra me deliberasset, Morio quidam id uidens dixisse fertur: Domine mi, sequamini consilium meum, [77]) deponite prius Paulum ex choro Apostolorum, ille prae omnibus uos affligit. Ille [78]) superstitiosus cultus etsi multos deceperit, tamen in conflictu conscientiae nihil ualet.

Ioannes Hus *) exiguum adhuc tentauit contra papatum [*fol. 626*^{b}] morte dignum, quia adhuc duodecim Euangelica consilia docuit et multa alia. [79]) Horrendus certe error ita

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 229 sq. cap. 27. §. 103.

64) Biblia et relegi saepius] Reb.: Bibliam, et saepius relegi
65) istis] *sic recte* Reb.; Cod.: isti
66) summa] *a* Reb. *abest.*
67) splendorem] Cod. *calami err.*: splendorum
68) ego n. ausus fuissem] Reb.: nunquam ausi fuissemus
69) uerbis] *a* Reb. *abest.*
70) ipsa maiestas] Reb.: ipse
71) me colunt] Reb.: colunt me
72) ita] Reb.: hunc locum
73) sunt confutati — testimonijs.] Reb.: certissimis scripturae testimonijs confutati sunt.
74) agnosco istum — — *mich drüber.*] Reb.: istum errorem a priori ad posteriora cum omnibus causis agnosco, tamen maxime errore isto me macero,
75) ipsimet agnoscant t. scr. ipsis aduersari.] Reb.: ipsemet agnoscat t. scr. ipsi repugnare.
76) Cardinalis quidam] Reb.: quidam Cardinalis
77) consilium meum,] Reb.: meum consilium,
78) Ille] Reb.: Ita
79) I. H. exiguum adhuc — — multa alia.] Reb.: I. H. contra Papatum exiguum tentauit, morte minus dignum, asserens 12 consilia Euangelica, multosque Papae errores confirmans. — *Haec sectio, quae finitur verbis:* „Baptismus, Absolutio", *in* Cod. fol. 626^{a} lin. 26. — fol. 626^{b} lin. 21., *ap.* Reb. II. fol. 85^{a} lin. 19 med. — fol. 85^{b} lin. 17. *legitur.*

scripturam diuidere in consilia et praecepta, [80]) et dei docere omnes homines posse et [81]) debere praecepta seruare, sed consilia esse libera, illa non obligare. Ex fonte orta est in populo [82]) securitas et hypocrisis ope supererogationis, [83]) quasi monachi maiorem uulgo habe iustitiam in seruandis consilijs. [84]) Fugiunt paupertatem c munem et oeconomicam, fingunt spontaneam suo arb excogitatam castitatem, Coniugalem et Laicam contemn Virginitatis et uiduitatis castitatem extollunt. [85]) Comm credentes dicunt uiuere in controuersijs. Ipsi eligunt conditionem priuatam, [86]) sine contentione, cuius tamen cupidissimi. S. Augustinus et Gregorius sunt in ea opini quod opera nostra sint propitiatoria in satisfactionem, nc redemptionem. S. Paulus autem clare dicit: Remissio peccatorum ex promissione gratuita, [87]) quae peccata d et conscientiam pacificat. Alioqui Ecclesiae nulla est consolatio. Nisi Deus suam Ecclesiam sub remissione pe torum [90]) seruasset, nemo saluus esset. Mansit tamen u Euangelij, sacramenta, Baptismus, Absolutio. [91])

In festo Catharinae [92]) et aliarum [93]) martyrum *) runt haec uerba et precationes: Domine Deus [94]) fa sericordiam agentibus meam memoriam. Et respondit Deus

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 291 sq. cap. 5. §. 16.

80) ita scripturam — praecepta,] Reb.: scripturam sacram in praecepta silia impia distribuere,

81) et] *sic* Reb.; Cod.: ea

82) in populo] *a* Reb. *absunt.*

83) op. supererogationis,] Reb.: op. superrogationis et non debitorum,

84) m. uulgo haberent — consilijs,] Reb.: m. haberent iustitiam, quam ani in seruandis consilijs perfectionem statuentes.

85) s. a. excogitatam castitatem, — — extollunt.] Reb.: s. a. excog similiter castitatem extrudunt,

86) Communes credentes (Cod. *male:* credendes) — priuatam,] Reb.: munes credentes aspernantur, quasi in forensibus controuersijs uiuant, ipsi eligunt priuatam conditionem

87) dicit: Remissio] Reb.: docet: Remissionem

88) ex prom. gratuita,] Reb.: ex gratuita promissione

89) Ecclesiae nulla est] Reb.: nulla esset Ecclesiae

90) peccatorum] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*

91) Mansit tamen — Absolutio.] Reb.: ideo textus Euangelij, Sacrament ptismus, Absolutio in Ecclesijs mansit.

92) In festo Catharinae] *Prior huius sectionis pars ab his verbis inci et terminata verbis:* „Oremus et nigilemus in uerbo Dei.“, qu Cod. fol. 626b lin. 22. — fol. 627a lin. 16 med. *exstat, ap.* Re fol. 87a lin. 13 med. — fol. 87b lin. 4. *reperitur.*

93) aliarum] Reb.: aliorum

94) Domine Deus] Reb.: O Deus

95) Et respondit Deus:] Reb.: quibus Deus respondit.

Veni dilecta mea, quod postulasti, impetrasti. Hinc ortae sunt idolatriae. Deinde docuerunt impudenter: Sancti plus potuerunt facere [*fol. 627a*] quam illis a Deo praeceptum erat, plus meruerunt quam demeruerunt. *Da muste der spruch Pauli herhaltten* [96]) Philipp. 3. Adimpleo passionibus Christi, *das muste* ad idolatriam *dienen* [97]) et merita supererogationis. Petrus dixit: uix iustus saluabitur, et illi opera supererogationis impudenter finxerunt. [98]) Hinc ortae sunt tantae impostarae sathanae, peregrinationes *ins grimmenthal*, ubi [99]) homines excaecati, serui, ancillae, pastores, uxores extra uocationem diuinam concurrerunt. Merito [100]) dicitur *Grimmenthal*, [1]) Vallis furoris. Hic nemo resistebat, Episcopus Wirtzburgensis tacebat et consentiebat. Et nos loquentes nunc extreme persequuntur. [2]) Si fides Christi affuisset, facile illa agnouissemus, sed relicta illa [3]) in omnes tenebras incidimus. *Wie die gutte Lupa tzur halle vnd bey Niemeck haben sie einem pferde eine Capellen gebauet.* [4]) Oremus et uigilemus in uerbo Dei. *Wann vnnser herrgott einen straffen wiel, so lest er ihn tzuuor blindt werden.* [5]) ut uerbum Dei plane contemnat, quales sunt papistae hodie, qui fatentur nostram doctrinam [6]) esse uerbum Dei, sed illum syllogismum non possunt concedere contra ipsorum conscientiam: Quando Deus loquitur, tunc est audiendus, Euangelij doctrinam Deus loquitur, Ergo eam audire debetis. Respondent ipsi: Non

---

96) idolatriae. Deinde — — *herhaltten*] Reb.: tot idolatriae, impudenter docentes, Sanctos plus potuisse facere, quam illis a Deo praeceptum, plus meruisse quam demeruisse, ibi dictum Pauli erinibus trahebatur,

97) *das muste* ad id. *dienen*] Reb.: hoc dicto suam defendebant idolatriam,

98) merita supererogationis — imp. finxerunt.] Reb.: merita supererogationis impudenter finxerunt, (*interpositis omissis*)

99) *ins grimmenthal*, ubi (Cod.: ub)] Reb.: in Grimmethal, vbi

100) concurrerunt Merito] Reb.: currebant, merito igitur

1) *Grimmenthal*,] Reb.: *der Grimmethal*, id est,

2) Hic nemo — — persequuntur.] Reb.: ibi nemo Episcoporum resistebat, nunc vero nos loquentes persequuntur.

3) relicta illa] Reb.: illa relicta

4) *wie die gutte L. — gebauet.*] *haec ap.* Reb. *h. l. non inueniuntur.*

5) *W'ann vnnser herrgott — blindt werden,*] Reb.: Summa caritas est signum diuinae poenae, Deus noster si punire aliquem conatur, prius illum occoecat, — *Altera huius sectionis pars, ab illis verbis: „W'ann vnnser herrgott" ordiens, et terminata verbis:* „tantas papistarum impietates audiuit", *quae in* Cod. fol. 627a lin. 16 extr. — fol. 627b lin. 10. *legitur, ap.* Reb. *ll.* fol. 86a lin. 13 med. — fol. 86b lin. 6 med. *reperitur.*

6) quales sunt papistae — doctrinam] Reb.: quales hodie Papistae sunt, qui nostram doctrinam fatentur,

est audiendus, sed Ecclesia. [7]) Mirabilis consequentia, cedunt praemissa [8]) et conclusionem nolunt, sed ita perr punt sicuti [9]) in decreto Concilij Constantiensis scriptum Licet Christus ueritas [*fol. 627b*] haec diceret, attamen obstante, consuetudo pro lege habenda est. ***Also muss die Argument soluiren, wan man wiel recht behalten.*** Si non est peccatum Antichristi in spiritum sanctum, tunc ne definire [10]) peccatum. Ipsi nunc scientes et uolentes cant [11]) et peccatum defendunt pertinacissime [12]) cc ueritatem uerbi Dei manifestissimam. [13]) Quis quaeso hic uellet resistere sathanae impudentissimo mendaci? [14]) miror Ioannem Hus solum cum tanta [15]) fiducia mort qui tantas papistarum impietates audiuit. [16])

CANTILENAE PAPISTARVM ET RIGOR. *)

Doctor Martinus Lutherus legit statuta monialium sc frigidissime, suspirabat, ***das hat man hoch müssen halte*** contempto interim uerbo Dei. Videte, qualis carnificina in papatu, ubi orationes canonicas tam rigide urgebant, Hugo ille tantus uir horrendam uocem [19]) scripserit: Si unam syllabam non obseruauerit [20]) in suo choro, et i

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 230. cap. 27. §. 104.

7) Quando Deus loquitur, — — sed Ecclesia.] Reb.: Quando Deus lo Ergo audire debemus Euangelium, econtra Papistae insultant, Eccles audienda, non Euangelium.

8) praemissa] *sic* Reb.; Cod.: promissas

9) nolunt, sed ita perrumpunt sicuti] Reb.: negant, ideo temere prorui sicut

10) definire] Cod. *male:* difinire

11) *Also muss man* — — uolentes peccant] Reb.: sic sunt soluenda menta, ne refutentur. Haec vera sunt argumenta Antichristi, in Sp sanctum scienter et volenter peccant,

12) defendunt pertin.] Reb.: pertinacissime defendunt,

13) ueritatem u. D. manifestissimam.] Reb.: manifestissimam veritatem Dei.

14) quaeso hic — mendaci?] Reb.: Sathanae hic resistere non vellet, m impudentissimo,

15) solum cum tanta] Reb.: vnicum et solum tanta

16) tantas pap. imp. audiuit.] Reb.: extremas pietates (*pro:* impietates) starum percepit.

17) Cantilenae papistarum — — *müssen halten*] Reb.: D. M. L. ri cantilenarum et statuta monialium scripta impijssima legit, et suspirabu ceus: haec summo honore haberi oportuit

18) ut] Reb.: Vti

19) uocem] Reb.: sententiam

20) non obseruauerit] Reb.: neglexerit

tero unam syllabam choro neglexerit, [21]) quod redditurus sit rationem in extremo iudicio. Ego arbitror [22]) Hugonem pie [23]), dixisse propter disciplinam puerilem, quae deinde degenerauit in perniciem conscientiarum. Conscientia nondum est in pueris, qui sunt disciplina [24]) educandi, postea ueniente conscientia Moyses est lapidandus.

Papa finxit triplicem Ecclesiam: *) Essentialem congregationem piorum, Repraesentatiuam, constitutum Cardinalium, Virtualem, papae decretum. [25]) Haec uirtualis Ecclesia [*fol. 628a*] erat super omnes, sicut: Cuncta per mundum nouit ecclesia. [26]) Item, Si papa infinitas animas in mancipium gehennae duceret etc. [27]) His respondendum est: Christus dicit: Docentes ea quae mandaui uobis. Papa tanta autoritate creuit ideo, quia Petrus et Paulus Romae fuerunt. Hac insigni specie Antichristus regnum suum incepit, ita ut Caesar et summus Elector palatinus officium stratoris gerere coactus sit. *haben dieser bestien den zugel vnnd sattel müssen halten.* Ideo ita superbiebat, ita ut Cardinalis Augustae ad me diceret: Quid putas papam curare Germaniam? Nunc cogitur uidere maximam partem Germaniae defecisse. Regnum Angliae, Daniae ab ipsis defensoribus non aestimantur. *Er ist gemartteret* spiritu oris, sed destruetur aduentu Domini. Dux Georgius insignis defensor papae uult illum reformare. O quam intollerabile dictum est reformatio, ut Placentinus Cardinalis in Concilio Florentino de Boiemis dixit: Sinite Boiemos [28]) illas bestias edere, bibere, quidquid uolunt, sed ipsi uolunt nos reformare. hoc non est ferendum. Nam si in uno articulo illis cesserimus, tunc actum est de nostra Ecclesia. Co-

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 230 sqq. cap. 27. §. 105.

21) choro neglexerit,] Reb.: non obseruauerit,

22) redditurus sit — Ego arbitror] Reb.: in extremo iudicio rationem sit redditurus. Arbitror

23) pie] *sic recte* Reb.; Cod.: pij

24) sunt disciplina] Reb.: disciplina sunt

25) Papa finxit triplicem — papae decretum.] *conf. supra* p. 268. *tabulam e* Cod. fol. 624b lin. 16 — 19. *allatam.* — *Sextio ab his verbis ordiens atque terminata verbis*: „sequetur nostitas", *in solo* Cod. fol. 627b lin. 24. — fol. 628b lin. 7. *inuenitur.*

26) Cuncta per mundum nouit ecclesia.] *sic scripsi, quod ab his verbis incipiunt* Decreti Partis II. causae IX. quaest. III. capita 17. 18. (*vide* Corp. iur. canon. ed. Richter P. I. p. 523.), *ad quae hic locus spectat.* Cod. *pro iis exhibet:* Cuncta: Nouerit mundus.

27) Si papa — duceret etc.] *haec spectant ad* Decreti Partis I. Distinct. XL. caput 6., *quod orditur a verbis:* Si papa (*vide* Corp. iur. can. ed. Richter P. I. p. 126 sq.).

28) Boiemos] Cod.: Boiemos

dominari in medio inimicorum suorum, at
Anabaptistis furentibus. Oremus igitur. N
res agitur, sed irritatus est sathan. Si bellu
ortum fuerit, quod Deus auertat, sequetur uas

Duo praecipua [31]) capita in papatu, *) s
propria et impletio legis, quae inter se mutuo
Christi merito [32]) aduersantur. Nam si consci
est implenda. Tu non fecisti. [34]) Ergo satis
tua est carnificina. Sed pie fecit ille monachu
qui tandem perrupit omnes traditiones appr
imagine his uerbis: Quid opera [36]) et merita
mundi? Illius meritum osculor et confido ill
cum malam habent [38]) causam, uitiosissimis
defendere conantur, quae nullam habent conse
illorum argumenta facile refutari possunt. [3
est: [40]) Omnis laudatio est inuocatio. Sancti
Ergo sunt inuocandi. Respondeo: Nego
quia non omnis laudatio est inuocatio. [41])
actus concupiscentiae est illicitus. Actus co
concupiscentiae. Sed ille actus sexus ad sexu

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 232 sqq. cap. 27. §.
29) indinidno] Cod. *male:* indifiduo
30) uastitas.] Cod. *male:* fastitas.
31) Duo praecipua] Reb.: Duo igitur praecipua — *Prior h ab his verbis ordiens, et terminata verbis:* „q *quae in* Cod. fol. 628b lin. 8. — fol. 629a lin. 4 Reb. II. fol. 85b lin. 18. — fol. 86a lin. 13 med. r
32) quae inter se m. pugnant] Reb.: mutuo inter se pugn
33) merito] Reb.: meritis
34) fecisti.] Reb.: impleuisti,
35) Sed pie — in agone.] Reb.: Pie igitur Monachus ille

diuina, etsi per accidens est impura propter peccatum originis, attamen per se est licita et pura. [42]) Item doctrina *fol. 629a*] de remissione peccatorum est necessaria. Indulgentiae sunt remissio peccatorum. Ergo indulgentiae sunt necessariae. [43]) Respondeo: Illae indulgentiae non sunt remissio peccatorum, [44]) sed satisfactio pro remissione poenarum, quod est figmentum. Diligenter uigilandum est praedicatoribus [45]) contra papistas fraudulentos, [46]) neutrales et flexiloquos, qui didicerunt nostram linguam aliquousque loqui, et sua mendacia, superstitiones tegere et negare, nec [47]) unquam errasse uideri. Et nisi eos proprijs libris [48]) et uiuentibus testibus [49]) conuincere possemus, [50]) tunc se ipsos iustificarent. Quis potest omnes errores crassissimos recitare? Scotus scribit: Homo [51]) ex naturalibus suis uiribus, [52]) ex libero arbitrio potest [53]) satisfacere Deo, quoad substantiam facti, sine gratia spiritus sancti, ex merito congrui. Tunc Deus [53]) infallibiliter dat gratiam et charitatem, postea sequitur meritum condigni. Addit quoque: diligi potest minus bonum. Ergo multo magis Deus. Sophistae Parisienses contra nos [54]) scripserunt in locum Matth. 5. [55]) Si illa duodecim consilia [56]) deberent esse praecepta, tunc esset scandalosa et nimium oneratiua. Item. Optime hodie dicunt Christiano dubitandum esse non quoad promissionem Dei, sed quoad nos. Nunc incipiunt sese excusare [57]) nihil inter nos esse de doctrina controuersiae, [58]) sed tantum *λογομα-*

42) est illicitus. Actus — — licita et pura.] Reb.: Ergo est illicitus, etc.
43) remissio peccatorum. Ergo — necessariae.] Reb.: remissionum peccatorum doctrina. Ergo, etc.
44) remissio peccatorum,] Reb.: doctrina remissionum peccatorum,
45) Diligenter uigilandum est praedicatoribus] Reb.: Diligenter igitur vigilandum est pijs praedicatoribus — *Altera huius sectionis pars ab his verbis incipiens et terminata verbis: „so sindt euch die wordt", quae in* Cod. fol. 629a lin. 4 extr. — fol. 629b lin. 9. *exhibetur, ap.* Reb. II. fol. 86b liu. 6 med. — fol. 87a lin. 13 med. *legitur.*
46) papistas fraudulentos] Reb.: fraudulentos papistas
47) qui didicerunt — — negare, nec] Reb.: qui nostram linguam didicerunt et aliquo usu loqui possunt, vt sua mendacia et superstitiones negare et tegere possint, neque
48) proprijs libris] Reb.: proprijs ipsorum libris
49) testibus] *sic recte* Reb.: Cod.: testis
50) possemus,] Reb.: possimus,
51) Homo . . . potest] Reb.: hominem . . . posse
52) uiribus,] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*
53) Deus] *ap.* Reb. *deest.*
54) nos] Reb.: me
55) Matth. 5.] Reb.: Matth. 5. dicentes.
56) consilia] Reb. *male*: concilia
57) excusare] Reb.: expurgare,
58) de doctrina controuersiae,] Reb.: controuersiae, de doctrina,

arguens inscitiam. [63]) Respondit ille proijcie
das kindt vnnd die tauffe ist, so sindt auch di
Superioribus temporibus*) infoelicissima
ubi neglecta Theologia omnibusque artibus in
ma ingenia argutijs sophisticis [65]) uexabant
ita in pretio habebant, ut Coloniae eum, qui
garet, [67]) pro summo haeretico damnarent,
Aristotelem non intelligerent, qui quidem re
rebus, sine quibus nemo uerba et φράσιν [69]
telligere potest. Ideo sophistae eum mag
qualis fuit ille monachus, [70]) qui in passio
consumpsit, Vtrum quantitas realiter sit distinc
adferens exemplum. [71]) Caput meum poss
penetrare, sed capitis magnitudo non. [72])
caput a magnitudine separauit. Grammaticus
pliciter soluere ita: [73]) Magnitudo capitis, id

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. I. p. 64 sq. cap. 1. §. 67.
59) λογομαχίας] *sic recte* Reb.: Cod.: λογομαχίαν
60) res] *a* Reb. *abest.*
61) λογομαχίαν?] Reb.: inanem λογομαχίαν.
62) *gab ihm der bischoff* — Ille coepit:] Reb.: Episc
fictum, vt baptizaret illum, vt eius verba audiret, ibi in
63) illius arguens inscitiam.] Reb.: inscientiam illius argu
64) proijciens papam — *die wordt.*] Reb.: papam reiji
talis esset baptismus, et sic sonant verba.
65) Superioribus temporibus — — artibus ingeniis] Reb.:
studia superioribus temporibus, vbi Theologia et ingeniu
Sectio sic ordiens, quae in Cod. fol. 629[b] lin.
exhibetur, reperitur ap. Reb. II. fol. 88[a] lin. 18.—
praefixa inscriptione: Inscitia Papistarum (*quae in*
630[b] lin. 10. *legitur.*)

caput. Illis ineptijs optima ingenia fuerunt onerata neque artibus neque [*fol. 630a*] Theologiae dederunt operam. [74]) Ita Antipho, Cusa, Carolus Bouillus [75]) mirabiliter se torserunt, quomodo rotundum in quadraturam possent mutare [76]) et rectam curuamque lineam concordare. Iam habemus foelicissima tempora. [77]) Vtinam iuuentus [78]) his artibus incumberet, quae iam florent. [79])

Anno 39. 42 Ianuarij *) D. Martinus cum suspirijs deplorauit coecitatem papistarum, qui semper regni sui restitutionem sperarent secundum prouerbium: Fluctuat nauicula Petri, sed non mergitur. [80])

Mira inuentio papistarum, **) *dass sie alle platten vnnd Creutze getragen*, cum tamen sit contrarium in Mose, *vielleicht hat sie vnnser herrgott mit diesem tzeichen wollen antzeigen*, ut essent cauendi.

Ego cum essem monachus, ***) eram impeditus multis negotijs, [81]) legendo, scribendo, cantando, ut non possem propter negotia orare horas canonicas. [82]) Quare cum preces 6 dies [83]) intermisissem, mansi sabato incoenatus et impransus, et oraui, [84]) septies legi horas canonicas illa die a 2. hora matutina usque ad quartam [85]) uespertinam. Philippus Melanthon: quidam amicus dixit ad me: [86]) si peccatum

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 234 sq. cap. 27. §. 110.
**) *Conf.* ibid. III. p. 235. cap. 27. §. 111.
***) *Conf.* ibid. II. p. 244. cap. 15. §. 24. sect. 1.

74) dederunt operam.] Reb.: operam dederunt.
75) Cusa (Reb.: Chusa), Carolus Bouillus] *sic* Reb.; Cod.: Chrisa, Carolus, Borullus
76) in quadraturam possent mutare] Reb.: in quadratum mutari posset,
77) Iam habemus f. tempora.] Reb.: Iam Dei gratia foelicissima habemus tempora,
78) iuuentus] Cod. *calami err.*: inuentus
79) incumberet, quae iam florent.] Reb.: quae iam florent fideliter incumberet.
80) Anno 39. — — non mergitur.] *haec sectio ac subsequens, quae in* Cod. fol. 630a lin. 7 — 10. *et* lin. 11 — 14. *leguntur, a* Reb. *h. l. absunt.*
81) Ego cum essem — negotijs,] Reb.: Monachorum preces conscientiarum erant carnificina. Ego cum essem Monachus multis negotijs impeditus, — *Haec sectio in* Cod. fol. 630a lin. 15 — 25., *ap.* Reb. II. fol. 87b lin. 21. — fol. 88a lin. 5., *atque subsequens in* Cod. fol. 630b lin. 1 — 9., *ap.* Reb. II. fol. 88a lin. 6 — 16. *leguntur.*
82) ut non possem — canonicas.] Reb.: ita vt propter negotia horas canonicas orare non possem.
83) cum preces 6 dies] Reb.: si preces per sex dies
84) mansi sabato — oraui,] Reb.: Sabbatho impransus et incoenatus per totam diem
85) ad quartam] Reb.: ad horam quartam
86) Phil. Mel.: quidam amicus dixit ad me:] Reb.: Phil. Mel. dixit. Amicus quidam mihi retulit,

est omittere horas canonicas, iam peccasti et non potes [87]) corrigere stulta tua iteratione, sed tamen non curaui uerbum, *so waren wir arme leute geplaget* cum decretis pontificum. *dauon wissen die Jungen leute nicht.* [88])

[*fol. 630*b] Bononiae erant studiosi, *) illi petebant a pontifice, [89]) ut cum illis dispensaret de [90]) horis canonicis, sed papa [91]) rescripsit: Surge mane et ora citius. Et cum seuerinus Episcopus Cancellarius Caesaris, [92]) ni fallor, id fecisset, apparuit ei Diabolus et dixit: [93]) Tu non iusta hora ora. *so kuntte vnns der Teuffel vexiren.* Nos etiam habemus fratrem, qui propter studia neglexit horas, [94]) sed non potest indulgentiam assequi, quare conduxit unum per totum annum, cum quo quotidie bis legeret horas canonicas. [95])

INSCITIA PAPISTARVM. [96]) **)

Plurimi papistarum [97]) praesertim in Monasterijs fuerunt indoctissimi, [98]) sicut quidam [99]) cecinit elama pro clama, et obiurgatus, ut clama caneret, altiori uoce repetiuit elama.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. II. p. 245. cap. 15. §. 24. sect. 2.

**) Reb. II, fol. 88a lin. 17. — fol. 89a lin. 22. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 235. cap. 27. §. 112.

87) potes] *sic recte* Reb.; Cod.: potest

88) sed tamen — *J. leute nicht.*] Reb.: sed illud verbum tunc non curauimus, nos miseri homines, cum Decretis Pontificum male vexabamur, de quibus decretis homines iuniores modo nihil sciunt.

89) illi petebant a pontifice,] Reb.: qui a pontifice petebant,

90) de] *sic* Reb.; Cod.: cum

91) sed papa] Reb.: Papa vero

92) Canc. Caesaris] Reb.: Caesaris cancellarius

93) apparuit ei D. et dixit:] Reb.: Diabolus ei apparuit dicens.

94) *so kuntte vnns* — neglexit horas,] Reb.: sic nos per Diabolum vexari potuimus. Habuimus nobiscum fratrem qui horas Canonicas propter studia neglexerat,

95) conduxit unum per t. a., cum quo quotidie (Cod.: quitidie) bis l. h. can.: Reb.: alium conduxit fratrem, qui per totum annum quotidie horas canonicas bis legeret.

96) Inscitia Papistarum.] *haec inscriptio, quae in* Cod. fol. 630b lin. 14 *exstat, a* Reb. II. fol. 88a lin. 17. *praefixa est sectioni, quae orditur a verbis:* „Infoelicissima fuerunt studia" (*vide supra* p. 278. notam 65.)

97) Plurimi papistarum] Reb.: Nam plurimi Papistarum — *Haec sectio et duae subsequentes, quae in* Cod. fol. 630b lin. 11 — 17., lin. 18—24. *et* fol. 631a lin. 1—18. *exstant, ap.* Reb. II. fol. 88b lin. 13 med.—89a fol. 88b lin. 22. — fol. 89a lin. 2 med. *et* fol. 89a lin. 2 med. — [illegible] *leguntur.*

98) fuerunt indoctissimi,] Reb.: indoctissimi fuerunt.

99) quidam] Reb.: quidam frater

so lang. Ich han nümer schreien. [100]) Alius legit elicere pro dicere. Item. Casperlen [1]) indoctissimus collegiatus Lipsensis in doctoratu dixit in gratiarum actione: Incliti senati, [2]) et factus est Canonicus Misnensis.

Bambergae *) legerunt Canonici annuatim libellum, quem dixerunt continere *die Ehestifftung tzwischen K. Hennrich vnnd Kunigunde.* [3]) Inspecto illo [4]) ab erudito fuerunt Topica [5]) Ciceronis. Ita in monasterio [6]) omnes patres legerunt Mumpsimus, pro sumpsimus. [7]) Iunior frater ex Grammatica aliquando reprehendens, dixerunt reliqui: *du Junger lecker wiltu vns straffen?* [8]) *wir haben also lange* Mumpsimus *gelesen. Es sol vnnd muss* mumpsimus *heissen vnd bleiben.* [9])

[*fol. 631*[a]] BVLLA appellationem habet a βουλή, quia bulla est executio uoluntatis et consilij, neque arbitror illam scientiam Romae esse in suis proprijs terminis. Roma quidem habet [10]) doctos homines, [11]) sed in sacra scriptura est magna asinitas, sicut ille locum Marci ultimo exposuit: Signa eos qui crediderint, [12]) id est, *tzeiche mir an die do gleuben.* [13]) ubi nomen pro uerbo posuerunt. [14]) Respondit D. Ionas: Optima tempora posteritatis speranda. Respondit D. M. Lutherus: *Ich habe sorge, das beste ist nu gescheen.* sed nunc [15]) sequentur sectae. *sie haben die sache verloren.* [16]) sola potentia pugnant. Apud eos est potentia coniuncta cum stultitia, [17])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 235 sq. cap. 27. §. 113.

100) *bis so lang — schreien.*] Reb.: donec voce altiori clamare non poterat.
1) Item Casperlen] *sic* Cod.; Reb.: Ita Capperlein
2) in doctoratu — senati,] Reb.: in suo doctoratu gratias egit inclyti Senato,
3) *die Ehestifftung — Kunigunde.*] Reb.: foedus matrimoniale inter Henricum Caesarem et N.
4) Inspecto illo] Reb.: In specto (*pro:* Inspecto) isto libro
5) Topica] Reb. *typ. err.:* Tapicà
6) in monasterio] Reb.: in monasterio Italico multis annis
7) sumpsimus] Reb. *typ. err.:* sumpsibus
8) *straffen?*] Cod. *calami err.:* *schraffen*
9) aliquando reprehendens — — *h. vnd bleiben.*] Reb.: aliquatenus doctior, reprehendit errorem, cui responderunt patres, tu peruerse nebulo, cur nos corripere conaris, nos hucusque Mumpsimus legimus, dicitur mumpsimus et manebit mumpsimus.
10) Roma quidem habet] Reb.: Habet quidem Roma
11) homines] Reb. *male:* omnes
12) crediderint,] Reb.: crediderint etc.
13) *tzeiche — gleuben.*] Reb.: ostende mihi eos qui crediderint,
14) posuerunt.] Reb.: exposuerunt.
15) tempora posteritatis — — sed nunc] Reb.: tempora speranda sunt posteritati, dixit M. L. ego timeo optimum praeterijsse tempus, nunc
16) sectae (Cod. *male:* saecte). *sie — verloren.*] Reb.: sectae et contentiones et mutua dissidia. Papistae causam perdiderunt,
17) cum stultitia,] Reb.: stultitiae,

apud nos sapientia cum infirmitate. *Es wirdt aber ihr ding an ihm selber fallen. wo wollen sie die lenge mönche vnnd pfaffen nemen.* [18]) Multi sunt hic studiosi, sed non credo unum esse, [19]) qui uelit se ungi, *vnnd das maul auffhalten vnd ihm den babst seinen dreck hinein scheissen lassen. Es wolt es sonst* Mathesius *vnd* Magister Plato *thun.* [20])

Nota. *Ut lector facilius intelligat, quantum in hoc etiam capite sectionum ordo* Rebenstockianae Editionis *a* Codicis *ordine differat, hunc utriusque conspectum addo:*

Reb. II. fol. 76b lin. 14. — fol. 78a lin. 5 med. = Cod. fol. 616b lin. 10. — fol. 617b lin. 19.
— — fol. 78a lin. 5 med. — 10 med. = Cod. fol. 619a lin. 13 — 16.
— — fol. 78a lin. 10 med. — 14. = Cod. fol. 617b lin. 20 — 23.
— — fol. 78a lin. 15. — fol. 78b lin. 14 med. = Cod. fol. 618a lin. 8. — fol. 618b lin. 8.
— — fol. 78b lin. 14 med. — 18. = Cod. fol. 618b lin. 16 med. — 19.
— — fol. 78b lin. 19. — fol. 79a lin. 3. = Cod. fol. 617b lin. 24. — fol. 618a lin. 7.
— — fol. 79a lin. 4 — 22. = Cod. fol. 618b lin. 25. — fol. 619a lin. 12.
— — fol. 79a lin. 23. — fol. 79b lin. 5 med. = Cod. fol. 619a lin. 17—27 (ult.).
— — fol. 79b lin. 5 med. — 22. = Cod. fol. 619b lin. 24. — fol. 620a lin. 12 med.
— — fol. 79b lin. 23. — fol. 80a lin. 27. = Cod. fol. 620a lin. 20. — fol. 620b lin. 21.
— — fol. 80a lin. 28. — fol. 80b lin. 20. = Cod. fol. 619b lin. 1 — 23.
— — fol. 80b lin. 21 — 29. = Cod. fol. 620a lin. 12 med. — 19.
— — fol. 80b lin. 30. — fol. 81a lin. 15. = Cod. fol. 620b lin. 22. — fol. 621a lin. 9.
— — fol. 81a lin. 16. 17. (*inscriptio*) = Cod. fol. 621a lin. 10. 11. (*inscriptio*)
— — fol. 81a lin. 18. — fol. 82a lin. 9. = Cod. fol. 622b lin. 12. — fol. 623a lin. 27 (ult.).
— — fol. 82a lin. 10. — fol. 82b lin. 6. = Cod. fol. 622a lin. 2 — 22.
— — fol. 82b lin. 7 — 27. = Cod. fol. 623b lin. 1 — 18.
— — fol. 82b lin. 28. 29. (*inscriptio*) = Cod. fol. 623b lin. 19. 20. (*inscriptio*)
— — fol. 83a lin. 1. — fol. 83b lin. 10 init. = Cod. fol. 624a lin. 5. — fol. 624b lin. 15.
— — fol. 83b lin. 10 med. — 16. = Cod. fol. 623b lin. 21 — 25.
— — fol. 83b lin. 17 — 19. = Cod. fol. 624b lin. 16 — 19.
— — fol. 83b lin. 20 — 25 med. = Cod. fol. 623b lin. 26. — fol. 624a lin. 4.
— — fol. 83b lin. 25 med. — fol. 84a lin. 25 med. = Cod. fol. 626a lin. 1—25.
— — fol. 84a lin. 25 med. — fol. 84b lin. 14 med. = Cod. fol. 625a lin. 5—20.
— — fol. 84b lin. 14 med. — fol. 85a lin. 19 med. = Cod. fol. 625a lin. 25 extr. — fol. 625b lin. 26. (ult).

---

18) *Es wirdt aber — pfaffen nemen.*] Reb.: Religio illorum a se ipsa corruet, vbi enim in posterum sacrificulos et Monachos sumere volunt,

19) sunt hic studiosi — unum esse,] Reb.: hic studiosi sunt, sed non vnus esse,

20) *vnnd das maul — — Plato thun.*] Reb.: et papam, sibi os apertum defoedari.

Reb. II. fol. 85ª lin. 19 med. — fol. 85ᵇ lin. 17. = Cod. fol. 626ª lin. 24. — fol. 626ᵇ lin. 21.
— — fol. 85ᵇ lin. 18. — fol. 86ª lin. 13 med. = Cod. fol. 628ᵇ lin. 8. — fol. 629ª lin. 4 med.
— — fol. 86ª lin. 13 med. — fol. 86ᵇ lin. 6 med. = Cod. fol. 627ª lin. 16 extr. — fol. 627ᵇ lin. 10.
— — fol. 86ᵇ lin. 6 med. — fol. 87ª lin. 13 med. = Cod. fol. 629ª lin. 4 extr. — fol. 629ᵇ lin. 9.
— — fol. 87ª lin. 13 med. — fol. 87ᵇ lin. 4. = Cod. fol. 626ᵇ lin. 22. — fol. 627ª lin. 16 med.
— — fol. 87ᵇ lin. 5 — 20. = Cod. fol. 627ᵇ lin. 11 — 23.
— — fol. 87ᵇ lin. 21. — fol. 88ª lin. 16. = Cod. fol. 630ª lin. 15. — fol. 630ᵇ lin. 9.
— — fol. 88ª lin. 17. (*inscriptio*) = Cod. fol. 630ᵇ lin. 10. (*inscriptio*)
— — fol. 88ª lin. 18. — fol. 88ᵇ lin. 13 med. = Cod. fol. 629ᵇ lin. 10. — fol. 630ª lin. 6.
— — fol. 88ᵇ lin. 13 med. — fol. 89ª lin. 22. = Cod. fol. 630ᵇ lin. 11. — fol. 631ª lin. 18.

DECRETALE ET DECRETVM. [21])*)

Decreta [22]) nihil ualent et [23]) autor illorum est asinus. Tres enim habent [24]) partes: distinctiones, causas et consecrationes. Neque autor definiuit, quid esset ius, quid lex, [25]) quid consuetudo. Exordium decretorum describit uitam Episcopi ad Titum, Episcopum debere esse irreprehensibilem, quomodo debeat esse moratus sine contentione, [*fol. 631ᵇ*] luxu, ***sol nicht vber 6 kunde haben.*** Vnum et alterum scortum [26]) permittit. Deinde loquitur de digamia, scilicet si quis ducens uirginem et eam non inuenit [27]) uirginem, non habet [28]) spem futuri sacerdotij. Ideo erat periculosum ducere uxorem spe futuri sacerdotij. [29]) Deinde est quaestio

*) Reb. II, fol. 89ª lin. 23. – fol. 91ª lin. 27. — *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 315 sqq. cap. 32.

21) Decretale et Decretum.] Reb.: Decretum et Decretale Papae. — ***Haec inscriptio et subsequens prima huius capitis sectio, quae in*** Cod. fol. 631ª lin. 19. — fol. 631ᵇ lin. 10. ***legumtur, ap.*** Reb. II. fol. 89ª lin. 23. — fol. 89ᵇ lin. 13. ***reperiuntur.***
22) Decreta] Reb.: Decreta Papae
23) et] Reb.: nam
24) habeut] *sic* Reb.; Cod.: habet
25) quid lex,] Reb.: quid esset Lex,
26) quomodo debeat esse — scortum] Reb.: bene moratum, alienum a vitijs, vltra sex canes alere non debet, vnam aut alteram concubinam
27) inuenit] Reb.: inuenerit
28) habet] Reb.: habuit
29) Ideo erat — sacerdotij.] *a* Reb. ***absunt.***

papae obedientium. Similiter facit Thomas, *) mos scripturae locos tractauit, [39]) tandem conc tentia Aristotelis. Gratianus in Canone de *macht es ser bachantisch. Es sein auch* fratres *gewest.* Ego uellem a multis legi decretum, u litiosam impietatem. [40]) Initio aliquot sani [41]) cedunt, postea sequuntur impijssimi. [42]) *Es sein drinnen. da hat sich der babst wol lassen mer hets.* [43]) Vbi Christus non adest et se abscond sunt tenebrae. [44]) Ego legi Diuum supra De me confirmauit, ut contra papatum [*fol.* 63 Quilibet Theologus deberet legere decretum

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 316 sq. cap. 32. §.

30) est quaestio — Decretalia autem] Reb.: sunt quae lucernis, consecrationibus, etc. Decretales

31) Papa] Reb. *utroque loco:* Nam Papa

32) iure *ist eittel b.,* emendicauit] Reb.: iure et decretis quia emendicauit

33) etc.] *a* Reb. *abest.*

34) D. non est approbatum a papa et tamen papa uere] abrogatum a Papa, et tamen Papa non vere — *Sectio in* Cod. fol. 631[b] lin. 11. — fol. 632[a] lin. 7. *exstat* 89[b] lin. 14. — fol. 90[a] lin. 11. *legitur.*

35) optimas] Reb.: et optimas

36) Sed] Reb.: quia

37) Ergo] Reb.: ideo

38) Similiter f. Thomas,] Reb.: Idem facit Thomas Aquinas,

39) tractauit,] Reb.: tractauerit,

40) *macht es ser b.* — — impietatem.] Reb.: admodum rem decretum a multis legi, quo impietatem malitiosam

41) sani] Reb.: syncri

cum iudicio, iuxta regulam Pauli: Omnia probate, [47]) quod bonum est tenete. Papa uoluit decretale haberi aequale Euangelistarum [48]) et Apostolorum scriptis. Omnium Canonum et distinctionum status [49]) est: Papa uult esse Dominus rerum et Ecclesiarum, [50]) Dominus Dominantium. *pfu dich wol an.* [51])

Ad M. Holstein *) nouum iuristam [52]) dicebat: *die* Decretalia *haben viel hesslicher vnnd Teufflischer* Canones *in sich. wann ihr sie lesen werdet, so gedenckt daran.* [53]) Est enim fatale Ecclesiae malum. Impudenter enim dicit: Si quis omnes quatuor Euangelistas [54]) crederet, et mea [55]) decreta fastidiret, esse maledictum [56]) et frustra in Christum credere. Item *in* alio [57]) Canone dicit: Si papa infinitas animas mancipio duceret ad gehennam, tum [58]) non esse quaerendum: cur hoc [59]) facis? Nonne haec est extrema pestis Ecclesiae? *Ich sol dem babst folgen, wan er mich gleich in die helle füret,* [60]) cum eius officium sit conscientias per Christum consolari ac ducere. *Pfu dich wollan. sol man also* conscientias *lehren* in dubio? [61]) Item, saepe [62]) inuenietis in Decretali optimis scripturae locis argumentum aliquod probari. *Wan er nu alle schrifft gefüret hat,* [63]) tunc arguit contra dicens: Ecclesia

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 317. cap. 32. §. 3.

47) probate,] Cod.: probatae,

48) quod bonum est — Euangelistarum] Reb.: Sed Euangelio quod bonum est simpliciter credendum. At Papa decretale vult Euangelio aequare,

49) status] Reb.: hic status

50) rerum et Ecclesiarum,] Reb.: omnium rerum Ecclesiarum, Politiarum,

51) *pfu dich wol an.*] *a* Reb. *absunt.*

52) Ad M. Holstein nouum iuristam] Reb.: M. L. ad M. Iohannem Houstein commensalem suum, qui se iuridicae facultati applicauit, — *Haec sectio terminata verbis: „der teuff wol brauchen", quae in* Cod. fol. 632a lin. 8. — fol. 632b lin. 4. *exstat, ap.* Reb. *non eodem ordine, sed in huius capitis fine,* II. fol. 91a lin. 1 med. — 27. *inuenitur.*

53) *die* Decretalia *haben — — gedenckt daran.*] Reb.: Decretalia Papae multos horribiles et Diabolicos in se continent Canones, moneo te, vt illorum memineris, si forsan illos legeris.

54) omnes qu. Euangelistas] *sic* Cod.: Reb.: omnibus quatuor Euangelistis

55) mea] Reb.: Papae

56) esse maledictum] Reb.: maledictum esse,

57) Item in alio] Reb.: Sic in alio (*conf supra* p. 275. nota 27.)

58) tum] Reb.: tamen

59) hoc] *a* Reb. *abest.*

60) *Ich sol — füret,*] Reb.: Ego Papae obedire debeo, etsi duceret me ad infernum,

61) ac ducere. *Pfu dich* — in dubio?] Reb.: et ad vitam aeternam ducere. Phui, sic ne conscientias consolari conaris?

62) saepe] Reb.: saepius

63) *Wan er — gefüret hat,*] Reb.: cum autem omnes scripturae locos citauerat,

Romana aliter determinauit. Et [64]) audet impudenter scripti ram hominibus [65]) subijcere. Sic facit Thomas Aquinas, q in suis libris disputat pro et contra, post scripturae locum a dit: Aristoteles 6. Ethicorum [*fol. 632b*] aliter sentit. I scriptura cogitur cedere Aristoteli. [66]) Has tenebras mund non uult agnoscere, sed contempta ueritate [67]) in palpabil errores incidere studet. *Darumb last vnns der tzeit wol bra chen.* [68])

In decretalibus *) papa dominatur ut uictor, ubi est possessione, nos diuina authoritate iudicandi. In decreto tu tum pugnat, in decretali uero triumphat. [69]) Credo plus m lies scriptum esse: Papa a nemine [70]) debet iudicari, habent [71]) familiarem probationem, quia unus pontifex alii inducit. Et ita idem probat se ipsum. Gratianus initio opti incipit a loco [72]) ad Titum primo de officio Episcopi et qu in locos communes digessit, sed tandem nihil concludit r de praebendis. His omnes iuristae docuerunt praeter [73]) u cum Petrum Ferrariensem.

Ius Canonicum [74]) secundum iudicium omnium Iuris rum [75]) est spurcissimus liber, **) *das nach gelde stincket.* Tolle ambitionem et auaritiam, tum [77]) nihil substantiae r nebit et tamen egregium habet fucum. *Dann es muss sich* nomine Domini *alles vnglück anheben,* [78]) sicut in solo nom

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 318. cap. 32. §. 4.
**) *Conf.* ibid. III. p. 318 sq. cap. 32. §. 5. 6.
64) Et] Reb.: Ita
65) hominibus] Reb.: hominibus mortalibus
66) Sic facit — — Aristoteli.] *haec ap.* Reb. *non leguntur.*
67) contempta (Cod.: contempa) ueritate] Reb.: veritate contempta
68) studet. *Darumb — brauchen.*] Reb.: student. Ideo temporibus his bilius. frui voluntas.
69) In decretalibus papa — — triumphat.] *Hoc huius sectionis principii quod in* Cod. fol. 632b lin. 5 — 7. *legitur, a* Reb. *abest, reli eius pars* (Cod. fol. 632b lin. 8 — 15.) *ap.* Reb. II. fol. 90a lin. extr. — 20 med. *reperitur.*
70) nemine] Reb. *typ. err.*: nomine
71) habent] *sic* Cod.; Reb.: habet
72) incipit a loco] Reb.: orditur in loco
73) His o. i. docuerunt praeter] Reb.: Hic omnes Iuristae tacuerunt, propter
74) Ius canonicum] *haec sectio et duae subsequentes, quae in* Cod. 632b lin. 16. — fol. 633a lin. 2., lin. 3 — 14. et lin. 15 — *leguntur, ap.* Reb. II. fol. 90a lin. 20 med. — fol. 90b lin. 7., 90b lin. 8 — 21. et fol. 90b lin. 22. — fol. 91a lin. 1 med. *reperiunt*
75) iudicium omnium Iuristarum] Reb.: omnium Iuristarum Iudicium
76) *das n. g. stincket.*] Reb.: qui tantummodo quaerit nummos,
77) tum] Reb.: tunc
78) *Dann es muss — anheben,*] Reb.: Omne enim infortunium incipi ope in nomine Domini,

Dei [79]) iustitia et salus est. Ita etiam illius nominis praetextu oritur omnis Idolatria et superstitio. Ideo optime [80]) primum praeceptum secundum sequitur: [81]) Non assumes nomen Domini Dei tui uanum [82]) etc. Decretalibus corpora et conscientiae inficiebantur. Ideo aptissime comparantur [83]) huic imagini: Caput est uirgo, initium [84]) plausibile. Corpus est Leo, ui perrumpit. [85]) [*fol. 633*[a]] Cauda serpens, id est [86]) dolus et fallacia. Ita quoque [87]) procedit totus papatus sua superstitione et abominatione.

Gratianus *) Iuris consultus, hoc unicum studium habuit [88]) et causam finalem in decretali, ut posset concordare Canones, et medium inuenire inter bonos et malos Canones. *Er meinets ser gut,* [89]) sed hoc accidit ei, ut meliora reijceret et deteriora probaret, quia ingressus in impossibile [90]) de contrarijs, territus est per glossatorem, qui ponit: Hoc non est tenendum, [91]) quia est contra papam. Nam historiae testantur, quod papa semper uoluerit esse Dominus. Huic etsi multi Episcopi restiterint, tamen non praeualuerunt. *Also hat sich der* Gratianus *enterstanden* bono zelo, [92]) dicta conciliorum concordare et optimos Canones et impios purgare.

Anno 39. 21 Aprilis **) legit D. Martinus [93]) in decretali, mirabatur in tanto uolumine nihil tractari de fide. Ita etiam Ecclesiastici scriptores satis frigide eam doctrinam tractarunt. Et cum legeret in Decreto, [94]) quomodo Ludouicus Imperator nepos Caroli magni tradidisset papae autoritatem omnium re-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 319. cap. 32. §. 7.
**) *Conf.* ibid. III. p. 319 sq. cap. 32. §. 8.

79) nomine Dei] Reb.: Dei nomine
80) Ita etiam illius — — optime] Reb.: Ita econtra sub illius nominis praetextu omnis idolatria et superstitio oritur. Pulchre igitur
81) secundum sequitur:] Reb.: sequitur secundum.
82) uanum] *ap.* Reb. *deest.*
83) Decretalibus — — comparantur] Reb.: Ideo hanc figuram dederunt Decretalibus, conscientiam et corpora inficientibus, et aptissime comparârunt
84) initium] Reb.: quia initium
85) perrumpit.] Reb.: perrumpens.
86) id est] Reb.: vbi
87) quoque] *a* Reb. *abest.*
88) studium (Cod.: studio) habuit] Reb.: habuit studium
89) *Er meinets ser gut,*] *a* Reb. *absunt.*
90) in impossibile] Reb.: in infinitum, et impossibile
91) tenendum,] Reb.: ferendum,
92) *Also hat* — zelo,] Reb.: sic Gratianus conatus est,
93) 21 Aprilis legit D. Mart.] Reb.: 91. (*pro*: 21.) Aprilis. D. M. L. legit
94) legeret in Decreto,] Reb.: in Decreto legeret,

gnorum. [95]) Respondit: *Ich halte, dass des babsts Cantze sey ein* Chaos mendaciorum, [96]) qui omnia, priuilegia confi in consuetudinem traxit.

EPISCOPI. *)

Multa disputabantur **) de nomine Episcopi, quantum set officium, cui grex non caprarum, porcorum, non auri argenti, sed grex Christi esset commissus, seque non po illud nomen satis dilucide Germanice reddere. [*fol.* 63 Et [97]) uerbum ἐπισκοπεῖν et ἐπισκοποῦντες [98]) intendere, tendere significant. [99]) Hinc pastores Curatores dicuntur o me. Aliqui [100]) non inepte uerterunt [1]) etymologiam: *bisch beischaff, der bei den schaffen stetes sein sol, vnnd fleissig sie merchen. Ein haussman* est nomen [2]) habitus, sed de proprie esse [3]) nomen actionis. Hoc praeclarum nomen ap papistas plane deprauatum est, [4]) nec tantum factum est men dignitatis, sed laruati Tyranni spectrum, sicut et uocal lum *geistlich* factum est. [5]) Bona spiritualia dicta sunt C sus. *pfu dich.* [6]) Temporibus Hieronymi non fuerunt ali

---

*) Reb. II, fol. 240a lin. 8.—fol. 253b lin. 13. — *Conf.* Luth. colloq. g III. p. 303 sqq. cap. 31.

**) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 313. cap. 31. §. 5. sect. 1. 2.

95) nepos Caroli m. — regnorum.] Reb.: Caroli magni nepos, omnium Reg rum authoritatem Papae tradidisset,

96) Respondit — mendaciorum,] Reb.: Resp. M. L. Existimo grammatophylac chaos esse papae mendaciorum,

97) Multa disputabantur — — Germanice reddere. Et] Reb.: De Etymol et appellatione Episcopi et illius officio M. L. multum disputabat cum etoribus assidentibus. Arduum illi munus commendatum, cui grex non prarum, porcorum, auri vel argenti thesaurus, sed grex Christi esset c mendatus. Ideo se hoc nomen Episcopi Germanice non posse iam dilu reddere. Nam

98) et ἐπισκοποῦντες (Cod. *male:* ἐπισκοῦντες)] *a* Reb. *absunt.*

99) attendere significant.] Reb.: attendere, curare, vigilare, etc. significat.

100) Curatores dicuntur optime. Aliqui] Reb.: curatores et optime vigiles dicun alioqui

1) uerterunt] Reb.: vertunt

2) *bischoff, beischaff, der b. d. sch. stetes* (Cod.: *stedess*) — est non Reb.: Bischoff Germanice, qui ouibus suis praeesse, illas summa dilige curare debet. Germanicum vocabulum Haussman, latine, familiae praepos vel rector, etc. est nomen

3) proprie esse] Reb.: esse proprie

4) Hoc praeclarum — deprauatum est,] Reb.: Miserrime deprauatum est pr clarum Episcopi nomen apud Papistas,

5) sicut et — factum est.] Reb.: sicut accidit vocabulo spiritualis.

6) *pfu dich.*] *a* Reb. *absunt.*

quam Episcopi, id est presbyteri et Diaconi, *wie seine Epistel* ad Euagrium *antzeigt*, quam edam. Illo [7]) tempore neque Cardinalis, neque primas, neque patriarcha, neque Metropolitanus, [8]) neque Archiepiscopus fuit, sed Episcopus, id est presbyter et Curatus [9]) et Diaconus. *Aber nu ist ein solch geschwürme daraus worden,* [10]) ita ut Ecclesia sponsa Christi plane mutata sit in scortum papisticum, quod tantum habet laruam externam, [11]) sine interno uerbo Dei. [12])

D. M. Lutherus interrogauit*) Iustum Ionam [13]) de loco 1. Petri 5. ἐπισκοποῦντες μὴ ἀναγκαστῶς, ἀλλ' ἑκουσίως [14]) etc. Presbyteri [15]) sponte debent uigilare, non coacte, *sondern von hertzen gerne, nicht als musten sie es thun.* [16]) Quis hoc facit? Deinde ne sit turpiloquus, animabus et conscientijs tantum studeat prodesse. [17]) Hic ualido fulmine totum prosternit [18]) papatum, turpe lucrum, gloriam et auaritiam [19]) captantem, item omnes arrogantes et animalia uentris. *[fol. 634a]* Ista uerba Petri [20]) non tantum sunt διδακτικὰ, sed [21]) prophetica. Petrus [22]) in spiritu bene uidit successorum suorum impietatem, qui omnia coacte et lucri causa facturi essent. Summa. Quicunque presbyter hoc testimonium habet in sua conscientia conueniens huic loco, *der mag wol*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 313 sq. cap. 31. §. 5. sect. 3.

7) non fuerunt aliud — — quam edam. Illo] Reb.: non alij fuerunt quam presbyteri et Diaconi, sicut Epistola Hieronymi ad Euagrium testatur. Nam illo

8) neque primas, neque patriarcha, neque Metropolitanus,] Reb.: Primas, Patriarcha, Metropolitanus,

9) id est presbyter et Curatus] Reb.: et presbyter curator — *Vox* Curatus *in latinitate mediae et infimae aetatis significat* sacerdotem Ecclesiae.

10) *Aber nu ist e. s. geschwürme* (Cod.: *geschwurme*) — *worden,*] Reb.: sed nunc multitudo nebulonum inde exorta est.

11) laruam externam] Reb.: externam laruam

12) uerbo Dei.] Reb.: Dei verbo.

13) D. M. Luth. — Ionam] Reb.: Deinde interroganit D. I. Ionam

14) μὴ ἀναγκαστῶς, ἀλλ' ἑκουσίως] *sic* I Petr. 5, 2.: Cod.: μὴ ἀναγκῆς ὡς, ἀλλὰ ἑκουσκες, Reb.: μὴ ἀναγκαστῶς,

15) Presbyteri] Cod. *male*: prebiteri

16) *sondern von h.* — *thun.*] Reb.: sed libero spiritu, ex intimo cordis affectu,

17) turpiloquus — prodesse.] Reb.: turpi locus (*typ. err. pro*: turpiloquus), tantum studeat prodesse conscientijs et animabus.

18) totum prosternit] Reb.: prosternit totum

19) turpe lucrum — auaritiam] Reb.: auaritiam, gloriam, turpe lucrum

20) arrogantes — Petri] Reb.: arrogantes homines et ventris animalia. Et ista Petri verba

21) διδακτικὰ (Cod.: διδάκτηκα), sed] Reb.: diductica sed et

22) Petrus] Reb.: Nam Petrus

fro sein et cum gaudio expectare Archipastorem Christ et certo gloriari ac dicere: [23]) Hic sto et praedico uoc extrudente [24]) me diuina uocatione. Econtra auditores credant: Hic sedeo et audio Deum loquentem, non homin *Also stünde die kirche rechtschaffen.* Summa summarum, trus [25]) strenue hortatus est, *es ist ihm auch ernst gewest,* sicut primam Epistolam concludit: Deus qui uocauit uos, perficiet, confirmabit, consolidabitque in uobis. Amen.

Anno 39. 25 Ianuarij*) D. M. Lutherus hortabatur D. sparum Zeunerum, [27]) ut cum gaudio acciperet superin dentiam Freibergensem, in gratiam Dei. [28]) Etsi sumus pares huic [29]) ministerio, attamen Deus uult nos habere perarios suos, [30]) et ipse uult operari per nos, et conse ut [31]) ad Episcopum Misnensem scriberet, an ipse huic sa operi uellet esse coadiutor. *wir müssens dennoch bei ihnen chen.* Nos nolumus [32]) perire illorum autoritatem, modo plectantur uerbum Dei. [33]) Ego omnibus modis cona *dass die stiffte vnnd bisthumb mogen bleiben, das man pr ger vnnd pfarrher in die stette könde erwelen* [*fol. 634b*] *den kleinen schulen gemeine pfarrher, die grossen bisth werden doch weldtlich werden. wan man nu alles wol la fallen, wo woltte man prediger vnnd diener nemen?* nam gus nos non uult alere, *so konnen wirs auch nicht selber vnd ernehren.* Ideo [34]) hoc medium seruemus, sicut iam

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 311 sq. cap. 31. §. 3. sect. 9. 10.

23) habet in sua conscientia — — ac dicere:] Reb.: in sua conscientia huic loco conueniens, is summa cum laetitia, et gaudio Archipastorem stum expectare, gloriari, ac dicere potest.

24) extrudente] *sic* Cod.; Reb.: extruente

25) *Also stünde* — Petrus] Reb.: Sic Ecclesia bene esset reformata. S S. Petrus

26) *es ist — gewest,*] Reb.: magna etiam seueritate,

27) hortabatur D. Casp. Zeunerum,] Reb.: Cennerum hortabatur,

28) acciperet — Dei.] Reb.: superattendentiam Freibergensium in gloria susciperet

29) sumus impares huic] Reb.: simus impares huic tanto

30) cooperar. suos,] Reb.: suos cooperarios

31) operari per nos, et consensit, ut] Reb.: per nos operari, qui M. L. co obtemperauit, modo vt

32) *wir müssens* — nolumus] Reb.: nos tamen illos de hac re alloqu gimur. Nolumus enim,

33) amplect. uerbum Dei.] Reb.: verbum Dei amplectantur,

34) *dass die stiffte — — ernehren.* Ideo] Reb.: ne canonicatus et Ep patus minores intereant, et vt praedicatores et parochi in ciuitates e rentur, ex scolis autem minoribus concionatores vulgares eligerentur, Ep patus enim maiores politicam assumant gubernationem, nunc si omnia et interire admitteremus, vnde praedicatores et verbi ministros sumeres Nam vulgus nos non vult alere, nec nos, nosmetipsos alere et vitam nos sustentare possumus. Quapropter

gito orare principes in meo libello [35]) de Ecclesia. Si unum aut alterum Episcopum ad nos attraheremus, [36]) sicut fuit Episcopus Eichstetensis, [37]) qui Caesari palam dicit, Non esse impediendum cursum uerbi. Ita [38]) de Episcopo Misnensi speramus, qui in conuentu Lipsensi coniugium sacerdotum, et sacramentum utriusque speciei admittendum censuit et consuluit. *wann das geschehe, hetten wir gleich sat.* [39]) Nam coelibatus sacerdotum *ist nicht fur 500 Jahren angefangen.* [40]) temporibus Hulderici [41]) Episcopi primum coepit, *vnnd haben wol bey 100 Jahren mit vmbgangen, ehe sie es in schwang bracht haben, vnnd hatten den bischoff von Mentz tzu Erfurdt baldt erschlagen, da er diese* executio *hat wollen ausrichten.* [42])

LITERAE CASP. ZEVNERI [43]) PASTORIS FRIBVRGENSIS [44]) VOCATI AD EPISCOPVM MISNENSEM, QVAS D. M. LVTHERVS SVB NOMINE ET TITVLO EIVS [45]) CONSCRIPSIT.

Reuerende in Christo pater, postquam uocatus sum ad gubernationem Ecclesiae Friburgensis, [44]) et his praesertim diebus periculosissimis, sentio, quam sim impar [*fol. 635a*] huic [46]) oneri. Deinde quod et papa uidetur [47]) forte nunquam concilium pro reformatione Ecclesiae et doctrinae permissurus

---

35) orare principes in meo libello] Reb.: ad Electorem et principes Imperij supplicare in libello meo
36) ad nos attraheremus,] Reb.: nobis associaremus,
37) Eichstetensis] Reb.: Eistetensis,
38) dicit, Non — uerbi. Ita] Reb.: consuluit, verbi Dei cursum non esse impediendum, similiter
39) qui in conuentu — — *gleich sat.*] Reb.: qui dicitur in conuentu Lypsensi coniugium Sacerdotum, et vtramque speciem Sacramenti admittendam consuluisse. Hoc si fieret, sufficeret nobis, nos quoque contenti essemus.
40) *ist nicht — angefangen.*] Reb.: ante annos quingent. non est inceptus,
41) Hulderici] Cod. *calami err.*: Hulderice
42) *vnnd haben wol — — ausrichten.*] Reb.: et circiter annos 500 de hac re egerunt, priusquam coelibatus suum accepit progressum, praeterea Episcopi Moguntiae et Erphordiae interfecti, qui executionem hanc efficere voluerunt.
43) Casp. Zeuneri] *sic scripsi;* Cod.: C. Zineri, Reb.: Caspari Zyneri
44) Friburgensis] Reb. *utroque loco*: Fribergensis
45) sub nomine et titulo eius] *sic scripsi;* Cod.: sub nomine et titulo, Reb.: suo nomine et titulo
46) huic] *in* Cod. *scriba primum scripserat:* huius, *quod deinde mutatum est in:* huiuc *pro*: huic: Reb.: isti

esse, [47]) cogor [48]) ego urgente conscientia circumspectare, ubi utinam possim [50]) inuenire consilium et auxilium, quil sustenter. Cum uero P. V. [51]) in hac regione summam ad nistrationem habeat, et secundum Paulum dispensator e debeat, qui familiae Christi cibum praebeat tempore suo tui P. V. humiliter his literis adire et quantis possum [52]) p cibus tentare, si forte dignabitur Dominus per [53]) P. V. solatium [54]) et speciem [55]) ostendere, quo foelicius tanto l scopo fretus Ecclesiam istam gubernare queam. Nam etsi pleraque in papae dogmatis [56]) iure summo reprobemus familiae Christi studeamus fideliter et synceriter [57]) uerb Dei ministrare, [58]) tamen nunquam (ne ipse quidem Luther sublatam [59]) Episcoporum autoritatem uolumus, imo eam modo [60]) saluam et illaesam, sed et adiutricem et confo tricem optamus maxime in isto seculo indomitorum homin per omnes ordines a summo usque ad minimum. Qu P. V. per Christum oro, ut mihi dignetur ostendere, quid hac re mihi a paternitate uestra solatij et auxilij expectand sit, quo possim certius prouinciam mihi iniunctam [61]) gub nare. Verbum Dei cupio pure docere, Ecclesiarum disci nam tueri, maiores reuereri, et quantum Deus [62]) dedit om bus uiuere ad aedificationem, neminem offendere, si mo hoc mihi permitti [63]) potest, simul et a P. V. auxilium et uorem obtinere potero, expecto clemens et [*fol.* 635[b]] pi responsum. [64]) In Christo bene ualeat paternitas nestra etc. Datum Fribergae in uigilia purificationis Anno 36. [65])

---

47) papa uidetur . . . permissurus esse.] *sic* Reb.: Cod.: papae uidetur. permissurus est.
48) cogor] *sic* Reb.: Cod.: cogo
49) urgente consc. circumspectare,] Reb.: conscientia vrgente circumspectari
50) ubi utinam possim] *sic* Reb.: Cod.: ubi ubi nam possum
51) P. V.] *i. e.* Paternitas Vestra
52) possum] Reb.: possem
53) per] *ap.* Reb. *deest.*
54) solatium] Cod. *male:* solaceum
55) speciem] Reb.: spem
56) in papae dogmatis] Reb.: in dogmatibus Papae
57) synceriter] Reb.: syncere
58) ministrare,] Reb.: monstrare,
59) sublatam] Reb.: sublatam et extinctam
60) modo] Reb.: solum
61) prouinciam mihi iniunctam] Reb.: iniunctam mihi prouinciam
62) Deus] Reb.: Deus clementissimus
63) hoc mihi permitti] Reb.: permitti hoc mihi
64) expecto — responsum.] *a* Reb. *absunt.*
65) etc.] *a* Reb. *abest.*
66) in uigilia purif. Anno 36.] Reb.: vigilia Purificat. etc.

EIVSDEM TENORIS LITERAE AD EPISCOPVM MISNENSEM SCRIPTAE A D. M. LVTHERO SVB NOMINE NICOLAI HAVSMANNI, VOCATI PASTORIS FRIBERGENSIS 1538 ANNO. [67])

Mein arm gebet, hochwirdiger in gott vater, gnediger herr, nachdem ich anher gegen Freiberg in E. f. g. bisthumb tzum selsorger beruffen bin, wie wol ich viel tzu geringe vnnd vntuchtig mich dartzu befinde, aber doch nicht habe konnen abschlagen noch mit guttem gewissen wegern. Mir aber daneben ist angetzeiget die gutten tzeitten, als solt E. f. g. dem Euangelio nicht vngeneiget sein, auch des hefftigen vornemens etlicher anderer bischoffe keinen gefallen tragen, habe ich darauff nicht konnen vnterlassen E. f. g. solches tzuuermelden, als der ich gar von hertzen gerne allhie in meinem vaterlande mocht prediger sein. Auch mit E. f. g. willen vnnd gunst, sonderlich weil E. f. g. wol kontten grossen nutz schaffen mit foderung des Euangelij, dann meine meinung Ja nicht ist, wie ich von D. Luther selber habe gehört, das man die hohen stiffte soltte tzureissen vnnd verwusten, sondern viel lieber sehen, wie dieselbige erhalten tzu nutz vnnd schutz anderer kirchen, als aus welchen man kontte gelertte leutte tziehen, wo sie wiederumb in den brauch der lection [*fol. 636*[a]] *ein wenig komen, wie sie vom anfang gestifftet sindt. Indess wer das gnug, dass sie das Euangelium doch nit verfolgten, sondern gehen liessen tzu guttem anfang, denn wir sehen, dass die leutte wilde werden, vnnd achte doch keinen tzwang der bischoffe. wo aber die stiffte vnd bischoffe tzum Euangelio ein wenig sich recht schicken, so muste der pöbel mit der tzeit wider eine scheu kriegen, vnnd konde alles gutte doraus komen. bitt derhalben E. f. g. woltte mein gnediger herr sein vnnd helffen dem Euangelio beistehen, vnnd die armen kirchen tzusammen halten. Ist es doch fast alleine tzu thun tzum anfange in beider gestalt des sacramentes. wenn das dem volck wie billich gelassen wurde,* [68]) *hette man grosse gunst bei iderman erlangt, vnnd kontte dornach gutte vrsach sie in andern stucken deste leichter tzu disciplin bringen, vnnd tzur reuerentz des bischofflichen standes. sonst wo man so halsstarriglich wider gott vnnd idermans gewissen das sacrament versaget, tzwinget man sie dohin, das sie mussen den bischofflichen stand verachten auch in allen stücken, welches dann vnerstadtlicher schaden der kirchen ist vnd noch*

---

67) 1538 Anno.] Reb.: Anno 1538.
68) *wurde,*] Cod.: *wurden,*

willi

Magister Nico

[*Has litteras germanice scriptas* Rebensto
fol. 242b lin. 8. — fol. 243a lin. 30. *sic latine reddi*

Reuerende in Christo pater, Domine clementissime,
nem Ecclesiae Fribergensis vocatus sum, etsi enim senti
oneri, recusare tamen salua conscientia non potui, cum p
Euangelio fauere ac impio proposito aliorum Episcoporum r
te mittere literas proposui, ex animo enim cupio verbum
proponere, tua voluntate accedente, praesertim quia Clem
potest vtilitatem in Ecclesia, si Euangelij propagationem a
quasi destructor et perturbator essem summorum canonicat
rum non sum destructor, sed potius defensor illorum (sicut
litatem aliarum Ecclesiarum, quia homines docti in illis, si
ali et educari possunt, satis interim esset, ne Euangelium
propagari illud conarentur, quia omnibus securitas et inobe
qui etiam Episcoporum excommunicationem omnino contemn
gelij doctrinam profiterentur, tunc tandem et laici maioren
entiam. Tuam ergo Clementiam rogo, vt alis tuis me pr
cum Ecclesia defendere digneris, res tantum de vtraque sp
est agenda, si hominibus vti liceret vtraque specie Sacram
rem et gratiam apud omnes consequeremur, et absque vl
posterum ad disciplinam et veram obedientiam et reuerenti
sent, verum, si coguntur verum Sacramenti vsum, etiam c
quere, iustam tunc habent causam, Episcopatum omnibus
pro nihilo habere, quod esset damnum Ecclesiae irrecupera
derare, consilio suo nobis adesse, meque T. C. commendat
si T. C. et canonicatui inseruire possem, nullum non
Euangelij et Ecclesiae particeps fieri possem, Dominus nost
tuum sancto suo spiritu, in vtilitatem Episcopatus, Ecclesi
gubernare velit, Amen.

T. C. deditiss. seruus, M. Nicolaus Hausman.]

lario acerbas scripsit literas *) illum accusans, quod homines suis concionibus [70]) ad licentiam, non ad poenitentiam duceret, opera carnis et non spiritus praedicaret. Quas literas cum M. Lutherus perlegisset, [71]) respondit: *dass die buben das vngluck ankomme.* Cur [72]) audet nos accusare, quasi opera carnis praedicemus, cum sincerissime contra ea doceamus, [73]) *allein dass sie solch fur grossen hass vnd neidt nicht mögen sehen,* [74]) habentque infinita consilia [75]) contra nos, sicut Martha turbantur circa plurima, nos uero optimam partem elegimus [76]) in uno eodemque consilio semper consistentes, uidelicet [77]) quod Deus sit admirabilis et consiliarius, et quod Christus uiuit et regnat. Ipsi uero in mala causa infinita consilia ineunt [*fol. 637ª*] nec unquam ad uerum statum peruenient. [78])

Episcopi papistici **) nihil praestant, [79]) quod est eorum officij. Respondit: Haec est nostra consolatio illos non esse Ecclesiam, quae illis opus habet propter ministerium uerbi, Baptismum sacramentum. Ergo isti non sunt Episcopi, quia definitio Pauli istis non conuenit. Nam in Ecclesia uera est necessaria doctrina legis, scilicet quid debeamus. Secundo doctrina sanctificationis et uiuificationis, [80]) scilicet quatenus spiritus sanctus in nobis operatur. Tertio, Oratio, gratiarum actio, ut indies magis crescamus. Antinomi contemptores horum speciem tantum habent. Ideo sathan simea Dei multa externa sanctificantia reperit, quia uidet Deum talia facere. Hoc ipse imitatur, sed malo fine, scilicet ut aut homines faciat perplexos, ut falsa praeferant ueris aut uera contemnant.

D. M. Lutherus fecit [81]) mentionem Episcopi Brandenbur-

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 309 sq. cap. 31. §. 3. sect. 4.

**) *Conf.* ibid. III. p. 310. cap. 31. §. 3. sect. 5.

70) homines suis concionibus] Reb.: suis concionibus homines

71) perlegisset,] *sic* Reb.; Cod.: praelegisset,

72) *dass die b. ankomme.* Cur] Reb.: Vt mala crux exagitet istum nebulonem, cum

73) contra ea doceamus.] Reb.: contra eam doceat,

74) *allein dass sie — sehen,*] Reb.: sed quod nimio odio, haec nec audire volunt,

75) consilia] Reb.: concilia

76) elegimus] Reb.: eligimus

77) uidelicet] Reb.: scilicet

78) peruenient.] *sic* Reb.; Cod.: peruenirunt.

79) Episcopi papistici n. praestant,] *Sectio ab his verbis ordiens in solo* Cod. fol. 637ª lin. 2 — 14. *legitur.*

80) uiuificationis,] Cod. *calami err.*: uificationis

81) D. M. Lutherus fecit — — In Colonia non est spes.] *haec prior huius sectionis pars, quae in* Cod. fol. 637ª lin. 15 — 25 init. *exhibetur,*

[*fol.* 638ᵇ] Tibi sit Ethnicus et pu

Primo ex uerbis tuis iustificaberis. Se
tute istorum uerborum excommunico eos
mnibus [98]) sanctis. Tertio amplius ad eos
scripto Vale eis fieri uolo, sed ad fratres
qui eos tradidi sathanae. Quarto, Non le
exemplum indurationis, superant Iudaeos,
ximum est diabolorum et ultima mundi, ita
cogitando. Quinto Wormatiae prophetaui ei
uellent agnitam et non possent acceptare,
malitia damnarunt, teste Friderico principe.
habe ich leider erlebet. Ipsi fatentur uerita
geri, sed indurati timentes uentri non possu
Augustae Cardinales, Exemplum fieri cae
Monarchiam istam solui, iam propheto, p
nolim *erleben.* Et precor, ut Dominus me

Episcopi Italici pauperrimi sunt, sun
expectantes. [100]) Canonicus in Germania
Episcopus in Italia. [1]) Et recitauit Episco
habere dioecesin amplissimam et continere

97) *paret* (*i. q. barret*)] *sic scripsi;* Cod.: pereit
98) consentientibus omnibus] *sic scripsi;* Cod.: cons
99) solui, iam propheto, perdendam hanc] Cod.: solui. hanc
100) sunt tantum Episcopi expectantes.] Reh.: tantum

sua commentaria in Romanos egregie ligata donauit. Cui e-contra Episcopus poculum cum triginta aureis donauit. At Philippus [93]) ad Hausmannum dixit: Non donationem et munera quaesiui, quae tamen repudiare conuicium esset et ludibrium haberetur, sed ut illa perlegendo nostram doctrinam cognosceret. [93a])

Referebant D. M. Luthero [94]) Episcopi Moguntini fallacias et technas, *) qui Ludimagistrum Hallensem et Cantorem ab officio licentiauerit, tantum quod e Wittenberga eo uocati essent, eisque 10 fl. donauerit. [96]) Respondit D. Martinus: *-sie thun, als ihr art ist,* sunt uiri sanguinum et pedes eorum [*fol. 638a*] ad effundendum sanguinem. Habet ingenium Cain et Ducis G. non quiescit, donec Abelem trucidet, *heben sie krieg an, so verlieren sie warlich.* satis praedicatum est a nobis, nos nunc oratione nos armemus. *Ach lieber gott, wie so gar geduldig bistu, wie kanstu dich also mit fussen tretten lassen,* sed haec ab initio a suis creaturis passus est. *du kanst sie tzu seiner tzeit wol betzalen.*

Philippus Melanthon: Fertur Episcopum Moguntinum in Hall cum lachrimis dixisse, **) cum uidisset populum frequentem properare ad conciones Euangelicas: *Ach was* [96a]) *sollen wir lirtten thun. wie gehen vnnser schaffe so irre, nu ich kans nicht anders machen.* Respondit D. Martinus: *wirdt Christus ihm daran genugen lassen, das wirdt er wol sehen.* plus diligit Cardinalatum quam ueritatem, timet, ne deponatur. Non credit Deum posse deponere potentes et exaltare humiles, sicut indies canunt in Magnificat, sed non credunt. *Es sindt die vertzagtten leutte. es kan ihnen die lenge mit ihnen*

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 304. cap. 31. §. 2. sect. 1.

**) *Conf.* ibid. III. p. 304 sq. cap. 31. §. 2. sect. 2. Cod. fol. 637b lin. 15 — 21. *legitur, a* Reb. II. fol. 244a lin. 11 — 25. *sic exhibetur:* Diabolus et regni Christi hostis vera ministeria doctorum et praedicatorum fictis laruis Episcoporum perturbauit, qui nolunt esse doctores et ministri, sed principes Imperij in ocio viuentes et Euangelium Christi vi et dolo impedientes, ita vt nulla de ipsis spes sit praecipue de Mogunt. Archiepiscopo, cui Philippus Melanthon sua commentaria in Romanos locauit, et egregie ligata donauit. Episcopus illi econtra poculum cum 30 aureis misit, Philippus Melanthon affirmauit se donationem et munera [*add.*: non] quaesiuisse (quae tamen repudiare conuitium esset) sed vt ille perlegendo nostram doctrinam agnosceret.

93) Philippus] Cod. *calami err.:* Phippus

94) Referebant D. M. Luthero] *Sectio ab his verbis incipiens et duae subsequentes in solo* Cod. fol. 637b lin. 22. — fol. 638a lin. 7., fol. 638a lin. 8 — 26., fol. 638a lin. 27. — fol. 638b lin. 17. *legunter.*

95) licentiauerit] *i. e.* dimiserit

96) donauerit.] *sic scripsi;* Cod.: donasse

96a) was] *sic scripsi;* Cod.: dass

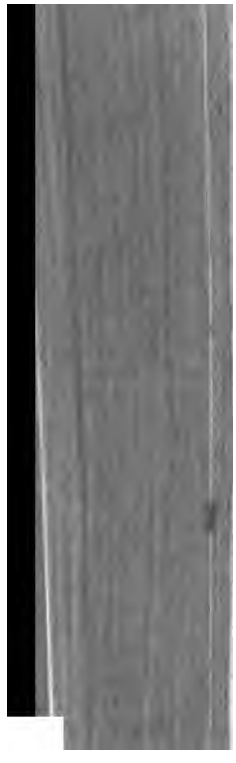

colloquentes de paupertate et infamia m
guntini, *der auff sein brieff vnnd siegel nic*
dorffte 15 fl. auffs 100 ierlich verschreibe
vnnd landt wer versetzt vnnd hinweg. Re
Est summa maledictio, digna tanto nebulo
M. G. praedicatorem suum misere perdic
supra inhibitionem Caesaris suspendit, *so*
freundtschafft mit 80000 fl. erboten hab
recht solt verhoret werden, non ut liberare
des bischoffs brieue vnnd eigene handtschri
obgleich Schantzen hals verknopfft ist. Est
Deus iustus iudex extrema infamia pensa
psi ei manu propria *in seine eigne hend*
hencken sol, sol man vor allen dingen den
hencken an einen galgen, der sieben mah
Gibion stein. et ei obieci multa alia de El
quod suis clinodijs priuauit et relegauit,
Listck ins kloster lassen tragen in einem

---

13) Episcopus Mog. auream crucem — — simulacl
pium huius sectionis, quod in Cod. fol.
legitur, a Reb. II. fol. 247a lin. 16 — 21
maledictus est, cogitur omnia aurea vasa oppign
ream crucem Augustano cuidam ciui oppignorauit
200000 flo. et imagines argenteas sanctorum,
cupri, et de auro.

13a) Augustano] *sic scripsi (conf. in praeced.* no
cuidam ciui): Cod.: Augustino

als ob [19]) *es heiligthumb were. Er hat ser nach vngluck gerungen*, neque Deum neque homines metuens.

Bischoffshut [20]) est habitus gentilicius. S. Iacobus [21]) Episcopus Hierosolymitanus *hat nichtes daruon gewust.* [22]) Ipse enim [*fol. 640*[a]] non habuit templum, sed paruum aliquem conuentum piorum, quos uerbo Dei docuit, sicut etiam tempore Pauli Euangelium non publice, sed priuatim propositum est. Primi papae [23]) fuerunt, ut nobiscum Diaconi. [24])

Episcopus Moguntinus Epicureus [25]) et astutissimus, fretus sua malitia omnes fallit et tamen est impudentissimus, *ein verwegner* [26]) *böser mensch, darumb dass ich ihn ein verlognen man gescholten habe, ist leichtlich tzu beweisen. ich wil ihm auch tzu recht stille steen, wo er wil.* Iam scribam contra eum, etiam omnibus meis inuitis, non humano affectu, sed authoritate scripturae usus, *end wil den Juristen trotz bieten. Ich habe ihm tzuuor in seine handt geschrieben.* Iam eum indicabo Ecclesiae, ne particeps fiam suae malitiae. Nam satis Tyrannice cum Schantzen egit, *welchen er vmb geldes willen hat lassen hencken.* Nam illo ipso die, quo suspensus est, Episcopus fuit Halberstadij ac subridens dixit: *ich hallte, es werden nicht alle heut tzu Halle lachen.* Deinde iterum dixerit: *mir ist im sinne gleich wie Schantze am galgen hinge.* Nonne haec sunt gestus Tyranni? Ideo manifestanda est illius legenda.

D. M. sollicitus propter Episcopi Moguntini malitiam suspirans dixit: *) *Lieber herr* Iesu Christe *friste mir mein leben vnnd stercke mich, dass ich dem* M. *pfaffen eine platten schere, denn er ist nicht ein schlechter, sondern* omnium uersutissimus subsannator. Omnes alij principes huius respectu et iudicio sunt simplices rustici, *das ist* [*fol. 640*[b]] *ein rechter*, qui audet gloriari: *es seint ihm viel anschleg tzuruck gegangen*,

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 306. cap. 31. §. 2. sect. 6. et sect. 7. pars prior.

19) *ob*] *in* Cod. *deest.*

20) *Bischoffshut*] Reb.: Mithra — *Sectio ab illa voce incipiens et terminata verbis*: ut nobiscum Diaconi, *quae in* Cod. fol. 639[b] lin. 26. — fol. 640[a] lin. 4. *legitur, ap.* Reb. fl. fol. 245[a] lin. 2 med. — 10. *reperitur.*

21) S. Iacobus] Reb.: Iacobus Apostolus

22) *hat nichtes daruon gewust.*] Reb.: nullam mithrae experientiam habuit.

23) Primi papae] Reb.: primi igitur Episcopi

24) Diaconi.] Reb.: iam Diaconi.

25) Episcopus Mog. Epicureus] *Sectio sic ordiens et subsequens, quae in* Cod. fol. 640[a] lin. 5. — fol. 640[b] lin. 16. *exhibentur, ap.* Reb. *h. l. non inveniuntur.*

26) *verwegner*] *sic scripsi*; Cod.: *erwegner*

dicunt furtum esse contrectationem rei alienae *Ich wil ihm das* inuito Domino *bass anstreiche* fessus est se in causa religionis iniustum esse *gegrieffen geben*, sed in causa Schantziana *darumb muss ich ihn erwecken. Aber lieber sol man nicht schertzen*, nec nomine tuo abut peccasse et deinde poenitere, sed peccatun ipsum iustificare et Deum accusare, *das stost boden aus vnd tzureist den sack. Aber das i glaubens vnd der Cardinele art* non poenitet *gewissen haben*, sicut quidam miles, quem de litia, mihi respondit: *Ja lieber herr Doctor, gedechte, so tzüge ich niemermehr in krieg*, il Cardinales.

. Episcopus Cameracensis*) confutauit ob papae, disputans Ecclesiam catholicam non aut Romanam probans ita: Quia Ecclesia in possit manere, ut tempore Christi in Maria e 642ᵃ] Apostoli lapsi sunt, ergo et successor Ideo Ecclesia non consistit in locis et succe hodie hanc uocem proferret inter Tyrannos, d etc.

Cum D. Lutherus edidisset libellum co Moguntinum, multi dixerant: *gott sei lob, das sein, die die warheit durffen sagen.* [45]) Dein

*) Conf. Luth. colloq. germ. III. p. 309. cap. 31. §. 3.

quod pro reliquijs [47]) scortum [48]) cum ceremonijs intulisset, ut prouerbio dicant scorta *des bischoffs heiligthumb.* [49]) Nam cum quidam nobilis sedisset super scrinium, in quo fuerat scortum, audiuit sternutationem. Nobilis uocatur *Rauchheupt,* [50]) qui ipse [51]) D. M. Luthero indicauit. Et ita [52]) Deum et homines derisit, cum bene potuisset alio modo scortum introducere. [53])

Episcopus Moguntinus fuit uersutissimi ingenij, qui miris gestibus se potuit fingere. [54]) Cum uoluisset capere Hans Schantzen, adeo uolubili animo fuisse dicitur, *das er vber dem Altar offt nach Schantzen gesehen vnnd gefraget.* [55]) Deinde humanissime eum inuitauit et collocutus est. Cum ultimo [56]) ab Episcopo discederet, fertur dixisse ridendo: *tziehet den rock aus, dass er euch nicht greulich werde, es regnet,* et mox deinde captus est in arce. Deinde suspensum *hat er iha lassen abcontrafeien.* [57])

Episcopi Romani *) sunt omnium pauperrimi, tantum titulo sunt Domini, [58]) coguntur ire pedibus, si autem unum habent

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 309. cap. 31. §. 3. sect. 3.

47) reliquijs] *sic* Reb.; Cod. *male:* reliquis

48) scortum] Reb.: scortum vnens in capsula

49) ut prouerbio — *heiligthumb.*] Reb.: vt prouerbium inde natum, reliquiae sanctorum Episcopi.

50) sedisset super scrinium — *Rauchheupt,*] Reb.: supra scrinium sedisset audiens scortum sternutantem, admiratus est,

51) ipse] Reb.: ipsimet

52) Et ita] Reb.: Ita Episcopus Mogunt.

53) cum bene p. — introducere.] Reb.: qui bene alio modo scortum introducere potuisset.

54) Episcopus Mog. fuit uersutissimi (Cod.: uerfutissimi) — fingere.] Reb.: Ita Episcopus Moguntinus versutissimus, mitis gestibus se simulare potuit, — *Sectio ab illis verbis incipiens, quae in* Cod. fol. 642a lin. 14 — 22. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 246a lin. 3 — 12. *reperitur.*

55) animo fuisse dicitur — *gefraget.*] Reb.: fuisse animo dicitur, quod etiam in altare saepius an adesset H. Schantz circumspexerit se.

56) Cum ultimo] Reb.: Tandem cum

57) fertur dixisse — — *abcontrafeien.*] Reb.: ridendo eum dimisit dicens: deponite tunicam, ne molesteris ab illa, pluet enim, et illico in arce captus est, deinde suspensum pictor depinxit.

58) Episcopi Romani — sunt (Cod.: sum) Domini,] Rebenstockii *verba* (fl. fol. 244a lin. 26. — fol. 244b lin. 1 med.): Episcopi Italici pauperrimi sunt, tantum expectantes, Canonicus in Germania ditior est Episcopo Italico, *magis cum* Codicis *verbis* fol. 638b lin. 18 — 20 med., *quam cum his* (fol. 642a lin. 23 — 24 med.) *congruunt* (*vide supra* p. 298. notam 1.)

consiliarij, et haec causa est, quod sunt pau
mania uero cum Episcopi sint potentes et
autoritatem coniunctam cum potentia, soli do

Anno 39. 15 Maij, *) Ascensionis Domini
prandebat cum Electore [67]) et in consilijs fuit
est etiam, ut Episcopi retineantur in sua autc
abiurent papam, et sint piae [69]) personae Euan
qualis est Speratus. Tunc illis ius et autori
ministros tribuemus, quamuis Philippus Me
dens [70]) illorum examina fore periculosa. [71])
nostros examinandi sunt et deinde ordinandi
nuum, sicut ego nunc sum Episcopus. [72]) I

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 312. cap. 31. §. 4.
**) *Conf.* ibid. III. p. 307. cap. 31. §. 2. sect. 8. pars
59) coguntur ire pedibus, — coguntur alere.] Reb.: qui
sed vnum equum habent, alio officio alere coguntu
pars huius sectionis in Cod. fol. 642a lin. 24 m
11., *ap.* Reb. *autem* II. fol. 244b lin. 1 med. —
60) habeant expectantias] Reb.: expectantias habeant
61) et] Reb.: Ita
62) Commensalis] Cod. *calami err.:* Commenſales
63) 3000 ducatis] Reb.: 300 ducatis
64) pestilentior] Reb.: perniciosior
65) Papa] Reb.: Papa vero
66) Episcopi in Italia, — — soli dominantur.] Reb.: Ideo
et diuitijs nihil non tentare audent.
67) Anno 39. — cum Electore] Reb.: Anno 39. 15. Maij.
Saxoniae prandebat, — *Prior huius sectionis p*
ordiens, et terminata verbis: sicut ego nunc sum
Cod. fol. 642b lin. 12 — 20. *legitur, ap.* Reb.
— 21 med. *reperitur*

oraui [72]) pro Episcopo Moguntino, affirmatiue, categorice, positiue, *habe auch mein buch wider ihn also gestellet*, ut eum ad poenitentiam uocarem. *Ich hette aber solche wordt wol behalten.* Nunc hypothetice et desperabunde pro eo oro, qui suis optimis uerbis est pestilentissimus homo et deceptor omnium. *Er wittert alles gelt*, multos terrebit sua morte propter debita, *wirdt ihm ein testament* [*fol. 643ª*] *machen* sicut Herodes. [73]) Dicebat porro de fraudulentissimo ingenio Episcopi Moguntini deceptore hominum, qui hisce diebus Abbatem Cymensem deposuit et incarcerauit, fortassis simile cum illo ut cum Schantzio tentaturus, [74]) cumque Cellarius indicaret librum Doctoris contra Episcopum omnes conclusisse etiam eos, qui prius fuerunt a partibus Episcopi, respondit: *Ich hette es den bischoff gerne vberhoben.* Ideo proprio nuntio literas satis acerbas ei scripsi, ut se reconciliaret cum familia Schantzii. Post illas literas [75]) noluit me eligere arbitrum huius causae, ego autem nolui, tantum hoc urgebam, ut Schantzius restitueretur ex infamia. [76]) At [77]) Episcopus promisit suspensum [78]) sepeliendum, sed clanculum noctu in suo templo. Tandem ego processi meo libello, cuius finalis causa haec est: *weil sich des Schantzen niemandt wollte annemen, vnd dem gantzen geschleoht ein auffruhr sein solte, habe ich den bischoff vor aller weldt izum mörder vnd Hans Schantzen vnschuldig betzeuget.* [79]) Si hoc D. Hieronymus Schurff [80]) fecisset, egregium opus suae uocationis praestitisset

---

73) Ego hactenus orani — — *t. machen* sicut Herodes.] *haec, quae in* Cod. fol. 642ᵇ lin. 21. — fol. 643ª lin. 1 med. *leguntur, a* Reb. *h. l. absunt.*

74) Dicebat porro — — tentaturus.] *pro his referuntur a* Reb. *haecce*: Similiter fecit cum Abbate Bennensi, quem deposuit et incarcerauit, similem tragoediam fortassis cum illo tentaturus, nisi mirabiliter liberatus fuisset. — *Reliqua huius sectionis pars, quae ab illis verbis incipit et verbis*: „mihi dedit materiae contra ipsum" *finitur, in* Cod. fol. 643ª lin. 1 med. — fol. 643ᵇ lin. 5. *et ap.* Reb. fol. 246ª lin. 13. — fol. 246ᵇ lin. 20. *legitur.*

75) Cumque Cellarius indicaret — — Post illas literas] Reb.: Quapropter librum contra ipsum scribere coactus sum, aegre contra Episcopum calamum direxi, cui proprio nuncio satis acerbas literas scripsi, quo se cum familia Schantzij reconciliaret, lectis meis literis,

76) ego autem nolui, — ex infamia.] Reb.: at ego detrectani tantum vrgens, vt H. Schantzen ex infamia restitueretur.

77) At] *a* Reb. *abest.*

78) suspensum] Reb.: pensum

79) ego processi meo l. — — *betzeuget.*] Reb.: ego meo libello contra ipsum processi, cuius status et finis est, quia neminem super H. Schurff misericordia tangi videbam, ideo coram toto mundo Episcopum latronem, H. Schantzen vero insontem esse indicani.

80) D. Hieronymus Schurff] Reb.: lurista aliquis

sanguis clamabat. [88]) *Lasset sie darwider sc*
uolente [89]) respondebo. Nam priorem Episc
dum legi. Dimidium folium satis mihi dedit
ipsum. [90])

Marchionissa in Lichtenberg [91]) mouit qu
de Episcopo Moguntino aliqua spes esset. *w*
D. Martino *diese neue* [92]) *tzeittung bringen*
sich erkennete. Respondit D. M. Lutherus:
gauderem ipsum lucrifieri, sed nulla ibi est s
facilius de Pilato, Herode, Diocletiano, *die*
haben, sed ille contra spiritum sanctum scien
econtra urgebat, Deum esse omnipotentem,
poenitentem recepisset. Respondit: Imo
reciperet, [93]) si posset dicere: miserere mei
dolor in ipso nulla est spes, qui contra ag

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 307. cap. 31. §. 2.
81) praestitisset in perp. gl. — testimonio.] Reb.: in perp
tisset, sed tali testimonio non fuit dignus.
82) Non est approbandum] Reb.: Non enim approbare de
83) clamantem ad coelos.] Reb.: in coelos clamantem.
84) non seruauit pr. — *den hals*, et] Reb.: processum
quia causam iniustam habuit, ideo virtus est. Esto
85) d. malam causam.] Reb.: d. malam causam, qui di
tractationem alienae rei inuito Domino,
86) perstrinxi.] Reb.: perstrinxi, et optime stultitiam illoru
87) Non mirum est — *beider schuldt.*] *haec a* Reb. *a*
88) *Wer mir holdt* — — sanguis clamabat.] Reb.: mul
habui causa huius libri, maxime enim librum hunc imped
sunt, sed sanguis clamabat, qui mihi fauere vult, remi

pugnat. Ante paucos dies 13 Christianos propter utriusque speciei communionem fame necauit miserrime, et sathanicum in Walthausen consuluit. Verum est, Deus est omnipotens, *kan mer thun denn wir gedencken, viel aber nicht mer thun, so lasse man es faren.* Ita in libris Regum dicitur: Cur plangis Saul, quem ego abieci. Ideo ego non possum ullam spem de illo [93a]) concipere. promitto Deo omnipotenti etc.

Mira fuit astutia [94]) et Italica [95]) perfidia Episcopi Moguntini, qui creditoribus suis duplum literis et sigillis blancketi [96]) [*fol. 644a*] promisit et ne dimidium quidem reddidit. *hat also die reichen wucherer fein eingeweihet mit seiner welschen manier,* [97]) *haben mit ihren blancketen den ablass brieuen* [98]) *nachgeahmet, die man auch tzuuor schreib,* deinde inscribebantur nomina. [99]) Respondit D. Basilius: [100]) In Italia nulla est ueritas neque in literis neque in sigillis confirmatis, omnino ibi esse Graecam fidem aiebat et prouerbium esse Permosoij, [1]) id est uiolatio literarum. Esse quidem in singulis ciuitatibus magnam copiam tabularum, [2]) *do viel verschreibens ist vnnd wenig gehalten wirdt.* [3]) Ideo Italia illam [4]) suam perfidiam cogitur luere perpetuis suis factionibus. [5]) Respondit D. Lutherus, *) tantam esse in Episcopo Moguntino astutiam, ut omnibus imponeret. Nam adeo suauissimis literis esset ab ipso lactatus, [6]) *das er ihm auch schrifftlich gerathen*

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 308. cap. 31. §. 2. sect. 11.

93a) illo] *sic scripsi;* Cod.: illa

94) Mira fuit astutia] *Sectio ab his verbis incipiens, quae in* Cod. fol. 643b lin. 24. — fol. 644a lin. 20. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 246b lin. 20 med. — fol. 247a lin. 15. *reperitur.*

95) Italica] *a* Reb. *abest.*

96) blancketi] *sic* Cod.; Reb. *corrupte*: planctetis — *Vox mediae et infimae latinitatis* blanquetum *s.* blanketum *significat* chartam vacuam sed subscriptam et signatam.

97) *manier*] Cod.: *monier*

98) *blancketen den ablass brieuen*] Cod. *male*: *banceketen den ablass bieuen*

99) *hat also die reichen — — nomina.*] Reb.: more suo Italico, diuites vsurarios egregie decepit, cum illorum planctetis, indulgentiarum literas imitatus est.

100) D. Basilius:] Reb.: D. Bruck.

1) omnino ibi esse — Permosoij,] Reb.: vtuntur Graeca fide iuxta prouerbium permosoy,

2) copiam tabularum,] *sic scripsi;* Cod. copiam rabularum, Reb.: tabularum copiam,

3) *do viel verschreibens — gehalten wirdt.*] Reb.: vbi multa promittuntur, pauca autem seruantur.

4) illam] *a* Reb. *abest.*

5) cogitur luere — factionibus.] Reb.: perpetuis factionibus luere cogitur.

6) esset ab ipso lactatus (Cod.: loctatus),] Reb.: ab ipso lactatus esset,

ein weib zu nemen. Ipse interim [7]) bonis uerbis nos d
piens irridebat *bis auff den Augspurgischen reichstag, do le*
ich ihn kennen, [8]) attamen semper uoluit esse amicus us
ad causam Schantzianam, in qua etiam me arbitrum elig
uoluit. Summa, ipse est priuatus, non habet spiritum He
cum, seruilis est, non habet spiritum principalem. [9])

Episcopus Saltzburgensis [10]) dixit ad Philippum:*) *li*
Philippe, wir wissen wol, das euer lehre recht ist, aber da
gen wist ihr auch: Es hat nie kundt iemandes etwas a
wennen, ihr werdet der Erste auch nicht sein. [10])

Episcopus Hallensis ubi cognouerat mortem Lutheri, d
wir sein nun der alten gans los, wir mussen sehen, das
644b] *wir der Jungen gans auch los werden.*

Ad Rhenum fuit quidam Episcopus,**) qui omnes pau
res ad se uenientes et eleemosynam petentes conclusera
unam domunculam et illam [11]) incenderat, cumque illi mi
homines alta uoce clamarent, dixit: Audite uocem muri
Ille ipse Episcopus a muribus deinde est arrosus. Et
non posset a se ingruentem copiam arcere, iusset sibi a
ficari domum in medium Rheni, quam inhabitaret. Id fac
est et tamen mures eum secuti sunt, et Rhenum trans
tarunt.

Nota. *In hoc etiam capite permulta a* Rebenstockio *alio or*
disposita sunt, quam quo in Codice *leguntur, id quod facilius ex*
conspectu lector intelliget:

Reb. II. fol. 240a lin. 8. — fol. 243b lin. 20. = Cod. fol. 633a lin. 24.
fol. 637a lin. 1.
— — fol. 243b lin. 20 extr. — fol. 244a lin. 25. = Cod. fol. 637a lin.
— fol. 637b lin. 21. (*exceptis* fol. 244a lin. 9 —
quae in Cod. *non leguntur.*)
— — fol. 244a lin. 26. — fol. 244b lin. 1 med. = Cod. fol. 638b lin.
— 20 med.

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 303 sq. cap. 31. §. 1. (*conf. de*
rinsque colloquio supra p. 299.)

**) *Conf.* ibid. III. p. 314. cap. 31. §. 5. sect. 4.

7) *das er ihm* — Ipse interim] Reb.: quod illum vxorem ducere per li
etiam admonuisset. Interim ipse

8) *bis auff den — kennen,*] Reb.: sed in consilijs (*pro*: concilijs) A
stanae (*pro*: Augustae *s.* Augustanis) suam cognoscebam fallaciam.

9) ipse est priuatus — — principalem.] Reb.: ipse est
Primatus } non habet spiritum { Heroicum,
Seruilis } { Principalem.

10) Episcopus Saltzburgensis — — *auch nicht sein.*] *haec sectio et*
subsequentes, quae in Cod. fol. 644a lin. 21. — fol. 644b lin.
leguntur, a Reb. *absunt.*

11) illam] Cod. *male* illum

Reb. II. fol. 244b lin. 1 med. — 15 med. = Cod. fol. 642a lin. 24 med. — fol. 642b lin. 11. (*conf.* p. 305 sq. not. 58. 59.)
— — fol. 244b lin. 15 med. — 30 (ult.) = Cod. fol. 638b lin. 20 med. — fol. 639a lin. 5 med.
— — fol. 244b lin. 30 extr. — fol. 245a lin. 2 med. = Cod. fol. 639a lin. 10. 11.
— — fol. 245a lin. 2 med. — 10. = Cod. fol. 639b lin. 26. — fol. 640a lin. 4.
— — fol. 245a lin. 11 — 21 med. = Cod. fol. 642b lin. 12 — 20.
— — fol. 245a lin. 21 med.—fol. 245b lin. 13. = Cod. fol. 640b lin. 26 med. — fol. 641a lin. 15.
— — fol. 245b lin. 14 — 20 init. = Cod. fol. 640b lin. 17 — 20.
— — fol. 245b lin. 20 med. — 21. = Cod. fol. 641a lin. 16 — 17 med.
— — fol. 245b lin. 22 — 25 med. = Cod. fol. 639a lin. 27 med. — fol. 639b lin. 2.
— — fol. 245b lin. 25 med. — fol. 246a lin. 2. = Cod. fol. 640b lin. 21 — 26 med.
— — fol. 246a lin. 3 — 12. = Cod. fol. 642a lin. 14 — 22.
— — fol. 246a lin. 13. — fol. 246b lin. 20 med. = Cod. fol. 643a lin. 1 med. — fol. 643b lin. 5.
— — fol. 246b lin. 20 med. — fol. 247a lin. 15. = Cod. fol. 643b lin. 24. — fol. 644a lin. 20.
— — fol. 247a lin. 16 — 21 med. = Cod. fol. 639a lin. 22 — 25 med.
— — fol. 247a lin. 21 med. — fol. 247b lin. 2. = Cod. fol. 642a lin. 6 med. — 13.

SOPHISTICA. [12])

Mundus diligenter est considerandus. *) Regitur enim opinionibus adeo, ut sophistica Hypocrisis et Tyrannis dicantur uera Religio, hisque cogatur ancillari. Ideo sophistica diligenter cauenda est, quae non tantum in Amphibologijs uocum consistit, sed in omnibus conditionibus uersatur. Vt in religione habet locum pulcherrimum sub nomine scripturae. Plus damni est in sophistica quam quisquam hominum cogitare potest et perspicere. Nam natura nostra pronior est ad mendacia, et ita sophisticae malum agnoscere non potest. Ideo Plato mirabilem descriptionem sophistae ponit: Illi non [12a]) sunt laudandi, qui omnia possunt inuertere, et aliorum sententias repudiare, et in utramque partem concludere Carneadis more. Sunt argutiae. Haec est uera laus ingenij, quaerere ueritatem et simplicitate gaudere etc. [12])

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 22. cap. 40. §. 1. sect. 1. 2.

12) Sophistica. Mundus — — et simplicitate gaudere etc.] *haec, quae in* Cod. fol. 644b lin. 11 — 25. *leguntur, e* Reb. II. fol. 248a lin. 11 — 29. *exhibentur paululum mutata* (*vide* huius Tomi pag. 313 lin. 18 med.—29.).

12a) non] *hanc vocem, quae in* Cod. *deest, ipse addidi* (*vide* Luth. colloq. germ. l. l. §. 1. sect. 2. princip.: „*Es sind diejenigen nicht so loben etc.*).

oriantur. Nam ex angelis diabon, ex prophetis ex Apostolis falsi apostoli, ex Episcopis Haeret adulterae [16]) oriuntur. *Darumb muss man sic vnnd nicht auff die laruen trauen,* [17]) sed m cipi. *Der graue rock vnnd filtzhut* Carolostad Et ego si adhuc hodie inciperem gestare grise ieiunarem, sederem in cinere, [20]) speciali ui simularem, illico multos applausores acqu inter Euangelicissimos D. I. S. [21]) et H. uetus est prouerbium: Mundus uult decipi. *grauen rock haben*, [22]) communia officia ch et oeconomiae non considerat, sed monst miratur, quibus etiam corpus laeditur. [23])

---

*) Reb. II, fol. 247b lin. 3. — fol. 248b lin. 18. — *Conf* IV. p. 7 sqq. cap. 39.

13) Hypocrisis. Falsi fratres.] Reb.: Hypocrisis Sophistica

14) transgressiones] Cod. *calami err.:* transgressiores

15) dicebatur de Episcoporum p. — — impugnantes.] Re pertinacia et impoenitentia fiebat sermo, qui transgre contra primam et secundam tabulam defendere conarentu tatem impugnare tentarent. — *Haec sectio in* Cod. fol. 645a lin. 21., *ap.* Reb. II. fol. 247b lin. 3.—fol.

16) adulterae] Reb.: adulterae, ex scholasticis discoli

17) *Darumb muss man — trauen,*] Reb.: optime igi et laruis minime confitendum est,

18) *Der graue rock — thut viel.*] Reb.: tunica glauc lostadij multa efficiunt.

19) si adhuc hodie i. g. griseam tunicam,] Reb.: si odium tunicam gestarem — *Vox mediae et infimae latin*

nicht illas asciticias uiolentias, [24]) sufficit, quod quilibet [25]) secundum suae uocationis statum uiuit et operatur. [26])

D. Martinus consolabatur pastorem et Diaconum Torgensem *) propter Iacobum Schenckium, ut uigilarent et orarent. Nam sathanae humanis uiribus occurrere non possumus, sicut Hiob inquit: Hastam uibrantem reputat pro stipula, sed gladium spiritus formidat. [*fol. 645b*] Ergo ueneremur Dei uerbum et oremus. Ab externis non est mihi formido. Nam Ecclesia non perit ab externis, sed intestina mala falsorum fratrum *werdens thun*. *Iudas muste Christum verrathen*. Et falsi Apostoli Euangelium turbabant.

[*Pro hac sectione*: „D. Martinus consolabatur pastorem — — Euangelium turbabant." *quae in* Cod. fol. 645a lin. 22. — fol. 645b lin. 5. *exstat, eodem loco a* Rebenstockio II. fol. 248a lin. 6 — 29. (ult.) *exhibetur hasce, cuius maxima pars cum praecedente capite* Sophistica *inscripto congruit*:

Ab externis hostibus mihi non est formido, nam ab iis Ecclesia non perit sed acuitur. Intestina vero mala falsorum fratrum efficient, Iudas Christum contempsit, et falsi Apostoli Euangelium turbarunt. Ita I. S. aulam fascinat. Considerate igitur mundum diligenter, qui opinionibus adeo regitur, vt Sophistica Hypocrisis et Tyrannis vera religio dicantur, illis cogitur ancillare, ideo diligenter cauenda est Sophistica, quae non tantum in amphybolis (*pro*: amphiboliis) vocum et verborum consistit, sed in omnibus conditionibus et actionibus versatur, vt in religione sub nomine sacrae scripturae habet pulcherrimum applausum, in politia sub specie iustitiae habet locum, etc. Plus damni inest Sophistica (*pro*: Sophisticae), quam quisquam hominum prospicere potest. Nam natura nostra promptior est ad mendacia, et ita Sophisticae malum agnoscere non potest. Ideo Plato mirabilem descriptionem Sophisticae ponit dicens: Illi non sunt laudandi, qui omnia possunt inuertere et aliorum sententias repudiare, et in vtramque partem concludere Carneadis more, sunt argutiae. Haec est vera laus ingenij, quaerere veritatem et simplicitate gaudere.]

D. Martinus interrogabat, **) quomodo Hypocrita proprie debeat uerti. [27]) *denn heuchler wer tzu schwach vnnd tzu gering*. [28]) fere significant [29]) sycophantam, qui propter suum commodum [30]) alijs nocet, quales fuerunt adulatores Saul, qui propter mensam suam loquebantur contra Dauid, [31]) quibus uitijs polluitur terra. Hypocrita [32]) non tantum est

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. IV. p. 7 sq. cap. 39. §. 1. sect. 2.

**) *Conf.* ibid. IV. p. 8. cap. 39. §. 2.

24) *Ach man darff* (*i. q. bedarf*) — uiolentias,] Reb.: Ach non opus est illis ascititijs violentijs,

25) quilibet] *sic* Reb.: Cod.: quaelibet

26) uiuit et operatur.] Reb.: viuat et operetur.

27) proprie debeat uerti.] Reb.: Germanice proprie appellandus est, — *Haec sectio, quae in* Cod. fol. 645b lin. 6 — 18. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 248b lin. 1 — 18. *reperitur.*

28) *denn heuchler — tzu gering*.] Reb.: quid (*pro:* quod) vocabulum, hypocrita, non satis exprimeret fallaciam et astutiam falsorum Christianorum,

29) significant] Reb.: significaret

30) commodum] *sic* Reb.: *in* Cod. *deest.*

31) loquebantur contra Dauid,] Reb.: contra Dauid loquebatur.

32) Hypocrita] Reb.: Hypocrita vero

adulator, sed qui simul fallit et decipit, et hoc [33]) sub sanctimoniae ut exempla Matth. 23. clare indicant, Hyp esse fallacem [34]) impostorem. Nam [35]) Hieronymu simulatam sanctitatem esse duplicem iniquitatem. Id χρισις *falsch*, Hypocrita [36]) filius perditionis, *ein falsch tzweifelter bube.* [37]) Lucas Maler [38]) *heist ihn* [39]) p phrasin *ein heiligen schalck, heuchler ist tzu dumm schwach* etc. [40])

[*fol. 646a*] HAERETICI. [41])*)

D. M. Lutherus: Autores alicuius Haeresis nunqu conuersos. [42])

Imitatio est res { Diabolica / Humana } et ideo simpliciter est { Noxia / Vana }

Sic { Verbum Dei, Opera fidei, Caeremonias, Bellum, Regnum, Artificia, Artes } imitantur etiam { Haeretici, Hypocritae, Idolatrae, Temerarij, Stulti, Stupidi, *humpler*, Asini }

Si igitur Deus { Verbum / Opus / Artes } suscitat, nihil facit quam quo prouocat.

Et multitudo sequitur simias, solus Deus seruat πρωτοτύπον. Sic est mundus ab initio.

Epicurus sustulit { Prouidentiam, ne timeremus Deum, faceremus quidquid libitum esset. / Immortalitatem, ne damnationem sceremus.

---

*) Reb. II, fol. 248b lin. 19.—fol. 252b lin. 27.—*Conf.* Luth. cel III. p. 340 sqq. cap. 37.

33) et hoc] *a* Reb. *absunt.*
34) fallacem] Reb.: falsum
35) Nam] Reb.: sicut et
36) ὑποχρισις *falsch*, Hypocrita] Reb.: Hypocrisis (*reliquis omissis*
37) *ein falscher v. bube.*] Reb.: iniquus et peruersus nequam,
38) Maler] Cod.: Meler
39) *heist ihn*] Reb.: vocat illum
40) *ein heiligen sch. — schwach* etc.] Reb.: nequam sanctum, q bulum Hypocrita non satisfacit rei.
41) Haeretici.] Reb.: Haeretici, vaticinium M. L. de nouis haereticis.
42) D. M. Lutherus: Autores — — conuersos.] *haec et subsequentes quae in* Cod. fol. 646a lin. 2—21. *exhibentur, a* Reb. *a. l.*

D. M. Lutherus sollicitus [43]) sedebat *) deplorans Ecclesiae statum, quae tam uarijs exposita esset periculis propter Tyrannos et pseudoprophetas, quod illis praeteritis annis Sathan Euangelium, Baptismum et Eucharistiam [44]) impugnasset. *Ich hoffe aber, die tzwene irthumb sollen nu schier versauset sein.* Timeo autem [45]) alias duas sectas, scilicet Epicurismum et Enthusiasmum, *die tzwo secten werden noch regieren.* [46]) Nam totus [*fol. 646b*] mundus extrema securitate praesumptuosissime [47]) incedit. Caeteri qui uoluerint uideri Deum curare, illi rapientur ad altiora [48]) contempto uerbo Dei [49]) uocali, et tantum suis speculationibus intenti [50]) gloriabuntur *den geist,* [51]) uerbum uocale nihil esse, qualis fanaticus fuit ille Marcus, [52]) qui dicebat: *die lehre sol mir niemandt nemen, auch gott selber nicht,* [53]) et miris modis me in suam sententiam pertrahere [54]) conabatur, gloriabatur [55]) se sine scriptura ex reuelationibus omnia didicisse. Item gloriabatur suum donum et talentum [56]) *in dem gradt der vnbeweglichkeit,* [57]) se hominum corda et cogitationes posse perspicere, sed Deus me seruauit ab illius admiratione. *Ich habe sorge, derselben Enthusiasten werden noch mer komen,* [58]) qui attoniti, correpti suis cogitationibus, stupidi, mordicus retinentes suam sententiam uerbum uocale contemnent. [59]) Ideo semper summo studio admonui ad lectionem scripturae et

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 393 sqq. cap. 37. §. 85.

43) D. M. Luth. sollicitus] *Sectio sic ordiens, quae in* Cod. fol. 646a lin. 22. — fol. 647b lin. 11. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 248b lin. 21. — fol. 250a lin. 20. *reperitur.*

44) et Eucharistiam] Reb.: *εὐχαριστίαν*

45) *Ich hoffe aber* — — Timeo autem] Reb.: spero autem hos duos errores ferme praeterijsse. Nunc timeo

46) *die tzwo s.* — *regieren.*] Reb.: hae duae sectae ad tempus florebunt.

47) praesumptuosissime] Reb.: praesumptuosissimus

48) rapientur ad altiora] Reb.: ad altiora rapientur

49) Dei] *a* Reb. *abest.*

50) intenti] *ap.* Reb. *deest.*

51) *den geist* (Cod.: *geist, geist*)] Reb.: de spiritu,

52) Marcus,] Reb.: Marcus Storch,

53) *die lehre sol* — — *selber nicht,*] Reb.: doctrinam hanc nemo, nec Deus ipse, auferet a me,

54) pertrahere] Cod. *calami err.*: perthraere

55) gloriabatur] Reb.: iactitans

56) donum et talentum] Reb.: talentum et donum,

57) *in dem gradt der vnbeweglichkeit,*] Reb.: in gradu constantiae,

58) *Ich habe sorge* — — *komen,*] Reb.: Multos sane Enthusiast. assurgere, timeo,

59) correpti suis cogit. — — contemnent.] Reb.: stupidi, suis cogitationibus concepti, suam sententiam mordicus retinebunt, contempto Dei verbo.

per filium et Apostolos. Ideo Paulus gloria
pistis [*fol. 647*[a]] uerbum nostrum ut Dei
crederemus Deum nobiscum loqui, osculare
uerbum. [69]) *Aber man kan das* Concretum,
quitur *nicht erhalten, dann das enthusiast*
quaerens Deum proprijs cogitationibus, *richt*
an.[71]) Cur Deus unus sit trinus, Vna perso
Mater uirgo, Quare huius misereatur, alter
das peccatum originale, *das den Adam im*
vngluck bracht hat, vnnd ist vnns in die haut
gekrochen, muss auch durch den Christum wid
werden. Das Quare, [72]) Graece *αἰχὴ*, [73])
ist vnns tzum wehe gerathen, denn do Adam
vnnd mit dèm wie vmbgehen, des wardt ein
doch kein hausswirt so schlim im hause, qui

---

60) ad lectionem scr. — uocalis,] Reb.: ad sacrae scripti vocalis auditum,
61) et omnibus] Reb.: omnibusque
62) Deum] *a* Reb. *abest.*
63) Ideo Deus — in speculationibus] Reb.: Optime igitu speculationibus
64) et statuit se] Reb.: ideo statuit sese
65) gremio] Cod. *calami err.*: gemio
66) nos] *sic recte* Reb.; Cod.: nos
67) *wollen nicht vntten — — anfahen.*] Reb.: nec et fascijs, vbi inueniri vult, quaerere volunt.
68) loquitur, tunc est] Reb.: loqueretur, tamen esset
69) oscularemur reu. uerbum.] Reb.: verbum ministerij o

mitteret [74]) Quare in arcanis suis, qui debet esse contentus [75]) in suo praecepto. *Also wil gott auch,* [76]) ut obediamus, et simus trementes et contriti spiritus. Vult nostram confusionem et gloriam suam. Econtra nos quaerimus nostram gloriam et suam confusionem. Ergo qui uult sibi consultum, uerbum uocale [77]) obseruet, credat et faciat [78]) ex Quare *ein* Ita, [79]) et fiat sicut paruulus, quemadmodum egregie hortatur scriptura [80]) ad uerbum uocale, etsi non nisi [81]) obseruaremus [82]) hos duos psalmos: [83]) Beati immaculati etc. [84]) Et Domine non est exaltatum cor meum. [85]) *Die lehren vnns ia fleissig auff das wordt achtung geben, wan das teufflische* quare *vnns durch die Erbsunde nicht hette also eingenommen.* [86]) Quod autem [*fol. 647*[b]] quidam obijciunt, Verbum uocale nihil praestare, sed spiritu [87]) opus esse, quia Apostoli non credidissent, [88]) ideo opus fuisse [89]) missione spiritus sancti. Respondeo: Apostoli aequi crediderunt, sed infirma fide. Deinde missione spiritus sancti roborata est. [90]) Tamen spiritus sanctus nihil aliud docuit, quam quae [91]) Christus antea docuerat, quia clare inquit Ioan. 16. [92]) Non loquetur [93]) a semet ipso, sed quaecunque audierit loquetur. Summa, sathan non uult, ut in media uia maneamus, sed ad

---

74) Germanice *wie? ist vnns* — — seruo suo permitteret] Reb.: germanice Wie, latine quomodo, mutatum est in ve germanice wehe. Nam cum Adamus ex superbia opera Dei, quare et quomodo illa fecisset, perscrutari volebat, statim misere lapsus est, nullus paterfamilias tam stolidus est in domo sua, qui permitteret seruo suo.
75) debet esse contentus] Reb.: contentus esse debet
76) *Also wil gott auch,*] Reb.: Sic et Deus vult,
77) qui uult sibi c., uerbum uocale] Reb.: qui sibi consultum velit, verbum Dei
78) credat et faciat] Reb.: credat et veneretur. Faciat
79) *ein* Ita,] Reb.: Ita,
80) quemadmodum egregie h. scriptura] Reb.: sicut egregie haec doctrina hortatur
81) non nisi] Reb.: tantum
82) obseruaremus] *sic* Reb.; *in* Cod. *deest.*
83) psalmos:] Reb.: Psalmos 119.
84) etc.] Reb.: in via, etc.
85) meum.] Reb.: meum, etc.
86) *Die lehren vnns* — — *eingenommen.*] Reb.: Per hos docemur verbum Dei bene obseruare, et illud magnifacere, nisi vocabulum illud diabolicum, Quare per peccatum originale nos ita seduxisset.
87) spiritu] Reb.: Spirit. sanct.
88) credidissent] Reb. *typ. err.*: credissent.
89) fuisse] *sic* Reb.: Cod.: fuisset
90) Apostoli aequi cred. — — roborata est.] Reb.: Spiritu sancto fidem esse roboratam
91) nihil aliud docuit quam quae] Reb.: nihil docuit aliud quam
92) Ioan. 16.] *sic scripsi*; Cod.: Ioan. 15., Reb.: Ioan. 12. (*vide* Ieh. 16, 13.)
93) loquetur] *sic recte* Reb.; Cod.: liquitur

nomen ab Abel accepissent. *Das weren die im schein* [35]) *gewest, die die sonne beschienen* enim docebant, omnes in illa secta debere ess Secundo ut cohabitarent coelibes, et Oecor bonis augerent. Tertio Adoptiuos haeredes eligerent. *Ist warlich ein wunderlich ketzer eine leutselige, die frembde leutte adoptiret das nicht leidenn?* [39]) Ita Coniugium et ordi impugnatur.

Certissimum hoc est, [40]) quod omnis Ha

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 398. cap. 37. §. 8

**) *Conf.* ibid. III. p. 398. cap. 37. §. 89.

29) et falsos fratres] *sic scripsi;* Cod.: et falsis frat fratribus. — *Haec sectio in* Cod. fol. 648b lin. 4 fol. 251a lin. 21 — 27. *exhibetur.*

30) *Es wirdt des schr.* — — et iterum (Cod.: iterim) gent scriptores, ita vt etiam quilibet grammatellus et Philosophellus) nunc inscribere incipiat, et ita

31) *Denn der Teuffel — — schmucken.*] Reb.: Diab est, qui errorem aliquem varie ornare potest.

32) τοῦτό — μου.] *sic scripsi* (= Luc. 22, 19.): σῶμα Μοῦ.

33) ut Samosateni et Arrij error — — *vnnd geschmuc* 648b lin. 10 — 13. *a* Reb. *absunt.*

34) Fecit mentionem] Reb.: M. L. facit mentionem — fol. 648b lin. 14 — 22., *ap.* Reb. II. fol. 251a lin. 10 med. *legitur.*

35) *schein*] *sic scripsi;* Cod.: *schem*

36) *Das weren — beschienen het.*] Reb.: qui haeretic sole et terra tantum

tensis est seditiosus. *) Postquam enim sparsit mendacium, *so versiglet ers mit dem* Homicidio, *wie der herr Christus den Teuffel mit den tzween* titulis *abmalet, der die armen* [*fol.* 649ᵃ] *menschen also tzurichtet,* [41]) ut tantum ponant antecedens sub bona deuotione et simulatione pacis. *darnach inferirt der Teuffel* [42]) talem consequentiam, quam ipsi Rottenses nunquam putassent. Ita iam Ioan. Agricola non uidet consequentiam. [43]) *Aber der Teuffel ist ein gutter* Dialecticus, *der hat den* Syllogismum, Antecedens et Consequens *schon geseтzt.* [44]) Nos autem [45]) securi putamus sathanam non regnare, cum tamen sit inter filios Dei, sicut Hiob [46]) conqueritur.

Haereticorum et Iudaeorum [47]) conatus **) sunt feruentiores et splendidiorem habent fucum, ut uideantur saniores, [48]) sed occurrendum est illis hoc unico argumento: *lieber ist das auch vnnsers herrgottes bevel?* ibi coguntur obmutescere.

D. M. Lutherus fecit mentionem Ioannis Agricolae ***) Anno 39. 3 Iulij arrogantissimi, [49]) qui neque fistulando neque plangendo posset lucrifieri. [50]) *Er wer neulich in willen gewest, auch schon auff dem wege, sich mit* D. Hieronymo Schurff *vnnd* Ioanne Agricola *tzu bereden vnnd versönen,* [51])

---

*) *Conf.* Luth. colloq. germ. III. p. 398 sq. cap. 37. §. 90.
**) *Conf.* ibid. III. p. 399. cap. 37. §. 91.
***) *Conf.* ibid. III. p. 399 sq. cap. 37. §. 92.

41) *so versiglet ers — — also tzurichtet,*] Reb.: confirmat cum homicidio. Ita Christus Diabolum depingit his duobus titulis mendacem et homicidam appellans, qui miseros homines ita seducit,
42) *darnach inferirt der Teuffel*] Reb.: postea Diabolus
43) non uidet consequentiam.] Reb.: consequentiam illam non videt,
44) *Aber der Teuffel — — schon geseтzt.*] Reb.: Diabolus vero optimus est Dialecticus, qui post Syllogismum, Antecedens et Consequens posuit.
45) autem] Reb.: vero
46) Hiob] *ap.* Reb. *deest.*
47) Haereticorum et Iudaeorum] Reb.: Nam Haereticorum
48) saniores,] *prior huius sectionis pars, quae hac voce finitur* (Cod. fol. 649ᵃ lin. 9. 10.), *ap.* Reb. II. fol. 251ᵇ lin. 25 med. — 27. *reperitur, subsequens altera pars*: „sed occurr. — — obmutescere." (Cod. *l. l.* lin. 10 extr. — 12.) *ab eo abest.*
49) D. M. Lutherus fecit — — arrogantissimi,] Reb.: Anno 39. 5. Iulij D. Mart. Luth. fecit mentionem Ioan. Agric. arrogantissimi, — *Haec sectio terminata verbis*: *„Ihr soltes nicht besser haben* etc.", *in* Cod. fol. 649ᵃ lin. 13. — fol. 649ᵇ lin. 22., *ap.* Reb. II. fol. 251ᵇ lin. 28. — fol. 252ᵇ lin. 16. *legitur.*
50) posset lucrifieri.] Reb.: lucrifieri possit,
51) *Er wer neulich — — vnnd versönen,*] Reb.: habuisset, dixit Luth., in animo et firmiter sibi proposuisset, si cum H. S. et D. H. A. reconciliationem initiatur,

et tamen fato esse [52]) impeditum. Nam uideo meam be gnitatem eos inflare. Ille gloriatus se Abel, *er wirdt merterer vntter meinen henden*, et ego [53]) cogor esse Mart fex, cum ipse me afflixerit supra omnes aduersarios. [54]) *hat mich kein babst noch schwermer höher betrübet als er.* Et nunc mihi causam imponit. Ita fecit Arrius, qui scribe ad suos: [56]) Ego patior persecutionem ab Episcopo n propter ueritatem omnia uincentem. *Ich meine, der war merterer.* [57]) Ita Christus Diabolum etiam [58]) facit [*fol.* 6 Martyrem. O bone Deus quanta malitia. Nos securi s timore Dei et oratione incedimus, ideo pessima sequen tempora. Ita factum est [59]) tempore Apostolorum, q Manichaeus secutus. Dixit illos quidem habuisse spiri sanctum, sed imperfecte, se uero habere perfecte. Ita hodie nostri Rottenses. Concedunt [61]) nos incepisse, *es w feine, aber sie weren volkomen, sie soltens ausmachen, weren das opfer fein. Also gehet des Teuffels process.* Ita ego his 20 annis plus quam quinquaginta [63]) sectam habui me docentes, [64]) sed Deus seruauit me [65]) dice Ostendam tibi quae passurus sis propter nomen meum. Su ma, oportet Haereses esse, *man kans nicht erwehren, doch tzur Apostel tzeit gewest.* Nos non [66]) sumus me patribus nostris. Nam cessante Tyrannide sequentur Hae ses. Ideo diserte libellum de tribus symbolis compo Nam illi articuli breui periclitabuntur. Tempora enim Euangelio sunt mala. *Itzunder siehet man, was die welt*

---

52) fato esse] *sic scripsi;* Cod.: facto esse, Reb.: fato fuisse
53) Ille gloriatus se — — et ego] Reb.: ille gratulatur de Abel se tyrem fieri sub manibus meis, ego
54) omnes aduersarios.] Reb.: omnes meos aduersarios.
55) *Es hat mich — als er.*] Reb.: Nullus Papa vnquam me ita afflixit, uti hic Agricola fecit,
56) fecit Arrius, — ad suos:] Reb.: Arrius fecit, qui ad suos scribebat,
57) *Ich meine, — merterer.*] Reb.: nonne hic erat Martyr?
58) Diabolum etiam] Reb.: etiam Diabolum
59) factum est] Reb.: accidit
60) Ita] Reb.: similiter
61) Rottenses. Concedunt] *sic* Cod.; Reb.: Rottenses concedunt
62) *es wer feine, — — Teuffels process.*] Reb.: laudabant verum esse perfectos, et omnia peragere debere dicunt. Sic verum Diaboli pr sum videt.
63) Ita ego — quam quinquaginta] Reb.: Ego his 20 annis plus 50.
64) docentes,] Reb.: impugnantes,
65) seruauit me] Reb.: me seruauit
66) *man kans nicht — —* Nos non] Reb.: mutari non potest, quia haer etiam temporibus Apostolorum fuerunt, non

qui [67]) olim in tenebris non uidebatur, *vnnd obs vnns nu wehe thut vnnd wir gerne klagen woltten, so hat vnns Christus das* loquebar *starck niedergeleget.* [68]) Ego sum Magister uester, uos discipuli, si me Beelsebub uocarunt, quanto magis uos. *Ihr soltes nicht besser haben* etc. [69])

AN HAERETICVS ADMINISTRARE POSSIT [70]) SACRAMENTA.

Doctor interrogatus hac de re ita respondit: [71]) Si nescitur esse haereticus. At statim cum profitetur suam Haeresin de sacramentis, tum non confert sacramenta. [72]) Sacramentarij [*fol. 650a*] negant corpus Christi. Sic Anabaptistae non uere baptizant, qui negant Baptismum. Sed [73]) si quis nescius inciderit [74]) in sacramentarium et credat se accepisse [75]) uerum corpus, is accipit [76]) uerum corpus etc. [77])

[Rebenstockius II. fol. 253a lin. 1. — fol. 253b lin. 13. *post illud* Lutheri *responsum exhibet hocce eiusdem* Iudicium de casu sacramentali, *quod in* Codice *quidem desideratur, maxima autem ex parte reperitur in* epistola a Luthero ad Amsdorfium d. 11. Ianuar. 1546. scripta (*vide* D. M. Luthers *Briefe, Sendschreiben u. Bedenken gesammelt von* W. M. L. de Wette. P. V. p. 776 sq.).

Iudicium D. M. L. de casu Sacramentali ad Nicolaum Amsdorffium.

Diaconus quidam cum in pago Sacramentum coenae administrasset, post recitata verba consecrationis ex inconsiderantia amisit particulam, quam cum reperire non posset, atque vnus Sacramentum peteret, Diaconus ei particulam non consecratam verbis Domini exhibuit. Tandem communione peracta, quidam inuenit amissam

---

67) *Itzunder siehet — ist,* qui] Reb.: iam, intelligimus quid sit mundus, quis

68) *vnnd obs vnns nu* (Cod.: *nuhe*) — — *niedergeleget.*] Reb.: etsi enim dolore nunc afficimur, et querelam nostram proponimus, Christus tamen nostrum loquebar fortiter deposuit.

69) *Ihr soltes nicht besser haben* etc.] Reb.: meliora vos sperare non debetis.

70) administrare possit] Reb.: possit administrare — *Sectio sic inscripta, quae in* Cod. fol. 649b lin. 23. — fol. 650a lin. 4. *legitur, ap.* Reb. II. fol. 252b lin. 17 — 27. *invenitur.*

71) Doctor interrogatus — respondit:] Reb.: Ad hanc quaestionem D. M. L. ita respondit.

72) tum non confert sacramenta.] Reb.: tunc non sunt Sacramenta, etc.

73) Sed] *a* Reb. *abest.*

74) inciderit] Reb.: inciderat

75) accepisse] Cod. *corrupte*: acipisse

76) et credat — is accipit] Reb.: et se accepisse verum corpus credit, is accepit

77) etc.] *a* Reb. *abest.*

possibilia. De particulis mixtis benefactum est, u) quod sint co
re ipsa nihil opus fuisset w) exurere, cum extra vsum nihil si
aqua extra vsum Baptismi non est Baptismus. x) Edentibus
tur Christus y) in Sacramento, sed propter scandalum recte fec

---

a) particulas differentiam] *sic scripsi;* Reb.: differentiam
b) Diaconus quidam cum — — sententiam responderunt.] *tanquam prolegomena iudicio ipsi praefixa sunt stolae apud* de Wettium *leguntur haecce:*
Reverendissimo in Christo Patri ac Domino, D. Nicola
vero Naumburgensis Ecclesiae, suo in Domino Major
biliter suscipiendo.
Gratiam et pacem in Christo. Cum absint D. Philippu
nos duo, Pomeranus et ego, cogimur respondere T. D.
c) Reuerendiss. pater.] de Wette: Reverendissime in Duo
d) nequitia insignis] *sic scripsi;* Reb. *male:* negligentia
nequitia, eaque insignis
e) ausus est in publico] de Wette: in publico ausus est
f) hostias] Reb. *typ. err.:* hastias
g) et] de Wette: ac
h) extra Eccl. vestras ejciendus est,] de Wette: est eji
Ecclesias:
i) terreatur] *sic* Reb.; de Wette: teneatur
k) rusticus qui nescius] de Wette: is, qui
l) accepit hostiam non consecratam,] *sic* de Wette; l
hostiam consecratam,
m) fides] de Wette: fides sua
n) facit, quia] de Wette: fecit, qua
o) verum Sacr. se] de Wette: sese verum sacramentum
p) est] *sic* de Wette: *ap.* Reb. *deest.*
q) baptizaret] de Wette: baptisasset
r) tam] *sic* de Wette; Reb.: tamen
s) opus est] de Wette: hoc loco est opus
t) omnia sint] de Wette: sint omnia

etc. [2]) (*Hoc* Lutheri *responso* Tomus II. Editionis Rebenstockianae *finitur.*)]

CEREVISIA. [78])

Bierbreuen.

Der Erstlich bier gebrauen hat, ille fuit pestis Germaniae. *Es muss wol theuer sein in vnsern landen, die pferde essen den grosten theil des getreides*, scilicet auenam, quae ubique seritur. *darnach sauffen die pauern vnnd bürger das ander theil im biere aus.* In Thuringia terra foecundissima *haben sie diese schalckheit erdacht vnnd gelernet*, ubi prius creuit frumentum, *do muss nu weidt wachsen*, [79]) *welcher die Erde also verbrennet vnnd die Erde gar ausseuget. Ich habe dies lieben bieres ein ende erlebet.* [80]) *es ist nu alles tzu kofende worden*, et orauī[80a]) Deum, ut perderet omnes causas, materialem, formalem et finalem coctionis, uel si omnino coquenda esset, ut tamen *das tzehende bier geraten mochte, das nicht eitel kofent daraus würde gebrauen*, sicut per decennium factum est.

Ego saepius maledixi primo coctori Cereuisiae. *Es wirdt mit dem breuen so viel gerste verterbet, das man gantz Deutzschlandt mocht erhalten, vnnd sols also verterben, das wir so schendtlich iauch daraus machen, welche wir darnach an die wandt pissen. es gehöret in itzlich viertel bier drey scheffel, vnnd wo eine Stadt gut bier breuet, so sint ihr 100,* [*fol. 650*^{b}] *die speibier breuen.* Cereuisiae caritas et defectus Vniuersitatis translationem adferet. Nam aquae nostrae minime sunt salubres, sed letiferae. ideo cogemur discedere.

Cereuisia est optimus potus maxime in hieme, ubi non euaporasset. *Aber es gestehet mechtig viel gersten.* Tertia pars frumenti potu consumitur. [81]) Deinde nouum [82]) inuentum picis [83]) increpabat, quia phlegmata pectoris pareret.

---

2) etc.] *hoc a* Reb. *additum spectat ad reliquam huius epistolae partem:* „Nihil praeterea habeo nouorum: — — Bene vale in Domino. 11. Ianuarii, MDXLVI. T. D. Martinus Luther D.“ *h. l. omissam, quippe quae nihil de hoc casu sacramentali continet.*

78) Cerevisia.] *Caput integrum sic inscriptum, quod in* Cod. fol. 650^{a} lin. 5. — fol. 650^{b} lin. 22. *legitur, ap.* Reb. *non invenitur.*

79) *wachsen*] Cod. *calami err.: waschen*

80) *ein ende erlebet*] Cod.: *eim endeerlibet*

80a) orauī] *sic scripsi;* Cod.: orauit

81) consumitur.] Cod. *calami err.:* consumitur.

82) nouum] *sic scripsi;* Cod.: nouum

83) picis] *sic scripsi;* Cod.: pici

de nouo aliquid creat, et naturae iam antea creatae infu
seu communicat. Vt cum Deus in deserto creauit esuri
populo de nouo Mannam, et eam naturae rerum comm
cauit. INSPIRATIO ab intra dicitur, quando Deus creatu
iam creatam fouet, uiuificat et sustentat, atque singulis a
foecundat naturam rerum hac lege creatam, ut omnibus re
nascentibus praebeat alimentum. sic nos post mortem nut
mur ab intra. Cum igitur dicit scriptura: Et inspirauit
spiraculum uitae, non loquitur de inspiratione ab extra, q
post corporis formationem creauit Deus animam, eam
corpori infuderit, sed quod animam una cum corpore crea
spiritu sancto fouerit et uiuificauerit.

II.

Res aeterna non oritur a natura elementari. Anima
immortalis et aeterna. Ergo anima non oritur ex sem
quod ex elementis est conflatum. Respondeo ad Maior
Etiamsi anima hominis est immortalis, tamen non sequ
eam ex traduce non oriri. Immortalis enim est non per
sed per accidens. Et quia Deus uult eam partem huma
naturae, in quam suam imaginem transfudit, non esse mo
lem, sed post mortem corporis superstitem, ut ab
celebretur interea dum corpus quiescit, et donec e
corpori ex eadem materia orto in extremo iudicio immor
tatem concedat. Sicut igitur unus artifex ex eadem mat
diuersa producit opera, unum politum et tersum, in q
plus operae ponit et collocat, ita Deus in utero mat
statim [*fol.* 652^{b}] ex eadem seminis gutta diuersa prod
corpora, Animam ex puriore seminis parte immortalem
aeternam, Corpus uero ex impuriore mortale, cui totum
tempore et ex misericordia sua immensa sicut animae imm
talitatem communicat etc.

III.

Si anima est ex [91]) traduce, pater sanctificatus gener
filium sanctum, sed nemo nascitur sanctus. Imo omnes
prima origine sumus rei irae et mortis aeternae, ut Psalm.
testatur: Ecce in iniquitatibus conceptus sum etc. I
Anima non est ex traduce. Respondeo: Maior est falsa. I
in sanctificatione uel remissione peccatorum tollitur reatus
est peccati formale, ut non damnet nos aut reos pronun
sed interea materiale, id est fomes seu morbus manet. I
in impijs sequuntur omnis generis inordinati motus, et in
ctis etiam interdum recrudescit, quamquam hi repugnant

91) ex] *in* Cod. *deest.*

resistunt. Hic morbus a parentibus in liberos in generatione propagatur sicut alij corporis morbi, ut calculus, morbus Gallicus etc.

D. M. LVTHERVS.

Sicut calamus et spica sunt ex eodem grano, sic anima et corpus sunt ex eodem semine etc.

VTRVM ANIMA SIT EX TRADVCE VICTORINVS STRIGELIVS.

Duae sunt opiniones de origine animae. Prior est quod animae rationales inserantur corporibus a Deo. Ita enim dicunt: Embrione perfecto iam in utero materno, Deus creat animam rationalem, et eam ita corpori inserit, sicut [*fol. 653*^{a}] gemma inseritur palae. Et ut institutum probent, citant ex Aristotele 2. de generatione sententiam: *λείπεται δὲ τὸν νοῦν μόνον θύραθεν ἐπεισιέναι καὶ θεῖον εἶναι μόνον.* [92]) Altera opinio est de traduce, quae censet, ut corpus ex alio corpore, sic animam ex alia anima prouenire.

Argumenta primae opinionis.

Si anima esset ex traduce, id est si propagaretur a parentibus in liberos, aut decerperetur uel ex corpore uel ex anima. Non potest autem decerpi ex corpore, quia nulla res mortalis potest procreare immortalem. Corpora autem humana sunt obnoxia morti. Ergo non possunt ex corpore decerpi. Ratio est. Nulla natura spiritualis nascitur ex mole corporea. Ergo anima quae est spiritus, non nascitur ex corpore parentis, neque decerpitur anima liberorum ab anima parentum. Nulla natura spiritualis potest diuidi. Anima est res spiritualis. Ergo non potest diuidi. Maior confirmatur ex Aristotele: Quantitatis solius est, posse diuidi. Spiritus uero non habet quantitatem. Ergo non est consentaneum animas liberorum decerpi ab anima parentum.

Argumenta secundae opinionis.

Altera opinio est de traduce. Sicut corpus propagatur

---

92) *λείπεται δε — — εἶναι μόνον.*] *haec leguntur in* Aristotelis de generatione animalium lib. II. cap. 3. (*vide* eius opp. ex recens. Imm. Bekkeri Vol. I. [Berolini 1831. 4°] pag. 736, col. b. lin. 27. 28.): Cod. *corrupte*: *Λείπεται δέτον νοῦν μόνον θυραθέν* etc.

a corpore, sic anima ab anima. Et utuntur hac probat
Nulla natura spiritualis potest laedi contagione corporis.
ma est res spiritualis. Ergo non est consentaneum substar
a Deo creatam integre, pollui societate corporis. Mai
confirmant illo dicto Aristotelis: Quaecunque sic agun
sint expertia passionis, illa non habent societatem eiu
materiae. Vt Coelum est quidem efficax in rebus [*fol.*
subiectis, sed nihil patitur nec detrimenti accipit. Nos
reiectis his Labyrinthis, qui sunt inextricabiles, hanc simpl
sententiam teneamus, et in ea sic acquiescamus, ut
contemnere possimus eos, qui nos deridēt, sic sentie
Quemadmodum ceteris animantibus insita est uis procr
sobolem, quae ex corpore et anima illis naturis accomm
constat, Ita hominibus insita est uis gignendi non solum
pora, sed ambas partes necessarias ad corporis constitutio
Tales autem nunc ex parentibus procreamur, quales
sunt. Hac simplici responsione contenti simus, nec
quaeramus subtiliorem, quia opus creationis et conseru
rerum non potest penitus a nobis conspici.

Hieronymus in epistola 38. ad Anastasium. Alij ass
quod formatis in utero corporibus Deus quotidie faciat a
et infundat. Alij factas iam olim, id est tunc cum
Deus creauit ex nihilo, nunc eas iudicio suo dispen
corpora. [93]) Et hoc sensit Origenes et nonnulli alij Gr
rum. Ego uero cum haec singula legerim (teste Deo
quia usque ad praesens certi uel definiti aliquid de hac
stione non teneo. Sed Deo relinquo scire, quid sit in
et si cui ipse reuelare dignabitur. Ego tamen haec s
et legisse me non nego et adhuc ignorare confiteor, p
hoc quod manifeste tradit Ecclesia, Deum esse et anim
et corporum conditorem etc.

[*fol. 654a*] ROMAE DESCRIPTIO. [94])

Roma est regio Antichristi, Carcer filiorum Israhel,
trum idolorum, Refugium sceleratorum, Arx maiorum
cantatorum, sentina flagitiorum, Contagio mundi, Malleus t
Terra amaritudinum, Mons pestifer, Officina sathanae, A
saria ciuitati Dei Hierusalem, id est uerae Ecclesiae.

---

93) corpora.] *sic scripsi;* Cod.: corpore.
94) Romae descriptio.] *Caput sic inscriptum, quod in* Cod. fol. 6
1. — fol. 654b lin. 2. *exhibetur, a* Reb. *abest.*

quae funditus pereat. Terra sculptilium est et in portentis gloriatur. Digna igitur, in qua habitent Dracones et Struthiones, quae usque in sempiternum non habitetur et destructa et euersa usque ad generationem et generationem non rursus extruatur nec eam incolat [95]) filius hominis.

M C quadratum L X quoque binatum
Consurget Oraps fidei Christianae.
ORAPS
Omnia redibunt ad pristinum statum
MCCCLX.

Multi caeci Cardinales creauerunt Leonem Decimum.

Elegia Ioannis Manhart in Romam.

Roma tuum nomen tua gloria deseruit te
Facta caput sceleris, quae caput orbis eras
Schola uirtutum splendentia praeparat arma
Et decus et mores, uirga nitere facit.

Iudicium Friderici Imperatoris de uiolento imperio papae.

Roma diu titubans uarijs erroribus acta
Corruet, et inde desinet esse caput.
[*fol. 654*^{b}] Roma diu sedens caput extulit nubes ad usque
Nunc depressa gemens, omnibus ludibrio [96]) est.

In D. Georgium Maiorem ut ferebatur I. Stigelij. [97])

Maior eras quondam, dum nondum bella tonarent,
Dum bellum saeuit, factus es ipse Minor.
Causa rogas quae sit? Tibi iam quingenta dabuntur,
Sic Minor et Maior quilibet esse potest

Haec Carmina Anno 1553 infigebantur a studioso quodam foribus D. Doctoris Maioris, composita, ut tum rumor erat, a Stigelio. Studiosus autem clam relegabatur. [97])

---

95) incolat] *sic scripsi;* Cod.: incolet
96) ludibrio] *sic scripsi;* Cod.: ludibria
97) In D. Georg. Maiorem ut ferebatur I. Stigelij. — — clam relegabatur] *haec, quae in* Codicis *fine* fol. 654^{b} lin. 3 — 10. *leguntur, ap.* Reb. *non reperiuntur.*

INDEX PERSONARVM

in his Colloquiis latinis Lutheri commen

Aaron ubi mortuus et sepultus sit II, 256.
Abel nomen quid significet I, 208.
Abraham tres habuit uxores II, 365.; filium Isaac immolaus I, ex eo expertus est III, 207.; eius fides I, 56 sq.; eem II, 248; eius nomen quid significet II, 253.
Absalon I, 115 sq.; eius nomen quid significet II, 208.
Adam I, 110 sq. 242 sqq. 249.; ubi vixerit III, 58.; libro 60.; eius lapsus quid effecerit III, 77., si non laps homo III, 67.; cur in eo plures damnentur, quam i 78 sqq.; A. et Eva quales fuerint III, 66., eorum conte
Adam, Doct., pastor Croschemensis, in Augustanis Comitiis fuit
Adolph pictor quid noctu in coelo viderit I, 200.
Adrianus papa cuius filius fuerit III, 235., qualem tabulam pi eius dictum de Germania I, 388.
Aepinus, Io., Hamburgensis fuit in Conventu Schmalcald. III,
Aesopus commendatur II, 178 sq.; eius fabula de leonis con
Aggaeus cur populo horrenda minatus sit II, 162.
Agnes (vulgo Iohanna) Papissa III, 232.
Agricola, Ioannes, (Eislebius s. Isl.), Doct., proprie nominabatt eius nuptiae impeditae II, 337.; in Augustanis Comiti Lutheri amicus, postea adversarius II, 57 sqq., Luther adversarios III, 322., neque fistulando neque plangen 321.; studet se opponere suis praeceptoribus II, 72 causam audet praeferre publicae doctrinae et Eccles opiniones Lutherus nunquam consensit III, 318., Luth 18.; ut admitteretur ad concionandum, explorandi ca II. 61.; erat magnae auctoritatis in aula, sed corruit I I, 192. II, 61 sqq. 69 sq. 316., eius dementia II, stilentissima II, 63. 69. 72. 77., doctrinam legis tollit simulator II, 71. 76 sq., pestis religionis II, 209.;

Albertus Dux Saxoniae I, 305.: cur Iudaeum transfoderit I, 464.: eius dictum I, 408.
Albertus Marchio de Culmbach: dictum eius I, 316.
Albertus Princeps Brandenburgensis, Episcopus I, 307.
Albertus Episcopus Moguntinus habet dioecesin amplissimam III, 298 sq., est potentissimus III, 299., callidissimus, sed omnino effoeminatus, Epicureus III, 300 sq., prudentissimus, ingeniosissimus et astutissimus III, 303 sq. 309., sua Romana sanctitate et versutia omnes homines contemnit et decipit III, 304 sq. 307., quomodo suos creditores deceperit III, 309., impudens et malitiosus I, 387., maximus leno in Germania I, 136., in omnibus aulis suos proditores habuit I, 393. II, 285., pacem impedivit I, 319., habuit cor execaecatum I, 321., est homo pavidissimus, attamen saevus et tyrannicus III, 302., assuetus est homicidiis et rapinis II, 331 sq., Ioannem Schantzium capturus quomodo egerit III, 305., in huius causa non servavit processum iuris III, 308., eum supra inhibitionem Caesaris suspendit III, 300 sqq., sunm scortum eius clinodiis privavit III, 301., Abbatem Cymensem deposuit et incarceravit III, 307., tredecim Christianos propter utriusque speciei communionem fame necavit III, 309., eius fallaciae et technae I, 390. III, 233 sq. 297., semper voluit esse Lutheri amicus usque ad causam Schantzianam III, 310., Luthero per literas suasit, ut uxorem duceret III, 309 sq., Erphordiae, Moguntiae Universitates dissipavit, Ecclesias cathedrales perdidit II, 14., expulit Hala quosdam pios propter religionem I, 319., Ludimagistrum Halensem et Cantorem ab officio dimisit, quod e Wittenberga eo vocati essent III, 297., quid Halae dixerit videns populum frequentem properare ad conciones evangelicas III, 297., non credit esse Deum, neque legem Dei curat I, 325., eius dictum de prophetis in Bibliis II, 10., blasphemat membrum muliebre, per quod ipse natus est II, 348., eius infamia et paupertas III, 300., auream crucem oppignoravit III, 300., Melanthoni pro eius commentariis in Pauli epistolam ad Romanos poculum cum 30 aureis donavit III, 297., Lutheri de eo iudicium II, 110.. Lutheri et Marchionissae in Lichtenberg de eo colloquium III, 308 sq., quid Lutherus ad eum, Schantzio suspenso, privatim scripserit III, 309. 307., quomodo idem deinceps cum isto propter facinora perpetrata agere velit III, 301. 304., quomodo Lutherus pro isto oraverit III, 307., Lutheri conceptus libelli contra eum edendi III, 298., hic liber tandem editus est III, 307., quid multi de hoc libello dixerint III, 304. — eius cadaver I, 346.
Alberus, Erasmus, petivit a Luthero modum concionandi coram principe III, 118.
Alexander Magnus heros II, 204 sq.; eius regula I, 195.
Alexander VI. papa plane nihil credidit III, 225., filium suum Caesarem constituere voluit III, 227.; eius filiorumque ac filiae scelera III, 232 sq. 243 sq., quid de Luthero dixerit III, 155.
Alexander (Halesius) est theologus speculativus III, 138.
Alexander de villa Dei fuit optimus grammaticus II, 146.
Alexander, Episcopus Brundusiensis, homo impurissimus et veneficus III, 302.
Alphonsi regis symbolum I, 423.
Ambrosius, Episcopus Mediolanensis, quando vixerit III, 142.; de eo iudicium III, 138 sqq. 144.; inter quatuor Ecclesiae columnas prima est III, 144.; habuit tantum carnales tentationes II, 297. 315. 367., fuit vir animosus et constans I, 25 sq., homo politicus I, 292., satis frigidus II, 214.; eius canon I, 121., hymni III, 149, dictum I, 250., dictum quoddam Euripidis de coniugio commendat II, 377.
Amerbachius, Vitus, contra Lutherum fuit II, 31.
Amsderdam, Ioannes, ex Brema venit in Conventum Schmalcald. III, 98.
Amsdorfius, Nicol., Licentiatus, pastor Magdeburgensis, cum Luthero consentiens II, 17., fuit in Conventu Schmalcald. III, 98., quam rigidum exordium concionis ibi fecerit coram principibus III, 124., est φυσιοθεόλογος I, 287., eius dictum II, 213., eius narratio I, 207.

aliis animalibus nascentibus III, 74., quid dicat de
poetis II, 177 sq., eius dicta I, 246. II, 185. III, 245
Arrius sensim accessit ad suam haeresin III, 318 sq., eius e
idem fuit III, 320.
Athanasius, Alexandriae Episcopus, quando vixerit III, 142.,
doctor Ecclesiae orientalis I, 456., postulavit, ut voc
symbolo servaretur III, 319.
Augustinus, Episcopus Hipponensis, quo tempore vixerit III, 14
dicium III, 135 sqq. 138 sq. 142., 145 sqq. 152., e
mnas tertia III, 144., praestantissimus doctor Ecclesiae la
theologorum II, 136., in Ecclesia gentium praevalet II,
mnatus sit III, 136 sq., cur potuerit tanta voluminа
multi eius libri nihil sunt III, 193.: sua scripta subiici
147., huic soli subiectus esse voluit, non patrum ac
199., claras sententias de parvulorum baptismo exhib
patres digne de coniugio scripsit eique tria bona tribu
tum carnales tentationes II, 297. 315., conqueritur de
364., velamine virginum deceptus est II, 366., menda
I, 420., primus peccatum originale ab actuali discrevit
I, 17. 36. 51. II, 145. 190. 314. III, 40. 99. 140.,
II, 273., eius dictum de coniugio II, 349., de prole I
charistia II, 49 sq., dictum eius de peccato voluntario
sit II, 85 sq., quam opinionem de nostris operibus hab
est ex testamentis bonorum vivere III, 188.
Augustus Caesar vinum Rheticum bibebat I, 195.
Augustus Saxoniae Princeps Merseburgensem Episcopatum occu
Aurogallus habuit uxorem impudicissimam II, 344.
Auxentius, Episcopus Mediolanensis, Arrii errore deceptus est

Badensis, Episcopus Trevirensis, multas linguas callens, i
est II, 85.
Baldus iurisconsultus I, 293., eius disputatio, an Caesar sit
I, 352.
Barnim et Philippus Duces Pomeraniae secretarium Wittenb

s, legatus Gallicus, quid referat de Italorum malitia I, 373. III, 309.
, Doct., Lutheri literas expiscari vult II, 31.
Benedictinus Angliae, quando vixerit III, 143.
de Roma dictum I, 161.
ban I, 455.
ctus in stimulis se imposuit tribulis II, 364., de eo iudicium III, 145.
ctus III. papa reiectus est III, 232.
ctus XIII. papa I, 281.
, Ambrosius, Mag.: ei Lutherus commendat, ut Magistris Universitatis significet, ne Io. Agricola in Decanum eligatur II, 76., ei a Luthero Magdalena ipsius consanguinea desponsatur II, 334 sq., huius sponsae ornatus nimius II, 125 sq., eius filius de tecto decidit I, 208., eum, amissa uxore, liberis et matre una hebdomade, quomodo Lutherus consolatus sit III, 208 sqq.
rdus, Abbas Cisterciensis, quando vixerit III, 143., de eo iudicium III, 152., in suis concionibus excellit omnes alios doctores III, 134 sq., quot monasteria construxerit III, 20., tantum corporales tentationes sensit II, 297., in stimulis maceravit corpus II, 364.; eius dictum I, 62., eius historia a Luthero recitata de Carmelita quodam, qui in latrones incidit III, 268 sq.
Gabriel, scripsit optimum librum super Canonem Missae III, 270.
an verum Deum consuluerit et ab eodem responsum acceperit II, 251 sq.
rfelt, nobilis cuiusdam, crudelitas I, 390.
, Licentiatus, iurisperitus I, 289.
, G., iuvenis summi ingenii et industriae, sed fornicator II, 356.
rt, Doct., somnio commotus denegat Cancellarii munus sibi oblatum II, 158., eius uxor mortua est I, 108.
tein, Andreas, Doct. vid. Carolostadius.
dictum II, 143.
ntura laudatur III, 135., fuit homo otiosus III, 270.
ii XII. papae avaritia III, 257.
ius, Episcopus Moguntinus, quando vixerit III, 143., est theologus speculativus III, 138.
ius, praedicator Augustanus fanaticus I, 359 sq.
a, Catharina, vid. Lutheri uxor.
ben Dux Romam cepit I, 163.
Comes de Stolberg, terram sanctam visitavit III, 58.
s, Carolus, quibus rebus mirabiliter se torserit III, 279.
ndenstein, Catharina I, 309.
Frider., reprehenditur propter emtum et absconditum frumentum II, 164.
s, Ioannes, Doct., Ecclesiastes Halae Suev., cum Luthero consentiens II, 17., fuit in Augustanis Comitiis II, 172., in Conventu Schmalcald. III, 98., de eo iudicium Lutheri I, 266 sq., eius commentarii supra 12 capita Lucae et Pauli epistolam ad Galatas: Lutheri de iis iudicium III, 192 sq.
bach iurista diabolicus I, 291.
nam matronam e Lipsia pulsam quomodo Lutherus consolatus sit III, 211.
e canonizatio I, 281.
s. Pontanus, Georg., Doct., iurista naturalis I, 291., scit iura tantum ad defensionem I, 371., est tardiloquus et emphaticus III, 126., dicendi donum habet I, 259., coram tota universitate orationem habuit II, 191., sub ioco saepe irritavit D. Ionam et Spalatinum II, 165 sq. — eius filius qualis fuerit II, 216.
s, Mart., Luthero ingressum Wormatiae dissuasit I, 439., Marpurgi concionem habuit nimis artificiosam III, 128., negotium cum Luthero habuit 1535. 15. Ian. II, 47., eius sententia de Eucharistia illo die proposita II, 50 sqq., per literas a Luthero petit, ut ad Helvetios scribat formam suae concordiae II, 45.; ex Argentorato venit in Conventum Schmalcald. III, 98., Coburgi (1537) cum Luthero contulit de sacramento II, 23 sq., ibi a Luthero repudiatur

historia de quodam rustico, qui ad barbitonsorem acce
dacium de eo sparsum I, 421., eius dictum, quo Lutheru
Bulliugerus: de eo iudicium I, 39.
a Buna, Rudolf., avarus I, 426., magnus verbi Dei adver
orationem haberet coram Electore pro hoc verbo II, 3
de Bunau, Gunther., consuluit Lutherum de casu matrimonii
Burckardi, Ioannes, vicarius praedicatorum, in Augustanis Co
Burgannus quomodo cum Regina Navarrae egerit I, 358.

Caesar, Iulius, quot proelia commiserit II, 199., Alexandrum
II, 204., literas clandestinis signis scripsit II, 136.:
et Cicerone II, 178., eius dictum I, 101.
Caietanus Cardinalis quomodo tractaverit Lutherum Augustae
ibi dixerit III, 241. 258. postremo factus est Luther
Cain nomen quid significet II, 208.
Caiphas i. q. Petrus I, 55.: Caipham Romam venisse fabula
Calcianus captus e carcere iterum evasit II, 327.
Calixti, Wolfg., relatio de disputatione Romana contra auctori
Campanus II, 25 sq., eius errores II, 26 sqq., eius liber: C
stolos mundum I, 154.
Campegius Cardinalis Legatus quid egerit in Comitiis Au
Augustae de Missa dixerit I, 283., eius de monachis d
egerit in causa matrimoniali Regis Angliae II, 370.
Capellae, Io., libri conformitatum mendaciis pleni II, 2 sq.
Capius, Henr., Doct., pastor Calensis, in Augustanis Comitiis
Carolostadius, D. Andreas Bodenstein, promotus est in Do
Biblia II, 240., quo anno primum legerit Biblia II, 2
damnavit II, 18 sq., Lutheri de eo iudicium II, 24.,
sollicitus II, 57., θρασύδειλος I, 360, institutionem
fuit Anabaptista II, 96., a Luthero ad disputationem
Electore expulsus est III, 102.; eius ambitio III, 174.
inconstantia III, 131.: eius dicta I, 43. 80., eius dic
Carolus Magnus primus fuit Imperator a papa denuo confirm
Carolus V. et Ferdinandus II, 322., sunt fratres diversae fo
Carolus V. Romanus Rex electus est non ut Rex I

II, 329., tres Episcopatus Principi Brunsuicensi obtulit I, 362., Germaniam expugnare neque potest neque vult I, 388., decrevit Calletum et omnes portus Angliae occupare I, 356., in Comitiis Augustanis Salvator a papistis appellatus I, 399., a. 1533. Mantuae erat cum papa ageus de Concilio habendo, ibique a papa clam relictus est III, 78., denuo papae pedes osculatus est et Concilium ab eo exigit II, 323.: negligit Turcam I, 406., a. 1525. potuisset resistere Turcae, sed noluit II, 326., eius apparatus contra Turcam II, 192. 328.; in itinere a Galliae Rege in arce quadam exceptus quomodo cum puella nobili sibi adducta egerit II, 330.; interdum binas literas contrarias scripsit II, 136.; eius dictum I, 347., quid de Germanis et Hispanis dixerit I, 377. — eius soror efflagitat, ne Germaniam ob religionis doctrinam invadat I, 388.
rlen, Canonici Misnensis, inscitia III, 281.
rina S. erat patrona artistarum II, 136.
i liber e scholis amovendus II, 178.
nus a Turca corruptus I, 403 sq.
, Bernh., ex Lignitia venit in Conventum Schmalcald. III, 98.
, Mich., ex Mansfeldia venit in Conventum Schmalcald. III, 98., Wittenbergam veniens quid Luthero narraverit II, 161.
Conr., prior praedicatorum Coloniensium, in Augustanis Comitiis fuit II, 171.
ius, Ioannes, Mag., Budissensis praedicator, quid Luthero narraverit de suis Francofordiensibus II, 35., item de Oecolampadio II, 38.; a Luthero verus Episcopus salutatur III, 296., ab Episcopo Misnensi accusatur, quod homines suis concionibus ad licentiam ducat III, 295.
ius, Martinus, quomodo cum Luthero egerit II, 23.
ius, Michael, praedicator fanaticus Augustanus I, 359 sq.
nus, Doct., theologis voluit imponere, ut causas matrimoniales examinarent et ab ipsis iuristis sententias expectarent, Lutheri de eo iudicium II, 386.
iernus (i. q. Christianus II.) Daniae Rex expulsus: Lutheri de eo iudicium I, 357 sq., Brunsvigae est I, 359., eius pictura I, 358. *conf.* Daniae Rex (*in* Indice rerum).
ophori historia habet allegoriam ecclesiasticam II, 93.
us *vin. in* Indice rerum.
ostomus, Constantinopolitanus Episcopus, quando vixerit III, 143., de eo iudicium I, 35 sq. III, 136. 139. 147., est tautologus I, 456., comparatur cum Carolostadio III, 149.; eius dictum I, 131.
o fuit optimus philosophus II, 273., multum praestat Aristoteli in physica et ethicis II, 176., eius argumentatio vituperatur I, 296., fuit tardiloquus et emphaticus III, 126., de eo iudicium I, 180. II, 178.; eius dicta I, 74. 99. 273. III, 119. 192., eius Topica a quibusdam Canonicis lecta sunt, quasi continerent foedus matrimoniale inter Henricum Caesarem et Cunigundam III, 281.
: scurra I, 250. 441 sq., eius dictum I, 175.
us, Linus et Cletus [Anacletus] Romae alternatim gubernarunt III, 234.
us VII. Papa ex sorore natus est III, 231., erat nequissimus nebulo II, 321 sq., ditissimus et scelestissimus omnia frustra teutat III, 227 sqq., foedus cum Caesare Bononiae pepigit, prostratus est ante Paviam III, 229., elegit Hippolytum in Cardinalem, qui annuatim 60000 ducatos habuit II, 321., valde timuit, ne veneno necaretur, et tandem eo periit III, 9. 231. — eius spurius, filia Caesaris illegitima ducta, factus est Dux Florentiae, deinde a suo consanguineo transfixus est II, 81. III, 231. — filiam spuriam dedit filio Regis Gallici III, 231.
i [Anacletus], Linus et Clemens Romae alternatim gubernarunt III, 234.
asus, Ioannes, Wormatiae Lutherum ad disputationem invitat I, 441., in Augustanis Comitiis fuit II, 171., Lutherum defatigasse somniat I, 427., eius impudentia summa I, 146 sqq., a Luthero contemtus I, 438. II, 110., scri-

a Cotteberga, Augustin., in Augustanis Comitiis fuit II, 171.
Crotus, Doct. I, 267., blasphemans coniugium sacerdotum I
Crucigerus, Casp., Doct., est προαιρέσει Θεόλογος I, 26
reformationem Lipsiae III, 104., ei a Lipsiensibus 6 t
Melanthonem aegre fert in sua lectione III, 108., eiu
concione Lutheri laudatur III, 111. — eius pater ben
III, 124.
Cusa quibus rebus mirabiliter se torserit III, 279.
Cyprianus quo tempore vixerit III, 140. 143., claras de Euc
bet II, 41., quid in libro de singularitate clericorum
II, 360., eius somnium I, 210., de eo iudicium III,
Cyriacus, (Cyr. Gerichen?) Doct., a Luthero interrogatur de
Cyrillus Alexandriae Episcopus quando vixerit III, 143., de ec

Daniel excellentissimus propheta II, 220., egregie depinxit
papam vocat Maosim III, 265.
David fortunatus foris, domi infelicissimus I, 140 sq., ma
filio suo Absalone III, 207. 213., eius spiritus est
signis propheta fuit II, 257., est porta ex Mose II,
cum adversus populum Dei se pugnaturum promitteret
eius tentationes II, 288 sq. 311., cur factus sit p
uxores et onera II, 363., eius matrimonialis casus
possit defendi II, 379 sq., eius nomen quid significe
Decius, Philipp., cur ex Italia pulsus sit III, 95.
Dehne s. Dhum, Tilo, consul Wittenbergensis I, 299., repre
frumentum II, 164.
Demostheuis argumentum contra Philippum II, 142.
Didymus, Gabriel, *vid.* Zwilling in hoc Indice.
Dietmarsch, Henricus, *vid.* a Zutphen.
Dietrich, Veit, Mag. *vid.* Theodoricus.
Dionysii tres I, 264.
Dittenberger, Ioannes, in Augustanis Comitiis fuit II, 171.
Döltzig, Hans: eius tunica a solis calore per fenestram ince
de Doltzschitz, Christophori, uxor ab eius fratre impraegnata
II, 369.

Comitiis fuit II, 171., fatetur se Confessionem Augustanam et Apologiam non posse scriptura confutare II, 110., et Lutheri doctrinam esse veram I, 321.
Eisenberg, Catharina, scortum Landgravii Friderici II, 83.
nberg, Petrus, Doct., Dresdensis pastor, summus Evangelii persecutor I, 144 sq.
s Thisbites II, 205., eius historia III, 133.
abeth S. I, 84.
abeth Marchionissa *vid.* Marchionissa in Lichtenberg *in* Indice rerum.
abeth, scortum Episcopi Moguntini, quomodo hic cum illa egerit III, 300. 302.
eck, Doct., legatus Goslariensis I, 314.
erus quomodo cum Luthero egerit I, 152., eius malignitas I, 149.
teti dictum I, 72.
urus quaenam sustulerit III, 314.
hanius: de eo indicium III, 139.
mus Roterodamus I, 272 sqq., multa praeclara scripsit, habuit ingenium praestantissimum, securissime vixit et mortuus est I, 275., eius Dialogus de peregrinatione I, 274., Dialogus de Iulio I, 136 sq., disputatio de matrimonio II, 152., eius paraphrases reprehenduntur I, 273., eius scripta sunt valde perniciosa I, 278 sq., sordidissimas praefationes edidit I, 277., eius stylus I, 273., est rex amphiboliarum I, 274., semper vocabula ambigua cogitat I, 276. 278 sq., est graculus et se ipsum decipit I, 274., vastator religionis I, 274., blasphemat Christum I, 277., negotio evangelico quamquam admonitus non profuit I, 275., est truncus papisticus I, 278., Epicureus I, 53. 275., Momus omnia deridens I, 276., quomodo Lutherus ei os obturaverit I, 268., commendavit Lutheri librum de votis monasticis I, 373., eius dictum III, 119., Episcopum Brundusiensem publice accusavit parati veneni III, 302.
stus Dux Luneburgensis fuit in Schmalcaldensi Conventu III, 97.
sti Comitis Mansfeldensis dictum et mors I, 158.
gken, Gebhard., fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.
as excellentissimus propheta II, 220., cur ab Achas occisus sit III, 133.
a nomen quid significet II, 208.
rae liber tertius et quartus: quid Lutherus de iis iudicet II, 218.
erae liber: Lutheri et Mag. Forstemii de eo iudicia II, 219.
pidis dictum de coniugio commendatur II, 377., eius versiculi quidam laudantur II, 334.
ebins quo tempore vixerit III, 140.
tochia Hieronymi amata II, 340. III, 149.
I, 242 sq., cur sic appellata sit ab Adamo II, 342.

er, Ioannes, Constantiensis, indies ebrius I, 150., fuit in Augustanis Comitiis II, 171., scripsit contra articulum iustificationis I, 146., eum Lutherus nihil curat II, 110., eius dictum Spirae in Comitiis I, 157 sq.
er, Wendelius, ex Mansfeldia venit in Conventum Schmalcald. III, 98.
hius, Doct., ius Saxon. in ordinem redegit I, 286.
ius, Paulus, ex Argentorato venit in Conventum Schmalcald. III, 98.
nesius Cardinalis quid egerit cum Caesare in Comitiis Augustanis III, 96.
, Ludovicus, Doct., rectene captivus abductus sit I, 368 sq.
genbuchs (Feigenbusch?), Conr., Doct., ex Anhaltino venit in Conventum Schmalcald. III, 98.
Feilitzsch, Fabian., consiliarius fuit Wormatiae I, 440., exactissime respondit ad apices iuris ex ipsa ratione II, 140 sq., quid de Lutheri libris initio Evangelii dixerit III, 196.
dinandus et Carolus V. sunt fratres diversae fortunae II, 322 sq., Ferdinandus Rex I, 299., primus rex Bohemiae, ultimus Romanorum II, 324. 330., eius aula I, 187., captivus a suis consiliariis II, 328., nihil habet prosperitatis II, 284. 322. 325. 330. III, 106 sq., eius adversarii II, 325., eius pericula II, 324., proficiscens sanguinolenta pluvia conspersus est I, 201., suum regnum

invasit sapientia et sanguine, sed non perficiet II, 322., se et Germaniam perdit II, 325 sqq., proditor esse videtur II, 326., eius exercitus profligatus est a Turca II, 196., vastat Ecclesias I, 453., Episcopatus diripuit II, 268, eius saevitia et impressum mandatum contra Evangelium II, 329., ad eum supplicatio pro sincero Evangelii cursu I, 379., Dresdam ad Ducem Georgium accessit I, 323., quid a. 1523. ad Electorem Saxoniae Ioannem scripserit I, 326., eius dictum Spirae II, 330.

Fleck praedicator quomodo inceperit sua themata III, 115.

Fontinus, Ioann., ex Hassia venit in Conventum Schmalcald. III, 98.

Forchheim, Georg., Mag., ex Anhaltino venit in Conventum Schmalcald. III, 98.

Forstemius s. Foersterus, Ioannes, Mag., praedicator Augustanus cum ignominia reiectus I, 359., a multis laudatur, Melanthoni displicet III, 113., suas concliones vituperat III, 112., per literas consuluit Lutherum, cur Ruth ne propinquitatis egerit, Booso nubens II, 254., item de casu matrimonii I, 370., ei quaerenti de re praedicanda quid Lutherus responderit II, 224 sq., eius quaestio, utrum Bileam verum Deum consuluerit et ab eodem responsum sit II. 251 sq., eius quaestio contra Iudaizantes, qui testimonia V. T. postulant, Mariam fuisse ex tribu Iuda et domo David II, 254., eius dictum de libro Esther II, 219. — eius filius obiit, cuius linteamina nocte sequente furabstulit I, 415.

Franciscus S. ex civitate Assis I, 125 sq. II, 11. III, 19 sq., in stimulis nivem massas composuit II, 364., eius subligaculum III, 253.

Franciscus I. Galliae Rex est amatorius II, 327., multum pecuniae proditioni impendet II, 191., a papa defecit II, 323 sq., ad Ravennam cruentam victoriam obtinuit III, 241, per Helvetios Mediolanum amisit II, 195., quomodo Carolum V. Imperatorem iter facientem in arce quadam exceperit II, 330., quid meditarit de Lutheranis II, 31.

Franciscus Dux Luneburgensis fuit in Conventu Schmalcald. III, 97., eius mortem dictum I, 316.

Franciscus Dux Megalopolitanus suos consiliarios misit in Conventum Schmalcald. III, 97.

Franciscus Wimariensis, Mag., Vicecancellarius I, 270 sq., legatus Electoris ad Regem Angliae, quid Luthero de suo colloquio cum hoc Rege narraverit I, 355.

Franck, Sebast., docet peccata esse aequalia II, 87. — eius uxor maximis laudibus extollitur II, 103 sq.

Freiwalt filius deseruit uxorem suam II, 383 sq.

Friderici Imperatoris iudicium de violento imperio papae III, 331.

Fridericus Elector Saxoniae quo anno dieque natus et quo mortuus sit I, 341., eius laus I, 339 sqq., postquam fuerat electus Rex Romanus, noluit II, 35., eius concubina eiusque liberi I, 339., hac concubina ablegata, Gulielmam uxorem duxit filiumque genuit I, 340., a papa per Carolum a Miltitz auream rosam accepit I, 341., ab Episcopo Moguntino deceptus est III, 234., misit Lutherum Augustam, ut ageret cum Cardinali Caietano II, 175., per literas a Luthero petiit, ut postillam explicaret cum Evangeliis et Epistolis II, 201., sapientissime rexit II, 140. 156., eius dictum I, 302., quid de Comitiis Wormat. dixerit III, 94., et de foederibus I, 359., eius iudicium de Carolo V. Imperatore II, 330., sua tibialia sarcivit II, 126 sq., misit Luthero primum pannum ad novam cappam vel tunicam III, 182. *conf.* Elector Saxoniae *in* Indice rerum.

Fridericus filius Ducis Georgii I, 320. 323 sq. 325 sq. 334.

Fridericus Laudgravius scortator II, 83.

Fridericus Marchio quid ad Electorem Fridericum dixerit III. 104.

Frosch, Ioannes, Doct., Ecclesiastes Augustanus, in Comitiis Augustanis fuit II, 172.

Froschelius, Mag., temere concionatus est in omnes virgines, matronas, parentes et magistratum II, 165., a Luthero reprehensus est, quod homicidam ad sacramentum admiserat III, 32.

arorum divitiae I, 409., eorum chirographon II, 136.
la, Adam, Mag., ex Hassia venit in Conventum Schmalcald. III, 98.
entius: de eo iudicium III, 144.

riel, *vid.* Biel *in* hoc Ind.
riel, Doct., pastor Torgensis, *vid.* Zwilling *in* hoc Ind.
ricus, Lucas, Doctor magus I, 206., eius dictum blasphemans I, 306.
harti Comitis Mansfeldensis consiliarii fuerunt in Conventu Schmalcald. III, 98.
ficius, Petrus, Mag., ex Francofurto venit in Conventum Schmalcald. III, 98.
rgii S. legenda quid significet II, 93.
rgius Dux I, 15 sq. 19. 317 sqq. 368 sq. II, 110., fuit Bohemus I, 322. 335., est infidelis defensor I, 76., persequens Evangelium I, 140. 331., cavillatur Lutherum et Universitatem Wittenbergensem I, 323., eius literae ad Lutherum III, 261., odio Lutheri flagrans I, 233., papam odit, eum reformare vult I, 321., III, 275., papam odit personaliter, sed non realiter III, 92., quid de papa concilium differente dixerit III, 235., prius fuit adversarius religiosorum papisticorum I, 322., eius peccatum I, 53 sq., est fomes mali I, 400., ecclesiastica bona ad se rapit et annates, pallia Romam vehi non concedit I, 285., in eius ducatu multa sacerdotia vacarunt III, 125., est valde avarus II, 159., pacem impedit I, 319., bellum sitiens quanta pecunia egeat II, 197., eius thesaurus I, 327 sq. 333., eius tyrannis I, 138., indies occidit anima et corpore II, 89., tyrannus multorum conscientias oneravit III, 34., propter verbum et sacramenta homines reiicit III, 263., quidam dixit, se eum cogere nolle ad sacramentum sub una specie sumendum, sed eum debere suam ditionem relinquere, quomodo pastores illic in hac re egerint III, 31., habet cor excaecatum I, 321. 325., eius prudentia mala I, 147., quid Wormatiae dixerit I, 441., eius praefatio in Cochlaei Novum Test., quid Lutherus de ea iudicet I, 438. — fratrem suum exhaeredare tentat I, 325. 332. 337., degradavit fratrem Henricum III, 5., nobili suo Haugwitz restitit III, 210 sq. — multas plagas habuit I, 334., eius mors I, 324. 326 sqq., eius funus I, 331., eius testamentum I, 328., eius dictum I, 347., eius nomen quid significet II, 254., de eo proverbium, I, 322. — eius uxor multos monstrosos liberos, praeterea tres filios, quinque filias genuit I, 334. — eius filiis proles non contigit II, 341.
rgii Marchionis consiliarii fuerunt in Conventu Schmalcald. III, 97.
rgius Princeps de Anhalt laudatur I, 304.
son est vir conscientiae III, 138., laxavit frena conscientiis I, 69., qua re coactus sit scribere consolationem afflictis III, 19., solus scripsit de tentatione spiritus, de pusillanimitate, et valet ad mitigandas conscientias II, 297., scripsit tres libros, quod papa sit subiectus scripturae II, 358., eius dicta II, 297 sq.
iersig, mulier acerba, causa belli in Frisia fuisse dicitur I, 322.
eius Orlamundensium concionator III, 102.
ion, Caesaris Caroli V. sacerdos I, 439 sq.
de, Henninus s. Hennius, Doct., iurista et Praepositus Ecclesiae cathedralis Wittenbergensis, reprehenditur II, 159., quid iudicarit de Summa Angelica III, 256.
otteritz, Sebastiani, dictum I, 299.
uvellae conatus in Comitiis Augustanis a protestantibus recusantur III, 96.
tianus summus inrisperitus III, 137., Decreti compilator omnia in papae arbitrium conclusit III, 284., quodnam studium habuerit in Decretali III, 287., eius de papis conclusio falsa III, 236.
gorius Nazianzenus quo tempore vixerit III, 140., de eo iudicium III, 152., nihil sincere de Deo scripsit II, 215., in suis homiliis festi paschatis satis frigidus est II, 357., quomodo interpretetur quinque talenta III, 142., eius dictum II, 173., quam opinionem de operibus nostris habuerit III, 272.
gorius papa primus quando vixerit III, 143., inter quatuor Ecclesiae columnas

quarta est III, 144., eius canon I
eius superstitio et monastica probit
Gregorius VII. papa (Hildebrand) primus
Gregorii IX. papae avaritia III, 257.
Gregorius monachus: de eo iudicium III,
Gressero, Danieli, D., (Superintendenti D
de ceremoniis consentiret neque a
de Greuendorf, nobilis quidam, propter n
ipsum transfixit II, 80.
de Gross, Christophorus I, 424., quid di
de Hispanis et Italis et de itinere
Gruneberger, Hans I, 410.
Gudtwalt Luthero persuadere voluit, ut s

Ham, Mag., in Marchia, Antinomus II, 7
Hannas i. q. Ioannes I, 55.
Hannibal maximus imperator II, 193.
ab Haugwitz: eius causa et vindicta con
Hausmann, Nicolaus, Mag.: ei in Dessau
derint de coena Domini III, 25.,
ad Episcopum Misnensem a Luth
et profecturo Fribergam valedicitu
berga in Misnia III, 103., Friberg
Hegesippus quo tempore vixerit III, 140.
Heldt, Matthaeus, Doct., Vicecancellarius
aulicis III, 98., fuit legatus Caes
Henneri, Io., positiones Antinomicae Lips
73 sqq.
Henningus (s. Hinneck, Heinneck, Hinne
si haberet pecuniam, an eam mu
II, 282 sq.
Henninus (s. Hennius), Doct., *vide* Goed
Henricus totius Germaniae Imperator I, 3
Henricus VIII., Rex Angliae, a papa de
I, 143., papam odit personaliter,
occultum stratagema compererit I,
cit I, 356 sq., fratris sui mortu
sqq. II, 370., eius legatio Bruns
stico quodam exceptus est I, 434
Henricus Dux Brunsuicensis I, 145. 33
Henricus Dux frater Ducis Georgii I, 31
336 sqq., homagium accepit Li
cum Luthero colloquta est de Iac
Hessus, Eobanus, ex Hassia venit in Co
Hessus, Ioh., pastor Vratislaviensis, Luth
Hetzer, Ludovicus, multis virginibus et
est II, 82.
Hieremias conqueritur, Deum longe abess
Hieronymus I, 36., quo tempore vixerit I
columnas secunda III, 144., de e
merandus inter Doctores Ecclesia
historiis III, 193., hic et alii pat
II, 315., in stimulis percussit pe
usque ad scandalum amavit III, 1
II, 360., multa scribit de tentatio
gio scripsit II, 349., eius dicta d

II, 329., tres Episcopatus Principi Brunsuicensi obtulit I, 363., Germaniam expugnare neque potest neque vult I, 388., decrevit Calletum et omnes portus Angliae occupare I, 356., in Comitiis Augustanis Salvator a papistis appellatus I, 399., a. 1533. Mantuae erat cum papa agens de Concilio habendo, ibique a papa clam relictus est III, 78., denuo papae pedes osculatus est et Concilium ab eo exigit II, 323.: neglegit Turcam I, 406., a. 1525. potuisset resistere Turcae, sed noluit II, 326., eius apparatus contra Turcam II, 192. 328.: in itinere a Galliae Rege in arce quadam exceptus quomodo cum puella nobili sibi adducta egerit II, 330.: interdum binas literas contrarias scripsit II, 136.; eius dictum I, 347., quid de Germanis et Hispanis dixerit I, 377. — eius soror efflagitat, ne Germaniam ob religionis doctrinam invadat I, 388.

Casperlen, Canonici Misnensis, inscitia III, 281.

Catharina S. erat patrona artistarum II, 136.

Catulli liber e scholis amovendus II, 178.

Catzianus a Turca corruptus I, 403 sq.

Cecius, Bernh., ex Ligniitia venit in Conventum Schmalcald. III, 98.

Celius, Mich., ex Mansfeldia venit in Conventum Schmalcald. III, 98., Wittenbergam veniens quid Luthero narraverit II, 161.

Cell, Conr., prior praedicatorum Coloniensium, in Augustanis Comitiis fuit II, 171.

Cellarius, Ioannes, Mag., Budissensis praedicator, quid Luthero narraverit de suis Francofordiensibus II, 35., item de Oecolampadio II, 38.: a Luthero verus Episcopus salutatur III, 296., ab Episcopo Misnensi accusatur, quod homines suis concionibus ad licentiam ducat III, 295.

Cellarius, Martinus, quomodo cum Luthero egerit II, 23.

Cellarius, Michael, praedicator fanaticus Augustanus I, 359 sq.

Chilianus, Doct., theologis voluit imponere, ut causas matrimoniales examinarent et ab ipsis iuristis sententias expectarent, Lutheri de eo iudicium II, 386.

Christiernus (i. q. Christianus II.) Daniae Rex expulsus: Lutheri de eo iudicium I, 357 sq., Brunsvigae est I, 359., eius pictura I, 358. *conf.* Daniae Rex (*in* Iudice rerum).

Christophori historia habet allegoriam ecclesiasticam II, 93.

Christus *vide in* Iudice rerum.

Chrysostomus. Constantinopolitanus Episcopus, quando vixerit III, 143., de eo iudicium I, 35 sq. III, 136. 139. 147., est tautologus I, 456., comparatur cum Carolostadio III, 149.: eius dictum I, 131.

Cicero fuit optimus philosophus II, 273., multum praestat Aristoteli in physica et ethicis II, 176., eius argumentatio vituperatur I, 296., fuit tardiloquus et emphaticus III, 126., de eo iudicium I, 180. II, 178.: eius dicta I, 74. 99. 273. III, 119. 192., eius Topica a quibusdam Canonicis lecta sunt, quasi continerent foedus matrimoniale inter Henricum Caesarem et Canigundam III, 281.

Claus scurra I, 250. 441 sq., eius dictum I, 175.

Clemens, Linus et Cletus [Anacletus] Romae alternatim gubernarunt III, 234.

Clemens VII. Papa ex sorore natus est III, 231., erat nequissimus nebulo II, 321 sq., ditissimus et scelestissimus omnia frustra tentat III, 227 sqq., foedus cum Caesare Bononiae pepigit, prostratus est ante Paviam III, 229., elegit Hippolytum in Cardinalem, qui annuatim 60000 ducatos habuit II, 321., valde timuit, ne veneno necaretur, et tandem eo periit III, 9. 231. — eius spurius, filia Caesaris illegitima ducta, factus est Dux Florentiae, deinde a suo consanguineo transfixus est II, 81. III, 231. — filiam spuriam dedit filio Regis Gallici III, 231.

Cletus [Anacletus], Linus et Clemens Romae alternatim gubernarunt III, 234.

Cochlaeus, Ioannes, Wormatiae Lutherum ad disputationem invitat I, 441., in Augustanis Comitiis fuit II, 171., Lutherum defatigasse somniat I, 427., eius impudentia summa I, 146 sqq., a Luthero contemtus I, 438. II, 110., scri-

tiones legere possit I, 347 sq., fuit in Conventu Schm
expilatus I, 341. *conf.* Elector Saxoniae *in* Iudice reru
Iobi dictum laudatur III, 206.
Iohanna papissa *vid.* Agnes.
Ionae prophetae historia qualis sit III, 133 sq.
Ionas, Iustus, Doct., praepositus Wittenbergensis, προαφορεσ
Augustanis Comitiis fuit II, 172., eius relatio de coll
Doctoribus in his Comitiis I. 355., eius assertio de Eccl
desiderata II. 2., eius relatio de Luthero agonizante II
querenti de ingratitudine rusticorum Lutherus respondit
varias tentationes piorum quid Lutherus responderit II,
dabat Dei remunerationem expectans II, 282., sub ioco
thone saepe irritatus est II, 165 sq., eum febri decu
quomodo Lutherus consolatus sit III, 219 sq. quid in
peretur III, 114., semel dixit se omnia scire in script
transtulit librum Tobiae II, 219., Grumaviae aegrotabat
eius dictum I, 186.
Ioseph: eius suspicio de Maria gravida II, 270., an post na
cognoverit II, 270., eius caligae III, 253.
Iosephus Iudaeus quando vixerit III, 143.
Irenaeus, Episcopus Lugdunensis, quando vixerit III, 143., de e
Ismael a Turcis filius promissionis falso appellatur I, 401. 4
significet II, 208.
Iudae, Michael I, 463.
Iudas Ischarioth I, 419 sq., est necessarius in numero Apostol
Iudith liber, Lutheri de eo iudicium II, 218 sq.
Iulius Papa I, 132 sq., homo impius II, 115 sq. III, 243.,
propter uxorem ab eo ductam damnavit II, 360., antece
infensus erat III, 225., fuit strenuus in militia et imperio
esse Caesar III, 226 sq., pugnavit contra Venetos, Maxi
Ludovicum Regem Galliae III, 226., ad Ravennam e
Rege Galliae commisit III, 241., post hanc cladem Matth
Saltzburgensem ad Caesarem ablegavit III, 226., eius d
blasphemia et fraus III, 242 sq. propter libidines periit
Iuvenalis liber e scholis amovendus II. 178.

Fuccarorum divitiae I, 409., eorum chirographon II, 136.
Fulda, Adam, Mag., ex Hassia venit in Conventum Schmalcald. III, 98.
Fulgentius: de eo iudicium III, 144.

Gabriel, *vid.* Biel *in* hoc Ind.
Gabriel, Doct., pastor Torgensis, *vid.* Zwilling *in* hoc Ind.
Gamicus, Lucas, Doctor magus I, 206., eius dictum blasphemans I, 306.
Gebharti Comitis Mansfeldensis consiliarii fuerunt in Conventu Schmalcald. III, 98.
Geldicius, Petrus, Mag., ex Francofurto venit in Conventum Schmalcald. III, 98.
Georgii S. legenda quid significet II, 93.
Georgius Dux I, 15 sq. 19. 317 sqq. 368 sq. II, 110., fuit Bohemus I, 322. 335., est infidelis defensor I, 76., persequens Evangelium I, 140. 331., cavillatur Lutherum et Universitatem Wittenbergensem I, 323., eius literae ad Lutherum III, 261., odio Lutheri flagrans I, 233., papam odit, eum reformare vult I, 321., III, 275., papam odit personaliter, sed non realiter III, 92., quid de papa concilium differente dixerit III, 235., prius fuit adversarius religiosorum papisticorum I, 322., eius peccatum I, 53 sq., est fomes mali I, 400., ecclesiastica bona ad se rapit et annates, pallia Romam vehi non concedit I, 285., in eius ducatu multa sacerdotia vacarunt III, 125., est valde avarus II, 159., pacem impedit I, 319., bellum sitiens quanta pecunia egeat II, 197., eius thesaurus I, 327 sq. 333., eius tyrannis I, 138., indies occidit anima et corpore II, 89., tyrannus multorum conscientias oneravit III, 34., propter verbum et sacramenta homines reiicit III, 263., quidam dixit, se eum cogere nolle ad sacramentum sub una specie sumendum, sed eum debere suam ditionem relinquere, quomodo pastores illic in hac re egerint III, 31., habet cor excaecatum I, 321. 325., eius prudentia mala I, 147., quid Wormatiae dixerit I, 441., eius praefatio in Cochlaei Novum Test., quid Lutherus de ea iudicet I, 438. — fratrem suum exhaeredare tentat I, 325. 332. 337., degradavit fratrem Henricum III, 5., nobili suo Haugwitz restitit III, 210 sq. — multas plagas habuit I, 334., eius mors I, 324. 326 sqq., eius funus I, 331., eius testamentum I, 328., eius dictum I, 347., eius nomen quid significet II, 254., de eo proverbium, I, 322. — eius uxor multos monstrosos liberos, praeterea tres filios, quinque filias genuit I, 334. — eius filiis proles non contigit II, 341.
Georgii Marchionis consiliarii fuerunt in Conventu Schmalcald. III, 97.
Georgius Princeps de Anhalt laudatur I, 304.
Gerson est vir conscientiae III, 138., laxavit frena conscientiis I, 69., qua re coactus sit scribere consolationem afflictis III, 19., solus scripsit de tentatione spiritus, de pusillanimitate, et valet ad mitigandas conscientias II, 297., scripsit tres libros, quod papa sit subiectus scripturae II, 358., eius dicta II, 297 sq.
a Giersig, mulier acerba, causa belli in Frisia fuisse dicitur I, 322.
Glaecius Orlamundensium concionator III, 102.
Glapion, Caesaris Caroli V. sacerdos I, 439 sq.
Goede, Henninus s. Hennius, Doct., iurista et Praepositus Ecclesiae cathedralis Wittenbergensis, reprehenditur II, 159., quid iudicarit de Summa Angelica III, 256.
a Gotteritz, Sebastiani, dictum I, 299.
Granvellae conatus in Comitiis Augustanis a protestantibus recusantur III, 96.
Gratianus summus inrisperitus III, 137., Decreti compilator omnia in papae arbitrium conclusit III, 284., quodnam studium habuerit in Decretali III, 287., eius de papis conclusio falsa III, 236.
Gregorius Nazianzenus quo tempore vixerit III, 140., de eo iudicium III, 152., nihil sincere de Deo scripsit II, 215., in suis homiliis festi paschatis satis frigidus est II, 357., quomodo interpretetur quinque talenta III, 142., eius dictum II, 173., quam opinionem de operibus nostris habuerit III, 272.
Gregorius papa primus quando vixerit III, 143., inter quatuor Ecclesiae columnas

Ludovicus Rex Ungariae: eius paupertas I, 379. — quid
I, 378.
Ludovicus Bavarus et Maximilianus foedere inneti II, 195.
Ludovicus Springer, Landgravius Hassiae I, 309 sq.
de Luna, Petrus, (Benedictus XIII. Papa) haereticus pronuntiatu
Lupinus, Petrus, D. initio adversarius Lutheri II, 31., ad lectio
batur II, 214., quid de Lutheri libris dixerit III, 196.
Lutherus, Martinus, Doctor *) III, 154 sqq., proprie nominabat
Luder II, 254.
1) Melanthoni originem et historiam vitae suae recita
riculum III, 174 sqq. 261., prognosticon Lutheri I, 349
sit et quibus annis avia, pater et mater eius e vita de
eius parentes primo pauperes quantos labores perp
fatetur se esse filium rustici Moerae prope Islebiam
multum vexata est fascinatione vicinae III, 9 sq., eius
— eius patruelis maledictione dignus I, 256. —
et fratres inique haereditatem diviserunt III, 157 sq
I.. Witteubergam veniens quid fratri narraverit II, 161.
suae filias apud se aluit, quarum alteram Mag. Vit. T
petivit III, 167. quomodo et in quorum praesentia al
Magdalenam (a. 1538.) die suo natali Mag. Ambrosio
II, 334 sq., desponsatis nuptias parat II, 336 sq. —
2) L.. qua re commotus sit monachum fieri et
intraverit III, 187., invito patre monachus factus est III,
in suo monachatu rigidissime servabat statuta sua III, 1
rigida III, 183., quomodo olim horis canonicis legendis
III, 279., quo plus se macerabat, eo magis urebatur II,
legendo, praedicando, orationibus se fatigaverit I, 198
3, saepius uno die 4 conciones habuit III, 170. 178.

*) Loci h. l. memorandi afferuntur hocce ordine: 1) Lut
fratres, sorores, 2) eius monachatus, doctoratus, 3) eiu
liberi, 4) eius oeconomia, reditus, beneficia a Principi

Kelter, Heintz, Lipsiensi sacramentum sub utraque specie a Diacono Wittenbergensi petenti quid Lutherus responderit III, 33.
Keyser, Leonhardus, martyr I, 464.
Kimchi, David, et Moses Kimchi grammatici sinceri I, 262.
Kittel, Melchior, Antonianus stationarius, famulus absente sacerdote consecravit aquam campanulis III, 248.
Kling, Melchior, Doct., iurisperitus I, 288 sq.
a Kökeritz, Casp., Lutherum invitavit I, 348.
Kolhase latro I, 296. 298. 303 sq. 417. 419.
Kranach, Luc., Consul Wittenbergensis, pictor, apud Lutherum excusat Senatum propter annonam frumenti II, 163., quomodo Lutherus eum propter obitum filii consolatus sit III, 212 sqq., quomodo Kr. verterit Hypocritam III, 314.
Krause, Ioannes, Halensis, qui se ipsum occidit, Lutheri de eius morte iudicium II, 183.
Kretz, Matthias, concionator Augustanus, in Comitiis Augustanis fuit II, 171.
Kugelschutz, Philipp., fuit legatus Ducis Lignicensis in Conventu Schmalcald. III, 97.

Lactantius quo tempore vixerit III, 140., de eo iudicium III, 152.
Laelius nomen quid significet II, 254.
Lamech fuit primus digamus II, 361.
Lang, Matthias, Episcopus Salzburgensis, primus factus est Cardinalis in Germania II, 194 sq., eius curriculum III, 299., a Iulio Papa post cladem apud Ravennam ad Maximilianum Caesarem ablegatus est III, 226., inter Papam et Maximilianum fecit concordiam contra Gallum II, 195., eius ingenium laudatur a Melanthone III, 299., quid dixerit ad Melanthonem III, 310., cum Melanthone contulit, triplicem rationem concordiae praescribens I, 142., cum Episcopis convocatis de Concilio consultaturis ex templo et arce fulmine fugatus est III, 90.
a Laska, Hieronymus, Carolum V. Caesarem appellavit caudam imperii I, 397., a servo suo occisus est III, 5.
Latomus Hispanus antagonista Lutheri constantissimus I, 150.
Laurentius S. bona Ecclesiae dispersit pauperibus II, 284.
Lauterbach, Anton., Mag., a Luthero reprehensus se defendit II, 285., eius quaestio I, 370., ei interroganti, an sit opus semper communicare cum infirmis, quid responderit Lutherus III, 33. cum de ipsius vocatione consolatur Lutherus III, 109 sq., ad eum in pastorem Pirnensem vocatum valedicentem quid Lutherus dixerit III, 127., a Luthero verus Episcopus salutatur III, 296., ei Lutherus prohibuit, ne in decreta de ceremoniis consentiret neque aulicis tantum auctoritatis permitteret III, 130., Lutheri ad eum epistola II, 303 sq. — eius uxor interrogata, an crederet se esse sanctam, quid responderit II, 186. — eius pater quid cum Tetzelio in Stolpen egerit III, 248.
Lehne, Muhme, vid. Magdalena.
Lemnius, Simon, Pontanum rabulam vocat II, 14 sq., eius poema et epigrammata obscoena I, 155.
Leo X. Papa fratrem suum regem in Neapolis fecit III, 227., concilium congregavit III, 233., animam mortalem iudicavit I, 374 sq., eius dictum de conscientia I, 375.
Leonhardo, Mag., praedicatori Ubensi, imaginationibus vexato quid Lutherus responderit II, 293.
Lesch, Marx, fuit legatus Philippi Comitis Nassoviae in Conventu Schmalcald. III, 97.
Leubel, Simon, Lipsiensis I, 254.
de Leva, Antonius, praestantissimus dux, maximum exercitum contra Turcam duxit II, 192., quid Caesari consuluerit II, 322.
Liborius, Licentiatus Magdeburgensis, quo munere Romae functus sit, eiusque de hac urbe confessio III, 241.
Lichtenbergeri, Ioannis, iudicium de oraculis I, 209.
Lindeman, Casp., Doct., vidit foetum unius digiti magnitudine III, 74.

5) Lutheri fidelitas III, 178., eius ingenuitas III, 167., eius liberalitas erga suos III, 181., Lutherus alienus ab avaritia noluit suos libros vendere III, 186 sq., omnes lectiones suas gratis habuit III, 187., [illegible] patientiam suam praedicat III, 167., eius ingenii sagacitas praedicatur sed ab ipso negatur III, 179 sq., habet naturalem dialecticam in definiendo et dividendo II, 139. 141., L. musicam semper amavit II, 147., a. 1538. [illegible] Dec. apud se habuit cantores mutetas canentes II. 146. —

6) Lutherus qualis papista prius fuerit III, 178 sq., blasphemus [illegible] quindecim annos II. 89., L. fidem suam debilem esse fatetur I, 56. 59. [illegible] 52 sq., aliquando ita friget, ut non possit orare II, 294., Lutherus in [illegible] mo saepe vexatus I, 225., imaginationibus vexatus est II, 293., [illegible] cogitationes eum plus vexarunt quam omnes eius infiniti labores II, 29[illegible] fuit in summis tentationibus II, 295 sq., tentationibus adsuefactus est III, 22[illegible] ei satan ubique insidiatus est III, 157., recreatus est dicto quodam Bugenhagii III, 220., Lutherum oportet esse iratum, si bene scribere, orare et praedicare vult I. 191., nemini parcet III, 202., eius collatio cum Melanthone III, 202. hunc Lutherus non libenter habet in suis lectionibus III, 108., Lutherus se aequiparat Iesaiae prophetae II, 220. III, 202., item Petro Apostolo III, 202. est infelix propheta I, 331., Lutherus fatetur se in multis errasse, quae extra fidem sunt, sed in rebus fidei constanter docuit I, 149., scit se multa nescire III, 178., neque graece neque hebraice callere fatetur I, 263., [illegible] est Hebraeus grammatice et regulariter I, 261., quid acciderit, cum graecismo se applicaret II, 215., L. nullam certam linguam germanice habet, sed communem I, 263., Lutherus se defensorem et columnam papae appellat [illegible] 157., quatenus ditior fuerit omnibus theologis papisticis et nobilibus III, 15[illegible] ab importunis mendicis plurimum deceptus est I, 184. —

7) Lutheri pericula III, 155 sq., ei ab amico aliquo scriptum est, [illegible] et Antonio Schantzen imminere necem III, 186., Lutherum veneno [illegible] Polonicus doctor studuit III, 155 sq., Lutherus in periculo versatus est a peregrino bombarda necari III, 156., a. 1532. 12. Iul. in summo periculo [illegible] cum uxore in cellario suo interfici muro ruente III, 159., Lutheri [illegible] 92 sq., Lutheri morbus: quid eo tempore cogitaverit I, 114., Schmalcaldiae decumbens quomodo a medicis tractatus sit I, 96., ibi letali morbo affectus abductus in Tambach servatus est III, 169., eius angustiae in hoc [illegible] II, 339., a. 1538. 8. Febr. mira infirmitate vexatus est, sanitati [illegible] quid dixerit III, 165., L. infirmus quid ad medicum dixerit III, 216., [illegible] utens quid dixerit I, 431., artetico morbo enervabatur I, 99., [illegible] calculo cruciatus quid dixerit II, 389., a. 1538. 2. Aug. praecedente [illegible] acerbissimos dolores habuit ex artetica in brachio, quid tum dixerit II, 31[illegible] sq., a. 1538. 8. Aug. languens una cum uxore febricitante quid dixerit [illegible] 317., L. tenasmo pressus quid dixerit I, 248., Coburgae tinnitu aurium [illegible] xabatur I, 90., a. 1539. 11. Ian. vertigine impeditus est a disputatione proposita III, 181., a. 1539. 30. Mart. in concione a vertigine impeditus est III, 184., Torgae in templo a vertigine correptus est III, 164., [illegible] suas infirmitates non naturales, sed fascinationes esse III, 10., suas [illegible] permutare posse optat cum scabie alius cuiusdam III, 166., Lutheri [illegible] zantis oratio sabato post Visitationis Mariae a D. Iona collecta [illegible] sqq. —

8) Lutheri colloquium cum Melanthone de bello paschali [illegible] ctorem et Ducem Mauritium II, 199 sqq., cum eo disputat de Astrologia [illegible] 154 sq., Melanthon Luthero nunquam persuadere potuit, ut Astrologiam [illegible] baret II, 150. 152 sqq., Lutherus D. Iust. Ionam examinavit de Psalmo [illegible] II, 228 sq., multa loquebatur cum D. Basilio II, 375., valedixit N. Hamanno profecturo Fribergam III, 179., quid cum cive quodam [illegible] locutus sit II, 22 sq., Lutherus cum D. Iona accersitur ad Electorem 153[illegible] 15. Nov. I, 270., Luth. 1539. 15. Maii prandebat cum Electore et [illegible]

siliis erat III, 306., ab Electore novo ad prandium invitatus nova retulit de Turcico bello II, 191 sq., L. ab uxore Principis de Anhalt visitatur I, 308., cum Ducis Henrici uxore de Iac. Agricola collocutus est II, 63., cum Marchionissa in Lichtenberg de Episcopo Moguntino collocutus est III, 308 sq., Lutheri colloquium cum Carolo de Miltitz III, 179., eius colloquium cum Legato Pontificio Petro Paulo Vergerio de Concilio III, 89 sq. 96 sq., quid cum Marco Storch locutus sit II, 21 sq. III, 315., colloquium privatum Lochae cum Iac. Schenck habuit II, 66., eius ultima admonitio ad eundem II, 62 sq. —

9) Lutheri consolationes ad amicos III, 206 sqq., eius consolatio ad Mag. Ant. Lauterbachium de sua vocatione III, 109 sq., eius consolatio ad Ioannem Schlaginhauffen in summa tentatione II, 290 sq., L. consolatur Hieronymum Wellerum moestum et conquerentem II, 294 sqq., quomodo Iust. Ionam febri decumbentem tentatumque consolatus sit III, 219 sq., consolabatur Pastorem et Diaconum Torgenses propter Iac. Schenckium III, 313., L. consolatur militem quendam tentatum a satana, qui eum rapere vellet II, 305., L. consolatur mulierem parturientem II, 184 sq., L. quibus verbis consolatus sit consanguineam suam *Muhme Lehne* III, 168., L. accedens quandam matronam (*Muhme Lehne*) graviter decumbentem quomodo eam consolatus sit III, 216 sq., L. Torgae accessit scribam hydropicum consolans III, 215 sq., L. ad infirmos ingrediens quomodo cum iis conversatus sit II, 306 sq. —

10) Lutherus hortatur Io. Agricolam per Crucigerum et Ambrosium Berud II, 77., L. hortabatur D. Casp. Zeunerum, ut cum gaudio acciperet superintendentiam Fribergensem in gratiam Dei III, 290 sq., L. hortatus est Ordinandos, ut vigilarent pro grege Christi II, 118., L. sponsum et sponsam reconciliare conatur II, 382 sq., L. coram Schössero tentavit, ut pro pauperibus aliquot modios sibi concederet II, 281., L. commendat opera caritatis III, 130., dedit Dr. Crucigero scriptam admonitionem ad Senatum, ut curaret, ne populus fame periret II, 163., L. accusat praefectum propter frumenta avecta et nobiles propter ea emta et abscondita II, 164., Lutheri admonitio scripta ad Ioh. Metzsch I, 27 sq., eius admonitio contra potatores I, 196., L. execrabatur abusum vestitus II, 125 sq., L. prohibuit Ant. Lauterbachio et D. Danieli, ne in decreto de ceremoniis consentirent neque aulicis tantum auctoritatis permitterent III, 130., L. impedire studet, quin Io. Agricola in Decanum eligatur II, 76., Lutheri recordatio contra privilegia et prohibendos gradus, D. Ioh. Hesso I, 443 sqq. —

11) Lutheri consilium supra locum 1. Petri 4. II, 278., eius consilium, quid agi debeat in tuendo Evangelio I, 367 sq., eius consilium et sententiae de Eucharistia II, 48 sqq., eius consilium, quomodo cum sacramentariis multos turbantibus agendum sit II, 43 sq., L. 1525. dissuasit Iohanni Electori, ne in unum rusticorum articulum consentiret I, 345., L. cur pastoribus consuluerit, ut a casibus matrimonii se abstinerent II, 385 sq., L. cur Mag. Vito Theodorico consilium dederit uxoris ducendae III, 228., eius consilium ad tentatum quendam, ne esset solus II, 314., L. consulitur a stipendiario quodam II, 194., Episcopo Mogunt. per literas suasit, ut uxorem duceret III, 309 sq. —

12) Lutherus interrogavit, quae aquae essent latissimae III, 68., L. interrogavit D. Antonium Anglum, quomodo vinum neque immittens neque infundens in cellam inferre vellet III, 68., L. proponit Basilio casum matrimonii Davidis, interrogans, an hodie apud Iuristas possit defendi II, 379 sq., L. interrogat eundem, an iure possit marito urenti alia permitti, si uxor esset desperato morbo affecta II, 380 sq., L. accessit D. Hieronymum Schurff, ut ipsi causam coelibatus ex decretalibus indicaret, sed hic non potuit II, 383., L. quendam scortatorem interrogavit, quid primum in actu adulterii cogitasset II, 79. —

13) Lutheri responsum ad Landgravii adhortationem scriptam, in qua illum adhortatur contra Anabaptistas calamum acuendum II, 102 sq., Luthe-

res interrogatus a D. Cordato de fide vera, qui respondere I. 2
quid respondeat interrogantes, ac orat a Domino suam speciem
postea III, 25., I. quid respondeat quaerenti, an spiritus impu
sponsis ante nuptias bonorum perpetuam adimere II, 376., cum rem
postquam pastor quidam a. cum de absolutione sua praeceps scripserat III,
14) Luther. disputatio Lipsiae cum Eccio II, 32., Lutherus sub
Carolostadio Lipsiam aggressus est ad disputationem cum Eccio II,
Lutherus habuit acerrimam disputationem contra Papam II, 117. acer
disputationem contra Antinomos III, 31[illegible]. —
15) Lutherus queritur de amaro amasio (Ioanne Agricola) II,
69., sibi proposuerat cum eo reconciliationem, ni fato impeditus est
sq., ab eo magis afflictus est quam ab ullo alio adversario III,
Hausmanni mortem deplorat I, 100 sq., I. funeram Germaniae cala
deplorat I, 391 sqq., Lutherus et Melanthon futuri seculi calamitates
rant I, 390., uterque gemunt propter futurum seculum, in quo fut
multi magistri et ingens confusio III, 90., deplorat Ecclesiae statum
losam propter sectas et falsos fratres III, 315. 320., I. nullam pace
rans non cupit diutius vivere II, 64., I. cur libentissime mori velit I
I., dolut suarum partium principes in conventu Schmalcaldensi re
concilium III, 95., I. deplorat copiam librorum et scribentium II, 2
320., I. irascitur propter infidelitatem vicinorum I, 413 sq., I. me
post annum conclave suum sibi eripiatur II, 331. —
16) Lutheri orationes I, 64 sq., eius iudicium de suis concio
III, 127 sq., Lutherus coactus est ad praedicationem III, 109., cur
praedicet III, 123., quomodo conceperit suas conciones III, 111., coe
cionem paraenesi III, 129., concionans semper manet in statu (i. e. t
III, 131., prohibuit longis concionibus auditores torquere III, 111.,
potuit suas conciones aliter tractare III, 124., laudatur propter arte
ciendi auditores III, 112., credit se a pluribus rhetoribus superari III
Lutherus in funere Ioannis Electoris concionem ad populum habuit
in arce praedicat coram Electore Ioanne Friderico I, 305., habuit co
de 1. Tim. 1. Worlewiciae coram Principibus de Anhalt et inmiore Ma
quae postea edita est III, 111., cur per semestre familiae suae domi
Dominicis praedicaverit et non in templo III, 159 sq.: hortatur popu
precationem contra furorem satanae in papistis exacerbatis I, 66., eius ex
publica contra calumnias Simonis Lemnii I, 156 sq., exhortatio pub
excommunicatione I, 30 sqq. 291., acerrimam habet concionem cont
ritiam usurariorum I, 412., in concione vituperat Principis praefecto
postea cum Ione et Melanthone de illo expostulant II, 157., in
Iuristas iterum graviter urget I, 293 sqq., in concione pistores e
414., eius concio contra Germanorum ebrietatem I, 195 sq., a. 1545.
increpavit murmurantes in psalmos et cantilenas, et altera Dominica
murmurantes templo exivit III, 129., tumultuantibus rusticis Nordhusi
cionatus est III, 171 sq., publice hortatur pro pace I, 75., hortatur
tiarum actionem pro pace I, 78., 25. Febr. 1539. orabat pro pace
conventu Francofordiensi III, 99., exhortatur in templo ad orationem
futuras Germaniae plagas I, 390 sq., hortatur populum ad con
Scholasticorum honorifice tractandos I, 264. —
17) Lutheri iudicium de Ioanne Friderico Electore I, 348., quid
mensam scripserit de Melanthone, Erasmo, Carolostadio et se ipso
eius iudicium de Episcopo Misnensi III, 295., de Decretalibus III,
priore Episcopi Moguntini libro III, 308., de casu sacramentali III,
eius iudicium de concilio futuro I, 285., eius iudicium de Ducissa de
quae propria audacia maritum suum reliquerat II, 369., eius indic
casu matrimonii Christophori de Doltzschitz II, 369., I. quid iudi
servo quodam, qui dicebatur cum ancilla quadam concubuisse II, 38

sententia de iuvene Lipsiensi, qui a puella philtro deceptus ei matrimonium voverat II, 355., a Iuristis non vult immisceri causis matrimonialibus II, 376. 378., Lutheri formula citandi desertores aut in adulterio viventes II, 387 sq., eius iudicium de mulieri sepulta, quae sibi ipsi mortem consciverat II, 182., eius iudicium de cive quodam Wittenbergensi domum vendente I, 29., quid iudicaverit de tempestatibus quibusdam I, 212 sqq., quid credat in vita futura nobis agendum esse III, 76., credit solem moveri, non terram II, 149. 151., a. 1539. congregatis Francofordiae principibus spem pacis nullam habet II, 198., eius regula in articulis de sacramento II, 189., eius iudicium de coctore et coctione cerevisiae III, 325 sq.; eius dicta gravia II, 234 sqq., eius dictum: Virginem Reginam Regina pecunia vicit II, 349., quid optaverit ab Electore impetrare II, 368., noluit cum Zuinglio concordiam facere II, 56 sq., cur ad Sacramentarios scribere nolit II, 45 sq., morietur inimicus Cygneorum III, 99 sq., non vult in terris coronari, sed in coelis expectat retributionem iusti iudicis III, 123., laetus est in sua conditione I, 300., allata schedula impressa mendaciis plena de prorogatione Concilii quid dixerit III, 91 sq., imaginem pueri Iesu in ulnis matris considerans quid dixerit III, 46 sq., L. quid dixerit allata pictura quadam papae suspensi III, 257 sq., rosam habens in manu, miratus est eam ut Dei insigne opificium III, 68 sq., rapam in manu tenens quid dixerit III, 64., vesperi aviculam in arbore residentem et pernoctaturam videns quid dixerit III, 67., casu frangens vitrum vino plenum quid dixerit III, 68., sua vina ad nuptias servanda gustans quid dixerit III, 67., in aulam ad principem vocatus quid dixerit III, 174., eius dysenteria in merdae poetam Lemmichen I, 432., eius vaticinium de D. Hieronymo Schurffio II, 13. —

18) Lutheri libri III, 191., eius celeritas styli III, 180., L. quo commotus sit ad scribendum III, 170., quo anno coeperit scribere contra papatum et quo a Papa Leone excommunicatus sit ex ecclesia et quo a Caesare Carolo ex imperio III, 190. 261., Lutheri primum scriptum ad Episcopum Brandenburgensem et Moguntinum propter Tetzelium III, 172 sq., sensim processit contra Tetzelium et hortatus est Hieronymum Episcopum Brandenburgensem, ut istum compesceret, sed noluit III, 184., quomodo Lutherus cum Episcopo Moguntino propter Schantzium agere velit III, 301. 304., Lutheri conceptus libelli contra hunc Episcopum III, 298., cur librum suum contra istum scripserit III, 307 sq., aliorum iudicium de hoc libello edito III, 304., eius liber contra Sabbatarios I, 456., eius scriptum *an teutschen adel* II, 160., eius liber de votis monasticis ab Erasmo Roterodamo commendatur I, 373., eius scriptum *wider den Alstatigen auffrurischen geist* II, 39., eius libellus contra excommunicationem II, 161., cur libellum de tribus symbolis composuerit III, 322., si aliquamdiu adhuc viveret, vult scribere librum de tentationibus II, 315 sq., sibi proposuit librum de Ecclesia scribere III, 182., eius iudicium de suis libris III, 196 sqq., eius iudicium de suis primis libris III, 194 sq., eius iudicium de suis Postillis III, 108., suos commentarios in epistolam ad Galatas et in Ioannis cap. 16. 17. optima sua scripta indicat III, 196., L. putat se non bene fecisse, quod scripturam tam lucide transtulerit III, 117., quomodo factus sit localis in Bibliis et quid iudicet de commentatoribus II, 215., Psalterium vetustum et laceratum pro novo dare petenti noluit II, 214., ei displicuit suum nomen libellis praepositum III, 193., non vult suos libros praecipue priores denuo evulgari, immo mavult omnes deleri III, 177. 193., cur velit suos libros ab omnibus abiici vel omnino intercidere II, 215. III, 196 sq., cur speret suos libellos in oblivionem venturos esse III, 198., eius libri etiam ipso invito vel cum periculo suae existimationis a typographis sub incudem revocantur III, 198., eius operum Tomo I. impresso quid dixerit III, 195 sq., non voluit a typographis ingratis pro servo haberi III, 159.; L. literas infinitas scripsit III, 189 sq., satis occupatus negotiis et literis quid dixerit II, 374 sq., a. 1545. 10. Iun. scri-

19) Lutherus [illegible] impugnavit III, 267., [illegible] quomodo [illegible] plus quam 50 [illegible] II, 322., [illegible] versarium [illegible] Augustanae [illegible] adversarium [illegible] III, 190., [illegible] omnes adversarios suos confutavit [illegible] 216., [illegible] defuere et hanc recantationem [illegible] magis [illegible] est [illegible] ab illo [illegible] D. Hieronymo Schurf [illegible] 321 sq., I. [illegible] propheta Lichtenbergensi [illegible] a Cochlaeo [illegible] I, 148., I. [illegible] 153.

20) Lutherus a. 1508, primum [illegible] Wittenberg, primum Romam [illegible] I, 165, III, 261., [illegible] 169., [illegible] Italia accedere I, 374. (II, 249.), Lombardico [illegible] tractatus est I, 134., [illegible] Augustae (1518.) II, 175 sq., [illegible] II, 174 sq., I. Lipsiam [illegible] Ioice et Electore Saxoniae [illegible] I, 337 sq., [illegible] 18. Mai. I, 138 sqq., in Conradis Wormatiensis [illegible] Christ. III, 180., I. (1525) [illegible] Electorem intercessit II, [illegible] Schmalkaldensi (1537) III, 98., I. in itinere Torgen[illegible] de concordantia Psalmi 32, II, 231., ex Torgaud [illegible] ingressus [illegible] Lochum, [illegible] II, 228., in hoc itinere exposuit Psalm. [illegible] 1539. II. Fin. [illegible] Lichtenbergam ad Marchionissam [illegible] III, 185 sq., [illegible] versus Schmalkaldensis [illegible] 296., I. [illegible] Marchione [illegible] 346., I. [illegible] Electorem [illegible] est [illegible]

21) Lutherus ab Electore [illegible]

odium Wittenbergensium aliquando consilium ceperat cum suis a Wittenberga abire III, 189.
de Lyra, Nicolaus, quando vixerit III, 143., optimus Hebraeus I, 262., eximius interpres III, 136., eius commentarius super tota Biblia commendatur III, 149 sq., eius prophetia I, 179.

Macarius: de eo iudicium III, 145.
Magdalenae peccatrici Christus est benignus II, 157.
Magdalena, filia sororis Lutheri, (*Muhme Lehne*), ab eo desponsatur Mag. Ambrosio Berndt II, 334 sq., graviter decumbentem quomodo Lutherus consolatus sit III, 216 sq.
Mahomet (*proprie* Muhammed) quo anno surrexerit I, 403., Turcis superior est Christo I, 397., nullam habet certitudinem I, 58.
Maior, Georgius, vituperatur I, 271.
Malachias horrenda minatur populo, quod nihil dabat ad cultum Dei II, 162.
Manhart, Ioannis, elegia in Romam III, 331.
Mantel, Ioannes, in Mulhausen a Luthero instruitur, quomodo cum fanaticis agendum sit II, 40 sqq.
Marcion a Papa corripitur, ut Regem Angliae occidat I, 356.
Margaretha Marchionissa *vid.* Marchionissa *in* Iudice rerum.
Margaritae historia continet allegoriam ecclesiasticam II, 93.
Mariam matrem et virginem mansisse cur Turcae non mirentur II, 341., Mariae lac, quod Schmollae ostenditur, quomodo acceptum sit III, 255.
Maria Regina, Caesaris soror, quid legatis Lovaniensibus responderit I, 354.
Martialis liber e scholis amovendus II, 178.
Martinus V. Papa I, 281.
Maternus, Augustinus, suffraganeus Herbipolensis, in Augustanis Comitiis fuit II, 171.
Mathesius concionator utitur verbis ornatis III, 129., quomodo ab Electore impetraverit pelliceum III, 129.
Mathiae Regis protestatio per legatos II, 173.
Matiesko Rex Ungariae fuit optimus imperator II, 137., eius reditus I, 379.
Matthaeus, Blasius, Luthero lauta ferenda apponit II, 124.
Matthiae, Doct., filii Henningii, mors I, 158.
Mauritii Ducis, Augusti Ducis, Marchionis Albrecht Colmbachensis certamen de formosissima concubina I, 338., Mauritii Ducis ordinatio de concedendo coniugio in tertio gradu in aequali linea, quid Lutherus de ea iudicarit II, 374.
Maximilianus Imperator superstitiosus I, 188 sq., quomodo Philippum Regem filium suum de optimo viro in acie amisso consolatus sit III, 209., quid mendico cuidam responderit I, 353., quomodo cum variis legatis egerit I, 353 sq., eius responsum de gubernatione mundi illius seculi I, 354., eius laudes I, 353 sq., eius modestia II, 327., cum Ludovico Bavaro foedere iunctus II, 195., Venetos parva manu superavit II, 193. 196., eius strategema II, 193. 196 sq., quantum pecuniae habuerit bellum cum Venetis incipiens II, 159., quomodo a Venetis et Florentinis pictus sit III, 106. 108., eius mors quomodo adiuverit Evangelii cursum III, 179., eius dictum I, 314.
Mecum, Fridericus *vid.* Myconius.
Medardus, minorita Regis Ferdinandi a concionibus, in Augustanis Comitiis fuit II, 171.
Melanthon, Philippus, Mag.*) III, 200 sqq. 1) Lutheri de eo iudicium III, 202 sq., Mel. laudatur, quod multa paucis verbis comprehendit I, 76., quod brevitatem

*) Loci h. l. memorandi afferentur hocce ordine: 1) Lutheri de eo iudicium 2) Melanthonis colloquia, 3) eius iudicia, commendationes, consilia, 4) eius relationes vel ore vel per literas, orationes, quaestiones, 5) eius querelae, 6) eius dicta, 7) eius doctrina et scripta, 8) eius acta in Comitiis aliaque varia.

et perspicuitatem coniungit III, 130., Mel. si peccat, lenitate peccat III, 201., nimis modestus est III, 201., quaedam eius ratio displicet Luthero II, 144., aegre fertur a Luthero et Crucigero in suis lectionibus III, 108., Mel. aequiparatur Ieremiae Prophetae II, 220. III, 202., item Iacobo Apostolo III, 201 sq., eius collatio cum Luthero III, 202. — 2) Melanthonis colloquium cum Luthero de bello paschali inter Electorem et Ducem Mauritium II, 199 sqq., Mel. cum Luthero contulit, quod Moses adeo breviter vitas Patriarcharum descripsisset II, 22[illegible], Mel. D. Ionam et Spalatinum sub ioco saepe irritavit II, 165 sq., Mel. [illegible] cum Gallo quodam I, 434. — 3) Melanthonis iudicium de extremo die I, 85., eius iudicium de quaestione: utrum Christianis Principibus liceat resistere Caesari bellum inferenti propter Evangelium I, 367., quid iudicarit de adolescente quodam, qui ancillam stupraverat II, 373 sq., eius sententia de afflictione II, 318.: Mel. Basilium commendavit III, 139.: eius consilium de mandato concilio congregando per Legatos Romanos indicto Principi Electori III, 78 sqq., Mel. Luthero et Mag. Cellario consuluit, ut ad tempus in casibus matrimonialibus servirent II, 386., Mel. dissuasit Episcopis [illegible] ius et auctoritatem ordinandi ministros III, 306. — 4) Melanthon ab Electore novo ad prandium invitatus nova retulit de Turcico bello II, 191 sq., Mel. Luthero ex Francofordia scripsit, bellum sibi inferri ab Antinomis I, [illegible] 77.; Mel. in funere Ioannis Electoris orationem habuit I, 346.: Mel. Lutherum interrogavit, quis in aula maius onus sustineret II, 157. — 5) Melanthon conqueritur de Serveti opinionibus I, 376., metuit, ne Carolus V. [illegible] relicto, Germanos adoriatur II, 328., Mel. tristis propter Georg. Sabini [illegible] dientiam I, 193. — 6) Melanthonis dicta I, 195. II, 160., Mel. dixit Caesarem victurum usque ad 49. annum, quid Lutherus responderit II, [illegible] Mel. quid dicat de natura humana II, 121. — 7) Melanthon clarissime [illegible] legis docet I, 269., eius argumenta parvulos baptizandos esse II, [illegible] tradit artes illustratas, et artes non illum erudierunt II, 141., non [illegible] quid de Iacobi epistola tractat II, 222., eius explicatio dialectica Psalmi II, 226 sq., sua commentaria in Pauli epistolam ad Romanos Episcopo Moguntino donavit, ut ea legeret III, 296 sq., eius scriptum de coniugio II, 332 sqq., de gradibus I, 443., coactus est, ut suam Apologiam scriberet III, 111., eius Loci communes, Lutheri de iis iudicium III, 203., eius libri methodici prodierunt in Italiam III, 240., eius Dialectica a. 1539. iterum edita a Luthero commendatur II, 142., eum praefationes ad nebulones quosdam scripsisse Lutherus dolet I, 357. — 8) Melanthon in Augustanis Comitiis fuit II, 172., item in Conventu Schmalcaldensi III, 98.: eius somnium I, 210 sq., eius nuptiae impeditae II, 337., Astrologiae deditus erat II, 15[illegible] sqq., quomodo tractaverit divortium quoddam II, 372 sq., monetur a Luthero ut caveat Iac. Schenckium III, 200., in depositione obiurgabat deponendum ob inconsiderata responsa III, 178.

Mellerstadt, Valentinus, Doct., a multis deceptus I, 184., summus studiosorum fuit quid de Wittenberga iudicarit III, 101.

Menius, Iustus, Lutherum consulit de Iudaeo baptizando I, 460., eius vita I, 267.

Mensing, Doct., praedicator ab Augustanis Comitiis cum iuniore Marchione discessit II, 171.

Merob filia maior a Saulo Davidi desponsata Adrieli datur II, 380.

Metzsch, Hans, Doct., I, 26., post Doctoratum didicit grammaticam II, 331., Luthero admonitio ad eum scripta I, 27 sq., non est dignus proba uxore II, 35[illegible] finitis nuptiis cum sponsa et cognatis Lutherum accessit et ab eo absolvitur III, 168., eius reditus II, 156.

Michael filia minor a Saulo Davidi in uxorem data deinde Phalti, filio Labis, datur II, 380.

de Milo, Bernhard., excellit virtute II, 332., conducit copias vagabundas circa Bremam et Luneburgum I, 333.

de Miltitz, Carolus, Friderico Electori auream rosam a papa affert I, 341., cum Luthero colloquitur III, 179., eius acta et fata I, 152.

de Minckwitz habuit declamationem de laude astrologiae II, 149 sq.
Moegling, Mart., Doct., pastor Kitzingensis, in Augustanis Comitiis fuit II, 172.
Moer, miles peritus, sacramentarius, Cobergae multos turbavit II, 43 sq.
Moller, Lucas: servi eius historia I, 125.
Monetarius *vid.* Muntzerus.
Monicae, matris Augustini, somnium I, 210.
Monta, Hieronymus, vicarius Episcopi Trevirensis, in Augustanis Comitiis fuit II, 171.
Morus, Thomas, persecutor Evangelii I, 270.
Moses proprie pertinet ad contumaces et praefractos homines II, 301., eius fides qualis fuerit I, 59 sq., vitas Patriarcharum valde breviter descripsit II, 221., solus creaturarum rationem ponit III, 62., eius libri quomodo sint transferendi II, 212 sq.
Mulphordii Zuickaviensis verba ad Lutherum III, 100.
Munster, Sebaldus, Doct., iurista probus I, 291.
Muntzerus (s. Monetarius), Thomas I, 131. II, 32 sqq., θρασύδειλος I, 360., contra duos papas praedicare contendens II, 57., quomodo inceperit concionem quandam III, 115., eius scriptum *wider das sanfft fleisch tzu Wittenberg* II, 39., eius dictum I, 80 sq.
Musa homo capitosus III, 21 sq., insidiis Glaecii ex Orlamunda abactus est III, 102.
Muschbans qui loro se suspendit I, 236.
Muth, Doct. I, 267 sq.
Myconius (*proprie* Mecum), Fridericus, Doct., interfectorem Isenaci in carcere erudivit et consolatus est III, 8., ei a Lipsiensibus 6 thaleri donantur III, 105., quam historiam de Italorum fraude recitaverit III, 250 sq.

Naaman Syrus I, 123.
Nansea, Simon, praedicator Ferdinandi: ad eum Papa et Cardinales scripserunt literas, in quibus eum ad concilium congregandum adhortabantur III, 91.
Nicolaus, Doct., praedicator cur populo placeat III, 113.
Nicolaus scurra *vid.* Claus.
Nicolaus statuarius a suis male desertus I, 257., eius querela et Lutheri responsum I, 172.
Nohae vita: de ea dissident Lyra et Rabbi Samuel I, 86.

Occam est theologus speculativus III, 138., summus dialecticus Parisiis damnatus est III, 138., studiosus methodi habuit studium res amplificare in infinitum III, 270., tantum corporales tentationes sensit II, 297., cur opinatus sit Constantinum Imperatorem primum fuisse Caesarem legitimum III, 268.
Oecolampadius I, 15. 24. 40., Doctor sibi videbatur II, 57., gloriatur se pacem habere cum Luthero II, 24., damnandus II, 37., orans et dubitans II, 38., quo argumento excitatus sit II, 252.
Origenes quando vixerit III, 143., de eo iudicium III, 136., quid dicat de anima II, 273., fecit psalterium ἑξαπλοῦν III, 145.
Osiander, Andreas, Doct., in Augustanis Comitiis fuit II, 172., ex Norimberga venit in Conventum Schmalcald. III, 98., utitur verbis ornatis in concionibus III, 129., eius Harmonia et Monotessera I, 268., evulgavit figuras papae in vetustissimis codicibus repertas III, 238.
ab Ottendhoff, Wolff, fuit legatus Regis Daniae in Conventu Schmalcald. III, 97.
Ottingerus, Conrad., ex Wirtembergia venit in Conventum Schmalcald. III, 98.
Otto Imperator constituit auream bullam I, 365. et septem Electores III, 245. — Ottones tres egregie imperarunt I, 380.
Ottonis, Antonii, diaconi in Heuchen, commentarius in Psalm. 93. vituperatur III, 125.
Ovidius eximius poeta II, 177.

Pacaeus, Valentinus, homo ambitiosus I, 272.
Paphnutius concubitum coniugalem vocat castitatem II, 366., in Concilio Niceno castitatem in concubitu dixit maiorem quam sanctitatem coelibatus III, 91.

fuit Wittenbergensis Universitatis Sigillum insculptum II,
Paulus III. Papa turpis I, 136.
Paulus, Mag., misit ad Lutherum psalmum 6. compositum eum
respondent II, 89 sq.
Persei fabula III, 54.
Petrus ubi vixerit et quando mortuus sit II, 120., est Christi
in coelis III, 237., eum Romam venisse valde dubium
primum papam Romae fuisse incertum est III, 234.,
successorum suorum impietatem III, 289., cur papista
119. — tentationes sensit III, 221.
Petri Alexandrini Episcopi iudicium de Arrio III, 318.
Petrus de Luna, papa, reiectus est III, 232.
Petrus Ferrariensis III, 286.
Petri barbitonsoris genet suam mortem praevidit I, 229.
Pflugii, Caesaris, dictum I, 151.
Pfriem, Hans, auriga pauper, de eo fabula I, 429 sq.
Philippi, Regis Macedoniae, acclamatio per puerum facta I, 24
Philippus Landgravius I, 309 sqq. 315., est vir heroicus III,
Lutherum Wormatiae accessit I, 439 sq., quid ibi ad
inter Zwinglium et Lutherum concordiam facere volui
II, 197., eius literae ad Lutherum III, 261.
Philippus Dux Pomeraniae fuit in Conventu Schmalcald. II
Barnim Duces Pomeraniae secretarium Wittenbergam m
pum Caminensem eligendum III, 296.
Philo Iudaeus quando vixerit III, 143.
Pilatus est maximae famae II, 276., eum Romam venisse fab
lacus, ubi satan furit I, 226.
Pirckhameri, civis Norimbergensis, narratio de terra Gothorum
Pistoris, Simon, Doct., consiliarius Ducis Georgii I, 328. 33
291., derisit copulam in Ecclesia II, 356.
Placentinus Cardinalis quid de Bohemis dixerit in Concilio Flor
Placerius, Ambrosius, ex Wirtembergia venit in Conventum Sel
a Planitz persuasit virgini stuprum II, 81.
Plato quomodo dicat animam II, 272., eius dictum III, 74.,
stae III, 311.

Proles, Andreas, quid de Hieronymo dixerit III, 135., quid narraverit de D. Zacharia et Io. Huss III, 153.
Propertii dictum I, 389.
Prosper, Episcopus Reginensis, quando vixerit III, 143.
Prudentius, Aurelius, quando vixerit III, 142., est optimus poeta III, 140.

Rauchheupt quid Luthero de scorto Episcopi Moguntini narraverit III, 305.
Rebdorf, Wolfgang, praepositus Stendal., in Augustanis Comitiis fuit II, 171.
Rechenberger, nobilis Torgensis, rem habuit cum Diabolo I, 236 sq.
Regina, puella, sacrificulo diviti nupsit pecuniae causa II, 349.
Reich, Georg., civis Wittenbergensis I, 303.
Remeken, Ioannis, obitus Islebiae I, 100.
Rhegius, Urbanus, Doct., Ecclesiastes Augustanus, cum Luthero consentiens II, 17., in Augustanis Comitiis fuit II, 171., ex Luneburgo venit in Conventum Schmalcald. III, 98.
Richardus tantum corporales tentationes sensit II, 297.
Richius poeta I, 435.
Rode, Paulus, Mag., fuit in Conventu Schmalcald. III, 98., quid scripserit Mag. Leonardo III, 100.
Rorarius, Georg., Mag., obtulit Luthero primum sexternionem ipsius commentarii in Genesin, quid responderit III, 193. — Lutheri sententiam de loco Rom. 9. ex ipsius ore rectius excepit, quam in eius commentario legitur III, 221 sq.
de Rosa, Conradi, secretarii Maximiliani, heroicus animus II, 202.
Rosick, Gregor., praepositus Wortznensis, de qua re consuluerit Lutherum III, 123.
Ruder, Henr. I, 28.
Ruprechti Bipontini consiliarii fuerunt in Conventu Schmalcald. III, 98.
Rurer, Ioannes, Doct., Ecclesiastes Wolfbachensis, in Augustanis Comitiis fuit II, 172.
Ruth cur iure propinquitatis egerit, Booso nubens II, 254.
Ryttesel fidelissimus et syncerissimus II, 156.

de Sabbatho (s. de Signor), Bartholomaeus, dux Venetus II, 193. 196.
Sabellicus voluit Livium imitari II, 177.
Sabini, Georgii, inobedientia I, 193.
de Sack, Nicol., concubinam sibi desponsari voluit II, 351 sq.
Sadoletus Cardinalis qualis fuerit I, 150., in Psalmo 110. pervenit tantum ad iustitiam politicam II, 226., eius literae ad Sturmium, in quibus adulabatur Melanthoni et Bucero, Lutheri de istis literis iudicium III, 201.
Salomon sapiens quidem, sed non propheta II, 257., eius mille uxores quales fuerint II, 363., cur factus sit polygamus II, 381., eius sumptus quotidiani II, 256., quomodo describat bonam coniugem II, 339 sq., eius nomen quid significet II, 254.
Samosateni et Arrii error fere idem fuit III, 320.
Samuel non vere resuscitatus est I, 209.
Sara an Abrahami soror fuerit II, 256.
Saul quomodo agitatus spiritu maligno potuerit prophetare et qualis fuerit filius prophetia II, 256.
Schamaria Rabbi a Luthero literas promotorias petiit I, 457.
Schantz, Hans, quomodo ab Episcopo Moguntino captus sit III, 305., supra inhibitionem Caesaris ab isto suspensus est II, 332. III, 300 sqq., quid de eius caede inter Lutherum et Episcopum Moguntinum actum sit III, 307.
Schenck, Iacobus, (Ieckel), concionator Bremensis, non praedicavit ex libro III, 123., Lutheri de eo iudicium II, 18., in eius opiniones Lutherus nunquam consensit III, 318., fuit Antinomus I, 131., legis praedicationem omnino reiecit II, 60., eius arrogantia II, 31., eius fastus et impura doctrina II, 71., pestis religionis II, 209., sacram scripturam male tractat II, 68 sq., falso laudatur, quasi esset sincerissimus Evangelii praedicator II, 67. eius malitia et

protervitas II, 67., simulator II, 71. 77., superbus et mendax omnia II, 69., eius vaferrimus spiritus II, 65., fraudulenter gloriatur conc cum Wittenbergensibus II, 65., in Locha male concionatur de Psalmo 66., eius colloquium cum Luthero et D. Ioua II, 66., de eo Lutherus spem adhuc aliquo modo habet, suspicione tamen non caret II, 70., Palmarum Luthero fercula paravit III, 183., eius dictum II. 64., eius imperiosae et fallaces ad Melanthonem III, 200.
Schenck, Wolf. fuit legatus Ducis Philippi in Conventu Schmalcald. III, 97.
Schenckii nobiles, hostes Electoris I, 417.
Schirleutz, Nicol., avarus II, 282.
Schlagiohauffen, Ioannes, ex Anhaltino venit in Conventum Schmalcald. III, 96
tentationibus vexatum quomodo Lutherus consolatus sit II, 290 sq.
Schleinitz, Episcopus Misnensis, quantos reditus habuerit ex consistorio etc. III,
vicarium quendam Wortzneusem propter ductam uxorem ex collegio re
vit II, 360., eius promulgatum I, 138 sq., in conventu Lipsiensi con
sacerdotum et sacramentum utriusque speciei admittendum censuit et
luit III, 291., duabus epistolis a Luthero sub nomine Casp. Zeuneri
Hausmanni ad ipsum scriptis non respondit III, 294., Ioann. Cellarium
cionatorem Budissinum accusat, quod homines suis concionibus ad lic
ducat III, 295.
Schlick a Turea corruptus I, 403 sq.
a Schlieben, Ernestus, omnem mercaturam exercet cum aliorum detrimento II
a Schlieben, Eustachius, laudatur propter sapientiam et pietatem II, 331.
Schneeweiss, Simon, ex Marchia Brandenburgensi venit in Conventum Schm
III, 98.
Schneideweiu, Henr., Doct., idoneus ad facultatem iuridicam I, 291., eius rel
Italis et Hispanis I, 375. 377.
Schnepf, Erhard, Mag., ex Wirtembergia venit in Conventum Schmalcald. III, 9
Schneppius (?), Conr., Doct., in Augustanis Comitiis fuit II, 172.
de Schönberg, Ernest., quomodo cum pistore egerit I, 414.
de Schönberg, Nicol., papam frustra adhortatus est, ut Ecclesiae negotium s
ter tractaret et Germanis aliqua concederet III, 90 sq.
de Schönfelt, Aue, uxor Basilii, quid Lutherus de ea iudicarit II, 338.
de Schönfelt, Wolfii, dictum I, 347.
Schot, Ioannes, Lutherum Wormatiae excepit I, 439.
Schumanni, Bened., Mag., ordinatio III, 117 sq.
Schurffii, Augustini, Doct., prisca famula deseritur a marito suo (filio Frewa
383 sq.
Schurff, Hieronymus, Doct., iurista I, 291. 302., quomodo agat, causa alicua
I, 290., a Luthero interrogatus, an causam coelibatus ex decretalibus
care posset, non potuit respondere II, 363., restitit Lutheri proposito
hendi contra errores indulgentiarum III, 176., fuit Wormatiae I, 440 s
tio Evangelii fautor, deinde calumniator factus II, 12 sq., Lutherus sib
posuerat cum eo reconciliationem, at fato impeditus est III, 321 sq., q
pere confessione cruciatus sit I, 69., reprehenditur propter omissam defen
Schantzii III, 307 sq. petiit a Luthero, ut sibi liceret personam eli
qua sacramentum sumeret, quid hic responderit III, 34., Luthero saep
stra obtulit pecuniam ad novam eucullam III, 172., quid de Chrys
iudicarit III, 147., eius dicta I, 371. III, 114.
Schwenckfelt suis blandiloquentiis multos cepit II, 77., eius dictum I, 39.
Scipionis Africani dictum I, 165., eius nomen quid significet II, 254.
Scotus est theologus speculativus III, 138., optime scripsit super tertium
sententiarum III, 270., quid doceat de satisfactione propria III, 277.
corporales tentationes sensit II, 297.
Sebastianus S. I, 123.
Sedulius, presbyter Scotus, quando vixerit III, 143.

Selimus Saracenes eradicavit I, 400., fratrem suum Solimannum occidit I, 407.
Senecae dictum II, 156.
Senfii cantilenae egregiae II, 146.
Serveti opiniones in Italia habent magnum applausum I, 376.
Severinus Episcopus, Cancellarius Caesaris: quid ad eum Diabolus dixerit III, 280.
de Sickingen, Franciscl, mors I, 200.
Sigismundus Imperator cur convocaverit Concilium Constantiense III, 230 sq., eius dictum in hoc Concilio I, 154., eius uxor totius aulae scortum III, 153.
Simon, Superintendens Helvetiorum, quibus verbis a Luthero dimissus sit III, 120.
Socratis dictum de coniugio II, 338.
Sottingerus, Conr., Doct., in Augustanis Comitiis fuit II, 172.
Spalatinus, Georg., Mag., capellanus Electoris, laudatur propter artem afficiendi auditores III, 112., eius ansus reditus donumque ab eo acceptum I, 341., sub ioco a Pontano et Melanthone saepe irritatus est II, 165 sq., eius scriptum (in Comitiis Augustanis) II, 172., fuit in Conventu Schmalcald. III, 98., eius literas verbosas Lutherus reprehendit I, 336., eius relatio de Italia et nobili Germano I, 197.
Speiser, Petrus, vicarius Constantiensis, in Augustanis Comitiis fuit II, 171.
Speratus Episcopus laudatur III, 306.
Spiegel, Erasmus, vocavit Lutherum ad diversorium quoddam III, 160., eius mors I, 205.
Spiridon, Episcopus Cypri, erat coniugatus II, 364.
de Spith, Dieterici, impudentissimum dictum II, 123.
Stagmanni, Henr., Doct. (physici Wittenberg.) uxor et filius III, 3.
Staupitius, Doct., quid responderit Luthero conquerenti de suis tentationibus II, 290 sq., admiratur, quod Lutherus in Bibliotheca invenit Biblia et saepius relegit III, 271., hunc admonuit de gradu accipiendo III, 154., eundem incitavit contra papam III, 188., quam prophetiam Romae audiverit III, 185., quomodo vicariatu suo per tria triennia functus sit III, 109 sq., erat odiosus concionator III, 129., eius laudes III, 109., Lutheri de eo iudicium I, 271., eius dicta I, 51. 80. 136. II, 2. 275. 292., eius de Hieronymo iudicium III, 135., eius relatio III, 153.
Stieffelii, Mag., pastoris Lochensis, colloquium cum Luthero illiusque liber de extremo die I, 87 sqq.
Stigelii, Io. (ut ferebatur) carmen in D. Georgium Maiorem III, 331.
Storch, Marcus, quid egerit cum Luthero II, 21 sq., suum donum valde gloriatus et Lutherum in suam sententiam pertrahere frustra conatus est III, 315.
Stortz, Doct., medicus I, 431.
Stos, Andreas, provincialis Carmelitarum, in Augustanis Comitiis fuit II, 171.
Strabonis scripta sunt optima II, 177.
Strigelius, Victorinus, quid disserat de quaestione: utrum anima sit ex traduce III, 329 sq.
Sturm, Hans, in arce Wittenbergae a Luthero visitatus et examinatus noluit resipiscere II, 104.
Sunamitis Davidi seni adiuncta II, 380.
S. Sylvester cur a papa in octavam nativitatis Christi collocatus sit III, 252 sq.
Sylvester, Magister sacri pallatii, quo syllogismo certaverit contra Lutherum III, 176.

Taciti, Cornelii, dictum I, 75.
Tamerlanus Rex Tartarorum II, 203., cum quanto exercitu Turcis occurrat I, 407.
Tatianus haereticus quando vixerit III, 143.
Terentius non potest Germanice transferri I, 192.
Tertullianus quo tempore vixerit III, 140. 143., de eo iudicium III, 142. 152.
Tetzelius suis impiissimis opinionibus incitavit Lutherum, ut se illi opponeret II, 5., eius abominationes et impudentia III, 172 sq. 257., in Stolpen praedicavit animam grosso redimendam esse III, 248., reprehensus est a Carolo de

Tobiae liber quid Lutherus et D. Ionas de eo iudicent II, 2
Torrentinus optimus grammaticus II, 146.
Turck iurista diabolicus I, 291.

Ulrici S. epistola deplorat multa peccata II, 365.
Ulricus Dux Wirtembergensis fuit in Conventu Schmalcald. I
Unguade a Turca corruptus I, 403 sq.
Urbani VI. papae avaritia III, 257.
Usingen, Barthol., in Augustanis Comitiis fuit II, 171.

Valentinus Cardinalis Ducem Ferrariae occidit ipseque factus
Valerius, adolescens Norimbergensis, qui ante quinquennium
quomodo a Luthero absolutus sit II, 310 sq.
Vergerii, Petri Pauli, Legati Pontificii, colloquium cum Luthe
Veronicae tabula qualis sit II, 8.
Vesalia, Arnoldus, Coloniensis in Augustanis Comitiis fuit II,
Virgilius heroica gravitate praestat II, 177., eius priape
II, 178.
Vladislai Regis Ungariae paupertas I, 379.
Vogel, Georgii, Cancellarii Marchionis, relatio III, 117.

Walfels, Mart., vocavit Lutherum ad diversorium quoddam I
Weier, Martinus, studiosus Pomeranus, a patre domum revoc
quomodo cum patre deberet vivere, huiusque responsi
Wellerus, Hieronymus, Doct., pusillanimis suum dolum des
ratur I, 271 sq., quomodo Lutherus eum consolatus
conquerentem de fluxibus consolabatur Lutherus II,
monuit, ut in sua tristitia hominum consortia coleret
312 sq.
Wellerus, Petrus, quid Luthero narraverit II, 43.
Werdthanus, Bucerus, fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.
de Werttenbergk Comitis subitanea mors I, 158.
Wicelius (Witzel), Georg, pastor Niemecensis, accersitus a C
stata I, 153 sqq., vir impius III, 100., cur Lutheru

Wilhelmus Dux Saxoniae I, 308 sq.
Wilhelmus Parisiensis est vir conscientiae III, 138., aliquid de spiritus tentatione sensit II, 297.
Wiltfeuer Nordhusanus rusticum quendam cum plaustro et equis devoravit III, 10.
Wimphelingus fere occisus fuisset, quod in dubium vocavit, Augustinum non fuisse monachum III, 268.
Wimpina, Conr., in Augustanis Comitiis fuit II, 171.
Wolfardus, Bonifacius, ex Augusta Vindel. in Conventum Schmalcald. venit III, 98.
Wolffius, Mag., homo tragicus I, 272.
Wolffgangus Dux Anhaltinus I, 304., fuit in Conventu Schmalcald. III, 97.
Wolffgangus, famulus Lutheri II, 155 sq.
Wunschaldt, Ioannes, ex Lignitia venit in Conventum Schmalcald. III, 98.

Xenophontis dictum I, 169.

Zacharias, Doct., Ioannem Huss vicit falsis Bibliis III, 153.
Zeunerum, Casparum, D., Lutherus hortatus est, ut cum gaudio acciperet superintendentiam Fribergensem in gratiam Dei III, 290 sq., eius literae ad Episcopum Misnensem, quas Lutherus eius nomine conscripsit III, 291 sq.
Ziegler, Adam s. Asman, nobilis papistae dictum et mors I, 159. II, 179.
a Zutphen, Henricus Mullerus, Evangelii praedicator in Ditmarsia, martyr I, 464.
Zwilling, Gabriel, Doct., pastor Torgensis, de fac. Schenckii insolentia conqueritur II, 65., item de huius fastu II, 71., interrogavit Lutherum de loco Pauli ad Timoth.: Sanctificatur per verbum Dei ac precationem II, 265 sq.
Zwinglius I, 15. 24. 40. 115., θρασύδειλος I, 300., eius arrogantia I, 192., eius iactantia II, 31., gloriae cupidissimus II, 57., concordiam cum Luthero cupivit II, 56 sq., gloriatur se pacem habere cum Luthero II, 24., eius error III, 61.; num a Deo condemnatus sit responsum Lutheri II, 36 sq., quo argumento excitatus sit II, 252., eius concio Marpurgi habita erat nimis artificiosa III, 128.

Abbatis de Fulda literae de Anabaptistis II, 96.
Abelistae haeretici unde nomen acceperint et quid docuerin
Abnegatio verbi II, 12.
Abominationes papisticae II, 1 sqq.
Abrogatio elevationis III, 35.
Absolutio est vox et operatio Dei I, 41. — Absol. privata adolescentis, qui se diabolo devoverat II, 310.
Academia Wittenbergensis II, 16 sqq., eius sigillum princip
Acta Apostolorum continent Lutheri sociorumque picturam
Acta D. M. Lutheri cum Caietano Cardinali Augustae II, 1
Additio D. M. Lutheri post reditum Phil. Melanthonis ex Ha
Adhortatio ad ferendas afflictiones II, 289 sq.
Adiacentia manducationis II, 263 sq.
Adolescentes II, 19 sq. — Adolescens quidam iuvenculae sua medico attulit I, 431.. adol. quidam a femin quomodo liberatus sit II, 79., adol. quidam obvolu conclave ductus II, 80.
Adultera, quae cum adultero aufugit, citanda est et div II, 370.
Adulteri, scortatores II, 78 sqq., quomodo citandi sint II, prehensus et fame necatus II, 84 sq.
Adulterium causa divortii II, 383.
Adventus ceremonia optime ordinata in idololatriam et scorta
Adversarii haeretici contra D. Lutherum II, 21 sqq. (*cons* Evangelii, qui Augustae fuerunt II, 171., adversario I, 137.
Aedificia Davidis, Salomonis qualia fuerint II, 125.
Aequitas practicanda est, non summum ius III, 2.
Aerarium publicum Ecclesiae tribus clavibus claudendum ea
Aeruminae generis humani: quid de iis sentiendum sit II,
Aetas quaelibet habet suas tentationes II, 288.
Aethites, eius nomen et vis III, 71 sq.
Afficere auditores III, 112.
Afflictiones piorum II, 311 sq., de afflictionibus cur dup 319. — Afflictio non debet augeri II. 288.. de

Albertistae III, 151.
Albis fluvius propter arenam incoustans et brevis fluxus II, 128., eius inundatio II, 130., eius nominis etymologia II, 128.
Albus cholericus I, 215.
Alchimia II, 91.
Alkair celeberrima schola II, 16.
Allegoriae quomodo tractandae sint II, 92 sq., quaenam bonae sint, quae periculosae II, 93. 95., iis non est ludendum II, 95. — Allegoria quomodo differat a metaphora II, 92., allegoria aquilae excludentis ova II, 95 sq., alleg. corvi II, 95 sq., alleg. decem plagarum, quibus Pharao affectus est propter contumaciam II, 258 sqq.
Aloe quinque facultates praecipuas habet III, 72.
Alphabetum variis modis variatum II, 136.
Altaristarum multorum reditus III, 256.
Alteuburgensis puella lachrymas sanguineas fudit III, 11.
Amberga: quanta papistarum importunitas inde nuntiata sit III, 252.
Ambitio praedicatoris est Ecclesiae pestis III, 128. — Amb. Carolostadii III, 174.
Ambrosiani quomodo differant a reliquis Catholicis III, 35.
Amianthus, eius nomen et natura, est imago Ecclesiae III, 71.
Amor parentum descendit ad noviter natos I, 255.
Ἀμνηστία III, 54.
Ἀμφίβολα I, 209 sq.
Anabaptistae haeretici II, 96 sqq., quomodo suam de baptismo opinionem defendant II, 99 sq., refelluntur I, 109 sq., obiectionum eorum confutatio II, 101 sq. non vere baptizant III, 323. — Anab. omnes Dei ordinationes repudiarunt I, 81., privatam et publicam vindictam et defensionem confundunt I, 362. — Anabaptista quidam, qui per triduum in deserto vagatus in urbem redierat, quid egerit II, 24., anab. quidam quid scripserit Georgio Karg II, 103 sq.
Anachoretae in Syria inceperunt I, 243.
Ancilla fidelis rara I, 259.
Angeli II, 105 sqq., mali omnia mala faciunt I, 240. — Angelorum cognitio in Ecclesia est necessaria II, 106., eorum officium II, 105 sq., custodia II, 106 sq., bonorum ratio agendi I, 234.
Angemaria olim Britannia, postea Angera dicta I, 378.
Angli a festo annuntiationis initium anni numerant III, 44.
Anglia I, 378 sq., habet linguam Saxonicam inferioris Germaniae I, 378., habet optima ingenia III, 138., defecit a papatu I, 285. — in Anglia expulso Cardinali papatus corruebat II, 321., in ea papistae multis disputationibus victi, omnia sunt confusa praeter missam privatam et coniugium sacerdotum II, 321., ibi ex monasteriis cuilibet permittitur liber exitus, peregrinationes sanctorum omittuntur II, 321., in ea quibus de causis Evangelium habeat felicem cursum III, 18., ibi perpetuae pestes I, 374., in ea fuit imago Christi excavata, ex qua per oculos et pedes aqua infusa manavit III, 254. — Angliae Rex *vid.* Henricus VIII. (in Indice personarum).
Anhaltini Principes laudantur I, 304 sq., M. Lutherum, Ph. Melanthonem, C. Crucigerum Wolevizium vocant I, 304. — Anhaltina Ducissa suum maritum propria audacia reliquit II, 369.
Anima rationalis an sit ex tradnce III, 326 sqq.
Animalia II, 107 sqq. — Animalium maior numerus homini prosunt quam quae ei nocent III, 63 sq.
Animus hilaris optimum donum I, 195.
Annae mons: ibi Tetzel corruptus Antonitas commendavit falsa persuasione III, 255.
Annuntiationis festum merito dicendum incarnationis III, 44., ab eo Angli et Galli initium anni numerant III, 44.
Annus iubileus II, 109 sq., ann. septimus climactericus I, 217., ann. 1538. periculosus propter morbos ex causis naturalibus I, 249. — Anni initium a quo festo numeretur apud Anglos et Gallos III, 44.

Antagonistae Lutheri quales fuerint I, 148. *conf.* Adversarii.
Antepraedicamentorum usus II, 143.
Antichristus II, 111 sqq., de eo prophetia explicatur II, 111 sqq.
Antinomi II, 57 sqq., legem impugnantes Christum negant II, 75., maiora pe
parant quam papistae adversarii II, 75. III, 122., hominibus secaris
blandiri II, 275., contra eos a. 1538. 13. Sept. acris disputatio habit
III, 318. — eorum impudentia I, 51.
Antonitarum opes magnificae in Lichtenberg conservatae III, 255.
Antverpiae quale spectaculum exhibitum sit II, 274.
Apes II, 130 sq. 168. — Apis similis praedicatori III, 116.
Apologia apud Caesarem II, 110., eius efficacia II, 110 sq.
Apostoli II, 119 sqq., valde differunt ab Episcopis II, 122. III, 29 sq., in Evan
saepius nihil sciunt de cruce Christi II, 121 sq., fuerunt peccatores II,
eorum fides missione spiritus sancti roborata est III, 317., omnes coni
fuerunt praeter Ioannem II, 364. — eorum cognitio variarum linguaru
260., eorum miracula I, 226. — inter eos nullus erat primatus III, 30.
Apparatus et luxus epularum et vestitus II, 124 sq.
Applicationis effectus II, 261 sq.
Aquae II, 127 sq., aquae non ultra littus II, 129. — Aqua donum Dei II,
aqua ex calamis saliens potest appellari aqua contradictionis II, 127.
Aquila II, 167.
Aranei et bufonis lucta II, 107.
Arbitrium liberum I, 73 sq.
Arbores II, 131 sqq., eorum fertilitas III, 59., inter eos est mas et femina II
Arca Nohae II, 130.
Arcanorum vel mysteriorum inquisitio extra verbum Dei II, 133 sq. — de a
rebus non est disputandum II, 240.
Argentinenses a Luthero petiverunt veniam et catalogum certum librorum suoru
ordinem et tomos redigendorum, quid responderit III, 191.—eorum legati f
in Augustanis Comitiis II, 172., item legatus in Conventu Schmalcald. II
Argumentum exiguum saepe offundit nebulam II, 142.
Aristocratia I, 365.
Arma bellica II, 197.
Armatura christiana hominis III, 53 sqq.
Arriani I, 143. (*conf.* Arrius in Ind. person.), eorum haeresis quamdiu dur
III, 319.
Arrogantia I, 191 sq., arrog. Doctorum II, 30 sqq.
Arrogantium definitio I, 191 sq.
Artes et inventiones mirabiles II, 136. — artes nostro seculo II, 137 sq.,
sunt quidem perfectae, sed despectae II, 92., conservantur a Deo II,
et a monarchis II, 137. — earum varietas et utilitas II, 136. — Ars
mica valde utilis II, 91., ars clandestinis signis scribendi II, 136.
Asinus molitoris cuiusdam in scapha piscatoris cuiusdam discessit I, 424.
alius de eo casus forensis I, 424. — asini testamentum I, 424.
Aspis II, 109.
Assiduitas facit res vilescere III, 57. 61. 64. 69.
Astrologia II, 149 sqq., erronea est II, 150 sqq., non est ars II, 150.
Astrologus quidam probare conatus est terram moveri et non coelum, solem
nam II, 149.
Astronomia II, 148 sq. 151., quantum probanda sit II, 149.
Athenae vastatae III, 107.
Atheniensium mala fama I, 413.
Ἄθεος quidam quomodo a Luthero tractatus sit I, 28 sq.
Auditores non verendi aut respiciendi III, 108. — Auditorum et concionatorum
crimen III, 113.
Augusta sectis dissecta II, 173. — eius legatus fuit in Conventu Schmalcald

98. — haec aliaeque civitates a Luthero petiverunt editionem suorum librorum, quid responderit III, 191.
Augustana Comitia laudanda II, 170 sq. — de iis quaenam nova D. Pentanus Luthero miserit III, 96., in Augustana actione ne uno verbo mentio facta est primarii articuli de primatu papae et vicariatu Petri III, 298. — Augustani hortabantur Lutherum, ut permitteret sua scripta in Tomos redigi, quid responderit III, 192.
Aula fons invidiae II, 155 sq., quomodo vexetur III, 126. — Aulae fuga III, 174.
Aulici scortatores Wittenbergae II, 81 sq. — Aulicus quidam Ioannis Friderici vexatus in conscientia Luthero affert 40 fl. I, 417. — Aulici cuiusdam Episcopi Moguntini dictum impium I, 181.
Autores II, 176 sqq.
Αὐτόχειρες II, 179 sqq.
Avaritia et ambitio faciunt, ne rebus frui possimus III, 61. — Avaritia mundi detestabilis II, 158 sq., avar. est signum et praeludium mortis II, 159., avar. efficit miseriam politiarum II, 161 sq., avar. papae maxima II, 160. III, 256 sqq., avar. parochorum II, 159 sq., avaritiae rusticorum poena II, 162 sq.
Avarus quidam, qui etiam corpori necessaria denegabat II, 161. — Avari oeconomi cuiusdam historia I, 425.
Aves, volatilia II, 167 sqq.
Avi vehementius diligunt nepotes et pronepotes quam proprios liberos I, 255.

Baal Peor cultus I, 188.
Babel turris I, 260.
Balsamum erat praesentissimum remedium Iudaeis pugnantibus II, 227.
Bambergensium Canonicorum inscitia III, 281.
Baptismus II, 184 sqq. 234., est magnum donum II, 184., triplex est II, 188 sq., eius efficacia II, 186. — Baptismus infantum II, 98 sq. 189 sq., quid prosit valeatque II, 102. 187 sq. — Baptismus in partu II, 190.
Baptizari an liceat, aqua deficiente, etiam cerevisia aut lacte II, 185. 190. — Baptizandi quanam forma pastor quidam usus sit III, 278.
Basileense Concilium I, 284. — Basileensis blasphemi cuiusdam interitus II, 37.
Bavaria I, 383., eius magnitudo I, 380 sq., in ea quot parochiae careant ministris verbi III, 117. — Bavariae Dux iuniorem filium degradavit, deinde coëgit ad coniugium abiurandum III, 5.
Bavari humanissimi et hospitales I, 381., infensissimi hostes Ferdinandi I, 334. — Bavaro cuidam S. Leonhardum invocanti quid acciderit I, 63 sq.
Belgia: in ea Caesar vetuit saevire in Lutheranos II, 304.
Bellum, bellica II, 190 sqq. — Bellum expectandum et maximae poenae II, 196., bellum omnium poenarum maxima est II, 196.
Belzick oppidum cur a fure quodam incensum sit III, 6 sq.
Beneficia plura et maiora sunt quam damna I, 114.
Biblia et Scripturae sacrae auctoritas II, 206 sqq. — Biblia sunt Dei verbum, non hominis II, 206., diligenter legenda sunt II, 214., demonstrant mundi hominisque creationem I, 242., olim erant incognita II, 214. III, 270., papistis alienissima I, 136., sepeliuntur copia commentariorum II, 215., permulti ea delere studuerunt, sed non potuerunt II, 207. — Biblia Scripturam sacram esse Iudaei, Turcae, gentes fatentur II, 211. — Biblia translata I, 174., Biblia in sermonem Germanicum vertere qua spe Lutherus susceperit III, 197. *conf.* Scriptura sacra.
Bierbrauen III, 325 sq.
Billappen refertum veneficis I, 226.
Bischof quid significet III, 288.
Bischofshut vid. Mitra.
Bischoffwerdensis studiosus, qui Goltbergae se suspendit I, 236.
Blasphemiae Tetzelii aliorumque adversariorum II, 9., blasph. Italiae III, 39.

Brandenburgensis quidam fascinatus abiit Berolinum, Satanan quaesivit consolationem III, 10 sq.
Bremensis legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.
Brettensis puella de turri delapsa incolumis I, 160.
Brunsuigia fuit civitas munitissima III, 101., fere inexpugnabilis
Brunsuicensis Dux Erphordiam occupare nitebatur III, 104., eius ventu Schmalcald. III, 98.
Budissenses negligenter curarunt verbi ministros III, 120.
Bufonis et aranei lucta II, 107.
Bulla aurea I, 365. — Bullae Papae unde appellationem hal aqueae I, 377.
Butyrum res sana I, 95.

Cadavera versus orientem sepeliri solent I, 102.
Caedes III, 2 sqq.
Caesar quomodo differat a Papa I, 288., imperium non a pa nihil audet determinare suis legibus contra canones II, aquilam habeat II, 167., est dominus supra cives, non sq. — inter Caesarem et Electores quaenam ratio in 367. — an Caesari resistere liceat I, 362 sqq. — eon (in Iudice personarum).
Calamitatum, crucis et tentationum utilitas II, 287 sqq. — utilitates III, 72.
Calcei, opera vocationis III, 54.
Calculus Germanorum morbus I, 95.
Calendarium emendatione intercalationis indiget I, 217.
Caligae II, 126.
Calletum Anglorum portus in Gallia I, 378.
Campoduni legati fuerunt in Augustanis Comitiis II, 173., eius ventu Schmalcald. III, 98.
Canaan a regionibus vicinis infecta II, 177.
Candelburgk, civitas Angliae: ibi monachi imaginem crucifixi v fecerunt III, 251.
Canis II, 107., est fidelissimum animal III, 56 sq.
Canon I, 121 sqq. — Canon, parentum auctoritatem in honest

defendere conantur consuetudine III, 239. — de Canonistis iudicium Lutheri I, 287.
Cantilenae papistarum III, 274 sq.
Cantus: glim glam gloriam. *die eene die hat ein pantser an* II, 331.
Capilli optimus mulierum ornatus I, 252.
Capita Petri et Pauli Romae sculpta II, 8 sq.
Captivitas Babylonica qualis fuerit I, 458.
Cardinales II, 320 sq., Card. 30 uno die a Papa creati sunt II, 320 sq., Card. in singulis nationibus sunt bases papatus II, 321. — Cardinalis Cameracensis contra papae auctoritatem et potestatem disputavit III, 241. — Cardinalis Saltzburgensis et Moguntinus fuerunt potentissimi, sed Deus eos iudicabit III, 259. — Cardinalis quidam, qui monialem quandam in uxorem duxerat, a Iulio Papa damnatus est II, 360., Cardinalis cuiusdam testamentum I, 172 sq., Cardinalis cuiusdam dictum III, 263.
Carmelita quidam in latrones incidens quomodo liberatus sit III, 268 sq.
Caro suilla deliciae Ducum Saxoniae II, 108. — Carnes ferinae II, 107 sq.
Carthago urbs I, 164., vastata III, 107.
Carthusianus quidam scelestissimus I, 134 sq.
Cassia, eius vis, est imago Evangelii III, 72.
Castitas ad quas pertineat II, 336. — Castitatis votum quid sit II, 364.
Castratio legibus prohibita est II, 366.
Casus de Sacramento III, 26 sq. — Casus quidam de tribus fratribus III, 24. — Casus forensis de asino I, 424. — Casus horrendus, qui Straubingae accidit III, 4. — Casus iudicialis monachi et matronae, qui Venetiis accidit I, 71. — Casus matrimoniales II, 367 sqq., sunt omnium plurimi et infinitae varietatis, secundum aequitatem diiudicandi II, 379 sq., multa pariunt II, 385. — Casus politici et dubii quidam iurisconsultorum III, 1. — Casus scandalosus, qui Erphordiae accidit I, 68. II, 367 sq. — Casus tragici et horrendi, caedes, atrocia facinora et homicidia III, 2 sqq.
Catalogus et numerus papistarum in Concilio Constanciensi I, 281 sq.
Catechismus seu doctrina christiana II, 232., est perfectissima doctrina II, 237., est laicorum Biblia II, 243., conservandus est III, 16., Catechismus Augustanorum qualis sit II, 34 sq.
Catti marini II, 108.
Causae protrahuntur I, 290. — Causae divortii II, 372 sq. 383 sqq.
Ceremoniae III, 15 sqq., sunt fomes superstitionis III, 16. — Ceremoniae in communione III, 34 sq.
Cerevisia III, 325 sq.
Certitudo doctrinarum unde percipiatur II, 230.
Cervus II, 108.
Chalcedonense Concilium III, 92.
Chalcographi Wittenbergenses vituperantur I, 411.
Chalcographia est summum donum II, 92 sq.
Χάσμα I, 199 sq. 201.
Chiromantia damnanda II, 149.
Chorales coniugati cum monialibus feruntur ab Episcopo Wirtzburgensi III, 303. — Choralis quidam Magdeburgensis stentorea voce superbiens I, 433.
Christiani. Christiana vita III, 49 sqq. — Christianus est duplex persona I, 364. 366. 369 sq. — Christianum esse quid sit III, 49. — Christiani omnia insta faciunt III, 52. — Christianos tres hostes pati oportet III, 50. — Christianorum caro mirabilis est III, 52., eorum clades a Turcis corruptione effecta I, 403 sq. — Christiani falsi III, 53.
Christus I, 10 sqq. III, 36 sqq., Dei filius unicus consubstantialis I, 10., eius exinanitio I, 10 sq., eius duae naturae III, 37. (*nota*), de eius divinitate testimoniorum plena est Scriptura, maxime Ioannes III, 47. variae Arrii de eo sententiae III, 318 sq., in deserto solus tentatus est a Satana II, 312.,

fieri II, 237., est personaliter in humanitate, corporalite
189., absolvit per os ministri I, 72., non terret II, 29
50 sq., eius resurrectio per verbum Evangelii quomodo
regnum I, 12 sqq., hoc Iudaei imaginantur politicum
III, 45., eius sacerdotium in quo libro optime des
Christus a papa manser dictus est I, 374., si paparum
iterum crucifigeretur III, 148., eum crucifixum esse Iu
40., de Christo quid Turcae doceant I, 402.
Cingulum veritatis quid sit III, 54.
Circulus stellatus nocte visus I, 201.
Circumcisio non est mandatum nisi temporale I, 452 sq.
Circumgestatio corporis Christi est reiicienda III, 32.
Citrinus arbor, imago Evangelii et Christi II, 133.
Cives adeo sunt impii, ut ne unum pastorem curent II, 275.
Civile s. politicum regnum I, 363. 365.
Civitates III, 99 sqq.
Claudus quidam ex uxore claudos suscepit liberos II, 355.
Clavi Christi crucifixi III, 250.
Coecitas papistarum III, 266.
Coelibatus II, 363 sqq., paulatim coepit tempore Cypriani II, 36
rici Episcopi III, 291., columna papatus est I, 139., I
II, 366., superstitio pestilentissima est II, 366 sq., a
neat II, 336., Coelibatus tyrannis sacerdotibus imposita
II, 359.
Coelum. Stellae III, 76 sqq., Coelum apertum I, 116., novum
mas, terra femina III, 63. — Coeli motus triplex II, 14
Coemeterium Romanum S. Calixti III, 107.
Coena Domini II, 234. III, 23 sq. *vid.* Sacramentum.
Cognatio medicinae et theologiae magna est III, 132.
Collatio melior fuit quam coena in ieiunio papistico III, 17.
Collegiati cuiusdam Erphordiensis historia I, 425.
Colloquium D. Lutheri et Phil. Melanthonis de bello pasch
Ducem Mauritium II, 199 sqq. — Colloquium Marpurg
Colonia civitas per incolas seditiose oppugnata est II, 205.
Colonienses legati fuerunt in Augustanis Comitiis II. 173.

Communionem privatam cum infirmis dedi Lutherus abrogare studet III, 31.
Compatres petere II, 187.
Complexiones I, 215 sq.
Conceptio II, 353 sq.
Conceptus concionum III, 110 sq.
Concilium III, 78 sqq., eius definitio III, 93 sq. — Concilium a papistis non optatur I, 389. III, 235., a Luthero iudicatur incertum et dubium III, 78. 91., liberum et pium petitur a Lutheranis III, 95. — Concilio propter verbum non opus est III, 95. — Concilia non habent ius condendi leges de doctrina Ecclesiae, de fide, de bonis operibus, sed aliquatenus de externis ceremoniis et moribus III, 92., in Conciliis 300 annorum tantum de externis, nihil de pietatis doctrina, cultu et fide actum est III, 92., Conciliorum decreta temporalia, localia, personalia non alligant conscientiam III, 92 sq., Conciliorum tria tempora sunt III, 93., Concilia mox post tempora Apostolorum instituebantur triplicia: generalia, provincialia et dioecesana III, 90., universalia fuerunt tantum quatuor, quaenam et qualia fuerint III, 94., duo defendunt trinitatem et divinitatem Christi, duo eius humanitatem III, 92. — Concilium Basileense I, 284. — Concilium Chalcedonense III, 92. — Concilium Constantiense cur a Sigismundo Imperatore convocatum sit III, 230 sq., de eo excerpta ex libro quodam I, 280 sqq., in eo decretum est Concilium esse supra papam I, 284. III, 95., in eo simul fuerunt tres papae III, 231 sq., in eo Romanistae aliquo modo terrebantur III, 257. — Concilium Constantinopolitanum III, 92. — Concilium Ephesinum III, 92. 94. — Concilii Lateranensis a. 1515. decreta I, 137., quid in eo de sacrificulorum vestibus decretum sit II, 5. et de Ganymedibus Cardinalium III, 233. — in Concilio Niceno unllus fuit papa III, 90., in eo erat magna reverentia et modestia III, 91., in eo cautum est, ne quis se ipsum castraret II, 366. — Concilium Vincentianum I, 142. 283.
Concionandi modus sit simplex III, 127 sq., conc. modus coram principe III, 118. *conf.* Praedicare.
Concionatores III, 108 sqq., se accommodent ad auditores III, 128., ne applicent se ad auditores sublimiores, sed ad populum III, 125., ne hic quaerant gloriam III, 122 sq., multi sunt facundi, sed multa tantum dicunt verba sine re III, 119., an debeant publice arguere III, 121., quomodo maximi homicidae sint III, 113., iis opus est cognitione mundi III, 113. — Concionatorum et auditorum discrimen est III, 113. — Concionatorum gestus et schemata varia III, 126., eorum arrogantia III, 123., conc. papisticorum risus III, 115 sq. — Concionatorum defectus timendus est II, 284. III, 111. 113. 117. 120. 122 sq. 125. 132. — Concionatoris boni conditiones III, 114 sq. — Concionator quidam quomodo a muliere quadam intoxicatus sit III, 10. *conf.* Praedicator *et* Pastor.
Conciones sint populares III, 129., ab ipsis concionatoribus at auditoribus diverse iudicantur III, 112. — Concionum prolixitas vituperatur III, 125. *vid.* Praedicatio.
Concordia I, 74 sqq.
Concubinae clericorum I. 136. — Concubinarum quorundam sacerdotum numerus II, 361.
Concubinatus Principum I, 313. — Conc. fuit Iudaeis permissus II, 362.
Conditio periculosa eorum, qui in publicis officiis sunt I, 302. — Conditiones boni praedicatoris III, 114 sq.
Confessio fit Christo I, 72. — Confessio auricularis I, 68 sqq., Conf. omnium peccatorum impossibilis I, 68. — Confessio privata I, 68., quid requirat I, 71 sq.
Confidimus plus homine quam Deo ipso II, 296.
Confoederatio cum hominibus est periculosa I, 359.
Confutatio obiectionum anabaptisticarum II, 101 sq. — Confutationem papisticam

Augustanae Confessionis absconditam Lutherus penes se habet III, haec in tenebris sordescit II, 111.
Confutatores Confessionis Augustanae I, 146.
Coniugium II, 332 sqq., eius laudes II, 335 sq., est ordinatio divina II, 342. eius ordinationem Deus servat, excepta nativitate filii sui II, 341., est dictio Dei II, 347., coniugio praeclarum donum Dei et ordinatio duplici confirmatum est II, 341., coniugium est imago foederis inter Christ Ecclesiam II, 333., est status praecipuus II, 340., coniugium quibus felicissimum reddatur II, 339., coniugium felix est rarum donum II, coniugio quae res inesse debeant II, 332 sqq., in coniugio erunt duo in una, quomodo intelligendum sit II, 337., coniugium dirimi Deus no 348., coniugii suavitas et molestia II, 338., coniugii primus annus alicui parit cogitationes II, 337., coniugium cur omnes aversentur II, coniugii substantia est consensus sponsi et sponsae, paterna potestas est accidens II, 376., coniugium inter pares maxime convenit II, 345. iugia propter divitias facta plerumque habent maledictionem II, 3 Coniugium est res politica, non pertinens ad Ecclesiam II, 371. 385 sit firmum, si contrahatur sine sollemnitate II, 357 sq., quo gradu e linea sit concedendum II, 374., an in tertio gradu sit permittendum I sq. — Coniugii opera et conceptio II, 353 sqq., coniugium est re contra ustionem II, 354. — Coniugii casus varii sunt, qui non legibu ex circumstantiis sunt moderandi II, 375. — Coniugium in papatu magna deformitate II, 375. — de coniugio nulli patres aliquid mem scripserunt II, 348 sq., de eo sancti patres frigide sentiunt II, 357. Thom. Muntzerus de coniugio senserit II, 33. — Coniugium sacerdot 358 sqq., debet esse liberum III, 260., permittitur lege civili, sed poena, ut suspendantur ab officio II, 359., coniugii sacerdotum infinit II, 359. — Coniugium depictum est in omnibus creaturis III, 63.
Coniux non facile amatur II, 350., an propter religionem discedere possit a II, 358. 388 sq. — Coniugem oportet esse probam personam II, 35 Coniuges dissidentes I, 428 sq.
Connexa manducationis agni II, 262 sq.
Consiliarius quidam Principis Borussiae, sacramentarius, multos turbavit II, 43.
Consilium D. M. Lutheri eiusque sententiae (de Eucharistia) II, 48 sqq.
Consistoria cur restauranda sint I, 28. Consist. sunt constituta maxime propter matrimoniales II, 375. — Consistorii ordinatio ab Ant. Lauterbachio o novis ceremoniis aucta fuit III, 21.
Consolatio contra tristitiam II, 292., contra persecutionem II, 305 sq., contra tationem de praedestinatione III, 217 sq., consol. tentati cuiusdam II sq., infirmae mulieris III, 211 sq., post mortem alicuius chari III, 20 — Consolatio M. Lutheri ad Mag. Ant. Lauterbachium de sua vocatio 109 sq., consol. Lutheri ad Mag. Ambrosium Berndt amissa uxore, lib matre una hebdomade III, 208 sqq., consol. Lutheri ad Lucam Krana ctorem propter obitum filii III, 212 sqq.
Conspersionis effectus II, 261 sq.
Constantiense Concilium cur a Sigismundo Imperatore convocatum sit III, 23 de eo excerpta ex libro quodam I, 280 sqq., in eo decretum est Con esse supra papam I, 284. III, 95. — Constantienses legati fuerunt i gustanis Comitiis II, 172.
Constantinopolitanum Concilium III, 92.
Consuetudo quam difficile deponatur I, 198 sq.
Consulis Magdeburgensis responsum I, 396 sq., consulis cuiusdam dictum I, 2
Consultativa vox Concilii quorum sit I, 284.
Contendere in iudicio an liceat I, 369 sqq.
Contra Anabaptistas, qui ideo pueros baptizandos negant, quia fidem non ha

Lutheri sententia II, 97 sq. — Contra scioles fabula von Hans Pfriemen I, 429 sq.
Controversiae cum papistis III, 260 sqq.
Convenientia pro loco et personis sunt praedicanda III, 108 sq.
Conventuales I, 132 sq.
Conventus Francofordiensis I, 76 sq. 314. III, 98 sq. — Conv. Mitwedensis I, 330. — Conventus Schmalcaldensis III, 97 sq. — Conventus Doctorum Wittenbergensis a. 1536. 29 Maii II, 54 sqq.
Coquus quidam immundus I, 430.
Cor humanum non potest habere et retinere memoriam Dei sine cruce II, 292. 302.
Corona spinea Christi III, 250.
Corporis robusti signa I, 249.
Corvi cur nominatim ponantur in Psalmo et a Christo passeres II, 168.
Costnitiae legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.
Creatio III, 55 sqq.
Creaturae III, 61 sqq.
Credere in Iesum Christum est summum remedium II, 300.
Cremona Iudaeis referta I, 463.
Creta quomodo a praedonibus liberata sit III, 106.
Crocodilus II, 108 sq.
Crus de asina Christi III, 250 sq.
Crux Christi III, 250. — Crucis utilitas II, 287 sqq.
Cuculla Lutheri III, 172. — Cucullia monachorum cur mortuis induta sit I, 129. II, 9. III, 258 sq.
Cultus Christianorum Deo placens qualis sit III, 50 sq.
Curiae Romanae malitia II, 331.
Cursus Evangelii revelati III, 178.
Cuspis II, 197 sq.
Custos templi cuiusdam sub concione sui parochi e somno excitatus quid responderit III, 116.
Cygnea, Cygnei *vid.* Zuickavia, Zuickavienses.
Cygnus, imago Ecclesiae II, 169 sq.
Cynaedorum quorundam sacerdotum numerus II, 361.

Daemones quomodo eiiciantur I, 223. — Daemonum habitationes I, 226.
Damnatio et infernus I, 115 sqq.
Dania defecit a papatu I, 285. — Daniae Rex (Christianus II. et III.) animam papae petit III, 92., constituit Ecclesias et Universitatem optimo ordine II, 321., eius legatus arrogans I, 353. *conf.* Christiernus (in Indice personarum).
Danica lingua est Saxonica I, 378.
Debitor quidam Iudaeo permisit sibi crus extrahere III, 10.
Debitum matrimonii est non tantum propter sobolem, sed etiam propter fornicationem II, 385.
Decalogus II, 232 sq., est summa omnium virtutum erga Deum et erga homines, neque unquam est perfectior liber de virtutibus II, 241 sqq., Decalogum Deus ipse dedit II, 240. — Decalogus inversus I, 233 sq.
Decimae Iudaeorum I, 465. — Decimarum retentio III, 126 sq.
Decisiva vox Concilii quorum sit I, 284.
Decoctor mendicans quid a nobili quodam acceperit I, 429.
Decretale et decretum III, 283 sqq. — Decretale papa voluit haberi aequale Evangelistarum et Apostolorum scriptis III, 285., in Decretali nihil tractatur de fide III, 287. — Decretalia continent forensia III, 284., et multos pessimos canones II, 7. III, 285. — In Decretalibus papa dominatur ut victor III, 286.
Decretum III, 283 sqq., a papa non est approbatum III, 284., a quolibet theologo legendum est, sed cum iudicio III, 284 sq. — Decreta nihil valent, habent

Desperatio II, 88.
Despoticum regnum I, 362 sq. 365.
Deus I, 1 sqq., eius notitia sapientiam humanam longe exc
habet tres distinctas personas I, 7., Deum corporeum n
I, 3., Deus verus qualis sit I, 5., non est diabolus I
mina sortitur ab actionibus I, 2., est θεός; Decalog
sanctis prophetis aliisque viris Dei I, 41 sq., quomod
sit II, 248., quomodo colendus et apprehendendus
diligere, timere quid sit, discamus II, 316. — Deus s
sibi sunt incomprehensibilia II, 379., in creaturis est
67. — Dei benignitas est supra nostrum captum I,
suis conferendis I, 5 sq. III, 57. 64. maxima dona vi
57. 61. 64., quantum singulis diebus indigeat ad alen
non potest III, 57. — Deus castitatem diligit, stupra
— Deus est fortis II, 245., suum regnum contra diab
servat I, 300., cum reguis ludit I, 400 sq., in Deo
pibus, non in sua virtute I, 360 sq. — Dei iudicia
occulta I, 430., eius opus omne est absconditum mu
mirabilis in sanctis suis II, 210. — Deus est miseric
afflictorum I, 4., non contristat I, 194. — Deus est
tans iniquitatem patrum in filiis II, 245 sq. 257., Dei
III, 258 sq. — Deus ipse non occidit III, 210., non
est causa mortis III, 210. — Deus imponit credentibu
cur indicta mala creaverit ad nocendum homini et ali
— Dei voluntas contemnitur I, 246. — Deus quo
III, 258.
Deuteronomion continet politiam ecclesiasticam et politicam
temporibus regum Iuda sepultum iacuit III, 197.
Diabolus, illius natura, conatus, insidiae, figura, expulsio I, 2
formae I, 223 sq., se transformans a patre Marchionis
206. — eius odium adversus homines I, 232 sqq.,
homines I, 220., post baptismum saepe possidet hom
eos, qui se ipsos occidunt II, 179. 182 sq., quomo
desperationem I, 221. 234., habet potestatem pueros
servos corporaliter abduxit I, 228., in Thuringia adoles

Diaconus quidam conseerans dixit: haec sunt corpora mea III, 16. — Diac. quidam in pago quam male sacramentum coenae administraverit III, 323 sq.
Diaeta optima medicina I, 97.
Διαιτητική III, 132.
Dialecti diversae I, 259.
Dialectica ars qualis sit III, 138., non tradit materiam, sed ordinem loquendi II, 140., quomodo differat a Rhetorica II, 138 sq. 141., eius usus non tantum in scholis, sed etiam in Consistoriis et Ecclesiis necessarius II, 142. — Dialecticam quomodo Lutherus conscriberet II, 138.
Dialogus Inlii laudatur II, 115. III, 237.
Dicax I, 423.
Dicere apte paucis datum est III, 119. — Dicendi donum rarissimum I, 259.
Dicta, proverbia et sententiae I, 421 sqq. — Dicta variorum virorum *vide in* Indice personarum. — Dicta gravia Lutheri II, 234 sqq. — Dictum: In magnis etiam voluisse sat est II, 145., Dictum: *Ein gut mal ist bengens werdt* II, 376.
Difficultas articuli creationis III, 56.
Digamia II, 360 sq., eam quomodo iuristae interpretentur II, 361., quid de ea disseratur in Decretis III, 283.
Digamos canones a ministerio verbi reiicere volunt II, 361.
Disciplina monastica I, 128.
Discrimen inter haereticum, schismaticum et male catholicum II, 7 sq.
Disputatio Romana contra auctoritatem Papae II, 1 sq. — Disp. cum Eccio Lipsiae habenda de primatu Papae III, 174. — Disp. contra Antinomos a. 1538. 13. Sept. habita III, 318. — Disputationes circulares II, 144. — Disputationum utilitas II, 144 sq.
Dissensiones principum futurae II, 284 sq.
Distinctio duplex apud Dialecticos II, 142.
Divinitas Christi: de ea testimoniorum plena est Scriptura, maxime Ioannes III, 47.
Divitiae et thesauri I, 409 sq.
Divortii causae II. 372 sq. 383 sqq.
Doctores, qui a partibus Evangelii Augustae fuerunt II, 172. — Doctores praestantissimi olim non unam orationem latinam efferre potuerunt II, 137. — Doctorum hominum defectus timendus est III, 132. — in Doctorem Theologiae quo anno quis promoveatur I, 408 sq.
Doctrina et vita bene distinguantur III, 264. — Doctrina papistarum III, 266.
Dolus malus iuristarum II, 86.
Domini Teutonici I, 127.
Dominica prima post Pascha cur in albis dicatur I, 460.
Dominicastri I, 126 sq.
Dona eiusdem spiritus sunt varia II, 147.
Draco ingens in India adoratus I, 190. — Dracones in aëre noctu volantes I, 201.
Dresdae eiusque pontis origo III, 104.
Dubitatio non debet cadere in theologiam II, 38.
Duplices voces Concilii, consultativa vel deliberativa et decisiva quorum sint I, 284.
Dux Brunsuicensis tyrannus I, 314 sqq., eius colloquium cum Rege Daniae Christierno I, 315. — Dux Paduae, virgine rapta et dissecta, expulsus est II, 81. — Duces Pomeraniae *vid.* Barnim *et* Philippus *in* Ind. personarum. — Dux de Sophey quibus calamitatibus deinceps affectus sit II, 389. — Duces praestantes et heroici II, 202 sqq. — Duces neque noverunt literas neque imperare II, 137.
Dysenteria Lutheri in merdae poetam Lemmichen I, 432.

Ebrietas I, 454.
Ebrietas I, 195 sq. — in ebrietate peccanti an sit parcendum I, 196 sq.
Ebrii nullam consuetudinem cum mulieribus habere debent III, 73 sq.

Ecclesia regnum Christi I, 13 sqq., coetus visibilis a Spiritu S. collectus I, una sancta catholica I, 13., congregatio populi pendens in rebus non a rentibus I, 14., absque sanguine conservari non potest I, 14., in per desperatione agit II, 302 sq. — Ecclesiae figura I, 14., eius titulus I, II, 11 sq., eius ministerium I, 22 sqq. Ecclesia Dei quomodo posita sit I, eam tria conservant I, 21 sq., Ecclesia vera qualis sit I, 20 sq. — E sia in Concilio Niceno dividebatur in tres partes III, 90., quo tempore d neraverit III, 140 sq. — Ecclesiam Papa aedificare vult ex accident Lutherani autem ex substantia III, 91. — Ecclesia Romana non est p palis I, 18. — Ecclesia unicum Papistarum argumentum I, 19., non p errare, argumentum Papistarum I, 150. Ecclesiae auctoritas a Papistis Dei male praefertur II, 134. — Ecclesia Papistarum qualis sit I, 17., E siam triplicem Papistae finxerunt III, 176. 268. 275. Eccl. Lutherana xima est Apostolis I, 17., Eccl. gentium non aequalis est Iudaeorum I,

Ecclesiastes, Lutheri de hoc libro iudicium II, 217 sq.

Ecclesiasticus est verus legista, non propheta II, 216 sq., est valde depravat 212. 216., quomodo versus sit II, 212. — Ecclesiastici scriptores docti de fide satis frigide tractarunt III, 287.

Eclipsis solis I, 202.

Effectus conspersionis et applicationis II, 261 sq.

Einbeccii legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.

Eisenachii marito permissae sunt aliae nuptiae, quod prior uxor ei cohabitare II, 370.

Electores: inter eos et Caesarem quaenam ratio intercedat I, 364 sq. 367. — ctores Saxoniae I, 338 sqq., habent insignia regalia Halae I, 339. — ctor Saxoniae quaestionem Coloniae proposuit, an opus sit Romanorum vivente Imperatore, quid reliqui et ipse Ferdinandus responderint II, 32 Elector Saxoniae Luthero misit optimum pannum ad novam cucullam v nicam III, 172., Luthero sponte obtulit annuatim 200 fl. III, 186., qu Lutherum dixerit de Concilio futuro I, 283., Electoris Sax. responsum ad L III, 80 sqq., Electori Sax. novo Wittenbergae a nobilibus, civitatibus et versitate fides promittitur II, 191 sq. — Elector Marchio habuit duas c brinas II, 374.

Electoratus Saxoniae pauperrimus I, 338 sq., eius magnitudo I, 380.

Eleemosynae II, 282 sqq.

Elephas II, 107.

Elevatio est superstitiosa idololatria III, 35.

Eloquentia quid sit II, 145.

Enosch quid significet I, 242.

Enthusiasmus a media via recta vergit ad dextram III, 318.

Enthusiastarum secta III, 315 sq.

Ephesinum Concilium III, 92. 94.

Epicureismus in mundo I, 179 sqq., eum timet Lutherus III, 315., a media via vergit ad sinistram III, 318.

Ἐπιείκεια necessaria I, 286 sq.

Ἐπιχαιρεκακία Satanae I, 226.

Epiphaniae festum quomodo olim vocatum sit III, 20.

Episcopatus rapiuntur II, 285., expectantias in eos quanto pretio papa vend 306., Episc. tres Principi Brunsuicensi a Caesare oblati I, 362. — E patus Brandenburgensis omnium pauperrimus est III, 299., Episc Wirtzburgensis et Salzburgensis sunt inter episcopatus selectissimos III,

Episcopi III, 288 sqq., eorum nom en quid significet III, 288. — Ep valde differunt ab Apostolis II, 122. III, 29 sq., olim se invicem appel Papa III, 224., Hieronymi temporibus erant i. q. presbyteri III, 289., esse debeant III, 289., Episcopi vita quomodo describatur in exordio torum III, 283. 286. — Episcopi papistici III, 296 sqq., nihil prae quod est eorum officii III, 295., volunt esse Principes Imperii III, 259.,

potentiores Principibus Germaniae II, 10., sunt Epicurei III, 2. Episcoporum pertinacia et impoenitentia contra transgressiones primae et secundae tabulae III, 312. — Episcopi Romani sunt pauperrimi III, 305 sq., Episcopi Italiae, Galliae, Angliae et Hispaniae sunt pauperes, Germanici autem potentes et divites III, 306. — Episcopi quibus conditionibus in sua auctoritate retinendi sint III, 306. — Episcopus Bambergensis habet angulum Franconiae III, 299. — Episcopus Brandenburgensis, qui fuit humilis conditionis, potando suum episcopatum impetravit II, 356. proprio motu se ad Evangelium obtulit et gravissime contra papatum, Missam, Canonem et sacrificia operis operati dixit III, 295 sq., etiam uxore ducta impius papista est III, 302 sq. — Episcopus Cameracensis quomodo oblique primatum papae confutaverit III, 304. — Episcopus Coloniensis se scribit Ducem Angemariae I, 378., incipit facere mutationem abusuum in sua dioecesi II, 304. — Episcopus Eichstetensis Caesari palam dixit, non esse impediendum cursum verbi III, 291. — Episcopus Halberstadiensis est suffraganeus Moguntini III, 299., Halae coronatus quali ornatu per Dessaviam profectus sit III, 298. — Episcopus Hallensis quid dixerit morte Lutheri cognita III, 310. — Episcopus Herbipolensis sive Wirtzburgensis habet titulum Ducis Franconiae III, 299. — Episcopus Merseburgensis: quomodo cum eo agendum sit III, 303. — Episcopus Misnensis a Schleinitz *vid.* Schleinitz *in* Indice personarum. — Episcopus Moguntinus *vid.* Albertus *in* Ind. pers. — Episcopus quidam ad Rhenum, qui pauperes homines inclusos combussit, a muribus arrosus est III, 310. — Episcopus Salisburgensis *vid.* Lang *in* Ind. pers. — Episcopus Stolpensis: quomodo cum eo agendum sit III, 303. — Episcopus Trevirensis summo pavore mortuus est I, 158. — Episcopus Wirtzburgensis est suffraganeus Moguntini, habet titulum Ducis Franconiae III, 299., eius reditus III, 299., quomodo fere videatur Lutheranis accedere III, 303. — Episcopus Wormatiensis lupanar ingressus lapsu extinctus est II, 85. — Episcopus Zitzensis: quomodo cum eo agendum sit III, 303. — Episcopus quidam librum misit Luthero, ut approbaret, qui sua iudicia ad marginem scripsit III, 22. — Episcopi cuiusdam soror, quae graves cogitationes habebat, quomodo sanata sit II, 296 sq. 305.

Epitaphium Salvatoris nostri Iesu Christi, quod fixum est ad sepulchrum Christi Hierosolymis III, 48 sq. — Epitaphium scorti Alexandri III, 225.

Equus II, 107., a Satana in aëra raptus I, 205.

Eremita murmurans contra Dei iudicia qua ratione ab Angelo edoctus sit I, 430.

Erphordia fuit dives, sed sapientia carens III, 100 sq., civitas munitissima et populosissima, sed impia III, 101., olim fertilissima, postea in maledictione III, 102 sq., eius optimus situs I, 383., eius ditio III, 101., eius interitus III, 108., Erph. a Duce Saxoniae iterum defecit et Episcopo Moguntino se dedit III, 101. — Casus scandalosus, qui ibi accidit I, 68. II, 367 sq., Magister quidam ibi, finita missa, in adulterio deprehensus confossus est III, 214.

Erphordiensis Academia II, 13 sq., qualis fuerit III, 101. — Erphordiensium ferocia III, 104.

Eruditi in genere I, 265 sq. — Eruditi seculi XVI.: de iis iudicia I, 266 sqq.

Eruditio et literae I, 264 sq.

Esslingae legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.

Ethnicorum falsae religiones II, 210.

Eucharistia: variae de ea sententiae II, 45 sqq.

Eunuchi plus ardent ceteris I, 438.

Evangelistae conciones Novi Testamenti brevissime descripserunt II, 221.

Evangelium I, 34 sqq., Evangelii et legis discrimen I, 34 sq., Evang. est virtus Dei II, 235., facit filios Dei II, 235., proprie pertinet ad perturbatas conscientias II, 301., non potest esse sine persecutione II, 307., periclitatur per sectarios et rusticos seditiosos III, 121., Evangelium Christi mutare non licet III, 148., eius lapsus instat III, 123., in Evangelio tuendo quid agi debeat, Lutheri consilium I, 367 sq., eius notitiam magnam plurimi sibi praesumunt

Extremi diei propinquitas cur consoletur Lutherum III, 267 sq.
Exundatio fluminum II, 128.

Faber ferrarius a spectro circumductus I, 203 sq.
Fabulae I, 423 sq.
Facetus I, 423.
Facinora atrocia II, 2 sqq.
Facultates et bona ecclesiastica II, 284 sqq.
Fallaciae Romanae alias longe superant II, 160.
Fallere et mentiri differunt I, 420.
Falsi fratres III, 312 sqq.
Familia I, 258.
Fanatici: quomodo cum iis agendum sit instructio Lutheri II, quidam Epiphanii tempore pro sacramento menstrua III, 33.
Fascinationes et incantationes III, 9 sqq.
Febris in Germania medicina I, 95.
Fera II, 108 sq.
Fercula regum qualia olim fuerint II, 125.
Ferinae carnes II, 107 sq.
Festivus I, 423. — Festiva I, 423 sq.
Festum Catharinae et aliarum martyrum: quaenam verba et p sint III, 272 sq.
Fidelitas Lutheri III, 178.
Fides I, 54 sqq., quid sit I, 54 sq., concipitur et erigitur per quid afferat III, 49., Fidei verbum II, 210., Fides et sq., Fides divitiae Christianorum II, 235., Fides et ch II, 235., Fides non patitur humanas traditiones in cons in sacris accommodanda est ad verbum et opus Dei in II, 94. — Fides Apostolorum missione Spiritus sancti — Fides utrum hosti sit servanda I, 296.
Figurae papae quales in vetustissimis codicibus repertae sint II
Filiae pecunia dotandae sunt II, 354 sq., Filiarum male elocata
Filius qui est in sinu patris II, 266. — Filius contumax exhae

Foetus sedens in alvo materna imago Ecclesiae III, 73. — Foetus apostivi sunt iniquissimum onus matricis III, 75.
Formatio foetus et partus III, 74.
Formula citandi desertores aut in adulterio viventes II, 387 sq.
Fragilitas humani corporis I, 248.
Fragmentum ex epistola Ph. Melanthonis ad Aegidium pastorem Liguicensem, de sacramento quid docendum III, 32.
Franciscani sunt Dei pediculi II, 3. — Franciscanorum ordo I, 124 sq., eorum reformatio impedita I, 132 sq.
Francofordia Iudaeis referta I, 463., eius legati fuerunt in Augustanis Comitiis II, 173., eius legatus fuit in Schmalcaldensi Conventu III, 98., Principibus ibi a. 1539. congregatis Lutherus spem pacis nullam habet II, 198., Francofordiae quid conclusum sit III, 95.
Francofordienses insanientes II, 38. — Francofordienses induciae: Lutheri de iis iudicium I, 77. — Francofordiensis Conventus a. 1539. I, 76 sq. 314. III, 98 sq.
Franconia inter quos principes et episcopos divisa sit III, 299.
Fraternitates hortulorum communi coitu utuntur II, 342.
Fratres falsi III, 312 sqq. — Fratrum ignorantiae ordo I, 127.
Freibergae in Misnia origo et historia III, 103.
Frideburgensis parochi cuiusdam subitanea mors I, 160.
Frumentum ex avaritia absconditur II, 198.
Fundamenta papae duo quae sint III, 266 sq.
Fures maledicuntur I, 413. — Fures tres Witteubergae instrumentum aureum, in quo servabatur panis sacratus, furati sunt I, 416. — Furem nocturnum occidere licet I, 415. — Furis cuiusdam responsum I, 301.
Furtum I, 413 sqq., eius poena I, 413.

Galea Christiani quid sit III, 54.
Galliae aër minus purus I, 374., eius oppida duo propter Evangelium concremata I, 145., eius superstitio I, 131 sq., in Gallia, ubi paulatim irrepserat Evangelium, multi Christiani interfecti sunt I, 144. II, 304., in ea nulli parochi, sed tantum cursores fuerunt III, 118 sq. — Galliae regi filius maior natu succedit in regno III, 5. — Galliae Rex *vid.* Franciscus I. *in* Iudice personarum.
Galli cum Germanis, Hispanis et Italis collati I, 385 sq., Galli sunt temperantiores I, 374., lascivi II, 347., a festo annuntiationis initium anni numerant III, 44., eorum arma II, 197 sq. — Galli duo ex Italia Wittenbergam venerunt Lutherum videndi causa I, 378 sq.
Ganymedum quorundam sacerdotum numerus II, 361.
Gemmae Turcicae natura I, 409. — in gemmis quoque est mas et femina III, 63.
Gener ingratus a bufone necatus I, 257.
Generales sententiae in particulares II, 266 sq.
Generatio et processio quomodo differant I, 9 sq. — Generatio optime instituta est in omnibus creaturis III, 75., Generatio humana mirabilis III, 74.
Genesis liber multas habet quaestiones et aenigmata III, 194., Lutheri iudicium de sua in eum praelectione III, 192. — Genesin qui vult intelligere, debet bene versatus esse in mundo III, 112. — Genesis caput primum totam scripturam continet II, 218., hoc nemo recte explicare potest II, 347.
Genius pueri cuiusdam in Borussia nati I, 205.
Gentes Iudaeos imitatae sunt in rebus sacris I, 187.
Germania I, 386 sqq., habet multas dialectos I, 378., habet strenuissimos et fideles milites II, 195., est captiva sub Episcopis II, 10., defecit a papatu I, 285., in summis versatur periculis II, 285. — Germaniae futuras calamitates Lutherus deplorat I, 170., eius proditionem timet Lutherus I, 405. — Germaniae inferioris homines stolidissimi sunt I, 432.
Germani cur ita dicti sint II, 322., cum Gallis, Hispanis et Italis collati I, 385 sq.,

Impietio legis, quam papistae falso docent III, 276.
Impoenitentia II, 88.
Imposturae papatus III, 246 sqq.
Impugnatio veritatis agnitae II, 88.
Incantationes III, 9 sqq. — Incantationis genus, quo in festo Natalis Christi gro parieus acquiritur III, 13.
Incantatricum insolentia III, 11.
Incarnationis Christi mysterium est ineffabile et impervestigabile humanae ra III, 45 sq.
Inclusio corporis Christi in pane durabilis extra usum est falsa opinio III, 32.
Indutiae Francofordiae factae: Lutheri de iis iudicium I, 77.
Indulgentiae III, 153. Indulgentiarum papisticarum carina III, 255.
Indurat Deus quem vult, quomodo sit intelligendum II, 279.
Infantes I, 251., inf. Iuniores a parentibus magis diliguntur I, 255. — Infantes omnino baptizandi II, 189., infantibus novem simul baptizatis quid Luth dixerit II, 363 sq. — De infantibus in utero matris baptizandis, de baptism partu, de aborta et monstris II, 190.
Infernus I, 115 sqq.
Infidelissimus cur sit, qui pro fidelissimo habitus est I, 169.
Infirmorum visitatio II, 306 sq.
Ingenii quae sit vera laus III, 311. — Ingenia poetica I, 435 sqq.
Ingratitudo mundi I, 167 sqq., ingr. erga ministros Evangelii III, 122. 188. — I civilis I, 183 sq. — Ingratitudo liberorum I, 256 sqq. — Ingratitu exemplum de rustico quodam et serpente I, 168 sq.
Initium cum Tetzelio III, 172 sq.
Inscitia papistarum III, 280 sq.
Inspiratio duplex est III, 327 sq.
Intentio prima retinenda adveniente tentatione II, 291 sq.
Intercalatio in Calendario necessaria I, 217.
Inspruck parva urbs est III, 102.
Inventiones mirabiles II, 136.
Invidentia fraternae gratiae II, 88.
Invidia Pharisaeorum erga Christum II, 157.
Invocatio I, 62 sqq. — Invocatio sanctorum. Traditiones. Superstitio. Ceremor leiuninm III, 15 sqq. — Invocatio sanctorum fuit horrenda caecitas et q stus III, 16. Invocationis sanctorum originem unde traxerint papistae 15 sq.
Iocosa, festiva, fabulae I, 423 sq.
Iocus: ex ioco res seriae proveniunt II, 165 sq.
Ira I, 191.
Isenaci legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98. — ibi adolescens quidam nem, a quo exceptus erat, interfecit et apprehensus est III, 7 sq.
Italiae aër est subtilissimus I, 373 sq., eius regio iucundissima I, 373. — I agnoscit suam malitiam, sed a Germanis reformari non vult I, 322., qu perfidia ibi sit III, 309., est repleta pestilentissimis opinionibus I, 376. — Italia atrocia flagitia committuntur I, 375., ibi funus caret conductu I, 3 ibidem sacrificuli sunt indoctissimi I, 376.
Itali cum Germanis, Gallis et Hispanis collati I, 385 sq., Itali sobrii I, 195. 1 aut superstitiosissimi aut Epicurei I, 132. 375., impiissimi I, 374., astutis I, 373., atroces in vindicando I, 375., valde zelotypi I, 376., non concec uxoribus suis accessum ad convivia neque egressum liberum II, 346., I chanalia celebrant I, 375., timent S. Antonium et S. Sebastianum I, 3 omnes alias nationes damnant I, 376. — Italorum ornatus summus I, 3 eorum castitas Sodomitica I, 376., eorum blasphemia II, 179 sq. — It quidam Wittenbergae versans fortasse exploraudi causa II, 17.
Italicorum concionatorum quorundam gestus III, 126.

Itinera Christi Hierosolymam III, 46.
Iudaei I, 451 sqq., argumenta contra eos I, 457 sq. — Iudaei gloriantur se esse filios Abrahae I, 451., vanissime gloriantur I, 461., non soli sunt populus Dei II, 239., vehementissime ad Deum precantur I, 454., duos finxerunt Messias I, 456., quid de cantico quodam et Christi cruce dixerint I, 457., quomodo baptizandi sint I, 460., baptizati, Lutheri de iis iudicium et consilium I, 460., habent magnum privilegium I, 461., quibus in rebus concordent cum Turcis I, 461. schedulas scriptas hominibus tradebant, ne sanciarentur I, 464. — Iudaeorum decimae et primitiae sacerdotibus et Levitis offerendae I, 465., eorum sapientia I, 263., eorum superbia intolerabilis I, 453 sq. 456., eorum calumniae I, 464., eorum conatibus quo argumento occurrendum sit III, 321., eorum quaestus ac mores I, 462., eorum exilium I, 458., eorum expulsio ex Bohemia et fere toto imperio Romano I, 456., eorum fuga in Italiam et Germaniam I, 465. — Iudaeis Deus irascitur I, 454 sq. — Iudaeos in Saxonia habitasse ex quo perspiciatur I, 462. — Iudaei cuiusdam Romam profecti de Deo Christianorum iudicium I, 162., Iudaei cuiusdam cadaver inclusum in vas musto repletum I, 415.
Iudaizantes postulant argumentum Veteris Testamenti, Mariam fuisse ex tribu Iuda et domo David II, 254.
Iudicium extremum I, 84 sqq. — Iudicium de sanctis patribus III, 146 sqq., de Doctoribus Ecclesiae III, 135 sqq., de eruditis saeculi XVI. I, 266 sqq., de iis qui per Diabolum pereunt I, 235 sq., Iud. quorundam theologorum de iis, qui sibi mortem consciverunt, vel alias repentina morte obierunt II, 180. — An in iudicio liceat contendere I, 369 sqq.
Iudicum liber continet descriptionem salvatorum divinitus missorum II, 220.
Iuridica facultas increpatur a Luthero I, 296.
Iurisperiti I, 287 sqq., sunt pauci I, 290., incertae facultatis II, 237., impii I, 371., regunt mundum opinionibus, non iure I, 290., quaestum captant I, 288. 290., de gratia nihil concinne et proprie loqui possunt II, 301., mire offenduntur coniugio sacerdotum II, 360 sq. — Iurisperiti cuiusdam dictum I, 291.
Iurisprudentia est periculosissima vocatio III, 120.
Iuristarum classes I, 291., eorum progressio I, 409. — Iuristae contemptores Evangelii a Luthero graviter increpantur I, 292 sq., Iuristae in aula quales sint I, 371 sq. — Iuristae neophyti arrogantia paulatim minuitur III, 128.
Ius I, 285 sqq., Ius est vis I, 371., I. naturale I, 285., I. positivum I, 285 sq., I. canonicum quale sit III, 229., est spurcissimus liber III, 286 sq., est ambitio et avaritia I, 287 sq., I. commune et Caesarum I, 286., I. civile quid statuat de muliere alteri nubente II, 383. — Iura Romana aequissima sunt coniugio II, 336. — Iuris Saxonici barbaries I, 286. II, 355.
Iusiurandum: inter iuraiuranda discrimen faciunt iuristae I, 296.
Iusti ab iniustis in extremo die per ignem separabuntur II, 91.
Iustificatio I, 51 sqq., Iustificatio, iustificare quid significent I, 51 sq. — Iustificationis articulus amandus est I, 54., Iustificationis fundamentum quid sit I, 54. — Iustificationem praedicans populo non videtur facundus III, 114.
Iustitia est triplex I, 52. — Iustitiae vocabulum II, 274. — Iustitia Dei per Evangelium revelatur II, 275. — Iustitiae propriae operis operati error I, 119., Iustitia operum est pestulentissimum malum II, 275., Iustitiam operum nemo reiicere potest sine practica I, 53.

Καχοήθης I, 170 sq.
Kempten *vid.* Campodunum.
Κόλαξ I, 170.
Koldicii rudes senatores I, 299.
Κρύπτη Romana quid significet III, 230.

Kunewaldensis pastoris cuiusdam subitanea mors I, 159 sq.
Kuntzendorff: facinus, quod ibi accidit III, 2.

Labor I, 197 sq. — Labores alunt, confortant I, 197.
Lacedaemoniorum lex de furto I, 413.
Lac: lactis maternae virtus I, 252.
Lactatio gravidae infelix I, 252.
Laetitia I, 193 sqq., a Deo est I, 194.
Laicus, qui vult grossum offerre, ab altari et choro non excludendus I, 436 sq. — Laicorum vocatio ad ministeria Ecclesiae I, 292.
Landgravius *vid.* Philippus *in* Iudice personarum.
Lapsus hominis I, 242. 245 sqq.
Lategius quid significet II, 198.
Lateranensis Concilii a. 1515. decreta I, 137. — quid in eo de sacrificulorum vestibus decretum sit II, 5.
Latina lingua I, 262., est exigua et tenuis I, 386., a Gothis corrupta I, 262.
Latini bibunt ex lacunis I, 261.
Latroni utrum fides servanda sit I, 296 sqq.
Legatus Caesaris in domo Lutheri erat, ut eum videret, sed non vidit III, 78. — Legati multarum civitatum Brunsuigiae erant paciscendi foederis causa I, 380.
Legendae Sanctorum I, 82 sqq. — Leg. nostrae sunt Italica figmenta I, 82 sq.
Lepidus I, 423.
Lepus, spectrum I, 204 sq.
Lex I, 34 sqq., Legis et Evangelii discrimen I, 34 sq. — ab legis obligatione Iesus nos liberavit I, 50., Legis abrogatio Iudaeis summum scandalum nihil I, 50., Legis praedicatio est praeparatio Evangelii II, 68. — Lex est speculum II, 236., proprie pertinet ad impios II, 301., leges pertinent ad vitam II, 141. — Lege lata fraus legis nascitur I, 425. — Lex Saxonica qui iubeat uxori post mortem mariti dari I, 286. II, 355.
Libellus quidam publice excusus, qui a Comitiis Luthero mittebatur I, 145. — Libellus Gallice scriptus Luthero offertur I, 379.
Liber naturae III, 60. — Libri Scripturae Sacrae II, 211., Libri Veteris Testamenti II, 216 sqq., Libri Novi Testamenti II, 222 sq. — Liber hebraeus Iudaeorum, in quo superbissimae ad Deum orationes continentur I, 459 sq., Liber hebraeus, in quo Iudaeorum festa et orationes descriptae sunt I, 460. — Libri didactici, philosophici et sententiosi non facile transferuntur II, 212. — Liber Conciliorum, Lutheri de eo iudicium III, 92. — Libri Lutheri III, 191., ipsius auctoris de iis iudicium III, 196 sqq. — Libri permulti oblivione suppressi iacent III, 198 sq., Librorum multorum interitus a Luthero non damnosus iudicatur III, 197.
Liberi summa benedictio Dei in coniugio II, 357., singulare testimonium providentiae III, 58 sq., similes parentibus III, 69., quotidianum victum nihil aestimant pro pretio III, 64. — Liberi probi sunt optima benedictio II, 341. — Liberorum ingratitudo I, 256 sqq.
Libertas per Evangelium data I, 462.
Liberum arbitrium *vid.* Arbitrium.
Lichtenberg: ibi consideravit Lutherus opes Antonitarum magnificas III, 255.
Limbus patrum I, 116 sq.
Lindaviae legati fuerunt in Augustanis Comitiis II, 172., eius legatus fuit in Comitiis Schmalcald. III, 98.
Linguae I, 260 sqq. Linguae omnes inter se mixtae I, 263., Linguarum divisio I, 260., Linguarum dona I, 262., earum notitia omnibus utilis I, 264 sq. — Linguae humanae mirabile opificium I, 259., Lingua praestantissimum donum I, 247. — Lingua sancta allegoriis maxime abundat II, 92., Lingua Turcica I, 406 sq. — Lingua quibus rebus impediatur I, 259.
Lipsia est pestis regionis III, 102., Lipsiae avaritia I, 182., ibi fuit abusus vestium II, 125., permagna scortatio III, 19., ibi post obitum Ducis Georgii de mas

quidem fuit aptus ad Evangelium docendum III, 104., de ea Lutheri prophetia 12. Febr. 1546. dicta III, 105. — prope Lipsiam quidam patrem, matrem et pueros interfecit III, 8.
Lipsienses morte Georgii Ducis valde consternati sunt I, 329., fuerunt fastuosi contra Evangelii praecones III, 104., eorum insignis pertinacia irridentium Deum eiusque ministerium III, 105., eorum superbia III, 105. — Lipsiensis Universitas II, 13., Lipsiensis disputatio Carolostadii et Lutheri cum Eccio II, 32. — Lipsiensis cuiusdam concionatoris subitanea mors I, 159.
Literae I, 264 sq. — Literae officiosae scriptae a Luthero III, 189 sq.
Lochae quid Lutherus dixerit III, 40.
Loci, ubi coli voluit Deus I, 187. — Loces praecipuos Scripturae sine Christo interpretari impossibile est II, 225. — Loci et sententiae Novi Testamenti II, 264 sqq.
Lubeci legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.
Ludi aut naturales aut affectati I, 250.
Ludimagistri sunt praedicatores III, 126.
Lunatici tempore Christi I, 442.
Luscinia imago Christi II, 168.
Lutetia mater multorum errorum III, 152.
Lutherani cum papistis non de vita, sed de doctrina dimicant III, 264., volunt habere doctrinam fidei et iustificationis sinceram III, 263., habent sapientiam coniunctam cum infirmitate III, 282.
Luxus epularum et vestitus II, 124 sq.

Maccabaeorum liber secundus, Lutheri de eo iudicium II, 219.
Macedo i. q. Philippus Landgravius (vid. Philippus in Indice personarum).
Magdeburgum est ditissimum III, 102., eius legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.
Magia recte appellatur crimen laesae maiestatis divinae et poena capitis mulctanda est III, 14.
Magister paedagogus filii Ducis Georgii I, 432.
Magistratus I, 300 sqq., est divina ordinatio II, 349., Evangelium frigide curat III, 120. — Magistratus doctrinam Evangelii merito esculari deberent I, 301., in politicis functionibus peccant I, 302.
Magus quidam Erphordiae concrematus, qui cum Diabolo pactum fecerat I, 240.
Male catholicus quis sit II, 7. — de male quaesitis non gaudebit tertius haeres II, 257. 281.
Maleficus nullus evadit nisi agens poenitentiam II, 90.
Mali spiritus II, 106.
Malitia mundi I, 167 sqq. II, 6., Malitia mundi et huius seculi emendari non potest III, 2.
Mammae diversae I, 252.
Mammon habet duas virtutes II, 160.
Manducationis agni connexa II, 262 sq., manducationis adiacentia II, 263 sq.
Manna II, 247.
Manichaeus falso gloriatus est se spiritum sanctum perfecte habere III, 322. — Manichaei Augustinum provocarent III, 152.
Manna III, 62 sq.
Marchio infidelis defensor I, 76. habet angulum Franconiae III, 299., eius literae ad Lutherum III, 261. — Marchiones Brandenburgenses laudantur I, 307.
Marchionica lingua I, 263.
Marchionissae (Margarethae, filiae Ioachimi I. Electoris et Marchionis Brandenb., uxoris Ioannis Ducis Anhaltini) reconciliatio II, 346. — Marchionissa in Liebtenberg (Elisabeth, uxor Ioachimi I. Electoris et Marchionis Brandenb., sotor Christiani II. Regis Daniae) significavit Luthero ministros in Brettin esse seuos, quid responderit III, 126., ad eam Lutherus profectus et cum ea

collocutus est III, 185. item cum ea de Episcopo Moguntino collocatus III, 308 sq.
Maria S. Portellasse, locus peregrinationis a Rege Angliae vastatus III, 18.
Maritus quidam duxit 21. uxorem, quae et ipsa 19 maritos habuit, tempore D papae II, 366.
Marpurgense Colloquium I, 312.
Martyres sancti III, 153., eorum legendae minus suspectae sunt I, 83. — Ma se esse quidam falso opinantur III, 322.
Masculum et feminam creavit Deus in omnibus creaturis III, 63.
Mater a filio impraegnata genuit filiam, quam ille filius in uxorem duxit I, 6 367 sq. — Mater quaedam in Marchia duos liberos et maritum occidit
Maternitatis gloria II, 336.
Mathematicorum sententia de aureo seculo I, 86.
Matrimonium Deus insculpsit omnibus creaturis III, 63. — Matrimonium quando movendum sit etiam invitis parentibus II, 375., in matrimonio quaelibet p suum officium facere debet II, 340., matrimonii debitum postulare n peccatum II, 385. — de matrimonio papa stolide iudicavit III, 240. — trimonii casus sunt civiles, non ecclesiastici III, 240.
Matrona Magdeburgensis Satanam crepitu ventris fugavit I, 225. — Matrona dam nobilis quomodo filiam suam instruxerit II, 344. — Matronae dic larvatae se prostituunt Venetiae II, 80.
Matulae 11000 virginum III, 250.
Media non sunt contemnenda I, 197 sq.
Medicamenta I, 95 sqq., medic. periculosa I, 98.
Medici: Lutheri de iis iudicium I, 97 sq., sunt incertae facultatis, temerarii II, in morbis tantum naturales causas considerant, non diabolicas I, 228. — Medici Episcopi Moguntini dictum II, 165.
Medicina I, 95 sqq. — Medicinae et theologiae cognatio III, 132.
Mediolanensium canon I, 121. — Mediolanensis Episcopatus quo differat a n III, 35.
Mediolanum ab ipsis Hispanis tutoribus devastatum est II, 323., quomodo ortum sit bellum inter Maximilianum et Galliae Regem II, 195.
Melancholicum caput ubi est, ibi Diabolus habet suum balneum II, 296 s Melancholicorum exempla I, 215 sq.
Membra humani corporis mirabiliter composita I, 249., membra corporis d eorumque officia mutua III, 60.
Memmingae legati fuerunt in Augustanis Comitiis II, 172., eius legatus fuit m ventu Schmalcald. III, 98.
Memoria localis multum valet II, 214.
Mendacium I, 419 sqq., triplex I, 420., mend. de Christianis ad eucharistiam venientibus I, 421., mend. in arrogantes sciolos I, 427.
Mendax deterior homicidâ I, 419.
Mensae duae diverse apparatae in aula cuiusdam Episcopi I, 435 sq.
Mentiri et fallere differunt I, 420.
Mercator, qui frumentum alicui dederat ea lege, ut eius uxor cum ipso concu quomodo mulctatus sit III, 107.
Mercedis vocabulum ab Augustino optime exponitur II, 281.
Mersburgensis Episcopi tyrannis I, 138., eius contentio cum Benedictinis I. 12
Metaphora quomodo differat ab Allegoria II, 92.
Metus discipulorum Christi, causa eius II, 119.
Miles quidam, qui in Tiberim se praecipitavit II, 184. — Milites permulti m perierunt veneno III, 9.
Militia olim erat haereditaria, postea voluntaria II, 383.
Minister an propter verbum coniugium intermittere possit II, 350 sq., Minister mentum infirmo porrigens semper debet simul communicare III, 30 Ministri Evangelii praesertim sanam doctrinam habeant III, 119. — Minist

Evangelii vocatio I, 22 sq.: eorum defectus timendus est I, 292. III, 111. 113. 117. 120., erga eos ingratitudo einsque poena III, 122.
Ministerium Ecclesiae I, 22 sqq., eius pericula I, 23 sq., Ministerium verbi est divina ordinatio II, 349., Ministerium per infirmos homines administratur III, 120.
Minoritae I, 125 sqq., eorum fallaciae I, 133. — Minoritae aedificato monasterio quantum pretium pro privilegiis dare iussi sunt III, 231.
Miracula I, 199.
Miseria hominis I, 242. 247 sq.
Misnia habet parvas civitates III, 102.
Missa sacrificium laudis I, 122., est columna papatus I, 122. 139., a Fabro, Eccio, Cochlaeo prius verum sacrificium, deinde mysteriale appellata est I, 146., quid de ea iudicarit Lutherus III, 35. — Missa privata I, 118 sqq. — Missae abominatio I, 122., eius profanatio I, 123. quanta haec sit in Italia III, 249. — Missae papisticae interesse an liceat christiano homini I, 123. — Missa debet esse libera III, 260.
Mithra (*Bischofshut*) est habitus gentilicius III, 301.
Mitwedensis Conventus I, 330.
Moderni, secta Scholasticorum III, 152.
Moguntinus Episcopus *vid.* Albertus *in* Indice personarum.
Molitor quidam in passione personam Christi repraesentans I, 437. — Molitoris cuiusdam asinus in scapha piscatoris discessit III, 1.
Moloch I, 190., eius cultus I, 234., ei filios suos immolarunt III, 4.
Monachatus impia conditio I, 131.
Monachus quibus causis fiat I, 124., Monachi vita I, 124. 128. — Monachi in prima professione nomina sua mutant I, 130 sq., versutissimi I, 134., de gratia nihil concinne et proprie loqui possunt II, 301., passi sunt ruinam per doctrinam Evangelii I, 132., coelibes impurissimi ardent amore scorti II, 353., propter pollutiones non audebant missas celebrare II, 355. — Monachorum auctor Diabolus I, 129., eorum deliciae I, 124., eorum errores I, 130. III, 272., eorum rapinae I, 133 sq., eorum ordines a Regibus assumpti II, 9. — Monachus Aethiops I, 54., Monachus quidam quid in agone fecerit III, 276., Monachos quidam horas canonicas propter studia negligens conduxit unum, cum quo eas quotidie bis legeret III, 280., Monachus quidam duas horas consumsit in quaestione: Utrum quantitas realiter sit distincta a substantia III, 278., Monachus quidam, cui Diabolus cucullam exuit I, 237 sq., Mon. quidam in latrina colloquens cum Diabolo I, 434., de Monacho quodam historia, qui arbitrabatur meretricem suam a Diabolo ablatam I, 426 sq., Mon. quidam paene dimidium plaustrum absumpsit III, 10., Monachi cuiusdam blasphemiae I, 160 sq., Mon. cuiusdam concio brevis III, 121., Monachis praedicatoribus quid Bernae acciderit III, 195. — Monachus: quomodo ludimagister quidam hanc vocem germanice verterit III, 251.
Monarcharum est conservare artes et leges II, 146.
Monarchia I, 365., Monarchiarum fata I, 401.
Monasteria I, 124 sqq., Mon. Saxoniae et Angliae I, 125., Mon., quae corruerunt I, 285. Mon. opulentissima Italiae cur tantum 2 aut 3 personas alant III, 248 sq. — Monasterium S. Benedicti in Lombardia locupletissimum I, 134. — Monasterium ad S. Calixtum quot Minoritas contineat III, 248 sq. — Monasterii cuiusdam patres legerunt mumpsimus pro sumpsimus III, 281.
Monasteriensium arrogantia I, 192.
Monialium tres spurii celeberrimi III, 137. — Monialium statuta: quid de iis iudicaverit Lutherus III, 274.
Mons Ioachim: ibi frater fratrem transfodit III, 8.
Monstrum virginis Dresdae conspectum I, 338., Monstrum altitudine hominis, figura canis, in Germania inferiori circumivisse dicitur I, 204.
Morbi I, 90 sqq., Morbi, quos daemones efficiunt I, 239 sq. — Morbi singuli sua habuerunt idola et patronos III, 258. — Morbus variolorum I, 94.

accessit I, 436., Mul. quaedam ob liberorum inobedie
desperatione affecta II, 319., Mul. quaedam tres suo
ipsam interfecit III, 2., Mul. quaedam habitu viri duas
Mulierem parturientem Lutherus consolabatur II, 184
Multa paucis dicere est virtus maxima III, 125.
Mundus illinsque ingratitudo et malitia I, 167 sqq., Mundus
scit I, 171 sqq., nullis poenis emendatur I, 171., es
incurabilis II, 6., regitur opinionibus I, 179. III, 311
126. 312., communia officia non considerat, sed mor
III, 312., propter praemium, gloriam et retributionem
queritur labores coniugii II, 347., florente Evangelio
172., concionatores evangelicos ferre non potest III,
tia I, 263., eius stultitia I, 175., eius securitas pe
omnibus Dei donis abutentis malitia I, 183 sq., eius
Dei provocabit II, 326.
Munera ecclesiastica, quae Hieronymi temporibus erant III, 2
Munster civitas obsidionem sustinuit sesqui annum III, 102.,
I, 143.
Musca II, 109.
Musica II, 145 sqq., in scholis necessaria II, 147., optimo
148 sq.
Myndae legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.
Myrrha tres praecipuas facultates habet III, 72.
Mysteriorum inquisitio extra verbum Dei II, 133 sq.

Nasus est latrina capitis II, 348.
Nativitas Lutheri, Ciceronis aliorumque Norimbergae impressa I
responderit II, 151 sq.
Natura humana quantum depravata sit II, 88.
Naumburga in sterili solo sita est III, 101.
Naves II, 129 sq.
Necessaria vindicta I, 368.
Negligentes et contemptores coenae Dominicae III, 35 sq.
Negotium Buceri cum D. M. Luthero 1535. 15. Ian. II, 47.
Negotia spiritualia auferat animam, salutem, vitam aeternam I

mortui Nic. Ambsdorffium in hospitio dormientem excitarunt, ut literas scriberet I, 207., Nobilium duorum in aula Caesaris alter a Satana occisus, alter mortis damnatus est I, 229. — Nobilis quidam legit glam pro gloriam II, 331., Nobilis cuiusdam responsum de suo erga uxorem amore I, 92., Nob. cuiusdam uxor sepulta domum rediens I, 207.
Nobilitas etiam cogitur vivere sub coelibatu II, 332.
Nomina plerumque aliquid sub se habent II, 253 sq.
Nordhusani legati fuerunt in Augustanis Comitiis II, 173., Nordh. legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.
Norimberga est civitas ditissima, sed non bene munita III, 102., habuit optimos senatores III, 104., eius legati fuerunt in Augustanis Comitiis II, 173., eius legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.
Norimbergensis congregatio (a. 1532.) plane displicuit Luthero III, 95. — Norimbergenses in cantione quadam verba de Beata Virgine transtulerant ad Christum, Lutheri de hac mutatione iudicium III, 44., Norimbergensis quidam propter alius uxorem ad adulterium sollicitatam incarceratus Satanae se dicavit et in aerem raptus est III, 3 sq., Norimb. mulier uno partu quadrimellos peperit III, 75.
Nothanker I, 368.
Novum Testamentum a viris Iudaeis scriptum est II, 211., facit allegorias ex Veteri II, 92.
Nuptiae cur non sint differendae II, 337., earum vestitus luxuriosus Halae et Lipsiae II, 125.

Obedientiae monasticae severitas III, 228.
Obsessi dupliciter I, 223.
Obstinatio II, 88.
Occamistae III, 151 sq.
Occasio et cursus Evangelii revelati III, 178. — Occasio scriptorum Lutheri III, 170. — Occasio facit concionatorem III, 108.
Oculi sunt donum praestantissimum III, 57.
Odium laicorum in ministros Evangelii III, 124.
Offensiones Dei in Ecclesia atroces I, 184.
Officialis quidam quomodo cum sacrificulo suo egerit III, 260.
Olea, imago Ecclesiae II, 132.
Oligarchia I, 365.
ὁμοούσιος III, 319.
Opilio quidam a Diabolo tentatus et abductus I, 235.
Opus operatum I, 119., Op. bonum est, quod benefacit aliis II, 236. — Opera divinae creationis nulla ratio potest perspicere III, 77., Opera sunt sigillum et probatio fidei II, 235., Opera bona et eorum praemia II, 280 sqq., Opera coniugii et conceptio II, 353 sqq. — Opera supererogationis: eorum origo III, 272 sq.
Oracula I, 209 sq.
Orandi genus triplex a Papa praeceptum I, 66 sq.
Oratio I, 62 sqq., eius definitio I, 64., eius causa efficiens I, 63 sq., eius vis I, 63. — Oratio erga Deum qualis esse debeat II, 38., Oratio nostra exauditur II, 185. — Oratio Dominica II, 233 sq., est oratio orationum II, 244., est litania litaniarum II, 243., nonnisi fide dicenda I, 67. — Oratio pro defunctis II, 6. — Orationes canonicas quam rigide papistae urgeant III, 274 sq. *vid.* Precatio.
Ordinandi ius in Ecclesiis servatur ab Evangelicis III, 125. — Ordinandos Lutherus hortatus est, ut vigilarent pro grege Christi II, 118.
Ordines mendicantium corruerunt I, 285.
Organistae aulici cuiusdam mors I, 206.
Orlamunda est fons et nidus sacramentariorum et Anabaptistarum III, 102., nullum ministrum invenire potuit III, 123.
Orlamundenses Lutherum ab Electore eo missum inhonestissime tractarunt III, 102.

Ornatus ecclesiasticus I, 121.
Oschazensis civis quidam carnes in quadragesima edens quomodo se defender 253. — Oschazensis civis cuiusdam uxor usa sacramento utriusque s coacta est discedere III, 26.
Ostern unde orta sit haec appellatio III, 20.
Otium I, 197 sq., in otio maximum negotium I, 197.
Ovum gallinae III, 92.

Pacta pia et necessaria non improbanda I, 359.
Padua urbs quantos census annuatim det III, 101.
Panis III, 59.
Παροικία Christiani III, 53 sq.
Pantzdorf pagus: ibi anus quaedam habuit grossum parientem III, 13 sq.
Papae II, 115. III, 224 sqq., huius nominis etymologia II, 115 sqq. III, 224., primi fuerunt ut serius Diaconi III, 301., Papae definitio a papistis pro reiicitur III, 30., Papa constitutus est neque naturali, neque divino, nec hu iure III, 264 sq., Papa quando coeperit et creverit III, 224., qua causa auctoritas creverit III, 275., eius auctoritas in Gallia minor est qua Germania I, 120., Papa nominat se Episcopum Ecclesiae catholicae III, Papam qualem esse oporteat III, 229 sq., Petri patrimonium gloriano 148., Papae a Constantino Imperatore dotatum esse figmentum est I, III, 244 sq. Papae olim non fuerunt Domini Caesarum, sed ab his su bantur I, 135. III, 245., usque ad Henricum IV. non sine Imperatore bantur III, 244., quomodo Papa differat a Caesare I, 288. III, 229., qu tempore Papa Romanus factus sit Dominus super omnes Reges III, 23 Papae regnum quot annos durare debeat III, 237., Paparum arroganti 236., Papae se Deos terrenos esse iactitant III, 93. 236., impudenter se errare non posse, a nulla Ecclesia iudicari debere I, 283. III, 267., sibi sumsit auctoritatem supra concilia condendi articulos fidei, item de operibus et cultibus III, 93., dominum se supra scripturam et concilia riatur, at sub scriptura est II, 358 sq., suis traditionibus veram doct interdicit III, 224., eius crassissimi errores fuerunt ante Evangelii ter III, 253., Papa in suo concilio non vult reformationem III, 263., maiestas calamo Lutheri confusa est III, 238., Papae non solum vita et sus, sed etiam doctrina et substantia perstringitur III, 239 sq., eius iu petitur III, 240., ab ipsis monachis devoratur III, 239., eius falsa do III, 258 sq., veteres canones abrogavit novis sibique optime consulu 358., quiescere non potest I, 143., eius regnum superstitione consti est I, 126., suis superstitionibus dementavit mundum II, 8., Papa superat superstitiones Iudaeorum III, 267., Papa est rufus Iudaeus III, diabolicis mendaciis homines lusit sub potestate clavium III, 256., eius perbia, dolus et malitia ineffabilis III, 241., eius fraudes III, 238., eius stus et avaritia III, 256 sqq., habet infinitos commensales, qui magno emunt expectantias in Episcopatus et Canonicatus III, 306., immensam niam ex suis nugis collegit III, 249., Papa ex indulgentiis, missis, cerem cibis, poenitentia, clavibus pecunias eudit III, 246 sq., Papae summum st quid sit III, 235., eius unicum studium ad retinendas possessiones sp III, 253., eius tyrannis II, 117 sq. III, 269. 306., post Constantiense con tyrannidem suam duplicavit I, 179., quo canone tyrannidem suam de I, 151., orbem terrae devoravit II, 10., suis superstitionibus dementavit dum II, 8., eius regnum superstitione constitutum I, 126., eius defen et ministri I, 146 sqq., cur tot Cardinales elegerit II, 321., eius facu I, 135., vendit gradus I, 144., est *ἀρχιδιάκονος* II, 117 sq., haer II, 7., Diabolus incarnatus, Antichristus II, 114., dubitat de immorta animae II, 4 sq. eius spurcitia I, 166., nuptias prohibuit, non libidi scortationem, adulterium etc. II, 357., non potuit stare durante con

sacerdotum II, 359., interficit sacerdotes matrimonio iunctos III, 263., suo coelibatu multa millia puerorum suffocavit II, 364., tripliciter distinguit Ecclesiam III, 176. 268. 275., Ecclesiam aedificare vult ex accidentibus III, 91., evangelicos de suis (rapinis) aegre alit III, 110. 114., quibus conditionibus omnes Lutheranos, coniugatos etiam praedicatores in gratiam reciperet II, 3. — Papae quidam tres, quorum uno mortuo successor leges et decreta prioris abolevit III, 225. — Papae tres simul regnabant tempore Concilii Constantiensis I, 281. III, 230 sqq., illi tres ab hoc Concilio reiecti, et quartus electus est I, 284. III, 230 sqq. — Papa cur Gersonem damnaverit II, 297. — Papa (Iulius II.) a Caesare (Maximiliano) et Gallo ad Ravennam victus est II, 195. — Papa (Leo X.) si abusus et impios quaestores repudiasset, Lutherus tacuisset III, 195., ita reformationem impedire potuisset III, 240., primas Lutheri positiones accipiens quid dixerit II, 321., ad Electorem Saxoniae (Fridericum) aliosque scripsit, ut Lutherum offerrent II, 174., quid Fuggero scripserit III, 155.—Papa infatuatus Ferdinando et aliis principibus permisit direptionem ecclesiasticorum bonorum II, 286. — Papa (Clemens VII.) quomodo egerit in causa matrimoniali Regis Angliae II, 370., intimos consiliarios Regis Angliae frustra corrupit, ut Regem interficerent III, 239. — Papa a Franciscanis corruptus est, ne illos reformaret III, 228. — Papa quidam cum papatum ambiret, quibus conditionibus se sathanae dediderit III, 230. — Papae filius spurius creatus Dux Florentinus II, 3. — de Papa prophetia I, 403. — Papae cuiusdam dictum de conscientia III, 231. — Papae figurae in codicibus repertae III, 238. — Papa et Turca inter se conferuntur II, 112 sq.

Papatus initium III, 234., mera habet bona fucata III, 245 sq., eius impostura III, 246 sqq., quaenam sint eius duo capita praecipua inter se mutuo et cum Christi merito pugnantia III, 276., Lutheri tempore summopere crevit III, 245., per pessimos homines administratus est III, 232., Papatus ferre potuit sacrificulos et capellanos habentes 60 concubinas, 20 Ganymedes et cinaedos II, 361., Iudaeis infinita scandala dedit I, 463. — Papatus corruit I, 285.

Papissa nomine Agnes (vulgo Iohanna) III, 232.

Papistae confidunt in suo Deo Papa II, 4., fiduciam ponunt in cucullam et scapulare II, 4., gloriantur se Ecclesiam II, 11., cur Ecclesiam Dei regere non sufficiant I, 151., quonam argumento glorientur suam auctoritatem, et Lutheri responsum III, 29 sq., multum gloriantur concilia III, 93. 95., gloriantur de auctoritate Episcoporum II, 122., fatentur Episcopos debere manere, sed reformari I, 322., impudenter iudicant de Scriptura s. III, 146., 12 articulos fidei docuerunt in symbolo et infinitos efflinxerunt de purgatorio, Missae sacrificio, sanctorum invocatione III, 94., nullam habent certitudinem I, 58., Papistae confutati sunt certissimis scripturae testimoniis III, 271., fatentur doctrinam Lutheranam esse verum verbum Dei, attamen eam impugnant I, 144. III, 261 sq. 273 sq., cur non in uno articulo Lutheranis cesserint III, 275 sq., malam causam suam vitiosissimis argumentis defendere conantur III, 276 sq., secundum suam legem iure Lutherum persequuntur III, 262., articulum remissionis peccatorum capere non possunt II, 186, coniugium blasphemant et scortis utuntur II, 342 sq. 353., sunt impii I, 137., αὐτοκατάκριτοι I, 141., infensissimi hostes I, 407., habent potentiam coniunctam cum stultitia III, 281., in Germania satis timidi sunt III, 263., vi ad inferos cursitant I, 141. — Papistarum doctrina III, 266., eorum caecitas II, 205. III, 236. 266. 279., eorum caecitas calice ademto conspicua III, 23 sq., eorum inscitia III, 280 sq., eorum horrenda mendacia III, 253 sq., eorum inventio mira quaedam III, 279., eorum cantilenae et rigor III, 274 sq., eorum ferocia II, 329., eorum furor et pertinacia I, 66. 75 sq. 137 sqq., eorum consilia intempestiva contra Lutherum III, 180., eorum insidiae contra protestantes per Gallum et Caesarem I, 356., eorum foedus cum Turca timetur I, 406., eorum vitia et libidines I, 136 sq., eorum mortes I, 158 sqq. — Papista quidam puellam Wittebergae ductam dereliquit II, 82 sq.

Papistarum controversiae status I, 15.
Paradoxa III, 55., quid sit III, 55 sq.
Parentes I, 253 sqq. — Parentum cura erga liberos [illegible] I, 253. — Parentum auctoritas in rebus matrimonii non est [illegible] 376 sqq.
Parimonia Universalis II, 15.
Parochus, qui absolvit mulierem, quae peccata infantem, num coram [illegible] re tentari debeat I, 70 sq. vid. Pastor.
Parsimonia est optimum vectigal II, 340.
Partus mulieris est difficillimus III, 74. — Partus undecimo mense utrum [illegible] timus, an etiam possit naturaliter fieri II, 384.
Pascha etymologia III, 20.
Passer II, 167 sqq.
Passio a papistis tripliciter praedicata est III, 266. — Passiones Christi [illegible] nobis II, 279.
Pastor sit διδακτικός; in sana doctrina III, 119., Pastorem suum pro libitu de quaelibet civitas et pagus audet III, 126. — Pastores cur a canibus [illegible] monii alienandi sint II, 385 sq., Pastores tantum in causis conscien consilium Dei pus communicare debent II, 386., Pastores avari cont et nefas res tentant III, 121. — Pastores quidam indocti I, 433 sq., quidam prope Zerbst paupertate coactus est suam vocationem deserere III. Pastoris cuiusdam Thuringici expositio de Roma I, 165 sq. vid. Par Concionator, Praedicator.
Patientia I, 72 sq., exercenda est II, 317., eius fructus II, 249., ad eam hortantur duo argumenta II, 320.
Patres post Apostolos III, 134 sqq., post Apostolorum scripta legendi su 131., cum iudicio legendi sunt III, 47. 142. 152., Patrum auctoris pressit Apostolorum scripta III, 146., Patrum scripta supra Biblia qual III, 139 sq., Patres optimi sudarunt in exponendis psalmis III, 145., eos tenebrae fuerunt de fide III, 139 sq., Patres sancti nihil di coniugio scripserunt praeter Augustinum II, 357. 365 sq. — Pater a ingratis neglectus I, 257., Pater quidam liberos suos ingratos decip 256., Pater quidam a filio caesus et capillis tractus I, 257.
Patriacharum legendae in Geneni sunt tantum rhapsodiae II, 221.
Patroni olim artibus attributi II, 136.
Pauperes evangelizantur III, 131.
Pavo II, 170., non potest ferre rivalem II, 344.
Pax I, 74 sqq.
Peccanti in ebrietate an sit parcendum I, 196 sq.
Peccatores duplices III, 124.
Peccatum originis I, 111. 113., eius poena I, 91., Peccatum originale primi Augustino discretum est ab actuali II, 86 sq., Peccati mortalis et v discrimen II, 87. — Peccata sunt inaequalia II, 87., Peccata, quae c scuntur aut non cognoscuntur II, 90., Pecc. quae agnoscuntur et qua agnoscuntur II, 241., Pecc. quae a mundo non puniuntur, a Deo pun II, 79 sq., Pecc. quantacunque sint, tamen condonantur Deum invoca II, 181., Peccata in Spiritum sanctum II, 88. III, 274., Peccata a sunt causae morborum I, 91.
Pecora II, 108.
Pecunia an mutuo petenti bona conscientia denegari possit ab eo, qui hal 282 sq., Pecuniae non est fidendum, et avaritia est signum et prae mortis II, 159.
Peierationes in Curia Romana usitatae II, 331.
Pelicani avis natura I, 423.
Penna de ala Michaelis III, 250.

Pentateuchum non a Mose fuisse scriptum multi asserunt, Lutheri responsum II, 211 sq.
Pentecostes festum III, 21.
Peregrinantium impietas I, 188.
Peregrinationes in vallem *Grimmenthal* nominatam unde ortae sint III, 273.
Peregrinus quidam Lutherum bombarda necare studuit III, 156.
Perfidia nobilium, qui omne frumentum emunt et abscondunt II, 164.
Persarum rex Turcas bello invadit I, 407.
Persecutio externa est melior quam interna II, 318.
Personae privatae et publicae bene discernendae sunt III, 113.
Pertinacia contra Evangelii veritatem quanta sit III, 125.
Pestis vehemens I, 93 sq.
Petitiones 1—4. orationis Dominicae I, 62.
Petra dedit Petro, Petrus diademe Rudolpho (dictum) III, 237.
Petrinus, quem papa a singulis quotannis accepit, quantam summam effecerit III, 256 sq.
Phrenetici a Diabolo obsessi quomodo tractandi sint I, 239 sqq.
Φυλακτήρια III, 54.
Φυσιολογική III, 132.
Pictura superstitiosa contra omnia vulnera I, 188., Pictura Graecorum de claudo et caeco quid doceat III, 60 sq., Pictura quaedam, ubi papa erat suspensus una cum Iuda eiusque loculis III, 257.
Pilae II, 197.
Piscium generatio III, 61 sq.
Pistores a Luthero in concione corripiuntur I, 414.
Pius quilibet experientia discit se imparem suae conditioni et stultum esse, solumque Deum sapere II, 379. — Pii iudicabunt angelos II, 266.
Pluviae fructus II, 128.
Podagra Anglorum morbus I, 95.
Poenae sunt dissimillimae II, 87., Poenarum causae II, 87.
Politiae I, 298 sqq.
Politicum regnum I, 365. — Politica et Christiana persona sunt distinguendae I, 364. 366. 369 sq.
Pollutiones monachorum creberrimae II, 355.
Polonus quidam Lutherum veneno necare studuit III, 155 sq.
Polygamia II, 362 sq. — Polygamiae Gideonis, Davidis, Salomonis et aliorum regum causa II, 362. — Pol. Philippi Landgravii I, 311.
Pomerania: ibi examina scholarum, privatarum aedium et templorum negligi dicebatur II, 239.
Pomi Persici virtus III, 65.
Pompa verborum reprehendenda est III, 125.
Pontifices usque ad Hildebrandum (Gregorium VII.) omnes Italiam bene gubernarunt III, 234.
Populorum quatuor, Germanorum, Gallorum, Hispanorum et Italorum collatio I, 385 sq.
Porta aurea II, 109 sq.
Portenta miraculosa I, 199 sqq.
Practica facit homines doctiores I, 372.
Praecepta singula II, 237 sq.
Praedestinatio I, 78 sqq., quid Lutherus de ea iudicarit III, 223. — Praedestinationis tentatio III, 218 sq.
Praedicandi modus III, 115. *vid.* Concionari.
Praedicatio quomodo instituenda sit III, 109. *vid.* Concio.
Praedicator est similis api III, 116., optimus quis sit III, 116., alius huic placet, alii non III, 113., feliciter docturus et consolaturus quid agere debeat III, 116 sq., Praedicator Evangelii, si coelebs vivere non potest, an ob hanc causam praedicationem Evangelii bona conscientia deserere possit II, 350 sq., Pr.

quidam, duobus studiosis Lipsiensibus templum intrantibus, quid fecerit 114. — Praedicatoris boni conditiones III, 114 sq. — Praedicatores pra III, 113., Pr. a civitatibus non sustentantur I, 176., Pr. evangelici aluntur III, 114. 290., Pr. non debent haerere in iudiciis humanis I, sq., Pr. corripiant vitia III, 130. — Praedicatorum ordo I, 126 eorum arrogantia III, 128., eorum paupertas III, 129. — in praedicato vitia facile videntur III, 114. *vid.* Concionator, Pastor.
Praedictiones generales non competunt specialibus et individuis II, 154.
Praefecti cuiusdam Venetorum blasphemiae I, 159.
Praemia bonorum operum II, 280 sqq.
Praeputium I, 453.
Praesumptio et temeritas I, 408 sq. II, 88.
Precatio III, 54. *vid.* Oratio.
Presbyteri s. episcopi quales esse debeant III, 289 sq.
Princeps erga Imperatorem est persona privata I, 362., Pr. est servus nobiliu 156., Pr. quidam quomodo cum suis nobilibus et consiliariis latrocinia egerit I, 417. — Principis iunioris Saxoniae studia in bonis artibus a hbus impediuntur II, 331., Principis de Anhalt uxor Lutherum visitat I, — Principes I. 304., crudeles I, 173., exiguam laetitiam habent I, ad se rapiunt Ecclesiae bona II, 284 sq., Pr. natu maiores alios coe alligant III, 5. — Principum multorum cum doctoribus colloquium in Co Augustanis I, 355., Principum et Electorum Saxoniae linea impleta in Wittenbergensi I, 352 sq.
Principia: ex principiis bonis mali fines orti II, 6.
Pro lege et pro grege I, 423.
Processio et generatio quomodo differant I, 9 sq.
Procuratores sunt multi I, 290.
Prodigia I, 199 sqq.
Proditio Papae contra Regem Angliae I, 355 sq.
Profecturi cuiusdam in terram sanctam heroica virtus II, 203.
Promotionis tempora in Universitatibus I, 408 sq.
Promulgatio Evangelii etiam ad alienas provincias cucurrit I, 45.
Prophetae III, 132 sqq., eorum revelatio III, 132 sq. — Prophetae nullius sera integre sunt descripti II, 220. — Prophetae Luthero iuvene erant inno et putabantur impossibiles intellectu III, 270. — de Prophetis quid T doceant I, 402.
Prophetia Danielis I, 395 sq., Pr. de contemptu verbi I, 46 sq., de Carolo V antiquo codice II, 322., de Rege Galliae I, 390.
Proselyti acciti ad novum aliquem ordinem a Deo non institutum fiunt deter II, 95.
Protestatio legatorum Regis Mathiae II, 173.
Proverbia I, 421 sqq., magnam auctoritatem habent I, 423. — Proverbium Atheniensibus I, 413., Pr. apud Italos usitatum I, 375 sq., Pr. de I ingratis I, 257. — Proverbia: Fluctuat navicula Petri, sed non mergitu 279., ἵππους ἵππειον etc. III, 130.: Allemanni Bassi sceleratissimi I, Damnum qui tulerit, non irrisione carebit III, 115., Dat Galenus opes I, 296., Delassata viris nondum satiata recessit II, 80., Mala nostrae d novissime experimur I, 254., Malus nodus, malus cuneus I, 373., Me r esse oportuit II, 379., Mundus vult decipi III, 116. 126. 312., Non put I, 26., Nulla calamitas sola II, 389., Omne rarum carum, vilescit vero tidianum II, 128., Utere praesentibus verbis tanquam nummis I, 289.: *hilfft vor Torheit nicht* II, 356., *Der Mertz gantz, der April schwantz, der May new, Helt selden trew* II, 132., *Die Hölle i enge* etc. I, 326., *Einem tzu enge, tzween gerecht, dreien tzu* III, 108., *Gut macht muth* III, 100., *Je grosser schalck, Je b gluck* I, 26. II, 142., *Stoltzer muth, Heimlicher neidt vnnd kindis*

radt, die drey haben Rom vnd Troia tzerstoret III, 101., *Wann man vnter die hunde geworffen hat, so schreiet der getroffen ist* III, 130., *W'er im 29. Jare nicht schöne, im 30., Jare nicht starck, im 40. Jare nicht klug, im 50. Jare nicht reich wirdt, darff darnach nicht hoffenn* II, 356., *W'as gielt, das gielt* III, 249., Scorta *des bischoffs heiligthumb* III, 305.

Prussia *vid.* Borussia.

Psalmi diversi generis II, 224. — Psalmorum status quomodo quaerendus sit II, 224 sq.

Psalterium ostendit tentationes II, 296.

Pseudoprophetae III, 134.

Pubelsberg (s. Poltersberg), in cuius montis lacu daemones habitant I, 226.

Pudicitiae muliebris exemplum II, 180.

Puellae virgines II, 20 sq., nocte quadam explorantes, qualem maritum haberent I, 436. — Puella qualis aptissima sit coniugio II, 337., P. quaedam formosa decrepito et avaro viduo tradita II, 349., de puella stuprata in diversis limitibus iacente quis limes habeat ius puniendi III, 1. — Puella Brettae ex turri lapsa, illaesa I, 205 sq., P. a Tartaro quodam mactata I, 189.

Puellula in nemore nive obruta I, 206.

Puer non est rebaptizandus II, 94., Puer nondum totus natus, sed tantum aliqua parte, an baptizari debeat II, 185. — Puer quidam formae speciosae et optimae indolis sine moribus, quid Lutherus de eo dixerit I, 258. — Puerorum corpora sunt puriora III, 66.

Puerilitas beatissimum genus vitae I, 251.

Pugnare pro familia, naturale est I, 362.

Purgatorium I, 117 sq.

Puserones Cardinalibus permissi II, 84.

Quaestio de causa et vindicta nobilis ab Haugwitz contra Ducem Georgium I, 368 sq. — Qu. de concubina ducenda II, 351 sq. — Qu. de coniugio II, 354. — Qu. de lapsu hominis I, 245 sq. — Qu. de loco Iosuae 24. Non poteritis Domino servire II, 254. — Qu. de nativitate et astrologia II, 154 sq. — Quaestiones de sacramento coenae Domini, cum Lutheri responsis III, 27 sq. — Qu.: An consultum sit claudos etiam matrimonium inire II, 355. — Qu.: An excusati essent, qui sub tyrannis unam tantum speciem sumerent, quid Lutherus responderit III, 23 sq. — Qu.: An minister propter verbum coniugium intermittere possit II, 350 sq. — Qu.: An paterfamilias in casu necessitatis suae familiae coenam Domini communicare possit? Lutheri responsum III, 36. — Qu.: An peccanti in ebrietate sit parcendum I, 196 sq. — Qu.: An praedicator christianus, si debet ferre carceres propter verbum, multo magis coelibatum ferre possit II, 352 sq. — Qu.: An quis possit tuto uti utraque specie et postea una? Lutheri responsum III, 28 sq. — Qu.: Cur Christus post restitutam sanitatem ire iubet leprosos ad sacerdotes? II, 278 sq. — Qu.: Lux fuit, antequam sol esset. Ergo sol non est auctor lucis. Lutheri responsum III, 77 sq. — Qu.: Potestne coniux propter religionem discedere a marito? Lutheri responsum II, 388 sq. — Qu.: Quae est causa, quod is est infidelissimus, qui pro fidelissimo habitus est? I, 169. — Qu.: Quomodo consolandi sint, qui hanc tentationem habeant, se non esse e numero iustorum et salvandorum II, 307 sq. — Qu.: Quomodo Diabolus possit videre in cordibus hominum, quae ipse suggerit? I, 227. — Qu.: Si quis pauper indigens pecunia, pignus non haberet, annon in suam industriam deberet pecuniam accipere? I, 412. — Qu.: Utrum christianis principibus liceat resistere Caesari bellum inferenti propter Evangelium, Lutheri iudicium I, 363 sqq., Melanthonis iudicium I, 367. — Qu.: Utrum maius sit, pugnare contra adversarios, aut exhortari, docere et erigere infirmos III, 112. — Qu.: Utrum partus undecimo mense sit legitimus, an etiam possit naturaliter fieri? II, 384. — Quaestio in Anglia vulgatissima: Utrum piis iam iustificatis

propter opera sequentia aliquid meriti sit expectandum? Lutheri resp
II, 280 sq. — Qu.: Utrum sacramenta per se haberent spiritualem vi
II, 188. — Qu.: Quomodo consolandus sit ille, qui dubitat, num et ip
de numero electorum et salvandorum III, 217 sq. — Qu.: Si Caes
vocandi concilii papae daret, an non vocanti sit obediendum. Lutheri resp
III, 244. — Qu.: An haereticus administrare possit sacramenta III, 32
An anima rationalis sit ex traduce III, 326 sqq.
Quaestus et usura I, 410 sqq. — Quaestus et avaritia papae III, 256 sqq.
Quare (אַיֶּכָּה Gen. 3, 1.) in paradiso est horribilis affectus III, 66., qu
malum afferat III, 316 sq.
Quatuor Ecclesiae columnae III, 143.
Quilibet est rex in sua domo ceteris paribus I, 434 sq.
Quomodo cum fanaticis agendum, instructio D. M. Lutheri Domino Ioanni Ma
Mulhausen II, 40 sqq.

Rabbini cuiusdam praesagium I, 461.
Ratio humana qualis sit I, 245 sq. — Ratio pertinet ad singulares II, 141.
Receptacula animarum post mortem I, 115 sqq.
Reconciliatio Marchionissae II, 346., Rec. sponsi et sponsae, quam Lutherus c
conatur II, 382 sq.
Recordatio Lutheri contra privilegia et prohibendos gradus. D. Io. Hesso I, 44
Reformare dictio Romae est odiosissima III, 263.
Reformatio scripta Papistarum I, 16. — Reformationem papa non vult in sa
cilio III, 263. — Reformatio facta inter canonicos Zitzenses et Naumbur
II, 3 sq.
Regina Navarrae adolescentes post concubitum submergendo occidit I, 358.
Regiomonti filius occidit patrem et matrem III, 8.
Regiones, terrae situs, mores, populi I, 372 sqq.
Regitur melius ratione quam legibus II, 140.
Regnum Christi et politicum quomodo differant I, 12., Regnum est triplex I, 3
— Regni politici variae species I, 365. — Regna I, 351 sqq., sunt
bilia I, 352., R. quatuor Europae defecerunt a papatu I, 285. III, 275
Regula Lutheri in articulis de sacramento II, 189.
Relationes in docendo habent magnum usum II, 142.
Religio ut conservetur, omnibus modis curandum est III, 126.
Reliquiae sanctorum III, 250.
Remedia contra vertiginem I, 95 sq.
Remissio peccatorum: quid Paulus de ea doceat III, 272., est fructus sacrame
236. — Remissionis peccatorum articulus quibus verbis contineatur I,
Remuneratio non expectetur a mundo I, 174.
Res et usus discernantur I, 38., Res et practica facit homines doctiores I, 37
Responsorium: Discubuit Iesus etc. III, 17.
Restitutio omnium rerum I, 112 sq.
Resuscitatio mortuorum I, 108 sqq.
Reutlingiae legati fuerunt in Augustanis Comitiis II, 173., eius legatus fuit in
ventu Schmalcald. III, 98.
Rex factus est Ecclesiae Romanae subdiaconus I, 155. — Rex Angliae *vid.* H
cus VIII. *in* Indice personarum. — Reges et reginae I, 353 sqq., Reg
politicis functionibus peccant I, 302. — Regum libri sunt Iudaeorum
daria II, 220., Regum in Israel et Iuda cognati erant homines privati
Rigor papistarum III, 274 sq.
Rhetorica quomodo differat a Dialectica II, 138 sq. 141.
Risus concionatorum papisticorum III, 115 sq.
Ritus quidam in coronatione Papae II, 120.
Roma I, 161 sqq., eius descriptio et fata I, 162 sqq. III, 330 sq., quantopere v

sit III, 107., Romae monumentum lapideum Papae, qui fuit femina, erectum est III, 230. 232., Romae tres fontes a capite Pauli saltante effectos esse fingitur III, 254 sq. — Roma: Radix omnium malorum avaritia II, 117. 160. — ex Roma summa profanatio I, 185. — Roma in ipsa bona sexta feria publice carnes comeduntur III, 18. — Romae apud S. Calixtum quantus martyrum numerus sepultus sit III, 230.
ani tantum et Graeci habent historiographos II, 177., Romani quantum exercitum perpetuo alnerint I, 408., eorum arma II, 197. — Romani fere omnes Epicureismo immersi I, 180. — Romana monarchia tandem ad Germanos pervenit I, 352. — Romana scelera incredibilia I, 166 sq. — Romanus Episcopus in Concilio Niceno non affuit III, 92.
ensis omnis cur sit seditiosus III, 320 sq. — Rottenses gloriantur se esse perfectos III, 322.
icus bibulus quidam, qui Calendarios loco nigellae edit I, 431., Rust. quidam, qui sua frumenta in civitatem vexerat, sed propter nimium pretium non vendiderat, moribus a Deo punitus II, 162., Rust. quidam uxorem et tres liberos occidit III, 8. — Rustici Itzschiensis mors I, 175. — Rustici adeo sunt impii, ut ne unum pastorem curent II, 275., Rustici quid dixerint ad visitatores quaerentes, cur suos pastores nutrire nollent III, 122., Rust. avari consanguineas suas petunt propter divitias II, 381 sq., Rust. Wittenbergenses quales fuerint I, 175. — Rusticorum tumultus I, 145., eorum ingratitudo III, 249.

ithum mutatum in diem Dominicum III, 22.
rdos olim unum tantum beneficium habebat, deinde infinita I, 135. III, 245., Sac. quidam pro oratione alphabetum pronuntians I, 434., Sac. quidam cur ad papatum redierit II, 12. — Sacerdotes Iudaeorum magnos habuerunt reditus III, 128. — Sac. quidam pro voluntate alterutram speciem porrigentes an recte faciant III, 25 sq. — Sacerdotum coniugium est prohibitum canonibus et civili lege addita poena II, 358. — A Sacerdotibus egressa est iniquitas III, 312.
rdotalis vestitus in aula Ferdinandi I, 187.
amentarii negant corpus Christi III, 323., nullam habent certitudinem I, 58., Sacramentarii multos turbantes quomodo compescendi sint II, 43 sq., Sacr. Augustanenses II, 34 sqq. — Sacramentariorum error I, 43 sq., de eorum negotio fucato et fallaci II, 45 sq. — Sacramentarii quam varie panem nominaverint III, 318.
amentum est vox et operatio Dei I, 41., cibus animae II, 234., qua contumelia a fanaticis quibusdam Epiphanii tempore affectum sit III, 33., Sacramentum coenae a Christo ordinatum I, 118., quando, ubi et a quonam mutatum sit, incertum est III, 25., Sacramenti coenae Domini causa efficiens, materia, forma et finis III, 26 sq., Sacramentum utriusque speciei debet esse liberum III, 260. — ad Sacr. non admittendus est, qui in publico dissidio est I, 370 sq., ad Sacr. nemo cogatur III, 36. *vid.* Coena Domini. — Sacramenta sunt ceremoniae ceremoniarum II, 244., an per se habeant spiritualem virtutem II, 188., Sacr. tantum in usu sunt sacramenta III, 32. — de Sacramentis non est speculandum II, 189.
ificium missae I, 119.
ificulus quidam Romae quomodo aliquot Germanos deceperit III, 250 sq., Sacrif. quidam quomodo cum Officiali suo egerit III, 260. — Sacrificuli Italorum et Gallorum quales sint I, 118 sq.
ilegus captus, qui calicem e templo quodam abstulerat I, 416 sq.
aritanus etiam an cum 9 leprosis sacerdotes accesserit I, 436.
tificatio per fidem I, 57 sq.
ti in papatu tantum mortui nominati sunt III, 51. — Sanctos plus meruisse quam demeruisse papistae docuerunt III, 273. — Sanctorum legendae I, 82

sqq., Sanctorum reliquiae III, 250., Sanctorum invocatio III, 15 sqq
Sanctior in papatu, qui plures liberos in monasterio habebat I, 234.
Sanctitatis substantialis et accidentalis discrimen III, 19 sq., Sanctitate ficta s
stitiosorum homines decipiuntur III, 19.
Sapientia est doctrina utilis et necessaria I, 285 sq.
Saracenorum imperium I, 400.
Sartores Italici laudantur, Germanici vituperantur II, 127.
Satan carnifex Dei I, 3 sq., est ἀντίθεσις Decalogi I, 233., auctor mortis et e
non cessat III, 209 sq., non cessat hominem sollicitare et exercere I,
sq. II, 293 sq., quando subita vi et astutia non potest capere, assid
fatigat III, 221., maxime vexat conscientias lege III, 221., non certe
eventum I, 209., impulsor naturalis causae in morbo I, 228., nos a
propter baptismum et fidem in Christum III, 52., potest cuidam ex sua
mo Christo iudicem facere II, 299., omnes regiones Cardinalibus et Epi
munivit II, 10., homines sibi deditos per aëra auferre potest I, 203
argentifodinis multos deludit fascinationibus III, 69., in aquis tyran
exercet II, 130., ancillas in aquas rapit et impraegnat I, 231., quo
vincatur I, 222. — Satanae regnum quomodo floreat in mundo III, 312.
potentia in veneficis III, 12 sq., eius tumultuatio in domo pastoris Ecc
Sopdicensis I, 224., eius spectrum cornigerum I, 225. *vid.* Diaboli
Spiritus malus.
Satisfactio propria, quam papistae falso docent III, 276 sq.
Saxones inciviles I, 381., sunt equites fortes III, 99. — Saxonum grammatop
cium lingua a Maximiliano Imperatore et Electore Friderico defensa
I, 263.
Saxonia I, 380 sqq., eius vera pictura I, 380., Saxoniae electoratus I, 125
Saxoniae Elector habet angulum Franconiae III, 299. — Saxonia, Misn
Thuringia in unam ditionem redactae I, 380.
Saxonica lingua est vere Germanica I, 378.
Saxum: in saxis etiam est mas et femina III, 63.
Scandala I, 184 sq.
Scelera privata nihil sunt ad publica II, 89.
Scelerati dupliciter puniuntur II, 90.
Schismaticus quis sit II, 7.
Schmalcaldensis Conventus Principes, Legationes, Civitates, Concionatores et Iheo
III, 97 sq.
Schmollae ostenditur S. Mariae lac III, 255.
Scholae, quae fere Universitatibus aequales sunt II, 15., Scholae Ecclesiarum s
naria II, 15., Scholae posteris erigendae sunt III, 16. — Scholarum u
II, 14.
Scholastici III, 151 sq., quid de homine docuerint III, 151. — Scholastici scripi
numquam pervenerunt ad Catechismi cognitionem II, 297. — Scholast
quidam tria ova esse sex demonstrans I, 437.
Schotti I, 384.
Schwaden quid sit III, 62.
Schweinfordense pactum I, 307.
Schwermerii I, 35., reiiciunt Scripturam I, 131., Schw. infiniti Lutherum adori
II, 39., eorum temeritas pestilentissima II, 37.
Sciolus quidam latine loqui volens I, 433.
Σκόλοψ Pauli quid fuerit II, 314 sq. 318.
Scortatio Canonicorum II, 3 sqq.
Scortatores II, 78 sqq., debent ieiunare II, 305. — Scortator non potest stet
II, 296.
Scortum facile amatur II, 350.
Scotistae III, 151.
Scriptorum multitudinem timet Lutherus III, 320.

tura sacra plena est divinis donis et virtutibus II, 208 sq., eius auctoritas II, 206 sqq., eius efficacia II, 207., ad eius lectionem Lutherus summo studio admonuit III, 315 sq., eius libri II, 211., eius sensus II, 93 sqq., nunquam scribendo potest aequari III, 198. — de ea quid dicant papistae III, 146. Scripturae sacrae auctoritatem a sede Romana pendere papa impudenter condendit II, 358. III, 267., Scriptura sacra cogitur cedere Aristoteli III, 286. *conf.* Biblia.
ra I, 424.
im fidei III, 54.
ritas in populo unde orta sit III, 272.
io II, 205 sq.
et colus relictae viduae danda I, 286. II, 355.
loris avari cuiusdam historia I, 265.
a ne ducant iuvenculas II, 346., Senes mariti erga iuvenculas uxores zelotae II, 349 sq.
us Scripturae sacrae II, 93 sqq.
entiae I, 421 sqq. — Sententiae Veteris Testamenti II, 246 sqq., Novi Testamenti II, 264 sqq. — Sententiae generales in particulares II, 266 sq.
uaginta interpretum versio ineptissima I, 261.
ltura Spirae et in Orliens sine exequiis facta III, 254.
io I, 259., est divinum donum I, 43.
ens paradisi III, 65. — Serpentes in India adorantur I, 190.
us fidelis rarus I, 259.
lium Wittenbergensis Universitatis principio usitatum II, 136.
um dupliciter accipitur III, 133.
ii Doctoris cuiusdam disputatio et subitanea mors I, 161.
a II, 108.
ulare tantum existit II, 143.
dis sodalem occidit III, 8.
morum terra paradisus dicitur a Mose III, 58., eorum poena II, 256 sq.
diverse operatur uno motu in diversis obiectis III, 77. — Solis cursus et magnitudo I, 217. II, 133. III, 77. — Soles tres apparentes I, 200 sq.
aria vita et ieiunus stomachus non conveniunt simul II, 296.
nia I, 210 sq., eorum classes I, 211. — Somnium Minoritae I, 165.
nus sanitati necessarius I, 97., est mors I, 248.
licensis Ecclesiae pastor prope Torgam de spectris conquerens I, 224.
istae Paulum cavillantur I, 18. — Soph. dixerunt Christum in Sacramento esse totum, sed non totaliter, quid Lutherus de hoc dicto iudicarit III, 29. — Sophistae Parisienses quid scripserint contra Lutheranos III, 277 sq. — Sophista quomodo a Platone describatur III, 311.
istica III, 311.
ona II, 15.
mus I, 95.
tra I, 206 sqq., in domo pastoris Ecclesiae Sopdicensis I, 224. — Spectrum cuiusdam petens Missam a monachis excogitatum III, 254.
et fides differunt I, 60 sq.
e civis quidam uxorem suam mortuam sine exequiis sepeliens quomodo se defenderit III, 254.
tus sanctus est certitudo in verbo Dei et iustitia Christi I, 58., idem est, sed duo habet officia II, 247., quid effecerit docueritque III, 317., non statim hominem perfectum reddit II, 236., symbolum exactissime proposuit II, 240., loquitur per hominem cum homine II, 299. — Spiritus malus prius in diversorio homines vexans, deinde in monasterio serviens I, 238 sq. *vid.* Diabolus et Satan.
na an tribus noctibus non attingenda sit I, 430.
salia clandestina II, 386.

Studiosus aliquis an etiam possit bona conscientia propter
aut Vicariatum suscipere II, 286.
Stupratori matrimonium consulatur et pater ne obstet II, 3
puellarum Papa aliter praecepit ac Moses II, 83 sq.
Stuprum: de stupro ab ancilla accusatus adolescens quidam
indicarint II, 373 sq.
Subiectum quid sit in theologia, in medicina, in iurisprudenti
Successus Evangelii III, 180.
Suillae carnes reliquis a Principibus Saxoniae praeferuntur I,
Summa Angelica continet argutias inextricabiles III, 256.
Summum ius, summa iniuria I, 286 sq.
Supererogationis opera III, 18.
Superstitio III, 15 sqq., Superst. papistica habet magnam vi
plus alit quam religio III, 16., Superst. nulla est tam
beat applausum III, 319., Superst. in Gallia I, 1
II, 9.
Supposititii I, 231 sq.
Sus II, 107.
Sustenii legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.
Sycomorus, imago populi legis II, 132.
Συκοφάντα I, 170 sq.
Symbolum II, 233., est historia historiarum II, 243., eius v
stituta II, 124.
Σύναξις I, 118.

Tabula picta naviculae Ecclesiae II, 8.
Tardiloquentia est convenientissima concionatori III, 126.
Tartari maiores et minores II, 204.
Tautologiae in Scriptura s. II, 221.
Temeritas I, 408 sq.
Tempestates I, 211 sqq.
Tempora I, 217 sq.
Tentatio Christi II, 307. III, 220. — Tentatio est duplex I
est maxima II, 309. — Tent. indignitatis nostrae quo
219 sq. — Tentationem suam habet quilibet II, 3

Scriptura sacra plena est divinis donis et virtutibus II, 208 sq., eius auctoritas II, 206 sqq., eius efficacia II, 207., ad eius lectionem Lutherus summo studio admonuit III, 315 sq., eius libri II, 211., eius sensus II, 93 sqq., nunquam scribendo potest aequari III, 198. — de ea quid dicant papistae III, 146. Scripturae sacrae auctoritatem a sede Romana pendere papa impudenter condendit II, 358. III, 267., Scriptura sacra cogitur cedere Aristoteli III, 286. *conf.* Biblia.
Scurra I, 424.
Scutum fidei III, 54.
Securitas in populo unde orta sit III, 272.
Seditio II, 205 sq.
Sella et colus relictae viduae danda I, 286. II, 355.
Senatoris avari cuiusdam historia I, 265.
Senes ne ducant iuvenculas II, 345., Senes mariti erga iuvenculas uxores zelotae II, 349 sq.
Sensus Scripturae sacrae II, 93 sqq.
Sententiae I, 421 sqq. — Sententiae Veteris Testamenti II, 246 sqq., Novi Testamenti II, 264 sqq. — Sententiae generales in particulares II, 266 sq.
Septuaginta interpretum versio ineptissima I, 261.
Sepultura Spirae et in Orliens sine exequiis facta III, 254.
Sermo I, 259., est divinum donum I, 43.
Serpens paradisi III, 65. — Serpentes in India adorantur I, 190.
Servus fidelis rarus I, 259.
Sigillum Wittenbergensis Universitatis principio usitatum II, 136.
Signum dupliciter accipitur III, 133.
Silesii Doctoris cuiusdam disputatio et subitanea mors I, 161.
Simia II, 108.
Singulare tantum existit II, 143.
Sodalis sodalem occidit III, 8.
Sodomorum terra paradisus dicitur a Mose III, 58., eorum poena II, 256 sq.
Sol diverse operatur uno motu in diversis obiectis III, 77. — Solis cursus et magnitudo I, 217. II, 133. III, 77. — Soles tres apparentes I, 200 sq.
Solitaria vita et ieiunus stomachus non conveniunt simul II, 296.
Somnia I, 210 sq., eorum classes I, 211. — Somnium Minoritae I, 165.
Somnus sanitati necessarius I, 97., est mors I, 248.
Sopdicensis Ecclesiae pastor prope Torgam de spectris conquerens I, 224.
Sophistae Paulum cavillantur I, 18. — Soph. dixerunt Christum in Sacramento esse totum, sed non totaliter, quid Lutherus de hoc dicto iudicarit III, 29. — Sophistae Parisienses quid scripserint contra Lutheranos III, 277 sq. — Sophista quomodo a Platone describatur III, 311.
Sophistica III, 311.
Sorbona II, 15.
Spasmus I, 95.
Spectra I, 206 sqq., in domo pastoris Ecclesiae Sopdicensis I, 224. — Spectrum cuiusdam petens Missam a monachis excogitatum III, 254.
Spes et fides differunt I, 60 sq.
Spirae civis quidam uxorem suam mortuam sine exequiis sepeliens quomodo se defenderit III, 254.
Spiritus sanctus est certitudo in verbo Dei et iustitia Christi I, 58., idem est, sed duo habet officia II, 247., quid effecerit docueritque III, 317., non statim hominem perfectum reddit II, 236., symbolum exactissime proposuit II, 240., loquitur per hominem cum homine II, 299. — Spiritus malus prius in diversorio homines vexans, deinde in monasterio servicns I, 238 sq. *vid.* Diabolus et Satan.
Sponsa an tribus noctibus non attingenda sit I, 430.
Sponsalia clandestina II, 386.

Ulmae legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.
Una species sacramenti III, 24.
Ungaria I, 379 sq., defecit a papatu I, 285., bis a fide lapsa
Ungarus quidam mirabiles quaestiones Luthero proposuit, quid
sq. — Ungari quidam studiosi petentes Eucharistiam
gensi sub utraque specie, sed privatim Latine, a I.
communione publica utantur sacramento III, 30.
Universalia cur non definiantur II, 143.
Universitates II, 13 sqq. – Universitates septem veram doctrinar
sint III, 296.
Usura I, 410 sqq.
Usus et res discernantur I, 38.
Uxores I, 252 sq. — Uxor ducenda est non tantum propter
pter vitae consuetudinem II, 356., Uxor coquendi ne
Uxor morosa II, 343 sq. — Uxor Regis Angliae, soror
saris, consanguinea suo marito est, diversa de hoc e
sq. — Uxor quaedam, quae mariti sui filia et soror
quaedam maritum veneno necare voluit, ita ut lacer
Uxor quaedam propter relictum maritum e ducatu ab
II, 81. — Uxorem, quae a marito suo per totum ann
ne cogatur maritus II, 388 sq. — Uxore data dotes
Uxoris etymologia I, 252.

Venatio II, 109.
Veneficae et incantatrices ova, lac et butyrum furantur III, 1
modo vexentur et venire cogantur III, 12., Veneficae
spitio interfectae sint III, 12.
Venena data III, 9.
Veneti III, 106 sq., quotannis desponsantur cum mari III, 10
rendam famem seculo XVI. passi sunt III, 107., a Ma
superati sunt II, 193. 196., cum Turca foedus fecerun
Venetia opulentissima honestatem non curat, tantum sua
Venetiae matronae larvatae se prostituunt II, 80.
Verbum Dei I, 34 sqq., V. Dei observandum I, 38. 42 s

Vestitus II, 125 sqq., ecclesiasticus I, 121., regius qualis olim fuerit II, 125.
Vetula quaedam hospita I, 431.
Vexillum, quod Christus habuit apud inferos III, 250.
Viatorem quendam a latronibus trucidatum cornices ulciscuntur III, 5 sq.
Vicarius quidam Wortznensis, sua concubina in uxorem ducta, ex collegio repudiatus est II, 360.
Victoria contra Turcam II, 203.
Viennae pistor cum uxore et filia a quodam apud eum divertente interfectus est III, 6., ibidem virgo nobilis cum cane congressa combusta est III, 8 sq.
Viet i. q. tuti itineris literae I, 397.
Vincentianum Concilium I, 142. 283.
Vindicta est inter Christianos sublata II, 236.
Vinum significat legis doctrinam II, 132. — Vini abusus et incommodum I, 197. — Vina aliunde advecta ab aurigis corrumpuntur I, 414 sq.
Vipera II, 107.
Vir: viri duo in coelo conspecti invicem acclamantes I, 214.
Virgini vis inferri nequit II, 79. — Virginem volentem qui rapuit, an peccarit II, 371. — Virgines saepe concipere et parere Turcae opinantur II, 341., Virgines in quodam oppido una post alteram laqueis se necarunt II, 183.
Virtutes II, 242.
Virunculus in venatione ad satellitem veniens I, 208.
Visitatio infirmorum II, 306 sq.
Visitatores quomodo tractarint divortium quoddam II, 372 sq.
Vita nostra est simillima navigationi III, 54 sq. — Vita christiana III, 49 sqq., consistit in fide, caritate et cruce II, 236., consistit in mediis aerumnis, turbationibus, afflictionibus, mortibus III, 217. — Vita aeterna I, 110 sqq. — Vita naturalis est quaedam portio vitae aeternae II, 235. — Vita solitaria in tristitia fugienda I, 194. — Vitam aliam restare est nostra consolatio III, 66 sq. — Vitae tria genera I, 16. — Vita et doctrina bene distinguantur III, 264.
Vitia II, 242.
Vitis: inter vitem et oleam est naturalis concordia II, 132.
Vitrici multi parum aequi sunt liberis in matrimonio promovendo II, 375. 378.
Vituli Iudaici cultus I, 188.
Vocabula ficticia olim excogitata II, 137. — Vocabula optima papistis olim erant odiosa et terribilia III, 126. — Vocabula sophistica prius ignota ac plene barbarica III, 270.
Vocatio ministrorum I, 22 sq. — Vocatio duplex I, 22.
Vocatus an sit ille, qui ambit praedicaturam ministerii I, 22 sq.
Volatilia II, 167 sqq., eorum generatio III, 62.
Vota clandestina II, 375 sqq.
Vratislaviae legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.

Waldenses I, 417 sqq.
Weissenburgenses legati fuerunt in Augustanis Comitiis II, 173.
Wimariae sedes principalis laudatur I, 339.
Winshemii legati fuerunt in Augustanis Comitiis II, 173., eius legatus fuit in Conventu Schmalcald. III, 98.
Wirtzburgensis Episcopatus: quot parochiae in eo vacarint III, 122. 125. — Wirtzburgenses Canonici reprehenduntur II, 83.
Wittenberga est terra arenosa, eius nomina III, 102., circa eam optimum fuit solum I, 373., Witt. urbs non bene munita et multis periculis exposita II, 128., ei maledictionem et ruinam praedixit Lutherus III, 105., ibi rusticus quidam alium interfecit III, 8.
Wittenbergensis Universitas II, 13 sq. 16 sqq. — Witt. Conventus Doctorum a. 1536. 29 Maii II, 54 sqq. — Witt. parochia quantos reditus habuerit in papatu III, 121 sq. 256., eius paupertas III, 101. — Witt. civis Lutherum consuluit in

III.

INDEX PERSONARVM NOMINATIM RATARVM,

ad quas Lutherus in his Colloquiis aut ore quibusdam locis dixit.

Alberus, Erasmus, D. Tom. III. p. 118.
Amsdorf, Nicolaus, Licentiatus T. I, 192. 289. 451. III, 270.
Anglus *vid.* Barus.
Aquila, Caspar, D., Pastor Salfeldensis T. III, 188.
Aurigallus, Matthias, hebraeae linguae Professor Witteab. T. I

Barus, Robertus, D., Anglus Theologus, Lutheri commensalis
Basilius, D., *vid.* Monner.
Bernd, Ambrosius, Mag. T. II, 76. III, 208 sqq.
Blanck, Licentiatus T. I, 289.
Breuninua matrona e Lipsia pulsa T. III, 211 sq.
Bruck (Pontanus), Georg., D., Cancellarius T. I, 28. 146 sq.
Brunnelberg, Consiliarius Philippi Landgravii T. I, 312.
Bugenhagen, Ioh., Pomeranus, D., Pastor Ecclesiae Witteaberg
197. 279. II, 165. III, 115. 162.

Caietanus, Cardinalis T. II, 175 sq.
Camerarius, Ioachimus T. I, 101.
Cellarius, Ioh., M., concionator Budissinus T. III, 296.
Claus, statuarius (*Bildenhauer*) *vid.* Nicolaus.
Cordatus, Conradus, D. T. I, 50. II, 210.
Cranach *vid.* Kranach.
Crucigerus, D. T. I, 193. III, 104. — eius uxor Elisabeth T. I

Gabriel, D., *vid.* Didymus.
Gerichen, Cyriacus, D. T. III, 121.

Hausmann, Nicolaus, Mag. T. III, 25 (per literas). 179 (ore).
Henningius (s. Hinnius, Hynneck), Bohemus, D. T. I, 232. 345. II, 288.
Henrici Ducis uxor T. II, 63.
Holstein, Mag., iurista T. I, 103. III, 285.
Hondorfiana, vidua Consulis Hondorf T. III, 212.

Ioannes Fridericus, Elector Saxoniae T. III, 306.
Ionas, Iustus, D. T. I, 28. 139. 279. 306. 381. 388. II, 165. 209. 231. 317. III, 58. 159. 161. 164. 212 (per literas). 289. — eius uxor T. II, 165.

Kling, Melchior, D. T. I, 289.
a Kockeritz, Caspar T. I, 332. 348.
Kranach, Lucas, Consul et pictor Wittenberg. T. II, 131 (?). 163 sq. III, 212 sqq.

Lauterbach, Anton., Mag. T. I, 177. 254. 280. 370. II, 285. 303 — 305 (per literas). III, 33. 109 sq. 127. 296. — eius uxor T. II, 186.
Lehna *vid.* Magdalena.
Leonhardus, Mag. T. I, 249 sq. III, 100.
Liborius, Licentiatus Magdeburgensis T. I, 161.
Loch, D. T. I, 193.
Loeser, Hans T. II, 323. III, 163.
Lutheri, Martini, D., uxor Catharina T. I, 103. 258. II, 185. 347. 353 sq. III, 61. 156. 163. 177. 200. — eius filius Ioannes T. III, 163.; eius infans cubitum ferendus T. III, 157.

Magdalena (*Mukme Lehna*), consanguinea Lutheri T. III, 168. 216.
Marchionissa in Lichtenberg *vid.* Elisabeth.
Matthaeus, Blasius T. II, 124.
Melanthon, Philipp., Mag. T. I, 28. 289. 388. II, 199 sq. 323. III, 34 sq. 90. 200.
Menius, Iustus T. I, 400.
Metzsch, Hans T. III, 168.
Milichius, Iacob., Mathematicus in Acad. Wittenberg. T. I, 193. 388.
a Minckwitz, Georg. T. I, 380.
Monner, Basilius, D., Legatus ex Gallia (conf. Lutheri epist. ed. de Wette T. VI. p. 684. et Colloq. germ. T. IV. p. 85. not. 4.) T. II, 375. 380.

Nicolaus (Claus) statuarius (*Bildenhauer*) T. I, 257.

Pauli, Benedictus, D., Consul Wittenberg. T. III, 206 sqq.
Petrus, barbitonsor Lutheri T. III, 89. (conf. T. I. p. 229, fin. 3.)
Pocherus T. III, 300.
Pomeranus *vid.* Bugenhagen.
Pontanus, Georg., D. *vid.* Bruck.

Reinholdt, Erasmus, Mathematicus in Acad. Wittenberg. T. I, 388.
Rorarius, Mag. T. I, 105. III, 193.
Rosick, Gregorius, praepositus Wortznensis T. III, 123 (per literas?).

Schlaginhauffen, Io. T. II, 290 sq. 292 sq.
Schneidewein, Henricus, D. T. I, 291.
Schultes, Michael, Diaconus Torgensis T. III, 313.
Scultetus (Schultetus), Professor bonarum literarum in schola Chemnitia T. I, 303. II, 278. (utroque loco per literas).
Sebaldus, Norimbergensis, D. T. I, 140.

Wellerus, Hans, civis Fribergensis T. I, 204.
Wellerus, Hieronymus, D. T. II, 184. 201 (per literas). 292 s

Zennerus, Caspar., D., Pastor Fribergensis T. I, 143. III, 290.
Zwilling *vid.* Didymus.

Quidam tantum munere s. dignitate et loco signi

Abbas Neoburgensis T. I, 19.
Legatus Papae *vid.* Vergerius.
Pastor Ecclesiae Sopdicensis T. I, 224.
Princeps Anhaldinensis T. III, 176.

IV.

INDEX PERSONARVM NOMINATIM RATARVM,

quae in his Colloquiis iudicia sua, quaestiones vel ore vel per literas cum Luthero comm

Adamus, Mag., Budissensis T. I, 159 (per literas).
Agricola, Ioh., Eislebius T. I, 80.
Albertus, Marchio de Culmbach T. I, 316.
Alphonsius T. I, 388.
Amsdorf, Nicol., T. II, 213.

Balthasar, D. T. II, 355.
Barns, Robertus, D., Anglus T. I, 125.
Basilius, D., Legatus ex Gallia, *vid.* Monner.

Camerarius, Ioachimus T. I, 238.
Cellarius, Ioannes, M., Praedicator Bullissanus T. I, 35. 38. III, 367.
Claus, *Bildenhauer*, *vid.* Nicolaus.
Cranach, Lucas, *vid.* Kranach.
Crucigor, Caspar, D. T. III, 25. 104. 108. — eius uxor Elisabeth T. I, 123.
Cyriacus, D. *vid.* Gerichen.

Didymus (*Zwilling*), Gabriel T. II, 71 (per literas). 368.
Ditericus, Vitus, Mag. *vid.* Theodoricus.

Eislebius *vid.* Agricola.
Elisabeth, uxor Ioachimi I. Electoris et Marchionis Brandenburgensis, Marchionissa in Lichtenberg T. III, 126. 308.
Elisabeth, uxor D. Crucigeri, *vid.* Cruciger.

Forstemius (s. Foersterus), Mag. T. I, 438. II, 219. 370 (per literas). III, 112. 121 (per literas).
Fridericus, Elector Saxoniae T. I, 302.

Gengelbach, Lipsiensis s. Grimmensis T. I, 137 sq. 326. (utroque loco per literas).
Georgius, Marchio T. I, 399.
Gerichen, Cyriacus, D. T. III, 121.
a Gotteritz, Sebastianus T. I, 299.
de Gross, Christophorus T. I, 372. 428.
Gudtwalt T. II, 38 sq.

Hansmann, Nicol., Mag. T. III, 103.
Henningius (s. Hinnius, Hinneus, Hennius, Hinneck, Hennick, Heinneck), D., nobilis Bohemus T. I, 87. 232. 245. 260. 418. II, 24. III, 256.
Holstein, Ioh., Mag. T. II, 386.
Honderfii, Consulis, vidua T. I, 133.

Ioannes, Elector Saxoniae T. I, 302.
Ioannes Fridericus, Elector Saxoniae T. III, 306.
Ionas, Iustus, D. T. I, 59. 100. 122. 175 sq. 186. 299. 355. 416. 426. II, 2. 5. 209. 331. 355. III, 124. 133. 159. 160 — 163 (eius narratio de Luthero agonizante).
Islebius *vid.* Agricola.

Kelter, Heintz, Lipsiensis T. III, 33 (per literas).
Kranach, Lucas, Consul Wittenbergensis T. I, 315.

a Lascka, Hieronymus T. I, 397.
Lauterbach, Anton., Mag. T. I, 88. III, 21. 33.
Leonhardus, Mag., Mathematicus T. I, 86.
Liborius, Licentiatus Magdeburgensis T. I, 162. 165.
Linde (i. q. Lindemann?), Caspar, D. T. I, 96.
Lindemann, Caspar, D. T. I, 215.
Loeser, Hans T. II, 323.
Lutheri uxor Catharina T. III, 163. 199 sq. — eius filia Magdalena T. I, 104.

Magdalena (*Muhme Lehne*), consanguinea Lutheri T. III, 216.
Marchionissa in Lichtenberg *vid.* Elisabeth, uxor Ioachimi I.
Mecum, Fridericus T. III, 250 sq.
Melanthon, Philipp., Mag. T. I, 16. 19. 76 (per literas). 100. 105 sq. 120. 160. 168 sq. 190. 200. 205 sq. 208. 210 sq. 254. 257. 273. 307. 316. 367.

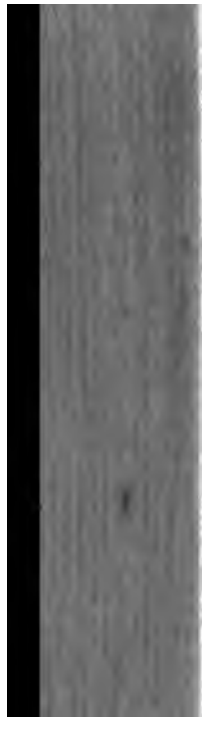

Pomeranus vide. Bugenhagen.
Pontanus, Georg., D. *vid.* Bruck.

Robertus, Anglus, D. *vid.* Barns.
Rorarius, Georg., Mag. T. I, 105.
Rosick, Gregorius, praepositus Wortznensis T. III, 123 (per li

Schmaltz, Hagonensis civis qui fuit in legatione ad Turcam T
Schneidewind, Henricus, D. T. I, 167. 375. 377.
Schurff, Hieronymus, D. T. I, 290. 371. III, 34 (per literas).
Severus, D. T. I, 313.
Simon, Mag., Bernensium apud Helvetios Superattendens T. I
Spalatinus, Georg., D. T. I, 197. II, 172 sq. (eius scriptum)
Staupitzius, D. T. I, 73. 80. III, 154.
Stieffel, Mag., Pastor in Locha T. I, 87 sq.

Theodoricus (Ditericus, *Dietrich*), Vitus, M. T. I, 189. 28
111. 228.

Vitus, Mag., *vid.* Theodoricus.

Wellerus, Hans, civis Fribergensis T. I, 254.
Wellerus, Petrus T. II, 43.

a Zelwitz (Felicitas a Selmenitz? *conf.* praecedens Index III. 4
T. I, 431.

Quidam tantum munere s. dignitate et loco si

Abbas Neoburgensis T. I, 19.
Elector Saxoniae T. I, 283. 403 (per literas). III, 80 — 8
Legatos).
Licentiatus Magdeburgensis *vid.* Liborius.

Nota. Index personarum, de quibus in his Colloquiis di
qui primo loco p. 332 sqq. proposita est.

V.

INDEX LOCORVM SCRIPTVRAE SACRAE,

qui in his Colloquiis afferuntur.

A. Veteris Testamenti.

Genesis cap. 1. T. II, 218. 347. — 3, 16. T. II, 349 sq. — 4, 6 sqq. T. II, 247. — 4, 26. T. I, 186. — 11, 4. T. I, 260. — 14, 12. T. I, 359. — 17, 7. T. I, 451. — 17, 8. 14. T. II, 100. [ubi pro: c. 17. falso legitur: c. 12.] — 18, 17. T. I, 258. — 22, 1 — 18. T. I, 57. — 23, 8 — 18. T. II, 248. — 25, 23. T. II, 247. — 26, 28. T. I, 359. — 32, 24 sqq. T. II, 260.

Exodi 6, 18 — 20. T. I, 443. [ubi pro: c. 6. legitur: c. 2.] — 12, 3 sqq. T. II, 260. — 20, 5: Visitans iniquitatem patrum, T. II, 257. — 22, 16. T. II, 362. [ubi pro: c. 22. falso exhibetur: c. 21.] — 32, 4 sqq. T. I, 188.

Levitici 18, 16. T. I, 447. 449 sq.

Numerorum 16, 13 (?) T. II, 90. 241. — 33, 38. T. II, 256.

Deuteronomii 10, 6. T. II, 256. — 10, 16. T. I, 452. — 18, 15. T. III, 47. 134. — 21, 23. T. II, 266. — 25, 5. T. I, 447. 449 sq. — 28, 65. T. III, 9. — 29, 19. T. II, 90. 241. — c. 33. T. I, 49.

Iosuae libri 5, 9. T. II, 255. — 24, 19. T. II, 254.

Iudicum libri 11, 29 — 31. T. I, 189.

Samuelis libri I. (i. q. LXX. et Vulg. Regum libri I.) 2, 25. T. II, 256. — 5, 6. T. I, 248. — 18, 1. T. I, 359. — 19, 11 sqq. T. I, 420. — 23, 6. T. II, 248. — 23, 16 sq. T. I, 392. — 28, 1 sq. T. II, 255. — libri II. (i. q. LXX. et Vulg. Regg. II.) 13, 14. 28 sqq. T. II, 288.

Regum libri I. (i. q. LXX. et Vulg. Regum libri III.) c. 4. T. II, 256. — 6, 19. T. I, 42. — 13, 21 sqq. T. II, 181. — 15, 18 sqq. T. I, 359. — libri II. (i. q. LXX. et Vulg. Regum libri IV.) 2, 12. T. II, 247. [ubi pro: 4. Regum 2. legitur: 3. Regum 22.] — 6, 19. T. I, 420.

Nehemiae 10, 29 sqq. T. I, 359.

Hiob 10, 10. T. III, 74. — 14, 1. T. I, 249.

Psalmi 1, 2. T. III, 222. — 2, 1. T. II, 305. — 2, 1. 2. T. II, 329. — 4. T. II, 230. — 4, 2. T. II, 230. — 4, 5. T. I, 191. — 6. T. II, 89. — 8, 6. T. II, 315. — 16, 8 sqq. T. III, 40 sq. — 22, 2. T. II, 315. — 30, 2. T. II, 225. [ubi pro: Ps. 30. exhibetur: Ps. 31.] — 30, 16. T. I, 228. [ubi pro: Ps. 30. legitur: Ps. 31.] — 31, 2. T. II, 280. [ubi pro: Ps. 31. legitur: Ps. 32.] — 32. T. II, 230 sq. — 36, 25. T. I, 409. [ubi pro: Ps. 36. legitur: Ps. 37.] — 37, 2 sqq. T. III, 125. — 41. T. II, 121. — 44, 11. T. II, 135. [ubi pro: Ps. 44. exhibetur: Ps. 45.] — 47. T. II, 121. — 48, 2. T. II, 232. [ubi pro: Ps. 48. legitur: Ps. 49.] — 49. T. II, 232. — 50, 6. T. II, 275. [ubi pro: Ps. 50. legitur: Ps. 51.] — 50, 12. T. II, 294. — 57, 12. T. I, 309. [ubi pro: Ps. 57. legitur: Ps. 58.] — 58, 12. T. II, 90. — 64, 10. T. I, 212. [ubi pro: Ps. 64. legitur: Ps. 65.] — 67, 21. T. I, 56. [ubi pro: Ps. 67. legitur: Ps. 68.] — 68, 26. T. II, 266. [ubi pro: Ps. 68. legitur: Ps. 69.] — 70. T. II, 245. [ubi legitur: Ps. 71.] — 73, 21. T. II, 315. — 82, 6. T. III, 236. — 85, 2. T. II, 186. [ubi pro: Ps. 85. legitur: Ps. 86.] — 89. T. I, 98. [ubi legitur Ps. 90.] — 102. T. II, 228. [ubi legitur Ps. 103.] — 109. T. II, 224. [ubi legitur Ps. 110, item in subsequ.] 225. — 109, 4. T. II, 249. — 114. T. III, 104. — 115 [114], 10. T. II, 263. [ubi legitur: Ps. 116.] — 115, 13. T. I, 452. — 118, 32. T. III, 222. — 125, 5. T. II,

263. [ubi legitur Ps. 126.] — 126. 1. T. II, 227. [ubi legitur Ps. — 127. T. II, 353. [ubi legitur Ps. 128.] — 133. T. II, 227. — 1 T. I, 329. [ubi legitur Ps. 146.].
Proverbiorum 1, 20. T. I, 454. — 25, 14. T. II, 247. — 28, 2. T. I, 3 29, 12. T. I, 302.
Ecclesiastae 5, 1. T. II, 41. — 9, 11. T. III, 222.
Iesaiae 1, 18. T. II, 261. — 5, 23. T. I, 52. — 6, 5. T. I, 23. — 10, III, 222. — 24, 16. T. II, 152. — 29, 13. T. III, 271. — 30. I, 359. — 30, 15. T. II, 249. — 41, 24. T. III, 223. [ubi pro 41. legitur: Ies. 42.] — 50, 2. T. II, 151. [ubi pro: Ies. 50. legitur 5.] — 53, 2. T. I, 10. — 53, 3 sqq. T. I, 14. — 59, 1. T. II, 15 pro: Ies. 59. legitur: Ies. 9.].
Ieremiae 2, 13. T. I, 155. — 10, 2. T. II, 150. — 10, 23. T. III, 222. 5. T. I, 457. — 29, 26. T. I, 125. — 31, 40. T. I, 464.
Threnorum 4, 6. T. I, 184.
Ezechielis 18, 19. T. II, 257. — 18, 20. T. II, 246. — 22, 30. T. I, 34, 11. T. III, 153.
Danielis 11, 5 sq. T. II, 191. — 12. T. II, 112. — 12, 1. T. III, 243.
Oseae 6, 5. T. I, 172. — 11, 1. T. II, 266.
Amos 9, 8. T. II, 261.
Ionae 4, 3. T. I, 99.
Haggaei 2, 8. T. I, 454.
Sirach 3, 22. T. I, 7. [ubi pro: Sir. 3. falso legitur: Sir. 2.] — 10, 14. 170. — 34, 1. T. I, 210. — 38, 9. 14. T. I, 63. — 38, 21. T. I
Maccabaeorum libri I. 13, 5. T. I, 100.

B. Novi Testamenti.

Matthaei 2, 15. T. II, 266. — 4, 1 — 11. T. I, 5. — 4, 4 sqq. T. III, capitis 5. summa II, 223. — 5, 17. T. I, 50. — 5, 39. T. III, 1 5, 40 T. I, 369. — 6, 19 sq. T. I, 409. — 6, 26. 28. T. III, 1 8, 11. T. II, 272. — 9, 2. T. I, 91. — 10, 41. Qui recipit vos etc. 277. — 11, 11. T. I, 226. [ubi pro: Matth. 11. legitur: Matth. 1 11, 13. T. II, 279. — 12, 5. T. I, 452. — 13, 52. T. I, 24. — T. III, 271. — 16, 18. T. I, 13. 20. [ubi pro: Matth. 16. legitur: 18.] — 16, 22. T. II, 122. — 17, 5. T. I, 219. — 18, 15 — 17 25. 30. III, 121. — 22, 20. T. I, 421. — 22, 21. T. I, 11. 210. 4. 11. T. I, 204. — 24, 9. T. I, 48. — 28, 20. T. I, 13.
Marci 8, 1 — 9. T. II, 232. 273.
Lucae 1, 35. T. II, 269 sq. — 6, 38. T. II, 268 sq. — 7, 49. T. I, 4 12, 8. T. II, 267. — 14, 16. T. I, 90. — 15, 1 — 10. T. III, 1 16, 19 — 31. T. II, 270 sq. — 22, 38. T. II, 268 sq. — 23, T. III, 271. — 23, 23 sqq. T. III, 314.
Ioannis 1, 1. T. I, 8. — 1, 18. T. I, 1. II, 266. — 3, 15. T. I, 116. — T. III, 223. — 4, 14. T. II, 258. — 5, 22 sqq. T. III, 277. 43. T. I, 402. — 7, 10. T. I, 421. — 7, 26. T. I, 172. — T. I, 421. — 8, 25. T. II, 266. III, 47. — 9, 3. T. I, 91. — 2. T. II, 272. — 14, 22. T. III, 46. — 15, 19. T. I, 167. — T. II, 265. — 16, 11. T. II, 264. — 16, 12. T. II, 277. — 1 T. III, 317. — 17, 3. T. I, 2. — 17, 14. T. I, 167. — 20, I, 275.
Actorum 2, 24 sqq. T. III, 41. — 5, 16. T. I, 223. — 7, 41. T. I, 1 13, 3. T. III, 118. — 20, 29. T. III, 118. — 21, 10. 11. T. I, 23, 5. T. I, 420. II, 277 sq.
Roman. 1, 16. T. I, 43. 72. — 1, 21 sqq. T. II, 321. — 2, 17. 25 s I, 463. — 4. T. II, 141. — 4, 2 sq. T. I, 109. — 4, 22 sqq. T.

— 5, 1. T. II, 308. — 5, 3 sqq. T. I, 60. — 7, 1. T. II, 229 sq. — 8, 3. T. I, 50. — 8, 13. T. II, 87. — 8, 16. T. II, 320. [ubi pro: Rom. 8. falso legitur: Rom. 9.] — 8, 33. T. I, 52. — 9. T. I, 50. III, 221 sq. — c. 9. 10. 11. T. I, 49. II, 122. — 9, 3. T. II, 277. — 9, 4. T. I, 463. — 10, 4. T. I, 50. — 10, 14. T. I, 22. 43. — 12, 2. T. II, 274. — 12, 8. T. II, 141. — 13, 1. 2. T. I, 297.
Corinth. I. 1, 18. T. I, 11. — 1, 25. T. II, 294. — 3, 13. T. I, 117. — 4, 8. T. I, 20.—5, 5. T. I, 25. II, 280. — 5, 7 sq. T. II, 263. — 6, 3. T. I, 226. II, 266. — 7, 2. T. II, 385. — 7, 10. T. II, 247. — 7, 15. T. II, 370. 373. — 10, 13. T. II, 320. — 11. T. I, 31. — 12, 3. T. I, 58. — 12, 23. T. I, 92. — 15, 19. T. I, 110. — 15, 36. T. I, 109. — epist. II. 1, 5. Passiones Christi abundant in nobis etc. T. II, 279. — 2, 6 sqq. T. I, 25. — 6, 12. T. III, 115. — 10, 5. T. I, 7.—12, 9. T. I, 300. — 13, 3. T. I, 93.
Galat. 2, 20. T. III, 222. — 5, 3. T. I, 447.
Ephes. 1. T. II, 333. — 6, 7. T. III, 54. [ubi pro: Ephes. 6. legitur: 1. Thess. 5.] — 6, 11 sqq. T. III, 53.
Philipp. 1, 19. T. I, 320. — 2, 6. T. I, 10. — 2, 13. T. III, 222. — 3, 12. T. II, 229. — 4, 12. T. III, 115.
Coloss. 1, 24. T. III, 273. [ubi pro: Col. 1. legitur: Philipp. 3.] — 2, 9. T. III, 45.
Thessal. I. 2, 4. T. III, 243. — 4, 16. T. I, 89. — epist. II. 2, 8 sq. T. I, 43. — 2, 11. 12. T. III, 266.
Timoth. I. 1, 5. T. II, 242. — 1, 5. 7. T. III, 111. — 2, 4. T. II, 264. — 3, 1 sqq. T. III, 118. — epist. II, 4, 2. T. II, 73.
Petri I. 1, 2. T. I, 22. — 2, 2. T. III, 125. — 2, 3. T. I, 444. — 4. T. II, 278. — 5, 1. 2. T. III, 289. — epist. II. 2. T. III, 243.
Ioannis. epist. I. 3, 8. T. I, 242.
Hebr. 1, 14. T. II, 106. — 5, 6. Tu es sacerdos etc. T. II, 249. — 12, 5 — 8. T. II, 308. III, 217. — 13, 4. T. III, 91. [ubi pro: Hebr. 13. falso legitur: Hebr. 12.]
Apocal. 5, 1. T. I, 44. — 10, 1. T. III, 269. [ubi pro: Apoc. 10. falso legitur: Apoc. 9.] — 11, 7 sqq. T. II, 286. — 12, 7 sq. T. I, 403. II, 113. III, 134.

VI.

INDEX SECTIONVM,

in quarum principio tempus, quo in iis relatum dictum actumve sit, indicatur, secundum annorum dierumque seriem dispositarum. *)

Anno 1505. Tom. II. p. 85.
Anno 1510. T. III, 185.
Anno 1516. T. I, 200.
Anno 1517. T. I, 203.
Anno 1519. T. III, 155.
Anno 1521. 21. Martii T. I, 201.
Anno 1526. T. I, 160.

*) Ex hoc Indice partim coniicere licet, ex quibus annis praesertim haec Lutheri colloquia collecta sint.

forte acquisiverint, singulas Codicis partes utrique co
possunt non solum ope brevium annotationum asteri
textui in inferiore margine subiunxi, *) et prolixiorum
plurium capitum apposui, **) sed etiam ex subsequenti
scent:

3. quod Indices nunc afferendi non solum typothetae fac
lectori eadem commoda praebent, quae ex illis tabuli
potuisset.

Quapropter pro illis tabulis quadripartitis nunc exhibebuntur I

Indices comparativi

I. Huius Editionis, quae Codicem sequitur, et Editionis Reb
1. Index locorum, quibus singulae huius Editionis partes
reperiuntur. ***) [VII, A.]
2. Index particularum huius Editionis, quae in Ed. Rebe
[VII, B.]
3. Index particularum huius Editionis, quae in Codice no
Ed. Rebenstockiana receptae sunt. [VII, C.]

II. Huius Editionis latinorum Colloquiorum Lutheri et germa
ac me editorum:
1. Index locorum, quibus singulae huius Editionis lati
germanicorum exhibentur. [VIII, A.]
2. Index locorum, quibus singulae partes germanicorum c
latina inveniuntur. [VIII, B.]
3. Index particularum huius Editionis latinae, quae in Co
siderantur. [VIII, C.]
4. Index particularum germanicorum Colloquiorum, quae
untur. [VIII, D.]

---

*) Vide e. c. Tom. I. p. 1. notam *), p. 7. not. *), p. 1(
praeter quas etiam quaedam criticae annotationes num
dae sunt e. c. Tom. III. p. 55 — 57. notae 34. 45.

**) Hae notae comparativae inveniuntur hisce locis Tomi III
(57.) 70. 76. 150. 203 — 205. 223 sq. 246. 282

bruarii T. III, 32. — 7. Februarii T. I, 363. — 11. Februarii T. I, 405. — 12. Februarii T. II, 375. — 20. [Reb.: 29.] Februarii T. I, 323. — 21. Februarii T. I, 258. III, 126. — 22. Februarii T. II, 131. III, 33. 254. — Dominica Invocavit, 23. Febr. T. I, 30. 291. — 2. Martii, Dominica Reminiscere T. I, 75. 293. — 15. Martii T. I, 75. — 30. Martii T. III, 184. — 1. Aprilis T. III, 201. — 2. Aprilis T. II, 130. — 7. Aprilis T. II, 163. — 9. Aprilis T. III, 44. — 11. Aprilis T. II, 132. — 13. Aprilis T. I, 412. — 15. Aprilis T. II, 73. — 16. Aprilis T. II, 361. — 18. Aprilis T. I, 202. — 20. Aprilis T. I, 326. — 21. Aprilis T. I, 212. II, 76. III, 104. 287. — 23. Aprilis T. I, 329. — in Maio T. I, 213. — 1. Maii T. I, 355. — 6. Maii T. III, 265. — 9. Maii T. II, 117. — 10. Maii T. I, 336. — 12. Maii T. III, 34. — 15. Maii T. II, 142. III, 306. — 16. Maii T. II, 328. — 18. Maii T. I, 195. — 21. Maii T. II, 383. — 26. Maii T. I, 337. — 3. Iunii T. I, 61. — 10. Iunii T. I, 213. — 11. Iunii T. III, 185. — 16. Iunii T. I, 182. — 25. Iunii T. I, 300. — 26. Iunii T. I, 413. item T. I, 201. [ubi Reb. pro: a. 1539. 26. Iun. exhibet: a. 1536. 26. Iun.] — 30. Iunii T. I, 407. — 2. Iulii T. III, 186. — 3. Iulii T. III, 186. 321. — 4. Iulii T. II, 329. — 10. Iulii T. I, 357. [ubi Reb. pro: a. 1539. 10. Iul. refert: a. 1538. 10. Iul.] — 15. Iulii T. I, 108. — 16. Iulii T. III, 187. — 23. Iulii T. III, 127. — 18. Augusti T. II, 63. — 22. Augusti T. II, 283. — 23. Octobris T. II, 328. — 18. Novembris T. II, 128. [ubi Reb. pro: a. 1539. 18. Nov. habet: a. 1538. 18. Nov.]. — 23. Novembris T. II, 284. — 25. Decembris T. III, 42.

Anno 1540. 22. Aprilis Dominica Iubilate T. III, 117 sq. — 25. Iunii T. I, 97.

Anno 1542. T. I, 102. 348. II, 305. — Feria 4. post Quasi modo geniti [i. e. 20. Aprilis, *vid.* Pilgrami Cal. p. 96.] T. II, 201. — 18. Maii T. I, 456. — 13. Iunii T. I, 391. — 14. Iunii T. I, 411.

Anno 1543. T. I, 280. — 12. Aprilis T. I, 460. — 14. Iulii T. III, 4. 193.

Anno 1544. T. I, 108. — paulo ante bellum Gallicum T. II, 330. — 6. Maii T. I, 392. — 8. Maii T. II, 285.

Anno 1545. T. III, 5. — 7. Iunii T. III, 129. — 10. Iunii T. III, 190. — 11. Iunii T. II, 329. — 16. Iunii. T. III, 130.

Anno 1546. 12. Febr. T. III, 105. — Dominica post natalis Christi [i. e. 26. Dec., *vid.* Pilgr. Cal. p. 129.] T. I, 214.

Anno 1550. T. III, 8.

Anno 1551. 4. Idus Februarii [10. Febr.] T. I, 338.

In principio plurium sectionum solus dies memoratur sine anni indicio (huic diei intra uncinos adscripsi annum in quadam praecedenti sectione allatum, quamquam nescio, an hic dies ubique ad illum annum sit referendus):

Postridie Circumcisionis (i. e. 2. Ianuarii) [anni 1538.?] T. II, 348. — Die 9. Februarii [a. 1533.] T. III, 164. — Die 16. Februarii [a. 1539.] T. III, 99. — 25. Februarii [a. 1539.] T. III, 99. — 3. Aprilis [a. 1538.] T. I, 137. — 10. die Aprilis [a. 1539.] T. II, 198. — 30. Aprilis [a. 1539.] T. I, 332. — 3. Maii [a. 1533.] T. I, 89. — 3. Maii [a. 1539.] T. I, 336. — 9. Maii [a. 1538.] T. II, 35. — 11. Maii [a. 1539.] T. I, 78. — Die 14. Maii [a. 1539.] T. II, 164. — 5. Iunii dixit M. Lutherus in die Bonifacii: ***am mittwoch ist mein Hans Luther 6 Jar alt*** [ergo a. 1532., quod a. 1526. natus erat, conf. T. III, 167.] T. I, 217. — In die Trinitatis (i. e. 11. Iunii) [a. 1536.] T. I, 274. — Dominica post Margarethae (i. e. 18. Iulii) [a. 1529.?] T. II, 194. — 8. Augusti [a. 1538.] T. II, 317. — In vigilia Laurentii (i. e. 10. Augusti) [a. 1539.] T. I, 261. — 31. Augusti [a. 1539.] T. II, 138. — Die 4. Septembris [a. 1529.?] T. II, 191. — 1. Novembris [a. 1538., conf. Colloq. germ. T. IV. p. 670.] T. I, 380. — Die Martini (i. e. 11. Novembris) [a. 1544.] T. II, 334. — 23. Novembris [a. 1539.] T. I, 304. — Die 23. Novembris [a. 1542.] T. II, 305. — In sancti Andreae festo (i. e. 30. Novembris) [a. 1538.] T. I, 436. — 11. Decembris [a. 1539.] T. I, 415.

Annotatio.

In his Indicibus I — VI. exhibentur Indices reales, de quibus in Pr
meuis Tomi I. p. CXXI sq. sub C, b. dixi. Subsequuntur nunc Indices
parativi eodem loco p. CXX sq. sub C, a. memorati, de quibus nonnulla
monenda sunt. Illic promisi quatuor tabulas quadripartitas, quarum duae
collationi Codicis a me nunc editi et Rebenstockianae editionis inservirent,
posteriores autem comparationem latinorum et germanicorum colloquiorum
declararent. His tabulis maxima ex parte iam confectis, hoc consilium nunc
has ob causas:

1. quod tabulae quadripartitae propter minorem huius libri formam
difficultates typographo pararent;
2. quod secunda illarum tabularum secundum ordinem Rebenstockianae
disposita minus necessaria est, quoniam ii, qui hanc editionem raris
forte acquisiverint, singulas Codicis partes utrique communes in eo
possunt non solum ope brevium annotationum asteriscis signatarum,
textui in inferiore margine subinnxi,*) et prolixiorum notarum, quas
plurium capitum apposui,**) sed etiam ex subsequenti Indice VII, A.
scent;
3. quod Indices nunc afferendi non solum typothetae faciliores sunt, sed
lectori eadem commoda praebent, quae ex illis tabulis quadripartitis
potuisset.

Quapropter pro illis tabulis quadripartitis nunc exhibebuntur hi

Indices comparativi

I. Huius Editionis, quae Codicem sequitur, et Editionis Rebenstockianae:
1. Index locorum, quibus singulae huius Editionis partes in Ed. Rebenst
reperiuntur.***) [VII, A.]
2. Index particularum huius Editionis, quae in Ed. Rebenstockiana deside
[VII, B.]
3. Index particularum huius Editionis, quae in Codice non inveniuntur,
Ed. Rebenstockiana receptae sunt. [VII, C.]

II. Huius Editionis latinorum Colloquiorum Lutheri et germanicorum a Foerste
ac me editorum:
1. Index locorum, quibus singulae huius Editionis latinae partes in il
germanicorum exhibentur. [VIII, A.]
2. Index locorum, quibus singulae partes germanicorum colloquiorum in la
latina inveniuntur. [VIII, B.]
3. Index particularum huius Editionis latinae, quae in Colloquiis germanic
siderantur. [VIII, C.]
4. Index particularum germanicorum Colloquiorum, quae in latinis non
untur. [VIII, D.]

---

*) Vide e. c. Tom. I. p. 1. notam *), p. 7. not. *), p. 10. not. *), p. 12.
praeter quas etiam quaedam criticae annotationes numeris signatae co
dae sunt e. c. Tom. III. p. 55 — 57. notae 34. 45. 46. 53.

**) Hae notae comparativae inveniuntur hisce locis Tomi III.: p. 23. 47 s
(57.) 70. 76. 150. 203 — 205. 223 sq. 246. 282 sq. 310 sq.

***) Huic Indici locorum, quibus singulae huius Editionis partes in Ed. I
stockiana reperiuntur, addi potuisset alter locorum, quibus singulae
Editionis Rebenstockianae in Codice latino, quem haec mea Editio lat.
tur, inveniuntur; at cum illa Rebenstockii Editio rarissima sit, sufficiant
tationes comparativae supra memoratae.

VII.

INDICES, QVIBVS HAEC CODICIS EDITIO CVM REBENSTOCKIANA COMPARATVR.

A.

Index locorum, qui non solum in Codice,*) sed etiam in Rebenstockiana editione inveniuntur.

Huius editionis Codicis Tom. I.				Rebenstockianae editionis Tom. I.			
pag. 1	lin. 1	pag. 6	lin. 21.	fol. 1a	lin. 1	fol. 4a	lin. 3.
— 7	— 1	— 9	— 14	— 4a	— 4	— 5b	— 4
— 9	— 15	— 10	— 10	— 5b	— 5	— 6a	— 7
— 10	— 11	— 12	— 5	— 6a	— 8	— 7a	— 6
— 12	— 6	— 13	— 4	— 7a	— 9	— 7b	— 6
— 13	— 5	— 22	— 2	— 7b	— 7	— 12a	— 18
— 22	— 3	— 22	— 26	— 12a	— 19	— 12b	— 21
— 22	— 27	— 25	— 2	— 12b	— 25	— 14a	— 12
— 25	— 3	— 27	— 2	— 14a	— 18	— 15a	— 26
— 27	— 3	— 29	— 25	— 15a	— 27	— 16b	— 21
— 30	— 1	— 32	— 33	— 16b	— 22	— 19b	— 11
— 34	— 31	— 46	— 23	— 19b	— 12	— 26b	— 26
— 46	— 24	— 51	— 21	— 26b	— 27	— 29b	— 19
— 51	— 26	— 54	— 17	— 29b	— 20	— 31a	— 18
— 54	— 18	— 57	— 15	— 31a	— 19	— 33a	— 12
— 57	— 16	— 60	— 6	— 33a	— 13	— 34b	— 17
— 60	— 7	— 62	— 2	— 34b	— 18	— 35b	— 20
— 62	— 3	— 66	— 22	— 35b	— 11	— 38b	— 1
— 66	— 23	— 67	— 27	— 38b	— 2	— 39a	— 8
— 68	— 1	— 72	— 18	— 39a	— 9	— 41b	— 9
— 72	— 19	— 73	— 17	— 41b	— 10	— 42a	— 6
— 73	— 18	— 74	— 10	— 42a	— 7	— 42b	— 8
— 74	— 11	— 78	— 11	— 42b	— 9	— 44b	— 16
— 78	— 12	— 82	— 10	— 44b	— 17	— 46a	— 25
— 82	— 11	— 84	— 20	— 47a	— 1	— 48a	— 18
— 84	— 21	— 90	— 10	— 48a	— 19	— 51a	— 17
— 90	— 11	— 95	— 11	— 51a	— 18	— 54a	— 12
— 95	— 12	— 98	— 8	— 54a	— 13	— 55b	— 14
— 98	— 9	— 102	— 12	— 55b	— 15	— 57b	— 8
— 102	— 13	— 103	— 10	— 58a	— 1	— 58a	— 19
— 103	— 29	— 104	— 15	— 57b	— 9	— 57b	— 30
— 104	— 16	— 108	— 13	— 58a	— 20	— 60a	— 18
— 108	— 14	— 110	— 15	— 60a	— 19	— 61a	— 21
— 110	— 16	— 115	— 6	— 61a	— 22	— 63b	— 31
— 115	— 7	— 118	— 6	— 64a	— 1	— 65b	— 16
— 118	— 7	— 121	— 2	— 65b	— 17	— 67a	— 19

*) Huius Codicis folia in hoc Indice eam ab causam non adscripsi, quoniam ubique in mea editione haec intra uncinos indicavi. Inscriptiones quoque capitum eorumque partium omisi, quippe quae in ipsa editione mea facile inveniuntur.

Huius editionis Codicis Tom. II.								Rebenstockianae editionis Tom. II.							
pag.	1	lin.	1	—	pag.	1	lin.	12.	fol.	28b	lin.	20	—	fol.	29a	lin.	15.
—	1	-	13	—	—	3	-	22	—	71a	-	3	—	—	72a	-	13
—	3	-	22	—	—	5	-	6	—	72a	-	14	—	—	72b	-	28
—	5	-	24	—	—	7	-	3	—	72b	-	29	—	—	73b	-	9
—	7	-	4	—	—	9	-	3	—	73b	-	9	—	—	74b	-	9
—	9	-	4	—	—	11	-	7	—	74b	-	9	—	—	75b	-	16
—	11	-	6	—	—	12	-	6	—	75b	-	17	—	—	76a	-	16
—	12	-	9	—	—	13	-	6	—	76a	-	17	—	—	76b	-	13
—	13	-	9	—	—	16	-	3	—	91a	-	28	—	—	92b	-	21
—	16	-	3	—	—	16	-	20	—	92b	-	22	—	—	93a	-	14
—	16	-	21	—	—	18	-	17	—	93a	-	15	—	—	94a	-	10
—	18	-	18	—	—	19	-	13	—	94a	-	11	—	—	94a	-	30
—	19	-	13	—	—	20	-	19	—	94b	-	1	—	—	95a	-	10
—	20	-	20	—	—	21	-	5	—	95a	-	11	—	—	95a	-	24
—	21	-	6	—	—	25	-	2	—	29a	-	16	—	—	31a	-	6
—	25	-	3	—	—	26	-	10	—	31a	-	7	—	—	31b	-	14
—	26	-	11	—	—	28	-	26	—	31b	-	15	—	—	33a	-	19
—	30	-	13	—	—	30	-	22	—	33a	-	16	—	—	33b	-	2
—	30	-	28	—	—	32	-	15	—	33b	-	3	—	—	34a	-	30
—	32	-	16	—	—	34	-	11	—	34a	-	29	—	—	35a	-	25
—	34	-	13	—	—	35	-	13	—	35a	-	26	—	—	35b	-	30
—	35	-	14	—	—	40	-	17	—	36a	-	1	—	—	38b	-	30
—	40	-	19	—	—	43	-	6	—	39a	-	1	—	—	40b	-	13
—	43	-	7	—	—	45	-	8	—	40b	-	14	—	—	42a	-	6
—	45	-	9	—	—	46	-	25	—	42a	-	9	—	—	43a	-	1
—	47	-	1	—	—	47	-	20	—	43a	-	2	—	—	43a	-	23
—	48	-	1	—	—	50	-	13	—	43a	-	23	—	—	44b	-	19
—	53	-	1	—	—	53	-	10	—	44b	-	20	—	—	45a	-	13
—	56	-	6	—	—	57	-	19	—	45a	-	13	—	—	45b	-	21
—	57	-	20	—	—	77	-	6	—	45b	-	23	—	—	54b	-	12
—	77	-	18	—	—	78	-	16	—	54b	-	13	—	—	55a	-	7
—	78	-	17	—	—	81	-	15	—	95a	-	25	—	—	96b	-	13
—	81	-	21	—	—	84	-	7	—	96b	-	14	—	—	97b	-	17
—	84	-	8	—	—	85	-	16	—	97b	-	18	—	—	98a	-	21
—	85	-	17	—	—	87	-	26	—	98a	-	26	—	—	99b	-	3
—	88	-	1	—	—	91	-	2	—	99b	-	4	—	—	100b	-	20
—	91	-	3	—	—	91	-	21	—	100b	-	21	—	—	101a	-	13
—	92	-	1	—	—	93	-	21	—	101a	-	14	—	—	102a	-	4
—	93	-	22	—	—	95	-	20	—	102a	-	4	—	—	103a	-	3
—	95	-	21	—	—	96	-	3	—	103a	2	3	—	—	103a	-	9
—	96	-	4	—	—	97	-	6	—	55a	-	6	—	—	55b	-	1
—	97	-	7	—	—	98	-	9	—	55b	-	2	—	—	55b	-	30
—	98	-	10	—	—	99	-	9	—	56a	-	1	—	—	56a	-	30
—	99	-	10	—	—	100	-	15	—	56b	-	1	—	—	57a	-	13
—	101	-	1	—	—	102	-	7	—	57a	-	11	—	—	57b	-	14
—	102	-	8	—	—	102	-	19	—	57b	-	15	—	—	57b	-	29
—	102	-	20	—	—	103	-	11	—	58a	-	1	—	—	58a	-	29
—	103	-	31	—	—	104	-	23	—	58b	-	1	—	—	59a	-	6
—	105	-	1	—	—	105	-	17	—	103a	-	10	—	—	103b	-	2
—	106	-	1	—	—	106	-	13	—	103b	-	3	—	—	103b	-	16
—	111	-	14	—	—	115	-	3	—	59a	-	7	—	—	61a	-	4
—	115	-	4	—	—	118	-	20	—	61a	-	26	—	—	62b	-	21
—	119	-	1	—	—	124	-	11	—	103b	-	17	—	—	106a	-	30

Huius editionis Codicis Tom. I.		Rebenstockianae editionis Tom. I.	
p. 296 lin. 20	p. 298 lin. 15	fol. 144a lin. 22	fol. 145b lin. 2.
— 298 - 16	— 300 - 20	— 145b - 6	— 146b - 12
— 300 - 21	— 303 - 23	— 146b - 13	— 148a - 26
— 304 - 5	— 305 - 7	— 148a - 27	— 149a - 3
— 305 - 8	— 317 - 16	— 149a - 4	— 155a - 24
— 317 - 17	— 338 - 10	— 155a - 25	— 166a - 24
— 338 - 32	— 341 - 2	— 166a - 25	— 167b - 6
— 341 - 13	— 345 - 7	— 167b - 7	— 169b - 18
— 345 - 8	— 348 - 18	— 169b - 19	— 171b - 7
— 349 - 1	— 351 - 25	— 171b - 8	— 173a - 11
— 351 - 26	— 353 - 2	— 173a - 12	— 173b - 29
— 353 - 3	— 354 - 21	— 174a - 1	— 174b - 28
— 355 - 5	— 358 - 28	— 174b - 29	— 177a - 15
— 358 - 29	— 361 - 11	— 177a - 16	— 178b - 19
— 361 - 12	— 367 - 8	— 178b - 20	— 182a - 23
— 367 - 29	— 369 - 8	— 182a - 24	— 183a - 23
— 369 - 9	— 371 - 23	— 183a - 24	— 184b - 27
— 372 - 14	— 376 - 29	— 196b - 23	— 199a - 2
— 377 - 1	— 377 - 20	— 199a - 3	— 199b - 11
— 378 - 25	— 379 - 14	— 199b - 12	— 200a - 10
— 379 - 15	— 380 - 2	— 200a - 11	— 200a - 28
— 380 - 3	— 382 - 13	— 200a - 29	— 201b - 9
— 382 - 14	— 382 - 22	— 201b - 9	— 201b - 19
— 383 - 1	— 384 - 7	— 201b - 20	— 202a - 21
— 384 - 8	— 384 - 20	— 202a - 21	— 202b - 7
— 385 - 1	— 386 - 15	— 202b - 8	— 203a - 24
— 386 - 16	— 395 - 23	— 203a - 25	— 208b - 5
— 395 - 24	— 396 - 15	— 208b - 6	— 208b - 26
— 397 - 2	— 401 - 18	— 209a - 1	— 211b - 9
— 401 - 32	— 402 - 33	— 211b - 10	— 212a - 25
— 403 - 35	— 405 - 6	— 212a - 26	— 213a - 6
— 405 - 16	— 406 - 21	— 213a - 6	— 213b - 20
— 406 - 32	— 407 - 10	— 213b - 21	— 214a - 6
— 407 - 24	— 408 - 16	— 214a - 7	— 214b - 8
— 410 - 17	— 413 - 4	— 222a - 1	— 223b - 2
— 413 - 5	— 417 - 9	— 223b - 3	— 225b - 25
— 419 - 12	— 419 - 20	— 225b - 26	— 226a - 7
— 419 - 23	— 421 - 24	— 226a - 8	— 227a - 18
— 423 - 29	— 424 - 9	— 227a - 19	— 227b - 10
— 424 - 10	— 424 - 26	— 227b - 11	— 227b - 24
— 425 - 1	— 428 - 7	— 227b - 24	— 229b - 12
— 428 - 16	— 429 - 2	— 229b - 13	— 229b - 24
— 430 - 3	— 431 - 26	— 229b - 25	— 231a - 4
— 432 - 1	— 434 - 25	— 231a - 5	— 232a - 25
— 434 - 26	— 435 - 6	— 232a - 26	— 232b - 10
— 435 - 9	— 438 - 7	— 232b - 11	— 234a - 13
— 451 - 1	— 455 - 19	— 214b - 9	— 217a - 23
— 456 - 9	— 460 - 5	— 217a - 23	— 219b - 9
— 460 - 16	— 461 - 18	— 219b - 9	— 220a - 15
— 462 - 28	— 464 - 9	— 220a - 16	— 221a - 11
— 464 - 23	— 465 - 24.	— 221a - 12	— 221b - 29.

Huius editionis Codicis Tom. II.													Rebenstockianae editionis Tom. II.											
p.	206	lin.	6	—	p.	211	lin.	30					fol.	195a	lin.	13	—	fol.	197b	lin.	1			
—	211	-	16	—	—	212	-	3					—	197b	-	16	—	—	198a	-				
—	212	-	10	—	—	215	-	6					—	198a	-	3	—	—	199b	-				
—	215	-	9	—	—	216	-	2					—	199b	-	19	—	—	200a	-				
—	216	-	3	—	—	216	-	14					—	199b	-	4	—	—	199b	-	1			
—	216	-	15	—	—	222	-	2					—	200a	-	6	—	—	202b	-	1			
—	222	-	3	—	—	223	-	22					—	202b	-	30	—	—	203b	-				
—	224	-	1	—	—	224	-	14					—	203b	-	3	—	—	203b	-	1			
—	224	-	15	—	—	225	-	14					—	203b	-	19	—	—	204a	-				
—	225	-	19	—	—	226	-	7					—	204b	-	6	—	—	204b	-	1			
—	226	-	8	—	—	227	-	7					—	204a	-	8	—	—	204b	-				
—	227	-	8	—	—	232	-	4					—	204b	-	19	—	—	207a	-				
—	237	-	17	—	—	241	-	3					—	207a	-	6	—	—	208b	-	1			
—	241	-	21	—	—	242	-	24					—	209a	-	1	—	—	209a	-	1			
—	243	-	1	—	—	244	-	14					—	209b	-	1	—	—	210a	-	1			
—	246	-	32	—	—	246	-	33					—	210a	-	21	—	—	210a	-	1			
—	250	-	13	—	—	250	-	35					—	210a	-	33	—	—	210b	-	1			
—	251	-	7	—	—	251	-	16					—	210b	-	13	—	—	210b	-	1			
—	252	-	10	—	—	253	-	31					—	210b	-	30	—	—	211b	-	1			
—	254	-	8	—	—	254	-	17					—	211b	-	15	—	—	211b	-	1			
—	254	-	30	—	—	255	-	16					—	211b	-	27	—	—	212a	-	1			
—	258	-	5	—	—	260	-	3					—	212a	-	22	—	—	213a	-	1			
—	260	-	13	—	—	261	-	16					—	213a	-	16	—	—	213b	-	1			
—	261	-	11	—	—	262	-	9					—	213b	-	15	—	—	214a	-	1			
—	262	-	10	—	—	263	-	16					—	214a	-	13	—	—	214b	-	1			
—	263	-	17	—	—	264	-	4					—	214b	-	25	—	—	215a	-	1			
—	264	-	5	—	—	264	-	31					—	215a	-	13	—	—	215b	-				
—	265	-	1	—	—	265	-	16					—	215b	-	5	—	—	215b	-	1			
—	267	-	5	—	—	267	-	16					—	215b	-	28	—	—	216a	-	1			
—	267	-	17	—	—	268	-	13					—	216a	-	13	—	—	216a	-	1			
—	268	-	14	—	—	269	-	10					—	217a	-	5	—	—	217b	-				
—	269	-	11	—	—	270	-	19					—	216a	-	27	—	—	217a	-				
—	270	-	30	—	—	272	-	14					—	217b	-	3	—	—	218a	-	1			
—	273	-	35	—	—	274	-	2					—	218a	-	26	—	—	218b	-	1			
—	274	-	3	—	—	274	-	16					—	218b	-	15	—	—	218b	-	1			
—	274	-	17	—	—	276	-	14					—	219a	-	1	—	—	219b	-	1			
—	278	-	4	—	—	278	-	21					—	219b	-	20	—	—	220a	-	1			
—	280	-	1	—	—	280	-	10					—	220a	-	23	—	—	220b	-				
—	287	-	27	—	—	288	-	13					—	220b	-	4	—	—	220b	-	1			
—	288	-	13	—	—	289	-	6					—	220b	-	25	—	—	221a	-	1			
—	289	-	9	—	—	290	-	9					—	221a	-	23	—	—	221b	-	1			
—	290	-	10	—	—	291	-	15					—	221b	-	19	—	—	222a	-	1			
—	291	-	16	—	—	292	-	3					—	222a	-	25	—	—	222b	-				
—	292	-	4	—	—	292	-	9					—	222a	-	19	—	—	222a	-	1			
—	292	-	10	—	—	294	-	17					—	222b	-	3	—	—	223a	-	1			
—	294	-	16	—	—	303	-	2					—	223a	-	27	—	—	227a	-	1			
—	303	-	3	—	—	305	-	2					—	227a	-	20	—	—	228a	-	1			
—	306	-	4	—	—	307	-	5					—	228a	-	18	—	—	228b	-	1			
—	307	-	13	—	—	307	-	32					—	228b	-	19	—	—	229a	-				
—	308	-	34	—	—	309	-	19					—	229a	-	3	—	—	229a	-	1			
—	309	-	19	—	—	309	-	27					—	229a	-	27	—	—	229b	-	1			
—	310	-	1	—	—	311	-	9					—	229b	-	8	—	—	230a	-	1			
—	311	-	10	—	—	313	-	19					—	230a	-	22	—	—	231b	-	1			

Huius editionis Codicis Tom. II.									Rebenstockianae editionis Tom. II.								
p.	314	lin.	14	—	p.	316	lin.	11	fol.	232a	lin.	5	—	fol.	233a	lin.	3
—	316	-	12	—	—	317	-	13	—	231b	-	3	—	—	232a	-	5
—	317	-	14	—	—	318	-	3	—	233a	-	12	—	—	233a	-	22
—	318	-	4	—	—	318	-	7	—	233a	-	7	—	—	233a	-	12
—	318	-	8	—	—	318	-	13	—	233a	-	2	—	—	233a	-	7
—	332	-	20	—	—	336	-	25	—	155a	-	9	—	—	157b	-	15
—	337	-	9	—	—	341	-	23	—	157b	-	16	—	—	160a	-	11
—	342	-	17	—	—	343	-	10	—	160a	-	11	—	—	160b	-	10
—	343	-	19	—	—	345	-	6	—	160b	-	19	—	—	161a	-	22
—	345	-	9	—	—	345	-	20	—	161a	-	22	—	—	161b	-	4
—	346	-	1	—	—	347	-	19	—	161b	-	5	—	—	162b	-	7
—	348	-	1	—	—	350	-	18	—	162b	-	7	—	—	163b	-	10
—	350	-	13	—	—	351	-	7	—	163b	-	11	—	—	164a	-	3
—	351	-	6	—	—	352	-	7	—	164a	-	4	—	—	164b	-	4
—	352	-	6	—	—	353	-	8	—	164b	-	5	—	—	164b	-	23
—	353	-	4	—	—	354	-	10	—	164b	-	24	—	—	165b	-	12
—	358	-	7	—	—	360	-	20	—	165b	-	13	—	—	166b	-	21
—	360	-	21	—	—	361	-	23	—	167a	-	1	—	—	167b	-	5
—	361	-	1	—	—	363	-	7	—	167b	-	6	—	—	168a	-	13
—	363	-	8	—	—	367	-	17	—	168a	-	14	—	—	170a	-	18
—	367	-	18						—	170a	-	19					
—	367	-	19	—	—	370	-	23	—	171b	-	1	—	—	172b	-	27
—	371	-	1	—	—	371	-	14	—	174a	-	11	—	—	174a	-	20
—	371	-	15	—	—	371	-	20	—	172b	-	26	—	—	173a	-	4
—	372	-	1	—	—	373	-	14	—	173a	-	5	—	—	173b	-	21
—	373	-	15	—	—	374	-	7	—	173b	-	22	—	—	174a	-	10
—	374	-	8	—	—	374	-	18	—	176b	-	17	—	—	177a	-	1
—	374	-	19	—	—	375	-	23	—	174a	-	21	—	—	174b	-	21
—	375	-	23	—	—	378	-	13	—	174b	-	23	—	—	176a	-	10
—	379	-	1	—	—	381	-	6	—	170a	-	21	—	—	171a	-	20
—	381	-	7	—	—	382	-	9	—	176a	-	11	—	—	176b	-	17
—	382	-	10	—	—	382	-	16	—	177a	-	1	—	—	177a	-	11
—	383	-	4	—	—	383	-	23	—	177a	-	13	—	—	177b	-	7
—	384	-	3	—	—	384	-	11	—	177b	-	8	—	—	177b	-	16
—	385	-	1	—	—	386	-	11	—	177b	-	18	—	—	178a	-	21
—	387	-	7	—	—	387	-	23	—	179a	-	1	—	—	179b	-	4
—	388	-	16	—	—	389	-	6	—	178b	-	1	—	—	178b	-	26

Tom. III.									Tom. II.								
pag.	1	lin.	1	—	pag.	2	lin.	6	fol.	179b	lin.	5	—	fol.	180a	lin.	2
—	2	-	7	—	—	4	-	23	—	180a	-	3	—	—	181a	-	24
—	5	-	20	—	—	6	-	5	—	181a	-	24	—	—	181b	-	15
—	6	-	28	—	—	9	-	3	—	181b	-	16	—	—	182b	-	20
—	9	-	3	—	—	9	-	17	—	182b	-	21	—	—	183a	-	10
—	9	-	18	—	—	14	-	23	—	183a	-	11	—	—	185b	-	12
—	15	-	1	—	—	15	-	3	—	185b	-	13	—	—	185b	-	14
—	15	-	3	—	—	16	-	19	—	188a	-	20	—	—	188b	-	18
—	16	-	13	—	—	17	-	9	—	187b	-	23	—	—	188a	-	19
—	17	-	10	—	—	17	-	13	—	186b	-	25	—	—	187a	-	3
—	17	-	16	—	—	18	-	4	—	187a	-	13	—	—	187a	-	24
—	18	-	11	—	—	18	-	23	—	187b	-	6	—	—	187b	-	23
—	19	-	1	—	—	19	-	9	—	187a	-	24	—	—	187b	-	6
—	19	-	10	—	—	20	-	13	—	186a	-	14	—	—	186b	-	9

Huius editionis Codicis Tom. III.									Rebenstockianae editionis Tom. II.								
p.	20	lin.	14	—	p.	21	lin.	4	p.	186b	lin.	9	—	fol.	186b	lin.	22.
—	21	-	4	—	—	21	-	8	—	187a	-	2	—	—	187a	-	13
—	21	-	9	—	—	22	-	15	—	188b	-	18	—	—	189a	-	13
—	22	-	16	—	—	22	-	28	—	185b	-	15	—	—	186a	-	2
—	23	-	26	—	—	24	-	9	—	132b	-	25	—	—	133a	-	21
—	24	-	16	—	—	24	-	16	—	136a	-	9	—	—	136a	-	21
—	24	-	19	—	—	26	-	2	—	133a	-	22	—	—	133b	-	23
—	26	-	2	—	—	27	-	7	—	133b	-	24	—	—	134a	-	21
—	28	-	23	—	—	29	-	18	—	134a	-	22	—	—	134b	-	26
—	30	-	15	—	—	31	-	19	—	134b	-	26	—	—	135b	-	4
—	32	-	1	—	—	33	-	19	—	135b	-	2	—	—	136b	-	1
—	33	-	18	—	—	34	-	6	—	136b	-	2	—	—	136b	-	22
—	34	-	7	—	—	35	-	6	—	137a	-	7	—	—	137b	-	13
—	35	-	7	—	—	35	-	27	—	137b	-	14	—	—	137b	-	23
—	35	-	13	—	—	36	-	8	—	137b	-	26	—	—	138a	-	12
—	36	-	9	—	—	36	-	19	—	136b	-	24	—	—	137a	-	6
—	36	-	26						—	138a	-	13					
—	36	-	21	—	—	36	-	23	—	138b	-	28	—	—	138b	-	29
—	37	-	4	—	—	37	-	13	—	139a	-	17	—	—	139a	-	27
—	38	-	1	—	—	39	-	23	—	140b	-	29	—	—	141b	-	25
—	40	-	4	—	—	40	-	9	—	141b	-	26	—	—	142a	-	2
—	40	-	23	—	—	41	-	4	—	142a	-	2	—	—	142a	-	11
—	41	-	2	—	—	42	-	9	—	142a	-	23	—	—	142b	-	26
—	42	-	10	—	—	42	-	17	—	140b	-	2	—	—	140b	-	29
—	42	-	18	—	—	44	-	2	—	139a	-	28	—	—	140a	-	6
—	44	-	2	—	—	44	-	11	—	143a	-	9	—	—	143a	-	18
—	44	-	12						—	140a	-	2	—	—	140a	-	9
—	44	-	14	—	—	45	-	4	—	142a	-	11	—	—	142a	-	17
—	45	-	2	—	—	45	-	14	—	142b	-	27	—	—	143a	-	2
—	45	-	18	—	—	46	-	2	—	140a	-	10	—	—	140a	-	20
—	46	-	4	—	—	46	-	9	—	142a	-	13	—	—	142a	-	24
—	46	-	10	—	—	47	-	2	—	140a	-	20	—	—	140b	-	7
—	47	-	2	—	—	47	-	13	—	139a	-	6	—	—	139a	-	17
—	48	-	23	—	—	49	-	6	—	143a	-	19	—	—	143b	-	9
—	49	-	17						—	143b	-	10	—	—	143b	-	11
—	49	-	13	—	—	50	-	2	—	144a	-	26	—	—	144a	-	21
—	50	-	4	—	—	50	-	17	—	144b	-	16	—	—	144b	-	21
—	50	-	18	—	—	51	-	2	—	144a	-	26	—	—	144b	-	9
—	51	-	6	—	—	51	-	23	—	143b	-	21	—	—	144a	-	13
—	52	-	1	—	—	52	-	2	—	144a	-	13	—	—	144a	-	20
—	52	-	6	—	—	52	-	10	—	144b	-	21	—	—	145a	-	4
—	52	-	11	—	—	52	-	17	—	145a	-	4	—	—	145a	-	13
—	52	-	18	—	—	53	-	9	—	146a	-	13	—	—	146a	-	21
—	53	-	21	—	—	55	-	18	—	145a	-	13	—	—	146a	-	13
—	55	-	19						—	146a	-	27					
—	55	-	20	—	—	56	-	8	—	149b	-	1	—	—	149b	-	13
—	56	-	9	—	—	56	-	13	—	146b	-	28	—	—	147a	-	9
—	56	-	16	—	—	57	-	8	—	147b	-	14	—	—	147b	-	23
—	57	-	9	—	—	57	-	16	—	147b	-	2	—	—	147b	-	14
—	58	-	1	—	—	58	-	14	—	147a	-	7	—	—	147a	-	23
—	58	-	15	—	—	59	-	13	—	147b	-	26	—	—	148a	-	13
—	59	-	18	—	—	59	-	17	—	147a	-	23	—	—	147b	-	2
—	59	-	18	—	—	60	-	4	—	148a	-	13	—	—	148b	-	27

Huius editionis Codicis Tom. III.								Rebenstockianae editionis Tom. II.							
p.	60	lin.	5	—	p.	61	lin.	31	fol.	146a	lin.	30	— fol.	146b	lin. 30
—	61	"	5	—	—	62	"	13	—	148b	"	16	— —	149a	" 15
—	63	"	6	—	—	63	"	16	—	149a	"	15	— —	149b	" 1
—	63	"	17	—	—	64	"	9	—	149b	"	15	— —	150a	" 6
—	64	"	10	—	—	64	"	31	—	148a	"	30	— —	148b	" 13
—	64	"	33	—	—	67	"	36	—	150a	"	3	— —	151b	" 14
—	68	"	1	—	—	68	"	14	—	152a	"	1	— —	152a	" 19
—	68	"	35	—	—	69	"	13	—	151b	"	15	— —	152a	" 1
—	69	"	13	—	—	70	"	4	—	152a	"	19	— —	152b	" 11
—	71	"	1	—	—	72	"	8	—	152b	"	13	— —	153a	" 24
—	73	"	1	—	—	74	"	4	—	154b	"	4	— —	155a	" 8
—	74	"	5	—	—	75	"	2	—	153a	"	25	— —	153b	" 25
—	75	"	3	—	—	75	"	9	—	154a	"	18	— —	154a	" 26
—	75	"	10	—	—	76	"	12	—	153b	"	26	— —	154a	" 17
—	134	"	24						—	234b	"	22	— —	234b	" 23
—	135	"	3	—	—	135	"	13	—	237a	"	21	— —	237b	" 5
—	135	"	18	—	—	137	"	17	—	236a	"	25	— —	237a	" 16
—	138	"	14	—	—	138	"	17	—	237a	"	17	— —	237a	" 21
—	138	"	17	—	—	138	"	28	—	237b	"	6	— —	237b	" 11
—	139	"	35	—	—	140	"	28	—	238a	"	30	— —	238b	" 24
—	141	"	1	—	—	141	"	6	—	239a	"	22	— —	239b	" 1
—	141	"	9	—	—	142	"	14	—	238b	"	23	— —	239a	" 23
—	142	"	13	—	—	142	"	19	—	240a	"	4	— —	240a	" 7
—	142	"	21	—	—	143	"	24	—	238a	"	1	— —	238a	" 10
—	144	"	1	—	—	144	"	13	—	237b	"	13	— —	237b	" 29
—	144	"	13	—	—	145	"	2	—	236a	"	16	— —	236a	" 24
—	146	"	2	—	—	148	"	21	—	234b	"	24	— —	236a	" 15
—	148	"	22	—	—	149	"	13	—	239b	"	15	— —	240a	" 3
—	149	"	14	—	—	150	"	4	—	239b	"	3	— —	239b	" 15
—	154	"	1						—	11b	"	19	— —	11b	" 20
—	154	"	3	—	—	155	"	6	—	12a	"	1	— —	12a	" 20
—	155	"	7	—	—	155	"	12	—	17b	"	26	— —	18a	" 4
—	155	"	13	—	—	156	"	6	—	17a	"	22	— —	17b	" 28
—	156	"	33	—	—	157	"	4	—	18b	"	20	— —	19a	" 11
—	157	"	14	—	—	157	"	16	—	18a	"	5	— —	18a	" 7
—	157	"	17	—	—	157	"	21	—	16b	"	24	— —	16b	" 31
—	157	"	22	—	—	158	"	15	—	21a	"	19	— —	21b	" 6
—	158	"	16	—	—	158	"	20	—	18b	"	18	— —	18b	" 23
—	159	"	23	—	—	160	"	3	—	19a	"	27	— —	19b	" 6
—	160	"	3	—	—	160	"	6	—	18b	"	14	— —	18b	" 16
—	163	"	16	—	—	164	"	3	—	19b	"	19	— —	20a	" 9
—	164	"	6	—	—	166	"	17	—	21b	"	18	— —	22b	" 22
—	166	"	20	—	—	167	"	4	—	18b	"	24	— —	18b	" 30
—	167	"	5	—	—	167	"	13	—	20a	"	10	— —	20a	" 22
—	167	"	14	—	—	167	"	17	—	21b	"	15	— —	21a	" 16
—	168	"	6	—	—	168	"	14	—	22b	"	23	— —	23a	" 3
—	169	"	9	—	—	169	"	16	—	13b	"	17	— —	13b	" 27
—	169	"	17	—	—	169	"	21	—	14b	"	19	— —	14b	" 27
—	170	"	1						—	14b	"	28	— —	14b	" 29
—	170	"	2	—	—	170	"	3	—	15a	"	17	— —	15a	" 19
—	170	"	4	—	—	170	"	15	—	15a	"	25	— —	15b	" 16
—	171	"	1	—	—	171	"	21	—	17a	"	1	— —	17a	" 28
—	172	"	11	—	—	172	"	18	—	15b	"	5	— —	15a	" 17

Huius editionis Codicis Tom. III.		Rebenstockianae editionis Tom. II.	
p. 172 lin. 20 — p. 173 lin. 21		fol. 15a lin. 19 — fol. 15a lin. 35	
— 173 - 5 — — 174 - 2		— 15b - 11 — — 15b - 31	
— 174 - 3 — — 174 - 6		— 19b - 13 — — 19b - 18	
— 174 - 22 — — 175 - 11		— 12b - 1 — — 12b - 16	
— 175 - 18 — — 176 - 14		— 14a - 24 — — 14b - 14	
— 176 - 13 — — 176 - 19		— 19b - 6 — — 19b - 11	
— 177 - 1 — — 177 - 14		— 19a - 11 — — 19a - 27	
— 177 - 18 — — 177 - 18		— 18a - 5 — — 18a - 13	
— 178 - 2 — — 178 - 5		— 16b - 12 — — 16b - 16	
— 178 - 17 — — 179 - 13		— 16a - 1 — — 16a - 23	
— 179 - 19 — — 180 - 2		— 23b - 26 — — 24a - 4	
— 180 - 11 — — 181 - 4		— 16a - 22 — — 16b - 13	
— 181 - 2 — — 181 - 17		— 20a - 23 — — 20b - 9	
— 181 - 18 — — 182 - 4		— 23a - 6 — — 23a - 18	
— 182 - 5 — — 182 - 13		— 13a - 16 — — 13a - 24	
— 182 - 13 — — 183 - 17		— 13b - 27 — — 14a - 24	
— 183 - 18 — — 184 - 2		— 13a - 24 — — 13b - 16	
— 184 - 20 — — 185 - 3		— 12b - 26 — — 13a - 4	
— 185 - 4 — — 185 - 7		— 14b - 15 — — 14b - 19	
— 185 - 8 — — 186 - 2		— 23a - 10 — — 23b - 7	
— 186 - 4 — — 186 - 10		— 18a - 13 — — 18a - 27	
— 187 - 6 — — 187 - 16		— 12b - 17 — — 12b - 26	
— 187 - 16 — — 189 - 4		— 13a - 4 — — 13a - 16	
— 188 - 5 — — 189 - 11		— 20b - 10 — — 21a - 13	
— 189 - 12 — — 190 - 10		— 23b - 8 — — 23b - 27	
— 191 - 4		— 24a - 7 — — 24a - 4	
— 191 - 5 — — 191 - 33		— 24a - 26 — — 24b - 21	
— 192 - 1 — — 192 - 13		— 25a - 22 — — 25b - 1	
— 193 - 3 — — 193 - 7		— 25a - 7 — — 25a - 16	
— 193 - 9 — — 193 - 16		— 24b - 21 — — 25a - 6	
— 193 - 17 — — 193 - 21		— 25a - 17 — — 25a - 23	
— 194 - 1 — — 194 - 11		— 25b - 5 — — 25b - 11	
— 194 - 21 — — 195 - 15		— 24a - 9 — — 24a - 25	
— 195 - 16 — — 196 - 5		— 25b - 16 — — 25b - 26	
— 196 - 6 — — 199 - 11		— 25b - 27 — — 27b - 21	
— 199 - 33 — — 200 - 9		— 18a - 30 — — 18b - 14	
— 200 - 10		— 27b - 33	
— 200 - 11 — — 202 - 9		— 27b - 27 — — 28b - 17	
— 202 - 10 — — 202 - 21		— 28b - 15 — — 28b - 30	
— 206 - 1 — — 208 - 15		— 2a - 1 — — 3b - 4	
— 208 - 19 — — 211 - 1		— 5a - 8 — — 6a - 14	
— 211 - 3 — — 212 - 9		— 6a - 15 — — 6b - 17	
— 212 - 10 — — 215 - 14		— 3b - 7 — — 5a - 7	
— 215 - 15 — — 216 - 9		— 6b - 16 — — 7a - 4	
— 216 - 10 — — 217 - 5		— 7a - 25 — — 7b - 13	
— 217 - 6 — — 218 - 23		— 7b - 13 — — 8a - 27	
— 218 - 24 — — 220 - 3		— 8a - 26 — — 9a - 3	
— 224 - 3 — — 225 - 1		— 61a - 3 — — 61a - 34	
— 225 - 6 — — 225 - 9		— 62b - 21 — — 62b - 34	
— 225 - 10 — — 225 - 12		— 62b - 33 — — 62b - 37	
— 225 - 13 — — 227 - 20		— 63b - 17 — — 64b - 19	
— 227 - 20 — — 228 - 3		— 64b - 19 — — 64b - 24	
— 229 - 9 — — 229 - 11		— 64b - 19 — — 64b - 19	

Huius editionis Codicis Tom. III.									Rebenstockianae editionis Tom. II.								
p.	229	lin.	21	—	p.	230	lin.	21	fol.	64b	lin.	24	—	fol.	64b	lin.	28.
—	230	-	10	—	—	230	-	10	—	64b	-	29	—	—	65a	-	10
—	230	-	20	—	—	231	-	2	—	65a	-	27	—	—	65a	-	16
—	231	-	16	—	—	232	-	10	—	65a	-	10	—	—	65b	-	13
—	233	-	4	—	—	234	-	23	—	62b	-	27	—	—	63b	-	17
—	235	-	13	—	—	237	-	10	—	67a	-	2	—	—	68a	-	8
—	237	-	19	—	—	238	-	2	—	68a	-	25	—	—	68b	-	3
—	238	-	6	—	—	238	-	22	—	68a	-	2	—	—	68a	-	24
—	239	-	1	—	—	240	-	22	—	65b	-	13	—	—	66b	-	1
—	241	-	17	—	—	242	-	10	—	66b	-	9	—	—	67a	-	4
—	242	-	13	—	—	242	-	13	—	66b	-	1	—	—	66b	-	8
—	242	-	19	—	—	243	-	16	—	68b	-	7	—	—	68b	-	27
—	244	-	20	—	—	244	-	22	—	68b	-	1	—	—	68b	-	7
—	244	-	21	—	—	245	-	13	—	68b	-	23	—	—	69a	-	23
—	245	-	19	—	—	246	-	2	—	69a	-	23	—	—	69b	-	5
—	246	-	27	—	—	249	-	21	—	69b	-	6	—	—	71a	-	3
—	250	-	1	—	—	252	-	22	—	76b	-	14	—	—	78a	-	14
—	252	-	23	—	—	253	-	10	—	78b	-	19	—	—	79a	-	3
—	253	-	11	—	-	254	-	13	—	78a	-	15	—	—	78b	-	14
—	254	-	19	—	—	255	-	2	—	78b	-	14	—	—	78b	-	18
—	255	-	7	—	—	255	-	21	—	79a	-	4	—	—	79a	-	23
—	256	-	1	—	—	256	-	11	—	79a	-	23	—	—	79b	-	5
—	256	-	13	—	—	257	-	13	—	80a	-	25	—	—	80b	-	20
—	257	-	17	—	—	258	-	10	—	79b	-	5	—	—	79b	-	23
—	258	-	19	—	—	258	-	19	—	80b	-	21	—	—	80b	-	20
—	258	-	18	—	—	260	-	2	—	79b	-	23	—	—	80a	-	27
—	260	-	3	—	—	260	-	15	—	80b	-	20	—	—	81a	-	15
—	260	-	18						—	81a	-	16	—	—	81a	-	17
—	261	-	23	—	—	262	-	18	—	82a	-	16	—	—	82b	-	6
—	263	-	11	—	—	265	-	4	—	81a	-	18	—	—	82a	-	9
—	265	-	3	—	—	265	-	23	—	82b	-	7	—	—	82b	-	27
—	266	-	1						—	82b	-	23	—	—	82b	-	29
—	266	-	2	—	—	266	-	9	—	83b	-	16	—	—	83b	-	16
—	266	-	7	—	—	266	-	11	—	83b	-	20	—	—	83b	-	25
—	266	-	12	—	—	267	-	3	—	83a	-	1	—	—	83a	-	14
—	267	-	6	—	—	268	-	2	—	83a	-	14	—	—	83b	-	16
—	268	-	3	—	—	268	-	6	—	83b	-	17	—	—	83b	-	20
—	268	-	18	—	—	269	-	9	—	84a	-	25	—	—	84b	-	14
—	269	-	14	—	—	270	-	17	—	84b	-	14	—	—	85a	-	15
—	270	-	18	—	—	271	-	23	—	83b	-	25	—	—	84a	-	25
—	271	-	23	—	—	272	-	19	—	85a	-	19	—	—	85b	-	17
—	272	-	20	—	—	273	-	18	—	87a	-	18	—	—	87b	-	4
—	273	-	19	—	—	274	-	13	—	86a	-	13	—	—	86b	-	8
—	274	-	14	—	—	275	-	6	—	87b	-	3	—	—	87b	-	20
—	276	-	13	—	—	277	-	7	—	85b	-	18	—	—	86a	-	18
—	277	-	7	—	—	278	-	11	—	86b	-	6	—	—	87a	-	18
—	278	-	13	—	—	279	-	7	—	88a	-	18	—	—	88b	-	13
—	279	-	16	—	—	280	-	13	—	87b	-	21	—	—	88a	-	16
—	280	-	14						—	88a	-	17					
—	280	-	15	—	—	282	-	8	—	88b	-	18	—	—	89a	-	23
—	283	-	19	—	—	285	-	6	—	89a	-	23	—	—	90a	-	11
—	285	-	7	—	—	286	-	3	—	91a	-	1	—	—	91a	-	27
—	286	-	11	—	—	288	-	3	—	90a	-	11	—	—	91a	-	1

Huius editionis Codicis Tom. III.								Rebenstockianae editionis Tom. II.							
p.	288	lin.	4	—	p.	291	lin.	12.	fol.	240a	lin.	6	—	fol.	241b lin
—	291	-	13	—	—	292	-	26	—	241b	-	16	—	—	242b -
—	293	-	1	—	—	294	-	13	—	242b	-	3	—	—	243a -
—	294	-	40	—	—	295	-	14	—	243b	-	1	—	—	243b -
—	296	-	10	—	—	296	-	20	—	243b	-	30	—	—	244a -
—	296	-	23	—	—	297	-	6	—	244a	-	9	—	—	244a -
—	298	-	27	—	—	298	-	30	—	244a	-	36	—	—	244b -
—	298	-	36	—	—	299	-	11	—	244b	-	15	—	—	244b -
—	299	-	16	—	—	299	-	17	—	244b	-	30	—	—	245b -
—	300	-	1	—	—	300	-	6	—	247a	-	10	—	—	247a -
—	300	-	6	—	—	300	-	8	—	245b	-	28	—	—	245b -
—	301	-	3	—	—	301	-	8	—	245a	-	2	—	—	245a -
—	302	-	13	—	—	302	-	18	—	245b	-	14	—	—	245b -
—	302	-	19	—	—	302	-	23	—	245b	-	25	—	—	246a -
—	302	-	24	—	—	303	-	12	—	245a	-	21	—	—	245b -
—	303	-	13	—	—	303	-	14	—	245b	-	30	—	—	245b -
—	304	-	35	—	—	305	-	7	—	247a	-	21	—	—	247b -
—	305	-	8	—	—	305	-	16	—	246a	-	2	—	—	246a -
—	305	-	18	—	—	306	-	12		244b	-	1	—	—	244b -
—	306	-	14	—	—	306	-	22	—	245a	-	11	—	—	245a -
—	307	-	8	—	—	308	-	14	—	246a	-	13	—	—	246b -
—	309	-	8	—	—	310	-	8	—	246b	-	30	—	—	247a -
—	311	-	26	—	—	311	-	40	—	248a	-	11	—	—	248a -
—	312	-	1	—	—	313	-	3	—	247b	-	3	—	—	248a -
—	313	-	30	—	—	314	-	8	—	248b	-	1	—	—	248b -
—	314	-	9						—	248b	-	10	—	—	248b -
—	315	-	1	—	—	318	-	3	—	248b	-	21	—	—	250a -
—	318	-	4	—	—	319	-	21	—	250a	-	21	—	—	251a -
—	320	-	1	—	—	320	-	6	—	251a	-	21	—	—	251a -
—	320	-	11	—	—	320	-	20	—	251a	-	30	—	—	251b -
—	320	-	21	—	—	321	-	14	—	251b	-	11	—	—	251b -
—	321	-	17	—	—	323	-	5	—	251b	-	26	—	—	252b -
—	323	-	6	—	—	323	-	14.	—	252b	-	17	—	—	252b -

Nota. Ex hac Indicis VII. parte prima lector non solum cognoscit, Codicis partes in Rebenstockiana editione reperiantur, sed etiam qui in ea exhibeantur.

B.

Index locorum, qui in solo Codice leguntur, in Rebenstockiana autem editione desunt. *)

Tom. I.

p. 15. lin. 6-29. Statns papisticae controuersiae — — culpa separationis nostrae.
— 35 — 13-21 B molle — canere permittit.
— 51 — 22-25 Doct. Staupitius — locum iustificationis
— 75 — 10-14 Deinde dicebat — consumemur.
— 85 — 5-9 Dixit Phil. Melanthon — annos 5640.
— 90 — 19-21 *Wan Junge* — motuum.
—100 — 11-19 Ioannis Remcken — animam.
—103 — 1-4 *Hie schlaff ich — erlöset.*
—103 — 11-27 Et conuersus — *nicht gemacht.*
—123 — 11-26 An liceat Christiano — impio cultui.
—128 — 19-26 Franciscani — in summa quiete.
—135 — 5-24 *caput*: Facultates Papae — Episcopatus (Moguntinus).
—137 — 8-17 In Concilio Later. — Salvator uenit.
—147 — 12-18 Sed hic uidetis — *hienein.*
—152 — 19-31 Emserus inuitauit M. L. — in Lutherum.
—159 — 8-16 Dux Georgius non ita p. — *furtzuhaltenn.*
—160 — 10-14 Phil. Melanthon — *Gabriel.*
—175 — 3-11 *drol dich — betzalen darff.*
—181 — 13-19 Aulicus quidam — *erfur nemen.*
—188 — 1-10 Exod. 32. de uitulo — boues et uitulos.
—189 — 16-19 Ibi recitauit — *laufft.*
—200 — 20-30 Anno 36. 19. Dec. — ipsi papae.

Tom. I.

p. 201 lin. 21-30 Anno 38. 12 Iuni — iuderunt attoniti.
—203 — 1-5 Anno 1517 — uisa.
—205 — 20-p. 206 lin. 1. Phil. Melanthon — patris metum.
—214 — 8-9 Messis in Germania — Nam
—217 — 1-p. 218 lin. 5 *caput*: Tempora et annus climacteriens — *alles vberlebet* etc.
—221 — 14-19 Deus cum angelis — sequitur.
—226 — 13-19 Postea Mart. Lutherus — miracula.
—228 — 22-p. 229 lin. 8 Apud Augustam *tzu Sessen — betzalet.*
—231 — 2-4 sicut accidit — *sog sehre.*
—233 — 20-p. 234 lin. 2 Octauum — Diaboli etc.
—243 — 22-24 Ideo Deus — naturam hominis.
—255 — 24-p. 256 lin. 3. Gallina — et uitae.
—257 — 1-7 Philippus narrauit — punietur.
—280 — 24-p. 285 lin. 33 *caput*: De Concilio Constanciensi — libere Euangelium confitentur.
—303 — 24-p. 304 lin. 4. Nuntium uenit — a nobis accepit.
—307 — 21-p. 308 lin. 3. Frater illius Ioachimus — Deus auertat.
—309 — 5-7 Hunc cum — sibi prouidit.
—310 — 27-p. 311 lin. 2. Lucrifactio — Mitio
—326 — 6-30 Anno 39. 16 Ianuarij — cogitur relinquere.
—330 — 15-21 15 Aprilis — respondere noluerit.

*) Hic Index locorum Codicis, qui in Rebenstockiana editione desiderantur, enumerat non tantum capita integra, quae ab illa edit. absunt, sed etiam maiores minoresve capitum partes, singulas sectiones earumve particulas ibi omissas, non vero eos locos, ubi singulae voces aut unus duove versus desiderantur, qui autem omnes una cum illis longioribus in annotationibus criticis indicati sunt. — Hi loci ubique secundum meae editionis Tomos, paginas lineasque, non secundum Codicis folia significantur.

Tom. I.

p. 338 lin. 11 - 31 Anno Domini 1551. — recitauit etc.
— 341 — 3 - 12 Fuit autem callidissimus — frater Iohannes
— 348 — 19 - 24 Anno 39. Martinus — *vnsere geblüte* etc.
— 354 — 32 - p. 355 lin. 4. Vxor regis Angliae — *tzusamen hetzet*.
— 367 — 8 - 20 Sed si Arrianus — ab alijs defendere.
— 371 — 33 - p. 372 lin. 13. Deinde dixit de iuristis — quiescebam.
— 373 — 14 - 35 Italiae regio iucundissima — egressus est monasterio.
— 378 — 1 - 25 Anglia — non Gallice.
— 380 — 19 - 32 resistentes Galliae regi — factum est.
— 383 — 18 - 22 Cereuisia Torgensis — *bauen gar nichtes*.
— 390 — 1 - 22 Miras technas Episcopi — in exemplum aliorum.
— 391 — 37 - p. 392 lin. 2. Videte optimum — Dauide afflicto.
— 395 — 8 - 13 nam Gotti antea — prouentus adesset.
— 396 — 16 - p. 397 lin. 2. Afferebantur nona de Norimberga — *der Erste sein*. Sed
— 401 — 16 - 31 Ita spero finem mundi — alia regna occupat.
— 402 — 33 - p. 403 lin. 34 Ideo arrogantes sibi uerum cultum — Phil. Melanthon.
— 404 — 22 - 27 et speciem — missos testatur.
— 405 — 7 - 16 Anno 38. 8 Septembris — nemo accurrebat.
— 407 — 10 - 23 *dartzu hat der turcke lust* — uni obtemperare.
— 408 — 19 - p. 409 lin. 13. *caput*: Praesumpio et temeritas. — melius ordinauit.
— 409 — 14 - p. 410 lin. 17. *caput*: Diuitiae et thesauri. — Actum 6. testantur.
— 417 — 10 - 27 Anno 38. 7 Decembris — soluerent mulctam.
— 417 — 29 - p. 419 lin. 4. *caput*: Waldenses — qualitatem illam.
— 419 — 3 - 11 *caput*: Wicklef et Hus — *tzu thun*.

Tom. I.

p. 419 lin. 20 - 22 et dicebat de rustico — *betzalen*.
— 420 — 21 - 24 Similiter ferit parochum — *vngesucht lassen*.
— 421 — 25 - p. 423 lin. 5. *caput*: Dicta proverbia et sententiae — quaerat artem.
— 423 — 6 - 28 *caput*: Pro lege et pro grege — sunt periculum.
— 424 — 22 - 26 Testamentum asini — *pauckenn*.
— 428 — 8 - 17 Themata papistica — diu esse linguam.
— 434 — 3 - 7 Mart. Lutherus — Christus *leiden*.
— 434 — 13 - 17 Ita Phil. Melanthon — proprius maritus.
— 438 — 9 - p. 441 lin. 34. *caput*: Profectio D. Mart. Luther Wormatiam — sp. sanctum conseruauit etc.
— 441 — 35 - p. 442 lin. 19. *caput*: Narriones stolidi — ut homines absterreret.
— 442 — 20 - 30 *caput*: An etiam mortuos saluentur — sed non animam.
— 455 — 20 - p. 456 lin. 9 Rabbi Akiba dixit — illius cogitans.
— 460 — 6 - 15 Deinde 12 Aprilis 43. — ex Deo nati sunt.
— 461 — 19 - p. 462 lin. 28. Dicebatur de extrema Iudaeorum caecitate — s. gr. actione impie abutuntur.
— 464 — 10 - 31 Salomon *hat niergent* — Leonhardus *Meyer*.

Tom. II.

p. 5 lin. 9 - 33 Error Tricesimarum — ambitionem aut pecuniam
— 32 — 9 - 11 mihi uero ad — impugnandum reliquit.
— 34 — 4 - 6 Ideo sanguinem nostrum — in nomine Domini.
— 50 — 14 - p. 51 lin. 32. *caput*: Martini Buceri sententia — hanc abunde astruamus.
— 53 — 20 - p. 56 lin. 5 Duo mendacia primum — Diaconus et testis.
— 75 — 30 - 33 Si autem Antinomi — contra Decalogum.
— 77 — 7 - 17 Ioannes Agricola — *wie ieko befahlen*.

Tom. II.

p. 81 lin. 16-20 Padua ita facta est — *am besten.*
— 93 — 5-8 Allegoriae si ad fidem — historiam adimunt.
— 100 — 16-34 *caput*: Argumenta Phil. Melanthonis — interfecti ab Herode.
— 101 — 20-23 Opponendum hic est — spiritu sancto possunt.
— 106 — 14 - p. 107 lin. 8. Anno 38. die Michaelis — quae parum aedificabunt.
— 107 — 9 - p. 109 lin. 32. *caput*: Animalia — conuertat in debitum.
— 109 — 33 - p. 110 lin. 3. *caput*: Annus iubileus — *tzu lang worden.*
— 110 — 4-34. *caput*: Apologia apud Caesarem — alios nihil curabimus.
— 110 — 37 - p. 111 lin. 13. *caput*: Apologiae efficacia — ipsi oderunt lucem.
— 124 — 11-14 Videns D. Lutherus — *nicht beschrieben*, etc.
— 132 — 6-9 Quantum sunt dissimiles — *Helt selden trew.*
— 137 — 8-16 sicut contigit nostro Duci — *ein wunderlicher name.*
— 143 — 15-22 Arborem porphyrianam — diuisa generum.
— 146 — 20-23 *Es waren viel* — ad premendum papam.
— 147 — 9 - p. 148 lin. 16. *Wir wolten gern* — uel aequipollens merito.
— 148 — 22-31 Deinde dixit de triplici — plane est incertus.
— 152 — 11-15 Astrologia est quidem — *wollen verteidigen.*
— 152 — 19-30 Illa ratio faciendae — est contra philosophiam.
— 153 — 22 - p. 154 lin. 2 Ego Astrologiam amplector — *damit alltzeit.*
— 157 — 19-25 Phil. Melanthon dicebat — *vnnd ausspeien.*
— 159 — 7-16 *capitulum*: Pecuniae non est fidendum — *balde sterbenn.*
— 160 — 12 - p. 161 lin. 5. Auaritia papae fuit maxima — conscientia erat rea.

Tom. II.

p. 168 lin. 6-12 D. Martinus fucos — sine coitu generantur.
— 169 — 1-12 In Torga dicebatur — *auch fur reine essen.*
— 170 — 22 - p. 171 lin. 11. *caput*: Augustana comitia laudanda — *am gutten freittage.*
— 171 — 13-33. *caput*: Adversarii Euangelii qui A. f. — tanquam semilateranus.
— 172 — 1-22 *caput*: Doctores qui a partibus E. A. f. — Ernestum Luneburgensem.
— 172 - 23 - p. 173 lin. 15. *caput*: D. Georgii Spalatini scriptum — adhuc uidemus etc.
— 173 — 16 - p. 175 lin. 9. *caput*: Protestatio legatorum Regis Mathiae — *tzu schanden gemacht.*
— 175 — 10 - p. 176 lin. 5. *caput*: Acta D. Martini cum Caietano C. A. — postremo Lutheranus.
— 189 — 19 - p. 190 lin. 2. *capitulum*: Baptismus infantum — etiam ipsum saluatorem Christum.
— 191 — 10-19 Multa locutus est de Turca — *ihre leichte klöpper.*
— 194 — 20 - p. 195 lin. 10 Episcopus Saltzburgensis primus — Mediolanum amisit.
— 196 — 13 - p. 197 lin. 2 Nuntiata clade, quod exercitus — sicque eum uicit.
— 197 — 6-15 Nam bellum non est — in ipsius prouinciam.
— 198 — 5 - p. 199 lin. 2. Bellum est legitima — ostendunt ipsius animum.
— 201 — 39-41 *epistola*: D. Mart. Lutherus D. H. W. — anno 42.
— 204 — 24 - p. 205 lin. 3. Alexander oblatam pacem — *der ich bin.*
— 212 — 3-8 qualis est haec Egrani — ludendae Ironijs.
— 225 — 15-18 Iudica me Deus — et Diabolo.
— 231 — 9-12 Ita in bello Africano — et calamitatibus frenat,

Tom. II.

p. 232 lin. 19 - p. 237 lin. 16 Catechismus seu doctrina christiana — in Hiesum Christum. In spiritum sanctum.

— 241 — 4 - 20 Peccatum in primum praeceptum — *so leidet ers nicht*.

— 242 — 25 - 27 Decem praecepta — Deum tuum etc.

— 244 — 1 - p. 246 lin. 31. *caput*: Quomodo colendus et appreh. Deus? — bona a Deo accipere etc.

— 246 — 36 - p. 250 lin. 12. *loci*: Regem mihi eligam — est damnatus.

— 250 — 25 - p. 251 lin. 6. Ascendit. hoc non uidetur — Germanice *Junck*.

— 251 — 19 - p. 252 lin. 10. Magistri Forstemij quaestio — et seditiosissima secta.

— 253 — 22 - p. 254 lin. 7. Nomina plerumque aliquid — et Luther fecerunt.

— 254 — 18 - 29 Quaestio eiusdem Forstemij — raptas in uxores ducere.

— 255 — 17 - p. 258 lin. 4. Quomodo intelligendus sit locus — *kan sie wol ausrotten*.

— 260 — 4 - 12 Lucta Iacob cum f. D. — *in der fastnacht*.

— 265 — 19 - p. 267 lin. 4. Gabriel pastor Torgensis — *fur tausent teuffel gehen*.

— 272 — 14 - p. 273 lin. 24 Nonne foetus in utero — et Episcopus Moguntinus.

— 276 — 15 - p. 278 lin. 3 Pilatus. Maximae est famae — sed non a toto.

— 278 — 24 - p. 279 lin. 37 Quaestio. Cur Christus — salute humana do filium.

— 280 — 11 - p. 282 lin. 16 *caput*: Bona opera et eorum praemia — ex caritate promptissima.

— 282 — 17 - p. 284 lin. 5. *caput*: Eleemosynae — benignissime curantur.

— 284 — 6 - p. 287 lin. 26 *caput*: Facultates et bona ecclesi-

Tom. II.

astica — ut p
inquit.

p. 299 lin. 19 - 21 Quoties meam uxo
nolebat cedere.

— 305 — 5 - p. 306 lin. 3 Hodie
sathan disputab
keinen den Chr

— 307 — 4 - 11 Euangelium non po
funden tzu ke

— 307 — 23 - p. 308 lin. 23 Doctor
nus interrogatus —
que maestitiam

— 313 — 16 - p. 314 lin. 13 Doctor
nymum Wellerum
esset sui compos

— 318 — 12 - 19 Sanctorum patrum
tiones — angelus
phizans eum.

— 318 — 19 - p. 320 lin. 26 Phil.
thonis sententia
— propitium in
etc.

— 320 — 31 - p. 322 lin. 2. *caput*
dinales — et milita

— 322 — 3 - p. 330 lin. 27. *capu*
Carolo V. et Ferd
— arcem solo ae

— 330 — 28 - p. 332 lin. 19 *caput*
biles — est pudici
uerbis.

— 335 — 6 - 12 Deinde iocando ua
regnator Olympi.

— 336 — 26 - p. 337 lin. 8. Cum sol
esset — *bisher ge*
hat.

— 342 — 1 - 16 Coniugium est ordin
nicht dabei ist.

— 344 — 20 - 23 Ideo nobilis quaeda
— scilicet reuerte

— 347 — 19 - 21 tuorum. Hebraei re
in ueteri testamen

— 354 — 11 - p. 358 lin. 6. *Der ein*
niempt — non sol
per religionem.

— 366 — 13 - 16 sicut et S. Hieronym
cum triumpho uic

— 367 — 14 - 17 Ambrosius et alij
polluantur corpora

— 371 — 4 - 9 Respondit: Est res
tica — cum ad
aufugit.

— 378 — 14 - 23 Ante copulam dili
est — quae non reg
legibus.

Tom. II.

p. 382 lin. 17 - p. 383 lin. 3. Anno 39. 11 Aprilis — ducere uelles.
— 383 — 26 - p. 384 lin. 2. Anno 39. 21 Maij — inobedientiam filij.
— 384 — 11 - 26 Dicebatur de serui sui abitu — indiget magna fide.
— 386 — 13 - p. 387 lin. 6 Mentio fiebat sponsaliorum — si consilio suorum uteretur.
— 389 — 9 - 16 Cum artetica et calculus — calamitatibus exposita etc.

Tom. III.

p. 4 lin. 24 - p. 5 lin. 19 Hoc peccatum occidere — Consulis Lipsensis Widemans.
— 6 — 6 - 27 Viennae Austriae quidam — non parcis delinquenti.
— 18 — 3 - 10 Anno 38. 1 Sept. — priuilegio confirmauit etc.
— 27 — 9 - p. 28 lin. 32 *Frage Stuck R. M. V. — auff seinem wordte.*
— 29 — 19 - p. 30 lin. 14. Papistae gloriantur suam auth. — quam in definito.
— 33 — 10 - 17 M. A. Lauterbach interrogauit — putaui haec diu ordinasse.
— 36 — 23 - p. 37 lin. 4. Consolatur autem pios — collata a pijs mulieribus.
— 40 — 1 - 3 D. Martinus uesperi — satis fuit afflictus.
— 40 — 10 - 21 Foderunt manus meas — manuum et pedum.
— 49 — 9 - 16 Aliud. Mortuus hic — supra astra locatos
— 62 — 13 - p. 63 lin. 5 Stramen. *Thut die Oepffel — keinen tzusatz haben.*
— 68 — 15 - 24 D. Mart. Lutherus casu fregit — *allererst argk werden.*
— 72 — 9 - 26 Aloe quinque facultates — arrodant et exasperent.
— 76 — 26 - p. 78 lin. 2. *caput*: Coelum. Stellae. — luminare, scilicet solem.
— 78 — 3 - 21 *caput*: De Concilio — ducendi sunt etc.
— 78 — 22 - p. 80 lin. 6. Consilium Mag. Phil. Melanthonis — *g. tzu schaffen gedenckt.*

Tom. III.

p. 80 lin. 7 - p. 89 lin. 4. Responsum Ducis Saxoniae Electoris — officia uobis polliceremur.
— 90 — 17 - p. 97 lin. 11 Papa scribit se Episcopum — *die vogel gekurret* etc.
— 97 — 13 - p. 98 lin. 30 Schmalcaldensis Conventus Principes — *mussen wieder einnemen.*
— 98 — 31 - p. 99 lin. 34 Francofordiensis Conventus — essent nostra calamitas.
— 99 — 28 - p. 108 lin. 13. *caput*: Ciuitates. Ingratitudo Cygneorum — *ins regiment setzen.*
— 108 — 14 - p. 109 lin. 6. *caput*: Concionatores. Auditores non uerendi — *tzu rathe halten.*
— 109 — 7 - p. 110 lin. 23 Consolatio M. Lutheri — *ein guttes Jar haben.*
— 110 — 24 - p. 112 lin. 6. Conceptus concionum — exhortatur in exhortando.
— 112 — 7 - p. 114 lin. 14 Afficere auditores — *nicht tzu gut halten.*
— 114 — 15 - p. 115 lin. 7 Conditiones boni praedicatoris — Philipp. 4. 2 Cor. 6.
— 115 — 4 - 15 Praedicandi modus — *konnen vernemen.*
— 115 — 16 - p. 117 lin. 14 Concionatorum papisticorum risus — Deo obsequendum est.
— 117 — 15 - p. 127 lin. 22 Theologorum doctrina — da uerbum.
— 127 — 23 - p. 131 lin. 15 D. M. Lutheri iudicium de suis concionibus — *tzu weltzen.*
— 131 — 16 - p. 132 lin. 5 Theologiae studium et ratio — *tzu sehr an gott.*
— 132 — 6 - p. 134 lin. 23 Magna est cognatio medicinae magnum Draconem Apoc. 12.
— 134 — 25 - p. 135 lin. 2 Bernhardus in suis concionibus — obtinet Bonauentura.

Tom. III.

p. 135 lin. 14 - 17 Iudicium de doctoribus Ecclesiae — Romanorum idola.
— 138 — 1 - 12 Occam fuit summus — Occam.
— 138 — 22 - p. 139 lin. 34 D. M. Lutherus commendauit — potest rhetoricari et exhortari.
— 145 — 3 - p. 146 lin. 2 Macarius, Antonius, Benedictus — de possessione regnorum etc.
— 151 — 1 - p. 152 lin. 36. *caput*: Scholastici — *hoch ding geschrieben.*
— 153 — 1 - 23 *caput*: Sancti Martyres — *m. d. forsen geschlagen.*
— 157 — 3 - 13 Infantem cubitum ferendum — moreretur pro me.
— 158 — 20 - p. 159 lin. 22. *Ich gedencke alle tage* — faciat sine mercede etc.
— 160 — 7 - p. 163 lin. 17 *caput*: D. Mart. Lutheri agonizantis oratio — diu incolumem. Amen.
— 166 — 16 - 20 Cum D. Martinus audiret — Et factum est.
— 168 — 1 - 5 Mors patris Lutheri — *als ein schalck.*
— 168 — 14 - p. 169 lin. 8 *Das wil ich* — adhuc timendum est.
— 170 — 16 - 18 D. Mart. Lutherus — *auch abesetzen.*
— 171 — 22 - p. 172 lin. 4. Tumultuantibus rusticis — non esse resistendum.
— 173 — 9 - 11 Abbas de Salin — ad scribendum.
— 174 — 9 - 21 Ambitio Carolostadii — in arenam descendit.
— 175 — 13 - 17 Quidam pastor — *tzu essen geben.*
— 177 — 19 - p. 178 lin. 2. Dicebatur de Bucero — 4 conciones habui.
— 178 — 6 - 16 Phil. Melanthone in depositione — infirmante ex calculo.
— 179 — 13 - 17 Valedictio N. Haussmanni — una cum astantibus.
— 180 — 3 - 10 D. M. Lutherus priusquam

Tom. III.

— quidquid in uenit.
p. 184 lin. 9 - 20 Initio Euangelij se serpens non mordere.
— 186 — 11 - p. 187 lin. 5. Lutherus ab anaritia — contentus ero.
— 190 — 11 - p. 191 lin. 3 Anno 1 tus est — *rômische reich*
— 192 — 13 - p. 193 lin. 2 Augus Wittenbergenses baurtur — ex le aedificatur?
— 194 — 11 - 20 Nam Mare non facit terrae rot
— 196 — 3 - 5 Idem D. Lupin Caput Ioannis.
— 199 — 11 - 22 sed illos eo loco permansisset. Fi
— 203 — 1 - 17 Iudicium D. Luthe communes *dra*
— 220 — 4 - p. 221 lin. 31 Tentat sic consolandi — Euangelij etc.
— 225 — 1 - 5 Nam magna est si — sunt grae phthongi etc.
— 225 — 13 - 18 Olim fuerunt tres — habuerunt pa
— 226 — 1 - 5 Hic nuntiata clad Caesarem ablegi
— 228 — 3 - p. 229 lin. 5 Respon gister Vitus — enim machinatur
— 229 — 13 - 20 Si uultis iuris ciu conseruatorem im
— 230 — 3 - 9 Romae apud S. C — papas posse
— 231 — 2 - 25 dicentes incongru pter pecuniam is
— 232 — 20 - p. 233 lin. 4. Papa ministratus est Caesar. O Null.
— 235 — 1 - 12 Adrianus papa n — Hic Deus nil etc.
— 240 — 22 - p. 241 lin. 17 Nos u timus papae et e tralis.
— 242 — 10 - 12 Ideo eras in Domi et Vngarum.
— 243 — 17 - 27 Alexander sextus et diuitijs raptis.

Tom. III.

p. 244 lin. 1-19 Quaestio. Si Caesar — et tempora coeli.
— 244 — 23-27 Alexander papa sextus — pecunia ex indulgentijs.
— 254 — 18-19 Anno 39. 22 Februarij — publice fracta est.
— 255 — 3-6 D. M. Lutherus interrogabatur — Item 40 dies.
— 255 — 22-23 Monachus concionatus — *einem leffel auff* etc.
— 256 — 3-7 Wittembergensis pastura — *ist gross geweest.*
— 260 — 17-21 Tria debent esse — debet esse libera.
— 262 — 19 - p. 263 lin. 10 Quod papistae me oderunt — *steigen doch vber sich.*
— 263 — 23-26 Tunc Philippus ad illos — foedere cum Landgranio.
— 267 — 3-8 Fecerunt ex eo — satis fuisset monstrosum.
— 268 — 7-17 Occam scribit Constantinum — *haben dorffen mucken.*
— 269 — 10-14 Recitatio horarum — praecepto. *pfu dich.*
— 275 — 7 - p. 276 lin. 12 Papa finxit triplicem — auertat, sequetur nastitas.
— 276 — 24-26 Sancti sunt laudandi — laudatio est invocatio.
— 279 — 6-15 Anno 39. 12 Januarij — ut essent canendi.
— 286 — 2-3 Sic facit Thomas Aq. — cogitur cedere Aristoteli.
— 286 — 9-11 In decretalibus papa — decretali uero triumphat.
— 295 — 13 - p. 296 lin. 9 Episcopi papistici nihil — In Colonia non est spes.
— 297 — 7 - p. 298 lin. 8 Referebant D. M. Luthero — *getzieret wer gewest.*
— 298 — 9-26 Conceptus libelli contra Ep. Mog. — me tollat in gratia.
— 299 — 11-15 Omnium pauperrimus Episcopatus — unam sedem et Consistorium.
p. 299 lin. 17-26 Philippus Melanthon laudauit — coadiutor Episcopi Saltzburgensis.
— 300 — 4-8 Est callidissimus, sed — *ein leibhafftiger teuffel.*
— 300 — 9 - p. 301 lin. 2 Poeberus et alij honesti — neque homines metuens.
— 301 — 9 - p. 302 lin. 14 Episcopus Moguntinus Epicureus — uos in regno coelorum.
— 303 — 14 - p. 304 lin. 35 *verstehet alle ding — die warheit durffen sagen.*
— 306 — 22 - p. 307 lin. 8 Ego hactenus orani — *t. machen* sicut Herodes.
— 308 — 11 - p. 309 lin. 7 *Lasset sie darwider* — promitto Deo omnipotenti etc.
— 310 — 7-22 Episcopus Saltzburgensis dixit — et Rhenum transnatarunt.
— 313 — 2-11 D. Martinus consolabatur — f. Apostoli Euangelium turbabant.
— 314 — 10-29 D. M. Lutherus: Autores — ne damnationem exhorresceremus.
— 320 — 7-10 ut Samosateni et Arrij — *verdrehet vnd geschmücket.*
— 325 — 3 - p. 326 lin. 14. *caput*: Cereuisia. *Bierbrewen* — Cereuisia traditio humana.
— 326 — 15 - p. 330 lin. 31 *caput*: An anima rationalis — et corporum conditorem etc.
— 330 — 32 - p. 331 lin. 21. *caput*: Romae descriptio — omnibus ludibrio est.
— 331 — 22-29 In D. Georgium Maiorem — autem clam relegabatur.

C.

Index locorum, qui tantum a Rebenstockio exhibentur et ex eius editione aut in textum recepti aut in annotationibus allati sunt, in Codice autem desiderantur. *)

Reb. Ed. Tom. I.

fol. 35a lin. 5 med. — 6. et pertinet — in Theologia. (hunc locum in meae Ed. Tom. I. p. 60 lin. 22 med. — 23 med. in textum recepi.)

— 234b lin. 14 — fol. 238a lin. 28. Recordatio Mart. Lutheri contra priuilegia et prohibendos gradus D. Ioanni Hesso, Pastori Vratislauiensi — ad easdem perturbandas. (in m. Ed. T. I. p. 443 lin. 5 — p. 450 lin. 24 recusa.)

Reb. Ed. Tom. II.

fol. 7a lin. 4 med. — 24. et omnit haec verba — valle discedam et migrabo (vide m. Ed. T. III. p. 216 notam 87.)

— 9a lin. 6 — fol. 11b lin. 18. Ad sententiam: Non est volentis neque currentis. Rom. 9. M. Lutheri responsio ex M. Georgii Rorarii scriptis — non possum facere. (in m. Ed. T. II. p. 221 lin. 36 — p. 223 lin. 41 recusa.)

— 11b lin. 21 — 28 *tabula*: D. M. L. Natus est — In Domino obiit 1546. (vide m. Ed. T. III. p. 154. not. 74., conf. p. 156 not. 95.)

— 15a lin. 1 — 5 med. Postquam Antichristus Papa — oris sui reuelandus fit. (vide m. Ed. T. III. p. 172 not. 57.)

— 16b lin. 16 med. — 24 med. Deus mihi astitit — conspiciuntur et manifestantur. (vide m. Ed. T. III. p. 178. not. 22.)

— 21b lin. 6 med. — 12. Ita accidit M. Lut. — et argenti illi donauit. (vide m. Ed. T. III. p. 158 not. 17., conf. p. 157 not. 9.)

— 21b lin. 13 — 17. Morbi et imbecillitas Mart. Luth. De agonismo illius — lenensem folio 410. (vide m. Ed. T. III. p. 160 not. 28.)

— 24a lin. 4 — 6. Dicebat tamen se — componere quoque. (vide m. Ed. T. III. p. 180 not. 46.)

— 25a lin. 12 med. — 16. Si autem scribere volunt — et quo tempore scripsi. (vide m. Ed. T. III. p. 193 not. 97., conf. not. 93.)

— 27b lin. 23 — 26. Organum hoc sanctum Deus — varie vexatur et tentatur. (vide m. Ed. T. III. p. 200 not. 5.)

— 61a lin. 25 — 26. At his temporibus E. I. alios habuit gubernatores. (vide m. Ed. T. III. p. 225 not. 54.)

— 128b lin. 24 — fol. 129a lin. 4. Iudicium D. M. L. de muliere sepulta, quae sibi ipsi mortem conciuerat, ad Fridericum Myconium — 1 Decemb. 1544. T. M. L. (in m. Ed. T. II. p. 182 lin. 12 — p. 183 lin. 7 recusum.)

— 136b lin. 1 med. — 3 med. Diabolus hostis Christi — obscurare nititur. (vide m. Ed. T. III. p. 33 not. 89.)

---

*) Inter eiusmodi locos in hoc Indice ii non enumerantur, ubi singulae tantum voces in Reb. Ed. verbis Codicis adiunctae inveniuntur, qui autem omnes a annotationibus criticis indicati sunt.

fol. 136b lin. 6 med. — 8. Ideo vigilandum est — participes fiamus. (vide m. Ed. T. III. p. 33 not. 90.)
— 138a lin. 14 — fol. 138b lin. 26 med. Deus omnipotens aeternus — Illi in timore et tremore seruiamus. (vide m. Ed. T. III. p. 36 sq. not. 29.)
— 138b lin. 29 med. — fol. 139a lin. 6 med. Etsi Prophetae illius conceptionem — usque ad Christum ducem. (vide m. Ed. T. III. p. 36 sq. notae 29 extremam partem.)
— 140a lin. 6 med. — 7 Ideo talia Christi festa summa devotione meditanda, (vide m. Ed. T. III. p. 44 not. 27.)
— 140b lin. 16 extr. — 19 Ach quam ex animo — satis fuit affectus. (vide m. Ed. T. III. p. 42 not. 4.)
— 143b lin. 12 — 20. Magna est maiestas — r. sacerdotium, gens sancta. (vide m. Ed. T. III. p. 49 not. 71.)
— 146a lin. 28 — fol. 146b lin. 2 in. Paulus ad Ro. 1. benedicit — praesentiam Dei fide considerat. (vide m. Ed. T. III. p. 60 not. 83.)
— 154a lin. 27 — fol. 154b lin. 3. Anno 38. quaedam peperit — legitimum esse haeredem. (vide m. Ed. T. III. p. 75 not. 72a.)
— 155a lin. 10 — 26 med. Maiestatem et dignitatem — et concordia placidissima. (vide m. Ed. T. II. p. 332 not. 74.
— 155b lin. 17 — 21 med. Quarto praecipuum decus — matrimonium sine prole. (hunc locum m. Ed. T. II. p. 333. lin. 10 med. — 13 med. in textum recepi, conf. ibid. not. 79.)
— 164b lin. 26 — fol. 165a lin. 8 med. Debita coniugij pie et — et verecundia celeberrime exercetur. (vide m. Ed. T. II. p. 353 not. 49.)
— 170a lin. 20 — 31. Certum et manifestissimum est — diuortijs constituendis satagunt. (vide m. Ed. T. II. p. 378 sq. not. 5.)
— 176a lin. 11 — 17 med. De gradibus prohibitis — consanguinei et affines, (vide m. Ed. T. II. p. 381 not. 50.)
— 185b lin. 15 — 20 med. Aeternus Deus Ecclesiam suam — sed synceriter perseuerandum. (vide m. Ed. T. III. p. 22. not. 71.)
— 233a lin. 24 — fol. 234b lin. 21. Colloquium M. Lutheri cum Legato Pontificio de Concilio — meo collo et capite. (in m. Ed. T. III. p. 89 lin. 8 — p. 90 lin. 16 recusum.)
— 237b lin. 24 med. — 29. Hieronymum appellarunt doctorem — haeresiarchae nomen sortitus est. (vide m. Ed. T. III. p. 144. not. 89.)
— 239b lin. 1 med. — 3 med. Ita Fulgentius insignis est — et Poetis annumerandus est. (vide m. Ed. T. III. p. 141 notae 45 extremam partem.)
— 244a lin. 11 — 17. Diabolus et regni Christi — de ipsis spes sit praecipue de Mogunt. Archiepiscopo (vide m. Ed. T. III. p. 296 sq. not. 92.)
— 253a lin. 1 — fol. 253b lin. 13. Iudicium D. M. L. de casu Sacramentali ad Nicolaum Amsdorffium — fecit Parochus exurendo, etc. (in m. Ed. T. III. p. 323 lin. 21. — p. 325 lin. 1. recusum.)

Nota. H. l. mentio facienda est erroris, in quem incidi scribens Prolegomena Tomi I. p. LXXX., ubi inter capitum partes Rebeustockianae Editioni peculiares memoravi hasce:

1) partem: De periculis et morbis Lutheri (Reb. II. fol. 17a lin. 23. - fol. 20a lin. 9.); at omnes huius loci particulae quamvis valde disiectae in Codice reperiuntur his locis meae Editionis:

Reb. II. fol.	17a	lin.	23	— fol.	17b	lin.	28.	in Tom. III.	p.	155	lin.	13.	— p.	156 lin. 6.
— — —	17b	—	28	— —	18a	—	4	— —	— —	155	—	7	— —	155 — 12
— — —	18a	—	5	— —	18a	—	7	— —	— —	157	—	14	— —	157 — 16
— — —	18a	—	8	— —	18a	—	12	— —	— —	177	—	15	— —	177 — 15
— — —	18a	—	13	— —	18a	—	27	— —	— —	186	—	4	— —	186 — 10
— — —	18a	—	28	— —	18b	—	14	— —	— —	199	—	33	— —	200 — 9
— — —	18b	—	14	— —	18b	—	18	— —	— —	160	—	3	— —	160 — 6
— — —	18b	—	18	— —	18b	—	23	— —	— —	158	—	16	— —	158 — 20
— — —	18b	—	24	— —	18b	—	30	— —	— —	166	—	20	— —	167 — 4
— — —	18b	—	30	— —	19a	—	11	— —	— —	156	—	33	— —	157 — 4
— — —	19a	—	11	— —	19a	—	27	— —	— —	177	—	1	— —	177 — 14
— — —	19a	—	27	— —	19b	—	6	— —	— —	159	—	23	— —	160 — 2
— — —	19b	—	6	— —	19b	—	11	— —	— —	176	—	15	— —	176 — 19
— — —	19b	—	12	— —	19b	—	18	— —	— —	174	—	3	— —	174 — 8
— — —	19b	—	19	— —	20a	—	9	— —	— —	163	—	18	— —	164 — 5

2) partem: Perturbationes et patientiae M. Luth. (Reb. II. fol. 20b lin. 10. — fol. 21b lin. 12.); at hic quoque locus (praeter finem: fol. 21b lin. 7 — 12, vide meae Ed. Tom. III. p. 158 notam 17.) in Codice reperitur his locis m. Ed. Tom. III.:

Reb. II. fol.	20b	lin.	10	— fol.	21a	lin.	15.	in Tom. III.	p.	188	lin.	5	— p.	189 lin. 11.
— — —	21a	—	15	— —	21a	—	18	— —	— —	167	—	14	—	— 167 — 17
— — —	21a	—	19	— —	21b	—	6	— —	— —	157	—	22	—	— 158 — 15

3) partem: Morbi et imbecillitas M. Luth. (Reb. II. fol. 21b lin. 13. — fol. 24a lin. 12.); at haec etiam pars, excepto initio (fol. 21b lin. 13 — 17., vide m. Ed. Tom. III. p. 160 notam 28.) et fine (fol. 24a lin. 4 med. — 6. vide m. Ed. Tom. III. p. 180 notam 46., ubi Cod. diversa exhibet), in Codice invenitur his locis meae Ed. Tom. III.:

Reb. II.	fol.	21b	lin.	18.	— fol.	22b	lin.	22.	in Tom. III.	p.	164	lin.	6.	— p. 166 lin. 13.
— — —	22b	—	23	— —	23a	—	5	— —	— —	—	168	—	6	— —	168 — 14
— — —	23a	—	6	— —	23a	—	18	— —	— —	—	181	—	18	— —	182 — 4
— — —	23a	—	19	— —	23b	—	7	— —	— —	—	185	—	8	— —	186 — 3
— — —	23b	—	8	— —	23b	—	27	— —	— —	—	189	—	12	— —	190 — 1
— — —	23b	—	28	— —	24a	—	4	— —	— —	—	179	—	18	— —	180 — 3

4) partem: Aliud (Reb. II. fol. 134a lin. 7 — 24.); at haec etiam, omissa inscriptione: Aliud, in Codice exstat (vide m. Ed. Tom. III. p. 26 lin. 14 — p. 27 lin. 7.).

VIII.

INDICES, QVIBVS COLLOQVIA LVTHERI LATINA HVIVS EDITIONIS CONFERVNTVR CVM EIVS COLLOQVIIS GERMANICIS A FOERSTEMANNO ET ME EDITIS. *)

A

Index locorum, qui utrisque Colloquiis communes sunt.

a.

secundum ordinem huius editionis latinorum Colloquiorum.

Lat. Tom. I.	Germ.
p. 2 lin. 8 m. — 18.	I. p. 83. cap. II, §. 1, sect. 2.
— 2 — 19 — 22 m.	— — 83. II, 1, s. 1. vel
	— — 142. II, 104, s. 4.
— 2 — 22 m. — p. 3 lin. 1 m.	— — 95. II, 14.
— 3 — 1 m. — 8 m.	— — 102 sq. II, 25.
— 3 — 8 m. — 11 v. f.	— — 233. IV, 42.
— 3 — 11 f. — p. 5 lin. 9 m.	— — 100 sqq. II, 23.
— 5 — 9 m. — 15 in.	— — 100. II, 22.
— 5 — 15 p. in. — p. 6 lin. 12 in.	— — 97. II, 17.
— 6 — 12 p. in. — 17 in.	— — 302 sq. VI, 6. alt. p.
— 6 — 17 p. in. — 24.	— — 302. VI, 6 pr. p.
— 8 — 1 — 4 m.	— — 299. VI, 2, s. 1 in.
— 8 — 4 m. — 8 m.	— — 299. VI, 1.
— 8 — 8 m. — 19.	— — 299. VI, 2 exc. in.
— 8 — 20 — p. 9 lin. 6.	— — 300. VI, 3.
— 11 — 3 m. — 14 m.	— — 350. VII, 53.
— 11 — 14 m. — 19.	— — 413. VII, 168.
— 11 — 20 — p. 12 lin. 5.	— — 416 sq. VII, 178.
— 12 — 6 — 22 m.	II — 345. XX, 28.
— 12 — 22 m. — p. 13 lin. 4.	I — 368 sq. VII, 94.
— 14 — 11 p. in. — 16 m.	II — 330. XX, 3.
— 14 — 16 m. — 19 m.	— — 329 sq. XX, 2.
— 14 — 19 m. — 24 m.	— — 330. XX, 4.
— 14 — 24 m. — p. 15 lin. 4 v. f.	— — 330. XX, 5.
— 15 — 4 f. — 29.	— — 328. XX, 1.
— 15 — 30 — p. 16 lin. 8.	— — 331 sq. XX, 7.
— 16 — 9 — p. 17 lin. 10.	— — 333. XX, 10.

*) In his Indicibus utor his siglis: *alt. p.* (altera pars), *exc.* (excepto s. exceptis), *extr. p.* (extrema pars s. parte), *f.* (fine), *in.* (initio), *m.* (medio), *med. p.* (media pars), *p. in.* (post initium), *pr. p.* (prior pars), *ult.* (ultimis), *v. f.* (versus finem), *s.* (sectio). Numeri, quibus has sectiones in his Indicibus significavi, in Colloquiis german. ipsis non adscripti sunt. — In german. Colloq. prior numerus romanus Tomum meae editionis germanicae, alter numerum capitis indicat. — Si locus Colloquiorum germanicorum cum latino quodam collatus huic tantum quadam ex parte respondet, germanico praefixum est *conf.* Idem haec vox significat in subsequenti huius Indicis parte A, ii, si latino loco praefixa est.

Lat. Tom. I.

p. 17 lin. 11 — 23 m.
— 17 — 23 m. — 29.
— 18 — 1 — 7 in.
— 18 — 8 m. — 19.
— 18 — 20 — p. 19 lin. 8.
— 19 — 9 — p. 20 lin. 4 m.
— 20 — 4 m. — 16.
— 20 — 17 — 26 m.
— 21 — 13 — 17 m.
— 21 — 27 — p. 22 lin. 2.
— 22 — 20 m. — 26.
— 22 — 27 — p. 23 lin. 13 v. f.
— 23 — 13 f. — 23 m.
— 25 — 22 — 26 in.
— 25 — 26 p. in. — p. 26 lin. 12 m.
— 26 — 1 — 4.
— 26 — 16 — 27 in.
— 26 — 27 p. in. — p. 27 lin. 2.
— 27 — 3 — p. 28 lin. 12.
— 28 — 13 — p. 29 lin. 6.
— 29 — 7 — 17 m.
— 29 — 17 m. — 25.
— 30 — 1 — p. 32 lin. 33 }
— 32 — 33 — p. 34 lin. 30. }
— 34 — 39 m. — p. 35 lin. 8 m.
— 35 — 8 m. — 15 m.
— 35 — 15 m. — 21 m.
— 35 — 21 m. — 26.
— 35 — 27 — p. 36 lin. 9 m.
— 36 — 18. 19.
— 36 — 20 — 22 m.
— 36 — 22 m. — 26.
— 36 — 27 — p. 37 lin. 2.
— 39 — 21 — p. 42 lin. 25.
— 42 — 26 — p. 43 lin. 5 m.
— 43 — 5 m. — p. 44 lin. 10.
— 47 — 18 m. — p. 48 lin. 22.
— 48 — 23 — p. 49 lin. 12 m.
— 49 — 12 m. — 20 m.
— 49 — 20 m. — p. 50 lin. 1 m.
— 50 — 1 m. — 9 m.
— 50 — 9 m. — p. 51 lin. 5.
— 51 — 5 — 15 m.
— 51 — 15 m. — 21.
— 51 — 22 — 25.
— 52 — 9 m. — 19 m.
— 52 — 19 m. — 23.
— 52 — 24 — p. 53 lin. 9.
— 53 — 10 — 19 m.
— 53 — 24 m. — p. 54 lin. 17.
— 54 — 19 sqq.
— 55 — 19 m. — 24 in.
— 56 — 25 — p. 57 lin. 15.

Germ.

III. p. 322. XXXII, 14.
II — 342 sq. XX, 26, s. 1.
— — 344. XX, 26, s. 4. 5.
— — 343. XX, 25.
— — 330 sq. XX, 6.
— — 334. XX, 11, s. 2. 3.
III — 322 sq. XXXII, 15.
II — 332. XX, 8.
— — 332. XX, 9, s. 1.
— — 332 sq. XX, 9, s. 2.
— — 367. XXII, 5.
— — 367 sq. XXII, 6.
— — 367. XXII, 4.
— — 347. XXI, 1, s. 2.
Item IV p. 372. LVII, 5 alt.
— — 348. XXI, 1, s. 3. 5 (extr. p.).
etiam IV p. 371 sq. LVII, 5 pr. p.
II p. 347. XXI, 1, s. 1.
— — 349. XXI, 1, s. 8.
— — 350 sq. XXI, 4.
— — 350. XXI, 3.
— — 349. XXI, 1, s. 9.
— — 349 sq. XXI, 2.
— — 352 sqq. XXI, 5.
— — 132 sq. XII, 68a.
I — 72 sq. I, 84. (conf. II p. XII, 26.)
II — 114. XII, 36.
— — 122. XII, 51, s. 2.
I — 55. I, 53, s. 1.
II — 110. XII, 29.
— — 111. XII, 30.
— — 110. XII, 28.
— — 111. XII, 31a.
I — 29 sqq. I, 28.
— — 49. I, 44.
— — 45 sqq. I, 41.
— — 16 sq. I, 12.
— — 17. I, 13.
— — 48 sq. I, 43, s. 1.
II — 134. XII, 71 in.
— — 134 sq. XII, 72.
— — 123 sq. XII, 55, s. 2 — 5.
— — 134. XII, 70.
— — 134. XII, 71 alt. p.
— — 48. X, 2, s. 2.
— — 170 sq. XIII, 23.
— — 171. XIII, 24.
— — 169 sq. XIII, 21.
— — 171 sq. XIII, 25.
— — 114. XII, 35.
conf. II p. 190. XIII, 60.
I p. 321. VII, 20.
II — 174. XIII, 34.

VIII.

INDICES, QVIBVS COLLOQVIA LVTHERI LATINA HVIVS EDITIONIS CONFERVNTVR CVM EIVS COLLOQVIIS GERMANICIS A FOERSTEMANNO ET ME EDITIS. *)

A

Index locorum, qui utrisque Colloquiis communes sunt.

a.

secundum ordinem huius editionis latinorum Colloquiorum.

Lat. Tom. I.	Germ.
p. 2 lin. 8 m. — 18.	I. p. 83. cap. II, §. 1, sect. 2.
— 2 — 19 — 22 m.	— — 83. II, 1, s. 1. vel
	— — 142. II, 104, s. 4.
— 2 — 22 m. — p. 3 lin. 1 m.	— — 95. II, 14.
— 3 — 1 m. — 8 m.	— — 102 sq. II, 25.
— 3 — 8 m. — 11 v. f.	— — 233. IV, 42.
— 3 — 11 f. — p. 5 lin. 9 m.	— — 100 sqq. II, 23.
— 5 — 9 m. — 15 in.	— — 100. II, 22.
— 5 — 15 p. in. — p. 6 lin. 12 in.	— — 97. II, 17.
— 6 — 12 p. in. — 17 in.	— — 302 sq. VI, 6. alt. p.
— 6 — 17 p. in. — 24.	— — 302. VI, 6 pr. p.
— 8 — 1 — 4 m.	— — 299. VI, 2, s. 1 in.
— 8 — 4 m. — 8 m.	— — 299. VI, 1.
— 8 — 8 m. — 19.	— — 299. VI, 2 exc. in.
— 8 — 20 — p. 9 lin. 6.	— — 300. VI, 3.
— 11 — 3 m. — 14 m.	— — 350. VII, 53.
— 11 — 14 m. — 19.	— — 413. VII, 168.
— 11 — 20 — p. 12 lin. 5.	— — 416 sq. VII, 178.
— 12 — 6 — 22 m.	II — 345. XX, 28.
— 12 — 22 m. — p. 13 lin. 4.	I — 368 sq. VII, 94.
— 14 — 11 p. in. — 16 m.	II — 330. XX, 3.
— 14 — 16 m. — 19 m.	— — 329 sq. XX, 2.
— 14 — 19 m. — 24 m.	— — 330. XX, 4.
— 14 — 24 m. — p. 15 lin. 4 v. f.	— — 330. XX, 5.
— 15 — 4 f. — 29.	— — 328. XX, 1.
— 15 — 30 — p. 16 lin. 8.	— — 331 sq. XX, 7.
— 16 — 9 — p. 17 lin. 10.	— — 333. XX, 10.

*) In his Indicibus utor his siglis: *alt. p.* (altera pars), *exc.* (excepto s. exceptis), *extr. p.* (extrema pars s. parte), *f.* (fine), *in.* (initio), *m.* (medio), *med. p.* (media pars), *p. in.* (post initium), *pr. p.* (prior pars), *ult.* (ultimis), *v. f.* (versus finem), *s.* (sectio). Numeri, quibus has sectiones in his Indicibus significavi, in Colloquiis german. ipsis non adscripti sunt. — In german. Colloq. prior numerus romanus Tomum meae editionis germanicae, alter numerum capitis indicat. — Si locus Colloquiorum germanicorum cum latino quodam collatus huic tantum quadam ex parte respondet, germanico praefixum est *conf.* Idem haec vox significat in subsequenti huius Indicis parte A, ii, si latino loco praefixa est.

Lat. Tom. I.

p. 92 lin. 4 m. — 21.
— 92 — 22 — p. 93 lin. 9.
— 93 — 10 — 13.
— 93 — 14 — 29.
— 93 — 30 — p. 94 lin. 15 m.
— 94 — 26 f. — p. 95 lin. 10 m.
— 98 — 19 m. — 23 v. f.
— 98 — 23 f. — p. 99 lin. 3 v. f.
— 99 — 3 f. — 14.
— 99 — 15 — 17 m.
— 99 — 17 m. — 19.
— 99 — 20 — p. 100 lin. 8 m.
— 100 — 19 — p. 101 lin. 11 m.
— 101 — 8 m. — 14 m.
— 101 — 14 m. — 22.
— 101 — 23 — p. 102 lin. 3.
— 102 — 4 — 8 m.
— 102 — 20 — p. 103 lin. 27.
— 103 — 29 — p. 104 lin. 15.
— 104 — 16 — p. 107 lin. 29 m.
— 108 — 4 — 13.
— 108 — 15 — 19 in.
— 108 — 19 p. in. — p. 110 lin. 15.
— 110 — 20 m. — 25.
— 111 — 4 — p. 112 lin. 2 m.
— 112 — 2 m. — 8.
— 112 — 9 — 17.
— 112 — 18 — 26.
— 112 — 27 — p. 114 lin. 8.
— 114 — 9 — 18 m.
— 114 — 18 m. — 27 m.
— 114 — 27 m. — p. 115 lin. 6.
— 115 — 10 f. — 17 v. f.
— 115 — 17 f. — p. 116 lin. 3 m.
item II p. 36 lin. 7 — 20 in.
— 116 lin. 3 m. — 21 in.
— 116 — 28. 29.
— 116 — 31 m. — p. 117 lin. 11.
— 117 — 12 — 14 m.
— 117 — 18 m. — p. 118 lin. 6.
— 118 — 20 f. — 26 in.
— 118 — 26 p. in. — p. 119 lin. 4 m.
— 119 — 4 m. — 12.
— 119 — 13 — 28.
— 120 — 1 — 18.
— 120 — 19 — p. 121 lin. 2.
— 121 — 4 — 16 m.
— 121 — 16 m. — p. 122 lin. 6.
— 122 — 7 — 13 m.
— 122 — 19 m — 23 m.
— 122 — 23 m. — 27 m.
— 123 — 1 m. — 10.
— 124 — 3 — 9 m.
— 124 — 9 m. — 18.

Germ.

IV. p. 247. XLVII, 7.
— — 249. XLVII, 10.
— — 249 sq. XLVII, 11.
— — 250. XLVII, 12.
— — 250 sq. XLVII, 13.
— — 251. XLVII, 14.
— — 256. XLVIII, 1.
— — 269. XLVIII, 22.
— — 266 sq. XLVIII, 17, s. 1.
— — 256. XLVIII, 2.
— — 256. XLVIII, 3, s. 1.
— — 267. XLVIII, 17, s. 2. 3.
— — 256 sq. XLVIII, 4.
— — 269. XLVIII, 23.
— — 268 sq. XLVIII, 21.
— — 258. XLVIII, 6.
— — 257 sq. XLVIII, 5.
— — 258. XLVIII, 7.
— — 259 sq. XLVIII, 8.
— — 260 sqq. XLVIII, 9, s. 1 — 4.
— — 264. XLVIII, 11.
— — 284. XLIX, 3a.
— — 281 sqq. XLIX 1, s. 1.
— — 288. XLIX, 7.
— — 286 sq. XLIX, 5, s. 1. 2.
— — 288. XLIX, 7a.
— — 287 sq. XLIX, 6.
— — 289. XLIX, 8, s. 2.
— — 289 sq. XLIX, 9, s. 1 — 4.
— — 289. XLIX, 8. et
I — 177. III, 10, s. 1.
I — 177. III, 10, s. 2.
IV — 291. XLIX, 9, s. 5.
— — 293. L, 1.
— — 293 sq. L, 2.
— — 294. L, 3.
— — 295. L, 4 in.
— — 295. L, 4 exc. initio.
— — 295. L, 4 in. nr. 3.
III — 340. XXXVI.
— — 337. XXXV, 10.
— — 337. XXXV, 11, s. 1.
— — 336 sq. XXXV, 9.
— — 336. XXXV, 8.
— — 334. XXXV, 5.
— — 333 sq. XXXV, 4.
— — 335. XXXV, 6.
— — 335 sq. XXXV, 7.
— — 337 sq. XXXV, 12, s. 1.
— — 333. XXXV, 2.
— — 333. XXXV, 1.
— — 333. XXXV, 3.
— — 285. XXX, 1.
— — 285 sq. XXX, 2.

Lat. Tom. I.

p. 57 lin. 17 — 20 m.
— 57 — 20 m. — p. 58 lin. 12 in.
— 58 — 12 p. in. — 27.
— 59 — 1 — 9 v. f.
— 59 — 16 m. — p. 60 lin. 6.
— 60 — 7 — p. 61 lin. 9.
— 61 — 20 — 35.
— 62 — 4 — 15 m.
— 62 — 15 m. — p. 63 lin. 2 m.
— 63 — 2 m. — 6 m.
— 63 — 7 p. in. — 15 m.
— 63 — 16 — 21 m.
— 63 — 23 m. —p. 64 lin. 18.
— 64 — 19 — p. 65 lin. 6.
— 65 — 7 — p. 66 lin. 2.
— 66 — 3 — 19.
— 66 — 20 — 22.
— 66 — 23 — p. 67 lin. 16.
— 67 — 17 — 27.
— 68 — 13 m. — p. 69 lin. 4.
— 69 — 5 — p. 70 lin. 8.
— 70 — 9 — 16.
— 70 — 17 — p. 71 lin. 25.
— 71 — 26 — p. 72 lin. 18.
— 72 — 20 — p. 73 lin. 3.
— 73 — 4 — 17.
— 73 — 19 — 26.
— 73 — 27 — p. 74 lin. 3 m.
— 74 — 3 m. — 10.
— 74 — 16 f. — p. 75 lin. 10 m.
— 75 — 10 m. — 14.
— 75 — 15 — 22.
— 75 — 23 — p. 76 lin. 17.
— 76 — 18 — p. 77 lin. 17.
— 77 — 18 — p. 78 lin. 1 m.
— 78 — 1 m. — 11.
— 80 — 4 — 16.
— 80 — 17 — 20.
— 80 — 21 — p. 81 lin. 26.
— 81 — 27 — p. 82 lin. 10.
— 83 — 9 — p. 84 lin. 3.
— 84 — 4 — 8 m.
— 84 — 8 m. — 20.
— 85 — 2 p. in. — 4.
— 85 — 20 v. f. — p. 86 lin. 6.
— 86 — 7 — 24.
— 87 — 5 — p. 88 lin. 22 m.
— 89 — 3 m. — 10 m.
— 89 — 10 m. — 25.
— 89 — 26 — p. 90 lin. 10.
— 90 — 12 — 19 m.
— 90 — 19 m. — p. 91 lin. 4 m.
— 91 — 4 m. — 19.
— 91 — 20 — 30 m.
— 91 — 30 m. — p. 92 lin. 4 m.

Germ.

II. p. 194. XIII, 68, s. 1 in.
— — 175. XII, 35, s. 1 — 3 m.
— — 176. XIII, 35, s. 4.
— — 178 sq. XIII, 39.
— — 244. XV, 23.
— — 176 sq. XIII, 36, s. 1 — 8.
— — 188 sq. XIII, 57.
— — 231 sq. XV, 4, s. 1. 2.
— — 231. XV, 3, s. 1. 2.
— — 232. XV, 4, s. 4.
— — 228. XV, 1.
— — 234 sq. XV, 10.
— — 229. XV, 1a.
— — 232 sq. XV, 4, s. 5. 6.
— — 235. XV, 11.
— — 236 sq. XV, 13, s. 1. 2.
— — 235 sq. XV, 12, s. 1 in.
— — 236. XV, 12, s. 1 p. in. 2.
— — 232. XV, 4, s. 3.
— — 287. XVIII, 2, s. 1 — 3.
— — 285 sq. XVIII, 1.
— — 287 sq. XVIII, 2, s. 4.
— — 289 sq. XVIII, 4, s. 1 — 5.
— — 288. XVIII, 3.
— — 216. XIV, 24.
— — 217. XIV, 26, s. 1. 2.
— — 47 sq. X, 1.
— — 48. X, 2, s. 1.
— — 48. X, 2, s. 2.
— — 240 sq. XV, 18, s. 2.
— — 240. XV, 18, s. 1.
— — 237. XV, 14.
— — 237 sq. XV, 14a.
— — 238 sq. XV, 15.
— — 244. XV, 16, s. 2.
— — 239. XV, 16, s. 1
III — 160 sq. XXVI, 75, s. 1. 2.
— — 161 sq. XXVI, 76, s. 1.
— — 162 sq. XXVI, 78.
— — 162. XXVI, 76, s. 2.
IV — 311. LIII, 1, s. 2. 3.
— — 311. LIII, 1, s. 1.
— — 313. LIII, 3.
— — 300. LI, 4.
— — 298. LI, 2, s. 4 alt. p. et s. 5
— — 299. LI, 3 exc. extr. p.
— — 297 sq. LI, 2, s. 1 — 4 in.
— — 299 sq. LI, 3 extr. p.
— — 302. LI, 9.
— — 300 sq. LI, 6, s. 1.
— — 244. XLVII, 1.
— — 244 sq. XLVII, 2.
— — 245. XLVII, 4.
— — 245 sq. XLVII, 4a.
— — 246. XLVII, 5.

Lat. Tom. I.	Germ.
p. 149 lin. 18 — 26 m.	III. p. 272. XXVIII, 3.
— 149 — 26 m. — p. 150 lin. 3.	— — 272. XXVIII, 4.
— 150 — 4 — 21 m.	— — 281. XXVIII, 20.
— 150 — 21 m. — p. 151 lin. 17.	— — 274 sq. XXVIII, 11, s. 2 —
— 151 — 18 — 25.	— — 272. XXVIII, 5.
— 151 — 26 — p. 152 lin. 11.	— — 273. XXVIII, 8.
— 152 — 12 — 19 m.	— — 274. XXVIII, 10.
— 153 — 1 — 18.	— — 278 sq. XXVIII, 17.
— 153 — 19 m. — p. 154 lin. 3 m.	— — 279. XXVIII, 18.
— 154 — 3 — p. 155 lin. 7.	— — 279 sq. XXVIII, 18a.
— 155 — 8 — 16 m.	— — 281. XXVIII, 19.
— 155 — 16 m. — 24 m.	— — 277. XXVIII, 14.
— 155 — 24 m. — p. 157 lin. 21.	— — 275 sqq. XXVIII, 13.
— 157 — 22 — 28 m.	— — 281 sq. XXVIII, 21.
— 157 — 28 m. — p. 158 lin. 5.	— — 275. XXVIII, 12.
— 158 — 7 — p. 159 lin. 16.	— — 282 sq. XXIX, 1.
— 159 — 17 — 26 m.	— — 283. XXIX, 2.
— 159 — 26 m. — p. 161 lin. 12.	— — 283 sqq. XXIX, 3.
— 161 — 14 — p. 162 lin. 7.	IV — 684 sq. LXXVII, 1, s. 1 —
— 162 — 8 — p. 163 lin. 3 m.	— — 631. LXXIV, 37 tot.
— 163 — 3 m. — 5 m.	— — 685. LXXVII, 1, s. 4.
— 163 — 5 m. — 13 in.	— — 688. LXXVII, 1, s. 15.
— 163 — 13 p. in. — 16.	— — 688. LXXVII, 1, s. 14.
— 163 — 17 — 25 m.	— — 688. LXXVII, 1, s. 13.
— 163 — 25 m. — 26 v. f.	— — 686. LXXVII, 1, s. 7.
— 164 — 1 m. — 4.	— — 686. LXXVII, 1, s. 8.
— 164 — 5 — 16.	— — 686. LXXVII, 1, s. 5. 6.
— 164 — 17 — p. 165 lin. 2.	— — 688 sq. LXXVII, 1, s. 16.
— 165 — 3 — 13 m.	— — 689. LXXVII, 1, s. 17. 18.
— 165 — 13 m. — 26.	— — 687. LXXVII, 1, s. 11. 12.
— 165 — 27 — p. 166 lin. 11 m.	— — 686 sq. LXXVII, 1, s. 9. 10
— 166 — 11 m. — 21.	— — 690. LXXVII, 1, s. 19.
— 166 — 22 — p. 167 lin. 3.	— — 690. LXXVII, 2, s. 2.
— 167 — 4 — 14. a german. Coll. maxima ex parte differunt. Conf. lat. I. p. 375 in. et p. 377 lin. 9 sqq.	— — 690 sq. LXXVII, 3.
— 167 lin. 17 — p. 168 lin. 5 m.	I — 223. IV, 17 exceptis ultimis lineis partim a divers.
— 168 — 5 m. — 16 m.	— — 248. IV, 76.
— 168 — 16 m. — p. 169 lin. 12 v. f.	— — 243 sq. IV, 67.
— 169 — 12 f. — 21.	— — 244 sq. IV, 68.
— 170 — 3 — 22.	— — 245. IV, 69.
— 170 — 23 — p. 171 lin. 3.	— — 245 sq. IV, 70.
— 171 — 25 m. — p. 172 lin. 4.	— — 243. IV, 66.
— 172 — 5 — 8 m.	— — 240. IV, 61, s. 1.
— 172 — 8 m. — 20.	— — 218. IV, 3.
— 172 — 21 — p. 173 lin. 3.	— — 240. IV, 60.
— 173 — 8 — 23.	— — 247 sq. IV, 75.
— 173 — 24 — p. 174 lin. 11 m.	— — 280 sq. IV, 128.
— 175 — 27 m. — p. 176 lin. 6 m.	II — 428. XXII, 126.
— 178 — 15 — 24 m.	I — 246. IV, 71.
— 178 — 28 — p. 179 lin. 3 m.	— — 246 sq. IV, 72.
— 179 — 3 m. — 7.	— — 247. IV, 73.

Lat. Tom. I.	Germ.
p. 179 lin. 8 — 16.	I. p. 247. IV, 74.
— 179 — 26 m. — p. 180 lin. 10.	— — 253. IV, 83.
— 180 — 11 — p. 181 lin. 2.	— — 251. IV, 80.
— 181 — 3 — 7.	— — 250. IV, 79.
— 181 — 8 — 15 m.	— — 250. IV, 78, s. 2.
— 181 — 15 m. — 27.	— — 231. IV, 39.
— 181 — 28 — p. 182 lin. 21.	— — 248 sqq. IV, 77.
— 182 — 22 — p. 183 lin. 12.	— — 254. IV, 84.
— 183 — 13 — 24.	— — 254 sq. IV, 85.
— 183 — 26 — p. 184 lin. 13.	— — 239. IV, 58.
— 184 — 15 — p. 185 lin. 3 m.	IV — 24 sq. XLI, 1.
— 185 — 3 m. — 12.	— — 25. XLI, 2.
— 186 — 16 m. — p. 187 lin. 1 m.	I — 292. V, 17.
— 187 — 8 — 16 m.	— — 294. V, 20.
— 187 — 16 m. — 30.	— — 295. V, 22.
— 188 — 1 — 10 v. f.	— — 294 sq. V, 21.
— 188 — 10 f. — 17 m.	— 284. V, 4, s. 3. 4.
— 188 — 17 m. — 23.	— — 283 sq. V, 4, s. 1. 2.
— 188 — 24 — 28 m.	— — 293. V, 18.
— 188 — 28 m. — p. 190 lin. 4.	— — 293. V, 19.
— 190 — 19 f. — 26.	— — 295 sq. V, 23.
— 191 — 2 — 16 in.	conf. IV p. 204. XLV, 37 divers.
— 191 — 16 p. in. — 19 m.	II. p. 215. XIV, 22.
— 191 — 24 — p. 192 lin. 3 in.	— — 416. XXII, 107 alt. p.
— 192 — 3 p. in. — 14.	— — 416. XXII, 108.
— 192 — 22 m. — 25 in.	— — 416. XXII, 107 pr. p.
— 192 — 25 p. in. — 28.	— — 416. XXII, 106.
— 195 — 14 p. in. — 18.	IV — 452. LXIII, 10, s. 1 alt. p.
— 199 — 15 — p. 200 lin. 1 m.	— — 585 sq. LXXI, 1, s. 4.
— 200 — 1 m. — 5 in.	— — 586. LXXI, 1, s. 5.
— 200 — 10 — 13 m.	— — 585. LXXI, 1, s. 2.
— 200 — 13 m. — 19 m.	— — 585. LXXI, 1, s. 3.
— 202 — 1 — 8.	— — 587. LXXI, 1, s. 9.
— 202 — 9 — 14 m.	— — 586. LXXI, 1, s. 6.
— 202 — 14 m. — 22.	— — 586. LXXI, 1, s. 7.
— 202 — 23 — 30.	— — 586 sq. LXXI, 1, s. 8.
— 203 — 1 — 3.	— — 585. LXXI, 1, s. 1.
— 203 — 4 — 18.	III — 77 sq. XXIV, 106.
— 203 — 19 — p. 204 lin. 11.	— — 87. XXIV, 125.
— 204 — 12 — 27.	— — 87 sq. XXIV, 126.
— 204 — 28 — p. 205 lin. 9.	— — 27. XXIV, 21, s. 1. 2.
— 206 — 1 m. — 7.	— — 3. XXIII, 5.
— 206 — 16 — p. 207 lin. 4 m.	— — 66. XXIV, 92.
— 207 — 4 m. — 15.	— — 67. XXIV, 93.
— 207 — 16 — p. 208 lin. 5.	— — 67 sqq. XXIV, 94. ubi haec historia multo prolixior est.
— 208 — 11 — 23.	— — 71 sq. XXIV, 97.
— 209 — 1 — 7.	— — 72. XXIV, 98. ubi prolixiora leguntur.
— 209 — 9 — p. 210 lin. 7.	IV — 589 sq. LXXI, 2.
— 212 — 14 — 20 m.	— — 587. LXXI, 1, s. 10.
— 212 — 20 m. — p. 213 lin. 5.	— — 587 sq. LXXI, 1, s. 11.
— 213 — 6 — 13.	— — 588. LXXI, 1, s. 12.
— 213 — 14 — p. 214 lin. 5.	— — 588. LXXI, 1, s. 13.
— 214 — 12 — 19.	— — 589. LXXI, 1, s. 14.

Lat. Tom. I.	Germ.
p. 215 lin. 2 m. — 5 m.	III. p. 132. XXVI, 51 in.
— 215 — 5 m. — p. 216 lin. 18 m.	— — 133 sq. XXVI, 52.
— 217 — 1 — 17.	IV — 584. LXX, 5.
— 218 — 8 — p. 219 lin. 5 m.	III — 17 sq. XXIV, 12, s. 1 — 4.
— 219 — 5 m. — 23.	— — 44 sq. XXIV, 60.
— 219 — 24 — p. 220 lin. 4 m.	— — 16 sq. XXIV, 11.
— 220 — 4 m. — 10 in.	— — 43. XXIV, 58.
— 220 — 10 p. in. — 26.	— — 43. XXIV, 59, s. 1 — 3.
— 220 — 27 — p. 221 lin. 10 m.	— — 9. XXIV, 3, s. 1 — 3 pr.
— 221 — 20 — p. 223 lin. 2.	— — 19 sqq. XXIV, 15.
— 223 — 3 — 26 in.	— — 23. XXIV, 16.
— 223 — 26 p. in. — p. 224 lin. 4.	— — 48. XXIV, 65.
— 224 — 7 — p. 225 lin. 5 m.	— — 35. XXIV, 41.
— 225 — 5 m. — 7 m.	— — 38 sq. XXIV, 44, s. 2. 3. ubi historia illic tantum digitata prolixius narratur.
— 225 — 14 — p. 226 lin. 19 in.	— — 48 sq. XXIV, 67.
— 226 — 19 p. in. — 29.	— — 49 sq. XXIV, 68.
— 227 — 4 — 16.	— — 50. XXIV, 69.
— 227 — 17 — 27.	— — 50 sq. XXIV, 70.
— 227 — 28 — p. 228 lin. 8 in.	— — 51. XXIV, 71. item IV p. 252 sq. XLVII, 16 pr.
— 228 — 8 p. in. — 22.	— — 51 sq. XXIV, 72. item IV p. 253. XLVII, 16 al.
— 228 — 23 — p. 229 lin. 1 m.	— — 52. XXIV, 73.
— 229 — 1 m. — 8.	— — 52 sq. XXIV, 74.
— 229 — 9 — 28 m.	— — 54 sq. XXIV, 75.
— 229 — 28 m. — p. 230 lin. 30.	— — 55 sq. XXIV, 76.
— 231 — 2 p. in. — 10 v. f.	— — 70 sq. XXIV, 96, s. 1. ubi haec historia paulo prolixius narratur.
— 231 — 10 f. — 15.	— — 56 sq. XXIV, 77.
— 232 — 2 — 4 m.	— — 69. XXIV, 94, s. 4 al. p.
— 232 — 6 m. — 17. conf. p. 231 lin. 2 p. in. — 10 v. f.	— — 70. XXIV, 96, s. 1.
— 232 lin. 19 — p. 233 lin. 5 m.	conf. III. p. 78. XXIV, 107, s. pr. p.
— 233 — 5 m. — p. 234 lin. 15 m.	III. p. 7 sq. XXIV, 2, s. 2 — 3.
— 234 — 25 — p. 235 lin. 2.	— — 29 sq. XXIV, 23 exc. initio et fin
— 235 — 6 — 20.	conf. III. p. 58. XXIV, 80, s. 1.
— 236 — 15 — p. 237 lin. 24.	III. p. 59 sq. XXIV, 81.
— 237 — 25 — p. 238 lin. 9.	— — 61. XXIV, 83.
— 238 — 10 — p. 239 lin. 14.	— — 61 sq. XXIV, 84.
— 239 — 17 — p. 240 lin. 15.	— — 63 sq. XXIV, 86.
— 240 — 16 — 29.	— — 46. XXIV, 62.
— 240 — 30 — p. 241 lin. 14.	— — 64 sq. XXIV, 88.
— 241 — 15 — 24 m.	— — 64. XXIV, 87.
— 241 — 24 m. — p. 242 lin. 8.	— — 65. XXIV, 89.
— 242 — 21 f. — p. 243 lin. 7 m.	I — 192. III, 38.
— 243 — 7 m. — 20 in.	— — 195 sq. III, 47.
— 244 — 1 — 11 m.	— — 189. III, 30.
— 244 — 11 m. — 24.	— — 189. III, 31.
— 245 — 2 — 14.	— — 189 sq. III, 32. partim a lat. divers.
— 246 — 25 — p. 247 lin. 2.	— — 190. III, 33.

Lat. Tom. I.

p. 247 lin. 3 — 9.
— 247 — 10 — 14 m.
— 247 — 14 m. — 18.
— 247 — 19 — p. 248 lin. 4.
— 248 — 5 — 10.
— 248 — 11 — 26.
— 249 — 1 — 10 m.
— 249 — 10 m. — 16.
— 249 — 24 — p. 250 lin. 14.
— 250 — 15 — 25.
II. p. 20 lin. 9 m. — 19. eadem leguntur.
— 251 lin. 2 — 9 m.
— 251 — 9 m. — 16 m.
— 251 — 16 m. — 21.
— 251 — 22 — 26.
— 252 — 2 — 6 v. f.
— 252 — 6 f. — 19 m.
— 252 — 21 — 24 m.
— 252 — 24 m. — p. 253 lin. 6.
— 253 — 8 — 18.
— 253 — 19 — p. 254 lin. 10.
— 254 — 11 — 17.
— 254 — 18 — 26 m.
— 254 — 26 m. — 31.
— 255 — 1 — 6 m.
— 255 — 3 — 6 m.
— 255 — 2 — 19.
— 255 — 20 — 23 m.
— 255 — 23 m. — p. 256 lin. 3.
— 256 — 5 — 12 v. f.
— 256 — 12 f. — 25.
— 257 — 8 — p. 258 lin. 6 in.
— 258 — 6 p. in. — 11.
— 258 — 12 — 22.
— 259 — 9 — 17 m.
— 259 — 17 m. — 31.
— 261 — 6 — p. 262 lin. 14 m.
— 262 — 14 m. — 16 v. f.
— 262 — 16 f. — p. 263 lin. 20.
— 263 — 21 — p. 264 lin. 1.
— 264 — 2 — 9 m.
— 264 — 9 m. — 13.
— 264 — 15 — p. 265 lin. 14.
— 265 — 16 — p. 266 lin. 5 m.
— 266 — 5 m. — 9 m.
— 266 — 9 m. — 20.
— 266 — 22 — p. 267 lin. 3.
— 267 — 12 — 19.
— 267 — 20 — 268 lin. 21.
— 268 — 23 — p. 269 lin. 14.
— 269 — 15 — 26.
— 270 — 9 m. — 17.
— 270 — 18 — p. 271 lin. 4.

Germ.

I. p. 190 sq. III, 34.
— — 191. III, 37.
— — 235. IV, 46, s. 2.
— — 197. III, 50.
— — 192. III, 39.
— — 192 sq. III, 40, s. 1. 2.
item IV p. 266. XLVIII, 16.
— — 193. III, 40, s. 3.
— — 193 sq. III, 41.
— — 194 sq. III, 44.
— — 198. III, 55.
— — 199 sq. III, 57.
— — 200. III, 58 pr. p.
— — 200. III, 59.
— 209. III, 58 alt. p.
— — 208. III, 76.
— — 209. III, 80, s. 1. 2.
— — 209. III, 79.
— — 208. III, 77.
— — 201 sq. III, 63.
— — 202. III, 64.
— — 203. III, 66.
— — 204. III, 68.
— — 204. III, 67.
IV — 120 sqq. XLIII, 140.
— — 131. XLII, 158, s. 1.
I — 200 sq. III, 60.
— — 201. III, 61.
— — 201. III, 62.
— — 207. III, 74.
— — 205. III, 71.
— — 206 sq. III, 73.
— — 207 sq. III, 75.
— — 205 sq. III, 72.
IV — 572. LXIX, 3, s. 1.
— — 565. LXVIII, 1, s. 9.
— — 570 sqq. LXIX, 1, s. 4 — 8.
— — 572. LXIX, 2.
— — 568 sq. LXIX, 1, s. 2. 3.
— — 568. LXIX, 1, s. 1.
— — 408. LIX, 9.
— — 397. LVIII, 12.
— — 552 sq. LXVII, 9, s. 3. 4.
— — 595 sq. LXXIII, 2.
— — 595. LXXIII, 1.
— — 596 sq. LXXIII, 3.
— — 605 sq. LXXIII, 16.
— — 602 sq. LXXIII, 12, s. 2.
— — 600 sqq. LXXIII, 11, s. 1 — 3.
II — 419. XXII, 112, s. 1. 2.
III — 382. XXXVII, 64.
IV — 211. XLV, 47. item p. 603. LXXIII, 12a.
— — 700 sq. LXXX, 1.

Lat. Tom. I.	Germ.
p. 271 lin. 5 — 12.	IV. p. 604. LXXIII, 13.
— 271 — 13 — 21.	— — 604 sq. LXXIII, 14.
— 271 — 22 — 24 m.	conf. II. p. 393. XXII, 58.
— 271 — 24 m. — 28 m.	III. p. 128. XXVI, 44.
— 271 — 28 m. — p. 272 lin. 1 m.	II — 401. XXII, 73.
— 272 — 23 — p. 273 lin. 3 in.	III — 415 sq. XXXVII, 119.
— 273 — 3 p. in. — 19.	— — 408. XXXVII, 106.
— 273 — 20 — 29 in.	IV — 603. LXXIII, 12, s. 3. 4.
— 273 — 29 p. in. — p. 274 lin. 11.	III — 409 sq. XXXVII, 108.
— 274 — 12 — 23 m.	— — 409. XXXVII, 107.
— 274 — 23 m. — 28.	— — 415. XXXVII, 118a.
— 275 — 1 — 6 m.	— — 416. XXXVII, 120.
— 275 — 6 m. — 21 m.	— — 416. XXXVII, 121.
— 275 — 21 m. — p. 276 lin. 6.	— — 413 sq. XXXVII, 115.
— 276 — 7 — 15 m.	— — 414. XXXVII, 116.
— 276 — 15 m. — p. 277 lin. 10.	— — 414 sq. XXXVII, 117.
— 277 — 11 — p. 278 lin. 3 m.	— — 412 sq. XXXVII, 113.
— 278 — 3 m. — 7 m.	— — 413. XXXVII, 114a.
— 278 — 7 m. — 16 v. f.	— — 410. XXXVII, 110.
— 278 — 16 f. — 20 m.	— — 413. XXXVII, 114.
— 278 — 20 m. — p. 279 lin. 4 in.	— — 410 sq. XXXVII, 111.
— 279 — 4 p. in. — p. 280 lin. 8.	— — 411. XXXVII, 112.
— 280 — 9 — 16.	— — 415. XXXVII, 118.
— 280 — 17 — 23.	— — 417. XXXVII, 122.
— 280 — 26 sqq.	conf. IV. p. 337 sq. LIV, 25.
— 282 — 31 m. — 39 m.	IV. p. 333. LIV, 19.
— 282 — 39 m. — p. 283 lin. 19.	— — 333 sq. LIV, 20.
— 283 — 20 — 34 m.	— — 335. LIV, 22.
— 283 — 34 m. — p. 284 lin. 7 v. f.	— — 335. LIV, 23.
— 284 — 7 f. — 33.	— — 336 sq. LIV, 24.
— 284 — 34 — p. 285 lin. 22.	— — 337 sq. LIV 25.
— 285 — 23 — 33.	— — 339. LIV, 26, s. 1. 2.
— 285 — 37 — p. 286 lin. 8.	— — 525 sq. LXVI, 42.
— 286 — 9 — 25 v. f.	— — 526 sq. LXVI, 43.
— 286 — 25 f. — p. 287 lin. 11.	— — 534 sq. LXVI, 53.
— 287 — 13 — p. 288 lin. 6 m.	— — 481. LXVI, 4, s. 1. 2.
— 288 — 6 m. — p. 289 lin. 10.	— — 483. LXVI, 5, s. 3 — 8.
— 289 — 11 — 25.	— — 485. LXVI, 6.
— 289 — 26 — p. 290 lin. 1 m.	conf. IV. p. 490. LXVI, 18 f.
— 290 — 7 p. in. — 10 in.	IV. p. 527 sq. LXVI, 45.
— 290 — 10 p. in. — 19 m.	— — 528. LXVI, 46.
— 290 — 19 m. — 22 m.	conf. IV. p. 525 LXVI, 39, s. 3.
— 290 — 22 m. — 25.	IV. p. 482 sq. LXVI, 5, s. 1.
— 291 — 1 — 10.	— — 525. LXVI, 41.
— 291 — 11 — 18 m.	— — 528. LXVI, 47.
— 291 — 18 m. — 25.	— — 482. LXVI, 4, s. 3.
— 291 — 26 — p. 292 lin. 18 v. f.	— — 533. LXVI, 52.
— 292 — 18 f. — 28 m.	— — 530. LXVI, 49a.
— 292 — 28 m. — p. 293 lin. 8.	— — 529 sq. LXVI, 49.
— 293 — 9 — 23.	— — 530 sq. LXVI, 50.
— 293 — 24 — 31.	— — 531 sq. LXVI, 51, s. 1.
— 294 — 2 — p. 295 lin. 45.	— — 532 sq. LXVI, 51, s. 2 -
— 296 — 7 — 14 in.	III — 320. XXXII, 9.
— 300 — 22 — p. 301 lin. 3 m.	IV — 163. XLIV, 10.
— 301 — 6 m. — 13.	— — 157. XLIV, 3.

Lat. Tom. I.

p. 301 lin. 14 — 27.
— 302 — 1 — 14 in.
— 302 — 14 p. in. — 17 in.
— 302 — 17 p. in. — 23 m.
— 302 — 23 m. — 28 m.
— 304 — 6 — p. 305 lin. 4 m.
— 305 — 9 — 21.
— 305 — 22 — p. 306 lin. 20.
— 306 — 21 — p. 307 lin. 6.
— 307 — 21 — p. 308 lin. 3.
— 308 — 4 — 20 v. f.
— 308 — 20 f. — 23.
— 308 — 24 — p. 309 lin. 7 m.
— 309 — 11 — 18.
— 309 — 19 — p. 310 lin. 9.
— 311 — 15 — p. 313 lin. 4 m.
— 313 — 15 — 20.
— 313 — 21 — 24 v. f.
— 314 — 1 m. — 12.
— 314 — 17 m. — p. 315 lin. 6 m.
— 316 — 16 — 20 m.
— 316 — 22 — 30 m.
— 317 — 1 — 16.
— 317 — 20 — 23.
— 318 — 8 m. — 18 v. f.
— 320 — 18 — 22 m. (brevius)
— 320 — 22 m. — p. 321 lin. 9 m.
— 321 — 9 m. — 20 m.
— 321 — 26 m. — p. 322 lin. 17 m.
— 323 — 21 f. — p. 324 lin. 17.
— 325 — 14 m. — 19 v. f.
— 326 — 6 — 13 m.
— 328 — 7 — 11 m.
— 329 — 5 — 10 m.
— 330 — 8 m. — 10 in.
— 331 — 12 — 16 m.
— 331 — 16 m. — 18 m.
— 332 — 23 — p. 333 lin. 10 in. et lin. 16 m. — p. 334 lin. 1 m.
— 334 — 13 — 17 m.
— 337 — 17 — p. 338 lin. 6 m.
— 338 — 33 — p. 339 lin. 7 v. f.
— 339 — 7 f. — 11 in.
— 339 — 16 — 18.
— 339 — 23 m. — p. 340 lin. 13.
— 340 — 14 — p. 341 lin. 2 m.
— 341 — 4 m. — 10 in.
— 341 — 10 m. — 11 v. f.
— 341 — 13 — 19 m.
— 341 — 19 m. — p. 342 lin. 2 m.
— 342 — 4 — 8 m.
— 342 — 17 — 18 m.
— 342 — 17 — 27 m.
— 342 — 25 m. — p. 343 lin. 7.
— 343 — 8 — 19 f.

Germ.

IV. p. 159 sq. XLIV, 5a, s. 1.
— — 160. XLIV, 5a, s. 2. 3.
— — 161 sq. XLIV, 7.
— — 162. XLIV, 8, s. 1.
— — 163. XLIV, 9.
— — 163 sq. XLIV, 11.
— — 165. XLIV, 12.
— — 237 sq. XLV, 88.
— — 176. XLV, 1.
— — 177 sq. XLV, 4.
— — 176 sq. XLV, 3.
— — 176. XLV, 2.
— — 196 sq. XLV, 25, s. 1.
— — 179. XLV, 7.
— — 178 sq. XLV, 6.
— — 180 sq. XLV, 8, s. 1 — 3.
— — 74. XLIII, 63.
— — 178. XLV, 5.
— — 185. XLV, 13.
— — 184 sq. XLV, 12.
— — 183. XLV, 9.
— — 184. XLV, 11.
— — 183. XLV, 10.
— — 187. XLV, 14, s. 1 in.
— — 185 sq. XLV, 14, s. 1 in.
II — 203. XIII, 85, s. 3.
— — 202 sq. XIII, 85, s. 1. 2.
— — 203. XIII, 85, s. 4. 5.
IV — 186. XLV, 14, s. 1 pr. p. exc. initio.
— — 191. XLV, 16, s. 1 alt. p.
II — 260. XVI, 8, s. 1 m.
IV — 187 sq. XLV, 14, s. 2 pr. p.
— — 189. XLV, 15, s. 2 m.
— — 189. XLV, 15, s. 2 p. in.
II — 260. XVI, 8, s. 1 med. p.
IV — 188. XLV, 15, s. 1 p. in.
II — 260. XVI, 8, s. 1 f.
— — 261. XVI, 9, s. 1. 2. diverso ordine.
IV — 192. XLV, 16, s. 2 alt. p.
— — 192 sq. XLV, 16, s. 3.
— — 222. XLV, 65, s. 2.
— — 233 sq. XLV, 80.
— — 222. XLV, 66.
— — 223. XLV, 67.
— — 223. XLV, 68, s. 1.
— — 222. XLV, 65, s. 1.
— — 224. XLV, 68, s. 2.
— — 232. XLV, 78, s. 1 pr. p.
— — 231 sq. XLV, 77, s. 1.
II — 259. XVI, 7, s. 1 p. in.
IV — 227. XLV, 72 in.
II — 259. XVI, 7, s. 2 pr. p.
IV — 227. XLV, 72 exc. initio.
— 227 sq. XLV, 73.

Lat. Tom. I.

p. 343 lin. 20 — p. 344 lin. 16.
— 344 — 26 m. — p. 345 lin. 7.
— 345 — 3 m. — 6 m.
— 345 — 9 — p. 347 lin. 14.
— 346 — 19 m. — 21 m.
— 352 — 11 m. — 16 m.
— 352 — 16 m. — 24.
— 352 — 25 — p. 353 lin. 2.
— 353 — 4 — 8 m.
— 353 — 9 m. — 21 m.
— 354 — 4 m. — 8 m.
— 354 — 22 — p. 355 lin. 3 m.
— 355 — 5 — 26.
— 355 — 27 — p. 356 lin. 12.
— 356 — 13 — p. 357 lin. 8 in.
— 357 — 8 p. in. — 25.
— 357 — 26 — p. 358 lin. 10 m.
— 358 — 10 m. — 15.
— 359 — 18 — 25.
— 361 — 13 — p. 362 lin. 4 m.
— 362 — 4 m. — 20.
— 362 — 21 — p. 363 lin. 15.
— 363 — 16 — p. 366 lin. 8 m.
— 366 — 8 m. — p. 367 lin. 11.
— 371 — 3 — p. 372 lin. 13.
— 372 — 15 — p. 373 lin. 2 in.
— 373 — 2 p. in. — 13.
— 373 — 14 — 18 m.
— 373 — 19 m. — 35.
— 373 — 36 — p. 374 lin. 16.
— 374 — 17 — p. 375 lin. 2.
— 375 — 3 conf. p. 167 in.
— 375 — 9 — 14.
— 376 — 3 m. — 9.
— 376 — 10 — 18 m.
— 376 — 18 m. — 29.
— 377 — 9 m. — 19.
— 377 — 20 — 28.
— 377 — 29. 30.
— 378 — 2 — 20 in.
— 378 — 12 m. — 15 in.
— 378 — 20 p. in. — 25 in.
— 380 — 4 — 7 m.
— 380 — 7 m. — 22.
— 381 — 1 m. — 13.
— 381 — 14 — p. 382 lin. 5 in.
— 383 — 2 — 14.
— 383 — 9 p. in. — 12 v. f. etiam
— 383 — 17 — 22.
— 383 — 24 m. — p. 384 lin. 7.
— 384 — 9 — 20.
— 386 — 17 — 24.
— 386 — 25 — p. 387 lin. 25.
— 388 — 15 m. — 19.

Germ.

IV. p. 225 sq. XLV, 71, s. 1 —
— — 225. XLV, 70.
conf. IV p. 227. XLV, 71, s. 4.
IV. p. 228 sq. XLV, 74, s. 1 —
— — 231. XLV, 76 pr. p.
— — 681. LXXVI, 27, s. 2.
— — 654. LXXV, 2, s. 6.
— — 200. XLV, 30.
— — 171 sq. XLIV, 23 pr. p.
— — 205. XLV, 40.
— — 172. XLIV, 23 alt. p.
— — 207 sq. XLV, 44.
— — 206 sq. XLV, 43.
— — 208. XLV, 44a.
— — 209. XLV, 45, s. 1. 2.
— — 210. XLV, 45a.
— — 204 sq. XLV, 39.
— — 204. XLV, 38.
— — 357. LV, 7, s. 3.
— — 457. LXIV, 1a, s. 1.
— — 456. LXIV, 1.
— — 457. LXIV, 1a, s. 2. 3.
— — 458 sqq. LXIV, 1b, s. 1.
— — 462 sqq. LXIV, 1c.
— — 512 sqq. LXVI, 25.
— — 681. LXXVI, 27, s. 3. 4.
— — 675 sq. LXXVI, 25.
— — 679. LXXVI, 26, s. 8.
— — 676. LXXVI, 26, s. 1. 2.
— — 677. LXXVI, 26, s. 3. 4.
— — 678. LXXVI, 26, s. 7.
— — 679. LXXVI, 26, s. 9.
— — 680. LXXVI, 26, s. 11. 12
— — 679 sq. LXXVI, 26, s. 10.
— — 678. LXXVI, 26, s. 5. 6.
— — 690 sq. LXXVII. 3.
— — 654. LXXV, 2, s. 7.
— — 664. LXXVI, 11, s. 2.
— — 671. LXXVI, 21.
— — 674. LXXVI, 23, s. 4 alt.
— — 682 sq. LXXVI, 27, s. 9.
— — 670. LXXVI, 20, s. 2.
— — 670. LXXVI, 20, s. 1.
— — 672. LXXVI, 22.
— — 673. LXXVI, 23, s. 2. 3.
— — 667. LXXVI, 16, s. 3. 4.
I — 268. IV, 104 prior p.
IV — 666 sq. LXXVI, 16, s. 1.
— — 672 sq. LXXVI, 23, s. 1.
— — 682. LXXVI, 27, s. 7. 8.
— — 674. LXXVI, 24, s. 1 pr.
— — 674 sq. LXXVI, 24, s. 1 alt. et s. 2 — 5.
— — 662. LXXVI, 9.

Lat. Tom. I.	Germ.
p. 388 lin. 20 — p. 389 lin. 8 m.	IV. p. 660. LXXVI, 6.
— 389 — 8 m. — 15 v. f.	— — 660 sq. LXXVI, 7.
— 389 — 19 — 26 in.	— — 654. LXXV, 2, s. 8.
— 390 — 11 — 22.	— — 659. LXXVI, 5.
— 390 — 23 — 33 m.	— — 663. LXXVI, 10.
— 390 — 33 m. — p. 391 lin. 8.	— — 663. LXXVI, 10a.
— 391 — 9 — p. 392 lin. 2.	— — 661 sq. LXXVI, 8.
— 395 — 10 m. — 19.	— — 662. LXXVI, 8a.
— 395 — 25 — p. 396 lin. 15.	— — 632 sq. LXXV, 1.
— 396 — 16 — p. 397 lin. 7.	— — 634 sq. LXXV, 1a, s. 6. 7.
— 397 — 8 — 25.	— — 633 sq. LXXV, 1a, s. 3 — 5.
— 397 — 26 — p. 399 lin. 10.	— — 635 sqq. LXXV, 1a, s. 8 — 11.
— 399 — 11 — p. 401 lin. 31.	— — 637 sqq. LXXV, 1a, s. 13—21.
— 401 — 32 — p. 402 lin. 9 m.	— — 645. LXXV, 1a, s. 36.
— 402 — 9 m. sq.	conf. IV. p. 637 lin. 9.
— 402 — 26 p. in. — 33 m.	IV. p. 647. LXXV, 1a, s. 41.
— 402 — 33 m. — p. 403 lin. 1 m.	— — 641. LXXV, 1a, s. 24.
— 403 — 1 m. — 9.	— — 637. LXXV, 1a, s. 12.
— 403 — 10 — 30 m.	— — 643. LXXV, 1a, s. 29 — 31.
— 403 — 30 m. — 34.	— — 650. LXXV, 1a, s. 49.
— 403 — 35 — p. 404 lin. 10 m.	— — 640. LXXV, 1a, s. 22.
— 404 — 10 m. — p. 405 lin. 6.	— — 641. LXXV, 1a, s. 25.
— 405 — 7 — 21.	— — 644. LXXV, 1a, s. 34. 35.
— 405 — 22 — p. 406 lin. 21.	— — 647. LXXV, 1a, s. 42 — 44.
— 406 — 23 — p. 407 lin. 12 v. f.	— — 646. LXXV, 1a, s. 39. 40.
— 407 — 12 f. — 19.	— — 641. LXXV, 1a, s. 23.
— 407 — 20 — 23.	conf. IV. p. 448. LXIII, 2.
— 407 — 24 — p. 408 lin. 18.	IV. p. 649. LXXV, 1a, s. 45 — 48.
— 409 — 36 p. in. — p. 410 lin. 2 m.	I — 255. IV, 88, s. 1.
— 410 — 19 — p. 411 lin. 6.	— — 270 sq. IV, 111, s. 1. 2.
— 411 — 7 — 13 in.	— — 271. IV, 111, s. 3.
— 411 — 13 p. in. — 17.	conf. I. p. 272. IV, 112, s. 2 extr. p.
— 411 — 18 — p. 412 lin. 8.	I. p. 272 sq. IV, 112, s. 1 — 3.
— 412 — 9 — 22.	— — 273 sq. IV, 114.
— 412 — 23 — 28.	— — 274. IV, 115.
— 412 — 29 — p. 413 lin. 4.	— — 273. IV, 112, s. 4.
— 417 — 29 — p. 418 lin. 14 m.	III — 382 sq. XXXVII, 65.
— 418 — 14 m. — 24.	— — 383. XXXVII, 66.
— 418 — 25 — 38 m.	— — 383 sq. XXXVII, 67, s. 2.
— 418 — 38 m. — p. 419 lin. 4.	— — 384. XXXVII, 68.
— 424 — 18 — 22.	IV — 540. LXVI, 61 pr. p.
— 424 — 23 — 26.	III — 323. XXXII, 16.
— 426 — 1 — 11 m.	I — 15 sq. I, 11, s. 3.
— 438 — 11 — p. 441 lin. 34.	IV — 346 — 352. LV, 2.
— 451 — 2 — 9.	— — 609. LXXIV, 1.
— 451 — 10 — p. 452 lin. 28 in.	— — 611 — 613. LXXIV, 5.
— 452 — 28 p. in. — p. 453 lin. 23.	— — 613 sq. LXXIV, 6, s. 1. 2.
— 453 — 24 — p. 454 lin. 6.	— — 614 sq. LXXIV, 6, s. 3. 4.
— 455 — 5 m. — 19.	— — 624. LXXIV, 24, s. 1 — 3 in.
— 455 — 20 — p. 456 lin. 9 in.	— — 624 sq. LXXIV, 24, s. 3 p. in.
— 456 — 9 p. in. — 20 m.	— — 623. LXXIV, 23.
— 456 — 29 f. — p. 457 lin. 13.	— — 618. LXXIV, 13.
— 457 — 15 — 21.	— — 618 sq. LXXIV, 14.
— 457 — 23 — p. 458 lin. 16 m.	— — 619. LXXIV, 15.
— 458 — 16 m. — 23.	— — 619 sq. LXXIV, 16.

Lat. Tom. I.	Germ.
p. 458 lin. 24 — p. 459 lin. 9.	IV. p. 620. LXXIV, 17.
— 459 — 10 — 24.	— — 620 sq. LXXIV, 18, s. 1.
— 459 — 25 — p. 460 lin. 5.	— — 621. LXXIV, 18, s. 2.
— 460 — 6 — 15.	— — 621. LXXIV, 19.
— 460 — 16 — 20 m.	II — 285. XVII, 29, s. 1. ad. p.
— 460 — 22 — p. 461 lin. 2.	— — 285. XVII, 29, s. 1. pr. maior
— 461 — 3 — 18.	IV — 622 sq. LXXIV, 21.
— 461 — 19 — 27.	— — 623. LXXIV, 22.
— 461 — 28 — p. 462 lin. 19 m.	— — 609 sq. LXXIV, 2.
— 462 — 35 m. — p. 463 lin. 15.	— — 610 sq. LXXIV, 3.
— 463 — 22 m. — p. 464 lin. 1 in.	— — 611. LXXIV, 4.
— 464 — 4 — 7 m.	conf. IV p. 629 LXXIV, 35, s. 2.
— 464 — 10 — 12.	IV. p. 615. LXXIV, 8.
— 464 — 13 — 21.	— — 616 sq. LXXIV, 11.
— 464 — 22 — 31.	— — 616. LXXIV, 9.
— 465 — 1 — 6.	— — 616. LXXIV, 10.
— 465 — 7 — 24.	— — 617. LXXIV, 12.
Tom. II.	
p. 1 lin. 2 — 11 v. f.	II. — 291 sq. XVIII, 8.
— 1 — 14 — p. 2 lin. 22.	III — 237. XXVII, 115.
— 2 — 23 — p. 3 lin. 3 m.	— — 237 sq. XXVII, 116, s. 1.
— 3 — 5 — 7.	— — 290. XXX, 11, s. 3.
— 3 — 8 — 16 in.	— — 238. XXVII, 116a.
— 3 — 16 p. in. — 22.	— — 238. XXVII, 116b.
— 3 — 23 — p. 4 lin. 22.	— — 238 sq. XXVII, 118.
— 4 — 23 — p. 5 lin. 8.	— — 239 sq. XXVII, 119, s. 1.
— 5 — 9 — 14.	— 240. XXVII, 120.
— 5 — 15 — 23.	— — 240 sq. XXVII, 121.
persimiliter III. p. 172 lin. 11 — 18.	
— 7 lin. 6 — p. 8 lin. 8.	— — 241 sq. XXVII, 122.
— 8 — 9 — 15 v. f.	— — 242. XXVII, 123.
— 8 — 15 f. — p. 9 lin. 3.	— — 242. XXVII, 124.
— 9 — 4 — 12.	— — 243. XXVII, 125.
— 9 — 13 — p. 10 lin. 14.	— — 243 sq. XXVII, 126, s. 1.
— 10 — 15 — 22 in.	— — 244. XXVII, 126, s. 3.
— 10 — 22 p. in. — p. 11 lin. 7.	— — 245. XXVII, 128.
— 11 — 9 — p. 12 lin. 8.	— — 245 sq. XXVII, 129.
— 12 — 10 — 17.	II — 258. XVI, 5, s. 1.
— 12 — 18 — p. 13 lin. 8.	— — 258. XVI, 5, s. 2. 3.
— 13 — 10 — 21 in.	IV — 543. LXVII, 2.
— 14 — 1 m. — 8.	— — 543 sq. LXVII, 3.
— 14 — 9 — p. 15 lin. 6.	— — 544. LXVII, 4, s. 1 — 3.
— 15 — 7 — 21 in.	— — 545. LXVII, 4, s. 4.
— 15 — 21 p. in. — p. 16 lin. 2.	— — 546 sq. LXVII, 5.
— 16 — 3 — 20.	— — 547. LXVII, 6.
— 16 — 21 — p. 17 lin. 10.	— — 548 sq. LXVII, 8, s. 1.
— 17 — 11 — 18 in.	— — 549. LXVII, 8, s. 2.
— 17 — 18 p. in. — p. 18 lin. 5 m.	— — 549. LXVII, 8, s. 3.
— 18 — 18 — p. 19 lin. 12.	— — 551 sq. LXVII, 9, s. 1. 2.
— 19 — 14 — 18 m.	I — 198. III, 54.
— 19 — 18 m. — p. 20 lin. 9 m.	— — 199. III, 56.
— 20 — 9 m. — 19.	— — 198 sq. III, 55.
l. p. 250 lin. 18 — 25 eadem leguntur.	

Lat. Tom. II.

p. 20 lin. 24 m. — p. 21 lin. 5.
— 21 — 11 m. — p. 23 lin. 5.
— 23 — 6 — 14.
— 23 — 15 — 18.
— 23 — 19 — p. 24 lin. 2 m.
— 23 — 19 — p. 24 lin. 1 m.
— 24 — 2 m. — 7 v. f.
— 24 — 7 f. — 18 m.
— 24 — 18 m. — p. 25 lin. 2.
— 25 — 3 — p. 26 lin. 2 m.
— 26 — 2 m. — 8 m.
— 30 — 13 — 22.
— 30 — 24 — p. 31 lin. 3 v. f.
— 31 — 3 f. — 10 m.
— 31 — 10 m. — 14 m.
— 31 — 14 m. — 19 m.
— 31 — 19 m. — 24 m.
— 31 — 29 m. — p. 32 lin. 2.
— 32 — 3 — 15.
conf. III. p. 174 lin. 10—21.
— 32 lin. 19 m. — p. 33 lin. 21 m.
— 34 — 13 — p. 35 lin. 13.
— 35 — 14 — 26 m.
— 36 — 7 p. in. — 20 in.
item I. p. 115 lin. 17 m.—p. 116 lin. 3.
— 36 lin. 22 m. — p. 37 lin. 9.
— 37 — 10 — 19.
— 37 — 20 — 28 m.
— 38 — 2 f. — p. 39 lin. 4 in.
— 39 — 4 p. in. — 8.
— 39 — 9 — 19 m.
— 39 — 19 m. — p. 40 lin. 17.
— 45 — 11 — p. 46 lin. 13.
— 46 — 14 — 25.
— 56 — 6 — p. 57 lin. 5 m.
— 57 — 5 m. — 19.
— 57 — 20 — p. 60 lin. 6.
— 60 — 7 — p. 61 lin. 1 m.
— 61 — 1 m. — p. 62 lin. 10.
— 62 — 11 — p. 63 lin. 3.
— 63 — 4 — 21.
— 63 — 22 — p. 64 lin. 8.
— 64 — 9 — 13 m.
— 64 — 13 m. — p. 65 lin. 1 m.
— 65 — 1 m. — 9.
— 65 — 10 — 17 m.
— 65 — 17 m. — 23.
— 65 — 24 — p. 67 lin. 7 m.
— 67 — 7 m. — 15.
— 67 — 16 — p. 68 lin. 11.
— 68 — 12 — 20.
— 68 — 21 — p. 89 lin. 4.

Germ.

I. p. 234. IV, 45.
III — 340 sq. XXXVII, 1.
— — 342. XXXVII, 2, s. 1.
— — 342. XXXVII, 2, s. 2.
II — 320. XIX, 41, s. 2.
etiam III. p. 342 sq. XXXVII, 3, s. 1.
III p. 343. XXXVII, 3, s. 2.
— — 407. XXXVII, 102.
— — 343. XXXVII, 4.
— — 343 sq. XXXVII, 5, s. 2. 3.
— — 343. XXXVII, 5, s. 1.
I — 107 sq. II, 39.
III — 346. XXXVII, 7, s. 6.
— — 346. XXXVII, 7, s. 7.
— — 345. XXXVII, 7, s. 4.
— — 345 sq. XXXVII, 7, s. 5.
— — 345. XXXVII, 7, s. 3.
— — 345. XXXVII, 7, s. 1 p. in.
— — 345. XXXVII, 7, s. 2.
— — 387. XXXVII, 72.
II — 88 sq. XI, 25.
III — 350. XXXVII, 17.
IV — 293. L, 2.
III — 350 sq. XXXVII, 18, s. 1.
— — 351. XXXVII, 18, s. 2.
— — 351 sq. XXXVII, 19, s. 1.
— — 352. XXXVII, 19, s. 1 f. et s. 2 — 6.
— — 346 sq. XXXVII, 9.
— — 347 sq. XXXVII, 13.
— — 348. XXXVII, 14.
— — 355. XXXVII, 24, s. 1. 2.
— — 355 sq. XXXVII, 24, s. 3.
— — 356. XXXVII, 25.
II — 417. XXII, 110, s. 1. 2.
item III. p. 359. XXXVII, 31.
III p. 360 sqq. XXXVII, 33.
— — 367. XXXVII, 40.
— — 362 sq. XXXVII, 34.
— — 367 sq. XXXVII, 41.
— — 369. XXXVII, 43.
— — 363. XXXVII, 35, s. 1. 2 in.
— — 363. XXXVII, 35, s. 2 p. in.—fin.
— — 369 sq. XXXVII, 44.
— — 370. XXXVII, 45.
— — 370. XXXVII, 45a.
— — 370 sq. XXXVII, 46.
— — 371 sq. XXXVII, 47.
— — 372. XXXVII, 48.
— — 372 sq. XXXVII, 49.
— — 364. XXXVII, 36, s. 1.
— — 374. XXXVII, 51.

Lat. Tom. II.

p. 69 lin. 5 — 9.
— 69 — 10 — p. 70 lin. 18.
— 70 — 19 — p. 71 lin. 12.
— 71 — 13 — 21.
— 71 — 22 — p. 72 lin. 20.
— 72 — 21 — p. 73 lin. 14.
— 73 — 15 — p. 74 lin. 6 m.
— 74 — 6 m. — 13 m.
— 74 — 13 m. — p. 75 lin. 15.
— 75 — 16 — 24.
— 76 — 1 — 25.
— 76 — 26 — p. 77 lin. 6.
— 77 — 7 — 17.
— 77 — 19 m. — p. 78 lin. 9 in.
— 81 — 21 — p. 82 lin. 14.
— 82 — 15 — 22.
— 85 — 18 — p. 86 lin. 5 in.
— 86 — 5 p. in. — 25.
— 86 — 26 — p. 87 lin. 9 in.
— 87 — 9 p. in. — 15 m.
— 87 — 15 m. — 18 m.
— 87 — 18 m. — 19.
— 87 — 20 — 26.
— 88 — 1 — 9.
— 88 — 10 — p. 89 lin. 6 m.
— 89 — 6 m. — 9.
— 89 — 10 — p. 90 lin. 2.
— 90 — 3 — 22 m.
— 91 — 4 — 21.
— 92 — 2 — 22 m.
— 93 — 5 — 8.
— 93 — 9 — 13.
— 93 — 14 — 21.
— 93 — 23 — p. 95 lin. 7.
— 95 — 8 — 14 v. f.
— 95 — 14 f. — 20.
— 95 — 22 — p. 96 lin. 3.
— 96 — 5 — 15.
— 97 — 2 m. — 4 in.
— 97 — 10 — p. 98 lin. 9.
— 98 — 11 — p. 99 lin. 2.
— 99 — 3 — 9.
— 99 — 10 — 25.
— 100 — 1 — 15.
— 100 — 25 sqq.
— 102 — 9 — 19.
— 103 — 31 — p. 104 lin. 9.
— 104 — 10 — 23.
— 105 — 2 — 17.
— 106 — 1 — 10.

Germ.

III. p. 374. XXXVII, 52, s. 1 i
— — 374 sq. XXXVII, 52, s. et s. 2
— — 376. XXXVII, 53.
— — 376 sq. XXXVII, 54.
— — 377 sq. XXXVII, 56.
— — 364 sq. XXXVII, 36, s.
— — 378 sq. XXXVII, 57.
— — 365. XXXVII, 36, s. 4.
— — 379 sq. XXXVII, 58.
— — 380. XXXVII, 59.
— — 366. XXXVII, 39.
— — 365 sq. XXXVII, 38.
— — 365. XXXVII, 37.
— — 380 sq. XXXVII, 60.
IV — 73 sq. XLIII, 62.
conf. IV. p. 135 sq. XLIII, 163.
II p. 10. IX, 4, s. 1 pr. p.
— — 11. IX, 4, s. 4 — 7.
— — 8. IX, 1.
— — 8 sq. IX, 2, s. 1 pr.
— — 9. IX, 2, s. 2 pr. p.
— — 10. IX, 2, s. 3.
— — 40. IX, 48.
— — 10. IX, 3.
— — 36 sq. IX, 42.
— — 37. IX, 43 pr. p.
— — 38. IX, 44.
— — 20 sqq. IX, 19.
IV — 304 sq. LI, 13.
— — 306. LII, 3.
— — 305. LII, 1 in.
— — 307. LII, 4.
item IV. p. 313 sq. LIII,
— — 306. LII, 2.
— — 307. LII, 5, s. 1 — 5.
— — 305. LII, 1 pr. p.
— — 309. LII, 5, s. 6.
— — 309. LII, 5, s. 7.
III — 401. XXXVII, 93.
— — 401. XXXVII, 93 f.
— — 401 sq. XXXVII, 94.
II — 267 sq. XVII, 9, s. 2.
— — 268. XVII, 9, s. 4.
— — 268 sq. XVII, 10, s. 3.
item III. p. 402 sq. XX s. 1.
— — 269. XVII, 10, s. 4. 5.
item III. 403 XXXVII, 96
conf. II. p. 265 XVII, 5, s. 1.
II p. 268. XVII 10, s. 1. 2.
III — 405. XXXVII, 99, s. 1.
— — 405 sq. XXXVII, 99, s.
— — 2. XXIII, 3.
— — 2 sq. XXIII, 4, s. 1.

Lat. Tom. II.	Germ.
p. 106 lin. 11 — 13.	III. p. 1. XXIII, 1.
— 106 — 14 — p. 107 lin. 8.	— — 1 sq. XXIII, 2.
— 109 — 34 — p. 110 lin. 3.	— — 258 sq. XXVII, 148, s. 1.
— 110 — 4 — 26.	IV — 353 sq. LV, 4, s. 1 — 3.
— 110 — 27 — p. 111 lin. 13.	— — 354 sq. LV, 5, s. 1. 2.
— 111 — 14 — 23.	III — 172. XXVII, 1.
— 111 — 24 — p. 113 lin. 5.	— — 173 sq. XXVII, 2, s. 1 — 4.
— 113 — 6 — p. 114 lin. 8.	— — 174. XXVII, 2, s. 5 — 7.
— 114 — 9 — p. 115 lin. 3.	— — 175 sq. XXVII, 3.
— 115 — 4 — p. 116 lin. 16.	— — 176. XXVII, 4.
— 116 — 17 — p. 117 lin. 7.	— — 177. XXVII, 5, s. 1. 2.
— 117 — 12 — 16.	— — 177. XXVII, 5, s. 3.
— 117 — 17 — p. 118 lin. 12.	— — 177 sq. XXVII, 6.
— 118 — 13 — 20.	— — 178. XXVII, 7.
— 119 — 2 — 15.	IV — 428 sq. LXI, 1.
— 119 — 16 — p. 120 lin. 18.	— — 429 sq. LXI, 2.
— 121 — 22 — p. 122 lin. 13.	— — 430 sq. LXI, 3.
— 122 — 14 — 20.	III — 207. XXVII, 64.
— 122 — 21 — 24 m.	II — 134. XII, 71 pr. p.
— 124 — 3 — 14.	IV — 431. LXI, 4.
— 127 — 1 — 3.	conf. IV. p. 594. LXXII, 4 alt. p.
— 132 — 1 — 10.	IV p. 275. XLVIII, 37.
— 136 — 1 — 9.	— — 593. LXXII, 3.
— 136 — 11 — 24.	— — 554. LXVII, 10.
— 137 — 18 — 25.	— — 554 sq. LXVII, 11.
— 138 — 2 — 7 m.	— — 555. LXVII, 12.
— 138 — 7 m. — 10 m.	— — 555. LXVII, 13.
— 138 — 10 m. — p. 139 lin. 2 m.	— — 555 sq. LXVII, 14.
— 139 — 21 m. — p. 140 lin. 14 in.	— — 556. LXVII, 15, s. 1. 2.
— 140 — 14 p. in. — p. 141 lin. 1 m.	— — 203. XLV, 36 pr. p.
— 141 — 1 m. — 10.	— — 203. XLV, 36 alt. p.
	item IV. p. 557. LXVII, 15, s. 3. 4.
— 141 — 11 — 21 v. f.	— — 559. LXVII, 16, s. 1.
— 141 — 21 f. — p. 142 lin. 2.	— — 558. LXVII, 15, s. 5. 6.
— 142 — 31 — 37.	— — 562. LXVII, 21.
— 143 — 1 — 4.	— — 560. LXVII, 16, s. 2 pr. p.
— 143 — 23 — p. 144 lin. 3 m.	— — 560. LXVII, 17.
— 144 — 13 — 20.	— — 560 sq. LXVII, 18.
— 144 — 21 — p. 145 lin. 8.	— — 561 sq. LXVII, 19.
— 145 — 9 — 16.	— — 562. LXVII, 20.
— 145 — 18 — p. 146 lin. 10.	— — 563 sq. LXVIII, 1, s. 1 — 3.
— 146 — 11 — 16 v. f.	— — 564. LXVIII, 1, s. 5.
— 146 — 16 f. — 17.	— — 564. LXVIII, 1, s. 4.
— 146 — 24 — p. 147 lin. 4.	— — 565. LXVIII, 1, s. 7.
— 147 — 5 — 9 m.	— — 565. LXVIII, 1, s. 8.
— 147 — 9 m. — p. 148 lin. 7 m.	II — 224. XIV, 43, s. 2 — 5.
— 148 — 7 m. — 16.	— — 221 sq. XIV, 37, s. 2. 3.
— 148 — 18 — 31.	IV — 573 sq. LXX, 1.
— 149 — 2 — 9.	— — 574 sq. LXX, 2, s. 1 in. et fin. et s. 2.
— 149 — 10 — 18.	— — 575. LXX, 2, s. 3.
— 149 — 20 — p. 150 lin. 19.	— — 575 sq. LXX, 2, s. 5.
— 150 — 20 — p. 151 lin. 3.	— — 576 sq. LXX, 2, s. 6.
— 151 — 4 — 12 m.	— — 577. LXX, 2, s. 7. 8.
— 151 — 24 — p. 152 lin. 10.	— — 577. LXX, 2, s. 9.

Lat. Tom. II.	Germ.
p. 152 lin. 11 — 15.	IV. p. 577 sq. LXX, 2, s. 10.
— 152 — 16 — 24 m.	— — 578. LXX, 2, s. 11.
— 152 — 24 m. — p. 153 lin. 15.	— — 578 sq. LXX, 2, s. 12 -
— 153 — 16 — p. 154 lin. 2.	— — 580. LXX, 2, s. 15.
— 154 — 3 — 9.	— — 580. LXX, 3, s. 1. 2.
— 154 — 11 — p. 155 lin. 14.	— — 581. LXX, 3, s. 3 — 5.
— 158 — 10 — p. 159 lin. 6.	I — 257. IV, 89.
— 159 — 7 — 18.	— — 257 sq. IV, 90.
— 159 — 19 — p. 160 lin. 6 v. f.	— — 258. IV, 91.
— 160 — 6 f. — 10.	— — 258. IV, 92.
— 160 — 12 m. — p. 161 lin. 5.	— — 258 sq. IV, 93, s. 1. 2.
— 161 — 6 — 9 m.	— — 259. IV, 93, s. 3.
— 161 — 9 m. — 16.	— — 260. IV, 94.
— 161 — 17 — p. 162 lin. 11.	— — 262. IV, 96.
— 162 — 12 — 22.	— — 262 sq. IV, 97.
— 163 — 1 — 14.	— — 263. IV, 98.
— 163 — 15 — p. 164 lin. 5 m.	— — 264. IV, 100.
— 164 — 5 m. — 23.	— — 266 sq. IV, 102, s. 5 —
— 167 — 2 — 8.	— — 142. II, 105, s. 1.
— 170 — 19 — 21.	III — 347. XXXVII, 10 in.
— 170 — 23 — p. 171 lin. 2.	IV — 352. LV, 3, s. 1.
— 171 — 3 — 11.	— — 352. LV, 3, s. 2.
— 174 — 6 — p. 175 lin. 5 m.	— — 344 sqq. LV, 1.
— 176 — 7 — 13.	— — 597. LXXIII, 4, s. 1 pr. l
— 176 — 14 — 16.	— — 597. LXXIII, 4, s. 1 alt.
— 176 — 21 p. in. — p. 177 lin. 2.	— — 597. LXXIII, 4, s. 2 pr. p
— 177 — 3 — 9 m.	— — 598. LXXIII, 6.
— 177 — 9 m. — 17.	— — 598 sq. LXXIII, 7.
— 177 — 18 — p. 178 lin. 3.	— — 599. LXXIII, 8, s. 1.
— 178 — 4 — 6.	— — 599. LXXIII, 8, s. 2.
— 178 — 7 — 16.	— — 597. LXXIII, 4, s. 3.
— 178 — 17 — 20.	— — 600. LXXIII, 10.
— 178 — 21 — p. 179 lin. 4.	— — 600. LXXIII, 9.
— 179 — 5 — 14 m.	— — 265. XLVIII, 13.
— 180 — 5 — 11.	— — 122. XLIII, 142.
— 184 — 9 — 16.	II — 263. XVII, 2.
— 185 — 11 — 16.	— — 263 sq. XVII, 3, s. 1.
— 185 — 17 — 22.	— — 264. XVII, 3, s. 2. 3.
— 185 — 23 — p. 186 lin. 10 in.	— — 264 sq. XVII, 4.
— 187 — 7 — 17.	— — 274. XVII, 16.
— 187 — 19 — p. 188 lin. 2.	— — 269. XVII, 11.
— 188 — 15 — p. 189 lin. 3.	— — 267. XVII, 7, s. 1.
— 189 — 4 — 6.	— — 267. XVII, 7, s. 2 pr. p.
— 189 — 9 — 18.	— — 273 sq. XVII, 15.
— 189 — 20 — p. 190 lin. 2.	— — 267. XVII, 9, s. 1.
— 190 — 6	conf. II. p. 264. XVII, 3, s. 1 f.
— 190 — 11 m. — 12 m. 15 p. in. — 16.	— — — 264. XVII, 3, s. 3.
— 190 — 18 — p. 191 lin. 9.	IV. p. 437. LXII, 1, s. 1.
— 191 — 10 — 18.	— — 651 sq. LXXV, 1a, s. 53
— 191 — 19 — 21 v. f.	— — 652. LXXV, 2, s. 2 in.
— 191 — 24 m. — p. 192 lin. 9 m.	— — 652. LXXV, 2, s. 2 exc. i
— 192 — 10 m. — 25.	— — 652. LXXV, 2, s. 3.
— 193 — 1 — 10.	— — 437. LXII, 1, s. 2.
— 193 — 11 — 17 m.	— — 437. LXII, 1, s. 3.
— 193 — 17 m. — 22.	— — 437. LXII, 1, s. 4.

Lat. Tom. II.

p. 193 lin. 23 — p. 194 lin. 2.
— 194 — 3 — 12.
— 194 — 13 — 19.
— 194 — 20 — p. 195 lin. 2.
— 195 — 3 m. — 25 v. f.
— 196 — 7 — 14.
— 196 — 15 — p. 197 lin. 2.
— 197 — 15 m. — 21.
— 197 — 23 — p. 198 lin. 4.
— 198 — 9 — 12.
— 198 — 13 — 21.
— 198 — 22 — p. 199 lin. 2.
— 199 — 3 — 5.
— 199 — 6 — p. 200 lin. 32.
— 202 — 2 — 7.
— 202 — 8 — 22.
— 203 — 1 — 7.
— 203 — 8 — 14 m.
— 203 — 14 m. — p. 204 lin. 1 in.
— 204 — 1 p. in. — 5 m.
— 204 — 5 m. — 14.
— 204 — 15 — 23.
— 204 — 24 — p. 205 lin. 3.
— 205 — 4 — 10.
— 205 — 12 — p. 206 lin. 7.
— 206 — 9 — p. 207 lin. 7 m.
— 207 — 7 m. — 8 m.
— 207 — 8 m. — 13.
— 207 — 14 — p. 208 lin. 15.
— 208 — 1 — 14.
— 208 — 16 — p. 209 lin. 9.
— 209 — 10 — 13 in.
— 209 — 13 p. in. — p. 210 lin. 5.
— 210 — 15 — 22.
— 211 — 1 — 15.
— 211 — 17 — p. 212 lin. 9.
— 214 — 16 — 26.
— 215 — 9 — p. 216 lin. 2.
— 216 — 19 — p. 217 lin. 2 m.
— 217 — 17 — 20.
— 217 — 21 — p. 218 lin. 7.
— 218 — 8 — 11.
— 218 — 12 — 16.
— 218 — 17 — p. 219 lin. 5.
— 219 — 6 — 16.
— 219 — 17 — 27.
— 220 — 1 — 7.
— 220 — 8 — 13.
— 220 — 14 — 18.
— 220 — 19 — 25.
— 221 — 10 — p. 222 lin. 2.
— 222 — 4 — 9.
— 222 — 10 — p. 223 lin. 3.
— 223 — 4 — 18.

Germ.

IV. p. 653. LXXV, 2, s. 4.
— — 438. LXII, 1, s. 5.
— — 438 sq. LXII, 2.
III — 304. XXXI, 1 alt. p.
IV — 439 sqq. LXII, 3, s. 1. 2.
— — 440. LXII, 4.
— — 653. LXXV, 2, s. 5.
— — 441. LXII, 5.
— — 441. LXII, 6.
— — 441 sq. LXII, 7, s. 1.
— — 442. LXII, 7, s. 2.
— — 442 sq. LXII, 8.
— — 443. LXII, 9.
— — 444 sqq. LXII, 11.
— — 447. LXIII, 1, s. 1.
— — 453. LXIII, 11.
— — 454. LXIII, 12.
— — 448. LXIII, 1, s. 2.
— — 448 sq. LXIII, 2.
— — 449. LXIII, 3.
— — 449. LXIII, 4.
— — 449 sq. LXIII, 5.
— — 450. LXIII, 6.
— — 450. LXIII, 7.
— — 455 sq. LXIII, 15.
I — 4. I, 2 lin. 3 — 15 in.
— — 4. I, 2 lin. 25 m. — 27.
— — 4. I, 2 lin. 21 — 25 m.
— — 11. I, 9, s. 3. 4.
etiam IV. p. 717 sq. Appendix §. 14.
I p. 5 sq. I, 4.
— — 10. I, 9, s. 1 pr. p.
— — 10. I, 9, s. 2.
— — 67. I, 74.
— — 67 sq. I, 75.
— — 28. I, 25, s. 1. 2.
— — 7. I, 6, s. 2 (exc. prima lin.) et s. 2.
— — 68 sq. I, 76.
IV — 399. LIX, 5, s. 1.
— — 400. LIX, 5, s. 2.
— — 400. LIX, 6, s. 1. 2.
— — 402. LIX, 6, s. 4.
— — 402. LIX, 6, s. 5.
— — 402. LIX, 6, s. 6 — 8.
— — 404. LIX, 6, s. 10.
— — 403 sq. LIX, 6, s. 9.
— — 404 sq. LIX, 6, s. 11. 12.
— — 405. LIX, 6, s. 13. 14.
— — 405. LIX, 6, s. 15.
— — 405. LIX, 6, s. 16.
— — 406 sq. LIX, 7, s. 1. 2.
— — 399. LIX, 4.
— — 398. LIX, 2.
— — 397 sq. LIX, 1.

Lat. Tom. II.

p. 223 lin. 14 — 22.
— 232 — 22 — p. 233 lin. 28.
— 233 — 29 — 36.
— 233 — 37 — p. 234 lin. 14.
— 234 — 15 — 25.
— 234 — 26 — p. 235 lin. 3.
— 235 — 4 — p. 237 lin. 5.
— 237 — 17 — 23.
— 237 — 24 — 27.
— 238 — 3 p. in. — 11.
— 238 — 12 — p. 239 lin. 19 in.
— 239 — 19 p. in. — p. 240 lin. 2.
— 240 — 3 — 11 m.
— 240 — 11 m. — p. 241 lin. 3.
— 241 — 4 — 20.
— 241 — 21 — p. 242 lin. 24.
— 242 — 25 — 27.
— 243 — 1 — 9.
— 243 — 10 — 16.
— 243 — 17 — 26.
— 244 — 1 — 5.
— 244 — 6 — 14.
— 244 — 15 — p. 246 lin. 31.
— 247 — 22 — 26.
— 248 — 1 — 19.
— 249 — 1 — 17.
— 249 — 18 — 33.
— 251 — 32 — p. 253 lin. 3.
— 256 — 19 — 29.
— 274 — 18 — p. 275 lin. 16.
— 275 — 17 — 23 m.
— 280 — 12 — p. 281 lin. 8.
— 281 — 9 — 24.
— 281 — 25 — 32.
— 281 — 33. 34 m. 38 — p. 282 lin. 1 p. in.
— 281 — 33 — 37.
— 282 — 1 m. — 11 in.
— 282 — 11 p. in. — 16.
— 282 — 18 — p. 283 lin. 2 m.
— 283 — 2 m. — 10 m.
— 283 — 10 m. — 16.
— 283 — 17 — 31.
— 283 — 32 — p. 284 lin. 5.
— 284 — 7 — 15.
— 284 — 16 — 24.
— 284 — 25 — 32.
— 284 — 33 — p. 285 lin. 7.
— 286 — 4 — 32.
— 286 — 33 — 39.
— 286 — 40 — p. 287 lin. 10 m.
— 287 — 12 — 18 m.
— 287 — 18 m. — 26.

Germ.

IV. p. 398 sq. LIX, 3, s. 1. 2. ex p
II — 76 sq. XI, 13, s. 1.
— — 77 sq. XI, 13, s. 2.
— — 78. XI, 13, s. 3.
— — 78. XI, 13, s. 4.
— — 79. XI, 13, s. 5.
— — 79 sqq. XI, 13, s. 6.
— — 67 sq. XI, 4.
— — 82. XI, 14, s. 1.
— — 82. XI, 14, s. 2. 3.
— — 82 sqq. XI, 14, s. 4 —
— — 67. XI, 2.
— — 67. XI, 3.
— — 69 sq. XI, 7.
— — 85. XI, 16, s. 1. 2.
— — 71. XI, 10 exc. finc
— — 86. XI, 19.
(conf. II. p. 72. XI, 10 extr. p.
II p. 86. XI, 20, s. 2.
— — 68. XI, 5, s. 1.
— — 68. XI, 5, s. 2.
— — 68. XI, 5, s. 3.
— — 69. XI, 5, s. 4.
— — 73 sqq. XI, 12.
— — 1. VIII, 1, s. 1.
I — 78 sq. I, 94.
II — 216 sq. XIV, 25.
I — 319 sq. VII, 17 tot.
— — 167 sq. II, 164, s. 1 —
IV — 202. XLV, 34.
II — 143. XII, 85, s. 1. 2.
— — 223. XIV, 42.
— — 210 sq. XIV, 14, s. 1 -
— — 211. XIV, 15, s. 1. 2.
— — 212. XIV, 16.
— — 207. XIV, 7, s. 1.
— — 212. XIV, 17, pr. p.
— — 212. XIV, 17 alt. p.
— — 210. XIV, 13.
I — 278. IV, 124, s. 1 — 3.
II — 208. XIV, 10.
— — 209. XIV, 1.
— — 209. XIV, 12, s. 1. 2.
— — 213. XIV, 19, s. 1. 2.
IV — 360. LVI, 1.
— — 361. LVI, 3.
— — 361. LVI, 4, s. 1. 2.
— — 362. LVI, 5, s. 1. 2.
— — 362 sq. LVI, 6, s. 1. 2.
— — 363. LVI, 7.
— — 364. LVI, 8.
— — 360. LVI, 2.
— — 364 sq. LVI, 9.

Lat. Tom. II.	Germ.
p. 288 lin. 5 — 8.	III. p. 117. XXVI, 25.
— 288 — 9 — 12.	— — 117 sq. XXVI, 27.
— 288 — 13 — p. 289 lin. 8.	— — 117. XXVI, 26, s. 1 — 3.
— 289 — 10 — p. 290 lin. 2 m.	— — 118. XXVI, 28.
— 290 — 2 m. — 6 m.	— — 118. XXVI, 29.
— 290 — 10 — p. 291 lin. 15.	— — 118. XXVI, 30.
— 291 — 8 — 15.	etiam IV. p. 433. LXI, 7.
— 291 — 18 — p. 292 lin. 3.	III p. 119. XXVI, 31.
— 292 — 4 — 9.	— — 119 sq. XXVI, 32.
— 292 — 14 — p. 293 lin. 1 m.	— — 120. XXVI, 33.
— 293 — 7 — 23 v. f.	— — 85. XXIV, 121, s. 2 m. et s. 3.
— 293 — 23 f. — p. 294 lin. 5.	— — 85 sq. XXIV, 121, s. 4 pr. p.
— 294 — 9 f. — 16.	— — 86. XXIV, 121, s. 4 alt. p.
— 294 — 18 — 20.	— — 105. XXVI, 5, s. 1 pr. p.
— 294 — 21 — p. 295 lin. 17.	— — 105. XXVI, 5, s. 2 — 4.
— 295 — 19 m. — p. 296 lin. 22.	— — 121. XXVI, 35, s. 1 — 3.
— 296 — 23 — 24 m.	— — 132. XXVI, 51, s. 1 in.
— 296 — 25 m. — p. 297 lin. 4.	— — 132 sq. XXVI, 51, s. 2 pr. p.
— 297 — 5 — p. 298 lin. 12.	IV — 393 sqq. LVIII, 9, s. 1 — 5.
— 298 — 13 — 17 m.	I — 116. II, 58, s. 1.
— 299 — 11 — p. 300 lin. 21.	III — 122 sq. XXVI, 37, s. 1 — 4.
— 300 — 22 — p. 301 lin. 3.	— — 112 sq. XXVI, 16, s. 1 pr. p.
— 301 — 6 m. — 12 m.	II — 126 sq. XII, 62.
— 301 — 6 p. in. — 7.	III — 113. XXVI, 16, s. 1 m.
— 301 — 13 m. — 16 m.	conf. I. p. 381 sq. VII, 111.
— 301 — 16 m. — 21 m.	I p. 372 sq. VII, 100, s. 1 in. et fin. et s. 2 in. item II p. 257. XVI, 3, s. 1 et s. 2 in.
— 301 — 21 m. — p. 302 lin. 4 m.	III — 114 sq. XXVI, 20.
— 302 — 4 m. — 5 m.	— — 120. XXVI, 33 pr. p.
— 302 — 5 m. — 13 in.	— — 111. XXVI, 12.
— 302 — 13 p. in. — p. 303 lin. 2.	— — 122. XXVI, 36.
— 305 — 5 m. — 12 m.	— — 132 sq. XXVI, 51, s. 2 exc. fine.
— 305 — 12 m. — 28.	IV — 255. XLVII, 19.
— 306 — 5 — p. 307 lin. 3.	— — 254. XLVII, 18.
— 307 — 4 — 11.	III — 123 sq. XXVI, 38.
— 307 — 23 — p. 308 lin. 23.	— — 154. XXVI, 68, s. 1 pr. p. et s. 2-5.
— 308 — 24 — p. 309 lin. 10.	— — 124. XXVI, 39, s. 1 — 3.
— 309 — 11 — 18.	— — 125. XXVI, 40.
— 309 — 19 — 27.	— — 125. XXVI, 41.
— 310 — 3 — p. 311 lin. 9.	— — 75 sq. XXIV, 103, s. 1 — 3.
— 311 — 11 — 16.	— — 125 sq. XXVI, 42.
— 311 — 17 — p. 312 lin. 4.	— — 126. XXVI, 43, s. 1 — 3.
— 312 — 5 — p. 313 lin. 9.	— — 127. XXVI, 43, s. 4 — 6.
— 313 — 10 — 15.	— — 128 sq. XXVI, 45 pr. p.
— 313 — 16 — p. 314 lin. 9.	— — 128. XXVI, 44.
— 314 — 10 — 13.	— — 129. XXVI, 45 extr. p.
— 314 — 14 — p. 315 lin. 23.	— — 129 sq. XXVI, 46, s. 1 — 4.
— 315 — 24 — p. 316 lin. 11.	— — 130. XXVI, 46, s. 5. 6.
— 316 — 12 — p. 317 lin. 5.	— — 130. XXVI, 47, s. 1. 2.
— 317 — 6 — 13.	— — 131. XXVI, 48.
— 317 — 14 — p. 318 lin. 3.	— — 131. XXVI, 49, s. 1.
— 318 — 4 — 7.	— — 131. XXVI, 49, s. 2.
— 318 — 8 — 18.	— — 132. XXVI, 50.
— 320 — 32 — p. 321 lin. 11.	— — 196 sq. XXVII, 39, s. 1 — 3.

Lat. Tom. II.

p. 321 lin. 12 — 18.
— 321 — 28 m. — p. 322 lin. 2.
— 322 — 4 — 18.
— 322 — 22 m. — p. 323 lin. 2.
— 323 — 7 m. — 12.
— 323 — 13 — 22 m. 23 m. — 33.
— 323 — 34 — 40.
— 323 — 41 — p. 324 lin. 1 m.
— 324 — 26 — 34 m.
— 325 — 2 m. — 12.
— 325 — 13 — 16.
— 325 — 17 — 22.
— 326 — 12 f. — p. 327 lin. 7.
— 327 — 23 — 35.
— 327 — 28 m. — 29 m.
— 327 — 36 — p. 328 lin. 6.
— 328 — 7 — 16.
— 328 — 17 — 22.
— 328 — 29 — p. 329 lin. 2.
— 329 — 3 — 16.
— 329 — 17 — 25.
— 329 — 26 — p. 330 lin. 2.
— 330 — 3 — 7.
— 330 — 18 — 27.
— 331 — 1 — 19 v. f.
— 331 — 19 f. — 21 m.
— 331 — 21 m. — 23.
— 331 — 24 — 35.
— 332 — 4 — 9.
— 332 — 10 — 14.
— 332 — 15 — 19.
— 334 — 14 — p. 335 lin. 3 m.
— 335 — 13 — p. 336 lin. 25.
— 336 — 26 — p. 337 lin. 8.
— 337 — 9 — 15.
— 337 — 16 — 22.
— 337 — 25 p. in. — 28 m.
— 337 — 28 m. — p. 338 lin. 14.
— 338 — 15 — p. 339 lin. 10.
— 339 — 11 — 22 v. f.
— 339 — 22 f. — p. 340 lin. 2.
— 340 — 3 — 9 m.
— 340 — 9 m. — 15.
— 340 — 16 — p. 341 lin. 2.
— 341 — 3 — 9.
— 341 — 10 — 23.
— 342 — 17 — p. 343 lin. 3 in.
— 343 — 4 — 9 in.
— 343 — 9 p. in. — 14.
— 343 — 20 — p. 344 lin. 1.
— 344 — 2 — 5.
— 344 — 6 — 17 m.
— 344 — 20 p. in. — 23 in.
— 344 — 23 p. in. — p. 345 lin. 8.

Germ.

III. p. 197 sq. XXVII, 41, s. 1
— — 198. XXVII, 41, s. 1 alt. p.
IV — 211. XLV, 48, s. 1. 2.
— — 212. XLV, 49, s. 1.
— — 213. XLV, 49, s. 2 pr. p.
— — 213. XLV, 49, s. 2 alt. p.
— — 213 sq. XLV, 50.
— — 214. XLV, 51, s. 1.
— — 219. XLV, 62a pr. p.
— — 219 sq. XLV, 62a alt. p.
— — 215. XLV, 54 pr. p.
— — 215. XLV, 54 alt. p.
— — 220. XLV, 63, s. 1. 2.
— — 216. XLV, 56.
conf. IV. p. 216. XLV, 57.
IV p. 214. XLV, 51, s. 2.
— — 216 sq. XLV, 58.
— — 217. XLV, 59.
— — 217 sq. XLV, 60.
— — 218. XLV, 61.
— — 218 sq. XLV, 62.
— — 221. XLV, 64.
— — 215. XLV, 53.
— — 214. XLV, 52.
— — 474 sq. LXV, 1, s. 1 —
— 475. LXV, 2.
— — 475. LXV, 3.
— — 477. LXV, 7, s. 2. 3.
— — 476. LXV, 5, s. 2.
— — 475. LXV, 5, s. 1.
— — 476. LXV, 6.
— — 54 sq. XLIII, 34, s. 1.
— — 56 sq. XLIII, 35, s. 1 —
— — 56. XLIII, 34, s. 5. 6.
— — 41. XLIII, 11.
— — 41. XLIII, 12.
— — 47. XLIII, 21.
— — 49. XLIII, 26, s. 1. 2.
— — 50. XLIII, 28, s. 1 — 3.
— — 70 sq. XLIII, 56 pr. p.
— — 71. XLIII, 56, extr. p.
— — 62. XLIII, 65.
— — 58. XLIII, 37, s. 1.
— — 61. XLIII, 43.
— — 59. XLIII, 38.
— — 59. XLIII, 39, s. 1. 2.
— — 38. XLIII, 8, s. 1 — 3.
— — 36. XLIII, 3, s. 3.
— — 36. XLIII, 4.
— — 48. XLIII, 24.
item IV. p. 120. XLIII, 13
— — 48. XLIII, 25 in. et extr.
— — 39. XLIII, 9, s. 1. 2.
conf. IV. p. 59. XLIII, 39, s. 1 s
IV p. 39 sq. XLIII, 9, s. 3.

Lat. Tom. II.

p. 345 lin. 10 — 16 m.
— 345 — 16 m. — 20.
— 346 — 2 — 21.
— 347 — 10 — 21.
— 348 — 1 — 12 m.
— 348 — 12 m. — 15.
— 348 — 16 — p. 349 lin. 18.
— 349 — 19 — p. 350 lin. 12.
— 350 — 13 — p. 351 lin. 7.

— 352 — 8 — p. 353 lin. 3.
— 353 — 9 m. — p. 354 lin. 10.
— 354 — 11 — 17.
— 354 — 18 — 23 m.
— 354 — 18 — 21.
— 354 — 23 m. — 26.
— 354 — 33 m. — p. 355 lin. 4.
— 355 — 10 — 14.
— 355 — 15 — p. 356 lin. 3.
— 356 — 4 — 21.
— 356 — 26 m. — 35.
— 356 — 36 — p. 357 lin. 21.
— 357 — 22 — 25 m.
— 358 — 8 — p. 359 lin. 12.
— 359 — 13 — p. 360 lin. 2.
— 360 — 3 — 8.
— 360 — 9 — 15 m.
— 360 — 21 — p. 361 lin. 14.
— 361 — 15 — 23.
— 362 — 2 — 4 m.
— 362 — 4 m. — 6 m.
— 362 — 6 m. — 14 in.

— 362 — 17 m. — 23.
— 363 — 9 — 17.

— 363 — 18 — p. 364 lin. 4.
— 364 — 5 — 8.
— 364 — 9 — p. 365 lin. 7.
— 365 — 8 — p. 366 lin. 2.
— 366 — 3 — 13 m.
— 366 — 3 — 16.
— 366 — 13 m. — 16.
— 366 — 17 — 25.
— 366 — 26 — p. 367 lin. 10.
— 367 — 11 — 13.
— 367 — 14 — 17.
— 367 — 19 — p. 368 lin. 11.
— 369 — 1 — 11.
— 369 — 12 — 25.
— 370 — 1 — 8.

— 370 — 9 — 22.
— 371 — 1 — 6.

Germ.

IV. p. 61. XLIII, 41.
— — 61. XLIII, 42.
— — 52. XLIII, 32, s. 1—3.
— — 44. XLIII, 16.
— —151. XLIII, 181.
— — 44. XLIII, 17.
— — 44 sq. XLIII, 18, s. 1—3.
— — 34. XLIII, 1, s. 1—3.
II — 439 sq. XXII, 151.
item IV. p. 35. XLIII, 2.
IV — 35. XLIII, 3, s. 1. 2.
— — 68. XLIII, 50, s. 1. 2.
— — 37 sq. XLIII, 6.
— — 38. XLIII, 7.
— — 77. XLIII, 72.
— — 41 sq. XLIII, 13, s. 1.
— — 48. XLIII, 23.
— — 51. XLIII, 29.
— —114 sq. XLIII, 130, s. 1—3.
— — 53. XLIII, 33, s. 1. 2.
— —113. XLIII, 125.
— — 63. XLIII, 46, s. 2—5.
— — 64. XLIII, 47.
— —144. XLIII, 169, s. 1—4.
— —146. XLIII, 172, s. 1. 2.
— — 69. XLIII, 50ª.
— —145. XLIII, 170.
— — 64. XLIII, 48, s. 1. 2.
— — 65. XLIII, 48, s. 3.
— — 67. XLIII, 49ª, pr. p.
— — 68. XLIII, 49ª, extr. p.
— — 67. XLIII, 49, s. 4. extr. p.
(conf. ibid. §. 49ª, med. p.)
— — 67. XLIII, 49, s. 4 pr. p.
— —145 sq. XLIII, 171.
item IV. p. 514. LXVI, 26 pr. eaque maior p.
— —146 sq. XLIII, 173.
— — 147. XLIII, 174.
— —116. XLIII, 132, s. 1. 2.
— —147 sq. XLIII, 175, s. 1. 2.
— —148 sq. XLIII, 176, s. 1. 2.
III — 301. XXX, 34 tot.
IV — 51 sq. XLIII, 31.
— —149. XLIII, 177.
— —149 sq. XLIII, 178, s. 1. 2.
— —150. XLIII, 179 pr. p.
— —150. XLIII, 179 alt. p.
— — 78 sq. XLIII, 78.
— — 79. XLIII, 79.
— — 79 sq. XLIII, 80, s. 1. 2.
— — 80. XLIII, 81.
item IV. p. 210 sq. XLV, 46.
— — 80 sq. XLIII, 82, s. 1—3.
— — 81. XLIII, 82, s. 4.

Lat. Tom. II.	Germ.
p. 371 lin. 7 — 14.	IV. p. 81 sq. XLIII, 83.
— 371 — 15 — 20.	— — 82. XLIII, 84 pr. p.
— 372 — 1 — p. 373 lin. 6.	— — 82 sq. XLIII, 85, s. 1.
— 373 — 7 — 14.	— — 83. XLIII, 85, s. 3.
— 374 — 8 — 16 in.	— — 84. XLIII, 86.
— 374 — 19 — p. 375 lin. 22.	— — 84 sq. XLIII, 87, s. 1.
— 375 — 24 — p. 378 lin. 23.	— — 85 sqq. XLIII, 88, s. 1
— 379 — 1 — p. 381 lin. 6.	— — 88 sq. XLIII, 89, s. 1
— 381 — 7 — p. 382 lin. 9.	— — 90 sq. XLIII, 90, s. 1
— 382 — 10 — 16.	— — 91. XLIII, 91.
— 382 — 17 — p. 383 lin. 3.	— — 91 sq. XLIII, 92.
— 383 — 4 — 23.	— — 92 sq. XLIII, 93, s. 1.
— 384 — 3 — 11.	— — 93. XLIII, 94.
— 384 — 12 — 29.	— — 93 sq. XLIII, 95, s. 1.
— 385 — 1 — 11.	— — 94. XLIII, 96.
— 385 — 12 — p. 386 lin. 11.	— — 94. XLIII, 97, s. 1—3.
— 386 — 12 — 16 v. f.	— — 95. XLIII, 98.
— 386 — 16 f. — 19.	— — 96. XLIII, 99, s. 2.
— 386 — 20 — p. 387 lin. 3 m.	— — 95. XLIII, 99, s. 1.
— 387 — 7 — 35.	conf. IV. p. 110 sqq. XLIII, 12
— 388 — 17 — 29 in.	IV p. 96 sq. XLIII, 100, s.
— 388 — 29 p. in. — p. 389 lin. 8.	— — 97. XLIII, 101, s. 1. 2
Tom. III.	
p. 1 lin. 9 — 15.	IV p. 540 sq. LXVI, 61 pr. p
— 2 — 1 — 6.	— — 541. LXVI, 61 alt. p.
— 9 — 19 — p. 10 lin. 7 m.	III — 96 sq. XXV, 1.
— 10 — 7 m. — 12.	— — 97. XXV, 2.
— 10 — 13 — 22.	— — 97. XXV, 3, s. 1. 2.
— 10 — 23 — p. 11 lin. 7.	— — 97. XXV, 3, s. 3.
— 11 — 8 — 20.	— — 98. XXV, 4.
— 11 — 21 — p. 12 lin. 14.	— — 98 sq. XXV, 5, s. 1.
— 12 — 15 — 21 v. f.	— — 99. XXV, 6.
— 15 — 3 — p. 16 lin. 12.	I — 296 sq. V, 25, s. 1—3
— 16 — 13 — 18 v. f.	— — 297 sq. V, 26 pr. p.
— 16 — 18 f. — p. 17 lin. 9.	III — 324. XXXIII, 3.
— 17 — 16 — p. 18 lin. 4.	— — 323. XXXIII, 1.
— 18 — 11 — 22.	— — 323 sq. XXXIII, 2, s.
— 19 — 1 — 9.	— — 325. XXXIII, 4.
— 19 — 10 — 17.	II — 225. XIV, 44.
— 19 — 18 — p. 20 lin. 6.	III — 325. XXXIII, 5.
— 20 — 7 — 11 in.	— — 325 sq. XXXIII, 6.
— 20 — 11 p. in. — 13.	— — 326. XXXIII, 8, s. 1.
— 20 — 15 — 21.	— — 326. XXXIII, 7.
— 21 — 9 — p. 22 lin. 15.	— — 326 sq. XXXIII, 9, s.
— 22 — 17 — 26.	— — 327 sq. XXXIII, 10, s.
— 23 — 27 — p. 24 lin. 9.	II — 295. XIX, 1, s. 1—3.
— 24 — 10 — 18.	— — 295. XIX, 2.
— 24 — 20 — p. 25 lin. 4.	— — 296. XIX, 3.
— 25 — 5 — 11.	— — 296. XIX, 4.
— 25 — 12 sqq.	conf. II. p. 301. XIX, 12, s. 1
— 26 — 4 — 13.	II p. 298 sq. XIX, 6.
— 26 — 14 — p. 27 lin. 7.	— — 305. XIX, 16, s. 1. 2.
— 29 — 19 — p. 30 lin. 14.	— — 299. XIX, 7, s. 1—3.
— 30 — 15 — 28 m.	— — 300. XIX, 8.
— 31 — 9 — 19.	— — 300. XIX, 9.

Lat. Tom. III.		Germ.
p. 32 lin. 17	p. 33 lin. 2.	II. p. 300 sq. XIX, 10.
— 33 — 21	p. 34 lin. 6.	— — 301 sq. XIX, 12, s. 1.
— 34 — 7	15.	— — 302. XIX, 12, s. 2.
— 35 — 8	17.	— — 302 sq. XIX, 13, s. 1. 2.
— 35 — 18	p. 36 lin. 8.	— — 304. XIX, 15, s. 1. 2 pr. p.
— 36 — 9	19.	— — 301. XIX, 11, s. 1.
— 36 — 21	p. 37 lin. 3 m.	I — 319. VII, 16, s. 2.
— 37 — 3 m.	— 4 m.	— — 360. VII, 80, s. 1 pr. p.
— 37 — 4 m.	— 10.	— — 416. VII, 177.
— 38 — 1	p. 39 lin. 10.	— — 337 sq. VII, 36, s. 1—6.
— 39 — 11	23.	— — 344. VII, 43.
— 40 — 1	9.	— — 345. VII, 44, s. 2.
— 40 — 22	p. 41 lin. 5.	— — 345. VII, 46.
— 41 — 6	p. 42 lin. 9.	— — 343. VII, 42, s. 1. 2.
— 42 — 18	p. 44 lin. 2.	— — 309. VII, 6, s. 1. 2.
— 44 — 12	13.	— — 310. VII, 7, s. 1 pr. p.
— 44 — 14	p. 45 lin. 4.	— — 345 sq. VII, 47, s. 1.
— 45 — 5	14.	— — 346. VII, 47, s. 2.
— 45 — 15	p. 46 lin. 3.	— — 308. VII, 4.
— 46 — 5	8.	— — 310. VII, 7, s. 2.
— 46 — 10	14.	— — 310 sq. VII, 8, s. 1.
— 46 — 15	p. 47 lin. 2.	— — 311. VII, 8, s. 2.
— 47 — 3	12.	— — 304. VII, 1, s. 1.
— 48 — 32	p. 49 lin. 2.	— — 346. VII, 48 pr. p. latina
— 49 — 3	8.	— — 348. VII, 49 pr. p. lat.
— 49 — 18	p. 50 lin. 3.	IV — 1. XXXVIII, 1 in. et fin.
— 50 — 4	17.	— 18. XXXIX, 18, s. 1. 2.
— 50 — 18	p. 51 lin. 5.	— — 1 sq. XXXVIII, 2, s. 1. 2.
— 51 — 6	23.	— — 2 sq. XXXVIII, 3, s. 1. 2 pr. p.
— 52 — 1	5.	— — 3. XXXVIII, 3, s. 2 alt. p.
— 52 — 6	10 in.	I — 355. VII, 69.
— 52 — 18	p. 53 lin. 6.	IV — 4. XXXVIII, 4.
— 53 — 7	9.	— — 15. XXXIX, 15 in.
— 53 — 31	p. 54 lin. 22.	— — 15 sq. XXXIX, 16, s. 1. 2.
— 54 — 23	27.	— — 16. XXXIX, 16, s. 3. 4.
— 54 — 28	p. 55 lin. 18.	— — 17. XXXIX, 17, s. 1—4.
— 56 — 10	15.	I — 171. III, 2.
— 58 — 1	14.	— — 177 sq. III, 11.
— 58 — 15	p. 59 lin. 12.	— — 178 sq. III, 12.
— 59 — 18	23 v. f.	— — 179. III, 13, s. 1.
— 59 — 23 f.	— p. 60 lin. 4.	— — 213. III, 91.
— 60 — 5	p. 61 lin. 3.	— — 98. II, 20, s. 1. 3.
— 61 — 5	p. 62 lin. 12.	— — 179 sq. III, 14, s. 1. 2.
— 62 — 17	p. 63 lin. 5.	— — 180 sq. III, 15, s. 1. 2.
— 63 — 6	16.	IV — 36 sq. XLIII, 5.
— 63 — 19	p. 64 lin. 9.	I — 140. II, 103, s. 1.
— 64 — 10	21.	— — 181. III, 16.
— 64 — 22	p. 67 lin. 5.	— — 181 sqq. III, 17, s. 1—7.
— 67 — 6	15.	— — 183. III, 17, s. 7 f. et 8.
— 67 — 16	28.	— — 183. III, 18, s. 1. 2.
— 68 — 1	14.	— — 184. III, 19, s. 1—3.
— 68 — 15	24.	— — 185. III, 20.
— 68 — 25	p. 69 lin. 12.	— — 185. III, 21, s. 1. 2.
— 69 — 13	23 m.	III — 30. XXIV, 24.
— 72 — 4	8.	II — 133. XII, 69.

Lat. Tom. III.

p. 75 lin. 3 — 9.
— 75 — 10 — p. 76 lin. 12.
— 76 — 27 — 31.
— 77 — 3 — 16.
— 77 — 17 — 26.
— 77 — 36 — p. 78 lin. 2.
— 78 — 4 — 21.
— 78 — 22 — p. 80 lin. 6.
— 90 — 17 — 23.
— 90 — 24 — 27.
— 90 — 28 — p. 91 lin. 6.
— 91 — 7 — 16.
— 91 — 17 — 28.
— 91 — 29 — p. 92 lin. 11.
— 92 — 12 — 26.
— 92 — 27 — p. 93 lin. 8 m.
— 93 — 8 m. — 16.
— 93 — 17 — 30.
— 93 — 31 — p. 94 lin. 17 v. f.
— 94 — 17 f. — 39.
— 95 — 9 — 21.
— 95 — 22 — p. 96 lin. 3.
— 96 — 4 — 30 m.
— 96 — 30 m. — p. 97 lin. 11.
— 98 — 31 — p. 99 lin. 34.
— 104 — 19 — 22.
— 105 — 13 — 24.
— 105 — 35 — p. 106 lin. 20.
— 106 — 21 — 30 m.
— 107 — 8 — 11 v. f.
— 107 — 11 f. — 24.
— 108 — 4 — 8.
— 108 — 16 — 21.
— 108 — 22 — 31 m.
— 110 — 9 — 23.
— 110 — 25 — p. 111 lin. 17.
— 111 — 18 — 21.
— 111 — 22 — 36.
— 112 — 1 — 6.
— 112 — 8 — 30.
— 112 — 31 — p. 113 lin. 4.
— 113 — 5 — 15.
— 113 — 16 — 25.
— 113 — 26 — 33.
— 113 — 34 — p. 114 lin. 8.
— 114 — 9 — 14.
— 114 — 15 — 20.
— 114 — 21 — 26.
— 114 — 32 m. — p. 115 lin. 3 m.
— 115 — 3 m. — 7.
— 115 — 8 — 15.
(lin. 9—15. repetit. III. p. 130 lin. 40 m. — p. 131 lin. 7.)
— 115 — 17 — 20 m.
— 115 — 20 m. — p. 116 lin. 4 m.

Germ.

I. p. 186. III, 24.
— — 186. III, 25, s. 1. 2.
— — 187. III, 26.
— — 187. III, 27, s. 1. 2.
— — 188. III, 28.
— — 188 sq. III, 29.
IV — 316. LIV, 1, s. 1. 2.
— — 343 sq. LIV, 31, s. 1—
— — 319. LIV, 4.
— — 319 sq. LIV, 5.
— — 317 sq. LIV, 1a, s. 1. 2
— — 318. LIV. 2.
— — 318 sq. LIV, 3.
— — 320 sq. LIV, 6, s. 1. 2.
— — 322. LIV, 7, s. 1. 2.
— — 323. LIV, 8, s. 1—3.
— — 324 sq. LIV, 11, s. 1.
— — 325. LIV, 12, s. 1. 2.
— — 326 sq. LIV, 13, s. 1—
— — 327 sq. LIV, 14, s. 1—
— — 328 sq. LIV, 15, s. 1. 2
— — 329 sq. LIV, 16, s. 1—
— — 330 sqq. LIV, 17, s. 1—
— — 332 sq. LIV, 18, s. 1.
— — 358 sq. LV, 8, s. 1—7.
— — 665. LXXVI, 13, s. 2.
— — 666. LXXVI, 15.
— — 665 sq. LXXVI, 14.
— — 683. LXXVI, 28, s. 1.
— — 683. LXXVI, 28, s. 2 pr.
— — 683 sq. LXXVI, 28, s.
— — 684. LXXVI, 28, s. 4.
II — 437. XXII, 147.
— — 71. XI, 9, s. 2 alt. p.
— — 370 sq. XXII, 10.
— — 371 sq. XXII, 11, s. 1 p.
— — 372. XXII, 12.
— 372. XXII, 13.
— — 373. XXII, 14.
— — 373 sq. XXII, 15.
— — 411 sq. XXII, 95.
— — 443. XXII, 156.
— — 374. XXII, 16.
— — 374. XXII, 17.
— — 375. XXII, 19.
— — 376. XXII, 22.
— — 376. XXII, 20.
— — 376. XXII, 23.
— — 377. XXII, 24, s. 1.
— — 377. XXII, 24, s. 2.
— — 377. XXII, 25, s. 1.
— — 377. XXII, 25, s. 2.
— — 378 sq. XXII, 27, s. 1

Lat. Tom. III.	Germ.
p. 116 lin. 4 m. — 6.	II. p. 379. XXII, 27, s. 2 pr. p.
— 116 — 7 — 18.	— — 379. XXII, 28.
— 116 — 19 — 21 v. f.	— — 379. XXII, 29.
— 116 — 21 f. — 26.	— — 380. XXII, 30.
— 116 — 27 — p. 117 lin. 14.	— — 380 sq. XXII, 31, s. 1. 2.
— 117 — 16 — 29.	— — 381. XXII, 32.
— 117 — 30 — 33.	— — 381. XXII, 33.
— 117 — 34 — p. 118 lin. 27.	— — 381 sqq. XXII, 36, s. 1—3.
— 118 — 28 — 37 m.	— — 384. XXII, 37.
— 118 — 37 m. — p. 119 lin. 4.	— — 384 sq. XXII, 38.
— 119 — 5 — 14.	— — 385. XXII, 39.
— 119 — 16 — 18.	— — 385. XXII, 40 pr. p.
— 119 — 19 — 30.	— — 385 sq. XXII, 41.
— 120 — 1 — 6	— — 386. XXII, 42.
— 120 — 7 — 11.	— — 387. XXII, 44.
— 120 — 12 — 22.	— — 387. XXII, 45 pr. p.
— 120 — 23 — 34.	— — 388. XXII, 47 exc. extr. p.
— 121 — 7 — 21.	— — 388 sq. XXII, 48, s. 1. 2.
— 121 — 22 — 31.	— — 390. XXII, 50, s. 1. 2.
— 121 — 32 — 38 m.	— — 390. XXII, 51.
— 121 — 38 m. — p. 122 lin. 5.	— — 390 sq. XXII, 52.
— 122 — 6 — 24.	— — 391. XXII, 53, s. 1—3.
— 122 — 25 — 34.	— — 391 sq. XXII, 54, s. 1. 2.
— 122 — 35 — p. 123 lin. 10.	— — 392 sq. XXII, 56, s. 1.
— 123 — 11 — 17.	— — 392. XXII, 55.
— 123 — 26 — 30.	— — 393. XXII, 57.
— 123 — 31 — 38.	— — 393. XXII, 58.
— 123 — 39 — p. 124 lin. 3.	I — 345. VII, 45.
— 124 — 4 — 8.	II — 393 sq. XXII, 59.
— 124 — 9 — 22.	— — 394. XXII, 60, s. 1. 2.
— 124 — 23 — 36.	— — 396 sq. XXII, 62, s. 1. 2.
— 124 — 37 — p. 125 lin. 2.	— — 397. XXII, 63.
— 125 — 3 — 7.	— — 397. XXII, 64.
— 125 — 8 — 23.	— — 397 sq. XXII, 65, s. 1—3.
— 125 — 24 — p. 126 lin. 2.	— — 398 sq. XXII, 66, s. 1. 2.
— 126 — 3 — 9.	— — 399. XXII, 67.
— 126 — 10 — 13.	— — 399. XXII, 68.
— 126 — 14 — 24.	— — 399 sq. XXII, 69.
— 126 — 25 — 28.	— — 400. XXII, 70.
— 126 — 29 — 34.	— — 400. XXII, 71.
— 126 — 35 — p. 127 lin. 7.	— — 400. XXII, 72.
— 127 — 23 — 38 m.	— — 401. XXII, 73.
— 127 — 38 m. — p. 128 lin. 20.	— — 401. XXII, 74, s. 1—3.
— 128 — 21 — 26.	— — 402. XXII, 75, s. 1.
— 128 — 27 — 31.	— — 402. XXII, 76.
— 128 — 32 — p. 129 lin. 2 in.	— — 402. XXII, 77, s. 1. 2.
— 129 — 2 p. in. — 11.	— — 403. XXII, 78.
— 129 — 12 — 25.	— — 403 sq. XXII, 79, s. 1. 2.
— 129 — 26 — 37.	— — 404. XXII, 80, s. 1. 2.
— 129 — 38 — p. 130 lin. 24 v. f.	— — 404 sq. XXII, 81, s. 1—4.
— 130 — 30 — 38.	— — 405 sq. XXII, 82.
— 130 — 40 m. — p. 131 lin. 7.	— — 377. XXII, 25, s. 1.
(III. p. 115 lin. 9—15. eadem leguntur)	
— 131 — 8 — 15.	— — 406. XXII, 83.

Lat. Tom. III.

p. 132 lin. 1 — 4 in.
— 132 — 26 — p. 133 lin. 2 v. f.
— 133 — 2 f. — 11.
— 133 — 12 — 19.
— 133 — 20 — p. 134 lin. 11.
— 134 — 12 — 23.
— 134 — 25 — p. 135 lin. 1 m.
— 135 — 3 — 13.
— 137 — 12 — 17.
— 139 — 16 — 18 v. f.
— 139 — 22 — 34.
— 139 — 35 — p. 140 lin. 11 m.
— 140 — 15 m. — 25.
— 141 — 1 — 8.
— 141 — 9 — p. 142 lin. 4.
— 142 — 5 — 14.
— 142 — 21 — p. 143 lin. 24.
— 144 — 1 — p. 146 lin. 2.
— 146 — 3 — p. 148 lin. 21.
— 148 — 22 — p. 149 lin. 17.
— 149 — 18 — p. 150 lin. 4.
— 151 — 1 — 24.
— 151 — 25 — p. 152 lin. 2.
— 152 — 24 — 36.
— 153 — 1 — 15.
— 153 — 16 — 25.
— 153 — 27 — 33.
— 154 — 2 — 10 m.
— 157 — 5 — 8 m.
— 159 — 3 — 7.
— 159 — 23 — p. 160 lin. 2.
— 165 — 13 p. in. — 16 m.
— 166 — 3 — 17.
— 168 — 2 — 5.

— 168 — 20 — 22.
conf. infra p. 216 lin. 10 sqq.
— 169 lin. 1 — 8.

— 169 — 17 — 21.

— 172 — 11 — 18 m.
persimiliter II. p. 5 lin. 15—23.
— 174 lin. 10 — 21.
conf. II. p. 32 lin. 3—15.
— 175 lin. 13 — 17.
— 175 — 18 — p. 176 lin. 14.
— 175 — 18 — p. 176 lin. 8 in.
— 185 — 8 — p. 186 lin. 3.
— 200 — 11 — 17.
— 201 — 9 — 16 v. f.
— 206 — 2 — p. 208 lin. 18.
— 208 — 19 — p. 211 lin. 2.
— 211 — 3 — p. 212 lin. 2.
— 212 — 3 — 9.

Germ.

I. p. 18. I, 14 in.
IV — 416. LX, 8.
— — 416 sq. LX, 9.
— — 417. LX, 10.
— — 417 sq. LX, 11, s. 1—
— — 420 sq. LX, 14, s. 2.
— — 393. LVIII, 8 med. p.
— — 392. LVIII, 7.
— — 396. LVIII, 11.
— — 374. LVII, 7, s. 4. 5.
— — 372 sq. LVII, 6, s. 1. 2.
— — 373. LVII, 7, s. 1. 2.
— — 373 sq. LVII, 7, s. 3.
— — 374 sq. LVII, 8.
— — 370. LVII, 4, s. 1. 2.
— — 375. LVII, 9.
— — 382 sqq. LVII, 14.
— — 375 sqq. LVII, 10, s. 1.
— — 378 sqq. LVII, 11, s. 1.
— — 381 sq. LVII, 12, s. 1—
— — 382. LVII, 13.
— — 385. LVIII, 1, s. 1—4.
— — 386 sq. LVIII, 2.
— — 389. LVIII, 4, s. 1 pr. p.
— — 389 sq. LVIII, 5.
— — 390 sq. LVIII, 5a, s. 1.
— — 391. LVIII, 5a, s. 2.
II — 369 sq. XXII, 9, s. 3.
IV — 130. XLIII, 156.
— — 272. XLVIII, 30 pr. p.
II — 421. XXII, 113.
IV — 276. XLVIII, 38 alt. p.
— — 248 sq. XLVII, 9.
— — 276. XLVIII, 39 pr. p.
quam lat.

— — 252. XLVII, 15, s. 1 (pro
s.
conf. IV. p. 690. LXXVII, 2, s.
(diver

conf. III. p. 240 sq. XXVII, 12

III p. 345. XXXVII, 7, s. 2.
II — 421. XXII, 114.
— — 421 sq. XXII, 115.
etiam IV. p. 388 sq. LVIII, 3, s.
IV p. 271. XLVIII, 27, s. 2.
— — 15. XXXIX, 14.
III — 390. XXXVII, 77.
— — 144 sqq. XXVI, 59, s.
— — 147 sq. XXVI, 60, s. 1.
— — 149. XXVI, 61, s. 1. 2.
— — 149 sq. XXVI, 62.

Lat. Tom. III.	Germ.
p. 212 lin. 10 — p. 215 lin. 14.	III. p. 150 sqq. XXVI, 63, s. 1—7.
— 215 — 15 — p. 216 lin. 3.	— — 152. XXVI, 64.
— 216 — 4 — 9.	— — 152. XXVI, 65.
— 216 — 10 — p. 217 lin. 5.	— — 153. XXVI, 66.
— 217 — 6 — p. 218 lin. 23.	— — 154 sq. XXVI, 68, s. 1—5.
conf. II. p. 307 lin. 23. — p. 308 lin. 23.	
— 218 lin. 24 — p. 219 lin. 13.	— — 155 sq. XXVI, 69, s. 1. 2.
— 219 — 14 — p. 220 lin. 3.	— — 156. XXVI, 70.
— 220 — 4 — p. 221 lin. 14.	— — 157 sq. XXVI, 71, s. 1 — 6.
— 221 — 20 m. — 31.	— — 159. XXVI, 72, s. 1. 2.
— 224 — 17 — p. 225 lin. 1 m.	conf. III. p. 177. XXVII, 5, s. 1 alt. p. et s. 2 pr. p.
conf. II. p. 116 lin. 17 — p. 117 lin. 7.	
— 225 lin. 6 — 9.	III p. 181. XXVII, 12.
— 225 — 10 — 12.	— — 181. XXVII, 13.
— 225 — 13 — 18.	— — 179. XXVII, 9.
— 225 — 19 — p. 228 lin. 9.	— — 179 sq. XXVII, 10, s. 1—6.
— 228 — 10 — 13.	— — 181. XXVII, 11.
— 228 — 13 — 29.	— — 181 sq. XXVII, 14, s. 1. 2.
— 228 — 30 — p. 229 lin. 12.	— — 182. XXVII, 15, s. 1. 2.
— 229 — 21 — p. 230 lin. 2.	— — 182 sq. XXVII, 16.
— 230 — 3 — 9.	— — 183. XXVII, 19, s. 1. 2.
— 230 — 10 — 19.	— — 183. XXVII, 18.
— 230 — 20 — p. 231 lin. 6.	— — 184. XXVII, 20, s. 1. exc. media quadam et extr. parte.
— 231 — 26 — p. 232 lin. 2 m.	— — 184. XXVII, 20, s. 1. lin. 4 m. — 7 m.
— 232 — 2 m. — 5 m.	— — 184. XXVII, 20, s. 1. lin. 15 m. — 18.
— 232 — 5 m. — 11.	— — 184. XXVII, 20, s. 2.
— 232 — 12 — 16 m.	— — 184. XXVII, 19, s. 3 pr. p.
— 232 — 16 m. — 19.	— — 183. XXVII, 19, s. 2.
— 232 — 20 — 21 m.	— — 185. XXVII, 21, s. 1 pr. p.
— 232 — 21 m. — p. 233 lin. 12 m.	— — 185. XXVII, 21, s. 2. 3.
conf. infra p. 243 lin. 17—27.	
— 233 lin. 12 m. — p. 234 lin. 7.	— — 185 sq. XXVII, 21, s. 4 et s. 5 pr. et med. p.
— 234 — 8 — 23.	— — 186. XXVII, 22.
— 235 — 1 — 12.	— — 186 sq. XXVII, 23, s. 1. 2.
— 235 — 13 — p. 236 lin. 17.	— — 187 sq. XXVII, 24. item IV. p. 340 sqq. LIV, 27, s. 1-4.
— 236 — 18 — p. 237 lin. 16.	— — 188 sq. XXVII, 25, s. 1—4.
— 237 — 19 — p. 238 lin. 3.	— — 189. XXVII, 26.
— 238 — 4 — 10.	— — 189 sq. XXVII, 27.
— 238 — 11 — 22.	— — 190. XXVII, 28.
— 239 — 1 — 7 in.	— — 198. XXVII, 42.
— 239 — 7 p. in. — p. 240 lin. 8 m.	— — 190 sq. XXVII, 29, s. 1. 2.
— 240 — 8 m. — p. 241 lin. 5.	— — 191 sq. XXVII, 30, s. 1. 2.
— 241 — 6 — p. 242 lin. 18.	— — 192 sq. XXVII, 31, s. 1—6.
— 242 — 19 — p. 243 lin. 16.	— — 193 sq. XXVII, 32, s. 1. 2.
— 243 — 17 — 27.	— — 185. XXVII, 21, s. 1. 2.
conf. III. p. 232 lin. 21 m. — p. 233 lin. 12 m.	
— 244 lin. 1 — 19.	— — 194 sq. XXVII, 34, s. 1 pr. p. et s. 2.

Lat. Tom. III.	Germ.
p. 244 lin. 23 — 27. conf. III. p. 232 lin. 21 m. sqq. et p. 243 lin. 16 sqq.	
— 244 lin. 28 — p. 245 lin. 5 v. f. conf. I. p. 135 lin. 6—14 m.	III. p. 195. XXVII, 35, s. 1.
— 245 lin. 5 f. — 14 m. conf. I. p. 135 lin. 14 m. — 23.	— — 195. XXVII, 35, s. 2.
— 245 lin. 14 m. — 18. conf. I. p. 135 lin. 23 m. — 27 m.	— — 196. XXVII, 37.
— 245 lin. 19 — 24 m. conf. I. p. 135 lin. 29 m. — 34.	— — 196. XXVII, 38.
— 245 lin. 24 m. — p. 246 lin. 2. conf. I. p. 135 lin. 27 m. — 29.	— — 196. XXVII, 36.
— 246 lin. 38 — p. 247 lin. 4.	— — 209 sq. XXVII, 70.
— 247 — 5 — 9.	— — 210. XXVII, 71.
— 247 — 10 — p. 248 lin. 9.	— — 210 sq. XXVII, 72, s. 1.
— 248 — 10 — 15.	— — 211. XXVII, 73.
— 248 — 16 — p. 249 lin. 16 m.	— — 211 sq. XXVII, 74, s. 1.
— 249 — 19 — 21.	— — 213. XXVII, 76.
— 250 — 3 — 5.	— — 213. XXVII, 77.
— 250 — 9 — p. 251 lin. 11.	— — 213 sq. XXVII, 78, s. 1
— 251 — 12 — 18 m.	— — 214. XXVII, 79.
— 251 — 18 m. — 19.	conf. III. p. 254. XXVII, 138 lin. — 1
— 251 — 20 — p. 252 lin. 4.	III p. 254. XXVII, 138 (prolixi
— 252 — 22 — p. 253 lin. 10.	— — 214. XXVII, 80, s. 1. 2.
— 253 — 11 — 18.	— — 215. XXVII, 81.
— 253 — 19 — p. 254 lin. 12.	— — 215. XXVII, 82, s. 1. 2.
— 255 — 7 — 21.	— — 215. XXVII, 83, s. 1—3.
— 256 — 2 — 11.	— — 216. XXVII, 84, s. 1. 2.
— 256 — 12 — p. 257 lin. 16.	— — 216 sq. XXVII, 85, s. 1.
— 257 — 17 — p. 258 lin. 10 m.	— — 217. XXVII, 86.
— 258 — 18 — p. 259 lin. 4 in.	— — 218. XXVII, 87.
— 259 — 4 p. in. — 9.	— — 218. XXVII, 88.
— 259 — 10 — p. 260 lin. 2.	— — 218 sq. XXVII, 89.
— 260 — 3 — 15.	— — 219. XXVII, 90.
— 260 — 16 — 21.	— — 224. XXVII, 96, s. 1 in. et
— 261 — 1 — 14.	— — 224. XXVII, 96, s. 2. 3.
— 261 — 35 — p. 262 lin. 18.	— — 219 sq. XXVII, 91, s. 1.
— 262 — 19 — p. 263 lin. 10.	— — 220. XXVII, 92.
— 263 — 11 — 26.	— — 221 sq. XXVII, 94.
(p. 263 lin. 13 m. — 15 m. etiam	II — 325. XIX, 44.)
— 264 lin. 1 — p. 265 lin. 4.	— — 414 sq. XXII, 104 tot. item II, p. 222 sq. XXVII, 9
— 266 — 1 — 6.	III — 225. XXVII, 97.
— 266 — 12 — p. 268 lin. 2.	— — 225 sqq. XXVII, 98, s.
— 268 — 3 — 6. conf. infra p. 275 lin. 7 — p. 276 lin. 12.	— — 230 sq. XXVII, 105, s.
— 268 lin. 7 — 17.	— — 227. XXVII, 99.
— 268 — 18 — p. 269 lin. 9.	— — 227 sq. XXVII, 100, s.
— 269 — 14 m. — p. 270 lin. 2.	— — 228. XXVII, 101, s. 1. 2.
— 270 — 3 — 17.	IV — 387. LVIII, 3, s. 1 alt. et s.

Lat. Tom. III.

p. 270 lin. 18 — p. 271 lin. 22.
— 271 — 23 — p. 272 lin. 12 in.
— 272 — 20 — p. 273 lin. 18 m.
— 274 — 15 — p. 275 lin. 6.
— 275 — 7 — p. 276 lin. 12.
conf. III. p. 268 lin. 3—6.
— 276 lin. 13 — 20 v. f.
— 276 — 20 f. — p. 277 lin. 7 m.
— 277 — 7 m. — 19 m.
— 277 — 19 m. — p. 278 lin. 11.
— 278 — 12 — p. 279 lin. 7.
— 279 — 8 — 11.
— 279 — 12 — 15.
— 279 — 16 — 21 v. f.
— 280 — 5 — 13.
— 280 — 14 — p. 281 lin. 4.
— 281 — 5 — 12.
— 281 — 15 m. — 22 m.
— 281 — 22 m. — p. 282 lin. 6.
— 283 — 19 — p. 284 lin. 5.
— 284 — 6 — p. 285 lin. 6.
— 285 — 7 — p. 286 lin. 8.
— 286 — 9 — 18.
— 286 — 19 — p. 287 lin. 4 m.
— 287 — 4 m. — 9.
— 287 — 10 — 20.
— 287 — 21 — p. 288 lin. 3.
— 288 — 4 — p. 289 lin. 8.
— 289 — 9 — p. 290 lin. 8.
— 290 — 9 — p. 291 lin. 12.
— 294 — 42 — p. 295 lin. 14.
— 295 — 15 — 27.
— 295 — 28 — p. 296 lin. 15.
— 297 — 7 — 18.
— 297 — 19 — p. 298 lin. 4 v. f.
— 298 — 16 m. — 26.
— 299 — 17 f. — 26.
— 300 — 6 p. in. — 8.
— 301 — 25 — p. 302 lin. 1 m.
— 302 — 1 m. — 6 m.
— 302 — 20 m. — 23.
— 303 — 8 — 12.
— 304 — 4 v. f. — 6 m.
— 304 — 12 v. f. — 24.
— 304 — 25 — 32.
— 305 — 17 — p. 306 lin. 13.
— 306 — 14 — 22 m.
— 306 — 22 m. — p. 307 lin. 7 m.
— 308 — 15 — p. 309 lin. 7.
— 309 — 21 — p. 310 lin. 5 in.
— 310 — 7 — 10.
— 310 — 14 — 22.
— 311 — 26 — 40.

Germ.

III. p. 229. XXVII, 102, s. 1—4.
— — 229 sq. XXVII, 103, s. 1. 2.
I — 291 sq. V, 16, s. 1—3.
III — 230. XXVII, 104.
— — 230 sqq. XXVII, 105, s. 1 - 4.
— — 232. XXVII, 106.
— — 232 sq. XXVII, 107, s. 1—3.
— — 233 sq. XXVII, 108, s. 1 pr. p. et s. 2.
— — 234. XXVII, 109, s. 1. 2.
I — 64 sq. I, 67, s. 1. 2.
III — 234 sq. XXVII, 110.
— — 235. XXVII, 111.
II — 244. XV, 24, s. 1.
— — 245. XV, 24, s. 2.
III — 235. XXVII, 112.
— — 235 sq. XXVII, 113.
— — 236. XXVII, 114, s. 3.
— — 236. XXVII, 114, s. 1.
— — 315 sq. XXXII, 1.
— — 316 sq. XXXII, 2, s. 1—3.
— — 317. XXXII, 3, s. 1—3.
— — 318. XXXII, 4, s. 1 pr. p. et s. 2.
— — 318. XXXII, 5.
— — 319. XXXII, 6.
— — 319. XXXII, 7.
— — 319 sq. XXXII, 8.
— — 313. XXXI, 5, s. 1. 2.
— — 313 sq. XXXI, 5, s. 3.
— — 311. XXXI, 3, s. 9—11.
— — 309. XXXI, 3, s. 4.
— — 310. XXXI, 3, s. 5.
— — 310 sq. XXXI, 3, s. 6. 7.
— — 304. XXXI, 2, s. 1.
— — 304 sq. XXXI, 2, s. 2.
— — 305. XXXI, 2, s. 4. 5.
— — 303. XXXI, 1.
— — 305 sq. XXXI, 2, s. 6 pr. p.
— — 306. XXXI, 2, s. 6 alt. p.
— — 306. XXXI, 2, s. 7 pr. p.
— — 306. XXXI, 2, s. 7 alt. p.
— — 308 sq. XXXI, 3, s. 1.
— — 306. XXXI, 2, s. 8 in.
— — 306. XXXI, 2, s. 8 pr. p. exc. in.
— — 309. XXXI, 3, s. 2.
— — 309. XXXI, 3, s. 3.
— — 312. XXXI, 4.
— — 307. XXXI, 2, s. 8 alt. p.
— — 307. XXXI, 2, s. 9. 10.
— — 308. XXXI, 2, s. 11.
— — 304. XXXI, 1 m.
item IV. p. 150 sq. XLIII, 180, s. 2.
— — 314. XXXI, 5, s. 4.
II — 122 sq. XII, 54 tot.

— 323 — 22 — p. 324 lin. 11 in. (in sola Reb. Ed.) | II — 311 sq. XIX,

b.

Index locorum utrisque Colloquiis con

secundum ordinem germanicorum Colloquiorur manno et me editorum.

Germ. Tom. I.		Lat.	
p. 4. cap. I, §. 2 lin. 3—15 in.		II. p. 206 lin. 9 — p.	
— 4. — I, — 2 — 21—25 m.		— — 207 — 8 m. —	
— 4. — I, — 2 — 25 m.—27.		— — 207 — 7 m. —	
— 5 sq. I, 4.		— — 208 — 16 — p.	
— 7. I, 6, s. 2 (exc. prima lin.) et s. 3.		— — 214 — 16 — 26.	
— 10. I, 9, s. 1 pr. p.		— — 209 — 10 — 13	
— 10 sq. I, 9, s. 2.		— — 209 — 13 p. in.	
— 11 sq. I, 9, s. 3. 4.		— — 207 — 14 — p.	
— 15 sq. I, 11, s. 3.		I — 426 — 1 — 11	
— 16 sq. I, 12 t. *)		— — 47 — 18 m. —	
— 17 sq. I, 13 t.		— — 48 — 23 — p.	
— 18. I, 14 in.		III — 132 — 1 — 4 i	
— 20. I, 17, s. 1.		— — 177 — 1 — 10	
— 21. I, 19.		I — 45 — 21 — p.	
— 22 sq. I, 21.		III — 122 — 6 — 24.	
item II. p. 391. XXII, 53, s. 1—3.			
— 27. I, 24, s. 2 pr. p.		I — 46 — 25 — p.	
— 28. I, 25, s. 1. 2.		II — 211 — 17 — p.	
— 28. I, 25, s. 3.		— — 214 — 7 m. —	
— 29 sqq. I, 28 t.		I — 39 — 21 — p.	
— 34. I, 31, s. 1 pr. p.		III — 131 — 22 f. —	
— 45 sqq I, 41 t.		I — 43 — 5 m. —	
— 48. I, 43, s. 1.		— — 49 — 12 m. —	
— 49. I, 44.		— — 42 — 26 — p.	
— 54 sq. I, 52.		— — 222 — 23 — p.	
conf. III. p. 22 sq. XXIV, 15, s. 6. 5.			

Germ. Tom. I.	Lat.
p. 55. I, 53, s. 1.	I. p. 35 lin. 26 — p. 36 lin. 9.
— 64 sq. I, 67 t.	III — 278 — 12 — p. 279 lin. 7.
— 67. I, 74.	II — 210 — 15 — 22.
— 67 sq. I, 75.	— — 211 — 1 — 15.
— 68 sq. I, 76.	— — 215 — 9 — p. 216 lin. 2.
— 70 sq. I, 80 t.	— — 133 — 16 — p. 134 lin. 21.
— 72. I, 82.	— — 134 — 22 — p. 135 lin. 9 m.
— 72. I, 83 t.	— — 135 — 9 m. — 22.
— 72 sq. I, 84.	I — 35 — 8 m. — 15 m.
— 75. I, 87 t.	— — 46 — 5 p. in. — 15 m.
— 78 sq. I, 94.	II — 248 — 1 — 19.
— 79. I, 95, s. 1.	conf. I. p. 142 lin. 1 m. — 7.
— 83. II, 1, s. 1.	I p. 2 lin. 19 — 22 m.
— 83. II, 1, s. 2.	— — 2 — 8 m. — 18.
— 88 sq. II, 8, s. 1. 2 pr. p.	— — 78 — 15 — p. 79 lin. 1 in.
— 95. II, 14 exc. fine	— — 2 — 22 m. — 27 m.
— 97 sq. II, 17.	— — 5 — 15 m. — p. 6 lin. 12 m.
— 98 sq. II, 20, s. 1. 3.	III — 60 — 5 — p. 61 lin. 3.
— 99. II, 21, s. 1.	II — 210 — 6 — 11 v. f.
— 100. II, 22.	I — 5 — 9 m. — 15 m.
— 100 sqq. II, 23 t.	— — 3 — 11 m. — p. 5 lin. 9 m.
— 102 sq. II, 25.	— — 3 — 1 m. — 8 m.
— 104 sq. II, 32.	— — 234 — 15 m. — 23.
— 107 sq. II, 39.	II — 30 — 13 — 22.
— 114 sq. II, 53.	— — 167 — 2 — 6 m.
item I. p. 142. II, 105, s. 1.	
— 116. II, 58, s. 1.	— — 298 — 13 — 17 m.
— 135. II, 94, s. 1 exc. in.	I — 171 — 21 f. — 25 m.
— 140 sq. II, 103, s. 1.	III — 63 — 19 — p. 64 lin. 9.
— 141 sq. II, 104, s. 1 f. et 2.	— — 102 — 12 — 15 m.
— 142. II, 105, s. 1.	II — 167 — 2 — 8.
item I. p. 114 sq. II, 53.	
— 155. II, 134 pr. p.	III — 57 — 10 p. in. — 16.
— 167 sqq. II, 164 t. (exc. s. 2 alt. p.)	II — 251 — 32 — p. 253 lin. 3.
— 171. III, 2.	III — 56 — 10 — 15.
— 176. III, 8.	I — 82 — 19 m. — p. 83 lin. 3 in.
— 177. III, 10 t.	— — 114 — 9 — 27.
(cum s. 1. conf. T. IV. p. 289. XLIX, 8, s. 1.)	
— 177 sq. III, 11.	III — 58 — 1 — 14.
— 178 sq. III, 12 exc. extr. p.	— — 58 — 15 — p. 59 lin. 12.
— 179. III, 13, s. 1.	— — 59 — 18 — 23 v. f.
— 179 sq. III, 14 t.	— — 61 — 5 — p. 62 lin. 12.
— 180 sq. III, 15 t.	— — 62 — 17 — p. 63 lin. 5.
— 181. III, 16.	— — 64 — 10 — 21.
— 181 sqq. III, 17 t.	— — 64 — 22 — p. 67 lin. 15.
— 183 sq. III, 18 t.	— — 67 — 16 — 28.
— 184. III, 19 t.	— — 68 — 1 — 14.
— 185. III, 20.	— — 68 — 15 — 24.
— 185. III, 21 t.	— — 68 — 25 — p. 69 lin. 12.
— 186. III, 22.	— — 74 — 12 p. in. — 16.
— 186. III, 23.	— — 74 — 17 — p. 75 lin. 2.
— 186. III, 24.	— — 75 — 3 — 9.
— 187. III, 25 t.	— — 75 — 10 — p. 76 lin. 12.

Germ. Tom. I.	Lat.
p. 187. III, 26.	III. p. 76 lin. 27 — 31.
— 187 sq. III, 27 t.	— — 77 — 3 — 16.
— 188. III, 28.	— — 77 — 17 — 26.
— 188 sq. III, 29.	— — 77 — 36 — p. 78 lin. 2.
— 189. III, 30.	I — 244 — 1 — 8 m. † lin. 8 m.-
— 189. III, 31.	— — 244 — 11 m. — 24.
— 190 sq. III, 32 t. (exc. med. parte sectionis 1. et particulâ sectionis 2.)	— — 245 — 2 — 14.
— 190. III, 33.	— — 246 — 25 — p. 247 lin. 2.
— 190 sq. III, 34.	— — 247 — 3 — 9.
— 191. III, 37.	— — 247 — 10 — 14 m.
— 192. III, 38.	— — 242 — 21 m. — p. 243 lin
— 192. III, 39.	— — 248 — 5 — 10.
— 192 sq. III, 40 t.	— — 248 — 11 — p. 249 lin. 8 † lin. 8 m. —
— 193 sq. III, 41.	— — 249 — 10 m. — 16.
— 194 sq. III, 44 t.	— — 249 — 24 — p. 250 lin. 1
— 195 sq. III, 47.	— — 243 — 7 m. — 19.
— 197. III, 50.	— — 247 — 19 — p. 248 lin. 4.
— 198. III, 54.	II — 19 — 14 — 18 m.
— 198 sq. III, 55.	I — 250 — 15 — 25. item II. p. 20 lin. 9 m. —
— 199. III, 56 t.	II — 19 lin. 18 m. — p. 20 lin.
— 199 sq. III, 57.	I — 251 — 2 — 9 m.
— 200. III, 58 pr. p.	— — 251 — 9 m. — 16 m.
— 200. III, 58 alt. p.	— — 251 — 22 — 26.
— 200. III, 59.	— — 251 — 16 m. — 21.
— 200. III, 60, s. 1.	— — 255 — 2 — 19.
— 201. III, 61.	— — 255 — 20 — 23 m.
— 201. III, 62.	— — 255 — 23 m. — p. 256 lin
— 201 sq. III, 63.	— — 253 — 8 — 18.
— 202. III, 64.	— — 253 — 19 — p. 254 lin. 1
— 203. III, 66.	— — 254 — 11 — 17.
— 204. III, 67.	— — 254 — 26 m. — 31.
— 204. III, 68.	— — 254 — 18 — 26 m.
— 205. III, 70.	— — 416 — 8 m. — 21 (prefixu g
— 205. III, 71.	— — 256 — 12 m. — 25.
— 205 sq. III, 72 t.	— — 258 — 12 — 22.
— 206 sq. III, 73 t.	— — 257 — 8 — p. 258 lin. 5.
— 207. III, 74.	— — 256 — 5 — 12 m.
— 207 sq. III, 75.	— — 258 — 6 — 11.
— 208. III, 76, s. 1.	— — 252 — 2 — 6 m.
— 208. III, 77.	— — 252 — 25 m. — p. 253 lin.
— 209. III, 79.	— — 252 — 22 — 25 m.
— 209. III, 80, s. 1. 2.	— — 252 — 6 m. — 16 m.
— 213. III, 91.	III — 59 — 23 f. — p. 60 lin.
— 214 sq. III, 95.	conf. I. p. 245 lin. 15 — p. 246 l (partim a ge diversa.)
— 216. IV, 1, s. 1 alt. p.	II p. 274 lin. 10 m. — 16.

*) † lin. 8 m. — 11 m.] additionis signo † h. l. et in seqq. indicav tamenta latinorum Colloquiorum, quae in germanicis non leguntur.

Germ. Tom. I.	Lat.
p. 216. IV, 1, s. 2.	II. p. 274 lin. 5 — 10 m.
— 218 sq. IV, 3 t. (exc. alt. p. sectionis 3.)	I — 172 — 8 m. — 20.
— 223. IV, 17 exc. extr. p.	— — 167 — 17 — p. 168 lin. 5 m.
— 223. IV, 18. conf. p. 240. IV, 61, s. 1.	
— 231. IV, 39.	— — 181 — 15 m. — 27.
— 233. IV, 42.	— — 3 — 8 m. — 11 m.
— 234. IV, 45.	II — 20 — 24 m. — p. 21 lin. 5.
— 235. IV, 46, s. 2.	I — 247 — 14 m. — 18.
— 238. IV, 56. conf. T. IV. p. 663. LXXVI, 10.	— — 390 — 33 m. — p. 391 lin. 8.
— 239. IV, 58 t.	— — 183 — 27 — p. 184 lin. 13.
— 239. IV, 59.	— — 175 — 4 m. — 11.
— 240. IV, 60 (exc. ult. 3 lineis)	— — 172 — 21 — p. 173 lin. 3.
— 240. IV, 61, s. 1.	— — 172 — 5 — 8 m.
— 240 sq. IV, 61, s. 2—4.	— — 177 — 5 m. — 19 m.
— 241. IV, 62 t.	— — 177 — 21 — p. 178 lin. 2.
— 242. IV, 63 t.	— — 178 — 3 — 14.
— 242. IV, 64.	— — 171 — 4 — 11 m.
— 242 sq. IV, 65, s. 1. 2 pr. p.	— — 171 — 12 — 21 v. f.
— 243. IV, 66.	— — 171 — 25 m. — p. 172 lin. 4.
— 243 sq. IV, 67.	— — 168 — 16 m. — p. 169 lin. 12 m.
— 244 sq. IV, 68.	— — 169 — 12 m. — 16 † lin. 17—21.
— 245. IV, 69 t.	— — 170 — 3 — 22.
— 245 sq. IV, 70 t.	— — 170 — 23 — p. 171 lin. 3.
— 246. IV, 71 (exc. ult. 2 lineis)	— — 178 — 15 — 24 m.
— 246 sq. IV, 72.	— — 178 — 28 — p. 179 lin. 3 m.
— 247. IV, 73.	— — 179 — 3 m. — 7.
— 247. IV, 74.	— — 179 — 8 — 16.
— 247 sq. IV, 75.	— — 173 — 8 — 20 † lin. 21—23.
— 248. IV, 76 t.	— — 168 — 5 m. — 16 m.
— 248 sqq. IV, 77, s. 1—3.	— — 181 — 28 — p. 182 lin. 21.
— 250. IV, 78, s. 2.	— — 181 — 8 — 15 m.
— 250. IV, 79.	— — 181 — 3 — 7.
— 251. IV, 80 t.	— — 180 — 11 — p. 181 lin. 2.
— 251 sq. IV, 81.	— — 179 — 19 m. — 26 m.
— 253 sq. IV, 83 t.	— — 179 — 26 m. — p. 180 lin. 10.
— 254. IV, 84.	— — 182 — 22 — p. 183 lin. 12.
— 254 sq. IV, 85.	— — 183 — 13 — 25.
— 255 sq. IV, 88, s. 1.	— — 409 — 36 — p. 410 lin. 2 m.
— 257. IV, 89 t.	II — 158 — 10 — p. 159 lin. 6.
— 257 sq. IV, 90.	— — 159 — 7 — 18.
— 258. IV, 91.	— — 159 — 19 — p. 160 lin. 6.
— 258. IV, 92.	— — 160 — 7 — 10.
— 258 sq. IV, 93 t.	— — 160 — 12 m. — p. 161 lin. 9 m.
— 260. IV, 94.	— — 161 — 9 m. — 16.
— 262. IV, 96 t.	— — 161 — 17 — p. 162 lin. 11.
— 262 sq. IV, 97.	— — 162 — 12 — 22.
— 263. IV, 98.	— — 163 — 1 — 14.
— 264. IV, 100.	— — 163 — 15 — p. 164 lin. 5 m.
— 266 sq. IV, 102, s. 5—7.	— — 164 — 5 m. — 23.
— 268. IV, 104 pr. p. conf. T. IV. p. 667. LXXVI, 16, s. 3. 4.	I — 383 — 9 p. in. — 12 v. f.

Germ. Tom. I.	Lat.
p. 270 sq. IV, 111 t.	I. p. 410 lin. 19 — p. 411 lin. 12.
— 272 sq. IV, 112, s. 1—3.	— — 411 — 18 — p. 412 lin. 8.
s. 2. extr. p.	conf. I. p. 411 lin. 13—17.
— 273. IV, 112, s. 4.	I p. 412 lin. 29 — p. 413 lin. 4.
— 273 sq. IV, 114.	— — 412 — 9 — 22.
— 274. IV, 115.	— — 412 — 23 — 28.
— 278. IV, 124, s. 1—3.	II — 282 — 18 — p. 283 lin. 2 m.
— 280 sq. IV, 128 t.	I — 173 — 24 — p. 174 lin. 11 m
— 283 sq. V, 4, s. 1. 2.	— — 188 — 17 m. — 23.
— 284. V, 4, s. 3. 4.	— — 188 — 11 — 17 m.
— 291 sq. V, 16 t.	III — 272 — 20 — p. 273 lin. 18
— 292. V, 17 t.	I — 186 — 16 m. — p. 187 lin.
— 293. V, 18.	— — 188 — 24 — 28 m.
— 293 sq. V, 19 t.	— — 188 — 28 m. — p. 190 lin. 4
— 294. V, 20.	— — 187 — 8 — 16 m.
— 294 sq. V, 21.	— — 188 — 1 — 10.
— 295. V, 22 t.	— — 187 — 16 m. — 30.
— 295 sq. V, 23.	— — 190 — 19 f. — 26.
— 296. V, 24 t.	— — 190 — 5 — 19 m.
— 296 sq. V, 25 t.	III — 15 — 3 — p. 16 lin. 12.
— 297. V, 26 exc. extr. p.	— — 16 — 13 — 18 v. f.
— 299. VI, 1.	I — 8 — 4 m. — 8 m.
— 299. VI, 2 exc. extr. p.	— — 8 — 1 m. et lin. 8 m. —
— 300. VI, 3 t.	— — 8 — 20 — p. 9 lin. 6 m.
— 302. VI, 6 pr. p.	— — 6 — 17 — 24.
— 302 sq. VI, 6 alt. p.	— — 6 — 12 m. — 16.
— 304. VII, 1, s. 1 exc. ult. 1½ lineis	III — 47 — 3 — 12.
— 308. VII, 4.	— — 45 — 15 — p. 46 lin. 3.
— 309 sq. VII, 6 t. (exc. ult. 1½ lineis sectionis 2.)	— — 42 — 18 — p. 44 lin. 2.
— 310. VII, 7, s. 1 pr. p. (exc. 2 particulis)	— — 44 — 12. 13.
— 310. VII, 7, s. 2.	— — 46 — 5 — 9.
— 310 sq. VII, 8 t.	— — 46 — 10 — p. 47 lin. 2.
— 319. VII, 16, s. 2.	— — 36 — 21 — p. 37 lin. 3 m.
— 319 sq. VII, 17 t.	II — 249 — 18 — 33.
— 321. VII, 20.	I — 55 — 19 m. — 24 m.
— 337 sq. VII, 36 t.	III — 38 — 1 — p. 39 lin. 10.
— 343 sq. VII, 42 t.	— — 41 — 6 — p. 42 lin. 9.
— 344. VII, 43.	— — 39 — 11 — 23.
— 345. VII, 44, s. 2.	— — 40 — 1 — 3 m. et lin. 4
— 345. VII, 45.	— — 123 — 39 — p. 124 lin. 3.
— 345. VII, 46.	— — 40 — 22 — p. 41 lin. 5.
— 345 sq. VII, 47 t.	— — 44 — 14 — p. 45 lin. 14.
— 346. VII, 48 pr. p. latina	— — 48 — 32 — p. 49 lin. 2 et 8
— 348. VII, 49 pr. p. latina	— — 49 — 3 — 7.
— 350. VII, 53.	I — 11 — 3 m. — 14 m.
— 355. VII, 69.	III — 52 — 6 — 10.
— 360. VII, 80, s. 1 pr. p.	— — 37 — 3 m. — 4 m.
— 368 sq. VII, 94 t.	I — 12 — 22 m. — p. 13 lin. 4.
— 372 sq. VII, 100, s. 1 in. et fin. et s. 2 in.	II — 301 — 16 m. — 21 m.
item T. II. p. 257 XVI, 3, s. 1 et s. 2 in.	
— 381 sq. VII, 111.	conf. II. p. 301 lin. 13 m. — 16 m.

Germ. Tom. I.	Lat.
p. 384. VII, 113, s. 6. 7.	II. p. 287 lin. 29 — p. 288 lin. 4. (lat. breviora)
— 404 sq. VII, 148 t.	— — 108 — 14 — 27. (lat. breviora)
— 409. VII, 159.	— — 292 — 11 — 13.
— 413. VII, 166.	I — 11 — 14 m. — 19.
— 416. VII, 177.	III — 37 — 4 m. — 12.
— 416 sq. VII, 178.	I — 11 — 20 — p. 12 lin. 5.
Tom. II.	
p. 1. VIII, 1, s. 1.	II p. 247 — 22 — 26 † lin. 27.
— 1. VIII, 1, s. 3.	conf. I. p. 58 lin. 12 p. in. — 13.
item T. II. p. 176. XIII, 35. s. 4.	
— 1 sq. VIII, 1, s. 4—7.	I p. 57 lin. 24 — p. 58 lin. 12 in.
item T. II. p. 175 XIII, 35, s. 1—3 m.	
— 8. IX, 1 t.	II — 86 — 26 — p. 87 lin. 9 in.
— 8 sqq. IX, 2, s. 1 pr. p., s. 2 pr. p., s. 3.	— — 87 — 9 p. in. — 19.
— 10. IX, 3.	— — 88 — 1 — 9.
— 10 sq. IX, 4, s. 1 exc. ult. 3½ lineis	— — 85 — 18 — p. 86 lin. 5 in.
— 11 sq. IX, 4, s. 4—7.	— — 86 — 6 m. — 25.
— 20 sqq. IX, 19 t.	— — 90 — 3 — 22 m.
— 36 sq. IX, 42 t.	— — 88 — 10 — p. 89 lin. 6 m.
— 37. IX, 43 pr. p.	— — 89 — 6 m. — 9.
— 38. IX, 44 t. (exc. verbis inclusis sectionis 1. et ult. 1½ lineis sect. 2.)	— — 89 — 40 — p. 90 lin. 2.
— 38 sq. IX, 45.	— — 90 — 3 — 8 m.
item T. II. p. 20 sqq. IX, 19.	— — 90 — 19 f. — p. 91 lin. 1 v. f.
— 39. IX, 46.	— — 87 — 20 — 26.
— 40. IX, 48.	I — 73 — 19 — 26.
— 47 sq. X, 1.	— — 73 — 27 — p. 74 lin. 3.
— 48. X, 2, s. 1.	— — 51 — 22 — 25 et p. 74 lin. 4—10.
— 48. X, 2, s. 2.	II — 239 — 19 p. in. — p. 240 lin. 2.
— 67. XI, 2.	— — 240 — 3 — 11 m.
— 67. XI, 3.	— — 237 — 17 — 23.
— 67 sq. XI, 4 exc. ult. 2½ lineis	— — 243 — 10 — p. 244 lin. 14.
— 68 sq. XI, 5 t.	— — 240 — 11 m. — p. 241 lin. 3.
— 69 sq. XI, 7.	III — 108 — 22 — 24. 25 m. — 31 m.
— 71. XI, 9, s. 2 ait. p. et s. 3 exc. ult. 2½ lin.	II — 241 — 21 — p. 242 lin. 24.
— 71 sq. XI, 10 t. (exc. ultima s.) ultima sectio (exc. ult. 1½ lin.)	conf. II. p. 242 lin. 25—27 in.
— 73 sq. XI, 12 t.	II p. 244 lin. 15 — p. 246 lin. 31.
— 76 sqq. XI, 13 t. (exc. p. 81 m. — 82 in.)	— — 232 — 22 — p. 237 lin. 5.
— 82. XI, 14, s. 1. exc. ult. 3 lin.	— — 237 — 24 — 27.
— 82 sqq. XI, 14, s. 2—7 (exc. ult. lin. sectionum 5—7.)	— — 238 — 3 p. in. — p. 239 lin. 19 in.
— 85. XI, 16 t. (exc. penult. lin. sectionis 2.)	— — 241 — 4 — 20.
— 85 sq. XI, 18.	I — 19 — 16 — 19.
item T. IV. p. 245. XI.VII, 4 f.	
— 86. XI, 19.	II — 242 — 25 — 27.
— 86. XI, 20, s. 2.	— — 243 — 1 — 9.

Germ. Tom. II.	Lat.
p. 58 sq. XI, 25 t.	II. p. 34 lin. 13 — p. 35 lin.
— 110. XII, 28.	I — 36 — 22 m. — 26.
— 110. XII, 29.	— — 36 — 18. 19.
— 111. XII, 30.	— — 36 — 20 — 22 m.
— 111. XII, 31a.	— — 36 — 27 — p. 37 lin.
— 114. XII, 35.	— — 53 — 24 m. — p. 54
— 114. XII, 36,	— — 35 — 15 m. — 21 m.
— 122. XII, 51, s. 2.	— — 35 — 21 m. — 28.
— 122 sq. XII, 54 t.	III — 311 — 27 — 40.
— 123 sq. XII, 55, s. 2—5.	I — 50 — 9 m. — p. 51
— 126 sq. XII, 62.	II — 301 — 6 m. — 12 m.
— 132 sq. XII, 68a.	I — 34 — 39 m. — p. 35
— 133. XII, 69.	III — 72 — 4 — 8.
— 134. XII, 70.	I — 51 — 6 — 15 m.
— 134. XII, 71 pr. p.	— — 49 — 20 m. — p. 50 lin p. 122 lin. 2
— 134. XII, 71 alt. p.	I — 51 — 15 m. — 21.
— 134 sq. XII, 72.	— — 50 — 1 m. — 9 m.
— 143 sq. XII, 85 t.	II — 274 — 18 — p. 275 lin
— 169 sq. XIII, 21.	I — 52 — 24 — p. 53 lin.
— 170 sq. XIII, 23.	— — 52 — 9 m. — 19 m.
— 171. XIII, 24.	— — 52 — 19 m. — 23.
— 171 sq. XIII, 25 t.	— — 53 — 10 — 19 m.
— 174. XIII, 34 t.	— — 56 — 25 — p. 57 lin.
— 175. XIII, 35, s. 1. 2. 3 pr. p.	— — 57 — 20 m. — p. 58
— 176. XIII, 35, s. 4. 5.	— — 58 — 12 m. — 27.
— 176 sq. XIII, 36, s. 1-8.	— — 60 — 7 — p. 61 lin.
— 178 sq. XIII, 39.	— — 59 — 1 — 9 m.
— 188 sq. XIII, 57 t.	— — 61 — 20 — 35.
— 190 sq. XIII, 60.	conf. I. p. 54 lin. 19 sqq.
— 194. XIII, 68, s. 1 pr. p.	I p. 57 lin. 17 — 20 m.
— 202 sq. XIII, 85, s. 1. 2.	— — 320 — 22 m. — p. 321
— 203. XIII, 85, s. 3.	— — 320 — 18 — 22 m. (br
— 203. XIII, 85, s. 4. 5.	— — 321 — 9 m. — 20 m.
— 207. XIV, 7, s. 1.	II — 282 — 33 — 34 m. et — p. 282 lin.
— 208. XIV, 10.	— — 283 — 2 m. — 10 m.
— 209. XIV, 11.	— — 283 — 10 m. — 16.
— 209. XIV, 12 t.	— — 283 — 17 — 31.
— 210. XIV, 13.	— — 282 — 11 p. in. — 16.
— 210 sq. XIV, 14 t.	— — 280 — 12 — p. 281 lin.
— 211 sq. XIV, 15 t.	— — 281 — 9 — 24.
— 212. XIV, 16.	— — 282 — 25 — 32.
— 212. XIV, 17 prima p. (exc. subseq. media parte)	— — 281 — 33 — 37.
— 212 sq. XIV, 17 tertia p.	— — 282 — 1 m. — 11 in.
— 213. XIV, 19 t.	— — 283 — 32 — p. 284 lin.
— 215. XIV, 22.	I — 191 — 16 m. — 19 m.
— 216. XIV, 24.	— — 72 — 20 — p. 73 lin.
— 216 sq. XIV, 25.	II — 249 — 1 — 17.
— 217. XIV, 26.	I — 73 — 4 — 17.
— 221 sq. XIV, 37, s. 2. 3 (exc. ult. 1½ lin.)	II — 148 — 7 m. — 16.
— 223. XIV, 42.	— — 275 — 17 — 23 m.
— 224 sq. XIV, 43, s. 2—5.	— — 147 — 9 m. — p. 148

Germ. Tom. II.

p. 225. XIV, 44.
— 228. XV, 1.
— 229. XV, 1ª t.
— 231. XV, 3 t.
— 231 sq. XV, 4, s. 1. 2.
— 232. XV, 4, s. 3.
— 232. XV, 4, s. 4.
— 232 sq. XV, 4, s. 5. 6.
— 234. XV, 8.
— 234 sq. XV, 10 t.
— 235. XV, 11 t.
— 235 sq. XV, 12 t.
— 236 sq. XV, 13 t.
— 237. XV, 14.
— 237 sq. XV, 14ª.
— 238 sq. XV, 15 t.
— 239. XV, 16, s. 1.
— 240. XV, 16, s. 2.
— 240. XV, 18, s. 1.
— 240 sq. XV, 18, s. 2—4.
— 241. XV, 19, s. 1.
— 243. XV, 21ª.
conf. T. II. p. 234 sq. XV, 10.
— 244. XV, 23.
— 244. XV, 24, s. 1 exc. ult. 2 lin.
— 245. XV, 24, s. 2.
— 246. XV, 30 t.
— 257. XVI, 3, s. 1 et 2 in.
item I. p. 372 sq. VII, 100, s. 1 in. et fin. et s. 2 in.
— 258. XVI, 5 t.
— 259. XVI, 7, s. 1 alt. p.
— 259 sq. XVI, 7, s. 2 pr. p.
— 260. XVI, 8, s. 1 media quaed. p.
— 260. XVI, 8, s. 1 subsequens media particula
— 260. XVI, 8, s. 1 extr. p.
— 261. XVI, 9 t.
— 263. XVII, 2.
— 263 sq. XVII, 3 t. (exc. 1½ lineis sectionis 1.) s. 1 extr. p. s. 3 alt. p.
— 264 sq. XVII, 4, s. 1.
— 265. XVII, 4, s. 2.
— 265. XVII, 5, s. 1.
— 267. XVII, 7 t. (exc. ult. 2½ lin. sectionis 2.)
— 267 XVII, 9, s. 1.
— 268. XVII, 9, s. 4.
— 268. XVII, 10, s. 1. 2.
— 268. sq. XVII, 10, s. 3—5.
conf. T. III. p. 492 sq. XXXVII, 96.

Lat.

III. p. 19 lin. 10 — 17.
I — 63 — 7 p. in. — 15 m.
— — 63 — 23 m. — p. 64 lin. 18.
— — 62 — 15 m. — p. 63 lin. 2 m.
— — 62 — 4 — 15 m.
— — 67 — 16 — 25.
— — 63 — 2 m. — 6 m.
— — 64 — 19 — p. 65 lin. 6.
— — 434 — 18 — 22 m.
— — 63 — 16 — 21 m.
— — 65 — 7 — p. 66 lin. 2.
— — 66 — 20 — p. 67 lin. 15.
— — 66 — 3 — 19.
— — 75 — 15 — 22.
— — 75 — 23 — p. 76 lin. 17.
— — 76 — 18 — p. 77 lin. 17.
— — 78 — 1 m. — 11.
— — 77 — 18 — p. 78 lin. 1 m.
— — 75 — 10 m. — 14.
— — 74 — 16 f. — p. 75 lin. 10 m.
III — 119 — 31 — 38.
I — 63 — 16 — 21 m.
— — 59 — 16 m. — p. 60 lin. 6.
III — 279 — 16 — 21 v. f.
— — 280 — 5 — 13.
II — 184 — 17 — p. 185 lin. 10.
— — 301 — 16 m. — 21 m.
— — 12 — 9 — p. 13 lin. 8.
I — 342 — 4 — 8.
— — 342 — 17 — 25 m.
— — 325 — 14 m. — 19 v. f.
— — 330 — 8 m. — 10 in.
— — 331 — 16 m. — 18 m.
— — 332 — 23 — p. 333 lin. 10 m. et lin. 16 m. — p. 334 lin. 1 m. (diverso ordine)
II — 184 — 9 — 16.
— — 185 — 17 — 28.
conf. etiam II. p. 190 lin. 6.
— — II. p. 190 lin. 11 m. — 12 m. et lin. 15. 16.
II p. 185 lin. 29 — p. 186 lin. 10 in.
— — 186 — 13 — 19 m.
conf. II. p. 100 lin. 25 sqq.
II p. 188 lin. 15 — p. 189 lin. 6.
— — 189 — 20 — p. 190 lin. 2.
— — 99 — 3 — 9.
— — 102 — 9 — 19.
— — 99 — 10 — p. 100 lin. 15.

Germ. Tom. II.	Lat.
p. 269. XVII, 11.	II. p. 187 lin. 19 — p. 188 lin. 7
— 273 sq. XVII, 15.	— — 189 — 9 — 18.
— 274. XVII, 16.	— — 187 — 7 — 17.
— 277 sq. XVII, 21. 22.	conf. II. p. 101 in. — p. 102 p. i
— 280 sq. XVII, 24, s. 2. 4.	II p. 186 lin. 19 v. f. — p. 187
— 285. XVII, 29, s. 1 pr. eaque maior p.	I — 460 — 22 — p. 461 lin. 2
— 285. XVII, 29, s. 1 alt. p.	— — 460 — 16 — 20 m.
— 285 sqq. XVIII, 1 t.	— — 69 — 5 — p. 70 lin. 8
— 287. XVIII, 2, s. 1—3.	— — 68 — 13 m. — p. 69 lin
— 287 sq. XVIII, 2, s. 4.	— — 70 — 9 — 16.
— 288 sq. XVIII, 3, s. 1—3.	— — 71 — 26 — p. 72 lin. 1
— 289 sq. XVIII, 4 t.	— — 70 — 17 — p. 71 lin. 2
— 291. XVIII, 7.	— — 370 — 26 — p. 371 lin.
— 291 sq. XVIII, 8.	II — 1 — 2 — 11.
— 295. XIX, 1 t.	III — 23 — 27 — p. 24 lin. 9.
— 295 sq. XIX, 2.	— — 24 — 10 — 18.
— 296. XIX, 3.	— — 24 — 20 — p. 25 lin. 4
— 296. XIX, 4.	— — 25 — 5 — 11.
— 298 sq. XIX, 6.	— — 26 — 4 — 13.
— 299. XIX, 7.	— — 29 — 19 — p. 30 lin. 1
— 300. XIX, 8.	— — 30 — 15 — 28 m.
— 300. XIX, 9.	— — 31 — 9 — 19.
— 300 sq. XIX, 10.	— — 32 — 16 — p. 33 lin. 2
— 301. XIX, 11 t.	— — 36 — 9 — 19.
— 301 sq. XIX, 12, s. 1. 2.	— — 33 — 21 — p. 34 lin. 1
— 302 sq. XIX, 13.	— — 35 — 8 — 17.
— 304. XIX, 15 t. (exc. alt. parte sectionis 2.)	— — 35 — 18 — p. 36 lin. 8.
— 305. XIX, 16 t.	— — 26 — 14 — p. 27 lin. 7.
— 311 sq. XIX, 27.	— — 323 — 22 — p. 324 lin. 1 (in sola Reb. Ed.
— 320. XIX, 41, s. 2. item III. p. 342 sq. XXXVII, 3, s. 1.	II — 23 — 19 — p. 24 lin. 2
— 328 sq. XX, 1 t.	I — 15 — 4 m. — 29.
— 329 sq. XX, 2.	— — 14 — 16 m. — 19 m.
— 330. XX, 3.	— — 14 — 11 — 16 m.
— 330. XX, 4.	— — 14 — 19 m. — 24 m.
— 330. XX, 5.	— — 14 — 24 m. — p. 15 lin.
— 330 sq. XX, 6.	— — 18 — 20 — p. 19 lin. 8.
— 331 sq. XX, 7 t.	— — 15 — 30 — p. 16 lin. 8.
— 332. XX, 8.	— — 20 — 17 — 26 m.
— 332. XX, 9, s. 1.	— — 21 — 13 — 17 m.
— 332 sq. XX, 9, s. 2.	— — 21 — 27 — p. 22 lin. 2.
— 333. XX, 10 t.	— — 16 — 9 — p. 17 lin. 10
— 334 sq. XX, 11, s. 2. 3.	— — 19 — 9 — p. 20 lin. 4.
— 335. XX, 12 in.	— — 14 — 4 m. — 7 in.
— 341. XX, 22.	III — 73 — 1 — 17.
— 342. XX, 24.	II — 132 — 11 — 17.
— 343. XX, 25 t.	I — 18 — 8 m. — 19.
— 343 sq. XX, 26, s. 1.	— — 17 — 23 m. — 29.
— 344. XX, 26, s. 3. 4.	— — 18 — 1 — 7 in. †lin. 7 p. i
— 345. XX, 28.	— — 12 — 7 — 20 † lin. 21

Germ. Tom. II.	Lat.
p. 347. XXI, 1, s. 1.	I. p. 26 lin. 16 — 26.
— 347. XXI, 1, s. 2. item IV. p. 372. LVII, 5 alt. p.	— — 25 — 22 — 26 in.
— 348. XXI, 1, s. 3.	— — 25 — 26 p. in. — p. 26 lin. 2 v. f.
— 348 sq. XXI, 1, s. 5 lin. extr. et s. 6. 7.	— — 26 — 2 f. — 12 m.
— 349. XXI, 1, s. 8.	— — 26 — 27 — p. 27 lin. 2.
— 349. XXI, 1, s. 9.	— — 29 — 7 — 17 m.
— 349 sq. XXI, 2.	— — 29 — 17 m. — 25.
— 350. XXI, 3 t.	— — 28 — 13 — p. 29 lin. 6.
— 350 sq. XXI, 4 t.	— — 27 — 3 — p. 28 lin. 12.
— 352 sqq. XXI, 5 t. (exc. ult. 2¼ lin. sectionis 20.)	— — 30 — 1 — p. 32 lin. 33.
— 367. XXII, 4.	— — 23 — 14 — 23 m.
— 367. XXII, 5.	— — 22 — 26. 20 m. — 25.
— 367 sq. XXII, 6.	— — 22 — 27 — p. 23 lin. 13.
— 369 sq. XXII, 9 t. 9, s. 3.	III — 109 — 10 — p. 110 lin. 8. conf. etiam III. p. 154 lin. 2 — 10 m. † additam.
— 370 sq. XXII, 10.	III p. 110 lin. 9 — 23.
— 371 sq. XXII, 11 t. (exc. initio sectionis 1.)	— — 110 — 25 — p. 111 lin. 17.
— 372. XXII, 12.	— — 111 — 18 — 21.
— 372 sq. XXII, 13.	— — 111 — 22 — 40.
— 373. XXII, 14.	— — 112 — 1 — 6.
— 373 sq. XXII, 15.	— — 112 — 8 — 30.
— 374. XXII, 16.	— — 113 — 16 — 25.
— 374 sq. XXII, 17.	— — 113 — 26 — 33.
— 375. XXII, 19.	— — 113 — 34 — p. 114 lin. 8.
— 376. XXII, 20.	— — 114 — 15 — 20.
— 376. XXII, 22.	— — 114 — 9 — 14.
— 376. XXII, 23.	— — 114 — 21 — 26.
— 377. XXII, 24 t.	— — 114 — 32 m. — p. 115 lin. 7.
— 377. XXII, 25, s. 1.	— — 115 — 8 — 15. item III. p. 130 lin. 40 — p. 131 lin. 7.
— 377. XXII, 25, s. 2.	— p. 115 lin. 17 — 20 m.
— 378 sq. XXII, 27 t. (exc. ult. 1½ lin. sectionis 1. et alt. parte sectionis 2.)	— — 115 — 20 m. — p. 116 lin. 6.
— 379. XXII, 28.	— — 116 — 7 — 18.
— 379. XXII, 29.	— — 116 — 19 — 21 v. f.
— 380. XXII, 30.	— — 116 — 21 f. — 26.
— 380 sq. XXII, 31 t.	— — 116 — 27 — p. 117 lin. 14.
— 381. XXII, 32.	— — 117 — 16 — 29.
— 381. XXII, 33.	— — 117 — 30 — 33.
— 381 sq. XXII, 34.	I — 38 — 3 f. — 26.
— 383 sq. XXII, 36 t.	III — 117 — 34 — p. 118 lin. 27.
— 384. XXII, 37.	— — 118 — 28 — 37 m.
— 384 sq. XXII, 38.	— — 118 — 37 m. — p. 119 lin. 4.
— 385. XXII, 39.	— — 119 — 5 — 14.
— 385. XXII, 40.	— — 119 — 15 — 18.
— 385 sq. XXII, 41.	— — 119 — 19 — 30.
— 386. XXII, 42.	— — 120 — 1 — 6.
— 387. XXII, 44.	— — 120 — 7 — 11.
— 387. XXII, 45 pr. p.	— — 120 — 12 — 22.

Germ. Tom. II.	Lat.
p. 388. XXII, 47 exc. ult. 5½ lin.	III. p. 120 lin. 23 — 34.
— 388 sq. XXII, 48 t.	— — 121 — 7 — 21.
— 390. XXII, 50 t.	— — 121 — 22 — 31.
— 390. XXII, 51.	— — 121 — 32 — 38 m.
— 390 sq. XXII, 52.	— — 121 — 38 m. — p. 122 l
— 391. XXII, 53 t.	— — 122 — 6 — 24.
item T. I. p. 22 sq. 1, 21.	
— 391 sq. XXII, 54 t.	— — 122 — 25 — 34.
— 392. XXII, 55.	— — 123 — 11 — 17.
— 392 sq. XXII, 56, s. 1.	— — 122 — 35 — p. 123 lin.
— 393. XXII, 57.	— — 123 — 26 — 30.
— 393. XXII, 58.	— — 123 — 31 — 38.
	conf. I. p. 271 lin. 22. –
— 393 sq. XXII, 59.	— — 124 lin. 4 — 8.
— 394. XXII, 60 t.	— — 124 — 9 — 22.
— 395. XXII, 61 t.	I — 148 — 10 — p. 149 lin.
— 396 sq. XXII, 62 t. (exc. 2 lin. p. init. sectionis 2. et germ. versione in fine eiusd. sect.)	III — 124 — 23 — 36.
— 397. XXII, 63.	— — 124 — 37 — p. 125 lin.
— 397. XXII, 64.	— — 125 — 3 — 7.
— 397 sq. XXII, 65 t.	— — 125 — 8 — 23.
— 398 sq. XXII, 66 t. (exc. 2½ lin. mediis sectionis 2.)	— — 125 — 24 — p. 126 lin.
— 399. XXII, 67.	— — 126 — 3 — 9.
— 399. XXII, 68.	— — 126 — 10 — 13.
— 399 sq. XXII, 69.	— — 126 — 14 — 24.
— 400. XXII, 70.	— — 126 — 25 — 28.
— 400. XXII, 71.	— — 126 — 29 — 34.
— 400. XXII, 72.	— — 126 — 35 — p. 127 lin.
— 401. XXII, 73.	— — 127 — 23 — 38 m.
	conf. I. p. 271 lin. 28 –
— 401. XXII, 74 t.	— — 127 lin. 38 m. — p. 128
— 402. XXII, 75, s. 1.	— — 128 — 21 — 26.
— 402. XXII, 76.	— — 128 — 27 — 31.
— 402. XXII, 77 t.	— — 128 — 32 — p. 129 lin.
— 403. XXII, 78.	— — 129 — 2 p. in. — 11.
— 403 sq. XXII, 79.	— — 129 — 12 — 25.
— 404. XXII, 80 t.	— — 129 — 26 — 37.
— 404 sq. XXII, 81 t.	— — 129 — 38 — p. 130 lin.
— 405 sq. XXII, 82 exc. ult. 1⅛ lin.	— — 130 — 30 — 38.
— 406. XXII, 83.	— — 131 — 8 — 15.
— 411 sq. XXII, 95.	— — 112 — 31 — p. 113 lin.
— 414 sq. XXII, 104 t.	— — 264 — 1 — p. 285 lin.
item III. p. 222 sq. XXVII, 95, s. 1–4.	
— 416. XXII, 106.	I — 192 — 25 m. — 28.
— 416. XXII, 107 pr. p.	— — 192 — 22 m. — 25 m.
— 416. XXII, 107 alt. p.	— — 192 — 3 — 14.
— 417. XXII, 110, s. 1. 2.	II — 57 — 5 m. — 19.
item III. p. 359. XXXVII, 31.	
— 419. XXII, 112, s. 1. 2.	I — 268 — 22 — p. 269 lin.
— 421. XXII, 113.	III — 159 — 23 — p. 160 lin.

Germ. Tom. II.	Lat.
p. 421. XXII, 114.	III. p. 175 lin. 13 — 17.
— 421 sq. XXII, 115.	— — 175 — 18 — p. 176 lin. 14.
— 428. XXII, 126.	I — 175 — 27 m. — p. 76 lin. 6 m.
— 437. XXII, 147.	III — 108 — 16 — 21.
— 439 sq. XXII, 151. item IV. p. 35 XLIII, 2.	II — 350 — 13 — p. 351 lin. 7.
— 443. XXII, 156.	III — 113 — 5 — 15.
Tom. III.	
p. 1. XXIII, 1 alt. p.	II p. 106 lin. 11 — 13.
— 1 sq. XXIII, 2 t.	— — 106 — 14 — p. 107 lin. 8.
— 2. XXIII, 3 t.	— — 105 — 2 — 17.
— 2 sq. XXIII, 4, s. 1.	— — 106 — 1 — 10.
— 3. XXIII, 5.	I — 206 — 1 m. — 7. ubi eadem historia multo brevius narratur.
— 7 sqq. XXIV, 2, s. 2—5.	— — 233 — 5 m. — p. 234 lin. 15 m.
— 9. XXIV, 3, s. 1. 2. 3 pr. p.	— — 220 — 27 — p. 221 lin. 10 m.
— 16 sq. XXIV, 11.	— — 219 — 24 — p. 220 lin. 4 m.
— 17 sq. XXIV, 12, s. 1—4.	— — 218 — 8 — p. 219 lin. 5 m.
— 19 sqq. XXIV, 15 t.	— — 221 — 20 — p. 223 lin. 2.
— 23 sq. XXIV, 16 t.	— — 223 — 3 — 26 m.
— 27. XXIV, 21, s. 1. 2.	— — 204 — 28 — p. 205 lin. 9.
— 29 sq. XXIV, 23 exc. in. et fine	— — 234 — 25 — p. 235 lin. 2.
— 30. XXIV, 24.	III — 69 — 13 — 23 p. in.
— 35 sq. XXIV, 41 t.	I — 224 — 7 — p. 225 lin. 5 m.
— 38 sq. XXIV, 44, s. 2. 3.	— — 225 — 5 m. — 7 m. ubi illa historia tantum indigitatur.
— 43. XXIV, 58.	— — 220 — 4 m. — 9.
— 43 sq. XXIV, 59, s. 1. alt. p. et s. 2. 3.	— — 220 — 10 — 26.
— 44 sq. XXIV, 60 t.	— — 219 — 5 m. — 23.
— 46. XXIV, 62.	— — 240 — 16 — 29.
— 48. XXIV, 65.	— — 223 — 26 m. — p. 224 lin. 4.
— 48 sq. XXIV, 67 t.	— — 225 — 14 — p. 226 lin. 19 m.
— 49 sq. XXIV, 68.	— — 226 — 19 m. — 29.
— 50. XXIV, 69 t. (exc. alt. parte sectionis 1.)	— — 227 — 4 — 13.
— 50 sq. XXIV, 70.	— — 227 — 14 — 24.
— 51. XXIV, 71. item IV. p. 252 sq. XLVII, 16 pr. p.	— — 227 — 28 — p. 228 lin. 8 m.
— 51 sq. XXIV, 72 t. item IV. p. 253. XLVII, 16 alt. p.	— — 228 — 8 p. in. — 22.
— 52. XXIV, 73.	— — 228 — 23 — p. 229 lin. 1 m.
— 52 sq. XXIV, 74.	— — 229 — 1 m. — 8.
— 54 sq. XXIV, 75.	— — 229 — 9 — 28 m.
— 55 sq. XXIV, 76 t.	— — 229 — 28 m. — p. 230 lin. 30.
— 56 sq. XXIV, 77.	— — 231 — 11 — 15.
— 58 sq. XXIV, 80.	conf. I. p. 235 lin. 6—20.
— 59 sq. XXIV, 81 t.	I p. 236 lin. 15 — p. 237 lin. 24.
— 61. XXIV, 83.	— — 237 — 25 — p. 238 lin. 9.
— 61 sq. XXIV, 84 t.	— — 238 — 10 — p. 239 lin. 14.
— 63 sq. XXIV, 86 t.	— — 239 — 17 — p. 240 lin. 15.
— 64. XXIV, 87.	— — 241 — 16 m. — 24 in.
— 64 sq. XXIV, 88.	— — 240 — 30 — p. 241 lin. 14.
— 65. XXIV, 89 t.	— — 241 — 24 m. — p. 242 lin. 8.

Germ. Tom. III.	Lat.
p. 66. XXIV, 92.	I. p. 206 lin. 16 — p. 207 lin.
— 67. XXIV, 93.	— — 207 — 4 m. — 15.
— 67 sqq. XXIV, 94 t.	— — 207 — 16 — p. 208 lin. 5 ubi eadem histor breviùs narratur.
— 69. XXIV, 94, s. 4 alt. p.	conf. I. p. 232 lin. 2—4.
— 70 sq. XXIV, 96, s. 1.	I p. 231 lin. 2 — 10 v. f. (hre p. 232 lin. 6
— 71. XXIV, 96, s. 2. conf. T. III. p. 56 sq. XXIV, 77.	— — 231 — 10 f. — 15.
— 71 sq. XXIV, 97.	— — 208 — 11 — 23.
— 72. XXIV, 98.	— — 209 — 1 — 7. ubi eadem brevius
— 75 sq. XXIV, 103 t.	II — 310 — 3 — p. 311 lin.
— 77 sq. XXIV, 106.	I — 203 — 4 — 18.
— 78. XXIV, 107, s. 1 in.	conf. I. p. 232 lin. 19 — p. 233 li
— 85 sq. XXIV, 121, s. 2 alt. p. et s. 3. 4.	II p. 293 lin. 7 — p. 294 lin. 9 f.
— 87. XXIV, 125 t.	I — 203 — 19 — p. 204 lin.
— 87 sq. XXIV, 126 t.	— — 204 — 12 — 27.
— 96 sq. XXV, 1.	III — 9 — 19 — p. 10 lin. 7
— 97. XXV, 2.	— — 10 — 7 m. — 12.
— 97 sq. XXV, 3 t.	— — 10 — 13 — p. 11 lin. 7.
— 98. XXV, 4.	— — 11 — 8 — 20.
— 98 sq. XXV, 5 t. (exc. ult. 3½ lin. sectionis 2.)	— — 11 — 21 — p. 12 lin.
— 99. XXV, 6.	— — 12 — 15 — 21.
— 105. XXVI, 5, s. 1—3 (exc. ult. 3½ lin. sectionis 3.)	II — 294 — 18 — p. 295 lin.
— 105 sq. XXVI, 5, s. 4 exc. 4 lin. mediis	— — 295 — 12 f. — 19 m.
— 106. XXVI, 5, s. 5 in.	conf. II. p. 295 lin. 19 m. — 21
— 106. XXVI, 5, s. 6 exc. ult. 3 lin.	conf. II. p. 296 lin. 6 m. — 9.
— 111. XXVI, 12.	II p. 302 lin. 5 m. — 13 in.
— 112. XXVI, 16, s. 1 prima p.	— — 300 — 22 — p. 301 lin.
— 113. XXVI, 16, s. 1 extr. p. (exc. ult. 2½ lin.)	— — 301 — 6 m. — 7.
— 114 sq. XXVI, 20	— — 301 — 21 m. — p. 302
— 117. XXVI, 25.	— — 288 — 5 — 8.
— 117. XXVI, 26 t.	— — 288 — 13 — p. 289 lin.
— 117 sq. XXVI, 27.	— — 288 — 9 — 12.
— 118. XXVI, 28.	— — 289 — 10 — p. 290 lin.
— 118. XXVI, 29.	— — 290 — 2 m. — 6 m.
— 118 sq. XXVI, 30.	— — 290 — 10 — p. 291 lin.
— 119. XXVI, 31.	— — 291 — 18 — p. 292 lin. 3
— 119 sq. XXVI, 32.	— — 292 — 4 — 9.
— 120. XXVI, 33.	— — 292 — 14 — p. 293 lin. 1
— 120. XXVI, 34, s. 1 pr. p. et s. 2 pr. p. conf. T. III. p. 85 sq. XXIV, 121, s. 4.	conf. II. p. 293 lin. 23 f. — p. 294
— 121. XXVI, 35 t.	II p. 295 lin. 19 m. — p. 296 li
— 122. XXVI, 36.	— — 302 — 13 p. in. — p. 30
— 122 sq. XXVI, 37 t.	— — 299 — 11 — p. 300 lin.
— 123 sq. XXVI, 38.	— — 307 — 4 — 11.
— 124. XXVI, 39 t.	— — 308 — 24 — p. 309 lin. 1

Germ. Tom. III.	Lat.
25. XXVI, 40.	II. p. 309 lin. 11 — 18.
25. XXVI, 41.	— — 309 — 19 — 27.
25 sq. XXVI, 42.	— — 311 — 11 — 16.
26 sqq. XXVI, 43, s. 1-6.	— — 311 — 17 — p. 313 lin. 9.
28. XXVI, 44.	— — 313 — 16 — p. 314 lin. 9.
28 sq. XXVI, 45 pr. p.	— — 313 — 10 — 15.
29. XXVI, 45 alt. p. (exc. 2½ lin. mediis)	— — 314 — 9 — 12.
29 sq. XXVI, 46 t.	— — 314 — 13 — p. 316 lin. 11.
30 sq. XXVI, 47 t.	— — 316 — 12 — p. 317 lin. 5.
31. XXVI, 48.	— — 317 — 6 — 13.
31 sq. XXVI, 49 t.	— — 317 — 14 — p. 318 lin. 7.
32. XXVI, 50.	— — 318 — 8 — 18.
32. XXVI, 51, s. 1 in.	I — 215 — 2 m. — 3 m. et II. p. 296 lin. 23 - 24 m.
32 sq. XXVI, 51, s. 2 prima et duae mediae particulae.	II — 305 — 5 m. — 12 m.
33 sqq. XXVI, 52 t.	I — 215 — 5 m. — p. 216 lin. 18 m.
34 sqq. XXVI, 59 t.	III — 206 — 2 — p. 208 lin. 18.
37 sq. XXVI, 60 t.	— — 208 — 19 — p. 211 lin. 2.
39. XXVI, 61 t.	— — 211 — 3 — p. 212 lin. 2.
39 sq. XXVI, 62.	— — 212 — 3 — 9.
50 sqq. XXVI, 63.	— — 212 — 10 — p. 215 lin. 14.
52. XXVI, 64.	— — 215 — 15 — p. 216 lin. 3.
52. XXVI, 65.	— — 216 — 4 — 9.
53. XXVI, 66.	— — 216 — 10 — p. 217 lin. 5.
54 sq. XXVI, 68 t.	— — 217 — 6 — p. 218 lin. 23.
em exc. ult. 5½ lin. sectionis t.	II — 307 — 23 — p. 308 lin. 23.
55 sq. XXVI, 69 t.	III — 218 — 24 — p. 219 lin. 13.
56. XXVI, 70 t. (exc. media versione germ. latinorum verb.)	— — 219 — 14 — p. 220 lin. 3.
57 sq. XXVI, 71 t.	— — 220 — 4 — p. 221 lin. 14.
59. XXVI, 72 t.	— — 221 — 20 m. — 31.
60 sq. XXVI, 75, s. 1. 2.	I — 80 — 4 — 16.
61 sq. XXVI, 76, s. 1.	— — 80 — 17 — 20.
62. XXVI, 76, s. 2.	— — 81 — 27 — p. 82 lin. 10.
62 sq. XXVI, 78 t.	— — 80 — 21 — p. 81 lin. 26.
72 sq. XXVII, 1.	II — 111 — 14 — 23.
73 sqq. XXVII, 2 t.	— — 111 — 24 — p. 114 lin. 8.
75 sq. XXVII, 3 t.	— — 114 — 9 — p. 115 lin. 3.
76 sq. XXVII, 4 t.	— — 115 — 4 — p. 116 lin. 16.
77. XXVII, 5, s. 1. 2.	— — 116 — 17 — p. 117 lin. 7.
em s. 1 alt. p. et s. 2 pr. p.	III — 224 — 17 — p. 225 lin. 1 m.
77. XXVII, 5, s. 3.	II — 117 — 12 — 16.
77 sq. XXVII, 6 t.	— — 117 — 17 — p. 118 lin. 12.
78. XXVII, 7.	— — 118 — 13 — 20.
79. XXVII, 9.	III — 225 — 13 — 18.
79 sqq. XXVII, 10.	— — 225 — 19 — p. 228 lin. 9.
81. XXVII, 11.	— — 228 — 10 — 12.
81. XXVII, 12.	— — 225 — 6 — 9.
81. XXVII, 13 pr. p. latina (omissa alt. parte germ.)	— — 225 — 10 — 12.
81 sq. XXVII, 14 t.	— — 228 — 13 — 26.
82. XXVII, 15 t.	— — 228 — 27 — p. 229 lin. 12.
82 sq. XXVII, 16.	— — 229 — 21 — p. 230 lin. 2.

Germ. Tom. III.	Lat.
p. 183. XXVII, 18.	III. p. 230 lin. 10 — 19.
— 183. XXVII, 19, s. 1.	— — 230 — 3 — 6 m.
— 183. XXVII, 19, s. 2.	— — 230 — 6 p. in. — 9. item praesertim p. 232 lin. 16
— 184. XXVII, 19, s. 3 exc. ult. 3½ lin.	— — 232 lin. 12 — 16 m.
— 184. XXVII, 20, s. 1 exc. 3 lin. p. in. et ult. 3½	— — 230 — 20 — p. 231 lin.
— 184. XXVII, 20, sectionis 1 6½ lineae illic omissae et s. 2.	— — 231 — 26 — p. 232 lin. 1
— 185 sq. XXVII, 21 t. (exc. ult. 4½ lin.) item s. 2.	— — 232 — 20 — p. 234 lin. 7 conf. III. p. 243 lin. 16 — 26 et p. 23
— 186. XXVII, 22.	III p. 234 lin. 8 — 23.
— 186 sq. XXVII, 23.	— — 235 — 1 — 12.
— 187 sq. XXVII, 24. item IV. p. 340 sqq. LIV, 27, s. 1-4.	— — 235 — 13 — p. 236 lin.
— 188 sq. XXVII, 25 t. (exc. 4 lin. mediis sectionis 4.)	— — 236 — 18 — p. 237 lin.
— 189. XXVII, 26.	— — 237 — 19 — p. 238 lin. 3
— 189 sq. XXVII, 27.	— — 238 — 4 — 10.
— 190 XXVII, 28.	— — 238 — 11 — 22.
— 190 sq. XXVII, 29 t.	— — 239 — 7 p. in. — p. 240 l
— 191 sq. XXVII, 30 t.	— — 240 — 8 m. — p. 241 li
— 192 sq. XXVII, 31 t.	— — 241 — 6 — p. 242 lin. 10 m. — 12.) et lin.
— 193 sq. XXVII, 32 t.	— — 242 — 19 — p. 243 lin. 1
— 194 sq. XXVII, 34 t.	— — 244 — 1 — 19.
— 195. XXVII, 35 t.	I — 135 — 6 — 23. item III. p. 244 lin. 28 — lin.
— 196. XXVII, 36 exc. 1 lin. media.	— — 135 lin. 27 m. — 29 m. item III. p. 245 lin. 24 m. —
— 196. XXVII, 37.	— — 135 lin. 23 m. — 27 m. item III. p. 245 lin. 14 m.
— 196. XXVII, 38.	— — 135 lin. 29 m. — 34. item III. p. 245 lin. 19—24
— 196 sq. XXVII, 39 t.	II — 320 lin. 32 — p. 321 lin. 1
— 197 sq. XXVII, 41, s. 1 pr. p.	— — 321 — 12 — 18 + lin. 19-
— 198. XXVII, 41, s. 1 alt. p. et s. 2.	— — 321 — 28 m. — p. 322 lin
— 198. XXVII, 42.	III — 239 — 1 — 7 in.
— 207. XXVII, 64.	II — 122 — 14 — 20.
— 209 sq. XXVII, 70.	III — 246 — 38 — p. 247 lin. 4.
— 210. XXVII, 71.	— — 247 — 5 — 9.
— 210 sq. XXVII, 72 t.	— — 247 — 10 — p. 248 lin. 9.
— 211. XXVII, 73.	— — 248 — 10 — 15.
— 211 sq. XXVII, 74 t.	— — 248 — 16 — p. 249 lin. 1
— 213. XXVII, 76.	— — 249 — 19 — 21.
— 213. XXVII, 77.	— — 250 — 3 — 5.
— 213 sq. XXVII, 78 t.	— — 250 — 9 — p. 251 lin. 1
— 214. XXVII, 79.	— — 251 — 12 — 18 m.
— 214. XXVII, 80 t.	— — 252 — 22 — p. 253 lin. 1
— 215. XXVII, 81.	— — 253 — 11 — 18.

Germ. Tom. III.	Lat.
p. 215. XXVII, 82 t. (exc. ult. lin. sect. 2.)	III. p. 253 lin. 19 — p. 254 lin. 12.
— 215 sq. XXVII, 83 t.	— — 255 — 7 — 21.
— 216. XXVII, 84 t.	— — 256 — 2 — 11.
— 216 sq. XXVII, 85 t.	— — 256 — 12 — p. 257 lin. 16.
— 217. XXVII, 86.	— — 257 — 17 — p. 258 lin. 10 m.
— 218. XXVII, 87.	— — 258 — 18 — p. 259 lin. 4 in.
— 218. XXVII, 88.	— — 259 — 4 p. in. — 9.
— 218 sq. XXVII, 89.	— — 259 — 10 — p. 260 lin. 2.
— 219. XXVII, 90.	— — 260 — 3 — 15.
— 219 sq. XXVII, 91 t.	— — 261 — 35 — p. 262 lin. 18.
— 220. XXVII, 92.	— — 262 — 19 — p. 263 lin. 10.
— 221 sq. XXVII, 94.	— — 263 — 11 — 26.
— 222 sq. XXVII, 95, s. 1—4. item II. p. 414 sq. XXII, 104 t.	— — 264 — 1 — p. 265 lin. 4.
— 224. XXVII, 96, s. 1 in. et med. p.	— — 260 — 17 — 21.
— 224. XXVII, 96, s. 2. 3.	— — 261 — 1 — 14.
— 225. XXVII, 97.	— — 266 — 1 — 6.
— 225 sqq. XXVII, 98 t.	— — 266 — 12 — p. 268 lin. 2.
— 227. XXVII, 99.	— — 268 — 7 — 17.
— 227 sq. XXVII, 100 t.	— — 268 — 18 — p. 269 lin. 9.
— 228. XXVII, 101 t.	— — 269 — 14 m. — p. 270 lin. 2.
— 229. XXVII, 102 t.	— — 270 — 18 — p. 271 lin. 22.
— 229 sq. XXVII, 103 t.	— — 271 — 23 — p. 272 lin. 12 in.
— 230. XXVII, 104.	— — 274 — 15 — p. 275 lin. 6.
— 230 sqq. XXVII, 105 t. (exc. fine sectionis 4.) item s. 1 in.	— — 275 — 7 — p. 276 lin. 12.
	— — 268 — 3 — 6.
— 232. XXVII, 106.	— — 276 — 13 — 20 m.
— 232 sq. XXVII, 107 t.	— — 276 — 20 m. — p. 277 lin. 7 m.
— 233 sq. XXVII, 108, s. 1 pr. p. et s. 2.	— — 277 — 7 m. — 19 m.
— 234. XXVII, 109 t.	— — 277 — 19 m. — p. 278 lin. 11.
— 234 sq. XXVII, 110.	— — 279 — 8 — 11.
— 235. XXVII, 111.	— — 279 — 12 — 15.
— 235. XXVII, 112.	— — 280 — 14 — p. 281 lin. 4.
— 235 sq. XXVII, 113.	— — 281 — 5 — 12.
— 236. XXVII, 114, s. 1.	— — 281 — 22 m. — p. 282 lin. 6.
— 236. XXVII, 114, s. 3.	— — 281 — 15 m. — 22 m.
— 237. XXVII, 115 t.	II — 1 — 14 — p. 2 lin. 22.
— 237 sq. XXVII, 116, s. 1.	— — 2 — 23 — p. 3 lin. 3 m.
— 238. XXVII, 116a.	— — 3 — 8 — 16 in.
— 238. XXVII, 116b.	— — 3 — 16 p. in. — 22.
— 238 sq. XXVII, 118.	— — 3 — 23 — p. 4 lin. 22.
— 239 sq. XXVII, 119, s. 1. 2.	— — 4 — 23 — p. 5 lin. 8.
— 240. XXVII, 120.	— — 5 — 9 — 14.
— 240 sq. XXVII, 121.	— — 5 — 15 — 23.
	persimiliter III. p. 172 lin. 11 — 18.
— 241 sq. XXVII, 122 t.	— — 7 lin. 6 — p. 8 lin. 8.
— 242. XXVII, 123.	— — 8 — 9 — 15 v. f.
— 242 sq. XXVII, 124 t. (exc. germ. versione latinor. verbor. in s. 2.)	— — 8 — 15 f. — p. 9 lin. 3.
— 243. XXVII, 125 t.	— — 9 — 4 — 12.
— 243 sq. XXVII, 126 t.	— — 9 — 13 — p. 10 lin. 22 in.
— 245. XXVII, 128 exc. 2½ lin.	— — 10 — 22 p. in. — p. 11 lin. 7.

Germ. Tom. III.	Lat.
p. 245 sq. XXVII, 129.	II. p. 11 lin. 9 — p. 12 lin. 8.
— 246 sq. XXVII, 130 t.	I — 136 — 2 — 18.
— 247. XXVII, 130a.	— — 136 — 19 — 25 m.
— 247 sq. XXVII, 131.	— — 136 — 25 m. — p. 137 lin. 8
— 248. XXVII, 132.	— — 137 — 9 — 15.
— 253. XXVII, 137, s. 1 in.	— — 141 — 27 m. — p. 142 lin. 1.
— 254. XXVII, 138 pr. p.	III — 251 — 20 — p. 252 lin. 4.
— 254. XXVII, 138 lin. 16. 17.	— — 251 — 18. 19.
— 254 sq. XXVII, 139 t.	I — 146 — 6 — 22.
— 255 sq. XXVII, 141.	— — 142 — 17 — p. 143 lin. 3 m.
— 258. XXVII, 148, s. 1.	II — 109 — 34 — p. 110 lin. 3.
— 259 sqq. XXVII, 150 t.	I — 137 — 24 — p. 139 lin. 15
— 262 sq. XXVII, 152, s. 2 — 4. exc. ult. lin. sect. 4.	— — 140 — 8 — p. 141 lin. 6.
— 263 sq. XXVII, 153.	— — 139 — 15 m. — 27.
— 265 sq. XXVII, 156.	— — 142 — 10 — 16.
— 266. XXVII, 157 t.	— — 143 — 6 — 20.
— 266. XXVII, 158.	— — 144 — 17 m. — 26 m.
— 267. XXVII, 159 t.	— — 143 — 21 — p. 144 lin. 13
— 268. XXVII, 161.	— — 144 — 27 m. — p. 145 lin. 5.
— 268. XXVII, 162.	— — 145 — 6 — 14.
— 269. XXVII, 163.	— — 145 — 18 — 25 m.
— 271. XXVIII, 1 t.	— — 146 — 23 — p. 148 lin. 3 m.
— 271 sq. XXVIII, 2.	— — 148 — 3 m. — 9.
— 272. XXVIII, 3.	— — 149 — 18 — 26 m.
— 272. XXVIII, 4.	— — 149 — 26 m. — p. 150 lin. 3
— 272. XXVIII, 5.	— — 151 — 18 — 25.
— 273. XXVIII, 8.	— — 151 — 26 — p. 152 lin. 11.
— 274. XXVIII, 10.	— — 152 — 12 — 19 m.
— 274 sq. XXVIII, 11, s. 2 — 4.	— — 150 — 21 m. — p. 151 lin. 1
— 275. XXVIII, 12.	— — 157 — 28 m. — p. 158 lin. 3.
— 275 sqq. XXVIII, 13 t.	— — 155 — 24 m. — p. 157 lin. 2
— 277. XXVIII, 14.	— — 155 — 16 m. — 24 m.
— 278 sq. XXVIII, 17.	— — 153 — 1 — 18.
— 279. XXVIII, 18.	— — 153 — 19 — p. 154 lin. 3 m.
— 279 sq. XXVIII, 18a t.	— — 154 — 3 m. — p. 155 lin. 7.
— 281. XXVIII, 19.	— — 155 — 8 — 16 m.
— 281. XXVIII, 20 t.	— — 150 — 4 — 21 m.
— 281 sq. XXVIII, 21.	— — 157 — 22 — 28 m
— 282 sq. XXIX, 1 t.	— — 158 — 7 — p. 159 lin. 16.
— 283. XXIX, 2.	— — 159 — 17 — 21 + lin. 22 — 26
— 283 sqq. XXIX, 3 t. (exc. ult. 4⅚ lin.)	— — 159 — 26 m. — p. 161 lin. 12 (p. lin. 10 — 14 m. est a tamentum lat.
— 285. XXX, 1.	— — 124 — 3 — 9 m.
— 285 sq. XXX, 2.	— — 124 — 9 m. — 18.
— 286. XXX, 3.	— — 124 — 19 — p. 125 lin. 7.
— 286 sq. XXX, 4.	— — 134 — 18 m. — p. 135 lin. 4.
— 287. XXX, 5 pr. p.	— — 125 — 8 — 17 m.
— 287. XXX, 6.	— — 127 6 — 11.
— 287 sq. XXX, 7.	— — 125 — 17 m. — p. 126 lin. 8
— 288 sq. XXX, 9 t.	— — 126 — 9 — p. 127 lin. 5.
— 289 sq. XXX, 10 t.	— — 132 — 21 m. — p. 133 lin. 19
— 290. XXX, 11, s. 3.	III — 3 — 5 — 7.
— 291. XXX, 12 exc. ult. 2½ lin.	I — 127 — 12 — 21.

VIII. INDICES COMPARATIVI.

Germ. Tom. III.	Lat.
p. 291 sq. XXX, 13 t.	I. p. 133 lin. 19 m. — 27.
— 292 sq. XXX, 14 t.	— — 130 — 19 — p. 131 lin. 22.
— 295. XXX, 17.	— — 128 — 12 — 19.
— 295. XXX, 18.	— — 128 — 20 — 24 m.
— 295 sq. XXX, 20.	— — 129 — 3 m. — 16.
— 297. XXX, 23.	— — 128 — 25 — p. 129 lin. 3 m.
— 297 sq. XXX, 24 t.	— — 131 — 23 — p. 132 lin. 8.
— 298. XXX, 25.	— — 132 — 9 — 16 m.
— 298. XXX, 26.	— — 132 — 16 m. — 21 m.
— 298 sq. XXX, 27.	— — 127 — 22 — p. 128 lin. 4 m.
— 299. XXX, 28.	— — 128 — 4 m. — 11.
— 299 sq. XXX, 29 t.	— — 134 — 6 m. — 18 m.
— 300. XXX, 30.	— — 129 — 17 — 25 m.
— 300. XXX, 31.	— — 129 — 25 m. — p. 130 lin.
— 301. XXX, 34 t.	II — 366 — 3 — 16.
— 303 sq. XXXI, 1 in. et alt. p.	III — 299 — 17 f. — 26.
— 304. XXXI, 1 med.	— — 310 — 7 — 10.
item IV. p. 150 sq. XLIII, 180, s. 2.	
— 304. XXXI, 1 alt. p. (exc. ult. linea)	etiam II. p. 194 lin. 20 — p. 195 li
— 304 sq. XXXI, 2, s. 1. 2.	III p. 297 lin. 7 — p. 298 lin. 4 m
— 305. XXXI, 2, s. 4. 5.	— — 298 — 16 m. — 26.
— 306. XXXI, 2, s. 6 alt. p.	— — 301 — 25 — p. 302 lin. 1 m
— 306. XXXI, 2, s. 7 pr. p.	— — 302 — 1 m. — 6 m.
— 306. XXXI, 2, s. 7 alt. p.	— — 302 — 20 m. — 23.
306. XXXI, 2, s. 8 in.	— — 304 — 4 v. f. — 6 m.
— 306 sq. XXXI, 2, s. 8 pr. p. (exc. initio)	— — 304 — 12 v. f. — 24.
— 307. XXXI, 2, s. 8 alt. p.	— — 306 — 22 m. — p. 307 lin.
— 307. XXXI, 2, s. 9.	— — 308 — 15 — p. 309 lin. 2 m
— 307. XXXI, 2, s. 10.	— — 309 — 3 m. — 7.
— 308. XXXI, 2, s. 11.	— — 309 — 21 — p. 310 lin. 5 in.
— 308 sq. XXXI, 3, s. 1.	— — 303 — 8 — 12.
— 309. XXXI, 3, s. 2.	— — 304 — 25 — 32.
— 309. XXXI, 3, s. 3.	— — 305 — 17 — p. 306 lin. 13.
— 309 sq. XXXI, 3, s. 4.	— — 294 — 44 f. — p. 295 lin. 14
— 310. XXXI, 3, s. 5.	— — 295 — 15 — 27.
— 310 sq. XXXI, 3, s. 6.	— — 295 — 28 — p. 296 lin. 9.
— 311. XXXI, 3, s. 7 pr. p.	— — 296 — 10 — 15.
— 311 sq. XXXI, 3, s. 9—11.	— — 290 — 9 — p. 291 lin. 12.
— 312. XXXI, 4.	— — 306 — 14 — 22 m.
— 313 sq. XXXI, 5, s. 1—3.	— — 288 — 5 — p. 290 lin. 8.
— 314. XXXI, 5, s. 4.	— — 310 — 14 — 22.
— 315 sq. XXXII, 1.	— — 283 — 19 — p. 284 lin. 5.
— 316 sq. XXXII, 2.	— — 284 — 6 — p. 285 lin. 6.
— 317. XXXII, 3.	— — 285 — 7 — p. 286 lin. 8.
— 318. XXXII, 4, s. 1 pr. p. et s. 2.	— — 286 — 9 — 18.
— 318. XXXII, 5.	— — 286 — 19 — p. 287 lin. 4 m
— 319. XXXII, 6.	— — 287 — 4 m. — 9.
— 319. XXXII, 7.	— — 287 — 10 — 20.
— 319 sq. XXXII, 8.	— — 287 — 21 — p. 288 lin. 3.
— 320. XXXII, 9.	I — 296 — 7 — 14 in.
— 322. XXXII, 14 t.	— — 17 — 11 — 23 m.
— 322 sq. XXXII, 15.	— — 20 — 4 m. — 16.
— 323. XXXII, 16.	— — 424 — 23 — 26.

Germ. Tom. III.	Lat.
p. 323. XXXIII, 1.	III. p. 17 lin. 16 — p. 18 lin.
— 323 sq. XXXIII, 2 t.	— — 18 — 11 — 22.
— 324 sq. XXXIII, 3.	— — 16 — 18 f. — p. 17 lin
— 325. XXXIII, 4.	— — 19 — 1 — 9.
— 325. XXXIII, 5 exc. ult. 1½ lin.	— — 19 — 18 — p. 20 lin.
— 325 sq. XXXIII, 6.	— — 20 — 6 f. — 11 in.
— 326. XXXIII, 7.	— — 20 — 15 — 21.
— 326. XXXIII, 8 s. 1.	— — 20 — 11 p. in. — 13.
— 326 sq. XXXIII, 9 t.	— — 21 — 9 — p. 22 lin.
— 327 sq. XXXIII, 10 t.	— — 22 — 17 — 26.
— 333. XXXV, 1 t.	I — 122 — 23 m. — 27 m.
— 333. XXXV, 2.	— — 122 — 19 m. — 23 m.
— 333. XXXV, 3.	— — 123 — 1 m. — 10.
— 333 sq. XXXV, 4.	— — 120 — 19 — p. 121 lin.
— 334. XXXV, 5 exc. ult. 2½ lin.	— — 120 — 1 — 18.
— 335. XXXV, 6 t.	— — 121 — 4 — 16 m.
— 335 sq. XXXV, 7 t.	— — 121 — 16 m. — p. 122
— 336. XXXV, 8.	— — 119 — 13 — 28.
— 336 sq. XXXV, 9.	— — 119 — 4 m. — 12.
— 337. XXXV, 10.	— — 118 — 20 m. — 26 m.
— 337. XXXV, 11, s. 1.	— — 118 — 26 m. — p. 119
— 337 sq. XXXV, 12, s. 1.	— — 122 — 7 — 13 m.
— 340. XXXVI, 1 (unicus) t.	— — 117 — 18 m. — p. 118
— 340 sqq. XXXVII, 1 t.	II — 21 — 11 m. — p. 23 li
— 342. XXXVII, 2 t. (exc. ult. 1½ lin.)	— — 23 — 6 — 18.
— 342 sq. XXXVII, 3 t.	— — 23 — 19 — p. 24 lin.
— 343. XXXVII, 4.	— — 24 — 18 m. — p. 25 li
— 343. XXXVII, 5, s. 1.	— — 26 — 2 m. — 8 m.
— 343 sq. XXXVII, 6, s. 2. 3.	— — 25 — 4 — p. 26 lin.
— 345. XXXVII, 7, s. 1.	— — 31 — 29 m. — p. 32 li
— 345. XXXVII, 7, s. 2.	— — 32 — 3 — 15.
	conf. III. p. 174 lin. 10—2
— 345. XXXVII, 7, s. 3.	— — 31 lin. 20 — 24 m.
— 345 sq. XXXVII, 7, s. 4. 5.	— — 31 — 10 m. — 19 m.
— 346. XXXVII, 7, s. 6. 7.	— — 30 — 24 — p. 31 lin. 1
— 346 sq. XXXVII, 9.	— — 39 — 4 p. in. — 8.
— 347. XXXVII, 10 in.	— — 170 — 19 — 21.
— 347 sq. XXXVII, 13.	— — 39 — 9 — 19 m.
— 348 sq. XXXVII, 14 t.	— — 39 — 19 m. — p. 40 lin
— 350. XXXVII, 17 t.	— — 35 — 14 — 26 m.
— 350 sq. XXXVII, 18 t.	— — 36 — 22 m. — p. 37 li
— 351 sq. XXXVII, 19, s. 1. prior eaque maior p.	— — 37 — 20 — 28 m.
— 352 sq. XXXVII, 19 s. 1. ult. 1½ lin. et s. 2—6.	— — 38 — 2 f. — p. 39 lin.
— 355 sq. XXXVII, 24 t.	— — 45 — 11 — p. 46 lin. 2
— 356. XXXVII, 25 t.	— — 56 — 6 — p. 57 lin. 5
— 358. XXXVII, 29.	conf. II. p. 65 lin. 10—17 m.
conf. III. p. 370. XXXVII, 45a.	
— 359. XXXVII, 31.	II p. 57 lin. 5 m. — 19.
item II. p. 417. XXII, 110, s. 1. 2.	
— 360 sqq. XXXVII, 33 t.	— — 57 — 20 — p. 60 lin. 6.
— 362 sq. XXXVII, 34 t.	— — 61 — 1 m. — p. 62 lin
— 363. XXXVII, 35, s. 1. 2.	— — 63 — 22 — p. 64 lin. 1

Germ. Tom. III.	Lat.
p. 364. XXXVII, 36, s. 1.	II. p. 68 lin. 12 — 20.
— 364 sq. XXXVII, 36, s. 2. 3.	— — 72 — 21 — p. 73 lin. 14.
— 365. XXXVII, 36, s. 4.	— — 74 — 6 m. — 13 m.
— 365. XXXVII, 37.	— — 77 — 7 — 17.
— 365 sq. XXXVII, 38.	— — 76 — 26 — p. 77 lin. 6.
— 366 sq. XXXVII, 39 t.	— — 76 — 1 — 25.
— 367. XXXVII, 40 t.	— — 60 — 7 — p. 61 lin. 1 m.
— 367 sq. XXXVII, 41 t.	— — 62 — 11 — p. 63 lin. 3.
— 369. XXXVII, 43 t.	— — 63 — 4 — 21.
— 369 sq. XXXVII, 44.	— — 64 — 13 m. — p. 65 lin. 1 m.
— 370. XXXVII, 45.	— — 65 — 1 m. — 9.
— 370. XXXVII, 45a. conf. III. p. 358. XXXVII, 29.	— — 65 — 10 — 17 m.
— 370 sq. XXXVII, 46.	— — 65 — 17 m. — 23.
— 371 sq. XXXVII, 47 t.	— — 65 — 24 — p. 67 lin. 7 m.
— 372. XXXVII, 48.	— — 67 — 7 m. — 15.
— 372 sq. XXXVII, 49 t. (exc. mediis 3 lin. sect. 2.)	— — 67 — 16 — p. 68 lin. 11.
— 374. XXXVII, 51.	— — 68 — 21 — p. 69 lin. 4.
— 374 sq. XXXVII, 52 t.	— — 69 — 5 — p. 70 lin. 18.
— 376. XXXVII, 53 t.	— — 70 — 19 — p. 71 lin. 12.
— 376 sq. XXXVII, 54.	— — 71 — 13 — 21.
— 377 sq. XXXVII, 56 t. (exc. ult. 3½ lin. sect. 2.)	— — 71 — 22 — p. 72 lin. 20.
— 378 sq. XXXVII, 57.	— — 73 — 15 — p. 74 lin. 6 m.
— 379 sq. XXXVII, 58 t.	— — 74 — 13 m. — p. 75 lin. 15.
— 380. XXXVII, 59.	— — 75 — 16 — 24.
— 380 sq. XXXVII, 60 t.	— — 77 — 18 — p. 78 lin. 9 in.
— 382. XXXVII, 64.	I — 269 — 15 — 26.
— 382 sq. XXXVII, 65 t.	— — 417 — 29 — p. 418 lin. 14 m.
— 383. XXXVII, 66.	— — 418 — 14 m. — 24.
— 383 sq. XXXVII, 67, s. 2.	— — 418 — 25 — 38 m.
— 384. XXXVII, 68.	— — 418 — 38 m. — p. 419 lin. 4.
— 387 sq. XXXVII, 72 t.	II — 32 — 19 m. — p. 33 lin. 21 m.
— 390. XXXVII, 77.	III — 201 — 9 — 16 v. f.
— 393 sqq. XXXVII, 85 t.	— — 315 — 1 — p. 318 lin. 3.
— 396 sq. XXXVII, 86 t.	— — 318 — 4 — p. 319 lin. 11.
— 397 sq. XXXVII, 87.	— — 319 — 12 — 21.
— 398. XXXVII, 88.	— — 320 — 1 — 10.
— 398. XXXVII, 89.	— — 320 — 11 — 20.
— 398 sq. XXXVII, 90.	— — 320 — 21 — p. 321 lin. 12.
— 399. XXXVII, 91.	— — 321 — 13 — 16.
— 399 sq. XXXVII, 92 t.	— — 321 — 17 — p. 323 lin. 5.
— 401. XXXVII, 93 exc. ult. 2 lin.	II — 96 — 5 — 15.
— 401. XXXVII, 93 ult. 2 lineae	— — 97 — 2 m. — 4 m.
— 401 sq. XXXVII, 94 t. (exc. 2 primis lineis sect. 1.)	— — 97 — 10 — p. 98 lin. 9.
— 402 sq. XXXVII, 96 t. conf. II. p. 268 sq. XVII, 10, s. 3-5.	— — 99 — 12 — p. 100 lin. 15.
— 405 sq. XXXVII, 99 t.	— — 103 — 31 — p. 104 lin. 23.
— 407. XXXVII, 102 t.	— — 24 — 7 f. — 18 m.
— 408 sq. XXXVII, 106 t.	I — 273 — 3 — 19.
— 409. XXXVII, 107.	— — 274 — 12 — 23 m.
— 409 sq. XXXVII, 108 exc. ult. 1½ lin.	— — 273 — 29 p. in. — p. 274 lin. 11.

Germ. Tom. III.	Lat.
p. 410. XXXVII, 110.	I. p. 278 lin. 7 m. — 16.
— 410 sq. XXXVII, 111.	— — 278 — 20 m. — p. 279
— 411 sq. XXXVII, 112 t. (exc. ult. 4 lin. sect. 3.)	— — 279 — 4 — p. 280 lin.
— 412 sq. XXXVII, 113.	— — 277 — 11 — p. 278 lin.
— 413. XXXVII, 114.	— — 278 — 16 f. — 20 m.
— 413. XXXVII, 114a.	— — 278 — 3 m. — 7 m.
— 413 sq. XXXVII, 115.	— — 275 — 21 m. — p. 276
— 414. XXXVII, 116.	— — 276 — 7 — 15 m.
— 414 sq. XXXVII, 117 t.	— — 276 — 15 m. — p. 277
— 415. XXXVII, 118.	— — 280 — 9 — 16.
— 415. XXXVII, 118a.	— — 274 — 23 m. — 28.
— 415 sq. XXXVII, 119.	— — 272 — 23 — p. 273 lin.
— 416. XXXVII, 120.	— — 275 — 1 — 6 m.
— 416. XXXVII, 121 t.	— — 275 — 6 m. — 21 m.
— 417. XXXVII, 122.	— — 280 — 17 — 23.
Tom. IV.	
p. 1. XXXVIII, 1 primae 3 et ultimae 3½ lineae	III p. 49 lin. 18 — p. 50 lin. 1 v. lin. 1
— 1 sq. XXXVIII, 2 t.	— — 50 — 18 — p. 51 lin.
— 2 sq. XXXVIII, 3 t.	— — 51 — 6 — p. 52 lin.
— 4. XXXVIII, 4.	— — 52 — 18 — p. 53 lin.
— 7. XXXIX, 1, s. 1.	— — 313 — 8 m. — 11.
— 7 sq. XXXIX, 1, s. 2.	— — 313 — 3 — 8 m.
— 8. XXXIX, 2.	— — 313 — 30 — p. 314 lin.
— 15. XXXIX, 14.	— — 200 — 11 — 17.
— 15. XXXIX, 15.	— — 53 — 7 — 9.
— 15 sq. XXXIX, 16 t.	— — 53 — 31 — p. 54 lin.
— 17. XXXIX, 17 t.	— — 54 — 28 — p. 55 lin.
— 18 sq. XXXIX, 18 t. (exc. 2⅓ ult. lineis sect. 2.)	— — 50 — 4 — 7.
— 22. XL, 1, s. 1.	— — 311 — 27 — 32.
— 22. XL, 1, s. 2.	— — 311 — 36 f. — 40.
— 24 sq. XLI, 1 t.	I — 184 — 15 — p. 185 lin.
— 25. XLI, 2.	— — 185 — 3 m. — 12.
— 34. XLIII, 1 t.	II — 349 — 19 — p. 350 lin.
— 35. XLIII, 2. item II. p. 439 sq. XXII, 151.	— — 350 — 13 — p. 351 lin.
— 35 sq. XLIII, 3, s. 1. 2.	— — 352 — 8 — p. 353 lin.
— 36. XLIII, 3, s. 3.	— — 343 — 4 — 9 lin.
— 36. XLIII, 4.	— — 343 — 9 p. in. — 14.
— 36 sq. XLIII, 5.	III — 63 — 6 — 16.
— 37 sq. XLIII, 6.	II — 354 — 11 — 17.
— 38. XLIII, 7. item IV. p. 77. XLIII, 72.	— — 354 — 18 — 23 m.
— 38 sq. XLIII, 8 t.	— — 342 — 17 — p. 343 lin.
— 39. XLIII, 9, s. 1. 2.	— 344 — 6 — 17 m.
— 39 sq. XLIII, 9, s. 3 exc. ult. 1½ lin.	— — 344 — 23 p. in. — p. 3
— 41. XLIII, 11.	— — 337 — 9 — 15.
— 41. XLIII, 12.	— — 337 — 16 — 22.
— 41 sq. XLIII, 13, s. 1.	— — 354 — 23 m. — 26.
— 44. XLIII, 16.	— — 347 — 10 — 21.
— 44. XLIII, 17.	— — 348 — 12 v. f. — 15.
— 44 sq. XLIII, 18 t.	— — 348 — 16 — p. 349 lin.

Germ. Tom. IV.	Lat.
p. 47. XLIII, 21.	II. p. 337 lin. 25 p. in. — 28 m.
— 48. XLIII, 23.	— — 354 — 33 m. — p. 355 lin. 4.
— 48. XLIII, 24 exc. ult. linea. item IV. p. 120 XLIII, 139.	— — 343 — 20 — p. 344 lin. 1.
— 48. XLIII, 25 primae 1½ lineae et ult. 2½ l.	— — 344 — 2 et lin. 3—5.
— 49. XLIII, 26 t.	— — 337 — 28 m. — p. 338 lin. 14.
— 50 sq. XLIII, 28 t.	— — 338 — 15 — p. 339 lin. 10.
— 51. XLIII, 29.	— — 355 — 10 — 14.
— 51 sq. XLIII, 31.	— — 366 — 13 m. — 16.
— 52 sq. XLIII, 32 t. (exc. ult. 3 lineis sect. 3.)	— — 346 — 2 — 21.
— 53 sq. XLIII, 33.	— — 356 — 4 — 21.
— 54 sq. XLIII, 34, s. 1 exc. ult. linea	— — 334 — 14 — p. 335 lin. 3 m.
— 56. XLIII, 34, s. 5. 6.	— — 336 — 26 — p. 337 lin. 8.
— 56 sq. XLIII, 35. s. 1—5.	— — 335 — 13 — p. 336 lin. 25.
— 58. XLIII, 37, s. 1.	— — 340 — 9 m. — 15.
— 59. XLIII, 38.	— — 341 — 3 — 9.
— 59. XLIII, 39 t.	— — 341 — 10 — 23.
— 61. XLIII, 41.	— — 345 — 10 — 16 m.
— 61. XLIII, 42.	— — 345 — 16 m. — 20.
— 61 sq. XLIII, 43.	— — 340 — 16 — p. 341 lin. 2.
— 62. XLIII, 45.	— — 340 — 3 — 9 m.
— 63. XLIII, 46, s. 2—5.	— — 356 — 36 — p. 357 lin. 21.
— 64. XLIII, 47.	— — 357 — 22 — 25.
— 64 sq. XLIII, 48 t.	— — 360 — 21 — p. 361 lin. 23.
67. XLIII, 49, s. 4 prima p.	— — 362 — 17 m. — 23.
media p.	— — 362 — 3 — 6 m.
tertia p.	— — 362 — 6 m. — 14 in.
— 67 sq. XLIII, 49ª prima p.	— — 362 — 2 — 4 m.
media p.	— — 362 — 10 p. in. — 13.
tertia p.	— — 362 — 4 m. — 6 m.
— 68. XLIII, 50 t.	— — 353 — 9 m. — p. 354 lin. 10.
— 69. XLIII, 50ª.	— — 360 — 3 — 8.
— 70 sq. XLIII, 56 pr. p.	— — 339 — 11 — 22 m.
— 71 sq. XLIII, 56 ult. 2½ lineae	— — 339 — 22 f. — p. 340 lin. 2.
— 73 sq. XLIII, 62.	— — 81 — 12 — p. 82 lin. 14.
— 74. XLIII, 63.	I — 313 — 15 — 20.
— 77. XLIII, 72. item IV. p. 38. XLIII, 7.	II — 354 — 18 — 21.
— 78 sq. XLIII, 78.	— — 367 — 19 — p. 368 lin. 11.
— 79. XLIII, 79.	— — 369 — 1 — 11.
— 79 sq. XLIII, 80 t.	— — 369 — 12 — 25.
— 80. XLIII, 81. item IV. p. 210 sq. XLV, 46.	— — 370 — 1 — 8.
— 80 sq. XLIII, 82 t.	— — 370 — 9 — p. 371 lin. 6.
— 81 sq. XLIII, 83.	— — 371 — 7 — 14.
— 82. XLIII, 84 pr. p.	— — 371 — 15 — 20.
— 82 sq. XLIII, 85 t.	— — 372 — 1 — p. 373 lin. 14.
— 84. XLIII, 86.	— — 374 — 8 — 16 in.
— 84 sq. XLIII, 87 t.	— — 374 — 19 — p. 375 lin. 22.
— 85 sqq. XLIII, 88 t.	— — 375 — 24 — p. 378 lin. 23.
— 88 sqq. XLIII, 89 t.	— — 379 — 1 — p. 381 lin. 6.
— 90 sq. XLIII, 90 t.	— — 381 — 7 — p. 382 lin. 9.
— 91. XLIII, 91.	— — 382 — 10 — 16.

Germ. Tom. IV.	Lat.
p. 91 sq. XLIII, 92 t.	II. p. 382 lin. 17 — p. 383 lin.
— 92 sq. XLIII, 93 t.	— — 383 — 4 — 23.
— 93. XLIII, 94.	— — 384 — 3 — 11.
— 93 sq. XLIII, 95.	— — 384 — 12 — 28.
— 94. XLIII, 96 exc. ult. 3½ lineis	— — 385 — 1 — 11.
— 94 sq. XLIII, 97.	— — 385 — 12 — p. 386 lin.
— 95. XLIII, 98.	— — 386 — 12 — 16 v. f.
— 95 sq. XLIII, 99, s. 1.	— — 386 — 20 — p. 387 lin.
— 96. XLIII, 99, s. 2.	— — 386 — 16 f. — 19.
— 96 sq. XLIII, 100 t.	— — 388 — 17 — 29 in.
— 97. XLIII, 101 t.	— — 388 — 29 p. in. — p. 3
— 110 sqq. XLIII, 122. 123.	conf. II. p. 387 lin. 7—35.
— 113. XLIII, 125.	II p. 356 lin. 26 m. — 35.
— 114 sq. XLIII, 130.	— — 355 — 15 — p. 356 lin.
— 116 sq. XLIII, 132 t. (exc. ult. 4½ lineis sect. 2.)	— — 364 — 9 — p. 365 lin.
— 120. XLIII, 139.	— — 343 — 19 — p. 344 lin.
item IV. p. 48 XLIII, 24.	
— 120 sq. XLIII, 140.	I — 255 — 1 — 6 m.
item I. p. 200. III, 60 in.	
— 122. XLIII, 142 exc. ult. 3 lineis	II — 180 — 5 — 11.
— 130. XLIII, 156.	III — 157 — 5 — 8 m.
— 131. XLIII, 158, s. 1.	I — 255 — 3 — 6 m.
— 135 sq. XLIII, 163, s. 1.	conf. II. p. 82 lin. 15—22.
— 144 sq. XLIII, 169 t.	II p. 358 lin. 8 — p. 359 lin.
— 145. XLIII, 170.	— — 360 — 9 — 15 m.
— 145 sq. XLIII, 171.	— — 363 — 9 — 17.
item IV. p. 514. LXVI, 26 pr. eaque maior p.	
— 146. XLIII, 172 t.	— — 359 — 13 — p. 360 lin.
— 146 sq. XLIII, 173.	— — 363 — 18 — p. 364 lin.
— 147. XLIII, 174.	— — 364 — 5 — 8.
— 147 sq. XLIII, 175 t.	— — 365 — 8 — p. 366 lin.
— 148 sq. XLIII, 176 t.	— — 366 — 3 — 13 m.
— 149. XLIII, 177.	— — 366 — 17 — 25.
— 149 sq. XLIII, 178 t.	— — 366 — 26 — p. 367 lin.
— 150. XLIII, 179.	— — 367 — 11 — 17.
— 150 sq. XLIII, 180, s. 2.	III — 310 — 7 — 10.
item III. p. 304. XXXI, 1 m.	
— 151. XLIII, 181.	II — 348 — 1 — 12 m.
— 153. XLIII, 183.	
conf. IV. p. 145. XLIII, 170.	— — 360 — 9 — 15 m.
— 157. XLIV, 3 t.	I — 301 — 6 m. — 13.
— 159 sq. XLIV, 5.	— — 301 — 14 — p. 302 lin.
— 161 sq. XLIV, 7.	— — 302 — 14 m. — 17 in.
— 162. XLIV, 8, s. 1.	— — 302 — 17 m. — 23 m.
— 163. XLIV, 9.	— — 302 — 23 m. — 28 m.
— 163. XLIV, 10.	— — 300 — 22 — p. 301 lin.
— 163 sq. XLIV, 11.	— — 304 — 6 — p. 305 lin.
— 165. XLIV, 12.	— — 305 — 9 — 21.
— 171 sq. XLIV, 23 pr. p.	— — 353 — 4 — 8.
— 172. XLIV, 23 alt. p.	— — 354 — 4 m. — 8 m.
— 176. XLV, 1.	— — 306 — 21 — p. 307 lin.
— 176. XLV, 2.	— — 308 — 20 f. — 23.
— 176 sq. XLV, 3.	— — 308 — 4 — 20 v. f.

Germ. Tom. IV.	Lat.
p. 177 sq. XLV, 4.	t. p. 307 lin. 21 — p. 308 lin. 3.
— 178. XLV, 5.	— — 313 — 21 — 24.
— 178 sq. XLV, 6 exc. ult. 1¼ lin.	— — 309 — 19 — p. 310 lin. 9.
— 179. XLV, 7.	— — 309 — 11 — 18.
— 180 sqq. XLV, 8, s. 1—3.	— — 311 — 15 — p. 313 lin. 4 m.
— 183. XLV, 9.	— — 316 — 16 — 20 m.
— 183 sq. XLV, 10.	— — 317 — 1 — 16.
— 184. XLV, 11.	— — 316 — 22 — 30.
— 184 sq. XLV, 12.	— — 314 — 17 m. — p. 315 lin. 6
— 185. XLV, 13.	— — 314 — 1 m. — 12.
— 185 sq. XLV, 14, s. 1 in.	— — 318 — 8 m. — 18 v. f.
— 186. XLV, 14, s. 1 p. in. — m. conf. T. II. p. 333. XX, 10.	— — 321 — 26 m. — p. 322 lin. 17
	— — 16 — 9 — p. 17 lin. 10.
— 187 lin. 3. 4. XLV, 14, s. 1 med.	— — 317 — 20 — 23.
— 187 sq. XLV, 14, s. 2 pr. p.	— — 326 — 6 — 13 m.
— 188. XLV, 15, s. 1 exc. primis 2½ lineis.	— — 331 — 12 — 16 m.
— 189 lin. 7 p. in. — 13 m. XLV, 15, s. 2 quaedam p.	— — 329 — 5 — 10.
— 189 lin. 17 v. f. — 21 m. XLV, 15, s. 2 alia p.	— — 328 — 7 — 11 m.
— 191. XLV, 16, s. 1 alt. p.	— — 323 — 21 — p. 324 lin. 17.
— 192. XLV, 16, s. 2 alt. p.	— — 334 — 13 — 17 m.
— 192 sq. XLV, 16, s. 3.	— — 337 — 17 — p. 338 lin. 6 m.
— 196. XLV, 24.	— — 352 — 11 m. — 16 m.
— 196 sq. XLV, 25, s. 1.	— — 308 — 24 — p. 309 lin. 7 m.
— 200. XLV, 30 exc. ult. 1½ lin.	— — 352 — 25 — p. 353 lin. 2.
— 202. XLV, 34.	II — 256 — 19 — 29.
— 203. XLV, 36 pr. p.	— — 140 — 14 p. in. — p. 141 lin. 1
— 203. XLV, 36 alt. p. item IV. p. 557. LXVII, 15, s. 3. 4.	— — 141 — 1 m. — 10.
— 204. XLV, 38.	I — 358 — 10 m. — 15.
— 204 sq. XLV, 39.	— — 357 — 26 — p. 358 lin. 10 m.
— 205. XLV, 40.	— — 353 — 9 — 21 m.
— 206 sq. XLV, 43.	— — 355 — 5 — 26.
— 207 sq. XLV, 44.	— — 354 — 22 — p. 355 lin. 3 m.
— 208. XLV, 44a.	— — 355 — 27 — p. 356 lin. 12.
— 209 sq. XLV, 45 t.	— — 356 — 13 — p. 357 lin. 8 in.
— 210. XLV, 45a.	— — 357 — 8 p. in. — 25.
— 210 sq. XLV, 46. item IV. p. 80. XLIII, 81.	II — 370 — 1 — 8.
conf. T. IV. p. 207 sq. XLV, 44.	I — 354 — 22 — p. 355 lin. 3 m.
— 211. XLV, 47. item IV. p. 603. LXXIII, 12a.	— — 270 — 9 m. — 17.
— 211 sq. XLV, 48 t.	II — 322 — 4 — 18.
— 212. XLV, 49, s. 1 exc. ult. 2½ lin.	— — 322 — 22 m. — p. 323 lin. 2.
— 213. XLV, 49, s. 2 exc. ult. 1½ lin.	— — 323 — 7 m. — 22 m. et lin. 23 m. 3
— 213 sq. XLV, 50.	— — 323 — 34 — 40.
— 214. XLV, 51, s. 1.	— — 323 — 41 — p. 324 lin. 1 m.
— 214. XLV, 51, s. 2.	— — 327 — 36 — p. 328 lin. 6.
— 214 sq. XLV, 52.	— — 330 — 18 — 27.
— 215. XLV, 53.	— — 330 — 3 — 7.
— 215. XLV, 54.	— — 325 — 13 — 22.
— 216. XLV, 56.	— — 327 — 23 — 35.
— 216. XLV, 57.	conf. II. p. 327 lin. 28 m. — 29 m.

Germ. Tom. IV.	Lat.
p. 216 sq. XLV, 58.	II. p. 328 lin. 7 — 16.
— 217. XLV, 59.	— — 328 — 17 — 22.
— 217 sq. XLV, 60.	— — 328 — 29 — p. 329 lin.
— 218. XLV, 61.	— — 329 — 3 — 16.
— 218 sq. XLV, 62.	— — 329 — 17 — 25.
— 219 sq. XLV, 62a.	— — 324 — 26 — 34. p. 325
— 220 sq. XLV, 63.	— — 326 — 12 f. — p. 327 li
— 221 sq. XLV, 64.	— — 329 — 26 — p. 330 lin. 2
— 222. XLV, 65, s. 1.	I — 341 — 4 m. — 10 in.
— 222. XLV, 65, s. 2.	— — 338 — 33 — p. 339 lin.
— 222. XLV, 66.	— — 339 — 16 — 18.
— 223. XLV, 67 exc. primis 1¼ lin.	— — 339 — 23 m. — p. 340 l
— 223. XLV, 68, s. 1.	— — 340 — 14 — p. 341 lin.
— 224. XLV, 68, s. 2.	fere I. p. 341 lin. 10 m. — 11 v
— 225. XLV, 70.	I p. 344 lin. 26 v. f. — p. 345
— 225 sq. XLV, 71, s. 1—3.	— — 343 — 20 — p. 344 lin.
— 227. XLV, 71, s. 4.	conf. I. p. 345 lin. 3 m. — 6 m.
— 227. XLV, 72 in.	I p. 342 lin. 17 — 18 m.
— 227. XLV, 72 exc. initio	— — 342 — 25 m. — p. 343 li
— 227 sq. XLV, 73.	— — 343 — 8 — 19.
— 228 sqq. XLV, 74, s. 1—3.	— — 345 — 9 — p. 347 lin.
— 231. XLV, 76 pr. p.	— — 346 — 19 m. — 21 m.
— 231 sq. XLV, 77, s. 1.	— — 341 — 19 m. — p. 342
— 232. XLV, 78, s. 1 exc. ult. 4½ lin.	— — 341 — 13 — 19 m.
— 233 sq. XLV, 80.	— — 339 — 7 f. — 11 in.
— 237 sq. XLV, 88.	— — 305 — 22 — p. 306 lin.
— 244. XLVII, 1.	— — 90 — 12 — 19 m.
— 244 sq. XLVII, 2.	— — 90 — 19 m. — p. 91 lin
— 245. XLVII, 4 t. cum §. 4, s. 2 alt. p. conf. T. II. p. 85 sq. XI. 18.	— — 91 — 4 m. — 19.
— 245 sq. XLVII, 4a.	— — 91 — 20 — 30 m.
— 246. XLVII, 5.	— — 91 — 30 m. — p. 92 lin
— 247. XLVII, 7 t.	— — 92 — 4 m. — 21.
— 248 sq. XLVII, 9.	III — 166 — 3 — 17.
— 249. XLVII, 10.	I — 92 — 22 — p. 93 lin. 9.
— 249 sq. XLVII, 11.	— — 93 — 10 — 13.
— 250. XLVII, 12.	— — 93 — 14 — 29.
— 250 sq. XLVII, 13 t.	— — 93 — 30 — p. 94 lin. 1
— 251. XLVII, 14, s. 1.	— — 94 — 26 f. — p. 95 lin. 10 m
— 252. XLVII, 15, s. 1. 2.	III — 169 — 1 — 5 m. (brevius 5 m.
— 252 sq. XLVII, 16 pr. p. item III. p. 51. XXIV, 71.	I — 227 — 28 — p. 228 lin. 8
— 253. XLVII, 16 alt. p. item III. p. 51 sq. XXIV, 72.	— — 228 — 8 p. in. — 22.
— 254 sq. XLVII, 18.	II — 306 — 5 — p. 307 lin. 3
— 255. XLVII, 19.	— — 305 — 13 — 28.
— 256. XLVIII, 1.	I — 98 — 19 m. — 23 v. f.
— 256. XLVIII, 2.	— — 99 — 15 m. — 17 m.
— 256. XLVIII, 3, s. 1.	— — 99 — 17 m. — 19.
— 256 sq. XLVIII, 4.	— — 100 — 19 — p. 101 lin. lin. 8 m. —
— 257 sq. XLVIII, 5.	— — 102 — 4 — 8 m.

Germ. Tom. IV.	Lat.
p. 258. XLVIII, 6.	I. p. 101 lin. 23 — p. 102 lin. 3.
— 258 sq. XLVIII, 7.	— — 102 — 20 — p. 103 lin. 27.
— 259 sq. XLVIII, 8.	— — 103 — 29 — p. 104 lin. 15.
— 260 sqq. XLVIII, 9, s. 1–8.	— — 104 — 16 — p. 107 lin. 29 m.
— 264. XLVIII, 11.	— — 108 — 4 — 13.
— 265. XLVIII, 13.	II — 179 — 5 — 14 m.
— 266. XLVIII, 16.	I — 248 — 11 — 26.
item I. p. 192 sq. III, 40, s. 1. 2.	
— 266 sq. XLVIII, 17, s. 1.	— — 99 — 3 m. — 14.
— 267. XLVIII, 17, s. 2. 3.	— — 99 — 20 — p. 100 lin. 8 m.
— 268 sq. XLVIII, 21.	— — 101 — 14 m. — 22.
— 269. XLVIII, 22.	— — 98 — 23 m. — p. 99 lin. 3 m.
— 269. XLVIII, 23.	— — 101 — 8 m. — 14 m.
— 271. XLVIII, 27, s. 2.	III — 185 — 8 — p. 186 lin. 3.
— 272. XLVIII, 30 pr. p.	— — 159 — 3 — 7.
— 275. XLVIII, 37.	II — 132 — 1 — 10.
— 276. XLVIII, 38 alt. p.	III — 165 — 13 p. in. — 16 m.
— 276. XLVIII, 39 pr. p.	— — 168 — 2 — 5 (multo brevius quam germ.)
— 281 sqq. XLIX, 1, s. 1.	I — 108 — 19 m. — p. 110 lin. 15.
— 284. XLIX, 3a pr. p.	— — 108 — 15 — 19 m.
— 286 sq. XLIX, 5, s. 1. 2. (exc. ult. 1⅓ lin. sect. 2.)	— — 111 — 4 — p. 112 lin. 2 m.
— 287 sq. XLIX, 6.	— — 112 — 9 — 17.
— 288. XLIX, 7.	— — 110 — 20 m. — 25.
— 288. XLIX, 7a.	— — 112 — 2 m. — 8.
— 289. XLIX, 8, s. 1.	— — 114 — 9 — 18 m.
conf. T. I. p. 177. III, 10, s. 1.	
— 289. XLIX, 8, s. 2.	— — 112 — 18 — 26.
— 289 sqq. XLIX, 9, s. 1—4 exc. ult. 2⅓ lin. sect. 4.	
— 291. XLIX, 9, s. 5.	— — 114 — 27 m. — p. 115 lin. 6.
— 293. L, 1.	— — 115 — 11 — 17.
— 293 sq. L, 2 t.	— — 115 — 17 m. — p. 116 lin. 3.
§. 2 s. 1.	etiam II p. 36 lin. 7 — 20 m.
— 294. L, 3 t.	I p. 116 lin. 3 m. — 21 m.
— 295. L, 4 in.	— — 116 — 28. 29.
— 295. L, 4 in. nr. 3.	— — 117 — 12 — 14 m.
— 295. L, 4 exc. initio.	— — 116 — 31 m. — p. 117 lin. 11.
— 297 sq. LI, 2. s. 1—3. et primae 3 lin. sect. 4.	— — 87 — 5 — p. 88 lin. 22 m.
— 298. LI. 2, s. 4 alt. p. et s. 5.	— — 85 — 20 v. f. — p. 86 lin. 6.
— 299. LI, s. 3 prior eaque maior p.	— — 86 — 7 — 24 m.
— 299 sq. LI, 3 alt. p. (extremae 8¾ lin.)	— — 89 — 3 m. — 10 m.
— 300. LI, 4.	— — 85 — 2 p. in. — 4.
— 300 sq. LI, 6, s. 1.	— — 89 — 26 — p. 90 lin. 10.
— 302 sq. LI, 9.	— — 89 — 10 m. — 25.
— 304 sq. LI, 13.	II — 91 — 4 — 21.
— 305. LII, 1 prima p.	— — 93 — 5 — 8. item p. 95 lin. 8–11 in.
— 305. LII, 1 media p.	— — 95 — 11 — 14.
— 306. LII, 2.	— — 93 — 14 — 21.
— 306 sq. LII, 3 t.	— — 92 — 2 — 22 m.
— 307. LII, 4.	— — 93 — 9 — 13.
item IV. p. 313 sq. LIII, 4.	

Germ. Tom. IV.	Lat.
p. 307 sq. LII, 5, s. 1—5 (exc. ult. 4 lin. sectionis 1. et ult. 4½ lin. sect. 5.)	II. p. 93 lin. 23 — p. 95 lin. 7.
— 309. LII, 5, s. 6.	— — 95 — 14 f. — 20.
— 309. LII, 5, s. 7.	— — 95 — 22 — p. 96 lin. 3.
— 311. LIII, 1, s. 1.	I — 84 — 4 — 8 m.
— 311 sq. LIII, 1, s. 2. 3.	— — 83 — 9 — p. 84 lin. 3.
— 313. LIII, 3 t.	— — 84 — 8 m. — 20.
— 313 sq. LIII, 4. item IV. p. 307. LII, 4.	II — 93 — 9 — 13.
— 316. LIV, 1, s. 1. 2.	III — 78 — 4 — 21.
— 317 sq. LIV, 1ª t.	— — 90 — 28 — p. 91 lin. 6.
— 318. LIV, 2.	— — 91 — 7 — 16.
— 318 sq. LIV, 3.	— — 91 — 17 — 28.
— 319. LIV, 4 exc. ult. 1¾ lin.	— — 90 — 17 — 23.
— 319 sq. LIV, 5.	— — 90 — 24 — 27.
— 320 sq. LIV, 6 t.	— — 91 — 29 — p. 92 lin. 11.
— 322. LIV, 7 t.	— — 92 — 12 — 26.
— 323 sq. LIV, 8 t.	— — 92 — 27 — p. 93 lin. 8 m.
— 324 sq. LIV, 11 t.	— — 93 — 8 m. — 16.
— 325 sq. LIV, 12 t.	— — 93 — 17 — 30.
— 326 sq. LIV, 13 t.	— — 93 — 31 — p. 94 lin. 17 v. f.
— 327 sq. LIV, 14 t.	— — 94 — 17 f. — 39.
— 328 sq. LIV, 15 t.	— — 95 — 9 — 21.
— 329 sq. LIV, 16 t.	— — 95 — 22 — p. 96 lin. 3.
— 330 sqq. LIV, 17 t.	— — 96 — 4 — 30 m.
— 332 sq. LIV, 18 t.	— — 96 — 30 m. — p. 97 lin. 11.
— 333. LIV, 19.	I — 282 — 31 m. — 39 m.
— 333 sq. LIV, 20.	— — 282 — 39 m. — p. 283 lin. 19.
— 335. LIV, 22.	— — 283 — 20 — 34 m.
— 335 sq. LIV, 23 t.	— — 283 — 34 m. — p. 284 lin. 7 v. f.
— 336 sq. LIV, 24 t.	— — 284 — 7 f. — 33.
— 337 sqq. LIV, 25 t.	— — 284 — 34 — p. 285 lin. 22. conf. I. p. 280 m. sqq.
— 339 sq. LIV, 26, s. 1. 2.	— — 285 lin. 23 — 33.
— 340 sqq. LIV, 27, s. 1—4. item III. p. 187 sq. XXVII, 24.	III — 235 — 13 — p. 236 lin. 17.
— 343 sq. LIV, 31 t.	— — 78 — 22 — p. 80 lin. 6.
— 344 sqq. LV, 1 t.	II — 174 — 5 — p. 175 lin. 5 m.
— 346 sqq. LV, 2 t.	I — 438 — 11 — p. 441 lin. 34.
— 352. LV, 3, s. 1. 2.	II — 170 — 23 — p. 171 lin. 11.
— 353 sq. LV, 4 t.	— — 110 — 4 — 26.
— 354 sq. LV, 5 t.	— — 110 — 27 — p. 111 lin. 13.
— 357 sq. LV, 7, s. 3.	I — 359 — 18 — 25.
— 358 sqq. LV, 8 t. (exc. ult. 3 lineis sect. 6.)	III — 98 — 31 — p. 99 lin. 34.
— 360. LVI, 1.	II — 284 — 7 — 15.
— 360. LVI, 2.	— — 287 — 12 — 18 m.
— 361. LVI, 3.	— — 284 — 16 — 24.
— 361. LVI, 4 t.	— — 284 — 25 — 32.
— 362. LVI, 5 t.	— — 284 — 33 — p. 285 lin. 7.
— 362 sq. LVI, 6 t. (exc. ult. 1½ lin. sect. 2.)	— — 286 — 4 — 32.
— 363 sq. LVI, 7.	— — 286 — 33 — 39.
— 364. LVI, 8.	— — 286 — 40 — p. 287 lin. 10.

Germ. Tom. IV.	Lat.
p. 364 sq. LVI, 9 exc. ult. 1½ lin.	II. p. 287 lin. 18 m. — 26.
— 370 LVII, 4, s. 1. 2.	III — 141 — 9 — p. 142 lin. 4.
— 371. sq. LVII, 5 pr. p.	I — 26 — 1 — 4.
— 372. LVII, 5 alt. p.	— — 25 — 22 — 26 in.
item II. p. 347. XXI, 1, s. 2.	
— 372 sq. LVII, 6 t.	III — 139 — 22 — 34.
— 373. LVII, 7, s. 1. 2.	— — 139 — 35 — p. 140 lin. 11 m. †additam.
— 373 sq. LVII, 7, s. 3.	— — 140 — 15 m. — 25.
— 374. LVII, 7, s. 4. 5.	— — 139 — 16 — 21 (lat. brevius)
— 374 sq. LVII, 8 exc. ult. 1½ lin.	— — 141 — 1 — 8.
— 375. LVII, 9.	— — 142 — 5 — 14.
— 375 sq. LVII, 10, s. 1 exc. 3½ lin. vers. fin. et 2 ultimis.	— — 144 — 1 — 12.
— 376 sq. LVII, 10, s. 2—4.	— — 144 — 13 — p. 145 lin. 23 in. † lin. 23 p. in. — 28.
— 377 sq. LVII, 10, s. 5.	— — 145 — 29 — p. 146 lin. 2.
— 378 sqq. LVII, 11 t. (exc. ult. 2½ lin. sectionis 3. et 4½ lin. mediis sect. 4.)	— — 146 — 3 — p. 148 lin. 21.
— 381 sq. LVII, 12 t.	— — 148 — 22 — p. 149 lin. 17.
— 382. LVII, 13.	— — 149 — 18 — p. 150 lin. 4.
— 382 sqq. LVII, 14.	— — 142 — 21 — p. 143 lin. 24.
— 385 sq. LVIII, 1 t.	— — 151 — 1 — 24.
— 386 sq. LVIII, 2 exc. ult. 1¾ lin.	— — 151 — 25 — p. 152 lin. 2.
— 387 sq. LVIII, 3, s. 1 alt. p. et s. 2. s. 3 in.	— — 270 — 3 — 17.
— 388 sq. LVIII, 3, s. 3.	— — 175 — 18 — p. 176 lin. 8 in.
item II. p. 421 sq. XXII, 115 pr. p.	
— 389. LVIII, 4 t. (exc. ult. 4½ lin. sect. 1.)	— — 152 — 24 — 36.
— 389 sq. LVIII, 5.	— — 153 — 1 — 15.
— 390 sq. LVIII, 5a t.	— — 153 — 16 — 25.
— 392. LVIII, 7.	— — 135 — 3 — 13.
— 393. LVIII, 8 media p.	— — 134 — 25 — p. 135 lin. 1 m.
— 393 sqq. LVIII, 9 t.	II — 297 — 5 — p. 298 lin. 12.
— 396. LVIII, 11.	III — 137 — 12 — 17.
— 397. LVIII, 12.	I — 264 — 9 m. — 13.
— 397 sq. LIX, 1.	II — 223 — 4 — 13.
— 398. LIX, 2.	— — 222 — 10 — p. 223 lin. 3.
— 398 sq. LIX, 3 t. (exc. 1 lin. med. et 4 ult. lin. sectionis 2.)	— — 223 — 14 — 22.
— 399. LIX, 4.	— — 222 — 4 — 9.
— 399 sq. LIX, 5, s. 1.	— — 216 — 19 — p. 217 lin. 2 m.
— 400. LIX, 5, s. 2.	— — 217 — 17 — 20.
— 400 sq. LIX, 6, s. 1. 2.	— — 217 — 21 — p. 218 lin. 7.
— 402 sq. LIX, 6, s. 4—8.	— — 218 — 8 — p. 219 lin. 5.
— 403 sq. LIX, 6, s. 9.	— — 219 — 17 — 27.
— 404. LIX, 6, s. 10.	— — 219 — 6 — 16.
— 404 sq. LIX, 6, s. 11—16. exc. ult. 1½ lin. sect. 16.	— — 220 — 1 — 25.
— 406 sq. LIX, 7 t.	— — 221 — 10 — p. 222 lin. 2.
— 408. LIX, 9 t.	I — 264 — 2 — 9 m.
— 416. LX, 8.	III — 132 — 26 — p. 133 lin. 2 v. f.
— 416 sq. LX, 9.	— — 133 — 2 f. — 11.
— 417. LX, 10 exc. ult. 1¾ lin.	— — 133 — 12 — 19.

Germ. Tom. IV.	Lat.
p. 417 sqq. LX. 11.	III. p. 133 lin. 20 — p. 134 lin. 11
— 420. LX, 14, s. 1.	— — 134 — 15 f. — 23.
— 420 sq. LX. 14. s. 2 exc. ult. 1½ lin.	— — 134 — 12 — 15 v. f.
— 425 sq. LXI, 1 t.	II — 119 — 2 — 15.
— 429 sq. LXI, 2 t.	— — 119 — 16 — p. 120 lin. 1
— 430 sq. LXI, 3.	— — 121 — 22 — p. 122 lin. 1
— 431. LXI, 4 t.	— — 124 — 3 — 14.
— 433. LXI, 7.	— — 291 — 5 — 15.
item III. p. 118. XXVI. 30, s. 2.	
— 437. LXII, 1, s. 1.	— — 190 — 15 — p. 191 lin. 9.
— 437 sq. LXII, 1. s. 2—4.	— — 193 — 1 — 22.
— 438. LXII, 1, s. 5.	— — 194 — 3 — 12.
— 438 sq. LXII, 2.	— — 194 — 13 — 19.
— 439 sq. LXII. 3 t.	— — 195 — 3 m. — 25.
— 440. LXII, 4.	— — 196 — 7 — 14.
— 441. LXII, 5.	— — 197 — 15 m. — 21.
— 441. LXII, 6.	— — 197 — 23 — p. 198 lin. 4.
— 441 sq. LXII, 7 t. (exc. ult. linea sect. I.)	— — 198 — 9 — 21.
— 442 sq. LXII, 8.	— — 198 — 22 — p. 199 lin. 2.
— 443. LXII, 9.	— — 199 — 3 — 5.
— 444. LXII, 11 inscriptio	— — 199 — 6 — 8 inscriptio
— 444. LXII, 11, s. 1. 3 lineae mediae	— — 199 — 11 m. — 14 m.
— 445 sq. LXII, 11, s. 2 pr. p. (exc. initio)	— — 199 — 9 — 11 m. et lin. 1 p. 200 lin. 30 m
— 447 sq. LXIII, 1, s. 1.	— — 202 — 2 — 7.
— 448. LXIII, 1, s. 2.	— — 203 — 8 — 14 m.
— 448 sq. LXIII, 2.	— — 203 — 14 m. — p. 204 lin conf. I. p. 407 lin. 20 sq.
— 449. LXIII, 3.	— — 204 lin. 1 p. in. — 5 m.
— 449. LXIII, 4.	— — 204 — 5 m. — 14.
— 449 sq. LXIII, 5.	— — 204 — 15 — 23.
— 450. LXIII, 6.	— — 204 — 24 — p. 205 lin. 3
— 450. LXIII, 7.	— — 205 — 4 — 10.
— 452. LXIII, 10, s. 1 alt. p.	I — 195 — 14 p. in. — 18.
— 453. LXIII, 11.	II — 202 — 8 — 22.
— 454. LXIII, 12 exc. ult. 2½ lin.	— — 203 — 1 — 7.
— 455 sq. LXIII, 15.	— — 205 — 11 — p. 206 lin. 7.
— 456. LXIV, 1 t.	I — 362 — 4 m. — 20.
— 457. LXIV, 1a, s. 1.	— — 361 — 13 — p. 362 lin. 4
— 457 sq. LXIV, 1a, s. 2. 3.	— — 362 — 21 — p. 363 lin. 1
— 458 sqq. LXIV, 1b t.	— — 363 — 15 — p. 366 lin. 8
— 462 sqq. LXIV, 1c t.	— — 366 — 8 m. — p. 367 lin.
— 474 sq. LXV, 1 t.	II — 331 — — 19 v. f.
— 475. LXV, 2.	— — 331 — 6 f. — 21 m.
— 475. LXV, 3.	— — 332 — 21 m. — 23.
— 475. LXV, 5, s. 1.	— — 332 — 10 — 14.
— 476. LXV, 5, s. 2.	— — 332 — 4 — 9.
— 476. LXV, 6.	— — 332 — 15 — 19.
— 477. LXV, 7, s. 2. 3.	— — 331 — 24 — 35.
— 481 sq. LXVI, 4, s. 1. 2.	I — 287 — 13 — p. 288 lin. 6
— 482. LXVI, 4, s. 3.	— — 291 — 18 m. — 25.
— 482 sq. LXVI, 5, s. 1.	— — 290 — 22 m. — 25.
— 483 sqq. LXVI, 5, s. 3—8.	— — 288 — 6 m. — p. 289 lin.

Germ. Tom. IV.	Lat.
p. 485. LXVI, 6 t.	I. p. 289 lin. 11 — 25.
— 490. LXVI, 18 v. f.	conf. I. p. 289 lin. 26 — p. 290 lin. 1.
— 512 sqq. LXVI, 25 t.	I p. 371 lin. 3 — p. 372 lin. 13.
— 514. LXVI, 26 pr. eaque maior p.	II — 363 — 9 — 17.
item IV. p. 145 XLIII, 171.	
— 525. LXVI, 39, s. 3.	conf. I. p. 290 lin. 19 sq.
— 525. LXVI, 41.	I p. 291 lin. 1 — 10.
— 525 sq. LXVI, 42.	— — 285 — 37 — p. 286 lin. 8.
— 526 sq. LXVI, 43 t.	— — 286 — 9 — 25 v. f.
— 527 sq. LXVI, 45.	— — 290 — 7 m. — 10 in.
— 528. LXVI, 46.	— — 290 — 10 p. in. — 19 m.
— 528 sq. LXVI, 47.	— — 291 — 11 — 18 m.
— 529 sq. LXVI, 49.	— — 292 — 28 m. — p. 293 lin. 8.
— 530. LXVI, 49a.	— — 292 — 18 f. — 28 m.
— 530 sq. LXVI, 50 t.	— — 293 — 9 — 23.
— 531 sqq. LXVI, 51 t.	— — 293 — 24 — p. 295 lin. 45.
— 533 sq. LXVI, 52 exc. ult. 4 lin.	— — 291 — 26 — p. 292 lin. 19.
— 534 sq. LXVI, 53 exc. ult. 4½ lin.	— — 286 — 25 f. — p. 287 lin. 11.
— 540. LXVI, 61 pr. p.	— — 424 — 18 — 22.
— 540 sq. LXVI, 61 pr. et med. p.	III — 1 — 9 — 15.
— 541. LXVI, 61 extr. p.	— — 2 — 1 — 6.
— 543. LXVII, 2.	II — 13 — 10 — 21 in.
— 543 sq. LXVII, 3.	— — 14 — 1 f. — 8.
— 544 sqq. LXVII, 4 t.	— — 14 — 9 — p. 15 lin. 21 m.
— 546 sq. LXVII, 5.	— — 15 — 21 p. in. — p. 16 lin. 2.
547. LXVII, 6.	— — 16 — 3 — 20.
— 548 sqq. LXVII, 8, s. 1—3.	— — 16 — 20 — p. 18 lin. 5 m.
— 551 sq. LXVII, 9, s. 1. 2.	— — 18 — 18 — p. 19 lin. 12.
— 552 sq. LXVII, 9, s. 3. 4.	I — 264 — 15 — p. 265 lin. 14.
— 554. LXVII, 10 t.	II — 136 — 10 — 23.
— 554 sq. LXVII, 11.	— — 137 — 18 — 25.
— 555. LXVII, 12 exc. ult. 1½ lin.	— — 138 — 2 — 7 m.
— 555. LXVII, 13.	— — 138 — 7 m. — 10 m.
— 555 sq. LXVII, 14.	— — 138 — 10 m. — p. 139 lin. 2 m.
— 556 sq. LXVII, 15, s. 1. 2.	— — 139 — 21 m. — p. 140 lin. 14 in.
— 557. LXVII, 15, s. 3. 4. exc. ult. 3½ lin.	— — 141 — 1 m. — 10.
item IV. p. 203. XLV, 36 pr. p.	
— 558 sq. LXVII, 15, s. 5—8.	— — 141 — 21 f. — p. 142 lin. 2.
— 559 sq. LXVII, 16, s. 1.	— — 141 — 11 — 21 v. f.
— 560. LXVII, 16, s. 2.	— — 143 — 1 — 4.
— 560. LXVII. 17.	— — 143 — 23 — p. 144 lin. 3 m.
— 560 sq. LXVII, 18.	— — 144 — 13 — 20.
— 561 sq. LXVII, 19 t. (exc. ult. 3 lin. sect. 1.)	— — 144 — 21 — p. 145 lin. 8.
— 562. LXVII, 20.	— — 145 — 9 — 16.
— 562. LXVII, 21 exc. ult. 4 lin.	— — 142 — 31 — 37.
— 563 sq. LXVIII, 1, s. 1—3.	— — 145 — 18 — p. 146 lin. 10.
— 564. LXVIII, 1, s. 4 primae 2 lineae	— — 146 — 16 f. — 17.
— 564. LXVIII, 1, s. 5.	— — 146 — 11 — 16 v. f.
— 565. LXVIII, 1, s. 6.	— — 147 — 5 — 9 m.
— 565. LXVIII, 1, s. 7.	— — 146 — 24 — p. 147 lin. 4.
— 565. LXVIII, 1, s. 9.	I — 259 — 17 m. — 21.
— 568. LXIX, 1, s. 1.	— — 263 — 21 — p. 264 lin. 1.
— 568 sqq. LXIX, 1, s. 2. 3.	— — 262 — 17 — p. 263 lin. 20.

Germ. Tom. IV.	Lat.
p. 570 sqq. LXIX, 1, s. 4—8.	I. p. 261 lin. 6 — p. 262 lin. 14 m.
— 572. LXIX, 2.	— — 262 — 14 m. — 16.
— 572. LXIX, 3, s. 1.	— — 259 — 9 — 17 m.
— 573 sq. LXX, 1 exc. ult. 3¾ lin.	II — 148 — 18 — 31.
— 574 sq. LXX, 2, s. 1 (exc. mediis 5½ lin.) et s. 2. 3.	— — 149 — 2 — 18.
— 575 sqq. LXX, 2, s. 5—8.	— — 149 — 20 — p. 151 lin. 12 m.
— 577 sqq. LXX, 2, s. 9—16.	— — 151 — 24 — p. 154 lin. 2.
— 580 sq. LXX, 3, s. 1. 2. (exc. 2 lin. mediis sect. 2.)	— — 154 — 3 — 9.
— 581 sq. LXX, 3, s. 3—5.	— — 154 — 11 — p. 155 lin. 14.
— 584. LXX, 5.	I — 217 — 3 — 17.
— 585. LXXI, 1, s. 1.	— — 203 — 1 — 3.
— 585. LXXI, 1, s. 2. 3.	— — 200 — 10 — 19.
— 585 sq. LXXI, 1, s. 4. 5.	— — 199 — 15 — p. 200 lin. 4.
— 586 sq. LXXI, 1, s. 6—8.	— — 202 — 9 — 30.
— 587. LXXI, 1, s. 9.	— — 202 — 1 — 8.
— 587 sqq. LXXI, 1, s. 10—13.	— — 212 — 14 — p. 214 lin. 5.
— 589. LXXI, 1, s. 14.	— — 214 — 12 — 19.
— 589 sq. LXXI, 2 t.	— — 209 — 9 — p. 210 lin. 7.
— 593. LXXII, 3.	II — 136 — 1 — 9.
— 594. LXXII, 4 alt. p.	conf. II. p. 127 lin. 1—3.
— 595. LXXIII, 1.	I p. 266 lin. 5 m. — 9 m.
— 595 sq. LXXIII, 2.	— — 265 — 16 — p. 266 lin. 5 m.
— 596 sq. LXXIII, 3.	— — 266 — 9 m. — 20.
— 597. LXXIII, 4, s. 1.	II — 176 — 7 — 16.
— 597. LXXIII, 4, s. 2 exc. ult. 2½ lin.	— — 176 — 21 p. in. — p. 177 lin. 2
— 597. LXXIII, 4, s. 3.	— — 178 — 7 — 16.
— 598. LXXIII, 6.	— — 177 — 3 — 9 m.
— 598 sq. LXXIII, 7 t. (exc. ult. 3 lin. sect. 2. et ult. ⅛ lin. sect. 3.)	— — 177 — 9 m. — 17.
— 599. LXXIII, 8 t.	— — 177 — 18 — p. 178 lin. 6.
— 600. LXXIII, 9.	— — 178 — 21 — p. 179 lin. 4.
— 600. LXXIII, 10.	— — 178 — 17 — 20.
— 600 sqq. LXXIII, 11, s. 1—3.	I — 267 — 20 — p. 268 lin. 21.
— 602 sq. LXXIII, 12, s. 2.	— — 267 — 12 — 19.
— 603. LXXIII, 12, s. 3. 4.	— — 273 — 20 — 29 m.
— 603. LXXIII, 12ª. item IV. p. 211. XLV, 47.	— — 270 — 9 m. — 17.
— 604. LXXIII, 13.	— — 271 — 5 — 12.
— 604 sq. LXXIII, 14.	— — 271 — 13 — 21.
— 605 sq. LXXIII, 16.	— — 266 — 22 — p. 267 lin. 3.
— 609. LXXIV, 1.	— — 451 — 2 — 9.
— 609 sq. LXXIV, 2 t.	— — 461 — 28 — p. 462 lin. 19 m.
— 610 sq. LXXIV, 3 t.	— — 462 — 35 m. — p. 463 lin. 13.
— 611. LXXIV, 4 exc. ult. 1⅓ lin.	— — 463 — 22 m. — p. 464 lin. 1
— 611 sqq. LXXIV, 5 t.	— — 451 — 10 — p. 452 lin. 25 m.
— 613 sqq. LXXIV, 6 t.	— — 452 — 28 p. in. — p. 454 lin.
— 615. LXXIV, 8.	— — 464 — 10 — 12.
— 616. LXXIV, 9.	— — 464 — 22 — 31.
— 616. LXXIV, 10.	— — 465 — 1 — 6.
— 616 sq. LXXIV, 11.	— — 464 — 13 — 21.
— 617 sq. LXXIV, 12 t.	— — 465 — 7 — 24.
— 618. LXXIV, 13 t.	— — 456 — 29 f. — p. 457 lin. 13.

Germ. Tom. IV.	Lat.
p. 618 sq. LXXIV, 14.	I. p. 457 lin. 15 — 21.
— 619. LXXIV, 15 t.	— — 457 — 23 — p. 458 lin. 16 m
— 619 sq. LXXIV, 16.	— — 458 — 16 m. — 23.
— 620. LXXIV, 17 t.	— — 458 — 24 — p. 459 lin. 9.
— 620 sq. LXXIV, 18, s. 1.	— — 459 — 10 — 18 m.
— 621. LXXIV, 18, s. 2.	— — 459 — 24 — p. 460 lin. 5.
— 621 sq. LXXIV, 19.	— — 460 — 6 — 15.
— 622. LXXIV, 20.	— — 459 — 19 — 24.
— 622 sq. LXXIV, 21 t.	— — 461 — 3 — 18.
— 623. LXXIV, 22.	— — 461 — 19 — 27.
— 623. LXXIV, 23, s. 1. 2.	— — 456 — 9 — 20.
— 624 sq. LXXIV, 24 t.	— — 455 — 5 m. — p. 456 lin. 9
— 629. LXXIV, 35, s. 2.	conf. I. p. 464 lin. 4—7 m.
— 631. LXXIV, 37 t.	I p. 162 lin. 8 — p. 163 lin. 3 m.
— 632 sq. LXXV, 1 t.	— — 395 — 25 — p. 396 lin. 15.
— 633 sq. LXXV, 1a, s. 3—5.	— — 397 — 8 — 25.
— 634 sq. LXXV, 1a, s. 6. 7.	— — 396 — 16 — p. 397 lin. 7.
— 635 sqq. LXXV, 1a, s. 8—11.	— — 397 — 26 — p. 399 lin. 10.
— 637. LXXV, 1a, s. 12 prima p.	— — 403 — 1 m. — 4 m.
— 637. LXXV, 1a, s. 12 media p.	conf. I. p. 402 lin. 9. 10.
— 637. LXXV, 1a, s. 12 tertia p.	I p. 403 lin. 4 m. — 9.
— 637 sqq. LXXV, 1a, s. 13—21.	— — 399 — 11 — p. 401 lin. 31.
— 640 sq. LXXV, 1a, s. 22.	— — 403 — 35 — p. 404 lin. 10 m
— 641. LXXV, 1a, s. 23.	— — 407 — 12 f. — 19.
— 641. LXXV, 1a, s. 24.	— — 402 — 33 m. — p. 403 lin. 1
— 641 sqq. LXXV, 1a, s. 25—28.	— — 404 — 10 m. — p. 405 lin. 6.
— 643 sq. LXXV, 1a, s. 29—31.	— — 403 — 10 — 30 m.
— 644 sq. LXXV, 1a, s. 34. 35.	— — 405 — 7 — 21.
— 645. LXXV, 1a, s. 36.	— — 401 — 32 — p. 402 lin. 9 m.
— 646 sq. LXXV, 1a, s. 39. 40.	— — 406 — 23 — p. 407 lin. 12.
— 647. LXXV, 1a, s. 41.	— — 402 — 29 — 33.
— 647 sqq. LXXV, 1a, s. 42—44.	— — 405 — 22 — p. 406 lin. 21.
— 649 sq. LXXV, 1a, s. 45—48.	— — 407 — 24 — p. 408 lin. 18.
— 650. LXXV, 1a, s. 49.	— — 403 — 30 m. — 34.
— 651 sq. LXXV, 1a, s. 53.	II — 191 — 10 — 19.
— 652 sq. LXXV, 2, s. 2. 3.	— — 191 — 20 — 22. lin. 25 m. — p. lin. 9 m. lin. 10 m. —
— 653. LXXV, 2, s. 4.	— — 193 — 26 — p. 194 lin. 2.
— 653 sq. LXXV, 2, s. 5.	— — 196 — 15 — p. 197 lin. 2.
— 654. LXXV, 2, s. 6.	I — 352 — 16 m. — 24.
— 654. LXXV, 2, s. 7.	— — 377 — 20 — 28.
— 654 sq. LXXV, 2, s. 8. 9.	— — 389 — 19 — 26 in.
— 655. LXXV, 2, s. 10.	— — 139 — 28 — p. 140 lin. 7.
— 659. LXXVI, 5 t.	— — 390 — 11 — 22.
— 660. LXXVI, 6 t.	— — 388 — 20 — p. 389 lin. 8 m
— 660 sq. LXXVI, 7.	— — 389 — 8 m. — 15.
— 661 sq. LXXVI, 8 t.	— — 391 — 9 — p. 392 lin. 2.
— 662. LXXVI, 8a.	— — 395 — 10 m. — 19.
— 662. LXXVI, 9.	— — 388 — 15 m. — 19.
— 663. LXXVI, 10.	— — 390 — 23 — 33 m.
— 663 sq. LXXVI, 10a. item T. I. p. 238. IV, 56.	— — 390 — 33 m. — p. 391 lin. 8
— 664. LXXVI, 11, s. 2.	— — 377 — 29. 30.
— 665. LXXVI, 13, s. 2.	III — 104 — 19 — 22.
— 665 sq. LXXVI, 14.	— — 105 — 35 — p. 106 lin. 20.

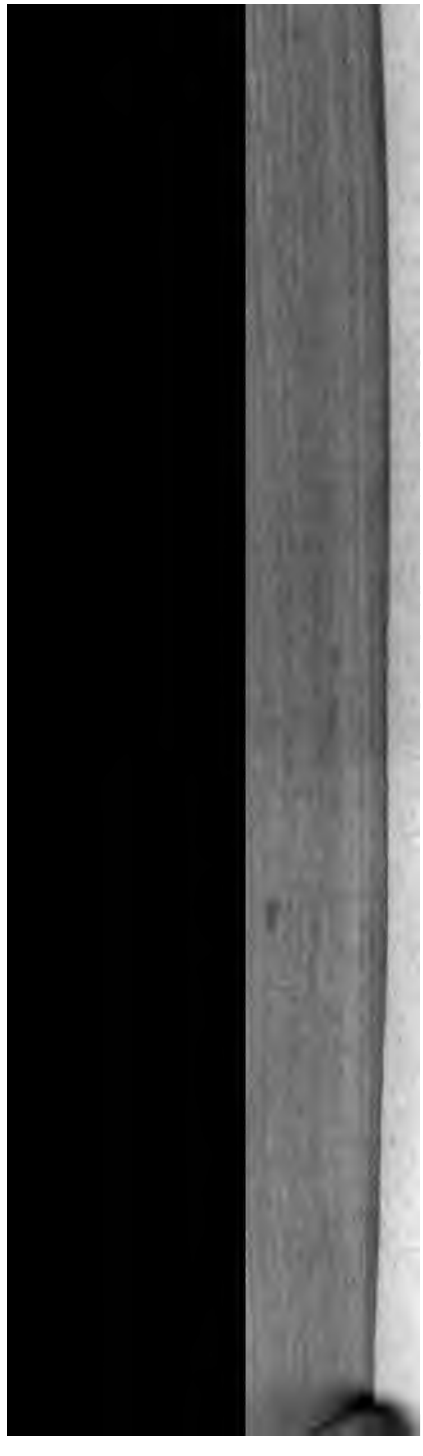

Germ. Tom. IV.

p. 666. LXXVI, 15.
— 666 sq. LXXVI, 16, s. 1.
— 667. LXXVI, 16, s. 3. 4.
conf. T. I. p. 268. IV, 104 pr. p.
— 670. LXXVI, 20, s. 1.
— 670 sq. LXXVI, 20, s. 2.
— 671 sq. LXXVI, 21 t.
— 672. LXXVI, 22.
— 672 sq. LXXVI, 23, s. 1.
— 673. LXXVI, 23, s. 2. 3.
— 674. LXXVI, 23, s. 4 alt. p.
— 674 sq. LXXVI, 24 t.
— 675 sq. LXXVI, 25.
— 676 sqq. LXXVI, 26, s. 1—4. exc. 4 lin. mediis sect. 4.
— 678. LXXVI, 26, s. 5. 6.
— 678 sq. LXXVI, 26, s. 7.
— 679. LXXVI, 26, s. 8.
— 679. LXXVI, 26, s. 9.
— 679 sq. LXXVI, 26, s. 10.
— 680. LXXVI, 26, s. 11. 12.
— 681. LXXVI, 27, s. 2.
— 681. LXXVI, 27, s. 3. 4.
— 682. LXXVI, 27, s. 7. 8.
— 682 sq. LXXVI, 27, s. 9.
— 683. LXXVI, 28, s. 1.
— 683 sq. LXXVI, 28, s. 2. 3. exc. ult. 4½ lin. sect. 2.
— 684. LXXVI, 28, s. 4.
— 684 sq. LXXVII, 1, s. 1—3.
— 685. LXXVII, 1, s. 4.
— 686. LXXVII, 1, s. 5. 6.
— 686. LXXVII, 1, s. 7.
— 686. LXXVII, 1, s. 8.
— 686 sq. LXXVII, 1, s. 9. 10. exc. ult. linea sect. 10.
— 687. LXXVII, 1, s. 11. 12. exc. 3 ult. lin. sect. 12.
— 687 sq. LXXVII, 1, s. 13 exc. prima linea.
— 688. LXXVII, 1, s. 14 exc. 3½ lin. mediis
— 688. LXXVII, 1, s. 15.
— 688 sq. LXXVII, 1, s. 16—18.
— 690. LXXVII, 1, s. 19.
— 690. LXXVII, 2, s. 1. primae 3½ lineae
— 690. LXXVII, 2, s. 2.
— 690 sq. LXXVII, 3 t.
— 700 sq. LXXX, 1.
— 717 sq. Appendix §. 14.
item T. I. p. 11. I, 9, s. 4.

B.

Index locorum, qui tantum in latinis Colloquiis leguntur.

Lat. huius editionis Tom. I.	Tom. I.
cap. inscript.: Deus.	p. 83 lin. 3 p. in. — 8.
p. 1 lin. 1 — p. 2 lin. 8 m.	De extremo iudicio.
Trinitas.	— 84 lin. 21 — p. 85 lin. 2 in.
— 7 lin. 1 — 24.	— 85 — 5 — 20 v. f.
— 9 — 6 f. — 14.	— 86 — 24 p. in. — p. 87 lin. 4.
Discrimen inter generationem et processionem.	— 88 — 22 m. — p. 89 lin. 3 m.
— 9 lin. 15 — p. 10 lin. 10.	Morbi.
Christus.	— 94 lin. 15 m. — 26 v. f.
— 10 lin. 11 — p. 11 lin. 3 m.	— 95 — 10 m. — 11.
Ecclesia quae regnum Christi dicitur.	Medicamenta et medicina.
— 13 lin. 5 — p. 14 lin. 4 m.	— 95 lin. 12 — p. 98 lin. 8.
— 14 — 7 p. in. — 11 in.	Mors.
— 20 — 26 m. — p. 21 lin. 12.	— 98 lin. 9 — 19 m.
— 21 — 17 m. — 26.	— 100 — 8 m. — 18.
Ministerium Ecclesiae et vocatio ministrorum.	— 102 — 8 m. — 19.
— 22 lin. 3 — 20 m.	— 107 — 29 m. — p. 108 lin. 3.
— 23 — 23 m. — p. 25 lin. 2.	Vita aeterna.
De excommunicatione.	— 110 lin. 16 — 20 m.
— 25 lin. 3 — 21.	— 110 — 26 — p. 111 lin. 3.
— 26 — 12 m. — 15.	Damnatio et infernus.
Verbum Dei, Evangelium.	— 115 lin. 7 — 10 v. f.
De Lege.	— 116 — 21 p. in. — 27.
— 34 lin. 31 — 39 m.	— 116 — 30 — 31 m.
36 — 9 m. — 17.	— 117 — 14 m. — 18 m.
— 37 — 3 — p. 38 lin. 3 v. f.	Missa privata.
— 38 — 27 — p. 39 lin. 20.	— 118 lin. 7 — 20 v. f.
— 44 — 11 — p. 45 lin. 20.	Canon.
— 47 — 2 m. — 18 m.	— 122 lin. 13 m. — 19 m.
Iustificatio.	— 122 — 27 m. — p. 123 lin. 1 m.
— 51 lin. 26 — p. 52 lin. 9 m.	An liceat christiano homini Missae papisticae interesse.
— 53 — 19 p. in. — 24 m.	— 123 lin. 11 — 26.
Fides.	Monasteria, Monachi etc.
— 54 lin. 18 — p. 55 lin. 19 m.	— 130 lin. 4 f. — 18.
— 55 — 24 p. in. — 28.	— 133 — 28 — p. 134 lin. 6 m.
— 55 — 30 m. — p. 56 lin. 24.	Papistarum furor et pertinacia.
Sanctificatio per fidem.	— 137 lin. 18 — 23.
— 59 lin. 9 f. — 16 m.	— 141 — 7 — 27 m.
— 61 — 10 — 19.	— 142 — 1 m. — 9.
— 62 — 1. 2.	— 143 — 3 m. — 6 in.
Invocatio et oratio.	— 144 — 13 v. f. — 17 in.
— 63 lin. 21 f. — 23 m.	— 145 — 15 — 18 in.
Confessio auricularis.	Defensores et ministri Papae.
— 68 lin. 1 — 13 m.	— 149 lin. 16 p. in. — 17.
Pax et concordia.	— 152 — 19 m. — 31.
— 74 lin. 11 — 16 v. f.	Mundus etc.
De Praedestinatione.	— 169 lin. 22 — p. 170 lin. 2.
— 79 lin. 1 p. in. — p. 80 lin. 3.	— 173 — 4 — 7.
Legendae sanctorum.	— 174 — 11 m. — p. 175 lin. 4 m.
— 82 lin. 11 — 19 m.	— 175 — 12 — 27 m.
	— 176 — 6 m. — p. 177 lin. 5 m.
	— 178 — 24 m. — 27.

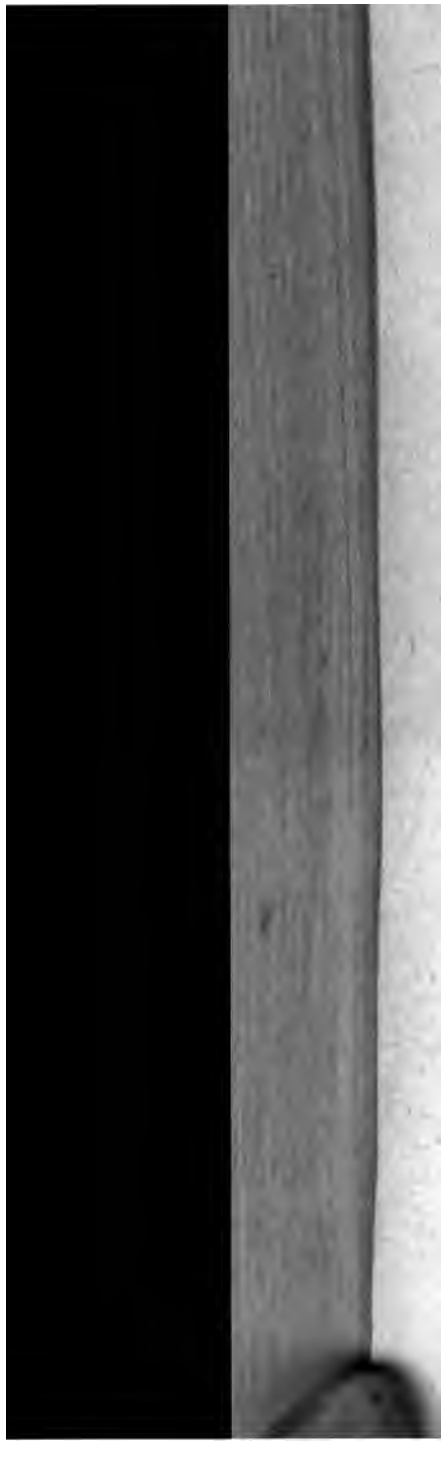

Lat. Tom. I.
Idololatria.
p. 185 lin. 13 — p. 186 lin. 16 in.
— 187 — 1 in. — 7.
— 190 — 5 — 19 v. f.
Ira.
— 191 lin. 1 — 16 in.
Arrogantia.
— 192 lin. 15 — 22 in.
Tristitia, laetitia.
— 193 lin. 1 — p. 195 lin. 6.
Ebrietas.
— 195 lin. 7 — 14 in.
— 195 — 19 — p. 196 lin. 19.
— 196 — 20 — p. 197 lin. 12.
Otium, labor.
— 197 — 13 — p. 198 lin. 5.
Consuetudo quam difficile deponatur.
— 198 lin. 6 — p. 199 lin. 9.
Prodigia, portenta miraculosa.
— 199 lin. 10 — 14.
— 200 — 5 p. in. — 9.
— 200 — 20 — p. 201 lin. 30.
— 205 — 10 — p. 206 lin. 1 in.
— 206 — 8 — 14.
Spectra.
— 208 lin. 6 — 10.
Somnia.
— 210 lin. 8 — p. 211 lin. 23.
Tempestates.
— 211 lin. 24 — p. 212 lin. 13.
— 214 — 6 — 11.
— 214 — 20 — 27.
Complexiones.
— 216 lin. 18 in. — 24.
Tempora et annus climactericus.
— 217 lin. 18 — p. 218 lin. 5.
Diabolus etc.
— 221 lin. 10 in. — 19.
— 225 — 7 in. — 13.
— 235 — 3 — 5.
— 235 — 24 — p. 236 lin. 14.
Homo eiusque lapsus et miseria.
— 242 lin. 9 — 21 v. f.
— 243 — 20 p. in. — 29.
— 245 — 15 — p. 246 lin. 24.
— 249 — 17 — 23.
Mulieres, uxores.
— 252 lin. 16 in. — 20.
Liberorum ingratitudo.
— 257 lin. 1 — 7.
Familia.
— 258 lin. 23 — p. 259 lin. 7.
Linguae.
— 260 lin. 1 — p. 261 lin. 5.

Lat. Tom. I.

Regua.

p. 351 lin. 36 — p. 352 lin. 11 m.

Reges et reginae.

— 353 lin. 21 m. — p. 354 lin. 4 m.
— 354 — 8 m. — 21.
— 355 — 3 m. — 4.
— 358 — 16 — 28.

Foedera Protestantium.

— 358 lin. 29 — p. 359 lin. 17.
— 359 — 26 — p. 361 lin. 11.

Ph. Melanthonis iudicium.

— 367 lin. 12 — 28.

Consilium M. Lutheri.

— 367 lin. 29 — p. 369 lin. 8.

Iudicia.

— 369 lin. 9 — p. 370 lin. 25.

Regiones, terrae situs, mores, populi.

— 375 lin. 3 — 8.
— 375 — 15 — p. 376 lin. 3 m.

Hispani.

— 377 lin. 1 — 9 m.

Anglia.

— 378 lin. 25 p. in. — p. 379 lin. 14.

Ungaria.

— 379 lin. 15 — p. 380 lin. 2.

Saxonia.

— 380 lin. 23 — p. 381 lin. 1 m.
— 382 — 5 p. in. — 13.

Hassia.

— 382 lin. 14 — 22.

Thuringia.

— 383 lin. 15. 16.

Quatuor populorum collatio.

— 385 lin. 1 — p. 386 lin. 15.

Germania.

— 388 lin. 1 — 15 m.
— 389 — 15 f. — 18.
— 389 — 26 p. in. — p. 390 lin. 10.
— 392 — 3 — p. 395 lin. 10 m.
— 395 — 20 — 23.

Turca.

— 402 lin. 9 m. — 29 in.

Praesumptio et temeritas.

— 408 lin. 19 — p. 409 lin. 13.

Divitiae et thesauri.

— 409 lin. 14 — 36 in.
— 410 — 2 m. — 17.

Furtum.

— 413 lin. 5 — p. 416 lin. 8 p. in.
— 416 — 22 — p. 417 lin. 27.

Wicklef et Hus.

— 419 lin. 5 — 11.

Veritas.

— 419 lin. 12 — 22.

Tom. I.

Mendacium.

p. 419 lin. 23 — p. 421 lin. 24.

Dicta, proverbia et sententiae.

— 421 lin. 25 — p. 423 lin. 5.
— 423 — 6 — 28.

Iocosa, festiva, fabulae.

— 423 lin. 29 — p. 424 lin. 9.

Casus forensis de asino.

— 424 lin. 10 — 17.

Lege lata fraus legis nascitur.

— 425 lin. 1 — 25.
— 426 — 11 m. — p. 428 lin. 7.

Themata papistica.

— 428 lin. 8 — 11.
— 428 — 12 — 17.

De coniugibus dissidentibus.

— 428 lin. 18 — p. 429 lin. 17.

Contra sciolos fabula etc.

— 429 lin. 18 — p. 431 lin. 26.

Dysenteria Lutheri etc.

— 432 lin. 1 — p. 434 lin. 17.
— 434 — 22 m. — 25.

Quilibet est rex in sua domo.

— 434 lin. 26 — p. 435 lin. 8.

Ingenia poetica.

— 435 lin. 9 — p. 438 lin. 8.

Moriones stolidi.

— 441 lin. 35 — p. 442 lin. 19.

An etiam moriones salventur.

— 442 lin. 20 — 30.

Recordatio M. Lutheri etc.

— 443 lin. 5 — p. 450 lin. 24.

Iudaei.

— 454 lin. 7 — p. 455 lin. 5 m.
— 456 — 20 m. — 29 v. f.
— 460 — 20 m. — 21.
— 462 — 19 m. — 35 m.
— 463 — 16 — 22 m.
— 464 — 1 p. in. — 3.
— 464 — 7 m. — 9.

Tom. II.

Scortatio canonicorum.

— 5 lin. 24 — p. 7 lin. 3.

Academia Witteberg.

— 18 lin. 5 m. — 17.

Puellae virgines.

— 20 lin. 20 — 24 m.

Adversarii haeretici contra D. Lutherum.

— 21 lin. 6 — 11 m.
— 26 — 8 m. — 10.
— 26 — 11 — p. 28 lin. 26.
— 31 — 24 m. — 29 m.
— 32 — 16 — 19 m.
— 33 — 21 m. — p. 34 lin. 11.

Lat. Tom. II.
p. 35 lin. 26 m. — p. 36 lin. 7 in.
— 36 — 20 p. in. — 22 m.
— 37 — 28 p. in. — p. 38 lin. 2 v. f.
Quomodo cum fanaticis agendum, instr. Luth.
— 40 lin. 18 — p. 45 lin. 8.
Negotium Buceri cum M. Luthero.
— 47 lin. 1 — 20.
Consilium Lutheri etc.
— 48 lin. 1 — p. 50 lin. 13.
M. Buceri sententia.
— 50 lin. 14 — p. 52 lin. 32.
Additio Lutheri etc.
— 53 lin. 1 — p. 54 lin. 17.
Conventus Wittemberg.
— 54 lin. 18 — p. 56 lin. 5.
Antinomi.
— 78 lin. 9 p. in. — 16.
Adulteri, scortatores.
— 78 lin. 17 — p. 81 lin. 20.
— 82 — 22 — p. 84 lin. 7.
— 84 — 8 — p. 85 lin. 16.
Allegoriae.
— 92 lin. 22 m. — p. 93 lin. 4.
Anabaptistae haeretici.
— 97 lin. 4 p. in. — 6.
— 100 — 16 — 34.
— 101 — 1 — p. 102 lin. 7.
— 102 — 20 — p. 103 lin. 11.
Animalia.
— 107 lin. 9 — p. 108 lin. 13.
— 108 — 28 — p. 109 lin. 32.
Apostoli.
— 120 lin. 19 — p. 121 lin. 21.
— 122 — 24 m. — p. 124 lin. 2.
Apparatus et luxus epularum.
— 124 lin. 15 — p. 125 lin. 14.
Vestitus.
— 125 lin. 15 — p. 127 lin. 9.
Aquae
— 127 lin. 10 — p. 129 lin. 9.
— 129 — 10 — p. 130 lin. 13.
Apes.
— 130 lin. 14 — p. 131 lin. 7.
Arbores.
— 131 lin. 8 — 24.
— 132 — 18 — p. 133 lin. 13.
Artes.
— 137 lin. 1 — 16.
— 138 — 1.
— 139 — 2 v. f. — 21 m.
— 142 — 3 — 30.
— 143 — 5 — 22.
— 144 — 3 m. — 11.
— 146 — 18 — 23.

Tom. II.
Astrologia.
p. 151 lin. 12 m. — 23.
Aula fons invidiae.
— 155 lin. 15 — p. 15[illegible] lin. 8
Avaritia.
— 160 lin. 11 — 12 m.
— 165 — 1 — 3.
Aus Schimpf wird Er
— 165 lin. 4 — p. 166 lin. 22.
Aves, volatilia.
— 167 lin. 9 — p. 170 lin. 1
Augustana Comitia.
— 171 lin. 12 — 35.
— 172 — 1 — 23.
— 172 — 23 — p. 173 lin. 1.
— 173 — 16 — p. 174 lin. 5.
— 175 — 5 m. — 9.
Acta Lutheri cum Caiet Augustae.
— 175 lin. 10 — p. 176 lin. 5
Authores.
— 176 lin. 17 — 21 in.
Αὐτόχειρες.
— 179 lin. 14 m. — p. 180 lin
— 180 — 12 — p. 181 lin. 6.
— 182 — 12 — p. 183 lin. 7.
— 183 — 8 — p. 184 lin. 7.
Baptismus.
— 186 lin. 10 — p. in. — 19.
— 187 — 3 v. f. — 6.
— 188 — 3 — 14.
Bellum, bellica.
— 191 lin. 22 f. — 25 m.
— 195 — 25 f. — p. 196 lin.
— 197 — 3 — 15 in.
— 198 — 5 — 8.
Lutheri epistola ad Weller
— 201 lin. 29 — 41.
Biblia.
— 210 lin. 11 v. f. — 14.
— 212 — 10 — p. 214 lin. 7
— 214 — 11 — 15.
— 214 — 26 v. f. — p. 215
— 216 — 3 — 14.
Libri Veteris Testament
— 216 lin. 15 — 18.
— 217 — 2 m. — 16.
— 221 — 1 — 9.
Psalmi.
— 224 lin. 1 — 14.
— 224 — 15 — p. 226 lin. 7.
— 226 — 8 — p. 227 lin. 7.
— 227 — 8 — 21.
— 227 — 22 — p. 232 lin. 1
Catechismus.

Lat. Tom. II.

p. 232 lin. 20. 21.
— 237 — 6 — 16.
— 238 — 1 — 3 in.

Sententiae Veteris Testamenti.

— 246 lin. 32 — p. 247 lin. 21.
— 247 — 28 — 42.
— 248 — 20 — 27.
— 248 — 28 — 40.
— 249 — 34 — p. 250 lin. 12.
— 250 — 13 — p. 251 lin. 31.
— 253 — 4 — p. 255 lin. 22.
— 255 — 23 — p. 256 lin. 18.
— 256 — 30 — p. 257 lin. 27.
— 257 — 28 — p. 258 lin. 4.
— 258 — 5 — p. 260 lin. 3.
— 260 — 4 — 12.
— 260 — 13 — p. 261 lin. 10.
— 261 — 11 — p. 262 lin. 9.
— 262 — 10 — p. 263 lin. 16.
— 263 — 17 — p. 264 lin. 4.

Loci et sententiae Novi Testamenti.

— 264 lin. 5 — 21.
— 265 — 1 — p. 266 lin. 21.
— 266 — 22 — p. 267 lin. 4.
— 267 — 5 — 16.
— 267 — 17 — p. 268 lin. 13.
— 268 — 14 — p. 269 lin. 10.
— 269 — 11 — p. 270 lin. 19.
— 270 — 20 — p. 274 lin. 2.
— 275 — 23 m. — p. 276 lin. 30.
— 277 — 1 — 12.
— 277 — 13 — 19.
— 277 — 20 — 31.
— 277 — 32 — p. 278 lin. 3.
— 278 — 4 — 23.
— 278 — 24 — p. 279 lin. 8.
— 279 — 9 — 37.
— 280 — 1 — 10.

Facultates et bona ecclesiastica.

— 285 lin. 8 — p. 286 lin. 3.

Tentationes.

— 290 lin. 6 v. f. — 9.
— 293 — 1 m. — 6.
— 294 — 6 — 9 v. f.
— 298 — 17 m. — p. 299 lin. 10.
— 301 — 4 — 6 m.
— 303 — 3 — p. 305 lin. 2.
— 305 — 3 — 5 m.
— 305 — 29 — p. 306 lin. 3.
— 307 — 12 — 22.
— 318 — 19 — p. 320 lin. 26.

Cardinales.

— 321 lin. 19 — 28 m.

De Carole V. et Ferdinando.

— 322 lin. 19 — 23 m.

Tom. II.

p. 323 lin. 3 — 7 m.
— 324 — 1 m. — 20.
— 325 — 23 — p. 326 lin. 12
— 327 — 8 — 22.
— 328 — 23 — 28.
— 330 — 8 — 17.

Nobiles.

— 330 lin. 28 — 32.

De Coniugio.

— 334 lin. 1 — 13.
— 335 — 3 m. — 12.
— 337 — 23 — 25 in.
— 342 — 1 — 16.
— 343 — 15 — 18.
— 344 — 17 m. — 23 in.
— 346 — 22 — p. 347 lin. 9.
— 351 — 9 — p. 352 lin. 7.
— 353 — 4 — 9 m.
— 354 — 27 — 33 m.
— 355 — 5 — 9.
— 356 — 22 — 26 m.
— 357 — 25 v. f. — p. 358 lin.
— 360 — 15 m. — 20.
— 363 — 1 — 7.

Casus matrimoniales.

— 368 lin. 12 — 22.
— 373 — 15 — p. 374 lin. 7.
— 374 — 16 p. m. — 18.
— 383 — 24 — p. 384 lin. 2.
— 387 — 3 m. — 6.
— 387 — 7 — 35.
— 389 — 9 — 16.

Tom. III.

Casus politici et dubii quida iurisconsultorum.

— 1 lin. 1 — 8.

Casus tragici etc.

— 2 lin. 7 — p. 9 lin. 2.

Venena data.

— 9 lin. 3 — 17.

Fascinationes et incantationes

— 12 lin. 21 f. — p. 14 lin. 2

Invocatio sanctorum etc.

— 17 lin. 10 — 15.
— 18 — 5 — 10.
— 19 — 10 — 17.

Ostern.

— 21 lin. 1 — 8.

Coena Domini.

— 25 lin. 12 — 19.
— 25 — 20 — p. 26 lin. 2.
— 27 — 8 — p. 29 lin. 18.
— 30 — 28 m. — p. 31 lin. 8.
— 32 — 1 — 16.
— 33 — 3 — 20.

Lat. Tom. III.

p. 34 lin. 16 — p. 35 lin. 6.
Christus.
— 40 lin. 10 — 21.
— 44 — 3 — 11.
— 47 — 13 — 16.
— 49 — 9 — 16.
Christiani etc.
— 52 lin. 11 — 17.
Creatio.
— 55 lin. 19 — p. 56 lin. 8.
— 56 — 16 — p. 57 lin. 10 in.
— 59 — 13 — 17.
Creaturae.
— 62 lin. 13 — 16.
— 63 — 17. 18.
— 69 — 23 m. — p. 70 lin. 4.
— 71 — 1 — 10.
— 71 — 11 — p. 72 lin. 26.
— 73 — 18 — p. 74 lin. 4.
— 74 — 5 — 12 in.
Coelum, stellae.
— 77 lin. 1. 2.
— 77 — 27 — 35.
De Concilio.
— 80 lin. 7 — p. 89 lin. 4.
— 89 — 8 — p. 90 lin. 16.
— 95 — 1 — 8.
Schmalcaldensis Conventus.
— 97 lin. 12 — 22.
— 97 — 23 — p. 98 lin. 9.
— 98 — 10 — 30.
Civitates.
— 99 lin. 35 — p. 102 lin. 11.
— 102 — 15 m. — p. 104 lin. 18.
— 104 — 23 — p. 105 lin. 12.
— 105 — 25 — 34.
— 106 — 30 m. — p. 107 lin. 7.
— 107 — 25 — p. 108 lin. 3.
— 108 — 9 — 13.
Concionatores.
— 108 lin. 31 v. f. — p. 109 lin. 6.
— 114 — 27 — 32 m.
— 120 — 35 — p. 121 lin. 6.
— 123 — 18 — 25.
— 127 — 8 — 22.
— 130 — 24 f. — 29.
Theologiae studium et ratio.
— 131 lin. 16 — 22.
— 131 — 28 m. — 38.
— 132 — 4 p. in. — 5.
— 132 — 6 — 24.
Iudicium de Doctoribus Ecclesiae.
— 135 lin. 14 — p. 137 lin. 11.
— 138 — 1 — p. 139 lin. 15.
— 140 — 11 m. — 15 m.

Tom. III.

p. 142 lin. 15 — 20.
— 146 — 19 m. — p. 147 lin.
— 149 — 8 p. in. — 9 m.
Scholastici.
— 152 lin. 3 — 23.
De D. Mart. Luthero.
— 154 lin. 10 m. — p. 156 lin.
— 156 — 31 — p. 157 lin. 4.
— 157 — 8 m. — p. 159 lin. 2
— 159 — 8 — 22.
— 160 — 3 — 6.
— 160 — 7 — p. 165 lin. 13
— 165 — 16 v. f. — p. 166
— 166 — 18 — p. 167 lin. 4.
— 167 — 5 — 17.
— 168 — 6 — 22.
— 169 — 9 — 21.
— 170 — 1 — p. 172 lin. 9.
— 173 — 18 m. — p. 174 lin.
— 174 — 3 — 8.
— 174 — 9 — 21.
(conf. T. II. p. 32 lin. 3
— 174 lin. 22 — p. 175 lin. 12
— 176 — 15 — 19.
— 177 — 10 p. in. — p. 178 li
— 178 — 13 — 16.
— 178 — 17 — p. 181 lin. 4.
— 181 — 5 — p. 185 lin. 7.
— 186 — 4 — 10.
— 186 — 11 — p. 188 lin. 4.
— 188 — 5 — p. 189 lin. 11.
— 189 — 12 — p. 191 lin. 3.
— 191 — 4 — 32.
— 192 — 1 — p. 196 lin. 5.
— 196 — 6 — p. 199 lin. 32.
— 199 — 33 — p. 200 lin. 9.
Phil. Melanthon.
— 201 lin. 1 — 8.
— 201 — 16 v. f. — p. 202
— 202 — 10 — 17.
— 202 — 18 — 21.
— 203 — 1 — 10.
— 203 — 11 — 17.
Consolatio.
— 221 lin. 15 — 20 p. m.
Ad sententiam: Non est
neque currentis.
— 221 lin. 36 — p. 223 lin. 4
Papae.
— 224 lin. 5 — 16.
— 225 — 1 m. — 5.
— 229 — 13 — 20.
— 231 — 7 — 25.
— 237 — 16 m. — 18.
— 244 — 20 — 22.

Lat. Tom. III.

p. 244 lin. 23 — 27.
(conf. T. III. p. 232 lin. 21 sqq. et p. 243 lin. 16 sqq.)
Imposturae papatus.
— 249 lin. 16 m. — 18.
— 250 — 2. 6 — 8.
— 252 — 5 — 21.
— 254 — 13 — p. 255 lin. 6.
— 255 — 22 — 25.
— 258 — 10 m. — 17.
Controversiae cum papistis.
— 261 lin. 15 — 34.
— 265 — 5 — 22.
— 266 — 7 — 11.
— 269 — 10 — 14 m.
— 272 — 12 p. in. — 19.
— 273 — 18 m. — p. 274 lin. 13.
— 279 — 21 f. — p. 280 lin. 4.
Inscitia papistarum.
— 281 lin. 13 — 15 m.
Episcopi.
— 291 lin. 13 — p. 292 lin. 26.
— 293 — 1 — p. 294 lin. 12.
— 294 — 43. 44.
— 296 — 23 — p. 297 lin. 6.
— 298 — 4 f. — 8. 9 — 16 m.
— 298 — 27 — p. 299 lin. 17 v. f.
— 300 — 1 — 6 in.
— 300 — 9 — p. 301 lin. 24.
— 302 — 6 m. — 20 m.
— 302 — 24 — p. 303 lin. 7.

Tom. III.

p. 303 lin. 13 — p. 304 lin. 4 v. f.
— 304 — 6 m. — 12 m.
— 304 — 33 — p. 305 lin. 16.
— 307 — 7 m. — p. 308 lin. 14.
— 309 — 8 — 20.
— 310 — 11 — 13.
Sophistica.
— 311 lin. 33 — 36 v. f.
Hypocrisis. Falsi fratres.
— 312 lin. 1 — p. 313 lin. 2.
Haeretici.
— 314 lin. 9 — 29.
— 323 — 6 — 14.
Iudicium Lutheri de casu sacramentali.
— 324 lin. 11 p. in. — p. 325 lin. 1.
Cerevisia.
— 325 lin. 3 — p. 326 lin. 14.
An anima rationalis sit ex traduce.
— 326 lin. 15 — p. 330 lin. 31.
Romae descriptio.
— 330 lin. 32 — p. 331 lin. 11.
Elegia Manharti in Romam.
— 331 lin. 12 — 16.
Iudicium Friderici Imp. de imperio Papae.
— 331 lin. 17 — 21.
In Ge. Maiorem ut ferebatur I. Stigelii.
— 331 lin. 22 — 29.

C.

Index locorum, qui in solis germanicis Colloquiis inveniuntur.

Germ. meae editionis Tom. I.

Cap. I. *Tischreden D. M. Luthers von Gottes W'ort oder der heiligen Schrift.*

p. 1. §. 1.
— 2. — 2, 5¾ liueae mediae.
— 2 sq. — 3.
— 6 sq. — 5 et 6, s. 1.
— 8 sqq. — 7 et 8.
— 10 sqq. — 9, s. 1. ult. 3¾ lineae et s. 5 — 12.
— 14 sqq. — 10 et 11, s. 1. 2. 4. 5.
— 18 sq. — 14 exc. initio.
— 19. — 15 et 16.
— 20 sq. — 17, s. 2. 3.
— 21 sq. — 18 et 20.
— 23 sqq. — 22 — 24.
— 28 sq. — 26 et 27.
— 33 sq. — 29 et 30.
— 34 sqq. — 31, s. 1 alt. pars et s. 2-7.

Tom. I.

p. 36 sqq. §. 32 — 40.
— 47 sqq. — 42 et 43, s. 2.
— 49 sqq. — 45 — 51.
— 55 sq. — 53, s. 2.
— 56 sqq. — 54 — 66.
— 65 sqq. — 68 — 73.
— 69 sqq. — 77 — 79 et 81.
— 73 sqq. — 85 et 86.
— 75 sqq. — 88 — 93.
— 80. — 95, s. 2. 3.
— 80 sqq. — 96.

Cap. II. *Von Gottes Werken.*

p. 83 sq. §. 1, s. 3 — 5.
— 84 sqq. — 2 — 13.
— 96 sqq. — 15. 16. 18. 19.
— 99. — 20, s. 2.
— 100. — 21, s. 2.
— 102 sqq. — 24. 26 — 31.
— 105 sqq. — 33 — 38.

Germ. Tom. I.

p. 108 sqq. §. 40 — 52.
— 115 sq. — 54 — 57.
— 116. — 58, s. 2.
— 117 sqq. — 59 — 102.
— 141. — 103, s. 2.
— 141 sq. — 104, s. 1 exc. fine et s. 3. 4.
— 142 sq. — 105, s. 2.
— 143 sqq. — 106 — 133.
— 156 sqq. — 135 — 163.
— 169 sq. — 165. 166.

Cap. III. *Von der Schöpfung.*

p. 170 sqq. §. 1. 3 — 7. 9.
— 179. — 13, s. 2.
— 190. — 32, s. 1 media p.
— 191. — 35. 36.
— 194 sqq. — 42. 43. 45. 46.
— 196 sqq. — 48. 49. 52. 53.
— 203. — 65.
— 208 sq. — 78 et 80, s. 3.
— 209 sqq. — 81 — 90.
— 213 sqq. — 92 — 94. 96. 97.

Cap. IV. *Von der Welt und ihrer Art.*

p. 217 sqq. §. 2. 4 — 16.
— 223 sqq. — 19 — 38.
— 231 sqq. — 40. 41. 43. 44.
— 234. — 46, s. 1.
— 235 sqq. — 47 — 55. 57.
— 250. — 78, s. 1.
— 252 sqq. — 82. 86. 87.
— 255 sq. — 88, s. 2 — 4.
— 260 sqq. — 95. 99. 101.
— 265 sq. — 102, s. 1 — 4.
— 267 sq. — 103. et 104 alt. eaque maior pars.
— 268 sqq. — 105 — 110.
— 273 sqq. — 113. 116 — 123.
— 278 sq. — 124, s. 4. 5.
— 279 sq. — 125 — 127.

Cap. V. *Von Abgötterei.*

p. 281 sqq. §. 1 — 3. 5 — 15.
— 298. — 27. 28.

Cap. VI. *Von der heiligen Dreifaltigkeit.*

p. 299 sq. §. 2, s. 2.
— 300 sqq. — 4. 5. 7.

Cap. VII. *Von dem Herrn Christo.*

p. 304 sqq. §. 1, s. 2 — 11.
— 307 sqq. — 2. 3. 5.
— 311 sqq. — 9 — 15 et 16, s. 1.
— 320 sqq. — 18. 19 et 21 exc. initio.
— 322 sqq. — 22 — 35.
— 339 sqq. — 38 — 41 et 44, s. 1.
— 346 sqq. — 48 germau. versio.
— 348. — 49 germ. versio.
— 348 sq. — 50 — 52.

Tom. I.

p. 350 sqq. §. 54 — 68.
— 356 sqq. — 70 — 79 et
— 361 sqq. — 81 — 93. 9
— 372 sq. — 100, s. 1 me s. 2 exc.
— 373 sqq. — 101 — 112.
— 383 sq. — 113, s. 1 —
— 385 sqq. — 114 — 147.
— 405 sqq. — 149 — 157.
— 409 sqq. — 160 — 167.
— 413 sqq. — 169 — 176.
— 417 sq. — 179 — 182.

Tom. II.

Cap. VIII. *Vom heiligen*

p. 1 sq. §. 1, s. 2. 3. 8.
— 2 sqq. — 2 — 8.

Cap. IX. *Von der Sünd*

p. 11. §. 4, s. 2. 3.
— 12 sqq. — 5 — 18.
— 22 sqq. — 20 — 41.
— 39 sqq. — 47. 49 — 65

Cap. X. *Vom freien W*

p. 48 sqq. §. 3 — 12.

Cap. XI. *Vom heiligen Ka*

p. 66 sq. §. 1.
— 69 sq. — 6. 8 et 9. s.
— 72 — 11.
— 81 lin. 24 — 35. 38 — 5. §. 13
— 84 sqq. §. 15. 17 et 20
— 87 sqq. — 21 — 24. 26.

Cap. XII. *Vom Gesetz u gelio.*

p. 90 sqq. §. 1 — 25 et 26,
— 110 sqq. — 27. 31. 32
— 115 sqq. — 37 — 50 et
— 122 sqq. — 52. 53 et 5
— 125 sqq. — 56 — 61. 63
— 135 sqq. — 73 — 84. 8

Cap. XIII. *Dass der Glau Christum allein für gerecht mache.*

p. 145 sqq. §. 1. 2. 12 —
— 172 sqq. — 26 — 33 et 35.
— 177 sq. — 36, s. 9. 10.
— 178 sqq. — 37. 38. 40 —
— 189 sqq. — 58 — 67.
— 194. — 68, s. 1 alt.
— 194 sqq. — 69 — 84.

Cap. XIV. *Von guten W*

p. 203 sqq. §. 1 — 6. et 7.
— 208. — 8. 9.
— 213 sqq. — 18. 20. 21.
— 217 sqq. — 26ª — 36. et
— 222 sqq. — 38 — 41 et

Germ. Tom. II.

p. 225 sqq. §. 45 — 48.
Cap. XV. *Vom Gebet.*
p. 229 sqq. §. 2. 5 — 7. 9.
— 240 sq. — 17 et 19, s. 2.
— 242 sq. — 20. 21. 22.
— 245 sqq. — 25 — 29. 31 — 49.
Cap. XVI. *Vom Bekenntniss der Lehre und Beständigkeit.*
p. 254 sqq. §. 1. 2. et 3, s. 2 exc. initio et s. 3.
— 257 sqq. — 4. 6 et 7, s. 1 pr. p.
— 260 sq. — 8, s. 1 in. et s. 2.
— 261 sq. — 10.
Cap. XVII. *Von der heiligen Taufe.*
p. 262 sq. §. 1.
— 265 sqq. — 5. 6. 8.
— 270 sqq. — 12 — 14. 17 — 23 et 24, s. 1. 3.
— 281 sqq. — 25 — 28 et 29, s. 2.
Cap. XVIII. *Von der Ohrenbeichte.*
p. 288 sq. §. 3, s. 4.
— 290 sqq. — 5. 6. 9 — 12.
Cap. XIX. *Von dem Sacrament des Altars, des wahren Leibs und Bluts Christi.*
p. 296 sq. §. 5.
— 302. — 12, s. 3.
— 303 sqq. — 14. 17 — 26.
— 312 sqq. — 28 — 43.
— 325 sqq. — 45 — 51.
Cap. XX. *Von der christlichen Kirche.*
p. 334. §. 11, s. 1.
— 335. — 12 alt. eaque maior p.
— 335 sqq. — 13 — 21.
— 341 sqq. — 23 et 26, s. 2. 3.
— 344 sqq. — 27. 29 — 31.
Cap. XXI. *Von der Excommunication und Bann, oder der Kirchen Jurisdiction.*
p. 347 sqq. §. 1, s. 2. 4. 5.
— 355 sqq. — 6 — 19.
Cap. XXII. *Vom Predigamt oder Kirchendienern.*
p. 366 sqq. §. 1 — 3. 7. 8.
— 375 sqq. — 18. 21. 26.
— 383. — 35.
— 385. — 40 alt. pars.
— 386 sq. — 43 et 45 alt. p.
— 387 sq. — 46 et 47 extr. p.
— 389 sq. — 49.
— 393. — 56, s. 2.
— 406 sqq. — 84 — 94. 96 — 103.
— 415 sqq. — 105. 109 et 110, s. 3.
— 418 sqq. — 111 et 112, s. 3 — 6.

Tom. II.

p. 422 sqq. §. 116 — 125.
— 428 sqq. — 127 — 146.
— 437 sqq. — 148 — 150.
— 440 sqq. — 152 — 155.

Tom. III.

Cap. XXIII. *Von Engeln.*
p. 2 sq. §. 4, s. 2. 3.
Cap. XXIV. *Vom Teuffel und seinen Werken.*
p. 4 sqq. §. 1 et 2, s. 1.
— 9 sq. — 3, s. 3 alt. p. et s. 4. 5.
— 10 sqq. — 4 — 10 et 12, s. 5.
— 18 sq. — 13. 14.
— 24 sqq. — 17 — 20 et 21, s. 3.
— 28 sqq. — 22. 25 — 30.
— 32 sqq. — 34 — 38. 40.
— 36 sqq. — 42 — 44.
— 40 sqq. — 50 — 57 et 59, s. 4—6.
— 45 sqq. — 61. 63. 64. 66.
— 57 sqq. — 78. 79 et 80, s. 2.
— 60. — 82.
— 62 sq. — 85.
— 65 sq. — 90. 91.
— 69 sqq. — 95 et 96, s. 3.
— 72 sqq. — 99 — 102.
— 77 sq. — 104. 105. 107, s. 1 alt. p. et s. 2.
— 78 sqq. — 108 — 120 et 121, s. 1. 2 pr. p.
— 86 sqq. — 122 — 124. 127 — 138.
— Cap. XXV. *Von Zauberei.*
— 99 sq. §. 7. 8.
Cap. XXVI. *Von Anfechtungen.*
p. 100 sqq. §. 1 — 4 et 5, s. 1 alt. p., s. 5 exc. initio, s. 6 exc. pr. p. et s. 7.
— 107 sqq. §. 6 — 11. 13 — 15.
— 112 sq. — 16, s. 1 med. et extr. p. et s. 2. 3.
— 113 sq. — 17 — 19. 19a.
— 115 sq. — 21 — 24.
— 120 sq. — 34, s. 1 alt. p., s. 2. alt. p. et s. 3.
— 128. — 43, s. 7.
— 135 sqq. — 53 — 58.
— 153 sq. — 67.
— 159 sqq. — 73. 74 et 75, s. 3. 4.
— 162 sqq. — 77. 79 — 90.
Cap. XXVII. *Vom Antichrist oder Papste.*
p. 178 sq. §. 8.
— 183. — 17.
— 194. — 33.
— 197 sqq. — 40. 43 — 63.
— 207 sqq. — 65 — 69.

Germ. Tom. III.

p. 212. §. 75.
— 220 sq. — 93.
— 223 sq. — 95, s. 5.
— 225 sq. — 98, s. 2 alt. p.
— 233. — 108, s. 1 alt. p.
— 236. — 114, s. 2.
— 238. — 117.
— 240. — 119, s. 3.
— 244 sq. — 127.
— 248 sqq. — 133 — 136. et 137, s. 1 alt. p. et s. 2. 3.
— 254. — 138 alt. p. (exc. lin. 16. 17.)
— 255 sqq. — 140. 142-147 et 148, s. 2.
— 259. — 149.
— 261 sq. — 151. 152, s. 1.
— 264 sq. — 154. 155.
— 268 sqq. — 160. 164 — 166.

Cap. XXVIII. *Von den Widersachern, so wider Luther geschrieben haben.*

p. 272 sqq. §. 6. 7. 9 et 11, s. 1.
— 278. — 15. 16.

Cap. XXX. *Von Mönchen, ihrem Leben und guten Tagen.*

p. 288. §. 8.
— 290 sq. — 11, s. 1. 2. 4.
— 293 sqq. — 15. 16. 19. 21. 22.
— 300 sqq. — 32. 33. 35 — 38.

Cap. XXXI. *Von Cardinäln und Bischofen.*

p. 304 sqq. §. 2, s. 3. 12. 13.
— 311. — 3, s. 7 extr. p. et s. 8.
— 314 sq. — 6 — 8.

Cap. XXXII. *Vom päpstlichen oder geistlichen Rechte.*

p. 320 sqq. §. 10 — 13.

Cap. XXXIII. *Von menschlichen Traditionen.*

p. 326. §. 8, s. 2. 3.
— 328 sq. — 11 — 13.

Cap. XXXIV. *Von Ceremonien.*

p. 329 sqq. §. 1 — 6.

Cap. XXXV. *Von der Messe.*

p. 337. §. 11, s. 2. 3.
— 338. — 12, s. 2 — 5.
— 339. — 13 — 15.

Cap. XXXVII. *Von Schwärmern, Rotten und Secten, so sich wider D. M. Luthern gelegt haben.*

p. 344. §. 5, s. 4. 5.
— 346 sq. — 8. 10 exc. initio.
— 347. — 11. 12.
— 349 sq. — 15. 16.
— 353 sqq. — 20 — 23. 26 — 30.
— 359 sq. — 32.

Tom. III.

p. 368 sq. §. 42.
— 373 sq. — 50.
— 377. — 55.
— 381 sqq. — 61 — 63. et 67.
— 384 sqq. — 69 — 71. 73 -
— 390 sqq. — 78 — 84.
— 402 sqq. — 95. 97. 98. 10
— 407 sqq. — 103 — 105.
— 410. — 109.
— 417 sqq. — 123 — 150.

Tom. IV.

Cap. XXXVIII. *Von Christen einem christlichen Leb*

p. 1. §. 1 med. pars.
— 4 sqq. — 5 — 13.

Cap. XXXIX. *Von Heuchlern falschen Brüdern.*

p. 8 sqq. §. 3 — 13.
— 19 sqq. — 19 — 26.

Cap. XL. *Von Sophisterey*

p. 22 sq. §. 1, s. 3.
— 23 sq. — 2. 3.

Cap. XLI. *Von Aergernis*

p. 25 sqq. §. 3 — 9.

Cap. XLII. *Von dem rechten Gottesdienst.*

p. 29 sqq. §. 1 — 9.

Cap. XLIII. *Vom Ehestand*

p. 40 sqq. §. 10 et 13, s. 2 -
— 42 sqq. — 14. 15.
— 47 sqq. — 19. 20. 22. 27.
— 55 sq. — 34, s. 2 — 4.
— 58. — 36 et 37, s. 2.
— 59 sqq. — 40.
— 62 sq. — 44 et 46, s. 1.
— 65 sqq. — 49, s. 1 — 3.
— 69 sqq. — 51—55 et 56 -
— 72 sqq. — 57 — 61.
— 74 sqq. — 64 — 71. 73 -
— 97 sqq. — 102 — 124.
— 113 sqq. — 126 — 129. 13
— 117 sq. — 132, s. 2 extr.
— 118 sqq. — 133 — 138.
— 121 sqq. — 141. 143 — 15
— 130 sqq. — 157 et 158, s.
— 132 sqq. — 159 — 168.
— 150. — 180, s. 1.
— 151 sqq. — 182 — 184.

Cap. XLIV. *Von der Oberke Fürsten.*

p. 156 sq. §. 1. 2 et 3, s. 3
— 158 sqq. — 4. 5. 6 et 8. s
— 165 sqq. — 13 — 22.
— 172 sqq. — 24 — 29.

Germ. Tom. IV.

Cap. XLV. *Von Königen, Fürsten und Herrn.*

p. 179. §. 7ª.
— 182 sq. — 8, s. 4 — 6.
— 186 sqq. — 14, s. 1 alt. p. et s. 2. alt. p.
— 188 sqq. — 15, s. 2 exc. duabus particulis et s 3. 4.
— 191 sqq. — 16, s. 1 pr. p., s. 2 pr. p., s. 4.
— 193 sqq. — 17 — 23 et 25, s. 2.
— 197 sqq. — 26 — 29. 31 — 33.
— 202. — 35.
— 204 sqq. — 37. 41. 42.
— 215 sq. — 55. 57.
— 224 sqq. — 69 et 71, s. 4.
— 227. — 73.
— 230 sq. — 74, s. 4.
— 231. — 75 et 76 alt. p.
— 232. — 77, s. 2.
— 232 sq. — 78, s. 1 extr. p. et s. 2.
— 233 sqq. — 79. 81 — 87.

Cap. XLVI. *Von Uneinigkeit.*

p. 238 sqq. §. 1 — 5.

Cap. XLVII. *Von Krankheiten und derselbigen Ursachen.*

p. 245 sqq. §. 3. 6. 8.
— 251. — 14, s. 2.
— 253 sq. — 17.

Cap. XLVIII. *Vom Tode.*

p 256. §. 3, s. 2.
— 263. — 9, s. 9.
— 263 sqq. — 10. 12. 14. 15. 18—20.
— 269 sq. — 24—26. et 27, s. 1.
— 271 sq. — 28. 29 et 30, s. 2.
— 273 sqq. — 31 — 36. 38 pr. p.
— 276. — 39 alt. p.
— 277 sqq. — 40 — 44.

Cap. XLIX. *Von der Todten Auferstehung und dem ewigen Leben.*

p. 283. §. 1, s. 2.
— 283 sqq. — 1ª. 2. 3. 4. et 5, s. 3.
— 292 sq. — 10.

Cap. L. *Von Verdammniss und Hölle.*

p. 295 sq. §. 5.

Cap. LI. *Vom jüngsten Tage.*

p. 296. §. 1.
— 300 sq. — 5 et 6, s. 2.
— 301 sqq. — 7. 8. 10. 10ª — 12.

Cap. LII. *Von Allegorien und geistlichen Deutungen der Schrift, wie man damit umgehen soll.*

p. 305. §. extr. p.
— 309 sqq. — 6 — 9.

Tom. IV.

Cap. LIII. *Von Legenden der Heiligen.*

p. 312. §. 2.
— 314 sq. — 5 — 7.

Cap. LIV. *Von Concilien.*

p. 317. §. 1, s 3.
— 324. — 9. 10.
— 334. — 21.
— 340. — 26, s. 3.
— 342. — 27, s. 5.
— 342 sq. — 28 — 30.

Cap. LV. *Von Reichstägen und Conventen oder Versammlungen in Religionssachen.*

p. 353. §. 3, s. 3.
— 353. — 3ª.
— 355 sqq. — 6 et 7, s. 1. 2.

Cap. LVI. *Von geistlichen oder Kirchengütern.*

p. 365 sqq. §. 10 — 13.

Cap. LVII. *Von den Büchern der Väter in der Kirche.*

p. 368 sqq. §. 1 — 3 et 4, s. 3. 4.

Cap. LVIII. *Von Schultheologen.*

p. 387. §. 3, s. 1 prior p.
— 391 sqq. — 6. et 8 in. et extr. p.
— 395 sq. — 10. 10ª.

Cap. LIX. *Von den Büchern des Neuen Testaments.*

p. 401 sqq. §. 6, s. 3. 17 — 19.
— 407 sqq. — 8. 10 — 13.

Cap. LX. *Von Patriarchen und Propheten.*

p. 410 sqq. §. 1 — 7.
— 419 sqq. — 12. 13. 15 — 28.

Cap. LXI. *Von Aposteln oder Jüngern Christi.*

p. 431 sqq. §. 5. 6. 6ª. 8 — 10.

Cap. LXII. *Von Kriegen.*

p. 443 sqq. §. 10 et 11, s. 1 prior p. et s. 2 in. et alt. eaque minor p.

Cap. LXIII. *Von fürtrefflichen Kriegshauptleuten und Helden.*

p. 450 sqq. §. 8. 9. et 10, s. 1 prior p. et s. 2.
— 454 sq. — 13. 14.

Cap. LXIV. *Von der Gegen- und Nothwehre.*

p. 464 sqq. §. 2 — 11.

Cap. LXV. *Von Edelleuten.*

p. 475 sq. §. 4 et 7, s. 1.
— 477 sq. — 8 — 11.

Cap. LXVI. *Von Juristen.*

p. 478 sqq. §. 1 — 3 et 5, s. 2.
— 485 sqq. — 7 — 24.

Germ. Tom. IV.

p. 514. §. 26 alt. eaque minor p.
— 514 sqq. — 27 — 40.
— 527. — 44.
— 529. — 48.
— 535 sqq. — 54 — 60. 62.

Cap. LXVII. *Von Schulen und Universitätten.*

p. 541 sqq. §. 1.
— 548. — 7.
— 550 sq. — 8, s. 4 — 7.
— 558 sq. — 15, s. 7. 8.
— 563. — 22.

Cap. LXVIII. *Von der Musica*

p. 565. §. 1, s. 8.
— 565 sqq. — 2 — 5.

Cap. LXIX. *Von Sprachen.*

p. 572 sq. §. 3, s. 2. 3.

Cap. LXX. *Von der Astronomie und Sternkunst.*

p. 575. §. 2, s. 4.
— 582. — 3, s. 6.
— 582 sqq. — 4.

Cap. LXXII. *Von Studien.*

p. 590 sqq. §. 1. 2. 4 prior p.
— 594 sq. — 5 — 7.

Cap. LXXIII. *Von Gelehrten.*

p. 598. §. 5.
— 602. — 11, s. 4. et §. 12, s. 1.
— 605 sqq. — 15. 17 — 20.

Tom. IV.

Cap. LXXIV. *Von Juden*

p. 615. §. 7.
— 624. — 23, s. 3.
— 625 sqq. — 25 — 36. 3

Cap. LXXV. *Vom Türk*

p. 633 sqq. §. 1a, s. 1. 2. 3 s. 37. 38. 50
— 652 sqq. — 2, s. 1. 11
— 656. — 3.

Cap. LXXVI. *Von Landen Städten.*

p. 657 sqq. §. 1 — 4.
— 664. — 11, s. 1.
— 664 sq. — 12 et 13, s.
— 667. — 16, s. 2.
— 667 sqq. — 17 — 19.
— 673. — 23, s. 4 prio
— 680 sqq. — 27, s. 1. 5.

Cap. LXXVII. *Von der Ste*

p. 690. §. 2, s. 1.

Cap. LXXVIII. *Vom Be*

p. 691 sqq. §. 1 — 8.

Cap. LXXIX. *Von der Tru*

p. 699 sq. §. 1 — 3.

Cap. LXXX. *Vom Hofle*

p. 701 sqq. §. 2 — 16.

Anhang.

p. 709 sqq. §. 1 — 13. 14*.

Emendanda*)

in Tomo I.

Prolegomena pag. LXXVIII.
lin. 11. *post* Tomo I. *adde:* p. 443 lin. 5. — p. 450 lin. 24.
— 18. *pro*: meae Ed. T. II. *lege*: meae Ed. T. III. p. 221 lin. 36.—p. 223 lin. 41.
— 22 — meae Ed. T. II. — meae Ed. T. III. p. 89 lin. 8.—p. 90 lin. 16.
— 26 — meae Ed. T. II. — meae Ed. T. III. p. 323 lin. 21.—p. 325 lin. 2.

pag. 6 lin. 21. *pro*: *allein lege*: *nicht allein* (*sicut in* Colloq. germ. I. p. 302. VI, 6. *recte legitur*)
— 16 — 22 *et in* nota 14. *pro*: tantum equos *lege*: tantum 4 equos (*hic numerus* 4 *in* Cod. *rubro colore interpositus est*)
— 22 — 12 *pro*: Ecclesiam *lege*: Ecclesia
— 29 — 22 — ordinem — ordinem
— 35 — 9 — efficatius — efficacius
— 38 — 2 — obulus — obolus
— 39 — 2 — Credo — Crede
— 47 — 15 — exempla — exemplis
— 50 — 24 — *ihnen* — *ihm*
— 55 — 11 — Ioannes Caiphas, idem *lege*: Ioannes, Caiphas idem
— 59 — 9 — *glanben lege*: *glauben*
— 59 — 27 — *ken* — *gen*
— 64 — 4 ledla i. q. Leonhardchen
— 72 nata 14 *pro*: Sustne *lege*: Sustine
— 80 lin. 16 — inficiationem — iustificationem (*id quod in* Cod. *primum erat scriptum*)
— 81 — 3 — *ihr* . . . disputatione *lege*: *ihn* . . . disputatione
— 83 — 21 — *hertzlein lege*: *hertzleid*
— 83 — 27 — *tam* — *und* (*sicut in* Colloq. germ. IV. p. 312 lin. 16. *legitur*)
— 84 — 11 — Cleophae *lege*: Cleophe (= Cod.)
— 84 — 14 — canitur. — canitur:
— 91 — 30 — Morbis — Morbus
— 96 — 17 — Dei — Dei
— 105 — 5 — non — et (= Cod., Reb.)
— 105 — 25 — post. 15. — post 15.
— 107 — 29 — phoretrum — pheretrum
— 116 — 21 — sententia, est *lege*: sententia est
— 123 — 23 — Eliae p. egrediebatur *lege*: Elisae p. ingrediebatur (*conf.* 2 Reg. 5, 18.)
— 127 — 26 — naccum *lege*: naceum
— 129 — 18 — cuculum — cucullam
— 135 — 22 sq. — aliquod — alioqui
— 142 — 24 — papistarum bene *lege*: papistarum, bene
— 143 — 1 — stratagemata — strategemata
— 145 — 16 sq. post mortem, *nempe* post mortem eius simulatam *s.* fictam (*conf.* Adolf Beneke: *Ein Liebeshandel aus dem* 16. *Jahrhundert, in*: *Hausblätter, herausg. von* F. W. Hackländer u. Edm. Hoefer [*Stuttgart*, 8°] 1864. 14. *Heft S.* 151 — 160.)

*) Hi errores partim eo orti sunt, quod singulae plagulae huius libri longinquo loco (Detmoldiae) typis descriptae semel tantum correcturae causa ad me missae sunt, quapropter quidam errores me ipsum vel eti a mane calamo correcti typographum fugerunt, partim autem eo, quod quidam Codicis errores serius demum latinorum colloquiorum cum germanicis accuratiore collatione cogniti sunt.

in Tomo I.

pag. 149 lin. 7 *pro*: conscientiam *lege*: malam conscientiam (*sic recte* Colloq. germ. II. p. 395 fine: *ein böse Gewissen*)
— 153 — 31 — plasphemantibus *lege*: blasphemantibus
— 158 — 3 — prophetauerit — prophetaueris
— 185 — 6 sq. — Ex nobis — Ex uobis (= Colloq. germ. IV. p. 25. XLI, 2. conf. Act. 20, 30. ἐξ ὑμῶν αὐτῶν)
— 190 — 21 — *bei den ein segen lege*: *bei dem einsegnen*
— 191 nota **) — cap. 21. — cap. 22.
— 192 lin. 24 — eum diceret: — enm diceret:
— 193 — 15 — Cruciligero — Cruciigero
— 203 — 14 — seculi — seculi
— 218 nota *) — fol. 115a — fol. 115b
— 221 lin. 8 — gloriatio. — gloriatio:
— 221 — 26 — *tuchlein* — *thurlein* (*sicut in* Colloq. germ. III. p. 20 lin. 7 sq. *legitur*)
— 222 — 29 — Christo *lege*: Paulo (*sicut in* Colloq. germ. III. p. 22 lin. 22 *aptius legitur*)
— 228 — 18 — hora *lege*: horae (= Colloq. germ. IV. p. 253 lin. 22.)
— 229 — 3 — Barbi tonsoris *lege*: barbitonsoris
— 231 nota 20 — Diabulus — Diabolus
— 235 lin. 25 — quod mortui — mortui
— 241 — 12 — faetore — foetore
— 247 — 25 — *kette lege*: *Käthe* (*sicut in* Colloq. germ. I. p. 197 lin. 27. *legitur*)
— 248 — 25 — *wuchsen lege*: *wischen* (*sicut in* Colloq. germ. I. p. 193 lin. 17. *et* IV. p. 266 lin. 31. *legitur*)
— 268 — 5 — obduraui *lege*: obturani
— 272 nota *) — fol. 192a lin. 22. *lege*: fol. 192a lin. 23.
— 281 lin. 12 — astitit *lege*: adstitit
— 281 — 21 sq. — etc. HAERESIARCHA. *lege*: et HAERESIARCHA. (*Haec enim vox non est inscriptio sequentium, sed pileiHusso impositi*)
— 281 — 34 — monachae *lege*: monarchae
— 300 nota *) — fol. 147b lin. 27. *lege*: fol. 148a lin. 26.
— 307 lin. 13 — peruentum esset. — peruentura esset.
— 310 — 27 — Wittenbergensis — Wirtenbergensis (*conf.* Colloq. germ. IV. p. 183 lin. 2.)
— 320 — 22 — iliius *lege*: illius
— 329 — 10 — *kontten* — *kontten*
— 330 — 16 — conciones — conditiones
— 356 — 4 — stratagema — strategema
— 356 — 21 — Secretario. — Secretario,
— 358 — 20 — Burgaunus — Buridanus
— 358 nota *) — lin. 18. — lin. 16.
— 361 lin. 17. — restituissem — restitissem
— 362 — 12 — prophetantes — protestantes
— 365 — 15 — passessoris — possessoris
— 365 — 17 — qui — quod *s.* quia
— 378 — 12 — Banati — Bauari (= Colloq. germ. IV. p. 671. 674.)
— 383 — 7 — *verschaffen* — *verschlaffen*
— 383 — 20 — *Naumburg* — *Nürnberg* (*sicut in* Colloq. germ. IV. p. 667 lin. 1. *legitur*)
— 387 — 10 — *verdehet lege*: *verdäuet* (*sicut in* Coll. germ. IV. p. 675 lin. 4 *legitur*)
— 395 — 10 — imperatoris, dicebatur *lege*: imperatoris. Dicebatur

in Tomo I.

pag. 402 lin. 14 *pro*: χρονόγραφος *lege*: χρονογράφους
— 406 nota *) — sect. 3. — sect. 39.
— 411 lin. 27 — reemptione — redemptione
— 412 — 4 — reemptio — redemptio
— 417 nota 23. — Wicklefethus — Wicklef et Hus
— 423 lin. 26 — Hace — Haec
— 424 — 13 — *esslischen* — *eselischen* (*i. e.* haustum, qualem asinus facere solet)
— 425 — 25 — *nicht, da* — *nicht. Die*
— 426 — 11 — *schnarchen* — *scharren* (= Colloq. germ. I. p. 16. I, 11, s. 3.)
— 428 — 5 — uocabulam — uocabulum
— 436 — 11 — horam — portam
— 442 — 26 — possedi — possideri
— 444 — 2 — Brand, — Brand. (*i. e.* Brandenburgensem)
— 456 — 22 — explosionem — expulsionem

In Tomo II.

In Conspectu capitum Tomi I. p. V. *deleatur* lin. 53: „Haeresiarcha pag. 281.“ (*conf. praeced.* Emendanda *ad locum* Tom. I. p. 281 lin. 21 sq.)

pag. 1 lin. 8 *pro*: erigebar. *lege*: erigebar:
— 3 — 9 — ipsi — ipse
— 5 — 18 — impregnasset — impraegnasset
— 8 — 20 — sancto, tectus — sancto tectus
— 17 — 24 — Regius — Rhegius
— 24 — 9 — redijsse — redierit
— 25 — 22 — quia *lege*: quia si (= Colloq. germ. III. p. 344 lin. 19. *wenn*)
— 35 — 25 — *diess* — *dirs* (= Colloq. germ. III. p. 350 lin. 21.)
— 38 — 10 — dispositionem *lege*: disputationem (= Colloq. germ. III. p. 352. XXXVII, 19.)
— 39 — 4 — *Wittenberg, wie lege: Wittenberg. Wie*
— 51 — 19 — ferrerentur — ferreutur
— 53 — 18 — noe — nos
— 70 — 16 — Pecolampadius — Oecolampadius
— 70 — 22 — *gebraut lege*: *gebrant* (= Colloq. germ. III. p. 376. XXXVII, 53.)
— 85 nota 54. — fresit *lege*: fregit
— 104 lin. 1 *ante*: CONFVTATIO *adde*: [*fol.* 265ª]
— 113 — 13 *pro*: tamen, *lege*: tamen
— 137 — 20 — doctores, — doctores
— 140 — 19 — habent, — habent?
— 172 — 7 — Regium — Rhegium
— 172 — 10 — Ecclesiastes — Ecclesiastae
— 172 — 30 — pariant. — pariant,
— 173 — 2 — kemptem — kempten
— 173 — 3 — Weissenbergenses *lege*: Weissenburgenses
— 174 — 8 — Augustinis — Augustanis
— 174 — 29 — ube — urbe
— 200 — 7 — *redenn.* — *redenn*:
— 200 — 9 — *ausrotten, das* — *ausrotten. Das*
— 200 — 12 — *lachen lege*: *beten* (= Colloq. germ. IV. p. 446 lin. 6.)
— 200 — 26 — uastatio — quassatio (= Colloq. germ. IV. p. 446 lin. 18.)
— 207 — 11 — *krafft* — *krafft*
— 214 — 15 — filiorum — foliorum
— 228 — 11 — Locha — Locham
— 241 — 25 — um Viti — Vitium

In Tomo II.

pag. 269 lin. 12 *pro*: OBVMBRAVIT *lege*: OBVMBRABIT
— 282 — 23. q. d. *non significant*: quod designat, *sed*: quasi diceret (= loq. germ. I. p. 278 lin. 15: *Als wollt er sagen*)
— 286 — 22 *pro*: Augustinis *lege*: Augustanis
— 291 — 11 — abnegans, — abnegans
— 292 nota *) — §. 32. — §. 33.
— 295 lin. 7 — esto. *Er w. b. werden, wan lege*: esto, *Es w. b. w Wan* (*conf.* Colloq. germ. III. p. 105 lin. 21.)
— 299 — 24 — puchra *lege*: pulchra
— 311 — 14 — Ergo respondeo — Ergo. Respondeo
— 321 — 33 — impietate, magna — impietate. Magna
— 321 — 39 — clementem — Clementem
— 327 — 11 — eumeius dem — eum eiusdem
— 331 — 10 — *last ihn sachte gehen lege*: *last ihn in sachen* (*conf.* Colloq. germ. IV. p. 474 lin. 17 sq.: *Lass in die Rathstube gehen, die Händel anhören*)
— 339 — 11 — inneniet. *lege*: inueniet?
— 351 — 15 — filijs, ex ea — filijs ex ea,
— 352 — 18 — in insidiae — insidiae
— 354 — 11 *ad*: „*Der ein weib niempt*“ *adde*: 62a) *et hanece tationem*:
62a) *Der ein weib niempt*] *Sectio ab his verbis incipi* 9 *sequentes, quarum ultima* p. 358 lin. 5 sq. *finitu bis*: uincula non soluuntur per religionem, *a* R e b. *h. l. a*
— 366 — 11 *pro*: argumenta. Masculum *lege*: argumenta: Masculum
— 375 — 21 — respiciendum. Consideratis — respiciendum, considerati
— 375 nota *) — p. 185 sqq. — p. 85 sqq.
— 377 lin. 2 — esset, sed — esset. Sed
— 381 nota 50 lin. ult. *pro*: abtero — altero
— 383 lin. 19 *pro*: Iustiniano — Iustinianus

In Tomo III.

pag. 11 nota 63. *ad* veneratus *adde*: [*typ. err. pro*: venenatus]
— 14 lin. 8 *pro*: lacter epletam *lege*: lacte repletam
— 18 — 15 — finalem. — finalem:
— 25 — 23 — uuio. — uino.
— 26 — 1. 2. — communicent. Ideo *lege*: communicent, ideo
— 36 — 8 — priuatam. 23) *lege*: priuatam. 22a) *et adde annotati* 22a) metuunt confessionem priuatam.] R e b.: confes priuatam metuunt.
— 52 nota 6. — iautem *lege*: autem
— 65 lin. 8 — *schalen* — *schleken* (= Colloq. germ. I. p. 182
— 66 — 9 — *αὐχή utroque loco scribendum est*: aph-ki, hebr. אַף־כִּי *loci* Genes. 3, 1. אַף כִּי אָמַר אֱלֹהִים *i. e.* adeone verum quod dixerit Deus? *Hae* אַף־כִּי (*pro*: הַאַף־כִּי, LXX. τί ὅτι, Vulg *supra* lin. 4. *transferuntur voce*: Quare, *in hae* lin. 9. *in* Cod. *ipsae retinentur et scribuntur Neograecorum more pronuntiandae*: av-ki. C germ. I. p. 182 lin. 25. 36. *exhibent*: *Aphkija Aphki*). *Ergo αὐχή h. l. falsa est coniectura. pertinent etiam ad locum* Tom. III. p. 316. lin.
— 91 — 23 — scrilicet *lege*: scilicet
— 93 — 39 — definitio. — definitio:

In Tomo III.

pag. 95 lin. 34 *pro:* ridebat *lege:* videbat (= Colloq. germ. IV. p. 330 lin. 8. *sahe wohl*)
— 96 — 33 — hice sset *lege:* hie esset
— 101 — 1. 2. — *Stoltzer muth.* Nam prouerbium: *Heimlicher neidt* etc. *lege:* prouerbium: *Stoltzer muth, Heimlicher neidt* etc.
— 104 — 39 — et reformationem *lege:* ad reformationem
— 107 — 10 — *Galehen* — *Galeren*
— 107 — 11 — sunt — sint
— 110 — 19 — *verschtemmet* — *verschlemmet*
— 113 — 17 — imperiosus — imperiosos
— 121 — 35 — in Nimiceo Bruck — in Nimiceo, Bruck (Colloq. germ. II. p. 390. XXII, 51. *Zu Niemeck und Bruck*)
— 122 — 7 — quo *lege:* quod
— 122 — 25 — ergo — erga
— 122 — 31 — illarum — illorum
— 130 — 33 — ἵππος ἱππεύειν *lege:* ἱππεὺς ἱππεύου (eques equitet s. equos curet, *conf.* Colloq. germ. II. p. 405 lin. 34.)
— 131 — 17 — Quaemadmodum *lege:* Quemadmodum
— 132 — 12 — *αἰτιολογικὴ*, — *αἰτιολογικὴ*.
— 134 nota **) lin. 3. *pro:* erhibui — exhibui
— 135 nota 90c) lin. 4. *vocibus ap.* Reb. *adde:* „*leguntur*“
— 142 lin. 21. *pro:* p tres *lege:* patres
— 151 — 18 — *Kumpeisen* — *Krummeisen* (= Colloq. germ. IV. p. 386. LVIII, 1, s. 3.)
— 153 — 26 „De indulgentiis“ *adde annotationem:* *Capitulum sic inscriptum a* Reb. *abest.*
— 159 — 5 *pro:* aedicabatur *lege:* aedificabatur
— 159 — 6 — ingresso — egresso (= Colloq. germ. IV. p. 272. XLVIII, 30. *als er nun — aus dem Keller die Treppen herauf gehet*)
— 170 nota 37. — 199 med. *lege:* 19 med.
— 172 nota 55. — supra p. 173. — supra p. 170.
— 196 lin. 4 — dixit: — dixit.
— 216 — 10 — bonestissimam — honestissimam
— 221 — 18 — sentiant (*sic* Cod.) *lege:* sentiam
— 221 — 36 — sententiam non — sententiam: non
— 226 — 3 — Ecclesiam. *lege:* Ecclesiam? (= Colloq. germ. III. p. 179 lin. 27.)
— 226 — 22 — noluit *lege:* noluit (= Colloq. germ. III. p. 180 lin. 10.)
— 229 — 16 — intonat. — intonat:
— 234 — 19 — *tzuuiel* — *tzuflel* (= Colloq. germ. III. p. 186 lin. 27.)
— 235 — 2 — cius, — cius.
— 235 — 9 — alteram — alteram:
— 241 — 7 — clamânit. — clamauit:
— 244 — 12 — sine papa. Deinde *lege:* sine papa, deinde
— 252 nota 16. — mississem — misissem
— 256 nota 66. — fol. 80b lin. 29. — fol. 80b lin. 20.
— 277 lin. 21. — esset *lege:* essent
— 284 — 20 — Dinum — Dinum (*sic* Cod. *in textu et* Reb. *in marg., item* Colloq. germ.)
— 288 — 1 — regnorum, Respondit: *lege:* regnorum, respondit:
— 309 — 4 — *wiel aber* — *wiel er aber*
— 319 — 1 — genitum, *lege:* non genitum, (= Colloq. germ. IV. p. 397 lin. 8. *nicht geborn*)
— 319 — 8 med. — 11: Et ἀλαάφις erat — *mit sich bringt*] Colloq. germ. III. p. 397. c. 37. §. 86. sect. 5. *exhibent haecce:*

In Tomo III.

„*Und die Heiden hatten auch einen Gott, welch*
Name nicht auszureden war; denn derselbige begrif
so viel Schöpfere, als Jahr in der Welt waren, wie
das griechisch Wort (Aurifaber *in marg. et W*
in textu addunt: ἀβραξας) *an der Zahl mit sich*
bringt." *Hic locus obscurus fortasse sic mutandus*
est: Et ἀβραξας erat Deus gentium, cuius nomen esse
ineffabile. Nam hoc comprehendit tot creatores, quot esset
coeli in mundo [*scil.* 365 *secundum doctrinam Basili-*
dis], *wie das griechische wordt* in summa *mit sich*
bringt [*i. e. si huius vocis singulae literae valor*
suo numerali intelliguntur, quo α *significat* 1, β 2
ρ 100, α 1, ξ 60, α 1, ς 200, *quorum summa est*
365.] *Conf.* Gruberi *Art.* Abraxas *in Allgem. En*
cyclopädie der Wissenschaften u. Künste von J. S.
Ersch *und* J. G. Gruber T. I. p. 164 col. 2.
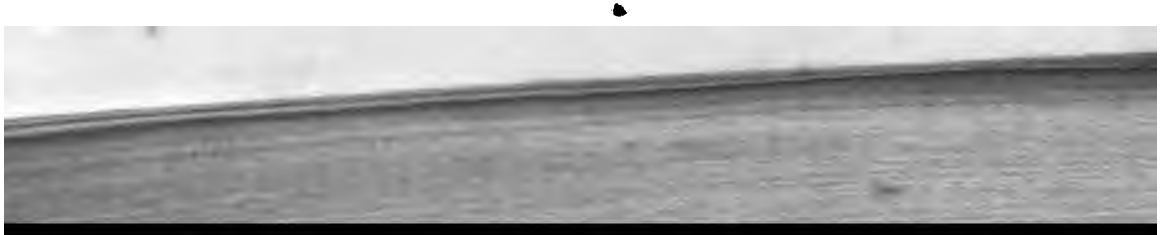
pag. 330 lin. 19 *pro*: Luthero per lit. suasit, *lege*: Lutherus ei per lit. suasit